Zakho Centre
for Kurdish Studies

ژ ئێکگرتنێ بۆ ژێکڤەبوونێ

ڕۆلێ عـەشیرەتان ل کوردستانێ ١٥١٤ - ١٩١٤

مـن الوحدة الى التجزئـة

دور العـشائـر في كـردسـتـان ١٥١٤ - ١٩١٤

کۆمەکا ڤەکۆلەران
مجموعة باحثين

©2024

UNIVERSITY OF ZAKHO
زانكويا زاخو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ژ ئێککگرتنێ بۆ ژێکڤەبوونێ

ڕۆلێ عەشیرەتان ل کوردستانێ ١٥١٤ – ١٩١٤

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ژ ئێکگرتنێ بۆ ژێکڤەبوونێ

رۆلێ عەشیرەتان ل کوردستانێ ١٥١٤ – ١٩١٤

کۆمەکا ڤەکۆلەران

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پەرتووک	ژ ئێکگرتنێ بۆ ژێکڤەبوونێ رۆلێ عەشیرەتان ل کوردستانێ ١٥١٤ — ١٩١٤
ژنڤێسینا	کۆمەکا ڤەکۆلەران
دیزاینا ناڤەرۆکێ	وارهێل عەبدولباقی کامل
دیزاینا بەرگی	جەگەرخوین جەمیل ئەمین
رێکخەر	پالە عیسا
ISBN	٩٧٨-٩٩٢٢-٦٦١-٤٠-٧
ژمارەیا سپاردنێ	D- / ٢٢١١ / ٢٤

مافێ چاپێ یێ پاراستیە بۆ ©
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

zcks@uoz.edu.krd +964 (0) 751 536 1550
Iraq-Kurdistan Region, Zakho- Univesity of Zakho

Pêşkêşkirin | پێشکێشکرن

Nizar Eyub Hesen | نزار ئەیووب حەسەن

خەلیل عەلی موراد
جبار قادر غفور
عماد أحمد عبدالصاحب (عماد الجواهري)
عیسی لیتیم
پەخشان سابیر حەمەد شوانی
آزاد احمد علي
ابوبكر دێوانە حمد بالەكی
دڵشاد محمود عبدالرحمن
سەلام عەبدولکەریم عەبدولا
علي صالح حمدان
نیژیار نعمان نعمان
العربي غانم
بەختیار مصطفی هومر
سامان مستەفا ڕەشید
بژار عوسمان ئەحمەد
دلزار صالح صادق
صلاح احمد عثمان
نعمەت شەهاب حاجی
عەلی مستەفا سالح (عەلی ئۆرەماری)
اكرم بخشی
كاروان صالح ویسي
ولید احمد عبدالرزاق
رزگار عەبدولکەریم محەمەد

هێرش کەمال یاسین
نذیر حسن علي
فاتیح مستەفایی
پیروز عبدالله بشار
حمزه محمد صالح
طیبه ادریسی
جەمیل محەمەد ئەنوەر (جەمیل شێلازی)
ڕزگار تەیب محەمەد (ڕزگار جەباری)
علي شیخو برازي
Fuad JOMMA
Anita ADAMZCYK
Mahmut KAYA
Mehmet Emin ÜNER
Keivan Farhad Simko
Kenan BOZKURT
Irfan YILDIRIM
Orhan ÖRS
Muzaffer BİMAY
Mehmet Emin GÜLER
Mustafa GÜLER
Nevzat EMİNOĞLU
Abdurrahman IBRAHİMOĞLU
Seher KARAK
Mehdi Zana KARAK
Ayhan YILDIZ
Eyüp KIRAN
Baroj Hashim Abdi

Zakho Centre
for Kurdish Studies

پشتی هەلبژارتنا ڤەکۆلینان ژلایێ لیژنەیا زانستیڤە، لیژنەیا ژێرێ ب کارێ سەرپەرشتی و ئامادەکرنا ڤەکۆلینان ژ پێخەمەت دیزاینکرن و بەلاڤکرنێ ڕابوو. لیژنە ژ ئەڤان بەڕێزان پێکهاتییە:

١. هوگر طاهر تەوفیق
٢. فاخر حەسەن یوسف
٣. نزار ئەیووب حەسەن
٤. عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوللا
٥. ماجد محەمەد یونس
٦. حسێن ئوسمان عەبدولرەحمان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئەڤ پەرتووکە (ژ ئێکگرتنێ بۆ ژێکڤەبوونێ ڕۆلێ عەشیرەتان ل کوردستانێ ١٥١٤ – ١٩١٤) کۆمەکا ڤەکۆلینان ب خوەڤە دگریت، کو بۆ هەشتەمین کۆنفرانسێ ناڤدەولەتییێ سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی یا سەر ب فەکولتییا زانستێن مرۆڤایەتی ل زانکۆیا زاخۆ، ل ڕۆژێن ٢٩ و ٣٠ێ نیسانا ٢٠٢٤ێ هاتینە پێشکێشکرن. ڤەکۆلینێن گەهشتینە کۆنفرانسی ژ لایێ لیژنەیا زانستیڤە هاتینە هەلسەنگاندن و ڤەکۆلینێن هەژی بۆ بەلاڤکرنێ هاتینە دەستنیشانکرن. لیژنەیا زانستیا کۆنفرانسی ژ ئەڤان بەڕێزێن ل خوارێ پێکدهێت:

لیژنەیا زانستی:

ژ	ناڤ	زانکۆ	وەلات	لیژنە
١	پ.د.هوگر طاهر توفيق	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	سەرۆکێ کۆنفرانسی
٢	پ.د.عبد السلام نجم الدين عبد الله	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	سەرۆکێ سەنتەری
٣	پ.هـ.د.فاخر حسن يوسف	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	سەرۆکێ لیژنەیا زانستی
٤	پ.د.خليل علي مراد	سەلاحەدین	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٥	پ.د.حسين عثمان عبد الرحمن	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٦	پ. هـ. د. نزار أيوب حسن	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٧	پ.هـ.د.ديار عبد الكريم سعيد	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٨	پ.هـ.د.ماجد محمد يونس	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٩	پ.د.عبد الباسط سيدا	ئوبسالا	سوید	ئەندام
١٠	أ. د. جبار قادر غفور	ئەکادیمیای کوردی	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
١١	د.نجاتی عبدالله	ئەکادیمیای کوردی	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
١٢	پ.د.شێرزاد زكريا محمد	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
١٣	پ.هـ.د.غسان وليد مصطفى	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
١٤	پ.هـ.د.طارق احمد شيخو	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
١٥	د.خەلات موسى يوسف	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
١٦	پ.هـ.د.نيزار نعمان نعمان	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
١٧	پ.هـ.د.میهڤان محمد حسين	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
١٨	پ.هـ.د.نوزت احمد عثمان	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام

١٩	پ.هـ.د.سلوا فريق صالح	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٢٠	د.ژيروان سعيد حاجى	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٢١	پ.هـ.د.محمد عبد القادر حسين	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
22	Abdullah DEMİR	Bingöl	Turkiye	Endam
23	Asst. Prof. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN	Mu Alparsian	Turkiye	Endam
24	Asst. Prof. Dr. Metin ATMACA	Ankara Sosyal Bilimler	Turkiye	Endam
25	Asst. Prof. Dr. Hakan KAYA	Ağrı İbrahim Çeçen	Turkiye	Endam
26	Asst. Prof. Dr. Zülküf ERGÜN	Mardin Artuklu	Turkiye	Endam
27	Asst. Prof. Dr. Sacha ALSANCAKLI	Universität Münster	Fransa	Endam
28	Asst. Prof. Dr. Birgül AÇIKYILDIZ	Harran	Turkiye	Endam
29	Asst. Prof. Dr. Bedrettin BASUĞUY	Bingöl	Turkiye	Endam
30	Asst. Prof. Dr. Serdar ŞENGÜL	Kırşehir Ahi Evran	Turkiye	Endam
31	Asst. Prof. Dr. Veysel BAŞÇI	Batman	Turkiye	Endam
32	Asst. Prof. Dr. Mehmet Mekin MEÇİN	Batman	Turkiye	Endam
33	Asst. Prof. Dr. Yaşar KAPLAN	Hakkari	Turkiye	Endam
34	Dr. Mikail BÜLBÜL	Mardin Artuklu	Turkiye	Endam

لیژنەیا ئامادەکار:

ژ	ناڤ	زانکۆ	وەلات	لیژنە
١	پ.هـ.د ماجد محمد يونس	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	سەرۆك
٢	د.شورشفان عادل احمد	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٣	د.کاوان اسماعيل خليل	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٤	م.وارهيل عمر إسماعيل	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٥	م.کاروان صالح ويسي	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٦	م.هژار عبد الله حسين	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٧	م.محمد عباس حميد	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٨	م.سليمان شفيق توفيق	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام
٩	م.خورشيد محمد رشيد احمد	زاخۆ	هەرێما کوردستان/ عیراق	ئەندام

١٠	م.جمعه محمد قادر	زاخۆ	هەرێما كوردستان/ عيراق	ئەندام
١١	م.دلێر كەمال ئەحمەد	زاخۆ	هەرێما كوردستان/ عيراق	ئەندام
١٢	م.پاله عيسى جبۆ	زاخۆ	هەرێما كوردستان/ عيراق	ئەندام
١٣	م. مجاهد عزيز عبدالرزاق	زاخۆ	هەرێما كوردستان/ عيراق	ئەندام
١٤	م. وارهێل عەبدولباقى كامل	زاخۆ	هەرێما كوردستان/ عيراق	ئەندام
١٥	م. جەگەرخوين جەميل ئەمين	زاخۆ	هەرێما كوردستان/ عيراق	ئەندام
١٦	م.محمد حجي حميد	زاخۆ	هەرێما كوردستان/ عيراق	ئەندام

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ناڤەرۆک

پێشگۆتن	پ. هـ. د. نزار ئەیووب حەسەن	١
پێوەندیی میرنشینە کوردییەکان لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی لە دەرکەوتنی سەفەوییەکانەوە تا پەیماننامەی ئاشتی زەهاو (١٥٠١- ١٦٣٩)	فاتیح مستەفایی	٥
ڕۆڵی سیاسی و سەربازیی خێڵ و هۆزەکانی ویلایەتی کرماشان لە پێوەندی نێوان ئێران و عوسمانیدا (١٧٢٩-١٧٤٧)	پ. د. خەلیل عەلی موراد د. نعمەت شەهاب حاجی	٤٣
هەڵوێست و سیاسەتی عوسمانییەکان بەرامبەر بە کێشەی ناوخۆیی عەشیرەتەکانی باشووری کوردستان (١٨٨٠ . ١٩٠٥).	پ. هـ. د. ابوبکر دێوانە حمد بالەکی د. صلاح احمد عثمان	٧١
پێکهاتا هۆزایەتی یا کوردی ل گۆرەیی دیتنا گەرۆکێن بریتانی ل چەرخێ نۆزدێ دا ١٨٠٠-١٩١٤	ولید احمد عبدالرزاق	١٠١
کۆمەڵگەی کوردی لە کوردستانی ئێران، لەدیدی ئەفسەری فەرەنسی گاسپار درۆڤیل لەماوەی ساڵانی (١٨١٢ — ١٨١٣)	د. دلزار صالح صادق	١٢٩
ڕۆڵی سیاسی و سەربازی هۆزی ئاکۆ لە کوردستانی ژێردەستی عوسمانیدا ١٨١٣ - ١٩١٨	د. بژار عوسمان احمد	١٦٣
رۆل و کاربدەستییێن سەرۆك عەشیرەتێن بەهدینان د کارگێرییێن عوسمانی دا ١٨٤٢ _ ١٩١٤	هێرش کەمال یاسین	٢٠١
رێکخستنا ئەردی ل کوردستانێ و دەرکەفتنا هێزا شێخ و ئاغاێن هۆزان د یاسا ئەردی یا ئوسمانیان دا ١٨٥٨	کاروان صالح ویسي	٢٣٧
پرۆسەی نیشتەجێکردنی جافەکان لەسەردەمی حەمە پاشای جاف (١٨٦٩-١٨٨١) لە بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی عوسمانیدا	د. سامان مستەفا ڕەشید	٢٧٥
سیاسەتی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری بەرانبەر بە ململانێی هۆزەکانی ئێلی بلْباس (١٨٨١-١٩١٤)	د. بەختیار مصطفی هومر پ. هـ. د. دلْشاد محمود عبدالرحمن	٢٩٧

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کوردو سوارەی حەمیدیە(١٨٩١-١٩٢٣) "لێکۆڵینەوەیەک لەپەیوەندی نێوان ئایین و ناسیۆنالیزم و خێڵ"	پ. هـ. د. سەلام عەبدولکەریم عەبدوڵا م. هـ. رزگار عەبدولکەریم محەمەد	٣٣٣
ئۆرەمار: گوند و عەشیرەت خواندنەکا: میژوویی، جڤاکناسی	عەلی مستەفا سالح (عەلی ئۆرەماری)	٣٧٧
عەشیرەتا سندی ل دەڤەرا زاخۆ ل سەردەمێ دەولەتا عوسمانی خواندنەکا مێژووی	م. هـ. پیروز عبدالله بشار	٤١٥
عەشیرەتە کوردییەکانی کوردستانی باکوور لە ڕوانگەی زیا گۆیکاڵپەوە	م. هـ. حمزه محمد صالح	٤٤٥
سیماکانی ناسنامەی عەشیرەت لە ئاوێنەی مێژوو و بابەتەکانی فۆلکلۆردا	پ. د. پەخشان سابیر حەمەد شوانی	٤٧٩
هۆزی هەمەوەند لەنێوان شیعری کوردی و فارسیدا شیعری کلاسیکی کوردی و (مەسعوودنامە) وەک نموونە	ڕزگار تەیب محەمەد (ڕزگار جەباری)	٥١٩
کاریگەرییا هزرێن عەشیرەتگەری دناڤ دیاردێن جڤاکیدا و ڕەنگڤەدانا وان د فۆلکلۆریدا (حەیرانۆک وەک نموونە)	جەمیل محەمەد ئەنوەر (جەمیل شێلازی)	٥٥١
المقدمة	أ. م. د. نزار أيوب حسن	٥٩١
العشائر الكردية في التاريخ الحديث، مواقف متباينة وأدوار مزدوجة	أ. د. جبار قادر غفور أ. د. عماد أحمد عبدالصاحب (عماد الجواهري)	٥٩٥
العثمانيون والنظام العشائري في كردستان (١٥١٤-١٨٨٠)	أ. د. عيسى ليتيم د. العربي غانم	٦٣٧
التحالفات العشائرية الكوردية في غرب كوردستان في العهد العثماني ١٥١٦ - ١٩١٤	علي شيخو برازي	٦٧٧
الدور السياسي و العسكري للعشيرة البرازية (١٨٣٠-١٨٥٠)	أ. م. د. نيژيار نعمان نعمان	٧٠٩
العشائر الكوردية بين التجوال الموسمي والاستقرار الاضطراري (عشيرة ميران انموذجا)	ا. م. د. علي صالح حمدان	٧٢٥

عشيره الزيبار في ضوء السالنامات الدولة العثمانية ١٣٠٨هـ ،١٨٩٠-١٨٩١م	نذير حسن علي	٧٥٧
الدور الاجتماعي والسياسي للحلف القبلي الملي	د. آزاد احمد علي	٧٩٩
تأثير انقلاب مشروطه بر وضعيت اجتماعی و سياسی ايلات و عشايركرد در ايران	طيبه ادريسى	٨٣٣
بررسى طرح و نقش قالى هاى كردى شمال خراسان بر اساس ايل زعفرانلو و طوايف وابسته به آن	اكرم بخشى	٨٦٣

Pêşekî	Assist. Prof. Dr. Nizar Eyûb Hesen	891
Di Berhemên Mark Sykes da Eşîrên Kurdan û Taybetmendîyên Wan	Doç. Dr. Kenan BOZKURT	895
Di Serdema Osmanî de Eşîr û Taybetmendiyên Eşîra Şirnexê	Doç. Dr. Irfan YILDIRIM	921
Koçberiya Eşîrên Kurd ên Rewanê ya Beriya Şerê Cîhanê û Bicihbûna Wan a li Mûşê	Dr. Öğr. Nevzat EMİNOĞLU	945
Rola Dewleta Osmanîyan di Yekhevî û Parçebûna Eşirên Kurdan de (Nimuneya Eşîrên Hekarîyê)	Abdurrahman IBRAHİMOĞLU	959
Eşira Alikan û Du Edîbên Vê Eşîrê	Seher KARAK Mehdi Zana KARAK	989
Rista Begên Kurdan di Îstîqrara Civakî ya Eşîran de: Mînaka Balokan	Ayhan YILDIZ	1021
Ajotina Şopa Eşirên Kurd	Eyüp KIRAN	1055

Bir Modernleşme Tecrübesi Olarak Aile ve Aşiret Dernekleri	Prof. Dr. Mahmut KAYA	1081
Aşiret Yapısı ve Aşiret Liderinin Devlet Otoritesi İle İlişkileri	Prof. Dr. Mehmet Emin ÜNER	1111
Aşiret ve Aşiretçilik Bağlamında Kürt Aşiretlerinin 19. Yüzyılda Sosyo-Politik, Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Yapisi	Doç. Dr. Orhan ÖRS	1143
Merkeze Entegrasyon ve Kimlik Oluşumu Bağlamında Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi	Doç. Dr. Muzaffer BİMAY	1191
1891-1914 Döneminde Hamidiye Alayları ve Osmanlı'nın Bölgesel Politikası Bağlamında Kürt Milli Aşiret Konfederasyonu	Dr. Mehmet Emin GÜLER Mustafa GÜLER	1221
The Life of Shepherds in the Nomadic Kurdish Clans	Prof. Dr. Fuad Jomma Prof. Dr. Anita Adamczyk	1257
Nomadic Resilience: Investigating the Social Infrastructure of Kurdish Societies during the 1851-1914	Assist. Prof. Dr. Keivan Farhad Simko	1279
The Concept of Revenge in "The Tale of Suto and Tato" by Basil Nikitin and Ely Bannister Soane	Baroj Hashim Abdi	1323

پێشگۆتن

پ. هـ. د. نزار ئەیووب حەسەن

عەشیرەت ئێك ژ یەكەیێن سەرەكییێن جڤاكا كوردستانێ ل هەمی سەردەمێن مێژوورییدا پێك هینایە و گەلەك جاران ئەڤ عەشیرەتە بوویە ئێكەم پێناسە بۆ پشكەكا مەزن ژ كوردان. هەروەسا گەلەك جاران كۆمەك ژ ئەڤان عەشیرەتان ژبەر هندەك ئەگەرێن سیاسی- جڤاكی یان ژی ئابووری خوە داینە ئێك و شیاینە بناخەیێ هندەك یەكەیێن سیاسی دابنن كو د پاشەڕۆژێدا بوونە میرنشینێن بهێز و بەرفرەهـ.

ل سەردەمێ نویدا میرنشینێن كوردی نوونەراتییا پێناسەیا مللەتێ كورد د سنوورێن كوردستانێدا دكرن، لێ د ناڤخوەیا خوەدا ئەڤ میرنشینە ل سەر چەندین عەشیرەتان دابەشكری بوون و ئەڤان عەشیرەتان ڕۆلێ مەزن د بهێزبوون و لاوازییا میرگەهاندا هەبوویە، لەوڕا میرێن كوردان نەچار بوون كو سەركردەیێن ئەڤان عەشیرەتان د بڕیار و پێڕابوونێن خوەدا هەڤپشك بكەن، لێ سەرەڕای ئەڤێ چەندێ دەولەتێن زلهێزێن دەڤەرێ ب تایبەتی هەر دوو دەولەتێن عوسمانی و ئیرانێ ب ڕێیا میران سەرەدەری ل گەل ڕەوشا كوردستانێ دكرن و هەر ل دەستپێكا سەدەیێ ١٦یێ هەتاكو ناڤەڕاستا سەدەیێ ١٩یێدا میرێن كورد شیابوون هەتا ڕادەیەكێ مەزن سەركردەیێن عەشیرەتان بكێشنە ژێر ڕكێفا خوە و ڕۆل و هەژموونا ئەوان ل سەر سیاسەتا ناڤخوە و دەرەكییا میرنشینێن خوەدا سنووردار بكەن.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

ل ناڤەڕاستا سەدەیێ ١٩یێ سیستەمێ سیاسی و ئابووری و جڤاکییێ کوردستانێ تووشی گوهۆڕینەکا مەزن بوو، ئەو ژی دەمێ دەولەتا عوسمانی دەستدایە ژناڤبرنا میرنشینێن کوردی، ئەو میرنشینێن بۆ سەدان سالان نوونەراتییا سیستەمێ کلاسیکی ل کوردستانێ کرین و بووینە پشکەك ژ هەست و تێگەهشتنا گشتییا مللەتێ کورد، هەتا ڕادەیەکی کو ئەڤ مللەتە ل گەل حوکم و یاسا و فەرمانێن ئەوان ڕاهاتبوو و ئەو ب تشتەکێ پیرۆز ل قەلەمددا، د ڕاستیدا ئەڤ میرنشینێن دەرەبەگی دکارین ل پاشەڕۆژێ ببنە بنەمایەك بۆ ئاڤاکرنا دەولەتەك یان چەند دەولەتۆکێن کوردی.

وەکی مە گۆتی، ل ناڤەڕاستا سەدەیێ ١٩یێ میرنشینێن کوردان هاتنەهەلوەشاندن و ئەڤە وەکو بیڤەلەرزەکێ بوو بۆ جڤاکێ کوردی و ب توندی هەژاند و کوردستان ئەوا دابەشکری ل سەر کێمتر ژ ٤٠ میرنشین و سەردارنشینان بۆسەدان یەکەیێن بچووك هاتەدابەشکرن و ئەڤ یەکەیە ژی عەشیرەت بوون.

د ڕاستیدا گوهۆڕینەکا ئێکجار مەزن بوو، حوکم ژ میری بۆ ئاغای هاتەڤەگوهاستن، سەنتەرێ بڕیارێ ژ باژێڕان بۆ گوندان هاتەڤەگوهاستن، سەرایا میری بۆ کۆچکا ئاغای و یاسایا میرنشینێ (کو هەمان شەریعەتێ ئیسلامی بوو) بۆ یاسایا دارستانێ کو تێدا دڕندە و زلهێز لاواز و بێدەستهەلاتان دخۆن! و هەمی ئەو پێشکەڤتنێن د ناڤ پایتەختێن میرنشیناندا ب جارەکێ بوونە هەلم و پاشکەڤتن و نەزانینێ ب سەر کوردستانێدا گرت .

د ڕەوشەکا هوسادا عەشیرەتێن کورد- نەخاسمە ئەو عەشیرەتێن بچووك- و ئەو پشکا جڤاکێ کوردی کو ژلایێ میرانڤە دهاتنەپاراستن وەکی کەلەخەکێ مرار کەڤتنە بەر دلۆڤانییا بالندەیێن مەزن لەوڕا نەچار بوون ئێك ژ ئەڤان دوو ڕێیان هەلبژێرن: یان ل گەل هندەك عەشیرەتێن دی یەکبگرن و فیدراسیۆنەکا عەشیرەتی پێك بهینن یان ژی خوە بئێخنە ژێر خزمەتا عەشیرەتێن مەزن و ب هێز و ببنە (کرمانج) و خۆڤەگرتییێن ئەوان!

ل کوردستانێ سەردەمێ د ناڤبەرا ناڤەڕاستا سەدەیێ ١٩یێ هەتا شەڕێ جیهانییێ ئێکێ ب ڕاستی سەردەمێ عەشیرەتانە، و هەر بزاڤ و گوهۆڕینەکا د ئەڤان سالاندا ڕوودابیت پشتبەستنەکا ئێکسەر ل سەر عەشیرەت و سەرۆکێن عەشیرەتان کرینە، چونکە - هەر وەکی مە گۆتی- عەشیرەت بوونە سەنتەرێن بڕیاردانێ، و پشتی ژناڤچوونا

میرێن كورد ئێدی سەركردەیێن ئەڤان عەشیرەتان – كو پتریا ئەوان نەخواندەوار و نەزان بوون- بوونە نوونەرێن كوردان د دانوستاندن و بڕیاردانێ ل هەمبەر دەولەت و دەستهەلاتدارێن ل دەرڤەی سنوورێ كوردستانێ، هەروەسا كوردستان د ناڤبەرا هەڤركی و شەڕێن د ناڤبەرا ئەڤان عەشیرەتاندا نقۆم بوو و ئەڤێ چەندێ وەكر وێنەیەكێ زێدە كرێت و نەشرین ژ جڤاكێ كوردی نیشا جیهانێ بدەت، ئەڤ چەندە ب ساناهی د بەرپەڕێن ئەوان پەرتووك و نڤیسینێن گەریدە و ڤەكۆلەرێن بیانیدا دهێتەدیتن!

سەرەڕای ئەڤا مە گۆتی، سەردەمێ عەشیرەتان ئەو تاریستانە ژی نەبوو كو چ تیرۆژكێن ڕۆناهێ هندەك ژ كونج و قولاچێن ئەوێ ڕوهن نەكربن، بەلكو سەرەڕای هەمی ئەوان نەهامەتییێن كوردستانێ ل سەردەستێ عەشیرەتان دیتی، لێ هندەك خالێن ئەرێنی ژی ل ئەڤی دەمی دهێتەدیتن ژ ئەوان؛ د ئەڤی سەردەمیدا هەژمارەكا مەزن ژ هۆزانڤان و نڤیسەرێن كورد پەیدا بوون كو بەرهەمێن خوە ب زمانێ كوردی نڤیسینە، هەروەسا فۆلكلۆرێ كوردی – كو زمانێ عەشیرەتان- ل ئەڤی دەمیدا پێشڤەچوونەكا مەزن ب خوەڤە دیت و هەژمارەكا مەزن ژ ستران و بەیتێن كوردی پەیدا بوون كو تێدا بەحس ل عەگیدی و مێرخاسییا كوردان یان سەرۆك عەشیرەتێن كوردان دكەت.

ڕۆلێ عەشیرەتان ل ئەڤی سەردەمی پێشڤەچوونەكا دی یا بالكێش ب خوەڤە دیت، چونكە عەشیرەتێن كوردی ئەوێن بەری ئەڤی دەمی د چوارچووڤەیێ سنوورێن میرگەهێدا هاتنوچوون دكرن ژ نشكەكێڤە خوە ل هەمبەری كەتوارەكێ نوو دیتن كو تێدا ڕۆلێ سەركردایەتییا جڤاكی كەڤتییە سەر ملێ ئەوان، ڤێجا ئەوان عەشیرەتان جهێ هێزێن چەكدار و ڕێڤەبەرییێن كارگێڕی ل كوردستانێ گرتن، ئەڤ ڕۆلێ ئەوان ب ئاشكەرایی د شەڕێ ڕووسی- عوسمانیدا یێ سالا ١٨٧٧ دیار بوو، پاشی چ پێڤە نەچوو دەمێ سولتان عەبدولحەمیدێ دوویێ (١٨٧٦-١٩٠٩) شیا بالا ئەڤان عەشیرەتان بۆ لایێ خوە بكێشیت و ئەوان د شەڕێن ل دژی رووسیا و بەرسینگگرتنا ئارمانجێن نەتەوەییێن ئەرمەنان بكار بهینیت، هندەك ژ عەشیرەتان مفا ژ ڕەوشا نوو وەرگرت و شیان قەوارەیەكێ سیاسی و جڤاكی وەكی میرگەهێن كوردی ل نیڤا ئێكێ ژ سەدەیێ نوزدەیێ دابمەزرینن و پارچەیێن بەرفرەه ژ كوردستانێ بێخنە ژێر ڕكێفا هەژموونا خوە وەكی عەشیرەتێن جەلالی و مللی و حەیدەران...، لەوڕا ژی ب ڕاستی دكارین ناڤێ (سەردەمێ عەشیرەتان) بۆ كوردستانا د ناڤبەرا سەردەمێ كەڤتنا میرگەهاندا هەتا شەڕێ جیهانییێ ئێكێ دابنین.

ژ ئەنجامێ ئەڤا ل سەری هاتییە دیارکرن دێ گەهینە ئەوێ ئەنجامێ کو خواندنا دیرۆکا کوردستانێ ل سەردەمێ نوودا بێی خواندن و ڤەکۆلینا دیرۆکا عەشیرەتان و دانەنیاسینا ئەوان دێ کارەکێ لەنگ و نەتەماموبیت، لەورا سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی سەر ب کولیژا زانستێن مرۆڤایەتی ل زانکۆیا زاخۆ بڕیاردا کو هەشتەمین کۆنفرانسێ ناڤدەولەییێ خوە ل سەر عەشیرەتێن کوردان و سەردەمێ عەشیرەتان ل کوردستانێ بگێڕیت و ڕۆلێ ئەوان د بیاڤێن سیاسی و ئابووری و ڕەوشەنبیریدا بەرچاڤ بکەت.

ئەڤ پەرتووکا بەردەستێ هەوە ژمارەیەکە ژ ڤەکۆلینێن زانستی و ئەکادیمی کو ژلایێ کۆمەکا مامۆستاییێن بسپور ل کوردستانێ و چەندین وەلاتێن دیڤە هاتینەنڤیسین، هێڤیدارین ئەو زانیارییێن د ناڤ بەرپەڕێن ئەوێدا هندەك لایەنێن تاڕی ژ دیرۆکا کوردستانێ ل سەردەمێ عەشیرەتاندا ڕۆهن بکەت و ببیتە بناخەیەك بۆ پتر ڤەکۆلین و خواندنا ئەڤی سەردەمی ژ دیرۆکا وەلاتێ مە.

پێوەندیی میرنشینە کوردییەکان لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی

لە دەرکەوتنی سەفەوییەکانەوە تا پەیماننامەی ئاشتی زەهاو (١٥٠١- ١٦٣٩)

فاتیح مستەفایی

ئەنجومەنی فەرهەنگی - ئەدەبی مەریوان- کومیتەی مێژوو- مەریوان/ ئیران

پوختە

یەکێ لەو ڕووداوانەی کە کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر سیاسەت، فەرهەنگ، کۆمەڵگای کوردی و چارەنووسی میرنشینە کوردییەکان داناوە، دەرکەوتنی ئیمپراتۆریی سەفەوی بوو. دەرکەوتنی ئەم دەوڵەتە توند ئاژۆیە توانی ئاقار و ڕەوتی خێڵ و هۆزەکانی کورد بگۆڕێ و میرنشینەکانی بەرەو هەڵدێر پاڵ پێوە بنێت. لەم توێژینەوەیدا، بە شێوەی مێژوویی - شیکاریی لە ڕووی بەڵگەنامە وکتێبی مێژووییەوە، بە وردی بەدواداچوون بۆ بەستێنی درووستبوونی سەفەوی، پێوەندی و کارتێکەرییان لەسەر میرنشینە کوردییەکان و چارەنووسی سیاسی، کارگێڕی و فەرهەنگی کوردستان دەکرێت.

بە گوێرەی درئەنجامەکانی ئەم توێژینەوەیە، دەرکەوتنی ئەم دەوڵەتە کە لەسەر بنەمای ئایدیۆلۆژیی جیاواز لە کوردان و خەڵکی ناوچەکەی هەبوو، تا گەیشتن بە لووتکەی دەسەلات، هەوراز و نشیوی زۆری هەبووە و بە تەواوی پێگە و چارەنووسی نە تەنیا میرنشینەکانی بەڵکوو گشت کوردی گۆڕی و تا ئێستاش کورد باجی درووستبوونی ئەو دەوڵەتە دەدات.

پەیڤێن سەرەکی: *کلیل وشە: کورد، میرنشینە کوردییەکان، سەفەوی، عوسمانی، پەیماننامەی زەهاو.*

پێشەکی

بەگوێرەی گەڕانەوە بۆ مێژوو، لە سەر خاکی کوردستان زۆر ڕووداوی گەورە ڕوویداوە وەک هاتنی عەرەبی موسڵمان، درووستبوونی میرنشینە کوردییەکان و هەروەها

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دەرکەوتنی دوو ئیمپراتۆریی عوسمانی و سەفەوی بە ئایدیۆلۆژیای تایبەتی خۆیانەوە، کە هەرکام لەمانە کاریگەریی خۆی لە سەر کورد و **میرنشینە کوردییەکان** داناوە و تا ئەمرۆش کورد بەو ئازارەوە دەتلێتەوە. بەشێک لەو ڕووداوانە لە پەراوێزدا ماونەتەوە و وەک ئەوەی چاوەڕوان دەکرێت، باسیان لێنەکراوە و گرنگییان پێنەدراوە.

هەڵکەوتەی جوگرافیای کوردستان ئەم خاکەی کردووە بە ناوەندی ململانێ و پێکدادان. کوردیش نەخوازراو تێوەگلاوە. خێڵ و هۆزە کوردکان بوون بە بەشێ لە ململانێکان. میرانی کورد بە پێی پێویست و ڕادەی تێگەیشتن و ئاستی ڕووداوەکان هەڵسوکەوتیان لە گەڵ دەراوسێکاندا کردووە. بەڵام بە پێی توێژینەوە و بەدواداچوونەکانی ئەمڕۆ ئەوەمان بۆ دەرئەکەوێت کە میرنشینەکانیش لەم شەڕ و ململانێیەدا کاریگەر بوون و هەروەها شەڕەکانیش لەسەر ئەمان کارتێکەر بووە. بۆیە لەم توێژینەوەدا "پێوەندی میرنشینەکوردەکان لەگەڵ دەوڵەتی **سەفەوی**" لە دەرکەوتنی سەفەوییەوە تا پەیماننامەی **ئاشتی زەهاو** (١٥٠١-١٦٣٩ز) دەخەینە بەرباس و لێکۆڵینەوە. ئەم تەوەرە نەخوازراو، بۆ لای عوسمانیش پاڵمان پێوە دەنێت.

مەبەست لەم لێکۆڵینەوەیە، دۆزینەوەی وڵامی ئەم پرسیارانەیە کە:

- چ پەیوەندییەک لە نێوان دەوڵەتی سەفەوی و میرنشینە کوردییەکاندا هەبووە؟ ئاقار و چارەنووسی هۆزەکانی چۆن گۆڕیوە؟ و...

پێویست بە ئاماژەیە کە پێش‌تریش توێژەران و لێکۆڵەرانی دیکەی مێژووی کورد، لە ڕوانگە و ڕەهەندەی‌ترەوە ئەم باسەیان هێناوەتە ئاراوە وەکوو: قوباد مەنسوور بەخت، د. مودەڕیس سەعیدی لە ژێر ناوی" تأثیرات تنش میان صفویه و عثمانی بر جایگاه امیرنشین اردلان"، هەروەها توێژینەوەی بەڕێزان "سیاوەش یاری"، "مورتەزا ئەکبەری"، "تالب خەزان" لە ژێر ناوی "واکاوی علل و عوامل سیاست جا بە جایی کردها در دوره شاه عباس اول" ئەنجام دراوە. سەرەڕای ئەمانەش لەم وتارەدا کەڵکم لە ڕێنموونی بەڕێزان د.مودەڕیس سەعیدیی و مامۆستا شەهریار شەریفزادە وەرگرتووە، مەمنوونیان هەم.

جیاوازی ئەم توێژینەوە لەگەڵ توێژینەوەکانی‌تردا لەوەدایە کە سەرەڕای کەڵکوەرگرتن لە زانیاری و ئەنجامی لێکۆڵینەوەی لێکۆڵەرانی‌تر، بە شێوەی شیکاری قووڵ تیشک دەخاتە سەر کێشە لەبن نەهاتووەکانی گەلی کورد و پیشانی خوێنەران (و ئامادەبووان) دەدرێت.

١- كوردستان لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی سەفەویدا:

لە دوای نەمانی دەسەڵاتی سەلجوقییەکان(٧٠٨ -٩٣٩ک/١٠٧٧-١٣٠٨ز) و هەڵوەشانەوەی حکوومەتی ئێلخانەکان(٦٣٦-٧٣٦ ک/١٢٥٦-١٣٥٦ز) قۆناغێک لە ئاڵۆزی و شێواوشێوی دەستپێکرد کە تایبەتمەندیی بەرچاوی، دروستبوونی بۆشایی دەسەڵات و سەرکێشی ئەو هێزە خێڵەکییەکانە بوو کە پێشتر و بە شێوەی کاتی لە هەرەتی دەسەڵاتداری ئەو حکوومەتانەوە سەرکوت و کونترۆڵ کرابوون. "بەم بۆنەوە سەرۆک خێڵ و هۆزەکان بە خۆیاندا هاتنەوە. لەم دۆخە کە دەکرێت پێی بڵێین سەردەمی گەشانەوە، برێ لە هۆز و تیرەکان، بە تایبەت تورک و مەغوڵ، بۆ پاراستنی شوناس و بوونێتی خۆیان، بە پشتبەستن بە هێزی سەربازی و خێڵەکییەوە،کەوتنە چالاکی و هێزیان لە خۆ کۆکردەوە و دەرکەوتن. (حسن‌زادە، ١٣:١٣٧٩)

لە نەبوونی دەوڵەتێکی بەهێز و بەردەوام و سەقامگیری ناوەندی، دوای هەرەس‌هێنانی ئێلخانەکان تا دامەزرانی دەوڵەتی سەفەوی(لە ساڵی ٧٣٦-٩٠٧ک/١٣٣٦-١٥٠٧ز)، میرنشین و دەسەڵاتە بچکۆلە خۆجێیەکان بووژانەوە و گەشەیان کرد. ئەگەرچی لەم سەردەمەدا تەیموورە شەل دەسەڵاتی(٧٣٦- ٩٠٧ک/ ١٣٣٦-١٤٠٥ز) بە دەستەوە گرت، بەڵام لەبەر رەوتی کاتی و پەرتەوازەبوونی مەودای قەڵەمرەوەکەی، ئەوندەی نەخایاند و دەسەڵاتی خێڵ و میرنشینەکان وەک خۆی مایەوە و لە کوردستانیش بە شێوەی جیدی پێشی پێنەگیرا و بە گوێرایەڵیی دەسەڵاتدارە خۆجێیەکان رازی بوو. لە سەردەمی دەسەڵاتی جێگرەوەکانی تەیموریشدا، ئەگەرچی ئەوانیش دەسەڵاتێکی بەردەوام و راستەوخۆیان بە سەر کوردستاندا نەبوو، هەروەها تورکمانەکانیش کە یەکێتیەکی ناکۆجێ و لەرزۆکی خێڵەکان بوون، بەو بۆنەوە هەلی گونجاو بۆ گەشەی میرنشین و هێزە خێڵەکییەکانی کورد رەخسا. (شامی،١٣٦٣: ١٥٧)(بدلیسی، ١٣٤٣: ج١، ٣٧٢- ٣٧٣)(سعیدی،١٤٠٢: ٦٣١).

لە سیستەمی دەسەڵاتداری خێڵەکیدا، سەرۆک ئێڵ و خێڵەکان وەکوو نوێنەری دەسەڵاتی ناوەندی، کاروباری ناوچەی خۆیان بەڕێوە دەبرد و لە پێناو هەوڵدان بۆ سەرخستنی یەکێتیەکەدا، بەشی خۆیان هەڵدەگرت. "برێ لە هۆزەکانی کورد وەک سلێمانی و زەرقی[1]، خۆیان بە یەکێتی قەرەقویونلووە[2] بەستەوە و سەرەرای پاراستنی ئیمتیازی پشتاوپشتی و سەربەخۆیی خۆیان، لە دەس‌کەوتەکانی یەکێتیشدا بەشیان بەرکەوت (حسن‌زادە، ٩٦:١٣٧٩). لە فێدراسیۆن و دەسەڵاتی ئاققویونلووشدا برێ لە خێڵەکانی کورد وەک پازووکی، چگنی، چەمشگەزک و ئەکیل... رۆڵی چالاکیان گێراوە (هەمان، ل٧٨).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

تەنیا لە سەردەمی ئوزۆن حەسەن(٨٢٣-٨٧٨ک/ ١٤٢٤-١٤٧٨ز)، ئەمیری دەسەڵاتداری ئاققویونلوو[3]دا بوو کە هەوڵی جیدی درا بۆ دروستکردنی ڕادەیەک ناوەندخوازی لە ئیدارەی کاروباری وڵات و کۆنترۆڵکردنی میرانی کوردستان. قەڵا و ناوچەکانی ڕۆژئاوای کوردستانی یەک لە دوای یەک گرت و ساڵی ٨٦٦ ک(١٤٦١ز)ئەمیر خەلەفی کوشت و کۆتایی بە دەسەڵاتی یەکێک لە لقە کۆنەکانی بنەماڵەی ئەیوبی حەسەن کیف هێنا. دوای ئەوەش لە ساڵی (٥٨٧ک/١٥٢٤ز) هەرەسی بە دەسەڵاتی فەرمانڕەوایانی جزیرە، بدلیس، سەعرد، هەکاری، تەرجیل و چەمشگەزک هێنا و بە تەواوی کوردستانی گوێڕایەڵی خۆی کرد. سەرەڕای ئەم سەرکەوتنانە، لە ساڵی (٨٧٨ک/١٤٧٣ز)دا، ئوزۆن حەسەن لە سوڵتان محەممەدی فاتح شکستی خوارد و ئەم پرۆسەیە تووشی وەستان هات. ئەم شکستە خاڵی دەستپێکی دابەزین و داکشانی حکوومەتەکەی ئاققۆیۆنلوو و هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆ لە نێوان ئەندامانی بنەماڵەی دەسەڵاتدار بوو. دوای کۆچی دوایی ئوزۆن حەسەن، بە تایبەت لە کۆتایی ڕۆژانی سەردەمی ئاققۆیۆنلووەکاندا، شەڕی ناوخۆ لە نێوان ئەندامانی بنەماڵەکەیان بەردەوام بوو تا دواجار ڕێگەی بۆ شائیسماعیلی سەفەوی(٩٠٧-٩٣٠ک/١٥٠١-١٥٢٣ز) بۆ داگیرکردنی ناوچەکە خۆش کرد.

"هەروەها ماوەی نێوان شکستی ئۆزۆن حەسەنی ئاققۆیۆنلوو لە عوسمانییەکان و هەتا هاتنە سەرکاری شائیسمایلی یەکەم سەردەمی برەوی میرنشینە کوردییەکاندا. لەو ماوەیەدا میرنشینە کوردییەکان بە کەڵکوەرگرتن لەو بۆشاییەیدەسەڵاتە کە لە ناوچەکەدا سەریهەڵدابوو، تا ڕادەیەکی زۆر سەربەخۆیی و ئۆتۆنۆمی ناوخۆییان بەدەستهێنا و تەنانەت ئەوانەی لە سەردەمی دەسەڵاتی تورکمانەکاندا لەناو چووبوون، دیسان بووژانەوە(بدلیسی، ١٣٤٣: ٣٧٣).

لە باشووری گۆلی ورمێ، کە ئێستا بە ناوچەی موکریان ناسراوە، میرێک بە نێوی سەیفالدین، کۆمەڵێک خێڵی کوردی لە دەوری خۆی کۆکردەوە و لە دژی تورکمانەکان شۆڕشیان کرد. لە سەردەمی ئوزۆن حەسەندا، میرنشینی بدلیسیش بۆ ماوەی بیست ساڵ تێکەڵ بە خاکی ئاققۆیۆنلووەکان کرا، بەڵام لەگەڵ لاوازیی حوکمڕانییان، میرشامحەممەد، فەرمانڕەوای عەشیرەتی ڕۆژەکی، موڵک و ماڵی میراتی لە تورکمانەکانەوە ئەستاندەوە.(ڕوژبیانی، ١٣٨١: ٥٥)

بارودۆخی ناوچەکانی تری کوردستانیش هاوشێوە بوو. زۆرێک لە میرانی کورد لە تورکمانەکان یاخیبوون و لە ناوچەکانی خۆیان دەریان کردن، وەکوو میرشەرەف

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

کوڕی میربەدر لە جزیرە و مەلیکخەلیلئەیوبی لە سیرت و حەسەنکەیف و شێخحەسەن لە چەمشگەزک. هەروەها میرنشینی ئەردەڵان، کە لە قۆناغی دوای ڕووخانی ئیلخانان لە شارەزوور و بەشێک لە ناوچەکانی ناوەڕاستی کوردستان پێکهاتبوو، لەم قۆناغەدا گەیشتە ئەوپەڕی پانتایی و سەربەخۆیی خۆی و فەرمانڕەواکەی واتە مەئموونبەگی یەکەم (٨٦٢-٩٠١ک/١٤٥٧-١٤٩٥ز) توانی ناوچەکانی کۆی، هەریر و هەولێر کە لە سەردەمی یەکێک لە حاکمەکانی پێشوودا داگیرکرابوون، سەر لە نوێ بخاتەوە ڕکێفی دەسەڵاتداریی ئەردەڵان.(بدلیسی، ١٣٤٣: ٨٤-٩٥-٣٦٩-٣٧٣)

بە هۆی شەرەفنامەوە وێنەیەکی تاڕادەیەک ڕوونمان لە دۆخی سیاسی کوردستان لە بەرەبەیانی سەرهەڵدانی سەفەویدا هەیە. گوایە ناوچە کوردنشینەکان لە نێوان دەیان میر و سەرۆک هۆزی کورددا دابەش ببوو کە لە کۆتایی سەدەی نۆهەم و سەرەتاکانی سەدەی دەی کۆچیدا، بە شێوەی میراتگیری حوکمڕانیی ناوچەکەی خۆیانیان دەکرد. "بدلیسی بە دیاریکراوی باسی ٣٢ میری بچووک و گەورە دەکات کە سەفەوییەکان لە کاتی پێشڕەوییان لە ناوچە کوردنشینەکاندا پەیوەندییان لەگەڵیاندا بووە. وا دیارە ژمارەی ڕاستەقینەی میرنشینەکان لەوە زیاتر بووبێت، چوونکە زۆربەیان و بەتایبەت میرەگەورە و بەدەسەڵاتەکانیتر، چەند میر و سەرۆکهۆزی بچکۆلەتریان لەژێر فەرمانی خۆیاندا هەبوو". (بدلیسی، ١٣٤٣: لل ٥٨٦-١١٧) ئەولیا چەلەبی گەشتیاری تورک کە لە نیوەی دووەمی سەدەی دەیەمی کۆچیدا سەردانی میرنشینی بدلیسی کردووە، سەبارەت بە ئەبداڵخان حاکمی بدلیس دەڵێت کە: "لەو سەردەمەدا ٧٢ ئێل و هۆز هۆگر و شوێنکەوتووی بوون، یەکێکیان ناوی عەلیبەگ لە هۆزی مۆدەکی بە تەنیا ٧٠٠ تفەنگچی لە خزمەتدا بووە" (چلبی، ٩٥:١٣٦٤). لەهەمان کاتدا چەلەبی ژمارەی دانیشتوانی بدلیس لەسەردەمی ابدال خان دەخاتەروو کە بە ٤٠ هەزار کەس مەزندەی دەکات و دەیانگەڕێنیتەوە بۆ هۆزی پازووکی.

٢- کوردستان لە نێوان بەربەرەکانێی سەفەوی و عوسمانی

خاکی کوردستان بە هۆی شوێنە جوگرافییەکەی و هەڵکەوتنی لەسەر ئەو ڕێگایانەی کە ئێران و خاکی ڕۆژهەڵات بە ئەنادۆڵ (ئاناتوولی) و ئەورووپاوە دەبەستنەوە، لەمێژە خاڵی پەڕینەوەی نەتەوە جۆراوجۆرەکان بووە و لە پەیوەندییە دوژمنکارانە یان دۆستانەکانیاندا، چ پەیوەندیی بازرگانی و چ کولتووری و چ لە شەڕ و ململانێکان ڕۆڵی هەبووە. لە سەردەمی کۆندا ئەو خاکەی کە دواتر بەگشتی ناوی کوردستانی لێنرا، شوێنی ڕووبەڕووبەنەوەی دوو هێزی گەورە واتە ئیمپراتۆریەتی ئێران و ڕۆم بوو. لە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینی کوردی

سەردەمی ئیسلامیشدا، بە هۆی بوونی مەکۆ و ناوەندەکانی دەسەڵات لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای خاکی کوردستان، ئەو ناوچانە گۆڕەپانی پێکگەیشتن و پێکدادانی بەرژەوەندییەکانیان بوو. لە سەردەمی ئومەویدا ئەو ناوەندانەی کە باسمان کرد لە شام و خوراسان بوون و دوایین تێکهەڵچوونیان لە گوێی ڕووباری زابیگەورە لە کوردستان ڕوویدا (٧٥٠/١٣٢ز).(ابن اثیر،١٩٦٥: ٥٠-٦٥)

لەگەڵ هاتنی تورکەکان بۆ ئەنادۆڵ، سەرەتا دەسەڵاتی سەلجووقییەکانی ڕۆم و دواتر ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دروست بوو و جێگەی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمی ڕۆژهەڵاتی گرتەوە. هاوکات ئێرانیش وەک یەکێک لە ناوەندە سەرەکی و کۆنەکانی دەسەڵات لە ناوچەکەدا بووژایەوە. ئیرانیش لەگەل دروستبوونی دەولەتی سەفەوی لەسالی(٩٠٦ن/ ١٥٠١ ز) و راگەیاندنی دەولەتی سەفەوی لەلایەن شا ئیسماعیلی یەکەم، دیارە ناوبراو لە هەموو لەشکرکێشییەکانیدا لە هەر چوار لای قەڵەمڕەوەکەیدا لە ماوەی چەند ساڵێکی کەمدا توانی ئیمپراتۆریەتییەکی فراوان دابمەزرێنێت کە سنوورەکەی دەگەیشتە سنووری کۆنی ئیمپراتۆریەتی ساسانی، ئەمەش بووە هەڕەشەیەکی مەترسیدار لەسەر دەوڵەتی عوسمانی.

لە سەرەتای سەدەی ١٠ی کۆچیدا، جارێکیتر دوو زلهێزی گەورە و لێکدژ واتە حکوومەتی سەفەوی لە ئێران و پەرەسەندنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە ئاسیای بچووک، کە جیاوازییە ئایینی و ئایدۆلۆژییەکانیان پاڵنەر بوو بۆ بەدەستهێنانی باڵادەستی لە ناوچەکەدا، لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای ناوچەکوردنشینەکان دەرکەوتن. (منصوربخت و سعیدی، ١٣٩٣: ١٢٥-١٣٣)

هەرچەند لە سەرەتای ئەو سەردەمە و لە تەنیشت ئەو دوو زلهێزەیەدا، زۆرێک میرنشینی خۆجێی کوردی (کە پێش سەردەمی سەفەوی لە کوردستان جێگیر ببوون وەکوو شارەزوور، دینەوەر، هەکاری، ئامێدی، فەزلەویە، لوڕستان، جزیرە، ساسۆن، ئەردەڵان، برادۆست، بابان، سۆران، موکری، تەرگەوەڕ، میافارقین، دونبولی، ماییدەشت، بدڵیس، گەڵباخی و زۆریتر) بۆ پاراستنی سەربەخۆیی و بوونی خۆیان بەربەرەکانێی تەواویان کرد، بەڵام وێڕای ئەوە، گرژی و ململانێ و دواجار سەقامگیربوونی هاوسەنگیی هێز لە نێوان ئەو دوو دەسەڵاتەش لە کوردستان، بوو بە هۆی ئەوەی بەتەواوی نەبنە ژێرچەپۆکەی ئەوان. (هەمان: ١٤١-١٤٢)

هەڵکەوتنی جیۆپۆلەتیکی کوردستان و بەلادا نەکەوتنی ململانێی سیاسی- چەکداری ئەم دوو هێزە، و درێژەکێشانی شەڕ و تێهەڵچوون، کوردی لە چەند سەرەوە تێوەگلاند:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

١. هەردوو دەوڵەت هەوڵیان دەدا بە هەموو چەشنێک دەس بەسەر کوردستاندا بگرن، خوازراو یان نەخوازراو گەورە و میرانی کوردیان ملکەچ و گوێڕایەڵی خۆیان ئەکرد. ئەیانکردن بە گژی یەکتریدا تەنانەت ئەندامانی یەک خێزانیان ئەکرد بە دوژمنی یەک.

٢. بەشێکی زۆری هێزی سەربازی هەردوولا لە شەڕەکاندا کورد و ئێڵەکوردەکان بوون.

٣. کوردستان ببووە گۆڕەپانی شەڕ و تێهەڵچوونی زۆری لە شەڕەکانی ئەم دوو لایەنە کە هیچکام بۆ ئەویتر نەیئەخەواند. هەروەها ڕێگای ستراتێژی و لەشکرکێشانی ڕۆم و ئێران بوو. ئەمەش سەروەت و سامانی کوردستانی بە تەواوی بە فیرۆ ئەدا و کورد دەستی لەبن هەوانەکەوە دەردەچوو.(نوایي، ١٣٥٠: ١٥-١٦)

ئەگەری سوودوەرگرتنی میرنشینەکوردییەکان لە ململانێی نێوان سەفەوی و عوسمانی بەرهۆی دوو هۆکار بوو:

١) ئەو ڕۆڵەی کە میرانی کورد دەیانتوانی لە شەڕی نێوان هەر دوو لادا بیگێڕن.
٢) ترسی هەردوو زلهێز کە میرەکوردەکان پەیوەندی بە کەمپی بەرامبەرەوە بکەن.

لە پەیوەندی لەگەڵ فاکتەری یەکەمدا پێویستە بگوترێ کە عەشیرەتەکوردەکان سەرچاوەی دابینکردنی شایستەترین جەنگاوەران بوون و هەر حکوومەتێک دەیویست هێز و دەسەڵاتی ئەوان بۆ بەرژەوەندیی خۆی بەکاربهێنێت و بەو پێیەی سەرۆک عەشیرەت و هۆزەکانی ناوچەکە، لە ڕێگەی پەیوەندییەکۆمەڵایەتییەکانەوە توانای کۆکردنەوەی ئەم هێزانەیان هەبوو، سەرەتا عوسمانییەکان و دواتر سەفەوییەکان هەوڵیاندا پشتیوانی ئەوان لە بەرامبەر دانان بە ڕادەیەک لە سەربەخۆیی ناوخۆیی و مافەپێشووەکانیان بۆ حوکمڕانی بەسەر ناوچەکانی خۆیاندا لە شەڕی دژلایەنی بەرامبەردا بەدەست بهێنن. پاڵپشتیەک وا بە هۆی ناسین و شارەزاییان لە جۆگرافیا و ڕێگاکانی هاتوچۆی ناوچەکە کە مەیدانی سەرەکی شەڕەکان بوو، زۆر گرنگ بوو.

هاوکات میرانی کورد و بەتایبەتی ئەوانەی کە لە هێڵەکانی بەرکەوتنی یاریی ئەو دوو لایەنەدا هەڵکەوتبوون، کاتێ بەرژەوەندییەکانیان دەیخواست یان کاتێک کە لە لایەن حکوومەتی ناوەندییەوە زەختی زیاتریان لێدەکردن، ئەگەری هەڵوێست گۆڕینیان هەبوو کە بچنە کەمپ و لایەنی بەرامبەرەوە. ئەم دیاردەیە (زۆر گۆڕانی هەڵوێستی بەشێک لە میرانی کورد لە نێوان سەفەوی و عوسمانیدا) کە بەهۆی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

بارودۆخی تایبەتی میرنشینانی کوردەوە بووە، لە چاوی مێژوونووسانی کۆنیش شاراوە نەبووە

کاتێ باسی کەڵکوەرگرتنی میرنشینەکوردییەکان لە تێکهەڵچوون و ململانێی نێوان ئیمپراتۆریەتی سەفەوی و عوسمانی دەکەین، نابێ لە دیوەکەیتری کەیسەکە غافڵ بین، ئەویش ئەوەیە کە کوردستان بۆ ماوەی چوارسەد ساڵ، گۆڕەپانی شەڕی سەفەوی و عوسمانی بووە و نزیکەی ٢٤ تێکهەڵچوون و لەشکرکێشی دوولایەنەی بینیوە. ڕەنگە یەکەم کەس کە گرنگی بەم بابەتە دابێت، شاعیری کورد ئەحمەدی خانی بووبێت: (١٠٦١-١١١٩ک/١٦٥٠-١٧٠٧ز)

بفکر ژ عەرەب حەتا ڤە گورجان

کورمانجییە بوویە شوبهێ بورجان

ئەڤ ڕووم و عەجەم ب وان حەسارن

کورمانج هەمی ل چار کەنارن

هەردوو تەرەفان قەبیلێ کورمانج

بۆ تیرێ قەزا کرینە ئامانج

ئەڤ قولوزمێ ڕووم و بەحرێ تاجیک

هندی کوو بکن خرووج و تەحریک

کورمانج دبن بە خوون مولەتتەخ

ڤان ژێک ڤە دکەن میسالی بەرزەخ

(خانی، ٢٠٠٨:٤٤)

تێپەڕینی سوپای شەڕکەر بە ناوچە کوردنشینەکاندا، کاریگەریی وێرانکەری لەسەر ئابووری کە لەسەر بنەمای ئاژەڵداری و کشتوکاڵ ڕاوەستاوە هەبووە. بەدەم ڕێگاوە بەشێکی سەرەکی لە پێداویستییەکانی دابین‌دەکرد، ئەوە باو بوو لەم دۆخانەدا هەر عەشیرەتێک دەبوو پشکێکی دیاریکراو لە پێداویستییەکانی سوپا دابین بکات. بێگومان سەرۆکهۆزەکان ئەو فشارەی کە بەهۆی ئەم پابەندبوونە دروستبووە، بۆ جووتیاران و خەڵکی سادەی کۆچەرییەکانیان دەگواستەوە و دەسکەوتی خەڵکیان پێشکەش دەکرد بۆ ئەوەی لە حکوومەت و پاشا نزیک ببنەوە یان خراپەکارییەکەی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کەم بکەنەوە. (وابزانم ئەوە لە شـــەڕدا شـــتێکی ڕوون و ئاشـــکرایە و پێویســـتی بە سەلماندن نییە)

لایەنی وێرانکەری دیکەی پرسەکە، کە دۆست و دوژمنی نەدەناسی، سیاسەتی زەویی سووتاو[4] و لە ناوبردنی سامانی ناوچەکە بوو، بە مەبەستی پەکخستنی پێشڕەوی ســـوپای نەیار. شـــائیســـماییل ســـەفەوی، بۆ بەرپەرچدانەوەی لەشـــکرکێشـــییەکانی سـولتانسلێمانی قانوونی، چەندین جار ئەم شێوازەی بەکارهێناوە. شاتەهماسبیش(٩٣٠-٩٨٣ک/١٥٢٤ – ١٥٧٦ز) هەر ئەو ســـیاســـەتە واتە زەویی ســـووتاوی ڕەچاو کرد و بۆ بەربەســـتکردنی هێرشـــی ســـوپای عوســـمانی بۆ ســـەر ئێران، فەرمانی دا "تەواوی ناوچەی نێوان تەورێز و سنووری عوسمانی بەشێوەیەک لە ناوببرێت کە ئاسەواری دانەوێڵە و چڵێ پووش نەمێنێتەوە. دانیشتوانی تەورێز چاوەگەی کارێزەکانیان پڕکردەوە بۆ ئەوەی ئاوی خواردنەوە نەدۆزرێتەوە" (ســـیوری، ٦١:١٣٧٨). هەروەهـا کـە محەممەد ئەمین ڕیـاحی لە پەڕتووکی "تاریخ خوی" ئاماژە پێداوە کە گوایە لە ســـەفەرنامەی ڕۆژهەلاتناســـانیشـــدا باسی زەوی سووتاو وەک دەسەلاتی شا لەو سەردەمەدا کراوە:

"دەسەلاتی شا لەوەدایە، کە بووە هۆی ئەوەی ئەو گوندانەی کەوتوونەتە هەردوو دیوی سنووری ئێران و عوسمانی، بە ڕێگایەکی ٦ ڕۆژە وێران بکرێن، و هەموو قەلایەک کە لەوێیە وێران بکرێت، تا بەم شێوەیە خۆی لە دژی تورکەکان بەهێزتر کردبێت، ئەوانیش ئارەزووی گرتن و داگیرکردنیان نابێت"(ریاحی، ١٠٢:١٣٧٩).

٣- پەیوەندی نێوان دەولەتی سەفەوی و میرنشینە کوردییەکان (لە سەردەمی شا ئیسماعیلی یەکەم)

ئیســـماعیلی یەکەم ئەو مێرمنـدالەی بوو کە دوای مردنی بـاوکی(٨٩٣ک/١٤٨٨ز) و لە تەمەنی حەوت سالێدا بە پلان و بڕیاری حوسێن بیگولا[5]، پیاوە نهێنییەکەی پشـت پەردەی دەســـەلاتی قزلباشـــەکان و لە ســـەرکردەکانی ئەوان، لەپاش کۆچی دوایی ڕۆســـتەمبەگی ئاق قوینلۆ(٨٩٧-٩٠٢ک/ ١٤٩٧-١٤٩٢ز)، بە کەســـایەتی پێبەخشـــین و بەرزکردنەوە و ناســـاندنی بە ســـەید و داتاشـــینی ئاینێکی نوێی ڕووتین و بێبنەمای مێژوویی، دەســـەلاتی بەدەســـتەوە گرت. بە گرتنەبەری شـێوازی پڕتوندوتیژی و هەڕەشـە و تۆقاندن، مەزهەبی شیعەی کردە مەزهەبی ڕەسمی ئێران. دەیگوت: "من لە کەس ناترسم ئەگەر خەلکی یەک قسەبکەن بە دلم نەبێ، ئەوسا خۆم بە تەنیا لێیان دەدەم و یەک کەسیان ناهێلم" (مشکور، ٢٦٧:١٣٩٩).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سیاسەتی کوردیی شائیسماییل لە سەر ٣ کۆچکە دامەزرا بوو:

١. نەهێشتنی دەسەڵاتی سەرداره خۆجێییەکانی کورد و دانانی سەرانی قزڵباش بە خۆیان و هۆزەکانیانەوە لە جێگەی ئەوان

٢. ناچارکردنی خەڵکی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستان بۆ دەستهەڵگرتن لە ئایینزای سوننی و چوونەسەر ئایینزای جەعفەری.

٣. بە کارهێنانی ئەوپەڕی توندوتیژی بۆ چاوترساندنی خەڵک و سەرکوتکردنی بێبەزەییانەی هەموو جۆرە بەرهەڵستی و ملنەدانێ.(مستەفا ئەمین،٢٠٠٥: ٢٦)(قمی،١٣٥٨: ج١، ١٣٥) (شەمسی،٢٠٠٩: ٧) (بیگ منشی،١٣٥٠: ج١، ٣٣)

سەرەڕای ئەوەی کە خاکی کوردستان دەراوسێی ئازەربایجان کە ئاخێزگە و ناوەندی دەسەڵاتی سەفەوییەکان بوو، بەڵام تا ساڵی ٩١٠ی ک.م هیچ ڕاپۆرتێک لە سەرچاوەکاندا نییە کە ئاماژە بە مامەڵەی جیدی شائیسماییل لەگەڵ میرانی کورد و یان ئیرادەی شائیسماییل بۆ داگیرکردنی کوردستان بکات. ئەگەری ئەوە هەیە کە ڕەوتی ڕووداوەکان بە ئاقارێکدا چووبێت کە شائیسماییل تا ئەو کاتە دەرفەتی مامەڵەکردنی لەگەڵ کاروباری کوردستاندا نەبووبێت. "چوونکە مورادمیرزا، دوای شکستەکەی لە ئاڵمەقولاقی هەمەدان، هەڵهات بۆ شیراز و شولستان و هەوڵی دا لەو ناوچانەدا بەدواداچوون بۆ جەوجووڵەکانی دژی شائیسماییل بکات" (نوایی و غفاری‌فرد، ١٣٨١: ٦٥) و ئەمەش لە پلەی یەکەمدا یارمەتی‌دەر بوو بۆ یەکلاکردنەوەی کاروباری عێراقی‌عەجەم و هەروەها پەرژانە سەر ناوچەکانی ناوەندیی ئێران کە زۆرتر هەست بە پێویستی دەکرا. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانە، بە چەند هۆ تێکهەڵچوونی سەفەوییەکان لەگەڵ کورد حەتمی بوو:

١. ناوچە کوردنشینەکانی دەراوسێی ئازەربایجان، ناوەندی دەسەڵاتی سەفەوییەکان بوون و درەنگ یان زوو دەبوایە ڕووبەڕووی ئەو دەسەڵاتە ڕوو لە گەشەکردنەیە ببنەوە کە لەوێ سەری‌هەڵدا و دەستی بەسەر دەوروبەریدا دەگرت.

٢. کوردستان پێش‌تر، نە بە شێوەی کۆچێ و گشتی، بەڵام وەک یەکێک لە ناوچە سەرەکییەکانی ژێر دەسەڵاتی ئاققۆیۆنلووەکان ئەژمار دەکرا. شائیسماییل، وەک میراتگر و جێگرەوەی ئەو حکوومەتە، زاڵبوون بەسەر ناوچەی ژێر دەسەڵاتی پێشووی ئەو حکوومەتەی بە شتێکی سروشتی و پێویست و بە مافی خۆی دەزانی،

٣. زۆرێک لە هۆزەکانی قزڵباش کە پشتیوانیی سەفەوییەکانیان دەکرد، لە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ناوچەکانی ئەنادۆڵدا دەژیان و بەو پێیەی کە ناوچە کوردییەکان لە ڕووی جۆگرافییەوە لە نێوان ئازەربایجان و ئەنادۆڵدا هەڵکەوتوون، زاڵێتی بەسەر کوردستان مەرجێکی پێویست بوو بۆ بەستنەوەی حکوومەتی سەفەوی بە لایەنگرانی پێداگر و سەرسەختیەوە. (اسکندر بیگ منشی، ١٣٥٠، ج١، ١٣٥٠: ٣٣) (بدلیسی، ج١، ١٣٤٣: ٢٠٥)

بەڵام لەوە بەدواوە لەو لەشکرکێشیانەی کە شائیسماییل بە ناو کوردستاندا لە ئەرزەنجانەوە بۆ دیاربەکر و لەوێوە بۆ مووسڵ و بەغدا و لوڕستان کردی، دەستی لە هیچ جۆرە زەبروزەنگێ نەپاراست. ژێردەستەیی کوردستان لە میرنشینی موکریەوە دەستی پێکرد وا ناوچەیەکە لە باشووری گۆلی ورمێ و هاوسێی نزیکی ئازەربایجان بوو. لەم کاتەدا شیرسارمی کوڕی ئەمیرسەیفەدین دامەزرێنەری ئەم میرنشینە بە پاڵپشتیی هۆزە کوردە هاوپەیمانەکانیەوە، دەسەڵاتێکی بەرچاوی خولقاندبوو کە بۆ شائیسماییل وا بانگەشەی حوکمڕانی بەسەر هەموو ناوچەکەدا دەکرد، وەک "نافەرمانی" و "یاخیبوون" چاوی لێدەکرا. "لە ساڵی (٩١١ک/ ١٥٠٥ز)دا بۆ سەرکوتکردنی سارمبەگ بەچەند جار هێز نێردرا بەڵام هەر شکستی دەهێنا" (زکیبیگ، ٢٥٢:١٣٨١). "لە ساڵی ٩١٢ی کۆچیدا کە سوپای شائیسماییل لە خوی بوو، چەند کەسێک لە فەرماندە بەناوبانگەکانی قزڵباش بە هێزێکی گەورەوە چوون بۆ سەرکوتی سارێمبەگ. ئەم هێزەش بە توندی تێکشکاو و چەند فەرماندەیەکیشی کوژران".

قازی ئەحمەد قومی، مێژوونووسێکی لایەنگری سەفەوییەکان، لەبارەی دەرئەنجامی ئەم شەڕەوە دەڵێت:

"... ژمارەیەکی زۆر خەڵک لە هەر دوو لاوە کوژران". لە نێو فەرماندە بەناوبانگەکاندا، عەبدیبەگیشاملو و سارۆعەلیمۆهرداری تەکەلۆ کوژران، بایرامبەگیقارەمانلو و خەلفابەگ بۆ ناو سوپای هومایونی گەڕانەوە"(هەمان، ل٨٨)

میرشەرەفخانی بدلیسی بە ڕوونی سارم بەگ بە براوەی ئەم شەڕە دەزانێ. سەرەڕای ئەمەش سارێمبەگ کە هێز و دەسەڵاتێکی زۆری لەدەستدابوو، بەهۆی بەردەوامیی زەختی سەربازکانی سەفەوییەوە نەیتوانی موڵک وماڵی خۆی بپارێزێت. "هەرچەندە شائیسماییل سەرکەوتوو نەبوو و دەستیشی بەو ڕانەگەیشت، دوای ماوەیەک سارێمبەگ، چووە ئەستەنبوڵ و لەوێ گوێڕایەڵی سوڵتانی عوسمانی بوو" (زکیبیگ، ٢٥٢:١٣٨١).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

هێشـــتا "شـــائیســـماییل لە خوی بوو ئاگادار کرایەوە کە ســـوڵتان مورادی ئاققۆیۆنلوو دوای هەلهاتن لە بەغداوە لە ناوچەی ژێر دەســـەڵاتی عەلائودەوڵەی زولقەدردا بینراوە و بە زاواییێتی پەنایان پێداوە" (نوایی و غفاریفرد، ١٣٨١:٦٩). ســـەرەتای ســـاڵی ٩١٣، شـــائیســـماییل بە ســـەرۆکایەتیی ســـوپایەک بۆ دوورخســـتنەوەی مەترســـی ئەو دوانە کە یەکانگیر بوون، چوو بۆ شـەڕ دژی عەلائولدەولە. "هەرچەندە لەم هەڵمەتەدا، دەســـتەیەک لە ســـوپای قزڵباش لەگەڵ کۆمەڵێک لە زولقەدرەکان لە ژێر فەرماندەیی ســـاروقپلان - کە یەکێـک لە کورەکـانی عەلائودەولە بوو- تێکهەڵچوون و هەنـدێـک زیـانیـان پێگەیاند، بەڵام "خودی عەلائەلدەولە لە ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاســـتەوخۆ لەگەڵ ســـوپای ســـەرەکیی شـــائیســـماییل خۆی بوارد. شـــائیســـماییل دوای تاڵانکردن و ســـووتاندنی ناوچەکان میرنشـــینی مەرعەش، گەڕایەوە بۆ خوییَ " (قمی، ١٣٥٨: ٩٠). ئەم ڕووداوە بۆ یەکەمجار بەشـــێوەیەکی جێددی میرنشـــینە کوردییەکان و هێزە خۆجێییەکانی ڕووبەڕووی دەسەڵاتی سەرهەڵداوی سەفەوییەکان کردەوە و سەرەتای دەستێوەردانی جێددی ئەوان لە ناوچە کوردییەکان بوو. "هەر لە نێوەندی ئەم لشـــکرکێشـــییەی، ئەمیرخانی موســـڵووی حـاکمی تورکمـانی دیـاربەکر کە پێشتر گوێڕایەڵی ئـاقۆیۆنلوو بوو، دەسبەجێ چووە لای شـــائیســـماییل و گوێڕایەڵیی خۆی ڕاگەیاند" (هەمان، ل٩٠). بەڵام شـــائیســـماییل "حکوومەتی دیاربەکری تەســـلیمی یەکێک لە خزمەکانی بە ناوی محەممەدخان ئۆســـتاجلوو کرد" (هەمان، ل٩١). لە ڕێگای ئەخلات و بدلیســـەوە بۆ ڕابواردنی زستان گەڕایەوە. "کاتێک سوپای شائیسماییل گەیشتە سنوورەکانی ئەخلات، شـــەرەفخـانی میری بـدلیس بەپەلە هـاتە خزمەتی و بە ڕاگەیـانـدنی گوێڕایەڵی لە میرنشینی بەتلیس مایەوە (بدلیسی، ١٣٤٣: ٥٣٠ و ٥٣١). هەروەها "لە هەمان کاتدا هەندێ لە میرانی کورد بۆ لای شائیسماییل هاتن و بە دەربڕینی وەفا و دڵسۆزی بۆی، لە جێگەی خـۆیـان دانـرانەوە. وەکـوو غـازیقـران مـیـری بـرادۆســـــت کە بەڵـگەنـامەی ناوچەبەمیراتماوەکانی بنەماڵەیی خۆی بریتی لە ناوچەی تەرگەوەڕ و سۆما لە ڕۆژئاوای ورمێ وەرگرت" (هەمان، ل٣٨٣).

ســـەرەڕای ئەم ســـیاســـەتە، مانەوەی میرەکوردەکان درێژخایەن نەبوو. قۆناغی دووەمی ڕووبەڕووبوونەوەی ســـەفەوییەکان لەگەڵ فەرمانڕەواکانی باکووری کوردســـتان، دوای سەقامگیربوونی تەواوی محەممەدخان ئۆستاجلوو لە حکوومەتی دیاربەکر دەستی پێکرد.

پێشتر شائیسماییل لە کاتی هەڵمەتی دژی عەلائەدەولەی زولقەدر، محەممەدخان ئۆستاجلووی کردبووە حاکمی دیاربەکر. بەڵام سەرەڕای ئەمەش و سەرەڕای ملکەچبوونی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

خۆبەخشانەی ئەمیرخانی موسڵوو حاکمی پاشماوەی سەردەمی ئاققۆیۆنلوو، دامەزرانی محەممەدخان ئۆستاجلوو لە دیاربەکر ئاسان نەبوو. "بە پێچەوانەی ئەو، قەیتمیس بەگ، برای حاکمی پێشوو، ڕەتی کردەوە قەرەحەمید (ئامەد)، شاری سەرەکیی ناوچەی دیاربەکر، ڕادەستی نوێنەری شائیسماییل بکات و لەگەڵ کوردانی دیاربەکر دژی محەممەدخان یەکانگیر بوو" (قمی، ١٣٥٨: ٩١).

ئەو کاتەی کە محەممەدخانی ئوستاجلو زۆر بە ئەستەم توانی بە سەر کوردەکانی دیاربەکردا سەرکەوێت، عەلائولدەولەی زولقەدر، کە لە گەڵ سەفەوییەکاندا دوژمنایەتی هەبوو و شائیسماییلش جارێ بۆ سەرکوتی چووبوو، هێزێکی بە سەرپەرەشتی دوو کوڕی خۆی واتە "قاسم بەگ" و "ئەردەوان بەگ" بۆ یارمەتی بەرگریکارانی دیاربەکر نارد. (هەمان، ل٩٢). "دوای شەڕێکی ئەستەم قزڵباش سەرکەوت و هەردوو کوڕی عەلائولدەولە بەدیل گیران و سەرەڕای بەڵێنی سلامەتی کە پێی دابوون، محمدخان ئۆستاجلوو هەردووکیانی کوشت و سەریانی نارد بۆ شائیسماییل کە لە خوی ئۆردووگای لێدابوو (٩١٣ ک/ ١٥٠٧ز)" حسینی استرآبادی، ١٣٦٤: ٤١)

لە ماوەی ئەو شەڕانەدا هۆزە کوردەکان بە هۆی دوژمنایەتیی ناوخۆیی و ڕکابەریی خێڵەکییەوە بە شێوەیەکی سەرەکی لە هەردوو دیوی ململانێکاندا ئامادە بوون. تەنانەت هەندێک لە خێڵە کوردەکان بە شێوەیەکی چالاکانە هاوکاریان لەگەڵ سیاسەتی نەگۆڕی محەممەدخانی ئۆستاجلوو بەرامبەر بە فەرمانڕەوا ڕەسەنەکان کرد. "لە نێویاندا میردیادین(میر زیائەددین) سەرۆکی خێڵی سولەیمانی، کوردانی سولەیمانی نارد بۆ یارمەتیدانی قزڵباش لە سەردەمی شەڕی نێوان خانمحمدئۆستاجلوو و کوڕەکانی عەلائولدەولە، کە بە گوتەی شەرەفنامە ڕۆڵێکی کاریگەریان هەبووە لە شکستی زولقەدرەکان" (بدلیسی، ١٣٤٣:٣٤٣).

بدلیسی هۆکاری لێڕوانینی دوژمنکارانەی شائیسماییل بەرامبەر بە میرەکوردەکان دەگەڕێنێتەوە بۆ "کاریگەریی محمدخانیئستجانلو، فەرمانڕەوای دیاربەکر، کە بەڵێنیدا خۆی ببێ بە حاکمی کوردستان ئەگەر بێتوو لە میرەکوردەکان دەس نەپارازێت" (هەمان، ل٥٣٢).

"شائیسماییل پێشتر محەممەدخانیئۆستاجلوو و نوورعەلی خەلیفەی ڕوملوی ڕاسپاردبوو بۆ سەرکوتکردنی کۆچەرییەکان لە ناوچەکانی دیاربەکر و ئەرزەنجان و ئەوانیش بە توندوتیژی و سەرسەختی ئەم کارەیان کرد" (مستەفائەمین، ٢٤:٢٠٠٥).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

شائیسماییل کاتێک له خوی بوو، "دوازده کەس له میرانی ناوداری کوردستان، له وانه میرشەرەفخان حاکمی بدلیس و مەلیکخەلیل میری حەسەنکیف و شاعەلیبەگ بەختی حاکمی جزیره و عەلیبەگی ساسۆنی و میرداود خیزانی، به ئەگەرەوه بۆ وەرگرتنی گەرەنتی بۆ حکوومەت، لەسەر ناوچه میراتییەکانیان و ڕزگاربوون له کۆنترۆڵ و فشاری فەرمانڕەواکانی قزڵباش، به کۆمەڵ چوونه لای و دڵسۆزی و خزمەتی خۆیان بۆ ڕاگەیاند. بەڵام شائیسماییل، له ژێر کارتێکەری و فریودانی محمدخانی ئُستجانلو، هەموویانی تەنانەت ئەمیر شەرەفبدلیسی که پێشتر له حکوومەتی بدلیسدا هێشتبوویەوه و مەلیکخەلیل به بۆنەی ئەوەی هاوسەرگیری کچی شێخ حەیدەری سەفەوی و زاوای شائیسماییل هەژمار دەکرا" (بدلیسی، ۱۳٤۳:۲۰۵)، "دەستبەسەر و زیندانی کرد" (هەمان، ۱٦۸). لەم ناوەدا تەنیا دووکەس زیندانی نەکران عەلیبەگی ساسۆنی و میرشامحەممەد میریکوردیشیروان. وێدەچێت ڕاگەیاندنی شیعەگەری کاریگەری هەبووبێت لەسەر ئەو مامەڵه جیاوازەی که لەگەڵیان کراوه. چوونکه بدلیسی دەڵێت: "میرشامحمد جلی قزڵباشی لەبەردا بووه" (هەمان، ل۳۱). سەرەڕای ئەمەش هیچکام له میرنشینانی خۆیان نەیانهێشتنەوه.

به مەبەستی ملکەچکردنی هەموو کوردستان و داگیرکردنی ئەو ناوچانەی که میرەکانیان گیرابوون، چەندین لەشکرکێشی ئەنجام درا. دەتوانین ئاماژه بدەین بەو هێزەی که به فەرماندهیی چایان سوڵتان ئۆستاجلوو بەرەو بدلیس ڕۆیشتن و دیۆسولتانڕوملو، یاکانبەگ تەکەلۆ، عەبدیخان هاوکات ساروقولی مۆرداری شاملووش ڕاسپێردرابوون بۆ هێرشکردنه سەر ناوچەکانی هەکاری و جزیره و هۆزەکوردەکانی موکری و مەحموودی له ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ(عالم آرای صفوی، ۱۳٤٦: ۱۰۸). "هەروەها محەممەدخان ئۆستاجلوو ناوچەی ئەکیلی به زۆر له میرەکەی ناسراو به لەلەقاسم گرت" (بدلیسی، ۱۳٤۳:۲۳۸).

حاجی ڕۆستەمبەگ، حاکمی میرنشینی چەمشگەزک نزیکی ئەرزەنجان، که به گوتەی بدلیسی، "هەندێک جار بەهۆی قەباره و شکۆی میرنشینەکەیەوه به تایبەتی به کوردستان ناودەبرا (هەمان، ل۲۱۵)، لەگەڵ بیستنی هەواڵی نزیکبوونەوەی نوورعەلیخەلیفه، بەپەله چووه لای و بەبێ هیچ بەرەنگارییەک کلیلی میرنشینەکەی ڕادەستی ئەو کرد و خۆی گەیانده لای شائیسماییل. "سەرەڕای ئەمەش، سەرکردەی ناوبراو تەحەمولی میرنشینەکەی نەکرد و ژمارەیەکی زۆر له ئاغاکانی "مەلکیشی" که عەشیرەتی دەسەڵاتداری چەمشەگەزک بوون، کوشت و سەرکردایەتییەکەی به فەرماندەکانی قزڵباش سپارد" (زکیبیگ، ۱۳۸۱:۲٤۲).

حکوومەتی ناوچەکانی دیکەش ڕادەستی حاکمی تورک و قزڵباش کرا: "لە نێویاندا، میرنشینی جزیرە بۆ ئۆلاشبەگی برای محەممەدخانی ئۆستاجلوو و میرنشینی ئەکیل بۆ مەنسووربەگ، و میرنشینی بدلیس سەرەتا بۆ کوردبەگ و دواتر بۆ عەیوەزبەگ تەرخان کرا" (شمسیمحمد، ٢٠٠٩:٩٩).

٤- هاوپەیمانیی کورد و عوسمانی:

سەرهەڵدانی حکوومەتی سەفەوی لەسەر بنەمای ئایدۆلۆژیای ئایینی شیعەی دوانزە ئیمامی لە ئێران و مەیلی فراوانخوازانەی لە باکووری کوردستان و ئەنادۆڵ، ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم حکوومەتەی لەگەڵ دەسەڵاتی فراوانخوازی دیکەی ئەو سەردەمە، واتە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، حەتمی کرد. بەتایبەتی ئەمە بووە هۆی ئەوەی شیعەکانی ئەنادۆڵ چالاک بن و ببنە هەڕەشەیەکی جیدی بۆ سەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانی.

ساڵی ٩١٨ ، یاقوز سەلیم (٩١٨-٩٢٦ک / ١٥١٢-١٥٢٠ز) دوای لەکارلابردنی باوکی، سوڵتان بایزیدی دووەم، لەسەر تەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دانیشت و مامەڵەکردن لەگەڵ هەڕەشەکانی قزڵباشی کردە یەکەمایەتی خۆی. "ساڵی ٩١٩ک/١٥١٣ز) فەرمانی بە فەرمانڕەوای ئەرزەنجان کرد کە چەند هەزار شوێنکەوتووی سەفەوی لە ئەنادۆڵ بنێرێتە ئێران. پاشان نزیکەی ٤٠ هەزار شیعەی ئەنادۆڵی بە بیانووی لادان لە ئایینی ڕاستەقینە لە سێدارە دا" (نوایی و غفاریفرد، ١٣٨١: ٩٤-٩٣). وێدەچێ ئەم ژمارە ناڕاست بێت و زیادەڕوویی تێدا وەدی دەکرێت.

ساڵی(٩٢٠ک/١٥١٤) کۆچی سوڵتانسەلیم خۆی لە ئەستەنبووڵەوە بە سەرۆکایەتیی سوپایەکی گەورە بە مەبەستی شەڕکردن لەگەڵ شائیسماییلی سەفەوی بەرەو ڕۆژهەڵات بەڕێکەوت. سوڵتانی عوسمانی گرینگیی پشتیوانی عەشیرەتە کوردەکان بۆ ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ سەفەوییەکانی دەزانی. بەتایبەت ئەوەی کە زۆربەی حاکم و بنەماڵەکانی کورد وەک خۆیان سوننە بوون و ئەم لێکچوونە دەیتوانی هۆکاری یەکرێزییان بێت لە ژێر ئاڵای عوسمانیدا دژی سەفەویە شیعەکان. بۆیە حەکیم ئیدریس بدلیس[٦] بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی میرەکوردەکان ڕەوانەی کوردستان کرا. لە ئەنجامی هەوڵ و بەڵێنەکانی حەکیم ئیدریس بدلیسی، زۆرێک لە فەرمانڕەواکانی باکووری کوردستان کە لە سیاسەتی شائیسماییل تووڕە بوون، بەڵێنی هاوکاریان بە عوسمانیەکاندا. (شمسیمحمد، ٢٠٠٩:١٠٠).

پێشتر میرانی کورد بە ڕاگەیاندنی گوێڕایەڵی و چوونە لای شائیسماییلی سەفەوی، ئامادەیی خۆیان بۆ هاوکاری لەگەڵ سەفەوییەکان نیشاندابوو و دواتریش لە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

سەردەمی جێنشینەکانی شائیسماییلدا، بەشێکیان سەرەڕای ئایینەکەیان چالاکانە هاوکاریی سەفەوییەکانیان دەکرد. بەڵام لەم سەردەمەدا توندوتیژی شائیسماییل لە کوردستان و بەتایبەتی سیاسەتی لابردنی سەرۆکعەشیرەتە ڕەسەنەکانی کورد و ڕادەستکردنی میرنشینەمیراتییەکانیان بە قزڵباشەکان، ڕێگەی بۆ زۆرینەی عەشیرەتە کوردەکان خۆش کرد بۆ ئەوەی لە سەفەوییەکان دوور بکەونەوە.

"سوڵتان سەلیم بەر لە سەفەری چاڵداران، لە ئۆردووگای ئاماسیەوە، چەند جارێک مەولانا ئیدریس بدلیسی نارد بۆ ناو هۆز و میرەکانی کوردستان" (زکی‌بیگ، ۱۳۸۱:۱۲۷) و دڵنیای کردنەوە کە لە بەرامبەر هاوکاری دژ بە سەفەوییەکاندا، ئیمتیازاتی میراتی و سەربەخۆیی ناوخۆییان دەپارێزرێت. "لە ئەنجامی هەوڵەکانی ئیدریس بدلیسی، لەم کاتەدا زیاتر لە ۲۰ میری کورد نامەیان بۆ سوڵتانسەلیم نووسی و ئامادەیی خۆیان بۆ پشتیوانیکردن لە سوڵتانسەلیم ڕاگەیاند" (شمسی‌محمد، ۲۰۰۹:۱۰۰).

لە کاتی شەڕی گرنگ و چارەنووس‌سازی چاڵداراندا (۹۲۰ک /۱۵۱٤ز) کە بووە هۆی شکستی یەکلاکەرەوەی شائیسماییلی سەفەوی و داگیرکردنی تەورێزی پایتەختی سەفەوی لەلایەن سوپای عوسمانییەوە، کورد ڕۆڵێکی بەرچاو و کاریگەری بینی بۆ بەرژەوەندیی عوسمانییەکان. "بەپێی هەندێک زانیاری، ٤٦ ئەمیری کورد لە ئۆردووگای سوڵتان لەگەڵ هێزەکانیان شەڕیان دەکرد" (هەمان، ل۱۰۰). شائیسماییل دوای شەڕی چاڵداران سەرەتا بەرەو تەورێز هەڵات و دوای پێشڕەوی هێزەکانی عوسمانی بەرەو ئەم شارە، هەڵات بۆ دەرگەزین (نزیک هەمەدان) و دوایی چوو بۆ تەورێز، "سوڵتانسەلیم هەموو دیلەکانی سەربازی کوشت و چەندین سەرکەوتننامەی جۆراوجۆری بۆ سولەیمانی کوڕی و سەرکردەکانیکورد نارد" (نوایی و غفاری‌فرد، ۱۳۸۱: ۹۹).(لەبەر ئەوەی بابەتەکە لێرە لەسەر هۆزە کوردییەکان نەبووە و لە پەراوێزی باسەسەرەکیەکان بووە، لە جێێ سەرچاوە، لە توێژینەوە کەڵک وەرگیراوە....)

لەدەستچوونی کوردستان:

یەکەمین دەرئەنجامی شەڕی چاڵداران، لێژبوونی پێگەی سەفەوییەکان لە باکووری کوردستان بوو. "لەو شەڕەدا زەبرێکی گرنگ لە سوپای سەرەکی قزڵباش درا و ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردەکانی وەکوو: محەممەدخانیئستجانلو حاکمی دیاربەکر کوژران (حسینی استرآبادی، ۱۳٦٤: ٤۹)

لە لایەکی دیکەوە هێزێکی گەورەی عوسمانی لە ناوچەکەدا هەبوو کە لەلایەن هۆزە کوردە هاوپەیمانەکانەوە پاڵپشتی دەکرا. جگە لەوەش "ئەو فەرمانده

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

کوردانەی کە لە لایەن شائیسماییلەوە زیندانی کرابوون، دوای شەڕی چاڵداران ئازاد و بەیعەتیان بۆ عوسمانییەکان ڕاگەیاند و میرنشینەکانیان لە پاشماوەکانی قزڵباش سەندەوە. لە نێویاندا دەتوانین ئاماژە بە "شاعەلیبەگ میری جزیرە" و "قاسمبەگ میریئەکیل" و "مەلیکخەلیل میری ئەیووبی لە حەسەنکیف" (بدلیسی، ١٣٤٣: ٥٣٢-١٦٨) بکەین. بەڵام میرشەرەفخان، میریبدلیس، تەنانەت پێش شەڕی چاڵدارانیش توانی لە زیندانی شائیسماییل دەربچێت و خۆی گەیاندە ناو عەشیرەتی ڕۆژەکی و هەوڵیدا وڵاتی باوباپیرانی لە ژێردەستی قزڵباش دەربهێنێت.

بدلیسی باس لە ڕۆڵی محەممەدبەگی پازووکی دەکات کە یەکێک لەو ئاغا کوردانە بووە کە لە شکستی باپیری خۆی بۆ کۆنترۆڵکردنەوەی میرنشینەکە لەم سەردەمەدا خزمەتی سەفەوی کردووە (هەمان، ل٥٣٥-٥٣٦). "دوای ئەوە میرشەرەف لەگەڵ ٢٠ میری کورد گوێڕایەڵیی خۆی بۆ سوڵتانسەلیم ڕاگەیاند و لەگەڵ شائیسماییل و سەفەوییەکان لە شەڕی چاڵداران بەشداری کرد" (هەمان. ل٥٣٨). "دوای شکستی سەفەوییەکان لە چاڵداران، بە کەڵکوەرگرتن لە پێگەی لاوازی سەفەوییەکان، توانی دەسەڵات و سەروەری خۆی بە وەدەرنانی بریکارە سەفەوییەکانی بدلیس، وەک میرانی جزیرە و حەسەنکیف و ئەکیل و چەمشگەزک وەربگرێتەوە" (زکیبیگ، ١٣٨١: ١٢٨).

دوای گەڕانەوەی سوڵتانسەلیم لە تەورێزەوە بۆ ئەنادۆڵ، حکوومەتی سەفەوی هەوڵێکی چڕی بۆ پاراستنی پێگەی خۆی لە باکووری کوردستان لە نەبوونی سوپای سەرەکیی عوسمانی دا. بۆ ئەم مەبەستەش قەرەخان برای محەممەدخانی ئۆستاجلوو، حاکمی پێشووی دیاربەکر، کە لە شەڕی چاڵدارانداا کوژرا، وەک فەرمانڕەوای نوێی ئەم ناوچەیە دەستنیشانکرا و ڕاسپێردرا کە وەکوو سەرپەرەشتی سوپایەکی پێنجهەزار کەسی کە لە ئامەد، پایتەختی ویلایەتی دیاربەکر جێگیر ببێت. "بەڵام عەشیرەتە کوردەکانی دیاربەکر کە ئێستا لەگەڵ عوسمانییەکان یەکگرتوو بوون بەرهەڵستی بوونەوە و نەیانهێشت بچێتە ئامەد و ناچار بوو بچێتە ماردین لە باشووری دیاربەکر(شەمسیمحەمەد، ٢٠٠٩). مێژوونووسێکی سەفەوی ئەم ڕووداوە بەم شێوەیە دەگێڕێتەوە:

"خەڵکی شاری ئامەد کە بە قەرەحەمید ناسراوە، بێوەفاییان کرد و ڕۆمیەکانیان هێنا، شارەکەیان پێدان، قەرەخانیش لە ماردین بۆی دەرکەوت کە بەڵای ڕۆمیەکانی لە مل بۆتەوە(بیگ منشی، ١٣٥٠: ٤٣).

قەرەخان بۆ ماوەی دوو ساڵ (تا ساڵی ٩٢٢ک/١٥١٦ز) بە بۆنەی پەرژین و دیواری

پتەوی شـــاری ماردین خۆڕاگری کرد و لەو ماوەیەدا چەندین جار لەگەڵ هێزەکوردییەکانی دڵسـۆزی عوسـمانی تێکهەڵچوون. "بەڵام دواجار بە ناردنی هێزی یاریدەدەر لە لایەن سـوڵتانسـەلیمەوە، بە تەواوی شـکستی هێنا و خۆی لە شـەڕەکەدا کوژرا" (هەمان، ل٤٣). ڕووخانی ماردین بە مانای لەدەسـتدانی دوا بنکەی سـەفەویەکان لە باکووری کوردسـتان بوو. شـەڕی چاڵداران خاڵی دەسـتپێکی ململانێی درێژخایەن و خوێناوی بوو کە بە درێژایی سـەدەی دەهەم و نیوەی یەکەمی سـەدەی یازدەهەم بە پشوویەکی کورت بەردەوام بوو.

بە مەبەسـتی دڵنیابوون لە هاوکاریی بەردەوامی کورد بۆ پشـتگیریی عوسـمانییەکان دژ بە سـەفەوییەکان و بۆ پاراسـتنی ئەو پێگەیەی لە دوای شـەڕی چالداران بەدەسـتیان هێنابوو، سـوڵتانسـەلیمی یەکەم بڕیاری دا میکانیزمێکی سەقامگیر لە پەیوەندیی نێوان حکوومەتی عوسمانی و میرنشینە زۆرەکانیی کوردستان دابمەزرێنێت. ئەمجارەش حەکیمئیدریس بدلیسی، زانای کورد کە پشتیوانی کوردی بۆ هاریکاری عوسـمانییەکان لە چاڵدەران بەدەسـت هێنابوو، ڕۆڵێکی گرنگی گرتە ئەسـتۆ. بۆ ئەو مەبەسـتەش بە نوێنەرایەتیی لە سـوڵتانەوە گفتوگۆی لەگەڵ میر و سەرۆکعەشیرەتەکانی کوردستان (باکوور) کرد. خاڵی سەرەکیی ئەم ڕێککەوتنە دانپێدانان بە ئۆتۆنۆمیی ناوخۆیی و حوکمڕانیی میراتیی میرنشـینە کوردییەکان بوو لە بەرامبەر پابەندبوونیان بە یارمەتیدانی عوسمانییەکان لە شەڕی سەفەویدا.[7]

ئەو پەیماننامەیەی کە لە نێوان دەسـەڵاتدارانی کورد و عوسـمانیدا بەسـترا، ژمارەیەکی زۆر لە میرنشـینانی کوردی گرتەوە. بەتایبەتی ناوچەکانی باکووری کوردستان، کە لە سەرەتای شەڕەکانی ئێران و عوسمانییەوە لە ناوەندی ململانێکاندا بوون. "سەرەڕای ئەمەش بەشێک لە میرنشینەکوردییەکان وەک میرنشینەکانی سۆران و بادینان (عمادیە) و شەمزینان (هەکاری) بۆ ماوەیەک لە دەرەوەی هەر هاوپەیمانییەکی فەرمی لەگەڵ عوسـمانییەکان یان سـەفەوییەکان مانەوە. ئەم میرانە لە ڕێگەی هاوسـەنگی لە پەیوەندییەکانیان لەگەڵ ئەو دوو ئیمپراتۆریەتەدا هەوڵی پاراسـتنی سەربەخۆیی و ئیمتیازاتەکانیان دەدا" *(بیگ منشی، ٢٠٠٥: لل ٨٥-٨٤).*

سـالانی دواتردا زۆرێـک لە میرەکانی کورد گونجاو لەگەڵ زیاد و کەمبوونەوەی دەسڕۆیشتوویی حکوومەتی سەفەوی لە قووڵایی ناوچە کوردنشینەکاندا، گوێڕایەڵی یان سـەرپێچییان بۆ ئەم حکوومەتە دەرئەبڕی. جگە لەوەش "بەشـێک لە عەشـیرەت و خێڵانی کورد لە ناوچەکانی ناوەڕاسـتی ئێران و دەرەوەی کوردسـتان بە

هۆکارگەلێ وەک کۆچ و دوورخرانەوە (وەک پازووکییەکان و سیامەنسوورەکان و زەنگەنەکان، کە بدلیسی وەک "کوردی ئێران" باسیان لێوەدەکات" (بدلیسی، ١٣٤٣:لل ٤٢٣-٤٢٥) و دواتریش خەڵکی چەمشگەزک و... کە بۆ خۆراسان دوو خرابوونەوە)، ڕۆڵێکی گرنگ و سەقامگیریان لە پێکهاتەی سیاسی و سەربازیی *حکوومەتی سەفەوی و تەنانەت لە ململانێکانی لەگەڵ عوسمانییەکاندا هەبوو.*

٥- کوردستان لە سەردەمی شاتەهماسبی یەکەمی سەفەویدا

هاتنە سەرکاری تەهماسب‌میرزای کوڕە گەورەی شائیسماییل، سەرەتای قۆناغێکی ئاژاوە و نائارامی بوو. لەم ماوەیەدا،(٩٣٠-٩٣٩ک/ ١٥٢٤ تا ١٥٣٣ز) کە بەماوەی سەرانی قزلباش دادەنریت بەهۆی بالادەست بوون، سەرانی قزڵباش خوازیاری بەشی زۆرتر لە دەسەڵات و بەدەستەوەگرتنی پۆستی جێگرەوەی شا بوون کەوتنە ململانێ. (سیوری، ١٣٧٥: ٤٩) ڕۆڵی حکوومەتی سەفەوی لە کاروبار و هاوکێشەکانی ناوچە کوردستانییەکان بۆ نزمترین ئاست دابەزی. زۆربەی میرنشینەکانی باکووری کوردستان لە دوای شەڕی چاڵداران و دوای ڕێککەوتنی میرانی‌کورد و سوڵتان‌سەلیم، لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی‌عوسمانیدا بوون و ئەوانەش کە لە دەرەوەی دەسەڵاتی عوسمانی مانەوە، بە بۆنەی لاوازیی سەفەوییەوە جۆرێک لە خودموختاری و سەربەخۆییان هەبوو.

میرنشینی ئەردەڵان بە باشی نوێنەری ئەم دۆخە دواییە بوو. "ئەم حکوومەتە کە ناوچەیەکی بەرفراوانی بە ناوەندێتیی شارەزوور لە ژێر ڕکێفدا بوو، بە هۆی شوێنی جوگرافیایی و دووری لە گۆڕەپانەکانی شەڕی سەفەوی و عوسمانی لە سەردەمی شائیسماییلدا — کە بە شێوەیەکی سەرەکی ناوچەکانی باکووری کوردستانی لە خۆگرتبوو - توانی نەچێتە ناو ململانێکان و سەربەخۆیی پاراست" (شەمسی‌موحەممەد، ٢٠٠٩:١٠٠). "لە دەیەی یەکەمی سەردەمی شاتەهماسبدا، هەرچەندە ئەردەڵانەکان بە قۆناغێکی لاواز و ململانێی ناوخۆییدا تێدەپەڕین، بەڵام سوودیان لە لاوازی و ئاژاوەی سەرەتای دەسەڵاتی ئەم پاشایە لە لایەک و گرفتاریی سوڵتان‌سلێمانی قانوونی لە شەڕگەی ڕۆژئاوا لە لەلایەکی‌ترەوە وەرگرت و سەربەخۆ *مانەوە" (کجباف و دیگران، ١٣٩٠).*

مشتومڕ لە سەر ناوچەی ژێر دەسەلات لە کوردستاندا:(٩٤٠-٩٦٠ک/١٥٣٥-١٥٥٥ز)

ساڵی ٩٤٠ کۆچی، لەگەڵ لەشکرکێشی، سوڵتان‌سلێمان(٩٢٦- ٩٧٣ک/١٥٢٠-١٥٦٦ز)خولێکی نوێی ململانێ دەستی‌پێکرد کە دیسان پێی کوردی بۆ نێو ململانێی ئەو دوو ئیمپراتۆریە کردەوە. پێویستە ئاماژە بەوە بدرێت کە لەم کاتەدا ئێمە شاهیدی

پەرەسەندنی سیاسەتی سەفەویین لە کوردستان لە ئایدیالیزمی سەردەمی شائیسماییلەوە بۆ پلەیەک لە ڕیالیزم. حکوومەتی سەفەوی بەو ئەزموونەی لە شەڕی چاڵداران و لەدەستدانی باکووری کوردستان هەیبوو، جەختی لە گرنگیی ڕاکێشانی هاریکاری سەرۆکە خۆجێیەکانی کورد کرد. بە هۆگەلێ وەک دابینکردنی هێزی مرۆیی شەڕکەرانی خێڵەکان و شارەزاییان لە ڕێگاکانی هاتوچۆی دەڤەرەکە.

"لە سەردەمی شاتەهماسب و لە چوارچێوەی ڕوانگەی ڕیالیستی نوێدا، زۆرێک لە فەرمانڕەوا و میرەڕەسەنەکانی کوردستان، بەمەرجی بەشداریکردنیان لە شەڕی دژی عوسمانییەکان، ئەو هەلەیان بۆ ڕەخسا کە لە ناوچەی ژێردەسەڵاتی سەفەویدا، درێژە بە حوکمڕانی پشتاوپشتی خۆیان بدەن" (بیگمنشی، ١٣٥٠:٥١). لە لایەکیتریشەوە سوڵتانسلێمان بە لەبیرکردنی بەشێک لەو ڕێککەوتنانەی کە بە دەستپێشخەریی مەلا ئیدریسی بدلیسی لەگەڵ میرەکوردەکاندا کرابوو، گوشاری خستە سەر بەشێک لە میرانیکورد و ناکۆکی لە نێوانیاندا دەستیپێکرد. بۆیە لە ناوەڕاستی سەدەی ١٠ی کۆچیدا، هەردوو ئیمپراتۆریەتی سەفەوی و عوسمانی لە کوردستان بە کردە، یەک سیاسەتییان پەیڕەو دەکرد کە تا ڕادەیەک مەیداندان بە حکوومەتە خۆجێیەکان و کەڵکوەرگرتن بوو لە تواناکانیان لە دژی یەکتر و لە هەمانکاتدا فشار و سەرکوتکردنیان لەکاتی گونجاودا.

یەکەم نیشانەکانی ئەو دۆخە نوێیە لە پێوەندیی لەگەڵ میرنشینی بدلیس دەرکەوت. لە سەروبەندی دەستپێکردنی شەڕ لەگەڵ شاتەهماسب، سوڵتانسلێمان پەنایدا بە یەکێک لە سەرکردە سەرەکییەکانی قزڵباش کە ناوی ئولامە سوڵتانی تەکەلۆ بوو کە لە حکوومەتی سەفەوی یاخی ببوو و بە ڕادەستکردنی حکوومەتی بدلیس بەو، دەیویست پلانەکانی داهاتووی خۆی لە دژی شا تاقی بکاتەوە و سوودی لێوەربگرێت. "داوایان لە میرشەرەف، حاکمی کوردی بدلیس (باپیری میرشەرەفخان، نووسەری کتێبی شەرەفنامە) کرد بە قازانجی ئۆلامە کەنار بگرێت. کاتێک دژایەتیی ئەم فەرمانەی کرد، لەشکرێک بە فەرماندەیی ئۆلامەسوڵتان و فیلپاشا چووە بدلیس و شەرەفخانی کوشت و ئەم میرنشینەی داگیرکرد (٩٣٩ی ک/١٥٣٢ز)" (هەمان، ل٦٦). "دوای ئەم ڕووداوە شەمسەدینبەگ کوڕی شەرەفخانی کوژراو پەنای بۆ دەرباری شاتەهماسب برد" (حسینی استرآبادی، ١٣٦٤:٨٢).

ململانێکان لە سەردەمی شائیسماییلدا تەنیا ئازەربایجان و باکووری کوردستانی لەخۆ گرتبوو، بەڵام لەم قۆناغەدا بەهۆی فراوانبوونی مەیدانی ڕووبەڕووبوونەوەکان، بۆ بەشەکانی باشووری کوردستان و میزۆپۆتامیاش تەنییەوە. بەشێ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

زۆرتر لەو میرنشـــینەکوردانە کە پێشتر دوورەپەرێز بوون وەک ئەردەڵانەکان، تێوەگلان و ناچاربوون هەڵوێست بگرن و لایەنگری لایەنێکیان بکەن.

خولی یەکەمی تێکهەڵچوونەکانی شاتەهماسب وسوڵتان سلێمان:

ســـاڵی ٩٤٠ کۆچی، ســـوپای عوســـمانی کە بەشـــێکی لە هێزی عەشـــیرەتە کوردەکان بوو، بە فەرماندەیی ئیبراهیم پاشای سەرۆکوەزیر و بە هاوکاری ئۆلمەسوڵتان تەکەلۆ، لە ڕێگەی کوردســـتانەوە هێرشـــی کردە ســـەر ئازەربایجانی ژێر دەســـەڵاتی سەفەوییەکان و تەورێزی پێتەختی گرت. "پاشان، سوڵتانسلێمان خۆی بۆ چەسپاندنی ئەم ســـەرکەوتنە ڕووی لە ئازەربایجان کرد" (موســـتەفائەمین، ٢٧:٢٠٠٥). بەڵام هاتنی سوڵتان بۆ تەورێز هاوکات بوو لەگەڵ زستانی سەختی ئەو ساڵە و نەبوونی تفاق و ئاڵف بۆ سوپا. هەر بۆیە دەرەتانی ئەوەی نەبوو لەوێ بوەستێت و ""لە ڕێگەی شارەزوور و ناوچەی ژێر دەســـەڵاتی میرنشـــینەکانی ئەردەڵانەوە دەچێتە میزۆپۆتامیا، محەممەدخانی تەکەلۆ حاکمی ســـەفەوی بەغدا لە کار لائەدا و لەو گەرمێنە دەمێنێتەوە" (نوایی و غفاریفرد، 1١١٨:١٣٨). ئەسکەندەربەگی تورکمان دەنووسێت:

"ســوڵتان سلێمان دەرفەتی مانەوەی لە عێراق نەبوو. لەبەر قاتوقڕی نەیتوانی لە ئـازەربـایجـانەوە بگەڕێتەوە، لە ڕێگەی شـــــارەزوورەوە گەڕایەوە کە ئـاوەدان بوو..." (بیگمنشی، ٦٨:١٣٥٠).

لەم هەلومەرجەدا ئاوەدانی شـــــارەزوور لەم کاتەدا چەســـپێنەری گریمانەی بێلایەنی و دووربوونی میرنشـینی ئەردەڵان لە ململانێکانی پێشـووی ئێران و عوسـمانیە. سـەرەڕای ئەمەش کاتێک سـوپای سـوڵتانسـلێمان بە خاکەکەیاندا تێپەڕی، تێوەگلان. هەرچەندە ســـەرچاوەکان باس لەم بابەتە ناکەن، بەڵام ســـرووشـــتییە کە بگەبەگی، حـــاکمی ئەردەڵان (٩٠٠-٩٤٢ ک/ ١٤٩٤-١٥٣٦ز) لێرەوە، بە جیـــدی لە دابینکردنی پێداویسـتیی سـوپای عوسـمانیدا هاوکاری کردووە. هەروەها کاتێک سـوڵتان لە بەغدا بوو، نێردراوێکی بۆ لای بگەبەگ ناردووە و داوای هاوکاریی لێکردووە بۆ گواستنەوەی هەندێک کەرەستەی سوپا. بەگەبەگیش ئەم ئەرکەی بەباشی جێبەجێ کردووە. دوای مردنی بگەبەگ (٩٤٢ ک/١٥٣٦ز)، *حکوومەتی عوسمانی بووە بە مەترسیی سەرەکی بۆ سەر میرنشینی ئەردەڵان.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

یەکێک لە لایەنە هەرەگرنگەکانی ململانێی سەفەوی و عوسمانی لە پێوەندی لەگەڵ میرنشینە کوردییەکان، تێوەگلانیان لە شەڕە جێگرایەتیەکانی ئەم دوو زلهێزە بووە. دەتوانین بڵێین شەڕی ئێران و عوسمانی هەم هۆکار و هەم بەرهۆی ململانێ ناوخۆییەکانی میرنشینە کوردییەکان بووە. هەندێک جار تەنیا بوونی میرێک لە بەرەی یەکێک لەو دوو زلهێزەدا بووەتە هۆی ئەوەی کە میرە هاوپەیمانەکانیان لە ڕاستای بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی گەورەتردا ببنە دوژمن. هەندێک جاریش پێچەوانە ڕوویداوە، واتە دوو خێڵ یان میرنشینی دراوسێ کە ململانێی کۆنیان لەسەر لەوەڕگە یان خاک و... هەبوو، هەریەکەیان هاوپەیمانییەکی جیاوازیان هەبووە لە نێو سەفەوییەکان و عوسمانییەکان. ئەمەش وای ئەکرد کە لە کاتی شەڕەکانی نێوان ئەو دوو ئیمپراتۆریەدا، کوردستان ببێتە گۆڕەپانی شەڕ و ململانێی خوێناوی نێوخۆیی میرنشین و هۆزەکانی کورد. "ساڵی ٩٤٨ی کۆچی، سوڵتانسلێمان میرانی عمادییە و هەکاری و برادۆستی ناردە سەر میری موکری، کە سەرۆکەکانی دوای مردنی سارم بەگ (لەوانەیە بەهۆی نزیکبوونیان لە خاکی سەفەوی، خۆیان لە مەترسیی و هەڕەشەی بەردەوامی قزڵباشدا دیتبێت) گوێڕایەڵییان بۆ شاتەهماسب ڕاگەیاندبوو. لەو شەڕەدا سێ میری موکری کوژران" (بدلیسی، ١٣٤٣: ٦٨). جێگای تێڕامانە دوای ئەمەش سوڵتانسەلیم میرێکی موکری لە جێیان دادەنێت. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە خودی میرەکوردەکان کە لەگەڵ یەک شەڕیان کردووە، دوژمنایەتییان لەگەڵ یەک نەبووە بەڵکوو لە پلەی یەکەمدا لە ڕاستای دابینکردنی بەرژەوەندیی عوسمانیەکاندا بووە. لە ڕوویەکیتریشەوە بڕێ جار شەڕ و ململانێی ناوخۆیی دوو خێڵ یان چەند میرنشینیکوردیی کاریگەر بووە لە سەر هەڵوێست و ململانێی سەفەوی و عوسمانی.

سووڕی دووهەمی شەڕ و تێکهەڵچوونەکان:

ساڵی ٩٥٤ک/١٥٤٧ز)، سوڵتانسلێمان بە هاوکاریی ئەڵقاس میرزای برای یاخیبووی شاتەهماسب، دووەم لەشکرکێشی گەورەی خۆی لە ڕێگەی کوردستانەوە بۆ ناوچەی ئازەربایجان دەستپێکرد. شاتەهماسب، دوای ئاگاداربوونی، لە شەنب غەزان لە تەورێز ڕاوەستا و فەرمانی بە ئیسماعیلمیرزا کرد کە ئەو سامانە گرینگانەی نێو خاکی دوژمن بە درێژایی ڕێگا (ئازەربایجان و کوردستان) بفەوتێنێ بۆ ئەوەی کێشە بۆ سوپای عوسمانی دروست بکات. ئەگەرچی سوڵتانسلێمان بۆ جاری دووەم تەورێزی داگیرکرد، بەڵام بەهۆی دابین نەکردنی پێداویستیی سوپا و ئۆپەراسیۆنە هێرشبەرەکانی قزڵباش، نەیتوانی زیاتر لە چوار ڕۆژ لەوێ بمێنێتەوە. بۆیە بەرەو کوردستان و دیاربەکر گەڕایەوە و بۆ پاراستنی ئەو ناوچانە سوپایەکی لە قەڵای وان بە

جێهێشت. "دوای گەڕانەوەی سوڵتان‌سلێمان، سەفەوییەکان بە فەرماندەیی دوو شازادە (ئیسماعیل‌میرزا و بارام‌میرزا) زەنجیرەیەک ئۆپەراسیۆنیان دەستپێکرد. هێرشێکیان بۆ سەر باکووری کوردستان دەستپێکرد و ئامانجیان گرتنی عادلجواز و قارس بوو" (حسینی استرآبادی، ١٣٦٤: ٧٣-٧٢).

هەرچەندە شاتەهماسب هاوشێوەی سوڵتان‌سلێمان، سەرکەوتنی بەردەوامی لە باکووری کوردستان بەدەست نەهێنا و زۆرینەی میرنشینە کوردییەکان لەو ناوچانە بە ژێردەستی حکوومەتی عوسمانی مانەوە، بەڵام دیسان بوونی سەفەوییەکان وەک سەنگێکی قورس لە هاوکێشەکانی ئەم ناوچانە چەسپا. لەم ناوچانەدا بەشێک لە هۆزە کوردەکان هاوپەیمانی عوسمانی و هەندێکیشیان هاوپەیمانی سەفەوی بوون و زۆربەیان بەپێی زیاد و کەم بوونەوەی دەسەڵاتی ئەو دوو لایەنە و هەروەها ڕەچاوکردنی پێویستیی بەرژەوەندیی خۆیان، پێگەیان دەگۆڕی.

لە باشوور، هاوپەیمانی سورخاب‌بەگی ئەردەڵان لەگەڵ شاتەهماسب، لە چاو حاکمەکانی باکووری کوردستان، سەقامگیرتر و بەردەوامتر بوو. دوای هاوپەیمانی لەگەڵ شاتەهماسب لە ساڵی ٩٤٤ی کۆچی، سورخاب‌بەگ هاوکارییەکی کاریگەر و بێ‌پچڕانی لەگەڵ سەفەوییەکان هەبوو. "چەندین جار بە یارمەتی سوپای نێردراوی شاتەهماسب توانی مەترسیی عوسمانییەکان کە لە دوای یەخسیربوونی مەئموون‌بەگی دووهەمی برازای، بە ڕوونی خۆی دەرخستبوو (ساڵی ٩٤٤ی کۆچی)، لە خۆی و میرنشینەکەی دوور بخاتەوە" (ابن منوچهر، ١٥:٢٥٣٦).

"لە ساڵی ٩٥٦ی کۆچی، سورخاب‌بەگ، برای یاخی‌بووی شاتەهماسبی واتە ئەڵقاس‌میرزا کە هاوپەیمانی عوسمانییەکان بوو و تووشی شکست هاتبوو و لە قەڵای مەریوان خۆی تەسلیمی ئەو کردبوو، ڕەوانەی لای شاتەهماسب کرد و بەمکارە پێگە و ڕێزی خۆی لای پاشا زیاد کرد" (روملو، ٣٤٠:١٣٤٢).

لە دراوسێیەتی میرنشینی ئەردەڵان، میرانی کەلهوڕی پاڵنگانیش، لەم کاتەدا پەیوەندییەکی نزیکیان لەگەڵ سەفەوییەکان دامەزراندبوو. بە گوتەی بدلیسی، "محمەدبن‌غەیبوڵڵابەگ میری پاڵنگان کە پیاوێکی زۆر زانا بووە و قوتابخانە و مزگەوتێکی لە پاڵنگان درووست کردبوو، لەگەڵ کچی شاتەهماسبی سەفەوی هاوسەر گیری کرد. دوای ئەویش میرئەسکەندەری کوڕی بەردەوام بوو لە گوێڕایەڵیی شاتەهماسب و شائیسماییلی دووهەم جێنشینی" (بدلیسی، ٤١٠:١٣٤٣).

"ماوەیەک دواتر هاوکات لەگەڵ سەردەمی شاعەبباس یەکەم (٩٦٥-١٣٠٨/١٥٨٧-١٦٢٩) دەسەڵاتی میرانی کەلهوڕ بەسەر پاڵنگاندا کۆتایی هات و ئەم

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ناوچەیە لەلایەن میرنشینی دراوسێ و گەورەترەوە واتە میرنشینی ئەردەڵان دەستی بەسەردا گیرا" (قاضی، ۱۳۸۷: ۱۰۰).

سووڕی سێهەمی شەڕ و تێکهەڵچوونەکان:

لە سـاڵی ۹۵۹ی کۆچیدا، خولێکی نوێی ململانێی نێوان سەفەوی و عوسمانییەکان هەڵگیرسا. لەم قۆناغەدا فەرمانڕەوا و هۆزەکانی کورد ڕۆڵێکی گەورەیان هەبوو بەتایبەت لە سوپای عوسمانیدا. هۆکاری سەرەکیش بۆ هەبوونی ڕێژەیەکی زۆر میرنشین و هۆز لە باکووری کوردستان و لە ناوچەی ژێردەسەڵاتی ئیمپراتۆری عوسمانیدا دەگەڕایەوە. لەم کاتەدا ئەسکەندەربەگی وان فاکتەری سەرەکی بوو بۆ هێنانی کورد بۆ مەیدان دژ بە حکوومەتی سەفەوی. سەرەڕای ئەمەش کورد لە ئۆردووگای بەرامبەردا ڕۆڵی چالاکانەی هەبوو. لە نێو ئەو فەرماندانەی کە شاتەهماسب لە ساڵی(۹۵۹ک/۱۵۵۱ز)دا بۆ شەڕکردن لەگەڵ ئەسکەندەر پاشای وان ناردنی، سەرەڕای باڵادەستیی بەرچاوی قزڵباش، هەندێک فەرماندەی کورد دیارن. "لە نێو ئەو فەرماندانەی کە ڕەنگە فەرماندەیی بەشێک لە عەشیرەتەکەی (ڕۆژەکی)یان کردبێت، میر شەمسەدینی کورد(... باوکی شەرەفخان بدلیسی نووسەری کتێبی شەرەفنامە ...)" (قمی، ۱۳۵۸ :۳۵۳) کە پێشتر لە بەرامبەر گوشاری عوسمانییەکان پەیوەندی بە شاتەهماسبەوە کردبوو و وێدەچێت بەشێک لە عەشیرەتی ڕۆژەکیش لەم کۆچەدا هاوڕێییان کردبێت.

"دوای سەرکەوتنە سەرەتاییەکانی ئیسماعیل میرزا، شاتەهماسب خۆی بە سەرۆکایەتیی لەشکرێک بەرەو ناوچەکانی باکووری کوردستان ڕۆیشت و لە یەکەم هەنگاودا لە ۲۵ی ربیع‌الاول ساڵی ۹٦۰ کۆچی، قەڵای ئەرجیشی گرت کە دەکەوێتە باکووری دەریاچەی وان و بەرگریکارەکانی زۆربەیان کوردانی لایەنگری عوسمانی بوون" (حسینی استرآبادی، ۱۳٦٤: ۷۷). لەگەڵ نزیکبوونەوەی سوپای سەفەوی، ئەمانیش دڵسۆزیی خۆیان بۆ عوسمانییەکان لەبیرکرد و هاوکاریی ئەو سوپایەیان دەکرد کە گەمارۆیان دابوو بۆ دەستەبەرکردنی بەرژەوەندییەکانیان.

ئاشتی ئاماسیە: (۹٦۲ک/ ۱۵۵۵ز)

"سوڵتانسلێمان کە لە حەلەب بوو، لە ڕێگەی کوردستانەوە چووە ئازەربایجان و شاتەهماسبیش، دوای ئەوەی نەخجەوانی بەجێهێشت، لە ناوچەی یەیلاغچای ئازەربایجان بارەگای دانا" (نوایی وغفاری‌فرد، ۱۳۸۱: ۱۲۱). بەڵام ئەم هەڵمەتانە نەبوونە هۆی ڕووبەڕووبوونەوەیان و تەنانەت بە پێچەوانەی جارانی پێشووش، سوپای عوسمانی بەرەو

تەورێز و ئازەربایجان پێشڕەوی نەکرد. سـوڵتانسـلێمان دوای گەیشـتنی بە نەخجەوان گەڕایەوە ئەرزڕووم و پەیامێکی ئاشتیخوازانەی بۆ شـاتەهماسـب نارد. "شـاتەهماسـب، لە یەکێک لە شەڕەکاندا، توانی سێنانپاشا یەکێ لە سـەرکردەکانی سوپای عوسـمانی دەســتگیر بکات. نەیکوشــت و لەگەڵ شــاقولیبەگی قاجار ڕەوانەی لای ســوڵتانی عوسمانی کرد و خواستی خۆی بۆ ئاشتی ڕاگەیاند" (هەمان، ل١٢١). ئەم ئامادەکاریانە، بووە هۆی واژۆکردنی یەکەمین ڕێککەوتنی ئـاشــتی لە نێوان ســـەفەوییەکـان و عوســـمانییەکان لە ئاماســـیە (٩٦٢ک/١٥٥٥ز). لەم ڕێککەوتنەدا، بە پێی قورســـایی هێزەکانی هەر دوولا، ئەرمەنستان، گورجستان، کوردستان، بەشێکی عەرەبستان بە سەر هەر دوو دەوڵەتدا دابەشکران.

لە ماوەی شەڕی ٢٠ ساڵەدا، شاکانی سەفەوی لە ناوەوە ئاڵوگۆڕی دیموگرافییان ئەکرد، جێگۆڕکێیـان بە ئێڵەکـانی کورد، لوڕ و تورکمـان و ئـازەری... هتـد ئەکرد. "شـائیسـماییل بۆ بەهێزکردنی سـنووری خۆراسـان لە بەرامبەر هێرشـی ئۆزبەکدا، ئێڵی کوردی قەرامانلوی لە کوردسـتانەوە بۆ خۆراسـان گوێزایەوە" (توحدی، ١٣٦٤:١٣٧). "دوای ئەویش شــاتەهماســبی کوڕی بەشــێکی گەورەی ئێڵە کوردەکانی زەنگەنە، چگنی، زیک، کەلهوڕی لە کوردســتانەوە برد بۆ خۆراســان" (هەمان، ل١٥٢). ســوڵتانسـلێمانی قانوونییش هەر بۆ هەمان مەبەســـت هەندێ لە ئێڵەکوردەکانی گوێزایەوە بۆ ســـەر سنوورەکان.

ڕێککەوتنی ئاشـتیی ئاماسـیە لە سـاڵانی دوایی دەسـەڵاتی شـاتەهماسـب و لە ماوەی کورتی دەسەڵاتی شائیسماییلی دووەمی(٩٨٣-٩٨٤ک/١٥٧٦-١٥٧٧ز)جێنشینیدا هەروا لەلایەن هەر دوولاوە ڕێزی لێگیرا (تا ســـاڵی ٩٨٥ک/١٥٧٨ز). ئەم ماوەیە بە ئارامییەکی نیســـبییەوە تێپەڕێندرا بەڵام بە پێی بڕیارنامەکە ناوچەی کوردســـتان لە نێوانیاندا دابەشـکرا. بە پێی ئەمەش بەشـی هەرە زۆری باکووری کوردسـتان کە لە مەلاتیەوە لە ڕۆژئاوا و تا ناوچەی بایەزید لە ڕۆژهەڵاتدا مەودای بوو، بە عوســـمانی درا. لەم ناوچەیەدا تەنیا لێوارێکی شـاخاوی و کوردنشـینی ڕۆژئاوای گۆلی ورمێ کە خاکی میرنشـینە کوردییەکانی وەک دونبولی، مەحموودی و برادۆســـت بوو، لە ژێر ڕکێفی حکوومەتی ســـەفەویدا مایەوە. بەڵام لە باشـوور سـەفەوییەکان زۆرتر دەسـتیان بەسـەر ناوچە کورد نشـینەکاندا گرت. "بەپێی هەندێک زانیاری، سـورخاببەگی ئەردەڵان، کە لە سـەرەتای حوکمڕانییەوە لەگەڵ شـــاتەهماســـب هاوپەیمان و گوێڕایەڵی بوو، لە کاتی مەرگدا (٩٧٥ک/١٥٦٧ز)، ناوچەیەکی بەربڵاو کە لە ڕۆژئاوا تا ســـنوورەکانی ڕواندز و عمادیەی دەگرتەوە، لە دەستیدا بوو" (ئەلحوسەینی، ٢٠٠٢:١٦). هەروەها سەرەڕای ئەوەی کە بە پێی بڕیارنامەی ئاماسـیە سـەفەوییەکان میزۆپۆتامیا و بەغدایان ڕادەسـتی عوسـمانیەکان کردبوو، بەڵام بە پێی ئەوەی ناوچە شـاخاوییەکانی زاگرۆس سـەر بە سـەفەوی بوون،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینی کوردی

هۆزی کەڵهۆر و هەر دوو میرنشینی باکوور و باشوور (پاڵنگان و دۆڵی تەنگ[^٨]) لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی حکوومەتی سەفەویدا و لە پەیوەندیی بەردەوام لەگەڵیدا مانەوە.

٦- لە کۆچیدوایی شاتەهماسبەوە تا دەستبەکاربوونی شاعەبباسی یەکەم (٩٨٤-٩٩٦ ک/ ١٥٧٦-١٥٨٧ز)

- شائیسماییلی دووەم (٩٨٤-٩٨٥ ک/١٥٧٦-١٥٧٧ز):

لە ماوەی کورت و بەپەلەی سەردەمی شائیسماییلی دووەمدا، هیچ گۆڕانکارییەکی گەورە لە پەیوەندییەکانی نێوان حکوومەتی سەفەوی و میرەکوردەکاندا ڕووی نەدا. بۆیە ئەو میرنشین و هۆزانەی کورد کە بە پێی ڕێکەوتننامەی ئاماسیە لە ناوچەی ژێردەسەڵاتی سەفەویدا هەڵکەوتبوون، لە سەردەمی شائیسماییلی دووەمیشدا بەردەوام گوێڕایەڵی حکوومەتەکەی بوون. بە گوتەی بدلیسی، "دوای ئەوەی شائیسماییلی دووەم دەسەڵاتی بەدەستەوە گرت، مەنسوربەگ، یەکێک لە میرانی مەحموودی، هاتە لای و دڵسۆزیی خۆی ڕاگەیاند و لەلایەن پاشاوە وەرگیرا و زۆر لاواندیان" (**بدلیسی**، ١٣٤٣:٣٩٤). لەم ناوچەیەدا فەرمانڕەواکانی دونبولیش بە هاوپەیمان و ژێردەستەی سەفەوییەکان دادەنران. سەبارەت بە میرنشینی موکریانیش دۆخەکە هەر وەها بوو.

دوو کوڕەمیری ئەردەڵانی بە ناوکانی تەیموورخان و هەڵۆخان لە قەزوێن لە بەساتبەگی مامیان (٩٧٥-٩٨٥ ک/ ١٥٦٧-١٥٧٧ز) یاخیبوون و دوای ئەو یاخیگەرییە، بەساتبەگ بۆ سەرکوتکردنی ئاژاوەکە دەکەوێتە جووڵە. ئەوان پەنا دەبەنە لای شائیسماییلی دووەم. ئەمە هەلێکی باش بووە بۆ دەستێوەردانی شائیسماییل لە کاروباری میرنشینی ئەردەڵان کە سەرەڕای هاوپەیمانیان لە دژ عوسمانییەکان، سەربەخۆیی ناوخۆییان پاراستبوو. "وێدەچێت شائیسماییلی دووەم و ئەندامانی حکوومەتی سەفەوی ویستوویانە ئەم دەرفەتە بەکاربهێنن بۆ لاوازکردنی میرنشینی ئەردەڵان، و تەیموورخان و هەڵۆخانیش بەم بۆنەوە قەبووڵکران و پێشوازییان لێکرا. بەڵام "پێش ئەوەی هیچ هەنگاوێکی کردەیی بگرنەبەر بۆ پشتگیریکردنیان، مردنی بەساتبەگ و شائیسماییلی دووەم، کە لە ماوەیەکی زۆر نزیک لە یەکترەوە ڕوویدا (ساڵی ٩٨٥ک/١٥٧٧ز)، کۆتایی بە ئاژاوەکە هێنا" (کردستانی، بی تا: ٩٨). دوای ئەوە تەیموورخان بەبێ هیچ دژبەرێ لەسەر کورسی میرنشینی ئەردەڵان جێگیر بوو.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

شامحەممەد خودابەندە (٩٨٥-٩٩٦ک/١٥٧٨-١٥٨٧ز):

زۆر کەس محەممەدخودابەندە بە یەکێک لە پاشالاوازەکانی سەفەوی دەزانن. "ناتەواوی جەستە و دڵناسکی و بەبەزەیی‌بوونی، بەستێنی بۆ دەستێوەردانی سەرکردەکانی قزڵباش لە کاروباری وڵاتدا، کە تەنانەت لە دوای شکستی چاڵدارانەوە، پێگەی شا لایان وەک سەرکردە و سێبەری خواوەند لە سەر زەوی، لەرزۆک بوو، ئامادە کردبوو. لەم قۆناغەدا دەسەڵاتی عەشیرەتەکانی قزڵباش ببوو بە گەورەترین فاکتەری ناسەقامگیریی"(سیوری، ١٣٧٥: ٦٨). هەروەها لاوازیی دەسەڵاتی پاشا، وەک دامەزراوەیەک کە هۆکاری هاوسەنگیی دەسەڵاتی تورک و تاجیک (بەرەی شمشێر و بەرەی قەڵەم) لە حکوومەتی سەفەویدا بوو، ببوو بە هۆکاری ناکۆکی و ململانێی نێوان ئەم دوو توخمە و کێشە و ئاژاوەی زیاتری لێکەوتەوە. بۆیە کاتێک داگیرکارییەکانی عوسمانی دەستی پێکردەوە، حکوومەتی سەفەوی لە دۆخێکی لاوازدا بوو." لە سەرەتای دەسەڵاتی شامحەممەدی خودابەندە، سوڵتانموڕادی سێیەم بە پێچەوانەی مەرجەکانی پەیمانی ئاشتیی ئاماسیە کە تا ئەوکاتە لەلایەن هەردوولاوە ڕێزی لێدەگیرا، بڕیاریدا هێرش بکاتە سەر ئێران. هۆکاری دەستپێکی ئەم لەشکرکێشییە، ململانێی سنووری نێوان میرەکوردەکان بوو". (بدلیسی، ج١، ١٣٤٣: ٤٠٦- ٤٠٨)

ساڵی ٩٨٦ی کۆچی، فەرهادپاشا، ژنراڵی عوسمانی، ڕاسپێردرا بۆ هێرشکردنە سەر ئێران و داگیرکردنی ئازەربایجان و شیروان. بەم شێوەیە، "دوای دوو دەیە ئارامی، زنجیرە شەڕێکی دیکە دەستی پێکرد کە سەرەڕای ئازایەتی و چاونەترسیی هەمزەمیرزا، جێنشینی شامحەممەدی‌خودابەندە، بەرهەمی باڵادەستی و پێشکەوتنی عوسمانییەکان بوو و لە ڕەمەزانی ساڵی ٩٩٣ی کۆچیدا تەورێزیشیان گرت و بۆ پتەوکردنی پێگەی خۆیان، قەڵا و دژی بەرگرییان تێدا دروست کرد"(بیانی، ١٣٥٣:١٧٢). باڵادەستیی عوسمانییەکان لە ئازەربایجان و کوردستان، زۆرێک لە عەشیرەت و میرنشینە کوردییەکانی پاڵپشتی سەفەوییەکانی ناچار کرد بە هەڵوێستی خۆیاندا بچنەوە. تەیموورخانی ئەردەڵان کە هەر لە سەردەمی دەسەڵاتداری شامحەممەدی خودابەندەوە لەسەر تەختی میرنشینی ئەردەڵان دانیشتبوو، سوودی لە لاوازیی حکوومەتی سەفەوی و پێویستیی عوسمانییەکان بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی وەرگرت و ئەم میرنشینەی گەیاندە ئەوپەڕی دەسەڵات و فراوانبوونی لە سەردەمی سەفەویدا. (زکی‌بیگ، ١٣٨٨: ٢١٨)

لە سەردەمی شامحەممەدی خودابەندەدا، دەسەڵاتی حکوومەتی سەفەوی لە ناوچە کوردنشینەکاندا تەواو ببوو. "سەبارەت بە ناوەند و باشووری کوردستان، واتە ئەردەڵان و کەلهوڕ، کە سەفەوییەکان بە شێوەی نەریتی تا ناو جەرگەی کوردستانیان

لە ژێر ڕکێفدا بوو و تەنانەت لوڕستانیش، هیچ میرنشینێکی کوردی لە ژێردەسەڵاتی حکوومەتی سەفەویدا نەمایەوە. وێدەچێت هەر لەو ماوەیەدا دەسەڵاتی فەرمانڕەواکانی کەلهوڕ بەسەر پاڵەنگانیشدا کۆتایی هاتبێت. چوونکە بە گوتەی بدلیسی "سوپای شارەزوور پاڵنگانی گرت" (بدلیسی، ١٣٤٣:٤١٠).

٧- هاتنی شاعەبباسی یەکەم تا ڕێککەوتنی پەیماننامەی زەهاب (٩٩٦-١٠٤٩ ک/(١٥٨٧-١٦٣٩ز)

قۆناغی لاوازیی شاعەبباس:

کاتێک شاعەبباسی یەکەم بە یارمەتیی سەرکردەکانی قزڵباش و بە لادانی شامحەممەدی خوابەندەی باوکی دەسەڵاتی بەدەستەوە گرت، میراتبەری دۆخی شێوانشێوی باوکی بوو. سەرەتا مێرمندداڵێکی کەمئەزموون بوو. فەرماندە سەرکێشەکانی قزڵباش کە خۆیان بە خاوەن مافی فەرمانڕەوایی دەزانی، وەک ئامراز سەیریان دەکرد. بۆیە زۆر بوێرانە ڕووبەڕووی قزڵباشەکان لە ناوخۆ و دوژمنانی دەرەکیش (ئوزبەکەکان لە ڕۆژهەڵات، عوسمانییەکان لە ڕۆژئاوا) وەستا. پشێوی دەرباری سەفەوی، سوڵتانسەلیمی دووەم (٩٨٢-١٠٠٤ک /١٥٦٦-١٥٧٤ز) هاندا کە درێژە بە سەرکەوتنەکانی لە ئێران بدات.

"ساڵی ٩٩٨ ک/١٥٨٩ز)لەگەڵ عوسمانییەکان پەیماننامە[٩]ی ئاشتی واژۆ کرد، کە لەسەر بنەمای ئەو پەیمان نامەیە دەسەڵاتی عوسمانییەکان بە سەر بەشێک لە دەوڵەمەندترین میرنشینەکانی ڕۆژئاوا وەک ئازەربایجان و کوردستان بە فەرمی دەناسرا"(سیوری، ١٣٧٥: ٧٥). قەبووڵکردنی ئەو جۆرە هەلومەرجە ئاڵۆزە، لاوازیی پێگەی شاعەبباس دەردەخات لە کاتێ کە هاتە سەر تەخت.

لە کوردستانیش بارودۆخی لاوازیی سەفەوی سەردەمی شامحەممەدی خودابەندە بۆ شاعەبباس مایەوە. بەو مانایەیە کە حکوومەتی سەفەوی دەسەڵاتی بە سەر ناوچە کوردنشینەکانەوە تەواو و پەیوەندی بە میرنشینەکوردییەکانەوە پچڕابوو. لەم سەردەمەدا زۆرینەی میرانی کورد، تەنانەت ئەوانەی وەک ئەردەڵان و سەرۆکعەشیرەتەکانی کەلهوڕ کە کەمتر بەر کاریگەریی عوسمانی کەوتبوون، بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان، پشتیان لە سەفەویی لاواز و ڕوویان لە بەرەی عوسمانی کرد. ئەم دۆخە تا ساڵی (١٠١٢ک/١٦٠٣ز) و گەڕانەوەی سەفەوییەکان بەردەوام بوو.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

گەڕانەوەی سەفەوییەکان بۆ کوردستان (١٠١٢-١٠١٥ ک/ ١٦٠٣-١٦٠٦ز):

شــاعەبباس لە نێوان ســاڵانی ٩٩٨ بۆ ١٠١٢ی کۆچی(١٥٨٩/١٦٠٣ز)، ســەرقاڵی ڕێکخستنی کاروباری وڵات و شەڕی بەرەی ڕۆژهەڵات و ملکەچکردنی یاخیبووانی وڵات بوو. خۆی لە دۆخێکــدا دیتەوە کە بتوانێــت ڕووبەڕووی بەهێزترین دوژمنی خۆی واتە عوســمانی ببێتەوە. بۆیە ســاڵی(١٠١٢ک/١٦٠٣ز) لە نەبوونی هێزەکانی عوســمانیدا، بە ئاسانی دەچێتە ناو تەوریز. داگیرکردنی تەوریز بە مانای سەرهەڵدانەوەی سەفەوییەکان لە ئازەربایجان (دوای ٢٧ ســاڵ داگیرکاری عوســمانی) و پێشــڕەوی نزیکیان بۆ ناوچە کوردنشــینەکــان بوو. میرانی کورد نــاچــار بوون لەم بــارودۆخە نوێیەدا بەرامبەر بە حکوومەتی ســەفەوی هەڵوێســت بگرن. "هەموو شــاکانی عەجەم، بە پێی توانای خۆیان، درێژەیان بە هەمان سیاسەتی شائیسمابیلی یەکەم ئەدا بەرانبەر بە کورد. ئەم سیاسەتە لە ســەردەمی شــاعەبباســی یەکەمدا (٩٩٦-١٠٣٨ک/١٥٨٧-١٦٢٨ز) چووە قۆناغێکی نوێی جێبەجێکردنەوە کە لە سەر سێ پایەی سەرەکی دامەزرابوو":

١. گۆڕینی بنەڕەتیی هەلومەرجی دێموگرافی ســەرووی ڕۆژهەڵاتی کوردســتان و ڕاگوێزانی ئێڵە گەورەکانی کورد بۆ ناوچە دوورەکانی سەرووی ڕۆژهەڵاتی ئێران، بەتایبەتی بۆ خۆراسان و هێنان و جێگۆڕکێی ئێڵە ئازەرییەکان بۆ کوردستان،
٢. هەوڵدان بۆ گۆڕینی زۆرەملێیی مەزهەبی خەڵکی کوردستان لە سونییەوە بۆ شیعە،
٣. ســەرکوتکردنی بێبەزەیی و توندوتیژی هەموو ســەرکێشــییەکانی کورد (مستەفائەمین، ٢٠٠٥: ٢٦)،(منجم ،صص٣٨٤ و٣٨٥، ٣٨٧)، (بیگ منشی ،ج٢،ص٨١٣)

پاشــاکانی ســەفەوی ئەمانیان بە ئەمارەتە کوردییەکان نەدەدا، شــاعەبباســی ســەفەوی بەردی بناغەی قەڵای دمدم، ناوەندی فەرمانڕەوایی ئەمیرخانی برادۆســت "خانیلەپزێڕین"ی دەرهێنا. ئەمجار ســوپای قزڵباشــی وەســەر ئەمارەتی موکری گێڕا و کارەساتی موکریقڕانی خوڵقاند. کاتبی تایبەتیی شاعەبباس نووسیویەتی:

"... ئاورگی عێلی موکری کوژاوە، پیاوەکانیان بوونە خۆراکی شــمشــێرە ناودارەکان، ژن و مناڵیان زەلیل کران و بە دیلگیران..." (ترکمان، ١٣٨٠:٤١١).

"شاعباس دوای ئەو قەڵاچۆکردنەش دەستبەرداریان نەبوو، دەستووری بە سەرۆک عەشــیرەکوردییەکان دا، ئەوانەی لە چنگی قزڵباش هەڵاتوون، بیانگرن و بیانکوژن، ئەگینا بە دەردی ئێلی موکریان دەبا" (فلســفی، ١٤٠١:٨٩٩). "شــاعەبباس بەوەندەشــەوە نەوەســتا و زیاتر لە پەنجاهەزار بنەماڵەی عەشــیرەتی جەلالی بۆ خۆراســان کۆچ پێدا" (مەدەنی، ١٣٨٠:٤١١).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینین کوردی

یەکێ لە شێوازەکانی سوپای عەجەم بە درێژایی مێژوو بۆ زەبر وەشاندن لە کورد و داگیرکاریی خاکی کوردان، سوێندی درۆ و ئەمانپێدان و فێڵ لێکردن بووە کە خۆیان بە "لطائف الحیل" ناوی لێدەبەن. کاتێ ویستیان قەڵای حسەینسوڵتانی ناوچەی لەیلانی مەراغە داگیر بکەن، چەکی سەرەکییان "لطائف الحیل" بوو و کوردی خۆشباوەڕیش وەک نەریتی هەمیشەیی هەڵخڵەتا. دوای ئەوەی خەڵکی لە قەڵاکە وەدەرکەوتن، هەر هەموویان کوشتن و ژن و منداڵیان یەخسیر کران بێئەوەی خوێن لە لووتی یەکێ لە سوپای عەجەمەوە بێت.

"لە ساڵی ١٠١٩ک(١٦١٠ز)شا (عەباس) خۆی دەچێتە مەراغە و وا خۆی نیشان ئەدا کە گوایە میهرەبانە لەگەڵ قوبادخان. ئەویش فریوی ڕواڵەتی خوارد، "قوبادخان لەگەڵ کۆمەڵێ کەسی بەڕێز و سەدوپەنجا سوارچاکادا چوونە لای پاشا و هەر کە چوونە ناو کۆشکی شاهانە، ئەو و ئاغاکانی هاوڕێیان کوشت. دەیانویست ئەوانیتریش بکوژن زوو پێیان زانی و هەڵهاتن..." (زکیبیگ، ١٣٨١: ١٤٦).

زەبروزەنگی خوێناوی شاعەبباس ئەگەرچی زەرەری گیانی و ماڵی زۆری لە ئێڵەکانی موکریان و برادۆستدا، بەڵام نەیتوانی گیانی بەرەنگارییان تێدا بکوژێ. "پاش شەشساڵ لە داگیرکردنی قەڵای دمدم، کوردەکانی برادۆست سەر لە نوێ قەڵاکەیان ئازاد کرد و ناوچەکەیان گرتەوە دەست، بەڵام هێزی قزڵباش چوە سەریان و بۆ جاری دووەم قەڵای دمدمیان لە دەست کورد دەرهێنا" (مستەفائەمین، ٢٠٠٥:٣١).

دیارە کە خایاندنی باڵادەستیی سەفەوییەکان لەو بەشەی ناوچە کوردنشینەکان کە لە ژێر دەسەڵاتیاندا بوو، دەرەنگ یان زوو ناکۆکی لە نێوان بەرژەوەندییەکانی حکوومەتی ناوەندی کە لەو سەردەمەدا مەیلی ناوەندگەرایی بەهێزی هەبوو، لەگەڵ عەشیرەتە کوردییەکان و میرنشینەکان دروست دەکرد کە مەیلیان بەرەو سەربەخۆیی و خودموختاری بوو. لەمەودوا (١٠١٥ک/١٦٠٦ز) تا کۆتایی سەردەمی شاعەبباس، جاروبار شاهیدی تێگیرانیان هەین. بێگومان پێگەی هەستیار و سنووری میرنشینە کوردییەکان لە تەنیشت ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، کە هێشتا شەڕ لەگەڵیاندا بەردەوام بوو، تا ڕادەیەک ئەمەی میانەڕەو کرد و ڕێگر بوو لە لکاندنی تەواوەتیی میرنشینە کوردییەکان بە خاکی حکوومەتی ناوەندییەوە.

لەم سەردەمەدا هەرچەندە حکوومەتی سەفەوی بە شێوەی جۆراوجۆر هەوڵی لاوازکردن و دروستکردنی ناتەبایی لە نێوان میرنشینە کوردییەکان دا و بە توندی وەڵامی هەر نافەرمانییەکی دایەوە، بەڵام هیچ هەنگاوێکی بۆ هەڵوەشاندنەوەی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سیستەمی میرنشینی لە كوردستاندا نەگرتەبەر.

پێكدادان لەگەڵ میرنشینەكوردەكان لە میرنشینی برادۆستەوە دەستی پێكرد. ئەمیرخانی برادۆست كە بە فەرمانڕەوای "ئورمی و ئوشنی" ناودەبرێت (منجم، ٤٠١:١٣٦٦)، "لەم سەردەمەدا بوو بە دەسەڵاتدارترین حاكمی ڕۆژئاوای گۆلی ورمێ و جگە لە حوكمڕانی ورمێ و ئەشنۆیە، بەرپرسیاریێتی هۆزەكانی كورد لە ناوچەی تەرگەوەڕ و مەرگەوەڕ (ڕۆژئاوای ورمێ) و سۆما و برادۆستی لە ئەستۆ بووە" (بدلیسی، ١٣٤٣: ٨٥).

لە ساڵی(١٠٢١ك/1612ز) دوو ساڵ دوای كۆمەڵكوژی موكرییەكان، هاوكاریی ئەوان لەگەڵ حكوومەتی سەفەوی لە دژی ئیبراهیمبەگی بولبولان، میرێكی دیكەی كورد دەبینین. ئیبراهیمبەگ چەند جارێك بە تاڵانكردنی ورمێ و ناوچەكانی دەوروبەری تۆمەتبار كرابوو. بۆیە شاعەبباس فەرمانی سوپایەكی ئامادە بە سەركردایەتیی هاوبەشی شێرسوڵتانی موكری و سەردارێكی قزڵباش بۆ سەركوتی دەركرد. لەم شەڕەدا موكرییەكان ڕۆڵی بەرچاویان لە تێكشكانی حاكمی بولبولان هەبوو. هەر لە هەمان ساڵی(١٠٢١ك/١٦١٢ز)دا، جارێكی دیكە باس لە هاوكاریی موكرییەكان لەگەڵ قزڵباش لە سەركوتكردنی كەسێك بە ناوی "گولابیبەگی كورد دەكرێت، كە لە سەرچاوەكاندا باسی ڕەچەڵكی عەشیرەتەكەی نەكراوە" (منجم، ١٣٦٦: ٣٨٥).

مامەڵەكردن لەگەڵ میرنشینی ئەردەڵان لە سەردەمی هەڵۆخان(٩٩٦-١٠٢٦ك/١٥٨٧ز)دا كە بەهێزترین و فراوانترین میرنشینی كوردستان بوو، بەشێوەیەكی جیاواز ئەنجامدرا. ئەگەرچی دوای گەڕانەوەی دەسەڵاتی سەفەوییەكان بۆ ڕۆژهەڵاتی كوردستان، هەڵۆخان گوێڕایەڵی بۆ شاعەبباس ڕاگەیاندبوو، بەڵام شاعەبباس ئەوەی بەدڵ نەبوو. چەند جار هێزی ناردە سەری بەڵام شكستی هێنا. دواجار ویستی خۆی بچێت بەڵام لە بەر مەترسیی دەستێوەردانی ڕاستەوخۆی عوسمانی پەژیوانیان كردەوە. كشانەوەی شاعەبباس لە هێرشەكەی سەر هەڵۆخان نیشان دەدات كە چۆن لە هەندێك حاڵەتدا دۆخی سنووریی میرنشینەكوردییەكان بووە هۆی هاوسەنگكردنی سیاسەتەكانی شاعەبباس. لە ژێر گوشاری سەفەویدا، هەڵۆخان كوڕی گەورەی خۆی بە نێوی خانئەحمەدخان وەك بارمتە و گەرەنتی ڕەفتاری داهاتووی دەنێرێتە ئیسفەهان. شاعەبباس بۆ ماوەیەكی زۆر خانئەحمەدخان ڕادەگرێت و خوشكێكی خۆی بە نێوی "كلاوزێرین خاتوون"ی لێ‌مارە دەكات و پواز بۆ بنەماڵەی ئەردەڵان دەتاشێت.

بڕیاری شاعەبباس بۆ گەڕاندنەوەی خانئەحمەدخان لە سەردەمێكدا كە هێشتا هەڵۆخان لە ژیاندا بوو، بە هەر مەبەستێك ئەنجام بووبێت دەبێتە هۆی گرژی و ململانێی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

دەسەڵات لە نێو میرنشینی ئەردەڵاندا. "خانئەحمەدخان لە قەڵای زەڵمەوە جموجووڵی دژی باوکی دەسپێکرد، کاتێک هەڵۆخان بە مەبەستی بەهێزکردنی قەڵایەکیتر، قەڵای حەسەنئاوای بەجێهێشتبوو، خانئەحمەدخان بە هاوکاریی لایەنگرانی چووە نێو قەڵاکە و باوکی لابرد و خۆی لە سەر کورسی میرنشینی ئەردەڵانی (١٠٢٦ک/١٦١٧ز) دانیشت" (بیگمنشی، ١٣٥٠: ٩٢٦). ڕۆڵی شاعەبباس لە هاتنە سەرکاری خانئەحمەدخان، یەکەم نموونەی دەستێوەردانی حکوومەتی سەفەوییە لە پرۆسەی گواستنەوەی دەسەڵات لە میرنشینی ئەردەڵاندا. ئەمەش وایکردووە هەندێک لە لێکۆڵەران ئەو باوەڕە قبوڵ بکەن کە "لکاندنی یەکلاکەرەوە و کۆتایی میرنشینی ئەردەڵان بە خاکی سەفەوییەوە لەم ماوەیەدا ڕوویداوە" (برن، ١٣٤٩: ١٢٠). دەسەڵات و کاریگەریی حکوومەتی سەفەوی لە کوردستان لە سەرەتای سەردەمی شاعەبباسی یەکەم (٩٩٦ک/١٥٨٧ز) تا کۆتایی دەسەڵاتی (١٠٣٨ک/١٦٢٨ز) چ لە ڕووی قووڵایی کاریگەری لە ناوچە کوردنشینەکان و چ لە ڕووی ڕادەی بەکارهێنانی سەروەری بەسەر حکوومەتە ناوخۆییەکاندا، ڕوو لە هەڵکشان بوو.

سەردەمی شاسەفی و ڕێککەوتنی "ئاشتی زەهاو"[10]:

دوای مردنی شاعەبباس لە ساڵی(١٠٣٨ک١٦٢٨ز)، نەوەکەی سامیرزا (شێخ سەفی)(٩٥٥-١٠٢٤ک/ ١٦٢٩-١٦٤٢)بوو بە جێگری. پاشای نوێ هەر لە سەرەتای هاتنە سەر دەسەڵاتەوە هەمان ڕەفتارەی گرتەبەر کە شاعەبباس لە کۆتایی دەسەڵاتی خۆیدا سەبارەت بە کوشتنی شازادەکان گرتبوویە بەر. یەکێ لە قوربانییەکانی سورخاببەگ کوڕی خانئەحمەدخانی ئەردەڵان و زەڕینکڵاوخاتوون بوو، کە بەهۆی پەیوەندیی بە بنەماڵەی سەفەوییەوە و ئەو ئازایەتی و دلێریەی کە سەرچاوەکان لێی دەگەڕێننەوە، ئێرەیی و گومانی لێدەکرا. "لە ساڵی ١٠٣٩ک/١٦٢٩ز) بە فەرمانی شاسەفی هەر دوو چاویان هەڵکۆڵی" (ابن منوچهر، ٢٥٣٦: ٢٩).

کوێرکردنی کوڕی خاوەن دەسەڵاتی ئەردەڵان (سورخاببەگ) جگە لەوەی پیشاندەری نائاگایی و کورتبینی شاسەفی لە هەڵسوکەوت لەگەڵ میرەکوردەکاندا بوو، بەڵکوو کاردانەوەی خانئەحمەدخانیش بەرامبەر بەم دۆسیە یەکلاکەرەوە و جدییە، ئەوە نیشان دەدات کە بەردەوامیی کێشەی نێوان سەفەوی و عوسمانی، توانیویە هەلی پێویست بەقازانجی ئەمیرەکوردەکان دابین بکات. هەڵوێستی گۆڕی و پاڵی بە عوسمانییەکانەوە دا.

پرسی ئاخێزی خانئەحمەدخان بە تەواوی پەیوەست بوو بە شەڕی ئێران و

عوسمانییەوە. خانئەحمەدخان دەستی کرد بە داگیرکردنی خاکی حکوومەتی سەفەوی و لە ساڵی(١٠٤١ک/١٦٣١ز)، لە قەڵای حەسەنئاوا تاجی شائەحمەدخانی لەسەر دانا. "بۆ ماوەی پێنج ساڵ لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتیدا کە بەشێکی زۆر لە کرماشان تا ورمێی دەگرتەوە، حاکمی ژێر دەسەڵاتی ئەو دانرا و بە ناوی ئەویشەوە سکە لێدرا و بە ناوی ئەوەوە وتاری هەینی (خوتبە) دەخوێندرایەوە" (اردلان، ١٣٧٨: ٤٩).

ساڵی(١٠٤٥ک/١٦٣٥ز)شاسەفی لەشکرێکی نارد بۆ سەرکوتکردنی" (حسینی استرآبادی، ٢٥٤:١٣٦٤). خانئەحمەدخانیش داوای یارمەتی لە حکوومەتی عوسمانی کرد. "ساڵی(١٠٤٦ک/١٦٣٦ز) سوپای عوسمانی بە هاوڕێیەتی خانئەحمەدخان دووجار لە پەنای گۆلی "زرێبار"ی "مەریوان"دا ڕووبەڕووی یەک بوونەوە، جاری یەکەم شکستی خوارد بەڵام جاری دووهەم سەرەڕای ئەوەی بەسەر زەینەلخانی شاملو سەرکردەی سەفەویدا سەرکەوت و تا هەمەدان ڕایماڵی، بەڵام نەیتوانی ئەو سەرکەوتنانە ڕابگرێت، کە شاسەفی گەیشت پاشەکشێی کرد" (ئەلحوسەینی، ٢٥:٢٠٠٢).

مەیلی خانئەحمەدخانی ئەردەڵان بۆ لای عوسمانییەکان، دوانموونەی گۆڕانی بەرەی میرانی کوردە لە نێوان سەفەوی و عوسمانییەکان. پاش ماوەیەکی کەم، لەم ئەزموونە شکستخواردووە، ڕێککەوتنی "ئاشتی زەهاو" لە نێوان ئێران و عوسمانییەکان واژۆ کرا. بەم شێوەیە ئاشتی لە سنوورەکانی ڕۆژئاوای ئێران تا کۆتایی سەردەمی سەفەوییەکان سەقامگیر بوو. ئەم گرێبەستە بە خاڵی وەرچەرخان لە پەیوەندییەکانی حکوومەتی سەفەوی و میرنشینەکوردییەکاندا دادەنرێت. چوونکە بە پێچەوانەی ڕێککەوتنەکانیتر کە لە نێوان ئیمپراتۆریەتی سەفەوی و عوسمانی واژۆ کران، بوو بە هۆی کۆتاییهاتنی گرژییەکان لە سنوورەکانی ڕۆژئاوادا. لێرەبەدواوە ڕۆڵی دەسەڵاتدارانی کورد لە شەڕەکانی هەردوولا، کۆتایی هات و حکوومەتی سەفەوی خۆی لە پێگەی دەسەڵاتدا دیتەوە. ڕێککەوتنی زەهاو ناوچەی ژێر دەسەڵاتی حکوومەتی سەفەوی و عوسمانی لە کوردستاندا بە فەرمی ناسی و سەقامگیر بوو.

کۆبەند:

١. لێکەوتە و تێچووی ئەم شەڕە لەسەر بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و کولتووریی کۆمەڵگا بریتین لە: یەکەم بە فیڕۆدانی هێز و توانا و فەوتانی سەرچاوە مرۆیی و ئابووریی و سرووشتییەکانی کورد، دووهەم نانەوەی شەڕ و ئاژاوە و درووستکردنی دووبەرەکی لە نێو ماڵی کورددا، سێهەم لە ناوچوون و وێرانکردنی ئاسەوارە مێژووییەکانی کورد، چوارەم پارچەپارچەبوونی کۆمەڵگای کوردی،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پێنجەم گۆڕینی کوردستان بۆ ناوەندی ململانێ و دوژمنایەتییەکانی نێوان ئەو دوو ئیمپراتۆرییە، شەشەم ئاسانکاری بۆ دابەشبوونی فەرمیی کوردستان، حەوتەم لەتلەتکردن و فراوانبوونی نەریتی میرنشینی، هەشتەم کەڵک وەرگرتن لە کورد وەک دەستەچیلەی بەرئاگردانی شەڕ.

٢. کورد بە خۆی و هەڵوێستە خوازراو یان نەخوازراوەکانی، زۆر جار ئاقاری شەڕ و ململانێی نیوان عوسمانی و سەفەوی گۆڕیوە.

٣. **هۆکارەکانی یەکنەگرتن و ناتەبایی کورد: یەکەم دەرەکی:** دەستێوەردانی دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان کە بە شێوازگەلی جۆراوجۆر، ئاگری ناکۆکی نێو ماڵی کوردیان تاوداوە و لە هەموو ئامرازێک بۆ گەیشتن بەو ئامانجە کەڵکیانوەرگرتووە. **دووهەم ناوخۆیی:** ئاستی نزمی بیرکردنەوە، خۆشباوەڕی و فریوخواردن و بەرژەوەندیی کاتی و ناوچەیی سەرۆک هۆز و ئێڵەکان. زۆرکات ئەوەندەی وا ڕقیان لە خۆیان بووە و بە خۆیانەوە خەریک بوون بە نەیار و دوژمنانەوە نەبوون.

٤. کوردستان بە هۆی شوێنی هەرە گرنگ و ستارتیژیکی جوگرافیاییەوە: یەکەم ڕێگای هاتوچۆی دوو زلهێزی عوسمانی و سەفەوی بووە، دووهەم گۆڕەپانی شەڕ و ململانێکانی هەردوو لا، سێیەم هەبوونی سەرچاوەی سرووشتی لە کوردستاندا، چوارەم بوونی قەڵا و میرنشینی زۆر وەک سەنگەر و قەڵای بەرگیری، پێنجەم دابینکردنی جەنگاوەری بە توانا و لێهاتوو.

٥. **هۆی جێگۆڕکێ و هەڵوێستی کورد بریتییە لە** یەکەم: زەختلێکردن و ناچاربوون، دووهەم پاراستنی بەرژەوەندی، سێهەم خۆ دوور گرتن لە شەڕ و ماڵوێرانی، چوارەم دەرکردنی میرنشینی کۆنەدوژمن و نەیار، پێنجەم پاراستنی پێگەی خۆیان، شەشەم ڕەچاوکردنی ئامانج و ئاکامی ڕووداوەکان. سەرەڕای ئەم هۆکارانە میرنشینە کوردییەکان هەرگیز بە تەواوی ملکەچ و گوێڕایەڵی ناوەند نەبوون.

٦. بوونی ژمارەیەکی زۆر لە خێڵ و میرنشین لە کوردستاندا، بەچاوپۆشین لەوەی کە بووەتە هۆی دەرکەوتنی ناسنامەی عەشیرەت وەک شوناسی سەرەکی کورد، بەڵام لە بابەتی یەکریزی و تەبایی، هەردەم قورسایی خۆی هەبووە.

٧. کەوتنی میرنشینەکان بە شێوەی کاتی بووە ودوای ماوەیەک دیسان هەستاونەتەوە.

لیستی سەرچاوەکان:

سەرچاوەکان بە زمانی کوردی:

مەدەنی، حوسێن،١٣٨٠. *کوردستان و ستراتیژیی دەوڵەتان. بەرگی دووەم،* هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری.

خانی،ئەحمەد، (٢٠٠٨ز). *مەم و زین.* چاپی دووهەم المحرر هەولێر: ئاراس.

شەمسی محەممەد، ئیسکەندەر،(٢٠٠٩ز). *مێژووی کورد لە سەدەی ١٦ هەمدا.* هەولێر: ئاراس.

مستەفا ئەمین، نەوشیروان، (٢٠٠٥ز). *کورد و عەجەم.* سلێمانی:سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان.

ئەلحوسەینی عەلی نەقی، (٢٠٠٢ز). *مێژووی ٦٤١ فەرمانڕەوایی ئەردەڵانەکان.* سلێمانی: سەردەم.

سەرچاوەکان بە زمانی فارسی:

حسینی استرآبادی، سید حسن بن سید مرتضی، (١٣٦٤ه.ش). از شیخ صفی تا شاه صفی. تهران: انتشارات علمی

ابن منوچهر, محمد "مصنف", ٢٥٣٦ شاهنشاهی. *لب‌التواریخ.* تهران: کانون خانوادگی اردلان.

اردلان, شیرین, ١٣٧٨. *خاندان کرد اردلان در تلاقی امپراطوری‌های ایران و عثمانی.* تهران: نشر تاریخ ایران.

بدلیسی, شەرەفخان, ١٣٤٣. *شرفنامه.* تهران: نشر علمی.

برن, رهر, ١٣٤٩. *نظام ایالات در دوره‌ی صفویه.* تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

بیانی, خانبابا, ١٣٥٣. *تاریخ نظامی ایران (در دوره‌ی صفویه).* تهران: انتشارات ستاد بزرگ ارتشتاران.

بیگمنشی, اسکندر, ١٣٥٠. *تاریخ عالم‌آرای عباسی.* تهران: انتشارات امیرکبیر.

توحدی (اوغازی), کلیم الله, ١٣٦٤. *حرکت تاریخی کرد به خراسان.* مشهد: چاپخانەی دانشگاه فردوسی.

چلبی, اولیا, ١٣٦٤. *کرد در تاریخ همسایگان (سیاحتنامه‌ی اولیاء چلبی).* ارومیه: انتشارات صلاح‌الدین ایوبی.

حسن‌زاده, اسماعیل, ١٣٧٩. *حکومت ترکمانان قراقوینلو و آق‌قوینلو در ایران.* تهران: انتشارات سمت.

روژبیانی، محمدجمیل ، ١٣٨١. فرمانروایی مکریان در کردستان، تهران، نشر آنا، چاپ اول

روملو، حسن، ١٣٤٢. *احسن التواریخ.* تهران: انتشارات کتابخانه‌ی شمس.

ریاحی, محمدامین, ١٣٧٩. *تاریخ خوی.* تهران: طرح نو.

زکی‌بیگ, محمدامین, ١٣٨١. *زبده‌ی تاریخ کرد و کردستان.* دوم، تهران: انتشارات توس.

سنندجی, میرزا. شکرالله, ۱۳۶۳. *تحفەی ناصری*. تهران: امیرکبیر.

سیوری, راجر, ۱۳۷۸. *ایران عصر صفوی*. چاپ هفتم تدوین تهران: نشر مرکز.

شامی، نظام الدین، ۱۳۶۳، ظفرنامه، به کوشش محمد احمد پناهی، سمنانی، تهران.

شیبانی, م., ۱۳٤٦. *عالمآرای صفوی (تشکیل شاهنشاهی صفویه)*. تهران: دانشگاه تهران.

صفوی, طهماسب بن اسماعیل, ۱۳۶۳. *تذکرەی شاه طهماسب*. دوم تدوین تهران: بی نا.

فلسفی, نصرالله, 1401. *زندگانی شاه عباس اول*. سری چاپ سوم تدوین تهران: انتشارات نگاە.

قاضی, محمدشریف، ۱۳۸۷. *زبدةالتواریخ سنندجی*. سنندج: انتشارات توکلی.

قمی, قاضی احمد, ۱۳۵۸. *خلاصةالتواریخ. ج اول*, تهران: انتشارات دانشگاە.

کردستانی, محمدمروخ, ۱۳۸۰. *تاریخ مردوخ. تهران*: کارنگ.

مشکور, محمدجواد، ۱۳۹۹. *تاریخ ایرانزمین*. تهران: انتشارات اشراقی.

منجم, محمدبن عبدالله, ۱۳۶٦. *تاریخ عباسی یا روزنامەی ملاجلال*. تهران: وحید.

نوایی, عبدالحسین و غفاریفرد عباسقلی, ۱۳۸۱. *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دورەی صفویه*. چاپ اول تدوین تهران: انتشارات سمت.

نوایي، عبدالحسین، ۱۳۵۰ ، شاه طهماسب صفوي. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران:

سەرچاوەکان بە زمانی عەرەبی:

اسـکندر، س.، ۲۰۰۵. *قیام النظام الأماراتی فی کردسـتان و سـقوطة بغداد*. مکان غیر معروف:دارالشئون الثقافیة العامه.

ابن اثیر، ۱۹٦۵، الکامل فی التاریخ، بیروت

خضری، ا.، قائدان، ا. و آیینەپور، س.، ۲۰۱۲. "دورالأمارة اردلان فی الصراع اصفوی اIالعثمانی". *مجلة العلوم الأنسانیة الدولیة*، ۱۹(۱، ۲).

گۆڤار:

کجباف, ع., میرجعفری, ح. & نوری, ف., ۱۳۹۰. "بررسی روابط سیاسی والینشین اردلان با حکومت صفویه". *پژوهشهای تاریخی*, بهار.شمارەی اول(۱).

منصـور بخت، قباد و سـعیدی، مدرس « تاثیر تنش میان صـفویه و عثمانی بر جایگاه امیرنشـین اردلان»، فصـلنامه تاریخ اسـلام و ایران، دانشـگاه الزهرا، شـماره ۲۲، تابسـتان ۱۳۹۳ش.

سعیدی، مدرس، مقاله « روژگی»، دائره المعارف بزرگ اسلامی، ج۲۵، مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، تهران ۱٤۰۲ش؛

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پەراوێز

١ لە هۆزە کوردەکانی ناوچەی دیاریەکرن

٢ قەرەقۆیونلوەکان، هۆزێکی کۆچەری دەسەڵاتداری تەرکمان بوون کە ئایینی شیعەیان هەبوو و نزیکەی سەدەیەک(سەدەی پانزەی زایینی/نۆینک) حوکمڕانی ڕۆژئاواو باکووری ڕۆژئاوای ئێرانیان دەکرد.(مەڕ ڕەشەکان)

٣ ئاق قۆیونلوها ناوی یەکێک لە ئیمپراتۆریەتەکانی تورکیایە کە لە ساڵی ١٣٧٨ی زایینی دامەزراون و بۆ ماوەی ١٣٠ ساڵ حوکمڕانییان کردووە و فەرمانڕەوایی بەشێک لە ناوچەکانی قەفقاز و ڕۆژهەڵاتی تورکیا و باکووری ئێرانیان کردووە.(مەڕ سپییەکان)

٤ سیاسەتی زەوی سووتاو ستراتیژییەکی سەربازییە کە بە واتای لەناوبردنی هەموو ئەو سەرچاوانەی کە لەبەردەستی هێزی دوژمندایە. ڕەنگە ئەم سیاسەتە بۆ هێزێکی داگیرکەر کە لە خاکی ناوخۆدا پێشڕەوی دەکات، جێبەجێ بکرێت.

٥ حوسێن بەگی شەمالو فەرماندەی قزڵباش بە ڕەچەڵەک تورکمان لە سەردەمی شا ئیسماعیلی یەکەمدا، لە پلە باڵاکانی حکومەت بووە. حوسێن بەگ سەرەتا و لە تەمەنی هەرزەکاریدا مامۆستا و ڕاهێنەری ئیسماعیلی یەکەم بووە و هەر لەبەر ئەم هۆکارەش نازناوی حوسێن بەگی لەلە(ڕاهێنەر) لێنراوە.

٦ حاکم الدین" ئیدریس کوڕی حیسام الدین عەلی بەدلیسی، مێژوونووسی کورد، لە دەرباری ئاق قۆیونلوو، سوڵتان بایزیدی دووەم و سوڵتان سەلیمی یەکەم خزمەتی کردووە. ڕۆڵێکی بەرچاوی لە یەکخستنی میرانی کورددا هەبووە.

٧ بۆ ئاگادار بوون لە وردەکاریی شەڕی چاڵدیران ئەم دوو پەرتووکە پێشنیاز دەکرێت: ١- "جنگ چالدران"، نووسینی محەممەد عەلی اکبر پووری، بڵاوگەی"خانە تاریخ و تصویر ابریشمی" ٢- "حقایق جنگ چالدران" هەر لەو نووسەرە و لەو بڵاوگەیە.

٨ وێدەچێ مەبەستی تەنگیسەر بێت.

٩ ناسراو بە پەیماننامەی فەرهاد پاشا یان پەیماننامەی ئەستانە

١٠ ڕێککەوتنی زەهاو یان ڕێککەوتننامەی قەسری شیرین ڕێککەوتنێکە کە لە ١٧ی ئایاری ساڵی ١٦٣٩ ز لە شاری "قەسری شیرین"ی کرماشانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە نێوان سەفەوییەکانی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیدا واژۆ کراوە.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردییەکان

Relations of Kurdish emirates with the Safavid state From the appearance of the Safavids to the Treaty of Peace of Zahaw (1501-1639)

Abstract:

One of the events that had a direct impact on Kurdish politics, culture, society and the fate of the Kurdish emirates was the emergence of the Safavid Empire. The emergence of this violent state was able to change the direction of the Kurdish tribes and push their emirates into chaos. In this study, the context of the formation of the Safavids, their relationship and influence on the Kurdish principalities and the political, administrative and cultural fate of Kurdistan will be investigated in detail in terms of historical documents and books.

According to the results of this study, the emergence of this state, which was based on a different ideology from the Kurds and the people of the region, until reaching the peak of power, had many ups and downs It gives the formation of that state.

Keywords: *Kurds, Kurdish emirates, Safavids, Ottomans, Treaty of Zahaw*

ڕۆڵی سیاسی و سەربازیی خێڵ و هۆزەکانی ویلایەتی کرماشان لە پێوەندی نێوان ئێران و عوسمانیدا (١٧٢٩-١٧٤٧)

پ. د. خەلیل عەلی موراد

د. نعمەت شەهاب حاجي

بەشی مێژوو- کۆلێژی ئاداب- زانکۆی سەڵاحەددین- هەولێر- هەرێمی کوردستان/ عیراق

پوختە

پێوەندییەکانی هەر دوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی لە ماوەی ساڵانی (١٧٢٩-١٧٤٧) هەڵبەز و دابەزی زۆر و ڕەوتێکی ئاڵۆز و پڕ کێشەیان هەبووە. بە درێژایی ئەم ساڵانە، کە لە دوای کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی ئەفغانەکان (١٧٢٢-١٧٢٩) و بەدیارکەوتی نادرقولی ئەفشار لە ساڵی ١٧٢٩لە سەر شانۆی سیاسی ئێرانی ئەو کاتە، تا مردنی نادرشا لە ساڵی ١٧٤٧دەخایەنێ، ئەم دوو دەوڵەتە پتر خەریکی جەنگ و پێکداهەڵپڕژانی بەردەوام بوون، ئەگەرچی ئەم پێوەندییانە هەندێ جاریش و لە ماوەی ساڵانی (١٧٣٠- ١٧٣٦) و چەند ساڵی دوای مردنی نادر شا نیمچە ئارامییەکی ناسەقامگیری بەخۆیەوە بینی. لەم ماوەیەدا خێڵەکان و هۆزە ڕەسەنە کوردییەکانی نیشتەجێی ویلایەتی کرماشان، کە بە هۆی پێکهاتەی جوگرافیایی و سنوورە دەستنیشانکراوەکانی پێشووتر، دراوسێی دەوڵەتی عوسمانی بوون، وەک پاسەوانی سنوورە هاوبەشەکانی نێوانیان، بە درێژایی ماوەی جەنگەکان، بە بەردەوامی بە هەموو هێز و توانای جەنگاوەری خۆیان لایەنگری شاتەهماسبی دووەم و شا عەبباسی سێیەمی دوا میراتگری خانەدانی سەفەوییەکان و ئینجا نادرشای ئەفشار بوون.

دیارە ئەم بارودۆخە ناسەقامگیرە، بەرهەمی ئاڵۆز و پەشۆکاوی گۆڕانگارییە یەک لە دوای یەکەکانی، ساڵانی دوای ڕووخانی دەوڵەتی سەفەوی و سیاسەتە شەڕئەنگێزەکانی ئەفغانەکان و هەروەها دەرئەنجامی بە دیارکەوتنی نادرشای ئەفشار بوون، کە بەرۆکی ناوچە کوردنشینەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات بە گشتی و ویلایەتی کرماشانی بە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تایبەتی گرتبووەوە. لە سۆنگەی ئەم باسەوە هەوڵمان داوە بە وردی تیشک بخەینە سەر ڕۆڵی سیاسی و سەربازیی خێڵەکانی ویلایەتی کرماشان لە پێوەندی نێوان ئێران و عوسمانیدا، لە ماوەی ساڵانی(١٧٢٩-١٧٤٧) و هۆکارەکانی بەدیارکەوتن و گەشەسەندنی ئەو خێڵ و هۆزە گەورە و ناودارانەی کە لە کاتی شەڕ و ململانێکان وەک بەشێکی سەرەکی لە پێکهاتەی سوپای دەوڵەتی ئێران دژ بە عوسمانییەکان دەجه نگان و لە کاتی بەرقەراربوونی ئاشتی و تەباییشدا، دەستەبژێرە دیار و سەرکردە کارزان و بەئەزموونەکانیان وەک شالیارێکی لێهاتوو بە نوێنەرایەتی دەربارى دەوڵەتی ئێران لە چارەسەرکردنی کێشەکانیان لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، ڕۆڵ و پێگەی بەرچاویان هەبووە، بخەینە بەر باس و گفتوگۆیەکی بابەتیانە. لەم ڕووەوە توێژینەوەکە هەوڵ دەدات شەن و کەوی لایەنە گرنگەکانی پاڵنەری کۆمەڵایەتی، سیاسی، سەربازیی و تەنانەت کەسایەتیی و دەستەبژێرە گرنگە کان و مەودای قەڵەمڕەوی سیاسیی خێڵ و هۆزەکان، دەستنیشان بکات و ڕۆڵیان لە پێوەندییە سیاسی و سەربازییەکانی نێوان هەر دوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانییەوە لە ماوەی ساڵانی (١٧٢٩-١٧٤٧) دا بکۆڵێتەوە.

پەیڤێن سەرەکی: *پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی، ویلایەتی کرماشان، خێڵە گەورەکانی زەنگەنە و کەلهوڕ، شاتەهماسبی دووەمی سەفەوی، نادرشای ئەفشار.*

پێشەکی:

خێڵەکان و هۆزە ڕەسەنە کوردییەکانی نیشتەجێی ویلایەتی کرماشان[١]، بە درێژایی مێژووی بوونیان لەم جوگرافیا پان و بەرین و هەستیارەدا ڕۆڵێکی گرنگی سیاسیی و سەربازییان لە مەودای پێوەندیی نێوان هەر دوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانیدا گێڕاوە. ئەم خێڵ و هۆزانە هەر لە سەرەتای سەردەمی فەرمانڕەوایەتی سەفەوییەکان (١٥٠١-١٧٢٢) هاتنە ناو کایەی سیاسی، سەربازیی و کارگێڕی دەوڵەت و بەرەوپێشچوونی زۆر باشیشیان بەخۆوە بینی. سەرکردە گەورە و ناودارانی خێڵی زەنگەنە[٢] کە یەکێ لە گەورەترین خێڵە ڕەسەنەکانی کوردن لە دام و دەزگاکانی سەفەوییەکان بەرزترین پلەکانی سیاسی، سەربازی، کارگێڕی و دیپلۆماسی دەوڵەتی ئەو کاتەی ئێرانیان بەدەستەو بوو و تەنانەت بۆ ماوەی نزیکەی بیست ساڵیش توانیان پۆستی هەرە گرنگی سەرۆکوەزیرانی دەوڵەتی سەفەوییان بە ڕێوەببەن. هاوکات سەرۆک هۆزە گەورە و ناودارانی خێڵی کەلهوڕ[٣] یش دواتر هاتنە ناو مەیدانی سیاسەت و پلە و پۆستی باڵای سیاسی، سەربازیی و کارگێڕییان لە ماوەی فەرمانڕە وایەتی سەفەوییەکان دەستەبەر کرد و حوکمڕانی هەندێ لە ناوچەکانیان بەدەستەوە گرت(برن، ١٣٤٩: ١٠-١١).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

دوای بەدیارکەوتنی نادر قولی خانی ئەفشار(١٧٢٩-١٧٣٦)لە سەر شانۆی سیاسی ئێرانی پاش رووخانی سەفەوییەکان، جگە لەم دوو خێڵە ناودار و بەهێزە، هۆزەکانی گۆران و سنجاوی و هۆزە وەندییەکانی دیکەش بواریان بۆ رەخسا کە لە بواری سیاسەت و سەربازیدا، ئەسپی خۆیان تاو بدەن و بە پاڵپشتیکردنی نادر خان لە گرتنەوەی ناوچە داگیرکراوەکانی باکوور و باکووری رۆژئاوای ئەو کاتەی ئێران بە گشتی و ویلایەتی کرماشان بە تایبەتی، کە لە لایان هێزە سەربازییەکانی سەربە دوڵەتی عوسمانییەوە دەستی بە سەرداگیرابوو، هاوکاریی و بەشدارییکەن. لەو کات و ساتە هەستیارەدا سەرۆک هۆزە گەورەکانی خێڵی زەنگەنە پتر لە باقی خێڵ و هۆزە کانی دی، سەرنجی نادریان بەلای خۆیاندا راکشابوو. عەبدولباقی خانی زەنگەنە یەکێ لەو کەسایەتییە بەهێزانەی خێڵی زەنگەنە بوو کە دوای بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات لە لایەن نادرشای ئەفشارەوە وەک باڵوێزی دوڵەتی ئێران بۆ نێوەندگیرییە سیاسییەکانی لە گەڵ دوڵەتی عوسمانی هەڵبژێردرا.

پێکهاتەی توێژینەوە:

ئەم ڤەکۆڵینە زانستییە هەوڵێکی تازەیە لە پێزانین و زانیاریی نوێ کە لە پێشەکی و چوار تەوەری جیا و کۆبەندێک پێکهاتووە. لە پێشەکیدا بە پوختی باسی بارودۆخی گشتی ویلایەتی کرماشان لە ساڵانی دوای رووخانی دوڵەتی سەفەوی تا دامەزراندنی دوڵەتی ئەفشارەکان (١٧٢٢-١٧٣٦) لە سەر دەستی نادر شای ئەفشار دەکەین. تەوەری یەکەم بریتییە لە: **پێکهاتەی خێڵەکانی ویلایەتی کرماشان و بەشدارییان لە شەڕ و پێکدادانە ناوخۆیی و دەرەکییەکان لە ساڵانی (١٧٢٩-١٧٣٦)**. تەوەری دووەم باس لە **رۆڵی خێڵ و هۆزەکانی کرماشان لە رزگارکردنی ئەم ویلایەتە لە دەست سوپای عوسمانی** دەکات. تەوەری سێیەمیش باس لە **کرماشان، وەک پێگەیەکی بەهێزی جوگرافی، سیاسی و سەربازیی فەرمانڕەوای ئەفشار** دەکات. تەوەری چوارەمیش تەرخان کراوە بۆ باسی **هەڵبژاردنی عەبدولباقی خانی زەنگەنە وەک باڵوێزی دوڵەتی ئێران و ناردنی بۆ دەرباری عوسمانی** و لە کۆتاییشدا بە چەند خاڵێک ئەو ئەنجامانەی کە بە درێژایی توێژینەوەکەماندا پێگەیشتووین وەک کۆبەندی بابەتەکان خستوومانەتە روو.

گرنگیی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکی زانستییە لە مەڕ نووسین و سەر لە نوێ ساخکردنەوەی رۆڵی سیاسی و سەربازیی خێڵات و هۆزەکانی ویلایەتی کرماشان لە پێوەندی نێوان هەر دوو دوڵەتی ئێران و عوسمانیدا لە ماوەی ١٨ساڵی نێوان بەدیارکەوتنی نادرقولی خانی ئەفشار

له سەر شانۆی سیاسی ئێران له ساڵی ١٧٢٩هەتا كوژرانی ناوبراو له ساڵی ١٧٤٧دا، كه تاكو ئێستا وەك پێویست كاری له سەر نەكراوه و تیشكی زانستیی نەخراوەته سەر، بۆیه ئەم جۆره توێژینەوانه، گرنگی و بایەخی تایبەتی خۆیان هەیه و دەرخەری ڕێژەی بەشداریكردن و كاریگەریی هێزی شاراوەی خێڵ و هۆزه كوردییەكانه له پێكهاتەی سیاسی و سەربازیی دەوڵەتی ئەو كاتەی ئێران.

ڕێبازی توێژینەوە:

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوه بۆ گەیشتن به دەرەنجامێكی باشتر و زانستییانەتر، هەر دوو ڕێبازی گێڕانەوەی مێژوویی و ڕێبازی راڤەكاری له نووسینی توێژینەوەكەماندا پەیڕەو بكەین، چونكه ڕووداوه سیاسی و ئالوگوڕه سەربازییەكان، پێویستییان به پاشخانێكی دەوڵەمەندی مێژوویی هەیه بۆ تێگەیشتن و لێكدانەوە و هەڵوەسته لەسەر كردنیان. ئەم توێژینەوەیه به پشت بەستن به چەندین سەرچاوەی ڕەسەن و توێژینەوەی ئەكادێمی به زمانەكانی فارسی، كوردی و توركی ئامادە كراوه و تێیدا هەوڵدراوه كەوا پتر لەو سەرچاوانه كەڵك وەربگیرێ كه له ڕووداوه مێژووییەكان نزیكتر بن و هاوكات دوور بن له هەر جۆرێ لایەنگری كردن و به لاڕێبردنی ئامانجی توێژینەوەكەمان.

پێكهاتەی خێڵەكانی ویلایەتی كرماشان و بەشدارییان له شەڕ و پێكدادانه ناوخۆیی و دەرەكییەكان له سالانی (١٧٢٩-١٧٣٦):

دوای ڕووخانی دەوڵەتی سەفەوی (١٥٠١-١٧٢٢) و داگیركردنی ئەسفەهانی پایتەختی ئێران له لایەن سوپای كاوڵكاری مەحموودی ئەفغان كه دوای داگیركردنی ئەسفەهانی پایتەختی سەفەوییەكان له ماوەی سالانی (١٧٢٢-١٧٢٦) بڕێك له شار و ناوچه و ویلایەتەكانی ئێرانی خسته سەر قەڵەمڕەوی خۆی و بەهۆی زەبروزەنگ و كوشتاری له ڕادەبەدەری ئەفغانەكان و داڕووخانی هەژموونی فەرمانڕەوایی له ناوەندی دەسەلاتی ئێران، هێدی هێدی ئەستێرەی بەختی نادرقولی خانی ئەفشار درەوشایەوە و هەڵوێسته سەربازیی و بەدەنگەوه هاتنی ناوبراو بوویه هۆی بەدیاركەوتنی له سەر شانۆی سیاسی ئێرانی پەشۆكاو و داڕووخاوی ئەو سەردەمەدا. لەو كات و ساته ئالۆزەدا، خێڵ و هۆزه نیشتەجێبووەكانی هەر ناوچەیەك به مەبەستی بەرگریكردن له خاك و بەرپەرچدانەوەی هێرشی سوپای ئەفغانەكان و دواتریش عوسمانییەكان دەبوایه به مەبەستی بەهێز كردنی سوپای نادرقولی بەشداریبكەن له چالاكییه سەربازییەكانی ناوبراو و سەرباز و چەك و چۆڵ و پێداویستییەكانی دیكەی بۆ دابین بكەن. خزمەتكردن و بەشداربوون له سوپای نادر به **"سەرانەی خوێن"** له قەڵەم دەدرا و به پلەی

یەکەم ئەرکی سەرشانی خێڵە کۆچەرەکان و سەرۆک هۆزە ناودارەکان بوو تاکو بە پێی رادەی خزمەتکردنیان لە ئەرکە کارگێڕی و سیاسیەکان و ماوەی حوکمرانییە ناوچەییەکانیان بەردەوام بوانە (آرنووا و اشرافیان، ١٣٥٢: ١٤٤).

بە پێی ئەم نەریتە، خێڵ و هۆزە کوردەکانی نیشتەجێی ویلایەتی کرماشانیش لەم دۆخەدا دەبوایە بەشدارییەکی بەرچاو و چالاکانەیان هەبوایە، چونکە جگە لە هێرشی ئەفغانەکان هاوکات تووشی هەڵمەتی داگیرکاریی سوپای عوسمانیش هاتبوون کە دوای رووخانی دەوڵەتی سەفەوی و نەمانی دەسەڵاتی ناوەندی، سوپای عوسمانی ئەم بۆشاییەی بە دەرفەت زانیبوو و ناوچە سنوورییەکانی رۆژئاوای ئێرانی داگیر کردبوو. لە کاتی بەرفراوانبوونی دەسەڵاتی نادرقولی ئەفشار، کە هێشتا ویلایەتی کرماشان لە ژێر دەستی عوسمانییەکان دابوو، ژمارەیەک لە هێزە سەربازییە خێڵەکییەکانی کرماشان بە سەرکردایەتی "**حوسێنعەلی خانی زەنگەنە**" تێکەلی سوپای نادر بوون و لە رزگارکردنی شارەکانی تاران و قەزوێن لە دەست ئەفغانەکاندا یارمەتی خانی ئەفشاریان دا و رۆڵێکی باڵایان بینی. دواتر بە فەرمانی نادر، خانی زەنگەنە لە پاداشتی ئەم بە هەوارهاتنەدا، بە حاکمی ناوچەی فەراهان و گولپایگان دانرا و هاوکات راسپێردرا تاکو لەم هەرێمە گرنگەوە، بە سوپایەکەی خۆیەوە چاودێری سەرجەم جموجۆلە سەربازییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بکات و رێگە لە پێشڤەچوونیان بگرێت (شعبانی، ١٣٧٨: ٤٥-٤٦).

دوای هاتنی نادر بۆ رۆژئاوا، سوپای خێڵ و هۆزەکانی کرماشان کە پتر لە خێڵەکانی زەنگەنە و کەلهوڕ بوون لە رزگارکردنی هەندێ لە ناوچەکانی داگیرکراوی دەست سوپای عوسمانی رۆڵێکی سەرەکییان بینی و بە هۆی شارەزاییان لە ناوچەکانی خۆیان و ئازایەتی نواندنیان لە جەنگەکاندا توانیان دوای چەندین شەڕی گران، برێک لە ناوچەکانی ویلایەتی کرماشان لە ژێر دەسەڵاتی سوپای عوسمانی رزگار بکەن. سەرکردەکانی خێڵ و هۆزە کانی دیکەی کرماشان لە وانە: گۆران، سنجاوییەکان و هۆزەکانی وەندیش کە پێشتر نەیانتوانیبوو وەک هۆزەکانی ژێر سەرکردایەتیی حوسێنعەلی خانی زەنگەنە و هەندێ لە هۆزەکانی خێڵی کەلهوڕ لەو کات و ساتە هەستیارانەدا بە هانەی سوپای نادر خانەوە بچن، هەر بە گەیشتنی لەشکری خانی ئەفشار بۆ ناوچەکانی ڕۆژئاوای ئێران بە سوپاکانیانەوە تێکەلی لەشکری نادرقولی بوون. بە گوێرەی ئاماژەکردنی محەممەد کازم خانی مەروی نووسەری بە توانای عالەمئارای نادری، دوای ئەوەی کە سوپای یەکگرتووی نادر توانی سوپای تەیموور پاشای عوسمانی تێکبشکێنێ و ناوچەکانی داگیرکراوی میرنشینی ئەردەڵانی لە چەنگ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سوپای عوسمانی رزگار بکات، له ناوچەکانی دەوروبەری ئەم میرنشینە، سەرکردە و گەورە پیاوان و ریشسپییانی زەنگەنە و کەلهوڕ و باقی خێڵی کوردی بە مەبەستی پیرۆزبایی و سوپاسگوزاریی، خۆیان گەیاندە بارەگای خانی ئەفشار (مروی، ١٣٧٤: ٣/ ١٣٥).

ئەم مێژوونووسە کاتێک لە درێژەی ئەم بابەتە ئاماژە بە ڕێژەی بەشداریکردنی هێزە جەنگاوەرەکانی هەر ناوچە و هەرێم و ویلایەتێک لە سوپای نادر خان دەکات، ئینجا بۆمان دەردەکەوێ کەوا ڕێژەی هەرە زۆر و بەرچاوی هێزە سەربازییەکانی خێڵ و هۆزە کوردییەکانی ویلایەتی کرماشان لە بەرامبەر هێزەکانی دی چەندە زیادتر بووە. بە گوێرەی باسکردنی مەروی، بەر لەوەی ئەم سوپا یەکگرتووە بە فەرماندەیی خودی نادر خان ڕووی لە بەرەکانی جەنگی دژ بە عوسمانی بکات، لە ڕێوڕەسمێکی سەربازیی لە بەرامبەر خانی ئەفشارەوە نمایشێکی شایانیان ئەنجام دا. ڕێژەی بەشداریکردنی هەرێمەکان لەم سوپایە کە لە سەرجەم ناوچەکانی ئێران پێکهاتبوو بەم شێوەیە بوو. لەشکری هەرێمی جیاکان کە لە شارەکانی (**ئەسفەهان، قوم، کاشان، دەرگەزین، فەراهان، یەزد، فارس و کەرمان**) و لە خێلات و هۆزە گەورەکانی کورد و لوڕ و بەختیارییەکان پێکهاتبوو نزیکەی سی و پێنج هەزار سەربازی لەخۆ دەگرت. ئەمە لە کاتێکدابوو کە هێزە چەکدارەکانی قەڵەمڕەوی عەلیەشکەر کە هەر دوو ویلایەتی هەمەدان و کرماشانی دەگرتەوە بەتەنیا پترلە چل و پێنج هەزار جەنگاوەریان هەبوو (مروی، ١٣٧٤: ٣/ ٨٨٧-٨٨٨). لێرەدا بەدیار دەکەوێ کەوا ژمارەی جەنگاوەرە کوردەکانی ویلایەتی کرماشان بە هۆی زیادبوونی خێڵ و هۆزەکانیان لەم هەرێمە بەرفراوانەدا بە نسبەت کۆی ناوچە و هەرێمە کانی دیکەی ئێرانی ئەوکات گەلێ زیاتر و بەرچاوتر بووە. هێزی ئەم خێلانە لە باوەڕی خەڵکدا بە جەنگاوەرانی سوارچاک و شەڕوانانی کۆڵنەدەر و توانای هەرە بەرزی خۆگونجاندن لە گەڵ دۆخە سەختەکان دەناسران و بە هۆی شارەزایی لە ڕادەبەدەریان لە جوگرافیای ناوچەکانیان و ژیانی سەختی خێڵەکی، کاریگەریی و ڕۆڵێکی بالایان لە یەکلاکردنەوەی ئەنجامی شەڕەکاندا هەبوو، هەر بۆیەش دواتر لە پێکهاتەی دەوڵەتی ئەفشارەکاندا دەبن بە بڕبڕەی پشتی سوپای نادر شای ئەفشار.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

ڕۆڵی هێزی خێڵ و هۆزەکانی کرماشان لە ڕزگارکردنی ئەم ویلایەتە لە دەست سوپای عوسمانی:

دوای تێکشکانی سوپای داگیرکەری ئەفغانەکان بە دەست نادر قولی، بە فەرمانی شاتەهماسبی دووەم (١٧٢٩-١٧٣٦) ڕەزا قولی خانی شاملوو کە یەکێ بوو لە کۆنە سەردارانی سوپای دەوڵەتی سەفەوی، وەک باڵوێزی ئێران، بەرەو دەرباری عوسمانی کەوتە ڕێ. باڵوێزی ناوبراو ڕاسپێردرا بوو تاکو وێڕای گەیاندنی پەیامی شاتەهماسبی دووەم وەک تاکە میراتگری دەسەڵاتی سەفەوییەکان لە ئێرانی دوای نەمانی ئەفغانەکان، هاوکات داوای دەستبەجێ گەڕاندنەوە و پاشەکشەکردنی سوپای عوسمانی لە سەرجەم ویلایات و ناوچە داگیرکراوە کانی ڕۆژئاوای ئێران و هەروەها ئازادکردنی دیلەکانی جەنگی لە کاربەدەستەباڵاکانی دەوڵەتی عوسمانی بکات. دوای گەیشتنی بالوێز بۆ دیاریکردنی چارەنووسی ناوچە سنوورییە داگیرکراوەکانی ڕۆژئاوای ئێران، ئەگەرچی هەردوو لا ڕێگەی گفتوگۆ و دانۆستانیان گرتبووە بەر، بەڵام نادرقولی کە لەو کات و ساتە هەستیارەدا، خۆی بە تاکە فەرمانڕەوای ڕاستەقینەی ئێرانی پەشۆکاوی دوای نەمانی ئەفغانەکان دەزانی، چاوەڕێی ئەنجامی گفتو گۆی وەفدەکانی دانوستانی نەکرد و بە یارمەتی هێزە سەربازییە کوردییەکانی ویلایەتی کرماشان، بە هێرشێکی کوتوپڕ توانی ویلایەتی گرنگی هەمەدان لە چەنگی سوپای عوسمانی دەر بکات و جارێکی دی دەستی بەسەردا بگرێتەوە. بەم هێرشە لە ناکاوە شیرازەی گفتوگۆکان تێکچوو و جارێکی دی شەڕ لە نێوان هەردوو بەرەی عوسمانی و ئێرانی دەستی پێکرد (هنوی، ١٣٦٥: ٥٤).

نادر قولی دوای سەرلە نوێ دەست بەسەرداگرتنی هەمەدان و نەهاوەند، حوسێنعەلی خانی زەنگە نەی وەک حاکمی هەمەدان و کرماشان دەستنیشان کرد (مروی، ١٣٧٤: ١٣٤/١). خانی زەنگەنە کە پێشتر و دوای داگیرکردنی ویلایەتی کرماشان لە لایەن عوسمانییەکانەوە، بە فەرمانڕەوای شارەکانی گیلان و فەراهان دانرابوو، بە مەبەستی یارمەتیدانی لەشکری نادرقولی، بە سوپایەکی پڕچەکەوە کە لە جەنگاوەرە بە ئەزموونە کانی خێڵی زەنگەنە و کەلهوڕ پێکهاتبوو خۆی گەیاندە بروجێرد و لە کاتی ڕزگارکردنی نەهاوەند خۆی و سوپاکەی ڕۆڵێکی کارایان لە شکاندنی سوپای عوسمانییەکان و مسۆگەرکردنی ئەم سەرکەوتنەدا بینی (سردادور، ١٣٥٤: ٣٠٣-٣٠٥). دوای ئەم سەرکەوتنە، نادرقولی بە پشتبەستن بە هێزی کارامەی ژێر سەردارێتی حوسێنعەلی خانی زەنگەنە بە تەمای ڕزگارکردنی گشت ناوچەکانی ویلایەتی کرماشان بوو، کە هێشتا لە سوپای عوسمانی پاک نەکرابوونەوە، بەڵام کاتێک لە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ڕێی چاوســـاغەکانەوە ئاگاداریان کردەوە، کەوا تەیموور پاشـــای حاکمی وان و خانە پاشـــای حاکمی بابان بە ســـوپایەکی گەورەوە هێرشـــیان کردۆتە ســـەر ناوچەکانی میرنشـــینی ئەردەڵان و خەریکن لە ســـنەی پایتەختی ئەم میرنشـــینە نزیک دەبنەوە، بە ناچاری وازی لە پلانە پێشوەختەکەی هێنا و ڕووی سوپاکەی لە ناوچەی مەلایەر کرد و لە ئەنجامی شـــەڕێکی ســـەختەوە توانی ســـوپای یەکگرتووی عوســـما نییەکانی زۆر بەتوندی تێک بشکێنێت و راویان بنێت (استرآبادی، ١٣٦٨: ١٥٨-١٦٢).

دیارە بەر لەوە نادر ڕووی سوپاکەی لە مەلایەر بکات، بە مەبەستی دەستبەسەرداگرتنی ناوچەکانی دیکەی ویلایەتی کرماشـــان حوســـێنعەلی خانی زەنگەنەی بە ســـوپایەکی گەورەوە ڕەوانەی ناوچە ســـنوورییەکانی ئەوێ کرد. خانی زەنگەنە لە دیوی کوێســـتانە شـــاخاوییەکانی کوردانی فەیلی و بە یارمەتیی هێزەکانی دیکەی هاوبەشـــیان لەم سەفەربەرەدا لە نزیک قەڵای حەسەن پاشا (کامیارانی ئێستا)، لە گەڵ سوپای عوسمانی بە شەڕ چوون و سەرەڕای هەوڵێکی زۆر نەیانتوانی لەم شەڕەدا سەرکەوتن بە دەست بێنن. دوای گەیشتنی هەواڵی سەرنەکەوتنی سوپای کوردەکان بە نادرقولی کە لە دەوروبەری هەمەدان دامەزرابوو، بە ســـەرداریێتی خۆی ســـوپایەکی تازە نەفەس بە مەبەســـتی بە هانا چوونی سوپای خانی زەنگەنە و دەستبەسەرداگرتنی ناوچە سنوورییەکان و دەرکردنی سوپای عوسمانی لە ویلایەتی کرماشـان رووی لەو ناوچانە کرد. گوایا حەسـەن پاشـای سـوپا سـالاری عوسـمانی بە بیسـتی ئەم هەواڵە بێ ئەویە هیچ جۆرە پێکدادانێک رووی بدا، تۆپخانە و چەک و چۆڵی خۆی بە جێ هێشـــت و بەرەو بەغدا هەڵهات (اســـترآبادی، ١٣٦٨: ١٦٣).

دوای ڕاکردنی فەرماندەی سوپای عوسمانی، نادر بە مەبەستی رزگارکردنی شاری تەورێز بە سوپاکی گرانەوە بەرەو هەرێمی ئازربایجان بەرێکەوت. ئەحمەد پاشای والی بەغدا بۆ ئەوی ڕێگە لەم کارەی نادر بگرێت، بە ســـوپایەکی گەورە هێرشـــی کردە ســـەر کرماشـــان، بەڵام بەر لە وەی بگاتە ئەوێ، هەواڵی تێکشـــکان و پاشـــەکشـــەی ســـوپای عوســـمانی لە تەورێز و ئازربایجان و ســـەرکەوتنی ســـوپای نادری پێ گەیشـــت بۆیە بە ناچاری بەرەو بەغدا گەڕایەوە(استرآبادی، ١٣٨٧: ٢٤٢-٢٤٣). هاوکات لەگەڵ رزگارکردنی ناوچەکانی رۆژئاوا و باکووری رۆژئاوای ئێران و شارەکانی ئەم هەرێمانە لە لایەن سوپای نادر قولییەوە، دۆخی ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی ١٧٣٠بە هۆی هەڵگەڕانی سوپای یەنیچری دژ بە دەسەڵاتی ناوەندی و هێرشی ئەم سوپایە بۆ سەر کۆشکی داماد ئیبراهیم پاشـــای ســـەرۆکوەزیرانی دەوڵەتی عوســـمانی لەم هێرشـــەدا کوژرا و ســـوڵتان ئەحمە دی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

سێیەم (١٧٠٣-١٧٣٠)یش ناچار بوو دەست لە کار هەڵگرێت و سوڵتان مەحموودی یەکەم (١٧٣٠-١٧٥٤)ی ئامۆزای جێگەی بگرێتەوە (اکس وورثی، ١٣٨٨: ١٩٦).

کرماشان، وەک پێگەیەکی بەهێزی جوگرافی، سیاسی و سەربازیی فەرمانڕەوای ئەفشار:

ئەگەرچی شەڕی نێوان ئێران و عوسمانی ساڵانێکی زۆر و تەنانەت بەر لە بەدیارکەوتنی سەفەوییەکان و لە سەردەمی ئاق قۆینلووەکان و ئۆزۆن حەسەن (١٤٢٤-١٤٧٨)ی فەرمانڕەواکەیان سەریهەڵدابوو، بەڵام لە هیچ کات و ساتێکدا وەک ماوەی ١٨ساڵی فەرمانڕەوایی ڕاستەقینەی نادرقولی/ شا (١٧٢٩-١٧٤٧)ی ئەفشار جەنگی گەورە وماڵوێرانیان لە نێواندا رووی نەدابوو. واپێدەچێ هەر لە یەکەمین شەڕ و پێکدادانی نێوان سوپای نادرقولی و عوسمانییەکان لە رۆژئاوای ئێران، خانی ئەفشار بە تێڕوانینێکی وردی سەربازییەوە هەستی بەوە کردبوو، کەوا شەڕ لە گەڵ تورکە عوسمانییەکان ساڵانێکی زۆریت دەخایەنێ و ئاوا بە ئاسانی لە کۆڵیان نابێتەوە، بۆیە هەر لە سەرەتاوە بەدوای جێگە و پێگەیەکی سەختی جوگرافیایی دەگەڕا کە هاوکات هەڵگری دانیشتوانێکی جەنگاوەر و شەڕوانی نەبز بن تاکو بتوانێ لە بەرامبەر تورکەکاندا وەک پێویست بەرگری بکات و نەهێڵێ چیتر سنوورەکانی رۆژئاوایان ئاوا بە ئاسانی ببەزێنرێن و ناوچەکانیان داگیربکرێن. بە رزگارکردنی ویلایەتی کرماشان لە ساڵی ١٧٢٩لە لایەن هێزە سەربازییەکانی حوسێنعەلی خانی زەنگەنە، ئەم هەرێمە سترا تێژییە دەگمەنە کەوتە بەر دەستی نادر و بە دروستکردنی قەڵایەکی سەخت و شوورایەکی پۆلایین بە دەوریدا، واپێدەچێ کە خانی ئەفشار بە مەبەستی پاراستنی سنووری رۆژئاوای ئێران پلانێکی تایبەتی بۆ چۆنیەتی رووبە ڕووبوونەوەی هێرشە بەردەوامەکانی دەوڵەتی عوسمانییەوە هەبووبێ(استرآبادی، ١٣٦٨: ١٦٢).زۆری پێناچێ کرماشان و دانیشتوانە جەنگاوەرەکانی دەبنە کاریگەرترین و گرنگترین پێگەی بەرگری لە سنوورەکانی رۆژئاوا و یەکێ لە ناوەندە هەرە گرنگەکانی سیاسی و تەنانەت ئابوورییەکانی سەردەمی فەرمانڕەوایی نادر لە بەرامبەر فراوانخوازییەکانی عوسمانییەکاندا(شعبانی، ١٣٧٨: ٣٥). لە سەر ئەم تێڕوانینە دەکرێ هۆکارەکانی هەڵبژاردنی ویلایەتی کرماشان وەک پێگەی سەرەکی سیاسی و سەربازیی سەردەمی فەرمانڕەوایی نادر لەم خاڵانەی خوارەوەدا بەرجەستە بکەین:

١- پێگەی تایبەتی جوگرافیایی و ژیوستراتێژی ناوچەکە: کرماشان بە هۆی هاوسنووری لە گەڵ ئیمپراتۆریای عوسمانی و بوونی وەک ناوەندی پێکەوە بەستنی شادەماری هاتۆچۆی ویلایەتی خوراسان بە ویلایەتی بەغدا و نزیکبوونی ئەم ویلایەتە بە

نسبەت ویلایەتەکانی دیکەی ڕۆژئاوای ئێران بۆ کاربەدەستە باڵاکانی دەوڵەتی عوسمانی گرنگییەکی ستراتێژی لە ڕادەبەدەری هەبوو هەربۆیەش کاتێک ئەحمەد پاشای والی بەغدا هێرشی کردە سەر ناوچە سنوورییەکانی ڕۆژئاوای ئێران، لە نێوان شارەکانی لوڕستان، هەمەدان و کوردستان، تەنیا کرماشانی هەڵبژراد و بنە و بارگەی خۆی و سوپاکەی لەم شارە داکوتا(حزین لاهیجی، ١٣٧٥: ٢٢٢). دیارە ئەمەش بۆ ئەوە دەگرێتەوە کە جگە لەوەی کە کرماشان لە رووی جوگرافییەوە پێگەیەکی بەهێز و سەختی شاخاویی هەبووە، هاوکات بە هۆی نزیکایەتی لە بەغداوە، بێگومان باشترین هەڵبژاردە بووە بۆ والی بەغدا، تاکو لە کاتی تەنگانەدا، لە کەمترین ماوەی زەمەنییەوە خۆی بگەیەنێتە ناوەندی دەسەڵاتەکەی کە بەغدا بوو.

٢- زۆری ژمارەی هێزە چەکدار و جەنگاوەرە بە ئەزموونەکانی خێڵ و هۆزەکان: ژمارەیەکی زۆر لە خێڵ و هۆزە رەسەنە کوردییەکانی وەک: "زەنگەنە، کەلهوڕ، گۆران، جاف، سنجاوی و هۆزە وەندییەکان[٤]"بە درێژایی مێژوو لە ویلایەتی کرماشان ژیاون، بۆیە هەر کامە لەم خێلات و هۆزانە لە کاتی تەنگانە و ڕووبەڕووبوونەوە لە گەڵ هێرشی دوژمنەکان دەیان توانی لە کەمترین کاتدا، زۆرترین هێزی شەڕکەر کۆ بکنەوە، هەر بۆیەش خانی ئەفشار بە بڕیارێکی ژیرانە ئەم هەرێمەی وەک پێگەی سەرەکی بەرگریکردن لە دەسەڵاتەکەی هەڵبژاردبوو چونکە ڕێژەی هەرە زۆری پێکهاتەی سوپای نادر لە هەردوو خێڵی زەنگەنە و کەلهوڕ، گۆران و هۆزە وەندییە کانی دیکەی نیشتەجێی ئەم ویلایەتە پان و بەرینە پێکدەهات(ویسی قلعه گینه و قنبری، ١٣٩٢: ١١٠).

٣- هەبوونی ژمارەیەکی بەرچاو لە دەستەبژێری خێڵ و هۆزەکان: ئاشکرایە کەوا نادر وەک فەرمانڕەوای راستەقینەی ئەو کاتی ئێران بە مەبەستی پێوەندیکردن و دانوستان لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی پێویستیی بە کۆمەڵێ کەسانی شارەزا و دەستەبژێری بە ئەزموونی ناوچەیی هەبوو کە جگەلە شارەزابوونیان لە ناوچە سنوورییەکانی خۆیان هاوکات زانیاریی بە کەڵکیان لە سەر ناوچەکانی ئەو دیوی سنوور و چۆنیەتی مامەلە کردن لە گەڵ کاربەدەستە باڵاکانی عوسمانیشیان هەبووایە، تاکو لە کاتی پێویست وەک والی و فەرمانڕەوای ناوچەکان یاخود نوێنەری راسپێردراو، ئەرکی بەڕێوەبردنی گفتگۆکان لە ئەستۆ بگرن. هەر بۆیەش نادر دوای ناسینی و هەڵبژاردنی ئەم دەستەبژێرانە بە دانانیان بە حاکمی ناوچە سنوورییەکانی ڕۆژئاوا، مەودایەکی باشی ڕێک دەخست تاکو ئەوانیش بە کردەوە بەهرە و توانا کارگێڕی، سیاسی و سەربازییەکانی خۆیان هەڵسەنگێنن و بە پێی توانا کێشەکان چارەسەر بکەن (ویسی قلعه گینه و قنبری، ١٣٩٢: ١١١).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

٤- هەبوونی توانای بەرزی جەنگاوەری خێڵ و هۆزەکان: دیارە هێزە سەربازیی و جەنگاوەرە بە ئەزموونەکانی خێلات و هۆزە ڕەسەنە کوردییەکانی ویلایەتی کرماشان، بە هۆی هەبوونی لەوەڕگەی بەپیت و پێگەی بەهێز و دەوڵەمەندی جوگرافیایی و بەخێوکردنی مەڕومالاتێکی زۆر و داهاتێکی بەرفراوان، بە بەردەوامی کەوتوونەتە بەر هێرشی دراوسێ و نەیارەکانیان، بۆیە ئەم خێلانە بە مەبەستی خۆپاراستن و هێشتنەوەی دەسکەوتە کانیان ناچاربوونە لە رووی جەنگاوەری و سوارچاکییەوە ئامادە و بەهێز بن هەتاکو بتوانن بەرگری لەخۆیان و سنووری دەسەڵاتی خێڵەکی و دەسکەوتەکانیان بکەن، چونکە بەردەوام لە گەڵ دراوسێ و نەیارانیان لە جەنگدا بوون، هەر بۆیەش بە هۆی بەشداریکردن لەم شەڕانەدا ئەزموونێکی زۆر باشیان بەدەست هێنابوو و لە کاتی جەنگەکاندا ئازا و بوێر و چاونەترس بوون. کاتێک نادرقولی خانی ئەفشاریش بەم تایبەتمەندییانەی زانی و بە هۆی گرنگایەتی پێگەی ستراتێژی کرماشان و ئازایەتی خەڵکە دانیشتوانەکەی بڕیاری دا کەوا قەڵایەکی سەخت و دژێکی بەهێزی لەم شارە دروست بکات بۆ شەڕکردن لە گەڵ هێزە هێرشبەرەکانی عوسمانی. بە گوێرەی ئاماژە پێکردنی میرزا مەهدی خانی ئەستەرئابادی مێژوونووسی بارەگای نادرخان، دوای رزگارکردنی کرماشان و دانانی حوسێنعەلی خانی زەنگەنە وەک حاکمی ئەم ویلایەتە، خانی ئەفشار تا ئەو ڕادەیە لە چۆنیەتی بەڕێوەبردن و بەرگریکردنی ئەم قەڵایە لە لایەن حوسێنعەلی خانەوە دڵنیا بوو، کە مانەوەی خۆی بە پێویست نەزانی و بە پاشماوەی سوپاکەی لە ئەسەدئابادی هەمەدانەوە ڕوویان لە ویلایەتی ئازربایجان کرد (استرآبادی، ١٣٦٨: ١٦٣).

٥- هەبوونی توانای بەرچاوی دابینکردنی دانەوێڵە و پێداویستی خواردەمەنی و بارگیر و ئەسب و هێستر بۆ بارەگای سەربازیی نادر: بە گوێرەی باسکردنی ڕۆژهەڵاتناس و مێژوونووسی ناوداری ڕووسی واسیلی بارتۆلد (١٨٦٩-١٩٣٠) ویلایەتی کرماشان بە هۆی تایبەتمەندیی ئاووهەوا و هەبوونی لەوەڕگەی باش و ڕێژەی بەرچاوی زەوی و زاری پڕپیت و بەرەکەت و بەرهەمە کشتوکاڵییە بەرفراوانەکانی بە درێژایی مێژووی بوونی خۆی، بە بەردەوامی یەکێ بووە لە زەنگینترین و گرنگترین ویلایەتەکانی وڵاتی ئێران بۆ دابینکردنی دانەوێڵە و پێداویستییەکانی خواردن و خواردنەوە (بارتولد، ١٣٨٦: ٢٠٨). بۆیە ئەم تایبەتمەندییە گرنگانەی باسکران بە گشتی بوونەتە هۆی ئەوە تاکو ویلایەتی کرماشان وەک قەڵا و پێگەیەکی بەهێزی جوگرافیایی، مرۆیی، ئابووری و سەربازی، باشترین هەڵبژاردەی نادر خان / شا بێت لە نێوان ویلایەتە هاوسنوورەکانی دیکەی ڕۆژئاوای ئێران، لە بەردەم هێرشە بەردەوامەکانی سوپای عوسمانییەکانەوە.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

عوسـمانییەکان لە سـاڵی ١٧٣٠دوای ئەوەی لە ڕێگەی چاوسـاغەکانیانەوە ئاگاداربوون کەوا نادرقولی خانی ئەفشار بە مەبەستی ڕێگەگرتن لە هێرشی بەربڵاوی ئۆزبەکەکان لە سـنووری باکووری ویلایەتی خوراسـان بە سـوپایەکی گەورەوە رووی لە شـاری هیرات کردووە، سـەر لە نوێ هێرشـیان کردە سـەر ناوچە سـنوورییەکانی رۆژئاوای ئێران و لە ئەنجامدا جارێکی دی کرماشـانیان داگیرکردەوە. لەم کات و سـاتە هەسـتیارەدا شاتەهماسبی دووەم کە کەسایەتییەکی لاواز و بێ ئەزموونی هەبوو، بە هاندانی کەسە نزیکەکانی بۆ ئەوەی هێز و دەسەڵاتی خۆی تاقیبکاتەوە و بە نادرقولی بسەڵمێنێ کەوا بە بێی ئەویش دەتوانێ جلەوی دەسـەڵاتی ئێران بەدەسـتەوە بگرێـت و نـاوچە داگیرکراوەکانی باکووری رۆژئاوا و رۆژئاوای ئێرانیش لە هێزەکانی عوسـمانی پاک بکاتەوە، بە سـوپایەک رووی لە هەرێمی ئازربایجان کرد. هێزەکانی شـا تەهماسـب ئەگەرچی لە سـەرەتادا هەندێ سـەرکەو تنیان بەدەسـتەوە هێنابوو، بەڵام دوای نەمانی خواردن بە ناچاری بەرەو تەورێز پاشەکشەیان کرد. لە کاتی پاشەکشەدا شا تەهماسب ئاگادر کرایەوە کەوا عەلی پاشای فەرماندەی یەکێ لە سوپاکانی عوسمانی لە ناوچە کانی ئیروان و ئەحمەد پاشـای والی بەغداش لە کرماشـانەوە بەرەو ویلایەتی ئازربایجان و بـاکووری رۆژئـاوای ئێران کەوتوونەتە ڕێ. بە گەیشـتنی هێزە یـارمەتیـدەرەکـانی محەممەد قولی خانی قۆللرئاغاسـیی[٥] و هێزەکانی بەگلەربەگی ویلایەتی فارس، شـا تەهماسـب رووی سـوپاکەی لە ناوچەی هەمەدان کرد. لەوێ دوای کۆکردنە وەی هێزەکان ئامادەی شـەڕ لە گەڵ سـوپای ئەحمەد پاشا بوو (استرآبادی، ١٣٦٨: ٢٢٦-٢٧٢).

سـوپای والی بەغدا هەر زوو دەسـتیان بە سـەر کرماشـاندا گرت و دوای راو ورووتی زۆر و کوشـتنی خەڵکێکی بێ دەسـەڵات و سـووتاندنی ئاواییەکانی سـەر ڕێگاکە روویان لە هەمەدان کرد (مستوفی، ١٣٧٥: ١٥٦). لە هەمەدان شـەڕێکی سـەخت لە نێوان هێزەکانی ئێران بە سـەرکردایەتی شاتەهماسبی دووەم و لەشـکری عوسـمانی بە سـەرداریێتی ئەحمەد پاشا هەڵگیرسا، کە تێیدا سوپای ئێران زۆر بە توندی تێکشکا و شا تەهماسبیش لە گەڵ کۆمەڵێک لە پاسەوانەکانی بەرەو ئەسفەهان هەڵهات و ئەحمەد پاشاش دوای ئەم سـەرکەوتنە گرنگە و دانانی حاکمێکی تازە بۆ ویلایەتی کرمانشـا و هەمەدان گەڕایەوە بەغدا. لە لایەکی دیکەوە عەلی پاشـاش دوای تێپەڕبوون لە رووباری ئاراس، توانی دەست بە سەر ناوچەکانی خۆیێ، سەڵماس، مەراغە و تەورێز دابگرێت و داگیریان بکات و بۆ ماوەیەکی کاتیش بێ بیانخاتە سـەر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسـمانیەوە (استرآبادی، ١٣٦٨: ٢٢٧-٢٢٨).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بەم شـێوازە ئەو ناوچانەی کە کاتی خۆی نادرقولی دوای کۆمەڵێ شـەڕێکی خوێناوی ڕزگاری کردبوون و توانی بووی بیانخاتەوە سـەر سـنووری قەڵەمڕەوی دەوڵەتی ئێران، شـاتەهماسـبی دووەم لە ماوەیەکی کەمدا بە نازانی و نەشـارەزایی و کەم ئەزموونییەوە پێشکەشی عوسمانییەکانی کردبوو. دوای کۆژانەوەی ئاگری شەڕ هەر دوو لا خوازیاری بەرقەرارکردنی ئاشتی و تەبایی بوون. عوسمانییەکان لە ترسی تۆڵەسەندنەوەی نادرقولی و شـا تەهماسـبیش بۆ پاراسـتنی هەیبەت و شـکۆی شـاهانەی خۆی، هەر زوو داوای لە دەوڵەتی عوسـمانی کرد کە هەرچۆنی بێ واز لە شـەڕکردن بێنن و بە واژۆکردنی پەیماننامەیەکی ئاشـتی ڕازی بن. بۆ ئەم مەبەسـتە ئەحمەد پاشـای والی بەغدا، ڕاغب ئەفەندیی وەک نوێنەری خۆی راسپارد تاکو سەرپشـک بێ لە نووسـین و ئامادەکردن و ئینجا واژۆکردنی پەیماننامەکە. لە لایان دەوڵەتی ئێرانیشـەوە شـا تەهماسـبی دووەم **"محەممەد ڕەزاخانی عەبدوڵلا لووی"** وەک باڵوێزی خۆی ڕاسپارد بۆ بە ئەنجام گەیاندنی ئەم کارە. ناوبراو دواتر لە بەغدا لەگەڵ ڕاغب ئەفەندی پەیماننامەی ئاشتییان واژۆ و مۆر کرد (استرآبادی، ١٣٦٨: ٢٣١-٢٣٢).

بە پێی ماددەکانی ئەم پەیماننامەیە، ڕووباری ئاراس وەک سنووری پەسەندکراو لە نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسـمانی دەستنیشـان کرا و بە هۆیەوە شـا تەهماسبی دووەم بە یەکجاریی دەسـتی لە شـارەکانی گەنجە، تفلیس، ئیروان، نەخجەوان، شـەماخی و داغستان بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵگرت. لە بەرامبەریشدا دەوڵەتی عوسمانی لە شارەکانی تەورێز، ناوچەکانی میرنیشـینی ئەردەڵان و بەشـێک لە ویلایەتی کرماشـان و هەمەدان و لوڕستان پاشەکشەیان کرد و ئەم ناوچانە گەڕانەوە بۆ سەر سنووری دەوڵەتی ئێران. لەم پەیماننا مەیەدا چەند ماددەیەک لە بارەی زیارەتکارانی شـوێنە پیرۆزە ئایینییەکانی شـیعە مەزهەبەکـان لە عێراق، ئـالو گۆڕە بـازرگـانییەکـان و هەروەهـا کردنەوەی کونسـولگەریی لە ئەسـتەمبۆل و ئەسـفەهان، تەرخان کرابوو. بەڵام بە هیچ شێوەیەک ئاماژە بە چۆنیەتی ئاڵوگۆڕی دیلەکانی شەڕی نێوان هەردوو دەوڵەت نەکرابوو (سایکس، ١٣٨٩: ٢/ ١٠٤٧).

دیارە ئەم بـابـاتە دواتر بوو بە هۆی تووڕەبوونی نـادرقولی لە شـاتەهماسـب و وەفدی جێبەجێکاری ئەم پەیماننامەیە، چونکە بە باوەڕی نادر سـەڕەڕای دەسـت هەڵگرتن لە ژمارەیەکی زۆر لە ناوچە سـنوورییە گرنگە کانی باکووری ڕۆژئاوا و ڕۆژئاوای ئێران، نەدەبوایە بە هیچ شـێوەیەک بابەت دیلەکان پشـت گوێ خرابا. هەر بۆیەش نادر بە فەرمیی رایگەیاند کە پەیماننامەکەی قبووڵ نییە و بە هیچ شـێوەیەک ناچێتە ژێر بـاری جێبەجێکردنیەوە. لە لایەکی دیکەوە یەکێ لە مـاددەکانی پەیمـاننـامەکە بە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پێی نەریتی "**ئاریالیق**[٦]" بریتی بوو لە دەست هەڵگرتنی ئێران لە ٧ ناوچەی هەرە پڕپیت و ئاوەدانی ویلایەتی کرماشـــان بۆ ئەحمەدپاشـــای والی بەغدا، کە ئەمەش ببووە هۆی تووڕەبوون و دڵگرانبوونی زۆری نادرقولی لە شـاتەهماسـب و دارودەسـتە بێ ئەزموونەکەی. زۆری پێنەچوو ئەم دوو هەڵویســـتە ناوازە و ئازایانەکانی نادر بوو بە هۆی بەرزبوونەوەی ئاستی خۆشەویستیی لە نێو هێزە چەکدارەکان و سەرۆک خێڵ و سەرکردەی هۆزەکان و هێدی هێدی ڕێگەی خۆشـکرد بۆ ئەوەی پلان دابرێژێت بۆ لابردن و دوورخســـتنەوەی هەتاهەتایی شاتەهماسب لە تەختی دەسەڵات (سردادور، ١٣٥٤: ٣١٩).

لە دەســـتدانی ناوچە گرنگەکانی ڕۆژئاوا و باکووری ڕۆژئاوای ئێران و پێدانی هەموو جۆرە مـافێک بە عوســـمانییەکان لە لایەک و لاوازی و پەشـــۆکاوی کەســـایەتی شاتەهماسب و رابواردن و خۆشگوزەرانی بەردەوامی شا، کۆمەڵێ بیانوویەکی بەهێزبوون تاکو نادرقولی خانی ئەفشـــار دوای وەرگرتنی ڕەزامەندی ســـەرۆک خێڵە گەورەکان و سەرکردەی هۆزەکان و ئینجا سەردارانی سوپاکەی و بەشێک لە کاربەدەستە باڵاکانی دەرباری شـــاهی، بڕیاری لادانی شـــاتەهماســـبی دووەم لە تەختی دەســـەڵات بخاتە بواری جێبەجێکردنەوە. نادر دوای لادانی شـا و هەڵبژاردنی کوڕە شـیرخۆرەکەی بە ناوی "**شا عەبباسی سێیەم**" بە پاشایەتی ئێران، خۆی وەک جێگرەوەی شا دەستنیشان کرد، بەڵام لە راسـتیدا تاکە فەرمانڕەوای ئەو کاتی ئێران هەر خودی نادر خان بوو. دوای دەرکردنی ئەم بڕیارە، نادر بە ســـوپایەکی گرانەوە بە مەبەســـتی گەڕاندنەوەی ســـەرجەم ناوچە دابڕێنراوەکان ڕووی لە ڕۆژئاوای ئێران کرد (هنوی، ١٣٦٥: ٩٨).

نادر لە سـاڵی ١٧٣١لە ڕێگەی لوڕسـتان و هەلیلانەوە خۆی گەیاندە دەوروبەری کرماشـان و لە لایەن سەرۆک خێڵە گەورەکان و سەرکردەی هۆزەکانی ئەم ویلایەتە پێشوازییەکی گەرمی لێکرا (مروی، ١٣٧٤: ١٥٢/١-١٥٤). خەڵکی کرماشـــان بۆ پێشـــاندانی هەســـتی خۆشەویستی و پاڵپشتیکردن لە نادر خان بە کوشتنی حاکمی دەستنیشانکراوی والی بەغدا لە کرماشان و دەست و پێوەندەکانی، تۆڵەی کوژرانی سەفیقولی خانی فەرماندەی پێشـــووی خۆیان کە لە کاتی بەرگریکردن لە قەڵای کرماشـــان بە دەســـتی تورکە عوســـمانییەکان کوژرابوو، کردەوە (هنوی، ١٣٦٥: ٩٨؛ دوکلوســـتر، ١٣٦٤: ٩٨). کاتێک نادر لە کرماشـان چاوەڕێی گەیشتنی باقی هێزە سەربازییەکانی سوپاکەی دەکرد، لە ڕێگەی چاوســـاغەکان هەواڵی ئامادەکاری ئەحمەد پاشـــای باجە لانی حاکمی دەســـتنیشـــانکراوی والی بەغدا لە زەهاوی پێ گەیشـــت کە گوایە بەتەمایە نەهێڵێ ســـوپای نادر هیچ جەموجۆڵێکی فراوانخوازی لە ناوچە ســـنوورییەکانی ڕۆژئاوادا بکات. بە گەیشـــتنی ئەم هەواڵە خانی ئەفشـــار بە دانانی عەبدولباقی خانی زەنگەنە وەک

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

حاکمی نوێی کرماشـــان بە چواردە هەزار جەنگاوەری ئامادە و بە ئەزموونی خۆی، گەیشتە قەڵای زەهاو و دوای شەڕێکی سەخت توانی دەست بە سەر قەڵاکەدا بگرێت و ئەحمەد پاشـــای باجەلانیش ئەگەرچی لە ســـەرەتادا توانی هەڵبێت و گیانی خۆی لە مەترسی کۆژران رزگار بکات، بەڵام دواتر بە دیلی کەوتە دەست جەنگاوەرانی کەلهوڕ و بە دەســـتبەســـتراوی رەوانەی بارەگای نادر کرا (مروی، ١٣٧٤: ١/ ١٥٢-١٥٤). دوای ئەم سەرکەوتنە گرنگە و دەستبەسەر داگرتنی زەهاو و ناوچەکانی دەوروبەری، بە فەرمانی نادر، لە دەوروبەری قەڵای زەهاو، ژمارەیەک بورج و بارووی بەرز و شووورای بەهێزیان دروست کرد و هێزێکی ســـەربازی تۆکمەش بۆ پاراســـتنی ئەم ناوچەیە و ڕاپەڕاندنی کاروباری قەڵاکە دامەزران (اســـترآبادی، ١٣٦٨: ٢٥٢-٢٥٣). بە رزگارکردنی زەهاو و ناوچەکانی دەوروبەری کە خاڵی ســـنووری نێوان ئێران و عوســـمانی بوون، ویلایەتی کرماشـــان هەتا کۆتایی ســـەردەمی نادرشـــا، تاکە پێگەی ســـەرەکیی ســـەربازیی ناوبراو بوو بۆ بەرگری کردن لە سنوورەکانی رۆژئاوای ئێران.

هەڵبژاردنی عەبـدولبـاقی خـانی زەنگەنە وەک بـاڵوێزی ئێران و نـاردنی بۆ دەربـاری عوسمانی:

ســەرکەوتنە یەک لە دوای یەکەکانی نادر لە بەرامبەر عوسـمانییەکان و رزگارکردنی ناوچە ســـنوورییە کانی رۆژئاوا و باکووری رۆژئاوای ئێران، بە تایبەتی لە هەرێمی قەوقاز، دەرفەتێکی لە باری بۆ بەرقەرارکردنی ئاشتیی لە نێوان هەردوو بەرەی شەڕکەردا هێنایە ئاراوە. بۆ ئەم مەبەســـتە نادرخانی جێگرەوەی شـــا، عەبدولباقی خانی زەنگەنەی والی کرماشان، کە یەکێ لە دەستەبژێرە کارزان و لێهاتووەکانی سەردەمی خۆی بوو، وەک باڵوێزی دەوڵەتی ئێران ڕەوانەی پایتەختی عوســـمانی دەکات. خانی زەنگەنە لە کاتی ڕێوڕەســـمی تاج لەســـەرنانی نادرشـــا لە دەشـــتی مۆغان لە ســـاڵی ١٧٣٦، بە هاوڕێیەتی گەنجعەلی پاشـــای باڵوێزی دەوڵەتی عوســـمانی لە ئێران و والی موســـڵ، بە مەبەســـتی بەستنی پەیماننامەیەکی ئاشتی گەیشتنە بارەگای شـای تازەی ئێران (قدوسـی، ١٣٣٩: ٢٩١).

دوای تەواوبوونی ڕێوڕەســـمی تاج لەســـەرنان، نادرشـــا لە نێوان ســـەرجەم کاربەدەســـتە باڵاکانیدا تەنیا عەبدولباقی خانی زەنگەنەی هەڵبژارد و بە ســـەرکردایەتی وەفدێکی باڵا، کە لە ئەبولقاســـمی کاشـــی و مەلا عەلیئەکبەری مەلا باشـــی پێکدەهات، بەرەو دەرباری دەوڵەتی عوســـمانی بەڕێکرد. ئەم وەفدە هاوکات لە گەڵ خۆیان کاروانێکی فیل و کۆمەڵێک دیاریی گرانبهایان پێ بوو، کە نادرشـــا بە مەبەســـتی کردنەوەی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینین کوردی

لاپەڕەیەکی تازە و بەستنی پەیمانێکی نوێ و سەلماندنی نییەتپاکی خۆی بۆ سوڵتان مەحموودی یەکەمی عوسمانی (١٧٣٠-١٧٥٤) ناردبوو. نادر شای ئەفشاری فەرمانڕەوای دەوڵەتی ئێران لە نامەیەکدا، کە بۆ سودری ئەعزەمی دەوڵەتی عوسمانی نووسیبووی، عەبدولباقی خانی زەنگەنەی باڵوێزی خۆی ئاوا ناساندبوو:"**بەڵام بۆ ئەوەی ڕاپەڕاندن و سەرگرتنی ئەم کارە خێرۆمەندەی [ئاشتی و پێکهاتن] کۆمەڵێک دەسکەوت و ئاکامی باشی هەبێ بۆ دنیای پێشین و پاشینی ئەم دوو دەوڵەتە مەزنە، گەورە میری بە شان و شکۆ و بەختەوەر، عەبدولباقیخانی زەنگەنەی والی ویلایەتی کرماشان، کە یەکێکە لە میرانی بەرزەجێ و باوەڕپێکراوی ئێمەی بەرزەشانی خۆشفەڕ، وەکوو ڕاسپاردە و باڵوێز هەڵمانبژارد و ناردمانە دەرانەی کۆشکی سەرچاوەی دادپەروەریی دەوڵەتی عوسمانی**"(نصیری، ١٣٦٤: ٨٨).

وەفدی ئێرانی ڕاسپێردرابوو کەوا سەرەتا هەواڵی پاشایەتی نادرشا بدەن بە کاربەدەستە باڵاکانی دەوڵەتی عوسمانی و ئینجا لە بارەی پرسەکانی سیاسی و ئایینی نێوان هەردوو دەوڵەت گفتگۆ بکەن، لە وانە پەسەند کردنی مەزهەبی جەعفەری لە لایەن دەوڵەتی عوسمانی و بەشداریکردنی نوێژخوێنانی ئێرانی لە یەکێ لە گۆشە کانی کەعبەی پیرۆز تاکو لە گەڵ حەجکەرە سوننە مەزهەبەکانی دیکەی موسوڵمان هاوشان بن. هەڵبژاردنی میری زیارەتکارانی ئێرانی (امیر الحاج) و هاوشانکردنی لە گەل میرانی دیکەی شام و میسر و هەروەها گۆڕینەوەی دیلەکان و سەرلە نوێ دەستپێکردنی پێوەندییە بازرگانییەکان لە نێوان هەردوو دەوڵەتدا، لە ئەرکە گرنگەکانی دیکەی وەفدەکە بوو (استرآبادی، ١٣٦٨: ٣٦٥). عەبدولباقی خان و گەنجعەلی پاشای باڵوێزی عوسمانی لە ئێران دوای پێنج مانگ گەیشتنە ئەستەمبوڵ و بە پێی بەرنامە و ڕاسپاردەی پێشین گفتوگۆکانی ئایینی خرابووە ئەستۆی شێخولئیسلام و مەلاباشی و دانوستانە دیپلۆماسییەکانیش ئەرکی خانی زەنگەنە بوو. لە ڕاستیدا نادرشا بە ڕاسپاردنی ئەم ئەرکە قورسانە بەتەما بوو تاکو سەرجەم کێشە هەڵواسراوەکانی ئەوکاتی دەوڵەتی ئێران لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی دا لە ڕێگەی هەوڵەکانی ئەم وەفدەوە چارەسەر بکرێ (شعبانی، ١٣٧٦: ١٨٧).

لە بەرامبەر ئاماژەی مێژوونووسانی دەرباری نادر شای ئەفشار بە نسبەت چوونی وەفدی ئێرانی بە سەرۆکایەتی عەبدولباقی خانی زەنگەنە بۆ عوسمانی، هاوکات وەقعەنووسە دیارەکانی دەوڵەتی عوسمانی (سوبحی، سامی و شاکر)یش ٤٧ ساڵ دوای تێپەڕبوون لەم ڕووداوە و لە ساڵی ١٧٨٣دا باسیان لە چۆنیەتی هاتن و قۆناغەکانی ئەم سەفەربەرە و گەیشتنیان بۆ ئەستەنبوڵ دەکەن و ڕۆڵی عەبدولباقی خانیش لە گشت دانیشتنەکانی

ئەم وەفدە باڵایە کە لە ماوەی مانەوەیان لە ئەستەنبوڵ هەشت جاران لە گەڵ کاربەدەستە باڵاکانی دەوڵەتی عوسمانیدا کۆبوونەتەوە بەرز دەنرخێنن. بە پێی ئاماژەکردنی ئەم وەقعەنووسانە دیارە کاربە دەستە باڵاکانی دەوڵەتی عوسمانی دوای بیستنی مەرجەکانی وەفدەکە و وەرگرتنی راو سەرنجی سوڵتان مەحموودی یەکەم(١٧٣٠-١٧٥٤) جگە لە خاڵی مەزهەبی جەعفەری، زۆربەی پێشنیارەکانی وەفدی ئێرانیان پەسەند کردووە و وێرای داننان بە فەرمانڕەوایی نادرشای ئەفشار لە بوارەکانی دیکەشدا نەرمیان نواندووە و دوای گۆڕینەوەی دیارییە تایبەتییەکان و واژۆکردنی پەیمانێکی ئاشتیی و تەبایی لە نێوان هەردوو لادا وەفدەکە بە دڵخۆشی بەرەو ئێران گەڕاوەتەوە (صبحی و سامی و شاکر: ١١٩٨: ٨٨-٩١).

ئەم زانیارییانە دواتر لە ماستەرنامەیەکی زانستی کە ساڵی٢٠١٢دا پێشکەشی بەشی مێژووی زانکۆی مەرمەڕەی تورکیا کراوە بەم شێوازە تێروتەسەڵە باسیان لێوە کراوە: "وەفدی ئێرانی بە سەرۆکایەتی عەبدولباقی خان و هاوڕێتی گەنجعەلی پاشا لە رێکەوتی ٢٣ شەوالی ٧/١١٤٨ ئاداری ١٧٣٦لە دەشتی مۆغان بەڕێدەکەون و لە رێکەوتی ١٢ذی الحجە ٢٤/١١٤٨ نیسانی ١٧٣٦دەگەنە ئەرزەڕۆم و دوای ٢٨ رۆژ مانەوە لە وێ بەرەو ئەستەنبوڵ بەڕێدەکەون لە٣ربیع الاول ١٢/١١٤٨تەمووزی ١٧٣٦دەگەنە ئسکۆدار و دوای دوو رۆژ دەگەنە ئەستەنبوڵ و لە ئەنجامدا لە کۆشکی **"کادیریا"** لە کەنارەکانی گەرووی بسفۆر دادەمەزرێن(Sevinç , 2012: 22) . بە پێی ئاماژەکردنی ئەم سەرچاوەیە لە هەر هەشت کۆبوونەوەی نێوانیان وەفدی عوسمانی لەم سێ کەسانە پێکهاتبوو: **"محەممەد ساحیب ئەفەندیی ئیمامی سوڵتان، نائیب ئەحمەد ئەفەندیی قازی عەسکەری ئەنادۆڵ و عەبدوڵڵا ئەفەندیی قازی پێشووی قاهیرەی ئەمین ئەلفەتوای ئەو کاتە"** توێژەر لە درێژەی بابەتەکەیدا دووبارە زانیارییەکان سەبارەت بە رەزامەندیی تەواوی سوڵتان مەحموودی یەکەم لە سەر داواکارییەکانی وەفدی ئێران سەبارەت بە زیارەتکاران و دیلەکان و ناردنی کۆنسوولەکان دووپات دەکاتەو و هاوکات ئاماژە بەوەش دەکات کە سەرەڕای رەتکردنەوەی مەزهەبی جەعفەری لە لایەن سوڵتانەوە، دەوڵەتی عوسمانی بڕیار دەدات شاندێک لە گەڵ عەبدوڵباقی خان بنێرێت بۆ لای نادرشا، کە دیارە خانی زەنگەنە جەختی کردۆتەوە کە دەبێ سەرۆکی شاندەکە پلەی وەزیری هەبێت، بۆیە سوڵتان مەحمووديش بەوە رازی دەبێت و دوای بەخشینی پلەی وەزیری بە **"قەرە محەممەد پاشای میراخۆر"** دەیکات بە سەرۆکی ئەم شاندە و بە هاوڕێیەتی عەبدوڵڵا ئەفەندیی ئەمین فتوای پێشوو و خەلیل ئەفەندیی ئەمین فتوای ئەو کاتە" لە گەڵ عەبدولباقی خانی زەنگەنە بەرەو دەرباری نادرشا رەوانەیان دەکات (Sevinç , 2012: 23 -24).

له لایەکی دیکەوە توێژەرێکی تورک بە ناوی "Uğur kurtaran" لە گۆڤارێکی زانستی مێژوویی وێرای دووپاتکردنەوەی زانیارییەکانی پێشوو، ئاماژە بە وە دەکات کەوا دوای گەیشتنی وەفدی ئێرانی بە سەرۆکایەتی عەبدولباقی خان لە رێکەوتی ٣ رەبیع الاول ١١٤٨/ ١٢تەمووزی ١٧٣٦خانی زەنگەنە سێ نامەی تایبەتی بە واژۆ و مۆری نادرشای ئەفشاری بۆ سوڵتان مەحموودی یەکەم و سەدری ئەعزەم و شێخولئیسلامی دەوڵەتی عوسمانی پێبووە، کە لە یەکەم گەڕی دانیشتنەکاندا پێیانی داوە. دیارە کۆی ئەم دانیشتنانە هەشت جاران دووبارە بوویتەوە و کۆتا گەڕی دانیشتنەکانیش لە رۆژی ١٨جمادی الاول ١١٤٩/ ٢٤ ئەیلوولی ١٧٣٦بووە (kurtaran, 2011: 3/3/ 192-194).لە کۆتاییدا ئەگەرچی نوێنەرانی دەوڵەتی عوسمانی پێشنیارە مەزهە بییەکانی وەفدی ئێرانیان پەسەند نەکردووە، بەڵام عەبدولباقی خانی زەنگەنە دوای وەرگەرتنی رەزامەندی نادرشا، لە لایەن دەوڵەتی ئێرانەوە پەیماننامەیەکی تازەی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی واژۆ و مۆر دەکات. بە پێی ناوەرۆکی ئەم پەیماننامەیە دەوڵەتی عوسمانی دانی بە پاشایەتی نادرشا و دەوڵەتە تازەکەی ناوە و سنوورەکانی هەر دوو وڵاتیش بە پێی مادەکانی پەیمانی زەهاوی ١٦٣٩دەستنیشان کراون (قدوسی، ١٣٣٩: ٣٨٠). بەم شێوەیە شەر و ململانێی نێوان ئێران و عوسمانی بە درێژایی ساڵانی (١٧٢٩-١٧٣٦) کۆتایی هات و تەنیا کێشە و پرسەکانی مەزهەبی بێ چارەسەر مانەوە.

شاینی باسکردنە کەوا، نادر شا لە دواساڵانی فەرمانڕەوایەتی خۆی بە ئاواتی دەست بەسەرداگرتنی ویلایەتی بەغدا و شکاندنی هەیبەت و شکۆی دەوڵەتی عوسمانی لەوێ، جارێکی دیکە لە ساڵی ١٧٤٣هێرشی کردە سەر قەڵەمڕەوی ئەم دەوڵەتە و لە ئەنجامی کۆمەڵە شەڕێکی ماڵوێران تەنیا توانی بۆ ماوەیەکی کورت لە ناوچەکانی کەرکووک، هەولێر و موسڵ هەندێ سەرکەوتنی کاتی بۆ خۆی دەستەبەر بکات، بەڵام هەرگیز نەیتوانی بە ئاواتی خۆی بگات و بەغدا داگیر بکات. دیارە لە سەرجەمی ئەم لەشکرکێشییانەدا هێزەکانی ویلایەتی کرماشان بەشێکی هەستیاری لەشکری نادرشایان پێک هێناوە (اوتر، ١٣٦٢: ٧٣). دوای کوژرانی نادرشا لە ساڵی ١٧٤٧لە ناوچەی قووچانی سەر بە هەرێمی خوراسان، تاکو بەدەستەوە گرتنی دەسەڵات لە لایەن کەریم خانی زەندەوە (١٧٥١-١٧٧٩) پێوەندییەکانی نێوان ئێران و عوسمانی دۆخێکی ئارام و سەقامگیری نەشەڕ و نە ئاشتییان بەخۆیەوە بینی، لە بەر ئەوەی کە لەماوی ساڵانی کوژرانی نادرشا هەتا دەستەمۆکردنی دەسەڵاتی ناوەندی لە لایەن کەریم خانەوە (١٧٤٧-١٧٥١) کە بە سەردەمی پاشاگەردانی و نەبوونی هیچ جۆرێ دەسەڵاتێکی ناوەندی لە

ئێران دەناسرێت، پێ دەچێت هیچ کام لەم دوو وڵاتە تاقەتی جارانی هێرشبردنە سەر ناوچەکانی یەکتریان نەمابوو، بۆیە دۆخەکە بە ئاشتییەکی نەنووسراو دا تێدەپەڕی.

ئەنجام:

- ئەگەرچی ویلایەتی کرماشان بە هۆی هەبوونی پێگەیەکی جەماوەری و جێگەی جوگرافیایی و تایبەتمە ندییە ستراتیژییەکانی بە درێژایی مێژوو و بە بەردەوامی گرنگایەتیی خۆی هەبووە، بەڵام لە سەردەمی بە دیارکەوتنی نادر لەسەر شانۆی سیاسی ئێرانی دوای رووخانی دەوڵەتی سەفەوی و هێرشی ئەفغانەکان و بە تایبەت دوای بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات، ئەم ویلایەتە گرنگایە تییەکی لە رادەبەدەری بەخۆیەوە بینی. هەر بۆیەش فەرمانڕەوای ئەفشار دوای مقۆرکردنی دەسەڵاتی ناوەندنی و شکاندنی سوپای هێرشبەری عوسمانی، فەرمانی دا بە دروستکردنی قەڵایەکی سەخت و پتەو لەم ویلایەتە تاکو وەک پێگەیەکی بەهێزی سەربازیی لە بەرامبەر هێرشە بەردەوامەکانی سوپای عوسمانی سوودی لێ وەربگرێت.
- هاوسنووری ئەم ویلایەتە بە ناوچە سنوورییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە گشتی و نزیکبوونی کرماشان بە ویلایەتی بەغدا و کەوتنە سەر شارێگەی ئابووری بازرگانی خوراسان بۆ بەغدا یەکێکی دیکەی تایبەتمەندییە گرنگەکانی ئەم ویلایەتە بوو، کە لە روانگەی نادرشای ئەفشارە وە دەبوایە بە هەند وەربگیرابایە تاکو بە سوودوەرگرتن لەم تایبەتمەندییانە کرماشان وەک شوورایەکی پۆلایین لە بەرامبەر هێرشە بەردەوامەکانی سوپای عوسمانی بەرگریی لە هەیبەت و شکۆی فەرمانڕەوای ئەفشار و قەڵەمرەوەکەی بکردایە.
- هەبوونی ژمارەیەکی زۆر لە خێڵ و هۆزە جەنگاوەرە کوردییەکانی وەک، زەنگەنە، کەڵهوڕ، جاف، گۆران، سنجاوی، هۆزەکانی وەند و چەندانی دیکە، کە یەکێ لە پێکهاتە سەرەکییەکانی سوپای یەکگرتووی فەرمانڕەوای ئەفشار بوون، بە هۆی ئەزموونی زۆر و هێزی شەڕوانییان لە سەرچاوە مێژووییەکان دا وەک یەکێ لە سوپا جەنگاوەرە ناوازەکانی لەشکری نادرشا لە قەڵەم دراون، هەر بۆیەش شای ئەفشار، بە درێژایی ماوەی فەرمانڕەوایەتییەکەی گرنگییەکی زۆری بەم ویلایەتە و دانیشتوانە جەنگاوەرەکانی داوە.
- لە سەردەمی فەرمانڕەوایی نادرشای ئەفشارەوە، جگە لە بواری سەربازی، ژمارەیەک لە دەستە بژێر و سەرکردەی ئەم خێڵ و هۆزانە لە بوارەکانی کارگێڕی و سیاسی و دیپلۆماسییەوە رۆڵی کارایان لە بەڕێوەبردنی کارەکان و راپەڕاندنی ئەرکە راسپێردراوەکانیان دا هەبووە و جێ دەستییان لە مێژووی دەوڵەتی ئێرانی سەردەمی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

نادرشاوە بە باشی نرخێنراوە. لە وانە حوسێنقولی خانی زەنگەنەی والی کرماشان و عبدولباقی خانی زەنگەنەی باڵوێزی ئێران لە دەوڵەتی عوسمانی کە جگە لەم ئەرکە گرنگانە هاوکات سەرۆکی خێڵ و فەرماندەی سوپای سەربازیی ناوچەکانی خۆیان بوون و لەکاتی جەنگ و هێرشی نەیارەکاندا، دەبوایە بە هەموو هێز و توانای خۆیان بەرگری لە ناوچە سنوورییەکانی ویلایەتی کرماشانیان بکردایە.

پەراوێزەکان:

١- ئەم ناوچەیە بەشێك بوو لە میدیا و لە دوای هێرشەکەی ئەسکەندەری مەقدوونی وەك سەنتەرێکی کاریگەری گەورە (ساتراپنشین) دەژمێردرا. دوای سەرهەڵدانی ئیسلام، کرماشان کە تا ئەو کات سەر بە هەرێمی دینەوەر بوو، لە رووی کارگێری و سیاسییەوە کەوتە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی کوفە و لە گەڵ دروستبوونی حکومەتی بنەماڵەی ئالی زیار، لە گەڵ هەمەدان بە یەك دەسەڵاتی سیاسی دەژمێر درا. لە سەردەمی سەلجوقی و موغۆلەکانیش بوو بە بەشێك لە کوردستان کە بەیەکەوە "**هەرێمی جبال**"یان پێ دەگوت. بۆ زانیاری زیاتر بروانە: (سلطانی،١٣٨١: ١/ ١-٧٥).

٢- **زەنگەنە:** یەکەمین سەرچاوە کە باسی خێڵی "**زەنگەنە**" دەکات، کتێبی"**منتخب التواریخ**"ی معین الدین نطنزییە، کە لە زنجیرە کتێبە مێژووییەکانی سەردەمی تەیموورییەکانە، ناوبراو تێیدا زەنگەنە وەک بەشێک لە قەڵەمڕەوی ئەتابەکانی لوڕ لە قەڵەم دەدات(نطنزی، ١٣٣٦: ١٤٠). هەرچی میر شەرەفخانە، خێڵی زەنگەنە بە یەکێک لە سێ باڵی سەرەکی کوردانی ئێران دەزانێ و بەم شێوەیە باسیان لێوە دەکات و دەڵێت:"لە سەردەمی شائیسماعیلەوە دەستیان بە پلەی بەرز ڕاگەیشتووە و هاوشانە کانیان ئیرەییان پێ بردوون، کاتێک تەواوی میر و مەزنەکانیان تێداچوون، پۆل پۆل سەریان وەبەر میرانی قزڵباش هێناوە و لە عێراق و خوڕاسان چوونە ژێر ڕکێفیان و تاقمێکیان کەوتوونە ڕیزی پاسەوا نانی پایەبەرزی پادشاوە (بدلیسی، ٢٠١٧: ٥٠٩). هەرچۆنی بێ خێڵی زەنگەنە یەکێک لە خێڵە گەورە و ڕەسەنەکانی کوردە، کە هەندێ لە توێژەران پێیان وایە کەوا ئەم ناوە لە شوێن و زێدی ڕەسەنی ئەم خێڵەوە هاتووە و هەندێ کەسی تریش پێیان وایە کەوا زەنگەنە لە کەسایەتییە ئەفسانەییەکانی ئێران بووە (سلطانی،١٣٨١: ٢/ ٦٤٩). دیارە نشینگەی دێرینی ئەم خێڵە دەکەوێتە باشووری کوردستان و هەر لە وێوە لە ئەنجامی گوڕانکارییە سیاسییەکان، دابەشبوونەتە سەر هەر دوو بەشی ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی مێژوونووسانی کورد و بیانی لە سەر ئەوە کۆکن، کەوا زەنگەنەکان یەکێکن لە هۆزە ڕەسەنەکانی کورد. ئەو خێڵە لە شاری کەرکووک و خانەقین و کفری و ناوچەکانی دەوروبەری نیشتەجێن، جگە لە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وەی بەشێکی دیکەشیان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە شاری کرماشان نیشتەجێبوونە(مردوخی، ١٣٧٩: ١٠٦). هەر چەندە مێژووی کۆچکردنی ئەو خێڵە بۆ ناو خاکی ئێران دیار نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك لە مێژوونووسان پێیان وایە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شاڵاوی مەغۆلەکان بۆ سەر ناوچەکە لە ناوەڕاستی سەدەی ١٣ز. بۆیە بەشێك لەو خێڵە لە ژێر کاریگەری ئەو شاڵاوەدا ناوچەکانی خۆیان بەجێ هێشتووە و لە باکووری ئێران و ناوچەی ئازەربایجان نیشتەجێ بوونە (توحدی، ١٣٦٤: ٢/ ١٠٣).

٣- **خێڵی کەلهوڕ** یەکێکە لەگەورەترین خێڵەکانی کورد(راولینسون،١٣٦٢: ٣٨)، کە لە باکوورەوە لە گەڵ هۆزەکانی گۆران، گۆرانی بان زەردە و لە باشوور لە گەڵ پارێزگای ئیلام و لە ڕۆژئاوا لەگەڵ کوردستانی باشوور (مەندەلی و خانەقین)، لە ڕۆژهەڵات لەگەڵ هۆزەکانی زەنگەنە و سەنجاوی لە ماهیدەشت، کە دەکەوێتە باشوری شاری کرماشان هاوسنوورە(کتابچە ایلات کرمانشاه، ١٣٠٣: ٧-٨). لە بارەی ناوی ئەم هۆزە کوردە ڕەسەنە، هەندێ کەس لەو بڕوایە دان کە دەبێت لە شێواز و ڕیشەی ئەم ناوە ورد ببینەوە تا بتوانین بە شێوەیەکی ڕاست و دروست واتای ناوەکە ڕاڤە بکەین. وشەکە وشەیەکی لێکدراوە و لە دوو وشەی "**کەڵ**" و "**هوڕ**" یان"**هڕ**" پێکدێت، کە بە چەند شێوەیەک دەگووترێت ، وەکو "**کەلهوڕ، کەڵهڕ، کەڵڕ**"، راولینسۆن پێی وایە کە نشینگەی سەرەکی ئەم خێڵە شاری "**کالح**"ی ئاشوورییەکانە و ئەم ناوەش لە وێوە هاتووە (راولینسون، ١٣٦٢: ٢٢-٢٣)، بەڵام لە زمانی کوردی دا کەڵ بە واتای ئادراو کێوی نێر دێت و لە تایبەتمەندییەکانی ئەم ئاژەڵە بوێری و خۆڕاگری چوست و چالاکی و توندڕەوییە، بەشی دووەمی وشەکە "**هوڕ یان هڕ**" لە گشت فەرهەنگەکاندا بە واتای "**خۆر، خورشید، ئافتاو، هەتاو**" لێکدراوەتەوە و لەتایبەتمەندییەکانی (**خۆر = ڕۆژ**) توندی درەوشانەوەیە (معصومی، ١٣٥٤: ٥٩). لە مەڕ وشەی کەلهوڕ چەند تێبینی و بۆچوون هەیە، کە هەندێك بە کەڵور و کەلهوڕ، کلهوڕ نێوی دەبەن، ئەوەی دیارە کەلهوڕ لە دوو بەش واتە کەڵ و هوڕ پێکهاتوە، کە کەڵ مانای کەڵی کێوی (بزنی کێوی) و هوڕیش مانای خۆر بەخۆی دەگرێت. سەرچاوەیەکی دیکە دەمانباتەوە بۆ سەردەمی زەردەشت، کە کەلهوڕ لەگەڵ ئەهورا هاتووە، واتە گەورە ئەهوار یان خودای گەورەکان، لە سەرچاوە کۆنەکانیش لە سەر تایبە تمەندی ئەم هۆزە باس لە بوێری و خێرایی و شەڕوانی دەکەن (گۆدەرزی، ٢٠١٣: ١٨). زۆربەی خەڵکی ئەم ناوچەیە خەریکی ئاژەڵداری و کشتوکاڵن و هەندێکیانیش ڕوویان لە شار و شارۆچکە کان کردووە و ژیانی سەردەمیانەیان هەڵبژاردووە. لەم شوێنە بە گەورە و سەرخێل "**ئیلخان**" دەوترێت، کە ڕێز و حورمەتی تایبەتی هەیە. دوای ڕووخانی دەوڵەتی ساسانی و هێرشی عەرەب بۆ سەر

کوردســتان ئەم ناوچەیە کەوتۆتە ناو ململانێی شــەڕ و وێرانی زۆر و بەشــێکیان وەکو ئایین یارســانی، کە ئایینی ڕەســەنی کوردییە و ئێســتایش وەکو یارســان ماونەتەوە و زۆرینەی ئەم ناوچەیە دەچنە سەر مەزهەبی شیعە و لە سەردەمی دەوڵەتی سەفەوییە، هەر لە دەشــتی خانەقین دەســەڵاتی خۆی هەبووە (گۆدەرزی، ٢٠١٣: ١٩). لەلایەکی دیکە شــێخ یوسفی عەجەمیی گۆرانی(٧٦٨ک/ ١٣٦٧ز)، کەلهوڕ بە ناوچە یەکی جوگرافیایی زێدی ســەرەکی خۆی دەناسێنی و تەنانەت گەڕۆکی عوسمانی میتراقی زادەش "**کەلهوڕ**" هەر وەک شــوێن ناســاندوو یەتی(مطراقی زادە، ٢٠٠٣: ٧٤). دیارە دواتر ئەو تیرە و خێڵ و بنەماڵانەی لەو شوێنە نیشتەجێ بوون بە کەلهوڕ ناسراون. میر شەرەفخانی بدلیسی لە ســەر حوکمی کەلهوڕ دەڵێت کە سێ فەرمانڕەوای گەورەیان هەبوو ١. قەڵای پاڵنگان ٢. دەرتنگ (زەهاو). ٣. مایەشت (ڕۆژئاوای کرماشان).

٤- **هۆزە وەندییەکان:** مەبەســت لەو هۆزە کوردییە کۆچەرەکانی نێوان هەردوو ویلایەتی کرماشــان و لوڕســتانە کە پاشــخانی "**وەند**" بە ناوەکانیانەوەیە لە وانە: "جەلال وەند، جەلیل وەند، کاکا وەند، باڵا وەند، ئەحمەد وەند، بێیران وەند، عوســمان وەند و ..."بۆ زنیاری پتر بڕوانە:(سلطانی، ١٣٨١: ٤ وە/ ٢٥٥-٢٥٦).

٥- **قوللرئاقاســی:** بە واتای فەرماندەی گشــتی و ســوپاســالاری لەشــکری وڵاتان دێت (مینورسکی، ١٣٦٨: ٢٨).

٦- **ئارپالیق:** لە دەوڵەتی عوسمانی هەتا سەرەتاکانی سەدەی شازدەهەم هیچ جۆرێ واتایەکی دانپێدانراو لە سەرچاوەکان لە بەرامبەر ئەم چەمکە بەدی ناکرێت. بەڵام دواتر بە واتای زیادە موچەیەکی تایبەت بەکارهاتووە کە لە لایەن دامودەزگا کارگێڕی و داراییەکانی دەوڵەتی عوســمانی چ وەک پارە یاخود کەرەســتەی خواردن تەرخان دەکرا بۆ هەندێ لە بەرپرسە باڵاکانی سەربازی، کارگێڕی و سیاسی یاخود فەرمانبەرە تایبەتییەکان، کە جارجاریش وەک تیمار پێیان دەبەخشــرا لە بەرامبەر ئەو خزمەتە باش و نایابەیان کە بۆ دەوڵەت هەیان بوو. جاری واش هەبوو کە وەکوو بەشــە ئەرزاقی مانگانە بۆیان ســەرف دەکرا. بۆ زانیاری پتر بڕوانە: (استرآبادی، ١٣٦٨: ١٧٤؛ جودت،١٣٠٩: ٢٩١/٤-٢٩٣؛ سعدالدین ١٢٧٤: ٢/ ٥٦٤؛ فریدون بیک، ١٢٧: ١/ ٤٧٢؛ نوری، ١٣٠٩: ٣/ ٨٧؛ مینورســکی، ١٣١٣: ٣٠؛ .(Pakalin, 1946: 1/ 84-86

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

لیستی سەرچاوەکان:

کتێبە بەڵگەنامەییەکان بە زمانی فارسی:

- کتابچە ایلات کرمانشـــاه (١٣٠٣ه.ش) **مجموعە ناصـــری**، پنج جلد، کتابخانه موزه کاخ گلستان، تهران.
- فریدون بیک، احمد پاشا (١٢٧٤ه.ق)، **منشات السلاطین**، دو جلد، استانبول.
- نصـیری، محمد رضـا (١٣٦٤ه.ش)، **اسـناد و مکاتبات تاریخی ایران "دوره افشـاریه"**، انتشـارات جهاد دانشگاهی گیلان، گیلان.

کتێبە دەستنووسەکان بە زمانی تورکی عوسمانلی:

- جودت، احمد (١٣٠٩ه.ق)، **اسلام آنسکلوپدیسی**، استانبول.
- سعدالدین، خواجە محمد (١٢٧٤ه.ق)، **تاج التواریخ**، استانبول.
- صبحی و سامی و شاکر (١١٩٨ه.ق)، **تاریخ**، استانبول.
- نوری پاشا، مصطفی (١٣٠٩ه.ق)، **نتایج الوقوعات**، اسلام آنسکلوپدیسی، استانبول.

لیستی سەرچاوەکان بە زمانی فارسی:

- آرنووا، م. ر. و ک. ز. اشـرافیان (١٣٥٢ه.ش)، **دولت نادرشـاه افشـار**، ترجمه: حمید امین، چاپ دوم، نشر شبگیر، تهران.
- آکس وورثی، مایکل (١٣٨٨ه.ش)، **شـمشـیر ایران نادر شـاه**، ترجمه: محمد حسـین آریا، نشـر اساطیر، تهران.
- استرآبادی، میرزا مهدی خان (١٣٦٨ه.ش)، **تاریخ جهانگشای نادری**، دنیای کتاب، تهران.
- استرآبادی، میرزا مهدی خان (١٣٨٧ه.ش)، **دره نادره**، به اهتمام سید جعفر شهیدی، چاپ چهارم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- اوتر، ژان (١٣٦٣ه.ش)، **سفرنامه**، ترجمه: علی اقبالی، نشر جاویدان، تهران.
- بارتولد، واسـیلی ولادیمیروویچ (١٣٨٦ه.ش) **تذکرەی جغرافیای تاریخی ایران**، ترجمه حمزه سـر دادور، تهران، توس.
- برن، رهر (١٣٤٩ه.ش) **نظام ایالات در دوره صفویه**، ترجمه کیکاووس جهانداری، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- توحدی، کلیم الله (١٣٦٤ه.ش)، **حرکت تاریخی کرد به خراسان**، ٦ جلدی، نشر واسع، مشهد.
- حزین لاهیجی، محمدعلی(١٣٧٥ه.ش)، **تاریخ و سـفرنامه حزین**، به تصـحیح علی دوانی، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران.
- دوکلوسـتر، ا. (١٣٤٦ه.ش)، **تاریخ نادرشاه**، ترجمه: محمد باقر امیرخانی، کتابفروشـی سروش، تبریز.
- راولینسـون، س. هنری (١٣٦٢ه.ش) **سـفرنامه راولینسـون (گذر از زهاب به خوزسـتان)**، ترجمه، اسکندر امان اللهی بهاروند، انتشارات آگاه، تهران.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

- سایکس، سرپرسی (١٣٨٩ه.ش)، **تاریخ ایران**، ترجمه: محمد تقی فخرداعی گیلانی، نشر نگاه، تهران.
- سردادور، ابوتراب (١٣٥٤ه.ش)، **تاریخ نظامی و سیاسی دوران نادرشاه افشار**، چاپخانه ارتش شاهانشاهی، تهران.
- سلطانی، محمد علی (١٣٨١ه.ش)، **جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان**، پنج جلدی، نشر سها، تهران.
- شعبانی، رضا (١٣٧٦ه.ش)، **حدیث نادرشاهی**، با تصحیح، تحشیه و تعلیقا، چاپ چهارم، نشر بعثت، تهران.
- شعبانی، رضا (١٣٧٨ه.ش)، **مختصر ایران در دوره افشاریه و زندیه**، نشر سخن، تهران.
- شعبانی، رضا (١٣٦٩ه.ش)، **تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاریه**، چاپ دوم، نشر نوین، تهران.
- غفاری کاشانی، ابولحسن (١٣٦٩ه.ش)، **گلشن مراد**، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، انتشارات زرین، تهران.
- قدوسی، محمد حسین (١٣٣٩ه.ش)، **نادرنامه**، انجمن اثار ملی خراسان، مشهد.
- گلستانه، ابولحسن محمد امین (١٣٥٦ه.ش)، **مجمل التواریخ، ذیل زین العابدین کوهمره**، به سعی و اهتمام مدرس رضوی، انتشارات ابن سینا، چاپ سوم، تهران.
- محمدی کلهر، آیت (١٣٨٢ه.ش)، **سیری در تاریخ سیاسی کرد و کردهای قم**، پرسمان، قم.
- مدرسی چهاردهی، مرتضی (١٣٤٨ه.ش)، **بغداد و بصره در قلمرو شهریار زند**، بررسی های تاریخی، خرداد تا شهریور، شماره ٢٠ ٢١، تهران.
- مردوخ کردستانی، شیخ محمد(١٣٧٩ه.ش) **تاریخ مردوخ**، تهران، کارنگ.
- مروی، محمد کاظم (١٣٧٤ه.ش) **عالم آرای نادری**، تصحیح محمد امین ریاحی، نشر زوار، تهران.
- مستوفی، محمد محسن (١٣٧٥ه.ش)، **زبده التواریخ**، به کوشش؛ بهروز گودرزی، نشر دانشگاه تهران، تهران.
- مطراقی زاده، نصوح بن عبدالله (٢٠٠٣ز) **رحله مطراقی زاده لنصوح السلاحی**، المجمع الثقافی، ابوظبی.
- معصومی، غلامرضا (١٣٥٤ه.ش) **عروسی در ایل کلهر**، مجله هنر و مردم، شاره ١٦٠/١٥٩، تهران.
- مینورسکی، ولادیمیر (١٣٦٨ه.ش)، **سازمان اداری حکومت صفوی**، با تحقیقات و حواشی و تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک، ترجمه مسعود رجب نیا، با حواشی و فهارس و مقدمه محمد دبیر سیاقی، انجمن کتاب و کتابفروشی زوار، تهران.
- مینورسکی، ولادیمیر (١٣١٣ه.ش)، **تاریخچه نادرشاه**، ترجمه غلامرضا رشید یاسمی، تهران.
- مینورسکی و دیگران، (١٣٨١ه.ش)، **ایران در زمان نادرشاه**، ترجمه: رشید یاسمی، گردآورنده: علی اصغر عبداللهی، نشر دنیای کتاب، تهران.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

- نطنزی، معین الدین (١٣٣٦ه.ش) **منتخب التواریخ معینی**، به تصـحیح ژان اوین، کتابفروشـی خیام، تهران.
- ویسی قلعه گینه، فریبرز و آرش قنبری (١٣٩٢ه.ش)، **نقش کرمانشاهان در تحولات سیاسی و نظامی دوره نادرشاه**، تاریخنامه خوارزمی، سال اول، زمستان، شماره دوم، تهران.
- هنوی، جونس (١٣٦٥ه.ش)، **زندگی نادر شاه**، ترجمه: اسماعیل دولتشاهی، چاپ دوم، تهران.

سەرچاوەکان بە زمانی کوردی:

- بدلیسی، میرشەرەفخان (٢٠١٧ز)، **شەرەفنامە، مێژووی ماڵەمیرانی کورد**، وەرگێڕانی سەڵاحەددینی ئاشتی، دەزگای سەردەم، سلێمانی.
- ژاک دمۆرگان، (٢٠١٢ز) **کوردستان لە لێکۆڵینەوەکانی دمۆرگاندا**، وەرگێڕانی سەعید خزری، لە بڵاوکراوەکانی خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما، چاپخانەی گەنج، سلێمانی.
- گۆدەرزی، عەلی رەزا، (٢٠١٣ز) **ئێڵی کەلهوڕ لە سەردەمی مەشرووتیەت دا**، وەرگێڕانی محسن بەنی وەیس، ئەکادێمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران، سلێمانی.

سەرچاوەکان بە زمانی تورکی:

- Nuretin Sevinç ,(2012), **Osmanlı devletinde İran Elçilerin Gelir - Giderleri (1696-1741)**, yüksek lisans Tezi , Marmara üniversitesi.
- Uğur kurtaran,(2011) **Yeni Kaynaklar Işığında sultan 1 Mahmud Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri(1731-1747)**, History Studies, vol 3/3.
- Pakalin, M. Z.,(1946) **Osmanli Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlügü**, Istanbul.

الدور السياسي و العسكري لقبائل محافظة كرمانشاه في العلاقة بين إيران و الدولة العثمانية (١٧٢٩-١٧٤٧)

الملخص:

شهدت العلاقات بين إيران و الدولة العثمانية العديد من التقلبات و المشاكل المعقدة خلال الأعوام (١٧٢٩-١٧٤٧). و خلال هذه السنوات التي استمرت بعد انتهاء الحكم الأفغاني (١٧٢٢-١٧٢٩) و ظهور نادرقلي أفشار عام ١٧٢٩على الساحة السياسية الإيرانية، حتى وفاة نادر شاه عام ١٧٤٧، و كانت هاتان الدولتان في الغالب في حالة حرب، على الرغم من أن هذه العلاقات شهدت في بعض الأحيان شبه هدوء غير مستقر خلال الأعوام (١٧٣٠-١٧٣٦) و بعد عدة سنوات من وفاة نادر شاه. خلال هذه الفترة، كانت القبائل الكردية الأصلية التي تعيش في محافظة كرمانشاه، والتي كانت مجاورة للإمبراطورية العثمانية بسبب تكوينها الجغرافية و حدودها المحددة مسبقاً، و باعتبارهم حراساً لحدودهم المشتركة، فقد دعموا باستمرار شاه تهماسب الثاني و الشاه عباس الثالث، آخر وريث السلالة الصفوية، ثم نادر شاه أفشار بكل قوتهم العسكرية.

يبدو أن هذا الوضع غير المستقر كان نتيجة التغيرات المعقدة والمؤلمة في السنوات التي أعقبت سقوط الدولة الصفوية والسياسات العدوانية للأفغان، و كانت أيضا نتيجة ظهور نادرشاه أفشان، و غطت المناطق الكردية في شرق كردستان بشكل عام و ولاية كرمانشاه بشكل خاص. وفي هذا السياق حاولنا التركيز على الدور السياسي و العسكري لقبائل محافظة كرمانشاه في العلاقات بين إيران و الدولة العثمانية، خلال السنوات (١٧٢٩-١٧٤٧) و أسباب ظهور و تطور القبائل الكبيرة و المشهورة التي قاتلت ضد العثمانيين كجزء رئيسي من جيش الدولة الإيرانية خلال الحروب و الصراعات و خلال إرساء السلام و الوحدة لعبت نخبتهم البارزة و قادتهم ذوي الخبرة دوراً مهماً في حل مشاكلهم مع الدولة العثمانية نيابة عن الإيران، لنناقش هذا الموضوع بموضوعية. وفي هذا الصدد تحاول الدراسةتحديد الجوانب المهمة الاجتماعية و السياسية و العسكرية، و حتى الشخصيات و النخب المهمة و مدى الهيمنة السياسية للقبائل و دورها في العلاقات السياسية و العسكرية بين إيران و الدولة العثمانية خلال السنوات (١٧٢٩-١٧٤٧).

الكلمات الدالة: *العلاقات الإيرانية و العثمانية، ولاية كرمانشـــاه، قبائل زنكنة وكلهور الكبرى، شاتهماسب الثاني الصفوي، نادر شاه أفشار.*

Political and military role of the tribes of Kermanshah province in relations between Iran and the Ottoman Empire (1729-1747)

Abstract:

Relations between the two states of Iran and the Ottoman Empire during the years (1729-1747) had many ups and downs and a complicated and problematic course. Throughout these years, after the end of Afghan rule (1722-1729) and the appearance of Nader Quli Afshar in 1729 on the Iranian political stage until the death of Nader Shah, the two states were mostly at war, although these relations were sometimes semi-peaceful during the years 1730-1736 and several years after the death of Nader Shah. During this period, the Kurdish tribes and intellectuals living in Kermanshah province, who were under the rule of the Ottoman empire due to its geographical structure and previously defined borders, acted as border guards. Throughout the wars, they supported Shah Tahmasp II, Shah Abbas III, the last heir to the Safavid dynasty, and then Nader Shah Afsar.

Obviously, this unstable situation was the product of the complex and chaotic changes that followed the fall of the Safavid state and the aggressive policies of the Afghans, as well as the consequences of the emergence of Nader Shahs of Afshar who covered the Kurdish areas of East Kurdistan in general and Kermanshah province in particular. In this context, we have tried to focus on the political and military role of the tribes of Kermanshah province in the relations between Iran and the Ottoman Empire during the years (1729-1747) and the reasons that appeared and the development of the large and famous tribes that fought against the Ottomans as a major part of the army of the Iranian state during its establishment. In time of peace, the prominent elite and experienced leaders played a significant role in resolving their problems with the Ottoman Empire as a competent leader on behalf of the Iranian state. We have had to have an objective discussion. In this regard, the research attempts to identify the important aspects of social, political, military and even important personalities and elite and the extent of political domination and identify the tribes and investigate their role in political and military relations between the two states of Iran and the Ottoman Empire during the years (1729-1747).

Keywords: *Relations between Iran and the Ottoman Empire, Velayat of Kermanshah, the Great Tribes of Zangana and Kalhor, Shah Tahmasp II the Safavid, Nader Shah Asfar.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

هەڵوێست و سیاسەتی عوسمانییەکان بەرامبەر بە کێشەی ناوخۆیی عەشیرەتەکانی باشووری کوردستان (١٨٨٠ . ١٩٠٥ز).

پ. هـ. د. ابوبکر دێوانە حمد بالەکی
بەشی زانستە کۆمەڵایەتیەکان- فاکەلتی پەروەردە- زانکۆی سۆران- هەرێمی کوردستان/ عیراق
د. صلاح احمد عثمان
بەشی زانستە کۆمەڵایەتیەکان- فاکەلتی پەروەردە- زانکۆی سۆران- هەرێمی کوردستان/ عیراق

پوختە:

بە درێژای ئەو ماوەیەی عوسمانییەکان لە کوردستان دەسەڵاتدار بوون، لەهەوڵدابوون، عەشیرەتەکانی کورد بێهێزبکەن و بۆ ئەستەنبولی ناوەندی دەسەڵاتیان ملکەچیان بکەن، بۆ ئەمەش جۆرەها سیاسەتیان بەکاردەهێنا، وەك دەستخستنە نێو ململانێی نێوان عەشیرەتەکان و پشتگیریکردنی عەشیرەتێك دژی ئەوەی تر، ئەمەش دەبووە هۆی زیاتر قوڵبوونەوەی ناکۆکی نێوان عەشیرەتەکان و تەشەنەکردنی شەڕەکانیان، لە ئەنجامدا ڕەوشی سیاسی و ئەمنی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئەم عەشیرەتانە ئالۆزی بەخۆیەوە دەبینی و وێرانبوونی ژێرخانی ئابووری و تێکچوونی بارودۆخی کۆمەڵایەتی بەدوایخۆیدا دەهێنا.

ئەم توێژینەوەیە هەوڵدەدات تیشکێکی مێژوویی بخاتە سەر ڕۆڵی دەوڵەتی عوسمانی لە قوڵترکردنەوەی ناکۆکی و شەڕی نێوان عەشیرەتەکانی کورد، بەدیاریکراوی باشوری کوردستان بە ناونیشانی (هەڵوێست و سیاسەتی عوسمانییەکان بەرامبەر کێشەی ناوخۆیی عەشیرەتەکانی کوردستانی باشور ١٨٨٠ -١٩٠٥ز). لەم توێژینەوەیەدا هۆکارەکانی بوونی ناکۆکی لە نێوان عەشیرەتەکان دەخرێتەڕوو، لەگەڵ لێکۆڵینەوە لە ئامانجی دەوڵەتی عوسمانی لە بەشداریکردنی ئەو ململانێیە و کاریگەری ئەو سیاسەتە لەسەر ڕەوشی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی کوردستانی باشور.

ئەم توێژینەوەیە جگە لە پێشەکی و دەرئەنجام، لە دوو بەش پێکهاتووە، بەشی یەکەم بە ناونیشانی (هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لە کێشەی نێوان عەشیرەتەکانی لیوای سلێمانی - کەرکوک) سێ تەوەر لەخۆدەگرێت، لە تەوەری یەکەمدا ئەم بابەتانە خراونەتە بەرباس: ١- ئامانجەکانی دوڵەتی عوسمانی لە دەستوەردانی ناکۆکی نێوخۆیی عەشیرەتە کوردییەکان. ٢- ناکۆکی نێوان زەنگەنە و هەمەوەند. ٣- ناکۆکی نێوان هەمەوەند و جاف. هەرچی تەوەری دووەمە ئەوا ئەم ناونیشانانە لەخۆدەگرێت ١- ململانێی نێوان بەرزنجییەکان و تاڵەبانییەکان. ٢- ناکۆکی نێوان هەمەوند وساداتی بەرزنجە. ناونیشانی بەشی دووەم بریتیە لە (سیاسەت و هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لە کێشەی نێوخۆیی چەند عەشیرەتێکی ناوچەی بادینان) ئەمیش لە دوو تەوەر پێك دێت. تەوەری یەکەم ئەم بابەتانە لەخۆدەگرێت: ١- ململانێی نێوان شێخ محمدی بارزان و عەشیرەتەکانی دەوروبەری. ٢- ناکۆکی نێوان ئەترۆشی و عەشیرەتەکانی تری ناوچەکە. لە تەوەری دووەمیشدا تیشك خراوەتە سەر دەستوەردانی دەوڵەتی عوسمانی لە کێشەی نێوان چەند عەشیرەتەیێکی تری بادینان لەوانە: ١- شەڕی نێوان دۆسکی و ڕێکانییەکان. ٢- شەڕی نێوان بەرواریيەکان و تەیارییەکان.

پەیڤێن سەرەکی: *کورد، عەشیرەت، عوسمانی، باشوری کوردستان. کەسایەتیەکان.*

پێشەکی:

ئاشکرایە لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی کۆمەڵگەی کوردی لە خێڵ و عەشیرەت پێك دەهات، یەکێك لە کێشە هەرە دیارەکانی کارگێڕی دەوڵەتی عوسمانی، هەر لە سەدەی شازدەوە تا ڕووخانی چۆنیەتی مامەڵەکردن بووە لەگەڵ عەشیرەتە کوردەکان، لەم بارەیەوە عوسمانییەکان دووچاری کێشەی زۆر بوونەتەوە، بۆیە جەدەلی چۆنیەتی سیاسەتی ناوەند لەگەڵ عەشیرەتە کوردەکان، بۆتە ڕووبەرێکی فراوان بۆ لێکۆڵینەوەی میژوویی، خۆشبەختانە لەلایەن نووسەر و توێژەران زۆری لەسەر نووسراوە، ئەمەش لەو سۆنگەیەی پەیوەندی نێوان ئەو دوو لایەنە ڕاستەوخۆ کاریگەری بەسەر بونیادی سیاسی - کۆمەڵایەتی - ئابووری - فەرهەنگی کوردستان هەبووە. لەوماوەیەی کوردستان لەژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکاندا بووە، پەیوەندی ناوەند و عەشیرەتە کوردەکان ڕووداو و گۆڕانکاری زۆریان هێناوەتە کایەوە، ئەمەش دەرئەنجامی ئەوەی دەسەڵاتی کارگێڕی عوسمانی هەمیشە هەوڵیداوە عەشیرەتە کوردییەکان ملکەچ بکات و ناچاریان بکات بە یاسا و ڕێسای ناوەند گوێڕایەڵ بن، هەروەك سیاسەتی ئەو دەوڵەتە خۆی بینیوەتەوە لە ڕێگریگردن لە پێشکەوتنی هۆزەکان و فراوانبوونی

سنوريان، ئەمانە و نانەوەی ئاژاوە و تێکدانی پەیوەندی عەشیرەتەکان یەکێکی تر بوو لە سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی، چونکە لەوە تێگەیشتبوون دروست بوونی یەکڕیزی و هەمانەگی لە نێوان عەشیرەتە کوردەکان دەبێتە مەترسی بۆ سەر بەرژەوەندییەکانی، بۆیە لە پێناو مانەوەی دەسەڵاتی خۆی و پاراستنی بەرژەوەندییە ئابووری و سیاسییەکانی، بەو پەڕی تواناوە تێدەکۆشا بۆ ئەوەی بە لاوازی بمێنەوە، یەکێك لە ڕێگاکان بۆ هێشتنەوەیان بە لاوازی بریتی بوو لە دەستێوەردان لە ناکۆکی نێوخۆیی عەشیرەتەکان و چاندنی تۆی ڕق و قینە و گیانی تۆڵەسەندنەوە. لە مەسەلەی هەڵس و کەوت و سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی، بابەتی دەستوەردان لە کێشەی نێوخۆیی عەشیرەتەکانی باشوور، سەرنجی ڕاکێشاین بۆ ئەوەی توێژنەوەیەکی لەبارەیەوە بنووسین بەناونیشانی (هەڵوێست و سیاسەتی عوسمانییەکان بەرامبەر کێشەی ناوخۆیی عەشیرەتەکانی باشووری کوردستان ١٨٨٠ - ١٩٠٥ز).

ئامانج لە هەڵبژاردنی ئەم ناونیشانە بریتیە لە دەرخستنی ڕاستیە مێژووییەکان بە گوێرەی توانا، سەبارەت بە ئامانجەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە دەستوەردان لە کێشەی نێوخۆیی عەشیرەتەکان و ڕێگا و ئامرازەکان بۆ دەست خستنە نێو کێشەکانیان، هەروەها لە پێناو هۆکارەکانی بوونی ململانێی لە نێوان عەشیرەتە ناکۆکەکان و کاریگەری لەسەر کۆمەڵگەی کوردی.

ئەم توێژنەوەیە هەوڵدەدات وەڵامی ئەو پرسیارە بداتەوە ئایا فاکتەرە دەرەکی و ناوەکییەکان چین لە بوونی کێشە لە نێوان عەشیرەتەکان و هەبوونی ناکۆکی لە نێوان عەشیرەتەکان چ دەرفەتێکی داوە بە دەوڵەتی عوسمانی، تاوەکو ئامانجەکانی خۆی جێبەجێ بکات لە باشووری کوردستان.

لە نووسینی ئەم توێژنەوەیە میتۆدی شیکاری بەکارهاتووە، زانیاری و دەقە مێژووییەکانی نێو سەرچاوەکان شیکار کراون و پاشان لێکدانەوەیان بۆ کراوە.

ژمارەیەك سەرچاوە بوونە هۆی دارشتنی ئەو ناونیشانە و لە نووسینی ئەم توێژنەوەیە پشتیان پێ بەستراوە، لەوانە: (مامەڵەی ستراتیژییانەی هۆزی هەمەوەند لە قۆستنەوەی دەرفەتەکانی ململانێ سنوورییەکانی نێوان عوسمانی و ئێرانی) ی (باربارا هێنینگ) و (دەوڵەتی عوسمانی و عەشیرەتە کوردەکان لە باشووری کوردستان ١٨٦٩ - ١٩١٤)ی (خالد مەحمود کەریم).

ئەم توێژینەوەیە جگە لە پێشەکی و دەرئەنجام و پاشکۆکان، لە دوو بەش پێکهاتووە، بەشی یەکەم بە ناونیشانی (هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لە کێشەی نێوان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

عەشـــيرەتەكانى ليواى ســـليْمانى - كەركوك) ســـێ تەوەر لەخۆدەگريْت، لە تەوەرى يەكەمـدا ئەم بـابەتـانە خراونەتە بەربـاس: ١- ئـامـانجەكـانى دوڵەتى عوســـمـانى لە دەستوەردانى ناكۆكى نێوخۆيى عەشيرەتە كوردييەكان. ٢- ناكۆكى نێوان زەنگەنە و هەمەوەنـد. ٣- نـاكۆكى نێوان هەمەوەنـد و جـاف. هەرچى تەوەرى دووەمە ئەوا ئەم ناونيشـــانانە لەخۆدەگريْت ٤- ململانێى نێوان بەرزنجييەكـان و تـاڵەبـانييەكـان. ٥- ناكۆكى نێوان هەمەوند وساداتى بەرزنجە. ناونيشانى بەشى دووەم بريتيە لە (سياسەت و هەڵوێستى دەوڵەتى عوسمانى لە كێشەى نێوخۆيى چەند عەشيرەتێكى ناوچەى بادينان) ئەميش لە دوو تەوەر پێك دێت. تەوەرى يەكەم ئەم بابەتانە لەخۆدەگريْت: ١- ململانێى نێوان شـێخ محمدى بارزان و عەشـيرەتەكانى دەوروبەرى. ٢- ناكۆكى نێوان ئەترۆشـى و عەشـيرەتەكانى ترى ناوچەكە. لە تەوەرى دووەميشـدا تيشـك خراوەتە سـەر دەسـتوەردانى دەوڵەتى عوسمانى لە كێشەى نێوان چەند عەشيرەتەيێكى ترى بادينان لەوانە: ١- شەڕى نێوان دۆسكى و ڕێكانييەكان. ٢- شەڕى نێوان بەرواريەكان و تەيارييەكان.

بەشـى يەكەم: هەڵوێسـتى دەوڵەتى عوسـمانى لە كێشـەى نێوان عەشـيرەتەكانى ليواى سلێمانى . كەركوك.

تەوەرى يەكەم:

١- ئامانجەكانى دەوڵەتى عوســـمانى لە ملكەچكردنى عەشـــيرەتە كوردييەكان و دەستوەردانى ناكۆكى نێوخۆيى:

عوسـمانييەكان هەر لە سـەرەتاى سـەدەى شـازدەمەوە دەسـتيان بە هەوڵەكانيان كرد، بۆ ئەوەى عەشـيرەتە كوردييەكان بخەنە ناو سيسـتەمى كارگێڕى دەوڵەت، بەڵام ئەمە ئاسان نەبوو، لەبەرئەوەى پێكهاتەى سياسى و كۆمەڵايەتى كوردى سترەكتۆرێكى ئـاڵۆزى هەبوو، بە جۆرێك لەگەڵ هيچ ڕژێمێكى بەڕێوەبەرى و كـارگێڕى نەدەگونجا، بۆيە دەوڵەتى عوســـمانى دبووايە ســـيســـتەمێكى كارگێڕى شـــياو لە كوردســـتان پەيڕەوبكات، چونكە كوردسـتان بەگشـتى و باشـوور بە تايبەتى، بەسـەر سـەدان هۆز و عەشـيرەتى پەرش و بڵاو دابەش ببوو، وێڕاى ئەمەش چەند هاوپەيمانيەتى هۆزەكى بەهێز و گەورە بوونيان هەبوو، جگە لەوەش شـــوێنى نيشـــتەجێ بوونى هەندێك لەو هۆزانە ناوچەى سەخت و شاخاوى و دوورە پەرێز بوو، دەوڵەت بە ئاسانى دەستى پێ نەدەگەيشت، يەكێك لە ڕێگاكـانى بەســـتنەوەى عەشـــيرەتەكـان بە ڕژێمى كـارگێڕى دەوڵەت، لكاندنى هۆز و تيرە لاواز و پەرش و بڵاوەكان بە هۆزێكى گەورە و كۆكردنەوەيان لە يەكەيەكى كارگێڕى و بەسـتنەوەيان بە ليوا (سـنجاق)ە نەريتيە عوسـمانييەكان، (بۆ زانيارى دەربارەى ليوا ــ سەنجەق بڕوانە: مراد، ٢٠١٨، ٩٦ ــ ٩٧) بۆيە هەميشە پێويستى بە

خێزانی دەسەڵاتدار و ئاغا و سەرۆک هۆزە گەورەکان هەبووە، بە تایبەتی ئەوانەی مەیلی ئیسلامیێتیان زۆرتر بوو (ئۆزئۆغلۆ، ٢٠١٨، ل١٠٧ ـ ١١٤).

باشووری کوردستان وەک ناوچەیەکی جوگرافی گرنگ، لە قوڵایی ستراتیژیەتی دەوڵەتی عوسمانیدا بوو، ئەمەش لەبەر چەند هۆیەک، لەوانە: بەشێکی باشووری کوردستان هاوسنور بووە، لەگەڵ دەوڵەتی ئێرانی (سەفەوی تا قاجاری) نەیاری دەوڵەتی عوسمانی، ئەم سنورە لە ویلایەتی موسڵ دەستی پێدەکرد، تا بەشی باکووری چیاکانی زاگرۆس، هەروەها لە ڕوویی ئابوورییەوە بایەخێکی زۆری هەبووە، چونکە یەکێک لەڕێگە سەرەکیەکانی نێوان ئەنادۆڵ و ئێران بە باشووری کوردستاندا تێدەپەڕی، بۆیە دەبینین بازرگانەکان لە ئێرانەوە بەرە و خاکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و بەپێچەوانەشەوە هاتووچۆیان بە خاکی باشووری کوردستان دەکرد(هێنینگ، ٢٠١٦، ل١٧) ئەمە جگە لە بوونی دەیان ڕێگەی تری بازرگانی و خاکێکی بەرفراوان بۆ کشتوکاڵ و ئاژەڵداری، ئەوا بۆ کۆکردنەوەی باج و سەرانە خێرێکی زۆری بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەبوو، تەنانەت بەهۆی زۆری باج، هەندێک لە هۆزو و عەشیرەتەکان هەوڵیانداوە خۆیان لە حکومەت دووربخەنەوە و کۆچیان کردووە بۆ ناوچە سەخت و دوورە پەرێزەکان (علیاوەیی، ٢٠٠٤، ل٥) هەروەها لە ڕوویی ئاینییەوە بەشێکی زۆری زیارەتکارانی شیعە لە ئێرانەوە بۆ شارەکانی نەجەف، کەربەلا، کازمیە بە باشووری کوردستا هاتووچۆیان دەکرد (هێنینگ، ٢٠١٦، ل١٧) لەم بارەیەوە شاری خانەقین بە یەکێک لە ڕێگا سەرەکییەکان دادەندرا. لەبەرئەوە ئەو جوگرافییایە گرنگی سیاسی و سەربازی و ئابووری و ئایینی زۆری بۆ عوسمانییەکان هەبوو.

ئامانجێکی تری سەرەکی دەوڵەتی عوسمانی لە ڕێکخستنی عەشیرەتە کوردییەکان بریتی بووە لە ملکەچکردنیان، تاوەکو بۆ خزمەتی سەربازی بەکاریان بێنێت و سوودیان لێوەربگرێت لە جەنگە دەرەکییەکانی، لەلایەکی تر بۆ ئەوەی ئەو هۆزانە لەگەمەی ناوخۆیی بەکاریبێنێت دژی نەیارەکانی، بە تایبەتی بۆ لەناوبردنی دەسەڵاتی ئۆتۆنۆمی عەشیرەتە گەورەکانی وەک هەمەوەند (هێنینگ، ٢٠١٦، ل٧ - ٨) لە میانەی بزوتنەوەی چاکسازی دەوڵەتی عوسمانی لە سەدەی نۆزدە، بە تایبەتی لە سەردەمی سوڵتان (محمودی دووەم ١٨٠٨ ـــــ ١٨٣٩ز) و بە دوواوە، هەوڵدراوە ناوچە سنوورییەکانی عوسمانی/ ئێرانی کۆنترۆڵ بکرێن، ئەمەش لەبەر هۆکاری سیاسیی و ئابووری، بەتایبەتی دوای لەدەستدانی بەشێکی خاکی ئیمپراتۆریەت لە (بەڵکان - بەلقان) بۆیە لەسەردەمی فەرمانڕەوایی (عەبدولحەمیدی دووەم ١٨٧٦-١٩٠٩) ڕژێمی بە مەرکەزیکردنی ناوچەکانی سنورییەکانی عوسمانی - ئێرانی دەستیپێکرد، ئەمەش بۆ زیاتر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

فراوانکردنی سنوری دەوڵەت، بە تایبەتی لە دوا ساڵەکانی سەدەی نۆزدە. ئەمەو گەیشتنی حکومەت بە ناوچە سنورییەکان، وادەکات دامودەزگاکانی دەوڵەت ئاسانتر دەستیان بەو شوێنانە ڕابگات و بە ئارەزووی خۆیان دۆخی کارگێڕی ناوچەکە دابڕێژنەوە، بۆ ئەوەی عەشیرەتەکانیش وەك هاوڵاتی و هاونیشتمانی ناو ئیمراتۆریەکە، سەرژمێری بکرێن و ڕێژەی و باج و سەرانەیان دیاریبکرێت و سەربازگیریشیان لەناو ئەنجام بدرێت بۆ سوپای عوسمانی (هێنینگ، ٢٠١٦، ل١٤ ـ ١٩).

یەکێك لە ئامانجە هەرە سەرەکییەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە دەستوەردان لە کێشەو ناکۆکی نێوەخۆیی عەشیرەتە کوردییەکان، بریتی بووە لە تێکدانی هاوپەیمانییەتی نێوەخۆیی عەشیرەتە گەورەکان، چونکە بوونی هاوپەیمانیەتی گەورە لە نێوانیان مەترسیەکی گەورە بووە لەسەر هەژمونی دەوڵەتی عوسمانی (الدملوجي، ٢٠١٧، ص٧٩) بۆیە دەوڵەتی عوسمانی چاك ئەوەی دەزانی لێدان لە هۆزەکانی کورد و بچوکردنەوەی پێگە و هەژموونیان، واتە لێدان لە یەکڕیزی کورد و پەرتەوازەکردنیان، ئەمەش لە ڕاپۆرتێکی جێگری کۆنسولی بەریتانیا لە دیاربەکر هاتووە کە لە ١٣ ی ئاداری ١٩١٤ بۆ باڵوێزی وڵاتەکەی لە ئیستەنبول بەرزی کردۆتەوە (علي، ٢٠٠٨، ص ١١٠).

دەوڵەتی عوسمانی جۆرەها ڕێگەی تاقیکردۆتەوە بۆ ملکەچکردنی عەشیرەتە کوردییەکان، بە تایبەتی دەسەڵاتی عەشیرەتە گەورەکانی سەر سنوری ئێران، کە لە هەموویان زیاتر خاوەنی ئۆتۆنۆمی بوون (ئۆز ئۆغلۆ، ٢٠١٨، ل١٠٨ - ١١٢) چونکە دەسەڵاتی عوسمانی لە سنوری ئەم عەشیرەتانە لاواز بوو، هەروەها ئەم عەشیرەتانە ڕۆڵی سەرەکیان هەبوو لە شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی باشووری کوردستان، لە نمونەی عەشیرەتی جاف (بڕوانە: فەتاح، ١٩٩٥، ل ٦٨ ــ ٦٩ ــ ٧٠) یەکێك لە سیاسەتەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی پڕچەکردنی هەندێك لە عەشیرەتەکان بوو دژی ئەوەی تر و هاندانیان بۆ ئەوەی شەڕی یەکتر بکەن، هەروەها لایەنگیریکردن و ناردنی هێز بۆ هۆزێك لە دژی هۆزێکی تر، بەمەش تۆی ڕق و قینە و شەڕکردن و تۆڵەکردنەوەی لەنێو ئەندامانی عەشیرەتەکان دەڕواند، کە هەمووی لە دژی ڕەوشی کورد و کوردستان دەشکایەوە و دەبووە هۆی خراپ بوونی دۆخی خەڵك. (لازاریف، ٢٠١٣، ص٦٧) هەروەها لە ڕێگەی پێدانی پلە و پۆست لەو ناوچانەی زۆرینە کوردن، هەندێك لە سەرۆك هۆزەکانی کوردی بەلای خۆیدا ڕادەکێشا، ئەم سەرۆك هۆزانە دەسەڵات و پێگەی بەهێزیان پەیا دەکرد، زۆر جار بە پاڵپشتی دەوڵەت سنوری خۆیان بەهێز دەکرد و دەسەڵاتی خۆیان بەسەر هۆزەکانی دەوروبەر دەسەپاند (الدملوجي و اخرون، ٢٠٠١، ص١٧) ئەم سیاسەتە دەبووە هۆی زیاتر دابەش بوونی کۆمەڵگەی کوردی، بێگومان هێشتنەوەی کوردستان بە لاوازی، ئامانجێکی سەرەکی عوسمانییەکان بووە، لەم بارەیەوە مارك سایکس دەڵێ: دەوڵەتی عوسمانی هەوڵیداوە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

عەشیرەتەکانی کورد بمێنن و یەکنەگرن، بۆ ئەوەی کۆمەڵگەی کوردی پێشکەوتن بەخۆیەوە نەبینێت، چونکە بە مانەوەی ئەم هۆزانە و دابەشبوونیان کورد پێشنەدەکەوت (سایکس، ٢٠٠٧، ص٦).

٢. ناکۆکی نێوان زەنگەنە و هەمەوەند لە کۆتای سەدەی نۆزدە:

لە ساڵی (١٨٧٨) ئەندامێکی عەشیرەتی هەمەوەند لەلایەن عەشیرەتی زەنگەنە کوژرا، ئەم ڕووداوە ناکۆکی خستە نێوان ئەو عەشیرەتە، لە ئەیلولی (١٨٧٩) هەمەوەندەکان بەسەرکردایەتی (جوامێر ئاغا ـ جووکل ١٨١٥ ـ ١٨٨٧ز) هێرشیان کردە سەر (قەرەداغ) و قایمەقامی شارەکەیان کوشت (عەبدوڵا، ٢٠٠٤، ل٢٤) لە ڕاستیدا کوشتنی قایمەقامی قەرەداغ، پەیوەندی بە ناکۆکی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و عەشیرەتی هەمەوەند هەبووە، هەردوو عەشیرەتی هەمەوەند و زەنگەنە لە گوندی (ئیبراهیم خانی)ی قەزای کفری، ڕووبەڕووی یەکتر بوونەوە، لە ئەنجامدا زەنگەنە شکستان خوارد و چوونە ناو گوندی شێخ لەنگەر لە نێوان کەلار و کولەجۆ، هەمەوەند شوێنیان کەوتن، زەنگەنە ناچار بوون داوای هاوکاریان لە حکومەت کرد (زكي، ١٩٥١، ص ١٤٠) لە دیدی عوسمانییەکان هەمەوەند عەشیرەتێکی سەرەڕۆ و لە یاسا دەرچوو بوو، ئەمە دیدە لەوە سەرچاوەی دەگرت، هۆزی هەمەوەند خاوەنی دەسەڵاتێکی نیمچە ئۆتۆنۆمی بووە لە ناوچەی خۆی، دەورێکی باڵای گێڕاوە لە یارمەتیدانی میرانی بابان لەکاتی بوونی کێشەیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، هەروەها وەك عەشیرەتێکی یاخی لە دەسەڵاتی عوسمانی، زۆرکات لە جولانەوەدابوون و ناکۆکیان لەگەڵ والییەکانی عوسمانی هەبووە لە بەغدا و هەمیشە هەوڵیان داوە بەسەر ناوچەی خۆیان باڵادەست بن، وە زۆر جار دەستیان بەسەر پۆستە و کاروانی بازرگانیدا گرتووە. (ئەمین، ٢٠٠٨، ل١٦ - ٢٢، ٥٦ - ٥٨) تەنانەت نووسەرێك پێی وایە هەمەوەندەکان کۆسپێکی سەرەکی بوون لەبەردەم عوسمانییەکان، بۆ پەیڕەوکردنی سیستەمی مەرکەزی لە باشوری کوردستان، چونکە عەشیرەتی ناوبراو زۆر سەرکەوتوو بوو لە بەرهەڵستیکردنی هەوڵەکانی دەوڵەتی عوسمانی، بۆ چەسپاندنی مەرکەزیەت (هێنینگ، ٢٠١٦، ل١٣-١٩) شایەنی باسە جگە لە هەمەوەند، عەشیرەتی گەورەی (جاف)یش، نەچوونەتە ژێر بڕیار و سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی، بۆیە ئیدارەی عوسمانی لە عێراق، بۆ مل پێکەچکردنی ئەم عەشیرەتانە، هەمیشە لە دەرفەت گەڕاوە و جۆرەها ڕێگاشی بەکارهێناوە، لە ناویاندا دوورخستنەوە بۆ دەرەوەی کوردستان، بۆ نمونە دوورخستنەوەی هەمەوەند بۆ شاری (بەنغازی) لە لیبیا (هێنینگ، ٢٠١٦، ل٨) دوای ئەوەی زەنگەنە داوای بەهانەوە چوونی کرد، ڕاستەوخۆ هاتە نێو کێشەکە و پشتگیری

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

زەنگەنەی کرد، بۆ ئەم مەبەســـتە هێزێك كە پێکهاتبوو لە بەتالیۆنێکی پیادە و شەســت ســوار و چل هێســتر و دوو تۆپی بچوك، بەســەرکردایەتی (عبد الله ئەفەندی خانەقی) گەیشـــتە شـــێخ لەنگەر، وێڕای ئەوە قایمقامی کفری بە (٧٥٠) ســـواری عەشـــیرەتەکانی (زەند) و (پالانی) و (تالەبانی) و (باجەلان) هاوکاری هێزەکەی کرد، هێزی عوســمانی هێرشــێکی کت و پڕیان کردە ســەر هەمەوەند، بەڵام ســەرنەکەوتن و هێرشەکەیان بەرپەرچدرایەوە، دەوڵەتی عوسمانی لەبری چارەسەرکردنی ئەو ناکۆکییە، هێزێکی گەورەتری بەسەرکردایەتی (ئەدهەم پاشا)ی فەرماندەی فیرقەی دوازدەی سوپای عوسمانی، کە پێکهاتبوو لە هەشت بەتالیۆن و فەوجێك و نیوی سوارە و یەك بەتالیۆن فەوجی چیایی ناردە ناوچەکە، لەگەڵ ئەوەشدا هەمەوەندەکان هێزەکەیان لە گۆپتەپە (نزیك ناحیەی ئاغجەلەر) گەمارۆدا و خودی ژەنەڕاڵ (ئەدهەم پاشا) یان بەدیلگرت، دوای چەندین مشــت و مڕ و گفتوگۆ، ژەنەڕاڵی ناوبرا و ئازاد کرا و هەمەوەندەکان لەگەڵ ماڵ و منداڵەکانیان کشانەوە بۆ (زەهاو) لەخاکی ئێران (کەریم، ٢٠١٢، ل٢٠١٩ - ٢٠٢٠ ؛ حەسەن، ٢٠١٩، ل٦٦). پاشان هەمەوەندەکان لە زەهاو نیشتەجێ بوون و دەستیان کردەوە بە دژایەتیکردنی دەوڵەتی عوســمانی، دوای ماوەیەك هەردوو دەوڵەتی عوســمانی و قاجاری ڕێککەوتن لەســـەر ملکەچکردنی ئەم عەشـــیرەتە، لەگەڵ ئەوەشـــدا ســـەرنەکەوتن (ئەمین، ٢٠٠٨، ل١٦ ـ ٢٢).

٣. ناکۆکی نێوان هەمەوەند و جاف:

(شـــاتری) یەکێك بووە لە تیرەکانی هۆزی گەورەی جاف، (عەزیز شـــاوەیس) ســـــەرکردایەتی ئەم تیرەیەی کردووە (لە بارەی تیرە و فیرقەکانی هۆزی جاف بڕوانە: حەســـەن، ٢٠١٩، ل٢٤٩ـــــ ٢٩٠). هەر لە نیوەی دووەمی ســـەدەی نۆزدەی زایینی ئەم تیرەیە دەســـــتبەرداری ژیانی کۆچەری بوونە و بوونەتە خاوەنی زەوی و خاکی خۆیان، ئەندامانی ئەم تیرەیە وەك پێویست گوێڕایەڵی فەرمانەکانی (محمد پاشا ـــــ حەمە پاشا ١٨١٤ ـ ١٨٨١ز)ی ســــەرۆکی لقەکانی جاف نەبوونە، لە پێناو لاوازکردنی پێگەی ئەم هۆزە (حەمە پاشــا) لەبن گوێی عوســمانییەکانی خوێند و هانیدان، تاوەکو عەزیز شــاوەیس دەســتگیربکەن، ناوبراو لەم پلانەیدا ســەرکەوت و عەزیز شــاوەیس خرایە زیندان، دوای ماوەیەك مانەوە لەناو زیندان ژەهر خوارد کرا، هەر زوو پەنجەی تۆمەت ئاڕاســـتەی حەمە پاشــا کرا، فارســی کوڕی عەزیز شــاوەیس و کەڕەمی کوڕی ڕایانگەیاند تۆڵەی خۆیان دەکەنەوە، زۆربەی ســـەرۆك تیرەکانی جافیش پشـــتگیری خۆیان بۆ فارس و کەڕەم دووپاتکردەوە، ئەوە بوو لە ساڵی (١٨٨٠) لە چیمەنی برایم سەمین لە گەرمیان دەرفەتیان بۆ ڕەخسا و حەمە پاشایان کوشت،(حەسەن، ٢٠١٩، ل٢٥٦ - ٢٥٧) محمود پاشای کوڕی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

حەمە پاشـــا بڕیاریدا تۆڵەی باوکی بکاتەوە (زەکی، ١٩٣٩، ل١٢٨) پاش ئەو ڕووداوە ئەو تیرانەی جاف، کە بەڵێنیان دابوو بە شـاترییەکان پاشـگەزبوونەوە، بۆیە شـاترییەکان پەنایان بردە بەر هەمەوەندەکان (حەسـەن، ٢٠١٩، ل٢٥٦ ـــــ ٢٥٧) جافەکان داوایان لە هەمەوەندەکان کرد شـاترییەکان بە دەسـتەوە بدەن، بەڵام ئەوان بەم داوایە ڕازی نەبوون، بۆیە شەڕ کەوتە نێوان هەمەوەند و جاف (کەریم، ٢٠١٢، ل ٢٢٠) چەکدارانی فراکسیۆنی سـەرەکی جاف بەسـەرکردایەتی (عبد الرحمن بەگ)ی برای حەمە پاشـا، لە نزیك گل (نزیك قادر کەرەم) ڕووبەرووی شاترییەکان و هەمەوەند بوونەوە، لە ئەنجامدا فراکسۆنی سـەرەکی جاف شـکان، بۆیە (تەقی پاشـا ١٨٨٠ - ١٨٨٧) ی والی عوسـمانی لە بەغدا سـوپایەکی بۆ هاوکاری جافەکان ڕەوانەکرد، شـاترییەکان و هەمەوەند ناچار بوون بە ژن و منداڵەوە، گەرمیانیان بەجێهێشت و بەرە و (جوانڕۆ ـــ زەهاو) کۆچیانکرد و لەوێ نیشتەجێ بوون، پاشان ڕەشماڵی جافە شاترییەکان و هەمەوەندیان تاڵانکرا و سوتێندران، ماوەی دوای دوو مانگ مانەوە هێزەکەی والی عوسـمانی و جافەکان هەوڵیاندا گورزێك لە شـــاترییەکان و هەمەوەند بدەن، بەڵام ســـەرنەکەوتن، چونکە (جوامێر ئاغا)ی سەرکردەی هەمەوەندەکان، ناوەندی دەسەڵاتی خۆی لە زەهاو قایم کردبوو، و شکستی بە نەیارەکانی هێنا (سۆن، ل٥٤ -٥٥؛ حەسـەن، ٢٠١٩، ل٢٥٦ - ٢٥٧ ؛ کەریم، ٢٠١٢، ل٢٢٠؛ البرواري، ٢٠٠٩، ص٢٤٠) دەسـتوەردانی والی عوسـمانی و پاڵپشـتیکردنی هۆزی جاف، لە پاڵ ئەوە بووە، گرژی و ناکۆکی توند لە نێوان هەمەوەند و دەسەڵاتی عوسمانی هەبووە، ئەمە جگە لەوەی سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی بریتی بووە، لە قۆستنەوەی دەرفەتەکان بۆ پەیڕەوکردنی سیاسـەتی (پەرتکە و زاڵ بە) لەپێناو سەرکەوتن بەسـەر عەشیرەتەکانی کورد.

تەورەی دووەم:

١. ناکۆکی نێوان بەرزنجییەکان و تاڵەبانییەکان:

سـەبارەت بە شـەڕی نێوان ئەو دوو عەشـیرەتە، لە ڕاپۆرتێکی ئاسـایشـی ناوخۆیی هەردوو ویلایەتی بەغدا و موســـلدا، کە لە (تشـــرینی یەکەمی ١٨٨٦) بۆ ئیســـتەنبۆل بەرزکراوەتەوە هاتووە، لە دەوروبەری کەرکوك شـــەڕ کەوتۆتە نێوان بەرزنجییەکان و تالەبانییەکان (بڕوانە: مراد، ٢٠٠٥، ص٢٩ ــ ٣٠) هۆکاری سەرهەڵدانی ناکۆکی لەنێوان ئەم دوو عەشـیرەتە ئاینییە، لە ڕاپۆرتێکی (ئیسـماعیل حەقی) کاربەدەسـتی چاکسـازی کەرکوك دەردەکەوێت، کە ســـاڵێك دواتر بۆ ناوەند نێردراوە، تیایدا ئاماژە بەوە کراوە هۆکاری شـەڕەکە بریتی بوو لە کوشـتنی (شـێخ عەبدولسـەمەد تاڵەبانی) بەدەسـتی بەرزنجییەکان (مراد، ٢٠٠٥، ص٣٨) هەرچەندە شـێخ سـەعیدی بەرزنجی و زۆربەی ئەوانەی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

لەم ڕووداوە تیوەگلابوون، لەگەڵ چوار کەس لە تاڵەبانییەکان لەلایەن دەسەڵاتدارانی ویلایەتی موسل دەستگیرکران، لەگەڵ ئەوەشدا حکومەت نەیتوانی ئاژاوەکە بن بڕ بکات، هێرش و پەلاماری بەرزنجییەکان بۆ سەر تاڵەبانییەکان بەردەوام بوو، لەو لاشەوە شێخ سعید هەوڵی دەدا لە زیندان خۆی ڕزگار بکات، لەو کاتەدا شێخ حسنی بەرزنجی بە پێنج سەد کەسەوە هێرشی کردە سەر شێخ مەعروفی تاڵەبانی لە کەرکوك، هەمەوەندییەکان ئەم ڕەوشەیان قۆستەوە پەلاماری گوندەکانی دەوروبەری کەرکوکیان داو تالانیان کرد. ئەگەرچی ئیستەنبول ئاگاداری ئەم ڕووداوانە بووە، بەڵام بەهۆی پێگەی ئایینی هەردوو عەشیرەتی بەرزنجی و تاڵەبانی هیچ هەڵوێستێکی توندی نەنواند، بە تایبەتی بەرزنجییەکان پێگەیەکی بەرزیان لای سوڵتان هەبوو، بۆیە پەلەیان نەکرد بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە (Gökhan Çetinsaya:op.ct.p75 - 77) بەڵام دوای سەرهەڵدانەوەی کێشەکە و ئاڵۆزبوونی لە ساڵی (١٨٨٧) بابی عالی بۆچوونی خۆی گۆڕی و لیژنەیەکی بە سەرۆکایەتی (ئیسماعیل حەقی پاشا)ی فەرماندەی گشتی هێزە چەکدارەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، بۆ کەرکوك نارد، بابی عالی لیژنەکەی ئاگادارکردەوە بەرزنجییەکان بنەماڵەیەکی بێگەردن (سلالة الطاهرة) و داواشیان لێکرا ڕەچاوی پێگەی بەرزی ئایینیان بکرێت و لەسەر بنەمای ماف و دادپەروەری ئەم کێشەیە چارەسەربکەن، هەروەها لە بابی عالیەوە بە ئیسماعیل حەقی ڕاگەیەندرا، پێویستە دوای گەیشتن بە شوێنەکە دادگایەکی سەربازی بەسەرۆکایەتی خۆی پێکبهێنێت و تاوانبارەکان سزابدرێن(مراد،٢٠٠٥، ص٣٠ ـ ٣٨).

لەو ڕاپۆرتەی لیژنەکە بۆ دەوڵەتی ناوەند بەرزی کردۆتەوە دەردەکەوێت ڕەوشی سیاسی ناوچەکە بەهۆی شەڕی نێوان ئەو دوو عەشیرەتە نائارام بووە، بۆیە باری نائاسایی ڕاگەیاندراوە. پاش ئەوەی لێژنەکە دەستی بە پشکنین و لێکۆڵینەوە کرد، بڕیاردرا بۆ بنبڕکردنی کێشەکە ئەوانە سزابدرێن کە ڕاستەوخۆ دەستیان لە کێشەکە هەبووە، لەم سۆنگەیەوە دادگا بڕیاری زیندانی بۆ سێ کەس دەرکرد، کە ڕاستەوخۆ بەشداربیوون لە کوشتنی شێخ عبد الصمد تالەبانی، جگە لەوەش ژمارەیەکی تری لە بەرزنجییەکان و تاڵەبانییەکان ئەوانەی تەقەیان کردبوو خستە زیندان (سۆن، ٢٠٠٧، ل٧٥). لە کێشەی نێوان بەرزنجییەکان و تاڵەبانییەکان، دەوڵەتی عوسمانی بە هەستارییەوە مامەڵەی کردووە، لە بری دەستوەردان بە هێزی سەربازی و پاڵپشتیکردنی یەکێك دژی ئەوەی تر، لە ڕێگەی پێکهێنانی لێژنە و دادگا، کێشەکەی چارەسەر کردووە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بوونی هێز و پێگەی ئەم دوو بنەماڵەیە لەناو کۆمەڵگەی کوردی ئەوکات.

٢ . ناكۆكی نێوان هەمەوند وساداتی بەرزنجە.

ناكۆكی نێوان هەمەوەند و بەرزنجە، مێژوویەكی كۆنی هەبووە، هەروەك لە بەڵگەنامەیەكی عوسمانیدا، كە لەبنچینەدا ڕاپۆرتی فەرمانبەرێكی عوسمانیە، لەحوزیرانی ساڵی (١٩٠٥) دانووسراوە، ئەوە پشتڕاست دەبێتەوە (كەریم، ٢٠١٢، ل١٠٥) بەگوێرەی بەڵگەنامەیەكی تری عوسمانی سەرچاوە و هۆكاری شەڕەكە لەسەر زەوی و زار بووە، ئەمەش دوای ئەوەی (هەمەوندەكان) بۆ زەهاو دوورخراونەتەوە، دا شێخ سەعیدی بەرزنجە هەڵساوە بە كڕینی هەندێ زەوی و زاری بێ تاپۆ، لەوانەی كە حكومەت فرۆشتوویەتی، بەڵام كاتێك هەمەوەندییەكان بۆ زێدی خۆیان گەڕاونەتەوە، لەو زەویانە دەستیان بە كشتوكاڵكردن كردووە، بەهۆیەوە لەنێوان ساداتی بەرزنجە و هەمەوەندەكان ناكۆكی سەریهەلداوە، لە ئاكامدا لە ناكۆكییە (سەید نوری سەید حەسەن كانی كوالی) كوژراوە، ئەمەش ناكۆكی هەردوولای قوڵتر كردۆتەوە. بۆ تۆلەسەندنەوە (شێخ محمودی شێخ سەعید) و (شێخ سعیدی گۆپتەپە) و چەند ساداتێكی دیكە لەگەڵ لقەكانی (تەرخانی) و (ڕوغزایی) لە عەشیرەتی (جاف) كۆبوونەوەیەكی گەورەیان بۆپرسی پەلاماردانی (هەمەوەندەكان) سازكرد، لەئەنجامدا بەرزنجەییەكان هێزێكی گەورەیان ئامادەكرد، كە لە نزیكەی (هەزار) پیادە و سوارە پێك دەهات، ئەوەبوو بەسەرۆكایەتی شێخ مەحمود چوونە گوندی (داریكەلی) هەرچی (شێخ سەعید)ی بەڕێوەبەری ناحییەی (قەرەداغ) كە یەكێك بوو لەخزمەكانی شێخ، ئەوا نزیكەی (٢٠٠) كەسی كۆكردۆتەوە و ڕەوانەی هەمان گوندی كردن، لەسەر داوای خەڵكی ناوچەكە، حكومەتی عوسمانی لە ڕێگەی (موستەفا ئەفەندی) ی بەگ باشی (مقدم) مەفرەزەیەكی سەربازی نارده (داریكەلی) و هەوڵێكی زۆری لەگەڵ شێخ محمود دا، تاوەكو شەڕ ڕوونەدات، بەڵام هەوڵەكانی بێئاكام بوون، بۆیە گەڕایەوە چەمچەماڵ تاوەكو هێزی زیاتر بۆ شوێنی ڕووداوەكە ببات، تا گەڕایەوە، هەردوولایەنی ناكۆك لە گوندی (بەگەجانی)ی سەر بە (بازیان) تێكگیران و (شێخ نەجمەدینی برای سەید نوری) كوژرا، هێزەكەی (موستەفا ئەفەندی) بە پەلە گەڕانەوە شوێنی شەڕەكە، دوای هاوار و بانگێكی زۆر بۆ وەستاندنی شەڕ، ناچار بوو هێزی بەكارهێنا، چونكە لایەنەكان گوێیان بە داواكارییەكانی بەگ باشی نەدا (علي، ٢٠٠٣، ص ٢٠٣ ــــ ٢٠٥). وێڕای ئەوەی كاربەدەستەكانی لۆكاڵی داوای بەكارهێنانی هێزیان لەدژی شێخ سەعید كرد و داواكەش لەلایەن (سەدری ئەعزەم)ەوە هەمواركرا، بەڵام خودی سوڵتان داواكەی پەسەند نەكرد و گووتی، ئەم چەشنە مامەڵە لەگەل ویستی ئیمپراتۆریەتدا ناگونجێت. بێگومان ئەم هەڵوێستە وەك پێشتر ئاماژەی بۆكرا،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێكۆڵینین كوردی

پەیوەندی بەو پێگە گرنگەوە هەبوو کە، شێخانی بەرزنجە لای سولْتانی عوسمانی هەیانبوو، لەئاکامیشدا ئەم هەلْوێستە ڕەنگدانەوەی لەسەر ئاستی ڕووداونەکان هەبوو، چونکە پاش ئەم بڕیارەی سولْتان، بەگ باشی (موستەفا ئەفەندی) ئاگادارکرایەوە، کە بەکارهێنانی هێز لەدەرەوەی سنووری دەسەلاتی ئەودایە و پێویستە سوپاکەی بگەڕێنێتەوە چەمچەماڵ، لەولایەوە ساداتی بەرزنجەیە، ئەم جارەیان لەشکرێکی نزیکەی (١٥٠٠ تا٢٠٠٠) کەسیان لەعەشیرەتەکانی: جاف، بشدەر، باجەلان، شوان، شێخ بزێنی و جەباری کۆکردەوە، بە بیستنی ئەم هەواڵە هەمەوەندەکان گوندەکانی بازیانیان چۆلکرد و چوون بۆ نزیک کەرکوك، لەوکاتەدا دەسەلاتدارانی ناوچەکە داوایان لە بەرزنجیەکان کرد شەڕ ڕابگرن، بەلام بێ سود بوو، تەنانەت ئاگادارکردنەوەی خودی سولْتان (عبد الحميد) نەبووە هۆی وەستانی ئالۆزییەکان، هەر رۆژێك دوای ئەو ئاگادارکردنەوەیە، لەشکری سادات لە (داریلکەلی)یەوە پەلاماری گوندەکانی هەمەوەندیاندا و تالانیان کردن، گوندەکانیش بریتی بوون لە (سورتکە، ئەڵلایی، بازیان ، سەروچاوە، کلاشکەران، جولومەک، ئەحمەدە ڕەش. هەمەوەندەکان بۆ ڕاگرتنی شەڕ و پێکدادان، لەڕێگەی (تۆفیق بەگ)ی فەرماندەی ئۆردووی سەربازی بازیانەوە، ئامادەی خۆیان بۆ جێبەجێکردنی داواکارییەکانی ساداتی بەرزنجە خستەڕوو، بۆ ئەو مەبەستەش موتەسەریفی سلێمانییان ئاگادارکردەوە، بەلام بێسود بوو، لە کۆتایدا کۆششەکانی فەرماندەی نێوبراویش بۆ ڕێگریکردن لە پەلاماری سادات هیچی لێنەکەوتەوە. بەهەرحاڵ لەکاتێکدا لەشکری سادات خۆیان بۆ پەلاماردنی چەمچەماڵ سازدابوو، لە ٢٥ی حوزیران، نزیکەی (٤٠) سوارەی هەمەوند ڕووبەڕووی سوارەکانی (ڕوغزایی) و (گەلا لی)بوونەوە، لەئاکامدا سەرۆکی ڕووغزایی کوژرا و چەند کەسێکی تر بریندارببوون، هەرلەوماوەیە دا نزیکەی (٢٥٠) سوارە لە هەمەوەندی پیربادی و موزەفەری چوونە نێو شەڕەکە، دەرئەنجام لەشکری سادات بەناچاری بەرەو (داریکەلی) پاشەکشێیان کرد، بۆ پاسەوانیکردنی بەر و بوومە کشتوکاڵییەکانیان و هەر پرۆسەیەکی تۆلەسەندنەوە، داوای هاوکاریان لەسوپای عوسمانی کرد، بەلام سوپا ئەم داواکارییەی جێبەجێنەکرد، چونکە دەسەلاتدارانی عوسمانی لەو باوەڕەبوون، هەمەوەندەکان ناتوانن تۆڵە لەخودی شێخ بکەنەوە، بۆیە (شێخ مەحمودی شێخ سەعید) و(شێخ سەعیدی بەرێوەبەری قەرەداغ) بۆ ئەو مەبەستە لەگەڵ چەند سەد کەسێکدا لەناوچەکەدا ماونەتەوە (کەریم، ٢٠١٣، ل٢٤٨.). دوای چوارمانگ لەو ڕووداوانە، بە بڕیاری حکومەت چەند ئەندامێکی بنەماڵەی بەرزنجی گیران ودرانە دادگا، بەلام پاشان هەموویان لەلایەن سولْتانەوە بەخشران، دیسان بەهۆی ئامادەنەبوونیان لە دادگا، فەرمانی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

گرتن بۆ هەندێکی تر لە بەرزنجییەکان دەرچوو، بەڵام ئەوانیش لەشوباتی ساڵی ١٩٠٦ لەلایەن سوڵتان فەرمانی لێخۆشبوونیان بۆدەرچوو (Gökhan Çetinsaya: op .ct. p85)

بەشی دووەم: سیاسەت و هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لە کێشەی نێوخۆیی چەند عەشیرەتێکی ناوچەی بادینان.

تەوەری یەکەم:

١. مللانێی نێوان شێخ محمدی بارزان و عەشیرەتەکانی دەوروبەری:

ژمارەی مورید و لایەنگرەکانی تەکیەی بارزان لە سەردەمی شێخ محمدی کوڕی شێخ عبد السلامی بارزانی (١٨٣٧ - ١٩٠٣) کە شوێنی باوکی گرتبوویەوە زیاتر بوون (غەفور، ١٩٩٥، ل٥٣ - ٥٤) لە ڕاستیدا ئەوەی زیاتر پێگە و ناوبانگی شێخ محمدی زیاتر کرد، بریتی بوو لە شکستی شۆڕشی شێخ عوبید اللەی نەهری) و دوورخستنەوی بۆ حیجاز لە ساڵی (١٨٨٠)، دوای ئەو ڕووداوە دەسەڵاتی شێخ محمد لای ئاغاکانی عەشیرەتەکانی ناوچەکە لەوانە (مزوری ـــ شێروانی ـــ زێباری) بووە ئەمری واقع، لە ماوەیەکی کەم ژمارەی موریدەکانی گەیشتە پێنج هەزار کەس، ئەمانە بەڵێن و وەفاداریان بۆ دووپاتکردەوە و دەستیان بە کڕینی چەك و کەرستەی جەنگی کرد و بانگەشەی ئەوەیان دەکرد پێویستە شێخ محمد ببێتە خەلیفە، لەشکری شێخ محمد بە دوو لقەوە بەرە و موسل هەنگاویان نا، لەڕێگادا پەلێك پەلاماری ئاکرێ و پەلێکی تر پەلاماری ڕەواندزیاندا و قایمقامی ئەو دووشارەیان گرت و تێر لێدانیان کردن، هەواڵ گەیشتە سالح زەکی پاشای والی موسل و ڕێکاری پێویستی گرتە بەر، پاشان لە ڕێگەی پیلانێك شێخ محمد دەستگیرکرا و خرایە زیندانێك لەسەر ڕووباری دیجلە، پاشان خۆی ڕزگار کرد و گەڕایەوە بارزان، دوای سێ چوار ساڵ کارکردن بە نهێنی، جارێکی تر دەسەڵاتی شێخ محمد بوژایەوە، ئەم جارە ترسی خستە دڵی شێخ محمد صدقی نەهری کوڕی شێخ عوبید اللەی نەهری، کە لە ساڵی (١٨٨٣ز) شێخایەتی نەهرییەکانی وەرگرتبوو، ئەو کە خاوەنی چەك و جبەخانەیەکی گەورە بوو (Mark Sykes,1915, p 434 – 435) پەلاماری بارزانی دا، شێخ محمد بارزانی بۆ ڕەواندوز ڕایکرد، والی عوسمانی لە موسل هاتە نێو کێشەکە و شێخ محمدی گەڕاندەوە بۆ بارزان و هیزەکەی شێخ محمد صدیق لە ناوچەکە دەرکران (نیکیتن، ٢٠٠٤، ل٤٢ ـ ٥٠).

لەسەردەمی شێخ محمد بارزانی، ناکۆکی لە نێوان دەسەڵاتی ئایینی (المشیخة) بارزانی لەگەڵ شێخانی نەهری و شێخانی ئاینی سورچی لە (بجیل) و

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

ئەرستۆقراتیەتی ئاغایی زێبارییەکان سەریهەڵدا (اسـسـرد، ۲۰۰۸، ص۱۳۱) چونکە ئەو لایەنانە کە سنوری جوگرافیان بەسەریەکەوە بوو، لە هەوڵدابوون هۆز و تیرە کوردییەکانی ناوچەی خۆیان و دەوروبەریان بەلای خۆیان ڕابکێشن، تاوەکو پێگە و هێزی خۆیان قایمتر بکەن، بۆیە هۆکاری لاوەکی دەبووە هۆی سەرهەڵدانی شەڕ و کوشتاری خوێناوی لە نێوان ئەم لایەنانە (البارزاني، ۲۰۱۸، ص۱۱۵ .)

لەم سۆنگەیەوە شێخانی بارزان ویستیان هەبوو، مورید و لایەنگری خۆیان لە ناو هۆزەکانی دەوروبەر زیاتر بکەن (اسـسـرد، ۲۰۰۸، ص۱۳۱) ، بۆیە لەسەر دەسەڵات و بەڕێوەبردنی دەڤەری بارزان لە ڕوویی سیاسی و ئایینی و ئابووری و کۆمەلایەتی، ناکۆکی فەتاح ئاغا و شێخ محمد تا دەهات قوڵتر دەبوو، لە دەوروبەری ساڵی (۱۸۸۵) جوەکانی بارزان پەنایان بردە بەر شێخ محمد، تاوەکو لە ستەمی ئاغای زێبارییەکان ڕزگاریان بکات، چونکە وەك گێرەرەوەکان گێڕاویانەتەوە بەناچاری دەخرانە بەر بەرژەوەندییەکانی ئاغاکانی زێباری و کاریان پێدەکرا و زۆرینەی داهاتیان لێ دەسەندرا، ئەم ڕووداوە شێخ محمدی هێنایە سەر ئەو باوەڕەی پێویستە خەبات بکات بۆ لەناوبردنی ڕژێمی دەرەبەگایەتی ئەگەر چی لەو کاتدا ئەو توانا و هێزەشی نەبوو، شێخی بارزان بە فەقێ عبد الرحمن دلانی گووت: ((**هیچ بیانوێك نیە تا لەو ستەمە بێدەنگ بین، پێویستە شتێك بکەین بۆ ڕاگرتنی**)) فەتاح ئاغای زێباری لە مەبەستی شێخ تێگەیشت، بۆیە جارێکی تر پەنای بردەوە بەر دەولەتی عوسمانی و بە والی موسلی ڕاگەیاند شێخ محمدی بارزان خەڵك لە حکومەت هاندەدات و داوایان لێدەکات بۆ دەوڵەت سەربازی نەکەن، هەروەها موریدەکانی بە ڕۆحێکی دوژمنکارانە پەروەردە دەکات پێویستە سنورێکی بۆ دابندرێت، والی موسل شێخی بارزانی بۆ موسل بانگ کرد و فەرمانی پێکرد لەو شارە بمێنێتەوە و مانەوەی ناچاری بەسەردا سەپاند، بەمەش مورید و لاینگرانی شێخ کەوتنە خۆ و خۆیان گەیاندە موسل، لەوێ داوای ئازادکردنی شێخیان کرد، بەلام والی موسل بە فێل و هەڵخەڵەتاندن زۆربەیانی دەستگیرکرد و سەربازیکردنی بەسەردا سەپاندن، ماوەیەك شێخ لە موسل مایەوە بەبێ ئەوەی والی لێپێچینەوەی لەگەڵ بکات، لە کۆتایدا شەوێك شێخ محمد توانی بە نهێنی خۆی ڕزگار بکات و گەیشتەوە بارزان، حکومەتیش هیچ هەنگاوێکی نەنا و بەبێ دەنگ مایەوە، بێدەنگ بوونی عوسمانییەکان لە ڕووداوی خۆ ڕزگارکردنی شێخ محمدی بارزان، ڕەنگ بێت بۆ ئەوە بگەڕێتەوە، پێیان وابووە ئەگەر بلاوبێتەوە ئەوا بە خراپ بەسەر لایەنی کارگێڕی حکومەت دەشکێتەوە. ئەم ڕووداوانە ڕق و قینەی موریدانی شێخی لەبەرامبەر ئاغاکانی زێباری زیاتر کرد، زێبارییەکان کۆبوونەوەیەکی بە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

پەلەیان بەست و بڕیاریاندا شێخ محمد بکوژن، ئەوە بوو ئەم ئەرکەیان خستە ئەستۆی (ابراهیم ئاغا هرنی) لە ساڵی (١٨٨٦) بە هێزێکەوە هێرشی هێنایە سەر بارزان بەڵام شکستی خوارد، لەگەڵ ئەوەش شێخ محمد هەستی بەوە کرد مانەوەی لە ناوچەی (بەرۆژ) ژیانی دەخاتە مەترسی، بۆیە هاتە ناو شێروانییەکان و لە گوندی (بیێ) ماوەی نۆ ساڵ بە ڕێز و شکۆوە مایەوە، لەو ماوەیەدا موریدانی شێخ دووچاری ئازار و مەینەتی زۆر هاتن، بە هاندانی ئاغاکانی زێباری والی موسل موریدانی بارزانی ناچار بە سەربازی زۆرەملێ دەکرد، بۆیە (البارزاني، ٢٠١٨، ص ٨٣ ــــ ٩٣) لە ساڵی (١٨٩٠) أحمد ئاغای بێرسیاڤی ــــ شێروانی شوێنی سلطان ئاغای باوکی گرتەوە بۆ سەرکردایەتی کردنی شێروانییەکان، أحمد ئاغا موریدی شێخی بارزان بوو، ئەمەش لەبەرژوەندی بارزانییەکان شکایەوە، چونکە ئەمە وایکرد شێروانییەکان بە تەواوی بێنە ناو حەلقەی ئایینی بارزانییەکان، ئەمە جگە لەوەی گەردییەکان و بەرۆژیەکان هاتنە نێو هاوپەیمانییەتی ئایینی بارزان، بەمە هێزی شێخ محمد زیادی کرد، لە ساڵی (١٨٨٩) ڕێککەوتن لەسەر دانانی سنورێك بۆ ڕژێمی دەرەباگەیەتی، لە ساڵی (١٨٩١) موریدانی شێخ هێرشیان کردە سەر کۆشکی فەتاح ئاغا لە گوندی (لاتکا)ی ناوچەی (بەرۆژ) فەتاح ئاغا خۆی پێنەگیرا و ڕوویکردە گوندی (سیریێ) چەکدارانی شێخ نەوەستان، فەتاح ئاغایان بۆ گوندی (باز) دەرپەڕاند، زێبارییەکان لەوێش خۆیان ڕانەگرت و بە ناچاری ناوچەی بەرۆژیان بەجێهێشت، بەمەش ڕێگە بۆ شێخ محمد خۆش بوو گەڕایەوە بارزان، (البارزاني، ٢٠١٨، ص ٩٩ ـ ١٠٥)

دوای ئەوەی لەسەر کێشەیەکی کۆمەڵایەتی شەڕ کەوتە نێوان شێخ محمدی بارزان و شێخ محمدی کوڕی شێخ احمدی سورچی، سورچییەکان چەندین جار هەڵیان کوتایە سەر گوندەکانی بارزان، لە کاردانەوەدا بارزانییەکان لە ساڵی (١٨٩٢) هێرشیان بردە سەر (کەلات) و (بجیل)، شەڕێکی سەخت ڕوویدا، لە ئەنجامدا بیست و دوو کەسی بارزانی کوژران، لە بەرامبەردا بارزانییەکان شێخ قەیومی کوڕی شێخ محمدی سورچیان دەستگیرکرد و بۆ بارزانیان برد، بەڵام لە ساڵی (١٨٩٣) ئازاد کرا (بۆ وردەکاری ئەم ڕووداوانە (بڕوانە: البارزاني، ٢٠١٨، ص١٢٠ - ١٣١) لە شەڕی سورچی و بارزانییەکان فەتاح ئاغای زێباری لایەنگری سورچییەکانی کرد و شەڕکەرەکانی لە هاوینی ساڵی (١٨٩٣) شان بەشانی سورچیەکان هێرشیان کردە سەر دانیشتوانی گوندی (صفتی) کە لایەنگری شێخ محمدی بارزان بوون، هێرشبەرەکان مەڕ و ماڵاتی دانیشتوتنی ئەو گوندەیان تالانکرد، لە ڕاستیدا فەتاح ئاغا لە بەرامبەر کشانی هەژموونی شێخ محمدی بارزان هەستی بە دڵەڕاوکێ کرد و وەك مەترسی بۆ سەر دەسەڵاتی خۆی لێکیدایەوە،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

چونکە پێشتر دەرکەوتنی شێخانی بارزان، بەشی زۆری گوندەکانی دەڤەری بارزان لە ژێر دەستی ئەودا بوون (بۆ وردەکاری بڕوانە، البارزاني، ٢٠١٨، ص٨٥ - ٨٦) بەڵام بە دەرکەوتنی شێخانی بارزان بەرە بەرە دەسەڵاتی کەم دەبوویەوە، چونکە موریدانی شێخی بارزان بە تەواوی گوێڕایەڵی شێخەکانیان دەکرد و باوەڕیان وابوو گوێڕایەڵی شێخ لەسەروی گویڕایەڵی هەموو کەسێکی ترەوەیەوە، ئەمەش نەك هەر بۆ فەتاح ئاغای زێباری، بەڵکو بۆ شێخی نەهری و شێخەکانی سورچی جێی مەترسی بوو، چونکە لەدەستدانی گوێڕایەلی عەشیرەتەکانی بارزان لە دەستچوونی دەسەڵاتی سیاسی و جوگرافیاو داهاتێکی زۆر بوو، بۆیە زێبارییەکان و سورچیەکان خۆیان گەیاندە شێخ محمد صدقی نەهری، تا بەرەیەك لە دژی بارزان دروست بکەن، لەویێ بەشێخی نەهریان ڕاگەیاند، شێخ محمدی بارزان ستەم و زۆرداری زۆر لە ناوچەکە ئەنجام دەدا، شێخی نەهری کە لە بڵندبوونی پێگەی شێخی بارزان نیگەران بوو، بەدوای شێخی بارزانی نارد، ئەگەر چی پیاوانی نزیك لە شێخ ئامۆژگاریان کرد نەچێت، بەڵام لە کۆتایدا شێخ محمد داواکاری شێخی نەهری جێبەجێ کرد و چووە گوندی نەهری، لەویێ لەلایەن شێخی نەهری ڕادەستی دەوڵەتی عوسمانی کرا و دەسەڵاتدارانی عوسمانی وەها تێگەیاند، کە شێخ محمد کەسێکی خوێنڕێژ و ستەمکار و تێکدەرە، شێخ لە (بەدلیس) زیندانی کرا (البارزاني، ص١٣٢ - ١٣٨) ئەگەر لەم ڕووداوانە ورد بینەوە دەردەکەوێت سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی بریتی بووە لە ڕێگریکردن لە بەهێزبوونی سەرۆکی هۆزێك یان ڕێچکەیەکی ئایینی لەسەر حیسابی ئەوەی تر، هەروەها هەوڵێداوە هاوسەنگی هێزی عەشیرەتەکان ڕابگرێت، تاوەکو هیچ عەشیرەتێك نەبێتە مەترسی بۆ سەر بەرژەوەندییەکانی دەوڵەت، ئەوی بەڵگەیە بۆ ئەمە لە بەهاری ساڵی (١٨٩٤) دەوڵەتی عوسمانی شێخی بارزانی ئازاد کرد و گەڕایەوە بارزان. ئەمە پەیامێك بووە بۆ شێخی نەهری تاوەکو بزانێت لە بەرژەوندی دەوڵەتی عوسمانیدا نییە، هیچ سەرکردیەکی کورد پێگەی خۆی ئەوەندە قایم بکات بتوانێت مەترسی بخاتە سەر ناوچەیەك لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەت، بەتایبەتی لەو کاتدا ڕژێمی کارگێری دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی کێشەی دەرەکی و ناوەکی دووچاری لاوازی ببوو، ڕێگەی نەدەدا هیچ هێزێکی ناوەخۆ لەسەر حیسابی دەوڵەتی عوسمانی دەسەڵاتی خۆی فراوان بکات و زیاد لە پێویست سنوری خۆی فراوان بکات، شێخ محمد بەهێزەوە گەڕایەوە بارزان، وەك تەحەدایەك لە بادینان سەردانی چەند سەرۆك هۆزێکی کرد، مورید و لایەنگرانی شێخ لە ڕێوڕەسمێکی گەورە پێشوازیان لە شێخ کرد، ئەم ڕووداوانە بوونە هۆی زیاتر بوونی ئالۆزییەکانی نێوان نەهری ـــ زێباری ـــ سورچی لەگەڵ بارزان، لە هاوینی ساڵی (١٨٩٥)

شـــێخ محمد صـــــدقی نەهری هاوپەیمانیەتێکی گەورەی دژی بارزان دروســــتکرد لە هۆزەکانی (زێباری ــ سورچی ــ ڕێکانی ــ برادۆست ــ هۆرەمار (ئۆرەمار) ــ هۆزەکانی شـــەمدینان) ئەمە جگە لە چەند ئاغایەکی تری مزوری و شـــێروانی نەیاری بارزان، ئەوە بوو بە لەشـکرێکی گەورە هێرشـیان کردە سـەر دەڤەری بارزان، شـێخ محمد ناچار بوو ڕووبکاتە ڕەواندوز، چەکدارانی هۆزەکانی هاوپەیمان گەیشـــتنە گوندەکانی بارزان و دەستیان بەسـەردا گرت، پاشان شێخ محمد صدقی، بۆ بەڕێوەبردنیان نوێنەرەکانی خۆی نارده گوندەکانی دەڤەری بارزان، ئەم داگیرکردنە تا ســــاڵی (١٨٩٥) بەردەوام بوو، لەو ســـاڵەدا ناکۆکی کەوتە نێوان هاوپەیمانان لەســـەر دابەشـــکردنی داهات و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی لەوەڕگاکانی ناوچەکە، جگە لەوەش زێباری و سورچییەکان لە دەسەڵاتی شێخ محمد صدقی کەوتنە گومان و ترس، بە باشیان زانی هێزەکەی لە سنوری خۆیان دووربخەنەوە. لەولاشـەوە هێزێکی شـێخی بارزان بەسـەرکردایەتی (حاجکی جەمی) و (فقی عبد الرحمن) و (سـلیمان وسـمان پاشـا) هێرشـیان کردە سـەر دەڤەری بارزان، بۆ دەرکردنی هێزی شـــێخی نەهری و هاوپەیمانەکانی، بەڵام دوای چوار هەفتە لە شـــەڕی بەردەوام هیچ ئەجامی نەبوو (بارزانی، ص١٣٢ - ١٤٧) بۆیە شـــێخی بارزان داوای لە والی موســـل کرد هێزی نەهری لە بارزان دەربکات، تاوەکو کۆتای بە شـــەڕەکە بێت، والی عوســـــمانی نـامەیەکی ئـاگـادار کردنەوەی بۆ شـــێخی نەهری نـارد و داوای لێکرد هێزەکانی لە بارزان نەهێلێت، ئەوە بوو دوای کشـــاندنەوەی هێزەکانی، والی عوســـمانی شێخی گەڕاندەوە بۆ بارزان (نیکیتین، ٢٠٠٤، ل٥٠ ؛ کەریم، ٢٠١٢، ل٢٣٤)

دەستوەردانی عوسـمانی و وەرگرتنی هەڵوێسـت، لە کێشـەی نێوان عەشـیرەت و ڕێچکە ئایینە کوردییەکان لە کوردستان بە گشتی بە گوێرەی ئاستی کێشەکە و ئەو ناوچەیە بوو، کە کێشـەکەی تێدابووە، سـەبارەت بە ناکۆکی نێوان زێبارییەکان و بارزانییەکان لەبەرئەوەی خۆی لەخۆیدا بریتی بووە لە خەباتی شـــێخێکی ئایننی دژ بە ئاغایەکی ئەرســـتۆقرات و لەناوچەیەکی چیایی ســـەخت و دوور لە ناوەندەکانی کارگێڕی عوســــمانی بەڕێوەچووە، کاریگەریەکی ئەوتۆی لەســـــەر ڕەوش و ئەمنیەتی نێوەخۆیی و دەرەکی دەوڵەتی عوســــمانی نەبووە، بۆیە بە پێویســــتیـان نزاینووە، بۆ یەکلاکردنەوەی ئەو کێشەیە لەشکر بەکاربێنن، هەروەك ناکرێت کاریگەری شەڕی گەورەی (بەلکان ــــ بەلقان) لەسەر لایەنی سەربازی دەوڵەتی عوسمانی فەرامۆشبکەین، کە هاوچەرخی ئەم ڕووداوانە بووە. بەگشـــتی دەوڵەتی عوســـمانی لەناوچەی شـــاخاوی و دووره دەســـــت بە بوونی دەســــەڵاتێکی ڕەمزی ڕازی دەبوو، بە مەرجێك باج و ســــەرانەی دیاریکراوی دەســـــتکەوتبایە، بەڵام لە ئەگەری دەســــتدرێژی کردن بۆ ســــەر دامەزراوە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

کارگێڕییەکان و فەرمانبەرەکانی دەوڵەتی عوسمانی ئەوا هەڵدەستا بە ناردنی لەشکرێك بۆ تەمبێکردنی ئەنجامدەران.

٢. ناکۆکی نێوان ئەترۆشی و عەشیرەتەکانی تری ناوچەکە:

ئەترۆشی عەشیرەتێکی دێرین و گەورەی بادینانە، چەندین لق و پۆپی لێ دەبێتەوە (سایکس، ٢٠٠٧، ص ٥٣؛ ئیزەدی، ٢٠٠٧، ل٢٠٢) لە ساڵانی (١٨٩٧ ــــ ١٨٩٨) ئەم عەشیرەتە شەڕێکی سەخت و خوێناوی لەگەڵ عەشیرەتی عەشیرەتی (دۆسکی) ئەنجامدا (العزاوي، ص١٩٩) ئەگەر چی بە ژمارە دۆسکیەکان زیاتر بوون، لەگەڵ ئەوەشدا بەرامبەر ئەترۆشییەکان بە سەختی شکان و نزیکەی هەشتا پیاوی ناسراویان کوژرا، گووتراوە هۆزی ئەترۆشی خاوەنی چەك و ئامرازی جەنگی باش بوون، چونکە بەشداریان لە سوارەی حەمیدی کردووە(کەریم، ٢٠١٢، ل٢٣٥) لە ڕاستیدا ئەترۆشییەکان کێشەیان لەگەڵ دانیشتوانی ئەو ناوچانە هەبوو کە لەکاتی کۆچکردن بۆ کوێستان و گەرمیانەکان پێیاندا تێپەڕدەبوون، حاجی ئاغای سەرۆك عەشیرەتی ئەترۆشی کە مقدمێکی سوارەی حەمیدی بوو، لە ساڵانی (١٨٩٧) بەسەرەوە جار جار پەلاماری چەند گوند و عەشیرەتێکی دەدا، لەبەر ئەوەی سەر بە سوارەی حەمیدی بوو، هیچ بەرپرسێکی سەربازی و مەدەنی توانای نەبوو لێپێچینەوەی لەگەڵ بکات، چونکە زەکی پاشا هەمیشە پشتگیری ئەو هۆزانەی دەکرد کە سەر بە سوارەی حەمیدی بوون، لە ساڵی (١٨٩٨) حاجی ئاغای ئەترۆشی چەند گوندێکی سەر بە (شێخ نور محمد)ی لە بادینان تالانکرد، شێخ نور محمد هەڵوێستێکی توندی وەرگرت، بۆ تۆڵەکردنەوە هێزێکی زۆری لە عەشیرەتەکانی بادینان کۆکردەوە، والی عوسمانی هەر زوو هەستی بەوە کرد ڕەوشی بادینان ئاڵۆزە بۆیە هێزێکی ناردە ناوچەکە بۆ ئەوەی ڕێگری لە ئاژاوە بکات، بەڵام بێ سود بوو، لە ساڵی (١٨٩٩) شێخ نور محمد دۆسکیەکانی هاندا هێرش بەرنە سەر ئەترۆشیەکان، لە لایەکی تریش چەند هۆزێکی بادینان هێرشیان کردە سەر ئێزیدیەکان، سوڵتان عەبدوالحەیمد) بەم بارودۆخە نیگەران بوو، ڕاستەوخۆ دوای ئەو ڕووداوە (ئەبو بەکر حازم بەگ) ی کردە والی نوێی موسل و داواشی لێکرد بە پەلە بچێتە بادینان، چونکە کوردەکان بەربوونەتە گیانی یەکتری، والی موسل لە ڕێگەی چەند کەسایەتیە شێخ نور محمدی ڕازیکرد هێزەکەی بوەستێنێت و سەردانی موسل بکات، ئەوە بوو شێخ چووە موسل و سکالای لە ئاغای ئەترۆشییەکان کرد،ولای موسل لێکۆلینەوەی لە کێشەکە کرد و لەسەر بنەمای ئەو سکالایە بڕیاردرا حاجی ئاغا و عەشیرەتەکەی بۆ ویلایەتی دیاربەکر بگوازرێنەوە، چونکە ئەو سکالایەی لەسەری بوون بنەمایەکی ڕاستیان هەبوو (Gökhan Çetinsaya: op .ct. p83 _ 84) وێڕای

گواستنەوەی ئەترۆشییەکان، دوژمنایەتیان لەگەڵ دۆسکیەکان تا حوزەیرانی ساڵی (١٩٠٥) کۆتای نەهات، لەو ساڵەدا والی موسل کۆمیتەیەکی لە کۆمەڵێک کەسایەتییەکانی بادینان پێکهێنا لەوانە (شێخ بەهادینی نەقشەبەندی) و (جاجی ئاغای) ی سەرۆك هۆزی (سلێڤانی) کۆمیتەکە لەگەڵ هەردوولایەنی ناکۆك گفتوگۆیان کرد و لە کۆتایدا توانیان ئاشتەوای لەنێوان ئەو دوو عەشیرتە بەرپابکەن و کۆنووسێکی فەرمیان مۆر کرد و وێنەیەکی درایە دەست والی موسل و یەکێکی تر بۆ بابی عالی نێردرا (الدوسکي، ٢٠٠٧، ص ١٠٧).

تەوەری دووەم: دەستوەردانی دەوڵەتی عوسمانی لە کێشەی نێوان چەند عەشیرەتەێکی تری بادینان لەوانە:

١. شەڕی نێوان دۆسکی و ڕێکانییەکان:

مەلا سەعیدی شەمزینی لەماوەی ساڵانی (١٩١٦ ــــ ١٩١٨) شەڕی نێوان دۆسکیەکان و عەشیرەتی ڕێکانی لە چەند لاپەڕەیەك نووسیوەتەوە، لە ساڵی (١٩٣٢) بازیل نیکیتن و مێجەرسۆن وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی ئینگلیزی، بێگومان ئەگەر مەلا سەعید ئەم ڕووداوانەی تۆمارنەکرادیە، ئەوا لەناو دەچوون.

نووسەر دەگێڕێتەوە دەڵێ: ڕێکانییەکان بۆ ماوەیەکی زۆر لەژێر دەسەڵاتی توند و تیژی ئاغایانی دۆسکی بوون، بە تایبەتی لەسەردەمی (سۆتۆ ئاغا)ی دۆسکی، کە لە گوندی (هۆرە مار ـ ئۆرەمار) دادەنیشت و سەر بە مالا میری بوو، سیاسەتێکی پڕ زەبر و زەنگی بەکاردەهێنا، ئاغای ڕێکانییەکان (تتو ئاغا) کە لە بنەماڵەی میکائیل ئاغا بوو، لە گوندی (ڕزگە) دادەنیشت، کەسێکی جوامێر و ئازا بوو، لە تەمەنێکی کەم لەناو ئاغاکانی تری ریکانی دەرکەوت، بڕیاریدا هیچی تر بەرامبەر ئەم ستەمەی هۆرەمارییەکان بێدەنگ نەبێت، ئەم هەڵوێستەش بووە هۆی دروستبوونی یەکڕیزی و هەماهەنگی نێوان ڕێکانییەکان و هەموویان پشتگیری خۆیان بۆ (تتۆ ئاغا) دەربڕی، ئەوە بوو هەڵسا بە کوشتنی برایەکی (سۆتۆ ئاغا) کە بە زەبری هێز دەیویست دەست بەسەر موڵك و سامانی ڕێکانیەکاندا بگرێت، لەپەرچەکرداردا (سۆتۆ ئاغا) هێرشی کردە سەر گوندی (ڕەزگە) و کۆشکی (تتۆ ئاغا) ی گەمارۆدا، قایمەقامی ئامێدی کە هەواڵەکەی پێگەیشت ئەفسەرێك و بیست پۆلیسی ڕەوانەی شوێنی ڕووداوەکە کرد، بۆ ئەوەی بەهەر ڕێگەیەك بێت گەمارۆی سەر تتۆ بشکێنن، ئەفسەری عوسمانی دوو پێشنیاری خستەپێش سۆتۆ ئاغا یەکەمیان: ئەگەر دەستبەجێ کۆتای بێنێت بە گەمارۆکە ئەوا ڕاپۆرتێك بۆ والی موسل بەرزدەکاتەوە تیایدا ڕووداوەکە بە ئاسایی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وەسـف دەكات. دووەميان، ئەگەر ئەمە نەكات، ئەوا ڕاپۆرت دەداتە ويلايەتى وان و موسـڵ بۆ ئەوەى ڕێكارێكى توندى لەدژ بگرنە بەر و لەشــكرێك بنێرنە ســەرى، لە كۆتايدا ســـۆتۆ ئاغا ڕێگەى يەكەمى هەڵبژارد، لەبەر ئەوەى دەيزانى لايەنگرانى تواناي‌ان نييە شــەڕى هێزى حكومەت بكەن، چونكە شــەڕى حكومەت لە ئاسـتى شـەڕى هۆزێك يان تيرەيەك نييە، سـەبارەت بە تتۆ ئاغا، ئەوا ئەفسـەرى حكومەت داواى لێكرد ماڵ و خێزان و خزمەكانى بۆ ئامێدى بگوازێتەوە و لەوێ ســـكالايەك بۆ بەرپرســـانى حكومەتى عوسمانى بەرزبكاتەوە و بەڵێنيشى پێدا ئەو ئامادە پشتگێرى بكات، تتۆ ئاغا ڕازى بوو، لە بەرامبەر ئەم نـاوبژيوانيە ئەفســـەرەكە، پـارەيەكى زۆرى لە هەردوو بەرەى نـاكۆك وەرگرت، پاش ئەم ڕووداوە شـێخ محمد صـديقى نەهرى داواى لە قايمقامى ئامێدى كرد تتۆ ئاغا بۆ نەهرى ڕەوان بكات بۆ ئەوەى بە هاوكارى والى (وان) لەگەڵ ســـۆتۆ ئاغا ئاشـــتيان بكاتەوە، تتۆ ئاغا چووە نەهرى، لەوێ لەگەڵ شـــێخى نەهرى ڕێككەوت و كۆشـــكى خۆى پێ فرۆشـــت بە پارەيەكى زۆر، شـــێخى نەهرى كۆشـــكەكەى نۆژەنكردنەوە، سـۆتۆ ئاغا هەسـتى بە مەترسـى ئەو ڕێككەوتنە كرد، چونكە ڕێگاى دۆســـكى و هۆرەمارييەكان بۆ موســـڵ بە ئاكرێ و ئامێدى تێپەڕدەبوو، بەو مانايەش ڕێكانييەكان دەيانتوانى گرفت بۆ دۆســـكيەكان دروســـت بكەن، بۆيە ســـۆتۆ ئاغا دۆسـكى و هۆرەمارييەكانى كۆكردەوە و مەترسـيەكەى بۆ ڕوونكردنەوە، پێشـنيارى بۆ كردن هێرش بكەنە ســـەر گوندى (ڕەزگە) ئەوانيش بە دروشـــى هەمووومان بۆ فەرمانى ئاغا ئامادەين، ڕازيبوونى خۆيان دەربڕى، ئەوە بوو بە نۆسەد چەكدار هێرشيان كردە سەر گوندەكە و سێزدە پياوى شێخى نەهرى، كە پارێزگاريان لە تتۆ ئاغا و كۆشكەكە دەكرد كوژران، بەمەش بەربەرەكانێ كەوتە نێوان شـێخى نەهرى و سـۆتۆ، بەڵام سـۆتۆ دەزيانى شـــەڕى شـــێخى پێناكرێت، بۆيە زوو پەشـــيمانى خۆى ڕاگەياند و بە پەلە خۆى گەياندە نەهرى، تاوەكو داواى لێخۆشـــبوون لە شـــێخ بكات، لەوێ بەڵێنى دا كەس و كارى كوژراوەكان بە هەزار و سێسەد ليرە قەرەبووبكاتەوە، بۆ كۆكردنەوەى ئەو پارەيە شێخى نەهرى هەشت لە پياوەكانى خۆى ناردە ناوچەكانى دۆسكى و ئۆرەمار، ئەوە بوو پياوەكانى شێخ جگە لە برى دياريكراو توانيان سێ هەزار ليرەى تر كۆبكەنەوە، سۆتۆ ئاغا دڵى لە دوژمنايەتى تتۆ ئاغا پاك نەبوويەوە، ئەم جارەيان پيلانێكى دارشت، پێشنيارى بۆ تتۆ كرد لاپەڕەيەكى نوێ لە پەيوەندييەكانيان بكەنەوە و ئامادەشـــە كچێكى خۆى پێبدات، تتۆ بەم پێشـنيارە ڕازى بوو، پياوەكانى شـێخى نەهرى ناردنەوە، پاشان تتۆ و سـۆتۆ سـەردانى شـێخى بارزانيان كرد، دواى گرژبوونى پەيوەندى نێوان شـێخى بارزان و شـــێخى نەهرى، ســـۆتۆ گەشـــتە ئەو باوەرى كاتى پلانەكە هاتووە، بۆيە خۆى نەخۆش

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولينێن كوردى

خست و ڕایگەیاند ئەو لەسەر مەرگە دەیەوێت هەموو خزم و کەسەکانی ببینێت بە تتۆی زاواشی، دوای گەیشتنی تتۆ پێی ڕاگەیاند ئەوە من دەمرم، دوای من هەموو تۆ دەبیە گەورە و کاروبارەکان دەکەونە ژێر دەستی تۆ، لەولاشەوە فەرمانی بە پیاوەکانی کرد، تتۆ لە شیرینی خەو بکوژن (نیکیتین، ٢٠٠٤، ل١٩٠ ــــ ٢١٢) دوای ئەم ڕووداوە ڕێچکە و ئاڕاستەی ئەم ناکۆییە نازاندرێت چی بەسەردا هاتووە، بەڵام لێکۆڵەرێک پێیوایە تا شەڕی یەکەمی جیهانی درێژەی کێشاوە (کەریم، ٢٠١٢، ل٢٤٤).

٢. شەڕی نێوان بەرواریيەکان و تەیارییەکان.

تەیارییەکان عەشیرەتێکی کوردی نەستوری ــ نسطوری گەورەن و بەسەر دوو لقی سەرەکی دابەش دەبەن ئەوانیش تەیاری خواروو (تیار السفلی) و تەیاری ژوورو (تیار العلیا) سەبارەت بە شوێنی نیشتەجێ بوونیان، ئەوا بەشی (تیار السفلی) لە بەشی باشوری هەرێمی هەکاری دەژین، هەرچی (تیار السفلی)یە، ئەوا لە دەستە ڕاستی زێی گەورە (الزاب الکبیر) نیشتەجێن (بڕوانە: J. Wagner, 1856 P116 ؛ الدملوجي واخرون، ٢٠٠١، ص ٨٣ ـ ١٠١؛ السلطاني، ٢٠١٩, ص١٤٧٠ ـ ١٤٧١).

لێکۆڵەران و مێژوونووسان تەیارییەکان بە هۆزێکی شەڕانگێز و پاوانخواز و توند و تیژ ناودەبەن، بە جۆرێك هەمیشە مایەی مەترسی بوونە بۆ سەر هۆز و ناوچەکانی دەوروبەریان، تا ئەو ڕادەیەی دەوڵەتی عوسمانی تیپێکی سەربازی تەرخانکردبوو تاوەکو هەمیشە چاودێری سنوری ناوچەی تەیارییەکان بکات (بڕوانە: الدملوجي واخرون، ٢٠٠١، ص٧٥). تەیارییەکان ناکۆکی و ململانێی زۆریان لەگەڵ هۆز و میرنشینە کوردییەکانی تر هەبووە، گووتراوە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆزدەی زایینی (بڕوانە: خۆشابا، ٢٠٠٠، ص ١٠ ــــ ١١) کێشەی نێوان تەیارییەکان و بەرواریيەکان، کە بۆماوەی دوو سەدە بەردەوام بوو، لەو ماوەیەدا، ناوچەکە بە دەست ئاگری شەڕێکی سەخت و بەردەوام دەسوتا (الدملوجي واخرون، ٢٠٠١، ص٧٦) نووسەری ئاشوری (خۆشابا) بە پشتن بەستن بە بیرەوەرییەکانی باوکی، کە یەکێك بووە لە سەرکردەکانی تەیارییەکان و بەشداری ژمارەیەك شەڕی کردووە لەگەڵ هۆزە کوردەکان دەڵێ: میری بۆتان و ئەمیر بەگی هەکاری و زەینەل بەگی بەرواری دژی تەیارییەکان لە یەك بەرەدابوون، میر بەدرخان و ئەمیر بەگی هەماری زەینەل بەگی بەرواریان هاندەدا دەستدرێژی بکاتە سەر ناوچەی تەیارییەکان و باج و سەرانەیان لێ وەربگرێت، بۆ ئەم مەبەستە زەینەل بەگ کۆمەڵێك کەسی ناردە ناو تەیارییەکان، بەڵام تەیارییەکان ڕووبەڕوویان بوونەوە و نێردراوەکانیان کوشتن، هەر بەمە ڕازی نەبوون، بەڵکو هەوڵیاندا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

زەبرێك لە زەینەل بەگ بدەن، کە ئەوکات لە قەلعەی (ئاشوت ــ ئاشیتا ــ اشیتە) ئەوە بوو هێرشـــیان کردە ســـەر زەینەل بەگ، چەکدارەکانی بەرواری توانیان ڕووبەڕوویان ببینەوە زەینەل بەگ بپارێزن، ئەم ڕووداوانە بوونە هۆی دروست بوونی شەڕێکی سەخت و دوور و درێژ لە نێوان هەردوولادا و چەندین هەڵمەت و پەلاماریان کردە ســـەر یەکتر، ســـەرکردەکانی هۆزی (تیار الســـفلی) لە گوندی (لێزان) کۆبوونەوە و بڕیاریاندا بە هەرجۆرێك بێت پێویستە بەڕووی نەیارەکانیان بووەســـتن، بۆ ئەم مەبەســـتە بانگیان لە ئەندامانی هۆزەکە کرد و داوایان کرد، ئەوەی توانای هەلگرتنی چەکی هەیە پێویستە خۆی ئامادەبکات، ئەوکات ئەوانەی ئامادەی خۆیان دەربڕی بۆ شـــەڕکردن گەیشـــتنە نزیکەی دەهەزار کەس، بەســـەرکردایەتی (مالك بتۆ) (شـــماس ننو) و (مالك جولو) هێرشیان کردە زەینەل بەگ لە (ئاشیتە) و داوایان لێکرد خۆی بەدەستەوە بدات. (بڕوانە: خۆشابا: ٨ ـ ١٢).

ئەگەر لە ڕووداوەکـــانی پەیوەســـــت بە نـــاکۆکی نێوان تەیـــارییەکـــان و بەرواریيەکان ورد بینەوە دەردەکەوێت، تەيارییەکان دوای لەناوچوونی میرنشـــینی بادینان هەوڵیانداوە دســـەڵات و پێگەی خۆیان لەناوچەکە بەهێز بکەن، ئەم خەونەشـــیان لە ســـەدەی بیســـتەم زیاتر بوو، بە تایبەتی دوای هاتنی ئینگلیز بۆ ناوچەکە و پاڵپشـــتی کردنی ئاشـــوورییەکانی ناوچەکە. لە کۆتاییەکانی ســـەدەی نۆزدە، ناکۆکی ئەم دوو لایەنە قوڵتر بوویەوە، بەتایبەتی لەسـەر دیاریکردنی سـنور و لایەنی خاوەندارێتی کردنی گوندەکان، بەجۆرێك وایلێهاتبوو تەیارییەکان بەردەوام هێرشی لەناکاو و کت و پڕیان دەکردە سـەر سـنوری بەرواریيەکان و پاش تالانکردن، گوندەکانیان وێران دەکردن، بۆ ڕۆژی دواتر میری بەرواریيەکـــان هێزێکی گەورەی لە عەشـــیرەتەکـــانی بـــادینـــان کۆدەکردەوە و بەڕۆژی ڕووناك هێرشـــان دەکردە ســـەر تەیارییەکان و تۆڵەی خۆیان دەکردەوە (الدملوجی و اخرون، ٢٠٠١، ص٧٦ ـــ ٧٧) بێگومان ئەم ڕووداوانە دەبوونە هۆی تێکچوونی ڕەوشی ئەمنی و ئابووری و کۆمەڵایەتی ناوچەکە.

ســاڵی (١٨٨٨) کێشـەی نێوان ئەم دوو بەرەیە هەڵگیرسـایەوە لەسـەر گوندێك بەناوی (دەشـــتان) کە گوندێکی کوردنیشـــن بوو، دانیشـــتوانەکەی باجیان دەدایە بەرواریيەکان، تەیارییەکانیش لەو ســـنورە چەند گوندێکیان هەبوو، بە بیانووی ئەوەی خەڵکی دەشـــتان لە باج و ســـەرانەی بەرواریيەکان بێزارن، ســـودیان لە فەرمانێکی حکومەتی عوسـمانی وەرگرت و لکاندییان بە ناوچەی تەیاری خوارو، لە هەمان ســاڵدا بەرواریيەکان بە هاوکاری هێزێکی حکومەتی عوســـمانی ڕووبەڕووی تەیارییەکان بوونەوە، ئەمەش سیاسەتی دژبەیەکی عوسمانییەکان پیشان دەدات، لەلایەك کارئاسانی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بۆ تەيارييەكان كردووە، لەلايەكى تر هاوكارى بەروارييەكانى كردووە. پاشان تەيارييەكان دەستيان لە دانانى ميرى بەرواريەكان وەردا، بۆيە جارێك هێزێكى گەورەيان هێنايە سەر بەرواريەكانياندا بۆ ئەوەى بە ئارەزووى خۆيان ميرێك دابنێين، لە ئەنجامدا لە گوندى (ديريشكى) پێكداهەڵپژان و شەڕ دروست بوو، بەڵام تەيارييەكان شكستيان، ئەگەرچى دواى شەڕى ديرشكى بە هەوڵ و تێكۆشانى (شێخ بەهائەدين بامەڕنى) هەردوولا ئاشت بوونەوە، بەڵام لە ساڵى ١٨٩٩ جارێكى شەڕ كەوتەوە نێوانيان، چونكە هەندێك لە ميرەكانى بەروارى بەهۆى شەڕى نێوەخۆييان پەنايان بردە بەر تەيارييەكان لە گوندى (تەروانيش) بۆيە (محمد بەگى تەتەرخان بەگ) هێرشى كردە سەريان، بەڵام هێزێكى ترى تەيارى بەهاناى دانيشتوانى گوندەكە چوو، ئەوە بوو گەمارۆيەكان شكاند، ناكۆكى نێوان بنەماڵە و لايەنە جياوازەكانى بەروارى لەسەر ميرايەتى كردن، بووە هۆى كوژرانى (محمد بەگى تەتەرخان) ئەم ڕووداوەش كێشەى نێوان هەردوولاى زياتر كرد، چونكە ميرى نوێى بەروارى (حاشى ڕەشيد بەگى تەتەرخان) پێى وابوو (مەليك يوسف كوڕى مەليك بتۆ)ى سەركردەى تەيارييەكان دەستى لەو ڕووداوە هەبووە، بۆيە بڕياريدا تۆڵە بكاتەوە، ئەوە بوو توانى لە ١٥ ــ ٩ــ ١٩٠٠ (مەليك يوسف) بكوژێت. (خوشابا، ص ١٨ ــ ٢٠) ئەم ڕووداوانە زنجيرەيەك پەلامار و هێرشى هەردوولاى بۆ سەر يەك لێكەوتەوە، بەمەبەستى تۆڵەسەندنەوە، تەيارييەكان هێرشيان كردە سەر چەند گوندێكى بەروارى و ژمارەيەك كەسيان كوشت، لە بەرامبەردا (حاجى ڕەشيد بەگى بەروارى) بە يارمەتى هۆزەكانى بادينان، چەندين جار پەلامارى تەياريەكانيدا و يەكێك لە سەركردەى ئاشوورييەكانى بەناوى (ئيسماعيل) كوشت، چونكە پێشتر ئيسماعيل يەكێك لە خزمەكارەكانى (حاجى ڕەشيد)ى كوشتبوو بەناوى (محمد دەشتانى) لە پەرچەكرداردا تەيارييەكان دەرفەتێكيان قۆستەوە و (سەعيد بەگ)ى براى حاجى ڕەشيد بەگى بەرواريان لە گوندى (هرور) كوشت، هەروەها كۆخێكيان بە هەزار سەر مەڕەوە سوتاند (الدملوجي واخرون، ٢٠٠١، ص٧٦) بۆيە لە ساڵى (١٩٠٥) بەرواريەكان بە هاوكارى عەشيرەتەكانى (دۆسكى ــ مزورى ــ شەرەفان ـ بۆتان) بە چوار هەزار شەڕكەر پەلامارى تەيارەكانيدا، ژمارەيەكى بەرچاويان لێكوشتن و ماڵ و حاڵيان لێ تالانكردن، دەوڵەتى عوسمانى، كە پێشتر هيچ پەرۆشى بۆ وەستاندنى شەڕ پيشان نەدابوو، چونكە پێشتر هێزێكى لە كوردەكانى موسل ناردە ناوچەكە، بۆ ناوبژيوانيكردن، بەڵام هێزە كورديەكە پشتگيرى خۆيان بۆ بەرواريەكان دەربڕى، لەبەر ئەوەى پێيان وابوو ئينگليز تەيارييەكان هاندەدات و هاوكاريان دەكات. لە ڕاستيدا دەسەڵاتى ئينگليز بە وردى چاودێرى ڕەوشى نەستورييەكانى كردووە، باڵوێز و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولينێن كوردى

نوێنەرەکانی دەیان ڕاپۆرتیان بەرزکردۆتەوە، تیایاندا ئاماژەیان بەوە کردووە، کە میر و سەرۆك هۆزەکانی کورد بوونەتە مەترسی لەسەر نەستوورییەکانی نیشتەجێ لە هەکاری و ناوچەی بەرواری (بڕوانە: پاشکۆی ژمارە ٢). دوای ڕووداوەکانی ساڵی (١٩٠٥) دەوڵەتی عوسمانی بڕیاریدا نائارامی لە ناوچەکە کۆتای پێبێنێت و لایەنی ناکۆك ئاشت بکاتەوە، ئەم ئەرکەش خرایە سەر والی عوسمانی لە ویلایەتی (وان)، ناوبراو لەگەڵ (راغب بەگ)ی موتەسەریفی (هەکاری) و (شێخ عبد الحمید پاشا)ی کەسایەتی دیاری هەکاری و (تەوفیق بەگ ـ پیرەمێرد) و (عەونی بەگ) ئامر لیوای جەندەرمە لە موسل و (نوری بەگ)ی قایمقامی ئامێدی و (شێخ بەهائەدینی بامەڕنی) و (صدیق دملوجی) هەردولای ناکۆکیان لە گوندی (دەشتان) کۆکردنەوە، بەڵام هەوڵەکە سەرینەگرت و پرۆسەی ئاشتی ڕانەگەیندرا، چونکە تەیارییەکان بە ئاشتی ڕازی نەبوون و داوای مافی خۆیان دەکرد، دیسان لە ساڵی ١٩٠٨ شەڕی هەردوولا دەستی پێکردەوە ڕەشید بەگی بەرواری پەلاماری گوندەکانی تەیارییەکانیدا (بڕوانە: خوشابا، ص ٨ ـــ ٢٦) ئەگەر وردبینەوە لە ڕێڕەوی ڕووداوەکان، دەبینین تا سەرەتای سەدەی بیستەم دەوڵەتی عوسمانی ئەوەندە لە خەمی چارەسەرکردنی کێشەی نێوان بەرواری و تەیارییەکان نەبووە، بەڵام دوای ئەوەی لە سەرەتای سەدەی بیست ناکۆکی ئەم دوو لایەنە زیاتر پەرەی سەند، بەجۆرێك بووە مەترسی لەسەر ئاسایشی ناوچەکە، بۆیە دەوڵەتی عوسمانی دەستی بە هەوڵەکانی کرد، تا کێشەکە چارەسەر بکات، چونکە ڕەوشی نێوخۆیی دەوڵەتی عوسمانی و پاڵنەرە دەرەکییەکان ئەوەیان دەخواست.

ئەنجامەکان:

لە کۆتای ئەم توێژینەوەیە دەرئەنجامەکان بە چەند خاڵێك دەخەینەڕوو:

١. بەهۆی ستراتیژیەتی جیۆپۆلەتیکی باشووری کوردستان، عوسمانییەکان هەمیشە هەوڵیان داوە دەسەڵاتی خۆیان لەو سنورە جوگرافییە درێژەپێبدەن.
٢. ژمارەیەك عەشیرەتی گەورە و بەهێزی وەك هەمەوەند ـ جاف ـ زێبار ـ سورچی لە کوردستان بوونیان هەبووە، لە توانایان هەبووە گرفت بۆ دەسەڵاتی عوسمانی دروستبکەن، بۆیە دەوڵەتی عوسمانی هەمیشە هەوڵی داوە ڕێگا لە گەشەسەندن و فراوانبوونی سنوریان بگرێت، بۆ ئەمەش سیاسەتی پەرتکە و زاڵبە (فرق تسد)ی پەیڕەو کردووە لە دژیان.
٣. دەسەڵاتدارانی عوسمانی لەسەر ئەوە ڕاهاتبوون ناکۆکی و ململانێی نێوان هۆزە بچوکەکان پشتگوێ بخەن، نەك هەر ئەوەندە بەڵکو زۆر جار دەسەڵاتیشیان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دەدایە سەرۆك و ئاغاكانی عەشیرەتە بچوكەكان و هاوكاریان دەكردن، تاكو توانای ئەنجامدانی ناكۆكیان هەبێت، ئەمەش بەو مەبەستەی هاوپەیمانیەتی و یەكڕیزی نێوان هۆزە بچوكەكان دروست نەبێت، تاوەكو نەتوانن مەترسی لەسەر حكومەت دروست بكەن.

٤. دەستوەردانی دەوڵەتی عوسمانی لە كێشەی ناوخۆیی عەشیرەتە كوردییەكانی باشوور، لەسەر شوێنی نیشتەجێ بوونی هۆزەكە وەستابوو، بۆ نمونە ئەگەر ناكۆكییەكە لە ناوچەیەكی سەختی دوورە پەرێز بووایە، ئەوا بەلایەوە گرنگ نەبوو كێشەكان چارەسەر بكات، بەڵام ئەگەر شەڕەكان لە ناوچەی سنوری بوونایە، ئەوا پەلەی دەكرد لە دەستوەردان و كێشەكەی یەكلادەكردەوە.

لیستی سەرچاوەكان:

- كتێبەكان:

یەكەم: بە زمانی كوردی:

- حەسەن، هیوا مەلا، مێژووی چەند هۆزێكی كورد، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠١٩.
- سۆن، مێجەر. ئی. ب. چەند سەرنجێك دەربارەی كوردستانی خواروو، و: نەجاتی عەبدوڵا، . بنكەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٧.
- عەبدوڵلا، نەجاتی، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵای نەهری لە بەڵگەنامەكانی فەرەنسیدا ١٨٧٩ ـ ١٨٨٢ز، سلێمانی، ٢٠٠٤.
- عەلیاوەیی، عەبدوڵلا، كوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەكەمی جیهانی (لێكۆڵینەویەكە لە بواری مێژوویی سیاسی دا)، سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیجی كوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤.
- غەفور، عەبدوڵا، بارزانم چۆن دیت، چاپخانەی ئاپێك، ستۆكهۆلم، ١٩٩٥.
- فەتاح، كەریم بەگی جاف، تەئریخی جاف، بەبێ شوێنی چاپ، چ١، ١٩٩٥.
- كەریم، خالد مەحمود، دەوڵەتی عوسمانی و عەشیرەتە كوردەكان لە كوردستانی باشوور ١٨٦٩ ـ ١٩١٤، ئەكادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی كادیران، سلێمانی، ٢٠١٢.
- لازاریف،ن. مێژووی كوردستان، و: وشیار عەبدوللا، چاپخانەی رۆژهەلات، چ١، ٢٠٠٨.
- نیكیتین، بازیل، بازل نیكیتن و كوردناسیی، و: نەجاتی عەبدوڵا، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٤.
- هێنینگ، باربارا. مامەڵەی ستراتیژییانەی هۆزی هەمەوەند لە قۆستنەوەی دەرفەتەكانی ململانێ سنورییەكانی نێوان عوسمانی و ئێرانی، و: حەیدەر هەمەوەند، چاخانەی كوردستان، ٢٠١٦.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێكۆڵینێن كوردی

- ئۆزئۆغلۆ، هاكان، كەسايەتییە كوردەكان و دەوڵەتی عوسمانی، و: ئاران جەلال، ناوەندی غەزەلنووس، چ١، سلێمانی، ٢٠١٨.
- ئیزەدی، میهرداد، چەردەباسێك لە بارەی كوردانەوە، و: ئەمین شوان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٧.
- ئەمین، سەرتیپ حەمە، هەمەوەند لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، چ١، ٢٠٠٨.
- دووەم: بە زمانی عەرەبی:
- اسرد, فريد، اصول العقائد البارزانية, مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية, السليمانية, ٢٠٠٨.
- البارزاني, أيوب بابو, بارزان و حركة الوعي القومي الكردي ١٨٢٦ — ١٩١٤, ستۆكهۆلم، ٢٠١٨.
- خوشابا, يوسف, ملك, حقيقة الاحداث الاثورية المعاصرة, مطبعة الاديب البغدادية, ٢٠٠١.
- الدملوجي واخرون، عشائر كردستان، رابطة كاوا للثقافة الكردية، ط١، اربيل، ٢٠٠١.
- زكي، محمد أمين، تأريخ السليمانية، شركه النشر و الطباعة العراقية المحدودة، بغداد، ١٩٥١.
- سايكس، ماريك، القبائل الكردية في الإمبراطورية العثمانية، ت: خليل علي مراد، دار الزمان, ط١، دهوك، ٢٠٠٧.
- العزاوي, عباس, عشائر العراق (الكردية), مطبعة المعارف, بغداد, ١٩٤٧.
- علي، عثمان, دراسات في الحركة الكردية المعاصرة, ١٨٣٣ — ١٩٤٦، دراسة تاريخية معاصرة، ط١، اربيل، ٢٠٠٣.
- علي، عثمان، الكورد في الوثائق البريطانية، ط١، مؤسسة الموكرياني للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٨.
- مراد، خليل علي، مختارات من كتاب الموصل و كركوك في الوثائق العثمانية، بنكەی ژين، السليمانية، ٢٠٠٥.
- مراد، خليل علي، العراق في العهد العثماني الثاني ١٦٣٨ - ١٧٥٠, الرافيدين, بيروت, ٢٠١٨.

بە زمانی ئینگلیزی:

- Gökhan Çetinsaya, Ottoman Administration of Iraq, 1890–1908, Rout Ledge, Newyork, 2006 .
- Sykes, Mark, The Caliphs' last heritage : a short history of the Turkish Empire, London, 1915 .

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

وتار و لێکۆڵینەوە.

بە زمانی عەرەبی

- السلطاني، على طالب عبيد, العشائر النسطورية في كردستان نشأتها و علاقتها بالأكراد ١٨٥٠ ـــــ ١٩١٤, مجلة كلية التربية الاساسية للعلوم التربوية و الإنسانية, جامعة بابل, نيسان, ٢٠١٩, ع٤٣.

بە زمانی ئینگلیزی:

- J. Wagner,Travels in Persia, Georgia and Kurdistan, Vol.3, London, 1856.

پاشکۆکان

پاشکۆی ژمارە (١)

نەخشەی دابەشبوونی هۆزەکانی باشووری کوردستان لە سەدەی نۆزدە و بیست

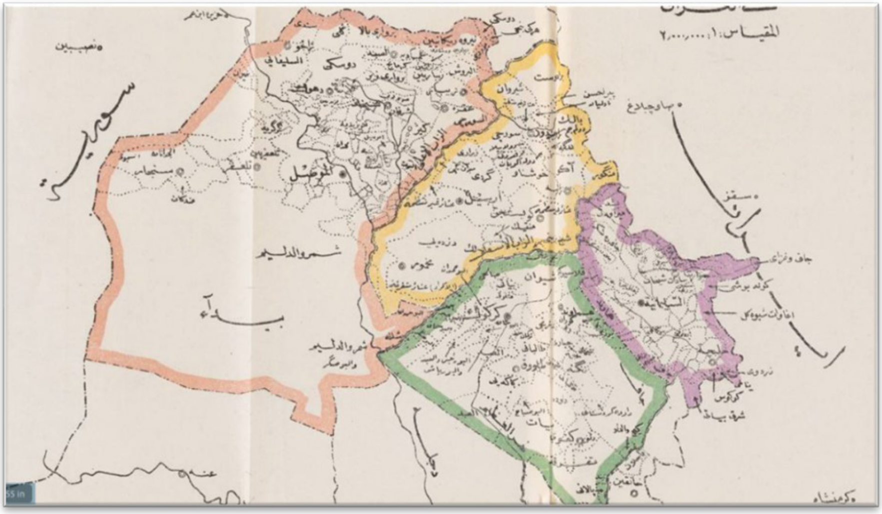

(العزاوي، ١٩٤٧، ص٢٧٨)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پاشکۆی ژماره (٢)

ڕاپۆرتی جی أی رانسوم له موسل بۆ باڵوێزی بەریتانیا له ئیستنبول سەبارەت به ڕەوشی تەیارییەکان

FO.195/228

الموصل، 1843/7/16

سعادة ستراتفورد كاننغ[1]

سفير حكومة جلالة ملك بريطانيا، اسطنبول

لي الشرف أن أعلم سعادتكم أن التقارير الواردة من كوردستان الوسطى تؤكد ما جاء في التقرير الثالث.... المتعلق بالأوضاع المضطربة في البلد.

وصل الدكتور جرانت الى هنا أمس من سوريا جالبا معه المعلومات التي تؤكد أنّ قوات بدرخان وقوات الأمير الهكاري قاما بهجوم مشترك على النسطوريين المسيحيين في مقاطعة (بان) وسلبوا ونهبوا ممتلكاتهم كما قتلوا العديد منهم ومن ضمنهم حسب الروايات أثنان من أخوة مار شمعون وأخذوا احدى أخواته كأسيرة.

وحسب رواية الدكتور جرانت أن المسيحيين السوريين [النسطوريين- المترجم] يتوقعون كل يوم هجوماً عليهم في عقر دارهم، واذا وقع هذا الهجوم فأنه سيؤدى حتما الى ازالتهم عن بكرة ابيهم أو اخضاعهم بالكامل. تُنقل المؤن يوميا من ولاية الموصل الى قوات الباشا في ولاية بروارى، ليس واضحا لحد الآن تحريك قوات الباشا، ولكن تسلمت معلومات تؤكد أن الجنود تركوا العمادية وأنهم الآن في المناطق الحدودية بين هذه الولاية [الموصل- المترجم] وولاية سوريا واتخذوا مواقع مسيطرة على الولاية الأخيرة. هناك اتصالات جارية بين بدرخان بيك وأمراء الكورد......حتى أولئك الساكنين داخل الحدود الايرانية.

واستنادا الى تقرير ورد الينا أن الهدف من زيارة محمود خان الى بدرخان باشا هو الحصول على مساعدة الأخير ضد السلطات العثمانية في (وان).

لأجل تجنب التأخير قررت أن أكتب اليكم مباشرة في حالة وجود تقارير مهمة من قبيل هذا التقرير الذي نحن بصدده. وأكون شاكرا جدا لكم اذا أخبرتموني فيما اذا كنت أخالف أي قانون.

لي الشرف أن أكون

مع آيات التقدير الخادم المخلص جدا لسعادتكم

جي. أي. رانسوم

(علي، ٢٠٠٨، ص١١ . ١٢)

موقف وسياسة العثمانيين تجاه المشاكل الداخليه للعشائر الكردية الجنوبيه مابين (١٨٦٠_١٩١٤)

الملخص:

حاول العثمانيين طوال فترة حكمهم لكردستان أضعاف سلطه العشائر الكورديه واخضاعهم للسلطه المركزيه فى اسطنبول.ومن اجل ذلك اتبعوا شتى الطرق. منها التدخل فى الصراع بين العشائر الكرديه وتاييد عشيره ضد أخرى وكان لذلك اثر كبير فى تاجيج نيران الفتنه بين تلك العشائر وبالتالي فإن ذلك ادت بشكل مباشر على انعدام الأمن فى المنطقه وادى الى تدهور الاقتصادي وافساد المجتمع فى المنطقة.

ان هذا البحث يلقى الضوء على دور الدولة العثمانية في تاجيج نيران الحرب بين العشائر الكردية وبالاخص جنوب كردستان بعنوان (موقف وسياسة العثمانيين تجاه

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

المشاكل الداخليه للعشائر الكردية الجنوبيه مابين (١٨٦٠_١٩١٤) يعرض هذا البحث اسباب وجود صراع بين العشائر والتحقيق من هدف تدخل الدوله العثمانية في هذا الصراع وتأثيرها على الاوضاع السياسية والاقتصادية والاجتماعية جنوب كردستان.

الاضافة إلى المقدمة والخاتمة يتكون البحث من فصلين .الفصل الأول بعنوان (موقف الدوله العثمانية من مشاكل بين عشيرة لواء سليمانيه وكركوك) وتضمن ثلاثة مبحث ١- اهداف الدولة العثمانية في التدخل في النزاع الداخلي للقبائل الكردية. ٢ ــ الصراع بين زەنگەنه وهماوەند. ٣- صراع بين هماوەند و جاف. والمبحث الثانى يتضمن عناوين التاليه ١- صراع بين البرزنجيين والطالبانيين ٢- صراع بين هماوهند وسادات البرزنجيين. والفصل الثاني بعنوان (سياسة وموقف الدولة العثمانية من صراع ومشاكل الداخلية لمجموعة عشائر بادينان) ويتكون من مبحثين ١- صراع بين شيخ محمد بارزاني وعشائر المجاورة له. ٢ـــ صراع بين الاتروشية وعشائر اخرى . والمبحث الثانى القى الضوء على المشاكل وصراع بين عشائر باديناني منهم. ١- معارك بين دوسكى و ريكانيين. ٢. معارك بين بروارييين و التياريون.

الكلمات الدالة: *الكورد، العشائر، العثمانيون، شمال كوردستان، الشخصيات.*

The position and policy of the Ottomans towards the internal problems of the southern Kurdish clans between (1860-1914)

Abstract:

Throughout their rule of Kurdistan, the Ottomans tried to weaken the authority of the Kurdish clans and subject them to the central authority in Istanbul. To do this, they followed various methods. Among them is interfering in the conflict between the Kurdish clans and supporting one clan against another, and this had a great impact in fanning the fires of strife between those clans, and thus this directly led to insecurity in the region and led to economic deterioration and corruption of society in the region.

This research sheds light on the role of the Ottoman Empire in fanning the flames of war between the Kurdish clans, especially southern Kurdistan, with the title (The position and policy of the Ottomans towards the internal problems of the southern Kurdish clans between (1860-1914). This research presents the reasons for the existence of conflict between the clans and investigates the goal of the Ottoman Empire's intervention in this matter. The conflict and its impact on the political, economic and social conditions in southern Kurdistan

In addition to the introduction and conclusion, the research consists of two chapters. The first chapter is entitled (The Ottoman Empire's position on problems between the Suleimaniyah and Kirkuk Brigade clans) and includes three sections: 1- The objectives of the Ottoman Empire in intervening in the internal conflict of the Kurdish tribes. 2- The conflict between Zanjan and Hamawand. 3- A conflict between Hamavand and Jaff. The second section includes the following titles: 1- A struggle between the Barzanjis and the Taliban. 2 - A struggle between Hamawind and the Barzanjis' pillowcases. The second chapter is entitled (The policy and position of the Ottoman Empire regarding the conflict and internal problems of the Badinan clan group) and consists of two sections: 1- The conflict between Sheikh Muhammad Barzani and his neighboring clans. 2- A conflict between the Etruscans and other clans. The second section shed light on the problems and conflict between the Badinani clans. 1- Battles between Doski and Rikanians. 2- Battles between the Berwarians and the Tayrians

keywords: *Kurds, clans, Ottomans, North Kurdistan, personalities.*

پێکهاتا هۆزایەتی یا کوردی ل گۆرەیی دیتنا گەرۆکێن بریتانی ل چەرخێ نۆزدێ دا ١٨٠٠-١٩١٤

ولید احمد عبدالرزاق

وەزارەتا پەروەردێ- دهۆك- هەرێما کوردستانێ/ عیراق

پوختە:

هۆز و عەشیرەتێن کوردی ل چەرخێ نۆزدێ و بەری هنگی ژی پێکهاتا سەرەکی و ئێکەم یا میرگەهێن کوردی بوو وەک دەستهەلاتا هەری مەزن یا خۆجهی ل کوردستانێ هەمیێ. ئەڤ پێکهاتە ژی ژ عەشیرەتەکێ بۆ ئێکا دی و ل جهەکێ جۆگرافی بۆ ئێکی دی ل گۆرەی دیتنا گەرۆکەکی بۆ ئێکی دی هاتیە گوهۆڕین.

ل گۆرەی کوردناسیا رۆژئاڤا و ب تایبەت بریتانیا، چەرخێ نۆزدێ ب زەنگینترین و پڕ بەرهەمترین چەرخ دهێتە هژمارتن ل گۆری زەنگینی و زۆرییا ئەوان ژێدەر و چاڤکانی و گەشت و بەلگەنامەیان د وی چەرخی دا، بۆ دەڤەرێن جودا جودا یێن کوردستانێ و هۆزێن وێ وەک پێکهاتا سەرەکی یا جڤاکێ کوردی. بێ گۆمان ئەو گەشت و و پەیوەندیێن دبلۆماسی یێن گەرۆکێن بریتانی ل دەمێ گەهشتنا وان بۆ ئیمپراتۆرییا عوسمانی و ئیرانی ل گەریان و گەشتێن خۆدا بۆ دەڤەرێن کوردی یێن ئەڤان دوو ئیمبراتورییان، سەرنج و دیتنێن خۆ ب هویری تۆمارکرینە و دویڤدا ژی ئەڤ گەرۆکە دەما ڤەگەریانێ بۆ وەلاتێن خۆ، د ناڤ پەرتووکێن گەشتێن خۆ دا بەحسا ژیانا سیاسی و جڤاکی تا رادەیەکی ژی یا کەلتوری یا جڤاکێ کوردی یێ وی سەردەمی بۆ مە توومارکرینە و دیتنیێن خۆ ژی ل دۆر وان دیمەن و داب و نەریتان دەربرینە و بالا وان کێشاینە.

ئەو پەرتووکە ژی نها بۆ مە بووینە ژێدەرێن مەزن و گرنگ، کو تێدا کۆمەکا پێزانینان و فیگۆر و وێنە یێن وی چاخی ل کوردستانێ پاراستینە و دیدەڤانن بۆ چەندین و بوویەرێن گرنگ و دیرۆکی، کو ل وان سەردەمان رویداینە. د شیاندایە ئەڤ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ژێدەرە ژ گەلەک لایانڤە بۆ لێکۆلینی ل دۆر ئالێ جڤاکی و سیاسی و کەلتۆرێ کوردی بهێنە بکارئینان و هەڤبەرکرن.

ڤەکۆلین بەحسا پێکهاتا جڤاکی یا هۆز و ئێلێن کوردی وەک پشکەک ژ میرگەهێن کوردی و دەستهەلاتا وان یا خۆ جهی دکەت، ب تایبەتی دیتنا هندەک ژ گەرۆک و مسیۆنەرێن بریتانی یێن ل چەرخێ نۆزدێ سەرەدانا هندەک دەڤەرێن کوردستانێ کرین، ژ وانا ژی، جۆن مەکدۆنالد کینێر (١٨٧٢-١٨٣٠)، کلۆدیوس جیمس ریچ (١٧٨٧-١٨٢١)، جیمس فرەیزەر(١٧٨٣-١٨٥٦)، هینری لایارد و فریدریک میللینگن...هتد.

ڤەکۆلین ژ دوو تەوەران پێک دهێت، د تەوەرێ ئێکێ دا بەحسا گرنگیا گەریدەیان و پەرتووکێن وان وەک ژێدەرەک بۆ نیاسینا پێکهاتا عەشیرەتێن کوردی د چەرخێ نۆزدێ دا. ل گەل دانە نیاسینا چەندین گەرۆک و مسیۆنەر و دبلۆماتکارێن بریتانی یێن سەردانا کوردستانێ کری و ل دۆر کوردستانێ نڤیسین و تومارکرین.

د تەوەرێ دووێ دا، بەحسا پێکهاتا هندەک ژ عەشیرەتێن کوردی ل چەرخێ نۆزدێ ل گۆرەی دیتنا گەرۆکێن بریتانی کرییە. زێدەباری شرۆڤەکرنەکا رەخنەیی بۆ دیتنا وان گەرۆک و هەڤبەرکرنێ ل گەل ژێدەران.

د ڤەکۆلینێ دا رێبازا دیرۆکی یا دەمی و شرۆڤەرن و هەڤبەرکرنێ بۆ بوویەر و پێکهاتا عەشیرەتێن کوردی ل گۆری دیتنا گەرۆکێن بریتانی هاتیە کرن. ل داویێ ژی ڤەکۆلەری دەرئەنجامێن ڤەکۆلینی بەحسکرینە.

پەیڤێن سەرەکی: *عەشیرەتێن کوردی، گەرۆکێن بریتانی، پێکهاتا هۆزایەتی، چەرخێ نۆزدێ، میرگەهێن کوردی.*

پێشگۆتن:

د دیرۆکا کوردناسیا رۆژئاڤادا، چەرخێ نۆزدێ ب زەنگینترین و پڕ بەرهەمترین چەرخ دهێتە هژمارتن ژلایێ زەنگینیی یا گەشتنامە و سەرەدانێن گەرۆکان ب گشتی و یێن بریتانی ب تایبەتی. د ڤێ چەرخیدا وەکی دنیایێ ل کوردستانا پارچەکری ژی چەندین گوهۆرینێن سیاسی و جڤاکی ب خۆڤە دیتن. ب دەهان گەرۆکێن بریتانی ژ پێخەمەت بجهـ ئینانا ئەرکێن جودا جودا یان د کوردستانێ را بۆرینە یان ژی سەرەدانا کوردستانا عوسمانی وفارسی کرینە و سەرنج دیتنێن خۆ ل دۆر جڤاکێ کوردی ب تایبەت هۆز و عەشیرەتێن کوردی و پێکهاتا وان داینە دیارکرن.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دشـــياندايه بێژين ئەڤ گەشـــتێن گەرۆكێن بريتانى ژوان ژێدەرێن گرنگن، كو دشـــێێن پشـــتبەســـتنێ بكەينە ســـەر وەك ژێدەرەكێ باوەرپێكرى، چونكى ب رێژەيەكا باش دويربوونە ژ لايەنگرييێ و ب درۆســـتى و راســـتگۆيێ ب ســـەرهاتێن خۆ تۆماركرينە.

پێكهاتا هۆزێن كوردى ل چەرخى نۆزدێ ل گۆرەى ديتنا گەرۆكێن بريتانى، مژارا ڤێ ڤەكۆلينێ يە، كو دشـــێێن بێژين ب ئاوايەك نە راســـتەوخۆ شـــيانە بابەتى ب ڤەكۆلين، ژبەركو چ گەرۆكان د گەشتنامەيێێن خۆدا ب بابەتەكێ دەستنيشانكرى و تايبەت بەحسا پێكهاتا هۆزێن كوردى، نەكرييە، لێ دناڤ ب سەرهاتێن وان گەرۆكان دا و پشـــتى خواندنەكا كوير و لێكۆلينێ چەندەك ژ ديتنا وان ل دۆر پێكهاتا هۆزێن كوردى ل هەمى دەڤەرێن كوردســـــتانێ كێمەك ژێ بيت بۆ مە دياردبيت. ب تايبەتى ل رۆيێ دياركرنا هێزا سەرۆك عەشيرەتێن كوردى و ئاوايێ ژيانا وان و شێوازێ دەستهەلاتا وان.

ڤەكۆلين ژ دوو تەوەران پێك دهێت، د تەوەرێ ئێكێ دا بەحســـا گرنگيا گەريدەيان و پەرتووكێن وان وەك ژێدەرەك بۆ نياسينا پێكهاتا عەشيرەتێن كوردى د چەرخێ نۆزدێ دا. ل گەل دانە نياســـينا چەندين گەرۆك و مســـيۆنەر و دبلۆماتكارێن بريتانى يێێن سەردانا كوردستانێ كرى و ل دۆر كوردستانێ نڤيسين و تۆماركرين.

د تەوەرێ دووێ دا، بەحســـا پێكهاتا هندەك ژ عەشـــيرەتێن كوردى ل چەرخێ نۆزدێ ل گۆرەى ديتنا گەرۆكێن بريتانى كرييە. زێدەبارى شرۆڤەكرنەكا رەخنەيى بۆ ديتنا وان گەرۆك و هەڤبەركرنێ ل گەل ژێدەران.

ڤەكۆلينێ مفا ژ ژێدەرێن رەســـەن يێن ژمارەكا زۆر يا وان گەرۆكێن بريتانى وەرگرتيە و پشـــتى وەرگێران و لێكۆلينێ گەهشـــيە دەر ئەنجامەكى. ديســـان چەند پەرتووكێن كوردى و عەرەبى و توركى و ئنگليزى گەل نامەيێێن ئەكاديمى وەك ژێدەر مفا ژێ هاتيە وەرگرتن. هەروەســـــان وەكو دهێتە زانين گۆڤارا بريتانى يا بناڤێ (Journal of the Royal Geographical Society of London)، كو ل چەرخێ نوزدێ پترييا گەشتێن ڤان گەرۆكان بەلاڤكرينە مفا ژێ هاتيە وەرگرتن.

د ڤەكۆلينێ دا رێبازا ديرۆكى يا دەمى و شـــرۆڤەرن و هەڤبەركرنێ بۆ بوويەر و پێكهاتا عەشـــــيرەتێن كوردى ل گۆرى ديتنا گەرۆكێن بريتانى هاتيە كرن. ل داويێ ژى ڤەكۆلەرى دەرئەنجامێن ڤەكۆلينى بەحسكرينە.

تەوەرێ ئێکێ: گەرۆکێن بریتانی و گرنگیا گەرۆکڤانان وەک ژێدەرەک دیرۆکی

ئێک: گەرۆکڤانی و ئەو گەرۆکێن سەرەدانا کوردستانێ کرین: گەشتنامە یان ژی نامەیێن گەرۆکڤان و رۆژهەلاتناسان، بەرۆڤاژی نڤیسینا فەرمی یان دیرۆکێ ژ وان ژێدەر و چاڤکانیانە، کو ژیانا جڤاکی یا مرۆڤی بەرفەرهتر ددەتە رۆهنکرن. ئەڤجا کەسێ گەرۆکڤان ئەڤ گەشتە چ ب فەرمی یان وەک ئەرک بۆ جهەکێ دیارکری ل دەمەکێ دیارکری ئەنجام دابیت. ئەو سەرنج و تێبینیێن گەرۆکڤان ل دەمێ گەشتێ یان پشتی ڤەگەریانێ بۆ وەلاتێ خۆ تۆمار دکەت. زێدەباری هندێ ژی گەلەک جاران ئەڤ سەرنج و دیتنێن گەرۆکڤانی ل گۆرەی داخوازی و خواستەکا وەلاتی وی ب ئاوایەک لایەنگری هاتینە تۆمارکرن و هنارتن، لێ د هەمان دەمدا ژی ئەو نەچارن پێزانینا راست و دروست بنڤیسن و بۆ وەلاتێ خۆ رەوانە بکەن. ب وی ئاوای ژی دشێین بێژین گەشتێن گەرۆکڤان و رۆژهەلاتناسان ژێدەرەکێ گرنگ و باوەرپێکرییە ب رێژەیەکا بلند(Yazıcı, Hüseyin, 2009, s10-11).

کوردستان ژی وەک پارچەکا جوگرافی یان ستراتیژی و دابەشکری ل ناڤبەرا چەند ئیمبراتۆری و دەولەتان دا، ب درێژاهیا دیرۆکی ژ بەری زایینێ وەرە بوویە جهێ سەرەدانا گەرۆکڤان و کەساتیێن سیاسی و جڤاکی یێن جیهانی ب گشتی و بریتانی ب تایبەتی(Tarduş, İbrahim, 2020, s24-25).

د چەرخێ نۆزدێ ژی چەندین بریتانیا چ گەرۆک بن یان مسیونێر یان سەرباز ل ناڤ لەشکرێ ئوسمانی دا سەرەدانا کوردستانێ و دەڤەرێن کوردی ل هەمی پارچەیان کرییە. ئێکەمین دوو کەسێن گەرۆک ل ڤی چەرخی دەربارەی کوردان زانیاری کۆمکربن و تۆمارکربن ئەوژی، کارمەندێن بریتانی نە ل ئیرانا قاجاری ب ناڤێن (جێمس مۆرییێر James Morier و جۆن مەکدونالد کینیێر John Macdonald Kinneir) بووینە. مۆرییێر ل دەمێ مانا وی ل ئیرانێ و کینیێری ژی ل دەمێ ئێکەم گەشتا خۆدا بۆ ئیرانێ نڤیسییە. کینیێر ل گەشتا خۆ یا دووێ ژی دا ل دەمێ چوویە هندستانێ ل گەل کۆمپانیا هندستان یا رۆژهەلاتی EIC بوویە ئەفسەر نڤیسییە. مۆرییێری دەربارەی کوردان گەلەک ب درێژی و تێرۆتەسەلی نەنڤیسیە، لێ د گەشتنامەیا کینیێری دا ب درێژی بەحسا کوردان کرییە(عەبدوللا، نەجاتی، ٢٠٢٢، ل ل ٨١-٨٤).

ژ گەرۆکێن بریتانی یێن دەستپێکی، کو سەرەدانا کوردستانێ کربیت، پتریا وان ل هندستانێ وەک کارمەند یان لەشکر و ئەفسەر ل گەل کۆمپانیا هندا رۆژهەلاتی ب ئەرکێ خۆ رابووینە. ژ وان گەرۆکان ژی (رۆبرت میگنان Robert D.

Mignan)ە. ئەو ژبەر ئەركێ وی یێ لەشـــكری ل هندســـتانا رۆژهەلات ل ســـالا ١٨٢٩ێ بەرەڤ هندستانێ چوویە و د گەشتا خۆدا بوویەرێن وان دەڤەران و سەرۆبەرێ وان دەڤەرێن جوگرافی نڤیسینە و و سالا بەری هنگی ژی ١٨٢٨ێ گەشتەك ل كوردستانێ و ئیرانێ كرییە. یـا دیـارە ل گۆری ئەركێ خۆ ئەو دەڤەر تێكڤەداینە و گەریـایە، دویڤـداژی پێزانین كۆمڤەكرینە(Mignan, Robert, 1839, V1, p292).

یا فەرە بهێتە زانین كو وەكی پێشـــتر ژی ئاماژی پێ هاتیە كرن گەلەك ژ گەرۆكێن بریتانی ژبەر ئەركێ وان یێ د EIC دا ســــەرەدانا كوردســـــتانێ كرینە. بۆ میناك: كلاودیوس جیمس ریچ Claudius James Rich، جیمس فرەیزەر James Fraser، هێنری لایارد Henry Layard، فۆربێس و میگنان ژی (Tarduş, İbrahim, 2020, s27).

ئەو گەرۆكێن یـان كەســـێن بریتـانی یێن حەزا كـاركرنێ ل كومپـانیـا ئنگلیزا رۆژهەلات-هندستانێ هەین، پشتی داخوازكرنێ ل گۆرەی شیان و بسپۆرییا وان ل بەشێن گرنگ دهاتنە راسپاردن بۆ ئەركێن خۆ. ئێك ژ وان یێن ل پشـكا سڤیل یا داگیرگەها بریتانی ل هندســـتانێ كاردكر (كلاودیوس جیمس ریچ ١٧٨٧-١٨٢١) بوو. كو چیرۆكا ویژی وەكی یێن دی دەستپێكربوو و ل داوییێ سەرەدانا سلێمانییێ و سنە دكەت و ئێك ژ بهاترین و گرنگترین گەشـتنامەیێن بریتانیان ل دۆر كوردسـتاذیێ نڤێسـای تۆماركرینە. ئەو ب هاریكارییا نێزیكەكێ خۆ، لاتینی و گریكی و چەندین زمـانێن مۆدێرن یێن دەڤەرێ فێربوویە و دویڤـدا ژی زمـانێن عیبری، عەرەبی، فـارســـی و توركی ژی فێربوویە. د ژییێ ١٧ سـالیێ دا وەك لەشـكرێ قۆتابیی داخوازدكەت بچیتە هندسـتانێ. كەسـێن بەرپرس ژبەر شـیانێن وی یێن باش ئەوی نابەنە بەشـێ لەشـكری بەلكو دبەنە لایێ سـڤیلان. ل باژێرێ ئەزمیر یێ ئوسـمـانی ب مەرەما شـارەزابوون د كەلتورا دەڤەرێ و موسـلمانا دچیتە قۆتابخانێ . ل وێرێ ژی دهێتە هنارتن بۆ مسـرێ ل باژێرێ ئیسـكەندەرییە دبیتە راوێژكارێ سـەرەكی یێ قونسـۆلیا بریتانی ل مسـرێ. ب سـایا هندێ ژی زمانێ خۆ یێ عەرەبی گەلەك پێش دئێخیت. ل وێرێ ژی بەرەڤ بۆمبای دچیت و ماوەیەكی ل بەشێ مەدەنی یێ EIC كار دكەت. پشتی نوینەراتیا بەغدا دمینتە ڤالا، جیمس ریچ د ژیێ ٢٤ ســـالیێ دا وەك نوینەرێ كومپانیـا هندا رۆژهەلات دچیتە بەغدا و دەست بكاردبیت. ل وێرێ هەم ژلایێ والیێ بەغدا هەم ژی ژلایێ خەلكێ دەڤەرێ دبیتە كەسەكێ خۆشتڤی. ریچ ل بەغداییێ ناڤدارییەكا باش پەیدا دكەت. ریچ ل سالا ١٨٢٠ ژبەر ئەگەرێن ساخلەمی بەغدایێ بجهـ دهێلیت و گەشتا سلێمانیێ دكەت(Rich, James, v1, p 1-28).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

ئەڤ گەشـــتا وی دبیتە ژیدەری چەندین پێزانینان ل دۆر کوردســـتانێ. پشـــتی گەشـتا خۆ یا کوردســـتانێ ب دوماهیک دئینیت، ریچ ل رێیا چوونێ بۆ بۆمبای ل ســالا ١٨٢١ێ ژ نەخۆشـیا کۆلێرایێ گیانێ خۆ ژ دەسـت ددەت. تۆمارێن گەشـتا وی ژی پشـتی مرنا وی ژ لایێ هەڤژینا ویڤە هاتینە بەلاڤکرن (Tarduş, ibrahim, 2020, s28).

مینا جیمس ریچ ئێک ژ گەرۆکێن دی ژی ب ناڤێ (کرێسوسک راولینسۆن) ل کۆمپانیا هندا رۆژهەلات هەم وەک لەشـــکر و هەم ژی وەک ســـڤیل کارکرییە و دویڤدا هاتیە ڤەگوهاســـتن بۆ ویلایەتا بەغدا. ئەویژی زمانێ عەرەبی ب ناڤنجی و فارســی ب باشـــی دزانی ل ســـالا ١٨٣٣ ل ئیرانێ کوردســـتانا رۆژهەلات گەریایە و لێکۆلینێن لەشـــکری ل دۆر لەشـــکرێ ئیرانی-قاجاری کرینە و چەندین لێگەریان و ڤەکۆلینێن ئارکیۆلۆژی-شـینواری ئەنجامدایـنە. راولینسۆن پشـتی چەندین جاران بەرزەکرنا تۆمارێن خۆ یێن گەشتی و ڤەدیتنا وان دوماهیێ ل سالا ١٨٣٩ێ گەشتنامەیا خۆ یا تیبەت ل دۆر زەهاو، کرمانشـان، لۆرسـتان، د گۆڤارا (Journal of the Royal Geographical Society of London) بەلاڤ دکەت. دڤێ گەشـــتـا خۆدا ب تـایبەتی ل دۆر کوردێن کەلهۆر و یارســـانان و بارێ دارایێ دەڤەرێ و ســـیســـتەمێ وەرگرتنا باجێ پێزانینێن گرنگ پارڤەکرینە. (Muhammed, Qadir Muhammed 2017, p 16-17).

ئێک ژ وان گەرۆکێن دەســـتپێکێ کارێ پارێزەریێ دکر ل کۆمپانیا هندا رۆژهەلات و بەرەڤ ســـریلانکا هاتیە ڤەگوهاســـتن و چەندین گەشـــتێن ســـیخۆری و ئارکیولۆژی ئەنجام داین و دویڤدا بوویە قۆنسۆلێ بریتانیا ل ئیستەنبۆلێ، ئەوژی (ئوستن هێنری لایارد Austin Henry Layard) بوو. لایاردی ژ پێخەمەت بەرفرەهکرن و زێدەکرنا پێزانینێن خۆ گەشـــتنامەیێن بەری خۆ و ناڤێ وان ل ســـەری هاتی خواندینە. ل گۆرەی ئاخفتنا وی ئەوان بەرهەمێن ناڤبری حەز و مەرەقا وی بۆ هاتنـا وی بۆ دەڤەرێن ئیران، بابل، و کوردســـتانێ زێدەکرییە. دویڤدا پشـتی ژ پۆسـتێ قۆنسـولیێ هاتیە دویرکرن ل نێزیک ویلایەتا موســـل ب ڤەکۆلینێن ئارکیولۆژی رادبیت و ســـەرەدانا چەندین باژێرێن کوردی و ئێزدی، نەستوری کرییە و پێزانین تۆمارکرینە(Layard, Austin Henry, 1887, p7-14).

ئێک ژ وان گەرۆکێن دی یێن ناڤێ وی ب ســـیخۆری ژی چووی (جیمس بایلی فرەزەر James Bailiie Fraser)بوویە. ئەو ل ســـالا ١٨٢١ ژ هندێ بەرەڤ دەڤەرێ ئیرانێ و کوردی ب رێکەتیە و ل ئیرانێ بنەجهـ بوویە. دەستپێکێ گەشتەک بۆ خۆرسان کرییە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

و پێزانینێن خۆ د گەشـــتا خۆدا تۆمارکرینە و دویڤد بەلاڤکرینە(Tarduş, İbrahim, 2020, s31).

ئێک ژ گەرۆکێن دی یێن بریتانی ل سالا ١٨٨٨ێ ژ لایێ دەزگەهێ هەوالگری یێ هندا رۆژهەلات یا بریتانی دهێتە راسپاردن بۆ عیراقێ ب مەرەما کۆمکرنا زانیارییا ل دۆر رێکا ژ باکووری بەرەڤ کەنداڤێ عەرەبی ل بەسرا، ئەوژی ریچارد ماونسەل) بوو. د رێکا خۆدا ماونســـەلی گەشـــتەک بۆ باژێرێن کوردی: کفری، ســـلێمانیێ، رەواندز، ئامێدیێ، موسل، جزیرێ، باشقالا، ئۆرمیێ، مهاباد، شنو، کرمانشا، سەقز و سنە ئەنجام دایە. بەرگێ ئێکێ ژ گەشـــتا وی دەربارەی دویریا باژێران ژ هەڤدوو و ئەو عەشـــیرەتێن بنەجهـــ ل وان دەڤەران و ئاینێن وان دەڤەران و ژمارا خەلکی بوویە. بەرگێ دووێ ژی پتر دەربارەی وێنێ ئاراستەیێن رێکابوویە(Maunsell, Richard, 1890, p5).

ژ گەرۆکێن دی یێن دەربارەی کوردان نڤیســـی رۆژنامەڤان (جیمس ســـیلک بۆکینگهام James Silk Buckingham) بوویە. کو ل ســـالێن ١٨١٨ هەتا ١٨٢٣ێ ل رۆژنامەیا کالکوتا جۆرنال ل هندســـتانێ کارێ ســـەرنڤیســـەریێ دکر. بۆکینکهامی گەشـتا باژێرێن کوردی ئۆرفا و ئامەد و مێردین ودەردۆرێن مۆسـل و حەلەبێ کرییە و د دوو بەرگاندا بەلاڤکرینە. د گەشـــتێن ویدا دیار دبیت، کو پتریا دەڤەرێن باکوور و رۆژئاڤاییێ کوردســـتانێ گەریایە و پێزانینێن گرنگ ل دۆر کوردان داینە. (Tarduş, İbrahim, 2020, s34).

ژ وان گەرۆکێن بریتانی یێن ژبەر کارێ خۆ د کوردســـتانێ را دەربازبووی و کارێ وی ژ یێن دا جودا، ئەوژی فریدریک فۆربێس بوویە. کارێ وی نوژداربوو. فۆربێس ل سالا ١٨٣٨ پشـتی کارێ وی ب دووماهیک دهێت ژ هندێ بەرەڤ موسـل دهێت، ب مەرەما سەرەداکرنا دەڤەرێن کوردێن ئێزدی ل شنگالێ، دەستپێکێ دهێتە دەڤ کەسەکی ل بەعشـیقە و ب رێیا وی دچیتە شـەنگالێ. پشـتی گەشـتا خۆ فۆربێس دیتنێن خۆ ل دۆر ئێزدیان د گۆڤارا (The Journal of the Royal Geographical Society of London) دا بەلاڤ دکەت(Forbes, Frederick, 1839, v9, p409).

ئێک ژ گەرۆکێن کار ل هندستانا رۆژهەلات نەکری و ب کارێ رۆژنامەڤانی رۆژنامەیا تایمس چوویە مەغرب ئەوژی (والتەر ب. هاریس Walter B. Harris) بوویە،. هاریس پشـــتی ئەرکێ وی ل وێرێ ب داوی هاتیە ب رێکا دەریایێ چوویە باتۆم و گەشـــتا خۆ دەســـتپێکرییە ژ تفلیس و تەڤرێز، مهاباد، مهاباد، بانە و کرمانشـا. ئەڤ گەشـتا خۆ ە پێزانینێن ل دۆر کوردێن رۆژهەلات ب درێژی نڤیســـینە(Harris, Walter, 1896, p61). ژ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پەرتووكا وی یا دیارە كو هاریس نە تنێ رۆژنامەڤان بوویە و خزمەتا بەرژەوەندییێن بریتانیا كرییە.

هندەك گەشـــتنامە هەنە ژ لایێ قۆنســـۆلێن دیاربەكر و ئەرزەرۆم ڤە هاتنە نڤیســـین، ئەوژی (جێمس برانت James Brant) بوویە، ئەو د گەشـــتا خۆ یا ئێكێ دا سـەرەدانا باشووری ئەرزەرۆمێ كرییە و گەشتا خۆ ل سـالا ١٨٣٦ێ دا د گۆڤارا (The Journal of the Royal Geographical Society of London) بەلاڤكرییە. برانتی گەشـتا خۆ یا دووێ ل رۆژهەلات و رۆژئاڤایێ ئەرزەرۆمێ ئەنجام دایە و ئەو گەشـــتە ژی ل ســـالا ١٨٤٠ێ د هەمان گۆڤاردا بەلاڤكرییە.(Brant, James, 1841, p10).

ژبلی برانتی ژ گەرۆكڤانێن دی یێن وەك قۆنسۆل ل كوردستانێ كاركری،(جون جورج تایلوور John George Taylor) بوویە. ئەو ل ناڤبەرا ســالا ١٨٦١-١٨٦٣ و ســالا ١٨٦٦ ل دۆرێن دیاربەكر گەشـتەك ئەنجامدایە، ئەڤ دوو گەشـتە تمامكەرێن هەڤدوو بووینە و گەشـتا ئێكێ ل سـالا ١٨٦٥ و یا دووێ ل سـالا ١٨٦٨ د گۆڤارا (The Journal of the Royal Geographical Society of London) ل لەندەن بەلاڤكرینە (Taylor, John George, 1865,v35,1868,v38).

ژ گەرۆكێن بریتانی كو ل ناڤ لەشكرێ ئوسمانی دا كاردكر و گەشتنامە نڤیسـی ئەفسـەر (فرێدریك میلینگن Fredrick Millingen) بوو. میلینگن ل ئیسـتەنبۆل ئەفســـەرەكێ پلە بلندبوو ب پلەیا مقدم، دەولەت ب مەرەما روی ب روی بوونا یاخیبوونێن عەشـیرەتێن كوردی فرێدكەتە كوردسـتانێ و دكەنە ئەفسـەرەكێ پلە بلند. میلینگنی هەم وەك شـەركەر و هەم ژی وەك مێڤان ل قارس و ئەرزەرۆم و سـنورێ ئیرانی ل گەل كوردان مایە و ل دۆر ئاوایێ ژیانا كوردان بەرهەمەك نڤیسیە ب ناڤێ (Wild life Among the Kurds) ، هەروەســـا ب ئێكەم گەرۆك دهێتە هژمارتن بەحســـا نەتەوەیەتیا كوردی كربیـت(Milingen, Fredrick, 1870, p315). ل گۆری دیتنـا وی بزاڤێن عەبـدولرەحمـان پاشـــایێ بابان و بەدرخان پاشـــا و محمـد پاشـــایێ ســـوران بزاڤێن نەتەوایەتی بوون(Muhammed, Qadir Muhammed 2017, p18).

دوماهیك گەرۆك بەحس بكەین، (مارك سایكس Mark Sykes ١٨٧٩-١٩١٩) ل داویێن چەرخێ نوزدێ سەرا دەولەتا ئوسمانی دایە، پێزانینێن گرنگ ل دۆر كوردان هۆزێن وان بەلاڤكرینە و چەندین رەخنە ل رەفتار و رەوشـــتێن كوردان نڤیســـینە و د پەرتووكەكێ دا ب نـاڤێ هۆزێن كوردی بەلاڤكرینە(Muhammed, Qadir Muhammed 2017, p21).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

هەرچەندە ژمارەکا دی یا گەرۆکڤانان گەشت بۆ دەڤەرێن کوردی کرینە و د گەشتنامەیاندا بەلاڤکرینە، ئەوێن پێزنین ل دۆر گەشتێن وان هەین ل سەری ئاماژە پێ هاتیە کرن و یێن دی دشێین دڤی خشتەیێ خوارێدا ناڤ و ژمارەیا وان گەرۆکان کارێ وان و سالا گەشتا وان بۆ کوردستانێ و دەڤەرێن کوردی دیاربکەی (Tarduş, İbrahim, 2020, s40).

خشتەیێ ناڤێ ئەوان گەرۆکێن بریتانی یێن د چەرخێ نۆزدێ دا سەرەدانا کوردستانێ کرین ل گەل کارێ وان و سالا سەرەدانا وان

	ناڤ	ناسناڤ	کارێ وان	سالا سەرەدانا
١	جیمس	موریێر	دبلۆمات	١٨٠٨-١٨١٦
٢	جون مەکدونالد	کینیێر	دبلۆمات	١٨١٣-١٨١٤
٣	جیمس سیلک	بوکینککهام	رۆژنامەڤان-نڤیسەر	١٨١٦
٤	هیود	ولیام	لەشکەر	١٨١٧
٥	کلاودیوس جیمس	ریچ	دبلۆمات	١٨٢٠
٦	ر.أ	چێسنی	لەشکەر	١٨٢٨-١٨٢٩
٧	و.	مونتێیس	لەشکەر	١٨٢٨-١٨٢٩
٨	رۆبرت د.	میگنان	لەشکەر	١٨٢٩
٩	جیمس بایلی	فرەیزەر	نڤیسەر-سیخۆر	١٨٣٤-١٩٣٥
١٠	جیمس	برانت	دبلۆمات	١٨٣٥-١٨٣٧
١١	ولیام جون	هامیلتۆن	جیولوجی	١٨٣٦
١٢	هێنری کریسویک	راولینسۆن	لەشکەر-دبلۆماس	١٨٣٦
١٣	ج.	شیل	لەشکەر	١٨٣٦
١٤	کیت ئیدوارد	ئابووت	دبلۆمات	١٨٣٧
١٥	فرێدریک	فۆربێس	نۆژدار	١٨٣٨
١٦	أ.گ	گلاسکۆت	دبلۆمات	١٨٣٨
١٧	ڤیسکونت	پۆلینگتون	سیاسەتمەدار	١٨٣٨
١٨	ولیام فرانسیس	ئاینسورز	نۆژدار- مسیونەر	١٨٣٩
١٩	جیورج پێرسی	بادجەر	مسیونەر	١٨٤٢-١٨٤٤
٢٠	رۆبرت	کورزن	دبلۆمات	١٨٤٢
٢١	ئۆستن هێنری	لایارد	سیخۆر- ئارکیولوجی	١٨٤٧-١٨٥٠
٢٢	لەیدی	شیل	نڤیسەر	١٨٥٠-١٨٥٣
٢٣	هامپری	ساندویز	نۆژدار	١٨٥٤-١٨٥٥
٢٤	جون جورج	تایلور	ئارکیولۆژی- دبلۆمات	١٨٦٥-١٨٦٦
٢٥	فرێدریک	میلینگەن	لەشکەر	١٨٧٠

٢٦	فرێد	بۆرنابی	لەشکر	١٨٧٧
٢٧	هێنری چارلس	بارکلی	ئەندازیار	١٨٧٨
٢٨	هێنری فانشەیف	تۆزەر	زانا	١٨٧٩
٢٩	جیلبەرت	جیرارد	لەشکر	١٨٨١
٣٠	فرانسیس ریچارد	ماونسەل	لەشکر- تۆپوگرافەر	١٨٨٨
٣١	ئیزابێلا لوسی	بیرد	نڤیسەر – مسیونێر	١٨٩١
٣٢	ئۆسڤالد	پاری	مسیۆنێر	١٨٩٢
٣٣	کلایف	بیگهام	لەشکر- دبلۆماس	١٨٩٥
٣٤	والتەر ب.	هاریس	رۆژنامەڤان - سیخۆر	١٨٩٥

دوو: ئەگەرێن گەرۆکڤانان سەرەدانا کوردستانێ کری.

هەرچەندە مینا گەرۆکێن هەمی وەلات و هەمی دەڤەران، گەرۆکێن هاتینە کوردستانێ ژی د گەشتێن خۆدا ئەگەرێ گەشتێن خۆ ب ئاشکرایی نەدایە دیارکرن، لێ ب ئاوایەم نە راستەوخۆ د بەرهەمێن واندا دیاردبیت، کو مەرەما سەرەکی یا گەشتێن پرانیا وان ل دەستپێک و دوماهیێ ئەگەرێ ئمپریالیزمی بوویە، ئەو ژی خزمەتکرنا بەرژەوەندیێن ئیمپریالیزما بریتانی ل دەڤەرێ. نەمازە پشتی بوو مە دیاربووی، کو پتریا گەرۆکڤانان بەری یان پشتی گەشتێن خۆ کار ل کۆمپانیا هندا رۆژهەلات ل هندستانێ کرییە(Tarduş, ibrahim, 2020, s41-42). دیسان وەکی رۆی بریدجس دبێژیت: پتریا بەرهەمێن وان ب تایبەت ئەوێن وەک گۆتارێن کورت هاتین نڤیسین، دویڤدا د گۆڤارا (Journal of the royal Geographical Society of London) یا بریتانی ل لەندەن هاتینە بەلاڤکرن، کو ئەڤەژی گرۆڤەکێ دییە وێ یەکێ دیاردکەت ئەو گەشت بۆ خزمەتێن ئیمپریالیزمی یێن بریتانی هاتینە ئەنجامدان و نڤیسین (Bridgs, Roy, 2005, s59-62).

چەند ئەگەرەک هەنە، کو بریتانیان گەشتنامە دەربارەی کورد و کوردستانێ نڤیسینە. یێ ئێکێ و ژ هەمیان بەرچاڤتر دەربارەی هندستانێ و سیاسەتا ئیمپریالیستی یا زالگەهکرنێ و بندەستکرنێیە. گەلەک ژ گەرۆکان ژبەرکو کوردستان دکەڤتە سەر رێکا چوونێ بەرەڤ هندستانێ سەرەدانا کوردستانێ کرینە(Tarduş, İbrahim, 2020, s41).

دیسان ژ ئەگەرێن نێزیک یێ ئێکێ، ب تایبەتی پشتی سالا ١٨٣٠ێ، ترسا داگیرکرنا وان رێکێن د کوردستانێ را بەرەڤ هندستانێ دچن ژ رۆسی یا ڤە، ئەڤ بابەت و دلگرانیا ژ وێ ترسێ پەیدا دبوو ب ئاشکرایی د نامەکا هێنری لایاردی دا بۆ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دەما قۆنسـولێ بریتانیا ل ئیسـتەنبۆلێ بۆ (Earl of Derby) فرێکری دیاردبیت(Tarduş, İbrahim, 2020, s41).

سێ: ئەو ژێدەرێن گەرۆکڤانان مفا د گەشتنامەیێن خۆدا ژێ وەرگرتی.

گەرۆکەک بەری دەست ب گەشتا خۆ بکەت، ژبلی کارۆبار و بەلگەنامەیێن فەرمی، دەربارەی ئەو جهێ دا گەشتێ کەتێ هەمی ژێدەرێن ل رۆژهەلات و رۆژئاڤای ل دۆر هاتیە نڤیسـین دا خوینیتن. دا بەرهەمێن هەری کەڤن و ناڤدار د دیرۆکێ داخوینیت. ژبلی بەرێ خۆ دانا نەخشـەیێن جوگرافی یێن وێ دەڤەرێ. دناڤ بەرهەمێن دیرۆکی دا یێن ژ هەمیان پتر هاتی خواندن بەرهەمێ زەینەفۆنێ سەرکردە و دیرۆکنڤیس بوو، کو د هەمان رێکرا دەرباس بوویە. د شیاندایە بێژم چ گەرۆک نەبووینە زەینەفۆن نەخواندبیت. ژێدەرێن دی یێن گەرۆکا خواندین ئەوژی؛ ئیبن ئەلفیداء، ئیبن ئەسـیر، ئیبن خەلەکان، طەبەری، ئیبن بەتریق، هیرۆدەتس و شـــەرەفخان و مارکو پۆلۆ ...هتد. بووینە(Tarduş, İbrahim, 2020, s52).

ژبلی خواندنا ژێدەرێن دیرۆکی، هندەک گەرۆکان گەشـتێن گەرۆکێن بەری خۆ ژی سـەرەدانا وێرێ کری خواندینە، جاران ژی د گەشـتێن خۆدا ئاماژە ژی پێکرینە. بۆ میناک، لایارد دبێژیت بەری دەسـت ب گەشـتا خۆ بکەت، بەرهەمێن فرەیزەر، مۆرییێر، کینییێر و ریچ و گەرۆکێن دی ژی هەمی خواندینە(Layard, Austin Henry, 1887, p7-8).

پتریا وان گەرۆکێن هەتا سـالا ١٨٥٠ گەشـتا کوردسـتانێ کرین، دبێژن هەڤدوو ناس دکەن. کینییێر هندەک پێزانینێن گەشتا خۆ ب پشتبەستن ب یێن جیمس ریچ پەسەند دکەت و ددەتە دوویات کرن(Tarduş, İbrahim, 2020, s43).بۆکینگهام ل سـالا ١٨١٦ ل بەغدا بوویە مێڤانی جێمس ریچی. ریچی ژی بەری مرنا خۆ ل شـیراز چاڤ ب فرەیزەری کەتینە. (Rich, James, v2,p237-243) فرەیزەری بەس ریچ نـاس نەدکر، بەلکو بەری لایارد ب دەرکەڤیت بۆ گەشـتا خۆ ل لەندەن فرەیزەر و هێنری راولینسـون دیتینە و پێزانین ژێوەرگرتینە. بادجەر و لایارد د هەمان سـال و بەرواردا ل موسـل بووینە. بادجەر د بەرهەمێ خۆدا ل چەند جهان بەحسـا لایارد و بەرهەمێ وی دکەت(Tarduş, İbrahim, 2020, s43).

دیسـان ئەگەرەک ژی پشـتی بهێزبوونا هەژموونا رۆسـیا ل کوردسـتانا باکوور، گەرۆکێن بریتانیاپتر سـەرەدانا دەڤەرێن کوردی و میرگەهێن وان کرینە و ل گەل هۆزا روینشتینە ژ پێخەمەت زانینا وێ یەکێ، ل دەمێ هەر شەرەکێ داهاتی دا دێ کورد پشتا ئوسمانی –رۆسی یان ژی بریتانیا گرن (Tarduş, İbrahim, 2020, s53).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

د هندەک گەشـــتنامەیاندا گەرۆکان ئاماژە ب هندێ کرییە، کو کورد د رەوشـــەکا گەلەک خرابدا دژین و یا فەرە و ژ هەژینە ژ لایێ هێزەکا ئەوروپی ڤە بهێنە ب رێڤەبرن. ئەڤ بوچوونەژی دبیت هەمان مەرەمێن ئیمپریالیسی د پشترا د ڤەشارتی بن. بۆ میناک فرەیزەر ل جهان هەمان بوچوون خۆیا دکەت، ل جهەکی ڤەدگێریت کو، ئێـک ژ کوردێن گرنگێن خۆراســـانێ ب نـاڤێ بەدرخـان بەگ هزرکرییە فرەیزەر کارمەندێ قۆنســـۆلیا بریتانیە و داخواز ژێ کرییە نێزیکترین دەم ئنگلیزێن بریتانی بهێن ئیرانێ ب رێڤە ببەن. دیســان ل جهەکێ دی دیار دکەت، کو ئێک ژ کوردێن هۆزا موکری ل مهابادێ ب ناڤێ عەزیز بەگ، گۆتیە: یان بلا ئەو بهینە بریتانیا یان بلا بریتانی بهێن دەستهەلاتێ بکەن(Fraser, James Bailiie,1840, p592).

زێدەباری هندێ هندەک گەرۆک هەبووینە ل وێ باوەرێ بوون، گەر بریتانیا کوردان بۆ لایێ خۆ ب راکێشـن دێ یا مفاداربیت. بۆ نموونە، ماونسـەل دیاردکەت، کو کورد ب ئاوایەک دوستانە رەفتارێ ل گەل بریتانیا دکەن و راکێشانا نفشێ کوردی یێ شــــەرکەر بۆ لایێ خۆ ل نێزیک دێ بۆ بریتانیا بیتە نەچارییەک(Maunsel, 1888, v1, p166). ریچ ژی ل دەمێ ســــەرەدانا موســــڵ و دەڤەرێن کوردێن ئێزدی دکەت، ددەتە دیارکرن، کو ئێزدی د وێرەک و مێڤانپەروەرن و دشیاندایە بریتانیا مفای ژ شیانێن وان وەربگریت(Rich, v2, p87).

هنـدەک گەرۆکێن دی یێن ل دەڤەرێن کوردی گەریـاین، مەرەڤا وان کورد نەبووینە، بەلکو مەســـیحییێن هەڤئاینێن وان بووینە. ل گەل بەلاڤکرنـا پێزانییێن مەسیحیان بەحسا وان کوردێن وان دەڤەران ژی د گەشتنامەییێن خۆدا کرینە. هندەک ژ وان ژی مەرەما وان (تبشـــیری) ئانکو بانگخوازییا ئاینی بوویە(Tarduş, İbrahim, 2020, s45).

تەوەرێ دووێ: پێکهاتا هۆزایەتی یا کوردی ل گۆرەی دیتنا گەرۆکێن بریتانی

ئێک: هۆز(عەشـــیرەت): یان خێل یان تیرە، یەکەیەکا جڤاکی یا ســـیاســـی یە، د پێکهاتەیا جڤاکێ کوردەواری دا ب گشتی ب بنگەهەکی ڤە د گرێدانە و ژڤی لایی ڤی یەکەیەکا ئابووری ژی پێک دئینن و ل ســـەر بنەمایێ (شـــەنگســـتێ) خوماتیا راستەقینە ئانکو گرێدانا ناڤخۆیی یا دیارکری و دەستنیشانکری یا هەی، و عەشیرەت ژ چەند کەرتێن بچووکتر وەک: بەلیکە و ئویجاخ و مالبات ... هتد پێک دهێت(برونەسـن، مارتن ڤان،٢٠١٠، ل ٩١). یان ژی دشـێین بێژین عەشـیرەت هەڤگرتنا تیرەیانە، کو ل سـەرڤەیی هەمیان دا سـەرۆکەک دەسـتهلاتێ دگێریت. عەشـیرەت ژ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تیرەیان پێک هاتی یە، تیرە ژ ئالیێ شیاسی ڤە و ملکدارییێ ڤە دەستەیەکا دەستپێکی و پێشــینە، کو ئەنامێن وی مەزنە بابەکێ هەڤپشــکن. تیرە دابەش دبیتە ســەر خێلان، کو خێل ب خۆژی کومێن خۆدان خانی و ملکانن، وەکی خەلکێن گوندەکی یان دەڤەرەکێ ل دۆر ئێک کۆمڤە دبن و دژین. ئەنـدامێن خێلێ هەمی ژ پیرە بـابەکی نە، کو ئەو ب خۆژی ژ بابەکی یە کو مەزنێ تیرێیە. ئاغا یان بەگ ســەرۆکاتیا خێل، تیرە یان عەشیرەت و هۆزێ دکەت. د ئابووری یا سیاسی دا، ئاغایێ عەشیرەتێ خۆدان بلندترین دەستهەلاتە(کینان، دێرک، ٢٠٠٨، ل ٢٦).

ب ئاوایەکێ گشـتی ئەم دشـێین بێژین عەشـیرەت، گرۆپەکێ کومەلایەتییە، دچنە سـەر ئێک نفش، خزمانی و بەرژەوەندیێن ئابووریێن هەڤپشـک پێکڤە گرێ ددەت (معتوق، فردریک، ١٩٩٨، ص٩١)، یان ژی جڤاکەکە یان کونفدارسـیونەکا جڤاکیە، ل سـەر بنەمایێ پاراستنا ئەو تاکێن د چاراچووڤێ وێدا دژین هاتیە ئاڤاکرن، د روی ب وری بوونا هێرشێن دەرەکی بۆ پاراستنا رەوشت و تیتالێن کەڤن و ئاواییێ ژیانێ هەوارا خۆ بۆ دبەن. یان ژی د رامـانەکا بەفرەهتردا ئـانکو: کۆمەکا خەلکیە، کو، هەمـان رەگەز، نەریـت، زمـان و ئـایین هەیە و ل جهەکێ تـایبەت دژین و گەلەک جـاران ژی ژلایێ سەرۆکەکی ڤە دهێنە ب رێڤەبرن(کریم، خالد محمود، ٢٠١٢، ل ٨٠).

عەشیرەت گەلەک جاران گرێدایە ب دەڤەرەکا جوگرافی یا دەستنیشانکری ڤە و دوو بنیاتان بخۆڤە دگریت: ئێک ئەوە کو عەشیرەت ل سەر بنیاتێ رەهـــ و رەڤشتا هەڤپشــــک دهێتە ئاڤاکرن، یا دووێ ئەو ژی پشـــکداری د جهی دا/جوگرافی یە و یا گرێدایی جوگرافی پتر ل دەف مە کوردان بەلاڤترە، ئانکو گرێدانا عەشـیرەتێ ژلایێ پابەندی یا جوگرافی ڤەیە نەوەکی عەرەبان کو گرێدای ڤنێتێ (نەسـەبێ) یە، لەوما ل دەڤ وان دبێژنێ (قبیلة) و بەهرا پتریا ناڤێن قەبیلەیێن وان ژ ناڤێن بابکالێن وان هاتینە وەرگرتن، ئانکو رەهـــ و رییشـالێن قەبیلەیێ دگەهنە وی کەسێ پێ هاتینە ناڤکرن. کەواتە عەشــــیرەت یان هۆز یان ئەم بکاردئینین رامـانا وان کۆما مرۆڤایەی یێن ژبەر جهەکێ جوگرافی پێکڤە دهێنە گرێدان یـان ژی کۆچەراتن، لێ قەبیلە یـان تیرە و خێل ئەون یێن ب خوینێ دگەهنە ئێکدوو(رێکانی، هێرش کەمال، ٢٠١٩، ل ٤١).

سەبارەت هۆز و عەشیرەتێن کوردی یا دیارە، کو جڤاکێ کوردی بەری چەرخێ نوزدێ و ب درێژاهیا سەردەمێ عوسمانیان و قاجارییان ب ئاوایەک گشـتی ل سەر بنیاتێ هۆزایەتی هاتبوو دامەزراندن. ب شـێوەیەکێ وەسـا پتریا ئاکنجیێن کوردســتانێ ژیان کەســـاتیا خۆ دناڤ قەوارەیێ هۆزێ دا دیتیە. لەومـاژی گەرۆکێن بیـانی ل داوییێن

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سەردەمێ عوسمانی ژی کوردستان ب "وەلاتێ عەشیرەتان" وەسفکرییە(هەرۆتی، سەعدی عوسمان، ٢٠١٣، ل ٩١). بۆ نموونە (مارک سایکس)ێ سیاسەتمەدارێ بریتانی ل دەستپێکا چەرخێ بیستێ تنێ ل ناڤ دەولەتا عوسمانی دا ئاماژە ب پتر ژ (٣٠٠) هۆزێن کوردی دکەت(سایکس، مارک، دهوك، ٢٠٠٢). دیسان د ڤەکۆلینەکا زانستی یا بەلگەنامەیی دا ، کو دەربارەی کوردان بەلاڤکریە ناڤێ (٣٧٩) هۆزێن کوردی ئینایە، کو ل وی سەردەمی ل هەمی کوردستانێ هەبوون(کریم، خالد محمود، ٢٠١٢، ل ٧٩).

ئەڤ هۆزێن کوردی هندەک ژ وان د بنەجهـ بوون و هندەک ژوان کۆچەر بوون و هندەکێن دیژی نیمچە کۆچەر بوون. تا وی رادەی ل ناڤەراستا چەرخێ نۆزدێ سێ ئێکا وان کۆچەربوون، لێ ب هاتنا چەرخێ بیستێ پتریا هۆزێن کوردی ب دەستپێکرنا شەرێ جیهانی یێ ئێکێ ئاکنجی دبن، پتریا وان ژی ل گۆندان بنەجهـ بوون مژویلی چاندنێ بوون(الجاوشلی، هادی رشید، ١٩٧٠، ص٤٤). ئەدمونز ئاماژە ب هندێ دکەت، جڤاکێ کوردی ژ دەرڤەی باژێران د بنەرەتدا جڤاکەکێ هۆزاتیە(ادمونز، سی.جی، ١٩٧١، ص١٦). وەسا دیارە ئەڤ پشکا د رەوشا هۆزاتیێ دا دژییان، رێژەیەکا گرنگ یا جڤاکێ کوردی پێک دئینا. ب ئاوایەکی ئێک ژ نڤیسەران ئەڤ رێژەیە ل سەردەمێ عوسمانی زێدەتر ژ ٧٠% د خەملینیت(هەرۆتی، سەعدی عوسمان، ٢٠١٣، ل ٩٢).

ل بەرامبەر ئەڤێ ژی رژێما هۆزایەتی ل باژێرک و باژێرێن مەزن یێن کوردی زۆر یا کاریگەر نەبوو، ژبەرکو خەلکێ باژێران پتریا وان سەر ب هۆز و تیرەیێن جودابوون، ئەوژی ژبەر رەهەندێ جهـ و گوهۆڕینا شێوەیێ ژیانا وان، هێدی هێدی پەیوەندیێن وان و گرێدانا وان ب هۆز و خێلێن وان لاوازبوو یان قەتیابوو. بۆ میناک ئێک ژ نڤیسەران دبێژیت د پێکهاتا جڤاکی یا باژێرێن کوردی ناڤێ هۆز و خێلان ل گورێ نینە (الجاوشلی، هادی رشید، ١٩٧٠، ص٤٤). هەلبەت ئەڤێژی پەیوەندی ب تایبەتمەندی و پێکهاتا باژێران و وان کارێن لێ هەبوو. بۆ نموونە باژێرێ سلێمانیێ ل گۆرەی جیمس ریچێ گەرۆکێ بریتانی مەلبەندەکێ گرنگێ بازرگانی و پیشەگەرییێ بوو ل باشوورێ کوردستانێ(ریچ، کلاودیوس جیمس، ١٩٩٢، ل ل ٣٠٩-٣١٠). دیارە ئەڤەژی وێ دگەهینیت، کو کارکرن د ڤان بیاڤاندا دبیتە ئەگەرێ لاوازبوونا هەڤبەندا هۆزایەتی. زێدەباری ڤێژی هندەک پاشماییێن رژێما هۆزایەتی ل ژیانا باژێراندا شوینوارێن وێ هەبوون. ئەوژی د رەفتار و نەریتاندا رەنگ دداڤە. ئەڤەژی ل دەمێ گەرۆکێن بیانی ئاماژە ب هندێ کری، کو هەردەم خەلکی باژێری شانازی ب نەژادێ خۆ یێ هۆزایەتی کریە و پەسنێن تیرەیا خۆ دکرن (سندي، بدرخان، ٢٠٠٢، ص ٦١).

هۆز و عەشـــیرەت وەک یەکەیەکا کۆمەلایەتی و ئابووری و کارگێری و سـیاسـی ل کوردسـتانێ دهاتە بەرچاڤ.چونکی کوردان و خەلکێ هۆزان ژ پێخەمەت پاراستنا خۆ ژ مەترسیا و دابینکرنا ژیانا خۆ پێدڤی بوو ب قایمی دەست ب قەوارێ هۆزێ ڤە خۆ بگرن(هەرۆتی، سـەعدی عوسـمان، ٢٠١٣، ل ٩٤). تا وی رادەی مینورسـکی "هەڤبەندیا هۆزایەتی" ب ئەگەرێ سەرەکی یێ مانەڤەیا کوردان ددانیت و دبێژیت: "ئێک زەلام،ئێک خێزان ژی نەشـێت ژ پێخەمەت مانا خۆ تێ بکوشـیت ئەگەر د چارچووڤێ هۆزێ دا نەبیت(مینورسـکی، فلادمیر، ١٩٦٨، ص ٦٤). ئەڤێژی وەکربوو کۆڕی هەر هۆزەکێ ل دۆرێن سـەرۆکێ خۆ کۆمڤەببن و وەسـا ب هۆزا خۆڤە بهێنە گرێدان، هەروەکو جیمس ریچ دبێژیت: گرێدانا کوردان ب سـەرۆک هۆزێن وانڤە گەلەکا بهێزە(ریچ، کلاودیوس جیمس، ١٩٩٢، ل ١٠٧).

هەژییە بێژین، کو هۆزێن کوردی (عەشـیرەت) رەگەزەکە ژ رەگەزێن میرگەهێن کوردی، ئانکو میرگەهـ ژی ژ چەند هۆزێن رێکخستی و بنەجهـ پێک دێت، و ب رامانەکا دیتر میرگەهـ بەردەوامیا پێشکەتنا سیستەمێ عەشیرەتێیە و دەمێ دەستهەلاتدارییا و رێکخستنا وێ بەرفرەهـ دبیت بەرەڤ قۆناغا پێشکەفتنێ ڤە دچیت دبیتە میرگەه، نەخاسـمە پشـتی، کو هۆز ئاکنجی دبیت و دەسـت ب رێکخسـتنەکا سیاسی و کارگێری و جڤاک دکەت. (سلیم، صلاح محمد، دیرۆکا کوردان یا نوی د چەند ڤەکۆلینەکان دا، دهوک، ٢٠١٥، ل ٧٦).

سـیسـتەمێ جڤاکی یێ هۆزێن کوردی ل سـەر ڤان چینێن سـەرەکی دهێتە دابەشـکرن (رێکانی، هێرش کەمال، ٢٠١٩، ل ٤٥):

١- دەستەکا ماقوولان: ژ مالباتێن سەرکردە و ئاغایان پێک دهات.
٢- کەسێن گشتی: ئەوێن کار و خزمەتێ دکەن (خولام، سەپان، جوتیار، شڤان...)
٣- زێرەڤانێن سەرکردەیی(ئاغایی): ئانکو (ڕەشەک).
٤- کەسـێن ئایینی (مەلا،شـێخ): و گەلەک جاران گڤاشـتنێ ل سـەر دەسـتهەلاتدارێ دکەن.

سـەرۆک هۆزێن کورد، کو دگۆتنێ ئاغا یان بەگ یان میر، ل گۆرەی دەم و جهـ ئەڤ ناڤە دهاتە گوهۆڕین (شامیلوف، ١٩٨٤، ص ص ٦٤-٦٥)، ب شێوەیەکێ گشتی ل سەر بنەمایێ ویراسی و نەسەبی دهاتە دیارکرن، ئانکو پشتا و پشتبوو و کۆڕێ مەزن جهێ بابێ دگرتەڤە. لێ هندەک فاکتەرێن دیژی باندۆرا خۆ هەبوو، وەکو کەسـایەتی، یان هێز و شـیان و جاران سـیاسـەت وجاران ژی پشـتەڤانیا دەرەکی یا دەولەتان(السـندي، بدرخان، ٢٠٠٢، ص ص ٦٨-٦٩).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دوو: پێکهاتا هۆزێن کوردی ل گۆری دیتنا گەرۆکێن بریتانی

دەسپێکێ فەرە بزانین ل گۆرەی گەرۆکێن بریتانی کورد کیبوون؟ دەربارەی وێژی وەسا دیارە ب ئاوایەکێ گشتی ئەوان ژی کورد وەکی زەینەفۆن بەحس ژێکری کاردوخییێن ل چیا دژیان و هەڤنەژادێن سەرکردێ ناڤدار سەلاحەدینێ ئەیووبی بووینە و هەتا دووماهیا نیڤا ئێکێ ژ چەرخێ نوزدێ شیاینە نیڤ سەربخۆ بژین (Tarduş, İbrahim, 2020, s106). بۆ میناک (میگنان Mignan) وەسا هزردکەت کۆرد ئەو کاردۆخینە بیێن زەینەفۆنی د ئاناباس دا بەحس ژێ کری و نەڤیێن سەلاحەدینێ ئەیووبی نە(Mignan, Robert, 1839, v1, p208). هەروەسان ل گۆرەی گۆتنا (کینیێر Kinnier) ژی کورد ئەو کاردوخینە بیێن ل گۆرەی یوونانا کەڤن ژی ب کاردوخی هاتی نیاسین و پەسنێن خۆ دکەن، کو نەڤیێن نەح پێغەمبەری نە. تا نها نەشیاینە ب تەمامی سەربخۆیا خۆ ب دەست بێخن (Tarduş, İbrahim, 2020, s106). دیسان (فرەیزەر Fraser) ژی، زێدەباری کو دیار دکەت کورد کاردۆخینە، لێ کوردان مینا ئیسکوتلەندی و سویسرییا گرێدایی کلتور و نژادێ خۆ دبینیت و شانازییێ ب عەشیرەتا خۆ دبەن. دیسان دبێژیت وەکی کاردوخییێن سەردەمێ زەینەفۆنی د شەڕکرە و جەردەڤانن و پترییا وان ل چیا دژین. بۆ مرنێ گرێدایی سەرۆکێن خۆنە و د خزمەتا ویدانە و ل بەرامبەر وێژی سەرۆکێ وان ئەوان ب خۆدان دکەت و د پارێزیت(Fraser, James Bailiie,1840, v2,p21). هەردیسان گەرۆک (ساندویزSandwirth) ژی وەسا هزر دکەت گرێدانا کوردان ب سەرۆکێن خۆڤە مینا یا ئیسکوتلەندیایە(Tarduş, İbrahim, 2020, s107).

سەبارەت پێکهاتا جڤاکێ کوردی، کو عەشیرەتان ژی ب خۆڤە دگریت، گەرۆکان ل چەرخێ نۆزدێ ب بەرفرەهی هاتیە دیارکرن، ئەوژی جڤاکێ کوردی ب هۆزێن کۆچەر، بنەجە و نیمچە بنەجە پۆلین کرینە. د گەشتێن گەرۆکان دا بەحسا هەر سێ بەشان هاتیە کرن. ل گۆرەی (ماونسەلی Maunsell)، کو پترین پێزانین ل دۆر عەشیرتێن کوردی نڤیسی نە، وەسا دیار کرییە، کو بێگۆمان پێکهاتا جڤاکێ کوردی یا هۆزایەتی یە و رەفتارێن وان یێن هەری بەربلاڤ کۆچەرات و گرێدایی رەوشێن سرۆشتی نە. ل گۆرەی گۆتنا وی، ئەو هۆزێن کوردی یێن د ناڤبەرا وان و سنورێ رۆسیا دا دژین، ژبەر سەرمایا دژوار یا وەرزێ زڤستانێ و دویربوونا جهێن گەرم ژ وان، زڤستانا ل گۆندا دژین. ل لایێ باشووری ئانکو ناڤەراستا کوردستانێ هندەک هۆز هەنە ب تەمامی دوازدە مەهێن سالێ کۆچەری دناڤ خیڤەت و رەشمالاندا دژین(Maunsell, Francis, 1890, p82). ژ ئاخفتنا وی دیار دبیت، کو هندەک عەشیرەتێن تمام کۆچەر و تەمام بنەجە ژی هەنە. هەروەسان هەر دەربارەی بارێ کۆچەریا هۆزێن کوردی بوکینگهام و راولینسۆن

ژی وەسا دیار دکەت کو ل دەڤەرێن ماردین و دیاربەکر و هەروەسا ل رۆژهەلاتێ ل دەڤەرێن زەهاو هۆزێن کوردی هەنە ل دویڤ چەروانی دچن و نیمچە کۆچەرن. ئانکو زڤستانا دهێتە دەشتێ و هاڤینا دچنە دەڤەرێن چیایی(Tarduş, ibrahim, 2020, s118).

ئێکەم گەرۆکێ پێکهاتا هۆزێن کوردی ل گۆری دابەشکرن و پۆلینکرنێ ئەنجامدای، ئەو ژی جیمس ریچ بوویە، ریچی کورد ب تەخا عەشیر و رعیة/گۆندی پۆلینکرینە. ئەو وەسا دبینیت، ئەوێن عەشیر خۆ ب شەرڤان دبینن چاندنێ ناکەن، گۆندی ژی نابنە شەرڤان و چەکی هەلناگرن. د ناڤبەرا ڤان دوو تەخان دا پەیوەندیەکا مینا ئاغا و کولەی هەیە. ئێک ژ ئەندامێن عەشیرەتێ گۆتیە جێمس ریچی، تەخا گۆندی ژ بۆ خزمەتکرنا وان هاتینە ئافراندن(Rich, James, 1836, v1,p89).

فرەیزەر جڤاکێ کوردی دابەش دکەت بۆ هۆز و عەشیرەتێن جودا جودا، وێ یەکێ خۆیا دکەت، کو د هۆزێن کوردی دا سەرۆک هۆز دەستهەلاتداربوون لێ ئەنجومەنێ عەشیرەتێ هاریکاریا وی دکر(Fraser, James Baillie,1840, v1, p90)، هەروەسا هۆز پێک دهات ژ خێزانا سەرەکی (مالباتا سەرۆکی-ئاغای) و چەند خێزانێن دی، هەر خێزانەکێ خیڤەت و رەشمالا خۆ یا تایبەت هەبوو، یان ژی ل گۆندەکی د بنەجهـ بوون(Millingen, Frederick, 1870, p283). گەرۆکێن بریتانی ئەو ناڤێن خەلکێ هۆزێن کوردی ددانانە سەر سەرۆکێن خۆ تۆمارکرینە، ئەو ژی ل ویڤ جهێ وێ هۆزێ یێ دیارکری، زێدەباری کو گەلەک ژ وان ناڤان ل گەلەک دەڤەران نێزیکی هەڤبوون و هەمان رامان ب زاراڤێن جودا دگەهاندن، ریچ خۆیا دکەت، کو سەرۆکێ هۆزا بلباس ب (موزن Muzzin)دهاتە نیاسین و گازی کرن، ئەو ژی ب رامانا "زەلامێ مەزن" دهات(Rich, James, 1836, v2,p152). هەروەسا ل باکووری کوردستانێ، دگۆتنێ سەرۆکێن عەشیران بەگ یان بێی، ئەوژی هەمان رامانا زەلامێ مەزن ددەت. و ل پتریا دەڤەرێن باشووری کوردستانێ دبێژنێ ئاغا، ئەوژی رامانا سەرۆک یان رێبەر ددەت(Fraser, James Baillie,1840, v1, p69). هەروەسا ل رۆژهەلاتێ کوردستانێ ژی دبێژنە سەرۆکی پێشەوا ئانکو رێبەر. هەروەسان هەژییە بێژین سەرۆکی هۆزێ بەرپرس بوو ژ سەرەدەریکرنێ ل گەل پرسگرێکێن جودا یێن روی ب روی هۆزێ دبن. وەک کیانەکێ جودا ل هەمبەر حکومەتێن مەزن، هەروەسان هەر هۆزەکێ ئەرکێن سیاسی یێن ناڤخۆ و دەرەکی هەبوون(Muhammed, Qadir, 2017, p127).

توما بوا ژی ئەرکێن سەرۆک هۆزی وەسا دیاردکەت، کو ب شێوەکێ گشتی پێک دهات ژ برێڤەبرنا کارۆبارێن هۆزێ و ئێکلاکرنا ئاریشێن ناڤبەرا وان ب ئاوایەک

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دادپەروەرن ل گەل پاراستنا هۆزێ ژ دەستدرێژێن دەرڤە و دەستهلاتدارێن دولەتان. ل گەل بجهـــــــ ئینانا ئەرکێن خۆ ل بەرامبەر دەولەتان و میرگەهانت مینا کۆمکرنا باج و ئامادەکرنا هێزا لەشکری ل دەمێ پێدڤی. دیسان ڤەحەواندنا پەنابەر و ناندەهیا مێڤانان ژی د ستویێ ویدا بوو(بوا، توما، مع الاكراد، ترجمة: آواز زنگنه، بغداد، ١٩٧٥، ص ٤٢).

ل بەرانبەر ڤێ ژی، ئەندامێن هۆزێ ژی چەند ئەرکەک ل ســــەر ملابوون، کو گەرۆکێن بریتانی د مەنە خانا فیودالیزمێ (دەرەبەگایەتیێ) دا، ژبەرکو ل وی سەردەمی رژێما فیودالی ل کوردســـــتانێ یا بەربلاڤ بوو. ئەو ژی ژبەرکو خەلکێ هۆزێ رێژەیەکا بەرهەمێن خۆ بۆ ســــەرۆکێ هۆزێ تەرخان دکرن و ل گەل ئەنجامدانا هندەک کار و خزمەتان بۆ وی. هەروەســــا دڤیابا ل دەمێ پێدڤی بۆ شــــەری ژی د بەرهەڤ بن(هەرۆتی، ســـەعدی عوســـمان، ٢٠١٣، ل ٩٦). هەلبەت پێدڤیبوو گۆهدارییا هەمی فەرمان و بریارێن ســـەرۆک هۆزێ بهێتە کرن، زێدەباری هندەک جاران ئەڤ بریارە ب ئاوایەک تاکرەوی دهاتنە دان، لێ وەسا یا بەربلاڤ بوو، کو سەرۆک هۆز راوێژێ ب رهـــــ سپییێن هۆزا خۆ بکەت ب تایبەتی د وان مژاراندا یێن گرێدای هەمی هۆزێ(ریچ، كلوديوس جيمس، ١٩٩٢، ل ١٤١). لەوما ژی (جیمس برانت) ســـــەرۆکێ هۆزا (حەیدەرانلی) ب ســـــەرۆکێ ئەنجومەنێ مەزنە ماقویلێن هۆزێ ددانیت و دبێژیت:"بێی رازیبوونا وان نەشـــێت چ بریاران بدەت".(برانت، جيمس، ١٩٨٩، ص ١٥٤) لێ دناڤ هۆزا بلباســــدا وەکی (ریچ) دیاردکەت، هەر تاکەکی مافێ دەربرینا بۆچوونا خۆ هەبوو د وان مژاراندا یێن گریدای بەرژەوەندیا گشتی یا هۆزێ(ریچ، كلوديوس جيمس، ١٩٩٢، ل ١٦٥).

هەروەسان جیمس ریچ وێ یەکێ ژی دیاردکەت، کو دناڤ هۆزا جاف دا ئەگەر ســــەرۆک هۆز بمریت و تنێ کۆرەکێ بچویک هەبیت، وی دەمی دێ برایێ وی یان کەســەکێ دی یێ نێزیکێ وی ل جهێ وی هێتە دانان(ریچ، كلوديوس جيمس، ١٩٩٢، ل ١٣٢). هەروەســــا ل ناڤ هۆزا حەیدەرانلی یا ژی دا، پشــتی مرنا ســەرۆکێ هۆزێ، مەزنێن ماقویلێن هۆزێ جهگرێ وی دیار دکەن. پێدڤیە ژی ل هەمان بنەمال بیت، مام یان برا یان کەسەکێ نێزیکێ سەرۆکێ مری. یا راستی ژی هەر کەسەکێ دناڤ بنەمالێ دا زیرەک و ژێهاتی و عەگید بیت ل دەڤ هەموویان دبیتە ســــەرۆک(برانت، جيمس، ١٩٨٩، ص ١٥٤).

ئەڤ ئاماژەیێن ریچ و برانت ل دۆر شـێوازێ هەلبژارتنا ئاغا و سـەرۆکێن هۆزێن کوردی د گەشــــتنامێن واندا، نیشـــانا هندێیە، کو جورەکێ دیموکراســـیێ د هۆزێن کوردی دا ل وی دەمی هەبوو، بۆ نموونە دەما ریچ ل جهەکی دبێژیت: ئەگەر ســـەرۆک

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هۆزێ بلباس مربا کۆرێ وی یێ مەزن تایبەتمەندیێن کاریزمایی تێد نەبان، باشـــترین و وێرەکترین برایێ وان جهێ بابێ خۆ دگرت. چونکی هۆزان نەدڤیا سەرۆکاتیا خۆ بدەنە دەســـت کەســـەکێ لاواز و بێ کاریزما. لێ ریچ ئەو یەک ژی گۆتیە، کو دەما ئێک فەرمی دهاتە دانان، ئەنجومەنێ هۆزێ نەدشیا و ماف نەبوو ژ پۆستێ وی دویرکەت(Rich, James, 1836, v2,p152).

سـەبارەت ئەنجوومەنێ (رهـــــ سـپی یا) یان ماقویلان د ناڤ هۆزێ کوردی دا، گەرۆکێن بریتانی وەک (مالا کۆمۆن و ئەنجومەنێ لۆردێن بریتانیا) وی سـەردەمی دانە دیارکرن، وەکو میلینگن دیارکری، کو ئەنجوومەنێ ماقویلان کۆمەکا رهـــ سپی یا بوون و هەر شەڤ ل دیوانخانا سەرۆکی کۆمبوون ئەنجام ددان، ژ پێخەمەت دانوستاندێ ل دۆر مژارێن پەیوەندی ب هۆزێ ڤە هەی، چونکی ل وی جهی، رێســـا و یاســــاییێن دەردکەتن و گفتۆگۆ ل ســـەر دکرن. میلینگن ل ســـەر بنەمایێ ئەڤا ل ســـەری دایە دیـارکرن، کو هۆزێن کوردی نەهـاتینە گوهۆڕین و بەردەوامن د حوکمکرنـا هۆزێن خۆدا ب ئاوایەک دەســـتپێکی. لێ د هەمان دەمدا مۆرکەکا دیموکراســـی ژی پێڤە دیارە(Millingen, Fredrick, 1870, pp284-286).

ســـەرۆک هۆزەکێ کورد دەســـتهەلاتەکا رەها ل ســـەر هۆزا خۆ هەبوو، ئەڤ دەســـتهەلاتەژی پتر ل گۆند و کەمپان دا دیار دبوو. میلینگن دەما بەحســـا هۆزا میلان دکەت، ئاماژە ب هندێ ددەت، کو سەرۆکی دەستهەلاتەکا رەها هەیە و دشێت دەست ب سەر ملک و مالێن ئەندامێن هۆزا خۆدا بگریت یان ژی ئەوان بکۆژیت ژی. ئەگەر هاتوو خەکەک ژ جڤاکێ عەشیرەتا خۆ دەرئێخست وی دەمی دەولەتا عوسمانی ئەو دەستهەلاتە نەبوو وی ب حەوینیت یێ ژلایێ ســـەرۆکی هۆزێ ڤە هـاتیە دەرئێخســـتن. چونکی عوسـمانیان سـیاسـەتەک هەبوو ئەو دەسـتهەلات ددا سـەرۆک هۆزان هەر تشـتەکێ حەز بکەت ل گەل هۆزا خۆ بکەن، ئەو ژی ل بەرامبەر دا باجێ دا. لێ دەما بەحســـا هۆزا حەیدەرانلی دکەت، ئاماژە ب هندێ ددەت، کو دەســـتهەلاتا ســـەرۆکی ژلایێ ئەنجومەنێ مەزنە ماقویلان یا ســـنوردارکریە (Millingen, Fredrick, 1870, pp284-286). ل ڤێرێ دیار دبیت دەستهەلاتا سەرۆک هۆزێ میلان یا جودا بوو ژ یا هۆزێن جاف، بلباس و حەیدەرانلی، کو ل گۆرەی گۆتنا گەرۆکان جورە دیموکراسـیەکێ هەبوو. یان ژی دبیت میلینگن زێدەرەوی کربیت ل دۆر دەســـتهەلاتا ســـەرۆک هۆزێ میلان و رۆلێ ئەنجومەنێ هۆزێ پشتگۆهـ هاڤێتبیت. چونکی مارک سایکس هزرەکا دی یا جودا ژ میلینگن هەبوو دەربارەی دەســـتهەلاتا ســـەرۆک هۆزێن کورد و بەحســـا رۆلێ ئیبراهیم ئاغایێ ســـەرۆکێ عەشـــیرەتا (دگزەیی Digzaie) دکەت ل باشـــوورێ هەولێرێ دژیان. ل گۆرەی ڤەگێرانا

سایکسی، دەستهەلاتا ئاغایێ عەشیرەتێ یان ژی سەرۆکێ هۆزێ کێمتر بوویە ژ وێ یا میلینگن یەحس ژێ دکر، چونکی ئیبراهیم ئاغا تنێ دشیا ئاریشێن مەدەنی ێن هۆزا خۆ چارەسەر بکەت وەکی وەسیەتنامە و بەردانا ژن و مێران(Muhammed, Qadir, 2017, p132). ئەڤ دیتنێن سایکسی وەسا دیار دکەن، کو هندەک سەرۆک هۆز تنێ خۆدان دەستهەلاتێن مەدەنی بوون و دەستهەلاتا وان لایێ عوسمانیان ڤە یا سنوردارکری بوویە. دبیت ژی ئەو گرێدایی کونترۆل و زالگەهیا عوسمانیان ل سەر وێ دەڤەرێ هەبیت و ژ جهەکی بۆ ئێکێ دی جودابیت.

ل گۆرەی گۆتنا ڤان گەرۆکان پشکەک ژ سەرۆک هۆزێن کورد پەیوەندیەکا بهێز ل گەل عوسمانی و فارساندا هەبوو و ب شێوەیەکێ کاریگەر ل دەڤەرێن خۆ ببونە جێگرێن وان. ب وی شێوی سەرۆک دشیان دەستێوەردانێ د مژارێن حکوومی دا بکەن. ل گۆری گۆتنا فرەیزەری، ل دەڤەرێن دورۆبەرێن سوجبولاق ل وەلاتێ فارس(کوردستانا رۆژهەت)، سەرۆکی رۆل هەبوو د کاندیکرنا بەرپرسێن باژێرکێن ناڤخۆ: بۆ نمونە: عبدالله خان، دەستهەلاتدارێ باژێری، ل ڤێ داوییێ ژلایێ شەهزادەییێ شاهی هاتیە دانان(Fraser, James Baillie,1840, v1, p108). ل دەڤەرێن عوسمانی ژی گەرۆکان ئاماژە ب هندێ دایە، کو سەرۆک عەشیرەت نوینەرێن حکومەتێ بوون. بۆ نموونە سایکس بەحسا سەرۆکەکێ کورد ل زاخۆ دکەت ب ناڤێ یوسف ئاغا، کو جێگرێ حکومەتا عوسمانی بوو، ئەوی ژی سەرکرداتیا ئەنجومەنێ خۆ دکر و ل دەمێ پێدڤی لەشکرەک بۆ حکوومەتێ دابین دکر. ئەڤ مژارە تا داویا چەرخێ نودێ یا بەدەوامبوو تا وی رادەی ژمارەک ژ هۆزێن کورد دەست ژ کۆچەرییێ بەردان و هاتن ل باژێران ئاکنجی بوون. (Muhammed, Qadir, 2017, p132). ل جهەکێ دی ژی ریچ ئاماژە ب هندێ دکەت، ل ئامێدیێ و میرگەها بادینان میرگەهێ و سەرۆک هۆزان پەیوەندیەکا موکم ل گەل ئێک هەیە، تا رادەیەکی هەر گاڤا میرێ بادینان پێدڤێ زێرا یان لەشکری دبیت ل زویترین دەم سەرۆک هۆزان ئەو دخوازی بجهـ دئینان، زێدەبارێ هندێ، کو سەرۆک هۆزێن بادینان جهێ باش ل ناڤ کۆچکا میرێ بادینان دا هەبوو، وەکی هۆزێن مزۆری و زێباری (Rich, James, 1836, v2,p153-154).

ئەنجام:

ل داوییێ ئەم گەهشــتینە ئەڤان ئەنجامان، کو هژمارەکا زۆر یا گەرۆکڤانێن بریتانی ب ناڤ و پۆستێن جودا و ب مەرەمێن جودا سەرەدانا کوردستانێ کرینە، دشیاندایە پتر ژ سیهـــ گەرۆکا دەست نیشانبکەین، کو سەرەدانا کوردستانێ کرینە و گەشتا خۆ تۆمارکریە.

مەرەما سەرەدانا گەرۆکان هەرچەندە خزمەتکرنا سیاسەتا ئیمبریالیزما بریتانی بوو ل رۆژهەلاتا ناڤین، لێ مەرەمێن دیژی هەبوون.

هۆز و عەشیرەتێن کوردی وەسا داینە دیارکرن، کو سێ جۆرن: ئەوژی کۆچەر و نیمچە کۆچەر و بنەجھ بووینە.

پێکهاتا جڤاکی یا هۆزێن کوردی ژ ســـەرۆک و بنەمالا وان و ئەنجومەنێ ماقویل و خەلکێ نورمال کو ژ تەخا جوتیار و لەشکرو خۆدان پیشەیان پێک دهاتن.

پێکهاتا هۆزایەتی یا کوردان ژلایێ هژمارەکا دیارکری یا گەرۆکانڤە بەحس ژی هاتیە کرن، هەرچەندە ب تیرۆتەسەلی بەحسێ جڤاکێ هۆزایەتیا کوردی و میرگەهێن کوردی هاتیە کرن.

گەرۆکان دایە دیارکرن ســـەرۆک هۆزێن کورد حوکم ل عەشـــیرەتێن خۆ دکرن و ئاریشەیێن ناڤخۆ ژی چارەسەر دکرن. ل قۆناغێن جودا ژی نوینەراتیا دەولەتێن عوسمانی و فارسی کریینە.

سەرۆکێن هۆزا ناڤێن جودا و ل گۆری هۆز و دەڤەرێن جودا پێ هاتینە دان. لێ پرانیا وان ژی هەمان رامان ددەت.

هۆزین کوردی ئەنجومەنێ ماقیلان هەبوو و جاران پرســـێن گرێدایی هۆزێ تێدا دهاتنە گفتۆگۆکرن.

ل دەمێ مرنا ســـەرۆک عەشـــیرەتی یان ئاغای یان بەگی یان میری کۆرێ مەزن یێ ســـەرۆکی یان برایێ وی یێ مەزن، یان ژی ئێک ژ ئەندامێن بنەمالێ ژلایێ ئەنجومەنێ هۆزێ یان خەلکێ هۆزێ یان ژی دەولەتا دەستهەلاتدار دهاتە دیارکرن.

هەلبژارتنا ســەرۆک د هۆزێن کوردی دا گەلەک جاران گەرۆکین بریتانی ب جۆرەکێ دیموکراسیا ئەورۆپی شوبهاندیە.

ل داوییێن چەرخێ نۆزدێ بەشەک ژ عەشیرەتان دەست ژ کۆچەریی بەردناینە.

لیستا ژێدەران:

ئێک: ئەنسکلوپیدیا

- فردریک معتوق، معجم العلوم الاجتماعیة، اکادیمیا بیروت، ١٩٩٨.

دوو: گەشتنامە:

زمانێ کوردی:

- کلاودیوس جیمس ریچ، گەشتی ریچ بۆ کوردستان ١٨٢٠، وەرگێران: محمد حەمە باقی،تەورێز، ١٩٩٢.

زمانێ عەرەبی:

- جیمس برانت، رحلة المستر جیمس برانت الی المنطقة الکردیة عام ١٨٣٨، ترجمە: حسین جاف، بغداد، ١٩٨٩.

سێ: پەرتووک:

زمانێ کوردی:

- نەجاتی عەبدوڵلا(دکتور)، کوردستان لە سەدەی نۆزدەهەمدا وەک گەریدە ڕۆژئاواییەکان بینیویانە، بەرگی یەکەم، بلاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠٢٢.
- مارتن ڤان برۆنەسن، ئاغا و شێخ و دەولەت، وەرگێران: کوردۆ، ب١، سلێمانی، ٢٠١٠.
- دێرک کینان، کورد و کوردستان، وەرگێران: د.لەزگینێ ئاڤدرەحمانی، دهوک، ٢٠٠٨.
- سەعدی عوسمان هەروتی(دکتور)، چەند لایەنێکی میژووی رامیاری ئابووری کومەلایەتی کوردستان ل سەردەمی عوسمانی دا، هەولێر، ٢٠١٣.
- صلاح محمد سلیم محمود(دکتور)، دیرۆکا کوردان یا نوی د چەند ڤەکۆلینەکان دا، دهوک، ٢٠١٥.
- خالد محمود کریم، دەولەتی عوسمانی و عەشیرەتە کوردیەکان لە کوردستانی باشوور، ١٨٦٩-١٩١٤، سلێمانی، ٢٠١٢، ل ٨٠
- هێرش کەمال رێکانی، عەشیرەتێن بەهدینان ١٥١٤-١٩١٩ دانەنیاسینا جوگرافی و کورتیەک ژ دیرۆکا وان، دهوک، ٢٠١٩.

زمانێ عەرەبی:

- بدرخان سندي(دکتور)، المجتمع الکردي في المنظور الاستشراقی، ط١، اربیل، ٢٠٠٢، ص ٦١.

- ســـايكس، مارك، القبائل الكردية في الامبراطورية العثمانية، ترجمة: هوراز ســـوار علی، دهوك، ٢٠٠٢.
- سی.جی ادمونز، كرد وترك وعرب، ترجمة: جرجيس فتح الله، بغداد، ١٩٧١.
- شـــاميلوف، حول مســـألة إلاقطاع بين الكرد، ترجمة: كمال مظهر، طبعة ٢، بغداد، ١٩٨٤.
- هادى رشيد الجاوشلى، الحياة الاجتماعيه فى كردستان، بغداد، ١٩٧٠.
- فلادمير مينورسكى، الاكراد، ترجمة: معروف خزندار، بغداد، ١٩٦٨.
- تما بوا، مع الاكراد، ترجمة: آواز زنگنه، بغداد، ١٩٧٥.

زمانێ ئینگلیزی:

- Austin Henry Layard, Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; With Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert: Being Result of a Second Expedition, part I. John Murray, London 1853.
- Austin Henry Layard, Early Adventures in Persia, Susiana, and Babylonia, John Murray, Vol.1, London 1887.
- Claudius James Rich, Narrative of a Residence in Koordistan, and on the Site of Ancient Nineveh, 2 vols, James Duncan, Paternoster Row, London 1836.
- Francis Richard Maunsell, Reconnaissance's in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia and Luristan from Apr to Oct 1880 2 vols, Government Central Printing Office, Simla, 1890, s.V.
- Francis Richard Maunsell, Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia and Luristan from Apr to Oct 1880 2 vols, Government Central Printing Office, Simla, 1890, s.V.
- James Baillie Fraser, Travels in Koordistan, Mesopotamia, Including an Account of Parts of Those Countries Hitherto Unvisited by Europeans with Sketches of the Character and Manners of Koordish and Arab Tribes, c.1-2, Richard Bentley, London 1840.
- Fredrick Millingen, Wild Life Among the Koords, Savill Edwards and co., London 1870.
- Henry Creswicke Rawlinson, „Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan(Susiana), and from

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەکولینێن کوردی

thence through the Province of Luristan to Kirmanshah, in the Year 1836", Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol.9.

- Robert D. Mignan, Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia: Thence Across Mount Zagros by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks, into Koordistaun,c.1-2,Richard Bentley, London 1839.
- Roy Bridges, "Exploration and Travel Outside Europe", The Cambridge Companion to Travel Writing, (53-69), New York 2005.

زمانێ تورکی:

- Hüseyin Yazıcı, Seyahatname, türkiye diyanet vakfı islam ansiklopedisi, c.37, istanbul,2009.

چار: نامەیێن ئەکادیمی:

زمانێ ئنگلیزی:

- Qadir Muhammed Muhammed, Kurds and Kurdistan in the Views of the British Travelers in the Nineteenth Century, Unpublished PHD thesis, School of History Politics and International Relations, University of Leicester, 2017.

زمانێ تورکی:

- İbrahim Tarduş, 19.yüzyıl ingiliz seyahatnamelerinde Kürtler, yayınlanmamış doktora tezi, Dicle üniversitesi, Diyarbakır, 2020.

پێنج:رۆژنامە و گۆڤار:

زمانێ ئینگلیزی:

- James Brant, A. G. Glascott "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838" Journal of the Royal Geographical Society,Vol.10.
- James Brant, "Journey Through A Part of Armenia and Asia Minor in The Year1835", The Journal of Royal Geographical Society of London, Vol. 6.
- John George Taylor, "Travels in Kurdistan with Notes of the Source of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in their

Neighborhood", Journal of the Royal Geographical Society of London, 1865.

- John George Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagh, in 1866", Journal of the Royal Geographical Society of London, London, 1868.
- Frederick Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838, with Some Account of the Sect of Yezídís, and of Various Places in the Mesopotamian Desert, between the Rivers Tigris and Khábúr", The Journal of the Royal Geographical Society of London, 1839, S.9.

مكونات القبيلة الكوردية بحسب الرحالين البريطانيين في القرن التاسع عشر

الملخص:

القبائل والعشـائر الكوردية في القرن التاسـع عشـر وقبلها كانت المكون الرئيسـي والأول في الإمارات الكوردية وكانت تمثل السـلطة المحلية العظمى في كوردسـتان كلها. هذا المكون يختلف بحسـب المكان والزمان في رأي الرحالين البريطانيين ويختلف كذلك من الرحال لآخر.

وبحسب الرحالين الغرب وخاصة البريطانيين منهم، يعتبر القرن التاسع عشر من أغنى وأثمن القرون هذا من جهة المسـائل التي تطرقت إليها مصـادرهم والرحلات التي قاموا بها والوثائق التي وفروها عن القرن المذكور، لمناطق مختلفة من كوردستان وعشائرها التي كانت المكون الرئيسـي للمجتمع الكوردي. بدون شـك تلك الرحلات والمذكرات والعلاقات الدبلوماسـية للرحالين البريطانيين حيث حين وصـولهم لأراضـي الأمبراطورية العثمانية وإيران ووصـولهم من خلالهما إلى المناطق الكوردية التابعة لهاتين الامبراطوريتين، قاموا بكتابة ملاحظاتهم وأرائهم وبعدها حين غادروا إلى بلادهم قاموا بإضـافتها إلى كتاباتهم وتحدثوا عن الحياة السياسية والاجتماعية وقسم منها عن الحياة الثقافية للمجتمع الكوردي في ذلك العصر وسـجلوها وذكروا أرائهم عن المظاهر والمشـاهد التي رأوها من عادات وتقاليد كانت قد جذبت انتباههم.

وتلك الكتب التي دونت الآن تعد من المصادر ذات الشأن الكبير والمهمة بالنسبة لنا، حيث حفظت فيها كمية هائلة من المعلومات وصـــور مرســـومة ومصـــورة لذلك العصــــر في كوردســــتان وكانوا شهوداً على العديد من الأحداث المهمة والتاريخية التي حدثت في تلك الحقبة، ويمكن دراســتها من الكثير من الجوانب الاجتماعية والســياســية والثقافية وكذلك مقارنتها.

يتطرق هذا البحث إلى مكون القبيلة والعشيرة الكوردية كجزء من سلطات الامارات الكوردية المحلية، وخاصة آراء بعض الرحالة والمستشرفين البريطانيين في القرن التاسع عشر الذين قاموا بزيارات إلى مناطق من كوردســــتان، ومنهم جون مكدونالد كينيير (١٨٧٢-١٨٣٠)، كلوديوس جيمس ريج (١٧٨٧-١٨٢١)، جيمس فريزر(١٧٨٣-١٨٥٦)، هينري لايـارد و فريـدريـك ميللينغن...إلخ.

يتكون هذا البحث من مبحثين، في المبحث الأول نتناول أهمية الرحالة وكتاباتهم كمصـــدر لمعرفة مكونات العشـــيرة الكوردية في القرن التاســـع عشـــر، ولتعريف عدد من المســتشــرقين والرحالة والدبلوماســيين البريطانيين الذين زاروا كوردســتان ودونوا ملاحظاتهم عنها.

وفي المبحث الثاني تتطرقنا إلى مكونات بعض العشـائر الكوردية في القرن التاسـع عشــــر بحســــب آراء الرحالين البريطانيين. بالإضـــــافة إلى تحليل نقدي لآراء هؤلاء الرحالة والرحالين ومقارنتها مع المصادر الأخرى المتوفرة.

يعتمد البحث على المنهج التاريخي الزمني وتحليل ومقارنة الاحداث والمكونات العشـائرية الكوردية بحسب آراء الرحالين البريطانيين، وفي النهاية البحث توصلنا إلى النتائج التي سنقوم بعرضها.

الكلمات الدالة *العشيرة الكوردية، الرحالين البريطانيين، مكونات القبيلة، القرن التاسع عشر، الإمارات الكوردية.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

The Structure of Kurdish Tribes according to British Travelers in the Nineteenth Century

Abstract:

In the nineteenth century and preceding periods, the predominant and fundamental constituents shaping the Kurdish emirates were the tribes and clans of the Kurdish community, serving as the principal local governing entities across Kurdistan. According to the accounts of British travelers, the nature of this organizational structure exhibited variations dependent on both geographical location and historical epoch. Furthermore, disparities in interpretation emerged among different travelers.

According to Western scholars specializing in Kurdish studies, particularly those from Britain, the nineteenth century is regarded as the most abundant and resourceful epoch in terms of the abundance and diversity of sources, journeys, and documents pertaining to this century. These sources extensively cover various regions of Kurdistan and the constituent clans that formed the Kurdish societal fabric. Undoubtedly, the primary contributors to this wealth of information were the journeys, memoirs, and diplomatic engagements of British travelers. Upon arriving in the territories of the Ottoman Empire and Iran and subsequently exploring the Kurdish regions within these empires, these travelers meticulously documented their observations and viewpoints. Upon returning to their home country, they incorporated these findings into their writings, providing insights into the political, social, and cultural aspects of the communities they encountered. They have written their perspectives on the customs, traditions, and notable aspects of the cultural life of Kurdish in that era that captured their attention.

The present corpus of written works stands as a repository of significant and invaluable sources for us, safeguarding an extensive reservoir of information. These texts, which include drawn and photographed depictions of the era in Kurdistan, serve as witnesses to numerous crucial historical events. They hold immense value, offering opportunities for comprehensive study from various social, political, and cultural perspectives. Additionally, these works facilitate comparative analyses, enabling a deeper understanding of the transformations that took place during that period.

This study focuses on the role of the Kurdish tribes and clans within the framework of local Kurdish authorities, with a specific emphasis on the perspectives of certain British travelers and explorers during the nineteenth century. Notable figures among them include John MacDonald Kinnear (1772-1830), Claudius James Rich (1787-1821), James Frazer (1783-1856), Henry Layard, and Frederick Millingen, among others.

This research is structured into two sections. The first section examines the significance of travelers and their writings as valuable sources of knowledge regarding the formation of the Kurdish clans during the nineteenth century. It introduces a selection of British missionaries, travelers, and diplomats who undertook visits to Kurdistan and documented their observations on the region.

The second section of this research delves into an examination of the constituents of certain Kurdish clans during the nineteenth century, as articulated by British travelers. This section includes a critical analysis of the perspectives expressed by these travelers, alongside a comparative evaluation against other existing sources.

The research adopts a historical-chronological approach, employing analysis and comparison of Kurdish events and tribal constituent based on the viewpoints of British travelers. The study concludes with a presentation of the key findings.

Keywords: *the Kurdish clans, British travelers, the tribal structure, the nineteenth century, the Kurdish Emirates.*

کۆمەڵگەی کوردی لە کوردستانی ئێران، لەدیدی ئەفسەری فەڕەنسی گاسپار درۆڤێل لەماوەی ساڵانی (١٨١٢ – ١٨١٣)

د. دلزار صالح صادق
بەشی مێژوو- کۆلیژی ئاداب- زانکۆی سەلاحەددین- هەولێر هەرێمی کوردستان/ عیراق

پوختە

کوردستان وەک نشتیمانی کوردان و کورد وەک یەکێک لەپێکهاتە نەتەوەیی و ئیتنییە سەرەکییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەدرێژایی مێژوو هەمیشە جێگەی سەرنج و بایەخی گەڕیدەو وڵاتناسە بیانییەکان بووە، چونکە زۆربەی ئەو گەڕیدەو وڵاتناسانەی کە بەمەبەستی جیاوازی وەک (سیاسی، ئابووری، سەربازی، هەواڵگری، ئایینی، زانستی)، سەردانی ناوچەکانی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانیان کردووە، لەنزیکەوە چاویان بە کوردەکانیش کەوتووە، وەکو نەتەوەیەکی جیاوازی خاوەن داب و نەریت و زمانی جیاواز لەپێکهاتەی سەرەکی ئەو دوو وڵاتە، ئەم جیاوازییەشیان لەدوای لێکۆڵینەوە لەنەتەوەکانی ناوچەکە بۆ دەرکەوتووە، کەوا کورد نەتەوەیەکە تایبەتمەندی تایبەت بەخۆی هەبووەو لەزۆر ڕووەوە لەفارسەکان و عەرەبەکان و تورکەکان جیاواز بوونە، ئەوان دوای ئاشنابوونیان بەو نەتەوانەی باسکران، بەڕوونی هەستیان بەجیاوازییەکانی نێوان کوردو ئەو نەتەوانە کردووە، لەڕووی نەتەوەیی و شێوازی ژیان و زمان و داب و نەریتی کۆمەڵایەتی و پەیوەندی خێزانی بیروباوەڕی ئایینیشەوە. بۆیە کاتێک لەیادداشت و بیرەوەرییەکانی خۆیاندا تۆماریان کردووەو دوای گەڕانەوەیان بۆ وڵاتەکانی خۆیان لەژێر ناوی (گەشتنامە – سەفەرنامە)دا، یادداشت و بیرەوەرییەکانی خۆیان لەکوردستان و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ کورددا لەدوتوێی کتێبەکانیاندا بڵاوکردۆتەوە.

ئەو توێژینەوەیە تیشک دەخاتە سەر لایەنی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی، لەدیدی ئەفسەرێکی فەڕەنسی بەناوی گاسپار درۆڤێل (Gaspard Drouville)، کە لەساڵی ١٨١٢ بەیاوەری شاندێکی سەربازی وڵاتی فەڕەنسا، سەردانی وڵاتی ئێرانی کردووەو تا

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

ساڵی ١٨١٣ لەو وڵاتەدا ماوەتەوە. ئەو ماوەیەی کە ناوبراو لەئێران بووە، وەک ئەفسەر مەشق و ڕاهێنانی بەسوپای ئێرانی کردووە کە ئەوکات لەجەنگ دابوون لەگەڵ وڵاتی ڕوسیا.

سەرباری ئەوەی کە گاسپار دروڤێل لەو ماوەیەدا هەوڵیداوە لەنزیکەوە لێکۆڵینەوە لەسەر داب و نەریتی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی ئێرانی بەگشتی بکات، بەڵام لەبەرئەوەی کە بەشێک لەخاکی کوردستان و نەتەوەی کورد، لەدوای جەنگی چاڵدێران (١٥١٤) کەوتبووە ژێر دەسەڵاتی وڵاتی ئێران، بۆیە ناوبراو لە لێکۆڵینەوەکەیدا زیاتر باسی لە کوردەکانی ناو سنووری دەوڵەتی ئێران و ناوچەی ئازەربایجان بەتایبەتی کردووە. چونکە ناوبراو لەماوەی مانەوەی لەئێراندا زیاتر لەناوچەکانی باکووری ئێران و ئازەربایجان بووە.گومانی تێدانییە، کە دروڤێل لەکتێبە وەرگێڕدراوەکەیدا بۆ سەر زمانی فارسی، بەناوی (سفر در ایران/ گەشت بۆ ئێران) زۆر لایەنی گرنگ و شاراوەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی لەدەیەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم باسکردووە، کە لە سەرچاوەکانی تردا باس نەکراوە، بەمەش دەکرێ لەڕێگەی ئەو توێژینەوەیە، زۆر لایەنی کۆمەڵگەی کوردی بەدیاربخرێت.

لەو توێژینەوەیەدا هەوڵدەدرێت باس لەکۆمەڵگەی کوردی لەلایەنە جیاوازەکانی وەک شێوازی ژیان و داب و نەریتی کۆمەڵایەتی و خۆراک و پۆشاک و پەیوەندی خێزانی و ژیانی کۆچەری و نیمچە کۆچەری و زمان و شێوازەکانی کات بەسەربردن لەنێو کۆمەڵگەی کوردی و هەندێک لەمیرنشینە کوردییەکان و پەیوەندییان لەگەڵ هەریەک لەهەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی و پێکهاتەی سەربازی کوردەکان و چۆنیەتی بەشداریکردنیان لەشەڕەکان و پەیوەندی ژن و ژنخوازی کۆمەڵگەی کوردی لەکوردستانی ئێران و سنووری جوگرافیای کوردستان لە دەیەی یەکەمی سەدەی نۆزدە لەدوتوێی چەند تەوەرێکدا بە بەراوردکردن لەگەڵ چەند سەرچاوەیەکی تری تایبەت بەکورد کە بەر لە دروڤێل و دوای گەشتەکەی دروڤێل سەردانی کوردستانیان کردووە، بەدیاربخات.

پەیڤێن سەرەکی: *کورد، کوردستان، کۆمەڵگەی کوردی، گاسپار دروڤێل، داب و نەریت.*

پێشەکی:

کۆمەڵگەی کوردی لەدیدی گەڕیدەو وڵاتناسە بیانییەکان هەمیشە جێگەی بایەخ و هەڵوەستە لەسەرکردن بووە، لەناویاندا بەشێک لەوانەی بەکوردستاندا تێپەڕیون

بە وردی تیشـــکیان خســـتۆتە ســـەر لایەنە جیاوازەکانی کۆمەڵگەی کوردی و دوای گەڕانەوەیان بۆ وڵاتەکانی خۆیان یادداشـــت و بیرەوەرییەکانی لەبارەی کورد لەدووتوێی کتێبەکانیاندا خستۆتەڕوو، ئەگەرچی بەشێک لەزانیارییەکان دووبارەن، بەڵام گومانی تێدانییە بەشێکی زۆری زانیارییەکان لەبارەی داب و نەریت و شێوازی ژیان و جل و بەرگ و پۆشـاک و پەیوەندی کۆمەڵایەتی و خۆراک و توانای سـەربازی و شـێوازی شـەڕکردنی کوردەکان و کەرستەی جەنگییان و پەیوەندییان لەگەڵ هەریەک لەدەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی و لەگەڵ یەکتری زانیاری نوێ و پڕ بایەخن. ئەو کتێبەی لەم توێژینەوەیەدا سوودی لێبینراوە وەرگێڕدراوی گەشتنامەکەی (گاسپار درۆڤیل)ـە، بۆ سەر زمانی فارسی بەناوی (سـفر در ایران/ گەشـت بۆ ئێران)، لەڕاسـتیدا درۆڤیل ئەو ماوەیەی کە لەئێران ماوەتەوە سـەرباری ئەوەی لەچەند شـوێنێکدا لەچوارچێوەی کتێبەکەیدا باسـی وکردو کوردستانی کردووە، هاوکات بەشێکیشی تەرخانکردووە بۆ باسی کورد، کە بریتییە لەبەشی (٣٨)ی ئەم کتێبە.

ئامانجی سەرەکی ئەو توێژینەوەیە ئەوەیە کە بارودۆخی کۆمەڵگەی کووردی لەســـەرەتای ســـەدەی نۆزدەهەم لەڕوانگەی ئەفســـەرێکی بیانی بخرێتەڕوو، هەروەها توێژینەوەکە لەو گریمانەیەش دەکۆڵێتەوە کە ئایا ئەو ڕەوشـــی کورد و کوردســـتان لەژێر سایەی حکومەتی ئێران لەسەرەتای سەدەی نۆزدە لەچ بارودۆخێکدابووە.

گرنگی ئەم توێژینەوەیە، گومانی تێدانییە کە ناتوانرێ نکوڵی لەوە بکرێ کە بەر لەهاتن و دوای هاتنی درۆڤیل بۆ کوردسـتان چەندین گەڕیدەو وڵاتناســی تر بەو خاکە تێپەڕیون و باســـی و کوردو کوردســـتانیان کردووە، بەڵام گرنگی ئەو ماوەیە ئەوەیە کە توێژینـەوەی لەبـارەوە نەکراوە لەڕوانگەی ئەفســـەران و نێردەو گەڕیـدە بیانییەکانەوە، بۆیە ئەو ماوەیە پێویستی بەوەیە بەسەرچاوەی ڕەسەن هەموو لایەنەکانی ڕوونبکرێتەوەو شرۆڤە بکرێ.

لەم توێژینەوەیەدا لەچوارچێوەی ڕێبازی لێکۆڵینەوەی مێژووییدا، هەردوو شێوازی پێکهاتەیی (ترکیبی) وشـــیکاری (تحلیلي) پەیرەوکراوە، چونکە بۆ وێناکردنەوەی کۆمەڵگەی کوردی لەماوەی ســاڵانی (١٨١٢ - ١٨١٣)، پێویســـت بەوە دەکات زانیارییە مێژووییـەکـان کۆبکرێنـەوەو لێکبـدرێن. تـا خـەمڵان وپێکهـاتنی ئـەو مـاوەیـە ڕوونبکرێتەوە. دواتریش لەڕێگەی شـرۆڤەکردن و شـیکارییەوە گێڕانەوەکانی درۆڤیل دەوڵەمەند بکرێت.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

ئەو توێژینەوەیە لە چوار تەوەری سەرەکی پێکدێت، تەوەری یەکەم باس لەژیانی درۆڤێل و هۆکاری هاتنی بۆ ئێراندەکات. هەروەها تەوەری دووەمیش باس لە جوگرافیای کوردستان و بنەچەی کورد و زمانی کوردی و بیروباوەڕی ئایینی کوردەکان دەکات. تەوەری سێیەمیش باس لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کورد دەکات، کە تیایدا تیشک خراوەتە سەر لایەنەکانی پێکهاتەی چینایەتی و خورەوشتی کۆمەڵایەتی و ئافرەتی کوردو لایەنی ڕۆشنبیری و خۆراک و پۆشاکی کوردەواری دەکات. تەوەری چوارەم تیشکی خستۆتە سەلایەنی پەیوەندییە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان و توانای سەربازی کوردەکان و هۆزە کوردییەکان.

بۆ ئەنجامدانی ئەو توێژینەوەیە پشت بیرەوەرییەکانی (درۆڤێل) بەستراوە، بەڵام لەهەمانکاتدا بۆ دەوڵەمەندکردنی زانیارییەکان سوود لەسەرچاوەی جۆراجۆری بیرەوەری گەڕیدەو گەشتیارە بیانییەکان بەستراوە، کە بەر لەدرۆڤیل و دوای درۆڤێل سەردانی کوردستانیان کردووە، سەرباری ئەوەی سوود لەهەندێک سەرچاوەی تر بەستراوە بۆ دەوڵەمەندکردنی باسەکە بەزمانەکانی (کوردی و حەرەبی و فارسی و ئینگلیزی)، بایندر. هانری. (١٣٧هـ.ش)، سفرنامه هنری بایندر کردستان و بین النهرین، ت: کرامت الله افسر، انتشارات فرهنگسرا، تهران. (بن تان. اگوست. (بیتا)، سفرنامه اگوست بن تان) یەکێک لەو سەفەرنامانەیە کە سوودی لێوەرگیراوە، چونکە ناوبراو ئەفسەرێکی فەڕەنسی بەچەند ساڵێک بەر لەهاتنی درۆڤێل سەردانی ئێرانی کردبوو، تیایدا تیشکی خستۆتە سەر زۆرلایەنی کۆمەڵگەی ئێرانی بەگشتی و کوردستان بەتایبەتی کردووە، بەمەش سوودی بە بەدیارخستن و پشتڕاستکردنەوەی هەندێک لەزانیارییەکانی ناو ئەو توێژینەوەیە کردووە. (دلا واله. (١٣٧هـ.ش)، سفرنامه پیترو دلا واله) ئەمەش یەکێکی دیکە لەو سەرچاوانەیە کە سوودی بەدەوڵەمەندکردنی توێژینەوەکە گەیاندووە.

١. ژیانی گاسپار درۆڤێل (١٧٨٣ – ١٨٥٩): لەڕاستیدا زانیاری لەبارەی ژیانی گاسپار درۆڤێل لەسەرچاوەکاندا زۆر کەمە، بەڵکو زۆربەی ئەو سەرچاوە ئێرانیانەی ناوی ئەو کەسایەتییەیان هێناوە، یتەناه ئاماژەیان بەوەداوە ناوبراو ئەفسەرێکی فەڕەنسی بووەو لەماوەی ساڵانی (١٨١٢ – ١٨١٣) لەئێران ژیاوە. تەنانەت درۆڤێل بەخۆشی لەبیرەوەرییەکانیدا ئاماژەی بەبنەچەو ژیانی تایبەتی خۆی و شێوازی پێگەیشتنی نەداوە، بەڵکو تەنها ئەوەندە زانراوە کە ناوبراو ئەفسەرێکی فەڕەنسی بووە، لەساڵی ١٨١٢ لەڕێگەی ئەستەنبۆڵەوە سەردانی ئێرانی کردووەو بۆ ماوەی ساڵێک لەوێ ماوەتەوە، ئەو ماوەیەی کە لەئێران بووە، سەرقاڵی مەشق و ڕاهێنان کردن بووە بەسوپای ئێران (اکبرزاده، دی و بهمن ١٣٨٤هـ.ش، ٦١ - ٦٢). شایانی باسە دەکرێت

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بڵێین کە هاتنی درۆڤێل بۆ ئێران، دەگەڕێتەوە بۆ دوای هەوڵە دیپلۆماسییەکانی فەڕەنسا لەسەردەمی (ناپلیۆن پۆناپارت)، کە لە ساڵی ١٨٠٥دا شاندێکی سیاسی و سەربازی دەنێرێتە ئێران، بەمەبەستی دروستکردنی پەیوەندی سیاسی لەگەڵ ئەو وڵاتەداو دروستکردنی بەربەست لەبەردەم بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا لەهیندستان، بۆ ئەو مەبەستەش لەو ماوەیەدا چەندجارێک شاندی سیاسی و سەربازی ناردووە بۆ ئێران (نفیسی، ١٣٨٣هـ.ش، ١٢٠ - ١٢٣).

٢. زێدی ڕەسەن و بنەچەی کوردەکان:

٢. ١. زێدی ڕەسەنی کوردان: درۆڤێل زانیارییەکانی لەبارەی زێدی ڕەسەنی کوردان، ئاماژەی بەوەداوە کە کوردەکان لەدوای سەرکەوتنی عەرەبەکان [سوپاسی ئیسلام] بەسەر فارسەکان [سوپای ساسانی]، بەرەو باکوور کۆچیان کردووەو بەدرێژایی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس تا گەیشتۆتە ڕووباری (مورئاب/ مۆراو) کە ئەوان لە ئەرمەنستانی تورکیا [عوسمانی] جیا دەکاتەوە نیشتەجێ بوون (درووێل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣١٥ - ٣١٦). لەڕاستیدا ئەو زانیارییەی درۆڤێل زانیاری لاوازو بێ بنەمان، چونکە بەپێی دەقی نوسینە بەجێماوەکان سەدان ساڵ بەر لەزایین کورد لە ناوچەکانی ڕۆژئاواو باشووری ڕۆژئاوای دەریاچەی وان نیشتەجێ بوونەو زنجیرە چیاکانی زاگرۆس زێدی ڕەسەنی کوردەکان بووە (احمد و فوزي، ١٩٩٠، ٣٩ – ٤١).

٢. ٢. بنەچەی کوردەکان: درۆڤێل لەبارەی بنەچەی کورد، باس لەوە دەکات، کە بنەچەی کوردەکان هاوشێوەی بنەچەی فارسەکان تا سەردەمی کۆرش (٥٦٠ – ٥٢٩پ.ز) نادیارە، هەربۆیە ڕیشەو نەژادی کورد بەتەواوی نەزانراوە، ئەگەرچی ناتوانرێ بە بەڵگە پشت ڕاست بکرێتەوە، بەڵام ئەو پێی کوردەکان دەگەڕێنەوە بۆ (سکتی[1])یەکان (درووێل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣١٥). پاشان هەربەخۆی دەڵێت:"بەپێی ئەو شارەزاییەی لەداب و نەریت و شێوازی ژیان و جل و بەرگ و ئاخاوتنی کوردەکان بەدەستم هێنا، دەتوانم بڵێم کوردەکان ڕەگێکی عەرەبییان هەیە، چونکە هێشتا هەندێک تایبەتمەندی لەنێوان ئەوان و عەرەبە بیابان نشینەکان هەیە، منی خستۆتە گومان کەوا کوردەکان لەپاشماوەی هەندێک لەهۆزە عەرەبە بیابان نشینەکان بن" (درووێل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣١٥ - ٣١٦). لەڕاستیدا زانیارییەکانی درۆڤێل لەبارەی بنەچەی کورد، زانیاری سادەوساکارو سەرەتایین، چونکە ناوبراو پشتی بەهێچ جۆرە بەڵگەنامەیەکی مێژوویی و زانستی نەبەستووە، بەڵکو تەنها بە بۆچوون و مەزندەی خۆی بنەچەیەکی بۆ کورد داتاشیوە، چونکە کوردەکان نەتەوەیەکی سەربەخۆن

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

لەڕووی ڕەگەزییەوە، سەر بەهیچ یەکێک لەنەتەوەکانی (عەرەب، فارس، تورک) نین (العزاوي، ج٢، ١٩٤٧، ٢٠). بەڵکو کوردەکان لەبنەڕەتدا یەکێکن لەنەتەوە هیندۆ ئەوروپییەکان و نیشتەجێی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس بوونەو خاوەنی زمان و داب و نەریتی تایبەت بەخۆیانن و بەنەوەی (میدی)یەکان دادەنرێن کە لەنێوان (٧٠٠ – ٥٥٩پ.ز) فەرمانڕەوایی ناوچەیەکی بەرفراوانی کوردستان و ئێرانیان کردووە. (مینۆرسکی، ٢٠٠٦، ٢٤ – ٢٥).

٢. ٣. زمانی کوردەکان: لەبارەی زمانەوە، گاسپارد درۆڤێل باس لەوە دەکات، کەوا لەوڵاتی ئێران تەنها زمانەکانی (فارسی، تورکی، عەرەبی) زمانی باون، بەجۆرێک زمانی فارسی زمانی نووسین و وێژە (ادب)ـە، زمانی تورکی زمانی سوپایەو زۆربەی خەڵک بەکاری دەهێنن، هەرچی زمانی عەرەبییە تەنها بۆ کاروباری ئایینی بەکاردێت (درووبل، ١٣٦٥ش، ٢٠٩). لەڕاستیدا ئەو بۆچوونەی درۆڤێل ناکرێت بەشێوەیەکی ڕەها وەربگیرێت، چونکە لەو کاتەی ناوبراو لەئێران بوو، کوردیش یەکێک لەپێکهاتە سەرەکییەکانی ئەو وڵاتە بەگشتی و ناوچەی ئازەربایجان بەتایبەتی بوو، بۆیە نکۆڵی ناکرێ کە لەو کاتدا ئەو سێ زمانە زمانی باو بوون، بەڵام کوردەکان وەکو نەتەوە زمانی خۆیان پاراستبوو، لەناوچە کوردییەکانیش بەزمانی کوردی ئاخاوتنیان دەکرد. بۆ نموونە: گەڕیدەی ئیتاڵی [پێترۆ دێ لاڤالێ] کە لەساڵی ١٦١٨ سەردانی وڵاتی ئێرانی کردبوو، کاتێک لەگەشتەکەیدا گەیشتبووە ناوچەی کرماشان باس لەوە دەکات کە میوانی خێزانی فەرمانڕەوای هەرێمەکە بوون، ناوی (خانم سوڵتان) بوو، ئەو تەنها زمانی کوردی دەزانی و لەڕێگەی برایەکییەوە بۆیانی وەردەگێڕایە سەر زمانی فارسی ((دلاواله، ١٣٧٠هـ.ش، ١٢). ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی ئەگەرچی هەندێک لەکوردەکان ناچاربوونە زمانی نەتەوەکانی هاوسێیان بەکاربێنن لەژیانی ڕۆژانەیاندا، بەڵام لەهەمان کاتدا زمان و داب و نەریت و کەلتوری نەتەوەیی خۆشیان پاراستبوو.

٢. ٤. بیروباوەڕی ئایینی کوردەکان: لەبارەی بیروباوەڕی ئایینی کوردەوە، لەڕاستیدا درۆڤێل، زانیارییەکی ئەوتۆی نەخستۆتەڕوو، تەنها باسی لەوە کردووە، کەوا کوردەکان بەگشتی سوننە مەزهەبن و ڕۆژانە چوار بۆ پێنج جار نوێژ دەکەن (درووبل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣١٨). بەمەش دەردەکەوێت کەوا درۆڤێل شارەزایی لەبارەی بیروباوەڕی ئایینی کورد نەبووە، چونکە کوردەکان جگە لەوەی زۆرینەیان سوننە مەزهەبن هاوکات ئایین و ئایینزای تری وەک (شیعە، ئێزدی، شەبەک، کاکەیی)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

هەن، بەڵام کەباســــیانی نەکردووە، دیارە بەهۆی ئەوەی ناوبراو تەنها لەناوچەی ئازەربایجان بووە، بۆیە ئەوانەی بەچاوی خۆی نەبینیوە.

٣. پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کوردەکان:

٣. ١. لەڕووی چینـــایەتییەوە: درۆڤیـــل لەڕووی چینـــایەتییەوە بـــاس لەوەدەکـــات کە کوردەکانیش هاوشـێوەی فارسـەکان، بەسـەر دوو چین دابەش ببوون و سـەروەت و ســـامانی کوردەکان بەســـترابۆوە بە زۆری ژمارەی ئەو مێگەل و گوندانەی کە هەیان بوو، هەروەها پێگەی کۆمەڵایەتی کوردەکان بەســـترابۆوە بەژمارەی ئەو پیاوانەی هەیان بوو، ئاغاکان بەگشـــتی پیاوە بەتواناکان بۆ تاڵانکردن ڕەوان دەکەن، ئەوانیش دەســـکەوتەکان بەبێ دەســـکاریکردن ڕادەســـتی ئاغاکانیان دەکردو پاشان پشکی خۆیان وەردەگرت (درووویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣١٧).

ســـەبارەت بەشـــێوازو پێکهاتەی ئەندازەیی خانووی کوردەکان، ئاماژە بەوە دەکـات، کە خـانووی گەورەکـانی کورد هەتـا بڵێی نـاڕێـک و خراپە، بەجۆرێـک لەســـەرتاســـەری کوردســـتان بێجگە لەکۆشـــکی بەگەکان، خانوێکی مامناوەند نادۆزرێتەوە بە کەڵکی ژیان بێت، تەنانەت نرخی خانووی دەوڵەمەندترینیان لە نرخی خانووی گوندنشـینێکی ئێرانی هەرزانترە، خانووەکان زۆر نارێکن، سـەقفێکی نزمیان هەیەو کونێکی تێدایە، لە ڕێگەی ئەو کونەوە ڕووناکی وەردەگرن و لەشـەوانیشـدا بە بەردێکی پان کونەکە دەگرن (درووویل، ١٣٦٥هــــــ.ش، ٣١٧). لەڕاسـتیدا دەکرێت بڵێین نەبوونی خانووی ڕێک و پێک کە هاوســـەردەم لەناوچە کوردییەکان بەڵگەیە لەســـەر وێرانەیی کوردستان، کە هەمیشە مەیدانی شەڕی نێوان زلهێزەکان بەگشتی و هەردوو دەوڵەتی عوســـمانی و ئێرانی بەتایبەتی بووە، هەر ئەمەش وایکردووە، خەڵکی ناوچە کوردییەکان نەتوانن خانووی جوان و هاوسـەردەمیانە دروسـت بکەن، لەکاتێکدا کە لەناوچەکانی تری ئێران بینراوەو هەبووە.

٣. ٢. لایەنی ڕۆشنبیری: درۆڤێل پێی وایە کە کوردەکان لەڕووی ڕۆشـنبیرییەوە کەسانی کەم زانیـارین، بۆیە زۆر حەز بە فێربوون دەکەن، بەڵام کەســـانی زۆر درۆزنن[٢] ، تەنانەت لە تورکەکـان (عوســـمـانییەکـان)یش درۆزنترن، ئەوان نەک ئەم کـارە سـەرزەنشـت ناکەن، بەڵکو بەجۆرێک لەهونەریشـی دادەنێن (درووویل، ١٣٦٥هــــــ.ش، ٣١٦).

٣. ٣. چیرۆک و کات بەسەربردن: درۆڤێل لەبارەی شێوازی کات بەسەربردنی کوردەکان، لەکاتی دەســـت بەتاڵی و بێکاری و کۆبوونەوەی شـــەوان لەدیوەخانەکاندا، بەم

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

شـــێوەیە ئاماژەی پێی داوە کە کوردەکان و تورکەکان لەبەیانی تا ئێوارە بە بێ جوڵە دادەنیشن و کات بەسەر دەبەن، هەروەها کەسانی زۆر بڵێ و تینووی چیرۆک و بەسەرهاتەکانن، بۆ ئەو مەبەستەش ژمارەیەک دەرویش [مەبەست لێی موریدانی سەر بەرێبازە سـوٚفیگەرییەکانە] لەلایەن خۆیان ڕادەگرن [بەو مانایەی کە چیرۆک و بەسەرهاتەکانیان پێ دەگێڕنەوە]، بەجۆرێک ئەو دەروێشانەش لەرێگەی گێڕانەوەی چیرۆکی جۆراوجۆرەوە بژێوی خۆیان دابین دەکەن (درووپل، ١٣٦٥هـــــــش، ٣١٨). لەڕاســـتیدا دەکرێت بڵێین ئەو جۆرە بۆچوونەی گەڕیدەو وڵاتناســـەکان لەبارەی کوردەکان و نەتەوە جیاوازەکانی تری ئێران بەگشـــتی زیادەڕەوی تێدایە، چونکە ناکرێت لەڕوانگەی ڕەفتاری باش یان خراپی کەسـێک یان چەند کەسـێکەوە گشـــتاندن بۆ نەتەوەیەک بکرێت. لەم بارەیەوە گەڕیدەی فەرەنســـی کۆنت دۆگۆبینۆ، لە یادداشتەکانی خۆیدا دەڵێت:"ئەو دەروێشانەی لە هیندستانەوە دەهاتن زیاتر جێگەی ڕێز بوون، چونکە زانســـت و زانیاری زیاتریان پێبوو" (دوگوبینو، ١٣٨٣هـــش، ٢٣٥). ئەمەش بەو مانایە دێت، کەوا ئێرانییەکانیش لەلایەن خۆیانەوە پێشـوازییان لە دەروێشـەکان کردووە، بەهۆی ئەوەی ئەوان لەو سـەردەمدا کەسـانی خوێندەوار شارەزاو گەڕۆکیش بوونە، ئەمەش وایکردووە ئەزموونی ژیانیان زیاتربێت بەراورد بەوانەی بەدرێژایی ژیانیان لەناوچەکانی خۆیان کۆچیان نەکردبێت، بۆیە هەوڵیانداوە گوێ لەچیرۆک و بەســـەرهاتەکانیان بگرن. تەنانەت وەک ناوبراو باسی لێوە دەکات گەیشتوونەتە دەرباری شای ئێرانیش (دوگوبینو، ١٣٨٣هـــش، ٢٣٥).

٣. ٤. پێکهاتەی هۆزایەتی: لەبارەی پێکهاتەی هۆزایەتییەوە درۆڤیل ئاماژە بەوە دەکات کە کوردەکان بە سـەر چەندین عەشیرەت[٣] دابەش بوونە، بەجۆرێک هەریەکێک لەوان لەلایەن بەگێکی بەهێزەوە فەرمـانڕەوایی دەکرێـت، بەڵام بەهۆی ئەوەی بەردەوام لە دۆخی جەنگدان، بۆیە زۆرینەیان خۆیان خستۆتە ژێرباڵی ئێران[٤] و باج و سەرانەی پێدەدەن، لەبەرامبەردا ئێرانیش پشتیوانیان دەکات و دەیان پارێزێت (درووپل، ١٣٦٥هـش، ٣١٦). عەشیرەتەکانی (هەکاری، بلبان[٥]، مەهروان[٦] و بێلان)، ڕاستەوخۆ لەژێر فەرمانی شـازادی جێنشـینن، بەهۆی تایبەتمەندی شـوانی کە هەیانە، وەکو عەشـــیرەتەکانی تر ڕێگری ناکەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا بەرخوردیان لەگەڵ هۆزەکانی دیکە لەدەرەوەی ناوچەکانی خۆیاندا بێ مەترســـی نییە (درووپل، ١٣٦٥هـش، ٣١٧). بەو مانایەی ئەو هۆزانە ڕووبەڕووی دزی و تاڵانی دەبنەوە لەوکاتانەی مێگەلەکانیان دەبەن بۆ هاوینەهەوارەکان.

٣. ٥. خوڕەوشتی کوردەکان: جێگەی ئاماژەیە کە دروڤیل کاتێک باس لەخوڕەوشتی کوردەکان دەکات، بۆچوونەکانی نا یەکانگیرو دژ بەیەکییان بەڕوونی تێدا بەدی دەکرێت. چونکە ناوبراو لەلایەک باس لەوە دەکات کە دانیشتوانی ناوچە جیاوازەکانی هەرێمی ئازەربایجان بەگشتی خاوەنی خووڕەوشتێکی هاوشێوەن، ئەویش ئەوەیە کەسانی توڕەو دووربینن (درووڤیل، ١٣٦٥ش، ٣٩). پاشان دەچێتە سەر باسی کوردو دەڵێت:"یەکێک لە تایبەتمەندییانەی کە کوردەکان پێی ناسراون، میوان دۆستی و ڕێزگرتنە لەمیوان، بەتایبەتی لەناوچەکانی خۆیاندا، بەڵام هەر ئەو خەڵکە لەوانەیە لە سنورەکانی خۆیاندا ڕاوەڕووتی بکەن و گەشتیارەکان تاڵان بکەن، بەڵام ئامادەن لەناو خاکی ئێران بەرگری لە گەشتیارەکان بکەن (درووڤیل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣١٦ – ٣١٧). لەم بارەیەوە یەکێک لەگەڕیدە فەڕەنسییەکان دەڵێت:"ئەگەر کوردێک بەڵێنت پێ بدات، ئەوا بەساغی و سەلامەتی دەتگەیەنێتە شوێنی مەبەست و بێ ترس بڕوایان پێ بکە"(بایندر، ١٣٧٠هـ.ش، ١٣١). ئەمەش ڕاستگۆیی و پابەندی کوردەکان دەردەخات بە بەڵێنانەی داویانەبە بەرامبەرەکانیان.

زیاتر لەوەش دروڤیک کاتێک دەچێتە سەرباسی خەڵکی کرماشان، پێی وایە هەرچەندە ئەوان خەڵکانێکی میوان دۆستن، بەڵام ئەو میوان دۆستییەشیان زیاتر خووەو هیچیتر نییە، چونکە ئەوان لەزۆر لایەنی شارستانی و ئەوەی پەیوەندی بەمرۆڤ بوونەوە هەیە بەدوورن، محەمەد عەلی میرا کوڕی گەورەی شا فەرمانڕەواییان دەکات و لەگەڵیان توندە، هەرئەمەش وایکردووە، جیاوازی گەورە لەنێوان خەڵکی ناوچەکەو ناوچەکانی تری ئێران هەبێت، ئەمەش هانی کوردو عەرەبەکانی ناوچەکەی داوە ڕێگری بکەن پەلاماری کاروانەکان بدەن. (درووڤیل، ١٣٦٥ش، ٤١). لەبارەی کوردی ناوچەی کرماشان، گەڕیدەیەکی فەڕەنسی بەناوی (ئۆلیڤێ)، لەساڵی ١٧٩٤ سەردانی کوردستان و شاری کرماشان و ولاتی ئێرانی کردبوو، دەبینین هەڵوێستێکی پێچەوانەی ناوبراو لەبارەی کوردەکان دەخاتەڕوو، کاتێک دەڵێت:"کوردەکان کەسانێکی ئارام و ڕووخۆش بوون... بەردوام شیرو ماست و پەنیریان بۆمان دەهێنا" (اولیویە، ١٣٧١هـ.ش، ٢٩).

تەنانەت دروڤیل پێی وایە کەوا کوردەکان هیچ تایبەتمەندییەکی باشیان نییەو لە هەموو ڕۆژهەلاتییەکان بێ بەزەیی ترن و هەڵگری هەموو تایبەتمەندییەکی نا پەسندن، ئەوان کەسانی (ستەمکار، ناپاک، خوێن ڕێژ، دز و دوو ڕوون)، ئەوان لەڕیگەی ڕێگری لەخاکی دراوسێکانیان بژێوی ژیانیان پەیدا دەکەن، تاکە سیفاتی باشی ئەوان ئازایەتییەکی لەڕادەبەدەرە، بەڵام ئەو ئازایەتییەش زیادەڕەوەییەو جێگەی شانازی نییە، بەڵکو ئەو ئازایەتییە، هاوشێوەی بێ باکی ئاژەڵی شێرە کە لەکاتی ڕاودا تەنها

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

نێچیرەکەی لەبەرچاوەدەگرێت، گوێ بەمەترسییەکان نادات کە لەوانەیە دواتر ڕووبەڕووی بێتەوە (دروویل، ١٣٦٥هـ ش، ٣١٦). لێرەدا دەکرێت بڵێین بەهۆی ئەوەی دروڤیل کەسێکی نزیک بووە لەدەسەڵاتدارانی ئێرانی کە (قاجارەکان) بوون، وەک چۆن ئەوان تێڕوانینیان بۆ کوردەکان هەبووە، دروڤێلیش بەهەمان شێوە ڕوانیویەتە کوردەکان، واتە ئەگەر کاربەدەستێکی ئێرانی، کوردەکانی بە چەتەو ڕێگرو کەسانی خراپ پێناسەکردبێت، ئەویش هەمان کاری کردووە، بێ لێکۆڵینەوەو وردبوونەوە لەهۆکاری ڕق و کینەی کەربەدەستانی ئێرانی بۆ کوردەکان.

لەڕاستیدا یەکێک لەو بابەتانەی کە زۆربەی گەڕیدەو وڵاتناس و نێردە سیاسییەکانی کە بە کوردستاندا تێپەڕێون باسیان لێوە کردووە، دیاردەی ڕێگریکردن لە گەشتیاران و تاڵانکردنی ئەو کاروانە بازرگانییانە بووە کە بەناوچەکانی کوردستاندا تێپەڕیون، هەندێک لەوان لەیادداشتەکانی خۆیاندا، ئاماژەیان بەوە داوە کە لەکاتی تێپەڕبوونیان بەناوچە کوردییەکاندا، لەلایەن کوردەکانەوە بەمەبەستی تاڵانکردنیان هێرشیان کراوەتە سەر، یاخود ڕێگرییان لیکراوەو تاڵان کراون، یاخود هەوڵدراوە ڕێگرییان لێبکرێت. لەو نێوەندەشدا دروڤێل بەوردی باسی ئەو دیاردەیەی کردووەو ئاماژەی بەوە داوە کە کوردەکان زۆرجار لەدەستەی (١٠ – ٢٠) کەسی لەدەوری یەکتری کۆدەبوونەوەو پەلاماری شارو دێهاتەکانی ناوچەکانی ئەنادۆلیان دەدا، بەڵام لەکردوە تایبەت و گرنگەکاندا چەند دەستەیەک یەکیان دەگرت و هەرچییەکیان بەدەست کەوتبایە بە یەکسانی لەنێوان خۆیاندا دابەشیان دەکرد، زۆر بە دەگمەن لەو کردەوانەدا بە دەست بەتاڵی بگەڕابانایەوە (دروویل، ١٣٦٥هـ ش، ٣١٧). هەروەها یەکێکی تر لەنێردە سیاسییەکانی فەڕەنسی (پییێر ژۆبر[٧]) کە چەند ساڵێک بەر لە دروڤێل سەردانی کوردستان و ئێرانی کردبوو، دەڵێت:"کوردەکان تەنها لەکاتی بەیانی و ڕۆژئاوابووندا پەلاماری گەشتیارەکان دەدەن" (ژوبر، ١٩٤٣، ١٤). هەروەها یەکێکی دیکە لە نێردە سیاسییە فەڕەنسییەکان دەڵێت:"دوای ماوەیەک گەیشتینە دێیەک کە لە بەرامبەر لوتکە چیای ئارارات بوو، بۆ بەیانییەکەی خاوەن ماڵەکەی من کە زانیبووی کوردەکان هێرشیان کردۆتە هەندێک کەس تاڵانیان کردوون، بۆیە چەند پیاوێکی چەکداری بەگەڵمدا لەگەشتەکەم (بن تان، بیتا ، ٦٣ - ٦٤).

٣. ٦. ئافرەتی کورد: دروڤێل یەکێک لەو بابەتانەی کە تیشکی خستۆتە سەرو بەوردی ئاماژەی پێداوە، ئافرەت ڕۆڵ و پێگەی ئافرەت بووە لەکۆمەڵگەی کوردی، سەرەتا باسی لەوە کردووە کە ئافرەتانی کورد لەڕووی سەرسیماو جوانییەوە، ئافرەتی کورد باڵایەکی بەرزو جەستەیەکی بەهێزو سیمایەکی جوانیان هەیە، بەڵام بەهۆی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئەوەی بەردەوام لەبەر هەتاودان، ڕەنگیان دەموچاویان قاوەیی بووە، ژنانی کورد سەرباری ئەوەی گوفتارو ڕەفتاریان زۆر توندە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کەسانی میهرەبان و لەسەرخۆن (درووبل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٧). سەرباری ئەوەی کوردەکان ئازادییەکی ڕەهایان داوە بەئافرەتانی خۆیان، بەتایبەتی ئافرەتانی چینی خواروو، دەمووچاوی خۆیان داناپۆشن، بەڵکو تەنها ئەو ئافرەتانەی کە پیرو بەتەمەنن و بینینێکی لاوازیان هەیەو توانای تیشکی خۆریان نییە ڕوپۆش (نیقاب) دەبەستن، کە ڕەنگی ڕەشەو بە قوماشێکی موویین لەدەوری سەریان دەیانبەست (درووبل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٢). لەڕاستیدا ئەمە یەکێک لەو بابەتە گرنگانەیە کە زۆربەی گەڕیدەو ولاتناسەکان ئاماژەیان پێداوە، کەوا کوردەکان ئازادییان داوە بە ئافرەتانی خۆیان، یاخود ئافرەتانی کورفد بەراورد بە ئافرەتانی دیکەی موسڵمانی نەتەوە هاوسێیەکانی کورد هەمان ئازادی سەربەستیان نەبووە، کە ئافرەتێکی کورد هەیبووە. بۆنمونە دروڤێل هەر خۆی باس لەو کۆت و بەندانە دەکات کە ئێرانییەکان خستبوویانە سەر ئافرەتانی خۆیان، کاتێک دەڵێت:" زۆربەی گەڕیدانەی سەردانی ئێرانیان کردووە، تەنها باسی پیاوانیان کردووە، بەلام هەرچییەکیان لەبارەی ئافرەتی ئێرانییەوە نووسیوە ڕاستی و دروستی تێدانییە، چونکە ئەگەر ئەوروپییەک لەهەر پلەو پێگەیەک دابێت و چەندین ساڵیش لەیەک شار نیشتەجێ بووبێت، تەنانەت بۆ یەکجاریش سەرکەوتوو نابێت ڕوخساری ئافرەتێکی ئێرانی ببینێت" (درووبل، ١٣٦٥هـ.ش، ٢). هەروەها یەکێکی دیکە لەئەفسەرانی فەڕەنسی کە لەساڵی ١٨٠٧ بەناوی (ئۆگۆست بن تان/ ١٧٨٢ – ١٨٦٢)، کە چەند ساڵێک بەر لەدرۆڤێل سەردانی ئێرانی کردبوو، لەبیرەوەرییەکانی خۆیدا دەڵێت:" ئەو ماوەیەی لەئێران بووم، نەمتوانی رووی ژنێکی ئێرانی ببینم، هەرچەندە ئێمە داوەتی ماڵەکانیشیان دەکراین، بەڵام نەمدەتوانی رووی ژنێک ببینم، هەرچەندە ژنەکان منیان لەپشتی پەردەوە سەیر دەکرد، بەلام من نەمدەتوانی بیانبینم، تەنانەت پیاوانی ئێرانی ئامادەنین هیچ پرسیارێک لەبارەی ژنەکانیان بکرێت" (بن تان، بیتا ، ١٠٨).

هەروەها دروڤێل پێی وایە کە ئافرەتانی کورد وەکو ژنانی ئێرانی کێشانی نێرگەلە (قلیان) دەکێشن و لەبەیانی تا ئێوارە زۆربەی کاتەکانیان بەبێ کاری لەبەر دەرگای ماڵەکانیان بەدادەنیشن بەسەردەبەن، کەچی مێردەکانیان لێیان نیگەران نابن (درووبل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٢). بەلام لەگەڵ ئەوەشدا کە ژنانی کۆچەرو نیمچە کۆچەرەکانی کورد، کەسانی زۆر لێهاتوو و زەحمەتکێش و پاک و خاوێن و خانومان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وماندوون، ئەوان بە پێچەوانەی ژنان و پیاوانی شارەکان و گوندنشینەکان، کاتێک لەئیشی ماڵ تەواو دەبن، خەریکی دروستکردنی هەموو جۆرە چنینێکن کە لەخوری دروست دەکرێت، کە لەتەواوی ئێران دەفرۆشرێت و بۆ دروستکردنی فەرش بەکاردێت (درووبل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٦). لەڕاستیدا ئەو بۆچوونەوەی دروڤیل دەکرێت لەگەڵ هەندێک لەئافرەتانی شارنشین بوویێت، چونکە گومانی تێدانییە ئافرەتیکورد ئافرەتانی زەحمەتکێش و ماندوونەناس بوونە، لەئێستاو لەمێژووشدا، بەشداریان لەپەروەردەکردنی منداڵ و پێگەیانیان و دروستکردنی خۆراک و ماڵداری و پێگەیاندنی نەوەو سوارچاکی بەتوانا کردووە. تەنانەت هەر دروڤێل بەخۆی باس لەڕۆلی ئافرەتێک دەکات کەخوشکی سەرۆکی عەشیرەتی بێلان بوو بەناوی (ئیسماعیل بەگ[٨])، توانیبووی سوپای میرنشینی هەکاری تێکبشکێنێت کاتێک هێرشیان کردبووە سەر ئەو هۆزە (درووبل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣١٩).

لەوەش زیاتر دروڤیل باسی ئەوەشی کردبوو، کە کوردەکان لەڕووی خێزانداری و پێکهێنانی خێزانەوە، ئەگەرچی هاوشێوەی نەتەوە موسڵمانەکانی تر بەپێی ئاینیەکەیان ڕێگەیان پێدراوە چوار ژن بهێنن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەناو کورددا (فرە ژنی) بوونی نییە، بەڵکو ئەو دیاردەیە زۆر بەکەمی لەناویاندا بەدی دەکرێت کەسانێک هەبن زیاتر لەژنێکیان هێنابێت، هەربۆیە ژنانی کورد لەم لایەنەوە زۆر خۆشبەختترن لەژنانی فارس، چونکە لەماڵی ئێرانییەکاندا بەدەگمەن ڕۆژێک دەگوزەرێت بەبێ شەڕو کێشەی نێوان ژنەکانیان کۆتایی بێت (درووبل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢١).

لەڕووی جل و بەرگیشەوە دروڤێل پیی وایە کە پۆشاکی ژنانی کورد زۆر جوان و سەرنج ڕاکێشترە لە جل و بەرگی ژنانی ئێرانی، ئەو باس لەوە دەکات کە ئافرەتی کورد کراسێکی گەورە لەگەڵ نیوە کراسێکیشی بەسەردا لەبەردەکەن، لەسەر نیو کراسەکەش کەمەربەندێکی گرانبەها دەبەستن، کە بە تەواوی هێلی جەستەیان دەردەخات، ئافرەتانی کورد، هاوشێوەی پیاوان جامانە لەسەر دەکەن و شەڵواریش لەبەردەکەن، بەڵام جلەکانی ئەون لەهی پیاوان جوانتر و سەرنج ڕاکێشترو سوکترە (درووبل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢١ – ٣٢٢). سەرباری ئەوەی دروڤێل پێی وایە کە ئەو جل و بەرگانەی کە ژنانی کۆچەری کورد لەبەری دەکەن، لەگەڵ ئەو جل و بەرگانەی ئافرەتانی کورد کە لەشارەکان لەبەری دەکەن جیاوازن، بەجۆرێک کراسەکانیان زۆر گەورەو شۆڕە کە بە هۆی پشتێنێکی سپییەوە، لەکەمەریان دەبەسترێت توند دەکرێت، لەچکەکانیان لە قوماشی سپی ڕەنگ پێکدێت و لەهەردوولای سەریانەوە تاکو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

کەمەریان شـــۆڕ بۆتەوە، لەچکەکە بەهۆی داوێکی باریکی ئاوریشـــمی ڕەنگ قاوەیی کە لەنێوچاوانیان دەبەسترێت، ڕادەگیرێت (درووبل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٦).

هەروەها ئافرەتانی کورد هاوشـــێوەی ژنانی ئێرانی زۆر حەزیان لەخشـــڵ (زێڕو زیو)ـــــــە، یەکێک لەگەورەترین خۆشـــییەکانیان ئەوەبوو، کاتێک خۆیان بەو خشـــڵانەوە بەدیار دەخست (دروویل، ١٣٦٥هـــ.ش، ٣٢٢). سەرباری ئەوەی کە لەناویاندا ژنانی دەست ڕەنگین و بەتواناش هەن، کە ئیشی (دوورمانی زێڕ) دەکەن، ئەو ژنانە بەو هونەرەی هەیانە هێلەگی زۆر جوان و ســـــەرنج ڕاکێش بۆ مێردەکـــانیـــان دەدوورن، چونکە دەبێ لەجەژن و بۆنە گەورەکاندا هێلەگ و نیو کراسی پیاوەکان زۆر تایبەتمەندبێت (دروویل، ١٣٦٥هــــــ.ش، ٣٢٢).

٣. ٧. ژیانی کۆچەری لەناو کورددا: لەڕاستیدا درۆڤێل پێی وایە سەرباری ئەوەی بەشێک لەکوردەکان نیشـــتەجێن و لەناوچەکانی خۆیاندا ســـەرقاڵی ژیانی خۆیانن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا هەندێک لەهۆزەکانی کورد خەریکی بەخێوکردنی مەڕوماڵاتن، ئەوانیش دابەش بوونە بۆ سەر نیمچە کۆچەر و کۆچەرەکان (دروویل، ١٣٦٥هـــ.ش، ٣٢٤ - ٣٢٥). هەرچی نیمچە کۆچەرەکـــانن، ئەوان لەبنەڕەتـــدا لەنـــاوچەیەک نیشـــتەجێن و ناوچەکەشـــیان لەوەڕگەی پێویســـتی هەیە بۆ ماڵاتەکانیان، بەڵام بەهۆی حەزیان بۆ ژیانی کۆچەری، وایکردووە ئەوان ماڵەکانی خۆیان بەجێ بهێڵن و لەســـاڵێکدا (٧ - ٨) مانگ بەشـــێوەی کۆچەری و لەژێر چادر (ڕەشـــماڵ) بەســـەر ببەن، بەجۆرێک لەو ماوەیەدا بەردەوام لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر کۆچ دەکەن، ئەوان بەدووری چەند فەرسـەخێک لەشـوێنی نیشـتەجێبوونیانەوە بەشـێوەی بازنەیی کۆچ دەکەن و تاکو دەگەڕێنەوە ماڵەکانی خۆیان، لەکاتی لەوەڕاندا شـــێوازی ژیانی نیمچە کۆچەرەکان هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ ژیانی کۆچەرەکان نییە، ئەوان بێ ئەوەی خۆیـــان تێکبـــدەن زۆر بەخێرایی شـــــوێنی خۆیـــان دەگۆڕن، لەگەشتەکانیاندا کەلوپەل و پێداویستییەکی زۆر لەگەڵ خۆیان دەبەن (دروویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٥).

هەروەها بەشـــــێوەیەکی گشـــــتی ژمارەی ئەندامانی هەر خێزانێکی نیمچە کۆچەر لە (١٢) کەس پێکهاتبوو، کە (ژن و پیاو و منداڵان و خزمەتکار)ـــــــەکانی لەخۆدەگرت، بـاوک کە ســـــەرۆکی خێزانە بوو، هیچ کـاتێـک لەمـاڵ دەرنەدەچوو، لەبەرامبەردا کوڕەکان کە چەکدار و ســـــوارە بوون ئەو ئەرکەیان ڕادەپەڕاند، یاخود بۆ ئەنجامدانی کـارەکـان دەچوونە دەرەوە، کە زۆرجار چەند هەفتە و چەند مـانگێکی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینین کوردی

دەخایاند، بەڵام کاتێک دەگەڕانەوە، جگە لە خەوتن و نان خواردن و خواردنەوەی قاوەو جگەرە کێشان هیچ کارێکی تریان نەدەکرد (درووویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٥). بەڵکو چاودێریکردنی مێگەلەکان کاری شوانەکان بوو، کە کەسانی هەژارو بێ دەرەتان بوون، ئەوان لەهیچ کاتێکدا مێگەلەکانیان بەجێنەدەهێشت، خواردنی سەرەکییان نانی وشک و پەنیری بزن بوو، کە (٨) ڕۆژ یاخود (١٥) ڕۆژ جارێک پێیان دەدان، جل و بەرگیان زۆر هەژارانە بوو، بەگشتی لە لبادێکی گەورە کە لەناوەڕاستەکەی کونێکی تێدابوو پێکهاتبوو (درووویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٧).

پێکهاتەی چادر(ڕەشماڵ)ـەکانیان، لەپارچە قوماشی خوری گەورە پێکهاتووە، کە ڕەنگی ڕەشە، کە لەڕێگەی پارچەدارەوە لەزەوی جێگیر دەکرێت، لەچوار بەش پێکدێت، بەشی یەکەم تایبەتە بە ئەندامانی خێزان، بەهۆی دیوارێکەوە کە لە قامیش دروستکراوەو سێ پێ بەرزی دەبێت لەبەشەکانی تر جیا دەکرێتەوە، بەهۆی ئەوەی قامیشەکان زۆر بەچڕی لەتەنیشت یەک نەبەستراون، بۆیە ئەو بەشە زۆر فێنکە، زەوی ئەو بەشەیە کە هاوکات شوێنی دانیشتنی ئەندامانی خێزان و نان خواردن و خەوتنیشە بەفەرش ڕووپۆش کراوە، سەرباری ئەوەی کوردەکان هاوشێوەی چینی خوارەوەی ئێرانییەکان، هەموویان لەیەک ژووردا بەشێوەیە تێکەڵ بەسەریەکەوە دەخەون، کە (باوک، دایک، کوڕەکان، کچەکان، زاوایەکان، بوکەکان و منداڵەکا) لەخۆدەگرێت (درووویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٥ - ٣٢٦). هەرچی بەشی دووەمی ڕەشماڵەکەیە، تایبەتە بە ئەسپەکان و گوێدرێژەکان، هەروەها بەشی سێیەمیش کە بەشە گەورەکەیە، تایبەتە بەو ئاژەڵانەی کەنابردرێن بۆ لەوەڕ، بەتایبەتیش ئاژەڵە تازە زاوەکان و بێچووەکانیان، بەشەوانیش لەژێر ڕەشماڵدا دەمێننەوە، بەشی چوارەمیش، هاوکات چێشتخانەو شوێنی دروستکردنی نان و سەر شۆردن و هەموو ئەوانەی پەیوەستە بە ماڵدارییەوەیە (درووویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٦).

کۆچەرەکان بەدەگمەن بە تەنهایی کۆچیان دەکرد، بەڵکو هەمیشە (٢٠) خێزان کە پەیوەندی خزمایەتی و خوێن بەیەکیان دەبەستێتەوە بەیەکەوە کۆچیان دەکرد، ئەوان دەچوون بۆ ئەو ناوچانەی کە ئاوو هەواو لەوەڕگایەکی گونجاوی هەبوو، هەر ڕەشماڵ نشینێکیش بەدووری زیاتر لەکیلۆمەترو نیوێک لەیەکتری هەڵیاندەدا، تا ئەوکاتەی لە لەوەڕگاکە گژوگیا هەبایە دەمانەوە، پاشان باروبنەیان تێکدەناو بەرەو ناوجەیەکی تر کۆچیان دەکرد، لەمانگەکانی زستان بەتایبەتیش لە هەرسێ مانگی (کانونی یەکەم، کانونی دووەم و شوبات)دا بەرەو خوارووی ئێران و ناوچەکانی (قوم و ئەسفەهان) دەڕۆیشتن (درووویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٧). جێگەی ئاماژەیە لەژێر ڕۆشنایی ئەو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

گووتەیەی درۆڤێل دەردەکەوێت، کە کوردە کۆچەرەکان بە مێگەلەکانیانەوە بێجگە لەناوچەکانی کوردستان، بەڵکو بۆ دەرەوەی سنووری کوردستانیش لەخواروو و ناوەڕاستی ئێرانیش کۆچیان کردووە.

هۆزە کۆچەرەکان لەکاتی کۆچکردندا ئەگەر لەوەرگایان دەست نەکەوتبایە لەنزیک دێهاتەکان هەڵیاندەدا، بەڵام هیچ کات نەدەچوونە ماڵی گوندنشینەکان، بەڵکو لەدووری (١٠٠ پێ) سەنگەرێکی کەوانەییان دروست دەکردو مێگەلەکانیان تێدا دادەکرد، گوندنشینەکان کە خەڵکانی میوان دۆستن، هاوکاری ئەوانیان دەکردو شتیان پێدەدان، بەهۆی ئەو ژیانە سەختەی هەیانبوو، بەچاوی ڕێزەوە سەیر دەکران، ئێرانییەکان نەک لەهاتنی ئەوان بۆ ناوچەکانیان دڵگران نەبوون، بەڵکو دڵخۆشیش بوون بەهاتنیان، چونکە مانگاو مەڕوبزنیان بەنرخی هەرزانتر لەنرخی بازاڕ لێیان دەکڕییەوە (دروویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢٨).

٣. ٨. خۆراک: سەبارەت بەشێوازی خۆراک و خواردەمەنییە کە لەناو کوردەکان باوبوو، درۆڤێل باسی لەوە کردووە کە کوردەکان خەڵکانێکی زۆر بە بڕواو کەمخۆرن، خواردنەکانیان زیاتر لە پێکهاتەکانی (برنج) پێکهاتووە، یەکێک لەخواردنە باوەکانیان (کفتە)یە، ئەویش لەڕێگەی تێکەڵکردنی هەویر و گیای بۆندار لەگەڵ یەکتری و پاشان لەئاوی گەرمدا دەیکوڵێنن دروستیان دەکرد، هەروەها ئەوان گۆشتی مەڕ و بزن [ڕەنگە مەبەستی بەرخ و گیسک بێت] بە بێ تام و بۆن [بەهارات] و هەندێکجار بە بێ خوێش لە ئاودا دەیکوڵێنن و دەیخۆن، سەرباری ئەوەی کوردەکان زۆر حەزیان لەگۆشتی وشتر [حوشتر]ە، ئەوان کاتێک بەسەر ناوچەیەک دادەدەن و تاڵانی دەکەن و یەکێک لە بەچکە وشترەکان سەردەبڕن و هاوسێیەکانیشیان بانگهێشت دەکەن تاکو لێی بخۆن (دروویل، ١٣٦٥هـش، ٣١٨). لەڕاستیدا ئەم جۆرەی گۆشت کوڵاندن دەتوانین بڵێین ئێستاش لەناو کۆمەڵگەی کوردیدا ماوە، ئەویش کوڵاندنی گۆشتە بە ئاوی خۆی کە پێی دەڵێن گۆشت بە چەلاو یاخود مەرەگەی گۆشتی.

جێگەی ئاماژەیە درۆڤێل لەدرێژەی بیرەوەرییەکانی خۆیدا ئاماژەی بەچۆنییەتی دروستکردنی نانیش کردووە لەناو کوردەکاندا، ئەویش کاتێک دەڵێت:" ئەو نانەی کوردەکان دروستی دەکەن لەچاو هی ئێرانییەکان زۆر ناسکترەو زۆر بەکەمی دەیبرژێنن و پاشان لەبەر هەتاو هەڵیدەخەن تاکو وشک بێتەوە" (دروویل، ١٣٦٥هـش، ٣١٨). لەڕاستیدا یەکێک لەو گەڕیدانەی کە نزیکەی ٢٠٠ساڵ بەر لە درۆڤێل سەردانی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کوردستانی کردبوو، وردتر لەسەر شێوازی نانی کوردەکان دواوەو باسی ئەوەی کردووە کە کوردەکان نانەکانیان تەنکل و خڕو گەورەیە (دلاوالە، ١٣٧٠هـــش، ١٢). ئەمەش بەو مانایە دێت کە ئەوجۆرە نانە تایبەت بووە بەکوردو مێژوویێکی دێرینیشـــی هەبووە، ســەرباری ئەوەی ئەو جۆرە نانە لەکاتی ئێســتادا لەناو کۆمەڵگەی کوردەواری بە (نانی تیری) یاخود (نانی ســاجی) ناســراوە، کە تەنک و خڕەو کەمێک دەبرژێندرێت و دواتر لەکاتی بەکارهێنانیدا هەندێک ئاوپرژێن دەکرێت بۆئەوەی نەرم بێتەوەو دواتر دەخورێت.

ســەرباری ئەوەی درۆڤێل لەنێو گێڕانەوەکانیدا باســی لەیەکێک لەو بابەتانە کردووە کە پەیوەنــدی بە پــابەنــدبوونی ئــایینی کوردەوە هەیە، بۆیە لێی نزیــک نەکەوتوونەتەوەو خۆیان لێی بەدوور گرتووە. ئەویش خواردنەوەی (مەی/ شەراب)ـە، درۆڤێل ئاماژەی بەوە کردووە کە کوردەکان هەرگیز (مەی) ناخۆنەوەو لێوی لێ نادەن، بەڵام ئەگەر بزانرێت کەســێک خواردوویەتییەوە، ئەوا ســزایەکی زۆر توندیان دەدا، ئەگەر یەکەم جاری بایە، ئەوا بۆ مــاوەی (١٢) کــاتژمێر ســەراوژێر لەدارێک لەداریکیان دەبەســتایەوە، بەڵام ئەگەر دووبارەی کردبایەوە، بێجگە لەوەی دووبارە بەهەمان شــێوە دەیانبەســتایەوە، هاوکات دارکاریشــیان دەکرد (درووڤیل، ١٣٦٥هـــش، ٣١٨). ئەمەش پابەندبوونی کوردەکان دەردەخات بە بنەماکانی ئایینی ئیســلام، بەهۆی ئەوەی مەی قەدەغە بووە، بۆیە خۆیان بەدوور گرتووە لەخواردنەوەی مەی، بەڵام مەرج نییە بەڕەهایی هەموو تــاکێکی کورد مەی نەخواردبێتەوە، بەڵکو دەکرێ ئەوانەی مەیلیــان بۆ خواردنەوەی مەی هەبووە، بەنهێنی ئەم کارەیان کردبێ، چونکە ئەگەر خواردنەوەی مەی لەناو هەندێک لەکوردەکان نەبووبێت، ئەوا سزاکەشی نەدەبوو.

٤. پەیوەندییەکان و پێکهاتەی سەربازی کوردەکان:

٤. ١. ڕۆڵی سیاسی کورد لەئێران: شیاوی باسە درۆڤیل لەبیرەوەرییەکانی خۆیدا کاتێک دەچێتە ســەرباســی بنەماڵە دەســەڵاتدارەکانی ئێران، باس لەڕۆڵی ســیاســی کورد دەکات لە وڵاتی ئێران، کەوا چۆن کوردەکان توانیویانە بۆ ماوەی نزیکەی نیو سەدە فەرمانڕوایی ئێران بکەن، ئەویش بەتایبەتی لەدوای کوژرانی نادرشای [ئەفشار ١٧٣٦ – ١٧٤٧]، ڕەوشــی ســیاســی ئێران دووچاری باروودۆخێکی ناهەموار بۆوەو بووە هۆی ســەرهەڵدانی جەنگی ناوخۆییو تاکو ســەردەمی فەتحعەلیشــا[٩]، بەردەوامی هەبوو، چونکە لەو ماوەیەدا ئێران لەهەموو ڕوویێکەوە لاواز بوو، لەزۆربەی ناوچەکان دەســتەی ڕێگر ســەریانهەڵدا، دزی و ڕێگرییان دەکرد، خەزێنەی دەوڵەت بەتاڵ ببوو، تــاج و تەختی وڵاتیش ململانێیەکی توندی لەســەربوو، ئەمەش بەردەوامی هەبوو تاکو دەرکەوتنی کەریم خان[١٠] ، کە لەهۆزی زەندی کوردی بوو، ســەردەمانێک

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هاوڕێی نادربوو، لەژێر ناوی (وکیل الرعایا/ نوێنەری هاووڵاتیان) تاجی شـــاهێتی ئێرانی لەسـەرنا، ناوبراو بۆ ماوەی ٣٠ ســاڵ ئارامی گەڕاندەوە بۆ وڵات. بەڵام لەدوای مردنی جارێکی دیکە نا ئارامی ڕووی لە ئێران کردەوە لەنێوان شوێنگرەوەکانی، هەرچەندە کەریم خان (ئاغا محەمەد خان[١١])ی خەســـاند بۆ ئەوەی نەبێتە شـــای ئێران، بەڵام بەهۆی ئەوەی لەزۆربەی ڕکابەرەکانی بەتواناتربوو، [توانی خۆی بکات بەشـای ئێران و کۆتایی بەبنەماڵەی زەند بێنێت]، پاشـان ئەویش لە لایەن یەکێک لەیەکێک لەپاســـەوانەکانی کوژرا، لەدوای کوژرانی جارێکی دیکە ململانێ لەنێوان خوازیارانی تەختی پادشـایەتی سـەریهەڵدا، سـەرەنجام فەتحعەلیشـا توانی بەسەر ڕکابەرەکانی سەرکەوێت و ببێتە شای ئێران. (درووپل، ١٣٦٥هـــش، ٢٢ – ٢٣). هەرێمی ئازەربایجان کە مەڵبەندەکەی شـاری (تەورێز/ تەبریز)ـــــە، لەلایەن (عەباس میرزا[١٢])ی شـازادەی جێنشـین بەڕێوەدەبردراو شـارەکانی (خوی، ورمێ، مەراغە، یەریڤان، ســـوفیان و ئاهر[١٣]) لەخۆ دەگرت، هەریەکێک لەو ناوچانەش لەلایەن (بەگلەربەگ)ێکەوە بەڕێوە دەبردرێت، کە لەلایەن شـاوە دادەنرێن (درووپل، ١٣٦٥هـ.ش، ٢٠٢).

٤. ٢. پەیوەنـدی نیوان کوردەکـان و حکومەتێ ئێران: ســـەبارەت بەپەیوەنـدی نێوان کوردەکـان و حکومەتی ئێران، گومـانی تێدا نییە، کە ئەو پەیوەنـدییە لەڕووی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە هەڵبەزو دابەزی تێدابوو، هەرچەندە لەپێشتریش ئاماژەمان پێدا کەوا کوردو کوردســتان لەدوای جەنگی چاڵدێران کە لەســاڵی ١٥١٤دا ڕوویدا، بەسەر هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و وئێران دابەش بوون. هەربۆیە بەشە گەورەکەی کەوتە ژێر دەســـەڵاتی عوســـمانی بەشـــە بچوکەکەی کەوتە ژێر دەسـەڵاتی ئێران (شـرفکندی، ١٣٩٢هـــــش، ٦ - ٨) لەم بارەیەوە درۆڤێل پێی وایە ســـەرباری ئەوەی کوردەکان باجدەری ئێرانن، بەڵام کوردســـتان حکومەتێکی جیاوازو تایبەت بەخۆیان هەیە (درووپل، ١٣٦٥هـ.ش، ٧). هەروەها زۆرینەی کوردەکان باجدەری ئێرانن، بۆیە ڕۆژێکدادێت ئەوانیش هاوشـــێوەی تورکمانەکان هەموویان دەبنە بەشێک لەئێران (درووپل، ١٣٦٥هـــــش، ٣١٥). تەنانەت باسی ئەوەی کردووە کە چۆن فەرمـانڕەوای هەرێمەکـان ســـاڵانە بـاج و ســـەرانەیان لەچین و توێژە جیاوازەکانی ناوچەکانی ژێر دەســـەڵاتیان وەردەگرت و بەشـــێکیان دەنارد بۆ وەزیرەکان تاکو پشـتیوانیان بکەن و لەشـوێنی خۆیان بیانهێڵنەوەو بەشــەکەی تریشیان بۆ خۆیان هەڵدەگرت (درووپل، ١٣٦٥ هـــش، ٢٠٣). گومانی تێدانییە کە وەرگرتنی ئەو بـاجـانەش بەشـــێکی زۆری لەئەســـتۆی کوردەکـان دابوو، بۆ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئەومەبەستەش فەرمانڕەوای هەرێمەکان هۆزەکانیان ناچار دەکرد بەگوێرەی زۆری ژمارەی ئەو مێگەل(مەڕومالآت)ــــانەی کە هەیان بوو، باج بدەن (درووبل، ١٣٦٥.ش، ٢٠٤). هەرچی کوردەکان بوون، بەهۆی ئەوەی ئەوان سەر بە شازادەی جێنشین بوون، بۆیە لەناوچەی ئازەربایجان باج و سەرانەیان نەدەدا، بەڵکو تەنها لەکاتی جەنگدا ســـەربازی ســـوارەو پیادەیان پێشـــکەش کردووەو لەپێدانی هەموو جۆرە باجێک بەخشـــراو بوون (درووبل، ١٣٦٥.ش، ٢٠٥). بەڵام بەهۆی ئەوەی کوردەکان لە ناوچە شاخاوییەکان دەژیان، بەهۆی سەرماوسۆڵی زستان لە ناوچەکەیان لەوەڕگە نەدەما، بۆیە نـــاچـــار دەبوون بۆ ویلایەتێکی دیکە کۆچ بکەن، کە ئـــاوو هەواو لەوەڕگایەکی گونجاوی هەبوو لەو وەرزەدا (درووبل، ١٣٦٥.ش، ٢٠٤). بۆ نمونە: هۆزی هەکاری کە لەژێر سایەی شازادە دەژیان، ساڵانە بە مێگەلێکی یەکجار گەورەوە بۆ دەشـت و لەوەڕگە بەرفراوانەکانی ئێران بەئازادانە کۆچیان دەکرد و سـوودیان لێی دەبینی، کاروباری هۆزەکانیش لەلایەن بەگەکان بەڕێوەدەچوو، ئەوان تەنها لەکاتی جەنگدا سـوارەو پیادەیان دەدا بە شـازادە، بەڵام کاتێک لەسـاڵی ١٨١٣ بەگلەربەگی (ورمێ) هۆزەکانی ناچارکرد باج و سەرانەی پێ بدەن[١٤] ، هۆزەکانی ناوچەکە نارەزاییان دەربڕی و لەدژی ئەو یەکیان گرت و ڕاپەڕین، سەرەنجام شازادە ناچار بوو، بیگۆڕێت و کەسـێکی تری بەناوی عەسـکەرخان[١٥] لەشـوێنی دانا (درووبل، ١٣٦٥.ش، ٢٠٥).

٤. ٣. لایەنی ســەربازی کوردەکان: درۆڤێل لەبیرەوەرییەکانی خۆی ئاماژەی بەوەداوە کە کوردەکان جەنگاوەری ئازاو بەتوانان، بەتایبەتیش ســوارەکانیان، ئەوان لەهێزی نا ســەربازی (نا نیزامی) ســوپای ئێران شــەڕیان دەکردو بەئاســانی دەیانتوانی پێش لەهاتنی هێزەکانی تورکەکان [عوســـمانییەکان] بگرن بۆ ناو خاکی ئێران، هەروەها لەکـاتی جەنگدا ٣٠ هەزار جەنگـاوەری کورد لەپـاڵ ســوپـای ئێران بەشـداریان لەشـەڕدا دەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا هێزی نا نیزامی ئێران بەشـێوەی هەمیشـەیی لە ڕیزی سوپا نەدەمانەوە، بەڵکو لەکاتی ئاشـتی دا، شـازادە نیوەی هەر (بەتالیۆن/فەوج)ێکی دەناردەوە ماڵەوە بۆ ئەوەی ســەرقاڵی ژیانی ئاســایی خۆیان بن (درووبل، ١٣٦٥.ش، ٢٥٦ - ٢٥٧). هەر لەم بارەیەوە ئەفســـەرێکی بەریتانیایی بەناوی جۆن مەکدۆنالد کینیەر) لەنێوان سـاڵانی (١٨١٣ – ١٨١٤)، سـەردانی کوردسـتانی کردووە (ســـایکس، ٢٠٠٧، ١٩). لەبیرەوەرییەکـانی خۆیدا ئـامـاژەی بەوەکردووە کە:"کوردەکان سوارچاکی لێهاتوون و چێژ لەشەڕکردن دەبینن" (Kinner،1813 ، 143). ئەمەش بەو مانایە دێت، کوردەکانی کەســـانی ئازاو بەتواناو چاونەترســـن.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هەروەها بەپێی گێڕانەوەی درۆڤێل بێت، تەنها لەکاتی جەنگ بەشــداریان لە شەڕەکاندا دەکرد و لەکاتی ئاساییدا سەرقاڵی ژیانی خۆیان دەبوون و دەگەڕانەوە بۆ ماڵەوە.

لەڕووی هونەری جەنگییەوە کوردەکان شــێوازێکی تایبەت بەخۆیان هەبوو، لەهەموو هێزە نا ســەربازییەکانی تری ئێران ڕێکخراوتر بوون، ئەوان لەکاتی جەنگدا خۆیان لە دوو دەســتە ڕێکدەخســت، بەجۆرێک ســەرکردەی هۆزو عەشــیرەتەکان کە پێویســت بوو لەئەندامانی هۆزەکانیان ئازاتربن، هەردەم لەپێشــەوەی ســوپاکەیاندا دەجەنگان و ئەوان یەکەم کەس بوون کە ڕووبەڕووی دوژمن دەبوونەوە، لەکاتی جەنگدا هەمیشە هێرشیان دەکردە سەر دوژمنەکانیان، بەڵام بەر لەدەسپێکی شەڕ چەکەکانی خۆیان دەپشــکنی، بۆ ئەوەی هیچ کەموکوڕییەکیان نەبێ لەکاتی شــەڕدا، بەجۆرێک هەر جەنگاوەرێکی کورد لەکاتی شــەڕدا، (ڕمێک و خەنجەرێک و دوو دەمانچە و دوو شمشێرو قەڵغان)ێکی پێبوو، شمشێرەکی لەقەدی دەبەست و ئەویتریشی بەشێوەی ستونی لەزینی ئەســپەکەی دەبەســت، بۆ ئەوەی ئەگەر هــاتوو لەکــاتی ڕووبەڕووبوونەوەدا شــمشــێرێکی شــکا، بەخێرایی ســوود لەئەوی دیکە وەربگرێت، کوردەکان لەکاتی شــەڕدا بەشــێوەیەک ڕەفتاریان دەکرد وەکو ئەوەی لەکۆڕێکی کات بەســەربردن بن، هەرها پیاوانی ئایینی هەر تیرەیەک تەورێکی بەدەستی ڕاستەوە بوو، دەیسوڕاند، بەدەستی چەپیشــی لەو تەپڵە دەدەن کە بە زینی ئەســپەکەی بەســتبوو، بەردەوام وشــەی (الله) دەگووتەوە، تەنانەت پیاوانی ئایینی یەکەم کەســن کە دەســت لەدوژمن دەوەشــێنن (درووبل، ١٣٦٥هـــــش، ٣٢٠). ئەمەش دەرخەری ئەو ڕاستییەیە کەوا سەرکردەو پیاوانی ئایینی کورد هاوشــێوەی ئەندامانی تیرەو هۆزو عەشــیرەتەکانی خۆیان بەشــدارییان لەشەڕەکاندا کردووەو لەڕیزی پێشەوەش جەنگاون.

کوردەکان زۆر ڕێزیان لە پیاوی ئازاو دلێر دەگرت، یەکێک لەو جیاوکانەی کە جەنگــاوەرە ئــازایەکــانی کورد هەیــانبوو، ئەگەر لەهەر پێگەو پــایەیەکی کۆمەڵایەتیش بانایە ئەوا مافی دانیشــتیان لەبەرامبەر پیاوە گەورەکان هەبوو، هەربۆیە گەورە پیــاوەکــان زۆر لەبەرزبوونەوەی پێگەی ئەوان دەترســـــان و بەوردی چــاودێرییــان دەکردن، ســەرباری ئەوەی پیاوە ئازاکان یەکێکی دیکە لەو جیاوکانەی کە هەیانبوو، کە لەهەموویــان گرنگتر بوو، ئەویش بەســـتنی (پەڕی تــاوس) بوو لە(مەنــدیــل/ جامانە)ــــــەکانیان، ئەویش لەپای کوشـــتنی هەر ســــەربازێکی دوژمن پەڕێکیان لەجامانەکانیان دەبەســت، بەجۆرێک کە زۆربەیان هەموو ســـەریان بە پەڕی تــاوس داپۆشــرابوو، تەنانەت درۆڤێل ئاماژەی بەوە دواوە کە ئەو لاوێکی کوردی بینیبوو، هێشــتا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تەمەنی نەگەیشتبووە (٢٥) ساڵ (٩) پەڕی تاوسی لەسەری بەستبوو، تەنانەت ئاماژەی بەوەداوە کە کوردەکان زۆر شانازیان بەو پەڕانەوە دەکرد، کە بە مانای ئازایەتی دەهات، زۆرجار ئەگەر لەنێوان خۆیاندا ببایە شەڕیان، گەورەترین جوێن کە بە بەرامبەرەکەیان دەبایە دەیانگووت"جامانەکەت لەبەر هەتاو سووتاوەو تا ئێستا ئازایەتی ئەوەت پەیدا نەکردووە سایەوانێکی بۆ پەیدا بکەیت"(درووییل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣٢١).

سەرباری ئەوەی دۆڤێل یەکێک لەو بابەتانەی تر کە تیشکی خستۆتەسەر هێزو توانای سەربازی هەندێک لەمیرنشینە کوردییەکان، بەجۆرێک باس لەوەدەکات کاتێک حکومەتی ئێران پەیوەندی لەگەڵ میرنشینی هەکاری تێکچوو، لەساڵی ١٨١٠ شازادەی جێنشین[ولي عهد]ی ئێران ٢٠ هەزار سەربازی نارد بۆ سەرکوتکردنی ئەو میرنشینە کە مستەفا بەگ سەرکردایەتی دەکرد، لەکاتێکدا سوپای مستەفا بەگ تەنها لە ١٢ هەزار مەسیحی (نەستوری) و (٢) هەزار کورد پێکهاتبوون، سەرباری ئەوەی ئەو میرنشینە هێزی تۆپخانەشی نەبوو، بەڵام هێندە سەرسەختانە لەشارێکی بچوکی سەر سنوور بەرگریانکرد، هێزەکانی ئێران بێ ئەوەی بتوانن یەک هەنگاو لەناوچەکەی داگیربکەن، بەناچاری پاشەکشەیان کرد (درووییل، ١٣٦٥ هـ ش، ١١٨). ئەمەش بەو مانایە دێت، کە سەرباری ئەوەی حکومەتی ئێران لەڕووی هێزی سەربازی و پێداویستی جەنگییەوە تۆکمەترو بەتواناتربوون لەچاو هێزی میرنشینی هەکاری بەسەرۆکایەتی میر مستەفا بەگ، بەڵام نەیانتوانی لەو شەڕەت کە لەوساڵەدا لەگەڵیان بەرپاکرد، شکستیان خوارد و ناچار بوون پاشەکشە بکەن، ئەمەش لێهاتوویی هێزی میرنشینی هەکاری دەردەخات لەڕووی هونەری جەنگییەوە، ئەگەرچی ژمارەیان کەمتر بووە، بەرامبەر بەسوپای ئێران.

لەلایەکی تریشیەوە درۆڤێل باسی لەیەکێک لەعەشیرەتەکانی کورد کردووە، کە لەبواری سەربازییدا بەشێوەیەکی گشتی لەهەموو عەشیرەتەکانی ژێر دەسەڵاتی شازادە بەتواناتر بوون، ئەویش عەشیرەتی (بێلان)ـە، بەڵکو پێی وابوو ئەوانیتر بەکەڵکی جەنگ نەدەهاتن، ئەو عەشیرەتە لەدەشتاییەکی بەرفراوانی بناری زنجیرە چیای زاگرۆس نیشتەجێ بوون، کە لەبەشی باکوور بۆ باشوور درێژ ببۆوەو هەردوو ناوچەی (سەڵماس و ورمێ) لەو دەشتانە جیا کردبۆوە، ئەو عەشیرەتە پێشتر سەر بەهۆزی (هەکاری) بوو، بەڵام میری هەکاری کە فەرمانڕەوایی ناوچەی هەکاری دەکرد و لە کوێستانەکان نیشتەجێ بوو، بەهۆی وەرگرتنی باج و سەرانەی زۆر لەدانیشتوانی ناوچەکە، بووە هۆی سەرهەڵدانی ناڕەزایی دژ بەدەسەڵاتی میری هەکاری، بەمەش عەشیرەتی بێلان بەسەرۆکایەتی کەسێک بەناوی (ئیسماعیل بەگ) توانی خەڵکی ناوچەکانی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

(سەلماس و ورمێ) لەدەوری خۆی کۆبکاتەوەو لەدژی میری هەکاری ڕاپەڕێت و خۆی بخاتە پاڵ شازادەی جێنشین، ئەویش ناوبراوی وەکو میری عەشیرەتی بێلان ناساند، بەو مەرجەی ئەو عەشیرەتەش خۆیان بە هاووڵاتی ئێرانی دابنێن و گوێڕایەلی فەرمانەکانی شاو شازادەی ئێران بن (درووویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣١٨ – ٣١٩).

ئیسماعیل بەگ دوای جیابوونەوەی لەهۆزی هەکاری قەڵایەکی بەهێزی لەسەر چیای زگرۆس دروستکرد، کە بەهۆیەوە توانی ناوچەکانی دەورووبەری بخاتە ژێر ڕکێفی خۆی، گومانی تێدانییە کە ئەو هەنگاوەی ناوبراو بووە مایەی نیگەرانی میری هەکاری، بەمەش دەبینین دواتر پەلاماری ئەو عەشیرەتە دەدات، بەڵام بەهۆی لێهاتوویی هێزی سەربازی عەشیرەتی بێلان، میری هەکاری سەرکەوتوو نەبوو لەگرتنی ناوجەکانی ژێر دەستی عەشیرەتەکە، هێزەکەی بەتێکشکاوی گەڕایەوە بۆ ناوچەکەی خۆی کە یەکێک لە کوڕەکانی میری هەکاری بەناوی (باباخان) سەرکردایەتی هێرشەکەی دەکرد (درووویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣١٩). ئەم عەشیرە بەهۆی ئەو هێزو توانا سەربازییەی کە هەیبوو، توانی لەماوەی چەند ساڵێکدا ببێتە یەکێک لەعەشیرەتە دەوڵەمەندو بەهێزەکانی ئێران، بەجۆرێک لەکاتی جەنگدا (١٥) هەزار سەربازی بەتەواوی پێداویستی سەربازییەوە ئامادە دەکرد، هەرکاتێک لەدەرەوەی سنووری خۆیان بچووبانایە بۆ جەنگ، موچەو پاداشتێکی باشیان لە شای ئێران وەردەگرت. (درووویل، ١٣٦٥هـ.ش، ٣١٩ – ٣٢٠).

٣. ٤. پەیوەندی نێوان کورد و نەستورییەکان، یاخود بەشداری نەستورییەکان لەسوپای میرنشینەکان: هەرچەندە درۆڤێل کاتێک دەچێتە سەرباسی یەکێک لەو کەمینە ئاینیانەی کە لەکوردستان لەپاڵ کورددا ژیاون، باس لەوە دەکات کەوا کوردەکان زوڵم و ستەمیان لێدەکردن و ئەوانیش ناچار بوون خۆیان ڕابگرن، هەروەها لەدرێژەی باسەکەیدا کە زیاتر هاندانی پێوەدیارە ئاماژە بەوە دەکات، نازانێ بۆچی ئەو کەمینە ئاینیە هەوڵیان نەداوە لەژێردەسەڵاتی کوردەکان ڕزگاریان بێت، بەڵام کاتێک نوسینەکانی ناوبراو دەخوێنینەوە بۆمان دەردەکەوێت کەوا ئەو نەتەوەیە بەشێوەیەکی ئاشتیانە لەپاڵ کوردەکاندا ژیاون و ژیانی ڕۆژانەی خۆیان بەسەر بردووەو هەستیان بە ئاسوودەیی کردووەو تەنانەت بەشێکی زۆری سوپای یەکێک لەمیرنشینە کوردییەکانیان پێکهێناوە، ئەوانیش (نەستورییەکان[١٦]).

درۆڤێل لەسەرەتادا چۆتە سەرباسی ئەوەی کە نەستورییەکان بەپێچەوانەی ئەرمەنییەکان خەڵکانێکن زۆر بایەخ بە بازرگانی نادەن، بەڵکو ئەوان تەنها لە هونەری جەنگیدا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بەتواناو لێهاتوون، تەنانەت کوردەکان بۆ پاراستنی ناوچە شاخاوییەکانی خۆیان سوود لە بەتواناترین جەنگاوەرەکانی ئەوان وەردەگرن، سەرباری ئەوەی لەئەیالەتی هەکاری ژمارەیەکی زۆر نەستوری لەپاڵ کوردەکان ژیاون، بەجۆرێک نزیکەی (٤٠) هەزار سەربازی نەستوری لەڕیزی سوپای ئەو میرنشینە خزمەتیان دەکرد، لەکاتێکدا میری هەکاری چوار پێنج هەزار سەربازی کوردی لەژێر دەسەڵاتدابوو (درووێل، ١٣٦٥هـ.ش، ١١٧). لەم بارەیەوە گەڕیدەی ئیتالی پێترۆ دێلاڤالێ کە دوو سەدە بەر لەدرۆڤێل سەردانی ئێرانی کردبوو، دەڵێت:"لەناوچە کوێستانییەکان، کە ئەیالەتەکانی ئەوێ لەلایەن خان[بەگ]ەکانی کوردەوە بەڕێوە دەبردرێت، لەوێ، لاوانی نەستوری بۆ بواری سەربازی سوودیان لێوەردەگیرێت (دلاواله، ١٣٧٠هـ.ش، ٧). ئەمەش دەرخەری ئەوەی کە نەستورییەکانی هاوشێوەی کوردەکان جەنگاوەری ئازاو بەتوانا بوونە.

سەرباری ئەوەش درۆڤێل پێی وایە سەربازەکانی میرنشینی هەکاری کەسانی لەخۆبایین و هەموویان خۆیان بە ئاغا [واتە خۆیان بەگەورە] دادەناو زوڵم و ستەمیان لەنەستورییەکان دەکرد و باج و سەرانەیان بەزۆر لێیان وەردەگرتن، بۆیە نەستورییەکان تەنها پێویستیان بەسەرکردەیەکی بەتوانا هەبوو بۆ ئەوەی لەژێر زوڵم و ستەمی کوردەکان ڕزگاریان بکات ، تەنانەت میری هەکاری کەناوی (مستەفا بەگ[١٧])بوو، بەهۆی ئەوانەوە ببووە خاوەن هێزو دژایەتی ئێران و تورکیا [عوسمان]ی دەکردو میرنشینە کوردییەکانی دەوروبەری هەرێمەکەشی ناچارکردبوو ملکەچی بن (درووێل، ١٣٦٥هـ.ش، ١١٧). لەڕاستیدا ناتوانرێ نکۆڵی لەوەبکرێت کە ڕەنگە لەهەندێ شوێندا هەندێک لە کوردەکان ستەمیان لەنەستورییەکان کردبێت، بەڵام ناکرێت ئەو بۆچوونەی درۆڤێل بەسەر هەموو کورددا گشتاندنی بۆ بکرێت، چونکە درۆڤێل هەر بەخۆی لەشوێنێکی تردا باس لەوە دەکات کە میرو سەرکردەکانی کورد زۆر ڕێزیان لە قەشە [ڕەبەن]ەکانی نەستورییەکان و گەورەکانی ئەوان گرتووە، تەنانەت نەستورییەکان بۆ ئەوەی لەدوژمنەکانیان پارێزراوبن جل و بەرگ و پۆشاکی کوردیان لەبەردەکرد و هاوشێوەی ئەوان چەکداری و سوارچاکیان دەکرد (درووێل١٣٦٥هـ.ش، ١٢٠).

لەم بارەیەوە یەکێک لە ئەفسەرانی سیاسی بەریتانی و نێردەی تایبەتی کۆمپانیای (هیندی ڕۆژهەڵاتی) کە لەنێوان ساڵانی (١٧٩٩ – ١٨١٢) لە سێ ماوەی جیاوازدا سەردانی ئێرانی کردبوو، لەبیرەوەرییەکانی خۆیدا دەڵێت:"هۆزی هەکاری کە لە کوێستانی ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ تاکو دەرووبەری سەڵماس [لەڕۆژهەڵاتی کوردستان] نیشتەجێن، لەپێش هەموو هۆزەکانی ئاسیا ئازادی خۆیان بەدەستهێناوەو پاراستووە... میرەکانی ئەو هۆزە ڕێز لە بێ نەواترین [هەژارترین] ئەندامانی هۆزەکەیان دەگرن" (ملکم، ج٢،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

١٣٨٠هـــ.ش، ٧٥٦). دەکرێت بڵێین ئەمەش دەرخەری ئەوەیە کە میرنشینی هەکاری ڕێزی لەژێردەســـتەکانی خۆی (ڕەعیەت) گرتووە، هەربۆیە نەســـتورییەکان ئامادە نەبوونە لەو میرنشـــینە هەڵبگەڕێنەوەو دژایەتی بکەن، لەکاتێکدا ژیان و ماڵیان پارێزراوبووە. ســـەرباری ئەوەی دەردەکەوێت بەهۆی ئەو هێزو توانایەی بەگی هەکاری هەیبووە، لەڕووی ســـەربازییەوە، توانیویەتی ناوچەکانی دەوروبەری هەرێمەکەی بخاتە ژێر ڕکێفی خۆی و میرو فەرمانڕەواکانی ناوچەکانی دەوروبەری ناچار بکات ســـەر بۆ دەســـەڵاتەکەی دانوێنن. لەلایەکی دیکەشـــەوە بەپێی گێڕانەوەی درۆڤێل دەردەکەوێت، کە نەســـتورییەکان هەســـتیان بەئاســـوودەیی نەبوونی جیاوازی ئایینی و نەتەوەیی پارێزراوی کردووە لەپاڵ کوردەکان، بۆیە هاوشـــێوەی کوردەکان جل و بەرگیان پۆشـــیوەو هاوشێوەی ئەوانیش چەکدارو سوارچاکیان کردووە، بۆیە ئەگەر کوردەکان ستەمکارو توندڕەوبان، ڕێزیان لەسەرکردەکانیشیان نەدەگرت و ڕەنگە لێنەگەڕابانایە پۆشاکی ئەوان لەبەربکەن و لەناوچەکانیشیان بەئازادی چەک هەڵبگرن.

جێگەی ئاماژەیە، ئەگەرچی درۆڤێل بۆ ماوەیەکی کەم کە تەنها ســـاڵێک لەوڵاتی ئێران مابۆوە، بەڵام ئەو زانیارییانەی لەبارەی داب و نەریتی کۆمەڵایەتی و شێوازی ژیان و زمان و ئایین و شـــوێنی نیشـــتەجێبوونی هۆزەکان و پەیوەندییە ســـیاســـی و ئابوورییەکانیان لەگەڵ یەکتری و نەتەوەکانی ترو حکومەتی ئێرانیش، جێگەی بایەخە، هەرچەندە هەندێک لەزانیارییەکانی وردنین، یاخود لەهەندێک شـــوێندا زیاد لەپێویســـت توندڕەوی پێوەدیارە بەرامبەر بەکورد، بەڵام دیســـان زانیارییەکانی ئەو ســـەرچاوەیەکی گرنگن بۆ ئاشـــنابوون لەشـــێوازی ژیانی کۆمەڵگەی کوردەواری لەڕۆژهەڵاتی کوردستانی سەرەتای سەدەی هەژدەهەم.

٨. دەرئەنجامەکان:

- هاتنی ژمارەیەکی زۆر لەنێردەی ســیاســی و ســەربازی و گەڕیدەو وڵاتناســی بیانی بۆ کوردســتان، لەئەنجامی ململانێی نێوان عوســمانییەکان و ئێرانییەکان، کەئەمەش دەرفەتی لەبەردەمیان ڕەخســـاندووە لێکۆڵینەوە لەبارەی داب و نەریت و زمان و پێکهاتەی نەتەوەیی و هەڵکەوتەی جوگرافی کوردستان بکەن.
- درخســـتنی پەیوەندی نێوان کوردو نەتەوە جیاوازەکان و حکومەتی ئێران، بەتایبەتی نەســـتورییەکان و شـــێوازی ژیانیان لەپاڵ کورداو خزمەتکردنیان لەڕیزی ســـوپای میرنشینە کوردییەکان.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

- لێهاتوویی و جەنگاوەری و ســـوارچاکی کوردەکان لەبواری ســـەربازی و لەمەیدانی شـــەڕەکاندا، ســـەرباری ئەوەی ئەوان هێزی ناســـەربازی و عەشـــایری بوون، بەراورد بە نەتەوەکانی تر بەتواناترو ئازاتربوون.
- تواناو هێزی میرنشـــینە کوردییەکان و ناوچەکانی ژێر دەســـەڵاتیان، ببووە هۆی بێزاربوونی هەردوو دەوڵەتی ئێرانی و عوسمانی.
- ڕۆڵی ئافرەت و لەکۆمەڵگەی کوردی و ئازادی و دەســـت ڕەنگینی ئافرەتانی کورد، بەراورد بەنەتەوەکانی دیکەی هاوســـێی کورد، لەڕووی ژیانی هاوســـەرگیری و بەڕێوەبردنی خێزانەوە.
- سادەیی و ژیانی کۆچ نشینی لەناو کورددا، یەکێک لەدیارترین تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگەی کوردەواری بوو لەســـەدەی هەژدەهەم، کە زۆرێک لەهۆزو عەشـــیرەتە کوردییەکان بەشـــێوەی ژیانی کۆچەری ژیاون و خەریکی بەخێوکردنی مەڕوماڵات بوون.
- ململانێی نێوان هۆزو عەشـــیرەتە کوردییەکـــان و بەکـــارهێنـــانیـــان لەلایەن داگیرکەرانی کوردســـتانەوە، لەدژی یەکتری لەنمونەی ئەو باســـانەن، کە درۆڤیل ئاماژەی پێداوە.

٩. پەراوێزەکان:

(١) سـکتییەکان: یەکێک بوون لەنەتەوە کۆنەکان، ئەو نەتەوەیە هاوسـنووری ئاشـوورییەکان بوون لەباکوور، ناوچەکەیان دەکەوتە باکووری ورمێ، ئەو نەتەوەیە نیمچە کۆچەر بوون، لەڕووی سەربازییەوە پەیوەندی بەهێزیان لەگەڵ ئاشوورییەکاندا هەبوو، ماوەیەکیش لەگەڵ مادەکان هاوپەیمان بوو، لەڕووی زمانیشەوە هاوزمانی مادەکان بوون، لەماوەی نێوان (٦٧٤ – ٦٢٥پ.ز) فەرمانڕەوایی بەشێک لەڕۆژهەڵاتی کوردستانی ئێستایان کردبوو. (دیاکونوف، ١٣٤٥هـ.ش، ٣٤٦ – ٣٦١).

(٢) لەڕاســـتیدا گەڕیدەو وڵاتناســـەکان کەســـەردانی ئێرانیان کردووە، لەم بارەیەوە بۆچوونی جیاوازیان هەیە، لەوانە: نێردەیەکی سیاسی ناپلیۆن بۆ ئێران لەساڵی ١٨٠٧ بەناوی بێن تان، لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا دەڵێت:"کاتێک سـنووری دەوڵەتی عوسـمانیمان بڕی، ڕێبەرەکەم دەستی کرد بە تانە دان لەدەوڵەتی عوسمانی و بەمنی گووت لەئێران ژیانێکی زۆر خۆش و ئاســـوودە چاوەڕێت دەکات، بەڵام بۆم دەرکەوت کە ئێرانییەکان چەند درۆزنن" (بن تان، بیتا ، ٥٤). هەروەها گەڕیدەیەکی بەریتانی بەناوی (لایارد) کە لەســـاڵی ١٨٤٠ ســـەردانی

ئێرانی کردبوو، لەباسی خوڕەوشتی ئێرانییەکان، دەڵێت:"ئێرانییەکان بە بەردەوامی درۆ دەکەن" (لایارد، ١٣٦٧هـ.ش، ٣٤٠).

(٣) جێگەی ئاماژەیە درۆڤێل لەکۆی ئەو هەموو عەشیرەت و هۆزە کوردانەی کە لەناوچە جیاوازەکانی ئێران نیشتەجێ ببوون، تەنها ناوی چوار عەشیرەتی هێناوە. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی هۆزو تیرەو عەشیرەتەکانی جیاوازەکانی کورد لە سەرجەم ناوچە جیاوازەکانی ئێران بڕوانە: (ایغلتون، ٢٠٠٥، ٧٣ – ١٠٦؛ سایکس، ٢٠٠٧، ٢٩ – ٩٩؛ میرنیا، ١٣٦٨هـ.ش، ١٤ – ١٣٣).

(٤) لەڕاستیدا ئەو زانیارییە دوورە لەڕاستییەوە، چونکە کوردستان کە لەدوای جەنگی چالدێران کە لە ٢٣ی ئابی ١٥١٤ لەنێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی ڕوویدا، کوردستان کوردستان و هۆزو عەشیرەت و میرنشینە کوردییەکانیش بەسەر ئەو دوو دەوڵەتەدا دابەش بوون، ئەم دابەش بوونە لەدوای ڕێککەوتننامەی زەهاو کە لەساڵی ١٦٣٩ لەنێوانیاندا بەسترا، زیاتر قوڵبۆوەو بەفەرمی کوردستان لەنێوان ئێران و دەوڵەتی عوسمانی دابەشکرا، بۆیە بەشە گەورەکەی کوردستان کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی و بەشە بچوکەکەی کوردستانیش کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئێران، بەڵام گومانی تێدانییە کە هۆزو عەشیرەت و میرنشینە کوردییەکانیش بەدرێژایی ماوەی نێوان ساڵانی (١٥١٤ – ١٨٥١) بەپێی بەرژەوەندییەکانی خۆیان هەست کردنیان بەمەترسی ئەو دوو دەوڵەتە هەرجارەو چوونەتە ژێرباری یەکێک لەو دوو وڵاتەوە. لەم بارەیەوە بڕوانە: (هروتي، ٢٠٠٨، ٣٩ – ٢٣٣)

(٥) لەسەرچاوە مێژووییەکانی تایبەت بە مێژووی هۆزو عەشیرەتە کوردییەکان، لەهیچ سەرچاوەیەکدا هۆزێک بەناوی (بلبان) ناوی نەهاتووە، بەهۆی ئەوەی نووسەر شارەزایی تەواوی لەناوچە کوردییەکان نەبووە، بۆیە پێدەچێت مەبەست لە (بلبان) هۆزی گەورەی (بڵباس) بووبێت، کە یەکێک لەهۆزە گەورەکانی ناوچەکە بوو. لەم بارەیەوە بڕوانە: بڕوانە: (میرنیا، ١٣٦٨هـ.ش، ١٤ – ١٣٣).

(٦) لەسەرچاوە فەڕەنسییەکەدا بەشێوەی (Mehrvan) ناوی هاتووە. بڕوانە: (Drouville،1825 ، 174)

(٧) ناوی تەواوی (پییێر ئامیدی ئیمیلیان پرۆب ژۆبر)ـە، لەنێوان ساڵانی (١٧٧٩ – ١٨٤٧)دا ژیاوە، ناوبراو یەکێک لە ڕۆژهەڵاتناسە فەڕەنسییانە بوو، کە شارەزایی لەزمانەکانی (عەرەبی، فارسی، تورکی)دا هەبوو، هەروەها یەکەمین نێردەی سیاسی وڵاتی فەڕەنساش بوو، کە لەلایەن (ناپلیۆن پۆناپارت)ـەوە لەساڵی ١٨٠٦دا ناردرایە ئێران بەمەبەستی دروستکردنی پەیوەندی سیاسی لەگەڵ ئەو وڵاتەدا. بۆ زانیاری زیاتر بڕوان: (دنبلی، ١٣٨٩هـ.ش، ٢٥٢ – ٢٥٤).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

(٨) لەسەرچاوە مێژووییەکانی تایبەت بە هۆزو عەشیرەتەکانی کورد، کەسێک بەم ناوە، ناوی نەهاتووە کەسەرۆکی عەشیرەتی بێلان بووبێت، بەڵکو لەیەکێک لەسەرچاوە ڕەسەنەکانی تایبەت بەمێژووی هۆزی ئەفشار ناوی کەسێکی هێنابوو، بەناوی (ئیسماعیل بەگی شکفتی) کە سەرۆکی هۆزی (شکاک) بوو، بۆیە بەبڕوای ئێمە (ئیسماعیل بەگی شکفتی شکاک) هەمان (ئیسماعیل بەگ)ە کە دڕۆڤێل ئاماژەی پێداوە، چونکە ناوچەی نیشتەجێ بوونی هۆزی شکاک و ئەو کەسەی کە بەهۆزی بێلان ناوی بردووە هەمان ناوچەن، هەروەها (ئیسماعیل بەگی شکفتی شکاک)یش بەهەمان شێوە چۆتە ڕیزی شازدەی قاجارەکان (عەباس میرزا) پەیوەندییەکی باشی لەگەڵیدا هەبووەو لەدژی هۆزی هەرکی و چەند عەشیرەتێکی دیکەی کوردی جەنگاوەو پاداشتی مانگانەشی لەشازادی جێنشین وەرگرتووە، هەروەها قەڵایەکی بەهێزیشی لەسەر یەکێک لە لوتکە چیاکانی ناوچەکە بنیادناوە، بەڵام وەک دیارە ئەو پەیوەندییە تاکو سەر نابێت، بەتایبەتی دوای ئەوەی ئیسماعیل بەگ باج و سەرانە لەناوچەکانی دەورووبەری خۆی کۆ دەکاتەوە، دیارە ئەو هەنگاوە ناوبراو ببووە جێگەی نیگەرانی بەگلەربەگی ورمێ، بۆیە هێزێک بەسەرۆکایەتی عەسکەرخانی ئەفشار دەنێرێتە سەری، لەکاتێکدا پەیوەندی خزمایەتیشی لەگەڵدا هەبوو، دوای ئەوەی بەڵێنی پێدەدەن کەوا گیانی پارێزراو دەبێت و بەفێڵ لەقەڵاکەی خۆی دەریدەهێنن، دەیکوژن (دنبلی، ١٣٨٢هـ.ش، ٣٥٥ – ٣٥٦؛ ادیب الشعرا، ١٣٤٦هـ.ش، ٣٦٦ – ٣٧٠).

(٩) فەتحعەلیشای قاجار (١٧٩٧ – ١٨٣٤)، ناوبراو برازای ئاغا محەمەد خانی دامەزرێنەری زنجیرە پادشایەتی قاجارەکان بوو، لەدوای مردنی ئەو بوو بەشای ئێران و وەک دووەم شای زنجیرەی پادشایەتی قاجارەکان تاجی پادشایەتی لەسەرنا. آشتیانی، ١٣٩٢هـ.ش، ٤٦٦، ٤٩٢ – ٤٩٣).

(١٠) جێگەی ئاماژەیە هەرچەندە سەرچاوە ئێرانییەکان بۆ جیاکردنەوەی هۆزی گەورەی لوڕ لە کورد، دەڵێن کەوا کەریم خانی زەند کورد نییەو لوڕە، بەڵام زۆرێک لە ئێرانناس و گەڕیدە مێژوونووسە ڕۆژئاواییەکان دانیان بەو ڕاستییەدا ناوە کە کەریم خانی زەند (١٧٥٠ – ١٧٧٩): سەرۆکی عەشیرەتی زەندی سەر بە هۆزی لوڕی کوردی بووە، ماوەیەک لەڕیزی سوپای نادرشا خزمەتی کرد، دوای کوژرانی نادر توانی جڵەوی دەسەڵاتی ئێران بگرێتە دەست و خۆی بکات بەشای ئێران لەژێر ناوی (وکیل الرعایا)، لەدوای مردنی لەساڵی ١٧٧٩ بنەماڵەکەی تا ساڵی ١٧٩٤ فەرمانڕەوایی ئێرانیان کرد و شاری شیراز پایتەختی وڵاتی ئێران بوو لەسەردەمی ئەواندا. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (نیکیتین، ١٣٦٦هـ.ش، ٣٥٧؛ سافراستیان، ٢٠٠٥، ٦٣ – ٦٥)

(١١) ئاغا محەمەد خان (١٧٤٢ – ١٧٩٧): دامەزرێنەری زنجیرەی پادشایەتی بنەماڵەی قاجارەکان بوو، ناوبراو کوڕی سەرۆک هۆزی قاجارەکان بوو، دوای کوشتنی باوکی لەلایەن یەکێک لەفەرماندەکانی کەریم خانی زەند، ئاغا محەمەد خانی خەساند و ناردی بۆ لای کەریم

خان، تا مردنی ناوبراو لەماڵی کەریم خان مایەوە، پاشـــان گەڕایەوە بۆ نـاوچەکانی باکووری ئێران و لەدژی زەندەکان راپەڕی و توانی لەســـاڵی ١٧٩٤ کۆتاییان پێ بهێنێت و خۆی وەک شـای ئێران بناسێنێت، لەدوای مردنی برازایەکەی بەناوی فەتحعەلیشـای قاجار چووە سەر تەخت (مار کام، ١٣٦٧هـ.ش، ١٩ – ٣١، ٣٣).

(١٢) عەباس میرزا (١٧٨٩ – ١٨٣٣): ناوبراو کوڕی سییەمی فەتحعەلیشای قاجار بوو، بەڵام بەهۆی ئەوەی دایکی لەبنەماڵەی قاجارەکان بوو، لەلایەن باوکییەوە لەساڵی ١٧٩٩ کرایە شازادەی جێنشـــین و فەرمـانڕەوایی هەرێمی ئـازەربـایجـان پێدرا، لەو مـاوەیەی کە فەرمـانڕەوای ئازەربایجان بوو، ئێران ڕووبەڕووی زنجیرە شەڕێک بۆوە لەگەڵ وڵاتی ڕوسیا لەماوەی ساڵانی (١٨٠٣ – ١٨١٢) و (١٨٢٦ – ١٨٢٨)، کە لەئەنجامدا بەشێکی بەرفراوانی ناوچەی قەفقاس و هەرێمی ئازەربایجانی لەدەســـتدا، ناوبراو بەر لەوەی باوکی کۆچیی دوایی بکات لەســـاڵی ١٨٣٣کۆچی دوایی کرد. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:(موسوی طبری، ١٣٥٣هـ.ش، ١٦ – ٢٢٣).

(١٢) هەندێک لەو شارانە ئێستا بەشێک نین لە وڵاتی ئێران، بەتایبەتیش شارەکانی (نەخچەوان و یەریڤان) و ســـەرجەم ناوچەکانی (قەفقاس)، کە ئێســـتا لەچەند وڵاتێک پێکدێت، چونکە ئێران ئەو ناوچانەی لەئەنجامی شـــکســـتی ســـەربازی لەبەرامبەر ســوپای ڕوســیا لەدەســـتدا، ئەو دوو جەنگەش لەســـاڵەکانی (١٨٠٣ – ١٨١٣) و (١٨٢٦ – ١٨٢٨) ڕوویاندا، سەرەنجام ئێران بەپێی پەیماننامەی گوڵستان لەساڵی ١٨١٣ و پەیماننامەی (تورکمانچای) کە لەســاڵی ١٨٢٨ بەســترا، دەســتبەرداری تەواوی ناوچەکانی قەفقاس بوو. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (مهدیان، ١٣٨٨هـ.ش، ١٣ – ١٦).

(١٤) ئەم ڕووداوە لەکتێبی (تاریخ افشار) کە یەکێکە لەسەرچاوە ڕەسەنەکان و لەبارەی هۆزی (ئەفشـار) لەناوچەی (ورمێ) نووسـراوەتەوە، ڕووداوەکە بەشێوەیە گێڕاوەتەوە، خەڵکی ورمێ زۆر ناڕازی بوون لە کۆکەرەوەی باجی ناوچەکە، بەهۆی ئەو ستەمەیان لێیانی دەکرد، بۆیە پیاوماقولان و بازرگانان و موڵکدارەکانی ناوچەکە لەشـــاری ورمێ چوونە لای نێردەی ڕوســـیا کە هاتبووە ناوچەکە عەباس میرزای جێنشـــینیش لەگەڵی بوو، ســـکاڵای خۆیان گەیاندنە شـــازاد، ئەویش مەحمود خانی کۆکەرەوەی باجی گۆڕی و کەســـێکی تری بەناوی (فەتحعەلیخانی مازندەرانی) لەشـــوێنی دانا، بەڵام زۆری نەبرد کوردەکانی ناوچە سنوورییەکان ڕاپەڕین، بۆ ئەو مەبەستەش (حوسێنقولیخان)ی بەگلەربەگی ورمێ، لەدوای (جەژنی ڕەمەزان) هێزێکی بەسەرۆکایەتی (نەجەفقولیخان)ی کوڕی گەورەی خۆی نارد بۆ ناوچەکانی (ســـوڵدوز و ســـوڵتانیە) بۆ ســـەرکوتکردنی کوردەکان، بەڵام نەیتوانی بەســـەریاندا ســەرکەوێت، بەمەش هۆزی هەرکی توانیان بگەونە شـاری ورمێ، بەڵام دواتر لەلایەن هێزێکی هۆزی ئەفشـــار بەســـەرۆکایەتی کەســـێک بەناوی (فەتعلیخانی نوری) پەلاماری هۆزی هەرکی دەدات و بەسەریاندا سەردەکەوێت و ماڵ و سامانێکی زۆریشیان لێ بەتاڵان دەبەن، دواتریش (عەســـکەرخانی ئەفشـــار) بۆ ئارامکردنەوەی ڕەوشـــی ناوچەکە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

دەنێردرێتەوە هەرێمەکە (ادیب الشعرا، ١٣٤٦هـــــ.ش، ٣٦٣ - ٣٦٥). ئەمەش بەو مانایە دێت کەوا کاربەدەســـتانی ئێرانی لەناوچە کوردییەکان زوڵم و ســـتەمی زۆریان لەکوردەکان کردووەو باج و سەرانەی زۆریان لییان وەرگرتووە، بۆیە ئەوانیش ڕاپەڕیون.

(١٥) عەســـکەرخانی ئەفشـــار، لەبنەماڵەیەکی ســـەربازی لەشـــاری (ورمێ/ ئورومیە) لەدایک ببوو، هەربۆیە بە عەســـکەرخانی (ئورومی)ش ناســـرابوو، لەماوەی ژیانیدا زۆر پۆســـتی ســـیاســـی و ســـــەربازی وەرگرتبوو، لەوانەش یەکەمین نوێنەری ســـــیاســـــی ئێران بوو لەپاریس، بۆ ماوەیەکیش فەرمانڕەوای ورمێ بوو، لەســـــاڵی ١٨٨٣ کۆچی دوایی کردووە. (بامداد، ج٦، ١٣٥٧هـ.ش، ١٥٣ – ١٥٤).

(١٦) مارک سایکس نوێنەری کۆمپانیای هندی ڕۆژهەڵاتی و ئەفسەری سیاسی بەریتانی لەئێران و هیند، دەڵێت"نەســـتورییەکانی هەکاری، کوردەکان پێیان وایە بەشـــێکن لەوان، بەڵام نەســـتورییەکان پێیان وانییە بشـــێک بن لەکوردەکان، بەڵام من پێم وایە هەردوو بۆچوون هەندێک ڕاســـتی تێدایە، ئەویش نەســـتورییەکان لەو مەســـیحیانەبن کە لەکاتی هاتنی ئیســـلام پەنایان بردۆتە بەر کوردکان لەناوچەی هەکاری". بڕوانە: (ســـایکس، ٢٠٠٧، ٣٠). هەروەها یەکێک لەتوێژەران پێی وایە کە، نەستوری ڕێبازێکی ئایینیە لەئایینی مەسیحی، بەڵام سەر بەکەنیسەی کاسۆلیک نییەو دامەزرێنەرەی ئەو ڕێبازە کەسێکە بەناوی (باوکە نەســــتوریۆس)، بەڵام بەهۆی بیروباوەڕی تایبەت بەخۆی لەبارەی مەســــح، لەســــاڵی ٤٥١ بەهەڵگەڕاوە لەئاایینی مەسیحی لەقەڵەم درا، شوێنکەوتووانی لەناوچەی موسڵ پەیداکرد. (حسن، ٢٠١٧، ٢٧٣).

(١٧) لەبارەی ئەو میرەی میرنشینی هەکاری، یەکێک لەسەرچاوە ڕەسەنەکان باسی ئەو میرەی کردووە، کە لەســـاڵی ١٨١٩ بەهاوکاری عوســـمانییەکان دەســـتی بەســـەر قەڵای (ئالباغ) داگرت، کە کەوتبووە نێوان هەردوو شـــاری (ورمێ و ســـەڵماس)، ئەویش باجی لەو کاروانە بازرگانیانە وەردەگرت کە بەناوچەکەدا تێپەڕدەبوون، بۆیە دەوڵەتی ئێران هێزێکی گەورە بەســـەرۆکایەتی (حوســـێقولیخان)ی بەگلەربەگی ورمێ ناردە ســـەری و گەمارۆیاندا، دوای ئەوەی ئازوقەو خۆراکی تەواوبوو، مســـتەفا بەگ بەناچاری خۆی ڕادەســـتی هێزەکانی ئێران کرد و بەدەستبەسەرکراوی ڕەوانەی تەوریز کرا (ادیب الشعرا، ٣٤٦هــــ.ش، ٣٧١ – ٣٧٣). لەم مێژووە بەدواوە لەسەرچاوەکان ناوی مستەفا بەگ نایەت کەچی بەسەرهاتووە.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

١٠. لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم یادداشت و بیرەوەرییەکان:

- ادیب الشعرا. میرزا رشید. (١٣٤٦ه.ش)، تاریخ افشار بانضمام قیام شیخ عبیدالله، بەتصحیح و اهتمام: پرویز شهریار افشار و محمود رامیان، انتشارات شورای مرکزی جشن ملی ٢٥٠٠ ساله آذربایجان غربی، تبریز.
- دنبلی. عبدالرزاق بیک، (١٣٨٩هـ.ش)، مآثر السلطانیه، تصحیح و تحشیه: غلامحسین زرگری نژاد، چ٢، مؤسسه انتشارات روزنامه ایران، تهران.
- ملکم. جان. (١٣٨٠هـ.ش)، تاریخ کامل ایران، ت: میرزا اسماعیل حیرت، ج٢، انتشارات افسون، تهران.
- مهدیان. محمد حسن. (١٣٨٨هـ.ش)، برگهای خاطرات (نگاهی به روابط ایران و روسیه)، مرکز چاپ و انتشارات وزرات امور خارجه، تهران.

دووەم سەفەرنامەکان:

١. وەرگێڕدراو بۆ فارسی:

- اولویه. سفرنامه، (١٣٧١هـ.ش)، تاریخ اجتماعی – اقتصادی ایران در دوران آغاز قاجاریه، ت: محمد طاهر میرزا، تصحیح و حواشی: د.غلامرضا ورهرام، انتشارات اطلاعات، تهران.
- بارنز. استوان آلکس. (١٣٧٣هـ.ش)، سفرنامه بارنز (سفر به ایران در عهد فتحعلی شاه قاجار)، ت: حسن سلطانی فر، چ٢، مؤسسه انتشارات استان قدس رضوی، مشهد.
- بایندر. هانری. (١٣٧هـ.ش)، سفرنامه هنری بایندر کردستان و بین النهرین، ت: کرامت الله افسر، انتشارات فرهنگسرا، تهران.
- بن تان. اگوست. (بیتا)، سفرنامه اگوست بن تان، ت: منصوره اتحادیه نظام مافی، کتابخانه مجموعه فرهنگی و مذهبی تخت فولاد، بیجا.
- دروویل. گاسپار. (١٣٦٥هـ.ش)، سفر در ایران، ت: منوچهر اعتماد مقدم، چ٢، انتشارات شباویز، تهران.
- دلا واله. پیترو. (١٣٧هـ.ش)، سفرنامه پیترو دلا واله، ت: شجاع الدین شفا، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- دوگوبینو. کنت، سفرنامه کنت دوگوبینو سه سال در ایران (١٨٥٥ – ١٨٥٨)، ت: عبدالرضا هوشنگ مهدوی، نشر قطره، تهران.
- ژوبر. پ. آ. (١٩٤٢)، مسافرت بایران و ارمنستان، ت: محمود هدایت، شرکت چاپخانه تابان، تهران.
- لایارد. سر اوستن هنری. (١٣٦٧هـ.ش)، سفرنامه لایارد یا ماجراهای اولیه در ایران، ت: مهراب امیری، انتشارات وحید، بیجا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

٢. بەزمانی ئینگلیزی:

1- Kinneir. John Macdonald. (1813), A Geographical Memoir of the Persian Empire, Printed for John Murray, Albemarlestreet، London.

٣. بەزمانی فەرەنسی:

Drouville. Par Gaspard, (1825), Voyage En Perse Faiten 1812 ET 1813, Second Edition, Paris.

سێیەم: سەرچاوەکان:

١- وەرگێڕدراو بۆ زمانی کوردی:

- سافراستیان. ئارشاک. (٢٠٠٥)، کورد و کوردستان، و: ئەمین شوانی، چ٢، دەزگای ئاراس، هەولێر.
- مینۆرسکی. ڤلادیمیر. (٢٠٠٦)، مینۆرسکی و کوردەکان، و: ئەنوەری سوڵتانی، چ٢، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر.

٢- بەزمانی فارسی و وەرگێڕدراو بۆ فارسی:

- آشتیانی. عباس اقبال. (١٣٩٢هـ.ش)، تاریخ ایران از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه، چ٢، انتشارات دبیر، تهران.
- بامداد. مهدی. (١٣٥٧هـ.ش)، شرح حال رجال ایران در قرن ١٢و ١٣و ١٤ هجری، چ٢، کتابفروشی زوار شاه آباد، تهران.
- دیاکونوف. ا. م. (١٣٤٥هـ.ش)، تاریخ ماد، ت: کریم کشاورز، انتشارات بنگاهـ نشر کتاب، تهران.
- شرفکندی. د.صادق. (١٣٩٢هـ.ش)، تاریخچه جنبشهای ملی کرد از قرن نوزدهم تا پایان جنگ جهانی دوم، چ٢، کمیته انتشارات اتحادیه دانشجویان دمکرات کردستانایران، اربیل.
- مار کا. کلمنت. (١٣٦٧هـ.ش)، تاریخ ایران در دوره قاجار، ت: میرزا رحیم فرزانه، انتشارات نشر فرهنگ ایران، بیجا.
- میرنیا. سید علی. (١٣٦٨هـ.ش)، ایل ها و طایفههای کرد ایران، مؤسسه آموزشی و انتشارات نسل دانش، تهران.
- نجمی. ناصر. (بیتا)، ایران در میان طوفان یا شرح زندگانی عباس میرزا نایب السلطنه و جنگهای ایران و روس، انتشارات کانون معرفت، گیلان.
- نفیسی. سعید. (١٣٨٤هـ.ش)، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، انتشارات آهورا، تهران.

* نيكيتين. واسيلى. (١٣٦٦هـــش)، كرد و كردستان، ت: محمد قاضى، چ٢، انتشارات نيلوفر، تهران.

٣- بەزمانی عەرەبی و وەرگێڕدراو بۆ عەرەبی:

* احمد. جمال رشيد و فوزي. رشيد (١٩٩٠)، تاريخ الكرد القديم، جامعة صلاح الدين، اربيل.
* ايغلتون. ويليام. (٢٠٠٥)، القبائيل الكردية، ت: د.احمد محمود خليل، د. ط، د. م. ط.
* حســـن. د.نزار ايوب. (٢٠١٧)، امارة هكاري في العهد العثماني (١٥١٤ – ١٨٤٩)، دار سپيريز، دهوك.
* ســـايكس. مارك. (٢٠٠٧)، القبائيل الكردية في الامبراطورية العثمانية، ت: ا. د. خليل علي مراد، دار الزمان للطباعة والنشر، دمشق- سوريا.
* العزاوي. المحامي عباس. (١٩٤٧)، عشـــائر العراق، العشـــائر الكردية، ج٢، مطبعة المعارف، بغداد.
* هروتي. الدكتور سعدى عثمان. (٢٠٠٨)، كوردســتان والامبراطورية العثمانية، مطبعة خاني، دهوك.

چوارەم: گۆڤار بەزمانی فارسی:

* اكبرزاده. عليرضا. (دى و بهمن ١٣٨٤هـــش)، سيرى در سفرنامه گاسپار درووڤيل، كتاب ماه تاريخ و جغرافيا، شماره ٩٩ و ١٠٠.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

المجتمع الكوردي في وجهة النظر الظابط الفرنسي غاسبار دروفيل مابين السنوات (١٨١٢ – ١٨١٣).

الملخص:

حظيت الكرد كأحدى المكونات القومية والعرقية الرئيسية في الشرق الأوسط، على مر التاريخ، موضع اهتمام المستكشفين والوطنيين الأجانب، لأن معظم المستكشفين والوطنيين الذين زاروا مناطق كل من الدولتين العثمانية والإيرانية لأغراض مختلفة (سياسية ، اقتصادية ، عسكرية ، استخباراتية ، دينية ، علمية) التقوا بالأكراد عن كثب ، كأمة ذات تقاليد ولغات مختلفة. بعد دراسة أمم المنطقة، وجدوا أن الكرد أمة لها خصائصها الخاصة ومن نواح كثيرة كانوا مختلفين عن الفرس والعرب والأتراك، وشعروا بوضوح بالاختلافات بين الأكراد وهذه الأمم، من حيث جنسيتهم ونمط حياتهم ولغتهم وتقاليدهم الاجتماعية وعلاقاتهم الأسرية. لذلك عندما سجلوها في ذاكرتهم وذكرياتهم وبعد عودتهم إلى بلدانهم تحت اسم "السياحة - سفرنامة" نشروا مذكراتهم في كردستان وعلاقاتهم مع الأكراد في كتبهم.

تركز الدراسة على الجوانب الاجتماعية للمجتمع الكردي، في نظر الضابط الفرنسي غاسبار دروفيل، الذي زار إيران عام ١٨١٢ على متن وفد عسكري فرنسي وبقي هناك حتى عام ١٨١٣. خلال الفترة التي قضاها في إيران ، عمل كضابط في تدريب الجيش الإيراني ، الذي كان في حالة حرب مع روسيا في ذلك الوقت.

على الرغم من أن غاسبار دروفيل حاول أن يدرس عن كثب التقاليد الاجتماعية للمجتمع الإيراني بشكل عام خلال هذه الفترة ، ولكن نظرا لأن جزءا من أراضي كردستان والأمة الكردية كانت تحت السيطرة الإيرانية بعد حرب جالديران (١٥١٤) ، فقد ذكر الأكراد داخل حدود إيران ومنطقة أذربيجان على وجه الخصوص. لأنه خلال إقامته في إيران ، كان في الغالب في المناطق الشمالية من إيران وأذربيجان. لا شك أن درويل وصف في كتابه المترجم "السفر في إيران" العديد من الجوانب المهمة والخفية للمجتمع الكردي في العقد الأول من القرن ١٩، والتي لم يرد ذكرها في مصادر أخرى، ويمكن تفسير ذلك من خلال هذا البحث.

هذا البحث تتناول الحديث عن المجتمع الكردي من خلال جوانب مختلفة مثل نمط الحياة، والتقاليد الاجتماعية، والغذاء، والملابس، والعلاقات الأسرية، وحياة

المهاجرين، والحياة شـبه المهاجرة، واللغة، وطرق قضـــاء الوقت بين المجتمع الكردي وبعض الأقليـات الكرديـة، وعلاقتهم بكـل من الـدولتين العثمـانيـة والإيرانيـة، والبنيـة العســـكرية الكردية، وكيفية مشـــاركتهم في الحروب، والعلاقة بين نســـاء ونســـاء المجتمع الكردي في شـرق كردسـتان والحدود الجغرافية لكردسـتان في العقد الأول. تم وصـف القرن ١٩ في سلسـلة من الموضـوعات مقارنة بالمصـادر الكردية الأخرى التي زارت كردستان قبل وبعد زيارة درويل.

الكلمات الدالة: *الكورد، كوردســـتان، المجتمع الكوردي، غاســـبار دروفيل، العادات و التقاليد.*

The Kurdish Society from the prospective of the French officer Gaspard Drouville, during the years (1812 - 1813)

Abstract:

Kurdistan as a Kurdish nation and Kurds as one of the main national and ethnic components of the Middle East, throughout history, has always been of interest to foreign explorers and patriots, because most of the explorers and patriots who visited the regions of both the Ottoman and Iranian states for different purposes (political, economic, military, intelligence, religious, scientific) have met the Kurds closely, as a nation with different traditions and languages. After studying the nations of the region, they found that the Kurds were a nation with their own characteristics and in many ways they were different from the Persians, Arabs and Turks, and they clearly felt the differences between the Kurds and these nations, in terms of their nationality, lifestyle, language, social traditions and family relations. So when they recorded it in their memories and memories and after returning to their countries under the name "Tourism- Safarname", they published their memoirs in Kurdistan and their relations with the Kurds in their books.

The study focuses on the social aspects of Kurdish society, in the eyes of A French officer Gaspard Drouville, who visited Iran in 1812 on a French military delegation and remained there until 1813. During his time in Iran, he trained as an officer of the Iranian army, which was at war with Russia at the time.

Although Gaspar Drouville tried to closely examine the social traditions of Iranian society in general during this period, but since part of the territory of Kurdistan and the Kurdish nation was under Iranian control after the Chaldiran War (1514), he further mentioned the Kurds within the borders of Iran and the Azerbaijan region in particular. Because during his stay in Iran, he was mostly in the northern regions of Iran and Azerbaijan. There is no doubt that Drouville, in his translated book, (Travel in Iran) described many important and hidden aspects of Kurdish society in the first decade of the 19th century, which are not mentioned in other sources, and this can be explained by this research.

In this research, they try to talk about The Kurdish community by different aspects such as lifestyle, social traditions, food, clothing, family relations, immigrant life, semi-immigrant life, language, and ways of spending time between the Kurdish community and some Kurdish minorities, their relationship with each of the Ottoman and Iranian countries, the Kurdish military structure, how they participate in the wars, the relationship between women and women of the Kurdish community in the east of Kurdistan and the geographical border of Kurdistan in the first decade The 19th century has been described in a series of topics compared to other Kurdish sources who visited Kurdistan before and after Drouville's visit.

Keywords: *Kurdish, Kurdistan, Kurdish Society, Gaspard Drouville, Customs and traditions.*

ڕۆڵی سیاسی و سەربازی هۆزی ئاکۆ لە کوردستانی ژێردەستی عوسمانیدا

١٨١٣ - ١٩١٨

د. بژار عوسمان ئەحمەد

بەشی مێژوو- فاکەڵتیی ئاداب- زانکۆی سۆران- هەرێما کوردستان/ عیراق

پوختە:

بە درێژایی مێژوو ڕۆڵ و پێگەی هۆزەکان لە نێو کۆمەڵگایەکاندا هەبووە و کاریگەرییان بە پێی گۆڕانی کات و شوێنەکان و ڕووداوەکان جیاوازبووە، گرنگی و بایەخی و کاریگەری کۆمەڵایەتی و سیاسی و زانستی و سەربازییان لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، زۆرجاران هۆزەکان بوونەتە هۆی درووستبوونی دەوڵەت و ئیمپراتۆریەت و شارستانییەت، زۆرجاریش بوونەتە هۆی ڕووخان و لەناوبردنی دەوڵەت و شارستانییەتەکان. هۆزە کوردییەکانیش لەنێو کۆمەلگای کوردیدا ڕۆلی جیاواز و هەمەلایەنەیان هەبووە، لە بوارە جیاجیاکاندا پێگەی بەرزییان هەبووە، بەتایبەتی لە نێو میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی حوکمڕانی عوسمانیدا، هەروەها لەدوای ڕووخانی میرنشینە کوردییەکانیش، هۆزە کوردییەکان ڕۆڵی سیاسی و سەربازی گرنگیان بینیووە و زۆرجاران لە هەوڵی درووستکردنەوەی کیانێکی کوردی بوونە و بەشداری جولانەوە ناسیۆنالیستییەکانی ئەوکاتیان کردووە. هەربۆیە هۆزی ئاکۆش یەکێکە لەو هۆزانەی لە نێو میرنشینی سۆراندا ڕۆڵ و بایەخێکی تایبەتی هەبووە بەتایبەتی لەسەردەمی میرمحەممەدی سۆران، هەروەها لە نێو جولانەوەکانی مێژووی نوێ و هاوچەرخی کورد دا هەمیشە ڕۆڵێکی گەورەیان بینیوە و پالپشتی سەرکەوتنیان بوونە، بەلام تاکو ئێستا نەتوانراوە لێکۆڵینەوەیەکی زانستی تایبەت لەبارەی ئەم هۆزەوە بکرێت و ڕاستییەکانی مێژووی ئەم هۆزە پیشان بدرێت، چونکە لەپاڵ هەستە نەتەوەییەکەی ئەم هۆزە و بەشدارییان لە نێو میرنشین و جولانەوەکاندا، ئەوا دەبینین لە سالانی کۆتایی حوکمڕانی عوسمانییەکان لە کوردستان و لەماوەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، لەدژی داگیرکاری و هاتنی ڕووسەکان و بەریتانییەکانیش شەڕییان کردووە و لەدژی ئەوانیش وەستاونەتەوە.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بەگشتی ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکی زانستیانەیە بۆ پیشاندانی ڕۆڵی سیاسی و سەربازییانەی هۆزی ئاکۆ لە کوردستانی ژێردەستی عوسمانیدا ١٨١٣ – ١٩١٨ دا. کە لەم ماوەیەدا لە چەندین جوڵانەوەی رزگاریخوازی کوردیدا بەشـــداریەیکی کارایان هەبێت.

پەیڤێن سەرەکی: *ئاکۆ، هۆز، کورد، کوردستان، ئاغا، میرنشین.*

پێشەکی:

لە نێو مێژووی کورد دا هۆزەکان هەمیشـــە خاوەنی پێگەیەکی بەرز و کاریگەر بوونە، لە زۆربەی لایەنەکانی ژیاندا ڕۆڵیان بینیوە و کاریگەری خۆیان بەسەر دەوڵەت و شارستانییەتەکاندا لە هەموو ڕوێکەوە بەجێهیشتووە، بەتایبەتی لە لایەنەکانی سیاسی و سەربازییدا، چونکە لەم دوو لایەنەدا دەرفەتی لەبار و گونجاو هەڵکەوتووە بۆ دەرکەوتنیان، بەتایبەتی لە لایەنی ســـەربازی و ســـیاســـیدا کە هەمیشـــە لە شـــەر و جوڵانەوەکاندا ڕۆلی ســـەرەکی و یەکلاکەرەوەیان بینیوە، زۆر جار ســـەرۆك هۆزەکان وەکو ســـەرکردەی ســـەربازی لەنێو ســـوپا و لەمەیدانەکانی جەنگدا بەدەرکەوتوون، بۆ ئەمەش بارودۆخە ســـیاســـییەکانی ئەوکاتی ڕۆڵی ســـەرەکی بینیوە. ئەم کاریگەرییەی هۆزە کوردییەکان لە کوردستاندا، لە نێو میرنشین و کۆمەڵگا کوردییەکانی ناوەوە و دەرەوەی کوردســـتان لە ســـەردەمی عوســـمانییەکان و تەنانەت لە ئێســـتاشـــدا بەردەوامی هەبووە و بگرە ئەوکاتی زیاتریش بووە، هەر ئـەمـەش وایکردووە زۆرجاران هۆزەکان و کاریگەرییان و رۆڵیان لەشەرو جولانەوەکاندا لەنێو شیعری شاعیراندا بەدی دەکرێت و باسی بوێری و پایوەتی و سەخاوەتیان دەکرێت.

ئەوەی جێگای ئاماژەیە، هۆزە کوردییەکان لەلایەنەکانی سیاسی و سەربازی و زانســـتی و کۆمەڵایەتی و ئابوریدا ڕۆڵێکی کاریگەر و بەرزییان هەبووە، زۆرجارانیش هۆزەکان بوونەتە هۆکاری سـەرەکی دروسـتبوونی میرنشـین و دەوڵەتەکان، هەروەها لە لایەن خەلافەتی ئیسلامی و دەوڵەتە زلهێزەکانیشـەوە حیسـابێکی تایەبتیان بۆ کراوە و ڕێزێکی تایبەتیان لێگیراوە. ئەوەی پەیوەســت بێت بە هۆزێکی کاریگەری وەکو هۆزی ئاکۆ کە لەســـەر ســـنوور و جوگرافیایەکی هەســـتیاری دەوڵەتی عوســـمانی – ســـەفەوی (ئێران) بوو، ئەمرۆش لەســـەر ســـنووری نێوان عێراق و ئێرانە، دەبینین توێژینەوەی زانســـتی لەبارەی ئەم هۆزە و ڕۆل و پێگەی ئەم هۆزە لە هەموو لایەنەکانی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئاینی و ئابوری تاکو ئێستا لەبەردەستدا نییە، تەنها لەنێو لاپەڕی کتێبەکاندا لێرە و لەوێ لە نووسینی گەریدەکان و نووسرانیتری کورد دا بە پچرپچری باسی هۆزی ئاکۆ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

و گاریگەرییەکانی کراوە، بەڵام وەکو توێژینەوەی زانستی، تاکو ئێستا هیچ توێژینەوەیەکی زانستی لەبارەیەوە نەکراوە. تەنانەت زۆرجارانیش ئەم هۆزە بە بەشێك لە ئێڵی بلباس و یاخود سەر بە هۆز و گروپیتری هەژمار دەکەن، لەکاتێکدا بەڵگەنامەکانی عوسمانی و بەریتانی و سەرچاوە مێژووییە کۆنەکانیش ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە هۆزی ئاکۆ هۆزێکی جیاواز بووە و لەپاڵ ناوی هۆزەکانیتری کوردیش دا ناوی هۆزی ئاکۆ هاتووە.

لەم توێژینەوەیە دا باس لە ڕۆڵی سیاسی و سەربازی هۆزی ئاکۆ لە کوردستانی ژێردەستی عوسمانیدا ١٨١٣ - ١٩١٨ دەکەین، ئەویش بە پشت بەستن بە بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکانی بەریتانی و عوسمانی و قاجاری و سەرچاوەکانی تایبەت بە مێژووی کورد لەو سەردەمیدا کە لە نێو باسەکانیاندا ئاماژە بە هۆزی ئاکۆ دەکەن. هەروەها ئامانج لەم توێژینەوەیە دا ئەوەیە تیشك بخەینە سەر ڕۆڵی سیاسی و سەربازی هۆزی ئاکۆ لەنێو دەوڵەتی عوسمانی میرنشین و جوڵانەوە کوردییەکانی سەردەمی عوسمانیدا، هەروەها گرنگترین کار و چالاکییە سیاسی و سەربازییەکانیان لەگەڵ جوڵانەوە کوردیەیکان و لەنێو میرنشینی سۆراندا پیشان بدەین، ئەویش بە پشت بەستن بە چەند میتۆدێکی زانستی لە پێش هەموویان میتۆدی شیکاری مێژوویی و خستنەڕوو و شیکردنەوەی دەقی بەڵگەنامەکان وەکو سەرچاوەی یەکەم، هەروەها بەکارهێنانی سەرچاوە زانستییەکانی تری وەکو کتێب و توێژینەوە زانستییەکانی وەکو ماستەرنامە و تێزی دکتۆرا، کە زانیاری ورد لە بارەیەوە دەدەن، لە گرنگترین ئەو سەرچاوانەش: (ممدوح، مزوری. ٢٠٠٦. مێژووی رواندز. هەولێر: چاپخانەی منارە)و (حەمەباقی، محەمەد. ٢٠٠٠. شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری ١٨٨٠ لە بەڵگەنامەکانی قاجاریدا. هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە). کە سێ سەرچاوەی زۆر گرنگی ئەو بابەتەن و زانیاری ورد لەبارەی ڕۆڵ و پێگەی هۆزی ئاکۆ دەخەنە بەردەستمان، هەروەها یەکێکیتر لەو سەرچاوانەی کە زانیاریی زۆر وورد لەبارەی ئەم بابەتەوە تێدایە، بریتییە لە کتێبی (سەرگەینێلی، محمد حسن. ٢٠١٩. هۆزی ئاکۆ لەنێوان مێژووی کۆن و نوێ دا. بەرگی یەکەم و دووەم، چاپی دووەم، هەولێر). کە ئەویش سەرچاوەیەکی سەرەتایی و پڕ زانیاری و گرنگە بۆ مێژووی ئاکۆ، بەتایەبتی ناوبراو زۆرترین سەرچاوەی لەبارەی هۆزی ئاکۆ کۆکردۆتەوە و گەشت و گەڕانێکی زۆری بەنێو کوردستاندا کردووە بۆ دۆزینەوەی تاك بەتاك و خێزان و بنەماڵە ئاکۆییەکان لە کوردستان، بەڵام ناوبراو هیچ میتۆدێکی شیکار و بەراوردکاری بۆ نووسینەکانی لەبارەی ئەم هۆزەوە بەکارنەهێناوە و لە بەکارهێنان و باسکردنی زانیارییەکانی لەبارەی هۆزی ئاکۆ زۆر وورد نەبۆتەوە، هەروەها

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەكۆلینێن كوردی

زۆرجاریش لە باسی سەرەکی کتێبەکەیدا کە باسی هۆزی ئاکۆیە لایداوە و خەریکی باسکردنی بابەتیتری مێژووی کورد و کوردستان بووە و لەگەڵ مێژووی هۆزی ئاکۆدا تێکەڵی کردوون، کە ئەمەش وایکردووە تەنها ژمارەی لاپەڕەکانی کتێبەکە زیاد ببێت و هیچیترنا.

ئەم توێژینەوەیە لە دەروازەیەك و دوو تەوەرەی سەرەکی پێکدێت، کە ئەوانیش دابەش دەبنە سەر چەند باسێك، لەوانە لە دەروازە دا باسی ناو و جوگرافیای هۆزی ئاکۆ کراوە، لە تەوەرەی یەکەمدا باسی ڕۆڵی سیاسی و سەربازی هۆزی ئاکۆ لەنێو میرنشینی سۆران دا کراوە و لە تەوەرەی دووەمدا باس لە رۆڵی هۆزی ئاکۆ لەنێو جوڵانەوە کوردییەکانی کۆتایی سەدەی ١٩ و سەرەتای سەدەی ٢٠ کراوە. هەروەها بە خستنەڕووی چەند ئەنجامێك توێژینەوەیەکەشمان کۆتایی پێهێناوە.

لە گرنگترین ئەو ئەنجامانەی لەم توێژینەوەیەدا پێی گەیشتوین بریتیە لەوەی؛ هۆزی ئاکۆ هۆزێکی جیاواز بووە و سەر بەهیچ هۆز و ئێلێك نەبووە، چونکە ئەم هۆزە لە چەند تیرەیەك پێکهاتووە، لەوانە باشئاغایی، مەندەمەڕ، ناودەشت (رەژیکەیی)، باوەبییە، خەیلە، شارۆشی، بۆڵی و بابۆڵی، گوڵانی، دۆلەرەقەیی، بابەکرئاغایی. ئەمەش بە روونی لەنێو بەڵگەنامەکانی عوسمانی و ئەرشیفەکانی بەرتیانیدا دەردەکەوێت. لەهەمان کاتیشدا دەبینین ئەرشیفەکانی عوسمانی و بەریتانی زۆرجار باسی کاریگەری و پێگەی ئەم هۆزەیان لەناوچەکەدا کردووە، چونکە ئەم هۆزە جوگرافیاکەی کەوتبووە ناو جوگرافیای حوکمڕانی دەوڵەتی عوسمانی. هەروەها لەبەر ئازایی و نەبەردی بەشێك لە ئاکۆییەکن، ئەوا ناسناوی باشئاغایی، لەلایەن میر محەممەدەوە دراوە بە یەکێك لە تیرەی ئاکۆییەکان. لەگەڵ ئەمەشدا لەدوای لەناوچوونی میر محەممەد، ئەوا دەبینین مارف ئاغای ئاکۆش لەلایەن عوسمانییەکانەوە کوژراوە و ئاکۆییەکان ناوچەکانیان تاڵانکراوە، چونکە بەشێك لە لایەنگرانی میر محەممەد، هەروەها خزم و کەسی میر محەممەدیش لەدوای نەمانی میر محەممەد، پەنادەبەنە بەرناوچەکانی ئاکۆیان و لەلایەن مارف ئاغاوە داڵدە دەرێن، سەرئەنجامیش لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە دەکوژرێت.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

دەروازە: ناو و جوگرافیای هۆزی ئاکۆ

هۆزی ئاکۆ، یەکێکە لەو هۆزە کوردییانەی لە کوردستانی ژێردەستی عوسمانی و باشوری ئەمڕۆی کوردستاندا نیشتەجێبوون، خاوەنی مێژوویێکی دێرینن و لەنێو چەندین جوڵانەوەی کوردی لەمێژووی نوێ و هاوچەرخی کورد دا ڕۆڵییان هەبووە. ئەوەی پەیوەست بێت بەناو و وشەی ئاکۆوە، بۆچوونی جیاواز لەبارەیەوە ئاماژە پێکراوە، کە هەندێك لە نووسەران ئەم ناوە دەگەڕێننەوە بۆ ووشەی دیارئاکۆ، کۆواری، ئاریاکۆ. ئاکۆئاری، ئاری کۆیە، کە ئەم ناوانەش دەگەرێنەوە بۆ ناوی ناوچەکانی دەڤەری ئاکۆیەتی لە هەزاران ساڵ پێش ئێستا. تەنانەت نوسەری کتێبی "هۆزی ئاکۆ"بەڵگەی بۆ پشتڕاستکردنەوەی ناوەکانی هێناوەتەوە و ئاماژە بە ناوەکانی ئاکۆ، ئاخکۆ، دیاکۆ، دیارئاکۆ دەکات (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ب١، ١٤٤-١٤٥، ١٤٩)، کە ئەویش لە ژێدەرێك سوودی وەرگرتووە و پێی وایە ئەم ووشانە کۆنن و هۆزی ئاکۆیەتی و دۆڵی ئاکۆیەتی لەم ووشانەوە هاتووە (باوەیلی، ٢٠٠٨، ١-٣). هەروەها هەندێ سەرچاوەیتر دەڵێن ووشەی ئاکۆ دەگەڕێتەوە سەر ڕەگی (EKOWS)ی هیندوئەورووپی، کە بە (ئەسپ) گوتراوە، چونکە وەکو دەگوترێت ئەم هۆزە لە کۆندا بە بەخێوکردنی ئەسپ و سوارچاکییەوە بەناوبانگ بوون و تاکو ئێستاش ئەم بایەخەیان بۆ بەخێوکردنی ئەسپ هەیە (سدیق، ٢٠١٦، ٣٣٦). هەروەها هەندێکیتر پێیان وایە دەگەڕێتەوە بۆ پێنج هەزار ساڵ پێش ئێستا لەبەرئەوەی ئەم ناوچەی بیتوێن شاری بتاوێن بووە پادشایەکی هەبووە کچێکی هەبووە بەناوی میهری ئاکۆ واتە مانگی ئاکۆ لەم کاتەوە عەشیرەتی ئاکۆ ناوی هەبووە ناوی ئاکۆ لەکۆوە هاتووە کەپێکهاتووە لە (٢٢) تائیفەی گەورەیە تائیفە هەیە هەزار ماڵە، هەیە کەمترە، پێنج هەزار ساڵ ئیرە بیتوێن پێیوتراوە (بتاوێت) و ناوی عەشیرەتەکەش بۆ پاشای ئەو ناوچەیە دەگەڕێتەوە (کۆچەری، ٢٠١٩). ڕایەکیتریش هەیە کە پێی وایە ناوی هۆزی ئاکۆ دەگەڕێتەوە بۆ ووشەی (میهراکۆ) کە کچی حوکمڕانێکی دەڤەری بیتوێن بووە بەر لە فتوحاتی ئیسلامی بۆناوچەکەدا، کە ئەوکاتە ئەم ناوچەیە لەژێردەستی شاە کاستۆ حوکمڕانی دەکرا و کچەکەشی ناوداربووە بەجوانی، هەبوونی خودی ئەم ناو و ڕایانەش بەڵگەیە لەسەر دێرین بوونی ناوی ئەم هۆزە (العامري، ٢٠١٤، ١٢٦).

تەنانەت نوسەری کتێبی هۆزی ئاکۆ، ئاماژە بە دەقێکی بزماری کۆن دەکات کە تیایدا ناوی کۆمەڵێك کەسی تێدایە، لەنێو ئەوانەشدا ناوی ئاکۆ هاتووە، ئەم دەقەش ئێستا لە مۆزەخانەی عێراقی پارێزراوە بە کۆدی (٧٣٣٨٩ م. ع)، ژمارەی چاڵ (رقم الحفريات: 624 – TFI)، بەڵام دەپرسێت کە نازانێ ئەم کەسە کێیە و کاری چییە لەنێو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئەم دەقە نووســــینەدا؟ (ســــەرگەینێلی، ٢٠١٩، ب١، ١٧٥). ئەوەی لێرەدا جێگای ئاماژە پێکردنە ئێمە بەدواداچوونمان بۆ ئەم دەقە مێژووییە کرد و لەڕێگەی کەسانی پسپۆڕ و شــارەزاوە ئەم دەقەمان دووبارە خوێندەوە، پســپۆڕان دووپاتیان کردەوە کە بە هیچ جۆرێك ناوی ئاکۆ لەم دەقەدا نییە![1] هەوەها هەندێك بۆچوونیتر ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە هۆزی ئاکۆ بنەچەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هۆزی گۆران، بەڵام ڕای ڕاســـتتر ئەوەیە ئەم هۆزە دەگەڕێتەوە سەر نەوەکانی (هیلال)[2]ی کوڕی بەدری حەسنەوەیهی (العزاوي، ١٥٠).

هەندێك لە ســــەرچاوەکان هۆزی ئاکۆ بە بەشــێك لە ئیلی بڵباس دادەنێین (هومر، ٢٠٢٣، ٩١)، کە یەکێکیش لەوانە لە ئینســـاکلۆپیدیای هۆزەکانی عێراقیدا، کە هۆزی ئاکۆ بە بەشـێك لە هۆزی بلباســی هەژمارکردووە (العامري، ٢٠٠٩، ج:٦، ١٥٥). لەگەڵ ئەمەشدا ئەرشیفەکانی دەوڵەتی عوسمانی ئاماژە بەناوی هۆزی ئاکۆ دەکەن و وەکو هۆزێکی ســــەربەخۆ و جیاواز لە هۆزەکانیتری ناوچەکە، کە بە شــێوەی "اکو عشـیرتی" ناوی ئەم هۆزە لە ئەرشـیفەکانی عوسـمانیدا هاتووە (.BEO. 000784. 058761 003). ئەوەی لێرەدا جێگای سەرنجە ئاکۆ لە نێو ئەرشیفەکانی عوسمانیدا دەستەواژەی (عەشیرەت) بۆ هۆزی ئاکۆ بەکارهێنراوە، نەك وەکو هۆزێکی کوردی (قبيلة)، چونکە دەبێ بزانین کۆمەڵگەی کوردی بەمشـــێوەیە بووە، خێزان، بنەماڵە، تیرە، هۆز، خێڵ (BOA. A. DVNSMHM. 00024. 00129)، هــەروەهــا ســــەرچــاوە ئینگلیزییــەکــان و ئەرشیفەکانی بەریتانیش بەچەندین جۆر ناوی هۆزی ئاکۆ دەهێنن، لەوانە: ئاکۆ، ئاکو، ئەکۆ، ئەکو، ئاخۆ، ئاخو (.Kurdistan and the Kurds' [57r] (113/122), 1 file (59 folios) .(It was created in 1919; File 4722/1918 Pt 8 'Mesopotamia: Situation' [97r] (204/995).

ســــەرەڕای ئەمانەش دەبینین لە شـــەرەفنامەدا، ناوی ئەم هۆزە دەگەڕێنێتەوە بۆ ســـەردەمی حوکمڕانی میرنشــینە کوردییەکانی ســەدەکانی ناوەڕاســت، بەتایبەتی بۆ حوکمڕانی کوردی بەناوی دەوڵەتی حەســـنەوەیهی[3]، کە گوایە یەکێك لە کوڕەکانی هیلالی کوڕی بەدری حەســـنەوەیهی بووە بە حوکمڕان و کاربەدەســـت لەناوچەکانی ئاکۆیەتی. ئەویش دوای ئەوەی هیلالی باوکیان دەکوژرێت، ئەوا کوڕەکیان دەبێتە جێنشـــینی باوکی[4] و بووە فەرمانڕەوای شـــارەزوور، کوڕێکیتریشـــی دەبێتە فەرمانڕەوای ناوچەکانی ئاکۆیەتی و ئەوەیتریشیان بەرەو ناوچەکانی ورمێ (ئورمیە) دەڕوات (بدلیسی، ٢٠٠٦، ٣٧٧).

بەڵگەنامە عوسمانییەکان زانیاری جیاوازمان پێدەدەن و بە هۆزێکی جیاواز لە پاڵ بڵباسەکان ناویان هاتووە، بەتایبەتی لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانی کە مێژووەکەی

دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٥٧٣ کە ئەوکاتە هۆزی ئاکۆش یەکێک بووە لەو هۆزانەی لە چوارچێوەی ویلایەتی شارەزوور بووە و ملکەچی کاربەدەستانی ناوچەکە نەبوونە و باج و سەرانەیان بە دەوڵەتی عوسمانی نەداوە (رؤوف،٢٠١٢، ٢٧٤). هەروەها لە بەڵگەنامەیەکیتری عوسمانیدا کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٧٤٥ کە ناوی سەرۆکی هۆزی ئاکۆ لەگەڵ ناوی سەرۆکی بڵباس و چەندان بەگ و سەرۆك هۆزیتر هاتووە کە تیایدا فەمانێك بەسەر ئەم هۆزانی ناوچەکانی هەولێر و ڕاوندز و ناوچەکانی شارەزوور کراوە کە گیرایەڵی والی مووسڵ ببن و هاوکاری بکەن لەکاتی تێپەربوونی سوپای ئینکشاری بە ناوچەکانی شوێنی نشیتەجۆبوونی هۆزی ئاکۆ و بڵباس، هەروەها ڕۆیشتنی بۆ مەراغە و سابڵاغ (BOA. A. DVNSMHM. 00151.00049.). خورشید پاشا[٥]، نووسەری کتێبی (سیاحەتنامەی حدود) باسی هۆزی ئاکۆ دەکات و دەڵێت:

"ناوچەکانی ئاکۆ بریتین لە ٤٣ گوند و ژمارەی نێرینەیان شەش هەزار کەسە، ئەم هۆزە لەبەر ئەوەی ژمارەیان زۆرە، ماوەیەکی زۆرە هاتونەتە هەندێك گوندی نزیك کۆیە و لێی نیشتەجێبوون، سنووری هەوارە لەسەر چیای قەندیل نابەزێنن و بەملاو و بەولا پەل ناهاوێن و خەلێکیکی شکۆمەندن" (خورشیدپاشا، ٢٠٢٩، ٢٨٨).

هۆزی ئاکۆ لە چەند تیرەیەك پێك دێن، لەوانە: باشئاغایی، مەندەمەڕ، ناودەشت (ڕەژیکەیی)، باوەبییە، خەیلە، شارۆشی، بۆڵی و بابۆڵی، گولانی، دۆڵەرەقەیی، بابەکرئاغایی (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٠٤-١٠٥).

ئەوەی پەیوەستیش بێت بە شوێنی نیشتەجێبوونی ئەم هۆزە، بەشێوەیەکی گشتی لە دەوروبەری شاری ڕانیە و دۆڵی ئاکۆیان و ڕەواندز نیشتەجێبوون (هومر، ٢٠٢٣، ٩١)، هەروەها لە ناوچەکانی سەرکەپکان، ناودەشت، سەنگەسەر، چوارقوڕنە، بناری قەندیل، حاجی ئۆمەران، حاجیاوا، بەردەڕەش، هەولێر، دارەتوو (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٠١). هەروەها نەوشێروان مستەفا لەبارەی شوێنی نشتەجۆبوونی ئەم هۆزەوە دەڵێت "ئاکۆیەتی بەوناوچەیە دەڵێت کە هۆزی ئاکۆی تێدا دەژیت. ئاکۆ لەلای ڕۆژهەڵاتیەوە لەگەل مەنگوڕ، لەلای ڕۆژئاوایەوە لەگەڵ خۆشناو و لەلای سەرویەوە لەگەڵ باڵەك و لەلای خوارەوە لەگەڵ (سن، رەمك، پیران) کە سێ تیرەن لە بڵباس هاوسنوورە" (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ب١، ١٠٤).

ئەوەی لێرەدا دەردەکەوێت ئەم هۆزە لەکۆنەوە لەناوچە جوگرافیایە دیاریکراوەکەیدا هەبووە و دواتریش بە پێی گۆڕانی قۆناغە مێژووییەکان بە ناوچەکانیتری کوردستانیشدا پەرت و بڵاوبوونەتەوە. هەروەها ئەگەرچی بیربۆچوونی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

جیاواز لەناو نووسەران بەدیدەکرێت سەبارەت بەم هۆزە، بەڵام ئەوەی لەلامان ڕوونە ئاکۆ هۆزێکی سەربەخۆ و جیاواز بووە، هەروەها هەبوونی ئەم هۆزە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی حوکمڕانی دەوڵەتی حەسنەوەیهی. لەهەمان کاتیشدا دەبینین ئەرشیفەکانی عوسمانی و بەریتانی زۆرجار باسی کاریگەری و پێگەی ئەم هۆزەیان لەناوچەکەدا کردووە، چونکە ئەم هۆزە جوگرافیاکەی کەوتبووە ناو جوگرافیای حوکمڕانی دەوڵەتی عوسمانی، هەروەها کەوتبووە سەر سنووری نێوان دەوڵەتانی عوسمانی و سەفەوی (ئێران).

تەوەرەی یەکەم: ڕۆڵی سیاسی و سەربازی هۆزی ئاکۆ لەنێو میرنشینی سۆران دا:

هەروەکو لە دەروازەدا ئاماژەمان بە شوێنی جوگرافی هۆزی ئاکۆ کرد، ئەوا ئەم هۆزە بەهۆی بەهۆی هەڵکەوتەی جوگرافییەکەیەوە هەمیشە پەیوەندیەیکی بەهێزی لەگەڵ میرنشینی سۆران[٦] هەبووە و پاڵپشتی سەرەکی میرانی ئەم میرنشینە بوونە، خودی ئەم پەیوەندییەش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی سەرتای درووستبوونی میرنشینەکە، بەڵام ئەوەی زیاتر شوێنەواری بەجێهیشتوە و سەرچاوەکان گرنگیان پێداوە، دەبینین هەر لەسەردەمی خانزادی سۆرانەوە ئەم پەیوەندیەی زیاتر بەدەر دەکەوێت و لەسەردەمی میر محەممەدیش ئەم پەیوەندیەی دەچێتە ترۆپکی دڵسۆزی و هاوکاری و هاوئاهەنگی یەکتری. هەربۆیە لەم دوو باسەی خوارەوەدا باسێکی خێراش بەنێو ژیان و کارەکانی خانزادی میری سۆران دەکەین و دواتریش باس لە میر محەممەد و هەوڵە سەربازییەکانی و رۆڵ و پێگەی ئاکۆییەکان لەنێو میرنشینی سۆراندا دەکەین.

باسی یەکەم/ هۆزی ئاکۆ لەسەردەمی خانزادی میری سۆران (١٦٢٠ - ١٦٤٨):

یەکێك لە میرەکانی میرنشینی سۆران ناسرابوو بە خانزادی میری سۆران، ناوبراو ناوی تەواوی خانزاد خاتوون کچی عومەر بەگی میری سۆرانە، لەدوای کوژرانی باوکی دەسەڵاتی وەرگرتووە و نزیکەی ٢٢ ساڵ حوکمڕانی کردووە (هەروتی، ٢٠١٨، ١٠٧)، بەڵام بەڵگەنامەکانی عوسمانی پێمان دەڵێن کە ناوبراو تاکو ساڵانی ١٦٤٨ز حوکمی کردووە و ئینجا کوڕەکەی هاتۆتە شوێنی (BOA.TSMA.E.1062.06, 1648,1).

خانزدا خاتوون لەدوای ئەوەی هاوسەرەکەی میر سلێمان شاکەلی لەلایەن عوسمانییەکانەوە لە بەغدا دەستگیرکرا، ئەوا سەرچاوەمان پێمان دەڵێن کە خانزاد خاتوون زۆر بە باشی جڵەوی دەسەڵاتی میرنشینەکەی گرتە دەست و خزمەتی میرنشینەکەی کردووە و کاتێکی زۆری تەرخانکردووە بۆ گوێگرتن لە کێشەکانی خەڵکی و چارەسەرکردنیان، ناوبراو لەماوەی حوکمڕانیدا چەندین کاری گرنگی وەکو دروستکردنی چەندین مزگەوت و قەڵای ئەنجانمدا. جگە لەوەش پایتەختی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

میرنشـــینەکەی لە قەلای دوینەوە گواســـتەوە بۆ هەریر، بۆ پاراســـتنی ئاســـایش پایتەختەکەی لە مەترســـی و هێرشـــی دوژمنان قەڵای کەلاسـۆی درووسـتکرد تەنانەت سـوپایەکی گەورەی ئامادە کرد و هێرشـی کردە سـەر زۆرێک لە شـارەکانی دەوروبەری میرنشینەکەی (زکي بك، ٢٠٠٠، ٢٣٤).

خانزاد لەماوەی حکمڕانی خۆیدا چەندین قەڵا و قولـــــــەی درووســــتکرد، لەسـەردەمی ئەودا ئاسایش بەجۆرێك بەرقرابوو کە تاکو ئێستاش خەڵك ستران بۆ یادی چاکی ئەو دەڵێن و شـاعیران لەسـەردەمی خۆیدا سـتایشـییان کردووە لەگرنگترین ئەو قەڵایانەی خانزاد درووسـتیکردون، بریتین لە قەڵای بانەمان، قەڵای بنەی هەریر، هەروەها قەڵایەکیتر لەناوچەی باڵەك لە ڕۆژهەڵاتی ڕایات(هەروتی، ٢٠١٨، ٩٠،٩١،٩٢).

تەنانەت دوای چەندین سەدە، ئەندازیاری بەریتانی "هاملتن" کە لەسالانی ١٩٢٧-١٩٣٢ز لە ناوچەکەدا ژیاوە و ڕێگای ناوداری ناســـراو بە (هاملتۆن)ی درووســـتکردووە، ناوبراو بە پشـــت بەســـتن بە قســـەکانی موکریانی لەبارەی خانزادەوە دەڵێت "خانزاد حوکمی لەوڵاتی فارسـەوە هەتا دەشـتی هەریر دەڕۆیشـت.. تەلارەکەیم بینی کە هێشـتا لەسەر شاخی هەریر بەپێوەیە" (هاملتن، ٢٠١٣، ٢١١؛ هەروتی، ٢٠١٨، ٩١-٩٢)[٧].

ئەوەی پەیوەسـتیش بێت بە پاڵپشـتی و ڕۆڵی هۆزی ئاکۆ لەو سـەردەمیدا، ئەوا دەبینین ئاکۆییەکان ئەوکاتە پاڵپشـــتی خانزادی ســـۆران بوونە، لەدواتریشـــدا خانزاد لەناوچەکانی ئاکۆیەتیدا پێگەیەکی بەهێزی هەبووە و هەمیشـــە ئاکۆییەکان پاڵپشـــتی خانزاد بوون، تەنانەت خانزاد خاتون یەکێك لەو قەڵایانەی ئاوەدانی کردۆتەوە ئەوا لە دۆڵی ئاکۆیان بووە، کە ئەم قەلایەش بە تەپکی خانزاد لە میرەبەگ ناســـراوە (ســـەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٢٨). تەنانەت ناســـاندنی خودی ناوی ناوچەکەش بە (میره بەگ) کە یەکێکە لە میرانی میرنشـینی سـۆران دەرخەری ئەو ڕاسـتییەیە کە پەیوەندییەکی بەهێز و پتەو لەنێوان هۆزی ئاکۆ و میرنشـــینی ســـۆران هەبووە. ئەمەش زیاتر لە قۆناغەکانی دواتریشـــدا دەبینین کە ئاکۆیەکان بەشـــداریەیکی چالاکیان لە رووی سەربازی و سیاسییەوە لەنێو میرنشینی سۆران هەبووە.

تەنانەت لە دواتریشـدا دەبینین ئەگەرچی نادرشـای ئەفشار (١٦٨٨-١٧٤٧) لەدوای هاتنە سـەر دەسـەڵات لە ئێران و ئەنجامدانی فراوانخوازییەکانی لەسـەرجەم ناوچەکانی دەوروبەریدا، تەنانەت بەرەو ناوچەکانی دەوڵەتی عوســـمانیش هات و زۆر ناوچەی دەســـت بەسـەرداگرت، بەڵام لەدوای ئەوەی سـەرکەوتوو نەبوو لە فراوانخوازییەکانی و لە خاکی عوسمانیدا کشایەوە، ئەوا دەبینین سوڵتانی عوسمانی بە فەرمی ڕێگا بە هۆزی ئاکۆ و

بڵباس دەدات کە دەتوانن هێرش بکەنە سەر خاکی ئێران و هەموو ئەو خاکانەی بەهێز و بازووی خۆیان دەستیان بەسەرداگرت بۆخۆیان دەبێت، هەربۆیە دەبینین ناوچەیەکی بەرفراوانی خاکی ئێران دەست بەسەردادەگرن و ئێستاش ئاکۆییەکان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان (کوردستانی ژێردەستی ئێران) بوونیان هەیە (ڕؤوف، ٢٠١٢، ٢٧٧).

باسی دووەم: ڕۆڵی سیاسی و سەربازی هۆزی ئاکۆ لەسەردەمی میرمحەممەدی سۆران:

یەکێك لەسەردەمە هەرە بەهێز و دیارەکانی مێژووی میرنشینی سۆران دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی میرمحەممەدی ڕەواندز (١٨١٣-١٨٣٦)، ئەویش بەهۆی فراوانخوازییەکانی بۆ میرنشینەکە و هەوڵەکان و هەلگەڕانەوەکانی لەدژی دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری. میرمحەممەد کوڕی میرمستەفا کوڕی ئۆغز بەگە، لە دوای زۆرتربوونی ململانێیە نێوخۆییەکانی میرنشینی سۆران، ئەوا دەبینین مستەفابەگی باوکی میر محەممەد بە راوێژی خێزانەکەی بەناوی "شازەمان" کە ژنێکی تێگەیشتو و زانابوو، ئەوا لە ساڵی ١٨١٣ محەممەدی کوڕە گەورەکەی خۆی لەسەردەستی گەورە و ڕیش سپییان کردە جێنشینی خۆی و دەسەڵاتی بە کورەکەی (میر محەممەد) بەخشی (موکریانی، ٢٠٠٧، ٢٢-٢٥). لەدوای ئەوەی میر محەممەد هاتە سەردەسەڵات، خودی جوڵانەوە و فراوانخوازییەکانی وایکرد میر محەممەد مەترسییەکی زۆر بخاتە دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری، هەروەها ئەمەش بووە هۆی تێرامانی دەوڵەتانی زلهێزی ئەوکاتیش، بەتایبەتی دەوڵەتانی بەریتانی و ڕوسیا و ئەڵمانیا (عەلی، حاجی، ٢٠١٦، ٢٩-٣٠). تەنانەت لەگەڵ هاتنە سەردەسەلاتیشی ئەوا دەبینین مەرجی لەسەر باوکی خۆی (مستەفا بەگ) دانا، تاکو لە ڕەواندز دووربکەوێتەوە و بچێتە ناوچەی ئاکۆیەتی و لە وێ نیشتەجێ ببێت. سەرئەنجامیش هەروابوو چووە ناوچەی ئاکۆیان و لەوێدا مایەوە (بەحرکەیی، ٢٠١٩، ١٣٧). هەروەکو دەبینین قەڵای ئاکۆیانیش لەناوچەی ئاکۆیاندا هەیە، کە هی سەردەمی میر محەممەد بووە و مستەفا بەگی باوکی لەوێدا نیشتەجێبووە (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٤١).

پێدەچێت هەڵبژاردنی ئەم شوێنە بۆ مانەوەی ژیانی باوکی لەوەوە سەرچاوەی گرتبێت کە میر محەممەد لە پاڵپشتی و پشتیوانی ئاکۆیەیکان دڵنیابووە و زانیویەتی ئاکۆییەکان پشتیوانێکی گرنگی میر محەممەدن، هەروەها پێشینەی لەمێژینەی هۆزی ئاکۆی بینیبێت کە هەمیشە لەکاتی شەڕ و جوڵانەوەکاندا پاڵپشتی میرنشینی سۆران بوون. لەدواتریش دا ئەم پاڵپشتیانەی ئاکۆییەکان بۆ خودی میر محەممەد زیاتر بەدەرکەوت. هەروەکو دەبینین لە نامەیەکی میر محەممەد دا کە لە ساڵی ١٨١٦ ئاڕاستەی سولتان مەحمودی دووەم (١٧٨٥-١٨٣٩) سولتانی عوسمانی کردووە، کە تیایدا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

شـــكايەتی لە دەوڵەتی قاجاری كردووە و ناڕەزیەتی لە ســـیاســـەت و جوڵانەوەكانی قاجارییەكان بەرانبەر بە كورد و كوردستان كردووە. بۆ ئەمەش دەبینین چواردە سەرۆك هۆزی كوردی پاڵپشـتی ئەم شـكایەت و ناڕەزایەتییەی میر محەممەدن، كە یەكێكیش لەوانە سـەرۆكی هۆزی ئاكۆیە. هەروەها لەگەڵ مۆری میرمحەممەد، ئەوا مۆری مستەفا بەگی باوكیشـــی لەنامەكەدا دەبینرێت، لەپاڵ ئەمانەشـــدا هۆزەكانیتریش هەبوون، وەكو: زراری، برادۆسـت، رەوەنددۆك، خۆشـناو، سـورچی، بڵباس، گەردی، باڵەك، مزووری، زێباری، لەك، هەركی. هەروەها ســـەرۆكی هۆزی ئاكۆش لەم نامەیەدا ناوی دەبینرێت و مۆری تایەبتی خۆی لە نامەكە داوە[8].

تەنانەت خەڵك و گەورەكانی هۆزی ئاكۆ بەردەوام بەشـــداربوون لە جوڵانەوە و سیاسەتكردنی میر محەممەد دا، بەتایبەتی مارف ئاغا، موراد ئاغا، حارس ئاغا، محەممەد ئاغا كە هاوسەردەمی میر محەممەد بوون و بەشدارییەكی چاالكانەیان لە حوكمڕانی و هەڵمەتەكانی میرنشـــینی ســـۆران كردووە (ســـەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٢٨). هەر لەو سـەردەمیش دا دەبینین لەنێو میرنشـینی سـۆراندا كۆنفیدراسـیۆنێك لەنێوان هۆزەكانی (باڵەك، سورچی، برادۆست، خۆشـناو، شـێروانی، ئاكۆ) درووست دەبێت و ئاكۆییەكانیش وەكو بەشـــێك لەمم كۆنفیدراســـیۆنە دەبن، كە ئەویش لە پێناوی خزمەتكردن بە میرنشینی سۆران بووە (مزوری، ٢٠٠٦، ١٦٩).

هەروەها ڕۆڵ و پێگەی كاریگەری ســـەرۆك هۆزانی ئاكۆ، بەتایبەتی تیرەی ئاكۆ باشـئاغاییەكان ڕۆڵێكی گرنگیان لەنێو میرنشـینی سـۆراندا بینی و بەشـداری چەندین شـــەڕ و جوڵانەوەیان كردووە. هەروەكو دەبینین میر محەممەد لە ســـاڵی ١٨٣٢ فەرمان بە عەبدوڵڵا ئاغای ئاكۆیان دەكات تاكو شـــاری ئاكرێ یاخود قەڵای ئاكری دەســـت بەســـەردابگرێت، كە ئەوكاتە زێبارییەكانی تیدابووە. لێرەدا عەبدوڵڵا ئاغا لەگەڵ دوازدە هەزار ســـەربازەوە ئەم هەڵمەتە ئەنجام دەدات و شـــارەكەش دەگرێت، كە زۆرینەی ســـەربازانی ئەم هەلمەتەش لە هۆزی ئاكۆبوون (مزوری، ٢٠٠٦ ، ٢٣٧). هەر لەم ســـەروبەندانەشـدابوو كە حەمەد ئاغای ئاكۆیان ناســـناوی باشـــئاغایی لەلایەن میر محەممەدەوە پێدراوە، چونكە لەوكاتەدا لەشـەڕێكی نێوان میرنشـینی سـۆران و بادینان بووە، لەم شـەڕەدا حەمەد ئاغا ســـەرپەرشـــتی هێزی ئاكۆیەكان دەكات و لەشـــەڕەكەدا زۆربەی ســـوپای میر محەممەد دەشـــكێت، بەڵام ئاكۆییەكان دەمێننەوە و بەردەوام دەبن لەشەڕكردن، هەربۆیە ئەمە دەبێتە هۆی سەركەوتنیان لەشەڕەكە و ناسناوی باشئاغاییان لەلایەن میر محەممەدەوە پێدەدرێت (ســـەرگەینێڵی، ٢٠١٩، ٤٧٠-٤٧١). تەنانەت لەدوای لەناوچوونی میر محەممەد، ئەوا دەبینین مارف ئاغای ئاكۆش لەلایەن عوسـمانییەكانەوە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

کوژراوە و ئاکۆییەکان ناوچەکانیان تالانکراوە، چونکە بەشێك لە خەڵکی و لایەنگرانی میر محەممەد، هەروەها خزم و کەسی میر محەممەدیش لەدوای نەمانی میر محەممەد، پەنادەبەنە بەرناوچەکانی ئاکۆیان و لەلایەن مارف ئاغاوە داڵدە دەرێن، بێگومان دەوڵەتی عوسمانیش زەبر و جوڵانەوەکانی مارف ئاغای لەبیر نەکردووە کاتێ لەسەردەمی میر محەممەد دا چ رۆڵێکی هەبووە، هەربۆیە دەیکوژن (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٣١ ، ١٤٣).

ئەمانە دەرخەری ئەو ڕاستییەیە کە هۆزی ئاکۆ هەمیشە پاڵپشتی میر محەممەد بووە، کوژرانی مارف ئاغاش بەدەستی عوسمانییەکان بەهۆی کاریگەری پەیوەندی و دڵسۆزی مارف ئاغا بۆ میر محەممەد و میرنشینەکەوە بووە، هەربۆیە بۆ کۆتایی هێنان بەتەواوی هەموو دەمار و دەست پێوەندەکانی میر محەممەد، ئەوا دەوڵەتی عوسمانی بیری لە لەناوبردنی کەسانیتریش کردۆتەوە، خودی مارف ئاغای ئاکۆیانیش نموونەیەکی روونە.

خۆشەویستی و ناوداری ئاغایانی ئاکۆ وایکردووە نەك تەنها خەڵکی ناوچەکە، بەڵکو کورد بەگشتی بیناسن و خۆشەویستییان بۆی دەرببڕن، تەنانەت ناو و ناوبانگی و خودی کوژرانی ئاغایانی ئاکۆش لە شیعری شاعیرانی کلاسیکیدا ڕەنگیداوەتەوە و باسکراوە، بۆنموونە لە شیعرێکی شێخ ڕەزای تاڵەبانیدا بەناونیشانی " بۆ موراد ئاغای ئاکۆ" لە یادکردن و باسی مارف ئاغا و مورد ئاغادا دەڵێت:

ڕوخاندی گەردشی گەردوون لە هەر جێ ئاستانێ بوو
سوتاندی چەرخی دوون پەروەر لە هەر کوێ ئاشیانێ بوو
وەکو تەیی سجل للکتب پێچایەوە گەردوون
لە هەر مهمانسەرا ئاساری سفرە و نان و خوانێ بوو
بە حاتەم گەر بکەی تەشبیهی ئەم ئاغایە بێ عەقڵی
کە فەرقی ئەم لەگەڵ ئەو ئاسمان و ڕیسمانێ بوو
درێغ بۆ خانەدانی مارف ئاغای سەروەری ئاکۆ
کە جێگەی عەیش و عەشرەت، مەنبەعی ئەمن و ئەمانێ بوو
لە جوود و بەخشش و ئەنعامی خۆی و قەوم و ئەتباعی
وەکوو شانامە و ڕۆستەم لە هەر جێ داستانێ بوو
کەیومەرسی دووەم، جەمشیدی سانی، خوسرەوی سالیس
سولەیمانی زەمان، ئەسکەندەری ساحێبقرانێ بوو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

شەوی وەک زوڵفی یارە و ڕووی حەسوود و بەختی من تاریک
لەگەڵ دیجوور و یەلدا وا حیساب کە تەوئەمانێ بوو
بە نامەردی شەهیدیان کرد وەکوو حەمزە و عومەر، دوژمن
موراد ئاغا کە ڕۆژی جەنگ و دەعوا قەهرەمانێ بوو
کەسێ ئەم سەروی ڕەعنایەی لە پێ خست گەردنی بشکێ
چ زێبا سوورەتێ، یا ڕەب، چ شیرین نەوجەوانێ بوو
موورادیان بۆیە ناو نابوو لە وەختی بەخشش و ئینعام
لەبۆ بابی موراد دەستی کەریمی نەردەبانێ بوو
لە حەق شێخ و مەلا و دەروێش و سۆفی سائیل و سەییاح
وەکوو حاتەم شەفیق و دڵنەواز و میهرەبانێ بوو
ئیتر نەتبێ لە موڵکی ڕۆم ڕەزا ئوممێدی ئاسایش
لە پێش ئەم کارەدا هێشتا ئومێدی پارچە نانێ بوو

(سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ٤٧٧).

هەروەها شێخ ڕەزا لە چوارینەیەکیشیدا بە زمانی فارسی لەبارەی مارف ئاغاوە دەڵێت:

شعار خويش مكن شيوه، هلاكو را
بجان من كه مر بخان رئيس اكو را
مخو قريب بحرف و دروغ مودعيان
زينده بشنو، مشنو حديسى به كورا

واتە:

دروشمی خۆت وەکو دروشمی هۆلاکۆ لێمەکە
توگیانی من سەرۆکی ئاکۆیان مەڕەنجێنە
بەقسەی درۆی لاف لێدەران فریومەخۆ و هەڵمەخەڵەتێ
گزوێ لە قسەی چاک بگرە و قسەی بەدگۆ مەبیستە

(سەرگەینێیلی، ٢٠١٩، ٤٧٦).

ئەوەی لەم تەوەرەیەدا بۆمان دەردەکەوێت کە هۆزی ئاکۆ بەردەوام هاوسۆز و پاڵپشتی میرنشینی سۆران بوونە، ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ هەڵکەوتەی جوگرافی ناوچەکەیان کە ڕاستەوخۆ کەوتبووە سەر سنووری نێوان بابان و سۆران، بەتایبەتی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

جوگرافیایەکی زۆری خاکی ئەم هۆزە و دانیشتوانی هۆزی ئاکۆ لە دۆڵی ئاکۆیان نیشتەجێن کە ئەم شوێنەش زۆر لە شاری ڕەواندزی پایتەختەکەی میر محەممەدی سۆران نزیکە. جگە لەمەش ئاغاکانی ئاکۆیان بەشداری جوڵانەوە سیاسی و سەربازییەکانی میرنشینی سۆران بوونە و هەمیشە جێگای متمانە و پێشت پێبەستانی میر محەممەد بوون. تەنانەت بۆ شەڕی سەخت و چارەنوسسازەکانیش هەمیشە پشتی هۆزی ئاکۆ و ئاغاکانی ئەم هۆزە بەستووە. لەدوای نەمانی میر محەممەدیش، دەبینین لایەنگران و خزم و کەسی میر محەممەد لەلای ئاکۆیەکان پەنادراون و مارف ئاغای ئاکۆ خزمەتی کردوون، تاکو ئەوکاتەی دەوڵەتی عوسمانی مارف ئاغاش دەکوژێت، چونکە دەزانێ بە لەناوچوونی میر محەممەدیش، ئەوا لایەنگران و دۆستانی ئەو هەرماون، بۆیە بە لەناوبردنی مارف ئاغا و هاوشێوەکانی دەتوانێت کۆتایی بە پاشماوەی میرنشینی سۆران بهێنێت و مەترسی دروستبوونەوەی ئەم میرنشینە نەهێڵێت.

تەوەرەی دووەم: ڕۆڵی هۆزی ئاکۆ لەنێو جوڵانەوە کوردییەکانی کۆتایی سەدەی ١٩ و سەرەتای سەدەی ٢٠

هەر لەدوای ڕوخانی میرنشینە کوردییەکان بەتایبەتی میرنشینی سۆران لە ١٨٣٧ و میرنشینی بابان لە ١٨٥١ ، کە هۆزی ئاکۆش کەوتبووە نێوان ئەم دوو میرنشینە و سەر سنووری ئێران، ئەوا دەبینین ماوەیەك جوڵانەوە کوردیەیکانیش کپ بوون و دەسەڵاتی ناوەندی و دەسەڵاتی عوسمانییەکان لەم کاتانەدا زیاتر دەرکەوتووە و هیچ جوڵانەوەیەکی نەتەوەی بیۆماوەیەك بەدی ناکرێت لەناوچەکانی ئاکۆیان. تاکو کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە ئینجا دووبارە جوڵانەوە نەتەوەییەکان دەستپێدەکەنەوە و لەم جوڵانەوانەشدا هۆزی ئاکۆ خاوەنی پێگە و مەکانەتێکی تایبەت بووە و ڕۆڵیان بینیوە، لە دیارترین ئەو جوڵانەوانەی ئەوکاتیش بریتی بوون لە جوڵانەوەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری (١٨٨١) هەروەها جوڵانەوەی هەمزەئاغای مەنگوڕ و هەوڵ و تەقەلاکانی حەمەئاغای گەورە بۆ بەرگری لە خەڵکی هەژار و خزمەتکردنی شاری کۆیە[٩]. ئەمەش لێرەدا بەدیدەکەین ئەوەیە کە هۆزی ئاکۆ لەدوای کوژرانی مارف ئاغای ئاکۆ و لەناوچوونی میرنشینی سۆران، بەردوام لەگەڕاندا بووە بۆ هەوڵێك تاکو وەکو تۆڵەیەك لەدژی عوسمانییەکان بجەنگن، هەروەکو دەبینین لەدواتردا لە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهریدا بەشداریەیکی چالاکانەیان دەبێت (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٤٤).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

باسی یەکەم/ ڕۆڵی هۆزی ئاکۆ لە نێو شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری ١٨٨١:

شێخ عوبەیدوڵلای نەهری[١٠] لەگەڵ دەستپێکردنی شۆڕشەکەی لە ساڵی ١٨٨١، دەبینین کوردانی پارچەکانیتری کوردستانیش بەشداری ئەم شۆڕشە نەتەوەییە بوون کە تیایدا ئامانجی سەربەخۆیی کوردستان بوو. یەکێ لەو هۆز و لایەنانەش ئەوا هۆزی ئاکۆ بوو بەشدارییان کردوە، بەتایبەتی سەرۆك هۆزەکانی ئەوکاتەی ئاکۆیان بریتی بوون لە کاکەڵلا ئاغا و مامەند ئاغا و سوارئاغا، کە ئەمانە ئەوکاتی گەورە و سەرۆکی هۆزی ئاکۆیان بوون (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٤٩).

ئەمەش شتێکی پشتڕاستکراوەیە لەلایەن نووسەرانەوە، بەتایبەتی بە پشت بەستن بە بەڵگەنامە قاجارییەکانی ئەوکاتی کە پیشانی دەدەن ئاکۆییەکان بەشداری ئەم شۆڕشە بوون، هەروەکو عومەر فاروقی لە کتێبەکەیدا ئاماژە بە بەلگەنامەیەکی قاجاری بە کۆدی (١٢٩٨/٥٨ - ذلقعدة) کە تیایدا چەند هۆزێك ئاماژە پێدەکات کە بەشداری ئەم شۆڕشە بوون، یەکێکیش لەوانە هۆزی ئاکۆ بوو، لە پاڵ هۆزەکانیتری مەنگوڕ و پیران و زەردویی و مامەش و زازا و بالەك و گورگ (فاروقی، ٢٠١٤، ٦٤).

هەروەها لە سەروبەندی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهریدا، لە ڕێکەوتی ٣/ ربیع الثاني/ ١٢٩٨ (١٨٨١/٣/٤) نامەیەکی بۆ محەممەد ئاغای ئاکۆ (حەمەد ئاغا)ی باوکی مامەند ئاغا ناردووە و تیایدا لەبارەی هەوڵ و تەقەلای دەستپێکردنەوەی شۆرش زانیاری پیداوە (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٥٩).

لە نامەیەکیتری شێخ عوبەیدوللای نەهریدا، لە ڕێکەوتی ١٨٨١/٢/١٢ زاینی (١٢/ ربیع الأول/ ١٢٩٨ کۆچی)، کە تیایدا شێخ عوبەیدوڵلا نامەی بۆ محەممەد ئاغای کۆیانی بە دۆستی ڕاستگۆی پایەبەرز ناوبردووە (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٥٤) و شێخ عوبەیدوللا خۆی نامەکەی مۆرکردووە و کورتەیەك لە هەواڵ و سەردانەکەی کۆلۆنێل ئەحمەد بەگی یاوەری جەنگی سولتان عەبدولحەمیدی دووەم (١٨٧٦-١٩٠٨) بۆ محەممەد ئاغای ئاکۆ ناردووە و داوادەکات کە هەرکات ئەحمەد بەگی یاوەری سوڵتان سەردانی ناوچەکەتانی کرد ڕێزی لێبگرن، چونکە بەپێی سەرچاوەکان محەممەد ئاغای ئاکۆ وەکو گیانفیدا و دڵسۆزی شێخ عوبەیدوڵلا بووە (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٥٦)، خودی نامەکەش بەمشێوەیە دەڵێت:

دۆستی پایەبەرز محەممەد ئاغای ئاکۆ، خوا بیپارێزێ..

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دوای گەیاندنی سڵاوی ئەوپەڕی دۆستانە. ئەگەر لە ڕووی دۆستایەتی و ڕاستییەوە، لەمن بپرسیت، سوپاس بۆ خوا و دونیا و کاروباریش بەدڵی دڵسۆزانە، لەلایەن دەوڵەتی پایەبەرزی عوسمانییەوە، جەنابی بەختەوەر، جەنابی ئەحمەد بەگی یاوەری تایبەتی حەزرەتی موبارەکی شاهانە، بۆ هەندێ کاری تایبەتی و نهێنی هاتووە. لە هیمەتی پیرانی مەزنەوە ئەوەی مەبەست و ئاواتی ئێمە بووە، هەر ئەمەیە، کە لەهەموو دەوڵەتاندا عەجەمیان بەناهەق داناوە، هەقیان بە ئێمە داوە. بۆ ڕێنوێ"ی و شارەزاییش، جەنابی یاوەر و هاوڕێکانی، نووری چاوان شێخ عەبدولقادر و شێخ محەممەد سەعیدم تا رەواندز و هەولێر لەگەڵدا ناردوون. بۆیە بە پێویستم زانی پێشتر ئێوەش ئاگاداربکەمەوە، تا پێشوازی و چاوپێکەوتنی ناوبراو بکەن، چونکە لە هەموو ڕوێکەوە ئاگاداری هەموو شتێکن و هەموو باسێکتان بەتەواوی بۆ شیدەکەنەوە.

بەکورتی لەلایەن دەوڵەتانەوە کاروبار بەدڵی ئێمەیە. ئەوەندە هەیە دەبێ خەڵکی کوردستان یەکدل و یەکگرتووبن، سوپاس بۆخودا کوردستانی قۆڵی ئەناتۆڵ (واتە: کوردستانی ژێردەستی عوسمانی و ئەوپەڕی باکور و ڕۆژئاوا) یەکدڵ و یەکگرتوون. هیوادارم لە قۆڵی عێراقیشەوە هەروابن. غیرەتی ئایین و ئیسلامیش لەدەست مەدەن. هەمیشە چاوەڕێی مژدەی سەلامەتیتانم. ئیتر بەدوعا.

١٨٨١/٢/١٢ زاینی (١٢/ ربیع الأول/ ١٢٩٨ کۆچی)" (حەمەباقی، ٢٠٠٠، ٢٣٣-٢٣٤).

ئەوەی جێگای سەرنجە، ناردنی ئەم نامانە بۆ کوردانی سەرسنوور بەڵگەی هەوڵدانی شێخە بۆ دەسپێکردنەوەی شۆڕش، هەروەها خودی ئەم نامەیەش تەنها بۆ سەرۆك هۆزی ئاکۆ نەنێردراوە، بەڵکو بۆ مەمەند ئاغای پیرانیش نێردراوە (حەمەباقی، ٢٠٠٠، ٢٣٤)، تەنانەت خودی ناردنی ئەم نامانە لەلایەن شێخەوە بۆ سەرۆك هۆزەکانی سەر سنووری ئێران – عوسمانی بەتایبەتی هۆزەکانی مامەش، ئاکۆ، جاف، بڵباس لە ئەرشیفی عوسمانیشدا ڕەنگی داوەتەوە و ئاماژە بە هەمان ڕاستی ناردنی ئەم نامانە دەکرێت. بەتایبەتی لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ چەند مانگێك بەر لەدەستپێکردنی شۆڕشەکە، ڕێك لە ڕێکەوتی ١٧/ ٨/ ١٢٩٥ ڕۆمی، ١٨٧٩/٨/٢٩ و تیایدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات شێخ عوبەیدوللا نامەی بۆ هۆزەکانی مامەش و ئاکۆ و هۆزەکانی نیشتەجێی لاهیجان ناردووە، لەگەڵ نامەکەشیدا شێخ سدیقی کوڕی بۆ ناوچەکان ناردووە و داوای یەکبوونی کوردەکان و پاڵپشتی و هاوکاری لەم هۆزانە دەکات بۆ دەستپێکردنی شۆڕشەکەی (BOA. ŞFR. 00112. 00060.001 ; BOA. ŞFR. 00112. 00060.002).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

خودی ناردنی ئەم نامەیەی شـــێخ بۆ محەممەد ئاغای ئاکۆ، دەرخەری ئەو ڕاســتییەیە کە هۆزیە ئاکۆ بەشــداری شــۆڕشــی شــێخ عوبەیدوللای نەهرین و هەمیش ئاگاداری بارودۆخی سیاسی و سەربازی ئەوکاتەی کورد و کوردستان بوون. ئەگەر وورد ببینەوە لەنامەکە بۆمان دەردەکەوێت کەوا شێخ عوبەیدوللا سەرۆکی هۆزی ئاکۆیانی بەدۆستێکی دڵسۆز زانیوە و ئەمەش دەرخەری هەستی نەتەوەیی و ڕۆڵی هۆزی ئاکۆیەکانە لە جولانەوەی ڕزگاریخوازی و ناســیۆنالیســتی کوردیدا. زیاتر لەمەش لە بەلگەنامەیەکیتری قاجاریدا، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ١٨/ ربیع الثاني/ ١٢٩٨ کۆچی، ١٨٨١/٣/١٩ زاینی، کە تیایدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات شــێخ عەبدولقادر[١١] کوڕی شــێخ عوبەیدوللای نەهری لەگەڵ چەند ســەرۆك هۆزێك بە هەندێك کاروباری دەورانی شۆڕش چوونەتە هەولێر و ماوەیەکیش لەوێ ماونەتەوە، لەو سەرۆك هۆزانەش بریتی بوون لە: هەمزەئاغای مەنگوڕ، محەممەد ئاغای ئاکۆ، هەروەها ســـەرۆکی خێڵی نورەدینی (حەمەباقی، ٢٠٠٠، ٢٥٣).

باسی دووەم: هەلوێستی هۆزی ئاکۆ لە ململانێی نێوان حەمەئاغای کۆیە[١٢] و سەیید ئەحمەد بەرزنجی دا:

لە پاڵ خێرخوازی و دەوڵەمەندی و پیاوچاکییەکەیدا، حەمەئاغای کۆیە کەسێکی بوێر و چاونەترس بووە، ئەم بوێرییەشی نەك هەر لە شاری کۆیە و دەوروبەری، بەڵکو بوێرییەکەی گیشتۆتە شاری ڕانیە و دەوروبەریشی، بەتایبەتی ئەوکاتەی نێوانی لەگەڵ سەیید ئەحمەدی بابە ڕەسول، کە لە ساداتی سلێمانی بوو، تێکدەچێت، کە ناوبراو لە ســەردەمی عوسمانلییەکاندا فەرمانی حکومەتی بۆ دەرچوو بە قائیمقامیەتی ڕانیە، حەمەئاغا، بگرە تێکڕای غەفوورییان، بەرژەوەندییان لەوەدا نەدیت دەسەڵاتدارێکی وەکوو سەیید ئەحمەدی بابە ڕەسول لە ڕانیە ببێتە قائیمقام و لەنگەری دەسەڵات بە بارێکدا بچێت کەوا ڕەنگە بەزەرەری خۆیان تەواو ببێت، حەماغا وەڵامی بۆ سەیید ئەحمەد نارد واز لەو نیازە بهێنێ و ڕێی ڕانیە نەگرێتەبەر، سەیید ئەحمەد بەوەدا ڕژدتر بوو لەســەر مەبەســتەکەی و بڕیاری دا بە شــەڕیش بێت هەر بچێت بۆ ڕانیە"[١٣]. هەربۆیە سەرئەنجام شەر لەنێوانیان ڕوودەدات (BEO_001874_140494_005_002). کە بە شەڕی (خدران) خدران ناسراوە، ئەم شەرە لە نێوان هێزەکەی سەیید ئەحمەد و هێزەکەی حەمەئاغا بە سەرۆکایەتیی (قادر ئاغا[١٤]) دروست دەبێت و بە شکستی لایەنگرانی حەمەئاغا کۆتایی پێ دێت[١٥]. بۆ ئەم شەڕە حەمەئاغاش لەشکرێکی لە هۆزەکانی ئاکۆ و بڵباس و خۆشناو و خەڵکی کۆیە درووستکرد، کە ژمارەیان دوو هەزار کەس دەبوو،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینین کوردی

سەرجەم تێچوونەکانی وەك مەسرەفی خواردن و ئامادەکارییەکانی ئەم شەڕەش لە ئەستۆی حەمەئاغا بوون...[16] خودی بەڵگەنامەکەش دەڵێت:

بۆ بەڕێز: داواکاری گشتی لە موسڵ، وێنەیەك لە تەلگرافنامەی بەرواری ٢٧- شوبات- ١٣١٨ی ڕۆمی:

لە نێوانی گەورەکانی بەرزنجە شێخ ئەحمەد ئەفەندی و حەمەئاغای کۆیە هەندێ ڕووداوی دووبەرەکی ڕوویان داوە کە سەیید ئەحمەد هەڵساوە بە کۆ کردنەوەی هۆزەکانی وەکوو شێخبزێنی و شیر و بورتاس، ئینجا هێرشی کردووەتە سەر گوندەکانی ژێردەستی حەمەئاغا و دوای تاڵانکردنی گوندەکە و کوشتنی خەڵکی گوندەکانی سەر بە ناوبراو، ئینجا حەمەئاغاش بە مەبەستی بەرەنگاربوونەوە و بەرگریکردن دەستی کردووە بە کۆکردنەوە و وەرگرتنی هاوکاری لە هۆزە کانی مەنگوڕ و ئاکۆ و چەند هۆزێکی تری ناوچەکە و دەستی کردووە بە بە ڕاونانی شێخبزێنییەکان و کوشتن و بڕینی ئەوان. بەمەش داواکارانی گشتی لە سەنجاقی کەرکوك و سلێمانی ئاڵوگۆڕی نامەیان کردووە لە نێوان سەرۆکی هۆزەکاندا، ئەمەش بە مەبەستی تەمبێکردن و لێپێچینەوەی ئەم تاوانە و هەروەکوو لەلایەن فەرمانبەرانی دادوەری ویلایەتەوە بە نوسراوی بەرواری ٢٢- أغوستوس- ١٣١٧ی ڕۆمی بە مەبەستی ئاگاداربوون لە ڕووداوەکان و باوردۆخی ناوچەکە شورای دەوڵەت و سەرۆکایەتیی پایەداری دەوڵەت بە مەبەستی لێکۆڵینەوەکردن لەم ڕووداوانە ئاگادار کردووەتەوە (BEO_001874_140494_003_001).[17]

ئەوەی جێگای سەرنجە و بە وردبونەوەمان لە بەڵگەنامە عوسمانییەکان بۆمان دەردەکەوێ، هۆزە کوردییەکانی وەکو ئاکۆ و بلباس و خۆشناو، هاوسۆزی حەمە ئاغا بوونە و لە ڕووبەڕووبونەوەی لەگەڵ سەیید ئەحمەد دا لایەنگیری حەمە ئاغایان کردووە (BEO_001874_140494_003_001).

ئەگەرچی لە مەیدانی شەڕدا سوپاکەی حەمەئاغا شکستی هێنا، بەڵام لە ئەنجامدا هەر حەمەئاغا سەرکەوتوبوو لە پێکاندنی ئامانجەکەی و توانیی نەهێڵێت سەیید ئەحمەد لە پۆستی قائیمقامی ڕانیە بمێنێتەوە، تەنانەت کوێخا حەویز، کە بەشداریی شەڕەکەی کردبوو، دەڵێت: "دەوڵەتی عوسمانلی ویستی قەرەبووی خەسارەکەی حەمەئاغا بکاتەوە، بەڵام حەمەئاغا گوتبووی "هیچ خەسارەم لێنەکەوتووە"[18].

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

باسی سێیەم/ ڕۆڵی هۆزی ئاکۆ لە بەرەنگاربوونەوەی ڕووس و ئینگلیزەکان:

لەگەل دەستپێکی جەنگی یەکەمی جیهانی (١٩١٤-١٩١٨) و فراوانخوازییەکانی ڕوسیا و بەریتانیا بۆ ناوچەکانی کوردستان بەگشتی[١٩]، ئەوا دەبینین کاتێك ڕووسیا لە قوڵی سەردەشتەوە هێرش دەکاتە سەر پشدەرییەکان، ئەوا هۆزەکانی ئاکۆ و مەنگوڕ و بلباس بەرگریاین کردووە و سوپای ڕووسەکانیان ناچارکردووە بکشێتەوە (کاکەمین، ٢٠١١، ٣١-٣٣). بەڵگەنامە بەریتانییەکان ئاماژە بە ئافرەتێکی ئاکۆیان دەکەن کە لەشەڕی ڕووسەکاندا بەشداری کردووە وتوانیویەتی ڕۆڵی هەبێت لەدەرکردنی ڕووسەکان لە زۆربەی گوندەکانی ئاکۆ، ئەو کەسەش ناوی فاتیمەخانمە، خێزانی عەزیز ئاغایە و دوای مێردەکەی بۆتە گەورەی گوندەکەی خۆی و لە گوندی فەقێیان نیشتەجێبووە، ئافرەتێکی لێهاتوو و زیرەك و چاونەترس بووە و بەتەمەن بووە، فاتمەخانم زۆر لە سەرۆك هۆز و پیاوانیتر لێهاتوتربووە (Personalities, 1919, 13).

ئەوەی پەیوەست بێت بە هەڵمەتی فراوانخوازییەکانی بەریتانی و دەست بەسەرداگرتنی میراتی دەوڵەتی عوسمانی و ناوچە کوردنشینەکان، ئەوا دەبینین ڕانیە و ڕەواندز و ناوچەکانیتری ئاکۆنشینیش کەوتونەتە ژێر هەڵمەتی بەریتانییەکان، بەتایبەتی لە سالانی کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، لەم کاتەدا دەبینین مامەند ئاغا[٢٠]ی سەرۆکی هۆزی ئاکۆ بڕیاری ڕووبەڕووبونەوەی هێزەکانی بەریتانی ببێتەوە، هەروەها غەفورخانی سەرۆکی تیرەی باوەبیەیکانی هۆزی ئاکۆش بەشداری ئەم شەڕەدەکات و ڕۆڵێکی باش دەگێڕێت[٢١]، بەڵام سەرئەنجام مامەند ئاغا و هێزەکەی ناچاردەبن پاشەکشێ بکەن و خۆی و چەندین خێزان لە هۆزی ئاکۆ بەرەو ڕۆژهەلاتی کوردستان دەڕوات، لەوێش گوندێك دەکرێت بەناوی (سندوسی نەغەدە) و لەوێ دەمێنێتەوە، تاکو کوڕەکەشی بەناوی هەباس ئاغا لە ساڵی ١٩٢٢ لەو گوندە (سندوسی) لەدایك دەبێت، بەڵام بەریتانیەیکان هێشتان وازناهێنن، بەڵکو لە ساڵی ١٩٢٢ سەرکەپکان بۆردومان دەکەن کە شوێنی نیشتەجێبوونی مامەند ئاغابووە لە پێشتردا (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٧١-١٧٢). ئەمەش دەرخەری ئەوەیە ناوبراو دژی هەموو داگیرکاریەیك بۆ کوردستان وەستاوەتەوە و هەمیشە پاڵپشتی جوڵانەوەی سەربازی و سیاسی ڕزگاریخوازی کوردی بووە.

ئەوەی لەم تەوەرەیەدا بۆمان دەردەکەوێت گیانی نیشتمان پەروەری و دڵسۆزی و هۆزی ئاکۆ و سەرانی هۆزەکەیە، کە هەر دل شۆڕش و جوڵانەوەکانی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بەشداربوون و ڕۆڵێکی کارایان هەبووە، هەربۆەی دەبینین شێخ عوبەیدوڵلاش

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

گرنگی بە ئاغاکانی ئەم هۆزە داوە و باس و خواس و ڕەوشی سیاسی ئەوکاتەی کوردستانی لەگەڵ باسکردوون و دەرفەت و هەوڵ و تەقەلاکانی شۆڕشەکەی لەگەڵدا گەلاڵە کردوون، هەروەها هەمیشە پاڵپشتی کەسانی خاوەن ماف و خزمەتکاربوونە، هەربۆیە دەبینین کاتێك حەمەئاغای کۆیە لەگەڵ سەیید ئەحمەد بەرزنجی دەکەوێتە ململانێ، سەرئەنجام شەڕ لەنێوانیان درووست دەبێت، ئەوا ئاکۆیەکان پاڵپشتی حەمەئاغای کۆیە دەکەن. تەنانەت لە ڕووبەڕووبونەوەی ڕووسەکان و بەریتانییەکانیش لەماوەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، ئەوا ئاکۆیەکان دژی داگیرکاری ئەم دوو زلهێزە دەوەستنەوە، ئەگەرچی لە پاشەکشێ پێکردنی هێزەکانی ڕووس لەناوچەکانی پشدەر سەرکەوتو دەبن، چونکە ڕووسەکان لە قۆڵی سەردەشتەوە هێرشیان هێنابوو، هەروەها هۆزی بلباس و مەنگورەکانیش لەدژیان وەستانەوە، بەڵام لەولاترەوە لە ڕووبەڕووبونەوەی بەریتانییەکان شکست دەهێنن، ئەوەش لەبەر ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی بەهانای هێزی ئاکۆیەکان نایەت و بەناچاری ئاکۆیەکان لە ڕانیە و دۆڵی ئاکۆیان دەشکێن و مامەند ئاغای ئاکۆش بەناچاری ڕوودەکاتە ڕۆژهەلاتی کوردستان و بۆ ماوەیەك لەوێ دەمێنێتەوە. ئەم ڕۆیشتنەی مامەند ئاغاش هێشتان ئاوێکی بەدڵی بەرتیانییەکاندا نەکردووە، چونکە لە دواتر دەبینین بەریتانیەکان لەساڵی ١٩٢٢ سەرکەپکان کە شوێکی نیشتەجێبوونی مامەندئاغایە بۆمباران دەکەن و خەڵکی ناوچەکە دەکوژن.

ئەنجام:

لە نووسینی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتین بە چەند ئەنجامێك، لەوانە:

یەکەم: هۆزی ئاکۆ هۆزێکی جیاواز بووە و لە چەند تیرەیەك پێکهاتووە و سەر بەهیچ هۆز و ئێلێك نەبووە، زۆربەی کاتیش دژی دەسەلاتی ئەوکاتەی عوسمانییەکان وەستاونەتەوە، بەڵگەنامە عوسمانییەکان زانیاری ووردمان پێدەدەن و ئاکۆ بە هۆزێکی جیاواز لە پاڵ بڵباسەکان ناویان هاتووە، بەتایبەتی لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانی کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٥٧٣ کە ئەوکاتە هۆزی ئاکۆش یەکێك بووە لەو هۆزانەی لە چوارچێوەی ویلایەتی شارەزوور بووە و ملکەچی کاریەدەستانی ناوچەکە نەبوونە و باج و سەرانەیان بە دەوڵەتی عوسمانی نەداوە. هەروەها هەبوونی ئەم هۆزە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی حوکمڕانی دەوڵەتی حەسنەوەیهی. لەهەمان کاتیشدا دەبینین ئەرشیفەکانی عوسمانی و بەریتانی زۆرجار باسی کاریگەری و پێگەی ئەم هۆزەیان لەناوچەکەدا کردووە، چونکە ئەم هۆزە جوگرافیاکەی کەوتبووە ناو

جوگرافیای حوكمڕانی دەوڵەتی عوسمانی، هەروەها كەوتبووە سەر سنووری نێوان دەوڵەتانی عوسمانی و سەفەوی (ئێران).

دووەم: هۆزی ئاكۆ لە چەند تیرەیەك پێك دێن، لەوانە: باشئاغایی، مەندەمەڕ، ناودەشت (ڕەژیكەیی)، باوەبییە، خەیلە، شارۆشی، بۆڵی و بابۆڵی، گولانی، دۆلەرەقەیی، بابەكرئاغایی.

سێیەم: ئاكۆییەكان بە تەواوی پاڵپشتی خانزادی سۆران بوونە، لە زۆربەی شەڕ و هەڵمەتە فراوانخوازییەكانیدا بەشداربوونە، تەنانەت لەدواتریشدا خانزاد لەناوچەكانی ئاكۆیەتیدا پێگەیەكی بەهێزی هەبووە و هەمیشە ئاكۆییەكان پاڵپشتی خانزاد بوون، تەنانەت خانزاد خاتون یەكێك لەو قەلایانەی ئاوەدانی كردۆتەوە ئەوا لە دۆڵی ئاكۆیان بووە، كە ئەم قەلایەش بە تەپكی خانزاد لە میرەبەگ ناسراوە. تەنانەت ناساندنی خودی ناوی ناوچەكەش بە (میرە بەگ) كە یەكێكە لە میرانی میرنشینی سۆران دەرخەری ئەو ڕاستییەیە كە پەیوەندییەكی بەهێز و پتەو لەنێوان هۆزی ئاكۆ و میرنشینی سۆران هەبووە

چوارەم: ناسناوی باشئاغایی، ئەو ناسناوە لەلایەن میر محەممەدەوە دراوە بە بەشێك لە ئاكۆییەكان، ئەمەش بەهۆی ئەوەی لەوكاتەدا لەشەڕێكی نێوان میرنشینی سۆران و بادینان بووە، لەم شەڕەدا حەمەد ئاغا سەرپەرشتی هێزی ئاكۆیەكان دەكات و لەشەڕەكەدا زۆربەی سوپای میر محەممەد دەشكێت، بەڵام ئاكۆییەكان دەمێننەوە و بەردەوام دەبن لەشەڕكردن، هەربۆیە ئەمە دەبێتە هۆی سەركەوتنیان لەشەڕەكە و ناسناوی باشئاغاییان لەلایەن میر محەممەدەوە پێدەدرێت.

پینجەم: لەدوای لەناوچوونی میر محەممەد، ئەوا دەبینین مارف ئاغای ئاكۆش لەلایەن عوسمانییەكانەوە كوژراوە و ئاكۆییەكان ناوچەكانیان تالانكراوە، چونكە بەشێك لە خەڵكی و لایەنگرانی میر محەممەد، هەروەها خزم و كەسی میر محەممەدیش لەدوای نەمانی میر محەممەد، پەنادەبەنە بەرناوچەكانی ئاكۆیان و لەلایەن مارف ئاغاوە داڵدە دەدرێن، بێگومان دەوڵەتی عوسمانیش زەبر و جوڵانەوەكانی مارف ئاغای لەبیر نەكردووە كاتێ لەسەردەمی میر محەممەد دا چ ڕۆڵێكی هەبووە، هەربۆیە دەیكوژن. ئەمانە دەرخەری ئەو ڕاستییەیە كە هۆزی ئاكۆ هەمیشە پاڵپشتی میر محەممەد بووە، كوژرانی مارف ئاغاش بەدەستی عوسمانییەكان بەهۆی كاریگەری پەیوەندی و دڵسۆزی مارف ئاغا بۆ میر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

محەممەد و میرنشـــینەکەوە بووە، هەربۆیە بۆ کۆتایی هێنان بەتەواوی هەموو دەمار و دەســـت پێوەندەکانی میر محەممەد، ئەوا دەوڵەتی عوســـمانی بیری لە لەناوبردنی کەســـانیتریش کردۆتەوە، خودی مارف ئاغای ئاکۆیانیش نموونەیەکی روونە، چونکە دەزانێ بە لەناوچوونی میر محەممەدیش، ئەوا لایەنگران و دۆســـتانی ئەو هەرماون، بۆیە بە لەناوبردنی مارف ئاغا و هاوشـــێوەکانی دەتوانێت کۆتایی بە پاشـــماوەی میرنشـــینی ســـۆران بهێنێت و مەترسی درووستبوونەوەی ئەم میرنشینە نەهێڵێت.

شەشەم: خۆشەویستی و ناوداری ئاغایانی ئاکۆ وایکردووە نەك تەنها خەڵکی ناوچەکە، بەڵکو کورد بەگشتی بیناســن و خۆشەویستییان بۆی دەرببڕن، تەنانەت ناو و ناوبانگی و خودی کوژرانی ئاغایانی ئاکۆش لە شیعری شاعیرانی کلاسیکیدا ڕەنگیداوەتەوە و باســـکراوە، بۆنموونە لە شـــیعرێکی شـــێخ ڕەزای تاڵەبانیدا بەناونیشـــانی " بۆ موراد ئاغای ئاکۆ" باس لە لێهاتوویی و دڵســـۆزی و جێگەی پشتپێبەستانی خەڵك بوو.

حەوتەم: هۆزیە ئاکۆ بەشداری شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهرین و هەمیش ئاگاداری بارودۆخی سیاسی و سەربازی ئەوکاتەی کورد و کوردستان بوون. ئەگەر وورد ببینەوە لەنامەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بۆ محەممەد ئاغای ئاکۆیان، ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کەوا شـــێخ عوبەیدوڵلا ســـەرۆکی هۆزی ئاکۆیانی بەدۆســـتێکی دڵســـۆز زانیوە و ئەمەش دەرخەری هەســـتی نەتەوەیی و رۆڵی هۆزی ئاکۆیەکانە لە جولانەوەی ڕزگاریخوازی و ناسیۆنالیستی کوردیدا.

هەشـــتەم: بە وردبونەوەمان لە بەڵگەنامە عوســـمانییەکان بۆمان دەردەکەوێ، هۆزە کوردییەکانی وەکو ئاکۆ و بلباس و خۆشـناو، هاوسۆزی حەمە ئاغا بوونە و لە ڕووبەڕووبونەوەی لەگەڵ سەیید ئەحمەد دا لایەنگیری حەمە ئاغایان کردووە.

نۆیەم: لە ڕووبەڕووبونەوەی ڕووســـەکان و بەریتانییەکانیش لەماوەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، ئەوا ئاکۆیەکان دژی داگیرکاری ئەم دوو زلهێزە دەوەســـتنەوە، ئەگەرچی لە پاشـــەکشـــێ پێکردنی هێزەکانی ڕووس لەناوچەکانی پشـــدەر سـەرکەوتوو بوون، چونکە ڕووسـەکان لە قوڵی سـەردەشـتەوە هێرشـیان هێنابوو، هەروەها هۆزی بلباس و مەنگورەکانیش لەدژیان وەســـتانەوە، بەڵام لەولاترەوە لە ڕووبەڕووبونەوەی بەریتانییەکان شـــکســـت دەهێنن، چونکە دەوڵەتی عوســـمانی بەهانای هێزی ئاکۆیەکان نایەت و بەناچاری ئاکۆیەکان لە ڕانیە و دۆڵی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ قەکۆلینێن کوردی

ئاكۆیان دەشـــكێن و مامەند ئاغای ئاكۆش بەناچاری ڕوودەكاتە ڕۆژهەڵاتی كوردســـتان. ئەم ڕۆیشـــتنە هێشـــتان ئاوێكی بەدڵی بەرتیانیەكاندا نەكردووە، چونكە لە دواتر دەبینین بەریتانیەكان لەساڵی ١٩٢٢ سەركەپكان كە شوێكی نیشتەجێبوونی مامەندئاغایە بۆمباران دەكەن و خەڵكی ناوچەكە دەكوژن.

لیستی سەرچاوەكان:

أ/ دەستنووس:

- ✓ Çeleb, Evliya. (2000) Evliya Çeleb, Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi (Awliya Chalabi Travel Book in the Topkapı Sarayı Library). Book IV. İstanbul: Topkapı Palace.
- ✓ نامەی میرمحەممەدی ڕەواندز بۆ سـولتان مەحمودی دووەمی عوسـمانی لەدژی سـیاسـەت و ڕەفتاری دەوڵەتی قاجاری بەرانبەر بەكورد، لەگەل پاڵپشـتی چواردە سـەرۆك هۆزی كوردی بۆ قسەكانی میر محەممەد.

ب/ ساڵنامەی عوسمانی:

- ✓ ساڵنامەی ویلایەتی مووسڵ (موصل ولایتی سالنامەسی)، ١٣٢٥.

ج/ بەڵگەنامە عوسمانییەكان:

- ✓ BEO. 000784. 058761. 003.
- ✓ BOA. A. DVNSMHM. 00151.00049.
- ✓ BOA.TSMA.E.1062.06, 1648,1.
- ✓ BOA.TSMA.E.1079.56, 1658,1.
- ✓ BOA. ŞFR. 00112. 00060.001.
- ✓ BOA. ŞFR. 00112. 00060.002.
- ✓ BOA. A. DVNSMHM. 00024.00129.

د/ ئەرشیفی بەریتانی:

- ✓ Kurdistan and the Kurds' [57r] (113/122), 1 file (59 folios). It was created in 1919.
- ✓ File 4722/1918 Pt 8 'Mesopotamia: Situation' [97r] (204/995.
- ✓ Personalities in Kurdistan, June 1919, Bagdad, government Press.

هـ/ كتێبەكان:

- ✓ بدلیسـی، میر شـەرەفخان. ٢٠٠٦. شـەرەفنامە، مێژووی ماڵە میرانی كوردسـتان. وەرگێڕانی: مامۆستا هەژار، چاپی سێیەم، هەولێر: چاپخانەی ئاراس.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێكۆڵینەوەی كوردی

- ✓ بەحرکەیی، مەلا تاهیر. ٢٠١٩. محەممەد ئاشای ڕواندزی و ئەو فەتوایەی دراوەتە پاڵ مەلای خەتێ. وەرگێڕانی: عەتا مەلا تاهیر بەحرکەیی، طهران: چاپخانەی جەنگەل.
- ✓ ابن الأثير. ٢٠٠٩. الكامل في التاريخ. مجلد ٧. بيت الأفكار الدولية.
- ✓ حەمەباقی، محەمەد. ٢٠٠٠. شـۆڕشـی شـێخ عوبەیدوڵلای نەهری ١٨٨٠ لە بەڵگەنامەکانی قاجاریدا. هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.
- ✓ خورشید پاشا. ٢٠١٩. سیاحەتنامەی حدود. وەرگێڕانی: محەممەد هۆمەری، هەولێر.
- ✓ رؤوف، عماد عبدالسـلام. ٢٠١٢. دراسـات وثائقية في تاريخ الكرد الحديث وحضـارتهم. دار الناشر للطباعة والنشر والتوزيع, دمشق.
- ✓ زكي بك، محمد أمين. (١٩٤٥). مشـاهير الكرد وكردسـتان في العهد الإسـلامي. بغداد: مطبعة التفيض الأهلية.
- ✓ سـەرگەینێلی، محمد حسـن. ٢٠١٩. هۆزی ئاکۆ لەنێوان مێژووی کۆن و نوێ دا. بەرگی یەکەم، چاپی دوەم، هەولێر.
- ✓ سـەرگەینێلی، محمد حسـن. ٢٠١٩. هۆزی ئاکۆ لەنێوان مێژووی کۆن و نوێ دا. بەرگی دووەم، چاپی دوەم، هەولێر.
- ✓ سدیق، فاروق عمر. ٢٠١٦. زمانناسی کورد. هەولێر: نارین.
- ✓ عەلی، عوسـمان. حاجی، نیعمەت شـەهاب. ٢٠١٦. فراوانبوونی دەسـەڵات و لەناوچوونی میرنشـینی سـۆران لەسـەردەمی میر محەممەد دا (١٨١٣-١٨٣٦). پرۆسـیدینگی یەکەمین کۆنفراسی نێودەوڵەتی (ڕواندز و پێگەیەکی ژیاری بە دەوڵەتیبوون لە مێژووی کورد دا).
- ✓ فاروقی، عومەر. ٢٠١٤. کوردسـتان لە ڕێڕەوی مێژوودا. وەرگێڕانی: سـەبری چاوشـین خانۆ، پاخانە و بڵاوکردنەوەی سۆران.
- ✓ کاکەمین، دارا تۆفیق. ٢٠١١. ناوچەی پشـدەر لەسـەردەمی پاشـایەتی دا (١٩٢١-١٩٥٨). سلێمانی.
- ✓ کەریم، مستەفا محەممەد. ٢٠٢٢. پێشهاتە سیاسییەکانی دەڤەری بارزان، لە ماوەی ساڵانی ١٩٠٢-١٩٣٢. هەولێر: چاپخانەی ڕۆکسانا.
- ✓ محمد، ئاکۆ برهان.٢٠١٢. بارودۆخی ئابوری کوردسـتان لەسـەردەمی عەباسـیدا. هەولێر: کتێبخانەی غازی.
- ✓ ممدوح، مزوری. ٢٠٠٦. مێژووی رواندز. هەولێر: چاپخانەی منارە.
- ✓ مەلا، ڕیبین سەعید. ٢٠١٦. سەید تەهای نەهری. هەولێر: چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین.
- ✓ موکریانی، حوسـێن حوزنی. ٢٠٠٧. مێژووی میرانی سـۆران. بەرگی دووەم: هەولێر: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس.
- ✓ هـامڵتن. أ.م. (٢٠١٣). ڕێگـایـەك بـە کـوردسـتـانـدا. وەرگێڕانی: عـەلـی عـەبـدولڕەحـمـان عەسکەری. هەولێر: خانەی موکریانی.

✓ هەروتی، سەعدی عوسمان. (٢٠١٨). خانزادی سۆران و ئەدەبی زارەکی. هەولێر: چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین.
✓ ئەحمەد، بژار عوسمان. ٢٠٢٣. حەمەئاغای گەورە لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا. هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەڵات.
✓ بولاديان، ارشاك. ٢٠٠٩. الاكراد في حقبة الخلافة العباسية في القرنين ١٠-١١ ، ترجمه عن الارمنية ، الكسندر كشيشان. دمشق.
✓ Başak, Tolga. 2008. İngilterenin Ermeni Politikası (1830-1923). Istanbul: Kilim Press.
✓ Sykes, Mark. 1904. DAR-UL-SALAM. London.

و/ ئینساکلۆپیدیا:

✓ العامري، ثامر عبدالحسن. ٢٠٠٩. موسوعة العشائر العراقية. بغداد: ط٢.
✓ العامري، ثامر عبدالحسن. ٢٠١٤. موسوعة العشائر العراقية. جلد ٨، لندن.
✓ العزاوي، عباس. موسوعة العشائر العراقية. جلد ٦، لندن.

نامەی ماستەر و تێزی دکتۆرا:

✓ النقشبندی، حسام الدين. ١٩٧٥. الكرد فی الدينور و شهرزور. رساله ماجستير، جامعەبغداد.
✓ هومر، بەختیار مصطفی. ٢٠٢٣. ئێڵی بلباس "توێژینەوەیەکە لە بارودۆخی کۆمەلایەتی و مێژووی سیاسی". تێزی دکتۆرا، زانکۆی سەلاحەدین.
✓ Ahmed, Bzhar Othman. 2020. KURDISH LIFE AND ROLE IN THE OTTOMAN ADMINISTRATION IN EVLIYA ÇELEBI'S SEYAHATNAME. PhD Dissertation, IIUM.

ز/ گۆڤارەکان:

✓ حاجی غەفور باوەیلی، ئاخ ئاکۆ، ژمارە ١، ٢٠٠٨، ١-٣.

ح/ ماڵپەڕ:

✓ مەریوان، بەیاد. ٢٠١٩. شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، ناوەندی چاپەمەنی و ڕاگەیاندنی خاک
خاک تیڤی، ٢٠١٩/٦/١، https://www.khaktv.net/profile-detail.aspx?jimare=2247.
✓ کۆچەری، سەلمان. ٢٠١٩/٦/٢٤. هەمزاغا: عەشیرەتی ئاکۆ باڵی مەکتەب سیاسییان پاراست و مام جەلالی پێگەیاند و داینەمۆکی شۆڕشی نوێ بووین..... skurd.net.
.

پەراوێز:

١ بۆ بینینی دەقە بزماریەیکە، بڕوانە پاشکۆی ژمارە (یەك) لە لیستی پاشکۆکاندا.

٢ هیلالی کوڕی بەدر (٤٠٥ کۆچی/١٠١٥ز)، سێیەم ئەمیری میرنشینی حەسنەوی بۆ ماوەیەکی درێژ حوکمڕانی نەکرد. پێش مردنی باوکی میر بەدر، هیلال یاخی لە باوکی بوو. بە پشتیوانی عەشیرەتی توانی دەست بەسەر دەسەڵاتدا بگرێت. بە لام بە هۆی وردبینی سیاسی میر بەدر و پە یوەندییە باشە کانی لە گە ڵ بویهییەکان، بە هاوکاری ئەوان توانی هیلالی کوڕی لەدەسەڵات دوورخستەوە. دوای مردنی میر بەدر، لە کۆتاییدا میر هیلال وەک میری میرنشینی حەسنەوی دەستنیشانکرا و نازناوی "قوتب عەلی"ی پێبەخشرا. هەروەها سوپایەکیان بۆ پشتیوانیکردن لێی دابینکر، بەڵام هێزەکانی شکستیان هێنا و لە هەمان ساڵدا گیرا و کوژرا (بولادیان، ٢٠٠٩، ٩٣).

٣ دەوڵەتی حەسنەوەیهی: ئەم دەوڵەتە دەگەڕێتەوە بۆ دامەزرێنەرێك بەناوی حەسنەوەیهی بەرزیکانی، کە لە ساڵی٩٥٩ز دەتوانێت کۆنترۆڵی دینەوەر و هەمەدان و نەهاوەند بکات و میرنشینەکە دابمەزرێنێت، تاکو ساڵی ١٠١٥بەردەوام دەبێت تاکو بەدەستی میرنشینی عەنازی لەناودەچێت. بڕوانە (النقشبندی، ١٩٧٥، ١٣٠؛ محمد، ٢٠١٢، ٤٦).

٤ ئەم کوڕەش ناوی تاهیری کوڕی هیلال (٤٠٥-٤٠٦ کۆچی/١٠١٥-١٠١٦ز) بوو (ابن الأثیر، ٢٠٠٩، مجلد ٧، ٥٩٣).

٥ خورشید پاشا یەکێکە لە لە کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی، ناوبراو لە ساڵی ١٨١٣ لەدایکبووە، و لە ساڵی ١٨٧٨ کراوە بە چاودێری دادوەری، دواتری شکاروە بە والی ئەنقەرە، ناوبراو گەشتێکی بۆ کوردستان کردووە و لەماوەی گەشتەکەیدا یاداشتەکانی بە ناونیاشنی سیاحەتنامەی حدود تۆمارکردووە (خورشیدپاشا، ٢٠٢٩، ٢٨٨).

٦ میرنشینی سۆران: یەکێکە لەمیرنشیە بەهێزەکانی باشوری کوردستان، ئەولیا چەلەبی باس لە بەهێزی ئەم میرنشیە لەسەردەمی خۆیدا دەکات کە هاوکاتە لەگەل ماوەی حوکمڕانی خانزادی میری سۆران، ئەو پێی وایە ئەم میرنشیە زۆر بەهێزە و خاوەنی پەنجا تا شەست هەزار سەربازی ئازا و لێهاتووە، لە هەموو دەرفەتێکدا لەتوانایان دا هەیە هێرش بکەنە سەر ئێران، ئەوکاتیش جوگرافیای ئەم میرنشینە گەورە بووە و تاکو هەولێریشی گرتۆتەوە و بە بەشێك لە میرنشینی سۆران هەژمار کراوە (Çelebi, 2000, 685).

٧ سەرەڕای ئەوەی خانزاد وەکو حوکمڕانێکی گەورە لەنێو میرنشینی سۆراندا دەرکەوت، بۆنموونە وەکو پەرچەکردارێك لەبەرامبەر کوژرانی "سلێمان بەگ"، ئەوا خانزاد لە دەوڵەتی عوسمانی یاخی دەبێ و بڕیاری شەڕکردن لەدژی عوسمانییەکان دەدات (هەروتی، ٢٠١٨، ١١٣). لەهەمان کاتیش دا سەرکردەیەکی سەربازی لێهاتوو بوو، بۆنموونە ئەسکەندەر بێك

تورکمان لە کتێبەکەیدا بەناوی "ذیل عالم آرای عباسی" لەمیانەی ڕووداوەکانی ساڵی ١٠٣٢ك/١٦٢٣ز لە بەرامبەر شالاوی هێزەکانی ئەردەلانی و سەفەوییەکاندا ناوی خانزادی سۆران دەهێنێت کە بەرگری لە میرنشینی سۆران کردووە، هەروەها لە ڕووداوەکانی ساڵی ١٦٣٩ز لە سەردەمی هەڵمەتەی سوڵتان موڕادی چوارەمدا ئازووقەی بۆ سوپای عوسمانی دابین کردووە (هەروتی، ٢٠١٨، ١٠٤-١٠٥). لە قۆناغەکانی دواتریش دەبینین دەوڵەتی عوسمانی لەسەر ئەرکی سوپای هومایۆنی عوسمانی مووچەی بۆ خانزاد خاتوون لەسەر دارایی ویلایەتی مووسڵ بڕیوەتەوە (BOA.TSMA.E.1079.56, 1658,1). خانزادی سۆران نەك هەر لە ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی کوردستان، تەنانەت لە باشوری کوردستانیشدا چەندین هەڵمەتی ئەنجامداوە و سەرکردایەتی سوپای میرنشینی سۆرانی کردووە، بۆنموونە لەساڵی ١٦٢٣ز دەوڵەتی سەفەوی فراوانخوازیکرد و شاری بەغدای داگیرکرد، لەو هەڵمەتەدا خان ئەحمەد خانی ئەردەلانیش بەشداریکرد و توانی شاری کەرکوك داگیربکات، هەروەها بەمەبەستی داگیرکردنی ناوچەکانی میرنشینی سۆران، هێرشی کردە سەر ناوچەکانی ژێر دەستی میرەبەگ لە میرنشینی سۆران و چەندین جارێك لە زێی بچووك پەڕییەوە وچەند شەڕێك ڕویدا، بەڵام خانزادە خاتوون و سەربازانی میرنشینی سۆران لەدژیان ڕاوەستا و توانیان خان ئەحمەد خان و قزلباشەکانی سەفەوی تێکبشکێنن، ئەگەرچی بەشێکی ناوچەکانی میرنشینی سۆران لەسەرەتاد لەلایەن خان ئەحمەد خانەوە دەستی بەسەرداگیرا، بەڵام ئەمە درێژەی نەکێشا، هەروەکو ئەسکەندەر بێك تورکمان لە باسی ڕووداوەکانی ساڵی ١٦٢٩زدا باسی هەڵمەتێکی سەربازانی میرنشینی سۆران بەسەرکردایەتی خانزادەخاتوون دەکات کە بۆ سەر شاری کەرکوك ئەنجامیانداوە، کە ئەوکاتە شاری کەرکوك لەلایەن سەفەوییەکانەوە داگیرکرابوو (هەروتی، ٢٠١٨ ، ١٠٤،١١٦). توێژەر سەعدی عوسمان هەروتی لە کتێبەکەیدا بەناوی "خانزادی سۆران و ئەدەبی زارەکی" ئاماژە بە خانزاد خان دەکات، کە یەکەم ناوهێنانی ئەو لەسەرچاوە مێژووییە ڕەسەنەکاندا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوکاتەی لەمیانەی ڕووداوەکانی یاخیبوونی "بەکر سوباشی"دا ناوی خانزاد هاوشانی چەند سەرکردیەیەکیتری ناوچەکە و چەند بەرپرسێکی دەوڵەتی عوسمانی دەهێنێت، هێەم هەواڵەی کە نووسراوە دەڵێت خانزاد خاتوون و چەند سەرکردەیەکی سۆران، کە ئەمەش دەرخەری ئەم ڕاستیەیە خانزاد خاتوون سەرکردەی گەورە و دیاری سۆران بووە (هەروتی، ٢٠١٨، ١٠٤، ١١٦). هەروەها گەریدەی عوسمانی ئەولیا چەلەبی زۆر پێی سەرسام بووە کە لە سەردەمی حوکمڕانی سوڵتان موڕادی چوارەمدا، ژنێکی کورد بە ناوی خانزادی میری سۆران فەرماندەیی هەریر و سۆران لە پارێزگای شارەزووری دەکرد. سەرەڕای ئەوەی میرنشینی سۆران خۆی ویلایەت و حکومەتێك نەبوو، بەڵام سوپایەکی زۆر گەورەی هەبوو کە نزیکەی ٤٠-٥٠ هەزار سەربازی تێدابوو، لەنێویاندا ١٢ هەزار پیادە و ١٠ هەزار ئەسپ سوارهەبوون (Çelebi, 2000, 373). بەمجۆرە حوکمڕانی خانزاد خاتوون وەکو ئافرەتانیتری کورد لە پێشوودا درێژەی کێشا تاکو هاتنە سەردەسەلاتی کوڕەکەی بەناوی ئەحمەد خان لە ساڵی ١٦٤٨ز، هەروەها خۆشی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

ڕۆژانە بڕی ١٢٠ قروشی بۆ بڕابۆوە و مانگانە لە خەزێنەی دارایی ویلایەتی مووسڵەوە وەریدەگرت (BOA.TSMA.E.1062.06, 1648,1) ، کە ئەمە هەم وەکو خانەنشینییەك و وەکو پاداشتێك بوو بۆ خانزادە خاتوون لەلایەن ئیدارەی دەوڵەت و سوپای هومایۆنی عوسمانییەوە بۆ دابینکردنی خۆراك و پێداویستی کۆشکی خانزادە خاتوون. ئەوەی جێگای ئاماژەیە ئەم موچەیەی هەر لە ساڵی ١٦٢٩ تاکو ساڵی ١٦٥٨ز پێدراوە (BOA.TSMA.E.1079.56, 1658,1).

٨ بۆ بینینی دەقی شکایەتنامەکەی میر محەممەد و ناوی هۆزەکانی پاڵشتی ئەو، بڕوانە پاشکۆی ژمارە (دوو) لە لیستی پاشکۆکاندا.

٩ ئەگەرچی پێناسە و شیکردنەوەی زۆر بۆ شاری کۆیە کراون، بەڵام ئێمە دەڕوانینە سەرچاوە عوسمانییەکان، کە باسی شاری کۆیە دەکەن، بە تایبەتی لە ساڵنامەیەکی عوسمانیدا کە ڕێکەوتەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ژیانی حەمەئاغای کۆیە، بەم شێوەیە باسی شاری کۆیە دەکات: "کۆیە لە باکوری لیوای شارەزوورە، قەزای کۆیە ١٨ کاتژمێر لە کەرکوکەوە دوورە، لەم قەزایەدا دوو ناحیە هەیە بە ناوەکانی (شەقڵاوە " بالیسان"). خەڵکی قەزای کۆیە زۆرینەی کوردن، تەنها هەندێك مەسیحی هەیە، کە لە گوندی هەرمۆتە (لەساڵنامەکەدا بە أرموطة ناوی هاتووە) دەژین و نیو کاتژمێر لە شاری کۆیە دوورە. لەم گوندەدا ١٠ ماڵی کلدانی هەن، لە شاری کۆیەدا بازرگانیی توتن بە شێوەیەکی زۆر فراوان هەیە، ئەم شارە لە دامێنی چیای ئەیوبسوڵتان (هەیبەتسوڵتان)ە، سەرچاوەی ئاوی ئەم شارە لە شاخ و دەشتی کۆیەوە هەیە. لەم شارەدا (١) دانە حکومەت قۆناغی (کاروانسەرا)، یەك دانە قشڵەی هومایۆنی، (١) دانە ردیف دبوبی، (١) دانە جامع (مزگەوت)، (١٠) دانە نوێژگە (مصلی) هەیە. هەروەها شەش قوتابخانەی منداڵان و سێ مەدرەسە و سێ تەکیە و ١٤٢٠ ماڵ هەیە و ٤٢٠٠ کەس لە کۆیە دەژین. هەروەها ٣٤٠ دوکان و (٥) قاوەخانە و (٨) سوختە و (٣) حەمام و (١) فڕن و یەك بنکەی ئاساییش هەیە. هەروەها لە ڕێی زێی بچوکەوە بەهۆی ئەسکەلەی تەقتەق (شوێنی ڕاوەستانی بەلەم) شاری گرنگترین و پڕئیشترین ڕێگای بازرگانیی هەیە.[٩] شاری کۆیە پێگەیەکی گرنگی هەبوو، ئەویش بەهۆی هەڵکەوتەی شوێنی شارەکە، کە لە بازرگانیدا پێگەیەکی باشی هەبوو، هەروەها لە ڕووی باشی و زۆریی بەرهەمە کشتوکاڵییەکانەوە، تەنانەت بازرگانیی توتن و میوە لە نێوان شاری کۆیە و بەغدا و شارەکانی تری وەکوو هەولێر و کەرکوك و سنە و سابڵاغ دەکرێت (موصل ولایتی، ١٣٢٥، ٢٢٢).

١٠ شێخ عوبەیدوڵڵا کوڕی سەید تەهای نەهری کوڕی شێخ ئەحمەد شیهابەددینە و لە گوندی نەهری لە ناوچەی شەمزینان لە ساڵی ١٨٣٠ لەدایکبووە. سەید تەهای نەهری توانی شێخنشینییەك لە نەهری دابمەزرێنێت، پاش مردنی ئەو، شێخ عوبەیدوڵڵا جێگەی باوکی گرتەوە و بووە ڕێبەری تەریقەتی نەقشبەندی و سەروەت و سامانێکی زۆری بە میرات بۆ

ماوەتەوە. لە شەڕی ١٨٧٧-١٨٧٨ لە نێوان ڕووسیا و عوسمانیدا یارمەتی سوپای عوسمانی داوە و چونکە چاوەڕوانی ئەوەی کردووە کە سود لە ئەنجامەکانی شەڕ وەربگرێت و هەوڵ بدات لەو شەڕەدا ببێ بە سەرکردەی ئەو کوردانەی کە بە ناوی "غەزا"وە کۆبوونەتەوە، هەتا بتوانێت لە کاتی پێویستدا ئەو هێزە بۆ بەرژەوەندیی کورد بەکار بهێنێت. بەشداریکردنی شێخ عوبەیدوڵڵا لەو شەڕەدا هۆشیاریی سیاسیی قوڵتر کرد و لە راستی و سروشتی دینی دەوڵەت و رواڵەتەکەی و مەبەست و مەغزا جیهادییەکەی عوسمانییەکان گەیشتووە، زۆرتر لەگەڵ کوردانی تردا ئاشنایەتی پەیدا کرد و هەر لەو شەڕەدا هەندێ چەکیشی دەست کەوت. لەو ساتەدا خەڵك لەژێر باری نەبوونی و ناهەمواریی ژیاندا بوون، بۆیە پەنایان بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا برد، چونکە وەك رابەرێکی ئاینی و رزگارکار سەیرییان کردووە. شێخ پێیوابوو تاقە دەرمانی چارەسەرکردنی کێشەی کورد دامەزراندنی کوردستانێکی گەورەیە، ئەویش بە یەکخستنی کوردەکانی ئێران و کوردەکانی سنووری عوسمانییە، بۆیە شۆڕشی چەکدارانەی شێخ عوبەیدوڵلا لە تشرینی یەکەمی ١٨٨٠دەست پێ دەکات و هێزەکانی خۆی دابەشکرد بەسەر چەند بەرەیەکدا. دوای چەندین شەڕو سەرکەوتن، دواجار سوپای عوسمان و ئێرانیی و بەشێك لە خێڵە کوردە خۆفرۆشەکان، توانیان شۆڕشەکە دامرکێننەوەو نەیهێڵن و شێخ عوبەیدوڵڵاش بۆ ئەوەی خوێنی تر نەرژێت، ناچار خۆی بەدەستەوە دا. ئەوە بوو گرتیان و نەفیان کرد بۆ شاری مەککە. لە تشرینی یەکەمی ١٨٨٣دا بەنەفیکراوی لەوێ کۆچی دوایی کرد (حەمەباقی، ٢٠٠٠، ٤٢-٥٨؛ مەلا، ٢٠١٦، ٣٣ ؛ مەریوان، ٢٠١٩).

[١١] شێخ عەبدولقادر نەهری: کوڕی سەرکردەی ئاینی و سیاسی کورد (شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری)یە، لەساڵی ١٨٨١ لەکاتی کۆتایی پێهێنانی شۆڕشەکەی باوکیدا لەگەڵ باوکی دەنێردرێتە مەکە، دواتر لە ساڵی ١٩٠٨ لەگەڵ کودەتای تورکە لاوەکان دەچێتە ئەستەنبۆڵ، ئەو لایەنگری هزری ئۆتۆنۆمی بۆ بۆ کورد لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا. لەساڵی ١٩٢٥ بەبیانووی بەشداریکردنی لە شۆڕشی شێخ سەعیدی پیرانەوە لەلایەن کەمالییەکانەوە دەستگیردەکرێ و دواتریش لەسێدارە دەدرێت (کەریم، ٢٠٢٢، ٥١).

[١٢] حەمەئاغا کوڕی مەحمودئاغا کوڕی حەمەدئاغا (حەمەئاغای گەورەش بەناوی ئەوەو کراوەتەوە) کوڕی کەریم ئاغای کوڕی غەفور ئاغایە. لە ساڵی ١٢٥٤ك / ١٨٣٨ز لەدایك بووە، ئەویش بەپێی گێڕانەوەی مەسعود مەحەمەد کە پێی وایە لە ساڵی ١٢٥٤ك لەدایك بووە، بەو پێیەی ساڵی کۆچی دوایی ئەو ١٣٣٨ك / ١٩٢٠ز بووە و ماوەی ٨٤ ساڵ ژیاوە، واتە بڵێین (١٣٣٨-٨٤=١٢٥٤) لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ حەمەئاغا ٨٤ بەهاری بینیوە سەبارەت بە ساڵ و شوێنی کۆچی دوایشی ئەوە بەڕوونی دیارە، تاهیر ئەحمەد حەویزی لە بارەی ڕۆژی کۆچی دوایی حەمەئاغای کۆیەدا دەڵێت: "حەمەئاغا لە شەوی ٢ لەسەر٣ی ئابی ١٩٢٠ کۆچی دوایی کرد، ڕۆژەکەشی زۆر گەرم بوو، ئاسمان هەورێکی ئەستوور دایگرتبوو، دوای نیوەڕۆ قەبرەکەی لە (کەکۆن) تەوابوو و ئینگلیزەکان بە فەرمی تا سەر گۆڕەکەی لەگەڵی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

چوون". حەمەئاغا هەر لە سەرەتای گەنجێتییەوە سوارچاك بووە و هەمیشە تیغ و ڕەمب (ڕم)ی هەڵگرتووە، بەڵام لە دواتردا و لەگەڵ پێشکەوتنی تفەنگی ئاگردار، ئەویش گۆڕانکاریی کردووە و تفەنگی ئاگرداری هەڵگرتووە، تەنانەت دەڵێن ئەوکاتانەی لە سەفەر دەگەڕایەوە و تفەنگ و فیشەکدانی بناردایە کامە ژووری خێزانی، ئەوا مانای وابووە مێوانی ئەویان دەبێت، چونکە حەمەئاغا لە ماوەی ژیانیدا پێنج خێزانی هەبووە، بە ناوەکانی: ڕەعبەی کچی حاجی بەکرئاغا، عەیشانی کچی ئەبابەکرئاغا، عەیشێ (لە سەییدەکانی باداوەیە)، حەبیبەی کچی ئەمین ئاغای حاجی بەکر ئاغا، عەیشە (ئایشەخان) کچی ئەسعەد ئاغای حاجی بەکر ئاغا. خودی حەمەئاغا کەسێکی باڵابەرز بووە و زۆریش گرنگیی بە ڕێکپۆشی و جلوبەرگی جوان نەداوە. هەروەها ئەو موڵك و ماڵەی حەمەئاغا لەبەردەستیدا بووە، هەمووی بەخۆی کڕیویەتی و یاخود بەکرێ لە دەوڵەت وەریگرتووە. برایەکی لە خۆی گەورەتری هەبووە، بەناوی (سمایل ئاغا)، بە بەڵگەی ئەوەی قادر ئاغای کوڕی سمایل ئاغا و حەمەئاغا وڵاشزاوا بوونە و هەردووکیان سەروو کچێکی حاجی ئەسعەد ئاغای حەوێزییان هێناوە (ئەحمەد، ٢٠٢٣، ٣٨-٤٩).

١٣ مەسعوود محەمەد، س.پ، ل١٠٧.

١٤ لەم شەڕەدا حەمەئاغا ڕاستەوخۆ بەشداری نەکردووە و لە کۆیە ماوەتەوە، هەرچەندە زۆر گەڕانمان کرد بۆ زانینی هۆکاری بەشداری نەکردنی ڕاستەوخۆی شەڕەکە، بەڵام نەگەیشتین بە وەڵامێکی گونجاو. هەرچەندە دواتر بە بیستنی هەواڵی شکستی لەشکرەکەی، ئەوا سواری ئەسپەکەی دەبێ و دەچێتە بەرەی شەڕەکە، زۆر کەس داوای لێدەکەن نەڕوات، بەڵام بە گوێیان ناکات، تاکو لە "دەباخان" کەسێك بە ناوی (برایم) دەچێتە پێشی و داوای لێدەکات بگەڕێتەوە و نەچێت، ئینجا بە قسەی دەکا و دەگەڕێتەوە. طاهر أحمد حەوێزی، س.پ، ل٩٦.

١٥ طاهر أحمد حەوێزی، س.پ، ل٩٥.

١٦ مەسعوود محەمەد، س.پ، ل١٠٧.

١٧ بۆ بینینی دەقی بەڵگەنامەکە، بڕوانە پاشکۆی ژمارە (سێ) لە لیستی پاشکۆکاندا.

١٨ مەسعوود محەمەد، س.پ، ل١١٠.

١٩ پێویستە ئاماژە بۆ سیاسەتی وڵاتانی زلهێزی ئەوکاتی بکەین، کە لەو سەردەمیدا حکومەتی بەریتانیا لەگەڵ پەرەپێدانی سیاسەتی کۆنترۆلکردنی ڕێگاکانی بازرگانی لە وڵاتی هیندستانەوە تاکو بەریتانیا، وە لە دەرئەنجامی هێرشەکانی ناپلیۆن بۆسەر وڵاتی میسر و دروستکردنی مەترسی بۆسەر نفوزی بەریتانیا لە سیاسەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، ئەوا بەریتانیا کاری بۆ ستراتیژییەتەکی بەهێز کرد، ئەویش کۆنترۆلکردنی تەواوی ڕیگاکانی بازرگانی بەگشتی و دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی. هەر لە ئەنجامی جێبەجێکردنی ئەم

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

پلانەدا نەیارێکی نوێ و بەهێز بۆ بەریتانیا دەرکەوت، ئەویش ڕوسیا بوو. خودی ئەم دەرکەوتنەش لە هەوڵەکانی فراوانخوازی و هاتنەخوارەوەی ڕوسیا بۆ کۆنترۆڵکردنی ئاوە گەرمەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بو بە دەرخەری ئامانجی ڕاستەقینەی ڕوسیا و ئەمەش مەترسی لەسەر سیاسەتی بەریتانیا زیاتر دروستکرد. هەر ئەمەش وایکرد ترسی دەستدرێژییەکانی روسیا بۆسەر دەوڵەتی عوسمانی و تێکدانی بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی ڕونتر کرد، لێرەوە بەریتانیا بەدوای چەند پاساوێك یاخود چەند دەرفەتێك دەگەڕا بۆ بەجێگەیاندنی ئامانجەکانی لە سیاسەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، ئەویش بە بەکارهێنانی ئەرمەنەکان و گەورەکردنی کێشەی ئەرمەن لە ناوچەکەدا. بەریتانیا بۆ بەرگریکردن لە ئەرمەنەکان و باسکردنی کێشەی ئەرمەن دوو ئامانجی سەرەکی هەبوو، ئەوانیش بریتی بوون لە: ڕێگریکردن لە بەرەوپێشچوونەکانی ڕوسیا و فراوانخوازییەکانیان بەرەو ئاوە گەرمەکان، کە بەگشتی ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی دەگرێتەوە، هەروەها بەریتانیا دەیویست بە بەکارهێنانی ئەرمەنەکان دەست لە کاروباری ناوەخۆی دەوڵەتی عوسمانی وەربدات و کاریگەری لەسەر ئاراستەی سیاسەتی ئەو وڵاتە هەبێت. بۆ ئەمەش چەند پاساوێکی هەبوو کە خۆی لە پاراستنی مەسیحییەکانی ناودەوڵەتی عوسمانی و پاراستنی ئەرمەنەکان و نزیکبونەوە لە بارودۆخ و گوزەرانی ئەرمەنەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی. لەهەمان کاتدا بەریتانیا لەگەل دەسپێکی جەنگی یەکەمی جیهانی و دەرکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی لەبەرەی دژی هاوپەیمانان، ئەوا دەستیکرد بە هێرش کردن بۆسەر خاکی دەوڵەتی عوسمانی لە باشوری عێراقەوە بەرەو ناوچەکانی کوردستان هات، هەروەها ڕووسیاش لەهەمان کاتدا بە پاساوی ئەرمەنەکانەوە لە باکور و ڕۆژهەلاتی کوردستانەوە بەرەو کوردستان هات (Başak, 2008, 27-31)

[٢٠] مامەند ئاغا لە ساڵی ١٩٣٧ کۆچی دوایی کردووە و لە پاشقۆتەل نێژراوە، ناوبراو بەشدارێکی چالاکی شۆڕشی شێخ عوبەیدوللای نەهری بووە، باوکی عەباس ئاغا (هەباس ئاغا)ی ئاکۆیانە. هەروەها لە ساڵی ١٩١٦ بەشداری شەری دژی ڕووسەکان کردووە و نیشانەی ئازایەتی لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە پێدراوە (سەرگەینێلی، ٢٠١٩، ١٧١).

[٢١] بۆ بینینی چەند چەکدارێك و ئیبراهیم ئاغای ئاکۆیان بروانە پاشکۆی ژمارە (چوار) لە لیستی پاشکۆکاندا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردییەکان

پاشكۆیەكان

پاشكۆی ژمارە (یەك):

وێنەی ئەو دەقە مێخییەی كە گوایە ناوی ئاكۆ نووسراوە.

وەرگیراوە لەكتێبی (سەرگەینێلی، هۆزی ئاكۆ لەنێوان مێژووی كۆن و نوێ دا)، ل ١٧٥

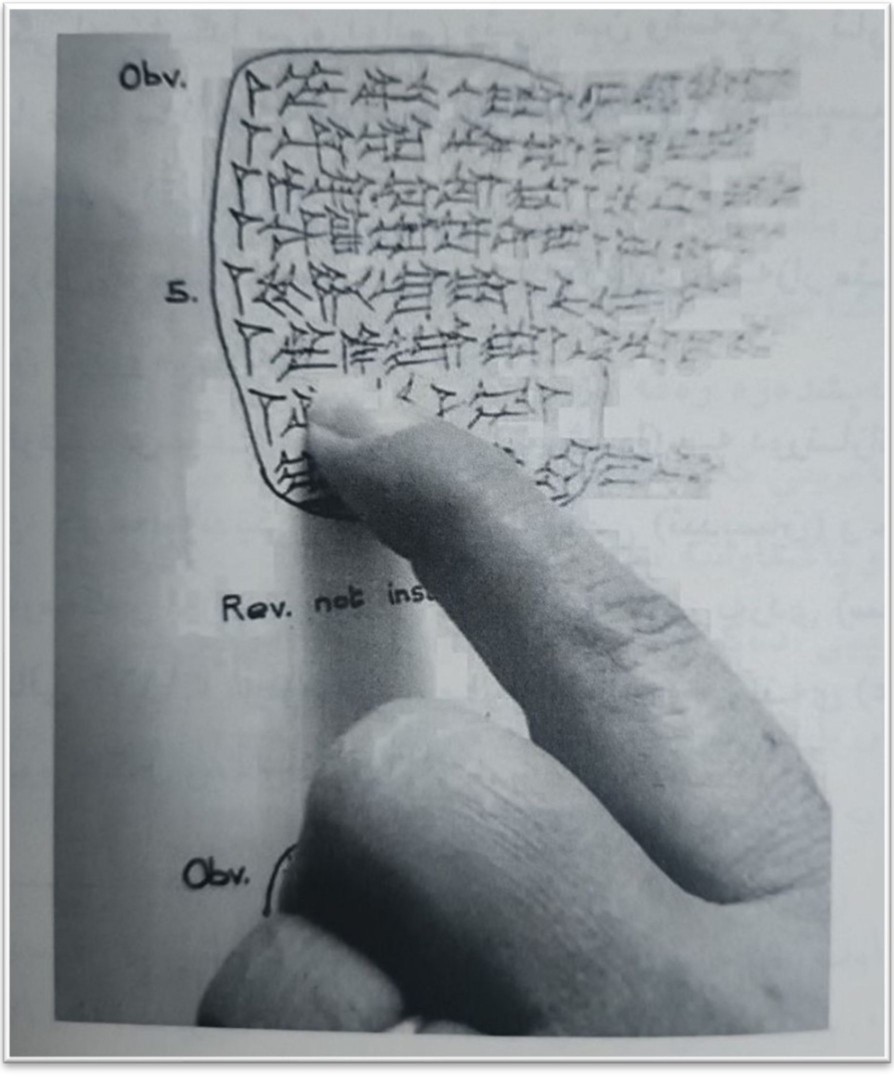

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

پاشكۆی ژمارە (دوو)

بینینی دەقی شكایەتنامەكەی میر محەممەد و ناوی هۆزەكانی پاڵشتی ئەو

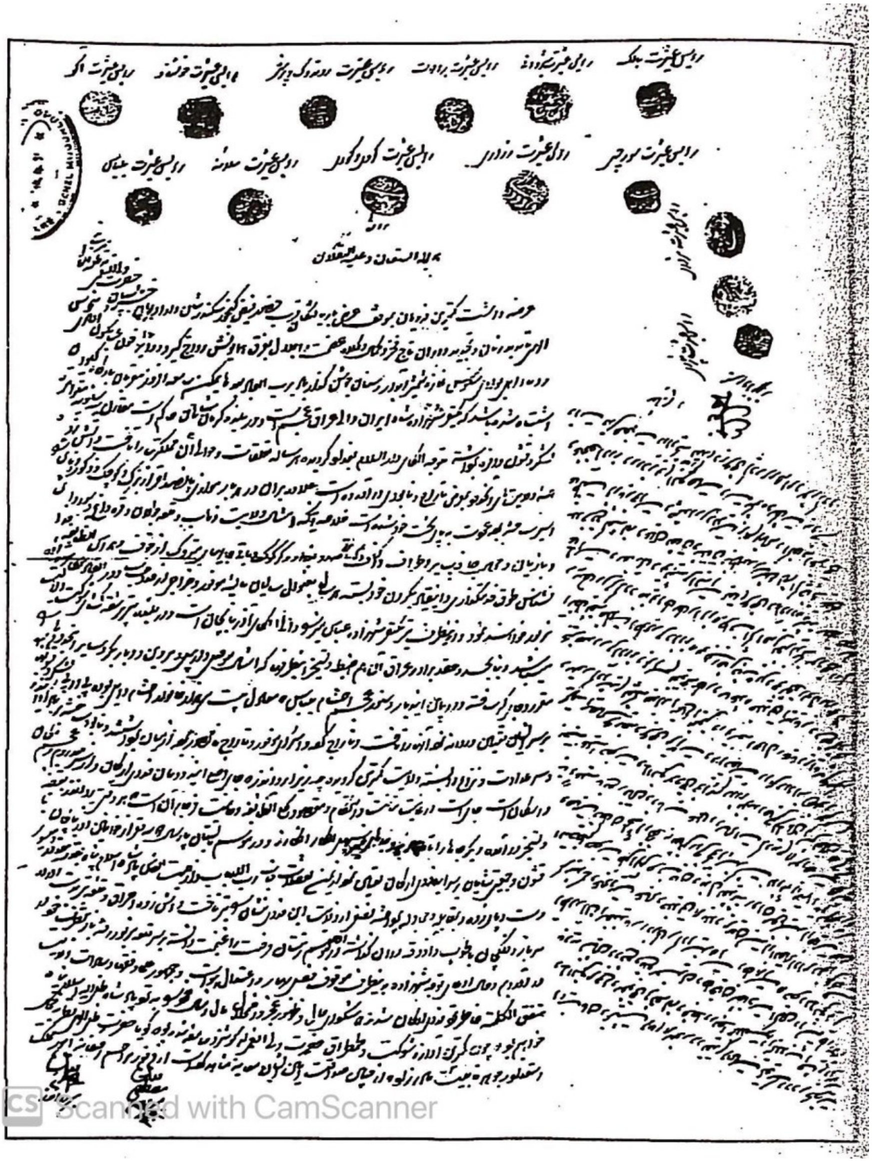

CS Scanned with CamScanner

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

پاشكۆی ژمارە (سێ)

پاڵپشتی هۆزی ئاكۆ لە پاڵ بڵباس و خۆشناوەكان بۆ پشتگیری حەمەئاغای كۆیە و شەڕكردن لەگەڵ سەیید ئەحمەد بەرزنجی

وەرگیراوە لە ئەرشیفی دەوڵەتی عوسمانی

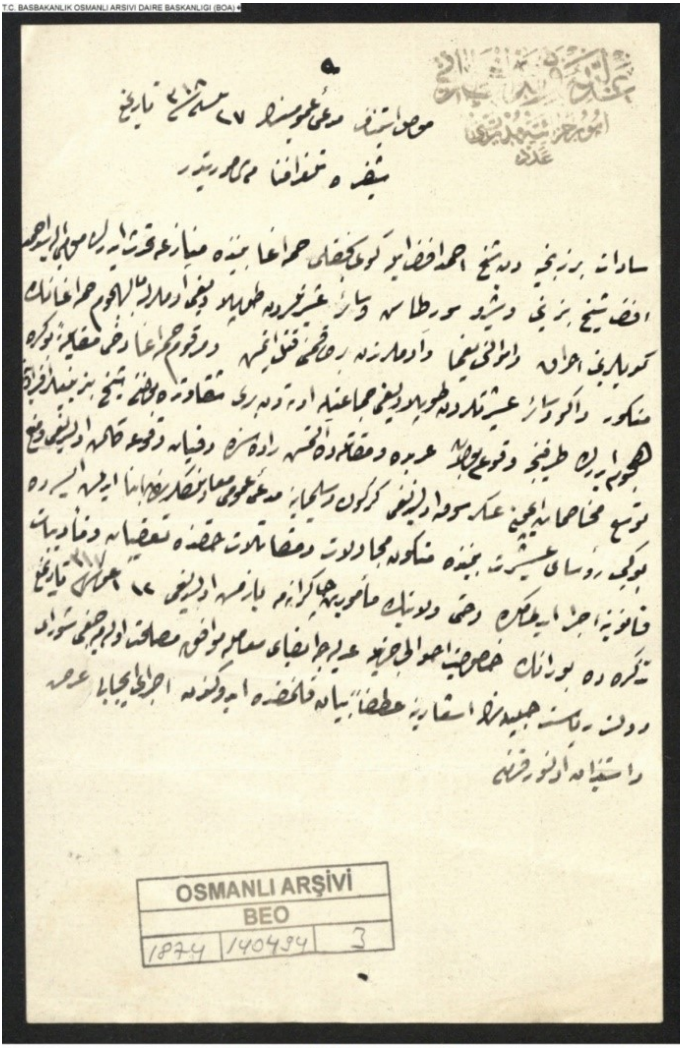

BEO.001874.140494.003

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

پاشكۆی ژمارە (چوار)

وێنەی چەند چەكدارێكی هۆزی ئاكۆ و برایم ئاغای حەمەد ئاغا كە دەكاتە برای مامەند ئاغای باوكی عەباس ئاغای سەرۆكانی ئاكۆ،سالی ١٩٠٦ لە پاشقۆتەڵ لە ناحیەی سەركەپكانی ئاكۆیان مارك سایس وێنەكەی گرتووە. وەرگیراوە لە (Mark Sykes, DAR-UL-SALAM, 1904, 217)

AKU KURDS.

IBRAHIM AGHA, CHIEF OF THE AKU KURDS.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

دور قبيلة آكو السياسية والعسكرية في كردستان العثماني بين السنوات

١٨١٣ – ١٩١٨

الملخص:

على مر التاريخ كانت للقبائل ودورها وأثرها على التطورات والمتغيرات التي صاحبت مجتمعاتهم وتباينت اهتماماتهم وأثرهم ودورهم الاجتماعي والسياسي والعسكري ومن عصر لآخر. وبقيت اثرها بعض القبائل شاخصة الى يومنا هذا، لما كانت لها دور فعال في مجريا الاحداث التاريخية، منها دورهم في نشوء الامارات والامبراطوريات والحضارات، وفي كثير من الاحيان نجد أيضا لهم الدور في سقوط الدول والتدهور الحضارات. القبائل الكردية كانت لها أدوار المختلفة ومشرفة في أحداث التاريخية التي صاحبت المجتمع الكردي ولاسيما داخل الامارات الكردية في فترة حكم الدولة العثمانية، وكانت لها بصمتها السياسية والعسكرية من خلال الحقبة التي تلت سقوط الامارات الكردية. بل وحتى خاولوا جاهدا تأسيس كيان كردي بالإضافة الى مشاركتهم الفعالة في الحركة القومية الكردية. لذا كان البحث عن القبيلة آكو أمر ضروري، تلك القبيلة التي برز دورها في الإمارة سورانية، وكان ايضاً عنصراً هاماً وطرفاً بارزاً في الأحداث التاريخية ولا سيما خلال فترة حكم الأمير محمد السوراني، بالإضافة الى دورهم الفعال في نضال الحركات الكردية وكانوا خير سند لها، وبما اننا لم نجد بحثاً أكاديمياً حول هذا الفبيلة ودورها التاريخي كانت حاجة ماسة الى ايضاح دور قبيلة آكو وتسليط الضوء عليها من خلال بحث أكاديمي، وبيان مدى مشاركتهم في الامارات والحركات الكردية، ودورهم السياسي والعسكري في أواخر العصر العثماني في كردستان ومن ثم إبراز دورهم خلال الحرب العالمية الأولى ونضالهم ضد الإحتلال الروسي والبريطاني .

قوام البحث هو دور قبيلة آكو السياسية والعسكرية في كردستان العثماني بين السنوات ١٨١٣ – ١٩١٨، التي من خلالها شاركوا في العديد من الحركات التحريرية الكردية.

الكلمات الدالة: *آكو، قبيلة، كرد، كردستان، آغا، الامارة.*

the political and military role of the Ako tribe in Ottoman Kurdistan from 1813 to 1918

Abstract:

The role and influence of tribes in societies have historically varied across different times, locations, and events. Their social, political, scientific, and military importance has evolved from one era to another. While tribes have contributed to the formation of states, empires, and civilizations, they have also been implicated in their collapse and destruction. Kurdish tribes have held different positions within Kurdish society, particularly during the Ottoman Era in Kurdistan when they had a prominent role in the Kurdish emirates. After the collapse of these emirates, tribes continued to play significant political and military roles, often striving to establish a Kurdish entity and actively participating in nationalist movements. Among these tribes, the Ako tribe played a notable role in the Soran Emirate, especially during the reign of Meer Mohammed of Soran. Throughout modern and contemporary Kurdish history, they have consistently played a crucial supportive role in various movements. Despite their significant contributions, there is a lack of specific scholarly research on the history of the Ako tribe. However, their nationalistic sentiment and resistance against the Russian and British occupation during the final years of Ottoman rule in Kurdistan and throughout World War I are well-known.

In essence, this study aims to scientifically examine the political and military role of the Ako tribe in Ottoman Kurdistan from 1813 to 1918, focusing on their active participation in several Kurdish liberation movements.

Keywords: *Ako, Tribe, Kurd, Kurdistan, Agha, Emirate.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ڕۆل و کاریدەستییێن سەرۆک عەشیرەتێن بەهدینان
د کارگێرییێن عوسمانی دا
١٨٤٢ _ ١٩١٤

هێرش کەمال یاسین

پشکا مێژوو- زانکۆیا دهۆک- هەرێما کوردستانێ/ عیراق

پوختە:

ل دووماهییێن نیڤا ئێکێ ژ سەدێ (١٩ز) کو پترانیا میرگەهێن کوردی ژلایێ دەولەتا عوسمانی ڤە هاتنە ژناڤبرن، پشتی نەمانا دەستهەلاتداریا میرگەهان، کاروبارێن کارگێرییێن دەڤەرێن کوردی ئێکسەر کەڤتنە ل ژێر دابەشکرنێن کارگێرییێن عوسمانی و ژ وان ژی دەڤەرا بەهدینان، دەولەتێ بۆ برێڤەبرنا دام و دەزگەهێن یەکەیێن کارگێری، پشتبەستن ل سەر مەزن و سەرۆک عەشیرەتێن دەڤەرێ کریە و بۆ مەرەما ناڤبری هاتینە راسپاردن، ئانکو دەستهەلاتداریا دەڤەرێ ژ میران بۆ مەزنێن عەشیرەتان هاتە ڤەگوهاستن، ئەڤ ڤەکۆلینە یا تەرخانکریە بۆ ڕۆل و وان کاریدەستییێن سەرۆک عەشیرەتێن بەهدینان ئەوێن د یەکەیێن کارگێرییێن عوسمانی دا وەرگرتین و هاتینە دامەزراندن، ماوەیێ ڤەکۆلینێ ژی دناڤبەرا سالێن (١٨٤٢_١٩١٤ ز) بخۆڤە دگریت، د ڤەکۆلینێ دا پشتبەستن ل سەر بەلگەنامەیێن عوسمانی و ژێدەرێن ڕەسەن هاتیە کرن ، ڤەکۆلین دوو ژ تەوەران پێکدهێت و ئەو ژی ئەڤەنە:

تەوەرێ ئێکێ: بەهدینان د ڕێکخستنێن کارگێرییێن عوسمانی دا.

تەوەرێ دووێ: ژ سەرۆک عەشیرەتێن بەهدینان د کارگێرێن عوسمانی دا.

پەیڤێن سەرەکی: *بەهدینان، عوسمانی، سەرۆک عەشیرەت، بەلگەنامە.*

دەستپێك:

دناڤ دیرۆکا میرگەهێن کوردی دا و ژ وان ژی میرگەها بەهدینان، ل سەدێ ١٩ز سەردەمەکێ نوی یێن حوکمداریێ ل جهێ میرگەهان گرت، ئانکو ل دەمێ

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کەفتنا میرگەهێن کوردی ژ شـــوونا دەســـتهەلاتداریا میر و میرزادەیان، ســـیســـتەمێ حوکمداریا سـەرۆك عەشـیرەتان (ئاغا، بەگ) جهێ خۆ گرت، و ئێدی ل شـوونا سـەرایا میران، کوچکا ســەرۆك عەشــیرەتان بوو جهێ بڕیارێ، زێدەباری کاربدەســتیا وان دناڤ کارگێرییێن عوســـمانی دا، کو ژبلی بڕێڤەبرنا کاروبارێن کومەلایەتی، کاروبارێن فەرمی یێن حکومی ژی کەفتە دەستێن وان دا.

ئەگەرێ هەلبژارتنا ڤێ مژارێ ژی ئەوە، کو پشتی کەفتنا میرگەهێن کوردی، ئێدی دەڤەرێن کوردی ب شـــێوەیەکێ مەرکەزی ب دەســـتهەلاتا عوســـمانی ڤە هاتنە گرێدان و رێکخستنێن کارگێریا عوسمانی ل دەڤەرێ هاتنە پەیرەو کرن.

دەربارەی ئەو سەردەم و قوناغا دیرۆکی یا ئەڤ ڤەکۆلینە بۆ هاتیە تەرخانکرن، ماوەیێ دناڤبەرا ســالێن ١٨٤٢_ ١٩١٤ بخۆڤە دگریت کو یا ئێکێ گرێدای دەســتپێکا کەفتن و هەرفتنا میرگەها بەهدینانە، و مێژوویا دووێ ژی گرێدای نەمانا دەســـتهەلاتا عوسمانی یە ل عیراق و کوردستانێ.

ئەڤ ڤەکۆلینە کورتیەکا دیرۆکی یا کارگێریا بەهدینان دناڤبەرا ١٨٤٢_ ١٩١٤ بخوڤە دگریت، پاشی ژ دوو تەوەران پێکدهێت، د تەوەرێ ئێکێ دا بەحسکرنا وان میرێن میرگەها بەهدینانە یێن گرنگی ب دەڤێن کوردی دای یان ئەو بخو ژی خودان بەرهەمێن ئەدەبی و دەســـتێ هەلبەســـتڤەهاندنێ هەی، و د تەوەرێ دووێ دا ژی یەکەیێن کارگێری (قەزا، جڤاتێن کارگێریا قەزایێ، ناحیە، باژێرڤانی) هاتینە بەحس کرن و ئاماژە ب ئەوان سەرۆك عەشیرەتێن دەڤەرا بەهدینان هاتیە دان ئەوێن ل ڤان رێکخستنێن کارگێری هاتینە دامەزراندن.

هەژی ئاماژەدانێ یە کو د ڤێ ڤەکۆلینێ دا مفا ژ هژمارەکا بەلگەنامەیێن عوســمانی یێن رەســەن هاتیە وەرگرتن، زێدەباری ســالنامەیێن عوســمانی نەخاســمە یێن ویلایەتێن بەغدا و مووسل یێن دناڤبەرا سالێن ١٨٧٥_١٩١٢دا.

هەروەســـا ل دووماهیێ ژی دیارکرنا چەند نموونەیان ژ وان بەلگەنامەیێن عوسمانی یێن گرێدای بابەتێ سەرۆك عەشیرەتێن بەهدینان ئەوێن دناڤەرۆکا ڤەکۆلینێ دا هاتینە بەحسکرن و وەك پاشکۆ هاتینە دانان.

تەوەرێ ئێکێ: بەهدینان د رێکخستنێن کارگێرییێن عوسمانی دا

ل سالا ١٨٤٢ پشتی کەفتنا میرگەها بەهدینان ژلایێ عوسمانیان ڤە، رەوشا کارگێری ل دەڤەرێن بەهدینان کەفتە د قوناغەکا نوی یا رێڤەبرنێ دا، ئەو ژی ب شێوەیەکێ ئێکسەر ب ویلایەتێن عوسمانی ڤە هاتە گرێدان، کو د قوناغێن دناڤبەرا سالێن ١٨٤٢ _ ١٩١٨ دا چەندین گوهورین و ڤەگۆهاستن دناڤ رێکخستنێن کارگێری یێن عوسمانی دا بخوڤە دیتینە.

ل ٢٢ کانوونا دووێ ١٨٧١ ل سەردەمێ والیێ بەغدا مەدحەت پاشای (١٨٦٩_١٨٧٢) دەمێ سیستەمێ رێکخستنێن کارگێری یێن لیوا و قەزا و ناحیان ل عیراقێ دەرکەفتی و هەتا دووماهیا سەردەمێ عوسمانی ل عیراقێ ١٩١٨ بەردەوام بووی، لیوا ژلایێ (موتەصەرف)ی و قەزا ژلایێ (قایممقام)ی و ناحیە ژی ژلایێ (مدیر)ی ڤە دهاتە برێڤەبرن ، (گولي _ الجوادي، ٢٠١٩: ١٣٧)، دەڤەرێن بەهدینان ژی ل سەر ڤان یەکەیێن کارگێری هاتنە دابەشکرن.

ل سالا ١٨٤٨ ئامێدیێ و ئاکرێ سەر ب سەنجەقا هەکاری بوویە کو ل وی دەمی گرێدای ویلایەتا (وان و هەکاری) بوو، زاخۆ ژی سەنجەقەکا سەر ب ویلایەتا مووسل ڤە بوو، (گولي _ الجوادي، ٢٠١٩: ١٣٩).

ل سالا ١٨٥٢ ب فەرمی ببوو قەزا و ئێکەم قایممقامێ وێ (حاجی عەبدوللاه بەگ)، بوو کو ل وی دەمی سەر ب سەنجەقا مووسل و ویلایەتا کوردستان بوو ،(A.MKT. NZD. 57. 2)، و ل سالا ١٨٥٤ ئامێدیێ و ئاکرێ سەر ب ویلایەتا مووسل ڤە و ئامێدیێ و زاخۆ هەتا ١٨٥٥ گرێدای ویلایەتا هەکاری بوو.

دناڤبەرا سالێن ١٨٥٦_١٨٦٦ ئامێدیێ و ئاکرێ سەر ب سەنجەقا مووسل و گرێدای ویلایەتا وان بوو، بەلێ زاخۆ سەر ب سەنجەقا ماردین یا گرێدای ویلایەتا کوردستان بوو.

دناڤبەرا سالێن ١٨٦٧_ ١٨٧٩ دەڤەرا بەهدینان قەزایێن (ئامێدیێ، داوودیێ، ئاکرێ، زاخۆ، زێبار) سەر ب سەنجەقا مووسل و گرێدای ویلایەتا بەغدا بوون، (بغداد ولایت سالنامەسی، ١٢٩٢هـ / ١٨٧٥م، ص ٨٣_٨٧؛ اوغلي، ٢٠٠٠، ص ٥٢٠ _ ٥٢١)

ل سالا ١٨٨٠ دەڤەرا بەهدینان سەر ب ویلایەتا مووسل و ل سالا ١٨٨٤ ئامێدیێ سەر ب ویلایەتا هەکاری و قەزایێن دیتر گرێدای ویلایەتا مووسل بوون، (سالنامە دولت علیة عثمانیة، ١٢٩٨هـ/١٨٨٠م، ص ١٥٤_١٥٦).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ل سالا ١٨٨٧ ژبلی ئامێدیێ كو سەر ب ویلایەتا هەكاری بوو، هەمی قەزاییێن دیتر یێن بەهدینان گرێدای ویلایەتا مووسل بوون، (سالنامه دولت علية عثمانية، ١٣٠٥هـ /١٨٨٧م، ص ٥٣).

ل سالا ١٨٩١ ژبلی ئامێدیێ كو سەر ب ویلایەتا وان بوو، هەمی قەزاییێن دیتر یێن بەهدینان گرێدای ویلایەتا مووسل بوون، (DH.MKT. 1834. 83. 1).

دناڤبەرا سالێن ١٨٩٢_ ١٨٩٤ قەزاییێن بەهدینان سەر ب ویلایەتا مووسل بوون،(موصل ولایتی سالنامەسی، ١٣١٠هـ / ١٩٢م، ص ١٥٦ ؛ موصل ولایتی سالنامەسی، ١٣١٢هـ / ١٨٩٤م، ص ١٤٦).

ل سالا ١٨٩٦ ئامێدیێ سەر ب سەنجەقا هەكاری (ویلایەتا وان) و ئاكرێ و زێبار و دهۆك و زاخۆ گرێدای ویلایەتا مووسل بوون، دناڤبەرا سالێن ١٨٩٨_ ١٩١٨ دا هەمی قەزاییێن دەڤەرا بەهدینان سەر ب ویلایەتا مووسل ڤە بوون، (ڕێكانی، ٢٠١٩، ل ٧٣٥).

تەوەرێ دووێ: ژ سەرۆك عەشیرەتێن بەهدینان د كارگێرییێن عوسمانی دا

پشتی كەفتنا میرگەهێن كوردی، دەمێ بەهدینان ژی كەفتی یە ل ژێر دەستهەلاتداریا ناڤەندی یا عوسمانی، وەكی هەمی دەڤەرێن دیتر كەفتە دناڤ ڕێكخستنێن كارگێرییێن عوسمانی دا، د دابەشكرنێن یەكەیێن كارگێری (قەزا، ناحیە) دا و فەرمانبەرییێن سەر ب وان ڤە، بەهرا پتریا وان ژلایێ مەزن و سەرۆك عەشیرەتان ڤە هاتنە ڕێڤەبرن، كو ژلایێ دەستهەلاتداریا عوسمانی ڤە دهاتنە هەلبژارتن و دامەزراندن.

قەزا

قەزا یەكەیەكا كارگێریە كو سەر ب ویلایەتێ ڤەیە، و قایمقام مەزنترین فەرمانبەرێ كارگێریا قەزایێ یە، و موتەصەرفێ لیوایێ سەرۆكێ وی یێ ئێكسەرە، قایمقام ژ لایێ حكومەتا ناڤەندی ڤە دهێتە دامەزراندن ، بەرپرسیارە ژ هەمی كاروبارێن مەدەنی و ئێمناهیێ و دارایی و دام ودەزگەهێن دادگەهی یێن گرێدای قەزایێ ڤە، سەرۆكایا جڤاتا قەزایێ دكەت و ژ ئەركێن وی یە كو مدیرێن ناحیان هەلبژێریت و پشكنینا فەرمانگەهێن ناحیێن سەر ب قەزایێ ڤە، (الدوسكي، ٢٠٠٧، ٢٠٠).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

١_ قايممقام

قايممقام كو خودان بلندترين دەســـتهەلاتا كارگێريا قەزايێ يە، ل دەڤەرا بەهدينان د هندەك قوناغان دا سەرۆك عەشيرەتا ژی ئەڤ كاريدەستی يە وەرگرتی يە بۆ نموونە:

حسێن ئاغا:

ل ١٨٥٤ دەمێ قايممقامێ زاخۆ حوســـنی بەگ هاتيە لادان، ل شـــوباتا ١٨٥٤ (حسێن ئاغا) دبيتە قايممقامێ قەزا زاخۆ، هەروەك د بەڵگەنامەيەكا عوسمانی دا هاتی ئەوا مێژوويا وێ ڤەدگەريت بۆ ١٤ جەماديلئەووەل ١٢٧٠ مش (١١ شـــوباتا ١٨٥٤ز) كو حسێن ئاغا وەك قايممقامێ قەزا زاخۆ هاتيە دامەزراندن، (A.DVN.95.36.1)، نەهاتيە زانين كو ناڤبری يێ كيشــك عەشــيرەتا دەڤەرا زاخۆيە، حســێن ئاغا يێ بەردەوام بوويە هەتا كو ل كانوونا ئێكێ يا هەمان سال (١٨٥٤) مری، (گولي _ الجوادي: ٢٠١٩، ل ١٤١) .

شەمدين (شەمسەددين) ئاغا سلێڤانی:

ئێك ژ كەسايەتيێن ناڤدارێن دەڤەرا زاخۆ يێ عەشيرەتا سلێڤانی بوو، دەمێ قايممقامێ زاخۆ (حســـێن ئاغا) ل هەيڤا (رەبيعلئەول ١٢٧١مش/ كانوونا ئێكێ ١٨٥٤ز) مری، ل پشــتی ويل ٣ كانوونا دووێ ١٨٥٥ز (شــەمدين ئاغا) وەك قائيمقامەكێ نوی (ب وەكالەت) و ب پلا (مدير: كو ئاستەكێ ژ قائيمقامی نزمترە) ل زاخۆ هاتە دامەزراندن، (A.MKT.MVL. 70.36.1) ؛ (I.MVL. 161.43.2).

مستەفا ئاغا

ئێك ژمەزنێن عەشــيرەتا زێباری يێن ســەدێ نۆزدێ يە، ناڤێ وی (مســـتەفا ئاغا كورێ تەتەرخان ئاغا كورێ محەممەد ئاغا كورێ ئومەر ئاغا كورێ ئوغز كورێ يووســـف بەگ) ە، (رێكانی، ٢٠١٩، ل ٣٠٨)، ناڤبری ل ســـالا ١٨٥٤ قايممقامێ قەزا زێبار بوو،(I.MVL.353.14).

٢_ جڤاتا كارگێريا قەزايێ

جڤاتا قەزايێ ژ جڤاتێن بەردەوامە و قايممقام ســـەرۆكاتيا وێ دكەت و ژ قازی و موفتی و كاتب و مديرێ دارايی پێكدهێت، ژ ئەركێن جڤاتێ ئەوە هووربينكرنا داهاتو مەزاختنێن قەزايێ يە ئەوێن ژ مالێ دەولەتێ بۆ پرۆژەيان هاتيە مەزاختن، (الدوسكي، ٢٠٠٧، ص ٢٠١)، د ڤێ كارگێريێ دا ژی سەرۆك عەشيرەتان كاربدەستی وەرگرتينە بۆ نموونە:

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلينێن كوردی

حاج یووسف پاشا شەمدین ئاغا:

ناڤێ وی (حاج یووسف پاشا کورێ شەمدین ئاغا) بوو، ئێك ژ مەزنێن عەشیرەتا سلیڤانی یە، هەروەك د سالنامەیا ویلایەتا مووسل یا سالا (١٣١٢مش/ ١٨٩٤ز) دا هاتی کو (حاج یووسف شەمسەددین ئاغا) ئەندامێ هەلبژارتیێ جڤاتا کارگێریا قەزا زاخۆ بوو، کو ل وی دەمی قایمقامێ قەزا زاخۆ ناڤێ وی (صالح خلوصی بەگ ئەفەندی) بوو، (موصل ولایتي سالنامەسی، ١٣١٢هـ / ١٨٩٤م، ص ١٥١).

هەروەسا دناڤبەرا سالێن ١٨٧٥ _ ١٩١٢دا هەروەك د سالنامەیێن عوسمانی دا هاتین، پشکداریا سەرۆك عەشیرەتێن بەهدینان د ناڤ جڤاتا کارگێریا قەزایێ دا ب ڤی رەنگی بوویە کو د خشتەیێ ل خوارێ دا هاتینە دیارکرن، (بغداد ولایتي سالنامەسی، ١٢٩٢هـ / ١٨٧٥م، ص٨٣_٨٧؛ موصل ولایتي سالنامەسی، ١٣١٠هـ / ١٨٩٢م، ص ١٥٦_ ١٧٧؛ موصل ولایتي سالنامەسی، ١٣١٢هـ / ١٨٩٤م، ص ١٤٦_ ١٥١؛ موصل ولایتي سالنامەسی، ١٣٢٥هـ / ١٩٠٧م، ص ١٩٤_ ١٩٧ ؛ موصل ولایتي سالنامەسی، ١٣٣٠هـ / ١٩١٢م، ص ١٩٧_ ٢١٣).

قەزا	مێژوو	سەرۆك (قایممقام)	ئەندامێن جڤاتا قەزایێ
ئامێدیێ	١٨٧٥	ئەحمەد ئەفەندی	عەبدولوەهاب ئاغا، مستەفا ئاغا، قەشە ئیشو ئاغا
	١٨٩٢	عوسمان نووری ئەفەندی	عەبدولعەزیز ئاغا، حاجی قاسم ئاغا، یوسب ئاغا، شوعا ئاغا.
	١٨٩٤	مستەفا سالم ئەفەندی	ئیشو ئاغا
	١٩٠٧	عەبدولکەریم ئەفەندی	شەعبان ئاغا، ئیسماعیل ئاغا، توما ئاغا
	١٩١٢	عەلی فەهمی ئەفەندی	حاجی حامد ئاغا، شەعبان ئاغا، توما ئاغا، موشێ ئاغا.
دهۆك	١٨٧٥	عەلی زهنی ئەفەندی	عەبدولعەزیز ئاغا، میخا ئاغا، ئەبرمیا ئاغا.
	١٨٩٢	شاکر ئەفەندی	صادق مەرعان ئاغا.
	١٩٠٧	ئیبراهیم نەجاتی ئەفەندی	کاکوز ئاغا .
	١٨٧٥	سلێمان ئەفەندی	جمعە ئاغا، حسێن ئاغا، حەمو ئاغا ،...ئاغا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

زاخۆ	١٨٩٢	ئیسحاق حەقی ئەفەندی	خواجە یووسف ئاغا
	١٨٩٤	صالح خەلوصی بەگ	حاجی یووسف شەمسەددین ئاغا (سلێڤانی)، محەممەد ئاغا .
	١٩٠٧	تەوفیق بەگ	حاجی ئەحمەد ئاغا، عەلی ئاغا، گورگیس ئاغا.
	١٩١٢	عەلی نیازی ئەفەندی	حاجی ئەحمەد ئاغا، حاجی صالح ئاغا، میناس ئاغا، شەلوم ئاغا.
ئاكرێ	١٨٧٥	ئەمین ئەفەندی	محەممەد ئاغا، عەبدولوەهاب ئاغا، ئەنتون ئاغا، داوود ئاغا.
	١٨٩٠	تاهر بەگ	مەنصوور ئاغا، ساسوون ئاغا
	١٨٩٢	یەعقووب ئەفەندی	محەممەدعەلی ئاغا، مەنصوور ئاغا، ساسوون ئاغا.
	١٨٩٤	قەدری ئەفەندی	محەممەدعەلی ئاغا، مەنصوور ئاغا، ساسوون ئاغا
زێبار	١٨٩٠	مستەفا ئەفەندی	حەسەن ئاغا، عەبدوللاه ئاغا، محەممەد ئاغا
	١٨٩٢	حاجی سەعید ئەفەندی	حەسەن ئاغا، عەبدوللاه ئاغا، محەممەد ئاغا، نیسان ئاغا.
	١٨٩٤	مستەفا تەوفیق ئەفەندی	حەسەن ئاغا، عەبدوللاه ئاغا، محەممەد ئاغا، نیسان ئاغا.

دوو: ناحیە

یەكەیەكا كارگێری یە و سەر ب قەزایێ ڤەیە، مدیر ناحیە سەرۆكاتیا وێ دكەت، ناحیێ ژی وەكی قەزایێ جڤاتا خۆ یا كارگێری یا هەی، (الدوسكي، ٢٠٠٧، ص ٢١٠)، د ڤێ یەكەكا كارگێری دا بەهرا پتریا مدیر ناحییێن دەڤەرا بەهدینان ژ كەسایەتییێن عەشیرەتگەری بووینە، بۆ نموونە دێ ئاماژە دەینە هژمارەك ژ وان كەسایەتیان:

عەبدولهادی بەگ:

ئێك ژ مەزن و سەرۆك عەشیرەتێن بەرواری بالا بوو، ل سالا ١٨٦٥ مدیر ناحیێ بەرواری بالا بوو، هەروەك د بەڵگەنامەیەكا عوسمانی دا هاتی ئەوا مێژوویا وێ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

ڤەدگەریت بۆ ١٢٨٢ مش ١٨٦٥/ ١٨٦٦ز، کو د چەندین نامەیێن شـــێخێ تەکیا بامەڕنێ (شـــێخ محەممەد نەقشـــەبەندی) دا ئەوێن بۆ ناڤبری هنارتین ناڤێ عەبدولهادی بەگ ب مدیر ناحیێ بەرواری بالا ئینایە، (i.DA: 6. 14, 5) .

تەتەرخان:

ناڤێ وی (تەتەرخان بەگ (ئێکێ) کوڕێ مســـتەفا بەگ (ئێکێ) کوڕێ خان ئاڤدەل بـەگ (ئێکێ) کوڕێ گلائی بـەگ (دووێ) کوڕێ ڕەزاق بـەگ کوڕێ گلائی بەگ (ئێکێ) کوڕێ عەبدولعەزیز بەگ)ە، (ڕێکانی، ٢٠١٩، ل ١٥٤)، ل ســـالا ١٨٦٨ مدیر ناحیێ بەرواری بالا بوو (١)، هەروەك د بەڵگەنامەیەکا عوســـمانی دا هاتی ئەوا مێژوویا وێ ڤەدگەریت بۆ ١٢٨٥ مش / ١٨٦٨ز ، ناڤێ تەتەرخان وەك مدیر ناحیێ بەرواری بالا هاتیە و مووهرا وی ژی ل سەر هەیە، (i.DA: 6. 107, 14) .

حاجی سەلیم ئاغا:

ناڤبری ل ســـالا ١٨٧٥ مدیر ناحیێ مزووری (ژێری) بوو، هەروەك د ســـالنامەیا ویلایەتا بەغدا یا ســالا (١٢٩٢ مش / ١٨٧٥ز) هاتی کو ل وی دەمی ئەڤ ناحیە ســەر ب قەزا دهۆك و ســـەنجەقا مووســـل یا گرێدای ویلایەتا بەغدا بوو، (بغداد ولایتي سالنامەسی، ١٢٩٢هـ / ١٨٧٥م، ص٨٧).

عەبدوڵلاهـ ئاغا:

ناڤبری ل ســـالا ١٨٨٨ مدیر ناحیێ داوودیێ بوو، کو داوودیێ نوکە گوندەکێ ســـەر ب ناحیا بامەڕنێ یە، هەروەك د بەڵگەنامەیەکا عوسـمانی دا هاتی یا مێژوویا وێ ڤەدگەریت بۆ (١٣٠٥ مش / ١٨٨٨ز)، عەبدوڵلاهـ ئاغا مدیر ناحیێ داوودیێ بوو، کو ل وی دەمی سەر ب قەزا ئامێدیێ و گرێدای ویلایەتا هەکاری بوو، (ŞD.2528.22.6).

ڕەشید بەگ:

ناڤێ وی (حەجی ڕەشـــید بەگ کوڕێ تەتەرخان بەگ) بوو، ل ســـالا (١٨٧٠ز) هاتبوو ســـەر دونیایێ، (ڕێکانی، ٢٠١٩، ل ١٥٢)، ئێك ژ مەزنە ناڤدارێن ســـەرۆك عەشـیرەتا بەرواری بالا بوو، ل ســـالا ١٨٩١ مدیر ناحیێ بەرواری بالا بوو، هەروەك د بەڵگەنامەیەکا عوســـمـانی دا هـاتی ئـەوا مێژوویـا وێ ڤـەدگـەریـت بۆ ١٣٠٩ مش / ١٨٩١ز، نـاڤێ محەممەدڕەشـید (ڕەشـید بەگ) وەك مدیر ناحیێ بەرواری بالا هاتیە و مووهرا وی ژی ل ســـەر هەیە، (ŞD.2168.15.33)، هەروەســـا د ناڤ ســـالنامەیێن ویلایەتا مووســـل یێن ســـالێن (١٨٩٢، ١٨٩٤) دا نـاڤێ وی وەك مـدیر نـاحیێ بـەرواری بـالا هـاتیـە، هەژی گـوتنێ یـە کـو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ناڤبری ل سالا ١٨٩٢ ب وەکالەت دەستبکار ببوو، (موصل ولايتي سالنامەسی، ١٣١٠هــــ / ١٨٩٢م، ص ١٧٤ ؛ موصل ولايتي سالنامەسی، ١٣١٢هـــــ / ١٨٩٤م، ص ١٥١)، ل سالا ١٩١٥ ژبەر پشکداریا وی د سەفەر بەرلك (شەڕێ گران دا) مەدالیا مەجیدی یا پلە پێنج ژلایێ دەولەتا عوسمانی ڤە وەرگرتیە، (i.TAL.499.30.2)، ل سالا (١٩٢٨ز)ێ چووبوو بەر دلۆڤانیا خودێ و ل گوندێ (ئەدنێ) ل دەڤەرا بەرواری بالا هاتیە ڤەشارتن، (ڕێکانی، ٢٠١٩، ل ١٥٣).

میرخان ئاغا:

ناڤێ وی (میرخان ئاغا (ئێکێ) کوڕێ عەبدوللاه ئاغا (ئێکێ) کوڕێ عەبدوررەحیم ئاغا کوڕێ عەبدوررەحمان ئاغایێ ئێکێ) یە، ژ مەزنێن ماڵباتا گوندێ بارەمینکێ یە ل دەڤەرا بەرواری ژێریان، دناڤبەرا سالێن ١٨٥٠_١٨٩٠ دا مەزنێ عەشیرەتا بەرواری ژێریان بوو، (البرواري، ٢٠١٥: ٨٩)، ناڤبری د ناڤ کارگێرییێن عوسمانی دا وەك مدیر ناحیێ بەرواری ژێری (٢) هاتیە دامەزراندن، هەروەك د بەڵگەنامەیەکا عوسمانی دا هاتی ئەوا مێژوویا وێ ڤەدگەریت بۆ ٢٤ ڕەبیعولئەووەل ١٢٨٥ مش (١٢ تەباخا ١٨٦٨ز) ، ناڤێ میرخان وەك مدیر ناحیێ بەرواری ژێری هاتیە و مووهرا وی ژی ل سەر هەیە و ل سەر مووهرێ (عبدە: میرخان) هاتیە نڤیسین، (i.DA: 6. 107, 13)، ناڤبری هەتا سالا ١٨٧٥ ژی یێ بەردەوام بوویە ، هەروەك د ساڵنامەیا ویلایەتا بەغدا یا سالا (١٢٩٢مش/١٨٧٥ز)ێ دا هاتی کو ل وی دەمی مووسل سەنجەقەك بوو سەر ب ویلایەتا بەغداد ڤە، و قەزا ئامێدیێ ژی سەر ب سەنجەقا مووسل ڤە بوو، ل وی دەمی مدیرێ ناحیا بەرواری ژێری ناڤێ وی (میرخان ئاغا) بوو، (بغداد ولايتي سالنامەسی، ١٢٩٢هــــ / ١٨٧٥م، ص٨٤)، هەتا سالا ١٨٧٩ ژی یێ بەردەوام بوویە، هەروەك د بەڵگەنامەیەکێ دا هاتی ئەوا مێژوویا وێ ڤەدگەریت بۆ سالا (١٢٩٦مش/١٨٧٩ز)ێ، کو ل ڤێ مووسل ژ سەنجەقا بەغدا ڤەقەتیا و وەك ویلایەتەکا سەربەخۆ هاتە دامەزراندن، ئاماژە دایە ناڤێ (میرخان ئاغا) کو وەك مدیرێ ناحیا بەرواری ژێری هاتیە دامەزراندن، (الکتاني، ٢٠١٠، ص ٥٨٧) .

حسێن ئاغا (٣):

حسێن ئاغا ئێك ژ مەزنێن گوندێ بەرئاشێ یێ دەڤەرا بەرواری ژێری بوو، ژبلی کارێ ڕێڤەبرنا کاروبارێن جڤاکی یێن عەشیرەتێ، د کاربدەستیا کارگێریا عوسمانی دا ژی کار کریە، هەروەکد بەڵگەنامەیەکا عوسمانی دا هاتی ئەوا مێژوویا وێ ڤەدگەریت بۆ ١١ شەووالا ١٣٠٨ مش (١٩ گولانا ١٨٩١ز)، تێدا هاتیە کو مدیر ناحیێ بەرواری (ژێری) حسێن ئاغای هێرش کریە ل سەر گوندێن دەڤەرا مزووری (ژێری)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

و شـــەلاندینە، لەوڕا بۆ ڕێگریکرنا ڤێ چەندێ هێزەکا لەشـــکری بۆ دەڤەرێ هاتیە هنارتن، هەژی یە بێژین ل وی دەمی ناحیا بەرواری ســـەر ب قەزا ئامێدیێ و ویلایەتا وانێ ڤە بوو، (DH.MKT. 1834.83.1)، هەروەسا د ناڤ سالنامەیێن ویلایەتا مووسل دا یێن سالێن (١٨٩٢، ١٨٩٤، ١٩٠٧) دا ناڤێ وی وەك مدیر ناحیێ بەرواری ژێری هاتیە، هەژی گوتنێ یە کو ناڤبری ل ســالا ١٩٠٧ ب وەکالەت دەســتبکار ببوو، (موصـل ولايتي ســالنامەســی، ١٣١٠هـ / ١٨٩٢م، ص ١٧٤ ؛ موصل ولايتي سالنامەسی، ١٣١٢هـ / ١٨٩٤م، ص ١٥١ ؛ موصل ولايتي سالنامەسی، ١٣٢٥هـ /١٩٠٧م، ص١٩٥).

شێخ سین:

ئێك ژ مەزن و سەرۆکێن عەشیرەتا ڕێکانیان بوو ل نیڤا ئێکێ و دەستپێکێن نیڤا دووێ ژ ســـەدێ نۆزدێ، هەروەکی ناڤ و مووهرا وی دنامەیەکا والیێ هەکاری (ئیسـماعیل کامل پاشـای) دا هاتی ئەوا ناڤهاتی ل شـەووالا ١٢٦٨مش/١٨٥٢ز بۆ بابلعالی هنارتی و ل دەڤەرا ئامێدیێ ڕێژەیا نفووس و دانا ئیعانەیێ کومکرین کو ل وی دەمی قەزایێن ئامێدیێ و چەلێو جولەمێرگێ و گەڤەر و ئەلباق و مەحموودی و قوتوور و بیت الشباب (ئەلکێ) سـەر ب سـەنجەقا هەکاری ڤە بوون، ئەڤ نامەیە بناڤێ زانا و شـێخ و قەشە و ڕاهبێن فلەیان و سەرۆك عەشیرەت و موختار و ئەندامێن جڤاتێن قەزایێن ناڤهاتی ئاراستەی بابلعالی کربوو، و ئێك ژ وان کەسێن پشکدار شێخسین ئاغایێ ڕێکانیان بوو، (کاپلان، گولی، ٢٠١٩، ل ٢٨_٢٩)، د سترانەکا گەلەری دا بەحسێ وی هاتیە کرن کو روودان شـەڕەکێ دناڤبەرا عەشـیرەتا دۆسـکی و ڕێکانیان بوویە (٤)، ناڤبری بوویە مدیر ناحیێ ڕێکان، ئەڤە ژی هەروەك د بەڵگەنامەیەکا عوسمانی دا هاتی ئەوا مێژوویا وێ ڤەدگەریت بۆ ٢٨ ڕەبیعولئەووەل ١٢٨٥ مش (١٦ تەباخا ١٨٦٨ز)، ناڤێشـێخ سـین وەك مدیر ناحیێ ڕێکان (٥) هاتیە و مووهرا وی ژی ل ســـەر هەیە و ل ســـەر مووهرێ(عبدە: شێخ سین) هاتیە نڤیسین، (i.DA: 6. 107 , 19).

عەلی بەگ:

عەلی بەگ کوڕێ تەتەر بەگێ ئێکێ یە، ئێك ژ سەرکردە و مەزنێن عەشیرەتێ نێروە بوو، ژ ڕەڤێشـــتا میرێن کەلا نێروەیە، ناڤبری خاندنا خۆ ل ئیســـتانبولێ تمام کربوو، و ل وێرێ ژیابوو پشـتی کەفتنا میرگەها بەهدینان ل سـالا (١٨٤٢ز) ێ ل سـەر دەستێ دەولەتا عوسمانی، پەیوەندی یێن بەرفرەهـــ دگەل کۆمەلێن سیاسی و ناڤەندێن ڕەوشـــەنبیری یێن کوردی هەبوون، و دهەمان دەم دا پەیوەندی یێن بهێز دگەل شـــێخ عەبدوســـەلامێ بارزانی (عەبدوســـەلامێ ئێکێ: مرن ١٨٧٤) هەبوون و زنجیرا

گەهاندنێ بوو دناڤبەرا شێخێ بارزان و کەسایەتیێن سیاسی ل ئیستانبولێ، (نێرووەیی، ٢٠١٨، ل ١٦٢ _١٦٣)، ل ســـالا (١٢٩٢مش/ ١٨٧٥ز) مدیرێ ناحیا نێروە بوو، هەروەك د سالنامەیا ویلایەتا بەغدا یا سالا (١٢٩٢مش/١٨٧٥ز)ێ دا هاتی کو ل وی دەمی مووسل سەنجەقەك بوو سەر ب ویلایەتا بەغداد ڤە، و قەزا ئامێدیێ ژی سەر ب سەنجەقا مووسل ڤە بوو، ل وی دەمی مدیرێ ناحیا نێروە ناڤێ وی (عەلی بەگ) بوو، (بغداد ولایتي سالنامەسی، ١٢٩٢هـــ / ١٨٧٥م، ص٨٤)، ل سالا ١٨٧٨ ل گوندێ سینیا ل دەڤەرا نێروە وەغەرکریە، (ڕێکانی، ٢٠١٩، ل ٥٤٦).

خورشید ئاغا:

ئێك ژ مەزنە سەرۆك عەشیرەتا مزووری ژێری بوویە، ل ١٨٩٠ ناڤبری مدیر ناحیا مزووری ژێری بوو ئەوا سەر ب قەزا دهۆك، (موصل ولایتي سالنامەسی، ١٣٠٨هـــ /١٨٩٠م، ص١١١).

عەبدی ئاغا:

ناڤێ وی (عەبدی ئاغا (ئێکێ) کوڕێ یەعقووب ئاغا کوڕێ جانگیر کوڕێ کەلەش کوڕێ ئیبراهیم کوڕێ مووسا) یە، ژ مەزنێن عەشیرەتا سندی بوویە، ل سالا ١٩٠٠ ناڤێ وی وەك مدیر ناحیێ سندی گوللی هاتیە، (گولي _ الجوادي، ٢٠١٩: ١٤٥)، هەروەك د بەڵگەنامەیەکا عوسمانی دا هاتی ئەوا مێژوویا وێ ڤەدگەریت بۆ ١٩ ڕەمەزانا ١٣٠٢ مش (١ تیرمەها ١٨٨٥ز)، تێدا هاتیە کو سەرۆکێ ناحیا سندی گوللی عەبدی ئاغا (سندی) گلەیینامە ل سەر هندەك بەرپرسێن کارگێرییێن زاخۆ هەیە و ناڤبری داخواز کریە کو ناحیا سندی گوللی ژ قەزا زاخۆ (ویلایەتا مووسل) بهێتە ڤەقەتاندن و ب قەزا بیت الشباب (سەنجەقا هەکاری) بهێتە گرێدان، (DH.MKT. 1347.59.1).

تەتوو (تەتەر) ئاغا ڕێکانی:

تەتوو (تەتەر) کوڕێ فەتاح ئاغا بوو، ئێك ژ مەزنە سەرۆك عەشیرەتێ ڕێکانیان بوو ل دووماهیێن نیڤا دویێ ژ سەدێ نۆزدێ و دەستپێکێن نیڤا ئێکێ ژ سەدێ بیستێ، د کاروبارێن کارگێریا عوسمانی دا ببوو مدیرێ ناحیا ڕێکان، هەروەك د سالنامەیا ویلایەتا مووسل یا سالا (١٩٠٧ز) دا هاتی کو ل ڤێ سالێ مدیرێ ناحیا (ڕێکان) بوو ب (وەکالەت) کو مدیرێ فەخری یێ ناحیێ بوو، (موصل ولایتي سالنامەسی، ١٣٢٥هـ /١٩٠٧م، ص١٩٥)، گەرۆکێ ناڤدار ڤەشە (ویگرام) دەمێ ل سالێن دەستپێکا سەدێ بیستێ هاتیە کوردستانێ و نەخاسمە دەڤەرا بارزان دبێژیت: ((تەتو ئاغا کەسەکێ ڕکۆ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

بوویه كو چ جاران ملكەچی فەرمانێن شێخێ بارزان [شێخ عەبدوسسەلام بارزانی / دووێ] نەبوویه))، (ویگرام، ٢٠١٠، ص ١٢١)، ل سالا (١٩١٢ز)ێ ئەو و برایێ وی تەموو(تەمەر) ل سەر دەستێ سیتوو ئاغایێ ئورەماری (خەزیرێ هەر دوو برایان بوو) هاتینە كوشتن، (DH.H. 53.37.2).

سێ: فەرمانگەها جڤاتا بازێرڤانیێ:

ئێك ژ پێنگاڤێن گرنگ د ناڤ كاروبارێن رێكخستنێن كارگێرییێن عوسمانی دا دامەزراندنا جڤاتێن بازێرڤانیێ بوون، هەر چەندە پویتەدانا دەولەتا عوسمانی ب خزمەتگوزارییێن بازێرڤانیێ ڤەدگەیتە سالا ١٨٥٤، بەلێ ل سالا ١٨٥٨ ئێكەم بازێرڤانی ل دەولەتا عوسمانی ل ئیستانبوولێ هاتە دامەزراندن، كو پێكهاتەیا جڤاتێ ژ سەرۆكی و هەشت ئەندامان پێكدهات كو دوو ژ وان د بوونە بریكار بۆ سەرۆكی، چار شیرەتكار، هاریكارەك، كاتبەك، ئەمین صندوق، وەرگێڕ، ئەندازیارەك، بیناسازەك، و ل دویڤ لیستەنامەیا رێكخستنێن ویلایەتێ ئەوا ل ٧ جەمادیلئاخر ١٢٨١ مش / ٦ چریا دووێ ١٨٦٤ز دەركەفتی بڕیار هاتە دان كو پێكهینانا جڤاتێن بازێرڤانیێ ل ناڤەندێن ویلایەت و قەزایان ب هەلبژارتنان بیت، و ل ٢٣ رەبیعولئەووەل ١٢٨٤مش/ ٢٤ تیرمەها ١٨٦٧ز رێنما دەركەفتن كو ل دویڤ وێ ئەرك و كارێن جڤاتێن بازێرڤانیێ هاتنە دەستنیشانكرن، (نصار، ٢٠٠٥، ص ٩٨_٩٩).

د ڤێ یەكەیا كارگێری ژی دا ل قەزایێن دەڤەرا بەهدینان پرانیا وان چ وەك سەرۆك یان ئەندام ژ مەزنە سەرۆك عەشیرەتان پێكدهات، هەروەك د سالنامەیێن عوسمانی دا نەخاسمە یێن ویلایەتا بەغدا و مووسل هاتینە دیار كرن، (بغداد ولايتي سالنامەسی، ١٢٩٢هـ / ١٨٧٥م، ص٨٣_٨٧ ؛ موصل ولايتي سالنامەسی، ١٣١٠هـ / ١٨٩٢م، ص ١٥٦_ ١٧٧؛ موصل ولايتي سالنامەسی، ١٣١٢هـ / ١٨٩٤م، ص ١٤٦_ ١٥١ ؛ موصل ولايتي سالنامەسی، ١٣٢٥هـ / ١٩٠٧م، ص ١٩٤_ ١٩٧ ؛ موصل ولايتي سالنامەسی، ١٣٣٠هـ / ١٩١٢م، ص ١٩٧_ ٢١٣)، د ڤی خشتەیێ ل خوارێ دا دێ سەرۆك و ئەندامێن جڤاتا بازێرڤانییێن قەزایێن دەڤەرا بەهدینان یێن دناڤبەرا سالێن ١٨٧٥ _ ١٩١٢دا دەینە دیار كرن:

قەزا	مێژوو	سەرۆك	ئەندامێن بازێرڤانیێ
ئامێدیێ	١٨٧٥	عەبدوللاهـ ئەفەندی	مستەفا ئاغا.
	١٨٩٢	سەعدوللاهـ ئاغا	
	١٩٠٧	شەعبان ئاغا	

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

	١٩١٢	شەعبان ئاغا	
دهۆك	١٨٧٥	سلێمان ئاغا	عەبدوللاهـ ئاغا، شەمعوون ئاغا.
زاخۆ	١٨٧٥	مستەفا ئاغا	عەلی ئاغا، عیسا ئاغا، مستەفا ئاغا، یووسف ئاغا، میر ئیسحاق ئاغا.
	١٨٩٠	عارف ئاغا	تاهر ئاغا، حەسەن ئاغا، خواجە ڕەشو ئاغا، ملكو ئاغا.
	١٨٩٢	عەبدولقادر ئاغا	تاهر ئاغا، حەسەن ئاغا، خواجە ڕەشو ئاغا، ملكو ئاغا.
	١٨٩٤	عەبدولقادر ئاغا	تاهر ئاغا، حەسەن ئاغا، ملكو ئاغا، شاول ئاغا.
	١٩٠٧	محەممەد ئاغا (سلێڤانی)	حاجی ئاغا، حاجی صالح ئاغا، یووسف ئاغا.
	١٩١٢	محەممەد ئاغا (سلێڤانی)	حاجی ئاغا، حاجی صالح ئاغا، یووسف ئاغا.
ئاكرێ	١٨٩٢	حاجی محەممەد شەریف ئاغا	یوونس مەحموود ئاغا
	١٨٩٤	حاجی محەممەد شەریف ئاغا	یوونس مەحموود ئاغا، حاجی مستەفا ئاغا.

محەممەد ئاغا (محەممەد ئەفەندی):

ناڤێ وی محەممەد ئاغا كوڕێ شەمدین (شەمسەددین) ئاغا سلێڤانی یە، ل سالا (١٨٧٤ز) ێ ل زاخۆ هاتبوو سەر دونیایێ، ل سالا ١٩٠٧ سەرۆكێ باژێرڤانیا زاخۆ بوو، هەروەك د بەڵگەنامەیەكا عوسمانی دا یا مێژوویا وێ ڤەدگەڕیت بۆ ٩ ڕەمەزانا ١٣٢٥ مش (١٦ چریا ئێكێ ١٩٠٧) كو تێدا ئاماژە دایە ڕۆلێ وی و مەلا تەییب سلێڤانی د بوارێ خزمەتگوازیا ئاگرڤەمراندن و قورتالكرنێ دا و مەدالیا ڕێزلێنانێ وەرگرتیە، (DH.MKT. 1209.74.1)، هەروەسا هەروەك د سالنامەیا ویلایەتا مووسل یا سالا ١٩١٢ دا هاتی، ناڤبری ل وێ سالێ ژی سەرۆكێ باژێرڤانیا زاخۆ بوو، موصل ولايتي سالنامەسی، ١٣٣٠هـ / ١٩١٢م، ص ٢١٣)، ل ڕۆژا (٢٢ تیرمەها ١٩٢٤ز)ێ ژ ئەگەرێ كەفتنا فرۆكەیێ (دەمێ ژ بەغدا بۆ مووسل دهاتە ڤەگۆهاستن) چووبوو بەردلۆڤانیا خودێ، (ڕێكانی، ٢٠١٩، ل ٣٢٣_٣٢٤).

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

ئەنجام:

ل دویف ڤێ ڤەكۆلینێ بۆ مە چەند خالێن گرنگ دیار دبن ژ وان ژی:

١. ا پشتی كەفتنا میرگەهێن كوردی، سیستەمێ كارگێری ل دەڤەرێن كوردستانێ ژ میر و حاكمان بۆ سەرۆك عەشیرەتان (ئاغا و بەگ) و ژ سەرایا میری بۆ كوچك و دیوانا ئاغایان هاتە ڤەگوهاستن.

٢. ژبلی رێڤەبرنا كاروبارێن كومەلایەتی، مەزن و سەرۆك عەشیرەتێن بەهدینان (ئامێدیێ، ئاكرێ، زاخۆ ...هتد) كاربەدەستی ل كاروبارێن كارگێرییێن عوسمانی قەزا، جڤاتا قەزایێ، ناحیە، باژێرڤانی...) وەرگرتینە و هاتینە دامەزراندن.

٣. ژبلی پێكهاتەیێ موسلمان، ژ مەزنە عەشیرەتێن پێكهاتەیێن دیتر ژی (جوهی، نەستووری) كاربدەستیا كارگێری نەخاسمە ل جڤاتا باژێرڤانیێ وەرگرتینە .

٤. زێدەباری پشتبەستنا دەولەتا عوسمانی ل سەر سەرۆك عەشیرەتان، یەكەیێن كارگێری ژی هەر ب ناڤێن عەشیرەتان هاتینە ناڤكرن، ئانكۆ ب شێوەیەكێ گشتی روویەكێ عەشیرەتگەری بخوڤە دیتی یە.

پەراوێز:

(١) ناحیا بەرواری بالا: ئێكە ژ ناحیێن كەڤن یێن سەر ب قەزا ئامێدیێ ڤە، نوكە ناڤێ وێ(كانی ماسێ) یە و سەنتەرێ ناحیێ دكەڤیتە باكورێ سەنتەرێ قەزایێ ب دووراتیا نێزیكی (٣٥ كم)ان، رۆژهەلاتا ناحیێ گوندێ (دورێ) و (ئایاتێ) یە، رۆژئاڤایا وێ دێریشكێ یە،و باشورێ ئورمەدادا، و باكوور سنوورێ توركیایە، هەروەسا هەڤتخوییە دگەل چەندین یەكەیێن كارگێری، ل باشورێ وێ سەنتەرێ قەزا ئامێدیێ یە، ل رۆژهەلاتی دەڤەرا (نێروە و رێكان)ە، و ل رۆژئاڤا ناحیا باتیفا یە سەر ب قەزا زاخۆ ڤەیە،ل باشور ناحیا بامەرنێ یە، هەروەسا دكەڤیتە دناڤبەرا دوو ئاڤێن مەزن دا ئەو ژی رووبارێ زێی مەزن (بەهدینان) و رووبارێ (خابیری) یە، رووبەرێ ناحیا كانی ماسێ (٦١٠ كم٢) یە، (رێكانی، ٢٠١٩، ل ١٦١) .

ل دویف سالنامەیا ویلایەتا بەغدا یا سالا (١٢٩٢مش/١٨٧٥ز)ێ كو ل وی دەمی مووسل سەنجەقەك بوو سەر ب ویلایەتا بەغداد ڤە، و قەزا ئامێدیێ ژی سەر ب سەنجەقا مووسل ڤە بوو، مدیرێ ناحیا بەرواری بالا ل ڤێ سالێ ناڤێ وی (تێلی بەگ) بوو، (بغداد ولایتي سالنامەسی، ١٢٩٢هـ / ١٨٧٥م، ص٨٤).

(٢) ناحیا بەرواری ژێری: ئێك ژ ناحیێن كەڤنێن دەڤەرا بەهدینان بوویە، كو دسەردەمێ عوسمانی دا خودان یەكەیەكا كارگێری یا ناحیێ بوویە و ناڤێ وێ ل سەردەمێ عوسمانی

ب ناحیا بەرواری ژێری هاتیە دەستنیشانکرن، ئەڤ چەندە ژی د هژمارەکا سالنامەیێن عوسمانی دا هاتیە دیارکرن، ناحیا چەمانکێ ئێکە ژ ناحیێن سەر ب قەزا ئامێدیێ (باشورێ رۆژهەلاتێ ئامێدیێ) و دکەڤیتە ل دەڤەرا بەرواری ژێریان، گوندێن دەوروبەرێن سەنتەرێ ناحیێ ژلایێ رۆژهەلاتی ڤە گوندێ کانی مازێ و بارەمینکێ یە، ل رۆژئاڤا گوندێ مێزێ، ل باکوری سیارێ و سپینداری یە و ل باشوری گوندێ گەڤەرکێ و بارەمینکێ یە، و ژلایێ سنوورێن کارگێری ڤە رۆژهەلاتا ناحیا چەمانکێ دبیتە ناحیا دینارتێ سەر ب قەزا ئاکرێ ڤەیە ، ل باکورێ رۆژهەلاتی هەڤتوخیبە دگەل ناحیا دێرەلوك، ژلایێ باکورێ رۆژئاڤاڤە هەڤتوخیبە دگەل ناحیا سەرسنکێ، و ل باشورێ رۆژهەلات سنوورێن وێ دگەل ناحیا قەسروکێ یە یا سەر ب قەزا شێخان ڤە، و ل ناڤەراستا باشوری ناحیا (ئەترووش)ە یا سەر ب قەزا (شێخان) ڤە، و ل باشورێ رۆژئاڤا هەڤتوخیبە دگەل ناحیا (زاویتە) یا سەر ب قەزا دهۆکێ ڤە، (رێکانی، ٢٠١٩، ل ١٧٤_١٧٥).

(٣) ناڤێ وی (حسێن ئاغا کورێ نەعمان (دووێ) کورێ محەممەد (ئێکێ) کورێ نەعمان (ئێکێ) کورێ ئەزدەشێر)ە، باپیرێ وان یێ مەزن (ئەزدەشێر) ژ ئاکنجیێن دەڤەرا چەلێ (هەکاری) بوو. بنێرە: البرواري، ٢٠١٥، ص ٢٠٠.

(٤) ئەڤا ل ژێری دەقێ وێ سترانێ یە ئەوا ب شێخسین رێکانی هاتیە گوتن:

شێخسین بەگ

دێ بیت شەڕ و نابیت شەڕ
وەللا بابوو دێ بیت شەڕ
لاویان هنگاڤت گوللێ تەڕ
سەرێ دارێ قەلدا شەڕ
سەرێ دارێ سەرێ دارێ
وەللا بابوو دێ بیت شەڕ
جابێ بدەن ئورەمارێ
مال و مێر بێنە هەوارێ
سەرێ دارێ سەرکەفتن
کێریا دارێ سەرکەفتن
هەر دوو جووین عەشیرەتن
رێکانی خوەش مللەتن
سەرێ دارێ چەلۆکە
کێریا دارێ چەلۆکە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

رێكانی كـەفتن چـوكـە
دۆسكیان كـوشتن سەرۆكە
شێـخـومــەرێ هنێشی
هــوی خـۆشمێرێ هنێشی
تـۆ ب كـاڵـكا گــەمێشی
مێران ژ دۆسـكیان د كەلێشی
ســـەرێ دارێ ب دارە
كـێـریـا دارێ ب دارە
رێكانیان بوو هــــەوارە
شێخسین بــەگ بـریندارە
ســەرێ دارێ ڕەشێشە
كێریــا دارێ ڕەشێشە
دۆسكیان ئێرش ئێرشە
بـرینێن شێخسین ئێشە
ســەرێ دارێ هــەلزە
كـێریا دارێ هــەلزە
بــەگلیكان گیزە گیزە
شێخسین ســەر نێرگزە
ســەرێ دارێ تەڤی یە
كـێریا دارێ تـەڤی یە
شێخسین پەزێ كویڤی یە
دۆسكیان دا بەر میسریە
شێخسین میـرێ رێكانێ
حـاكم میرێ رێكانێ
ئـاگر دارێت شەشخانێ
لەش كێشان بەنستانێ
بــەنستانێ بــەلاڤە
هــەر وێرانێ بــەلاڤە
شـیـن و لاوێ زراڤـە

خەریمان ناڤ خوە داڤە

ناڤبەینا ئاشێ سپێرێ

هەراما ئاڤێ سپێرێ

خوەلیێ تەلاڤێن بێرێ

لەشێ شێحسین ما ل وێرێ.   بنێڕە: Kaplan , 2015 , s. 542-543

(٥) ناحیا ڕێکان: ئێك ژ ناحیێن کەڤنێن دەڤەرا (بەهدینان) بوویە ل سەردەمێ دەولەتا عوسمانی دا، کو ناحیەکا سەربخۆ بوویە ئانکۆ بەری دگەل ناحیا (نێروە) هەڤبگرن و پێکڤە ببنە ناحیا (نێروە و رێکان)، هەروەك د بەڵگەنامەیەکا عوسمانی دا یا سالا (١٢٦٧مش _١٨٥٠ز) ناڤێ (ناحیا ڕێکان) هاتیە و سەر ب قەزا ئامێدیێ و ویلایەتا هەکاری (جولەمێرگێ) ڤە بوویە، (الکتاني، ٢٠٠٩، ص ٣٢٥)، و دچەندین سالنامەیێن عوسمانی دا ژی وەك ناحیەکا سەربخۆ هاتیە دیارکرن هەروەك د سالنامەیا ویلایەتا بەغدا یا سالا (١٢٩٢مش _١٨٧٥ز) دا ئاماژە پێهاتیە دان، (بغداد ولایتي سالنامەسی، ١٢٩٢هـ / ١٨٧٥م، ص٨٤).

لیستا ژێدەران

ئێك: بەڵگەنامە سەرۆکاتیا کوماری _ ئەرشیفێ عوسمانی

BOA ((Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1- Dahiliye Mektubati

1209.74.1 DH.MKT.

1347.59.1 DH.MKT.

1834.83.1 DH.MKT.

2-Divan-i Ahkam-i Adiye

i.DA: 6. 14 , 5

i.DA: 6. 107 , 13

i.DA: 6. 107 , 14

i.DA: 6. 107 , 19

3-Şura-yi Devlet

ŞD.2168.15.33

ŞD.2528.22.6

4-Meclis-i vala Riyaseti Belgeleri

I.MVL. 161.43.2

I.MVL. 353.14

5-Taltifat

i.TAL.499.30.2

6- Dahiliye Hukuk

53.37.2 DH.H.

6- Mektubi Kalemi - Meclis-i vala
70.36.1 A.MKT.MVL.
7- Sadaret Divan
A.DVN.95.36.1
8- Sadaret – Mektubi Kalami Nazarat ve Devayir
A.MKT. NZD. 57. 2.1

دوو: سالنامەيێن عوسمانى

_ بغداد ولايت سالنامەسى، دفعە: ١، ١٢٩٢هـ / ١٨٧٥م.

_ سالنامە دولت علية عثمانية، ١٣٠٥هـ /١٨٨٧م.

_ موصل ولايتى سالنامەسى، ١٣٠٥هـ / ١٨٨٧م.

_ موصل ولايتى سالنامەسى، ١٣٠٨هـ / ١٨٩٠م.

_ موصل ولايتى سالنامەسى، ١٣١٠هـ / ١٨٩٢م.

_ موصل ولايتى سالنامەسى، ١٣١٢هـ / ١٨٩٤م.

_ موصل ولايتى سالنامەسى، ١٣٢٥هـ / ١٩٠٧م.

_ موصل ولايتى سالنامەسى، ١٣٣٠هـ / ١٩١٢م.

سێ: پەرتووك

١_ ب زمانێ كوردى

أ _ ب پيتێن عەرەبى

_ **ڕێكانى،** هێرش كەمال، عەشيرەتێن بەهدينان ١٥١٤_١٩١٩ز (ڤەكۆلينەكا ديرۆكى بەڵگەنامەيى)، سەنتەرێ بێشكچى بۆ ڤەكۆلينێن مرۆڤايەتى _ زانكۆيا دهۆك، (دهۆك: ٢٠١٩).

_ **نێروەيى،** عەلى تەتەر، مێژوويا ميرێن ئێزدينان ل دەڤەرا نێروە سەدێ ١٣ _ ١٩١٥، دەزگەها سپيرێز يا چاپ و وەشانێ، (دهۆك: ٢٠١٨).

ب_ ب پيتێن لاتينى:

_ Kaplan , Yaşar, Kaniya Sitranan, Nûbihar, (Stanbul: 2015).

٢_ ب زمانێ عەرەبى

١_ اوغلي، خليل ساحلي، من تاريخ الأقطار العربية في العهد العثماني بحوث و وثائق و قوانين، (استانبول: ٢٠٠٠).

٢_ البرواري، محمدأمين عبدالرحمن، منطقة برواري ژێري الطبيعية و البشرية، ط ١، (دهوك: ٢٠١٥).

٣_ الدوسكي، كاميران عبدالصمد أحمد، بهدينان في أواخر العهد العثماني ١٨٧٦ _ ١٩١٤ دراسة تاريخية ، مؤسسة موكورياني للبحوث و النشر، ط ١، (أربيل: ٢٠٠٧).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكۆلينێن كوردى

٤_ الكتاني، مسعود مصطفى، مدرسة قوبا _ قوبهان ذلك الطود الشمس الآفلة ، (دهوك: ٢٠٠٩).
_ ....، المساجد و المدارس و العلماء والمخطوطات في إمارة بادينان، (دهوك: ٢٠١٠).
٥_ گولي _ الجوادي، نزار أيوب، غسان وليد، مقدمة في تاريخ زاخو خلال العهد العثماني ١٥١٥ _ ١٩١٨ دراسة تاريخية وثائقية، مركز زاخو للدراسات الكردية، ط ١، (زاخو: ٢٠١٩).
٦_ نصار، عبدالعظيم عباس، بلديات العراق في العهد العثماني ١٥٣٤_ ١٩١٨ دراسة تاريخية وثائقية، ط ١، (٢٠٠٥).
٧_ ويگرام، دبليو.أي، مهد البشرية الحياة في شرق كردستان، ت: جرجيس فتح الله، دار ئاراس للطباعه و النشر، ط ٤، (أربيل: ٢٠١٠).

٣_ ب زمانێ ئینگلیزی

Mark :Sykes,
1_ DAR _UL_ ISLAM . LONDON: 1904.

چار: گوڤار

_ کاپلان _ گولی، پاشار، نزار ئەیووب، ئاستەنگێن کارگێریا عوسمانی ل کوردستانێ پشتی کەفتنا میرگەهێن کوردی، گۆڤارا رووگەهـ، ژمارە ٧، هاڤینا ٢٠١٩.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

پاشكۆ

قایمقامێ زاخۆ (حسێن ئاغا)

١٢٧٠ مش / ١٨٥٤ز

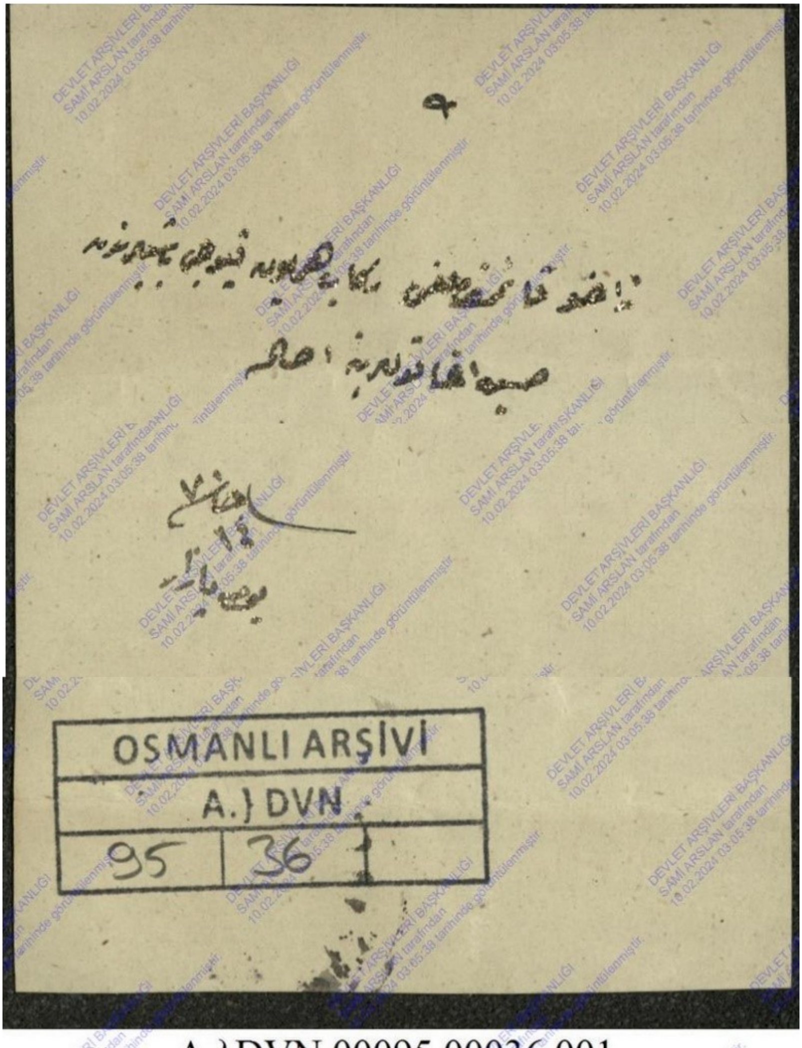

A.}DVN.00095.00036.001

ژێدەر: (A.DVN . 95. 36 . 1)

مدیر ناحیێ بەرواری بالا (عەبدولهادی بەگ)

١٢٨٢ مش _ ١٨٦٥ / ١٨٦٦ز

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

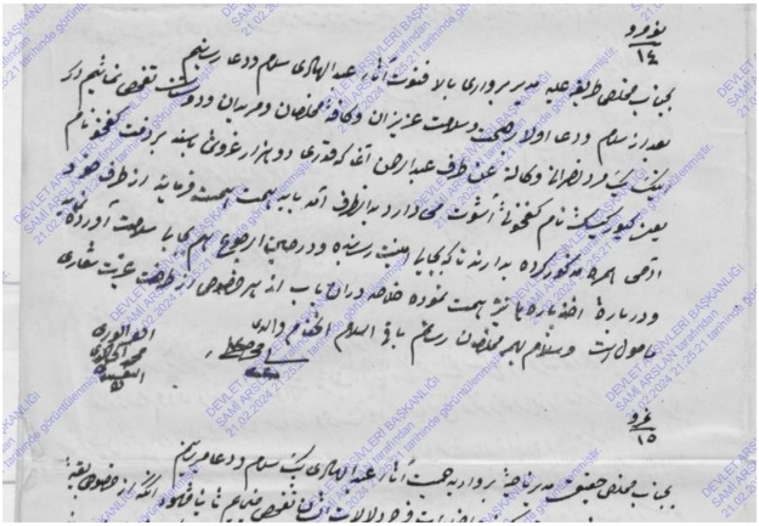

ژێدەر: (i.DA: 6. 14 , 5)

مدير ناحيێ بەرواری بالا (تەتەر خان)

١٢٨٥ مش / ١٨٦٨ز

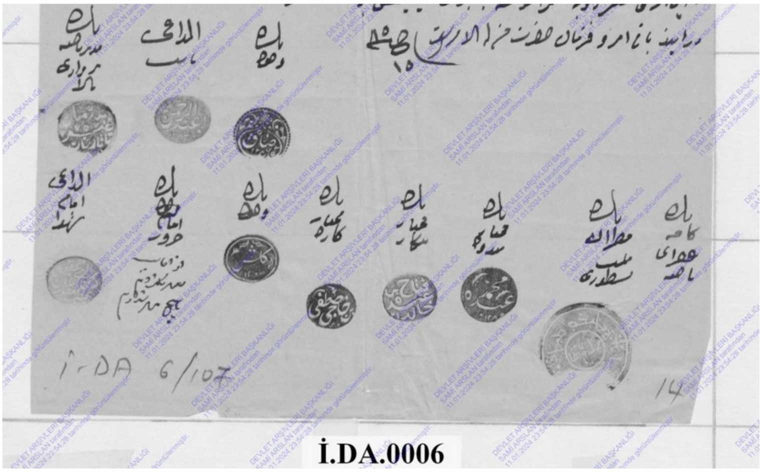

ژێدەر: (i.DA: 6. 107 , 14)

مدير ناحيێ بەرواری ژێری (ميرخان ئاغا)

١٢٨٥ مش / ١٨٦٨ز

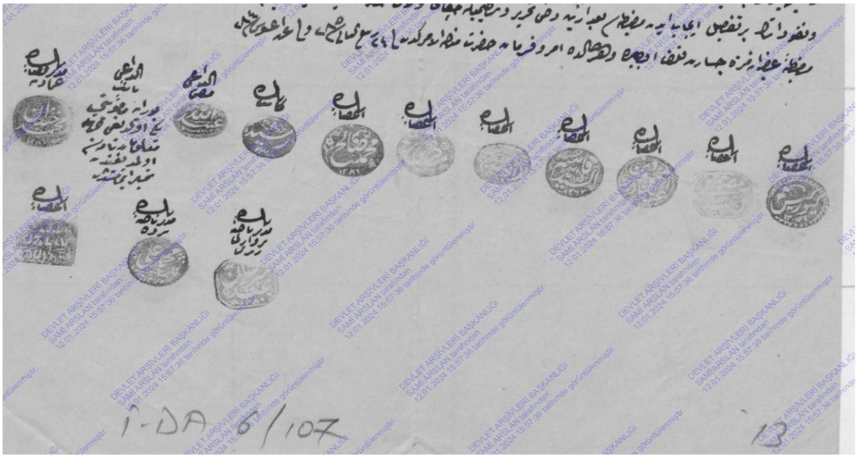

ژێدەر: (i.DA: 6. 107, 13)

مدیر ناحیێ رێکان (شێخ سین)

١٢٨٥ مش / ١٨٦٨ز

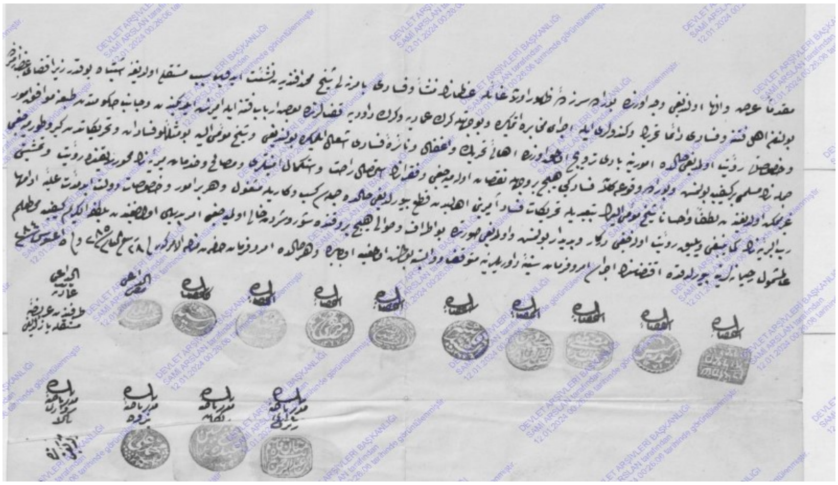

ژێدەر: (i.DA: 6. 107, 19)

ژ سەرۆك عەشیرەتێن قەزا ئامێدیێ

مدیر ناحییێن (بەرواری بالا و ژێری، ڕێکان، نێروە)، ١٨٧٥

موصل سنجاغی

عمادیه قضاسی

مجلس دعاوی

اسامی	رتبه	نشان
رئیس نائب		
اعضا: طاهر افندی		
حسین اغا		
قسراو ادیس اغا		
صندوق امینی محمد جواد افندی		

نواحی مدیرلری

اسامی	رتبه	نشان
داودیه مدیری علی افندی		
براوری بالا مدیری تیللی بك		
براوری زیر مدیری میرخان اغا		
ریکان مدیری صالح بك		
بروه مدیری علی بك		

رسومات مأمورلری

اسامی	رتبه	نشان
عمادیه مأموری علی افندی		
براوری بالا مأموری حسین اغا		
داودیه مأموری احمد افندی		
کاره مملحه مأموری احمد افندی		

سالنامەیا ویلایەتا بەغدا، ١٢٩٢مش / ١٨٧٥ز.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ناحیا بەرواری ژێری (میرخان ئاغا)، سالا ١٢٩٦مش/ ١٨٧٨ز

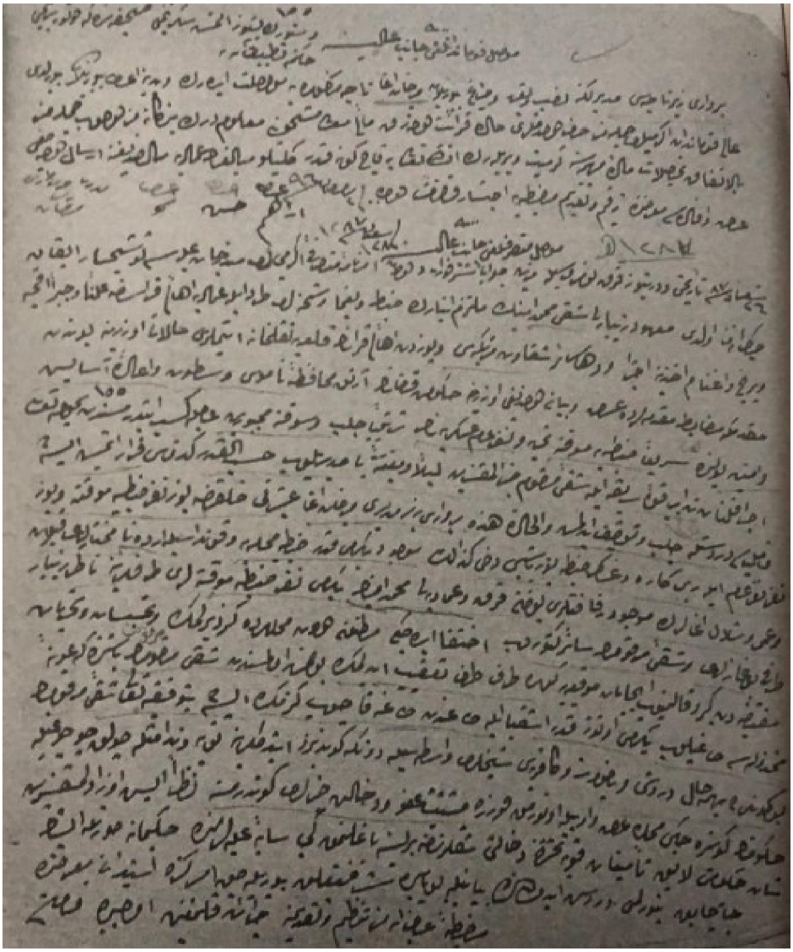

(ژ: مسعود كتانى، المساجد و المدارس....، ص٥٨٧)

عەبدی ئاغا سندی، ١٨٨٥

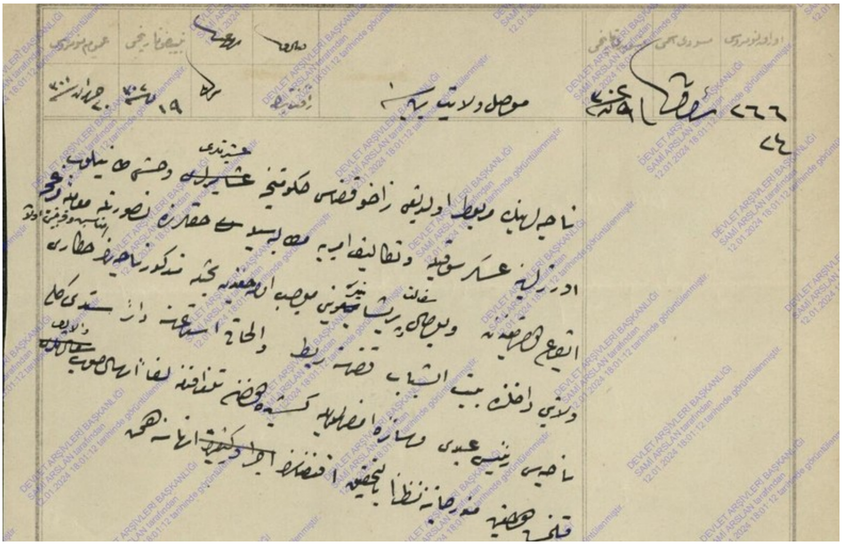

ژێدەر: (DH.MKT. 1347.59.1)

مدیر ناحیێ داوودیێ عەبدوڵلاهـ ئاغا، ١٨٨٨

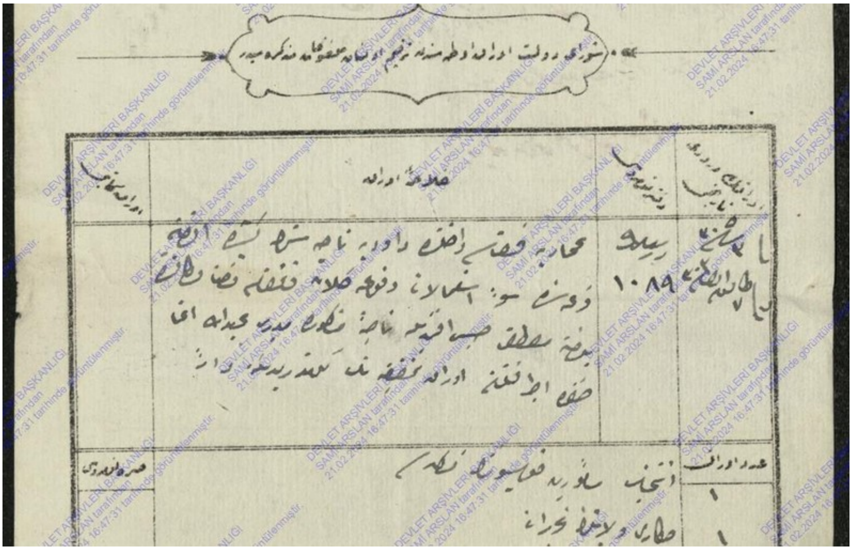

ژێدەر: (ŞD.2528.22.6)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

رەشید بەگ بەرواری (محەممەد رەشید)، ١٨٩١

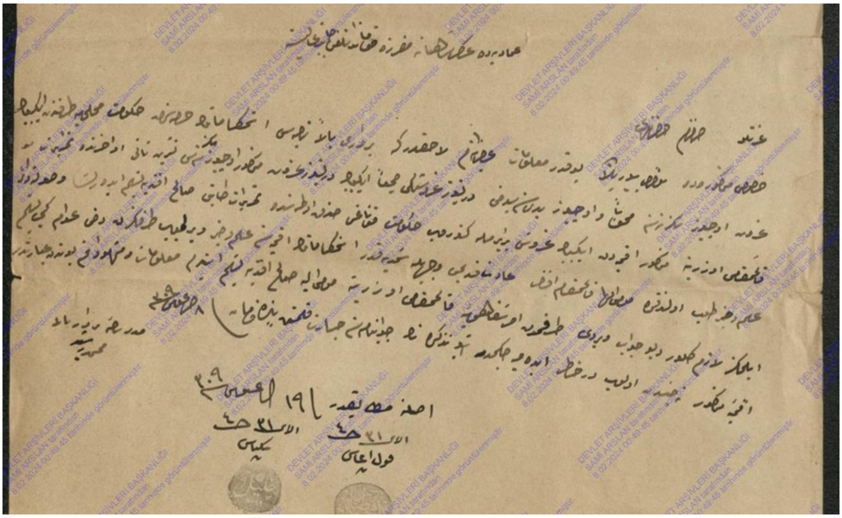

ژێدەر: (ŞD.2168.15.33)

مدیر ناحیێ بەرواری ژێری (حسێن ئاغا)، ١٨٩١

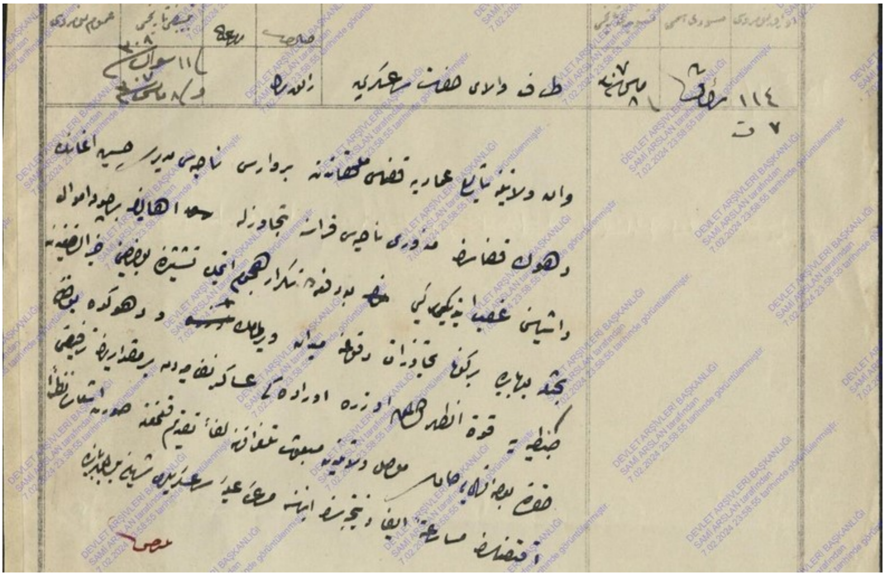

ژێدەر: (DH.MKT. 1834.83.1)

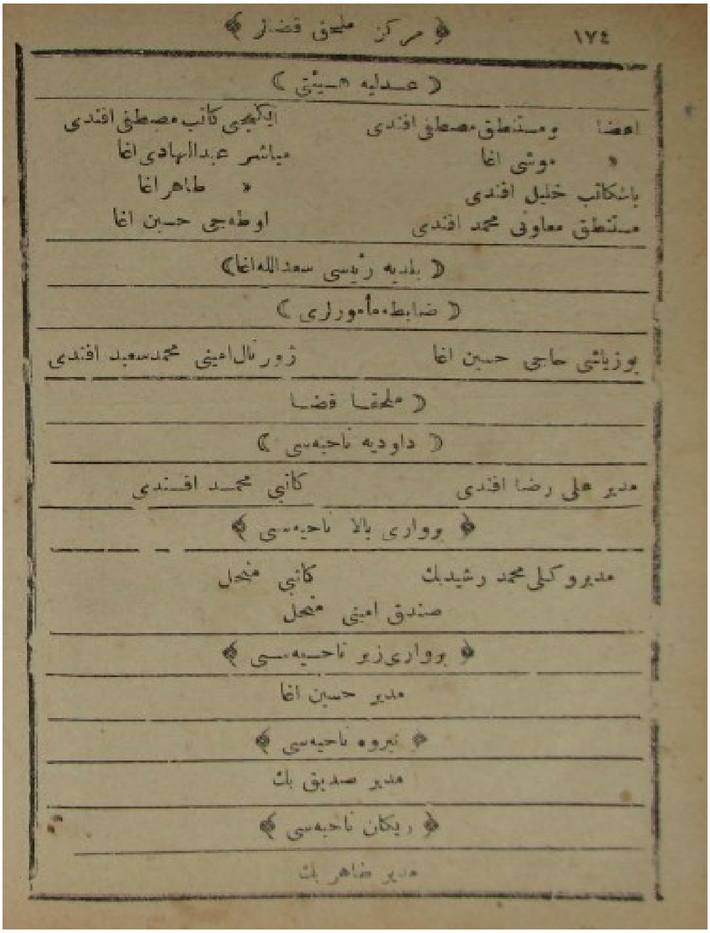

۱۷٤ ﴿ مركز ملحق قضالر ﴾

﴿ عدليه هيئتى ﴾

اعضا ومستنطق مصطفى افندى — ایکنجی کاتب مصطفى افندى
« بوشى اغا — مباشر عبدالهادى اغا
باشكاتب خليل افندى — « طاهر اغا
مستنطق معاونى محمد افندى — اوطه‌جى حسين اغا

﴿ بلديه رئيسى سعدالله اغا ﴾

﴿ ضابطه مأمورلرى ﴾

يوزباشى حاجى حسين اغا — ژورنال امينى محمد سعيد افندى

﴿ ملحقات قضا ﴾

﴿ داوديه ناحيه‌سى ﴾

مدير على رضا افندى — كاتبى محمد افندى

﴿ بروارى بالا ناحيه‌سى ﴾

مدير وكيلى محمد رشيد بك — كاتبى منحل
صندق امينى منحل

﴿ بروارى زير ناحيه‌سى ﴾

مدير حسين اغا

﴿ نيروه ناحيه‌سى ﴾

مدير صديق بك

﴿ ريكان ناحيه‌سى ﴾

مدير طاهر بك

سالنامەیا ویلایەتا مووسل، (۱۳۱۰مش_۱۸۹۲ز)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سەرۆکێ باژێرڤانیا زاخۆ (محەممەد ئاغا سلێڤانی) ، ١٩٠٧.

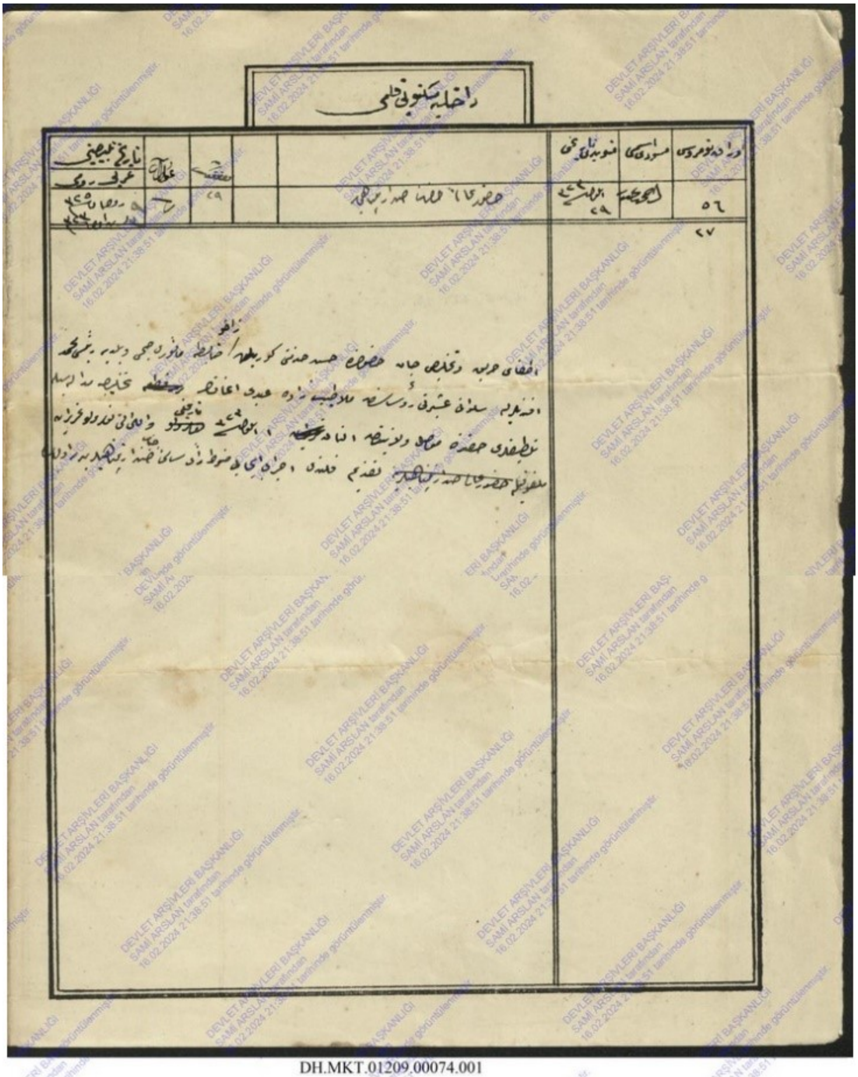
داخلیه مکتوبی قلمی

DH.MKT.01209.00074.001

ژێدەر: DH.MKT. 1209.74.1

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

مدیر ناحیێ رێکان ب وەکالەت (تەتەر ئاغا / تەتو)، ١٩٠٧

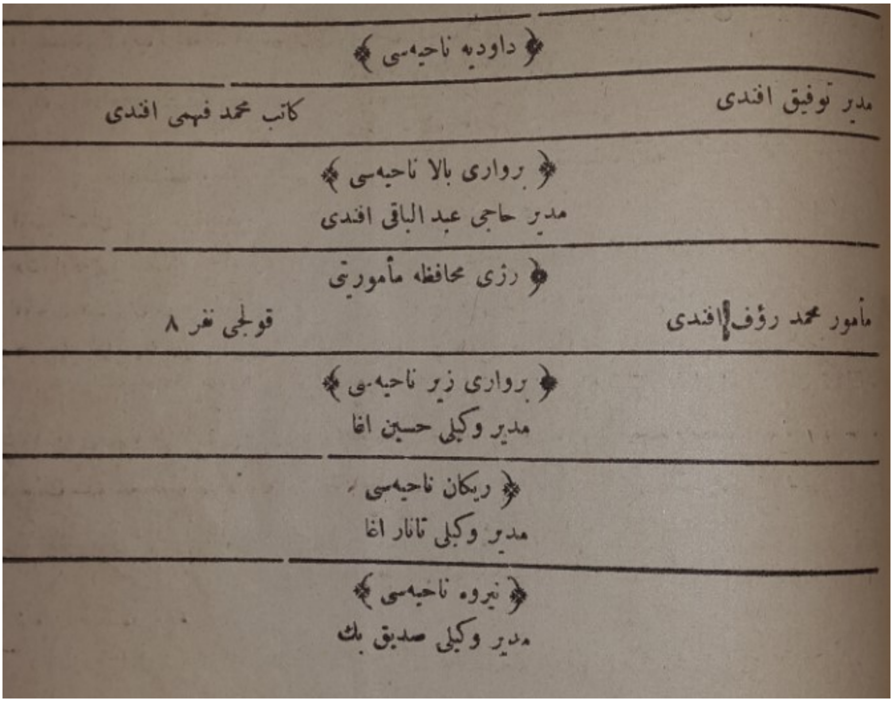

داودیه ناحیه‌سی	
مدیر توفیق افندی	کاتب محمد فهمی افندی
رواری بالا ناحیه‌سی	
مدیر حاجی عبد الباقی افندی	
رزی محافظه مأموریتی	
مأمور محمد رؤف افندی	قولجی نفر ٨
رواری زیر ناحیه‌سی	
مدیر وکیلی حسین اغا	
ریکان ناحیه‌سی	
مدیر وکیلی تاتار اغا	
نیروه ناحیه‌سی	
مدیر وکیلی صدیق بك	

سالنامەیا ویلایەتا مووسل (١٣٢٥مش _ ١٩٠٧ز)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەكولینێن كوردی

حەجی ڕەشید بەگێ بەرواری

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

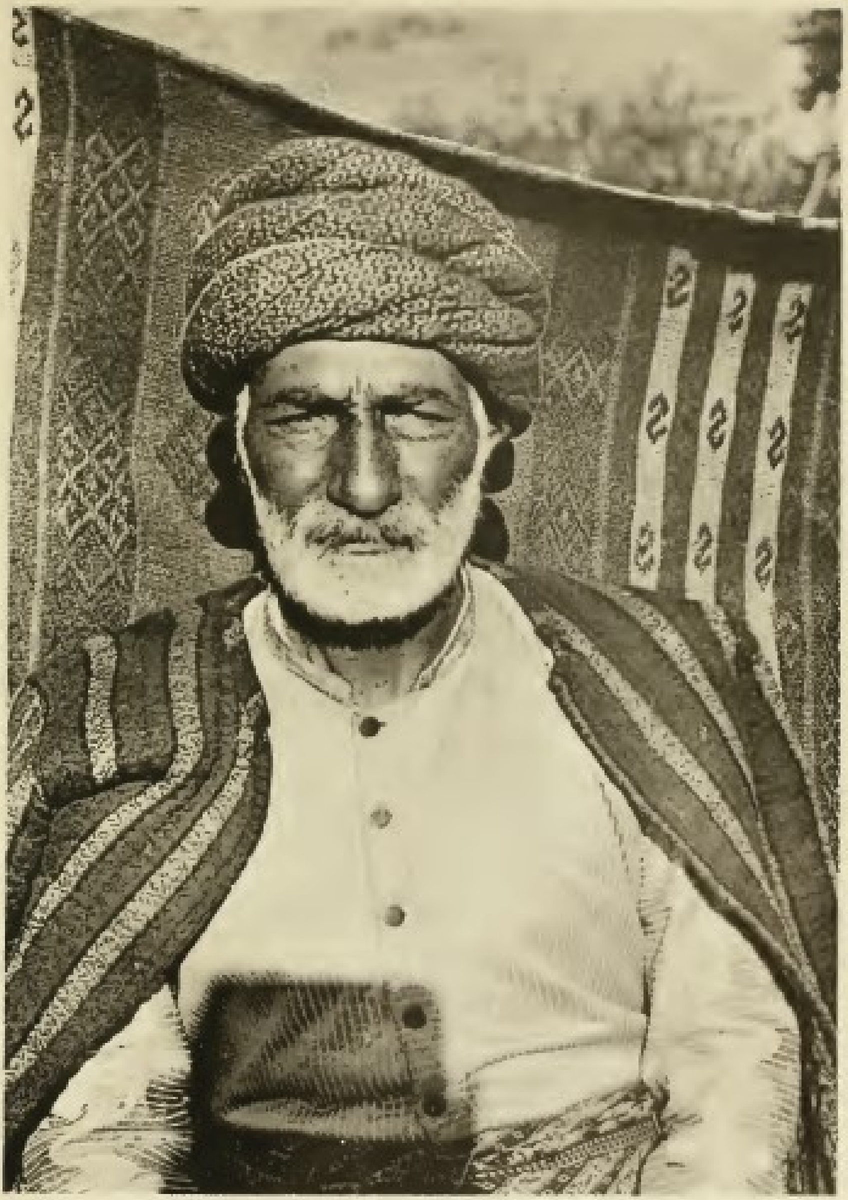

ABDI AGHA.

عەبدی ئاغا سندی، ١٩٠٣ز

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

(Mark-Sykes-Dar-ul-Islam- ١٩٠٤ ژ:)

حاج یووسف پاشا سلێڤانی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

AGHA OF ZAKHO. BISHOP OF ZAKHO. AGAHA'S SECRETARY

چەپ بۆ راست: یووسف پاشا کورێ شەمدین ئاغا سلێڤانی، مەترانێ زاخۆ (ئیرمیا)،

سکرتێرێ یووسف پاشا، ل سالا ١٩٠٣ز ل زاخۆ.

(ژ: Mark-Sykes-Dar-ul-Islam- ١٩٠٤)

محەممەد ئاغا سلێڤانی ١٨٧٤_ ١٩٢٤

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دور و مناصب رؤساء عشائر بهدينان

في شؤون الادارية العثمانية

١٨٤٢ _ ١٩١٤

الملخص:

في أواخر النصف الثاني من القرن التاسع عشر، عندما انتقل نظام الامارات الكردية إلى السلطة المركزية للدولة العثمانية، لاسيما بعد السيطرة العثمانيين على الامارات الكردية و من ضمنهم إمارة بهدينان (العمادية)، دخل المناطق الكردية تحت نفوذ و تنظيمات أراضي الدولة العثمانية،و لإدارة هذا المناطق اعتمد الدولة على دور و تعين شخصيات الكردية العشائرية و زعماءو رؤساء القبائل المحلية، و تم ذلك في تنظيمات الادارية لمدن و نواحي منطقة بهدينان، و فترة هذا البحث يحتوي بين الأعوام (١٨٤٢-١٩١٤)، واعتمد الباحث على عديد من الوثائق العثمانية والمصادر الأصلية، ويتكون البحث من العناصر التالية:

الاول: بهدينان في تنظيمات الادارية العثمانية.

الثاني: من رؤساء عشائر بهدينان في شؤون الادارية العثمانية.

الكلمات الدالة: *بهدينان، إدارة عثمانية، رؤساء العشائر، وثائق.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

The role of Bahdinan clan chiefs
In Ottoman administrative affairs
1842 _ 1914

Abstract:

In the second half of the 19th century, when the Kurdish principalities were transferred to the Ottoman state, after the end of the authority of the principalities, the activities of the Kurdish regional authorities were often sub-divided under the Ottoman administrative divisions, including the territories of the provinces, the state for the management of the buildings and departments of the units. administration, support for chiefs and chiefs of the local tribes and they have been investigated for the interim purpose, or the authority of the area has been transferred from the chiefs to the chiefs of the tribes, this investigation is dedicated to the role of the chiefs of the tribals, they have been established in the Ottoman administrative units, the duration of the investigation is between The years (1842_1914) were covered, the analysis was based on Ottoman documents and original sources, and the analysis was carried out according to the following:

First: the orders in the organizations of the Ottomans.

Second: the president gave the tribes of the behdins in the Ottoman offices.

keywords: *Behdinan, Ottoman, tribal leader, document.*

ڕێکخستنا ئەردی ل کوردستانێ و دەرکەفتنا هێزا شێخ و ئاغایێن هۆزان د یاسا ئەردی یا ئوسمانیان دا ١٨٥٨

کاروان صالح ویسي

پشکا مێژوو- ڤەکولتیا زانستێن مرۆڤایەتی- زانکۆیا زاخۆ- هەرێما کوردستانێ/ عێراق

پوختە:

دناڤ دەولەتا ئوسمانی دا چەندین جۆرێن مولکان هەبوون و ئەڤ مۆلکە ب مۆلکێن میری و نەمیری دهاتنە نیاسین، ل ئەڤی دەمی دا کوردستان پارچەیەک گرنگ بوو ژ دەولەتا ئوسمانی هەر بڕیار و یاسایەک ژ دەولەتا ئوسمانی دەردکەفت ل سەر کوردستانێ ژی دهاتە جێبەجێکرن، چونکی پشتی ژناڤچوونا میرگەهان سیاسەتا مەرکەزی ل کوردستانێ دهێتە سەپاندن و زۆر جاران ئەڤان یاسا و بڕیاران کارتێکرنەک زۆر خراب ل کوردستانێ دکر، چونکی سرۆشتێ خەلکێ کوردستانێ ژ دەڤەرێن دی یێن دەولەتا ئوسمانی جودا بوون، ژبەر هندێ گەلەک جاران ئوسمانیان نەدشیا یاسایێن خۆ ل سەر خەلکێ کورستانێ ب سەپینن دگەل هندێدا پشتی هەرڤینا میرگەهێن کوردی و نەمانا دەستهەلاتا بنەماڵێن دەستهەلاتدار ل کوردستانێ ئێدی دەولەتا ئوسمانی بڕیاردا هندەک یاسایێن نوی بۆ ڕێکخستنا ئەردێ دەولەتا ئوسمانی دەربکەن ب ئەڤێ چەندێ یاسا ساڵا ١٨٥٨ دەرکر. ئەڤ یاسایە ل سەر کوردستانێ ژی هاتە جێبەجێکرن و کارتێکرنێن زۆر ل سەر کوردستانێ کرن. ژبەر هندێ بفەر هاتیە زانین ڤەکۆلینەکا دیرۆکی ل سەر ئەڤێ یاسایێ بهێتە ئەنجام دان داکۆ ڤەرێژا ئەڤێ یاسایێ ل سەر کوردستانێ بهێتە دیارکرن و ب دروستی چەوانیا سەرەدەریکرنا دەولەتا ئوسمانی بەرامبەری ئەردێ میرگەهێن کوردی بهێتە شرۆڤەکرن.

دئەڤێ ڤەکۆلینێ دا بزاڤ هاتینە کرن چەندین لایەنێن گرنگ یێن گرێدایێ ئەڤێ یاسایێ ڤە بهێنە شرۆڤەکرن، گرنگترین بناخێ دۆیڤچوونا ئەڤێ ڤەکۆلینێ شرۆڤەکرنا چەوانیا ئامادەکرن و پێکهاتێن یاسا ساڵا ١٨٥٨ و ئارمانجێن سەرەکی

یێن ئەڤێ یاسایێ ل کوردستانێنە، ل دۆیڤ دا هەول هاتینە دان رونکرنەک ل دۆر سیستەمێ ئەردی ل کوردستانێ تا دەرکەفتنا یاسا سالا ١٨٥٨ و گرێدانا کوردستانێ ب دەولەتا ئوسمانی ڤە هەروەسا رێکخستنا دەزگەهێن کارگێری یێن کوردستانێ تا چەرخێ نۆزدێ بهێنە شرۆڤە کرن. ژلایەکێ دی ئەڤ ڤەکۆلینە بزاڤێ دکەت هەولێن ئوسمانیان بۆ رێکخستن یان کونترۆلکرنا دەڤەرێن کوردی پشتی روخیانا میرگەهێن کوردی و بناخێ کومەلایەتی یێ کوردان و پەیوەندییێن دناڤبەرا بەرپرسێن دەولەتا ئوسمانی، ئاغا و شێخێن دەڤەرێ شرۆڤە بکەت.

پەیڤێن سەرەکی: *کورد، مێرگەهێن کوردی، یاسا سالا ١٨٥٨، ئوسمانی، ئاغا و شێخ.*

پێشەکی:

دیرۆکا کوردستانێ ل سەردەمێ دەولەتا ئوسمانی گرنگییەک تایبەت هەیە، چونکی هێشتا گەلەک لایەنێن گرێدایی رەوشا کوردستانێ دچوارچووڤێ یاسا و رێسایێن دەولەتا ئوسمانی دا ب شێوەیەک دروست نەهاتینە دیارکرن، ب تایبەتی قۆناغا پشتی ژناڤچوونا میرگەهێن کوردی ل دوابیا نیڤا ئێکێ ژ سەدسالا (١٩)ێ و پەیدابوونا هێز و دەستهەلاتدارێن نۆی وەک ئاغا و شێخان ل کوردستانێ. ئەڤ هێزە ژ نیشکەکیڤە دناڤ جڤاکێ کوردی دا، و پەیدانەبوون بەرۆڤاژی چەندین ئەگەر و پالدەر ل پشت دەرکەفتنا وان و بهێزبوونا رۆلێ وان دناڤ جڤاکێ کوردی دا هەبوون، و ئەگەر ب هووری دۆیڤچوونا ئەڤی بابەتی دناڤ لاپەرێن مێژوویا دەولەتا ئوسمانی دا نەهێتە کرن زۆر بزەحمەتە کەسەک درەوشا کوردان یا وی دەمی دا بخۆڤە گرتی ب ئاسانی تێبگەهەیت. چونکی دقۆناغێن پشتی ژ ناڤچوونا میرگەهێن کوردی دا رەوشا کوردستانێ زۆر هەستیار ببوو و دەولەتا ئوسمانی نەدشیا ب درووستی کونترۆلێ ل سەر بکەت ب ئە ڤێ چەندێ شەر و پێکدادان بەردەوام دناڤبەرا بەرپرسێن دەولەتا ئوسمانی و هۆزێن کوردی دا یان دناڤبەرا هۆزێن کوردی بۆ خۆدا رویدابوون و دەولەتا ئوسمانی پێدڤی ب هێزەکێ بوو پێ بشێت کونترۆلێ ل سەر رەوشا دەڤەرێ بکەت.

بێگۆمان دەرکرنا هندەک فەرمان و یاسان و پێشکێشکرنا دەستکەفتان ب هندەک کەسایەتیان ئوسمانیان نەدشیا سەرکەفتنێ ب دەستڤە بینن ژبەر هندێ ئوسمانیا یاسا ١٨٥٨ دەرکر بوو و ب ئەڤێ یاسایێ پشتەڤانیا هندەک تەخێن نۆی یێن جڤاکێ کوردی وەک ئاغا و شێخان کربوو داکۆ ئەو بشێن رەوشا کوردستانێ بپارێزن ژبەر ئەو ڤالاهیا سیاسی یا ل کوردستانێ پەیدابوویی.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

گرنگییا بابەتی دزڤریت بۆ ئەوان دەرفەتێن دەولەتا ئوسمانی دیاسایا ١٨٥٨ دا پێشکێشی ئاغا و شێخان کری ل کوردستانێ تاکو بشێن ل سەر رەوشا دەڤەرێ زاڵ بن و ببنە پشتەڤانێن دەولەتا ئوسمانی دبیاڤێ جێبەجێکرنا یاسایێن ئەوێ دا ل کوردستانێ و سیاسەتا دەولەتا ئوسمانی بەرامبەری ئەوان ببوو ژێدەرێ زەنگین بوون و بهێزبوونا ئەوان ل سەر خەلکێ ئاسایی و گەلەک جاران خەلکێ ئەردێن خۆ پێشکێشی شێخ و ئاغایان دکرن داکۆ وان بپارێزن.

ئارمانجا ژئەڤێ ڤەکۆلینێ ئەوە دویڤچوونا رەوشا کوردستانێ دچوارچووڤێ ئەڤێ یاسایێ دا بکەت داکۆ ب شێوەیەک ئاشکەرا بهێتە دیارکرن کا چ پالدەر ل پشت دەولەتا ئوسمانی بوون ئەڤێ یاسایێ ل سەر کوردستانا ئوسمانی جێبەجێبکەت و چەوا کوردان پێشوازییا ئەڤێ یاسایێ کربوو هەروەسا ئارمانجا سەرەکی ژئەڤێ ڤەکۆلینێ ئەوە هەڵسەنگاندنا ئارمانج و چوارچووڤێ ئەڤێ یاسایێ و ڤەرێژا ئەوێ ل سەر کوردستانێ بکەت.

سەرەرایی هەبوونا ریژەکا زۆرا ژێدەر و ڤەکۆلینا ل سەر یاسایێن دەولەتا ئوسمانی ب تایبەتی یاسا ١٨٥٨ شرۆڤەکرنا رەوشا کوردستانێ ل ژێر ڤەرێژا ئەوێ زۆر دکێمن و ئەڤ چەندە دبیتە ئاستەنگەک کاریگەر درێکا شرۆڤەکرنەک دروست دا بۆ ئاشکەراکرنا رەوشا کوردستان تێدا دبۆری، دگەل هندێدا هندەک ژێدەرێن ئنگلیزی ئاسانکارییەک باش بۆ ئەنجامدانا ئەڤێ ڤەکۆلینێ ئینابوون پێش، گرنگترین ژێدەرێن ئەڤێ ڤەکۆلینێ مفا ژێ وەرگرتین نڤێسین و ڤەکۆلینێن کوردناسێ هۆلەندی (مارتن ڤان برۆنسن) ب تایبەتی پەرتووکا ئەوی (کورد، ئاغا، شێخ و دەولەت: بناخێ جڤاکی و سیاسی یێ کوردستانێ Agha, Shaikh and State: Social and Political Structures of Kurdistan) گرنگییەک تایبەت بۆ ئەڤێ ڤەکۆلینێ هەبوو، چونکی پێزانین باش دەربارەیی رەوشا کوردستانێ یا ئەوی دەمی هاتینە دیارکرن. هەروەسا نامەیا دکتۆرایێ یا (ئۆگوڕ بایرەکتار Uğur Bayraktar) (یۆرتلۆک-ئۆجللاک ئەرد، سیاسەتا کەسایەتێن دیار و جڤاکی ل کوردستانا ئوسمانی Yurtluk-Ocakliks: Land, Politics of Notables, and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890) و ماستەرنامەیا (ئۆیا گۆزێلOYA GÖZEL) (جێبەجێکرنا یاسایا ئەردی یا ئوسمانیا یاساڵا ١٨٥٨ ل رۆژهەلاتێ ئەنادۆلێ The implementation of the Ottoman land code of 1858 in eastern Anatolia) دئەڤان هەر دوو نامەیان دا پێزانینێن باش دەربارەیی یاسا ساڵا ١٨٥٨ و پرۆسێسا جێبەجێکرنا وێ دناڤ دەولەتا ئوسمانی و کوردستانێ دا هاتینە دیارکرن.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

رێبازا دئەڤێ ڤەکۆلینێ دا هاتیە پەیرەوکرن (رێبازا چەوانی و چەندایەتیا مێژوویێ)یە، ئەڤ رێبازە چەوانییا دەرکرن و پەیرەوکرنا یاسا ١٨٥٨ ل کوردستانێ و چەندایەتییا کارتێکرنا وێ ل سەر کوردستانێ ب شێوەیەک زانستی دێ دیار کەت.

دەرازینک: رێکخستنا دەزگەهێن کارگێری یێن کوردستانێ تا چەرخێ نۆزدێ

چارەنڤیسێ میرگەهێن کوردی بۆ سێ چەرخان ب گوڕانکارییێن بچوویک ڤە تا چەرخێ نۆزدێ بەردەوام بوو، دگەل هندێدا ئەڤ چارەنڤیسە دگەل میرگەهێن کوردی ل چەرخێ نۆزدێ هاتبوون ژناڤبرن. ئەگەرێن سەرەکی یێن ژناڤبرنا میرگەهێن کوردی دزڤریت بۆ ئاریشێن هەرێمی و نێڤدەولەتی یێن دەولەتا ئوسمانی ل چەرخێ نۆزدێ تووش بوویێ(Houston, 2007, 1140). ل ئەڤی دەمی دا دەولەتا ئوسمانی تووشی پارچە پارچەبوونێ ببوو، نەئارامبوون و بەردەوامییا بزاڤێن جودابوونێ ژ دەولەتا ئوسمانی ل بەلقان و چالاکییێن بەرفرەهبوونا پێگەهێ سۆڤییەت ل ڕۆژهەلاتێ ئەنادۆلێ فشار ئێخستبوون سەر دەولەتا ئوسمانی هندەک پێنگاڤان ب دژی ئەوان مەترسیان باڤێژیت. ل ئەڤی دەمی دا بۆ دەولەتا ئوسمانی زۆر گرنگ بوو بەرسڤا ئەوان بزاڤێن جودابوونێ بدەت داکۆ ئێک پارچەییا خۆ بپارێزیت و ل سالا ١٨٢٨ هێزێن ڕۆسیا قەیسەری ڕۆژهەلاتێ ئەنادۆلێ کونترۆل کربوو، ل ئەڤی ماوەیی دا هندەک ئەرمەنیان پشتەڤانیا هێزێن ڕۆسیا دکر هەروەسا هندەک هۆزێن کوردی بەشداری دشەری دا کربوون و هێزەک لەشکەری ب پشتەڤانیا سۆڤییەت دروستکربوو، سیاسەتا مەرکەزیکرنێ ئێک ژ پێنگاڤێن سەرەکی یێن دەولەتا ئوسمانی بوو ژبۆ زالبوونێ لسەر وان مەترسیان داکۆ بشێت سنۆرێ خۆ یێ ڕۆژهەلاتی بپارێزیت ئەڤ چەندە ڕامانا کونترۆلکرنا ڕاستەوخۆ یا ئۆسمانیان ل سەر سنوورێن ڕۆژهەلاتی و نەهێلانا میرگەهێن کوردی یێن نیمچە سەربەخۆ ددەت(Eppel,2018; Eppel,2021; Eppel, 2008).

پشتی نەمانا میرگەهێن کوردی یاسا و سەروەری ل دەڤەرێن کوردی نەمابوو، ل دەمێ میر و میرگەهـ نەماین ڕاستەوخۆ شەرێن ناڤخۆیی دناڤبەرا هۆزان دا رویدابوو، چونکی ئەو سیستەمێ نۆی یێ دەولەتا ئوسمانی پەیرەوکری ل دەڤەرێن کوردی نەهاتبوو پەیرەوکرن لەوڕا تۆندوتیژیێ ب سەر دەڤەرێن ڕۆژهەلاتا ئەنادۆلێ دا گرتبوو ب ئەڤێ چەندێ پێشهاتێن ئابووری و ئاسایشێ گەلەک هەستیار و ترسناک ببوون، بەری هەرڤینا میرگەهێن کوردی میران جوتیار ژ هێرشێن هۆزێن دۆژمن پاراستبوون هەروەسا میران داگێرکرنا ئەردان و نەهێلان چونکی ئەوان سنورێ ئەوان هۆزێن دبن دەستهەلاتا خۆڤە کونترۆلکربوون و نەدهێلا کەس ماتێکرنێ دناڤ ئەردێ هۆزێن وان دا بکەن

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هەروەسا گەلەک جاران میران رێکەفتن دناڤبەرا وان کەسان دا ئەوێن هەڤرکی ل سەر ئەردان هەین مۆردکرن. هەرچەوابیت ب ژناڤچوونا میرگەهان قۆناغەک هەستیار ب سەر جوتیاران دا هاتبوو و بەردەوام هۆزێن کۆچبەر هێرش دکرە سەر وان و بەردەوام شەر دناڤبەرا هۆزان دا رویدابوو (Özten,2009,58; McDowall, 2003,38-40; Adiyamanê & Rahman, 2015, 50-56).

پلانێن سیستەمێ چاکسازییان و مەرکەزیکرنا دەڤەرێ ب شێوەیەک ب ساناهی ب دەستڤە نەهاتبوو چونکی دەڤەرێن کوردی زۆر بۆ ئوسمانیان گرنگ بوون ژبەر هندێ جێبەجێکرنا بەرنامێ چاکسازییان چەندین سالان پاشئێخستبوو. ل سالا ١٨٤٥ دەست ب جێبەجێکرنا بەرنامێ چاکسازییان هاتبوو کرن بۆ دەولەتا ئوسمانی گرنگ بوو هندەک چارەسەرییان بۆ ئەوان مەترسیان یێن ژلایێ رۆژئاڤایی ڤە دهاتنە سەر داکۆ چالاکیێن دبیاڤێ دابەشکرنا دەولەتا ئوسمانی دا ژناڤببەت و نەهێلیت بگەهنە ئارمانجێن خوو. ل دەمێ چاکسازیێن لەشکەری و کارگێری بووینە ئالاڤ ددەستێ دەولەتا ئوسمانی دا ژبۆ ژناڤبرنا مەترسییێن دەرەکی، ب ئەڤێ چەندێ ئەنجام دانا چاکسازییان پێدڤی داهاتەکێ زێدەتر بوو، ئەڤە ل دەمەکێ دا بوو دەولەتا ئوسمانی ئاریشێن ئابووری هەبوون و سیاسەتا نۆی یا دەولەتا ئوسمانی ئاریشێن نۆی ئینابوون دناڤ بۆدجێ دەولەتێ دا. ئارمانجا سیاسەتا مەرکەزیکرنێ کومکرنا باجان ژلایێ دەولەتێ ڤە ب شێوەیەک راستەوخۆ، لەورا ئەڤێ سیاسەتێ نەشیا بوو ئەوان ئاریشێن ددەستهەلاتێ دا هەین ل رۆژهەلاتا ئەندۆلێ چارەسەر بکەت، ل دەمێ دەولەتا ئوسمانی سیستەمەک نۆی یێ کارگێری پەیرەوکری ئەڤ سیستەمە ل سەر دەڤەرێن کوردی ژی سەپاندبوو و ل دۆیڤ بنەماییێن ئەڤی سیستەمی هەرێمەکا کوردستانێ دروستکر بوو، ژێدەر دیاردکەن ب شێویەک ئاشکەرا دیار بوو ئارمانج ژ دروستکرنا ئەڤێ هەرێمێ ئەو بوو دا دەولەتا ئوسمانی ب شێوەیەک راستەوخۆ حوکمی ل سەر دەڤەرێن رۆژهەلاتا ئەنادۆلێ بکەت. بهێزکرنا سنوورێن رۆژهەلاتی یێن دەولەتا ئوسمانی ب دژی گەڤ و مەترسییێن رۆسیا و ئیرانێ ئارمانجەک دی یا دروستکرنا ویلایەتا نۆی یا کوردستانێ بوو، دناڤبەرا سالێن ١٨٤٧-١٨٦٧ ویلایەتا کوردستانێ بەردەوام بوو و ل سالا ١٨٦٧ ویلایەتا دیاربەکر ل جهێ هەرێما کوردستانێ هاتبوو دروستکرن (Bajalan, 2015, 86; Özten,2009,58; Ozoglu, 2006, 60-63).

ژناڤچوونا میر و میرگەهێن کوردی ل نیڤا ئێکێ ژ چەرخێ ١٩ ببوو ئەگەرێ پەیدابوونا هێزا ئاغایان، و ل دۆیڤ هزروبیرێن نڤیسەرێ ئەمریکی (دیڤید مەکدۆل David McDonald) ئێک ژ ئەگەرێن پەیدابوونا هێزا ئاغایان گرێدایی پێدڤیاتییا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئاسایش و پێشهھاتێن ئابووری ل ڕۆژهەلاتا ئەنادۆلێ بوو چونکی دەڤەر پێدڤی چاڤدێرێن تۆند بوو داکۆ داهاتەکێ ئابووری یێ باش ب دەســـتڤە بهێت و ئێمناهیێ ل گوندێن چیایی بەرقرار بکەت، ب ئەڤێ چەندێ ژێدەرێن ئێمناهیێ و جێبەجێکرنا بەرپرسـایەتییا ژیانا هۆزان ب شـێوەیەک ڕاسـتەوخۆ کەفتبوو سـەر ملێن ئاغایان و هێزا ئاغایان تاکە دەرگەهێ چوونا هۆزان بۆ جیهانا دەرڤە و ئەرکێ ئاغایان بۆ دەست ب پەیوەندییان دگەل هۆز، میر و دەولەتێ بکەت هەروەسـا دەولەتا ئوسـمانی ب شـێوەیەک فەرمی دان پێدان ب دەســـتهەلاتا ئاغایان کربوو، دانپێدانا بهێزا ئاغایان ژلایێ ئوســـمانیانڤە ببوو ئەگەرێ دیاربوونا پێگەهێ ئاغایان دناڤ هۆزێن وان و هۆزێن دەوروبەر دا دگەل هندێ دگەلەک بیاڤان دا ڕۆلێ ئاغایان دمەترسـیان دل بوو چونکێ گەلەک جاران دیاربوونا ڕۆلێ ئەوان گرێدایی جێبەجێکرنا یاســـا و فەرمانێن دەولەتێ بوون، ئەگەر ئاغایان گوهدارییا فەرمـانێن دەولەتێ نەکربـان دا ژ ئەرکێن خۆ هێنە دویرکرن و دا ئەرکێ وان ب کەســـەک نێزیکی دەولەتێ هێتە بەخشـــین(McDowall, 2003,10; McDowall, 1996,15).

پشتی دامەزراندنا ویلایەتا کوردستانێ ل سالا ١٨٤٨ ژلایێ دەولەتا ئوسمانی ڤە ئێدی دەولەتا ئوسمانی سیستەمەکێ نۆی یێ ڕێڤەبرنێ ل کوردستانێ دامەزراند (هاکان، ٢٠١٢، ٢٥٨-٢٥٩)، دناڤ ئەوی ســیســـتەمێ نۆی یێ کارگێری دا یێ دەولەتا ئوســـمانی پەیرەوکری ڕۆلێ کەســـایەتێن ئایینی ل ڕۆژهەلاتێ ئەنادۆلێ دیار بوو، گەلەک جاران میرێن میرگەهان وەک ناڤبژیڤانی دناڤبەرا ئاغاێن هۆزان دا دکر و ب نەمانا میران ئەڤ کارە مابوو هەلاویســـتی، ژبەر هندێ ژی شـــەر دناڤبەرا ئاغایان ب شـــێوەیەک بەرچاڤ زێدەبوون و پاشـــی ئەرکێ ناڤبژیڤانیێ ژلایێ شـــێخان ڤە هاتبوو پرکرن، ب تایبەتی شـێخێن نەقشـەبەندی و قادری هێزەکا بەرفرەه دناڤ کوردان دا ب دەستڤەئینا بوو ئەڤ هێزا وان ل سەرانسەری کوردستانێ بەلاڤ ببوو ژبەرکۆ کارتێکرنا هێزا شێخان ل سەر سنوورێن هۆزان ژی هەبوو ژبەر هندێ ئەوان دشیا ئەڤێ هێزێ بۆ چارەسەرکرنا هەڤرکیا دناڤبەرا هۆزان دا بکاربین، ئەڤ چەندە پالدەرەک ڕاستەقینە یێ دەرکەفتنا شـێخان بوو دناڤ جڤاکێ کوردی دا چونکی ئەو دناڤ هۆزان دا سـەربەخۆ بوون، ئەڤ چەندە ڕامانا هندێ ددەت ئەوان بەشداری دشەر، هەڤرکی و تۆندۆتیژییا دناڤبەرا هۆزان دا نەدکر، ژبەر هندێ ئەوان دشیا ڕۆلێ ناڤبژیڤانیکەر و ئاشتیخوازێ د شەر و هەڤرکیێن دناڤبەرا هۆزان دا یان دناڤ هۆزێ بخۆ دا بگێرن چونکی کارتێکرنا ئەوان نەبتنێ گرێدایی سـنۆرێن هۆزێن ئەوان بوو، هەروەسـا دگەل ڕۆلێ ئەوان یێ گرنگ شـێخان گەلەک ئەندام دناڤ هۆزێن جۆراوجۆر دا هەبوون و دشیان سەرۆکاتیا هۆزان ژی وەرگرن، ئەڤ چەندە ئەگەرێ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سەرەکی یێ پەیدابوونا هێزا شێخان و سەرکردایەتیکرنا شۆڕەشێن کوردی ژلایێ ئەوان ڤە بوو ل دووماهیا چەرخێ نۆزدێ. ئەندامێن رێبازێن سۆفیگەرییان نەبتنێ دناڤ هۆزان دابوون هەروەسا دناڤ جوتیاران، کرێکاران و چینێن دی یێن جڤاکی دا هەبوون. ژبەر هندێ شێخان پشتەڤانییەک بەرفرەه یا جڤاکی کوردی ب دەستڤەئینا بوو ((McDowall, 2003,10; Jwaideh, 2006,144-193. ل ڤێرێ دیار دبیت ئێدێ ل جهێ دام و دەزگەهێن میری شێخ ببوون دەزگەهێن سەرەکی یێن جێبەجێکرنا فەرمانێن کارگێری یێن دەولەتا ئوسمانی ل کوردستانێ.

هەژی یە بێژین بهێزبوونا شێخان و پێشکەفتنا هێزا ئەوان نەبتنێ ژ چوارچووڤێ پیرۆزییا وان یا ئایینی هاتبوو بەرۆڤاژی پێشهاتێن سەختێن کوردان ژی ڕۆل ددەرکەفتنا هێزا وان دا هەبوو، دویماهیا چەرخێ نۆزدێ سەخترین قۆناغ بوو ژبۆ کوردێن دناڤ دەولەتا ئوسمانی دا، مەترسیێن ڕۆسیا قەیسەری ل سەر ڕۆژهەلاتێ دەولەتا ئوسمانی ڕۆژ ب ڕۆژێ بەرەڤ زێدەبوونێ دهات، ل سالێن ١٨٧٧-١٨٧٨ شەرێن ئوسمانیان دگەل ڕۆسیا قەیسەری دەڤەرێن کوردی وێرانکر بوون. پەیدابوونا هزرا نەتەوایەتی دناڤ ئەرمەنییان دا و بهێزبوونا چالاکیێن سیاسی دناڤبەرا وان دا کورد تووشی گەلەک ئالۆزییان کربوون. هەروەسا ئاریشێن ئابووری، بڕس و کولبێ یێن دەولەتا ئوسمانی کارتێکرنەک خراب ل سەر دەڤەرێ کربوو. ئەڤ کاودانێن ئالۆز هۆکارێن سەرەکی یێن دەرکەفتنا ڕۆلێ شێخان دناڤ جڤاکێ کوردی دا بوون و ئەڤ چەندە نەبتنێ ببوو ئەگەرێ پێشڤەچوونا ڕۆلێ شێخان دبیاڤێ ئایینی دا بەلکۆ دبیاڤێ ئابووری ژی دا، پەیوەندییەکا بهێز دناڤبەرا مریدێن شێخان و خوارن، پارە و ئەردی وان ژ مریدێن خۆ وەردگرت هەبوو. ل ڤێرێ دیار دبیت داهاتی ڕۆلەکێ بهێز دپەیداکرنا پشتەڤانێن شێخان هەبوو (Bajalan, 2015,26; Jwaideh, 2006,144-147; Kılıç, 2022,5).

ل دەمێ دەستهەلاتا شێخان بهێز بووی ماڵباتێن شێخان دیار بوون، ل دەڤەرێن ئاکنجیێن وان کێم و هۆزێن بچوویک لێ ئاکنجی ب تایبەتی ل دەڤەرێن شەر و ناکوکی لێ هەین پتر ئەو بهێز کەفتبوون و ئەو دەڤەرێن هۆز لێ بهێز شێخ لێ بهێزنەبوون و ل دەڤەرێن هۆز لێ نەهەین لاوازبوون دانا زەڤیان ب شێخان ژ ترسێن دەولەتا ئوسمانی دا ڕۆڵەکێ گرنگ ددیاربوونا پێگەهێ ئاغا و شێخان دا هەبوو. دڕاستی دا سیستەمێ کارگێری یێ سەنجەق و کارگێرێن ناڤخۆیی ل ساڵا ١٨١٩ هاتبوو ژناڤبرن و چوو سیستەمێن نۆی یێن ئەردی ل سەر دەڤەرێن کوردی نەهاتبوو جێبەجێکرن، ل جهێ ئەڤێ چەندێ ڕێبازێن سۆفیگەری و ئاغا بهێزبوون و بوون خۆدان دەستهەلات بڕێکا وەرگرتنا ئەردان دگەل هندێدا حکوومەتا ناڤەندی چوو پێنگاڤ ب دژی وان

نەهاڤێتبوون ژبەر هندێ برێکا بدەستڤەئینانا ئەردان ئەو وەک دەولەتێ لێهاتبوون و گەلەک جاران دەولەتێ بخۆ ژی ئەرد ددا ئەوان (Gözel, 2007, 31; Özok-Gündoğan, 2014,160-175).

دڕاستی دا بهێزترین هۆکارێن ل پشت دەرکەفتن و بهێزبووونا ئاغا و شێخان یاسا ١٨٥٨ بوو. چونکی یاسایا ١٨٥٨ ب شێوەیەکێ گشتی کارتێکرن ل سەر خرابکرنا پێشهاتێن ئابووری و بناخێن جڤاکی ل کوردستانێ هەبوو، ئەڤێ یاسایێ داکوکی ل سەر دانا پارەیی بۆ رێڤەبەریا تۆمارێن ئەردان دکر هەروەسا دڕاستی بەرجەستەکرنا زەڤیێن چاندنێ ب شێوەیەک یاسایی ئارمانجا یاسایا ١٨٥٨ بوو دبەرامبەردا پێدڤیبوو خۆدانێ مۆلکی کوژمەیەکێ باش یێ پارەیی بدەت رێڤەبەرییا تۆمارکرنا ئەردی(Van Özok-Gündoğan, 2014,160-175). ل ئەڤی ماوەیی دا رێژەیەکا دیار یا گوندێن کوردان ب شێوەیەک تەمام یان پارچەک مەزن ژێ ل سەر ناڤێ ئاغایان ل کوردستانێ هاتبوون تۆمارکرن و پشتی هینگێ ئەوان ئاغایان گوند بجهـ دهێلان و ب شێوەیەک بەردەوام دبوونە خودانێن ئەردی. هەرچەوابیت، ئەڤێ چەندێ هەمی گوندێن کوردستانێ بخۆڤە نەدگرتن چونکی گەلەک گوندێن چیایی خەلکێ ل سەر ناڤێن خۆ تۆمارکربوون دگەل هندێدا ل دەشتان وەک دابوونەریت گوند ل سەر ناڤێن ئاغایان هاتبوون تۆمارکرن. ئەڤ چەندە ببوو ئەگەرێ لاوازبوونا رەوشا ئابووری یا هۆزان و تاکە کەسێن زەنگین یێن ئاغا دیار بوون و رێژەیەکا دیارا ئاغایان بوونە خودانێن ئەردێن بەرفرەهـ، دگەلەک حالەتان دا خەلکێ ئاسایی بوونە هەڤپشکێن وان یان کەراخێن وان، ئەڤ چەندە بۆ ئەگەرێ بهێزبوونا هێزا ئاغایان ل سەر خەلکێ ئاسایی هەروەسا شێخان کونترۆل وەک مۆلکێن خۆ ل سەر وان ئەردێن بۆ وەقفێ هاتینە دیارکرن کربوو، برێکا بکارئینانا کەسایەتیا خۆ شێخان وەک ئاغایان ئەردێن جوتیاران ل سەر ناڤێن خۆ تۆمار کربوو(Yücel, 2023, 130-155).

ب ئەڤی رەنگی د سیستەمێ نۆی یێ کارگێری یێ دەولەتا ئوسمانی دا ئاغا و شێخ بوون رێڤەبەرێن کارگێری و سیاسی ل کوردستانێ دەستهەلاتا ئەوان زۆر بەرفرەهـ بوو، هەر تشتێ ئەوان دڤیا برێکا دەستهەلاتا خۆ دکرە دبن کونترۆلا خۆ ڤە.

تەوەرێ ئێکێ: ئامادەکرن و پێکهاتەیێن یاسایا ١٨٥٨

ل چەرخێ نۆزدێ دەولەتا ئوسمانی دناڤخۆدا تووشی هەڤرکیان ببوو ئەڤ چەندە بۆ ئەگەرێ هندێ دەولەتا ئۆســـمانی هزرێ دگوهورینا هێزێن خۆ یێن لەشـــکەری دا بکەت و ب ئەڤی رەنگی ژ ســـوارچاکان بەرێخۆ دابۆ هێزێن پیادە، ژبۆ بدەســـتڤەئینا هێزێن پیادە حکوومەتا ناڤەندی ل ئیســـتەمبۆلێ هەولدابوو خۆ بهێز بکەت، ب ئەڤێ چەندێ دیار دبیت حکوومەتا ئوســـمانی دڤیا گرۆپێن بهێزێن ناڤخۆیی ژناڤببەت(Davison, 2015, 111-114).

ژبەر ئەو چاکسازییێن دەولەتا ئوسمانی دئەڤی ماوەیی ئەنجام داین هەروەسا ئەو شەرێن ئەنجام داین یان بەشداری تێدا کری ب گرانی ل سەر ململێن ئەوێ ڕاوەستیان لەوڕا ل سالێن ١٨٥٠ و ١٨٦٠ دەولەتا ئوسمانی تووشی گەلەک ئاستەنگ و ئاریشێن دارایی ببوو، ژلایەکێ دی ڤە دەولەتا ئوســـمانی بزاڤدکرن داهاتێ خۆ یێ ناڤخۆیی زێدە بکەت، چونکی بۆدجێ دەولەتێ زۆر لاواز ببوو پێدڤیبوو دەولەتا ئوسمانی قەرزان ژ دەرڤە ب دەستڤەبینت یان داهاتێ خۆ یێ ناڤخۆیی زێدە بکەت، هێزێن حکوومەت و سیستەمێ ناڤەندی پێدڤی ب یاسـایەک نۆی ژبۆ ب دەســتڤەئینانا دەســتکەفت و باجان بوو، ئەڤە مەزنترین ئاریشـــەیا دارایی بوو ب دام و دەزگەهێن ئابووری و کارگێری یێن دەولەتا ئوســـمانی دناڤبەرا ١٨٥٦-١٨٧٦ کەفتی و دناڤبەرا ئەڤان ســـالان دا دام و دەزگەهێن کارگێری یێن دەولەتا ئوسمانی تووشی گەلەک ئاریشێن هەستیار ببوون و دەولەتا ئوســـمانی دڤیا وان ئاریشـــەیا بڕێکا دەرکرنا یاســـایێن نۆی چارەســـەر بکەت (Gözel, 2007, 35).

ل ژێر ڤەرێژا ئەڤێ چەندێ دەستهەلاتا ئوسمانی ل ٦ خزیرانا ١٨٥٨ یاسـایەک نۆی بۆ ڕێکخســـتنا ئەردێن دەولەتێ دەرکر، دبنەرەت دا ئەڤە ســـتراتیژییەک نۆی یا هەلسەنگاندنا یاسا دەولەتا ئوسمانی یا چەرخێ نۆزد بوو. ئەڤە ئێکەمین یاسا مۆدرێن یا هەمە لایەن و ریکخستنا یاسا ئەردی یا دەولەتا ئوسمانی بوو، ئەڤ یاسایە ژ٣ پشکان و (١٣٢) ماددەیان پێکدهات و تێدا هاتیە دیارکرن ئارمانجا ســەرەکی یا ئەڤێ یاســایێ ڕێکخســتنا ژێدەرێن یاســا ئەردی یا دەولەتا ئوســمانی یە و خۆ ژ هەمی یاســایێن کەڤن، ڕێسا و بنەما و شەرێن یاسایی یێن ل سەر مافێن ئەردان دهاتە کرن دوور دکر (Attila Aytekin, 2009, 936; The Ottoman Land Code of 27th Ramadan 1274, 21 April, 1858)

یاسا سالا ۱۸۵۸ چەندین تایبەتمەندییێت گرنگ یێن مۆدرێن و یاسا رێکخستنان یێن تێدا هەین، بناخێ سەرەکی یێ ئەڤێ یاسایێ د ماددەیێ (۸) دا هاتیە دیارکرن و رونکری یە:" ئەردێ گوندی یان باژێری ناهێتە ڤەگۆهاستن یان دان ژ خۆدانێ ئەردی بۆ ئاکنجییێن گوندی یان بۆ کەسەکێ یان دوو کەسێن ئەوان دناڤبەرا خۆدا هەلبژارتی، پێدڤییە پارچێن ئەردی ب هەر ئێکێ ئاکنجی ل گوندی بهێتە دان، دشێن دایە ئەرد ل سەر ناڤێ ئەوی کەسی بهێتە تاپۆکرن ئەوێ حەزا ئەڤێ چەندێ هەی" (Attila Aytekin, 2009, 936; The Ottoman Land Code of 27th Ramadan 1274, 21 April, 1858; The Ottoman Land Code, 1890).

هەروەسا د ماددێ (۹) یێ یاسایێ دایە دیارکرن زەڤییا ب بەرهەم بۆ بکارهینانا کارەکێ دی قەدەغەیە، سەرەرای هندێ ئەڤ چەندە ب زەحمەتە ل دۆیڤ داخوازییێن دەولەتێ ل سەر خودانێ مۆلکی بهێتە سەپاندن، و ماددەیێ (۱۰) رونکری ییە دشیان دایە زەڤیا چاندنێ بهێتە پاقژکرن و گولاندن، ماددەیێ (۱۲) دیارکرییە پێدڤییە زەڤییێن ب شێوەیەک ب کۆم ب دەستڤەهاتین بهێنە دابەشکرن، هەروەسا ماددەیێ (۱۷) دیارکرییە پێدڤییە داروبار دناڤ ئەردی دا بهێنە چاندن، مادەیێ (۲۵) رونکری یە دشیان دایە ئاڤاهی دناڤ ئەردی دا بهێنە ئاڤاکرن، مادەیێ (۳۱) ئاشکەراکرییە دشیان دایە ئەردێن ئاسێ بۆ چاندنێ بهێنە دروستکرن یان پاقژکرن، مادەیێ (٦٨) یێ یاسایێ دایە دیارکرن ب بەرچاڤ وەرگرتنا بارودۆخ و کاودانێن نەچاڤەرێکری نابیت زەڤییا چاندێ پتر ژ (۳) سالان نەهێتە چاندن، د ماددەیێ (۳٦) هاتیە خودانێ/ خودانا مۆلکێ گشتی دشێت ئەردێ خۆ بدەت هەر ئێکێ ئەوی/ ئەوێ بڤێت ئەڤجا چ ب پارە بیت یان ب گوهورین بیت، ماددەیێ (٤۹) دیار دکەت ل دەمێ مۆلەتا خۆدانێ داروباران، بەرهەم، ئاڤاهی بۆ بکارهینا زەڤیا گشتی خلاس دبیت و رادەست دەزگەهێن حکوومەتێ دکەت یان دفرۆشت پێدڤییە برێکا دام و دەزگەهێن پەیوەندیدار بدەت دیارکرن ئەوی/ ئەوێ ئەو ئەردێ دا بکرێ و هەروەسا دیار بکەت ئەو ئەرد یێ گشتی یە و داروبار یێن دناڤ دا هاتین چاندن یێن تایبەتن. ماددەیێ (٥٤ و ٥٥) ئاشکەرا دکەت زارۆکێ ئێکێ، بابی و دەیکێ مافێ میراتگێرییا ئەردی یێ هەی و برێکا دانا پارەی دشێن ئەردێ خۆ ب دەستڤە بینن، ماددەیێ (۹۹) تێدا دەستهەلات دایە دەولەتێ پێنگاڤان بۆ پاراستنا ئەردێ خۆ باڤێژیت، ماددەیێ (۱۰۳) دیارکری یە دشیان دایە مامەلە ب زەڤیان بهێتە کرن و ب میراتگێری بهێنە وەرگرتن و ماددەیێ (۱۳۰) تێدا مەرجێن کونترۆلکرنا گوند و باژێران ژلایێ دەولەتێ ڤە هاتینە شرۆڤەکرن (The Ottoman Land Code of 27th

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

(Ramadan 1274, 21 April, 1858; Attila Aytekin, 2009, 936). ب ئەڤێ چەندێ دیار دبیت ئارمانجا سەرەکی یا ئوسمانییان ژ ئەڤێ یاسایێ ئەو بۆ دڤیا ل پاشەڕۆژ هەمی ئەرد بهێنە تۆمارکرن و ئەڤ ماددەیە ل سەر دەڤەرێن کوردستانێ جێبەجێکرینە.

یاسا ١٨٥٨ ژلایێ لژنەیەکێ ب سەرۆکاتیا (ئەحمەد جەودەت پاشا)ی ڤە هاتبوو بەرهەڤکرن، لژنێ بۆ ماوەیەکێ درێژ ل سەر ئەڤێ یاسایێ کاردکر و هەمی باشی و خرابیێن وێ بەرچاڤ وەرگرتبوون، چوو بەندێن یاسایێن وەلاتێن بیانی نەکربوون دناڤ دا، بەلێ ئەڤ یاسایا ئوسمانیا ل سەر بناخەکێ گشتگر نەهاتبوو رێکخستن و جێبەجێکرن بەرۆڤاژی یاسایێن جۆروجۆر ل سەر هەرێمێن دەولەتا ئوسمانی هاتبوون سەپاندن، ژبەر هندێ ئەو یاساییێن ل سەر دەڤەرێن کوردی دهاتنە سەپاندن دجیاواز بوون و ئوسمانیا ئەڤ سیستەمە ل سەرانسەری دەولەتا ئوسمانی جێبەجێدکر و رێکخستنا یاسایان و جێبەجێکرنا وان ل سەر هەرێمێن دەولەتا ئوسمانی گەلەک گرنگ بوون داکۆ بشێت کونترلێ ل سەر ئەردێن میری بکەت، چونکی ل دەمێ ئەڤ یاسایە هاتیە بکارئینانا پتریا ئەردان یێن میری بوون، برێکا بەلاڤکرن و بکارهینانا یاسایا ئەردی ببوو ژێدەرەک دروست بۆ بدەستڤەهینانا دەستکەفتان.سەرەرای هندێ یاسا ئەردی پتر ئەردێن میری بخۆڤە گرتبوون، دەولەت چاڤەرێ ب دەستڤەئینانا داهاتی ژ گرۆپێن نەدناڤ ئەردێ دەولەتێ دابوو، چونکی ئەرد ل سەر پێنج پشکان وەک میری، مولک، وەقف، مەترۆک و ئەردێ بێ خۆدان هاتبوو دابەشکرن (Gözel, 2007, 36; Bayraktar, 2015, 242). ب ئەڤی شێوەیی:

١. ئەرد مۆلک: ئەو ئەرد بوو یێ ددەستێ خۆ دانا دا و گرێدایی یاسیا ئیسلامی بوو، دچوارچووڤێ دەولەتا ئوسمانی دا و دوو ماف گرێدایی خۆدانێ ئەردی بوون (مافێ خۆدانێ ئەردی) و (مافێ ئەوێ ئەرد بکاردئینا) و ئەڤ مافە دکەڤتنە سەر ملێن خۆدانێ ئەردی .

٢. ئەردێ میری: ئەڤە ئەردێ دەولەتێ بوو، واتە ئەردێ خۆدانێ مۆلکێ یێ دەولەتێ بوو و دەولەتێ بکارنەدئینا بەلکۆ کرێکاران ب شێوێ کرێکرنێ بکاردئینانا و وەک خۆدانێ ئەردی سەرەدەریی دگەل دکر.

٣. ئەردێ وەقف: ئەڤە ئەو ئەرد بوو یێ بۆ کاروبارێن ئایینی وەک دروستکرنا مزگەفتان دهاتە تەرخانکرن.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٤. ئەردێ مەترۆک: یێ گشتی بوو بۆ خزمەتگوزارییێن گشتی وەک گۆرستان، رێک و جهێن گشتی دهاتە تەرخانکرن.

٥. ئەردێ بێ خۆدان: ئەو ئەردێ نەهاتە بکارئینان و بێ خۆدان بوو ئەگەر ئێکێ ڤیابا ئەڤی ئەردی بۆ ماوەیەکێ دیارکری بکاربینت هینگێ پێدڤی بوو دەستویری ژ دەولەتێ وەربگریت و ئەو دا مافێ بکارئینانا وی وەرگریت(Bayraktar, 2015, 243-246).

دیاسا ١٨٥٨ دا مافێ بکارئینا ئەردێ میری ب شێوەیەک بەفرەه و راستەوخۆ هاتبوو دان و مافێ خۆدانێ ئەردی دگەل یێ دەولەتێ هاتبوو گرێدان، ئەردێن وەک ئەردێ میری، رێکێن گشتی، دارستان و رێک بۆ بکارئینانێ ژلایێ گوندییان ڤە ژبۆ بدەستڤەئینانا پێدڤییێن ژیانێ هاتبوون تەرخانکرن، ئەڤ یاسا یە گرنگ بوو چونکی ببوو رێگر درێکا ئاغا و ئاغایێن هۆزان دا ئەوان نەدشیا ب شێوەیەک راستەوخۆ کونترۆلێ ل سەر ئەردێن گشتی یێن گوندان بکەن. تۆمارکرنا ئەردێن میری لژێر ناڤێ ئەوی کەسێ بکاردئینانا ئارمانجا سەرەکی یا ئەڤێ یاسایێ بوو، دەولەتێ مافێ تۆمارکرنا ئەردی و فرۆتنا ئەردی برێکا گرێبەستەکێ هەبوو دگەل دانا ئەردی ب وی کەسێ ئەو بۆ چاندنا بەرهەمان بکاردئینانا هێڤیا دەولەتێ ئەو بوو هێزێن واستەکار ئەوێن دناڤبەرا حکوومەتێ و کرێکەری دا ژناڤبچن، د شێوەیەکی تیۆری ئەردێ مۆلکی ددەستێ حکوومەتێ دابۆ ب شێوەیەک بەروەخت ددا کرێگری دا بکاربینت و دەولەتا ئوسمانی ڕاگەهاندبۆ ئارمانجا وان یا سەرەکی ژئەڤێ چەندێ دژایەتیکرنا ئاغا و هێزێن هۆزان بوو ئەوێن ب شێوەیەکێ دابوونەریتی بووین واستەکار (Gözel, 2007, 36-38; Bayraktar, 2015, 243-246). بەلێ بەرۆڤاژی ئەڤێ یاسایێ دەستهەلاتا ئاغایان پتر بهێز کربوو.

ب شێوەیەک گشتی یاسا ١٨٥٨ ب گرنگی ڤە رێکخستنەک ئێخستبوو دناڤ کرێکارێن چاندنێ یێن تاک و بچوویک دا، و دبەندێ ٨ یێ ئەڤێ یاسایێ دا هاتیە دیارکرن، کۆ نابیت ئەردێ گوندەکێ بتنێ ب کەسەکێ یان دووان بهێتە دان، دروستکرنا زەڤیان بتنێ ب وان دهاتە دان ئەوێن گوندێن وان ژناڤچووین و چوو هێڤیی بۆ ئاکنجیبوونێ ل گوندان نەماین. نەیاسایێن کەڤن و نەیاسایێن نۆی سنووردارییا ئەردێ میری دیار نەکر بوو لەوڕا ئەڤ چەندە نەبو رێگر درێکا دروستکرنا زەڤیان دا، هەروەسا ل دووماهیا سەردەمێ دەولەتا ئوسمانی ب تایبەتی پشتی ئەردێ میری بۆ مۆلکی هاتیە

ڤەگوهاستن گەلەک زەڤیێن نوی ییێن چاندنێ هاتبوون دروستکرن (Gözel, 2007, 36-38).

ب ئەڤی رەنگی خۆیا دبیت ئەڤێ یاسایا ئوسمانیان کارتێکرنەک کوور ل سەر کوردستانێ کربوو و بۆ ئەگەرێ بهێزبوونا دەستکەفتێن تایبەت و ئارمانج ژ ئەڤێ چەندێ زێدەکرنا بەرهەمێن چاندنێ و وەرگرتنا باجەیان دبەرژەوەندییا خودانێن مۆلکی دا بوو، ژ ئەنجامێ ئەڤێ چەندێ هۆزێن کوردی ییێن کۆچەر و نەکۆچەر نەچاربوون بەرێخۆدان چاندنێ، دشیان دایە سالا ١٨٥٨ بهێتە نیشاندان وەک خالەک وەرچەرخانا رێکخستنا ئەردی دا، و ب ئەڤی رەنگی کەسایەتێن هۆزێن کوردی ییێن دیار بهێز کەفتن و ب شێوەیەک بەرچاڤ مفا ژ ئەڤێ یاسایێ وەرگرت (Degli Esposti,, 2020, 80-81).

تەوەرێ دووێ: ئارمانجێن یاسا ئەردی یا ١٨٥٨ و جێبەجێکرنا ئەوێ ل کوردستانێ

ئارمانجا دەولەتا ئوسمانی ژئەڤێ یاسایێ ب شێوەیەک جودا جودا ژلایێ ڤەکۆلەرانڤە هاتیە شرۆڤەکرن، دئەڤی چوارچووڤی دا سێ هزروبیر دەربارەیی ئەڤێ یاسایێ د دژێدەران دا خۆیا دبن، هندەک وەسا هزر دکەن ئارمانجا سەرەکی ژئەڤێ یاسایێ تۆمارکرنا زەڤیێن دهاتنە بکارهینان بوو، هندەک وەسا هزر دکەن ئارمانجا دەولەتا ئوسمانی پێشڤەبرنا چاندنێ بوو و هندەک وەسا بوودچن ئارمانجا وێ دەست نیشانکرنا سیستەمەک باجان یێ رێکخستی و گونجایی بوو(Bayraktar, 2015,).

ئارمانجا سەرەکی یا ئەڤێ یاسایێ ئەو بۆ پێدڤیبوو تاکە کەسێن بکارهێنەرێن زەڤیا مۆلەتەک یاسایی بۆ زەڤیێن دەولەتێ وەرگرن، ل دۆیڤ بەلگەنامەیا یاسایا ١٨٥٨ و هندەک ژێدەران هەلسەنگاندییە هەمی زەڤی و دانا مۆلەتان ب بکارهێنەرێن راستەقینە ییێن زەڤیان بۆ و ب تایبەتی جۆتیارێن بچوویک ببوون جهێ بایەخ پێدانا دەولەتێ، و ب مەرەما لاوازکرنا ئاغا و دەرەبەگان ستراتیژییا پێدانا مۆلەتێ ب جۆتیاران دەولەت پالدابوو هزرێ ل کونترۆلکرنا ل سەر زەڤیان بکەت داهەڤرکیا خەلکێ ل سەر زەڤیێن دەولەتێ ژناڤببەت، هەروەسا پێشڤەبرنا چاندنێ ئارمانجەک دی یا ئەڤێ یاسایێ بوو و تێدا هاتبوو دیارکرن، کۆ دشیان دایە مۆلەتێ ب وان کەسان بدەن یێن ب شێوەیەک نەیاسایی ئەردێ دەولەتێ بۆ ماوەیێ دەه سالان بۆ چاندنێ بکاردئینن، پشتی بۆرینا وەختێ دەست نیشانکری دشیان دابۆ پێرابوونێن یاسایی پشتی سێ سالان بۆ هێلانا زەڤیان بهێت ئەنجام دان، ئەڤە سیاسەتەک بۆ راستەوخۆ کارتێکرنەک خراب ل سەر گەلەک دەڤەران کربوو، بدەستڤەئینان و پێشڤەبرنا چاندنێ و پاشی بلندکرنا

رێژەیا بەرهەمان داکۆ رێژا وەرگرتنا باجان بهێتە زێدەکرن واتە ئارمانجا سەرەکی یا دەولەتا ئوسمانی زێدەکرنا باجان بوو دهەمان دەم دا ئەگەر ئاکنجیێن گوندەکێ هەمی ژناڤچووبن یان گوند بجهێلابیت یان ئەرد هێلابیت بەیار هینگێ دروستبوو گوند ل سەر ناڤێ کەسەکێ بتنێ بهێتە تۆمارکرن ە هینگێ ب مەرەما ب دەستڤەئینا داهاتی و زێدەکرنا بەرهەمان ژبۆ ب دەستڤەئینا باجێن پێدڤی دەولەتێ ماف هەبوو مۆلەتا زەڤیێن بەرفرەھ ب دەت چەندین کەسان (The Ottoman Land Code of 27th Ramadan 1274, 21 April, 1858; Attila Aytekin, 2009, 935-951; Bayraktar, 2015, 246-250).

مەرەما دەولەتا ئوسمانی ژ دەرکرنا یاسایان بۆ پۆلینکرن و رێکخستنا فۆرمان و نۆیکرنا مەرج و رێسایێن دەولەتێ بوو، پشتی ژناڤبرنا سیستەمێ نیف ب نێڤ (٥٠ ب٥٠) ئەڤ پێنگاڤە زۆر گرنگ بوو، ئارمانجا دووێ ژ دەرکرنا یاسا ١٨٥٨ دیارکرنا بەرپرسایەتییا وەرگرتنا باجان برێکا دانا تاکە کەسان بوو، ئەڤ پرۆسێسا تۆمارکرنێ دابیتە ئەگەرێ لاوازکرنا ئەردێن میری ل سەر ئەردێن مۆلکی و وەقفێ، لایەکێ دی ێ ئەڤێ پرۆسێسێ ئەو بۆ کونترۆلێ ل سەر هێزا کەسایەتێن بهێز بکەت چونکی دئەڤێ یاسایێ دا هاتبوو نابیت کەسەک بتنێ کونترۆلێ ل سەر ئەردێ گوندەکێ بکەت، وەسا دیارە پەیوەندییەک ڕاستەوخۆ دناڤبەرا داخوازیێن بازاری و هەولێن دەستهەلاتا ناڤەندی ژبۆ پەیرەوکرن و رێکخستنا جێبەجێکارییا کارگێری هەبوو، ژبەر هندێ یاسایا ١٨٥٨ گەلەک هزروبیرێن گرۆپێن جودا جودا بەرچاڤ وەرگرتبوون و ئارمانجا ئەوێ یا سەرەکی وەرگرتنا باجان بوو، لەورا دبیت دەستهەلاتا هێزا ناڤەندی برێکا کونترۆلکرنا باجێن ئەردێ دەولەتێ بهێز بیت و یاسایا ١٨٥٨ وەک هێزەک بسپۆر هاتیە وەسفکرن چونکی گەلەک دام و دەزگەهێن دەولەتا ئوسمانی تێدا بەشدار بوون و هەمیا هەڤرکییا ئێک و دوو ژبۆ دانووستاندن و سەرکەفتنێ دکر (The Ottoman Land Code of 27th Ramadan 1274, 21 April, 1858; Gözel, 2007, 42-44; Bayraktar, 2016)..

یاسا ١٨٥٨ ب هەولەک گشتی یا دەولەتا ئوسمانی دەربارەی ئەردی و داخوازیێن دەولەتێ دەربارەیی باجان هاتیە نیاشان دان، چونکی پێدڤیاتییا وەرگرتنا باجان ژلایێ دام و دەزگەهێن دەولەتێ ڤە گرنگ بوو داکۆ هەمی داخوازیێن دەولەتێ ب وەرگرتنا باجان ڤە بهێتە گرێدان، دگەل جوداهیا هزروبیران ل دۆر داخوازییا بکارئینانا ئەردی ئەو کەسێ ئەرد ل سەر ناڤێ ئەوی دهاتە تۆمارکرن ل سەر ئەوی پێدڤی بۆ باجا وی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

(The Ottoman Land Code of 27th Ramadan 1274, 21 April, 1858; ئەردی بدەت The Ottoman Land Code, 1890).

ل دۆیف بەندێ ٣ یاسا ١٨٥٨ تۆمارکرنا مۆلکی ئەرک بۆ و دگەل تۆمارکرنا مۆلکی (تاپۆکرنا مۆلکی) خۆدانێ ئەوان دهاتە دیارکرن هەروەسا جهێ مۆلکی دگەل سنوور و رووبەرێ وان دهاتە خۆیاکرن و ل سەر رێڤەبەرییا تۆمارکرنا مۆلکان پێدڤی بوو پێزانینێن دروست یێن تاپۆکرنا ئەردان تۆمار بکەن و ل دۆیف ئەڤێ یاسایێ نەدبوو کەس بزاڤا زێدەکرنا سنوورێ ئەردێ خۆ ل سەر حسابا کەسەک دی بکەت،ژبەر هندێ دراستی دا تاپۆ زۆر گرنگ بوو ژبۆ جوتیاران و خۆدانێن مۆلکی چونکی ئەو تاکە بەڵگەنامەیا یاسایی بوو تێدا مۆلکێ خەلکێ بهێتە دیارکرن، پشتی چاپکرن و بەلاڤبوونا یاسا ١٨٥٨ فەرمانێن گرێدایی جێبەجێکرنا ئەوان و تۆمارکرنا ئەردێن میری بۆ ویلایەتان هاتبوون فرێکرین و ل دۆیف فەرمانا کارگێریی یا ٢٩ چرییا ئێکێ ١٨٥٩ یا حکوومەتا ئوسمانی لژێر ناڤێ (نڤیسینگەها تاپۆیا دەولەتێ) کەسەک بناڤێ (شەکیب ئەفەندی١٨٤٥-١٨٦٠)[1] وەک رێڤەبەرێ تاپۆیێ بۆ جێبەجێکرنا یاسایا ١٨٥٨ ل کوردستانێ دامەزراند بوو (The Ottoman Land Code, 1890; Özten,2009,58-60; Adiyamanê &Rahman, 2015, 50-55).

بەڵگەنامێن ئوسمانی و ژێدەر وەسا دیار دکەن بێ هەبوونا سەنەدان (بەڵگەنامەیان)، دیدەڤان و هزرکرنێ (واتە تەخمینێ) رێژەیەکا زۆرا ئەردێن میری ل دەڤەرێ ب هێزێ ئێخستبوون دبن کونترۆلا خەلکێ ڤە دگەل هندێدا رێژەکا دی یا ئەردان بێ سەنەدە ب زۆری ژخەلکێ هاتبوون وەرگرتن، و ئارمانج ژ دامەزراندنا شەکیب ئەفەندی ئەو بوو ئەو رەوشا نەیاسایی یا دەڤەرێ بکەڤیت دبن کونترۆلا یاسایێ ڤە، چونکی ئەرکێ سەرەکی یێ شەکیبی ڤەکۆلین و دۆیڤچوونا ئەردێن میری ل دەڤەرێن کوردی و جێبەجێکرنا یاسا نۆی ل دەڤەرێ بوو، هەرچەوابیت ب مرنا شەکیب ئەفەندی یاسایا نۆی ل دەڤەرێن کوردستانێ نەهات جێبەجێکرن. ل دۆیف بەڵگەنامەیەک ئوسمانی یا دزفریت بۆ سالا ١٨٦٠ پرۆسێسا جێبەجێکرنا یاسا ١٨٥٨ ل دەڤەرێن کوردی پێدڤی بوو ل سەر دەولەتا ئوسمانی بەرپرسەکێ نۆی فرێکەت دەڤەرێن کوردی داکۆ بشێت ئەوێ یاسایێ جێبەجێبکەت، دهاتە پێشبینی کرن هەر وەختەکێ بەرپرسەک نۆی بهێت دەڤەرێ دێ راستەوخۆ کار ل سەر جێبەجێکرنا ئەڤێ یاسایێ ل سەر ئەردێن میری کەت و دشیان دابوو مۆلەتا کارکرنا ئەوان ب خۆدانێن ئەردی یان بکارهێنەرێن

ئەوان بهێته دان (The Ottoman Land Code, 1890; The Ottoman Land Code of 27th Ramadan 1274, 21 April, 1858).

پشتی مرنا شەکیب ئەفەندی (صدیق ئەفەندی)[٢] لجهێ وی هاتبوو دامەزراندن داکۆ یاسا نۆی نیشا خەلکێ کوردستانێ بدەت و تا گەهشتنا سدیق ئەفەندی بۆ دەڤەرێ بڕیار هاتبوو دان ئێک ژ بەرپرسێن تاپۆێ لجهێ ئەوی وەک بڕیکاردەر کار بکەت(Özten,2009,58-60).

ژێدەران وەسا دیارکری یە صدیق ئەفەندی بۆ ئێکەمین جار چوو بوو باژێرێ ماردینێ داکۆ بەرپرسێ تاپۆێ ل وێرێ دامەزرینیت و یاسا نۆی نیشا وان بدەت و ئەگەرێ سەرەکی یێ چوونا سەدیقی بۆ ماردینی ئەو بۆ ماردین تاکە باژێر بوو هەول نەدایی چوو پێنگاڤان ژبۆ جێبەجێکرنا یاسا نۆی باڤێژیت، و ژبەر نەشارەزاییا کارگێرییا باژێرێ ماردینێ سەدیق ئەفەندی چوو بۆ ئەوێ دەڤەرێ. لەوڕا قائیمماقێ ماردینێ هاتبوو ئاگەهدارکرن نەهاڤێتنا پێنگاڤان ژبۆ جێبەجێکرنا یاسا نۆی دێ بەرپرسایەتی ل سەر ملێن وی راوەستینت. پشتی بەرپرسێن تاپۆێ ل ماردین ل دۆر یاسا نۆی هاتینە فێرکرن سەدیق ئەفەندی بەرەڤ سەنتەرێ کوردستانێ چوو بوو(Gözel, 2007, 42-44).

ل ٢٠ کانوونا دووێ ١٨٦١ چەندین پێنگاڤ ژبۆ جێبەجێکرنا باژێرێن وەک وان و بەدلیس یێن ب سەر هەرێما کوردستانێ ڤە بۆ جێبەجێکرنا یاسا ١٨٥٨ هاتبوون هاڤێتن،ل ئەڤی دەمی دا وەسا هاتبوو خۆیا کرن درەنگ هاتنا بەرپرسان بۆ کوردستانێ ببوو ئەگەرێ نەجێبەجێکرنا یاسایا نۆی ل دەڤەرێ، ژبەر هندێ دەستهەلاتدارییا کوردستانێ داخواز ژ دەستهەلاتا ناڤەندی کربوو ئاریشەیا نەهاتنا رێڤەبەرییێن تاپۆیێ بۆ هەرێمێ چارەسەر بکەن، داکو رێڤەبەرێن تاپۆیێ یێن ناڤخۆیی کاروبارێن بەرپرسێ نۆی برێڤەببەن تا دگەهیت، و ل سەر داخوازییا دەستهەلاتا ناڤەندی داخواز ژ رێڤەبەرێن ناڤخۆیی کربوو بێ هەبوونا سەنەدەیان رێکێ دبکارئینانا زەڤیان دا بۆ ماوەیێ شەش هەیڤان بگریت و پشتی گەهشتنا تۆمارێن تاپۆکرنا ئەردان و دحالەتێن بکارئینانا زەڤیێن بێ سەنەدە دا بەرپرس هاتبوون ئاگەهدارکرن رێکارییێن تۆند بەرامبەری وان پەیرەو بکەن، هەرچەوابیت ئەڤ شەش هەیڤە دهزروبیرێن دەستهەلاتا ناڤخۆیی یا دەڤەرێ دا ب نەگونجایی هاتبوون هەلسەنگاندن، ئەردێ وان دەڤەرێن نێزیکی سنوورێ ئیرانێ ب ئەردێن هەستیار هاتبوون وەسفکرن و جێبەجێکرنا یاسایا نۆی ب شێوەیەک

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

نەساخلەم ل قەڵەم دابوو، ژبەر هندێ دەستهەلاتدارییا ناڤخۆ داخوازا درێژکرنا ماوەیێ وان شەش هەیڤان کربوو(Ali,1997, 139; Bayraktar, 2016, 37).

سەرەرایی هندێ ژێدەر ل سەر یاسا ئەردی یا ١٨٥٨ یا ئوسمانییان دزۆرن بەلێ شرۆڤەکرنا پێشهاتێن کوردستانا ئوسمانی دڤی چوارچووڤی دا زۆر کێمن یان هەر نینن، زۆر جاران کاریگەرییا ئەڤێ یاسایێ ژ ڕاپۆرت و بەڵگەنامێن قۆنسۆلخانەییێن بیانی یان گۆتارێن بەرپرسێن حکوومەتا ئوسمانی دیار بووینە، کوردناسێ هولەندی مارتن ڤان برۆنسنی دپەرتووکا خۆدا (کورد، ئاغا و شێخ و دەولەت) ئاشکەرا کری یە مەبەستا سەرەکی یا ئەڤێ یاسایێ ئەو بوو دەرفەت ب هۆزێن کۆچەر بهێتە دان ل هندەک دەڤەرێن ل دۆیف ئارەزۆییا وان بهێن ئاکنجی کرن هەروەسا هندەک چاکسازێن دی یێن رێکخستنا کاروبارێن کارگێری ل دەڤەرێ هاتبوون جێبەجێکرن، برونسنی دوو شێوازێن جێبەجێکرنا ئەڤێ یاسایێ ل کوردستانێ داینە دیارکرن، ئێک ژ وان جێبەجێکرنەک هەمە لایانەبوو ل هەرێمێن دی یێن دەولەتا ئوسمانی هاتبوون جێبەجێکرن و ئەڤ چەندە ببوو ئەگەرێ هندێ ئەرد ب شێوەیەک راستەوخۆ بکەڤنە ددەستێ خۆدانێن خۆ دا.جوداهیا کوردستانا ئوسمانی دمەبەستا دووێ یا ئەڤێ یاسایێ دا خۆیا دبیت و ل دۆیف هزروبیرێن مارتن ڤان برۆنسنی دەرئەنجامێن ئەڤێ یاسایێ بتنێ مفا گەهاندبوو هندەک گرۆپێن خودان دەستهەلات [نوخبەکا دیار یا جڤاکێ کوردی] و مەبەستا سەرەکی یا ئەڤێ یاسایێ ئەو بوو ئەرد بهێنە یاسایکرن و رێک ل گەندەلیێ بهێتە گرتن(Van Bruinessen, 1992,238; Van Bruinessen, 2005, 33).

ئارمانجا سەرەکی یا بزاڤێن چاکسازێن ئوسمانییان یێن دناڤبەرا سالێن ١٨٣٩- ١٨٧٦ دا ب تایبەتی یێن چاکسازییا ئەردی و مەرکەزیکرنا کارگێرییان لاوازکرنا دەستهەلاتا میرگەهـ و میران و دروستکرنا پەیوەندییێن ڕاستەوخۆ دناڤبەرا سەرۆک هۆز (ئاغا) و حکوومەتێ دا بوو، ئەو رێکا ئەڤ چاکسازییە پێ دهاتنە ئەنجام دان کارتێکرنەک خراب کرە سەر جڤاکی کوردی، سیستەمێ رێکخستنا دەزگەهێن کارگێری و ئەردی ئەوێ ل کوردستانێ دهاتە جێبەجێکرن ل دۆیف بنەمایێن یاسا ئوسمانیان یا سالا ١٨٥٨ دهاتە پەیرەوکرن و جێبەجێکرنا ئەڤێ یاسایێ ژلایێ والیێ عێراقێ (میدحەت پاشا ١٨٦٨-١٨٧١)[٣] ل کوردستانێ بۆ ئەگەر پەیدابوونا چەندین جۆرێن ئەردی وەک مۆلک، ئەردێ خزمەتگوزاری و ئەردێ میری (دەولەتێ) کۆ برێکا کارگێرییێن دەولەتی سەرەدەری دگەڵ دهاتە کرن یان ددانە ب کرێ(Ali,1997,286).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ل دۆیڤ یاسا نۆی یا ئەردی، سیستەمێ ئەردی ل کوردستانێ ب ئەڤی رەنگی بوو، ئێکەم باجە ل سەر هەمی گوندان هاتبوو سەپاندن و رونکر بۆ پێدڤییە خەلکێ گوندی باجەیان بدەن، دووێ؛ دەهی ئەو ئەرد بۆ یێ سالانە دهاتە فرۆتن و پێدڤییە بکرێ ئەڤی ئەردی رێژا ١٠٪ یا بەرهەمێن ئەوی ئەردی بدەت دەولەتێ، کارمەندێن باجە وەردگرتن ب شێوەیەک گشتی دناڤ باژێر و گوندێن ئاغایان دا دهاتنە دیار کرن(Bayraktar, 2016,). ب ئەڤی رەنگێ یاسایا ١٨٥٨ کارتێکرنەک دیار ل سەر جۆتیارێن کورد کر و ژ گەلەک مافێن خۆ هاتنە بێ بەهرکرن و رەوشەک نۆی ب سەر کوردستانێ دا هات چونکی ب ئەڤێ یاسایا رێکخستنا ئەردی یا ئوسمانیان دەڤەرێن رۆژهەڵات و باشوورێ رۆژهەلاتێ ئەنادۆلێ کرنە دبن دەستهەڵاتا ئاغایێن هۆزان و شێخان ڤە (Özdemir, 2006,92).

ب بەراوردی دگەل باشوورێ عێراقێ سیاسەتا ئەردی یا میدحەت پاشای ل کوردستانێ تووشی چەندین ئاستەنگان بوو و چەندین دەرئەنجامێن خراب ل پشت خۆ هێلان، بەری دەرکەفتنا سیستەمێ تاپۆێ رێژا ٧٥٪ یا ئەردێ لیوایێن کەرکوک، سلێمانی، هەولێر و مووسل دبن چاڤدێرییا جۆتیاران دا بوو ب کێمی هەر ئێک ژ ئەوان (٢٠٠) دۆنەم هەبوون، دگەل دەرکەفتنا سیستەمێ تاپۆێ دەرفەت بۆ ئاغایێن هۆزان و رێڤەبەرێن باژێران هاتە پیش ئەڤی ئەردی ژ جۆتیاران وەرگرن، چونکی ل ئەڤی دەمی دا ئەگەر جوتیارەکێ ڤیابا زەڤیا خۆ تاپۆ بکەت پێدڤی بۆ کوژمەیەکێ پارەیی ب دەت دەولەتا ئوسمانی جۆتیاران نەدشیان ئەڤێ چەندێ بکەن و ئەردێن خۆ ل سەر ناڤێ ئاغا و شێخان تۆماردکرن و ئەڤ چەندە ب چەندێن هەولێن جۆراوجۆر وەک پاراستن، هاتە ئەنجام دان. ل ئەڤی وەختی دا جۆتیارێن کورد یێن هۆزان پێدڤی هێزەکێ بوون ژبۆ پاراستنێ و بتنێ ئاغایان ئەو شیان هەبوون ژبەر هندێ جۆتیاران ئەردێن خۆ ل سەر ناڤێن ئاغایان تۆمارکرن، ب ئەڤێ چەندێ ئەردەکێ بەرفرەه کەفتە دبن کونترۆ ئاغایان ڤە. دئەڤێ چوارچووڤی دا گەلەک گوند ب شێوەیەک تەمام بێ هیچ مەرج و بنەمایەک و بێ تۆمارکرنا چ گرێبەستان بۆ پاراستنا مافێن خۆدانان کەفتنە دبن کونترۆڵا ئاغایان ڤە. بۆ نموونە، ئاغایەکێ دەڤەرێن پێچوینێ هەولدا هەمی ئەردێ چاندنێ یێ دکەفیتە باشوورێ رۆژهەڵاتێ پێنچوین ل لیوا سلێمانێ لژێر ناڤێ "مۆلک" ل سەر ناڤێ خۆ تۆمار بکەت. لەورا ئاغایان ئەردێ هۆزان ب بهانەیا فەرمانبەرێن وەرگرتنا باجان یان خۆدانێ مۆلکی کونترۆلکر، دراستی دا ل هندەک دەڤەران وەک دەڤەرا چاندنا توتیتنێ ل سلێمانێ و شارەزۆر ئاغایان ب خودانێن ئەردی (مۆلکی) هاتنە نیاسین. ل ئەڤان دەڤەران ئاغایان ب شێوەیەک راستەوخۆ کونترۆل ل سەر دەڤەرێن چاندنێ کر. هەر مۆلکەک ژ

ئەوان مۆلک لژێر چاڤدێرییا ئاغایان دناڤبەرا (٥٠٠٠) هزار تا (٦٠٠٠) هزار کرێکاران هەبوون و ئەو بوون یێن گوهدارییا ئاغایان دکر و ئامادەبوو ژیانا خۆ قۆربانی ئەوان بکەن، رێڤەبەرێن دام و دەزگەهێن حکوومەتێ ل دەڤەرێن ل بەر دلۆڤانیا ئەوان مۆلکان بوو(Ali,1997, 287-288) . ل ڤێرێ دیار دبیت بەرپرسێن ئوسمانیان رۆلەکێ گرنگ دپالدانا ئاغایان دا بۆ کونترۆلکرنا ئەردێن جۆتیاران ل دەڤەرێن کوردستانێ هەبوو، ئاغایان ژی ئەڤ چەندە بۆ خۆ ب دەرفەت زانیی بوو و بۆ پاراستنا بەرژەوەندیی و هەیبەتا خۆ هەر تشتێ رێڤەبەرێن دام و دەزگەهێن ئوسمانی دگوتێ بۆ جێبەجێدکرن.

یا دیارە مارتن ڤان برۆنسنی بناخێ نڤیسینا خۆ ل دۆیڤ پێزانێن دبلۆماتکارێن بەریتانی دارشتبوو و ئەڤ چەند ب ئاشکەرایی خۆیا دبیت مەبەستا سەرەکی یا ئەوی دیارکرنا دەرئەنجامێن ئەڤێ یاسایێ ل سەر جڤاکێ کوردی بوو ئەڤ هەولێن ڤانسی بووینە بناخەک گرنگ بۆ دۆیڤچوونا چوارچووڤێ ئەڤێ یاسایێ و چونکی هندەک ژێدەر وەسا دیار دکەن ژڤەرێژا ئەڤێ یاسایێ چەندین دەولەت ل رۆژهەلاتا ناڤین هاتبوون دروستکرن. ل دۆیڤ بووجوونێن برونسنی یاسا ١٨٥٨ دبەرژەوەندییا وان کەسان دابوو ئەوێن شیان هەین ل دۆیڤ بەرژەوەندییێن خۆ سەرەدەرییێ دگەل دام و دەزگەهێن دەولەتێ بکەن و ب ئەڤێ چەندێ رێژەکا زۆریا ئەردان ل سەر ناڤێن خۆ تۆمارکربوون. سەرەرایی هووربینیا دۆیڤچوونا برونسنی ل دۆیڤ بەندێن ئەڤێ یاسایێ برونسنی وەسا هزرکری یە ئەڤ یاسایە ب ئێک شێواز ل سەر کوردستانێ نەهاتبوو جێبەجێکرن (Van Bruinessen, 1992, 237-242). ئەڤ جوداهییە ببوو ئەگەرێ پەیدابوونا چەندین گرۆپێن خۆدان هێز و دەستهەلات ل کوردستانێ و دگەل هندێدا ژێدەرێن تایبەتمەند ب ئەڤێ یاسایێ ڤە خۆیا کرییە کاریگەرییا ئەڤێ یاسا یێ ل سەر کوردستانێ ب ئەڤی رەنگی بوو:

١. لاوازکرنا ژێرخانەیا هەڤبەش یا ئابووری یا هۆز و تاکەکەسان
٢. رەوشا ئابووری دچوارچووڤێ هۆزان دا زۆر خراب کربوو، رێژەیەکا زۆریا ئاغایان بوون خۆدانێن ئەردی و پشتەڤانێن وان بوونە هەڤبەشێن وان و ئەڤ چەندە ببوو ئەگەرێ بهێزبوونا ئاغایان ل سەر خەلکێ ئاسایی.
٣. شێوازەک نۆی یێ هەڤکاریکرنێ دناڤبەرا خۆدان ئەردێن باژێران و ئاغایێن هۆزان ئەوێن ب بەردەوامی ماینە گوندان پەیدابوو.
٤. تەخێن نۆی دگەل شێوازەک نۆی یێ ژیارێ و خۆدان ئەردێن باژێری پەیدابوون
٥. دگەلەک حالەتان دا خۆدانێن ئەردی(ئەندامێن هۆزان) رێژەیەکا دیارا مافێن خۆ یێن دابوونەریتی ژ دەست دابوون، ببوون هەڤپشک یان کرێکار و کەراخ دناڤ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

زەڤیێن خۆدا و خۆدانێن نۆی یێن ئەردی دشـیـا وان دەر بکەت ئەگەر وان ڤیابان(Bayraktar, 2015, 253).

سـەرەرایی هندێ دشـیان دانەبوو هندەک دەرئەنجامێن ئەڤێ یاسـایێ بهێنە پرسـیارکرن، رەه و ریشـالێن وان پەیوەندی ب بناخێ ئەڤێ یاسـایێ ڤە هەبوون، زێدەبوونا خرابیا رەوشـا ئابووری دناڤ هۆزان دا نە ئەگەرەک نۆی بوو بەرۆڤاژی ئەڤە گرێدایی شێوازێ سیستەمێ دەربەگایەتی یێ ل کوردستانێ دهاتە پەیرەوکرن بوو، ئەڤێ یاسایێ بتنێ رۆڵ دپالدانا ئاغایان دا بۆ بدەسـتڤەئینانا ئەردان نەبوو بەرۆڤاژی برێکا یاسـایێ جـارەک دی رۆلێ وان دیـار بوو (Yadirgi, 2017, 113). هەژی یە بێژین ڤەکۆلین و نڤێسـینێن کوردنـاسـێ هۆلەنـدی مـارتن ڤـان برۆنسـنـی گرنگییەک تـایبەت دهەڵسـەنگاندنا ئەڤێ یاسـایێ و پەیرەوکرنا وێ ل کوردسـتانێ هەیە، سـەرەرایی سـنۆرداریا چوارچووڤێ ئەڤێ یاسـایێ چەندین لایەنێن گرنگ یێن رەوشـا ئابووری دچوارچووڤێ ئەڤێ یاسایێ ل کوردستانێ هاتینە شرۆڤەکرن.

تەوەرێ سێ: یاسایا ١٨٥٨ و پەیدابوونا هێزا شێخ و ئاغایان

سەرەرایی هندێ بەری ئەڤ یاسایە ل دەڤەرێن کوردی بهێتە جێبەجێکرنا شێخ و ئـاغـایێن هۆزێن کوردی بهێزبوون، دگەل هنـدێـدا ل نیڤـا دووێ یـا چەرخێ نۆزدێ دەسـتهەلاتا شـێخان دناڤ کوردان دا زۆر بهێز کەفتبوو، ئەگەرێن ئەڤێ چەندێ دزڤریت بۆ ئەوێ بۆشـاییا سـیاسـی یا ژ دەرئەنجامێ روخیانا میرگەهێن کوردی ل دەڤەرێ پەیدابووی . دئەڤێ قۆناغا هەستیار دا شێخان وەک ناڤبژیڤان دناڤبەرا دەولەتێ و خەلکێ دەڤەرێ دا کار دکر، دئەڤی بیاڤی دا دەولەتا ئوسـمانی پشـتەڤانیا دەسـتهەلاتا شـێخان دکر و خەلکێ و ئوسمانیان رێز ل دەستهەلاتا ئەوان دگرت و هەر دوو لایەنان پشتەڤانیا شێخان وەک ناڤبژیڤان دکر، ل سەردەمێ سۆڵتان (عەبدولحەمیدێ دووێ ١٨٧٦- ١٩٠٩)دا و دچوارچووڤێ سـیاسـەتا ئەوی یا پشـتەڤانیکرنا ئیسـلامێ دا پێگەهێ شـێخان دناڤ کوردان دا زۆر بهێز کەفتبوو و ل دۆیڤ بەلگەنامەێن دەولەتا ئوسمانی د ئەڤی سەردەمی قۆناغەک نۆی ل دەڤەرێن کوردستانێ دەستپێکربوو چونکی شێخان دەستهەلاتا ئایینی و سـیاسـی ل کوردسـتانێ پەیرەو دکر و ببوون ناڤبژیڤان دناڤبەرا دەولەتا ئوسـمانی و کوردان دا(Eppel,2021, 10; Eppel, 2008,15).

ل ئەڤی دەمی دا حکوومەتا ئوسمانیان وەسا هزرکربوو دویراتی و شەر دناڤبەرا حکوومەت و ئـاکنجیێن رۆژهەلاتێ ئەنـادۆلێ دا هەبوون، ژبۆ چارەسـەرکرنا ئەڤـان ئاریشـەیان و ژناڤبرنا ئەوێ دووراتیێ، بەرپرسـێن ناڤخۆیی یێن دەڤەرێن رۆژهەلاتا ئەنادۆلێ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هندەک ستراتیژییێن نۆی بۆ ژناڤبرنا ئەوێ دویراتیێ دانابوون و وەسا هزرکربوو شێخ دشێن ئەڤی ڕۆڵی بگێڕن و ئەوێ دویراتیێ ژناڤببەن، ئەڤ چەندە زۆرا گرنگ بوو ب بەڵگەڤە بهێتە سەلماندن شێخان ڕۆلەکێ کاریگەر و پێگەهەک بهێز ل دەڤەرێ هەبوو(عەلی،٢٠١٣، ٢٠). حکوومەت و بەرپرسێن دەولەتا ئوسمانی ل دەڤەرێ پشت بەستن ل سەر شێخان دکر ژبۆ ب دەستڤەئینانا پشتەڤانی و جێبەجێکرنا فەرمانێن دەولەتێ و نەهێلانا دیاردێن خراب و هزرێن خەلەتێن خەلکێ دەربارەیی حکوومەتا ئوسمانی ل دەڤەرێ. ل ژێر ڤەرێژا ئەڤێ چەندێ دیار دبیت ڕۆڵێ شێخان وەک ناڤبژیڤان دناڤبەرا حکوومەت و جڤاکێ کوردی دا گرنگ و دجهێ خۆدا بوو چونکی ل ئەڤی دەمی دا شێخ تاکە هێزا کاریگەر بوون ل دەڤەرێ ب ڕامانەک دی ل ئەڤی دەمی دا ئەو هێزا شیایی کونترۆلێ ل سەر جڤاکێ کوردی بکەن هێزا شێخان بوو و تۆمار و بەڵگەنامێن ئوسمانی مینا یاسا ١٨٥٨ بەڵگەنە ل سەر ئەڤێ چەندێ لەورا دەولەتا ئوسمانی ل هندێ گەهشتبوو پێدڤییە پشتەڤانیا ئەڤێ هێزێ بکەت ;Gözel, 2007 .(Bayraktar, 2015)

ب ئەڤی رەنگی ب شێوەیەک رون ئاشکەرا دبیت ڕۆلێ شێخان وەک ناڤبژیڤانیکەر دیاسا ١٨٥٨ دا هاتیە نیشان دان و ئەو هێزەکا کاریگەر مل بملێ ئاغا و هندەک بەرپرس و بازرگانێن زەنگین ڤە بوون و کارتێکرن ل سەر پرۆسێسا تاپۆکرنێ هەبوو هەروەسا مفا ژ ب دەستڤەئینانا پارچەێن بەرفرەھ یێن ئەردی وەرگرتبوو ئەڤ چەندە بۆ دەولەتا ئوسمانی چاڤەڕێکری بوو چونکی خەلکێ دەڤەرێ ب بەردەوامی ب دژی بەرپرسێن حکوومەتا ئوسمانی راوەستیا بوون و دام و دەزگەهێن تاپۆیێ پەیوەندی دگەل کەسایەتێن بهێزێن دەڤەرێ وەک هەلبژێرێن گوندان (موختار)، ئاغا و شێخان...هتدتر هەبوون و ل دۆیڤ یاسا ١٨٥٨ ئەڤ کەسایەتییە هەمی ناڤبژیڤان و ژێدەرێن پێزانینان بوون. ژبەر هندێ ئەوان ب شێوەیەک ساناهی دشیان ئەردان ل سەر ناڤێن خۆ تۆمار کربوون. ب دەستڤەئینانا ڕێژەکا دیارا ئەردان ببوو ئەگەرێ بهێزبوونا پێگەهێ شێخان مل بملێ پێگەهێ ئەوان یێ ئایینی ڤە. دراستی دا پێگەهێ شێخان یێ ئایینی هۆکارەک دی یێ ب دەستڤەئینانا ئەردان بوو دانا ئەردان ب کەسایەتییێن ئایینی دابوونەریتەک کەڤن بوو دناڤ دەولەتا ئوسمانی دا، پشتی بەلاڤبوونا یاسا ١٨٥٨ بەردەوامی ب ئەڤی دابوونەریتی هاتبوو دان، لەورا شێخان بزاڤ دکرن ئەوان ئەردان بۆ خۆ حساب بکەن، ب ئەڤێ چەندێ شێخ بوونە خودانێن ئەردێن بەرفرەھ و بهێزترین کەسایەتێن دەڤەرێ و بهێزبوونا دەستهەلاتا ئەوان بۆ ئەگەرێ کارتێکرنا ئەوان ل سەر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

پێشهاتێن سیاسی یێن کوردستانێ (Van Bruinessen,1992, 233; Yadirgi, 2017, 115-125).

پێشهات و رەوشا گشتی یا دەڤەرێن کوردی کارتێکرنەک بهێز ل سەر بهێزبوونا پێگەهێ شێخان و بەرفرەهبوونا دەستهەلاتا وان ل دەڤەرێ هەبوو، ژبەر هندێ چالاکیێن شێخان ب تایبەتی یێن (مەولانا خالید نەقشەبەندی1779-1827) کاریگەرییەک بهێز دەربارەیی دیاربوونا پێگەهێ نەقشەبەندییا ل دەڤەرێ هەبوو و ژمارا شێخان رۆژ ب رۆژێ ل دەڤەرێن کوردی بەرەڤ زێدەبوونێ دچوون(هاشمی، ٢٠٠٤، ١٠ و دۆیڤدا). هەروەسا گرنگتشێرین ئەگەرێن کارتێکرن ل سەر بهێزبوونا پێگەهێ شێخان کری چالاکیێن بەلاڤکەرێن ئایینی مەسیحی (مزگینەر- مبشر) ل دەڤەرێ بوون و ل ئەڤی دەمی دا مۆسلمان دترسیان مەسیحی بهاریکاریا ئەوروپیان دەستهەلاتێ ل رۆژهەلاتێ ئەنادۆلێ ب دەستڤە بینن بەردەوامییا هەڤرکییان دگەل رۆسیا و داگێرکاریا ئەوێ ل سەر سنوورێن رۆژهەلاتی ئەڤ راستی یە نیشان دابوو(رۆوف، ٢٠١٦، ٥٧-٨٢). ئەڤان ئەگەران هەمیان پێکڤە رۆڵ دگرێدانا مۆسلمانان ب رێبازێن ئایینی و شێخان ڤە هەبوو. لدەمێ پێشهاتێن دەڤەرێن کوردی ئەڤ رەوشە بخۆڤە گرتی ئێدی بۆ خەلکێ ببوو تشتەکێ ئاسایی خۆ دبن چەنگێن شێخان ڤە بپارێزن چونکی ئەوان شیانێن پاراستنا وان هەبوون، چونکی وەک بەری نۆکە ئاماژە پێهاتیە دان ژناڤچوونا میر و میرگەهێن کوردی شەر دناڤبەرا هۆزێن کوردی دا رویدا بوو و بەرپرسێن حکوومەتا ئوسمانی نەدشیا رۆلێ میران دپاراستنا دەڤەرێ دا بگێرن چونکی بتنێ ئەوان کارتێکرن ل سەر ناڤەندێن ویلایەتان هەبوون و دەڤەرێن ژ دەرڤەیی دەستهەلاتا ئەوان بەردەوام ئالۆزی و کارێن نەیاسایی دهاتنە ئەنجام دان، ب ئەڤێ چەندێ شێخ وەک تاکە هێزا کاریگەر دەرکەفتبوون و ئەوان دشیان کونترۆلێ ل سەر شەر و ئالۆزێن ل دەڤەرێن کوردی هەبن بکەن چونکی ئەو نەئەندامێن هۆز و عەشیران بوون و ئەوان دشیا دناڤ هۆزان دا دویری شەرا راوەستن و رۆلێ خۆ وەک ناڤبژیڤانکەر براوەستن ئەڤ ناڤبژیڤانە بۆ ئەگەرێ پتر بهێزبوون و بەرفرەهبوونا دەستکەفتێن وان، بهێزبوونا پێگەهێ شێخان گرێدایی ئەوێ رەوشا ئالۆزا کوردستانێ بخۆڤە گرتی بوو (Van Bruinessen,1980, 234-235; van Bruinessen, 1986, 15).

ل دۆیڤ هزروبیرێن ڤەکۆلەرێ عێراقێ (ودیع جویدی) بهێزبوون و دەرکەفتنا رۆلێ شێخان دناڤ جڤاکێ کوردی دا نەبتنێ دزڤریت بۆ پێگەهێ ئەوان یێ ئایینی بەرۆڤاژی خەلکێ دەڤەرێ پێدڤی هندەک کەسایەتییان بوون داکۆ ئەوێ ڤالاهیا سیاسی ئەوا ل کوردستانێ پەیدابووی پر بکەن و رۆلێ خۆ دپاراستنا وان دا بگێرن.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

خەلکێ کوردستانێ ئێکجار باوەری ب حکوومەتا ئوسمانی نەمایی ئێدی ب هیچ رەنگەکێ چاڤەرێ چوو هاریکارییان ژ ئوسمانیان نەدکرن و دڤیان بۆ پاراستنا خۆ بەرەڤ تەکیێن ئایینی ڤە بچن داکو شێخ و مەلا ژیانا مۆلک و مالێن ئەوان بپارێزن و دبەرامبەر دا ئەوان ئەردێن خۆ پێشکێشی تەکییان دکر و ئەڤ چەندە ڕامانا هندێ ددەت ئەوان دشیا مفایی ژ هێزا شێخان و تەکییان وەرگرن دا ژیانا خۆ ژ بەرپرس و گرۆپێن تۆندرەو بپارێزن چونکی بەرپرسێن ئوسمانی رێزەکا زۆر ل شێخ و تەکیێن ئایینی دگرت (Jwaideh, 2006,144-146). ب ئەڤی رەنگێ دیاسایا ١٨٥٨ دا پێگەهەک تایبەت بۆ بهێزبوونا شێخان دناڤ دجڤاکێ کوردی هاتە تەرخانکرن و دەولەتا ئوسمانی برێکا ئەوان هەولدان کونترۆلێ ل سەر ئەردێ کوردان بکەن.

یا رون ئاشکەرایە دیاسا ١٨٥٨ دا دەستهەلات ب شێخان هاتبوو دان ئەرد و گوندان ل سەر ناڤێن خۆ تۆمار بکەن و گوندێن شێخان و گوندێن وەقفان بەرامبەری گوندێن دی جهێ رێزێ بوون ل دەڤ دەستهەلاتا ئوسمانییان ب ئەڤێ چەندێ دیار دبیت باجە ژ گوندێن شێخان نەدهاتنە وەرگرتن و بەرۆڤاژی دەستکەفتێن گوندێن ئەوان بۆ خەلکێ گوندی بوون و ئەڤ چەندە ببوو پالدەرەک خەلک ئەردێن خۆ پێشکێشی شێخان بکەن هەروەسا ئەو پێدڤی پاراستنێ بوون ژبەر هندێ ئەردێن خۆ پێشکێشی شێخان دکرن. گوندێن وەقف گرێدایی مزگەفتان بوون و پارێزەرێن وان ناسناڤێ شێخ هەبوون و گرێدایی رێبازەک ئایینی بوو، ئاکنجیێن گوندان مفا ژ هێز و چەکدارێن ئەوان بۆ پاراستنا خۆ ددیت (Bayraktar, 2015, 130). هەروەسا سیاسەتا دەولەتا ئوسمانی بەرامبەری شێخان ببوو ئەگەرێ بهێزبوونا پێگەهێ ئەوان گەلەک جاران شێخان رۆلێ ناڤبژیڤانیکرنێ دناڤبەرا هۆز و دەولەتێ دگێرا و ب دەستڤەئینانا پشتەڤانی و هێزا شێخان بۆ دەولەتێ گەلەک گرنگ بوو داکو بشێت هۆزان پالدەن ببنە هەڤپەیمان دگەل دەولەتێ. ئەڤ چەندە ببوو ئەگەرێ هندێ ئەردێن وەقف دگەل هندەک داهاتی ب شیخان بهێتە دان و ئەڤ سیاسەتە ل سەردەمێ سۆلتان عەبدولحەمیدێ دووێ گەهشتبوو بلندترین ئاست، دراستی دا بهێزبوونا پێگەهێ شێخان نەئاریشەک مەترسیدار بوو ژبۆ دەولەتا ئوسمانی چونکی ئەوان گوهدارییا دەستهەلاتا ئوسمانیان دکر. ژبەر هندێ ئەرد و پارە ب شێخان دهاتنە دان داکو شێخ ب وەفادار و دلسۆز بۆ دەولەتا ئوسمانی بمینن و پێگەهێ خۆ ل دەڤەرێن کوردی بهێز بکەن. ژبەر ئەڤێ سیاسەتێ پێگەهێ مالباتێن شێخان ل رۆژهەلاتا ئەنەدۆل و ویلایەتا مووسل گەهشتبوو بلندترین ئاست (Gözel, 2007,114). بێگومان ئەڤ دەستهەلاتە دیاسا ١٨٥٨ دا بۆ شێخان هاتبوو پێش و رێژەکا

زۆر خەلکێ ئەردێن خۆ ل سەر ناڤێن شێخان تۆمارکرن یان کرن وەقف بۆ مزگەفتان داکۆ دەولەتا ئوسمانی ژێ نەوەرگریت.

بهێزبوونا شێخان ببوو ئەگەرێ بەرفرەهبوونا دەستهەلاتا ئەوان، ژبەرکۆ شێخان هێزەکا کاریگەر دناڤ دام و دەزگەهێن حکوومەتێ دا هەبوو و دەستهەلاتا ئەوان ل سەر خەلکێ گوندان و هۆزان زۆر بهێز ببوو، تایبەتی ئەگەر بەرپرسان هەولدابیت مایتێکرنێ ددەستکەفت و مالێن ئەوان دا بکەن هێزا شێخان زۆر کاریگەر و مەترسیدار دبوو، ژبەرکۆ خەلکەکێ زۆر یێن ب (مریدێن شێخان) دهاتنە نیاسین ل دەورووبەرێن ئەوان کومببوو(مزيري، ٢٠١٢، ١٢٠). هەروەسا سیاسەتا- پشتەڤانیکرنا ئیسلامێ یا سۆلتان عەبدولحەمیدێ دووێ رۆلەکێ ئێکجار بهێز دبهێزبوونا شێخ و سەرۆک هۆزان دا وەک هێزێن خۆدان دەستهەلات هەبوو، چونکی پشتەڤانیا ئەوان ب سیاسەتا عبدالحمیدی دهاتە کرن و دروستکرنا (سوارێن حەمیدی) ژ هۆزێن کوردی یێن سوننە مەزهەب ئێک ژ گرنگترین پێنگاڤێن ئەڤێ سیاسەتێ بوون، پشتەڤانیکرنا شێخان برێکا پێشکێشکرنا ئەردی یان داهاتی پارچەک گرنگ بوون ژ سیاسەتا پشتەڤانیکرنا ئیسلامێ یا سۆلتان عەبدولحەمیدێ دووێ دڤیا شێخان وەک ناڤبژیڤانی بۆ گرێدانا جڤاکێ کوردی ب دەولەتا ئوسمانی ڤە بکاربینت (Klein, 2002,Klein,2011; Klein, 2007).. لڤێرێ دیار دبیت بهێزبوونا شێخان سیاسەتەک هووشیار یا دەولەتا ئوسمانی بوو. دەرکەفتنا شێخ عبیداللە نەهری ئەوێ شۆرەش ب دژی ئوسمانی و ئیرانێ ل سالێن ١٨٨٠-١٨٨١ کری و داخوازا سەربەخۆییا کوردستانێ دکر گرنگترین نموونەیا ئەڤێ سیاسەتێ بوو(Ateş, 2014, 735-798; Kilic, 2003).

پشتی یاسا ١٨٥٨ هاتیە بەلاڤکرن، سەرۆک هۆز و ئاغایان دەست ب کرینا ئەردێن میری ژ دام و دەزگەهێن حکوومەتێ ب بهایەک ئەرزانکرن، ژبەرکێمیا جۆتیاران پتریا ئەوان ئەردان نەدهاتنە چاندن، سەرۆک هۆزێن کوردی یێن رۆژهەلاتێ ئەنادۆلێ ئەڤ چەندە بۆ خۆ ب دەرفەت زانی، رەوشا ئەوان یا ئابووری و هێزا ئەوان بەرێ جۆتیاران بدەن چاندنا هەڤبەش، بەرۆڤاژی ل پارچەیێن دی یێن دەولەتا ئوسمانی رێک ب ئەڤێ چەندێ نەدهاتە دان، ماتێکرنا دەولەتێ کاروبارێن دەڤەرێن کوردی دا بناڤێ جۆتیاران ل ئەڤان دەڤەران روینەدان، ب ئەڤێ چەندێ ئاغایێن هۆزێن کوردان هێزا خۆ پاراست و خەلکێ رێز لێگرت(مزيري، ٢٠١٢ب، ١١٠). سیستەمێ وەرگرتنا باجا ژ جۆتیاران ل چەرخێ ١٩ دناڤ دەولەتا ئوسمانی دا ب شێوەیەک بەرفرەه بەرەڤ پێشڤەدچوو، سەرەرای هندێ دەستهەلاتا ناڤەندی یا ئوسمانیان هند هێز هەبوو باجەیان برێکا دام و دەزگەهێن خۆ نەک واستەکاران کۆم بکەت، ژبەر هێزا ئاغا، دەربەگ و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

هۆزێن بهێز ئەو هێز نەبوو بشـێت هندەک چالاکیێن دی ئەنجام بدەت، ب ئەڤێ چەندێ دیار دبیت ل سـەر جۆتیاران دهاتە سـەپاندن دووجاران باجان بدەن، هەژی یە بێژین وەرگرتنا باجان ژلایێ دەرەبەگان ڤە بۆ ماوەیەکێ درێژ بەردەوام بوو، وەرگرتنا باجێن زۆر ژ جۆتیاران رەوشـا جۆتیاران زۆر نەخۆش کربوو-Van Bruinessen,1980, 174) . 175;Gözel, 2007,117)

دویڤچوونا پێشکەفتنا سیستەمێ دەرەبەگایەتی و هۆزایەتێ ل دەڤەرێن کوردی ئێک ژ بابەتێن بزەحمەتە چونکی دگەل هندێدا سیستەمێ چاکسازییا ئەردی چەندین دەرئەنجامێن جۆروجۆر دچوارچووڤێ ئارمانجێن خۆدا ل پشت خۆ هێلابوون و دئەنجام دا هندەک گرۆپ ژێ مفاداربوون و بوونە هەڤرکیێن ئارمانجێن دەولەتا ئوسمانی دەربارەیی کونترۆل ئەردی. بەردەوام مۆلەت و تاپۆکرنا بکارئیننا ئەردی دئەڤی بیاڤی دا دهاتە گوهورین، ئاغایێن هۆزان ئەوێن پتریا ئەردان دئەڤێ پرۆسـێسـێ دا ب دەسـتڤەئینایبن مفاداربوون ئەڤ پرۆسـێس ب (پرۆسـێسـا دوولایەنی) دهاتە نیاسـین، ژلایەکێ ڤە ببوو ئەگەرێ بهـێزبوونا ئـاغـایـان و ژلایەکێ دی ڤە ببوو ئەگەرێ لاوازبـوونـا جوتیاران(الوائلی،٢٠١٣، ٨١).

وەرگرتنا زەڤیان ژ جوتیاران برێکا زۆرداریێ ژلایێ ئاغا و دەرەبەگێن بهێزڤە دناڤ دەولەتا ئوسـمانی دا ببوو دیاردەیەک بەرچاف ژ بەڵگەنامە و تۆمارێن سـەردەمێ ئوسـمانیان دهێتە زانین حکوومەتا ئوسـمانی هەوڵدابوو ئەڤێ زۆرداری و تەپەسـەرکرنا جوتیاران ژناڤببەت ژبەر هندێ جێبەجێکرنا ئەڤی کاری ڕادەسـتی بەرپرسـێن تاپۆێ هاتبوو کرن(The Ottoman Land Code, 1892). ب ئەڤی رەنگی دیار دبیت هەولێن دەولەتێ بۆ ب دووماهی ئینانا ئەڤێ چەندێ بێ مفا بوون چونکی ئاغا و دەرەبەگان جهێ بەرپرسێن دەولەتا ئوسمانی گرتبوو و گوندی تەپەسەردکرن و ئەڤ چەندە ب شێوەیەک بەرچاڤ دژێدەرێن ئوسـمانی یێن دەسـتپێکی دا هاتینە بەرچاڤ کرن و دایە خۆیا کرن ب شـێوەیەکێ رێکخسـتی دەرەبەگان کونترۆڵ ل سـەر ئەردێن دەولەتێ و گوندان کر بوو(مزيري، ٢٠١٢، ١٢٢).

ل دۆیڤ بەڵگەنامەیەک ئوسـمانی یا دزڤریت بۆ ٢٩ چرییا ئێکێ ١٨٥٩ دوو دەرەبەگێن بناڤێ (یووسـف نەجیب) و (محەمەد سـەعید) (٥٠٠) دۆنەم ل ژێر ناڤێن خۆ تۆمارکر بوون دگەل هندێدا ل دۆیڤ سـەنەدەییێن وان هەبن ئەوان مافێ (٢٠٠) دۆنەمان زێدەتر نەبوو، ژبەر هندێ ژ حکوومەتا ناڤەندی هاتبوو خواسـتن هەر ئاغایەکێ (٢٠٠) دۆنەم هەبن بۆ بهێنە هێلان و یێن دی ژێ بهێنە وەرگرتن و پشتی هینگێ دا ئەو ئەرد ل

دۆیف سەر و پشکێن ئاشکەرا بۆ ڕایا گشتی هێنە دیارکرن و هەر ئێکێ شیانێن بکارئینانا وان هەبان دابۆ هێتە دیارکرن. هەروەسا ل ڤی دەمی دا دەربەگ و کەس وکارێن وان زۆلەکا زۆر ل خەلکێ دکر و ئەردێ وان ژێ وەردگرتن، بۆ نموونە، ژێدەرێن ئەڤی سەردەمی دیار دکەن (زاڤایێ یووسف نەجیب ئەفەندی) زۆرداری ل گوندییان دکر و ئەردێن وان ژێ وەردگرتن و ئەو نەچار دکرن بخۆ ژ گوندی برەڤن. ل ئەڤی دەمی دا پلەیا زاڤایی گرنگ بوو دەستکەفتان دا. لەوڕا قەدەغەکرنا ئەڤان جۆرە دیاردەیان ژلایێ حکوومەتا ناڤەندی ڤە ل سەر بەرپرسێن تاپۆیێ هاتبوو سەپاندن، سەرەڕایی ڤان جۆرە ئەردان ئاغایان دشیا ئەردی بڕێکا سەرەدەریکرنا تۆند شیا بوو ئەردێن شێخێن نەقشەبەندی و (حەجی حەسەن ئەفەندی)[4] ب دەستڤەبینن. ئەڤ چەندە وەسا نیشان ددەت خۆ سەرەدەریکرنا نەدجهێ خۆدا دناڤ ئەندامێن ڕێبازێن ئایینی دا دەرکەفتبوو، شێخانە نەدشیا ب دروستی مافێ ب دەستڤەئیننا ئەردێن بۆ ماوەیەکێ درێژ دبن دەستهەلاتا ئەوی ڤە ب دەستڤەبینن و چونکی ئەوان سەنەدە وان نەبوو. دگەل هندێدا تۆمارێن ئوسمانی وەسا نیشان ددەن شێخان دشیان ئەردان ل سەر ناڤێن خۆ تۆماربکەن ژبەر هندێ ئەو ئەردێن بۆ ماوەیەکێ درێژ دبن کونترۆلا شێخی ڤە لەوڕا بڕیارا تۆپاکرنا ئەوان ئەردان بۆ شێخان هاتبوو دان(Ali,1997, 288).

دڕاستی دا دەولەتا ئوسمانی ب شێوەیەک گشتی ڕێز ل دابوونەریت و مافێن ب دەستڤەئینانا پارچێن ژلایێ کەسایەتێن بهێز ڤە ل دەڤەرێ دگرت، ژێدەرێن ئەڤی ماوەیی هندەک نموونەێن گرنگ دئەڤی بیاڤی دا نیشان ددەن و خۆیا دکەن پشتی شکەستنا میرگەها بۆتان میر بەدرخانی (٩) گوند ل کوردستانێ هەبوون، دەست ب سەردا هاتبوو گرتن و ژلایێ دەولەتا ئوسمانی ڤە ژێ هاتبوون ستاندن و بۆ دیمەشق هاتبوو ڕەوانەکرن(Keskin, 2015; Mahmud, 2019, 571-583) بەرامبەری دەست ب سەرداگرتنا ئەردێن میرگەها بۆتان مۆچەک بۆ میر بەدرخانی هاتبوو دیارکرن و پشتی مرنا ئەوی ئەو مۆچە ژ خێزانا وی هاتبوو برین ژبەر هندی خێزانا ئەوی داخوازا زڤراندنا مۆچێ ئەوی ژ حکوومەتا ئوسمانی کربوو و حکوومەتا ئوسمانی رازەمەندییا خۆ ل دۆر زڤراندنا مۆچەێ میر بەدرخانی نیشان دابوو و خۆیا کربوو ئەو مۆچێ بۆ میر بەدرخانی هاتیە تەرخانکرن ل جهێ سەروەت و مالێ وی بۆ هاتبوو تەرخانکرن لەوڕا پێدڤیبوو ئەو مۆچە بۆ خێزانا ئەوی بزڤریتە ڤە، ب ئەڤێ چەندێ دیار دبیت ئوسمانیا گرنگییەک تایبەت ب خێزانێن خودان دەستهەلات ددا و نەدڤیا وان ژناڤببەت، ژبەر هندێ ئەردێن میران یێن کەڤن ئەوێن ب دژی دەستهەلاتا ئوسمانی ڕاوەستیاین هاتبوون پاراستن Henning, 2018,118;Bayraktar, 2015,260-270).

کوردناسێ رووسی (میخائیل سیمیونوفیچ لازاریف۱۹۳۰-۲۰۱۰) برێکا بکارئینانا راپۆرتێن قۆنسۆلخانەیا رووسی هندەک پێزانینان دەربارەیی زەنگینیا ئاغا و دەربەگێن کوردی ددەت رونکرن و خۆیا کری یە دگەل وان ستراتیژیێن دبیاڤێ ئابووری دهاتنە پەیرەوکرن ژلایێ ئاغا و دەربەگێن کورد ڤە ژبۆ ل دۆر خۆ کۆمکرنا ئەرمەنیان پێشهاتێن ئابووری دهاتنە بکارئینان. ئاغایان ئەرد ژ ئاکنجیێن ئەرمەنی دکرین و هەمی بەرهەم ددەستێ ئەوان دابوون و رێک ب جوتیاران دهاتە دان ئەوان بۆ دانا قەرەبوویان بکاربینن .ئاغایێن کورد خۆ زەنگین کربوو برێکا مژوویلکرنا هۆزان ب چاندنێ ڤە، ژبەر هندێ هەمی گوند ددەستێن وان دابوون، دپێناڤێ دەستکەفتان دا ئەوان کونترۆل ل سەر ژیانا جوتیار و بەرهەمێن ئەوان کربوو و نەچارکربوون ل دەمێ چنینا بەرهەمانان ل وەختێ درینێ قەرەبوویان بدەن ڤە. ئەڤ قەرەبوویە ب (قەرزدار) ناڤداربوون، ب ئەڤێ چەندێ ئاغا زۆر زەنگین بوون و دەست ب سەر ئەردێن مرۆڤێن بێ دەستهەلات دا گرتبوو، ئەڤ سیستەمە ل دەڤەرێن ڕۆژهەلاتا ویلایەتێن تۆرکیا برێکا دانا قەرزان برێکا بەنکان بەرەڤ پێشڤەچوو بوو(لازاریف، ۲۰۰۱، ٦٥-٦٧).

هەروەسا لازاریڤی ئاماژە ب روودانا گوڕانکاریان دناڤبەرا جڤاکێن ڕۆژهەلاتا ئەنادۆلێ دا دایە و خۆیا کری یە بهێزبوونا ئاغایان ژئەگەرێ سیاسەتا حکوومەتا ناڤەندی و یاسا ۱۸۵۸ بوو، ئەڤ چەندە ببوو ئەگەرێ گوهورینا پێکهێ گوندێن کوردان و رەوشا ئاغایان ل سەر حسابا ئەرمەنییان و خۆیا کری یە دەستهەلاتا ئوسمانی پشتەڤانیا بهێزبوونا سیستەمێ دەربەگایەتێ یێ کوردان دکر چونکی دەربەگێن کوردان خەلاتێن گران بها پێشکێشی بەرپرسێن ئوسمانی دکرن و ژبەر ئەڤان جۆرە بەرتیلان هەمی گوند دکەفتنە دەستێ ئاغایێن کوردان و ئەرمەنی دبوونە کرێکارێن ئەوان و کوردان بەرهەم و پێدڤیێن چاندنێ بۆ چاندنا زەڤییان پێشکێشی وان دکرن و پشتی بەرهەمێ وان دروست دبوو کوردان نیڤا بەرهەمی پێشکێشی ئەرمەنان دکر ژبەرکۆ ئەوان ئەردێن خۆ ژ دەست دابوون و ببوون خزمەتکارێن ئاغایێن کوردان، قەررەبوو ژێدەرەکێ سەرەکێ یێ داهاتێ زەنگین بوونا ئاغایێن کورد بوو. بۆ وێنە، ل گوندێ (حەسکێ)یێ ب سەر باژێرێ مۆشێ ڤە ئەرمەنیان (۲۰۸) زەڤی دماوەیێ کێمتر ژ (۲٤) دەمژمێران دا ژ دەست دابوون و کەفتبوون دبن دەستێ ئاغایێن کورد ڤە،هەروەسا ل گوندێ (ئارنجێ) ب سەر قەزا (ئەلکاراز) ڤە ل بەدلیس ژ سەرجەمێ (۱۱٥) خانییان بتنێ (۷۰) خانی مابوون ددەستێ ئاکنجیێن ئەوی دا و ژ ئەوان بتنێ (٥٥) مابوون ددەستێ خۆدانان دا و یێن دی وەک مری هاتبوون حسابکرن هەروەسا ل گوندێ (مارمووس) ل

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ویلایەتا وانێ دەربەگێن کوردی هەمی ئەردێن ئەرمەنیان کونترۆل کربوو و رێژەیا ئەرمەنییان کێم کربوو(لازاریف، ٢٠٠١، ٦٥-٦٧؛ Işık, 2014 ,). دراستی دا ئەڤ چەندە وەسا نەبوو چونکی ئەڤ دەڤەرە یێن کوردان بوون بتنێ کوردان داخواز زڤراندنا ئەردێن خۆ دکر چونکی ئەرمەنیان بهاریکارییا بەریتانیا ژ کوردان ستاندبوون، دیاسایا ١٨٥٨ یا ئوسمانیان دا دەستهەلات ب ئاغایێن کوردان هاتبوو دان ئەردێن خۆ بزڤرینن ڤە.

پتریا ئەوان ڤەکۆلینێن ل سەر دەڤەرێن کوردی ل ئەڤی ماوەیی دا هاتینە ئەنجام دان وەسا خۆیا دکەن سیستەمێ زۆرەملی ب شێوەیەک بهێز کارتێکرن ل سەر تۆمارکرنا ئەردان بناڤێ ئاغایان کربوو. ئەڤ چەندە ببوو ئەگەرێ هندێ بەرپرسێن حکوومەتا ئوسمانی دڤیا سیستەمێ زۆرەملی و مولتەزمی بگوهورن و ئەڤ سیستەمە ب بەردەوامی ل سەر گەلەک پارچەێن دەولەتا ئوسمانی ل دەڤەرێن رۆژهەلاتا ئەنادۆلێ هاتبوو پەیرەوکرن، ژبەر هندێ شارەزایێ دۆزا کوردی یێ تۆرک (ئیسماعیل بێشکچی) دایە دیارکرن سیستەمێ زۆرەملی ئێک ژ گرنگترین ئەگەرێن کۆمکرنا رێژەکا زۆرا ئەردان ددەستێ ئاغایان دابوو (Besikci,1970, 106; Deger &Unlu, 2011). هەروەسا نڤێسەر و سیاسەتمەدارێ کورد (محەمەد زیا کوک ئەلب ٢٣ ئادارا ١٨٧٦- ٢٥ چرییا ئێکێ ١٩٢٤) ئاشکەرا کری یە سیستەمێ زۆرەملی ئێک ژ بهێزترین ئەگەرێن پێشڤەچوونا گوندێن ئاغایان ل رۆژهەلاتێ ئەنادۆلێ بوو و هەمی وەختان هەر تشتەکێ ئاغایان دڤیان ب دەستڤەبینن دشیان ئەنجام بدەن و ئەڤ سەرەدەرییا خراب ببوو ئەگەرێ هندێ ئەردێن گوندان ژ دەستێ خەلکێ وان دەربچن و بکەڤن ددەستێ ئاغایان دا و گوندیان ئەردێن خۆ رادەستی ئاغایان کربوون داکۆ وان بپارێزن(Gökalp, 1992,48).

ژلایەکێ دی ڤە گورانکارییێن د بهایێن ئەردان دا پەیدابووین رۆلەکێ گرنگ دهەلسەنگانا پێشهاتێن ئەردێن دەڤەرێ دا هەبوون، سەرەرایی ئاریشا ئابووری یا سالێن ١٨٧٣-١٨٩٦ بهایێ ئەردان زۆر گران ببوو و ل ئەڤی ماوەیی داخوازییەک زۆر ل سەر بەرهەمان هەبوو داکۆ بهێنە ڤەگوهاستن بۆ بازارێن جیهانێ (Pamuk, 1987, 184; Gözel, 2007,120) .

وەسا دیارە ئەو پێشهاتێن پشتی نەمانا دەستهەلاتا میرگەهێن کوردی ل دەڤەرێ پەیدابووین زۆر ترسناک و هەستیار بوون ژبەر هندێ گورانکاریی دسیستەمێ ئەردی دا ل دەڤەرێ پەیدابوون و خەلک نەچاربوو ئەردێن خۆ پێشکێشی ئەوان بکەن یێن شیان هەین وان بپارێزن و ل ئەڤی دەمی دا بتنێ ئاغایێن هۆزان و شێخان ئەو شیان هەبوون. ب ئەڤی رەنگی کاریگەرییەک خراب ب تەخا کرێکارێن کورد واتە جۆتیارێن کورد کەفت.

دەرئەنجام:

پشتی ئەنجامدانا ئەڤێ ڤەکۆلینێ ل سەر رەوشا کوردستانێ و کارتێکرنا یاسا سالا ١٨٥٨ هندەک خالێن گرنگ دیار بوون.

١. پشتی ژناڤچوونا میرگەهێن کوردی سیستەمەک بەرەلایی یا عەشیران دناڤ کوردان دا پەیدابببوو و شەر و پێکدانێن تۆند سەرا سنوور و ئەردان دناڤبەرا هۆزێن کوردی دا پەیدابوو و کوردستان کەفتبوو درەوشەکا نالەبار و ترسناک دا و بڤێ چەندێ دەولەتا ئوسمانی زۆر شەپرەز ببوو چونکی بەرپرسێن وێ نەدشیا ب دروستی کونترۆلێ ل سەر دەڤەرێ بکەن.

٢. ژبەر وێ ڤالاهییا سیاسی یا ل کوردستانێ پەیدابوویی ئێدی کوردستان ببوو مەیدانا شەرێن هۆزان و هەر هۆزەکێ ژلایێ خۆڤە هەولدابوو سنوورێن خۆ بەرفرەهـ بکەن و ل سەر حسابا دۆژمن و هەڤرکێن خۆ خۆ بهێز بکەت وئەردەکێ بەرفرەهـ کونترۆل بکەن. ئێدی دەولەتا ئوسمانی تێگەهشتبوو ئەگەر هندەک پێنگاڤان بۆ کونترۆلکرنا رەوشا کوردستانێ نەهاڤێژیت دێ رەوش ژبن کونترۆلا وێ دەرکەفیت و دێ کوردستان بیتە ئەگەرێ لاوازبوونا دەولەتا ئوسمانی ژلایێ ئابووری ڤە چونکی رێژەیەکا باش یا داهاتێ ئەوێ ژ دەڤەرێن کوردستانێ بۆ دچوو.

٣. دەولەتا ئوسمانی یاسا سالا ١٨٥٨ ل سەر کوردستانێ جێبەجێکربوو داکۆ ل سەر رەوشا دەڤەرێ زال بیت و ل دۆیف یاسایێ ئەردێن گشتی، وەقف و تایبەت دیار بکەت و ل سەر ناڤێن خۆدانێن وان تاپۆ بکەت و ئارمانجا سەرەکی یا ئوسمانیا ب دەستڤەئینانا داهاتەکێ زێدەبوو ژبۆ گەنجینەیا دەولەتێ.

٤. دەولەتا ئوسمانی ب بهانەیا تاپۆکرنێ دام و دەزگەهێن تاپۆیێ ل کوردستانێ ڤەکربوون دگەل هندێدا بەرپرسێن تاپۆیێ یێن ئوسمانی ئەرکێن خۆ ب دروستی جێبەجێنەدکرن و بتنێ مژوویلی وەرگرتنا بەرتیل و دەستکەفتنا بوون ژبەر هندێ پتر رەوشا دەڤەرێ ئالۆز ببوو.

٥. دەولەتا ئوسمانی ل دۆیف یاسا ١٨٥٨ پشتەڤانیا شێخان دکرن و دەرفەت دابۆ شێخان ئەردێن وەقفێ یان گوندێن خەلکێ ل سەر ناڤێن خۆ تۆمار بکەن داکۆ شێخ خەلکێ پالدەن دژایەتیا دەولەتا ئوسمانی نەکەن و باجەیان بدەن دەولەتا ئوسمانی ژڤەرێژا ئەڤێ چەندێ نەبتنێ شێخ دناڤ جڤاکێ کوردی دا بوون خۆدان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دەستهەلات بەلکۆ ببوون خودان گوند ومریدێن زۆر و مریدێن وان دناڤ زەڤیان دا کاردکر یان چاڤدێرییا گوندێن وان دکر ئەڤ چەندە بۆ پالدەرەک خەڵک گوندێن خۆ وەک وەقف پێشکێشی شێخان بکەن و دبەرامبەر دا شێخان ئەو دپاراستن.

٦. ژڤەرێژا یاسا ئوسمانیا یا ساڵا ١٨٥٨ هێز ئاغایان دناڤ جڤاکێ کوردی دا بەرەڤ بهێزبوونێ چوو بوو ئاغایان گوند ژ خەلکێ ب تایبەتی نەمۆسلمانان وەردگرتن و ل سەر ناڤێن خۆ تۆمار دکرن و گەلەک جاران ئاغایان رێژەکا زۆرا گوندان ل سەر ناڤێن خۆ تۆمار دکرن و دەولەتا ئوسمانی پشتەڤانیا ئاغایان هەتا ئەوێن شۆرەش ب دژی ئوسمانیا ئەنجام داین دکر، ئوسمانیان نەدڤیا بنەماڵ و کەسایەتێن خۆدان دەستهەلات ژناڤ بچن بەرۆڤاژی رێز لێ دگرت و بهێز دکرن چونکی دەولەتا ئوسمانی دزانی ئەگەر نەبرێکا ئاغایان بشێت کونترۆلێ ل سەر جڤاکێ کوردی بکەت نەشێت ب چوو رێکان کونترۆلێ ل سەر وان بکەت، چونکی پتریا کوردان ل دەڤەرێن چیایی دژیان و دویری دەولەتا ئوسمانی بوون. ژبەر هندێ بەرپرسێن ئوسمانیان خۆ نێزیکی ئاغایان دکر داکۆ ئەو ئەرکێ دەولەتا ئوسمانی ل دەڤەرێن خۆ جێبەجێبکەن.

پاشبەند

لاپەرێ ئێکێ یێ یاسایا ١٨٥٨ یا ئوسمانی

THE OTTOMAN LAND CODE

OF 7th RAMADAN 1274 (= 21st APRIL 1858)

INTRODUCTORY CHAPTER

ARTICLE 1.

Land in the Ottoman Empire is divided into classes as follows:

(I) "Mulk" land, that is land possessed in full ownership:

(II) "Mirie" land;

(III) "Mevqufe" land,

(IV) "Metrouke" land;

(V) "Mevat" land.

NOTE 1 (Art 1)

Classification of Lands in the Code.

The classification of lands which is given in this Article is somewhat illogical.

Classes II. IV and V. are all varieties of land of which the State is the Supreme owner.

Mulk land is land held in private ownership, and Mevqufe is land held, theoretically, in the ownership of the Deity, and, for practical purposes, by the properly constituted Wakf or Trust authority

There are thus three main classes of land:- MULK, MEVQUFE, and STATE lands.

Mulk lands are governed by the provisions of the Mejelle, Mevqufe lands by the general Sharia law, and Mirie lands by the Land Code. It will be seen later that this statement is a little too wide. It will however serve to emphasise the fundamental distinctions between the three main classes of land (Vide Art. 2 Note 6).

In each class the ultimate ownership, or rakaba, lies in different hands.

In the case of Mulk property it lies with the mulk owner, with the result that his is the most complete form of ownership known to Moslem Law. In the case of Mevqufe land, the circumstance that ownership is attributed to the Deity is responsible for the fact that these lands cannot normally be transferred or diverted from the use to which they were originally dedicated. In the case of Mirie land, the fact that the rakaba resides in the State has rendered it possible for the State to assume the management of these lands under the provisions of the Land Code. State lands consist in Mirie (II), Metrouke (IV) and Mevat (V). These are the lands with which the Land Code and this Commentary deal.

(Tute, 1927, 1)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

لسيتا ژێدەر:

ئێک: پەرتووکێن بەڵگەنامەیی یێن بەلاڤکری.

هاکان، ســـینان.(٢٠١٢). کورد و بەرخودانەکانی لەبەڵگەنامەکانی ئەرشـــیفی عوســـمانیدا، وەرگێران: بەکر شوانی، پێداچوون: جەبار قادر، چ١، هەولێر: چاپخانەی حاجی هاشم.

دوو: بەڵگەنامەێن ئوسمانی بزمانێ ئنگلیزی:

1. The Ottoman Land Code of 27th Ramadan 1274, ١٨٥٨, The Ottoman Land Laws with a Commentary on the Ottoman Code of 7th Ramadan 1274, R.C. TUTE, 21 April, 1858
2. The Ottoman Land Code. (1892). The Ottoman Land Code, Translated from the Turkish: F. Ongley, London,
3. Tute, R. C. (1927). The Ottoman land laws: with a commentary on the Ottoman land code of 7th Ramadan 1274. Ptd. at Greek Conv. Press.

سێێ: ژێدەرێن بزمانێ کوردی:

١. عەلی، جەعفەر.(٢٠١٣). ســـۆفیزم و کاریگەر لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورددا (١٨٨٠-١٩٢٥)، چ٢، هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەلات.

٢. هاشـــمی،ســـەید محەمەد تاهیر ســـەید زادەی هاشـــمی.(٢٠٠٤). مەولانا خالید و تەریقەتی نەقشەبەندی، وەرگێران ژ فارسی: دلێر میرزا، چ١، سلێمانی: چاپخانە قانع.

چزارێ: نامەیێن زانستی بزمانێ عەرەبی:

١. إســـماعيل، أيمن رمضـــان.(٢٠١٧). إصـــلاحات مدحت باشـــا في العراق ١٨٦٩-١٨٧٢، (رســـالة الماجستير غير منشورة، قاسم التاريخ، جامعة وان يوزونجوييل، جمهورية تركيا).

٢. رؤوف، الاء طارق.(٢٠١٦). التبشير في كوردستان العراق في القرن التاسع عشر ١٨٠٠-١٩٠٠، (رسالة ماجستير- جامعة السليمانية).

پێنجێ: پەرتووک بزمانێ عەرەبی:

١. لازاريف، م.س .(٢٠٠١). المسألة الكردية ١٨٩١-١٩١٧، ترجمة: أكبر أحمد، ط١، السليمانية: مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية.

٢. مزيري، المحامي شعبان.(٢٠١٢). كردستان العراق في النصف الثاني من القرن التاسع عشر ١٨٥٠-١٩٠٠م دراســـة تاريخية في أحوالها الاقتصـــادية و الاجتماعية، ط١، بغداد: دار جيا للطبع و النشر.

٣. مزيري، المحامي شــعبان.(٢٠١٢). كردســتان العراق في ظل الحكم العثماني ١٥١٤-١٩١٨ دراسة في أحوالها السياسية و الاقتصادية و الاجتماعية ((دراسة تاريخية))، ط١، بغداد: دار الثقافة و النشر الكردية.

٤. الوائلى، عبد ربه ســكران إبراهيم.(٢٠١٣). اكراد العراق... ١٨٥١-١٩١٤ دراســة التاريخ الاقتصادية والاجتماعي و السياسي، بغداد: وزارة الثقافة دار الثقافة و النشر الكردية.

شەشێ: نامێن زانستی بزمانێ ئنگلیزی

1. Bajalan, D. (2015). Between accommodationism and separatism: Kurds, Ottomans and the politics of nationality (1839-1914) (Doctoral dissertation, University of Oxford).
2. Bayraktar, U. (2015). *Yurtluk-Ocakliks: Land, Politics of Notables, and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890* (Doctoral dissertation, Paris, EHESS).
3. Degli Esposti, N. (2020). Whose Kurdistan? Class politics and Kurdish nationalism in the Middle East, 1918-2018 (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science).
4. Gözel, O. (2007). *The implementation of the Ottoman land code of 1858 in eastern Anatolia* (Master's thesis, Middle East Technical University).
5. Işık, A., & Bilmez, B. (2014). Kurdish and Armenian relations in the Ottoman Kurdish press .(١٨٩٨-١٩١٤) Henning, B. (2018).
6. Keskin, N. (2015). HOW DID THE KURDS OF TURKEY ACTED POLITICALLY AGAINST THE POLICIES OF THE GREAT POWERS (Doctoral dissertation, Doctoral dissertation, Zirve University) .
7. Kilic, M. F. (2003). Sheikh Ubeydullahs movement. Master's thesis, Bilkent University.
8. Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts: Continuities and Changes (Vol. 13). University of Bamberg Press.
9. Özdemir, F. (2006). The effects of tanzimat and origins of political conflict between the Armenian and Kurdish communities in the Ottoman Empire, 1839-1876 (Master's thesis, Middle East Technical University).
10. Özten, S. (2009). Early awakening of the Kurdish national sentiments in the Ottoman Empire (1880-1914) (Master's thesis, Middle East Technical University).

11. Yücel, N. (2023). Sustaining the Empire: Transformation of Property Regime in the Late Ottoman Empire, 1876–1913 (Doctoral dissertation, The George Washington University).

حەفتێ: پەرتووک بزمانێ ئنگلیزی

1. Bayraktar, U. (2016). Restoring the Property: The Land Code of 1858 and Private Property in Ottoman Kurdistan.
2. Bulloch, J., & Morris, H. (1992). *No friends but the mountains: The tragic history of the Kurds*. Oxford University Press, USA.
3. Eppel, M. (2018). THE KURDISH EMIRATES. Routledge Handbook on the Kurds.
4. Eppel, M. (2021). The Demise of the Kurdish Emirates in the Nineteenth Century. In A People Without a State (pp. 45-64). University of Texas Press.
5. Jwaideh, W. (2006). The Kurdish national movement: Its origins and development. Syracuse University Press.
6. Klein, J. (2002). Power in the periphery: The Hamidiye light cavalry and the struggle over Ottoman Kurdistan, 1890–1914. Princeton University.
7. Klein, J. (2011). The margins of empire: Kurdish militias in the Ottoman tribal zone. Stanford University Press.
8. Kreyenbroek, P. G., & Sperl, S. (Eds.). (2005). The Kurds: a contemporary overview.
9. McDowall, D. (2003). A modern history of the Kurds. Bloomsbury Publishing.
10. McDowall, D. (2005). The Kurdish question: a historical review. In The Kurds (pp. 17-34). Routledge.
11. Ozoglu, H. (2012). Kurdish notables and the Ottoman state: evolving identities, competing loyalties, and shifting boundaries. State University of New York Press.
12. van Bruinessen, M. (1986). The Naqshbandi Order as a Vehicle of Political Protest among the Kurds (With Some Comparative Notes on Indonesia).
13. Van Bruinessen, M. (1992). *Agha, Shaikh and State: Social and Political Structures of Kurdistan*. Zed books.
14. Van Bruinessen, M. (2005). Kurdish society, ethnicity, nationalism and refugee problems. In The Kurds (pp. 35-61). Routledge.

15. Yadirgi, V. (2017). The political economy of the Kurds of Turkey: from the Ottoman Empire to the Turkish Republic. Cambridge University Press.

هەشتێ: گۆڤار بزمانێ عەرەبی

١. سعادة، علاء والصبيحات، مصعب.(٢٠٢٢). المسألة المصرية و الصراع الطائفي في سورية و جبل لبنان (١٨٣١-١٨٦١)، مجلة (اتحاد الجامعات العربية للآداب)، ١٩ (٢).

نەهێ: گۆڤارێن بیانی

1. Ali, O. (1997). Southern Kurdistan during the last phase of ottoman control: 1839–1914. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 17(2).
2. Ateş, S. (2014). In the name of the caliph and the nation: The Sheikh Ubeidullah rebellion of 1880–81. Iranian Studies, 47(5).
3. Attila Aytekin, E. (2009). Agrarian relations, property and law: An analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire. Middle Eastern Studies, 45(6).
4. Eppel, M. (2008). The demise of the Kurdish emirates: The impact of Ottoman reforms and international relations on Kurdistan during the first half of the nineteenth century. Middle Eastern Studies, 44(2).
5. Houston, C. (2007). " Set aside from the pen and cut off from the foot": Imagining the Ottoman Empire and Kurdistan. Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, 27 .(٢)
6. Kılıç, A. (2022). The Purpose of the Sheikh Ubeydullah Nehrî Revolt. The Scientific Journal of Cihan University–Sulaimaniya, 6(3).
7. Klein, J. (2007). Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian relations in the Hamidian period 1876-1909. International Journal of Turkish Studies, 13 .
8. Mahmud, S. M. S. (2019). Ahistorical Study of Kurdish Alliance under the Leadership of Bader Khan. Journal of Duhok University, 21(2), 571-583.
9. Özoğglu, H. (1996). State-tribe relations: Kurdish tribalism in the 16th-and 17th-century Ottoman empire. British Journal of Middle Eastern Studies, 23(1).
10. Özok-Gündoğan, N. (2014). Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70. Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, 34(1), 160-175.

11. Pamuk, Ş. (1987). Commodity Production for World Markets and Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840-1913. *The Ottoman Empire and the world-economy*, 178-202.
12. Van Bruinessen, M. (1980). The Naqshbandi Order in Seventeenth-Century Kurdistan. Islam Zeitschrift Für Geschichte Und Kultur Des Islamischen Orients.
13. Van Bruinessen, M. (1988). 'The Ottoman Conquest of Diyarbekir and the Administrative Organisation of the Province in the 16th and 17th centuries. Evliya Celebi in Diyarbekir, ed. Martin van Bruinessen and Hendrik Boeschoten, 13-38.
14. van Bruinessen, M. M. (2000). Kurdistan in the 16th and 17th centuries, as reflected in Evliya Çelebi's Seyahatname.

دەهێ: ژێدەر بزمانێ تۆركی

1. Değer, O., & Ünlü, B. (Eds.). (2011). *İsmail Beşikçi*. İletişim.
2. Gökalp, Z. (1992). *Kürt aşiretleri hakkında sosyolojik tetkikler*. Sosyal yayınlar.

پەراوێز

---

[١] شـــەكیب ئەفەندی ئێك ژ وەزیرێن دەولەتا ئوســـمانی بوو و چەندین پۆســـتێن گرنگ وەك وەزارەتا دەرڤەیا دەولەتا ئوسمانی وەرگرتبوو و ل ل سـالا ١٨٤٢ژبەر ئەوێ رەوشا نەخۆشا لبنانێ ب خۆڤە دیتی دچیت وێرێ و ل سـالا ١٨٤٥ سیستەمەكێ نۆی بناڤێ "سیستەمێ شەكیب" بۆ ئاسایكرنا بارودۆخێن لبنانێ دەردكەت (سعادة، الصبیحات، ٢٠٢٢، ٣٨٥).

[٢] ڤەكۆلەری زۆر هەولدان چەند پێزانینان ل دۆر كەســـایەتییا صـــدیق ئەفەندی بدەســـتڤە بینت بەلێ چ تشت ب دەست نەكەفتن.

[٣] ل ئەڤی دەمی دا میدحەت پاشـای یاسـا تاپۆێ ل سـالا ١٨٦١ ل عێراقێ ب مەبەسـتا بنەجهكرنا هۆزێن عەرەب بكارهینا بوو(إسماعیل، ٢٠١٧، ٦٥-٦٨)

[٤] ڤەكۆلەری زۆر هەولدان چەند پێزانینان ل دۆر كەسـایەتییا حەجی حەسـەن ئەفەندی بدەسـتڤە بینت بەلێ چ تشت ب دەست نەكەفتن.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

تنظيم الأراضي في كوردستان وظهور سلطات الشيخ وزعماء العشائر في قانون الأراضي العثماني لعام ١٨٥٨

الملخص:

فقد كانت هناك العديد من أنواع من التمليكات في الدولة العثمانية، التي كانت تعرف ب ممتلكات الامير أو ممتلكات الغير الامير، حيث كانت في تلك الفترة كانت كردستان جزءً مهماً من الدولة العثمانية، و تنطبق عليها جميع القوانين التي تصدر من قبل الدولة العثمانية، خاصة بعد زوال الأمرات الكوردية وبعد ذلك فرض السياسة المركزية على كوردستان، في الكثير من الاحيان كانت لتك القوانين و القرارات التي تصدر تاثيرات سلبية على كردستان، ذلك لسبب اختلاف طبيعة سكان كوردستان مع المناطق الدولة العثمانية الاخرى، ولهذ السبب في الكثير من الاحيان لم تستطع الدولة العثمانية فرض قوانينها على كوردستان، ولكن مع ذلك بعد زوال الامارات الكوردية و حكم العوائل في كوردستان فقد أصدرت الدولة العثمانية بعض القوانين التي تخص تنظيم الاراضي فيها، ومنها قانون سنة ١٨٥٨ حيث تم تطبيقها على كوردستان و أثرت عليها بشكل كبير، ولهذا كان من الضروري كتابة دراسة تاريخية عن هذه الموضوع، لبيان أفرازات هذه القانون على كوردستان، فضلاً عن شرح و بيان الاسلوب الذي اعتمد عليه الدولة العثمانية تجاء أراضي التابعة الامارات الكردية.

فقد حاول الباحث من خلال هذه الدراسة تحليل العديد من الجوانب المهمة المتعلقة بهذا القانون، وتاتي اهمية هذه الدراسة لبيان كيفية أعداد هذه القانون لسنة ١٨٥٨ مع توضيح الأهداف الرئيسية المتعلقة بهذه القانون في كوردستان، ثم محاولة لتوضيح نظام الاراضي في كوردستان لحين صدور القانون المذكور وألحاق كوردستان مركزياً بالدولة العثمانية، فضلاً عن تنظيم الأجهزة الادارية في كوردستان وصولاً الى القرن التاسع عشر، كما ان هذه الدراسة تبين محاولات العثمانيين للسيطرة على كردستان خاصةً بعد أنهيار الامارات الكوردية، وبيان الأسس الاجتماعية الكوردية، فضلاً عن توضيح علاقة المسؤولين العثمانيين مع الأغوات والشيوخ في المنطقة.

الكلمات الدالة: *الكورد، الامارات الكوردية، قانون سنة ١٨٥٨ ، العثمانيون، الاغا، الشيخ.*

The Organization of Land in Kurdistan and the emergence of Sheikh and Tribal leaders Powers in the Ottoman Land code of 1858

Abstract:

There are variety kinds of lands in the Ottoman state, these lands were known as governmental and non-governmental lands, at that time Kurdistan as a significance part of the Ottoman State, when the Ottoman government made a decision and law was fulfilled in Kurdistan as well as, many times these laws also decision influenced Kurdistan effectively, cause naturally Kurdistan was different from other parts of the Ottoman State hence the Ottoman were unable to fulfill its laws in Kurdistan although after the demising of Kurdish emirates and the collapse of families administration in Kurdistan, the Ottoman government decided to make a new laws for organizing Ottoman lands, as a result declared the code of 1858.This code was fulfilled in Kurdistan and had influenced Kurdistan so effectively , consequently this study is taken into an account in order to depict the consequence of this land code on Kurdistan and to know the Ottoman attitude towards the Kurdish emirates.

This article attempts to explore some key aspects of this land code; hence the fundamental structure of this study is to demonstrate the preparation and contents of the land code of 1858 and its main objectives in Kurdistan. Furthermore, this study maneuvers to shed lights on the land system in Kurdistan till the publishing of the land code of 1858 and annexed Kurdistan into Ottoman State and the administration organization in Kurdistan till the 19th century, likewise in its endeavors this article shows the Ottoman efforts for organizing and controlling Kurdish areas after the collapsing of Kurdish emirates and Kurdish fundamental structure and the Ottoman officials relations with Kurdish tribal leaders and Sheikhs.

Keywords: *Kurds, Kurdish emirates, the code of 1858, Ottoman, tribal leaders and Sheikhs.*

پرۆسەی نیشتەجێکردنی جافەکان لەسەردەمی حەمە پاشای جاف (١٨٦٩-١٨٨١) لە بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی عوسمانیدا

د. سامان مستەفا ڕەشید

بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی سلێمانی- سلێمانی- هەرێمی کوردستان/ عیراق

پوختە:

جافەکان هۆزێکی گەورە یان ڕاستتر بڵێین کۆنفیدراسیۆنیکی خێڵەکی گەورەی کوردن، بەهۆی ئەوەی بەتەواوەتی نیشتەجێ نەبوون و لە نێوان قاجار و عێراقدا گەرمیان و کوێستانیان دەکرد، ئەمەش وایکردبوو، ڕێکارەکانی جێبەجێکردنی دەسەڵاتی ناوەندی بەسەریانەوە زاڵنەبێت، بۆ نمونە: باج و بەسەربازگرتن و جێبەجێکردنی دەسەڵاتی ناوەندی بەسەریاندا ببێتە کارێکی سەخت و پڕگرفت بۆ دەوڵەتی عوسمانی، ئەمە جیا لەوەی کردەی گەرمیان و کوێستانیان و بڕینی سنوری دەوڵەتی عوسمانی و چوونەناو سنوری دەوڵەتی قاجار زۆر جار کێشەی گەورەی دیبلۆماسی بۆ دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ دەوڵەتی قاجاردا دروست دەکرد. بۆیە دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لە عێراق و بەتایبەتیش والی بەغدا مەدحەت پاشا بۆ ڕزگاربوون لەو گرفتانە سووربوو لەسەر ئەوەی هەموو هەوڵی خۆی بخاتەگەڕ تاوەکو جافەکان لە دەشتی شارەزوور و قەزای گوڵعەنبەردا نیشتەجێ بکات. لەوپێناوەدا، والی بەغداد لە ئەیلولی ١٨٦٩دا پەیماننامەیەکی دوازدە خاڵی لەگەڵ حەمە پاشای جافدا واژۆ دەکات. شرۆڤەکردنی ئەو پەیماننامە و چەندین بەڵگەنامەی دیکەی گرنگی بڵاونەکراوەی ئەرشیفی عوسمانی لەبارەی نیشتەجێکردنی جافەکان لە قەزای گوڵعەنبەر دەبنە ئامانجی سەرەکی ئەم توێژینەوە.

بەشێوەیەکی گشتی توێژینەوەکە هەوڵدەدات لەبەر ڕۆشنایی زانیارییەکانی ناو بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکانی ئەرشیفی عوسمانی بگەڕێت بەدوای وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە: پێگەی هۆزی جاف لەبەڵگەنامەکانی ئەرشیفی عوسمانی دا؟ ئامانجی پشت هەوڵەکانی مەدحەت پاشای والی بەغدا بۆ نیشتەجێکردنی جافەکان چی بوە؟

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هەڵوێستی حەمە پاشای سەرۆک هۆزی جاف لەمەڕ پرۆسەی نیشتەجێکردنی جافەکان؟ ئاکام و سەرئەنجامی پرۆسەی نیشتەجێکردنی جافەکان و حەمە پاشای جاف، هۆکار و دەرئەنجام؟ ئەوانە و چەندین پرسیاری دیکەی گرنگ دەبنە تەوەری سەرکی توێژینەوەکەمان. هەوڵدەدەین بە شرۆڤەکردن و لێکدانەوەی بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکانی ئەرشیفی عوسمانی چارەسەری ئەم پرسە سۆسیۆ-ئیکۆنۆمییە، ئیداری و سەربازییەی دەوڵەتی عوسمانی بکەین.

پەیڤێن سەرەکی: *دەوڵەتی عوسمانی، مەدحەت پاشا، جافەکان، پرۆسەی نیشتەجێکردن، حەمە پاشای جاف*

---

١. بەرایی: جافەکان و حەمە پاشای جاف

١.١ جافەکان

هۆزی جاف، یەکێک بووە لە پێکهێنەرە سەرەکییەکانی بونیادی کۆمەڵایەتی سەنجەقی سلێمانی، جافەکان هۆزێکی نیمچە کۆچەری بە نێوبانگ بوون.[١] لەبارەی ناوی جافەوە کە لەچییەوە سەرچاوەی گرتووە، بیروبۆچوونی جیاواز هەیە، کەریم بەگی جاف باوەڕی وایە:" **جاف لە وشەی (جەفاکیش)هاتووە، لەبەرئەوەی جافەکان لە مێژووی خۆیاندا زۆر زەحمەت و دەردیسەرییان چەشتووە، پێیان گوتوون جەفاکێش، وردە وردە ئەمە گۆڕاوە بووەبە جاف.**" هەر لەم بارەیەوە مەلا عەبدولکەریمی مودەریس پێی وابووە:" **بنەڕەتی وشەی جاف(ژاف)ە واتا بە پیتی (ژ) ئەمەش بەمانای (تەڕە)هاتووە، زانراوە جافەکان ساڵانە چوونەتە کوێستان بۆ سودوەرگرتن لە گیا و خواردەمەنی تەڕە بۆ خۆیان و ئاژەڵەکانیان، ئەم وشەی ژافەیش بە تێپەڕبوونی کات بووەبە جاف.**" هەروەهاعەلائەدین سەجادی، یەکێکی ترە لەو نوسەرانەی بارەی وشەی جافە بۆچوونی هەیە و پێی وابووە:" **وشەی جاف لەناوی باپیرەگەورەی هۆزەکەوە وەرگیراوە کە ناوی (جەعفەر) بووە، ئاشکرایە کورد بە جەعفەریان وتوە جافەر، کورتکراوەی ناوی جافەریش لەکوردیدا دەبێتە (جافە) لێرەوە بووە بە جاف.**" ڕەنگە نزیکترین بۆچوون لە ڕاستییەوە لەبارەی وشەی جافەوە بۆچوونەکەی مێژوونووس مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی بێت، کە وشەی (**جاف**)ی گەڕاندۆتەوە بۆ ناوی هۆزی (**جاوانی**) کە هۆزێکی کوردبوون.[٢]

لەبارەی ژمارەی ماڵەکانی ئەم هۆزە سەرچاوە و بەڵگەکان ژمارەی جیاواز جیاوازیان نوسیوە، دەروێش پاشا، لەکتێبەکەی "**سیاحەتنامەی حدود**" دا ژمارەی

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ماڵەکانی جافی بە چوار هەزار و سـەت ماڵ خەمڵاندووە.[٣] شـایەنی گوتنە، تەواوی ئەم ژمارانە خەمڵاندنن و بەرمەبنای سەرژمێرییەکی ورد و دروست نین.

ژمارەی ماڵ و ڕەشماڵەکانی هۆزی جاف لە دوو بەڵگەنامەی گرنگی ئەرشیفی عوسـمانییدا لە دوو کاتی جیاوازدا هاتووە، یەکەمیان ئەو لایحەیە بووە بەناوی" **جاف عشـایری حقندە بعض معلومات و مطالعات**" کە لەلایەن فەرماندەی فیرقەی دوازدەی سـوپای عوسـمانی (ئەدهەم پاشـا)ەوە نوسـراوە و لە ٤ی کانونی یەکەمی ١٨٨٩دا لە کەرکوکەوە بۆ بابی عالی ناردوە و تێدا زانیاری زور ورد و گرنگی لەبارەی جافەکانەوە ئامادەکردووە، ناوبراو ژمارەی ماڵەکانی (جاف)ی بە (٦٠٠٠) هەزار خانە و ڕەشـاڵ داوەتە قەڵەم.[٤]

هەروەها، دەروێش پاشـا لەکاتی ناوهێنانی فیرقەکانی هۆزی جافدا ئاماژەی بۆ ئەم بیست و پێنج فیرقەکردووە: (**شاتری**)، (**ڕۆغزادی**)، (**سەدانی**)، (**میکائیلی**)، (**نەورۆڵی**)، (**هارونی**)، (**یەزدان بەخشـی**)، (**کەماڵەیی**)، (**عەمەڵە**)، (**نەجمەدینی**)، (**بڵباس**)، (**بەرازی**)، (**کوڵکنی**)، (**باشـکی**)، (**مریدناسـری**)، (**شـێخ ئیسـماعیلی**)، (**سـوفیوەند**)، (**چگنی**)، (**تیلەکۆ**)، (**قەدەفەری**)، (**لوڕ**)، (**دوراجی**)، (**کەڵهوڕ**) و(**زەردۆیی**) .)[٥] جێگەی باسـە، بەگەڕان بەناو سەرچاوەکاندا بۆمان ڕوون دەبێتەوە، ژمارەی فیرقەکانی جاف جێگیرنین و لە کاتێک بۆ کاتێکی تر و لە سـەرچاوەیەک بۆ سـەرچاوەیەکی تر هەسـت بە جیاوازی دەکەین.

سـەرچاوەیەک ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، دەرکەوتنی هۆزی جاف زۆر کۆن نییە، هێمای بۆ ئەوەکردووە، نە(ابن فەزللولای عومەری) لە کتێبی (مسـالک الابصـار) و نە مەئمون بێگە بەگ لە یاداشـتەکانییدا(٩٨٥ک- ١٥٧٧ز)، نە لە کتێبی شـەرەفنامەی شـەرەفخانی بەدلیسـیدا ناوی هۆزی جاف نەهاتووە.[٦] ئەکرێت ئەمە بەڵگە بێت لەسـەر ئەوەی کە هۆزی جاف تاوەکو کۆتایی سـەدەی شـازدەهەم وەک هێزێکی کاریگەر لەناوچەکەدا بوونی نەبوبێت. یەکەمین دەرکەوتنی ڕاشـکاوانەی ناوی هۆزی جاف لەسەرچاوەکاندا دەگەڕێتەوە بۆ سـاڵی ١٦٣٩، ڕێکەوتننامەی زەهاوی سـاڵی ١٦٣٩ی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوییەکاندا هاتووە.[٧]

جافەکان بەرلە هاتنیان بۆ نێو خاکی دەوڵەتی عوسـمانی و بوونیان بە هاوڵاتی عوسـمانی، لەناوچەی جوانڕۆ و زەهاو و قەسـری شـیریندا دەژیان. لەسـەردەمی سـوڵتانی عوسـمانی موڕادی چوارەم (١٦٢٣-١٦٤٠) دا ژمارەیەک لە فیرقەکانی هۆزی گەورەی جاف هاتنە ناوچەی کوردسـتانی عوسـمانی و سـوڵتانی نێوبراو لەوەڕگەی بۆ دابینکردن بەم

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینین کوردی

هۆیەشەوە ئەم بەشەی جافەکان لەوکاتەوە بە جافی مورادی ناسران. ئەو بەشەی جافیش کە لەقاجار مانەوە بەناوی ئەو ناوچەی لێیدەژیان ناسـران بە جافی جوانڕۆیی. هۆکاری دەرکەوتنی جافەکان لە شارەزووریش دەگەڕێتەوە بۆ کۆچکردن و هاتنی (**زاهیر بەگ**)[8] ی سـەرۆک هۆزی جافی کۆچەری جوانڕۆ، ناوبراو هاتووە و لەناوچەی (**بانیخێڵان**) کە دەکەوێتە کەناری ڕۆژئاوای سیروان نیشتەجێ بووە، دواتر زاهیر بەگ دەکوژرێت.[9]

هۆزی جاف دوای هاتنیان بۆ ناو خاکی دەوڵەتی عوسمانی بەشی هەرەزۆریان لە ناوچەکانی سەربە سەنجەقی سلێمانی ژیانیان بەسەربردووە، دواتر بە ناوچەکانی دەشتی شـارەزوور، قەزاکانی گوڵعەنبەر و بازیان و ناحیەی سـەلاحییە(**کفری**)دا بڵاودەبنەوە.[10] وەک پێشـتر ئاماژەمان بۆ کرد جافەکان هۆزێکی تەواو نیشـتەجێنەبوون، بەڵکو لە گەرمیان و کوێسـتان کردندا بەردەوامبوون، بەجۆرێک لە وەزی زسـتاندا ڕوویاندەکردە ناوچەکانی(**شیروانە**)، (**سەی خەلیل**) و(**کوڵەجۆ**)، لەوەرزی بەهاردا ئەوییان بەرەو دەشتی شارەزوور بەجێدەهێشت، تاوەکو هاتنی وەرزی هاوین لەوێدا بەسەریان دەبرد.[11] بەگوێرەی ڕاپۆرتەکەی فەرماندەی فیرقەی دوازدە(**ئەدهەم پاشا**) لە عێراق، هۆزی جاف هەموو ساڵێک وەک نەریتی هەمیشـەییان ڕوویانکردۆتە لەوەڕگاکانیان لەناو خاکی قاجاردا. سـنوری ئەوە دەوڵەتەیان بەزاندووە ئەوەش بوەتە هۆی ئەوەی دەوڵەتی قاجار ناڕەزایەتی دەرببڕیت لەدژی ئەو ڕەفتارەی جافەکان. ئەمەش هەندێکجار بوەتەهۆی هێنانەکایەی کێشـەی سـیاسـی بۆ هەردوو دەوڵەت.[12] هەرلەبەر ئەم هۆکارە و چەند هۆکارێکی تر دەوڵەتی عوسـمانی و بەتایبەت مەدحەت پاشـای والی بەغدا تەواوی هەوڵی خۆی خسـتۆتەگەڕ بۆ نیشتەجێکردنی یەکجارەکی جافەکان لە قەزای گوڵعەنبەر.[13]

وەک لەپێشـەوە ئاماژەمان بۆ کرد، هۆزی جاف لە چەندین فیرقە و تایەفە پێکهاتبوو، هەر یەک لەو تایەفانە سەرۆکی خۆی هەبوو، سـەرۆکی هەموو جافیش کە لەلایەن دەوڵەتی عوسـمانییەوە بە فەرمی ناسـێنرابوو (**حەمە پاشـا**)ی جاف بووە کە لە قەزای گوڵعەنبەر نیشتەجێبوون.[14]

لەبارەی سەرۆک هۆزی جافەوە، دوای کوژرانی (**زاهیر بەگ**) سەرۆکایەتی جاف دەکەوێتە دەست نەوەکانی، دوای خۆی (**قادر بەگ**)، دوای ئەویش (**سلێمان بەگ**)، بەدوای ئەویشدا (**کەیخوسرەو**)، ئینجا (**حەمە پاشا**)، دوای حەمە پاشایش (**مەحمود پاشا**).[15]

ماوەتەوە بڵێین، لەبەڵگەنامەکانی ئەرشـیفی عوسـمانییدا ناوی جاف بەتوندی بە ناوی قەزای گوڵعەنبەرەوە گرێدراوە، ئەوەش ڕەنگە بەهۆی ئەوەوە بێت، لەلایەک دوای کردنی گوڵعەنبەر بە قەزایەکی سەربە سەنجەقی سلێمانی تاوەکو ساڵی ١٩١٨ مەگەر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

به دەگمەن، دەنا هەموو قایمقامەکانی قەزای گوڵعەنبەر لە بنەماڵەی سەرۆک و بەگزادەکانی جاف بووە، لەلایەکی دیکەوە ڕەنگە لەبەرئەوە بوبێت کە قورسایی گەورەی ئەم هۆزە و تایەفەکانی لە چوارچێوەی قەزای گوڵعەنبەر و گوندەکانی سەربەو قەزایەدا ژیاون.

٢.١. حەمە پاشای جاف

حەمە پاشا کوڕی کەیخوسرەو بەگی کوڕی سلێمان بەگی کوڕی زاهیر بەگە، ناوبراو لە ساڵی (١٢٣٠ک-١٨١٤/١٨١٥ز) لەدایکبووە و لە ساڵی(١٢٩٩ک- ١٨٨١ز) کوژراوە.[١٦] دوای مردنی باوکی حەمە پاشا، لەساڵی (١٨٢٨/١٨٢٩)دا کە ئەوکات تەمەنی تەنها ١٦ ساڵان بووە لەلایەن سەرۆک تیرە و ڕێشسپییانی جافەوە بە سەرۆکهۆزی جاف هەڵدەبژێردرێت، حەمە پاشای جافیش ڕێچکەی باوکی دەگرێت و بەشداری لە پرۆسەی گەرمیان و کوێستانی هۆزەکەیدا دەکات. لە سەردەمی حەمە پاشادا، جافەکان دەبنە خاوەن پێگەیەکی کۆمەڵایەتی و قورساییەکی تاڕادەیەک سیاسی، چونکە لەوسەردەمەدا جافەکان دەبنە گەورەترین هۆزی کۆچەری ناوچەی باشوری ڕۆژهەڵاتی کوردستان.[١٧]

حەمە پاشای سەرۆکهۆزی جاف ئەگەرچی لەگەڵ مەدحەت پاشای(١٨٦٩-١٨٧٢) والی بەغدا پەیمانی نیشتەجێکردنی جافەکانی مۆرککرد و لەپایی ئەو پەیمانە پلەی (**میری میران**)ی پێدراو و کرا بە قایمقامی گوڵعەنبەر، بەلام دواجار وەک لەبەشەکانی دیکەی لێکۆڵینەوەدا دەردەکەوێت، حەمە پاشا نەک هەر ئەو بەڵێنەی نەبردەسەر، بەڵکو تا ساتی کوشتنی(١٨٨١) دژی نیشتەجێکردنی جافەکان بەرەنگاری کرد.

٢. پاڵنەر و پرۆسەی نیشتەجێکردنی جافەکان و ئاکامەکانی(١٨٦٩-١٨٨١)

١.٢. پاڵنەرەکانی نیشتەجێکردنی جافەکان

مێژوونووسی بەناوبانگ عەبدولعەزیز سلێمان نەوار ئاماژەی بەوەکردوە، یەکێک لە پاڵنەرەکانی نیشتەجێکردنی جافەکان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو گرفت و ناڕەحەتییانەی جافەکان بۆ دەوڵەتی عوسمانیان دروستکردووە.[١٨]

شایەنی ئاماژە بۆکردنە، هۆزی جاف و هەمەوەند هەربەوەوە نەوەستاون کە لە چوارچێوەی سەنجەقی سلێمانیدا خراپەکاری بکەن و ئەمن و ئاسایش و نەزمی حکومەتی لۆکاڵیی تێکبدەن، بەڵکو وەک لەزانیاری ناو بەڵگەنامەکاندا بۆمان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

دەردەکەوێت، ئەم هۆزانە زۆر جار لە چوارچێوەی پرۆسەی گەرمیان و کوێستان کردندا سنوری دەوڵەتی عوسمانیان تێپەڕاندوە و چوونەتە قاجار، لەوێ داویانەتەسەر هەندێ لە هۆزەکانی ئەو دیوی سنور و کوشتار و تاڵان و بڕۆیان کردوە. ئەمەش بوەتە سەرچاوەی کێشەی سنوری نێوانیان هەردوولا، و لەئاکامدا بوەتە گرفتێکی دبلۆماسی بۆ دەوڵەت. بۆنموونە لەساڵی(١٢٨٠- ١٨٦٣ز)دا کاروانێکی هۆزی جاف لە ڕێگەی چوونیان بۆ سەقز دەدەن بەسەر لەوەڕگاکانی (ئۆتلەر) فەیزوڵلا بەگی موکری و کەسێکیان لێ دەکوژن و چوارکەسی تریش بریندار دەکەن و پەنجا سەر ئاژەڵ و ماڵ و موڵک و کەرەستەیەکی زۆرییان دەبەن و تاڵانیان دەکەن ئەمەش لە نوسراوێکی فارسی عەزیز بەگی سەرۆک هۆزی جافدا کە بۆ دەوڵەتی عوسمانی ناردوە باسی لەوەکردوە کە تاڵانییەکان دەگێڕێتەوە و کێشەکەیش بە گوێرەی عورفی عەشایەری چارەسەردەکات.[١٩] دیارە هەرچۆن بووە ئەمە نەکراوە. لە نوسراوێکی والی بەغداد مەدحەت پاشا کە ژمارە(٨) لە ٥ی محەرەمی ١٢٨٧- ٧ی نیسانی ١٨٧٠ بۆ حکومەتی ناردوە بەوردی باسی لەم کێشە کردوە، کەماوەی چەند ساڵە چارەسەر نەکراوە و بوەتە کێشەیەکی سیاسی نێوان هەردوو وڵات، لە نوسراوەکەی ناوبراودا ئاماژە بۆ ئەوەکراوە ئەگەرچی ئەو ڕووداوەی لە ١٨٦٣ ڕوویداوە کە هۆزی جاف لە کاتی ڕۆشتنیان بۆ دەوڵەتی قاجار هەڵیانکوتاوەتەسەر هۆزی موکری دوو کەسیان کۆشتوە و پەنجا سەر ئاژەڵیان لەگەل کۆمەڵێکی زۆر کەلوپەلیان بەتاڵان بردوە. ئەگەرچی فەرمان دەرچووە بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە، بەڵام هیچ ئاکامێکی نەبووە، لەساڵی دواتر ١٨٦٤ دیارە هۆزی جاف لەوەرزی هاویندا چوون بۆ کوێستان (یایلاق) هۆزی موکری بە سەرۆکایەتی فەیزوڵڵا بەگ هەڵدەکوتنەسەر هۆزی جاف و دوو کەسیان لێدەکوژن و چوارکەس بریندار دەکەن و پەنجاسەر ئاژەڵ و پارەوپولێکی زۆریان بە تاڵانی دەبەن. لەو کاتەدا (**قادر بەگ**) لە سەفەر دەبێت، لە ڕێگەی سەرداری کول (**ڕەحمەتوڵلا بەگ**) داوا دەکرێت، ئەم کێشە چارەسەر بکرێت و کەلوپەل و تاڵانییەکان بگەڕێنرێتەوە و کێشەکەیش بە گوێرەی عورفی عەشایەری ئاشتەوایی بکرێت، دیارە ئەم هەوڵەش ئەنجامێکی نەبوەو ئەو مۆڵەتەی دانراوە تەواو بوە، بۆیە ئەو خەڵکەی جاف کە کەلوپەلیان تاڵانکرابوو، شەوێک هەڵدەکوتنە سەر نەیارەکانیان و لەدەوروبەری ماڵەکانیان هەرچیان بەردەست دەکەوێت تاڵانی دەکەن و دەیبەن. دوای ئەمەش سەرۆک هۆزی موکری (**فەیزوڵڵا بەگ**) و کوڕەکانی لەگەڵ دارودەستەیەکی زۆر هەڵدەکوتنەسەر هۆزی جاف و دووبارە پێکدادان لە نێوانیاندا ڕوودەدات و ١٠ کەس لە هۆزی جاف دەکوژرێت. بەمەش جافی دووجار زیان لێدەکەوێت، بۆ وەرگرتنەوەی مافییان ناچار بە پەلاماری (فەیزوڵڵا بەگ) دەبن و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

نامەیەکی فارسیش بۆ (**تەقییەدین پاشا**)ی والی شارەزوور دەنووسن و ڕای دەگەیەنن ئەگەر خۆیان هەستن بەوەرگرتنەوەی مافەکانیان دەبێتە هۆی بەرپابوونی شەڕێکی گەورە بۆ ئەوەی ڕێگە لەمە بگیرێت داوا دەکەن لەڕێگەی دەوڵەتەوە ئەوکارە بکرێت.[20] وەک دەردەکەوێت ئەمە بوەتە کێشەیەکی دبلۆماسی نێوان دوو دەوڵەت. لە١٣ی نیسانی ١٨٧٢دا مەدحەت پاشا لەنوسراوێکیدا کە بۆ پایتەختی ناردووە، ئاماژە بۆ ئەوە کردووە، لە ڕێگەی تەلەگرافێکەوە کە لەسلێمانییەوە پێیگەیشتوە، هەواڵی پێدراو کە پێکدادن لە نێوان قاجارییەکان و هەمەوەندەکاندا ڕوویداوە و سێ چوار کەس کوژراون.[21]

لە کۆتاییدا دەوڵەتی عوسمانی بۆچارەسەرکردنی ئاژاوە و پەلامار و تاڵانی و نائارامی سەنجەقی سلێمانی و سەرسنوری قاجار بیری لە نیشتەجێکردنی هۆزە کۆچەرییەکانی سەنجەقی سلێمانی وەکو جاف و هەمەوەند کردەوە. هەڵبەت ئەمە تەنها هۆکار نەبوو، بەڵکو لەپاڵ هۆکاری ئەمنی و ئاسایشی ناوچەکەدا چەندین پاڵنەری دیکە هەبوون، وایان لە دەوڵەتی عوسمانی کردوە بیر لەم پرۆژە بکاتەوە لەوانەش دەکرێت ئاماژە بۆ ئەم هۆکارانە بکرێت: بەهێزکردنی هەژموونی دەوڵەت لەناوچەی هۆزەکان، ڕێکخستن و زیادکردنی باجی سەر کشتوکاڵ و ئاژەڵ و لە ئاکامیشدا زیادبوونی داهاتی گشتی و ئاسانکردنی پرۆسەی سەربازگرتنی هۆزەکان، سەرەڕای هەموو ئەمانەش وەک نوسەرێک ئاماژەی پێکردوە پرۆسەی نیشتەجێکردنی کۆچەرەکانی جاف هەڵگری بایەخی سۆسیۆپۆلەتیک بووە بۆ دەوڵەتی عوسمانی.[22]

٢.٢. پرۆسەی نیشتەجێکردنی جافەکان

لەسەر بنەمای ئەو پاڵنەرو ئامانجانەی باسکران دەوڵەتی عوسمانی دەستی کرد بە پرۆژەی نیشتەجێکردنی هۆز و هۆزە کوردییەکان بەتایبەت: جاف و هەمەوەند، بۆ ئەو مەبەستەش سەرەتا بە یاسایی زەوی وزاریی ١٨٥٨ ژێرخانی یاسایی ئەو سیاسەتەی دارشت. پێشتر بەکارهێنانی زەوی و زار بە گروپێکی دیاریکراوی ئاغەوات یان خێزانێک دەدرا. بەڵام بە گوێرەی ئەم یاسایە، دەکرێت بگوترێت بەکارهێنانی زەوی وزار بە تاکەکەسی کراوە، ماددەی هەشتی یاساکە بەتەواوی تایبەت کراوە بەم بابەتەوە، بەگوێرەی ئەو ماددەیە، چیتر هەموو زەوی گوند یاخود شارۆچەکەیەک نادرێت بە تاکە کەسێک یان خێزانێک. ویستررا زەوییەکان بەسەر تاک تاکی خەڵک بەجیا دابەشبکرێت، ئامانج لەم کارەش هەم زیادکردنی ئابوری پشت بەستوو بە زەوی (تۆپراک) و هەمیش هەڵوەشاندنەوەی بونیادی عەشایەری و دامەزراندنی ئۆتۆریتەی دەوڵەت بوو. ئەگەرچی ئەمە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

سەرەتای پرۆژەی نیشتەجێکردن بوو، بەڵام یەکەمین هەنگاوی جدی لەمەڕ نیشتەجێکردنی هۆزەکان لەلایەن بیرۆکراتی ڕیفۆرمخوازی سەردەمەکە والی بەغداد مەدحەت پاشاوە نراوە.[٢٣]

مەدحەت پاشا بەئامانجی ڕزگارکردنی هۆزی جاف لە دۆخی کۆچەری، گەیاندنیان بە دۆخی مەدەنییەت و پاراستنی ئاسایشی ناوخۆیی(لۆکاڵی) و بوونی هەموو کەس بەخاوەنی موڵک و ماڵی خۆی لەساڵی ١٨٦٩دا سەرۆکی هۆزی جاف حەمە پاشا کە ئەوکات پلەی (**قاپوچی باشی**[٢٤]) هەبوو بانگدەکاتە بەغداد و پلەی (**میری میران**)ی پێدەدات و دەیکات بە قایمقامی گوڵعەنبەر، زەوی و زاری پڕ لەسەرچاوەی ئاو و باراناو بە شیوەی تاپۆ دەدات بە حەمە پاشا، بە مەرجی ئەوەی پەیمان بدات لەماوەی شەش مانگدا هەموو هۆزەکەی نیشتەجێ بکات. حەمە پاشا لەم بارەیەوە سەنەدی پەیماننامەی داوە بە دەوڵەت و والی ناوبراویش بۆ نیشاندانی نیازپاکی خۆی لەم بارەیەوە سەرۆک هۆزی جاف بە مووچەی پێنج هەزار قروش بە قایمقامی گوڵعەنبەر دادەمەزرێنێت.[٢٥] مەدحەت پاشا لە نوسراوێکی دا بە ژمارەی(٤) کە بۆ وەزارەتی ناوخۆی ناردوە لە بەرواری ٢٢ی ئەیلولی ١٨٦٩دا تێیدا وێڕای ناردن و هاوپێچکردنی پەیماننامە دوازدە خاڵییەکەی لەگەل حەمە پاشا، ئاماژەی بۆ هەندێ خاڵی گرنگ کردوە، لەوانە زۆربەی هۆزەکانی سەنجەقی سلێمانی وەک عادەتی دێرینەیان هاوینان بۆ ئیدارەدانی ئاژەڵەکانیان دەچنە ئەو لەوەڕگایانەی دەکەونە ناو خاکی قاجارەوە و زستان دەگەڕێنەو، زانراوە کە لەماوەی ئەو چوون و هاتنەوەو نیشتەجێبوونیان لەو ماوەیەدا توشی پێکدادن دەبن و هەم خۆیان و هەمیش نیشتەجێکانی خاکی قاجار توشی زەرەر و زیانێکی زۆر دەکەن. بەجۆرێک خاوەنی زۆرترین ژمارەی ئەم عەشاییرانە هۆزی جافە کە لەلایەن بابی عالییەوە پلەی (قاپوچی باشی) حەمە پاشا سەرۆکیانە. بەنێر و مێ ژمارەیان نزیکە (٤٠)هەزار کەس دەبێت. والی ناوبراو ئاماژەی بۆ ئەوە کردوە بۆ ڕزگاربوون لەو دۆخە و بە ئومێدی نیشتەجێکردنیان، شێخ عەلی بەڕێوەبەری گوڵعەنبەر کە بەهۆی تێکچوونی نێوانی لەگەڵ هەندێ عەشائیری ناوچەکەدا بەباشزانراوە لاببرێت و تائێستە کەس لەجێگەی دانەنراوە، ئاماژەی بۆ ئەوە کردوە کە دەشتی شارەزوور کە بەشێک بوە لە قەزای گوڵعەنبەر و هەوارگەی جافەکان بووە، لە کاتی گەڕانەوەیان لە دەوڵەتی قاجار، زەوییەچۆڵەکانی پارچە پارچە بکرێت و بە شێوەی تاپۆ بدرێت بە تاکەکانی جاف و ناوچە چۆڵەکان ئاوەدانبکرێتەوە و بینا و باخ و باخاتی تێدا دروست بکرێت. هەروەها ئاماژەشی بۆ ئەوەکردوە حەمە پاشا بکرێتە قایمقامی گوڵعەنبەر و هێماشی بۆئەوە کردوە لەم بارەیەوە پەیماننامەیەکی مۆرکردوە.[٢٦]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

وەک بەدیاردەکەوێت، لەبەشـــی خوارەوەی پەیماننامەکە بەرواری ١٣ی ئەیلولی ١٨٦٩ی لەســـەرەو پەیمـانـنـامەکە لە دوازدە مـاددە پێکهـاتووە: مـاددەی یەکەمی پەیماننامەکە تایبەت بوو بە ڕێکخستنی کارگێڕییەوە، سەرەتا لەگەڵ ناحیەی قزلجە ناحیەکانی شـارباژێر، شـیوەکەڵ، سـەراو و ناحیەی بەرکێو هەموو لە قایمقامییەتێکدا یەکبخرێـت و هەتـا نـاحیەی قزلجەش بخرێتەســـەر قەزای گوڵعەنبەر بەهۆی زیـاتر گونجاوی شـــوێنی جوگرافی گوڵعەنبەرەوە، وەک لە بەندی دووەم و ســـێیەمدا هاتوە ناحیەی ناوبراو ئاوەدان بکرێتەوە. ماددەی دووەم ئەوانەی لە ناحییەی قزلجە چ پێشتر و چ دواتر ڕۆشـــتوونەتە خاکی قاجارەوە هەموویان دەهێنرێنەوە و نیشـــتەجێ دەکرێن ئەو گونـدانەیش کە خـاپوربوون ئـاوەدان دەکرێنەوە. مـاددەی ســـێیەم دوای هێنـانەوەی خەڵکەکە ونیشتەجێکردنیان بەگوێرەی توانا هەموو زەوی و زارەکانی ناحیەی ناوبراو ئاوەدان دەکرێتەوە بەهیچ شـێوەیەک هیچ جێگەیەک بە چۆڵی بەجێناهێڵرێت، لەبارەی پرسی ئاوەدانکردنەوە و بیناکردنی شوێنە خاپورکراوەکان بەگوێرەی ئەو ڕاسپاردانەی لەلایەن ویلایەتەوە نێردراون وبڵاوکراونەتەوە مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێت. ماددەی چوارەم هەموو ئەو خەڵکانەی موتەسـەریفی سلێمانی و شـارەزوور و قایمقامیەتی سـەلاحییە کە ماڵیان گواســـتۆتەوە بۆ قاجار لە نێویشـــیان شـێخ (**محەمەد عارف**) و هاوشـــێوەکانی دەهێنرێنەوە بۆ زێـدی دێرینەی خۆیـان و هەوڵی نیشـــتەجێکردنیـان دەدرێت و وازیـان لێنـاهێنرێـت و جێنـاهێڵرێن بۆ قـاجـار. مـاددەی پێنجەم میری نـاوبراو و خزم و دەستوپێوەندەکەی هەموو بینا و ماڵ و باخ و باخچە دروسـت بکەن نیشـتەجێبن، واز لە گەرمیان و کوێســـتان بهێنن و حەمە پاشـا بەردەوام ســـەرقاڵی بەڕێوەبردنی کاروباری قایمقامییەت ببێت. ماددەی شـەشـەم دەشـتی شـارەزوور سـەرچاوە ئاوییەکانی بەگوێرەی نیزامنـامەی تـاپۆ دەدرێت بە میری هۆزی جـاف و خەڵکەکەی، ئەو زەوی و زارانەی کە چۆڵن و کشـــتوکاڵیان تێدا نەکراوە، ئاوەدان دەکرێنەوە بۆ نیشـــتەجێکردنی هۆزی ناوبراو لەو بارەیەوە هەموو هەوڵ ویارمەتییەکیـان دەدرێت. مـاددەی حەوتەم هۆزی نـاوبراو ئەگەر بۆ لەوەڕانـدنی ئـاژەڵەکـانیـان نـاچـاربوون بۆ مـاوەی ســـێ مـانـگ بچنە زۆزان (کوێســـتـان) ئەوە ڕێگریان لێ ناکرێت، کە بەســـەرۆکایەتی کوڕی میری ناوبراو (**مەحمود بەگ**) ماوەی دوو بۆ سێ مانگ بچنە زۆزان زستانیش بچنە سەلاحییە. ماددەی هەشـتەم لەهیچ هەلومەرجێکدا ڕێگە نەدرێت بە هەمەوەندی نیشـتەجێی خاکی قاجار بێنە (**سـەلاحیە، کەرکوک و سـلێمانی**) زیان بدەن لەو ناوچانە و ئاژاوە دروسـت بکەن، ئەوانە لە هەرکوێ بن بگیرێن و ڕادەستی دەوڵەت بکرێن. ماددەی نۆیەم ئەگەر تاوەکو ئەمڕۆ جاف هەشت کەسیان بۆ سەربازی داوە بە دەوڵەت لێرە بەدوا وەک زیادەیەک بیست

و هەشت کەسی دیکەی بۆ زیاد بکرێت واتا بە شێوەی بڕاوە سی کەس بەنیزام دەدرێت. ماددەی دەهەم بۆ زیادکردنی پلەو پایە و ئیعتیبار پلەی (**میری میران**) دەدرێت بە حەمە پاشای سەرۆکی جاف و کوڕەکەیشی مەحمود پاشا پلەی (**قاپوچی باشی**) پێدەدرێت. ماددەی یازدەهەم بەگوێرەی پێویستی بەڕێوەبردنی ویلایەت بە شێوازی نوێ میری ناوبراو گەر شارەزایی و لێوەشاوەی خۆی نیشاندا کەسێکی شارەزا و لێزان لە بواری کارگێڕی ویلایەت دەکرێت بە یاریدەدەری واتا حکومەت بە هەڵبژاردن یاریدەدەرێکی بۆ دادەنێت. هەرچی (**حەمە پاشا**)یشە بە مووچەی پێنج هەزار قروش پێدەدرێت و بایەخ بە جێبەجێکردنی پیت بە پیتی نیزامنامەی ویلایەت دەدرێت. ماددەی دوازدەهەم لەشوێنی خودی گوڵعەنبەردا، هەرکاتێک شێوەی شارۆچکەیەکی لەخۆگرت بە تێپەڕبوونی کات، بەهۆی ئەوەی خەڵکەکە پەرشوبڵاون، لەگەڵ خەڵکەکەی بایەخ بەئاوەدانکردنەوەی دەدرێت.[27] وەک لەماددەکانی پەیماننامەکەدا دەردەکەوێت ئەو ئیمتیازاتانە (جیاووگ) لەبەرامبەر ئەوەدا درابوو بە حەمە پاشای جاف کە ئیدی وەک پێشوو سنور نەبەزێنن و ئاسانکاری تەواو بکات بۆ پرۆژەی نیشتەجێکردن، بەهۆی دروستبوونی ئاڵۆزی لە ناوچەکە بڕیاردەدرێت کە پرۆسەی نیشتەجێبوون بۆ ساڵی داهاتوو هەڵپەسێردرێت، بەڵام دەرکەوت ساڵی داهاتووش پاشای ناوبراو کارناکات بۆ نیشتەجێکردنی هۆزەکەی، ئەگەرچی والی ناوبرا نامەیەکی هەڕەشە ئامێزی سەرکۆنەکردنی بۆ ناردوە، بەڵام پاشای ناوبراو بەبیانووی بێ بنەما وەڵامی والی ناوبراوی داتەوە و درێژەی بەکات کوشتن داوە، ئەوەبوو والی مەدحەت پاشا فەرمانێکی بۆ ناردوە ئەگەر بەندەکانی پەیماننامەکە بۆ نیشتەجێکردن جێبەجێنەکات ئەوا پلەکەی لێدەسەنرێتەوە و لە پۆستی قایمقامی لادەدرێت، ئەگەرچی حەمە پاشا گوێی بەم فەرمانەش نەداوە بەڵام لە چانسی حەمە پاشا، لە ساڵی ١٨٧٢دا مەدحەت پاشا لە پۆستی والییەتی بەغدا لادراوە و لە جێگەی ڕەوف پاشا دانراوە، بەم هۆیەوە ئەو فەرمانە جێبەجێنەکراو، دۆخەکە بەو جۆرە مایەوە. کەواتە بەهۆ بەجێنەگەیاندنی بەرپرسیارێتییەکانی سەرشانیان لەمەڕ پرۆسەی نیشتەجێکردن لەلایەن سەرۆکی جافەکانەوە و لەهەمانکاتدا گۆڕینی والی بەغدا کە لایەنی یەکەمی جێبەجێکردنی پرۆسەکە بوو ماددەکانی پەیماننامەکە وەک خۆی جێبەجێنەکرا.[28] بەم جۆرە هەوڵی مەدحەت پاشا بۆ ڕزگارکرنی جافەکان لە دۆخی بەدەوییەت و هێنانیان بۆ ناو بازنەی مەدەنییەت بە میکانیزمی نیشتەجێکردن ئەنجامی خواستراوی بەدینەهێنا.

پرسی نیشتەجێکردنی جافەکان جارێکی تر و لەساڵی ١٨٧٣ دەبێتەوە بابەتی گەرمی نێو نوسراوەکانی ویلایەتی بەغدا و ئەستەموڵ، بە جۆرێک لە تەلەگرافێکدا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

له ١٥ی شـــوباتی هەمان ســـاڵدا له بەغداوه بۆ ناوەند نێردراوه، تێیدا باس له چەند بابەتێکی گرنگ کراوه، لەوانه: لەکاتی چوونی سەرانی جاف بۆ بەغداد و لەئەنجامی گفتوگۆ ئەوەیان ڕوونکردۆتەوه، ئەگەرچی ســـاڵی پار بەهۆی نەچوون بۆ زۆزان بۆ ناو خاکی قاجار بەشـــێکی زۆری ئاژەڵەکانیان لەناوچوون، بەڵام بۆئەوەی پارێزگاری لەو بەڵێنـانه بکەن که به دەوڵەتیـان داوه و بۆ ئەوەی ڕاســـتگۆیی خۆیـان وەک هـاوڵاتی ڕاســـتەقینەی دەوڵەت بســـەلمێنن، هەر لەســـنوری گەرمیان و کوێســـتانی ســـلێمانی و سـەلاحییەدا ماونەتەوه. باسـییان لەوه کردوه ئامادەن وەکو پێشـووتریش بەبێ زیادکردن ســـاڵانه هەموو بەرپرســـیارێتییەکان به بڕی دیاری کراوی ســـەرباز و باج ...هتد بدەن به دەوڵەت، ئـامـاژەش بەوەکراوه که ئەوجـافـانەی که لەقـاجـاریش مـاونەتەوه هـانبـدرێن ڕێگەیان پێبدرێت بگەڕێنەوه ناوچەکانی خۆیان، لەمەشدا لەسەر حەقبوون، ئەو جافانەی له قاجار له هەموو تێچوویەک ببەخشـــرێن و کاربکرێت بۆئەوەی ناوچەی زەهاویان پێ ئـاوەدانبکرێتەوه، ئەمه بەلەبەرچـاوگرتنی ئەوەی هۆزێکی وەهـا گەورەی بەیەکجـاری بمێننەوه له نـاوچەکه و ببنه خـاوەن زەوی و کێڵگه خەریکی کشـــتوکـاڵ بن و ســـودێکی زۆری دەبێت و دەبێته هۆی بەیەکجاری بەرتەرەفکردنی ناکۆکی و ململانێ لەگەڵ قاجاردا. لەکۆتـایشـــــدا ئـامـاژەیان بۆ ئەوه کردووه ئارەزووی ویلایەت ئەوەیه که خانوو و ماڵ دروست بکەن و بەوشیوەیش گوند دروست ببێت و ئەوانەی چوونەته دەوڵەتی قـاجـار بگەڕێنەوه و بکرێن بەبەشـــێک لەو پرۆســـەی ئـاوەدانکردنەوه ورده ورده له میرەکانیان ڕزگاردەبن و دوای نیشـــتەجێبوون و بینینی عەدالەتی دەوڵەت ئیدی ئارەزووی ڕۆشتن بۆ خاکی قاجاریش لەسەریاندا نامێنێت.[٢٩]

وەک دەردەکەوێت وێڕای هەوڵ وتێکۆشـــان و پێدانی چەندین دەســـکەوت وئیمتیاز بەسەرانی جاف، بەڵام پرۆسەی نیشتەجێکردنی هۆزی گەورەی جاف کارێکی ســـوک وئاســـان نەبوو بۆ دەوڵەتی عوســـمانی، چونکه ســـەرانی جاف خاوەن بۆچونێکی نێگەتیف بوون بەرامبەر پرۆســـەکه و لەگەڵیدا نەبوون و حەمه پاشـا دەبوه ئاســـتەنگ لەبەردەم پرۆسەکەدا، هەتا حەمه پاشا لەترسی سزادانی لەبەر ئەو هەڵوێست و بۆچوونەی دژی نیشـتەجێکردن هەی بوو پەڕیوەتەوه بۆ ناوچەی کرمانشـاه له قاجار، ئەگەرچی بەم هۆیەوه بەگوێرەی نوســـراوێکی وەزارەتی دەرەوەی بۆ ویلایەتی بەغدا نێردراوه داواکراوه لەئێستەدا (١٢٨٩- ١٨٧٣) لەلایەن دەزگا میرییەکانەوه دەست بگیرێت بەسـەر مولک و مـاڵەکـانیدا و فەرمـانی پێدانی پلەکەشـــی لێوەربگیریتەوه، بەهۆی ئەوەی پەڕیوەتەوه قاجار ئەو وڵاتەی لێ ئاگادار بکرێتەوه و تاوەرگرتنی ئەنجامێک لەو بارەیەوه، فەرمانی پێدانی پلەو پایه و بەرپرســـیارێتی به کوڕه گەورەکەیشـــی مەحمود له ئێســـتەدا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

بەباشـــدەزانرێت دوا بخرێت.[٣٠] بەڵام بەهۆی ئەوەی دەســـەڵاتدارانی دەوڵەت درکیـان بەوەکردبوو کە بەبێ بەگی ناوبراو نیشـــتەجێکردنی هۆزێکی وەها گەورە ئاســـان نابێت، لە بڕیاری لێخۆشبوونەکەیدا هاتوە کە سەرۆک هۆزی جاف کە بەرلە سێ چوار ســـاڵ لەگەڵ زۆرینەی بەگزادەکان و دوو ســـێ هەزار ماڵەوە چووبووە قاجار و لەوێ نیشـــتەجێبوو، ئەمجارە پەشـــیمانی نیشـــانداوە و داوای گەڕانەوەی کردووە، بۆیە لێخۆشـــبوونی باڵا گرتوویەتییەوە، ئەمە لەکاتێکدایە هۆزەکەی ئەو بڕە داریکراوەی لە باج و زەکات و ئاژەڵ و نەفەریان داوە بەدەوڵەت، هۆزێکی وەهـا گەورە ئەگەربێت و جێگیربکرێن و نیشـــتەجێ بکرێن ئەوا دەبێتەهۆی زیاتر ســـوودگەیاندن بە خەزێنەی دەوڵەت، ئاشـکرایە کە حەمە پاشا بەتەمەنترین و گوێلێگیراوترین و بەدەسەڵاتترینی نـاو میرەکـانی جـافە.[٣١] بۆیە ســـەرەڕای هەموو ئەو ڕووداوانی ڕوویـانـداوە، لە پێنـاو جێبەجێکردنی پرۆسەی نیشتەجێکردن (بۆ هێنانە ناوبازنەی مەدەنییەت) حەمە پاشایان عەفووکرد و کردیانەوە بە قایمقام. لەگەڵ هەموو ئەمانەشـــدا ناوبراو لەســـەر بۆچوونی دژایەتیکردنی نیشـــتەجێکردن بەردەوامبوو، هەتا فشـــاری دەخســـتەســـەر ئەوانەی ناو هۆزەکەی کە حەزیان بە نیشـــتەجێکردن بوە و ئەو باجەشـــی کە کۆیان کردۆتەوە خســـتویەتییە بن دەســـتی خۆی [٣٢] هەر لەهەمان بەڵگەدا باس لەوەکراوە بەگوێرەی ڕاپۆرتێک کە لەوناوچانەوە نێردراوە باســـی لەوە کردوە ئەم جۆرە ڕەفتارانەی پاشـا بوەتە هۆی کوشتنی، هەتا هەندێ لەسەرانی گەورە هۆز بە ئاشـکرا باسییان لەوەکردوە کە هۆکاری کوشـــتنی پاشـــا بەهۆی بیزارکردن و زۆرکردنی بووە لەوانەی حەزیان بە نیشـــتەجیبوون بووە. [٣٣] مەحمود پاشـــا کەدوای کوشـــتنی باوکی بوو بە قایمقامی گوڵعەنبەر، بۆچوونی لەبارەی نیشـــتەجێکردنەوە بەهەمان شـــێوەی باوکی بوو، هۆکاری ســـەرەکی ئەم بەرهەڵستییەی بەگەکانی جاف دژی نیشتەجێکردن بۆ ئەوە گەڕاوەتەوە کە دەترسان دوای نیشتەجێبوون کۆنترۆڵیان بەسەر هۆزەکەیاندا لەدەست بدەن.

٣.٢ ئاکامی پرۆسەی نیشتەجێکردنی جافەکان و کۆشتنی حەمەپاشای جاف

ئەگەرچی پرۆژەی نیشـــتەجێکردنی جافەکـان، پرۆژەیەکی جـدی مەدحەت پاشـــای والی بەغدا بوو، هەوڵیداوە هەرچۆنێک بێت جافەکان نیشـــتەجێ بکات، بەڵام دژایەتی ســـەرۆکی جاف بۆ ئەو پرۆژە بەڕادەیەک بووە، حەمە پاشـا بەڕوون وڕاشـــکاویی ڕایگەیاندبوو ئەو نایەوێت جافەکان نیشتەجێ بکرێن، بە عومەر پاشای ڕاگەیاندووە:" **ئیشـــتە ئێمە وەک بازێکی ســـەربەســـتین، کوێمان بوێت لەوێ ئەنیشـــینەوە، بەموڵکی خۆمانی دەزانین...**"[٣٤] دژایەتی توندی حەمە پاشـا لەلایەک، لادانی مەدحەت پاشـــای والی بەغداد لەلایەکی دی، دەکرێت دووان لە پاڵنەرە سەرەکییەکانی بە ئاکام نەگەیشتنی

پرۆژەی نیشـــتەجێکردنی جافەکان بێت. هەڵبەت لەپاڵ ئەم دوو هۆکارە، هۆکاری دیکەیش هەبوون لەوانە: ئاڵۆزی و سـەختی پرۆژەی نیشـتەجێبوونەکە، سـەختی ئاو و هەوایی شـــارەزوور و گوڵعەنبەر لە وەرزی هاویندا و نەگونجانی بۆ ئاژەڵ بەخێوکردن، ســـەختی دۆخی ئاو وهەوا و ترســـی لەناوچوونی ئاژەڵ و پاتاڵەکان وا لە ژمارەیەک لە ســـەرۆک فیرقەکانی جاف دەکات، هەم خۆیان داواکارینامەیەک بنووســـن و تێیدا سـکاڵای دۆخی خراپی ئاژەڵ و ماڵاتەکانیان بەهۆی خراپی ئاو و هەوای وەرزی هاوینەوە بکەن و تێیـدا داوا بکەن کە ڕێگەیـان پێبـدرێـت ئـاژەڵ و مـاڵاتەکـانیـان ببەنە کوێستان...[٣٥] سەختی دۆخەکە بەڕادەیەک دەبێت، ژمارەیەک لە جافەکان پەنا ببەن بۆ سەید عەبدولڕەحیمی تاوگۆزی (مەولەوی) کەسایەتی و شاعیری ناودار و خاوەن پێگە لای حاکمی سنە، سکاڵای دۆخی خراپی خۆیانی لابکەن و ناوبراو لەسەر داوای ئەوان نوسـراوێک بکات بۆ حاکمی سـنە و تێیدا ئاماژەی بەوەکردوە دەرد و سـکاڵای سـەت هەزار گیـانەوەری نـاتق و غێر نـاتقەوە (واتە مرۆڤ و ئـاژەڵ) داوا دەکات بۆ ئەوە بەهۆی گەرما و ژەهری شـارەزوور لەوەرزی هاویندا، نەمرن و لەناونەچن، ڕێگەیان بدرێت سـنوری ئێران ببڕن و بچنە لەوەڕگاکانی ئەوێ.[٣٦]

بەوشـیوەیە، و لە ئاکامی ئەو فاکتەرانەی باسـکران، پرۆژەی نیشـتەجێکردن لەســەردەمی حەمە پاشــا (١٨٦٩-١٨٨١)دا سـەرەڕای خواسـتی دەوڵەتی عوسـمانی و مەیلی هەندێ فیرقەی جاف بۆ نیشتەجێکردن، بەئاکام نەگەیشت و سەری نەگرت.

ئەنجام

- جاف، یان جافەکان نەک تەنیا پێکهێنەری ســـەرەکی بونیادی کۆمەڵایەتی قەزای گوڵعەنبەربوون، بەڵکو لە قەزای گوڵعەنبەر بەتـایبەت و ســـەنجەقی سلێمانی بەگشتی، خاوەن هێز و قورساییەکی گەورەی کۆمەڵایەتی و سەربازی و ئـابوری بوون ، ئەوەش وایکردبوو، نیشـــتەجێکردنی جـافەکـان بۆ دەوڵەتی عوسمانی ڕەهەندی ئەمنی و سەربازی و سۆسیۆ-ئیکۆنۆمیش وەربگرێت.
- مەدحەت پاشــای والی بەغدا، لە درێژەی پرۆژە چاکســازییەکانیدا، زۆر بەجدی کاری لەســـەر نیشـــتەجێکردنی جافەکان کرد، هەموو هەوڵێکی خۆی لەو پێناوەدا خســتبووەگەڕ و هەتا ســڵیشــی لەوەنکردۆتەوە کە پەیماننامەیەکی دوازدە خـاڵی لەگەڵ حەمە پـاشـــای جـاف دا ببەســـتێـت و لە بەرامبەر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئاسانکاریکردن بۆ نیشتەجێکردنی جافەکان چەندین ئیمتیازیش بدات بە حەمە پاشای سەرۆکی هۆزی جافەکان.

- مەدحەت پاشای والی بەغداد لەبەرامبەر ئاسانکاریکردن و ڕێگەدان بە نیشتەجێکردنی جافەکان، هەم پلەی (**میری میران**)ی داوە بە حەمە پاشا، هەمیش پۆستی قایمقامییەتی گوڵعەنبەر، بەڵام وەک بە دیارکەوت، حەمە پاشا خۆی زۆر لەوە گەورەتر زانیووە لە ناوچەیەکی وەک قەزای گوڵعەنبەردا قەتیس بێت، هەمیش تموح و نیازی حەمە پاشا زۆر لە گوڵعەنبەر و شارەزوور فراوانتربووە، وەک خۆی گوتبووی ئەوان نەک گوڵعەنبەر و شارەزوور، بەڵکو بەهەرکوێدا تێپەڕن بەموڵکی خۆیانی دەزانن، واتا هەرلە گوڵعەنبەرەوە بۆ سەلاحیە و قزڵرەبات و لەوێشەوە بۆ زەهاو تا ناو خاکی قاجاری بە قەڵەمڕەی خۆی دەزانی، بۆیە نیشتەجێکردنی بە دیلبوون داوەتە قەڵەم.
- لەبەرئەوە حەمە پاشای جاف، نەک هەر لەگەڵ نیشتەجێکردنی جافەکاندا نەبوو، بەڵکو بەتەواوی دژی ئەو پرۆسەیە بووە و بەرەنگاری بووەتەوە، چونکە حەمە پاشا زانیوویەتی دوای نیشتەجێبوونی جافەکان، لەلایەک بەشێکی هەژموونیی خۆی لەسەر فیرقەکانی جاف لەدەست دەدات، لەلایەکی دیکەش جوگرافیایەکی فراون لە گوزەرگا و لەوەڕگا لەناوچەکانی دی، کە لەژێر هەژموونی جافدا بووە، لەدەست دەدات، بۆیە تا کوشتنی ملی بۆ نیشتەجێکردنی جافەکان نەدا.

لیستی سەرچاوەکان

بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکان:

BOA. HR. MKT. 803. 10. 04.

BOA. ŞD. 2150.53. 04.01.

BOA. Y.PRK. ASK. 59. 25. 02.

BOA. ŞD.2149. 021.03. (17.Zilhicce.1289- 15.Şubat. 1873).

BOA. İ. DH. 602. 041931. 002.01. (6 Cemazi-el-aher 1286/31 Ağustos 1285/13 Eylül 1869), Lef 3/1.

BOA. Y.PRK. ASK. 59. 25. 02.

BOA. İ. DH.602. 041931. 001. 001.

BOA. HR. MKT. 692. 59.

BOA. HR.MKT. 685.28.4.

BOA. HR.MKT.741. 4. 2.

BOA. HR. MKT. 685.28.6.

BOA. A-) MKT. MHM. 498. 70. 02. 01.

BOA. Y. PRK. ASK. 59. 25. 02. 01.

سەرچاوە بە زمانی کوردی (کتێب و گۆڤار)

- تاریخ جاف، دانراوی کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، لێکۆڵینەوەی د. حەسەن جاف، پێشەکی محەمەد عەلی قەرەداغی، چاپی یەکەم ١٩٩٥.
- د. حەسەن جاف کەریم جاف و تریفە عەبدول سەلام محەمەد عەلی، حەمە پاشای سەرۆکهۆزی جاف(١٨١٤-١٨٨١)، گۆڤاری توێژەر، بەرگی ٦، ژمارە ١، بەهاری ٢٠٢٣.
- د. حەسەن جاف، با وردتر لەڕووداوە مێژووییەکان بکۆڵینەوە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١١٦)، بەغداد، ١٩٨٧.
- مەلا عەبدو رەحیمی تاوگۆزی، دیوانی مەولەوی، کۆکردنەوە ولێکۆڵینەوەی، محەمەد عەلی قەرەداغی، بەرگی دووەم، ٢٠١٥.
- محەمەد ئەمین زەکی بەگ، تاریخی لیوای سلێمانی و وڵاتی لە دەورەی زۆر قەدیمەوە تا ئەوەڵی ئیحتیلال (١٩١٨)، چاپخانەی النجاح- بغداد ١٩٣٩.
- سەرچاوە بە زمانی عەرەبی
- ثامر عبدالحسن الامیری، موسوعة العشائر العراقیة، جزء ٦، مكتبة صفا و مروة، لندن ١٩٩٣.
- د. زرار صدیق، القبائل و الزعامات القبلیة الكردیة فی عصر الوسیط، دار الزمان- دیمشق ٢٠١٥.
- عباس العزاوی، عشائر العراق الكردیة، ٢.جلد، بغداد ١٩٥٤.
- عبدالعزیز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحدیث فی نهایة حكم داود پاشا الی نهایة حكم مدحت پاشا، (قاهرة-١٩٦٨).
- مارك سایكس، القبائل الكردیة فی الامبراطوریة العثمانیة، ت: خلیل علی مراد، دار الزمان، سوریة ٢٠٠٧.

سەرچاوە بە زمانی تورکی (کتێب و گۆڤار)

Derviş paşa, Hudûd-ı İraniyeye dair,matbaa-i Ahmed İhsan, istanbul 1321.

Fasih Dinç, “Medenileştirme” Aracı olarak Osmanlı’nın iskan plitikası: Caf Aşireti örneği, şerkiyat ilmi Arıştırmalar dergisi, Ağustos 2020 cilt:12 sayı:3.

RHOADS MURPHEY, KASRIŞÎRİN ANTLAŞMASI, Osmanlılar'la Safevîler arasında 1639'da imzalanan ve bugünkü Türkiye-İran doğu sınırını belirleyen antlaşma, https://islamansiklopedisi.org.tr/kasrisirin-antlasmasi, erişim tarihi 25.10.2022. saat:11.30.

پەراوێز:

---

١ مارک سایکس، القبائل الكردية فی الامبراطورية العثمانية، ت: خليل على مراد، دار الزمان، سورية ٢٠٠٧، ص ٤٠

٢ تاريخ جاف، دانراوی کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، لێکۆڵینەوەی د. حەسەن جاف، پێشەکی محەمەد عەلی قەرەداغی، چاپی یەکەم ١٩٩٥، ل ٢٠-٢٢.

[3] Derviş paşa, Hudûd-ı İraniyeye dair,matbaa-i Ahmed İhsan, istanbul 1321, s. 59.

[4] BOA. Y. PRK. ASK. 59. 25. 02. 01.

[5] Derviş paşa, a. g. e, s. 59

٦ د. زرار صديق، القبائل و الزعامات القبلية الكردية فی عصر الوسيط، دار الزمان- ديمشق ٢٠١٥، ص ٧٤.

٧ عباس العزاوى، عشائر العراق الكردية، ٢.جلد، بغداد ١٩٥٤، ص، ٢٨. .بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی رێکەوتنامەی زەهاو یراونە:

RHOADS MURPHEY, KASRIŞÎRİN ANTLAŞMASI, Osmanlılar'la Safevîler arasında 1639'da imzalanan ve bugünkü Türkiye-İran doğu sınırını belirleyen antlaşma, https://islamansiklopedisi.org.tr/kasrisirin-antlasmasi, erişim tarihi 25.10.2022. saat:11.30.

٩ ثامر عبدالحسن الاميرى، موسوعة العشائر العراقية، جزء ٦، مكتبة صفا و مروة، لندن ١٩٩٣، ص ١٢٥-١٢٦.

[10] BOA. A-) MKT. MHM. 498. 70. 02. 01.

[11] Musul Vilayeti salnamesi, sene 1310.1892. s.228.

[12] BOA. Y. PRK. ASK. 59. 25. 02. 01.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

١٣ بۆ تەواوی زانیاری تەواوی لەمەڕ هۆکار و چۆنییەتی و ئەنجامەکانی تەواوی هەوڵەکانی میتحەت پاشای والی بەغداد بۆ نیشتەجێکردنی یەکجاری جافەکان بڕوانە بەشی یەکەمی ئەم لێکۆڵینەوە.

14 Musul Vilayeti salnamesi, sene 1310.1892. s.228.

١٥ ثامر عبدالحسن الاميری، المصدر السابق، ص ١٢٧ .

١٦ د . حەسەن جاف، با وردتر لەڕووداوە مێژووییەکان بکۆڵینەوە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١١٦)، بەغداد، ١٩٨٧، ل

١٧ د. حەسەن جاف کەریم جاف و تریفە عەبدول سەلام محەممەد عەلی، محەمەد پاشای سەرۆکهۆزی جاف(١٨١٤-١٨٨١)، گۆڤاری توێژەر، بەرگی ٦، ژمارە ١، بەهاری ٢٠٢٣، ل ٦٧،٦١.

١٨ عبدالعزیز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحدیث فی نهایة حكم داود پاشا الی نهایة حكم مدحت پاشا، (قاهرة-١٩٦٨)، ل ٧٠.

19 BOA. HR. MKT. 685.28.6.

20 BOA. HR.MKT. 685.28.4.

21 BOA. HR.MKT.741. 4. 2.

22 Fasih Dinç, “Medenileştirme” Aracı olarak Osmanlı’nın iskan plitikası: Caf Aşireti örneği, şerkiyat ilmi Arıştırmalar dergisi, Ağustos 2020 cilt:12 sayı:3, P. 415- 417

23 A.g.m.

٢٤ **قاپوچی باشی**: بە بەزاراوەی ئەمڕۆژە بە مانای سکرتێر(دەرگاوان)ی نوسینگەی پلەدارێک دێت، نازناوێکی عوسمانی بووە، کە بە سەرۆکی دەروازەوانانی کۆشک یان "سەرۆک پاسەوان" دەدرا، لە سەرەتای سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، تەنیا یەک دەرگاوانێکی سەرەکی هەبوو. بە تێپەڕبوونی کات ژمارەیان زیادی کرد و لە سەدەی ١٨دا لە یەک کاتدا نزیکەی ١٥٠ سەرۆکی دەروازەوان هەبوون. سەبارەت بە ئەرکی دەرگاوانەکان، کۆنترۆڵی پاسەوانانی کۆشک، ئەرکی پاسەوانی دەرگاکان، گەیاندنی پەیام و فەرمانەکان و جێبەجێکردنی فەرمانەکانی دیوانی هومایۆنیان لە ئەستۆدا بووە. شایەنی باسە، لە ساڵی ١٨٥١ پلەی سەرۆکی دەرگاوانەکان پێناسە کرایەوە، بەجۆرێک نازناوی سەرۆکی دەرگاوانەکان لە نێو پلەمەدەنییەکاندا جێگەی گرنگی گرتبوو تاوەکو لە ساڵی ١٩٠٨دا ئەم پلەیە هەڵوەشێنرایەوە. لێرەدا مەبەست لە قاپۆچی باشی، سکرتێری نوسینگەی مەدحەت پاشا دێت. بۆ زیاتر لەبارەی (**قاپوچی باشی**) بڕوانە:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Abdülkadir Özcan, " Kapıcı" https://islamansiklopedisi.org.tr/kapici. erişim saati: 08.02.2024. saat 11: 58 pm.

25 BOA. Y.PRK. 59.25.02.

26 BOA. İ. DH. 602. 041931. 002.01. (6 Cemazi-el-aher 1286/31 Ağustos 1285/13 Eylül 1869), Lef 3/1.

27 BOA. İ. DH.602. 041931. 001. 001.

28 BOA. Y.PRK. ASK. 59. 25. 02.

29 BOA. ŞD.2149. 021.03. (17.Zilhicce.1289- 15.Şubat. 1873).

30 BOA. HR. MKT. 803. 10. 04.

31 BOA. ŞD. 2150.53. 04.01.

32 BOA. Y.PRK. ASK. 59. 25. 02.

33 BOA. Y.PRK. ASK. 59. 25. 02.

٣٤ د. حەسەن جاف کەریم جاف و تریفە عەبدول سەلام محەمەد عەلی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٢-٧٣.

35 BOA. HR. MKT. 692. 59.

٣٦ مەلا عەبدو رەحیمی تاوگۆزی، دیوانی مەولەوی، کۆکردنەوە ولێکۆڵینەوەی، محەمەد عەلی قەرەداغی، بەرگی دووەم، ٢٠١٥ ، ل ٩٩٠.

36 Kurdish nomadic tribes often migrate seasonally between summer and winter pastures to provide their animals with adequate grazing and cope with climatic variations. During the summer, nomadic Kurdish tribes traditionally move to higher elevations or cooler areas with more abundant vegetation for their animals to graze. In contrast, during the winter, these tribes move to lower elevations or warmer areas to protect their livestock from harsh weather conditions. These movements are called Kwestan and Garmian respectively.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پاشکۆکان

پاشکۆی ژماره(١)

دەقی پەیماننامە دوازدە خاڵییەکەی نێوان مەدحەت پاشا و حەمە پاشای جاف

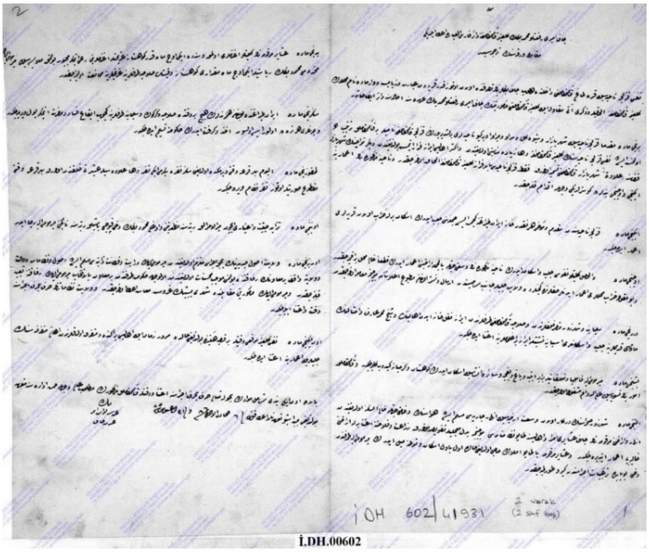

İ.DH.00602

پاشکۆی ژمارە (٢)

دەقی نامەی مەدحەت پاشـــا بۆ وەزارەتی ناوخۆ بە مۆری خۆیەوە لەبارەی ناوەڕۆکی پەیماننامە دوازدە خاڵییەکەی لەگەڵ حەمە پاشای جافدا

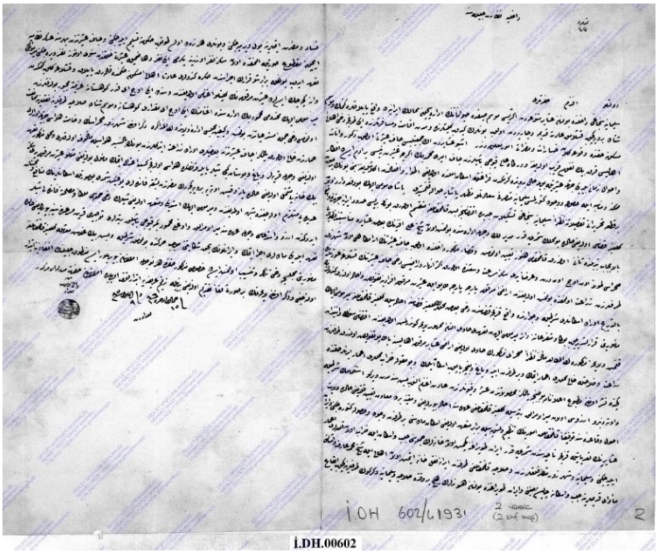

İ.DH.00602

عملية استيطان الجاف في عهد محمد باشا الجاف (١٨٦٩-١٨٨١)
نظرة ثاقبة من الوثائق الأرشيفية العثمانية

الملخص:

كانت قبيلة الجاف عبارة عن قبيلة كبيرة أو اتحاد قبلي كردي كبير. وبسبب طبيعتهم غير المستقرة، فقد هاجروا بشكل متكرر بين العراق ودولة القاجار. وقد شكل ذلك تحديات أمام إجراءات السلطة المركزية، مثل تحصيل الضرائب، والتوظيف، وتنفيذ السلطة المركزية. كانت هذه القضايا معقدة وإشكالية بالنسبة للإمبراطورية العثمانية .بالإضافة إلى ذلك، فإن عبور حدود الإمبراطورية العثمانية خلال الهجرات الموسمية (كرميان وكويستان) إلى الدولة القاجارية غالبا ما تسبب في حدوث مشكلات دبلوماسية كبيرة بين الإمبراطورية العثمانية الدولة القاجارية. ولذلك أصرت السلطات العثمانية في العراق، وخاصة والي بغداد مدحت باشا، على بذل كل الجهود لتوطين الجاف في سهل شهرزور ومنطقة غولعنبر. وتحقيقا لهذه الغاية، وقع في سبتمبر ١٨٦٩ معاهدة من اثنتي عشرة نقطة مع محمد باشا الجاف. الغرض الأساسي من هذه الدراسة هو تحليل الاتفاقية وغيرها من الوثائق غير المنشورة من الأرشيف العثماني فيما يتعلق باستيطان جاف في مقاطعة غولعنبر.

وبشكل عام تهدف الدراسة إلى الإجابة على الأسئلة التالية بناءا على المعلومات الموجودة في الوثائق غير المنشورة من الأرشيف العثماني: ما مكانة قبيلة الجاف في وثائق الأرشيف العثماني؟ ما هو الهدف من مساعي مدحت باشا لتوطين الجاف أثناء توليه منصب والي بغداد؟ "ما هو موقف محمد باشا من عملية استيطان جاف؟ وما هي نتائج عملية استيطان الجاف ومحمد باشا جاف وأسبابها ونتائجها؟ بحثنا سيغطي مجموعة من الأسئلة الأساسية، بما في ذلك تلك المذكورة أعلاه سنقوم بتحليل وتفسير الأرشيف العثماني غير المنشور لحل هذه القضايا الاجتماعية والاقتصادية والإدارية والعسكرية.

الكلمات الدالة: *الدولة العثمانية، مدحت باشا، الجاف، عملية الاستيطان، محمد باشا الجاف.*

The Jaffs' Settlement Process Under the Reign of Hama Pasha Jaff (1869-1881) Insight from Ottoman Archived Duccuments

Abstract

The Jaffs were a large tribe or a large Kurdish tribal confederation. Due to their unsettled nature, they frequently migrated between Iraq and Iran. This posed challenges to the measures of central authority, such as collecting taxes, recruitment, and implementation of central authority. These issues were complex and problematic for the Ottoman Empire. In addition, crossing the Ottoman Empire's border during the seasonal migrations of Garmian and Kwestan into the Iranian Empire often caused significant diplomatic issues between the Ottoman Empire and the Iranian Empire. Therefore, the Ottoman authorities in Iraq, especially the governor of Baghdad, Mithat Pasha, insisted on making every effort to settle the Jaffs in the Sharazoor plain and Gulanbar district. To this end, in September 1869, he signed a twelve-point treaty with Hama Pasha of Jaff. The primary purpose of this study is to analyze the agreement and other unpublished documents from Ottoman archives regarding the settlement of Jaffs in the Gulanbar district.

In general, the study aims to address the following questions based on the information found in unpublished documents from the Ottoman archives: What is the status of the Jaff tribe in the documents of the Ottoman archives? What was the purpose behind Mithat Pasha's efforts to settle the Jaffs while serving as governor of Baghdad? "What was Hama Pasha's stance on the Jaffa settlement process? What are the results of the settlement process of the Jaffs and Hama Pasha Jaff, as well as their causes and consequences? Our research will cover a range of essential questions, including those mentioned above and others. We will analyze and interpret unpublished Ottoman archives to solve these socio-economic, administrative, and military issues.

Keywords: *Ottoman Empire, Mithat Pasha, Jaffs, Settlement Process, Hama Pasha Jaff*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سیاسەتی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری بەرانبەر بە ململانێی هۆزەکانی ئێلی بلباس (١٨٨١-١٩١٤)

د. بەختیار مصطفی هومر
بەڕێوبەریەتی پەروەردەی ڕانیە- هەرێمی کوردستانی/ عیراق

پ. هـ. د. دڵشاد محمود عبدالرحمن
زانکۆی سەلاحەددین- هەولێر- هەرێمی کوردستانی/ عیراق

پوختە:

ئێلی بلباس هاوشێوەی ئێڵ و هۆزە کوردەکانی دیکە بە درێژایی چەندین سەدە بونیادی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتیی کۆمەڵگەی کوردییان پێکهێناوە، هاوکات دامەزرێنەر و برِبڕەی پشتی میرنشینە کوردییەکانیش بوون و ڕەنگرێژی سەرجەم کایەکانی ژیانی کوردستانیان کردووە، هەربۆیە هۆزایەتی ئاراستەکەری مێژووی کورد و کوردستان بووە و کاریگەری گەورەشی بەسەر ڕەوتی ڕووداوەکانی ناوچەکەدا هەبووە، لە کۆمەڵگەی کوردستاندا تاک لە چوارچێوەی هۆز و ئێڵەکەیدا خۆی بینیوەتەوە و کەسایەتی و ژیانی پارێزراو بووە، بڕیار و سیاسەتی سەرۆک هۆز نوێنەرایەتی بۆچوونی سەرجەم ئەندامانی هۆزەکەی کردووە، ئەم بالادەستییە ڕەها و ژینگە هۆزایەتییەش لایەنی باش و خراپی بەسەر مێژووی کورد و کوردستاندا بەجێهێشتووە.

هۆزایەتی ئەگەر هۆکارێک بوویێت بۆ بەهێزی و یەکڕیزی و پاراستنی ئەندامان و کلتور و دابونەریتی کۆمەڵگەی کوردی، هاوکات هۆکارێکیش بووە بۆ لاواز بوون و بنکۆڵکردنی میرنشینە کوردییەکان و ڕێگریش بوون لەبەردەم دەرکەوتن و گەشەکردنی هەر جولانەوەیەک، لە کوردستاندا، کە ئامانجی دەربازکردنی کۆمەڵگە بوویێت لە هەژموونی هۆزایەتی و خێڵگەرایەتیدا، دەوڵەتانی عوسمانی و ئێرانیش بە هۆی سیاسەتی دەستێوەردانیان لە کاروباری هۆزەکان توانیویانە ناکۆکی و ململانێی بەردەوام لە نێواندا دروست بکەن و دووریان بخەنەوە لە یەکێتیی و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

یەکگرتوویی و بیری نەتەوەیی، هەروەها بەکاریان بهێنن لە پێناوی بەرژەوەندی حکومەتی ناوەندی و سوود لە توانا سەربازی و ئابوورییەکانی هۆزەکان وەربگرن بۆ ساغکردنەوەی ئەو ململانێ درێژخایەنەی لە نێوان عوسمانی و ئێرانییەکاندا هەبوو، بە تایبەتی لە بابەتی ناکۆکی لەسەر ناوچە سنوورییە کێشە لەسەرەکان، لەسایەی ئەو سیاسەت و بارودۆخەوە، خوێندنەوە بۆ هەڵوێستی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری سەبارەت بە ململانێی هۆزایەتی لە نێوان هۆزەکانی ئێلی بڵباسدا دەکەین.

پەیڤێن سەرەکی: *بڵباس، ناکۆکی هۆزایەتی، دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری، مامەش، مەنگوڕ و پیران.*

پێشەکی:

ئێلی بڵباس کۆنفیدراسیۆنێکی هۆزایەتیی کۆچەری بووە، لە ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی (باشووری کوردستان) و دەوڵەتی قاجاری (ڕۆژهەڵاتی کوردستان) دەژیان و لە نێوان ناوچەکانی هەردوو دەوڵەتەکەدا گەرمیان و کوێستانیان کردووە، دەسەڵات و پێگەیەکی بەهێز و گرنگیان لە ناوچەکانی هەردوو دەوڵەتدا هەبووە، لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا بە هۆی یەکگرتوویی هۆزەکانی بڵباسەوە زۆربەی کات هەڕەشەیان لە دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری کردووە، تەنانەت ئەگەر لە حاڵەتی ناچاریدا نەبووبێت، باج و سەرانەیان بە حکومەتانی ناوەندی نەداوە، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا زۆربەی هۆزەکانی بڵباس بە سەرۆکایەتی هەمزاغای مەنگوڕ جوڵانەوەیەکیان لە دژی قاجارەکان بەرپا کردووە، دواتریش بەشدارییەکی کاریگەریان لە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵای نەهریدا کردووە.

بەشێکی زۆری ناوچەکانی ئێلی بڵباس دەکەوتنە سەر سنووری هەردوو دەوڵەتەکەوە، گوند و لەوەڕگاکانیان لەدیوی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و لە هەرێمی موکریان، ببوونە ناوچەی سنووری کێشە لەسەر لە نێوان هەردوو دەوڵەتەکەدا، بە تایبەتی لە دوای شکستی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵای نەهری و لە ماوەی ساڵانی (١٨٨١-١٩١٤)دا، ئەمەش هۆزەکانی بڵباسی کردبووە کەرەستەیەکی ساغکردنەوەی ئەو ململانێ سنوورییە درێژخایەنەی لە نێوان عوسمانی و ئێرانییەکاندا هەبوو، هەموو ئەمانەش وای لە هەردوو دەوڵەتەکە کردبوو، بە بەردەوامی چاوببڕنە سەر هۆزەکانی ئێلی بڵباس و بە ڕێگە و سیاسەتی جۆراوجۆر دەست لەکاروبارییان وەربدەن و یەکێتی و تەباییان لێکبترازێنن، تاوەکو لەو ڕێگەیەوە بتوانن بەسەریاندا زاڵ بن و جڵەویان بکەن و باج و سەرانەیان لێوەربگرن، هاوکاتیش چەکدارانی هۆزەکانی بڵباسیش لە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دژی دەوڵەتی بەرانبەر بەکاربهێنن، ئەم سیاسەتەش کاریگەری گەورە و چارەنووسسازی بەسەر بونیادی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ژیانی هۆزەکانی بڵباس هەبووە.

ئامانجی توێژینەوەکە ئەوەیە دەیەوێت وەڵامی ئەو پرسیارانە بداتەوە، کە ئایا سیاسەت و هەڵوێستی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری بەرانبەر بە ململانێی هۆزەکانی بڵباس چۆن بووە؟ چ مەبەستێکیان هەبووە؟ هەروەها چ کاریگەرییەکیشی بەسەر چارەنووس و پێکهاتەی هۆزەکانەوە هەبووە؟ تاوەکو بتوانین لەو ڕێگەیەوە بۆ سەردەمی ئێستامان بەرچاو ڕوونیمان هەبێت، کە دەوڵەتان نەتوانن لەهەمان دەللاقە و پەنجەرەی هۆزەکانەوە دەست لە کاروبار و چارەنووسی گەلی کورد وەربدەن.

گرنگیی توێژینەوەکە لەوەدایە، کە لە ژێر ڕۆشنایی زانیارییەکانی چەندین بەڵگەنامەی بڵاونەکراوەی عوسمانی و قاجاری ئەنجامدراوە، شەنوکەوی بەڵگەنامە و سەرچاوە جۆراوجۆرەکانی کردووە، تاوەکو بتوانرێت ئەو لایەنەی مێژووی ئێڵی بڵباس شیبکرێتەوە و بخرێتە بەرباس و لێکۆڵینەوە.

ڕێبازی توێژینەوەکە: لەم توێژینەوەیەدا، بۆ دەرخستنی ڕووی ڕاستەقینەی سیاسەتی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری بەرانبەر بە ململانێی هۆزەکانی ئێڵی بڵباس، زۆرتر پشت بە ڕێبازی وەسفی و مێژوویی بەستراوە، لە ڕێگەی سوود وەرگرتن لە بەڵگەنامە پێویستەکان و بەکارهێنانی سەرچاوە مێژووییە ڕەسەنەکان، هاوتەریب لەو شوێنەشی پێویست بووبێت ڕێبازی شیکاری و ڕاڤەکاری بەکارهێنراوە.

پێکهاتەی توێژینەوەکە: توێژینەوەکە لە دوو تەوەری سەرەکی پێکدێت، **لە تەوەری یەکەمدا**: سەرنج خراوەتە سەر پێکهاتە و بارودۆخی هۆزایەتیی ئێڵی بڵباس لە ماوەی دیاریکراوی توێژینەوەکە، کورتەیەکیش لە پەیوەندیی سیاسی نێوان دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری لە ماوەی سالانی (١٨٨١-١٩١٤) خراوەتەڕوو، هەروەها هەڵوێستی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری بەرانبەر بە ململانێی هۆزە کوردەکان بە گشتی ڕوونکراوەتەوە، **لە تەوەری دووەمدا**: سیاسەتی هەردوو دەوڵەتەکە بەرانبەر بە ململانێی هۆزەکانی بڵباس لە ژێر ڕۆشنایی بەڵگەنامەکاندا شیکراوەتەوە، لە کۆتایی توێژینەوەکەشدا ئەنجامگیرییەکانی توێژینەوەکە خراونەتەڕوو.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

تەوەری یەکەم: بارودۆخی هۆزایەتی ئێلی بڵباس و پەیوەندی سیاسی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری:

١- پێکهاتە و بارودۆخی هۆزایەتیی ئێلی بڵباس:

ئێڵە کوردەکان یەکەیەکی کۆمەڵایەتی وسیاسیین بوون، بەگشتی بە مەڵبەندێکەوە بەستراوبوونەوە، لەو ڕووەوە یەکەیەکی ئابووریشیان پێکدەهینا، لەسەر بنەمای ڕەچەڵەک و خزمایەتییەکی ڕاستەقینە یاخود هەڵبەستراوی هەڵچوو دروستکرابوون و شیرازەیەکی نیوخۆیی دیاریکراویان هەبوو، ئێڵ لە چەند کەرتێکی بچووکتری وەک: هۆز، تیرە، بنەماڵە و خێزان پێکدەهات(برونەسن، ٢٠١٠، ل٩١). پەیوەندی نێوان ئەو کەرتانەی ئێڵ لەسەر چەند بەرژەوەندییەکی ئابووری و کۆمەڵایەتیی و سیاسیی بونیاتنرابوو، کە شەرەفی ئێڵ و هۆز و تیرەکانی پشتی بە پارێزراوی خاک و قەڵەمرەوی بەستبوو، ئەمەش خۆی لە بەرگریکردن لە سنوورەکان و زەوییە کشتوکاڵییەکان بینیوەتەوە، چونکە خاوەندارێتی زەوییە کشتوکاڵی و لەوەڕگاکان بۆ پێگە و مەقامی پیاوێکی هۆزەکی مەسەلەیەکی جەوهەریی و شەرەفی هاوبەش بووە، پێویست بوو بیپارێزرێت و بە پارێزراوی بمێنێتەوە، لە بنەڕەتدا هەر ئەو سنوور و زەوییە هاوبەشەیە، کە ئێڵ و هۆز و تیرەکانی پێ دەناسرێتەوە(وانچ، ٢٠١٤، ل١٦٢). ئەم تێڕوانین و بنەمایانە بە درێژای چەندین سەدە سەرچاوەی یەکگرتوویی و بەهێزی و پەیوەندی تووندوتۆڵی نێوان هۆزەکانی ئێلی بڵباس بووە.

ئێلی بڵباس لە سەدەی نۆزدەدا لە هۆزەکانی: (مەنگوڕ، مامەش، پیران، سن، ڕەمک و گەورک) پێکهاتبوو، ئاژەڵداری بنەمای سەرەکی ژیانی ئابووریی پێکهێنابوون، لە ڕووبەرێکی فراوانی ناوچە سنوورییەکانی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری دەژیان و بڵاوببوونەوە، بە گوێرەی وەرزەکانی ساڵ لە نێوان ئەم دوو دەوڵەتەدا بۆ لەوەڕاندنی مەڕوماڵاتەکانیان گەرمیان و کوێستانیان کردووە، لە سنووری دەوڵەتی عوسمانیدا لە ناوچەکانی ویلایەتی مووسڵ لە کەرکووک، شارەزوور(داقووقی، ٢٠١٢، ل٨٢)، گەرمیان، سلێمانی، شارباژێڕ، پشدەر، بیتوێن، هەولێر و هەندێک لە ناوچەکانی ویلایەتی بەغداش بڵاوببوونەوە(بڕوانە: محمد، ١٩٨٩، ل٢١٨-٢٢٥). هاوینانیش بەرەو ناوچەکانی ورمێ و موکریان، بە تایبەت بۆ شنۆ و سندووس و سابڵاغ لە سنووری دەوڵەتی قاجاری کۆچیان کردووە(پاشا، ١٣٩٦، ص٩٦-٩٧).

هۆزەکانی بڵباس لە ناوچە سنوورییەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتدا، بە درێژایی چەندین سەدە پێگەیەکی گەورە و کاریگەریان لەسەر ڕەوتی ڕووداوە کۆمەڵایەتی و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

سیاسی و سەربازییەکانی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری هەبووە، هەر لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە لە شەڕ و هەرای نێوان دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری و رووسی ڕۆڵیان هەبووە(معتمد الدوله، ١٣٦٧، ص١٦٠-١٦٢)، دواتر لە ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕووم (١٨٢٣)، بە تایبەتی لە ماددەی یەکەمیدا لەسەر هەر دوو دەوڵەت پێویست کرابوو دەست لە کاروباری ناوچە سنوورییەکانی یەکتر وەرنەدەن(الضابط، ١٩٦٦، ص٥٨-٦٠)؛ (الزبیدي، ٢٠٢١، ص٩٥). بە تایبەتی ئێران دەست لە کاروباری کوردەکانی سنووری میرنشینی بابان وەرنەدات(حەمە باقی- ب، ٢٠٠٢، ل٩٩-١٠١)، کە هۆزەکانی ئێڵی بڵباسیش بەزۆری لە ناوچەسنوورییەکانی میرنشینی بابان دەژیان بۆیە ئەو ڕێککەوتنامەیە ئەوانیشی گرتبووە، هەروەها لە ڕێککەوتننامەی دووەمی ئەرزڕووم(١٨٤٧)ی نێوان هەردوو دەوڵەتدا، ناوچە و هۆزەکانی ئێڵی بڵباس تەوەریەکی سەرەکی گفتوگۆی لیژنەی دیاریکردنی سنوور بووە(کەریم، ٢٠١٩، ل١٥٤).

هەردوودەوڵەتەکە لە چوارچێوەی ڕێککەوتننامەکانی نێوانیان هەوڵیانداوە هۆزەکانی بڵباس بە شوێنەکەوتەی خۆیان هەژمار بکەن و لەناو خاکی خۆیاندا نیشتەجێیان بکەن، تاوەکو لەو ڕێگەیەوە ناوچە بڵباس نشینەکان بە بەشێک لە خاکی خۆیان هەژمار بکەن(BOA:HAT_813_37262_C_1[1]). هەموو ئەمانە وایانکردبوو ناوچە و هۆزەکانی ئێڵی بڵباس هەمیشە ببنە جێگەی چاوتێبڕین و سەرەنجی هەردوو دەوڵەتەکە و بەردەوام لە ڕێگە و سیاسەتی جۆراوجۆری وەک: فرتوفێڵ و تەماح پێدان و پەلاماردان، دەستیان لە کاروباری یەکێتیی هۆزایەتی بڵباس وەرداوە، بە شێوەیەکی نادادپەروەرانەش باج و سەرانەیان لێوەرگرتوون، ئەو سیاسەتەش هۆزەکانی بڵباسی بەرەو سەرکێشی و یاخیبوون و ڕاپەڕین لە دژی ئەم دوو دەوڵەتە، بە تایبەتی قاجارەکان بردووە، هەربۆیە زۆربەی هۆزەکانی بڵباس لە ساڵی (١٨٦٧) بە سەرۆکایەتی هەمزاغای مەنگوڕ (؟-١٨٨١) لە دژی حکومەتی قاجاری ڕاپەڕینیان کردووە(BOA: HR_MKT__590_67_5_1)، بەڵام ئەمە نەبووە هۆی گۆڕانکاری لە سیاسەتی خراپی کاربەدەستانی حکومەتی قاجاری، بە تایبەتی لەسەر مەسەلەی باج سەندن و زۆرداربوون بەرانبەر بەخەڵک، کە بە چەندین باجی جۆراوجۆری وەک: باجی ماهیانە، کە باجێکی مانگانە بوو، هەروەها باجەکانی ساڵیانە، عیدیانە، نەورۆزە، موحەڕەمیە، مولودیە... هتد ژیانی خەڵکیان بە تەنگ هێنابوو، لەبەر ئەوە خەڵک و هۆزەکان دەیانبینی بە چ شێوەیەک لە لایەن کاربەدەستانی ئێرانییەوە دەچەوسێنرانەوە، ئەمەش وایکردبوو خەڵکی سابلاغ و هەرێمی موکریان بەهەموو گۆڕانکاری و شۆڕشێک دڵخۆشبن بە ئومێدی ئەوەی ژیانیان بەرەو باشتر بچێت(عەزیز، ١٩٩٩، ل٤٦).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

بۆیە دووبارە جارێکی دیکە زۆربەی هۆزەکانی بڵباس و خەڵکی ناوچەی موکریان لەژێر سەرکردایەتیی هەمزاغای مەنگوڕ لە ساڵی (١٨٨٠) بەشدارییان لە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهریدا کرد(غۆریانس، ٢٠٠٧، ل٣٣)، بوونە سەرە ڕمی لەشکری شۆڕش و کاریگەریی گەورەیان لەسەر ئاراستەکردن و بەڕێوەبردنی شۆڕش لە قوڵی موکریاندا هەبووە، هەر ئەمەش وایکرد دوای شکستی شۆڕشەکە لە هەمان ساڵدا، ناوچە بڵباس نشینەکان و هۆزەکانی بڵباسیش بکەونە بەر ڕەق و تورەیی و تۆڵەسەندنەوەی لەشکری دەوڵەتی قاجاری و دووچاری کوشتار و ئاوارەیی و تاڵانکاری و سوتاندنی گوندەکانیان ببنەوە و لە بارودۆخێکی سەختی ژیان دابن، بە جۆرێک کە بە درێژایی چەندین دەیە کاریگەری چارەنووسسازی لەسەر هۆزەکانی ئێڵی بڵباسەوە هەبووە.

٢- کاریگەری ئێڵی بڵباس لەسەر پەیوەندی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری لە نێوان ساڵانی (١٨٨١-١٩١٤):

هەرچەندە پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەتانی عوسمانی و ئێرانی بە درێژایی زیاتر لە چوار سەدە بە قۆناغی بەرزی و نزمی، شەڕ و ئاشتیدا ڕۆیشتووە، فروانخوازییە سنوورییەکانی ئەو دوو دەوڵەتە لە ناوچەکانی نێوانیان، کە بە زۆری ناوچەکانی کوردستانی گرتبووە، تایبەتمەندییەکی گرنگی ئەو قۆناغە مێژووییە بووە، لەو سۆنگەیەوە هۆزەکانی بڵباس و ناوچەکانیان ببوونە بەشێک لەو هاوکێشە و ململانێ درێژخایەنەی لە نێوان هەردوو دەوڵەتەکەدا هەبووە و پانتایەکی فراوانیان لە پەیوەندیی سیاسی نێوان هەردوو دەوڵەتەکەدا داگیرکردووە و لە ڕێککەوتننامە و گفتوگۆکانی نێوانیان ناویان هاتووە.

هۆزەکانی بڵباس لە پەرچەکرداری خراپی سیاسەتی کاربەدەستانی قاجاری بەرانبەریان، لە ساڵی (١٨٨٠) بەشدارییان لە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری کرد و هەمزاغای مەنگوڕ بە سوپاسالاری لەشکری شۆڕش لە قوڵی موکریان دیاریکرا(حمە باقی-أ، ٢٠٠٢، ل٧)، هەرچەندە دوای ماوەیەکی کورت و هەر لەوساڵەدا شۆڕشەکە شکستی هێنا، لەشکری قاجاری بەگیانێکی ڕەقاوی و تۆڵەکردنەوە پەلاماری سابلاغ و هەرێمی موکریانی داو، ئاوارەکردن و کوشتوبڕ و سووتاندن و وێرانکردنیان لە دژی گوندەکانی ئێڵی بڵباس ئەنجام دا(جراردﻪ، ٢٠٢١، ل٨٤)، سەرباری ئەم بارودۆخە ناهەموارەش کە هۆزە بەشداربووەکانی شۆڕش لەسەر دەستی قاجارەکان دووچاریان بووە، بابەتی شێخ عوبەیدوڵڵا و هۆزەکانی کورد بە تایبەتی بڵباسەکان بە سەرۆکایەتی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

هەمزاغا، ڕەنگڕێژی زۆربەی پەیوەندییەکانی ئەو دوو دەوڵەتەی لەو ماوەیەدا کردووە. دەوڵەتی قاجاری هەموو هەوڵێکی بۆ ئەوەبووە پاشماوەی هۆزەکانی بلْباس لە ئاوارەیی و لەناو خاکی عوسمانی جلەو بکات، بۆ ئەوەی جارێکی دیکە مەترسی سەرهەڵدانەوەی شۆڕش دروست نەبێتەوە، هەربۆیە کاربەدەستانی باڵای قاجاری لە هەوڵی بەردەوامدا بوون، تاوەکو لە ڕێگەی بریتانیا و رووسیاوە گوشار لە دەوڵەتی عوسمانی بکرێت، کە هاوکاریی دەوڵەتی قاجاری بکات بۆ ئەوەی نەهێڵێت شۆڕشێکی دیکە سەرهەڵبداتەوە(خەلفین، ٢٠١٧، ل١٦٧،١٦٩)، هەروەها شێخ عوبەیدوڵلا و کوڕەکانی دەستگیر بکەن و لە وڵات دووریان بخەنەوە، هەروەها پاشماوەی هۆزەکانی بلْباسیش بە سەرۆکایەتی هەمزاغای مەنگوڕ ڕادەستی حکومەتی قاجاری بکەنەوە(وزارت امور خارجە...، ١٣٧٠، جلد سوم، ص٥٨٩؛ عەزیز، ١٩٩٩، ل١٠٠).

ئەو بارودۆخە پەشێوییەی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا بەدوای خۆیدا هێنای، کێشەی لەمێژینەی سنووری لە نێوان هەردوو دەوڵەتدا قوڵتر کردەوە، بە جۆرێک پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری لەو ماوەیەدا بە تەواوەتی ئاراستە کردووە، لەم بوارەشدا هەردوو دەوڵەتەکە متمانەیان بە یەکتری نەبووە، هەرکامیان هەوڵیداوە ناوچە سنوورییەکان بە تایبەتی ناوچە بلْباس نشینەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانی ئەمڕۆ، بە بەشێک لە خاکی خۆیان هەژمار بکات، هەربۆیە وەزیری دەرەوەی دەوڵەتی قاجاری لەم بارەیەوە لە (١٨٨١/٩/٢٦) نامەیەکی بۆ باڵیۆزی وڵاتەکەی لە ئەستەنبووڵ ناردووە و نووسیویەتی:" ... ڕادەستکردنەوەی هەڵاتووان و داڵدەنەدان و دەست بەسەردانەگرتنی هۆزەکانی یەکتری، یەکێک لە مەرجەکانی نێو پەیماننامەکانی پێشووتری هەردوو لا بووە، بەڵام بەرپرسانی سەرسنووری عوسمانی لە زۆربەی کاتەکاندا ئەمەیان جێبەجێ نەکردووە و هۆزەکانیان لە بەرژەوەندی خۆیان بەکارهێناوە و بەبێ هیچ هۆکارێک هۆزەکانی ئێرانیان بەلای خۆیاندا ڕاکێشاوە..."(نصیری، ١٣٧١، جلد سوم، ص٢٠٨-٢١١). بەمجۆرە پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری لە ماوەی ساڵانی (١٨٨١-١٩١٤) خۆی لە سەرکوتکردن و لەناوبردنی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا و هۆزەکانی بلْباس بەسەرۆکایەتی هەمزاغای مەنگوڕ و کێشەی سنووری نێوانیان بینیوەتەوە و ڕەنگڕێژی سەرلەبەری پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی لەو ماوەیەدا کردووە.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٣- هەڵوێستی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری بەرانبەر بە ناکۆکی و ململانێی هۆزە کوردەکان:

ئەو ململانێ هۆزایەتیانەی بە درێژایی ماوەی توێژینەوەکە هەبوون، جگە لە هۆکاری ناکۆکیی ناوخۆیی وەک: کێشەی زەویوزار و کێشەی کۆمەڵایەتی، زۆرترین کات بە هۆی دەستێوەردانی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری لە کاروباری هۆزەکانی ئێڵی بڵباسەوە بووە، بۆیە ئەم دوو دەوڵەتە لە چەند ڕێگەیەکی وەک: دەستێوەردان بۆ گۆڕینی سەرکردەی هۆزەکان لەناو چوارچێوەی نوخبەکەی هۆزدا، ئەمەش بە پشتگیریکردنی بەرەیەک بووە دژی بەرەیەکی دیکە، یاخود هەندێک کات کە حکومەت بەهێز دەبوو، بە زەبری هێرش و پەلامار، ئێڵ و هۆزەکانیان تێکدەشکاند و دواتر بە گوێرەی ویستی خۆی ڕێکی دەخستنەوە، جاری واش هەبوو حکومەتی قاجاری بە هۆکاری پاراستنی ئاسایشی ناوخۆیی و بەرگریکردن لە سنوورەکان، ژمارەیەک لە ئێڵ و هۆزە کوردییەکانی لە باکووری ڕۆژئاوای ئێران ڕاگواستووە و بە درێژایی باکووری ڕۆژهەڵاتی وڵاتەکە نیشتەجێ کردوون، ئەمەش لە پێناوی ڕزگاربوون لەو مەترسیانەی هۆزە کوردەکان لە زێدی خۆیان دروستیان دەکرد، هاوکات لەو ڕێگەیەشەوە دەیتوانی ئەو ناوچانە بە هۆی هۆزە کوردە کۆچپێکراوەکان، لە هێرش و پەلامارەکانی ئۆزبەک و تورکمانەکان بپارێزێت(Amanat, 2017, P29).

هاوکات هەردوو دەوڵەتەکە بە ئامانجی تێکشکاندنی هێزی هۆز و یەکێتییە هۆزایەتییەکانی کورد، سیاسەتی (پەرتکە و زاڵبە)یان بەرانبەر بەکارهێناون، بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانیان هەڵدەستان بە دروستکردنی بەربەرەکانێ لەناو بنەماڵەی حکومڕانەکان یان لە نێوان ئەو شێخ و ئاغا و سەرۆک هۆزانەی، کە یەکێتییە هۆزایەتییەکانیان پێکدەهێنا، هەروەها پشتگیریکردن و مامەڵەکردنی ڕاستەوخۆ لەگەڵ هەندێک سەرۆک هۆز لە دژی ئەوانی دیکەدا، عوسمانییەکان بۆ جێبەجێکردنی ئەو جۆرە سیاسەتە سوودیان لە زەوی و باج وەرگرتووە، وەکو دوو چەکی کاریگەر لە بەرانبەر هۆزەکاندا، تا لەو ڕێگەیەوە بەلای خۆیاندا ڕایان بکێشن یاخود دژایەتیان بکەن(Cetinsaya, 2017, P73)، بۆنموونە: دەوڵەتی قاجاری پشتگیری هۆزی مامەشی لە دژی هۆزی پیران کردووە، هاوکات زەویوزار و لەوەڕگاکانی هۆزی پیرانی دەستبەسەردا گرتووە و بە ئاغای مامەشەکانی بەخشیوە، تاوەکو لەو ڕێگەیەوە دژایەتی هۆزی پیرانی لایەنگیری دەوڵەتی عوسمانی پێ بکات و ئەم دوو هۆزەی ئێڵی بڵباسی پێ لە دژی یەکتر بەشەڕ بدات(BOA: Y__PRK_EŞA__20_20_3_1).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بەو جۆرە دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری سیاسەتێکی دوژمنکارانەیان بەرانبەر بە هۆزەکان بەکاردەهێنا، چونکە پێیان وابوو گیروگرفتی هۆزەکان خراپترین کیشەیە، کە بەردەوام ڕووبەڕووی کاربەدەستانی ئەو دوو دەوڵەتە دەبووە، بەڵام لە ڕاستیدا هۆزەکان هیچیان لە حکومەت داوا نەدەکرد، کەچی حکومەت داوای باج و سەرانە و سەربازی لێدەکردن و دەستی لە کاروباری هۆزەکان وەردەدا، هۆزەکانیش هەردەم دابونەریتی خێڵەکی خۆیان بەسەر دادپەروەری دادگای حکومەتدا دەسەپاند و هیچ هەلێکیان بۆ بەدەست هێنانی قازانج لە دەست نەدەدا و ئەگەر بۆیان بگونجابایە گوێیان بە ڕێکەوتن لەگەڵ حکومەت نەدەدا(لۆنگریک، ٢٠١٩، ل٣٥١).

بە گشتی ئەو بارودۆخ و سیاسەتە هۆزە کوردییەکانی بەرەو لاوازی و ناکۆکی و شەڕی بەردەوام برد بوو، جا هەروەکو گەڕیدە و کوردناسێکی وەك (کەسپار دایمۆن) لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم ئاماژەی بەوە کردووە، کە تورك و ئێران لەوە بێ هێزترن، کە بتوانن بە چەك سەر بە کوردەکان دانەوێنن، لەبەر ئەوە ئاژاوە دەخەنە ناو هۆزەکانەوە، یارمەتی لایەك دەدەن و لایەکی دیکە تیژ دەکەن و هەمیشە لەمەدا کەڵکی خۆیان وەردەگرن، یاخود گەڕیدەی ڕووسی (ڤ.دیتێل)، کە زۆر بە کوردستاندا گەڕاوە، تیشك دەخاتە سەر ئەم دیاردەیە و پێیوایە، کاربەدەستانی عوسمانی زۆرکەم ناوبژی هۆزە لەگەڵ یەك تێکچووەکانیان دەکرد، بەڵکو بە پێچەوانەوە حەزیان دەکرد پتر یەکتر لەناوبەرن، بۆ ئەم مەبەستە هانیشیان دەدان، چونکە ئەمە بۆ مانەوە و پاراستنی ئاسایش لە دەوڵەتی عوسمانیدا کەڵکی هەبوو(خەلفین، ٢٠١٧، ل٢٩).

بەڵگەنامەیەکی بریتانی، کە لە نێوان سەر کونسوڵەکانی بریتانیا، لەناو دەوڵەتی عوسمانیدا ئاڵوگۆڕکراوە و بۆ مێژووی (١٨٨٠/١٠/٢٠) دەگەڕێتەوە، ئاماژەی بەوە کردووە، سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی، هەمیشە بەگژداکردنی هۆزێک بووە لە دژی هۆزێکی تر، ئەو شۆڕشانەی کوردیش، کە لە ڕابردوودا ڕوویانداوە، لە هەموو حاڵەتێکدا بە یارمەتی سەرۆک هۆزی دیکەی کوردی سەر بە دەوڵەت، دامرکێنراونەتەوە(جوەید، ٢٠٠٧، ل٤٢)؛ (عەزیز، ١٩٩٩، ل٢٨)، چونکە کۆمەڵگەی کوردی لەسەر بونیادێکی هۆزایەتی دامەزرا بوو، هۆزە کوردییەکان بڕبڕەی پشتی میرنشین و شۆڕش و لەشکری کوردانیان پێکهینابوو، هۆز بەڕادەیەک گرنگ بووە ڕەنگرێژی گشت کایەکانی ژیانی کۆمەڵگەی کوردی کردووە، ئەم پێگە گرنگەی، کە هۆز لە پەنتایی ژیانی کورددا هەیبووە، لە لایەن دەوڵەتانی عوسمانی و ئێرانییەوە وەکو خاڵێکی لاواز بۆ هێنانەدی ئامانجەکانی خۆیان بەکاریان هێناوە، توانیویانە لە ڕێگەی ڕاکێشانی بەشێک لە هۆزەکان بەلای خۆیاندا دووبەرەکی و شەڕیان لە نێواندا دروست بکەن و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

یەکڕیزییان تێک بدەن، نموونەی ئەمەش، لە بەڵگەنامەیەکی دیکەی بریتانیدا دەردەکەوێت، کە لە سەروبەندی کۆتایی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری لە (١٨٨٠/١١/٨) لە لایەن باڵیۆزی بریتانیا لە تاران بۆ وەزیری دەرەوەی وڵاتەکەی نێردراوە، دەڵێت: " ئەز شەرەفی ئەوەم هەیە بە جەنابتان ڕابگەیەنم، کە ئێستا هیوای حکومەتی ئێرانی بووژاوەتەوە بەوەی بتوانێت لە ڕێگەی گفتوگۆوە یەکبوونی هۆزە کوردەکان لێک بترازێنێت و لەت لەتیان بکات، ئەم هیوایەش لە نیشانەی ئەو ناڕێکیانەوە دێت، کە ئێستا لەناو کوردەکاندا بەدیارکەوتووە، وا باسدەکرێت کە هەندێک لەو کوردانە شێخیان جێهێشتبێت و حەز بکەن بگەڕێنەوە بۆ وەلائەکەی خۆیان بۆ شا"(عەزیز، ١٩٩٩، ل٢٩).

ئەمەی سەرەوەش دەرخەری ئەو ڕاستییە، کە دەوڵەتانی عوسمانی و ئێرانی کەڵکیان لە سروشتی دەربەگایەتی و هۆزایەتی کۆمەڵگەی کوردی وەرگرتووە و توانیویانە بە ئاسانی ناکۆکی لە نێوان هۆزەکان دروست بکەن و لە دژی یەکتر بە شەڕیان بدەن، هەروەها لە ڕێگەی جڵەوکردنی سەرۆک هۆزەکانەوە تەواوی ئەندامانی هۆزەکان لەبەرژەوەندی خۆیان بەکاریان بهێنن، هاوکات هۆزەکان بکەنە لەمپەرێکیش لەهەر چالاکی و جوڵەیەک، کە لەناو کۆمەڵگەی کوردی ڕوویدات بۆ دەربازبوون لە پاشکۆیەتی و وابەستەبوون بە حکومەتی ناوەندییەوە، کەواتە ئەو سروشتە هۆزایەتی و دەرەبەگایەتییە چەندە خاڵی بەهێزی کورد بووبێت، لە هەمان کاتدا زۆر زیاتر خاڵی لاوازبووە لەبەردەم یەکێتی و یەکڕیزیی کۆمەڵگە و گەشەسەندنی بیری نەتەوایەتیدا.

تەوەری دووەم: سیاسەتی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری بەرانبەر بە ململانێی هۆزەکانی ئێلی بڵباس:

لە سەرەتای هاتنی لەشکری شێخ عوبەیدوڵلا لە ناوەڕاستی مانگی ئەیلولی (١٨٨٠) بۆ ناو خاکی ئێران، هەمزاغای مەنگوڕ لە لایەن شێخ عوبەیدوڵلاوە وەک سوپاسالاری شۆڕش لە قۆڵی موکریان دیاریکرا، هەر لە سەرەتاوە زۆربەی هۆزەکانی بڵباس لەگەڵ هەمزاغای مەنگوڕدا بەشدارییان لە شۆڕشەکەدا کردووە، جگە لە هۆزی مامەش، کە لە سەرەتادا محەمەد ئاغای سەرۆک هۆزی مامەش لایەنگری هێزەکانی حکومەتی قاجاری و لە دژی شۆڕش بوو، بەڵام بەگرتنی ناوچەکانی شنۆ و سەندوس(سەڵدوز)، محەمەد ئاغای مامەش بەناچاری ملکەچی خۆی بۆ شێخ عوبەیدوڵلا ڕاگەیاند، بۆیە لەگەڵ سەرۆک هۆزەکانی دیکەی ئێلی بڵباس، وەکو هەمزاغای مەنگوڕ و مامەند ئاغای پیران و قەرەنی ئاغای تیرەی زوودی و عوسمان ئاغای سەرۆک

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هۆزی گەورک، لە پاڵ هۆزەکانی دیکەی کورددا لە ژێر سەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا بەرەو سابڵاخ پێشڕەوییان کرد و دەستیان بەسەر شارەکەدا گرت، خەڵکی شار و سەرانی موکری و مەلاکانی ئەهلی سوونەش پێشوازییان لێکردن(حەمە باقی، ٢٠٠٧، ل٣٧-٣٨).

لە ڕاستیدا ئەو دوودڵی و بەدگومانییەی محەممەد ئاغای مامەش هەیبوو بۆ بەشداریکردن لە شۆڕشەکە، دەگەڕایەوە بۆ هەبوونی کێشەی کۆمەڵایەتی و پیادەکردنی سیاسەتی پەرتکە و زاڵبەی کاربەدەستانی قاجاری لە نێوان هۆزەکانی بڵباس، چونکە پێشووتر ناکۆکی و ململانێی کۆمەڵایەتیی لەمێژینە لەنێو هۆزەکانی بڵباسدا هەبوو، کاربەدەستانی قاجارییش بەردەوام پشتگیری محەممەد ئاغای سەرۆک هۆزی مامەشیان دەکرد، ئەمەش وایکردبوو هۆزی مامەش زیاتر مەیلی بە لای حکومەتی قاجاریدا هەبێت، محەممەد ئاغا دەیزانی هۆزەکانی مەنگوڕ و پیرانی ئێڵی بڵباس لە دەرفەتێک دەگەڕان تاوەکو تۆڵەی خۆیان لە مامەشەکان بکەنەوە، بۆیە کاتێک شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا بەرپابوو، هۆزەکانی بڵباس جگە لە هۆزی مامەش، بە هۆی خراپیی مامەڵەی کاربەدەستانی قاجاری لە سابڵاغ و تەوریز بەرانبەریان، هەروەها بەنیازی شکست هێنان بە دەسەڵات و پێگەی محەممەد ئاغای سەرۆک هۆزی مامەش، بەشدارییان لە شۆڕشەکەدا کردووە، چونکە پێیان وابوو ئەگەر محەممەد ئاغا بەشداری لە شۆڕش بکات بە چاوی خیانەتکارییەوە لە لایەن حکومەتی قاجارییەوە تەماشا دەکرێت، ئەگەر بەشداریش نەکات و گوێڕایەڵی شۆڕش نەبێت، لە لایەن هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و هۆزەکانەوە پەلاماردەدرێت، بەڵام محەممەد ئاغای مامەش بە وریایەوە بەشداری شۆڕشەکەی کرد و لەژێرەوەش پەیوەندی لەگەڵ کاربەدەستانی قاجاریدا هەبوو(فاضلی، ١٣٩٨، ص٧٥).

کاتێکیش لە ناوەڕاستی مانگی تشرینی دووەمی ساڵی (١٨٨٠)، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا شکستی هێنا، سەرۆک هۆزی مامەش بە لەشکری هۆزەکەیەوە چووە بەرەی سوپای دەوڵەتی قاجاری، دوای گەڕانەوەی سوپا و کاربەدەستانی دەوڵەتیش بۆ ناوچە کوردییەکان، سیاسەتی حکومەتی قاجاری بەجۆرێک بوو، ئەوانەی لایەنگری شۆش بوون بەتوندترین شێوە سزادران و لەناوبران و ماڵ و موڵکیان تالانکرا، ئەوانەشی لە ژێرەوە هاوسۆز و لایەنگری دەوڵەتی قاجاری بوون خەڵاتکران و ستایش کران، هەر لەو سۆنگەیەوە محەممەد ئاغای سەرۆک هۆزی مامەش و گەورەکانی دیکەی ئەو هۆزە، کە لە ناوچەی لاجان دانیشتبوون لە لایەن سوپاسالاری قاجارەوە خەڵات و ڕێزلێنانیان پێشکەش کراوە، محەممەد ئاغای مامەشیان کردە لێپرساو و بەڕێوەبەری ناوچەی لاجان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

و شـــنۆ، ڕاشـــیان ســـپارد بۆ گرتن و لەناوبردنی هەمزاغای مەنگوڕ لە هەردەرفەت و کاتێکدا بێت، هەربۆیە محەمەد ئاغا قەدەغەی کردبوو، کە هۆزی پیران و مەنگوڕ بە ناوچەی لاجاندا هاتووچۆ بکەن، پەیمانیشـــی دابوو هەمزاغا بگرێ یاخود بیکوژێ، هەربۆیە چەندین جار هۆزی مامەش و منگووڕ لێیان بووتە شەڕ، ژمارەیەکیش خەڵک لە هەردوو لایان کوژراون(ئەفشار، ٢٠٠٧، ل١٤٥-١٤٦، ١٥٦- ١٥٧).

ئەم سـیاسـەتەی حکومەتی قاجار بۆ ئەوە بوو دوای شـکسـتی شـۆڕشـەکە، پاشـماوەی هۆزەکانی بڵباس زیاتر پەرت و بڵاوبکاتەوە و لەناوخۆیاندا بەشـەڕیان بدات و جارێکی دیکە نەتوانن بیر لە بەرپاکردنەوەی شۆڕش بکەنەوە، هەربۆیە کاربەدەستانی قاجاری کەوتنە پشـتگیری هۆزی مامەش و گەورک لە دژی هۆزەکانی دیکەی بڵباس و بەمەش توانیان هاوسـۆزی و لایەنگیری تەواوی محەمەد ئاغای سـەرۆک هۆزی مامەش بۆ دەوڵەتی قاجاری لە دژی هۆزەکانی دیکەی بڵباس مسۆگەر بکەن، ئەمەش هەروەکو لە نامەیەکی ئاغای ناوبراودا ڕەنگدەداتەوە، کە بۆکاربەدەســـتانی قاجاری ناردووە و لە ئەرشـــیفی قاجاری پارێزراوە و تێیدا دەڵێت:" ســـەبارەت بەوەی من بەڵێن و ســـۆزم داوە و ئێوەش فەرمانتان کردووە، بەشـــەو و ڕۆژ لە چاودێریکردنی هەمزاغا غافڵ نیم و بۆ جێبەجێی کردنی ئەم بابەتەش کەســـێکی تایبەتم بۆ وەرگرتنی زانیاری بۆ ناو هۆزی گورک ناردووە، هەر هەواڵێکم پێ بگات، دەستبەجێی ئاگادارتان دەکەمەوە و بەخۆشم چـاودێری جێبەجێی کردنی ئەم ئیشـــە دەکەم، لەوانەیە پشـــت بەخوا بەهۆی جێبەجێیکردنی ئەم خزمەتە بەسـەرکەوتوویی ببێتەی مایەی ڕووسـپیی و سـەر بەرزی بۆ خۆم و ڕەزامەندی ئێوە"(NLAI-296-13078-4[٢]).

هەربۆیە حەسەن عەلی خان (ئەمیر نیزامی گەڕووسی)ی فەرمانڕاوەی سابڵاغ لە نامەیەکی بۆ ناسرەددین (١٨٤٨-١٨٩٦) شـادا دەڵێت:" ... ئەوەی من تێگەیشـتبم محەمەد ئـاغای مـامەش پیاوێکی عاقڵە و زۆر هەوڵ دەدات، کە بەهەموو جۆرێک ببێتەی مایەی خزمەتگوزاری بۆ دەوڵەت، بۆ نموونە لەم ڕۆژانەدا بەگوێرەی بەڵێن و سـۆزێک، کەپێشـتر دابووی بەڕێژەی (٣٠٠٠) سـەر ئاژەڵی بۆ قەرەبوو کردنەوە و غەرامەی سـەرومالی تالانکراو، ڕادەستی محەمەد رحیم خان نوێنەری سوپاسالار ئەعزەم کردووە، ئەویش ئەم مەڕوماڵاتەی گەیاندۆتە خاکی موکریان و منیش چەند ئەسپ سوارێکم ڕاسپاردووە ئەم مەڕوماڵاتانە لە خاکی سابڵاغەوە بگەێننە ناوچەی میاندواو و ڕادەستی علی خانی نوێنەری حاکمی مراغە بکەن، بۆیە داواکـارم لە کـاتی وڵامـدانەوەی ئەم نووســـراوەدا، محەمەد ئـاغـای مامەش لە ئاســـتی خزمەتەکەی دەســـتخۆشـــی لێبکرێت"(NLAI-296-13078-4). ئەم دڵسـۆزییەی سـەرۆک هۆزی مامەش لە لایەن کاربەدەسـتانی قاجارییەوە سـتایش کراوە،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هەربۆیە لە لایەن ناسرەددین شاوە بایەخێکی تایبەتی پێ دراوە و لە لایەن حەسەن عەلی خانەوە نازناوی (ئەمیرئەلعەشایەر)ی پێ بەخشراوە(صمدی، ١٣٨١، ص٧٧).

لە بەرانبەر ئەو سیاسەتەی قاجارەکاندا، عوسمانییەکانیش دەیانویست ئەو هۆزە کوردانەی بە هۆی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلاوە ئاوارە ببوون، لای خۆیان دالْدە بدەن، تاوەکو لە هەر ئەگەرێکدا لە دژی حکومەتی قاجاری بەکاریان بهێنن، هەربۆیە دەبینین هەمزاغای مەنگوڕ، کە تاوەکو دواسات لایەنگیر و سوپاسالاری شۆڕش بووە، بە هیچ شێوەیەک ئامادەی ملکەچبوون نەبوو بۆ دەوڵەتی قاجاری، لە ناوچە سنوورییەکانی نێوان پشدەر و سەردەشت و هاتووچۆی کردووە، دواتر پەنای بۆ خاکی دەوڵەتی عوسمانی بردووە، لەگەڵ بەشێک لە کەسوکار و دەست و پەیوەندەکەی، لە ناوچەی سوێسنە لە سەر سنوور و دەوروبەری پشدەر نیشتەجێ بووە، هۆز و تیرە و ماڵ و منداڵی هەمزاغا و باپیرئاغای کوڕی لە لایەن کاربەدەستانی عوسمانییەوە لە ناوچەی (سەید ئەحمەدان) نیشتەجێکران، کە سەر بە پشدەر و خاکی عوسمانی بوو. هاوکات قایمقامی ڕانیە، کە بەشێک بووە لە سنجەقی کۆیە، پشتیوانیی پێویستی لە هۆز و تیرە و خێزانی هەمزاغا کردووە، باپیرئاغای کوڕی هەمزاغاشی خەلات کردووە(گەڕووسی، ٢٠٠٧، ل٥٠-٥٣).

کاربەدەستانی عوسمانی هەر بە هۆزی مەنگوڕەوە نەوەستان و هۆزەکانی دیکەشیان لە خۆیان نزیک کردەوە، دەیانەویست وەکو کارتێکی گوشار لە بەرانبەر حکومەتی قاجاریدا بەکاریان بهێنن، هەربۆیە بەڵگەنامەیەکی قاجاری بە مێژووی (١٨٨١/٣/١٩) لە لایەن حەسەن عەلی خانی گەڕووسی سەر لەشکری ئێران لە سابڵاغ، بۆ عەلائولدەولە (ئەمیر نیزام)ی لە تەورێز ناردووە، تێیدا ئاماژەی بە ناوەڕۆکی نامەیەکی محەمەد ئاغای مامەش کردووە، سەبارەت بە هەمزاغای مەنگوڕ، کە لەگەڵ محەمەد ئاغای ئاکۆ و هۆزی نورەدینی (میراودەلی) و پیرانی بلْباس و شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵلا بە یاوەری لەگەڵ (ئەحمەد بەگ)[٣]، کۆبوونەوەیەکیان بەو سەرۆک هۆز و جەماوەرە کردووە، کە پێشووتر شێخ عوبیدوڵلا لە هەموو ناوچەکانەوە بانگهێشتی کردبوون، بۆ ماوەی دوازدە ڕۆژ لە هەولێر ماونەتەوە، ئەمەش مانای پشتگیریی عوسمانییەکان بووە بۆ شێخ و هۆزە لایەنگرەکانی، بە تایبەتی هۆزی مەنگوڕ، کە نەیاری سەر سەخت و لەمێژینەی هۆزی مامەش بوون، ئەمەش جێگەی نیگەرانی محەمەد ئاغای مامەش بووە، بۆیە ئاغای ناوبراو لە نامەیەکدا بۆ کاربەدەستانی باڵای قاجاری دەڵێت: "خۆ ئەگەر وای دابنێین بەرپرسانی دەوڵەتی عوسمانیش هەمزاغای مەنگوڕ نەگرن و لێپێچینەوەی لەگەڵ نەکەن، ئەوسا بە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

پشـــتیوانی خوا، هەر ئەوەنــدەی پـایەبەرزی هێژاتــان لووتف بفەرموون، ئیتر نەک هەر عەشـایەر، بەڵکو ئەگەر سـەرلەبەری هۆز و تایەفەکانی مامەشیشم بە کوشت دابێت، دەبێت بە جۆرێک خزمەتێکی وا بە دەوڵەت بکەم، بۆ لەمەودوا و بۆ ڕۆژگار، بە یادگاری بمێنێتەوە"(گەڕووسـی، ٢٠٠٧، ل٧٤-٧٥). ئەمەش دەرخەری ئەو ڕاسـتیەیە کە هەریەک لە دەوڵەتانی عوسـمانی و ئێرانی سـیاسـەتی بەگژیەکداکردنی هۆزەکانی کوردیان بە گشتی و هۆزەکانی ئێڵی بلْباسیان بە تایبەتی پیادە کردووە.

کاربەدەســتانی قاجاری هۆزە ئاوارەکانی بلْباس، بە تایبەتی هۆزی (مەنگوڕ) و (پیران)یان لەناو خاکی عوسـمانی، بە مەترسـییەکی گەورە دەزانی بۆ بەرپاکردنەوەی شـۆڕشـێکی دیکە لە دژی دەوڵەتەکەیان، دەشـیانزانی بە لەشـکر و هێزی سـەربازیی خۆیـان نـاتوانن هەمزاغـای مەنگوڕ لەنـاوبەرن، بۆیە هۆزەکـانی مـامەش و گەورکی بلْباسـیان بەلای خۆیاندا ڕاکێشـا، تاوەکو لەو ڕێگەیەوە سـوود لە توانای چەکداری ئەو دوو هۆزە، لە دژی هەمزاغـای مەنگوڕ وەربگرن، چونکە هەروەکو بەڵگەنـامەیەکی قاجاری ئاماژەی پێکردووە، کە بە هۆی ئەوەی ناوچەکانی هۆزی مەنگوڕ کوێستانییە، تۆپ ناتوانێت بچێتە ئەوێ و ســـەرباز و ســـوارچاکی ڕێگە نەزانیش لەوانەیە نەتوانن ڕووبەڕووی هۆزی مەنگوڕ ببنەوە، بۆیە تەنهـا لە ڕێگەی هۆزی مـامەش و گورکەوە دەکرێت دەسـتبەسـەر بکرێن؛ هەربۆیە بە هەر جۆرێک بێت عوسـمان ئاغای گورک و مەحمەد ئـاغـای مـامەش نـاچارکران و بەڵێنیـان لێ وەرگیراوە، کە بەدوای هەمزاغـا و هۆزی مەنگوڕ بکەون و بڕیار وایە خودی عوسـمان ئـاغـا و خدر ئـاغـای گەورک لە لایەکەوە و موحەممەد ئاغای مامەش لە لایەکی ترەوە بە هێزەکانیان ڕێگە لە چوونی هێزی مەنگوڕ بۆ خاکی ڕۆم بگرن و دەسـتبەسـەر و ڕادەسـتی بکەن(بیگباباپور و غلامیە،١٣٩٠، ص٤٦٢).

ئەم سیاسـەتی پەرتکە و زاڵبەی قاجارەکان توانی بە هاوکاریی کاکەئەڵڵای برای هەمزاغای مەنگوڕ و هۆزەکانی دیکەی بلْباس، هەمزاغا لە ساڵی (١٨٨١) بە فێڵ و بەڵێنی درۆ بهێننەوە بۆ ناو سـابلاغ و بیکوژن(گەڕووسـی، ٢٠٠٧، ل١٤٦، ١٥٥-١٥٦؛ فیضـی، ١٣٩١، ص١٤٣). هەرچۆنێک بێت کوژرانی هەمزاغا لە جاران زیاتر کۆنفیدراسیۆنی ئێڵی بلْباسـی بەرەو لێکترازان و نەمان برد، زەبرێکی کوشـندەش بوو بەر شـێخ عوبەیدوڵڵا و هەوڵەکانی لە دووبارە دەسـتپێکردنەوەی شـۆڕش کەوت، سـەرباری ئەمانەش هەروەکو نووسـەرێکی ئێرانی دەڵێت: "ئەگەرچی ئەم بزووتنەوەیەی کورد نەگەیشـتە هیچ دەرئەنجام و دەسـتکەوتێك و هەر بە زوویی کوژێنرایەوە، بەڵام لە لایەنی سـیاسـییەوە گرنگییـەکی ئێجگـار زۆری هـەبوو، بزووتنـەوەیـەکی لـەم چـەشـنـە بـە هۆی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

ناکۆکییەکانی ئێڵ و هۆزەکان و دوژمنایەتی نێوانیان ئەوەی خستە ڕوو، کە ڕاپەڕینی کوردەکان و یەکگرتووییان تا چ ڕادەیەك بۆ ئەمڕۆکە نامومکینە و ناتوانین بە پێکهاتە و یەکگرتووی هۆزە کوردەکان ئومێدەوار بین"(محمود، ١٣٥٣، جلد چهارم، ص١١٨٥-١١٨٦).

هەرچەندە سیاسەتی توندوتیژانەی حکومەتی قاجاری بووە هۆی کوشتار و سووتاندنی گوندەکان و ئاوارەبوونی بەشێک لە هۆزەکانی بڵباس بۆ خاکی عوسمانی، بەڵام هاوکاتیش بووە هۆی لێک نزیک کردنەوە سیاسەتی هەردوو دەوڵەتەکە بەرانبەر بە هۆزەکان، دەوڵەتی عوسمانی پێیوابوو ئەگەر هۆزەکان لەناو خاکی عوسمانی بە بێدەنگی بۆ خۆیان دانەنیشتن سەرپێچییان کرد، ئەوا چەکەکانیان لێدەستێنرێتەوە، لە کاتی هەر تێپەڕاندن و بەزاندنێکی سنووریشدا، بەبێ گەڕانەوە و پرسکردن بۆ دەوڵەتی عوسمانی، یەکسەر لێکۆڵینەوەیەکی تەواویان لەسەر سازدەکرێ بەمەبەستی تەمبێکردنیان، ئەم ڕێنماییە بۆ باڵیۆزخانە و ویلایەتەکانی مووسڵ و وان و وەزارەتەکانی جەنگ و دەرەوەی دەوڵەتی عوسمانی نێردراوە(BOA: A_}MKT_MHM__486_28_7_1؛ BOA: A_}MKT_MHM__486_28_8_1)، هاوکات دەبێت وەزارەتی دەرەوەی عوسمانی لەلای دەوڵەتی قاجاری دەستپێشخەری پێویست ئەنجام بدات، دەربارەی تەمبێکردنی ئەو هاووڵاتیانەی کە سەر بە دەوڵەتی عوسمانین و سنووری ئێران دەبەزێنن، ئەوا دەوڵەتی عوسمانییش مافی ئەوەی هەیە داوای سزادانی ئەوانە بکات، کە هاووڵاتی ئێرانن و ستەم و دەستدرێژی بەرانبەر خەڵکی عوسمانی ئەنجام دەدەن، بۆیە پێوستە لێکۆڵینەوەیەکی تەواو لەلایەن هەردوو دەوڵەتەوە ئەنجام بدرێت بۆ تەمبێکردن و گرتنەبەری ڕێوشوێنی پێویست دژی ئەوانەی سنوور دەبەزێنن و دەستدرێژی ئەنجام دەدەن، بۆیە وا بەگونجاو زانراوە کە وەزارەتی دەرەوەی عوسمانی بەو شێوەیە ئاگادارینامە بداتە باڵیۆزخانەی ئێران(BOA: A_}MKT_MHM__486_28_2_1).

سەرباری ئەو بارودۆخە ناهەموارەش، کە هۆزەکانی بڵباس لە دوای شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلاوە بە هۆی سیاسەتی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری دووچاریان بووە، بەڵام لە ناوچە سنوورییەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتدا خاوەنی پێگەیەکی گەورەی سیاسی و سەربازی و کۆمەڵایەتیی بوون، هەروەکو لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا دەردەکەوێت، کە پێکهاتووە لە ئاگادارینامەیەکی شەهبەندەری[٤] عوسمانی لە سابلاغ، بە مێژووی (١٨٨٣/١٠/٣١)، ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە ، لەناو ئەیالەتی سابلاغ و سەر سنووری دەوڵەت، سێ هۆزی کوردی بڵباس بوونیان هەبووە، لەوانە هەریەك لە هۆزی مامەش، کە لە ناوچەی (لاجان)ن و (٢٥٠٠) سوارچاك و (١٠٠٠) پیادەیان هەبووە، هۆزی مەنگوڕیش، کە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

زەوییەکانی (وەزنە)یان دەست بەسەردا گرتووە، هۆزی گەورک لە دەوروبەری سەردەشت، هەریەکەیان لەتوانایاندا هەبووە (١٥٠٠) سورچاك ئامادەبکەن، لەبارەی چەك و تفاقەکانیان لە کارگەکانی خۆیان بەرهەمیان هێناوە یان چەکی مارتینی تەقلیدی، یاخود تفەنگی بەردانی ڕووسی بووە، هەریەك لە سەربازەکانیان نزیکەی (١٥٠) فیشەکی لا بووە، هۆزەکانی ناوبراو لەڕووی ئیداریەوە تاڕادەیەک سەربەخۆن و لەبەرانبەردا ساڵانە باجیان دەدا بە دەوڵەتی ئێران، لە ناوچەکانیشیاندا سەرباز و ئەفسەری نیزامی ئێرانی بوونیان نەبوو، تەنیا لە سەردەشت نەبێت، کە فەرماندەیەك و (١٠٠ بۆ ٢٠٠) سەربازی پیادەی ئێرانی لێبووە(BOA:Y_PRK_EŞA_3_83_1_2).

نابێت ئەوەمان لەبیربچێت هەرجۆرە سیاسەتێکی هەردوو دەوڵەتەکە بەرانبەر بە هۆزەکانی ئێڵی بڵباس، جا پشتگیری بووبێت یان دژایەتی بۆ ماوەیەکی زۆر جێگیر و بەردەوام نەبووە، بەڵکو پەیوەست بووە بە بەرژەوەندی خۆیان و ڕادەی ملکەچ بوونی هۆزەکان لە پێدانی باج و سەرانە و سەرباز بۆ حکومەتی ناوەندی، هەرکاتێکیش هۆزەکان ملکەچی و گوێڕایەڵی کاربەدەست و فەرمانبەرە گەندەڵ و لێنەهاتووەکاندا نەبووبن، ئەوە هۆزەکانی بڵباسیان بەیاخی بوو و سەرەڕۆی لە یاسا دەرچوو هەژمارکردووە و ناچاریان کردوون هەوارگە و ناوچەکانیان لە خاکی ئەو دەوڵەتەدا بەجێبهێڵن و بۆ ماوەی چەند ساڵێک ڕوو لە دەوڵەتەکەی دیکە بکەن، ئەم بارودۆخەش لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا دەردەکەوێت، کە بۆ (١٨٨٨/٩/١٨) دەگەڕێتەوە و ئاراستەی سەدری ئەعزەمی عوسمانی کراوە، ئاماژەی بۆ ئەوەکردووە، بە هۆی ئەو زوڵم و زۆرەی لێیان کراوە، هۆزی پیرانی ئێڵی بڵباسی بە (٧٠٠)ماڵەوە ناچارکردووە لە زێد و ناوچەکانی خۆیان لەناو قەزای ڕانیە بۆ ناوچەی لاجانی ئێران کۆچ بکەن، ئەمانە لە شوێنکەوتووانی دەوڵەتی عوسمانی بوون، بۆیە پێویستە بە میهرەبانیەوە مامەڵەیان لەگەڵ بکرێت و ئەو گوندانەی بەجێیان هێشتوون پێیان بدرێتەوە بگەڕێنەوە شوێنی بنچینەی خۆیان، هەروەها محەمەد ئەمین ئاغای سەرۆکیان، نامەی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی ناردووە و داوای ئەوەی کردووە بگەڕێنەوە ناوچەکانی خۆیان، ئەم کارەش سوودی بۆ ئاوەدانکردنەوەی شوێنەکە و گەنجینەی دەوڵەتی عوسمانیش دەبێت(ڕەحمان، ٢٠١٩، بەرگی حەوتەم، ل٣٤).

وەک دەردەکەوێت، کاربەدەستانی عوسمانی گوێیان بە داواکاریی سەرۆک هۆزی پیران نەداوە و بەردەوام بوون لەسەر سیاسەتی باج و سەرانە لێسەندن و فشارکردن لە هۆزەکانی بڵباس، ئەمەش زیاتر ژیانی هۆزەکانی بڵباسی بەرەو چەرمەسەری و ڕاکردن لەو بەری سنوورە بۆ بەرەکەی دیکەی سنوور بردووە، لەو سۆنگەیەوە مامەند ئاغا کوڕی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

محەمەدئەمین ئاغای سەرۆک هۆزی پیرانی ئێڵی بڵباس و چەندین کەسایەتی دیکەی ئێڵی بڵباس دووبارە لەساڵی (١٨٨٩)، لە هەولێرەوە چەندین تەلەگرافنامەیان ئاراستەی کاربەدەستانی عوسمانی لە ئەستەمبووڵ کردووە، تێیدا دەڵێن: "لە سەرانی گەورەی ئێڵی خێمەنشینی بڵباسین، کە سەر بە قەزای ڕانیەیە لە سنووری ویلایەتی مووسڵ، وەك لەلایەن ویلایەتەوە ڕوونە، کە ناحیەی لاجان لەسەر سنووری ئێران، خاکی دەوڵەتی شکۆداری عوسمانییە و هەر لە کۆنەوە موڵکی باب و باپیرانمان بووە و لە وەرزی هاویندا شوێنی کشتوکاڵ و لەوەڕگای ئاژەڵەکانمان بووە، پێش سێ چوار ساڵ لەمەوبەر لەلایەن فەرمانبەرانی ئێرانەوە دەستی بەسەردا گیراوەو بینایەی تێدا دروستکراوە، نزیکەی (١٠٠٠) ماڵیش لە ئێڵەکەمان، کە هیچ موڵکێکیان نیە بۆیە لە لایەن فەرمانبەرانی ئێرانییەوە بە مامەڵەی نەرم سەرنجیان ڕاکێشراوە و ماڵیان گواستووەتەوە بۆ ناوچەی ناوبراو، بەڵام لەلایەن ئیدارەی ناوچەییشەوە [کاربەدەستانی عوسمانی- توێژەران] هەوڵدەدرێت باجی ئەوانەی کە ڕۆیشتوون لەوانە وەربگیرێت کە هێشتا ماونەتەوە، هەروەها لەناوچەی بتوێنی سەربە قەزای ناوبراو، کە چەند گوندێك و یەك دوو ڕووبارمان بە فەرمانی باڵای شاهانە پێدرابوو، لێمان سەندراوەتەوە، بۆیە ئەندامانی دیکەشمان پەرتەوازە بوون، هەرچەندە چەندین جاریش ئەم بابەتەمان بۆ شوێنی پێویست خستووەتەڕوو، بەڵام لەبەر ئەوەی کاروبارەکان بە ئاراستەی کۆکردنەوە و بەڕێوەبردنی ئێڵەکە بەڕێوە ناچن، ئێمەش بەبێ ئێڵ و هۆز، چ بە ماڵ و چ بە گیان ناتوانین سوود بە دەوڵەت و میللەت بگەیەنین، بۆیە ئەگەر دەرمانێك بۆ دەردی ئێمە هەبێت بە پشتیوانی خودا هەموویان دەگەڕێنەوە، ئەگەرنا بە ناچاری ئەوەتان بۆ دەخەینەڕوو، کە بۆ پشتیوانیکردن لە ئێڵەکەمان پێویستە ئێمەش لەگەڵ ئەوانەی ماونەتەوە بڕۆینە خاکی ئێرانەوە"(BOA: ŞD__2550_34_6_1)[٥].

لە پەرچەکرداری ئەو سیاسەتەی کاربەدەستانی قاجاری بۆ ڕاکێشانی لایەنگری هۆزەکانی بڵباس بەلای خۆیاندا، وا دیارە کاربەدەستانی عوسمانیش کەوتوونەتە خۆیان و ویستوویانە خەڵکی لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بە تایبەتی لە هەرێمی موکریان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن و لە دژی حکومەتی قاجاری چەکدارییان بکەن، هەربۆیە بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی عوسمانی، کە لە (١٨٩٢/٥/١٦)، لە وەزارەتی دەرەوەی عوسمانییەوە ئاراستەی ویلایەتەکانی وان، ئەرزڕووم، بەغداد و مووسڵ کراوە، کە تێیدا ئاماژەی بە گازندەی باڵیۆزی ئێران لە ئەستەمبووڵ کردووە، لەسەر ئەوەی گوایە کوردەکانی ناوچەی سەڵدوز بەشێوەیەکی تەواو و خێرا سەرقاڵی کڕینی چەکن، بەپێی ئەو پڕوپاگەندانەی لە ناوچەکەدا بڵاوبۆتەوە دەوڵەتی

عوســمانی بڕی (١٠٠٠) تفەنگی مارتینی داوەتە کوڕی مامەند ئاغای ســەرۆکی هۆزی پیرانی بڵباس بۆ ڕێکخستن و دەست بەسەرداگرتنی ناوچەی لاجان و دەرپەڕاندنی هۆزی مامەشــی ســەر بە ئێران، هەروەها عوســمانییەکان بە ئاغای ناوبراویان گوتووە، ئەگەر هۆزی مەماش لەلایەن ئێرانەوە یارمەتی ســەربازیدرا، ئەوا عوســمانییەکانیش لەبەرانبەردا لە ڕووی سەربازییەوە دەست تێوەردان دەکەن...(BOA: DH_MKT__1964_97_1_1).

گەرمیان و کوێســتانی هۆزەکانی بڵباس لە نێوان باشــوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان بۆ لەوەڕاندنی مەڕوماڵاتەکانیان، کێشەی بەردەوامی لەسەر لەوەڕگا و زەوی و زار لە نێواندا دروست دەکردن، کاربەدەســتانی عوســمانی و قاجاریش ئەمەیان بەهەل دەزانی بۆ دەستێوەردانی زیاتر لە کاروباری هۆزەکان، بەگوێرەی زنجیرە بەڵگەنامەیەک کە بۆ ساڵی (١٨٩٣) دەگەڕێنەوە، لە والی مووسڵەوە ئاراستەی وەزارەتی ناوخۆی عوسمانی کراون، ئاماژەی بە ناردنی دوو ســێ فەرمانبەری بە دەســەڵات لەلایەنی ســەربازیی و حکومیەوە بۆ نێو ئێڵی بڵباس کردووە، کە لە لەوەڕگانی ســنووری عوســمانین و خەریکی چوون بوون بۆ ناوچەی لاجانی ئێران، بۆ ئەوەی ئامۆژگاریان بکەن و لە خاکی عوســمانی نیشــتەجێ ببن و گوێڕایەڵی عوســمانییەکان بن، لە بارودۆخێکی واهاشــدا ئەگەر وەك ســاڵی ڕابردوو لەلایەن هۆزی مامەش و ئێرانییەکانەوە هێرش بکرێتە ســەریان، ئەوە ڕاســتیی ڕووداوەکە ڕوون دەبێتەوە کە خەتای هۆزی مامەش و قاجارەکانە(BOA: DH_MKT__136_77_3_1)[٦].

ئەو دەســتێوەردانەی عوســمانی و قاجارەکان لە کاروباری هۆزەکانی بڵباس و دروســتکردنی نــاکۆکیی و ململانێ لە نێوانیــانــدا بەردەوام بووە، ئەمەش لە بەڵگەنامەیەکی عوســمانیدا بەڕوونی ڕەنگدەداتەوە، کە لە (١٨٩٣/٣/٢٩) لە لایەن باڵیۆزی عوسمانی لە تارانەوە ئاراستەی وەزارەتی دەرەوەی وڵاتەکەی کردووە، تییدا ئاماژە بۆ ئەوە کردووە، ساڵی ڕابردوو محەممەد ئەمین ئاغای سەرۆکی هۆزی پیرانی ئێڵی بڵباس لەگەڵ ئەندامانی هۆزەکەی، وەک هەموو جارێک چوونەتە لاجان بۆ ســەر ئەو گوند و دەشــتایەی، کە ناوبراو بەڕیوەیان دەبات، بەڵام لەو کاتەدا لە لایەن هۆزی مامەشــەوە پەلامار دراون و دووچاری زیان و لەناوچوونێکی زۆر بوونەتەوە، بەگوێرەی لیکۆڵینەوە و بەڵگەکان دەرکەوتووە مامەشــیەکان زوڵمیان لە پیرانەکان کردووە(ڕەحمان، ٢٠١٩، بەرگی حەوتەم، ل٨٤). بەڵگەنامەیەکی دیکەی عوســمانی لە هەمان ســاڵدا، جەختی لەســەر ئەوە کردووەتەوە، کە: " ئێرانییەکان بۆ یارمەتیدانی هۆزی مامەش لەشــکر و تۆپیان بۆ ناردوون و لە دژی هۆزی پیرانی ئێمە [دەوڵەتی عوسمانی- توێژەران] دەجەنگان، ســەرۆک هۆزی مامەش (محەممەد ئاغا) دژی گەڕاندنەوەی لاجانە کە لە مێژووی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردیەکان

عوســـمانی بوونی هەبووە، چونکە لەناوچەی ناوبراو باخ و باخچەی فراوانی تێدایەوە و ناوچەیەکە بە ئاوەدانی و ئاو وهەوای دڵکراوە بەناوبانگە و ســـاڵانە (٢٥٠٠ بۆ ٣٠٠٠) لیرە داهاتی هەیە، بەهەمان شـــێوەش ناوچەی وەزنە هیچی لە ناوچەی لاجان کەمتر نیە، هەرچی هۆزەکانی مەنگور و گەورکی ئێڵی بڵباســـە زەویەکانیان بەزۆری شـــاخاوییە، هۆزی (گەورک)، کە لە ســـەردەشـــت نیشـــتەجێن شـــوێنکەوتووی دەوڵەتی شـــاهانەی عوسمانین و بەناوی خەلافەتەوە خوتبە دەخوێننەوە"(BOA: Y__PRK_EŞA__3_83_1_4).

زۆرجار دەوڵەتی عوســـمانی و قاجاری لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیان پەنایان بۆ پێکهێنانی لیژنە بۆ چارەســـەرکردنی هەندێک لە کێشـــەی نێوان ســـەرۆک ئێڵ و هۆزەکان بردووە، ئەم سیاسەتەشیان زۆرجار بۆ هێورکردنەوەی دۆخی ئاسایش و ڕوونەدانی پشـێوی یان بۆ بەدەســـتهێنانی هاوســۆزی لایەنێکی ناو ململانێکە بووە(إبراهیم، ٢٠٠٧، ص٣٨١). لەژێر ڕۆشنایی ئەم سیاسەتەدا لە (١٨٩٣/٥/٢٢) لێژنەیەکی هاوبەشی عوسمانی و ئێرانی بۆ چارەســـەرکردنی ناکۆکی نێوان هۆزەکانی پیران و مامەشـــی ئێڵی بڵباس پێکهێنراوە، بۆ ئەو مەبەســـتە فەرمانبەرانی هەردوو لا، لە لاجان و ڕانیە کۆبوونەوەیان کردووە، بەڵام کارمەندانی ئێرانی ویستوویانە هۆکاری ناکۆکییەکە بخەنە پاڵ هۆزی پیران، هاوکات هۆزی مامەشیش بە بێتاوان پیشان بدەن(ڕەحمان، ٢٠١٩، بەرگی حەوتەم، ل٦٦،٦٨-٦٩).

کاربەدەستانی عوسمانی سەبارەت بەو کێشە هۆزایەتییەی لەنێو ئێڵی بڵباسدا هەبووە، ڕاپۆرتێکی چەند لاپەڕەییان ئامادەکردووە و لە (١٨٩٤/٧/١٢)، بۆ ســـوڵتانی عەبدولحەمیدی دووەم (١٨٧٦-١٩٠٩) ناردووە و ئاماژەییان بەوە کردووە، کە ئێرانییەکان بە هاوکاری هۆزی مامەش دەیانەوێت ئەمســـاڵ ســـنووری لاجان ببەزێنن و بیخەنە ســـەر خۆیان، حکومەتی قاجاری مامەشـــیەکان بەکاردەهێنێت بۆ داگیرکردنی ناوچەکە، بۆیە پێویستە سەربازی عوسمانی بنێردرێتە ناوچەکە، مامەشیەکان بەهۆی دوژمنایەتیان لەگەڵ هۆزی پیرانی بڵباس، کە لایەنگری دەوڵەتی عوســـمانین هەســـت بە مەترســـی دەکەن، بە تایبەتی لە کاتی چوونی ســـەربازانی عوســـمانی بۆ ناوچەکە، پیرانەکان ناچارن بۆ پاراستنی موڵکەکانیان لە لاجان هەموو ساڵیک لەگەڵ ئەوانە شەڕ بکەن، پێویســـتە دەوڵەتی عوســـمانی بایەخ بە هۆزەکانی ئەو ناوچەیە بدات بۆ ئەوەی ناوچەکە بپارێزێت و نەبنە لایەنگری دەوڵەتی ئێران(BOA: Y__PRK_ASK__99_14_1_1)[٧].

ســیاســەت و ڕێگەیەکی دیکەی عوسـمانی و قاجارەکان بۆ دەســتێوەردان لە کاروباری ئێڵی بڵباس ئەوەبوو، کە هۆزەکانی بڵباس بەشـــێوازی کۆچەری دەژیان و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئامادەنەبوون واز لە گەرمیان و کوێستان کردن بهێنن، هەواری زستانەیان دەکەوتە باشووری کوردستان لەناو خاکی عوسمانی، هاوینە هەوارەکانیشیان دەکەوتە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە خاکی ئێران، ئەمەش هەمیشە وەکو کارتێکی ئامادە وابوو بەدەست کاربەدەستانی هەردوو دەوڵەتەکە بۆئەوەی دژایەتی ئەو هۆزانەی بڵباسی پێبکەن کە لایەنگری دەوڵەتی بەرانبەر بوون، لە سایەی ئەم سیاسەتەوە کاربەدەستانی قاجاری لە سابلاغ و تەوریز زۆرترین کات پشتگیری هۆزی مامەش بوون کە گوێڕایەڵی خۆیان بوو، بۆ دەستبەسەر داگرتنی زەوی و لەوەڕگا و گوندی ئەو هۆزانەی بڵباس، کە لایەنگر و شوێنکەوتەی عوسمانی بوون، بە تایبەتی ناوچەکانی هۆزی پیران کە دەکەوتنە سەر سنووری نێوان هەردوو دەوڵەتەکە، ئەمەش نزیکەی پازدە کەسایەتی و مەلا و موختاری هۆزی پیرانی بڵباسی لە (١٨٩٤/٨/١٠) ناچار کردووە، نامەیەک مۆربکەن و ئاراستەی (ئەمین بەگ)ی سەرۆکی پاشکۆی سەربازی لە باڵیۆزخانەی عوسمانی لە تاران بکەن و تێیدا نووسیویانە: "عەشیرەتی پیرانی بڵباس سەر بە دەوڵەتی عوسمانییە، .. ناوچەکانی لاجان و زێڕکڕ و هەرچی موڵك و ماڵ هەیە بەتەواوی هی ئێمەیە، لەگەڵ ئەوەشدا بەر لە چوار پێنج ساڵێکە هۆزی مامەش بە یارمەتی و هاوکاری ئێران دەستیان بەسەر لاجان و گوند و زەوی و موڵکەکانمان داگرت، بەهۆی پێویستی بارودۆخاکە هێواش هێواش (٧٠٠) ماڵی هۆزەکەمان لەوێ کۆچیان کرد، بەشێکی زۆری هۆزەکانی دیکەش لە لێواری کۆچکردن و جێهێشتنی ماڵەکانیانن، سەرۆکی هۆزی مامەش (مەحمەد ئاغای مامەش) بەشێوەیەکی بەردەوام لە هاندان و تەماحکاریدایە، بۆیە ئەگەر موڵك و گوندەکانمان لە دەستی مامەشیەکان و ئێرانییەکان دەرنەهێنرێت و ڕادەستی ئێمە نەکرێتەوە ئەوا مەنگوڕ و پیران و هۆزە بڵباسیەکانی دیکە ئاوارە و پەرێشان دەبن، پێشتریش لایەنی شاهانەمان ئاگادارکردەوە لەبارەی ئەو ئازار و ناڕەحەتییانەی تووشمان هاتووە، بەڵام هیچ ئەنجامێکی نەبوو بەمەش ناڕەحەتی و پەرێشانیمان دووبارە بوویەوە..."(BOA، Y__PRK_EŞA__20_20_3_1).

دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری هەوڵەکانیان بۆ لێکترازان و پەرتکردنی زیاتری هۆزەکانی بڵباس بەردەوام بووە، چونکە یەکگرتوویی هۆزەکانیان بە مەترسی بۆ سەرخۆیان دەزانی لەو پێناوەشدا هەموو ڕێگەیەکیان دەگرتەبەر، هەر وەک لە بەڵگەنامەیەکی قاجاری دەردەکەوێت، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (١٨٩٦/٦/٢٥)، لە لایەن ئیمام قولی خانی فەرمانڕەوای سابلاغ بۆ شای قاجار لە تاران نێردراوە، دەڵێت:" محەمەد ئاغای مامەش ئامادەکاری کردووە، کە هەموو هۆزە ڕەوەند (کۆچەری)ەکان بۆ لای خۆی ڕابکێشێت وگوێڕاڵی بن، بەڵام قادر ئاغای مەنگوڕ لە فەرمانەکانی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

ســـەرپێچی دەکات و گوێڕایەڵی نابێت، بۆیە محەمەد ئاغای مامەش بە هاوکاری هاوپەیمانەکانی لە هۆزەکان و کاربەدەســـتانی حکومەت، دەیەوێت قادر ئاغا لە سەرۆکایەتی مەنگوڕ دووربخاتەوە، بەبیانووی ئەوەی لابردنی قادر ئاغا و دانانی بایز ئاغا لە بەرژەوەندی دەوڵەتدایە، بۆیە خۆم ئەم بابەتە بە بەرژەوەندی حکومەت نازانم، کە هەموو ڕەوەند و هۆزی ئەم سنووره یەکگرتوو و یەک هەڵوێست بن، بە چ دڵنیاییەکەوە دەتوانین ئەمانە هەموو یەکگرتوو بکەین، ئێستا بایز ئاغا و چەند کەسی نزیکی خۆی لەگەڵ محەمەد ئاغای مامەش سوێندیان خواردووە، کە لە هەر ئیش و کارێکدا یەک فەرمان و یەک هەڵوێستی یەکگرتوویان هەبێت، لە بارودۆخێکی وەهادا ئەگەر پێویست بێت چۆن دەتوانین هۆزی مامەش و مەنگوڕ بەگژیەکدا بکەین، ئەوکات دەڵێن سوێندی دڵسۆزی و یەکگرتوویان خواردووە نەک دوژمنایەتی، بۆیە ســـەرۆکایەتی بایز ئاغا لە ئێســـتا لە بەرژەوەندی ئێمەدا نییە"(NLAI-295-7876-186) .

ئیمام قولی خان، یەکگرتوویی هۆزەکانی بڵباســـی هێندە بە مەترســـی زانیوە، بۆیە لە هەمان نامەی سەرەوەدا سوێندی بۆ شای قاجار خواردووە، کە ئەو هاوهەڵویستی و هاوســـوێندیەی لە نیوان هۆزەکانی (مەنگوڕ و مامەش)دا هەیە لە بەرژەوەندی دەوڵەت و خەڵک نییە، هەروەها جەختی لەوەش کردووەتەوە، کە بە هەزار درۆ و فێڵ، دووبەرەکی و دوژمنایەتی لە نێوان ئەم دوو هۆزەدا دروســـت کردووە تاوەکو لە ترســـی یەکتری خزمەتی حکومەت بکەن، چونکە پێی وابوو ئەگەر ئەم هۆزانە یەکگرتووبن هەرکاتێک بۆیان گونجاوبێت بە پاڵپشـتی یەکتری ئیشـی گەوەرە و سـەرپێچی گەورە ئەنجام دەدەن، بۆیە ڕازیبوون بەیەکگرتنی ئەم هۆزانە خیانەتە و بە هیچ شێوەیەک لە بەرژەوەندی حکومەتدا نەبووە(NLAI-295-7876-186).

ســـەرباری ئەوەی فەرمانبەران و کاربەدەســـتانی قاجاری دژی یەکگرتن و گردبوونەوەی هۆزەکانی بڵباس بوون لەژێر سەرکردایەتی محەمەد ئاغای مامەش، بەڵام بە گوێرەی بەڵگەنامەیەکی دیکەی قاجاری، کە بریتییە لە تەلەگرافنامەیەک، لە (١٨٩٦/٧/١) لە لایەن (محەمەد ئاغای مامەش) و (ســـەلیم پاشـــای چوار دۆڵی)یەوە، لە ســـابڵاغەوە بۆ جێگری شـــای قاجار لە تەورێز نێردراوە، تێیدا هاتووە: "لە شـــاری تەورێزەوە ئەرکی خزمەتگوزاری و پاراســـتنی ســـنوور بەگوێرەی فەرمانی ئێوە بە ئێمە ســـپێردراوە و بڕیارتان داوە ئەگەر ناســـەقامگیری و کێشـــەی ســـنووری لەم ســـنوورە ڕوویدات، ئێمە بەرپرســـین، بۆیە ئێمەش لەگەڵ بایزید ئاغای مەنگوڕ وەکو سـەرۆکی خەڵکی مەنگوڕ و خزم و کەسـوکارەکەی کۆبوونەوەیەکمان سـازکرد، بەپێدانی بەڵێن وسـۆز بە ئەغای ناوبراو، لە گەڵی ڕێککەوتین وهانمان دا بۆ ئەوەی خزمەتکاری دیوان بێت، ســـوێندیان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

خوارد لەگەڵ هۆزی مامەش ڕێکەوتن بکەن و وەکو هۆزی چوار دوڵی و مامەش ببنە سەرچاوەی خزمەت لە سنوورەکان و ڕێگربن لە هاتن و چوونی ئێل و هۆزە کۆچەرییە دەرەکییەکان بۆ ناو سنووری ئێران، ئێمەش بەڵێنمان پێیان دا، کە دیوانی باڵای حکومەت، ناوبراو وەکو سەرۆکی هۆزی مەنگوڕ دەستنیشان بکات و پشتیوانی و پاڵپشتی پیویستان لێ دەکرێت، ئەگەر ئەم داواکاریەی ئێمە لەسەر سەرۆکایەتی بایزید ئاغا بۆ هۆزی مەنگوڕ قبووڵ نەکرێت، کاروباری سنوور توشی کێشە و گرفت دەبێتەوە و ئەوکات ئێمە تێیدا بەرپرس نین"(NLAI-295-7930-51).

سیاسەتی قاجاری و عوسمانییەکان بەرانبەر بە هۆزەکان جێگیر و بەردەوام نەبووە، هەرکاتێک بەرژەوەندییان لەگەڵ سەرۆک هۆزەکان نەمابایە، هەردوو دەوڵەتەکە دەکەوتنە بیانوو پێگرتن و دژایەتیکردن و هێرشکردنە سەریان، ئەم دیاردەیەش بەرانبەر بە محەممەد ئاغای مامەش ڕوویدا، کاتێک بە درێژایی ماوەیەکی زۆر لایەنگر و دڵسۆزێکی باشی حکومەتی قاجاری بووە و لە لایەن کاربەدەستانی ئەوە دەوڵەتەوە پشتگیری کراوە، بەڵام لە ساڵی (١٨٩٦)، سلێمان ئاغای برای محەممەدئاغای مامەش خاکی ئێرانی جێهێشتووە و ڕووی لە خاکی عوسمانی کردووە، ناڕەزایی کاربەدەستانی باڵای حکومەتی قاجاری، بە تایبەتی موزەفەرەدین شا(١٨٩٦-١٩٠٧)ی لێکەوتووەتەوە، پێیانوابوو ئەم بابەتە بە هاندان و دەستی محەممەد ئاغای برای بووە، تاوەکو لەو ڕێگەیەوە بۆ پێشخستنی کارەکانی خۆی مەسەلەکەی سلێمان زەق بکاتەوە و بەو شێوەیە بە هەندێک لە ئامانجەکانی بگات(وزارت امور خارجە...، ١٣٧٠، جلد چهارم، ص١٥٠). هەربۆیە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا کاربەدەستانی ئێرانی لە تاران و تەورێز، پەیوەندییەکانیان لەگەڵ محەممەد ئاغای مامەش بۆ ماوەیەک تاڕادەیەک بەرەو خراپی چووە، ئەمەش لە چەند بەڵگەنامەیەکی قاجاری، کە لە ماوەی ساڵانی (١٨٩٦-١٨٩٧) لە نێوان وەزارەتی دەرەوەی ئێران و ویلایەتی ئازەربایجان ئاڵوگۆڕ کراوە دەردەکەوێت، کە ئاغای ناوبرا و بە کەسێکی خراپ ناوزەند کردووە و چەندان تۆمەتیان بۆ دروستکردووە، ئەمەش سەرەتای تێکچوونی پەیوەندی نێوان هۆزی مامەش و کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێرانیە(وزارت امور خارجە...، ١٣٧٠، جلد چهارم، ص١٣٣-١٣٥).

ڕێگایەکی دیکە، کە کاربەدەستانی قاجاری دەیان ویست بەهۆیەوە نفووزی حکومەتی ناوەندی لەناوچە کوردی و لەناو هۆزە کوردەکاندا بەهێز بکەن و ئاوێتە و گوێڕایەڵی خۆیانیان بکەن، هەوڵەکانی حکومەت بوو بۆ هێنانە ناوەوەی ڕێوڕەسم و هێماکانی ئاینزای شیعە بۆ ناوچەکوردییە سوونییە بڵباس نشینەکانی موکریان، ئەمەش بە هۆی جیاوازی مەزهەبیەوە پێکدادانی لێدەکەوتەوە و پەیوەندییەکانی نێوان

خەڵک و کاربەدەستانی حکومەتی لە ناوچەکەدا ئاڵۆزتر کردبوو، تاوەکو لە ئەنجامدا هۆزە جیاوازەکان خواستی خۆیان بۆ پەنا بردنە بەر دەوڵەتی عوسمانی دەربڕیوە، بۆ نموونە: لەساڵی (١٨٩٩) خەڵکی سابڵاغ و دەوروبەری داوایان لە کونسوڵخانەی عوسمانی کرد، باڵیۆزەکەیان لە تاران ئاگادار بکاتەوە، تاوەکو حکومەتی قاجاری لەو زوڵم و زۆرە بوەستێنێت، ئەگەر خەلیفەی عوسمانی خەڵکی ناوچەی موکریان وەک هاووڵاتی قبوڵیان ناکات یان نایان پارێزێت، ئەوە ئەوان هەروەکو شێخ عوبەیدوڵلا خۆیان هەوڵی خۆپارێزی و تۆڵە دەدەن، یاخود پەنا بۆ کونسوڵخانەی ڕووس دەبەن(Ateş, 2013, P256).

نابێت ئەوەمان لەبیربچێت، دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری، هەرچەندە پشتگیری هۆزێک یان چەند هۆزێکی بلباسیان لە دژی هۆزەکانی دیکەی ئەو ئێلە کردووە، بەڵام ئەمە تەنیا بۆ جێبەجێکردنی سیاسەت و جێگیرکردنی دەسەڵاتی خۆیان بووە لەناوچە بلباس نشینەکاندا، ئەگەرنا لە بنەڕەتدا متمانەیان بە سەرۆک هۆزەکانی لایەنگری خۆشیان نەبووە و بۆ دەرفەتێک گەڕاون تاوەکو دوچاری کێشەیان بکەنەوە، بۆنموونە: هەرچەندە سەرۆک هۆزی پیران دژ و هۆزی مامەشیش لایەنگر و دڵسۆزێکی سەرسەختی حکومەتی قاجاری بووە، بەڵام بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی قاجاری، کە لە (١٩٠٠/٧/٥) لە وەزارەتی دەرەوەی ئێرانەوە وەکو وەڵامێک بۆ کاربەدەستانی تەوریز نێردراوە، ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، کە هەرچەندە محەمەد ئەمین ئاغای سەرۆک هۆزی پیران پێشووتر لەگەڵ هۆزەکەی چووەتە ناوخاکی عوسمانی و لایەنگیری دەوڵەتی عوسمانی بوون و بەردەوام کێشەی سنووریان بۆ دەوڵەتی ئێران دروستکردووە، بەڵام دەستبەسەرکردنی ئەو ئاغایە بە چاک نازانن، چونکە ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی هۆزی مامەش لە خاکی ئێراندا بەتەنیا گۆڕەپانیان بۆ چۆڵ دەبێت و هەندێک کردەوە و مامەڵە، کە لە سروشتی کوردەکاندایە بە دڵی خۆیان ئەنجامیان دەدەن، بۆیە گەڕانەوەی هۆزی پیران بۆ لاجانی خاکی ئێران سوودێکی زۆری بۆ دەوڵەت هەبووە (وزارت امور خارجه...، ١٣٧٠، جلد چهارم، ص١٩٤،٢٠١)، مەبەستیشیان لەو کارە ڕاکێشانی سەرۆک هۆزی پیرانی بلباس بووە بۆ ناو خاکی ئێران و بەکارهێنانیەتی لە دژی محەمەد ئاغای مامەشی بلباس، بۆئەوەی نەتوانێت دەسەڵاتێکی هۆزایەتی زۆری لە ناوچە بلباس نشینەکاندا هەبێت و لەمپەرێکی بۆ دروست بکەن.

تەنانەت دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری، نەک ناکۆکییان دەخستە نێوان هۆزەکانی ئێلی بلباس، بەڵکو زۆرجار لە نێو یەک هۆزی ئێلی بلباسیش دووبەرەکیان دروستکردووە، بە ڕادەیەک برا لەگەڵ برا یاخود کوڕ لەگەڵ باوک کێشە و ململانێ دەکەوتە نێوانیانەوە، ئەمەش زۆر کات بە هۆی حەسوودی و بەرچاوتەنگیان لەسەر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سەرکردایەتی هۆز و پلە و ئیمتیازات ڕوویدەدا، ئەگەر حکومەتی قاجار ئیمتیازاتێکی بە سەرۆک هۆزێکی بڵباس بدایە، ئەوا دەبوو هەمان ئیمتیازات بە سەرۆکەکانی تریش بدات، ئەگەر وانەبووایە شەڕ و ئاڵۆزی سەریهەڵدەدا(دمۆرگان، ٢٠١٢، پەراوێزی(١)، ل٣٨)، ئەوەتا کاتێک لە ساڵی (١٩٠٣)، ناکۆکی لە نێوان بایەزید ئاغا و باپیر ئاغای مەنگوڕ لەسەر سەرکردایەتیکردنی هۆزی مەنگوڕدا ڕوویدا، حکومەتی قاجاری لە تارانەوە باپیر ئاغای کوڕی هەمزاغای مەنگوڕیان وەک سەرۆک هۆزی مەنگوڕ ناساند، بۆیە بایەزید ئاغا خۆی بە غەدر لێکراو زانی و بەرەو دەوڵەتی عوسمانی کۆچی کرد، عوسمانیەکان پێشوازیان لێکرد و موچەی مانگانەیان بۆ بڕیەوە، هەرزوو عوسمانییەکان والی مووسڵ و بایەزید ئاغا و محەمەد ئاغای سەرۆک هۆزی شکاکیان ڕاسپارد بۆ هێرشکردنە سەر ناوچەی لاجان لەناو خاکی ئێران و داگیرکردنی(بورزوویی، ٢٠٠٥، ل١٢٠)، دەوڵەتی عوسمانی لەپای ئەو خزمەتانەی بایەزید ئاغای مەنگوڕ بۆ لایەنگیری دەوڵەت ئەنجامی دابوون، پلەی پاشا (میری میران)ی پێدا(BOA: DH_TMIK_M___242_37_10_2).

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم سیاسەتی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری بۆ دەستێوەردان لە کاروباری هۆزەکانی بڵباس، بە ئامانجی یەکلایکردنەوەی کێشەی سنووری نێوان هەردوو دەوڵەتەکە بووە لە ناوچە سنوورییە بڵباس نشینەکان، چونکە هەردوو دەوڵەتەکە لە هەوڵی ئەوەدابوون لە ڕێگەی ڕاکێشانی هۆزەکانی بڵباس بەلای خۆیاندا، ناوچەکانیان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە بەشێک لەخاکی خۆیان هەژماربکەن، لەو سۆنگەیەوە بەڵگەنامەیەکی عوسمانی، کە مێژووەکەی بۆ (١٩٠٦/٢/٢٦) دەگەڕێتەوە، ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، ناوچەکانی وەزنە و مێرگانە و لاجان، کە شوێنی ژیان و بلاوبونەوەی هۆزەکانی بڵباس بووە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، ئەمانە ناوچانەی کێشە لەسەری سنووری بوون لە نێوان دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری، بەڵام دەوڵەتی ئێران دەیەوێت لەڕێگەی ڕاکێشانی هۆزەکانی بڵباس ئەم ناوچانە بە بەشێک لە خاکی خۆی هەژماربکات، ئەمە لە کاتێکدایە کە بەشێکی زۆری هۆزەکانی بڵباس هەر لە زووەوە باجیان داوەتە دەوڵەتی عوسمانی و سەر بە دەوڵەتی عوسمانی هەژمارکراون، جگە لە هۆزی مامەش، کە دەوڵەتی ئێرانی بەلای خۆیدا ڕایکێشاون و لە ناوچەکانی لاجان و شنۆ و سندوس نیشتەجێکردوون و تەماحی پێداون، دەوڵەتی ئێران دەیەوێت لە ڕێگەی پلە و پاداشت پێدانەوە هۆزەکانی مەنگوڕ و پیران یش بەلای خۆیدا ڕابکێشێت، یاخود دەویەوێت بە پاراستن و زەوی پێدان بە لایەنێک لە دژی یەکتر هانیان بدات (ڕەحمان، ٢٠٢١، بەرگی سیانزە، ل٢٣٠)؛ (BOA:Y_MTV284_25_2).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئەو ڕاستییە مێژووییەی سەرەوە لە چەندان بەڵگەنامەی هەر دوو دەوڵەتەکەدا دەردەکەوێت، ئەوەتا کاتێک کێشەی سنووری لەناوچە بڵباس نشینەکان دەگاتە قۆناغێکی هەستیار و یەکلایکەرەوە، هەردوو دەوڵەتەکە ئاستی دەست تێوەردان و پشتگیرکردنیان بۆ هۆزەکانی لایەنگری خۆیان زیاتر کردووە، تاوەکو لەو ڕێگەیەوە خاوەندارییەتی ئەو ناوچانە لە کاتی دیاریکردنی سنووردا بۆخۆیان مسۆگەربکەن، بۆیە دەوڵەتی قاجاری پشتیوانی خۆی بۆ هۆزی مامەش زیاتر کردووە، ئەمەش وا لە (محەمەد ئەمین ئاغا)ی سەرۆک هۆزی پیران کردووە، بەناوی ئێلی بڵباسەوە لە (١٩٠٨/١٢/١٥) نامەیەک بۆ سەرۆک وەزیران (سەدری ئەعزەم) و سەرۆکایەتی ئەنجوومەنی نوێنەران (مەجلیسی مەبعوثان)ی عوسمانی بنێرێت[٨]، مەترسی مەبەستی ئێرانییەکانی بۆ دەستبەسەرداگرتنی ناوچەکانی هۆزی پیرانی خستووەتە ڕوو، کە دەیانەوێت لە ڕێگەی پشتگیریکردنی هۆزی مامەشەوە ناوچەکانیان داگیربکەن و بە بەشێک لە خاکی ئێران هەژماریان بکەن، لە کاتێکدا ناوچەکانی ئەوان هەر لە کۆنەوە بەشێک بوون لە خاکی عوسمانی، بۆیە سەرۆک وەزیرانی دەوڵەتی عوسمانی لە (١٩٠٩/١/٧) نامەیەک بۆ والی مووسڵ دەنێرێت، داوای لێدەکات لێکۆڵینەوە بکرێت دەربارەی ئەوەی ئایا ئەو گوندانەی سەرۆك هۆزی پیرانی بڵباس باسی کردوون لەچوارچێوەی سنووری عوسمانین یان نا، بۆ ئەوەی ڕێکاری پێویست بگیرێتەبەر(BOA، BEO_3468_260070_1_1).

سەرباری ئەو شێوازەی سەرەوە بۆ ملکەچ پێکردن و وابەستەکردنی هۆزەکانی ئێلی بڵباس بە دەوڵەتەکەیانەوە، بەڵگەنامەیەکی قاجاری لە (١٩١٠/٦/١٩) ئاماژە بە هەنگاو و سیاسەتێکی دیکەی کاربەدەستانی عوسمانی کردووە، کە: " کاربەدەستانی کاروباری عوسمانی لە ناوچەی سەڵماس ڕاگەیاندراوێکیان بڵاوکردووەتەوە، کە دەوڵەتی ناوبراو تاوەکو شەش ساڵ لە دە یەکی مەڕ و دانەوێڵەی ڕەعیەتەکانی خۆش دەبێت، بابەتەکە هەر بەو جۆرەیە، کە عوسمانییەکان بە هۆی ئاڵۆزی ناوخۆیی خۆیان چاپۆشیان لە کوردەکان کردووە و بەم زمان لووسییە دەیانەوێ دڵیان بۆ خۆیان ڕابکێشن و خۆیان خۆشەویست بکەن، هەروها بەمجۆرە لە دانی باج بە دەوڵەتی ئێران ڕێگری بکەن"(وزارت امور خارجه...، ١٣٧٢، جلد ششم، ص٤٨).

هەموو ئەو سیاسەتانەی دەوڵەتانی عوسمانی و قاجاری لە ماوەی ساڵانی (١٨٨١-١٩١٤) بەرانبەر هۆزەکانی ئێلی بڵباس جێبەجێیان کردووە، بەو ئامانجە بووە کە ویستوویانە تەواوی هۆزەکانی ئێڵەکە یان چەند هۆز و تیرەیەکی بڵباس بەلای خۆیاندا ڕابکێشن، ئەمەش دەبووە هۆی پەرتکردن و لاوازکردنی کۆنفیدراسیۆنی ئێلی بڵباس لەلایەک و بەدەست هێنانی خاوەندارییەتی ئەو ناوچە و گوندە سنوورییانەی لە ژێر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دەسـتی هۆزەکانی بڵباسـدا بوو لەلایەکی دیکەوە، بۆیە لەگەڵ دەرکەوتنی هەر کێشـەیەک لە نێوان هۆزەکانی بڵباسـدا، ڕاسـتەوخۆ هەردوو دەوڵەتەکە دەکەوتنە پشـتیوانی چەند هۆزێک و دژایەتیکردنی ئەوانی دیکە، ئەم پەرت بوون و دەسـت تێوەردانانەش یەکێیەتی هۆزایەتی بڵباسـی لە لێواری لەناوچوونی کۆتایی نزیک کردبووە، چونکە هۆزەکانی بڵباس لەقۆناغە مێژووییەدا بە هاندان و پشـتگیری عوسـمانی و ئێرانی ئەوەندەی خەریکی شـەڕ و ململانێی یەکتر بوون، بە هیچ جۆرێک بیریان لە یەکگرتووی خۆیان نەدەکردەوە، هەریەک لەو هۆزانە ویستوویەتی بە پاڵپشتی یەکێک لەو دوو دەوڵەتە زۆرترین زەوی و زار و دەسـەڵاتی لەناوچەکەدا هەبێت و لەسـەر حسابی هۆزەکانی دیکە خۆی بەهێز و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی فراوانتر بکات.

ئەنجام:

١- لە دوای شـۆڕشـی شـێخ عوبەیدوڵڵاوە کۆنفیدراسـیۆنی ئیلی بڵباس بەرەو لاوازی و لێکترازانی زیاتر چووە، سیاسـەتی دەستێوەردان و بەلای خۆدا ڕاکێشـانی هۆزەکانی بڵباس لە لایەن دەوڵەتانی عوسـمانی و قاجارییەوە زیاتر پەرەی سـەندووە، حکومەتی قاجاری بۆ تۆڵەکردنەوە لە هۆزەکانی بڵباس بە هۆی بەشـدارییان لە شـۆڕشـەکەدا، سـەربازی کوشـتوبڕ و تالانکردن و سـوتاندنی گوند و ماڵەکانیان، دەسـتی داوەتە پیادەکردنی سـیاسـەتی پەرتکە و زاڵبە لە بەرانبەریان، بۆ ئەوەی جارێکی دیکە نەبنە مەترسی بۆ دووبارە سەرهەڵدانەوەی شۆڕش.

٢- قاجارییەکان هەمزاغای مەنگوڕیان بە دوژمنی سەرسەختی خۆیان داناوە، پێیانوابووە تاوەکو هەمزاغا لەناونەبەن، کۆتایی پێهێنانی مەترسـییەکانی سـەرهەڵدانەوەی شـۆڕش تەواو نابن، دڵنیاش بوونە ناتوانن بە شـەڕ و پەلاماری سـەربازی بیکوژن، بۆیە سـاڵی (١٨٨١) بە یارمەتی کاکەئەڵلای برای و سـەرۆک هۆزەکانی دیکەی بڵباس، بە فێڵ و پیلان و بەڵێنی درۆ، بانگهێشتی ناو سابڵاغیان کردووە و لەناویان بردووە.

٣- ناوچە بڵباس نشینەکانی سـەر سنوور لە دیوی ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان، بە تایبەتی لە ناوچەی موکریان، ناوچەی سـنووریی کێشـە لەسـەر بووە، کە هەردوو دەوڵەتەکە بانگەشەی ئەوەیانکردووە هۆزەکانی بڵباس و ناوچەکانیشیان بەشێکن لە خاکی دەوڵەتی خۆیان، ئەم سیاسـەتەی هەردوو دەوڵەتەکە بووەتە هۆی ناجێگیری ئاسـایش لە ناوچە کوردییەکان بە گشـتی و ناوچە سـنوورییەکان بە تایبەتی، بە جۆرێک هۆزەکانی بڵباس زۆرترین کات لە بارودۆخێکی تەنگەتاو ژیانیان بەسەر بردووە، ئەم ترس و نائارامییە ڕەنگرێژی شـێوازی ژیانیانی کردبوو، وای لێکردبوون هەمیشـە

چەكدار و ئامادەی بەرگری و پەلاماردان بن، ئەمەش هۆزەكانی بلباسی كردووەتە كەرەستەیەك بۆ یەكلایەكردنەوەی ئەو ململانێیە، كە سەرئەنجام زیانی بە سروشتی ژیان و سەروماڵی بلباسەكان گەیاندووە.

٤- دەستێوەردان لە كاروباری هۆزایەتی و خاوەندارییەتی زەوی و لەوەڕگای هۆزەكانی بلباس، وای لە سەرۆك هۆزەكان كردبوو هەریەكەیان دوای بەرژەوەندی خۆی بكەوێت و لایەنگری یەكێك لەو دوو دەوڵەتە هەڵبژێرێت، بۆ ئەوەی خاك و خەڵكی هۆزەكەی بپارێزێت، ئەمەش پاشكۆیەتی هۆزەكانی بلباسی بۆ ئەم دوو دەوڵەتە زیاتر كردبوو لە بەرانبەردا یەكێتیی هۆزایەتی ئێڵی بلباسی بەرەو نەمان برد بوو، ئەمەش بەدیهاتنی ئەو ئامانجە بوو كە هەردوو دەوڵەتەكە هەوڵیان بۆ دەدا.

٥- سیاسەتی دەستێوەردانی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری، لە كاروباری هۆزەكانی بلباس بەجۆرێك بوو، كە نەیاندەهێشت هیچ كاتێك بارودۆخی كۆمەلایەتی و سیاسی و ئابووری ئێڵەكە جێگیری بەخۆیەوە ببینێت، هەردەم ئیشیان لەسەر پەرتكردنی یەكێتیی ناو ئێل و هۆزەكانی كردووە، ئەمەش لە ڕێگەی هێرش و پەلامارەوە بێت، یاخود لە ڕێگەی پێدانی ئیمتیازات و خەلات و نازناو بێت بەسەرۆك هۆزەكان، بۆنموونە: كاربەدەستانی قاجاری نازناوی (ئەمیر ئەلعەشایر) و (میرپنچە)یان بە محەمەد ئاغای مامەش بەخشیبوو، هەروەها عوسمانییەكانیش نازناوی (پاشا)یان بە بایەزید ئاغای مەنگوڕ بەخشبوو، تاوەكو لەو ڕێگەیەوە بیانكەنە شوێنەكەوتەی دەوڵەت و بەكاریانبهێنن بۆ دژایەتیكردنی هۆزەكانی دیكە و لە یەكلایكردنەوەی كێشەی سنووری كەڵكیان لێوەربگرن.

٦- هەموو ئەو سیاسەتانەی كاربەدەستانی هەردوو دەوڵەتەكە بەرانبەر بە ئێڵی بلباس پیادەیان كرد، زیانێكی یەكجاری زۆری بە سەرخان و ژێرخانی ئێڵەكە گەیاندوو، كاریگەری چارەنووسسازی بەسەر بونیادی هۆزایەتی ئێڵی بلباسەوە هەبووە، بەجۆرێك كۆتایی بە یەكێتیی هۆزایەتی بلباس هێنا و لەو شێوازە ژیانە كۆچەرییەش دوریخستنەوە كە بەدرێژایی چەندین سەدە لە باب و باپیرانیانەوە لەسەری ڕاهاتبوون، چونكە هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری بەردەوام كاریان لەسەر ئەوە كردبوو، كە هۆزەكانی بلباس لەناو خاكی خۆیاندا نیشتەجێ بكەن و خاكەكەشیان بە بەشێك لە خاكی دەوڵەتی خۆیان هەژماربكەن، وایان لێبكەن واز لە ژیانی كۆچەری بهێنن و ژیانێكی نیمچەجێگیر لە ناوچەیەكی دیاریكرودا بۆخۆیان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

پیادەبکەن، تاوەکو لەو ڕێگەیەوە بتوانن هۆزەکان جڵەوبکەن و باج و ســـەرانە و سەربازییان لیوەربگرن و لە فەرمانەکانی حکومەتی ناوەندی یاخی نەبن.

٧- سیاسـەتی دەسـتێوەردانی دەوڵەتانی عوسـمانی و قاجاریی لە کاروباری هۆزایەتی ئێڵی بڵباس و دیاریکردنی ســـنوور لە ســـەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهانی (١٩١٤) لەنیوان هەردوو دەوڵەتەکەدا، نەک هەر کۆنفیدراســـیۆنەکەی لێکهەڵوەشـــاندەوە، بەڵکو بەوە هۆی لێکترازان دابەشـــبوونی هەرکام لە هۆزەکانی بڵباس لە نێوان خاکی عوسـمانی (عێراق) و خاکی ئێران، بۆ نموونە: هەرکام لە هۆزەکانی مامەش و مەنگوڕ و پیران و ســـن و ڕەمک و گەورک بەشـــێک لە تیرە و بنەماڵەکانیان لەنـاوخـاکی ئێران بە هەمیشـــەی جێگیر بوون و هـاووڵاتیبوونی ئەو دەوڵەتەیـان هەڵبژارد، بەشـێکی دیکەشـیان نیشـتەجێبوونیان لەناو خاکی عوسـمانی هەڵبژارد و نیشتەجێبوون.

٨- دەرئەنجـامێکی دیکەی گرنـگ ئەوەیە، کە هەرچـەنـدە ئێـڵ و هۆزەکـان بڕبڕەی پشـــتی توانـای ئـابووری و کۆمەڵایەتی و ســـیاســـی کۆمەڵگەی کوردی و شۆڕشەکانیش بوون، بەڵام هاوکات هۆکارێکی گەورەش بوون لەبەردەم پەرەسەندن و بەرەوپێشچوونی کۆمەڵگە، خاڵێکی لاوازیش بوون، کە هەردەم هەردوو دەوڵەتەکە لە ڕێگەی دەستێوەردان و بەکارهێنانی هۆزەکان ڕێگەیان لە دەرکەوتن و بە ئامانج گەیشـــتنی هەرجوڵانەوەیەک کردووە، کە لە دەرەوەی هۆزەکـان یـان لە نـاوەنـدی شارەکان سەریهەڵدابێت.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم: بەڵگەنامە بلاونەکراوەکان:

أ- بەڵگەنامە عوسمانییەکان:

1- BOA: A }MKT_MHM__486_28_2_1.
2- BOA: A_}MKT_MHM__486_28_7_1.
3- BOA: A_}MKT_MHM__486_28_8_1.
4- BOA: BEO_3468_260070_1_1.
5- BOA: BEO_3468_260070_3_1.
6- BOA: DH_MKT__136_77_3_1.
7- BOA: DH_MKT__136_77_4_1.
8- BOA: DH_MKT__136_77_5_1.
9- BOA: DH_MKT__1964_97_1_1.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

10- BOA: DH_MUİ__107_1_2_1.
11- BOA: DH_TMIK_M___242_37_10_2.
12- BOA: HAT_813_37262_C_1.
13- BOA: HR_MKT__590_67_5_1.
14- BOA: ŞD__2550_34_1_2.
15- BOA: ŞD__2550_34_6_1.
16- BOA: ŞD__2550_34_7_1.
17- BOA: Y__PRK_ASK__99_14_1_1.
18- BOA: Y__PRK_ASK__99_14_1_2.
19- BOA: Y__PRK_ASK__99_14_1_3.
20- BOA: Y__PRK_EŞA__3_83_1_2.
21- BOA: Y__PRK_EŞA__3_83_1_2.
22- BOA: Y__PRK_EŞA__3_83_1_4.
23- BOA: Y__PRK_EŞA__20_20_3_1.
24- BOA: Y__PRK_EŞA__20_20_3_1.
25- BOA: Y_MTV00284_25_2.

ب_ بەڵگەنامە قاجارییەکان:

1- NLAI-295-7876-186.
2- NLAI-295-7930-51.
3- NLAI-296-13078-4.

دووەم: کتێبە بەڵگەنامەییەکان:

أ- بە زمانی کوردی:

١- ڕەحمان، ئاشتی (وەرگێڕ). (٢٠٢١) پشدەر (مەعمورەی حەمیدیە) لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا، ١٨٥٨-١٩١٥زایینی، ئامادە و پێشکەشکردنی: نەوزاد یەحیا سەعید باجگر، بەرگی سیانزە، بڵاوکراوەی زانکۆی جیهان، خانەی بەڵگەکان، هەولێر.

٢- ڕەحمان، ئاشتی (وەرگێڕ). (٢٠١٩) ڕانیە لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ١٢٩٢-١٣٣٨کۆچی/ ١٨٧٥-١٩٢٠ زایینی، ئامادە و پێشکەشکردنی: نەوزاد یەحیا سەعید باجگر، بەرگی حەوتەم، بڵاوکراوەی زانکۆی جیهان/خانەی بەڵگەکان، هەولێر.

٣- غۆریانس، ئەسکەندەر. (٢٠٠٧) شۆڕشی شێخ عوبیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی ئەرمەنی دا، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، بڵاوکراوەی دەزگای ئاراس، هەولێر.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

٤- عەزیز، جەمال میرزا (وەرگێڕ). (١٩٩٩) لە تاریکی یەوە بۆ رووناکی بەڵگەنامەکانی شۆڕشی ساڵی ١٨٨٠، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

٥- گەڕووسی، حەسەن عەلی خانی. (٢٠٠٧) شۆڕشی شیخ عوبەیدوڵلای نەهری لە بەڵگەنامەکانی قاجاریدا، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر.

٦- ئەفشار، عەلی خان گۆنەخان. (٢٠٠٧) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری لە بەڵگەنامەکانی قاجاریدا، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر.

٧- حمە باقی- أ، محەمەد. (٢٠٠٢) ڕاپەڕینی هەمزاغای مەنگوڕ لە بەڵگەنامەی قاجاریدا ١٨٥٤-١٨٨١، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٨- حەمە باقی- ب، محەمەد. (٢٠٠٢) میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران لە بەڵگەنامەی قاجاریدا١٧٩٩-١٨٤٧، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٩- حەمە باقی، محەمەد. (٢٠٠٧) کورد لە بەڵگەنامەی قاجارییدا (إفتتاح ناصری)، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر.

١٠- جوەید، وەدیع. (٢٠٠٧) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری لە بەڵگەنامەکانی ئینگلیزی و ئەمریکی دا، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر.

ب- بەزمانی فارسی:

١- نصیری، محمد رضا. (١٣٧١) اسناد و مکاتبات تاریخی ایران قاجاریه، جلد سوم، انتشارات مؤسسه کیهان، تهران.

٢- وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران. (١٣٧٠) گزید اسناد سیاسی ایران و عثمانی دوره قاجاریه، جلد سوم، چاپخانه دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، تهران.

٣- وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران. (١٣٧٠) گزید اسناد سیاسی ایران و عثمانی دوره قاجاریه، جلد چهارم، چاپخانه دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، تهران.

٤- وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران. (١٣٧٢) گزید اسناد سیاسی ایران و عثمانی دوره قاجاریه، جلد ششم، چاپخانه دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، تهران.

سێیەم: کتێبەکان:

أ- بە زمانی کوردی:

١- داقووقی، ئیبراهیم. (٢٠١٢) کوردی تورکیا، وەرگێڕانی: هیمەت عەزیز کاکەیی، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، دەزگای موکریان، هەولێر.

٢- کەریم، خالد مەحمود. (٢٠١٩) باشووری کوردستان لە کۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانیدا، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.

٣- دمۆرگان، ژاك. (٢٠١٢) کوردستان لە لێکۆڵینەوەکانی ژاك دمۆرگاندا، وەرگێڕانی: سعید خضری و ئاسۆ عبدالرحمن، چاپخانەی گەنج، سلێمانی.

٤- لۆنگریک، ستێفێن هێمسلێی. (٢٠١٩) چوار سەدە لە مێژووی عێراقی نوێ، وەرگێڕانی: رەسوڵ بەختیار، بڵاوکراوەی ناوەندی ئاوێر، هەولێر.

٥- وانچ، سۆفیا ئێزابێلا. (٢٠١٤) پەرەسەندنی شوناسی نەتەوایەتی کورد و ئەگەرەکانی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان، وەرگێڕانی: یاسین سەردەشتی، چاپخانەی کەمال، بڵاوکراوەی دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان، سلێمانی.

٦- برونەسن، مارتین ڤان. (٢٠١٠) ئاغا و شێخ و دەوڵەت، وەرگێڕانی: کوردۆ عەلی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، بەرگی یەکەم، بڵاوکراوەی مەکتەبی بیروهۆشیاری(ی.ن.ک)، سلێمانی.

٧- جڕارد، مانتێگیۆگیلبێرت. (٢٠٢١) یادداشتەکانی سەفەرێک بە نێو کوردستاندا، زستانی ١٨٨١-١٨٨٢، وەرگێڕانی: کەمال حەسەنپوور، وەشانخانەی مادیار، سنە.

٨- محمد، محمود احمد. (١٩٨٩) مێژووی هۆزی بڵباس لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، بەرگی یەکەم، چاپخانەی تاڤگە، سلێمانی.

٩- بورزوویی، موجتەبا. (٢٠٠٥) بارودۆخی سیاسی کوردستان (١٨٨٠-١٩٤٦)، وەرگێڕانی: نازناز محەمەد عەبدولقادر ئەوانی تر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

١٠- خەلفین، ن. أ. (٢٠١٧) ململانێ لەسەر کوردستان، وەرگێڕانی: جەلال تەقی، چاپخانەی تاران.

ب- بە زمانی فارسی:

١- پاشا، درویش. (١٣٩٦) لایحه تحدید حدود ایران و عثمانی (١٢٦٦-١٢٦٨هجری قمری)، ترجمه از ترکی عثمانی: میرزا جهانگیرخان ناظم الملک مرندی یکانلو، انتشارات طهوری، تهران.

٢- صمدی، سید محمدی. (١٣٨١) طوایف و عشایر کرد، مؤسسه چاپ و انتشارات رهرو، مهاباد.

٣- معتمد الدوله، شاهزاده حاجی فرهاد میرزا. (١٣٦٧) زنبیل، بهمت: محمد رمضانی، چاپ دوم، ایران.

٤- فیضی، کیومرث. (١٣٩١) قیام شیخ عبیدالله شمزینی(نهری) در دورەی ناصرالدین شاه قاجار، انتشارات جوهر حیات، ایلام.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینی کوردی

٥- محمود، محمود. (١٣٥٣) تاريخ روابط سياسى ايران و انگليس در قرن نوزدهم ميلادى، جلد چهارم، چاپ چهارم، انتشارات شركت نبى اقبال و شركا، تهران.

٦- فاضلى، ميرزا ابراهيم. (١٣٩٨) تاريخ مامش، مقدمه و تصحيح: كامران ثنائى، چاپخانه گوتار، سەقز.

٧- بيگباباپور، يوسف و غلاميه، مسعود. (١٣٩٠) فتنه شيخ عبيدالله كرد(گزارشهايى از وقايع حمله اكراد به صفحات اذربايجان در دوره قاجار)، چاپخانه فرشيوه، انتشارات موزه و مركز اسناد مجلس شوراى اسلامى، تهران.

٨-

ج- بە زمانى عەرەبى:

١- الضابط، شاكر صابر. (١٩٦٦) العلاقات الدولية ومعاهدات الحدود بين العراق وأيران، دار البصري، بغداد.

د- بە زمانى ئينگليزى:

١- Amanat, Abbas. (2017) Iran A Modern History, Yale University Press, London.

٢- Cetinsaya, Gokhan. (2017) Ottoman Administration of Iraq 1890-1908, Published by Routledge, New Work.

٣- Ateş, Sabri. (2013) The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914, Cambridge University Press, United kingdoom.

چوارەم: لێكۆڵینەوە و گۆڤارەكارەكان:

بە زمانى عەرەبى:

١- إبراهيم، عبد ربه سكران. (نيسان ٢٠٠٧) تنافس الأمراء الأكراد على زعامة و موقف الدولة العثمانية منه، مجلة جامعة تكريت للعلوم الإنسانية، الجلد (١٤)، العدد (٣).

٢- الزبيدي، كريم مطر حمزة. (٢٠٢١) قراءة في معاهدة أرضروم الاولى ١٨٢٣ بين ايران والدولة العثمانية، مجلة متون، المجلد(١٤)، العدد(١).

پەراوێزەكان:

(١) كورتكراوەى (BOA) لە دەستەواژەى (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) وەرگیراوە، كە مەبەست لێى ئەرشیفى عوسمانى سەر بە سەرۆكایەتى وەزیرانى حكومەتى نوێى توركیایە.

(٢) کورتکراوەی (NLAI) لە (National Library and Archives of Iran)((سازمان اسناد و کتابخانەی ملی ایران) وەرگیراوە و مەبەست لێی ناوەندی بەڵگەنامە و کتێبخانەی نیشتیمانی ئێرانە.

(٣) ئەحمەد بەگ (کۆلۆنێل)، کە یاوەری جەنگی سوڵتان عەبدولحەمید بووە، دوای شکستی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلا و گەڕانەوەی بۆ ناوچەکەی خۆی، بە نوێنەرایەتی سوڵتان سەردانی شێخی لە نەهری کردووە، پاشان لەگەڵ شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵلا چوونەتە ڕەواندوز و دواتریش چوونەتە هەولێر و کۆبوونەوەیەکی فراوان لەگەڵ سەرۆک هۆزەکانی ناوچەکەدا، لەوانە هۆزی مەنگور و پیرانی بڵباس، کە لایەنگری شێخ بوون، سازکردووە، بڕوانە: (گەڕووسی، ٢٠٠٧، ل٥٩، ٦٦، ٧٤).

(٤) شەهبەندەر: دامەزراوەیەکە هاوشێوەی کۆنسوڵخانەیە بەڵام ئاستی نزمترە و زیاتر ناوەندێکە گرنگی بەکاری بازرگانی و ئابووری دەدات و بەرگری لە شوێنکەوتووانی دەکات لەو ئەیالەتەی کە تێیدا بوونی هەیە.

(٥) بۆ بینینی ئەو زنجیرە تەلەگرافنامەیەی ئاغاکەی ئێڵی بڵباس بۆ کاربەدەستانی باڵای عوسمانی لە ئەستەنبووڵی ناردووە، سەبارەت بە دەستدرێژی کاربەدەستانی قاجاری بۆ سەر موڵک و ماڵ و ژیانی بڵباسەکان لە ناوچەی موکریان، بە بیانووی لایەنگرییان بۆ دەوڵەتی عوسمانی و ملکەچ نەبوونیان بۆ دەوڵەتی قاجاری، بڕوانە بەڵگەنامە عوسمانییەکانی خوارەوە:

BOA: ŞD__2550_34_1_2; BOA: ŞD__2550_34_7_1.

(٦) بۆ زانیاری زیاتر و بینینی بەڵگەنامە عوسمانییەکان، سەبارەت بە پێکهێنانی لیژنەی هاوبەشی عوسمانی و ئێرانی بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشەی نێوان هۆزەکانی بڵباس، بڕوانە:
BOA: DH_MKT__136_77_4_1; BOA: DH_MKT__136_77_5_1.

(٧) زنجیرە بەڵگەنامەیەکی عوسمانی، کە لە دەیەی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم لە لایەن کاربەدەستانی ئەو دەوڵەتە ئاراستەی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم کراون، تێیدا زانیاری تێرتەسەلیان سەبارەت بە ململانێی دەوڵەتانی عوسمانی و ئێرانی لەسەر ناوچە سنوورەیە بڵباس نشینە کێشە لەسەرەکان خراوەتە ڕوو، هەروەها ئاماژە بە دەستێوەردانی هەردوو دەوڵەتەکە لە کاروباری هۆزایەتی ئێڵی بڵباس کردووە بە ئامانجی بەکارهێنانیان لە کێشەی سنووری نێوانیان، بڕوانە:
BOA: Y__PRK_ASK__99_14_1_2; BOA: Y__PRK_ASK__99_14_1_3.

(٨) بۆ بینینی دەقی نامەی نێردراو بۆ سەرۆک وەزیرانی دەوڵەتی عوسمانی بڕوانە بەڵگەنامەی:
BOA: BEO_3468_260070_3_1.

بەڵام بۆ دەقی نامە نێردراوەکە، بۆ ئەنجومەنی نوێنەرانی عوسمانی بڕوانە:
BOA: DH_MUİ__00107_00001_002_001.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سياسة الدولتين العثمانية والقاجارية تجاه صراع قبائل بلباس

(١٨٨١-١٩١٤)

الملخص:

تُطلق تسمية البلباس على اتحاد قبائل رعوية كوردية يضم قبائل منكور، مامش، بيران، سن، رمك وكورك ، وكانت هذه القبائل تعيش في جنوب كوردستان (ضمن حدود الدولة العُثمانية) وفي شرق كوردستان (داخل حدود الدولة القاجارية) . ويلاحظ المتتبع للحوادث أن قبائل البلباس كانت ذات تأثير كبير على مجريات الحوادث في المنطقة في النصف الثاني من القرن التاسع عشر بسبب ما كانت تتمتع به من قوة ومكانة بارزة . فقد قامت معظم قبائل البلباس بحركة مسلحة ضد الدولة القاجارية بقيادة حمزة منكور، وكان لهذه الحركة دور مؤثر لاحقاً في ثورة الشيخ عبيد الله النهري سنة (١٨٨٠)، ومن هنا عمل العُثمانيون والقاجاريون خلال السنوات (١٨٨١ - ١٩١٤) على تأجيج الصراعات بين قبائل البلباس لخلق التجزئة بينها، وبالتالي إضعاف الشعور القومي لديها، وفي الوقت نفسه حاول الطرفان العُثماني والقاجاري استغلال قدرات البلباس العسكرية والاقتصادية لمصلحتيهما فيما يتعلق بالنزاع حول المناطق الحدودية بين الدولتين العُثمانية والقاجارية.

إن هذا البحث ، الذي يُسلط الضوء على السياستين العُثمانية والقاجارية تجاه الصراعات بين قبائل البلباس ، يتألف من مبحثين، خُصص الأول منهما لدراسة التركيبة القبلية لاتحاد البلباس وأحوالها ، وتأثيرها على العلاقات بين الدولتين العُثمانية والقاجارية، أما المبحث الثاني فقد تابعنا فيه سياسة هاتين الدولتين على الصراعات فيما بين قبائل البلباس وأهداف تلك السياسة.

الكلمات الدالة: *بلباس، الصــراع القبلي، الدولتين العثمانية والقاجارية، مامش، منگور وپيران.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

The policy of the Ottoman and Qajar states towards the conflict of the Belbas tribes (1881-1914)

Abstract:

The Belbas tribes, like other Kurdish tribes, has formed the political, economic and social foundation of Kurdish society for centuries, they were also the founders and backbone of the Kurdish emirates, Therefore, tribalism has been the direction of Kurdish history and Kurdistan and has had a great influence on the course of events in the region, In Kurdish society, the individual has found himself within his tribe and his personality and life have been protected. The decisions and policies of the tribal chief have represented the opinions of all members of his tribe.

If tribalism was a factor in strengthening, unity and preserving the members, culture and traditions of Kurdish society, it was also a factor in weakening and undermining the Kurdish emirates and They also prevented the emergence and development of any movement in Kurdistan that aimed to liberate society from the domination of tribalism, The Ottoman and Iranian states have been able to create constant conflict among the tribes and keep them away from unity and national thought, They also used them in the interests of the central government and took advantage of the military and economic capabilities of the tribes to resolve the long-standing conflict between the Ottomans and the Iranians, especially over disputed border areas, In the shadow of this policy and circumstances, we study the attitude of the Ottoman and Qajar states regarding the tribal conflict among the tribes of Belbas.

Keywords: *Belbas, tribal conflict, The Ottoman and Qajar states, Mamash, Mangur and Piran.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کوردو سوارەی حەمیدیە(١٨٩١-١٩٢٣)

"لێکۆڵینەوەیەک لەپەیوەندی نێوان ئایین و ناسیۆنالیزم و خێڵ"

پ. هـ. د. سەلام عەبدولکەریم عەبدولا
م. هـ. رزگار عەبدولکەریم محەمەد
بەشی مێژوو- کۆلێجی پەروەردەی زانستە مرۆڤایەتییەکان- سیدصادق- زانکۆی سلێمانی/ عیراق

پوختە

بەشداریکردنی کورد لەپێکهێنانی سوارەی حەمیدیە لەسەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم(١٨٧٦-١٩٠٩) و تێوەگلانی بەشێك لەخێڵە کوردییەکان لەکوشتاری ئەرمەن، یەکێك لەو بابەتانەیە، کە لەروانگەی پەیوەندی نێوان (ئایین و ناسیۆنالیزم و خێڵ) پێویستی بەلێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی ئەکادیمی وردتر هەیە، لەبەرئەوەی ئەو بابەتە پەیوەندی بەچەند رەهەندێکی ترەوە هەیە، لەوانە کەمی هۆشیاری نەتەوەیی و باڵادەستی بەرژەوەندی خێڵایەتی و کاریگەری سۆزو بیرکردنەوەی ئایینی لەو قۆناغە هەستیارو گرنگەی کورددا.

هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم بابەتە دەگەڕێتەوە بۆئەوەی خێڵ و ئایین رۆڵ و کاریگەری گەورەیان لەسەر پانتاییەکی گەورەی رووداوە مێژووییەکانی کورد داگیرکردووەو لەهەندێ کاتیشدا بەرژەوەندی خێڵایەتی و کاریگەری بیرکردنەوەو سۆزی ئایینی بەشێوەی نەرێنی بەسەر کێشەی کورددا شکاوەتەوەو نەتوانراوە بەئاراستەی سوودی پرسی کورردا تەوزیف بکرێت.

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە هەوڵدەدات لەرێگەی بەکارهێنانی سەرچاوە مێژوویی و زانستییەکانەوە لێکۆڵینەوەو بەدواداچوون و شیکردنەوە بۆ هۆکاری بەشداری کورد لەپێکهینانی سوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەندا بکات لەگەڵ کاریگەری کردنەوەی قوتابخانەی خێڵەکان لەئەستەنبوڵ و پەیڕەکردنی بیری پان-ئیسلامیزم لەلایەن سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە، لەرێگەی شرۆڤەکردنی کاریگەری بەرژەوەندی خێڵایەتی و بیرکردنەوەو سۆزی ئایینی و کەمی هۆشیاری

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

نەتەوەیی، سەرباری ئەوەی بابەتی پەیوەندی نێوان ئایین و ناسیۆنالیزم لەمێژووی کورددا بابەتێکی هەستیارو گرنگەو پێویستی بەلێکۆڵینەوەی زانستی زیاتر هەیە.

لەم توێژینەوەیەدا میتۆدی لێکۆڵینەوەی مێژوویی بەکارهاتووە بۆ خستنەڕووی رووداوە مێژووییەکان و بەدواداچوون و شیکردنەوەی هۆکاری روودانیان و کاریگەریان لەسەر ئەنجامی رووداوەکان. لەبەشی دووەمیشدا میتۆدی شیکاریی پەیڕەوکراوە بۆ شرۆڤەکردنی دروستبوونی سوارەی حەمیدیەو بەشداری کورد تیایدا لەروانگەی پەیوەندی نێوان خێڵ و ئایین و ناسیۆنالیزمەوەو بەوردی لەسەر ئەم بابەتە شیکردنەوەی مێژوویی و هزری کراوە.

پەیڤێن سەرەکی: *کورد، سوارەی حەمیدیە، ئایین، خێڵ، ناسیۆنالیزم، ئەرمەن.*

پێشەکی

سوارەی حەمیدیە ئەو سوپا نانیزامییە بوو، کە لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە لەلایەن سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە(١٨٧٦-١٩٠٩) دروستکرا بەئامانجی بەگژاچوونەوەی جوڵانەوەی نەتەوەخوازی ئەرمەنەکان و دەسوەردانی دەرەکی لەکاروباری ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانیدا و کورد بەشدارییەکی کارای لەپێکهێنانیدا کرد. بەشداریکردنی کورد لەسوارەی حەمیدیەدا پەیوەندییەکی گرنگی بەهەژموونی بیرکردنەوەو بەرژەوەندی خێڵەوە هەبوو لەتەنیشت کاریگەری جۆرێك لەبیرکردنەوەی ئایینی و نەبوونی هۆشیاری نەتەوەیی لەو قۆناغە مێژووییەدا، کەسیستەمی ئابووری و کۆمەڵایەتی لەکوردستاندا لەدۆخێکی خراپ و دواکەوتوودا بووە.

هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم بابەتە بۆ توێژینەوە پەیوەندی بەوەوە هەیە، کەتاوەکو ئێستا لەروانگەی پەیوەندی نێوان (ئایین و خێڵ و ناسیۆنالیزم) و لەچوارچێوەی توێژینەوەی ئەکادیمیدا لێکۆڵینەوەی لەسەر نەکراوە، چونکە تەنها دروستکردنی سوارەی حەمیدیە نەبوو، بەڵکو بەدواییدا راستەوخۆ قوتابخانەی خێڵەکان لەئەستەمبوڵ دروستکراو هێندە نەبرد سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بیری پان-ئیسلامیزمیشی پەیڕەوکرد. بەشێکی گەورەی کارایی و کاریگەری ئەم سیاسەت و پرۆژانەش لەو قۆناغە مێژووییە هەستیارەدا بەر کورد کەوتن و بەهۆی باڵادەستی سیستەمی خێڵایەتی و هەستی ئایینیەوە بووە. بۆیە ئەم توێژینەوەیە دەیەوێت لەرێگەی پشکنینی سەرچاوە مێژووییەکان و لێکۆڵینەوە لەدروستکردنی سوارەی حەمیدیەو بەشداری کورد لەکوشتاری ئەرمەندا لەروانگەی پەیوەندی نێوان ئایین و خێڵ و ناسیۆنالیزمەوە شیبکاتەوە.

ئامانج لەنوسینی ئەم توێژینەوەیە گەیشتنە بەو ئەنجامە زانستییانەی، کە لەشرۆڤەکردنی بابەتی دروستکردنی سوارەی حەمیدیەو بەشداری کورد تێیدا لەکاریگەری پەیوەندی نێوان ئایین و خێڵ و ناسیۆنالیزم بەرجەستە دەبن. هەروەك هەوڵدراوە ئەو گرفتانەی پەیوەستن بەخودی چەمك و تایبەتمەندی خێڵ و ئایین و ناسیۆنالیزمەوەو لەبەشداری کورد لەسوارەی حەمیدیەدا رۆڵیان هەبووە بخرێنەڕوو، چونکە ئێمە بۆچوونمان وایە بەشێك لەو هۆکارانە سروشتکردن و بەشیکی تریان پەیوەندیان بەنەبوونی هۆشیاری نەتەوەیی کوردو کەوتنە ژێر کاریگەری سۆزی ئایینییەوە هەبووە.

ئەو میتۆدە زانستییەی لەم توێژینەوەیەدا پەیڕەوکراوە بریتییە لەمیتۆدی لێکۆڵینەوەی مێژوویی، بەجۆرێ باس لەرووداوە مێژووییەکان کراوەو دواتر شیکردنەوە کراوە بۆ کاریگەری هۆکارەکان لەسەر دروستبوونی رووداوە مێژووییەکان و چۆنێتی روودان و ئەنجامەکانیان. هەوڵماندراوە بەمیتۆدێکی شیکاریی شرۆڤەی کارلێکی چەمك و تێگەیشتنەکان لەسەر رووداوە مێژووییەکان بخەینەڕوو، سەرباری ئەوەی بەتایبەت لەباسی دووەمی توێژینەوەکەدا، کەزیاتر ئامانج و مەبەستی ئەم توێژینەوەیە لەسەر رووداوەکان و هۆکارەکان و کارلێکی پەیوەندی نێوان ئایین و خێڵ و ناسیۆنالیزم پێکەوەو کاریگەریان لەسەر بیرکردنەوەو تێگەیشتنی کورد شیبکەینەوە.

توێژینەوەکە لەدوو باس پێکهاتووە، باسی یەکەم تایبەتە بە(بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی و سەرهەڵدانی جوڵانەوەی نەتەوەخواوی ئەرمەن لەکۆتایی سەدەی نۆزدەدا)و بەسەر دوو تەوەردا دابەشکراوە. تەوەری یەکەم(بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی و سەرهەڵدانی جوڵانەوەی نەتەوەخوازیی ئەرمەن)و تەوەری دووەم(سیاسەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بەرامبەر بەجوڵانەوەی نەتەوەخوازی ئەرمەن). هەرچی باسی دووەمە بەناونیشانی (کوردو سوارەی حەمیدیە لەروانگەی ئایین و خێڵ و ناسیۆنالیزمەوە)، کەسێ تەوەر لەخۆدەگرێت و زیاتر قورسایی توێژینەوەکە لەسەر ئەم باسەیەو تەرکیزی زیاتری خراوەتەسەر، تەوەری یەکەم (بەشداری کورد لەپێکهێنانی سوارەی حەمیدیە لەروانگەی گرفتی خێڵ و تێگەیشتنی خێڵەوە)و تەوەری تایبەتە بە(کوردو سوارەی حەمیدیە لەروانگەی ناسیۆنالیزم و گرفتی ناسیۆنالیزمی کوردییەوە)و کۆتا تەوەر تەرخانکراوە بۆ(کوردو سوارەی حەمیدیە لەروانگەی ئایین و هۆشیاری ئایینییەوە). لەکۆتایی توێژینەوەکەشدا ئەو ئەنجامانەی پێی گەیشتووین لەمیانەی نووسینی توێژینەوەکەدا بەچەند خاڵێك خراوەتەڕوو.

هـاوكـات لەم توێژینەوەیەدا ژمـارەیەك سـەرچـاوەی جۆراوجۆر بۆنووسـینی توێژینەوەكە سـوودیان لێوەرگیراوە، لەوانە لەسـەرچاوە عەرەبییەكان كتێبی(هوگر طاهر توفيق) بەناونیشـانی(الكورد والمسـالة الكوردية ١٨٧٧-١٩٢٠) و كتێبی(ماجد محمد يونس زاخويى) بەناونیشـانی(الفرسـان الحميدية ١٨٩١-١٩٢٣)، كتێبی (روبير مانتران) بەناونیشـانی(تاريخ الدولة العثمانية)و كتێبی(د.خالد عبدالقادر الجندى) بەناونیشـانی(الاقليات الدينية فى الدولة العثمانية)و كتێبی(د.محمد عمارة) بەناوینشـانی(الجامعة الاسـلامية والفكرة القومية)وكتێبی(يوجين روغان) بەناونیشـانی(مدرسـة العشـائر فى اسـطنبول). هەرچی سـەرچاوە كوردییەكانە وەك كتێبی(د.عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی) بەناونیشانی(سەرەتاكانی هەستی نەتەوایەتی كورد لەمێژووی نوێدا) و كتێبی(سـوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەم) بەناونیشـانی(یادەوەرییە سـیاسـییەكانم)و كتێبی(د.ڕەفیق سـابیر) بەناونیشـانی(كولتورو ناسـیۆنالیزم)و كتێبی(د.عرفان مسـتەفا) بەناونیشـانی(بوونی نەتەوەیی كورد لەنێوان فەلسـەفەو سۆسـیۆپۆلەتیكدا). جگەلەوەی سـوود لەژمارەیەك گۆڤاری زانسـتی بەزمانی عەرەبی و كوردی وەرگیراوە لەوانە گۆڤارەكانی(اداب البصـرة، مجلة الدراسـات التربوية والانسانية). لەگۆڤارە كوردییەكانیش وەك(دۆسێی توركیا، كوردۆلۆجی، نوێبوون).

بەپێویسـتی دەزانین ئەوە ڕوونبكەینەوە، كەراسـتە قۆنـاغی مێژوویی توێژینەوەكەمان بریتییە لەماوەی نێوان سـاڵانی(١٨٩١-١٩٢٣) بەڵام لەبەرئەوەی ئێمە زیاتر لەڕووی لێكدانەوەی هۆكاری بەشـداری كورد لەسـوارەی حەمیدیە لەڕوانگەی(خێڵ و ئایین و ناسـیۆنالیزم)ەوە توێژینەوەكەمان نووسـیوە، بۆیە باسـی وردەكاری ڕووداوە مێژووییەكـانمـان نەكردووە تـاكۆتـایی مـاوەی توێژینەوەكە، بەڵكو تەنها بـارودۆخی دەوڵەتی عوسـمانیمان لەنیوەی سـەدەی نۆزدە باسـكردووە وەك زەمینەسـازی دروسـتبوونی سوارەی حەمیدیەو بەشداری كورد تیایدا.

باسی یەکەم (بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی و سەرهەڵدانی جوڵانەوەی نەتەوەخوازیی ئەرمەن لەسەدەی نۆزدەدا)

تەوەری یەکەم/ بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی و سەرهەڵدانی جوڵانەوەی نەتەوەخوازیی ئەرمەن

دەوڵەتی عوسمانی لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە بەدواوە لەدۆخێکی ئابووری و سیاسی خراپدا بوو، سەرهەڵدانی قەیرانی ئابووریی لەساڵانی حەفتاکاندا پەرەی سەند، بەجۆرێ وشکەساڵی و برسێتی و قاتوقڕی ناوچەکانی ئەنادۆڵی لێکەوتەوە. ئەوەش بووە هۆی لەنێوچوونی مەڕو ماڵات و چۆڵبوونی گوندو ناوچە کشتوکاڵییەکان بەهۆی کۆچکردنی گوندنشینەکان بەرەو شارەکان. دەوڵەتی عوسمانی بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم دۆخە سەختە ئابوورییە هەوڵی زیادکردنی بڕو ڕێژەی باجی لەسەر دانیشتووانی رزگاربووی گوندەکان دا، ئەوەش مەینەتی خەڵکەکەی زیاترکرد. لەلایەکیتریشەوە ئەوەی ئەم دۆخە ئابوورییەی لەسەر شانی دەوڵەتی عوسمانی سەخترکرد دەستنەکەوتنی قەرزی دەرەکی بوو لەلایەن وڵاتانی ئەوروپییەوە بەتایبەت لەدوای جەنگی قرمەوە(١٨٥٣-١٨٥٦)، بەدیاریکراویش هەر لەو قۆناغە لەسەر ئاستی جیهانی بێبازاڕی و داڕمانی بازاڕی دراوی لێکەوتەوە، کەساڵی (١٨٧٣-١٨٩٦) بەردەوام بوو. ئەمەش بووە کارێکی مەحاڵ دەوڵەتێکی دەرەکی قەرز بەدەوڵەتی عوسمانی بدات، سەرباری کەڵەکەبوونی قەرزە کۆنەکانی، کە گەیشتبوونە نزیکەی(٢٠٠) ملیۆن جونەیهی ئەستەرلینی، ئەمە جگە لەوەی نەیدەتوانی سودی سەر ئەو قەرزانەش بداتەوە(ئیریك جەی زوچەر، ٢٠٠٩: ١٢٧- ١٢٨). ئەم ژێر قەرز کەوتنەی دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی سیاسەتی سەرمایەدارە ئەوروپییەکانەوە بوو، کەبەهۆی چەوساندنەوەی ئابوورییەوە دەوڵەتی عوسمانییان کردبووە کۆلۆنییەکی خۆیان(جەلیلی جەلیل، ٢٠٠٦: ١١). بۆیە دەوڵەتی عوسمانی یەکێك لەقوربانیانی ئەم بارودۆخە ئابوورییە سەختە بوو، کە لەسەر ئاستی جیهانی لەو قۆناغەدا سەریهەڵدابوو(روبیر مانتران، ج٢، ١٩٩٣: ١٨٠- ١٨١).

هەرچی بارودۆخە سیاسییەکەش بوو جگە لەوەی لەسەر ئاستی ناوخۆ دەنگی ڕەخنەو ناڕەزایی لەسەر شێوازو سیستەمی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عوسمانی هەبوو بەهۆی جوڵانەوەی ڕووناکبیریی تورکە لاوەکان(١٨٧٦-١٩٠٩) و دواتریش ئەو کەسانەی، کە لەژێر کاریگەری بیری سیاسیی و هزری ئەوروپاو پێشکەوتنی ئەوروپادا بوون بەتایبەتیش کۆمەڵەی (ئیتیحادو تەرەقی)، کەدواتر بوونە ڕێکخراوێکی سیاسیی و سەرەتا بەنهێنی و پاشان بەئاشکرا کەوتنە دژایەتی و بەرهەڵستیکاری دەسەڵات و حکومڕانی سوڵتان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

عەبدولحەمیدی دووەم، بەڵام بارودۆخی سیاسیی دەوڵەتی عوسمانی لەسەر ئاستی دەرەوەو ئاکامەکانی جەنگی لەگەڵ روسـیا(١٨٧٧-١٨٧٨)، کە بەتێکشـکان و شـکسـتی دەوڵەتی عوسـمانی شـکایەوە دۆخی سـیاسـی ئاڵۆزتر کرد، چونکە لەئاکامدا پەیماننامەی ئاشتی سان ستیڤانۆ لەرۆژی(٣ی ئاداری ١٨٧٨) لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی و روسـیا مۆرکرا(رمیسـاء طارق محروس المحلاوی واخرون، ٢٠٢١: ٧) بەپێی ئەم پەیماننامەیە نەخشـەی جوگرافی ناوچەی باڵکان گۆڕانکاری بەسـەردا هات و (بوڵگاریاو مۆنتینیگرۆو رۆمانیاو سـربیا) سـەربەخۆیی خۆیان وەرگرت و سـەرلەنوێ سنوورەکان لەئاسیا بەقازانجی روسیا کێشرانەوە(خالید موراد چەتۆیێڤ، ٢٠٠٧: ٦٦). ئەوەی تایبەت بوو بەئەرمەنەکان بەپێی مادەی(١٦)ی پەیماننامەکە دەوڵەتی عوسـمانی راسـپێردرا چاکسـازی لەکاروبارو بەڕێوەبردنی ئەو ویلایەتانەدا بکات، کە ئەوانی تێدا نیشـتەجێن(کۆمیتەی سـەربەخۆیی کورد، ٢٠٠٩: ٣٥)، دەقی مادەکە دەڵێت:"دەوڵەتی عوسـمانی دەسـتبەجێ لەویلایەتە ئەرمەنەکاندا چاکسـازی ئەنجام بدات و لەبەرامبەر کوردو چەرکەسـەکاندا بیانپارێزێت"(هوکر طاهر توفیق، ٢٠١٤: ١٢٧)،(أمل بنت احمد هنیدی الحربی، ٢٠٢١: ٨٤). هەروەها روسـیا نەکشـێتەوە لەو ناوچانەی ویلایەتە ئەرمەنییەکان، کەداگیریکردووە تاوەکو دەوڵەتی عوسـمانی چاکسـازیی ئەنجام دەدات(د.رسـول شـمخی جبر، ٢٠١٠: ١٢٣- ١٢٤)، بەڵام بەهۆی نارەزایی وڵاتانی بەریتانیاو نەمسـاو ئەڵمانیاو هەنگاریا لەو پەیماننامەیە هێندەی نەبرد پاش چەند مانگێک کۆنگرەی بەرلین لەرۆژی(١٣ی حوزەیرانی ١٨٧٨) بەسـترا(ماجد محمد یونس زاخویی، ٢٠٠٨: ٤٣) بەمەبەسـتی پێداچوونەوە بەپەیماننامەی سـان سـتیڤانۆدا، لەبەرئەوەی ئەو وڵاتانەو بەتایبەتیش بەریتانیا بۆچوونی وابوو بەهۆی پەیماننامەی سان ستیڤانۆوە روسـیا دەرفەتی گەیشتن بەئاوە گەرمەکان و زاڵبوونی بەسەر ناوچەکانی ئاسیای ناوەڕاست و باڵکاندا بۆ رەخسـاوەو ترسـی هەبوو دەوڵەتی عوسـمانی بەیەکجاری بڕوخێت و هاوسـەنگی سـیاسـیی لەناوچەکەدا بەقازانجی روسـیا بشـکێتەوەو مەترسـی لەسـەر بازرگانی جیهانی بەریتانیا دروستبێت(د.عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، ٢٠٠٤: ٦٥).

بەگوێرەی ناوەڕۆکی خاڵەکانی کۆنگرەی بەرلین بەتایبەت مادەی(٦١) جەخت لەسـەر مافی ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەنەکان دەکردەوەو دەبێت دەوڵەتی عوسـمانی بەڵێنی و چاکسازی و باشترکردنی رەوشی ئەرمەنەکان لەویلایەتەکانی(وان، بەتلیس، ئەرزڕۆم، دیاربەکر، سـیواس، خارپوت) بدات(د.خالد عبدالقادر الجندی، ٢٠٢٠: ٢٢٨). هەروەها نیشـتەجێکردنی خێڵە کوردەکان لەناوچەکانی ئەرمەن. تارادەیەکی زۆر وڵاتانی بەشـدار لەکۆنگرەکە بەکزی باسـیان لە ئەرمەنەکان کردبوو، مافەکانیان

فەرامۆشـــــکرد، هاوکات ســــوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمیش گوێی بەو مادەیە نەداو چاکسـازیی و باشــترکردنی ڕەوشــی ئەرمەنەکانی لەو ویلایەتانە پشــتگوێ خسـت و جێبەجێی نەکرد(أ.منال ماجد احمد الماجد بوطیبان، ٢٠١٩: ٢٣٩). کاتێك ئەرمەنەکان زانیان لەکۆنگرەی بەرلین پشتگوێخراون لەناوەوەی دەوڵەتی عوسمانی و بەدیاریکراوی لەئەســـتەمبوڵ کەوتنە چـالاکی و دەربڕینی نـاڕەزایی دژی ڕەوشـــی ئـابووریی و ســیاســییان(مامەند رۆژە، ٢٠٠٨: ٧٠). لەبەرامبەر ئەمەدا ســوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بەگژی ئەرمەنەکاندا چۆوە لەڕێگەی پێکهێنانی تیپەکانی ســوارەی حەمیدییەوە لەسەر پێشنیازی (شاکر پاشا)ی باڵوێزی دەوڵەتی عوسمانی لەپترسبۆرگ، کە لەکاتی بوونی لەتیپەکانی قۆزافی کورد لەڕوســیا تێبینی دڵســۆزی و ئازایەتی کوردەکانی کردبوو، بۆیە هەســتی بەگرنگی پێکهێنانی تیپی قۆزاقی لەمشـێوەیە لەئەنادۆڵیشـدا کردو لەڕێگەی نوسینی ڕاپۆرتێکەوە بۆ عەبدولحەمیدی دووەم و پێشنیازی دروستکردنی کردبوو. پاش گەیشـــتنی ڕاپۆرتەکە بەســـوڵتان عەبدولحەمید خۆشـــحاڵی خۆی بۆپێکهێنانی دەربری، بەڵام شـــاکر پاشـــا نەیتوانی بەو ئەرکە هەســتێ. بۆیە فەرمانی بە(زەکی پاشـا)ی فەرماندەی سـوپای چوارەمی عوسـمانی لەئەنادۆڵ کرد(ماجد محمد یونس زاخویی، ٢٠٠٨: ٦٨-٦٩).

لەراســتیدا ڕەوشــی ئەرمەنەکان تاکاتێك دەوڵەتی عوســمانی بەهێزو شـــان و شـــکۆی هەبوو، نەکەوتبووە قۆناغی لاوازی و گەندەڵی بەڕێوەبردن و داراییەوە، هەروەها وڵاتانی ئەوروپا دەســـتیان لەکاروباری ناوخۆی دەوڵەتی عوســـمانی و کەمینە ئایینی و نەتەوەییەکـانی نـاو ئەو دەوڵەتە وەرنەدابوو لەدۆخێکی بـاشـــدا بوون و لەئـارامی سـەقامگیریدا دەژیان(د.یوسف ابراهیم الجهمانی، ٢٠٠١: ١٩)،سـەرباری ئەوەی بەسروشت نەتەوەیەکی لەســـەرخۆو ئاشـــتیخواز بوون، هاوکات خەڵکانی بەتوانای کارگێڕی و خاوەن پیشـەی جۆراوجۆر بوون و لەناو سـیسـتەمی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی عوسـمانیشـدا چەندین کەسیان لەپلەو پۆسیتی بەرزو باڵادا بوون(د.مشعل مفرح ظاهر، ٢٠١٠: ٢)، بەڵام کاتێك دۆخی ئابووری و دارایی و سـەربازی دەوڵەتی عوسـمانی بەرەو خراپی ڕۆیشت لەبەر گەندەڵی ناوخۆیی و دەستێوەردانی دەرەکی و شکستە سەربازییەکانی لەجەنگەکاندا، ئەو دەوڵەتە بەرەو لاوازی زیاتر و داڕووخان چوو، چونکە نەیدەتوانی ڕکابەری سیسـتەمی سـەرمایەداری رۆژئاوا بکات و توانای خۆنوێکردنەوەی نەبوو، لەئاکامدا کاتێك سـوپای عوسـمانی لەجەنگەکاندا تووشـی شـکسـت دەبوو دوو هێندە باج و سـەرانە لەسـەر گوندنیشینەکان زیاد دەکراو لەم نێوەندەشدا بەشێکی زۆری بەر ئەرمەنەکان دەکەوت، کەزۆربەیان لەگوندەکانی ویلایەتەکانی سـەر سـنووری دەوڵەتی عوسـمانی و ڕوسـیادا

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بوون، لێرەوە نەفرەت و بێزاری لەئەرمەن پەرەی سەند و وردە وردە چەوساندنەوەی ئەرمەنەکان دەستیپێکرد، چونکە بارودۆخەکە بەسەر ئەماندا شکایەوە(مامەند رۆژە، ٢٠٠٨: ٨١).

ئەڵبەت سەرباری گەشەکردنی جوڵانەوەو خولیای نەتەوەخوازی ئەرمەن هاوکات دەستێکی دەرەکی گەورە لەپشت ئەرمەنەکانەوە هەبوو بۆ جوڵاندنیان بەئاراستەی داواکردنی زیاتری مافە نەتەوایەتییەکانیان بەدیاریکراویش روسیا(عبدالله شکاکی، ١٩٩٦: ٤)، ئەمە جگە لەوەی ئەرمەنەکان لەدیاسپۆرا لەژێر کاریگەری بیری شۆڕشی فەرەنسی و گەشەکردنی چینی بۆرژوای ئەوروپادابوون و ئەوانیش هانی ئەرمەنەکانی ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانییان دەدا، کەپەرە بەبیری سەربەخۆخوازی و نەتەوەخواخوازی خۆیان بدەن. بەهۆی سەربەخۆیی گەلانی باڵکانەوە ئەمانیش کەوتنە جوڵانەوەی نەتەوەخوازیی. هەروەك کۆمەڵێك رێکخراوو پارتی سیاسییش، کە لەیۆنان و سویسرا دامەزران لەوانە(کۆمەڵەی ئەرمنکان و هاشناك و تاشناك) رۆڵی گەورەیان لەهۆشیارکردنەوەی ئەرمەن هەبوو بەرەو داواکردنی مافی سەربەستی و سەربەخۆیی(هوکر طاهر توفیق، ٢٠١٤: ١٨٩-١٩٢)، بەڵام لەدوای کۆتاییهاتنی جەنگی عوسمانی- روسیاو بەتایبەتیش دوای پەیمانی سان ستیڤانۆو کۆنگرەی بەرلین پرسی ئەرمەن لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی زیاتر دەرکەوت، ئەمە هانی ئەرمەنەکانیدا داوای مافی سەربەخۆیی لەدەوڵەتی عوسمانیدا بکەن، لەمەشدا روسیا دنەی زۆری دان، سەرەڕای ئەوەی ئەرمەنەکان لەناوخۆی روسیا پێشترو لەو قۆناغەشدا مافە کولتوری و نەتەوەییەکانیان پێشێل دەکران و دەچەوسێنرانەوە، کەچی روسەکان کەوتنە هاندانیان و لەجەنگەکانی لەگەڵ عوسمانییەکاندا بەشداریان بەژمارەیەکی زۆری ئەرمەنەکان دەکرد(أ.م.د.احمد جاسم ابراهيم الشمری وأ.م.د.يونس عباس نعمة الياسری، ٢٠٢٠: ٨)و ئەرمەنەکانیش دوودڵ نەبوون لەهاوکاریکردنی روسەکان و پیرۆزباییکردن لەسەرکەوتنیان بەسەر سوپای عوسمانیدا(أ.د.کریم طلال مسیر ود.نجلاء عدنان حسين، ٢٠١٩: ٥٤٤).

کۆتایی سەدەی نۆزدە قۆناغی گەشەکردنی بیری نەتەوەخوازیی بوو لەجیهان و لەژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیشدا، بەهۆی گۆڕانکارییە ئابووریی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەوروپاو دەرکەوتنی چینی بۆرجوازیی و کۆتاییهاتنی سیستەمی دەرەبەگایەتی و دەرکەوتنی سیستەمی ئابووری سەرمایەداری و گەشەکردنی چینی بۆرجوای ئەرمەنی، گۆڕانکاری لەناو ئەرمەنەکانیشدا روویدا (د.حامد محمود عیسی، ٢٠٠٢: ٧٤)، بەڵام بەهۆی هەژموونی دەوڵەتی عوسمانی بەسەر ئەرمەنەکاندا ناچاربوون لەدەرەوەی دەوڵەتی عوسمانی و لەدیاسپۆرا بیریان لەگەشەپێدانی خولیای نەتەوەخوازی لەژێر سایەی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

گەشـــەکردنی چینی بۆرجوازیـدا بکەنەوە. هەربۆیەشـــە رێکخراوو پـارتی بۆرجواز مەشـــرەبیـان لەئەوروپـا دامەزرانـد(جەلیلی جەلیـل، ۲۰۰٦: ۱۲- ١٤). بۆیە ئیتر لێرەوە ئەرمەنەکـان لەچوارچێوەی بزاڤ و رێکخراوو پـارتی ســـیـاســـیدا کەوتنە خەبـاتی نەتەوەخوازیی لەدەوڵەتی عوسمانیدا. وەك باسمانکرد ئەرمەنەکان نەتەوەیەکی بێدەنگ و بێ گرفتی نێو دەوڵەتی عوســـمـانی بوون و رۆڵ و کـاریگەری گەورەیـان لەبەرەو پێشـبردنی ژیانی ئابووری و سیـاسـی و کۆمەڵایەتی دەوڵەتی عوسـمانیدا هەبوو بەئارامی دەژیان و تاڕادەیەکی زۆر مافەکانیان پارێزراو بوو بەپێی جیاوازی قۆناغە مێژووییەکان، تەنانەت لەسـەرەتای دەسـەڵات و فەرمانڕەوایی سـوڵتان عەبدولحەمیدیشـدا، بەڵام کاتێك بوونە ئامرازی وڵاتانی زلهێز بەگشتی و بەتایبەت روسیاو لەولاشەوە هۆشیاری نەتەوەیی و خولیای نەتەوەخوازیی بەهۆی ئەو هۆکارانەی پێشـــتر باســـمانکردو رێکخراوو پارتی ســیاســی ئەرمەنی دروســتبووبوون، کەوتنە دژایەتی دەوڵەتی عوســمانی، ئیدی ســوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بەتوندی بەگژیاندا چۆوە لەرێگەی پێکهێنانی تیپەکانی سوارەی حەمیدیەوە(لازاریف واخرون، ۲۰۱۲، ٥٣).

تەوەری دووەم/ سیاسەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بەرامبەر بەجوڵانەوەی نەتەوەخوازی ئەرمەن

ســـوڵتـان عەبـدولحەمیـدی دووەم بەرامبەر گەشـــەســـەنـدنی جوڵانەوەی ســـەربەخۆخوازی و رزگاری نەتەوەکانی ژێر دەســـەڵاتی دەوڵەتی عوســـمانی بەگشـــتی و ئەرمەنەکان بەتایبەت، کەوتە بیری بایەخدان بەسیستەمی خێڵایەتی ئەویش بەدوو رێگا، یەکەمیان: دروســـتکردنی تیپەکانی ســـوارەی حەمیدیە لەســـاڵی ۱۸۹۱و دووەمیان کردنەوەی قوتابخانەی خێڵەکان لە ئەستەنبوڵ ساڵی ۱۸۹۲(د.عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، ۲۰۰٦: ٥٧)، هەریەکەیان بەئامانج و مەبەستێکی دیاریکراو. هەروەها سیاسەتی بایەخدان بەبیری پان- ئیسلامیزم(الجامعة الاسلامیة) بۆ کەمەندکێشکردنی سۆزو لایەنگیری مسوڵمانانی ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانی بەئامانجی بەرەنگاربوونەوەی پلان و تەڵەکەی وڵاتانی بێگانەو زلهێزەکان(أ.د.محمد سهیل طقوش، ۲۰۱۳: ٤٧٨-٤٧٩). ئەوەی تایبەت بوو بەبەرەنگاربوونەوەی جوڵانەوەی ســـەربەخۆخوازی ئەرمەنەکان، پەیوەندی بەوەوە هەبوو، کەدوای کۆتـاییهـاتنی جەنگەکـانی لەگەڵ دەوڵەتی روســـیـا، دەوڵەتی عوســـمـانی گەیشـــتبووە ئەو قەناعەتەی، کەهێزە ناوخۆییەکان ســـەد هێندەی هێزە دەرەکییەکان مایەی مەترســـین، چونکە بەفاکتەرێکی پشـــێوی و ناســـەقامگیری و لەبەریەك هەڵوەشـــانی ئیمپراتۆرییەتەکەی دەزانین، بۆیە کەوتە چـانـدنی تۆوی دووبەرەکی و

دوژمنایەتی لەنێوان نەتەوەو پێکهاتەکانی ژێر سایەی فەرمانڕەواییەکەیدا(کۆمەڵێ نووسەر، ٢٠٠٩: ٩٠). سەبارەت دامەزراندنی تیپەکانی سوارەی حەمیدیە لەچەند تیپێك پێکهاتبوون و زیاتر لەویلایەتەکانی سەر سنووری روسیا بەتایبەت(وان، بەتلیس، ئەرزڕوم)بوون، کەنزیکەی (٥٠) پەنجا هەزار چەکدار دەبوون. هەر خێڵێك بەیەکەیەك یان زیاتر لەیەکەیەك لەو هێزە نانیزامییەدا بەشداربوون. هاوکات ئەو گەنج و لاوانەی تەمەنیان (١٧) حەڤدە ساڵ بووایە بۆ ماوەی (٣) سی ساڵ بەشداریاندەکرد(د.حامد محمود عیسی، ٧٠-٧١).

مامەڵەکردنی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ خێڵەکان و پەیڕەوکردنی سیاسەتی بایەخدان بەسیستەمی خێڵایەتی لەتەنیشت رەهەندە سیاسییەکەدا، رەهەندی ئابووری و کۆمەڵایەتیشی هەبوو، چونکە لەمێژبوو دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی نیشتەجێکردنی خێڵەکانی دەدا لەرێگەی هێزو پێشکەشکردنی بەخششەوە، بەجۆرێ بەر لەسوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمیش دەوڵەتی عوسمانی لەساڵی (١٦٩٦)ەوە هەوڵی بیمەکردنی سەرچاوەکانی داهاتی خۆی دا لەقۆناغی دەستپێکردنی شکستەکانی لەبەردەم هێزە ئەوروپییەکاندا، بەهۆی ئاتاجی زۆری بەماڵ و دارایی لەئاکامی قەیرانی دارایی و بەرزبوونەوەی تێکڕای گەشەی دانیشتووان لەبەرزاییە دێمەکانی ئەنادۆڵ، کەدەوڵەت بۆ هاوسەنگکردنی گوشاری خێڵە کۆچەرییەکان پێویستی بوو، لەرێگەی نیشتەجێکردنی ئەو خێڵانە لەزەوییە دێمەکانی ئەنادۆڵی رۆژهەڵات و شام. ئامانجی دەوڵەتی عوسمانی لەنیشتەجێکردنی خێڵە کۆچەرییەکان بریتی بوو لەگۆڕینی سروشتی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری خێڵەکان و هاندانیان بۆ کشتوکاڵکردن و کارئاسانیان بۆ کۆمەکیکردنی گەنجینەی دەوڵەت لەبری هەڵاتنیان لەباجدان و ئەنجامدانی شەڕو پەلامارو لێدان لەئۆقرەیی ناوچەکانی دەوروبەری دەوڵەت(https://nlka.net/archives/10472). لەبەرئەوەی ساڵانە ماڵ و داراییەکی زۆری گەنجینەی دەوڵەتی عوسمانی بەهەدەر دەچوو بەهۆی خۆدزینەوەی خێڵەکان لەدانی باج و سەرانە(یوجین روغان، ٢٠١٤: ١٦). سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم سیاسەتی جۆراوجۆری نیشتەجێکردنی گرتەبەر بۆ گۆڕینی خێڵە کۆچەرییەکان بۆ جوتیار، بۆئەمەش هەستا بەدابەشکردنی زەوی(جفتلك)ی موڵکی سوڵتان بەسەر سەرۆکی خێڵە کۆچەرییەکان لەبەرامبەر کێڵانی ئەو زەویانە و کردنی بەکشتوکاڵ و دانی باج، هەروەها بەخشینی ئەوانەی زەوییەکان بەزاریعی دەکرد لەخزمەتی سەربازی و دانی باجی میرانەو پێدانی پارەی پێشەکی بەبێ سوو زیادە. ئەم سیاسەتە داهێنراوە توانای تەنازولکردنی ئاڵوگۆڕی دوولایەنەی هێنایەئاراوەو نزیکبوو لەگرێبەستێکی نوێی کۆمەڵایەتییەوە، کەهەریەکە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

تەنازول بۆ ئەویتریان بکات لەبەرامبەر چنگکەوتنی ســـودو کەڵك. لەمەدا هەندێ لەخێڵە کۆچەرییە عەرەبەکان رازی نەبوون، بۆیە ســـوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم پەنای بردە بەر خێڵی (مللی) کوردی بۆ بەرپاکردنی جۆرێك لەهاوســـەنگی لەدونیای ئەو خێڵانەی، کەدرِدۆنگی ئاساییشیان دەخولقاند و سیاسەتە نوێیەکانی نیشتەجێکردنی خێڵەکـــانیـــان لەریشـــە دەردەهێـــنـــا لەو خێڵە عەرەبییـــانەش خێـــڵی شـــەمەر بوو(https://nlka.net/archives/10472).

لەلایەکی ترەوە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دەیویست دۆستایەتی خێڵەکان بۆ خۆی و دەوڵەت بەدەستبهێنێت. دەسپێکی ئەم هەوڵەشی بریتی بوو لەوەی لەساڵی ١٨٨٦ بانگی خێڵەکانی کرد بۆ ناردنی (٤٨) خوێندکار لەیەمەن و حیجازو تەرابلوسی رۆژئاوا بەمەبەستی خوێندن لەئەکادیمیای سەربازیی، بۆئەوەی دوای تەواوکردنی خوێندنەکەیان ببنە نموونە بۆئەو ناوچانەی لێوەی هاتوون، بەڵام بیرۆکەی نیشـــتەجێکردنی خێڵەکان وەك پێویســت ســەرکەوتنی بەدەســتنەهێناو ســاڵانی نەوەدەکانی ســەدەی نۆزدەش دیسان هەوڵێکی تری دایەوە(https://nlka.net/archives/10472). ئەوەبوو بەفەرمانێکی ســوڵتانی لە(٤ی تشرینی یەکەمی ١٨٩٢) قوتابخانەی خێڵەکانی لەئەستەمبوڵ بەفەرمی کردەوەو ئەو منـاڵانە وەردەگیران، کەتەمەنیان لەنێوان(١٢-١٦) ســـاڵ بووایە(نور ابراهيم نجم و أ.م.د.قحطــان احمــد فرهود، ٢٠٢٢: ٢٤٧، ٢٤٩). لەم قوتــابخــانەیەدا منــاڵی بنەمــاڵە نــاســـراوەکانی کوردو عەرەب و ئەلبانی دەیانخوێنـدو کـاتێکی زۆریـان بۆفێربوونی کــاروبــاری جەنگی و قورئــان لەبەرکردن و خوێنــدنی ئــایینی و ئیســـلامی بۆ تەرخانکردبوو(جەلیلی جەلیل، ٢٠٠٦: ١٩- ٢٠).

لەراســـتیدا بیرۆکەی کردنەوەی قوتـابخـانەی خێڵەکـان و ســـیـاســـەتی نیشتەجێکردنیان سەرباری ئەوەی دەچووە خانەی سیاسەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەو قۆناغە، هاوکات پەیوەندی بەتێروانینی دەوڵەتی عوسـمانی و خودی سـوڵتانەوە هەبوو لەمەڕ خێڵەکان، چونکە عوســـمـانییەکان بەچاوی گومـانی قوڵەوە لەخێڵەکـانیـان دەڕوانی و وشـەی (خێڵ) هاوواتای مرۆڤی دواکەوتوو وەحشـی و دوور لەشـارسـتانییەتی لای ئەوان دەگەیاند بەتایبەت لای فەرمانبەرانی پایتەخت و ویلایەتەکانی دەوڵەتی عوســمانی و پێیانوابوو خێڵەکان لەنەفامی و نەزانیدا نغرۆبوون. بۆیە ئامانجی دەوڵەتی عوســـمانی لەمەدا بریتی بوو لەجەختکردنەوە لەرۆڵی ســـوڵتـان وەك خەلیفەی مســـوڵمـانـان و بەناوەندیکردنی زیاتری دەســەڵاتی دەوڵەت، بەڵام خێڵە کۆچەرەکان لەمەدا بەکۆســپ و قۆرت دادەنران. بۆیە پێویستبوو ئەمجۆرە سیاسەتەیان بەرامبەر بگیرێتەبەر(یوجين روغان، ٢٠١٤: ١٤)، لەبەرئەوەی خێڵەکان بەمەترســـی هەژمار دەکران لەســـەر خۆشـــگوزەرانی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

سـەڵتەنەت و دەوڵەتی عوسـمانی و مایەی نەنگی بوون بۆ گەنجینەی ماڵ و دارایی دەوڵەت، ئەویش لەسێ ڕێگەوە:

یەکەم- داکشـانی توانای باجدانی بەرهەمهێنەران بەهۆی هێرش و پەلاماری خێڵەکان بۆسەر جوتیاران و دانیشتوانی شارە بچووکەکان.

دووەم- ترسـان لەهێرش و پەلاماری خێڵەکان بووەهۆی پاشـەکشـەی بەرهەمهێنانی ئابووریی بەهۆی کەمبوونەوەی ڕووبەری زەوی چێنراو سەرەڕای قۆرتی بازرگانیی.

سێیەم- بەرزبوونەوەی تێچووی هاوکاری هێزەکانی پاراسـتنی ئاسـاییش، کەئەرکیان بەرەنگـاربوونەوەی ئەو هێرش و پەلامـارانەی خێڵەکـان بوو، ئەویش تەنهـا دەیانتوانی لەرووبەرێکی دیاریکراودا سـەرکەوتووبن، نەك هەموو ئەو ناوچانەی، دەکەوتنە بەر هێرشی خێڵە کۆچەرییەکان(یوجین روغان، ٢٠١٤: ١٥).

بۆیە خێڵە کۆچەرەکان بەمایەی مەترسـی لەسـەر دەسـەڵاتی ناوەندی دەوڵەت هەژماردەکران، چونکە بەهۆی نەدانی باج و ئەنجامدانی تاڵان و بڕۆییەوە ببوونە خاوەنی ماڵ و دارایی و هێزی تایبەت بەخۆیان و لەهەندێ ویلایەت و ناوچە ڕکابەری دەسـەڵات و هێزی دەوڵەتی عوسـمانییان دەکرد، بەو پێیەی لەهەمانکاتدا وێنای ڕێکسـختنێکی سـیاسـی و کۆمەڵایەتیشـیان دەکرد. سـەرباری ئامانجەکانی تری دەوڵەتی عوسـمانی و خودی سـوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەکردنەوەی قوتابخانەی خێڵەکان، هاوکات هێندەی نەبردو دوای نزیکەی پازدە سـاڵ و لەسـاڵی (١٩٠٧) ئەو قوتابخانەیە داخرا، لەبەرئەوەی هەنـدێ پێکـدادان و گرفـت لەنێو خوێنـدکـارانی کوردو عەرەب و ئەلبانییەکان روویدا، هەروەها گرفتی خراپی خواردن و شـوێنی مانەوەو کرێ و تێچووی خوێنـدن و گرانی رازیکردنی خێڵەکان بۆ ناردنی منـاڵەکـانیـان بۆ ئەو قوتـابخـانەیە. لەوەش گرنگتر خوێندکارانی ئەو قوتابخانەیە بەبیری نوێی ڕۆژئاواو ئەورووپا کاریگەر بوون، کە دەمێك بوو دەوڵەتی عوسـمانی گرتبۆوە، بۆیە دەوڵەتی عوسـمانی بۆ ڕێگرتن لەبارگاوبوون و کاریگەربوونی زیاتری خوێندکاران بەفەرمانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم قوتـابخـانەکەی داخسـت و گۆڕا بۆ قوتـابخـانەی کبتـاش(نور ابراهيم نجم و أ.م.د.قحطان احمد فرهود، ٢٠٢٢: ٢٥٨- ٢٥٩).

سـەبارەت بەئـامـانجەکـانی دەوڵەتی عوسـمـانی و سـوڵتـان عەبدولحەمیدی دووەم لەپێکهێنانی سوارەی حەمیدیە لەو قۆناغە مێژووییەدا بریتی بوو لە:

١. گرێدانی خێڵە کوردەکان لەباکووری کوردستان بەدەوڵەتی عوسمانییەوە بەگشتی و بەخودی سوڵتان خۆیەوە ئەمەش لەناوەکەیەوە بەئاشکرا دیاربوو. هەروەك عوسمانییەکان خولیای سەربازی کوردیان باشدەزانی، بۆیە لەخزمەتی خۆیان و دەوڵەتەکەیاندا تەوزیفیان کرد، لەبری ئەوەی مایەی سەرئێشە بن بۆیان(خالید موراد چەتۆیێڤ، ٢٠٠٧: ٦٠). هەروەك تیپەکانی سوارەی حەمیدیە شێوازێك بوو لەشێوازەکانی پەیوەندی لەنێوان دەوڵەت و خێڵ لەکوردستان لەسەروبەندی سەدەی بیستدا، عوسمانییەکان لەبەر بەرژەوەندی خۆیان بەو شێوە مامەڵەیان دەکردو لێیان دەڕوانی(حمید بوز أرسلان، ٢٠٠٦: ٢٢٢).

٢. لێکهەڵوەشانی زیاتری کۆمەڵگەی خێڵەکی کوردی و وروژاندنی ململانێ و چاندنی رق و کینە لەنێوان خێڵە کوردییەکاندا، ئەوەش لەڕێگەی دامەزراندنی هەندێ لەخێڵەکان لەریزی تیپەکانی سوارەی حەمیدیەو دوورخستنەوەی هەندێکیتر، لەوانە خێڵە کوردییە عەلەوییەکان و خێڵە کوردییە سوننییە نادۆستەکانی دەوڵەت و زاڵکردنی هەندێکیان بەسەر هەندێکی ترياندا.

٣. زاڵکردنی کوردانی مسوڵمان بەسەر کوردانی یەزیدی و تایەفەی نەستوورییە مەسیحییەکان و ئەرمەنەکانی دراوسێیان و تێگەیاندنی کورد بەوەی ئەرمەن زیاتر دوژمنیانن تادەوڵەتی عوسمانی. بەتایبەتیش بەگژاچوونەوەی خولیای سەربەخۆخوازی ئەرمەن بۆئەمەش پێویستی بەمسوڵمانی ناتورك هەبوو، کە لەسەر سنوورەکانەوە ناوچەکانی ئەنادۆڵ بپارێزن. بۆیە ئاوێتەی سیستەمی فەرمانڕەوایی خۆی کردن و لەچوارچێوەی هێزی نانیزامیدا رێکیخستن، هەربۆخۆیشی شێوازی رێکخستنەکەیان لەهێزی نانیزامی عوسمانیدا ئامانجێکی تری سیاسی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بوو(حەمید بۆز ئەرسەلان، ٢٠٠٦: ٦٦- ٦٧).

٤. تەوزیفکردنی هێزی جەنگی کورد لەجەنگەکان دژی روسەکان لەباکوورو دژی گەلانی باڵکان لەرۆژئاوا، چونکە عوسمانییەکان دەیانزانی کورد نەتەوەی خزمەتگوزارەو بەدڵسۆزی ئەرکەکانی سەرشانیان جێبەجێدەکەن، لەکاتێکدا عوسمانییەکان متمانەیەکی ئەوتۆیان بەتیپەکانی سوارەی حەمیدیە نەبوو، هەندێ رێ و شوێن و دیسپلینی سەربازییان بۆدانابوون ئەوەش بەگوێرەی یاسای بنەڕەتی ساڵی (١٨٩٥)ی عوسمانی، کەتیایدا هاتبوو:"ئەندامانی سوارەی حەمیدیە لەکاتی مەشقدا نەبێ، نابێ بەرگی سەربازی لەبەر بکەن و چەك هەڵبگرن و بۆ دادگای کاتی ئاشتی بانگ دەکرێن"(د.عبدالرحمن قاسملو، ٢٠٠٦: ٤٦).

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٥. ڕێگەگرتن لەگەشەكردنی هۆشیاری نەتەوەیی كوردو لەباربردنی پرۆژەی ڕزگاری نیشتیمانی، بەهۆی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵای نەهری(١٨٨٠-١٨٨١) و دواتر گەنجە كوردەكانی ئەو قۆناغەوە جۆرێك لەهۆشیاری نەتەوەیی و بیری ڕزگاربوون لەدەسەڵاتی عوسمانی و قاجاری هاتبووە ئاراوە، لەبەرئەوەی دامەزراندنی سوارەی حەمیدیە هاوكات بوو لەگەڵ پێشكەوتنی بیری نەتەوەیی بەتایبەت لەنێو منداڵی بنەماڵەی میرەكانی كورددا بەنموونە بنەماڵەی بەدرخانییەكان، كەدواتر لەڕێگەی (میقداد مەدحەت بەدرخان)ەوە لەساڵی ١٨٩٨ ڕۆژنامەی(كوردستان)ی لەشاری قاهیرە دەركردو ڕۆڵێكی بەدیمەنی لەهۆشیاركردنەوەی نەتەوەیی كورددا بینی(عەتا قەرەداخی، ٢٠٠٧: ١٦٥).

٦. كەمكردنەوەی مەترسی خێڵەكان لەسەر دەوڵەت و دەسەڵاتی ناوەندی و جێگیركردنی سەركەوتنی دەوڵەت لەخۆگرتنی منداڵی سەرۆك و ریشسپیانی شارنشینەكان لەپۆستەكانی دەوڵەت و سوپادا(حەمید بۆز ئەرسەلان، ٢٠٠٦: ٦٦- ٦٧).

بەشێكی تر لەسیاسەتی سوڵتان عەبدلحەمیدی دووەم بریتی بوو لەپەیڕەوكردنی بیری پان-ئیسلامیزم(الجامعة الاسلامیة) لەو قۆناغە مێژووییەدا، بۆبەگژاچوونەوەی هەڕەشەو مەترسییە ناوخۆیی و دەرەكییەكانی سەر دەوڵەتی عوسمانی، لەسەر ئاستی ناوخۆ بۆ دروستكردنی رایەڵەو پتەوكردنی پەیوەندی نەتەوە مسوڵمانەكانی ژێر سایەی دەوڵەتەكەی. لەمەشدا دەوڵەتی عوسمانی توانی دۆستایەتی فیوداڵی كورد بەدەستبهێنێت بۆخۆی(هوكر طاهر توفیق، ٢٠١٤: ٢٠٢). لەسەر ئاستی دەرەكیش بۆ بەرەنگاربوونەوەی مەترسی و پلانی وڵاتانی زلهێزی كۆلۆنیالیستی، كە هانی خولیای سەربەخۆخوازی و نەتەوەخوازی نەتەوەو گەلانی ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانییان دەداو دەیانویست لەو ڕێگەیەوە هێندەی تر دەوڵەتی عوسمانی لاواز بكەن و مەبەست و مەرامە سیاسی و ئابوورییەكانیان وەدیبهێنن. بۆیە لەئاست گەشەكردنی جوڵانەوەی نەتەوەخوازی گەلانی بالكان و مەترسی كریستیانەكان بۆسەر یەكێتی عوسمانیی، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەگرنگی و پێویستبوونی ئایین تێگەیشت و بۆئەمەش بڕیاری گۆڕانی سیاسەتی سەرەكی دەوڵەتی لەعوسمانیزمەوە بۆ بیری پان-ئیسلامیزم دا(بێرین كۆیونجو- لۆراسداغی، ٢٠١٥: ١٦٢).

چەمكی پان- ئیسلامیزم كۆمەڵێ ڕەهەندی ئایینی و سیاسی لەخۆگرتبوو بۆ چاكسازیكردنی لەو لاوازییانەی، كە بوارە كۆمەڵایەتی و ئایینی و ئابووری و هزرییەكانی دەوڵەتی عوسمانی و گەلانی جیهانی ئیسلامی گرتبۆوە، بۆیە وەك

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

رایەڵەیەك بوو، کەهەوڵی زیندووکردنەوەی هۆشیاری و گیانی هاریکاری نێوان نەتەوەو گەلانی مسوڵمانی دەوڵەتی عوسمانی دەدا بەئامانجی یەکسختن و یەکگرتنیان لەبەردەم پێشکەوتنی شارستانییەتی ئەوروپا لەو قۆناغەدا(فاطمة زهراء رحمانی، ٢٠١٥: ١٥-١٦). هاوکات خودی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەیاداشتەکانیدا بەوردی پەنجەی خستۆتەسەر ناوەڕۆکی چەمکی پان-ئیسلامیزم و لەمبارەیەوە دەبێژێت:"ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەوڵەتێکە ژمارەیەکی زۆر گەل و نەتەوەی لەخۆگرتووە لەتورك و عەرەب و ئەرنائوت و بوڵگارو یۆنانی و زنجییەکان پێکهاتووە. پەیوەستی ئیمان کۆی کردونەتەوەو کردویانن بەتاکەکانی ناو یەك خێزان. لەم حاڵەتەدا پێویستە لەسەرمان خۆمان بەمسوڵمان لەقەڵەم بدەین پێشئەوەی عوسمانی بین. ئایین بناغەی بونیاتنانی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەوڵەتە"(سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەم، ٢٠١٠: ١٣٢-١٣٣). هەروەك لەمڕووەوە درێژەی پێدەدات و دەڵێت:"پێویستە لەسەرمان پەیوەستییە ئیسلامییەکان بەهێز بکەین، بەشێوەیەك مسوڵمانانی جیهان و چین و هیندستان و ئەفەریقیا پشتیوانی لەباقی مسوڵمانانی ناوچە جیاجیاکانی زەوی بکەن"(سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، ٢٠١٠: ١٣٣).

ئەم بیرو پرۆژەیە لەو قۆناغە مێژووییەدا بەواتای تەوژمێکی هزری و سیاسی دەهات بەرامبەر ژمارەیەك لەو ئاڵنگارییەی ڕوبەڕووی بیری ئیسلامی و گەلانی ئیسلامی لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە دەبۆوە، ئیدی لەناوخۆی جیهانی ئیسلامی بووبێت وەك دواکەوتنی هزری و مەعنەوی و خلۆربوونەوەی شارستانی و ململانێی سیاسی و خێڵەکی یاخود لەدەرەوە لەسەر شێوەی هەڵکشانی کۆڵۆنیالیزم، کە لەئەوروپاوە بەرەو ڕۆژهەڵات و دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەت هاتبوو. بۆیە بیری پان-ئیسلامیزم بریتی بوو لەبزوتنەوەیەکی سیاسی و ئایینی خاوەن دیدێکی ریفۆرمیستی و مەسەلەیەکی هزری و فەرهەنگی بوو بەئامانجی گرێدانی گەلانی ئیسلامی بەهەموو ئایین و نەتەوە جۆراوجۆرەکانییەوە بەرایەڵەی یەکێتی ئومەی ئیسلامییەوە، بۆئەوەی بەرەیەکی یەکگرتوو بێت لەبەرامبەر مەترسییە دەرەکییەکان(محمد عمارة، ١٩٩٤: ٥٠)، بەڵام بەشێکی ئەم بیری پان-ئیسلامیزمە بۆ بەگژاچوونەوەو بەرەنگاری مەترسی جوڵانەوەی نەتەوەخوازی ئەرمەنەکان بوو، کە بەهۆی هاندانی روسیاو دنەدانی ئەرمەنەکانی دیاسپۆراو ئەو ڕێکخراوو پارتە سیاسییانەی وەك(ئەرمنکان و هاشناق و تاشناق) لەدەرەوەی سنوورەکانی دەوڵەتی عوسمانی دروستبووبوون، ئەمە جگە لەکاریگەری لەسەر بەشێك لەنەتەوە مسوڵمانە ناتورکەکانی دەوڵەتی عوسمانی و بەتایبەتیش کورد، بەو پێیەی نەتەوەیەکی مسوڵمانی ژێر سایەی ئەو دەوڵەتە بوو. ئامانجیش لێی زیاتر شەتەکدانی بوو لەژێر ئەو بیرو هەستە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

ئایینی و ئیسـلامییەدا، چونکە بەشـی زۆری نەتەوەکانی باڵکان سـەربەخۆیی خۆیان بەدەستهێنابوو دوای جەنگەکانی دەوڵەتی عوسمانی و روسیا(ئیریك جەی.زوچەر، ٢٠٠٩، ١٤٢) تەنها کوردو ئەرمەن مابوونەوەو دەوڵەتی عوسـمانی ترسـی لەهەردووکیان هەبوو، بەدیاریکراویش تازە بەتازە هەمووی چەند ساڵێکی کەم بوو شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵای نەهری سـەرکوتکرابوو، بەڵام جۆش و خرۆشـی بیری نەتەوەخوازی لەجیهان و ناوچەکە لەپەرەسـەندندا بوو(حامد ظاهر محمود وأ.م.د.قحطان احمد فرهود، ٢٠٢٣: ٦٥٧). بۆیە سـوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بیری پان-ئیسـلامیزمی وەك ئامرازێك بۆگۆشـکردنی هەندێ هۆشـیاری نەتەوە ژێردەسـتەکان و بەهێزکردنی سـەرلەنوێ بناغەی دەوڵەتە لاوازەکەی لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە لەو قۆناغە مێژووییەدا پەیڕەوکرد. سـەرەڕای ئەوەی ئامانجی پاراستنی یەکێتی موسڵمانان بوو بەهۆی بەرزتر نرخاندن و وروژاندنی شوناسی ئیسلامی لەژێر سایەی ناسیۆنالیزمی ئیسلامی بەرەو هەستانەوەی نەتەوەیی، بەو پێیەی کرۆکی بیری پان-ئیسـلامیزم جەختی لەسـەر ئەوە دەکردەوە، کەدەبێ ناسـیۆنالیزم بۆ بەهێزکردنی توخمەکانی تاك(نەتەوە مسـوڵمانەکان)، کە یەکێتی عوسـمانی پێکدێنن، خزمەتی یەکێتی ئیسـلامیی بکات(بێرین کۆیونجو- لۆراسـداغی، ٢٠١٥: ١٦٣).

باسی دووەم (کوردو سوارەی حەمیدیە لەروانگەی ئایین و خێڵ و ناسیۆنالیزمەوە)

دروسـتکردنی سـوارەی حەمیدیە لەو قۆناغە مێژووییەو بەشـداری کورد تیایدا جێگەی تێڕامانە، چونکە قۆناغە مێژووییەکە، کەکۆتایی سـەدەی نۆزدەیەمەو قۆناغی هەڵشکان و برەوی بیری نەتەوەخوازی و ناسیۆنالیزم و گەیشتنی نەتەوەو گەلانی ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانییە بەئازادی و سەربەخۆیی و نەتەوەخوازیی، بەڵام کورد لەرێگەی ژمارەیەك لەسـەرۆك خێڵەوە لەبری پەرەدان بەبیری نەتەوەخوازی و خولیای بەدەسـتهێنانی سـەربەخۆیی تازە بەتازە بەشـداریان لەپێکهێنانی تیپەکانی سـوارەی حەمیدیە دەکردو مناڵەکانیان بۆ قوتابخانەی خێڵەکان لەئەستەمبوڵ دەنارد، لەکاتێکدا هێندە نەبوو یەکێك لەبەدیمەنترین شۆڕشەکانی کورد، کەشۆڕشی شێخ عوبەیدوڵای نەهری بوو ساڵی ١٨٨٠ هەڵایسا بوو. بۆیە بەبڕوای ئێمە دروستکردنی سوارەی حەمیدیەو پەیڕەوکردنی سیاسەتی خێڵایەتی و بەشێك لەئامانجەکانی گرتنەبەری بیری پان-ئیسلامیزم و کەوتنە ژێر کاریگەری بەشێك لەخێڵە کوردییەکان بابەتێکی یەکجار گرنگ و هەسـتیاری ئەو قۆناغە مێژووییەی کوردە، کەپێویستی بەشرۆڤەکردن و لێکدانەوەی بابەتی و زانستی هەیە لەروانگەی (خێڵ، ئایین، ناسیۆنالیزم) و پەیوەندی و کاریگەرییان بەیەکەوە لەسەر کورد. لێرەدا هەوڵدەدەین لەسێ تەوەردا شرۆڤەیان بکەین:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تەوەری یەکەم- بەشداری کورد لەپێکهێنانی سوارەی حەمیدیە لەروانگەی گرفتی خێڵ و تێگەیستنی خێڵایەتییەوە

ئێمە بۆچوونمان وایە گرفتەکە گرفتێکی دوولایەنەیە، یەکێکیان پەیوەندی بەپێناسەو تایبەتمەندی و سروشت و تێگەیشتنی خێڵەوە هەیە. لەلایەکیترەوە پەیوەندی بەخێڵی کوردی و تایبەتمەندی و سروشت و گرفتەکانییەوە هەیە.

خێڵ گەورەترین یەکەی خزمایەتییە، کەپشت بەیەك نەژاد دەبەستێت و لەکۆمەڵە هۆزێك پێکدێت لەناوچەیەکی نزیك یاخود دوور لەیەك ژیان بەسەر دەبەن. خێڵ بەیەکگرتووی دەمێنێتەوە، لەبەرئەوەی ئەو هۆزانەی پێکیانهێناوە لەیەك بونیادی خزمایەتی خوێندا رێکدەخرێن، کە لەیەك نەژادی هاوبەشەوە هەڵقوڵاوە(کامەران محەمەد، ٢٠٠٨: ٢٣٨). هاوکات خێڵ بۆخۆی یەکەیەکی ناوچەیی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵییە لەناوخۆییدا پەیڕەوی لەیەکشوناسی و یەککولتوری و یەکزمانی دەکات، بەڵام لەدەرەوەی خۆیدا و لەناو کۆمەڵگە کشتوکاڵییە سەروناوچەییەکەدا لەگەڵ خێڵەکانی تردا پەیڕەوی لەجیاشوناسی فرەکولتوری و فرەزمانی دەکات، بەمەش خۆی لەخێڵەکانی تر جیادەکاتەوە. خێڵەکان لەدەرەوەی خۆیاندا لەگەڵ یەکتریدا پەیڕەوی لەسیستەمە ناوەکییەکەی ناوخۆیان ناکەن و پەیڕەوی لەسیستەمێکی تر دەکەن، کەسیستەمی کۆمەڵگە سەروخێڵەکییەکەیە، ئەم سیستەمەش داوای یەکشوناسی و یەککولتورییان لێناکات، بەڵکو بەپێچەوانەوە داوای فرەشوناسی و فرەکولتورییان لێدەکات. بۆیە هەریەك لەو یەکانە دەبێت لەناوخۆیاندا یەکبوونی خۆیان بپارێزن و لەدەرەوەی خۆیان و لەبەرامبەر یەکەکانی تردا جیایی خۆیان بپارێزن. لێرەوە دوو سیستەممان بۆ روونەدەبێتەوە، کەخێڵ لەدەرەوەی خۆی و ناوەوەی خۆیدا پەیڕەوییان لێدەکات(د.عرفان مستەفا،٢٠١١: ٣٧٢-٣٧٣). خێڵ بالاترین دامەزراوەی کۆمەڵایەتییە، کەزۆرترین ژمارەی لێکۆدەبێتەوە یاخود پەیوەستن پێیەوە. دوو هۆکاری سەرەکیش ئەو پەیوەستبوونە دروستدەکەن، ئەوانیش بریتین لەخوێن و دەمارگیریی. بەمەش خێڵ یەکەیەکی خاوەن خەسڵەتی کۆمەڵایەتییە، کەخاوەنی کەسێتی کۆمەڵایەتی و ئابوری و جوگرافی خۆیەتی، لەرووی کۆمەڵایەتییەوە پێکهاتەیەکی داخراوە بەشی زۆری پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی لەسنووری خۆیدا جێبەجێدەکات لەوانەش: پەیوەندی ژن و ژنخوازیی، هاتوچۆو پەیوەندی ئابووریی وەك یەکەیەکی سەربەخۆو دابڕاو لەدەوروبەر ئیش دەکات، خاوەنی موڵك و سامان و لەوەڕگای خۆیەتی و سنووری جوگرافیای دیاریکراوی خۆی هەیە و بەهەموو شێوەیەك دەیپارێزێت(کامەران محەمەد، ٢٠٠٨: ٢٣٩). سەرەڕای ئەو سنوورە جوگرافییە دیاریکراوەی هەیانە هیچ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

ئاسۆیەکی تر لەو دیوی ئەو سنوورەوە نابینن تەنها دەستبەسەراگرتنی لەوەڕگەو موڵك و ماڵی خێڵی تر نەبێت وەك نەریتێکی خێڵەکیی، واتە خێڵ خولیا و خەونی فراوانتریان بەدەر لەخەونی بچووك و تەسکی خێڵەکی نییە، ئەمەش وادەکات تاکەکانی خێڵ بیر لەبەرژەوەندی گشتی نەکەنەوە، چونکە ئەو جوگرافیا بەرتەسکەی خێڵ تیایدا دەژی بەنیشتیمانی سەرەکی خۆی دەزانێ(کامەران محەمەد، ٢٠٠٨: ٢٥٠-٢٥١) هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کەخێڵ سروشتکردەو دەستکرد نییە، ئەوەی لێیدەکەوێتەوە وەك خۆی خێڵە، گەر خێڵێك ژیانێکی دوورو درێژی هەبێت بەگەورەبوونی ناگۆڕێت بۆ جۆرێکیتر لەبونەوەر، بەڵکو خێڵ بەمانەوەو پەرەسەندن نەوەی وەك خۆی دەخاتەوە، بەجۆرێ بەدرێژایی قۆناغە مێژووییەکان دەبێت بەچەند خێڵێکی جیاوازو کولتورو زمانەکەشی بەهەمان شێوە دەبێت بەکولتورو زمانێکی جیاواز. ئەمەش رێگر دەبێت لەبەردەم ئەوەدا بەو رێگا سروشتییەی، کەهەیەتی جۆرەکەی خۆی بگۆڕێت و ببێت بەنەتەوە(د.عرفان مستەفا،٢٠١١: ٣٨٦). گرفتێکی تر بریتییە لەجیاوازی بونیادی و مانایی نێوان خێڵ و نەتەوە، بەجۆرێ خێڵ سروشتی مرۆڤ دایهێناوە، بەڵام نەتەوە ویستی مرۆڤ دروستیکردووە. خێڵ بەبێ سروشتی مرۆیی بوونی نابێت و ناشتوانێت بمێنێتەوە، نەتەوەش بەبێ ویستی دروستکردنی مرۆیی نەدەتوانێت ببێت و نەدەتوانێت بمێنێتەوە. خێڵ و نەتەوە هەریەکەیان یەکەی پێکهێنەری دوو کۆمەڵگەی سەرووناوچەیی جیاوازن و بەوەش یەکەی ناو پێکهاتەی ئەو کۆمەڵگایەن لەناوخۆیاندا پەیڕەوی لەیەکبوون دەکەن و لەدەرەوەی خۆیاندا پەیڕەوی لەجیاوازیی دەکەن(د.عرفان مستەفا،٢٠١١: ٤٠١).

سەبارەت بەخێڵی کوردی تاڕادەیەکی زۆر خاوەنی هەمان چەمك و تایبەتمەندییە، بەو پێیەی کۆمەڵگەی کوردی سەدەی نۆزدە کۆمەڵگەی کۆتایی قۆناغی سەردەمی میرنشینە کوردییەکانە لەکۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە، لەو دیرۆکە بەدواوە میرنشین کۆتایی دێت، بەڵام شێوە ژیانە کۆمەڵایەتییەکە، کەشێوە ژیانی خێڵایەتییە و سیستەمی خێڵەکی تیایدا رۆڵ دەبینێت و باڵادەستەو هەژموونی بەسەر هۆشیاری و تێگەیشتنی تاکی کورددا هەیە. لەبنەڕەتیشدا میرنشینە کوردییەکان خۆیان دەسەڵاتێکی ناوچەیی و خێڵەکی بوون و رەنگدانەوەی سیستەم و شێوە ژیانە ئابوورییەکە بوون، کەئابوورییەکی کشتوکاڵی و ئاژەڵداریی بووە نەك ئەنجامی گەشەکردنی ئابووریی و کولتوریی کۆمەڵگەی کوردیی(د.رەفیق سابیر، ٢٠٠٨: ٤٩-٥٠). گرفتێکی تری خێڵی کوردی ئەوەیە بەگشتی خێڵی زەوییە، بەجۆرێ زیاتر لەگوندێکەوە نزیکە، کە لەنێوان دوو هەوارگەی هاوینەو زستانەدا دێن و دەچن. ئەمەش رۆڵی هەبووە لەناسەقامگیریی خێڵەکانی کوردو دیاردەی کۆچ و رەو گەرمیان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

و کوێستان کردن و جێگیر نەبوون لەجوگرافیایەکی دیاریکراوو نیشتەجێبوون تیایداو پێکنەهێنانی دامو دەزگای بەڕێوەبردن و شارنشینی بەو پێیەی دامو دەزگا بەرهەمی نیشتەجێبوونی مرۆڤەکانە لەجوگرافیایەکدا(کامەران محەمەد، ٢٠٠٨: ٢٥٣) ئەمە سەرباری ئەوەی سیستەمی میرنشینی کوردیی پشتی بەئابوورییەکی سروشتی و داخراو بەستووەو توانای ئەوەی نەبووە شارو ناوەندی شارستانی دەوروبەری خۆی غەزو بکات و سنوورو جوگرافیای فەرمانڕەوایی خۆی پەرەپێبدات(د.ڕەفیق سابیر، ٢٠٠٨: ٥١). هاوکات ئەوەی ئاراستەی خێڵ و تێگەیشتن و بیرکردنەوەی خێڵی کوردی کردووە بریتی بووە لەسەرۆک خێڵ بەتەنها نەك بیرکردنەوەو عەقڵێکی دەستەجەمعی، کە هەمووان تیایدا بەشدارین. سەرۆک خێڵیش دەسەڵاتێکی فراوان و رەهای هەبووە لەبەرامبەر هەموو کاروباری خێڵەکەدا، لەمبارەوە (باسیلی نیکیتین) دەڵێت:"هەرکاتێك سەرۆکی خێڵی کورد دەسەڵات بگرێتە دەست ئیتر ئەندامانی خێڵەکە ناتوانن مشتومڕی لەگەڵدا بکەن". هەروەك دەسەڵاتەکانی سنووریان نییە، دەتوانێت دەست بەسەر موڵك و ماڵی هەر کەسێکدا بگرێت و فەرمانی کوشتنیان بدات هەرکاتێ بەپێویستی بزانێت(د.شاکر خصباك، ٢٠٠٩: ٤١٥-٤١٦).

گەر بێینە سەر شیکردنەوەی بەشداری کورد لەپێکهێنانی سوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەندا، ئەوە روونە، کەهەندێ لەخێڵە کوردییەکان بەشداربوون لەو سوپا نانیزامییەدا نەك هەموو کورد، ئەوەش لەژێر کاریگەری هەم بەرژەوەندی خێڵایەتی خۆیان و هەم ئەو سروشت و تایبەتمەندییەی خێڵ بەگشتی و خێڵی کوردی لەخۆی دەگرێت، لەبەرئەوەی بەپێی لێکدانەوەی زۆربەی ئەوانەش، کە قسە لەسەر خێڵ دەکەن، خێڵ توانای بەرهەمهێنانی هۆشیاری نییە، چونکە خێڵ بەرهەمی کۆمەڵگەی کشتوکاڵییە نەك کۆمەڵگەی پیشەسازیی، بەتایبەت کەسێکی وەك(ئێرنست گێلنەر) بۆچوونی وایە هۆشیاری لەکۆمەڵگەی کشتوکاڵیدا بەرهەم نایەت لەبەرئەوەی یەکەی سیاسی و یەکەی کولتوریی نییە تاهەماهەنگ بن، چونکە گێلنەر هۆشیاری پەیوەست دەکات بەمۆدێرنەو کۆمەڵگەی پیشەسازییەوەو رای وایە هۆشیاری زادەی بوونی نەتەوەیەو نەتەوەش منالی کۆمەڵگەی پیشەسازییە نەك کشتوکاڵیی(د.عرفان مستەفا،٢٠١١: ٢٩٠). بۆیە کاتێك ژمارەیەك لەخێڵە کوردییەکان بەشداری دروستکردنی سوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەن دەکەن لەبەر نەبوونی هۆشیاری نەتەوەیی و بەهۆی هەژموونی بیرکردنەوەو بەرژەوەندی خێڵەکیو بوغرایی خۆیانەوە بووە، ئەوەش لەبەرئەوەی خێڵ و تێگەیشتنی خێڵ بەرهەمی کۆمەڵگەی کشتوکاڵییە، کە لەو قۆناغە مێژووییەدا کۆمەڵگەی کوردی تاڕادەیەکی زۆر کۆمەڵگەیەکی کشتوکاڵی بووەو

خاوەنی ئابوورییەکی لاوازو بچووك و دواکەوتووش بووە. راستە هەندێ لەخێڵە کوردییەکانی وەك خێڵی دملی و زەینەڵ بەگی سەرۆکی خێڵەکە نەچوونە ریزی سوارەی حەمیدی و بەشداری کوشتاری ئەرمەنیان نەکردو دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی دەستگیرکردنی دا(جەلیلی جەلیل، ٢٠٠٦: ٥٩)، بەڵام لەهەموو ئەو شوێنانەی خێڵە کوردییەکان بەشداری پێکهێنانی تیپەکانی سوارەی حەمیدییەو کوشتاری ئەرمەنیان کردبێت، لەئەنجامدا بووەتە هۆی زاڵبوونی زیاتری دەسەڵات و هەژموونی خێڵ و سەرۆك خێڵە کوردییەکان و سەربەخۆیی دەسەڵاتی خێڵەکییان، بەتایبەتیش دەرەبەگەکان، بەهۆی کەمبوونەوەی رێ و شوێنی توندی باج و سەرانەسەندن و چاوپۆشیکردن لێیان، سەرباری ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی بەهەمو شێوەیەك هاوکاری و کۆمەکی دەکردن و لەگوندە ئەرمەن نشینەکاندا نیشتەجێی دەکردن بەمەبەستی لەناوبردنی جوڵانەوەی رزگاریخوازی ئەرمەن(هوکر طاهر توفیق، ٢٠١٤: ٢٠٤-٢٠٥).

گرفتێکی تری گەڵاڵە نەبوونی هۆشیاری نەتەوەیی لەناو سیستەمی خێڵایەتیدا پەیوەندی بەپەرتەوازەیی و یەکنەبوونی خێڵە کوردییەکانەوە هەبووە یاخود زاڵبوونی خێڵێك بەسەر هەموو خێڵەکانی تردا، لەبەرئەوەی ئەو خێڵانە پێویستیان بەوە هەبووە لەناوخۆیاندا لەگەڵ یەکدا لەناو کۆمەڵگایەکی گەورەتر لەخێڵدا کۆببنەوە، بەڵام بۆ ئەم کۆبوونەوەیە ناتوانن قبوڵی ئەوە بکەن یەکێکیان زاڵ ببێت بەسەر ئەوانیتردا، ئەمەش لەوەوە نییە، کە لەتاقیکردنەوەی هێزەکانیاندا هیچیان نەتوانێت سەربکەوێت بەسەر ئەوانیتریاندا، بەڵکو لەبەرئەوەیە هیچیان مەیلیان بۆ ئەوە نییە زاڵببێت بەسەر ئەوانیترییانداو ئەوانیتر بخاتە ژێر ویستی خۆیەوە(د.عرفان مستەفا، ٢٠١١: ٤٢٣)، لەکاتێکدا دەبینین نەتەوەخوازی دروستکەری سیستەمێکە لەچۆنایەتی بۆژیانی پیکەوەیی کۆمەڵە گروپێکی کۆمەڵایەتی جیاوازو چاندنی چۆنایەتییەکانی ئەو سیستەمە لەناو ئەندامانی ئەو گروپە جیاوازانە تائەو گروپانە ببنەوە بەیەك و لەناو یەك ژیانی پێکەوەییدا ئەوە ئەنجام بدەن، کەبەبێ ئەو پێکەوەژیانە ناتوانن ئەنجامی بدەن، بەڵام خێڵ بەسروشت کار لەسەر دروستکردن و پارێزگاری لەجیاوازی و لێکدابڕان و شێوەژیانی سەربەخۆی خێڵەکان دەکات، هەریەکە بۆخۆی لەجوگرافیایەکی دیاریکراودا، مەگەر تەنها لەکاتی شەڕو مەترسیدا نەبێ پێکەوەبن(د.عرفان مستەفا، ٢٠١١: ٢٨٥). بۆیە گەر نەتەوە لەمادەی یەك خێڵ دروستبکرایە نەك چەند خێڵێك، ئەوە ئاستەنگ لەبەردەم دروستکردنەکەیدا دروست نەدەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی بۆدروستکردنی نەتەوە مادەیەکی خاو پێویستە، کەزیاترە لەو مادە خاوەی، کەسروشت خێڵی لێدروستکردووە، ئەمە نەتەوەخوازیی ناچار دەکات بۆدروستکردنی نەتەوە، مادەی نەتەوە

لەچەند خێڵێکی کولتورو زمان جیاواز وەربگرێت. ئەمەش وادەکات لەناو مادە خاوەکەی نەتەوەدا ئاسەواری ئەو جیاوازییە بمێنن، کەسروشت خێڵەکانی پی مۆرک کردووەو ببێتە ئاستەنگ لەبەردەم ئەو یەککولتوری و یەکزمانییەدا، کەنەتەوەخوازی لەو مادەیە شێوەگیری دەکات. کاتێکیش نەتەوەخوازی دەیەوێت بوونی نەتەوە لەرێگەی تاکە کولتورو زمانێك لەناو مادەکەیدا شێوەگیر بکات، رووبەڕووی چەند هێزێکی بەرگریکاری جیاواز دەبێتەوە. ئەو هێزە جیاوازانەش پاشماوەی هەریەك لەو خێڵانەن، کەبەو کولتورو زمانە دەکرێن بەنەتەوە. ئەو هێزە سروشتیانەی کە لەناو مادەی خاوی خێڵە جیاوازەکاندا ماونەتەوە رێگر دەبن لەبەردەم ئەوەدا نەتەوەخوازی لەرێگەی تاکە کولتورو زمانێکەوە وێنەی نەتەوەی تێدا شێوەگیر بکات(د.عرفان مستەفا، ٢٠١١: ٤٠١-٤٠٢). ئەوەش، کەپەیوەستە بەدەمارگیری و عەسەبییەتەوە، کە(ئیبن خەلدون) باسی دەکات وەك حاڵەتێکی هاوبەشی رۆحی و مەعنەوی ئەندامانی خێڵەو لەسەر بنچینەی خوێن و خزمایەتی و دۆستایەتی هاوبەش دروست دەبێت، بەهۆکاری دروستبوونی دەوڵەتی دەزانێت. ئەم دەمارگیرییە لەپرۆسەی کێشەو پێکدادانی نێوان خێڵەکان، بەهۆی دەمارگیری و لەپێناوی مانەوەدا عەسەبییەتێکی بەهێز هەموو عەسەبییەتەکانی دیکە ملکەچی خۆی دەکات و لەکۆی هەموویان عەسەبییەتێکی نوێ پێکدەهێنێت. ئەو خێڵانە پێکەوە وزەو توانای خۆیان ئاراستەی دەرەوەی خۆیان(شار، یان ناوەندێکی شارستانی) دەکەن و دەسەڵاتی خۆیان بەسەریدا دەسەپێنن(د.رەفیق سابیر، ٢٠١٤، ٦٤). مەرجی پێشوەختی دروستبوونی عەسەبییەتیش بریتییە لەبوونی چەند خێڵێك و یەکێك لەو خێڵانە دەبێت غەریزەی زاڵییەتی لەناویدا چالاك بێت تا لەجەستەی خێڵەکانی تر بەهێزی زاڵێتییەکەی عەسەبییەت دروست بکات. لەناو عەسەبییەتیشدا هێز حوکم دەکات، ئەوەی بەهێزە حوکمی ئەوە دەکات، کە بێهێزە، بەڵام گرفتی خێڵی کوردی ئەوەیە، کەعەسەبییەتی تێدا بەرجەستە نەبووە تاهەموو خێڵەکان یەکبخات، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە خێڵی کوردی غەریزەی زاڵبوون و زاڵێتی نەبووە، چونکە غەریزەی زاڵبوون دەبێتە هۆی خێڵێك هانبدات بۆ زاڵبوون بەسەر خێڵەکانی دەرەوەی خۆی و بەمەش ئەو خێڵە زاڵە ئەو هێزە دروست دەکات، کەپێیدەوترێت عەسەبییەت. دواتر خێڵە بەزیوەکان دەبێت زمان و کولتوری ئایینی خێڵە زاڵەکانی ناو عەسەبییەت هەڵبگرن. هاوکات عەسەبییەتیش لەپەرەسەندنی خۆیدا نەك هەر رێگە نادات خێڵی تری لێبکەوێتەوە، بەڵکو هەوڵدەدات ئەو خێڵانەش، کەلەخۆی کەوتوونەتەوە لەرێگەی هێزەوە بیانگێڕێتەوە ناو خۆی و بەهۆی نەهێشتنی جیاوازییەکانەوە بیانکاتەوە بەبەشێك لەجەستەی خۆی(د.عرفان مستەفا، ٢٠١١: ٤٠٤، ٤٠٥، ٤١٣).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تەوەری دووەم- کوردو سوارەی حەمیدیە لەروانگەی ناسیۆنالیزم و گرفتی ناسیۆنالیزمی کوردییەوە

ئەوەی لەم تەوەرەیەدا زۆرترین پرسیار لەبیرکردنەوەو مێشکماندا دروستدەکات بریتییە لەبەشداری کورد لەسوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەن، کە بەراستی جێگەی لەســـەر راوەســـتانی ئەکادیمییە، چونکە قۆناغە مێژووییەکە قۆناغی ســـەرهەڵدان و تیۆریزەبوونی بیری نەتەوەخوازی و ناسیۆنالیزمە بەو پێیەی نیوەی سەدەی نۆزدەو کۆتایی سـەدەی نۆزدەیە، لەلایەکیتریشـەوە تازە بەتازە نەتەوەکانی بالکانی ژێر سـایەی دەوڵەتی عوســـمانی بەئاواتی ســـەربەخۆیی و مافی نەتەوەیی خۆیان گەیشـــتبوون، ئەوەی مابۆوە کوردو ئەرمەن بوون، کەپەیوەســـت بێ بەبابەتی تویژینەوەکەمانەوە. ســـەرباری ئەوەی پرسیاری جدی ئەوەیە چۆن و بۆچی کورد بەشداری سوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەن دەکات، لەکاتێکا هەمووی دە ســـاڵێك دەبێت یەکێك لەشـــۆڕشـــەکانی کورد هەڵگیرساوەو دواتر شکستی پێهێنراوە، کەشۆڕشی شێخ عوبەیدوڵای نەهرییەو خاوەنی دیســـکۆرسـێکی نەتەوەیی و ئایینی کاریگەر بوو؟ وەڵامی ئەم پرسـیارە گەر پەیوەندی بەنەبوون و کەمی هۆشـیاری نەتەوەیی و ناسـیۆنالیزمی کوردی لەو قۆناغەوە هەبووبێت، ئەوا پەیوەندیشی بەبەشێك لەو گرفتانەوە هەیە، کەخودی چەمکی نەتەوەو نەتەوەخوازی و ناسـیۆنالیزم لەهەناوی خۆیاندا هەڵیانگرتووە، چونکە گەر بڕیار بێت نەتەوەخوازی و ناســیۆنالیزم بەرهەمی بوونی نەتەوە بێت، ئەوا بەپێی پێناســەو چەمکی نەتەوەو مەرج و بنەمـاکـانی نەتەوەو نەتەوەخوازیی، کوردو کۆمەڵگەی کوردی ئەو قۆنـاغە مێژوویيە گرفتی گەورەی لەگەڵ ئەو چەمکانەدا هەبووە. هەندێ بیروڕا بەشداری کورد لەسوارەی حەمیـدیە بۆئەوە دەگێڕنەوە، کەهەســـتی نەتەوەیی لای زۆربەی تـاکی کورد پێنەگەیشـــتبوو تا ببێتە هۆشـــیاری نەتەوەیی(د.عەبدولفەتاح بۆتانی، ٢٠٠٦: ٦٠)، بەڵام بەبڕوای ئێمە بابەتە لەوە قوڵترەو رەهەندی جۆراوجۆر لەخۆدەگرێت.

لەتەوەری یەکەمدا بەکورتی ئـامـاژەیەکی کورتمـان دا بەوەی لای گێلنەر نەتەوە بەرهەمی کۆمەڵگەی پیشـــەســـازی و ئەو گۆڕانکارییەیە، کە کۆمەڵگە لەقۆناغی کشـــتوکاڵییەوە دەباتە قۆناغی پیشـەسـازیی، لەبەرئەوەی لای گێلنەر نەتەوە پێشئەوەی هەر شتێك بێت، کۆمەڵگەیەکی پیشەسازییە، واتە بوونی لەناو کۆمەڵگە پیشەسازییەکاندا شاراوەیەو ئەوە کۆمەڵگە پیشەسازییەکانن، کەهەڵگری نەتەوەن و لەگەڵ پەرەســەندنیاندا نەتەوە دروســتدەکەن، بۆیە کۆمەڵگەی کشــتوکاڵی بەهیچ شـــێوەیەك هەڵگری بوونی نەتەوە نییەو نەتەوەی لێنـاکەوێتەوە. بەپێی ئەم بۆچوونەی گێلنەر بێت نەتەوەش پێش بوونی کۆمەڵگەی پیشـــەســـازیی بوونی نەبووە، چونکە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کۆمەڵگەی پیشەسازیی دەرکەوتەی مۆدێرنەیە، ئەمەش وادەکات نەتەوە بونەوەرێکی مۆدێرن بێت و پێش هاتنی مۆدێرنە هیچ ریشەیەکی نەبێت(د.عرفان مستەفا، ٢٠١١: ٢٩٠،٢٩٣). گەر بەپێی ئەم رایە گێلنەر بێت هۆکاری بەشداری کورد لەسوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەن دەگەڕێتەوە بۆئەوەی لەو قۆناغەدا خێڵ بووە نەك نەتەوە تاهۆشیاری نەتەوەیی لەناویدا دروست ببێت و بەپێی بەرژەوەندی و چارەنووسی نەتەوەکە بڕیار لەسەر بەشداریکردن یا نەکردنی بدات، لەبەرئەوەی خێڵ دەرکەوتەی کۆمەڵگەی کشتوکاڵییە بۆیە نەیتوانیوە ئەو تێگەیشتنە خێڵەکییە تێپەڕێنێت. ئەوەی نەتەوەخوازی دروست دەکات بوونی نەتەوەیە، کاتێك نەتەوە بەو چەمك و تێگەیشتنە بوونی نەبێت ناتوانرێت هۆشیارییە نەتەوەییەکەش بوونی هەبێت. لەلایەکی ترەوە لای گێلنەر دروستبوونی نەتەوەو نەتەوەخوازی و ناسیۆنالیزم بەشێکی جیانەکراوەی گۆڕانی کۆمەڵگەیە لەکۆمەڵگەی کشتوکاڵییەوە بۆ کۆمەڵگەی پیشەسازیی. پرۆسەی گۆڕانی کۆمەڵگەکانیش بەبێ بەرگریکردن لەو گۆڕانە ناچێت بەڕێوە. نەتەوەخوازیی وەك هێزی ناو کۆمەڵگەی پیشەسازیی لەرێگەی دروستکردنی نەتەوەوە کار بۆ ئەوە دەکات کۆمەڵگەی کشتوکاڵی بگۆڕێت بۆ کۆمەڵگەی پیشەسازیی، لەبەرامبەریشدا خێڵیش وەك هێزی ناو کۆمەڵگەی کشتوکاڵی دەبێتە هێزێکی بەرگریکەر لەبەردەم ئەو گۆڕانەدا، کەنەتەوەخوازی ئەنجامی دەدات(د.عرفان مستەفا، ٢٠١١: ٢٩٠،٣٦٤).

گەر بەدیدی (ئێرنست رێنان)یش تەماشای نەتەوە بکەین، کەلای ئەو "نەتەوە گیانە، پرەنسیپێکی رۆحییە، دوو شت هەن، کە لەراستیدا یەك شتن، ئەم پرەنسیپە رۆحییە پێکدەهێنن، یەکێکیان رابردووە، ئەویتریان لەئێستادایە. یەکێکیان بریتییە لەمیراتێکی دەوڵەمەندی بیرەوەری و ئەویتریان رەزامەندی هەنوکەیی و ئارەزووی پێکەوەژیان، ئیرادەی درێژەدان بەپیشاندان و دەستگرتن بەو میراتەی، کەبەشێوەیەکی هاوبەش پێیان گەیشتووە و بۆیان ماوەتەوە"(ئێرنست رێنان، ٢٠٠٩: ٣٧٥). واتە لێرەدا رێنان دوو بنەما بۆ بوونی نەتەوە بەهەند وەردەگرێت، کە لەسەری راوەستاوە ئەوانیش:

یەکەم- یادەوەرییەك لەرابردووی هاوبەش.

دووەم- بڕیاردان و دڵنیاییکردنی بەردەوام و هەمیشەیی ئیرادەی بەیەکەوەژیان.

بەڵام بەروانین بۆ بنەمای یەکەم، کەیادەوەری هاوبەشە، راستە کورد یادەوەری هەبووە، بەڵام گرفت ئەوەیە خێڵە کوردییەکان کاریان لەسەر دروستکردنی یادەوەری هاوبەش نەکردووە، تا لەساتەوەختی دروستکردنی سوارەی حەمیدیەدا ئەو یادەوەرییە هاوبەشە سروش و هۆشیاریی ئەوەیان بداتێ، کەبەشداری نەکەن، چونکە ئەوان لەبری دروستکردن و پێکهێنان و بەردەوامیدان بەیادەوەری هاوبەشی کورد، بەپێچەوانەوە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

کاریان لەسەر یادەوەری خێڵ کردووە، کەبچووکترە لەنەتەوەو بەرتەسکتریشە. لەبەرئەوەی بەبێ یادەوەری سەختە گردبوونەوەو کۆبوونەوەی مرۆڤەکان و هاتنەئارای پێکەوەژیان و سەرەنجام نەتەوە دروست ببێت، چونکە ئەم یادەوەرییە پەیوەندی راستەوخۆی بەرابردوییەکی هاوبەشەوە هەیەو سەختە ئیرادەیەك هەبێت لەدایکببێت، لەکاتێکدا رابردووی خێڵە کوردییەکان جیاوازی دروستکردن و پاراستنی فرەیی کولتورو شوناسی خێڵەکیان بووە بەجیا نەك شوناس و کولتورو یادەوەری هاوبەش(ئێرنێست رێنان، ٢٠٠٩: ٣٥٢). هەر لەروانگەی رێنانەوە گرفتێکی دیکەی ناسیۆنالیزمی کورد لەقۆناغی دروستکردنی سوارەی حەمیدیەدا، کەبەشداری دەکات، پەیوەندی بەنەبوونی یادەوەرییەوە هەیە سەرباری ئەوەی لەو قۆناغەدا ئەوەی بوون و هەژموونی هەبووە خێڵ و تێگەیشتن و بەرژەوەندی خێڵ بووە، بەڵام نەبوونی یادەوەری نەتەوە، کەرۆڵی لەدروستبوونی ناسیۆنالیزم و نەتەوەخوازی و دواتریش بەرهەمهێنانی هۆشیاری نەتەوەییدا هەیە بوونی نەبووە یاخود یادەوەرییەکی گرفت ئامێز بووە، بەمانایەکیتر رەنگە گەر بڵێین یادەوەری بوونی نەبووە هەڵە نەبین، چونکە هەمووی چەند ساڵێکی کەمە شۆرشی شێخ عوبەیدوڵای نەهری بەرپابووە، بەڵام بۆچی کورد بەشداری سوارەی حەمیدیە دەکات پاش نزیکەی (١١) ساڵێك؟ ئایا گەر کورد یادەوەری نەتەوەیی هەبوو بێت چۆن هۆشیاری ئەوەی نەبووە بەشداری سوارەی حەمیدیە نەکات؟ یاخود ئەوەی لەو دۆخە بەرهەم دێت بریتییە لەوەی کورد نەتەوەیەکی بێ یادەوەری بووە ئەگەرنا یادەوەری نەتەوەیی هەبووایە بەشداری نەدەکرد. ئەوەی تایبەتە بەکوردو نەتەوەخوازییەکەی، پێش هەر شتێك بەهۆی کولتوری ناوچەیی زمان-شێوەزاری ناوچەییەوە- بوونی خۆی وەك دیاردەیەکی سەربەخۆی ئیتنیکی- کولتوری پاراستووە. ئەمەش هێزێکی دیکەی بەسیستەم و کولتوری خێڵایەتی داوەو گیانی ناوچەگەریی بەهێزکردووە، چونکە پاراستنی کولتورەکەی بەشێك لەپێداویستی بابەتی مانەوەو خۆپاراستنی بووە(د.رەفیق سابیر، ٢٠٠٨: ٤٤). بەو پێیەی بەشێکی زۆر لەوانەی چوارچێوەیەکی تیۆری بۆ نەتەوەخوازی و ناسیۆنالیزم دیاریدەکەن لەسەر ئەوە کۆکن، کەناسیۆنالیزم پەیوەندییەکی راستەوخۆی بەو گۆڕان و پێشکەوتنە ئابووری و کولتوری و کۆمەڵایەتییانەوە هەیە، کە لەنیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەمدا لەئەوروپا روویاندا. بەواتایەکی تر ناسیۆنالیزم ئەنجامی راستەوخۆی رۆشنگەری و مۆدیرنیزمە، بەڵام کۆمەڵگەی کوردی رۆشنگەری و مۆدێرنیزمی تێدا روونەداوە تاهۆشیاری نەتەوەیی دروست ببێت(د.رەفیق سابیر، ٢٠٠٨: ٢٥-٢٦).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بەپێی بنەمای دووەمی تێگەیشتنی رێنان بێت، دیسان ئێمە لەبەردەم گرفتی گەورەداین لەئاست بەشداری کورد لەسوارەی حەمیدیە، لەبەرئەوەی بنەمای دووەم، کەپێدادەگرێت لەسەر بریاردان و دڵنیاییکردنی بەردەوام و هەمیشەیی ئیرادەی بەیەکەوەژیان، خێڵی کوردی لەرابردوودا ویست و ئیرادەی بەیەکەوەژیانی نەبووە تائەو بەیەکەوەژیانە لەقۆناغی مێژوویی دواتردا بگۆرێت بۆ فۆرمی جیاوازتر لەخێڵ، ئیدی کۆنفیدراسیۆنی خێڵەکیی بێت یاخود دواتر نیشتەجێبوون و سەقامگیربوون لەجوگرافیایەکی دیاریکراودا بۆدروستکردنی شارنشینی و هێنانەکایەی دامو دەزگاو گۆرانکاری لەشێوەژیانی کۆمەڵایەتی و رژێمی ئابووریی، لەئابووری کشتوکاڵییەوە بۆ ئابووریی پیشەسازیی، بەپێچەوانەوە جگە لەوەی خێڵی کوردی ویستی بەیەکەوەژیانی نەبووە، هاوکات کولتورە خێڵەکییەکەشی بەردەوام کاری لەسەر بەجیاژیانی خێڵەکان کردووە، نەك یەکیان بخات و بەیەکەوەژیان دروست بکات. ئەمەش دیسان دەمانگێرێتەوە بۆ جیاوازی نەتەوەو خێڵ، چونکە جیاوازی خێڵ و نەتەوە جیاوازییە لەو هێزەدا، کەبەردەوامی بەبوونیان دەدات، لەناو خێڵدا هۆیەك هەیە بۆمانەوەی خێڵ وەك خێڵ و لەنەتەوەشدا هۆیەکی تر هەیە بۆمانەوەی نەتەوە وەك نەتەوە. هۆی مانەوەی خێڵ خوێن و کولتووری مییللییە، بەڵام هۆی مانەوەی نەتەوە تەنها کولتورێکی دروستکراوە(د.عرفان مستەفا، ٢٠١١: ٣٨٤). بۆیە خێڵی کوردی کاری لەسەر مانەوە لەفۆرمە خێڵایەتییەکەیدا کردووە نەك بگۆرێت بۆ فۆرمی نەتەوە تاویستی بەیەکەوەژیان بەرهەم بهێنێت. ئەمەش جارێکیتر پەیوەستە بەجیاوازی کولتوری کۆمەڵگەی کشتوکاڵییەوە، کەخێڵ بەرهەمی دەهێنێت و کولتوری کۆمەڵگەی پیشەسازیی، کەنەتەوە دروستکەرییەتی، لەبەرئەوەی کولتوری کۆمەڵگەی کشتوکاڵی پەیرەوی لەفرەیی و جیایی دەکات، بەڵام کولتوری کۆمەڵگەی پیشەسازی پەیرەوی لەکولتوری یەکبوون و بەیەکەوەژیان دەکات(د.عرفان مستەفا، ٢٠١١: ٣٨٥). بۆیەشە کورد بەشداری سوارەی حەمیدیە دەکات، چونکە تێگەیشتنەکەی هی کۆمەڵگەی کشتوکاڵییە، کەتەنها بەدوای بەرژەوەندی خێڵدا دەگەرێت، نەك هۆشیاریی کۆمەڵگەی پیشەسازی بێت، کە لەتەنیشت ویستی بەیەکەوەژیاندا، نەتەوەخوازیش بەرهەم بێت، کەهۆشیاری نەتەوەیی ببەخشێت، لەبەرئەوەی لەبنەرەتدا نەتەوەخوازیی بەشێکی جیانەکراوەی گۆرانی کۆمەڵگەیە جیاوازەکانە لەکۆمەڵگەی کشتوکاڵییەوە بۆ کۆمەڵگەی پیشەسازیی. چونکە نەتەوەخوازیی ئەو هێزەیە، کە لەناو پرۆسەی پەرەسەندنی کۆمەڵگەی پیشەسازییدا وەك پێداویستییەکی ئەو کۆمەڵگەیە سەرهەڵدەدات و کاری ئەوەیە بەکولتورە پیشەییەکەی کۆمەڵگەی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

پیشەسازیی نەفی هەموو ئەو کولتورە ناوچەییانە بکات، کەکولتوری کۆمەڵگەی کشتوکاڵین. ئەمەش لەپێناوی ئەوەدا تاجیاوازی کولتوری نەهێڵێت و هەموو ئەندامانی کۆمەڵگە ناوچەییەکانی کۆمەڵگە کشتوکاڵییەکە والێبکات، کەبتوانن بەیەکسانی ئەو کولتورە پیشەییە وەربگرن و لەو کۆت وپێوەندانە دەرباز ببن، کە لەکۆمەڵگە کشتوکاڵییەکەدا رێگەی لێدەگرن و فێری کولتورێکی تری جیاواز لەکولتورە ناوچەییەکەی خۆیان ببن(د.عرفان مستەفا، ٢٠١١: ٣٦٤). هاوکات خولیای نەتەوەخوازی کورد پێش گەشەکردنی دەوڵەتی نەتەوەیی خۆی کەوتووە. هەروەك پێش پرۆسەی گواستنەوە لەرژێمی کشتوکاڵیی بۆ رژێمی پیشەسازیی کۆمەڵگەش کەوتووە. بۆیە خولیای نەتەوەخوازی کورد گوزارشت لەگۆڕانی کردەیی کۆمەڵایەتی، پەرەسەندنی سەرمایەداریی، یاخود کۆمەڵگەی مۆدێرن و...تاد، ناکات، بەڵکو بریتییە لەجۆرێك لەوەڵامدانەوەی کاریگەرییەکانی جیهانی دەوروبەری، لەو کارتێکەرانەش بریتی بوون لەریفۆرمەکانی دەوڵەتی عوسمانی، گەشەکردنی نەتەوەخوازی تورکیی، جەنگی کۆڵۆنیالیزم(فالح عبدالجبار، ٢٠٠٦: ٤٧٢-٤٧٣).

هەندێ بۆچوونی تر دەرکەوتن و گەڵاڵەبوونی نەتەوەخوازیی و ناسیۆنالیزم پەیوەست دەکەن بەبوونی پێشوەختی هۆشیاری نەتەوەییەوە، هۆشیاری نەتەوەییش لەقۆناغێکی دیاریکراوی پێشکەوتنی سیاسی و کولتوری و ئابوورییدا سەرهەڵدەدات، کاتێکیش هۆشیاری نەتەوەیی لەکۆمەڵگەدا سەرهەڵدەدات دەبێتە یەکێك لەهۆکارەکانی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم و مەرجە گرنگەکانی دروستبوونی نەتەوە. واتە بەپێی ئەم بۆچوونە هۆشیاری نەتەوەیی پێش مەرجی دروستبوونی نەتەوەخوازیی و ناسیۆنالیزم و نەتەوەشە واتە تا هۆشیاری نەبێت نەتەوەخوازی بوونی نابێت. بەڵام دیسان بەپێی ئەم بۆچوونەش سەبارەت بەکوردو بەشداری سوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەن گرفت ئامێزە، چونکە کۆمەڵگەی کوردی لەبەرئەوەی کۆمەڵگەیەکی کشتوکاڵی و سیستەمێکی خێڵەکی بووە نەیتوانیوە پێشکەوتنی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی بەخۆوە ببینێت. هۆشیاری نەتەوەییش ئەو هەست و بیرو ئاگایی و شێوانەی خۆناسینە، کەکۆمەڵە خەڵکێك لەبارەی بوونی بابەتییانەی خۆی، وەك دیاردەیەکی تایبەتمەندو بەجیا هەڵکەوتوو لای دروست دەبێت و بەرهەمی بێداربوونەوەی نەتەوەیی و ئاڵوگۆڕی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوری و پرۆسەی دروستبوونی نەتەوەیە(د.رەفیق سابیر، ٢٠٠٨: ١٥١،١٥٥)

ئەوەی پەیوەندی بەکەمی هۆشیاری نەتەوەیی کوردەوە هەیە لەدروستکردنی سوارەی حەمیدیەو بەشداری کوشتاری ئەرمەندا ئەوەیە، کە هەندێکیتر دروستکردنی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

نەتەوەو هۆشـــیاری نەتەوەیی پەیوەســـت دەکەن بەگەشـــەکردنی ناســـیۆنالیزم و بوونی دەوڵەتی نەتەوەییەوە، بەو پێیەی نەتەوەو هۆشـــیاری نەتەوەیی دوای دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی دروســـت دەبێت و ئەرکی دەوڵەتی نەتەوەییە، نەتەوەکە دروســـت بکات و دواتر هۆشـــیـــاری نەتەوەییش بەرهەم بهێنێت. هۆکـــاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێننەوە، کەناسیۆنالیزم خۆی سیستەمێکی هزرییەو لەسەر بنچینەی بارودۆخێکی بابەتی بوونی گروپێکی ئەتنیکی، نەتەوە، کەزمان و کولتورو مێژوو هەســـتی هاوبەشـــیان هەیە ســـەرهەڵـدەدات بۆئەوەی نرخ و بەرژەوەنـدی نەتەوەکە لەبەرامبەر نرخ و بەرژەوەنـدی نەتەوەیەکی دیکەدا بەرزترو گرنگتر رابگرێت و بەرژەوەندی بەرزی نەتەوەیی لەرێگای سیاسەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆوە دابین بکات، دابینکردنی ئەم سیاسەتەش دەخوازێت، کە ئەو چوارچێوە جوگرافییەی نەتەوەکەی تێدا دەژێت کۆنترۆڵ بکرێت واتا دەوڵەتی نەتەوەیی دابمەزرێنێت(د.رەفیق ســـابیر، ٢٠١٤: ٨١-٨٢). جیا لەوەی ناســـیۆنالیزم رەوایی و پێناســی خۆی لەزمان و کولتورێکەوە وەردەگرێت، کەکۆمەڵە خەڵکێکی دیاریکراو لەمێژووی خۆیـانـدا هێنـاویـانەتە بەرهەم و بەهۆیەوە توانیویـانە زەمینەی پێکەوەژیـانی هاوبەش دروســـت بکەن و دەخوازێت ماناو ناوەڕۆکێکی ســـیاســـی بەو کولتورە بدات و پێیوایە پێنـاســـی کولتوری تەنهـا لەرێگـای دامەزرانـدنی دەوڵەتی نەتەوەیی، یـان خۆحکومڕانیکردنەوە بەرجەستە بکات(د.رەفیق سابیر، ٢٠٠٨: ٨-٩)، بەڵام گەر بڕوانینە ساتەوەختی بەشداری کورد لەسوارەی حەمیدیەدا تێبینی نائامادەیی هۆشیاری نەتەوەیی دەکەین، چونکە بەپێی ئەم بۆچوونە بێت لەوکاتەدا هۆشیاری بەرزراگرتنی بەرژەوەندی نەتەوەی کورد لەبەرامبەر نەتەوەی عوســمانیدا لەپێشــچاو نەگیراوە، چونکە چەمکی عوسمانیگەرایی یاخود عوسمانیزم چوارچێوەیەك بووە بۆ پێکهێنانی نەتەوەی عوسمانی لەتەواوی گروپە ئەتنیکییەکانی دانیشتووانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا(ئومێد ئووزەر، ٢٠١٥: ١٤٠). بۆیە بیرکردنەوەکە بیرکردنەوەی ناسیۆنالیزم نەبووە، بەڵکو بیرکردنەوەی خێڵ بووە، کەبەرژەوەندی خێڵایەتی بەهەند وەرگرتووە. بۆیە کاتێك نەتەوە بوونی نەبێ بەو تێگەیشـــتنانەی لەپێشـــەوە باســـمانکرد ئەوکاتە ناســـیۆنالیزمیش بوونی نابێت، کەناسیۆنالیزمیش بوونی نەبێت ئەوکاتە شتێك بەناوی هۆشیاری نەتەوەیی بوونی نابێت تا بەشـــداری ســـوارەی حەمیدیەو کوشـــتاری ئەرمەن نەکات، بەڵکو ئەوەی زاڵدەبێت بەرژەوەندی خێڵ و تێگەیشـــتنی خێڵە بۆ پارێزگاریکردن لەمانەوەی خۆی نەك نەتەوە. لەلایەکیتریشـــەوە پەیڕەوکردنی بیری عوســـمانیزم و چەمکی عوســـمانیی بۆهەموو هاوڵاتیانی نەتەوەکان، بەجۆرێ وشـــەی عوســـمانیی هەمەلایەنە بووە بۆهەموو توخم و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

میللەتـان بەکـاردەهـات بەمەبەسـتی سـڕکردنی دەمـاری نەتەوەیی و هەسـتی نەتەوەیی(د.عەبدولفەتاح بۆتانی، ٢٠٠٦: ٥٨).

گەر لەروانگەی ئەو دیدو بۆچوونانەشـەوە بڕوانین بەشـداری کورد لەسـوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەن، کەپێیانوایە ناسیۆنالیزم پشت فاکتەری زمان دەبەستێت، ئەوا بەروانین بۆ کۆمەڵگەی کوردی لەقۆناغە جیاوازەکانی سەرجەمی میرنشینەکاندا بەتایبەت، تێبینی ئەوە دەکەین، کەزمان وەك پێویست یارمەتی گەشـەکردنی هۆشیاری نەتەوەیی نەداوە بەرەو ناسیۆنالیزم، چونکە لەبری بەرهەمهێنانی زمانێکی یەکگرتووی کوردی، شێوەزارەکانی دروستکردووە. سەرباری ئەوەی لێکداپچڕاوو یەکگرتوو نەبوون، هاوکات گەشـەکردنی شـێوەزارەکانیش لەسـەردەمی هەر میرنشـینێکدا بەجۆرێ گەشـەیکردووە، کەدەسـەڵاتدارانی عوسمانی و ئێرانی نەیانهێشتووە زۆر گەشە بکات، کەببێتە مایەی بەهێزی کولتوریی، کە لەدەرەوەی سنوری جوگرافیای میرنشـینەکەدا بچەسـپێ و هۆشیاری نەتەوەیی دروست بکات. بۆنموونە زمانی کوردی لەسـەدەی شازدە تاناوەڕاستی سـەدەی نۆزدە بەسێ شـێوەزار هەوڵیداوە گەشـە بکات، بەڵام سـەرکەوتوو نەبووە، بەجۆرێ لەسـەدەی ١٦ لەسـایەی میرنشینی بۆتاندا شێوەزاری گرمانجی دەرکەوت و مەلای جزیری و عەلی هەریری و ئەحمەدی خانی بەو زمانە شیعریان نوسیوە، بەڵام دواتر دەسـەڵاتدارانی عوسـمانی رێگەی گەشـەکردنیان لێگرتووە. بەهەمان شـێوە لەسـەدەی حەڤدەو سەرەتای سەدەی هەژدە شێوەزاری گۆرانی لەناوچەیەکی دیکەی کوردستاندا و رۆژهەڵاتی کوردسـتاندا لەسـایەی دەسـەڵاتی میرنشـینی ئەردەڵاندا لەرێگەی شـیعرەوە دەرکەوت و مەولەوی و بێسـارانی و خانای قوبادی،...تاد، بەم زمانە ئەدەبییە شـیعریان نووسـیوە، بەڵام دواتر لەسـەرەتای سـەدەی نۆزدە لاواز بووەو ئەو گەشـەکردنە درێژەی نەکێشاوە تایارمەتی گەلاڵەبوونی هۆشیاری نەتەوەیی بدات. دواجار لەباشووری کوردستان و لەسەردەمی میرنشینی باباندا شێوەزارێکی دیکەی کوردی، کەشاعیرانی وەك نالی و سالم و کوردی و مەولانا خالیدی شارەزووری شیعریان پێنوسـیوە، بەڵام ئەویش دیسان دەرفەتی گەشـەکردنی بەجۆرێ نەبووە، کەببێتە مایەی دروسـتبوونی هۆشـیاری نەتەوەیی لەفۆرمی نـاسـیۆنـالیزمـدا سـەرباری کـاریگەری گەورەو کـاراییـان لەهەسـتی نەتەوەییـدا(د.رەفیق سـابیر، ٢٠٠٨: ٤٠-٤١). لەلایەکیترەوە شـێوەزارە کوردییەکان وادەرکەوتون، کەپارێزگاری لەشـوناسـی کوردبوونی خۆیان لەو ئاسـتەدا بکەن، کەبەشـێکی پێکهێنەری زمانی کوردین، نەك ببنە تاکە نوێنەری زمانی کوردی و گەشـە بەخۆیان بدەن تاببنە زمانێکی یەکگرتوو یارمەتی بەرهەمهێنانی هۆشـیاری نەتەوەیی بدەن، سـەرەڕای ئەوەی دەسـەڵاتی سیاسـی میرنشـینە کوردییەکانیش،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کەشــــێوەزارەکە لەئەدەبیـاتی میرنشـــینەکەیـاندا رەنگیـداوەتەوە نەیـانویســـتووە شـێوەزارەکەیان بەرزبکەنەوە بۆئاسـتی زمانی یەکگرتووی کوردیی(د.عرفان مسـتەفا، ٢٠١١: ٥٣٩-٥٤٠)، بەو پێیەی بیرکردنەوە خێڵەکی و هۆزگەراییەکە بەسـەر بیرکردنەوە سیاسـییەکەشـدا زاڵبووەو کەسـیان نە بەخواییشـت و نەبەتۆپزی دەسـەڵاتی میرنشـینە کوردییە دراوسـێکەی خۆی قبوڵ نەبووە. بەم شـێوەیە کورد بەر لەهەر شـتێك بەهۆی کولتوری ناوچەیی و زمان(شـێوەزارەکان)یەوە بوونی خۆی وەك دیاردەیەکی سـەربەخۆی ئیتنیکی- کولتوریی پاراسـتووە، ئەمەش هێزێکی دیکەی بەسـیسـتەم و کولتوری خێڵایەتی داوە، گیانی ناوچەگەری و شـێوەزارپەرەوەریی بەهێزکردووە. بۆیە پرۆسـەیەکی لەمجۆرە زەمینەی مانەوەو چەقین لەناو کولتوری رابردوودا خۆش دەکات و لەهەمانکاتدا دەرفەتی گۆڕانکاری و کارلێکردنی پۆزەتیڤانەی کولتوری و وەرگرتنی شـتی نوی کەمدەکاتەوە(د.رەفیق سابیر، ٢٠٠٨: ٤٢). بۆیە لەدۆخێکی وادا زمان ناتوانێ یارمەتیدەری گەشـەکردن و گەلاڵەبوونی هۆشـیاری نەتەوەیی بێت بەئاراسـتەی بریاردان و دەسـتنیشـانکردنی بەشداریکردن یاخود نەکرد لەپرسـێکی هەسـتیاری وەك سـوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەندا.

تەوەری سێیەم/ کوردو سوارەی حەمیدیە لەروانگەی ئایین و هۆشیاری ئایینییەوە

بەشێکی تر لەو گرفتانەی بەشداری کورد لەدروستکردنی سوارەی حەمیدیەو کوشـتاری ئەرمەندا پەیوەندی بەخودی ئایین خۆی و دواتر هۆشـیاری و تێگەیشـتن و هەژموونی بیرکردنەوەی ئایینییەوە هەیە، چونکە ئەو کارایی و کاریگەرییەی ئایین دروسـتی دەکات هیچی کەمتر نییە لەکارایی و کاریگەری خێڵ، لەبەرئەوەی ئاوێتەکردنی سـوارەی حەمیدیەو گرێدانی بەبیری پان-ئیسـلامیزمەوە، کەخاڵی جەوهەری ئایدۆلۆجیاکە سـۆزی ئایینی بوو، گەیاندنی پەیامێکی ئایینی بوو بەوەی جیهـانی ئیسـلامی و دەوڵەتی عوسـمـانی لەبەردەمی مەترسـی داگیرکەرانی بیانیدایە(د.عەبدولفەتاح بۆتانی، ٢٠٠٦: ٥٨)، لەبەرئەوەی بەشـێك لەباکگراوندو پاسـاوی بەشـداری هەندێ لەخێڵە کوردییەکان ئایینی بوو بەوەی ئەرمەنەکان مەسـیحین، سـەرباری ئەوەی بەشـێکی هۆکاری ئەو کوشـتارەش بەر ئەرمەنەکان خۆیان دەکەوێت، چونکە جگەلەوەی رووسـەکان هـانیان دەدان، بەڵام ئەوانیش درێغییان نەکردووە لەپەلامـاردانی نـاوچە کوردنشـینەکانی نزیکیان یـاخود ئەو ویلایەتـانەی، کەدانیشتووانەکەی هاوبەش بوو لەنێوان کوردو ئەرمەنداو لەبنەڕەتدا ئەرمەنەکان بوونە ئامرازی دەسـتی روسـیا بۆ دەسـتوەردان لەناوچەکانی ئاسـیای بچووك(کۆمیتەی سەربەخۆیی کورد، ٢٠٠٩: ٣٨).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بەهەرحاڵ چەمکی ئایین بۆخۆی چەمکێکی ئاڵۆزەو فرە مانایەو بریتییە لە:"گەردنکەچی و شوێنکەوتەیی و فەرمانبەرداریی، یاخود ناوێکە بۆ گشت ئەوەی مرۆڤ بەهۆیەوە خودای پێدەپەرستێت". یان ئەوەی ئایین واتە"سزاو پاداشت، ئیسلام، پەرستن، فەرمانڕەوایی ، ڕێ و شوێن دانان، یەکتاپەرستیی، لێپێچینەوە، زاڵبوون، دەسەڵاتداریی، گوێڕایەڵی و ملکەچیی"(موسڵیح ئیروانی، ۲۰۰۳: ۱۷). هەموو ئەمانە دەشێ مانای ئایین بن. هەربۆیە بیرکردنەوەو تێگەیشتن و هۆشیاری ئایینی سەرەتا لەم پێناسەو ماناو چەمکانەوە بەرهەم دێن و دواتر لەگەڵ پێدراوو بابەتەکانی تر لەژیاندا کارلێك دەکەن و جۆرێك لەبیرکردنەوەو بڕیاردان بەرهەم دەهێنن و مرۆڤ دەکەوێتە ژێر کاریگەری و گوێڕایەڵییانەوە. هەروەك دەکرێ ئایین بریتی بێت لەسیستەمێکی بیروباوەڕو تێڕوانین، کە ڕەفتاری ئەندامانی کۆمەڵگە هەڵدەسوڕێنێ و ئاراستەیان دەکات، هەروەها هەوڵدەدات پێداویستییە مەعنەوییەکانی کۆمەڵگە دەستەبەر بکات. ئەم سیستەمەش پشت بەهێزێکی بەدەرئاسا دەبەستێت. ئیسلامیش وەك ئایینێکی ئاسمانی گەورە ڕەهەندێکی کولتوری هەیەو ناسنامەی تاك و کۆمەڵگە دەستنیشان دەکات و ئاراستەی هزری و بیروباوەڕییان دەکات(موسڵیح ئیروانی، ۲۰۰۳: ۲٤).

ئەوەی لەم توێژینەوەی ئێمەدا گرنگە بریتییە لەسۆسیۆلۆجیای ئایین و ئەو تێگەیشتن و هۆشیارییەی ئایین دروستی دەکات بۆ مرۆڤ، یاخود ئەو ڕۆڵە کۆمەڵایەتییەی ئایین لەسەر بیرکردنەوەو هەست و هۆشی خەڵك جێیدەهێڵێت، چونکە پێکهێنانی سوارەی حەمیدیە لەلایەن خودی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە ڕاستە پەنابردنی ئەو بوو بۆ ئامرازە کلاسیکییە کۆمەڵایەتی و سەربازییەکان بەتایبەت لەسەر شێوازی تیپە قۆزاقەکان، کەروسیا پێشتر دروستیکردبوون بۆتێکشکاندنی هێرش و پەلاماری نەیارەکانی(م.ڕەسول هاوار، ۲۰۰۰: ۳۹٦-۳۹۷)، بەڵام لەبنەڕەتدا قۆستنەوەی دەرفەتی بەکارهێنانی سۆزی ئایینی و تێگەیشتن و هۆشیاری ئایینی خۆی و کوردو گەلانی مسوڵمانی ژێر سایەی ئیمپراتۆریەتەکەی بوو بەبەرەنگاربوونەوەی مەترسییە ناوەکییەکان، بەتایبەت گەشەکردنی هەستی نەتەوەخوازی ئەرمەنەکان(رسول شمخی جبر، ۲۰۱۰: ۱۲۳)، بەو پێیەی سوڵتان عەبدولحەمید موخاتەبەی چینێکی هەستیاری کۆمەڵگەی کوردی دەکات، کەخێڵەکانن، واتە ڕەنگە ئەو پرسیارە لێرەدا دروست ببێت بۆچی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم خێڵ و سەرۆك خێڵەکان دەستنیشان دەکات، کەسوارەی حەمیدیان لێدروست بکات؟ بەدەر لەتوانای مرۆیی و سروشتی شەڕکردنی هۆزەکان و شوێنی جوگرافیاو نیشتەجێبوونی خێڵە کوردییەکان، بەڵام پەیوەندی بەوەوەشەوە هەیە، کەخێڵ و سەرۆك خێڵەکان جگە لەوەی تێڕوانینی خۆیان بۆ

بەرژەوەندی تایبەتی خێڵایەتی خۆیان هەبوو، هاوکات پەیوەندی بەو خاڵەشەوە هەبوو، کە ئەوان خاوەنی هۆشیاری نەتەوەیی نەبوون، هۆشیاری نەتەوەیی بەو مانایەی، کەبەرژەوەندی نەتەوەی کورد بخەنە پێش بەرژەوەندی خێڵایەتی خۆیان و دەوڵەتی عوسمانییەوە. ئێمە لەپێشتردا ئەوەمان روونکردەوە، کەخێڵ توانای بەرهەمهێنانی هۆشیاری نەتەوەیی نییە، چونکە سروشتی پێکهاتنی خێڵ و روانین و تایبەتمەندییەکانی ئەوەی بەسەردا سەپاندووە، هاوکات لەو ساتەوەختە مێژووییەدا کۆمەڵگەی کوردی کۆمەڵگەی خێڵەکان بووە، کەپێشتر کۆمەڵگەی میرنشینەکان بووە، هەمووی نزیکەی پەنجا ساڵێك بووە دوایین میرنشین کۆتاییهاتووە. لەو قۆناغە مێژووییەشدا گۆڕانکاری گەورەی ئابووریی و سیاسیی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی وا رووینەداوە تائاستی کۆمەڵگەی کوردی بباتە ئاستێکی بەرزی تێگەیشتن و هۆشیارییەوەو بگرە بارودۆخی کوردستان لەهەموو بوارێکەوە زۆر خراپ بووە(د.عبدالرؤوف سنو، ١٩٩٨: ١١٦-١١٧). لەهەلومەرجێکی وادا خێڵە کوردییەکان باشترین نێچیری داوی ئەم سۆزو عاتیفە ئاینییەبوون، کەبوونە پارێزەرو پاسەوانی سنوورەکانی دەوڵەتی عوسمانی و بەشێکیان بەشداری کوشتاری ئەرمەنیان کرد.

بۆیە سۆسیۆلۆجیای ئایینی یارمەتیدەر دەبێت لەوەدا، کەبیروباوەڕێکی تایبەت دەبێتە جێی پەسەندی خەڵك و دواجار بڕواهێنانی خەڵك. هەروەك سۆسیۆلۆجیای ئایین بایەخ بەتێگەیشتنی عامەی خەڵك دەدات(موسلێح ئیروانی، ٢٠٠٣: ٤١-٤٢). لەم روانگەشەوە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم کاتێك بایەخی بەبڵاوکردنەوەی بیری پان-ئیسلامیزم دا لەو خاڵەوە بووە، کە وەك بەشێك لەبیرکردنەوەی ئایینی بوو بۆ عامەی مسوڵمانانی دەوڵەتەکە، کەئەرك و پابەندبوونێکی ئایینیانە فەرز دەکات بەسەر نەتەوە مسوڵمانەکانی ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانی، کەبەرگریکردن لەو قەوارەیە وەك بەرگری لەقەوارەیەکی ئایینی بزانن، لەبەرئەوەی بیری پان-ئیسلامیزم گوزارشتی لەهۆشیارییەکی ئایینی دەکرد لەبەرامبەر ئەو مەترسیانەی روویکردبووە دەوڵەتی عوسمانی وەك دەوڵەتێکی ئیسلامیی(عبداللطیف مشرف، ٢٠٢٢: ٥-٦). نەتەوە سەردەستەکانی ناو ئەو دەوڵەتانەی کوردیان تێدا ژیاوە زۆرجار چەمکی برایەتی ئیسلامییان پەرەپێدەداو چەمکی گوێڕایەڵی و شوێنکەوتنیان وەك ئامرازێك بەکاردەهێنا، بەوپێیەی هەر بیرکردنەوەیەك لەدەرەوەی ئەو برایەتییە ئایینییە بەدژە ئایین لێکدراوەتەوە، لەکاتێکدا خۆیان نەتەوەی سەردەست بوون(د.عەبدولفەتاح بۆتانی، ٢٠٠٦: ٥٩). زۆرجار نەتەوە سەردەستەکان لەژێر کاریگەری تێگەیشتنی ئایینی و برایەتی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئیسلامی و هاوئاییندا شەڕی نەتەوەکانی بالکان و ئەرمەنیان بەکورد کردووە(د.رەفیق سابیر، ٢٠٠٨: ١٣٤).

بەشێکی تری کارایی و کاریگەری بیرکردنەوەو تێگەیشتنی ئایینی پەیوەندی بەدۆخی کوردەوە هەبوو، بەجۆرێ تاسەرەتاکانی سەدەی بیستەم رەعیەت و دەستەبژێری سەربازی و بیرۆکراسیی عوسمانی بوون، کەجۆرێك لەئیتنیکی (ئەرستۆکراتی-ئاسۆیی)یان پێکهێنابوو، بەشێوەیەك زمانی عوسمانی و جۆرێك لەدەوڵەتگەرایی لەئیسلامی سوننی و بەتایبەت گیانی عوسمانیزم یەکیخستبوون(مارتن فان برونسن، ٢٠١٥: ٥٣). سەختە بەئاسانی باس لەوە بکەین، کەبۆچی هەم چەمك و بیری عوسمانیزم و هەم بیرکردنەوەی ئایینی و ئیسلامی لەژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانی بەسەر کورددا زاڵبووە بەگشتی و بەتایبەتیش لەمەسەلەی سوارەی حەمیدیەو دامەزراندنی قوتابخانەی خێڵەکان و بیری پان-ئیسلامیزمدا، چونکە هۆکارێکی تر مێژووکردە، لەبەرئەوەی هەژموونی دەسەڵاتی کولتوری سیاسی و ئایینی ئەو دەوڵەتە بەسەر کوردو کوردستاندا لەجەنگی چاڵدێرانەوە لەساڵی ١٥١٤ تاکۆتایی سەدەی نۆزدە نزیکەی (٤٠٠) چوار سەد ساڵ بووە، ئەم کاریگەرییەش لەڕووی هەستی ئایینی و هەستی مەزهەبگەراییشەوە کەم نەبووە، چونکە ململانێی عوسمانی-سەفەوی لەکوردستان و کاریگەری لەسەر ناوچە کوردنشینەکان تەنها ململانێیەکی سیاسی و ئابووریی نەبووە، هێندەی ئەوەی ملمیلانێی مەزهەبی بووە لەنێوان هەردوو ئایینزایی سوننەو شیعەداو و رۆڵی هەبووە لەرێگرتن و کۆسپ دانان لەبەردەم گەشەکردن و دواکەوتنی بڵاوبوونەوەی هەستی نەتەوەییدا(د.عەبدولفەتاح بۆتانی، ٢٠٠٦: ٥٦). هاوکات سەختە وا خەیاڵ بکەین، کەدامەزراوەی ناوەندی ئایینی (ئیدی پلەی ناوەندییەکەی هەرچەند بێت) بەبێ دیسکۆرسێکی تۆتالیتاریی و بەبێ تەرکیزکردن لەسەر رەگەزی تۆتالیتاری لەباوەڕی ئاییندا، بەدیاریکراویش لەئایینی ئیسلامدا، کەئاراستەی هەموو مسوڵمانان کراوەو هەموو مرۆڤێك وەك بەندەی پەروەردگارەکەی. بۆیە بەبێ تەرکیزکردنی سیاسیی لەسەر نموونەی ئەو تۆتالیتارییەتە، شەرعییەتی فەرمانڕەوایی عوسمانی و قاجارەکان لەپێشچاوی هەموو رەعیەتە مسوڵمانەکان وەك تۆز بەحەوایا دەچوو. وەك (بینیدیکت ئەندرسۆن) گوزارشتی لێدەکات، کە"هەموو گروپە کلاسیکییە مەزنەکان خۆیان بەناوەندی گەردون داناوە بەهۆی بوونی زمانێکی پیرۆز، کەپەیوەندی بەسیستەمی دەسەڵاتێکی سەروو مرۆڤەوە هەیە"(فالح عبدالجبار، ٢٠٠٦: ٤٦٨). ئەوەی تایبەت بوو بەمیرنشینە کوردییەکانیش تابەر لەجێبەجێکردنی دەسەڵاتی ناوەندێتی نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبوو لەبەرامبەر ئینتیماو خزمەتیان بەدەوڵەتی عوسمانی و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دەسەڵاتدارانی ئەو میرنشینانە بەردەوام جەختیان لەسەر شوناسی ئایینی خۆیان کردۆتەوە(هاکان ئوزۆغڵو، ٢٠١٥، ٢٣١).

گرفتێکی تری پەیوەندی نێوان هۆشیاری نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم و ئایین پەیوەندی بەو دیسکۆرسە گەردوونیەوە هەیە، کەئایین و ئیسلام بەتایبەت خاوەنیەتی، بەجۆرێ ئیسلام دەخوازێت چەمکی نەتەوە بەمانای ئوممەت بونیات بنێت، بەڵام دیسکۆرسی نەتەوەخوازی و ناسیۆنالیزم دەیەوێت چەمکی نەتەوە لەچوارچێوەیەکی بچووکتر لەچەمکی ئوممەت دروست بکات، ئەو رایەڵەی ئەندامانی تاکەکانی ئوممەت بەیەکەوە دەبەستێت رایەڵەی ئایینی و برایەتی ئایینییە، بەڵام هی ناسیۆنالیزم ئینتیمای نەتەوەیی و ئیتنیکییە، کەدەبێ هەموو ئەندامانی تاکەکانی ئەو نەتەوەیە سەر بەیەك گروپی ئیتنیك و نەتەوە بن. لەناسیۆنالیزمدا قەوارەی بچووکتر لەنەتەوە فەرامۆشدەکرێن، بەڵام لەئاییندا دان بەقەوارەی بچووکتری وەك خێڵ و هۆزیشدا دەنرێت، سەرباری ئەوەی دیسکۆرسە ئایینییەکە خوازیاری هێنانەئارای ئوممەتێکی فرە خێڵ و نەتەوەشە. بۆیە گرفتی بونیادی لەنێوان چەمکی ناسیۆنالیزم و ئاییندا هەیە، بەتایبەت ئیسلام، چونکە ئامانج و رێنماییەکانی سەروو نەتەوەیین و تایبەت نین بەچوارچێوەی نەتەوەو دەوڵەتێکەوە(ئیروانی، ٢٠٠٣: ٥٩،٤٧). هەربۆیە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بایەخی دا بەبیری پان-ئیسلامیزم، چونکە ویستی دیسکۆرسی تۆتالیتاریزمی ئایینی وەك ئامرازی بەرگری لەئینتیمای سەروونەتەوەیی بەکاربهێنێت دژی خولیای نەتەوەخوازیی، لەبەرئەوەی تۆتالیتاریزمی ئایینی لەبنەڕەتدا بۆ بانگەشەو بیردۆزی بونیاتنانی ئوممەتی ئیسلامیی پشتی پێدەبەسترێت(فالح عبدالجبار، ٢٠٠٦، ٤٧١). هەروەك پەیوەندی نێوان ئایین و هۆشیاری نەتەوەیی پەیوەندییەکی ئاڵۆزە، چونکە ئایین تەنها ئیمان و باوەڕ نییە، بەڵکو کولتوریشە. بۆیە ئایین وەك رەگەزێکی کولتوری دەشێت لەهەندێ قۆناغی مێژوویی و بارودۆخی تایبەتیدا رۆڵێکی دیارو پێشەنگ لەدروستکردن و پێشخستنی هۆشیاری نەتەوەییدا بگێڕێت و وەك شێوازێکی زاڵی کۆمەڵایەتی یان وەك توخمێکی سەرەکی ئایدۆلۆجیای خەباتی رزگاریخوازی خۆی دەربخات. سەرهەڵدانی هۆشیاری نەتەوەییش لەهەر کۆمەڵگەیەکدا پەیوەندی بەبێداربوونەوەی نەتەوەیی و سەرەتای ئاڵوگۆڕی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوری و پرۆسەی دروستبوونی نەتەوەوە هەیە(د.رەفیق سابیر، ٢٠٠٨: ١٥٢،١٥٥). راستە ئێمە پێش دروستبوونی سوارەی حەمیدیەو دروستکردنی قوتابخانەی خێڵەکان و پەیڕەوکردنی بیری پان-ئیسلامیزم شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵای نەهریمان هەیەو شۆڕشەکە خاوەنی دیسکۆرسێکی نەتەوەیی و خۆیشی سیمبوڵێکی کاریگەری نەتەوەیی و ئایینی ئەو قۆناغە مێژووییە بووەو خاوەنی هۆشیاری

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

ئایینی بووە، بەڵام بەبڕوای ئێمە گرفتەکە ئەوەیە دیسکۆرسە ئایینیەکەی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵا دیسکۆرسی ئایینی نەتەوەیەکی ژێردەستەی کاتێکی مێژوویی کورتخایەنی دیاریکراو بووە، لەکاتێکدا دیسکۆرسی ئایینی دەوڵەتی عوسمانی و قاجار دیسکۆرسی ئایینی درێژخایەنی نەتەوەی سەردەست و دەوڵەتی فەرمانڕەوا بوون، کە ئەگەر تەنها تەمەنی دیسکۆرسی ئایینی عوسمانی هەژمار بکەین، تێبینی دەکەین دیسکۆرسێکی ئایینی چوارسەد ساڵە بووەو لەهەندێ باردا لادان لەو دیسکۆرسە ئایینیەو تێپەڕاندنی ڕێگەپێدراو نەبووەو بەلادان لەدەسەڵاتێکی ئیسلامیی لەقەڵەمدراوە. بۆیە لەم دۆخەدا ئەم دیسکۆرسە ئایینیەی شێخ عوبەیدوڵا توانای ڕکابەریێ نەبووە لەدروستکردنی تێگەیشتن و هۆشیاری نەتەوەییدا لەگەڵ دیسکۆرسە ئایینیەکەی دەوڵەتی عوسمانیدا، سەرباری هەژموون و زاڵێتی بیرکردنەوەو بەرژەوەندی خێڵ و وابەستەیی ئایینی بەدەوڵەتی عوسمانییەوە. بەبڕوای ئێمە خەتاکە لەئایینی ئیسلامەوە نەبووە لەو قۆناغە مێژووییەدا هێندەی پەیوەندی بەرارایی و یەکلایینەبوونەوەی دەستەبژێری ڕووناکبیری کوردیشەوە هەبووە، بەجۆرێ لەو قۆناغە هەستیارەدا کەدەستەبژێری نەتەوەکانی ژێرسایەی دەوڵەتی عوسمانی سەرقاڵی مشتومڕی گەلاڵەکردنی بیرو هزری نەژادی و نەتەوەیی بوون و هەندێکیان سەربەخۆییان بەدەستهێنابوو یان لەخەباتدا بوون، کەچی کوردو بەشێك لەدەستەبژێری ناو دەوڵەتی عوسمانی خۆیان یەکلایی نەکردبۆوەو هێشتا دڵسۆزی خۆیان بۆمانەوەی دەوڵەتی عوسمانی دووپات دەکردەوە. کەسێك وەك (د.عەبدوڵا جەودەت) بانگەشەی نەتەوەخوازانەی بۆ وەفاداری هاوڵاتیانی عوسمانی دەکرد لەگەڵ پاراستنی قەوارەی سیاسی دەوڵەتدا بوون تائەوەی سەرقاڵی گەلاڵەکردنی ڕێبازێکی نەتەوەخوازانە بێت بۆ کورد، کەچی لەهەمانکاتدا خەریکی نوسین بوو بۆ ڕۆژنامەی (کوردستان)، کەبنەماڵەی بەدرخانییەکان لەو قۆناغەدا لەقاهیرە دەریان دەکرد(ئومێد ئووزەر، ٢٠١٥، ١٣٧). بیروڕاش وایە عەبدوڵا جەودەت یەکێك لەدامەزرێنەرانی کۆمەڵەی (ئیتیحادو تەرەقی) بێت لەگەڵ هەریەکە لە(ئیسحاق سکوتی دیاربەکری و ئیبراهیم تیمۆی ئەلبانی و محەمەد ڕەشید چەرکەسی)، کە ناوبراو زیاتر جەختی لەجێبەجێکردنی دەستور دەکردەوەو دژی شێوازی فەرمانڕەواییکردنی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بوو. خوازیاری ئەوە بوو دەوڵەتی عوسمانی بگۆڕن بۆدەوڵەتێکی فیدراڵی و هەموو نەتەوەکان بەشداربن لەبەڕێوەبردنیدا(سەلام عەبدولکەریم، ٢٠٠٧، ٧٦،٧٤). لەکاتێکدا دەستبەژێری تورك سەرباری پابەندبوونیان بەئایینی ئیسلامەوە، کەچی بەدوای ئەلتەرناتیڤدا دەگەڕان تا جێگای بیری عوسمانیزم و ئیسلام بگرێتەوە، چونکە لەهەستیاری قۆناغە

مێژووییەکەو حەتمیەتی هاتنەئارای گۆڕانکاری تێگەیشتبوون. کەسێکی وەك میزانجی موراد وەك یەکێك لەئەندامە سەرەکییەکانی کۆمەڵەی تورکە لاوەکان لەدەرەوەی عوسمانیزم و ئیسلام داکۆکی لەشوناسی تورکبوون دەکرد، ئەو ئاگادار بوو چیتر فاکتەری یەکێتی مسوڵمانانی ئیمپراتۆرییەت نەماوە، کەچی بەپێچەوانەوە عەبدولا جەودەت یەکێتی ئیسلامیی ناو دەوڵەتی عوسمانیی وەك ئامرازی یەکڕیزی خەڵك دەبینی و خوازیاری برایەتی ئیسلامیی بووە تەنها ناکۆکی لەگەڵ سروشتی دەسەڵاتی عەبدولحەمیددا بوو(ئومێد ئووزەر، ٢٠١٥، ١٣٧). بۆیە لێرەدا تێدەگەین، کەئایین و بیرکردنەوەی ئایینی چەند کاریگەری لەسەر بەشداری کورد لەدروستکردنی سوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەندا کردووە، چونکە تێگەیشتن و هۆشیارییە ئایینییەکەشمان لاواز بووە لەو قۆناغە مێژووییەدا، بەجۆرێ یارمەتیدەری بەرهەمهێنانی هۆشیاریی نەتەوەیی بووایە. بۆیە پەیوەندییەکی قوڵ لەنێوان ئایین و خێڵ و ناسیۆنالیزمدا هەیە بەتایبەت لەمەسەلەی سوارەی حەمیدیەو بەشداری کورد تێیدا.

ئەنجام

لەم توێژینەوەیەدا گەیشتین بەم ئەنجامانەی خوارەوە:

١. دروستکردنی سوارەی حەمیدیەو بەشداریکردنی کورد تیایدا بەشێك لەسیاسەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بوو لەکۆتایی سەدەی نۆزدە بەمەبەستی بەرەنگاربوونەوەی مەترسی جوڵانەوەی سەربەخۆخوازی ئەرمەنەکان، کەروسیا هانی دەدان.

٢. راستەوخۆ دوای دروستکردنی سوارەی حەمیدیە قوتابخانەی خێڵەکانیش لەئەستەنبوڵ دروستکراوەو لەلایەن خودی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە سەرپەشتیکراوەو تایبەت بووە بەمناڵانی سەرۆك خێڵە کوردەکان و عەرەب و هەندێ نەتەوەی تر. ئەمەش درێژکراوەی سیاسەتەکان عەبدولحەمید بووە بەمەبەستی بەدەستهێنانی دۆستایەتی خێڵەکان و سودلێوەرگرتنیان لەخزمەتی دەوڵەتی عوسمانیدا.

٣. پەیڕەوکردنی بیری پان-ئیسلامیزم ئامانج لێی لەلایەك بەگژاچوونەوەی ئەو مەترسیانە بوو، کە وڵاتانی ئەوروپاو زلهێز لەسەر دەوڵەتی عوسمانی دروستیان کردبوو، سوڵتان عەبدوحەمیدی دووەم دەیویست ئەم رایەڵە ئایینییە وەك بەربەستێکی هزری و هۆشیاری بۆ پاراستنی دەوڵەتی عوسمانی بەکاربێنێت، بەلام لەلایەکیترەوە بیری پان-ئیسلامیزم ئامانج لێی سستکردنی هەست و هۆشی نەتەوەیی کورد بوو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

لەرێگەی پابەندی ئایینی و جەختکردنەوە لەئینتیما ئایینییەکان و دوورکەوتنەوە لەئینتیما نەتەوەییەکان.

٤. کاریگەری خێڵ و بەرژەوەندی و بیرکردنەوەی خێڵ ڕۆڵێکی سەرەکی لەبەشداری کورد لەسوارەی حەمیدیەو کوشتاری ئەرمەندا کردووە، ئەوەش ڕەنگدانەوەی سیستەمی خێڵایەتی و کۆمەڵگەی کشتوکاڵی و دواکەوتنی دۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتی کورد بووە لەو قۆناغەدا. سەرباری ئەوەی ئەرمەنەکانیش دەستەوسان نەبوون لەهێرش و پەلامار بۆسەر گوندنیشینە کوردییەکان و کوشتوبڕیان.

٥. هەژموونی دیسکۆرسی ئایینی دەوڵەتی عوسمانی و چەمکی برایەتی ئیسلامی لەژێر سایەی چەمکی عوسمانیزمداو لاوازی هۆشیاری ئایینی کاریگەری گەورەی لەسەر گوێڕایەڵی و پابەندی بەشی زۆری خێڵەکانی کورد بەسیاسەتەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە هەبووە بەتایبەت لەدروستکردنی سوارەی حەمیدیەدا.

٦. لاوازی هۆشیاری نەتەوەیی کورد بەهۆی دواکەوتووی بارودۆخی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی کوردستان ڕۆڵی بەدیمەنی هەبوو لەوەدا، کە کورد لەبری گەلاڵەکردنی هەست و هۆشیاری نەتەوەیی خۆی وەك گەلانی تری ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانی، سەرقاڵی پاراستنی قەوارەی سیاسی دەوڵەتی عوسمانی بێت لەچوارچێوەی تیپەکانی سوارەی حەمیدیەدا.

٧. لاوازی و نەبوونی هۆشیاری نەتەوەیی کورد پەیوەندی بەسروشتی خێڵ و چەمکی ناسیۆنالیزم خۆیانەوە هەیە، بەجۆرێ تێڕوانین و دونیابینی خێڵ بەرتەسکەو هەرچی ناسیۆنالیزمیشە بەدیدی زۆر لەو بیرمەندانەی بایەخیان بەناسیۆنالیزمداوە بەرهەمی ئاڵوگۆڕی ئابووری و کۆمەڵگەی پیشەسازی و مۆدێرنەیە، کەکوردستان ئەمانەی بەخۆوە نەدیوە. جگەلەوەی هەندێکیتر بۆچوونیان وایە نەتەوەخوازی بەرهەمی بوونی نەتەوەو دەوڵەتی نەتەوەییە لەتەنیشت کاریگەری زمان وەك ئامرازێکی کولتوری بۆ یەکخستنی سیاسی و کولتوری کورد.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

سەرچاوەکان

یەکەم- بەزمانی عەرەبی:

ئەلف- کتێب:

١. أرسلان، حميد بوز: العصبية والسياسة الكردية من منظور اجتماعى- تاريخى من كتاب فالح عبدالجبار وهشام داود:(الاثنية والدولة، الاكراد فى العراق وايران وتركيا)، ت.(عبدالله النعيمى)، ط١، الفرات للنشر والتوزيع، بغداد-بيروت، ٢٠٠٦.

٢. توفيق، هوكر طاهر: الكورد والمسألة الارمنية(١٨٧٧-١٩٢٠)، ط١، دار ئاراس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠١٤.

٣. الجندى، د.خالد عبدالقادر: الاقليات الدينية فى الدولة العثمانية، المسيحية، اليهودية، الارمنية، ط١، puplishing house (IKSAD)، انقرة- ٢٠٢٠.

٤. الجهمانى، يوسف ابراهيم: تركيا الارمن، ط١، دار حوران للطباعة والنشر والتورزيع، دمشق، ٢٠٠١.

٥. روغان، يوجين: مدرسة العشائر فى اسطنبول، ت(د.نهارى محمد نورى)، ط١، دار الوراق للنشر، بيروت، ٢٠١٤.

٦. زاخويى، ماجد محمد يونس: الفرسان الحميدية(١٨٩١-١٩٢٣)، ط١، مطبعة(خانى)، دهوك، ٢٠٠٨.

٧. سنو، د.عبدالرؤوف: النزعات الكيانية الاسلامية فى الدولة العثمانية، بلاد الشام، الحجاز، كردستان، البانيا)، ط١، بيسان للنشر والتوزيع، بيروت، ١٩٩٨.

٨. طقوش، أ.د.محمد سهيل: تاريخ العثمانيين من قيام الدولة الى الانقلاب على الخلافة، ط٢، دارالنفائس للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، ٢٠١٣.

٩. عبدالجبار، فالح: القومية العربية بأزاء القومية الكردية، تأملات فى التماثلات والتباينات البنوية، من كتاب الاثنية والدولة، الاكراد في العراق وتركيا وايران، ت (عبد الاله النعيمي)، ط١، الفرات للنشر والتوزيع، بيروت، معهد الدراسات الاستراتيجية، ٢٠٠٦.

١٠. عماره، د.محمد: الجامعة الاسلامية والفكرة القومية، نموذج مصطفى كامل، ط١، دارالشروق، بيروت، ١٩٩٤.

١١. عيسى، حامد محمود: القضية الكردية فى تركيا، ط١، مكتبة مدبولى، القاهرة، ٢٠٠٢.

١٢. فان برونسن، مارتن: طريق الكرد الى بناء الامة من كتاب فالح عبدالجبار وهشام داود:(الاثنية والدولة، الاكراد فى العراق وايران وتركيا)، ت.(عبدالله النعيمى)، ط١، الفرات للنشر والتوزيع، بغداد-بيروت، ٢٠٠٦ .

١٣. لازاريف، م.س، واخرون: الحركة الكوردية فى العصر الحديث، ط٢، مطبعة(خانى)، دهوك، ٢٠١٢.

١٤. مانتران، روبير: تاريخ الدولة العثمانية، ت.(بشير السباعى)، ج٢، ط١، دار الفكر للدراسات والنشر والتوزيع، القاهرة، ١٩٩٣.

١٥. مشرف، عبداللطيف: مفهوم الجامعة الاسلامية بين فى الفكر السياسى، قراءة مقارنة، ط١، المعهد المصرى للدراسات، فبراير ٢٠٢٢.

بێ- ماستەرنامەو تێزی دكتۆرا:

١. رحمانى، فاطمة زهراء: الجامعة الاسلامية بين السيد جمال الدين الافغانى وسلطان عبدالحميد الثانى اواخر قرن ١٩ ومطلع القرن ٢٠، رسالة ماجستير، قسم العلوم الانسانية، كلية العلوم الانسانية والاجتماعية، جامعة يحى فارس بالمدية، الجزائر، ٢٠١٥.

جيم- گۆڤار

١. بوطيبان، أ.منال ماجد احمد الماجد: السلطان عبدالحميد الثانى بين السندان والمطرقة، مجلة الدراسات التربوية والانسانية بجامعة دمنهور، المجلد الحادى عشر، العدد(١)، ٢٠١٩.

٢. جبر، رسول شمخى: الازمة الارمنية وموقف بريطانيا ١٨٧٦-١٨٩٧، مجلة اداب البصرة، المجلد الاول، العدد(٥٤)، ٢٠١٠.

٣. الحربى، امل بنت احمد هنيدى: المسالة الارمنية فى عهد السلطان عبدالحميد الثانى والموقف الدولى منها، المجلة الدولية لنشر الدراسات العلمية، المجلد الثامن، العدد(الثالث)، ٢٠٢١.

٤. شكاكى، عبدالله: المسألة الارمنية والجينوسايد، مجلة(وطن شمس)، ج٢، دار شلير، قامشلو، مركز فرات للدراسات، ٢٠١٧.

٥. الشمرى، أ.م.د.احمد جاسم ابراهيم، وأ.م.د.يونس عباس نعمة الياسرى: القضية الارمنية فى الدولة العثمانية (١٨٧٨-١٩٢٣) دراسة تأريخية، مجلة مركز بابل للدراسات الانسانية، المجلد ١٠، العدد(١)، ٢٠٢٠.

٦. ظاهر، د.مشعل مفرح: الارمن فى عهد السلطان عبدالحميد الثانى(١٨٧٦-١٩٠٨)، مجلة جامعة زى قار، العدد(٥)، ٢٠١٠.

٧. المحلاوى، رميساء طارق محروس، واخرون: الارمن وعبدالحميد الثانى ١٨٧٦-١٩٠٩، المجلة العلمية بكلية الاداب، ع(٤٥)، ٢٠٢١.

٨. محمود، حامد ظاهر، وأ.م.د.قحطان احمد فرهود: حركة عام ١٨٨٠ وسير احداثها ودور الشيخ عبيدالله النهرى فيها، مجلة اكليل للدراسات الانسانية، العدد الرابع عشر، حزيران ٢٠٢٣.

٩. مسـير، أ.د.كريم طلال، ود.نجلاء عدنان حسـين: موقف الولايات المتحدة الامريكية من القضـية الارمنية حتى عام ١٩٣٩، مجلة كلية التربية الاساسـية، المجلد(٢٥)، العدد(١٠٥)، ٢٠١٩.

١٠. نجم، نور ابراهيم، وأ.م.د.قحطان احمد فرهود: مدرسـة العشـائر في اسـتانبول (١٨٩٢- ١٩٠٧) دراسة وثائقية، الجزء الاول، مجلة(ديالى) للبحوث الانسانية، المجلد١، العدد(٩١)، ٢٠٢٢.

دووەم- بەزمانی کوردی:

ئەلف- کتێب:

١. بۆتانی، د.عەبدولفەتاح عەلی: سـەرەتاکانی هەسـتی نەتەوایەتی کورد لەمێژووی نوێدا، و(سەلاح عومەر)، چ١، چاپخانەی(منارە)، هەولێر، ٢٠٠٦.

٢. جەلیل، جەلیلی: هەندێ سـیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سـیاسـی و کولتووریی کورد لەکۆتایی سـەدەی نۆزدەیەم و سـەرەتای سـەدەی بیسـتەمدا، و.(ئەنوەر قادر)، چ٢، چاپخانەی(کارۆ)، سلێمانی، ٢٠٠٦.

٣. چەتۆیێف، خالید موراد: مێژووی پێوەندییەکانی ڕووسیاو کورد، لێکۆڵینەوەو بەڵگەنامە، و.(د.نەجاتی عەبدوڵا)، چ١، چاپخانەی(شڤان)، سلێمانی، ٢٠٠٧.

٤. دووهەم، سـوڵتان عەبدولحەمیدی: یادەوەرییە سـیاسـییەکانم، و(ئاوات ئەحمەد)، چ١، چاپخانەی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠١٠.

٥. زوچەر، ئێریک جەی: مێژووی هاوچەرخی تورکیا، و.(پ.ی.د.یاسـین سـەردەشـتی)، چ١، چاپخانەی(سیما)، سلێمانی، ٢٠٠٩.

٦. سابیر، د.رەفیق: کولتورو ناسیۆنالیزم، چ٣، چاپخانەی(تیشک)، سلێمانی، ٢٠٠٨.

٧. سابیر، د.رەفیق: ئیمپراتۆریای لم، لەبارەی ئیسلام، خێڵ، ناسیۆنالیزم، چ٣، چاپخانەی(تاران)، ٢٠١٤.

٨. عەبدولکەریم، سـەلام: مێژووی پەرەسـەندن و پێکهاتنی بیری تۆرانیزم، چ١، بێ چاپخانە، سلێمانی، ٢٠٠٧.

٩. عەلیاوەیی، د.عەبدوڵا: کوردسـتان لەسـەردەمی دەوڵەتی عوسـمانیدا، لەناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدەهەمەوە تاجەنگی یەکەمی جیهان، لێکۆڵینەوەیەکە لەبواری مێژوویی سـیاسـیدا، چ٢، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی(ئاوێر)، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٠. قاسملو، د.عبدالرحمن: کوردستان و کورد، چ٢، چاپخانەی(منارە)، هەولێر ٢٠٠٦.

١١. قەرەداخی، عەتا: گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، چ١، چاپخانەی(رەنج)، سلێمانی، ٢٠٠٧.

١٢. کورد، کۆمیتەی سەربەخۆیی: کوردسـتان یا ئەرمەنسـتان، شـەهیدەکان یا ملهوڕەکان، و.(د.نەجاتی عەبدوڵا)، چ١، چاپخانەی(شڤان)، سلێمانی، ٢٠٠٩.

١٣. لۆراسـداغی، و بیرین کوینجو: سـەبارەت بەپرسـی ئیسـلامو نەتەوەخوازیی لەتورکیا، سەرچاوەکانو دیسکۆرسەکان، لەکتێبی: ئایشە قازی ئۆغلوو فوئاد کەیمەن: دژایەتییە

هاوژییەکان، ناسیۆنالیزمە دژەکانی ناو تورکیا، و.لەئینگلیزییەوە (ئازاد حاجی ئاقایی)، چ١، دەزگای رۆشنبیریی جەمال عیرفان، سلێمانی، ٢٠١٥.

١٤. مستەفا، د.عرفان: بوونی نەتەوەیی کورد لەنێوان فەلسەفەو سۆسیۆپۆلەتیکدا، چ١، چاپخانەی(رەنج)، سلێمانی، ٢٠١١.

١٥. نووسەر، کۆمەڵێ: کوشت و برِی ئەرمەنییەکان، و.(بەرزانی مەلا تەها)، چ١، چاپخانەی(سایە)، سلێمانی، ٢٠٠٩.

١٦. هاوار، م. رەسول: کوردو باکووری کوردستان لەسەرەتای مێژووەوە تاشەڕی دووەمی جیهان، ب١، چ١، چاپخانەی(خاك)، سلێمانی، ٢٠٠٠.

١٧. ئوزوغلو، هاکان: ئاخۆ نەتەوەخوازی کورد ناوکی هەیە؟ لەکتێبی: ئایشە قازی ئۆغلوو فوئاد کەیمەن: دژایەتییە هاوژییەکان، ناسیۆنالیزمە دژەکانی ناو تورکیا، و.لەئینگلیزییەوە (ئازاد حاجی ئاقایی)، چ١، دەزگای رۆشنبیریی جەمال عیرفان، سلێمانی، ٢٠١٥.

١٨. ئووزەر، ئومێد: ڕەچەڵەکناسی نەتەوەخوازی تورك، لەنەتەوەخوازی مەدەنی و ئەتنیکی بەرەو نەتەوەخوازی پارێزگارانە لەتورکیا، لەکتێبی: ئایشە قازی ئۆغلوو فوئاد کەیمەن: دژایەتییە هاوژییەکان، ناسیۆنالیزمە دژەکانی ناو تورکیا، و.لەئینگلیزییەوە (ئازاد حاجی ئاقایی)، چ١، دەزگای رۆشنبیریی جەمال عیرفان، سلێمانی، ٢٠١٥.

١٩. ئیرانی، موسڵیح: ئیسلام و ناسیۆنالیزم لەکوردستاندا، سەرەتای لەبارەی کۆمەڵناسیی ئایینەوە، چ١، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٣.

ب- گۆڤار

١. خصباك، د.شاكر: عەرەبی بەدوو شوانکارەی کورد، بەراوردێك لەنێوان رواڵەت و بنەماکانی ژیان، گ(کوردۆلۆجی)، ژ(٢)، ٢٠٠٩.

٢. رێنان، ئێرنێست: نەتەوە چییە؟ و(د.موحسین ئەحمەد عومەر)، گ(کوردۆلۆجی)، ژ(٢)، ٢٠٠٩.

٣. محەمەد، کامەران: ڕامانێك لەسیستەمی خێڵایەتی و سیستەمی خێڵایەتی لەکوردستاندا، گ(نوێبوون)، ژ(٣)، ٢٠٠٨.

٤. ئەرسەلان، حەمید بۆز: کوردایەتی و جوڵانەوەی کورد لەماوەی نێوان (١٨٨٩-٢٠٠٠)، گ(دۆسیێی تورکیا)، ژ(٤)، تشرینی دووەمی ٢٠٠٦. سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی.

سێیەم- ئینتەرنێت:

١. محاولات عبدالحميد الثاني في إدماج العشائر: التوطين ومدرسة العشائر انظر .https://nlka.net/archives/10472

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الكورد والفرسان الحميدية(١٨٩١- ١٩٢٣)

"دراسة فى علاقة بين الدين والقومية والقبيلة"

الملخص:

انشغال الدولة العثمانية بحروبها مع روسيا فى نصف الثانى قرن التاسع عشر وخسارتها ادى الى تدمير اوضاعها السياسية والاقتصادية وظهور مشاكل عدة اهمها تدخل الدول الاوروبية وروسيا فى شؤنها الداخلية ونشوء حركات قومية ذات ميول تحررية من قبل شعوب البلقان. بعد معاهدة سان ستيفانو و انعقاد مؤتمر برلين ادى الى استقلال الشعوب البلقانية من الدولة العثمانية. بعد مؤتمر برلين ظهرت مشكلة الولايات الارمنية وبعدها القضية الارمنية الى الواجهة، لكن بسبب عدم تأييد القوى الاوروبية القضية الارمنية بجد انذاك، دفع الارمن بأنفسهم الى تحركات سياسية من داخل الدولة العثمانية وخارجها خاصة من دياسبورا(جنيف واثينا) الى تأسيس منظمات واحزاب سياسية مثل(داشناق وطاشناق) وكفاح من اجل امالهم القومية بعد دفعهم من جانب روسيا التى له طموحات لتوسيع نفوذها السياسى على حساب الدولة العثمانية.

نتيجة هذه الاسباب اتبع سلطان عبدالحميد الثانى سياسات عن طريق تشكيل الفرسان الحميدية من عشائر الكورد فى الولايات الحدودية مع روسيا وبعدها تأسيس مدرسة العشائر فى اسطنبول وتطبيق مشروع وفكرة الجامعة الاسلامية لمواجهة الاخطار وباللاخص سد طريق امام الارمن لتحقيق حلومهم. لذا تورطت بعض القبائل الكوردية ضمن الفرسان الحميدية فى قتال ومجازر الارمن. اسباب تورط الكورد فى قتال الارمن عدم وجود الوعى القومى وتسليط المصالح القبلية على المصالح القومية وتأثير الشعور الدينى، لكن الارمن ليسوا بريئا من هذه الاحداث لانه هاجموا القرى الكوردية وقتلوا ونهبوا القبائل الكوردية ايضا.

نحن نعتقد بأن مسالة مشاركة الكورد فى افواج الفرسان الحميدية ومذابح الارمن متعلق بتأثيرات الرؤية القبلية ومصالحها انذاك وايضا تأثير التفكير الدينى وخضوع الكورد لمشاريع وسياسات السلطان عبدالحميد الثانى فى ذلك المرحلة التاريخية. واهم العوامل الاخرى هو عدم تبلور الوعى القومى عند الكورد بسبب اوضاعهم الاقتصادية والاجتماعية السيئة. واخر العوامل المتأثرة فى هذه الموضوع برأى بعض المفكرون نشوء القومية والوعى القومى عدم انتقال المتجمع الكوردى من

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

المجتمع الزراعى الى المجتمع الصـــــناعى وعدم وجود الطبقة البورجوازية لان القومية نتيجة وجود المجتمع الصناعى.

تم في هذه الدراسـة اسـتخدام منهج البحث التاريخي لعرض الأحداث التاريخية ومتابعة وتحليل أسـباب حدوثها وتأثيرها على نتيجة الأحداث. وفي الجزء الثاني تم اتباع المنهج التحليلي لشرح تكوين الخيالة الحميدية والمشاركة الكردية فيها من منظور العلاقة بين القبيلة والدين والقومية.

كلمات الدالة: *الكورد، الفرسان الحميدية، الدين، الارمن، القومية، القبيلة*

The Hamidiyan Cavarly (1891 - 1923)

"A study in the relationship between Religion, Nationalism and tribe"

Abstract:

The Ottoman Empire's preoccupation with its wars with Russia in the second half of the nineteenth century and their loss led to the destruction of its political and economic conditions and the emergence of several problems, the most important of which was the interference of European countries and Russia in its internal affairs and the emergence of nationalist movements with liberal tendencies by the peoples of the Balkans. After the Treaty of San Stefano and the Berlin Conference, it led to the independence of the Balkan peoples from the Ottoman Empire. After the Berlin Conference, the problem of the Armenian provinces and then the Armenian issue came to the fore, but because the European powers did not seriously support the Armenian issue at that time, the Armenians pushed themselves into political movements from inside and outside the Ottoman Empire, especially from Diaspora (Geneva and Athens) to... He established political organizations and parties such as (Dashnaq and Tashnak) and a struggle for their national aspirations after being pushed by Russia, which had ambitions to expand its political influence at the expense of the Ottoman Empire.

As a result of these reasons, Sultan Abdul Hamid II followed policies by forming the Hamidi Knights from the Kurdish clans in the border states with Russia, and then establishing the clan school in Istanbul and implementing the project and idea of the Islamic University to confront the dangers, especially blocking the road. In front of the Armenians to achieve their dreams. Therefore, some Kurdish tribes within the Hamidiye Knights were involved in the fighting and massacres of the Armenians. The reasons for the Kurds' involvement in fighting the Armenians were the lack of national awareness, the dominance of tribal interests over national interests, and the influence of religious sentiment. However, the Armenians were not innocent of these events because they attacked Kurdish villages and killed and plundered Kurdish tribes as well.

We believe that the issue of the Kurds' participation in the Hamidian cavalry regiments and the Armenian massacres is related to the influences of the tribal vision and its interests at that time, as well as the influence of religious thinking and the submission of the Kurds to the projects and policies of Sultan Abdul Hamid II at that historical stage. The most important other factor is the lack of crystallization of national awareness among the Kurds due to their poor economic and social conditions. The last factors affected by this issue, in the opinion of some thinkers, are the emergence of nationalism and national consciousness, the failure of the Kurdish community to move from agricultural society to industrial society, and the absence of the bourgeois class, because nationalism is the result of the existence of industrial society.

This study uses historical research methodology to present historical events and follow up and analyze the causes of events and their impact on the outcome of events. In the second part, the analytical methodology is followed to explain the formation of the Hamidiyya imagination and the Kurdish participation in it from the perspective of the relationship between tribe, religion and ethnicity.

Keywords: *Kurds, Hamidiyan Cavarly, religion, Armenians, nationalism, tribe.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئۆرەمار: گوند و عەشیرەت
خواندنەکا: میژوویی، جڤاکناسی

عەلی مستەفا سالح (عەلی ئۆرەماری)

پشکا کارگێری کار- زانکۆیا جیهان- دهۆك- هەرێما کوردستانێ/ عیراق

پوختە

خوەزا و جوگرافییا ئۆرەمار وەک گوند یان دەڤەر، خوەزایەک جوان، بەدەو و بالکێشە بۆ هەر کەسێ سەرەدانا وێ کربیت، ئەڤ پارچەیا جوگرافی، دکەڤیتە گۆشا دووماهیکێ ژ ئالییێ رۆژهەلاتی ل دەڤەرا هەکارییان، دیارە ل سەردەمێن هەردوو ئیمبراتۆریەتێن سەفەوی و ئۆسمانی جوگرافییایەکا سنووری هەبوویە و ململانێیێن مەزن ل سەر خاوەندارییا عەشیرەتێن وان هەرێمان هاتییەکرن. ئۆرەمار دکەڤیتە د سێگۆشەیا رێبازێن نەقشبەندییاندا (بامەرنێ، بارزان و نەهرییێ)، ب تێگەهشتنا وان ئەوێ دەستهەلات ب سەر ئۆرەماردا هەبیت، دێ شێت دەستهەلاتێ ل سەر هەڤرکێ خۆ کەت، هەرێمەک سنووری ژێکڤەکەر بوویە د ناڤبەرا میرگەها بەهدینان و میرگەها هەکارییاندا و جهێ هەڤرکییێن مەزن بوویە.

دەڤەرا ئۆرەمارێ د میژوویا ئایینێ مەسیحی (نەستووری)دا پێگەهەک کەڤنار هەیە. دێرا (مار ماری) ئەوا میژوویا وێ بۆ سەدسالییا (چوارێ و پێنچێ) زایینی ڤەدگەرییێت، پشتی ئەو کوردێن ل دووماهیکێن سەدسالییا 17یێ_زایینیی چووینە ئۆرەمار، پاشی زێدەبووینە و مەسیحی ژێ هاتینە دەرئێخستن، ئەوان ناڤێ بەرێ نەهێلاینە و ناڤێ خۆیێ نوی ژ ئۆرەمار وەرگرتینە.

د سەروبەندێن بەرپابوونا جەنگێ جیهانییێ ئێکێدا و پشتی راگەهاندنا بانگا ب ناڤێ جیهادا ئیسلامی ل سالا 1915یێ ژلایێ ئیمبراتۆریەتا ئۆسمانیڤە، ئۆرەمارییان رۆل هەبوو د ڤالاکرنا گوند و وارێن مەسیحییێن تیارێ و جیلو و بازێ ل چیایێن هەکارییان، پشتی هاتینە ڤالاکرن ژ مەسیحییان، ل سەر جوگرافییا ئۆرەمار هاتنە زێدەکرن، پاشی ئۆرەمار ژ گوندەکێ بچویک بوو دەڤەرەکا مەزنتر. د

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کەسایەتییا سیتو ئاغاییێ ئۆرەماریدا، فیدراسیۆنا دۆسکیا ژووری هاتییە ئاڤاکرن، ب ئێکگرتنا وان ل گەل فیدراسیۆنا دۆسکییێن ژێری، کۆنفیدراسیۆنا دۆسکییان دهێتە پێکئینان. پشتی نەخشەکێشانا سنووری ل 1926 د ناڤبەرا دوو دەولەتێن ژ نوی چێکری (تورکیا و ئیراق) ب دووماهیک هاتی، هەرێما ئۆرەمار هاتە دابەشکرن، بەشەک مایە ب سەر هەرێمداریا گەڤەرِ ئەوا گرێدای ویلایەتا هەکارییان ل تورکیا نوو، بەشێ دن ژێ هاتییە ڤەقەتاندن و کەفتییە ل سەر لێڤێن سنووری ل ئالییێ دەولەتا نوی ئەوا ب ناڤێ ئیراق.

پەیڤێن سەرەکی: *ئۆرەمار، لەمدین، مەف، سیتو، دۆسکییا ژووری.*

دەستپێک.

ئۆرەماری، ج (گوندی بن یان عەشیرەت) ناڤێ خۆ ژ گوندێ ئۆرەمار وەرگرتینە. ئۆرەمار ب خۆ ژ چ هاتییە و چ واتەیا وێ هەیە؟ چ ل سەر ڤی ناڤی هاتییە گۆتن و نڤیسین؟ ئەگەر ئەو ژ گوندێن کەڤنارێن نەستووری (مەسیحی) یان بیت، کوردێن نهۆ ل ئۆرەمار ژ کیڤە هاتینە؟ بەری هنگی ئەو ل کیڤە بووینە؟ ب چ سەدەم و چەوا و ل کیژ سەردەمی ئەو هاتینە ئۆرەمار؟ چەوا و بۆچی خۆجهێن وێ یێن کەڤن هاتینە دەرئێخستن؟ ئەو چ جوگرافییایە هندە گرنگی پێ هاتییەدان بەشەکی زۆر ژ گەرِۆک، رِۆژهەلاتناس و جوگرافیناسان ڤەکۆلین ل سەر کرین؟ دەڤەرەکا ئاسێیا د ناڤا چیایێن بلندا، چ گرنگییا وێ هەبوویە هەتاکو هەر ژ سەردەمێن کەڤن وەک ناڤەندەکا کارگێری گرنگی پێ بهێتەدان؟ ل سەدسالییا چوارێ و پێنچێ ئێکەم پێنگاڤا هاتنا دینێ مەسیحییەتێ ل هەرێمێن چیا و داسان- داسن، ل وێرێ دەستپێکرییە، د هەمی پارچەیێن مێژوویا کەڤن و هەڤچەرخدا؛ ئۆرەمار ژ ناڤێن دیارە، ئەڤ هەمی گۆتنە و گەلەکێن دیتر، هندەک مژارن؛ گرنگە مرۆڤ ب هویری ڤەکۆلینێ ل سەر بکەت.

ئێک: ئۆرەمار: ناڤ و رِامان، جوگرافییا، لایەنێن کارگێری و سنوور.

- **ناڤ و رِامان:**

ئۆرەمار، ئۆرامار، هۆرەمار، (ÖZGEN,2016:130)، ب پیتێن لاتینی (oramar، oremar، uramar، horamar) هاتییە نڤیسین.

ناڤێ ئۆرەمار گەلەک دهێتە دیتن، لێ ئەو ڤەکۆلینێن تایبەت ل سەر هاتینە نڤیسین دکێمن، گەلەک ژ گەرِۆک و رِۆژهەلاتناسێن سەرەدانا میزۆپۆتامیا و کوردستانێ کرین، د بەشەک یان د پەراوێزێن نڤیسینێن خۆدا ئاماژە ب ناڤێ ئۆرەمار

داینە، ب تایەت ئەوێن ل سەر خوەزا و جوگرافیا هەکارییان و مێژوویا ئایینێ مەسیحییەتێ (مەسیحییێن نەستووری) ل هەرێمێن چیا نڤیسین، دەما ئاڤرییێ ب هەبوونا چۆار کەڤنارترین دێرێن مەسیحییان ددەن ل هەکارییان، ئەو ئاڤریێ ب دێرا (ماری مامو) ل هنداڤی ئۆرەمار ددەن (DICESON, 1910: 375)، ماری مامو یان مار ماری پەیوەندییەکا ئێکسەر ب مژارا واتەیا ناڤێ ئۆرەمارڤە هەیە، ئەو ب چەندین ناڤان هاتییە گۆتن (مار ماما، ماری مامو، مار ماری)، بەشەک ژ ڤەکۆلەران ژی دەما ناڤێ دێرا (مار ماری) دهینان، ئەو ئاماژێ ب گوندێ (والتۆ) ددەن(ARVAS,2015: 40)، لێ والتۆ ب خۆ پارچەیەکە ژ دەڤەرا ئۆرەمار، بەلکی یا دروست (مار ماری) دکەڤیتە گوندێ (ئاکار – ئاقار)، کو د نهادا ئەو تاخەکە ژ تاخێن ناحییا ئۆرەمار (TOP & ÖZKURT, 2008: 473).

مار مامو - مار ماری، ل پال دێرێن مار زەیا ل جیلۆ، دێرا مار پسیوییی ل ئیل، دێرا مار سابا ل قۆچانس، ب کەڤنترین دێر ل کوردستانا ناڤەڕاست دهێتە هژمارتن و ئێکەم هاتنا دینێ مەسیحیەتیێ ل ڤان دێرا دەستپێکرییە، مێژوویا وان بۆ سەدەیێن چواری و پێنجێ ڤەدگەڕێت(FIRST ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM 1987,903) ڤەکۆلەرێن ل سەر دینێ مەسیحییەتێ (نەستووری یان دێرا ڕۆژهەلات) نڤیسین، هندەک جاران ل سەر واتەیا ناڤێ ئۆرەمار ڕاوەستیاینە و کرینە بەشەک ژ مژارا بابەتێن خۆە، لێ هندی ل سەر خوەزا و جوگرافییا وان هەرێمان و مێژوویا پەیدابوونا دینێ مەسیحییەتێ و جهێ دێرێن وان لێ هاتینە ئاڤاکرن ڕاوەستیاین، هند ل سەر واتەیەکا دروست ڕانەوەستاینە، چ شروڤەیێن زانستی و ئەکادیمییێن واتادار نەداینە ناڤێ (ئۆرەمار)، گەلەک ژ گەریدە و ڕۆژهەلاتناس و ڤەکۆلەران، پەنا بۆ ڤەگێڕانێن مللی و چیڤانۆکی برینە، ئەوێن ل سەر دێرا مار ماری هاتینە گۆتن و وەکو واتا بۆ ناڤێ ئۆرەمار د ڤەکۆلینێن خۆدا برێزکرینە، واتەیا ناڤی وەکو وێنەیێ پەیڤەکێ داینەناسین، هاتینە (مار مامو) وەکو دوو گەهـ ژێکڤەکرینە، (مار – حیە) و (مامو) ب ناڤی کەسی داینە ناسین، پاشی گۆتینە ئەڤە ناڤێ ئۆرەمارە، ب کورتی تەقلیهەڤی د زۆربەیا وان نێریناندا دهێتە دیتن.

باسیلی نیکیتین - 1885-1960ز، کو ئەو بخۆژی ڤەگێڕانێ ب چیڤانۆک دبینیت، دبێژیت: (هۆرەمار- ئۆرەمار)، ئانکو جهێ ڤەحەویانا مارا، زەلامەکێ پیرۆز (ماری مامو) سێر ل مارا کر، هەمی کرنە د چالەکێدا و پاشان ل سەر دەرێ وێ چالێ دێرەک ب ناڤێ (مار ماری) یێ پیرۆز ئاڤاکر، تا نهۆژی ئەو دێر یامای، ل ناڤا کوردان خێزانەکا مەسیحی، ب ئەرکێ زێرەڤانیا وێ ڕادبیت، هەر سالێ ئەڤ زێرەڤانە بابێ مارا دبینیت، ل دەڤەرێدا ئەو باوەری وەسا یا بەلاڤە، ئەگەر ئەو خێزانا مەسیحی ژ قازانجێن مەزاری هاتە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بێبەهرکرن، هنگی ئەو مار دێ دەرکەڤن و دێ ل دەڤەرێ بەلاڤەبن (نیکیتین، 2007: 410)، بۆچوونەکا دی دبێژیت ئەو شەهیدەکێ مەسیحییە، ل سەر دەستێ ئیسکەندەرێ مەزنڤە زۆرداری لێ هاتیەکرن، هاڤێتیە د ناڤا مەنجەنیقێدا، پاشـــان وی گۆە لێبو بۆ دەمی ســـێ هەیڤا بۆلیل دژەنی، ئینا بنەچاریڤە ئەو ئازادکر، پشـــتی هنگی ئەو هاتە ئۆرەمار، هەمی ئەو مارێن ل ئەڤراز گرتن و ئینان و کرنە د شـــکەفتەکێدا لبن ئەردی، تانهۆژی ئەو مار هەر ل وێرێ نە (WIGRAM, 1916: 55).

ئەڤ ڤەگێڕانێن چیڤـانۆکی- میسـولۆجی ژ ڤەکۆلەرەکی بوو یێ دی گۆڕانکاری بســـەردا هاتینە، لێ تێگەهێ وانا وەک خۆمایە و چ ژبابەتی نەگۆهارتیە، ڤەکۆلەرەکێ دی ل جهێ زێرەڤـانەکێ مەســـیحی، ئەو ب کەس و خێزانا کوردیڤە گرێددەت، خرڤەکرنا مارا ل (ئۆرەمار) ب نهێنی یا تێک نەدانا نەریتێ دێرا (مار ماری) پێ دهێتە پاراســـتن گرێدایە، دبێژیت: ئەو کەســـێ چاڤدێرییا دێرێ دکەت، بابێ مارا دبینیت و دوێ باوەرێدایە، ئەگەر ڤێ خێزانا کوردی دەستکەڤتێن خۆ ژ دەستدان، هنگی مـار دێ ژ جهێ خۆ دەرکەڤن و دێ ل دەڤەرێـدا بەلاڤەبن (ÖLMEZ, 2019, 12)، ئەڤێ ڤەگێڕانێ گرێدانەک هەیە ب کەڤنارییا دێرا مار ماری و کەلچەرێ کەڤنارێ دەڤەرا ئۆرەمار، دبیت پشـــتی ڤالاکرنا گوندێ ئۆرەمار ژ خۆجهێن وێ یێن مەســـیحی بوو سـەردەمەکێ درێژ شـۆینەوارێن دێرێ وەکی مەزار ل دەڤ کوردێن موسـلمان ژی هاتبیتە بکارئینان بۆ چارەسـەرکرنا نەسـاخییان، هەمان میسـولۆچی بۆ ڤەگێڕایە، نهۆ ژی دێرا مار ماری ل دەڤ خۆجهێن ئۆرەمار، کو ئەو ب ناڤێ دێرا مارا و دێرا (دینا) ژی بناڤدکەن، د وێ باوەرێدانە، پیرۆز ڕاگرتنا مەزاری، دێ مرۆڤان پارێزیت ژ پێڤەدانا مارا و دووپشکا و گەزتنا لەڤێن ســـەیان، مەزاری بۆ چارەســـەرکرنا پرســـگرێکێن پســـکولۆچی ژی بکاردئینن، بۆ وان کەسێن تووشی نەخۆشییێن دەروونی - تەپبوونێ دبن.

ئەفسـەرێ ئینگلیزی، کاپتن (بیرترام دیکسۆن – 1913 -1873)ز، پشتی جهێ دیرا مار ماری دیاردکەت، ل هنداڤی ئۆرەمار ل جهێ دبێژنێ (ئاکار) هاتییە ئاڤاکرن، هەمان وێ میســۆلۆجیێ دوبارەدکەت، لێ دیکســـۆن هندەک بەرفرەهتر مژارێ دهینتە زمان، دبێژیت: پشتی مار کرینە د کۆرەکێدا، کەڤرەک دانا سەر دەڤێ کورێ و ل سەر ئاڤاکر، پشـتی هنگی ئەو جهە بوو مەزار، نەلڤاندنا کەڤری کرە وەسـیەت، ئەو باوەری هاتبوو چاندن کو ئەگەر ئەو وەسـیەت ب دروسـتی نەئێتە جێبەجێکرن، هنگی مار دێ دەرکەڤن و پاشـان مەزار دێ هێزا چارەســـەرکرنێ ژ پێڤەدانا مارا و دووپشـکا و گەزتنا ســـەیان ژ دەســـتدەت، کوردێن ئۆرەمار پی دکەیفخۆش بوون و شـــانازی ب هەبوونا وی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

مەزاری دبرن و ئەو بخۆژی دچوونە سەرەدانا مەزاری، وان ئەو قەشەیێ خزمەتا دێرێ دکر دپاراست (DICESON , 1910: 375).

ئەگەر هویر ل ڤەگێرِانا دیکسۆنی بنێرین، ئەو دبێژیت: مار مامو هاتە ئۆرەمار مار خرڤەکرن، هەر وەکی دبێژیتە مە (ئۆرەمار) بەری مار ماری وەک گوند هەبوو، لێ ئەڤە ل گەل ناڤەرۆکا ڤەگێرانان ناگونجیت، ئەگەر وەسابیت، هنگی ئۆرەمار کەڤنارترە ژ قەشە ماری ب خۆ، ژبەرکو جهێ دێرا مار ماری ب خۆ ئەو مەزارە، (جهێ خرڤەکرنا ماران) و مەزاری ناڤی خۆ ژ ناڤی ئاڤاکەری وەرگرتییە، جهێ مەزاری (ئاکار) ل ئۆرەمارە، گرێدانا مێژوویا هاتنا مار ماری ب ئەسکەندەرێ مەزنڤە، وەکی دیکسۆن و ویگرام دهێتە زمان، ئەو ب خۆ ژی دیتنەکا میسۆلۆجییە، ژبەرکو د ناڤبەرا دێرا مار ماری کو ل سەدسالییا (چارێ و پێنچێ) زایینی هاتییە ئاڤاکرن و ئەسکەندەرێ مەزن ل 320ێ بەری زایینیی مرییە، وەکو مێژوو ئێکجار دویری ئێکە. هەر چ (ویگرام) پشتی هەمان ڤەگێرانێ دووبارە دکەت، ئەو گۆتنەکی زێدەدکەت و دبێژیت: باش نینە مرۆڤ مایێ خۆ د کارێن وی زێرەڤانیدا بکەت، نەکو پاشی مار دەربکەڤن و بچن نەخۆشییان بۆ خەلکی دروستبکەن، گەلەک خێر ژی ل سەر مەزارێ وی دهێنەدان (WIGRAM, 1916: 55).

ئەڤ ڤەگێرانێن هەنێ هاتینە بکارئینان وەکو واتایەک بۆ ناڤی (مار ماری) و پاشی ئەو ب ناڤێ ئۆرەمارڤە گرێدایە، زێدەباری بکارهینانا (مار – حیە) وەک بابەتەکی چیڤانۆکی، د هەمان دەمدا ئەڤ جۆرە ڤەگێرانێن هەنێ کەسایەتییێ قەشە (ماری) ب خۆ ژی دکەنە ئاشۆپ و د ناڤا میسۆلۆجیییێدا جهێ خۆ دگریت، ل دەمەکی مار ماری نە ئاشۆپە، بەلکی ئەو خوێندکارێ (مار ئادی) بوویە و ژ گرۆپێ حەفتێ مۆریدان ئەوێن هاتین داکو دینێ مەسیحییەتێ ل هەرێمێن چیا و داسنا ژووری (هەکاری) بەلاڤەبکەن((Mooken, 2003: 26، ئەڤ ڤەگێرانێن هەنێ دویرن ژ خواندنەکا زانستی و ئەکادیمی و د واتەدار نینن، بەلکی مرۆڤ دشێت وەسا تێبگەهیت کو ئەوان خۆ دویرئێخستینە ژ واتەیەکا زانستییا باوەرپێکری بۆ ناڤێ ئۆرەمار.

ئێکەم کەسێ تا نهۆ ل پال ڤەگێرانێن میسۆلوجی شیایی واتەیەکا زانستی بدەتە ناڤێ ئۆرەمار، گەریدەیێ فەرەنسی (V- Cuinet)ە، ئەوێ ل (1890-1891)ژ سەرەدانا ئۆرەمار کری، دبێژیت: دێرا ماری مامو، ئەوا دکەڤیتە ناڤ گوندێ ئۆرەمار، ئەو چل مەسیحییێن کو ل ئۆرەمار دمینن، ئەو ب ئەرکێ خزمەتا هەردوو دێرێن ڤی باژێرکی کوردان رادبن(دێرا مار مامو و دێرا مار دانیال)، دێرا مار دانیال ل ڤێ دووماهیکێ کرینە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

مزگەڤت، پشتی مار مامو ژ وێ داڤا کوشتنێ ئەوا ژلایێ قەیسەرێ (کابادوکییان) ل سەردەمێ (جۆلیان)ێ جوداخاز_ڕزگاربووی، وی خۆ گەهاندە چیا و هەمی خشۆک خڕڤەکرن و دانانە بن کەڤرەکی و دێرەک ل سەر ئاڤاکر ئەوا پاشی ناڤێ وێ هەلگرتی. ڤەکۆلەرێن ئەنسکلۆپیدیا ئیسلامییان گۆتنێن (کۆینت)ی بەلاڤکرین، ڕەخنێ ل بۆچوونێن دیکسۆنی دگرن و دبێژن: بابەتێ ماران بابەتەکی دویرە ژ گیانێ مار مامۆی، ئەڤە ب تنێ هندەک بۆچوونێن ئاشۆپینە، پشتی ئاڤاهیێ دێرا مار مامۆی – مار ماری ل ئۆرەمار ددەنە ناسین و چەوانییا ئاڤاهیێ وێ، دبێژن: ئۆرەمار جهەکی کەڤنارێ مەسیحییەتیێ یە، پشتی ئۆرەمارییێن موسلمان هاتینە تێدا، شیان مەسیحییان ژێ دەربئێخن و دەستێ خۆ دانایینە سەر ئۆرەمار، ل دووماهیکا ڤێ مژارێ، ڤەکۆلەرێن ئەنسکلۆپیدیا ئیسلامی دبێژن: ئەم قەردارێن (کۆینت)ینە، ب تنێ وی ئاماژەیا ب واتەیا ناڤێ ئۆرەمار دای، دەمێ دبێژیت: ئۆرەمار ناڤەکی ئارامییە و دویرە ژ وان واتەیێن ئاشۆپی، ئۆرەمار ب واتەیا ((کەلها خودانی – قلعه الرب - Zitadelle des Herrn)) دهێت (ENZYKLOPAEDIE DES ISLAM, 1936, 1072).

ل ڤێرێ تێگەهێ (الرب – خودان) دهێت، ب تێگەهەشتنەکا خودایی، هەرچەندە کۆینتی ب خۆ ژی چ زەلالی نەداینە کا ئەو چەوا گەهشتییە ئەڤێ واتەیێ بۆ ناڤێ ئۆرەمار، د دەمەکیدا ئەو ب خۆ دبێژیت: پشتی مارماری دێر ئاڤاکری، دیرێ ناڤێ وی هەلگرتییە، ئانکو بابەت ئێکلادبیت کو دێرێ ناڤێ خۆ ژ (مار ماری) وەرگرتییە، گەها (مار) واتەیا وێ د دینێ مەسیحییەتێدا ب ڕامانا (پیرۆز – مقدس) دهێت، گەها (ماری) ئەو ناڤێ قەشە مارییە ئەوێ دێر ئاڤاکری، ئەڤ پارچە ب خۆ دەستپێکەکە مرۆڤ گریمانەیان ژبۆ ناڤێ (ئۆرەمار – أورامار) ل سەر ئاڤابکەت، دبیت (کۆینت)ی ئەڤ ناڤە بۆ جهێ دێر لێ هاتییە ئاڤاکرن دارشتبیت، جهەکی بلندە و ل هنداڤی نهالەکا کویر (گەلیێ ئۆرەمار) دروستکرییە و قەشە مار(مامۆی – ماری) وەکی دامەزرێنەر و خودانێ وی ئاڤاهیێ (دێر)ێ ل وی بلنداهیێ وەکی کەلهەکا خودایی دهێتە دیتن ناسکرییە، کەلها خودانی ئانکو کەلهەیا قەشە ماری، ل سەر ڤی بنیاتی (کەلها خودانی – قلعة الرب) گونجای دیتییە بۆ واتەیا ناڤێ (ئۆرەمار) هەلبەت ئەڤە لێکدانا مەیە و لێکدانا کۆینتی نەهاتییە زەلالکرن.

کۆینت، ئاڤرییێ ب هندێ ددەت کو دێرێ ناڤێ خۆ ژ مار(مامو - ماری) وەرگرتیە، ئۆرەمار پەیڤەکا ئارامییە، کو هەلگرێ چ گومانا نینە، ل ڤێرێ د شیاندایە زێدەتر ل سەر چەوانییا وەرگرتنا ناڤێ دێرا مار ماری ڕابوەستین، بێی هیچ گومانەک گرێدانەک هەیە د ناڤبەرا ناڤێ (ئۆرەمار) و مار (مامۆی - ماری)دا، د شیاندایە واتەیەکا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

باشـــتر و ئەكادیمی بۆ ناڤێ ئۆرەمار بدەســـتبئێخین، گەلەک یا جیاوازنەبیت ل گەل واتەیا كۆینتی داین، ئۆرەمار ژ دوو گەهان پێکدهێت (ئۆر – أور یا عەرەبی + ماری) گەها ئێکێ (ئۆر یان أور)، د فەرهەنگا پیرۆزدا ب دوو ئانكویان دهێت: ئۆر ناڤەكی عیبرییە ب ئانكویا (ڕۆناهی) یان گوڕییا ئاگری یان نویرهە، یا دوویێ ب ئانكویا (جهـ – مكان) (مجمع الكنائس الشـــرقیە، 198: 261)، ئانكو ئۆر چ جهەک بیت یان پارچەیەكا زەڤییێ بیت، وەكی د ڤەگێڕانا چیڤانۆكیدا هاتی (جهێ خرڤەكرنا ماران)، د شـــیاندایە_مرۆڤ بێژیت ئەو گوندەک یان باژێڕكەک بوویە، (ماری) خوێندكارێ مار ئادی بوو، لێ مار ماری ب خۆ ژی دوو خوێنـدكارێن وی هەبوون (تۆماس و فلیپووس)، تۆمـاس هـاتییە هنـارتن داكو دینێ مەســیحییەتێ ل زۆزان و داســنییـا ژووری بەلاڤبكەت(یوســـف، 2014: 311)، پشـــتی (تۆماس)ی كو هەر ب ناڤێ خوێندكارێ (مارماری) هاتییە ناســـكرن و ل جهێ ناڤێ وی (مار ماری) هاتییە گۆتن، ل گوندێ ئاكار هنداڤی ئۆرەمار، وی دێرەک ئاڤاكر، پشـــتی هنگی ناڤێ (مار ماری) هەلگرتی (TOP & ÖZKURT, 2007: 473)، پاشـــی (تۆماس) خوێندكارێ مار ماری، ل گەڤەڕێ هاتییە شـەهیدكرن(AL-JELOO, 2016: 39)). ب ڤێ یەكێ مرۆڤ دشـێت واتەیەكا دیتر بدەتە ناڤێ ئۆرەمار، ئەوژی نێزكی واتەیا (كۆینت)ی بیت، ئۆرەمار ب ئانكویا (**باژێڕێ ماری- مدینە ماري**) دهێت، كو كۆینت ب خۆژی تەكەزییێ دكەت، ئۆرەمار باژێڕەكێ بچویک بوویە.

- **لایەنێ فەلەكی و جوگرافی:**

ئۆرەمار دكەڤیتە ناڤبەرا هێلا پان (37°23) ل باكوور، هێلا درێژ (44°04) ل ڕۆژهەلات، ب بلنداهیا 1450 مەتر، 4756 پییا, THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM) 1995: 173)، ل ســـەر لایەنێ خوەزا و جوگرافییا ئۆرەمار، باســـیلی نیكیتین دبێژیت: ئۆرەمار، ئەو هندەک بلنداهینە شـــیانێن مەزن پێ دڤێن داكۆ بشـــێی بگەهییێ، ســـەرنشـیڤییێن ڕک، چلیختێن تیژ و دڕ، هەر دڕ و كەڤرێن مەزن و ئاسێ، دەرز و دۆلێن كویر دنخاڤتینە ژ بەفرێ، ڕەنگێ شین و كەسک یا پێلێن رووبارێ شین ل بنی ددیارن، ڕێبارێن وێ دمەترسینە و هەمی ژی تێكچوینە، هەما بێژە ئۆرەمار گۆشەیەكا ژبیركریە ل ڤێ جیهانێ، پشتی تۆ ڤی سروشتی دبینی، ژ نوی د شیاندایە توو مللەتێن د ڤێ دەڤەرێدا دژین بنیاسی، چۆل و خۆمالی، سادەیی و وێرەكی، هەما بێژە ئەو كەسێن ل ڤێرە دژین وەكی خوەزایا وێ و دەوروبەرێن وێنە، شـــەڕڤـانێن (**دڕنـدە**)نە(Kılıç, 2014: 30) ، ڤێ دەستەواژەیێ بكاردهینیت و ب وێ جوگرافییا سـەخت گرێددەت. جوانترین دانەنیاسین بۆ ئۆرەمار ئەوە یا (پیترام دیكســـۆن)ی كری، دەما دبێژیت: گوندێ ئۆرەمار، ئێک ژ

جوانترین وان جهانه ب شـــیوەیەکێ ڕهایی یێن من هەتا نهۆ دیتی، ئەو دکەڤیتە ســەر لێڤا کێرییەکێ وەکی شێوێ زینیا هەسپەکییە، ب بلنداهیا 5200 پیا، بلنداهیا وی چیایێ ئۆرەمار پشـــتا خۆ دایێ نیزیکی 14000پیا دبیت، ل هنداڤی گەلیەکی کویر نێزیکی 2000پیا دبیت هەتا خوارێ، ئەو ب دروستی وەکی هێلینکا (حاجی ڕەشک – دیمەقەســک، طائر السـنونو)یە، چاندنا گوندی ب شـێوەیێ لاتکانە و شـویرهێن وانا گەلەک ب جوانی هاتینە چێکرن، هندەک جاران ژی چەندین لاتک دبنە پانتاهیا زەڤییەکێ ب تنێ، ئاخەکا دەولەمەندە، ئەو باشـــترین جۆرێ (تری) بەرهەمدهینیت د ڤێ پارچەیا جیهانێدا، ئەڤ لاتکێن هەنێ گەلەک د کەڤنارن، دبیت بۆ جارا ئێکێ ئەو ژلایێ نەستووریانڤە هاتبنە چێکرن، مەزارێ کەڤنترین دێرا ئاسۆریا ب ناڤێ (مار مامو) دکەڤیتە هنداڤی گوندێ کوردێن ئۆرەمار، ئەو گەلەک شـــانازییێ ب ڤی مەزاری دبەن (Dickson,1910:375)، پشتی شویرهەییێن لاتکان ب کەڤران دهێنە چێکرن، ئەو ئاخێ ب زەمبیلان و ب ملێن زەلامان دکێشـــنە وان لاتکان، کێشـــانا ئاڤێ ژی بۆ وان لاتکان ب ڕێکا کۆلانا جۆکانە(WIGRAM, 2016, 55) .

لایەنێ کارگێرییێ ئۆرەمار ل سەردەمێ ئۆسمانیان:

ئێکەم جـار وەکو جهەکی خودان پێگەهە هـاتییە دیتن، د چاڤکـانییەکا موســلمـاناندا (مرأة البلدان - *Mir at-Buldan*)دا، تێدا هاتییە " ل ناڤەڕاسـتا سـەدسـالییا حەفتێ زایینی، ئۆرەمار بەرسـنگگرتنا داگیرکەرێن عەرەب گرتن، ئەوێن دڤیان ب هێزا چەکێن خۆ وانا بکەنە موسـلمان"((AL-JELOO, 2016: 48، ل ناڤەڕاسـتا سـەدسـالییا شـــازداندا ژی، د پەرتووکا (الذخائر) دا، پشـــکا (میرێن کوردان)، تێدا هاتیە " ل 14 کانونا دوویێ سـالا 1545 ز، دەما میراتییا ئامێدیی داینە سۆولتان حسێن، تێبینی هاتە کرن نـاڤێ زاخۆ تێدا نەهـاتییە، نەئینـانا نـاڤێ زاخۆ و دەڤەرێن دیتر، ژبەرکو (زاخۆ و ئۆرەمـار) و دەڤەرێن دیتر بەری هنگی ل 22 گۆلانـا 1538ز هـاتبوونە زێدەکرن ل ژێر دەستهەلاتدارییا سولتان حسێن"((TEKİN, 2018: 207، دەما میر عزەدین میرێ هەکارییان بزاڤدکر میرگەها خۆ بەرفرەهبکەت، ئۆرەمار ئێک ژ وان جهان بوو ل پال مەرگەوەر و تەرگەڤەر و دوسـکییان و ڕێکان بگریت، ل هاڤینا 1847ز ئۆسـمانییان دووماهیک ب فەرمانڕەواییا میرگەهێن کوردان ئینا (ÇİFTÇİ, 2018: 150)، پشتی هنگی ب دوو سالان ل 1849ز و پێهەل، پشتی هەردوو میرگەهێن شـەمزینان و هەکاری هاتینە هەلوەشـاندن، ئۆسـمـانییـان هەولـدان ب ڕێکا بەرپرسـێن حکومی فەرمـانڕەواییا وان جهـان بڕێڤەببەن(KAPLAN, 2014: 124)، ل ناڤەڕاسـتا سـەدسـالییا نۆزداندا، هەر ئێک ژ بێت شـەباب – قلابان، شـەمزینان،گەڤەر، ئۆرەمار، ئەلباک، مەحموودییێ و نوردز، ل سـەر

ســنجەقا هەكارييان هاتنە زێدەكرن (DEMİRTAŞ, 2016: 165)، ب ئێكجارى ئۆرەمار ژ پەيكەرێ قەزا ئامێدييێ هاتە ڤەگوهاستن بۆ سنجەقا هەكارييان، ل سالا 1849ز ل ژێر ناڤێ پلانێن چاكســازييێن نوى، ب ئارمانجێن ئابوورى و ئێمناهييێ ل درێژييا دەڤەرێن دكەڤتنە سەر لێڤێن سنوورێ ئۆسمانييان ل گەل دەولەتا قاجارى ب پلا ئێكێ و ڕووسيا ب پلا دوويێ، ب ڕێكا پێدانا بەخشــينەيان و گرێدانا مەهانەيێن دراڤى بۆ ســەرۆك عەشــيرەتان، ئۆســمانييان دڤيان عەشــيرەتێن كوردان و ب تايبەت ئەوێن دكەڤتنە ســەر لێڤێن سنوورى تێكەلى سيستەمێ سڤيل بكەن، وان بكەتە ڕێكخەر د ناڤبەرا دەولەتێ و جڤاكێ عەشــيران، داكو ئەو عەشــيرە وەك زەلامێن دەولەتێ چەكى هەلبگرن، د ڤى دەرگەهيدا ل پال ناڤێن گەلەك ســەرۆك عەشــيرێن هەرێما هەكارييان ناڤێ (عەلى ئــاغا ئۆرەمــار)ى دهێتەديتن و برێ (200) قروش بۆ هــاتينە برين (ÇİFTÇİ, 2018: 202)، ئێــدى پشــتى ڤێ ديرۆكێ تيبينى دهێتەكرن، نــاڤێ ئۆرەمــار بەردەوام وەك خودان پێگەهەك كارگێرى هاتييە.

ل ســەردەمێ ئۆســمانييان يەكەيێن كارگێرى د ســيســتەمێ دەولەتێدا د جهگيرنەبووينە، (كانتۆن، قەزا، سـنجەق، ويلايە) گەلەك جاران تێكەلى ئێك بووينە بۆ دەمەكى درێژ تەڤليهەڤييەك هەبوويە د ناســكرن و جهگيركرنا ناڤێن يەكەيێن كارگێرى، هندەك جاران سنجەق بۆ دەڤەردار- قضاء، هاتييە بكارئينان، هندەك جاران وەك كانتۆن – مقاطعة هاتييە گۆتن، هندەك جاران ژى دێ بينين ســنجەق بۆ – پارێزگەهــ، هاتييە بكارئينان (YILDIZ, 2016: 193)، ل ســالێن 1868- 1869ز ئۆرەمار وەك قەزا هــاتييە تۆمــاركرن (SEZEN, 2017: 197) و 200 مــال تێــدا هەبوون، 1200 ئــاكنجييێن وێ هەبوون(DEMİRTAŞ, 2016: 166)، د پەيكەرێ كــارگێرييێ ســالێن 1870 – 1871ز، پشتى گەڤەر بوويە قەزا، ئۆرەمار وەك ناحيە هاتييە تۆماركرن، ڕێڤەبەرێ وێ (حوســەين ئاغا ئۆرەمارى) بوو (HAKAN, 2020: 116)، هێژاى گۆتنێيە، حوسـەين ئاغا وەكى د شەمايا مالا ميرێدا دهێتە ديتن، دبيتە برايێ (سەليم زوبەيد ئاغا ئۆرەمارى) بابێ سيتو ئاغا، ئۆرەمارى ژێرا دبێژن (ڤنيتێ حوسەين).

ئەڤ پەيكەرە ل ســالا 1872ز وەك خۆ مايە(YILDIZ, 2016: 194)، لێ حوســەين ئاغا ئۆرەمارى ل دووماهييا1871 ز هاتييە دويرئێخســتن و 1871 و 1872ز (تەمەر بەگ) بوويە ڕێڤەبەرێ نــاحيــا ئۆرەمــار (ERDOĞAN, 2021:130)، تەمەر بەگ ژ دەرڤەى ئۆرەمــار وەك بەرپرســەكى حكومەتێ هــاتييە ڕەوانەكرن (ALANDAĞLI, 2018: 841)، دبيــت دويرئێخســتنا حوســەين ئاغا ئۆرەمارى بۆ وێ ئێكى بزڤريت، د ڤان ســالاندا برايێ وى (سـەليم زوبەيد ئاغا ئۆرەمارى) هاتبوو تۆمەتباركرن ب سـەركێشييا گروپێ (ياخيبووى)،

ئۆسـمانییان وی چاخی هەر تەڤگەرەکە کوردی ل وان دەڤەرا هاتبا دیتن ب گروپێن (ئەشـقا – یاخیبووی) ناڤدکر، ئەشـقیا ب واتەیا رێگرێن رێکان، ئەڤە ژی وەک کێمکرن و کرێتکرنەک بکارئینانینە، ئەڤە ئێک ژ وان سیاسەتێن ئۆسمانییان بوو ل گەل عەشـیرەت و میرگەهێن کوردان پەیرەودکر، کەسـەک دگرتە خوە و دکرە زەلامێ دەولەتێ، کەسـێ ئێکێ یێ عەشـیرەتێ ئەگەر نەهاتبا چەماندن بۆ سـیستەمێ دەولەتێ تۆمەتباردکر و ب ڤێ رێکێ ناکۆکی د ناڤبەرا عەشیرەتێدا دروستدکرن، هەر وەکی د بەلگەنامەیا ژمارە (253) ل جەلیل ل ویلایەتا ئەرزەرومێ ل 20 رەجەبێ 1290 کۆچی بەرامبەر (1874 – 1873)ز، دەرکەڤتی، تێدا هاتییە.

" ئێک ژ مەزنە گروپێن (یاخیبووی) کو ژمارا وانا نێزیکی 600 کەسـان دبوون، ل گەلییێ ئۆرەمار، دەسـتدرێژی کرینە سـەر یەکەیەکا لەشـکەرێ شـاهانەیا فەرمی، ئەوێن ل باژێرکێ گەڤەر – دۆسـکی، یاکو گرێدای سـنجەقا وانێ هاتبوونە رەوانەکرن.

ل سـەر ڤێ تاوانێ ل 21 موحەرەم 1290، بریارا دادگەها تاوانان ژبۆ وانا دەرکەڤتییە، کو سێ ژ وانا هاتنە بدارڤەکرن، ئەوژی (رەشـۆ ئاغا زاد سـادو و برایێن وی شـاقۆلی و ئەحمەد ئاغا)، سـەلیم ئاغا ئۆرەماری نەهاتییە گرتن، دویڤچوون بەردەوامدبیت تاکو سـەلیم ئاغا ئۆرەماری دهێتە گرتن(BABALIK, 2020: 191) ". خان ئەبدال کو زەلامێ دەولەتێ بوو، هەر سـال ل گەل چەند لەشـکەران ژ گەڤەر دچوون ب زۆری باج ژ خەلکێ گوندێن دۆسـکی و ئۆرەمارییان دستاند، ژلایێ زەلامێن سـەلیم ئاغا ئۆرەماریڤە هاتە کوشـتن، خان ئەبدال کورد بوو، لێ زەلامەکی زۆرداربوو، دەمێ باج ژ خەلکی وەردگرت ئەگەر هەژارەکی چ نەبا بدەتێ، وی سـتێرکا قویتێ وانا تێکددا (ALANDAĞLI, 2023: 238)، ژبەرکو حوسـەین ئاغا ئۆرەماری وەک رێڤەبەرێ ناحییێ_ب ئەرکێ دەستەسـەرکرنا سـەلیم ئاغایی رانەبووبوو، ئەو ژ رێڤەبەرییا ناحییا_ئۆرەمار دهێتە راکرن و تەمەر بەگ کو بۆ چەندین سـالان هەم وەک ئەفسـەرەکی لەشـکەری و رێڤەبەرەکی کارگێری ل جهێن دیتر ژی کارکرییە، هاتە دانان ل جهێ حوسـەین ئاغایی.

ل سـالێن 1875 و 1876 ز هەکاری و گەڤەر بووینە کانتۆن – مقاطعة گرێدایی سـنجەقا وانێ ئەوا گرێدایی ب ئەرزەرومێ، ئۆرەمار ب ناحیە هاتیە ناسـکرن، گرێدایی گەڤەر(ÖZGEN, 2016: 76)، 30 گوندێن وێ هەبوون، 1800 مال، 2850 کەس مەسـیحیبوون و 2360 کەس ژی موسـلمان (Kılıç, 2014: 25)، د ناڤبەرا سـالا (1877– 1880) ز چ زەلالکرنێن پەیکەرێ کارگێرییێ سـنجەقا هەکارییان نەهاتینە زانین، د

دویڤڕ ل سالا 1881ز هەکارییا وەک سنجەق هاتییە تۆمارکرن و ئۆرەمار وەک ناحیەک – ناوچەداریەک گرێدای جۆلەمیرگێ هاتیە نڤیسین، (SEZEN, 2017: 197)، ل سالا 1882ز، پشتی جارەکا دن گەڤەر بوویە قەزا، (ئۆرەمار) وەک ناحیە گرێدایی گەڤەری هاتییە ناسکرن، ئەڤ پەیکەرە بەردەوامبوو هەتا 1886 ز، چ گۆڕانکاری ب سەردا نەهاتینە(YILDIZ ,2016:195)، ل سالا 1887ز ئۆرەمار وەک خۆ مایە ناحیەک گرێدایی گەڤەرێ بوویە، ل سالا1888 ز گۆڕانکاری ب سەر پەیکەرێ هەکارییاندا هاتینە، ژ 11 قەزا و 49 ناحییان پێکهاتییە، د ڤێ گوهارتنێدا، ئۆرەمار ژ ناحیە بوویە **قەزا**، (جیلو و شتازن) وەک دوو ناحیە پێڤە هاتینە گرێدان، گوندێن گرپدایی پێڤە ژی ژ 30 گوندان بووینە 32 گوند(ÖZGEN,2016,77)، کورد ب تنی ل ئۆرەمار بوون، جیلو و شتازن مەسیحی تێدابوون (HECKMANN, 2000:176)، ل سالێن 1889 - 1891 ز، چ گوهۆڕین د ناسناڤێ کارگێرییێ ئۆرەماردا نەهاتییە کرن و مایە قەزا و دوو ناحییێن وێ هەبوون، لێ ژمارا گوندان بووینە 34 گوند (DEMİR, 2020: 869)، ژمارا ئاکنجییێن قەزا ئۆرەمار 25910کەس بوون، ژ وانا 14000 کورد، 11000هزار مەسیحییێن گرێدایی قەزایێ بوون، ل گەل 870 تورکێن ئۆسمانی و 40 مەسیحی ل ناڤا ئۆرەمار، ئاکنجییێن ناڤەندا ئۆرەمار 3040 کەس بوون، ژ وانا 3000 کورد و 40 مەسیحییێن نەستووری ژبۆ خزمەتکرنا هەردوو دێرێن ئۆرەمار(CUINET, 1891,757)، ل سالا 1892ز چ گۆڕانکاری ب سەردا نەهاتینە، ل سالا 1893 ژمارا قەزاییێن گرێدایی هەکارییان کیمبووینە، ژ 11 قەزا بووینە 7، پێگەهێ ئۆرەمار گۆڕانکاری ب سەردا هاتینە، ژ قەزایێ نزمبوویە و بوویە ناحیە - ناوچەدار گرێدایی قەزا گەڤەرێ، سالێن د دویڤڕا ژی 1899 – 1894 ئۆرەمار وەک خۆ مایە ناحیە گرێدایی قەزا گەڤەر (ÖZGEN,2016:79-80)، ل سالێن د دویڤڕا بۆ چەند سالان چ زەلالکرنێن وەسا نەهاتینە دیتن، دبیت وەک ناحیە مابیت، ل سالا 1912 دەمێ هەکارییان هێشتا سنجەقەک گرێدایی وانێ بوو، ئۆرەمار وەک قەزا هاتییە تۆمارکرن(ÇAYKIRAN, 2020:18).

پشتی دامەزراندنا دەولەتا نوی یا تورکیا ل 1923، هەکاری وەک پارێزگەهەک جودا ژ وانێ هاتە جهگیرکرن، چار قەزایێن وێ هەبوون: جۆلەمێرگ، بێت شەباب، گەڤەر و شەمدینان، ئۆرەمار و باژێرگە (تیارا ژێری) و دۆسکی (بەکارجان)، سێ ناحیەبووینە، پشتی واژووکرنا پەیمانا سنووری تورکی - عیراقی، ناڤبەرا تورکیا و بریتانیا و عیراقێ ل 5 خزیرانا 1926، دووماهیک هێلا سنووری هاتە دیارکرن و ل گەل سنوورێن پارێزگەها هەکاری ژی جهگیربوون، ئۆرەمار وەک ناحیە - ناوچەدار جهگرتییە (TAŞKIN, 2020: 591)، پشتی ل سالا 1960 سیاسەتێن تورککرنا ناڤێن

کوردی گەهشـــتیین، نـاڤێ ئۆرەمــار هــاتە گوهــارتن بۆ داغلیجە - (Dağlıca)، ویێڤەتر هەتا ئیرۆ ژی ئەو د پەرگالا فەرمییا دەولەتێدا، ناحیەکە (SEZEN,2017:197) گرێدایی قەزا گەڤەر یا گرێدایی پارێزگەها هەکاری.

- **سنوورێن کارگێری:**

سنوورێن ئۆرەمار ژی ب پێی ناسناڤێ وێ یێ کارگێری گۆڕانکاری ب سەردا هاتینە و هند جاران ژی تەڤلیهەڤی د وان سـنووراندا دهێنە دیتن، (نیکیتین و سـۆن) سـنوورێن ئۆرەمار وەک ناحیە ب ڤی ڕەنگی دیاردکەن " ل باکوور شـتازن و گەڤەر، ل باکوورێ ڕۆژئاڤایێ وی جیلۆ، باز، تۆخۆما، تیارێ، ل باشـووری ڕۆژئاڤایێ وێ ئەرتۆش و ڕێکـان، ل بـاشـووری وێ ژی بـارزان، و ل ڕۆژهەلات ژی شـەمزینـان" (Nikitine& Soane,1923:70) ئەو سـنوورێن ژلایێ (V. CUINET) هاتینە دەستنیشـانکرن وەکی قەزا، چ جوداهییا وی نائێتەدیتن دەما ژ ناحییێ دبیتە قەزا (V. CUINET) ب ڤی شـێوەیی سـنوورێن قەزا ئۆرەمار: " دکەڤیتە نیڤا سـنجەقا هەکاری، ل بـاکوورێ وێ قەزا جۆلەمێرگ، ل ڕۆژهەلات قەزایێن گەڤەر و شـەمدینان، ل باشـووری وێ ژی ئامیدییێ و ل ڕۆژئاڤا ژی چال (CUINET, 1891,757) ."

ژێدەر:

YILDIZ, Mehmet Zeydi, XIX. YÜZYILDA HAKKÂRİ’NİN İDARİ YAPISI, Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu - 14-15-16 Kasım 2014, Hakkari, Birinci Baskı- 2016, Ankara.p198.

دوو: بنیات- کۆکا ئۆرەمارییان.

ل گۆرەی نێرینا باسیلی نیکیتین، کونسۆلێ گشتییێ ڕووسییێ بەرێ ل ئۆرمییێ، دبێژیت: د ژێدەرەکی موسلمانان (مرأة البلدان) هاتییە وەرگرتن، یا ئەم دزانین ل ناڤەڕاستا سەدسالییا حەفتێ زایینی، ئۆرەمار بەرهنگارییا داگیرکەرێن عەرەب گرتبوو، ئەوێن دڤیان ب هێزا چەکێن خۆ ئیسلامێ ل هەر دەرێ بەلاڤبکەن، بەرەڤانییەکا توند کرن، ئەڤە وێ گریمانێ پشتڕاست دکەتن کو ئۆرەماری، ئەو کوردێ نهۆیێ ناسیار، ئەو وی چاخی مەسیحی بوون(AL-JELOO, 2016: 39) ، مەبەست ژ کوردێ ناسیار (سیتو ئاغا ئۆرەماری) یە، (V. Cuinet) نێرینەکا زەلالتر بەرچاڤدکەت، دەما دبێژیت: " ئاکنجییێن بەرێ ل ئۆرەمار مەسیحیبوون، باپیرێن ئاغایێ نهۆ (سیتو ئاغا) ل سەر دەمێن بەرێ ئەو هاتنە ئۆرەمار، مەسیحی ژێ دەرئێخستینە ENZYKLOPAEDIE) DES ISLAM, 1936: 1072)" نێرینا (کۆینیت)ی نێرینا ژ چاڤکانییا موسلمانان یا نیکیتین پشتبەستن ل سەر کری هەر چ نەبیت وێ مژێ ڕادکەت کو ئۆرەمارییێن نهۆ، ئەوێن مژارا ڤەکۆلینا مەنە، ئەو هەر ئەو ئۆرەمارییێن خۆجهێن بەرێ نینن پشتی پەیاما ئیسلامێ گەهشتییێ موسلمان بووینە، بەلکی ئۆرەمارییێن نهۆ، ئەو ل دووماهیکێن سەدسالییا 17 زایینی، ب مشەختی هاتینە ئۆرەمار، سەرەرای نێرینێن کۆینت زەلالترن، لێ دیسان ژمارەکا مێژوونڤیس و ڤەکۆلەران، نێرینێن نیکیتینی وەک چاڤکانی د مژارێن ناساندنا نفشێ ئۆرەمارییان بکارئانینە، عەباس عەزاوی خودانێ کتێبا (العمادیه فی مختلف العصور)(السلفي و فندي، 1998)، نێرینا نیکیتینی ئەرێ دکەت، ئۆرەماری عەشیرەتەکا کوردانە، ل دەڤەرا گەڤەرێ دژیت، بەرێ ل سەر دیانەتا نەسرانییان بوون، سیتو ئاغا، ئەو ژ کۆکا مەسیحییانە ژ گوندی ئۆرەمار، د دویڤڕا هند ڤەکۆلەرێن کورد ژی هاتینە ڤێجارێ نێرینێن (عەباس عەزاوی) ژبۆ ناسکرنا نفشێ ئۆرەمارییان، بۆ خۆ کرینە چاڤکانی و بکارئینانینە.

ئەو نێرینێن گریمانەییێ ل سەر گۆتنا نیکیتینی دکەن، جهێ باوەرییێ نینن و پشتبەستن ل سەر نائێتەکرن، ئەگەر پشتبەستن ئەوبیت خۆجهێن ئۆرەمار ل دەستپێکێن ڤەکرنێن ئیسلامێ بۆ وەلاتێ کوردان مەسیحیبوون، ژ خۆ دەما هیرشێن موسلمانان گەهشتینە بەهدینان و هەکارییان، کوردێن ڤان هەرێمان ل سەر دینێ زەرەدەشتییەتێ و کێمەک ژی مەسیحیبوون(العباسي ،25 :1969)، ژلایێ خۆڤە (WIGRAM)ژی، دبێژیت: " ئۆرەمار د سەردەمانەکیدا گوندێ مەسیحییان بوویە، کوردێن موسلمان، پشتی هاتینە تێدا، گڤاشتن ل سەر وانا کرییە و مەسیحی ژێ هاتینە دەرئێخستن(WIGRAM, 1916: 55)، ئەڤە ب خۆ گرۆڤەیە کو پشتی ڤەکرنێن موسلمانان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

گەهشـــتینە هەرێما زۆزان و گەڤەرێ ل هەكارییان، نیشـتەجێیێن ئۆرەمار ماینە ل سـەر دینێ خۆیێ مەسـیحییەتێ و پشـتی كوردێن موسـلمان (ئۆرەمارییێن بمشـەختی) چووینی، مەسـیحی ژێ دەركەفتینە، نابێژیت ئەو مەسـیحییێن ل ئۆرەمار پشـتی بووینە موسـلمان ئەوێن مەسیحی ژێ هاتینە دەرئێخستن.

دا بشـــێین نێرینەكا ڕاســـت بینینە هۆلێ و دووماهیكێ ب وان نێرینێن بێ بەلگە بینین و بگەهینە ئەنجامەكی دا ئەوێن دویڤ مەرا دهێن بشێن پشتبەسـتنێ ل ســـەر بكەن، دێ چەند نێرینان ژ چاڤكانییێن ئەكادیمی و زانسـتێن جڤاكناسـیێ - سۆسیۆلۆجی و هنەك نێرینێن خۆمالی ئێخینە بەرچاڤ، ب ڤی ڕەنگی.

أ- نێرینێن ڤەكۆلەران:

نێرینـا ئێكێ: ڤەكۆلەر KAPLAN Yaşar، دبێژیـت: "گونـدێ ئۆرەمـار ل سەردەمەكی مەسیحی – نەستووری لێ دئاكنجیبوون، دكەڤیتە د دەڤەرا دۆسكی یاندا، كەسـەك ب ناڤێ حەیدەر – هەیدەر، وی عەشـیرەتا خۆ یا (گۆییان) هێلابوو، ب خێزانا خۆڤە هات ل گوندێ ئۆرەمار ل هەرێما هەكارییان جهگیربوو، پشـتی چەند نفشـەكا رێشـــتا كوڕێن وی (مەف و لەمدین) بۆشـــبوون و دەســـتێن خۆ دانانە ســـەر گوندی، مەســـیحییان – نەســـتووریان دەســـتپێكرن ژ گوندی دەركەڤتن، ســـیتار ئاغا (ســـوتو ئۆرەماری) ب كەسـایەتییا خۆ یا كاریزمایی و ب هێزا خۆ ئەو شـیا مرۆڤێن خۆ خڕەكا ل دوور خۆ خڕڤەبكەت و عەشیرەتەكێ ئاڤابكەت ب ناڤێ عەشیرا ئۆرەمار، هەژموونا خۆ ل سـەر عەشـیرەتێن دەوروبەر ژێ سـەپاند"(KAPLAN, 2019,295). پشـتی ڕێشـتا كوڕێن حەیدەر بۆشـــبووین، وانا دەســـتێ خۆ دانانە ســـەر ئۆرەمار و خۆ ب مەزنێن ئۆرەمار دانە نیاسـین، ژبەر ڤێ ئێكێ ئالیسـەنگا گوندی تێك چوو، مەسـیحی بەرە بەرە ژ گوندی دەركەفتن (ALANDAĞL, 2023, 229).

نێرینا دووێ: (LALE YALÇIN-HECKMANN) ڤەكۆلەرا پسپۆر د زانستێن سۆسیۆلۆجیدا، د تازەترین ڤەكۆلینا خۆدا ل سـەر عەشـیرەتا ئۆرەمار، دبێژیت: " بابكالكێن ئۆرەمارییان بۆ مالباتا میرێن (شرنەخێ) ڤەدگەڕێن، دوو كوڕێن میرەكی شرنەخێ بەری 300 سـالان كو دكەڤیتە دەوروبەرێن ســـالا 1685 زایینی، هـاتن و ل ئۆرەمـار جهگیربوون، هەردوو كوڕێن میری ب ناڤێ (لەمدین و مەف) كۆ ئۆرەمارییێن نهو بۆ ڕێشـــتا ڤان دوو برایان ڤەدگەڕێت و ل ناڤ ئۆرەمارییان ب (بابكێ لەمدین و بابكێ مەف) دهێنە نیاســـین (HECKMANN, 2000:178).

نێرینێن خۆمالی:

نێرینا ئێکێ: حەجی عەبدولقادرێ میکائیلێ محەمەدێ ئۆرەماری، تەمەن 99 سالە، د دیدارەکا مەیدانیدا ل گەل ڤەکۆلەرەکی، دبێژیت: " ئەم ئەسلێ خوە ژ جزیرا (بۆتان) هاتینە، و بنگەها عەشیرا ئۆرەمار ژ وێ دەرێ دهێتن، سەدەمێن هاتنا وانا ل جزیرا بۆتان و جهگیربوونا وانا ل ئۆرەمار ب دروستی ئاشکرانینە، لێ باب و باپیرێن مە دگۆتن، سەدەمێن هاتنا مە و ڤەقەتیان ژ جزیرا بۆتان ب سەدەمێن خۆینداریەکا ناڤخۆیی بوویە، دوو کەسێن ب ناڤێن (لەمدین و مەف)، ژ بنەمالا میرێ جزیرا بۆتانن، هەردوو برایێن ئێک بوون، و ژبەر خویندارییێ ژ جزیرێ مشەخت دبن، دهێنە ڕەوانەکرن بۆ بەر دەستێ میرێ هەکارییانن، میر ژی ڤانا رێدکەتە هەرێما ئۆرەمارێ و ل وێ دەرێ ئاکنجی دبن، ئێدی پشتی وەختەکی نفش و زوریەتا وان زێدە دبیت و عەشیر ژ وان پاشدکەڤتن، وەکی تێ گۆتن وی وەختی نیشتەجێبوونا خەلکی ب دەستوورا میرەکان بوویە، جهێ کو میرەکان ب خاستبایە خەلک ل وێ دەرێ ئاکنجی دکرن، هۆسا عەشیرا ئۆرەمارییان زوریەتا دوو برایانە و ژ ئالییێ خوینێڤە هەری نێزیکی یەکن، هاتنا هەردوو برایان (لەمدین و مەف) ژ جزیرا بۆتان، ڤەدگەڕێت بۆ (400-300) سالا بەری نهۆ، ئێدی ب سەدەمێن جودا جودا ئۆرەماری بەلاڤەی گەلەک گوند و دەڤەرێن دیتر بوون ((Baykal,2022,264" .

نێرینا دوویێ: سەلیم ئۆرەماری، هۆنەرمەند، تەمەن 70 سالی، د دیارەکا مەیدانیدا ل گەل نڤیسکار (متحەت کۆتلەر)، دبێژیت: ئۆرەماری د بنیاتدا ل شرنەخێ ل دەڤەرا جزیرا بۆتان هاتینە، هەردوو برایان (لەمدین و مەف) ل جزیرا بۆتان کۆچکرینە جۆلەمێرگێ، میرێ جزیرا بۆتان نامەیەک ڕێدکە بۆ میرێ جۆلەمیرگێ دا کو مالباتا (لەمدین و مەف) یان جهێ وانا ل ناڤ ئاخا خۆ بکەت، میرێ جۆلەمێرگێ ڤان کەسا قەبول دکەت و ڕێدکەتە ئۆرەمار و دکەتە جیرانێن ئەرمەنییان، وەک تێ زانینن، میرێ جۆلەمیرگێ بنامەکێ (لەمدین و مەف) ێ ئێمانەتی قەشەیێ دێرا ماتە- MATA دکەت، ئۆرەمار وی چاخی ب تەمامی جهێ ئەرمەنییان بوو، پشتی ئۆرەمار کەڤتییە دەستێن زوریەتا لەمدین و مەفێ، وان هەردووکان ئاغاتیی ل مللەتی دکر، و جار جار ژ ئێک دگوهارتن بۆ یێ دن (yuksekovahaber, 20/3/2019).

- **شرۆڤەکرن:**

د نێرینا ئێکێدا، بنگەهێ مشەختبوونا ئۆرەمارییان بۆ جودابوونا وانا ژ عەشیرەتا گۆیی، کو ناڤەندا خرڤەبوونا وانا بۆ بێت شەباب ڤەدگەریێت، یا گرێدایی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

شرنەخی، نێرینەک لاوازە، بەلکی ئەو ڕاسترە، کو قنێتێ مالا مژدین بەشەکێ ژ وانا ب هەر سەدەمەکێ بیت، ئۆرەمار بجە هێلاینە و ل قلابان بنەجهبووینە و نهۆ ژی بنەمالەکا بۆشا عەشیرەتا گۆییان خۆ ب مژدینی (ئۆرەماری) ددەنە ناسکرن، نێرینێن دیتر، کۆکا ئۆرەمارییان بۆ میرێن شرنەخێ و بۆتان ڤەدگەرینن، و ژبەرکو پایتەختێ میراتیی جزیرا بۆتان بوویە، ئانکو ئەو بنەمالا میران یێن ئۆرەماری ژێ دروستبووین، چ شرنەخی بن یان بۆتانی بن، هەر بۆ جزیرا بۆتان ڤەدگەرێین، ژخۆ نێرینێن (HECKMANN وBaykal) ئینانە زمان، گەلەک نێزیکی ئێکن، هەردوو نێرین کۆکا ئۆرەمارییان بۆ شرنەخ – بۆتان، ڤەدگەرینن، سەدەمێن مشەختبوونا وانا بۆ هەبوونا ناکۆکیان یان خویندارییەکا ناڤخۆ ل ناڤ بنەمالێن میرێن جزیرا بۆتان ڤەدگەڕینن، ئەڤە ب خۆ ژی دگۆنجییت ل گەل وێ پارچا مێژووا میرگەها بۆتان، کو پشتی میر (بەدر بەگ) ل سالا 1571 زایینی مری، هەڤڕکی و ململانەیا وەرگرتنا میراتییا میرگەها بۆتان سەرهلدایە، ڤان ناکۆکییان ڕێ دایە دەستهەلات دارێن ئۆسمانی مایتێکرنێ د دانان و راکرنا میراندا بکەن، پشتی میر محەمەد کوڕێ میر بەدر ل سالا 1583 زایینی مری، دوماهیک ب ڕێشتا میرتیا بەدر بەگ هات، وێڤەتر میرگەها بۆتان چوو د قۆناغەکا نالەباردا و کێشەیێن ناڤخۆیی زێدەبوون، دەستهەلاتدارێن ئۆسمانییان ل گۆر بەرژەوەندیێن خۆ مایێ خۆ د ڕاکرن و دانانا میراندا کریە، د بەرژەوەندییا میر عەزیز دا پشتی سۆزدایە خەزینا سۆلتانی کو ئەو دێ هندەک ژ داهاتێ مولکدارییا (ریع) گوندێن مەسیحییان دەتە وان، ئۆسمانیان میر محەمەد کوڕێ ئەبدال خان دویر ئێخستە ستەمبوولێ، ئێدی ناکۆکیێن د ناڤبەرا بنەمالا میرێن میرگەهێ، عەشیرەتێن بۆتان ژی ڤەگرتینە و ل هندەک وەختان پێیێک دادان ژی دروست بووینە(هروری، 2000: 28)، ناکۆکی و ململانەیا دوومکرییە تا دووماهیکێن سەدسالییا 17 و ب سەدەمێن وان هەڤڕکی و پێک دادانێن ناڤبەرا مالباتا میرێن بۆتان، گەلەک ژ وانا کۆچبەربووینە، یان هاتینە دویرئێخستن، دبیت ئەڤ تێکچوونا بارودۆخێن نافخۆیێن میرگەها بۆتان، بگونجیت ل گەل نێرینێن 'هەردوو ڤەکۆلەران (لالەیالچین و بایکال) ژخۆ ل سەر مشەخت بوونا وانا ئەو هەردوو نێزیکی ئێکێن کو بەری (400-300) بەریا نهۆ ڤەدگەرینن و (لالەیالچین) سالا 1685 زایینی دەستنیشاندکەت، کورێن میر حەیدەر (لەمدین و مەف) و ژمارەکا کەسێن نێزیکی وانا ژ بۆتان کۆچکربیت و هاتبنە میرگەها هەکارییان و ل ئۆرەمار هاتبنە جهگیرکرن، ژ خۆ ئەگەر مرۆڤ لێکدانەکا ماتماتیکی <u>بوو</u> شرۆڤەبکەت، بشێوەیەکی تەمەنێ پێکڤە د ناڤبەرا بابێ و کورەکی (40-30) سالا وەک ژیێ ناڤەراست دیاربکەت و ژ سیتو ئاغایی کو ل سالا 1928ز مرییە دەستپێبکەت، ناڤبەرا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وى و باپيرێ ئۆرەمارييان حەيدەر (سـيتو كورێ سـەليم، كورێ زوبەيد، كورێ مير، كورێ لەمدين، كورێ حەيدەر) كو شـەش باب دبن نێزيكێ وێ ڕاسـتيێ دبين يا لالە يالچين و بايكال گەهشـتينێ كو ئۆرەمارى بەريا نێزيكى 300 ب مشـەختى هاتينە ئۆرەمار.

ل بەرچاڤوەرگرتنا ڤەكۆلينا يالچين ل 2000 هاتيە نڤيسـين و يا بايكال 2022 هاتيە نڤيسـين، ئانكو ئەگەر نێزيكى سـەدسـالا ژمرنا سـيتوئاغاى ل 1928 ز ل سـەر وێ هەژمارا (40-30* 6) زێدەبكەين، هنگى ئەم نێزيكدبين ژوێ راسـتيێ كو مێژووا مشـەخت بوونا حەيدەر و كوڕێن وى ل جزيرا بۆتان، ئێك دگريت ل گەل بۆچوونێن لالەيالچين ئەوژى 1685ز، ديسان يانێزيكە بۆ سەر دەمێ مير ئێزدين شێر يێ تا 1691 ز، ميرتييا هەكارييان ددەسـتاندا (AKIN, 2019,54)، ئەڤ مێژووە نێزيك دبيت ژ راسـتيێ، و مرۆڤ دكاريت بێژيت مير حەيدەر باپيرێ ئۆرەمارييان، ل دووماهيكێن سـەدسـاليا 17و ب سـەدەمێن ناكۆكيێن ناڤخۆيى يێن د ناڤا بنەمالا ميرێن بۆتان كۆچبەر بووينە و هاتينە ئۆرەمار، مير(حەيدەر) كورێ كێژان ميرێ شـرنەخێ يان بۆتان بوويە، دبيت بەرسـڤا ڤێ يەكى يا ب سـانەهى نەبيت، نەخاسـمە تا نهۆ د چ ژێدەراندا مژارەك هۆسـا نەهاتيە زەلالكرن، لێ تنێ دشـياندايە مرۆڤ بگەهيتە ئەنجامەكى ژ تماميا وان ڤەگێڕانێن خۆمالى هاتينە وەرگرتن، ئەوژى مادەم ميرێ بۆتان ب نامەيەكێ دايە دەسـت (حەيدەر) و فرێكريە نك ميرێ ميرگەها هەكارييان، و ميرێ هەكارييان بنامەكێ خێزانێن ل گەل حەيدەر فرێكرينە نك قەشـەيى دێرا ماتە، وى شـنى ل ئۆرەمار بنەجهكرين، واتە حەيدەر و كوڕێن وى ژ بنەمالەك خودان پێگەهـ و ژ خێزانێن ميرێن بۆتان بووينە،، لەوان بۆى شـێوەيى سـەرەدەرى ل گەل ئاكنجيكرنا وانا هاتيە كرن و ئێمانەتى قەشێ دێرا ماتە هاتينەكرن، كو قەشـەيێ ديرێ پشـتى مارشـەمعون، دەسـتهەلاتا دينى و دنيايێ هەبووە، هەر ژبەركو د وەختەكێ كيم دا ئەگەر وەك (دەم) يێ زەلال نەبيت، لێ ژبەركو وانا پاشـناڤەكێ خانەدان و ميرێن بۆتان هەبووينە، ئەو زى زالبووينە ل سـەر خۆجهێن كەڤنێن گوندى ئۆرەمار و دەما وانا دەسـتهەلاتا گوندى وەرگرتين ويڤەتر هەم ناڤێ خۆ ژ گوندێ بوويە مۆلكى وانا وەردگرن و هەم ژى ل ناڤا عەشـيرەتێن د دەفەرێدا ژى وەك سـتاتۆيەك نوى ب ناڤى سـتاتۆيا عەشـيرەتا كوردێن ئۆرەمار هاتنە ناسكرن.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلينێن كوردى

سێ: مێژوویا ڤالاكرنا ئۆرەمار ژ مەسیحییان پشتی حەیدەر و كوڕێن خۆ بمشەختی ژ بۆتان هاتینە تێدا.

چەوا پەیدابوونا ژ چنەبوونێ مژارەک ئاسێیە بۆ تێگەهشتنێ، وەسا یا ب سانەهی نینە توو بزانی كەنگی و چ سالێ ئۆرەمارییێن بمشەختی ل جزیرا بۆتان هاتین و دەستێ خۆ دانانە سەر گوندی، خۆ جهێن وێ یێن كەڤنار مەسیحی – نەستووری ژێ دەركەڤتینە یان ژێ هاتبنە دەرئێخستن، ژبەركو پشتی ڕێشتا كوڕێن حەیدەر بۆشبۆین و خۆ بخودانێ ئۆرەمار ناسكرین، مەسیحی هێدی هێدی لێ كێم بووینە، ئەو ئێک جار ژێ دەرنەكەفتینە، بادجەر ل سالا 1850ز، ئاڤرێ ب هەبوونا 21 گوندێن مەسیحییێن رۆژهەلاتی – نەستووری ل جیلو و بازێ (دەڤەرا ئۆرەمار)، ل گەل 9 قەشەیان و 17 دێرا ددەت(WILMSHURST, 2000: 300)، ئەڤ بیست و ئێک گوندە پشتی بانگا ب ناڤێ جیهادا ئیسلامی ل دووماهیكا خزیرانا سالا 1915 ژلایێ سیتۆ ئاغا ئۆرەماری هاتنە ستاندن و ل سەر ستاتۆیا ئۆرەمار هاتنە زێدەكرن(GÜNAY, 2023,57)، ل سالا 1849ز مزگینبەخشێن ئەمریكی دەما كو ل دەڤەرێن هەكارییان سەرەدانا گوندێن مەسیحییان دكرن، بمەرەما چارەسەركرنا ئالۆزیێن ل گەل مارشەمعونی و ئاڤاكرنا خاندنگەهان ل گوندین مەسیحییان، وانا (جون و گۆەرگیس)، كو دوو هاریكارێن مزگینبەخشان بوون، فرێكرنە دەڤەرێن تەرگەوەر و گەڤەرێ و جیلو، دەما گەهشتینە دەڤەرا جیلو، ئەو ل گوندێ شتازن، گوندی ماروجینی یێ كو پەیوەندی ب وانڤە هەبوو ڕاوەستیان، وانا ماروجین ل گەل خۆ برن، ژبەركو ئەو ژ كوردێن ل (ئۆرەمار) دترسیان، ل گەل هندێ دەما ئەو د ئۆرەمار را دەربازبووین، كوردا چ زیان نەگەهاندنە وانا و خارن پێشكێشی وانا كر، پشتی ئەو ب سلامەتی دەربازبووین، وانا دوو زەلامێن جیلویان ژێ دانە ل گەل خۆ و بەردەوام بوون ل سەر گەشتا خۆ یا دە رۆژان ڤەگێشایی، تا گەهشتینە زومێن گوندی ساتێ، كو ئەوژی مەسیحییێن نەستووری بوون (DALYAN, 2012, 159)، دبیت ئەڤە كەڤنترین مێژووبیت دەست مە بكەڤیت، كو هێشتا خۆجهێن هەمی گوندێن دەوروبەرێن ئۆرەمار، ژوانا گوندێ (**شتازن**) ل باكوورێ ئۆرەمار و گوندی (**سات**)ێ كو دكەڤیتە بلنداهیێن ئەڤرازی ئۆرەمار هەمی مەسیحیبوون، نێزیكترین مێژووبیت كو كوردێن ل ئۆرەمار، مەسیحییێن وێ ژێ دەرێخستبن، ژبەركو ترس ژ دەربازبوونا نوی نەرێن مزگینبەخشان ل ئۆرەمار، نیشانەكە ئەو دەمەكێ درێژنەبوویە، ئۆرەمار كەڤتبیتە ددەستێن موسلمانادا، خالەكا دیتر ژی دهێتە زێدەكرن، ئەوژی بەری ڤێ مێژوویێ نەهاتیە دیتن كو كوردین ل ئۆرەمار بەری (1849ز) هێرشەک بربیتە سەر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

گوندێن مەسیحییان، بەلکی پشتی ڤێ مێژوویێ و هێرڤە هێرشێن (عەشیرا ئۆرەماری) یا بۆ سەر گوندین مەسیحییان و عەشیرەتێن دیتر ب بەرفرەهیڤە دهێنە دیتن.

ب ڤی ڕەنگی ژی دشیاندایە مرۆڤ دەستپێکا سەدسالیا 19 دیاربکەت، ئۆرەمار ب تەمامی کەڤتبیتە ددەستێن کوردێن ئۆرەمار و مەسیحییێن وێ ژێ دەرکەفتبن، ژبەرکو ل دەست پێکا سەدسالیا نۆزدان و تا دگەهیتە ناڤەراستا سەدسالیێ شەرگەها هێزا ڕێشتا کوڕێن میر حەیدەر (لەمدین و مەف)دیاردبیت، پشتی ئەو بهێزکەڤتین، وێڤەتر وانا ناڤێ کەڤن هێلاینە و ناڤێ (ئۆرەمار) ل خۆ کرینە و پێ هاتینە ناسکرن، عەلییێ کوڕێ حۆسەین کوڕێ زوبەید کۆری میر کوڕێ لەمدین کوڕێ میر حەیدەر، ژئالیێ ئۆسمانیانڤە وەک ئاغایێ ئۆرەمار ناسکرییە و برێ 200 قرووش بۆ هاتینەبڕین، ئەڤ مێژوویە وەک دەستپێکا ناسکرنا ئۆرەمار وەک عەشیرەت ل هەرێما هەکارییان دهێتە دیتن، بەری ڤێ مێژوویێ چ تشتەک کو ل سەر کوردێن ئۆرەمار هاتبیتە گۆتن نەهاتیە دیتن، ئانکو بەری سەدسالیا نۆزدان کوردێن ئۆرەمار دەستهەلاتا خۆ ل سەر گوندی نەکربوون و هیشتا مەسیحی هێزا مەزنا گوندی بووینە.

ئۆرەماری د ناڤبەرا گوند و عەشیرەتێدا.

ل سەر ڤێ مژارێ ڤەکۆلەرێن جڤاکناسی د هەڤڕا نینن، ئەرێ ئۆرەماری بسەرێ خۆ عەشیرەتەک جودانە و شەرت و مەجێن عەشیرەت بوونێ ژوانا دگریت، یان ئەو گوندەکن ژ گوندین دۆسکی ژوورییان، کو ئۆرەمار ژ کەڤن وەرە پارچەیەک بوو گرێدایی دەڤەرا دۆسکی- دوستەک یان ل قەزا گەڤەرێ دا، و ئەندامەکن د کۆنفەدرالیزما دۆسکان، بەلکی ل سەر ڤێ مژارێ مللەتێ ئۆرەمار ب خۆ ژی د هەڤڕا نینن و باندۆرا بارودۆخێن دەڤەرا ئۆرەمار و ژینگەها تێدا دروستبووین ل سەر وانا ژی یاهەی، ئەو شەرت و مەرجێن ب سەر دەڤەرا ئۆرەماردا هاتین، خاندن و سیستەمێ دەولەتێ و پەیوەندییێن د ناڤبەرا عەشیرەتێن هەکارییان و خواندنا وان ب خۆ ژی باندۆر هەبوویە، دابەشبوونا هەرێما ئۆرەمار ل سەر هەردوو دەولەتێن تورکیا و عیراق، پشتی دانانا سنوورێ دەولەتێ ل سالا 1926 ب داوی هاتی، و رویدان و دەرهاڤێژێن جەنگا جیهانییا ئێکێ ژی ل سالا 1914، ب تەمامی دوو نێرین لنک ئۆرەمارییان جهگیرکرینە.

١- ئۆرەماری وەک عەشیرەتەکا سەربخۆ.

ئەڤ نێرینە پشتبەستنێ ل سەر سێ خالان دکەت.

ئێک: سیاسەتێن دەولەتا ئۆسمانی و پلانێن وێ بۆ چاندنا تۆڤێ دووبەرەکیێ، بچویککرنا ستاتۆیێن ئەشیرەتێن مەزن، ب ڕێکا ناسکرنا چەندین عەشیرەتان د بنگەها ئێک عەشیرەتێدا، (ژێکڤەکە و زالببە).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دوو: خوەزا و جوگرافییا هەرێمی.

سێ: پەیدابوونا ڕێبەرەکی بهێز وەک سەرکردەیێ قوناغێ.

سیستەمێ دابەشکرنا عەشیران هەر ل سەردەمێ میرگەها هەکارییان، هەتا ئەڤرۆژی بەردەوامییا وێ هەیە، عەشیرەتێن وێ ب سەر دوو باسکان دابەشدبن، باسکا (ڕاست) و باسکا (چەپ)، پشتی هەمی عەشیرەت ل سەر هەردوو باسکان دابەش دبن، وەکی دوو کۆنفەدرالیزمێن عەشیرەتا دهێنە دیتن، د ڤێ دابەشکرنێدا، (ئۆرەماری و دۆسکی) وەکی دوو عەشیرەتێن جودا ژئێک ل سەر باسکێ (ڕاست)ێ هاتینە ڕێزکرن، کۆعەشیرەتا پنیانشیا سەرکێشییا باسکی دکەت، د بەرامبەردا باسکا (چەپ) ژی هەیە و عەشیرەتا (ئەرتۆشی)یان سەرکێشییاوێ دکەت(KAPLAN,2019, 288)، ئێدی ئەڤ ناسکرنا (ئۆرەماری) وەک عەشیرەتەکا جودا دوومکرییە و د ناڤا جڤاکا دەڤەرێن (گەڤەر، شەمدینان، جۆلەمیرگی) ژی هاتیە ئەرێکرن و بوویە ژیوارەک عەشیری، د سیستەمێ دەولەتێدا ژی هاتیە ئەرێکرن، سەرەڕای هندێ (ئۆرەماری و دۆسکی) ل سەر ئێک هاتینە زمان و بەردەوام دەستەک داینەئێک، ڤەکۆلەرا ناسیار (LALE YALÇIN)، ئەو گەلەک پشت بەستنێ ل سەر نێرینێن (نیکیتین و سۆن) دکەتن، و هەردوو ژی دهەڤرانە کو (ئۆرەماری) تایەکن ژ عەشیرەتا دۆسکی ژوورییان و ئەو عەشیرەتەکا جودانینن، لێ (لالە یالچین) ل سەر ڤێ مژارێ نێرینەک دیتر یاهەی، دبێژیت: " عەشیرەتا دوسکانی ئەو عەشیرەتەکا جودایە، لێ نێزیکی ئۆرەمارییانە، دۆسکی دوو تانە، تایەک ل ناڤا سنوورێ تورکیا دایە و یا دن ل باکوورێ ئیراقێ"، هەرچەندە د بەشەکا دندا ژ گۆتنین خۆ، ئەو ڤێ ئێکی ژی دبێژیت: ڕەواتییەک تیدا هەیە کو ئەو عەشیرەتێن ل کیلەکا ئێک دا ل دەڤەرا ئۆرەماردا دژین، بەلکی ڕۆژەکی ژ ڕۆژان ئەو بەشەک بن ژ دوسکانیان، لێ جارەکا دن دهێت و جوگرافییا ئۆرەمار و دۆسکییان ژێک جودا دکەت، دبێژیت: " دۆسکی ژووری ئەڤرۆ ل دەشتا گەڤەرێ دژین، و دۆسکی ژێری ل باشوورێ ئۆرەمار و تا رادەکێ ل باژێرێ دهۆک ل باکوورێ ئیراقێ (HECKMANN,2000:178)".

لالە یالچین نەخشەیەکی دروستدکەت، ئەو جوگرافییا ئۆرەمارییا وەک عەشیرەتەکا جودا ژ دۆسکی ژوورییان د دەتە ناساندن، یالچین تنی دۆسکی یێن ل گەڤەر کو ب دوسکان تین ناسکرن و پاشماییێن دوستەکیانن وەک دۆسکی ژووری دتەناسکرن، گوندین (چێ، ئەرتیس، بیری، کنیانش) ئەو وەک گوندین دۆسکی ژێرییان ناسدکەت و گرێددەت ب دۆسکییێن کو ل دهۆک دژین، جوگرافییا ئۆرەمارییان ژی وەک ستاتۆیەک عەشیری جودا ژ عەشیرەتا دۆسکی یا دیاردکەت، ئەڤ نێرینا یالچین ئەگەر هەرچەندە بەشەک ژ گۆتنین وی پشت بەستنی ب دیدارەکا مەیدانی ل گەل(نەجدەت) ئێک ژ کوڕێن (شۆکری ئاغا ئۆرەماری) دکەت، کو ئەڤە ب خۆژی تەکەزیکرنە ل سەر باندۆرا سیاسەتێن دەولەتێ ل سەر خەلکی، پشتی دابەشکرنا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

جوگرافییا ئۆرەمار بسەر دوو دەولەتان، بەشا ئۆرەمارییان ئەوین ل سەر وارێن خۆ ماین و کۆچبەرنەبووین، خۆە ب عەشیرەتەک خۆسەر جودا ژ دۆسکییان ددەنە ناسکرن، و ئەڤە ژی ل گەل شەرت و مەرجێن سیستەمێ دەولەتێ دانایی دگونجیت (شۆکری ئاغا ئۆرەماری) پشتی مرنا سیتۆ ئاغایی ل سالا 1928 و بتایبەت پشتی سەرهلدانا ئۆرەمار ل 1930 بفەرمی ژ لایێ دەولەتێ وەک ئاغایێ ئۆرەمارییان ل دەڤەرا ئۆرەمار هاتیە ناسکرن (HECKMANN,2000:182).

Oramari ve diğer aşiretlerin yerleşim bölgeleri ve köyleri

ژیدەر:

HECKMANN, LALE YALÇIN, Kürt aşiretleri, aşiret liderleri ve global süreçler: Hakkari'de Oramarî örneği, Toplum ve Bilim, Ü Ç A Y L I K D E R GI , UYGARIK SURECI, 8 4 B A H A R 2 0 0 0.

ژ ئالیەکی دیڤە گرێدانا شێخێن نیریێ ب عەشیرەتا ئۆرەمارییانڤە، وەک خیزانەکا ناسیار د ناڤا تامامییا گەلێ کورد و ڕێبەرێن ڕێباز نەقشبەندییان، ڕێبەرێ ئێکەم شۆڕەشا کوردان ل سەدسالیان نۆزدان، دیسان باندۆرەک هەبووە کو ویڤەتر مللەتێ ئۆرەمار دشانازین کو شێخێن نێریێ خۆ ب ئۆرەماری بزانن. ڤەکۆلەرێ ئینگلستانی (GEORGE N. QUEZON)، د بەرهەمەکێ ناوازەدا ب دوو بەرگان ل ژێر ناڤێ (وەلاتێ فارسان و پرسا فارسا)، دبێژیت: ل سالا 1880ز شێخ عوبەیدوللایی شۆڕشەکا جوداخوازیێ ل وەلاتێ فارسا بەرپاکر، بابێ وی شێخ تاهر – تاها، گەلەکێ دەمارگیربوو، کۆکا وی ژ گوندەکێ چیایی یە دکەڤیتە باشوورێ وانێ ل کوردستانا تورکیا، ئەو سەرۆکی عەشیرەتا بچویکا ئۆرەمار بوو(QUEZON, 1892:553)، د مزارێن

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

گەلەک ڤەکۆلەراندا کۆکا سەید تاهایی نێریێ ب ئۆرەمارییانڤە هاتیە گرێدان و دبیت هەبوونا گوندەکی ب ناڤێ (نێریک)(WILMSHURST, 2000: 300)، ل ئۆرەمار بنیاتەک بۆ ڤێ گرێدانێ هەبیت، لێ جارێ ئەڤ مژارا مە نینە، تنێ ناڤئینانا ڕێبەرێ شۆڕشا کوردان شێخ عوبەیدوللایێ نێریێ ب عەشیرەتا ئۆرەمارییان تێرا هندی دکەت کو نفشێن پشتی هنگی ب شانازیڤە خۆ ب عەشیرەتا شێخێن نێریێ بزانن، کو ئەوژی ئۆرەمارینە، دیاربوونا (سیتو سەلیم ئاغا ئۆرەماری) وەک ڕێبەرەک بهێز و کاریزما، باندۆرەکا مەزن هەیە ل سەر ناسکرنا ئۆرەمارییان ب عەشیرەتەک خۆسەر، ڤەکۆلەر یەشار کابلان، دبێژیت: هندەک عەشیرەتێن کوردا ژلایێ ڕێبەرەکێ بهێز و دیار هاتینە دروستکرن، وەکی عەشیرەتێن (بارزان و ئۆرەمار): " گوندێ بارزان، دبنرەت دا گوندەکە گرێدایی عەشیرەتا زێبارە، ل گەل چێبوونا چالاکیێن شێخێن بارزان ل وێ هەرێمێ، شیخ عەبدولسەلام بارزانییێ دوویێ (ل سالا 1914 مریە) گوندێن بەرۆژ و نزار و شێروان و مزوری بالا ژ عەشیرەتا زێبار ڤەکرن و ل بن ناڤێ عەشیرەتا بارزان خڕڤەکرن و عەشیرەتەکا نوی ب ناڤێ بارزان دامەزراند.

ئۆرەمار، ناڤێ گوندەکی یە ژ چار بۆ پێنج گەرەکا پێک دهێت ل ئالیێ باشووری گەڤەرێ ل هەکارییان، ل ڕۆژگارەکی گوندێ مەسیحییان بۆ دچارچۆڤێ عەشیرەتا دۆسکی یاندا، ئێک ژ نەڤیێن حەیدەر، ستار ئاغا (سوتو ئۆرەماری)، بکەسایەتیا خۆیا کاریزمایی و بهێزا خۆ یا مەزن، هەمی مرۆڤێن خۆ یێن بەربەلاڤ لبن ناڤێ عەشیرەتا ئۆرەمار خڕڤەدکەت و بالادەستیا خۆ ل سەر عەشیرەتێن دەردۆر دسەپینیت، ژ وێ ڕۆژێ وەرە، ئۆرەمار جهێ خۆ د دەڤەرێدا کر وەک عەشیرەتەک نوی ب ناڤێ عەشیرەتا ئۆرەمار (KAPLAN, 2019:294)"، ڤەکۆلەرەک ژی، دوو فاکتەرێن دن تینتە زمان ژبۆ دروستبوونا عەشیرەتەکی: خوەزا و جوگرافییایەکا ئاسێ ژ چیا و دۆل و نهالێن <u>کۆیر</u>، ل گەل هەبوونا هێزەکا نەیار، ئەڤ دوو فاکتەرە وەلێ دکەت خەلکێ د وێ جوگرافییاییێدا نەچاربن وەک گرۆپ بژین و شەرت و مەرجێن پاراستنێ ژ یێن دیتر بدەستبێخن، ئەڤە ب خۆ دامەزراندنا ستاتۆیەکێیە کو پشتی هنگی هێزا وان بریارێ ددەت، ئەو گوندەک یان چەند گوندێن بچۆیکن یان عەشیرەەتەکن، میناک ژی ئۆرەماری(ALANDAĞLI, 2023: 229)، ژ کەڤن وەرە جوگرافییا ل سەر ستاتۆیێن جودایێن عەشیرەتا هاتیە دیارکرن و ب ناڤێ وێ عەشیرەتی دهێتە_ناسکرن، بۆ نمۆنە، ئاخا عەشیرا دۆسکی ل بلنداهیێن ڕۆژهەلاتێ گەڤەرێ هاتیە دیارکرن کو ب (گەلیێ دوسکان - دۆسکی ان) دهێتە دیارکرن، عەشیرا ئۆرەماری ژدەرڤەی عەشیرا دوسکان دایە، ناڤێ خۆ ژ ئۆرەمار وەرگرتییە، ئۆرەمارییان ناڤی خۆ دایە وان گوندێن دەوربەر

ژی(TEKBAŞ, 2020:81)، ژخۆ سیاسەتێن دەولەتێ یێن ئاراستەکری بۆ هنگافتنا ئارمانجەکا دیاریکری ویژی باندۆر هەیە، زیدەکرنا ستاتۆیێن عەشیرەتێن بچۆیک، ب ئارمانجا بچۆیکرنا ستاتۆیێن عەشیرەتێن مەزن، ژیۆارێ خۆسەپینەر ژی رۆل دڤی ئێکی دا یێ هەیی، جهگیربوونەکا بزۆری ل پارچە زەڤیەکا دیاریکریدا، ئەگەر ئەو پارچە زەڤی دەڤەرەکا ئیکگرتی ژی نەبیت، لێ ئەو زەپکرنا بهیز، راگەهاندنا ستاتۆیەکا نوییە، پاشان خۆ ب عەشیرەت ددەتە ناسکرن و ناڤێ خۆ ژ وێ پارچە هەرێمێ وەردگریت، ئۆرەمار ئەو نمۆنەیا دیاربوونا بهیز یا (سیتو ئاغا ئۆرەماری)، گەلەک گوندێن نێزیکی ئۆرەمار ژی خودانە کێلەکا وانا و رازیبوون ب ئاغاتییا سیتو ئاغایێ ئۆرەماری، قەبیلا (سات- ئیکیاکا) بیان، یا ل گوندێ ساتێ دژین، کو د بنەکۆکدا ئەو قەبیلەیەک بوون ژ عەشیرەتا هەرکیان، وانا خۆ دانە رەخێ ئۆرەمارییان و بۆنە بەشەک ژ ستاتۆیا عەشیرەتا ئۆرەماری، و نهۆ وەک بەشەک ژ ئۆرەمارییان دهێنە هەژمارتن و هەمی ئەرک و ماف ب ئۆرەمارییانڤە دگرێداینە (HECKMANN,2000:178)، ئەڤە مە دگەهینیتە ئەنجامەکی، ئەوژی زەپکرنا بهێز و دیاربوونا رێبەرەکی بهیز، و هەبوونا وان شەرت و مەرجێن کو ئیک دگرن ل گەل سیستەمێ دەولەتێ، و ئەرێکرنا ژدایکبوونا عەشیرەتەکا نوی ژلایێ عەشیرەتێن کەڤنار، وەڵیکر، ئۆرەماری ل باکوورێ کوردستانێ، خۆ ب عەشیرەتا خۆسەر ناسبکەن، نیزیکی دۆسکی یان بن و ل سەر ئێک بێنە زمان، لێ ژ ئێک دجودابن.

٢- ئۆرەماری وەک گوندەکێ دۆسکی ژوورییان و تیرەک د مالباتا عەشیرەتا دۆسکییاندا.

ڕۆژهەلاتناس و جۆگرافیناسێ فەرەنسی (CUINET)، یێ ناڤبەرا (1891-1890ز) سەرەدانا ئۆرەمار کری، دبێژیت: " ئۆرەمار فەودالیزمەک (إقطاعیة) گرێدایی مالا میرێیە، ژ عەشیرەتا دۆسکی ژووری (ENZYKLOPAEDIE DES ISLAM, 1936:1070)"، ئەڤ نێرینا کۆینت بوویە چاڤکانیەکا زانستی و سۆسیۆلۆجی بۆ زوربەیا وان ڤەکۆلەرێن ل سەر ژیانا سۆسیۆلۆجیا عەشیرێن د هەرێما هەکارییاندا، (باسیلی نیکیتین و میجەر سۆن)، زێدەباری کو ئەو نێرینێن (کۆینت) ئەرێ دکەن، ئەو چاڤکانییەکا تر یا خۆمالی بکاردئینن، زانایەکێ ئایینی، شارەزا د پێکهاتە و پەیکەرێ عەشیرەتێن ل ناڤا دەڤەرێن (ئۆرەمار، و شەمزینان)دا دژین بکاردئینن، (مەلا سەعید) نڤیسکارێ شێخ محمەد سدیق کورێ شێخ عوبەیداللایێ نێریێ، و مامۆستایێ (نیکیتین) بۆ فێربوونا زمانێ کوردی وەکی ئەو ئاڤرێیێ ددەت، وی شارەزاییەکا باش، د پەیکەرێ جڤاکی یێ پێکهاتەیێن دەڤەرێن ئۆرمیێ و هەکارییان هەبوویە، مەلا سعید، د تێکستا کو بزمانێ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کوردی نڤیسی و (ب، س) د ڤەکۆلینا خۆدا بەلاڤەکرین، ل دەستپێکا ڤەگێڕانا سەرهاتییا*(سیتو. تەتۆ)، کو رویدانێن وی بۆ دەستپێکێن سەدسالیا بیستان ڤەدگەرییێن، دبێژیت: " سوتو- ئاغایەکە ژ عەشیرەتا دۆسکانی، ل گوندێ هۆرەمار - ئۆرەمار، ژ بنەمالا مالا میرێ"((NIKITINE & SOANE, 1923:70، مەلا سەعید، سیتوی ب ئاغایێ قەبیلا (ئۆرەمار) یا گرێدایی عەشیرەتا دۆسکی ژوورییان ددەتە ناسکرن، نەک ئاغایێ عەشیرەتەکا خۆسەر ب ناڤێ (ئۆرەمار)، پشتی ڤێ نێرینا زەلال یا (مەلا سەعید)، (ب، س) دهێنە سەر گوندێن ئۆرەمار، ئەو ناڤێن (15) گوندا رێزدکەن، ئەڤە گوندێن ئۆرەمارییانە، لێ ژبلی وان ئەو ناڤێن (14) گوندین دیتر ژی دنڤیسن، ئەوژی (خیارتە، شەتۆنس، ب ناڤێێ، چەمێ تۆیان، بیرێ، چێي، ئەرتیس، شێخ مەما، نێروە، شۆیکە، سێڤی، بریێ، کنیانش)(NIKITINE & SOANE, 1923:70) ، و دبێژن: ئەڤ گوندێن هەنی ژی گرێدایی سیتو ئاغا ئۆرەماری نە، ئەڤ گوندێن هەنێ گوندێ (نێروە) نەبیت کو ب گوندی (نێروا سیتوی ناسیارە) پشتی خۆیندارى کەفتیە ناڤبەرا ڤنێتێ (لەمدین و مەف) یان سیتو ئاغا هاتیە قەسرا خۆ ل نیروە ئاڤاکر، لێ گوندێن دیتر هەمی گوندێن دۆسکی ژوورییانە و (چێ، ئەرتیس) دوو ژ وان گوندانە کو کۆکا بەشەکێ زورێ دۆسکی ژێرییان ژی بۆ وان ڤەدگەڕیێن، مۆلکداریا ڤان گوندێن دۆسکی ژوورییان ب تێگەهشتنا دەستهەلاتا ئاغاتییێ بۆ سیتو ئاغا ئۆرەماری ڤەدگەڕینن، ل ڤێرە خالەکا بالکێش دهێتەپێش، مادەم مولکدارییا وان چۆاردە گوندین دۆسکی ژوورییان بۆ سیتو ئاغا ئۆرەماری ڤەدگەرییێن، ئانکو دوێ پارچا مێژوویێدا سیتو ئاغایی ب هێزا خۆ پشتەفانییا ل هەمی گوندێن دۆسکی ژوورییان یاکری و بێت پاراستین ژ هێرش و تالانکرنێن عەشیرەتێن دەوروبەر، د بەرامبەردا ئەو ب ئاغاتییا وی ڕازیبووینە، وەک مەلا سەعید دبێژیت: (سوتویی هەمی عەشیرەتا دۆسکانی و هۆرەماری جەماکرن (NIKITINE & SOANE, 1923:85)، ئەڤە بخۆژی تەکەزیکرنا بالا دەستییا سیتو ئاغایی دیاردکەت ب سەر گوندێن دۆسکی یان، نمۆنەیێن دیتر ژی هەنە، دەما کو ئۆرەماری و عەشیرەتەکا دیتر ڤێگرا چۆبان، عەشیرا دۆسکی یا – دوستەکی خۆ داینە ڕەخێ ئۆرەمارییان، د ڤێگراچوونا ناڤبەرا ئۆرەمارییان و ژیرکی یاندا ل سەر زومەکێ رۆیدایی، دۆسکی هاتن دەستەک دانە ئۆرەمارییان، لێ ئەرتۆشییان دەستەک دانە ژیرکی یان، ئەڤ دەستەک دایین هندەک جاران ل سەر دابەشبوونا ستۆنێن (ڕاست و چەپ) ژی ڤەدگریت، و هنگی پنیانشیا ژی خۆ دانە ڕەخێ ئۆرەمار (TEKİN, 2005: 27).

دسەروبەندێن جەنگا جیهانییا ئێکێ ل 1914 و شەرێ سیتو ئاغایی ل گەل مەسیحییان، پشکا زۆرا شەڕڤانێن وی زەلامێن دۆسکی ژوورییان بوون، ل تیرمەها 1916

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دەما روسیا یەکەیەکا قۆزاقا (400)کەسی، فرێکری دا پشتەفانییا مارشەمعوون بکەن و گوندێ (ئۆرەمار) بسـۆژن، ئەو یەکەیە هەمی هاتە ژناڤبرن بێی کەسەک ژێ دەربازببیت(ARVAS, 2015: 100)، شەرڤانێن دۆسکی ژووریيان ل ژێر فەرمانداريا (ئۆسمان سیتو ئاغا ئۆرەماری) بون (رێکانی، 2019، 779)، مارک سایکس ژی د گەشتا خۆیا بۆ ئیراقا ئۆسمانی، دەما ناڤێ عەشیرەتا دۆسکی ژووری تینیت ئەو ناڤێ (ئۆرەمار) نائینیت، تنێ ئاڤرێ ب عەشیرەتا دۆسکی (1500) خیزان، ل دهۆک دژین، و دۆسکی A41 وەک نیشان بۆ دۆسکی ژووریيان، ژ (2000) خیزانا پێک تێن و ل گەڤەر دژین(سایکس، 2020، 45)، ناڤێ (ئۆرەمار) نائینیت لێ وەسا دهێتە هەژمارتن کو ئۆرەماری گرێدداینە ب عەشیرەتا دۆسکی ژووریيان و ناڤێ چ گوندین دنێن دۆسکی ژووریيان وەک عەشیرەت نائینیت، مە دڤێت ل ڤێرە وێ ئێکێ بێژین کو هەبوونا 2000 خێزانا ب ناڤێ عەشیرەتا دۆسکی ژووری بیی ناڤئینانا ئۆرەمار، دگونجیت ل گەل ناڤەرۆکا راپۆرتا ژبۆ رێکخستنا سنووری ناڤبەرا (تورکیا – ئیراق) ئەوا ل سالا 1926 هاتیە دروستکرن، دەما د ڕاپۆرتێدا دهێتە سەر عەشیرەتێن ل سەر لێڤێن سنووری، دبێژیت: هێژایی ئاماژەپێکرنێ یە ئەڤ عەشیرەتێن هەنێ ل ئۆرەمار و دەوروبەرێن ویدا هەنە، عەشیرا دۆسکی ژووری (ئۆرەمار 2000) سەرۆکخێزان، دوسکانی ژێری (قەزا دهۆک - 2000) سەرۆکخێزان (ENZYKLOPAEDIE DES ISLAM, 1936:1071)، نڤیسینا ڤێ ڕاپۆرتێ بۆ مە خالەکێ زەلالدکەت، ئەوژی ناڤ نەئینانا (ئۆرەمار) ژلایێ (سایکس) ڤە، و دەستنیشانکرنا ژمارا خێزانا ب 2000 خێزان بۆ دۆسکی ژووریيان، تەکەزیکرنە ل گەل بۆچوونا د ڕاپۆرتا ڕێکخستنا سنووریدا هاتی و بەرۆڤاژی ژی هەر دروستە و د ڕاپۆرتا سالا 1926 یا ڕێکخستنا سنووری ئێکلاکریە کو دۆسکی ژووری ئانکو (ئۆرەماری) هەم ژ ئالیێ دووبارەکرنا هەمان ژمارا خیزانان و هەم ژی دەما دنڤیسیت عەشیرا دۆسکی ژووری و ناڤا دوو کڤاناندا (ئۆرەماری – 2000) خێزان، ئانکو ئۆرەماری وەک سەرکێش بۆ عەشیرەتا دۆسکی ژووریيان هاتیە وەرگرتن و (دهۆک) وەک ناڤەندا دۆسکی ژێرییان.

ژ ئالییەکێ دیترڤە، گەلەک ژ وان ڤەکۆلەرێن ل سەر دۆسکی یان نڤیسین، وانا بۆ پینج قەبیلا وەک پێکهێنەرێن دۆسکی یا ڤەدگەرینن، لێ ڤەکۆلەر (İsmail ÖZÇELİK) جودا ژ وانا دبێژیت: " یا دروست دۆسکی، دابەشدبن بۆ (6) بابکا – قەبیلا*، (**ئۆرەماری، چێیی، ئەرتیسی، کاتولی، شۆیکەیی، و جانان**) (ÖZÇELİK, 2020,654)"، ڤەکۆلەر (هێرش کەمال رێکانی)، خودانی کتێبا (عەشیرەتێن بەهدینان) ئەوژی (ئۆرەمار) وەک گوندەک ژ گوندێن دۆسکی ژووریيان ددەتە نڤیسین(رێکانی،2019، 189)، لێ مژارا گرێدایی بۆنا ئۆرەمارییان وەک (قەبیلەک- تیرەک) ژ دۆسکی ژووریيان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هەلاویستی دهێله و چ زانیاریان ل سەر زێدەناکەت، و دەما دهێتە ل سەر ناساندنا سەرۆک یان ئاغایێن گوندێن مەزنێن دۆسکی ژووریيان پێکدئینیت دیسان ئەو تشەکی ل سەر ئاغایێ ئۆرەماریيان نانڤیسیت، د نەخشەیێ بەلاڤەکری ب جوگرافییا دۆسکی ژووریيان دایە نڤیسین، ئۆرەمار ژ دەرڤەی وی نەخشەیی هێلایە، ئەڤەژی دوودلیا ڤەکۆلەری دیاردکەت، ئەرێ ئۆرەماری دۆسکی ژوورینە، یان ئەو ب سەرێ خۆ عەشیرەتەک جودانە.

ل دووماهیکا ڤێ مژارێ ئۆرەماری گوندەکە ژ گوندین دۆسکی ژووریيان، دیاربوونا سیتو ئاغا ئۆرەماری، هەمی گوندێن دۆسکی ژووریيان ئاغاتیا وی ئەرێکرینە و بۆێ ئیکێ ئەو وەک دامەزرینەرێ فەدراسیوونا دۆسکی ژووریيان هاتیە دیتن، پشتی بەرپابوونا جەنگا جیهانییا ئێکێ و ڤەرێژێن پێرا، بەشەک ژ ئۆرەماریيان کۆچبەری باشوورێ کوردستانی بوون، دەما ل سالا 1915کۆچبەربووین ئەو ب فەرمانا حەیدەر پاشایی والیێ مۆسلێ ژ ئۆرەمار دەرکەڤتبوون، کۆچبەری دهۆک بوون (نیکیتین، 2007: 246)، نەتنێ ئۆرەماری بەلکی دەما هێزێن ڕووسی گەهشتینە گەڤەرێ (دۆسکی) یێن دگەڤەرێدا ژی، ل گەل ئۆرەماریيان کۆچبەربوون و گەهشتنە (دهۆک) و پشتی جەنگ ب داویهاتی بەشەک ژوانا نەڤەگەریان و مانە ل دەوروبەرێن دهۆک ,ALANDAĞLI, 2023) (230، پشتی کۆچبەربوونا وانا ئۆرەماری ژ وێ ژینگەها شەرت و مەرجین ناسکرنا ئۆرەماریيان ب عەشیرەتەکا خۆسەر ل باکۆر هاتنە ڤەقەتاندن، وێڤەتر ئۆرەماری د کەسایەتییا (سەدیق سیتو ئاغا ئۆرەماری) وەک ئاغایەکێ دۆسکی ژووریيان، ئاغاتیی کرییە، و ئۆرەماریيان ژی وەک قەبیلەیەک د کۆنفەدرالیزما عەشیرا دوسکان جهگرتیە.

دار – شەجەرنامە - شەمایا ئۆرەماریيان، قەبیل - قنێتێ لەمدین – مالا میرێ.

باسیلی نیکیتین و میجەر سۆن، ئێکەم کەس بووینە، شەمایا عەشیرەتا ئۆرەمار دانایین، ئارمانجا وان دیارکرنا بنکۆکا سیتوئاغا ئۆرەماری بوویە، شەمایا وان ژ (میر – mîr) دەست پێ دکەت، میر کوڕێ لەمدین کوڕێ حەیدەر – هەیدەرە، لێ ئەو ئاڤرێ ب تایێ دنێ شەمایێ نادەن، کو ڕێشت یان قەبیلا (مەف) یان، هەر چەندە شەمایا (نیکیتین و سۆن) دانایین، کیماسی تێدا هەنە، لێ دیسان ب ئیکەم شەما دهێتە دیتن، دبیت هندەک بژاڤێن دیتر ژی هەبن، لێ بەرچاڤنەکەڤتینە.

پاشکۆ/ 1

شەمایا (نیکیتین و سۆن) دروستکرین.

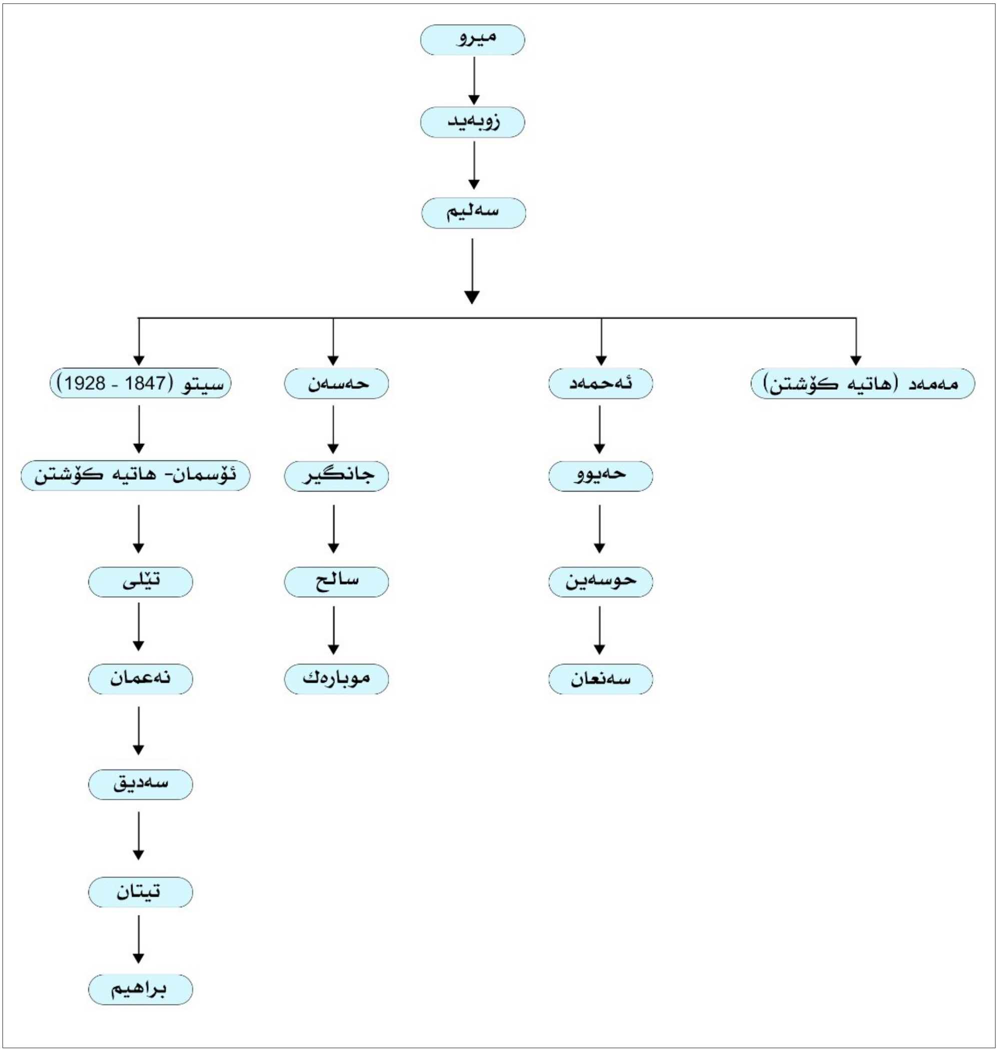

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ژیدەر:

B. Nikitine and E. B. Soane, The Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes Author , Source: Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London, Vol. 3, No. 1 (1923), p70.

یێ ڕوونشتی ل ناڤەڕاستێ (سیتو ئاغا ئۆرەماری) ل گەل ژمارەکا شەرڤانێن ئۆرەمارییان ل سالا 1915.

فۆکسا (ب، س) ل سەر (سیتو ئاغا ئۆرەماری) بوویە، لەوان ژی شەما ب کێموکاسی هاتییە دروستکرن، لێ ئەگەر مە بڤێت وێ شەمایێ نویژەنبکەین و باشتر ئاڤابکەین، ئەڤە دبیت ژ حەیدەر و هەردوو کوڕێن وی (لەمدین و مەف) دەستپێبکەین، ژخۆ ئەگەر شەما تنێ بۆ قەبیلەیا (لەمدین) بیت، ئەڤە دڤێت بزانینن لەمدین (10) کوڕێن وی هەنە و (میر) ئیک ژ کوڕێن وییە، هەر کورەک ژ کوڕێن لەمدین ل ناڤ ئۆرەمارییان ب (مال) دهێنە ناسکرن، هندی ڕێشتا پشت وان دهێت ب ناڤی مالا (؟) ی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دهێته ناسـکرن، وەک نموونه (مالا میرێ، مالا مژدین، مالا بارانی) کو ئەڤە هەمی کوڕێن لەمدینن و هەر ئێک ژ وان دبیته بابکالکێ وی ڕێشـتا ژ وی چێبووی، کوڕێن لەمدین (**مژدین، میر، مامئاغا، مەلاک، مەنگەلان، مام مەلا، میرزا، بارانی، مەسـیحا، عەرەب**)(حسـین، 2005:65). دبیت هندەک ژ کوڕێن لەمدین یان د بێ زوریەت بووینه یان ژی هێش بچویک ئەو مربن، لەوان ڕێشتا هەرسێ (میرزا، مەسیحا، عەرەب) نائێنەدیتن ل ناڤ جڤاکا ئۆرەمارییان، ژبۆ مژار زێدە ئالۆزنەبیت، د نەخشـەیا شـەماییدا، دێ ل دویڤ ڕێبازا (نیکیتین و سۆن) چین، ژ حەیدەر و کوڕێن لەمدین، دێ شـەمایا بنەمالا (میرێ) داڕێژین، هەلبەت ل ڕەخێ دیتر ژی قەبیلا (مەف) یان ژی دیسـان زنجیرا خۆیا بنەمالا هەیە، (**مەیتەر، شاقۆلی، مەف، میرخان، قەرەخان، شێخی، خانی، حەسەن**) ئەڤەژی کوڕێن (مەف) ێ بوون، (نەڤروز ئاغا) ژ قنیتێ مەفیان ئاغایێ وان بۆ، وی سەرکیشییا سەرهلدانا ئۆرەمارییان ل سـالا 1930 کربوو و ب سـەدەمێن سـەرهلدانێ ژی ئەو ل گەل هژمارەکا مالێن ئۆرەمارییان کۆچبەری دهۆک – باشوور بوون(HECKMANN, 2000:180)، ململانەیا ئاغایەتییێ ژی ل ناڤ ئۆرەمارییان بۆ سـەردەمەکی د ناڤبەرا ڕێشـتا کوڕێن (لەمدین و مەف) هەبوویە، هەر ژ ڤەڕێژا وێ ململانەیا ئاغایەتییێ، سـیتو ئاغا ژ ئۆرەمار دەربازی نێروە بوو، لێ ئەم ل ڤێرە شەمایا (مەف) یان نانەخشینین.

(زوبەیـد) کوڕێ میر کوڕێ لەمـدین، سـێ کوڕێن وی هەبوون (سـەلیم، حۆسـەین، مـارو)، یێ دوومـاهیکێ (مـارو) ب تنی کوڕەک هەبوو ب نـاڤێ (خەلیـل)، حوسـەین کو ب قنیتی (حوسـەین) دهێنه ناسـکرن، ئەو برایێ سـەلیمە و دبیته بابێ (حەفزوللایی) و باپیرێ (شـوکری ئاغا) کو یێ دووماهییێ، پشـتی مرنا سـیتو ئاغایی ل 1928، ئاغایەتییا ل ئۆرەمارییێن خۆجهی ئۆرەمار کەڤتییە د دەستێن ویدا (HECKMANN, 2000:182) وانا خۆ ب عەشیرەتەکا خۆسەر ناسـکرینە، ئاغایەتییا ئۆرەمارییێن دەربازی باشوور ژی بووین، ئاغایەتییا وانا پشتی نەمانا سیتو ئاغایی، کەڤتییە د دەستێن کوڕێ وی (سـەدیق سـیتو سـەلیم ئاغا) دا (العباسـی، 1969: 199)، ئەڤان خۆ ب گوندەک ژ گوندین دۆسکی ژوورییان دایەناسکرن.

سەلیم زوبەید ب خۆ ژی (6) کوڕێن وی هەبوون ب ناڤێن (تاها، سیتو، حەسەن، حەیوو، ئەحمەد، کەریمخان)، (حەیوو) د شـەمایا (ب.س) دا، نڤیسـاینە (مەمەد) لێ ئەو نەراسـتە، یـا دروسـت ئەو (حەیو) بۆ ئەوی ژلایێ (تەتو ئـاغا ڕێکـانی) ڤە هـاتییە کوشتن(عثمان، 1998، 16)، سیتو ئاغای (8) کوڕێن وی هەبوون (عەلی، سەدیق، ئۆسمان، تێلی، نەعمان، تیتان، ئیبراهیم، ئیسماعیل) و حوسەین برایێ سەلیم ژی دوو کوڕێن وی هەبوون ب ناڤێن (مستەفا و عەلی)، پشتی ئەم ڤان ناڤان هەموویان جهێ وان د شەماییدا دکەین، دشـیاندایە ئەو شـەمایا ژلایێ (نیکیتین و سـۆن) ڤە هاتییە چێکرن، ب شێوەیەکی بەرفرەهتر بهێته نەخشاندن، بڤی شێوەیێ ل خوارێ:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پاشكۆ/ 2

دارا (شەمايا) ئۆرەمارييا قەبيلا لەمدين.

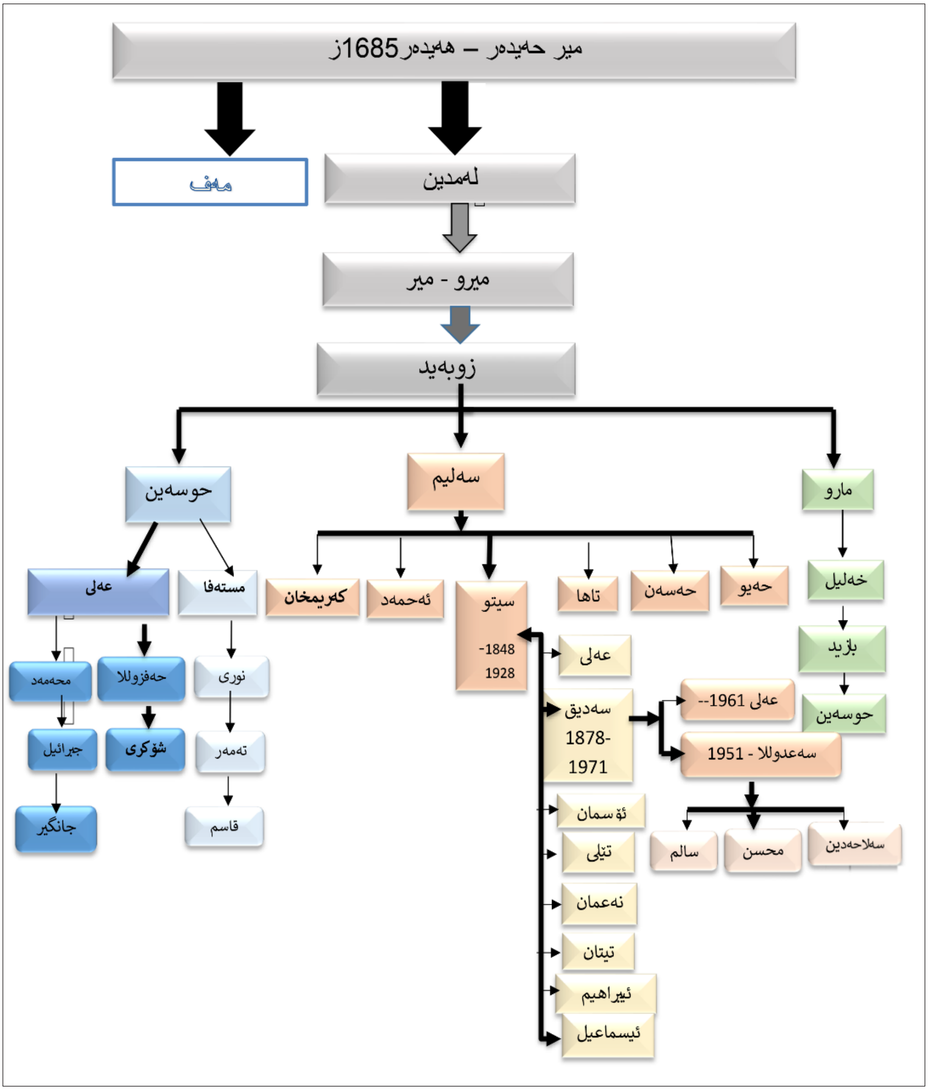

ژێدەر: شەما ژ چێكرنا فەكۆلەريفە، مفا وەرگرتن ژ:

- (نيكيتين و سۆن، 1923) و حسين أحمد حسين (عشيره هۆرمارى بنادق و زهور:2005).

HECKMANN, LALE YALÇIN, Kürt aşiretleri, aşiret liderleri ve global süreçler: Hakkari'de Oramarî örneği, Toplum ve Bilim, Ü Ç A Y L I K D E R GI , UYGARIK SURECI, 8 4 B A H A R 2 0 0 0.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكۆلينێن كوردى

ئەنجام

١- ئۆرەمار ناڤێ خۆ ژ دێرا قەشــە (مار مارى) وەرگرتییە و ئۆرەمارییێن ب مشــەختی هاتین، ناڤێ خۆ ژ گوندێ ئۆرەمار وەرگرتینە.

٢- كۆكا ئۆرەمـارییـان بۆ میرێن جزیرا بۆتـان ڤەدگەرێت، حەیـدەرێ بـاپیرێ وان ژ مالباتا میرێن بۆتان بوویە، ل دووماهیكا ســەدســالییا 17 كۆچبەربووینە و هاتینە ئۆرەمار.

٣- د ســایا رێكارێن كەڤنارێن میرگەها هەكارییان و ســیســتەمێ دەولەتێ، پشــتی ئۆرەمارییان خۆجهێن وێ مەســیحى ژێ دەرئێخســتین، ئەو ب عەشــیرەتەكا نوى هاتینە هژمارتن .

٤- ئەو د ناڤا دەڤەرا دۆسكییاندا بووینە و ئەو بەشەكن ژ دۆسكى ژوورییان.

٥- پەیدابوونا كەســایەتییا بهێز و كاریزمایا ســیتو ئاغاى، ئەو وەك عەشــیرەتا ئۆرەمارییان هاتینە ناسكرن.

٦- رێكارێن كارپێكرییێن جڤاكێ عەشــیران و مێژوویا كەڤنارا ســەرەدەرییێن عەشــیرەتان، ئۆرەمارى گوندەكى دامەزرێنەرێن دۆســكى ژوورییانە و تایەكن د مالباتا مەزنا دۆسكاندا.

٧- شــەرت و مەرجێن ســیاســەتێن دەولەتێ و دەرهاڤێژێن پشــتی جەنگێ جیهانییا ئێكێ، ئۆرەمارى بووینە دوو پارچە و دوو نێرین، ئۆرەمارییێن ماینە ل ســەر وارێن خۆ ل باكوور ئەو خۆ ب عەشیرەتەك خۆسەر ناسدكەن، ئەوێن كۆچبەرى باشوور بووین و كەڤتینە ڤى رەخێ ســنوورى، ئەو خۆ ب دۆســكى ژوورى ناســدكەن و قەبیلەیەك ژ مالباتا عەشیرەتا دۆسكییان.

<u>لیستا ژێدەران</u>

ژێدەرێن بزمانێ توركى.

1- ARVAS ,Tarık Ziya(2015). HAKKÂRi’DE HIRiSTiYAN BiR TOPLULUK *NASTURiLER* 1836-1936. ANKARA . HÂKiM YAYINLARI.

2- AL-JELOO, Nicholas,(2016). TAŞ KiLiSELERDEN DAHA FAZLASI HAKKÂRi ASURiLERiNiN YENiDEN KEŞFEDELiM, Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu. 14-15-16 Kasım 2014. Hakkari. Ankara. Hakkari, Birinci Baskı

3- ALANDAĞLI, Murat(11/2018). SICIL-I AHVÂL VE MEMURÎN DEFTERLERI KAYITLARINDA (ÇÖLEMERIK) HAKKÂRILILER, 1. Uluslararası ZAP HAVZASI ULEMASI Sempozyumu, 27-29 Nisan/April 2018 Hakkari, Cilt/Volume II, Birinci Baskı - İstanbul.

4- ALANDAĞLI, Murat(2023). SINIRDA EŞKIYALIK: DOSKİ AĞASI REŞO İLE ORAMARİ AĞASI CELO'NUN EŞKIYALIKLARI, DUSBED- Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Yıl/Year: Sayı / Issue: 32, Sayfalar/Pages: (222-253).

5- AKIN, İHSAN(2019). HAKKÂRİ BEYLİĞİ (1130-1849), YÜKSEK LİSANS TEZİ, VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ABD İSLAM TARİHİ BİLİM DALI. VAN..

6- BABALIK, Abdulkadir(2020). 830 NUMARALI ERZURUM AYNİYAT DEFTERİ'NİN TRANSKRİPSİYONU VE EĞERLENDİRİLMESİ. YÜKSEK LİSANS TEZİ, ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAKIN ÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI, ERZURUM .

7- ÇİFTÇİ , ERDAL(018). FRAGILE ALLIANCES IN THE OTTOMAN EAST: THE HEYDERAN TRIBE AND THE EMPIRE, 1820-1929 , A Ph.D. Dissertation. Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University Ankara.

8- ÇAYKIRAN, Güzin(2020). ERZURUM, VAN, BİTLİS VİLAYETLERİNDE ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ (1908-1920), DOKTORA TEZİ. GAZİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ.

9- GÜNAY, Nejla(2023). Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ortaya Çıkan İngiltere-Rusya İttifakının Ermeni Islahatına ve Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi. Akademik Bakış . ankara.

10- DEMİR, Necati(2020). MAARİF SALNAMELERİNE GÖRE 1898-1903 YILLARI ARASINDA HAKKÂRİ'DE EĞİTİM VE ÖĞRETİM, CUMHURİYET DEVRİNİN BİR SERHAT VİLAYETİ HAKKÂRİ. ULUSLARARASI SEMPOZYUMU. 2-4 May1s 2019 HAKKARİ, ANKARA.

11- DEMİRTAŞ, Mehmet(2016). XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA HAKKÂRİ SANCAĞINDA DEMOGRAFİK DURUM, Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu - 14-15-16 Kasım 2014. Hakkari. Birinci Baskı- Ankara.

12- DALYAN, Murat Gökhan(2012). XIX. YÜZYILDA AMERİKALI MİSYONERLERİN HAKKÂRİ GÜNLÜĞÜ 1830-1870. Oncu Kitab. Ankara .

13- ERDOĞAN, Serkan(2021). SİCİLL-İ AHVÂL DEFTERLERİNE GÖRE HAKKÂRİ DOĞUMLU MEMURLAR, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi .

14- HECKMANN, LALE YALÇIN(2000). Kürt aşiretleri, aşiret liderleri ve global süreçler: Hakkari'de Oramarî örneği, Toplum ve Bilim, Ü Ç A Y L I K D E R GI.

15- Kılıç , Avni(2014). ŞEYH UBEYDULLAH İSYANI, Yüksek Lisans Tezi , MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI , Mardin.

16- *KAPLAN, YAŞAR(2019).* AŞİRETİ ORTAYA ÇIKARAN TEMEL ETMENLER , TÜRKİYE'DE AŞİRET TARTIŞMALARI, Yayına Hazırlayan: SUVAT PARİN, Birinci Basım.

17- KAPLAN, Yasar(2014). TARiHTE HAKKARi, SEMDiNAN, HAHDiNAN VE NEHRi. Ulustarar-asi Seyyid Taha-I Hakkari Sempozyumu .24-25-26 Mayıs 2013. Hakkari, BiRiNCi BASKI. istanbuıl.

18- ÖLMEZ , Azize KOKSUN, KÜRTLERDE HALK HEKİMLİĞİ VE HALK İNANIŞLARI HAKKARİ RINDIK (GEÇİMLİ) KÖYÜ ÖRNEĞİ, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Diyarbakır 2019.

19- ÖZÇELİK, İSMAİL(2020). 20. YÜZYILIN BAŞINDA HAKKÂRİ VE ÇEVRESİNDE DEMOGRAFİK YAPI VE SOSYAL DURUM, CUMHURİYET DEVRİNİN BİR SERHAT VİLAYETİ HAKKÂRİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU 2-4 Mayıs/May 2019- Hakkari, ERDAL BASIM YAYIN. ANKARA.

20- ÖZGEN,Özden(2016). HAKKARİ VİLAYETİNİN SOSYO-İKTİSADİ VE SİYASİ YAPISI (1923-1960). DOKTORA TEZİ. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

21- TOP, Mehmet, & ÖZKURT, Kemal(2007). HAKKÂRİ VE ŞIRNAK İLLERİ İLE İLÇELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI 2006. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 25.ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI-3. CİLT, 28 MAYIS . KOCAELİ.

22- TAŞKIN, Ünal(2020). CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA HAKKÂRİ'NİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU VE NÜFUS ÖZELLİKLERİ (1925-1930). CUMHURİYET DEVRİNİN BİR SERHAT VİLAYETİ HAKKÂRİ, ULUSLARARASI SEMPOZYUM. 2-4 May1s 2019 HAKKARi. ANKARA.

23- TEKİN, RAHMİ(2018). Osmanlı Döneminde Zaho'nun Siyasî ve Sosyal Yapısı. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı:14.

24- TEKİN, Ferhat(2005). HAKKARİ ÖRNEĞİNDE AŞİRET, CEMAAT ve AKRABALIK ÖRÜNTÜLERİNİN MODERNLEŞME ve KIRSAL ÇÖZÜLME SÜRECİNDEKİ SİYASAL ve TOPLUMSAL SONUÇLARI, Yüksek Lisans Tezi, SELÇUK

ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI, KONYA.

25- SEZEN, TAHİR(2017). OSMANLI YER ADLARI, BAŞBAKANLIK, DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜYAYIN NO: 26. ANKARA. Genişletilmiş İkinci Baskı

26- YILDIZ, Mehmet Zeydin(2016). XIX. YÜZYILDA HAKKÂRİ'NİN İDARİ YAPISI, Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu - 14-15-16 Kasım 2014. Hakkari, Birinci Baskı- Ankara.

ژێدەرێن ب زمانێ ئینگلیزی:

1- DICESON, Captain BERTRAM, JOURNEYS IN KURDISTAN, The Geographical Journal, No. 4. APRIL, 1910. VOL. XXXV, pp. 357-378.

2- FIRST ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM, 1913-1936,VOLUME VI, MOROCO-RUZZIK, LEIDEN.NEW YORK.KOBENHAVN.KOLN-1987.

3- Mooken , Mar Aprem, THE HISTORY OF THE ASSYRIAN CHURCH OF THE EAST IN THE TWENTIETH CENTURY, St. Ephrem Ecumenical Research Institute (SEER:) Baker Hill. Kottayam, Kerala, India - 686 001 JANUARY 2003.

4- Nikitine ,B. & Soane, E. B., The Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes, BULLETIN OF THE Enable Editing, SCHOOL OF ORIENTAL STUDIES, LONDON INSTITUTION, VOLUME III: 1923-25, Published by, The School of Oriental Studies, London Institution, Finsbury Circus, E.C. 2.pp69-106.

5- QUEZON, GEORGE N., PERSIA AND THE PERSIAN QUESTION, IN TWO VOLUMES- VOL. I, LONDON, LONGMANS, GREEN, AND CO., AND NEW YOKE: 15 EAST 16,b STREET, 1892.

6- THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM, . NEW EDITION, PREPARED BY A NUMBER OF LEADING ORIENT ALISTS, EDITED BY- C.E. BOSWORTH, E. VAN DONZEL, W.P. HEINRICHS AND G. LECOMTE ASSISTED BY P.J. BEARMAN AND MMES. NURIT, UNDER THE PATRONAGE OF THE INTERNA TIONAL UNION OF ACADEMIES, VOLUME VIII, NED- SAM. LEIDEN - E.J. BRILL, 1995.

7- TEKBAŞ, RUBAR GÜNGÖR, UNDERSTANDING HOW KURDISH WOMEN ARE TRANSFERRING AGRICULTURAL KNOWLEDGE ABOUT LOCAL SEEDS TO THE NEXT GENERATIONS FROM ECOFEMINIST PERSPECTIVE: A CASE STUDY OF DOSKî CUCUMBER, A THESIS SUBMITTED TO THE GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES OF MIDDLE EAST TECHNICAL UNIVERSITY, FEBRUARY 2020.

8- WIGRAM , EDGAR T. A., THE ASHIRET HIGHLANDS OF HAKKIARI)MESOPOTAMIA(, JOURNAL OF THE CENTRAL ASIAN SOCIETY - VOL III-1916, PARTS II-III, PUBLISHED BY THE CENTRAL ASIAN SOCIETY 21, ALBEMARLE STREET, W, 1916, PP40-59.

9- WILMSHURST, DAVID, THE ECCLESIASTICAL ORGANISATION OF THE CHURCH OF THE EAST, 1318-1913, UNIVERSITATIS CATHOLICAE AMERICAE ET UNIVERSITATIS CATHOLICAE LOVANIENSIS. Vol. 582, SUBSIDIA TOMUS 104, Editions Peeters, Bondgenotenlaan , LOVANII - IN AEDIBUS PEETERS 2000.

ژێدەر ب زمانێ ئەلمانی:

1- ENZYKLOPAEDIE DES ISLAM, GEOGRAPHISCHES, ETHNOGRAPHISCHES UND BIOGRAPHISCHES WÖRTERBUCH DER MUHAMMEDANISCHEN VOLKER, IM VEREIN MIT HERVORRAGENDEN ORIENTALISTEN , HERAUSGEGEBEN VON, M. TH. HOUTSMA, A. J. ENSINCK. W. HEFFENING, H. A. R. GIBB und E. LEVI-PROVENÇAL, BAND III- L-R, LEIPZIG- OTTO HARRASSOWITZ- 1936.

ژێدەرێن ب زمانێ فەرەنسی:

1- CUINET ,VITAL, LA TURQUIE D'ASIE, GÉOGRAPHIE MINISTRATIVE ,STATISTIQUE DESCRIPTIVE ET RAISONNÉE DE CHAQUE PROVINCE DE L'ASIE MINEURE , TOME DEUXIEME, PARIS, ERNEST LEROUX, ÉDITEUR, 28 RUE BONAPARTE, 28, 1891.

ژێدەرێن ب زمانێ عەرەبی:

١- العباسي، محفوظ، امارة بهدينان العباسية، مطبعة الجمهورية – الموصل، 1969م.

٢- حسين، أحمد حسين، عشيرة هورماري بنادق و زهور، دهوك – ٢٠٠٥.

٣- سايكس، مارك، خطوات قبل صناعة الشرق الجديد، ترجمة و تقديم، أحمد عبدالوهاب الشرقاوي و محمد علي ثابت، دار البشير للثقافة و العلوم، الطبعة الاولى – ٢٠٢٠.

٤- عثمان، محمد أمين، حصاد الحنظل، الطبعة الاولى، مطبعة – خةبات، دهؤك – ١٩٩٨.

٥- مجمع الكنائس الشرقيه، قاموس الكتاب المقدس / مكتبة المشغل- بيروت بإشراف رابطة الكنائس الانجيلية في الشرق الاوسط، الطبعة السادسة- ١٩٨١\

٦- نيكيتين، باسيلي، الكرد، دراسة سوسيولوجية و تأريخية، تقديم لويس ماسينيون، نقلة من الفرنسية و علق علية، الدكتور نوري طالباني، مكتب الفكر و التوعية (الاتحاد الوطني الكوردستاني)، سليمانية – محلة أشتي، مؤسسة حمدي للطباعة و النشر، الطبعة الثالثة، ٢٠٠٧.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٧- هروری، صلاح، إمارة بوتان في عهد الامير بدرخان ١٨٢١- ١٨٤٧ دراسه تاريخيه سياسيه، مؤسسه موكريانى للطباعة و النشر،مطبعة – خەبات – دهوك،الطبعة الاولى – ٢٠٠٠.

٨- يوسف، عبدالرقيب، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، الجزء الثاني – القسم الحضاري، الطبعة الثالثة، اكاديمية التوعية و تأهيل الكوادر الاتحاد الوطني الكوردستاني، السليمانية ٢٠١٤. ص ٣١١..

ژێدەرێن ب زمانێ کوردی:

1- Baykal, Besîm, ÇANDA ÇIYAYî LI HERĔMA OREMAR PEYVĔN NEPENî,Weşanên Sîtav/277, Çapa Yekem / îlol 2022.

٢- رێکانی، هێرش کەمال، عەشیرەتێن بەهدینان ١٥١٤- ١٩١٩ ز، دانەنیاسینا جۆگرافی و کۆرتیەک ژ دیرۆکا وان، وەشانێن زانکۆیا دهۆک – سەنتەرێ پێشکچی بۆ ڤەکۆلینێن مرۆڤایەتی، چاپا ئێکێ ٢٠١٩.

ژێدەرێن ئینتەرنێتێ.

1- NIVÎSA MiTHAT KUTLAR, Portreyek herêmî: Suto Axayê Oremarî, 20/3/2019https://www.yuksekovahaber.com.tr/d/assets/logo.png

پەراوێز

* د ڤەگێرانا ڤێ سەرهاتیێ دا، وێنەکێ خراب بۆ سیتو ئاغا ئۆرەماری هاتیە دروستکرن،و بکەسەکێ زوردار ناسکریە، لێ (Martin van Bruinessen)، د کتێبا بناڤێ (ئاغا، شیخ و دەولەت) دا، دبێژیت، هەرێما هەرکی - ئۆرەمار، بسەدەمێن هەفرکیێن ناڤبەرا هەرسێ شێخێن نەقشبەندیان (بارزان، شەمدینان، بامەرنێ) د سەقایەکێ ئالوزدا ژیان دبرە سەر، و رۆیدانێن (سیتو و تەتو) ی، ئەو قوربانێن پلان و تەماعکاریێن شێخ محەمەد سەدیق، شیخێ نیرێ بوون، و وی هەردوو سەردابرینە و ژبۆ قازانجێن خۆ ل دژی ئێک هاندانە، بەرێ خۆبدە:

Martin van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, The Social and Political Structures of Kurdistan, Zed Books Ltd - London and New Jersey, Atlantic Highlands, New Jersey 07716, USA, in 1992, PP 211-231.

* قەبیلە: پەیڤەکا ئەرەبی یە تێتە بکارئینان بۆ گرۆپەکێ مەزن یێ کەسا، ئەوێن ژ ئێک باپیر تێن و پێکڤە تێنە گرێدان برێکا خۆینێ، ل ناڤ کوردان قەبیلە تێتە بکارئینان وەک ئاڤریەک بۆ رێزبەندیا دویڤ عەشیرەتێ دا. بۆ زێدەتر بەرێ خۆ بدە:

KAPLAN, YAŞAR, AŞİRETİ ORTAYA ÇIKARAN TEMEL ETMENLER , TÜRKİYE'DE AŞİRET TARTIŞMALARI, Yayına Hazırlayan: SUVAT PARİN, Birinci Basım: Şubat 2019, p 282.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

والعشيرة.

دراسة: تاريخية، إجتماعيه.

الملخص:

طبيعة وجغرافية أورامار كقرية أو منطقة ذات طبيعة جميلة فهي جذابة وساحرة و ملفتة للنظر لكل من زارها، هذه البقعة تقع في الحضن الشرقي لأقليم هكاري التي كانت منطقة حدودية في زمن الامبراطوريتين الصفوية والعثمانية و عليها منافسة شديدة للسيادة على عشائر تلك الأقاليم. كما تقع في مثلث الطريقة النقشبندية (بامرني، بارزان ونهري)، وذلك لإعتقادهم أن من يسيطر على اورامار يستطيع السيطرة على منافسيه، كما كانت أقليما فاصلا بين إمارة بهدينان وإمارة هكاري ومحل صراعات كبيرة.

في تاريخ الدين المسيحي (النسطوري) تتمتع بمكانة و رمزية قديمة، ففيها دير (مار ماري)، و التى يعود تاريخها الى القرن (الرابع و الخامس)م. بعد أن وصل الى أورامار اولئك الكورد القادمين من بوتان في القرن 17 م، و بعدما تكاثروا، أخرجوا المسيحيين منها، وأخذوا اسمهم الجديد منها.

خلال فترة اندلاع الحرب العالمية الاولى وبعد إعلان نداء الجهاد الاسلامي سنة ١٩١٥ من قبل الامبراطورية العثمانية، كانت لهم دور فى إفراغ قرى مسيحيوا تياري وجيلو وبازي في جبال هكاري، وبعدما أفرغت من المسيحيين أضيفت هذه القرى الى جغرافية اورامار، وفيما بعد تحولت اورامار من قرية الى منطقة، وأنشأت أتحاد دوسكي عليا التي تجسدت في شخصية سيتو اوراماري، وبإتحادهم مع دوسكي السفلى تكونت أتحاد الدوسكيين. بعد الإنتهاء من تخطيط الحدود سنة 1926 مابين الدولتين حديثة التكوين (العراق وتركيا) انقسمت منطقة اورامار، قسم بقي تابعا لقضاء كفر التابعة لولاية هكاري داخل تركيا الحالية، وأسقتطع الجزء الثاني وأصبح على حافة الحدود ضمن الدولة بالتي تسمى العراق.

الكلمات الدالة: *اورامار، لمدين، مف، سيتو، دوسكي العليا.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Oramar: Village and Clan.
Study: historical, sociological.

Abstract:

The nature and geography of Oramar as a village or area with a beautiful nature, it is attractive, charming and striking to everyone who visited it, this spot is located in the eastern bosom of the Hakkari region, which was a border area at the time of the Safavid and Ottoman empires and has a fierce competition for sovereignty over the clans of those regions. It is also located in the triangle of the Naqshbandi order (**Bamerni, Barzan and Nahri**), because they believed that whoever controlled Oramar could control his rivals, it was a region separating the Emirate of Behdinan and the Emirate of Hakkari and the subject of major conflicts.

In the history of the Christian religion (Nestorian) enjoys an ancient status and symbolism, as it has the monastery (**Mar Mary**), which dates back to the (fourth and fifth) centuries AD. After those Kurds coming from Bhutan arrived in the 17th century AD, and after they multiplied, they drove Christians out of it, and took their new name from it.

During the outbreak of World War I and after the announcement of the call of Islamic Jihad in 1915 by the Ottoman Empire, they had a role in emptying the villages of the Christians of Tiare, Gilo and Bazi in the Hakkari Mountains, and after they were emptied of Christians, these villages were added to the geography of Oramar, and later Oramar turned from a village to a region, and the Supreme Dusky Union was established, which was embodied in the character of Seto Oramari, and with their union with the Lower Duski, the Doski Union was formed. After the completion of the border demarcation in 1926 between the newly formed states (Iraq and Turkey), the Oramar region was divided, a section that remained under the district of Kavr in the state of Hakkari within present-day Turkey, and the second part was cut off and became on the edge of the border within the state called Iraq.

Keywords; *Oramar, Lemedin, Maf, Seto, Upper Duski.*

عەشیرەتا سندی ل دەڤەرا زاخۆ ل سەردەمێ دەولەتا عوسمانی

خواندنەکا مێژووی

م. هـ. پیروز عبدالله بشار
پشکا مێژوو- فەکۆلتییا زانستێن مرۆڤایەتی- زانکۆیا زاخۆ- هەرێما کوردستانێ/ عیراق

پوختە:

میرگەهێن کوردی دبیاڤێ جڤاکیدا رۆلەکێ گرنگ د مێژوویا کوردی ل سەردەمێ نوی دا هەبوون، عەشیرەتێن کوردی پێکهاتا سەرەکی یا میرگەهێن کوردی بوون و هەمی عەشیرەت ل ژێر فەرمانرەوایا میرگەهێدا بوون و ڤان عەشیرەتان رۆلەکێ سەرەکی د بەرفرەهبوون و پاراستنا سنورێ میرگەهان ژ هێرشێن دەرڤە هەبوون، ئێك ژ وان میرگەها بەهدینان بوو، عەشیرەتا سندی سەر ب میرگەها بەهدینانڤە ل دەڤەرا زاخو ئاکنجی بوون، ل دویف ژێدەرێن دیروکی و بەلگەنامەیێن عوسمانی دیاردبیت سندی عەشیرەتەکا سەرەکی یا ڤێ میرگەهێ بوو و شیایە رۆلەکێ کاریگەر د ماوەیێ دەستهەلاتا میرگەها بەهدینان دا بگێریت و ئەڤە بوویە ئەگەر د ژێدەران دا ناڤێ ویلایەتا زاخۆ ب ویلایەتا/سەنجەڤا (سندی) هاتیە، مێژوونڤیسێ کورد شەرەفخانێ بەدلیسی د پەرتووکا شەرەفنامێ دا دیاردکەن کو ژ گرنگترین ناحیەیێن میرگەها بەهدینان ناحیا زاخۆ و ئەو عەشیرەتێن تێدا بوو ژوان ژی عەشیرەتا سندی و ژبەر هندێ ژی دبێژیتە زاخۆ ویلایەتا سندیان، ژلایەکێ دیڤە د مێژوویا ڤێ میرگەهێ دا سندیان ژبەر هێزا خوە جاران مایتێکرن د کاروبارێن سەنجەڤا زاخۆ دا دکرن ب تایبەتی د بیاڤێ راکرن و دانانا میرێن زاخۆ.

ئەڤ ڤەکۆلینە خواندنەکا دیروکی یە ل سەر عەشیرەتا سندی و رۆلێ وێ د دیروکێ دا و ئارمانجا سەرەکی ئەوە ئەڤ رۆلە ژلایی جڤاکی و کارگێری و سیاسی ڤە ب شێوازێ زانستی بهێتە دیارکرن وئەڤە دێ دەلیڤێ بۆ تێگەهشتن و رۆنکرنا مێژوویا میرگەها بەهدینان زێدەتر لێ کەت، هەروەسا گرنگیا هەبوونا عەشیرەتان و میرگەهان لسەردەمێ دەولەتا عوسمانی دیاربیت؛ چونکی هەرچەندە ب دەولەتا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

عوســمانیڤە گرێدای بوون و ل دەمێ شــەری لگەل دەولەتا عوســمانی بوون، بەلێ ڤان میرگەهان کاروبارێن ناڤخویی ب رێڤەدبرن و پاراســتنا نەتەوە و ناســنامە و عەردێ کوردان دکر و دەولەتا عوســمانی دانپێدان ب ڤان میرگەهان دکر و حوکمرانی د دەســتێ میرێن کورداندا بوو، ژلایەکێ دیڤە هێزا ڤێ عەشــیرەتێ و مەزنێن وێ پشــتی ژناڤچوونا میرگەها بەهدینان ل دووماهیا نیڤا ئێکێ ژ ســەدێ نوزدێ بەردەوام بوویە و ئەڤ هێزە زێدەتر بوویە، ئەڤە ژی د پەرتووکێن رۆژهەلاتناســان دا هاتیە دیارکرن کو بەحس ل عەشــیرەتا ســندی و کەســایەتیێن ڤێ عەشــیرەتێ هاتینە کرن و ئەڤ چەندە گرنگی و هێزا ڤێ عەشیرەتێ دیاردکەت کو رۆلەکێ کاریگەر د میرگەها بەهدینان دا هەبوویە.

ئەڤێ ڤەکۆلینێ پشت بەستنێ ل سەر ژێدەرێن دیروکی یێن جوراوجور کرینە وەك بەلگەنامەیێن عوســمانی و پەرتووك و چەندین ژێدەرێن دی یێن زانســتی هاتیە دیارکرن. رێبازا نڤیســینا ڤەکۆلینێ رێبازەکا مێژوویيە ب رێکا کومکرنا زانیاریان و شروڤەکرنا وان ژ بەلگەنامە و ژێدەرێن رەسەن و پیشاندانا هزرێن بابەتی ب شێوەیەکێ زانستی.

پەیڤێن سەرەکی: *عەشیرەتا سندی، سەنجەقا زاخۆ، میرگەها بەهدینان، میرێ ئامێدیێ، دەولەتا عوسمانی.*

پێشــەکی

عەشیرەتێن کوردی ل سەردەمێ دەولەتا عوسمانی گرنگیەکا زور بۆ رۆنکرنا دیروکا میرگەهێن کوردی ل سەردەمێ دەولەتا عوسمانی هەبوویە، ژبەرکو عەشیرەتێن کوردی ژێر کونترولا میرگەهاندا بوون و رۆلەکێ گرنگ و کاریگەر د برێڤەبرنا کاروبارێن ناڤخوی و دەرڤە دا هەبوون، عەشیرەتا سندی ل سەنجەقا زاخۆ ئاکنجی بوویە و ئێك ژوان عەشیرەتێن گرنگ بوو د میرگەها بەهدیناندا و شیایە رۆلەکی کاریگەر د کاروبارێن میرگەهێ بگێریت، ئێك ژ ســیماییێن عەشــیرەتا ســندیان هێزا وێ بوو و هژمارەکا زۆر یا سەربازان هەبوو هەتا وی ئاستی ناڤێ سەنجەقا زاخۆ دژێدەران دا ب ناڤێ (میرگەها سندیان) هاتیە ئەڤ چەندە ژی رۆلێ عەشیرەتێ دیاردکەت.

عەشــیرەتا ســندی ل دەڤەرا زاخۆ ل ســەردەمێ دەولەتا عوســمانی پێکدهێت ژ ڤەکۆلینا لایەنێن جڤاکی و سیاسی و نەتەوەیی و کارگێری ل سەردەمێ میرگەهێ و هەرووەســا پشــتی ژناڤچوونا میرگەهێن کوردی هەتا جەنگێ جیهانی یێ ئێکێ و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دووماهیا سـەردەمێ عوسـمانی، ئەڤ ماوە قوناغەکا مێژووی یا گرنگە د بیاڤێ پەیوەندیێن د ناڤبەرا میرگەهـ و دەولەتا عوسـمانی و سـەنجەقێن سـەر ب میرگەهێ ڤە، ژلایەکێ دیڤە هێزا ڤان عەشیرەتان و گرنگیا وان و ئەگەرێن ڤێ هێزێ دیاردکەت.

ئەڤ ڤەکۆلینە ب ناڤونیشـانێ (عەشـیرەتا سـندی ل دەڤەرا زاخو ل سـەردەمێ دەولەتا عوسـمانی) ژ چار تەوەران پێك دهێت، تەوەرێ ئێکێ ب ناڤێ (عەشـیرەتا سـندی : جهـ و ئاکنجیبوون)، ئەڤ تەوەرە وەك دەرازینکەکێ یە بۆ بابەتێ سەرەکی و پێك دهێت ژ پێناسـەیەکا گشـتی ل دور میرگەها سـندی و پێکهاتا عەشـیرەتێ و لقین وێ یێن سـەرەکی، هەروەسـا بەحس ل ناڤێ سـندیان و بوچوونێن ل دور ڤێ چەندێ هاتیەکرن، تەوەرێ دووێ پێك دهێت ژ (میرگەها سـندیان ل سـەردەمێ ئیسـلامێدا) د ڤی تەوەریدا بەحس ل هاتنا ناڤێ عەشـیرەتا سـندی د ناڤ ژێدەرین ئیسـلامیدا هاتیە کرن، د ڤی ماوەییدا ناڤێ میرگەها سـندیان وەك میرگەهەکا سـەربەخو دیاردبیت و تێدا هاتیە دیارکرن کو میرێن سندی حوکم ل ڤێ میرگەهێ کرینە و خودان هێزەکا سەربازی بوویە و ئەڤە دزڤریت بۆ هێزا سـندیان د ڤی ماوەییدا، لەورا پێکول هاتیە کرن رۆلی میرگەها سندیان و کەفتنا وێ ل سەردەمێ ئیسلامی بهێتە رۆنکرن، تەوەرێ سیێ ل ژێر ناڤونیشان (عەشیرەتا سندی د بەلگەنامەیێن عوسمانیدا هەتا دەستپێکا سەدێ نوزدێ) ئەڤ تەوەرە بابەتێ سـەرەکی یێ ڤەکۆلینێ بخوەڤەدگریت و د ڤی تەوەریدا چەوانیا پێکڤەگرێدانا عەشیرەتا سندی ب دەولەتا عوسمانیڤە و ئەو رویدانێن د ماوەیێ دەولەتا عوسـمانیدا هەتا سـەدێ نوزدێ هاتینە دیارکرن، هەروەسـا د ڤی تەوەریدا بەحس ل هەلویسـت و کارڤەدانا سـندیان هەمبەر رێکخسـتنا کارگێری یا سـەنجەقا سـندی هاتیەکرن و ڤێ عەشیرەتێ مایتێکرن د کاروبارێن کارگێری یێن میرگەهێ دا کریە و ئەگەرێن ڤێ چەندێ هاتینە رۆنکرن، تەوەرێ چارێ و دووماهیێ پێك دهێت ژ (رۆلێ عەشیرەتا سندی ل سەدێ نوزدێ هەتا جەنگێ جیهانی یێ ئێکێ) د ڤی تەوەیدا بەحس ل رویدانێن د ناڤبەرا میرگەها بەهدینان و میرگەها سـوران دا و رۆلی سـندیان د ڤێ ناکوکیێ دا هاتیەکرن تایبەت دەمێ بزاڤێن ئیسماعیل پاشای، هەروەسا د ڤی ماوەییدا ژ بەر لاوازیا میرگەهێ و پاشـان کەڤتنا وێ ژلایێ دەولەتا عوسـمانیڤە رۆلێ مەزن و ئاغایێن سـندیان زێدەتر دیاربوویە و هەژموونەکا بەرفرەهـ ل دەڤەرێ هەبووینە، د بەلگەنامەیێن مێژوویدا بەحسێ ئاغایێن سندیان هاتیەکرن و ژلایێ رۆژهەلاتناسـان ڤە ژی ئاماژە ب ڤان لایەنان هاتیەدان.

پێزانینێن ڤێ ڤەکۆلینێ ژ ژێدەرێن مێژووی و بەلگەنامەیێن عوسـمانی هاتینە وەرگرتن و دڤان بەلگەنامەیاندا زانیارییێن ورد ل دور رۆلێ عەشیرەتا سندی د کاروبارێن

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

میرگەهێ دا و پەیوەندییێن سندیان ل گەل میرێن ئامێدیێ هاتینە، پرانیا وان فەرمان و داخوازینە بۆ نموونە داخوزیێن میر و ئاغاییێن سندیان ل دور بارودوخێن ناڤخوی هەروەسا فەرمانێن دەولەتا عوسمانی و بەرسڤا ڤان نامەیان تێدا هاتینە، هەروەسا پشت بەستن ل سەر هژمارەکا پەرتووکێن بەلگەنامەیی هاتیەکرن و وەك ژێدەرێن گرنگ یێن ڤەکۆلینێ هاتینە بکارئینان.

تەوەرێ ئێکێ: عەشیرەتا سندی جھ و ناڤ و ئاکنجیبوون

عەشیرەتا سندی دڤەرەکا بەرفرەھ ڤەدگریت و ژلایێ جوگرافیڤە ل باکووری هەتا سنوورێ تورکیا و ل باشووری عەشیرەتا سلێڤانەیی، ژلایێ رۆژهەلاتی عەشیرەتا گولی و ژلایێ رۆژئاڤایی میرگەها بوتان بوویە، ل سەردەمێ ئەڤرو نێزیکی (٨ هزار) خێزانان پێکدهێت و ژ ئوجاخێن (پسئاخا، بەنستانی، نیری، نوردینی، چونکی، صوفی، مچولی، شیف ئەرمنی، بوسەلی، مامێزدینی، مالا عەجەمێ، شێخ ئیزدینی، شەرانشی، بلەکی، مەندوزا) پێك دهێن و نێزیکی (٨٠) گوند سەر ب ڤێ عەشیرەتێ ڤەنە (عبدالرحمن،٢٠٠٦، ٣٦٤).

سەبارەت سروشتێ دڤەرا سندیان، دەشتا سندیان دکەڤیتە باژێرێ زاخۆ و ئێك ژ گرنگترین دڤەرا میرگەها بەهدینان دهێتە هەژمارتن ژلایێ ئاکنجیبوونا مروڤایەتیێ ڤە گرنگترین سەنتەرێ ئاکنجیبوونێ یە و ژلایێ ئابووری ڤە دەشتا سندیان خودان ئاخەکا دەولەمەندە بۆ چاندنێ (الدوسكي،٢٠٠٧، ٣٣)، شێوەیێ گشتی یێ ڤێ دەشتێ سێگوشەیە و ب درێژییا رووبارێ هیزل درێژدبیت و باشوورێ وێ باژێرێ زاخۆ یە و بەرەف خوارێ تەنگ دبیت بۆ لایێ رۆژهەلاتی، ئاخا وێ یا دەولەمەندە و هەمی جورێن برنج گەنم و نیسك و نوك لێ دهێنە چاندن و ژێدەرەکێ گرنگ یێ ئابووری یە بۆ دڤەرا زاخۆ، ژبەر گرنکیا دەشتا سندی کارێ سەرەکی یێ عەشیرەتا سندی جوتیاری و خودانکرنا گیانەوەران بوو، ب تایبەتی برنج و هەمی جورێن فێقی و تووتن و هەروەسا دارێن جوراوجور ل دارستانێن وان هەنە و ژبەر سروشتێ دڤەرێ گرنگی ب خودانکرنا گیانەوەران هاتیەدان (عبدالرحمن،٢٠٠٦، ٣٦٤،٣٠).

هەروەسا دەشتا سندی پشتبەستنی ل سەر سێ ژێدەرێن ئاڤێ دکەت یا ئێکی باران و یا دوویێ ژێدەرێن ئاڤی یێن بەربەلاڤ و یا سێێ رووبارێ خابوور، دیسان ڤێ دەشتێ کەشوهەوایەکێ جوان و گرنگیەکا ستراتیجی هەیە، ل سەردەمێن کەڤندا شەرێن سەربازی دناڤبەرا روم و فارسان دا ل ڤێ دڤەرێ پەیدابووینە، هەروەسا د سەردەمێ ئەڤرودا خالا پەیوەندیێ یە دناڤبەرا عیراق و جیهانا دەرڤە ژ لایێ باکووری ڤە (عبدالرحمن،٢٠٠٦، ٣١)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

سەبارەت بنیاتێ ناڤێ عەشیرەتا سندیان هندەك بوچوون ل سەر ڤی ناڤی هاتینە دیارکرن، ل دویف بوچوونەکێ وەسا دهێتە دیارکرن کو ئێکەم جار هاتنا ناڤێ سندیان دزڤریت بۆ سالا ٤٠٥ز بەلێ ب شێوەیێ (زیندی) و ل دویف ڤێ بوچوونێ بنیاتێ ناڤێ سندی دزڤریت بۆ (زیندی) و ئەڤە کەڤنترین بوچوونە ل سەر ناڤێ سندیان (عبدالرحمن،٢٠٠٦، ٣٦٤؛ السندي،٢٠٠٥، ٥٤)

هەروەسا ژبەرکو جهێ ئاکنجیبوونا سندیان ل دەشتا سندیان (ئەوا دکەڤیتە زاخو) بوویە لەورا ب گورەی ڤێ چەندێ ب دیتنا وان ناڤێ عەشیرەتا سندی دزڤریت بۆ ناڤێ دەشتا سندی و ب بورینا دەمی ئەڤ ناڤە بوویە ناڤێ عەشیرەتێ وەك پشکەك ژ ناڤێ عەشیرەتێن کوردی کو ب ڤی رەنگی بووینە، بەلێ دیتنا دیتر ل دور ڤێ چەندێ ئاماژە ب ناڤێ سندی ددەن وەکی ناڤێ دەڤەرێ کو ئەڤ ناڤە دزڤریت بۆ عەشیرەتا سندی، ئانکو ناڤێ دەشتا سندی ژ ناڤێ عەشیرەتا سندی هاتیە، لەورا ب ناڤێ میرگەها سندیان هاتیە ناڤکرن (فرنسیس،٢٠١٧، ٥٧٦) ب هەر رەنگەکێ هەبیت ناڤێ سندیان ب بورینا دەمی د مێژوویێ دا بەرفرەه بوویە و ل سەردەمێ دەولەتا عوسمانیان د بەلگەنامەیان دا ناڤێ عەشیرەتا سندی و میرگەها سندی وەك ئاماژە بۆ دەڤەرا زاخو هاتیە بکارئینان، دیاردبیت کو ئێك ژ مەزنترین عەشیرەتا بەهدینان بوویە ب تایبەتی ل زاخو و ئەڤ چەندە هەتا سەردەمەکێ درێژ ب ڤی رەنگی دهات بکارئینان.

تەوەرێ دووێ: میرگەها سندیان ل سەردەمێ ئیسلامیدا

سەبارەت میرگەها سندیان ل سەردەمێ ئیسلامی، عەشیرەتا سندی ل سەردەمێ ئیسلامی میرگەهەکا سەربەخۆ دامەزراندبوو و کەلها وێ (شابانی - شاهبانی) بوو، ڤێ میرگەهێ حوکم ل زاخۆ و دەوروبەران دکر و گرنگیا زاخۆ وی دەمی زێدەبوو پشتی میرێن سندیان حوکم وەرگرتی و ب وێرەکی و زیرەکیا خوە کونترول ل سەر دەڤەرێ کرن، گرنگترین و کەڤنترین ئاماژە ب میرگەها سندیان کو دیاردبیت میرگەهەکا سەربەخۆ دامەزراندینە ئەوژی دەمێ بەحس ل سنووری میرگەها بوتان دهێتەکرن دیاردکەن کو جیرانێ لایێ رۆژهەلاتا میرگەها بوتان میرگەها سندیە (واتە بوتان دکەڤیتە رۆژئاڤا میرگەها سندیان) و دکەڤیتە سەر رووبارێ خابوور، ژبەرکو وەکی جیرانێ میرگەها بوتان هاتیە دیارکرن دیاردبیت کو میرگەهەکا سەربەخۆ بوویە، زاخو و کەلهەیێن زاخۆ د دەستێ میرێن سندیاندا بوون و هەتا سەدێ شازدێ وان حوکم لێ کربوو (زاخویي،٢٠٠٩، ٤٤)، ژ میرێ سندی یێن حوکم ل کەلها شابانی کری میر مست سندی بوویە و ل دویف دیارکرنا ژێدەران نێزیکی (٣٠٠٠٠) شەرکەران هەبوون و

هەروەسا ئاماژە ب وێ چەندێ هاتیە دان کو عەشیرەتەکا بەرفرەھ بوویە و هژماران گەلەك بوون (توفیق،٢٠٠٩، ١٧٦) دیسان ل سەدێ شەشێ مشەختی کەسەکێ دی ب ناڤێ (عزەددین سەلاحی کوردی سندی) ل میرگەها سندیان حوکم کریە (السندي،٢٠٠٥، ١٠٦).

ل سەردەمێ ئیسلامی عەشیرەتا سندی عەشیرەتەکا کەڤن و بهێز و بەرنیاس بوو ل دەڤەرا بەهدینان و کاریگەریەکا مەزن ل سەر زاخۆ هەبوو هەروەسا هژمارەکا گوندێن میرگەها سندیان ناڤداربوون و ل هندەك ژ گوندێن سندیان خانە و بازار و هزاران مال هەبوون و هەروەسا ژێدەرێن ئیسلامی یێن گرنگ دا بەحسێ سندیان هاتیە کرن کو عەشیرەتا سندی مەزنترین عەشیرەتا کوردیە، د پەرتووکا ابن فضل الله العمري (١٣٠٠ -١٣٤٨ز) هاتیە دیارکریە کو عەشیرەتا سندیان مەزنترین عەشیرەتە و میرگەهەك ل دەڤەرا دکەڤیتە باکوور و رۆژهەلاتا باژێرێ زاخۆ یا نوکە دامەزراندیە (گولي، الجوادي،٢٠١٩، ٣٣)

هەروەسا ل سەدێ چاردێ زایینی هاتیە سندی ئێك ژ مەزنترین عەشیرەتا کوردیە و دەڤەرەکا بەرفرەھ ڤەگرتیە و خودان کەلهەیێن مەزن بووینە و هژمارا سەربازێن وان نێزیکی (٣٠٠٠٠) سەربازن بوو، سندیان کونترول ل سەر دەڤەرەکا چیایی کریە کو دکەڤیتە باشوورێ جزیرا بوتان ئەوا نوکە ب زاخۆ دهێتە نیاسین، باژێر و کەلهەیێن زاخۆ ل سەردەمێ دەولەتێن تورکمان ئاق قوینلو و قەرە قوینلو دزڤرن بۆ میرێن سندیان (توفیق،٢٠٠٧، ١١٣)، دیسان پشتی هینگێ ل سەردەمێن دویفرا ب شێوەیەکێ سەربەخو ب ناڤی ویلایەتا سندیان بەردەوام بوون (رؤوف،٢٠١١، ١٩٢)، ل دەستپێکا سەدێ پازدێ زایینی ناڤێن میرێن سندیان هاتیە وەك میرێن سەربەخو هاتیە و کەلها وێ شەرانش (گوندەکێ سندیایە) بوویە، میر تەوەکول کوردی خودانێ کەلها شەرانشێ، ل سالا ١٤١٤ ێ ل گەل میرێن دی یێن کورد پشکداری د هەوا ل سەر کوردێن ئێزدی کریە ومەزارێ (شێخ عودەی کورێ مسافر هەکاری) شێخێ ئێزدیان خراب کربوون (توفیق،٢٠٠٧، ١١٤) ،

سەبارەت دووماهیا سەدێ پازدێ و دەستپێکا سەدێ شازدێ زاخۆ ئەوا ژێر فەرمانرەوایا میرێن سندیان، ل سەردەمێ دووماهیا دەستهەلاتا دەولەتا ئاق قوینلو هەتا دامەزراندنا دەولەتا سەفەوی زانیاریێ تێروتەسەل نینن، بەلێ د ڤی ماوەییدا میرێن بەهدینان ب دەرێخستنا پاشماوەیێن ئاق قوینلویان ژ دەڤەرێن خوە ڤە مژویل بوون و پێکول دکرن کونترولێ ل سەر پتر دەڤەران بکەن ل سالا ١٤٧٠ ێ زایینی ئوزون

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

حەسەنی شاهێ دەولەتا ئاق قوینلو یا تورکمانی سوپایەك ژبۆ داگیرکرنێ بۆ ئامێدیێ هنارت و بۆ ماوەیێ سێ هەیڤان ئامێدی دورپێچ کری، بەلێ میرێ ئامیدیێ سولتان حەسەن بەگ کورێ میر سەیفەددینی بەرهنگاری کر و د ئەنجامدا ئوزون حەسەنی نەشیا سەربکەڤیت لەورا خوە ڤەکێشا، پشتی سەرکەڤتنا میرێ ئامیدیێ سولتان حەسەن بەگ ی ل سەر سوپایێ دەولەتا ئاق قوینلو بریاردا دەڤەرێن دیتر یێن میرگەها خوە ژ کونترولا تورکمانان رزگار بکەت، پشتی حوکمێ دەولەتا ئاق قوینلو ب دووماهیك هاتی و دامەزراندنا دەولەتا سەفەوی ل سالا ١٥٠١ ێ و بەرفرەهبوونا وێ بۆ دیاربەرکرێ ل سالا ١٥٠٨ ێ، سولتان حەسەن لگەل هندەك میرێن دی یێن کورد وەلاتێ خوە بۆ راگەهاندن و سولتان حەسەنی ئەڤ چەندە ب دەلیڤە دیت بۆ بەرفرەهبوون ل سەر دەڤەرێن دەوروبەر و کەلها دهوکێ ژ داسنیان ستاند و ل سەر ویلایەتا خوە زێدەکر، هەروەسا زاخۆ ئەوا سندیان حوکم لێ دکر داگیرکرن و د ئەنجامدا زاخۆ ژ دەست سندیان دەرکەفت و کەفتە ژێر حوکمێ میرگەها بەهدینان‌دا بەلێ میرگەها سندی هەتا نیڤا دووێ ژ سەدەیێ شازدێ زایینی مابوو (گولي، الجوادي،٢٠١٩، ٤٩)

تەوەرێ سیێ: عەشیرەتا سندی د بەلگەنامەیێن عوسمانیدا هەتا دەستپێکا سەدێ نوزدێ

دەولەتا عوسمانی ل سەدێ شازدێ دەست ب بەرفرەهبوونێ بەرەڤ لایێ رۆژهەلاتی ئانکو میرگەهێن کوردی کر و پێکولکر ڤان میرگەهان ب دەولەتا عوسمانیڤە گرێدەت، سەبارەت پێکڤەگرێدانا میرگەها سندیان ب میرگەها بەهدینان و دەولەتا عوسمانیڤە وەك ئاماژە پێ هاتیە دان دەستپێکێ سەنجەقا زاخۆ نە گرێدای بوو ب میرگەها بەهدینان ڤە بەلکو ناحیەکا سەربەخو بوو و ب میرگەها سندیان دهاتە زانین، بەلێ دەمێ میرێن سندی لاواز بووین میرێن ئامێدیێ دەست ب کونترولکرنا زاخۆ و عەشیرەتێن وێ کرن(دەمیر،٢٠١٩ ،٩).

سەبارەت ناڤێ میرگەها سندیان و کارگێریا میرگەه/سەنجەقا سندیان، ل سەدێ شازدێ زایینی ل سەردەمێ دەولەتا عوسمانی دیاردبیت، ل سەردەمێ ناکوکیا دناڤبەرا عوسمانی و سەفەویان دا ل سالا ١٥١٤ ێ سولتان سەلیمێ ئێکێ (١٥١٢- ١٥٢٠) نامەیەك بۆ میرێن کورد هنارتبوو و گازیا وان کربوو کو دژی هێزێن سەفەوی رێککەڤتنێ ل گەل عوسمانیان بکەن و ئیدریس بەدلیسی راسپاردبوو بۆ رازیکرنا میرێن کورد (Tekin,2018,3) مەلا ئیدریس بەدلیسی د نامەیا خوەدا ل دووماهیا سالا ١٥١٥ ێ بۆ سولتان سەلیمێ ئێکێ فرێکری ئاماژە ب میرگەها سندیان دابوو(هروتي،٢٠٠٨، ٦٣) د نامەیا بەدلیسی دا هاتیە ل دەمێ شەرێ چالدیران عەشیرەتا

سندیان خوە لگەل میرێن دی یێن کورد کرنە ئێك و شەرەکێ مەزن کرن (دەمیر،٢٠١٩ ،٩)، دەمێ سالا ١٥١٥ ێ ئیدریس بەدلیسی هاتیە راسپاردن بۆ راکێشانا میران بۆ ناڤ دەولەتا عوسمانی دا میرێ سندی شێخ ئەمیر سندی مل ب ملێ میرێ بەهدینان د ناڤ میرێن کوردان دا بوو ئەوێن دلسوزیا خوە بۆ سولتانی راگەهاندین، هەروەسا د نامەیەکا خوەدا دیارکربوو "میرێن کوردستانێ وەك بوتان و ئامێدیێ و سوران و سندیان راگەهاندینە کو ئەو بەندەیێن سولتانی یێن دلسوزن"، ئەڤ چەندە رامانا هندێ ناگەهینیت کو ل ڤێ سالێ میرگەها بەهدینان و ل گەلدا میرگەها سندی ب شێوەیەکی فەرمی بوونە ئەیالەتەکا عوسمانی بەلکو بتنێ راگەهاندنەك بوو، بەلگە ژی ل سەر ڤێ چەندێ د وان نامەیان دا دیاردبیت ئەوێن ئیدریس بەدلیسی بۆ سولتانی هنارتن، ل پاییزا ١٥١٥ بەدلیسی د نامەیا خوەدا بۆ سولتانی بێهیڤبوونا خوە و میرێن کوردان ژ خەمساریا سولتانی راگەهاندیە و تێدا دیارکریە دەولەتێ سوزێن خوە هەمبەر میرێن کوردان بجە نەئینانینە، لەورا هندەك ژ وان پەیوەندی ب قزلباشان کرینە و ئەگەری ڤێ چەندێ ژی گیروبوونا فەرمانا سولتانی بوو، بەلێ ل دووماهیێ ب پێکول و راوێژکارییێن بەدلیسی ل دەستپێکا سالا ١٥١٦ ێ جورە رێککەڤتنەك د ناڤبەرا دەولەتا عوسمانی و میرێن کوردان دا هاتە مورکرن، پشتی ڤێ چەندێ ل شوبات/ئادار ١٥١٦ ێ بەرسڤا سولتانێ عوسمانی بۆ ئیدریس بەدلیسی گەهشت و تێدا هاتبوو: "تە شارەزایی د کاروبارێن میرێن دیاربەکرێدا هەیە و تو رەوش و ناسناڤ و قەبارەیێ سەنجەقێن هەر ئێك ژ وان دزانی ... " و باوەریا سولتانی ب ئیدریس بەدلیسی هەتا وی ئاستی بوو کاغەوێن سپی یێن مورکری بۆ وی هنارتن و بەدلیسی سەرپشك کر کو ئەو بەرائەت و مەرسوومان ب ناڤێ سولتانی بنڤیسیت، پاشان ٤٠ میرێن کوردستانێ ل بەگلەربەگێ دیاربەکرێ ئامادەبوون و سوزدان خزمەتا دەولەتێ بکەن و ل گورەی ڤێ رێککەڤتنێ میرگەها بەهدینان دبیتە پشکەك ژ دەولەتا عوسمانی (گولی،٢٠٢١، ٥٥)، پشتی دەولەتا عوسمانی کونترول لسەر هەمی دەڤەرێ کری رێکخستنەکا کارگێری ل کوردستانێ دروستکر کو ئێکەم رێکخستنا کارگێری یا کوردستانێ بوو و ل سالا ١٥١٨ ژ میرگەها بەهدینان و سندی سەر ب ویلایەتا دیاربەکر ڤە بوون و هەمی دەڤەر ئێخستنە ژێر کونترولا وێ دا و ل زاخۆ سەنجەقەك ب ناڤێ (سەنجەقا زاخۆ) و پاشان ب ناڤێ (سەنجەقا سندی سلێمانی) دامەزراندن (گولي، الجوادي،٢٠١٩، ٥١)، ئانکو زاخۆ ژلایێ میرێن بەهدینان ڤە ب هێزێ هاتبوون کونترولکرن و ئەڤ عەشیرەتە ب ئاشتیانە و خوبەخشانە نەچووبوون سەر ب میرگەها بەهدینان ڤە؛ چونکی ژلایەکێ ڤە زاخۆ سەربەخو بوو و ب شێوەیێ پشتاوپشت ژلایێ فەرمانرەواییێن ناڤخوڤە دهاتە برێڤەبرن و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ملکەچی میرێ ئامێدیێ نەبوون و ژلایەکێ دیڤە ژ لایێ کارگێری ڤە میرگەها سندی میرگەهەکا سەربەخو بوو سەر ب ویلایەتا کوردستان-دیاربەکر ڤە بوون، و پایتەختێ وێ زاخۆ بوو(رمضان،٢٠٢٣، ٢٢٣؛ دەمیر،٢٠١٩، ٩)

د ڤی ماوەییدا هەرچەندە زاخۆ و عەشیرەتا سندی ژێر دەستهەلاتا عوسمانیان دا بوون، بەلێ سەرەرای ڤێ چەندێ هندەك جاران تووشی داگیرکاریا سەفەویان دبوون، ل سەردەمێ سولتانێ عوسمانی سولتان سلێمان قانوونی (١٥٢٠- ١٥٦٦) د بەلگەنامەیان دا بەحس ل عەشیرەتا سندیان و کارگێرییا وێ هاتیەکرن، و هاتیە دیارکرن پشتی هەوەیا عیراقەین ئەوا ژلایێ سولتانێ عوسمانی سولتان سلێمان قانوونی ڤە ل سالا ١٥٣٤ز هاتیە رێکخستن جارەکا دی زاخۆ کەفتنە ژێر کونترولا عوسمانیڤە، و ژێر رێڤەبەریا سولتان حەسەن کورێ سەیفەددینی میرێ ئامێدیێ (Tekin,2018,6)، ئانکو دەمێ ل دەسپێکا سەدێ شازدێ میرێن سندی لاوازبووین میری میرگەها بەهدینان میر حەسەن کورێ سەیفەددینی زاخۆ ئێخستە سەر ب میرگەها خوەڤە و دووماهی ب حوکمێ وێ یێ رەسەن ئینا بەلێ میرگەها سندی پایتەختێ وێ شەرانش بوو و هەتا نیڤا دووێ ژ سەدێ شازدێ مابوو، ئانکو ل دەستپێکا سەدێ شازدێ ویلایەتا سندی وەك ناحیەکا سەربەخو بوو، و ناڤێ میرگەها سندی دناڤ ویلایەتێن کوردستانێ دا جودا ژ میرگەها بەهدینان هاتیە تومارکرن، بەلێ زاخۆ کەفتبوو ژێر دەستهەلاتا میرگەها بەهدینانڤە (حسن،٢٠١٧، ١٠٧٠)، لەورا ل ١٤ کانوونا دوویێ ١٥٤٥ ێ د دەفتەرا موهیمە یا عوسمانیدا ل پشکا (میرێن کوردستان) دا ناڤێ هەژدە سەنجەقان تێدا هاتیە و ناڤێ زاخۆ تێدا نینە واتە زاخۆ سەر ب میرگەها ئامێدیێ ڤە بوویە و ژبەرکو زاخۆ ژێر حوکمێ ئامێدیێ و سولتان حسێنی دا بوو لەورا ناڤێ زاخۆ تێدا نینە (Tekin,2018,6)

دیسان د بەلگەنامەیەکا دی دا ل سالا ١٥٥٢ ێ فەرمانەکە بۆ میرێ بەهدینان سولتان حسێنی هاتیە هنارتن وێنەیەك ژ وێ فەرمانێ ب شێوەیێ راستەوخو بۆ میرێ سندی میر حەسەن بەگی هاتیە هنارتن ئەڤەژی گروڤەیە هەتا ڤی سەردەمی میرگەها سندی سەربەخو بوو(رمضان،٢٠٢٣، ٢٢٣)، هەروەسا د بەلگەنامەیێن عوسمانیدا بەحس ل مولکێن میرێن سندیان هاتینەکرن و دیاردبیت خودان مولکداری بوون، ئێك ژ میرێن سندیان ل سەدێ شازدێ میر حەسەن بەگ سندی بوو ئێك ژ میرێن میرگەها سندیان بوو، ل دویڤ بەلگەنامەیا عوسمانی مێژوویا وێ ڤەدگەریت بۆ ٧ ی کانوونا ئێکێ ١٥٥٦ ئەوا بۆ مەئمووری حکومی (عزەددین بەگی) هاتیە هنارتن و ئاماژە ب ناڤێ حەسەن بەگ دایە و وەك میرێ سندیان یێ بەرێ دایە دیارکرن، د ڤێ بەلگەنامەیێدا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

بەحسێ مولکداریێن دەرەبەگایەتی ژ جورێ (زەعامەت)[1] ، هاتیەکرن کو میرێ سندیان حەسەن بەگی ل مووسلێ هەبوو (رێکانی، ٢٠١٩، ٣٦٦).

ل دەستپێکا دەستهەلاتا میرێ ئامێدیێ سولتان حسێنی چ کێشەیێن سیاسی دناڤبەرا وی و هوزێن زاخودا روینەدابوون بەروڤاژی سولتان حسێن ل ١٠ نیسانا ١٥٥٤ ێ نامەیەکێ بۆ سولتانێ عوسمانی دهنێریت تێدا دوویات دکەت کو حەسەن بەگێ سندی ل گەل وی ل ژێر دەستهەلاتا دەولەتا عوسمانی پشکداری کریە و پەسنا میر حەسەنی دکەت و داخواز کریە کو ئەڤ میرە هەژی خەلاتکرنێ یە، و دیارکریە ئەوی ب هوزا خوەڤە پەیوەندی ب عوسمان پاشای والیێ شەهرەزوورێ کریە و دگەل وی د هەوەکا لەشکەری دا پشکدار بوویە، ئەڤەژی وێ چەندێ دگەهینیت کو ل سەردەمێ سولتان حسێنی چ ناکوکیێن سیاسی ل گەل سندیان نەبوون (رمضان،٢٠٢٣، ٢٢٤)

پشتی ماوەیەکێ ژ دەستهەلاتا میرێ ئامێدیی سولتان حسێنی عەشیرەتێن دەڤەرا زاخۆ یاخیبوون، و ناکوکی و کێشە ل ناحیا سندی پەیدابوون و هندەك جاران نامە ژلایێ دەولەتا عوسمانیڤە هاتینە هنارتن بۆ دویڤچوون و چارەسەریا ڤان کێشەیان، بۆ نموونە د بەلگەنامەیا عوسمانیدا مێژوویا وێ ڤەدگەریت بۆ ١٨ گولانا ١٥٦٠ ێ تێدا دیارکریە مەزنێن عەشیرەتا سندی و سلێڤانی نامەیەك بۆ سولتانێ عوسمانی لسەر خان ئەحمەد برایێ سولتان حسێنی میرێ ئامێدیێ نڤێسیە، ل سەر ڤێ چەندێ دەولەتا عوسمانی بۆ والیێ دیاربەکرێ د نامەیا خوەدا دیارکریە کو دویڤچوونا راستیێ بکەت و راپورتەکێ ل دور خان ئەحمەدی بۆ ئیستانبولێ رەوانەبکەت (گولي، الجوادي،٢٠١٩، ١٠٨)

هەروەسا د فەرمانەکا دی دا دزڤریت بۆ ٣٠ تیرمەهێ سالا ١٥٦٠ ێ بۆ والیێ دیاربەکرێ و میرگەهێن سەر ب وێڤە چوویە دناڤ دا میرگەها سندی دهێتە دیتن و کەلها وێ شەرانش بوو و ئانکو هەتا ڤی ماوەیی میرگەها سندی پشکەك ژ حکومەتا بەهدینان نەبوو، بەلێ ل سەردەمێ دەولەتا عوسمانی زاخۆ ژلایێ ئەندامێن بنەمالا بەهدینان ڤە ب سیفەتێ سەنجەق بەگێ عوسمانی دهاتە برێڤەبرن (رمضان،٢٠٢٣، ٢٢٣)

هەروەسا ژ کێشەیێن سەردەمێ دەستهەلاتا سولتان حسێنی میرێ ئامێدیێ ئەوبوو سولتان حسێنی کورێ خوە قوباد بەگ وەك میرێ سەنجەقا سندی دامەزراندبوو و دەمێ بوویە میرێ سەنجەقا سندی سلێمانی ب مەرجەکێ هاتبوو دانان ئەوژی پێدڤی بوو باجا (دەهکی) ژ هوزێن زاخۆ بستینیت کو دبوونە نێزیکی ٣٠٠ هزار ئاقچەیان و ١٩٠٠ ئاقچە بۆ هوزێن دی ئەڤێ چەندێ نەرازیبوونێن توند ل دویڤ خوە ئینان دیسان ل

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سالا ١٥٦٨ ێ دەمێ میرێ زاخۆ قوباد بەگ ل گەل بابێ خوە سولتان حسێنی پشکداری د هەوەیا ل سەر بەسرا کری، زاخۆ یاخیبوونەکا هوزایەتی یا مەزن بخوەڤەدیت چونکی قوباد بەگ نەئامادە بوو مامێ خوە ئەحمەد بەگ ل جهێ خوە دانابوو و هوزێن زاخۆ ئەڤ چەندە ب دەلیڤە دیت و ل دژی خان ئەحمەد بەگی رابپەرن، هەروەســـا والیێ بەغدا نامەیەکێ بۆ سولتان حسێنی دهنێریت و تێدا دیاردکەت کو "سەنجەقا سندی سلێمانی ئەوا ل ژێر دەستهەلاتا کورێ تە قوباد بەگی دا د رەوشەکا خراب و فەسادەکا بەردەوام دایە و دەمی تو و کورێ خوە ل جەزائیرێ هوزێن زاخۆ ب کوشتنا ئێك ژ سوباشێن تە یێ بەرنیاس ب ناڤێ (شێخی) رابووینە و من فەرمانا دەستەسەرکرنا بکوژێن سوباشیێ ناڤبری دایە" ب هەر ئاوایەکێ بیت نەشیان وان کەسێن ل پشت یاخیبوونا هوزایەتی دەستەسەر بکەن و لەورا سولتانی نامەیەکا دی هنارت کو ئەو کەسێن ب ڤی کاری رابووین بهێنە سزادان و سنوورەك ب وان بهێتە دانان (رمضان،٢٠٢٣، ٢٢٦)

میرێ بەهدینان سولتان حسێنی پاراستن ل سەر پێکڤەگرێدان و پەیوەندیێن هوزایەتی یێن بهێز کربوو ئەوێن گرێدایی ب دابونەریتێن وی سەردەمیڤە کو وەکی هەڤپەیمانەکێ د ناڤبەرا وی و عەشیرەتێن بەهدیناندا بوو، نەخاسمە ل گەل عەشیرەتا سندی کو ستوینا عەشیرەتێن زاخۆ بوو ئەڤەژی ژبەر هێزا وێ یا سەربازی یا مەزن کو خودان هزاران شەرکەران بوو و ببوو هێزا میرگەها بەهدینان، بەلێ پشتی مرنا سولتان حسێنی ل سالا ١٥٧٣ ێ میرگەها بەهدینان ل سەر دەستێ عەشیرەتا سندی تووشی هەڤرکیێن دژوار بوو و ئەڤ چەندە بۆ ئەگەرێن جوداجودا ڤەدگەریت، هەڤرکیا دژوا یا دناڤبەرا کورێن میری دا تایبەت هەردوو برایان قوباد بەگ و بەهرام بەگ دا زیان ب ناڤودەنگیا بنەمالا میران دناڤ ڤێ عەشیرەتێ دا گەهاند و ئەڤە وەك هەلوەشاندنا هەڤپەیمانییا عەشیرەتێ بوو و ئەگەرەك بوو بۆ تێکدانا سەقامگیریا سیاسی و یاخیبوونا دژی بنەمالا فەرمانرەوا ژلایێ عەشیرەتا سندی ڤە ل زاخۆ، د ئەنجامدا پەیوەندیێن عەشیرەتێ ل گەل میرێن بەهدینان بەرەڤ شەر و دوژمنکاریێ ڤە چوون و دراستیدا ئەڤە وەك هەلویستەکێ سیاسی بوو پتر ژ یاخیبوونەکێ چونکی پرانیا عەشیرەتێن زاخۆ بخوەڤەگرتبوو (رمضان،٢٠٢٣، ٢٢٢)

پشتی رەوشا تەندروستی یا سولتان حسێنی میرێ ئامێدیێ تێکچووی ل سالا ١٥٧٣ ێ سولتان حسێنی مر، پشتی مرنا وی ل دویڤ داخوازا وی میرگەها بەهدینان دناڤبەرا کورێن ویدا هاتە دابەشکرن، کورێ وی قوباد بەگ ل ئامێدیێ و کورێ دیتر بەهرام بەگ ل زاخۆ (سندی سلێمانی) هاتە دامەزراندن و بوویە میرێ زاخۆ، بەلێ عەشیرەتا سندی ل سەر ڤێ رێکخستنا نوی نەرازیبوون، و د چەند بەلگەنامەیێن عوسمانیدا ئاماژە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بڤێ رویدانێ هاتیه دان، د بەلگەنامەیەکا عوسمانیدا کو ل سالا ١٥٧٤ ێ ژلایێ قازیێ سەنجەقا سندی مەولانا محەمەدیڤه بۆ میرگەها دیاربەکرێ هاتیه هنارتن و تێدا دیارکریه کو پشتی مرنا میرێ ئامێدیێ سولتان حسێنی قوباد بەگ ل ئامێدیێ و برایێ وی بەهرام بەگ ل سەنجەقا سندی هاتیه دامەزراندن نێزیکی ٣٠٠٠ زەلامێن چەکدار ژ عەشیرەتا سندی و سلێمانی بەرامبەر وی راوەستیاینه و دژایەتی کرینه و کەلها شەرانش خرابکرینه و هێرشی گوندێ بێدارێ کرینه و سوتینه و شەر کرینه د ئەنجامدا ژ هەردوو لایان زەلام هاتینه کوشتن و ئەگەرێ ڤی شەر و ئالوزیێ ئازراندنا میرێ جزیرێ بەدر بەگ بوویه (BOA,DVNSMHM.d,H-20-3-982)

هەروەسا قازی ئاماژە ب شەرەکێ روی ب روی دایه د ناڤبەرا لەشکەرێ هوزان و قوباد بەگی دا کو زەلامێن هوزان شێوازێ لەشکەری یێ وی سەردەمی پەیرەو کریه و "رێز ب رێز بەرەڤ مەیدانا شەری چووینه"، و دڤان رویدانان دا ٧-٨ زەلامێن قوباد بەگی و ١٥ کەس ژ عەشیرەتان هاتینه کوشتن، لەورا سولتانێ عوسمانی نامەیەکێ بۆ والیێ دیاربەکرێ دهنێریت و تێدا فەرمان دایه کو پشتەڤانیا میری ئامێدیێ قوباد بەگی و میرێ سەنجەقا سندی سلێمانی بەهرام بەگی بکەت بۆ ژناڤبرنا یاخیبوونێ و کەلها شەرانشێ (ئەوا ب فەرمانا سولتانی هاتبوو ئاڤاکرن و هوزێن سندی سلێمانی هەرفاندبوون) دووبارە بهێته ئاڤاکرن ئاڤاکرن (رمضان،٢٠٢٣، ٢٢٩)، دیسان د بەلگەنامەیەکا دیتر یا عوسمانیدا هەر لسەر ڤێ رویدانێ بۆ ویلایەتا بەغدا ل ٢٧ ێ ئەیلولێ ١٥٧٤ ێ هاتیه نڤیسین، میرێ میرگەها بەهدینان قوباد بەگی نامەیەك بۆ دەولەتا عوسمانی هنارتیه و تێدا دیارکریه کو پشتی برایێ وی بەهرام بەگ ل سەر سەنجەقا زاخۆ هاتیه دامەزراندن عەشیرەتا سندی دژی ڤێ چەندێ رابووینه و کەلها شەرانش خراب کرینه و کەلها بێدارێ و کەلها (گرك) سووتینه و زێدەتر ژ سێ هەیڤان دورپێچ کرینه و نەهێلاینه بچیته دناڤ سەنجەقێ دا و رێك گرتینه و خراب کرینه داکوسەنجەقا سندی وەرنەگریت و ئەڤ رویدانه بوویه ئەگەر زەلام ژ هەردوو لایان بهێن کوشتن، د بەرامبەر دا بریارهاتیه دان کریارێن ڤێ عەشیرەتێ بهێنه راوەستاندن و هەرکەسێ دەست ژ ڤێ خرابکاریێ بەرنەدەت بهێته گرتن و زیندانکرن (BOA, DVNSMHM.d 647,H-7-6-982)

هەورەسا پشتی ڤێ چەندێ بەهرام بەگ شیایه بچیته د ناڤ باژێرێ زاخۆ دا داکو سەقامگیریێ بۆ دەڤەرێ ڤەگەرینیت، و هاتن و چوون بۆ ناڤ باژێری قەدەغەکر، ل گەل ڤێ چەندێ د هندەك بەلگەنامەیان دا دیاردبیت ناکوکیا عەشیرەتێن سەنجەقا سندی سلێمانی ل گەل میرێن بەهدینان هەتا ڤی دەمی ڤەکێشایه و د بەلگەنامەیەکێ

دا یا ل ٢٤ نیسانێ ١٥٧٥ ێ حوکمەك بۆ میرێ میرانێ بەغدا هاتیە ئاراستەکرن و بەحسێ هەمان کێشەیێ هاتیەکرن و د نامەیێ دا ناڤێ (شێخ ئەمیر سندی) ژی هاتیە وەکی پالدەرێ ڤێ ئاژاوەگێرییێ دا ل گەل بەدر بەگی پشکدار بوویە و میرێ ئامێدیێ قوباد بەگی د بەلگەنامەیێ دا ئاماژە ب وێ چەندێ دایە کو شێخ ئەمیر پالدەرێ ڤێ تێکدانێ یە ئەوا هەردوو هوزێن سندی و سلێڤانەیی پێرابووین و داخوازکریە کو ئەگەر تاوانا وی بنەجه بوو پێدڤیە بهێتە سزادان، بەلێ پشتی ڤێ چەندێ بەهرام بەگی ژبەرکو نەشیان هوزێن زاخۆ ب راوەستینیت و باجێ ژ وان وەرگریت لەورا سولتانی عوسمانی ل سەر داخوازا قوباد بەگی لیوا زاخۆ بۆ کورێ وی سەیید خانی هاتیە ئاراستەکرن (رمضان،٢٠٢٣، ٢٣٠)

پشتی ڤێ چەندێ میرگەها بەهدینان تووشی ململانێیەکا دی بوو ئەوژی شەر و ناکوکیا دناڤبەرا قوباد بەگی و برایێ وی بەهرام بەگی دا پەیدابوو، د بەلگەنامەیەکا سالا ١٥٧٦ ێ هاتیە دەمێ رویدانا ڤی شەری میرێ دیاربەکرێ پێکولا ئاشت کرنا هەردوو لایان کربوو ب ئێك گەهاندنا وان ل مووسلێ، بەلێ بەهرام بەگ ل سەر ئالوزیێ بەردەوام بوو لەورا ل سەر ڤێ چەندێ سولتان مورادێ سیێ (١٥٧٤- ١٥٩٥) فەرمان نامەیەك بۆ عەشیرەتا سندی هنارتیە کو هەر تشتەکێ دشیان دا بکەن بۆ هاریکاریا قوباد بەگی ژبۆ رادەستکرنا بەهرام بەگی (Tekin,2018,12)

دەمێ ل دەسپێکا سەدێ شازدێ میرێن سندی لاوازبووین میری میرگەها بەهدینان میر حەسەن کورێ سەیفەددینی زاخۆ ئێخستە سەر ب میرگەها خوەڤە و دووماهی ب حوکمێ وێ یێ رەسەن ئینا، گرتنا پایتەختێ میرگەها سندیان و سەپاندنا دەستهەلاتێ ژلایێ میرێن ئامێدیێ و نەڤەگەریان بۆ میر و ماقویلێن سندیان فاکتەرەکێ گرنگ بوو بۆ یاخیبوونا سندیان بوو کو قەبوول نەکەن بکەڤنە ژێر هەژموونا میرەکێ بیانی، ژلایەکێ دیڤە دویراتیا عەشیرەتا سندیان و عەشیرەتێن دی یێن زاخو فاکتەرەکێ دی یێ دەروونی و جڤاکی یێ یاخیبوونا نە بتنێ بۆ میرگەها بەهدینان بەلکو د بەلگەنامەیان دا دیاردبیت خەلکێ زاخۆ هەردەم د دیروکێ دا دژی خەلکێ بیانی بوون، بۆ نموونە ژ ئەگەرێ نە سەرکەڤتنا سەییدخانی د زالبوونا ل سەر هەردوو هوزێن سندی و سلێڤانەیی ، میر قوباد بەگی میرەکێ بیانی ب ناڤێ (عەبدولباقی بەگ) سالا ١٥٧٧ ێ ل وی جهی دامەزراند بەلێ دەستهەلاتا وی گەلەك نەڤەکێشا و خەلکێ ناحیا سندی سلێمانی ژ ڤی کەسی نەرازیبوون چونکی بیانی بوو و راینەبوون ملکەچی وی بن لەورا سولتانێ عوسمانی نامەیەك بۆ والیێ حەلەبی هنارت و گوت: "خەلکێ سەنجەقا سندی سلێمانی زۆر سەر رەقن و یێن یاخی نە و هیچ میرەکێ عوسمانی نەشێت ل سەر وان زال

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بيت" (گولي، الجوادي،٢٠١٩، ١١٠) هەروەســا عەبدولباقى چ شــارەزايى نەبوو لەورا قوباد بەگى پێكول كر ئەو بخوە زاخۆ بريڤەببەت بەلێ ســولتانى ئەڤ پێشــنيارە رەدكر و بريار دا سەييدخان ل سەر كارێ خوە بەردەوام بيت (رمضان،٢٠٢٣، ٢٣١)

د ڤى ماوەييدا ژلايێ كارگێرى ڤە ميرگەها بەهدينان و ل گەل دا (ســەنجەقا سـندى سلێمانى) هەتا سالا ١٥٨٧ ێ سـەر ب ويلايەتا دياربەكرێ ڤە بوو، بەلێ ل دەمێ ويلايەتا بەغدا هاتيە دامەزراندن سـەنجەقا زاخۆ (سـندى سـلێمانى) ب ويلايەتا بەغدا ڤە هاتبوو گرێدان، بەلێ پشتى دامەزراندنا ويلايەتا مووسل سەنجەقا زاخۆ سەر ب ويلايەتا مووســـل ڤە هاتە گرێدان، د فەرمانەكا ل ســـالا ١٥٨٨ ێ هاتيە هنارتن بۆ ميرگەها دياربەكرێ تێدا دياردبيت زاخۆ سەر ب ويلايەتا مووسل ڤەيە هەروەسا د بەلگەنامەيان دا هندەك جاران زاخۆ دناڤ ســەنجەقێن كوردســتانێ دا هاتيە دياركرن و ب ســيســتەمێ ميراتگرى هاتيە بريڤەبرن و دناڤ كاروبارێن ناڤخوى دا يا سەربەخو بوو (Tekin,2018,7)

ل سالا ١٥٨٧ ێ زاخۆ دكەڤيتە ژێر دەستهەلاتداريا ڤێ عەشيرەتێڤە؛ چونكى ل ڤێ سالێ سەنجەقا زاخۆ ب شێوەيەكێ فەرمى بوو ئێك ژ سەركردەيێن عەشيرەتا سنديان ب ناڤێ يووسف بەگ سندى هاتە ئاراستەكرن مير يووسف بەگ ئێك ژ ميرزادەيێن ميرێن سنديان بوو كورێ مير حەســەن بەگ سـندى بوو (گولي، الجوادي،٢٠١٩، ٨٩)، يووسـف بەگ كەســـەكێ زۆر دەولەمەند بوو و گەلەك مولكێن (خاص) ل دەڤەرێن خابوور، دوبان و گوليان هەبوون نەخاسـمە گوندێن بێدار، ســنات، پەرەخ، بوســەلێ، كەشــانێ، شــەرانشــا ژوورى و ژێرى، بێجوە، باچووك، بێرســڤێ، قەرقوورێ و گەلەك گوندێن دى ل وان دەڤەران هەبوون (DFE.RZ.d. 98,16-17)

هەرچەندە پێزانێن بەرفرەهـ ل دور ســەردەمێ دەســتهەلاتا يووســف بەگى نينن بەلێ هاتيە دياركرن ســـەبارەت دامەزراندنا يوســـف بەگى دەمێ ل ١٦ ى نيســـانا ١٥٨٦ ێ ســـەييدخان ل ئاميديێ هاتيە دامەزراندن و ســـەنجەقا زاخۆ مايە بێ مير ب دەربرينا عوســـمانى (مەحلوول) بوو، لەورا يووســـف بەگى ئەڤە ب دەليڤە ديت و داخواز ژ دەولەتا عوسمانى كر ل زاخۆ بهێتە دامەزراندن و د ئەنجامدا ل نيسانا ١٥٨٧ ێ يووسف بەگ ل زاخۆ بەرامبەر ٣٠١٩٠٠ ئاقچەيان ســـالانە هاتە دامەزراندن، ژوان ٢٠٠ هزار ئاقچە بۆ سەييدخان ميرێ پێش وەخت يێ و يا ماى رادەستى گەنجينا ويلايەتا دياربەكرێ بكەت وەك مولكێ سـولتانى (دەمير،٢٠١٩، ١٥) ، ل سـەردەمێ مێژوونڤسـيى كورد شـەرەفخانێ بدليسى د پەرتووكا خوەدا دناڤبەرا سالێن (١٥٩٦ -١٥٩٧) نڤێسيە تێدا دياركريە: "هێشتا كەسـەكێ ژ نەڤيێن ڤێ خێزانێ - سـندى - ب ناڤێ يووسـف بەگ د ژيانێ دا مايە و د

خزمەتێن حکومی دا کاردکەت ل دەف حاکمێن جزیرێ"، واتە هەتا دووماهیا سـەدێ شازدێ میر یووسف بەگی حوکم دکر(بدلیسی،٢٠٠٧، ١٦٩).

ل دووماهیا سـەدێ شـازدێ و دەسـتپێکا سـەدێ هەڤدێ زاخۆ دبیتە گورەپانا ململانێ د ناڤبەرا ویلایەت و سـەنجەقێن هەرێمی، بنەمالا بەهدینان هەمی پێکول کرن داکو ئەڤ سـەنجەقە ب فەرمی بهێتە گەل میرگەها بەهدینان و کورێن ڤێ بنەمالێ برێڤەببەن و شـیان چەندین میرێن خوە ل وێرێ دابمەزرینن بۆ نموونە پشـتی مرنا سـەییدخانی برایێ وی ئەبوسـەعید ل سـالا ١٥٨٥ ێ حوکمێ زاخۆ وەردگریت، پاشـان ل سـالا ١٥٨٧ ێ زاخۆ بۆ یووسـف بەگی هاتە ئاراسـتەکرن، بەلێ سـەییدخانی میرێ بەهدینان نامەیەك بۆ سـولتانێ عوسـمانی هنارت و دیارکر کو برایێ وی ئەبوسـەعید کەسـەکێ هێژایە و یووسـف بەگ کەسـەکێ نە ژ هەژی یە و شـیان نینن لیوا زاخۆ برێڤەببەت و داخوزاکر دووبارە زاخۆ بۆ بنەمالا وان بهێتە ئاراسـتەکرن، بەلێ سـولتانی ئەڤ داخوازیە رەدکر و ل سـالا ١٥٨٩ ێ بۆ حاجی محەمەد کورێ میرێ جزیرێ عەزیز بەگی هاتە ئاراسـتەکرن بەلێ پشـتی دووبارە سـەییدخانی داخوازکری برایێ وی زاخۆ برێڤەببەت ، ل سـالا ١٥٩٠ ێ سـولتان ی داخوازا وی پەسـەند کر ب مەرجەکێ کو برایێ وی سـەعید بەگ داهاتێ زاخۆ خرڤەبکەت و دانیتە گەنجینەیا دەولەتێ، ب ڤی ئاوایی میرێن بەهدینان هندەك جاران حوکم دکر بەلێ خەلکێ زاخۆ باج نەددان و ژلایەکێ دیڤە میرێ جزیری زۆر جاران پێکول کر حوکمێ زاخۆ بدەسـتڤە بینن و هێرشـی زاخۆ دکرن ئەڤە بوویە ئەگەر بەردەوام میرێن زاخۆ بهێنە گوهورین، دناڤبەرا سـالێن (١٦١٠ -١٦١٥) نێزیکی ١٠ میرێن زاخۆ هاتنە گوهورین، ل گورەی قانوونا دەولەتێ فەربوو زاخۆ وەك سـەنجەقەکا (یورتولق و ئوجاقلق Yurtluk-Ocaklık) ب پشـتاوپشـت ژلایێ میرێن بەهدینان ڤە بهێتە برێڤەبرن بەلێ ل دووماهیێ دەولەتێ وەك سـەنجەقەکا کلاسـیك سـەرەدەری ل گەل کر و میرێن دەڤەرێن دی یێن دەولەتا عوسمانی حوکم لێ دکر (رمضان،٢٠٢٣، ٢٣٣)

هەتا سەدێ هەڤدێ عەشیرەتا سندی رۆلەکێ گرنگ ل زاخۆ هەبوو ل سەدێ هەڤدێ گەرۆکڤانێ عوسمانی ئەولیا چەلەبی د پەرتووکا خوە سیاحەتنامە دا ئاماژە ب عەشیرەتا سندی دایە وەك ئێك ژ عەشیرەتێن ئاکنجی ل زاخۆ و ناڤێ رووبارێ سندیان و چیایێن سندیان ئینایە و ل دویڤ دیارکرنا ئەولیا چەلەبی هەتا وی دەمی ئانکو سەدێ هەڤدێ زاخۆ ب ویلایەتا سـندیان دهاتە ناسـین (çelebi,2010,61)، هەروەسـا دیارکریە سـندی میر عەشـیرەتن بەلێ خودان عەلەم نینن و هندەك گوندێن مەزن هەنە کو تێدا خان، حەمام، بازارێن مەزن و هزاران خانی هەنە (گولی، ٢٠١٧، ٤٤٤) دیسان د ڤی ماوەییدا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

بەحس ل ئاغا و مەزنێن سندیان هاتینەکرن ئێك ژ سەرکردێن عەشیرەتا سندی ب ناڤێ بابك ئاغا سندی بوو، دەمێ ناکوکی دناڤبەرا سەعیدخان بەگێ دوویێ و برایێ وی بەهرام بەگی کورێن یووسف خان ی دا پەیدابووی بابك ئاغا سندی تێکچوونا کاودانێن سەردەمێ وی بۆ خوە ب دەلیڤە دیتبوو و شورەش ل سەر میرێ بەهدینان سەعید خان بەگێ دوویێ (١٦٨٢-١٦٩٩ز) راگەهاندبوو (رؤوف،٢٠١١، ٦٢)، عەشیرەتا سندی خودان کەسایەتیێن گرنگ بوو د پاراستنا میرگەهێ دا و ڤان کەسان شیان رۆلەکی گرنگ د برێڤەبرنا میرگەها بەهدیناندا ببینن، ژ بەرچاڤترین وان کەسان عیسێ دەلێ بوو ژ گوندێ (چەمکێ دەلا) ژ ئوجاخا سوفی سەر ب عەشیرەتا سندیە، عیسێ دەلێ ل سەردەمێ میر بەهرام پاشایێ مەزن وەزیرێ میرگەها بەهدینان بوو و ل سالا (١٧٦٨ز) مریە (عبدالرحمن، ٢٠٠٦، ٣٦٢).

تەوەرێ چارێ: رۆلێ عەشیرەتا سندی ل سەدێ نوزدێ هەتا جەنگێ جیهانی یێ ئێکێ

ل دەستپێکا سەدێ نوزدێ میرگەها بەهدینان د کاودانێن خراب دەربازدبوو و میرگەهـ بەرەڤ لاوازبوونێ دچوو ژبەر ناکوکیێن دناڤبەرا ئەندامێن بنەمالا حوکمدار یا میرگەها بەهدینان و پەنابرنا هندەك ژ وان بۆ هێزا عەشیرەتێ ژبۆ رزگاربوون ژ رکابەریێ لەورا عەشیرەتان زێدەتر مایتێکرن د کاروبارێن میرگەهێدا دکرن (رؤوف،٢٠١١، ١٩٢)، کێشەیێن ناڤخویی و ململانێی یا دناڤبەرا بنەمالا حوکمداردا میرگەها بەهدینان تووشی لاوازیێ کربوو و ئەڤە بوویە ئەگەر میرێ میرگەها سوران میر محەمەد (میرێ گەورە) (١٨١٣- ١٨٣٦) میرگەها بەهدینان ل سالا ١٨٣٢ ێ داگیرکر و ئیسماعیل پاشا میرێ میرگەها بەهدینان لادا (هاکان،٢٠١٢، ٨٣)، میرێ سوران پشتی کونترول ل سەر ئاکرێ و ئامێدیێ کری هەروەسا زاخۆ ژی کونترول کر و سەلیم بەگ رەواندوزی ل زاخۆ دامەزراند و هێزێن وی ل دەڤەرەکێ بوون ل زاخۆ دهێتە ناڤکرن ب ناڤێ (وارێ سورا) ل دەڤەرا سندیان (زاخویي،٢٠٠٩، ٥٥)،

د ڤان کاودانان دا رۆلی ئاغا و مەزنێن عەشیرەتان بەرچاڤتر بوو و هەمبەر هەوەیا میرێ میرگەها سوران هەلویستێ خوە دیاردکرن، سەبارەت هەلویستێ مەزن و ئاغایێن بەهدینان ل سالا ١٨٣٣ سەروك عەشیرەتێن کوردی ئاغا و مەزن و میر بەگ و زانایێن دەڤەرا بەهدینان نامەیەك دژی میرێ سوران میر محەمەدی نڤێسین و بۆ والیێ سیواسێ رەشید پاشای هنارتن، د نامەیێدا دیارکربوون کو میر محەمەدی ب زۆری میرگەها بەهدینان ژدەست وان ئینایە دەر و وی ئەڤ چەندە نە ب ئەمری دەولەتێ ئەنجام دایە و هەروەسا بەحسێ زولما میر محەمەدی لسەر موسلمانان کریە و داخوازکرینە پرسیارا حالی وان بکەن و دیاردکەن کو میرێ هەکاری و بوتان و خان مەحموود ژی ژ

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ڤی بارودوخی ئاگەهدار کرینە داخواز ژێ کرینە پشـــتی دەرێخســـتنا میر محەمەدێ (رەواندوزی) ژ میرگەها بەهدینان جارەکا دی ئیسـماعیل پاشـا ببیت میرێ بەهدینان و چەند سـەربازان بۆ لایێ ئیسـماعیل پاشـای بهنێریت و ل دووماهیا داخوازیێ ناڤ و مورا خوە ل بەرپەرێ دانانە، ئێك ژ ئاغاییێن هەلویستێ خوە دیارکری حامد ئاغا سندی بوو ل نیڤا ئێکێ ژ سـەدێ نوزدێ ئێك ژ ئاغاییێن سـندیان بوو، حامد ئاغا سـندی پشـکداری د وێ نەرازیبوون و سـکالایێ دا کربوو و دیروکا (١٢٥٠ ل سـەر مورا وی یە) (گولي، الجوادي،٢٠١٩، ١١٦)، بەرامبەر گلەیی و گازندە و داخوازیا مەزنێن میرگەها بەهدینان والیێ سیواسێ رەشید پاشا دیاردکەت کو ئەڤ ستەما میر محەمەدی بەروڤاژی داخوازا سـولتانێ عوسـمانی یە و لەورا دێ ب هەمی شـێوەیان هاریکاریا وان کەت و هەروەسـا ژبەرکو میرگەها ئامێدیێ سەر ب ویلایەتا بەغداڤە بوو لەورا نامەیەکێ بۆ والیێ بەغدا دهنێریت و ژ ڤی بارودوخی ئاگەهدار دکەت و داخوازێ ژی دکەت وەك پێدڤی دویڤچوونا میری سوران بکەت (هاکان،٢٠١٢، ٨٥)

پێدڤیە بهێتە گوتن هەلویسـتێ عەشـیرەتێن زاخۆ ب گشـتی و سـندیان ب تایبەتی نەك ژبەر وەفاداریا وان بۆ میرێن بەهدینان بوو بەلکو دژی داگیرکاریا میرگەها سوران بوون، بەلگە ل سەر ڤێ چەندێ ناکوکیێن دناڤبەرا عەشیرەتا سندی و میرێ بەهدینان ئیسـماعیل پاشـای بەردەوام بوون و ب دووماهیك نەهاتبوون، دەمێ ئیسـماعیل پاشـای دەسـت ب بزاڤا خوە کری برایێ وی سـەلیم بەگ ل ئەیلولا ١٨٣٨ ێ هێرش کرە سـەر زاخۆ و حەلیم ئاغایێ دوسـکی کو هەڤپەیمانێ ئیسماعیل پاشای بوو دەسـتێ خوە دانا سـەر حاصلێن دوازدە گوندێن بەلکییێن سـندیان ئەڤە بویە ئەگەرێ هندێ سندیان گلە و گازندەیێن خوە گەهاندنە والییێن بەغدا و مووسلێ و د ئەنجامدا والیێ مووسـل ێ سـەرلەشـکەرەك شـاندنە سـەر سـەلیم بەگ و حەلیم ئاغایێ دوسـکی (رمضان،٢٠٢٣، ٢٣٧)

سەبارەت دووماهیا سەردەمێ دەستهەلاتا میرگەها بەهدینان و میرێ بەهدینان ل سـەر عەشـیرەتا سـندی ئەوژی دەمێ هێرشا عوسمانیان ب سـەرکردایەتیا محەمەد ئینجە بەیرەقدار بۆ سـەر میرگەها بەهدینان دەسـتپێکری، دەسـتپێکێ عەشـیرەتێن زاخۆ نەچوونە ل گەل ئیسـماعیل پاشـای، ئەڤ رویدانە د چەندین نامەیێن دناڤبەرا میرێ ئامێدیێ (ئیسـماعیل پاشـایێ دوویێ) و والیێ مووسـل بەیرەقدار دا دیاردبیت و د ڤان نامەیان دا بەحسێ سندیان هاتیەکرن، د نامەیەکا ل ٢٧ ی ئادارا ١٨٤٢ والیێ مووسل بۆ (باب العالی) هنارتبوو و تێدا دیارکربوو کو بەدرخان بەگی میرێ بوتان داخواز ژ میرێ بەهدینان ئیسماعیل پاشایێ دوویێ کریە بچیتە دەڤ وی و ئیسماعیل پاشای ڤیایە کەلا

زاخۆ وەرگریت و بەدرخان بەگی کەلوپەلێت سەربازی بێت داینە ئیسماعیل پاشای و د ناڤەرۆکا نامەیێدا هاتیە ئیسماعیل پاشا ب سەربازێ خوەڤە بەرەف سندیان ڤە چوویە و هێرشەك ئەنجام دایە، بەلێ د وی دەمیدا عوسمانیان سوپایەکێ مەزن ب چەکەکێ گرانڤە هنارتیە و ئیسماعیل پاشای نەشیایە بەرهنگاریا وی لەشکەری بکەت لەورا بەرێخوە دایە ناڤ عەشیرەتا تیاریا (فەلەیێن تیاری) و د ئەنجامدا نەشیایە ڤێ چەندێ ئەنجام بدەت، بەلێ پشتی ڤێ نامەیێ ب هەشت رۆژان ئانکو ل ١٨٤٢/٤/٤ بەحسێ وێ چەندێ هاتیەکرن کو ئیسماعیل پاشا چوویە زاخۆ و گەلەك کریار ل زاخۆ کرینە د بەرامبەر دا لەشکەرێ سندیان بەرامبەر ئیسماعیل پاشای راوەستیاینە و د ئەنجامدا ئیسماعیل پاشای نەشیایە ئەوا ڤیای بکەت (رێکانی، ٢٠١٩، ٣٥٥)

پشتی ڤێ چەندێ ل ئادارا ١٨٤٢ ێ پشتی ئیسماعیل پاشا چەند کەلهەیێن بەهدینان دستینیت نامەیەکێ بۆ عەبدی ئاغا سندی و شێخ یووسفێ زاخۆیی و هەمی رویسپیێن زاخۆ دهنێریت و دبێژیت: "عەزیزێن من عەبدی ئاغا سندی و شێخ یووسف مەستی و هەمی رویسپیێن زاخۆ دڤێت هوین بزانن ل رۆژا پێنج شەمبی ل دەمێ سپێدێ ئەز دێ ل گەل لەشکەرەکێ گران ژ هەکاری و تیاری و بەهدینان دێ بەرێ خوە دەمە زاخۆ، پێدڤیە ڤێجارێ هوین خزمەتەکا وەسا بکەن کو خێرا دین و دونیایا هەوە تێدابیت و بزانن ئەگەر هوین ڤێجارێ خزمەتێ نەکەن دێ گونەها هەوە و زاروکێن هەوە د ستوویی هەوەدابیت و ئەگەر هوین خزمەتێ بکەن دێ بەختێ من بۆ هەوە بیت ئەز بێ خواتریا هەوە ناکەم و دێ کارێ هەوە ب دلێ هەوە بیت ئەگەر هەوە وەنەکر گلەیێ ژ من نەکەن و دڤێت هوین بەرسڤەکێ ل گەل عومەر ئاغایێ خولامێ من نوکە ل وێرێ یە بۆ من بهنێرن" (رمضان،٢٠٢٣، ٢٣٧) و دیاردبیت کو پێشوەخت د بەرهنگاریا ئێکێ یا ئیسماعیل پاشای دا هوزێن زاخۆ پشکداری نەکریە لەورا دیاردکەت کو ئەگەر ڤێ جارێ ژی پشکداریێ نەکەن دێ تولا خوە ڤەکەت، پشتی ڤێ نامەیێ هوزێن ناڤبری خوە بێ دەنگکرن و نەچوونە دگەل ئیسماعیل پاشای، لەورا پشتی دووهەیڤان دووبارە ئیسماعیل پاشا ل ١٦ گولانا ١٨٤٢ ێ نامەیا دوویێ دهنێریت و دبێژیت: "خوشتڤیێن من عەبدی ئاغا و شێخ یووسف، بزانن من کەلها داوودیێ ستاندیە و ویلایەتا مووسلێ هەتا دەرگەهێ پرێ من تالانکریە و سوتییە، ئەڤجا گەلی خوشتڤیان هەوە چ عەقل هەیە؟ بۆچی ئەز هندە خزمەتێ دکەم هوین نالڤن و خەباتا خوە دیارناکەن بۆچی هوین هزردکەن کو دێ دەستێ رۆمییان گەهیتە هەوە ؟ ڤێجا گەلی عەزیزان بزانن هەر کەسێ ئەڤرو خزمەتێ بکەت ئەو کەس دێ بیتە خوشتڤیێ من ، نوکە من خولامێ خوە محەمەد ئاغا دگەل چەند خولامێن دی هنارتینە ناڤ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

سنديان، ئەگەر هەوە بڤێت غیرەت و نامووسێ بکێشن فەرە هوین بەرسڤەکێ بدەن داکو هاریکاریا هەوە بکەم، عەزیزان من نەڤێت زەرەرا مللەتێ خوە بکەن، چونکی وان گەلەك زەحمەت و رەنج ژ رۆمییان دیتینە، ئەگەر هوین خزمەتێ نەکەن بزانن خێر و گونەه د ستوویێ هەوەدایە" ، پشتی ڤان هەرەشەیان سندی چوونە لگەل ئیسماعیل پاشای و ئەڤە پشتی دنامەیەکێ دا دیاردبیت کو ئیسماعیل پاشا دیاردکەت کو سندی و گولی لگەل وینە، بەلێ سلێڤانەیی مانە ل سەر هەلویستێ خوە یێ نەرێنی (رمضان،٢٠٢٣، ٢٣٨)

پشتی ڤێ چەندێ بەیرەقداری هێرش برە سەر ئامێدیێ و پشتی شەرەکی دناڤبەرا هەردوو لایاندا ئیسماعیل پاشای نەشیا بەرهنگاریێ بکەت و خوە ڤەکێشا بۆ ناڤ کەلهەیێ دا و ژلایێ بەیرەقداری ڤە هاتە دورپێچ کرن د کەلهەیێ ڤە و پشتی ماوەیەکێ ژ دورپێچ دانێ د ئەنجامدا نەچاربوو کەلهەیێ رادەست بکەت و ب ڤی رەنگی میرگەها بەهدینان ژناڤچوو، پشتی ڤان رویدانان و نەمانا میرێ میرگەهێ دەستهەلات کەفتە دەستێ ئاغا و بەگ و سەروکێن ریبازێن سوفی دا و هەر عەشیرەتەکێ سەروکەکێ بریڤەبر (زاخويي،٢٠٠٩، ٥٦) بڤی رەنگی دەستهەلاتا میرێ بەهدینان ل سەر عەشیرەتا سندی ب دووماهیك هات و هوسا دەستهەلات و هێزا ئاغاییێن سندی ل دەڤەرێ زێدەبوو و ئەڤ چەندە بوویە ئەگەر رۆلێ ئاغای زێدەتر دیاربیت ئەڤەژی دزڤریت بۆ نەمانا رێکخستن و رێڤەبریا میرگەهێ ل سەر عەشیرەتان.

پشتی ژناڤچوونا میرگەهێن کوردی د ژێدەر و پەرتووکێن رۆژهەلاتناسان دا بەحسێ رۆلێ ئاغا و مەزنێن کوردان هاتیەکرن و هێزا عەشیرەتا سندی د پەرتووکێن گەروك و رۆژهەلاتناساندا دیاردبیت وڤان رۆژهەلاتناسان بارودوخی جڤاکی یێ عەشیرەتان و رۆلی وان د جڤاکیدا دیارکرینە و ب ڤی شێوەیی چەندین زانیاری ل دور عەشیرەتا سندی و ئاغاییێن وان دیاردبن. ل سەدێ نوزدێ دوو رۆژهەلاتناسێن ئەلمانی ب ناڤێ (ئالبێرت سوسن Albert Socin (١٨٤٤-١٨٩٩ز) و (ئوویگن پریم) (١٨٤٣-١٩١٣ز) هاتبوون رۆژهەلاتی و کوردستانێ و د گەشتا خوەدا زانیاری ل دور بارودوخێ کوردستانێ دیارکربوون، ل تیرمەها سالا ١٨٧٠ ێ هاتبوون دهۆك و زاخۆ و بەحسێ عەشیرەتا سنديان دکەت و دبێژیت: "پشتی گەهشتمە زاخۆ شەرەك سڤك رویدا و ئەو شەرە بڤی شێوەیی بوو، والیێ عوسمانی (محەمەد عەساف) داخواز ژ عەشیرەتا سنديان کربوو باجا چەند سالەکان ل سەرئێك بدەن، بەلێ عەشیرەتا سنديان نەرازیبوونا خوە دیارکرن و کەسەك ب ناڤێ مەلا سادق سندی رابوو و چوویە سەر جهەکێ بلند و و گوت: حکومەتێ ماف نینە باجێ ژ خەلکێ وەرگریت و مافێ سەربازیکرنا خەلکێ نینە هەروەسا مەلا سادق

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سندی نامەیەك پر ژ گلە و گازندەیان بۆ سولتانێ عوسمانی (سولتان عەبدولعەزیز (١٨٦١- ١٨٧٦) هنارت، بەلێ پشتی شکەستنا هێزێن عوسمانی لسەردەستێ مەلا سادق سندی دەولەتا عوسمانی فەرمان دا ب گرتنا مەلا سادقی، د ئەنجامدا هاتە گرتن و دەستێن وی گرێدان و گەلەك سەرباز ل زاخۆ ئاکنجی کرن"(گولي، الجوادي،٢٠١٩، ١٩٠).

هەروەسا د گەشتا (ئالبێرت سوسن) و (ئوویگن پریم) ی دا زانیاری ل سەر ئاغایەکێ سندی ب ناڤێ یەعقووب ئاغا سندی (یاقووب ئاغا) هاتینە دیارکرن، ناڤێ وی (یەعقووب ئاغا کورێ جانگیر ئاغا کورێ کەلەش ئاغا کورێ ئیبراهیم ئاغا کورێ مووسا ئاغا گارسی) یە، هەروەسا هەردوو رۆژهەلاتناسان گەلەك ژ سترانێن مللی یێن کوردی کومکرینە و گەلەك ستران ژ زاردەڤێ خەلکێ دەڤەرێ نڤێسی بوون، د ئێك ژ وان سترانان دا یا ب ناڤێ (ئێزدین شێر) کو پسمامێ میر بەدرخان بەگی (١٨٢١- ١٨٤٧) میرێ میرگەها بوتان بوو، ل گەل ڤێ سترانێ ناڤێ یەعقوب ئاغا سندی ژی هاتیە، هەروەسا یەعقووب ئاغای بنگەهێ ئاکنجیبوونێ ژ گوندێ کەلوکێ بۆ گوندێ مارسیس ل گەلیێ پسئاغا ڤەگوهاستبوو (رێکانی، ٢٠١٩، ٣٧١)

هەروەسا ل سەدێ نوزدێ رۆلێ ئاغایێ عەشیرەتا سندی بەرچاڤ دبیت و د ناڤ پەرتووکێن رۆژهەلاتناس و بەلگەنامەیێن عوسمانیدا دیاردبیت، ب ناڤێ عەبدی ئاغایێ ئێکێ کورێ یەعقووب ئاغا کورێ جانگیر ئاغا کورێ کەلەش ئاغا کورێ ئیبراهیم ئاغا کورێ مووسا ئاغا گارسی ژ ئوجاخا پسئاغا، عەبدی ئاغا خودان کەسایەتەکا گرنگ بوو و هەژموون هەبوو ل دەڤەرێ لەورا بەری ژناڤچوونا میرگەها بەهدینان ل دەمێ ئیسماعیل پاشای دەست ب بزاڤا خوە کری ل سالا ١٨٤٢ ێ داخوازا هاریکاریێ ژ عەبدی ئاغای کربوو و د ئەنجامدا عەشیرەتا سندی چووبوون ل گەل ئیسماعیل پاشای، پشتی ل سالا ١٨٧٣ ێ برایێ وی سێڤدین ئاغا هاتیە کوشتن سەروکاتیا عەشیرەتا سندی وەرگرتبوو، عەبدی ئاغا جهێ گرنگیا دەولەتا عوسمانی بوو لەورا پوست دابوون عەبدی ئاغای، دەولەتا عوسمانی ئەرکێ بیشکار-رێڤەبەریا کاروبارێن دارایی یا باجێن عەشیرەتێن کوچەر یێن سەر ب ویلایەتا وان و دیاربەکر ڤە دابوو عەبدی ئاغای، ئەڤە ژ پوستێن مەزن یێن ویلایەتێ بوو(السندي،٢٠٠٥، ٧٣)، دەربارەی کەسایەتیا عەبدی ئاغای رۆژهەلاتناس (دبليواي.ويگرام W.A. Wigram) و (ادگارتي.اي.ويگرام Edgar.T.A.Wigram) کو دناڤبەرا سالێن (١٨٩٧- ١٨٩٨) گەشتەك بۆ دەڤەێ ئەنجام دابوون و د پەرتووکا خوەدا ب ناڤێ (مهد البشرية) بەحس دکەت کو عەبدی ئاغا کەسایەتیەکا مەزنە ل دەڤەرێ و دەمێ رێکنەفتنەك ل گەل حکومەتێ هەبیت ئەڤە دبیتە ئەگەر شەرەکێ

دروســـت پەیدابببیت و حکومەت چەند پێکولا بکەت نەشـــێت وەرەیا وی بشـــکێنیت و ئاماژە ب وێ چەندێ ددەن کو عەبدی ئاغا خودان کەلهەیەکە چ ســـەربازێن حکومەتێ نەدشـــیان بگەهنێ، خودان دەڤەرەکا بەرفرەه بوو ل ســـەرێ چیایان و رازی نەدبوون کەسەکێ بیانی سەرەدانا وێ گوپیتکێ بکەن و چوونا دناڤ کەلهەیێدا و گەهشتنا وێ یا ب زەحمەت بوو و ب توندی دهاتە پاراســـتن، ژبەرکو ل وەرزێ زڤســـتانێ چ مروڤ و گیانەوەران نەدشیان ل گوپیتکێ بژین لەورا ل گەل ئێکەم بەفرا ل پایزێ عەشیرەتا سندی دچوونە دەشتێ (ویگرام، ویگرام،٢٠١٠، ٢٥٩)

هەروەســـا ژبەرکو عەبدی ئاغا کەســـایەتیەک خودان هەژموون بوو ل دەڤەرێ، لەورا دەمێ کێشــە دناڤبەرا کونســلێ بریتانی و خەلکی ئامێدیێ دا پەیدابووی پێکول کربوو ڤێ کێشــەیێ چارەســەر بکەت، ژبەر هەڤالینیا دناڤبەرا عەبدی ئاغای و کونسلێ بریتانی دا ئەوژی ژبەرکو کچا وی ل نەخوشـــخانەیا بریتانی چارەســـەربووبوو لەورا دەمێ کونســلێ بریتانی هەســـت ب نە ئارامیێ کر ســـەبارەت ئاخفتنێن خراب یێن خەلکێ ئامێدیێ، داخوازا هاریکاریێ ژ عەبدی ئاغای دکەت کو ڤێ چەندێ ب راوەســـتینیت، ل ســـەر ڤێ چەندێ عەبدی ئاغا هوشـــداریێ ددەتە خەلکی ئامێدیێ داکو ڤان کاران ب راوەستینن(ویگرام، ویگرام،٢٠١٠، ٢٧١)

هەروەسا ئەفسەرێ بریتانی مارك سایکس (١٩١٩-١٨٧٩) دناڤبەرا سالێن ١٨٩٩ هەتا ١٩٠٦ ێ چەند گەشت بۆ عیراقێ و کوردستانێ ئەنجام داینە د پەرتووکا خوەدا ب ناڤێ (دارالاسلام DAR-UL-ISLAM) بەحس ل گوندێن سندیان دکەت و دیاردکەت کو چیا و گوندێن ســـندیان وەك وێنەیەکێ جوان و ســـەرنج راکێش و هەروەســـا خەلکێ گوندی ب خەلکەکێ جوان دیاردکەت و ب تایبەت گوندێ مارسیس گوندێ پسئاخا یێ سندیان سایکس دیاردکەت کو سەرەدانا گەلێ پسئاخا گوندێ مارسیس ێ کربوو، ل وێرێ ئاغایێ سندیان عەبدی ئاغا دیتبوو بەحسێ کەسایەتیا وی دکەت وەك کەسایەتیەکا باش و دەمێ چووی دەف عەبدی ئاغای بازرگانەکێ مووسلی ل دەف بوو ب مەرەما بازرگانیا توتن و هری و ئارمانجێن بازرگانی یێن دیتر هاتبوو دەف عەبدی ئاغای و بازرگانی کوژمێ (٧٠٠) دراڤی ل گەل خوە ئینابوون، ئەڤێ رێککەڤتنا بازرگانی یا بازرگانێ مووسلێ ل گەل ئاغایێ سندیان بۆ کارەکێ ب ڤی رەنگی ل دەف مارك سایکسی یا سەیر بوو (Sykes,1994 ,232)، هەروەسا مارك سایکس د پەرتووکا خوە یا ب ناڤێ (القبائل الكردية في الامبراطورية العثمانية) دا بەحسێ عەشیرەتێن کوردی دکەت و ئێك ژ وان عەشیرەتێن بەحس کری عەشیرەتا سندی بوویە،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

دبێژیت:"سندی ب گشتی ژ ١٥٠٠ خێزانان پێك دهێت و عەشیرەتەکا تێکەلە ژ موسلمان و مەسیحیان و دوو لقێن جودا هەنە ئەوژی سلوب و گولی" (سایکس،٢٠٠٧، ٤٦)

کەسایەتی و هێزا عەبدی ئاغا سندی د بەلگەنامەیێن عوسمانیدا ئاماژە پێ هاتیەدان، بۆ نموونە د بەلگەنامەیەکا عوسمانیدا ل خزیرانا ١٨٨٥ز ێ هاتیە نڤیسین تێدا پێزانین ل دور گلە و گازندەیێن سەرۆکی ناحیا (سندی گولی) عەبدی ئاغای ژ هندەك بەرپرسێن کارگێری ل زاخۆ دیاکرینە، و عەبدی ئاغای د گازندەنامەیا خوەدا داخوازکریە کو ناحیا وی ژ قەزا زاخۆ بهێتە جوداکرن و ب قەزا (بيت الشباب) ڤە بهێتە گرێدان (DH.MKT. 1347. 59. 1)، ب ڤی رەنگی هەتا سالا ١٨٩٣ز ێ مابوو سەر ب قەزا (بيت الشباب) ڤە، ئەو ژی پشتی ل ١٦ی چریا دوویێ ١٨٩٢ ێ جڤاتا شوورایا دەولەتێ ب سەروکاتیا سەدرلئەعزەم (ئەحمەد جەودەت پاشا) بریارەك دەرێخستبوو کو موورا سەدرلئەعزەم و جڤاتا وەزیران و ئەرکانێن دەولەتێ ژی لسەربوو، تێدا هاتبوو دیارکرن کو ناحیا (سندی گولی) ژ قەزا (بيت الشباب) بهێتە ژێڤەکرن و ب قەزا زاخۆ ڤە بهێتە گرێدان یا کو سەر ب ویلایەتا مووسل ڤە (حسن،٢٠١٧، ١٠٧٦)، بڤی رەنگی مایە سەر ب قەزا بيت الشباب ڤە هەتا سالا ١٨٩٣ ێ، بەلێ پشتی هینگێ ئەڤە بوویە ئەگەرێ دلگرانیا رێڤەبەرێن عوسمانی لەورا داخوازیەك بۆ ئەنجومەنا کارگێری یا ویلایەتا مووسل هاتیە بلند کرن کو دووبارە ناحیا سندی ب قەزا زاخۆڤە بهێتە گرێدان و بەلگە لسەر ڤێ چەندێ وەزارەتا ناڤخوی ل ٦ ی چریا دوویێ ١٨٩١ ێ داخواز کریە ئەگەرێن دووبارە گرێدانا ناحیا ناڤبری ب قەزا زاخۆڤە بهێتە دیارکرن و داخوازا زانیاریان ل سەر پەیوەندیا دناڤبەرا ناحیا سندی گولی ل گەل زاخۆ بيت الشباب کربوو، پشتی ڤێ چەندێ ل ١٩ تیرمەهێ ١٨٩٢ ێ نامەیەك ژ لایێ رێڤەبەرێ دامەزراوەیا ئەرکان ب ناڤێ رزا پاشا هاتیە و پەسەندا دووبارە گرێدانا ناحیا سندی گولی ب قەزا زاخۆ ڤە کریە (گولي، الجوادي،٢٠١٩، ١٥٧)، و ل رۆژا ٢٥ ی شوباتا ١٨٩٣ ێ فەرمانا سولتانی سەبارەت برینا پەیوەندیێ دناڤبەرا ناحیا زاخۆ (سندی گولی) و (بيت الشباب) و گرێدانا وێ ب قەزا زاخۆ ڤە دەرکەفت (رێکانی، ٢٠١٩، ٣٧٣)

هەروەسا د سالنامەیا ویلایەتا مووسل دا ل سالا ١٨٩٤ ێ دیاردکەت ناحیا سندی گولی ژ ٥٥ گوندان پێك دهێت و رێڤەبەرێ فەخری یێ ناحیا سندی عەبدی ئاغایە و وەك سەروکێ ناحیا ناڤبری هاتیە وەسفکرن (گولي، الجوادي،٢٠١٩، ١٥٧)، ل تیرمەها سالا ١٩٠٣ ێ عەبدی ئاغای (التلطيف و النيشان) وەرگرتیە (DH.MKT,D.no.881,G.no.27.)، هەروەسا لسالا ١٩١٥ ێ دەمێ ناحیا سندی گولی هاتیە رێکخستن ژ ٥٥ گوندان پێکدهات و مەرکەزێ وێ مارسیس بوو، د راپورتا وەکیلێ والیێ مووسل دا ل ١٣ ئادارا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

١٩١٥ ێ بۆ وەزارەتا ناڤخوی ل دور دووبارە رێکخستنا ناحیا سندی گولی و سلێڤانی، تێدا هاتیە پێشنیارکرن کو مارسیس ببیتە مەرکەزێ ناحیێ و ل نیسانا ١٩١٥ ێ پەسەندا ڤێ پێشنیارێ دەرکەفتیە و هەتا سالا ١٩١٨ ێ بڤی رەنگی بوو(گولي، الجوادي،٢٠١٩، ١٥٧)، عەبدی ئاغا ل نیسانا سالا ١٩١٨ ێ ل گوندێ دارهوزان چوو بەر دلوڤانیا خودێ و کورێن وی ب ناڤێن (ئسماعیل ئاغا، جەمیل ئاغا، صالح ئاغا و ئیبراهیم ئاغا) بوون (رێکانی، ٢٠١٩، ٣٧٣) .

هەروەسا د بیاڤێ کێشەیا نەتەوەییدا مەزنێن عەشیرەتا سندی هەلویست هەبووینە، حاجی عبدالله ناسیار ب حاجی بەدری سندی (١٩٧٠-١٩٤٥) ژ ئوجاخا شیف ئەرمنی[٢]، حاجی بەدری کەسەکێ نێزیکی شێخ عەبدولسەلام بارزانی بوو، پشتی سەرهلدانا بارزان ب سەروکاتیا شێخ عەبدولسەلام بارزانی دژی دەولەتا عوسمانی ل سالا ١٩٠٨ ێ، شێخ عەبولسەلام بارزانی دچیتە دەڤەرا سپینداروکێ و دوو شەڤان مایە ل دەف حاجی بەدری سندی(پی رەش،١٩٨٠، ١٠٧)، ئەڤ چەندە د ژێدەران دا ب دوو شێوە و سەردەمێن جودا هاتیە دیارکرن، نڤیسەر خالد محەمەد شەریف سندی (دبیتە نەڤیێ حاجی بەدری) د پەرتووکا خوەدا دیاردکەت کو ل سالا ١٩١١ ێ شێخ عەبدولسەلام بارزانی هاتیە دەڤەرا دەرگەلێ ل پارێزگەها دهوکێ بۆ کومکرنا ئیمزایێن سەروک عەشیرەتان بۆ ئاراستەکرنا دەولەتا عوسمانی سەبارەت دانا مافێن نەتەوەی یێن مللەتێ کورد (السندي،٢٠٠٥، ٧٣) هەژی ئاماژە پێدانێ یە د ڤێ یاداشتنامێ دا داخوازا مافێن نەتەوەی یێن کوردان کربوو وەك زمانێ کوردی زمانێ فەرمی بیت ل قەزایێن کوردی و چەند مافێن دیترو ل سالا ١٩١١ ێ ئاراستەی دەولەتا عوسمانی کربوو(نێروەیی،٢٠١٨، ٢٠٦) ژلایەکێ دیڤە نڤیسەر پی رەش د پەرتووکا خوەدا دیاردکەت کو پشتی سەرهلدانا شێخ عەبدولسەلام بارزانی ل سالا ١٩٠٨ ێ دەمێ حکومەتا هەولدای بگریت بارزانی بەرەف هندەك دەڤەران چوو وەك گەروك دا کو حکومەت نەگریت و دڤی ماوەییدا دچیتە گوندێ سپینداروکێ و بۆ ماوەیێ دوو شەڤان مایە ل مالا حاجی بەدری سندی (پی رەش،١٩٨٠، ١٠٧)، ل ڤێرێ دشیان دایە بهێتە دیارکرن کو شێخ عەبدولسەلام بارزانی چوویە مالا حاجی بەدری سندی، بەلێ خالا جودا دناڤبەرا هەردوو ژێدەرێن ناڤبری دا ئەگەر و مێژوویا چوونا شێخ عەبدولسەلام بارزانی یە، بەلێ ژبەرکو نڤیسەر خالد محەمەد شەریف دبیتە نەڤیێ حاجی بەدری و هەروەسا ژبەرکو زانیاریێن ل دور سەرەدانا شێخ عەبدولسەلام بارزانی دیاردکەن کو ل سالا ١٩١١ ێ ب مەرەما کومکرنا ئیمزایان چوو بوو لەورا دیاردبیت کو ل سالا ١٩١١ ێ چوویە گوندێ سپینداروکێ.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

دووماهیك:

عەشـیرەتا سـندیان ل سـەردەمێ دەولەتا عوسـمانی ژلایێ كارگێری ڤە، ناڤێ سندیان ل گەل عەشیرەتێن دەوروبەر وەك سلێڤانی و گولی هاتیە و هندەك جاران ژی ب تنێ ناڤێ سـندیان ل سـە رسـەنجەقا زاخۆ هاتیە دانان و ب ناڤێ وەلاتێ سـندیان هاتیە دیاكرن، پێكڤەگرێدانا ڤێ سـەنجەقێ ژ سـەردەمەكێ بۆ سـەردەمەكێ دی دهێتە گوهورین بۆ نموونە سەنجەقا سندی سلێمانی سەر ب ویلایەتا شەهرەزوورێ ڤە بوو بەلێ پشـتی دامەزراندنا ویلایەتا بەغدا و پاشـان ویلایەتا مووسـل ب ڤان ویلایەتان ڤە هاتە گرێدان، سـندیان مایتێكرن د كاروبارێن كارگێری یێن سـەنجەقا زاخۆ (سـندی- سـلێڤانی) داكرینە؛ چونكی خەلكێ سـەنجەقا سـندی رازی نەدبوون ملكەچیا كەسەكێ بیانی بكەن ژبەركو دەستپێكێ میرگەهەكا سەربەخو بوو و ژلایێ میرێن وێ بخوەڤە دهاتە ب رێڤەبرن.

هەروەسـا دەمێ میر بەهرام بەگ (كورێ میر سـولتان حسـێنی میرێ ئامێدیێ) لسـەر سـەنجەقا سـندی سـلێڤانی دهێتە دامەزراندن عەشـیرەتا سـندی دژی ڤێ بریارێ نەرازیبوونا خوە دیاردكەن و د بەلگەنامەیێن عوسـمانیدا چەندین نامە و فەرمان ل دور ڤێ سـەرهلدانا عەشـیرەتا سـندی هەبووینە و تێدا بارودوخ و ئەگەرێ ڤێ دژایەتیێ هاتیە دیاركرن ودیاردبیت كو هژمارا سـەربازێن ڤێ عەشـیرەتێ گەلەك بوویە و دەولەتا عوسمانی گرنگی ب ڤێ رویدانێ دایە .

ئێك ژ سـیمایێن گرنگ یێن عەشـیرەتا سندی لسـەردەمێ عوسـمانی ئەوبوویە دناڤ ڤێ عەشـیرەتێدا گەلەك مروڤێن زانا و میر و ئاغایێن بهێز هەبوون ب تایبەتی میرێن سـندی ئەوێن حوكم ل سـەنجەقا زاخۆ كرین وەك میر حەسـەن بەگ و میر یووسـف بەگ هەروەسـا پشـتی ژناڤچوونا میرگەهێن كوردی و نەمانا دەسـتهەلاتا میرگەهێ رۆلێ كەسایەتیێن عەشیرەتێ ب هێز بوویە، لەورا د ڤی ماوەییدا د پەرتووكێن رۆژهەلاتناس و بەلگەنامەیان دا ئاماژە ب رۆلێ كەسایەتیێن گرنگ یێن دەڤەرێ داینە، تایبەت زۆر جاران بەحس ل كەسـایەتی و هەژموونا عەبدی ئاغا سـندی هاتیەكرن دیاردبیت كاریگەری لسەر خەلكێ دەڤەرێ هەبوو، هەروەسا عەبدی ئاغای داخوازنامە ب شـێوەیەكێ سـەربەخو ژ میرگەها بەهدینان بۆ سـولتانێ عوسـمانی هنارتیە دەربارەی گلەوگازندەیێن رێڤەبەرێن زاخۆ(سـندی - سـلێڤانی) و ژێڤەكرنا وێ ژ قەزا ناڤبری و پێكڤەگرێدانا وێ ب بیت الشـباب ڤە، ئەڤ چەندە هێزا عەبدی ئاغای دیاردكەت دەمێ دهێتە دیتن پشـتی ڤێ داخوزایێ دەولەتا عوسـمانی داخوازیا وی بجه دئینن و سـەنجەقا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

سندی سلێڤانی ب قەزا بیت الشباب ڤە دهێتە گرێدان، ئەڤ چەندە رۆلێ سندیان د کارگێرییێ دا دیارکەت، ئەڤە بەلگەیە ل سەر وێ چەندێ عەشیرەتا سندی ئێك ژ بهێزترین و کاریگەرترین عەشیرەتا کوردی بوو د میرگەها بەهدیناندا، هەروەسا دیاردبیت عەشیرەتا سندی هەر ژ سەردەمێ ئیسلامی هەتا سەردەمێ نوی ڤێ عەشیرەتێ خاسیەتەکا تایبەت ب خوەڤە هەبوویە و بوویە عەشیرەتەکا سەرەکی یا دەڤەرێ ژبەر رۆلێ وێ یێ سیاسی و سەربازی.

لیستا ژێدەران

ئێك : بەلگەنامەیێن ئەرشیڤی عوسمانی

1. BOA DH.MKT .D (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Defterleri),no.881,G.no.27.
2. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi),DFE.RZ. d (Timar zeamet Ruznamçe Defterleri) 98, 16-17
3. BOA DH.MKT. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi),01347. 59. 1
4. BOA, DVNSMHM.d (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divan-I Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri), 197,H-20-3-982
5. BOA, DVNSMHM.d (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divan-I Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri),647,H-07-6-982

دوو: پەرتووك

أ.ب زمانێ کوردی

١. بدلیسی، شەرەفخان، ٢٠٠٧، شەرەفنامەیا شەرەفخانێ بدلیسی تەرجەما مەلا مەحموودێ بازیدی ١٧٩٧-١٨٦٧، تویژاندن : سەعید دێرەشی، دهوك.

٢. رێکانی، هێرش کەمال، ٢٠١٩،عەشیرەتێن بەهدینان ١٥١٤-١٩١٩، دهوك.

٣. رمضان، بهزاد محمد طاهر،٢٠٢٣، میرگەها بەهدینان د هەڤرکیێن ناڤخوییدا ١٥١٥-١٨٤٢، نامەیا ماستەرێ، پشکا مێژوو، کولیژا زانستێن مرۆڤایەتی زانکویا زاخۆ، زاخۆ.

٤. نێرەویی، د.عەلیێ تەتەر بەگێ، ٢٠١٨، مێژوویا میرێن ئێزدینان ل دەڤەرا نێروە، دهوك.

٥. هاکان،سینان، ٢٠١٢، کورد و بەرخودانەکانی لە بەلگەنامەکنی ئەرشیڤی عوسمانیدا، و: بەکر شوانی، هەولێر .

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٦. گولی، د.نزار ئەیووب، ٢٠١٧، ســەرپەرشـــت: موســـەدەق توڤی، ئینســـکلوپیدیا پارێزگەها دهوکێ بەرگێ دوویێ، دهوك.

ب. ب زمانێ عەرەبی

١. البدليسى، شرف خان،٢٠٠٦ ، شرفنامه في تاريخ الدول و الامارات الكوردية، ترجمة: محمد على عونى، ط٢،ج١، دمشق.

٢. پى رەش، ١٩٨٠، بارزان و الحركة الوعي القومي الكردي١٨٢٦-١٩١٤ ، د.م.

٣. توفيق، د. زرار صـــديق،٢٠٠٧ ، القبائل و الزعامات القبليه الكرديه فى العصــر الوســيط ، اربيل.

٤. توفيق، د. زرار صديق، ٢٠٠٩، كردستان في العهد الجلائري(١٣٣٧- ١٤١١م)، دهوك

٥.الدوسكي، كاميران عبدالصمد أحمد ،٢٠٠٧، بهدينان في أواخر العهد العثماني، اربيل

٦. رؤوف، د.عماد عبدالسلام،٢٠١١ ، المعجم التاريخى لإماره بهدينان، اربيل

٧. زاخويى، سعيد الحاج صديق،٢٠٠٩ ، زاخو الماضى و الحاضر، دهوك

٨. ســايكس، مارك،٢٠٠٧ ، القبائل الكردية في الامبراطورية العثمانية، ترجمة: د. خليل علي مراد، دمشق

٩. السندى، خالد محمد شريف،٢٠٠٥ ، زاخو و اماره سنديان، بغداد

١٠. عبدالرحمن، بشير سعيد ،٢٠٠٦، بهدينان و عشائرها،دهوك

١١. العزاوي، عباس، ١٩٥٦، عشائر العراق، الجزء الرابع، بغداد.

١٢. فرنسيس، بشير يوسف،٢٠١٧، موسوعة المدن و المواقع في العراق، الجزئ الاول، لندن

١٣. گلي، الجوادي، د .نزار ايوب د. غســـان وليد ،٢٠١٩، مقدمة فى تاريخ مدينة زاخو خلال العهد العثماني ١٥١٥-١٩١٨، زاخو

١٤. المايي، أنور،٢٠١١ ، الاكراد في بهدينان، ط٢،دهوك

١٥. مراد، خليل علي،٢٠١٨، العراق في العهد العثماني الثاني، بيروت

١٦. هروتي، د.سعدي عثمان،٢٠٠٨، كوردستان و الامبراطورية العثمانية،اربيل

ت- ب زمانێ توركی

1. Çelebi, Evliya,2010, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Seyit Ali kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, 4.Kitap, 1.cilt

ج- ب زمانێ ئینگلیزی

1.Sykes, mark,1994, Dar – ul- islam , london.

سێ: گوتار

أ. ب زمانێ كوردی

١. دەمیر، عەبدولاھ ، ھاڤین ٢٠١٩، "چەند لایەنەك ژ مێژوویا زاخۆ ل سەردەمێ عوسمانی لدویف بەلگەنامەیێن ئەرشیڤێ عوسمانی"، وەرگێران: پیروز عبدالله بشار، گوڤارا رووگەھ، فاكولتیا زانستێن مروڤایەتی، سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی، زانكویا زاخۆ ، ژمارە ٧.

٢. گولی، د.نزار ئەییووب، ھاڤین و پاییزا ٢٠٢١، "ھەولێن ئێكگرتنا میرگەھێن كوردی و دەولەتا عوسمانی د نامەیێن مەلا ئیدریسێ بەدلیسی دا"، گوڤارا رووگەھ ، فاكولتیا زانستێن، سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی، مروڤایەتی زانكویا زاخۆ، ژمارە ١٣.

ب. ب زمانێ توركی

١. Tekin ,Rahmi, Nisan 2018, ‘’ Osmanlı Döneminde Zaho’nun Siyasi ve Sosyal Yapısı’’, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 14

ت. ب زمانێ عەرەبی

حسن،نزار أيوب، ٢٠١٧، "قضاء زاخو في التقسيمات الإدارية العثمانية ١٨٤٢-١٩١٨"، مجلة العلوم الإنسانية لجامعة زاخو، مجلد:٥،العدد :٤.

پەراوێز:

(١) ل سەردەمێ عوسمانی عەردێ میری بۆ سەر چەند پارچەیان و بەرامبەر ھندەك ئەركان ل سەر فەرمانبەرێن دەولەتێ یان سەربازان دھاتنە بەلاڤكرن و ئەڤ عەردە ل دویف قەبارەیێ وان ب ناڤێن تیمار(بچووك)، زەعامەت (مەزن) و خاس (Has تایبەت)(ژ ھەمیان مەزنتر) دھاتنە نیاسین، زەعامەت بۆ ھندەك ئەفسەرێن سوپایی یێن بلند و فەرمانبەرێن بلند یێن دەولەتێ دھاتنە دان و داھاتێ وێ یێ سالانە ب بھایێ ٢٠.٠٠٠ ھەتا ٩٩.٩٩٩ ئاقچەیان دا بوو. بنێرە (مراد، ٢٠١٨، ٢١١).

(٢) حاجی بەدری سندی ل سالا ١٨٧٠ ێ ل گوندێ سپیندارۆكێ رۆژھەلاتا زاخۆ ژ دایك بوویە، بەدری ناڤێ دایكا وی بوو كو دبیتە كچا مامێ عەبدی ئاغا سندی پسئاغا (السندي،٢٠٠٥، ٧٣)، ل سالا ١٩٤٦ ێ ژ بەر كێشەیەكێ دناڤبەرا بنەمالا حاجی بەدری و گولیان دا حاجی بەدری ژلایێ مەزنێ عەشیرەتا گولیان (حاجی سادق برو گولی) (١٨٨٠- ١٩٦٧) ڤە ھاتبوو كوشتن (العزاوي،١٩٥٦، ٣٦٥).

عشيرة السندي في زاخو في عهد الدولة العثمانية

دراسة تاريخية

الملخص:

تعد العشائر الكردية بشكل عام التكوين الرئيسي للامارة الكردية في العصر الحديث و كان لهذه العشائر دوراً مهماً في حماية و توسيع حدود هذة الإمارات، وعند تأسيس الإمارات الكردية اجتمعت العشائر الكردية تحت سيطرتها، ومن الإمارات التي كانت ذات نفوذ واسع أمارة بهدينان و عشيرة السندي من العشائر الرئيسية في هذه الامارة، كما يتبين من المصادر التاريخية والوثائق العثمانية الدور الرئيس لهذه العشيرة اثناء فترة حكم امارة بهدينان. والدورهم الرئيس في امارة بهدينان فقد كان يطلق على سنجق زاخو في بعض الاحيان بالسندي –سليمانى او امارة سندىان، وكان سنجق زاخو من جانب الادارة الداخلية تتمتع بأدارة مستقلة.

وتأتي أهمية هذه البحث في دراسةً تاريخية لعشيرة السندي و توضيح دورهم التاريخي التي يعد الهدف الرئيس لهذا الدراسة فضلاً عن ذكر أهمية وجود العشائر و الإمارات من الناحية القومية في عهد الدولة العثمانية. وأن هذه الإمارات أستطاعت حماية الأراضي الكردية على الرغم من أرتباطها بالدولة العثمانية والوقوف بجانبها في أوقات الحرب مع ذلك كانت مستقلة بشكل كامل من الجانب الإداري.

ومن جانب أخر فقد ذكر في كتاب الشرفنامه أهم نواحي أمارة بهدينان وهي ناحية زاخو كما تطرق في كتابه ذكر العشائر التي كانت تسكن في هذه الناحية و من أهمها عشيرة السندي ولذلك السبب فقد كان الناس يطلق على زاخو وبلاية السنديان.

ومن خلال هذه الدراسة حاولت الباحثة أظهار دور عشيرة السندي في أمارة بهدينان خلال فترة عهد الدولة العثمانية و بالأعتماد على العديد من المصادر التاريخية كالوثائق العثمانية وكذلك كتاب الشرفناما والى جانب العديد من المصادر العلمية الأخرى. أما المنهج المعتمد في كتابة هذه الدراسة هو المنهج البحث التاريخي القائم على جمع المعلومات و تحليلها من مصادرها الاصلية، واتباع المنهج العلمي في عرض الأفكار والمواضيع التي تناولها هذا البحث.

الكلمات الدالة: *عشيرة السندي، سنجق زاخو، أمارة بهدينان، أمير العمادية، الدولة العثمانية.*

Sindi Tribe in Zakho During the Ottoman Empire

A Historical Study

Abstract:

Kurdish tribes were generally considered the major components of the Kurdish emirates. They played a significant role in expanding and protecting the political borders of the Kurdish emirates. After the establishment of the Kurdish emirates, Kurdish tribes gathered under the reign of emirates. One of the largest and most powerful Kurdish emirates was Bahdinan emirate. Sindi was the major tribe who contributes in the establishment of this emirate. According to historical and Ottoman documents and sources, Sindi tribe had a noticeable role in the Bahdinan emirate in terms of governance. Zakho, as one of the Bahdinan emirate territories.

The value of this study to historically highlight the nationalist role of this tribe and their significant contribution to the establishment of Kurdish emirates as well as in the Ottoman Empire as they protected the Kurdish territories during the emirate's reigns. In fact, these emirates were under the reign of the Ottoman Empire, yet Kurdish tribes, especially Sindi tribe, had run their administration by themselves for hereditary and property in Kurdish territories in Bahdinan emirate.

Badlisi in his Sharafname mentions that among many Kurdish resided districts in Bahdinan emirate, Zakho was the most prominent one and Sindi tribe was the biggest and the most important tribe in the area. Therefore, Zakho was often mentioned as the province of Sindi tribe.

Some books that studied the orient life have mentioned Sindi tribe; to give an example, W A Wigram and Edgar T I have talked about Abdi Agha and the power he owned in Zakho. They also mentioned that there were two prominent figues in that region had helped to bring stability to the region which showed the strength and impact that tribe leaders and aghas had in that era.

This paper investigates to highlight the significant role of Sindi tribe in Bahdinan emirate during the Ottoman Empire. Orientalists' books, Sharafnama, Ottoman Empire documents, and historical books and data serve as sources of this study. This paper uses the historical approach.

Keywords: *Sindi tribe, Zakho district, Bahdinan emirate, The Emir of Amedi, Ottoman Empire*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

عەشیرەتە کوردییەکانی کوردستانی باکوور لە ڕوانگەی زیا گۆیکاڵپەوە

م. هـ. حمزە محمد صالح
کۆمەڵناسی- سەباح الدین زەعیم- ئیستەمبۆل/ تورکیا

پوختە

عەشـــیرەت، پێکهاتەی ســـەرەکی بونیادی کۆمەڵگەی کوردییە، هەر بۆیە زۆرێک لەو لێکۆڵەرە ناوخۆیی و بیانیانەی کە لێکۆڵینەوەیان لە کۆمەڵگەی کوردی کردووە، باســـیان لەم پێکاتە کردووە، زیا گۆیکاڵپیش یەکێک لەو لێکۆڵەرە بیانیانەی کە لێکۆڵینەوەی لە بونیادی عەشـیرەت و عەشـەیرەتگەرایی لە کۆمەڵگەی کوردیدا کرووە. گۆیکاڵپ زۆرینەی لێکۆڵینەوەکانی بە مەبەست و ئامانجی سیاسی ئەنجامدراون.هەر پەیوەست بەم باسەوە گۆیکاڵپ چەندین بابەت و لێکۆڵینەوەی لەسەر کورد و بونیادی عەشـــیرەت لە کۆمەڵگەی کوردیدا هەیە. لە لێکۆڵینەوەکانیدا بە ڕوونی ئەوەی بەرچاو دەکەوێت کە کوردی وەکوو نەتەوە نەناســـاندووە، بەڵکوو لە چوارچێوەی نەتەوەی تورکدا ئـامـاژەی بۆ کردووە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا لە هیچ شـــوێنێکـدا ئینکـاری بنەڕەتی کوردی نەکردووە، یەکێـک لە گرنگترین لێکۆڵینەوەکانی زیا گۆیکاڵپ، بریتییە لە (لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسیانە لەسـەر عەشـیرەتە کوردییەکان). گۆیکاڵپ ئەم لێکۆڵینەوەی لەســـەر داوای بەرپرســـانی ئەو کـاتەی تورکیـا، بە مەبەســـتی کۆکردنەوەی زانیـاری بەشـــێوەیەکی مەیـدانی لەســـەرعەشـــیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردســـتان ئەنجامداوە. گۆیکاڵپ لەم لێکۆڵینەوەدا بە دیاریکراوی بە دوای وەڵامی یەک پرسیاری سەرەکیدا گەڕاوە، ئەویش ئەوەیە کە بۆچی تاوەکو ئێسـتا عەشـیرەتە کوردییەکان ژیانێکی سـەرەتاییان هەیە و گەشەیان نەسەندووە؟ گۆیکاڵپ بەشێوەیەکی گشتی عەشیرەتە کوردییەکان بەسەر عەشـیرەتە سـەرەتاییەکان وعەشـیرەتە پێشـکەوتووەکاندا دابەش دەکات، کە پێی وایە ڕێژەیەکی زۆر کەم لە عەشـــیرەتەکان توانیویانە واز لە ژیانی ســـەرەتاییی عەشـــایەریی بهێنن، ئەمەشـی بۆ دوو هۆکاری جوگرافی وەکوو نزیکی و ژیانیان لەگەڵ عەشـیرەتە عەرەبەکان و ژیانیان لە ناو شـــاخەکاندا گەڕاندۆتەوە. گۆیکاڵپ دەڵێت بۆ ئەوەی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

عەشـــیرەتە کوردییەکان واز لە ژیانی عەشـــایەیی و ســـەرەتاییی بهێنن و پێش بکەون، پێویســـتە لە خۆیان لە عەشـــیرەتە عەرەبەکان بە دوور بکەونەوە و لە شـــاخەکان بێنە خوارەوە بۆ دەشتەکان.

پەیڤێن سەرەکی: *زیا گوێکاڵپ، کورد، عەشیرەت، بونیادی عەشیرەت، عەشیرەتگەری*

پێشەکی:

عەشیرەت و عەشـیرەتگەرایی یەکێکە لە بنەما سـەرەکییەکانی پێکهاتەی کۆمەڵگەی کوردی. هەربۆیە کاتێک لێکۆڵینەوە لە کۆمەڵگەی کوردی دەکرێت، پێویستە پێش هەموو شتێک لێکۆڵینەوە لە بونیادی عەشیرەت لە کۆمەڵگەی کوردیدا بکرێت. لەم ڕوانگەوە زۆرێـک لەو لێکۆڵەرە نـاوخۆیی و بیـانیـانەی لیکۆڵینەوەیـانلە کۆمەڵگەی کوردی کردووە، بەشـێوەیەکی سـەرەکی باسـیان لە بونیادی عەشـیرەت کردووە. ئەو لیکۆلینەوەانەی ئەنجـامـدراون لە ڕوانگەی ســیـاســی، ئـابووری، کۆمەڵایەتییەوە ئەنجـامـدراوە. هەنـدێـک لە لێکۆڵەران لە ڕوانگەیەکی ئەرێنییەوە باســیان لە بوونی عەشــیرەت لە کۆمەڵگەی کوردیدا کردووە، هەندێکی دیکەیان باسـیان لەو نەهامەتیان کردووە بەهۆی عەشـیرەت و عەشـیرەتگەراییەوە ڕووبەڕووی کورد بووەتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێک لە لێکۆڵینەوەکانمەبەستی سیاسییان لە پشتبووە و هەنـدێکی دیکەیـان بۆ ئـاشـــنـابوون بە بونیـادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی ئەنجادراون.

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە لەم لێکۆڵینەوەدا بەشێوەیەکی گشتی ڕوانگەی زیا گوێکاڵپ بۆ کورد و بە تایبەت بۆ عەشـیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردســتان دەخەیــنە ڕوو. گـــوێـــکـــاڵـــپ لەگەڵ ئەوەی بە ڕەچەڵەک کـــوردە، بەڵام بە یەکەمینکۆمەڵناســی تورک،دامەزرێنەری هزری تورکچێتی دادەنرێت. ژیانی گوێکاڵپ بە کوردایەتی و ئەدەبیات دەستی پێکرد و بە تورکایەتی و سیاسەت کۆتایی هات. ئەم گۆڕانکارییە لە هزری زیا گوێکاڵپدا بۆ تێکەڵبوون و بوون بە ئەندامی کۆمەڵەی ئیتیحـاد و تەرەقی دەگەڕێتەوە. گوێکـاڵـپ چەنـدین نووســـینو لێکۆڵینەوەیوەکوو (کوردەکان و تورکەکان، بەرژەوەندی کوردەکان، میللەت چییە؟ و ئەســیمیلاســیۆن) لەسەر کورد و عەشیرەتە کوردییەکان ئەنجامداوە. زۆرینەی نوسینەکانی بە مەبەستی سـیاسـی ئەنجام داوە.چونکە ئەو کاتەی ئەم بابەتانەی تێدا نوسـیووە باس لە لکاندنی ویلایەتی موســـڵ بە عێراقەوە و پێدانی دەوڵەتێک بۆ کوردەکان دەکرا. بە کورتی گوێکاڵپ لەم بابەتانەدا باس لە برایەتی نێوان کورد و تورک دەکات. لەگەڵ ئەوەشدا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

باس لەوە دەکات کە چوونەی پاڵ عەرەبەکان و تێکەڵبوونی کوردەکان لەگەڵ عەرەبدا، هیچ بەرژەوەندی کوردەکانی تێدا نییە. بەڵکوو بەرژەوەندی کوردەکان لەوەدایە دوور لە عەرەبەکان و لەگەڵ تورکەکاندا بژین. یەکێک لە گرنگترین لێکۆڵینەوەکانی بە ناوی (لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسیانەیە لەسەر عەشیرەت کوردییەکان)ە. گویکالپ ئەم لێکۆڵینەوەی لەسەر داوای بەرپرسانی ئەوکاتەی دەوڵەت و بە تایبەت د. ڕەزا نور، بە مەبەستی کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر دۆخی کۆمەڵایەتی کورد و بە تایبەت عەشیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردستان ئەنجامداوە. ئەمەش بە مەبەستی ڕێگریکردن لە درووستبوونی بیری نەتەوایەتی و سەربەخۆبوونی کوردەکان.چونکە لەو سەردەمەدا زۆرینەی میلەتەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی سەربەخۆیی خۆیان وەرگرتبوو. هەر بۆیە ترسێکی گەورە هەبوو لەسەر لە دەست دانی کوردەکان و سەربەخۆ بوونیان.

زیا گوێکالپ داواکەی بەرپرسانی دەوڵەتی جێبەجێکرد و لە ماوەی چەند مانگێکدا ڕاپۆرتیکی لەسەر بونیادی کۆمەڵایەتی عەشیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردستان ئامادەکرد. بەڵاملەو کاتەدا لەبەر چەند هۆکارێک بڵاونەکرایەوە تاوەکوو ساڵی ١٩٧٥ بەشێوەی کتێب لە ژێر ناونیشانی لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسیانە لەسەر عەشیرەتە کوردییەکان بڵاوکرایەوە. گوێکالپ لە ڕێگەی بەکارهێنانی میتۆدی ئەتنۆگرافیاوە و بەشێوەیەکی مەیدانی لێکۆڵینەوەکەی ئەنجام داوە. بەشێوەیەکی گشتی عەشیرەتەکان بەسەر عەشیرەتە سەرەتاییەکان و عەشیرەتە پێشکەوتووەکاندا دابەش دەکات. عەشیرەتە سەرەتاییەکانیش بەسەر کۆچەرییەکان، نیمچە کۆچەرییەکان، جێگیرەکان و گوندە ئاغاییەکاندادابەش دەکات. پێی وایە لە ناو عەشیرەتە پێشکەوتووەکاندا تەنها گوندە خەڵکییەکان هەن. گوێکالپ پێی وایە دوو هۆکاری سەرەکی هەیە بۆ ئەوەی عەشیرەتەکان تاوەکو ئێستا پێشنەکەوتوون و ژیانێکی سەرەتایی عەشایەرییان هەیە. یەک هۆکاری جوگرافی، واتە ژیان لەگەڵ عەشیرەتە عەرەبەکان و شاخەکاندا، دوو هۆکاری نەگونجانی یاساکانی دەوڵەت لەگەڵ بونیادی کۆمەڵایەتی عەشیرەتەکاندا. گوێکالپ پێی وایە بۆ ئەوەیعەشیرەتە کوردییەکان لە ژیانی سەرتایی ڕزگاریان بێت و پێشبکەوون، پێویستە لەگەڵ عەشیرەتە عەرەبەکاندا نەژین و خۆیان بە دوور بگرن و لە ناو دەشتەکاندا بژین. لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە ئەو یاسانەی سەبارەت بە عەشیرەتەکان دانراوە، دووبارە پێداچوونەوی بۆ بکرێت. چونکە زۆرێک لە یاساکان لەگەڵ بونیادی کۆمەڵایەتی عەشیرەتەکاندا یەکناگرێتەوە. هەر بۆیە ئەرکی دەوڵەتە ڕێکارەکان بگریتە بەر بۆ ئەوەی عەشیرەتەکان جێگیر بن و واز لە ژیانی عەشیارەیی بهێنن.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

١. چوارچێوەی گشتی توێژینەوە

١.١کێشەی توێژینەوە

بابەتی عەشـــیرەت و عەشـــیرەتگەرای، یەکێکە لەو بابەتانەی کە لە کاتی ئەنجامدانی توێژینەوە لەســـەر بونیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی ڕووبەڕووی توێژەران دەبێتەوە.لەگەڵ ئەوەی عەشـــیرەتەکان لە پێشـــهاتە ســـیاســـییەکاندا ڕۆڵی گرنگیان بینیەوە، بەڵام زۆر جار ئەم عەشیرەتانە بە هۆکاری سەرەکی یەکنەگرتوویی و نەبوونی کیانێکی سەربەخۆی کوردەکان دانراوون. لەلایەن توێژەرانی بیانییەوە زۆرجار گرنگی بە ڕۆڵ و کاریگەری عەشـــیرەتە کوردییەکان دراوە.هەر بۆیە ئەم توێژینەوە بۆ قســـەکردن لەســـەر ئەم بابەت، ڕوانگەی زیا گەوێکالپ بۆ عەشـــیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردستان وەك کێشەی توێژینەوە دەستنیشان کرا.

٢.١ گرنگی توێژینەوە

کوردەکان بەهۆی ناسەقامگیری بارودۆخی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە نەیانتوانیوە خۆیان وەکوو ئەوەی هەن بناســێنن. بەڵکو بەردەوام لە ڕێگەی کەســانی بێگانەوە ناســێنراون. جا ئەم ناســاندنەش زۆر جار بەشــێوەیەک بووە چەندێک ڕاســتی تێدابووە، ئەوەندەش دوور بووە لە ڕاســتییەوە. گرنگی ئەم توێژینەوە لەوەدایە ڕوانگەی یەکێک لەو کەســانە دەخاتە ڕووکە چەندین توێژینەوەی لەســەر کورد و عەشــیرەتە کوردییەکان کردووە، کە ئەویش زیا گوێکالپە.گرنگییەکی دیکەی ئەم توێژینەوە لەوەدایە پشــت بەســەرچاوە ڕەســەنەکان دەبەســتێــــت. ئەمەش دەبێتە ســەرەتایەک بۆ ئەنجامدانی توێژینەوەی زیاتر لەسەر ڕوانگەی زیا گوێکالپ لەسەر کورد و عەشیرەتە کوردییەکان.

٣.١ ئامانجی توێژینەوە

١- ئەم توێژینەوە بە ئامانجی خستنەڕوو و ناساندنی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسی کورد لە باکووری کوردستان ئەنجام دەدرێت.

٢- بەشـــێوەیەکی گشـــتی لەم توێژینەوەدا بە کورتی ئـامـاژە بۆ ڕوانگەی زیـا گوێکالپ بۆ کورد و کوردستان دەکرێت.

٣- ئەم توێژینەوە تێڕوانینی کۆمەڵناسییانەی زیا گوێکالپ بۆ بونیادی عەشیرەت و عەشیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردستان دەخاتە ڕوو.

٤.١ میتۆدی توێژینەوە

بەپێی زانیارییەکانی توێژەر تاوەکوو ئێستا لەناو توێژینەو و سەرچاوە کوردییەکاندا بابەتێکی لەم شێوە بەرچاو ناکەوێت. هەر بۆیە دەکرێت ئەمە تێژینەوە ببێتە یەکەمین تویژینەوە لەو بوارەدا. سەبارەت بە میتۆدی تویژینەوەکە، لەم توێژینەوەدا میتۆدی چۆنایەتی بەکارهێنراوە. کە یەکێکە لە میتۆدە گرنگەگان لەناو زانستە کۆمەلأیەتیەکاندا. لەم تویژینەوەدا هەوڵدەدرێت شیکاری بۆ ڕوانگەی کۆمەڵناسییانەی زیا گۆیکەڵپ بۆعەشیرەتە کوردییەکانی باکوور بخرێتە ڕوو.

٢.بارودۆخی کۆمەلأیەتی و سیاسی عەشیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردستان لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تاوەکوو سەرەتایی سەدەی بیست:

عەشیرەت بریتییە لە کۆبوونەوەیەکی کۆمەلأیەتی، کە ئامانج لێی پاراستنی ئەندامەکانە لە هیرشە دەرەکییەکان و بەردەوام بوون و پارێزگاریکردن لە دابونەریت و شێوەی ژیانی باوباپیران (Minorsky, Bois, & Mac Kenzie, 2004, s. 135). پێکهاتەی عەشیرەت یەکێک لە پێکهاتە سەرەکییەکانی کۆمەڵگەی کوردی. تەنانەت تاوەکو ئێستاش تاوەکوو ئێستاش بونیادی عەشیرەت لە ناو کوردەکاندا گرنگییەکی تایبەت بە خۆی هەیە. هۆکاری مانەوەشی بۆ داکوتاوی ڕەگ و ڕیشەی عەشیرەت لە ناو کوردەکاندا دەگەڕێتەوە (Uluç, 2010, s. 37).

لە ناو کوردەکاندا تاوەکوو پێش سەدەی هەژدە و نۆزدە، واتە تاوەکوو سەردەمی سوڵتان مەحمودی دووەم چەندین میرنشینی کوردی وەکوو بابان، ڕەواندوز، بۆتان، بادینان، ... هەبوون. ئەم میرنشینانە زۆر بەهێز بوون، تەنانەت هێندەی دەوڵەتێک دەسەلأتیان هەبوو. هەر یەکە لەم میرنشینانە لەلایەن بنەماڵەیەکەوە بەڕێوەدەبران. بۆ نموونە میرەکانی میرنشینی بەدلیس هەر بۆ خۆیان حکومەت بوون و تەنانەت مەزهەبیشیان شافیعی بوو، ئەمە لە کاتێکدا مەزهەبی تەواوی ئیمپراتۆرێتەکە حەنەفی بوو. (برونەسن، ٢٠٠٣، صفحة ٤٣). لەگەڵ ئەوەشدا چەندین عەشیرەت لە ژێر چەتی ئەم میرنشینانەدا کۆبوو بوونەوە. بەلأم دوای چاکسازییەکانی حکومەت و بە تایبەت سوڵتان مەحمودی دووەم لە ناوچەکەدا بە مەبەستی بەهێزکردنی دەسەلأتی ناوەندی دەوڵەت، لە ڕێگەی گرتنەبەری سیاسەتە ئیدارییەکانییەوە، توانی دەسەلأتی میرنشینەکان لاواز بکات، لەناویان بەرێت و لە شوێنی ئەوان کەسی دیکەلە ئیستەنبوڵەوە دابنێت. بەلأم ئەمە نەبووە چارەسەرکردنی بارودۆخەکە، بەڵکوو لە شوێنی میرنشینەکان، عەشیرەتەکان دەسەلأتیان لە ناوچەکەدا بەهێز بوو. لەگەڵ ئەوەشدا

هەرعەشیرەتە و هەوڵی پاراستنی پێگە، هێز و دەسەڵاتی خۆیان دەدات. ئەمەش چەند ململانێی لە نێوان عەشیرەتەکانی لێکەوتەوە (برونەسن، ٢٠٠٣، صفحة ١٥٣) ,Uluç) (2010, s. 41. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو دەسەڵاتدارانەی لە ناوچە کوردییەکان لە شوێنی میرنشینەکان دانرابوون، زۆر لاواز بوون. چونکە هەمشارەزای ناوچەکەی نەبوون هەم دەسەڵاتی زەبر و هێزیان بەرامبەر عەشیرەتەکان بەکار دەهێنا. ئەمەش ئاژاوەی زیاتری لە ناوچەکەدا درووست کردبوو(برونەسن، ٢٠٠٣، صفحة ١٥٤).

دوای لەناوچوونی میرنشینە کوردییەکان لە کۆتای سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەم دوو دۆخ لەناوچەکەدا هاتە پێشەوە. یەک وەکوو پێشتر ئاماژەمان پێکرد دووبارە رێکخستنی کۆمەڵایەتی و سیاسی عەشیرەتە کوردییەکان، دوو زیادبوونی پێگە و گرنگی شێخەکان و پیاوانی ئاینی بوو لە ناوچەکە. کە ئەمەش بۆ دوو هۆکاری سەرەکی دەگەڕێتەوە. وەکوو باسمان کرد دوای رووخانی میرنشیینە کوردییەکان شەڕی نێوان عەشیرەتە کوردییەکان هاتە ئاراوە. شێخەکان بە شوناسی ئاینی خۆیان هەوڵی گێڕانەوەی ئارامیان بۆ ناوچەکە دەدا. ئەمەش وای کرد دەسەڵاتی شێخەکان لەناوچەکەدا زیاد بێت. لەگەڵ ئەوەشدا لە نێوان ساڵی ١٨٠٠ دا کاتێک میرنشیینە کوردییەکان بەرەو لاوازی دەڕۆشتن، لە رۆژئاواوە مژدەبەخشەکان بەرەو ئەم ناوچە دەهاتن. لەم روانگەوە خەڵکی بەرامبەر ئەم مژدەبەخشەکان دەوەستانەوە. ئەمەش بە نزیکبوونەوە لە لە نێوان ئایین و بە تایبەت پیاوانی ئاینی و خەڵکیدا بۆیارمەتیدانیان بەرامبەر بە مژدەبەخشەکان. هەر بۆیە رۆڵ و گرنگی شێخەکان زیاتر بوو ,Uluç) .2010, s. 42)

دەوڵەتی عوسمانی نەیتوانی چارەسەری ئەو دۆخەی تێی کەوتبوو بکات. هەر بۆیە بۆ نەهێشتنی دەسەڵاتی عەشیرەتە کوردییەکان و پەیوەستکردنیان بە دەوڵەتەوە، چەندین رێگە گیرایە بەر. سەرەتا دەوڵەت سیاسەتی بە زۆرسەربازیکردن وباجی بەرانبەربەعەشیرەتە کوردییەکان بەکارهێنا. کەئەمەش زەحمەتییەکی زۆری خستبووە سەر شانی کوردەکان و ناچاریکردن گوندەکان چۆڵبکەن وکۆچبکەن بۆ شاخەکان (کەریم، ٢٠١٣، صفحة ٧٥). دواترسوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بۆ راکێشانی عەشیرەتە کوردییەکان بۆلای خۆی، بە بەکارهێنانی سیاسەتی پانئیسلامیزمی لە عەشیرەتە کوردییەکان سوارەی حەمیدییە[1] درووست دەکات و منداڵ و خێزانی سەرۆک عەشیرەتەکانیش دێنێتە ئیستەنبوڵ و لە قوتابخانەی هومایۆنی عەشایەری دەستیان بە خوێند کرد (داقووقی، ٢٠١٣، صفحة ١٣٢) (Çamsoy, 2007, s. 33; Ağca, 2012, s. .113). درووستکردنی سوارەی حەمیدییە بۆووە هۆی ئەوەی هاوسەنگی هێز لە ناو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

عەشـیرەتە کوردییەکاندا گۆڕانکاری بەسـەردا بێت. لەگەڵ ئەوەشـدا ئەم عەشـیرەتە کوردییـانە بۆ لێدان لە ئەرمەنییەکـان بەکـاردەهێنران. (Minorsky, Bois, & Mac Kenzie, 2004, s. 101). چونکە سـولـتان عەبدولحەمید دەزانێت ئـەرمـەنییـەکان نیشتەجێی ئەو شوێنانە کە زۆرینەی کوردانی موسڵمانی سوننە مەزهەبن و نایانەوێت دەوڵەتێکی مەسیحی - ئەرمەنی دروست ببێت (Çamsoy, 2007, s. 33; Ağca, 2012, s. 113).

لەگەڵ ئەوەی سوارەی حەمیدییە ساڵی ١٩٠٨ دا هەڵوەشایەوە، بەڵام عەشیرەتە کوردییەکـان چەکی هەڵگیراویـان هەبوو، ئەمەش بووە هۆی درووسـتبوونی بیری نەتەوایەتی. دواتر بە هاوکاری عەشـیرەتە کوردییەکان چەندینشـێخ سـەعیدی پیران، ئاگرین و سـەید ڕەزا هاتە ئاراوە (Minorsky, Bois, & Mac Kenzie, 2004, s. 109) . لەسـەرەتـای سـەدەی نۆزەیەم تـاوەکوو جەنگی جیهـانی یەکەم چەنـدین ڕاپەڕینی کوردەکان بەرچاو دەکەون. کە زۆرینەی شـۆڕشـەکان لە ڕوانگەیەکی کوردایەتییەوە بوون. کە دەکرێت ڕاپەڕینە کوردییەکان بکرێت بە دوو بەشـەوە، پێش سـەدەی نۆزدە و دوای سـەدەی نۆزدە. تاوەکوو سـەدەی نۆزدە ئـامـانجی زۆرینەی ڕاپەرینە کوردییەکان بەشیوەیەکی گشتی بۆ دوو مەبەستی سەرەکی بووە، ئەوانیش بابەتی کۆکردنەوەی باج و سـەرباز لە ناو کوردەکان بۆ جەنگ. بەڵام دوای سـەدەی نۆزدە ڕاپەڕینە کوردییەکان زیاتر ڕوانگەیەکی کوردایەتییان هەبووە. (Şentürk, 2011, s. 30). لەم سـاتە بە دواوە ئیتر بیری نەتەوایەتی لە ناو کوردەکاندا سـەری هەڵدا. لەگەڵ ئەوەشـدا بە بڕوای عەشیرەت و تەریقەتە کوردییەکان بەرگریکردن لە کوردایەتی بە مانای ناسیۆنالیستی کوردی نەدەهات، بەڵکوو بە مانایی برایەتی ئیسـلامی نێوان کورد و تورک دەهات. هەر لەگەڵ درووسـتبوونی دەوڵەتی نوێی تورکیادا، ڕاپەڕینە کوردییەکان سـەریهەڵدا. کە ئەمەش بە مانای تێکچوونی برایەتی ئیسلامی نێوان تورک و کورد دەهات. کە پێشتر کوردایەتی و تورکایەتی بە مانای پاراسـتی ئیسـلام هاتووە. لێرەدا بوو زیا گوێکاڵپ بابەتێک لە ژێر ناونیشـانی (کوردەکان و تورکەکان) بڵاودەکاتەوە (Şentürk, 2011, s. 31).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

٣. ژیان و بەرهەمەکانی زیا گۆیکاڵپ

١.٣ پوختەیەک لە ژیانی زیا گۆیکاڵپ

زیا گۆیکاڵپ ناوی تەواوی موحەمەد زیای کوڕی محەممەد تۆفیق ئەفەندییە(١٨٥١-١٨٩٠).لە بەرواری٢٣-٣-١٨٧٦لە شاری ئامەد (دیاربەکر)[٢] لەدایکبووە(Can, 1998, s. 34). لە بنەڕەتدا لە خانەدانەکانی گوندی(چەرمیک)ن لە باکووری ڕۆژهەڵاتی دیاربەکر و دواترکۆچیان کردووە بۆ دیاربەکر. دایکی ناوی زولەیخا خانمی کچی ساڵح ئاغایە(١٨٥٦-١٩٢٣) (Deveci, 2021, s. 32; Okay, 1996, s. 124; Uğurlu, 2018, s. 4). باوکی کاریگەرییەکی گەورەی لە سەر بنەما فیکرییەکانی زیا گۆیکاڵپ هەبووە(Dündar, 2021, s. 156). لەوانەش، ئازادکردنی گۆیکاڵپلە خوێندنەوەی هەر کتێبێک کە بیەوێت،پێشنیازکردنی خوێندنەوەی کتێبێکی نامیق کەمال[٣]،کە باسی لە ئازادیی و نیشتمانپەروەری دەکرد و باوکیبە تەنها خوێندنی زانستەکانی مەدرەسەی دینی و عەرەبی و فارسی بە بەس نەزانییوە.هەر ئەمەش وای کرد گۆیکاڵپ زانستە دینییەکان و زانستە ڕۆژئاواییەکان گرێ بدات پێکەوە و ببێتە خاوەنی هزرێکی تایبەت بە خۆی بێت(Uğurlu, 2018, s. 5).

زیا گۆیکاڵپ لە ساڵی ١٨٨٣ دەچێتە قوتابخانەی مەرجەمێک ئۆروتمەسی. لەوێ ئیسماعیل حەقی بەڕێوەبەری قوتابخانەکەی کاریگەری زۆری لەسەر هەبووە(Deveci, 2021, s. 33). لە ساڵی ١٨٨٦ چووە ڕوشدییەی سەربازی. دوای وەفاتی باوکی، چووە لای حەسیب ئەفەندی مامی. حەسیب ئەفەندی، جگە لەوەی لە فێربوونی زمانەکانی عەرەبی و فارسی یارمەتیدەرێکی زۆر باشی زیا گۆیکاڵپ بووە، پێشنیازی خوێندنەوەی کتێبەکانی غەزالی، ئیبن عەرەبی، ئیبن سینا و فەرابی بۆ کردووە (Deveci, 2021, s. 32; Uğurlu, 2018, s. 5). دوای تەواوکردنی ڕوشدییەی سەربازی لە ساڵی ١٨٩١ دەچێتە ئامادەیی مولکییە. لەم قوتابخانەدا لە ئەنجامی ئەو سەرچاوانەی لەبەردەستیدا بوو، ئاشنایەتی لەگەڵ فیکری تورکچێتی پەیدا دەکات. هەر بۆیەبەهۆی کارەکانیەوە لەم قوتابخانەداڕووبەڕووی چەندین لێپێچینەوە بوەوە.لەو ماوەیەدا بەهۆی بڵاوبوونەوەینەخۆشی کۆلێرا، عەبدوڵڵا جەودەت[٤] دێتە دیاربەکر. ئەمەش دەبێتە دەرفەتێکی باش بۆ ناسینی عەبدوڵڵا جەودەت. زیا گۆیکاڵپ جگە لەوەی زۆر کاریگەر دەبێت بە عەبدوڵڵا جەودەت، دەبێتە هۆکارێکیش بۆ ئاشنا بوونی بە فیکری پۆزەتیڤیزم(Okay, 1996, s. 125). هەر لەو ماوەدا زیا گۆیکاڵپ بەهۆی چەند هۆکارێکەوە هەوڵی خۆکوشتن دەدات و فیشەکێک دەنێتەبەسەرییەوە.بەڵام شەنس

یاوەری بوو، چونکە لەو کاتەدا عەبدوڵڵا جەودەت لەوێ بوو و توانی لە مردن ڕزگاری بکات(Uğurlu, 2018, s. 5).

لە ساڵی ١٨٩٥بە هاوکاری نیهادی برای دەچێتە ئیستەنبوڵ و لە قوتابخانەی بایتاردەست بە خوێندن دەکات (Okay, 1996, s. 124; Deveci, 2021, s. 33; Uğurlu, 2018, s. 6). لە پشووی هاوینی ساڵی ١٨٩٨ دەگەڕێتەوە بۆشاری ئامەد.لەو کاتیدەگەڕێتەوە،هاوڕێکانی لەگەڵ والی ئامەد تووشی دەمەقاڵێیەک بوو بوون. زیا گۆیکاڵپیش چووە ڕیزی هاوڕێکانی دژی بە والی.هەر بۆیە بەهۆی ئەم ڕووداوەوە کاتێک گەڕایەوە بۆ ئیستەنبوڵ،لە قوتابخانە دووردەخرێتەوە و دواتریش دەستگیر دەکرێت. بە پێی هەندێک لە گێڕانەوەکان ئەو ماوەی لە زیندان بوو، تەنها ڕێگە بە قورئانی پیرۆز دە دار ببرێتە ژوورەوە. هەر بۆیە زیا گۆیکاڵپ شارەزایەکی باشی لە قورئان پەیدا کرد(Deveci, 2021, s. 33; Vakkaoğlu, 2012, s. 30). دوای ئازادبوونی، دەگەڕێتەوە بۆ ئامەد و لەگەڵ ڤەدیجە خانمی کچی حەسیب ئەفەندی مامی هاوسەرگیری دەکات(Okay, 1996, s. 124; Dündar, 2019, s. 146). ئیتر وردە وردە لە ڕۆژنامەی "دیاربەکر" دەست بە نوسین دەکات. لەم ماوەدابەرامبەر بە کارەکانی "ئیبراهیم پاشا"ی بەرپرسی ئەو ناوچە دەچێتە بەرەی خەڵک. لە ئەنجامدا ئیبراهیم پاشا دەستی لە کار کێشایەوە. گۆیکاڵپ لەسەر زوڵم و ستەمەکانی ئیبراهیم پاشا داستانێک بە ناوی (داستانی ئیبراهیم شەکیشەقی)دەنووسێت(Uğurlu, 2018, s. 6).

گۆیکاڵپ لە ساڵی ١٩٠٨ لقی کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی لە ئامەد دەکاتەوە. دواتر ڕۆژنامەی "پەیمان"ی دەرکرد، کە هزرە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی خۆی تێدا بڵاو دەکردەوە. هەر بۆیە بانگهێشتی کۆبوونەوەی گشتی کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی دەکرێت لە شاری سەلانیک(Uğurlu, 2018, s. 7). دوای کۆبوونەوەکە بەهۆی چالاکییەکانی، لە ساڵی ١٩١٠ بە ئەندامی مەرکەزی گشتی کۆمەڵەکە هەڵبژێردرا و لە سەلانیک نیشتەجێ بوو. لەم ماوەیەدا زۆر بە قووڵی خەریکی خوێندنەوەی نووسینەکانی زانای کۆمەڵناسی "ئەمیل دورکاهیم" (١٨٥٨-١٩١٧) بوو. لەگەڵ ئەوەشدا ساڵانی ١٩١١-١٩١٢لە ئامادەیی ئیتیحاد و تەرەقی لە سەلانیک خەریکی گوتنەوەی وانەی کۆمەڵناسی بوو(Heyd, 1980, s. 24; Deveci, 2021, s. 34). لە ساڵی ١٩١٢لەگەڵ کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی گەڕایەوە بۆ ئەستەمبوڵ. دوای گەڕانەوەی، لە ساڵی ١٩١٥لە دارولفنون، واتە زانکۆی ئیستەنبوڵی ئێستا، وەک یەکەمین کەسێک لە بەشی کۆمەڵناسی وانەی گوتووە(Deveci, 2021, s. 34).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

لە ساڵی ١٩١٩ بە تۆمەتی تێکدانی ئاسایشی وڵات و بەکارهێنانی ئەرمەنییەکان دژ بە دەوڵەت، بۆ ماڵتیا دوور دەخرێتەوە. لێرەشـلە چالاکی بەردەوام بووە. دواتر لە ساڵی ١٩٢١ ئازاد دەبێت و ڕاستەوخۆ دەگەڕێتەوە بۆ ئەنقەرە.بەڵام زۆر نەمێنێتەوە و گەڕایەوە بۆ دیاربەکر(Okay, 1996, s. 124). لە دیاربەکر، گۆڤارێکی هەفتانەی بەناوی "بچووک" دەرکرد.لەم گۆڤارەدا زۆرێك لە نووسینەکانی لەبارەی کوردەوە خستۆتە ڕوو.دواتر لەسەر داوای مستەفا کەمال ئەتاتورک کرا بە ئەندام پەرلەمانی دیاربەکر(Şapolyo, 1943, s. 219). دوای ئەوەی ئەنقەرە بوو بە مەرکەزی نوێی حکومەت، زیا گوێکاڵپ بە وەزیری ئەنجوومەنی وەرگێڕان وچاپکردن دیاریکرا.لەم ماوەیەدا لە زمانەکانی دیکەوە خەریکی وەرگێڕان بوو بۆ زمانی تورکی و خەریکی تەواوکردنی دوو کتێب بوو بە ناوەکانی (بنەماکانی تورکچێتی) و(دابونەریتی تورک)(Uğurlu, 2018, s. 8).

گوێکاڵپ زۆر بە خێرایی و لە ماوەیەکی کەمدا تەندروستی تێکچوو. هەر بۆیە دەنێردرێت بۆ نەخۆشخانەی فەرەنسی لە ئیستەنبوڵ(Okay, 1996, s. 125). بەڵام لێرەش چارەسەری نەبوو.لە ئەنجامدا و٢٥-١٠-١٩٢٥ لە تەمەنی ٤٨ساڵیدا وەفات دەکات. لە مەڕاسیمێکی زۆر گەورەدا لە گۆڕستانی سوڵتان مەحموود بە خاک دەسپێرێت(Uğurlu, 2018, s. 8).

٢.٣ بەرهەمەکانی زیا گوێکاڵپ

زیا گوێکاڵپ لە ماوەی ئەو تەمەنە کورتەی کە هەیبوو چەندین بەرهەمی لە بوارەکانی کۆمەڵایەتی، سیاسی وشیعردا نووسیوە. کە زۆرینەی کتێبەکانی بە زمانی عوسمانی نووسیوە. هەندێکیان کاتێک خۆی لە ژیاندا بووە بڵاوبووەتەوە و هەندێکی دیکەی دوای مردنی خۆی بڵاوکراونەتەوە. زیا گوێکاڵپ لە نێوان ساڵانی ١٨٩٥-١٩٢٤زۆرترین نوسینی هەبووە. لە نوسینەکان زۆر ناوی جیاوازیی بەکار هێناوە، لەوانەش (زیا، زەینەدین، محمد زیا، حوسێن قەدات، محمد، مهدی، تۆفیق سەعادەت، محمد نائیب، دەمیرتاش، جەلال ساکب، کچە کرێکار، هیچی، بیمەر، گوێکاڵپ) (Uğurlu, 2018, s. 8; Celkan, 1990, s. 10). بەرهەمەکانی زیا گوێکاڵپ ئەمانەی خوارەوەن:

داستانی ئیبراهیم شەکیشەقی: ئەمە یەکەمین بەرهەمی زیا گوێکاڵپ کە بەشێوەی کتێب بڵاوی کردبێتەوە. ئەم کتێبە بریتیە لە چیرۆکی ڕووداوی ئیبراهیم پاشای حاکمی دیاربەکرە کە گوێکاڵپ خۆی شاهیدی بووە. کە ئەویش بریتییە لە بە خراپ بەکارهێنانی دەسەڵاتی خۆی و زوڵم کردن لە خەڵکی. بەڵام لە کۆتاییدا خەڵک

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کۆتــای بە زوڵم و ســــتەمەکــانی دێنن. تەواوی دارســــتــانەکە لە ١١٠ بەیــت پێکهاتووە.(Uğurlu, 2018, s. 9; Okay, 1996, s. 126)

تورکەکانی ڕوسـیا پێویسـتە چی بکەن؟: زیا گۆیکاڵپ ئەم بەرهەمەی لە ســاڵی ١٩١٨ بڵاوکردۆتەوە. کە پێکهـاتووە لە نـامیلکەیەکی بچووکی ١٦ لاپەڕی و پێشـــتر لە گۆڤاری نوێدا بڵاوی کردۆتەوە(Okay, 1996, s. 126).

وانەکانی عیلمی ئیجتیماع: ئەم بەرهەمەی زیا گۆیکاڵپ پێکهاتووە لەو وانانەی کە لە زانکۆی ئیســـتانبوڵ لە بارەی بابەتە گشـــتیەکانی کۆمەڵناســـی بە قوتابیەکانی ووتۆتەوە .(Okay, 1996, s. 126)

سـێوی سـور: ئەمە کتێبێکی شـیعرییە لە سـاڵی ١٩١٤لە ئیسـتەنبوڵ بڵاوکراوەتەوە. کتێبەکە لە چوار بەشـی سـەرەکی پێکهاتووە. هەموو کتێبەکە لە ٢٧ پارچە شـیعر پێکهاتووە.(Gökalp, 1976; Uğurlu, 2018, s. 9; Okay, 1996, s. 126)

عیلمی ئیجتیماع: زیا گۆیکاڵپ لەم کتێبەدا لەگەڵ باسـکردنی هەندێک لە زانایانی کۆمەڵناســـی، باس لە ســـەرەتاکانی ســـەرهەڵدانی زانســـتی کۆمەڵناســـی دەکات. ئەم کتێبەش لە ساڵی ١٩١٦چاپ کراوە(Okay, 1996, s. 126).

ژیانی نوێ: ئەمەش یەکێکی دیکەیە لە بەرهەمەکانی زیا گۆیکاڵپ، کە لە ســـاڵی ١٩١٨ چاپکراوە(Okay, 1996, s. 127)

تورکچێتی، ئیسـلامچێتی، نوێگەرچێتی: ئەمە یەکێکە لە گرنگترین بەرهەمەکانی زیا گۆیکاڵپ، کە خۆی لە هەشـــــت ژمارەی گۆڤاری خانەی تورکدا بڵاوکراوەتەوە. دواتر لە ســــــاڵی ١٩١٨ هەمووی کراوە بە کتێبێک. لەم کتێبەدا بـاس لە بنەمـا و پرۆگرامی تورکچێتی دەخـاتە ڕوو. زیـــا گۆیکـــاڵـــپ لە ڕوانگەی فەلســـــەفەی و کۆمەڵناســـیەوە تیشـــک دەخاتە ســـەر چەمکەکانی (کولتوور، مەدەنیەت، تورکایەتی، فیکر، ئاین، میلەت). لە کۆتایی توێژینەوەکەیدا گەشـــــت بەو ئەنجامەی ئەم ســـێ چەمکە هیچ جۆرە دژبەیەکییەک لە نێوانیاندا نیە و تەواوکەری یەکترن. پێشـــی وایە ئەم ســـێ چەمکە زیاتر تورکەکان بەهێز دەکات و ئومێدیان پێ دەبەخشـــێت. هەربۆیە دەڵێت وەک میلەت تورکم، وەک ئومەت ئیســــلامم، وەکو مەدەنیەتیش غەربیم (Uğurlu, 2018, s. 10; Gökalp, 1996).

دابونەریتی تورک: ئەم بەرهەمەش لە ســـاڵی ١٩٢٣ چاپ کراوە. لە ســـەرەتای کتێبەکەدا تیشـک خراوەتە سـەر مانای دابونەریت و پێویسـتە دابونەریتی تورکان چۆن بێت. دواتر لە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

بەشەکانی تردا باس لە دین، دەوڵەت، تورککە کۆنەکان، دینی ئیمپراتۆریەتو داستانی تورکان (Gökalp, 1976).

ڕێگەی ڕاست، ژیانێکی نوێ: ئەمە بەرهەمەش زیا گۆیکاڵپ کە پێشتر لە ڕۆژنامەی حیکمەتی میلی بڵاوی کردۆتەوە. دواترلە ساڵی ١٩٢٣ کراوە بە کتێبێک. زیا گۆیکاڵپ لەم کتێبەدا تورکایەتی بە ژیانێکی نوێ داناوە(Gökalp, 1976).

شەوقی زێڕین: ئەم بەرهەمە یەکێکە لەو کتێبانەی زیا گۆیکاڵپ دوای مردنی خۆی لە ساڵی ١٩٢٣ چاپ بووە. کتێبێکی ئەدەبی گێڕانەوەیە، کە باس لە کەسێک بە ناوی ئەڵپ ئەرسەلان دەکات. تەواوی کتێبەکە پێکهاتووە لە ١٥ گێڕانەوە. (Gökalp)

ئاسکە سورە: ئەمە بەرهەمی زیا گۆیکاڵپ بەرهەمێکی منداڵانە و لە گۆڤاری دونیای منداڵاندا بڵاویکردۆتەوە(Okay, 1996, s. 127).

بنەماکانی تورکچێتی: ئەم کتێبەش یەکێک لە گرنگترین بەرهەمەکانی زیا گۆیکاڵپ، لە ساڵی ١٩٢٣ کاتێک خۆی لە ژیاندا بووە چاپ کراوە. زیا گۆیکاڵپ دەیەوێت وەڵامی ئەو پرسیارە بداتەوە کە ئێمە کێیین؟. کتێبەکە لە دوو بەش پێک هاتووە.لە بەشی یەکەمدا باس لە ماهێتی تورکچێتی دەکات. سەرەتای کتێبەکە باس لە مێژووی تورکەکان دەکات. دواتر پێناسەی کۆمەڵێک چەمکی وەک تورکچێتی، کولتوور، مەدەنیەت، ویژدانی میلی، زمان، دین، غەرب، یەکگرتووی میللەت لە تەقالیدا، لە دیندا، لە ئابووریدا، لە سیاسەتدا و لە فەلسەفەدا. بەشی دووەم باس لە پرۆگرامی تورکچێتی دەکات. لێرەدا باسی لەوە دەکات دەکەوێتە سەر شانی تورکەکان چییە؟(Gökalp, 1968; Okay, 1996, s. 127; Uğurlu, 2018, s. 10).

مێژووی مەدەنییەتی تورک: ئەمەش یەکێکی دیکە لە بەرهەمە گرنگەکانی زیا گۆیکاڵپ، کە لە دوا ساتەکانی تەمەنیدا دەستی بە نووسینی کرد. بەڵام چاپکردنەکەی کەوتە دوای مردنی و لە ساڵی ١٩٢٥ چاپکرا. گۆیکاڵپ دوای نوسینیپێشەکییەکی دوورودرێژ لەسەر بابەتەکە، باس لە دین، عیلم، فەلسەفە، خێزان، پێکهاتەی دەوڵەت وبونیادی ئابووری تورک دەکات. ئەم کتێبەی بەسەر پێنج بەشدا دابەشکردووە. بە پێی نووسینی سەر بەرگی کتێبەکە بۆ قۆناغی ئامادەیی نوسراوە(Gökalp, 1978).

لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسیانە سەبارەت بە عەشیرەتە کوردییەکان: ئەم یەکێکە لەو بەرهەمانەی کە زیا گۆیکاڵپ تەواوی نەکردووە. گۆیکاڵپ مەبەستی لە نوسینی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

ئەم کتێبە باسـکردن بووە لە عەشـیرەتە تورکەکان. (کە دواتر بە وردی قسـەی لەسـەر دەکەسن)(Gökalp, 2013).

جگە لەم کتێبانە چەندین بابەتی لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی وەک (ڕومەیلی، قەڵەمە لاوەکان، نیشتمانی تورك، ، وتەی تورك، دیاربەکر، کۆلێژی ئەدەبیاتی دارولفنون، ئیسـلام، ئـابووری، کۆمـەڵایـەتی، شـاعیر، ئێوارە، بەرەو خەڵـک، مـامۆسـتـا، نوێ، بچووک، ئـابوورە ئیسـلامی، زانیاری، ڕۆژێکی نوێ، تورکیای نوێ، جمهوریەت، پەیمان، دیجلە، ئێوارە، تانین، حاکمیەتی میللەت) نووسـیوە.هەموو مەقالەکانی لەلایەن وەزارەتی ڕۆشـنبیرییەوە لە ١٠ بەرگدا بە ناوی"**مەقالەکان**" بڵاوکراوەتەوە. (Alakom, 2018, s. 88; Uğurlu, 2018, s. 11-12). زیا گۆیکاڵپ زۆرینەی بەرهەمە ئەدەبییەکانی پێش چوونی بووە بۆ سـەلانیك بووە و بەرهەمە سـیاسـییەکانی دوای سـەلانیك بووە. لەگەڵ ئەوەشـدا لە نوسـینە ئەدەبییەکانیدا زۆر ناوی جیاوازی بەکارهێناوە، بەڵام لە نوسـینە سیاسییەکانیدا زیاتر ناوی زیا گۆیکاڵپی بەکارهێناوە(Dündar, 2019, s. 151).

٤.تێڕوانینی زیا گۆیکاڵپ بۆ کورد و عەشیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردستان

١.٤ تێڕوانینی کۆمەڵناسیانەی زیا گۆیکاڵپ بۆ کورد

زیا گۆیکاڵپ زۆرینەی نووسینەکانی لە بواری زانستی کۆمەڵناسیدا بووە و بە دامەزرێنەری زانسـتی کۆمەڵناسـی لە تورکیا دادەنرێت (Tosun, 2019, p. 31; Mart, 2019, p. 13). کۆمەڵناسی بە زانستی مەدەنییەتی نەتەوەکان پێناسـە دەکات.هەر بۆیە پێی وایەئەو زانستەی دەتوانێت زاراوەی نەتەوە ڕوون بکاتەوە، تەنها زانستی کۆمەڵناسییە (Uğurlu, 2018, s. 14). گۆیکاڵپ وەک زۆرێک لە زانایانی کۆمەڵنـاسـی باس لە گەشـەسـەندنی قۆناغبەندی کۆمەڵگاکان دەکات و دەڵێت هەموو کۆمەڵگەیەک بە چوار قۆناغ تێپەڕ دەبێت. لە قۆناغی یەکەمدا هەموو کۆمەڵگەیەک لە عەشـیرەتێکەوە دەست پێدەکات. واتە کۆمەڵگەیەکی سەرەتایی یان کۆچەرین. دواترلە قۆناغی دووەمدا ئەم عەشیرەتە دەبێت بە نەتەوەیەک. واتە ئەو کۆمەڵگایەیکە لەسەر بنەمای خزمایەتی دامەزراوە. قۆناغی سـێیەم پێی دەوترێت ئوممەت، واتە کۆمەڵگەیەك کە یەك دینی هاوبەشـیان هەیە. دوا قۆناغیش میللەتە. واتە ئەو کۆمەڵگەیەی تاکەکانی یەك کولتوری هاوبەشـیان هەیە. کە بە بڕوای گۆیکاڵپ کوردەکان هێشـتا لە قۆناغی یەکەمدان. (Coşkun, 2019, s. 138; Şentürk, 2011, s. 138). ئەو میتۆدی گۆیکاڵپ لە توێژینەوەکـانیـدا بە کـاری هێنـاوە، توێژینەوەی مەیـدانی بووە. چونکە پێ وابووە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

توێژینەوەی تیۆری هیچ ئەنجامێکی نابێت ئەگەرلایەنی مەیدانی لەگەڵدا نەبێت (Coşkun, 2019, s. 138; Şentürk, 2011, s. 138).

زیا گۆیکاڵپ لەگەڵ ئەوەی لە خێزانێکی کوردی دیاربەکر لە دایکبووە، بەڵام زۆرینەی بۆچوون و نوسینەکانی لە خزمەت تورك و ناسیۆنالیزمی تورکیدا بووە.لەم بارەوە ئەتاتورک دەڵێت (باوکی هزرەکانم، زیا گویکاڵپە) (Gökalp, 2013, s. 1).گۆیکاڵپ لە سەرەتاکانی تەمەنیدا بە کوردایەتی دەستی پێکرد. هەر بۆیە پێکەوە لەگەڵ نووسەری کوردی بەدلیسی خەلیل خەیاڵی° کاریان لە سەر ڕێزمانی کوردی کردووە و هەوڵی نووسینی فەرهەنگێکیان داوە لەسەر ڕێزمانی کوردی (Coşkun, 2019, s. 6). لەم بارەوە یەکێک لە گێڕانەوەکان دەڵێت ئەو ماوەی گۆیکاڵپ لە ئیستەنبوڵ بووە لەگەڵ خەلیل خەیاڵی چاویان بە یەکتر کەوتووە. خەلیل خەیاڵی دوای ئەو نووسراوەی لێ دەکات کە پێکەوە لەسەری ڕێزمانی زمانی کوردی نووسیویانە، زیا گۆیکاڵپ لە وەڵامدا دەڵێت سووتاندوومە(Alakom, 2018, s. 55). ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەو گۆڕانکارییە قووڵەی لە هزری زیا گۆیکاڵپدا ڕووی داوە. هەر بۆیە تاوەکو پێش سەلانیك لە نوسینەکانیدا ناوی محمد زیای بەکار دەهێنا.بەڵام دوای چوونی بۆ سەلانیك، ئیتر ناوی زیا گۆیکاڵپی بۆ خۆی هەڵبژارد(Dündar, 2021, s. 163). دەکرێت بڵێین ئیتر لەم ساتە بە دواوە زیا گۆیکاڵپ نکوڵی لە کوردبوونی خۆی کردووە و زیاتر وەك تورکێك خۆی ناساندووە (Dündar, 2019, s. 151; Alakom, 2018, s. 66). بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەرگیز ئینکاری بوونییەتی کوردی نەکردووە لە ناوچەکەدا(Alakom, 2018, s. 20).

زیا گۆیکاڵپ زۆرینەی فیکرەکانی سەبارەت بە کورد لە ڕۆژنامەکانی وەک "ڕۆژی نوێ و جمهورییەت" و لە گۆڤارەکانی وەک "پەیمان و بچووکدا" بڵاو کراونەتەوە. جگە لە نوسینی کتێبێک بە ناوی "لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسیانە سەبارەت بە عەشیرەتە کوردییەکان". جگە لەمانە بە پەرشوبڵاوی لە نوسینەکانیدا بابەتی کورد بە دیار دەکەوێت(Alakom, 2018, s. 19). گۆیکاڵپ یەکێك لە نوسینە گرنگەکانی بابەتێکە بە ناوی "کوردەکان و تورکەکان". گۆیکاڵپ ئەم بابەتەی لە سەروبەندی پەیماننامەی سیڤەردا نوسیوە، ئەمەش لە ترسی لە دەستدانی کوردەکان(Dündar, 2019, s. 155). گۆیکاڵپ لێرەدا باس لە پرۆگرامی میللی دەکات و دەڵێت ئەم پرۆگرامە چۆن ڕازی نیە هیچ گوندێکی تورک بکەوێتە دەرەوەی سنوو، بە هەمان شێوە ڕازیش نیە هیچ گوند و عەشیرەتێکی کورد بکەوێتە دەرەوەی سنور. هەر بۆیە پێویستە لەسەر تورکەکان و کوردەکان وەک ئەرکێکی نیشتمان

پەیڕەوی لەم پرۆگرامە بکەن. ئەو دەڵێت بەهۆی کوردەکانەوە ئێمە توشی هیچ گرفتێک نەبووین. بەڵکو ئەوەی توشی زیان بووە لە شەڕی نێوانیان، تەنها خۆیانن(Gökalp, 1922, s. 7). کوردەکان و تورکەکانبەردەوام پێکەوە ژیاون، چونکە کولتوورو دینیان یەکێکە.لە کۆتایدا گۆیکالپ پێی وایە ئەگەر کوردەکان لە بابەتی مەدەنییەتدا کەموکوورییەکیان هەبوو بێت، هۆکارەکەی ئەوە بووە تاوەکو ئێستاش وەک ژیانی عەشایەری ماونەتەوە. ئەمەش وای کردووە بەردەوام لە ململانێدا بن. ئەم خۆشەویستییەی نێوان کورد و تورکەکان ئەرکی دینی و سیاسییە. بۆیە ئەگەر کوردێک هەبێت و تورکی خۆش نەوێت کورد نیە، گەر تورکێک هەبێت و کوردی خۆش نەوێت تورک نیە(Gökalp, 1922, s. 10).

(میللەت چییە؟)یەکێکی دیکەیە لە نوسینە گرنگەکانی زیا گۆیکەڵپ. گرنگی ئەم بابەتە لەوەدایە زیا گۆیکالپ لە هیچ نوسینێکی دیکەیدا ئەوەندە باسی شوناسی خۆی و ناسیۆنالیزمی تورکی نەرکردووە(Dündar, 2019, s. 156). لەم بابەتەدا پێناسەی و تایبەتمەندیەکانی میللەت ڕووندەکاتەوە. سەرەتا دەڵێت بۆ ئەوەی ئێمە لە ماناکەی تێبگەین دەبێت ئەوە بزانین، کەمیللەت پێکهاتەیەکی جوگرافی نییە. لێرەدا نموونەی ئێران و عەرەبستان دێنێتەوە.دەڵێت کاتێك ووترا ئێران وعەرەبستان، مەبەست ئەوە نیە جگە لە فارس هیچ میللەتێکی دیکەی تێدا ناژی. بەڵکو تورک و کوردی لێی دەژی. خاڵی دوو ئەوەیەکە میللەت بە مانای ڕەگەز و قەوم نایەت (Gökalp, 1922, s. 1).میللەت بریتی نیە لە ئیمپراتۆرییەتێک کە ژیانیکی سیاسی هاوبەشییان هەبێت. چونکە لە ناو ئیمپڕاتۆردا چەندین میللەت بوونیان هەیە. لەگەڵ ئەمانەشدا میللەت بریتی نیە لەوەی کەسێک لەبەر ویست یان بەرژەوەندی خۆی میللەتێک هەڵبژێرێت. ئەگەر کەسێک وا هەست بکات ئازادە لە هەڵبژاردنی میللەت، ئەوا ئازد نییە. چونکە میللەت بریتییە لە کولتور و پەروەردە(Gökalp, 1922, s. 2). گویکاڵپ لە کتێبی "بنەما کولتووری و کۆمەڵایەتییەکانی تەربییە"دا لە ڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە پێناسەی ئەم چەمکە دەکات و دەڵێت بریتییە "لەو گرووپە کلتورییەی کە تاکەکانی خاوەنی یەک زمان و یەک تەربییەن"(Gökalp, 1992, s. 227). گویکاڵپ بڕوای وایە ئەگەرکەسێك بیەوێت ببێت بە ئەندامی نەتەوەیەکی وەک تورک، ئەوا بە تەنها هێنانەی دونیای تورکێک بەس نییە. بەڵکو دەبێت کەسێک بدۆزیتەوە وەک تورک بیر بکاتەوە(Alakom, 2018, s. 99; Gökalp, 1922, s. 3). لەم نوسینەدا زیا گۆیکالپ دەیەوێت ئەوە بە ئێمە بڵێت کە دیاریەکر لەگەڵ ئەوەی زۆرینەی کوردە، بەڵام لە بنەڕەتدا تورکن. دەڵێت بۆ یەکلایکردنەوەی ئەوەی بزانین ئایا

دیاربەکرییەکان کوردن یان تورک، دەستم بە لێکۆڵینەوە لە سەر کورد و تورک کرد. سەرەتا لە زمانەوە دەستم پێکرد. دەڵێت زمانی ڕەسمی خەڵکی دیاربەکر تورکی بووە لە بنەڕەتدا، بەڵام هەموو کەسێک کەمێک کوردی دەزانێت. دەڵێت لە کۆتاییدا بۆم دەرکەوت تورکییەکەی دیاربەکر لە بەغدادەوە تاوەکو ئەدەنە، باکۆ و تەبریز بریتیە لە زمانی تورکەکانی پێشوو(Gökalp, 1922, s. 4). لە بارەی زمانی کوردییەوە دەڵێت لەگەڵ ئەوەی زمانی کوردی خزمایەتی لەگەڵ زمانی فارسیدا هەیە، بەڵام لە فارسی ناچێت. چونکە لە زمانی کوردی (کرمانجی)دا نێر و مێ هەیە و زمانی کوردی لە رووی ڕستەسازی و ڕێزمانییەوە زۆر جیاوازن لەیەکتر. لەم ڕوانگەوە زمانی کوردی بە بەراورد بە زمانی تورکی زۆر ئاڵۆزترە. لەگەڵ ئەوەشدا دەڵێت ئەو کوردییەی دیاربەکرییەکان قسەی پێدەکەن، جیاوازە لەو زمانەی گوندنشینەکان قسەی پێدەکەن. دەڵێت خەڵکی دیاربەکر بە وەرگرتنی ڕستەسازی کوردی و وشەسازی تورکی زمانێکیان بۆ خۆیان درووست کردووە، کەپێی دەوترێت کوردی تورکی.چونکە نێر و مێی و شیکاری ڕستەیان لە زمانەکەیاندا لابردووە و لەگەڵ ڕێزمانی تورکیدا گونجاندوویانە. ئەو زمانەی تورکەکان کە قسەی پێدەکەن تەنها لەگەڵ کوردەکاندا بەو زمانە قسەدەکەن، بەڵام لەناو خۆیاندا بە زمانی تورکی قسە دەکەن. ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە دیاربەکرییەکان لە بنەڕەتدا تورکن. بەڵگەیەکی تر بۆ ئەم بابەتە ئەوەیە خەڵکی ئەسڵی دیاربەکر حەنەفی مەزهەبن، بەڵام کوردەکان شافیعی مەزهەبن(Gökalp, 1922, s. 5).

یەکێکی دیکە لەو نوسینانەی زیا گۆیکاڵپ تێیدا باسی لە کورد کردووە، بریتیە لە بابەتێك بە ناونیشانی"ئیستیللال" واتە توانەوەی نەتەوەیی یان ئەسیمیلاسیۆن.گۆیکاڵپ سەرەتا پێی وایە هەر کاتێک دوو میللەت هەمان دینیان هەبێت و لەپاڵ یەکدا بژین، یەکێکیان ئەوی دیکەیان لە ناو خۆیدا دەتوێنێتەوە، کە ئەمە پێی دەوترێت ئەسیمیلاسیۆن(Gökalp, 1923, s. 1). لە بابەتی ئەسیمیلاسیۆندا گۆیکاڵپ پێوایە هەندێکجار میللەتی سەردەستە ژێردەستە ئەسیمیلە دەکات و هەندێکجار ژێردەستە سەردەستە ئەسیمیلە دەکات(Gökalp, 1923, s. 2). گۆیکاڵپ دەڵێت گەورەترین گۆرەپانی ڕوودانی ئەسیمیلاسیۆن لە باشووری ئەنادۆڵودایە. کە مەبەست لێی ناوچە کوردییەکانە (Gökalp, 1923, s. 3). گۆیکاڵپ دەڵێت لە باشووری ئەنادۆڵودا کورد, عەرەب و تورک پێکەوە دەژین. لە پەیوەندی نێوان تورک و عەرەب دوو وێنە بەرچاو دەکەوێت. وێنەی یەکەم بریتییە لەوەی ئەو تورکانەی لە ناو شارە عەربییەکاندا دەژین بوون بە عەرەب. وێنەی دووەم بریتییە لەوەی کە تورکومانەکانی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

ناو گوندنشـــین(بیابانشـــین)ە عەرەبەکان نابن بە عەرەب. چونکە لە ناو عەشـــیرەتە عەرەبەکاندا هیچ کەسـێکی بێگانە وەرناگیرێت، ئەگەرلە خوێنی ئەوان نەبێت.لێرەدا گۆیکالپ نموونەی تورکومانەکانی ناو عەشـــیرەتە بەدوییەکانیێوان موســـڵ و شـەنگالمان بۆ باسـدەکات کە تاوەکو ئێسـتا دابونەریت و زمانی خۆیان پاراسـتووە و نەبوون بە عەرەب. گۆیکالپ دەڵێت ئەم دۆخە لە پەیوەندی و تێکەڵاوی نێوان کورد و تورکدا دەرئەنجامێکی زۆر جیاواز دەردەکەوێت. دەڵێت زۆرینەی تورکومانەکانی ناو عەشـــیرەتە کوردییەکان بوون بە کورد و بە کوردی قســـە دەکەن. لێرەدا نموونەی تورکومانەکانی ناحییەی دۆغەری نێوان ئورفە و ســـیڤەرەک بە کوردی قســـە دەکان. لەگەڵ ئەوەشـــدا ناوی زۆرێک لە گوندەکان باس دەکات و دەڵێت ئەم ناوانە زۆرینەیان تورکین. ئەمەش ئەوە دەردەخات ئەمانە لە بنەڕەتدا تورک بوون، بەڵام دواتر ئەســـیمیلەی کورد بوون. هەروەها زۆرینەی ســـەرۆک عەشـیرەتە کوردییەکان لە بنەڕتدا کورد نین و تورکن. ئەمە لەکاتێکدا هیچ ســـەرۆک عەشـــیرەتێکی عەرەب نابینرێت کە عەرەب نەبێت(Gökalp, 1923, s. 3-5). گۆیکالپ سەبارەت بە تورک بوونی کوردەکان دەڵێت ئەو کوردانەی هـاتوونەتە شـــارەکـان بوون بە تورک. کەواتە ئەو کوردانەی ڕوو لە شـــارەکان دەکەن، دەبن بە تورک. بەپێچەوانەوە ئەو تورکانەی لەناو گوند و چادری کوردەکان، دەبن بە کورد. گۆیکالپ هۆکاری ئەمەمان بۆخۆشـــەویســـتی و نزیکی کولتووری نێوان کوردەکـــان و تورکەکـــان دەگەڕێنێتەوە(Gökalp, 1923, s. 5). گۆیکالپ بڕوای وابووە بۆ ئەوەی ئەسـیمیلەی نەتەوەیەك بکەیت سـەرەتا دەبێت زمانیان بسڕەوە، دواتر بە زۆر زمانی خۆتیان بەسەردا بسەپێنیت(Alakom, 2018, s. 99).

یەکێکی دیکە لەو نوسینە گرنگانەی گۆیکالپ بڵاوی کردۆتەوە بریتییە لە بابەتێك لە ژێر ناونیشـــانی"بەرژەوەندی کوردەکان".گرنگی ئەم بابەتە لەوەدایەکە هەم بابەتێکی کۆمەڵایەتیە هەم بابەتێکی سیاسییە. لەو سـەردەمەدا قسـە و باسـێکی زۆر لەســـەر لێکردنەوەی ویلایەتی موســڵ و لکاندنی بە دەوڵەتی نوێی عێراقەوە دەکرا، ئینگلیزەکان زۆر قســـەیان لەســـەربابەتی موســـڵ کردووە و لکاندنی بە عێراقەوە لەبەرژەوەندی کوردەکانیان دەبینی. بەڵام گۆیکالپ لەســـەر ئەم بابەتە بۆچوونێکی دیکەی هەبووە و پێی وا بووە کورد و تورک هیچ جیاوازیەکیان نیە.بۆیە پێویســـتە کارێک بکرێت بە ســـوودی هەردوولا کۆتایی پێ بێت (Baltacıoğlu, 1966, s. 124; Gökalp, 1924, s. 4). گۆیکالپ دەڵێت لەم بابەتدا پرسـیارێک دێتە پێشـمان کە ئایا ســـوودی کوردەکان لەوەدایە لەگەڵ عەرەبەکاندا بژین یان لەگەڵ تورکەکان؟ لە وەڵامی ئەم پرســـیارە دا دەڵێت لە کۆنەوە پرســـیارێک لە زیهنی مندایە، کە هۆکاری

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

ئەوەی چییە کوردەکان لەگەڵ ئەوەی قەومێکی خاوەن شەهامەتن، بەڵام تاوەکو ئێستا لە ژیانی عەشایەریرزگاریان نەبووە ؟(Gökalp, 1924, s. 4). لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا گۆیکەڵپ پێی وایە لەڕووی شوێنی نیشتەجێبوونەوە کوردەکان لە دوو شوێندا نیشتەجێن، ناوجەرگەی بیابان و دوور لە بیابان. ناو جەرگەی بیبانیش واتە عەرەبە بەدەوییەکان. گۆیکالپ پێی وایە ئەوانەی دوورلە بیابانەکان دەژین هەم لە دۆخی کۆچەری هەم لە ڕێکخستنی عەشایەری رزگاریان بووە. بەڵام ئەوانەی لەناوجەرگەی بیابان و لەگەڵ عەرەبەکاندا دەژین، تاوەکوو ئێستا نەیانتوانییوە لە ژیانی عەشایەری رزگارییان بێت(Gökalp, 1924, s. 3). هەر بۆیە گۆیکالپ پێی وایە ئەگەر کوردەکان تێکەڵی عەرەب نەبوونایە، هەر لە زووەوە وازیان لەم جۆرە ژیانە هێنا بوو. بەڵام ئەو عەشیرەتە کوردییانەی لەگەڵ تورکەکاندا دراوسێن، تەنها لە ژیانی عەشیارەیی نا، بەڵکوو لە سیستمی دەرەبەگایەتیش ڕزگاریان بووە(Gökalp, 1924, s. 4). کەواتە گۆیکالپ بە دراوسێی عەرەب زیانی بۆ کورد هەیە نەک قازانج. هەر بۆیە کوردانەی بوون بە دراوسێی تورک و هاتنە ناو شارەکان، ڕزگاریان بوون لە کۆچەری و لەو شێوە ژیانە. لە ڕاستیشدا هیچ پەیوەندییەک لە نێوان کورد و ژیانی کۆچەریدا نیە (Gökalp, 1924, s. 4).

گۆیکالپ لە بابەتێک بە ناوی"مەدەنیەتی شارومەدەنییەتی گوند"دا دەڵێت کاتێک سەیری ویلایەتەکانی باشووری وڵاتمان دەکەیت، تورکەکان لەشارەکان وکوردەکان(عەشیرەتەکان) لە گوندەکاندا نیشتەجێن. ئەم دوومەدەنییەتە لەڕووی ڕێکخستن وبونیادی کۆمەڵایەتییەوە زۆر لەیەکترجیاوازن. ئەم جیاوازییەش بەتایبەت لەناوچەکانی (دیاربەکر، سیڤەرەک، چەرمیک، گونگوش، مادەن، پاڵۆ، موش، بدلیس، هارپووت، مالاتیا، کەماه، حسن منصور(ئادیامان)، ئەرزەڕۆم، ئەرزنجان، وان، ئاهلات، عادیلجەڤاز، کەرکووک، داقوق، ئەربیل، ....) دەردەکەوێت. گۆیکالپ دەڵێت چونکە لەم شارانەدا بە زمانی بەتورکی قسەدەکرێت. تەنانەت شارەکانی بەدرە، خانەقین، بەعقووبە، مەندەلی، شارەبان و دووناوچەی گەورەی بەغداد بەتورکی قسەدەکەن. لەگەڵ ئەوەشداگوندەکانی ویلایەتەکانی باشوورنیوەی لەتورک ونیوەی لەکورد پێکهاتووە. کە سیستەمی دەرەبەگایەتی لەزۆرینەی گوندەکانداهەیە(Gökalp, 1923, s. 4).

گۆیکالپ دەڵێت بەشێوەیەکی گشتی سیستەمی دەرەبەگایەتی دەکرێت بەدوو بەشەوە. دەرەبەگایەتی سیاسی وئابووری. دەڵێت ئەوسیستەمە دەرەبەگایەتییەی کە لە ئەوروپاهەبووە، بریتییە بووە لەدەرەبەگایەتی سیاسی. چونکە ڕێکخستنی دەوڵەت، ڕێکخستنێکی دەرەبەگایەتی بووە. هەربۆیە بەپێی یاسا،گوندنشینەکان پەیوەستن بە

زەوییەکانی گوندەوە(Gökalp, 1923, s. 4). لەم سیستەمەدا کێ خاوەنی گوندەکە بێت، خەڵک و زەوییەکانیش موڵکی ئەون. گوندنشینان ناتوانن لەم گوندەوە بچن بۆگوندێکی دیکە. بەڵام لە دەرەبەگایەتی ئابوورییدا یاساکان لەبەرژەوەندی بەگ نەبووە، بەڵکووخەڵک وبەگیش لەبەرامبەریاساوە یەکسانن. لەم سیستەمەدا خاوەن زەویش، وەکوو جووتیارمامەڵەی لەگەڵ دەکرێت. بەڵام ئەم سیستەمە لە دەرەوە زۆرجیاوازە وهەمان سیستەمی دەرەبەگایەتی سیاسییە. دۆخی عەشیرەتە کوردییەکانیش بەهەمان شێوەیە. دەڵێت لەناوعەشیرەتەکاندا سەرۆکی عەشیرەت لەگەڵ ئەرکی لێپرسینەوە دادگایی کردن، باج وسەرانەش لەهەموو شتێک وەردەگرێت (Gökalp, 1923, s. 5). گوێکالپ دەڵێت لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە بۆچی تورکەکان زیاتر ژیانی شاریان هەڵبژاردووە. چونکە تورکەکان لە کۆنەوە عاشقی یەکسانی وئازادیین. هەربۆیە ویلایەتەکانی باشوور، تەنها لە شاردا دەتوانن ئازادی ویەکسانی بدۆزنەوە. چونکە لە شارەکاندا، نە سەرۆک عەشیرەت نە بەگ هەیە، بەڵکوو یاسا هەیە. هەموو کەسێک لە ماڵی خۆیدا خاوەنی خۆیەتی. لە کۆتایدا گوێکالپ دەڵێت دەگەین بەوئەنجامەی مەدەنییەتی شارومەدەنییەتی گوند یان عەشیرەت لە یەکتر زۆرجیاوازن (Gökalp, 1923, s. 5).

٢.٤ تێڕوانینی زیا گوێکالپ بۆعەشیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردستان

یەکێك لە بەرهەمە دیار و گرنگەکانی زیا گوێکالپ،کە تێیدا کاری لەسەر مەسەلەی کورد کردووە، بریتییە لە کتێبێك بە ناوی "لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسیانە سەبارەت بە عەشیرەتە کوردییەکان". لە بنەڕەتدا ئەم توێژینەوە داوایەک بوو وەزارەتی پەروەردە لە گوێکەڵپی کردوویەتی. دواتر لەسەر داوای وەزارەتی تەندروستی و بە تایبەت وەزیری تەندروستی ئەو کاتە د. ڕەزا نور[1]ئەنجام دراوە (Özgürel, 2006, s. 269; Coşkun, 2019, s. 10). هۆکاری ئەم توێژینەوەشلە ترسی لە دەست دانی ناوچە کوردییەکان بووە(Coşkun, 2019, s. 10). د.ڕەزا نوورخۆی دەڵێت "من خۆم لە زووە دەزانم کوردەکانیش تورکن، بەڵام پێویستە بۆیان باس بکرێت و تێ بگەیەنرێن. ئێمە تورکەکانی میسر و جەزائیرمان لە دەست دا و بوون بە عەرەب. لەبەر ئەوەی هێشتا کوردەکان لە بن دەستماندان، نابێت ڕێگە بدەین لە ژێر دەستمان دەربچن". بۆ ئەوەی زانیاری لەسەر ڕەوشی زانستی، ئابووری و کۆمەڵایەتی کوردەکان کۆبکرێتەوە،د. ڕەزا نور داوای ئامادەکردنی ئەم ڕاپۆرتەی لە گوێکالپ کردووە. لەم ڕوانگەوە دەڵێت "ڕۆژێک دێت ئەمانە(کوردەکان) لێمان ڕاست دەبنەوە. بۆیە پێویستە ئێمە ئەسیمیلەیان بکەین(بیانکەین بە تورک). بۆ ئەم مەبەستەش پارەم ناردووە بۆ گوێکالپ و داوام

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

لێکردووە ڕاپۆرتێک ئامادە بکات ســـەبارەت بە جوگرافیا، زمان، عەشـــیرەت و دۆخی کۆمەڵایەتی کوردەکان"(Nur, 1992, s. 235). سەرەتا ڕاپۆرتەکەبڵاونەکرایەوە و تەنها چوار نوسخەی لەبەر گیراوە.گۆیکالپ نوسخەیەکی لای خۆی دانا، نوسخەیەکی نارد بۆ مستەفا کەمال ئەتاتورک، نوسخەیەکی نارد بۆ د. ڕەزا نوور و کۆتا نوسخەیەکیشی نارد بۆ نووســـەر ســـەید بەها، کە کاری لەســـەر بێکتاشـــی و عەلەوییەکان کردووە(Özgürel, 2006, s. 269; Şentürk, 2011, s. 133) . بەڵام بۆ یەکەمین جار لە ســـاڵی ١٩٧٥لە لایەن ناوەندێکی کوردییەوە بەناوی کۆمەڵ، لە چوراچێوەی کتێبکدا بڵاوکرایەوە. هۆکاری بڵاونەکردنەوەی وەك کتێبێك لەو کاتەدایەك لەترســـی ناڕەزای کوردەکان، دوو لەبەر خەرجنەکردنی پارەی چاپکردنی (Alakom, 2018, s. 56-59; Şentürk, 2011, s. 132).

لە کتێبەکەدا ســـەرەتا لە پێشـــەکیەکەیدا باس لە ڕێبازی توێژینەوەی کۆمەڵناســـی و جیاوازی زانســـتی ئەتنۆگرافیا و ئەنسرۆپۆلۆژیا دەکات. دەڵێت زانستی ئەنسرۆپۆلۆژیا لە ڕەگەزی نەتەوەکان دەکۆڵێتەوە. بەڵام زانستی ئەتنۆگرافیا باس لەوە دەکات کە لەم میللەتەدا چەند نەتەوە هەیە. هەربۆیە پێویســـتە ئێمە ســـود لە زانســـتی ئەتنۆگرافیا وەربگرین. چونکە ئەم زانســـتە هەوڵدەدات ڕێکخســـتنە دینی، ســـیاســـی و ڕەگەزییەکانی ناو عەشـــیرەت لە یەکتر جیبا بکاتەوە. بە تایبەت دەیەوێت گرووپە ســـیاســـی و نەتەوەییەکان لەیەکتر جیا بکاتەوە. ســـەبارەت بە پەیوەندی نێوان زانستی ئەنتۆگرافیا و کۆمەڵناسی، دەڵێت وەکوو چۆن ئەوانەی لە زانستی کۆمەڵناسی ئاگادار نین، نابن بە مێژوونووس و زانایی سیاسی، بەهەمان شێوە نابێت بە ئەتنۆگارفیش.لەگەڵ ئەوەشدا گۆیکالپ پێی وایە کۆمەڵناسی بۆ کۆمەڵگە و ئەتنۆگرافیا بۆ کۆمەڵگەی سەرەتاییەکان، یان ئەوانەی لایەنی سەرەتاییان هەیە گرنگە(Gökalp, 2013, s. 7-12). دواتر باس گرووپە کۆمەڵایەتییەکان و دابەشـــکاریان دەکات. ســـەرەتا دەڵێت ئێمە بەشـــێوەیەکی گشـــتی دوو گۆڕەپـــانمـــان هەیە بۆ لێکۆڵینەوە، گۆڕەپـــانی جەمعیەت(گرووپ) و جامیعە(کۆمەڵگە)مان هەیە. کە جامیعە لە جەمعیەت گەورەترە و جەمعیەت لەخۆی دەگرێت. دەڵێت ئەوەی کە گرنگ بێت بۆ ئێمە لەم توێژینەوەدا کارکردنە لەســـەر جەمعیەت. دواتر باس لە شـــێوەکانی جەمعیەت دەکات و دەڵێت بەشێوەیەکی گشتی دوو جۆرەمان هەیە، عەشیرەت و میللەت. میللەتیش لە دوو گرووپی ســـانەویی درووســـت دەبێت. ئەوانیش، یەک بریتییە لە یەکە ئیدارییەکان، وەکوو پارێزگار، لیوا، قەزا، ناحیە، گوند، ... . دووگرووپە پسیۆرییەکان. ســـەبارەت بە جیاوازی نێوان میللەت و جـــامیعە، دەڵێـــت جـــامیعە گەورترە لە میللەت. بۆ نموونە هەموو

توورکەکانی جیهان جامیعەن، بەڵام تورکەکانی تورکیا تەنها میلەتێکن (Gökalp, 2013, s. 13-14). دواتر پۆلێنی عەشایرەتەکان دەکات. دەڵێت بەشێوەیەکی گشتی چوار جۆر عەشیرەتمان هەیە:

- عەشیرەتە سەماوییەکان، واتە عەشیرەتە سەرەتایی و تەوتەمییەکان. لەگەڵ ئەوەشدا عەشیرەتە دایکسالاریشی پێدەڵێن. کە عەشیرەتەکانی ئەمەریکای باکوور لەم جۆرە عەشیرەتەن.
- عەشیرەتە عەمارەوییەکان(تیرەییەکان). لەگەڵ ئەوەشدا عەشیرەتە باوکسالاریشی پێدەڵێن. کە عەشیرەتەکانی ئەمەریکا لەم جۆرە عەشیرەتەن.
- عەشیرەتە قەبیلەییەکان. گۆیکالپ عەشیرەتە کوردیی و عەرببیەکان لەم پۆلێنەدا جێدەکاتەوە.
- عەشیرتە ویلایەتییەکان. دەڵێت ویلایەتەکانی تورک لەم پۆلێنەدان. کە بە مانای عەشیرەت نا، بەڵکو بە تایبەتمەندی میللەت. دەلێت ئەگەر بە تورکومانەکان بوترێت عەشیرەت، لە ڕاستیدا زۆر لە بونیادی عەشیرەت دوورن. چونکە لە پەیوەندی خوێنی نەماوە لە ناویاندا و نموونەی حکومەتێکی بچووکن (Gökalp, 2013, s. 15).

گۆیکالپ دوای ئەم پێشەکییە ئیتر دێتە سەر باسی عەشیرەتە کوردییەکان. پۆلێنی کوردەکان دەکات و دەڵێت بە شێوەیەکی گشتی لە (کرمانج، زازا، سۆران، گۆران، لوڕ)ەکان پێکهاتوون. دواتر باس لە پەیوەندی نێوان ئەم لەهجانە دەکات. دەڵێت زمانی گۆران(هەورامی) و زازا لە یەکتر زۆر نزیکن(Gökalp, 2013, s. 17). بەڵام نازانم لەیەکتر تێدەگەن یان نا نازانم. گۆیکالپ زمانیکوردەکان بەسەر(کرمانجی، زازای، سۆرانی و لوڕی) دابەش دەکات.بەڵام دەڵێت ئەمانە لەیەکتر تێناگەن و لە ڕووی ڕێزمانەوە جیاوازی زۆر لە نێوانیاندا هەیە. هەموویان لە زمانی کۆنی کوردییەوە درووست بوون.لەگەڵ ئەوەشدا گەیکالپ دەڵێت لەناو ئەم لەهجانەدا هەندێک بەرهەمی ئەدەبی وەکوو شیعرەکانی مەولانا خالید هەیە. کە گۆیکالپ مەولانا خالید سەر بە لەهجەی گۆرانی هەژمار دەکات. هەر ئەو نا، بەڵکو مەلا گۆرانی، کە مامۆستا محمد فاتیح بووە، لە گۆرانییەکان هەژمار دەکات. گۆیکالپ لە لەهجەی لوڕیدا بابا تاهیری عورەبانی و لە لەهجەی سۆرانیدا نموونەی شێخ ڕەزای تاڵەبانیو لە لەهجەی کرمانجیدا نموونەی مەلای جەزیری و ئەحمەدی خانی دێنێتەوە. دواتر باس لە یەک بە یەکی

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

لەهجەکانی زمانی کورد و پەیوەستی دەکات بە ژیانی کۆمەڵایەییەوە (Gökalp, 2013, s. 17-18).

زیا گۆیکاڵپ بەشێوەیەکی گشتیپێناسەی عەشیرەت بەکۆی نەوەیی ئەو باپیرەی کە هاوکاری یەکتر دەکەن پێناسە دەکات(Gökalp, 1909, s. 1). لەم پێناسەدا گۆیکاڵپ عەشیرەت بە کۆمەڵێک کەس پیناسە دەکات، کە هەموویان یەک بنەچەیان هەیە و بەو بنەچەوە یان باپیرەوە پەیوەستن و هاوکاری لە نێوانیاندا هەیە. گویکاڵپ دەڵێت بەشێوەیەکی گشتی شێوەی ژیانی عەشیرەتەکانی کورد، لە شێوەی ژیانی قەبیلەدایە. کە قەبیلەش لە چەند تیرەیەک پێکدێت. کە هەموو تیرەکان سەرۆکیان هەیە، بەڵام هەموویان لەلایەن سەرۆکی قەبیلەکەوە بەرێوە دەبرێن. لێرەدا گویکاڵپ نموونە بە قەبیلەی میلی دێنێتەوە لە ڤیرانشەهیر. ئەم قەبیلەیە لە چەند تیرەیەکی وەکوو هزرگان، سیگان، گوران و چەمگان پێکهاتووە. کە هەر یەکە لەم تیرانە سەرۆکی خۆیان هەیە. لەناو کوردەکاندا بە سەرۆکی قەبیلەکە دەڵێن ئاغا و عەرەبەکان پێی دەڵێن شێخ. دواتر نموونە بە قەبیلەی کاراکێچی و ڕۆژکی دێنێتەوە(Gökalp, 2013, s. 21). سەبارەت بە دابونەریتی یاسا لە عەشیرەتەکاندا دەڵێت لە ناو عەشیرەتە عەرەبەکاندا ئەو کەسەی یاساکان جێبەجێ دەکات پیی دەڵێت عاریف. بەڵام لەناو کوردەکاندا چینێکی لەم جۆرە بوونی نییە. بەڵکوو لە هەندێک ناوچە ناوی قازیان لە مەلاکان ناوە. بەڵام بەشێوەیەکی گشتی کارە یاسایەکان و حوکمەکان لەلایەن سەرۆکی عەشیرەتەکەوە جێبەجی دەکرێت. هەر تەنها ئەوەندە نا، بەڵکوو سەرۆکی عەشیرەت لە هەموو شتێکی فرۆشراو و بەرهەمێک بەشێک وەردەگرێت(Gökalp, 2013, s. 22). لەگەڵ ئەوەشدا گوێکاڵپ باس لە بابەتێکی دیکە دەکات لە ناو عەشیرەتە کوردییەکاندا، ئەویش بریتییە لە بەرپرسیارێتی هاوبەش. دەڵێتگەر تاوانێک لە ناو عەشیرەتەکەدا بکرێت، یان کەسیکیان لێ بکوژریت، هەموویان بەژدارن لەو تاوانە بان تۆڵەسەندنەوە. چونکە لە ناو عەشیرەتەکاندا شتێک نیە بە ناوی مافی تاک، بەڵکوو مافی هاوبەش هەیە.(Gökalp, 2013, s. 23).دەڵێت بەشێوەیەکی گشتی دوو جۆر کورد یان عەشیرەتی کوردی هەیە. ڕەش و سپی. کوردی سپی بریتین لەو کوردانەی پەیوەستن بە جکومەتەوە. بەڵام کوردی ڕەش، ئەوانەن لە چیاکاندا دەچین و پەیوەست نین بە حکومەتەوە(Gökalp, 2013, s. 24). یەکێکی دیکە لەو بابەتانەی کە گوێکاڵپ باسی لێوە دەکات، بریتییە لە مەفکورە (ئایدیا-خەیاڵ-ئامانج). دەڵێت بەگشتی ئەو کوردانەی لە سەربازی هەڵدێن بە بێ مەفکورە ناویان دەبەن. لە کاتێکدا لە ناو کوردەکاندا مەفکوورە زۆر بەهێزە. بەڵام لەبەرئەوەی

ئەمە مەفکوریەکی نیشتیمانی و نەتەوەیی نییە، حەزیان لە سەربازی نییە. بەڵکوو لای ئەوان مەفکورەی عەشیرەت زۆر بەهێزە. تەنانەت خۆیان، ماڵیان، خێزانیان لە پێناو ئەم مەفکورەی عەشیرەتەدا فیدا دەکەن(Gökalp, 2013, s. 26).

گۆیکاڵپ بەشێوەیەکی گشتی دووجۆر دابەشکاری بۆ عەشیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردستان دەکات. گۆیکاڵپ لە بابەتی (مەدەنییەتی شار و مەدەنییەتی گوند)دا عەشیرەتە کوردییەکانی ویلایەتی دیاربەکر بۆ(عەشیرەتە کۆچەرییەکان، نیمچەکۆچەرییەکان، نیشتەجێیەکان) دابەش دەکات (Gökalp, 1923, s. 5). بەڵام لە کتێبی "لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسیانە سەبارەت بە عەشیرەتە کوردییەکان"عەشیرەتە کوردییەکان بۆ دوو جۆر دابەش دەکات:

- عەشیرەتە سەرەتاییەکان (کوچەرییەکان، نیمچە کۆچەرییەکان، نیشتەجێیەکان، گوندە ئاغاییەکان)
- پێشکەوتووەکان یان مۆدێرنەکان(گوندە خەڵکییەکان)(Gökalp, 2013, s. 27).

گۆیکاڵپ دەڵێت عەشیرەتە کۆچەرییەکان سەرەتاییترین جۆری عەشیرەتن. تەنها خەریکی ڕاو و تاڵانکردنی لاوازەکانن وهیچ شتێک لە کشتوکاڵ نازانن. هەر کاتێک خەریکی کاری کشتوکاڵی بوون دەبن بە نیمچە کۆچەر. ئەوانەی نیمچە کۆچەرین هەم خەریکی کاری کشتوکاڵین هەم ئاژەڵداری، واتە کۆچەرین. ئەمانە هەندێکیان پێکەوە لە گوندەکان دەژین و هەندێکی دیکەیان بە شێوەی جیا لە چادرو ڕەشماڵدا دەژین. بەڵام ئەوەی ڕێزدارترە، کۆچەرییەکان. دەڵێت ئەمانە گەر دۆخەکە گونجاو بێت بۆیان، نیشتەجێ دەبن(Gökalp, 2013, s. 28). ئەوانەشی نیشتەجێن ڕاستەوخۆ نابن بە گوندی خەڵکییەکان. هەر بۆیە هەرکاتێک ڕێکخستنی عەشیرەتەکە تێکبچێت، هەرکەسە و بۆخۆی دەژی(Gökalp, 2013, s. 29).دەڵێت زۆرینەی سەرەتاییەکان بە ئاژەڵدارییەوە خەریکن. کۆچەری و نیمچە کۆچەرییەکان بۆ خۆپاراستن لە هێرشە دەرەکییەکان پێویستە چەکدار بن. کەواتە ناچارن کۆچەر بن. (Alakom, 2018, s. 105; Gökalp, 2013, s. 49-50).

زیا گۆیکاڵپ، باس لەهۆکاری ئەوەدەکات کە بۆچی عەشیرەتە کوردییەکان ئەم دۆخی کۆمەڵایەتی و ژیانی سەرەتاییەیان هەیە. ئەمەشی بۆ دوو هۆکاری جۆگرافی و گونجاوی یاساکان گەڕاندۆتەوە(Gökalp, 2013, s. 27). گۆیکاڵپ لە هۆکاری جوگرافیدا باس لە دوو جۆر ژیانی کۆمەڵایەتی عەشایری دەکاتلە ناو کوردەکاندا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

کە ئەوانیش بریتین لە ژیان لە ناو بیابانەکان و شـــاخەکان(Gökalp, 2013, s. 30). ژیانی ناو بیابانیش دەکات بە دوو بەشـــەوە، ناوجەرگەی بیابان و دوور لە بیابانەکان. ناوجەرگەی بیابانبریتین لەوانەی کە نزیکن لە عەشـــیرەتە عەرەبەکانەوە. ئەم عەشیرەتانە زۆر بەهێزن. ئەو عەشیرەتانەی دەوروبەریان بە دوژمن دەزانن. گۆیکاڵپ دەڵێت چەندین عەشـــیرەتی کوردی وەکوو بەرزان، کاراکێچی، میللی، حەلەمجان، دەکوری و میلانلە نزیک ئەم ئەم عەشیرەتە عەرەبانەدان. ئەم عەشیرەتانە ئەمانە ژیانێکی کۆچەری یان نیمچە کۆچەرییان هەیە و بەردەوام هێزەکانیان لە ئامادەباشـــیدان. چونکە بەردەواملە مەترسی هێرشی عەشـیرەتە عەرەبەکاندان. هەر بۆیە پێویستە کۆچەر یان نیمچە کۆچەر و چەکدار بن. گۆیکاڵپ دەڵێت بۆ ئەوەی عەشیرەتە کوردییەکانی ناو جەرگەی بیابانەکان لەم دۆخە ڕزگار بکرێن، پێویستە بەربەستێك وەکوو سەدی چین لە نێوان ئەم عەشیرەتانە و عەشیرەتە عەرەبەکاندا دابنرێت. بەڵام سەدی مادی نا، بەڵکوو سـەدێکی مەعنەویی بێت. ئەمەش بۆ تێکەڵ نەبوونیانە بە عەرەبەکان و نیشـــتەجێکردنیان. بەڵام گۆیکاڵپ دەڵێت ئەمە پێویســـتی بە کات هەیە (Gökalp, 2013, s. 29). هۆکاری دووەم لە هۆکارە جوگرافییەکانی بەردەوامی ژیانی عەشـایەری و سەرەتایی کوردەکان، بریتییە لە چیاسەختەکان.گویکاڵپ دەڵێت ئەو عەشیرەتانەی لە شـاخە سـەختەکاندا دەژین لەگەڵ ئەوەی خەریکی کشـتوکاڵ نابن، حکومەت سودمەند نابێت لێیان. هەر بۆیە ئەم عەشیرەتانە بەردەوامن لە چەکداربوون و هێرشکردنە سـەر گوندە دەوڵەمەندەکانی دۆڵ و دەشـــتەکان. ئەم دۆخەش وا لە خەڵی دۆڵ و دەشـــتەکان دەکات خۆیان وەکوو عەشـــیرەتێک چەکدار بکەن. بۆ ئەوەی ئەم دۆخە کۆتای پێ بهێنرێت، پێویســـتە ئەو عەشـیرەتانەی لە شـاخەکاندان بهێنرێنە خوارەوە بۆ دۆڵ و دەشـتەکان و زەویان پێبدرێت. لەگەڵ ئەوەشـدا یاسای قەدەغەبوونی ژیانکردن لە شـاخە سـەختەکان دابنرێت.ئەمەش وا دەکات زۆرێک لە عەشـیرەتەکان واز لە ژیانی عەشـــایەری بهێنن. (Gökalp, 2013, s. 30). کە لە بیابانەکاندا دەڵێت ئەم دۆخە واتە نەهامەتی کوردەکان، چونکە لە ژیانی دیموکراســی دووریان دەخاتەوە.ئەوانەی لە دەرەوەی بیابان دەژین نزیکن لە تورکەکانەوە. ئەم دۆخیان جیاوازترە، چونکە دوورن لە ژیانی کۆچەری، دەرەبەگایەتی و بونیادی عەشـایری. (Gökalp, 2013, s. 52; Alakom, 2018, s. 105; Özgürel, 2006, s. 288). گۆیکاڵپ براوی وایە نزیکایەتی نێوان عەشـــیرەتە کوردییەکان لە عەرببیەکانەوە بە قازانجی کوردەکان نیە. هەر ئەم هۆکارەشــە وای کردووە تاوەکو ئێســتا کوردەکان شـێوەی ژیانیان دواکەوتوویبێت. گۆیکاڵپ دەڵێت تەنها یەک ڕێگە هەیە بۆ ئەوەی کۆچەرییەکان جێگر

بین(Özgürel, 2006, s. 290). یەکێکی دیکە لەو هۆکارانەی کە گوێکالْپ پێی وایە بووەتە هۆی ئەوەی عەشیرەتە کوردییەکان تاوەکوو ئێستا ژیانیان عەشایەری و سەرەتایی بێت، بریتییە لە هۆکارە یاساییەکان.(Gökalp, 2013, s. 30). کە لە خوارەوە بە کورتی ئاماژەی بۆ چەند هۆکارێکی یاسای کردووە، لەوانەش:

شێوەی ئیلتیزام: واتە حکومەت مافی خۆی بفرۆشێت بەرامبەر برە پارەیەکبەکەسێک لە خەڵکەکە. کە بێ سەیرکردنی باشی یان خراپی هەموو کەسێک دەکرێت ئەم مافە وەربگرێت و ببێت بە فەرمانبەری باج. گەر کەسێکی خراپ ئەم ئەرکە وەربگرێت، لەوانەیە خراپەکاری بەرامبەر گوندنشینەکان بکات. هەر بۆیە ئەگەر ئەم شێوەی ئیلتیزام لە ناوچەکەدا لاببەین، دەبێتە نیعمەتێکی گەورە بۆ ناوچەکە (Gökalp, 2013, s. 30).

شێوەی دادگایی: گوێکالْپدەڵێت لە هزری عەشایەریدا مافی تایبەت و گشتی نیە، لەبری ئەوە بەرپرسیارێتی هاوبەش هەیە. واتە هەر کاتێک کەسێک بکوژرێت هەمووان هاوخەم و هاوبەشن تێیدا. بۆ چارەسەرکردنی ئەم گرفتە پێویستە یاسایی فیدیە و بەرپرسیارییەتی هاوبەشقەبوڵ بکرێت. گوێکالْپ دەڵێت بۆ ئەوەی عەشیرەتەکان پەیوەندییان لەگەڵ حکومەت گەرم بێت، پێویستە هەریەکەو بە پێی خۆی مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت. دەڵێت ئەگەرئەمە قەبوڵ بکەین، سەرۆکی عەشیرەتەکە، وازلەسەرۆکایەتی عەشیرەتەکەیان دێنن(Gökalp, 2013, s. 31).

شێوەی سەربازی: گوێکالْپ سەرەتا باس لەوە دەکات کە ئەندامانی عەشیرەتەکان ئایدیای عەشیرەتیان هەیە نەکنیشتیمان.هەر بۆیە ئەمانە ناچن لەشوێنە دورە دەستەکان سەربازی بکەن. تەنها بەوەدەکرێت کە تیپی سەربازی درووستبکرێت. ئەوانە حەزیان لێیەتی کاری بیناسازی ورێگاوبانیان پێبکرێت. واتە لە سەربازیدا لە کاروباری رێگاوبان و دروستکردنی خانووە سەربازییەکاندا بەکاربهێنرێن (Gökalp, 2013, s. 32).

دواترگوێکالْپ دێت ناوی عەشیرەتە کوردییەکان بەپێی چەند هەرێمێک یان قەزایەک جیادەکاتەوە. بۆنموونە دەڵێت لەهەرێمی سوروچ عەشیرەتەکانی (بەرازی، کێکانی، عەلائەدین، بیجان، دینایی، شەدادی ودینادان، شەنجان) هەیە. کەهەریەکە لەعەشیرەتەکانی عەلائەدین، شەنجان وکەشیکان بەهۆی رێکەوتنی فەرەنسا وتورکیا، کەوتنە دەرەوەی سنووری دەوڵەت، واتەناوچەی رەققە(Gökalp, 2013, s. 32). لە هەرێمی حەرانیش عەشیرەتی بەنی قیس هەیە. ئەم عەشیرەتەش لەتیرەکانی بنی محمد، سەیالە،

مەشـــهورو بنی یوســـف پێکهـاتووە. کە ژمـارەیـان بە نزیـکی٢٥٨٠٠کەس دەخەمڵێنرێت(Gökalp, 2013, s. 33). هەرێمی سیڤەرەک بەگشتی لە عەشیرەتەکانی ملیلی، کاراکەچی، بوجاک وکاراڤار پێکهاتووە. گەورەترین وگرنگترین عەشیرەتیان بریتییە لە عەشیرەتی ملیلی(Gökalp, 2013, s. 34). لە قەزای ماردین ولەبەشی بیابان و دەشـــتەکەی عەشـــیرەتەکانی کیکی، حالەمبان، دەکوری، مللیکابیر، کالەندەران، ئورکان، لیف، تاتر، حارەب، حاراســبەند، موعامەرە، کێچین، مەرســینیان ولە بەشـــی شاخەکانی عەشیرەتەکانی حورسی، داشیان، مەشکین، بۆیلان و ڤانتلێکان هەیە. کە گرنگترین عەشـــیرەتیان بریتییە لەعەشـــیرەتەکانی کیکی، حالەمبان، دەکوری ومللیکـابیر(Gökalp, 2013, s. 34). کە ئەم عەشـــیرەتـانە ئـایینیـان ئیســلامە ومەزهەبیشیان شافعییە. تەنها بەشێکی زۆرکەم لەعەشیرەتی میللیکابیرنەبێت ئایینیان یەزیدییە. گۆیکالپ دەڵێت گەورە وســەرۆکەکانی ئەم عەشیرەتانە بەشـێکی عەرەب، بەشێکی کورد وبەشێکی دیکەی تورکن(Gökalp, 2013, s. 36).

گۆیکالپ دوای جیاکردنەوە عەشیرەتەکان دێت بەشێوەیەکی گشتی باس لە دابونەریت و ژیـانی کۆمەڵایەتی عەشـــیرەتەکـان دەکـات. گۆیکـالـپ دەڵێت پەیوەندییەکی ئاسایی لە نێوان سەرۆک عەشیرەت وئەندامانی عەشیرەتەکەداهەیە. کە زۆرینەی سەرۆک عەشیرەتەکان غوڵامیان هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا زۆرینەی عەشیرەتەکان میواندۆستن. ئاغای عەشیرەتەکان،هەمووساڵێک باج وەردەگرن. تەنانەت بەش لە ئاژەڵە فرۆشـــراوەکانیش وەردەگرن(Gökalp, 2013, s. 37). گۆیکالپ ســـەبارەت بە داب و نەریتی هاوســـەرگیریی لە ناوعەشـــیرەتە کوردییەکاندا دەڵێت ڕازیبوونی باوک لە ڕازیبوونی کچ گرنگترە. کە بـاوک ڕازیبوو، کچ بەرامبەر بڕێک پـارە پێشـــکەش دەکات. لەگەڵ ئەوەشـــدا ڕازیبوونی خاڵی کچیش زۆرگرنگە(Gökalp, 2013, s. 38). گۆیکـالپ دەڵێت ئەم پارەی بـاوکی کچ وەریـدەگرێت بەپێی دەوڵەمەنـدی وهەژاری خێزانی کوڕەکە دەگۆڕێت. (Gökalp, 2013, s. 39). بەڵام ئەگەر بێ ڕازیبوونی باوک کچەکە ڕەدوو بکەوێت یان بە زۆر هەڵبگیرێت، لەم ســاتە بەدواوە با کوڕەکە لە هەر عەشیرەتێک ببێت، بۆ عەشیرەتی کچەکە دەبن بە دوژمن (Gökalp, 2013, s. 46).

٥. ئەنجام

بونیادی عەشـیرەت، یەکێکێکە لە پێکهاتە ســەرەکییەکانی کۆمەڵگەی کوردی. تاوەکوو پێش ســـەدەی هەژدە و نۆزدە زۆرینەی عەشـــیرەتە کوردییەکان لە ژێر چەتر و دەســەڵاتی میرنشینەکاندا بوون. بەڵام دوای نەهێشـتنی و لەناوبردنی دەســەڵاتی میرنشـــینە کوردییەکان لەلایەن دەوڵەتی عوســـمانییەوە، عەشـیرەتە کوردییەکان زیاتر

دەرکەوتن و ململانێ لە نێوان لەسەر دەسەڵات و پێگە درووست بوو. ئەم دۆخە تاوەکوو درووستبوونی کۆماری نوێی تورکیا درێژەی کێشا. هەربۆیەعەشیرەتگەرایی و دەسەڵاتی عەشیرەت بوببوە مەترسییەک بۆ دەوڵەتی نوێی تورکیا. بۆ ئەم مەبەستە چەندین ڕێگە بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵات و نفوزی عەشیرەتە کوردییەکان گیرایە بەر. چونکە لەم قۆناغەدا لەلایەن کوردەکانەوە و بە تایبەت سەرۆک عەشیرەتە کوردەکانەوە چەندین جموجوڵ و ڕاپەڕین بۆبەدەستهێنانی مافەکانی میللەتی کورد وەکو میللەتەکانی دیکەی دەولەتی عوسمانی ئەنجام درا.

کۆمەڵناس زیا گۆیکاڵپ یەکێك لەو کۆمەڵناسە تورکانە لەرێگەی نوسینەکانیەوە رۆڵێکی بەرچاووی بینوە لە سەرهەڵدانی بیری ڕێگەزپەرستی و ناسیۆنالیزمی تورکیدا. زیا گۆیکاڵپ بەهۆیکاریگەر بوونی بە ئەمیل دۆرکاهیم، هەوڵی داوە بە پشت بەستن بە تیۆرەکەی شیکاری بۆ کۆمەڵگە بکات و هۆکارە کۆمەلایەتییەکانی پشت ناسەقامگیری کۆمەلایەتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و عەشیرەتە کوردییەکان بخاتەڕوو. ئەوەیی جێگەی سەرنجە سەرەڕای ئەوەی زیا گۆیکاڵپ خۆی لە خێزانێکی کوردی ناوچەی دیاربەکر لە دایکبووە، بەڵام هەموو هەوڵێکی خۆی بۆ بەرەوپێشبردن و گەشەسەندنی ناسیۆنالیزمی تورك بەگەڕخستووە، بەڕادەیەك لەم بوارەدا کاری کردووە کە لە ناوەندی رۆشنبیری تورکیدا بە باوکی رۆحی بیری تورکچێتی بناسرێت. کە ئەمە گومان دەخاتە سەر ئەو لێکۆلینەوانەی زیا گۆیکاڵپ لەسەر کورد و عەشیرەتە کوردییەکان کردوویەتی.

گۆیکاڵپ چەندین نوسینی لە بارەی کورد و عەشیرەتە کوردییەکانەوە هەیە. دیارترن ئەو لێکۆڵینەوانەی زیا گۆیکاڵپ تێیدا بە ڕوون و ڕاشکاوی بیروڕاکانی خۆی لەبارەی عەشیرەتە کوردییەکانی باکووری کوردستانەوە خستۆتە ڕوو کتێبی "لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسیانە لەسەرعەشیرەتە کوردییەکان"ە. ئەم لێکۆڵینەوە لەسەر داوای کاربەدەستانی دەوڵەتی نوێی تورکیا بووە، بە ئامانجی زانینی ڕەوشی کۆمەڵایەتی عەشیرەتە کوردییەکان، چۆنێتی ڕێگریکردن لە سەرهەڵدانی بزووتنەوە نەتەوایەتی لە ناویاندا.گویکاڵپ بەشێویەکی مەیدانی ئەم لێکۆڵینەوەی لەسەر عەشیرەتە کوردییەکانی دەرووبەری شاری دیاربەکر ئەنجام داوە. لەم لێکۆڵینەوەدا بە کورتی دەیەوێت ئەوە بە ئێمە بڵێت کە ئەو جۆرە ژیانە سەرەتاییەی عەشیرەتە کوردەییەکان هەیانە هەم بۆ زیانیکورد هەیە، هەم ڕێگرە لەبەردەم درووستکردنی کۆمەڵگەیەکی مۆدێرنی وەکوو تورکیا. گۆیکاڵپ دەڵێت زۆرینەی عەشیرەتە کوردییەکان ژیانێکی سەرەتاییان هەیە. هۆکاری ئەمەشی بۆ نزیکبوون و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تێکەڵبوونیان بە شـێوەی ژیانی عەرەبەکان گەڕاندۆتەوە. بۆ ئەوەی چارەسـەری ئەم دۆخە بکرێت، پێویستە واز لە جۆرە ژیانە بێنن و بێن لە شارەکان و لە ژێردەستی تورکەکان بژین. ئەگەر دوور کەوتنەوە لە عەرەبەکـان، ئەو کـاتە هەنگـاوێکی گەورەیـان بۆ مەدەنییەت ناوە. بەڵام بەردەوام عەشـیرەتە کوردییەکان وەکو پارچەیەك لە تورکەکان دەناسـێنێت نەك میللەتێك. لەگەڵ ئەوەشدا کاتێك باس لە کوردەکان دەکات بەردەوام باس لە تورکەکانیش دەکات، بەڵام بە پێچەوانەوە ئەو کاتەی باس لە تورکەکان دەکات باس لە کوردەکان ناکات.ئەو پێی وابوو زۆرێك لەو عەشـیرەتە کوردییانەی کە هەبوون لە بنەڕەتدا تورك بوون و دواتر ئەسـیمیلە بوون. هۆکاری ئەم تێکەڵبوونەی نێوان کورد و تورکی گەڕاندۆتەوە بۆ نزیکی کولتووری ویەك بیروباوەڕی ئاینیی. دەڵێت ئەم تێکەڵاوییە بۆ سوودی هەردوو لایە و ئەرکی سیاسی و دینییە. گۆیکاڵپ کورد وەکوو نەتەوەیەك نا، بەڵکو وەکوو پارچەیەک لە تورکەکان دەناسـێنێت. چونکە بەپێی دابەشـکارییەکەی ئەو، هێشـتا کوردەکان لە قۆناغی یەکەم دان، کە ئەویش قۆناغی عەشـایرییە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا هەرگیز ئینکاری بوونی کوردی نەکردووە. لە کۆتایدا دەکرێت بڵێین ئەم لێکۆڵینەوانەی زیا گۆیکاڵپ لەسـەر کورد و عەشـیرەتە کوردییەکـان کردوویەتی لەبەرئەوەی بە بـاوکی داڕێژەری بنەمـاکـانی تورکچێتی دادەنرێت و لەسـەر داوای دەوڵەت بە مەبەسـتی کۆکردنەوەی زانیاری لەسـەرعەشـیرەتە کوردییەکان ئەنجامیداوە، دەکرێت گومانێکی زۆر لە ڕاستی و درووستی زانیارییەکان بکرێت. کە ئەمەش پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی تایبەت دەبێت.

سەرچاوەکان

Ağca, A. (2012). *Şank Meselesinde Kürtçülük*. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Akgün, Ö. F. (2006). *Namık Kemal*. İstanbul: İslam Ansiklopedisi.

Alakom, R. (2018). *Ziya Gökalp'in Büyük Çilesi Kürtler*. İstanbul: Avesta Yayınları.

Baltacıoğlu, İ. H. (1966). *Ziya Gökalp*. İstanbul: Yeni Matbaa.

Birinci, A. (2008). *Rıza Nur*. İstanbul: İslam Ansiklopedisi.

Çamsoy, Z. (2007). *Millî Mücadele Döneminde Kürtler Kürdistan Teâli Cemiyeti (1918-1927)*. Ankara: Ankara üniversitesi.

Can, Z. (1998). *Ziya Gökalp ve Batılılaşma*. Kayseri: Erciyes üniversitesi.

Celkan, H. Y. (1990). *Ziya Gökalp’in Eğitim Sosyolojisi*. İstanbul: M.E.B. Basımevi.

Coşkun, V. (2019). *İki "Ziya" (1): "Başı Kurşunsuz Ziya" ve "Başı Kurşunlu Ziya".* İndependent Türkçe.

Deveci, M. (2021). *Meşrutiyet Döneminde üç Düşünürmüz, (Baha Tevfik, Ziya* (Cilt Yüksek lisans tezi). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü.

Dündar, F. (2019, 02 03). Kürt sorunu ekseninde bir Ziya Gökalp biyografisi. *Reserch Gate*.

Dündar, F. (2021, 12 27). Ziya Gökalıp Kürdolojisi Üzerine Notlar. *Tarih ve Toplum Yeni Yakılaşımlar*(18), 151-170.

Eraslan, C. (1997). *Hamidiye Alaylan, İslam Ansiklopedisi* (Cilt 15.cilt). İstanbul.

Gökalp, Z. (1909, 8 30). Firari Zanlılar, Gıyabi Mahkumlar. *Peymen Gezetesi*.

Gökalp, Z. (1909, 7 19). Ziraat ve Zeamet. *Peyman gezetesi*.

Gökalp, Z. (1922, 12 25). Millet nedir? *Küçük Mecmua*(28).

Gökalp, Z. (1922, 6 5). Türklerle Kürtler. *Küçük Mecmua*(1).

Gökalp, Z. (1923, 1 1). İstimlal. *Küçük Mecmua*(29).

Gökalp, Z. (1923, 1 10). Şehir medeniyeti, Köy medeniyeti. *Küçük Mecmua*(30).

Gökalp, Z. (1924, 7 20). Kürtlerin Menfaati. *Cumhuriyet Gezetesi*.

Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esaslan*. İstanbul: Varlık yayınları.

Gökalp, Z. (1976). *Kızılelma*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1976). *Türk Töresi*. Ankara: Güneş Matbaacılık.

Gökalp, Z. (1976). *Yeni Hayat Doğru Yol*. İstanbul: Kültür .

Gökalp, Z. (1978). *Türk Uygarlığı Tarihi*. İstanbul: İnkılap .

Gökalp, Z. (1992). *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*. Aankara: Milli Eğitim Basımevi.

Gökalp, Z. (1996). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstambul: Kamer Yayınları.

Gökalp, Z. (2013). *Kürt aşiretleri hakkında sosyolojik tetkikler*. İstanbul: Toker Yayınları.

Gökalp, Z. (tarih yok). *Altın Işık*.

Hanoğlu, M. (1988). *Abdullah Cevdet*. İstanbul: İslam Ansiklopedisi.

Heyd, U. (1980). *Ziya Gökalp'in hayatı ve eserleri.* (C. Meriç, Çev.) İstanbul: Sebil Yayınevi.

Mart, F. G. (2019). *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı* (Cilt Yüksek lisans tezi). Konya: Necmettin.

Minorsky, V., Bois, T., & Mac Kenzie, D. (2004). *Kürtler ve Kürdistan*. İstanbul: Doz Yayınları.

Nur, R. (1992). *Hayat ve Hatıralarım* (Cilt Cilt 3). İstanbul: İşaret Yayınları.

Okay, O. (1996). *Ziya Gökalp (Türkçülük akımının nazariyatçisi, fikir adamı, sosyolog ve eğitimci)*. Istanbul: İslam ansiklopedisi.

Özgürel, A. (2006). *Ayrılıkçı Hareketler*. İstanbul: Akdeniz Yayıncılık.

Şapolyo, E. B. (1943). *Ziya Gökalp, İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*. İstanbul: : İnkılâp ve Aka Yayınlar.

Şentürk, M. (2011). *Kürt Aşiretlerinin Tetkiki: Siyasal ve Sosyolojik Bir Araştırma*. Ankara.

Tosun, F. (2019). *Ziya Gökalp ve Sosyolojisi*. Manisa: sosyolojide araştırmanın ve .

Uğurlu, H. N. (2018). *Ziya Gökalp Sosyolojisi* (Cilt Yüksek lisans tezi). Konya: Necmettin.

Uluç, A. (2010, 2). Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret. *Mukadime, 2*.

Vakkaoğlu, V. (2012). *Tarih aynasında Ziya Gökalp*. İstanbul: Nesil Matbaacılık.

برونەسن, م. ٢٠٠٣. (*ئاغا و شێخ و دەوڵەت*). ک. عەلی (Çev.), سلێمانی: چاپ و پەخشی سەردەم.

داقووقی, ئ. (2013). *کوردی تورکیا*. ە. ع. کاکەیی (Çev.), هەولێر: چاپخانەی موکریانی.

کەریم, خ. م. ٢٠١٣. (*دەوڵەتی عوسمانی و عەشیرەتە کوردییەکان لە باشووری کوردستان ١٨٦٩-١٩١٤*). سلێمانی: لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیایی هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران.

پەراوێز:

---

١ - ســـوارەی حەمیدییە: بریتییە لە کۆمەڵێک فەوجی ســـەربازی، کە لە عەشـــیرەتە کوردییەکان پێکهاتبوو. سوارەی حەمیدییە لەلایەن سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە لە ساڵی ١٨٩١ بە مەبەستی خۆ نزیککردنەوە لە کوردەکـان، جێگیرکردنی دەســـەڵاتی نـاوەنـدی، ڕێگەگرتن لە پێشـــڕەوی ئەرمەنییەکان، پاراســـتنی ناوچەکە لە هێرشـــی ڕووســـەکان و هێنانەکایەی هاوســـەنگی ســیاســی و کۆمەڵایەتی لە ناوچەکەدا دامەزراند. چونکە ئیمپراتۆری عوســـمانی خاکێکی زۆری لەدەســـت دابوو. سوارەی حەمیدییە بە تایبەت دوای شکستی شۆڕشی شێخ عەبەیدوڵای نەهری لە ساڵی ١٨٩٠ هاتە ئاراوە. لەگەڵ ئەوەشـدا ســوڵتان عەبدولحەمید دەیزانی ئەرمەنییەکان نیشـتەجێی ئەو شـوێنانە کە زۆرینەی کوردانی موســڵمانی ســوننە مەزهەبن و نایانەوێت دەوڵەتێکی مەســیحی - ئەرمەنی دروســت ببێت. هەر بۆیە لە کوردە سوننە مەزهەبە عەشایەرەکان سوارەی حەمیدییە درووست دەکات. کە سوارەی حەمیدییە ڕۆڵێکی خراپی لە کوشـــتاری ئەرمەنییەکان لە ســـاڵی ١٨٩٤ بینی. (Cezmi Eraslan, Hamidiye Alayları, İslam Ansiklopedisi, 15.cilt, İstanbul, 1997).

٢- ئەو خانووی لێی لەدایک بووە لە ســـاڵی ١٩٥٦ کرا بە مۆزەخانە Rohat Alakom,Kürtlerinbüyükçilesi Kürtler,s73

٣- نامیق کەمال: نووسەرڕۆژنامەنووس، شاعیر و سیاسەتمەداری ناسراوی تورککە. ناوی تەواوی محەممەد کەمالە. لە ساڵی ١٨٤٠ لە شاری تەکیرداغ لە دایک بووە و لە ساڵی ١٨٨٨ لە دوورگەی ساکس کۆچی دوای کردووە. لە نووسـینەوەی قانوونی ئەسـاسـی (دەسـتوور)دا ڕۆڵی هەبووە. یەکەمین کەسـیش بوو لە ئەدەبی ڕەخنەیی دا جێ دەســـتی دیـار بێـت، ئەمیش بە نووســـینی بڵاوکردنەوەی کتێبێـک بە نـاونیشـــانیتەحریبی خەرابـات Ömer Faruk Akgün, Namık Kemal, İslam Ansiklopedisi, 32.cilt, İstanbul, 2006

٤- سیاسەتمەدار، شاعیر و بیرمەندی کورد و دەوڵەتی عوسمانی دکتۆر عەبدوڵڵا جەودەت، لە ساڵی ١٨٦٩ لە ناوچەی عەرەبگیر لە مالاتیا لەدایکبووە و لە ســـاڵی ١٩٣٢ کۆچی دوایی کردووە. لە ســـاڵی ١٨٨٩ کۆمەڵەی ئیتیحادی عوســـمـانی دامەزرانـدن، کە لە دواتردا نـاوەکەی گۆڕا بۆ کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی. لە بواری وەرگێڕانیشـدا دەسـتێکی باڵای هەبووە، کە چەندین بەرهەمی وەرگێڕراوە بۆ ســەر زمانی تورکی هەبووە. M. ŞükrüHanoğlu, Abdullah Cevdet, İslam Ansiklopedisi, 1.cilt, İstanbul, 1988

٥- خەلیل خەیالی: ناوی تەواوی محمد علی ئیزمیرە. لە ســـاڵی ١٨٦٤ لە بدلیس لەدایکبووە. بە یەکێک لەو کەسایەتییە کوردانە دادەنرێت کە کاری لەسەر ڕێزمانی کوردی کردووە. جگە لە زمانی کوردی بە هەردوو لەهجەی کرمانجی و زازاییەوە زمانەکای تورکی، عەرەبی، فارسی و فەرەنسیشی زانیوە.خەلیل خەیالی دەڵێت(دەرد و ئاواتی من بینینی ســـەربەخۆیی و ڕزگاری کوردە لە ژێر دەســـتی ئەو میللەتە زاڵمـانەی کـە وەکو میللەت ســـەیری نـاکەن و حەق و مـافەکـانیـان دەخۆن). یەکێک لە کتێبە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

گرنگەکانی بە ناوی (ئەلفوبێی کرمانجی)ییە. لە ساڵی ١٩٤٦ لە ئەنقەرە وەفاتی کردووە. Celal Temel, HâlilHayalikimdir, Hayatıvehakkındabilinmeyenler, Bernamegehsitesi

[٦]- د. ڕەزا نوور: دکتۆری سەربازی، سیاسەتمەدار و نووسەر ڕەزا نوور لە ساڵی ١٨٧٩ لە سینۆپ لەدایکبووە. لە چەندین ڕێککەوتننامەی نێوان تورکیا و وڵاتان وەک نوێنەری تورکیا بەشدار بووە. لە ساڵی ١٩٢٣ لەگەڵعیسمەت ئینینۆ و حەسەن ساکا لە ڕێککەوتننامەیەکی گرنگی وەک لۆزان بەشدار بووە. چەندین بەرهەمی هەیە لە بوارەکانی سیاسەت، زانست، کولتوور و مێژووی تورک. لە ساڵی ١٩٤٣ لە ئیستەنبوڵ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی مەرکەز ئەفەندی بە خاک سپێرراوە. Ali Birinci, Rıza Nur, İslam Ansiklopedisi, 35.cilt, İstanbul, 2008

القبائل الكردية في شمال كردستان من وجهة نظرضياء كوكالب

الملخص:

القبيلة هي البنية الأ سا سية للمجتمع الكردي، لذلك تحدث العديد من الباحثين المحليين والأ جا نب ا لذين قاموا بدرا سةبنية المجتمع الكردي عن أبعاد مختلفة، ضياء كوكالب هو أ حد الباحثين الأ جانب ا لذي درس بنية القبا ئل وعقلية القبلية في المجتمع الكردي،وذلك بدافع أغراض سيا سية، كتب كوكالب العديد من المقالات والأبحاث حول قبائل الأكراد وبنيتهم الإجتماعي، ويظهرفي بحوث بو ضوح أنه لم يقدم الأكراد كقومية مـ ستقلة، بل أ شار إليهم كقبيلة من قبائل الأتراك، ومن أهم أبحاث ضياء كوكالب هي الدرا سة الاجتماعية للقبائل الكردية، أجرى كوكالب هذا البحث بناءً على طلب الـ سلطات التركية آنذاك من أجل جمع معلومات ميدانية عن القبائل الكردية في شمال كرد ستان، وقد سعى كوكالب على وجه التحديد للإجابة على سؤال رئيـ سي واحد: لماذا تعيش القبائل الكردية ولازال حياة بدائية ولم تتطوروا؟. يقـ سم كوكالب عمومًا القبائل الكردية إلى قبائل أولية وقبائل متقدمة، ويعتقد أن عدداً قليلاً جداً من القبائل تمكنت من التخلي عن حياتها القبلـ ية الـ بدائـ ية، وأرجع ذ لك إلى عاملين جغرافيين: الأول: قربهم من القـ با ئل العربـ ية، والثاني: عيـ شهم داخل المناطق الجبلية. ويرى كوكالب أنه لكي تبتعد القبائل الكردية عن الحياة البدائية وتطور نفـ سها لابد أن تبتعد عن القابل العربية من الناحية الثقافية وينزل من الجبال إلى السهول.

الكلمات الدالة: *ضياء كوكالب، كرد، القبيلة، البنية القبيلة.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Kurdish Tribes of North Kurdistan from the perspective of Ziya Gökalp

Abstract

The tribe is the basic structure of Kurdish society, so many local and foreign researchers who studied the structure of Kurdish society talked about different dimensions. Ziya Gökalp is one of the foreign researchers who studied the structure of tribes and the tribal mentality in Kurdish society, motivated by political purposes. Gökalp wrote many articles. And research on the Kurdish tribes and their social structure. It is clearly shown in the research that he did not present the Kurds as an independent nationality, but rather referred to them as a tribe of the Turks. One of the most important researches of Ziya Gökalp is the social study of the Kurdish tribes. Gökalp conducted this research at the request of the Turkish authorities at the time in order to collect information. In the field of Kurdish tribes in northern Kurdistan, Gökalp specifically sought to answer one main question: Why do the Kurdish tribes still live a primitive life and have not developed? Gökalp generally divides the Kurdish tribes into primitive tribes and advanced tribes, and believes that a very small number of tribes were able to abandon their primitive tribal life. He attributed this to two geographical factors: the first: their proximity to the Arab tribes, and the second: their living within mountainous regions. Gökalp believes that in order for the Kurdish tribes to move away from primitive life and develop themselves, they must move away from the Arab region culturally and descend from the mountains to the plains.

Keywords: *Ziya Gökalp,Kurd, Tribal, Tribal structure, Tribalism*

سیماكانی ناسنامەی عەشیرەت لە ئاوێنەی مێژوو و بابەتەكانی فۆلكلۆردا

پ. د. پەخشان سابیر حەمەد شوانی

بەشی زمانی كوردی- فاكەلتی ئاداب- زانكۆی سۆران- هەرێمی كوردستان/ عیراق

پوختە

عەشیرەتە كوردەكان وەكو ناوەندێكی هێز و دەسەڵات هەمیشە و بە درێژایی مێژوو ڕۆڵی دیارییان لە نێو كۆمەڵگای كوردیدا هەبووە، ئەمەش وایكردووە تەنانەت ببنە مایەی ترس و دڵەڕاوكێی دەوڵەتی عوسمانی، كە هەموو هەوڵێكی بۆ ئەمە بووە لە گەلێك كاروباری وڵاتدا پشت بەم عەشیرەتانە ببەستێت وەك پاراستنی سنوور و پارێزگاریكردنی ڕێگا بازرگانییەكان ئەمە لە لایەك و لە لایەكی تریشەوە ئامانجی لاوازكردنی دەسەڵاتی ئەم عەشیرەتانە بووە، كە بەشێكی مەزنی نەخشەی دەوڵەتی عوسمانییان پێكهێنابوو، بۆیە كاری لەسەر پەرش و بڵاوكردنییان دەكرد، بە تایبەتیش عەشیرەتە یاخیبووەكان، دەیویست دەسەڵاتی خۆی بەسەریاندا بسەپێنێت، ئەمە لە چوارچێوەی مێژوودا بۆتە تەوەری سەرەكی و سەرنجی مێژوونووس و ڕۆشنبیری كوردی بۆخۆی ڕاكێشاوە.

لەبەر ئەمە ڕووداو و ململانێ و كێشەكانی نێو مێژوو وەكو گێڕانەوەیەكی هەم زانستییانە و هەم هونەرییانە ، بۆتە سەرچاوەیەكی بە پێز بۆگواستنەوەی بۆ نێو بابەتە فۆلكلۆرییەكان كە بەرهەمی نەتەوەیی و گەنجینەیەكی میللیین، هەروەها خاوەن بەهایەكی ئەدەبی و جوانناسیین لە هەمانكاتدا، باشترین پەناگەی ناسینی عەقلیەت و بیركردنەوەی كۆمەڵگایە لە قۆناغە جۆراو جۆرەكاندا، لە پاڵ دیاریكردنی خەسڵەتە نەتەوەییەكان و خوێندنەوەی بیركردنەوەو فەلسەفەی تێڕوانینی چینەكانی كۆمەڵگا بۆ ژیان و پایەی كۆمەڵایەتی و سروشتی پەیوەندی نێوان كەسەكانی كۆمەڵگاكە دەنوێنێت، بۆیە گۆشەیەكی گرنگی ڕۆشنبیری كوردی گرتووە .

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

بابەتەکانی فۆلکلۆر بە گشتی و داستان بە تایبەتی پەیوەستن بە ڕۆڵ و پێگەی عەشیرەتەکان، سەرباری گێڕانەوەکانی نێو هەندێک لە حیکایەت و ئاماژەکانی هەندێ لە پەندی پێشینان و سەربوردە و داستانە قارەمانێتیەکان بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە دەوری عەشیرەتە باڵادەستەکانی کورد دەسوڕێنەوە، لە پاڵ جۆری پەیوەندییەکانییان چ لەگەڵ یەکتر و چ لەگەڵ هێزەکانی دەرەوە دەخەنە ڕوو.

بۆ ئەم مەبەستە لێکۆڵینەوەکەمان بۆ ((***سیماکانی ناسنامەی عەشیرەت لە ئاوێنەی مێژوو و بابەتەکانی فۆلکلۆردا***)) تەرخانکردووە، کە هەوڵ دەدات وەڵامی پرسە گرنگەکانی وەک: پەیوەندی مێژوو و ئەدەبی فۆلکلۆری تا چ سنوورێک بڕ دەکات؟، تا چەند مێژوو بۆتە سەرچاوەی سوود وەرگرتن لەلایەن ئەدەبی فۆلکلۆرییەوە؟، پێگەی عەشیرەتە کوردەکان لە نێو مێژوو بە بەراوورد لەگەڵ گواستنەوەیان بۆ نێو بابەتە فۆلکلۆرییەکان تا چەند هاوسەنگی درووست کردووە؟باسکردنی عەشیرەتەکان لە نێو چ بابەتێکی فۆلکلۆریی زیاتر ڕەنگیداوەتەوە؟ئەمە و خستنەڕووی وەڵامی چەندین پرسیاری گرنگی تر تاوتوێکراون، چونکە بابەتە فۆلکلۆرییەکان کۆگای ئەزموونی نەتەوەی کوردن لە ڕووی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و ئەدەبی......هتد. سروشتی بابەتی لێکۆڵینەوەکە پشتی بە ڕێبازی وەسفی_ شیکاریی_ڕەخنەیی بەستووە، هەروەها لێکۆڵینەوەکە جگە لە پێشەکی و دەروازەیەک لە دوو تەوەر پێکدێت، لە کۆتایشدا چەپکێ ئەنجام کە لە ئاکامی گەڕان بە نێو لاپەڕەکانی مێژوو و سامانی فۆلکلۆری کوردی گەڵاڵەبووە، خراونەتەڕوو، ئەمە و بێجگە لە خستنەڕووی پوختەی لێکۆڵینەوەکە بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی.

پەیڤێن سەرەکی: *مێژوو، عەشیرەتە کوردەکان، ئەدەبی فۆلکلۆری، هونەری گێڕانەوە، کەسایەتی مێژوویی*

١_ پێشەکی

مێژوو وەکو زانستێک و بابەتە فۆلکلۆرییەکان دووانەیەکی تەواوکەری یەکترن، دەکرێ بڵێین مێژوو لە ڕوانگەی فۆلکلۆرەوە بنچینەیەکە بۆ پێکهێنانی هەندێ بابەتی گرنگی وەکو داستان و گۆرانی و لاوک، فۆلکلۆر لە ڕوانگەی مێژووەوە وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانەیە کە خودی مێژووەکە بە دوایدا دەگەڕێت.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کورد به درێژایی مێژوو ئاسوودە نەبووە، بە تایبەتیش دوای ئەوەی بووە قۆچی قوربانی ململانێ و شەڕوشۆڕەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی ئێرانی، تەنانەت کوردستان ببوە پرد و خاڵی بەیەکگەیشتنی سوپای عوسمانی و سەفەویەکان، خەریکی ئەوە بوون ئەو کاتانەی کە میرنشینەکان جێگیربوون و خاوەن خودموختاری و نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبووە، ئاگری دووبەرەکی و ئاشوب لە نێوان هۆزەکاندا بنێنەوە، لە پێناو گەیشتن بە مەرامە تایبەتیەکانیان و میللەتی کورد بە نەخوێندەواری و دواکەوتویی و ناجێگیری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی بمێنێتەوە.

کوردستان خۆیشی ببوە گۆڕەپانی ناکۆکییەکانیان، تەنانەت دوای شەڕی چالدێران لە ١٥١٤، هەریەکەیان هەوڵی دەدا میرنشینە کوردییەکان بخاتە ژێر ڕکێف و دەسەڵاتی خۆی، خوێنی کورد بەردەم دەڕژا بێ ئەوەی خۆی هیچ دەستێکی نەتەوەیی یا مرۆیی تێدا هەبێت، زیان لە هەردوو لاوە دەیدورینەوە، ونبونی وڵات و واقیعە تاڵەکەی بووە گرنگترین هۆکاری هۆشیاری نەتەوەیی بەڵام هێشتا بە ڕێژەیەکی کەم بوو، خانی کە سەرباری شاعیرییەکەی خاوەن بیر بوو، نمونەیەکی ناوازە بوو، بۆ ئاوڕدانەوە لە سامانی بەرهەم و گێڕانەوەکانی گەل و بوژاندنەوەیان، ئەمە و جگە لە چەندین کەسی تری وەک:مەلا مەحمودی بایەزیدی و....... هتد، بەڵام زۆرترین بایەخدان بە بابەتە فۆلکلۆریەکان ڕۆژهەڵاتناسەکان بوون، ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوەیە وەڵامدانەوەی چەندین پرسیاری هەمەجۆرە لە بارەی پەیوەستبوونی مێژوو بە فۆلکلۆر و کامیان دەبنە سەرچاوە بۆ ئەوی دیکەیان، تەواوکەری یەکدین یا هاریکاری یەکدی، خەیاڵی کۆیی نەستی گەل تا چەند ڕۆڵی بینیوە، ئەمەو چەندین پرسیاری تری گرنگ، لە بواری ڕێبازی وەسفی _شیکاری ڕەخنەیی هەوڵی وەڵام دانەوەیان دراوە.

٢_تەوەری یەکەم/عەشیرەت لە چوارچێوەی کۆمەڵگەی کوردی و میرنشینەکانیدا

نەتەوەی کورد بە هۆی ئەو چوارچێوە مێژووییەی کە کۆیکردبۆوە، نەیتوانیوە خۆی خۆی بنوسێتەوە و مێژوو و کلتوور و لایەنەکانی ژیانی نەتەوەکەی تۆمار بکات و لە ونبوون بیانپارێزێت، بۆیە هەرچی هەیە لە ئەرشیفخانەی عوسمانییە، کە(ئەرشیفی عوسمانیە سێیەم گەورەترین ئەرشیفخانە لە جیهاندا دادەنرێت، لە ١٥٠ ملیۆن بەڵگەی جۆراوجۆر پێکهاتووە، هەر لە ئاڵوگۆڕی نامەکانی ناوەخۆ و دەرەوە، تا نەخشە و وێنە و دەستنوس)(أقطاش و بینارق، ١٩٨٦: ٣_٣٤)، چونکە عوسمانیەکان عەقڵیەتێکی بەڵگەنامەیی جوانیان هەبووە کە پێشتر خەڵکەکە نەیبووە)(عەبدولواحید، ٢٠٠٥: ١٧)کوردیش یەکێک بووە لە نەتەوەکانی ناوچەکە کە بایەخی بەم بابەتە نەدابێت،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

ئینجا بەشێکی بە ویستی خۆی بوبێت یان نا، گرنگ تا ئەمڕۆش بەمشێوەیەیە، (هەر نەتەوەیەک بەڵگەنامە تایبەتیەکانی خۆی لە ژێر دەست نەبێت، ئەوا بەشێکی گەورەی بیرەوەرییە مێژوییەکەی لە دەست دەدات)(علی، ٢٠١٠: ٥)، لەبەر ئەوە زۆرجار هەلقەیەکی بزر و نادیار پچڕان لە بابەتە مێژوییەکان درووست دەکات، عەشیرەتە کوردییەکانیش یەکێکن لەو بابەتە پڕ بایەخانەی هەمیشە پرسیاری بێ وەڵامی تێدا بەدیدەکرێت.

یەکێک لە بنەما گرنگەکانی پرینسیپی ڕێکخستنی هۆز، خزمایەتیە، تایبەت لە نێو هۆزە گچکەکاندا، هەموو بۆ یەکدی بە ئەمەک و وەفادارن، چونکە هەموو خزمی یەکن، ....سەرۆکهۆزەکان بە شێوازێکی دیکەش خۆیان لە کن ئەندامانی هۆزەکەیان بایەخدار و پێویست و کەم وێنە دەکەن، ئەویش لە ڕێگەی پەیوەندییان بە دەوڵەتەوە(برونەسن، ٢٠٠٣، ب٢: ٣٢٠ و ٣٢٢).

بۆیە (بە زۆری سەرۆکایەتی هۆز و خێل بۆماوەیە، لە بابەوە بۆ کوڕ دەگوێزرێتەوە، بەڵام هەردەم دەسەڵات یەکسانە بە ژمارەی سوارەی جەنگاوەر و پیادەی تفەنگچی و مێگەل و ڕووبەرە بەراوی زۆر) (حەسەن، ٢٠٠٨: ٢٣)، لە ناو کورددا گەلێک چەمک و زاراوەی تایبەت وەکو هاوواتای عەشیرەت بەدیدەکرێت، وەک:تایەفە یا تایفە کە لە(طائفة)ی عەرەبیەوە کوردێنراوە، یا قەبیلە کە لە دێرینەوە بەکاردێت، یا تیرە کە زۆرجار لەگەڵ تایفە دەبنە جووت ووشە (تیرە و تایفە)، یا خێڵ، یا بنەماڵە، یا هۆز، یا عێل، یا ئێل،....... هتد، دەشێ ناوی تریش هەبن.

لە کاتێکدا هۆز لەگەڵ گرنگێتی خۆیدا بە هۆی باوک سالاریی جگە لە ڕەگەزێکی ئاوێتە بۆ پێکهێنانی سیستمی میرنشینی هیچی دیکە نەبووە، ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابوری لە نێو میرنشینەکاندا هەمەجۆر و تێکەڵاو بەیەکەوە گرێدرابوو، ئەگەر لەگەڵ هۆزدا بەراورد بکرێ، چونکە خەڵکی میرنشینەکان خەریکی چالاکی بازرگانی و کەلتوری و ئیداری و پیشەسازی دەستکرد بووە، ....میری کورد بە کردەوە هەموو زەوی وزارەکانیان لە ژێر دەستدا بووە و .....لێپرسراوی دابەشکردنی زەوی و زار بووە بەسەردەست و پێوەندەکان و سەرەک هۆز و پیاوانی ئایینی و سەرکردە سەربازییەکاندا(ئەسکەندەر، ٢٠١٦: ٥_٦)

هۆزە کوردییەکان لە سەردەمی نوێدا جێگەی بایەخی ڕۆژهەڵاتناس و لێکۆلەرەکان بوون، هەر لە سەدەی نۆزدەهەمەوە نموونەی:پیوتر لیرخ p.lerch(١٨٢٨_١٨٨٤) لە پێشەنگی ئەو کەسانە بوو، کە لەبارەی عەشیرەتە

کوردەکانی نووســـیوە و هنری فیلد Henry Field (١٩٠٢_١٩٨٦)و مارک ســـایکس Mark Sykes (١٨٧٩_١٩١٩)هەرچەندە نەیتوانیوە سەرژمێری هەمووعەشیرەتە کوردیەکان بکات، لەگەڵ ئەوەشـــدا ئەوەی تۆماری کردووە ســـەرچاوەیەکی گرنگی مێژوی ژیانی نەتەوەی کوردە لە رووی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری و ئەوانی دیکە(بڕوانە:سایکس، ٢٠٠٧: ١٤)، و ئیلی بانستر سۆن E.B.Soane (١٨٨١_١٩٢٣) و ئای.جی.ئارڕ E.J.R ئەمە (ف.دیتل لە کتێبەکەی(گەشـتێک بۆ ڕۆژهەڵات)لە ناوەڕاســـتەکانی ســـەدەی نۆزدەهەم باسی نزیکەی ٢٥٠ عەشیرەتی کوردی کردووە)(سایکس، ٢٠٠٧: ٥) و جگە لە چەندین ڕۆژهەڵاتناســی دیکەی وەک: مینۆرسـکی(١٨٧٧_١٩٦٦) وتۆمابوا(١٩٠٠_١٩٧٥) و......هتد، کە توانیویانە بڕێک لە کلتور و ڕۆشـــنبیری و بابەتە مێژوییەکانی نەتەوەی کورد بپارێزن .

ژمارەی عەشـیرەتە کوردیەکان تەنیا لە دەوڵەتی عوسـمانیدا و لە سـەرەتاکانی سەدەی بیستەم گەیشتۆتە نزیکەی ٣٢٢بۆ ٣٧٩خێڵ و عەشیرەت(ابوبکر، ٢٠٠١: ٧ تا ٦٤)

لە کاتێکدا ئەولیا چەلەبی لە ســـەدەی حەڤدەهەم ژمارەی هۆز و عەشـــیرەتە کوردەکانی لە شار و چیاکانی کوردستان بە ٦٠٠٠ هەزار داناوە(چەلەبی، ١٩٧٩ :٩١).

هیچ کاتێک نەبووە کە هۆز و عەشـــیرەت بێ بایەخ و پەراوێز خرابێت، هەموو کات هۆزەکان پاڵپشـت و دەسـەڵات و هێز بوون، بەڵام ڕێژەی هێزەکەیان لە شـوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر بە پێی ژمارە و توانای ئابوری و لایەنی کۆمەڵایەتیان جیاواز بووە، (شارە کوردییەکـان خۆیـان لەڕۆڵی پەراوێزبوونی دەربـاز بکەن و ڕۆڵێکی مەرکەزی لە ژیانی ئابوری و سیاسی و فەرهەنگیدا ببینن، هەر لەبەر ئەم هۆیەش ناوبانگی گەلێ بنەماڵەی حوکمڕانی بە شـــارەکانی وەک : بەتلیس و خاز و جزیرە بەســـترایەوە، لە کاتێکدا هێندێ بنەماڵەی دی بە هۆی وابەســـتەبوونیانەوە بە هۆزە جێگرەکان کە خۆیان لەوان بوون ناوبانگیان دەرکرد وەکو:سۆران و بابان)(بەدلیسـی، ١٩٧٣: ١٧٠)، بۆ ئەم مەبەسـتە ئەگەر ســـەرنج بدەینە ناوی عەشـــیرەتە کوردییەکان دەگەینە ئەوەی کە(عەشـــیرەتە کوردییەکان ناگەڕێنەوە سـەر کەسـێک یا باپیرە گەورەیەک، پێچەوانەی سـروشـتی کۆمەڵگەی کوردییە، چونکە کورد پەیوەستە بە شوێن یا ئەو ڕووبەرەی لەسـەری دەژی و دەچێتەوە سـەری لە ناوی عەشـیرەتەکەیدا، واتە ناونانی عەشـیرەت پەیوەسـتە بە خاک نەک ناونانی عەشـیرەت بە پێی نەژاد)(ســایکس، ٢٠٠٧: ٨)، نمونەی(مودەکی modeki یان motikan بە دیالێکتی زازاکی قســـە دەکەن، لەوە دەچێت ناوەکەیان لە شـــاری مۆتکیmutki ەوە هاتبێت، کە دەکەوێتە ڕۆژئاوای گۆمی وان، هەندێک خێلی دیکە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ســـەر بەم هۆزەن وەک:کەیبوران، بۆیانلی، کوســـان، ڕیتشـــابا، زیدان، ئەرکلیی و پیر موسا)(ئیگلتون، ٢٠٠٦: ١٢٨).

وێڕای ڕەتبوونی کوردســـتان بە چەند قۆناغێکی مێژوویی کە بارودۆخی سیاســی تێیدا جیاواز بووە لە نێوان حوکمڕانیی ڕاســـتەوخۆی بێگانە و ســـەربەخۆیی تەواو، چینی ئەشـــرافی کورد لە ســـەرۆک هۆز و خاوەن زەوی و زار و پیاوانی ئایینی و فەرمانبەرە پلەوپایە بەرزەکانی پێکهاتبوو، ئەوانەی کە سـەرپەرشـتی کاروباری ئیداری و ئابوری و پرۆژە گشـــتیەکـانیـان دەکرد، هەر لەو کۆمەڵە خەڵکە دیـارەشـــەوە ئەنجومەنی میرنشینەکانیان دەکرد(ئەسکەندەر، ٢٠١٦: ١٠٤).ئەمە و لە کاتێکدا(میرنشینی و خێڵ ئەو دوو شێوە ستروکتوریە بوون کە تیایاندا خۆڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵایەتی_سیاسی زامین دەبوو، میرنشـــینی هێڵی ســـتروکتوریی ســـەرووی پێکهێنـابوو، کـامڵبوونی کۆمەڵایەتی _سیاسی لە کوردستـاندا لەو هێڵە هەورازتر نەچوو، خێڵیش سنووری هەرە نزمی بوو و پێویســـت ناکات بە دوای یەکەی کۆمەڵایەتی_ســـیاســـیدا بگەڕێین لە خوارووتریئەم هێڵەوە)(ڤاسیلیەڤا، ٢٠٠٩: ٢٦١)، بۆیە (ناکرێ تەماشای میرنشینی بکەین لە کوردســـتان بە دابڕاوی لە خێڵ، هەر میرنشـــینێک لە پێشـــکەوتنیدا بە قۆناغی خێڵەکی دا ڕۆییوە، لەگەڵ خێڵیشدا ژیاوە و لە حاڵەتی کز بوون و نەمانیشیدا جێگەی بۆ خێڵ وەکو ستروکتورێکی کۆمەڵایەتی _سیاسیی سەرباشقە، چۆڵ کردووە، خێڵ وەکو بڵێی سنوورێکی پارێزەری هەمیشـەیی بووە، لە خوارەوەی ئەم سنوورەدا دابەشبوون بۆ ستراکتوری کۆمەڵایەتی_سیاسی بچووکتر ڕوینەداوە)(سەرچاوەی پێشوو)

عەبدال خان حەفتا هۆز و عەشـــیرەتی لە ژێر دەســـتدا بووە، یەک لەوان هۆزی (مودەکی)یە، کە بە تەنیا حەوتسـەد تفەنگ بەدەسـتی هەیە، هەر سـەعاتێ خان ئارەزوو بکات دەتوانێ لەمانە حەفتا هەزار شەڕکەر کۆبکاتەوە(نورەدین٢٠٠٧: ٧٦).

لەبارەی کەســـایەتی عەبدال خان ئەولیا چەلەبی دەڵێ:ســـەروەری گەورەمان جەنابی عەبدال خان پیاوێکی شاعیر و قسە ڕەوان و نوسەر و زانا و لە هەموو هونەرێکدا وەســتایە، قەسـیدەیەکی بە تورکی و شـێوەی ڕۆژەکی داناوە، هەواکەی لەسـەر مەقامی سێگا دەگوترێ(چەلەبی، ١٩٧٩   ١١٨)، ئەمە بەڵگەی ئەوەیە کە عەبدال خان سـەر بە عەشـیرەتی ڕۆژەکی بووە، (دوای چەندین شـەڕوشـۆڕ و قوربانی پەنا بۆ هۆزی _مۆدەکی _دەبات و پاشـــتر دەچێتە چیاکانی ناوچەکە)(نورەدین:١٦٨) چیرۆکنوس (حەیدەر ئیشک) چیرۆک و بەسەرهاتی کەسایەتی میر عەبدال خان لە چوارچێوەی ڕۆمانێکدا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

به زمانی تورکی نووسیوه به ناوی(ئەو نانه خوێناوییەی کە بۆ بەگی بدلیسێ عەبدال خان نێردرا)لە ساڵی ٢٠٠٦ لە دەزگای پێری لە ئەستەنبۆڵ چاپکراوە،

لەبەر ئەوە قسەکردن لەسەر خێل و هۆزی کورد هەر بۆ خۆی قسەکردنە لەسەر مێژوی کورد، چونکە ئامادەبوونی خێل لە کۆمەڵگەی کوردیدا هێندە بەهێزە کە هەموو کولتور و مێژوەکەی بە جۆرێک لە جۆرەکان بریتییە لە مێژوی خێل و هۆزەکان(مێجەر سۆن، ٢٠٠٧: ٧)، وەک تۆمابوا گوتەنی هۆزە چیاییەکان بەگشتی و هۆزە کوردەکان بە تایبەتی بە سێ سیمای سەرەکی دەناسرێنەوە:جیهانێکی بچوکی بەسەرخۆدا داخراو و ئۆرگانیزمێکی داکۆکیکردن، ئەم دام و دەزگایە خاوەنی ڕەوتێکی نەریتخواز و کۆنسیرڤاتۆرە(تۆمابوا، ١٩٦٦: ٣١_٣٢)، مێژوی ڕۆژهەڵات ئەوەمان پێدەڵێ کە تاوەکو سەرەتای سەدەی بیستەمیش ناکۆکییە ئێتنکییەکان لە پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەت و خێل دا هەرگیز ئەو هێزە کاریگەرە نەبووە، بە پێچەوانەوە پێوەندی نێوان ئەم دووانە لەسەر توانای عەسکەری، سەرچاوەی ئابووری و توانای ڕاگرتنی یەکسانیی هێز ڕاوەستابوو، جیاوازییە نەتەوەییەکان هەرگیز ئەو کاریگەرییەیان نەبووە(مێجەرسۆن:٧_٨)، ئەگەر پاتریشا پێی وابووە هۆزەکان فاکتەرگەلی پێشکەوتن نین، بەڵام لە ڕۆژهەڵاتدا تەواو بە پێچەوانەی ئەم بۆچوونە خێل و دەوڵەت هێندە تێکەڵن کە خێل نەک هەر گروپێکی دەوڵەت ڕەفزکار نییە، بەڵکو ئەوە دەوڵەتە کە خێل دروست دەکات(سەرچاوەی پێشو: ٨)، هەرچەندە ئەم بۆچوونەی بە گشتی خستۆتەڕوو، ئەگەر بۆ نەتەوەی دیکە ڕاست بێت، مەرج نییە بۆ کوردیش بە هەمان شێوە بێت، کە لە بنەڕەتدا ئەوە لەگەڵ کورد ناگونجێت، چونکە لە لایەک کورد لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەڵکەوتووە، کە هۆزەکان هەمیشە پاڵپشتی دەسەڵاتدارانی کورد بوون و تا ڕادەیەک تەواوکەری یەکتر بوون، لە لایەکی ترەوە بەرژەوەندی هاوبەش کۆیانی کردۆتەوە کە نەدەکرا لێک بترازێن، ڕووداوەکانی مێژووی کوردیش دەیان نموونەی زیندوی تێدا بەدیدەکرێت .

لە کاتێکدا(کوردستان بۆ خۆی مۆزایکی هۆز و تیرە و خێلی جیاجیایە)(مێجەرسۆن:١١)، ، یەکەم خاڵی ڕزگاربوون و سەرفیرازی کورد دەگەڕێننەوە بۆ(یەکگرتنی هۆزە کوردەکان لەسەر ڕێ و شوێن و لەبەر ڕووناکی بیروباوەڕێکی ڕوونی دیاریکراو کە سەربەخۆیی کوردستان بوو)(قەفتان، ١٩٨٥: ٦٦)پێچەوانەکەیشی ڕاستە، چونکە ناکۆکی نێوان هۆزەکان زۆرجار بەربەستی لەبەردەم میرنشینەکان درووستکردووە، (دوژمنی سەرەکی کوردێک هەمیشە هۆزەکەی هاوسێیەتی)(مێجەرسۆن:٩).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دەوروبەری ساڵی ١٨٢١ بەدرخان بەگ بووە میری ئەو میرنشینە داڕووخاوەی بۆتان و توانی گەشـــەی پێبـدات، برایم خـانی ســـەرۆکهۆزی میران، ڕازی نەبوو دان بە دەســـەڵاتەکەی بنێت و باج و خەراجی نەدەدا و ئەو بژێوانییەی لە نێوان باتوان و حاجی بەیرانی دا کردی و نوانی ئاشتیان بکاتەوە، لەو کاتەدا ئەم پەندە دروست بووە:

(میران میرن، باتوان وەزیرن، شیللەت سەێین پیرن)برۆنسـەن دەڵێ:ئەم پەندەم بۆ ڕوون نەبۆوە و کەسـیش نەیتوانی بە دڵی خۆم بۆم ڕوون بکاتەوە(برونسـەن، ٢٠٠٣: ٦٤)لە کاتێکدا بڕبڕەی پشتی لەشکری بۆتان_بەشە جزیرییەکەی_دوو کۆنفیدراسیۆنی دوو خێلی ڕەوەند بوون، شـیللەت و چۆخسـۆر (لە بەتلیس قەڤالیسـی و بلباسـی بوون، لە هەکاری هۆزەکانی چەپ و ڕاست بوون)، ئینجا چۆن ئەم سیفەتەیان داوەتە پاڵ عەشیرەتی شیللەت، ڕوون نییە.

بە پێی شـــەرەفنامە قەڤالیســـی و بلباس دوو هۆزی وەجاغزادە بوون، لە کاتی کـێشـــە و هەڵـلادا هـۆزەکـانـی دی لەگەڵ یەکـێـک لەو دوو هـۆزە یەکدەکەوتن(برونەســـن:٣٣)، ئەمە و لە کاتێکدا ئاماژە بەوە دراوە کە(بلباسBilbas عەشـیرەت نین بە واتای ووشـە، بەڵکو کۆنفیدرالیەتێکی عەشـیرەتن confederacy of tribes کە لە کۆمەڵێک عەشیرەت پێکدێن، لە کاتی شەڕوشۆڕدا هاریکاری یەکیان کردووە(مێجەر سـۆن، ١٩٧٩: ٢٩)و لە عەشـــیرەتەکانی:مەنگوڕ، مامەش، پیران، باڵەک پێکهاتبووە، کە بە هەموویان ناوە گشتیەکەی بلباسیان هەڵگرتبوو.

بلباس خاکێکی بە پیتی فراوانیان لەبەر دەســتدا بوو، کاربەدەسـتانی عەجەم چاوییان بڕیبووە سـامان و داراییان و مەزنەکانی بلباس یش دەیانویسـت کەمترین باج و ســـەرانە بدەن، ئەمەش بووە هۆی ململانێ و تێکهەڵچوونی خوێناوی لە نێوان ئەفشـــاری عەجەم و بلباس، لە دوای پەیماننامەی ئاشتی زەهاو لە نێوان سەفەوی_عوسمانی، عەجەم توانی شـان و شـکۆی هۆزەکانی موکریان کە هاوسـنوری عوسـمانی بوون بشـکێنێ و نەهێڵێ جارێکی تر ڕاسـت ببنەوە، بەڵام هۆزی بلباس توانی لە لای خواروی ناوچە عەجەم نشینەکانی مەڵبەندی ورمێ گەشە بکات و بەهێز بێت(مەلا حەسەن، ٢٠١٩: ٢٢٥)

ئەو دوژمنایەتی کێشـــانەی لە کاتی خۆیاندا چارەســـەر نەکرابوون، ســـەریانهەڵداوە و یەکێتی و یەکڕیزی زۆربەی هۆزەکانیان هەڵتەکاند، گەلەک تیرەو خێلی گچکە لە پڕ هەڵتۆقین و خۆیـــان ســـەربەخۆ کرد، برێـــک ســـەرۆکهۆز _بۆ نموونە:ئـــاغـا دەسەڵاتدارەکانی شرناخ، کە سەر بە هیچ هۆزێک نەبوون، یاخود سەرکردەکانی میران

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

_توانییان لەم گێژاو و پشێویەدا دەسەڵاتی ئابوری و سیاسیان برەو پێبدەن و فراوانتری بکەن، بەڵام هیچ یەکێکیان نەیانتوانی شوێنی میر بگرنەوە(سەرچاوەی پێشو:٦٩)

کەسایەتیەکی وەکو میر بەدرخان کە یەکێک بوو لەو میرانەی ئاشتی و ئاسایشی بڵاوکردەوە و توانی(هاوسۆزی و هەماهەنگی سەرۆک هۆزەکان بەدەست بێنێت، چونکە لەو بڕوایەدابوو پشتگیری کردنی سەرۆک هۆزەکان مانای ئەوەیە جەماوەر بەدەست دێنێت)(محەمەد، ٢٠١٨: ٨٦)، کە خەڵکەکە پێیان وابوو(دادپەروەری میر بەدرخانە و بەدرخان دادپەروەرییە)(لطفي، ١٩٩٢: ١١)، لە بارەی عەشیرەتەکەی، محەمەد ئەمین زەکی دەڵێ: بەدرخان بەگی عەزیزی یا ئەزیزی کە بە (بەدرخان پاشا)بەناوبانگە، باپیری بەدرخانیەکانە، ئەو خانەوادە کوردە ڕۆشنبیرەی لە شام و کوردستان و تورکیا بڵاون(زکی، ١٩٤٨: ٣٦٥)، کەواتە بەدرخانیەکان لە عەشیرەتی ئەزیزین کە بە عەرەبیەکەی بۆتە عەزیزی، گوایە لەسەر گۆڕەکەیشی نوسراوە:

میرێ جزیرا بۆتان
میر بدرخانێ عزیزان
ڕەحمەتێ خودێ ل سەر مالباتا وی بت.........

(هروري، ٢٠٠٠: ١٣٩).

هەندێک جار بنەماڵەش لە بری عەشیرەت بەکارهاتووە و وەکو هاوواتای یەکتری لە نوسینە مێژوییەکاندا بەکارهاتووە، یان (ناوی خۆیان لە ناوی سەرخێڵەکانیانەوە خواستووە، وەک:بایەزید، موسا بەگ، ڕەجەبلو، میکائیلان، مەحمودی، هەروەک ناوی هەندێ خێڵ لەو گوند و شارانە نراون، کە دواتر بە یەکجاری خێڵە ڕەوەندەکانی تێدا نیشتەجێبوون، وەک: شێخان، شارەبان و ئامران لە عێراق ومەحمودی و ئولوس و گەرگەر و سرووج لە تورکیا)(الداقوقي، ٢٠٠٣:١٢_١٣)

هەروەها(زۆربەی دانیشتوانی شاری بدلیس لە خێلی ڕۆژەکی پێکهاتبوو، کە بنەماڵەی میرنشینەکەش هەر لەم هۆزە بوون، هەرکاتێک تورک و فارسەکان ویستبێتیان کوردستان داگیر بکەن، دەبوایە لە پێشدا لەگەڵ فەرمانڕەوایانی هۆزی ڕۆژەکیدا بەشەڕبێن)(نورەدین، ٢٠٠٧: ٦٨)لەبەر ئەوەی (بە درێژایی مێژوو، ڕۆژەکییەکان توانیویانە بەربەستێکی بەهێز و گران بن لەبەردەم هەموو ئەو شاڵاوانەی کە بۆیان کراوە لە لایەن ئاق قۆیونلووەکان(١٤٧٩_١٤٨١)و عوسمانییەکان(١٥٣٥_١٥٨٣)(مستەفا،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

١٩٩٨)هەر خۆی فەرمانڕەوایی بدلیس لەم بەشـــانە پێکهاتبوو(ئەخلات، موش، هۆزی ڕۆژەکی)(بدلیسی، ١٩٨١: ٨١٣)

کاتێک سوڵتان سلێمانی قانونی لە ساڵی(١٥٢٠_١٥٦٦)هێرشی کردە سەر ئێران وساڵی ١٥٣٤ هێرشی کردە سەر بەغدا زۆربەی ئاغاکانی نێو عەشیرەتە کوردەکانی لەگەڵ خۆیدا برد، عەشیرەتەکان بە درێژایی سنوری تورکیا و ئێران نیشتەجێ بوون، بۆیە قەڵا و شوێنی تۆکمەیان دروست دەکرد بەمەبەستی پارێزگاریکردن لە دەوڵەتی عوسمانی لە هێرشەکانی ئێران سوڵتان سلێمان شانازی بەوە دەکرد کە دیوارێکی لە خوێن و گۆشت درووستکردووە، کە دوژمن ناتوانێت تێیپەڕێنێ(ڤاسیلیەڤا، ٢٠٠٩: ٩٥)، بەمشێوەیە عەشیرەتە کوردییەکان بۆ خەڵکانێک قەڵایەکی پتەو بوون، بۆ خودی خۆشیان ڕوخێنەر.

شەڕی چالدێران لە نێوان عوسمانیەکان بە سەرۆکایەتی سەلیمی یەکەم و سەفەوییەکان بە سەرۆکایەتی شا ئیسماعیل، کە تێیدا عوسمانیەکان سەرکەوتن و توانیان بچنە نێو تەبرێز پایتەختی دەوڵەتی سەفەوی، چەندین هۆز و عەشیرەت کە بە ئارەزوی خۆیان چوبونە نێو دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی نمونەی عەشیرەتەکانی:دادوەری، بتلیس و میری حەسەن کیف و ئامێدی، دواتریش عەشیرەتەکانی سۆران و ئورمیا و کەرەزان و سەعەرت و سنجار و ماردین و ئەوانی دیکە، ئەوەی یارمەتی عەشیرەتەکانی دا بچنە ژێر دەسەڵاتی فەرمانڕەوای عوسمانی بە ڕای مێژونوسان خاڵە هاوبەشەکانی نێوانیان بوو نمونەی :ئایین و ڕۆشنبیری و بەها ڕەوشتیەکان، فتوحاتی عوسمانیەکانیش یارمەتیدەر بوو، چونکە کارگێڕی شوێنەکەی بۆ خەڵکەکەی جێدەهێشت، کە وایدەکرد ناوچەکان پارێزگاری لە سیاسەت و ڕۆشنبیری خۆیان بکەن.

(کاتێک خان لە لای ئەولیا چەلەبی گلەیی لە ئامۆژگاری و هەڕەشەکانی ئەحمەد پاشا دەکات، لە وەڵامدا ئەولیا دەڵێ:... ئەو قسانەی لە ڕووی خۆشەویستییەوە کردووە، نەکا دڵت ڕەنجابێ؟ئێرە کوردستانە، نەتەوەی ڕۆژەکی، کە ڕۆژەکی، ڕۆشکی گەورەترین هۆز و عەشیرەتی شاری بدلیس بووە، کە عەبداڵ خانیش هەر لەم هۆزە بووە)(نورەدین، ٢٠٠٧: ٤١: پەراوێزی ٣١)، ڕۆژەکی ٢٤ قەبیلە یەککەوتون و تاقە سەرکردەیەکیان بۆ خۆیان هەڵبژاردووە، واتە لە نێوان هۆز و سەرۆکهۆزەکانیاندا جۆر پەیمانێکی کۆمەڵایەتی نەنوسراو و مۆر نەکراو دروست بوو بوو، ڕۆژەکییەکان بەوە ناسرابوون، کە لە گشت هۆزێکی دیکەی کوردستان، ملکەچتر و پێبەندتری میرەکانیان(برۆنەسن، ٢٠٠٣: ٣١_٣٢)، پەیدابوونی میرنشینە سەربەخۆ و نیمچە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سەربەخۆکانی کورد لە سەدەکانی پازدە و شازدە وەرچەرخانێکی گرنگی کۆمەڵگەی کوردی بوون، بووە هۆکاری ئەوەی شار پەیدا ببێت .

تەنانەت هێز و توانای میرنشینەکان پەیوەست بوون بە هێز و توانای عەشیرەت و ئەو پاڵپشتیانەی عەشیرەتە گەورەکان پێشکەشیان دەکرد، چونکە (میرنشینە کوردیەکان بەوە جیادەکرانەوە کە بە گشتی سروشتێکی سێکوچکەداری _بنەماڵەیی_فیوداڵیزمی_ئایینی_بوونە، لە نێوانیاندا چەندین میری بەتوانا و بەهێزی تیا هەڵکەوتووە کە ....، وڵاتانی زلهێزی دەوروبەر حیسابیان بۆی کردووە، بە تایبەتی میر محەمەدی ڕەواندزی میری سۆران و میر بەدرخان پاشای بۆتان و میر عەبدولڕەحمانی پاشای بابان)(محەمەد، ٢٠١٨ :٧)

میرنشینی بادینان کە یەکێک بووە لە میرنشینە دیارەکان و ماوەیەکی زۆر فەرمانڕەوایی بەشێکی کوردستانی خوارووی کردووە و(لە نێوان ڕوباری دیجلە و زێی گەورە، میرنشینی بۆتان لە ڕۆژئاوایدا و میرنشینی هەکاری لە باکوریدا و میرنشینی سۆرانیش لە ڕۆژهەڵاتی دا بووە)(محەمەد، ٢٠١٨: ١٠)، دیارترین هۆزەکانی مزوری و زێباری و بەرواری و ڕێکانی و ماخاڵ و سندی و سلیڤانی بووە.

زۆر جار بۆ مەبەستی شەڕکردن پەنایان بۆ هەندێ هۆز بردووە، هەروەک چۆن(سوڵتانی عوسمانی فەرمانی دەرکرد کە سوڵتان حسێنی میری بادینان بە هاوکاری زەینەل بەگی میری هەکاری و هۆزی برادۆست هێرش بکەنە سەر میرانی موکریان)(العباسي، ١٩٦٩ :٥٦)، لە نێوەخۆشدا و لە ئاکامی ململانێ و بەدەستهێنانی دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی پشت بە هۆز و تواناکانیان بەستراوە، کاتێک(بەیرام_کە دایکی بەیرام خوشکی میر زەینەلی هەکاری بوو_لە هەل دەگەڕا بۆ ئەوەی دەسەڵات لە قوباد وەرگرێت، پشتیوانی هۆزەکانی بۆ خۆی قۆستەوە و توانی خەڵکێکی زۆر بە دەوری خۆیدا کۆبکاتەوە)(العباسي، :٥٩)، ململانێ و ناکۆکیەکانی نێوان میر قوباد و میر بەیرام تا لە لایەن هۆزی مزوری و خەڵکانێکی تر، لە ئاکامی داڕشتنی پلانێک توانیان میر قوباد و کوڕێکی بکوژن، بەمشێوەیە میر بەیرام دەسەڵاتی گرتەدەست(بدلیسی، ١٩٧٣: ٢٦٥)، واتە هۆزەکان هەموو دەسەڵاتێکیان هەبوو، هاوکێشەکان هەمووی لەسەر هۆز و عەشیرەتەکان وەستابوون، ئەوکاتەی (قوباد خان چاوی لە دەسەڵات بوو، بەڵام لەبەر سیفەتی توندڕەوی جێگەی ڕەزامەندی هۆزەکان نەبوو، پشتیان نەگرت)(محەمەد، ٢٠١٨: ٥٧).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هۆزەکانی دەڤەری بۆتان کەوا پێکهاتەی میرنشـــینەکەیان پێکدەهێنا، بە تایبەتی هۆزی بۆتانی، کە شەرەفخانی بەدلیسی بە(نەترسی و ئازایی و مەردی و نەبەردی ناو بە دەرەوەن و گەورەو گچکە و نەناس و سەرناسیان ڕەشید و دەسکەرەوەن و لە مەیدانداری و سوارچاکیدا لە هەموو کوردستاندا هەر ئەوان زۆر لە سەرەوەن)(بەدلیسی:٣٧٣).

هۆزەکان بەشێکی هێزەکەیان خۆیان پێی ناسرا بوون و بەشەکەی تریان لە میرنشینەکە وەردەگرت، بە واتایەکی تر بەهێزبوونی میرنشینەکە بەهێزبوونی هۆزەکە بوو، کزی و بێهێزی میرنشینەکەش دەبووە مایەی کزی و بێهێزی هۆزەکەش، هەروەک ئاماژەپێدانێک، (زۆربەی هۆزەکان وەک دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی، تا دەهات سادە و سادەتر دەبوون، گەشەکردنیان بە پێچەوانەی ڕەوتە ئاساییەکەوە دەبزوا، بۆ نموونە خێلی تەییان وەک بەشێک لە کۆنفیدراسیۆنی خێلەکانی شیللەت، لە پێشدا لە بۆتەی میرنشینی بۆتان دا توایەوە، پاش دارمانی میرنشینەکە، ئەو کۆنفیدراسیۆنەهێدی هێدی لەبەریەک ڕەوایەوە، لقێکی تەییان دایە پاڵ کۆنفیدراسیۆنی چۆخسۆرەکان، هەر هۆزە و بۆ خۆی بە تەنها هەڵس و کەوتی دەکرد.....ئەورۆ هۆزی تەییان چیدی چەند عێلێکی بەڕاستی یەککەوتە نییە و تاقە سەرکردەیەکی مەزنیان نییە، قەبیلەکانی تەنها ماونەتەوە، پێکڕا و تێکڕا هیچ کارێک ناکەن)(برونەسن، ٢٠٠٣: ٧٠_٧١).

یەکێ لەو عەشیرەتانەی کە پەیوەستە بە میرنشینی بۆتانەوە (بەختی)یە، میرنشینی بۆتان یا میرنشینی جەزیرە دێرینترین میرنشینە کە مێژوویەکی درەوشاوەی هەبووە، لە سەردەمی بوەیهیەکان تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم کە دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ میرنشینەکانی تر رووخاندی، ئەگەرچی بە شێوەی پچرپچرپش بێت هەر مایەوە، مێژوونوسەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە میرەکانی جەزیرە هەموویان سەر بە عەشیرەتی بەختی بوون، هەر ووتویانە میرنشینی بۆتان، میرنشینی بەختی یە و بەسەر سێ قۆناغ دابەش دەکرێت:(توفیق، ٢٠٠٧: ٢٥ تا ٢٧)

١. قۆناغی یەکەم/مێژووی لە نێو سەردەمی عەباسی
٢. قۆناغی دووەم/مێژووی لە نێو سەردەمی دەسەڵاتی مەغۆل و تورک و تورکمانیەکاندا.
٣. قۆناغی سێیەم/مێژووی لە سەردەمی عوسمانیدا.

تەنانەت مەلای جزیری(١٥٦٨_١٦٣١)کە جەزیرە و پەیوەستبوونی ناوەکەی بۆ شوێنی ژیانی دەگەڕێتەوە، ئەگەرنا خۆی لە عەشیرەتی بەختی بوو، کە لە نێو جەزیرە و دەوروبەری بڵاوبوون.

لە ڕووی سەربازییەوە هۆزەکان بڕبڕەی پشتی میرنشینەکان بوون، فراوان بوون و وێکهێنانەوەی قەوارەی هۆزەکانیش پەیوەستبوو بە هێز و شکۆی ئەو میرنشینانەی کە لێی بوون، هەرچەندە میرنشـــینەکە ئاســـایشـــی تێدا بەرقەرار بوایە و ئابوورییەکەی گەشـــەیکردبا ئەوا زۆرتر هۆزەکان لە ئەنجامی پەیوەندیکردنی هۆز و تیرە لاوازەکان پێیانەوە فراوانتر دەبوون، دیارە کە دەســـتەبەرکردنی ئارامیی و ئاســـایش وایدەکرد کە پرۆسەی بەشارستانی بوون و نیشتەجێکردن لە نێو هۆزە کۆچەرییەکاندا خێراتر بێ لە لایەک وخەســـتـکـردنەوەی چـالاکـی ڕونـاکـبـیـری و ئـابـوریش لە لایەکـی دیکەوە(ئەسکەندەر، ٢٠١٦: ١٠٥).

لە نێوان کۆتایی سەدەی هەژدە و نیوەی سەدەی نۆزدەدا سێ بزوتنەوەی بەهێز لە کوردستانی گەورەدا بە دوای یەکدا هاتن بە مەبەستی پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی تەواو ســـەربەخۆ بەدەر لە هەموو کۆت و پێوەندێکی ســیاســی و ســەربازی و دارایی کە دەوڵەتەکانی ئێران و تورکیا بەسەر میرنشینە کوردییەکانیان سەپاندبوو، ئەم هەر سێ بزوتنەوەیەش سێ میری لاو سەرکردایەتیان دەکرد، کە ئەوڕەحمان پاشا لە میرنشـینی بابان و محەمەد کۆرپاشـــا لە میرنشـــینی ســـۆران ومیر بەدرخان لە میرنشـــینی بۆتان بوون(ئەســـکەندەر، ٢٠١٦: ١٢٩). کاتێ جیمس فالکس ســـەردانی هەرێمەکانی بابانی کرد، سێ ساڵ بەسەر مەرگی ئەوڕەحمان پاشا تێپەڕیبوو، ئەو تێبینی ئەوەی کردبوو کە هۆزەکانی جاف وازیان لە ژیانی نیمچە کۆچەری هێنابوو، ئەمە ببوە مایەی بڵاوبونەوەی کشـتـکاری و زۆربوونی گوند و دێهات لە ناوچەی شـارەزوور(ئەسـکەندەر، ٢٠١٦: ١٥٢)، جیمس فالکس ئەمە دەگەڕێنێتەوە بۆ زیرەکی ئەوڕەحمان پاشـــا کە نەک هەر توانی پشـتیوانی کۆنفیدرالیەی گەورەی جاف بەدەســت بێنێ، کە ســنوری لای ڕۆژهەڵاتی بۆ قایم کردبوون، بەڵکو ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری زۆر بەرەو پێش برد، زۆر سودیشی لە ڕۆڵەکانی ئێلی جاف وەک ســەربازی تایبەت وەرگرت، بۆ دروســتـکردنی لەشــکرێکی بەهێز(سەرچاوەی پێشوو).

لاپەڕەیەکی تری بابانەکان فەقێ ئەحمەدە کە لەگەڵ برایەکی بە ناوی خدر بەگ نەیانتوانیوە لە بەرامبەر پاڵەپەســتۆ و شـەڕی هۆزی بلباس بوەســتێتەوە، لەبەر ئەوە گوندی دارەشمانە بەجێدێڵێت و دەچێتە ئەستەنبۆڵ و لەوێ بونەتە سەربازی عوسمانی و لە سەردەمی سوڵتان محەمەدی چوارەم(١٦٤٨_١٦٨٧).

فەقێ ئەحمەد لە چەند شەڕێکدا بەشداری کردووە و ئازایەتی خۆی نیشان داوە، ئەمە سـەرنجی دەسەڵاتدارانی عوسمانی ڕاکێشاوە و بە فەرمی گوندی دارەشمانەیان پێ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بەخشـــیوەتەوە، وەکو میری بابان توانیویەتی ناوچەی پشـــدەر کۆنترۆڵ بکات و هۆزی بلباس بخاتە ژێر ڕکێفی خۆی(بابان، ١٩٩٣: ٣٦)، محەمەد ئەمین زەکی دەڵێ:ئەگەر فەقێ ئەحمەد داوای هەموو کوردســـتانیشـــی لە دەوڵەتی عوســـمانی بکردایە پێی دەبەخشرا(زەکی بەگ، ٢٠٠٦: ٣٦)

دوای فەقێ ئەحمەد کە لە ســـاڵی ١٦٦٤ مردووە، میرخان بۆداق ی کوڕی فەرمانڕەوایی وەرگرت، بەڵام لەساڵی ١٦٦٥ ناوەندی حوکمڕانی لە دارەشمانەوە گواستەوە بۆ ماوەت(هروتي، ٢٠٠٠، ١٣)

یەکێ لەو کارانەی کردی و(بنەمای ســەرەکی حوکمڕانیەکەی ســیاســەتی داپلۆســینی هۆزەکان بوو، ئەم ســیاســەتەش ئەنجامی باشــی لێکەوتەوە و چەندین هۆز چوونە ژێر باڵی پارێزگاری ئەو لەوانە هۆزەکانی_ئاکۆ، ئالان، بلباس_کە ســەرجەمیان گوێڕایەڵیان بۆ میری بابان ڕاگەیاند)(محەمەد، ٢٠١٨ :١٣٣_١٣٤).

میرنشــینی هەکاری بەســەر میرنشــینەکانی دیکەی دراوســێکانی _بۆتان، بادینان، بدلیس و موکس_دەرکەوتوتر بووە، هێزی میرنشینەکە بە تایبەتی لە سەردەمی میر عیمادەدین سەرنجی دەوڵەتی عوسمانی ڕاکێشاوە(مراد و حەسەن، ٢٠١٧: ٦٢٥)، هەر خودی عیمادەدین کە فەرمانڕەوای میرنشــینەکەی کردووە لە نێوان ١٦٣٤-١٦٣٩ز، کەســایەتیەکی ئازا و دلێر بووە، لە هەمان کاتدا شــاعیریش بووە و نامەی شــیعری لەگەڵ گەورەترین شاعیری کورد مەلای جزیری هەبووە(الزڤنگی، ١٩٥٩:ج٢: ٥٩).

ساڵی ١٨٣١هێزەکانی سۆران(کە میر محەمەدسەرکردایەتی دەکرد)بە قوڵی چونە ناو ئەو ناوچانەی کە ســەر بە میرنشــینی بادینان بوون، وەک شــێخان و قوش تا پایتەختە سیاسیەکەشی داگیر کرد، کە ئامێدی بوو، میر محەمەد هێندێ هاوپەیمانی لەگەڵ ســەرۆک هــۆزەکــان کــرد، لەوانە ســەرۆکی هــۆزی بەهــێزی مزوری بوو(ئەســکەندەر:١٩٩)، هۆز و عەشــیرەتەکان بە پێی پێگەکەیان لە هەموو لایەکەوە بونەتە پردێک بۆ ڕایی کردنی مەرامە تایبەتیەکانی هەم ئەوانەی ناوەوە و هەمیش هێزە دەرەکییەکان، ئەوەتا میر محەمەد(لە دەسپێکە بەراییەکانی هەرێمی سۆران، پشتی بە جەنگاوەرانی سورچی و خۆشناو بەستبوو، پاشان کەسانی هۆزەکانی دیکەی هێنا لەوانە :شکاک و ئەتروشی، سەرەنجام میر محەمەد فراوانتر توێژە کۆمەڵایەتیەکانی بە ســـەرباز گرت تا ڕادەی ئەوەی کوردەکان هۆز و غەیرە هۆزیشـــی گرتەوە لەوانە جوتیارەکان(ســەرچاوەی پێشــو:٢٠٢)، محەمەد پاشــای کۆرە(١٨١٣_١٨٣٦)(کۆرە لە نێو کورد دا جنێوە ناشــێت ڕاســتەوخۆ و بە شــێوەیەکی ئاسایی بەم پاشا بە هێزە وترابێت

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

کۆره)، هەرچەندە جەمال نەبەز دەڵێ: میر محەمەد چەندین ناوی هەبووە پێی بەنابانگ بووە، لەوانە: میری گەورە، محەمەد پاشای ڕەواندزی، پاشای گەورە، میری کۆره، بەڵام ئەم نازناوەی دواییینی کە کۆره بوبێت، چونکە لە چاوێکیدا جۆرێک لە نابینایی تیادا هەبووە(نەبەز، ٢٠١٩، ٥٤_٥٥)، هەمیشـــە چاوی بڕیبووە ئەوەی میرنشـــینەکەی هەردەم فراوانتر و بەهێزتر بکات، بۆیە توانی(عەشـــیرەتەکانی شـــێروان و برادۆســـت لەگەڵ عەشـــیرەتەکانی ســـورچی بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە و بابانەکان لە حەریر دەربکات و دەســـت بەســـەر هەولێریش دابگرێت و عەشـــیرەتی دزەیی بخاتە پاڵ خۆی، تا گەیشـــتە ئـاڵتون کۆپری و کۆیە و ڕانیە، زێی بچوک(زێی کۆیە)هێڵی نێوانیـان و نێوان بـابـانیەکـان بوو)(زکی، ١٩٤٨: ٤٠٦).ئەم فراوانبوونەی دەســـەڵاتی میر محەمەد عوســـمانیەکانی توشـــی دڵەڕاوکێ کردبوو، بۆ ئەم مەبەســـتە ســـوپایەکی گەورە بە ســـەرۆکایەتی محەمەد ڕەشـــید پاشـا و یاوەری هەریەک لە عەلی ڕەزا پاشـا والی بەغدا و مەحمود پاشا والی موسڵ و سەدری ئەعزەم، دوای ئەوەی سەدری ئەعزەم دەستیان بەسەر ناوچەی بادینان گرت، بەرەو ڕەواندز هەنگاویان نا، زۆربەی زۆری سوپای سەدری ئەعزەم و عەلی ڕەزا پاشا لە عەشیرەتە کوردەکان بوون(بڕوانە:سەرچاوەی پێشو: ٤١٣_٤١٤)هێشتا لە ترســـی ئەوەی دووبارە دەســـەڵاتەکەی بنیادنەنێتەوە، بە فڕوفێڵ کوشـــتیان، ئەمە و فتواکەی مەلای خەتێ کە دوا موفتی میرنشینی سۆران بووە، بۆ نزیکەی ٧٠ ساڵێک بە ناپاک ناوزەدیان کردووە و مێژوو زوڵمێکی زۆری لێکردووە، چونکە(ڕووخانی میرنشینی سۆران لە ئەنجامی هۆکاری دەرەوە و ناوەوە بوو، نەک بە فتوای مەلایەکی وەکو مەلای خەتێ)(حەمە کەریم، ٢٠٠٦: ٢٥)کە چەندین سەربوردەی تر بوونەتە بەشێکی گرنگی هەم مێژوی کورد و هەم بـابەتە فۆلکلۆرییەکـان، هەرچەنـدە خەتێ بۆ نـاوی گونـدی خەتێ دەگەڕێتەوە، نەک عەشـــیرەتێک بەم ناوە هەبێت، د.زرار ســـدیق لەمبارەیەوە دەڵێ:(هیچ عەشـــیرەتێک لە نێو مێژوودا بە ناوی خەتێ باســـی لێوە نەکراوە، جگە لە _ئیبن ئەثیر _نەبێت، دەڵێ:ئەبا هیجائی ســـەمین کەلە گەورە ســـەرکردەکانی ســـوڵتان سەلاحەدین بوو، لە کوردەکانی خەتێ بوو، دەشێ خەتێ لە ناوجەرگەی هۆزی حوکمیە بێت، کە هۆزێکی گەورەن لە هەولێر، خەتێ ئێستاش گوندێکی ئاوەدانە و لە سەدەی نۆزدە نـاوبـانگێکی زۆری هەبوو، بە هۆی ئەو ڕۆڵەی کە _مەلا محەمەدی خەتێ_لە ڕووداوەکانی میرنشـــینی ســـۆران هەیبووە)(توفیق: ٩٢)، مەلا محەمەدی خەتێ گەلێ بیروبۆچونی هەمەجۆری لە بـارەوە داڕێژراوە(بڕوانە:بەحرکەیی، ٢٠١٩)هەروەهـا بۆتە ڕەمزێکیش لەنێو ئەدەبیاتی کوردیدا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ڕوخانی میرنشـینی سـۆران ناکەوێتە ئەسـتۆی مەلای خەتێ، کە پێی تاوانبار کراوە، بەڵکو(یەکێ لەو خاڵانەی بوونە هۆکاری کۆتایهاتنی میرنشـینی سـۆران، کە زۆربەی هۆکارەکان لە سـەردەمی میر محەمەدەوە دەسـت پێدەکات، لەدەسـتدانی ئەو یەکێتییە سـیاسـیە بوو کە میرنشـینەکە لە سـەردەمی میر محەمەد پەیدای کردبوو، چونکە لە دوای ئەو چەندین هۆز پشتیان لە میرانی سۆران کرد و ململانێ و ڕکابەری لە نێوان چەند هۆزێک و بنەماڵەی میرانی سـۆران ڕوویدا لەوانە هۆزەکانی ئاکۆیی و زێباری و شێروانی)(محەمەد: ٢٣٥)

دەسەڵاتدارانی تورک هەمیشە لە ڕێگەی هۆزەکانەوە ڕێگەی خۆیان کردۆتەوە و توانیویانە بەکاریان بهێنن، یا تۆوی دووبەرەکیان لە نێواندا بچێنن، یا بە گژیەکیاندا ببەن، یا هەر ڕاستەوخۆ پیلانی ڕووخانیان دابڕێژن، بۆیە دەسەڵاتی تورک لە ڕێگەی لێدان لە هۆزە گەورەکان و زیانگەیاندن بە لایەنی ئابوریانەوە توانی خودی میرنشـینەکان لەناو ببات، چونکە ئەم هۆزانە دەسەڵاتی ڕاستەقینە و هێزی تەواوی میرنشینەکان بوون، خاڵێکی دیکەی جگە لە تواندنەوە و لەناوبردنی هۆزەکان ئەوەبوو کە(دەسـەڵاتدارانی تورک پەنـایـان بردە بەر جێبەجێکردنی گۆڕانکـاری ئیـداری لە نـاوچە کوردییە لکێندراوەکاندا، جێ نزرگەی ئەسڵی هۆزەکانی ئەتروشی لە نێوان دوو تا سێ ناوچەی ئیداری دابەشـکران، کە لە نێوان دوو ویلایەتی جیاوازدا بوون(ئەسـکەندەر:٢٩٤)هەروەها میللی و کاید لەو هۆزە گەورانە بوون کە لە لایەن لەشـکری تورکەوە پەلاماردران و تالانکران، ئەم دوو هۆزە وەک هۆزە گەورەکانی دیکە ژمارە و سـەروەت و سـامانیان بەشـێوەیەکی زۆر کەمبۆوە، .....هۆزە ئێزیدیەکانیش زیاتر لە هەموو هۆزەکان لە ڕووی ژمارە و سـامانەوەو لە ئەنجامی کردەوە سـەربازییەکانی تورک دووچاری شـکسـت بوون(سەرچاوەی پێشو:٢٩٣).

لە لایەکی دیکەشەوە باج و خەراجی کردبوە پاساوێک بۆ دابڕینی هۆزەکان لە یەکتری، کە لە ڕێگەی کوردەوە ئەم کارەی ئەنجام دەدا، بۆ نموونە(لە ناوچەکانی ناوەڕاستی کوردستانی عوسمانیدا، والی شارەزور کە لە موسڵ دادەنیشت نیعمەت ئاغا سـەرۆکی هۆزی زێباری کردە نماینـدە بۆ وەرگرتنی بـاجی جۆراوجۆری تـایبەت بە کشـتوکاڵ و ئاژەڵ لەو هۆزە کوردانەی دەوروبەری وەک برادۆسـت و شـێروان گەردی و شـەمدینان)(سـەرچاوەی پێشـو، ٢٩٤)، بەم کارەیان ڕق و کینە پەرەیسـەند و بووە مایەی ناکۆکی لە نێوان هۆزەکاندا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هەر بەوەندەش نەوەستان بە مەبەستی هەڵوەشاندنەوەی هۆز و نەهێشتنی هێز و شکۆی هۆزەکان، خەریکی بەسەربازکردنی گەنج و لاوی هۆزە کوردییەکان بوون، بەڵام نەیانتوانی ڕێژەیەکی زۆر کۆبکەنەوە، لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم (دوای شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری، دەوڵەتی عوسمانی پێویستی بەوەبوو سستێمی عەشیرەتگەری لە کوردستان بەهێز بکات، سوارەی حەمیدیەی دامەزراند_کە ناوەکە بۆ سوڵتانی عوسمانی عەبدولحەمیدی دووەم(١٨٤٢_١٩١٨)دەگەڕێتەوە_(علی، ٢٠١٠: ١٦)بۆ ئەم مەبەستە هەر لە ژێر سەرکردایەتی سەرۆک هۆزەکاندا پێکیهێنان(ڕژێمی بەعس لە هەشتاکان لە عێراقدا بە هەمان شێوە جاشی لە ڕێگەی ئاغا و سەرۆک عەشیرەتەکاندا دروستکرد، ئەمە ڕاستی ئەوە دەردەخات کە مێژوو خۆی دووبارە دەکاتەوە)، گرنگ نەیانتوانی بە تەواوی دووربکەونەوە لە بیرۆکەی فەرامۆشکردنی هۆز و سەرۆک هۆزەکان.

دوو سەرۆک هۆز لە ڕێگەی فەرماندەیی سوارەی حەمیدیەوە هێند پلەوپایەیان باڵا ڕۆیشت، کە پاشان خۆیان بوونە مەترسی و هەڕەشە بۆ وولاتەکە، یەکەمیان:مستەفا پاشای میران، لە نێو هەموو سەرۆکهۆزەکانی میرنشینی بۆتان دا، ئەو تاکە سەرکردە، بوو، کە کرایە قوماندانی سوارەی حەمیدییە و نازناوی پاشای درایە، سەرۆکی گشت هۆزەکانی دیکە، ئەوانەی کرانە ئەفسەر گشتیان پلەوپایەی لەو کەمتر و نەویتریان درایە، ....تەنانەت لە شاری جەزیرەش هەموو شتێک بە دەستی مستەفا پاشا بووە(برۆنەسن، ٢٠٠٣: ٧٩_٨٠)، دووەمیان: ئیبراهیم پاشای سەرۆکی کۆنفیدراسیۆنە گەورەکەی میلان بوو، نوسەرانی تورک و بێگانە نێویان وەک جەردە و سالووکێکی ئەفسانەیی هێناوە و شۆرەتیان پێداوە جا بە ڕاستی _پاشایەکی بێ تاج و تەختی کوردستان بوو(سەرچاوەی پێشو:٨١)، میلان یەکێک بووە لە هۆزە بەناوبانگەکان، تەنانەت(لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم، میلان لە چەندین هۆزی جۆربەجۆر پێکهاتبوو، لە تەک هۆزە کوردە سوننی و یەزیدییەکاندا، بڕێک هۆزی عارەبیش لەو کۆنفیدراسیۆنەدا بەشداربوون، ....دەگێڕنەوە گوایە گشت هۆزەکانی کوردانی ئەمڕۆ لە دوو هۆزە ڕەسەنەکەی میل و زیل، یاخود _میلان و زیلان_کەوتونەوە، گەلەک هۆز ڕەچەڵەکی خۆیان دەبەنەوە سەر یەکێک لەو دوو هۆزە(سەرچاوەی پێشو).

ژمارە و تیرە و هۆزە یەککەوتووەکانی کۆنفیدراسیۆنێکی وا نێودار بە بیست و چوار هۆز دادەنرێت، ڕەنگە ژمارەکە واتایەکی ئەفسووناوی هەبوبێت، گوایا هۆزە تورکە یەککەوتووەکانی ئۆغوزیش بیست و چوار تیرە بوون، هەرچەندە کۆنتر باس لە نۆ تیرە کراوە، شەرەفنامە باس لە بیست و چوار تیرەی کورد دەکات، کە لە سەردەمی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تەهماسب دا   چونە ژێر سایەی قەرەباغە فارسەکانەوە و کۆنفیدراسیۆنی(ئیگرمی دۆرت) یان پێکهێناوە، کە ووشـــەیەکی تورکییە و بە واتای بیســـت و چوار دێت، ئەو هۆز و دەستە و تاقمانەی کۆنفیدراسیۆنەکەیان پێکهێناوە، بریتین لە:

چۆخسۆر ⟷ میران، دووران، عەلیخان، سۆران، گاریسان.
شیللدت ⟷ باتوان، کچان، تەییان، خەریکان، موسیٚ ڕەشان.
حاجی بەیران ⟷ پیرتی، گیتەیان، هەڤیری(هەرسیک ڕەوەندن)، گۆیان(نیوە کۆچەرن)، ئەمە جگە لە جوتیارە کورد و ئەرمەنە ناخێلەکیەکانی شیرناخ و سلۆپی.
دەهی ⟷ گاریسان(ڕەوەندن)، دیرسەڤی، فەسخێری، ئەروخی، چووفی، گیلان

(بڕوانە:شەرەفنامە   بە فارسی:٣٤٨تا ٣٥٤).

لە سـەدەی نۆزدەهەمدا میرنشـینەکان یەکە یەکە هەڵتەکێندران، وەلێ لەسـەر ئاستێکی نزمتر، جۆری دەسەڵاتی ناڕاستەوخۆ هەر بەردەوام بوو، .....سەردەمی سەرۆکهۆزە مەزنەکـانیش تێپەڕی و بەســـەرچوو، ...، تەنها ئـاغـای گونـد و مەزنی بـاڤـک ئەرکە سیاسیەکان جێبەجێ دەکەن(برونەسن، ٢٠٠٣: ٩١_٩٢).

هۆزەکان بە تایبەتی هۆزە بەهێزەکان کاریگەرییەکی زۆریان هەم بۆ بنیادنان و ســەرکەوتن، هەم بۆ شـــکســـت و دۆڕانە ســیاســیەکان هەبووە، نابێ ئەوەش فەرامۆش بکەین کە ســـەرەتـای دامەزرانـدنی گەلێـک لە میرنشـــینەکـان دەگەڕێتەوە بۆ بنەچەیەکی عەشـــیرەت ئـامێز، بۆ نموونە میرنشـــینێکی وەکو ئەردەلان بنەچەی دروستبوونی دەگەڕێتەوە بۆ هۆزی گۆران، لە پاڵ چەندین نمونەی دیکەی هاوشێوە.

٣_ پەیوەستبوونی مێژوو و ئەدەبی فۆلکلۆری

ئەدەبی فـۆلـکـلـۆری وەک چۆن بـنـاغەیەک بـووە بۆ ئەدەبـیـاتی کـوردی، بنچینەیەکیشە بۆ خوێندنەوەی ئەو بابەتە مێژووییانەی هەلقەی بزری تێدایە یا پرسیاری بێ وەڵام لە خۆ دەگرێت، پرســـیارە جەوهەرییەکە لێرەدا ئەوەیە ئایا فۆلکلۆری کوردی توانیویەتی ئەم بۆشـاییانە پڕ بکاتەوە کە لە مێژوودا هەن، پێچەوانەکەیشـی بە هەمان شێوە.

یا ئـایا دەکرێ بڵێین فۆلکلۆر و مێژوو تەواوکەری یەکترن، لە کـاتێکـدا مێژوو زانســـتێکی ســـەربەخۆیە و فۆلکلۆر بەرهەمی زارەکی نەتەوەیە و بە پێی زەمەن گۆڕانکاری و زیاد و کەمی هەبووە؟

بایەخدان بە فۆلکلۆر و کۆکردنەوە و پۆلێنکردنی وەکو زانستێکی ئەدەبی درەنگ دەستی پێکرد، پێشتر ئاماژەمان پێدا کە بێگانەکان پێش خۆمان بایەخیان پێداوە، لەگەڵ بزوتنەوەی ڕۆمانسی نەتەوەیی کە لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەم سەریهەڵدا، دەستییپێکرد، بە مەبەستی دیاریکردنی ناسنامەی نەتەوەیی، ئازاد ئەسلان دەڵێ: هەردوو چەمکەکە فۆلکلۆر و نەتەوە پەیوەستن بە یەکەوە(pertew,2015: 112)، هەر لەبەر ئەوەشە کە هێندە کاریگەریی لە نێوان فۆلکلۆر و مێژودا بەدیدەکرێت.ئەلکساندەر ژابا باڵیۆزی ڕوسیا لە ئەرزەڕۆم لە نێوان ساڵانی(١٨٤٨_١٨٦٦)بەشێکی باشی بابەتە فۆلکلۆرییە کوردییەکانی کۆکردەوە کە نزیکەی ٦٠ دەستنوس دەبێت، ٥٦ یان بە زمانی کوردی و ٤ بە زمانی فەڕەنسی و جگە لە ٣ بەرهەم بە زمانی تورکی(سەرچاوەی پێشو: ٢٢٥)، کە بەشێکی کارەکانی بە هاوکاری(مەلا مەحمودی بایەزیدی)(١٧٩٧_١٨٦٣)، کە خۆیشی چەندین بابەتی گرنگی نوسیوە وەک:عادات و رسومەتنامەی ئەکرادیە، کە بەشێکی لە بارەی پەیوەستبوونی کورد بە چەک و ئەسپەکەی و باسکردنی ناکۆکی عەشیرەتەکان و تۆڵەکردنەوەیە.

بەشێکی زۆری ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی لە قوڵایی مێژووی کورد و شەڕوشۆڕ و ڕووداوە مێژوییەکاندا سەریهەڵداوە، بە واتایەکی تر لە هەناوی مێژوو سەرچاوەی گرتووە، بەشەکەی دیکەی هەڵقوڵاوی لایەنە کۆمەڵایەتی و پەیوەندییەکان و بیروباوەڕ و چۆنیەتی مامەڵەکردنەکانی نێو کۆمەڵگەی کوردی بووە، هەر لەبەر ئەوەیە بۆتە ئەدەبیاتێکی دەوڵەمەند و چڕوپڕ، سەرباری زمانە هونەرییە پاراوەکەی، تێیدایە شانازیکردنە بە سەرکەوتن و تێیدایە تراژیدیایە.

ئەمە جگە لەوەی جاری وا هەبووە شاعیرێکی میللی چەشنی مێژونووسێک ڕۆڵی گێڕاوە، هەروەک :(عەلی بەردەشانی، شاعیری میللی مێژونوسی ڕاپەڕینەکانی عەبدولڕەحمان پاشا بووە بە شیعر، بە شیعرەکانی باسی ئازایەتی و قارەمانێتی میرەکانی بابانیشی دەردەبڕی باسی ئەوڕەحمان پاشا و شەڕەکانی بە هەڵبەست بڵاو دەکردەوە و هەستی میللی پێ ئەخرۆشان)(مستەفا ڕەسول، ١٩٧٣: ٣٨)، ئەگەر ئەوانەی سەرەتا بەیت و داستان و لاوکە مێژوییەکانیان داڕشتوە دیار بان چەشنی عەلی بەردەشانی، ئەوانیش دەبونە مێژونوس بە شێوازێکی تر.

کەواتە (یەکێک لە هۆکارەکانی دەوڵەمەندبوونی فۆلکلۆری کوردی ئەو جەنگ و شەڕوشۆڕانەیە کە لە مێژووی کوردستاندا ڕوویان داوە و ڕەنگدانەوەی فرە و دیاریان هەبووە بەسەریدا)(نورەدین، ٢٠٠٧: ١٩_٢٠، پەراوێزی ١٠)، بۆیە کاریگەری و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دروستبوونیان دووسەرەیە و مێژوو و بابەتە فۆلکلۆرییەکان هێندە بە ناو یەکدا چوون، جاری وا هەیە وەک چوارچێوەی یەک بابەت مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێت.جگە لەوەی (فۆلکلۆر بۆ خوێندنەوەی هەموو ئەو بابەتانەی لە فەرهەنگی کوردیدا بزرن و تۆمار نەکراون سەرچاوەیەکی بێگەردە)(نورەدین: ١٩)

بابەتە فۆلکلۆرییەکان کاریان لە مێژوو زیاترە، چونکە پڕن لە ترپە و هەست و هەمەڕەنگی هەستەکان، کەچی مێژوو و گەڕانی بە دوای ڕاستیەکان خستویەتیە قالبێکی تا ڕادەیەک ووشک و بێ جولە، هەرچەندە کاریگەرییەکی زۆریشیان لەسەر بابەتە فۆلکلۆرییەکان جێهێشتووە، بەڵام بە هۆی هەبوونی ڕەگەزە ئەدەبیەکانی دیکەی بابەتە فۆلکلۆرییەکان سیمای مێژووەکەش گۆڕانی بەسەردا هاتووە.

ئەولیا چەلەبی لە باسکردنی ڕۆشنبیری عەبدال خان دەڵێ: (حەفتا و شەش بەرگ کتێبی فارسی و عەرەبی و تورکی کە لە دانانی خۆی بووە، لەگەڵ سەدوپێنج پارچە نامیلکەی جۆراوجۆر کە زۆربەیانی بە زمانی فارسی نوسیبوو)(چەلەبی: ٢٨٤_٢٨٥)کە دوای شکستەکەی کەوتە بەردەست عوسمانیەکان و هەڕاج فرۆش کراون (نورەدین:٢٠٢)، ئەمە چەند بابەتێک دەوروژێنێ یەکەمیان:ڕۆشنبیرە کوردەکان بیریان بۆ نووسین بە زمانی زگماکی خۆیان نەچووە، بە هەر هۆکارێکەوە بوبێت.

دووەمیان:ئاکامی خاڵی یەکەم فەرامۆشکردنی بابەتە فۆلکلۆرییەکانی لێ کەوتۆتەوە، ئەوە ئەوەمان پێدەڵێت:کە ڕۆشنبیر بوون بێ هۆشیاری نەتەوەیی ئەو بەرهەمەی نابێت کە دواتر ببێتە بەشێک لە ناسنامەی نەتەوەیی، ئەگەر ڕۆژهەڵاتناسەکان نەبوونایە ئەوەندە بەرهەمە فۆلکلۆرییەی ئەو کات و سەردەمانەمان بە دەست نەدەگەیشت، چونکە کوردەکان خۆیان بابەتە فۆلکلۆرییەکانیان کۆنەکردۆتەوە، بە هۆی ڕێژەی زۆری نەخوێندەواری و جۆری کارکردنیان کە بەردەوام خەریکی کشتوکاڵ و مەڕداری بوونە، تەنیا ئەوەندە هەیە دەبێت لە کاتی گوێگرتنیان چێژێکیان لێ وەرگرتبێت.

لە کاتێکدا گەلێک لە ڕۆژهەڵاتناسان سەرسامی خۆیان بەرانبەر ئەو ئەدەبیاتە دەربڕیوە، بۆ نموونە مینۆرسکی کە ئاماژەی بە داستانی قەڵای دمدم و داستانی نەتەوەیی مەم و زین داوە، کە گێڕانەوەی سەربوردەی دوو عاشقە بە هۆی جیاوازی چینایەتی بەیەکنەگەیشتون، ئەو (مەم و زین)ەی یا مەمی ئالان کە ئەحمەدی خانی(١٦٥٠_١٧٠٧)لە سەدەی حەڤدەهەم شاکارێکی لێ درووست کردووە، (داستانێکی خۆشەویستی هاوشێوەی ئەم داستانەی مەم و زین ی ئەحمەدی خانی_کە نازناوی خانی ناوی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دێیەکەیانە_لەو سەردەمەدا لە ئەدەبیاتی فۆلکلۆری کوردیدا بە ناوی مەمی ئالان بەربڵاو بووە، ڕەنگە ئەحمەدی خانی بۆ نووسینی مەم و زینەکەی سودی لێوەرگرتبێ، ....تا ئێستا دەستنوسێکی ئەم چیرۆکی مەمی ئالانە نەدۆزراوەتەوە، کە لە مەم و زینی خانی کۆنتر بێ، لە ڕاستیشدا ئەحمەدی خانی لە دوو نیوەدێری داستانەکەیدا شوێنپێی ئەوە دەستنیشان دەکا کە چیرۆکی مەم و زینی سەر لە نوێ دارشتۆتەوە و بووژاندویەتیەوە)(فازیل، ٢٠٢٢: ١١)کاتێک دەڵێ:

شەرحا غەمێ دڵ بکم فەسانە

زینێ و مەمێ بکم بەهانە

ئەمەش بەڵگەیە کە گێڕانەوە فۆلکلۆرییەکە پێشی خانی هەبووە، لەمبارەیەوە و بۆ پاڵپشتی ئەمە (محەمەدئەمین زەکی بەگ)یش دەڵێ: غەزەلیات و قەسائیدی تەرمۆکی و مەم و زینی ئەحمەدی خانی و داستانە بە باوەکانی بەعزێ شاعیرانی کوردیش، هەر لەسەر ئەم فیکرە نوسراوە و هەڵبەستراوە، لام وایە لەسەر پێگەیشتوانی ئیمڕۆی قەومەکەش فەڕزە کە ئەم شوێنە کوێر نەکەنەوە، خەواریقی ئاسار و ئەعمالی پێشینانیان لە نەسلی حازر بگەیەنن(سالح، ٢٠٠٥: ٩٣_٩٤)، کە مەبەستی زیندووکردنەوەی پێشینیان و گەیاندنیەتی.

مەم سەر بە عەشیرەتی ئالانی بووە، یەکێکە لە ناوچەکانی کوردستان کە مەغۆلەکان لەسەرەتای سەردەمەکەیاندا نوێیان کردەوە و بریتییە لە قەڵایەک و ناحیەیەکی سەر بە ویلایەتی درتنک(حەلوانی کۆن)و موڵکداریێتی میرەکانی درتنک بووە، ئالانی یەکێکیشە لە هۆزەکانی لوڕستانی بچوک(توفیق، ٢٠٠٧: ١٨)، بەسەرهاتی مەم و زین لە جەزیرەی بۆتان بووە، نزیکەی ساڵی ١٣٩٣ز ڕووداوەکە لە کۆشکی میری جەزیرە (میر زەینەدین) سەریهەڵداوە، وڵاتی کوردان لەوکاتەدا و دوای ئەم سەردەمەش تا ناوەڕاستەکانی سەردەمی عوسمانی دابەش ببوە سەر چەندین میرنشین، کارگێڕی هەریەک لەمانە میرێک بەڕێوەی دەبرد، داستانی مەم و زین کە خوێندنەوەیەکی تەواوی کۆمەڵگەی کوردیی جەزیرەی بۆتانە، پایتەختی میرنشینی بۆتان، وەک:پێگەی کەسەکان و بازرگانی و.....هتد، کە هەر خۆی شاری جەزیرە ناوەندێکی گرنگی بازرگانی بووە.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

مەم و زین تەنیا داستانێک نییە، بەڵکو لایەنی ئەفسانەیشی تێدایە، چونکە(هەر خۆی لەدایکبوونی مەم، لە دایکبوونێکی ئاسایی نییە و لە سێوی بەهەشت درووست بووە,خودا ناوی ناوە)(حەبیبی، ٢٠١٢: ٧٧).

ئەگەر بەکر مەرگەوەڕ نەبوایە کە نەیهێشتووە میر زەینەدین خوشکی خۆی زین بداتە مەم، ئەوا بۆ یەکدەبوون، تەنانەت کار گەیشتۆتە ئەوەی کە زەینەدین میر مەم بخاتە زیندان لە بورجی بەلەک، بۆیە ئەو بەشە پێی دەوترێت(زیندانی مەم و زین)، بورجا بەلەک بۆ کورد بەهایەکی سیاسی، مێژویی، ڕۆشنبیری هەبووە، لە سەردەمی میر بەدرخان دا ناوەندی بەڕێوەبەریی میرایەتی کورد بووە لە بۆتان، بە هۆی بیناسازییەتایبەتیەکەی و تێکەڵکردنی ڕەنگی ڕەش و سپی دیمەنێکی سەرنج ڕاکێشی دروستکردووە، بڕیارگە و ناوەندی دەسەڵات، مزگەوت، زیندان و شوێنی وانەووتنەوەیشی تێدابووە، دوای شەڕی نێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و میرایەتی بۆتاندا، بورجا بەلەک بۆ ماوەی ١٦٣ ساڵ کراوەتە بارەگای سەربازی، ئەحمەدی خانی لە مەم و زینەکەی وەسفێکی ووردی کۆشکی بورجا بەلەکی کردووە(بڕوانە:بۆتانی، ١٩٨٨: ١٣٢)، ئەسعەد عەدۆ چیرۆکی بورجا بەلەکی لە کتێبەکەی(لیرەیەک لە گەنجینەی نەتەوەی کورد)بڵاوکردۆتەوە، کە کاتێک ئەحمەد پاشا دەستی کردووە بە سەرپەرشتکردنی بۆتان و دروستکردنی قوتابخانەو جبەخانە و نەخۆشخانە، هەروەها کۆشکێکی جوان و بڵندی بۆ ڕەمزیە خان لەناو رووباری جزیرە لە شێوەی سێگۆشەیی لە مەترسی شەپۆلی ئاو دروست کرد و بە ناوی بورجی بەلەک دەنگی دایەوە، گوایا دوای کوشتنی ئەحمەد پاشا ڕەمزیە خان لەسەر بورجەکە خۆی هاوێشتۆتە ناو ڕووبارەکە و ئەو قسانەشی کردووە:لە پاش بەژن و بالای ئەحمەد پاشای بۆتان دونیایێ ڕوونم لێ حەرام بێ(بڕوانە:بۆتانی:١٣٦_١٣٧)، بە بۆچونی د.عەبدولفەتاح عەلی یەحیا بۆتانی چیرۆکی بورجا بەلەک ڤەدگەرە ڕۆژێن بلند و روهنی د ژیانا میرنشینی یا بۆتان دە، چێ دبە کو ڤەگەرە چاخ و دەمێ هەردوو شاعرێ مەزن جزیری و خانی ئو دیرۆکڤانێ ڤەدرگران شەرەفخانێ بدلیسی، ژ بەر کو د چاخ و دەمێ وان دە میرنشینیا بۆتان ب پێشکەتن و مەزناهیا خوەڤە شەوق ڤەددا(سەرچاوەی پێشوو:١٣٨)،

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

ناوی بورجا بەلەک لە نێو گەلێک ســـتران و چیرۆک و داســـتاناندا ڕەنگی داوەتەوە، وەک:

وەختێ ئەساسێ بورجا بەلەک هەر ددانی
هۆستا کاران بەر دبڕی شاگردا بەر دبرن بانی
میر شەمدین ب سێ بانگ دکر هۆستاکاران
مالا وە ب خانی خودێ بی
هنگ سەری و ڕو ئەساسی بورجا بەلەک
قازان و قازان باشیا دانێنە ڕا سەری وی شەتیانی
ئەڤجا مالا وە بە خانی خودێ بی سەرێ بورجا بەلەک
قازان و قازان باشیا دانن سەقلانێ
مەما هەی سەرێ وی شەتیانی........(بۆتانی، کاروان، ژمارە ٢٩)
لە شوێنێکی دیکەدا هاتووە:
جزیرا سەد مجارا ل من جزیرە
د سەردا بورجا بەلەکە
د بن دا ڕەزکۆکێ میرە
حەیفا من لەوێ حەیفێ تێ
ئولداش بەگێ دەستێ میر محەمەد گرێ دا
هاڤێتێ شەتیانی پیرا.................(بۆتانی، ١٩٨٥: ١٤٢)

تاوەکو ئێستاش ناوی بورجا بەلەک دەدرەوشێتەوە و زیندوو و چالاکە

یک داکەت ب بورجا بەلەک
حۆری پەری چاڤ بەلەک
ب کەزیێ ڕەش پۆرێ خەلەک
مەە ژ مە کار کر گەلەک
گەلۆ بێژە کا ئەو کی بوو
نەبە یەکە بۆتی بوو
یان یەکە ئامەدی بوو
یان ژی ئەو سەرهەدی بوو
ناوەڵلا باتمانی بوو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بابەتێکی تر کە لە نێوان مێژوو و فۆلکلۆردا ئەمسەر و ئەوسەر دەکات، (مەمۆ)یە کە دەیگەڕێننەوە بۆ ١٦٣٩، مێژویەکی دێرینی بەتایبەتی لە جەزیرەی ڕۆژئاوا و بۆتاندا هەیە، مەمۆ کوڕی قەپلان ئاغا بووە، سێ مانگ بوو هاوسەرگیری کردبوو، باوکی مردبوو، دایکی کە ناوی عایشە بوو بنەوانی بوو، لەو کاتەدا پیاوەکانیان دەبرد بۆ سوپای ئینکشاری عوسمانی، کە چونیان هەبوو، گەڕانەوەیا سەخت بوو، مەمۆی زاوای سێ مانگیشیان برد بۆ سوپای ئینکشاری، مەمۆ ڕۆیی و حەوت ساڵ دیار نەما، دوای ئەمەمۆڵەتێکی بۆ ڕێکدەکەوێت بگەڕێتەوە ماڵێ، ئێوارە دەبێت کە دەگاتەوە وڵاتی بۆتان و ژنەکەی دەبینێت کە خەریکی نانکردنە، گفتوگۆیەک لە نێوانیاندا دروست دەبێت، و دواتر خۆی ئاشکرا دەکات، ژنەکەی دەڵێ با هەواڵ بدەمە دایکت کە تۆ گەڕایتەوە، بەڵام مەمۆ ڕەتیدەکاتەوە و دەڵێ:دایکم دوای ئەو هەموو ماوەیە بەرگەی ئەمە ناگرێ، بەیانی هەواڵی پێدەدەین، کاتێک دایکی هەڵدەستێت، دەبینی ئەسپێک لە حەوشە بەستراوەتەوە و تەماشا دەکا بوکەکەیشی لەگەڵ پیاوێک نوستووە، ئیتر خەنجەرێک دەهێنێ و مەمۆ دەکوژێت بێ ئەوەی بزانێت ئەمە کوڕەکەی خۆیەتی، بە هۆی جلەکانی سەربازی نەیناسیوەتەوە، ئینجا دەست دەکا بە لاواندنەوەی و دەڵێ:

هەی هەی مەمۆ

عەباسی خۆش عەباسی

هەی هەی مەمۆ

کورتەک ل سەر کراسی

دایک کۆر بوو نەناسی

هەی هەی مەمۆ

مەمانی خۆش مەمانی

هەی هەی مەمۆ

مەمی نەسلی قەبلانی

گەلێک بیروڕا لە بارەی عەباسی هەیە کە پێیان وایە ئەمە عەباسی گوندی تەلۆ نییە و هەروەها عەشیرەتی عەباسی ناوچەی ئالیان یش نییە، بەڵکو کورد دەڵێ:حەوت ساڵی عەباسی دەرباز کرد، واتە بە زەلیلی و هەژاری.

قەڵای دمدم یەکێکی دیکەی ئەو بابەتانەیە کە مێژوو و فۆلکلۆر و تەنانەت ئەدەبی میللی و نوسراویش بەیەکەوە دەبەستێتەوە، ئەو قەڵایەی هەمیشە دژی داگیرکاران جەنگاوە، دەکەوێتە خوارووی ئورمیە نزیک ڕووباری براندوز، شا عەباسی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

ســـەفەوی بە هۆی ناپاکی کەســـانێک لە کورد توانی قەڵاکە داگیر بکات، (دمدم قەڵایەکی ســەرۆکی عەشــیرەتی برادۆســت بووە، ئەم عەشــیرەتە لە ناوچەکانی ورمێ و تەرگەوەڕ و مەرگەوەڕ و هەندێ شوێنی تر نیشتەجێ بوون)(هوشیار، ٢٠١٥ ١٠٤)گەلێک لە ڕۆژهەڵاتناســان لەوانە مینۆرســکی ئاماژەی بە واقیعیەتی ڕووداوەکان داوە، ئەم ڕووداوە بۆتە مایەی مانەوەی ئازایەتی و نەبەردیی کوردەکان لەم قەڵایەدا لە نێو داستان و لاوک و گۆرانی داستانیدا بە زیندوویی ماونەتەوە، یەکێک لەو داستانانەی ئۆسکارمان Oscar mann (١٨٦٧-١٩١٧)تۆماری کردوون قەڵای دمدمە، تێیدا هاتووە:

خانم لێ چوونە سەر بورجی دمدمی، خۆیان هەڵدەدێرن بەرامبەر بەردی شمشێرخانێ

دڵی خانی بە برینە چەند بە برین برینە، زەینی خۆم دا چیمەنی هۆزانێ

چەند شین و نازەنینە چۆمی باراندێزی دێنە خوارێ، چەند زوڵاڵ و شیرینە

دیواندڕێ، بازاڕ بەتاڵ کەرێ بۆ کەس نەماوە، بۆ مەش نامینێ

خانی برادۆستان گوتیان بە خان ئاڵدەڵی موکری یە:

(بڵا بۆت بم بە برایەکی دایک و بابییە

دەستت بۆ باوێمە سەر باڵچۆغەی شیران، کێلانانت بۆ بەجێ بێڵم

لە بنەبانێی دمدمییە............(ئۆسکارمان، ١٩٧٥، ب١: ٢٠٢).

ئینجا دێتە سەر باسکردنی شا عەباس و دەڵێ:

شا عەبباس دەڵێ:حەسەن خانە

بڵا بکەین تەگبیر و ڕایانە

....

زووکە شوغلم بۆ پێک بینە

دمدمم لە بۆ بستینە

ئەوساڵ حەوت ساڵە لە من یاغینە.......(سەرچاوەی پێشوو:٢٠٣_٢٠٤)

بە زمانێکی ڕەوانی موکری لە لایەن هێمنی موکریانی هێنراوەتە سەر ڕێنوسی کوردی، گێڕانەوەکان بەڵگەی سەلیقەداری و تۆکمەیی بیرەکانی ئەو کەسانەن کە لە بنچینەدا دایانڕشتوون، گەلێک شاعیر لەو سەردەمانەدا ژیاون و توانیویانە ڕووداوەکان بخەنە قالبی شـــیعر، یەکێک لەوانە، (فەقێی تەیران کە چریکەی (خانی لەپزێڕین و

دمدم)ی زۆر بە جوانی بە شـــیعر هۆنیوەتەوە، جەنگی خانی لەپزێڕین لە قەڵا و کەلها دمدم لەگەڵ سوپای شا عەباسی سەفەوی دا لە ساڵی ١٥١٧ ی مانگی وڕێکەوتی ١٦٥٨ز دا قەوماوە، فەقێ خۆیشـــی لە ڕۆژگاری جەنگی قەڵای دمدم ژیاوە)(محەمەدی، ١٣٦٤: ٣٠٠_٣٠٥).

ئەحمەد خان کە قەڵای دمدمی لە زەمانی شـــا عەباســـی دروســـت کردوەو لە دێیەک لە دێهاتی ورمێی خاوەن خێل بووە، بەڵام ئەوەیان تۆمار نەکردووە کە ناوی خێلەکەی چیبووە(بڕوانە:ئۆســـکارمان، ب١: ١٧٩)، بەڵام قەڵای دمدم بۆتە ڕەمزێکی نەتەوەیی، هەم وەکو قەڵا، هەم وەکولاپەڕەیەکی پڕشـــنگداری مێژووی کورد لە خۆڕاگریی و بەرگریکردن لە خودی قەڵا و خەڵکەکەی.

لە نێو هەم مێژو و هەم بابەتە فۆلکلۆرییەکان جگە لە قەڵای دمدم و بورجا بەلەک ناوی گەلێک قەڵای دیکە هاتووە، نمونەی:قەڵای ئەختەمار، قەڵای کەواشـــی، هەر خۆی کورد خاوەن ژمارەیەکی زۆری قەڵایە، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بە درێژایی مێژوو پەلامار دراوە، بۆ بەرگریکردن لە خۆی و مانەوەی و زاڵبوونی بەســـەر دوژمناندا ناچاربووە قەڵا دروست بکات، بۆ ئەوەی ببێتە شوێنێکی ئاسایش و پشت و پەناگەی بێت لە کاتە دژوارەکاندا.

لاوک و حەیران کە ئەدەبێکی فۆلکلۆری باڵان، بەهۆی جۆری ئەو بابەتانەی لە خۆیان گرتووە، لاوک بە ئاراســـتەی ســـوارچاکی و شـــەڕوشـــۆڕ دەڕوات و حەیران بەسەرهاتی گەرموگوڕی عاشقە ناکامەکان بە ڕیتمێکی غەمگین دەڵێتەوە.

(لاوکی میرۆ)کە لاپەڕەیەکە لە مێژووی پڕ کارەســـاتی میللەتی کورد بە دەســـت عوســـمانییەکان، میرۆ ســـەرکردەیەکی کوردە لە ناوچەی جەزیرە و بۆتان و لە تورکەکان یاخی دەبێت، تورکەکان بە سەرکردەی عەلی عوسمان پاشا لەشکرێکی گەورەی دێننەســـەر میرۆ، لە شـــەڕەکەدا نەجیم برا بچکۆڵەی میرۆ دەکوژرێ و میرۆ خۆیشی دەگیرێ، خەلەف ئاغا ناوێک هەبووە لە گەورەکانی ئەو ناوچەیە دەسەودامێنی عەلی عوســـمان پاشـــا دەبێ کە دەســـتی میرۆ کەلەپچە نەکا، بەڵام میرۆ هەر دەکوژرێ(ڕەسول، ٢٠٠٨: ١١٥)، هەموو مەبەستەکەیان لەنابردنی فەرمانڕەوای سەربەخۆی میر بەدرخان بووە، لە لاوکەکەدا هاتووە:

لێ لێ میرۆ لێ لێ میرۆ لێ لێ میرۆ لێ لێ میرۆ لێ میرۆ
ملێ خانی خۆش ملێ خانێ
بەژنا بەدرخان بەگ زراڤا مینا بنا تلا بنا ڕیحانێ

شەمۆیێ دێرشەوی کرا گازی:

وەسمان پاشا کوچک باب

دەستێ بابێ تیلێ میرێ بۆتا شێرێ کوردا

بتە نایەتە گرێدانێ

دەلۆ لۆ..... لۆ لۆ

لەمە تێ دەنگێ تۆپان و جبەخان لە پەیمە تێ

حەیفە بۆ مخابنا مە د مینێ

کوچکێ کۆشتەرێ رۆمیا

کەتنە شارێ جزیری بۆتا

هەیلۆ بابۆ ل من خراب دکن جێ یێ ئاغان و عەشیرەتێ......

(یحیی، کاروان٢٩: ١٥٦)

گەلێک لەوانەی خەریکی ووتنەوەی بابەتە فۆلکلۆرییەکان بوون و بەهایەکی زیاتریشیان پێ بەخشیوە نموونەی:سەعید ئاغا، عەزیز ئاغا، مریەم خان، کاوێز ئاغا، ئایشەشان، عیسێ بەرواری، محەمەد عارفی جزیری، ....هتد(بڕوانە:یحیی، :١٥٤).

لەکاتی بەیەکنەگەیشتنی دوو دڵدار و ئاکامەکەیان کراوەتە لاوک و زارەوزار گێڕدراوەتەوە، هەندێ جار شەڕی عەشیرەتەکانی لێ کەوتۆتەوە، وەک:جەمبەلی کوڕی میری هەکاری و بەنەفشا نارین کە دوای ئەوەی ناهێلن بۆ یەک بن، ڕا دەکەن، بەمەش شەڕێکی لە نێوان عەشیرەتی جەمبەلی و عەشیرەتی دەرویش ئاغا دروست دەبێت(celilوordixan، ١٩٧٨: ١٧٧تا١٨٩)

(زەنبیل فرۆش)کە یەکێکە لە بەسەرهاتە گرنگەکانی دەماودەم گێڕدراوەتەوە، د.مارف خەزنەدار ئاماژەی پێداوە و دەڵێ:زەنبیل فرۆش وەکو بەرهەمێکی فۆلکلۆری ناسرابوو، تێکستی یەکجار زۆری کەوتبووە ناوەوە بە درێژایی ڕۆژگار، بە یەکەم بەرهەمی شار_شارستانی پێچەوانەی گوند و دێهات و کۆمەڵی کشتوکاڵی_لە کوردیدا خۆی دەنوێنێ(خەزنەدار، ٢٠٠١: ٣٥)، قەڵای زەنبیل فرۆش دەکەوێتە تاخی _فەرەیدون_لە ڕۆژهەڵاتی باکوری فارقینێ، فارقین ناوێکی کۆنەو ئێستا (سلیڤان)ە، پایتەختی میرنشینی دۆستەکی بووە، زەنبیل فرۆش کە مرادخانی بایەزیدی بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکێش لە ساڵی ١١٩٠ک گێڕاویەتیەوە (غەمبار، ٢٠٠٢) .

سەد و نەوەت ساڵ بورییە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پاش هزارا هیجریه

مرادخا دبیت بەسەرهاتیە

ب شیعر ب گوتنەکا خوش

تاقە داســـتانە کە ناچیتە نێو نە داســـتانی قارەمانی و نە داســـتانی دڵداری، چونکە بایەخ بە زوهد و ئایین پەروەری دەدات، کەســـــایەتی زەنبیل فرۆش لە خواترس و ڕاست و ئایین پەروەر بەرپەرچی هەموو کارێکی نەشیاو دەداتەوە،

کوردە خوێندەوارەکان بایەخیان بە فۆلکلۆر نەداوە، هۆکارەکەیشـــی بابەتە فۆلکلۆرییەکان بە زمانی ڕەسـەن و پاراوی کوردی بوون لە لایەک و مۆدێلی نوسـین و خوێندنەوەی ئەو سـەردەمانە بە زمانەکانی عەرەبی و فارسـی و تورکی بوون لە لایەکی ترەوە، هەرچەندە هەندێک بابەتی نوسراو بەدیدەکرێت وەک ئەوە وایە سودیان لە شێوازی فۆلکلۆر وەرگرتبێت، وەک ئەم چەند دێرەی ئیبن ئادەمی باڵەکی، کە تێیدا هاتووە:

هەوران کـــردە گـــۆڵەگـــۆڵ — مـــیـــکـــائـــیـــلا ئەتـــۆش دەی

توتن و مـــاشـــــان بڕشـــێنە — دەبـــا نـــۆش بـــێـــتە ســـــەر دەی

ڕۆمـــی ئەوا پەیـــا بـــوون — کـــوتـــێـــبـــخـــانـــان دەکەن تەی

مـــیـــری ســــۆران و بـــۆتـــان — لەنـــاوچـــوون بە دەســــــیـــســــەی

کوردســـــتـــانمـــان چی لێ هـــات — کـــوردان بـــۆ مـــاتـــن؟ تـــاکەی؟......

(بێخاڵی و جامباز، ٢٠٠٦: ٥٧)

کاتێک میر عەلی بەگ دەکوژرێت، خانزادی پوری دەســەڵات دەگرێتە دەســت، بەڵام نازانرێت چەندی خایاندووە، بەو پێیەی کە ئافرەتێکی زیرەک و چالاک و لێهاتوو بوو، چەندین قەڵای دروســـــت کردووە، لەوانە قەڵای باڵەک لە ڕۆژهەڵاتی ڕایات و قەڵا سەختەکەی لە نزیک هاوینەهەواری سەلاحەدین، کە تاکو ئێستاش ماوەتەوە(محەمەد، ٢٠١٨: ١٩٩)بۆیە بۆتە ڕەمزێکی بەهاداری نێو ژیانی کۆمەڵایەتی لە لایەک و ڕەمزێکی نێو مێژوی کورد لە لایەکی ترەوە، لە ڕێگەی ئەم ڕۆڵگێڕانەی لەم دوو بوارەدا، چۆتە نێو ئەدەبیات و چەندین سـەربوردەو هەڵوێسـت و بابەتی داسـتانی لە بارەوە داڕێژراوە، کە هەندێکیان لە سنوری واقیعە مێژوییەکە دووردەکەونەوە و دەبیەنە نێو سنوری ئەفسانە و حیکایەت.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

یەکێکی تریش چەشـــنی(خانزادی ســـۆران)ە، کە ئەویش فەقێ ئەحمەدی دارەشـــمانە یە، گوندی دارەشـــمانە لە ناوچەی پشـــدەر، کوڕی بابا میر بووە، لە لایەن کاکە شـــێخی براکەیەوە تیرۆر کراوە، فەقێ ئەحمەد لە ژێر دەســـتی دایکی پەروەردە کراوە و پێگەیشـــتووە(بابان، ١٩٩٣: ٣٥) فەقێ ئەحمەدی دارەشـمانە سـێیەمین بنەماڵەی حوکمڕانی بابانەکانی دامەزراند، کە یەکێک بوو لە دەرەبەگەکانی ناوچەی پشـدەر، بەمەش (بەردی بناغەی میرنشـــینی کۆتایی داناوە و لە نەژادی میرەکانی ســـۆران و عەشیرەتی (نورەدینی)یە، یەکێ لە هۆزە ڕەسەنەکانی پشدەرە) (زکی، ١٩٤٨: ٤١٧)چەندین چیرۆک و داستان لەسەر ڕەوشی ژیان و سەربوردەی نەوە دوای نەوە گێڕدراوەتەوە و تەنانەت وەکو ئەفسانەیەک داستانی لەسەر نوسراوەتەوە(فیدا، ١٩٨٧ : ٥ تا ٨٧).

چەنـدین ڕووداوی تریش هەن کە لە نێوان مێژوو و فۆلکلۆردا هـاوبەشـــن، نمونەی: دوانزە سوارەی مەریوان، کاکە شێخ و کاکە میر، ....هتد.

بابەتە فۆلکلۆری و مێژوییەکان پێویســـتیان بە بەراوورد و بەرامبەریکردن و هاوتاکردن هەیە، چونکە گواسـتنەوەی بابەتە مێژوییەکان بۆ نێو ئەدەب بە گشـتی و ئەدەبی فۆلکلۆری بە تـایبەتی بە نـاوەنـدی خەیـاڵ تێپەڕ دەبێت، بۆ دیـاریکردنی هێڵە مێژویی و هێڵە ئەدەبیەکان دەبێت پێوانەی خەیاڵی کۆیی میللی بکرێت، چونکە ئەم خەیاڵە کۆییە بەشداریەکی چالاکی لە گۆڕانکارییەکان کردووە.

٤_ئەنجامەکان

- عەشـــیرەت لە مێژووی نەتەوەی کورددا هەموو شـــتێـک بووە، بڕبڕەی پشـــتی میرنشـــینەکانیش بوون، بەهێزیی عەشـــیرەتەکان بۆتە مایەی بەهێزیی دەوڵەت و حوکمڕانییان، هەر خۆی لەناو هەر هۆزێکدا دەوڵەتێک و لە ناو هەر دەوڵەتێکیشـــدا هۆز و دەسەڵاتی عەشیرەتەکان بەدیکراوە.

- ناوی عەشـــیرەتە کوردییەکان لە پەیوەســـتبوونیان بە خاک و ئەو ڕووبەرە زەوییەی لەســـەری ژیاون، ســـەرچاوەیان گرتووە، نەک نەژاد و ڕەچەڵەک، ئەمەش بەڵگەی بەســـتنەوەی پتەوی کەســـی کوردە بە خـاکەکەی، کە هەمیشـــە بـاجی ئەم پەیوەســـتبوونەی داوە، ئەمە و جگە لەوەی نـاوی هەنـدێک عەشـــیرەتی دیکە لە ســـەرۆکهۆزەوە وەرگیراوە، جـاری واش بووە نـاوی بنەمـاڵەکە بۆتە نـاوێک بۆ ئەو شـــوێنەی ڕوویان تێ کردووە، بە تایبەتی ڕەوەندەکان لە کاتی نیشـــتەجێبوونیان لە شوێنێکی دیاریکراو.

_ مێژوو و ئەدەبی فۆلکلۆری دوو جەمسەری یەک ئامانجن، توانیویانە بۆشاییەکانی یەکتر پڕبکەنەوە و بەشداری لە ڕۆحی نەتەوەیی کورد بکە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خەیاڵ لە نێوانیاندا دەبێتە بەربەست، چونکە مێژوو واقیعی حاڵە و فۆلکلۆر واقیعی خەیاڵ، بۆیە بابەتەکان زیاتر پێویستیان بە بەیەکگرتن و بەرامبەری کردن هەیە، بۆ ئەوەی لە دواجاردا هاوتا بکرێن و هاوکێشەکان بە لاسەنگی نەمێننەوە.

_ ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی بە گشتی و داستان بە تایبەتی بە ناوەڕۆکە مرۆڤایەتیەکانی و شێوە و ڕوخسارە پڕ لە هونەرییەکەی توانیویەتی زارەوزار و نەوە دوای نەوە پارێزگاری لە مانەوەی بکات و کۆمەڵێک شاکاری نموونەی:مەم و زین، زەنبیل فرۆش، قەڵای دمدم، خانزادی سۆران، خەج و سیامەند , فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە......هتد، و چەندین ستران و بابەتی دیکە بە زیندویی بهێڵنەوە، چونکە ئەم بەرهەمانە هەمیشە پێیەکیان لە نێو مێژوو و پێیەکەی تریان لە نێو ئەدەبی فۆلکلۆری کوردیدایە .

_ بەیتە کوردییەکان ئاوێنەی ڕابردوی شکۆداری نەتەوەی کوردن، شێوازی بیرکردنەوەو هەڵس و کەوت و داب و نەریت و لایەنەکانی ئایینی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و .....هتد دەخەنەڕوو، لە پاڵ مامەڵەکردن لەگەڵ ڕووداوە مێژوییەکاندا و دیراسەکردنی پەیوەندییەکان ئینجا چ پەیوەندی نێوان مرۆڤەکان بێت، چ پەیوەندی نێوان هاووڵاتیان و دەسەڵاتی میرنشینەکان یا سەرۆک عەشیرەت و خێڵەکان، ئەمە و جگە لە پەیوەندییەکانیان لەگەڵ دوژمن و ئەو دەستەو تاقمانەی بەربەستیان بۆ نەتەوەی کورد دروستکردووە.

_ ناوی عەشیرەت مەرج نییە ڕاستەوخۆ هاتبێت، بەڵکو لە میانەی باسکردنی کەسایەتیەک یا ڕووداوێک کە لە چوارچێوە مێژوییەکەی دەردەکەوێت پەیوەست بە چ عەشیرەتێک بووە، جاری دیکەش هەبووە کە ناوی میرنشین و عەشیرەتەکە یەک بێت نموونەی:میرنشینی داسنی کە عەشیرەکەش هەر داسنی بووە.ئەمە و لە کاتێکدا لە ژێر سایەی هەر میرنشینێکدا چەند ڕووداوێکی پەڕیوەتەوە نێو فۆلکلۆر بە پێی کاریگەری ڕووداوەکە، کە لە هەمان کاتیشدا پەیوەست بووە بە عەشیرەتێکی دیاریکراو.

_ ناوی هیچ عەشیرەتێک بە ناوی ژن نەکراوە، ئەمە پیاوسالاریی کۆمەڵگەی کوردی دەنوێنێ، بەڵام لە داستانی لاس و خەزاڵ ئاماژە بەوە کراوە کە خەزاڵ دەورێکی چالاکی هەبووە و سەرۆکی عێل و عەشیرەت بووە و ئەمر و فەرمانی بەدەست بووە، هەروەها خانزادی سۆران، مەستورەی ئەردەلانی کە دوو ڕەمزی ئافرەتی بە توانا و زیرەکن، دەرکەوتنی ئەمانە و ڕۆڵگێڕانیان بۆ بنەماڵە ڕۆشنبیرەکەیان دەگەڕێتەوە، کە وایکردووە تەنانەت مەستورە مێژوی ئەردەلانیەکان تۆمار بکات، لە کاتێکدا ئەم کارە لە گۆمەڵگە ڕۆژهەلاتیەکاندا ناوازە و تاقانە کار بووە.

٥_سەرچاوەکان

٥_١ بە زمانی کوردی

- ئەسکەندەر، د.شەمسی محەمەد(١٩٩٨)، مێژوی کورد لە سەدەی شازدەهەمدا، وەرگێڕانی لە ئازەربایجانییەوە:شوکور مستەفا، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر.
- بایراقدار، محەمەد(٢٠٠٩)، ئیدریسی بدلیسی، وەرگێڕانی:شوکور مستەفا، چ٢، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
- بدلیسی، شەرەفخان(١٩٧٣)، شەرەفنامە، وەرگێڕانی:هەژاری موکریانی، چاپخانەی نعمان، نەجەفی پیرۆز.
- برونەسن، ماتین.فان(٢٠٠٣)، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، وەرگێڕانی لە ئەڵمانیەوە:د.کوردۆ عەلی، بەرگی دووهەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.
- بۆتانی، عبدالفتاح علی یحیی(١٩٨٨)، بورجا بەلەک د جزیرا بوتان دا، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ١١٧.
- بێخاڵی و جامباز، مەولود و تاریق(٢٠٠٦)، ڕەواندز_شارەکەی پاشای گەورە، چ١، چاپخانەی بینایی، سلێمانی.
- بەحرکەیی، مەلا تاهیر(٢٠١٩)، محەمەد پاشای ڕواندزی و ئەو فەتوایەی دراوەتە قاڵ مەلای خەتێ، وەرگێڕانی:عەتا مەلا تاهیر بەحرکەیی، چ١، چاپخانەی جەنگەل، هەولێر.
- چەلەبی، ئەولیا(١٩٧٩)، کورد لە مێژوی دراوسێکانی دا سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، وەرگێڕانی:سەعید ناکام، چاپخانەی کۆڕ، بەغدا.
- حەبیبی، هادی(٢٠١٢)، ئوستورە لە خوێندنەوەی بەیتی مەم و زین دا، گۆڤاری ڕامان، ژمارە ١٨٣، ساڵی حەڤدە، هەولێر.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

- حەسەن، محەمەد فەریق(٢٠٠٨)، مێنتەلێتیی خێڵ، چ١، چاپخانەی ئاراس، هەولێر_کوردستان.
- حەسەن، وەسفی(٢٠٠٠)، سەرهاتیا زەمبیل فرۆش، گۆڤارا دهۆک، ژمارە ٩.
- حەمەکەریم، حەسەن مەحمود(٢٠٠٦)، فەتواکەی مەلای خەتێ_ئەفسانەی مێژونوسێک، چ١، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی.
- خانی، ئەحمەد(٢٠٢٢)، ئامادەکار و شیکار:فەریاد فازیل عومەر، چاپی دووەم، ئینستیووتی خوێندنی کوردی بەرلین، سلێمانی.
- ڕەسول، د.شوکریە(٢٠٠٨)، ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی موکریانی، هەولێر.
- زەکی بەگ، محەمەد ئەمین(٢٠٠٦)، تاریخی سلێمانی و وڵاتی، سەرجەمی بەرهەمەکانی، ئامادەکردنی:ڕەفیق سالح، سێیەم بەرگ، سلێمانی.
- سالح، سدیق(2005)، سەرجەمی بەرهەمی محەمەدئەمین زەکی بەگ، یەکەم بەرگ، بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.
- سۆن، مێجەر ئی.بی(٢٠٠٧)، چەند سەرنجێک دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە:نەجاتی عەبدوڵلا، بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.
- عەبدولواحید، ئازاد(٢٠٠٥)، گەشتێک بەناو مێژوو، بەڵگەنامە، شوێنەوار، هەڤپەیڤینێکی فراوان لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف، چاپخانەی پەروەردە، هەولێر.
- فیدا، محەمەد(١٩٨٧)، فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە، بەغدا.
- ڤاسیلیەڤا، ی.ئی(٢٠٠٩)، کوردستانی خوارووی ڕۆژهەڵات_لە سەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە، وەرگێڕانی لە ڕووسییەوە:د.ڕەشاد میران، چ٢، چاپخانەی ئاراس، هەولێر_کوردستان.
- قەفتان، د.کاوس(1985)، چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژوی بابان، سۆران، بۆتان، بەغدا.
- محەمەد، پ.د.ئاکۆ بورهان(٢٠١٨)، مێژوی میرنشینە کوردییەکان لە چاخی نوێدا، چاپخانەی چوارچرا، هەولێر.
- محەمەدی(شەپۆڵ)، محەمەد صالح ئیبراهیمی(١٣٦٤)، ژیناوەری زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامەتی یا گەنجینەی فەرهەنگ و زانست، چاپخانەء مهارت، تهران.
- مستەفا ڕەسول، عیزەدین(١٩٧٣)، عەلی بەردەشانی_ژیان و بەرهەمی، گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات، ژمارە ١٦، بەغدا.

- مەلا حەســـەن، هیوا(٢٠١٩)، مێژووی چەنــد هۆزێکی کورد، چ١، چــاپخــانەی چوارچرا، سلێمانی.
- نورەدین، بوار(٢٠٠٧)، میر عەبدال خانی بدلیس ١٦٠٥_١٧٠١، بلیمەتێکی فەرامۆشــکراو لە مێژوی کورددا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، سلێمانی.
- نەبەز، جەمــال(٢٠١٩)، میری کــورد_میر محەمەدی ڕوانــدزی نــاســـراو بە میری کۆرە، وەرگێڕانی:سەردار محەمەد عەلی ڕواندزی، چ١، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر.
- هوشـــیــار، جەودەت(٢٠١٥)، گەنجینەکــانی کەلەپووری کوردی لە خەزێنەکــانی پترسبورگدا، وەرگێڕانی:پ.د.شوکریە ڕەسووڵ، چ١، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.
- ئۆســکارمان(١٩٧٥)، تحفەء مظفریە، پێشـەکی و ســاخکردنەوە و هێنانەوەسـەر ڕێنوسـی کوردی:هێمن موکریانی، بەشی یەکەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.
- ئەســکەندەر، د.ســەعد بەشــیر(٢٠١٦)، ســەرهەڵدان و ڕووخانی ســیســتەمی میرنشــینی لە کوردستان، وەرگێڕانی:جەوهەر کرمانج، چاپخانەی دەزگای کاروباری ڕۆشنبیری گشتی، بەغدا.

٥_٢ بە زمانی عەرەبی

- أبوبكر، د.أحمد عثمان(٢٠٠١)، عشــائر كردســـتان، رابطة كاوا للثقافة الكردية، أربيل.
- أقطاش و بينارق، نجاتي و عصمت(١٩٨٦)، الأرشيف العثماني، ترجمة:صالح سعداوي، مركز الأبحاث للتاريخ و الفنون و الثقافة الاسلامية، أسطنبول.
- الداقوقي، ابراهيم(٢٠٠٣)، أكراد تركيا، دار المدى، دمشق.
- الزفنكي، أحمد بن الملا محمد(١٩٥٩)، العقد الجوهري في شـــرح ديوان الشـــيخ الجزري، ج٢، مطبعة رافدين، قامشلو.
- العباسي، محفوظ(١٩٦٩)، امارة بهدينان العباسية، مطبعة الجمهورية، الموصل.
- النجار، مصــطفى احمد (٢٠٠٧)، شـــرفخان البدليســـي و نهجه التاريخي من خلال كتابه شرفنامه، مطبعة حاجي هاشم، أربيل.
- بابان، جمال(١٩٩٣)، بابان في التاريخ و مشاهير البابانيين، بغداد.
- توفيق، د.زرار صديق(٢٠٠٧)، القبائل و الزعامات القبلية الكردية في العصر الوسيط، ط١، مطبعة آراس، أربيل.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

- _ زكي، محمدأمين(١٩٤٨)، تاريخ الدول و الامارات الكردية في العهد الاســلامي، تعريب المجلد الثاني من خلاصـة تاريخ الكرد و كردســتان، عربه و راجعه:محمد علي عوني، مطبعة السعادة، مصر.
- ســايكس، مارك(٢٠٠٧)، القبائل الكردية في الامبراطورية العثمانية، ترجمة:د.خليل علي مراد، دار الزمان للطباعة و النشر و التوزيع، ط١، دمشق، سوريا.
- علي، د.عثمان(٢٠١٠)، الكرد في الوثائق العثمانية، مؤســســة موكرياني للبحوث و النشر، ط١، مطبعة خاني، دهوك.
- غمبار، كمال(٢٠٠٢)، بائع الســلال_زمبيل فروش_حكاية فولكلورية كوردية، جريدة خبات، أربيل.
- لطفي، أحمد(١٩٩٢)، الأمير بدرخان، ترجمة :علي ســيدو الكوراني، مراجعة:روشــن بدرخان، دمشق.
- مراد و حســن، خليل علي و نزار ايوب(٢٠١٧)، امارة هكاري الكردية في عهد عمادالدين(١٦٣٤_١٦٣٩م)، مجلة المنارة، المجلد ٢٣، العدد٤.
- ميجرسون و آخرون(١٩٧٩)، العشائر الكردية، ترجمه و علق عليه:فؤاد حمه خورشيد، مطبعة الحوادث، بغداد.
- هروتي، د.سعدي عثمان(٢٠٠٠)، امارة بابان في النصف الأول من القرن الثامن عشر، مؤسسة موكرياني للطباعة و النشر، أربيل.
- هروري، صلاح(٢٠٠٠)، امارة بوتان_في عهد الأمير بدرخان١٨٢١_١٨٤٧ _دراسة تاريخية سياسية، مطبعة خبات، دهوك.
- يحيى، عبدالفتاح علي(١٩٨٥)، بوتان و البوتانيون و الاغنية الكردية التاريخية، مجلة كاروان، العدد ٢٨، ٢٩، كانون الثاني، شباط، أربيل.
- ئيگلتون، ويليام(٢٠٠٦)، القبائل الكردية، ترجمة:احمد محمود خليل، من منشورات موكريان/مطبعة وزارة التربية، أربيل.

٥_٣ به ئەلف و بێی لاتینی

- Ordixan u Celile Celil(1978),Zargotina Kurda,cild1,bes 1 u 2,capa yekem,nesirxana nauka,Moskova
- Ramazan Pertew(2015),Edebiyata Kurdi ya geleri,capa yekem,Avesta,Istanbul

علامات هوية العشيرة في مرآة التأريخ وموضوعات التراث الشعبي

الملخص:

كانت العشائر الكردية تمثل مركز القوة والسلطة؛ لذلك كان لها دور بارز في المجتمع الكردي على مر التأريخ، وهذا ما أدى إلى أن تكون مصدر الخوف والقلق للدولة العثمانية التي كانت تحاول أن تعتمد على هذه العشائر في كثير من شؤون البلاد، من حماية الحدود والطرق التجارية، ومن طرف آخر كانت تهدف إلى إضعاف سلطة هذه العشائر التي كانت تشكل جزءا كبيرا من خريطة الدولة العثمانية؛ لذا كانت تعمل على تفريقها وتشتيتها ولاسيما العشائر المتمردة؛ بغية فرض سلطتها على جميعهم، وهذا ما أصبح المحور الرئيس في إطار الدراسات التأريخية وموضع اهتمام المؤرخين والمثقفين الكرد.

فأصبحت هذه الأحداث والخلافات والخصومات التأريخية كسرديات علمية وفنية مصدرا خصبا لموضوعات التراث الشعبي (الفلكلور) الذي يمثل نتاجا قوميا وكنزا شعبيا ذا قيمة أدبية وجمالية، وأفضل مرتكز لمعرفة عقلية المجتمعات وتفكيرهم في مراحل متباينة، فضلا عن قدرته على تحديد خصائص الشعوب وقراءة أفكارهم وفلسفة رؤية طبقات المجتمع للحياة، وتمثيل المنزلة الاجتماعية وطبيعة علاقات أفراد المجتمع؛ لذلك يحتل التراث الشعبي زاوية مهمة في الثقافة الكردية.

تتعلق الموضوعات الشعبية (الفلكلورية) عموما والملحمة خصوصا بدور العشائر ومكانتها، كونها تتمحور على سرد الحكايات والأمثال الشعبية والسير والملامح البطولية - بشكل مباشر أو غير مباشر- التي تعرض دور العشائر الكردية المسيطرة، وعلاقتها مع بعضها أو مع القوات الخارجية.

ولبيان هذه المقاصد خصصنا بحثنا لدراسة (علامات هوية العشيرة في مرآة التأريخ وموضوعات التراث الشعبي)، الذي يحاول أن يجيب عن تساؤلات مهمة من نحو: مدى علاقة الأدب الشعبي بالتأريخ؟ وإلى أي مدى استفاد الأدب الشعبي من التأريخ؟ وهل حقق الأدب الشعبي توازنا مع الموضوعات التأريخية في نقل الأحداث وروايتها وتبيان دور العشائر؟ وما الموضوع الشعبي الذي يعكس ذكر العشائر أكثر؟ إلى جانب توضيح

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەکولینێن کوردی

إجابات لأسئلة مهمة أخرى تناولها هذا البحث؛ لأن الموضوعات الشعبية مخزون تجارب الشعب الكردي وخبراتهم على الصعيد الاجتماعي والسياسي والاقتصادي والأدبي... إلخ.

وطبيعة موضوع البحث استدعت الاعتماد على المنهج الوصفي التحليلي النقدي، ويتألف البحث من محورين تسبقهما مقدمة وتمهيد، وفي نهاية المطاف تمخضت طائفة من النتائج عن رحلة شيقة بين طيات التاريخ والإرث الشعبي الكردي، مع عرض ملخص باللغتين العربية والإنكليزية.

الكلمات الدالة: *التأريخ، العشائر الكردية، الأدب الشعبي، فن السرد، الشخصية التأريخية.*

Features of the tribes identity in the mirror of history and folklore topic

Abstract:

The Kurdish tribes represented the center of power and authority. Therefore, it had a prominent role in Kurdish society throughout history, and this led to it being a source of fear and anxiety for the Ottoman Empire, which was trying to rely on these tribes in many of the country's affairs, including, protecting the borders and trade routes, and on the other hand, it aimed to weaken The authority of these tribes, which constituted a large part of the map of the Ottoman Empire; Therefore, it worked to divide and disperse them, especially the rebellious tribes. In order to impose its authority on all of them, this has become the main focus within the framework of historical studies and the subject of interest of Kurdish historians and intellectuals.

These historical events, disputes, and antagonisms, as scientific and artistic narratives, have become a fertile source for topics of popular heritage (folklore), which represents a national product and a popular treasure with literary and aesthetic value, and the best basis for knowing the mentality of societies and their thinking at different stages, as well as its ability to determine the characteristics of peoples, read their thoughts, and the

philosophy of seeing classes. Society for life, and the representation of social status and the nature of the relationships of members of society ;Therefore, popular heritage occupies an important corner in Kurdish culture.

Popular topics (folklore) in general, and the epic in particular, relate to the role and status of the tribes, as they are centered on narrating folk tales, proverbs, biographies, and heroic features - directly or indirectly - that display the role of the dominant Kurdish tribes, and their relationship with each other or with external forces.

To demonstrate these purposes, we devoted our research to studying (Signs of tribe identity in the mirror of history and topics of popular heritage), which attempts to answer important questions such as: The extent of popular literature's relationship to history? To what extent has popular literature benefited from history? Has popular literature achieved a balance with historical topics in conveying and narrating events and demonstrating the role of tribes? Which popular topic reflects the mention of tribes the most? In addition to clarifying answers to other important questions addressed in this research; Because popular topics are a repository of the Kurdish people's experiences and expertise in the social, political, economic, literary, etc. levels.

The nature of the research topic necessitated reliance on the descriptive, analytical, and critical approach. The research consists of two fields preceded by an introduction and a preface. Ultimately, a range of results resulted in an interesting journey between the Kurdish folks history and popular heritage, with a summary presented in Arabic and English.

Keywords: *History, Kurdish tribes, popular literature, narrative art, historical personality.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

هۆزی هەمەوەند لەنێوان شیعری کوردی و فارسیدا
شیعری کلاسیکی کوردی و (مەسعوودنامە) وەک نموونە

ڕزگار تەیب محەمەد (ڕزگار جەباری)

بەشی میکانیک- کۆلێژی ئەندازیاری- هەرێمی کوردستان/ عێراق

پۆختە:

مێژووی هۆزەکان بەشێکن لە مێژووی گەلان. ئەمە بۆ مێژووی گەلی کورد زیاتر ڕاستە، چونکە ئێستاشی لەگەڵدا بێت، گەلی کورد لە ژمارەیەکی زۆر هۆز پێکهاتووە و هەوڵی مانەوەی هەژموونی خۆیان دەدەن. بەشێکیان لە مێژووی کوردستان و تەنانەت دەرەوەی جوگرافیای کوردستانیشدا ڕۆڵی گەورەیان گێڕاوە. وەکوو هۆزی هەزەبانی بە سەرکردایەتی سەلاحەدینی ئەیوبی. هۆزی هەمەوەند لەو هۆزە کوردانەیە کە بەتایبەتی لە سەدەی ١٩ی زایینیدا بەشێوەیەکی بەرچاو دەرکەوتن و بەهۆی چالاکییەکانیانەوە کاریگەرییەکی زۆریان لە ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستاندا هەبووە. تا ئاستێک بەشێوەیەکی بەرچاو لە تۆمارەکاندا ڕەنگی داوەتەوە. وەکوو: بەڵگەنامەکان، کتێبە مێژووییەکان، گەشتنامە، ڕۆژنامە و ساڵنامەکان. هەروەها یەکێک لەو سەرچاوانەش بریتییە لە شیعر.

کتێبی (مسعودنامە) کە بە شیعر و بە زمانی فارسی هۆنراوەتەوە، یەکێکە لەو سەرچاوانەی بەگشتی باسی بەشێکی مێژووی هەمەوەند دەگێڕێتەوە. گێڕانەوەکە لە ڕوانگەی ئەویتری نەیارەوە نووسراوەتەوە، بۆیە گێڕانەوەیەکی بێلایەنانە نییە. وێڕای ئەم کتێبە، لەم توێژینەوەیەکدا باسی هۆزی هەمەوەند لە سەرچاوە شیعرییە کوردییەکانیشدا بە هەردوو لایەنی ڕووانینی ئەرێنی و نەرێنیی شاعیارنی کورد بۆ ئەم هۆزە، دەخەینە ڕوو.

پەیڤێن سەرەکی: *هۆزی هەمەوەند، جوامێر ئاغا، شیعری کوردی، مەسعوودنامە*

پێشەکی:

بەدرێژایی نووســـینەوەی مێژوو، لەوانەش مێژووی گەلانی ڕۆژهەڵاتی نـاوین هاتووەتە ئاراوە، بە مێژووی گەلی کوردیشەوە؛ هەمیشە دوولایەنە نووسراوەتەوە. بەشێکی ئەو مێژووە لەلایەن خودی نەتەوەکە نووســـراوەتەوە و بەشـــی دووەمی لەلایەن گەلانی دیکەوە نووســـراوەتەوە، بەتایبەتی گەلانی داگیرکەر و ســـەردەســـتە. ئەڵبەتە ئەمە بۆ گەلی کورد زیـاتر بەوجۆرە بووە. چونکە بەدرێژایی مێژووی دوو (٢٥٠٠) ســـاڵ، هەم داگیرکراو و ژێردەستە بووە هەمیش تا سەرەتای سەدەی ٢٠ز جگە لە چەند هەوڵێک نەبێـت، مێژووی خۆی نەنووســـیوەتەوە، بەڵکوو گەلانی داگیرکەر مێژووەکەیـان نووســـیوەتەوە. بێگومـان ئەم مێژووە نووســـراوە، خـاڵی نییە لە دیـدی لایەنگرانە و سـایکۆلۆژیای سـەردەسـتانە، کە زۆربەی جار ئاوێزانە بە ڕق و سـووکبینین ئەوی دیکە. دەرهاوێشـتەی ئەم لایەنگیرییە سـەپاندنی کۆمەڵێک وەسـفی ناپەسـند بووە لە پێناو ناشیرینکردن و ڕووخاندنی مەعنەوییی گەلی ژێردەستە. لە دوتوێی ئەو مێژووەی گەلانی دیکە بۆ کورد نووســـیویانەتەوە وێنەی کوردیان دوور لە ڕاســـتیی کێشـاوە و ڕوانینی ئەوتۆیان تێ خزاندووە کە جگە لە خورافە هیچ بنـامـەیەکی زانسـتی و لۆژیکیان نییە. بۆ نموونە بانگەشـەی (جن)بوونی کورد، کە ڕیشـەیەکی دێرینی هەیە و لە نووسـینی عەرەبیدا ئاخنراوەتە ناو باوەڕی ئاینییەوە. یان بەهۆی تێپەڕبوونی گەڕاڵ و گەڕیدەکانەوە بە ناو کۆمەڵەیەکی بچووکی ڕێگر لە کوردستاندا، نالۆژیکانە وەسفی (ڕێگری)یان داوەتە پاڵ هەموو نەتەوەکە، کە ئەمە بڕیارێکی نالۆژیکی بووە.

هەمەوەنـد کە هۆزێکی کوردی بەنـاوبـانـگ بە ئـازایەتی و جەنگـاوەری و کۆمەڵێک ئەدگاری تایبەت بوونە، لە سەدەی ١٩ و سەرەتای سەدەی ٢٠ی زایینی بە هۆی چالاکییەکانیانەوە لە دژی بۆ هەردوو دەســـەڵاتی قاجاری و عوســـمـانی و دواتریش ئینگلیز، تەنـانەت جەنگی هۆزە کوردییەکـان و نێوخۆییش، زۆرترین هەواڵیـان لە ســـەرچاوە و بەڵگەنامەکانی ئەم دەوڵەتانەدا هاتووە. لەبەر ئەوەی ئەم هۆزە ملکەچی هەموو خواســـت و داواکانی ئەم دەســـەڵاتی بێگانە نەبوونە و لە بەرەنگاربوونەیاندا لەبەرانبەردا، بەزۆری تێکشـــکاون، بۆیە لە تۆمارەکانیاندا پەنایان بردووەتە بەر وەســـفی ناپەســـند و کۆمەڵێک ئەدگار و ســـیفەتی ناشـــیرینیان داونەتە پاڵ. ئەمە لە ســـەرچاوە شـیعرییەکانیشـدا وەکوو شـیعری کلاسـیکی کوردی و فارسـیشـدا ڕەنگی داوەتەوە. شـــیعری کلاســـیکی کوردی وێڕای ئاماژەی نەرێنی، ئاماژەی ئەرێنیش لەخۆدەگرێت. نموونەی بەرهەمی ئەدەبیی فارسـی پەنای بردووەتە بەر زمانی داشـۆرین و ناشـیرینکردن. کتێبی مەنزوومەی (مەسـعوودنامە)یە کە باسـی قۆناغێکی مێژوویی ئەم هۆزە دەکات.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئەویش بریتییە لە سـەرھەڵدانی جوامێر ئاغای ھەمەوەند تا لەناوبردنی. ئەم بەرھەمە لەم توێژینەوەیەدا دێتە ناسـاندن و پوختەی باسـی ڕووداوەکان دەخەینە ڕوو. نووسـەر کە لایەنگری دەسـەڵاتی قاجارییە، خۆی بەدوور نەگرتووە لە ناشـیرین پیشـاندانی ئەم کەسایەتی و ئەم ھۆزە کوردە. سەرنجمان خستووەتە سەر ئەو *دێڕانەی سەلمێنەری* ئەو ڕاستییەن کە نووسەر خەریکی دروستکردنی وێنەی ناشیرینە.

سنووری توێژینەوە:

سنووری ئەم توێژینەوەیە کە بریتییە لە باسی ڕەنگدانەوەی ھۆزی ھەمەوەند لە سـەرچاوە شـیعرییەکاندا، شـیعری کوردی و فارسـی دەگرێتەوە، لە ماوەی سـەرھەڵدانی ھۆزی ھەمەوەند وەکوو کارەکتەرێکی بەھێز لە کوردسـتان ھەردوو دیوی ڕۆژھەڵات و باشووردا، واتە سەرەتای سەدەی ١٩ز تا چارەگی یەکەمی سەدەی ٢٠ز.

شێوازی توێژینەوە:

لەم توێژینەوەیەدا وێڕای خسـتنەڕووی نموونە شـیعرییەکان بە شـێوەیەکی کرۆنۆلۆژی، بۆ خوێندنەوە و ڕاڤەی نموونە شـیعرییەکان، میتۆدی وەسـفی – شـیکاری بەکارھێنراوە. کە ئامانج پۆلێنکردنیانە بۆ دوو جۆری ڕووانینی ئەرێنی و نەرێنی لەبارەی ھۆزی ھەمەوەندەوە لە تێکستەکاندا. لە شـیکارییەکەشـدا سـوود لە زانیاریی مێژوویی وەرگیراوە.

بەشی یەکەم: ناسینێکی خێرای ھۆزی ھەمەوەند:

١- نشیمەنی ھۆزی ھەمەوەند:

لە سەدەی ١٨ی زایینییەوە نشیمەنی ھەمەوەند دەوروبەری کرماشان بووە. دواجار دەگەنە دەڤەری بـازیـان و چەمچەمـاڵ. ھەروەھـا بەھۆی چـالاکییەکـانیـان و پەلھاوێشتنەکانیانەوە دەگەنە کەرکووک، سلێمانی، شارەزوور، بەشێکی گەرمیان و خانەقی، مەندەلی، قەسرشـیرین و سـەرپێڵ زەھاو. تەنانەت گەیشـتوونەتە تەیسـەفوون و سـامەڕا. موقەددەم عەبدولواحد کە نووسـەرێکی پاکسـتانییە لە کتێبەکەی بە ناوی (کورد و نیشتمانەکەی)دا دەڵێت: ھەمەوەندەکان بۆ کڕین و فرۆشتن دەگەنە مەھاباد و ورمێ. سـنوورەکەیان درێژ دەبێتەوە تا شـارۆچکەی (خنیت) لەسـەر سـنووری عێراق و ئێران. (کەریم بەگ، ٢٠١١: ٤). ھەروەھا بەھۆی ئاوارەبوون و ڕاگواسـتنیانیشـەوە دەگەن بە: موسـڵ و بەغداد لە عێراق، شـیراز و قەزوین لە ئیران، ئەنادۆڵ لە ویلایەتی ئەنقەرە و ڕۆژاوای ئەدرنە لە تورکیای ئێسـتادا، تەرابلوس و قەزای درنەی بنغازی لە لیبیا، شـاری (طاریا) لە لوبنان.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

له ئێستادا له ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان، ژمارەیەک تیرەی جیاواز هەن که خۆیان سەربە هەمەوەند دەزانن. ئەم تیره جیاوازانه له لوڕستان و لەکستان و کرماشان و گەرمیان و سلێمانی و سنه هەن و به سێ زاراوەی جیاوازیی کوردی: سۆرانی، لەکی و لوڕی دەدوێن. پێڕەوی له سێ ئایین و مەزهەبی جیاوازی سوننی و شیعه و کاکەیی دەکەن. سنووریشیان دەڤەری گەرمیاندا: لەلای سەرووەوە شوانی بازیانه، لەلای خوارووەوە ئاوی داقووقه، لەلای ڕۆژهەڵاتییەوە بەرزایی و چیاکانی تاسلوجەیه. لەلای ڕۆژاواوە قەرەحەسەن و شوانی خاسەیه.

٢- ڕەچەڵەکی هۆزی هەمەوەند:

سەبارەت به ڕەچەڵەکی ئەم هۆزە، چەند بۆچوونی جیاواز هەیه. یەکەم: یەکێکه له هۆزە هەرەدێرینەکانی کوردستان و تەنانەت بۆ پێش (ماد)یش دەگەڕێنەوە. له سەدەی ١٢ی زایینیدا بەرەنگاری هاتنی شەپۆلی هۆزە تورکەکانیان کردووە. (کەریم بەگ، ٢٠١١: ٥) بەڵام ئەوە نەخراوەتە ڕوو که لەو سەردەمەدا له ژێر چی ناوێدا بوونه. بنەماڵەی (ئال حیمة) که له سەدەی ١٢ و دواتر له سەدەی ١٦ز باسیان هاتووە، به تیرەیەکی هەمەوەند دانراون. (کەریم بەگ، ٢٠١١: ٦) دووەم: بەپێی هەندێک گێڕانەوە، دەگەڕێننەوە سەر کەسایەتییەک به ناوی (وان). بۆیه دەڵێن ناوی هەمەوەند، له (حەمە) و (وان)ـەوە هاتووە. (کەریم بەگ، ٢٠١١: ٦). له ڕێگەی ئەم شەجەرەیەوە ڕەچەڵەکی هۆزەکه دەگەڕێننەوە بۆ دەڤەری نێوان وان و ئامەد. سێیەم: دەرکەوتنی ئەم هۆزە تازەیه و له یەکگرتنی هۆزی ئەحمەدوەند و بهتوئی پێکهاتووە. (وەند) به زاراوەی کوردیی لەکی به واتای ڕەچەڵەک دێت. بەڵام مێجەر سۆن دەڵێت: هەمەوەند هیچ پێوەندییەکیان به ئەحمەدوەندی ئێرانەوە نییه. (سۆن، ٢٠٠٧: ٥٢). سۆن بابەتێکی دیکه که دەگێڕێتەوە: "هەمەوەند، بابان، شوان و جاف بنەچەی سەرکردەکانیان دەبەنەوە سەر عەرەب. لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا ئەمڕۆ زۆر شانازی به کوردبوونی خۆیانەوە دەکەن." (سۆن، ٢٠١٨: ١٨٧).

ناوی هۆزەکه به شێوەکانی: ئەحمەدوەند، هەمیوەند (هەمیوەن)، هەماوەند، هەمەوەند، هەمەوەن و وەن، بێژەکراون. میرزا خەلیلی منەووەر له شیعرێکدا ئاماژەی پێ داوە:

عەرەب چەنی تورک، کورد و (وەن) زبان
موشەبەع چە ڕزق میوەی سفره و خوان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ساغکەرەوەی دیوانەکەی لە پەراوێزدا نووسیویەتی مەبەست لە (وەن)، هەمەوەندە. (منەوەر، ٢٠٠٦: ٤٥٤) هەروەها بۆچوون هەیە کە هەمەوەند لە (همی: هما)ەوە هاتووە و لە شانامەی فیردەوسیشدا باسی جەنگێک هاتووە بە ناوی جەنگی (هماوند).

ئەوەی سەرچاوەکان جەختی لەسەر دەکەنەوە، لە دەروبەری سالانی (١٧٠٠)ەکاندا، (خودادە شەل) لە دەوروبەری شاری کرماشانەوە، ناوبانگی شێخ ڕەزای هەنگەژاڵە دەبیستێت و دەچێتە و دەبێت بە دەروێشی. شێخ ژنی بۆ دێنێت و لەم ژنە چوار کوڕی دەبێت بە ناوەکانی: یادگار، ڕەمەزان، ڕەشید و سەفەر. (خۆشناو، ٢٠٢١: ١٩) پاشان لە گوندی هەنگەژاڵەوە بار دەکەن و دەچن بۆ دەڤەری بازیان و چەمچەماڵ. لەم چوار کوڕە، چوار تیرەی هەمەوەند دروست دەبن کە بەمجۆرەن: تیرەی چەلەبی لە یادگار، تیرەی ڕەمەوەند لە ڕەمەزان، تیرەی ڕەشەوەند لە ڕەشید و تیرەی سەرفەرووەندیش لە نەوەی سەفەرن. (خۆشناو، ٢٠٢١: ١٩) مێجەر سۆن تیرەکانی هەمەوەندی بەمجۆرە پۆلێن کردووە:

یەکەم- رەسەن کە بریتین لە: بەگزادە (چەلەبی)، ڕەشەوەند، سەفەرووەند، سیتەباسار.
دووەم- جووتیارەکان کە بریتین لە: کافرۆشی، بیریایی، سۆفیوەند، چنگنی. (سۆن، ٢٠٠٧: ٥١ و ٥٢)

بەڵگەنامەکانی عوسمانی باسی شەش هۆزی هەمەوەند دەکەن و لۆیمەر لە گشتنامەکەیدا باسی دە سەرۆک هۆزی هەمەوەند دەکات. کە هەر یەکەیان سەرۆک هۆزی تیرەیەکە و ناکۆکی لە نێوانیشیاندا هەیە. (لۆیمەر، ٢٠٢٠: ٧٢)

٣- پوختەی مێژووی هۆزی هەمەوەند:

هۆزی هەمەوەند لە سەدەی ١٩ز یەکێک بووە لە هۆزە هەرە بەهێزەکانی کورد، لە ئازایەتی و جوامێری و جەنگاوەریدا. "بەناوبانگترین جەنگاوەری کوردستانن و ژنەکانیشیان بەشداری جەنگ دەکەن تەواو چەکدار و ئەسپسوارن." (سۆن، ٢٠٠٧: ٥٢) لە دەسەڵاتی بێگانە یاخی بوون و ملکەچی هەموو داخوازییەکیان نەبوونە. لە دوای پەیدابوونی تیرەکانی هەمەوەند لە دەڤەری بازیان و بەشداریکردنیان لە ڕووداوەکانی دەڤەرەکە، ناویان کەوتە ناوانەوە. سەرەتای ناکۆکیی نێوان هەمەوەندەکان و عوسمانییەکان بۆ سالی ١٧٨٠ز دەگەڕێتەوە. لە هەموو جەنگەکانی بابان دژی والییەکانی بەغداد و عوسمانی، هەمەوەند هاوپەیمانیان بوونە. لە جەنگی ١٨٣٦ز کە عەزیز بەگی بابان تێکدەشکێت، هەمەوەندەکان دەچنە زەهاو. (مودەڕیس و فاتیح

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

عەبدولکەریم، ٢٠٢١: ٧٦) لەدوای نەمانی میرنشـــینی بابان، هەمەوەندەکان ویســـتیان شوێنەکە پڕ بکەنەوە، عوسمانییەکان دژی ئەم ویستە وەستانەوە. ساڵی ١٨٦٧ز نێوانیان لەگەڵ والیی بەغداد تێکدەچێتەوە و دوای هەرایەکی زۆر دەچنەوە بۆ زەهاو. لە سەردەمی (مدحەت پاشا) والیی بەغداد، دوژمنایەتیی تازە بووەوە والی تێکشکا. دوای ئەوە (ڕەئوف پاشـــا) لەگەڵیان ڕێککەوتەوە و هەمەوەند گەڕانەوە بازیان. ســـاڵی ١٨٧٨ز جەنگی هەردوو هۆزی هەمەوەند و زەنگەنە هەڵگیرســـا و عوســـمانی و چەند هۆزێکی کورد، پەلاماری هەمەوەندیان. هەمەوەندەکان سەرکەوتن و توانیان بچنەوە بۆ زەهاو. (مودەڕیس و فاتیح عەبدولکەریم، ٢٠٢١: ٧٦) لە ســـاڵی ١٨٨٠ز جوامێر ئاغا ســـەری هەڵدا. لەگەڵ عوســـمانییەکان ناکۆک بوو و لەگەڵ قاجارییەکانیش جارجار دۆســـت و جارجار جەنگیان بوو. دواجار هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری پێکەوە بڕیاری لەناوبرنیان دا و پیلانیان بۆ داڕشت. (مودەڕیس و فاتیح عەبدولکەریم، ٢٠٢١: ٧٧) ڕووداوەکانی سەردەمی جوامێر ناوەڕۆکی کتێبی (مســـعودنامە)یە. کوژرانی جوامێر ئاغا و دوورخســـتنەوەی هەمەوەندەکان، کۆتایی ئەم هۆزە نەهێنا و هەر زوو گەڕانەوە نیشـــتمان و بە شـــێوەی جیاواز بەردەوام بوون. بۆیە ڕقی دەسەڵاتی عوسمانیش ئەستوورتر دەبوو و تا ئاستێک شۆڕ بووەوە بۆ ناخی دەســـتوپێوەندەکانی. موتەســـەڕیفی کەرکووک بە لۆیمەر ئەفســـەری بەریتانی دەڵێت: چارەســـەری ئەم هۆزە ئەوەیە هەموویان لەناوببەیت. (لۆیمەر، ٢٠٢٠: ٢٥) ئەڵبەتە کەسانێکیش لەنیو دەستوپێوەندی دەسەڵاتی عوسمانیدا هەبوونە کە دۆستی هەمەوەند بن. جراڕد لە گەشـــتانەمەکەیدا باس لە ئەفســـەرێک بە پلەی ســـەرهەنگ دەکات کە ژنی لە هەنەوەندەکان هێناوە و چەک و تەقەمەنییەکی زۆریشـــی بە هەمەوەند بەخشیوە. (جراڕد، ٢٠٢١: ٥٩).

بەشـــێک لە ڕووداوەکانی مێژووی هەمەوەند، جەنگی هۆزە کوردییەکان بووە. لەوانەش: جەنگەکانی هۆزی هەمەوەند و جاف، جەباری، کاکەیی، زەنگەنە، شـــێخان، زەند، پاڵانی، باجەڵان لایەنێکی جەنگ بوونە دژی هەمەوەند، جەنگی مەلیک نیازخانی کرندی دژی هۆزی جوامێر ئاغای هەمەوەند کە دەروێش قولی کرندی بە شـــیعر دایڕشـــتووەتەوە. لەم بەرهەمەدا جوامێر ئاغای بە شـێخ عوبەیدوڵڵا چوواندووە. هەروەها ئەو جەنگانەی لە کتێبی مەسعوودنامەدا هاتوون کە زۆربەیان هەردوولا لە سەربازانی هۆزە کوردییەکان بوون:

لە ساڵی ١٨٨٠ز شاترییەکانی جاف، پەلاماریی پەلی سەرەکیی جافەکانیان دا و مەحەمەد پاشایان کوشت. پەنایان بردە بەر فەقێ قادر وەرینەگرتن. پاشان پەنایان بردە بەر جوامێر. جوامێر دەڵێت: لەناو عومومی هەمەوەند عەشایرەکانی خاریجی جاف، خۆم

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

به جانفیدای محەمەد پاشا زانیوە. دیارە جوامێر زانیوەیەتی توشی کێشەی دەکەنەوە، بەڵام هەر بڕیار دەدات پەنایان بدات و بەرگرییان لێ بکات. (جاف، ٢٠١٢: ١٥٨) بەو بۆنەوە جەنگ لەنێوان هەردوو هۆز ڕووی داو جافەکان تێکشان. (سۆن، ٢٠٠٧: ٥٧). لە ناو جافەکاندا ئەم جەنگە بە جەنگی (داڵاهۆ) بەناوبانگە . شێخ ڕەزای تاڵەبانی بەبۆنەی ئەو تێکشکانەوە دەڵێت:

جەنگ گاهی جوکل و مەحموود بەگ شێروانە بوو

ئافەرین مەحموود بەگ لەم جەنگەدا شێر وا نەبوو

وەقتێ قاسید هات و لێم پرسی چلۆن بوو ئەم شەڕە

وردە وردە بۆی باسکردم کەچی شێڕ وانەبوو

(تاڵەبانی، ٢٠١٠: ١٥٥)

کەریم بەگ باسی جەنگێکی دیکەی جاف و هەمەوەند دەکات کە لە نێوان مەحموود پاشای جاف و خزر ئاغای سەفەروەندی هەمەوەنددا ڕووی داوە. (جاف، ٢٠١٢: ١٥٩)

میرزا غەفوور لە شیعرێکدا بەبۆنەی سەرکەوتنی بەگزادەی عێلی موڕادی بەسەر شۆڕشی ڕەسووڵ ئاغای کۆیەوە، ئاماژە بە جەنگێکی عێلی موردای و هەمەوەند دەکات. لە پەسنی بەگزادەی عێلی مورادیدا دەڵێت:

گەهێ تەعقیبی ئاغاوات و بەگزادەی (هەمەوەند)ە

گەهێ تەسخیری قەلعەی لێوژە کرد کۆنە تەندوورە (غەفوور، ١٩٩١: ٦٩)

بەشی دووەم: هۆزی هەمەوەند لە شیعری کوردی و فارسیدا:

١-باسی هەمەوەند لە شیعری کلاسیکی کوردیدا:

یەکێک لە سەرچاوە خۆماڵییەکان کە باسی هۆزی هەمەوەندی تێدا ڕەنگیداوەتەوە، بریتییە لە شیعر. بەشێک لە ئاڕاستەی کاری شیعریی ئەوەیە هەمیشە دەبێت بە ئاوێنەی سەردەمی خۆی بۆ وێنەدانەوەی بەشێک لە دیاردە و ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە. لە سەردەمی چالاکییەکانی ئەم هۆزەدا، بەشێک شاعیرانی کورد لە ئاستی جووڵەکانی ئەم هۆزەدا چی کۆک بووبن یان ناکۆک، لە بەرهەمی خۆیاندا بە ئەرێنی یان بە نەرێنی ئاماژەیان پێ داوە. جێگای باسە جگە لەم نموونانەی لێرە دەیانخەینە ڕوو، یەکێک لە قارەمانەکانی بەیتی داستانی دوانزە سوارەی مەریوان کە لەنێوان ساڵانی ١٧٢٠ – ١٧٣٠ز ڕووی داوە: میران بەگی وەڵەدبەگی چەلەبی قەدیمی هەمەوەند بووە.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

هەروەها بەیتی میللیی (حەمەشـــەریف چەلەبی) باســـی قارەمانێتی ســـەرکردەیەکی هەمەوەندە دژی تورکانی عوسمانی. ئەم کەسایەتییە لە دوای ڕووخانی میرنشینی بابان، ویســـتوویەتی ئەو بۆشـــاییە پڕبکاتەوە. هەروەها جەنگی هۆزی هەمەوەند و شـــێخانی لەلایەن مەلا چاوڕەشی سێوسێنانەوە کراوە بە هۆنراوە.

١-١-ڕوانینی ئەرێنی:

حاجی قادری کۆیی (١٨١٦ – ١٨٩٧ز):

دوو جار ئاماژەی بە هەمەوەند کردووە. هەردووجار ڕوانینی ئەرێنیی هەیە. ئەمەش دەگەڕێوە بۆ ئەو هەســـت و هزرە نەتەوەیی و نیشـــتمانییەی پاش گیرســـانەوەی لە ئیستانبووڵ و ئاشنابوونی بە بنەماڵەی بەدرخانییەکان لەلای شاعیر سەری هەڵدا.

یەکەم: حاجی لە شیعری (حاکم و میرەکانی کوردستان)دا، زەمی شێخەکان دەکات کە لە دوای نەمانی دەســەڵاتە خۆجێیە کوردییەکانی وەکوو بابان و هەمەوەند. حاجی بەشێوەیەک لە شێوەکان دڵگرانیی خۆی بۆ نەمانی میرانی کورد دەردەبرێت و دڵگرانە بە هاتنی دەســەڵاتی بێگانە و دەرکەوتنی دەســەڵاتی شــێخانی ڕیاکار کە لە ســایەی دەسەڵاتی بێگانە بوونەتە جێگرەوەی دەسەڵاتە خۆجێیەکان:

حـاکم و میرەکـانی کوردســـتـان   هەر لە بـــۆتـــانەوە هەتـــا بـــابـــان
یەک بە یەک حافیزی شـەریعەت بوون   ســـەییـدی قەوم و شـــێخی میللەت بوون
سـەیید و شـێخەکان لە ترسـی ئەوان   مـونـزەوی بـوون و زاکـیـری ڕەحـمـان
هەر کە فەوتـان ڕیای ئەوان دەرکەوت   ســـەیری چۆن بوونە پووش و ئـاگر و نەوت
یەکێ لەم لاوە ڕوو دەکـاتە عەجەم   دوو لە ئەو لاوە دەبـنـە دوژمـنـی هەم
دوو هەزار ژن فەســـاد کـرا لەم لا   بـوونە قـاتـیـل ئەوانـی تـر لەو لا
یەک بە یەک بوونە نائیبی (هەمەوەند)   ســـاحـیـبی مـارتـیـن و مـاری گەزەنـد

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢١٢)

دووەم: حاجی لە چامەی (شـــاســـواری بەلاغەتی کوردان)دا، جارێکی دیکە ئاماژە بە هەمەوەند دەکات و ڕۆڵیان لە شیعری کوردیدا دەنرخێنێ. لە هەمانکاتدا وەکوو (خزمی خۆمان) ئاماژەیان بۆ دەکات. ڕەنگە ئەمەیان لەوەوە ســـەرچاوەی گرتبێت کە حاجی ئاگاداری ئەوە بووبێت کە بنەوانی بنەماڵەی خۆیان و هەمەوەندیش لە کرماشـــانە و ئەمە بە خزمایەتی دەزانێت.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

(هەمەوەند)یش کە خزمی خۆمانن شاعیری زۆرە پاکی دەیزانن
چونکە تیژی زوبانیان یەکسەر کەوتە نووکی ڕم و دەمی خەنجەر
بێ کتێبن، ئەمە لە وان دوورە مەردی ئازا لە ناقیسان دوورە

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٢٢)

شێخ ڕەزای تاڵەبانی (١٨٣١ – ١٩١٠ز):

لە پەسنی ئازایەتیی هەمەوەنددا کە جەنگی دژی هەردوو دەسەڵاتی عوسمانی و قاجاریی کردووە و زۆربەی جاریش تەنگی پێ هەڵچنیون و بە سەرکەوتوویی دەربازیان بووە، دەڵێت:

(هەمەوەند) لەشکری ڕۆم و عەجەمی داوە بە گان
بەری حەملەی دەگرێ لەشکری گاوان و شوان؟

(تاڵەبانی، ٢٠١٠: ١٨٩)

حاجی تۆفیقی پیرەمێرد (١٨٦٧ – ١٩٥٠ز):

لە شاعیرانی مونەوەری کورد بووە و دەرچووی قوتابخانەی ئیستەنبوڵیە. شاعیرێکی نەتەوەپەروەر و نیشتمانپەروەر بووە. بۆیە هەست و هزری نەتەوایەتی لە شیعرەکانی مانیفێست کرووە. پیرەمێرد بە هەست و هزری نەتەوایەتییەوە دەڕوانێتە ڕووداوەکان. پیرەمێرد لە بەرهەمەکانیدا چەندجارێک ئاماژە بە هەمەوەندەکان دەکات. بە چاوی ڕێزەوە تەماشای کەسایەتییەکی وەکوو جوامێر ئاغای هەمەوەند دەکات و وەکوو هێمای جوامێری و ئازایەتی پەسنی دەکات. وێڕای ئاماژە بەو ڕاستییە مێژووییە کە ژنانی هەمەوەند شانبەشانی پیاوانیان جەنگاوەری ئازا بوونە:

(کوێخا جوامێری هەمەوەند) دەیگوت: های جوامێر ڕۆم و عەجەم وا لە دووت
سەرێ کە شاهان بە تەمای نەبن بۆ ئەوە دەشێ هەڵکەنرێ لە بن
ئەوسا کە جوامێر دەنگی دلێر بوو تیپی (هەمەوەند) ژنیشیان شێر بوو

(پیرەمێرد، ٢٠٠٧: ٦٦)

پیرەمێرد هەر لە پەندەکانی و لە شیعرێکی دیکەدا کە باسی ئەوە دەکات هەر گروپەو بە ئەدگارێک دەناسرێتەوە، ئاماژە بەوە دەکات کە هەمەوەند بۆ جەنگ تایبەتمەندن. لە سەرەتای شیعرەکەدا دەڵێت:

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

جـالـيـنـوس ئەڵێ: تـاقـیـم کـردەوە   هەر قەومێ نـاســرا بەپێی کردەوە

لە دێڕێکی دیکەدا دەڵێت:

عــارەبــی بەرێ و مـیـوانـپەروەری   کورد و ئـازایی بە مـاڵ و ســەری

پاش چەند دێڕێکی دیکە دەڵێت:

جاف بۆ زیبانی، (هەمەوەند) بۆ شەڕ   شێخ و تەفرەقە، زەنگەنە بۆ گەڕ

(پیرەمێرد، ٢٠٠٧: ٤٩)

محەمەد کابولی قانع (١٨٩٨ – ١٩٦٥ز):

قـانع کە قۆنـاغی دوای پیرەمێردە، لە بـاســی هۆزەکـانـدا تەواو دابڕابوو لە ئـامـاژەدان بە لایەنە نەرێنییەکـانی هۆزەکـان و هەموویـانی وەکوو نموونەی ئـازایەتی و جوامێریی کورد و کوردســـتان دەبینی. ئەڵبەتە لە ســـەردەمی قانعدا دۆزی کورد لە قۆناغێکی دیکەدا بوو و کۆمەڵگەی کوردەواری کە کۆمەڵگەیەکە هێشـتا خێڵ و بەها خێڵەکییەکان ماون، پێویســـتیی بە دروســـتکردنی گیانی یەکگرتوویی نێوان هۆزەکان هەبووە. قانع لە شـــیعری (کوڕگەل کوردســـتان هەر ئەو باخەیە)دا باســـی بەشێکی زۆر لە هۆزە کوردییەکان دەکات و پەسنی ئازایەتییان دەکات:

ئـاغـای دزەیی، میری شـــەقلاوە

جاف و (هەمەوەند) خانی شێراوە

(قانع، ٢٠١٤: ٤٤٥)

قانع لە شـیعری (سـەلام لە کوردسـتان)دا یادی سـەرکردە مەزن و نەمرەکانی کورد دەکاتەوە و ئاخ بۆ نەمانیان هەڵدەکێشـێت و پرسـیار لەوە دەکات کە ئێسـتا ئەم سـەرکردە مەزنانە لەکوێن؟ دوای ئاماژەدان بە ناوی سـلاحەددینی ئەیوبی و جەمشـید و ڕۆستەمی زاڵ و کەریم خانی زەند، پرسیاری شەریف چەلەبی دەکات، کە یەکێک بووە لە ســـەرکردە مەزنەکانی کورد لە هەمەوەند. جێگای ئاماژەیە کە بەیتێکی میللی لەبارەی ئازایەتی و جوامێریی ئەم کەسایەتییەوە هەیە:

کوانێ شـێخ قادر و (شــەریف چەلەبی)؟

کوانێ چەچەی سەف شکێنی مەیدانت؟

(قانع، ٢٠١٤: ٨٥)

٢-١- ڕوانینی نەرێنی:

ئاماژەی ڕوانینی نەرێنی بۆ هەمەوەندەکان زیاترە لە ڕوانینی ئەرێنی، هۆکاری ئەمەش بۆ ناکۆکیی نێوان هۆزە کوردییەکان دەگەڕێنەوە. لەو سەردەمەدا کە هێشتا هەستی نەتەوایەتیی و نیشتمانیی یەکگرتوو نەبووبوو بە پاشخانی مەعریفی شاعیران، بۆیە شاعیران لە پرسانەدا تا ئاستێک زمانحاڵی هۆزەکەی خۆیان بوونە. وێڕای هۆکاری دیکەش.

فەقێ قادری هەمەوەند (١٨٣٠ – ١٨٩٠ز):

پێش هەموو شاعیرانی دیکە، فەقێ قادر کە خۆی هەم سەرۆکی تیرەیەکی هەمەوەند بووە، هۆکاری هەندێ پرس و پێشهات، دەگەڕێنێتەوە بۆ هەڵسوکەوتی خودی هۆزەکە و سەرکردەکانی. بۆیە ل شیعرێکدا ڕوانینی نەرێنی خۆی دەردەبڕێت بەتایبەتی لەبارەی جوامێر ئاغا و خزمانی کە جوامێر لەخۆبایی بووە براکانی پرس و ڕاوێژ ناکەن و گوێ ناگرن. خەڵکەکەش ڕێگریی دەکەن. ئەڵبەتە فەقێ بۆ ئەمەیان پاساو دەهێنێتەوە کە ساڵ گرانی و نەبوونی بووە. ئەبەش بەهۆی سیاسەتی عوسمانی و قاجارییەوە کە بارێکی سەختیان لەسەر خەڵکەکە دروست کردبوو:

ئەر (جوامێر) مەغروور ئەر برا بێڕا ... ئەر کاک (عەبدوڵڵا عەزیز) ناتەبا
ئەر حاکم نە پرس ئەر قەوم نەشنەوا ... ئەر ڕەعیە ڕەهزەن نە قەحت و غەلا
بێ تەوفیق حەق بێ یەد بەیزا ... پێش مەیۆ جە دەست یەک فەرد تەنها
یونس وا جە قەوم وێم کەردم فیرار ... بیم بە قووت حووت تورک دەریابار
فەرار بیم جە قەوم چون بەرە جە گورگ ... نەزانام جە گورگ بەدتەر مەبۆ تورک

(مودەڕیس و فاتیح عەبدولکەریم، ٢٠٢١: ٥٩)

فەقێ قادر لە شیعرەکانیدا چوار جار ئاماژەی بە هەمەوەندبوونی خۆی کردووە، کە هەر جارەو بەبۆنەیەکەوە بووە:

سێ جار ئاماژە دیلی و بەندی و زەلیلی دەکات کە لە گرتووخانەکانی عوسمانیدا بووە:

نە دوود دەوران دڵ نە گەزەندم
ئەسڵم هەماوەند ئەسیر بەندم

هەروەها:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

ئەسڵم هەماوەند جاگەم چەمچەماڵ
نە شەهر کەرکووک مەحبووسم ئەلحال

هەروەها:

ئەسڵم هەماوەند زەلیل و خوارم
مونتەزیر بە لوتف حەیی دادارم

لە دێڕەشیعرێکی دیکەدا ئاماژە بە فیرقەی خۆی دەکات لە ناو هۆزی هەمەوەندا:

ئەسڵم هەماوەند فیرقەی چەلەبی
داروون جە ڕەسووڵ جوامێر نەسەبی

(مودەڕیس و فاتیح عەبدولکەریم، ٢٠٢١: ٥٠)

ئەم ئاماژانە بە ناوی هۆزەکەی، جۆرێکە لە شانازیکردن، کە لە ڕاستیدا ڕووانینێکی ئەرێنییانەیە.

مەلا محەمەدی مەحوی (١٨٣٦ – ١٩٠٦ز):

شێخێ (هەمەوەندێک)ی دەدا پەند و نەسیحەت
ئەو قوڕبەسەرەی دابووە بەر فەحش و فەزیحەت
خۆش هاتە جواب و وتی: تۆ حەقتە، فەقەت من
قوتتاعی تەریقم، نەکوو قوتتاعی تەریقەت

(مەحوی، ١٣٩٠: ٤١٩)

ئەگەرچی باسی هەمەوەند لەم شیعرەی مەحویدا مەبەستی سەرەکی نییە، بەڵکوو هاوشێوەی شیعرەکەی حاجی قادری کۆیی، زەمی شێخانی خراپەکار چەقی مەبەستی مەحوییە. بەڵام بەهۆی بەدناوبوونی هەمەوەند بە (ڕێگری)، بۆیە مەحوی وەکوو ئیدیۆمێک بەکاری هێناوە. لەم شیعرەدا مەحوی قسەی زەینی خۆی لە دژی شێخانی خراپەکار، دەخاتە سەر زاری کەسێکی هەمەوەندی.

ئەحمەد بەگی حەمدی (١٨٧٦ – ١٩٣٦ز):

ئەم شاعیرە یەکێکە لە شاعیرە نیشتمانپەروەرەکان و دڵسۆزی شێخ مەحموودی حەفید و بزاڤەکەی بووە. بۆیە لە دوای نەمانی شێخ دڵگرانی خۆی لەبارەی

ئەو ڕەوشەوە دەردەبڕێت کە لە دوای نەمانی دەسەڵاتی شێخ لە سلێمانی هاتووەتە ئاراوە و باسی خراپەی هەندێ لە هۆزەکان دەکات، کە هەمەوەندیش یەکێکە لەو هۆزانە:

لەوســــاوە حکوومەت نییە بەربوونەتە میللەت
جاف و (هەمەوەند) بانەیی و مەنگووڕ و پشدەر
تاڵان و بڕۆ و کوشـــتن و ڤەبســـە لە هەموو لا
ســاحێب عەلەم و تەپڵە ئەڵێی دێوە ســتەمگەر

(حەمدی، ٢٠١٣: ٣٠)

حاجی تۆفیقی پیرەمێرد (١٨٦٧ – ١٩٥٠ز):

ئەگەرچی باســی ڕوانینی ئەرێنیی ئەم شــاعیرەمان کرد، لەگەڵ ئەوەشــدا دوو ئاماژەی دیکەی هەیە، ئەگەرچی ڕاستەوخۆ ڕوانینی نەرێنیانەی ناخاتەڕوو، بەڵام جۆرێک لە تانەی تێدایە:

گەورە ئاوی ڕشت بچووک پێی لێ خست
بە بیانوو پەتیان بۆ بچووک هەڵخســـت
دەســـتەی (هەمەوەند) ئەچوون بۆ تـاڵان
شـــوێنیـان ئەکەوتن خوێڕی و منـداڵان

(پیرەمێرد، ٢٠٠٧: ٤٤٧)

لە شـیعرێکی دیکەدا لە دیوانەکەی، باسـی ڕەوشـی ڕێگای کاروانەکانی ئەو دەڤەرە دەکات کە ڕەوشێکی باش نەبووە بەهۆی هەڵسوکەوتی هۆزەکانەوە:

بـاج و پیتەکـانی زەنگەنە، گیروگرفتی جـاف
هەرچیش کە هاتە ڕێی (هەمەوەند) بردی ساف لە ساف

(پیرەمێرد، ٢٠٠٧: ٢٣٥)

شێخ نەجمەدینی سابیری (١٨٨١ – ١٩٤٤ز):

ئەم شـــاعیرە خۆی خەڵکی دەڤەری گەرمیانە و ئـاگاداری لە ڕووداوەکانی سەردەمی خۆی بووە لە دەڤەرەکەدا. وا دیارە لەو ناکۆکی و ململانێیانەی لە دەڤەرەکەدا هەبووە، بە تایبەتی لە نێوان عوسـمانی و هەمەوەند، کەسـانێک بە ناوی شـێخ و مەلاوە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هەوڵی چارەســەریان داوە. ســابیری بەنائومێدییەوە دەڵێت پەند و ئامۆژگاری لای ئەم دوو لایەنە یاساغە:

هەرچەندە قسەی شێخ و مەلا حیکمەت و پەندە

یاسـاغە لەکن تورک زوبان و (هەمەوەند)ـــە

(صابری، ٢٠١٧: ١٦٣)

٢- هۆزی هەمەوەند لە شیعری فارسیدا:

لە ئەدەبی فارسیدا ئەوەندەی لە سنووری توێژینەوەکەماندایە و ئەوەندەی دەستمان پێ ڕاگەیشــتووە، وێڕای مەنزوومەی مەســعوودنامە کە ســەرپاکی باســی هۆزی هەمەوەندە، تەنها ئاماژە بە هەمەوەند، لە شــیعرێکی فارســیی (ئەدیب ئەلمەمالیک)یشــدا هاتووە. شــاعیر لە داشــۆرینی (حوســێن قولی خانی مافی)دا کە بەرەگەز لە کوردەکانی لای ســــابڵاغ بوونە. گوایە کۆمەڵێک کەس و هۆزی خراپی نـاو کوردانی لوڕ و لەکی داوەتەبەر خۆی و کاری خراپە دەکات و ئاماژە بە هۆزی (ئەحمەدوەند)یش دەکات. ئەم ئاماژەیەش وەکوو لە مەبەستی شیعرەکە دەردەکەوێت، ئاماژەیەکی نەرێنییە:

بینم اندر کوه و دشت این خواجه را	در رکابش ســوخته زار و جاجه را
شـەنبە دەشــتی کەریم دەشــتەکی	صــالەح ســەرلەک موراد چولەکی
باوە خون ئاغە خدر کاکا صــەفەر	حـاجی بـازونی کوڕ خـاڵو نەظەر
قاســم کاشــی حەبیب جوندەقی	قـائـد ئەحمەد خون کورد ئەئی تەقی
مەمـو کـاک ئەڵڵا بـرار ئەلاداد	عەودل مەنـکـور کـوڕ ئەلامـوراد
ئـان نەریمـان لوڕ و دلـدار کورد	گشــتە حاضــر از برای دســتبرد
بـا ســوار زەرگەر و بیرانەوەنـد	چگنی و دلفون و (ئەحمەدووند) و زند
مـافی و کـاکـاوەن و نـانیگەلی	میزنـد هم بـا عمر هم بـا علی

(فراهانی، ١٣١٢: ٦١٩ و ٦٢٠)

١-٢- هووزی هەمەوەند لە کتێبی (مسعودنامە)دا:

دەســتنووســی مەســعوودنامە بە ژمارە (IR10-29556) لە کتێبخانەی (مجلس شورای اسلامی ایران) پارێزراوە. یەکێکە لەو سەرچاوانەی باسی جەنگەکانی جوامێر ئاغای هەمەوەند لە دەڤەرەکانی قەسرشیرین و زەهاو لە دژی هەردوو دەسەڵاتی قاجاری و عوســمانی و جەنگی ناوخۆیی هۆزی هەمەوەند دەکات و پیلانەکانی هەردوو دەوڵەت و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

لەشـکرکێشـییەکانیان بۆ سـەر ئەم هۆزە کە بەشـی هەرە زۆری لەشـکرەکانیان هەر چەکدارانی هۆزە کوردییەکـان بوون. دانەری کتێبەکە ئەگەرچی خۆی لە کوردانی کرماشـان بووە، بەڵام سـەربە دەسەڵاتی قاجاری بووە و ڕووداوەکانی لە دید و لایەنگیری دەســـەڵاتەوە گێڕاوەتەوە. بۆیە بەدڵنیاییەوە ناکرێت چاوەڕوانی ڕوانینی ئەرێنی لە دانەر بکەین. لەم بەشەدا بەپوختی گێڕانەوەی ڕووداوەکان لە زاری دانەوەرەوە بەسەر دەکەینەوە و زیاتر جەخت لەسەر ڕوانینی دانەر دەکەین لەبارەی هەمەوەندەوە.

وەکوو دانەر خۆی بانگەشـــەی کردووە، شـــێوازی کۆنی وەکوو شـــانامەی فیردەوسـی (٩٤٠ – ١٠٢٠ز) بۆ هۆنینەوەی بەرهەمەکەی بەکارهێناوە کە لەسـەر کێشـی بەحری (متقارب)ە:

یکی نـامه ســـازم از این داســـتـان
به آیین گوینــدهء بـاســـتـان

(دێڕ: ١٦٦)

دانەر لە بەشی (ساقی نامە)دا ئاماژە بە ناوی بەرهەمەکەی دەکات و دەڵێت:

به پیوندم از نغز گفتار خویش — مر این نامهء فتح کامد به پیش
ایـا نـامور طبع هوشـــیـار من — ســـخن گو زبـان درر بـار من
کنون در ز گنج سخن باز کن — ز (مسـعودنامه) سـخن سـاز کن

(دێڕ: ٢٠٠ – ٢٠٢)

کۆی لاپەڕەکانی ئەم بەرهەمە (١١٤) لاپەڕەیە و لە (١٥٦٥) دێڕەهۆنراوە پێکهاتووە.

٢-٢- دانەر:

میرزا ئەحمەد ئیلهامی (١٢٦٤ – ١٣٢٥ک.م) یەکێکە لە شاعیرانی فارسینووسی کرماشـــان. جگە لەم کتێبە، دوو بەرهەمی دیکەی هەیە بە ناوەکانی، یەکەم: (باغ فردوس) (٢٠،٠٠٠) دێڕەشیعرە. دووەم: (مثنوی حسن منظر) کە بریتییە لە دیوانی چامە و غەزەل و جووتسەروا. (عبدالباقیی، ١٣٩٤: ١)

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٣-٢- جوانمێر ئاغای هەمەوەند (١٨١٥ – ١٨٨٧ز):

یەکێکیە لە سەرکردە کەموێنەکانی ئازایەتیی لە مێژووی کورددا، کە هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری بە هاوپەیمانیی یەکتر لەناویان برد. لە تەمەنی (١٨) ساڵی سەرلەشکری سوپا بووە دژی هێرشەکانی عوسمانی لە بەرگریی میرنشینی باباندا. لە ماوەی سەرۆکایەتیدا ڕێبەریی (٢٧) جەنگی کردووە کە لە هەموویاندا سەرکەوتوو بووە. سوپای ئەدهەم پاشای والیی بەغدای بە لەشکرێکی (٧) تابوورییە تێکشکاند و خودی پاشای بەدیل گرت کە دواتر ئازادی کرد. هاوکات لەشکری قاجار بە هێزێکی (١٥) هەزار سەربازییەوە لەگەڵ کۆمەڵێک هۆزی دیکەی لە تێکشکاند. قاجارییەکان بە بەڵێنی درۆ توانیان دەستبەسەری بکەن و خۆی سێ هاوەڵی شەهید بکەن. لە کوردستان نزیکەی (١٥) قەڵا و سەنگەر و ئەشکەوت بە ناوی ئەوەوە ناونراون.

لەدوای کوژرانی جوامێر ئاغا، هۆزی هەمەوەند نیوەی هێزی خۆی لەدەست دەدات و دەگەڕێنەوە بۆ بازیان و چەمچەماڵ بۆ دیوی سنووری دەسەڵاتی عوسمانی. لەدوای گەڕانەوە دەسەڵاتی عوسمانی لە ساڵی ١٨٨٦ و ١٨٨٧ز هەمەوەندەکان دەگرن و بڕیاری دوورخستنەوەیان بە ماڵ و منداڵەوە دەدەن بۆ دەرەوەی سنووری کوردستان و لەوەش دوورتر بۆ ئەنادۆڵ و باکووری ئەفریقا. (کەریم بەگ، ٢٠١١: ٩ و ١٠) (وێنەی-٢) بەڵگەنامەی قاجارییە کە لەسەر داوای دەوڵەتی عوسمانی بڕیاری لەناوبردنی جوامێر بدرێت. (واحد نشر، ١٣٦٩: ٦٩٧)

٤-٢-پوختەی ناوەرۆک:

ناوەرۆکی ئەم داستانە بریتییە لە چالاکییەکانی جوامێر ئاغای هەمەوەند (١٨٨٠ز) و یاخیبوونی لە دەسەڵاتدارانی ئەوکات لە قاجاری و عوسمانی، کە زیاتر لەسەر سنووری هەردوو دەوڵەت بووە. هەروەها جەنگی (حسام الملک) دژی تیرەی جوامێر و ئەحمەدوەندی چەلەبی. پاشای عوسمانی نامەی بۆ والیی ئەوکاتی کرماشان مەحموود خان (ناصر الملک) نارد تاکوو ئەم تیرەیە سەرکووت بکات. جوامێر و پێڕەوانی کە لە دەڤەری کەرکووکەوە بەرەو سەرپێڵ و دۆڵی ڕێژاو چوون و لەوێ نیشتەجێ بوون. ناصر الملک کە ئاگاداری ئەم هاتنە دەبێتەوە، سوپایەک ئامادە دەکات بە مەبەستی جەنگ دژی ئەم تیرەیە. دانەر هەر لە دوای پێشەکییەوە لە سەرەتاوە بە باسی خراپەی هەمەوەند دەچێتە ناو گێڕانەوەی ڕووداوەکان:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

نخستین بگو آن گروه شریر
که شد جانشان طعمهء تیغ و تیر
که بودند چون بود هنجارشان
که این جا رسید ستم کارشان
گورهی ز کردان صحرانشین
که بودند از اهل ایران زمین
به کوهی بد از قرمسین جایشان
همه سیه خیه ماوایشان
هماوند بد نام آن قوم زشت
همانند با دیو اندر سرشت

(ل: ٢٨)

ئەم دێڕانە بیرهێنەرەوەی ئەو قسانەی مامۆستاکەیەتی (فیردەوسی) کە لە باسی زوحاکدا کە کورد بە ڕزگاربووانی دەستی چێشتلێنەرەکانی مارەکانی سەرشانی زوحاک دەزانێت، لەبارەی کوردەوە دەڵێت:

خورشگر بدیشان بزی چند و میش
سپردی و صحرا نهادند پیش
کنون کرد از آن تخمه دارد نژاد
که ز آباد ناید به دل برش یاد

(فردوسی، ١٣٩١: ٣٧)

دانەر دیسانەوە پاش ئەوەی کۆمەڵێک سیفەتی ناشیرین دەداتە پاڵ هەمەوەندەکان، بە پوختی ئاماژە بە ڕابردوویان دەکات کە بە هۆی ناکۆکییەوە بوونەتە دوو بەرە:

به تاراج و به دزدی برآورد نام
نجسته بجز رهزنی هیچ گام
نبد کارشان غیر خون ریختن
به همسایگان اندر آویختن
به صد سال از این پیش با
به بدکاره کوشش نهادند سر
چو کشتند از هم بسی آن
بشد نیمی از نیم دیگر ستوه
از آن نیم شد سست پای قرار
گرفتند در پیش راه فرار
گریزان برفتند تا مرز روم
که بودند نزدیک آن مرز و بوم
در آنجا که خوانی ورا شهرزور
نشستند با فکر و دستان و زرو
گرفتند نیز اندر آنجا به
همان پیشهء زشت و کردار
که دشوار از مردم بد سرشت
نگردد جدا خوی و هنجار زشت
به هرجا که کردند جای
به مال کسان برگشادند دست

(ل: ٢٩)

جوامێر زانی ناتوانێت بەرەنگاری ببێتەوە، بۆیە بیری لە چارەسەرێک کردەوە. بۆ ئەم مەبەستە خۆی گەیاندە لای ناصر الملک و داوای لێخۆشبوونی لێ کرد و داوای

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردی

لی کرد مۆڵەت بدات لە کرماشـــان نیشـــتەجێ بێت. ئەویش داوای پەســـند کرد بەو مەرجەی بچێت بۆ لای (ظل السـطان) کوڕی (ناصـرالدین) شـای قاجاری، فەرمانڕەوای، کوردسـتان (سـنە)، لوڕسـتان، خوزسـاتن، کرماشـان و هەمەدان بوو، بەڵکوو ئەو مۆڵەت بدات و لاریی نەبێت لە نیشـتەجێبوونی جوامێر لە کرماشـان. جوامێریش چوو بۆ لای و داوای لێخۆشبوونی کرد لە کارە ناپەسندەکانی لە ڕابردوو و داوای نیشتەجێبوونی کرد. ظل السلطان، پۆزشەکەی پەسند کرد و وتی لە قەسرشیرین نیشتەجێ ببێت و هەروەها ساڵانە شەش هەزار زێڕی ناسریی بۆ بڕییەوە بۆ ڕاییکردنی بژێو و کاری کشتوکاڵی بۆ خۆی و پێڕەوانی. هەروەها بڕێک زەویی کشتوکاڵیی خستە بەردەستیان تاکوو خەریکی کاری خۆیان بن، بەڵام لە ئەگەری سەرپێچیکردن سزا دەدرێن.

بە فەرمانی ناسرەدین شا، ناصرالملک ڕەوانەی شاری ڕەی کرا و لەجیاتی ئەو، حسام الملک میرتومان کرا بە فەرمانڕەوای کرماشـان. حسـام الملک جوامێری بانگ کرد بۆ لای خۆی و ئامۆژگاریی کرد کە واز لە کـاری خراپە بهێنێت و ئیتر کـاری باش بکات. جوامێر بە ڕوواڵەت خۆی بە گوێڕایەڵی ئەو پیشـان دا، بەڵام دەسـتی کردەوە بە کاری خراپە و تاڵانیی خەڵک و ڕووتاندنەوەی کاروانی حاجییەکان و زیارەتکاران و کارە ناپەسـندەکانی خۆی دەخسـتە ئەسـتۆی خێڵەکانی دیکەوە و بە سـوێندی درۆیینە کارە خراپەکانی دەشـاردەوە. جوامێر دەیگوت لەبەر ئەوەی عوسـمانییەکان دوژمنیانن، ئەو کارانە دەکەن تاکوو ئابڕووی ئێمە ببەن. چونکە تیرەی هەمەوەندەکان لە ئەودیوی سـنووری عوسـمانییەکان بوون و دەسـتەیەکیان سـتەمکار و تاڵانچی بوون. جوامێر وای پیشـــان دەدا کە ئەم تاڵانییە کاری ئەو پێڕەوانی نییە. بەڵکوو تیرەی دیکە هەن کە کـاری خراپە دەکەن و دەیخەنە ئەســـتۆی جوامێر و پێڕەوانی. ئەمانەی دەگوت تاکوو پاشا لەو تیرانەی دی تووڕە ببێت و سەرکووتیان بکات.

پاش ماوەیەک حسـام الملک، ظل السـلطانی لە کارە خراپەکانی جوامێر ئاگادار کردەوە و نامەی بۆ نووســی و داوای ڕاوێژی لێ کرد کە چی لەگەڵ جوامێر بکات؟ ظل السلطان فەرمانی سـەرکووتکردنی جوامێری دەرکرد و ئەمە لەکاتێکدا بوو کە لەو ماوەیەدا جوامێر (٤٠٠) کەسی لە پێڕەوانی خۆی لە دیوی سنووری عوسمانی لە دەوری خۆی کۆکردبووەوە:

به هرجا یکی مرد بـد بـدنهـاد	بیـاورید و نزدیـک خود جـای داد
به هرجا یکی مرد بـد بـدنهـاد	بیـاورید و نزدیـک خود جـای داد
ز خیـل همـاونـد دزدان شـــوم	کـه بودند پرکنده در مرز و بوم

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

یکایک به ایران نهادند روی ببستند خود را بدان زشتخوی
به اندک زمان چار صد زشت نهانی به اطراف خود گردد کرد

(ل: ٥٨)

فەقێ قادر و پێڕەوانی کە دەستەیەکی دیکە بوون لە تیرەی هەمەوەندەکان، لە دەسەڵاتی عوسمانی یاخی بوون و ڕوویان کردە دیوی دەسەڵاتی قاجاری و لەگەڵ جوامێر یەکیان گرت. سوڵتانی عوسمانی نامەی بۆ شای قاجاری نارد و باسی سەرکێشیی هەمەوەندەکانی لە دیوی دەسەڵاتی عوسمانیدا کرد. داوای لە ناسرەدین شا کرد سەرکووتیان بکات. ناسرەدین لە وەڵامدا وتی: زاتی خراپەی ئەمانە ڕوو ناکاتە چاکە. کاتێک جوامێر چووبوو بۆ دەرگای شا و داوای لێخۆشبوونی لێ کردبوو. ظل السلطانیش داوای لە باوکی کرد لێیان خۆش بێت و شاش لەبەر دڵی کوڕەی، لێیان خۆش بووبوو. بەڵام لەبەر ئەوەی ئێستا لە بەڵێنی خۆی سەرپێچی کردووە، دەبێت سەرکووت بکرێن و سزا بدرێن.

به هرجا یکی مرد بد بدنهاد بیاورید و نزدیک خود جای داد
جوانمیر بد گوهر نابکار همان گوهر بد نمود آشکار
به ما بود روشن همی از که آن دیو را نیست پیمان دوست
ولیکن چو فرزند از ما که هر خواهشش در بر ما رواست
بدادیم او را بدان ملک و راه زر و خلعت و پایه و دستگاه

(ل: ٦٦)

دانەر لە هەر شوێنێک بیەوێت باسی جوامێر و هۆزی هەمەوەند بکات، سەرەتا سیفەتێکی ناشیرینیان دەداتە پاڵ ئینجا باسەکەی دەکەت:

جوانمیر زشت اختر بد نهاد بدیشان در جهانی گشاد

(ل: ٦٣)

لەلایەن ظل السلطانەوە نامەیەک بۆ حسام الملک ڕەوانەکرا بۆ لەناوبردنی هەمەوەندەکان. لەسەر ئەو بنەمایەی کە فەرمانڕەوای کرماشان بە هزری خۆی لەناوبردنی جوامێر چارەسەر بکات و ڕێگای هەڵاتنی لی بگرێت. حسام الملک کە لەلایەن ظل السلطانەوە ڕاسپێردرابوو تا جوامێر و چەکدارەکانی لەناوببات، بڕیاری دا بەجۆرێک بجووڵێتەوە کە جوامێر ئاگاداری نیازی ئەو نەبێت. بەوجۆرە نامەی بۆ جوامێر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردییەکان

نـارد کـە دێن بۆ جەنگی ئەو کوردانەی لە کەرکووکەوە هـاتوون و داوای لێ کرد دەبێت هاوکارییان بکات. بەوجۆرە فریویان بدات و سەرکووتیان بکات.

سەرەتا خانعەلی خا یاوەری فەوخی شەشەم لەلایەن حسام الملکەوە لە پێشەوەی سـوپاوە دارا لە زسـتانێکی سـەختدا بەرەو زەهاو بەڕێکەوتن. دوای گەیشـتنی حسـام الملک بۆ زەهاو، جوامێر لە مانەوەی ئەم سـوپایە لە زەهاو ئاگادار بووەوە بۆ دۆزینەوەی چارەسـەرێک ڕاوێژی لەگەڵ پێرەوانی خۆی کرد و بڕیاری دا لە ڕێگای خەزوورییەوە (میهرعەلی خان)، نامەیەک بۆ حسـام الملک بنووسـێت و ویسـتی خۆی دەربخات و ئامادەیی خۆی بۆ خزمەتی فەرمانڕەوا دەرببڕێت، بەڵکوو وڵامی باش بداتەوە و بچێت بۆ لای. بەڵام ئەگەر وا نەبوو، ئەوا دەبێت ئامادەی جەنگ بن. بەوجۆرە بوو کە حسـام الملک وڵامی دانەوە و وتی با بێن، بەڵام ئەگەر سەرپێچی بکەن ئەوا سزا دەدرێن.

جوامێر بە شـۆڕزەییەکی زۆرەوە لەگەڵ (٢٠٠) کەس لە پیاوەکانی بەرەو ئوردووی حسـام الملک کەوتنەڕێ. پیاوەکانی کەمیان دانا و ئەویش بە تەنیا چوو بۆ لای حسام الملک. ئەگەر جوامێر فریو بدات، بە ئاماژەیەکی ئەم، هێرشیان بکەنە سەر. بەڵام وا نەبوو و فەرمانڕەوا ئەوی پەسند کرد و ڕایسپارد جەنگی کوردانی کەرکووک بکەن کە خزمی خۆیان بوون:

به هرجا یکی مرد بد بدنهاد	بیاورید و نزدیک خود جای داد
بگویم ترا راز خود بیش و کم	به من رفته فرمان ز شاه عجم
که از مرز کرکوک مردی	دلیر سرفراز کرد سترگ
فقیه است و دانشور و رهنمون	سرواش فراوان و خیلش فزون

(ل: ١٠٧)

دانەر لێرەدا نەیتوانیوە خۆی لە پەسـنی چاکەی فەقێ قادر بدزێتەوە. ئەمە ئەو ڕاسـتییە دەردەخات کە لەناو ئەم هۆزەدا بەها و کەسایەتیی بەرز و باش هەبووە.

حسام الملک بەرەو قەسرشیرین بەڕێ کەوت و ئینجا داوای لە جوامێر کرد و وتی دەبێت جەنگی ئەو کوردانە کە لە خزمانی خۆتن، بکەیت و لە سنووری دەسەڵاتی قاجاری دەریان بکەیت و ڕادەستی دەسەڵاتی عوسمانییەکانیان بکەیتەوە. داوای لی کرد لێ کرد واز لە هەست و سۆزی خزمایەتییان بهێنێت:

تو خویشی به همراه آن مردمان	که هستی به گوهر از آن دودمان
دل از مهر و پیوند ایشان بشوی	به فرمان شه راه کوشش بپوی

(ل: ١١٢)

جوامێر ئەمەی پەسند کرد، بەڵام لەگەڵ پیرەوانی خۆی دانیشت و بڕیاری دا بە ڕوواڵەت لەگەڵ کوردانی خزمی خۆی دەجەنگن، بەڵام لەژێرەوە ڕێکدەکەون و تەنها ڕاویان دەنێن. حسام الملک داوای لە جوامێر کرد (حەسەن کوڕی ڕەحیم) لە تیرەی هەمەوەند دەستگیر بکات. جوامێریش ئیسماعیل خانی برای و عەزیز بەگی شەرەفبەیانیی ڕاسپارد ئەو ئەرکە ئەنجام بدەن. ئیسماعیل کەسێکی ڕاسپارد کە حەسەن ئاگادار بکاتەوە و خۆی دەرباز بکات، چونکە سوپای ئێمە بۆ جەنگی ئێوە دێت. حەسەن هەڵات و سوارەکانی حسام الملک هەواڵی هەڵاتنەکەی حەسەنیان پێ گەیاند. ئەمیش بە فێڵەکەی ئیسماعیلی زانی و زیندانیی کرد:

سپهبد شد آگاه از کارشان	وزان حیلت و زشت هنجارشان
اسماعیل را گفت ای نابەکار	حرامت شود نعمت شهریار
برآنی نیم آنگه از بند تو	ببرم کنون بند از بند تو

(ل: ١١٦)

شامورادخانی ئەحمەدوەند لەلایەن حسام الملکەوە ڕاسپێردرا بۆ جەنگ دژی حەسەن. حەسەن بە دەستی ئەو کوژرا و سەریان بردەوە بۆ حسام الملک. شامرادخان گەڕایەوە بۆ لای ئەمیر. ئەمیر ئافەرینی لێ کرد بۆ ئازایەتییەکەی و سەری حەسەنی دا بە جوامێر تاکوو بینێژێت. جوامێر بەم ڕووداوە زۆر دڵگران و پەرێشان بوو.

به نزدیکی باره زشتخو	نگه داشتند سر کینەجو
جوانمیر زان کار شد روی زرد	به نزد سپهبد بسی لابه کرد
ستاند آن سر و در نهفتش به خاک	جهان گشت از آن مرد ناپاک پاک

(ل: ١٢٤)

حسام الملک جوامێری ڕاسپارد تا لەگەڵ بەشێک لە فەوجی گۆران بڕۆن بۆ جەنگ دژی سوارەکانی فەقێ قادر. جوامێر کەوتە جووڵە و تێکشکاندن و سەرکردانیانی ڕادەستی عوسمانی کرد. جوامێر لەگەڵ پیاوەکانی بڕیاریان دا شەو هێرش بکەنە سەر ئوردوی حسام الملک و هەموویان بکوژن و ئاگریان تێ بەردەن:

چنین گفت دژزیم حیلت سگال	که ای پهلوانان با برز و یال
چو از شب زمانه شود قیرگون	درآید یکسر به زین هیون
به اردوی دشمن شبیخون کنید	زمین را ز خون چون طبر خون کنید

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

(ل: ١٣٥)

یەکێک لە خۆیان هەواڵی دا بە حسام الملک. ئەمان کەوتنە خۆیان و گەمارۆیان دان:

گروهی پیاده گروهی سوار	برفتند زی صفدر نامدار
جوانمیر آن بد نژاد پلید	چو میر مهین را به سنگر بدید
به همراه یاران بد روزگار	همه غرق در آلت کارزار
برون آمد از باره چون پیل مست	بیامد بر میر یزدان پرست
به همراه یاران بد روزگار	همه غرق در آلت کارزار
برون آمد از باره چون پیل مست	بیامد بر میر یزدان پرست

حسام الملک دوای ئەوە هێرش سەکاتە سەر قەڵای جوامێر و داگیری دەکات. ژن و پیاوەکان بەدیلل دەگرن و قەڵاکە تاڵان دەکەن. ژن و کچەکان ڕادەستی کوێخای قەسرشیرین دەدەن.

حسام الملک، مەحموودخانی سەنجاوی ڕادەسپێرێت بۆ گرتنی براکەی جوامێر لە سەرپێڵ زەهاو، مەحموودخان بەو ئەرکە هەڵدەستێت و سەری ئەو دێنێتەوە. لەکاتێکدا سوپای هەمەوەند هەموو هەڵاتبوون و لەنێوچووبوون.

کەلبعەلی خان کشیکچی باشی سەرتیپی خێڵی زەنگەنە لەلایەن حسام الملکەوە ڕادەسپێردرێت بۆ جەنگ دژی جافەکانی موردای، ئەویش تێکیاندەشکێنێت و سەرانیان بەدیل هێنران بۆ حسام الملک. لەلایەن ناسرەدین شاوە تێلگراف بۆ حسام الملک کرا تا جوامێر و پیاوەکانی بکوژن و سەریان ڕەوانەی دەربار بکەن:

جوانمیر و یاران او را به تیغ
ببر سر ز کشتن مفرما دریغ

(ل: ١٥٩)

حسام الملک لە دوای تێلگرافەکەی شا، بڕێک لە دیلەکانی هەمەوەندی ڕادەستی عوسمانییەکان کرد و بڕێکیشیانی لەگەڵ خۆی برد بۆ کرماشان و ژنان و دیلەکانی دیکەی ڕادەستی کوێخای قەسرشیرین کرد. هەروەها سەری دژبەرەکانی لەگەڵ خۆی بردەوە بۆ کرماشان کە بووە هۆی خۆشحاڵی خەڵکی شار. دیلەکانی هەمەوەند بە فەرمانی حسام الملک کوژران و سەریانیان نارد بۆ ظل السلطان بۆ ئیسفەهان.

دانەر لەدوای گێڕانەوەی ڕووداوەکان، ئاماژە بە ساڵی نووسینەوەی بەرهەمەکەی دەکات و کۆتایی بە کتێبەکەی دێنێت.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

ئەنجام:

١. هۆزی هەمەوەنـد کە هـۆزێـکـی کـوردن، لە سـەرەتـای سـەدەی ١٩ز بەهـۆی چالاکییەکانیانەوە لە یاخیبوون لە دەسـەڵاتی عوسـمانی و قاجاری، و ململانێیەکانیان لەگەڵ هۆزەکانی دیکە، دەرکەوتن و ناوبانگیان بڵاوبووەوە.

٢. دەرکەوتنی هۆزی هەمەوەند لە ڕووداوەکانی گۆڕەپانی کوردسـتاندا، بەشـێوەیەکی فراوان ڕەنگی داوەتەوە لە بەڵگەنامەکان و کتێبە مێژووییەکان و گەشـتنامەی بیانییەکان و لەوانەش سەرچاوە شیعرییەکان.

٣. ڕەنگدانەوە و وێنەدانەوەی مێژوو و چالاکییەکانی هۆزی هەمەوەند، بەزۆری بە ڕووانینی نەرێنییانەوە بووە بۆ ئەم هۆزە، واتە بە زۆری باسی خراپەی ئەم هۆزە دەکرێت و وێنەیەکی ناشیرینی پێ دراوە. تەنانەت لە سەرچاوە خۆماڵییەکانیشدا.

٤. بەڵام سـەرچاوە شـیعرییە کوردییەکان لە باسـی هۆزی هەمەوەندا، دوو دەسـتەن، دەستەیەک بە ڕووانینی نەرێنییەوە باسیان دەکەن و دەستەیەک بە ڕووانینی ئەرێنییەوە. دەستەی یەکەم تا ئاستێک شاعیری زمانحاڵی هۆزی خۆیەتی و دەستەی دووەم شاعیرانی نەتەوەیین.

٥. وێڕای ئەو هەمووە هەوڵە بۆ ناشـیرینکردنی ئەم هۆزە، بەڵام هەم لە نێوخۆ و هەمیش بێگانە نەیانتوانیوە خۆیان لە پەسنی چاکەیان ببوێرن.

٦. کتێبی دەستنووسی (مەسعوودنامە) یەکێکە لەو سەرچاوە مێژووییانەی کە بە شێوازی شـیعر و بە زمانی فارسـی، ڕووداوەکانی سـەردەمی دەرکەوتنی جوامێر ئاغای هەمەوەند دەگێڕێتەوە تا لەناوبردنی. چونکە لە دیدی نەیارەوە نووسـراوەتە، زۆرترین ئەدگاری ناشیرینی داوەتە پاڵ سەرکردە و هۆزی هەمەوەند.

٧. لەبەر ئەوەی دانەر بە شـێوازی فیردەوسـی بەرهەمەکەی هۆنیوەتەوە، بۆیە هەموو ئەو ئەدگارە ناشیرنانەی فیردەوسی بەکاریهێناوە بۆ وەسفی دوژمانی ئێران و دێوەکان، لە مەسعوودنامەدا دژی جوامێر ئاغا و هۆزی هەمەوەند و تەنانەت کوردیش بەکارهێنراون.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئەلبوومی بەڵگەنامەکان:

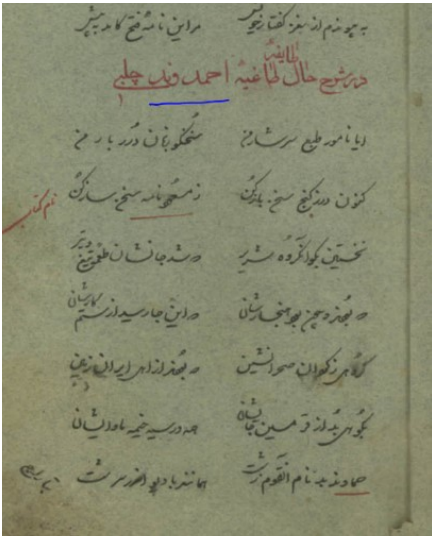

وێنەی-١: نموونەی لاپەڕەیەک لە دەستنووسی (مسعودنامە) باسی دۆخی هۆزی سەرکێشی هەمەوەند چەلەبی.

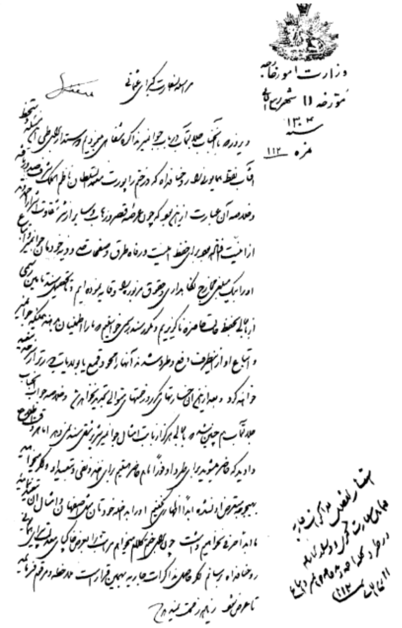

وێنەی-٢: بەڵگەنامەی بڕیاری لەناوبردنی جوامێر ئاغا و دوورخستنەوەی هۆزی هەمەوەند لە ئەرشیفی قاجاریدا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

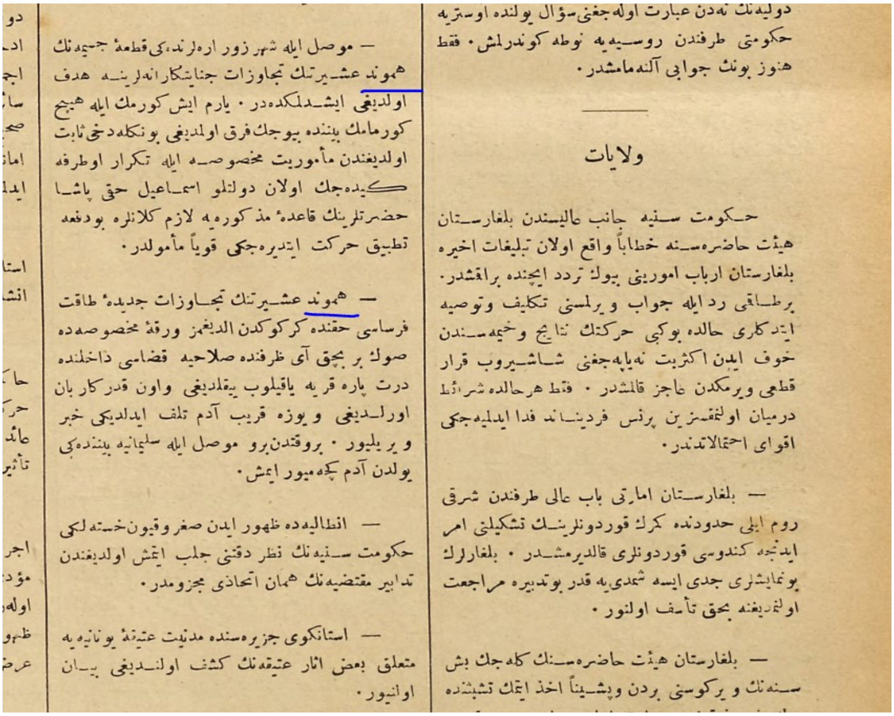

دولیه‌نك نه‌دن عبارت اوله‌جغی سؤال یولنده اوستریه حكومتی طرفندن روسیه‌یه نوطه كوندرلمش . فقط هنوز بونك جوابی آلنه‌مامشدر .

ولایات

حكومت سنیه جانب عالیسندن بلغارستان هیئت حاضره‌سنه خطاباً واقع اولان تبلیغات اخیره بلغارستان ارباب اموریی بیوك تردد ایچنده براقمشدر . برطاقی رد ایله جواب ویرلمسنی تكلیف وتوصیه ایتدكلری حالده بوكبی حركتك نتایج وخیمه‌سندن خوف ایدن اكثریت نه‌یاپه‌جغنی شاشیروب قرار قطعی ویرمكدن عاجز قالمشدر . فقط هرحالده شرائط درمیان اولنمقسزین پرنس فردیناند فدا ایدلیه‌جكی اقوای احتمالاتدندر .

— بلغارستان امارتی باب عالی طرفندن شرقی روم ایلی حدودنده كمرك قوردونلرینك تشكیلنی امر ایدنجه كندوسی قوردونلری قالدیرمشدر . بلغارلرك بونمایشلری جدی ایسه شمدی‌یه قدر بوتدبیره مراجعت اولنمدیغنه بحق تأسف اولنور .

— بلغارستان هیئت حاضره‌سنك كله‌جك بش سنه‌نك ویركوسنی بردن وپشیناً اخذ ایتمك تشبثنده

— موصل ایله شهرزور اره‌لرنده‌كی قطعهٔ جسیمه‌نك همه‌وند عشیرتنك تجاوزات جنایتكارانه‌لرینه هدف اولدیغی ایشدلمكده‌در . یارم ایش كورمك ایله هیچ كورمامك بیننده بیوجك فرق اولمدیغی بونكله‌دخی ثابت اولدیغندن مأموریت مخصوصه ایله تكرار اوطرفه كیده‌جك اولان دولتلو اسماعیل حقی پاشا حضرتلرینك قاعدهٔ مذكوره‌یه لازم كلانلره بودفعه تطبیق حركت ایتدیره‌جكی قویاً مأمولدر .

— همه‌وند عشیرتنك تجاوزات جدیدهٔ طاقت فرساسی حقنده كركوكدن الدیغمز ورقهٔ مخصوصه‌ده صوك بر بچق آی ظرفنده صلاحیه قضاسی داخلنده درت پاره قریه یاقیلوب یقلدیغی واون قدر كاربان اورلدیغی ویوزه قریب آدم تلف ایدلدیكی خبر ویریلیور . بروقتدن برو موصل ایله سلیمانیه بیننده‌كی یولدن آدم كچه‌میور ایمش .

— انطالیه‌ده ظهور ایدن صغر وقیون خسته‌لكی حكومت سنیه‌نك نظر دقتنی جلب ایتمش اولدیغندن تدابیر مقتضیه‌نك همان اتخاذی مجزومدر .

— استانكوی جزیره‌سنده مدنیت عتیقهٔ یونانیه‌یه متعلق بعض آثار عتیقه‌نك كشف اولندیغی بیان اولنیور .

وێنەی-٣: باسی هۆزی هەمەوەند لە ڕۆژنامەیەکی تورکیی سەردەمی عوسمانیدا.

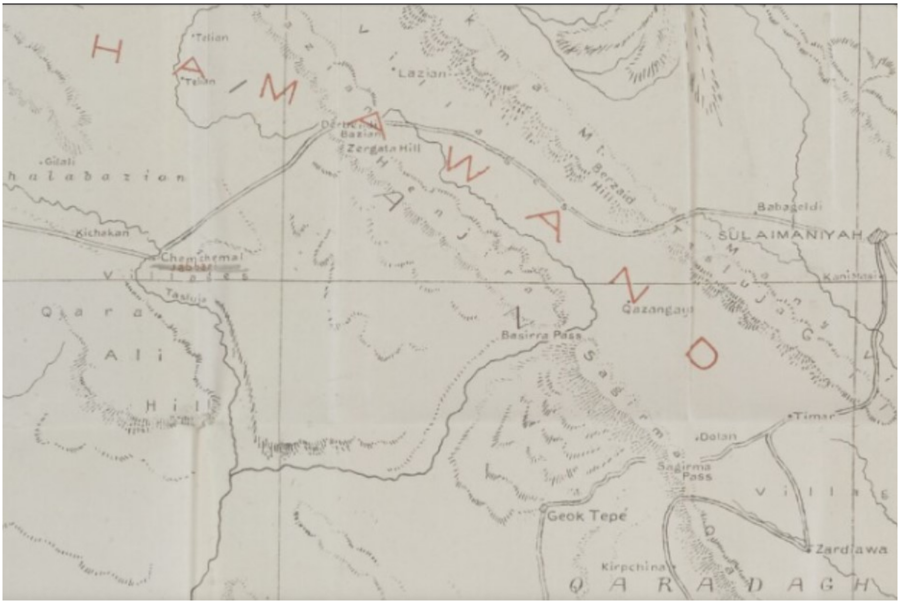

وێنەی-٤: دەڤەری نشیمەنی هۆزی هەمەوەند لە سەرچاوەیەکی بەریتانیدا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

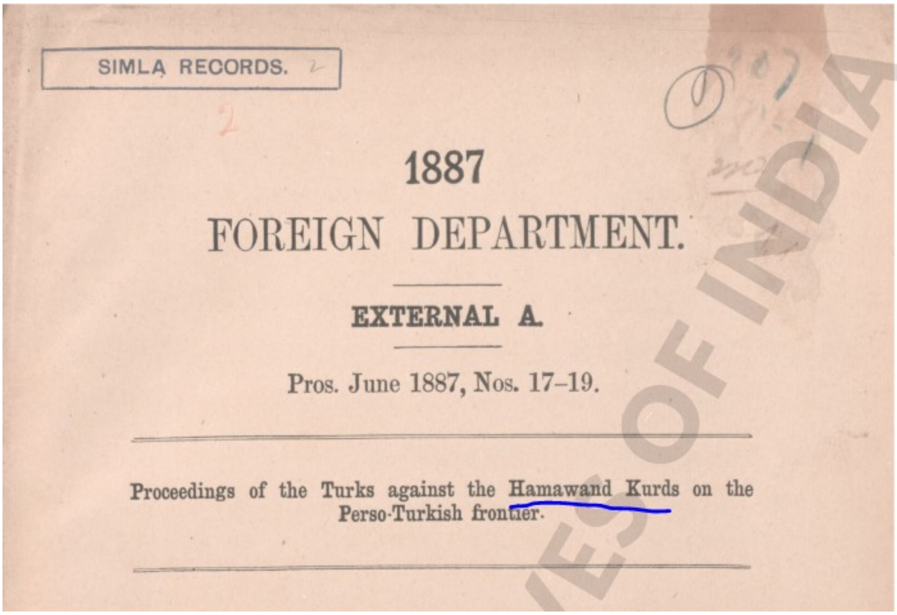

SIMLA RECORDS.

1887

FOREIGN DEPARTMENT.

EXTERNAL A.

Pros. June 1887, Nos. 17–19.

Proceedings of the Turks against the Hamawand Kurds on the Perso-Turkish frontier.

ARCHIVES OF INDIA

وێنەی-٥: لاپەڕەی یەکەمی ڕاپۆڕتێکی ئینگلیزەکان لەبارەی هۆزی هەمەوەندەوە کە مێژووی ساڵی ١٨٨٧ی زایینی لە سەرە.

وێنەی-٦: فۆتۆی جوامێر ئاغا و ژمارەیەک لە هاوەڵانی.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

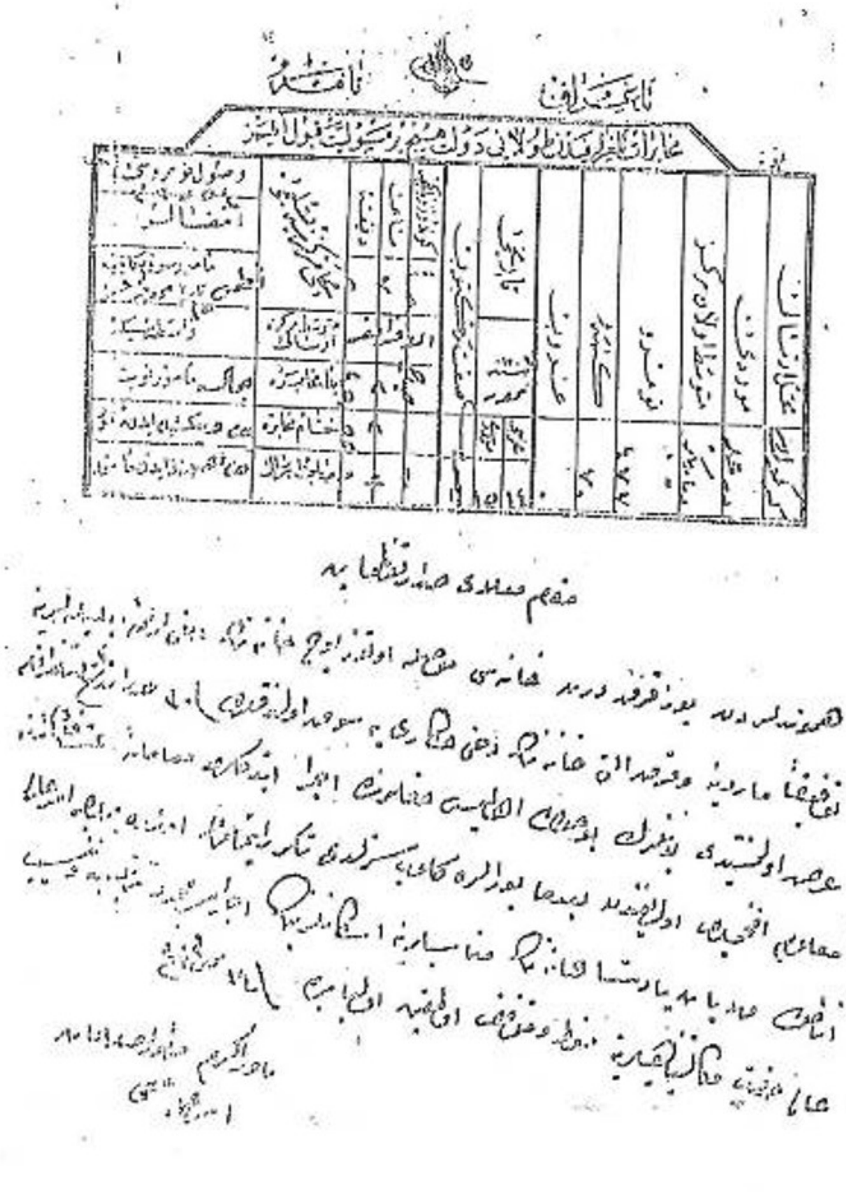

وێنەی-٧: بەڵگەنامەیەکی عوسمانی بە زمانی تورکی لەبارەی هۆزی هەمەوەندەوە.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

سەرچاوەکان:

کوردی:

١. پیرەمێرد، حاجی تۆفیق. (٢٠٠٧). دیوانی پیرەمێردی نەمر، کۆکردنەوە و پەراوێزنووسینی: محمد رسول (هاوار). سلێمانی: چاپخانەی شڤان – ژ: ٢٥.

٢. پیرەمێرد، حاجی تۆفیق. (٢٠٠٧). سەرجەم پەندەکانی پیرەمێرد، ب(١-٢-٣) کۆکردنەوە و ساغکردنەوەی: فائق هوشیار، مستەفا ساڵح کەریم، مەحموود ئەحمەد محەمەد، محەمەد نووری تۆفیق، ئەحمەد زرنگ. سلێمانی: چاپخانەی شڤان.

٣. تاڵەبانی، شێخ ڕەزا. (٢٠١٠). دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ساغکردنەوە شەرحی، شوکر مستەفا. هەولێر: بڵاوکراوەی ئاراس- ژ: ٩٩٩.

٤. حەمدی، ئەحمەد بەگ. (٢٠١٣). دیوانی حەمدی، ئامادەکردنی عەبدوڵڵا خدر مەولوود. چ٥. هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەڵات.

٥. خۆشناو، هێمن عومەر. (٢٠٢١). فەقێ قادری هەمەوەند لە بەڵگەنامەی عوسمانی و قاجاریدا. سلێمانی: دەستنووسخانەی زانکۆی سۆران – ژ: ٣٢.

٦. جرارد، ماتیگۆ گیلبێرت. (٢٠٢١). سەفەرێک بە نێو کوردستاندا زستانی ١٨٨١ – ١٨٨٢. وەرگێڕانی کەمال حەسەنپوور. سنە: وەشانخانەی مادیار.

٧. ڕێتۆری، ژاک. (٢٠٠٨). گەشتنامەی مسیۆنێرێک بۆ ناوچەکانی کەرکووک و سلێمانی ساڵی ١٨٧٨، وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵڵا. سلێمانی: بنکەی ژین-ژ: ٩٨.

٨. سۆن، مێجەر ئی. بی. (٢٠٠٧). چەند سەرنجێک دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو. وەرگێڕانی نەجاتی عەبوڵڵا. سلێمانی: بنکەی ژین – ژ: ٦٩.

٩. سۆن، مەیجەر ئی. بی. (٢٠١٨). گەشتێک بۆ میسۆپۆتامیا و کوردستان لە بەرگی نادیاردا لەگەڵ تێبینییەکان لەبارەی تیرە و خێڵەکانی کورد و کلدانەکانی کوردستانەوە. وەرگێڕانی مینە. سلێمانی: بڵاوکراوەی کتێبخانەی یادگار.

١٠. صابری، شێخ نەجمەدین. (٢٠١٧). دیوانی صابری ١٨٨١ – ١٩٤٤ز. محمد طیب. چ٤. سلێمانی: کتێبخانەی الحفید.

١١. قەرەداغی، محەمەد عەلی (٢٠١١). بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە، ب٦، هەولێر: بڵاوکاراوەی ئاراس-ژ: ١١٧٤.

١٢. قانع، محەمەد کابولی. (٢٠١٤). دیوانی قانع شاعیری چەوساوەکانی کوردستان، کۆکردەنەوەی بورهان قانع. سنە: پەخشانگای پانیزە.

١٣. عبدالبقایی، نفیسه السادات. (١٣٩٤). نسخهء خطی فتح نامه حسام الملک اثر احمد کرمانشاهی (بررسی حوادث تاریخی)، مجموعهء مقالههای دهمین همایش بین المللی ترویج زبان و ادب فارسی. اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی.

١٤. غەفوور، میرزا. (١٩٩١). دیوانی میرزا غەفوور ١٨٧٠ – ١٩٣٨ز، ئامادەکردنی عەبدوڵڵا ئاگرین. بەغداد.

١٥. کاکەیی، میرزا خەلیلی منەوەر. (٢٠٠٦). دیوانی میرزا خەلیلی منەووەری کاکەیی ١٨٧٨ – ١٩٢٣ز، کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوەی هەردەوێڵ کاکەیی. هەولێر: بڵاوەکراوەی ئاراس – ژ: ٤٤١.

١٦. کەریم بەگ، دارا. (٢٠١١). هۆزی هەمەوەند لە ژیانی ئاوارەییدا. سلێمانی: چاپخانەی شڤان.

١٧. کۆیی، حاجی قادر. (١٣٩٠). دیوانی حاجی قادری کۆیی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزا. سنە: بڵاوکراوەی کوردستان.

١٨. لۆیمەر، جۆن گۆردن. (٢٠٢٠). سەفەرنامەی جۆن گۆردن لۆیمەر بۆ باشووری کوردستان نیسان و مایسی ١٩١٠. وەرگێڕانی ڕەوەند سەباح. سۆران: دەستنووسخانەی زانکۆی سۆران – ژ: ٢٥.

١٩. مەلا موحەمەد، مەحوی. (١٣٩٠). دیوانی مەحوی، مەلا موحەمەدی مەلا عوسمانی باڵخی، لێکۆڵینەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و موحەمەدی مەلا کەریم. تهران: نشر: آنا.

٢٠. مودەڕیس، مەلا عەبدولکەریم و فاتیح عەبدولکەریم. (٢٠٢١). کۆمەڵە شیعری فەقێ قادری هەمەوەند. ئامادەکردن و ڕێکخستنەوەی: کاروان عوسمان خەیات. هەولێر: دەستنووسخانەی زانکۆی سۆران و نووسینگەی تەفسیر. زنجیرەی گەنجینەی ئەدەبیاتی کوردی کۆن و نوێ (٦).

فارسی:

٢١. الهامی، میرزا احمد. (قرن ١٣هـ . ق). کتاب خطی (مسعودنامه). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران.

٢٢. قطب، شێخ محمود. (سەدەی ١٩ز). دەستنووسی کتێبی (الاشرافیه) یان (بحر الانساب). بەغداد: دار المخطوطات العراقیه، ژمارە دەستنووس: ٣٨٦١٦.

٢٣. واحد نشر (١٣٦٩). گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی ١٢٧١ – ١٣١٣ دوره‌ء قاجاریه، ج٢. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی.

٢٤. جاف، کریم بیگ فتاح بیگ. (٢٠١٢). تاریخ جاف. ترجمه و حواشی و تعلیقات: علی سلطانی. اربیل: انتشارات آراس.

٢٥. فراهانی، میرزا صادقخان امیری ادیب الممالک. (١٣١٢). دیوان کامل. به تدوین و تصحیح و حواشی وحید دستگردی. تهران: مطبعه ارمغان.

٢٦. فردوسی، ابوالقاسم. (١٣٩١). شاهنامه. پژمان پورحسن. تهران: ١٣٩١.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکولینێن کوردی

قبيلة هموند بين الشعر الكردي والفارسي

الشعر الكردي الكلاسيكي ومسعودنامه على سبيل المثال

الملخص:

تاريخ القبائل جزء من تاريخ الأمم. وينطبق هذا بشكل خاص على تاريخ الشعب الكردي، لأنه حتى الآن يتكون الشعب الكردي من عدد كبير من القبائل، التي لعب بعضها دورا رئيسيا في تاريخ كردستان وحتى خارج جغرافية كردستان. مثل قبيلة الهذاباني بقيادة صلاح الدين الأيوبي. قبيلة هموند هي إحدى القبائل الكردية التي ظهرت بشكل ملحوظ في القرن التاسع عشر وكان لها تأثير كبير في شرق وجنوب كردستان بسبب نشاطها. إلى حد ما، ينعكس ذلك في السجلات. مثل: الوثائق والكتب التاريخية و الرحلات والصحف والتقويمات. وهكذا الشعر أحد من المصادر.

ويعد كتاب مسعودنامه المكتوب بالشعر وباللغة الفارسية أحد المصادر التي تحكي بشكل عام عن جزء من تاريخ هموند. تتم إعادة كتابة السرد من وجهة نظر الآخر الخصم، لذا فهو ليس سردا محايدا. وبالإضافة إلى هذا الكتاب، سيناقش هذا البحث أيضا قبيلة هموند في المصادر الشعرية الكردية والجوانب الإيجابية والسلبية لآراء الشعراء الكرد حول هذه القبيلة.

الكلمات الدالة: *قبيلة هموند، جوامر آغا، الشعر الكردي، مسعودنامة.*

Hamwand tribe between Kurdish and Persian poetry

Classical Kurdish poetry and Mas'udnameh, as example

Abstract:

The history of tribes is part of the history of nations. This applies in particular to the history of the Kurdish people, because until now the Kurdish people consist of a large number of tribes, some of which have played a major role in the history of Kurdistan and even outside the geography of Kurdistan. Such as the Hazabani tribe, led by Saladin Al-Ayyubi. The Hamawand tribe is one of the Kurdish tribes that appeared significantly in the 19th century and had a great influence in eastern and southern Kurdistan due to its activity. To some extent, this is reflected in the records. Such as: documents, historical books, travel stories, newspapers, and calendars. One of these sources is poetry.

The Mas'udnameh, written in poetry and in the Persian language, is one of the sources that generally tells part of the history of Hamawand. The narrative is rewritten from the point of view of the opposing other, so it is not a neutral narrative. In addition to this book, this research will also discuss the Hamawand tribe in Kurdish poetic sources and the positive and negative aspects of Kurdish poets' opinions about this tribe.

Keywords: *Hamawand tribe, Jiwamer Agha, Kurdish poetry, Mas'udnameh*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

كاریگەرییا هزرێن عەشیرەتگەری دناڤ دیاردێن جڤاكیدا و ڕەنگڤەدانا وان د فۆلكلۆریدا
(حەیرانۆك وەك نموونە)

جەمیل محەمەد ئەنوەر (جەمیل شێلازی)
دهۆك- هەرێما كوردستانێ/ عێراق

پوختە:

فۆلكلۆر ئەو گەنجینەیە یا هەتا نهۆ ب دروستی نەهاتییە هەلشكافتن و ڤەدیتن، كا چ دناڤا وێ گەنجینێدا هەیە، سەرەرایی كو پڕانییا فۆلكلۆرێ مە قۆناغا كومكرنێ و چاپكرن و بەلاڤكرنێ دەربازكرییە، لەو ئەڤرۆ قۆناغا ڤەكۆلین ل سەر وێ گەنجینا هە زۆر یاگرنگە، كو كەسێن شارەزا و ئەكادیمی دەست ب ڤەكۆلین و خواندنێن ڕەخنەیی بۆ وان بەرهەمان بهێتە كرن د هەمی بیاڤەكیدا و لایەنێ ئەرێنی و نەرێنی بهێتە خۆیاكرن و د تەرازیا ڕەخنێدا بهێتە هەلسەنگاندن و پیڤان، دا سەنگ و گرنگییا وێ گەنجینێ بهێتە زانین بۆ ڕەخنەگر و بەرەبابێن مە یێن پاشەڕۆژێ.

ئەڤ ڤەكۆلینە ب ناڤێ (**كاریگەرییا هزرێن عەشیرەتگەری دناڤ دیاردێن جڤاكیدا و ڕەنگڤەدانا وان د فۆلكلۆریدا (حەیرانۆك وەك نموونە)**)، هاتییە بەرهەڤكرن، ئەڤ ڤەكۆلینە گرنگییێ ب لایەنێ كاریگەرییا هزرا عەشیرەتگەری دناڤ دیاردێن جڤاكیدا و ڕەنگڤەدانا وان دناڤ فۆلكلۆریدا ددەت، كا چاوان هزرا عەشیرەتگەری ل سەر مێشكێ تاكێ كورد زالبوویە و بوویە سەدەمێ چوونا وێ بۆ ناڤا جەرگێ دیاردێن جڤاكی و پاشی ڕەنگڤەدانا وێ كاریگەرییا هە دناڤ فۆلكلۆرێ كوردیدا، نەخاسمە ئەڤ هزرێن هە دوو لایەنینە (ئەرێنی و نەرێنی)، ڕەنگە پڕانییا وان لایەنێ نەرێنی وەرگرتینە. پشتی كو پشكا ئێكێ زاراڤێ عەشیرەت و هۆز و جڤاك ژ لایێ پێناسە و تایبەتمەندی و جوداهی و جۆر سەخلەت و...هتد ل دویڤ ژێدەران هاتینە بەحسكرن. پشكا دوویێ كو پراكتیزەكرنا ڕەنگڤەدانا دیاردێن جڤاكی د فۆلكلۆریدا (تایبەت ژ فۆلكلۆری تایێ سترانێ و ژ تایێ سترانێ ژی چەڤێ حەیرانۆكان) هاتییە وەرگرتن، كا چاوا هزرا عەشیرەتگەری یا زاڵە دناڤ هزرا جڤاكا كوردەواریدا؟

چەند کارتێکرن ل سەر ژیانا تاکێ کورد کرییە؟ ئەرێ ئەڤرۆ ئەڤ هزرێن نەرێنی یێن کاریگەر ل سەر ژیانا جڤاکێ کوردی کێمبووینە یان هێشتا مانە؟

پەیڤێن سەرەکی: *عەشیرەتگەری، هۆز، جڤاك، ڕەنگڤەدان، فۆلکلۆر، حەیرانۆك.*

پێشگۆتن:

فۆلکلۆر ئەو گەنجینەیا تژی ژ دڕ و مراریان، لەو هەر بابەتەکێ هەلبژێری دکاری دەهان ڤەکۆلینان ل سەر بکەیی و چو دەرگەه نینن دفۆلکلۆریدا نەهاتبتە قوتان و نەهاتبنە بەحسکرن، لەو ئەڤرۆ گەلەك فەرە ڤەکۆلینێن زانستییانە ل سەر هەمی بابەتان بهێنە ئەنجامدان، دا سەنگ و بهایێ فۆلکلۆرێ خۆ بزانین، بابەتێن هزرا عەشیرەتگەری و جڤاکی دناڤ فۆلکلۆریدا هند د بەرفرەهەنە ب سەدان ڤەکۆلین دێ ل سەر هێنە ئەنجامدان و خلاس ژێ نابن.

ئەڤ ڤەکۆلینە ل ژێر ناڤێ (**کاریگەرییا هزرێن عەشیرەتگەری دناڤ دیاردێن جڤاکیدا و ڕەنگڤەدانا وان د فۆلکلۆریدا (حەیرانۆك وەك نموونە)**) هاتییە بەرهەڤکرن.

ژ بەر گرنگییا بابەتێ (کاریگەرییا هزرێن عەشیرەتگەری و دناڤ دیاردێن جڤاکیدا و ڕەنگڤەدانا وان د فۆلکلۆریدا)، کو هەتا نهۆ گەلەك بابەت ل سەر نەهاتینە نڤیسین و ڤەکۆلین ل سەر نەهاتینە ئەنجامدان، لەو ب فەر هاتە دیتن کو ڤەکۆلین ل سەر بهێتە کرن، کانێ هزرا عەشیرەتگەری چەند کارتێکرن ل سەر دیاردێن جڤاکی کرییە؟ ئەڤ چەندا هە چاوا دناڤ فۆلکلۆریدا ڕەنگڤەدایە؟

بەر بەرفرەهیا بابەتی و دا کو گەلەك درێژ نەبیت، ژ تایێن فۆلکلۆری تنێ تایێ سترانێ هاتە هەلبژارتن، ژ وی تایی ژی چەقێ حەیرانۆکێ، چونکی چو تا و چەقێن فۆلکلۆری هندی حەیرانۆکێ بابەتێن دیاردێن جڤاکی تێدا ڕەنگڤەنەداینە، لەو هاتە سنۆرداکرن و تنێ (حەیرانۆك وەك نموونە) هاتە وەرگرتن.

ڤەکۆلینەکا (ئەدەبی وەسفی شرۆڤەکارییە)، کو ل دویف بنەمایێن هندەك ڕەخنێن دەرەکی و لایەنێ دیرۆکی کار ل سەر ڤێ ڤەکۆلینێ هاتییە ئەنجامدان.

ئەو ژێدەرێن بۆ ڤێ ڤەکۆلینێ مفا ژێ هاتینە وەرگرتن، سێ جۆرێن سەرەکی یێن ژێدەران بخۆڤە گرتینە، ژێدەرێن جڤاکی، ژێدەرێن دیرۆکی، ژێدەرێن ئەدەبی یێن فۆلکلۆری (تایبەت حەیرانۆکان یێن دەڤەرا بەهدینان).

ڤەکۆلین دوو پشکێن سەرەکی بخۆڤەدگریت، ئەوژی: پشکا ئێکێ/ دوو مژارا بخۆڤەدگریت، مژارا ئێکێ: پەیڤا عەشیرەت ژ لایێ زاراڤ و پێناسە جۆر و تایبەتمەندی و جوداهی، هاتینە بەحسکرن. و مژارا دوویێ: دیسان جڤاک وەك زاراڤ و پێناسە و جۆر و تایبەتمەندی و سەخلەت، هاتینە بەحسکرن. و پشکا دوویێ/ دیسان ل سەر دوو مژاران هاتییە پارڤەکرن، مژارا ئێکێ: ڕەنگڤەدانا هندەك دیاردێن جڤاکی وەك: ڕەڤاندن، هزرا تەخایەتی، نەخت، دەولەمەندی و هەژاری، و...هتد دناڤ تێکستێن حەیرانۆکاندا، بۆ هەر بابەتەکی چەند نموونە هاتینە وەرگرتن. و مژارا دوویێ: دیاردێن جڤاکی دناڤ کەلەپوور و کەلتووریدا، کو مەبەست پێ کا چاوان هندەك کەرەستێن تایبەت ب عەشیرەت یان هۆزەکێڤە هاتینە بەحسکرن دناڤ حەیرانۆکاندا، یان هندەك دیاردە دناڤ کەلتووریدا وەك: شەرم، مەردینی و مێهڤانداری دناڤ تێکستێن حەیرانۆکاندا ڕەنگڤەداینە. و ل دویماهیێ ژی ب ئەنجام و لیستا ژێدەران ب دویماهیك دهێت.

پشکا ئێکێ

مژارا ئێکێ/ پەیدابوونا عەشیرەتگەری وەك پێناسە و تایبەتمەندی:

١. ١. عەشیرەت وەك زاراڤ:

کومەکا مرۆڤانە مرۆڤانی و نێزیکبوونا نفشی وان دگەهینیتە ئێك، و هەکەر خۆ هویرکارییێن نفشی د ئاشکەرا ژی نەبن، و دبیت ئەندامێن عەشیرەتێ ل دوور ئەندامەك یان دامەزرێنەرێ خڕڤەکەتن. و دبیت ئەو پێکڤەگرێدانێن ل سەر بنەمایێ مرۆڤکانێ هێمایی ژی بیت، کو عەشیرەت هەمی ل دوور کەسەکی خڕڤەببن ئەوێ بوویە هێمایێ عەشیرەتێ. یان ئەو کومەڵەکا لاوەکییە ژ هۆزێ، و پەیڤا عەشیرەت د زمانێ ئنگلیزیدا (clan)ئەو ژ پەیڤا ئنگلیزی (clann)ئەوا ب ڕامانا خێزان دهێت د زمانێ ئیرلەندی و ئسکتلەندیدا، و عەشرەتگەریێ گەلەك شێوازێن ڕێکخستنێ ژ بۆ جڤاك و حکومەتێ دانایە.(حسوني و عودة، ٢٠١٩: ١٠٥). دەما کو خێزانەك بەرفرەهدبیت و ژ سنۆرێن مرۆڤایەتییا مالبچویکی دەردکەڤیتن و بەرفرەهتر لێ دهێت، هەلبەت وێ گاڤێ دێ بەرەڤ عەشیرەتێڤە چیت. هندیکە هەست و سۆزێن دناڤبەرا خێزانێدا موکوم دکەن، دگەل بەرفرەهبوونا ڕووبەرێ خێزانێ ئەو هەست و سۆز لاوازدبن، ل شوینا وان هەڤبەندیێن هەڤپشکێن ڕێزوسەروبەر و بەرژەوەندییان موکوم دبن. و هۆسان خێزانەکا بەرفرەه پێکدهێتن و ل بن ناڤێ عەشیرەتێ کومڤەدبن. (نیکیتین، ٢٠٠٨: ١٨٥).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٢. ١. جوداهی دناڤبەرا عەشیرەت و هۆز (قەبیلة)ییّدا:

هندیکە هۆزێن کوردینە د ژێدەرێن عەرەبیدا بـــــــ(قبیلة، قبیل، جیل، طائفة، صـنف، بطن) هاتینە سالۆخەتدان. و عومەری هەر هەمان گۆتن ڤەگێرایە سـەرەرایی وێ چەندێ وی ئاگاهیێن باش ل سەر کوردان هەبووینە، دبێژیت: (دبێژنە کوردێن موسلمان و نەسارییا کورج) و هندیکە هۆزێن مەزنن بوونە (بطون وأفخاذ) و پاشی هەر (بطن)ەك بوو هۆز (قبیلة)کا سـەربەخۆ.(توفیق، ٢٠١٦: ١٨ و ١٩). و هۆزا کوردی یەکەیەکا جڤاکی سیاسییە، هەروەسا بشێوەکێ گشتی دەڤەرییە (و ل دویماهیێ ئابۆرییە)، یا ئاڤاکرییە ل سـەر بنەمایێ زنجیرە و مرۆڤکانێ، ئەڤجار چ راسـتی بیت یان خۆ پێڤە نویساندن بیت، وێ بنەمایەکێ ناڤخۆیێ باش هەیە. و سرۆشتییە کو ئەو یا دابەشکری بیت بۆ چەندین هۆزێن چەقی، هەر ئێك ژ وان دابەشـــکرییە بۆ یەکەیێن بچویك: عەشیرەت، ئویجاخ...هتد.(بروینسن، ٢٠٠٧: ١/ ١١٨).

٣. ١. جۆرێن هۆزا:

هۆز یەکەیەکا جڤاکی یا بەرفرەهە، و جڤاکێ کوردی د دیرۆکا خوە یا نویدا ژ کومەکا هۆزان پێکدهات، ئەڤ هۆزە ژی ل سەر سێ جۆران پارڤە دبوون:

١. جۆرێ ئاکنجی و ژیانەکا پێشکەفتی.
٢. جۆرێ گەڕۆك.
٣. جۆرێ نیمچە گەڕۆك.

وەسا دیارە کو ئەڤ پارڤەکرنە ل سەر بنیاتێ ئابووری هاتییە دەستنیشانکرن، چونکە هۆزێن ئاکنجی چاندن و خودانکرنا تەرش و تەوالی دکر، و ل گوندان د ئاکنجی بوون، هۆزێن گەڕۆك ژی ل دوور مێرگێن چەروانی د گەڕیان، و ژبەر ڤێ چەندێ چاندن نەدکر، چونکە چاندن پێدڤی ب ئاکنجی بوونێیە. (محمود، ٢٠١٣: ٨١).

٤. ١. سیستەمێ جڤاکی یێ هۆزا کوردی:

رۆژهەلاتناسـێ ب ناڤ و دەنگ (باسـیل نیکتین) د وێ هزرێ دایە، کو دەستنیشانکرنا نەخشەسازییەکا گشتی بۆ هەمی هۆزێن کوردی، کارەکێ گەلەك ب زەحمەتە، چونکە دوو فاکتەرێن سـەرەکی کارتێکرنێ ل سـەر پاشـەرۆژا ڤان هۆزان دکەن:

١. گەشـــەپێدان و تێکەلبوون، و ئەڤ هەردوو کریارە هۆزێن کوردی ل دوور ئێك سەرکردێ چەلەنگ کومڤەدکەت.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

٢. تێكدان و بەربەلاڤبوون، كو ژ بەر چەند ئەگەرێن نەباش (دەستدانا سەركردەیی، نەساخیەكا بەربەلاڤ...هتد) هۆزێ بەرەف حەلكرنێ دبەت. (محمود، ٢٠١٣: ٨١ ـ ٨٢).

سیستەمێ جڤاكی یێ كوردان ل سەر بنەمایێ هۆزایەتی یان دەرەبەگایەتیێ یان ل سەر پاپەندبوون ب دینیڤە هاتینە دانان، و گەلەك جار ئەڤ بنەمایێن هە بشێوێ ئێكگرتنا تێكەهەلبوونە، و هەتا كو سیستەمێ هۆزایەتی ـ دەرەبەگایەتی یا بەربەلاڤ بەری شەرێ جیهانی یێ ئێكێ ژی هەمی كورد نە دبن وی سیستەمی دا بوون، و ئەوێن نە ل بن وی سیستەمی دهاتنە هژمارتن ژ پلەیا جڤاكیيا نزم. و هەمی هۆزێن كوردی سیستەمەكێ وەكە ئێك نەبوون؛ و شەنگەشتێ وان یێ كلاسیكی دەستپێدكەت هەر ژ پەیدابوونا خێزانێ هەتا ژمارا وان زێدە دبیت، یان دگەل یەكەیێن بچویك، یان تایێن وان یێن تاكێن وان ب مرۆڤایەتییا نفشیڤە وان پێكڤەگرێددەتن یان ب خزمایەتیێ، و خێزانەكا بتنێ كونترۆلێ ل سەر وێ تەخا ب كوردی دبێژنێ (تیرە Tira) دكەت، و لایەنەك و هەڤپەیمانێن وێ بتنێ ب كارێ رێڤەبرنا هۆزێ رادبن؛ چ ژمارا وان ب سەدان یان هزاران بن. و هندیكە پێكهاتەیێن هۆزایەتی یێن جودا ل كوردستانێ بارا پتر پێشدكەڤن دەما كو عەشیرەتەكا قامنەخۆش یان هاتنا هۆزەكا بچویك ژ دەرڤە، ل وی دەمی هەڤبەندیێن هۆزایەتی لاواز دبن، یان گەلەك دكارا نابن، ئەو بەرپرسایەتیێن نوی هەڤبەندیێن دویندەهی دگەل تاكێن هۆزێدا نینن، بەلێ بارا پتر ئەو دەستهەلاتێ ب دەستخۆڤە د ئینیت ژ ئەنجامێ هندەك هەڤبەندییان یان ب رێیا گڤاشتنان. (إغلتون، د س: ١٨ـ ٢٠).

سیستەمێ جڤاكی یێ هۆزا كوردی ل سەر چەند چینێن سەرەكی پارڤە دبوو:

١. دەستەكا ماقوولان: ژ مالباتێن سەركردە و ئاغایان پێكدهات.
٢. كەسێن گشتی: یێن كار و خلمەتێ دكەن (خولام، سەپان، جوتیار، شڤان...).
٣. زێرەڤانێن سەركردەیی (ئاغایی).
٤. كەسانێن ئایینی و گەلەك جاران گڤاشتنێ ل سەر دەستهەلاتدارێ دكەن. (بوا، ٢٠٠١: ٤٩).

٥. ١. تایبەتمەندیێن عەشیرەتێ (Characteristics of The Clan):

تایبەتمەندیێن عەشیرەتی ژ لایێ (حسوني و عودة) د چوار خالاندا كومكرینە، ئەوژی ئەڤەنە:

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

ئێك: ئەندامبوون تێدا ل سەر هۆكارێن میراتگری و پێكڤەگرێدانا خوینێ دراوەستیت، كو ئەسلێ وان هەمی ژ بابیرەكی یان نفشەكینە.

دوو: هەستكرنا دناڤبەرا تاكێن عەشیرەتەكێدا ب خەمێن هەڤپشك و چارەنڤیسەكێ هەڤپشك لەوما ژی هەستكرنا وان ب ئێك عەشیرەتێ سەرەرایی بەلاڤبوونا وان ل سەر عەرەكێ بەرفرەھ.

سێ: رێكخستنا تاكان (الأسر والأسر في حموالت والحمالت في بطون والبطون في أفخاذ والفخذ في عشيرة[1])، كو خێزان ئەو یەكەیا بچویكە ئەوا كو د سیستەمێ هۆزێدا ناهێتە پارچەكرن.

چوار: بەرپرساتییا كۆمەلێ د سیستەمێ عەشیرەتێ یان هۆزێدایە ل شوینا بەرپرسیاتییا كەسی ل سەر بنەمایێ هەڤگرتنا دناڤبەرا تاكاندا دهێتە كرن...(٢٠١٩: ١٠٨).

بەلێ (شاكر خصباك) تایبەتمەندییێن سرۆشتێ عەشیرەتگەرییا كوردی ب ڤی شێوەیی ددانیت:

ئێك: سەرۆكاتیا عەشیرەتگەریێ.

دوو: شەرێن عەشیرەتگەریێ.

سێ: پێگیرییێن عەشیرەتگەری.(رێكانی، ٢٠١٩: ٤٧).

٦. ١. پێكهاتەییێن هۆزێ:

دەربارەی دابەشبوونا (هۆز و عەشیرەت)ان ل نك كوردان (العزاوي) دبێژیت: (تشتێ جهێ حێبەتیێ دبینین ل نك كوردان وان قەبیلەیەك یان عەشیرەتەك نینە گەلەكا بەرنیاس بیت، هەر وەكی ل دەڤ عەرەبان هەین. و هەر چاوابیت هۆز ژ چەند خێزانێن ل جهەكێ خرڤەبووین پێكدهێتن، و نە مەرجە هەمی بگەهنە بابكالكەكی، و چێدبیت بگەهنێ. و هەر گوندەكی سەرۆكەك هەیە دبێژنێ (كەتخودا) یان (چمال)، یان (كویخە) كو ئەو ل دویڤ جهێ دەڤەرێ و زاراڤێن وان دمینیتن. كو ئەڤان هەمی دەستهەلات ل سەر هۆزێ هەیە. كو ئەوی حەقێ ب رێڤەبرنا وان هەیە و ئەو ژ بن فەرمانێن وی دەرناكەڤن)(العزاوي، ٢٠١٠: ١/ ٢٤٠ ـ ٢٤١).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

مژارا دوویێ/ کاریگەرییا عەشیرەتێ و ساخلەتێن وێ د جڤاکێ کوردیدا:

۱. ۲. جڤاك وەك پێناسە:

(قەرەنی) وەك پێناسەکا کورت هۆسان ژ (زایتلن)ی ڤەدگۆهێزیت: ((جڤاك ژ چەندین گرۆپ و تەخان پێکدهێت و هەر یەك ژ ئەوان، بها و بەرژەوەندیێن خوە یێن تایبەت هەنە)) (۲۰۱۹: ۷۹).

۲. ۲. کاریگەرییا هزرا عەشیرەتگەری ل سەر بهایێن جڤاکی:

تشتەکێ گۆمان برە کو هزرا عەشیرەتگەری گەلەك یا زاڵە ل سەر جڤاکی و بهایێن جڤاکی، کو ئەڤ چەندا هە ژی ڤەدگەریت بۆ زالبوونا دەستهەلاتدارییا عەشیرەتگەری ل سەر تاکێن جڤاکی، و (مینۆرسکی) سێ سەدەما ددانیت ئەوێن کاریگەرییا خۆ هەین ل سەر جڤاکی، ئێك ژ وان هزرا عەشیرەتگەرییە، هەروەك دبێژیت: ((سێ رەواڵەتی گرنگ هەن کە کاریان کردۆتە سەر و ئەکەنە سەر لایەنەکانی خووڕەوشتی کورد، ژیانی میرنشینە بچکۆلەکانی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، یاسای تیرەگەری هۆزە کوردەکان و لە دواییشدا بەکارهێنانی کورد لە لایەن تورکەکانەوە بۆ مەبەستی سیاسی رووت))(۱۹۸٤: ۱۳۱ ــــ ۱۳۲).((ژ کێشەیێن جڤاکێن سەدسالییا بیستێ، نەهەڤسەنگیا بهایان بوو. ئەوێ نەهەڤسەنگیێ ژی بارەکێ قۆرس خستبوو سەر ملێن ئەوان وەلاتێن خوە د سێ بلۆکاندا خڕڤەکربوو. ململانێیەکا توند د ناڤبەرا ئەوان دا هەبوو)) (قەرەنی، ۲۰۱۸: ٦٤).

۳. ۲. سەخلەتێن باش و خراب یێن جڤاکێ کوردەواری:

هندیکە جڤاکێ مرۆڤایەتییە ب ئێکگرتنێ بتنێ نەشێت بژیت، دڤێت هندەك جار ناکوکی ژی دناڤدا هەبن داکو بەرەڤ پێش بچیت. راستە ئێکگرتن پێکڤەگرێدانێ دناڤ جڤاکیدا پەیدادکەت، بەلێ پا هشکبوونەکێ ژی پەیدادکەت. ئێکگرتنا تاکان هێزەك ژێ دەردکەڤیت ژ لایێ کۆمەڵێن دیڤە سڤکاتی پێ ناهێتە کرن، بەلێ د هەمان دەمدا وەل وان دکەتن ژی کو پێش نەکەڤن یان خۆ دگەل دەلیڤەیێن نویدا بگۆنجینن. ئەو هەڤڕکانا دبیتە هۆکارێ بزاڤ و پێشکەفتنێ دڤێت ل سەر بنەمایەکێ مەبدەئی نەك یا کەسی بیت. جڤاکێ لڤۆك ئەوە یێ دناڤا خۆدا دوو بەرەیێن هەڤدژ دهەلگریت، کو هەر ئێك ژ وان داخوازا وان بۆ مەبدەئەکی دکەت یێ هەڤدژ بیت دگەل یێ بەرامبەر. و ئەڤا هە دێ جڤاکی بەرەڤ لڤینێ بۆ پێش بەتن.(الوردي، ۲۰۱۸: ۲۵ و ۲٦). و ڕۆژهەلاتناس (نیکیتین) دیتنا (سۆن)ی ئەوێ بۆ دەمەکی دگەل کورداندا ژیایی و ب زمانێ کوردی دئاخفت و دیتنا وی بۆ کوردان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هۆسان بەحسەدكەت: "ئەگەر ئەم د راست بین ل سەر بریاردانێن مە ل دوور كوردان، پێدڤییە ئەم نێزیكبوونەكێ دناڤبەرا كورد و ئەوروپییاندا بزڤرینین بۆ بەری ٦٠٠ سالان، و هەتا كو نوكەژی. ل وی دەمێ هەڤبەركرنەكێ دناڤبەرا ئەوروپییان و كورداندا بكەین و بهایێن نموونەیی و شەنگەستێن رەوشتی بكەینە پیڤەرێ هەڤبەركرنێ، نابینین كو كورد هیچ كێمتر بن ژ ئەوروپییان. دبینین دناڤبەرا هەر هزار كوردان ژ هەر تەخەكێ بن و چاوا ب چ رەنگ بن، د رەوشتێن خۆیێن چێكرنێدا كەسێن گۆنەهبار دناڤدا گەلەك كێمترن ژ ئەوێن دبینین دناڤڤێ رێژێدا ژ ئەوروپییان ئەوێن دهێنە كومكرن دناڤ هەمان وێنەدا"(٢٠٠٨: ١٢٧). ئەفسەر (میللینگن) د پەرتووكا خۆ دا ئەوا ل سالا (١٨٧٠)ێ نڤیسایی دبێژیت: "تێكەلبوونا سەخلەتێن باش و خراب ئەوێن دبینین ل نك كوردان سەخلەتێن هەڤپشكن دناڤبەرا هەموو كوچەراندا چ عەرەب بن یان كورد یان قرغیزیان هەر ئێكێ دی، و كورد پشتی عەرەبێن كوچەری دهێن د سواری و مێرانییێدا" (نیكیتین، ٢٠٠٨: ١٢٨). هەر ژ وان رۆژهەلاتناسێن كو سەخلەتێ مللەتێ كورد كرین، (ویگرام)ە، ئەوێ ئاماژێ ب ژیوارێ كوردان ددەتن، و (نیكیتین) هۆسان ژێ ڤەدگۆهێزیت: "ئەو مللەتەكێ بهێزن و بۆ سەرەدەریكرنێ گەلەك دباشن، هەتا كو گەلەك ژ فەرمانبەرێن ئنگلیز شیایینە باوەرییا وان بۆ خۆ بكێشن. بەلێ سەرەرایێ چەندێ ژبەر سروشتێ خۆیێ چیاییێ رەسەن ئەوێ دزڤریت بۆ ئێكەم جهێ تێدا ژیاین تنێ تشتەك ژ وان كێمە ئەوژی نەشیاینە هەتا نهۆ خۆ ژ هزرا عەشیرەتگەری قۆرتالكەن" (٢٠٠٨: ١٢٩).

٤. ٢. رەگەزێن جڤاكی:

دڤێت چەند رەگەزەك دناڤ كومەڵگەهێدا هەبن دا جڤاكەكێ پێكبینن، ئەوژی ئەڤەنە:

١. دڤێت هەمی تاكێن د جڤاكەكیدا خرڤەدبن هەست ب پێكڤە ژیانێ بكەن.
٢. جهەكێ گونجایێ جوگرافی هەبیت دا تێدا خرڤەببن.
٣. دناڤ وێ جڤاكێدا جهەك هەبیت دەنگێ هەر تاكەكی لێ بگەهیت، كو تێدا دەربڕینێ ژ بۆچوونێن خۆ بكەن.
٤. هەر تاكەكی دڤێت هندەك رەوشتێن جڤاكی ل دەڤ هەبن دا بكارن پێكڤە بژین، وەك هاریكاری و پشتەڤانیا ئێك.
٥. هەبوونا سیستەمەكێ ئاڤاكری یێ جڤاكی یێ دیاركری هەبیت.
٦. جڤاك بكاریت پێدڤییاتێن سەرەكی یێن تاكێن خۆ دابینكەت. (https://mawdoo3.com).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

٥. ٢. بۆچی ڕەنگڤەدانا دیاردێن جڤاکی دناڤ ئەدەبێ فۆلکلۆریدا؟

دەربارەی ئەو هەڤبەندییا دناڤبەرا جڤاکی و وێژەییدا هەی (حیتۆ) دبێژیت: (بشێوەکێ گشتی وێژە دیاردەکا جڤاکییە و هەر دیاردەکا جڤاکی ل گورەی ئالاڤ و شێواز و پەیرەوێن جڤاکی دهێتە خواندن یان هەلسەنگاندن یان شرۆڤەکرن...جڤاکناسان ب شێوەیەکێ زانستی خوە ل دیاردەیێن جڤاکی دکرە خودان و بابەتێن خوە یێن جڤاکی ل سەر وێژەی پراکتیزەدکرن. ئوو مادەم کریارا وێژەیی دیاردەکا جڤاکییە، هەوڵ هاتنە دان کو زانستەکێ نوو یێ جڤاکی ژبۆ خواندنێن وێژەیی دانن و بێژنێ شرۆڤەکرنا وێژەیێ ل سەر بنەمایێ جڤاکی یان شرۆڤەکرنا جڤاکی ژبۆ وێژەی)(٢٠٢٠: ٥ و ٦).

و هەگەر هەڤبەندییەکا بهێز دناڤبەرا وێژە و جڤاکیدا هەبیت، هەلبەت فۆلکلۆر ژی پشکەکا مەزنا وێژەیێ زاردەڤکییە، لەوما دێ بینین ڕەنگڤەدانا دیاردێن جڤاکی دناڤ هەمی تایێن فۆلکلۆری ژ (ستران و چیرۆك و بەیت و گۆتن و...هتد) ڕەنگڤەدایە.

کو د پشکا دوویێدا دێ چەند میناکێن کاریگەرییا هزرا عەشیرەتگەری ل سەر دیاردێن جڤاکی و ڕەنگڤەدانا وان دناڤ فۆلکلۆریدا وەرگرین، وەك میناك بۆ بابەتی د پشکا پراکتیکیدا.

پشکا دوویێ

کاریگەرییا هزرێن عەشیرەتگەری دناڤ دیاردێن جڤاکیدا و ڕەنگڤەدانا وان د فۆلکلۆریدا

مژارا ئێکێ/ کاریگەرییا هزرێن عەشیرەتگەری دناڤ دیاردێن جڤاکیدا و ڕەنگڤەدانا وان دناڤ حەیرانۆکاندا:

١. دانا شوییا کچێ بۆ کۆڕێن ئاغا و شێخ و بەگان:

ئێك ژ دەستەداریا ئاغا و شێخ و بەگان ئەوە کو خەلك کچێن خۆ بدەتە وان، هەکەر خۆ کچێ ئەو نەڤێن ژی، لێ داردەستییا وان، دایبابان نەچار دکەن کو کچێن خۆ بدەنە وان، هەروەك ڤێ حەیرانۆکێ کچ وەسا بۆ کۆڕکی ددەتە خۆیاکرن، ئەز ژ تە بێهڤی بووم، لەو دووسبە دێ بمە بویکا مالا ئاغایی:

هەرێ حەیرانا، لاوکێ مەلایی
پەحنی کەلشتی، دەرقوین دڕیایی

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سوباهی نەء، دووسبە، ژ کەربێت تەدا

دێ بم بویکا مالا ئاغایی. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ١٦).

هەر ژ وان تێکستێن ئاماژێ ب تەخا میر و ئەفندییا و کەسێن دەولەمەند دکەت، لێ کچ بوویە عاشقێ کوڕەکی ژ تەخەکا گەلەك هەژار، لەوما داخوازا کەسێن خیزانێ ڕەتدکەتن کو شوی ب کەسەکی ژ میر و ئەفندییا بکەت، بەلکو دێ کوڕێ هەژار هەلبژێریت:

بێژە ب سەرێ باب و تییا

ئەز شوی ناکەم، ب چ میر و ئەفندییا

غەیری خودانێت گنجییا. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٣٠٧).

هەر دیسا دتێکستەکا دیدا ژی، کچەك کەسێن ژ تەخا میر و بەگا ڕەتدکەتن و خودانێ کەپەنی (کو مەبەست پێ شڤان)ە دهەلبژێریت:

بێژە ب سەرێ باب و کەکا

ئەز شوی ناکەم ب چ میر و بەگا

غەیری ملکێت کەپەنەکا. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٣٠٧).

هەر ژ وان حەیرانۆکێن کچێ ڤەهاندین، کو وەسا خۆیایە کچ ب نەڤیانی یان ب تەعدایی دایە ئاغایی، لەوما دەما کو خولامێ وان نەساخ دبیت، ژن ئاغا بزاڤێ دکەت، کو خولامی دەرمان کەت و چارەسەرییا وی بکەت کو هەمی هیڤی و ئومێدین وێ ئەون ئاغا بمریت، ئەو بهێتە سەر مالێ:

خولامێ مالێ، یێ نەخۆشە، ل ناڤ نڤینێ

ئەز دێ رابم چم، بای لێ کەمۆ بایێ باوەشینێ

بلا ئاغا مریا!

دا ببابنە نوی بویکێت ڤێ هاڤینێ

خولامێ مالێ، یێ نەخۆشە، چەند بێ حالە

ئەز دێ چم بای لێ کەمۆ ب کەفیێ ب دەسمالە

دێ بلا ئاغا مریا!

دا ئەز و خولام، ببابنە نوی بویکێت سەرێ سالێ

خولامێ مالێ تێتۆ ل باژێری ڕا

تە خەنجەر زیڤۆ ب شالێ ڕا

دێ بلا ئاغا مریا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دا خولام هاتبا سەر مالێ ڕا.(جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٢٤١).

هەر ژ وان حەیرانۆکێن کو کچەک دبێژیت هەکەر من شەرما باب و براییێن خۆ نەکربایە، ئەز دا خولامێ ئاغایی هەلبژێرم نەک ئاغایی، وەک هاتییە:

سەر ئاغێ ڕا، بن ئاغێ ڕا

ئاغا تێنۆ، خولام ڤێڕا

منێ شەرما باب و براکێ خوە نەکریا

ئەزا خولامی دانمە سەر ئاغێ ڕا. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ١٩٩).

هەر ژ وان حەیرانۆکێن ئاماژێ ب تەعدایی دانا شوییا کچا (میرزا ئاغا)یی ب ئێك ژ میرێن (هەلالییان[٢])، کو وەسا خۆیادبیت، ل دویڤ هزرا تەخایەتی، کچ دایە شوی و نەدایە وی کەسێ حەزژێ دکەت، هەروەك د ڤێ حەیرانۆکێدا ئەڤ چەندا هە خۆیادکەت:

کچکێ دینێ:

تە دێم سۆرێ دێم روحانێ

کچا میرزا ئاغای، بویکا میرێ هەلالیانی

تۆ هەر بیبیکا ڤان چاڤانی. (خەیات، ٢٠٠٢: ٣٦ ـ ٣٧).

٢. ڕەڤاندن بۆ دەڤ ئاغا و شێخا:

گۆمان تێدا نینە کو دانا شوییا کچێ ب تەعدایی، بۆ ئێك ژ تەخێن بلند ژ ئاغا و شێخ و بەگان، بوویە هۆکار کو گەلەك جار دیاردا ڕەڤاندنێ پەیدابببیت و وەك دیاردەکا جڤاکی ڕەنگڤەدەت. و چوونا ناڤ مالا ئاغا و شێخ و سەرۆك عەشیرەتان، چ ژ ئەگەرێ خوینداریێ یان ڕەڤاندنێ، بوویە دیاردەك د ناڤ جڤاکیدا، نەخاسمە پشتی زالبوونا دەستهەلاتا عەشیرەتگەری ل سەر هزرا تاکێ کورد. دەربارەی ڕەڤاندنێ ل نك جڤاکێ کوردان (بروینسن) دزڤرینیت بۆ "ئێك ژ هۆکارێن سەرەکی یێن دبنە پالدەر ژ بۆ هەڤڕکانا دناڤبەرا بنەمالێن هۆزێدا دژوارتر و بەردەوامتر ل کوردستانێ دزڤریت بۆ دانەشوویا کچان دناڤ تەخێن هۆزێدا ل سەر بنەمایێ خوینێ، کو پڕانیا جاران دڤێت کچ بۆ کۆڕمامی (جا چ کۆڕمامێ دروست بیت یان هەما ژ وێ خوینێ بیت). و دراستیدا کۆڕمامێ کچکێ مافێ هەی کو وەنەکەت کچکێ بدەنە کەسەك دی ژ بلی وی". (٢٠٠٧: ١/ ١٦٦ ـ ١٦٧). هەر ژ وان هۆکارێن دبنە پالدەر بۆ ڕەڤاندنێ، هەر وەك نیکیتین ژ (واکنر)ی ڤەدگۆهێزیت: "عەشیرەتا بلباس وەناکەن کچێن وان شوی ب کەسەکێ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

عەشیرەتەکا دی بکەن، لەوماژی رویدانێن رەڤاندنا کچێن ڤێ عەشیرەتێ دزۆرن" (٢٠٠٨: ١٧٠). "رەڤاندنا ژن و کچان ل نك کوردان دیاردەکا بەربەلاڤە، هەر وەکی ل نك پیترییا عەشیرەتێن کەفتینە بن دیاردا رویساتیێ (سفۆر) و تێکەلیێ. بەلێ ل نك هندەك مللەتان دیاردەکا زۆرە و ل نك هندەکان ژی کێمترە، و ژ وانژی ئێزدینە، ئەوێن دبینن تشتەك دروستە و ب کێمی نابینن، لێ کوردێن موسلمان ب کارەك نەدروست دبینن، لێ خۆ رادەستی وێ دیاردێ کرینە، و ل نك هندەکان ب ئێکجاری نینە، نەخاسمە ئەوێن خودان هێز و دەستهەلات. و رەڤاندن نابیت هەکەر ڤیان و هەڤگرتن دناڤبەرا واندا نەبیت، کێم جاران نەبیت دبیت ب تەعدایی بیت".(دملوجي، ١٩٩٩: ١٤٩). "رەڤاندن دناڤ ئەکراندا عەیب نینە لاکین ب رضا، بێ رضا کچێ نابی. وەکو کچ کۆڕی هەڤدوو حەباندن و باب و دا کچێ نەدانە وی کۆڕی، ئێجارێ ئەوێ کچێ درەڤینە، دبەتە مالا ئاغایەکی و یانێ شێخەکی و خوەیێد کچێ ب پێ دکەڤن، ئەگەر ل رێ راست هاتی، کچێ و کۆڕی هەردوویا دکوژن" (بایەزیدی، ٢٠٠٦: ٢٧ ــــ ٢٨). "پشتی کو بزاڤ دهێتە کرن بۆ پێکئینانا هەردوو خێزانێن هەردوو لا، لایێ کۆڕکی گۆژمەکێ پارەیی بدەنە مالباتا کچکێ کو دگۆتنێ (هەقێ کرێتییێ)، کو ئەو قەرەبووکرنا نامویسا مالباتا وێیە بەرامبەر رڤاندنا وێ". (دملوجی، ١٩٩٩: ١٤٩). "ئویجادا (عادة)ێ رەڤاندنا کچکا ل نك کوردان نە عەیبدارییە (بەلێ گەلەك نە حەزژێکرییە)، و کۆڕك ل سەر ناهێتە سزادان هەکەر ب دلێ کچێ بیت، کو دێ کۆڕ پشتی رەڤاندنا هەڤدووستا ژینا خۆ قەستا مالا ئاغایی یان شێخێ گوندی کەت، دەما کو کەسەك قەستا ناڤ مالا کەسەکی دکەت دا بپارێزیت ژ دوژمن و نەیارێن وی، ئەو ب سەرومالڤە دهێتە پاراستن و سستاهی د پاراستنا ویدا ناکەن ئەگەر خۆ پێتڤی بوو قوربانییێ بۆ ددەن ب سەر و مالێ خۆڤە. و چوونا وان بۆ ناڤ مالا ئاغایی یان شێخی وان دپارێزیت ژ مرۆڤێن کچکێ، دێ کۆڕ نەختێ کچکێ دەتە مالباتا کچکێ و دێ پێکهاتن دناڤبەرا واندا هێتە کرن. " (مینتیشاشفیلی، ٢٠٠٨: ٥٧).

گۆمان نینە ئێك ژ سەدەمێن سەرەکی یێن رەڤاندنێ ل نك کوردان بۆ وێ چەندێ دزڤریت، دەما کچ ژ نەڤیان شوی دکەت، دبیتە ئەگەرێ بەردانێ، و بەردان ل نك کوردان گەلەك تشتەك کرێتە، لەو ل نك وان خۆشترە (٧) جار خۆ بدەتە رەڤاندن، لێ جارەکێ خۆ نەدەت بەردان!! "**حەفت جار خۆ بدە رەڤاندن، جارەکێ خۆ نەدە بەردان!**" (نەقشەبەندی، ١٩٨٦: ٦٧).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

هەر د حەیرانۆکەکێدا دبێژیتە کچکێ، هەرە خۆ بدە ڕەڤان، لێ ناڤێ بەردانێ نە ئینە سەر خۆ:

کچکێ نەزانێ
دێ رابە هەرە مویسلێ خۆ بدە رەڤانێ
عەیزیزا دلێ من نە ئینە سەرێ خۆ
ناڤێ بەردانێ. (عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ١٠٤ ـ ١٠٥).

ـ ئاغایێ پشدەرێ:

لەوما ل ڤێرە کچ داخوازێ ژ کۆڕکی دکەت وێ ب ڕەڤینیت و ببەتە ناڤ مالا ئاغایێ پشدەرێ[٣]:

کۆڕکۆ دینۆ..
تە بەژن دارێ عودێ وەکی تیبێ ڤی خەنجەرێ
ڕەنگێ تە ڕۆنە مینا ئاڤکوکا کەوسەرێ
ئەزێ خوە لگەل بەژنا بلند بدەم ڕەڤان
دێ چینە دەڤ ئاغاکێ پشتە دەرێ[٤]. (خەیات، ٢٠٠٢: ١٢٨).

لێ د بەرسڤا حەیرانۆکەکا دیدا ژ لایێ کچکێ بۆ کۆڕکی، کو دبێژیتێ ئەزا خودان ئویجاخم و گەلەك مێرخاسێن خودان دەبانجە دناڤدا هەنە، ئەز نەوێرم خۆ دگەل تە بدەمە ڕەڤاندن!!

کۆڕۆ دینۆ، ئەز نەوێرم، ئەز نەوێرم
ئیجاخا مالا بابێ منۆ، تژی مێرن
هەمی ب قایش و دەبانجە و بەڕابێرن
دێ مە کوژن، لێك ڤەشێرن! (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ١٣).

ـ عەڤدی ئاغایی:

هەر ژ وان تێکستێن ئاماژێ ب ڕەڤاندنا کچێ دکەت بۆ ناڤ مالا (عەڤدی ئاغایی[٥])، ل دارهۆزانێ[٦]:

کچك:
ل من هات هەیڤا رەمەزانێ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تاڤێ دابی دارا ڤێ كۆڤانێ

دێ ڕابه، چنگلێ من كچكێ بگره بڕەڤینه

ببه مالا عەڤدی ئاغایی، ل دار هۆزانێ.(جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٣٣).

. حاجی بەدریا:

بەلێ د حەیرانۆكەكا دیدا كۆڕك وەسا ددەته خۆیاكرن پشتی ڕەڤاندنا كچكێ و برنا وێ بۆ كوچكا (حاجی بەدریا[٧])یێ، دا لێ مارەبكەت، لێ دیارە داخوازا وی بجه نەئینایه و لێ مارەنەكرییه:

. كۆڕك:

من دیتۆ، من ناس نەكر

من ڕەڤاندۆ خلاس نەكر

من بره كوچكا حاجی بەدریا

ل رەمەزانا من مار نەكر. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ١٠٢).

. شێخ مەزهەرێ مایی:

هەر دتێكستەكا دیدا كچك داخوازێ ژ كۆڕكی دكەت، كو وێ ل جانیا ماهینێ سویاركەت و ب ڕەڤینیت ببەته نك (شێخ مەزهەری[٨]):

ڤێ بارانێ چوكه چوكه

جانیێ بینه، ماهینێ جلكه

چنگلێ كچكێ بڕەڤینه،

ببه حدودی (شێخ مەزهەر)ی جەمیا تركه. (زەرۆ، ١٩٨٧: ١٠١).

. ڕەڤاندن بۆ ناڤ ئویجاخێ:

ئویجاخ وەك تەخەك دناڤ عودەشیرەتێدا، كۆڕك ژ كچكێ دخوازیت وێ ب ڕەڤینیت ببەته ناڤ ئویجاخا خۆ، كو ئەو دێ وان پارێزن:

كچكێ دینێ

من بەژنا ته یا دیتی ل بەر مشتاخێ

ڕویشیێت شالێ كەتنه سەر كماخێ

دێ وەرە دا چنگلێ ته كچكێ بگرم ب ڕەڤینم

ببەمه زۆزانێت ژووری، ل ناڤ ئیجاخێ. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٢٢٢).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

هەر ژ وان خالێن گرنگێن كاریگەرییا هزرا عەشــیرەتگەری ل ســەر جڤاكێ كوردەواری، مرۆڤ خودان زەلام بیت دناڤ ئویجاخێدا یان كەسەكێ خودان سامان بیت، نەخاسمە ل دەمێ خواستنا كچێ، چونكە گەلەك جار مالباتا كچێ سەحدكەنە وێ چەندا هە ل دەڤ كۆڕكی، لەوما كچك دبێژیتە كۆڕكی:

كچ:
كۆڕۆ مالا بابێ تە نە خرابۆ...
دێ ڕابە، هەكە تە مالەكێ گران هەیە
بابێ من تەماع بكە، من ژ خۆرا بینە
هەكە تە برەكا پسماما، خورتا هەیە
من ژ بابێ بستینە
هەكە تە جانیكەكا بەزەك هەیە
من ژ جانێ خۆرا برەڤینە
هەكە تە ج ژ ڤان نینە
ل كلێسا مالا بابێ خودا روینە! (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ١٧٨ . ١٧٩).

پاشــی كۆڕك بەرســڤا كچكێ ددەتن، كو نە وی مالەكێ گران هەیە و نە وی پســـمام و خورت هەنە، بەلكو تنێ ئەو گیانێ دناڤ لەشــێ ویدا یە دێ پێخەمەتی وێ گۆری كەت:

كۆڕ:
كچێ مالا بابێ تە نە خرابێ
نە من مالەكێ گران هەیە،
بابێ تە تەماع بكەم، تە ژ خۆرا بگەهینم
نە ژی من برەكا خورت و پسماما هەیە
تە ژ جانێ خۆرا برەڤینم
منێ هەیۆ، ئەڤ روحكا شرین
دكاڤلە گوندێ بابێ تەدا، ژ جانێ تەرا بدورینم.
(جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ١٧٩).

٣. هەلبژارتنا كچێ بۆ كۆڕی ژ تەخا ئاغا و بەگ و شێخا:

هەكەر ل میناكێن بۆری مە ئاماژە ب وان تێكســـتان كربیت، یێن كو كچ هەڤدژ ب شـــویكرنا وێ ب كۆڕێن ئاغا و شـــێخ و بەگان، هەلبەت ژ لایەكێ دیڤە كارتێكرنا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

تەخا دەولەمەند ل سەر هزرا کچێ هەبوویە، کو شوی کۆڕێ ئاغایەکی، شێخەکی یان بەگەکی بکەت، ب هزرا وی چەندێ وەك خاتوین بژیت، لەوما دێ بینین د گەلەك تیکستێن حەیرانۆکان ئەڤ هزرا هەشیرەتگەری کارتێکرن کرییە سەر هزرا کچێ، وەك ڤان تێکستێن ل خوارێ:

. ئەحمەد ئاغایی:

د حەیرانۆکەکێدا دیارە کۆڕك کۆڕمامێ کچکێیە و حەز ژ دۆتماما خۆ دکەت، لێ کچك وی بێهیڤی دکەت، کو پشتی (ئەحمەد ئاغایی) شوی ب چو کەسێن دی ناکەم:

سمائیلۆ حەیران شوی ب تە ناکەم

تو ببی گول تە بێهن ناکەم

تو ببی روحان تە ل بەر سەرێ خۆ ڕاناکەم

تو ببی شەکرا ب کەلە[9]، تە تام ناکەم

تو ببی چیکێ[10] سەرێ سویکێ

ئەز کراسێ خۆ ب تە شین ناکەم

پشتی ئەحمەد ئاغا

من حەرام بیت مێرا ناکەم. (عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ١٠٨ . ١٠٩).

• **حاجی ئاغا:**

د تێکستەکێ دیدا وەسا دهێتە خۆیاکرن، کو کۆڕك یێ ڕەش و کرێتە، سەرەرای هەمی کچێن هەڤالا وێ دبێژنی شوی پێ نەکە یێ ڕەشە، لێ چونکە ژ مالا ئاغانە، لەوما کچك وی دهەلبژێریت، ئەو دبێژیت:

هەرێ رەشۆ، وەکی سێلێ

ج کانیکا ل ڕەخ سێمێلێ

خەلکی گوتە من، شوی پێ نەکەی

من گۆت: (حاجی ئاغایە[11]) ل بەراهیکا عێلێ.

(جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ١٧٣).

• **نەڤیێ شێخی:**

ئێك دی ژ وان حەیرانۆکێن ئاماژێ ب شویکرنا کچێ ب تەخا بلند دکەتن، ئەوە کو کچ دبێژیت، من ژ بلی نەڤیێ شێخی کەس دی نەڤێت و شوی ب کەسێ دی ناکەم:

ئەز سێڤم، یا ب سێڤێڤە

ئەز دێ رسم، ب تاکێ ڕێڤە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وەللا بیلا، من کەس نەڤێت

ژ نەڤیێ شێخی پێڤە. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ١٢٧).

• **ڕەنگ ئاغا:**

هەر ژ وان کاریگەرییێن هزرێن عەشیرەتی ل سەر مێشکێ تاکێ جڤاکی، کچێ کوڕ دڤێت چونکە ل سەر خولکێ ئاغانە:

دیرەلۆکێ[١٢] بەروبایە

چوار دەروێشا دەف لێ دایە

هەچیێ کۆڕە دەلالێ من نە نیاسیت

یێ بەژن بلندە و ڕەنگ ئاغایە. (عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ١١٥ ـ ١١٦).

• **مەلکائیزی**[١٣]:

هەر وەك مە بەری نهۆ ئاماژە ب وێ چەندێ کرییە، کو گەلەك جار جوداهی دناڤبەرا تەخێن جڤاکیدا دهاتنە کرن، نەخاسمە تەخا دەرەبەگ و ئاغا دناڤ عەشیرەتێدا، لەوما کوڕ شانازیێ ب وێ چەندێ دبەت کو یارکێن کوڕێن خەلکی کرمانجن، لێ یا وێ مەلکائیزییە:

من حەودەکا چاندی، ل خیزی

ڕەشە روحانا پالدا فریزی

یارکێت خەلکی کرمانجن

یا من مەلکائیزی.(جەعفەر، ١٩٨٩: ٢١٣/١).

• کۆڕێ مەلکێ تیارێ:

وەدیارە دانا شوییا کچێ ل دویڤ حەزا دایبابان و مالباتێ نە تنێ دناڤ جڤاکێ کوردێ موسلماندا هەیە، بەلکو دناڤ دینێ مەسیحیاندا ژی هەبوویە، لەوما دەما کچك حەز ژ کۆڕێ مەلکێ تیارێ دکەت، دبێژیتە دایکا خۆ، هەکەر تۆ من نەدیە کۆڕێ مەلکێ تیارێ، دێ چمە سەر دینێ محەمەد (موسلمانان):

خومار دایێ

قەسرا کۆڕێ مەلکێ تیارێ بلندە

یا ل سەر مەدە

ڕەخەك بەفرە ئێك جەمەد

خومار دبێژیت: دایکێ تو من بدە کۆڕێ مەلکێ تیارێ

ئەگەر تو من نەدەیێ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئەز دێ ژ کەربیت تەدا چمە سەر دینێ محەمەدە!

(عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ١٤٢).

- کچکا ژ گوندێ بەگا:

کۆڕك عاشـــق و ئەڤینداری کچەکێیە ژ گوندێ بەگان، دەما کو پرچا خۆ دقولپینیت و ڕێڤەچوونا وێ وەك یا وەردەکان، دل لێ دکوزریت، بەلێ دیارە نەشـێت بخوازیت، چونکە کچ ژ تەخا بەگانە و ئەو ژ تەخا هەژارانە:

چوومە (گودبە)ی، گوندێ بەگا

بەژن بلندا من، پرچ قولپان، ب گولچیچەکا

مرادا خەلك و عالەما دەلال، زێر و زینەتا دنێ بوو

مرادا من عەبدالێ خودێ بۆ بەژنا بلند و مەش وەردەکا[١٤].

(جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٢٠٩).

- کچا موختاری:

موختار ئێك ژ تەخێن بلند بوو دناڤ جڤاکێ مە یێ کوردەواریدا، لەوما خزماتی و تێکەلی دگەل خێزانا موختـاری ژی ب شـــانازی ددیتن، چونکـە دهـاتنە هژمـارتن هەڤبەندی دگەل تەخا بلند گرێدان، لەوما کۆڕك شـانازیێ ب ئەڤینا خۆ دگەل کچا موختاری دبەتن:

تو ل بەر پەنجەرێ نەکە تاری

گوستیر زێر و قاش مراری

من کچك دڤێتن و کچا موختاری. (بادی، ٢٠٠٢: ٩٢).

٤. هەلبژارتنا کۆڕ و کچان ژ کەسێن خودان عەشیرەت:

گەلەك مە ل سـەر بابەتێ کاریگەرییا هزرا عەشـیرەتیێ ل سـەر مێشـکێ تاکێ جڤاکی کرییە، لەوما ددەقەکێ حەیرانۆکێدا سـەرەرایی کۆڕك یێ کرێتە، لێ کچ ئامادەیە شوی پێ بکەت، چونکە عەشیرەتە:

. ناڤێ لاوکێ من ئەحمەدە

شویتکا پشتا وی خەت خەتە

خەلك و عالەمێ گۆت: یێ کرێتە!

من گۆت: بلا عەشیرەتە. (خەیات، ٢٠٠٢: ١٢٧).

وەدیارە کچ ئەڤینیێ دگەل کەسەکی کوچەر (ڕەڤەند) دکەت، لێ چونکە ئەو عەشیرەتە، ئەو هەرا ب خەم و کوڤانە، کو دیارە داییابێن وێ وێ نادەنێ:

دلێ من دەربەندە

سپنێ بادینا ب کور و کەندە

کچك عاشیرەتە، کۆڕك ڕەڤەندە.(عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ٩٥ - ٩٦).

. لاوکێ نهێلی[١٥]:

هەر ژ وان حەیرانۆکێن ئاماژێ ب هزرێن عەشیرەتگەریێ دکەن، کچك وەسا ددەتە خۆیاکرن، کو هندی لاوکێن عەشیرەتا نهێلییا هەبن، یێن دی هەمی ل دەڤ وێ چ نینن:

ئاگرێ ب لەڤەنە

سەرێ لەڤەنا هەمی ب گولتەنە

هندی لاوکێت نهێلییا هەبن

پێت عالەمێ ژخۆ نە. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ١٥٣).

. لاوکێ بەرواری:

کچك دەما دبینیت کو لاوکێ وێ دهێت ژ ناڤ بەرواریا، و دبینیت کو کۆڕە لاوکێ وێ چەندێ جوان و شرینە، لەوما ل بەر دلێ وێ ئەو وی نادەتە ب (سیتۆ ئاغایێ ئورەماری[١٦]):

تێت ژ بەرواری، تێت ژ بەرواری

هنگۆستیرا زیڤی، تلا لاوی یا خواری

ئەز لاوێ خۆ نادەم، ب سیتۆیێ ئۆرەماری. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٢٤٩).

. کۆڕێ نە ژ ئویجاخێ:

هەر ژ وان هزرێن کاریگەرییا عەشیرەتگەری ل سەر، کچکێ ئێك دڤێت نە ژ ئویجاخا وانە، لەو هەمی ئویجاخ یا ژ کچکێ سلە:

گارە ب سونبلە

برهێت حەیرانی بینەف گونتلە

من لاوکێ خۆ دڤێت

ئویجاخ یا سلە. (عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ٢٩ - ٣٠).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٥. هەلبژارتنا کۆڕی ژ لایێ کچێڤە ژ تەخا نزم:

کاریگەرییا بنەماڵ و ئویجاخێ ل سـەر تاکێن خێزانێ گەلەك هەیە، کو نابیت ژ بن یاسـا و فەرمانێن ئویجاخێ دەربکەڤیت، نەخاسـمە هەکەر یێ بەرامبەر ژ تەخا وان کێمتر بیت، بەلێ گەلەك جار کچێ دایە سـەر گۆتنا بنەماڵێ و دبیت کەسـەك ژ تەخەکا کێمتر هەلبژارتبیت.

. کۆڕێ خولام:

دەما کو ئەڤینیا کچەکێ بۆ کۆڕەکی ژ تەخێن هەڤجودا، بوویە ڕێگری کو بگەهنە ئێك، لێ هندەك جار د ئامادەنە هەمی ئویجاخا خۆ گۆری وێ ئەڤینیێ بکەت، کا چاوان ئەڤ کچا حەز ژ کۆڕەکی دکەت، کو دیارە خولامە دناڤ خێزانا وێدا، هەر وەك تێدا هاتییە:

خولامۆ وەرە دەرێ، ژ ناڤ خولاما
تە سمبێل پەرێ دوو نەعاما
دێ گوری تە کەم روحکا شرین
جۆتێ برا و حەفت پسماما. (جەعفەر، ٢٠٠٧: ١١٥/٢).

. کۆڕێ کرمانج:

هەر ژ وان تیکستێن ئاماژێ ب هەلبژارتنا کۆڕی ژ لایێ کچێڤە دکەن، کو کۆڕ کرمانجە بەلێ ئەو نادەتە ب ئێکێ مەلکائیزی (بەگ):

چ کانیکا خیزی
بەرکەك هاڤێت بەر فریزی
لاوکێ من عەبدالەکێ خودێ کرمانجە
بەلێ نادەم ب ئێکێ مەلکائیزی. (عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ٥٩).

هەر ژ وان تێکستێن ئاماژێ ب وێ چەندێ ددەن، هەکەر دوو دلا ئێك حەباند بەرێ خۆ نادەنێ کا کۆڕ ژ تەخا بەگ و ئاغا نە یان ژی ژ کەر کرمانجانە:

کانیا گوندێ مە ب حەراجە
هەچی کاروانێ هات و لێدا باجە
ئەگەر دلا دل حەباند
نزانیت کا ئاغایە یان کرمانجە. (عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ١١١).

. كۆڕێ گوندی:

جوداهی دناڤ جڤاكێ گوندی دگەل یێ باژێڕی، گەلەك جار بوویە هۆكارێ وێ چەندێ كو بەردەوام خەلك ب چاڤێ سـڤكاتیێ ل جڤاكێ گوندی بنێڕیت، لێ دەما كچ دبیتە عاشقێ كۆڕێ گوندی، ل نك وێ ئەو هەر وەكی خودان پلەیە وەك مدیر یان زابت یان ئەفەندی:

وەرە وەرە لاوێ گوندی

نە تو كورتی نەی بلندی

لبەر دلێ خەلكان و عالەمێ تو چ نینی؛

لبەر دلێ من عەڤدالا خودێ،

تو مدیری تو زابتی

نەوەلا تو ئەفەندی. (زەرۆ، ١٩٨٧: ٥٤).

هەر ژ وان حەیرانۆكێن ئاماژێ ب هەلبژارتنا كۆڕێ گوندی ژ لایێ كچێڤە، كو پشـتی كۆڕێن گوندێ بەرچییا ل خۆ حەرامدكەت شـوی ب گەنجێن گوندەك دی بكەت:

مالكێت مە ل چاربییا(١٧)

چ رێ ناچنێ ژ بەر گوینی و تەڤرییا(١٨)

پشتی لاوكێت بەرچییا(١٩)

حەرامن بەرگویز و چوخكێت سپییا. (عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ٢٨)

قەرەچ و زۆڕنا بێژ:

د چاڤێ جڤاكێ كوردیدا، تەخا قەرەچ تەخا نزمە د ناڤ جڤاكیدا، هەر وەسـا كەسـێن زۆڕنابێژ ژی ب چاڤێ كێم لێ دنێرن، لێ كچك بوویە ئەڤیندارا وی، و بەرهەڤە شوی پێ بكەت، گۆتنێن خەلكی بۆ وێ نەخەمن:

حەیرانۆ، ما تو قەرەچی موخل د ملیدا

ما تو متربی، زۆرنا ددەڤیدا

ئەز دێ شوی ب تە كەم،

ژ كەرب و ڕكێت خەلكیدا. (جەعفەر، ٢٠٠٧، ٢/ ١٤).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

. کۆڕێ ڕەش و کرێت:

سەرەرای کو لاوکێ کچکێ یێ ڕەشە وەك تەنیا بنێ سێلێ، لێ ل بەر دلێ وێ ژ (حاجی ئاغایێ مستۆ) بهاترە:

هەرێ رەشۆ، تەنیا سێلێ
چ کانیکا ل بنیا سێمێلێ
ئەزێ لاوکێ خۆ نادەم،
ب حاجی ئاغایێ مستۆ ل پێشیا عێلێ. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٣٠٧).

. کچێن بچویك و پیرەمێران:

دانا شوییا کچان ب تەعدایی ب کەسێن دانعەمر، دناڤ جڤاکا کوردەواریدا گەلەك کاریگەرییا خۆ ل سەر ژیانا جڤاکی هەبوو، کچ هەردەم ئێخسیرا بڕیارێن زەلامێن بنەماڵێ و ئویجاخێ بوویە، (و هندەك ئویجاد هەبوون، کو کچك ددا شوی هێشتا ئەو د لاندکێدا، و عادەت بوو دا پارچەکا پارەیی پێڤەکەن و کچك دا کەتە سەرێ خۆ، کو نیشانا هندێیە یا دایە شوی (دەزگرتییە)، هەتا کو کچك دگەهەشتە ژیێ شویکرنێ)(نیکیتین، ٢٠٠٨: ١٧٠).دناڤ دیاردێن کەڤنە عەشیرەتاندا پڕانیا جارا کچ ددانە پێرەمیران، نەخاسمە ل دەمێ پێگوهۆرکانێ یان بەدەلا خوینێ یان ڕەڤاندنێ، لەو کچ مخابنییا ڕادهێلیت کو شەماووکێن وێ یێن ژ نوی گەهەشتی کەفتینە دەستێ پیرەمێری:

کۆرکۆ دینۆ، دلێ من خانا مێرا
ل سەر سینگێ من خۆش بوون، دەنگێ تەڤر و بێرا
مخابنی جووتێ مەمکێت ژ نویکا هاتینە
ئەڤرۆکە بکەڤنە دەستێ پیرەمێرا! (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٢٥٩).

کچك گازندان دکەت، کو مخابن کچکێن بچویك ژ لایێ مالبات و ئویجاخێڤە بدەنە کەسێن دانعەمر و ناڤساڵڤە چوویی:

گوندێ مە گوندێ خێرا
ئیجاخا مالا بابێ منە کوما مێرا
من حەیف و مخابنی کچا بدەن پیرەمێرا. (عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ١٣٥).

مژارا دوویێ/ کاریگەرییا هزرێن عەشیرەتگەری دناڤ دیاردێن جڤاکیدا و ڕەنگڤەدانا وان د کەلەپوور و کەلتووریدا:

ب كورتی مەبەستا مە ژ پەیڤا (كەلەپوور)هەمی جۆرێن كەرەستە و ئالاڤانە ئەوێن دناڤ جڤاكا مەدا دهاتنە بكارئینان وەك: جل و بەرگ، ئامویرێن جۆت و كێلی، ئامویرێن ناڤمالێ و...هتد. و (كەلتوور) مەبەست پێ هەمی ڕەوشت و تیتال و ڕێز و سەروبەرێن دناڤ جڤاكا كوردواریدا د بەلاڤە.

١. چەپەرێن پاشایی:

وەسا خۆیایە دناڤ جڤاكێ مەدا گەلەك تشت هەنە بووینە تاپۆكرییێن كەسێن سەرۆك هۆز و عەشیر و میر و...خودان پلە و پۆستێن بلند، لەوما ژی دبینین ل سەرێ زنیجیرا چیایێ مەتینا چەندین چەپەر هەنە كو ب ناڤێ چەپەرێن پاشایی ناڤدارن، هەر وەكو لـ(سەرێ گەلیێ هرمییا ــ گوندێ بۆتییا، سەرێ گەلیێ ئیسفكا، ل كاڤلە گوندێ ناڤێلا، ل هنداڤی بازێركێ بامەڕنێ و ل هنداڤی گۆندێ زیوا شێخ پیرامویس)ی، كو ژ بلی پاشاییێن ئامێدییێ (نەخاسمە بەهرام پاشایی[٢٠]) نەدبوو كەسێ دی ل ڤان جهان نێچیرێ بكەت، لەوما ژی ب ناڤێ (چەپەرێن پاشایی[٢١]) هاتینە ناڤكرن.

هەتا كو هۆزانڤاكێ ب ناڤێ (قانتر) كو هۆزانڤانێ سەردەمێ (بەهرام پاشایی) د هۆزانەكا خۆ دا پەسنا چەپەرێن پاشایی دكەتن:

. سوبحان ژ بۆ خالقی
كو یێ مەتین چێكری
كیڤی لێ پەیداكری
ل بەر چێكرن چەند چەپەر
خێ ریزا خێ ڕێتە سەر... (گابێركی، ٢٠٠٢).

لەوما ل دەمێ كو بوویە دەمێ نێچیرێ و دیتین كو پەزێن كویڤی بڕ بڕ قەستا نێزیكی چەپەرێن پاشایی دكەن، دبێژن، كا جابەكێ بگەهیننە (بەهرام پاشایی) دا بهێتە نێچیرێ:

دلێ منۆ تێنا تێنا..
بڕەكا نێری و بزنا، ل كاڤلە میرا ڤەرەسیا چیاكێ مەتینا
جابەكێ ل (برەهیم پاشایی[٢٢]) ڤەگێڕن، دا بێتە چیا
دا خلاس نەبنەڤە، دلێ باییز، ل جهكێ باهدینا،
پاییزە ئەزێ چ ل ڤێ حسابێ نزانم. (جەعفەر، ٢٠٠٧: ١٣١).

هەر ژ وان سترانێن ئاماژێ ب نێچیرییا پاشایێن ئامێدییێ دکەن، پارچەك ژ سترانا ب مرنا (خاج ئالیخان بەگێ) هاتییە ڤەهاندن، تێدا هاتییە:

خاجە ئالیخان بەگێ[٢٣] دبێژیت:
یا گەلی خولام و خولمەتکارا
ئەگەر کەکێ من سماهیل پسیارەکێ
ل حالێ من بکەتۆ، هین بێژنێ
ئەڤە کەکێ تە خاجە ئالیخان بەگە
یێ تیتۆ ل ڕاڤ و نێچیرا
ل چیایێ بشێشی[٢٤]. (ئامێدی، ١٩٨٥: ٨٠).

٢. تڤەنگا برەهیم (بەهرام) پاشایی:

هەر وەك بەری نهۆ مە ئاماژە ب (برەهیم پاشایی) دایی کو ئێك ژ پاشا و کەسایەتیێن ناڤدارێن دەڤەرا بەهدینان ل سەر دەمێ میرگەها بەهدینان، هەروەسا ئێك ژ کەسێن گەلەك حەز ژ نێچیرڤانیێ دکر، لەوما هەر ژ وان پەسن و سالۆخەتێن بۆ ڤی کەسی و داردەستییا وان ل سەر خەلکێ دەڤەرێ هەتا کو ناڤ و دەنگێ تڤەنگا وی یا نێچیرێ بوویە جهێ ئاماژەکرنێ دناڤ سترانان‌دا، هەر وەك ژ تایەکێ سترانا بۆری ئاماژێ ب (تڤەنگا برەهیم پاشایی) دکەتن:

هەیی هۆ..
من گۆت: دلێ منۆ بایی بایی
وەیی ژارۆ دلۆ بایی بایی مالخرابۆ
دبێژیتێ: هەرێ منۆ تڤەنگەکا ئەڤانێن براهیم پاشایی
جونییەکێ دەرمانا ئەڤانێن دوو ئاشقا قوتایی
ئەز عەبدالێ خودێ نزانم بگرمە بزنکا سەراڤی
نە وەللە بابۆ یان نێریکێ شاخ بادایی!! (ئامێدی، ٢٠٢٢: ٥٠).

٣. خەملا کچ و کۆڕا:

گەلەك جار دناڤ تێکستێن فۆلکلۆریدا دێ بینی کاروکوك یان کەرەستەکێ خوارنێ یان ئالاڤەك تایبەت کرییە ب عەشیرەتەکێ یان دەڤەرەکێڤە.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

. گرێدانا شاشکێ یان شالێ ئامێدیکانی:

لەوما دبینین، د حەیرانۆکەکێدا کچك پەسنا لاوکێ خۆ دکەت، کو (شالا خۆ وەك ئامێدیا گرێدەت) یان (شاشکا خۆ ئامێدیکانی گرێدایە) و ژ بەر جوانییا بەژن و بالا وی یا بەرهەڤە ئویجاخا خۆ گۆری وی بکەت:

ئەزا ل جنیکێ، تۆ ل جنیکێ

شالێ گرێدە ب ئامێدیانی (شاشك گرێدا ب ئامێدیانی)

گوری تە دکەم

چەند مێرێت ئیجاخێ ل گەل پسمامی. (ئامێدی، ٢٠٢٢: ١٠٤).

. گرێدانا دەرسۆکێ زاخۆیانی:

هەر ژ وان حەیرانۆکێن کو کچ داخبار ب کاروکوکێ کۆڕکیڤە، ئەوە وی دەرسۆکا خۆ ب زاخۆیانی گرێدایە، لەو کچ پێ داخباربوویە:

من نەزانی، من نەزانی

دەرسوك گرێدا، ب زاخۆیانی

پشتی تە، ل من حەرامبیت

مال و مێرێت ڤی زەمانی. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٢٤٨).

. ڕاپێچا لاوکی:

تشـــتەکێ گۆمان برە هەمی دەما خەمل و ڕاپێچا کەســـێن مەزن و خودان دەستهەلات و ئاغا و دەرەبەگ ژ یا تەخێن دی یا جودابوو، گەلەك جار ب کار و کوکی دهاتنە نیاســـین کا ژ چ تەخا مرۆڤایە، لەوما کچك ژی دەما ڕاپێچا ئەڤینداری خۆ دبینیت، ل نك وێ گەلەکێ جوانە، لێ پســـیارێ هەر ژ خۆ دکەت، کا ڕاپێچا لاوکێ وێ جوانترە یان یا لاوکێ مەلکائیزی؟

ئەز روحانم، ژ روحانیێت کیزی[٢٥]

من ڕەهکێت خوە داهێلان ناڤ فریزی

ئەز نزانم ڕاپێچا لاوکێ من لاوترە

ئان لاوکێ (مەلکائیزی)؟ (جەعفەر، ٢٠٠٧: ٢/ ١٥١).

٤. شەرم:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

(مینۆرسکی) سێ هۆکاران دزڤرینیت بۆ سەر هەبوونا ڕەوشتی دناڤ کورداندا، ئەوژی: "سێ رواڵەتی گرنگ هەن کە کاریان کردۆتە سەر و ئەکەنە سەر لایەنەکانی خووڕەوشتی کورد، ژیانی میرنشینەکانی بچکۆلەکانی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، یاسای تیرەگەری هۆزە کوردەکان لە دوواییشدا کارهێنانی کورد لە لایەن تورکەکانەوە بۆ مەبەستی سیاسی رووت" (١٩٨٤: ١٣١ ـ ١٣٢).

ئێك ژ وان سەخلەتێن عەشیرەتگەری یێن کارتێکرنا خۆ دناڤ دیاردێن جڤاکیدا هەین، شەرمە، کو گەلەك جار ژ بەر شەرمێ وەکو نەریتەکێ عەشیری نەشیت چ کارێن نە دروست ل هەمبەر خێزان و کەس و کارێن خۆ بکەن، لەو کچ ژ بەر شەرما ژ باب و برا نەبایە، هەکە دا تەختەکی چێکەت بۆ لاوکێ خۆ ژ هەستیکێن مارا:

عەورکەکێ تێت و ڕەش و تاری
نە ژێ دفڕیت نە ژێ دباری
من ژ شەرما باب و براکێت خۆ نە کربایە
دا بۆ تە تەختەکی چێکم ژ هەستیێ ماری. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٢٣٦).

٥. مەردینی و مێهڤانداری:

هەر ژ سەخلەتێن عەشیرەتگەریێ، مەردینی و ڕێزگرتنا مێهڤانییە، کا چەوا ئەڤ چەندا د چیرۆکا (ئیبراهیم) پیغەمبەری(س) ژی زۆر ئاشکەرایە، دەما کو گولکەکێ قەلاندی بۆ مێهڤانێن خۆ (کو فریشتەیێن خودێ)نە حازردکەت: ﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ. إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا ۖ قَالَ سَلَامٌ قَوْمٌ مُّنكَرُونَ. فَرَاغَ إِلَىٰ أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ﴾ (سورة الذاريات: ٢٤ ـ ٢٦). ئانکو ((ئەرێ بەحسێ مێڤانێت ئیبراهیمی ئەوێت قەدرگران، گەهشتییە تە. وەختێ چۆینە دەڤ، و سلاڤ کرینێ، سلاڤ ل وان ڤەگێرا و گۆت: هوین د نەنیاسن {ئەز هەوە نانیاسم}. ڤێجا ب لەز و بێ مێڤان پێ بحەسن، چۆ ملێ مالێ و گولکەکێ قەلەو {براشتی} ئینا)) (سگێری، ٢٠٠٢: ٥٢١).

کچك ژی وەسا ددەتە خۆیاکرن، کو دبێژیتە کۆڕکی وەرە مالا مە ب مێهڤانی، ئەز دێ تەحتیکەکێ رەشێ هەوێرانی دانمە بن تە و دێ بۆ تە وێ مها ل گەل بەرانی سەرژێکەم:

کۆڕکۆ دینۆ، وەرە مالا مە ب مێڤانی
ئەزێ دانمە بنۆ طاطێکێ ڕەشۆ، ب هەوێریانی[٢٦]
ئەزێ بۆ تە سەرژێکەمۆ مهکا ل گەل بەرانی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

هەکە دەیك و بابێت من پسیارکر،
چ لێ هات، چ لێ نەهات؟
ئەزێ بێژم گورگی خوارۆ ل بەر دارێ سەبابێ شڤانی[٢٧]**!**

(جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٢٥٤).

٧. مێرخاسی:

ژ وان سەخلەتێن عەشیرەتگەری دناڤ جڤاکێ کوردەواریدا، مێرخاسی و مێرینییە، لەوما دەما کو کەسەك قەستا ناڤ مالا ئێکی دکەت دا هاریکاریا وی بکەت، یان وی بپارێزیت ژ نەیار و دوژمنا، چ پێ نەڤێت هندەك سەخلەت ل دەڤ هەنە، وەکی مێرخاسی و مێرحەواندن، لەوما کچك ژی داخوازێ ژ کۆڕکی دکەت، کو وێ ب ڕەڤینیت ببەتە توخیبێ تورکییا، چونکە ئەو خودان سەخلەتێن مێرخاسی و مێرحەواندنێ نە:

حەیرانۆ، وەرە مالا مە روینە
چنگلێ من بگرە ب ڕەڤینە
ب حدوودێ ژووری ڕا بگەهینە
هەمی مێرخواسن، مێر حەوینە. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٣٢١).

٨. تولا خویندارییێ:

ل دەڤەرا مودکان ب رەخ بتلیسێڤە، من زانی کو دوژمنکارییەکا خودینداریێ دناڤبەرا مرۆڤێن نێزیکی ئێکدا رویددەن ئەو دهێنە چارەسەرکرن ب پێکهاتنێ و دانا خوینێ. بەلێ ئەو هەڤڕکانێن دناڤبەرا هۆزێن جودا دا ب زەحمەت بهێنە چارەسەرکرن ب دانا خوینێ. بەلکو رێکا ئێکانە ئەوە بەرامبەر وێ خوینێ هەر خوینە، ئانکو تولڤەکرنە. و هەکەر چ کەس یان لایەنێن خودان هێز نەبن کو دانپێدان پێ بهێتەکرن ژ لایێ هەردوو هۆزانڤە، نە تشتەکێ غەریبە هەکەر ئەو خوینداری بۆ هەتا هەتایێ یا بەردەوام بیت. (بروینسن، ٢٠٠٧: ١/ ١٥٩).

و د حەیرانۆکەکێدا وەسا خۆیادکەت، کو مالەکا دەولەمەند و پایە بلند، کچا خۆ نادەنە کۆڕێ نە ل ئاستێ وان، و وەسا دیارە رویدانەکا ب ڤی ڕەنگی رویدایە، لەوما کچك ناگەهیتە لاوکێ خۆ، و لاوکێ وێ ژ لایێ هندەك خویندارانڤە دهێتە ڕەڤاندن و بەرزەکرن:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کۆڕکۆ لاوۆ..
قەسرا پیسە بابێ من، یا نویە، ژ نوی چێکری
ب زەرکا هێکێ نیشانکری
هەڤال و هوگرا، پسیارا من کر، کانێ لاوێ تە؟
من گۆتێ: خودێ کارێ باب و برا ڕاست نە ئینیت، ئەز نەدامێ
ڕەڤدەکا خویندارا هات لاوێ من بر
دناڤ خودا بەرزە کری. (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ١٣٦).

هەر ژ وان دیاردێن ڕێگر دناڤبەرا ئەڤینیا کچ و کۆڕیدا خویندارییە، کو ئەو بوویە ئەگەرێ هەردوو نەگەهنە ئێك:

باران باری، عەرد تەڕ نەبوو
تاڤێ لێدا، زوها نەبوو
نابەینا من و لاوکێ دەلال
خوینداری بوو، قەد چێنەبوو! (جەعفەر، ١٩٨٩: ١/ ٢١٨ ـ ٢١٩).

٩. نەخت (قەلەن):

دەربارەی نەخت برین یان وەرگرتن دناڤ کوردانـدا (نیکیتین) دبێژیت: "ل دەمێ گرێبەستا هەڤژینێ، مالبابا زاڤایی گوژمەکێ پارەیی ددەتە بابێ کچکێ کو دبێژنێ مەهر (باشـتیك) ئەوا کو گوژمەکێ پارەیە دناڤبەرا سـیە بۆ پێنجی روبلان (جۆرەکێ پارێ ڕۆسـییە ـــــ ڤەکۆلەر ـــــ) دگەل چێلەکێ و هندەك پەزی و...هتد". (٢٠٠٨: ١٧٠). هندیکە ڕەڤاندن بوو دناڤ کورداندا هەر ژ دەسـتپێکا دیرۆکێ هەتا نهۆ هەبوویە، بەلێ ئەڤ چەندا هە دناڤ گونداندازێدەبوویە پشـتی کو هەلبژارتن ژ دەسـتێ کچێ ئینایە دەر و نەختێن نەفرەت لێ دەرکەفتی و هەروەسا سیستەمێ تەخایەتی ژی ڕۆلەکێ گەلەك پیس هەبوویە. (المائي، ١٩٩٩: ١٨٨).

لەوما کچ بابێ خۆ ب کەسـەکێ بێ بەخت پەسـندکەت، چونکە دزانیت دێ نەختەکێ گران ژ بابێ کۆڕکی خوازیت، نە دویرە ببیتە هۆکارێ هەردوو نەگەهنە ئێك:

بابێ منۆ حور بێ بەختۆ
ل سەر منرا هاتن ساڵ و زەمان دەم و وەختۆ
بابێ من زالمە دێ ژ تە خازیت گەلەك نەختۆ!

(عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ١٢٦).

پشـتی كو كچك دزانیت ئویجاخا وێ وی نادەنە ئەوی كەسـا وێ ئەڤینی دگەل گرێدایی، لەوما خۆ ئێك لا دكەت و بڕیارا خۆ ددەت، یان بۆ ویمە یان بۆ ئاخێ!

داخێ ل سەر داخێ

باكەك تێتن رادكەتن ئاخێ

یان بۆ تەمە یان بۆ ئاخێ

ژكەرییت ڤی ئویجاخێ. (عبدالله، ٢٠٠٦: ١/ ١٢٢).

ئەنجام:

١. كاریگەرییا هزرا عەشـــیرەتگەری دناڤ جڤاكێ كوردەواریدا زۆر یا زاڵە، د هەمی بیاڤێن ژیانا جڤاكی كاریگەرییا هزرا عەشـــیرەتگەری خۆ ل ســـەر ســـەپاندییە و ئەڤ چەندا هە تێدا وەك هەیڤا چواردە شەڤی تێدا ڕۆهن و گەشە.

٢. فۆلكلۆرێ كوردی یێ پڕە ژ كاریگەرییا هزرا عەشـــیرەتگەری ل ســـەر دیاردێن جڤاكی ڕەنگەڤەدانا وان د فۆلكلۆر و كەلەپوور و كەلتووریدا زۆر بەربەلاڤە.

٣. ئەو كاریگەرییا هزرا عەشیرەتگەری ل سەر جڤاكێ كوردەواریدا لایەنێ ئەرێنی و نەرێنی تێدا هەیە، لێ لایەنێ نەرێنی پیتر خۆ ل سەر جڤاكی سەپاندییە.

٤. دناڤ ئەدەبێ فۆلكلۆریدا تایێ ســـترانا تایبەت ژی حەیرانۆكان گەلەك دیاردێن حڤاكی و هزرێن عەشیرەتگەری یێن (ئەرێنی نەرێنی) تێدا بەرچاڤ دبن.

٥. كچا كورد شیایە تا ڕادەكێ باش دناڤ تێكستێن حەیرانۆكاندا، ئازایەتییا خۆ ل هەمبەر هزرێن عەشیرەتگەری و وان دیاردێن جڤاكی یێن كارتێكرنێ دكەنە سەر ژیانا كچێ دەرببڕیت، ئانكو تا ڕادەكێ باش ل هەمبەر وان راوەستایە، سەرەرایی وێ چەندێ گەلەك جار بێ دەستهەلاتی و لاوازییا وێ ل هەمبەر وان خۆیادبیت.

٦. د ناڤ تیكســـتێن حەیرانۆكاندا ئازایەتییا كچێ پیتر ژ یا كۆڕی بەرچاڤ دبیت، چونكە ڕێژا هەرە زۆرا حەیرانۆكان ژ ڤەهاندنا كچ (ژن)ێ نە.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

ژێدەر:

١. پەرتووك:

أ. پەرتووك ب زمانێ عەرەبی:

١. القرآن الكريم.

٢. إغلتون، ويليام (د س)، **القبائل الكردية**، ترجمة: الدكتور أحمد الخليل، (الكتاب الألكتروني PDFwww.efrin.net).

٣. ئامێدی، كاوه فريق أحمد شاوەلی(٢٠٠٠)، **إمارة بادينان (١٧٠٠ - ١٨٤٢)**، الطبعة الأولى، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، أربيل.

٤. بروينسن، مارتن فان(٢٠٠٧)، **الآغا والشيخ والدولة**، الجزء (١)، الطبعة الأولى، معهد الدراسات الأستراتيجية، بغداد . أربيل . بيروت.

٥. بوا، توما (٢٠٠١)، **تأريخ الأكراد**، ترجمة: محمد تيسير ميرخان، الطبعة الأولى، دار الفكر . دمشق.

٦. توفيق، د. زرار صديق (٢٠١٩)، **القبائل والزعامات القبلية الكردية في العصر الوسيط**، الطبعة الأولى، دار الزمان، أربيل.

٧. **دليل الجوامع والمساجد التراثية والأثرية** - ديوان الوقف السني في العراق - صفحة ٢٩٦.

٨. الدملوجي، صديق (١٩٩٩)، **إمارة بهدينان الكردية أو إمارة العمادية**، تقديم ومراجعة: الدكتور عبدالفتاح علي بوتاني، الطبعة الأولى، دار ئاراس للطباعة والنشر، أربيل.

٩. العباسی، محفوظ محمد عمر (١٩٦٩)، **إمارة بهدينان العباسية**، الطبعة الأولى، موصل.

١٠. عبدالرحمن، بشير سعيد (٢٠١٤)، **بهدينان وعشائرها**، تقديم: خليل علي مراد و رزق عبدالمنعم شعث، الطبعة الثانية، دهوك.

١١. العزاوي، المحامي عباس (١٩٩٨)، **العمادية في مختلف العصور**، تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي و عبدالكريم فندي، الطبعة الأولى، أربيل.

١٢. العزاوي، المحامي عباس(٢٠١٠)، **عشائر العراق**، الجزء الأول، الطبعة الثانية، مكتبة الحضارات، بيروت . لبنان.

١٣. الكوياني، إسماعيل عمر (٢٠١٣)، الطبعة الأولى، موصل.

١٤. المايی، أنور(١٩٩٩)، **الأكراد في بهدينان**، الطبعة الثانية، دهوك.

١٥. مينتيشاشفيلي, أ.م(د س)، **الأكراد**، ترجمة عن الروسية: منير حوج، الطبعة الأولى، دار التنوع الثقافي، سورية . دمشق.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

١٦.نيكيتين، باسيلي (٢٠٠٨)، **الكرد**، تقديم: لويس ماسينيون، ترجمة: الدكتور نوري طالباني، الطبعة الأولى، دار سبيريز للطباعة والنشر،دهوك.

ب . پەرتووك ب زمانێ كوردی:

١٧. ئامێدی، محەمەد عەبدۆڵلا (٢٠٢٢)، **خان**، چاپا ئێكێ، دهۆك.

١٨. بادی، ئیسماعیل (٢٠٠١)، **حەیرانۆك**، چاپا ئێكێ، دەزگەهێ چاپ و وەشانا موكریانی، دهۆك.

١٩. بایەزیدی، مەلا مەحموود(١٧٩٩ ــ ١٨٦٧ز) (٢٠٠٦)، **پەرتووكا عادات و رسوماتنامەئێ ئەكرادیە**، ڤەگۆهاستن بۆ سەر ڕینڤیسا نوی: رەشید فندی، چاپا ئێكێ، دەزگەهێ سپیرێز یێ چاپ و وەشانێ، دهۆك.

٢٠. جاف، حسین (١٩٨٦)، **هۆزەكانی كورد**، چاپا ئێكێ، دەزگەهێ رۆشنبیری و بەلاڤكرنا كوردی، بەغدا.

٢١. جەعفەر، حەجی (١٩٨٩)، **حەیرانۆك ژ كەلەپوورێ كوردی**، پشكا ئێكێ، چاپا ئێكێ، بەغدا.

٢٢. جەعفەر، حەجی (٢٠٠٧)، **حەیرانۆك ژ كەلەپوورێ كوردی**، پشكا دوویێ، چاپا ئێكێ، ئەنستیتویا كەلەپوورێ كوردی . دهۆك.

٢٣. جەعفەر، حەجی (٢٠٠٧)، **ژ سترانێن فۆلكلۆری ل دەڤەرا بادینان**، چاپا ئێكێ، ئینستیتویا كەلەپوورێ كوردی . دهۆك.

٢٤. خەیات، عەبدولعەزیز (٢٠٠٢)، **حەیرانۆك**، چاپا ئێكێ، وەشانێن ئێكەتیا نڤیسەرێن كورد . دهۆك.

٢٥. دوسكی، محەمەد ئەمین (٢٠١٦)، **فەرهەنگا سپیرێز (كوردی – عەرەبی)**، چاپا دوویێ، تركیا، ژ وەشانێن دەزگەهێ سپیرێز، دهۆك.

٢٦. رێكانی، هێرش كەمال (٢٠١٩)، **عەشیرەتێن بەهدینان (١٥١٤ ـ ١٩١٩ز)**، چاپا ئێكێ، سەنتەرێ بێشكچی بۆ ڤەكۆلینێن مرۆڤایەتی، دهۆك.

٢٧. زەرۆ، ئەحمەد عەبدوللا (١٩٨٧)، **سترانا لیریكی (حەیرانۆك)**، چاپا ئێكێ، بەغدا.

٢٨. عبدالله، أدیب(٢٠٠٦)، حەیرانۆك نامەیێن ئەڤینداران، بەرگێ ئێكێ، چاپا ئێكێ، ژ وەشانێن ئێكەتیا نڤیسەران . دهۆك.

٢٩. سگێری، ئیسماعیل (٢٠٠٢)، **تەفسیرا ژیان**، چاپا ئێكێ، ئیران . قم.

٣٠. شێلازی، جەمیل محەمەد (٢٠٠٨)، **سالۆخەت د حەیرانۆكان دا**، چاپا ئێكێ، وەشانێن ئێكەتیا نڤیسەرێن كورد . دهۆك.

٣١. شێلازی، جەمیل محەمەد (٢٠١٣)، **چەند بەرپەرەك ڤەشارتی ژ دیرۆكا دەڤەرێ**، چاپا ئێكێ، دهۆك.

٣٢. شـێلازی، جەمیل محەمەد (٢٠٢٣)، **بهایێن جڤاکی ددیتنا ڕۆژهەلاتناسـان و گۆتنێن مەزناندا**، چاپا ئێکێ، ئەنستیتویا کەلەپووری کوردی . دهۆك.

٣٣. قاسـم، د. حسـن أحمد و یاسـین، کوڤان أحسـان و مسـتەفا، محمد أحمد و شـکری، ئومێد شکری (٢٠١٣)، **کومبەتا میر عەلی خان بەگێ ل زاخۆ (١٧٩٠ . ١٧٩٧ز)**، چاپا ئێکێ، دهۆك.

٣٤. قەرەنی، د. ئەحمەد (٢٠١٩)، **ڕێکخسـتنەڤەیا جڤاکا هەرێما کوردسـتانێ**، چاپا ئێکێ، ژ بەلاڤکریێن ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

٣٥. کۆمەکا بژارده ژ زانایان (٢٠٢٠)، **تەفسیرا ساناهی**، وەرگێڕان: تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، چاپا ئێکێ، جهێ چاپێ (؟).

٣٦. گولی، مسعود خالد(١٩٩٩)، نەخشێ ل بەرا، چاپا ئێکێ، دهۆك.

٣٧. مایی، عاصم محمد مظهر (٢٠٠٩)، شێخ مەزهەر مایی، چاپا ئێکێ، دهۆك.

٣٨. مایی، عاصم (٢٠١٤)، **گوندێ مایێ ل دەڤەرا بەرواری بالا**، چاپا ئێکێ، دهۆك.

٣٩. محمود، د.صـلاح محمد سـلیم(٢٠١٣)، **دیرۆکا کوردان یا نوی**، چاپا ئێکێ، ئێکەتیا نڤیسەرێن کورد . دهۆك.

٤٠. مینۆرسـکی (١٩٨٤)، **کورد**، د.مارف خەزنەدار کردوویەتی بەعەرەبی، حمه سـعید کریم کردوویەتی بە کوردی، چاپی یەکەم، هەولێر.

٤١. نەقشەبەندی، سەرفەراز عەلی (١٩٨٦)، **دلێنی**، چاپا ئێکێ، بەغدا.

٤٢. هروري، صلاح (٢٠٠٠)، **إمارة بوتان في عهد الأمير بدرخان ١٨٢١ . ١٨٤٧**، الطبعة الأولى، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، دهۆك.

٤٣. یاسـین، السـید (٢٠٢٠)، **شـرۆڤەکرنا جڤاکی ژ بۆ ویژەی**، وەرگێڕان: د. عارف حیتۆ، چاپا ئێکێ، سەنتەرێ تەکنەلۆژیا و ڕاهێنانی ئەورووپی (ETTC)، هەولێر.

٢. دەستنڤیس:

٤٤. المائي، أنور (١٣٧١مش/ ١٩٥٢ز)، الفردوس المجهول (بحث تأريخي إجتماعي أدبي عن منطقة بادينان عامة وبراواري بالا خاصـة)، (مخطوطة غير مطبوعة، النسـخة الأصـلية محفوظة في مكتبة نجله معصوم مایی).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٣. كۆڤار و ڕۆژنامە:

أ. كۆڤار:

٤٥. حسوني، أ.د.أحمد و عودة، جليلة غضبان (٢٠١٩)، التعريف بالمطالبة العشائرية، ***مجلة العلوم القانونية/*** كلية القانون – جامعة بغداد/ العدد الخاص الخامس (بحوث التدريسيين مع طلبة الدراسات) – ٢٠١٩، ص (١٠٥ و ١٠٨).

٤٦. فايزي، أ. عبدالكريم (٢٠١٨)، المجتمعات في أنواعها وتطورها وتأثير البيئة عليها في نظر إبن خلدون، ***مجلة قبس للدراسات الأنسانية والأجتماعية،*** المجلد (٠١)، العدد (٠١)، ص ص (٩٦ . ٩٧).

٤٧. ئامێدی،ڕێكێش (١٩٨٥)، خاجە ئاليخان بەگ، ***كۆڤارا (كاروان)،*** هژمارا (٣١)، نيسانا ١٩٨٥، بەرپەرێ (٨٠).

٤٨. شێلازی، جەميل (٢٠١٦)، چەپەرێت پاشايی ل چيایێ مەتينا،***كۆڤارا (ديرۆك وار)***، هژمارا (١٢)، سالا (٢٠١٦)، بەرپەر (٧٤ . ٧٤).

٤٩. ثابت، خولة (٢٠١٥ – ٢٠١٦)، **مصادر القيم فى الفكر الإسلامي** – عابد الجابري – نموذجا، الجمهورية الجزائرية الديمقراطية الشعبية، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة محمد بوضياف المسيلة، كلية العلوم الإنسانية الإجتماعية، قسم الفلسفة، السنة الجامعية: (٢٠١٥ . ٢٠١٦).

ب . ڕۆژنامە:

٥٠. گابێرکی، حەکيم (٢٠٠٢)، قانتر و نێچیرەكا بێ نێچیرڤان،***ڕۆژناما (ڕەسەن)،*** هژمارا (١٧٨)، ڕێكەفتی (٣١/ ١٢/ ٢٠٠٢).

٤. مالپەڕێن ئەنترنێتێ:

51. ammonnews.net.

52. https://www.almaany.com/

٥٣. إعداد الأستاذة: هبة كامل، المجتمع والمجتمع المدني ومنظمات المجتمع المدني، تقديم: عبدالحميد نورين، مركز سوني للدراسات والتنمية البشرية، رقم المحاضرة (٧)،

https://www.facebook.com/ elfasher٤ever/ posts/

٥٤. مجد خضر، تعريف المجتمع لغة واصطلاحا، (٢ مارس ٢٠٢١, ٢٢:٢٦)،

55. https://mawdoo 3.com/

٥٦. (https://ar.wikipedia.org/ wiki/(قضاء_بشدر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلينێن كوردی

پەراویز:

(١) ژ بەر کو ئەڤ سیستەمە دناڤ کورداندا نینە، بەلکو دناڤ عەرەباندا ئەڤ سیستەمێ پێکهاتێ هەیە، لەوما مە وەك وان ب زمانێ عەرەبی هێلان. هەر ل دوور ڤان زاراڤان (بروینسن) دبێژیت: (هەروەکو ئەڤ زاراڤێن بەربەلاڤ دکارئینانا وان د ئەنثروبولوجیا پیڤەراندا، ((قەبیلە)) و ((عەشیرەت)) و ((حمولە))، نەیا گونجایە بۆ ژیوارێ جڤاکی ل کوردستانێ). (لیتش Leach) دبینیت کو زاراڤێن ((ئەشیرەت)) ، ((تایفة)) و ((تیرە)) دهاتنە بکارئینان دناڤ هۆزا بالیك دا، ئینا لیتشی ئەو هەڤبەرکرن بێیی گەنگەشەکا درێژ، ب تێگەهێن ((القبیلة)) و((العشیرة)) و((الحملة)) ئەوێن وی دگەل خۆ ژ ئنگلتەرا ئینابن، دگەل وێ چەندێ وی دیت کو زاراڤێ ((تایفە)) و((تیرە)) دهاتنە بکارئینان بشێوەکێ لێککگوهارتی. کو((ئەشیرەت)) ئەو کومەلکا سیاسییە، و((تایفە)) و((تیرە)) دوو کومەلێن نێزیکی ئێکن، ل دویڤ گۆتنا وان، و هەر ((ئەشیرەت))ەك پێکدهێت ژ ((تایفەك))ێ یان پیتر، و هەر ((تایفەك)) پێکدهێت ژ چەند ((تیرە)کان) (٢٠٠٧: ١/ ١٤٠).

(٢) هەلالییان: دەڤەرەکە ژ دەه گوندان پێکدهێت، ژ وان (سیکرکی، شێخان، هوسیان)، و ئەڤ گوندە نوکە سەر ب قەزا ئولیدەرە ڤەنە سەر ب پارێزگەها شەرنەخێ ڤە، و بەری هنگێ سەر پارێزگەها (بیت الشباب) ڤە بوو ل تورکیا، و بەری دامەزراندنا حکومەتا عێراقێ و جودابوونا وێ ژ دەولەتا عۆسمانی، ئەڤ گوندین هە سەر ب ویلایەتا مویسل ڤە بوون، لێ پشتی بەرنگاربوونا وان هۆز (قبیلة)ان ل هەمبەر داگیرکاریا ئنگلیزیو کوشتنا حاکمێ ئنگلیزی ل رۆژا ٤/ ٤/ ١٩١٩ێ، وان دەڤەرێن خۆ برنە سەر ب دەولەتا عۆسمانیڤە، و عەسلێ عەشیرەتێن گۆیان ژ لایێ دیرۆکیڤە سەر ب ویلایەتا مویسل ڤە بوون. (الکویاني، ٢٠١٣: ٣٠).

(٣) **پشدەر:** کو ئێك ژ قەزایێن پارێزگەها سلێمانییە ل هەرێما کوردستانێ، دکەڤیتە نێزیك سنۆرێن عێراق_ ئیرانێ، ئەو ئێك ژ مەزنترین سەنتەرێن شارستانییە ژ لایێ ئاکنجییانڤە. (قضاء_بشدر https://ar.wikipedia.org/wiki/)، سەرەدانا مالپەرێ رۆژا شەمبی، رێکەفتی ٢٢/ ١٢/ ٢٠٢٣، دەمژمێر (١٠:١٠).

(٤) پشتەدەر: ل دەما کو ل گوندان کچەکەك دابا گوندەکێ دی، دا ئێك ژ نێزیکێن کچکێ ل دەمێ ڤەگۆهاستنا بویکێ، دا دەرگەهی گریت و بێژیتە ئەوێن هاتین بویکێ ڤەگۆهێزن، هەکەر هوین پشتەدەرێ نەدن (ئانکو گوژمەکی پارەی)، ئەم دەرگەهی ل هەوە ڤەناکەین کو هوین بویکا خۆ ببەن! لەو ل ڤێرە مەبەست د حەیرانۆکێدا نەك پشتەدەرە، پشدەرە، کو قەزایەکە سەر ب پارێزگەها سلێمانیێ ڤە.

(٥) **عەڤدی ئاغا:** سەرۆکاتیا عەشیرەتێ بۆ (عەبدی ئاغای) کو دبێژنێ (پس ئاغا) ئانکو (کوڕێ ئاغا) ژ وانژی بشار ئاغا کوڕێ سالح ئاغایی، زڤستانێ ل گوندێ مارسیسێ و هاڤینێ ل گوندێ ئاڤا کیزێ ئاکنجی دبیت، سەخلەتێن وی ب زیرەکی و مەردینین و قەنجی و رێزگرتنا مێهڤانان بەربەلاڤە، پشتی مرنا وی ل پاش خۆ چەند کوڕ هێلاینە، ژ وانژی: (نذیر، عمر). بەلێ جەمیل ئاغا کوڕێ عەبدی ئاغایی ل گوندێ دارهۆزانێ یێ ئاکنجی بوو، پشتی مرنا وی چوار کوڕ ل

پاش خۆ هێلاینە، ئەوژی: (عەبدی ئاغا، دیندار ئاغا، عەلی رضـــا (ریال) و هەردەم ئاغا ئەو ل گونـدێ دارهۆزانێ ل نێزیکی زاخۆ دژیـان و نوکـە ل بـاژێرێ زاخۆ بخۆ دئـاکنجی نـە. (عبدالرحمن، ٢٠١٤: ٣٦٥).

(٦) **دارهۆزانێ:** گوندەکە ژ گوندێن عەشیرەتا سندییا، دکەڤیتە دناڤبەرا تلکەبەرێ و هیزاوادا ژلایێ باکۆرێ رۆژهەلاتێ باژێرێ زاخۆ، ب دویراتیا نێزیکی (٥کم).

(٧) **حاجی بەدریا:** ئەڤ تایە ژ تایێن ب ناڤ و دەنگ دناڤ عەشـیرەتا سـندییاندا، وان چەندین گوند هەنە ب سـەرۆکاتییا مالا تەیار ئیسـماعیلی ل گوندێ (باگولادک). ل سـالا ١٨٧٥ێ حاجی عەبدۆللا ل گوندێ (ئسـپیندارۆک)ێ ئەوا دکەڤیتە هنداڤی رووبارێ خابویری ژ بنەمالا جۆتیار ژ دایکبوویە، دایکا وی (بەدریا) کچا مامێ عەبدی ئاغایێ مەزنێ هۆزا سـندییا بوو، بابێ وی وەغەرکرییە ل وی دەمی ژیێ وی نێزیکی (١٢) سـالان بوو، ئەو ل سـەر دەستێ دایکا خۆ مەزن بوویە. و ژ ئویجادێن دناڤ کورداندا ئەوبوو پشـتی مرنا بابێ کوڕ ب ناڤێ دایکێ دهاتە ناڤکرن و لەوما دگۆتنێ (حاجی بەدریا). (عبدالرحمن، ٢٠١٤: ٣٦٦).

(٨) **شـێخ مەزهەر:** کوڕێ شـێخ تاهایێ کوڕێ مەلا عەبدولرەحمانێ کوڕێ مەلا تاهایی، دهێتە هژمارتن ناڤدارترین کەسایەتێن دەڤەرا بەرواری بالا ل چەرخێ بیستێ. سالا ١٨٨٥ز ژ دایکبوویە، ل سالا ١٩٢٤ێ دگەل خەلکێ چەند گوندا مشەختبوویە کوردستانا تورکیا ئو ل قەزا (چەلێ) ئاکنجی بوویە، (کو رەنگە ئەڤ حەیرانۆکە ژ لایێ دیرۆکیڤە بزڤریتە وی دەمێ شـێخ مەزهەر ل ناڤ ئاخا کوردستانا تورکیا ـــ ڤەکۆلەرـــ)، و ل شەڤا سێشەمبی رێکەفتی ٢٢/ ١٠/ ١٩٧٤ز چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ. (مایی، ٢٠٠٩: ١٢ ـ ١٦ و مایی، ٢٠١٤: ٩٩ ـ ١٠٤).

(٩) هەتا دەسـتپێکا سـالێن (١٩٧٠) ژی جۆرەکێ شـەکرێ هەبوو دگۆتنێ (کەلە)، وەکە دەسـتەجۆهنییان بوو، خەلکی دکرِی و هویردکر، وەك دویشـلەمە ب کاردئینان یان هەما دکرە ناڤ چایێ.

(١٠) **چیك:** ئەو کەسە یێ جلکان رەنگ دکەتن.

(١١) **حاجی ئاغا:** ژ بنەمالا شەمدین ئاغایە، ژ عەشیرەتا سلیڤانەیا، حاجی شەمدین ئاغا ل باژێرێ زاخۆ ل سـالا (١٩٠٩)ێ ژ دایکبوویە، و ل سـالا (١٩٤٩)ێ چوویە دناڤ حزبا ئێکەتیا دسـتوری (حزب الأتحاد الدسـتوري)دا و بوویە نوینەر ل قەزا زاخۆ بۆ دەمێ شـەش خولان (١٠، ١١، ١٢، ١٣، ١٤، ١٥)، و ل سالا (١٩٩٠)ێ وەغەرکرییە و ل زاخۆ هاتییە ڤەشارتن. (عبدالرحمن، ٢٠١٤: ٣٣٣).

حاجی ئاغا: سـەرۆکێ عەشـیرەتا رێکانیانە، کو دکەڤیتە رۆژهەلاتێ زێیێ مەزن و ژێرییا وێ دەڤەرا زێبارییایە و ژۆرییا وێ ئورەمارێیە. هەرچەندە دەستهەلاتا ((حاجی ئاغایی)) هەمی عەشیرەتێ نا ڤەگریت، ئەم دکارین بێژین ئەو ژ ئاغایێن دی دەسـت درێژترە، هەر ژ کەڤندا ناکۆکی دناڤبەرا وان و ئورەماریاندا هەبوویە. ئورەماری ژی کو ((سـیتۆ)) ئاغایێ سـەرۆکاتیا وان دکەت، کو ئەو ژ ڤان بهێزتر بوون، لەوما رێکانییا ژی دەست ب سـەرداگرتن و تالانکرنا سـەروسامانێ ئورەماریا دا گرتبوو، نەخاسمە وان سالێن شەڕ دناڤبەرا واندا پەیدابووی. (جاف، ١٩٨٦: ٧٢ ـ ٧٣).

کو ل ڤێرە نەخۆیایە کا د حەیرانۆکێدا بەحسێ کیش ژ ڤان هەردوو حاجی ئاغایە، لێ ب دیتنا من پیتر بەحس یێ ئێکێیە، چونکە ئەو پتر گرێدایی عێلێن کوچەرینە.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

(١٢) **دێرەلۆك:** ئێك ژ كومەڵگەهێن سـەر ب قەزا ئامێدیییڤە یە، خەلكێ دەڤەرێن نێروە و ڕێكان ل مشەختكرنا زۆرەملییا ژ لایێ حكومەتا ڕژێما بەعسی یا عێراقێڤە ل ساڵا (١٩٧٨)ێ لێ ئاكنجی كربوون، هەروەسـا گەلەك خەلكێ دەڤەرا بەرێ گارێ و نێهلییان و دۆسـكی ژۆری نهۆ لێ دئاكنجینە، و نوكە بوویە ناحیە.

(١٣) **مەلكائیزی:** د ژێدەراندا هاتییە كو دبێژنە بنەمالا میرێن بەرواریيا (بنەمالا حەجی رەشـید بەگێ) مەلكائیزی، ل دویڤ گۆتنا (مەلا ئەنوەر مایی) دبێژیت: (ئەسـلێ ڤێ بنەماڵێ و كا ژ كویڤە هاتینە دوو بۆچوونێن جۆدا هەنە، بەلێ یا دروسـتتر ئێكەم زەلام دناڤدا دیاربووی ب ناڤێ (آزیز) عەزیز، و ئەو ژ گوندێ (طالێ) بوو، ئێكە ژ گوندێن هەكاریا، ئەو مشـەختبووینە میرگەها (بادینا) و موسلمانبوونا خۆ ڕاگەهاندینە و میرێن ئامێدیێ ژی ئەو ژ كەسێن نێزیكی خۆ دانایینە. و مەلكائیزی پەیڤا لێكدایە ژ (مەلك + ئازیز) هاتییە، و مەلك ناسناڤەكە تیارییان بۆ سـەرۆكێن خۆ بكاردئینا. و ئەڤێ بنەماڵا مەلكائیزییان سـەركێشـییا بەرواری بالا كرینە حەتا كو ناسـناڤێ میر وەرگرتینە هەر ژ سـاڵا (١٠٣٠مش/ ١٦١٠ز ــــ ١٣٤٩مش/ ١٩٢٣ز) ناڤێ بنەمالەكا فەلا كو د گۆتنێ (مەلك عەزیز) بوو. (١٩٥٢: ٥٢ ــــ ٥٣ و ١٩٩٩: ١٣٣). هەروەسـا (جەعفەر) ژی دبێژیت: ((هەمی بەگێت بەرواریا ژ ڤێ بنەمالێ نە، ژ بلی بەگێت (شـێلازا)) (١٩٨٩: ١/ ٢١٢). لێ تشـتێ پێتڤی ڕۆنكرنێ ل سـەر گۆتنا (جەعفەر)ی كو بەگێن گۆندێ ئاسـهێ ژی هەر ل دەڤەرا بەرواری بالا نە ژ ڤێ بنەمالێ نە، چونكە ئەو یێن گۆندێ شـێلازا و یێن ئاشـەوا ل ناحیا سەرسنكێ پسمامێن ئێكن و ژ ئێك بنەمالن.

(١٤) **مەش وەردەك:** پەیڤەكا عەرەبییە ئانكو ڕێڤەچوونا وەردەكا، دەما كو وەردەك ب ڕێڤەدچیت خۆ باددەت، لەو پەسـنا بادانا كچێ ل دەمێ ڕێڤەچوونێ، كۆڕكی ژی پەسـنا ڕێڤەچوونا وێ ب یا وەردەكا كرییە.

(١٥) **سـێری:** گوندەكە ژگوندێن دەڤەرا نهێلییا، و **نهێلی:** عەشـیرەتەكە سـەر ب قەزا ئامێدییێڤە، دكەڤیتە باكۆرێ ڕۆژهەلاتێ قەزا ئامێدییێ.

(١٦) **سـیتۆ ئاغایێ ئۆرەماری:** دەربارەی كەسـایەتیا وی (العزاوي) دبێژیت: ئۆرەمار هۆزەكا كوردییە ل قەزا گەڤەرێ ل پشتا گەلیێ بالندا ل كومارا توركیا، و سەرۆكێ وێ سیتۆ ئاغا بوو ژ گوندێ ئۆرەمارێ، پشـتی كو دەولەتا ئۆسـمانی حوكمێ كوماری ڕاگەهاندی هێزا كوردان لاواز بوو و هۆزا ئورەماریا ژی هێزا خۆ ژ دەستدان. (١٩٩٨: ٨١).

(١٧) **چارییيا:** ئێكژ زۆمێن ئامێدییێیە دكەڤیتە سەرێ چیایێ مەتینا، ل هنداڤی ئامێدییێ.

(١٨) **گوینی:** جۆرەكێ گیایێ ب سـترییە، خەلكێ ل پاویزا دئینان، سـتریێن وان ل هنداڤ ئاگری دسـۆتن، داركێن وان هویردكرن، بۆ گارِشـان. **تەڤری:** هندەك دبێژنێ (كفر)، دیسـان جۆرەكێ دارێیە ل بەر لێڤێن روبیارا شـوین دبیت، لێ د حەیرانۆكێدا دگەل پەیڤا گوینی ئینایە، گەلەك بلند نابیت و دارێ وێ زراڤە، د گۆتنەكا مەزنا هاتییە: ((كاریتە ژ كفرا ناڕابن))(گولی، ١٩٩٩: ٧٦).

(١٩) **بەرچی:** ئێك ژ گوندێن دەڤەرا نهێلییانە، ل ڕۆژئاڤایێ باژێرێ ئامێدیێ ب دویراتییا نێزیكی (١٢كم).

[٢٠] **برەهيم پاشا:** ئانكو (بارام پاشا يان بەهرام پاشا) كو ب ڤان هەمی ناڤان هاتييە نياسين، كو ئێكە ژ كوڕێن زبير پاشايە. بەهرام پاشا كوڕێ زوبێر پاشايە ژ ميرێن سێفدنيانە، ل سالا (١٦٩٥ز) ژ دايكبوويە، و بۆ دەمێ پێنجی و چار سالان حوكمڕانييا ميرگەها بەهدينان كرييە و د ژيێ حەفتێ و سێ ساڵێدا ل ڕۆژا دووشەمبی ڕێكەفتی (٤ تەمووزا ١٧٦٨ز) وەغەركرييە. (ئاميدی، ٢٠٠٠: ٥١ و ٦٢).

[٢١] بۆ پيتر زانياری ل سەر ڤی بابەتی بنێڕە: أ ــ پەرتووكا مە يا ب ناڤێ (چەند بەرپەرەك ڤەشارتی ژ ديرۆكا دەڤەرێ، چاپا ئێكێ، دهۆك ــ ٢٠١٣، بەرپەڕێن (٥٦ ــ ٨٤)). ب ــ شێلازی، جەميل (٢٠١٦)، چەپەرێت پاشايی ل چيايێ مەتينا، كۆڤارا (ديرۆك وار)، هژمارا (١٢)، سالا (٢٠١٦)، بەرپەر (٧٤ ـ ٧٤).

[٢٢] ناڤێ دروست (بەهرام پاشا)يە، هەر وەك د دەهمەنا ژمارە (١٨) دا مە دايە ڕۆهنكرن، لێ دناڤ تێكستێن فۆلكلۆريدا ب (برەهيم پاشا) هاتييە.

[٢٣] **خاج ئاليخان بەگ:** ل دويڤ ڕێزبەندیێ كوڕێ سێييە ژ كوڕێن بەهرام پاشایێ مەزنێ كوڕێ زوبێر پاشايە، ڕەنگە ديرۆكا بوونا وی ب دروستی نەهاتبيتە زانين، دەستهەلاتدارييا وی ل زاخۆ (١٢٠٥ ــ ١٢١٢مش/ ١٧٩٠ ــ ١٧٩٧ز) بوويە. (قاسمو ياسين و مستەفا و شكری، ٢٠١٣: ١٣٤). و (محفوظ العباسي) ديرۆكا مرنا وی دزڤرينيت بۆ (سالا ١٢١٢مش/ ١٧٩٧ز)ێ. (العباسي، ١٩٦٩: ٨٢).

[٢٤] **بشێش:** گۆپيتكەكا چيايە ل زنجيرا چيايێ مەتينا دكەڤيتە هنداڤی بازێڕێ ئاميدیێ، ژ لايێ باكۆريڤە.

[٢٥] **كيزی:** ناڤێ زومەكێيە دكەڤيتە گوندێ (هێتيتێ) ل دەڤەرا ئاميدیێ.

[٢٦] **هەوێری:** ئێك ژ عەشيرەتێن جزيرا بۆتانە، ل دەشتا سلۆپيا يێن كوچەرن، دگەل (زێوكی، سپێرتی، ڕەشكان)(هروری، ٢٠٠٠: ١٢ ــ ١٣). پشتی ئەو كارەساتا ب سەرێ ئەرمەنا ئينايی ل توركيا، ئەڤ عەشيرەتە ژی بەرەڤ باشۆرێ كوردستانێ هاتييە، ل پرانيا گوندێن ئێزديان وەك: (خانكێ، دولبێ، باعەدرێ و...هتد) بەربەلاڤبووينە، كارێن تەڤنكەری، ئێك كارێن وانێن سەرەكی بوويە. **(د پەيوەندييەكا تەلەفۆنيدا، ژ زاردەڤێ مامۆستا كۆڤان ڕێسان خانكی، مامۆستایێ زانكۆیێ،** ل شەڤا سێ شەمبی، ڕێكەفتی ٢٥/ ١٢/ ٢٠٢٣، دەمژمێر (٨:٤٥).

[٢٧] دپەرتووكێدا هاتييە: (**ئەزێ بێژم گورگی خوارۆ ل بەر سەبابێ شڤانی!**)، لێ پەيڤا (داری) ژێ كێمە، يا دروست هۆسانە: (**ئەزێ بێژم گورگی خوارۆ ل بەر دارێ سەبابێ شڤانی!**).

تأثير الأفكار العشائرية على الظواهر الإجتماعية ووأنعكاسها في التراث .حيرانوك كنموذج

الملخص:

التراث هو ذلك الكنز الذي لم يتم نبشه وإكتشافه بشكل صحيح لمعرفة مايحتويه، على الرغم من أن تراثنا تجاوز مرحلة الجمع والطبع والتوزيع،ولذلك اليوم مرحلة البحث في ذاك الكنز امر في غاية الضرورة، ليشمر ذوي الخبرة والاكاديميين عن سواعدهم ويبدأون البحث والتقصي والدراسة النقدية في كافة مجالتها الإيجابية والسلبية والكشف عن خباياها وتقويمها بميزان التقييم والقياس، لكي يعرف وزن وأهمية ذالك الكنز للناقدين وأجيال المستقبل.

هذه الدراسة بعنوان (**تأثير الأفكار العشائرية على الظواهر الإجتماعية ووأنعكاسها في التراث ـــحيرانوك كنموذج**)، أعدت لتهتم بجانب الاتأثير العشائري في الظواهر الإجتماعية التي يظهر إنعكاسها في التراث، مثلما سيطرت الذهنية العشائري على عقلية الفرد الكوردي ودفعته الى لب الظواهر الإجتماعية ثم إنعكاس ذلك التأثير في التراث الكوردي، لاسيما هذه الأفكار المزدوجة (الإيجابية والسلبية) والأحرى أن غالبيها اتخذت منحنا ايجابيا، بعد أن بيننا في الجزء الاول مصطلح العسشيرة والمجتمع من ناحية التعريف والخصوصية والنوع والصفات و...الخ حسب المصادر. جاء الجزء الثاني تطبيقا لإنعكاس الظواهر الإجتماعية في التراث الذي أخذنا (خاصة فرع الغناء ومن فرع الغناء ذاته غصن الحيرانوك)، فكيفية غلبة الفكر العشائري على عقلية المجتمع الكوردي؟ كم أثرت على حياة الفرد الكوردي؟ هل هذه الافكار السلبية لاتزال مؤثرة أم قل تأثيرها على حياة المجتمع الكوردي؟

الكلمات الدالة: *العشائيرية، القبيلة، المجتمع، إنعكاس، تراث، حيرانوك*

The Impact of Tribal Ideas on Social Phenomena and Their Reflection in Heritage

Abstract:

Heritage is that treasure which has not been dug up and revealed properly to know what it contains, although our heritage has exceeded the stage of collection, printing and distribution, and therefore today the stage of research in that treasure has become very necessary, so that experienced people and academics roll up their sleeves and start research, investigation and critical study in all its positive and negative fields, revealing its secrets and evaluating it with the balance of evaluation and measurement, in order to know the weight and importance of that treasure for critics and future generations.

This study entitled (The Impact of Tribal Ideas on Social Phenomena and Their Reflection in Heritage) (Hiranok as a Model), was prepared to be concerned with the aspect of tribal influence on social phenomena that show their reflection in heritage, just as the tribal mentality dominated the mentality of the Kurdish individual and pushed him to the core of social phenomena and then reflected that influence in the Kurdish heritage, especially these double ideas (positive and negative) and rather that most of them took a positive turn, After we showed in the first part the term clan and society in terms of definition, privacy, type, qualities and… etc. according to sources.

The second part came in application of the reflection of social phenomena in the heritage that took us (especially the branch of singing and from the branch of singing itself the part of Al-Hiranouk), so how does tribal thought prevail over the mentality of Kurdish society? How much has it affected the life of a Kurdish individual? Are these negative thoughts still influential or have they had less impact on the life of Kurdish society?

Keywords: *tribalism, tribe, community, reflection, heritage, hiranok*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

المقدمة

أ. م. د. نــزار أيــوب حســن

تُعد العشيرة أحدى أهم الوحدات الاجتماعية في المجتمع الكوردي، إذ كانت - ولاتزال - تشكل ركيزة أساسية مهمة لهوية الشعب الكوردي طوال مراحل تاريخه العريق، وكثيراً ما تحولت إلى ما تشبه الكيانات السياسية شبه المستقلة، لاسيما عندما أقدم أفرادها على الدخول إلى الحدث السياسي المؤثر، وهم يحملون بين جنباتهم هويتهم العشائرية بالدرجة الأساس.

في الواقع، مثلت الإمارات الكوردية الهوية الكوردية داخل وخارج حدود كوردستان في العصر الحديث، إلا أن تلك الإمارات عانت بدورها من الانقسام الداخلي بسبب التنافس الكبير بين العشائر التي كان لها الدور الأبرز في قوة وضعف تلك الإمارات، لذلك اضطر الأمراء الكورد إلى إشراك زعماء تلك العشائر في القرارات والإجراءات التي كانوا يتخذونها بين الفينة والأخرى، على الرغم من ذلك، تعاملت الدول المحيطة بكوردستان، لاسيما الدولة العُثمانية والإيرانية، مع العشائر من خلال الإمارات الكوردية كما هو معلوم، حيث استطاع الأمراء الكورد إبقاء العشائر تحت هيمنتهم منذ بدايات القرن السابع عشر إلى منتصف القرن التاسع عشر، وتمكنوا من تقليص نفوذهم في إدارة الشؤون الداخلية والخارجية للإمارة على حد السواء.

لقد شهدت كوردستان في منتصف القرن التاسع عشر نقلة جذرية من مختلف النواحي السياسية والاقتصادية والاجتماعية، وذلك عندما أقدمت الدولة العثمانية على القضاء على الإمارات الكوردية الواحدة تلو الأخرى، تلك الإمارات التي مثلت النظام التقليدي

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

في كردستان وبسبب ما تقدم، أمست جزءا من الوعي الجمعي في المجتمع الكوردي، حيث كان الشعب قد تكيف مع مؤسساتها وقوانينها إلى حد أنهم كانوا يعدونها رمزا مقدسا بالنسبة لهم، وفي الحقيقة كان بإمكان تلك الإمارات الإقطاعية أن تصبح – في المستقبل- بمثابة لبنة مؤثرة لبناء دولة او عدة دويلات كوردية لكن ذلك لم يحدث لعوامل كثيرة.

في واقع الأمر، أختفت كل الإمارات الكوردية عن مسرح الأحداث في القرن التاسع عشر، وتلك الخطوة الخطيرة في تاريخ الشعب الكوردي كانت بمثابة الزلزال الذي هز المجتمع الكوردي بعنف، إذ تشظت كوردستان بصورة مأساوية، والتي كانت منقسمة أصلا بين نحو أربعين إمارة وزعامة، إلى المئات من الوحدات الصغيرة التي تعرف بأسم العشيرة كما هو معروف.

كان ذلك التغيير كبيراً جداً، فقد تحول الحكم من الأمير الى (آغا) العشيرة، و انتقل مركز السلطة من المدينة الى القرية، وتحولت قصور الأمراء إلى مضائف الآغوات وتغيرت قوانين الإمارة المستمدة من الشريعة الإسلامية وأعراف الشعب الكوردي منذ أقدم العصور إلى قانون الغابة التي يفترس فيها القوي الضعيف وذهبت التطورات التي عرفتها عواصم الإمارات في أدراج الرياح، وخيم الجهل والتخلف على كوردستان بصورة لصيقة.

فى وضع كهذا، تحولت العشائر الصغيرة وذلك الجزء من المجتمع الذى فقد هويته العشائرية وكان يحتمي بسلطة الامراء، الى لقمة سائغة تحوم حولها الحيوانات المفترسة اذا صح التعبير، لذلك اضطرت لأن تسلك إحدى الطريقين: إما الإتحاد مع عشائر أخرى و بناء إتحاد عشائري، وإما الخضوع لحكم العشائر الكبيرة، بحيث إما أن تكون موالية أو منقادة إليها.

الجدير بالذكر، يعد تاريخ كوردستان منذ منتصف القرن التاسع عشر لغاية اندلاع الحرب العالمية الأولى، تاريخ العشائر بحق ولا يكاد يلاحظ نشوء حركة أو أي تغيير مهم دون وجود ارتباط وثيق لها مع العشائر، لأن زعماء العشائر- كما ذكر- أصبحوا أصحاب القرار والسلطة، إذ أنه وبعد سقوط الامارات الكوردية أصبح لهولاء الزعماء- العشائر التي كان أغلب أفرادها أميين وغير متعلمين – الدور الأبرز في تمثىل الكورد أثناء التعامل مع الدول الإقليمية و الكبرى معا، كما غرقت كوردستان في الصراعات بين تلك العشائر وهذا ما أسهم في رواج صورة سلبىة عن الشعب الكردي أمام العالم، ويمكن الاستدلال الى ذلك بسهولة من خلال كتابات الرحالة والباحثين الأجانب الذين زاروا كوردستان في تلك الحقبة.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

على الرغم من كل الذي قيل، لم تكن حقبة إمساك العشائر بزمام بمقاليد الأمور في كوردستان مظلمة قاتمة في عمومها، إذ أنه بالرغم من تلك السلبيات تبلورت عدد من الإيجابيات منها : ظهور الكتاب والشعراء الذين كتبوا أعمالهم باللغة الكردية، فضلاً عن تطور الفلكلور الكردي واللغة الكردية عبر الأغاني التي كانت تمجد شجاعة ومروءة الزعماء الكورد ورؤساء عشائرهم المتنفذين.

تطور دور العشائر الكُردية في هذه الحقبة التاريخية بشكل ملفت للنظر، فبعدما كانت العشائر الكُردية تتجول وتعيش ضمن نطاق حكم الامارات الكُردية، رأت نفسها في مواجهة الحدث التاريخي وفي موقع القيادة السياسية التي تقود البلاد، فحلت تلك العشائر محل الجيش والإدارة في كُردستان في تلك المدة، وقد ظهر دورها بوضوح في الحرب الروسية-العثمانية ، ولكن المرفق الأخر والمهم هي ان العديد من تلك العشائر قد كونت لنفسها هيكلية سياسية واجتماعية وامنية على غرار الامارات الكُردية في النصف الأول من القرن التاسع عشر، وأبرز تلك العشائر الكُردية التي سيطرة على أجزاء واسعة من كُردستان هي عشائر: المللي، الحيدران، جلالي، ميران...الخ. لذلك يمكن بحق إطلاق تسمية (العهد العشائري) على كُردستان خلال المدة التي تلت سقوط الامارات الكُردية وحتى الحرب العالمية الأولى.

يستنتج مما سبق، أن دراسة التاريخ الكردي دون التطرق لدراسة والبحث عن أهمية أدوار العشائر الكردية، تكون دراسة ناقصة فاقدة للمصداقية، ومن أجل ما تقدم، أخذ مركز زاخو للدراسات الكردية في جامعة زاخو- كلية العلوم الإنسانية على عاتقه، عقد مؤتمره العلمي الدولي الثامن حول العشائر الكردية وكردستان في عهد العشائر وبيان دورها في مختلف المجالات السياسية والاقتصادية والثقافية، حيث يضم هذا الكتاب الذي بين أيديكم مجموعة البحوث العلمية والأكاديمية لأساتذة مختصين من مختلف الجامعات في إقليم كردستان والدول الأخرى، راجين أن تكون المعلومات الواردة بين دفتيه، منارة وضاءة للجوانب المظلمة من التاريخ الكردي في حقبة العشائر، وأن تكون أساساً لبحوث ودراسات أخرى في المستقبل القريب.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

العشائر الكردية في التاريخ الحديث، مواقف متباينة وأدوار مزدوجة

أ. د. جبار قادر غفور

أ. د. عماد أحمد عبدالصاحب (عماد الجواهري)

بغداد/ العراق

الملخص:

في بحث عن العشائر الكردية موافق لما يحمله القرن الحادي والعشرين من أدوات معرفية للتحليل والتقويم يمكن تصور تجربة إستقراء بحثنا بتسليط شعاع أبيض على موشور زجاجي يعمل على تحليله الى ألوان الطيف المعروفة، وهكذا قدمت مساعي تحليل قضية البحث سبع ظواهر هي: العشائر والعشائرية، الإمارات واجهة سياسية، الزعامات العشائرية، الإقتصاد الزراعي والرعوي، علاقات الإنتاج الأبوية، الوقائع والأحداث التاريخية، الموروث الحضاري. وهي تتفاعل على قاعدة الموشور (كردستان). الإطار التاريخي الذي يجمعها يعبر عن الربيع الكردستاني، وإستمرارها في العصر الحديث ويعكس ركود وبطء التطورات الإجتماعية والإقتصادية والسياسية وغيرها من متطلبات الدولة الحديثة. وأخص أسباب الركود الصراعات الداخلية والإستجابة للنزاعات الإقليمية، وقد أخضعها الإستقراء لفرضية تباين الأدوار وإزدواجية المواقف خلال فترتين خضعت خلالها معظم كردستان للتبعية العثمانية رأينا وضعهما لتسهيل متطلبات إختبار فرضيتنا، والفترتان هما:

١) القرون السادس عشر والسابع عشر والثامن عشر وسمتها حملات ضمان الولاءات السابقة وتلك التي يقررها وضع طارىء وجباية إيرادات الجرايات من الإيرادات المقررة وتلك التي يفرضها وضع طارىء وإقرار الأمر الواقع في الصراعات المحلية.

٢) القرن التاسع عشر وأوائل القرن العشرين وتطورت خلالها السياسة العثمانية بالعمل على تقويض الإمارات العشائرية بالقوة العسكرية وتكييف الواقع العشائري لتعزيز سلطة الدولة الحديثة وتوجهات الصدور العظام لحقبة التنظيمات وأخيرا جهود السلطان عبد الحميد الثاني بشأن دولة عصرية لجامعة عثمانية مستخدما أساليب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

مبتكرة كالأراضي السنية التي تفوضها في الولايات التي تهددها الأطماع الخارجية ومنها كردستان، ومدرسة العشائر في إسطنبول التي إرتهن فيها أبناء رؤساء التكوينات العشائرية الكبرى فى عدد من الولايات العثمانية ومنها كردستان، والفرق الحميدية التي إختص بها عشائر قوية الشكيمة وأخصها العشائر الكردية. وهذه الظواهر كانت موضع تقويم البحث على وفق فرضيته وتوصياته.

الكلمات الدالة: *العشائر، كردستان، المواقف، الدولة العثمانية، الفرسان الحميدية*

تقديم .. فكرة الموضوع وفرضية البحث

يثير الشعار المصرح به "العشائر الكردية من الوحدة الى التجزئة" إهتماما غير عادي لما يعكسه من تصور معاكس لسوسيولوجيا قضايا التجزئة في العالم والصور المقابلة المعبرة عن القوانين الإنتقالية التي حكمت تجارب الوحدة عبر التاريخ التي قدمها رواد سوسيولوجيا الفكرة القومية وأخصهم المفكر اللبناني المغترب نديم البيطار في كتابه "من التجزئة الى الوحدة" وهو عنوان يعبر عن مقولة يعكس مضمونها مـ سارَ إتجاهٍ موافقٍ لمنطق التطور وبذلك فان الأخذ بما أسماه القوانين الإنتقالية كان في تلك الحقبة قد وجد قبول متزعمي بعض الحركات القومية المعاصرة، وبخلاف ذلك لابد أن يثار سؤال منطقي عن معنى العشائر والعشائرية الكردية شعارا والذي ينصرف بالتبعية إليهما ملاذا ومن الوحدة الى التجزئة مسارا بعد أكثر من قرن على نشأة الحركة القومية الكردية ونضالها؟. إن هذه الورقة يتعين عليها تقديم بانوراما من المشاهد التاريخية عبر الزمن العثماني الذي أضحت فيه العشائر الكردية بالرغم من تباين أدوارها وإزدواجية مواقفها واقعا راسخا ينظّر فكريا وربما سياسيا من أجل المحافظة عليه بوصفه هابيتوس للكرد في زمن ربيع يتجاوز العالم العربي ليشمل جيرانه الشرق اوسطيين!!

منهجية استقراء تباين الادوار وازدواجية المواقف

١/ الواقع العشائري في التاريخ

رافقت العشيرة الكرد خلال رحلتهم الطويلة عبر التاريخ وأثار حضورها الدائم في المجتمع الكردي إهتمام العديد من الباحثين على مدى القرون الأخيرة. ولعب التشكيل العشائري ولازال يلعب دورا مهما في تاريخ الكرد، حتى بدى هذا الشعب وكأنه وعاء جامع لكم كبير من العشائر التي تمكنت بفضل أنماط حياتها وتشكيلاتها الإجتماعية من مقاومة المخاطر التي إستهدفت وجود هذا الشعب عبر التاريخ. فقد شكلت البنية الإجتماعية خصوصا عند القبائل الرحل التي إعتمدت في

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

معيشـــتها اليومية مبدأ الإكتفاء الذاتي وكانت لها ترتيباتها الداخلية للزعامة والمشيخة، وشاركت في النضال السياسي للحصول على السلطة. وعادة ما شكلت عشيرة قوية أو إتحاد عشائرى قوي السند والمرجعية لأية عائلة حاكمة في كردستان، وتوقف دوام حكمها على إســـتمرار دعم تلك القوة لها، وكان تخليها عن تقديم الدعم للحكام يعني إنهيار حكمها وزوال سلطانها. وشكلت العشيرة الكردية دوما مصدرا رئيسيا للقدرات العسكرية الكردية التي تجاوزت أحيانا حدودها الجغرافية، وحسب أحد الباحثين كان بالإمكان رؤية طبقة عسكرية تابعة للإتحادات العشائرية الكردية في جميع إمبراطوريات الشرق الأوسط، كام وفرت البنية العشائرية الدعم اللازم لزعمائهم السياسيين. ويرى باحثون كثر أن غالبية الكرد ينتمون الى العشائر التي لعبت ولا زالت تلعب دورا مهما في حياتهم الإجتماعية والإقتصادية وحتى السياسية. ويصف مارتن فان براونسن العشيرة الكردية بأنها تشكل وحدة إجتماعية وسياسية، وجهوية في الأغلب أي أنها وحدة إقتصادية أيضا، مبنية على أساس الأصل المشترك والقرابة العائلية حقيقية كانت أو إفتراضية، مع تشكيلات داخلية خاصة بها (van Bruinessen, 1992: 51).

وقد عدد شرف خان البدليسي في كتابه (شرفنامه) حوالي ٣٠٠ عشيرة كردية وقسمها على ١٥ إتحاد عشائري مع أمرائهم وزعمائهم مثل: هكاري، دومبولي، برادوستي، موكري، بابان، پازوكي، سيامەنسووري ...الخ. وخصص مقدمة مؤلفه المهم للحديث عن ظهور العشائر وتطورها فضلا عن عاداتها وأعرافها (**البدليسي، ٢٠٠٧: ١٩٥ ومابعدها**).

ولم يعد النقاش حول كيفية نشوء العشيرة الكردية قائما الآن كما كان في السابق، هل تشكلت على أساس القرابة العائلية لوحدها، أم كانت نتاج تطور إجتماعي سياسي؟. لقد حسم النقاش لصالح الجمع بين عاملي القرابة والوحدة الإجتماعية السياسية، إذ تكونت على أقل تقدير من تشارك مجموعة من الأقارب مع أعداد من الآخرين ومن بينهم أفرادا من أقوام أخرى أحيانا. والعشيرة الكردية تدير شؤونها من خلال علاقات القرابة والدم المشترك مع وجود بنية موحدة لهذا الكيان. تعرضت كردستان خلال تاريخها لحملات تدميرية كثيرة وتحولت أراضيها الى ساحة للحروب بين الدول والإمبراطوريات المختلفة التي شهدت إنهيارها و زوالها جميعا، مع ذلك تمكن الكرد من الحفاظ على جنسهم وميراثهم التاريخي وقيمهم الثقافية الخاصة بهم. ويذهب بعض الباحثين الى أن البنية القبلية القوية للمجتمعات الكردية كانت لها الفضل الأكبر في هذا الباب، كما لعبت مواقف العشائر أثناء الهزات الكبرى دورا مهما في عملية الحفاظ على هذا الشعب، إذ تحولت خلالها الى ملاذ آمن للهاربين من جحيم الحروب كل ذلك ضمن أطر القرابة والتحالفات القبلية. وخلقت العشائر

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الكردية عالما خاص بها في قلب العوالم العربية، العثمانية والإيرانية التي أحاطت بهم وكثيرا ما فرضت عليهم سيطرتها. الى جانب ذلك بقيت العشائر الكردية تسيطر على خطوط مهمة من الحدود الإيرانية – العثمانية، الأمر الذي جعل من كوردستان بحكم الضرورة مركزا رئيسيا لتضارب مصالح الحكام في الدولتين المذكورتين ودول أبعد منها، وكذلك مصدرا للمشاكل السياسية والعسكرية بينهما(**عباس العزاوي، ٢٠٠٥: مجلد ٤، ١٩-٢٠؛ ڤاسيليڤا، ٢٠٢١: ١٨١، ١٨٤، ٣٠٦ -٣١٣**).

سادت كردستان في بداية العصر الحديث ثلاثة أنماط إقتصادية إجتماعية قبلية: الزراعية، والرعوية المتنقلة، ونمط ثالث جمع بين النمطين. وقد وفرت البيئة الجغرافية المتمثلة بالجبال الشاهقة والوديان الخصبة ظروفا مناسبة لهذا النمط الأخير من الحياة في كردستان، حيث أستغلت الوديان والسهول الخصبة للزراعة، أما الجبال فقد كان الرعاة يصعدون اليها مع حيواناتهم مع قدوم الربيع. ولم تكن هذه الأنماط منغلقة على نفسها ومنفصلة عن بعضها، فقد تركز الإنتاج في أيدي القبائل الرعوية المتنقلة أثناء الحروب، وفي القرى الزراعية في فترات السلم النسبي. وساعدت قدرة الكرد على إستخدام هذين النمطين الإقتصاديين وتنظيم عملية إنتقال قوى الإنتاج من القرية الى الترحال وبالعكس على بقائهم خلال الحروب والحملات العسكرية المستمرة في كردستان. ويذهب البعض الى الإعتقاد بعدم إحتمال بقاء الكرد كأثنية موحدة في ظل تلك الظروف الرهيبة لو كانوا شعبا زراعيا وعمل جميع أبناءها في مجال الزراعة فقط. كانت لديهم فرصة الصعود الى الجبال وممارسة حياة التنقل واللجوء الى العشيرة التي مثلت الملاذ الآمن للهاربين من الحروب، وكانت من خلال تنظيماتها البسيطة الجاهزة تتمكن من السيطرة على إدارة الأوضاع الطارئة.(**ڤاسيليڤا، ٢٠١٧: ١٥**).

كل عشيرة كانت تقطن منطقة معينة وكثيرا ما تسمى بها وشكلت السيطرة على المناطق والمطالبة بالأراضي مصدرا للتنافس والصراع بين العشائر المختلفة خلال العصور التاريخية، ولم يكن تأثير العشائر مقتصرا علی الجانبين الإجتماعي والإقتصادي، بل تجاوزه الى الجانب السياسي أيضا، فقد لعب زعماء العشائر دوما دور الوسيط بين السلطة القائمة والسكان الكرد (**بوزئەرسلان، ٢٠٢٣: ٦٢**). وبرز هذا بصورة أوضح بعد قيام الدول الحديثة وظهور لعبة الإنتخابات وخصوصا في تركيا، حيث بدأت أصوات أبناء العشائر تلعب دورها في رجحان كفة هذا الحزب أو ذاك. ومع بروز التيارات اليسارية داخل الحركة القومية الكردية بدأت محاولات إضعاف دور العشائر في المجتمع الكردي ولكنها ظلت متعثرة بإستثناء المناطق التي إنتشر فيها

التعليم أو التي شهدت هجرة واسعة الى المدن. ورغم أن الدولة الحديثة تبنت إضعاف دور القبيلة ولكنها في كوردستان حاولت دوما إستغلال دور العشائر في تنفيذ سياساتها المعادية للكرد.

نقطة أخرى لابد من ملاحظتها وهي أن إنحياز العشيرة للدولة أو للحركة الكردية توقفت غالبا على مواقف العشائر المنافسة أو المعادية لها، لذا فإن هذه الحالة كثيرا ما تملي عليها هذا الموقف أو ما يناقضه. وكان الوقوف الى جانب الدولة يعطيها دوما النفوذ والمكاسب الإقتصادية.

ما يمكن ملاحظته تاريخيا عند الكرد هو ذلك الترابط العضوي مع العشيرة بإعتبارها بنية إجتماعية - سياسية وإدارية - إقتصادية قائمة على أساس القرابة. وكانت العشيرة ومواطنها تشكل فضاء للنشاطات الحيوية للكرد، كما كانت الأداة القوية للدفاع عن المجموعة من الخطر الخارجي من ناحية ودعم النظام داخلها من ناحية أخرى. وجاءت القوة القتالية للعشيرة في المقدمة دوما، إذ كانت الضمانة الرئيسية لتأمين السلام الخارجي. ومن هنا سميت العشيرة الكردية بمجتمع شبه عسكري في حالة تعبئة جزئية دائمية. تصرفت العشيرة في الواقع كسلطة، ولكنها تميزت بمستوى بسيط ومختلف من تعقيدات هياكل الدولة. فبدلا من جهاز كبير للإدارة، كان هناك في العشيرة نظام بسيط تشكل خلال قرون طويلة وصقلتها الأحداث بدقة متناهية، وهو نظام مبنى على أساس الضرورات الدنيا لإدارة الأمور وحفظ االسلم داخل العشيرة وفق التقاليد والأعراف القبلية، لا أشياء زائدة إضافية، بل الضرورات الحياتية فقط. وتشير الباحثة الروسية المعروفة ڤاسيليڤا الى دور القبائل الرحل الكردية، دون أن يخطر على بالها ذلك بطبيعة الحال، في أداء وظيفة توحيد مكونات الشعب الكردي من خلال تنقلها عبر الحدود وربط المناطق الكردية ببعضها في آلية إقتصادية موحدة في كردستان. تجنب العالم الكردي التفتت والتشتت خلال القرون التي سبقت القرن الخامس عشر رغم الحملات التدميرية والحروب المستمرة، ولم يسمحوا بتدمير خصوصيتهم وهويتهم الأثنية. وأظهرت التجربة التاريخية بأن الكرد أوجدوا خلال تلك القرون هياكل إجتماعية سياسية خاصة بهم ونقصد بها العشائر والإمارات داخل الدول التي ضمتهم وكانت غريبة عنهم. بقي شرط واحد لم يتحقق لإقامة دولة تجمع شمل الكرد ونعني به المركز الإقتصادي الموحد الذي كان بإمكانه يجمع الإمارات والعشائر كلها في جسم واحد، وهذا هو الطريق الذي سلكته شعوب الشرق والغرب. والى هذا يعود قيام الإنتفاضات المستمرة ضد الغزاة وعدم إستسلام الكرد للمحتلين والغزاة (**بۆزئەرسلان، ٢٠٢٣: ٦٥- ٩٠؛ ڤاسيليڤا، ٢٠١٧: ١٥- ١٦، ٢٧**).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

عندما تحولت كردستان الى ساحة حروب طاحنة بين الدولتين العثمانية والصفوية الأمر الذي شكل تهديدا خطيرا على الكرد كعنصر سائد في بلادهم. وتوجهت جهود أمرائهم وزعماء عشائرهم الى المحافظة على الهياكل والتنظيمات الإجتماعية القائمة، وكان جل إهتمامهم أن لا يسمحوا بسحقها والقضاء عليها أو على بعضها البعض من خلال الإنصياع للسلطان أو الشاه. وبدلا من توحيد قواهم لإقامة دولتهم الخاصة، إضطروا للمشاركة في الأحداث العاصفة الجارية آنذاك، والتي كان لا بد أن تؤدي في النهاية الى نتائج كارثية لبلادهم، ونعني بها التجزئة السياسية لكردستان. ومنذ بداية الصراع بين الدولتين برزت مسألة موقف الزعامات الكردية الذي إتسم في البداية بالصفة التقليدية، إذ قاتل قسم من الأمراء في چالديران الى جانب السلطان ضد الشاه الصفوي، وآخرون دعموا موقف الأخير. وكان إنتصار السلطان في چالديران دافعا قويا للعديد من الأمراء الكرد ليسارعوا لإعلان التبعية للعثمانيين، ولكن خضوعهم للسلطان كان شكليا وتلخص قبل كل شئ في قبول الخلع السلطانية وفرمانات السلطان وإعلان التبعية وتقديم الهدايا. لم يتمكن الأمراء الكرد من إقناع لا السلطان ولا الشاه بضمانات التبعية والإخلاص لهما، وحتى أولئك الزعماء الذين شاركوا في المعركة لم يكسبوا الثقة الكاملة. ومثال صارخ على هذا هو زعيم الإتحاد القبلي القوي المعروف بپازوكي خالد بيگ، فقد إنحاز قبل چالديران الى جانب الشاه إسماعيل الصفوي وقاتل في صفوف رجاله حتى فقد أحد ذراعيه في إحدى معاركه، وتقييما لموقفه ذاك أمر الشاه بصنع ذراع له من الذهب ومنحه إدارة العديد من المناطق التابعة لبدليس. وبعد فترة أخذ خالد بيگ يرفض الخضوع ويدعي الإستقلال ووصل به الأمر الى أن يسك عملته الخاصة ويدعو الخطباء بإسمه في صلاة الجمعة. وفي النهاية إبتعد نهائيا عن الصفويين وإعترف بسلطة السلطان سليم الأول بل وقاتل الى جانبه في معركة چالديران. ولكن مشاركته لم تشفع له مواقفه السابقة إذ بعد الإنتصار العثامني وأثناء عودته من ساحة المعركة أمر السلطان سليم بإعدامه. كما فقد عدد آخر من الأمراء الكرد ثقة السلطان بسبب تذبذهم في مواقفهم. نستطيع القول بأنه في بداية القرن السادس عشر ومع التحول الكبير في الإستراتيجية العسكرية العثمانية نحو الشرق أخذ موقف العشائر الكردية يكتسب أهمية حاسمة، وفي نهاية الأمر إنحاز القسم الأكبر من الكرد الى جانب الدولة العثمانية وداروا في فلك سياساتها حتى نهاية الحرب العالمية الأولى(**ڤاسيليڤا، ٢٠١٧: ٢٨ – ٣٢**)

وتزخر المصادر التاريخية بأمثلة كثيرة عن قيام سلاطين آل عثمان وشاهات إيران بقتل وإعدام زعماء العشائر الكردية بعد قتال الأخيرين الى جانبهم في معاركهم.

لقد فشل الزعماء الكرد في كسب ثقة سلاطين آل عثمان وشاهات إيران، إذ كانوا يتنقلون من هذا المعسكر الى المعسكر المعادي بعد أي نصر يحققه الأخير أو هزيمة تلحق بالأول، وكثيرا ما تعرضت العشائر الكردية بسبب ذلك الى أعمال إنتقامية من قبل السلطات العثمانية والصفوية والكتي لم تقتصر على قتل الالاف وتدمير مئات القرى والمزارع، بل تجاوزها الى التهجير الجماعي لأعداد كبيرة من أبناء العشائر الكردية الى مناطق بعيدة عن مواطنهم الأصلية. وكانت الأوضاع في كردستان تدار وفق الإجراءات الإستثنائية والطوارئ قبل كل جولة جديدة من المعارك بين الإمبراطوريتين (**ڤاسيليڤا، ٢٠١٧: ٥٣ – ٥٥**).

٢/ مرجعية السلطة ومقوماتها

وقدر تعلق الأمر بالإمارات الكردية في العصر الحديث لابد من الإشارة الى أن الإمارة عبرت عن شكل النظام السياسي للمجتمع القبلي والعشائري الكردي، وظهور طبقة الأشراف المؤلفة من عوائل عريقة النسب وهو من مستلزمات الحياة الاجتماعية غالبا وفيها يكون للدين فاعلية ديناميكية في حياة العوام كالعبادات والمعاملات والزواج والطلاق والإرث وغيرها، وبمرور الزمن إكتسب الأشراف لقب الأسياد وتولى بعض شخصياتهم مقاليد السلطة في ظل نظام إمارة وراثي. على أن هذا لا يعني عدم إمكانية تولي أشخاص من عامة أبناء العشيرة لمركز الأمير، غير أن الإمارات البارزة في كردستان إختلقت لنفسها دون أسانيد تاريخية مقبولة شجرة نسب لها ترجع أصولها الى عوائل عربية معروفة في الجزيرة العربية أو بغداد وحتى من العائلة الساسانية (**ڤاسيليڤا، ٢٠٢٣: ١٩٨ – ١٩٩**). لكنه ينتسب في الوقت نفسه الى عشيرة كردية قوية الشكيمة تأتمر بأوامر أمرائها وتتفانى في الدفاع عن حياض الإمارة. وحيث أن الظروف كانت تتحكم في دور الأمير ومواقفه والتي تنصرف بالتبعية الى دور الامارة ومواقفها لذا أضحت مهمة إستقراءها على وفق مؤشرات منهجية مسألة ضرورية تتحقق من خلالها تصورات هدفها تقويم مقولة "من الوحدة الى التجزئة" وإستنتاجات تسهل الإجابة على سؤال ما العمل؟ وحيث أن الوضع العام المعبر عن الثابت في علاقة الإمارة بمحيطها الإقليمي يتأرجح بين الإستقلال والتبعية للقوة الأعظم المحاذية للإمارة، فإن المتغير يخضع في حالة التبعية الى السياسة المتبعة في إستيفاء (الخراج) وهو ضريبة الأرض المعبرة عن الولاء للخليفة أو السلطان بموجب النظرية القائلة بان الملك لله والخليفة أو السلطان خليفة له في الأرض وله أن يسمي أميرا يكتسب شرعية جمع الخراج من الرعية على أن يسعى المكلف في حفظ الأمن في إمارته، والإسهام في الحرب مالا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وأنفارا عند الطلب منه وضيافة ممثلي السلطان ممن يقصد إمارته، وبعكس ذلك لابد أن يقوم الأمير المستقل مقام السلطان مانحا نفسه شرعية على أساس الأمر الواقع، إلا أنها غير معترف بها إقليميا، وهكذا فان إستقراء المتغير في بحث يختص بدراسة الأصول المتاحة للعشائر الكردية من الوحدة الى التجزئة سينطلق من مؤشرات منهجية يمكن إجمالها على النحو الآتي:

١) عندما تكون الواجبات الضريبية فوق طاقة المكلف بها يسعى الأمير المحلي الى التملص من الدفع بإعلان إستقلاله أو الولاء لدولة أخرى مقابل إسقاط الإستحقاقات وإعتراف ملك أو سلطان الدولة الأخرى بشرعية الأمير المحلي الذي تحول بتبعيته من دولته السابقة الى الدولة المنافسة لها، عندئذ سيكون دوره الجديد أي دور الأمير المحلي تشجيع الآخرين للتمرد وإعلان الولاء للآخر. وقدر تعلق الأمر بكردستان وأمراء الكرد فإن فرصهم للمناورة كانت مع الدولتين العثمانية والإيرانية غالبا والدولتين المذكورتين وروسيا منذ القرن التاسع عشر.

٢) يتجاوز موضوع الولاء السياسي صورته التقليدية الموافقة لعلاقة الحاكم والمحكوم حين يكون له أبعاد عقائدية تثير الفزع، أي عندما يقرر المفتي أن الأمير المتمرد المستقل أو المتحول الى طرف معاد مطعون في عقيدته فتصبح الإمارة دارة كفر يجوز إستباحتها ويوجب على رعايا الأمير وأتباعه الإنقلاب ضده أو التخلي عنه، وهذا ما حرص الأمراء الكرد على تفاديه بالرجوع الى الولاء القديم وإعلان التوبة وطلب العفو.

٣) أن المؤشرين السابقين تبدو مظاهرهما التاريخية على النحو الآتي: أ) الإسهام في الحملات العسكرية العثمانية في ظروف إضطراب الأحوال في إيران. ب) التصدي لزحف إيراني يكون مجاله كوردستان. ج) وجوب الإمتناع عن مراسلة الحكام التابعين لشاه إيران أو إستقبال ممثليه أو إيواء المتعاونين معهم. د) التزام الامراء بتوجيهات والي بغداد أو حاكم شهرزور من خلال التواصل المستمر المقترن بتقاليد التبعية وأخصها عدم الإنقطاع عن إرسال الهدايا والأموال والتعاون مع ممثلي الوالي والتقيد بواجبات وظائفهم وأخصها المتصرف على نحو مواز لإمتيازاتها.

٤) المراجع العربية الموالية للعثمانيين تنسب أي خسارة عثمانية الى موقف كردي غير مقبول في الأوقات الحرجة إما بسبب إغراءات الشاه أو رشوة رؤسائهم بإسقاط (الخراج) أو (الأعشار) أو إغرائهم بالإعتراف على توسيع إمارتهم على حساب الأمراء المجاورين لهم، الأمر الذي أوجب على والي بغداد أو متولي شهرزور التعامل مع

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

الأمراء الكرد بالطريقة نفسها أي ضمان الولاء بإفساد الذمم أيضا ولكن لمصلحة المرشح البديل وهو قريب غريم.

وتسهيلا لإستقراء هذه المؤشرات سنقسم البحث الى فترتين تمتد أولاهما من القرن السادس عشر حتى القرن الثامن عشر والثانية تختص بالقرن التاسع عشر وحتى نهاية الحكم العثماني. على أن من الضروري إبتداء إستقراء ملامح التكوين العشائري الكردي وصلته بالإمارات الكردية القائمة سلفا وتلك الإمارات الحادثة خلال القرون التي خصتها ورقتنا بالبحث، وكذلك خصائص عصر التبعية العثمانية والإطار العام لوضع الكرد وكردستان في الصراع الإقليمي بين الدول الناشئة في ايران والدولة العثمانية التي كان وجودها قائما في أرضروم المتاخمة لكردستان من قبل ومن بعد.

ملامح التكوين العشائري للإمارات الكردية

بحدود القرن العاشر الميلادي وصلت قدرات الكرد في بناء الكيانات الى وضع أكثر تعقيدا من بساطة تنظيمات العشيرة، ونقصد بها قيام الإمارات الكردية. وعند التدقيق في قيام أية إمارة كردية وأصولها يجب النظر الى قوة المجموعة القبلية التي وقفت الى جانب مؤسس العائلة الحاكمة، أو تحولت هي الى النخبة الحاكمة للإمارة. وسميت الإمارات الكردية بإمارات أو دويلات أو ممالك ولكنها مثلت في حقيقتها تنظيمات دولتية لما قبل الدولة الحديثة. وفي مراجع تاريخ الكرد معلومات متواترة لإماراتهم كالتعريف بها وبمراكزها وأمرائها ووقائعها، على أن بيان الساحة الزمنية مفيد للتقويم الكرونولوجي لواقع تأثيرها المكاني الجغرافي – التاريخي. وتفيد بعض المراجع بأن العثمانيين سمحوا بوجود هذه الامارات إما لأنها حافظت على الولاء أو أنها لم تشكل تهديدا للدولة في حينه، لكن الدولة بدأت بإخضاع هذه الإمارات للسيطرة المباشرة منذ عشرينيات القرن التاسع عشر وهو ما توثقه المصادر التاريخية (**البدليسي**، ٢٠٠٧ : ١٩٥ – ٤٩٣؛ **العزاوي**، ٢٠٠٥: **مجلد٤**؛ **نيكيتين**، ١٩٦٤: ١١٦ – ١٩٠).

وثمة امران يتداخلان بهذا الواقع السياسي المحلي أولاهما علاقة رؤساء هذه الإمارات فيما بينهم من جهة وعلاقاتهم بالحكام والحكومات ممن يتبعونهم أو يتبعونها إداريا أو العكس من جهة أخرى. وثانيهما التكوينات العشائرية المرتبطة بهذه الإمارات وفيها عشائر قوية حاكمة تنتسب اليها أسر الأمراء الذين يتوارثون الحكم في كل إمارة، وعشائر ضعيفة تابعة جرى إخضاعها في ظروف سابقة ولاحقة وثيقة الصلة بإتساع النفوذ أو إنحساره. ففي كردستان الجنوبية مثلا كانت عشيرة گوران (الكاكائية) المكون العشائري السائد للأمارة الأردلانية التي إمتدت في أوج قوتها من

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

إصفهان الى شهرزور، وخضعت لها بالتبعية عشائر كثيرة، وقد نسب أمراؤها الى صلاح الدين الأيوبي. وكانت برواري العشيرة المساندة للإمارة البهدينانية التي إدعى أمراؤها أنهم عباسيو النسب، كما زعم أنهم حكمية من الأمويين، وقد تحالفت برواري منذ القرن الثامن عشر مع عشيرتي زيبار ومزوري لمواجهة التهديد الذي تتعرض له الإمارة من قبل السلطة المحلية أو القوى المجاورة. إما الإمارة السورانية في راوندوز فان عشائر سورچي وهركي وهروتي فضلا عن روان أو رواندز وهي العشائر الرئيسة في محيط مركز الأمارة براوندوز وقد نسب أمراء سورچي أنفسهم الى ابي بكر الصديق، وإنضوت تحت لواء الإمارة عشائر غفيرة من المناطق التي خضعت لها في عهد الأمير محمد كوير (في الإمارة ١٨١٣-١٨٣٦) (في الحياة ١٧٨٣-١٨٣٨) والتي إمتدت من السليمانية الى سنجار. وينصرف الحديث عن الإمارة البابانية في (قلعة چولان) الى مير أودلي (الخالدي) من عشيرة پشدر التي إنحدر منها فقي أحمد مؤسس الإمارة وكانت جاف پشدر مشايعة كما يفهم من إسمها وذلك قبل أن تستحوذ زەنگنه على الإمارة وإليها ينتسب الأمراء في عهد توسعها وإزدهارها ممن نالوا رتب الباشوية وتقلدوا مناصب رفيعة في الإدارة العثمانية وبخاصة السناجق التابعة للإمارة. (**المعموري**، ٢٠١٠: ١٤-٢٠، ٥٤-٦٥، ٨٩-٩١، ١١٠-١٢؛ **نوار**، ١٩٦٨: ١٠١-١٢٠؛ **لونكريك**، ١٩٦٨: ٢٧٨—٢٩٠، ٣٤١—٣٤٦).

وإلى جانب هذين الأمرين كثيرا ما كان لظروف طارئة ناشئة عن تدخل إقليمي مصدره دولة ناشئة مجاورة لكردستان الإيرانية يتسبب في تحول تبعية أمراء منافسين وإنقسام داخلي يطال إمارة متاخمة للحدود حيث ينتشر التكوين العشائري عبر حدود الدولتين القائمة والناشئة (العثمانية والصفوية)، الأمر الذي كان يستدعي تدخل الدولة القائمة (العثمانية) ويوكل غالبا لأمير أو عدة أمراء مجاورين وبإسناد من متولي السلطة الثانويين المحاددين (متصرفي السناجق).. ومفهوم أن شكلا آخر من الظروف الطارئة ينشأ من تردي العلاقات بين أميرين متجاورين فيلجأ أحدهما الى رشوة متنفذين في الدولة المتبوعة لإزاحة خصمه فينال الخصم أمرا موجها للأمراء المجاورين لغرض المعاونة على إزاحة الأمير المطلوب إزاحته (**بوزئەرسلان**، ٢٠٢٣: ٨٤ - ٨٧).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

العشائر الكردية والتبعية العثمانية

في الوقت الذي كان سلاطين آل عثمان بدءا بالسلطان محمد الثاني (١٤٣٢ – ١٤٨١) يعمـــــلون للقضاء على البنية القبلية بين أتراك آسيا الصغرى وسكان بلدان البلقان، ولهذا إســتعانوا بالبيروقراطيين المدنيين والعســكريين الكبار من بين أبناء المسيحيين الذين إنقلبوا على دينهم، ولكنهم عملوا في الوقت نفسه على الحفاظ على البنية القبلية في كوردســتان والمناطق العربية. أما الإيرانيون الذين كانوا أضعف من جيرانهم العثمانيين فقد كانوا مجبرين على حماية العشـــائر ليس في محيط وتخوم دولتهم فقط بل وفي قلب إمبراطوريتهم أيضا(**بۆزئەرسلان، ٢٠٢٣: ١٦٥ – ١٧٠**).

والحديث عن العشـائر الكردية ودورها في تاريخ الكرد الحديث ينصـرف الى بعض الســياســات التي شــكلت إطارا عاما لأدوارها في التاريخ الحديث. فالدولة العثمانية عند سيطرتها على الجزء الأكبر من كردسـتان في النصف الأول من القرن السادس عشر كما هو معروف لم تكن في وضع يسمح لها فرض سيطرتها الكاملة عليها، لذلك أبقتها بأيدي الزعماء المحليين لقاء إلتزامات معينة أمام رؤسـائهم وهؤلاء أمام باشوات ولايات أحدثها السلطان سليمان القانوني (١٥٢٠-١٥٦٦) بعد إحتلال بغداد ســنة (١٥٣٤)(**مذكرات مأمون بك، ١٩٨٠: ١٥ – ٤٥**)، قبل إحداث نظام الإيالات في عهد السلطان مراد الثالث (١٥٧٤-١٥٩٥) وفيه توزعت كردسـتان في عدة إيالات (انظر ما يلي ذلك). ومن هنا بقيت الإمارات الإقطاعية والقبلية المحلية الكردية تدير شؤون مناطقها في كوردسـتان حتى النصـف الأول من القرن التاسـع عشـر. وقد ترتب على تبني تلك السياسة نتائج كبيرة بالنسبة للكرد، فقد ساهمت من ناحية في بقائهم عنصرا سائدا في مواطنهم وحافظوا على لغتهم وثقافتهم المحلية ولم ينصـــهروا في بودقة قومية جديدة كما حدث لعدد من العناصـــر التي كانت تعيش الى جوارهم، بالرغم من قرب الكرد جغرافيا من مراكز مهمة للعنصـر المتسـيد الجديد. ولكن الوجه الآخر لتلك السياسة، وهو عامل سلبي الى جانب عوامل أخرى، كان كارثيا بالنسبة للكرد ونقصد به تعمــيق وترسيخ حالة التبعثر والتشتت القبلي والجهوي والتي خلقت بعد قرون عقبات كبرى أمام ترصـــين الوحدة القومية الكردية وتحقيق الآمال الوطنية ولازال الكرد يعانون من آثارها السـلبية (**قادر، ٢٠٠٦: ٧٤**). وفي إتجاه مغاير للســياســة العامة للدولة العثمانية فإن السـلطة القبلية حافظت على إســتقلالية فطرت عليها، نظرا لتركز سيطرة الدولة ومؤسساتها في مراكز المدن الرئيسة، بإستخدام أساليب قسرية. ولكن العثمـانيين نجحوا في تحقيق هـدف تحويل الإمبراطوريـة الى دولـة رعـايـا بـدل دولـة مواطنـة. واخيرا فـان عزمهـا في اواخر عهودهـا على تقويض الإمـارات الكرديـة خلّف

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

فراغا إداريا وخللا أمنيا وأدى الى لجوء الافراد والاســر الى العشـــائر ملاذا. ومن نافلة القول أن نســتذكر نظرة البيروقراطية العثمانية الى العشـائر عــــوما والمتنقلة منها خصوصا، نظرة اتسمت بالذم والإستخفاف. فالعشائر غارقة في الجهل وسلوكها همجي غير متحضر. كما طفح الخطاب التركي بألفاظ تنم عن الإنتقاص من ثقافة العشائر وإشارة ضمنية لعيوب مصاحبة لأدائهم الشعائر الدينية، واستعمالات غير موضوعية للفظة (وحشت) تعبيرا عن تدني التطور الحضري لدى المجتمعات البدوية بعامة ومنها العشائر الكردية.(Rogan, 1996: 83 – 87) .

كردستان والتنافس الصفوي العثماني

كانت التكوينات المستقرة في كردستان قد تمكنت قبل السيطرة العثمانية من إقامة إمارات محلية مركزها القلاع المتناثرة كما ســلف بيانه، ولم يغير الواقع السـياسـي أواخر القرن الخامس عشـر من حالة التنافس بين أمرائها والتي جعلت حدود تلك الإمارات بين مد وجزر. ومفهوم أن التوجه العثماني نحو كردســـتان كان تحولا مفصليا في الستراتيجية العسكرية العثمانية من الغرب الى الشرق لتعثر المد العثماني في قلب أوروپا أولا ورد فعل لقيام الدولة الصــفوية في إيران التي إتخذت من تبريز عاصـمة وجعلت من بلاد القوقاز شـمالا والعراق وكردسـتان غربا مجالا حيويا للتوسـع، وقد تمثل ذلك بتقويض دولة الآق قوينلو الواقعة بين تبريز وديار بكر شـــمالا والفرات الأدنى جنوبا. وكانت بغداد آخر معاقل الآق قوينلو الحصـــينة قد وقعت بأيديهم ســنة ١٥٠٨ مما أدى الى إصطدام الدولة الصفوية الفتية بالدولة العثمانية وهي لا تزال في أوج قوتها. وقد سـعى إثنان من السـلاطين العثمانيين المعاصـرين الى صد توسـع الدولة الصفوية على النحو الآتي:

١) قاد السـلطان سـليم الاول (١٥١٢-١٥٢٠) بنفســه حملة على الدولة الصــفوية عبر كردســتان وحقق نصــرا أوليا في موقعة چالديران ســنة ١٥١٤ وإحتل تبريز، لكنه إضـطر للإنسـحاب عبر كردسـتان أيضـا، فكان ذلك أول تماس مباشـر بأمراء كرد مكنتهم حملة السلطان من التحول في ولائهم الى العثمانيين.

٢) قاد السـلطان سـليمان القانوني (١٥٢٠-١٥٦٦) بنفسـه أو الصـدر الأعظم عدة حملات على الدولة الصــفوية وأهمها الأولى (١٥٣٢-١٥٣٦) وأعاد فيها الإســتيلاء على تبريز وإسـتولى على بغداد فدخلها سـنة ١٥٣٤ ونال خلالها ولاء العديد من الأمراء الكرد أبرزهم أمراء بدليس والعمادية. ثم الثانية (١٥٤٨-١٥٤٩) وفيها أمن وجودا عثمـانيـا مستمرا من شهرزور الى وان. وفي الثالثة (١٥٥٣-١٥٥٥) إضطر السلطان لقبول الصلح

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

إثر إنتكاسة في الأناضول وكانت لأجل ذلك معاهدة أماسية(١٥٥٥) التي تنازل فيها عن مكاسب سابقة، لكنه نال إعتراف الدولة الصفوية بتبعية بلدان النهرين (دجلة والفرات) من كردستان الى الخليج للدولة العثمانية (**مصطفى، ١٩٨٢: ٧٩–٨٠، ٩١–٩٢**)

خلال حقبة هذا الصراع وغداته حتى القرن التاسع عشر أسست إدارة عثمانية في كردستان تثير تفاصيل تنوعها في المستويات الإدارية الأدنى من الإيالة الدهشة، فقد استقرأنا في شهرزور مثلا ثمانية أساليب من الإدارة يتداخل مع أغلبها تبعات مالية وبعضها حربية وهي إدارات: إقطاع خاص وزعامة، وجاقلق، حكومة، إمارة عشيرة، أربالق، ساليانه، الإلتزام، مالكانه (**زاير، ٢٠١٠: ٦٠ – ٦٨**). لكن بالإشارة الى نظام الايالات سابق الذكر فيشار الى (وان وبدليس وديار بكر ودرسيم) بينما تبعت أجزاء أخرى من كردستان متصرف شهرزور(مركزه كركوك) وإيالة الموصل وللوزير باشا بغداد سلطة عليهما. وهناك ملحق متضمن لرسالة عين علي أفندي ويتفرد في بيان أعداد السباهية الواجب على الوية كل ولاية تجهيزها، واستنادا الى مراجع تركية حديثة فإن إيالة باسم كردستان (كردستان إيالتى) احدثت سنة١٨٤٧ (Ülke, 2014: 6)، وضمت المناطق الواقعة بين أرمينيا والجزيرة والعراق العربي وبلاد العجم (وتضم مناطق القوقاز وشرق الاناضول وأدربيجان الايرانية ومناطق أخرى مجاورة) حسب الدليل العثماني (تاريخي جغرافي١٨٨٢) وفيه إشارة الى كردستان الإيرانية لتمييز العثماني منها عن الايراني، (**زوين و الرهيمي، ٢٠١٢**). وفي (قاموس الأعلام - ١٨٩٦) العثماني لمؤلفه شمس الدين توصيف أكثر بيانا لكردستان الكبرى(**سامي، ١٣١٤/ ١٨٩٦: جلد ٥، ٣٨٤٠ – ٣٨٤٢**).

بعد صدور نظام الولايات (١٨٦٤) في عهد التنظيمات توزعت معظم كردستان في ولايات دياربكر ووان وبدليس والعزيز، وتبعت كردستان الجنوبية ولاية الموصل التي ضمت ألوية الموصل وكركوك والسليمانية تتبعها(١٧) قضاء أغلبها كان كرديا. (**لعزاوي، ٢٠٠٤: ج٧، ١٦٧ – ١٦٩**). ومنذ عهد مدحت باشا منح والي بغداد صلاحيات شملت ما يعرف بالخطة العراقية أي ولايات بغداد والموصل والبصرة (**نوار، ١٩٦٨: ٣٥٣-٣٨٠**).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

استقراء تباين الأدوار وازدواجية المواقف العشائرية في وقائع منتخبة

١/ من القرن ١٦ حتى القرن ١٨

وجدت العشائر الكردية إقليمها الجغرافي خلال النصف الثاني من القرن الخامس عشر في حالة شبه فراغ سياسي هو في الواقع إمتداد لقرون مضطربة شهدت تعاقب قيام دول رعوية إقتصرت هيمنتها على المراكز الحضرية المهمة بينما تركت المناطق القبلية أما خارج السيطرة أو القبول بولاء شكلي يتغير عادة مع قيام دولة جديدة (**الحمداني، ١٩٧٥: ٣٧٨ – ٣٨٢**). شجعت هذه الظروف التكوينات العشائرية الكردية على الإنتظام في إمارات محلية جديدة لم يكن بوسع الإمارات الكردية القائمة قبلها من إحتوائها. وعلى الرغم من أن دولة (الآق قوينلو) إتخذت في أوائل حكمها من دياربكر مركزا لها وكانت كردستان ضمن محيطها السياسي، فانه بدا بإمكان أمير هكاري عزالدين شير الثاني التشبث بالإستقلال والدخول في صراع مع السلطان يعقوب بن حسن الطويل والذي إنتهى بقتله، وفي تاريخ لاحق غداة إستيلاء الصفويين على تبريز سنة (١٥٠١) فان إحتفاظ الآق قوينلو مركزا لدولتهم في بغداد جعل الفراغ السياسي أمرا ملحوظا(أنظر مايلي ذلك). على أن هذا الواقع تغير مع مطلع القرن السادس عشر، فقد وجدت هذه الإمارات نفسها وسط معمعة الصراع بين الدولتين الصفوية والعثمانية، وبين أيدينا أصول تاريخية تتحدث عن صلاحيات عجيبة منحها السلطان سليم الأول للحكيم إدريس البدليسي لتأمين ولاء الرؤساء المحليين للسلطان العثماني(**الجواهري، ٢٠١٣: ٧٢ – ٧٣**)، وكذلك أصول عن انقسام لافت للنظر داخل الإمارة الأردلانية ومركزها (سنه) في كردستان الإيرانية وإن أميرها سهراب تقلب في ولائه بين الشاه والسلطان وبسبب هذا التقلب ظهر مركز آخر للإمارة في قلعة (زلم) موال للعثمانيين بإمارة بيكه بك اخو سهراب يمتد نفوذه على شهرزور، وتوكيدا لموقفه أرسل ولده مأمون بك ليكون رهينة لدى والي بغداد ولبث فيها نحو عشر سنوات ليستدعيه والده قبيل وفاته لتولي منصبه من بعده. وقد كان لهؤلاء الامراء مواقف متباينة من الصراع الصفوي العثماني في عهد السلطان سليمان القانوني، وقد ذكر مامون بك في مذكرة له ان والده أمر شقيقه سهراب بالإمتثال لتوجيه الصدر الأعظم إبراهيم باشا الذي كان يقود طلائع حملة السلطان سليمان على ايران سنة (١٥٣٢) بتزويد الجيش بما يحتاجه من العلوفة والذخائر، وقبل ان يتوجه السلطان من بغداد الى تبريز (١٥٣٤) تحمل بيكه بك عبء إحضار المدافع التي دفنها ابراهيم باشا في شهرزور بسبب ثلوج الشتاء وأرسلها الى بغداد مع رسالة ولاء للسلطان وعقيدته وفي موازاة ذلك إستعاد الشاه طهماسب ولاء سهراب لكنه أمره المثول بين يديه فاستجاب بعد أن حصل

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

على ضـــمانات بأن لا يجبره الشـــاه على تغيير عقيدته(الكاكائية). ركزت مذكرة مأمون بك الى السـلطان مراد الثالث بمناسـبة توليه عرش السـلطنة سـنة (١٥٧٤) على الحقبة التي سبقت معاهدة أماسية (١٥٥٥) التي شهدت صراعا محليا تزامن مع حملتين عســكريتين عثمانيتين على إيران وولاية كل من علي باشــا ومحمد باشــا على بغداد وكلاهما تولى الباشوية مرتين. والمرجح أن إنقلاب سـهراب في ولائه لصالح الصفويين قد أثار سلطان حسين الأمير البهديناني في العمادية فحرض الصدر الأعظم رستم باشا ضـد بيكه بك بواسـطة الهدايا والأموال وأغرى الامير الأردلاني محمد بك للإسـتحواذ على شــهرزور وإنتزاع (قلعة زلم) من بيكه بك. وفي خضــم الصــراع أصــيب بيكه بك فأسـتدعى ولده مأمون الذي حضــر من بغداد حاملا براءة قبول من الوالي محمد باشــا بإشغاله إمارة أبيه ونهض للدفاع عن (قلعة زلم) ضد محمد بك غير انه وقع في أسر أمير العمادية بعد دعوة تلقاها لزيارته. وفي الوقت الذي نجح اتباع مأمون بك في رد محمد بك هاجم سـهراب بدعم صـفوي (قلعة زلم) وتمكن من الإسـتيلاء عليها ومد نفوذه الى شـهرزور. وقد إستثار هذا التداعي الباب العالي فأمر بفك أسـر مأمون بك ووجوب تضافر جهود أمراء بدليس والعمادية وولاة بغداد والموصـل ودياربكر وحلب لإسـترداد شـهرزور وإعادة مأمون بك الى إمارته وهكذا كان. (**الروژبياني ومصـطفى، ١٩٨٠: ٢٢- ٢٦، ٦٢ – ٧٢**)

يتظاهر تباين الأدوار في الوقائع المذكورة لكل من بيكه بك وســلطان حســين بهدينان ومحمد أردلان وســهراب، فالأول مدافع والثاني متآمر والثالث أداة بيد الثاني والرابع غازي يعمل لمصـلحة الصـفويين، والنتيجة ضـياع شـهرزور وتدمير القلعة الحصــينة (زلم) ونهبها. وليس ثمة تعبير مثير عن ازدواجية المواقف من تصـريح بيكه بك أنه على عقيدة السـلطان بينما سـلطان حسـين أمير بهدينان لا يطيق وجوده لأن بيكة بك وعشــيرته وجنده كاكائيون، وكذلك من قبول مأمون بك أن يكون رهينة عند والي بغداد ثم توسـله في أن يكون متصـرفا في شـهرزور لمصـلحة من كان رهينة عنده!.

وهنا لا بد من الإشارة الى أن السلطان سليمان القانوني الذي سيطر على بغداد في ١٥٣٤ وقد رافقه في حملته هذه العديد من الأمراء الكرد مع مقاتليهم وأســلحتهم ومن بينهم أمير سوران عزالدين شير، ولكن السلطان على طريق عودته عبر كوردستان وتبريز أمر بقطع عنق هذا الأمير في منطقة شوان من توابع كركوك في نيسـان ١٥٣٥ بشبهة علاقاته السرية ودعمه السري للقزلباشيين (**مطراقي زاده، ٢٠٠٣: ١١٠ – ١١١**).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

لعل من أهم نتائج الحشد العثماني آنف الذكر أن جهود الولاة العثمانيين في كردستان وجوارها لم تقتصر على إستعادة شهرزور فحسب، بل أدت الى نشر حاميات تركية في أنحاء كردستان وسياسة بطش بالكرد مارسها متسلمو مراكز المدن الأتراك يوميا. وهذا ما وصل الى علم الرحالة الألماني الدكتور ليونهارت راوولف(عرف خطأ بأنه هولندي) في رحلته بين كركوك والموصل عبر آلتون كوبري التي عرفها بيريستا وأربيل خلال شهري كانون الاول وكانون الثاني (١٥٧٤-١٥٧٥)، لقد كان أمرا مثيرا أن تدخل القافلة أربيل في اليوم الأخير من سنة ١٥٧٤ لتسمع هناك بقصة إعدام ثمانية أشخاص من قبل الحاكم العسكري للمدينة قبل أيام وقيل أنهم قطاع طرق من أهل الجبال حسب الدكتور راوولف. (**راوولف، ١٩٧٨: ١٩٧ — ١٩٩**؛ Rauwolf, 1581: 194-200). على أن ثمة تطور ميداني في المجتمع العشائري الكردي في القرن السابع عشر تمثل بزيادة الطلب على المواد التي تعد صنفا من السلاح الناري، ففي رحلته عبر كردستان سنة (١٦٤٤) أفاد تافرنييه بأن الكرد مستعدون لمقايضة مختلف منتوجاتهم مقابل البارود والرصاص وبخلاف هاتين المادتين فانهم غير مستعدين لعرض أي منتوج!. ونحن نرى أن أهمية هذه المواد ظهرت خلال الصراع بين العثمانيين والصفويين (١٦٢٣-١٦٣٨). وحيث أن قافلة الرحالة لفت نظرها سماع رشقات الرصاص عند عبورها الحدود بين الدولتين فهذا يعني أن أغراض الطلب عليه مفهومة. ويقول الرحالة ان قائد القافلة (كاروان باشي) وجه الجميع بعدم مقايضة ما بحوزتهم من البارود والرصاص مع طالبيها في المنطقة لإنها قد تستعمل ضدهم! (**تافرنييه، ١٩٤٤: ٦٧ — ٦٨**).

إعتمادا على معلومات الرحلتين المذكورتين ليس ثمة شك في توكيد نزعة الإستقلال لدى العشائر الكردية مع إذعانها لحكم الأتراك العثمانيين القائم على البطش، وهو تعبير عن مواقف تتسم بالإزدواجية بين الطبيعة والتطبع. أما التباين في دور الأفراد فيمكن تقويمه من نزعة إنسانية وثيقة الصلة بالحياة اليومية وهي مبادلة الفائض من المنتوجات بما تحمله القوافل المارة عبر كردستان من بضائع غير الإستسلام لإرادة الأغوات بأن تكون المبادلة أو المقايضة بمادتين حصرا هما البارود والرصاص هو الوضع الذي يعكسه واقع الحال!، ترى هل الغاية من ذلك إستخدام هاتين المادتين لدك قلاع الحاميات التركية للتخلص من هيمنتها أم أن الأمر يتعلق بتنافس وصراع العثمانيين والصفويين وإن الرؤساء الكرد المتعاونين مع الدولتين ينالون إنعامات مجزية مقابل تقديمهم المادتين!؟.

وخلال القرن الثامن عشر تظهر أهمية الأصول العراقية المحلية في متابعة دور الإمارات العشائرية في كردستان، خاصة وأن الصراع بين الدولة العثمانية والدول

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

التي تتابع قيامها في إيران (نادر شاه، كريم خان زەند والقاجاريين) شغل عدة عقود من هذا القرن. والملاحظ أنه بينما تولى الشاه بنفسه قيادة عدة حملات على الأراضي العثمانية، كان العثمانيون بقيادة الولاة المحليين وبخاصة ولاة بغداد والموصل في موقف الدفاع المستميت باستثناء السنوات التي إنهارت خلالها الدولة الصفوية وأصبحت الأراضي الايرانية مسرحا للتنافس الأفغاني العثماني.

أما دور الكرد وأمرائهم فمن المناسب تتبعته مع المؤرخ رسول حاوي الكركوكلي في كتابه (دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء) على النحو الآتي:

- عهد الباب العالي الى والي بغداد أحمد باشا (١٧٢٣-١٧٣٢/المرة الأولى) قيادة حملة على إيران سنة (١٧٢٦) لمنع تفرد الأفغان في الإستيلاء على ممتلكات الدولة الصفوية وقد إستعان الباشا بقوات كردية،

- بالرغم من نجاح الشاه طهماسب الثاني آخر الملوك الصفويين(١٧٢٢-١٧٣١) من تحويل ولاء الأمراء والجند الكرد في جيش الباشا، فتخلوا عنه أثناء القتال إلا أن الباشا كسب الحرب لصالحه،

- عندما غزا نادر قلي بك العراق سنة (١٧٢٨) أي قبل نحو ثمان سنوات من تتويجه على عرش إيران، إستمال عددا من أمراء الكرد فأسهموا وقوات من عشائرهم في محاصرة بغداد **(الكركوكلي، بلا. ت:٢٢، ٢٦، ٢٩)**

- عهد أحمد باشا في (١٧٤٧ وهي السنة الأخيرة من ولايته الثانية (١٧٣٦-١٧٤٧) الى الكتخدا سليمان باشا (أبو ليلة) معاقبة أمير بهدينان في العمادية ومن ثم الإلتحاق به في حملته لمعاقبة أمير بابان في (قەلا چوالان) لإنقلابهما على الدولة العلية وإنتصارهما لنادر شاه (١٧٣٦-١٧٤٧)، وقد فشل الباشا في حملته على البابانيين المتحصنين في (سروجك). ويزعم الكركوكلي أن الباشا رضي بالعفو عن الأمير سليم الباباني وعاد بحملته وهو في أشد حالات المرض وتوفي في الطريق (**الكركوكلي: ٩٣-٩٤)**،

- حين تولى سليمان (أبو ليلة) ولاية بغداد (١٧٤٩-١٧٦٢) وهو صهر أحمد باشا، كان همه الأول الإقتصاص من الأمير الباباني والأمراء المتحالفين معه وأخصهم عثمان باشا متصرف كويسنجق، فقاد بنفسه الحملة على الإمارة وتمكن من حصونها، وكان أن لجأ سليم بابان الى إيران بينما تابع الباشا (أبو ليله) عثمان باشا الى حصنه المنيع في جبل (آوگرد). وبعد معارك طاحنة قبض الباشا على عثمان وأخوته

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وأمر بإعدامهم ثم تابع بعد ذلك فرج شقيق عثمان المتحصن في قلعة أربيل فقبض عليه وأمر بإعدامه (**الكركوكلي: ١١٦ – ١١٨**).

- كان التطور المهم في عهد ولاية علي باشا (١٧٦٢-١٧٦٣) إفصاح المؤرخ الكركوكلي عن مركز الأمير الباباني الجديد سليمان باشا الذي ولاه باشا بغداد السابق الإمارة بدلا من سليم فاشار الى إتساع إمارته لتضم بابان وكوي وحرير وأربيل وكوپري وقره حسن وزنگاباد وجصان، وإنه حين غرر به بعض خاصته وزينوا له إعلان إستقلاله وصار يجبي الأموال لنفسه عمد حين بلغه أن الوالي عازم على إقصائه الى حشد الأتباع من العشائر الكردية في جيش قوامه (١٤ألف) مقاتل بينهم (٦ آلاف) من الفرسان، غير أن نتيجة المعركة التي خاضها مع جيش الوالي إنتهت بفراره الى إيران كسلفه. وقد أسندت الإمارة إثر ذلك الى أخيه أحمد باشا بعد أن إقتطع منها كوي وحرير وأسندت الى تيمور باشا إبن عثمان باشا سالف الذكر (**الكركوكلي: ١٣٥ – ١٣٧**).
- وفي عهد ولاية عمر باشا (١٧٦٤-١٧٧٦) إتبع الباشا الجديد سياسة أكثر واقعية من أسلافه إزاء الإمارة البابانية والعشائر الكردية لتأمين السلم والإستقرار في كردستان، فقد أعاد سليمان باشا بابان الى الإمارة من بابان الى بدرة وجصان والتي ضمت أيضا كوي وحرير وكوپري وقره حسن وزنگاباد، وأبعد أتباع أحمد باشا بابان الى جنوب الموصل وفرض على أحمد باشا ضيافة إجبارية في بغداد. لكن الأمر لم يستقم طويلا لسليمان باشا بابان فقد تداعى متعصبون من أهل السنه ضد الأمير الذي لم تنقطع صلته بإيران وتسلل فقيه الإمارة الى مقر سليمان وقتله (١٧٧٢)! فعمد عمر باشا الى الإقرار بتقسم الإمارة بين أخوي الأمير القتيل أحمد ومحمد وتمر بك متصرف كوي قبل أن ينشب نزاع دامي بينهم ويدخل حلبته الأخ الثالث محمود خلال فترة ضعف حكومة بغداد غداة إنتشار الطاعون فيها، وقد تدخل رجال الدين والسادات في موقف دراماتيكي رفعت خلاله المصاحف لحقن الدماء ومن ثم إجراء الصلح مع حل توفيقي على التقسيم (**الكركوكلي: ١٤٦ – ١٤٩**).
- لم يرض محمد باشا بنصيبه فهرب الى كريم خان الزند حاكم إيران الجديد (١٧٥٠-١٧٧٩) فدعمه كريم خان بـ (١٠ آلاف) جندي، وقام محمد باشا بمراسلة الرؤساء الكرد وبالرغم من قلة القوات العثمانية التي كانت بحدود ألف وخمسمائة مقاتل متحصنة في (قەلاچوالان)، إلا أن الهزيمة حلت بالإيرانيين حسب كركوكلي وأسر الجند العثماني قائد الحملة الايرانية على مراد خان. ولما علم عمر باشا أن

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

كريم خان ثارت ثائرته، عمد الى إعادة محمد باشا بابان متصرفا علّى أربيل وكوي فتسبب ذلك في إثارة أحمد بابان وغادر وشقيقه محمود باشا الى كركوك وإلتحق بهما تمر باشا متصرف كويسنجق ونجم عن ذلك المزيد من النشاط الإيراني في كردستان. غير أن الإيرانيين إنسحبوا ومعهم محمد باشا إثر ورود تعزيزات عثمانية، فإستعاد أحمد باشا بابان وظيفته متصرفا لحرير وأربيل وكويري (١٧٧٢-١٧٧٦) (**الكركوكلي: ١٤٩-١٥٢**).

إن الإستنتاجات من وقائع الإمارة البابانية قدر تعلق الأمر بتباين الأدوار الموافقة لثيمة الدراسة يمكن متابعتها

على النحو الآتي:

١. ان الأمراء البابانيين سليم بابان، سليمان بابان، أحمد بابان ومحمد بابان هم ممثلون على التتابع لوالي بغداد في الإمارة والمناطق التي أقر الوالي تابعيتها لكل منهم، لكنهم لا يمثلون غير أنفسهم عندما يستشعر أيا منهم ضعف حكومة والي بغداد في فترة الإضطراب التي اضحت تحصل بين نهاية عهد والي وتولي والي جديد.

٢. الأمراء البابانيون والمتصرفون التابعون محافظون على الأمن في مناطقهم عند إستقرار حكم والي بغداد، لكنهم مثيرو الإضطرابات والتمردات متى شعروا بضعف الحكومة.

٣. هم جامعو الضرائب والخراج لصالح حكومة والي بغداد، لكنهم يستأثرون بها حين يستشعرون ضعف حكومته.

أما حالة إزدواجية المواقف فان صدى الأحداث تظهر ما يأتي:

١. تداخل مواقف الولاء للدولة العلية العثمانية بوجود الأمراء البابانيين متصرفين في مناطقهم في إتجاه ومراسلاتهم ممثلي دولة معادية وراء الحدود أو لجوئهم اليها.

٢. القتال بمعية والي بغداد في حملاته على إيران والقتال بمعية ممثلي كريم خان زەند عند إجتياحهم كردستان خاصة وإنّ الإنتماء الإثني يجمع أمراء بابان مع كريم خان.

٣. تقبل أوامر والي بغداد حول تعيين المتصرفين والتقاتل فيما بينهم تعبيرا عن عدم القبول بذلك.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

إن من الظواهر المهمة التي تفرد بها القرن الثامن عشر مشاركة أمراء الكرد ورجال عشـــائرهم في الحملات التي جهزها بعض الولاة العثمانيين على القبائل العربية الثائرة في مناطق الفرات الأوسـط والأدنى. ففي عهد ولاية يوسـف باشـا (١٦٩٩ – ١٧٠٢) إشترك والي دياربكر ووالي الموصل وأمير العمادية قباد باشا بهدينان في حملة عثمانية على عشـــائر الخزاعل الثائرة في نواحي الفرات الأوسـط من الحسـكة الى الرميثة، وكذلك عشـائر المنتفق (المنتفك) من البطحاء الى القرنة، وكان النصر الذي تحقق بمسـاعدة الأمير قباد باشـا سـببا في منحه لقب مير ميران (أمير لواء بحر) وقبول مراجعته الباب العالي مباشـرة (**العزاوي، ٢٠٠٤: م٧، ١٥٧**). وفي عهد ولاية سـليمان باشـا (١٧٨٠–١٨٠٢) إسـتعد لحملة على الخزاعل سـنة ١٧٠٥ وأرسـل الى إبراهيم باشـا بابان متصـرف بابان وكوي وحرير وعبد الفتاح باشـا متصـرف درنه وباجلان يطلب المدد والمشـاركة في الحملة، فلما تأخرا في التجاوب معه عزلهما وعين بدلهما عثمان باشـا إبن محمود باشا بابان وعبدالقادر باشا بابان عم عبد الفتاح باشـا، فجمعا قوات كردية معتبرة فيها نحو ألفين من النخبة وحضـرا الى بغداد وإلتحقا وقواتهما بقوات الباشـا المتوجهة الى ديرة الخزاعل في الفرات الاوسـط ومنها الى المنتفق في الفرات الأدنى والحمار. وتقديرا لمجهودهما الحربي عين حسـن باشـا مصـطفى آغا الكردي متسـلما للبصـرة، وأمر رئيس الآغوات إسـماعيل تكيهلي أن يصـطحب قواته ويقيم في البصـرة. كما يمكن الإشارة الى تمرد إبن عليان ودور حكام شهرزور في قمعه (**البصري، ١٩٩١: ١٧٦ – ١٧٧؛ العزاوي، ٢٠٠٤: م٤، ١٠٠ – ١٠٢؛ گلالي و توفيق، ٢٠٢٣: م١٠، ع٤: ٨٠٣ – ٨٠٥**)

إن الإستنتاجات الموافقة لتصورنا بشـأن مشـاركة أمراء الكرد وعسـاكر من عشـائرهم في قمع ثورات العشـــائر العربية تعكس تباين الدور المناط بهم، دور يتجاوز المحافظة على الأمن في كردسـتان الى إسـترداد الأمن في جهات أخرى داخل الدولة العثمانية، وكذلك تجاوز مسؤولية ولاء عشائر كردستان الى تحمل جانب من المسؤولية في ولاء العشـائر العربية أيضـا. وفي موازاة ذلك فان توثيق أصـول تروي إسـهام قوات من العشـائر العربية في قمع الثورات الكردية أمر لم تقف عنده مراجعنا الا اذا افترضـنا أن حملات ولاة بغداد والموصـل وحلب على كردسـتان لا تقتصـر على الجند النظامي بل تشـمل قوات غير نظامية من فرسـان العشـائر ومشـاتها كتلك التي جندها رؤسـاء العبيد وأخصهم سلمان الشاوي ورؤساء عقيل في وقائع معلومة.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

٢/ العهد العثماني الاخير ١٨٠٠-١٩١٨

في رحلته عبر كردستان سنة (١٨١٦) أشار الرحالة جيمس بكنغهام (بكينگهام) الى نزعة الإستقلال بين الكرد وهي حسب تصوره نعمة أعانتهم على بلوغها الطبيعة الجبلية لكردستان وإن باشوات الأتراك وحاميات الجند التركي المتناثرة لم تتمكن من إنتزاع استقلال الكرد وبخاصة الأيزيديين منهم. إن ظاهرة تناقص السكان تناقصا كبيرا في جزيرة إبن عمر(جزيرة) خلال العهود السابقة لافتة للنظر، وحتى كركوك المدينة المهمة فان سكانها بلغ نحو (١٥ الف) نسمة فقط!!، وكانت المدينة تخضع للسلطة المباشرة لوالي بغداد. وقد قصدها بكنغهام وقافلته من أربيل بحماية فرسان من العرب بينما المخاوف كانت من المهاجمين الكرد!!. الأراضي المحيطة بكركوك تغل خراجا طيبا ومتصرفها فتاح باشا من الكرد وتمتد سلطته الى باجلان جنوبا والى جميع المناطق المحيطة بها والتي سبق أن خضعت للإيرانيين مددا مختلفة. أما مدينة (زهاو) فغالبا ما كانت مستقلة عن الإيرانيين والعثمانيين، فقد نأى الكرد ومنهم أمير المدينة عن المشاركة في الحروب التي وقعت بين الدولتين. لقد كان بكنغهام ضيفا على أمير المدينة وقد استفسر منه عما كان قد سمع عن نوايا أفندي بغداد (داود باشا)، وأكد على أن السكان الكرد في المنطقة أقوياء الشكيمة وأنهم وأميرهم مثلهم كجميع الذين يخوضون غمار الثورات ويكافحون في سبيل حريتهم، وهم واثقون أنهم بمسلكهم هذا يرتفعون في نظر أولئك الذين يظنون أن الطاعة العمياء هي أسمى من الفضائل. ونقل عن أمير المدينة أنه إتخذ من قلعتها مأوى وملاذا وهو ما حصل فعلا حين حاول علي باشا والي بغداد (١٧٦٢-١٧٦٣) إخضاع حاكمها في حينه. (**بكنغهام، ١٩٦٨: ج١، ٤٢، ١٠٩، ١٤٢–١٤٦، ٢٣٦–٢٤١**).

وهكذا فإن الإهتمام بدور العشائر الكردية ومواقفها في أواخر العهد العثماني ينطلق من إستقراءات أكثر دلالة على مظاهر التباين والإزدواجية المنوه عنهما في عنوان بحثنا. فموضوع العشائر الكردية والعلاقات العشائرية في المجتمع الكردي ما زال يحظى بإهتمام الباحثين على إمتداد تاريخها وحتى الفترة المعاصرة من أمثال عالم الإجتماع التركي الشهير التركي إسماعيل بيشكچي والباحث الهولندي المشهور مارتين فان براونسن والباحثة الروسية المعروفة بدراساتها الكثيرة عن العشائر الكردية ڤاسيليڤا.

والملاحظ على مواقف العشائر الكردية سرعة الإستجابة للإنتفاضات والحركات المسلحة ولكنها سرعان ما تتفرق مع أول نكسة تحل بها. على أن حراكها كان ينطلق من مصالح العشيرة والمكاسب التي ستتحقق غداة الموقف الذي تتخذه.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

لقد إتخذت العشـــائر الكردية مواقف متباينة بل ومتعارضـــة في أحيان كثيرة ونتجت تلك المواقف عن القيود الشديدة المفروضة عليها من قبل الدولة، فقد وقفت الى جانب الدولة أحيانا وضدها في أحيان أخرى.

شـكلت البنية القبلية وأعرافها أسـاسـا موضـوعيا لتباين الأدوار وإزدواجية المواقف، فالإمارات الكردية قبل أن تتمكن الدولة العثمانية من تقويضـــها وفرض الســلطة المركزية على كردســتان في عهد التنظيمات كانت قد تحولت الى مراكز للسلطة والنفوذ وشهدت شيئا من التطور في الجوانب الإقتصادية، وتمتعت بإستقلالية كبيرة في إدارة المناطق الواقعة تحت سيطرتها. وبزوال تلك الإمارات وعدم تمكن الإدارة العثمانية من فرض سـيطرتها الكاملة على كوردسـتان عادت العشـائر تفرض هيمنتها مرة أخرى على التنظيم الإجتماعي والســياســي في المجتمع الكردي Bruinessen, van 1992: 133)؛ **هاكان، ٢٠١٢: ٤١ - ٤٥**). فقد تركزت السيطرة العثمانية على مراكز المدن الكبيرة وبقيت الحياة الداخلية للعشــائر الكردية بعيدة عن ســيطرة الدولة، وكان الموظفون الكبار العثمانيون ذي التوجهات الغربية في مســألة التنظيمات العثمانية يفتقرون الى معرفة حقيقية بالمجتمعات المحلية في الدولة العثمانية وخصوصا المناطق الريفية ومناطق القبائل لذلك كانوا يلجأون الى ممارسة العنف ضد هذه المجتمعات لفرض توجهاتهم وســيطرتهم والتي لم تســفر عن النتائج المرجوة(**بۆئەرسلان، ٢٠٢٣: ١٦٧**)، بخلاف السلطان عبد الحميد الثاني الذي تبنى سياسة جديدة في مجال ربط العشـــائر والقبائل في المناطق النائية ببلاطه على وفق نظام جديد أو مؤســسـات مثل إدارة ممتلكات أراضـي السـنية وفرق فرسـان الحميدية (١٨٩١) ومدرسـة العشـائر (١٨٩٢). وكان هذا بمثابة تعريف حديث للسـلطة المركزية وفرض سـيطرتها، وسنحاول في دراستنا تقويم هذه المؤسسات الثلاث وكما يأتي:

١/ **الادارة السـنية:** تعد سـياسـة تفوض السـلطان عبدالحميد الثاني للأراضـي وتسـجيلها بإسم الإدارة السنية والتي يشرف عليها ضباط ومهندسون متخصصون إحدي وسائل إســتعادة الســلطة المركزية في المناطق النائية من الإمبراطورية العثمانية التي تهددها النزعات الإســتقلالية والأطماع الخارجية. وقد بدأ تطبيق هذه الســياســة في الحدود المعروفة بالعراق الآن منذ ثمانينيات القرن التاسـع عشـر، وإنتشـرت الأراضـي السـنية في كردسـتان الجنوبية التابعة لولاية الموصـل وشـهرزور المرتبط في مقاطع تاريخية عديدة بولاية بغداد، وقدرت نسبة الأراضي السنية في ولاية الموصل بـــ ٢٠% من مساحة الولاية، منها قرى عديدة في زمار و٥٤ قرية بين عقرة والزيبار، كما تملك السـلطان قرى وأراضـي في كفري وطوزخرماتو وقرەتپه وأربيل وشـمامك ونحو ١٠٠

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلينێن كوردى

قرية في مخمور في لواء شـــهرزور(لواء كركوك) ونصـف هذا العدد في كنديناوه وحدها، وتملك أيضـــا قرى كثيرة في المناطق الســـهلية بين الزابين، وكذلك في ســـرچنار ومرگه وســـورداش وگلعنبر وبازيان ودلين ومالوان وبەكرەجو وآغجەلر في لواء السليمانية، وكان للسنية دوائر عديدة في كردستان بمستوى شعبة ومعاونية من قبيل ترجيل والزاب وشمامك واورمان(هەورامان) واغجەلر، وكانت هذه الإدارة قوية ولم تعد للأغوات سلطة على فلاحيها عدا تلك التي تقدم طوعا على وفق التقاليد القديمة (**الجراح، ٢٠٠٠: ٣٧-٣٩، ٦٥–٦٧**). وليس ثمة تصـور عن الآثار المفجعة لهذا الإسـتحواذ السلطاني على الأراضى في كردستان من تقويمنا ترجمتين لقصيدة "الوردة الدامية" للشـاعر الخالد گۆران" (**الجواهري، ٢٠٢٤: مبحث ١١؛ رسول، ٢٠١٤: ٥٥-٥٧؛ البرزنجي، ٢٠٢٢: ١٨ – ١٩**).

بعد ثورة الإتحاديين ســـنة ١٩٠٨ تم تدوير هذه الأراضـــي باســـم نظارة المالية (الأراضـــي المدورة)، غير إن إدارتها تدهورت وبدأ الأغوات الكرد المجاورون لها بفرض سـيطرتهم على فلاحيها، وبعثوا المختارين من عوائلهم الى قرى الســنية المدورة بصـفة جباة نيابة عن الإدارة. وبذلك ضـمنوا الفرق من الضـرائب بين نسـبة الحكومة النظرية والمقدار الحقيقي للضـــرائب التي تجبى من الفلاحين. وبإندلاع الحرب العالمية الأولى دخل فلاحو تلك الأراضـي في نزاع غير متكافئ مع الأغوات لمنع التجاوز على حصـتهم من جهة، والسـعي للحصـول على إقرار الإدارة المعنية بحق مكتسـب في الأرض بتقادم إستغلالهم لها(**الجراح، ٢٠٠٠: ١٨٦-١٨٧**).

ليس ثمة مظهر لتباين دور الأغوات من رضـــوخهم لواقع الدور الذي تقوم به إدارة السنية في الأراضي التي كانت تحت تصرفهم ثم سجلت بإسم السلطان عبدالحميد بإعتبارها أميرية بعد أن كانوا لا يعترفون إلا بدورهم وسلطتهم في مناطقهم.

كما إن هذا الأمر ينصـــرف أيضـــا الى تخلي الأغوات عن دور جباية إيرادات الأرض وتركها للتعامل المباشر بين دائرة السنية وفلاحيهم من أبناء عشائرهم مكتفين بما يقدمونه من هدايا بموجب التقاليد المتوارثة. بينما تبدو إزدواجية المواقف بقبول الأغوات نسـبة ١٠٪ من الإيرادات بوصـفهم ملاك طابو وعدم إعتراضـهم على أن تكون الإيرادات المجباة من الفلاحين لصـالح دائرة السـنية من نتاج المحصـول بنسـبة ٣٦٪ في خانقين و٢٥٪ في كفري. وفي كركوك بلغت النسـبة ٢٧،٥٪ لدائرة السـنية يقابلها ١٠٪ للأراضي الأميرية للمحاصيل الشتوية(**الجراح، ٢٠٠٠: ١١٦–١١٧**). وتظهر إزدواجية المواقف أيضـا في إنقلاب الأغوات بعد خلع السـلطان عبدالحميد وتدوير الأراضـي بإسـم نظارة

المالية من رؤساء متعاونين مع السنية منقادين لأوامرها الى أنداد لضباطها يمارسون سلطة فوق رؤوس الفلاحين. وتوافقا مع ما سبق بينما كان الأغوات يبعثون المختارين لمتابعة فلاحي أراضي السنية لمصلحة الإدارة، قام الأغوات بإرسال مختارين من عوائلهم الى قرى السنية المدورة للجباية نيابة عن الإدارة ضامنين لأنفسهم ومختاريهم الفرق بين نسبة الحكومة النظرية من الضرائب والمقدار الحقيقي الذي يجبى من الفلاحين.(**أنظر ماسبق**)

٢/ فرق الفرسان الحميدية:

كان لشرق الأناضول حيزا معتبرا في سياسات السلطان عبد الحميد وهو كالإتحاديين من بعد كان يشعر بالمخاطر المحيقة بدولته ويسعى لبقائها موحدة، فمنذ ثمانينات القرن التاسع عشر، حين تزايدت نشاطات الحركة الاستقلالية الأرمنية وجد السلطان في الكرد القوة الوحيدة المتاحة من (إخوة الدين) الذين يمكن الإعتماد عليهم في الوقوف بوجه الحركة الارمنية وظهيرها روسيا القيصرية العدو التاريخي المتربص على الحدود الشرقية، فكان تجنيد أبناء أقوى العشائر الكردية في أفواج أو فرق فرسان الحميدية الخفيفة (حميديه خفيف سوڤارى آلايلەرى) على غرار قوات القوزاق الروسية. وحسب جانيت كلين منحت الدولة زعماء هذه العشائر رتبا رفيعة وجرى إعفاءهم من بعض الضرائب كما منحوا إمتيازات أخرى وحصلوا على دعم الدولة الكامل في مختلف المجالات. غير أن قولها بأن تشكيل فرق الحميدية كان بمثابة إعادة تأسيس للإمارات الكردية على أساس القبيلة من جديد فيه نظر(Klein, 2011: 125).

حملت القوات الجديدة التسمية الشرفية باسم السلطان الذي كلف أحد أكثر القادة العسكريين المقربين إليه المشير زكي باشا للإشراف على فرق الحميدية الى جانب قيادته للجيش الرابع في أرزنجان (Аверьянов, 1900: 165-179)، أعطت خطوات السلطان هذه إنطباعا لدى العديد من المراقبين بأنه يدعم زعماء العشائر الكردية ويقف الى جانبهم حتى أطلقوا عليه لقب(أبو الكرد) حسب الباحث الهولندي مارتين فان براونسين (Van Bruinessen, 1992: 186). إكتسبت الفرق الحميدية بسبب إنخراطها في أعمال غير قانونية وعمليات إعتداء على السكان الآمنين من الأرمن وحتى الكرد سمعة دولية سيئة(**بۆزئەرسلان، ٢٠٢٣: ١٨٧**).

ضمت أفواج الحميدية (٦٥) عشيرة مع فروعها وأفخاذها ووصل عدد أفرادها في عام تأسيسها أي في عام ١٨٩١ الى(٣٧) ألفا وخمسمائة مقاتل، وقد ربطت هذه القوة

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

العشائرية الكبيرة بالسلطان مباشرة. وتشير مصادر أخرى الى أن (١٣) عشيرة فقط من مجموع (٥١) عشـــيرة كبيرة قدمت المقاتلين الى فرق الحميدية، كما تؤكد بأن السلطات العثمانية فشلت في تأسيس قوة كردية حقيقية كبيرة قائمة بذاتها، بل بقيت هـــذه الفرق أو الأفواج تقوم بمهـــام الـــدعم والمســـــانـــدة والخـــدمـــات للجيش العثماني(Гасратян, 1987:33, 35). وكانت هذه الخطوة سببا لانقسام عشائر الكرد فمن جهة تحولوا من التمرد الى نوع من الإنضـــباط والإنصـــياع لأوامر المركز، وكان عليهم التصـــدي لتنامي الحركة الثورية الأرمنية من جهة أخرى، هذا فضـــلا عن إقامة ســـد منيع أمام خطر التوســـع الروســـي على الحدود الشـــرقية للدولة العثمانية(Klein, 2011: 258 - 262؛ **بۆزئەرســـلان، ٢٠٢٣: ١٨٥- ١٨٧**؛ Аверьянов, 1900: 162-169).

وكانت نظرة قادة الإتحاد والترقي إزاء التكوينات العشـــائرية المســـلحة نظرة ملؤها الإشمئزاز والإحتقار، إلا انه بدا من الصعوبة عليهم التراجع عن هذه التشكيلات، إذ عمدوا فى الســنوات اللاحقة الى الإســتعانة بها للوقوف بوجه المطامع الروســية ولجم الحركة الأرمنية، لكن إطلاق العنان لها كان حســـب المرجع المنوه عنه ســـببا لعبثها بالأمن وممارسـة أعمال النهب والسـلب والبلطجة. وقد أشار العديد ممن أتيح لهم مراقبة الأوضـــاع عن قرب الى أعمال فرق الحميدية ضـــد القرى الأرمنية والمظالم التي كانت ترتكبها في وضـــح النهار أمام أعين المســـؤولين المحليين الرســـميين. ولم تتوقف انتهاكاتهم هذه حتى بعد تحويلهم الى صـــنف من الشـــرطة، وقيل أن ضـــباطهم كانوا يفسرون الإعتراض على مسلكهم تمردا يتعين عليهم قمعه(**بۆزئەسلان، ٢٠٢٣: ٢٨١**)

وتجســـد المواقف المتباينة والأدوار المزدوجة التي لعبها زعيم عشـــيرة حيدران (حيدرانلي) القوية حسـين باشـا والذي تسـميه المصـادر التركية بالأعور (كوير حسـين باشـا)، وتنقله بين المعســكرات العثمانية والإيرانية والروسـية المتصـارعة ومن ثم عودته الى الإتحاديين، بل وتسـجيله عضـوا في جمعية الإتحاد والترقي، نموذجا صـارخا لتذبذب زعماء العشـــــائر الكردية في مواقفهم، لذا توجب الوقوف عند تقلباته هذه بشـــئ من التفصيل.

المعروف أن الطلبة الشباب الذين تصدوا لتأسيس جمعية الإتحاد والترقي سنة ١٨٨٩ كـانوا ينتمون في أغلبهم الى قوميـات غير تركيـة ومن بينهم إثنـان من الكرد، عبدالله جودت وإسـحق سـكوتي، وسـموها ب (إتحاد عثمانى جمعيتى – جمعية الإتحاد العثماني)، وتلخص هدفهم آنذاك في تحويل النظام الإستبدادي الى نظام دستوري يجمع

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الأمم المختلفة في إطار دولة لامركزية. وهم أيضـــا مثل الســلطان عبدالحميد الثاني كانوا يهدفون في نضـــالهم الى إنقاذ الدولة العثمانية من التفتت والزوال ومنع الدول الكبرى من التدخل في شؤونها الداخلية، ولكن بأسلوب مختلف عن السلطان. الأعضاء المؤســسون للجمعية والذين إلتحقوا بهم فيما كانوا شـبابا متأثرون بأفكار الفلاسـفة الغربيين وخصـوصا فلاسـفة عصر التنوير والثورة الفرنسـية، وبعد تخرجهم من المدارس العليا عملوا كضــباط وأطباء وموظفين في المدن الكبرى. وكانت تنقصــــهم الخبرة والمعرفة بأوضـاع البلاد والســكان وخصـوصـا العشـائر في الولايات البعيدة (Zürcher, 2010: 56 – 79).

لقد تبنت الحركة في سـنوات معارضـتها للنظام الحميدي وفي بداية حكمها سياسة لبرالية تمثلت بإعلان الدستور ومحاولة إقامة نظام ملكي برلماني، وإعتقدوا بأن إتحاد العناصـر المختلفة التي تضـمها الدولة من خلال مثل هذا النظام الدسـتوري أمر ممكن، كما كانوا يظنون بأن العثمنة يمكن أن تشكل الغطاء والهوية الموحدة التي تجمع الأتراك والعرب والأرمن والكرد وغيرهم كمواطنين متســـــاوين في الحقوق والواجبات أمام القانون. ولتنفيذ هذه الســياســـات في شـــرق الأناضـــول وجد الأتحاديون زالتهم في حزب الطاشـناق الأرمني شـريكا وحليفا أسـاسـيا. وسـبق أن توصـلوا الى قناعة أن نضـــالهم بالتحالف مع الثوار الأرمن ضــد الســلطان تعد وسـيلة مهمة في منع تفتت الدولة وخلق عقبات أمام الدول الأجنبية للتدخل في شـــؤونها الداخلية. وإســـتمروا على موقفهم هذا بعد إعلان حكم الدســـــتور من جديـد عـام ١٩٠٨، إذ جرى الإتفـاق بين الطرفين على إقرار الحقوق القانونية والإدارية للأرمن ومن بينها ما يتعلق بحدود الوطن الأرمني وإسـترجاع الأراضـى التي أغتصـبت من الأخيرين(**بۆزئەرسەلان، ٢٠٢٣: ٢٧٧ -٢٧٨** ; Киракосян, 1989: 121-132).

وجرى إعلان الإتفاق وفق المصـــادر الأرمنية في أجواء إحتفالية، وقام كل من أنور باشـا وطلعت باشـا بزيارات الى الكنائس والمدارس الأرمنية ومزارات ضـحايا الأرمن الذين سـقطوا خلال النضـال ضـد السـلطان، ألقوا خلالها خطابات تشـيد بالثوار الأرمن ونضـالهم ضـد الإسـتبداد الحميدي. وأكد قادة الطاشـناق بدورهم ضـرورة حماية الدسـتور العثماني وتطبيق بنوده والعمل المشــترك بين الطرفين كشـركاء في المســيرة. كما أكدا بأن تعاونهما ســيقطع الطريق على الدول الكبرى لإســتغلال القضــية الأرمنية بهدف التدخل في الشؤون الداخلية العثمانية(Киракосян, 1989: 121).

حين تسلم الإتحاديون السلطة كانت الدولة في شرق الأناضول ضعيفة الى درجة لم تكن تستطيع جمع الضرائب من الإقطاعيين وزعماء العشائرة هناك، وهنا بالذات كان إتفاقهم مع الطاشناق ضروريا بهدف الوقوف بوجه زعماء الفرق الحميدية الكردية والحد من سلطاتهم. وكان الطاشناق يعبر عن تطلعات نسبة كبيرة من السكان الأرمن ويتبنى نفس التوجهات الأمر الذي شكل أساسا لتحالف الطرفين. الموقف الإتحادي الأرمني أثار إستياء الزعماء الحميديين الكرد، وكانت مبادئ الدستور ومساواة المسلمين مع غيرهم وخصوصا مع الأرمن أمرا غير مقبولا بالمرة بالنسبة لهم، كما كان الأمر بالنسبة لأغلب القوى العشائرية عند الشعوب الإسلامية. السياسات الراديكالية للإتحاديين لإزالة آثار النظام القديم في شرق الأناضول بالتحالف مع الأرمن أثار ضدهم القوى المناصرة للنظام القديم وعلى رأسهم زعماء الفرق الحميدية. رحب السكان الأرمن بالإجراءات الحكومية وإعتقد سياسييوهم بأن الإتحاديين قطعوا خيوطهم مع الماضي والتراجع عن السياسات الجديدة أمر غير وارد، بل ذهب البعض بأنهم إذا فكروا في التراجع سيكون ذلك نهاية لهم. لكن أحداث السنوات اللاحقة أظهرت العكس، فالإتحاديون لم يتراجعوا فقط عن السياسات التي تبنوها والشعارات التي رفعوها في بداية عهدهم، بل نفذوا المجازر وعمليات الإبادة بحق الشعب الأرمني بصورة أسوأ بكثير من الذين سبقوهم (Киракосян, 1989: 234-239).

وفي موازاة ذلك رأى كرد الحميدية أن جماعة الإتحاد والترقي الخارجين عن طاعة السلطان يمثلون خطرا داهما على وجودهم، فتواصلوا مع أنصار النظام القديم ودخلوا معهم في محادثات ومراسلات، وكان لضباط الحميدية الكرد دورا مهما في هذه الإتصالات. ولوحظ السعي لجمع الأسلحة والإستعداد للإنتفاضة ضد النظام الجديد. وقد أشارت التقارير الواردة من الأركان العسكرية الروسية في القفقاس الى سان بطرسبورغ الى تحضيرات كردية ضد التحالف الإتحادي الأرمني، وتوقعت قيام الكرد بالثورة. وكان رئيس عشيرة حيدران حسين باشا وهو في عمر السبعين، وكان قد منح عند تأسيس الفرق الحميدية سنة ١٨٩١ رتبة رائد (صاغ قول أغاسي)، من بين أشد المعارضين للنظام الجديد وأصبح من أبرز زعماء الفرق الحميدية والشخصية النافذة الأكثر مقبولية في ظل النظام القديم، ولم تكن سلطته مقتصرة على عشيرته والقريبة منها بل كان له تأثير كبير على كل العشائر التي سكنت الأقسام الشمالية من كوردستان على الحدود الروسية. وسيطر حسين باشا على أراضي واسعة وإمتلك أعدادا كبيرة من المواشي والحيوانات وأتهم باعمال سلب ونهب لممتلكات الفلاحين الأرمن ولم يسلم السكان الكرد أيضا من إعتداءاته. وكان يبرر عدم إشتغاله وعشيرته بالزراعة

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بأن أراضيهم حسب قوله غير خصبة ولا تستطيع أن تدر عليهم ما يكفي لمعيشتهم (Аверьянов, 1900: 183- 187). وكانت عشيرة حيدران وعشائر المللي وحسنان من أقوى العشائر الكردية في صفوف الحميدية حتى أوائل القرن العشرين، وتجاوزت سلطاتهم حدود مناطقهم الى مناطق العديد من العشائر الأخرى في كوردستان. وكانت أعمالهم مصدر إستياء معظم السكان بمن فيهم الكرد، إلا أن المسؤولين الحكوميين لم يضعوا حدا لتصرفاتهم ولم يتخذوا أية إجراءات بحقهم نظرا لتمتعهم بحماية السلطان عبدالحميد الذي كان يعدهم سندا لحكمه. وتشير تقارير الدبلوماسيين الى أن الدولة كانت تتخوف من تمردهم إذا ما أتخذت ضدهم الإجراءات القانونية، الأمر الذي كان يمكن ان يتحول الى ثورة كردية عامة في شرق الأناضول والتى فقدت فيها الدولة حسب أڤريانوف صداقة الأرمن والكرد العلويين والكرد الإيزيديين، ولم يبق إلا الكرد السنة الذين صار الإعتماد عليهم أمرا واقعا وهم يتحكمون به حصرا (**بوزئەسلان، ٢٠٢٣: ٢٨٢؛ أبوبكر وآخرون، ٢٠٠١: ١١٥، ١٨٣**؛ Аверьянов, 1900: 290).

غداة سيطرة الاتحاديين على الحكم في كانون الأول ١٩٠٩، قرر حسين پاشا وعدد آخر من زعماء العشائر كأمين پاشا وتيمور پاشا ومحمد صديق بيگ ومعهم ست فرق حميدية مغادرة الأراضي العثمانية، حيث عبروا الحدود الى منطقة ماكو في الجانب الإيراني، وأكد حسين باشا بأنه لن الى كوردستان العثمانية مرة أخرى بل سيتحول ومن معه من زعماء وأبناء العسائر الى رعايا روسيا القيصرية. وكان السبب لحركته هذه سياسات الإتحاديين إزاء فرق الحميدية والإجراءات المقيدة لسلطتهم وإتفاقهم مع الطاشناق وعزمهم على معاقبة مرتكبي الجرائم والإعتداءات على الأرمن في ظل العهد السابق. وكان والي أرضروم جلال بيگ قد إستدعى حسين باشا فخشي الأخير من تلك الخطوة وعدها إشارة واضحة من حكومة الإتحاد والترقي الحليفة للأرمن والمعادية للكرد وفرسان الحميدية، فكان قراره الإلتجاء الى إيران. وتشير الروايات الروسية الى أن الهدف الحقيقي للپاشا ورفاقه من وراء حركتهم هذه هو إثارة القلق لدى حكومة الاتحاديين ودفعها الى إعادة النظر في مواقفها ازائهم، وفي مقدمتها عدم مطالبتهم أو إجبارهم على إعادة الأراضي والممتلكات التي إستولوا عليها في ظل النظام السابق فضلا عن التخلي عن قرار معاقبتهم عما ارتكبوه من مظالم وأعمال غير قانونية في الماضي، كما كان الإتفاق الإتحادي الأرمني ينص على ذلك. ومن نافلة القول أن نشير هنا بأن موقف الإتحاديين من العشائر الكردية الحميدية قد شجع الأرمن على إستغلال الفرصة، إذ صاروا يثأرون من الكرد بدعم من الحكومة الجديدة،

وقد أوصلت هذه الحالة العلاقات بين حكومة الإتحاد والترقي والزعامات الكردية الى مفترق طرق (Abak. 2015: 284).

وأشارت تقارير عثمانية وردت الى العاصمة إسطنبول من وان وهي أقرب ولاية عثمانية على الحدود الإيرانية، الى أخبار تفيد بأن حسين پاشا ورفاقه على إتصال دائم ويتداولون في الأوضاع فيما بينهم، لكنها قللت من خطر نشوب إنتفاضة كردية عارمة في شرق الإمبراطورية نتيجة لهذه التحركات. جدير بالاشارة أنه بموجب معاهدة عام ١٩٠٧ بين روسيا وبريطانيا فإن المنطقة التي لجأ إليها حسين پاشا وأعوانه كانت منطقة نفوذ روسية، لهذا فإن الوثائق الروسية تتضمن تفاصيل كثيرة عن تلك الأحداث لا تتوفر في غيرها. وإعتبرت روسيا تلك المناطق ستراتيجية ومهمة لتنفيذ مخططاتها التوسعية في الأناضول والقفقاس، كما كانت العشائر الكردية القاطنة على جانبي الحدود موضع إهتمام الإستراتيجيين الروس للإستفادة من قواها في تنفيذ المخططات المتعلقة بمستقبل المنطقة في ظل أجواء تنذر بإندلاع حرب واسعة، يمكن أن تلعب فيها العشائر الكردية المسلحة دورا مهما في مساندة القوات الروسية على الحدود الإيرانية – العثمانية(McDowall, 2003: 59-63, 95- 99;6). من هنا نال حسين پاشا وتحركاته هتماما خاصا من لدن المسؤولين الروس في القوقاز وعرض عليه أن يصبح وأتباعه رعايا لروسيا القيصرية. وتداول المسؤولون الروس في مشاريع عدة لإسكان الباشا ورعاياه من بينه واحدا بالقرب من الحدود العثمانية وآخر في القفقاس داخل حدود الإمبراطورية الروسية، إلا أن إسكان هذا العدد الكبير من العشائر الكردية أثار مخاوف العديد من المسؤولين الروس لإعتبارات تتعلق بالأمن وندرة الأراضي الخالية لإسكانهم، لذلك سمح له ولمائتي شخص فقط من أتباعه عبور الحدود الى الأراضي الروسية. وذكر وزير خارجية روسيا آنذاك سازانوف بأن تأثير حسين پاشا الحالي على العشائر الكردية في المنطقة يمكن أن يتنامى في المستقبل. إلا أن سلوك الكرد إزاء الأرمن في شرق الأناضول والنسطوريين في شمال غرب إيران الخاضع للنفوذ الروسي كان سببا مهما لإنزعاج الروس من الكرد. وكان الروس يعتقدون بأن إنسحاب فرق فرسان الحميدية من أبناء عشيرة حيدران من مناطق أرضروم ووان، سيجعل المواقع العثمانية ضعيفة أمام القوات الروسية في الحرب التي كان يتوقع نشوبها. وساور الإتحاديون قلقا كبيرا من الإشاعات التي كانت تنتشر حول عزم الكرد في إيران والدولة العثمانية القيام بإنتفاضة واسعة بقيادة حسين باشا ضد الحكومة الإتحادية. وأكدت التقارير الروسية أن جميع الكرد متبرمون مثل حسين پاشا من حكومة الإتحاد والترقي ومستعدون للتمرد عليها. وفي الخامس من آذار ١٩١٠ إجتمع العديد من

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

زعماء العشائر الكردية عند رضا تللو بيگ أحد زعماء حيدران في قضاء قرەكليس بولاية أرضروم وتباحثوا في الشأن الكردي وأعدوا تقريرا تقرر أن يبعثوه مع وفد منهم الى حسين پاشا، كما توجه العديد من المشاركين بعد الاجتماع الى المناطق الكردية الأخرى وخصوصا الى وان وموش لإبلاغ الزعماء العشائريين هناك بقرارات الإجتماع. وحسب التقارير الروسية فإن المحرك الأساسي لهذا الإجتماع السري هو التحضيرات لإنتفاضة في ربيع نفس العام. كما أشارت التقارير الى الشيخ عبدالقادر النهري إبن الشيخ عبيدالله النهري زعيم إنتفاضة عام ١٨٨٠ الكردية المشهورة كان الى جانب حسين باشا في مساعيه. وقد أثارت هذه الإجتماعات قلق السكان الأرمن وتحدثت رسائل من البترياركية الأرمنية عن تحركات هذه القوى التي سمتها ب"القوى الرجعية" والتي حسب زعمها بوسعها التحريض على أعمال عنف جديدة ضد السكان الأرمن. وتشكو تلك الرسائل من سلوك "السلطات المحلية الرجعية" لعدم قيامها بإتخاذ أية إجراءات الأمر الذي يثير هلع وفزع السكان الأرمن في المنطقة(Abak, 2015: 288).

وفي المحصلة يمكن القول بأن الإتحاديين في السنوات الأولى من حكمهم واجهوا بشدة القوى العشائرية الكردية وخصوصا من المنضوين في إطار فرق الحميدية، غير انهم سرعان ما سلكوا مسارا مختلفا تماما فيما يتعلق بحادثة حسين پاشا، إذ تراجع والي وان وطلب في النصف الثاني من آذار ١٩١٠من حكومته أن تعفى عن الباشا وعن ما قام به قبل إعلان الدستور، وبنى طلبه هذا على الرغبة التي أبداها الباشا في العودة الى البلاد. وكان الوالي قد أبلغه بأن أمر العفو عنه ليس من صلاحيته، ولكنه سيوصل طلبه الى الحكومة المركزية. وبدأ الباشا من جانبه ومن خلال قنوات أخرى يتصل بالمقامات العليا في الدولة، حتى أن القائد الايراني الكردي(سردار خان ماكو) كتب الى السلطان ومجلس المبعوثان يتوسط له ولأتباعه ويؤكد لهم بأن حسين باشا وأتباعه يرغبون بالعودة الى بلادهم داعيا الى تأمين محاكمة عادلة لهم أمام محاكم مستقلة وتأمين أمنهم الشخصي، وبلغ السلطات العثمانية بإن الباشا ورفاقه ورعاياهم على إستعداد للمثول أمام مثل هذه المحكمة. لم يأت الجواب من إسطنبول مباشرة، ولكن عبر والى أرضروم الذي دعاهم الى العودة، وبدأت عائلة الباشا وبعض أقربائه يعودون الى كوردستان إعتبارا من نيسان نفس العام. وتشير المصادر الى عودة سبعة أشخاص ومن بينهم إبن عم حسين باشا والذين وصلوا الى پونتوس في ٢٧ نيسان، وفي ١٥ مايس عاد إبنه آدو بگ مع عشرة أشخاص. العودة السريعة لأفراد عشيرة حيدران أشرت بداية التحول في سياسة حكومة الإتحاد والترقي إزاء زعماء العشائر الكردية، بعكس السياسة المتشددة التي إتبعتها ضدهم في بداية العهد الجديد. وقد تبع ذلك

إصدار عفو عن حسين باشا ورجاله على أن يعودوا خلال شهر، وبعكسه هددت الحكومة بأنها ستقوم بسحب الرتب التي منحها لهم النظام السابق، كما وتقوم بمصادرة أموالهم وممتلكاتهم. على هذا الأساس بدأ الحيدرانيون بالعودة من إيران الى مواطنهم السابقة. ولكن هذه السياسة اللينة لحكومة الإتحاد والترقي إزاء حسين باشا أثارت التوجس لدى المسؤولين الإتحاديين في المنطقة وكذلك الأرمن خشية أن يؤدي هذا الأمر الى تنامي نفوذ حسين باشا بين الكرد وتقوية موقعه السياسي والإجتماعي (Abak, 2015:289).

في حينها لم تذكر الأسباب الحقيقية التي أدت الى هذا الإنقلاب في موقف الإتحاديين من زعماء العشائر الكردية الحميدية. بإختصار شديد كانت الحكومة الإتحادية تواجه في سنة ١٩١٠ قوى عديدة معارضة في الداخل في إسطنبول والعديد من الولايات التي كانت الى جانب حكم الشريعة كما كانت تزعم. وكانت منشغلة كذلك في الحرب على جبهتين متباعدتين في ألبانيا واليمن، ولم تكن ترغب في دخول حرب جديدة مع الكرد، لذلك تقرر تبني سياسة لينة تجاه حسين باشا وأعوانه ورجاله، وكانت عودة حسين باشا بمعية تيمور باشا ومحمد صديق بيگ والزعماء العشائريين الكرد الآخرين في بداية حزيران من نفس العام، وقد إستقبلهم والي وان بالترحاب الأمر الذي قوى من مكانة الباشا ورفاقه بين الكرد في المنطقة. أثار تصرف الوالي إزاء حسين باشا ومرافقيه غضب الأرمن ومخاوفهم وخصوصا أولئك الذين تعرضوا للمظالم في الماضي، ولكن المسؤولين الإتحاديين في المنطقة حاولوا تهدئة روعهم وإفهامهم بأن الحكومة مشغولة بقمع الإنتفاضة الألبانية ولا تستطيع الآن فتح جبهة جديدة والدخول في مواجهة مع العشائر الكردية، كما طمأنوهم بأنهم سوف لن يتعرضوا الى المزيد من المظالم وعمليات السلب النهب من قبل حسين باشا الذي أعيدت له أملاكه وممتلكاته وإستقر في قرية زونيك بالقرب من پوتنوس. هذا الموقف الجديد في التعايش مع نتائج السياسات المتبعة من قبل النظام الجديد إزاء فرسان الحميدية كان مناقضا للمبادئ التي أعلنها الإتحاديون حين وصلوا الى السلطة عام ١٩٠٨. وقد دفعت الأحداث الداخلية والخارجية حكومة الإتحاد والترقي الى الإنصياع لمتطلبات هذه السياسة البراغماتية، فقد كان إلحاق البوسنة والهرسك من قبل النمسا في عام ١٩٠٩ وقيام الثورة المضادة في ٣١ آذار من نفس العام وإندلاع الإنتفاضات في ألبانيا واليمن في العام التالي والمؤامرات المستمرة لأنصار النظام القديم، كفيلة بإجبارهم على تغيير نهجهم إزاء العديد من القضايا ومن بينها التعامل مع زعماء العشائر الكردية المنضوية في إطار الفرق الحميدية(Abak, 2015:290).

وكانت لهذه السياسة الجديدة نتائجها، فقد أعلن حسين پاشا في ٢٣ تموز ١٩١١ بإسم عشيرة حيدران إخلاصه للنظام الجديد. وأرسل في ذكرى إعلان الدستور مع عدد من زعماء العشائر برقية الى السلطان يعلن فيها إخلاصهم للدستور وإستعدادهم مع سبعة ملايين كردي الدفاع عنه والحفاظ عليه والتضحية بالنفس إذا تطلب الأمر ذلك للوقوف بوجه العدو والدفاع عن الوطن. ولم يتوقف الأمر عند هذا، أي السماح لرئيس حيدران بالعودة الى موطنه وإعادة أملاكه وممتلكاته من قبل الإتحاديين بل جعلوه عضوا في جمعية الإتحاد والترقي. وكان أحد أبرز قادة الإتحاد والترقي ووزير المالية جاويد بيگ وبصحبته ناجي بيگ قد زارا ولايتي أرضروم ووان في شهر آب من عام ١٩١١ للتبشير بأفكار المشروطية والنظام الجديد، وإلتقيا العديد من زعماء العشائر الكردية وزارا حسين پاشا وابلغاه بانتهاء الضغوطات عليه، بل وسجل جاويد بيگ بنفسه إسم حسين باشا عضوا في جمعية الإتحاد والترقي. وتحدث في مقام الدولة عن إتحاد العناصر العثمانية ضمن سياسة الإتحاديين والعمل على إنشاء جيش قوي يواجه الأعداء فضلا عن برنامج لإعداد للأئمة والخطباء. ومع حلول عام ١٩١٢ جرى تعيين حسين باشا الحيدراني قائدا للفوج(١٦) من فرسان الحميدية في پونتوس، ولم يجري هذا الأمر من دون أن يثير إنزعاج الأرمن وحتى الكرد الذين كانوا قد تعرضوا للمظالم على يدي الباشا ورجاله. وهكذا كان تكريم أحد أبرز أنصار النظام القديم على يد الحكومة الجديدة بعد العفو عنه وإعادة ممتلكاته تجسيدا لتفاعل المخاطر الداخلية والخارجية بوجه الإتحاديين وپراغماتية نظامهم في التعامل مع الواقع. حين سأل الملحق العسكري البريطاني الرائد تيريل أحد أعضاء اللجنة المركزية لجمعية الإتحاد والترقي عن أسباب هذا التحول وتعيين حسين پاشا بعد كل ما عرف عنه من تجاوزات، كان جوابه بأنهم يأسفون لهذا الأمر ولكنه ألقى باللائمة على الروس فهم يتجاوبون معهم ويعملون على جذبهم الى جانبهم، وكان لابد من تقديم مثل هذه الرشوة له ولأمثاله لإبعادهم عن التأثير الروسي (Abak, 2015: 291- 292).

وهكذا تبنى الإتحاديون بعد المرحلة الأولى من حكمهم خلال السنوات ١٩٠٨-١٩١٢ سياسة ترضية أنصار النظام القديم متحولين عن سياسة المواجهة التي دفعت زعيما قويا كحسين پاشا الى اللجوء الى إيران. وفي ظل هذه الظروف إضطر الإتحاديون أن يكيفوا أنفسهم مع الوقائع على الأرض والتخلي عن الشعارات التي إقتبسوها من الفلاسفة والمفكرين الأوروبيين ورفعوها من قبل. وهذا يعني تجاوز الإتحاد والترقي عن نهج سياسة مصممة بل شكلت الأحداث والتطورات مرجعية سياستهم وآيديولوجيتهم. وبالرغم من توافق الرأي بأن حروب البلقان قد تسببت في

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

خلافات داخلية عميقة داخل جمعية الإتحاد والترقي، إلا أن واقع سياساتها منذ البداية إتسم بالتردد وعدم الثبات.

٣/ **مدرسة العشائر في أسطنبول:** تمثلت الخطوة الأخرى للسلطان عبدالحميد الثاني لربط العشائر في تخوم الإمبراطوية وأطرافها البعيدة بعجلة الدولة المركزية في تأسيس مدرسة خاصة بأبناء تلك العشائر عرفت بالمدرسة السلطانية للعشائر(مكتب عشيرت همايون) في إسطنبول سنة ١٨٩٢ والتي إستمرت في نشاطها التعليمى التربوي لغاية عام ٢٠٠٧. أولى السلطان إهتماما خاصا بشؤون المدرسة ونشاطاتها التعليمية وكان يعلق عليها آمالا كبيرة في خلق نخبة جديدة من زعماء العشائر يرتبط أفرادها به شخصيا، يمثلون سلطة الدولة ويعملون لديها بدلا من رؤساء العشائر التقليديين الذين كانوا يتصرفون على هواهم ولم يعيروا أهمية كبيرة للسلطة المركزية وكانوا يتمردون عليها متى ما وجدوا ذلك في مصلحتهم (**أوزأوغلو، ٢٠١٦: ١٠٤**). وإعتقد السلطان وهو محق في ذلك الى حد كبير بأن النخبة الجديدة المتخرجة من مدرسة العشائر قد تشبعت بالثقافة التركية العثمانية وشهدت الحياة المدنية في إسطنبول. حاول السلطان من خلال مدرسة العشائر ربط القبائل العربية أولا ومن ثم الكردية والألبانية بالباب العالي مباشرة عبر خريجي المدرسة المذكورة والذين ينحدرون أصلا من أشهر بيوتات تلك العشائر والمناطق، إذ أن فرض هويات العثمنة المستمدة من التنظيمات أو الدعاية الحميدية لرابطة الجامعة الإسلامية من فوق لم تجذب أبناء القبائل الذين رأوا أن المحددات المكونة لمجتمعاتهم لا تخضع للتقييد وبعيدة كل البعد عن تلك الهويات، لهذا تعد تجربة مدرسة العشائر بمثابة الأداة التي أخذت على عاتقها تكريس رؤية الدولة في فرض الهويات المتجاوزة للسلطة الوطنية الممثلة بالعثمنة أو الرابطة الإسلامية ما بين المجتمعات المهمشة القاطنة في الولايات العربية البعيدة أو في كردستان على الحدود مع روسيا وكذلك ألبانيا. وهذه القضية بحد ذاتها ذات أهمية متفردة، إذ منحت في المرحلة التاريخية اللاحقة بعدا آخر في النهضة القومية المميزة (Rogan, 1996: 13-14; Akpınar, 2002: 74- 90).

أدخل عدد لا بأس به من أولاد زعماء العشائر االكردية الى المدرسة حيث تخرجوا منها بصفة ضباط أو إستمروا في إكمال دراستهم في المدارس العليا العسكرية والمدنية، وشكلوا فيما بعد نخبة متميزة من المنخرطين في الحياة السياسية والثقافية الكردية. فمن بين ٢٥ طالبا كرديا تخرجوا من هذه المدرسة أصبح بعضهم قادة في أفواج الفرسان الحميدية أو أعضاء في مجلس المبعوثان العثماني، بل

وفي المجلس الوطني الكبير عند تأسيسه في نيسان ١٩٢٠، كما حصل بعضهم على مناصب الوالي والقائمقام...الخ. وإنخرط تسع منهم في الحركة القومية الكردية وإشتهروا على صعيد كوردستان خلال عقود. لقد أنهى الدراسة في هذه المدرسة ٤٠٠ طالب من مجموع ال ٦٠٠ قبلوا فيها. ودخل المدرسة عدد من أبناء زعماء العشائر الكردية من قادة أفواج فرسان الحميدية، وتحولوا فيما بعد الى قادة في تلك الأفواج وإلى زعماء عشائر من نمط جديد بصفة ضباط وموظفين لدى الحكومة. وهناك إشارات في المصادر التركية الحديثة بأن مصدر التعاطف إزاء السلطان عبدالحميد والذي ساد أوساط كبيرة في المجتمعات الشرقية الإسلامية لعقود يعود في جزء منه الى الدور الذي لعبه هؤلاء في الدعاية لأفكار الجامعة العثمانية في مجتمعاتهم(Akpınar, 2002: 91-98,116-127)

وفي جميع الأحوال لا مناص من عد مدرسة العشائر إنعطاف مهم نحو إرهاصات يقظة إعتمدت على نمط جديد من التعليم لا صلة له بالنشاط التعليمي في المدارس الدينية لأبناء الاغوات ورؤساء العشائر، وبذلك لم يكن من المصادفة أن يمارس عدد غير قليل من هؤلاء وقد آلت اليهم رئاسة عشائرهم بالوراثة أدوارا مهمة في الحركة الكردية الحديثة. إن تباين في الأدوار وازدواجية في المواقف بهذا المستوى لابد أن يفضي في المحصلة الى تطبع العشيرة على حياة مدنية عصرية.

إستنتاجات في معرض تباين الأدوار وإزدواجية المواقف

في ضوء العرض السابق لسياسات السلطان عبدالحميد الثاني في كردستان لابد ان يفهم تباين دور الفرق الحميدية أداة للجامعة الإسلامية أو الجامعة العثمانية في إتجاه والتعبير عن أداة كردية ضاربة في نطاق كردستان إقليما وشعبا عثمانيين في إتجاه ثان. كما أن الفرق الحميدية في نشأتها معبرة عن تدني وعي الكرد بالفكرة القومية الحديثة، غير أنها في الهدف غير المنظور مظهر فريد للوحدة القومية يمكن أن يخدم في المستقبل مطالب الدعوة للدولة القومية في كردستان العثمانية. وفي معرض ازدواجية المواقف وضعت الفرق الحميدية قبل العام ١٩٠٨ في موقف حماية حدود الدولة العثمانية في الأطراف الشمالية من ولاية الموصل (لونگريك، ١٩٦٨: ٣٧٢) وبما يوافق هدف الدفاع عن الجامعة العثمانية بالتبعية كما نرى، فلما إضطربت أحوال كردستان بعد حل هذه الفرق في عهد الإتحاديين أعيد تشكيلها كنوع من الشرطة المحلية للمحافظة على الأمن المحلي كما تمت الإستعانة بهم في حرب البلقان ١٩١٢ – ١٩١٣ ومقاومة الأنكليز ١٩١٥ (المعموري، ٢٠١٠: ١٩٦). وفي مواقف جديرة بالتأمل

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

بعد الإنقلاب العثماني وظهور إرهاصـــــات الحركة القومية الكردية أعاد الإتحاديون تشكيل فرسان الحميدية بإسم الأفواج الخفيفة لتكون بمثابة حرس حدود ظاهرا وأداة لضرب الحركة الكردية على المستويين العشائري والمدني، فكان لهذا الموقف صداه في ممارســات مشــابهة قامت بها أنظمة الحكم اللاحقة من قبيل فرســان صــلاح الدين وأفواج الدفاع الوطني والأفواج الخفيفة وغيرها ممن إرتضــوا الإنضــواء في تشــكيلات رسمت لها مواقف ضرب الحركة الكردية في تاريخ العراق المعاصر بعناوين لا تختلف عن نظيراتها في العهد العثماني الأخير. ومن المثير ان نشـــير في هذا المجال الى ما ذهب اليه هاكان أوزأوغلو بأن العلاقة المعقدة للعديد من العشائر الكردية مع مؤسسة فرسان الحميدية أفرزت نتيجتين متناقضتين تعكسان تباين الادوار: اولاهما المساهمة في تقوية مركز الدولة رغم إنتفاضات ١٩٠٩ و ١٩١٤ التي وفرت حسب رأيه أرضية مناسبة لقيام حرب الإســتقلال بزعامة مصــطفى كمال فيما بعد، بينما أســهمت هذه العلاقة المعقدة في تهيئة جو ســياســي مســاعد لليقظة القومية الكردية في كوردســتان الى جانب التضــامن مع الدولة والتي كان الكرد فيها مقتدرين خلاف النزعة الإســتقلالية للعشيرة الكردية ويعكس صور مثيرة لمواقف مزدوجة(**أوزأوغلو، ٢٠١٦: ١٠٠ –١٠٥**).

ختام.. ماذا ينتظر من توصيات

في "شعار العشائر الكردية من الوحدة الى التجزئة " إختزال لتاريخ الكرد، وإعتداد بما حققته الإمارات الكردية من ممارســــات لإقامة أكثر من تجربة وحدوية إنضــوى تحت لوائها الكثير من مكونات الكرد العشــائرية، وكان من أهم خصــائص تلك التجارب أنها كانت عابرة للحدود المعاصـــرة، وأنها إعتمدت على القوة الجابرة في إقامة كيانها وعلى زعامة فردية بكاريزما تتداخل فيها مرجعيات أســرية ودينية ومزايا شـــخصـــية، وكان إنهيار هذه التجارب مرده التنافس على الزعامة من الداخل والخارج وهشاشة نظم الإدارة وضعف الموارد الإقتصادية في إطار المراحل التاريخية وثيقة الصلة بقيام تلك الإمارات ووجود دول أو إمبراطوريات عظمى جوار ساحتها الاقليمية. ومفهوم أن دولا تســتند الى قواعد من التكوينات العشــائرية تكون عرضــة للتآكل من الداخل في أول فرصــة تجد فيها العشــيرة مجالا لممارســة نزعة إســتقلالية جبلت هي وغيرها عليها بالفطرة ومصـــحوبة بأمراض تباين الأدوار وإزدواجية المواقف التي تصـــدت لها ورقتنا البحثية من خلال وقائع عبر مختلف العهود في العصـــر الحديث. وهذا التآكل وتلك الأمراض تنصــرف الى العشــائر الأخرى بالتبعية وتســتجيب في آخر المطاف لنظرية إبن خلدون حول قيام الدول وإنحلالها .. والســؤال هل بوســع الكرد المعاصــرين إقامة دولة

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

قومية عابرة للحدود التي رسـمتها المؤتمرات الدولية في القرن الماضـي؟ الجواب كما نرى يتوقف على أمرين أولهما تحولات إجتماعية عابرة للعشائرية وغيرها من العصبيات، وثانيهما قيادة إدارية نزيهة وفكر إقتصـــادي من أجل بناء الإقليم القاعدة وزعامة مشخصنة عابرة للعصبية بمختلف مرجعياتها ونضال سلمي سياسي ودبلوماسي وطني وإقليمي ودولي.

المصادر والمراجع:

أولا: بالعربية:

١. أبوبكر، أحمد عثمان وآخرون(٢٠٠١): عشائر كردستان، مجموعة من الباحثين، أربيل، رابطة كاوا للثقافة الكردية.

٢. أطلس العراق والمشـــرق العربي حتى عام ١٩١٤، (٢٠١٢): إعداد محمد محمود زوين وعلاء الرهيمي إســتنادا الى الارشـيف العثماني، مركز دراســات الكوفة/جامعة الكوفة ، النجف الاشرف.

٣. أوزأوغلو، هاكان (٢٠١٦): أعيان الكورد والدولة العثمانية: هويات متطورة... وولاءات متنافسة... وحدود متحولة، ترجمه عن الإنكليزية: الأستاذ الدكتور خليل علي مراد، أربيل، الأكاديمية الكردية.

٤. البدليسـي، الامير شـرف خان (٢٠٠٧): شـرفنامه، ترجمة محمد جميل الملا أحمد الروزبياني، ط٣، بغداد، المدى.

٥. بكنغهام، جيمس (١٩٦٨): رحلتي الى العراق ســنة ١٨١٦، ترجمة: سـليم طه التكريتي، ج١، بغداد.

٦. البرزنجي، عبد الله طاهر، (٢٠٢٢): أرواح في العراء، أنطولوجيا الشـــعر الكردي الحديث، بغداد.

٧. البصـــري، إبن ســند،(١٩٩١)، مطالع الســعود في أخبار الوالي داود، تحقيق عماد عبدالســلام وسهيلة القيسي، بغداد.

٨. تاڤرنييه (١٩٤٤): العراق في القرن الســابع عشـر كما رآه الرحالة الفرنسـي تافرنييه، ترجمة بشير فرنسيس وكوركيس عواد، بغداد.

٩. الجراح، صباح حسين أعقاب (٢٠٠٠): أملاك السنية في العراق ١٨٧٦ – ١٩٠٩، رسالة ماجستير/ جامعة الموصل.

١٠. الجواهري، عماد (٢٠٢٤): الجواهري ومعاصـــروه، مباحث في تاريخ العراق الثقافي، مبحث/١١، بيروت.

١١. الجواهري، عماد احمد (٢٠١٣): تراث الحيازة الاقطاعية في كوردستان العراق وما جاورها، مركز الابحاث العلمية والدراسات الكوردية/جامعة دهوك، أربيل

١٢. الحصري، ساطع (١٩٦٥): البلاد العربية والدولة العثمانية، ط٣ بيروت.

١٣. الحمداني، طارق نافع (١٩٧٥): التاريخ الغياثي، الفصل الخامس من سنة ٦٥٦-٨٩١هـ/١٢٥٨-١٤٨٦م، لمؤلفه عبد الله بن فتح الغياثي البغدادي، دراسة وتحقيق، بغداد

١٤. راوولف. ليونهارت، (١٩٧٨): رحلة المشرق للرحالة الهولندي الدكتور لينهارت راوولف، ترجمة وتعليق: سليم طه التكريتي، بغداد. وزارة الثقافة.

١٥. زاده، مطراقي نصوح بن عبدالله(٢٠٠٣): رحلة مطراقي زاده، لنصوح أفندي السلاحي، ترجمة: صبحي ناظم، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، أبو ظبي ، المجمع الثقافي.

١٦. العزاوي، عباس (٢٠٠٥)، موسوعة عشائر العراق - الكردية، المجلد:٤، الدار العربية للموسوعات، بيروت

١٧. العزاوي، عباس (٢٠٠٤): موسوعة تاريخ العراق بين إحتلالين، المجلد السابع، الدار العربية للموسوعات، بيروت.

١٨. فهد، زاير نافع (٢٠١٠): الادارة العثمانية في شهرزور، اطروحة دكتوراه جامعة القادسية.

١٩. قادر، جبار (٢٠٠٦)، قضايا كردية معاصرة، أربيل دار ئاراس.

٢٠. الكركوكلي، رسول حاوي (بلا. ت): دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء، ترجمة: موسى كاظم نورس، دار الكتب، بيروت.

٢١. گوران (٢٠١٤)، الآثار الشعرية الكاملة، ترجمة وتقديم عز الدين مصطفى رسول، ط٢، بغداد.

٢٢. لونكريك، ستيفن هيمسلي (١٩٦٨): أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ترجمة جعفر خياط، ط٤، مكتبة التحرير، بغداد.

٢٣. مذكرات مأمون بك بن بيكه بك(١٩٨٠): ترجمة وتعليق محمد جميل الروزبياني وشكور مصطفى، المجمع العلمي/ الهيئة الكردية، بغداد.

٢٤. مصطفى، أحمد عبدالرحيم (١٩٨٢): في أصول التاريخ العثماني، دار الشروق بيروت.

٢٥. المعموري، سامي ناظم حسين (٢٠١٠): سياسة الدولة العثمانية تجاه الأقليات العرقية والطوائف الدينية في العراق ١٨٥٦-١٩٠٨، أطروحة دكتوراه/ جامعة القادسية.

٢٦. نوار، عبد العزيز سليمان (١٩٦٨): تاريخ العراق الحديث من نهاية حكم داود باشا الى نهاية حكم مدحت باشا، دار الكاتب العربي، القاهرة.

٢٧. نيكيتين، باسيل (١٩٥٨): الاكراد..تاريخهم، مواطنهم ..قبائلهم... تقديم لويس ماسنيون، دار الروائع، بيروت

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ثانيا: بالكردية:

١. ئەڤریانۆف. پ. ی(٢٠٠٣): کورد لە جەنگی ڕووســــیا لە گەڵ ئێران و تورکیادا، بارودۆخی سیاســی ی کوردی تورکیا و ئێران و رووسـیا، وەرگێڕانی لە ڕووسـییەوە: دکتۆر ئەفراسـیاو هەورامی، سلێمانی، مەکتەبی بیر و هۆشیاری.

٢. بۆزئەرســــەلان. ح، گوینەش. ج، یادرگی. و،(ئـامـادەکردن)،(٢٠٢٣) مێژووی کورد/ زانکۆی کامبریج، لە ئینگلیزییەوە: محەمەد حەمە ســـاڵح، بەرگی یەکەم، ســـلێمانی، دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان.

٣. ڤاسـیلێڤا، ی. ئی، (٢٠٢٣): کتێبە ونبووەکەی مێژووی کورد، وەرگێڕانی: مەنسـوور سـدقی، پێشەکی و نقسیار: دکتۆر جەبار قادر، هەولێر، ئەکادیمیای کوردی.

٤. کوردسـتان و کورد (٢٠١٢): کۆوتاری کوردناسـانی سۆڤیەت و ڕووسـیا، وەرگێڕانی : دکتۆر جەبار قادر و مەنسوور سدقی، هەولێر، ئەکادیمیای کوردی

٥. گەلاڵی، م. و تۆفیق، ە، (٢٠٢٣): پەیوەندی ئیالەتی شـــارەزوور لەگەڵ ئیالەتەکانی بەغدا و بەسەرەدا ١٥٦٤ – ١٧٧٩، گۆڤاری زانستە مرۆییەکانی زانکۆی زاخۆ، بەرگی (١٠)، ژمارە (٤).

٦. هـاکـان. ســـینـان، (٢٠١٢): کورد و بەرخودانەکـانی(١٨١٧ – ١٨٦٧) لە بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی عوسمانیدا، وەرگێڕانی بەکر شوانی، پێداچوونەوە و پێشەکی دکتۆر جەبار قادر، هەولێر، ئەکادیمیای کوردی.

ثالثا: بالإنكليزية:

1. van Bruinessen, M.(1992), Agha, Sheikh and State: The Social and Political Structure of Kurdistan, London: Zed Books, P.51).

2. Klein, J (2011). The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone. Standford.

3. McDowall. David, A Modern History of the Kurds, I. B. Tauris, 2000.

4. Eugen L. Rogan, (1996): Aşiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907), International Journal of Middle East Studies, Cambridge University Press.

5. Zürcher, Erik J,(2010): The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey, London I. B. Tauris.

رابعا: بالروسية:

6. Аверьянов.П. И. (1900), Курды в Войнах России с Персией и Турцией в Тичении XIX Века. Тифлись.
7. Василъева. Е. И.(2017): Политическая Разделенностъ Курдистана 1514 – 1914, Курдская Трагедия, Санкт – Петербург, Нестор – Историяю
8. Гасратян, М. Ф(ответственныи редактор), (1987): Курдское Движение В Новое и Новеищее Время, Москва Наука.
9. Киракосян. Дж. С. (1989), Младотурки Перед Судом Истории, перевод с армянсково Л. А. Казарян и С. П. Симоняна, Ереван Аиастан.
10. Никитин, В (1964): Курды, Перевод с Французского и Редакции: И. О. Фаризова, Москва, Прогресс.

خامسا: بالتركية

11. Akpınar, Alişan ve Rogan, Eugene. L, (2001): Aşiret Mektep Devlet, Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi, İstanbul, Aram Yayınevi.
12. Cemal Ülke, (2014): Kürdistan Eyaleti nin İdari Yapisi (1847 - 1867), Yüksek Lisans Tezi, Mardin .
13. Abak, Tibet, (2015): Kürt Politikasınde Hamidiye Siyasetinde Dönüş ve Kör Hüseyin Paşa Olayı 1910 – 1911, In: " 1915 Siyaset, Tahcir, Soykırım: Hazırlayanlar: Fikret Adanır- Oktay Özel, Yayınevi: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.İstanbul.

سادسا: بالهولندية

1. Rouwolf, Leendert(1581): Seer Aanmerklijke Reysen Na en Door Syrien, 't Joodsche land, Arabien, Mesopotamien, Babylonien, Assyrien, Armenien & C. in 't jaar 1573,Lyden.

خێڵە کوردەکان لە مێژووی هاوچەرخدا، هەڵوێستی جیاواز و ڕۆڵی دووانە

پوختە:

لە لێکۆڵینەوەیەکدا سەبارەت بە خێڵە کوردییەکان کە هاوئاهەنگ بێت لەگەڵ ئامرازە زانستییەکانی سەدەی بیست و یەکدا بۆ شیکردنەوە و نرخاندن، دەکرێت بیر بکەینەوە لە ئەزمونی لێکدانەوە و وردبوونەوە لە توێژینەوەکەمان بە درەوشانەوەی تیشکێکی سپی لەسەر پانتاییەکی شووشەیی کە شیکاری دەکات بۆ ناو ڕەنگە ناسراوەکانی سپێکترۆم. بەو شێوەیە هەوڵەکان بۆ شیکردنەوەی پرسگرێکی توێژینەوەکە حەوت دیاردەیان خستووەتەوو: خێڵ و خێڵگەرایی، ئیماراتەکان وەک ڕووکاری سیاسی، سەردارانی هۆزەکان، ئابووری کشتوکاڵیی و شوانکارەیی، پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی پەتریارکی (پیاوسالاری - باوکسالاری)، ڕووداوە مێژووییەکان، میراتی ژیاریی. هەموو ئەمانەش لەسەر شانۆیەک کە وڵاتی کوردانە (کوردستان) کارلێک دەکەن. ئەو چوارچێوە مێژووییەی کە کۆیان دەکاتەوە، گوزارشت لە بەهاری کوردستان دەکات و بەردەوامییەکەی لە سەردەمی نێستاشدا گوزارشت دەکات لە چەقبەستوویی و خاویی پێشکەوتنە کۆمەڵایەتی، ئابووری، سیاسییەکان و پێداویستییەکانی دیکەی دەوڵەتی مۆدێرن. تایبەتترین هۆکارەکانی چەقبەستوویی لە کوردستان بریتین لە کێبڕکێ ناوخۆییەکان و کاریگەریی و ڕەنگدانەوەی ململانێ ناوچەییەکان. توێژینەوەکە خستنێ ژێر گریمانەی گێڕانی ڕۆڵی جیاواز و هەڵویستی دژ بەیەک و ناکۆک لە ماوەی دوو قۆناغدا کاتێ بەشی گەورەی کوردستان لە ژێردەستی عوسمانیدا بوو. بۆ ئاسانکاری بابەتەکە و پێداویستییەکانی تاقیکردنەوەی گریمانەکەمان لەم دوو قۆناغەی خوارەودا خراونەتە ڕوو:

١. سەدەکانی شانزە و حەڤدە و هەژدە کە خەسڵەتی سەرەکی هەڵمەتەکانی دەستەبەرکردنی دڵسۆزییەکانی پێشوو بوو، لە گەڵ ئەوانەشی کە بەهۆی بارودۆخی نائاساییییەوە هاتنە کایەوە، هەروەها بۆ کۆکردنەوەی داهاتەکانی باج و خەڕاج لە داهاتە جێگیر و دامەزراوەکان یا ئەوانەی بە هۆی بارودۆخێکی نائاساییەوە بڕیاریان لێ دەدرا و ، جێگیرکردنی باری واقیعی بەدیهاتوو لە ململانێ ناوخۆییەکاندا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٢) سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم، لەو ماوەیەدا سیاسەتی عوسمانی پەرەی سەند و سیاسەتی لە نێوبردنی میرنشینە خێڵەکییەکان بە هێزی سەربازی پەیڕەو کرا، هەوڵی گونجاندنی باری خێڵەکی لە گەڵ بنەماکانی بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندیی دەوڵەتی مۆدێرن و خواستەکانی سەرۆک وەزیرانی سەردەمی چاکسازی و ڕێکخستنەوەکان (تەنزیمات)، لە کۆتاییشدا هەوڵەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم سەبارەت بە دەوڵەتێکی مۆدێرن لە سێبەری پان - عۆسمانیزم (کۆمکاری عوسمانی)دا بە بەکارهێنانی شێوازی داهێنەرانەی وەک زەوییە ئەمیرییەکان (سەنییە) کە بەناوی خۆیەوە تۆمار دەکران لەو ویلایەتانەی هەڕەشەی دەوڵەتانیان لەسەر بوو، لەوانەش کوردستان. لە گەڵ قوتابخانەی هۆزەکان لە ئەستەنبوڵ، کە کوڕانی سەرۆک هۆزە گەورەکانی عەرەب و کورد و ئەلبانەکانیان تێیدا وەردەگیران و دواتر دەبوون بە کاربەدەست لە ناوچەکانی خۆیان، ئەماانە لە هەمان کاتدا وەک بارمتەش بوون لە لای دەروازەی باڵا، نەبا باوکانیان لە دژی دەسەڵات بجووڵێنەوە. هەروەها هێزەکانی حەمیدییە لە هۆزە گەورە بەهێزەکان و لەوانەش هۆزە ناودارەکانی کوردستان لە سەر سنوورەکانی رووسیا. ئەم دیاردانە بابەتی نرخاندن بوون بە پێی گریمانە و ڕاسپاردەکانی باسەکەمان.

پەیڤێن سەرەکی: خێڵەکان، کوردستان، پۆستەکان، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، سوواری حەمیدییە

Kurdish clans in modern history, differing positions and dual roles

Abstract:

In research on the Kurdish clans, consistent with the twenty-first century's cognitive tools for analysis and evaluation, the experience of extrapolating our research can be imagined by shining a white beam on a glass prism that analyses it into the known colours of the spectrum. Thus, the efforts to analyse the research issue presented seven phenomena: clans and tribalism, the Emirates, tribal leaders, agricultural and pastoral economy, patriarchal production relations, historical facts and events, cultural heritage. It interacts on

the basis of the prism (Kurdistan). The historical framework that brings them together expresses the Kurdistan Spring, and its continuation in the modern era reflects the stagnation and slowness of social, economic, political developments and other requirements of the modern state. The most particular causes of stagnation are internal conflicts and the response to regional conflicts. The extrapolation subjected them to the hypothesis of divergent roles and dual positions during two periods which most of Kurdistan was subject to Ottoman subordination. We saw their development to facilitate the requirements for testing our hypothesis. The two periods are:

1) The sixteenth, seventeenth, and eighteenth centuries were characterized by campaigns to secure previous loyalties, those determined by an emergency situation, the collection of tax revenues from established revenues, those imposed by an emergency situation, and the establishment of a fait accompli in local conflicts.

2) The nineteenth and early twentieth centuries, during which the Ottoman policy developed by working to undermine the tribal emirates with military force and adapting the tribal reality to strengthen the authority of the modern state, and the trends of the great leaders of the Tanzimat era, and finally the efforts of Sultan Abdul Hamid II regarding a modern state for the Ottoman League, using innovative methods such as land plots which delegate to The states that are threatened by external ambitions, including Kurdistan and the tribal school in Istanbul, in which the sons of the heads of the major tribal formations in a number of Ottoman states, including Kurdistan, and the Hamidiye regiments, were held hostage by powerful clans, especially the Kurdish tribes. These phenomena were the subject of the research evaluation according to its hypothesis and recommendations.

Keywords: *clans, Kurdistan, positions, the Ottoman Empire, the Hamidiye Knights*

العثمانيون والنظام العشائري في كردستان (١٥١٤-١٨٨٠)

أ. د. عيسى ليتيم

قسم العلوم الإنسانية- جامعة خنشلة/ الجزائر

د. العربي غانم

قسم التاريخ و الآثار- جامعة باتنة ١/ الجزائر

الملخص

تشرح هذه المداخلة تفاعل السلطنة العثمانية، مع الفعاليات السياسية الكردية، في مراحلها المختلفة،وبرز هذا التفاعل في مرحلتين تاريخيتين:

- الأولى بداية من القرن ١٦ حيث أسست لعلاقة كردية عثمانية قائمة على الاعتراف بالقبائل الكردية كشركاء حقيقيين في الحكومة المركزية العثمانية موثقا بعهود واتفاقيات، تحت شعار' اتحد واحكم"، وسياسة العصا والجزرة،مع بناء نظام، أعاد هيكلة الجماعات السياسية الكردية، من خلال إنشاء وحدات أكثر اتساقا وتهديدا في نفس الوقت. وأسس لتضامن ظرفي كانت مخرجاته تجنيد الكرد لمواجهة السياسة التهديمية للدولة الصفوية

- الثانية: تغير نهج السياسة العثمانية حيال الكرد بداية القرن ١٩، خاصة مع، تبني هذه الأخيرة لنظام إصلاح شامل لمؤسساتها، مستهدفة تأسيس دولة مركزية على الطراز الغربي، بهوية متماسكة تتجاوز الاختلافات العرقية والدينية، من خلال تعزيز السلطة المركزية على الولايات، وإنهاء سلطة زعماء القبائل والأمراء المحليين، ترجمت جوانب هذه السياسة في كردستان باتجاه هذه الأخيرة إلى القضاء على الاستقلال النوعي الذي تمتع به الكرد في الفترة السابقة، بتبني سياسة الاستيعاب بدرجاته المختلفة(الاحتلال، النفي ، التوطين، العثمنة الثقافية والعسكرية)، أهم نتائجها تدمير الإمارات الكردية، وخلق فراغ سياسي رهيب في كردستان

الكلمات الدالة: *الدولة العثمانية، العشائر الكردية، الإمارة الكردية، سياسة الاستيعاب والعثمنة، الحركات الثورية الكردية*

مقدمة:

انطلق الاهتمام العثماني، بكردستان بشكل أساسي من الحاجة إلى الدفاع عن حدودها الشرقية ضد التوسع الصفوي، وتطلب هذا المعطى تنفيذ استراتيجيات تتوافق مع أهدافها، وتراعي خصوصية المنطقة، ترجمت هذه النية بداية من القرن ١٦، بالتأسيس لعلاقة تقوم على مبدأ ضمني (التوافق السنّي سياسياً ضد الشيعة، والإسلامي ضد المسيحية) وهذا بالاعتراف بالقبائل الكردية كشركاء حقيقيين في الحكومة المركزية العثمانية موثقا بعهود واتفاقيات، تحت شعار' اتحد واحكم"، وسياسة العصا والجزرة،مع بناء نظام، يعيد هيكلة الجماعات السياسية الكردية، من خلال إنشاء وحدات أكثر اتساقا وتهديدا في نفس الوقت.

تبنت السلطنة العثمانية بداية القرن ١٩ م إصلاح شامل لمؤسساتها، مستهدفة تأسيس دولة مركزية على الطراز الغربي، بهوية متماسكة تتجاوز الاختلافات العرقية والدينية، من خلال تعزيز السلطة المركزية على المحافظات، وتقليص سلطة زعماء القبائل والأمراء المحليين، الذين أدت سياساتهم – حسب النحب العثمانية- إلى ضرب مصالح الدولة الاقتصادية وموقعها السياسي بين القبائل، فضلا عن إنهاك كاهل السكان المحليين بالضرائب التي لا حصر لها، ترجمت جوانب هذه السياسة في كردستان اتجاه هذه الأخيرة إلى القضاء على الاستقلال الذي تمتع به الكرد في الفترة السابقة بتبني سياسة الاستيعاب القسري بدرجاته المختلفة(الاحتلال، النفي ، التوطين، العثمنة الثقافية والعسكرية).

إن هذه المداخلة تدرس إشكالية علاقة العشيرة بالدولة وتجيب على تساؤلات فرعية تتمثل في إبراز أثار السياسة العثمانية على النظام العشائري في كردستان؟ او كيف ساهم المشروع العثماني في تدمير النظام العشائري الكردي ،وكذلك سؤال آخر معاكس لما تم طرحه هو تأثير الطابع العشائري على المسألة الكردية في هذه المرحلة المهمة من تاريخه؟

١- القبيلة و التركيبة الاجتماعية الكردية من القرن العاشر إلى القرن السادس عشر الميلادي:

مر المجتمع الكردي وعبر تاريخه الطويل بالعديد من الاضطرابات السياسية و الاجتماعية و حتى الثقافية، سواء في مرحلته الأولى التي امتدت من القرن السابع إلى نهاية القرن الخامس عشر ميلادي بين العرب و الترك ثم المغول، أو مرحلته الثانية بداية من القرن السادس عشر حتى القرن التاسع عشر ميلادي، أين كان المجتمع

الكردي مقسما بين الإمبراطورية العثمانية و الدولة الصفوية، و رغم ذلك حافظ على تميزه و استمرار يته بين شعوب منطقة الشرق الأوسط، و هذا بفضل تركيبته الاجتماعية المميزة، و التي سنحاول توضيحها في الآتي:

١- **الأسرة الكردية:** تعتبر الأسرة في هذا المجتمع، وكغيرها من مجتمعات العالم، النواة الأولى في التركيبة الاجتماعية، إلا أنها أيضا تنفرد بوظائف أوسع بسبب الأوضاع السياسية و الاقتصادية و كذا الاجتماعية التي يعيشها المجتمع الكردي و التي أدت إلى غياب المؤسسات، و بالتالي، فهي إلى جانب تربية الأطفال تقوم بوظيفة التعليم و الصحة و تثبيت العادات و التقاليد التي يجب أن يربى عليها الأبناء و تبنى عليها شخصيتهم التي تميزهم عن غيرهم.

و الأب فهو المسؤول عن الأسرة، و في حالة غيابه، يتولى الأخ الأكبر المهمة، و تحظى المرأة الكردية داخل أسرتها بالاحترام التام. **(موسى مخول، ٢٠١٣، ص٤٢)**

٢- القبيلة الكردية:من أهم المشاكل التي يواجهها علماء الاجتماع هي تقديم تعاريف دقيقة للمصطلحات الاجتماعية، تأخذ بعين الاعتبار خصوصيات السكان الأصليين،وشكل إيجاد تعريف لمصطلح القبيلة هذه الصعوبة والغموض بشكل أساسي، وقياسا بموضوعنا انطبق الأمر على القبيلة الكردية ، لكن وأخذا بعين الاعتبار أهم النظريات التي عرفت القبيلة خاصة، نظرية النسب الجزئي للعالم " ايفانز **بريتشارد**(Hakan Ozugli ،1996,state-tribe,p6)، يمكن القول ان العشيرة الكردية هي جماعة اجتماعية ذات بعد سياسي ترتكز على ترابط سلالات عائلية متواصلة (هوز) تعتمد على وحدة المكان، وهي في الواقع اتحاد مجموعات نسبية ترتبط يبعضها البعض برابط النسب وتخضع عسكريا لسلطة مركزية، وتتكون من فئتين متمايزتين، هما فئة الرؤساء (المحاربين)، وفئة أفراد العشيرة،(شاكر خصباك: ١٩٧٢،ص346)

بالإضافة إلى هذا البناء الخاص للقبيلة الكردية، يصطدم الباحث بمشكلة أخرى تتعلق بتحديد مصطلحات أقسام القبيلة واستعمالاتها، فالمتعارف عليه أن العشائريين يستخدمون أربعة مصطلحات هي: " العشيرة"[١] و " الطائفة"[٢]، و"التيرة"[٣] و"الهوز"[٤] وما زاد في تعقيد المسالة أن الكرد أنفسهم لا يمتلكون تقسيما ثابتا متفق عليه ، فهم يستخدمون المصطلحات المختلفة بلا تقيد لينسبوا وحداتهم القرابية إلى العشيرة، وهذا الاضطراب او الاختلاف في التسمية والمصطلحات أمر يتناسب مع بناء القبيلة الكردية الذي لا يقوم على قاعدة النسب الهرمي، بل على أساس الخضوع إلى

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەكولینێن كوردی

سلطة مركزية(شاكر خصباك: ١٩٧٢،ص-ص.٣٤٦-٣٥١ انظر كذلك مارتن فان بروينسن:١٤٠-١٤٧)

يقود القبيلة رئيس متدرج في الغالب بالوراثة، و الذي له حقوق تقليدية و امتيازات ثابتة، له تسميات عديدة ك(الآغا أو البك)، و يتميز بكرم الأصل و نبل الكرم و الشجاعة و الحكمة و السلطة المطلقة، وكذا رئاسة القضاء و السيطرة على أراضي القبيلة. **(نجاة عبد الله، ٢٠٢٠، ص١٦٧)**، وتؤلف الثروة أهم أساس يجب توفره لدى من ينتخب لإشغال هذا المنصب(ا.شاميلوف،١٩٨٤،ص.٤٧)، ومع ان سلطة رئيس القبيلة مطلقة، إلا أن كبار السن فيها يمارسون نوعا من حق الرقابة عليه، ولأصواتهم وزن لا يمكن تجاهله، إذ أن مجلس ذوي اللحاء البيضاء(جماعتا روسبيا) المنتخب من بين الأغنياء، يعقد كل ليلة تقريبا في في خيمة الزعيم لمعالجة القضايا التي تهم المصلحة العامة، بالإضافة إلى الأمور التي يمكن أن تنشا في الحياة اليومية للعشيرة(باسيلي،ص.٢٠٩، انظر كذلك شاميلوف،ص٤٧)

و تعمل القبيلة على تأمين و حماية المصالح الحيوية لأفرادها ضد كل خطر خارجي **(باسيلي نيكيتين، ٢٠٠٦، ص ٢٠٧)**.

و يلاحظ على القبيلة الكردية أن أساس تكوينها هو عائلات كبيرة ذات أنساب متعددة، استقرت في رقعة جغرافية معينة لفترة من الزمن، و بواسطة التكاثر داخلها، ثم توسعت و امتدت و ارتبطت ببعضها البعض بالنسب و الأرض و التعصب لها و التفاخر بها، مما يزيدها قوة و ترابطا **(توماس بوا، ٢٠٠١، ص٤٨)**.

عامل أخرساهم في تمتين الروابط العائلية داخل القبيلة الكردية، انه عنصر الإسلام الذي دخل إلى المنطقة مع بداية الفتوحات الإسلامية، ومنذ تلك الفترة مثل لأغلبية الكرد السنيين على المذهب الشافعي المراعي للإجماع، عقيدة و دستور حياة، و منهج سلوك، و قوة حضارية و تطور سياسي و اجتماعي.(موسى مخول، ٢٠١٣، ص٧٨)، وأطرت هذا الجانب، بل وسيطرت عليه الطرقة الصوفية كما هو الحال في المجتمعات القبلية، ويعزى لها سر قوة السلوك الديني بين الكرد(الذي استغل من طرف القوى المتنازعة على كردستان في مختلف تاريخ الكرد خاصة في فترة الصراع الصفوي العثماني حتى فترة كمال أتاتورك)، وميزة الطرق الصوفية في المنطقة الكردية انها مرتبطة بالاقتصاد والسياسة، ولعل هذا ما ولد نوع من الازدواجية في الحركة الكردية(تهامي العبدولي، ٢٠٠٧،ص،ص.١٥٢-١٥٣)ونذكر من هذه الطرق المنظمة حسب التدرج العشيري، القادرية، النقشبندية، الرفاعية(موسى مخول، ٢٠١٣، ص84-78)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

يبقى السؤال الأهم الذي يطرح في هذا المجال، هل كان للإسلام اثر في بناء القبيلة والسلطة في كردستان؟ مما لاشك فيه إن الولاء عند الكرد هو قبل كل شيء ، ولاء للقبيلة والعشيرة، والتجربة الإسلامية لم تستطع أصلا التحول بالمسلمين نحو مجتمع العالمين،ويؤكد وديع جويدة هذه الحقيقة عندما قال "يتميز المجتمع الكردي بتمسكه الشديد بالرابط القبلي الذي أثبتت الأحداث انه أقوى بكثير من الرابط الديني"(جويدة:١٠١)، ونفس الطرح أشار إليه باسيلي نيكيتين" ان غريزة المحافظة على العشيرة تحدد سلوك الكردي... فهو منصهر في بوتقة العشيرة، والنظام السائد فيها هو القانون الاعلى... والكردي في الوقت نفسه ذو عقلية مقيدة بالحدود العشائرية تمنعه من فكرة تاسيس دولة وطنية ثابتة واستيعابها"(نيكيتين،ص.٢٩٤)

تنقسم القبيلة الكردية إلى:

أ- **القبائل الرحل و شبه الرحل:** و هي قبائل تعيش في الخيام صيفا، و في بيوت بسيطة في الشتاء، و مهنتها الرئيسية هي تربية الماشية (الغنام و الماعز) خاصة، ترتحل دوما بحثا عن الماء و الكلأ.

يتضمن مجال ترحالها الجبال و سفوحها، و نادرا ما تمارس الزراعة البسيطة، و هذا النوع من القبائل شكل القبائل الحرة و الثائرة على المركز (**وديع جويدة، ٢٠١٣، ص٨٨**).

ب- **القبائل المستقرة:**و هي تلك القبائل التي تمارس الزراعة بشكل أساسي، على سفوح الجبال، و حول ضفاف الأنهار و السهول، إلى جانب تربية الماشية، تسكن في قرى ولا ترتحل كالقبائل الأولى، ترتبط كثيرا بزعيم القبيلة، و الذي يرعى مصالحها، ثم تنتقل القيادة إلى أبنائه بعد وفاته،و الملاحظ في على هذا النوع من القبائل أنه قد يزداد عددها و قد ينقص، تبعا للظروف السياسية و الاقتصادية (**موسى مخول، ص٤٨**)

٣- الكونفدرالية القبلية: هي وحدة اجتماعية سياسية واسعة تتكون من عدة تجمعات للقبائل او العشائر، ولا ترتبط تلك القبائل على الأغلب برابط الدم، بل أنها تتجمع وفقا لمصالح اقتصادية وسياسية، وفي تاريخ كردستان نجحت كونفدراليات قبلية في تكوين إمارات مستقلة تحكم بعض المناطق مثل كنفديرالية عشائر الجاف التي كانت ظهيرا قويا لإمارة بابان(نجاة عبد الله ،١٥٢)، وبلغ تعدادها البشري ٢٠٠.٠٠٠ شخص(م الاستخبارات العسكرية، ب.ت،ص٢٨)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٤- الإمارة الكردية:عرف الكرد في تنظيمهم الاجتماعي والسياسي مستوى أخر أعلى من مستوى القبيلة، بظهور سلالات اسر كردية أسست ما يعرف بالإمارة، التي مستوى التي تختلف عن القبيلة، من حيث حجمها الأكبر و ثقافتها غير المتجانسة، و كذا أصلها المتعدد و تكوينها الطبقي و نظامها الخاضع للظروف و علاقاتها المتقاربة مع الحكومة المركزية، كما أنها تتكون من القبائل المستقرة و الغير مستقرة، يقودها (مير) يتمتع بامتيازات كثيرة و قوة عسكرية، و يعيش مع حاشيته في مدينة محصنة (Hakan Ozugli ،1996,state-tribe,p9).

و هذا التنظيم يعمل دوما على استمرار و تواصل النظام السياسي و الاجتماعي الكردي و التصدي للغزاة.

و قد مر هذا التنظيم (الإمارة) بمرحلتين، الأولى من القرن العاشر ميلادي إلى القرن الثاني عشر ميلادي، و عرف ظهور الإمارات" التالية:

- **الإمارة الحسنوية**: تنتسب إلى حسنويه بن الحسين و الذي حكم بين سنتي ٩٥٩م و ٩٦٠م، من عشائر البرزكانيون، مجالها الجغرافي هو الأجزاء المركزية من سلسلة جبال زاغروس، كانت عاصمتها قرب مدينة " كرمسين" (كرمشان الحالية).

سيطرت الإمارة على مدينة همدان، كذلك الطريق البري الهام الذي يربط بين بلاد فارس و العراق، كما تمكنت الإمارة و خلال مدة حكمها من توفير الأمن و الاستقرار والتطور الاقتصادي لعشائرها. غير أنها لم تستمر طويلا ذلك أنها انتهت أمام هجمات السلاجقة على أراضيها، و كان ذلك عام ١٠٩٥ ميلادي. (**سعد بشير إسكندر، ٢٠٠٨، ص٤٤**)

- **الإمارة الشدادية**: والتي ظهرت على الساحة السياسية الكردية بداية من سنة ٩٥١ ميلادي على يد أحد الوجهاء الكرد وهو محمد بن شداد بن قرتاق، و الذي يعود أصله إلى العشائر الشدادية البدوية التي اتخذت من مدينة " آني" عاصمة لها، كما أنها ضمت مدنا أخرى "كآران" و "كنجة" و "دفين"، من أشهر أمرائها الفضل بن محمد بن شداد و الذي دامت فترة حكمه من ٩٨٦م إلى-١٠٣١م.

استمرت هذه الإمارة رغم المواجهات مع السلاجقة حتى ١١٥٩ ميلادي، و ذلك بتحصنها بالمناطق الجبلية التي تنتمي إليها، (**موسى مخول، ص ٨٩**)

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

- **الإمارة المروانية:** و التي تنتسب إلى أبي عبد الله حسين بك دوستك أحد أمراء عشيرة الحميدية الكردية، و كانت عاصمتها مدينة " آمد" و ذلك سنة ٩٨٤، و استطاعت أن تبسط سيطرتها على أجزاء من "أرمينيا" و "موشي" و "أرجيش" و "أورفة".

يعتبر أبو نصر أحمد أشهر أمرائها، و الذي حكم لأزيد من نصف قرن، حسن الأوضاع الاجتماعية و الاقتصادية خاصة التجارة، و نشر العدل بين عشائر الإمارة، إلا أنها لم تستطع الاستمرار في مواجهة الأعداء، و سقطت عام ١٠٩٦ على يد السلاجقة **(أحمد محمد عبد العال سليم، ٢٠٠٤، ص ٦٥٩).**

الأيوبيون: سطرت الأسرة الأيوبية ، وفي شخص احد أبنائها صلاح الدين الأيوبي، المنحدر من العشيرة الكردية " روند" احد افخاذ العشيرة " الهذبانية" القومية- صفحة رائعة في تاريخ العالم الإسلامي بأسره، كرمز من رموز المقاومة الإسلامية للاحتلال الصليبي(م.س .لازاريف واخرون ،ص٦٠)

الإمبراطورية التي أسسها صلاح الدين الأيوبي، والتي امتدت من جنوبي القفقاس شمالا الى اليمن جنوبا ومن بلاد وادي النهرين شرقا إلى مصر(إسماعيل محمد حصاف،٢٠٠٩ص.٥١)، لمتكن كردية، إلاأن حكم الأسرةالأيوبية ترك أثره في التاريخ الكردي، ومنذ عام ١٢٣٢ وحتى عام ١٤٦٠ كان يحكم أحفاد عشيرة الأيوبيين على ديار بكر، والمعروفين في كتاب شرف خان البدليسي باسم " مالكي حسنكيف وافرد لهم الفصل الخامس" حول سلاطين كردستان العظماء(شرف خان البدليسى،ص-ص-١٦٩-١٧٨)

مهما يكن من أمر فان الدولة الأيوبية الإسلامية، وان لم تحمل في طياتها المفاهيم القومية حيث كانت الإيديولوجية الإسلامية سائدة آنذاك، إلا أنها تعبر عن أصالة الشعب الكردي وعراقة جذوره ودوره المؤثر في التاريخ وقيادته لشعوب المنطقة وشجاعته

احتلال كردستان: بانهيار السلطنة السلجوقية و تراجع الحكم البيزنطي في منطقة كردستان خلال القرن الثاني عشر ميلادي، حاولت الإمارات الكردية التعافي من جديد و حكم نفسها، لكن سرعان ما حل الغزو المغولي بكردستان خلال القرن الثالث عشر ميلادي، و دمر كل محاولة كردية، حيث قضى هولاكو على جل زعماء القبائل، و بالتالي، تدمير السلطة القبلية و العشائرية.و نفذوا سياسة إبادة ممنهجة ضد العائلات الكردية الكبرى(**سعد بشير إسكندر، ٢٠١٣، ص٢١).**

و الشـيء ذاته حدث بعد قرن لهذه القبائل على يد تيمورلنك خلال غزوه للعراق والموصل وديار بكر وماردي، حيث كانت البلاد الكردية أكثر المناطق تدميرا، ويرجع ذلك إلى قلة الإمكانيات لد الشـعب الكردي خاصـة الجيش المنظم، ورغم فقد ابد مقاومة شـديدة للاحتلال بالاعتماد على حرب العصـابات، والتحصـين في الجبال الوعرة،(Hassa Arfa,1966,p13) ، و تكرر الحال كذلك خلال فترة الحكم سـلالة الاق قوينلو(الخروف الأبيض)، بقيادة اوزون حسـن الذي تعهد بإبادة العائلات الحاكمة لكردستان، وعلى الأخص أولئك الذين اظهروا ولاءهم او تبعيتهم لسلاطين القره قوينلو (الخروف الأسود) قوينلو،(مارتن فان بروينسن،ص.٢٩١)

أما المرحلة الثانية التي مر بها تنظيم الإمارة، فتبدأ من بداية القرن السـادس عشر إلى نهاية القرن التاسع عشر ميلادي. ويمكن ذكرها حسب التقسيم الجغرافي ، كمايلي:

- إمارات شـمالي كردسـتان: إمارة (بازوكي، جمشـكزك، سـيقديا،سـليقانى، اكيل،بالو، جرموك، محمودي، بـدليس، سـاسـون،خيزان،موكس،اسـبـايرد، شـيروان، هكاري،حسنكيف،بوتان ،زراكى، درزيني،اتاق، ، ترجيل،كليس)
- إمارات شرقي كردستان: إمارة(دنبلي، برادوست، موكريان، بانه،كلهور،لورستان)،
- إمارات جنوبي كردسـتان: إمارة(بادينان، سـوران، بابان، اردلان، داسـني) **(هروتي:ص-ص.٩١-٢٩)**

إن نظام الإمارة الذي عرفه الكرد في هذه المرحلة، سـاهم في تحقيق انجازات مهمة،لكردستان، في عديد الجوانب الاقتصادية والعمرانية والسياسة، والهوياتية، بجعل اللغة الكردية لغة أدبية أسـاسـية في أوسـاط النخب الثقافية المحلية، وبشـكل عام كونت قاعدة لدولة كردية، لكنها افتقدت لمشروع الدولة الكردية الموحدة.

إجمالا وكتقييم لهذه العنصـر يمكن القول البناء السـوسـيولوجي للكرد يمتاز بالتعقيد الأمر الذي سيصعب من مأمورية السلطنة العثمانية في كردسـتان هذا من جهة، كما أن التشـتت العشـائري، و سـيادة الفكرة الدينية الإسـلامية المنافية للقومية ،سـتحول دون قدرة النخب الكردية على بناء نظام موحد لكردسـتان، لكن بالنسـبة للعامل الثاني(الإسـلام)، يجب أن يفهم بوضوح ضمن الصـيغة التي تم على أساسها تلقى الإسلام، إنها صيغة العشيرة، والإقطاع المرتبطين بالمصلحة

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردى

٢- تنظيم العلاقات الكردية العثمانية في القرن ١٦-(القبائل الكردية كشـــركاء في الحكومة المركزية العثمانية)

كانت ديار بكر، من أهم القلاع والمدن الواقعة في جنوب شـــرق الأناضـــول، وكانت كغيرها من القلاع واقعة تحت الحكم الصفوي، ويرسم المؤرخ العثماني صورة عن أوضـاعها قائلا:" وكانت هذه المنطقة معظم سـكانها من الأكراد، وكانت الأقوام الكردية يعجبها العيش متفرقين، وباسـتثناء كلمة التوحيد لا يتفقون في أي موضـوع، واعتادوا على التنازع والتخاصـم بشـكل متواصـل، ويفقدهم التضـامن فيما بينهم، ولهذا كانوا لا يملكون القوة الكافية لمقاومة الصـفويين، فاضـطروا للخضـوع إليهم، ولهذا السـبب تعج الكثير من بلدانهم وقلاعهم بأتباع الصـفويين، كما أن الخطبة تقرأ باسـم الشاه، وتسك النقود باسمه"(فاضل بيات،٢٠٠٧،ص.٢٤٧).

دشـن عهد السـيطرة الصـفوية على ديار بكر، بداية جديدة للتاريخ الكردي، تشغل الفواجع معظم صفحاته، على حد تعبير المؤرخ كمال مظهر، فقد كان مؤسـس الدولة الصـفوية " اسـماعيل شـاه"، يرفض كل ما هو كردي، بسـبب كونهم من أهل السنة والجماعة(كمال احمد مظهر:١٩٨٥،ص٢٢٩)، وفي تعليق له على هذه الحقبة يقول محمد أمين زكي:"وكان عهد الشـــاه إسـماعيل وسـيره في الكرد مثل عهد تراكمة الآقوينلية (التركمان الشـيعة)، عهد ظلم وعدوان شـديدين؛ لأن الكرد كانوا من أهل السـنة، فكان لا يأمن جانبهم ولا يثق بهم، بخلاف التركمان الذين كانوا من غلاة الشـيعة، فلهذا لم يكن يدع فرصـة تمر من غير أن ينتهزها ويلحق فيها بالأكراد أذى كبيراً؛ فمن ذلك أنه قدم مرة إلى بلدة خوي فتقدم إليه أحد عشـر أميراً من أمراء الكرد مقدمين له الطاعة والخضـوع، فما كان منه إلا أن ألقى القبض عليهم جميعاً – على خلاف ما كانوا يأملون منه – وزجهم في السجن، وعيّن بدلهم ولاة القزلباشية في إماراتهم الموروثة، فكان من ضـمن هؤلاء الأمراء المنكوبين (الملك خليل) حاكم (حصـن كيف)، زوج أخت الشـاه إسـماعيل نفسـه، حيث لبث في سجن تبريز ثلاثة أعوام كاملة إلى أن نجا منه على أثر الخسـارة الكبيرة للشـاه (إسـماعيل الصـفوي) أمام السـلطان العثماني سـليم الأول في معركة جالديران الشـهيرة سـنة ١٥١٤"(امين زكي:٢٠٠٥، ص، ص.٢٤٠-٢٤١)

ونشير في هذه الصدد أن استيلاء الشاه على مناطق كردستان، لم يكن سهلا بـل لقي مقاومـة من الكثير من الإمـارات الكرديـة، وألحقت بقوات القزلبـاش هزائم وخسـائر كبيرة، على النحو الذي قام به حاكم جزيرة عمر الامير " شـرف بن بدر"، في العديد من المعارك، وكانت الغلبة لهذا الأخير حتى انه قتل في احداها ١٧٠٠ رجل،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وأسر جمعا كثيرا من القزلباش، لكن بعد وفاته، وتولي ابنه" شاه علي بك" كان ضمن الأمراء ألاثني عشر الوافدين على الشاه إسماعيل، فغدر بهم (شرفنامة البدليسي:٢٠٠٦،ص.١٤٩-١٥٠).

قبل حملته ضد إيران، والتي بدأت في ٢٠ افريل ١٥١٤ ، أرسل السلطان سليم الأول، المستشار مولانا إدريس البدليسي، وهو رجل كردي مولود في بتليس، وكان يعمل سابقا لحاكم " أق قوينلو" يعقوب بن حسن أوزون، لتامين دعم الأكراد في حملته ضد الصفويين، فبدأ "البدليسى" في أعماله ونجح في مهامه تلك، وقد ساعدته في ذلك الولاية الدينية التي كان يحمل لواءها، فضلا عن الأساليب الدبلوماسية التي اتبعها مع أقطاب المجتمع الكردي،توجت هذه المهمة بإعلان مابين٢٥ إلى ٣٠ أميرا كرديا ولاءهم للسلطان، تقديرا منهم للأهمية القصوى للوحدة الإسلامية، وكان من بين هؤلاء الأمراء: شرف الدين بك حاكم بتليس، والأمير داوود ملك خيزان، وخليل الثاني الأيوبي أمير حصن الكيفاء، والسلطان حسين حاكم العمادية(فاضل بيات:٢٠٠٨،ص.٢٤٧)، ودعموا هذه النية بإرسال عريضتهم التاريخية باللغة العصملية -على أثر حصار الجيش الصفوي-، طلبوافيها العون من السلطان ، مؤكدين على رغبتهم في الدخول تحت رايته تطلعا للأمن والسلام، وإعلاء لكلمة الإسلام في أراضيهم، حملها الملا " إدريس البدليسي ومما جاء فيه:" نبايع سلطان الإسلام، برغبة صادقة من نفوسنا،ونحن بريئون من جماعة " القيزلباش"(من العلويين) الملحدين، وقد رفعنا جميع البدع التي نشروها، فنحن من أهل السنة والجماعة على المذهب الشافعي، لقد تشرفنا باسم سلطان المسلمين، وبدأنا بذكر أسماء الخلفاء الأربعة في الخطب، وبذلنا جهدنا في الجهاد وانتظرنا وصول سلطان المسلمين إلينا... نرجو قيامكم بمساعدتنا نحن المخلصين والمطيعين لكم، إن بلدنا قريب من ديار العلويين ، ونحن جيران معهم، بل هناك تداخل واختلاط معهم، وكم من سنين قام هؤلاء الملحدون بهدم بيوتنا وقتلونا، ونحن ننتظر من سلطان المسلمين ، القيام بمساعدة هؤلاء الناس من ذوي العقائد الصافية، والذين يكنون الحب له، وتخليصهم وإنقاذهم من ظلم هؤلاء الظالمين برحمة منه، ومن دون مساعدتكم لا نستطيع وحدنا بشكل مستقل الوقوف أمامهم ومقاومتهم، لأن الكرد يعيشون في قبائل وعشائر مستقلة، ولكننا متفقون في توحيد الله تعالى، وفي كوننا من أمة محمد، أما في سائر المسائل الأخرى فلا نستطيع الاتفاق، وهكذا جرت سنه الله فينا، ولكن كلنا أمل أن يأتينا المدد من جلالتكم الذي بواسطته يتحقق خلاص عراق العرب و العجم وأذربجان، ويتم قطع أيدي أولئك الكفار ويتخلص أمد " المحروسة بصورة خاصة، لأنهم يعتبرونها مفتاحا لفتح الممالك الإيرانية وعاصمة

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

لسـلطانهم بايندرخان، وهذه المدينة مازالت تنوء تحت حصـارهم منذ ما يقارب السـنة، ويأمل أهلها أن يقوم سلطان الإسلام بتخليصهم من شر هؤلاء " القزلباش"، الذين قتلوا اكثر من خمسين ألف شخص، واذا قام السلطان بمد يد العون إلينا هذه السنة فسوف ينال ثوابا عظيما في الاخرة ، وسـيحقق فوائد دنيوية كثيرة يعم خيرها على جميع المسلمين، هذا ولكم الأمر سيدي **السلطان"(احمد محمد عبد العال:٢٠٠٤،ص،ص.٢٦٤-٢٦٥ انظر كذلك: احمد اق كندوز:٢٢١،٢٠٠٨-٢٢٢).**

لقيت الحملة التي أرسـلها السـلطان سـليم الأول، بقيادة "خسـرو باشـا"، والمتكون من عشـرة آلاف متطوع، يعاونه الملا ادريس، نجاحا منقطع النظير، بفضـل تعاون الأمراء الكرد، وهو أمر كان متوقعا إذ كان سـكان تلك المناطق من بلاد الجزيرة وكردسـتان، ينتظرون جميعا الخلاص من الحكم الصـفوي، فحدثت شـبه انتفاضـة عمت معظم أرجاء ديار بكر، اذ ثار أهالي "ديار بكر" وطردوا نائب بلدتهم الصفوي، وهذا ما حدث أيضا في مدينة بتليس، وقلاع حصن "كيفا" و"سعرت" فضلا عن أقاليم "أرزن" و"كرزان" و"سـاسـون" و"يالو"، واسـتردت قلاع "اكيل" و"عتاق" و"سـيفارقين" ، وانتفضـت "جزيرة ابن عمر" وطورد الفرس إلى أصـقاع بعيدة، وامتدت آثار تلك الحركة التطهيرية حتى مدينتي "كركوك" و"أربيل" وبدأ أمير "السـوران" يثير القلاقل(أمين زكي:٢٤٣)

في الطرف الآخر، اسـتغل الشـاه إسـماعيل الصـفوي، فرصـة مغادرة العثمانيون لتبريز، وعدم تركهم لقوة عسـكرية مرابطة في المنطقة، لعدم إدراكهم لحقيقة هي خضوع هذه المناطق مرتبط بالتواجد الفعلي للقوات العثمانية فيها،فاعد العدة لاسترجاع ما فقده من سلطات في ديار بكرة، وإعادة الأمراء الذين غيروا ولاءهم إلى حظيرة دولته، وعهد بهذه المهمة إلى "قره خان" اخو " اوسـتاجلو محمد خان" الذي قتل في معركة جالديران وجهز حملة بقيادته ليخترق المناطق الكوردية متوجها نحو ديار بكر، وقد اصطحب الأخير معه حاميات " ماردين" و" اورفة" و" حصـن كيفا" فحاصر ديار بكر حصارا شديدا دام لأكثر من سنة، وكلف سكانها أكثر من ٥٠.٠٠٠ ضحية، ولم ينجح في الاستيلاء عليها،(مارتن فان بروينسن،ص.ص.٣٠٥-٣٠٦)

دافع أهالي ديار بكر عن مدينتهم دفاعا مستميتا، واستنجدوا بالسلطان سليم الذي كان معسكرا في اماسية، فأرسل إليهم قوة يقودها "حاجي يكتا احمد"، تمكنت هذه القوة من شق صفوف المحاصرين الإيرانيين ودخول القلعة مؤيدا سكانها، ومقابل ذلك أرسل الشـاه الإمدادات لقائد جيشـه، الامر الذي اسـتدعى إرسـال قوة أخرى، بقيادة"

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

محمد بيقلي باشـــا"،التقت بالجيش الكردي الذي يقوده " إدريس البدليســـي" وكان قوامه حوالي ١٧٠٠٠ مقاتل، في حصـــن كيفا، وبعد معارك عدة التقى الجيشـــان في معركة حاســمة على مقربة من " قوج حصـــار الواقعة بين " نصـــيبين" و "اورفة"، في مـارس ١٥١٦،، وانتهـت بهزيمـة الجيش الصـــفوي ومقتـل قـائـده(ســـعـدي عثمـان هروتي:٢٠٠٨،ص-ص٥٣-٥٨)

كان لانتصـار العثمانيين في " قوج حصـار" نتائج مهمة، حيث كان مكملا لانتصـــارهم في معركة جالديران ، فسـيطر العثمانيون على معظم أقاليم الجزء الغربي والشمالي والمركزي من كوردسنان، ديار بكر، ماردين، بدليس، سعرد، كركوك، اربيل، ارغني، سنجار، بيره جك، نصيبين، اورفة، هتاخ، اميدي،ورمى، جزيرة بوتان، اكيل، خيزان، بالو، حصـن كيفا،ميفارقين، ملاطية، بهسـني، خوشـاب، وكذلك، سـيقريك، وجرموك، والموصـل، بالإضافةإلى ذلك أعلنت القبائل الكردية، بدون عناء ولاءها للدولة العثمانية بشـرط بقائها تحت حكم رؤسـائها، ومن هذه القبائل: الروشـني والحريري السـنجاري، الاســـتـاجلي، والجزيري، أمـا الأجزاء البـاقـيـة فـقـد بقـيـت تـحـت النـفـوذ الايراني(زكي،ص،ص٢٤٧-٢٤٨)

رغم هذا الانتصار، فقد استمر الصراع العثماني الإيراني على كردستان ، صراع استمر حتى نهاية الإمبراطورية الصفوية ، دون أن يتمكن اي طرف من السيطرة التامة على الأراضـي الكردية، مورسـت خلالها سـياسـات مرنة، لكسـب ولاء الكرد، وكانت نتيجتها تذبذب ولاء الكرد للإمبراطوريتين، مما يشــير إلى أن الأكراد ليســوا مجرد شـركاء سـلبيين(منفعلين) في تفاعل الدولة القبيلة،ويذهب بنا الى حقيقة مفادها " ان التحالفات في المجتمعات القبيلة أنية ومتحولة وفقا للمصـلحة، بل أن وجوده يقضـي " إبقاء الخيارات والارتباطات مفتوحة"(تهامي العبدولي:٢٠٠٨،ص١٥) ومثال ذلك تخلي الامير الكردي " شـــرف خان امير بتليس عن تبعيته للعثمانيين، ولجوئه للصـــفريين، وكان هذا الأخير من الأمراء الكرد الذين كانوا يحكمون في المنطقة منذ القرن الثامن، وكان قد خضـــع للحكم العثماني في عهد الســلطان ســليم الأول وعهد إليهبتليس، وعلى اثر ذلك شـنت حمله ضـده بقيادة "اولاما باشـا" انتهت الى مقتله، وتم تعيين شمس الدين الثالث حاكما على بدليس(YalçınÇakmak ;2022p.3)

لم تكن هذه التصـرفات ميزة انفرد بها الأمراء الكرد، بل حدث مثيل لها من الطرف الإيراني، يتعلق الأمر بلجوء الوالي الإيراني اولامة خان الى الدولة العثمانية، اذ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

عينه السلطان سليمان القانوني واليا على حسنكيف وجميع أراضي بتليس(فاضل بيات ص.٢٥٦)

تظهر هذه الحقائق أن علاقات الكرد مع العثمانيين أو الصـفويين لم تكن مبنية على عقيدة ثابتة،بل كانت تعتمد على العلاقات السـياسـية وتحولات القوة، حيث تتغير الولاءات بناء على مجريات الإحداث، ودرجة قوة الفاعلين في الميدان

الإدارة العثمانية في كردستان

شكلت مسألة إيجاد نظام إداري يراعي خصوصية كردستان كإقليم حدودي مهم من الناحية الإستراتيجية محور اهتمام السلطان سليم ومن بعده السلطان سليمان القانوني، فكانت نظرتهم تهدفإلى بناء نظام يعيد هيكلة الجماعات السـياسـية الكردية، من خلال إنشـاء وحدات أكثر اتسـاقا وتهديدا في نفس الوقت، لم تكن هذه المهمة سهلة نظرا للطبيعة السوسيولوجية و السياسة التي اعتدت عليها، رغم محاولات الأنظمة السابقة تهديمها(وحدات سياسية أظهرت هياكل معقدة غير مواتية لأية سياسة إدارية موحدة، قبائل مجزأة، كونفدراليات قوية)

اعتمد النظام العثماني- بعكس القواعد الإدارية لدولتي: الاقوينلو ، والدولة الصفوية- على سياسـة" اتحد واحكم" وصبتها في وحدات اكبر وأكثر من مستوى القبيلة، بالاعتماد الطبقة الحاكمة الكردية التقليدية ، في صـورة إعادة هيبتهم المتلاشـيـة على القبـائـل الكرديـة المجزأة،(Hakan Ozugli ،2004,kurdish notable,p53)تمت هذه الفكرة باستشارة إدريس البدليسي الذي له خبرة ودرية بأحوال المنطقة وقيادتها، وبموجب فرمان مؤرخ في تشرين الثاني ١٥١٥ ،تضمن تقديرا وشكرا للجهود التي بذلها من اجل فتح ديار بكر بدون إراقة الدماء، ومفوضـا إياه باتخاذ التدابير اللازمة لإقامة المؤسـسـات المحلية، كما أرسـل بعض الهدايا، لتوزيعها على رؤسـاء الحكومات والأمراء المحليين، ومما جاء فيه" رسـالة السـلطان ذي الجود والكرم، إلى عمدة الأفاضل ، وقدوة أرباب الفضائل وسالك مسلك الشريعة، وكشاف المشكلات الدينية، وحلال المعضلات اليقينية ،.... ابعث إليك رسـالتي هذه جوابا على رسـالتك التي حملت إلي أنباء الحق ديار بكر بالدولة العلية، وذلك بجهودك القيمة ووفائك وإخلاصك للدين والدولة، فبيض الله وجهك، وان شاء الله الأعز أن تكون سببا في فتح سـائر الولايات.. هذا وقد أرسـلت لكم جملة هدايا ، وهي عبارة عن ألفي قطعة ذهبية فرنجية، وسمور واحدة، وساق واحد، مع مربعي صوف مغلفة بالفرو، وكذلك سيفا ذهبيا مطعما بالأحجار الكريمة... ونظرا لإخلاص الزعماء المحليين في ديار بكر وما

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

حولها،كما بينت لنا في رسـالتك دورهم الكبير في إلحاق الولاية المذكورة بالدولة العلية،فقد أمرت بجعلها ولاية تابعة للدولة ، وعينت فخر الأمراء العظام وظاهر الكبراء الفخام، ذا القدر والاحترام صـاحب المجد والاحتشـام المؤيد بأنواع تأييد الإله الملك الصمد " محمد باشـا واليا على ديار بكر ، بفرمان سـلطاني يحمل ختمنا السـلطاني، وذلك أن تمنح هذا الحق بالإمارة لكل أمير على منطقته كل حسب قدرته وظروفه، إن أبدى رغبة في الانضـواء تحت لواء الدولة العثمانية، وعليك ان تنظم كتابا عن المعلومات التفصـيلية حول كل إمارة، وترسـل نسـخة منها الى ديار بكر كي يتم حفظها وتوثيقها، وعليك أيضـا أن تبين بالتفصـيل أي بك(أي أمير أو زعيم محلي) والإمارة الممنوحة له، والوجه القانوني الذي منحت بموجبه له ، مع ذكر ألقاب كل أمير وأحواله، وينبغي اتخاذ ما من شانه أن يزيل أي خلاف بين هؤلاء الأمراء، وقد بعثت قرارات سلطانية مختومة على بياض موجهة إلى كل أمير بود الانضواء تحت لواء الدولة العثمانية، ويجب العمل على اسـتمالة هؤلاء الأمراء بأي إجراء كان وأعطيتكم التفويض بذلك، وينبغي العمل على تنظيم سـجلات مفصـلة تحوي جميع ما يتعلق بهؤلاء، وكيفية انضـمامهم للدولة وأحوالهم المختلفة ، مع نسـخة من حق الإمارة الممنوحة لهم ترسـل الى دار الخلافة، وقد بينت لكم كيفية تنظيم هذه السـجلات وكيفية ملئها...."(**عبد العال سليم، ص.٦٦٦-٦٦٧**)

توصل إدريس البدليسي بدبلوماسياته العالية، وحسن وعلاقته بالأمراء الكرد، إلى إيجاد صيغة اتفاق بين الطرفية،شارك فيه أكثر من ٢٥ زعيما او رئيس عشيرة، وتم ذلك في سنة ١٥١٥، ونص:

- تحتفظ كافة الإمارات الكردية الموقعة على المعاهدة باستقلالها التام وتحتفظ بعائدات إقطاعاتها الخاصة
- تسـتمر وراثة الإمارة من الأب إلى الابن، أو يتم تنظيم ذلك اسـتنادا إلى أعراف القبيلة، ويعترف السلطان بالوريث الشرعي بفرمان خاص
- يساهم الأكراد في كافة الحروب التي توكل إليهم من طرف السلطنة
- تقوم الدولة بمساعدة الأكراد ضد أي عدوان أجنبي
- دفع الصدقات والرسوم الشرعية لبيت المال الخاضع لسلطان الدولة(زكي، ص.٢٤٩)

تدعم هذا الاتفاق بعد الحملة التي قادها سـليمان القانوني على بغداد ١٥٣٤، والتي أبلت فيها الإمارات الكردية بلاء حسـنا- باصـدر فرمان، اختلفت الكتابات

التاريخية في تحديد تاريخه بالضبط، فأشار الباحث " اوزوغلو" إلى تاريخ ١٥٣٣ أي بعد الحملة التي قادها إبراهيم باشا ضد إيران- نظم العلاقات بين السلطات العثمانية والإمارات الكردية وجاء فيه" يمنح الأمراء الكرد الذين اتخذوا موقفا ضد القزلباش زمن والده السلطان سليم الأول، والذي يخدمون حاليا الدولة بإخلاص، والذين انضموا بشكل خاص إلى حملة إبراهيم باشا في إيران، على حد سواء، كمكافأة على ولائهم وشجاعتهم... كل واحد منهم سيحتفظ المحافظات والقلاع الواقعة تحت تصرفهم منذ العصور الماضية، وسترسل لهم كل على حدى تراخيص إمبراطورية(بيرات) تعترف فيها بأوطانهم وحكمهم، وبموجب هذه التراخيص فان كل ما في أيدهم من المقاطعات والقلاع والمدن والقرى ، والمزارع ، وجميع محصولاتها تسجل باسمهم كتمليك، وتنتقل وراثتها من الأب إلى الابن.. ولا يتعرضون إلى أي تدخل أو عدوان خارجي.... يجب إطاعة هذا الأمر المجيد، ولا يجب تغييره تحت اي ظرف من الظروف... في حالة وفاة أمير ما، تنتقل إمارته بكامل حدودها إلى ابنه، وإذا كان له أكثر من ابن يقسمون الإقليم بناء على اتفاق فيما بينهم، وإذا لم يتمكنوا فإنهم ملزمون بما يتفق عليه أمراء كردستان، وتبقى أملاكهم تحت تصرفهم إلى الأبد، وإذا كان الأمير بلا وريث أو أقرباء فلا يجوز منح إمارته لأي شخص من الخارج،بل سيجتمع أمراء كردستان ويتفقون فيما بينهم، وسيختارون أميرا، أو أحد أبناء الأمراء الأكفاء، وهم مخولون في اختيار اي شخص يرونه مناسبا،..... وفي المقابل يشارك أمراء الكرد في ديار بكر وبغداد مع الاتفاق مع جميع عساكرهم في دفع العدوان الخارجي.. ويجب أن يعتبروا أبنائي الذين يخرجون عن طاعتي أعداء، ولا يأتمرون بأمرهم مطلقا، ولا ينضموا إليهم أبدا، وان يكونوا تابعين صادقين للخلفاء والسلاطين الذين يأتون من بعدي"(-Hakan Ozugli ،1996,state (tribe,p18

دعم هذا الفرمان، ببيان أكد فيه، على أهمية مكسب ضم كردستان إلى حظيرة الدولة العثمانية، وحرض هذه الأخيرة على الوفاء بتعهداتها للكرد حيث قال" كما ان الله سبحانه و تعالى، منى الاسكندر" القرنين" لبناء جدار يأجوج ومأجوج، لذلك جعل كردستان تتصرف في إطار مملكتي كحاجز قوي وحصن منيع ضد فئة الشيطان يأجوج من بلاد فارس ومن المأمول إلا يدع أحفادنا ينزلقون حبل الطاعة(الملزم) للقادة الكرد (للدولة العثمانية)، وألا يفتقروا أبدا إلى الاهتمام بهذه المجموعة"(LatifTas ،2014,p509voireaussi joel.s.Migbal,2004,p32)

يتضح الفرمان السابق حرض الدولة العثمانية، على الإبقاء على الوضع العشائريفي كردستان بتنظيماته وامتيازاته، على النحو الذي يؤسس لفكرة التضامن

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الاجتماعي، من خلال إبقاء السـلطة في أيدي نفس العائلات الحاكمة. ويبدو أن هذه السياسـة تهدف إلى خلق قيادة كردية قوية خالية من تحديات المنافسـين الداخليين الآخرين. لكن من جانب أخر ونتيجة لهذه السـياسـة أصبحت معظم الأجواء الكردية تعتمد اعتمادًا كبيرًا على المساعدة العثمانية للحفاظ على موقعها في السلطة، ووجدت الدولة عثمان بيئة مواتية للتدخل في الهياكل القبلية الكردية، الأمر الذي أعاد فكرة إكراه الدولة والأسطورة القوية للنسب المرموق للأسر الحاكمة تشكيل التضامن الجماعي وشكل ذلك مثالًا ممتازًا على التضامن الجماعي الظرفي. ويوضح تاريخ إمارة جمشكزك، هذه الظاهرة، فبعد إعدام حاجي رستم بيك، و٢٠ أميرا كرديا أخرمن طرف السلطان سليم الأول نتيجة وقوفهم إلى جانب إسماعيل شاه(م.س.لازاريف وآخرون،ص٨١.)، عين هذا الأخير حاكما جديدا للإمارة، حتى قدم بير حسـن خضوعه للعرش العثماني، وعند وفاته، تدخل السلطان سليمان القانوني وأجرى مسحا ماليا للإمارة، وقام بتقسيم الإمارة المتمتعة بالحكم الذاتي الى قسمين(برتكومازغيرت(Ozugli,state,p19)

وفقا للفرمان السابق، تم بناء نظام إداري خاص لكردستان، تباينت أشكاله بشـكل كبير، فقد اسـتندت درجة الحكم الذاتي الممنوحة للإمارات الكردية، في المقام الأول، إلى إمكانية الوصـول إلى الأرض، ودرجة الأهمية الجغرافية السـياسـية، للقوة الداخلية للقبيلة الكردية (او الكونفدرالية)، فقد أجبرت القبائل الأقل قوة إما على الانضمام إلى القبائل الأكثر قوة،أو أن تصبح جزءا من الإقطاع العثماني، فالقبائل الأكثر قوة والأقل وصـولا والتي تنتشـر على الحدود الإيرانية هي التي تمتعت بدرجة علية من الحكم الذاتي.

يشـرح أوليا جلبي هذا التقسـيم، بالاعتماد على قانون السـلطان سـليمان القانوني حول ايالة ديار بكر، الذي صنف ولاية ديار بكر من الولايات الخاصة، يترأسها وال برتبة والي" برتبة"بكلربك"، ويلقب أيضـا ب "مير ميران"أي"أمير الأمراء" باعتباره يرأس أمراء الألوية(السـناجق) كما انه يعد احد وزراء الدولة العثمانية، ويحمل طوغين أو ثلاثة اطواغ(الطوغ شعار تركي قديم يتكون من راية بيضاء عليها خصلة شعر ذيل حصان)، يصل واردها من الضرائب١.٢٠٠٦٥٠ اقجة(**اوليا جلبي:٢٠٠٨،ص،ص٣٩-٤٠**)، قسمت ولاية ديار بكر الى ١٩ سـنجقا، منها ١١ كانت على شـاكلة الوحدات الإدارية بالأناضـول" تيمارات" زعامت"، تحت حكم الترك المباشـر، يعين حكامها من العثمانيين، وكانت تلك السناجق هي: خربوت ، ارغني، سيقربك، نصيبين، حصنكيف ،جمشـكزك، سـعرد، ميافارقين ، خابور، اقجة قلعة نصيبين وسـنجار، والثمانية الباقية

كانت تحت حكم الأمراء الكورد المحليين، ضمن نظام اداري يسمى " اوجاقلق" مع الاحتفاظ بحق الإشراف لموظفين عثمانيين، الذين كانت مهامهم لا تتعدى الواجبات المالية والعسكرية، وبموجب هذا النظام تبقى الألوية تحت تصرف الأمراء مدى العمر، وبعد وفاتهم تنتقل إدارتها بطريقة الوراثة إلى أبنائهم أو إخوانهم، أي تكون الإدارة فيه حكرا لهذه العائلة، وقد فرضت الدولة على أمراء هذا النوع من السناجق المشاركة في حملاتها العسكرية، تحت إمرة البكلربكي، ودفع الضرائب المفروضة عليهم، وكان هؤلاء الأمراء يحتفظون بإدارة ألويتهم طالما ينصاعون لأوامر الدولة، وفي حالة تلكئهم بالمشاركة في الحملات السلطانية، او امتناعهم عن دفع الضرائب، أو مخالفتهم إي أمر من أوامر الدولة، او عدم انسجامهم مع الأهالي، فأنهم يتعرضون للعزل، ويتم توجيه السنجق الى شخص اخر من العائلة نفسها، أما في حالة انقراض العائلة، فان السنجق يوجه إلى احد الأمراء، وفي هذه الحالة يتغير وضع السنجق من الناحية الادارية، ويصبح كالسناجق العثمانية الكلاسيكية (فاضل بيات ،ص،ص.٨١-٨٢)وهذه السناجق الثمانية هي: صمغان، قولب، مهرانية، ترجيل، ، اتاق، برتك،جياقجور، وجرموك

بالإضافة إلى تلك السناجق، كانت هناك في الولاية خمس حكومات كردية تابعة للحكومة العثمانية مباشرة، وهي حكومات: الجزيرة، اكيل، وبالو ،،حهزو، وكه نج، وزيدت على تلك الحكومات أخيرا حكومتان هما: حكومة الخابور، وحكومة الشكرد، وكان رؤساء تلك الحكومات التابعة بمرتبة مير ميران اي امير الامراء، وكانوا مستقلين في جميع امورهم الداخلية، وتختلف عن سناجق الاوجاقلق في أنها(مفروزة القلم= هي الأراضي التي لا تجرى فيها عملية التحرير ومقطوعة القدم= هي الأراضي التي تنقطع عنها إقدام موظفي الحكومة المركزية اي لا تطأها أقدامهم ولا تدخل مواردها المالية بالخزينة) فلا تدخل مواردها ضمن الدفتر السلطاني، أي دفتر التحرير / الطابو، ولا تعين الدولة فيها حاكما من عندها، بل تقر تنصيب اي شخص يختار من قبل الاسرة الحاكمة، ولا يرابط فيها جنود عثمانيون، وكل ما فيها عائد لحكامها،تعين فيها الدولة قاضيا حنفيا للأمور العدلية والحقوقية، وبموجب التعهد الذي قطعته الدولة فإنها لا تتدخل في عزل حكامها، الا ان الحكام فيها كان يفرض عليهم الانصياع للأوامر السلطانية، والمشاركة في الحملات السلطانية، مع الأمراء الآخرين، تحت إمرة البكلربكي المرتبطين به، كما كان عليهم إرسال ما يحدد عليهم من التزامات إلى خزينة الدولة مرة واحدة في السنة(فاضل بيات،ص.٨٩-٩٠)

كما شكل العثمانيون اتحادات قبلية لم تكن خاضعة لنظام الإمارات، يديرها أكثر من ٤٠٠ زعيم قبلي، كبرى هذه الاتحادات في مقاطعة ديار بكر كانت بوز الوس

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

(الشــعب الرمادي)، وهو بقايا من اتحاد اق قوينلو ومؤلف من قبائل تركمانية وكردية بلغ تعداده أكثر من ٧٥.٠٠ نسمة ، اما الاتحاد الثاني والذي كان كرديا بشكل كامل هو قره الوس(الشعب الأسود)،(نجاة عبد الله:٢٠٢٠،ص٢٧٤) هذا بالإضافة الى تشكيل ميليشــيا قبلية لحراســة الحدود، تتكون من رجال القبائل الكرد، نقلوا من موطنهم الأصلي (ديار بكر) إلى النجد الأرميني بالقرب من الحدود الفارسية الأرمينية، وقد منح هؤلاء عفوا دائما من دفع الضرائب بشرط ان يعملوا بصفة ميليشيا دائمة على الحدود التي كلفوا بحراستها(مارتن فان بروينسن،ص.٣٤٥).

كانت الاتفاقيات والعهود التي قطعتها الســلطنة العثمانية للكرد في بلاد الجزيرة الفراتية (كردستان + شمال غربي العراق) بعد معركة جالديران في عام ١٥١٤، إجراء تكتيكيا، ومرحليا من قبل الدولة بهدف توظيف هذه البلاد ضــد اعتداء الخــارجين ، بــاعتبــارهــا حــاجزا جغرافيــا، يفصــل الأنــاضــول عن الوطن العربي(joel.s.Migbal,2004,p32)،إذ ســرعان ما تراجعت الحكومة العثمانية عن هذه المعاهدة ، بعد أن طبق الســلطان ســليمان القانوني نظام الالتزام العســكري، والذي بموجبه ظهرت التقسيمات على نحو جديد بعد أن سيطر على بغداد سنة ١٥٣٤م(**سيار الجميل:١٩٩٧، ص، ص١٠٦-١٠٧**)،وكان قد عين حاكما عاما على ديار بكر ليكون حلقة الوصل بينه وبين الإقطاعيين الكرد(**باسيلي نيكيتين:٢٠٠٦،ص.٣٠٩**).

اتضــحت الأمور أكثر في نهاية القرن ١٦ وبداية القرن ١٧، فنتيجة للازمة التي مرت بها الدولة في هذه الفترة، و التي انتهت بمقتل الســلطان عثمان الثاني(١٦١٨-١٦٢٢)، تركت المناطق الشرقية إلى الولاة والمسؤولين المحليين، وتم مضاعفة صلاحياتهم، فاتجهوا إلى التدخل في شــؤون الامارات الكردية، وتطبيق ســياســات تعســفية، لاســيما مسالة تدخلهم في مسالة عزل وتعيين الامراء، وقضية جباية الضرائب، وكذلك ابتزازهم للأمراء بدعم منافسيهم في حالة رفضهم دفع الأموال... ضاربين بذلك العهود والمواثيق التي قطعتها الدولة للكرد، وكان لهذه الســياســة مردودها الســيئ في علاقة الإمارات بالدولة، ففي عام ١٦٠٥، واجه الجيش العثماني بقيادة الوزير ســنان باشــا، هزيمة كبيرة أمام القوات الصــفوية، في معركة قرب أورمية شــمال غرب ايران، قتل على اثرها٢٠ الفا من الجيش العثماني، وهذا بعد ســحب الأمراء الكرد لقواتهم من المعســكر العثماني، ويعلل المؤرخون هذا التصــرف بســوء معاملة الوزير لهم، وبشــكل عام الى الســياســة الســلبية للســلطات العثمانية في المنطقة، والتي دفعت الإمارات الكردية إلى عدم الاشــتراك في حملاتها، أو تحين أي فرصــة للانسحاب منها، ليس هذا فحسب،إنما بدأت

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

تلك الإمارات بالاتصال بالدولة الصفوية وتشكيل علاقات معها(نزار ايوب حسن:٢٠٢١،ص.٢٠٦)

أمام هذه الظروف ، تدخلت النخب العثمانية، بتقديم لوائح إصلاحية الى السلاطين العثمانية لاسيما، السلطان مراد الرابع، ونذكر منها قوجي بيك، وعزيز افندي، دعت إلى القضاء على تدخلات السلطات العثمانية في شؤون الإمارات الكردية، مذكرة المشرف للكرد في انتصارات الدولة، خاصة معركة جالديران والإحداث التي أعقبتها، والعهود التي قطعت لهم من طرف سليم الاول، والسلطان سليمان القانوني، وفي نفس الوقت إصلاح الشأن الكردي استجابة لهذه الدعوات، وردا على القمع الاستبدادي لبعض حكام المقاطعات ، واستخفافهم بالعهود التي قطعت للكرد اصدر السلطان مراد الرابع نص امر الى الحاكم لديار بكر جاء فيه" القادة الكرد مخلصون للدولة العثمانية، وقد قاموا منذ الوقت النبيل لإسلافنا حتى الوقت الحاضر، بمجموعة من الخدمات الجديرة بالثناء، نيابة عن التاج، وبذلوا جهودا لا حصر لها، مما يجعل من واجب العناية الإمبراطورية: "أن يعاملوا باحترام ورعاية"، كما ذكر السلطان مراد الرابع حكامه بمعاهدة الحكم الذاتي، الموقعة بين إسلافه والكرد التي تحضر على القادة العسكريين المحليين والحكام مضايقة، وإساءة معاملة القبائل الكردية، ودعم ذلك بإرسال وثيقة إغراء إلى جميع زعماء الكرد ، جاء فيها:" انتم من الجد إلى الأب، كنتم أناس من شخصيات نقية من أعضاء الطائفة السنية،في طليعة جيوشي المنتصرة، في جميع المعارك ضد " القزلباش" الإيرانيين، مع عديد الآلاف الجنود الأكراد المسلحين والمشهورين بحبهم للنصر، قاتلوا بالجسد والروح ، وأدى ذلك إلى العديد من الانتصارات المثيرة للإعجاب، ومع ذلك، في حين أنكم تستحقون مقابل ذلك معاملة تفضيلية وحماية خاصة، فقد وصلني ما يثر الدهشة، انه نتيجة إهمال مستشاري السلطنة، أصبح هؤلاء الوزراء المعينين لديار بكر، وكذلك حكام المقاطعات – نتيجة الجشع- وحب السيطرة، يعينون ويفصلون ، ومدوا يد العدوان عليكم، وفتحوا أبواب القمع والطغيان، وبالتالي قللوا من قدرتكم على المقاومة ، إلى حالة من الضعف والانحدار الكاملين...الان، بما أن الاهتمام بشؤونكم ورعايتها، واستعادة قوتكم واجب شخصي يقع على عاتقي،فقد قررت انه أولا وقبل كل شيء، ووفقا للاتفاقية التي وقعها إسلافي العظماء ، ان ترثوا ولاية حكمكم آبا عن جد مدى العمر ....."،كما أرسل أمر قضائي إلى الحاكم العام لديار بكر بضرورة السهر على عدم التدخل في شؤون الإمارات الكردية، وحماية الناس من جشع جباة الضرائب (Latif Tas ،p510 p509 voire aussi .(joel.s.Migbal,2004,p32,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٣- الإصلاحات العثمانية وموقف الكرد منها

استهدفت الفلسفة السياسية لمبادرة الإصلاح العثمانية و التي بدأت في عهد السلطان سليم الثالث(١٧٨٩-١٨٠٨)، وبلغت أوجها فترة حكم السلطان محمود الثاني(١٨٠٨-١٨٣٩)، تأسيس دولة مركزية على الطراز الغربي، بهوية متماسكة تتجاوز الاختلافات العرقية والدينية، من خلال تعزيز السلطة المركزية على المحافظات، وتقليص سلطة زعماء القبائل والأمراء المحليين، الذين أدت سياساتهم – حسب النحب العثمانية-إلى ضرب مصالح الدولة الاقتصادية وموقعها السياسي بين القبائل، بالإضافة إلى أنهاك كاهل السكان المحليين بالضرائب التي لا حصر لها، وكل ما في الأمر هو إيجاد بديل لميزانيتها التي تضررت بعل هؤلاء ونقص الموارد التي كانت تعتمد عليها في السابق(الفتوحات)، فكانت الطريقة المثلى لملء الخزينة العثمانية هو التخلي عن سياسة الوسائط، والاتجاه نحو جمع الضرائب بموظفين مركزيين،(TutkuAkın,2022,p334) وبشكل عام سارت السياسة في اتجاه القضاء على الاستقلال الذي تمتع به الكرد في الفترة السابقة فكيف تم ذلك؟

لقد تفنن العثمانيون في استخدام الوسائل لإعادة سيطرتهم على كردستان، وبالتالي التخلص من الاتفاقية السابقة، وكان في مقدمة هذه الوسائل، بل وأنجعها بالنظر، إلى البنية السياسية لكردستان المتمثلة في انقسامها إلى مجموعات إقطاعية وزعامات عشائرية متنافرة ومتناحرة، "سياسة فرق تسد"، ونفذت تلك السياسة بوسائل شتى؛فتارة كانت تعمد الى بذر بذور الخلاف بين الإمارات والزعامات الكردية لتوسيع هوة الشقاق بينها وإشاعة المنازعات المسلحة بينها، مما يعطي لها الحق في التدخل فيما بينهما لصالح الإمارة التي تؤيدها أو لصالح الإمارة الأضعف على الأغلب، بهدف إضعاف الإمارة الكردية التي شهدت بعض التطور أو نجحت في توسيع نفوذها(**سعدي عثمان هروتي: ، ص٩٥**)، ومن الأمثلة البارزة على ذلك محاولة الدولة العثمانية الإيقاع بين إمارتي السوران و زرزا، باستغلال الخصومة القائمة بينهم، بسبب تعاون هذه الأخيرة مع الإيرانيين تارة ومع العثمانيين تارة اخرى ضد أسرة آل سوران وتعاونها مع يوسف بك قران في قتل الأمير سيف الدين، لاستعمالها لضرب الإمارة السورانية التي لا تعترف بالسلطة العثمانية، ولتحق هذا الغرض أوفد السلطان مراد الثالث من يقنع "زرزا" بالانضواء تحت الحكم العثماني ومحاربة سليمان بك، وبعد تأكد السلطان من ولائهم أرسل إليهم بالأسلحة والذخائر، مما شجع هذه القبيلة على التجاوز على الأملاك السورانية، فالتقى بهم أمير سوران المذكور عند جبال " سيتكان"، فدارت حرب عنيفة استمرت يومين وانتهت باندحار المتجاوزين وهزيمتهم نحو عاصمتهم " اشنو"، ووقع

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

امير اللواء العثماني و٥٠٠ نفر من العشيرة في الأسر(**بلال إسماعيل : ١٩٨١،ص،ص.٢٧١-٢٧٢**).

ومن السبل الأخرى التي انتهجوا فيها سياسة فرق تسد في محاولة منهم لهدم البنية السياسية للإمارات الكردية بخلق أسباب الشقاق داخل الإمارة الكردية الواحدة، وخاصة في مسالة تولية منصب الإمارة، وذلك عندما كانوا يعمدون إلى تنصيب أميرين على إمارة واحدة في وقت واحد، كانا غالبا ما يناصبان العداء لبعضهما البعض، وهي امور تزيد من هوة الشقاق، وتنعكس سلبا على الكيان السياسي والاقتصادي للإمارة، وتعتبر إمارة " بابان" مثالا حيا لتلك السياسة، وذلك لكثرة مواقفها المناوئة للحكم العثماني، ففي عهد السلطان سليمان القانوني حدث ما يؤيد ذلك، حيث لم يمض على تنصيب الامير " بوداق بك" على امارة "بابان" فترة طويلة من الزمن حتى ظهر له منافس في الحكم هو " الأمير حسن بك بن الأمير سليمان"، الذي التقى بقواته البالغة عددها ٨٠٠٠ مقاتل منافسه الأمير بوداق، وحينما ادر كان التفويض الرسمي الذي يتمتع به هذا الأخير فيه الشرعية ما يكفي لرجحان الكفة لصالحه، سافر على عجل والمعركة في بدايتها وحصل بالوساطة على تفويض عثماني بحكم امارة " بابان" ايضا ، على ان يتولاها بالمشاركة مع المير بوداق، وكان من البديهي ان ينشا النزاع بينهما، وقد حدث فعلا وأدى الى مقتل الأمير حسن وتفرد الأمير " بوداق" بالحكم(**سعدي عثمان هروتي: ،ص.٩٧**).

كانت الخطوة المهمة والخطرة في نفس الوقت،التي كانت تسير في اتجاه إعادة بناء السلطنة وإرجاع هيبتها لدى الأنظمة و الشعوب، بإعادة الحكم المباشر إلى الإيالات العثمانية كافة وإتباع سياسة مركزية، هي القضاء على نفوذ الأعيان والزعماء الإقطاعيين في كافة أنحاء السلطنة، خاصة وإزاحة حكم الولاة الذين استقلوا بأمور ايالاتهم(**سعدي عثمان هروتي: مرجع سابق،ص.١٧٨**)، إذ كانت كردستان قد شهدت نزاعات انفصالية- على نحو ما جرى في مصر مع محمد على باشا، وفي العراق مع داود باشا المملوكي- يحمل البعض منها طابع قومي، او قل لها مشروع دولة قائم بذاته، كتلك التي وقعت في سوران بقيادة الامير محمد بن مصطفى، والمعروف أيضا " بمير كور أو مير محمد وقد حكم من ١٨٢٨-١٨٣٦،او تلك التي قادها أمير بتليس،" شريف خان" عام ١٨٣٤،(**احمد سليمان السلمي: ،٢٠١٥،ص-ص-١٩-٢٢**) ومحاولة بدرخان بك أمير بوتان(١٨٤٨-١٨٤٧) التي انضوت اليها معظم القبائل الكردية داخل الدولة العثمانية وإيران(**عثمان على: الحركة الكردية، ٢٠١١،ص-ص.٣١-٣٣**) ، ولأجل تحقيق الهدف السابق، اصدر السلطان محمود الثاني في عام ١٨٣٤، فرمانا إلى والي سيواس" محمد

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

رشــيد باشــا" ليتولى قيادة الحملة التي أعدت لإنهاء الإمارات الكردية، وتمكنت هذه الحملة، بمساعدة الكرد أنفسهم وبعض القوى الأجنبية، خاصة بريطانيا، من القضاء على الإمارات الكردية، بحلول عام ١٨٥١(**سعدي عثمان هروتي: ص-ص.١٨٥-٢٢٥**)

أما في إيران، فإن أمراء اردلان الذين كانوا وحدهم الذين يتمتعون من بين الزعماء الكرد باستقلال إماراتهم، بعد القضاء أمراء (هزار اسب) فقد جردوا ايضا من امتيازاتهم تدريجيا، وحل محلهم عام ١٨٦٠، الأمراءالقجار(**باسيلي نيكيتين، ،ص.٢٠٩**).

ردود الفعل الكردية

كانت المؤشـرات الأولى لردود الفعل الكردية على سـياسـة الإصـلاحات، هو القيام بثورات، اختلفت الدراسـات في تحديد أسـبابها، وفي طبيعتها، هل كانت مدفوعة بدوافع قومية؟ او المصالح القبيلة التي هددتها سياسة الإصلاحات او وضعت حدا لها؟، سـنحاول في هذا العنصـر تقييم هذه الثورات، من خلال إظهار مشـاريع الدولة التي حملتها.

حركة محمد باشا رواندوز

وتعد حركة محمد باشــا رواندوز(١٨٢١-١٨٣٧)، أمير الإمارة الســورانية، أول حركة ثورية كردية معاصرة ، عبر زعيمها الذي كان رجلا إداريا عسكريا عن استيائه من عبث موظفي الإدارة العثمانية، خاصــة الجندرمة (قوة برية)، والمأمورين والملتزمين، لذلك أراد وضع حد لهم(عثمان على، الإسلام، ص.٢٧٥).

تمكن الأمير محمد من بناء دولة حديثة امتدت جغرافيا من نهر دجلة في الغرب إلى اشنوية في الشرق، تحسنت فيها أوضاع المدن الكردية، اجتماعيا اقتصاديا وسياسيا، وساد الأمن والقانون في مختلف أرجاء المناطق الكردية وهذا بشهادة الرحالة الذين زاروا كردســتان، من أمثال، فريزر، والطبيب روس، حيث يذكر فريزر في تعليقه على هذا الجانب في حياة النظام المدروس:" لم يســمع في عهده وقوع حوادث الســرقة، والســلب، حتى أبواب المنازل لا تغلق في الليل، وانه نادرا نفذ حكم الإعدام في حق الإنسان.."، ولعل هذا كله مرتبط بنمط العدالة المطبق على جميع السكان دون تمييز بين الكرد وغير الكرد، بين المســلمين وغير المســلمين(**ســعد بشــير إســكندر:٢٠٠٨،ص.١٩٦-١٩٧**)، وحتى حملته على الايزديين في هذه الفترة، التي عدتها الكتابات التاريخية من اكبر حملات الإبادة الجماعية قسـوة ووحشـية يندى لذكرها جبين الإنســانية،(داود مراد الختاوي:٢٠١٠،ص.١٥٧) تدخل في نمط العدالة المطبق في عهده، والذي لا يخرج عن الإطار العملي للعادات التي تحكم العشـائر الكردية خاصـة

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ظاهرة الانتقام، لكن سياسيا تقيم في حدود غياب الحنكة السياسية، والحكمة في التعامل مع الآخرين ، وكانت سببا في نهاية المطاف في القضاء على ولايته وحياته معا(وديع جويدة،١٥٦-١٧٢).

حيال تأزم الوضع الذي فرضه الرواندوزي في أعالي مابين النهرين، فضلا عن الضغوط التي تعرض لها محمد الثاني من قبل البعثات الدبلوماسية الأوروبية بالمنطقة، بضرورة وقف حملات التطهير التي يتعرض لها المسيحيون، جهز جيشا بقيادة " رشيد باشا"، لوضع حد لتمرد أكراد سوران والقضاء على ظلم محمد بمساعدة احد الضباط الألمان يدعى مولتكه(احمد محمد عبد العال،ص٢٨٣-٢٨٤)، انطلقت طلائع هذا الجيش عام ١٨٣٤ من شمال بلاد مابين النهرين جنوبا نحو سنجار وتلعفر، وقضت على كل مقاومة تعيق تقدمه،(جويدة ،ص١٦٤) وبوصوله إلى سهل الحرير انضمت إليه قوات بقيادة انجه بيرقدار محمد باشا والي الموصل وعلى رضا باشا والي بغداد،(لونكرك ،ص.٣٤٣) وتمكن هذا الجيش من حسم المعركة سلميا إذ يذكر جويدة- أن محمد رشيد باشا- تفاديا للخسائر في صفوف الجيش- أرسل إلى محمد باشا صديقه القديم ينصحه بتفادي خوض المعارك الدامية، وعقد اتفاق مع الحكومة العثمانية متعهد له في حال وقف القتال واستسلامه ، ان يعامل كأمير وان يعود واليا على رواندوز، وافق محمد باشا على نصيحة صديقه[*]، ولما جاء للتفاوض معه القي القبض عليه وأرسل إلى القسطنطينية(جويدة،ص.١٦٥)، وقد صدر قرار العفو عنه بعد مثوله امام السلطان، ولكن العثمانيون دبروا له مكيدة في طريق عودته ، حيث قتل في تركيا عام ١٨٣٨ وبذلك انتهى أمر إمارة سوران(عبد العال،ص.٢٨٤).(Michael Eppe,2008,p251,)

لم تقتصر القوات العثمانية على احتلال مدينة رواندوز، بل تابعت تقدمها إلى تلك المناطق التي لم يعترف سكانها بسلطنة السلطان، ورفضوا التجنيد الإجباري، ارتكب خلالها الجيش العثماني أبشع أنواع التنكيل بحق هؤلاء استمر لأكثر من ثلاثة أشهر، وتشير الإحصائيات انه قد قتل أكثر من ١٠٠٠٠ كردي، ونهب واحرق العديد من القرى(جليلي جلي، ١٩٨٧،ص١٠٧)

في الأخير، من حيث تحليل هذه الحركة ومدى ارتباطها بأهداف أو مشاعر قومية،فعلى الرغم من إمكانية تفكير مير محمد في بناء دولة مستقلة، فالطريقة التي عمل بها كانت ضيقة، لا يمكن جعلها في مستوى حركة قومية،فانطلاقته بدأت بسحق معظم القبائل المجاورة- بدلا من الدعوة للوحدة- بما في ذلك واحدة من أكبر القبائل الكردية(بهدينان). إضافة، عدم مشاركة قبيلة بدرخان الكردية العريقة، علما

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

أن جميع الانتفاضـــات من قبل القبائل الكردية، كانت تحدث بجوار منطقة بوتان التي تحكمها عائلة بدرخان، اذ لم نجد دليل على قيام هذا الأخير بدعوتها للانضـــمام لحركته، هذا علاوة عن ان استجابة مير محمد لفتوى ملا ختي، تجعل منه زعيما دينيا، كل هذا يجعل حركة مير محمد مجرد تمرد، ورفض لسياسة العثمنة.

ثورة بدرخان بن الأمير عبدال خان بن مصطفى

تمثل تجربة بدرخان بن الأمير عبدال خان بن مصـــطفى خان(١٨٢١-١٨٤٧)، نموذج أخر،يعزز رفض الكرد لســياســة الإصـلاحات العثمانية،وسـعيهم إلى بناء تنظيم خاص بهم، بعيدا عن سلبية النظام العثماني في هذه الفترة ، فقد اكتشف هذا الأخير بنظرة ثاقبة مواطن فشــل الحركة الكردية في تحقيق أهدافها ولخصـــها في جانبين، الأول يتمثل عدم اتحاد القوى الكردية حول فكرة وطنية واحدة سامية، والثاني لخصه في الجانب اللوجيســتي، في عدم وجود معامل للأسـلحة والذخيرة في كردســتان(جمعية خويبون الكردية،١٩٣٠،ص.٤١).

فكان العلاج، أن اهتدى إلى تأسيس كونفدرالية كردية، اتخذت شـكل ميثاق انضم إليه مختلف الأمراء استهدف الوحدة السياسية والقضاء على اي نفوذ او سيطرة خارجية على المناطق الكردية، ومن اهم الشـخصـيات التي انضـمت الى الميثاق: أمير بادينان، امير بتليس، وزعيمي برادوســـتوشـــيراوان،كما نال الميثاق موافقة كبار رجال الدين ذوي النفوذ في مقدمتهم " الشـــيخ محمود الموصـــلي' 'الشـــيخ يوســف زاخوي"،" والشيخ محمد هروري في منطقة بادينان"(**سعد بشير إسكندر،ص.٢١٩-٢٢٠**).

من جانب آخر، ومما يؤكد بعد نظر هذا الرجل هو ســياســـته في المســـالة القومية القائمة على التعايش مع مختلف الأجناس والقوميات، والتي كانت حيوية دائما لكردســـتان، فقد بذل جهودا حثيثة لتحســـين العلاقات والتفاهم المتبادل مع الأرمن والأشـوريين الذين كانوا يعيشـون مع الكرد منذ العصـور الغابرة خاصـة وانه يدرك ان ذلك يلقى استحسانا من القوى الخارجية الفاعلة في المنطقة، اقصد بها روسيا وايران (**م.س.لازاريف واخرون.٢٠١١،ص١٢٤**).

امتدادا للجوانب السياسية والعسكرية لسلطة الكونفدرالية الإماراتية ، اهتم الأمير بتحسين أوضاع المجتمع الكردي، وفي هذا الجانب أكدت الدراسات على حدوث تحولات ايجابية في الأوضاع الاجتماعية والاقتصادية والسياسية للساكنة، وهذا بطبيعة الحال مرتبط بشخصية الأمير الإسلامية المتسامحة، وتطبيقه الصارم لمبادئ الشريعة الإسلامية، وهي حقائق وقف عليها، المبشران الأمريكيان، "رايت" و "بريت" اللذان حلا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

ضــيفين على بدرخان في هذا الفترة، حيث قالا: ...عبثا أن يمكن المجرم من إيجاد مأوى، لا مكان للمرتشـين والمحسـوبيات، فالقانون فوق الجميع والعدالة للجميع، ذات صــباح وفيما نحن نجتمع بالأمير بدرخان، جيء إليه برجل قطعت يداه اليمنى ، لأنه ضـبط بالجرم المشـهود وهو يسـرق.... كنا نسـافر في مناطق كردسـتان الوعرة، ونحن نشـعر بالأمان، حتى أثناء تجوالنا في مناطق نعرفها جيدا، حتى اننا كنا لا نصـدق اننا في منطقة، ســمعنا وقرانا عنها أنها موئل للصــوص والمجرمين (وديع جويدة،٢٠١٣، ص.١٧٤-١٧٥).

إلا انه وفي ظل هذه النجاحات التي تحققت في إمارة بدرخان، طرأت نزعة غير ملائمة للحركة الكردية عامة، وحركة بدرخان خاصـة، يتعلق الأمر بحملة هذا الأخير على بلاد النســـاطرة وما تبعها من مجازر ومذابح(*)، أثارت قلق العثمانيين، وأقنعتهم بضـرورة وضـع حد لهذه الإمارة، لان تصـرفه هذا أعطى سـببا مقنعا للدول الأجنبية في التدخل في الشأن الداخلي للدولة العثمانية.

إن المستوى السياسي والاقتصادي الذي بلغته الكونفديرالية، جعلت أمر إنهاء حركة بدرخان، حتمية لدى القوى المتصـارعة على المنطقة،أولا لدى العثمانيون الذين رؤوا فيها إخلال في التوازن السـياسـي والعسـكري بينها وبين إيران ،ففضلتا العمل على إضـعاف هذه الإمارة والعمل على انهيارها، و ثانيا لدى بريطانيا التي اعتبرت وجود إمارة كردية مسـتقلة يمكن ان يضـر بالمصـالح البريطانية،(عبد العال،ص.٧٠٦) انطلاقا من هذه المعطيات، والوعود البريطانية والفرنسـية بدعم أي حركة ضـد بدرخان، بعد مقتل النساطرة، جهز العثمانيون جيشا ضخما، يزيد تعداده عن ٢٥ الف جندي بقيادة " عثمان باشــا(جليلي جيل وآخرون ،ص.٢٣-٢٤)،وقبل بداية المعركة الحاسـمة ، حدث أن انشـق عزالدين(يزدان شــير)، احد أقرباء بدرخان وواحد من كبار قادته، وانضــم بقواته إلى القتال في صــفوف الجيش العثماني، مهدت هذه 'الخيانة' لاحتلال عاصــمة إمارة بدرخان(جزيرة ابن عمر)، وأدى كل ذلك في نهاية المطاف إلى هزيمة بدرخان وســقوط إمارته في عام 1847(Raman Dag ؛2014,p62).

تذكر الدراســات أن هذه الثورة تسـببت في الكثير من الفوضــى، لدرجة انه عندما تم قمعها في ٢٩ يوليو ١٨٤٧، تم منح ميدالية كردستان لأولئك الذين قاتلوا ضد بدرخان، أما مصـير الأمير بدرخان بعد هذه الثورة انه تم إلقاء القبض عليه، وأرسـل إلى اسـطنبول، ومنها إلى جزيرة كريت رفقة شـقيقه وأطفاله الثلاثة،مكث فيها أكثر من ١٠ سنوات، وكان له دور فعال تسوية قضايا النزاعات بين المسلمين والمسيحيين هناك

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

نيابة عن الحكومة المركزية، عند عودته لاسطنبول في عام ١٨٥٨ ، حصل على لقب " مير ميران"، وبعد سبع سنوات قضاها في اسطنبول ، انتقل الأمير إلى سورية وتوفي هناك في حدود ١٨٦٩-١٨٦٩(Hakan Ozugli ،2001, nationalism,p397-398).

أما فيما يتعلق بتقييم حركة بدرخان وعلاقاتها بفكرة القومية، فاغلب الدراسات الكردية تشير الى ان ثورة بدرخان كانت انتفاضة قومية ، لكن فيه دراسات موثوقة ووثائقية،خاصة تلك التي قدمها نظمي سيفجن في دراسته عن عائلة بدرخان، تذهب عكس ذلك، في ان السبب الحقيقي وراء حركة الأمير لم ينبع من غرض قومي بالمعنى الحقيقي للمصطلح،بل من نظام اداري جديد فرضه العثمانيون بهدف تقسم امارة بدرخان، بإلحاق " منطقة الجزيرة" وهي ناحية فرعية، بالموصل، التي كان حاكمها محمد باشا على خلاف مع الأمير بدرخان، وتوضح هذه المسالة أكثر رسالة مؤرخة في ١٠ ديسمبر ١٨٤٢ من محافظ ديار بكر" محمد باشا " إلى الأمير بدرخان" لقد سمعنا أن هناك تنافرا وعداوة بينك وبين حام الموصل محمد باشا، نابعة من إلحاق منطقة الجزيرة بالموصل، وانك في حالة قلق من هذا الإجراء، فاعلم انك طالما تخدم وتبقى مخلصا للدولة العثمانية، فان محمد باشا لا يمكنه فعل إي شيء يؤذيك، تمت كتابة الأمر إلى اسطنبول والى محافظ الموصل،وبالتالي يجب عليك الامتناع عن هذا القلق"(Hakan Ozugli ،2001, nationalism,p397).

ونشير في نهاية هذا العنصر، إلى إجراء طبقتها السلطنة العثمانية لتفتيت النسيج القلبي الكردي، والتقليل من التضامن الاجتماعي، يتعلق الأمر بالتهجير القسري، إلى أماكن مختلفة من ولايات السلطنة العثمانية، كتلك التي طالت قبيلة " الهماوند" التي تسكن السليمانية، والتي هجر قسم منها الى طرابلس الغرب(محمد على احمد:٢٠١٧ ص.٧٧)، وتهجير أكراد العمرانلي الموجودين في سنجق مرعش إلى الرقة، كذلك تهجير عدد كبير من قبائل الملي، وتفريقها على نقاط متعددة بناء على نصيحة محافظ ديار بكر(Yalçın Çakmak,2022,p5)، لعل ابرز عمليات تهجير العشائر الكردية من شمال سورية وشرق تركيا جرت بموجب فرمان أصدره السلطان عبد الحميد الأول ورد فيه" يؤمر بتطويق العشائر (الكردية) ، ومحاصرتها من دون لفت انتباهها حتى حلول فصل الصيف، وطردهم من أماكن وجودهم إلى أماكن أخرى، وتقييد كل من يعصي هذه الأوامر بالقيود والسلاسل وهدم مساكنهم وحرقها ومصادرة خيمهم إلى الفور"(محمد على احمد:٢٠١٧ ص.٧٦)، ويبدوا ان تهجير هذه القبائل إلى الرقة على وجه الخصوص كان يدخل في إطار إستراتيجية ضرب القبائل العربية ضد

القبائل الكردية، لاستنزاف طاقتها القتالية في قتال بعضها البعض، وكل هذا من شأنه القضاء على الاضطرابات في الأناضول، وتصبح الأراضي السورية أكثر طاعة للدولة.

غير أن سياسة المنفى هذه لم يكتب لها النجاح، لسبب بسيط هو جفاف أراضي، وقلة مصادر مياهها، بالإضافة إلى الضغط الرهيب الذي مارسته القبائل العربية، فعادت القبائل الكردية على الفور إلى مراعيها الشتوية والصيفية الأصلية، وفشلت كل محاول النظام العثماني في إعادتهم باستخدام القوة المسلحة.

اتجه النظام العثماني في فترة الإصلاحات، بما يتناسب مع فكرة إعادة تنظيم الإدارة الإقليمية إلى توطين القبائل الشبه البدوية، بما فيها الكردية في مناطق مختلفة من الإمبراطورية العثمانية، خاصة في انقرة في الفترة (١٨٣٩-١٨٦٩)، وشملت هذه العملية توطين أربعة قبائل، هي الرشوان، افشار، جيهانبيل، وينييل(Yonca Köksal,2006,pp469-476)، وتمت هذه العملية بإجراءات قاسية، كاعتقال زعماء القبائل وأعيانها، وقيادتهم اسري إلى اسطنبول، وإجبارهم على إمضاء وثائق تؤكد التزامهم بعودة القبائل الى مراكز الاستيطان،وتم التخلي عن هذه الإجراءات في حدود ١٨٤٦ بدعوى أنها لا تتناسب مع سياسة الإصلاح(Yonca Köksal,p478)

نتائج القضاء على الإمارات الكردية

أدى القضاء على المارات الكردية والولاة شبه المستقلين في كردستان إلى فوضى حقيقية في المنطقة، خاصة في الريف(مكدول،ص٩٩)، نتجت في الأساس عن غياب خطة عملية للقيادة التركية، لفترة ما بعد انهيار النظام الإماراتي، إلى درجة أن النظام الإداري الجديد أصيب بالعقم، فقد عجز الحكومة عن مد نفوذها إلى المناطق الوعرة من كردستان ، وفشلها في ممارسة سيطرة حقيقية عليها، وهذا ما ترك أجزاء كبيرة من المناطق التي كانت من أملاك أمراء بابان، والسوران، والبوتان، وبادينان ، وحكاري، نهبا لعديد من شيوخ القبائل الصغار، الذين كان الأمراء الأقوياء قد حدوا من سلطانهم ونشاطهم تحديد شديدا ، راحوا بعد هذا الفراغ إلى ارتكاب كل ما لا يخطر في البال من تجاوزات وأعمال شقاوة، طالت أهم المراكز التي بلغت في المرحلة السابقة مستويات رفيعة من الأمن والاستقرار، اخص بالذكر موطن عشيرة الهماوند في قلب إمارة بوتان، وموطن الزيباريين في منطقة حكاري وبادينان، وكما أسلفنا الذكر سابقا كان هذا نتيجة فشل الحكومة في ملء الفراغ الذي خلفه القضاء على الزعامة الكردية المحلية بالصورة الفعالة، وبدا الحل الوحيد المتاح للحكومة للتصدي لهذا الوضع هو تجريد حملات تأديبية، معززة بقوات عشائرية متطوعة، ومنيت بالفشل في

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

معظم الأحيان، وترتب عنها مزيد من العنف وسفك الدماء واحتدام الصراع العشائري(جرجيس فتح الله:٢٠١٠،ص١٧).

لقد تطلب الأمر، إنتاج حلول من الوسط الكردي، لإعادة الأمور السابق عهدها، ببروز نوع جديد من القادة، يتعلق الأمر بالشيوخ، الذين ينتمون إلى إحدى الطرق الصوفية: النقشبندية أو القادرية، والذين كان له نفوذ سياسي وروحي كبيرين في المجتمع الكردي منذ قرون عديدة،و بفضلهم عادت الأمور نسبيا الى سابق عهدها، وعلى حسب تعبير جويدة " شعر الناس لأول مرة بقوة اكبر من قوة زعماء القبائل الكرد المتخاصمين الصغار(جويدة :١٩٦)، فقد أدت التكايا مراكز الدعوة الصوفية دورا مهما في حياة الكرد، بدفاعهم عن مصالح الكرد عند الحكومة العثمانية، وعند الإدارة في المنطقة الكردية التي كانت تفرض الضرائب التي أرهقت كاهل الفلاح الكردي، والتجنيد الإجباري(عثمان علي:٢٠١١،ص٢٧).

حركة الشيخ عبيد الله النهري(١٨٨٠-١٨٨١)

تمثل حركة الشيخ عبيد الله النهري، المرحلة الثانية في تاريخ الحركة الكردية التي أفرزت اعتلاء الشيوخ للمشهد السياسي في كردستان(صعود النخب الدينية الكردية)،أجمعت الدراسات المهتمة بالشأن الكردي، أن حركته هي اول حركة كردية معاصره، ذات الصلة بحركة" كورداية تي"، رمزيتها تبرز في اعتبار الشيخ عبيد النهري ثاني اكبر وأقدس شخصية إسلامية في الدولة العثمانية، في النصف الثاني من القرن ١٩م ، ولا ينافسه في المكانة الدينية الا شريف مكة، ناهيك عن كونه الشيخ الأكبر للنقشبندية في العالم(عثمان على، الإسلام، ص٢٧٧)

تلخصت أهداف حركة الشيخ في بناء دولة كردية مستقلة، وهي أمال عبر عنها في العديد من المناسبات مذكرا بالعوامل المسيطرة لتوحد الكرد، خاصة التشابه العرقي والثقافي واللغوي بين ابناء الشعب الكردي، الذين يميزهم بوصفهم امة مستقلة وتفشي الافتقار الى النظام والقانون الناجم عن سوء الحكم العثماني والإيراني والمؤدي إلى تردي سمعة الأمة الكردية، وأخيرا الخوف من الصعود الأرميني في كردستان(**وديع جويدة،٢٠٦**) ،ونلمس ذلك مثلا في الرسالة التي وجهها إلى ممثل بريطانيا في الدولة العثمانية عام ١٨٨٠ ويذكر فيه " الأمة الكردية امة قائمة بحد ذاتها، وزعماء كردستان، سواء الخاضعين للأتراك أو الفرس، وسكان كردستان مسيحيون و مسلمون متحدون متفقون على عدم القبول باستمرار الأمور على شكلها الحالي مع الحكومة العثمانية والقجارية، وإننا نريد ان نحكم أنفسنا بأنفسنا (احمد محمد احمد،٢٠٠٩،ص٤٣٨)، او

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

في مؤتمر الزعماء الكرد الذي عقد بشـــمدينان في أواخر عام ١٨٨٠، وكان أكثر المؤتمرات حضـورا وتمثلا في تاريخ الكرد، حضـرته وفود من : السـليمانية ، العمادية، هورامان، بوتان، ومن جبال صاصون، وسيرت، وموش، ووان، ومن كردستان إيران، تحدث فيه الشيخ عن ضرورة إنشاء كوردستان مستقلة حيث قال:" كفانا المعاناة والاحتمال والشقاء من رعايا المرتدين الأتراك، علينا ان نتحرر"، ورأى أن أعداء الشعب الكردي هم حكومة السـلطان والحكومة الإيرانية " ان هاتين الحكومتين تمثلان حجر عثرة أمام تطورنا"(**جليل جليلي واخرون:٢٠١٢،ص٤٠**).

إجمالا عكسـت حركة الشـيخ ، بالرغم من فشـلها في تحقيق أهدافها نتيجة إخمادها من طرف السـلطات العثمانية والإيرانية بوحشـية اسـتخدمت فيها كل وسـائل التنكيل الجماعي وإفناء القرى عن بكرة أبيها، بالإضـــافة إلى نفي مئات ألاف من سـكان كردستان الى الجبال مثالا مختلفا عن سابقاتها، سـواء في طبيعتها، وأهدافها، وفي ذهنيتها التي اختلفت عن ذهنية الزعماء الإقطاعيين الســـابقين، والفئات التي شـــاركت فيها كانت من أبناء المجتمع الكردي يومئذ الكادحين، الحرفيين الطلاب، والمتدينين من أبناء العائلات البرجوازية، كل هذه المعطيات ســـتكون النواة التي ستستثمرها القومية الكردية في مشروعها لبناء دولة كردية مستقلة.

٤- عبد الحميد الثاني فكرة عسكرة وعثمنة القبائل الكردية

بعد القضاء على حركة الشيخ عبيد الله النهري، شهدت كردستان فترة ثانية من فراغ السـلطة (Metin Atmaca,p54)، حاولت فيها القيادة العثمانية تبني سـياسـة جديدة بإجراءات تلطيفية-ان صـــح التعبير-كان هدفها الباطني تفكيك الحركة الكردية وبث عوامل الشـقاق في صـفوفها، اما ظاهريا فقد قصـدت بها إعادة الاعتبار للكرد بصورة عامة، ولقياداتهم التقليدية المتمثلة برؤساء العشائر وعلماء الدين، وتحت هذا الإطار اصـدر السـلطان عبد الحميد الثاني فرمانا: يقضـي بتشـكيل الألوية (الخيالة) من القبائل الكردية في المناطق المتاخمة للإمبراطورية الروسـية، في شـرق الأناضـول، ومنح أفراد هذه الألوية امتيازات عديدة منها العفو عن أداء جميع الضـرائب والرسوم الحكومية، ماعدا ضريبتي العشر والكودة.(عثمان على: ،٢٠١١ ، ص-ص.١٣٧-١٤٤، انظر كذلك، امحمد محمد احمد: ٢٠٠١،ص-ص.٣١٣-٣١٥)، وقد فتحت أبواب الانضـمام الى هذه الألوية، إلى الكرد السـنة،ورفضـت الطلبات التي تقدم بها الكرد الشـيعة، في مناطق من درسـيم و موس بسـبب معتقداتهم (Yalçın Çakmak,p7)، بلغ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەکولینێن کوردی

تعدادها اكثر من ٦٠٠ رجل، وتم إلحاقها بالجيش الرابع تحت قيادة زكي باشا (MetinAtmaca,2017p.54).

غير أن تشكيل هذه الألوية ، أبقى على المشهد السياسي لكردستان لفترة ما بعد الإمارات، فقد انتشرت الفوضى والصراعات القبلية، ومزيدا من الانقسام داخل المجتمع الكردي(Metin Atmaca,p.55)، وهو أمر مقصود من المركز، الذي يريد ان يكون مرجعا لجميع الفعاليات، الاستقرار يكشفه، بين اثر هذه الاولوية على كردستان عبد الفتاح علي البوتاني نقلا عن مقال نشرته جريد كردستان اذ يقول:" لقد بلغ ضررهم على الشعب والوطن درجة لا تصدق،فليس الخلاف بين الكرد والارمن فحسب، بل انقسمت كردستان الى ثلاثة جبهات، الارمن، فرسان الحميدية، والكرد غير الحميدية،والآنأصبحت هذه الفئات الثلاثة في كردستان عدوة لبعضها البعض، ينهبون بعضهم، ويقتلون بعضهم وتحولت البلاد الى مذابح، المهم في الامر ان العديد من العشائر تحولت في بعض الأماكن إلى ضد القومية الكردية"(البوتاني على:٢٠٠٥،ص٤٨)، وضح مكدول هده الحقيقة بشيء من التدقيق عندما كتب يقول:" ان الفرسان الحميدية كانت إخفاقا واضحا، بالرغم من انه هناك على العموم إشارة خفيفة إلى الاندماج على النطاق العثماني الواسع، لكن على العكس من ذلك شهدت الروح القبلية انبعاثا جديدا من خلال الرخصة التي منحها للفرق الحميدية، وفقا لما كتبه القنصل الانجليزي فان زكي باشا كان بمثابة ملك بينها وهي لا تعترف بأي سلطة سوى سلطته، حيث كان الرأي السائد هو إن انه يعمد إلى تنصيب نفسه ملكا على كردستان"(مكدول،ص١٢٠). وذهب في نفس الاتجاه أرشاك سافراستيان بتأكيده على ان دمج الشباب الكردي في الهيكل السياسي جر الأذى على المواطنين بطريقتين:

- فمن ناحية زاد عنفهم تجاه جيرانهم الأرمن ، إضافة إلى عنفهم تجاه الفلاحين الكرد أنفسهم
- ومن ناحية أخرى أفسدت الروح الوطنية الكردية ، فانحرفت نشاطات وطموحات ذلك العرق السليم، وصبت في اقنية سلبية وغير وطنية(ارشاك سافراستيان: ٢٠٠٨، ص١٣٩)

إجراء آخر مكمل لسياسة الاستيعاب تمثل في تأسيس مدارس كردية في المناطق الآهلة بالسكان، صرفت فيها الدولة المنهارة ماليا أكثر من ٨ ملايين ليرة انتشرت في: بانتوس، توبر خكال، مورداك، واقتصر التعليم في هذه المدارس ذات الطابع

الديني العسكري، على أولاد شيوخ القبائل النافذة في كردستان من أمثال اسر بوختان- أمراء بدرخان، والأمراء البابانيين، ويظهر أن الهدف من إنشاء هذه المدارس هو فرض الهويات من فوق إنشاء جيل من الشباب الكرد المخلص للسلطان وقيادته ، وهي مهمة نفذها المشرفين عليها(المشايخ الأتراك) ، الذين راحوا فيما يقول المؤرخ جليلي يؤججون في نفوس تلاميذهم التعصب الديني الغريب عن الكرد، وفي نفس الوقت كان يجرى تتريك الشباب الكردي عن طريق تعليمهم اللغة والأدب التركيين(جليلي جليل،١٩٨٤، ص، ص.٩-١٠).

وتعد مدرسة العشائر التي أنشئت في إسطنبول عام ١٨٩٢،بمثابة الأنموذج الذي يكرس رؤية الدولة في فرض الهويات المتجاوزة للسلطة، عن نظامها الداخلي بشرط ان يكون الأطفال الملتحقين بالمدرسة من طبقة الزعماء والمشايخ (Yalçın Çakmak,p7)، شكل فيها أولاد العشائر الكردية أكثرية ساحقة بين ٢٥٠ من رواد هذه المدرسة التي استقبلت أيضا أولاد عائلات عربية والبانية معروفة ، وأيضا أولاد الكرد الشيعة من درسيم بعد أن رفضت مطالبهم في التنظيم السابق (Yalçın Çakmak,p7)، ارتكز منهاجها الأساسي على المزاوجة ما بين المرحلة المتوسطة(الرشيدية)، ومدارس التعليم الإعدادي العالي، وتم منح الأولوية في مقرراتها الدراسية للعلوم الإسلامية خاصة التاريخ والجغرافيا والحساب، بالإضافة الى تعليم اللغات (العربية، الفرنسية ،التركية ،الفارسية،) كما يتم في العام الأخير منح الطلاب تدريبا تقنيا استعدادا للدراسات المتقدمة في الأكاديميات العسكرية والمدنية، ينال من خلالها الطلاب شهادة ،ليصبحوا ضباطا في صفي المشاة والخيالة، او يوظفوا في سلك الخدمة المدنية، تخرج من هذه المدرسة في عام ١٨٩٧ ،١٣ طالبا كرديا تم ترقيتهم الى رتبة النقيب، فضلا عن الانضواء في سلك العمل الفخري المتمثل بالضباط المرافقين للسلطان، وصفة الأفندي للدرجة الرابعة(الخدمة المدنية) للذهاب للولايات، ويعتبر الطالب محمد حمزة الكردي من ولاية وان من جريجي هذه المدرسة ، الذي تقلد وظائف مهمة في السلك المدني للدولة، بداية بتعيينه واليا على بورصة، ثم ولاية هوشاب، وانتخب مرتين في مجلس النواب العثماني، الأولى في عام ١٩١٢، اما الثانية فقد كانت في عام ١٩١٥ **(يوجين روغان:٢٠١٤،ص.١١-٦٩)**.

مع ذلك، وبخلاف ما كانت تتوقعه القيادة العثمانية، تحولت مدرسة العشائر الى نقطة استقطاب للمعارضة، غذت اكثر فكرة" كردستان الحرة" في أوساط الشباب الكرد نتيجة لاحتكاكهم بالمنظمات الثورية التي، أضحت إسطنبول مركزا سياسيا مهما لهان وعبرت عن هذه الظاهرة مجلة "غنتشاك" الصادرة بلندن سنة ١٩٠٣، اذ كتبت

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تقول"ان تلقي الأطفال الكرد التعليم ولو باللغة التركية، غالبا ما كان يدفعهم للاحتكاك بالعناصر الثورية ذات الأفكار الحرة في إسطنبول، وقد تأثروابأفكار النزعة القومية التي حاربتها الحكومة التركية... ومع مرور الوقت أصبحت فكرة إقامة كردستان الحرة عقيدة سياسية لهذه المجموعة"(**جليلي جليل، ص.١٠**)، مما اضطر بالحكومة إلى إغلاقها في عام ١٩٠٧ (**روغان، ص.١٢**).

الاستنتاج العام: توصلنا في ختام هذا البحث إلى جملة من النتائج نوجزها فيمايلي:

- الأسرة هي البناء الأساسي في التركيبة الاجتماعية للمجتمع الكردي، لها ارتباط وثيق بثلاثة عناصر أساسية هي النسب، الأرض، و الدين.و العشيرة من أهم الركائز في تشكيل القبيلة و الإمارة.

- تأسست العلاقة بين الكرد والسلطنة العثمانية خلال القرن القرن ١٦، على مبدأ ضمني قوامه التوافق السنّي سياسياً ضد الشيعة، والإسلامي ضد المسيحية، وأعطى ذلك مثالا ممتازا للتضامن الظرفي الجماعي بين الكرد والسلطنة العثمانية، وهذا بالاعتراف بالقبائل الكردية كشركاء حقيقيين في الحكومة المركزية العثمانية موثق بعهود واتفاقيات، تحت شعار" اتحد واحكم"، مكنها من إعادة بناء وهيكلة النظام العشائري لكردستان، وفق منظور التكافل الاجتماعي، بالشكل الذي مكنها من السيطرة على المنطقة، والتقليل من الخطر الصفوي على أراضي السنة.

لكن من جانب آخر ونتيجة لهذه السياسة أصبحت معظم الأجواء الكردية تعتمد اعتمادًا كبيرًا على المساعدة العثمانية للحفاظ على موقعها في السلطة، ووجدت الدولة العثمانية بيئة مواتية للتدخل في الهياكل القبلية الكردية، الأمر الذي أعاد فكرة إكراه الدولة.

بداية من القرن ١٩، تبنت السلطنة العثمانية إصلاح شامل لمؤسساتها، مستهدفة تأسيس دولة مركزية على الطراز الغربي، بهوية متماسكة تتجاوز الاختلافات العرقية والدينية،من خلال تعزيز السلطة المركزية على المحافظات، وتقليص سلطة زعماء القبائل والأمراء المحليين، ترجمت جوانب هذه السياسة في كردستان،باتجاه هذه الأخيرة إلى القضاء على الاستقلال الذي تمتع به الكرد في الفترة السابقة بتبني سياسة الاستيعاب بوسائل مختلفة(الاحتلال، النفي ، التوطين، العثمنة الثقافية

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

والعســـكرية)، وكانت اخطر نتيجة ترتبت عنها هو تدمير الإمارات الكردية، التي شكلت حتى هذا الوقت مصدر للنظام واستقرار كردستان.

- القضاء على الإمارات الكردية، بحلول عام١٨٥١،حرم الشعب الكردي من نظم كان يمكن ان تشكل نواة دولة كردية، وضمنت استقرار المنطقة لغاية هذه المرحلة، أو بعبارة أخرى أدى التخلخل الحضري في هذا التوقيت الحرج حضارياً على مستوى العالم، إلى تفشي البداوة غير المنظمة في كردستان وتحطيم فرصة الانتقال من طور إلى آخر أكثر تقدماً بمعايير ذلك الوقت.

- ظاهرة مهمة برزت في هذه المرحلة وكانت عاملا مهما في فشـــل الحركة الثورية الكرية، هي قضية مزج الدين بالقومية، فالكرد بعد دخولهم للإسلام وقعوا ضحية مزج الدين بالقومية، وبدون شـك فان المزج بيهما يؤدي الى عدم فهمها سـوية، فلا الداعين الى التمســك بالدين" حقن الدماء" وتطبيقه يفهمونه بشــكل جيد، ولا الداعيين للقومية يصـــبحون قوميين، وكشـــفت تجربة رواندوز، وبدرخان هذه الحقائق، وان نضـيف الى هذا النقطة حقيقة اخرى هي أن الكرد كانوا ضـحية التوظيف السياسي للدين في المنطقة من قبل الدولة العثمانية والصفوية معا.

- تتحمل النخب الكردية جزء كبير من فشـل المشـروع الكردي في هذه المرحلة، إذ لم تســتطع بناء مشـــروع ثوري وحدوي، وهذه النقطة مرتبطة بتجذر القبلية او العشـــائرية في فكر النخب الكردية، وكان عاملا من عوامل فشـــل الحركات الثورية في كردستان، فاغلب الثورات التي جرت في كردستان شارك الكرد أنفسهم في إخمادها لدوافع الأنانية وحب الذات، وهي حقائق كشـــفتها النخب الكردية التي عايشـت تلك الفترة، حيث ورد عن احدهم انه صـرح لريج في رحلته الى بغداد قائلا:" أن في تحاسـد أمرائنا دمارهم، فليس للأتراك ولا الإيرانيين حول في إيذائنا الا باستغلالهم انشقاقنا والمنافسة القائمة بين رؤسائنا، اننا نعلم هذا ، وبالرغم من ذلك ينجح الأتراك على الدوام بطريقة أو بأخرى في التغلب علينا، ولا ريب في أننا كرد ذوو عقول متبلدة.. أن إدارتهم السـياسـية إدارة عمياء متعجرفة، خداعة فبفطنة قليلة وباسـترضـاء يسـير واحترام كاف للشـعور بالسـنية بين الكرد المتعصـبين الذين يمقتون طائفة الإيرانيين، كان باســـتطاعة العثمانيين توثيق أواصـــر الولاء"(ريج ،ص.٨٤-٩٨).

- وقوع كردســـتان بين قوتين متصـــارعتين، يجعل كل مشـــروع كردي مهما كانت درجته مآله الفشـــل وهي حقيقة عبرت عنها النخب الكردية، في مقدمتهم باشـــا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

السليمانية "..من الذي يرمم شيئا وهو غير متأكد من استمتاعه به؟ وقد يقوضه الأتراك او الإيرانيين في أيام معدودات... ان وقوعنا بين سلطتين متنافستين، كان له اثار وخيمة على خيرات البلاد وازدهارها... إن افتقارنا للأمن في ممتلكاتنا هو أصل دمار المملكة،ونحن ابناء العشائر إذا لم نتأكد من تملكنا مقاطعاتنا لا نكرس أنفسنا مطلقا للزراعة،... ان سر خراب هذه البلاد هو انعدام ما تتطلبه من استقرار، فمهما كانت ميول الأمير فمن الخير ان يتمسك بها طيلة الحياة(ريج، ص.٩٠-١٠٣).

- تتحمل السلطنة العثمانية مسؤولية تخلف ليس كردستان فقط وإنما العالم العربي ككل، ففرض العزلة على الوطن العربي، وحرمان الشعوب العربية من الاتصال بالحضارة الأوروبية الناهضة، بدعوى الخوف على الأقطار العربية من أطماع الدول الأوروبية الاستعمارية، وإذا كانت الأقطار العربية قد استفادت حقيقة ببقائها بعيدة عن أطماع الدول الأوروبية طيلة ثلاثة قرون تحت الحكم العثماني إلى أواخر القرن الثامن عشر، فان العزلة التي عاشتها الأقطار العربية قد جعلتها تتخلف بمئات السنين عن الأقطار الأوروبية الناهضة.

مصادر ومراجع البحث

- أمحمد محمد احمد(٢٠٠١) اكراد الدولة العثمانية تاريخهم الاجتماعي والسياسي والاقتصادي، مطبعة حجي هاشم، اربيل
- ا.شاميلوف(١٩٨٤) حول مسالة الاقطاع بين الكرد، تر كمال مظهر، مطبعة الحوادث ، بغداد
- احمد اق كندوز وأخر(٢٠٠٨) الدولة العثمانية المجهولة، الطبعة الجديدة، تركيا
- اوليا جلبي(٢٠٠٨) رحلة اوليا جلبي في كردستان، تر رشيد فندي، مطبعة خانى ، دهوك
- احمد سليمان السلمي(٢٠١٥) الورقة الكردية في يد القوى العالمية،مركز الدراسات الاسترتيجية للعالم الاسلامي،
- باسيلي نيكيتين(٢٠٠٦) الكرد، دراسة سوسيولوجية وتاريخية،حمدي للطباعة والنشر،السليمانية ، العراق.
- بلال اسماعيل (١٩٨١) اربيل في ادوارها التاريخية، النجف
- بيات فاضل(٢٠٠٨) الدولة العثمانية في المجال العربي، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت
- جليلي جليل واخرون(٢٠١٢)لحركة الكوردية في العصر الحديث، مطبعة خاني، دهوك،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

- جليلي جليل(١٩٨٧)، من تاريخ الامارات الكردية في الامبراطورية العثمانية، الأهاليللطباعة والنشر، دمشق
- جرجيس فتح الله(٢٠١٠) مبحثان على هامش ثورة الشيخ عبيد الله النهري، منشورات ئاراس، اربيل
- جيمس بيلي فريزر(٢٠٠٦) رحلة فريزر الى بغداد سنة ١٨٤٣،تر حعفر الخياط، الدار العربية للموسوعات، دمشق
- وديع جويدة(٢٠١٣) الحركة القومية الكردية نشاتها وتطورها، تر مجموعة من المؤلفين، دار الفرابي، بيروت
- يوجين روغان(٢٠١٤)مدرسة العشائر في استمبول، تر:نهار محمد نوري،الوراق للنشر، بيروت.-
- كلوديس جيمس ريج(٢٠٠٨) رحلة ريج، الدار العربية للموسوعات، بيروت-
- محمد امين زكي(٢٠٠٥) خلاصة تاريخ الكرد وكوردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الآن،تر: محمد علي عوني،دارالشؤون الثقافية العامة،بغداد
- مكدول: تاريخ الاكراد الحديث(٢٠٠٤) تر: رابح ال محمد، دار الفرابي، لبنان.
- مارتن فان بروينس(٢٠٠٨) الاغا والشيخ والدولة – البنى الاجتماعية والسياسية لكردستان، بغداد
- وماس بوا (٢٠٠١)، تاريخ الكرد، ترجمة محمد تيسير ميرخان، دار الفكر المعاصر، لبنان .
- موسى مخول (٢٠١٣)، الأكراد من العشيرة إلى الدولة، بيسان للنشر و التوزيع و الإعلام، بيروت، لبنان.
- م.س.لازاريف واخرون(٢٠١١) تاريخ كردستان، تر عبدى حاجي، مطبعة حجي هاشم ، دهوك
- -كمال مظهر(١٩٨٥) دراسات في تاريخ ايران الحديث، الامانة العامة للثقافة والشباب، بغداد
- نجاة عبد الله (٢٠٢٠)، الإمبراطوريات، الحدود و القبائل الكردية، كردستان و نزاع الحدود التركي الإيراني ١٨٤٣-١٩٣٢، ترجمة سعاد محمد خضر، مركز زين للدراسات و التوزيع و الدراسات، طهران .
- سعد بشير إسكندر(٢٠٠٨) قيام النظام الإماراتي في كردستان وسقوطه، مطبعة سقا، السليمانية.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

- سعدي عثمان هروتي(٢٠٠٨)كردستان والإمبراطورية العثمانية،دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في وكردستان،مؤسسة مطبعة خانى ، دهوك.
- سيار الجميل(١٩٩٧) تكوين العرب الحديث،دار الشروق للنشر والتوزيع، عمان،
- عبد الفتاح علي البوتاني(٢٠٠٥) بدايات الشعور القومي الكردي في التاريخ الحديث، مطبعة هاوار، دهوك
- عثمان على(٢٠١١) الحركة الكردية المعاصرة تفسير، اربيل.
- '(ـــ،ــــ)(٢٠١٥) الإسلام والعلمانية في كردستان، دار نارين.
- شرف خان البدليسي(٢٠٠٦)شرف نامة في تاريخ الدول والامارات الكردية، دار الزمان ، دمشق
- تهامي العبدولي(٢٠٠٨) اسلام الكرد، الطليعة للطباعة والنشر، بيروت
- خليل علي مرادو،اخر(٢٠١٥) صفحات من تاريخ الكرد وكردستان في الوثائق العثمانية، مطبعة الحاج هاشم، اربيل
- المقالات باللغة العربية
- حمد محمد عبد العال(٢٠٠٤) الامارات الكردية تحت الحكم العثماني، مجلة الاداب والعلوم الانسانية، جامعة المنيا ، مصر
- نزار ايوي حسن(٢٠١٠) كردستان في المشاريع الاصلاحية، مجلة كرديات، عدد ٣،

الكتب باللغة الانجليزية

- Hakan Ozoglu(2004)*Kurdish Notables and the Ottoman State,*State University of New York Press, Albany
- Joel S. Migdal(2004)Boundaries and Belonging,*States and Societies in the Struggle to Shape Identitiesand Local Practices,*Published in the United States of America by Cambridge UniversityPress, New York
- Hassa Arfa(1966) the kurds,Oxforduniversitypress, London

المقالات باللغة الإنجليزية

- YalçınÇakmak(2022)Margins of allegiance and revolt:relations betwwenkurdish and the state fromlhelateottaman,journal international of conflict and violence,vol16

- MetinAtmaca(2017)Three Stages of Political Transformation in the 19th century Ottoman Kurdistan,Anatoli
- Rahman dag(2014)Ottoman reforms and kurdishreaction in the the 19th century,nubiharakademi ;2
- Hakan Ozoglu(1996)State-Tribe Relations : KurdishTribalism in the 16th-and 17th-Century Ottoman Empire,British Journal of Middle EasternStudies,vol 23,n 1
- Hakan Ozoglu() »Nationalism » and Kurdish Notables in the Late Ottoman–Early Republican Era,International Journal of Middle East Studies,Vol. 33, No. 3
- Latif Tas(2014)The Myth of the OttomanMilletSystem : ItsTreatment of Kurds and a Discussion of Territorialand Non-Territorial Autonomy,international journal on minority and group rights,no 21
- Yonca Köksal(2006)Coercion and Mediation : Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire,Middle EasternStudies,Vol. 42, No. 3
- TutkuAkın(2022) A LiteratureReview: The Relationship Between the Ottoman Empire and Tribes in the XIXthCentury, Türkiye AraştırmalarıLiteratürDergisi
- Michael Eppel(2008)heDemise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century,Vol. 44, No. 2

هوامش:

---

(١) يضم مصطلح العشيرة مختلف المجموعاتالقرابيةالمستقلة التي تجمعت سويا، وهو ينطوي فوق كل شيء على معنى سياسي، مقابل الى حد كبير لمصطلح(Clan)

(٢) مصـطلح الطائفة يقصـد به افراد جميع عوائل العشـيرة، الذين يمكن ان يتتبعوا نسـبهم الى جد مشترك اعلى، ويستخدمه العشائريون للدلالة على الصلة النسبية والسياسية في ان واحد

(٣) يستخدمه العشائري ليحدد انتماؤه سياسيا الى قبيلة معينة، كما يحدد به في الوقت نفسه انتماءه السياسي النسبي الى مجموعة قرابية معينة، وتسمى التيرة عادة باسم رئيسها الحالى او احد رؤساؤها السابقين الذين حققوا شهرة معينة

(٤) الهوز هو الوحيد بين المصطلحات الذي يجمع عليه العشائريون علىمعناه، وينمن اعتباره الشكل الوحيد الذي يناسب المنطقة الكردية من وجهة النظر الجغرافية، ويمكن القول عنه انه عبارة عن اسرة واسعة، ويسمى الهوز باسم الجد الاعلى(خصباك: ص.٣٥٢)

(*) أرجعت بعض الدراسات قضية استسلام مير محمد الى الفتوى التي اصدرها ملا ختي، وهو عالم ديني كردي اذ افتى بتحريم محاربة القوات العثمانية لكونها قوات خليفة المسليمين، انظر عثمان على،ص.٣٩

(*) اعتبر بعض المؤلفين هجوم بدرخان على النساطر، مجزة، وسببها مركب يتجاوز النزعة الدينية المرتبط بالأنشطة التبشيرية، الى الصراع على السلطة بين القبائل على النساطرة، ومنهم من عدها مؤامرة عثمانية(الحملة تمت بايعاز منها لمنع تعزيز النفوذ الغربي في مناطقة انظر Michael Eppe,2008,p255) اشترك فيها أيضا حاكم الموصل، والأنشطة التبشيريةلأسباب تتعلق فيما تم توضيحه، راح ضحيتها ، بدرخان والنساطرة معا(انظر: وديع جويدة: ١٧٦-١٨٨،جليلي جليل:٢٢-٢٣ ، أيضاRaman Dag :2014,p62)، وتضيف دراسة اخرى عامل معارضة المارشمعون لمساعي بدرخان في توحيد الامراء والؤساء الكد وتعاونه مع العثمانيين(خليل على مراد واخر،٢٠١٥،ص.٢٠)

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

عوسمانی و سیستەمێ عەشایری ل کوردستانێ (١٥١٤-١٨٨٠)

پوختە:

ئەڤ ڤەکولینە روناهیێ بەرددەتە سەر هەلویستێ دەستهەلاتا عوسمانی ژ بزاڤ وچالاکیێن سیاسیێن کوردان د سەردەمێن جواوجوردا وئەڤ هەلویستە د دوو قوناغاندا بەرجستە دبیت:

- یا ئێکێ ل دەستپێکا سەدەیێ ١٦ کو تێدا دەولەتا عوسمانی دانپێدان ب حوکمێ سەروک هوزێن کورد وەک هەڤپشکێن راستەقینە د حکوومەتا مەرکەزیدا کر وئەڤ چەند د چوارچووڤێ پەیمان و رێکەفتناندا رێکخست، ئەڤە ژیر ل ژێر روشناییا سیاسەتا " ئێکبگرە و حوکمی بکە" و سیاسەتا "گوپال و گێزەرێ"وب ئەڤان سیاسەتان شیا پتر هێز و هەماهەنگیێ بدەتە یەکەیێن سیاسیێن کوردان و ئەوان ل هەمبەر سیاسەتا وێرنکەرا سەفەوی بکار بینیت.
- یا دووێ قوناغا گهورینا سیاسەتا دەولەتێ ل هەمبەر کوردان ل سەدەیێ ١٩ بوو، ئەڤە ژی د چوارچووڤێ ئەوێ چاکسازییا گشتگیر کو هەمی سازیێن دەولەتێ بخوەڤە گرتبوون و ئارمانج ژێ دامەزراندنا دەولەتەکا مەرکەزییا بهێز بوو هەروە ئەوان دەولەتێن ل ئەوروپا پەیدا بووین، ئەوژی ب رێکا دامەزراندنا دەولەتەکا مەرکەزی کو سنورێن رەگەز و نەتەوەیان دەرباس بکەت وحوکمێ هەموو سەرکردە و میرێن خوجهـ بداوی بینیت، ول کوردستانێ ئەڤ سیاسەتە ب شێوەیێ هەلوەشاندنا میرنشینێن کوردان هاتە پەیادەکرن و حوکمێ نیمچە سەربەخویێ کوردان ب رێکا (داگیرکرن، دوورخستن، ئاکنجیکرن و عوسمانیکرنا رەوشەنبیری و لەشکەری) بجهئینا. وئەڤێ چەندێ ڤالەهییەکا ترسناک ل کوردستانێ پەیدا کر.

پەیڤێن سەرەکی: *دەولەتا عوسمانی، هوزێن کوردان، میرنشینێن کوردان، سیاسەتا بخوەڤەگرتن وعوسمانیکرنێ، بزاڤێن شورەشگێرییێن کوردان.*

The Ottomans and the tribal system in Kurdistan (1514-1880)

Abstract:

This intervention explains the interaction of the Ottoman SultanatewithKurdishpoliticalactivities in itsvarious stages. This interaction emerged in twohistoricalstages:

- The first, beginning in the 16th century, established an Ottoman-Kurdishrelationshipbased on the recognition of the Kurdishtribes as truepartners in the Ottoman central government, documented by covenants and agreements, under the slogan "Unite and Rule," and the carrot and stick policy, while building a system thatrestructured the Kurdishpolitical groups, throughCreateunitsthat are more consistent and threatening at the same time. He establishedcircumstantialsolidarity, the outcomes of whichwere the recruitment of Kurds to confront the destructive policy of the Safavid state
- Second: The Ottoman policyapproachtowards the Kurdschanged at the beginning of the 19th century, especiallywith the latter's adoption of a comprehensivereform system for its institutions, aiming to establish a centralized state in the Western style, with a cohesiveidentitythattranscendsethnic and religiousdifferences, by strengthening central authority over the provinces and reducing the authority of the leaders. Local tribes and princes, aspects of thispolicyweretranslated in Kurdistan towards the latter eliminating the qualitative independencethat the Kurdsenjoyed in the previousperiod, by adopting a policy of assimilation in itsvariousdegrees (occupation, exile, settlement, cultural and militaryOttomanization), the most important of whichwas the destruction of the Kurdishemirates, and the creationPolitical vacuum in Kurdistan

Keywords: *Ottoman Empire, Kurdishtribe, Kurdishemirate, policy of assimilation and Ottomanization, Kurdishrevolutionarymovements*

التحالفات العشائرية الكوردية في غرب كوردستان في العهد العثماني

١٥١٦- ١٩١٤

علي شيخو برازي

قسم تاريخ الفنون المعاصرة- معهد الفنون الجميلة- الرقة/ سوريا

الملخص:

يستند هذا البحث على خمس نقاط أساسية: نظام التحالفات- ماهية التحالفات- الوحدة الجغرافية- دور التحالفات والقوة العسكرية.

نظام التحالفات العشائرية: هذا النظام الذي اتخذته العشائر الكوردية، كان من أهم عوامل الحفاظ على الأرض ونشر الأمن والاستقرار في بيئتها، وقد لعبت هذه التحالفات دورا هاما في العهد العثماني، في حماية مناطقها التاريخية من غزوات العرب البدو، وخاصة ما يتعلق بحدودها الجنوبية المتاخمة للعشائر البدوية، التي كانت تمتهن الغزو والسلب سبيلا لعيشها، وخاضت التحالفات العشائرية الكوردية حروبا مع القبائل البدوية العربية، ووضعت حدا لهيمنة الدولة العثمانية المباشرة.

ماهية التحالفات: عرفت هذه التحالفات العشائرية بشكل خاص في الجزيرة الفراتية، حيث كان لجبل الكورد çiyayê Kuemênc (كرد داغ)، في العهد العثماني ١٥١٦- ١٦٠٧، وضعا سياسيا خاصا للعشائر الكوردية، كون آل جانپؤلات (جنبلاط) كانوا محور قبائل كورد داغ، في فترة غير قليلة من العهد العثماني، ورغم ذلك برز اتحاد عشائري باسم (جوملي) في سهل جومه Deşta Cûmê، وآخر عرف باسم أكراد كلس، بالإضافة إلى اتحاد عشائر الرشوان.

أما في الجزيرة الفراتية Cizîrê أي ما يقع شرق وشمال نهر الفرات إلى الحدود العراقية السورية، فكوّنت العشائر الكوردية فيها تحالفات عدة عرفت بالأسماء التالية:

الاتحاد البرازي، الاتحاد المللي، الاتحاد الكيكي، واتحاد هفيركان، بالإضافة إلى تجمعات عشائرية أخرى. وكانت هذه التحالفات تسكن في مناطق جغرافية معينة

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

في الجزء الغربي من كوردستان، فاتحاد جوملي مسكنه في سهل جومه (Deşta Cûmê.

استطاعت هذه التحالفات العشائرية أن تحافظ على عاداتها وتقاليدها ولغتها فلكلورهاوخلفت أثرا حضاريا في المدن التي حكمتها مثل: حلب وسروج وماردين وغيرها.

الوحدة الجغرافية: وقد تجلى دور التحالفات هذا من خلال اعتمادها على الوحدة الجغرافية كرابط أساسي لهذه العشائر، حيث كان لكل تحالف منطقة جغرافية معينة، التي جعلتهم كتلة موحدة جغرافيا واجتماعيا واقتصاديا، وبعمق قومي يمتد شمالا إلى حيث الجذور.

دور التحالفات: لعبت التحالفات العشائرية الكوردية، دورا هاما في الثورات والانتفاضات التي قامت ضد الدولة العثمانية، وذلك للحفاظ على مناطقها الجغرافية ومكوّناتها وامتيازاتها، وأثبتت قدرتها على الإدارة وتحقيق الأمن. وكان من أبرزها: ثورة علي باشا جانپولات (جنبلاط) عام ١٦٠٥-١٦٠٧، وانتفاضة المليين عام ١٧٩١ في عهد الزعيم المللي تمر باشا وانتفاضة البرازية عام ١٨٤٤ بقيادة الفارس حمئ موسكئ.

القوة العسكرية: أوجدت هذه التحالفات قوة عسكرية تعتمدها في حالات الحرب والشدائد، واستفادت في أواخر العهد العثماني من التشكيلات الحميدية، حيث سلحت عشرات الآلاف من رجالها بأسلحة حديثة قادرة على رد أي عدوان يستهدف وجودها.

الكلمات الدالة: *كوردستان- التحالفات- العثمانية- الكوردية- العشائر*

المقدمة:

القبيلة معروفة عبر التاريخ لدى غالبية الشعوب منذ زمن بعيد، وللبيئة الخصبة وتطور وسائل الإنتاج تأثير كبير على العشائر، في تفضيل الحياة الزراعية والصناعية على الحياة الرعوية والترحال الدائم، ولميلها إلى تحضر والمدنية، وقد لعبت الأوضاع السياسية أيضا دورا في استقرار عشائر غرب كوردستان، لا سيما عشائر منطقتي سروج وكلس، وهذا ما جعل العشائر البرازية في منطقة سروج و عشائر كورداغ في كلس شبه مستقرة، (Godelier ٢٠١٥ ، ص. ٣١).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

في بداية القرن السادس عشر احتل السلطان العثماني سليم الأول (١٥١٢-١٥٢٠) البلاد العربية، وحسمت معركة " قوج حصار " عام ١٥١٦، التي هزم فيها الصفويين في الجزيرة الفراتية الأمر لصالح العثمانيين، واستولوا على جزيرة بوتان، نصيبين، ماردين، أورفا وبيراجيك، وأعلنت القبائل الكوردية ولاءها للدولة العثمانية، شرط بقائها تحت حكم رؤسائها، (Hroty، ٢٠٠٨، ص ٥٨). وبهذا أصبحت عشائر غرب كوردستان تحت الحكم العثماني دون اعتراض، كون أغلب عشائر كوردستان وقفت إلى جانب السلطان سليم الأول في حربه ضد الصفويين، في المعركتين الحاسمتين: چالديران ١٥١٤، وقوچ حصار ١٥١٦، ومنذ القرن السادس عشر الميلادي حتى نهاية الحكم العثماني في بداية القرن العشرين، عاشت العشائر الكوردية ضمن التحالفات والاتحادات العشائرية في منطقتها، وبحماية الدولة العثمانية من نواحي عدة.

كانت القبائل تشكل أهمية كبيرة في الدولة العثمانية، وهذا ما جعل أن تترك الدولة هامشا من الاستقلالية للأمراء ولرؤساء التحالفات العشائرية والعشائر الكبرى، حين لجأت إلى السياسة في التعامل مع الإمارات الكوردية والتحالفات العشائرية الكوردية، لكسبهم إلى جانبها في أهم مرحلة من مراحل توسعها، في كوردستان والبلاد العربية بدءا من بلاد الشام * وانتهاء بشمال أفريقيا.

كانت التحالفات العشائرية الكوردية موجودة قبل هذا العهد (البدليسي، ٢٠٠٦، ص ٢٥٧). لكنها أصبحت أكثر تماسكا مع هذا التطور الجديد، وكان التكاتف بالنسبة للعشائر الكوردية ضرورة أمنية واجتماعية واقتصادية، حيث كانت التحالفات بمثابة إمارات مستقلة بعيدا عن التدخل المباشر للدولة العثمانية، لها جغرافيتها الخاصة، المتفق عليها وفق الأعراف العشائرية، وكانت لهذه الجغرافية عمقها الكوردستاني، فالعشائر الكوردية عرفت بمصايفها ومشاتيها عبر تاريخها. ولعبت التحالفات دورا هاما طوال الحكم العثماني في غرب كوردستان، حيث استطاعت أن تكوّن نظاما خاصا بإدارة شؤونها السياسية والاجتماعية والعسكرية والاقتصادية، وفق أعرافها وتقاليدها.

وكان لكل عشيرة الحق في الانضمام إلى أي إطار أو تحالف، والخروج منه متى شاءت مصلحتها ذلك، ولم تكن هناك شروط معيّنة سوى المصلحة العامة، التي تقتضي التعاون والتماسك في وجه إي اعتداء خارجي.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

المبحث الأول

ماهية التحالفات العشــائرية في غرب كوردســتان: في الجزيرة الفراتية عرفت تحالفات عديدة في العهد العثماني، وكان للعشـــائر الكوردية نمط خاص بها، أما العشائر الكوردية في جبل الكورد çiyayê Kuemênc (عفرين)، كان لها وضعا سياسيا مغايرا، فهم كانوا أكثر تنظيما من الناحية العسكرية وأحسن إدارة، كونهم عاشوا في ظل الإمارات الجانپولاتية الكوردية، بالإضـــافة إلى علاقاتهم المنظمة مع مركز القرار العثماني، بحكم الارتباط المباشـــر مع الدولة العثمانية من خلال أمراء آل جانپولات، وأهم التحالفات العشـــائرية في جبل الكورد هي: (جوملي) في ســـهل جومه Deşta Cûmê، شـيخلو (الشـيخان) في الشـمال الغربي من جبل الكورد- الرشـوان- عزالدينلو وغيرها.

في الجزيرة الفراتية Cizîrê أي ما يقع شـــرق وشـــمال نهر الفرات إلى الحدود العراقية السورية وقسم من نهر دجلة في الشمال الشرقي، كوّنت العشائر الكوردية في هذه الجغرافية تحالفات عدة، وتعرضت مثل بقية مناطق كوردستان لتغيرات عدة حسب سياسة الدولة العثمانية تجاهها، وعرفت أهم التحالفات العشائرية بالأسماء التالية:

الاتحاد البرازي Berazan- الاتحاد المللي Millan- الاتحاد الكيكي Kîkan- والاتحاد الهفيركي Hevêrkan. بالإضـــافة إلى تجمعات عشـــائرية أخرى. وكانت هذه التحالفات تسكن في مناطق جغرافية معيّنة في غرب كوردستان.

اتحاد الرشـوان Reşwanan: تذكر الوثائق العثمانية عشـائر كثيرة في جبل الكورد (كرد داغ) في مواضيع مختلفة، كونها كانت تشكل ثقلا حقيقيا في العهد العثماني، وتأتي في مقدمة هذه القبائل، قبيلة الرشـوان، وهو اتحاد عشـائري ذو انتشـار واسـع في غرب كوردستان وسوريا ولبنان.

وذكرت وثيقة عثمانية عام ١٦٩٠، أســـماء بعض عشـــائر منطقة جبل الكورد (عفرين) حسب ما ورد في (دفتر المهمة)، والأسـماء الواردة بهذا الدفتر يبدو أنها لرؤسـاء فرق من تحالفات العشائر الكوردية في جبل الكورد مثل:

(**رشوان مقاطعه سنه تابع أكراد طايفه**) مقاطعة الرشوان التابعة لطائفة الأكراد، ذكر أسفل اسمها: يعقوب بگ أوغلي خليل بگ- درويش محمد كتخدا- إبراهيم بگ أوغلي، خالد بگ- حسن آغا أوغلي- عبد الرحمن بگ- منلا حسن كتخدا- فرهاد باشا أوغلي يوسف بگ- وتاجر موسى أوغلي.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

كما ذكرت قبيلة الرشوان في كتاب تاريخ حلب الطبيعي، للأخوين راسيل " توجد قبيلة رحالة، غالبا ما تأتي إلى سهول حلب، تعرف باسم الرشوان" (Russell، ١٩٩٧، ص. ١١٧).

اتحاد جوم: مسكنه في سهل جومه (Deşta Cûmê) في القسم الجنوبي والجنوبي الغربي من منطقة عفرين الحالية، (علي،٢٠١٤، ص.١١). وكان قسم منه يعيش ضمن منطقة التحالف البرازي في نواحي أورفا، قال أوليا چلبي في النصف الأول من القرن السابع عشر، عن سكان سهل سروج. "إن في بادية سروج القبائل البدوية، التركمان والأكراد، من عشائر: دنياي، برازي، كوخ بينك، و كورد جوم" 2006،(197s " Çelebi):..

وسكن قسم من هذا التحالف في مدينة كلس في النصف الأول من القرن الثامن عشر، " في سنة ١٧٣٩ سعى إسماعيل وهو قائد من كلس إلى الحصول على مساعدة حاكم حلب، لأن عدة عشائر من قبيلة جوم الكردية غربي عفرين كانوا قد هاجروا إلى المدينة وامتنعوا عن دفع الضرائب الملقاة على عاتقهم" (Winter ٢٠١٤، ص. ٦). ولنكمل ما جاء في (دفتر المهمة) مما تحمل هذه الوثيقة من دلائل على حجم هذه العشائر، من خلال الأسماء الواردة في الدفتر المذكور، ويبدو أن هذه الأسماء لرؤساء فرق هذه التحالفات من خلال لقب (كتخدا) ويعني رئيس العشيرة أو مسئولها.

(**جوم مع مطخ تابع أكراد كلس**) جوم مع مطخ التابعة لأكراد كلس،: هشتوانلي: يوسف بگ- علي بگ أوغلي قاسم بگ- جمعة بگ أوغلي حسين كتخدا- شرف أوغلي محمد بگ- سويدان أوغلي حاجي يوسف كتخدا- مصطفة كتخدا- نبي بگ أوغلي محمد بگ- حصو أوغلي أحمد بگ- جلال أوغلي مصطفى كتخدا- ساكر أوغلي حمزة كتخدا- دوتيللو شاكر كتخدا- حالدلر كتخداسي- قليجلو أويس أوغلي- قليجلو گل يوسف أوغلي- كوسه بركات قرنداشي علي كتخدا- مستو بلوكباشي- حاجي شرف بلوكباشي- كوجك باوكلو كتخدا قره علي- گل ستان كتخدا- داوود كتخدا- چيچو- حسين كتخدا. وهذه الأسماء هي رؤساء الفرق الجوملية، الذين اعتمدت الدولة العثمانية عليهم في دفتر المهمة.

(**شيخلو تابع أكراد كلس**) شيخلو (شيخان) التابعة لأكراد كلس، ذكر أسفل اسم هذه القبيلة في دفتر المهمة: حاجي موسى أوغلي سنوتي بلوباشي- حاجي موسى أوغلي سيدي بگ- حاوو أوغلي سوار كتخدا- شيخ كاس اوغلي- عوج أوغلي قللو بكر كتخدا- عندلر كتخدا- ببوك قره حالو كتخداسي- ديكر قره حالو كتخداسي-

محمد حلبي اوغلي حسين بگ- جوهر أوغلي- صاري علي أوغلي- قره قاسم أوغلي حسن ترو. دوكونجي شمو أوغلي علي- حاجي تمو أوغلي شيشي- صاري إبراهيم أوغلي سليم- قانلي سليم- إبراهيم پيرو- ميدانليك سفر أوغلي- قاسم أوغلي سليم- تلكر محمد أوغلي مستو كتخدا- كوزي بيوك أوغلي حسن كتخدا- مقصود كتخدا أوغلي إبراهيم- كلوو كتخدا- باباكلا- طوشابخيل أوغلي حسن كتخدا- كوسه سيدي كتخدا.

أوقجي عزدينلو تابع كلس) أوقجي عزدينلو التابعة لكلس، ذكر أسفل اسمها: سابقا كلس ويوده سي چيل أوغلي بگي حسين آغا- سابقا اعزاز ويوده سي قاسم آغا- بقي أوغلي محمد بگ- بليسكو بلوكباشي- حس كوس أوغلي إبراهيم بگ- دول أوغلي حبيب كتخدا- طباني بيوك سيدي كتخدا- مراد أوغلي موسى بگ- قدر أوغلي سليمان كتخدا- شيخ حمزة أوغلي حسن كتخدا- دلي حوري أوغلي حسن كتخدا- حاجي إبراهيم أوغلي حسين كتخدا- هندي كتخدا- علي ككك أوغلي موسى كتخدا- أوزون كالو كتخدا- شيخ حسين كتخدا- سابقا بلو محمد كتخدا قرند أوغلي حسين كتخدا- خضر بانلو اوكسر موسى أوغلي- كل شت أوغلي دده- كورشاه ولي أوغلي علي - أنحه داود أوغلي رينو- چريانلو جابر- پچ أوغلي خليل- منلا موسى أوغلي سيدي بگ- فنر أوغلي علي- شيخ نوى أوغلي علي- شمو أوغلي سليمان- يوف أوغلي أوچو- علي حيدر أوغلي ناصر كتخدا- قبر أوغلي علي- عباس- درويش أوغلي حسن كتخدا- إبراهيم حوار أوغلي- اسمعيل- أوكسوزلرده ميرزا كتخدا- قره باش أوغلي إبراهيم- نعتلي ناصر أوغلي حمزة- إبراهيم كورأوغلي حبيب- ممي خان أوغلي عباس- گلح خضر أوغلي قنبر- ابروش أوغلي قاسم. (الوثيقة رقم: A.DVNSMHM.d00099). ونستنتج من التزام هذه العشائر بالضرائب، أنها كانت شبه مستقرة في مناطقها.

اتحاد عزالّدينلو Izzedînlo " في مصنفات الديوان في حلب وأنطاكية، يتم وصفها بأنها من أكثر العشائر سوء، وأنها تقوم بأعمال السلب في المنطقة. ربما كانت عزالدينلو أكبر عشائر تجمع كلس، ويرد بعض الأحيان في الوثائق بأن عزالدينلو كانوا يشكلون أساسا لتحالف قبلي ضم سركتانلو وعشائر أخرى صغيرة. ويرد في الوثائق كثيراً بأن عشيرة أوقجي عزالدينلو قد عوقبت من قبل السلطات، وتم ترحيلها إلى الرقة ولكنها كانت تعود وبدون تردد إلى المناطق الرعوية المحيطة بحلب. في سنة ١٧٣٥ حاول البعض منهم الهرب وذلك عندما تم نقلهم من قبل حاكم حلب " (Winter٢٠١٤ ، ص. 8).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

الاتحاد البرازي: البرازية من أقدم العشائر في كوردستان، ولهذا الاتحاد فرق في جميع أنحاء كوردستان وخورسان وبلاد الشام. ذكر هذا الاتحاد البدليسي كعشيرة ضمن اتحاد سليڤاني عام ٧٥٠ م. (البدليسي، ٢٠٠٦، ص. ٢٥٧). مسكنه الرئيسي في غرب كوردستان: نواحي أورفا- سهل سروجDeşta Srûcê- برية البرازية Beriya Berazan- قراجي شيخان Qracî Sêxan، الرقة، ولها حدود طبيعية مع العرب في الجنوب، وكان مركز هذا الاتحاد قضاء سروج، ولاحقا عرفت المنطقة بـ كوباني Kobanî. وقد ذكر هذا الاتحاد الرحالة التركي أوليا چلبي كما مرّمعنا عند ذكر اتحاد عشائر جوم، في قضاء سروج. في أواخر العهد العثماني يقول السائح الألماني الدكتو ساتشاو خلال رحلته الدراسية إلى سوريا وبلاد ما بين النهرين، عند مروره عام ١٨٧٩ بمدن بيرا چيك وسروج وأورفا :" أن منطقة سروج تتبعها٤٠٠ قرية، أغلب سكانها من الكورد، وخاصة من العشيرة البرازية إلى جانب أقلية من السريان" (Satchaw ،١٨٨٣ ص ص. ١٨٥- ١٨٢).

هناك فرق من عشائر هذا الاتحاد في: الرقة- گري سپي (تل أبيض)- سري كاني (رأس العين)- جرابلس- منبج- الباب- اعزاز- عفرين- تل عران- حلب- حماه- دمشق ومدن أخرى في بلاد الشام. ويبلغ تعداد عشائر هذا الاتحاد في غرب كوردستان حاليا حوالي ٥٠٠ ألف نسمة، يعيشون في أكثر من ٤٥٠ قرية، بالإضافة إلى قسم من مدينة گري سپي (تل أبيض) ومدينة كوباني التي جميع سكانها من البرازية.

الاتحاد المللي: مسكنه منطقة سرێ كاني Serê kaniyê (رأس العين) في غرب كوردستان، وينتشر من جبل قره ش داغ شمالا، إلى جبل عبد العزيز جنوبا، وتسمى هذه المنطقة: برية مللان Beriya Millan ومركز هذا الاتحاد في الشمال مدينة ويران شارWêranşar. **ميلي**، تسكن الميلية في: الرقة، ماردين، ديار بكر (داقوقي ٢٠٠٨، ص ص. ٥١- ٦٩). الاتحاد المللي من أكبر التحالفات العشائرية في غرب كوردستان، وكان يضم في العهد العثماني حوالي ٥٠ عشيرة كوردية وعربية وتركمانية، (إبراهيم باشا، دون، ص ص ٢٤- ٢٥). أهمها: مللان- دوكان- مندان- ناصريان- شيخان- صوركان- محليان- متينان- سيدا- جمالدينان- مشكوية- رشان- بركمان- ديوان- تركهان- كجان- إيزولان- حيدران- الطرن- دكرليه- بادلي- شرقيان ودنان.

الاتحادي الكيكي: من أقدم العشائر الكوردية في المصادر الإسلامية، مسكن هذا الاتحاد بريا ماردينێ Beriya Mardînê (سهل ماردين) والهضبة المعروفة بـ: كبزي كيكان Kepezê Kîkan بالقرب من مدينة الدرباسية، ومركز هذا الاتحاد كان قرية القرمانية Qermqnê. "في الفترة الأخيرة من العهد العثماني، كانت منطقة الكيكان

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

تسمّى ببريّة ماردين، وهي المنطقة الممتدّة بين حبال طوروس شمالاً وحتّى ضفاف الخابور وجبل عبد العزيز جنوباً، وتتصـل حدودها في الـ شّرق إلى حدود قبيلة (ملّان الخضـر Millanê Xidiran عند بلدة عامودا، ويجاورون في الغرب قبيلة (ملّان الباشـات) في منطقة رأس العين (kaniyê serê)" (داوود، دون). **كيكي**، تسـكن: الرقة، ماردين، ديار بكر، سيواس، أماسيا، اركتفي، ملاطيا، قضاء جرميك، أرضروم، مانغري، قاصطاموني، قارص، جيلدير، أدنـه، مرعش. (داقوقي، ٢٠٠٨، ص ص. ٥١-٦٩) فروعها الرئيسـية في غرب كوردسـتان: كيكائ چركان Çirikan- هسنيا (Hesinya)- ميركهرا (Mîrguhera)- كيكان خلجان Xelecan بالإضافة إلى عشيرة (حرب) العربية.

الاتحاد الهڤيركي: هذا الاتحاد يتألف من عشـائر من عدة قوميات، مسـكنه المنطقة الواقعة شرقي مدينة القامشلي، ومركزه مدينة تربه سپي Tirbe sipî. كانت تعرف في بداية القرن التاسع عشر (سنجق خلف آغا) " انضم إليهم بعض عناصر سريانية ويزيدية، وهم زراع مقيمون، لكنهم أهل حرب وفتك وسـلب من الطراز الأول، منطقتهم قبور البيض وما حولها الواقعة شرقي القامشلية على طريق ديريك، وهم نحو ٩٠٠ بيت، ثلثهم مسلمون سنية، والثلثان الباقيان نصارى سريان يعاقبة، وقليلهم يزيدية "(زكريا، ١٩٨٣، ص ٦٦١). يمتد حدود هذا الاتحاد في غرب كوردسـتان، من مدينة نصـيبين شـمالا إلى مدينة الحسكة جنوبا.

المبحث الثاني

نظام التحالفات العشائرية: نظام التحالفات كان رابطة مهمة بالنسبة للعشائر الكوردية في غرب كوردستان، كونها كانت في احتكاك مباشر في حدودها الجنوبية مع القبائل البدوية العربية " يخضـع القسـم الأعلى من الفرات لأكراد البرازية من سـروج. وتهيمن عنزة بدأ من مسـكنة، وشـمر من دير الزور". (Oppenheim٢٠٠٤ ،، ص. ٣٩٥)، رغم أن نهر الفرات كان يشـكل الحدود الطبيعية بين التحالفات العشـائرية الكوردية والقبائل البدوية العربية في الجزيرة الفراتية، إلا أن البدو دائما كانوا يطمحون في السـيطرة على البراري والسـهول الخاصـة بالعشـائر الكوردية مثل: برية برازان وسهل سروج- برية مللان- سهل ماردين- سهل هسنان. وغيرها من المراعي الخصبة التي كانت العشـائر الكوردية تنتجعها في فصـل الربيع لغرض الكلأ، وكثيرا ما خاضت التحالفات العشائرية الكوردية حروبا مع القبائل البدوية العربية، وخاصة العنزة والشـمر والبگارة، هذه القبائل التي كانت تعتمد على الغزو والنهب وفرض (الخوّة)

على العشائر الضعيفة المستقرة على ضفاف نهري الفرات والخابور، ومن جهة أخرى وضعت التحالفات الكوردية، حدا لهيمنة الدولة العثمانية المباشرة على مناطقها.

العشائر العربية البدوية لم يجتازوا نهر الفرات حتى النصف الثاني من القرن التاسع عشر، كون هذا النهر كان يشكل الحدود الطبيعية بين العشائر البرازية والعرب، فالاتحاد البرازي كان له هيبة لدى العرب البدو وغير البدو، كأهالي منطقتى: منبج والجرابلس. وكل ما يقع شمال وشرق نهر الفرات كان تحت سيطرة البرازية، يقول الرحالة الفرنسي تاڤرنييه بعد مغادرته من مدينة بيراجيك الواقعة على نهر الفرات، والتوجه نحوى الشرق بعد مسير يوم واحد سنة ١٦٤٤ " وصلنا مساء إلى شرملي* وهي بلدة حسنة جدا، ذات خان جميل وحمامات في أطرافها. وعلى ضعف رمية بندقية منها، ينهض جبل فرد، كأنه مونت مارتر قرب باريس. وحوله سهول، وفوق قمته قلعة يحميها مائتا سباهي، لأن الأعراب يعبرون الفرات أحيانا ويغيرون على ذلك الجانب" (2006، Tavernier، ص. 32).

في الحروب والنزاعات القبلية نرى أن الحلف يضم عشائر من قوميات مختلفة، وأيضا من ديانات مختلفة، من كورد وعرب وتركمان وغيرهم، مسلمون وأيزيدية ومسيحية، وهذا النظام كان معمولا به في كل مناطق غرب كوردستان، سواء في أحلاف كورداغ أو سروج أو برية ماردين. فقد ضم التحالف المللي الكثير من الفرق غير الكوردية مثل: بني خطيب- العدوان- الجبور- البگارة- الحديديين- النعيم- الشرابية- التركمان وعشائر أيزيدية وغيرهم (زكريا ،١٩٨٣ ص.٦٦٤). وكانت التحالفات ضرورة اجتماعية عبر التاريخ، واختلف شكل التحالفات وشروطها حسب ثقافة كل شعب، فالتحالفات العشائرية في المجتمع العربي كانت تعتمد النسب أساسا للتحالف، أما عند الكورد فكانت تعتمد على القومية أو على الوحدة الجغرافية، وكانت الوحدة الجغرافية أساس التحالفات في أغلب الأحيان، " الواقع أن كثيرا من القبائل تنتمي إلى عرق واحد، وأن كل عضو قبيلة يمكنه بحكم ذلك أن يعلن لنفسه انتسابا مزدوجا، إلى القبيلة من جهة، وإلى العرق الذي يضمّه ثانيا. هذه هي حال الأكراد أو الباشتون" (Godelier ٢٠١٥، ص. ٢٦). باستثناء بعض الحالات المتعلقة بالحروب،* كحروب المللية والكيكية مع الشمر والعنزة والبگارة.

مع الزمن نرى أن أغلب التحالفات باتت تعرف باسم قبيلة واحد، وما ورد من أسماء في التاريخ عن العشائر الكوردية، هي بالأساس تحالفات عشائر مثل: الكيكية، الزرزارية، الحميدية، السليڤانية، البرازية، الهذبانية..... الخ.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ومع مرور الزمن أصـــبحت تعرف كاتحاد قبلي دائم، ومثال ذلك: الكيكية-المللية- البرازية والهقيركية، في حديث شـرف خان البدليسـي عن حكام السـليڤانية يذكر برازي كعشـيرة ضـمن الاتحاد السـليڤاني. " بانوكي، هويدي، دلخيران، بوجيان، زيلان، بيسـيان، زكزيان وبرازي "، هنا نرى أن برازان (البرازية) هي إحدى عشـائر الاتحاد السـليڤاني، (البدليسـي، ٢٠٠٦، ص ٢٥٧). وكذلك عشـيرة مللان التي عرفت بالاتحاد المللي في العهد العثماني في منطقة سري كاني (رأس العين) وعامودا، وكذلك عشيرة كيكان في قسـم من برية ماردين، التي تعرف بمنطقة الدرباسـية حاليا، فأغلب هذه التحالفات كانت عشيرة في بدايتها، ثم أصبحت تحالفا مع تطور الأوضاع والمصالح، وكانت هناك تحالفات مؤقتة أيضـا لمرحل زمنية أو لقضـية معينة حسـب ما ذكرنا سابقا.

يقول الباحث ويليام إغيلتون، في كتابه (القبائل الكردية) " لقد تشـكل النظام الاجتماعي الكردي على أسـس قبلية وإقطاعية أو على ولاءات دينية، واندمجت تلك الأسس في كثير من صيغ الاتحادات" www.efrin.net Eggelton) ٢٠٢٤/١/٢).

المبحث الثالث

الوحدة الجغرافية: كانت جغرافية التحالفات العشـائرية أغلبها تضـم مصـايفهم ومشـاتيهم، أي أن امتدادها من الشـمال إلى الجنوب، وغالبا ما كانت بين هذه الاتحادات حدودا متعارف عليها وفق قوانين العشـائر، فأصـبحت إمارات مسـتقلة بشـؤونها، وكان يدعى رئيس الاتحاد بالأمير*، وغالبا ما كان هذا الأمير(مير) صـلة وصـل بين عشـائره والدولة العثمانية، وكانت الوحدة الجغرافية رابطا أسـاسـيا للعشـائر، بالإضـافة إلى الرابطة التاريخية، التي جعلتهم كتلة واحدة تاريخيا واجتماعيا واقتصـاديا، ومن خلال الوحدة الجغرافية أصبحت العشائر الكوردية أكثر استقرارا وأمانا.

منطقة كوداغ وسهل جومه (عفرين):

منطقة عفرين المعروفة تاريخيا باسـم: جبل الكورد Çiyayê Kurmênc، وهي تسـمية كوردية قديمة، وكناية للشـعب الذي يسـكن هذه المنطقة، وهذا ما جعل العثمانيون يترجمون الاسـم من الكوردية إلى التركية (كرد داغ). وعرفت إداريا في العهد العثماني ب (إمارة أكراد لواء حلب)، ولهذه الإمارة تاريخ يعود إلى ما قبل العهد الأيوبي. وتشـكل مرتفعات جبل الكورد مع سـهل جومه وجبل ليلون ونهر عفرين وحدة جغرافية عبر التاريخ.

مند شاه هو الجد الأول لأسرة جانپولات (جنبلاط) وقد تزعم العشائر الكوردية الإسلامية والأيزيدية في شمال حلب وغربها، في بداية العهد الأيوبي، ثم تولى حكم الكورد في ولايتي حلب والشام. نقرأ في كتاب شرف نامه " أن مند قد كان جمع في بدء ظهوره، قوة من العشائر الكوردية، ذهب بها إلى أنحاء مصر والشام، فأنعم عليه أحد أولئك السلاطين العادلين، بناحية القصير القريبة من ولاية أنطاكيا، كسنجق يقيم بها مع أشياعه وأتباعه. ثم اجتمع حوله من الأكراد اليزيدية في تلك النواحي الكثيرون، فلاحت آثار الكفاية وأمارات الشهامة على جبينه، فعلا شأنه، وأخذ يتدرج في توسيع نفوذه، فلحق به الأكراد القاطنين في چوورم (*) وكلس أيضا. فعطف عليه السلطان الأيوبي، وشمله بمراحمه، و ولاه على الأكراد القاطنين في ولايتي الشام وحلب"(البدليسي، ٢٠٠٦، ص ص. ٣٩٧-٣٩٨). وعند دخول السلطان سليم الأول إلى بلاد الشام، وقبل وصوله إلى حلب أعلن الأمير قاسم بك ولاءه للدولة العثمانية، ونرى أن رأيه هذا يتوافق مع رأي باقي رؤساء القبائل الكوردية في كوردستان، " لما أزمع السلطان سليم خان على غزو البلاد العربية، ونوى احتلال مملكتي الشام ومصر، سار للقضاء على الشراكسة، ولإجلائهم عن هذه البلدان، عرض قاسم بگ مع خير بگ الشركسي الطاعة عليه عام ١٥١٦ م، وحظيا بزيارته " (الساعدي، بدون، ص. ١١).

ويبدو أن الأمير قاسم بك كان على اتفاق مع الملا إدريس البدليسي، كون الأخير كان مستشارا للسلطان سليم يقول وينتر" واصطحبه في حملته على بلاد فارس عام ١٥١٤، وحملته على الشام ١٥١٦، وحملته على مصر ١٥١٧، وشغل منصب قاضي عسكر" (Winter٢٠١٤ ،، ص. ٦). بعد مقتل قاسم بك منح السلطان سليمان القانوني ١٥٢٠-١٥٦٦ م، أيالة كلس وملحقاتها (كورداغ) للأمير جانپولات وبعد وفاته حكمها ابنه حسين باشا، وبعد مقتل حسين باشا حكمها حفيد جانپولات علي باشا الذي ثار على الدولة العثمانية عام ١٦٠٥.

يقول الكاتب الألماني: " كانت منطقة جبل الأكراد (كرداغ) çiyayê kurênc (عفرين الحالية) شمال غرب حلب في الأمبراطورية العثمانية تتمتع بإدارة ذاتية كما الحال بالنسبة لكردستان الشرقية. وحسب الزمن والسياق الإداري يظهر أن هذه المنطقة كانت لواء (سنجق) كرديا مستقلا، مركزا إداريا عشائريا لجامعي ضرائب كبار. يتم ذكر الإقليم العسكري (كلس) في التسجيلات القديمة بخصوص التمويل، وكانت كلس تخضع حسب نظام السناجق الكلاسيكي لسيادة حلب وتسمى رسميا بإقليم الأكراد، وكانت بالنسبة للعثمانيين مصدرا لتزويدهم بالعساكر من القبائل المحلية، في حملات التجنيد تصل إلى ألف رجل " (Winter ٢٠١٤، ص. 6).

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

بعد القضـــاء على دولة علي باشـــا جانپولات عام ١٦٠٧، بقيت منطقة جبل الكورد Çiyayê Kurmênc (كورداغ) تحت سيطرة القبائل الكوردية، ومن أهمها عشائر كلس وسهل جوومه.

اتحاد عشائر جومه: نشرت مجلة ژين الكوردية صفحات من كتاب المؤرخ ستيفان فينتر، (أكراد سورية في مرآة مصادر الأرشيف العثماني). في عددها السادس عام ٢٠١٤، في الصـــفحة الســـادســـة " تم تمثيل أكراد كلس لدى الســلطات العثمانية كما باقي الاتحادات القبلية من قبل قائد محلي. كان هذا القائد مســـؤولا بشـــكل خاص عن الضـرائب ومراقبة اسـتيطان القبائل الكردية في المنطقة بعد انتهاء حرب سـنة ١٦٨٣-١٦٩٩. في سـنة ١٧٣٩ سـعى إسـماعيل وهو قائد من كلس إلى الحصـول على مسـاعدة حاكم حلب، لأن عدة عشـــائر من قبيلة جوم الكردية غربي عفرين كانوا قد هاجروا إلى المدينة وامتنعوا عن دفع الضـــرائب الملقاة على عاتقهم (Winter٢٠١٤ ،، ص. 6). ويقول مصد آخر عن عشائر جومه: " كانوا بادية في أنحاء قونية إلى أن أمر السلطان ســـليم الأول بنقلهم إلى قضـــاء عفرين، فاســـتقروا فيه وتحضـــروا، وهم الآن في ناحية الحمام جنوبي القضـــاء، وعددهم ٤٥٠٠ بيت، منتشـــرون في ٨٢ قرية، ويؤلفون عشـــيرة جســـيمة، غنية بقطعان الغنم والبقر والخيل، ومشـــهورة منذ أجيال بجفوتها وكثرة أشقيائها "(١٩٨٣، ص ٦٧٣).

لكن هذه التحالفات كانت تتغير بتغير سياسة الدولة العثمانية تجاهها، ونرى في كل مرحلة بروز لتحالف جديد في هذه المنطقة، للحفاظ على منطقتها الجغرافية بعيدا عن التدخل المباشـر للدولة، وهذا ما أدى إلى تمرد العشـائر الكوردية في كورداغ وقطع طرق التجارة انتقاما من الدولة العثمانية، التي كانت تفرض ضـرائب كبيرة فوق طاقة العشائر، لكن إخضاعهم بشكل مباشر كان عصيا على الدولة العثمانية.

وفي كتاب (حلب في مائة عام) وفي ســـنة ١٨٦٤ م، نقرأ تحت عنوان: الأوضـــاع الاجتماعية والاقتصـــادية في حلب. عن الطرق التجارية في ولاية حلب، طريق حلب- الأســـكندرونة، وطريق حلب- بغداد، حيث تنقل البضـــائع من الأســـكندرونة إلى حلب، ومنها إلى بغداد وغيرها، لكن هذه الطرق كانت غير آمنة بســـبب غارات الكورد في منطقة (كرداغ) والقبائل البدوية في البادية الشرقية جنوب نهر الفرات. " وبسبب غارات أكراد الجبال غرب حلب على طريق حلب- الأسـكندرونة. كان هذا يؤثر على الأوضـاع الاجتماعية والاقتصـادية في الولاية ". ونتابع في نفس الصـفحة: " في سـنة ١٨٦٤، جرت في الشـمال السـوري حوادث وفتن، بعضـها في بلاد الزور وأبطالها رجال دهمان من قبائل

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

العرب، وبعضـــها في جبل الأكراد (كردطاغ) وبطلها خليل آغا، وفي جبل قازان وبطلها يوسـف آغا. وكان من جانب العثمانيين ثريا باشـا والي حلب، ودرويش باشـا قائد حملة كردطاغ، يسعيان في إخماد نار الفتن. ولم تنته فتنة جبل الأكراد إلا في عام ١٨٦٥، بعد أن أعدم خليل آغا شنقا ويوسف آغا بالرصاص، فقطع رأسه وأرسل إلى الأستانة. وانتهت حملة ثريا باشا على عرب الزور في بلاد الفرات، باتفاق ثريا باشا مع العرب الشوايا على أن يدفعوا ٧٠٠٠٠ قرش فيعود هو وعسكره إلى حلب." (عيتاني؛ عثمان،١٩٩٣، ص. ٥٢).

وكان أهم تحالف هو: الرشـوان الذي بقي في المنطقة المذكورة رغم انتشـار قسم منه في مناطق أخرى في الكثير من مناطق سوريا، قال الأخوين(Russell ،١٩٩٧، ص. ١١٧)" أن قبيلة الرشـــوان تقطن في بادية حلب، والذين كان يصـــل امتدادهم في غالب الأحيان إلى دمشق ".

منطقة سهل سروج (كوباني)

منطقة ســروج التي تعرف بمنطقة البرازية في غرب كوردســتان، تبدأ جغرافيا من مدينة سروج التي تبعد عن كوباني (عين العرب) ب ٨ كم في جهة الشمال، وتضم: نواحي أورفا- سهل سروج Deşta Srûcê الذي يحده من الشرق سهل حران- برية البرازية Beriya Berazan التي تمتد من ســروج إلى قلعة جعبر على الضــفة اليســرى من نهر الفرات جنوبا- قراجي شـــيخان Qracî Sêxan يبدأ من شـــرقي مدينة كوباني، ويمتد جنوبا مســافة أكثر من ٧٥ كم، ويحد هذا القراج من الشرق مدينة عين عيســى التي كانت تسمى باللغة الكوردية (بوزانئ)، وبقي قسم الجزيرة من محافظة الرقة الحالية تحت سيطرة العشائر البرازية حتى أواخر القرن التاسع عشر، باستثناء الضفة اليسرى لنهر الفرات التي كانت مســكنا لعشـائر بني شـعبان (الولدة والعفادلة)، وكان مركز هذا الاتحاد مدينة سروج، عرفت بعد العهد العثماني المنطقة بـ كوباني Kobanî. حسب (ســـالنامه، ١٨٦٧، ص ١١٨)، كان هناك فرق من عشـــائر الاتحاد البرازي خارج هذه الجغرافية، مثل مناطق: جرابلس- منبج- الباب- اعزاز- تل عران، وسهل جوومه في منطقة عفرين، التي كانت ناحية تابعة لقضاء كلس في العهد العثماني.

حـافظ التحـالف البرازي على هـذه الجغرافيـة طوال الحكم العثمـانيـة، رغم تعرض المنطقة لكثير من التغيرات وإصـدار قوانين مجحفة بحقها، من ترحيل وفرض ضـرائب باهظة وحروب ضـدها لأسـباب عدتها الدولة العثمانية(التمرد والتهرب من دفع الضرائب).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وكون التحالف البرازي كان شبه مستقر، فلا بد أن نذكر هنا موارده الاقتصادية، التي كانت إحدى عوامل الاستقرار والتمسك بجغرافيته، وكان هذه العامل له ارث تاريخي قديم من حيث الصناعات الهامة التي اختصت بها العشائر البرازية، قال أوليا چلبي في نهاية النصف الأول من القرن السابع عشر عن سكان سهل سروج. يقول الرحالة التركي أوليا چلبي: " إن في بادية سروج القبائل البدوية، التركمان والأكراد، من عشائر: دنياي، برازي، كوخ بينك، و كورد جووم. وهي تعمل في زراعة التوت لصناعة الحرير وتدفع ضريبة العشر للدولة العثمانية عن منتجاتها " (Çelebi 2006، 197s). بالإضافة إلى العامل الإداري الذي شجع العشائر بشكل كبير على الاستقرار، ومنذ اعتماد العثمانيين مدينة سروج كوحدة إدارية (قضاء) وكون سروج كانت مركز البرازية، فقد لعبت دورا هاما في هذا المجال، ويتجلى ذلك من خلال سالنامه ولاية حلب، التي كانت تدون أغلب شؤون الولاية، فنرى من خلال هذا السجل دور شخصياتها الإدارية ومدى المستوى التعليمي والاقتصادي لعشائر هذا القضاء.

ولا بد لي أن أذكر هنا الأسماء التي كان لها حضور في مجلس إدارة قضاء سروج،

وقد اخترت أهم الأسماء التي وردت في سالنامه ولاية حلب، بدءا من الدفعة الأولى عام ١٨٦٧- ١٩٠٨. من إداريين ورجالات العشائر وقواد التشكيلات الحميدية والقضاة، لدورهم الكبير في استقرار المنطقة والحفاظ عليها. وهذه الشخصيات هم: أعضاء منتخبون لمجلس إدارة القضاء- موظفين في دوائر المالية والريجي والزراعة والنفوس- أعضاء في مجلس البلدية- ومنهم من الرجالات المعروفة، ولدورها الاجتماعي والإداري ذكرتها السالنامه.

ونلاحظ عوامل الاستقرار في هذه المنطقة من خلال اهتمام العشائر البرازية: بإنشاء المئات من القرى، حيث امتدت إلى ريف حلب الشرقي. وكذلك حبهم للزراعة وتربية الخيول الأصيلة والتعليم، وقد كان لوفرة المياه دور كبير في استقرار وتحضر العشائر المذكورة.

من الدفعة الأولى١٨٦٧، إلى الدفعة العاشرة ١٨٧٨ من السالنامه:

درويش آغا- علي آغا- حسن بك- حمو آغا- مسلم آغا- بوزان آغا- حمي دابان آغا- محمد ملك آغا- محمد آغا- نعسان آغا.

ومن الدفعة الثانية عشر ١٨٨١، إلى الدفعة الرابعة والعشرين ١٨٩٦م.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

محمد غالب آغا- محمد أمين آغا- سليمان آغا- خليل أفندي- إمام أفندي- بوزان أفندي- شيخ مسلم أفندي- محمد باقر أفندي- علي كوزي آغا- علي عوني أفندي- عثمان آغا- عبد القادر أفندي- بكاش آغا- نبي آغا- بالي آغا رئيس مجلس البلدية- مصطفى آغا- بدو آغا- إبراهيم آغا رئيس بلدية القضاء- حواري أفندي- عثمان عوني مفتي القضاء- شاهين بك- تمر آغا- علي عوني مدير المال- بطرس آغا- أوهانس أفندي- مسلم رشدي أفندي.

ومن الدفعة الخامسة والعشرين ١٨٩٧، إلى الدفعة الخمسة والثلاثون ١٩٠٨:

محمد مراد أفندي نائب القائممقام- جعفر أفندي- علي آغا- حاجي عثمان مفتي القضاء- غالب بك- سليمان آغا- حواري أفندي- خليل آغا- خليل حقي أفندي- صالح بك- سيف الدين بك- حسين بك- أحمد آغا- مصطفى آغا، (سالنامه،١٨٦٧)، ص. ٣٥).

أنواع الخيول الأصيلة في قضاء سروج

أهل قضاء سروج (العشائر البرازية) كانوا من مربي الخيول الأصيلة، من جميع أنواعها و أصولها. مثل: دوه- مركب- اينك- قيون- حمداني- سگلاوي- جلفه- طويسان- كحيلت العجوز- جدران- جعتني- معنكي- كچي وغيرها. (سالنامه،١٨٩٠، ص. ٢٤٥).

الينابيع

كان في سهل سروج خمس ينابيع جارية: نبع علي گور- نبع مشهد نور (مشتنور)- نبع عرب- نبع شيران(أسلان طاش)- نبع عين بط.

أنواع المحاصيل الزراعية:

الزيتون- الفستق- القهوة- القمح- الذرة البيضاء- الذرة الصفراء- السمسم- كندير- وأنواع أخرى من الحبوب.

وفي القضاء ٢٠٠٠٠٠ ألف دونم من الأراضي المزروعة و ٣٥٠٠٠٠ ألف دونم غير مزروع. (سالنامه،١٩٠٠، ص ص. ٤٣٧- ٢٣٨).

المدارس:

كانت في منطقة سروج ٥ مدارس ابتدائية عام ١٩٠٥ م: مدرسة مركز سروج، عدد الطلاب: ٦٠ طالبا- مدرسة قرية الزيارة، عدد الطلاب: ٣٠ طالبا- مدرسة القرية قره، عدد الطلاب: ٢٥ طالبا- مدرسة قرية شاويك، عدد الطلاب: ٢٧ طالبا ومدرسة قرية

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

شـــيران (أرســـلان طاش)، عدد الطلاب: ٤٠ طالبا، المجموع ١٨٢ طالبا (١٨٦٧- ١٩٠٥)، (سالنامه،١٩٠٥، ص ٤٤٤).

كل هذه العوامل جعلت من منطقة الاتحاد البرازي، منطقة جغرافية متكاملة إداريا واقتصـاديا وبشـريا، وكانت عشـائر التحالف البرازي تميل إلى التحضـر أكثر من ميلها إلى الترحال، ففي هذه المنطقة كان عدد القرى يتجاوز ٥٠٠ قرية في النصــــف الثاني من القرن التاسع عشر.

منطقة التحالف المللي:

تحد منطقة التحـالف المللي من الغرب نهر البليخ، وهي الحـدود الشـــــرقية لمنطقة البرازية، ومن الجنوب نهر الفرات، باســتثناء الضـفة اليســرى لنهر الفرات التي كانت مسكنا لعشائر البگارة ...ومن الشرق برية ماردين مسكن التحالف الكيكي، كانت هذه الســـهول امتدادا طبيعيا لمناطق ســــــكنهم التاريخي، وعرفت ببرية مللان، وشــــمالا تمتد جغرافية هذا التحالف إلى حدود مدينة ديار بكر، وكان مركز هذا الاتحاد مدينة ويران شهر.

كانت المنطقة المذكورة تعيش بأمان تام في ظل التحالف المللي، ويشــــير سـايكس إلى الأمان الذي كان يتمتع به التجار خلال تحركهم ضـمن مناطق القبيلة الملُية، " اليوم الثاني من الرحلة كان مـ شابهاً لليوم الأول حيث أننا في وضـع جيد وآمن وصـادفنا قوافل التجار الصـغيرة التي تتاجر بين مختلف قبائل الاتحاد الملّي، وقد سـاهم في تلك التجارة بعض تجار القرى الأرمنية حول ويران شـهر، الذين كانوا يشـعرون بأمان كبير ويتم معاملتهم بلطف واحترام في منطقة الملّان، في حين أنهم كانوا عرضــــة للسرقة في مناطق الحدود الجنوبية من قبل العنزة والشمر" (Sykes ٢٠٢٠، ص. ٧٦).

في بداية القرن التاســع عشــر، في عصــر الســلطان محمود خان الثاني (١٧٨٥- ١٨٣٩)، كان أيوب بك أحد أقوى الأمراء في الجزيرة الفراتية، وهو والد جد إبراهيم باشا المللي، وكان يسيطر على كامل الجزيرة الفراتية، وشمالا إلى ديار بكر وغيرها. وعاش مع بقية الأمراء و الزعماء والفرســـان أمثال: الأخوين حمئ وكرعي موســـكئ،، وأولاد مصـطفى برمدا حسـن آغا وحسـين آغا وأحمد آغا، في سـهل سـروج (الغزي دون، ص ص. ٤٩٦- ٤٩٧)، في حالة حرب دائمة مع الدولة العثمانية.

منطقة التحالف الكيكي: كان التحالف الكيكي يعيش في القسـم الغربي من برية ماردين، يحده من الغرب التحالف المللي بدء من جبال ماردين شمالا إلى الجزء الشرقي

من جبل عبد العزيز جنوبا، على جانبي نهر زرگان، ومن الشـرق تحدهم عشـيرة ملانئ خضـــران في منطقة عامودا. يقول داوود (في مخطوطه) عن قبيلة الكيكان " تميّزت منطقة الكيكان عموماً بوفرة الأمطار والمياه الجوفيّة، فـ ضلاً عن وجود عدَّة أنهار تجري ضمن مناطقهم مثل نهر الزّركان، ونهري الجرجب الكبير والصّغير ونهر الخابور ووادي تعلك ووادي فـ ضليّة ونهر أوكســـيس (oksoz= العيوج) الّذي كان يجفُّ صيفاً ولفترات طويلة، وهذا الأمر ساهمَ في غنى المنطقة وبـ شكلٍ خاصّ في فـ صل الرّبيع لتوفُّر المراعي" (داوود، دون).

منطقة التحالف الآشيتي:

ذكر الرحالة كلوديوس قرية (چل آغا)، في رحلته إلى العراق وكوردســتان عام ١٨٢٠. خلال حديثه عن عشـائر جزيرة بوتان، حيث أشـار إلى موطن عشـيرة الآشـيتية في چل آغا: (هناك قســـمان من الكورد ضـــمن حكومة الجزيرة وهما: (البهتانيون) أو (البوتانيون) و (الآشيتيون). يسكنون بوجه عام السهول، جوار (نصيبين) و چل آغا، ونظرا لما أصـــابت الحكومة من وهن مؤخرا، فقد أصـــبحوا أقوياء، أشـــداء المراس) (٢٠٠٨ James، ص. ٣٩٩) .

المبحث الرابع

دور التحالفات في الحفاظ على مناطقها: برز دور التحـالفـات العشـــائريـة في غرب كوردســـتان في الحفاظ على الجغرافية الخاصـــة بها، التي باتت موطنا تاريخيا لها، وكانت هذه التحالفات العشـــائرية بمثابة الإمارات من حيث الجغرافية والإدارة، كون رئيس الاتحاد كان على الغالب هو صلة الوصل بين عشائره وممثلي الدولة العثمانية في محيطه.

بعد هزيمة الصـفويين في معركة قوچ حصـار عام ١٥١٦. حيث سـيطرت الدولة العثمانية بشكل كامل على الجزيرة الفراتية، بمساعدة العشائر الكوردية كما أسلفنا، وكانت العشـائر الكوردية الكبرى مثل: العشـائر المنضـوية تحت لواء آل جانپولات في جبل الكورد، البرازية في نواحي أورفا وسـهل سـروج، المللان في القسـم الغربي من برية ماردين والكيكان في القسـم الشـرقي منها، وباتت مناطق هذه العشـائر بمثابة إمارات مسـتقلة وذات جغرافية محددة، وإن حصـلت تغيرات فيما بعد بسـبب سـياسـات الدولة العثمانية في الجزيرة الفراتية، من توطين العشـــائر ومعاقبتها وغير ذلك مما تقتضـيها المصلحة العثمانية في هذه المنطقة.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

القبائل الكردية لم تكن قبائل تقليدية، لأن طبيعتها الجغرافية كانت دائماً هي التي تحدد سبل عيشها، فالجبال والوديان والهضاب التي تنتهي تدريجياً إلى سهول خصبة، جعلت هذه القبائل تعيش حياة البداوة والزراعة معاً. وكانت تعيش هذه التحالفات حياة شبه مستقرة، ولهذا لعبت التحالفات العشائرية الكوردية دورا محوريا في الكثير من الثورات والحركات ضد الدولة العثمانية، وفي العديد من الأحداث السياسية في محيطها، فكانت العشائر الكوردية السند الأساسي في ثورة علي باشا جانپولات (جنبلاط) عام ١٦٠٥-١٦٠٧، والعماد الأساسي لإمارتي (إمارة أكراد حلب) وإمارة القصير، وكان للتحالف المللي دور أساسي في إسكان العشائر الكوردية في ولاية الرقة بدأ من عام ١٧١١، وكانت العشائر الملية القوة الوحيدة في انتفاضة المليين ضد الدولة العثمانية عام ١٧٩١، وقد ناصرت التحالفات بعضها البعض في أحداث عدة، حيث يتجلى ذلك في وقوف عشائر التحالف المللي إلى جانب العشائر البرازية، خلال انتفاضتهم ضد الدولة العثمانية عام ١٨٣١، وكذلك عام ١٨٤٥، حيث نصب أيوب بك خيمته في جوار خيمة حمێ موسكێ قائد الانتفاضة البرازية في سهل سروج، وشارك بجيشه في معاركه. (Berazî ٢٠١٦، r 39) يقول كتّاب غالي جبار الجبوري: كانت قيادة التحالفات غالبا بيد شيخ أكبر عشيرة فيه، وعند العرب كان يسمون هكذا تحالفات بالإمارة (جبار، دون، ص. ٥). وعند الكورد أيضا كان يسمى زعيم الحلف أميرا (مير)، وتعيينه في الغالب كان من قبل الدولة العثمانية، وكان على صلة دائمة مع الدولة. " سابقاً كان أحد قادة أوقجي عزالدينلو وزعيم كامل تجمع كلس يلعب دور الوسيط بين الدولة وأهم المجموعات الريفية الهامشية" (Winter ٢٠١٤، ص.٨).

سيطرت التحالفات العشائرية سيطرة تامة في غرب كوردستان، ولمدة زمنية طويلة بفضل قوتها وحسن إدارتها لشئون عشائرها، وهذا ما جعل القبائل البدوية العربية مثل: العنزة والشمر وغيرها... أن تتحاشى الاصطدام معها، والتفكير في الاستيلاء على مناطقها، حيث تؤكد يوميات الرحالة الأوربيين مثل: الهولندي راوولف والفرنسي تاڤرنييه والدانمركي نيبور والانكليزي بكنغهام والليدي آن بلنت وغيرهم... الذين مرّوا بغرب كوردستان خلال رحلاتهم في العهد العثماني، وبأزمنة مختلفة، على عدم وجود العنصر العربي شمال نهر الفرات، حيث كانت عشائر وادي الفرات تعيش على الزراعة والصيد، وإن البدو الذين كانوا في بوادي الشام وحمص وحماه وحلب، مثل: العنزة والشمر. لم يجتازوا نهر الفرات إلا في النصف الثاني من القرن التاسع عشر وبدعم من الدولة العثمانية.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وفق الخارطة التي قدمها القنصل البريطاني السيد (سكين) عام ١٨٧٨، للسيدة بلنت "تستوطن بوادي الضفة اليسرى من نهر الفرات قبيلة (الشمر) وهي قبيلة قوية كثيرة العدد بدوية خالصة، وهم أساسا من قبائل منطقة العراق، بينما الضفة اليمنى لنهر الفرات قد سيطر على بواديها (العنزة)، وهي تضاهي شمر في العدد والعدة، إذ انتشرت هذه القبيلة من نجد في أقصى الجنوب حتى حلب شمالاً. بقيت هاتان القبيلتان في حالة حرب دائمة، وكثيرا ما تعبر سرايا الغزو النهر من كلا الجانبين للسلب والنهب وقطع الطريق" (بلينت١٩٩١ ص.٤٣)، ويذكر المؤرخ الألماني وينتر المليين بقوله: " توجد فقط مجموعات قبلية قليلة تظهر ارتباطاً وثيقاً مع التاريخ السوري كما هي الحال بالنسبة لقبيلة الملان. تكونت هذه القبيلة أساساً من عشائر كردية وعربية من منطقة ويران شهر، وهيمنت ابتداء من القرن الثامن عشر على شمال سورية بالكامل" (Winter ٢٠١٤، ص.٨).

المبحث الخامس

القوة العسكرية: أدركت الدولة العثمانية قوة ونفوذ التحالفات العشائرية الكوردية، في بداية سيطرتها على غرب كوردستان، سواء في جبل الكورد (عفرين) وعزاز، أو في الجزيرة الفراتية، في الأقضية: سروج - ماردين ونصيبين (مناطق: كوباني، سرێ كاني (رأس العين) والقامشلي) وإن استعمال القوة العسكرية لفرض سيطرتها، ليس أسلوبا مجديا مع العشائر الكبرى التي باتت تشكل حيزا كبيرا من الجغرافية العثمانية، فلجأت إلى الأسلوب الدبلوماسي، وهذا ما يتجلى في اختيار السلطان سليم الأول (١٥١٢- ١٥٢٠)، للملا إدريس البدليسي، كشخصية مؤثرة على الأمراء الكورد وشيوخ العشائر الكوردية الكبرى، وكانت العلاقة مع العشائر الكوردية بين مد وجزر بدءا من القرن السابع عشر، واستمرت الدولة العثمانية على هذه السياسة مع العشائر إلى نهاية حكمها.

عملت الدولة العثمانية على مدى أكثر ٤٠٠ عام من حكمها، في منطقة چيايي كورمينج (كورداغ) منطقة عفرين الحالية والجزيرة الفراتية، على فرض هيمنتها المباشرة على العشائر الكوردية، فلم تستطع أن تنال من إرادة زعماء الكورد والعشائر الكوردية في غرب كوردستان، وقامت ضدها أكبر ثورة في جبل الكورد وحلب، في مطلع القرن السابع عشر.

وجدت أقدم التشكيلات العسكرية في غرب كوردستان، في منطقة چياي كورمينج (عفرين) بزعامة أسلاف الجانپولاتيين، حيث كانت القوة العسكرية من

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ضرورات الحفاظ على مكتسبات إماراتهم، فأوجدت التحالفات العشائرية قوة عسكرية تعتمدها في حالات الحرب، سواء مع الدولة العثمانية أو مع القبائل العربية، وأهمها قوة علي باشا جانپولات التي ذكرها المحبي أنها بلغت ٤٠ ألف مقاتل (المحبي، دون، ص. ١٣٨). خلال ثورته على الدولة العثمانية (١٦٠٥- ١٦٠٧) وإعلان دولته على كامل الأراضي السورية باستثناء الجزيرة الفراتية، ورغم قصر عمر دولة جانپولات، إلا أنها تركت أثرا عميقا في تاريخ غرب كوردستان.

بعد القضاء على حكم آل جانپولات بدأت الدولة العثمانية بتشتيت عشائر جبل الكورد، وخاصة عشيرة جانپولات، واستمرت الحالة بين مد وجزر بين الدولة العثمانية والعشائر الكوردية، ولجأت في بداية القرن الثامن عشر إلى قانون إسكان العشائر،حيث نرى في (الوثيقة، ذات الرقم: ،(A) MKT. 00043.00083.001)) وذلك للحد من نفوذها وكسر شوكتها في موطنها الأساس، والاستفادة منها كقوة عسكرية لتكون سدا أمام هجمات العنزة على ولاية الرقة. لكنها فشلت في تجربتها مع الملليين في ولاية الرقة، وكانت النتيجة خروج الاتحاد المللي أكثر قوة في النصف الثاني من القرن الثامن عشر، واستيلائه على مساحات شاسعة، شملت الجزيرة الفراتية كاملة، وكان للاتحاد المللي دورا كبيرة في الجزيرة الفراتية، كونه كان يمتلك قوة عسكرية كبيرة، يستطيع من خلالها أن يقف في وجه الدولة العثمانية دون أي تردد، مما جعل من عشرات العشائر الكوردية وغير الكوردية، أن تنضوي تحت لواء هذا الاتحاد، حتى كان الصدام مع والي بغداد عام ١٧٩١، قاوم الململية حملة سليمان باشا والي بغداد المؤلف من ٣٠٠٠٠ ألف جندي، (الخطيب، ١٩٦٨ص.١٩١).

ورغم الترحيل والتشتيت وتقطيع أوصال العشيرة الواحدة إلى عدة أجزاء، كما فعلت مع عشائر جبل الكورد من رشوان وجانپولات وآمكي وشيخان وهيشتيان وغيرهم. (داقوقي،٢٠٠٨، ص ص.٥١- ٦٩). حيث هجرتهم إلى لبنان والرقة وسروج، وذلك لتشتيت قوتهم. ومع كل ذلك بقيت العشائر الكوردية صامدة في منطقتها التي تديرها وفق عرفها.

في بداية الثلاثينات من القرن التاسع عشر، دخلت التحالفات العشائرية الكوردية في مواجهة مع الدولة العثمانية مرّة أخرى، وهذه المرّة في سروج وبيراچيك عام ١٨٣١، حيث تحالف الاتحاد المللي والاتحاد البرازي وشنا هجوما على مدينة بيراچيك قبل دخول إبراهيم باشا بن محمد علي باشا إلى سوريا، وهذا ما جعل التحالفات العشائرية الكوردية تساند إبراهيم باشا أثناء احتلاله لسوريا، وبعد اتفاقية كوتاهيه

عام ١٨٣٣ بين محمد علي باشا والي مصر والعثمانيين، والاتفاقية العثمانية- الروسية، التي أعطت العثمانيين فرصة، ليتفرغوا لشئونهم الداخلية، والبدء بإخضاع الإمارات الكوردية والتحالفات العشائرية الكوردية إلى حكمها المباشر، وفرض التجنيد الإجباري على العشائر وجباية الضرائب منها، واستمرت نزاعات العشائر الكوردية والإمارات الكوردية مع الدولة العثمانية، إلى نهاية النصف الأول من القرن التاسع عشر، وقد ذكر الكاتب الأرمني سافراستيان" أنهم لم يكونوا يريدون دفع الضرائب للأتراك (الروم) المهزومين، وأرادوا أن يحكموا مناطقهم الموروثة طبقا لأفكارهم، وبما أنهم كانوا محكومين بإدارات الدولة المنظمة، فقد كان أبناء القبائل عمليا ودائما في حالة تمرد ". (Savrastian، بدون، ص. ٨١). وهذا ما أدى إلى قيام العديد من الثورات والانتفاضات ضد الدولة العثمانية، وساندت العشائر الكوردية هذه الثورات الحركات، بقطع الطرق التي تأتي منها الإمدادات للجيش العثماني، والاستيلاء على القوافل التي تمر عبر منطقتها، كطريق موصل- ماردين- أورفا- ديار بكر، وموصل - ماردين- أورفا- بيراجيك- حلب، وموصل- حلب، وحلب - الاسكندرونة.

إن جهود الدولة العثمانية للسيطرة على الإمارات الكوردية، كانت مختلفة فيما يخص العشائر الكوردية، فلم تخضع العشائر كما الإمارات، فقد ظلوا رؤساء العشائر الكوردية يمارسون سلطاتهم على عشائرهم بعيدا عن السلطة العثمانية. " إن القبائل الكردية لم ترضخ للترك فظل نظام العثمانيين محصورا بالمدن الصغير، وفي منطقة ضيقة حولها " (گوراني،١٩٣٩، ص ١٧٤).

كانت الدولة العثمانية تعتمد على القوة العسكرية لهذه التحالفات في أبعد نقطة من حدودها عند الحاجة، لضبط الأمن والقضاء على التمرّدات ضدها، وقد أرسلت قوة كبيرة من البرازية في هذا السياق إلى البصرة في جنوب العراق، في النصف الثاني من القرن السادس عشر، حيث كلفت الدولة العثمانية الاتحاد البرازي بمشاركة الجيش العثماني للقضاء على ثورة ابن عليان بمنطقة البصرة، " في وثيقة مؤرخة في ٧ ذي القعدة سنة ٩٧٥ هـ / ١٥٦٧ م، بوصفها ضمن القوات الكردية التي شاركت في المعاركة الدائرة ضد ثورة ابن عليان في منطقة الأهوار في جنوبي العراق، وتسميها (جزائر العراق)" (رؤوف ٢٠١٢، ص. ٢٧٨).

كانت الدولة العثمانية تغير سياستها تجاه التحالفات العشائرية عند حاجتها إلي قوة العشائر العسكرية، فقد استخدمت الاتحاد المللي أيضا للقضاء على التمرّدات وحماية حدودها، مع الفرس ومع العرب أيضا، رغم الخلافات الكبرى بين العثمانيين

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

وبين هذا التحالف، يضيف رؤوف: " سرعان ما تغير الموقف العثماني من المليين، بعد أن هاجم كريم خان الزندي مدينة البصرة واحتلها في ١٧٧٥، حيث شعرت الدولة العثمانية بأهمية ما يمكن أن تجمع هذه العشيرة من قوى في حربها من أجل دفع الإيرانيين عن العراق" (رؤوف ٢٠١٢، ص. ٢٨٣).

كان للحالفات العشائرية رجال مسلحين وأبطال يعتمد عليهم عند تعرضهم للغزوات والحروب، عرف في سهل سروج من فرسان البرازية٩١ فارسا خلال العهد العثماني، وكان من أشجع فرسانها حسب المصادر والوثائق العثمانية، من أولاد موسكێ: حمێ وكرعێ وعطي، ومن أولاد مصطفى آغا برمدا: حسن آغا وحسين آغا وأحمد آغا، فنرى عند تمرد والي بغداد عام ١٨٣٠ على الدولة العثمانية، يصطحب علي رضا باشا والي حلب، المكلف بمهمة القضاء على هذا التمرد معه حسن آغا بن مصطفى آغا برمدا، " وقد أظهر حسن أغا في تلك المعارك من البطولة وحسن التدبير" (الغزي ،دون، ص . ٤٩٧). وهناك مقولة شعبية عند البرازية تقول: Deşta Sirûcê embara mêrane (سهل سروج خزينة الرجال)، وكذلك أبطال الملاحم الشعبية مثل: درويش عقدي وحمێ موسكێ وغيرهم من الذين وقفوا باستماتة أمام الجيوش العثمانية، كما ذكرتهم الملاحم الغنائية في التراث الشفوي الكوردي، وذلك دفاعا عن مناطقهم الجغرافية وعشائرهم، وصون مصالح العشائر الكوردية التي كانت تتعرض للظلم على يد متنفذي الدولة العثمانية من ولاة وجباة الضرائب وغيرهم. حيث نجد في الوثيقة ذات (الرقم ١٥٢ من المجلد ١١٣٥٥ رمز الخزانة BEO تاريخ ١٨٩٢) امتناع البرازية عن دفع الالتزامات المالية- العسكرية المفروضة عليهم. ووثيقة أخرى تؤكد عدم قدرة العشائر البرازية على دفع الضرائب، وفي " الوثيقة ذات (الرقم ٣١٢ من المجلد ١٢٨٩٨ رمز الخزانة C..AS تاريخ ١٧٩٩) التي تروي امتناع البرازية عن المشاركة بالرجال في حملة عسكرية عثمانية متجهة إلى فلسطين و مصر ".

وتستمر القطيعة بين الاتحاد البرازي والدولة العثمانية من عام ١٧٩٩ إلى عام ١٨٤٥، حين القضاء على الانتفاضة البرازية التي قادها الفارس حمێ موسكێ في سهل سروج، ضمن هذه الفترة الزمنية يتحالف الاتحاد المللي مع الاتحاد البرازي، وبدأ المنتفضون بالهجوم على مدينة بيراجيك والاستيلاء عليها، وكذلك الوثيقة ذات (الرقم ٣٨٩ من المجلد P/٢٠٧٠٧ رمز الخزانة HAT تاريخ ١٨٣١) " اتحاد أهالي بيراجيك مع البرازية و الكيتكان و الملية من عشائر الرقة و قيامهم بالعصيان، و انسحاب المتسلم و رفاقه إلى القلعة و مقاومتهم للعصيان، و إرسال محمد باشا قائم مقام حلب المدافع و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الجنود، وبعد عام من حادثة بيراچيك تساند القوى الملية إبراهيم باشا بن محمد علي خلال احتلاله لسوريا ".

عندما احتل ابن والي مصر إبراهيم باشا سورية، وقفت قبيلة الملان إلى جانب المصريين عام 1832، في معركة قرب حمص" (Winter ٢٠١٤ ، ص. ٨). وبعد مقتل تيماوي بك عام ١٨٣٥، ضعف دور الجيش المللي، إلا أن تشكلت الكتائب الحميدية عام ١٨٩١، فنضم إبراهيم باشا المللي قوة عسكرية كبيرة، استطاع من خلالها السيطرة على كامل الجزيرة الفراتية، ووصل نفوذه إلى نواحي حلب، وقوية علاقاته المباشرة مع السلطان عبد الحميد الثاني (١٨٧٦- ١٩٠٩) ولقب بـ: (مير ميرانى كوردستان)، أمير أمراء كوردستان، هذه القوات غير النظامية جعلت من التحالفات العشائرية قوة لا يستهان بدورها العسكري. " بلغت عدد الأفواج التي تخضع لقيادة إبراهيم باشا ثلاث وستون فوجا في ذروة التجنيد والتنظيم" (علي ٢٠١٣، ص. ١٠٤). وصار بإمكان هذه القوة أن تذهب إلى إيّ جهة ضمن حدود الدولة العثمانية، حتى أن السلطان عبد الحميد استعان بها في حماية خط الحجاز.

في عهد الدّولة العثمانيّة تعرّ ضت قبيلة الكيكان في عهد الأمير (إسكان آغا) الـ سّمعيلاني الكيكيِّ الّذي كان يرأسُ قبيلة الكيكان آنذاك، وذلك بـ سببِ امتناعه عن دفع الـ ضّرائب للدولة العثمانيّة وعدم الـ سّماح لـ شبابِ قبيلته من الذّهابِ إلى الخدمة الإلزاميّة العثمانيّة، وبسبب هذا حصلت عداوةٌ بينه وبين الدّولة العثمانيّة إلى درجةِ أنه راح يتعرّض للقوافل العثمانيّة الآتية من اسطنبول إلى العراق ويضربها ويقتل الجنود. وبفرمان عثماني تمّ إلقاء القبض عليه هو والشّيخ عبد الكريم الجربا شيخ قبيلة الشّمر العربيَّة وتمّ إعدامهم في الموصل في عام 1805 (عثمان، تاريخ زيارة الموقع ٢٠٢٤/١/٢٠).

ونرى هذا الرفض من إرسال الشباب إلى التجنيد الإجباري ودفع الضرائب لدى التحالف البرازي أيضا، في رد حمئ موسكئ على أخته (شاري) في ملحمة (حم و كرعي موسكئ) يقول (Berazî ٢٠١٦، r38") Ez nadim baca dewletêwo

Û Xortê Kêtik û Dindn û Berazan naşînime Eskeryêwo " لن أدفع الضريبة للدولة، ولن أرسل شباب الكيتكان والدنان والبرازية إلى التجنيد.

ونرى أن العشائر الكوردية في غرب كوردستان، استفادت من الناحية العسكرية في أواخر العهد العثماني من التشكيلات الحميدية، حيث استطاعت من خلال انضمامها إلى هذه التشكيلات (حميديه خفيف سواري الايلري) أفواج الخيالة

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الحميدية الخفيفة، أن تسلح عشرات الآلاف من رجالها بأسلحة حديثة (بندقية) وبذلك اكتسبت هيبة بين العشائر العربية والكوردية، وكان هذا الجيش قادرا على رد أي عدوان يستهدف مصالحها ووجودها. وانضمت إلى هذه التشكيلات في قضاء سروج من تحالف البرازية العشائر التالي: شيخان، پيژان، دنان، وشكلوا الأفواج: ٥٣، ٥٤، و ٥٥، وكان تعداد هذه العشائر حسب تقديرات الدولة العثمانية آن ذاك حوالي ٨٥٠٠ بيت (سالنامه ،١٩٠٥، ص. ٤٥٠).

الخاتمة

نلاحظ أن التحالفات العشائرية الكوردية في غرب كوردستان، تعاونت مع الدولة العثمانية بدءا من عهد السلطان سليم الأول، على أساس الاحتفاظ بامتيازاتها ومصالحها ومناطقها التاريخية، ونرى رغم كل التباينات والتناقضات بين التحالفات العشائرية الكوردية والدولة العثمانية خلال أكثر من أربع مائة عام، أن وجود القوة العسكرية لهذه التحالفات العشائرية، ضمن أسس وروابط اجتماعية وجغرافية، وقيام عدة ثورات وانتفاضات مسلحة ضد الدولة العثمانية، والامتناع عن إرسال أبناء العشائر الكوردية إلى التجنيد الإجباري، والامتناع عن دفع الضرائب للدولة، وكذلك قطع طرق التجارة بين أهم الولايات العثمانية، أثناء الخلافات مع الولاة والمتصرفين، يدل على رفض الهيمنة العثمانية المباشرة على المناطق الجغرافية الخاصة بهذه التحالفات.

وقد استطاعت هذه التحالفات العشائرية بقوتها العسكرية وثقلها الاجتماعي، وتضامنها مع التحالفات الكوردية المجاورة لحدودها في الأيام الحرجة، أن تحافظ على: عشائرها- أرضها- تاريخها- عاداتها- تقاليدها- لغتها وفولوكلورها، وخلفت هذه التحالفات أثرا حضاريا في المدن التي حكمتها مثل: كلس وحلب وسروج وماردين وغيرها.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هوامش

* بلاد الشام لا يضم إقليم الجزيرة الفراتية جغرافيا.
* تقع بين بيراجيك وأورفا، شمالي كوباني بحوالي ٢٠ كم.
* كان ضمن اتحادي المللية والكيكية عشائر عربية عدة، دفعتهم ظروفهم ومصالحهم إلى الاحتماء بالمللية والكيكية، كونهما الأقوى في المنطقة، ويستطيعون حمايتهم من غزوات البدو، وكانت هذه العشائر العربية ملتزمة في حالات الحرب إلى جانب الكورد.
* الأمير علي باشا جانپولات في كوداغ وحلب، الأمير شاهين بك في سهل سروج، الأمير مصطفى باشا منطقة ديريك الخ...
* هي سهل جوومة التابع لمنطقة عفرين- حلب.

قائمة المصادر

أولا/ الكتب:

باللغة العربية

١. إبراهيم باشا، محمد علي بك(دون) **أمير أمراء كردستان إبراهيم باشا الملي**، منشورات الاكاديمة الكوردية —كوردستان- أربيل.

٢. أوبنهايم، ماكس (٢٠٠٤) **البدو**، ج ١، الوراق للنشر، المملكة المتحدة.

٣. إغيلتون، ويليام، **القبائل الكردية**، ترجمة د. أحمد الخليل، كتب الكتروني pdf، عن موقع www.efrin.net (تاريخ زيارة الموقع ٢٠٢٤/١/٢).

٤. البدليسي، شرف خان (٢٠٠٦) **شرف نامه**، ترجمة محمد علي عوني، دار الزمان، دمشق- سوريا.

٥. الليدي آن بلنت (١٩٩١)، **قبائل بدو الفرات**، مركز نور الشام، ط١، حلب- سوريا.

٦. المحبّي، (بدون) **خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر**، ج ٣.

٧. تاڤرنييه، جان نابتيست (٢٠٠٦)، **رحلة الفرنسي تاڤرنييه إلى العراق في القرن السابع عشر سنة ١٦٧٦**، ترجمة كوركيس عواد ؛ بشير فرنسيس، ط١، دار العربية للموسوعات، بيروت- لبنان .

٨. جيمس ريج، كلوديوس (٢٠٠٨)، **رحلة المقيم البريطاني في العراق ريج، إلى بغداد- كوردستان- إيران عام ١٨٢٠**، ترجمة اللواء بهاء الدين نوري. ط١، دار العربية للموسوعات،بيروت- لبنان.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٩. الخطيب، الشيخ ياسين خير الله العمري الموصلي (١٩٦٨)، **غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دار السلام**،، مطبعة دار البصري، العراق- بغداد.

١٠. داوود، مسعود، *قبيلة الكيكان الكبيرة*. مخطوط غير منشور.

١١. داقوقي، إبراهيم (٢٠٠٨) **أكراد تركيا**، ط ٢، دار ئاراس، أربيل- كوردستان العراق.

١٢. راسل، الأخوين الكسندر و باتريك (١٩٩٧)، **تاريخ حلب الطبيعي**، ط١، ترجمة خالد الجبيلي، دون.

١٣. رؤوف، د. عماد عبد السلام (٢٠١٢)، دراسات ووثائق في تاريخ الكرد الحديث وحضاراتهم، ط١، دمشق- سوريا .

١٤. زكريا، أحمد وصفي (١٩٨٣)، **عشائر الشام**، دار الفكر، ط ٢، دمشق- سوريا .

١٥. ساتشاو، د. إدوارد (١٨٨٣)، **رحلة إلى سوريا وميزوبوتاميا**، ط١. مكتبة كلية هارفارد ألمانيا.

١٦. سافراستيان، ارشاك (بدون) **الكرد وكردستان**، ترجمة احمد خليل.

١٧. عيتاني، محمد فؤاد، و نجوى عثمان(١٩٩٣)، **حلب في مئة عام**، ج١، منشورات جامعة حلب.

١٨. علي، د. محمد عبدو (٢٠١٤)، **جبل الكرد(منطقة عفرين)** ط١، عفرين- سوريا.

١٩. غودلييه، موريس(٢٠١٥)، **القبائل في التاريخ وفي موجهة الدولة**، ترجمة خليل احمد خليل وغازي برو، دار الفارابي، بيروت- لبنان، ط ١.

٢٠. الغزي، كامل بن حسين بن مصطفى پالي (دون)، **نهر الذهب في تاريخ حلب**، ج1، مطبعة المارونية حلب.

٢١. غودلييه، موريس (٢٠١٥) **القبائل في التاريخ وفي موجهة الدولة**، ط ١، ترجمة خليل أحمد خليل؛ برو،

٢٢. غازي، بيروت- لبنان: دار الفارابي .

٢٣. الگوراني، علي سيدو (١٩٣٩)، **من عمان إلى العمادية**، مطبعة السعادة، الأردن- عمان.

٢٤. هروتي، د. سعد عثمان (٢٠٠٨)، **كوردستان والامبراطورية العثمانية**، دراسة في تطور الهيمنة العثمانية في كوردستان ١٥١٤- ١٨٥١، ط ١، دهوك، مؤسسة موكريان للبحوث والنشر.

باللغة التركية

1. S197 Çelebi ،Evliya(2006) **Seyahatnamesi**، 3- cilt 1- kitap،Y K Y Istanbul،

٢. **سالنامه، ولاية حلب**(١٨٦٧- ١٩٠٥).

باللغة الكوردية

1. Berazî، Elî ŞÊxo، (2016) **Riste çirok، destana Hem û kenê Mûsikê**، çapxana Asman،welêr. r 39

ثانيا/ الصحف:

١. علي، د. آزاد احمد (٢٠١٣)، **الدور السياسي لعائلة إبراهيم باشا الملي في غرب كردستان وشمال بلاد الشام**، مجلة الحوار، العدد ٦٥.

٢. وينتر، ستيفان (٢٠١٤)، **أكراد سوريا في مصادر الأرشيف العثماني خلال القرن ١٨ للميلاد**، مؤسسة ژين للإحياء التراث الوثائقي والصحفي الكردي، مجلة ژين العدد ٦، السنة السادسة، كانون الأول .

٣. درويش، د. نضال (٢٠٢٠) **الجزيرة الفراتية في مطلع القرن العشرين من خلال كتاب مارك سايكس ميراث الخلفاء الأخير**، مجلة الحوار، العدد ٧٦.

ثالثا/ مواقع الانترنيت:

١. جبار، د. كتّاب غالي جبار الجبوري (دون)، **علاقة شيوخ العشائر العراقية مع الدولة العثمانية حتى نهاية القرن التاسع عشر**، ص ٥، على الرابط: (تاريخ زيارة الموقع 13/١/٢٠٢٤).

2. https://www.iasj.net/iasj/download/9650587a68769295 .

٣. الساعدي، د. بشرى ناصر هاشم (بدون)، **الدبلوماسية السياسية وأثرها في تثبيت النفوذ العثماني في شمال العراق (أدريس البدليسي أنموذجا)** دراسة منشورة بصيغة pdf ، الجامعة المستنصرية- العراق:

https://www.ressjournal.com/Makaleler/19824483_49.pdf، ص ١١.

(تاريخ زيارة الموقع ٢٠٢٤/١/٥).

٤. أحمد، محمد علي (٢٠١٣) **موقع مدارات كرد** على الرابط:

https://www.medaratkurd.com/2013/05/13/329/ (تاريخ زيارة الموقع ٢٠٢٤/١/١٢).

٥. عثمان، حسن أوسو حاجي (٢٠١٩)، **لمحة تاريخية عن القبائل الكوردية في كوردستان منها (الكيكي**. موقع صوت كردستان على الرابط:

https://sotkurdistan.net/2019/03/22 (تاريخ زيارة الموقع ٢٠٢٤/١/٢٠)

رابعا/ الوثائق:

١. الأرشيف العثماني، الوثيقة ذات الرقم: (A). MKT. 00043.00083.001.

٢. الأرشيف العثمانية، الوثيقة ذات الرقم: A.DVNSMHM.d 00099

هاوپەیمانی خێڵەکی کورد لە ڕۆژئاوای کوردستان لە سەردەمی عوسمانی ١٥١٦- ١٩١٨

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە لەسەر پێنج خاڵی بنەڕەتی دامەزراوە: سیستەمی هاوپەیمانی- سروشتی هاوپەیمانی- یەکێتی جوگرافی- ڕۆڵی هاوپەیمانی و هێزی سەربازی.

سیستەمی هاوپەیمانی خێڵەکی: ئەم سیستەمە کە لەلایەن عەشیرەتە کوردەکانەوە وەرگیرا، یەکێک بوو لە فاکتەرە گرنگەکان بۆ پاراستنی خاک و بڵاوکردنەوەی ئاسایش و سەقامگیری لە ژینگەکەیدا، ئەم هاوپەیمانییانە لە سەردەمی عوسمانیدا ڕۆڵێکی گرنگیان هەبوو، لە پاراستنی مێژوویی خۆیان ناوچەکان لە لەشکرکێشییەکانی عەرەبی بەدەوی، بەتایبەتی سەبارەت بە سنوورە باشوورەکانیان کە تەنیشت عەشیرەتەکان بوون، بەدەوی کە لەشکرکێشی و تاڵانکاری وەک ئامرازی بژێوی ژیان بەکاردەهێنا و هاوپەیمانییە خێڵەکییە کوردییەکان شەڕیان لەگەڵ عەشیرەتە عەرەبەکانی بەدەوییەکان دەکرد، و یەکێکیان دانا کۆتایی هێنان بە باڵادەستی ڕاستەوخۆی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی.

سروشتی هاوپەیمانییەکان: ئەم هاوپەیمانییە خێڵەکییانە بە تایبەتی لە نیمچە دورگەی فورات ناسراو بوون، کە چیای کورد (çiyayê Kuemênc) (کورد داغ)، لە سەردەمی عوسمانی ١٥١٦- ١٦٠٧، پێگەیەکی سیاسی تایبەتی بۆ خێڵە کوردەکان هەبووە، بەو پێیەی... بنەماڵەی جەنبولات (جومبلات) جێگەی سەرنجی هۆزەکانی کورد داغ بوو، لە ماوەیەکی زۆر لە سەردەمی عوسمانیدا، سەرەڕای ئەمەش، یەکێتییەکی خێڵەکی بە ناوی (گوملی) لە دەشتی دێشتە چمێی گۆمێ سەریهەڵدا، و یەکێکی دیکەش کە بە کوردەکانی گۆمێ ناسراوە کیلیس، جگە لە یەکگرتنی خێڵەکانی ڕەشوان.

سەبارەت بە دوورگەی جەزیرەی فوراتی، واتە ئەوەی دەکەوێتە ڕۆژهەڵات و باکوری ڕووباری فورات تا سنووری عێراق و سوریا، خێڵە کوردەکانی ئەوێ چەند هاوپەیمانییەکیان پێکهێنا کە بەم ناوانە ناسراون:

یەکێتی بەڕازیل- یەکێتی میللی- یەکێتی کیکی- و یەکێتی هڤێرکان، جگە لە گروپە خێڵەکییەکانی تر. ئەم هاوپەیمانیانە لە هەندێک ناوچەی جوگرافی لە بەشی ڕۆژئاوای کوردستان نیشتەجێ بوون و فیدراسیۆنی جومێلی بارەگاکەی لە دەشتی جومێ (دەشتە چمێ) بوو.

ئەم هاوپەیمانییە خێڵەکییانە توانیان داب و نەریتی و نەریت و زمان و فۆلکلۆری خۆیان بپارێزن و کاریگەرییەکی کولتوورییان لە شارەکانی حوکمڕانیدا بەجێهێشت، وەک: حەلەب، ساروج، ماردین و ئەوانی تر.

یەکێتی جوگرافی: ئەم ڕۆڵەی هاوپەیمانییەکان لە ڕێگەی پشتبەستنیان بە یەکێتی جوگرافی وەک پەیوەندییەکی بنەڕەتی بۆ ئەم خێڵانە دەرکەوت، بەو پێیەی هەر هاوپەیمانییەک ڕووبەرێکی جوگرافیای دیاریکراوی هەبوو، ئەمەش وای لێکردن لە ڕووی جوگرافی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە بلۆکێکی یەکگرتوو بن، لەگەڵ قووڵایی نەتەوەیی کە بەرەو باکوور درێژدەبێتەوە بۆ ئەو شوێنەی کە ڕەگەکانی لێیە.

ڕۆڵی هاوپەیمانێتی: هاوپەیمانی خێڵەکییەکانی کورد ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی دژ بە دەوڵەتی عوسمانی، لە پێناو پاراستنی ناوچە جوگرافیەکانیان و پێکهاتە و ئیمتیازاتەکانیان، هەروەها توانای بەڕێوەبردن و گەیشتن بە ئاسایشی خۆیان نیشان دا. لە دیارترینیان بریتی بوون لە: ڕاپەڕینی عەلی پاشا جەنبولات (جومبلات) لە ساڵانی ١٦٠٥-١٦٠٧، ڕاپەڕینی میللی لە ساڵی ١٧٩١ لە سەردەمی تەمر پاشای سەرکردەی میللی و ڕاپەڕینی بەرازیا لە ساڵی ١٨٤٤ بە سەرۆکایەتی شوڕشگێڕ حەمی مۆسکی.

دەسەڵاتی سەربازی: ئەم هاوپەیمانیانە هێزێکی سەربازییان دروستکرد کە لە حاڵەتەکانی شەڕ و ناخۆشیدا پشتی پێ ببەستن و لە کۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانیدا سوودیان لە پێکهاتەکانی حەمیدییە وەرگرت، بەو پێیەی دەیان هەزار پیاوی خۆیان بە چەکی مۆدێرن چەکدار دەکرد کە توانای بەرپەرچدانەوەی هەر ئامانجێکی دەستدرێژییان هەبوو بوونی ئەوان.

پەیڤێن سەرەکی: *کوردستان، هاوپەیمانییەکان، عوسمانیزم، کورد، خێڵەکان*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Kurdish tribal alliances in Western Kurdistan during the Ottoman era 1516- 1914

Abstract:

This research is based on five basic points: the alliance system- the nature of alliances- geographical unity- the role of alliances and military power.

The system of tribal alliances: This system، adopted by the Kurdish tribes، was one of the most important factors in preserving the land and spreading security and stability in its environment. These alliances played an important role in the Ottoman era، in protecting their historical regions from the invasions of the Bedouin Arabs، especially about their southern borders adjacent to the tribes. Bedouinism، which used invasion and plunder as a means of livelihood، and the Kurdish tribal alliances fought wars with the Arab Bedouin tribes and put an end to the direct dominance of the Ottoman Empire.

The nature of the alliances: These tribal alliances were particularly known in the Euphrates Peninsula، where the Kurd Mountain (çiyayê Kuemênc) (Kurd Dagh)، in the Ottoman era 1516- 1607، had a special political status for the Kurdish clans، since the Janbulat (Jumblatt) family was the focus of the Kurd Dagh tribes، in During quite a period of the Ottoman era، despite this، a tribal union called (Gumli) emerged in the Deşta Cûmê plain of Gomme، and another known as the Kurds of Kilis، in addition to the union of the Rashwan clans.

As for the Euphrates island of Cizîrê، that is، what lies east and north of the Euphrates River to the Iraqi-Syrian border، the Kurdish clans there formed several alliances known by the following names:

The Braziyan Union- the Milli Union- the Kiki Union- and the Hvercan Union، in addition to other tribal groupings. These alliances

resided in certain geographical areas in the western part of Kurdistan، and the Jumeli Federation had its headquarters in the Jumeh Plain ((Deşta Cûmê.(

These tribal alliances were able to preserve their customs، traditions، language، and folklore، and left a cultural impact in the cities they ruled، such as Aleppo، Saruj، Mardin، and others.

Geographical unity: This role of alliances was evident through their reliance on geographical unity as a basic link for these clans، as each alliance had a specific geographical area، which made them a unified bloc geographically، socially، and economically، with a national depth extending north to where the roots are.

The role of alliances: Kurdish tribal alliances played an important role in the revolutions and uprisings that took place against the Ottoman Empire، in order to preserve their geographical regions، components، and privileges، and demonstrate their ability to manage and achieve security. Among the most prominent of them were: the revolt of Ali Pasha Janbulat (Jumblatt) in 1605-1607، the Milli uprising in 1791 during the reign of the Milli leader Tamr Pasha، and the Barazia uprising in 1844 led by the knight Hami Moski.

Military power: These alliances created a military force to rely on in cases of war and adversity، and in the late Ottoman era they benefited from the Hamidiye formations، as they armed tens of

These tribal alliances were able to preserve their customs، traditions، language، and folklore، and left a cultural impact in the cities they ruled، such as Aleppo، Saruj، Mardin، and others.

Geographical unity: This role of alliances was evident through their reliance on geographical unity as a basic link for these clans، as each alliance had a specific geographical area، which made them a unified bloc geographically، socially، and economically، with a national depth extending north to where the roots are.

The role of alliances: Kurdish tribal alliances played an important role in the revolutions and uprisings that took place against the Ottoman Empire، in order to preserve their geographical regions، components، and privileges، and demonstrate their ability to manage and achieve security. Among the most prominent of them were: the revolt of Ali Pasha Janbulat (Jumblatt) in 1605-1607، the Milli uprising in 1791 during the reign of the Milli leader Tamr Pasha، and the Barazia uprising in 1844 led by the knight Hami Moski.

Military power: These alliances created a military force to rely on in cases of war and adversity، and in the late Ottoman era they benefited from the Hamidiye formations، as they armed tens of thousands of their men with modern weapons capable of repelling any aggression targeting their presence.

Keywords: *Kurdistan- Alliances- Ottoman- Kurdish — Tribes*

الدور السياسي و العسكري للعشيرة البرازية (١٨٣٠-١٨٥٠)

أ. م. د. نيژيار نعمان نعمان

قسم التاريخ- فاكلتي علوم اللإنسانيه- جامعة زاخو- إقليم كردستان/ العراق

الملخص:

تعد عشيرة البرازي من العشائر الكوردية المعروفة في جميع اجزاء كوردستان الا ان صيتهم ذاع في غرب كوردستان بشكل اكبر ويرجع سبب ذلك الى انها عشيرة كثيرة العدد، فهي تتوزع في شمال كوردستان وكذلك في غرب كوردستان، وهي مؤلفة من اتحاد عشائري كبير، وقد ذكرت المصادر بان عشيرة البرازي هي فرع من قبيلة بريزانلي وهي بدورها فرع من عشيرة حسنانلو.(زكي،٢٠٠٩، ص٢٣١) كان لهذه العشيرة دور بارز في ادارة المناطق التي كانت تحت نفوذها فقد كان لهم دور في العديد من التحالفات مع العشائر الكوردية وشكلوا كتائب من الفرسان الحميدية.

يتناول هذا البحث الموضوع المعنون الدور السياسي و العسكري للعشيرة البرازية في ثلاث مباحث رئيسة يسلط المبحث الاول الضوء على ماهية هذه العشيرة و جذورهم التاريخية و بطونها و اشهر اسرها و شخصياتها، اما المبحث الثاني فكرس لدراسة الدور السياسي والعسكري لهم مع الدولة العثمانية وكيف ان الدولة العثمانية كانت تحاول استمالتهم بشتى الوسائل و تطرق ايضا الى حصار قلعة بيراجيك من قبل الدولة العثمانية ودفاع فرسان البرازية عنها،في حين ركز المبحث الثالث على بيان دور هذه العشيرة وكيف كانت علاقاتها مع العشائر الكوردية التي كانت تحاددها جغرافيا وايضا تطرق الى علاقاتها مع العشائر العربية واعتمد البحث على عدد من الكتب المتعلقة بالتاريخ الكوردي منها احمد عثمان عشائر كوردستان ومحمد امين زكي تاريخ الكورد وكوردستان وغيرها من المصادر.

الكلمات الدالة: *العشيرة البرازية،الدولة العثمانية ،الفرسان الحميدية ،السناجق و الالوية*

المقدمة

يرجع اول ظهور لاسم العشيرة البرازية في التاريخ الى عام ٧٥٠ م ،وكان مسكن البرازية قبل هذا التاريخ في جبال شنكال ،حيث كان من المعروف أنهم كانوا يسكنون ايضا في قصبة باريز في منطقة كرمنشاه(زكي،٢٠٠٩،ص٢٣١) وصفي،١٩٨٣، ص١١٧) .في حين ذكرت مصادر تاريخية و جغرافية اخرى بان هذه العشيرة كانت موجودة و تسكن في مناطق جبلية وعرف عنهم ايضا إنهم كانوا يعيشون منطقة جبلية شديدة الارتفاع(خسرو،٢٠١٩،ص٩٨)

اما بالنسبة الى معنى كلمة برازي فقد اختلفت الاراء و تعددت حول ماهية معنى الكلمة ويبدو ان اصلها يرجع الى اصل كوردي فكلمة بَرز في اللهجة السورانية من اللغة الكردية فتعني العلو، ونسبة لبروز منطقة سكنهم أطلق على العشيرة ألقاب برازي وبرزي وبرزيكان وبرزيني وبارزيني(برازي،٢٠٠٣،ص١٢) كما ذكر بانهم كانوا من اوائل العشائر الكوردية التي التحقت بجيوش صلاح الدين الايوبي و كانوا فرسانا شجعان و برز دورهم في الجيش الايوبي لذلك سموا بالبرازية (البرازي،٢٠٢١،ص١٠)

كما جاء ذكر هذه العشيرة عندما كانت لهم فصائل و كتائب عسكرية منتشرة في مناطق كوردية مختلفة فقد كان للبرازية كتائب عسكرية جنوب بحر قزوين، وفي عام ٩٥٩ م أسس أميرهم حسنوي بن حسين البرزيكاني الدولة الحسنوية، وكان امتداد هذه الدولة من بحر قزوين إلى منطقة كرمنشاه جنوباً، وقد تزامن وجود هذه الدولة مع الدولة الحمدانية(النصيبي،١٩٩٢،ص٢٠٧). وحسب راي المؤرخ محمد جميل الروزبياني أن اسم " براز روز " جاء من اسم عشيرة برازي الكردية الكبيرة، والتي هاجر فرع منها إلى غربي كردستان، وأن عشيرة برازي هي العشيرة الأنازية (العنازية)، أي عشيرة شاذنجان (الروزبياني،٢٠٠٥،ص٧٥).

وقد ذكر عنهم ايضا انهم لعبوا دورا مهما في الدولة الحسنوية وكان لهم الفضل في نشر الإسلام في المناطق الكردية (بولاديان،٢٠٠٤،ص٧٨)، واستمر وجودها إلى أن تم القضاء عليها من قبل السلاجقة في عام ١٦٠٤ م (ابراهيم،١٩٨٦،ص٤٠٣) وعلى اثر ذلك هاجر على إثرها قسم كبير من البرازية البرزيكان إلى منطقة (بين كول)، واستقروا في وادي هناك وسمي ذلك الوادي فيما بعد بـ كلي برازان(النصيبي،١٩٩٢،ص٢٠٩)

وبعد فترة من استقرارهم في كلي برازان توسعوا جنوباً حتى بلغوا سروج في أورفة وحسب إحصائيات الدولة العثمانية عام ١٨٠٠ كان تعداد البرازية ١٣٠٠٠ بيت

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

و عندما هاجر البرازية من كرمنشاه إلى منطقة بينكول وعند مرورهم بمدينة جزيرة بوتان بقيت أسرة من أمراء البرزينية في الجزيرة، ويقال إن البدرخانيين أمراء جزيرة بوتان من تلك الأسرة، وعلى هذا الأساس كانت تلك الصلة الوثيقة بين آل شاهين بك أمراء البرازية وبين البدرخانيين ،تتألف بطون العشيرة من البطون التالية:

(شيخا ،أوخ، شداد ،علي دِنلي أو علاء الدين أو عليه دين، معافان، زروال، بيجان ،قَره كَيجان، كيتكان ،دنان أو دينان، ديدان) (البرازي،٢٠٢١،ص٢٤)

أولاً نبذة تاريخية عن العشيرة البرازية

كان البرازية في عام ١٨٠٠ م ثاني أكبر ائتلاف عشائر، حيث كانت المللية في المرتبة الأولى ٣٢٠٠٠ ألف بيت، والبرازية في المرتبة الثانيةبحوالي ١٣٠٠٠ بيت موزعين على البطون المذكورة ولهم مرابع في شمال وغرب كوردستان اشتهروا بالفروسية و البسالة واستطاع عدد من زعمائها في الحصول على مناصب سياسية و عسكرية في الدولة العثمانيو كما شكلوا لهم الوية من الفرسان الحميدية ومن اشهر زعماء البرازية في نهاية القرن الثالث عشر، الأمير هولو باشا الذي حكم البرازية في سَروج، كان هولو باشا قائمقاماً في عدة أقضية ثم أصبح متصرفاً ومير ميران مدة من الزمن، وفي عام ١٢٩٤ ه صار بكلربكي ثم أميراً للحج ثم انفصل عن الوظيفة توفي في عام ١٣١٣ه ، وخلفه من بعده أبنه أحمد باشا الكاتب المشهور في ديوان السلطان عبد الحميد الثاني

أما في زمن الحكومة الجان بولاتية (الجنبلاطية) كان زعيمهم الأميربوزو، وهو رأس عشيرة الميران، والجدير بالذكر أن الشيخ مسلمة السروجي(جنبلاط،٢٠٢٠،ص٢٣٢) قاد البرازية في زمن الحكومة الأيوبية وأنتصر على الصليبيين في يقول المشتشرق الروسي بـ ليرخ في كتابه دراسات حول الأكراد وأسلافهم الخالديين الشماليين، تحت عنوان أيالة حلب بان العشيرة تعيش إلى الجنوب من أورفا استقرت هناك في فصل الشتاء وفي فصل الصيف كانت تسكن بالقرب من أرزروم(ليرخ،١٩٩٧،ص٩٨) ، وهذا القول ينطبق على جميع البرازية، ويقول أيضاً : البرازية عشيرة كبيرة تشتغل بالزراعة وتعيش في سهل سروج، وأن هناك ٣٠٠ قرية كردية في هذا السهل وفي بداية القرن الثامن عشر، أعادت العشائر البرازية بناء عدة قرى قديمة مثل: طاشلوك- بوزيك– شيران– تل غزال– لهيني– تليجب وغيرها من القرى الأثرية الموجودة في سهل سروج الجنوبي ، لوجود آبار قديمة فيها، مما يسهل عليهم عناء الحفر، وأيضاً لوجود الحجارة فيها لكن أغلب البرازية سكنوا المدن، كما هو موجود في احصائيات الحكومة العثمانية

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

،ومن بقوا في طور القبيلة وحافظوا على عاداتهم وتقاليدهم الشعبية، هم الذين يحملون اليوم أسم البرازية، وربما انحسرت هذه التسمية على أهل أورفا وسروج وسهلها فقط، في القرن التاسع عشر والقرن العشرين(برازي،٢٠٠٣، ص٤١)

ولهذا السبب يظن البعض أن البرازية هم سكان قرى أورفا وسروج وكوباني فحسب قبل ترسيم الحدود الدولية بين الدولة السوري والدولة التركية،أقاموا الالمان معسكراً شرقي نبع (مرشد بينار)لإنشاء السكة الحديدية، وقد أدى ترسيم الحدود بين سوريا وتركيا إلى قطع الاتصال العائلي والتجاري مع مدينة سروج وأهلها ،بالنسبة لمن سكنوا القرى التي وقعت جنوبي السكة الحديدية، ومع مرور الزمن وحاجتهم إلى مركز تجاري يستوعب مواسمهم،ويلبي حاجاتهم الضرورية،فقاموا برازية الجنوب بإنشاء مدينة صغيرة قرب الشركة الالمانية وعرفت المدينة باسم الشركة (كامباني)ولفظوها البرازية (كوباني) (قطو،٢٠٢١،ص١١)

.وقد اقترنت كلمة ويران بالعديد من القرى و المزارع التي تعود في اصلها الى البرازية

حيث توجد العديد من القرى والمزارع التابعة للبرازية والمقرونة بكلمة ويران : قرية جلبي ويراني، قرية أغجه ويراني التابعة للدنبلية والبرازية، مزرعة قره ويراني اسمها الأخر علي ويراني قرب قرية أرسلان طاش، قرية قراجه ويراني قرب عين باط، قرية ايت ويران، مزرعة نور الدين ويراني قرب قرية شيخ جوبان (شيخو،٢٠١٦،ص٤٣)

ثانيا- علاقة البرازية مع الدولة العثمانية:

كانت العلاقة بين البرازية و الدولة العثمانية غير ثابتة و مستقرة على شاكلة واحدة إذ تراوحت هذه العلاقة من استياء بسبب استبعادهم احيانا من ألالوية الحميدية تارة إلى امتناعهم عن المشاركة في تجهيز الجيش العثماني و إلى محاربة هذا الجيش تارة اخرى ففي سنة ١٨٩٩م تم استبعاد بعض أفرادهم من لواء فرسان الحميدية

بسبب طلب عزل الضابط المسؤول في أورفا (حقي باشا) بناءا على افتراءاته بان عددا من أفراد عشيرة البرازية الذين تم استبعادهم من لواء فرسان الحميدية وأنمه لايؤدون واجبهم كما يجب و أنه يمكن تجنب هكذا مشاكل بتشكيل عدد من ألوية الحميدية من أفراد عشائر اكثر ولاءا بحجة انهم امتنعوا عن دفع الالتزامات المالية - العسكرية المفروضة عليهم (سايكس،٢٠٠٧،ص٤٩)كما امتنع بعض عشائر البرازية و الكبسي و العشائر الساكنة في قضاء سروج و ناحية حران التابعين لسنجق أورفا عن دفع الرسوم الأميرية الخاصة بتشكيل لواء

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الحميدية اضافة الى سبب احر وهو امتناع البرازية عن المشاركة بالرجال في حملة عسكرية عثمانية متجهة إلى فلسطين و مصر (البرازي،٢٠٢١،ص٩٣)ورغم تدوين الفرمان المتعلق بإرسال الفرسان من عشائر الدوغارلي و البرازية من ولاية الرقة وارسالها برفقة قائد العسكر إلى غزة و الرملة و مصر في سجلات محكمة الرها اوضحت استحالة إعداد و تجهيز القوات المذكورة بسبب تعرض عشيرة الدوغارلي للإبادة و حالة الفقرالمنتشرة بين القبيلة البرازية فقام الجيش العثماني بمحاربتهم و تأديبهم بسبب اتخاذهم قرار عدم إرسال الرجال للمشاركة في جيش عربستان و وتم ترقية قول أغاصي الطابور الأول من اللواء السادس للمشاة الحاج محمد آغا إلى رتبة بينباشي إثر البطولة التي أظهرها في محاربة عرب العنزة و تعرضه لجروح حيث أنهم قاموا بالإغارة عليهم فاخذوا الحيوانات التي تم اغتنموها نتيجة الصدامات التي جرت مع عشيرة البرازية في أورفا الذين رفضوا إرسال العساكر للانضمام إلى جيش عربستان (عثمان،٢٠٠٨،ص٥٥)

البرازية و معركة قلعة بيراجيك

تعد بيراجيك بلدة صغيرة في ولاية شانلي في اورفا جنوب شرق تركيا على نهر الفرات وكانت هذه البلدة تابعة للدولة العثمانية ويرجع بروز تاريخها الى حكم الدولة السلجوقية وفي اعلى نقطة لهذه البلدة تقع قلعة مشهورة عرفت باسم بيريج و استخدم العثمانيون اسم بيرجيك و التي تعني القلعة الصغيرة و تشتهر هذه البلدة بطيور ابي منجل وانشئت لها تمثالا في الوقت الحالي كرمز لهذه البلدة التاريخية القديمة اما بالنسبة الى ملحمة بيراجيك او ملحمة اولاد حمي موسكي وكرعي موسكي وهي من اشهر المعارك المتداولة في الفكلور الغنائي الكوردي في جميع ارجاء كوردستان حيث تغنى بها كل من كاويس ئاغا و سلو كورو و محمود حسن كروري و شروبرو وغيرهم من المغنين والواة الكورد اللذين تداولوا على انشاد احداث هذه المعركة بالغة الكوردية باللهجة البادينية و السورانية وترسخت في الذاكرة الكوردية (المندلاوي،٢٠٢٣،ص٨)

برز خلال هذه المعركة بطولة ٩٢ فارس كوردي كانوا من اشد الفرسان الكورد بسالة و شجاعة و بطولة وبذلوا ارواحهم حتى اخر رمق في سبيل الوقوف بوجه الدولة العثمانية انذاك. يمكن حصر أحداث بيراجيك هذه بين عامي ١٨٣١ – ١٨٤٥ م وذلك من التواريخ التي تحملها الوثائق المتعلقة بهذا الموضوع الذي يمكن اختصاره بقيام شبه اتفاق بين أهالي بيراجيك – و عشائر الريف من البرازية وغيرهم ضد العثمانيين و بدء الاقتتال ومحاصرة القوات العثمانية المتواجدة في المدينة و اضطرارها للاحتماء بقلعة بيراجيك ومن ثم مجيء

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

النجدة العثمانية حيث طلب إرسال النجدة المرسل من قبل متسلم بيراجيك المدعو لطف الله آغا مما تسبب في اتحاد العشائر البرازية و الملّية مع بعض الاهالي في الرقة وقيامهم بالإغارة على بيراجيك فقام المتسلم المذكور و رفاقه بالاحتماء بالقلعة ووباشروا بالمقاومة ضد التكتل العشائري الكوردي الموجه ضدهم.(احمد،٢٠١٦،ص٩)حيث ارسل قائمقام حلب محمد باشا كتابا بختمه اوضح فيها كيفية ضبطه للرسائل المرسلة من عشائر الرها و بيراجيك و البرازية إلى رئيس عشيرة بازيكي المطيعة للدولة وعشيرة أخرى و قيامه بإرسالها حيث انسحب المتسلم و رفاقه إلى القلعة و مقاومتهم للعصيان وإرسال محمد باشا قائم مقام حلب المدافع و الجنود إثر طلب النجدة منه كان لقيام العصيان ببيراجيك و مشاركة عشائر البرازية والملية في هذا العصيان و مقاومة المتسلم لطف الله آغا و رفاقه للعصيان في القلعة و إرسال النجدة لهم(شيخو،٢٠١٦،ص١٠) من جيش عربستان لتأديب عشيرة البرازية الموجودة في أورفا حدثا تاريخيا وخطيرا في الدولة العثمانية حيث صرفت جهودا عسكرية ومالية كبيرة حتى تمكنت من السيطرة عليهم وتم تنفيذ أمر صرف الراتب المخصص لمصطفى ابن البينباشي محمد آغا من جيش عربستان الذي جرح وتوفي خلال مسألة ببيراجيك

عاصر احداث معركة بيراجيك السلطان العثماني محمود الثاني وابنه السلطان عبد المجيد الاول واشارت الكثير من الوثائق العثمانية الى هذه المعركة تضمنت هذه المعركة قضايا مهمة منها

١. قيام هذا الائتلاف الكوردي بالدفاع عن الوحدة الجغرافية لمناطق سكن هذه العشائر الكوردية
٢. قيام تحالف سريع بين عشائر ولاية الرقة و المللين
٣. قيام تحالف بين البرازية وابراهيم باشا بن محمد علي والي مصر
٤. عدم دفع الضريبة للباب العالي
٥. امتناع البرازية عن ارسال الرجال و عدم رضوخهم للتجنيد الالزامي

وتعود احداث المعركة او الملحمة الى قيام كل من حمي موسكي وكرعي موسكي اللذان كانا من أشهر فرسان الكورد في النصف الأول من القرن التاسع عشر، وينتمون إلى عشيرة كيتكان التي هي أحدى العشائر الكبيرة في الاتحاد البرازي في سهل سروج والمشهورة بكثرة فرسانها بالاتفاضة ضد الدولة العثمانية.

وقد كان لأولاد موسكي: حمي وكرعي و عتي صيتا كبيرا في الدولة العثمانية ,
وقادوا المقاومة البرازية ضد العثمانيين من بداية القرن التاسع عشر حيث حاولت الدولة العثمانية أكثر من مرّة على بسط سيطرتها على منطقة البرازية وكسر شوكتهم في (سنجق أورفا)وسهل سروج وبيراجيك والقضاء على تمردهم وإخضاعهم إلى أوامر السلطنة دون جدوى وكانوا البرازية بقيادة الأخوين حمي وكرعي , قد امتنعوا عن دفع الضرائب المترتبة على العشائر البرازية وشكلت الكيتكان آن ذاك حلفا خاصا مع عشيرتي دنان وشدادان بالإضافة للبرازية والمليه وامتنعوا أيضا عن إرسال الرجال من الاتحاد البرازي إلى التجنيد كما أسلفنا وخاصة على جبهتي فلسطين ومصر عام ١٧٩٩ م وضمن هذه الأوضاع أرسلوا أولاد موسكي , رسائل إلى عشيرة بيزكي الكبيرة (بايزيكي)وعشائر أخرى في المنطقة وقد ضبط قائم مقام حلب محمد باشا رسائل منها, تدعوا العشائر المذكورة إلى التحالف مع البرازية وباقي العشائر والحرب ضد العثمانيين وقررت الدولة العثمانية اثر ذلك تجهيز حملة عسكرية ضد عشائر الاتحاد البرازي في المناطق المذكور وحسب المصادرة التاريخية أن الحرب بين البرازية والعثمانيين استمرت من عام ١٧٩٩إلى عام ١٨٤٧ وكانت في أوج مراحلها عام ١٨٣١ حيث حاصرت القوات البرازية والمللية القوة العثمانية المتواجدة في بيراجيك (IMQ- 012993- Dosya NO: (106 Gömlek NO: 4683 FON KODU: C..M

حتى اضطرت تلك القوة الاحتماء بقلعة بيراجيك لحين مجيء النجدة العثمانية التي طلبها متسلم بيراجيك لطف الله آغا عام ١٨٣١ حيث أرسل قائم مقام حلب محمد باشا المدافع والجنود لنجدة قوات لطف الله آغا المحاصرة في قلعة بيراجيك واستمر النزاع مع العثمانيين سنين طوال إلى أن تمكنت القوات العثمانية بعد محاولات عدة من قتل حمي موسكي، و إلقاء القبض اثر خيانة على كرعي موسكي وأعدمه عام ١٨٤٥ م وقد ذكرت الملحمة الفولكلورية على لسان (شاري)أخت حمي وكرعي : أن عزير و متو وبرهو ملا حسن من كبار رجالات البرازية كانوا مع العثمانيين سرا، يجتمعون مع أولاد موسكي ويدعون تأييدهم لحمي وكرعي وفي اليوم الثاني نقلو الأخبار إلى عثمان باشا والي حلب والرقة قائد الحملة العثمانية وقد ورد اسم هذا الوالي في الملحمة الغنائية أيضا ولم تنتهي)هذه الحرب إلا بعد عام IMG- (١٨٤٧013002. DOSYA NO: 99 GÖmlek NO: 90 FON Kodu:

وضمن حملتها عملت الدولة العثمانية على تشتيت الفرسان البرازية من خلال إبعاد أولاد مصطفى برمدا , حسن وحسين وأحمد من عشيرة كيتكان إلى عفرين ثم حارم عام ١٨٢٤ م

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وأثناء وجود إبراهيم باشا بن محمد علي باشا والي مصر في سوريا التقى إبراهيم باشا بأولاد موسكي عام ١٨٣٢ م واتفق معهم على أن تكون منطقة البرازية (سنجق أورفا) بحمايتهم دون أن يتدخل جيش إبراهيم باشا في المنطقة (الوثيقة ٣١٢من مجلد ١٢٨٩٨ رمز الحزنة سي ي س)

غالبا يأتي ذكرى حمي موسكي في الملحمة الفولكلورية دون كرعي . كونه أكبر أولاد موسكي وقائد البرازية في هذه الحرب والسبب الثاني هو استبساله في القتال حتى غرز رمحه في جسد أحد رماة المدافع . ولم يستطع إخراج رمحه من جسد الرامي من شدة الحرب وبقي دون رمح حيث كان الرمح سلاحه الهام،لأن السيف لم يكن يجدي في المعركة وقتل بعد أن خسر رمحه، وكان قد قتل المئات من الجيش العثماني ورجال العشائر العربية من: الجيس والعدوان وهي العشائر الأساسية المتحالفة مع الدولة العثمانية في هذه الحملة.

اما بالنسبة الى عائلته فقد كان حمي موسكي متزوجا من تركمانية، لم تذكر الملحمة الفولكلورية اسمها، وركزت على لقبها (تركي)وخلف حمي منها بنتا هي نوري التي يكنّى بها (باڤـي نوري)وخلف كرعي موسكي ابنا اسمه موس . وغابت ذريتهم عن الذاكرة الشعبية وعن عائلة (موسكي)، دون غياب اسمهم في التاريخ والأدب الشفوي(جافثيَكةفتن دطةل محسن سيدا ل بةرنامىَ hello kurdistam،ل كةنالىَ روداو).

ثالثاً – العلاقة القبيلة البرازية مع العشائر الكوردية ١٨٣٠ -١٨٥٠

اولا: البرازية و الكيتكان(الكيكان)

من المنظور العشائري الشعبي لا تعتبر عشيرة الكيتكان نفسها جزءً من البرازية . رغم الروايات الشعبية القائلة بالأصل المشترك للبرازية والكيتكان و قد اختلف الباحثون أيضاً حول هذا الموضوع فمنهم من اعتبر الكيتكان جزءً من التحالف البرازي من في حين لم يذكرهم آخرون ضمن هذا التحالف و الوثائق العثمانية تميل إلى الرأي الثاني في هذا الخصوص إذ أنها تورد ذكر العشائر البرازية و الكيتكان منفصلة في معرض الحديث عن مسألة بيراجيك كما في الوثيقة ذات اتحاد العشائر البرازية و الملية و الكييتكان مع أهالي بيراجيك و قيامهم بالعصيان و على إثرها قام متسلم بيراجيك لطيف آغا و رفاقه بالانسحاب إلى القلعة و طلبوا النجدة و الإمداد (عثمان،٢٠١٩، ص)وتذكر المصادر عن اعدام كرعو ويشار إليه كمسبب للاقتتال العثماني البرازي وقد وصف في المصادر بأنه كيتكاني إعدام كرعو الذي كان السبب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

في المحاربة التي وقعت مع عشيرة البرازية ومن الواضح هنا، أن (كرعو موسي)، البطل الكردي الذي يرد ذكره بكثرة في الموروث الشعبي لأهالي كوباني بين عشيرة الكيتكان، وبخاصة فخذ الموسكان، كذلك بين الكرد في كثير من المناطق الأخرى، الذي يروي تفصيلات قيامه بقيادة العصيان على الجيش العثماني مع شقيقه (حمي موسي)في سهول كوباني وسروج، ومن ثم إلقاء القبض عليه، مع وجود

نوع من الغموض حول مصيره بعد ذلك شعبيًا، بين روايات تذكر أنه تمكن من الفرار ولم يعد إلى موطنه، وأخرى تؤكد إعدامه، (سيدا،٢٠١٩،ص١٩) .

كوردي ضد خصم غريب، وهو هنا العثماني، إلاّ فالعلاقة بين البرازية والكيتكان، كانت علاقة تحالف كردي - أن تحالفات كهذه ما كانت تلبث أن تنفض حال انتهاء الخطر الخارجي أو ابتعاده، لتعود في أغلب الأحيان، الخصومات والعداوات بحكم اختلاف الولاءات السياسية، والمنافسة الاقتصادية في أحسن الأحوال، إلى الظهور، وهو الأمر الذي حدث بين البرازية والكيتكان في ما بعد(عثمان،٢٠١٩،ص٢٥) مسألة بيراجيك،

ثانيا: علاقة البرازية مع العشائر الملية

على الرغم من التحالف الذي كان قائماً بين البرازية و الملية و الكيتكان أثناء مسألة بيراجيك , إلاً أن صراعاً و اقتتالاً شرساً قد نشب بين البرازية و الملية. و الذاكرة الشعبية لعشائر منطقة كوباني لا تزال تحتفظ بتفاصيل وصول إبراهيم باشا الملي إلى المنطقة في خضم هذه المسألة قد اختار الولاء للعثماني و تدرج بالرتب في الجيش العثماني حتى نال لقب الباشا. و يبدو أن الأيديولوجيا والصراع على النفوذ والسلطة و الاستحواذ على المزيد من الاراضي و القرى كانت سبباً في الصراع البرازي – الملي إلى جانب الأسباب العشائرية التقليدية الأخرى.و الأحداث التي جرت بين العشائر الملية و البرازية و التدخل العسكري والسياسي للدولة العثمانية لإقامة الصلح بينه التي انتهت بالتدخل العثماني لإصلاح ذات البين و التي تعود احداثها نهاية القرن التاسع عشر، فقد جرت عدة صراعات للاسباب المذكورة بين العشائر المللية والبرازية، وكانت في بعض الاحيان تلجئ الى اقامة الصلح بينها

وفي اغلب الحيان فإن الأمور لم تكن تحسم لصالح العشائر المللية، لدرجة اضطر إبراهيم باشا إلى جلب الإمدادات والقوات الإضافية لمواجهة البرازية، إذ تذكر المصادر محاولة

رئيس عشائر الملية إبراهيم باشا جمع الرجال من ماردين وديار بكر بهدف الهجوم على عشائر البرازية والعنزة في ولاية حلب.

وبسبب استمرار الاقتتال بينهم فقد حاولت السلطات العثمانية في إيقاف التوتر البرازي الملي وربما يعود السبب في المحاولات العثمانية هذه انها في هذه الفترة كانت في غنى عن اثارة نزاعات داخلية و صراعات بين القبائل و العشائر الكوردية لاسيما انهم كانوا املجئ التي تلجئ اليها الدولة العثمانية لامدادهم بالرجال في معركها ضد اعدائها هذا من جانب و من جانب اخر فان وجود الحرب و الاقتتال يستنزف الطاقات و الامكانيات المالية لهذه العشائر و بالتالي يشكل سببا لعدم دفعهم الضرائب بحجة وجود خلافات و صراعات داخلية بينهم مما كانت تعرضهم الى المزيد من المتاعب و الصعوبات لاجل اخضاع هذه العشائر و بالتالي الاستفادة العسكرية و المالية منهم، فقد كانت تحاول اتباع سياسة حذرة معهم لاجل استمالة العشائر الاقوى الى جانبها (عواركة،٢٠٢٢،ص٦)

ورغم المحاولات العثمانية الا ان الصراع و التوتر وحدوث اقتتال بين البرازية والملية سرعان ماكان يعود و يظهر مرة ثانية والتي كانت تعود معظم اسبابها الى خلافات على السلطة و السيادة و السيطرة على مزيد من لاراضي و الخلافات العشائرية المعهودة والمعروفة في التاريخ الكوردي انذاك ،فقد هاجم افراد من العشيرة البرازية وعشائر وجماعات متحالفة معها بالهجوم على مرابع و اراضي الملية مما اضطرت بالدولة العثمانية الى إرسال الدعم العسكري من قبل الجيش العثماني للملية، متوجهة من ولاية ديار بكر والتي كانت في مهمة بإعادة القوات العسكرية التي كانت سابقاً في ويران شهر إلى أماكنها الا انها اضطرت الى تغير وجهتها وتوجهت لمائدة العشيرة الملية بسبب تعرضها للهجوم من قبل العشائر البرازية (البرازي،٢٠٢١،ص٩٩)

وبقي التوتر بين العشيرة الكوردية البرازية والملية قائماً، حتى تمرد الأخيرة على السلطنة، وصدور أمر من الباب العالي بإرسال إبراهيم باشا وجيشه إلى الحجاز، ومن ثم وفاته، ولا تزال أملاكه موجودة في مدينة رأس العين السورية وريفها بمحافظة الحسكة.

وما يمكن استخلاصه من علاقة العشائر الكوردية البرازية مع الملية، أن الخلاف والاقتتال كانا بسبب اختلاف الولاء السياسي، إلى جانب التنافس العشائري التقليدي، والسبب الأول، يمكن اعتباره الأهم من بين أسباب الخلافات الكوردية – الكوردية خلال العهد العثماني، وحتى بعده، في حين نجد العشائر الكردية الموالية للجهات عينها، في وئام وتحالف أغلب الأحيان

رابعا– علاقة البرازية مع العشائر الأخرى يفهم من الاحداث التاريخية التي تتحدث عن العلاقات بين العشائر التي كانت منطوية تحت الحكم العثماني انها كانت تعاني من نفس السياسة التي كانت تمارسها مع رعاياها من غير القومية التركية فقد كانت تنظر الى العشائر الكوردية و العربية من منظور واحد لانهم كانوا من المسلمين السنة ولا يشكلون تهديدا على السلطة او الحكم كما ان معظم المناصب و الامور الادارية و السياسية و العسكرية الحساسة و المهمة في الدولة كانت متركزة في ايدي الاتراك

وعموما فان العلاقات بين البرازية و العشائر الاخرى من غير الكورد و بالاخص العربية كانت علاقات تقليدية وكانت تتميز العلاقات بين البرازية و غيرها من المكونات التي تشاركت معها نفس الجغرافيا بميزة الإغارة و السلب و القتل وكانت أحداثاً اعتيادية و ثقتها نصوص كثيرة من الأرشيف العثماني و لعل أكثر العشائر التي اصطدمت معها البرازية- و غيرها من عشائر المنطقة- هي عشيرة العنزة , و ذلك على ما يبدو بسبب مزايا الموقع الجغرافي الواقع ضمن نفوذ البرازية , و الصراعات الاقتصادية المنشأ على مقاييس المجتمع العشائري السائد كما يلاحظ في كتاب والي حلب و الرقة عثمان باشا بخصوص إسكان عشائر البرازية و الملّية و الشيخان في المناطق الخالية اتقاءً لشر الغارات التي تقوم بها عشيرة العنزة كما تذكر المصادر احداثا و متفرقات عن حدوث حالات من الاصطدام و الخلافات بين البرازية و عشائر اخرى بسبب امور و خلافات بسيطة احيانا فمثلا تم ذكر حادثة قيام الدولة باستجواب فارسا من عشيرة البرازية يدعى شيمو البرازي الذي سرق فرس عبد الله بن حمادة من عشيرة بني سعيد التابعة لحلب و التحري عنه وفي ١٨٦١م طلب احد افراد عشيرة البرازية والذي ذكر باسم (شيخو . ب . هو)منع تعدي رئيس المحكمة التجارية في حلب مرعي أفندي على أراضيه في حلب وفي ١٨٩٦م منعت الدولة تعديات قيادة اللواء الثامن الحميدية عندما لبوا اغنام وماشية اهالي صيادين و ارسلت تبليغا الى ولاية بتليس لاستعادة حيوانات أهالي ضيادين التي سلبت من قبل عشائر البرازية و الحسنانلي وذكرت اسمائهم وهم محمود أتاش أوغلو و أعوانه من عشيرة البرازية (وصفي،١٣٢،١٩٨٣)

وعموما فان الاغارة والسلب و النهب كانت من علامات القوة العشائرية و دليل على شهامتهم و كيف ان افرادها يقومن بالاغارة على العشائر الاخرى وقد كانت هذه الاعمال تتداول بين هذه العشائر على لسان المغنيين المحليين و الذين كانوا يتجولون بين مرابعهم بل كانت سمة بارزة انذالك بين عموم القبائل و العشائر الكوردية و العربية على حد سواء بل ان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هذه العاشئر كثيرا ماكانت تلجئ الى هذه الويلة لابراز قوتها و استعراض رجالها و فرسانها في حين كان المغنيين المحليين و الواة هم الوسيلة و الصوت الذي يشهر بصيتهم و يذيعوه.

الخاتمة

تعد العشيرة البرازية من ابرز العشائر الكوردية و اكثرها و اوسعها انتشارا وبالاخص في سوريا وفي تركيا وحتى وجدت لهم ماثر و ادوار في لبنان والعراق ايضا احتل رجال هذه العشيرة منذ القدم مكانا بارزا في الدولة العثمانية و استمر تواجدهم في المناصب السياسية و العسكرية في سوريا و تركيا حتى الوقت الحاضر فقد كانت سمة البطولة و البسالة معروفة عنهم لاسيما انهم شاركوا في تشكيلات الفرسان الحميدية و كما كان لهم دور مهم في قيادة الجيوش العثمانية في حروبها في مصر و روسيا وغيرها وكانت في الكثير من لاحيان تقف بوجه هذه الدولة فتدخل معها في صدامات بسبب اما منعهم عن دفع الضرائب او عدم ارسالها للرجال للمشاركة في حروب الدولة العثمانية مع ذلك فقد كانت الدولة العثمانية تحاول جاهدة الحصول على مساندة و مساعدة هذه العشيرة المعروفة بعددهم الكبير لاسيما ان هذه العشرة كانت تدخل في تحالفات و معاهدات مع العشائر الكوردية والعربية على حد سواء

الملحق

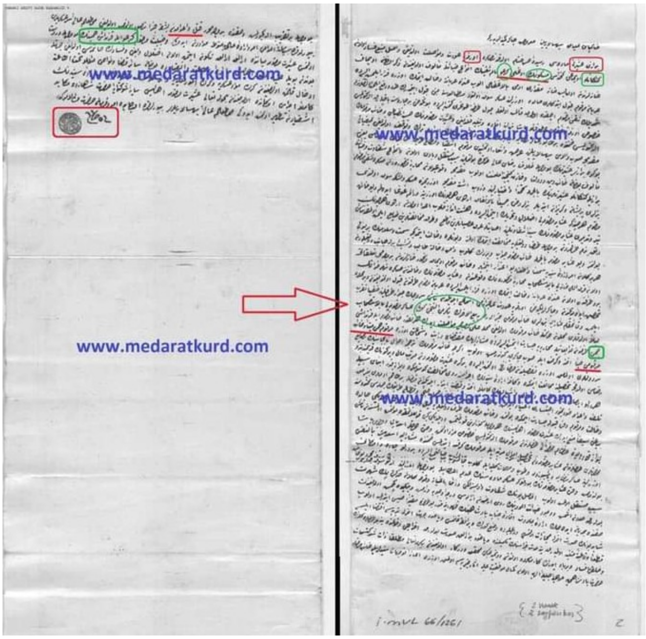

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

قائمة المصادر

١. أحمد وصفي زكريا، عشائر الشام، ، منشورات دار الفكر، الطبعة الثانية ١٩٨٣م — دمشق

٢. الدكتور سعدي عثمان، كردستان والإمبراطورية العثمانية، الطبعة الأولى ٢٠٠٨، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر.

٣. احمد ملا علي،العشائر الكوردية في شمال وغرب كوردستان ،بحث منشور على موقع وةلاتى مة

٤. ابن حوقل، أبي القاسم بن حوقل النصيبي، صورة الأرض ، منشورات مكتبة الحياة، بيروت عام ١٩٩٢م

٥. ارشاك بولاديان،الاكراد من القرن السابع الى القرن العاشر الميلادي،دار الفارابي،

٦. الدولة العثمانية، تاريخ وحضارة، الجزء الثاني، إشراف وتقديم أكمل الدين إحسان أوغلو، ترجمة صالح سعداوي . استانبول : مركز الابحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية ١٩٩٩م.

٧. أوليا جلبي محمد ظلي ابن درويش، أوليا جلبي سياحتنامه

٨. ب .ليرخ،دراسات حول الاكرادواسلافهم الخالديين الشماليين ،ترجمة عبدي حاجي،١٩٩٦

٩. جمال الدين جنبلاط،تاريخ الاسرة الجنبلاطية السياسي في بلاد الشام١١٨٧-١٩٧٧ ،الفارابي،٢٠٢٠

١٠. حسن اوسو حاجي عثمان،لمحة تاريخية عن القبائل الكوردية في كوردستان منها (الكيكية)،٢٠١٩،)

١١. خشمان قطو ،تاريخ عشيرة عليدين البرازية ،بحث منشور في موقع ولاتى مه

١٢. خضر عواركة،شرق الفرات التركيبة السكانية ،٢٠٢٢،مجلة وكالة انباء اسيا الموجودة على موقع انباء اسيا

١٣. شرفخان البدليسي، . الجزء الأول . ترجمة محمد علي عوني، منشورات دار الزمان، دمشق

١٤. عباس العزاوي، عشائر العراق، الجزء الثاني، ، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٤٧م. للمزيد عن القبيلة الكردية يراجع المقدمة التي كتبها الدكتور عبد الفتاح علي البوتاني لكتاب " العشائر الكردية في الإمبراطورية العثمانية " منشورات دار الزمان.

١٥. علي شيخو، الكوبانيون و روح المقاومة ،بحث منشور في موقع روزئافا نيوز

١٦. علي شيخو برازي،البرازية،دمشق ،٢٠٢١

١٧. ————، كوباني (عين العرب)في سالنامة ولاية حلب ١٨٦٧-١٩٠٨)،٢٠٢٣،بحث منشور في موقع تحاد كتاب كوردستان سوريا.

١٨. قاسم المندلاوي ،مشاهير الكورد واغاني الفلكور في ذاكرة التاريخ،بحث منشور في موقع وةلاتى مه

١٩. كمال عيسى البرازي،البرازية من المهد الى اللحد،استنبول ،٢٠٢٣

٢٠. مارك سايكس، القبائل الكردية في الإمبراطورية العثمانية، ، تقديم ومراجعة وتعليق أ. د. عبد الفتاح علي بوتاني . منشورات دار الزمان . الطبعة الأولى ٢٠٠٧م

٢١. محسن سيدا ،حركات الاحتجاج القبلي في عهد التنظيمات العثمانية،٢٠١٩ ،بحث منشور في مجلة مدارات كرد

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

٢٢. محمد جميل روز بياني،وةلاتةكةت باشتر بناسة ،اربيل ،٢٠٠٥

٢٣. مهند الكاطع،من سكن شرق الفرات الديموغرافيا قبل سقوط الدولة العثمانية ةبعدها،٢٠١٩.

٢٤. ناصر خسرو،سفرنامه،معهد اللغات الشرقية ،٢٠١٩

الوثائق العثمانية المنشورة

IMQ- 012993- Dosya NO: 106 Gömlek NO: 4683 FON KODU: C..ML

IMG- 013002. DOSYA NO: 99 GÖmlek NO: 90 FON Kodu: MKT. MVL

رولی سیاسی و لەشکەریی هوزا بەرازی ل سالین ١٨٣٠-١٨٥٠

پوختە:

عەشیرەتا بەرازی دهێتە هژمارتن ئێک ژ گرنکنرین عەشیرەتێن دەڤەرێن کوردی ل تورکیا و سوریا وهەر ژ کەڤندا ئەف عەشیرەتە شیایە رولەکی بەرز و پێش جاڤ بگێرێنیت دناف کومولگوها کوردیدا ژلایەکی و دناف رێزێن دەولەتا ئوسمانی ژلایەکی دیڤە،و ژبەر هژمارا زەلامێن ئەڤێ عەشیرەتی کو دهاتە هژمارتن مەزنترین عەشیرەت لسوریا و ترکیا کو هژمارا وان دگەهشتە بهزاران زەلامێن میرساخ و جاڤ نەترسا و گەلەك جارا دەولەتا ئوسمانی هەول و پێکول کرینە ئەڤی عەشیرەتێ بو لایێ خو ڤە بگریت و رەنج و مفایەکی ژ زورینا هژمارا زەلامێن وی بکەت ژبو شەرێن وی! ئەوێن دگەل میسری و روسیا دکرین ویا خویایە کو گەلەك جاران بەشداری کرینە و دهەمان دەمدا گەلەك جاران راوەستیاینە دژی دەولەتا ئوسمانی وەك شەری وی ل بیراجیک و کەلەك ئاریشێن دی وەك نە دانا باجێ و نەهاریکاریا دەولەتا ئوسمانی بهتنارتنا جەکدارێن خو ،بەلی دسەرارای ئەڤێ چەندێ دەولەتا ئوسمانی یابەردەوام بو و هەمی پێکول دکرن ئەڤی عەشیرەتێ بو لایێ خو بڤەکێشت و هنڤەك دەمێن درێژ د مێژوویدا شیایە ئەڤێ چوندێ بجهە بینیت.

پەیڤێن سەرەکی: *هوزا بەرازی، دەولەتا ئوسمانی، جەکدارین حەمیدی، سنجەق و ویلایەت*

The political and military role of the Brazi clan 1830-1850

Abstract:

The Barazi clan is one of the well-known Kurdish clans. It is numerous in number, and is distributed in southeastern Turkey as well as in northern Syria. It is composed of a large tribal union. Muhammad Amin Zaki mentioned that the Barazi clan is a branch of the Brezanli tribe, which in turn is a branch of the Hassanlu clan.

The name of the Baraziyah appeared for the first time in history in 750 AD, and the residence of the Baraziyah before this date was in the mountains of Shingal, where it was known that they were from the Kasbah of Bariz in the Kermanshah region. Nasir Khusraw, author of the book Safarnama, mentioned: “They lived in a very high mountainous region.”

As for the word barz in the Sorani dialect of the Kurdish language, it means height, and in relation to the prominence of their area of residence, the clan was given the nicknames Barazi, Barzi, Barzikan, Barzini, and Barzini.

Keywords: *The Brazi clan, the Ottoman state, the Hamidiye knights, the sanjaks and the brigades.*

العشائر الكوردية بين التجوال الموسمي والاستقرار الاضطراري

(عشيرة ميران انموذجا)

ا. م. د. علي صالح حمدان

قسم التاريخ- كلية العلوم الإنسانية- جامعة زاخو- أقليم كردستان/ العراق

الملخص:

تعد كردستان موطنا تاريخيا للعشائر الكوردية والتي ارتادت مرابعها الشتوية في الشمال، والصيفية جنوبا طوال قرون عديدة، وهي ظاهرة اشار اليها عدد من الرحالة الذين زاروا كردستان في فترات مختلفة، لاسيما ان الظروف الطبيعية كانت قد فرضت على تلك العشائر، الترحال المستمر بغية تأمين الماء والكلأ لقطعان ماشيتها الكبيرة. يمكن ملاحظة مسألة مهمة وهي ارتباط عشيرة ميران بالمواقع التي فرضت عليها نفوذها لقرون.

شكلت سهول جزيرة بوتان وهضاب وان الحدود الشمالية لمراعي عشيرة ميران، في حين كانت منطقة زمار وكسك وسنجار التابعة لولاية الموصل حدودها الجنوبية، بحسب المصادر التاريخية وشهادات الرحالة الاوربيين الذين زاروا المنطقة في الفترات المتقطعة. تحظى عشيرة ميران في ضوء ما تقدم، باهمية واضحة كأحدى العشائر الكوردية المرتحلة في كردستان، لعوامل عدة تأتي في المقام الاول منها، تجوال العشيرة في مساحات واسعة، اذ تبدأ من مرابعها في سرحد و زوزان وهركول شمال وان وجزيرة بوتان صيفا، وتنزل الى مراعيها الجنوبية وصولا الى جبل سنجار جنوبا شتاءا.

مارست العشيرة هيمنتها الواضحة على العشائر المجاورة، وكانت مرهوبة الجانب بشهادة معظم من زاروا المنطقة، لاسيما بعد تزعمها للتحالف العشائري (جوخسور) والذي وفر لها المزيد من المقاتلين العشائريين الاشداء، الى جانب ان عشيرة ميران حافظت على تقاليد تجوالها الموسمي جنوبا وشمالا.

كانت المرة الاخيرة التي رأى فيها ابناء العشيرة مراعيهم الشمالية عام ١٩٢٨، بسبب اجراءات تركيا الحديثة في منعهم من الوصول الى اراضيهم التاريخية، لذا اضطروا للاستقرار في المنطقة الحدودية السورية – العراقية الحالية. يكتسب البحث اهميته، في انه يتناول مرحلة دقيقة ومهمة من تاريخ العشائر الكردية المرتحلة، الى جانب تسليطه الضوء على التطورات التي دفعت عشيرة ميران الى الانتقال الموسمي في مناطق واسعة ثم الاستقرار لاحقا، والتخلي عن التجوال الموسمي لصالح الاستقرار النهائي اضطراريا في نهاية المطاف.

كلمات الدالة: *العشائر، التجوال، المراعي، ميران، القرى*

مقدمة:

تشكل كردستان موطنا تاريخيا للعشائر الكوردية والتي ارتادت مرابعها الشتوية في الشمال، والصيفية جنوبا طوال قرون عديدة، وهي ظاهرة اشار اليها عدد من الرحالة الذين زاروا كردستان في فترات مختلفة، لاسيما ان الظروف الطبيعية كانت قد فرضت على تلك العشائر، الترحال المستمر بغية تأمين الماء والكلأ لقطعان ماشيتها الكبيرة.

يمكن ملاحظة مسألة مهمة وهي ارتباط عشيرة ميران بالمواقع التي فرضت عليها نفوذها لقرون، وكانت مراعي لقطعان مواشيها على الدوام، اذ شكلت سهول جزيرة بوتان وهضاب وان الحدود الشمالية لمراعي عشيرة ميران، في حين كانت منطقة زمار وكسك وسنجار التابعة لولاية الموصل حدودها الجنوبية، بحسب المصادر التاريخية وشهادات الرحالة الاوربيين الذين زاروا المنطقة في الفترات المتقطعة.

تحظى عشيرة ميران في ضوء ما تقدم، باهمية واضحة كأحدى العشائر الكوردية المرتحلة في كردستان، لعوامل عدة تأتي في المقام الاول منها، تجوال العشيرة في مساحات واسعة، اذ تبدأ من مرابعها في سرحد و زوزان وهركول شمال وان وجزيرة بوتان صيفا، وتنزل الى مراعيها الجنوبية وصولا الى جبل سنجار جنوبا شتاءا، الى جانب ان العشيرة مارست هيمنتها الواضحة على العشائر المجاورة، وكانت مرهوبة الجانب بشهادة معظم من زاروا المنطقة، لاسيما بعد تزعمها للتحالف العشائري (جوخسور) والذي وفر لها المزيد من المقاتلين العشائريين الاشداء، الى جانب ان عشيرة ميران حافظت على تقاليد تجوالها الموسمي جنوبا وشمالا الى عام ١٩٢٨، وكانت المرة الاخيرة التي رأى فيها ابناء العشيرة مراعيهم الشمالية، بسبب اجراءات تركيا الحديثة

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

في منعهم من الوصـول الى اراضـيهم التاريخية، لذا اضـطروا للاسـتقرار في المنطقة الحدودية السورية – العراقية الحالية.

يكتسب البحث اهميته، في انه يتناول مرحلة دقيقة ومهمة من تاريخ العشائر الكردية المرتحلة، الى جانب تسليطه الضوء على التطورات التي دفعت عشيرة ميران الى الانتقال الموسمي في مناطق واسعة ثم الاستقرار لاحقا، فضلا عن افتقار مكتبتنا التاريخية الى هكذا بحوث تتناول البنية الاجتماعية للعشائر الكردية وكيفية تخليها عن التجوال الموسمي لصالح الاستقرار النهائي اضطراريا في نهاية المطاف.

استفاد البحث من المنهجين الوصفي والتحليلي اثناء عملية الكتابة، اذ يوفر المنهج الوصـفي الاسـاس لفهم ما جرى من التطورات التي ادت الى التجوال الموسـمي للعشـائر الكردية، فيما يبرز دور المنهج التحليلي في عدم الاكتفاء بمعرفة تفاصـيل مجريات الاحداث فحسب، بل العمل الحثيث لتفكيك وتجميع المعلومات المتوفرة، بغية الوصـول الى النتائج التي تخدم البحث العلمي كما يجب، اذ ليس الغرض من كتابة البحث اعادة بناء الأحداث واظهار تسلسل تطورها بالدرجة الاساس، بقدرما يهدف لبناء نطاق الأحداث، وتقديم التحليل النقدي المفصل لتلك الأحداث التي وقعت.

قسـم البحث الى تمهيد ومحاور عدة، وذيل بخاتمة وقائمة المصـادر، واعتمد على المصـادر المتنوعة لاغنائه من اهمها المعلومات الميدانية للباحث عبر اجراء اللقاءات الشخصية مع المعمرين والشخصيات البارزة من ابناء العشيرة اثناء الزيارات المتتالية لقرى العشـيرة على جانبي الحدود العراقية - السـورية، فضـلا عن الكتب والمقالات المفيدة والتي سدت الكثير من الثغرات اثناء الكتابة.

تمهيد/ يران

تعد جزيرة بوتان والتي عرفت في المصـادر التاريخية باسـم جزيرة ابن عمر موطن عشيرة ميران، والذي قال بخصوصها الرحالة التركي (عالي) "الاسم الصحيح لها هو جزيرة ابن عمر، وهي مركز قضاء يتبع ماردين والسبب في اطلاق اسم الجزيرة عليها انها وقت فيضـان نهر دجلة تملأ المياه خنادق القلعة، وتصـبح المدينة بمثابة الجزيرة، ويوجد جسر خشبي للعبور من القصبة الى الضفة الاخرى من النهر" (عالي، ٢٠١٥، ص ٥٢).

توضح المصادر المذكورة انفا، ان عشيرة ميران الحالية تنحدر على الاغلب من امارة كردية كانت قد اندثرت مع مرور الوقت، واسـتقرت في جزيرة بوتان، بعد ان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

السيطرة على قلاع كردية كثيرة وكان لها دور حضاري مميز، وفي ضوء ما تقدم، يمكن الاستنتاج ان عشيرة ميران الحالية هي بقايا امارة ازدهرت في جزيرة بوتان قبل ان يتراجع دورها مثل باقي الامارات والاسرة المتنفذة لصالح اسرة (Ezîzan) التي تولت زمام الامور في المنطقة لقرون ومنهم الامير بدرخان باشا، ومن الممكن ان تسمية (ميران/ الامراء) متأتية من تلك الحقيقة الغائبة.

يذكر الامير شرف خان البدليسي في كتابه (شرفنامه) في عام ١٥٩٦ بخصوص عشيرة ميران ما يأتي: "في ناحية فنيك اربعة عشائر كبيرة بجنوي، شقاقي، ميران، كوينه، اما حكام المنطقة فهم من نسل ابدال بن سليمان بن خالد" (البدليسي، ٢٠٠٦، ١٦٨)، ويبدو مما تقدم، ان سكن عشيرة ميران لناحية فينك في شمال كردستان يرجع الى فترة سابقة للقرن السادس عشر الذي جرى فيه تأليف (شرفنامه)، وان عشير ميران كانت قد شكلت مع العشائر الثلاث الاخرى المذكورة في النص اعلاه، سكان تلك المنطقة لقرون.

يذكر الامير شرفخان في حديثه عن قلعة فينك "قام الامير ابدال بإدارة شؤون فينك اياما طوالا ثم انتقل الحكم بعد وفاته الى اولاده واتباعه واستتب لهم الامر بها ومازالوا بها حتى استحوذ عليها الدولة الاق قويونيلية التركمانية...ثم رجعت الى ورثتها الشرعيين"(البدليسي، ١٦٨،٢٠٠٦). يلاحظ مما سبق، ان الامير ابدال كان قد حكم قلعة فينك لمدة من الزمن، ثم خلفه عدد من اولاده واحفاده، الى ان احتلتها دولة اق قوينلو التركمانية، وبعد ذلك رجعت قلعة فينك الى اصحابها، اذ حكمها اناس من نسل ابدال الذي مر ذكره، ومما يدعم رأي الامير شرفخان البدليسي، ان اسم قلعة فينك يرد في الاغاني التراثية لعشيرة ميران، بوصفها قلعة شاهقة وتضربها الرياح من مختلف الجهات، وانها محط اعجاب كل من رأوها.

يذكر الامير شرفخان كذلك بخصوص عشائر منطقة حسنكيف ما يأتي"عمدة عشائر حسنكيف وقبائلها ثلاث عشرة قبيلة: اشتي، محلبي، مهراني، بجنوي، شقاقي، استوركي، كوردلي كبير، كوردلي صغير، رشان، كشكي، جيلكي، خندقي، سوهانيوبيداني، والنواحي المعتبرة في حسنكيف هي قصبة سعرد وناحية بشيري وناحية طور، وناحية ارزان..." (البدليسي،٢٠٠٦، ص١٧١).

هنا تبرز مسألة في غاية الاهمية، وهي ان الامير شرفخان يكرر اسماء العشائر الموجودة في قلعة فينك، مرة اخرى اثناء حديثه عن العشائر القاطنة في منطقة حسنكيف، مع تغيير طفيف، اذ انه بدلا من اسم ذكر اسم عشيرة ميران، يكتب هذه

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

المرة اسم عشيرة مهراني، وبالترتيب نفسه اثناء حديثه عن عشيرتي بنجوي وشقاقي، ويتضح ان الامير شرفخان لا يقصد بها اسماء لعشائر جديدة، بل تكرارا لأسماء عشائر قلعة فينك السابقة، او ربما قصد منها ان تلك العشائر كانت تتوزع بين قلعة فينك وحسنكيف في الوقت ذاته، والمهم في كل ما سبق، ان اسم ميراني ومهراني يعد الاسم ذاته عند الامير شرفخان.

يذكر الرحالة التركي (اوليا جلبي) صاحب كتاب (سياحتنامه) والذي زار كردستان في عام ١٦٥٥ ما يأتي: "توجد داخل الجزيرة ١٧٦ قلعة قائمة ومحكمة وقوية، ومنها ٧٦ قلعة هدمت في عصر هولاكو وتيمورلنك، اما القلاع التي بقيت سليمة وعامرة حتى هذا اليوم فهي قلاع: ديار بكر، اكيل، ارخني،خربوت،برتك، ساخمان،جمزيك، جبقشور،كنج، اتق، جسقا، قولب، ترجيل، مهراني، وموش، وجميعها تقع في جهة الشمال..." (جلبي، ٢٠٠٨، ص ٧١).

يلاحظ ان الرحالة (اوليا جلبي) استخدم اسم (مهرانية) على احدى القلاع التي لاتزال باقية في جزيرة بوتان، ولم يستخدم اسم (ميران)، ولأنه لم يذكر اسم قلعة فينك في النص اعلاه، على الارجح هو قصد بـ (قلعة مهرانية) قلعة فينك ذاتها، وهذا دليل على ان عشيرة ميران الحالية متفرعة عن الكرد المهرانية، اذ يتضح ان قسما من الكرد المهرانية قد انتقلوا الى انحاء جزيرة بوتان في وقت سابق، وانشأوا قلعة من قلاعها المعروفة والتي حافظت على تماسكها حتى القرن السابع عشر كما يظهر من نص (اوليا جلبي).

يعد الرحالة البريطاني (هنري فيلد) من الباحثين القلائل الذين كتبوا عن افخاذ عشيرة ميران، على الرغم من الاخطاء الواردة في كتابه، اذ انه قسم الافخاذ على النحو الاتي: "ميران ١٩٧٥ عائلة بزعامة نايف بك بن مصطفى باشا، يسكنون ضفاف دجلة اليمنى في العراق، الحدود: شرقا دجلة حتى اسكي موصل، شمالا وادي سويدية، جنوبا وادي شاور، غربا شاور حتى سويدية. البطون: ميران ٣١٠ بقيادة نايف بك ابن مصطفى باشا، صيفا تل الصفية نحو الغرب، شتاء تل رميلان حتى دمير كابو. بيركلي: ٧١٠ عائلة، نايف، شتاء وادي سويدية (فيلد، ٢٠١٢، ص ٦٠)، وافخاذ: عمروالا ٣٠ اسماعيل ايوب، والاسەرى ١٢٠ رشيد اغا بن حسن، صيفا وادي سويدية بين تل حاوه وعوينات. سينه كان: ٩٠ بهرام اغا بن عمر عليان غير ثابت. عيسيكان ٤٥ خالد بن عيسى جانكهير، صيفا وادي سويدية" (فيلد، ٢٠١٢، ص ٦١).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

اولا/ التجوال الموسمي لعشيرة ميران في مراعيها الشمالية والجنوبية

ارتحلت عشيرة ميران ضمن حدود كردستان القديمة بين جبالها وسهولها ووديانها في رحلاتهم الموسمية على الدوام، والتي استمرت لقرون قبيل استقرارهم بصورة اضطرارية في عدد من القرى الحدودية بمحاذاة الحدود السورية - العراقية عقب ترسيم الحدود بين هذه الدول، ومنع ابناء الشعب الكردي من التنقل بحرية.

لقد احتلت المراعي (Warkoz) الاهمية القصوى في حياة ابناء عشيرة ميران، اذ ان ملكية تلك المراعي كانت تعود لهم طوال القرون العديدة، فقد حتمت الظروف المناخية الصعبة عليهم الترحال بين مراعيهم في (البرية) جنوبا، ومراعيهم في (Serhed وHerekol) شمالا، في رحلة سنوية متواصلة، اذ كانوا يخيمون صيفا في مراعيهم في شمال كردستان، حيث الاجواء المعتدلة والمروج الخضراء على العكس من اجواء المنطقة السهلية الجنوبية في (البرية)، حيث الحرارة القائظة طوال الصيف مع قلة الكلأ في معظم الاوقات، اما شتاءا فكانوا يرحلون نحو سهول (البرية) للتخلص من الثلوج والاجواء المناخية التي لا تطاق في مراعي الشمال (ميراني، ٢٠٢٠، ص ٢٥).

كان الرعاة يبقون في جبل (سيكلا) اكثر من شهر، ثم ينحدرون الى اطراف نهر (كرمانسي)، وبعد نحو ١٥ يوما يرحلون باتجاه سهل (مركه فقه) ويمكثون هناك اكثر من ١٦ يوما، و يمرون بمواقع عديدة هي (اش لو، كانى فرشك، اف شيلو، بني شيل، ويستريحون في بعضها، وكانوا يضطرون للانتقال بالاكلاك عبر نهري (ستو كلي، وجيت)، والعودة بالاعتماد على البغال بسبب وعورة الطريق في الاماكن شديدة الانحدار، وكانت المراعي تنقسم الى (زوزان) السفلي و (زوزان)العلوي (مقابلة شخصية مع برفة حسين قاسم، ١٩٩٨).

تجدر الاشارة الى ان المسؤولين الايرانيين الذين زاروا المنطقة، اشاروا في كتاباتهم الى عشيرة ميران ضمن حديثهم عن عشائر منطقة وان، بسبب اقامة عشيرة ميران في منطقة قريبة من الحدود الايرانية، فعلى سبيل المثال ذكر المسؤول الايراني (طباطباي) في مهمة رسمية للدولة في المدة (١٨٨٣-١٨٨٧) بان تعداد عوائل عشيرة ميران هي اكثر من ١٥٠٠ عائلة (طباطباي،، ص ٢٧).

قام عدد من المسؤولين العثمانيين بالأمر ذاته، اذ اشار مصدر عثماني رسمي هو (عالي)وكان واليا على طرابزون، و مديرا لإدارة الديوان العامة، و اوفد في مهمة تفتيش الامور المالية لعدد من الولايات في عام ١٨٨٤، الى حدود عشيرة ميران قائلا: "على

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

مسافة ثلاث ساعات من السير، تصادف مرورنا من مكان يعد ممرا للنهر، وهو مكان يمر من مراعي عشيرة ميران وحتى الصحراء، ومن العجائب التي رأيتها في هذا المكان عبور الاهالي هناك – ويقدر عددهم بعشرة الاف نسمة والدواب بمختلف انواعها – من ضفة نهر دجلة الى الضفة الاخرى، فمجموعة انتقلت الى الضفة الاخرى، ومجموعة اخرى كانت تنتظر عبورها، ومجموعة اخرى كانت تعبر عن طريق سلاسل كانت بمثابة الممر سحبت من الضفة الى الضفة الاخرى من مكان او اثنين في النهر، مر قاربنا من بينهم وتابعنا مسيرنا. وبعد ان سرنا عدة ساعات في النهر وصلنا امام قرية كبيرة نسبيا تسمى بيشخابور تابعة للجزيرة على الضفة اليسرى للنهر" (عالي، ٢٠١٥، ص ٥٤).

بدورهم، اشار عدد من الرحالة والساسة الاوربيون الذين اوفدوا الى المنطقة الى مواقع تمركز عشيرة ميران والتطرق الى رحلاتهم الموسمية صوب مراعيهم التاريخية، اذ ذكر الرحالة والسياسي مارك سايكس على سبيل المثال ما يأتي: "ميران قبيلة من الرعاة يهاجرون من جزيرة ابن عمر الى بحيرة وان في الربيع ويعودون في الخريف، انهم على قدر كاف من السذاجة والفضول وحب الاطلاع" (سايكس، ٢٠٠٧، ص ٣٥).

لقد كان الرعاة الكرد مضطرين لتغيير موطن اقامتهم مرتين في العام على الاقل، اذ كانوا يرتقون المناطق المرتفعة في الصيف ويهبطون الى السهول المنخفضة والاودية المحمية في الشتاء، ومع ان خط الثلج الدائم كان يتحكم بهذه الحركة بشكل رئيسي، ادى توفر المراعي ونوعيتها دورا فعالا ايضا (خصباك، ١٩٧٢، ص ١٨٨).

توضح اغنية ميرانية تراثية اماكن ترحال عشيرة ميران، وتصف الطبيعة هناك بتفاصيلها الدقيقة، وهي:

Hergola Mîra min çûye banî

Niskîn wê tejî şaşa berfê

Ez nizanim bejn û bala kaleş gewra min bilinde

Yan sipîndara li Merqeda şêx melekê Navyana

Niskîn wê tebere ket hazirbit ucîranê van kevyana

Teji bin xweberdacober û kanyaserbaxçe û bistanê van Navyane Hevale

Ji kebra Mîran heta çemêkarê di nêv wan çar malên Qocî begê

يقع هركول ميران في الاعالي   قممه مزدانة بالعمامات الثلجية

لا اعلم ان قامة حبيبتي اعلى   من البلوط في مرقد الشيخ ملك نافيان

ليبارك الله بك ايتها القمم عندما اصبحت جارا لتلك الثلوج

تجري تحتك السيول والانهار وتسقي بساتين وحدائق نافيان

تمنيت من الله ان اكون مع الحبيبة

من مرابع ميران الى مسيل كاري، حيث بيوت قوجي بك (ميراني، ٢٠٢٠، ص ٥٣).

لقد ساد نوع غنائي بين ابناء عشيرة ميران يسمى (Peîyzok)، عماد كلماتها وصف عملية البدء بالرحيل مع حلول الخريف من كل عام وما يرافق ذلك من المشاعر والاحاسيس الجياشة، اذ تقول بعض كلماتها ما يأتي:

Îro mihelê mal bar kirinê koçerê mîra

Çûne ser war û warkoza

Hey lê delala dilê min tu nika baqigê gulan

û rîhana ji min dixwazî li minê

Wey xezêmşorê tu mala min bî hey hayê.

îro peyîze min evdalkî xwudêne kirîtukar

û bare her sê mihgê zistanê Hayê

Û çiyaye me yê jorîgi rtine mijigêmoranê

Berya me ya jêrî dixwazi Reşîşê hûrhûr baranê.

رحل ابناء ميران من اماكنهم وانطلقوا نحو مرابعهم

يا حبيبة القلب الا تستطيعين تقديم باقة من الزهور والريحان

يا صاحبة الخزيم الجميلة، انتي داري

اليوم خريف، وانا لا استطيع عمل شيء في الشتاء

جبالنا العلوية مكسوة بالضباب

وبريتنا تناجي قطرات المطر

كان الاستقرار الأول بعد رحلة شاقة لمسافات طويلة وسط الظروف المناخية الصعبة، يكون عادة في عدة مواقع على خط عرض واحد، قريبة من بعضها البعض وهي:

كركوز (Girkoz)، رميلي (Rimêlê) ، كولا شيخ تمو (GolaşexTemo) واري رشكا (Warêreşiga) ، كركوزل (GirGozel) ، كرفيده (Girfeyde) ، بوزو (Bozo)، كرتولك (Girtolig)، (GirêElîQasima) تل علي قاسما، كر مرجان Girmercan)، كرتمتول.(Girtemtûl) ، ويستقرون في هذه المواقع مدة شهر واحد، وبعد أن ترعى الماشية في هذه المناطق والمواقع وتقل المراعي الخضراء يتجهون نحو الشمال ثانية قاصدين المراعي الخضراء (سعيد،سمفونية الرحيل في المجتمع الكوجري... عشيرة ميران نموذجاً، على الرابط: https://yek-dem.net، ٢٠١٩).

المرحلة الثانية، تبدأ هذه المرحلة في منطقة واسعة ممتدة من أطراف (قره جوخ) شمالاً حتى جنوبي سي كرا (Sêgira) في مواقع: بيرا إبراهيم آغا (BîraBrahîmaxa)، بيرا روفي (Bîrarûvî) ، خاترجان(Xatir can) ، سي كرا(Sêgira) ، سويدية(Sewêdî) ، قلديمان (Quldîman) ، كرزيرو(Girzîro) ، طاوس(Tawis) ، كركي حيول (GirgêHêwil) ، شكرخاج(Şekirxaç) ، والبعض يتجاوز حتى الأطراف الجنوبية لنهر دجلة ويستقرون خمسة عشر يوماً، ثم يستعدون لعبور نهر دجلة؛ ولا يتم العبور إلا وفق طقوس وأنظمة محددة، حيث تنقسم القبيلة إلى ثلاثة أقسام ويبدأ العبور بشكل منظم على الجسر الخشبي الوحيد الذي أنشأه أمراء الجزيرة للاستفادة من رسم العبور، وفي منتصف شهر حزيران تبدأ المرحلة الثالثة (سعيد، سمفونية الرحيل في المجتمع الكوجري... عشيرة ميران نموذجاً، على الرابط: https://yek-dem.net، ٢٠١٩).

في المرحلة الثالثة، تتوجه قوافل القبيلة نحو وادي (سي كيلا) وتتجمع جميع العوائل والأسر في عدة مواقع على طرفي: وادي سي كيلا (Sêkêla) ، وادي كرميانس (ÇemêGermyansê) ، كاني فرشك(KanîFirşk) ، آفشيلو (Av şêlo) ، ميركا فقه (MêrgaFeqe) ، كاني كل (Kanîkil) ، ربني شل(Repnêşil) ، كوفت (Kovit)، أورس، (Oris) آري.(Ari)، أما قطعان الغنم والماشية فتستمر بالمسير باتجاه مصايف (سرحد، وبحيرة وان) العليا(ZozanêJorî)، قاصدين الهواء العليل وذوبان الثلوج والمروج الخضراء؛ فيقوم الرجال بحراسة قطعان الغنم ومرافقتها؛ فكل عائلة ترعى مواشيها في الأماكن المخصصة لها منذ القدم، وفي هذه المراعي تكون

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

القطعان قريبة من بعضها البعض لدرء الأخطار وخوفاً من سطو القبائل واللصوص (سعيد، سمفونية الرحيل في المجتمع الكوجري... عشيرة ميران نموذجاً، على الرابط: https://yek-dem.net، ٢٠١٩).

ينقسم الرعاة في هذه المرحلة إلى ثلاثة أقسام: قسم يبقى مع العوائل في منطقة سي كيلا (SêKêla) قسم يتولى حراسة قطعان الغنم في المراعي. 3القسم الآخر وهم الرعاة يتنقلون بالمواشي في المراعي ويتدبرون أمور الحملان والخرفان الصغيرة ويرافق الرعاة بعض النساء اللواتي يقمن باستثمار منتجات الماشية من الحليب وتحويلها إلى سمن وجبن، ويقمن بنسج الصوف وحياكته، ويبقين مع الرعاة في بيوت شعر خفيفة وصغيرة أو بيوت صيفية مصنوعة من القصب والبردي تسمى (Kol)، وفي أواخر الخريف تبدأ (الرحلة) العكسية من الشمال باتجاه الجنوب، إذ يعود الرجال مع القطعان إلى مضاربهم وعائلاتهم في أطراف سي كيلا، حاملين معهم ما أنتجته مواشيهم كالصوف والسمنة والجبن؛ وعند الوصول تبدأ مراسم الاحتفال بعودة الرعاة والمواشي بإقامة حفلات الموسيقى المؤلفة من الطبل والمزمار، فتعقد حلقات الدبكة وتتزين الفتيات، وكذلك يتزين الشباب لاختيار شريكة الحياة، وتقام الولائم وتذبح الذبائح، حتى تبدأ الرحلة العكسية باتجاه ديريك وسهول سنجار بعد عبور نهر دجلة (سعيد، سمفونية الرحيل في المجتمع الكوجري... عشيرة ميران نموذجاً، على الرابط: https://yek-dem.net، ٢٠١٩).

ثانيا/ مراعي عشيرة ميران في (TilKoçer/ اليعربية) و(GirêElîQasima/ ربيعة) على طرفي الحدود السورية – العراقية الحالية

امتلكت العشيرة العديد من المراعي ضمن الرقعة الجغرافية التي تشكل اراضي ناحية (TilKoçer) في سوريا، وناحية ربيعة في العراق، وصولا الى اطراف جبل سنجار، وكانت عبارة عن الخرب الاثرية او بقايا القرى المندثرة تجدر الاشارة الى انه لو احتفظت عشيرة ميران بتلك الخرب والمراعي، لكانت لهم العشرات من القرى حاليا، ولكن بسبب عوامل تتعلق بقيادتهم العشائرية والتي اخفقت في الحفاظ على اراضي العشيرة التاريخية الى جانب عوامل اخرى، تقلصت مساحة اراضي العشيرة قياسا بنفوذهم على مناطق واسعة في القرون المتلاحقة (ميراني، ٢٠٢٠، ص ٥٩).

اهم المراعي والخرب التي كانت تابعة للميران، و التي اصبحت قرى عربية تابعة لعشيرة الشمر حاليا:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Bîra Ibrahim Axa/، الاسم المعرب: صهريج

BîraSêfo/، الاسم المعرب: خدعان

BîraRûvî/، الاسم المعرب: عليانية

GirêFîrz/، الاسم المعرب: قرية العبيد

GirTemtûl/، الاسم المعرب: خراب جير

Xabûrêjorî /، الاسم المعرب: قرية عطا الله النصار

Xabûrêjêrî/، الاسم المعرب: مسعودية

WarêHisênAxa/، الاسم المعرب: خربة

Hamoker/، الاسم المعرب: حامو كر (محمد، تل كوجر – تل كوجك (اليعربية) أو: كري كوجرا Koçera Girê كما يسمى بـ «كري علي قاسما أيضاً» Girê Elî Qasima، على الرابط: https://yek-dem.net، ٢٠١٩).

اما مراعي عشيرة ميران الصيفية فهي: باني عويني BanêEwênê، آري Arî، باني خاني BanêXanê، كاني فرشك Kanîfirşk، كاني قير KanîQîr، بستا هنجه BestaHincê، داري غزالا Darêxezala، جمي كاريى Çemêkariyê، كاني رش Kanîreş، كل جوك Kêlçûk، كوفت Kovit، جلوك Çilûk، أورس Oris، هسانا Hesana، داره سين Dare Sîn ، كيركا هلاوست MêrgaHelawist، كافاش Kavaş، ربني شِل Repnêşil، آفشيلولو Av şêlo ، ميركا فقه MêrgaFeqe، خوريزا سور Xûrîzasor، جمي كرميانسي ÇemêKermiyansê، بستا به لكا Bestabelega، جمي سي كيلا Çemêsêkêla، دشتا قسروكي DeştaQesrogê، كوريج Kûrîç، واري هسد WarêHesed، هوسليأ Hosilî، كاني كِل Kanîkil، توكزا Tokiza، سرهدا Serheda، نيسكين Nîskîn (سعيد،سمفونية الرحيل في المجتمع الكوجري... عشيرة ميران نموذجاً، على الرابط: https://yek-dem.net، ٢٠١٩).

اما اهم مراعي عشيرة ميران الشتوية فكانت: كركوزل GirGozel، الاسم المعرب: تل ناعور، كرفيدا Girfeyde، الاسم المعرب: تل مشحن. كري علي قاسما Eli qasima، الاسم المعرب: تل كوجر . رميلي Rimêl، الاسم المعرب: رميلان الباشا. قبو Qepo، الاسم المعرب: خدعانية الضفران. كركي فريز Girkêfrîz، الاسم المعرب: ام حبال. كرا سور Giresor، الاسم المعرب: تل ذهب. كربالات Girbalat، الاسم المعرب: تل الهوى. كركوز Girkoz، الاسم المعرب: الكوز . كر هوك Girhok، الاسم المعرب:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تل عرب. كرتولك Girtolig، الاسم المعرب: خراب الجير. كرى فاتى Girê fate، الاسم المعرب: الوادي. بيرا سيفو Bîrasêvo، الاسم المعرب: الخدعانية. خابورا Xabûra، الاسم المعرب: مسعودي كبير. كربيج Keroîç، الاسم المعرب: الصديدية. سويدي Sewêdî، الاسم المعرب: السويدية فوقاني. كرى جيتكى Girtolig، الاسم المعرب: تل خنزير. شكر خاج Şekirxaç، الاسم المعرب: شرم الشيخ. تبكى Tepkê، الاسم المعرب: الطبقة. طوراميش Toramişa، الاسم المعرب: طراميش. جمي صفين Çemêsefên، الاسم المعرب: وادي السفان. قره جوخ Qereçox، الاسم المعرب: كراتشوك. زخات Zixat، الاسم المعرب: الينبوع . تقل بقل Teqilbeqil، الاسم المعرب: كنانه. حموكر Hemoker، الاسم المعرب: الحرية. كرتمتول Girtemtûl، الاسم المعرب: العليانية. بيرا روفي Bîrarûvî، الاسم المعرب: طرابلة. واري رشكا WarêReşika، الاسم المعرب: تل غزال المدلول. بيرا برهيم آغا BîraBerhîmaxa، الاسم المعرب: الصهريج. خاتر جانXatir can، الاسم المعرب: سبع جفار. طاوس Tawis، الاسم المعرب: الوليد. كركي حيول GirgêHêwil، الاسم المعرب: الكوفة. عمر طويل Emertewîl، الاسم المعرب: عمر طويل. كرى سليمان ساري GirêSilêmanSarî، الاسم المعرب: سليمان ساري. كركي خجو Girkêxeco، الاسم المعرب: السويد (خربة بنيان). قيرويا Qîroya، الاسم المعرب: قيرو. خابورىزيرى Xabûrêjêr، الاسم المعرب: مسعودي رفيع. واري ضيف Warêzêf، الاسم المعرب: الصبيحية. سي كرا Sêgira، الاسم المعرب: سبع جفار. قلديمان Quldîman، الاسم المعرب: النجف. كر خردل Girxerdel، الاسم المعرب: تل خردل. ملا مرز Melamerz، الاسم المعرب: ملا مرسي. وادي كرزيارات Çemêgirziyaret، الاسم المعرب: تل زيارات. وادي دمر قابو ÇemêdimirQapo، الاسم المعرب: باب الحديد. وادي كرى ديرا Çemêgirêdêra، الاسم المعرب: تل مذري. جم جيلك Çemçêlek، الاسم المعرب: المرج الاخضر. جمي روباريا Çemêrûbary، الاسم المعرب: الرحيبة. نوالا عمو قون NewalaemoQon، الاسم المعرب: عرعور. كر كمبر Girkember، الاسم المعرب: الجحيشية (سعيد،سمفونية الرحيل في المجتمع الكوجري... عشيرة ميران نموذجاً، على الرابط: https://yek-dem.net، ٢٠١٩).

فضلا عما سبق، كانت العشيرة ترتحل الى مناطق ابعد، منها المراعي القريبة من جبل عبدالعزيز بالقرب من مدينة الحسكة، اذ ورد في كلمات اغنية قديمة ما يأتي:

Wey li telê Wey li milê
Çiyakê Ebdulezîz pêş miqabilê
Min dît sê zerî derketin li himamê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

Sere Beskîn wan ji bir xunava Avê şêlê
min disêt xwe avêt xal û xizêm û gerdenê
Çûm Zozanê û li hêva bîncê hatim xwarê
Min dît naxwehê cîyê Ramûsana min gulê

ليس لي وليس لك، وجبال عبدالعزيز يقابلنا
لمحت ثلاث حسناوات خارجات من الحمام
كانت نهايات ضفيراتهن مبللات مددت يدي الى القلادة والعنق
ذهبت الى الزوزان وعدت في الشهر الخامس
وجدت ان مكان قبلتي لايزال ملتهبا! (ميراني، ٢٠٢٠، ص٥٥).

كما توضـــح اغنية تراثية ان العشـــــيرة كانت تنتقل في رحلتها الى مناطق كثيرة منها المراعي القريبة من جبلي مقلوب وشيخان، ومن كلماتها:

Xezalê gundê min sêne
Wê di Çiyayê Meqlob û Şêxan û denaçin û têne
CotekNêçîrvan li pêne
Pismamo bi xudê nizanim çîçekê min şûna kêne
Min çend cara got were
Çepelê min bigre û min birevîne
Û emê xwe bavêne Eşîra Mîrane
Heger xelkê pirsî emê bêjin qeza û reza xudêye

غزلان قريتنا ثلاثة، يتجولن في جبل مقلوب وشيخان
وهناك اثنان من الصيادين خلفهما
يا ابن العم لا اعلم اثار من علي
كم قلت لك مرارا، خذ بيدي واخطفني
وسنطلب الامان من عشيرة ميران
وعندما يسألنا الناس، سنقول انه قضاء وقدر الله (ميراني، ٢٠٢٠، ص٥٦).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەکولینێن کوردی

كان جلادت بدرخان باشاقد كتب في العدد (٢٥) من مجلة (Hawar/الصرخة)، والصادر في ١٩ اب ١٩٣٤، بخصوص عشائر بوتان قائلا: الكوجر ينقسمون الى Çox sor ويضم: ميران، الكا، دوديران، داوديان، سوران، اما الشلد فيضم: باتويان، تيان، كجان، موسرشان، اما عشائر سهل سلوبي فهم: هويري، زيوكي، سبيرتى، رشكان، اما ديماني فهم: ممان، هارونان، هسنان، عباسا، اليان، وهناك عشائر برواري، و اروه، كارسان، ولات كلهوك، ولات كفر، ولات كيليس، شوفان، جيليان، ديرشوي، حاجي عليان، سلوبي، حاجي بيرا، شرنخ، كويان(هاوار، ١٩٣٤).

اشار المؤرخ الكردي محمد امين زكي الى عشيرة ميران بقوله: ان الميران يبلغون (٨٠٠٠) اسرة سيارة ويسكنون في الشتاء فيما بين الجزيرة وتل رميلان وفي الصيف يرحلون الى سعرد، يشتغلون بتربية المواشي (زكي، ١٩٣٦، ص ٤١١). فيما كتب طه الهاشمي (١٨٨٨-١٩٦١) في مطلع الثلاثينيات ما يأتي: ميران من القبائل الكردية المنتقلة (الرحل) تدخل في الشتاء الاراضي العراقية وفي الصيف الاراضي التركية وهي متكونة من قبائل عديدة قد تجمعت (هاشمي، ١٩٣٠، ص ٤٤٣).

اما المؤرخ العراقي صديق الدملوجي (١٨٨٠-١٩٥٨) فذكر في كتاب الفه في عام ١٩٤٩، ما يأتي: ميران احدى العشائر الكردية الاربعة التي كانت تحكم امارة فينك الكردية القديمة، وامراء فينك على ما قاله البدليسي هم من نسل ابدال بن سليمان بن خالد بن الوليد المخزومي، وكانوا في بدء امرهم عاملين على ترويج المذهب اليزيدي، وقد عدها الاستاذ العزاوي عطفا على ما جاء في رسالة اسماعيل بك التي نشرها الدكتور زريق في كتابه اليزيدية قديما وحديثا يزيدية، بينما لم يشر اسماعيل بك الى انها يزيدية بل مسلمة، وقد جرى ليزيدية سنجار معها قتال عظيم في "وادي اخنيزير" قرب "تل الهواء" قتل منا الف رجل. وميران عشيرة قوية تبلغ خمسمائة عائلة كانت تسكن قضاء جزيرة ابن عمر ورئيسها مصطو باشا بن تمر الذي كان امير لواء في عساكر الحميدية، ويتولى الان رياستها ولده نايف بك، وقد نزحت الى المنطقة السورية بعد ان اقامت زمنا في العراق (الدملوجي، ٢٠١٠، ص ٣٣١).

كتب المحامي عباس العزاوي (١٨٩٠-١٩٧١) في كتابه عن العشائر الكردية في اواسط الاربعينيات ما يأتي: ميران من القبائل المتجولة بين العراق والجمهورية التركية(العزاوي، ١٩٤٧، ص ٤٩).اما المستشرق توما بوا فكتب بخصوص عشيرة ميران:"وتوجد في سوريا برازي وميلي وميران ودقوري وهفيركان ومرسيني، وكيكاني" (بوا، ٢٠١٠، ص ٤٩).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

كتب احمد وصفي زكريا (١٨٨٩-١٩٦٤) في اواسط الاربعينيات بخصوص العشيرة ما يأتي: ميران ويدعون ايضا (كوجار)، ومعناه بالكردية (بدوي رحالة)، واصلهم من بلاد الكرد، وهم رعاة متنقلون، منطقتهم في قضاء ديريك من دجلة حتى جهة تل رميلان في قراهم المسماة كر صور وكربالات وباشكفت وشكرخاج و وادي السوس، وقد يصلون في الصيف الى سعرد في تركيا، وعددهم ٦٥٠-٧٠٠ عائلة، وهم اغنياء جدا بالغنم (٨٠٠٠ شاة)، يبيعونها الى التجار الموصليين والديريين والحلبيين، وعندهم ايضا ٢٠٠٠ بقرة، وعدد وفير من البغال التي تقوم مقام الابل في الحل والترحال، وقد اشتهروا بصنع الجبن الممتاز، وهم محاربون وعلى غاية الشجاعة والشراسة، وهم في رئاسة نايف بك بن مصطفى باشا، وهو ذو ثروة طائلة من قراه الكثيرة التي في منطقة دشتا هسنا حول جزيرة ابن عمر، وما يجيبه من اتباعه الكثر، وهو قريب حاجو اغا رئيس (الهويركان)، وفرقهم البركالا والسيناكا والوارساري والاياكا واليوكان واومادالا والريركان والموباشا، وميران اصدقاء طي والاليان والهويركان، وكان بينهم وبين شمر عداء يرجى ان يكون قد زال" (زكريا، ٢٠٠١، ص ٦٧٥).

فرضت الظروف القاسية نفسها على ابناء العشيرة، واسهمت في عدم استقرارهم في مكان واحد طيلة العام، لاسيما انهم كانوا يتعرضون اثناء رحلتهم الى المناطق الجبلية للموت وسط الثلوج في الكثير من الاوقات، وكانت الرحلة تبدأ مع فصل الخريف، و البقاء في المكان ذاته يعني الفناء وسط الاعداء مع قلة الموارد، لذا فانهم كانوا يفضلون الهجرة وخطر الموت على الموت الجماعي(Sykes,1921,p.428) لاسيما ان ابناء العشيرة وعموم الكرد كانوا يميلون الى الشجاعة نظرا لبنيتهم الجسدية على حد وصف المستشرقين، اذ وصف ب. ليرخ الكرد قائلا "الكردي طويل القامة رشيق القوام، وله بنية جسدية قوية، وملامحه لطيفة للغاية وتعبر عن الشجاعة" (ب. ليرخ، ٢٠٠٦، ص٣٢).

يشير العلامة ملا محمود البايزيدي الى ما تقدم بقوله:" و ربما بلغ عدد الاعداء المغيرين الف فارس وعدد الاكراد اربعين او خمسين بيتا، ومع ذلك لايمكن لاولئك الفرسان ان يشتتوا شملهم او يتغلبوا عليهم" (البايزيدي، ٢٠٠٦، ص ٤٦).

لقد تأثر تطور الرحالة الاكراد نحو الاستقرار بعوامل جغرافية وبشرية، وقد تمثل العامل الجغرافي بتوفر الارض والمياه في المناطق الكردية مما يسر للعشائر الرحالة التحول الى الزراعة، اما العامل البشري فقد مارس تأثيره في عملية التحول الى الزراعة نتيجة للتطورات الاقتصادية والاجتماعية والسياسية (خصباك، ١٩٧٢، ص١٧٦).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

حدث تطور مهم، عندما انسحب العثمانيون في أعقاب الهزيمة العسكرية مع حليفتها المانيا على أيدي الحلفاء، من مراكز المدن الرئيسية في المنطقة، اذ انسحبوا من دمشق في ٢٧ أيلول ١٩١٨، ومن حلب في ٢٥ تشرين الأول، وأتمت انسحابها من سوريا في ١٢ تشرين الثاني بعد أن أخلت منطقة ديرالزور، وتسلمت القوات العربية التي أرسلها الشريف حسين بقياة ابنه الأمير فيصل، الحكم في سوريا بمساندة القوات البريطانية (رافق، ١٩٨٥، ص٥٧)، ثم حددت الاتفاقات اللاحقة الحدود بين كل من تركيا وسوريا والعراق، الامر الذي اثر سلبا على ترك العشيرة وبات من المتعذر عليها الوصول اليها.

توضح وثيقة بريطانية ان نحو ١٢٠٠ عائلة من العشيرة اضطرت الى ترك شمال كردستان نهائيا والاستيطان في مراعيها الصيفية على شواطىء دجلة (مظهر، ٢٠٠١، ص ٣٠). وكانت تعيش في خيمها الى امد قريب (Patai, , 1956, p.111)، اذ انتقل نايف بك مع ١٢٠٠ من عوائل العشيرة إلى العراق في شباط عام ١٩٢٦، بعد ان اصبحوا غير قادرين على ظروف العيش الصعبة تحت ظل الكماليين (Great Britain , 1926, p.16)، لاسيما ان حملات القتل اجتاحت كردستان بصورة عامة في تلك المرحلة.

بنت عدد من الافخاذ القرى المستقلة بها، الا ان عددا اخر لم يمتلك القرى الخاصة بعد الاستقرار الاضطراري، مع انه كانوا يملكون مراعيهم الخاصة بهم في (سرحد وهركول) في عهد مصطفى باشا، وتوزعوا بين القرى الميرانية الاخرى لاحقا، واكثر الافخاذ امتلاكا للقرى هما فخذ (Berkelayî)، وفخذ (Wareserî)، الذي يسكن افراده في خمس قرى على جانبي الحدود، بل ان (سويديه)على سبيل المثال، تعد اكبر قرى العشيرة ويفوق تعداد سكانها تعداد سكان القرى الاخرى بوضوح.

هناك لغط واضح بين المهتمين من ابناء العشيرة في مسألة تحديد الافخاذ، اذ يعتقد بعضهم انه كان هناك اربع تحالفات كبيرة في العشيرة عبر التاريخ وانها شكلت الافخاذ الرئيسية فيها (ميراني، ٢٠٢٠، ص89).

يذكر المعمرون ان العشيرة اضطرت الى ترك اراضيها في شمال كردستان في الربع الاخير من عام ١٩٢٥، وليس في في مطلع عام ١٩٢٦، عقب الاجراءات القاسية والظالمة للسلطات التركية بحق الكرد عقب القضاء على حركة الشيخ سعيد المعروفة، لاسيما ان الكثير من العشائر الكردية والاهالي كانوا قد نظموا انفسهم في عام ١٩٢٤ ضد حكم اتاتورك، وبسبب اخفاق الحركة في تحقيق اهدافها، وبحسب احد

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

المصادر توجه نحو ٢٠ الف كردي من شمال كردستان الى اشقائهم في جنوب الخط الحدودي في منطقة الجزيرة بسوريا (Patai 1956, p.109).

لقد ادى ترسيم الحدود بين كل من تركيا والعراق وسوريا، دورا مهما في منع ابناء العشيرة من التنقل بين مراعيهم كما جرت العادة منذ اقدم العصور، والاستقرار بالدرجة الاساس على طرفي الحدود السورية-العراقية في قسمها الكردي، الى جانب استقرار عدد من البيوتات في منطقة جزيرة بوتان بعد نزوح الاغلبية الى المنطقة جنوب الخط الحدودي التركي- السوري اواسط العشرينيات (ميراني، ٢٠٢٠، ص ١٢٣).

لا يمكن فهم عدم استقرار عشيرة ميران الكردية في قراها الحالية المعروفة مطلع الثلاثينيات والاربعينيات من القرن الماضي، على انهم من العناصر الطارئة في المنطقة، اذ ان المنطقة التي انتقلوا فيها والتي تمتد بين ثلاث اجزاء من كردستان، كانت تتبع لنفوذهم التاريخي، ولم تذكر المصادر أن عشيرة ما استطاعت منافستهم في مناطقهم، بل أنهم استطاعوا صد زحف القبائل العربية نحو المراعي الكردية الخصبة كما حدث ابان الثلاثينيات من القرن الماضي، كما اكد احد الرحالة الاوربيين على ان الدولة العثمانية لم تسيطر على تلك المنطقة الا بعد ان تمكنت من جذب العشائر الى صفها، بقوله "بدأ الباب العالي ممارسة سلطته في الصحراء السورية وبلاد ما بين النهرين بتركيز اهتمامه على القبائل البدوية(اوبنهايم، ٢٠١٨، ١٠١) .

من المفيد الاشارة الى بقاء نحو (٧٠) اسرة من عشيرة ميران في شمال كردستان، يعيشون في قضاء (بروار) بمحافظة (سيرت) موزعين على اربع قرى هي: جرافه، قوبكى، زيرين، هخ (مقابلة شخصية مع خالد احمد كلش ٢٠١٩)، كما تتوزع العشرات من عوائل العشيرة في قرى: خليكان (قضاء عقرة)، مجمع كرشين (قضاء سيميل)، وقرية (بانى نركزيه) بالقرب من بيشخابور سابقا، قبل تعمير حي في زاخو باسم (دوزده ملان) قبل اعوام قليلة، فضلا عن التوزع بين عدد من المدن في سوريا والعراق معا (ميراني، ٢٠٢٠، ص ١٣٥).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ثالثا/ قرى عشيرة الميرانية بعد الاستقرار الاضطراري

قرى عشيرة ميران في جنوب كردستان هي:

١- قرية Kela Mîra

تعد من اكبر قرى عشيرة ميران في جنوب كردستان، حيث تعرف ابناء العشيرة على موقع القرية الحالي منذ القدم، اثناء انتقالهم في الربيع الى الزوزان في شمال كردستان، والنزوح الى منطقة زمار وربيعة واسكي موصل وحتى اطراف سنجار في جنوب كردستان، كانت المنطقة خالية من البيوت، ما عدا خيم العشيرة المتناثرة هنا وهناك، وكان صالح تاجدين قد اسس القرية في عام ١٩٣٣، بعد اضطرار ابناء العشيرة لترك حياة الترحال، والاستقرار في قرى ثابتة، وكان موقع القرية الحالي هو الحد الفاصل بين العشيرة، وقبيلة الشمر والذي يسمى بـ(وادي السويدية)، اذ جرى الاتفاق مع شيخ الشمر عجيل الياور حول ترسيم الحدود واصبح الوادي الحد الفاصل بين الطرفين (مقابلة شخصية مع جعفر عمر صالح ال تاج الدين، ٢٠١٥).

يذكر عدد من المعمرين ان اراضي القرية كانت مسجلة اول الامر باسم رشيد هسام من آل (رسبي)، وتمتد من موقع (بئر جمعة) حتى حدود قرية (كراسور)، ومن موقع (جونيا) حتى (جوخرا) الى (عليوكا)، اما الاراضي التي كانت مسجلة باسم صالح تاجدين فكانت تمتد من (كر شكستى) الى (عمو خالدا) و (علو عبار)، والاراضي بين قرية (ايسكا) و(شوركا قسابا)، اما باقي الاراضي فكانت موزعة بين عدد من الفلاحين (مقابلة شخصية مع جعفر عمر صالح الى تاج الدين، ٢٠١٥).

اما حدود القرية فهي تحاذي قرية (كه لا دهام) في سوريا وقرية (تاووس) وقرية (عليوكا) وقرية (ايسكا) وقرية (الجدرية) وقرية (الشيخان) وقرية (عمر خالد) وقرية (جخري) وقرية (ماسكا)، ومساحة القرية هي اكثر من (١٤) الف دونم، ويوجد في القرية ملاكون يمتلك بعضهم (٣٣٠) دونما، وبعض الاخر يمتلك (٢٥٠) دونما (مقابلة شخصية مع عامر حمود عمر ال تاج الدين، ٢٠٢٠)

٢- قرية Tawos

مر تأسيس القرية بمرحلتين، اذ تأسست اول مرة في اواسط الثلاثينيات، ولكنها تحولت الى قرية منذ عام ١٩٤٠، وهي تعد من القرى الميرانية القديمة بحسب رأي عدد من المعمرين، وكان يقيم في القرية قبل سكانها الحاليين، شخص باسم (علي كوزكى) ولايعرف عنه الكثير، اما العوائل التي سكنت القرية بعد ذلك، فكانوا

يقيمون في (Wargê qumaşê) بالقرب من قرية (Kela Mîra) الحالية، حيث حضر رشيد هسام هو والعوائل التي معه الى موقع القرية في عام ١٩٣٣، وكان عمال الحكومة يبنون مخفر القرية الحدودي وقتذاك، ولان رشيد هسام لم يعقب، تولى هسام شيخ محمد زمام الامور، وبنى اول مضافة في القرية وكان يقدم فيها القهوة لابناء القرية والضيوف على السواء (مقابلة شخصية مع خشمان هسام ال رسبي، ٢٠٢٢).

٣- قرية Îsiga

تعد من قرى العشيرة القديمة في منطقة ربيعة، والتي جرى تعريب اسمها الى (عوينة) بسبب وجود نبع للمياه فيها بحسب الاهالي، اذ تأسست القرية في حدود عام ١٩٣٤ على يد سليمان خالد علي، ولاتزال بعض الخرائط القديمة تذكر القرية باسم مؤسسها، بحسب المعمرين كان ابناء القرية قد عادوا من (Ciyaye Spi) في مطلع الثلاثينيات، وتقع القرية في (وادي السويدية) وهي اخر قرية كردية على تخوم القرى العربية، تحدها من جهة الجنوب قرية (صفية) ومن الغرب قرية (Elyoga)، ومن الشرق (جدرية) ومن الشمال قرية (Kela) و (علو عبار)، وينتمي سكان القرية الى عشيرة ميران بكاملهم، وكان تعداد عوائل القرية لا تتجاوز في البداية (٢٥) بيت، الى ان اصبحت (٢٣٥) عائلة حاليا (مقابلة شخصية مع جانكير ابراهيم ال جانكير، ٢٠٢٢).

٤- قرية Masega

يذكر المعمرون ان تسمية القرية قديم ولانها كانت قد سكنت سابقا، ربما يكون الاسم نسبة الى السكان القدامى، لاسيما انه توجد عشيرة ايزيدية اسمها (Masega)، ويقال انها كانت تسكن القرية قبل وصول ابناء العشيرة اليها، وحدود القرية: تحد القرية شمالا قرية (شيبانة)، و(جوغري)، وشرقا قرية (علي عبار)، وجنوبا قرية (كه لا ميرا)، وجنوبا الحدود السورية، ويعد احمد علي بوزي مؤسس القرية ومالكها. (مقابلة شخصية مع عبد الكريم حميد ال كول محمد، ٢٠٢٢).

٥- قرية Elyoga

جرى بناء القرية في مطلع الثلاثينيات بعد انتقال فخذ عليوكا من (تلخنزير) الى موضع القرية الحالي وكان يسمى (مير هشك)، ومؤسس القرية هو (ابراهيم خوخ). اما حدود القرية مع قرية Îsiga فهي تقريبا نحو ٢٠٠دونم، ومع قرية Kela تقريبا ١٥٠دونم، ومع قرية Taus نحو٢٠٠ دونم، ومع قرية السعودية ١٥٠دونم، ومع قرية القاهرة تقريبا ١٠٠دونم، ومع قرية صفية ١٥٠دونم (مقابلة شخصية مع عبدالله احمد ال ابراهيم، ٢٠٢١).

اما بخصوص قرى عشيرة ميران في غرب كردستان، تذكر المصادر المختلفة ان المناطق الكردية في اقصى شرق سوريا، تعد امتدادا لمنطقة بوتان التاريخية من الناحيتين الجغرافية والتاريخية، الا ان الكرد وجدوا انفسهم عقب انهيار الامبراطورية العثمانية ضمن حدود دولة مستحدثة، واصبحوا واقعين تحت سيطرة اجنبية (فرنسية) (لازاريف، ٢٠٠٧، ص ١١٨)، وقرى عشيرة ميران في الجانب السوري هي:

١- قرية Beroj

يسمى الجبل الذي بنيت القرية عند سفحه الجنوبي بـ (Qereçoxê Mosîsana) نسبة الى عشيرة ايزيدية كانت تسكن الجبل في وقت ما، وارتفاعه (٧٧٠)متر، اذ ذكر ب. ليرخ ان عشيرة (Mosîsan) هي احدى العشائر الايزيدية (ب. ليرخ، ٢٠٠٦، ٦٦)، كما تذكر الرواية الشفوية ان (حمزة بك شكاكي) كان قد التجأ الى الجبل وبقي فيها لمدة من الزمن، اما القرية فاسمها (Beroj) وتعني المقابل للشمس في اللغة الكردية، ومؤسس القرية هو نايف بك ابن مصطفى باشا رئيس عشيرة ميران (١٨٩٠ – ١٩٦٦) وقبره لايزال شاخصا على الجبل ويرى من بعيد، حيث تأسست القرية في عام ١٩٤١ بعد الانتقال من موضع قرية (Teqil beqil) الحالي (مقابلة شخصية مع شلاش نايف ال باشا، ٢٠٢١).

٢- قرية Sewîdiyê

تعد من اكبر قرى العشيرة على طرفي الحدود، حيث كانت اراضي القرية الحالية عبارة عن مراعي للعشيرة منذ القدم، فقد كتب احد الرحالة الاوربيين بخصوص ذلك ما يأتي: "عبرنا في الثالثة وعشرين دقيقة سيل السويدية الذي يحتوي المياه، وهنا وجدنا ينابيع تتجمع في جدول تبعناه عدة دقائق عبر ارض تحيط بها هضاب ركامية، وهذا الجدول هو رافد من روافد رميلان، وتسلقنا في الثالثة وخمس واربعين دقيقة من جديد هضبة منعزلة، وتوجهنا عندئذ صوب الطرف الجنوبي بقره جوك، وكلما اقتربنا من هذه السلسلة زاد عدد الهضاب في المكان" (اوبنهايم، ٢٠١٨، ص ١٨٦) .

عبر فخذ (Wareserî) الى سوريا قادما من العراق في صيف عام ١٩٣٨، الى موقع (Girgê şêxo) اول مرة، وبقوا هناك حتى اواخر عام ١٩٤١، ثم وضعوا الرحال في يوم الاثنين وكان اليوم الاول لعام ١٩٤٢ في موضع قرية Girasor، وبقوا هناك حتى ٢٤ كانون الثاني ١٩٤٢، ثم جاؤوا الى موقع قرية السويدية الحالي، واستقروا فيها، وحدود القرية هي: جنوبا قرية (صهريج السعدي)، شرقا العراق و(Quldîman)، شمالا (Til xenzîr)، غربا قرية (Girasor)، اما مساحة القرية فهي (٦٤) الف دونم، اذ جرى

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الاســـتيلاء على (١٨) الف دونم لصـــالح قرية (ســـويدية محمد دهام) العربية (مقابلة شخصية مع احمد ترو، ٢٠٢٣).

٣- قرية Girzîro

لايعرف بالتحديد من هو مؤســس القرية بحســب المعمرين، اذ كانت المنطقة مرعى لقطعان ماشية عشيرة ميران طوال قرون، اما بخصوص تسمية القرية فهناك رأيان، الاول يفيد ان الســـبب يعود لوجود الينابيع حول تل القرية وكانت تعيش حولها ديدان يقال لها (زيرو) باللغة الكردية، وتلك الديدان كانت تقوم بامتصـــاص دماء الماشـــية التي تســقى منها، وتتعلق بجلودها وتتغذى منها، وبســبب ذلك اعتاد الرعاة على تســمية المنطقة بـ (Girzîro/ تل ديدان زيرو)، اما الرأي الثاني وهو الاقرب الى الصحة فيفيد ان الســـبب يعود الى وجود طبقة من التربة في القرية كانت تنشـــف بســـرعة بعد هطول الامطار وتسمى محليا باسم (زيرو)، وبسبب ذلك سمية القرية بـــ(Girzîro) اي تل طبقة تراب (زيرو)، حيث كان افراد فخذ (Berzerî) يترددون على تلك المنطقة طوال الوقت، وجرى اعمار القرية في الاربعينيات من القرن الماضـــي وتحديدا في عام ١٩٤٦، وتحد القرية من الشـــمال قريتي Tepkê، Girê reş، ومن الجنوب قرية Girgê dijwêr ومحطة (ضـخ تل عدس)، ومن الشـرق قرية Girasor، Girdêm، ومن الغرب Sêmalga، و(عرعور الاكراد) (مقابلة شخصية مع يوسف ابراهيم ال قاسم، ٢٠١٩).

٤- قرية Girkendal

يتألف تسـمية القرية من مقطعين (Gir/ التل) و(Kendal/ المرتفع قليل العلو) وهو وصف دقيق لجغرافية القرية، فيما تحدها شرقا قرية (Gigê Hêwil)، وشرقا (Benê şkeftê)، وشـمالا (Til xenzîr)، وغربا (Hemze beg) و (Beroj)، ومسـاحة القرية نحو (١٨) الف دونما، حيث تأسـسـت القرية في عام ١٩٤٦ من قبل نواف ابن نايف بك (مقابلة شخصية مع جعفر عمر ال ابراهيم، ٢٠١٨).

٥- قرية Kenya dirêj

حدود القرية هي(Qereçox) شمالا، (Gteqil beqil) شرقا، (Şekir xaç) جنوبا، قرية (Şerabî) غربا، وســـكان القرية هم بالاســـاس من ابناء قرية (Beroj)، الا انهم غادروها الى قرية (Şekir xaç) في عام ١٩٦٠، بســـبب صـــدور قانون الاصـــلاح الزراعي وحصـولهم على قطع من الارض كمنتفعين من قبل الدولة، ومسـاحة الاراضـي الزراعية في القرية كانت (٤٠٠٠) دونم، ثم اضيفت لها (١٤٠٠) دونم لاحقا (مقابلة مع صباح عمر جانكير ال ابراهيم، ٢٠٢١).

٦- قرية Sêgira

بنيت القرية على يد عبدي بادر كجو (توفي عام ١٩٤٩) في عام ١٩٤٣، والذي كان قبل ذلك يسكن في قريتي (Merce وŞêro)، واحيانا ينتقل الى (Çil axa)، بالاتفاق مع شيخ الشمر دهام الهادي صاحب النفوذ بدعم من قبل الحكومة السورية.

قام عدد من ابناء عشيرة ميران ببناء (قرية مرجة)، الا ان خلافا حدث بينه بعض اهالي القرية، لاسيما بعد مجيء الشيخ رشيد والذي استوطن قرية (رميلان الشيخ) المحاذية في عام ١٩٤٣، ولانهم كانوا يزرعون الذرة وحقول البطيخ، وبسبب صعوبة القدرة عدم الاعتداء على حقول الشيخ رشيد، وجدوا انه من الافضل الرحيل من (المرجة) وبناء قرية جديدة (مقابلة شخصية مع علي خدر ال كجو، ٢٠٢٢).

٧- قرية Quldîman

يعود السكن في القرية الى قرون عدة، بدليل وجود الكثير من قطع الفخارية والنقود القديمة في تل القرية الاثري، ومعنى اسم القرية بحسب المعمرين، يتألف من مقطعين هما: (Qul) و(Dûman)، وتعني المكان الذي ينبعث منه الغبار (كوة الغبار)، وتجدر الاشارة الى انه كان يوجد نفق يمتد من اعلى التل وسط القرية حتى الاطراف، وكانت شاخصة للعيان حتى وقت قريب، اذ تحاذي القرية الحدود السورية مع العراق من جهة الغرب، ولها حدود مع عدد من القرى الميرانية الاخرى، اذ تحدها (Sewîdiyê) جنوبا، و(Tawos) شرقا، وقريتي (تلخنزير فوقاني وتحتاني) شمالا، و(Girasor) و(Gir xerdel) غربا. اما مساحة القرية فهي (٧٥٠٠) دونم، وزعت من قبل الحكومة في عام ١٩٦٨، واصبحت (٢٥٠٠) دونما للملاك، و(٥٠٠٠) دونما للفلاحين (مقابلة شخصية مع ابراهيم سعيد ال بيكيه، ٢٠٢٢).

٨- قرية Tepkê

تعد من قرى العشيرة الكبيرة، ويرجع اسمها الى عهد اقدم من سكن ابناء العشيرة فيها، وبحسب القدامى جاءت التسمية من الافخاخ المسماة بـ(Tepik)، والتي كانت تستخدم لاصطياد الطيور والعصافير، وحدود القرية: شمالا(Mêrga Mîra)، جنوبا(Girzîro)، (Girasor)، (Sewîdiyê)، وشرقا (Gir xerdel)، (Hemze beg)، وغربا قرية (Girê reş) (مقابلة شخصية مع عبدالكريم عبدالعزيز ال بلي، ٢٠٢٢).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

٩- قرية Besta sûs

تأسست القرية في عام ١٩٤٧، ومؤسس القرية هو عبدالعزيز بلي، وتبلغ مساحة القرية نحو ٦٥٠٠ دونما، اما حدودها فهي (Hemze beg) شرقا، (Tepkê) غربا، (Qereçox) شمالا، و(Gir xerdel) جنوبا (مقابلة شخصية مع بشير ابراهيم ال شبلي، ٢٠٢٠)

١٠- قرية Girasor

يرجح عدد من المعمرين ان تسمية القرية ربما جاءت من وجود زهرة حمراء كانت تنبت عند اطراف التل الموجود في وسط القرية الحالية في شهر ايار من كل عام، والقرية المعروفة باسم (Girasorê Feqe)، اما حدود القرية فهي (Sêgera) جنوبا، (Sewîdiyê) شرقا، (Tepkê) شمالا، (Girzîro)، (Girgê dijwêr) غربا (مقابلة شخصية مع عبدي فقه ال يوسف، ٢٠١٩).

١١- قرية Kela Deham

سميت القرية بهذا الاسم نسبة الى مؤسسها دهام نايف مصطفى باشا في عام ١٩٤٢. تحدها من الشرق قرية (Kela Salihê Têjdîn) الميرانية العراقية، ومن الغرب قرية (Til xenzîr)، وقرية (Benê şkeftê) من الشمال، ومن الجنوب قرية (Quldîman) (مقابلة شخصية مع سمير دهام ال باشا، ٢٠٢١).

١٢- قرية Gir çîtik jorî

تسمى هذه القرية بـ(تلخنزير) ايضا، وعلى الاغلب اسم القرية مشتق من التل الاثري الكبير الموجود في اطرافها، والوادي الذي كان ينبت فيه القصب بكثرة، وكان اسم المكان الذي بنيت القرية فيه ومنذ اكثر من ٢٠٠ عاما بحسب المعمرين هو (Gir çîtik)، اذ بنيت القرية الحالية في عام ١٩٤٣، ولان المنطقة كانت تابعة لعشيرة ميران، قام عكيد اغا محمد رئيس عشيرة زيليان ببناء القرية باتفاق مع نايف مصطفى باشا، ومكث فيها ما يقارب ثمانية اعوام، ثم رحل عنها وجاء عبد الكريم نايف واقام فيها، ويلاحظ انه عندما كان عكيد اغا يقيم في القرية لم يسكنها ابناء العشيرة، والذين توافدوا مع مجيء عبد الكريم نايف بك، وحدود القرية هي :من الشمال قرية (Girkendal)، ومن الجنوب (Quldîman)، من الشرق (Til xenzîrê jêrî) ومن الغرب (Gir xerdel)، اما مساحة القرية فهي نحو (٨٨٤٠) دونما (مقابلة شخصية مع احمد عبدالطريم ال باشا، ٢٠٢١).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٣١- قرية Gir çîtik jêrî

اسـم القرية قديم كما هو معلوم، ويطلق عليه كذلك تسـمية (تلخنزير)، وتشـمل المسـاحة الجغرافية الواقعة بين (Gir xerdel) و(Kela Deham) حتى قبل بناء القرية وتواجد الاهالي بها، وتم التاكيد على وجود الخنازير البرية فيها لاحتوائها على الجداول المائية وكثرة الاعشـاب حولها، اذ بنيت القرية اول مرة على يد رسـول اغا عام ١٩٤٣ مع نحو ثلاثين عائلة جاءت معه، بعد ان اضـطر للفرار من شـمال كردسـتان في وقت سـابق، تحد القرية من الشـمال (Girkendal) و(Girgê Hêwil)، ومن الشـرق (Kela Deham)، ومن الغرب (Til xenzîrê jorî)، ومن الجنوب (Gir kavir)، وتسـمية القرية جاءت من كثرة الخنازير البرية التي كانت ترتاد سـاقية القرية، وتبلغ مسـاحتها نحو ١٢٠٠ هكتار، وتتميز القرية بمرور ساقية عريضة تشبه النهر الصغير فيها وكانت تعتمد على الينابيع والامطار الموسـمية، وكانت السـاقية مملوءة باشـجار السـرو، ويكثر فيها القصب والبردي فيما يشبه الاحراش، اذ كانت تعيش فيها الخنازير كما ترتادها قطعان الغزلان قديما (مقابلة شخصية مع عمر هسام، ٢٠٢٢).

خاتمة

يسـتنتج مما تقدم، ان العشـائر الكردية الرحل اضـطرت الى تغيير مسـار تطورها بسبب الاحداث التي كانت تقع على مناطقها التاريخية، وهذا الامر يبدو واضحا في حالة عشـيرة ميران البوتانية، والتي تمتلك تاريخا يمتد الى قرون غابرة، كان ابنائها يقومون بالترحال الموسمي بين مراعيهم الشمالية والجنوبية بصورة دورية، تبعا للظروف المناخية التي تتحكم بتوفير الكلأ والمياه لقطعان مواشيهم الكبيرة.

لقد مارس الرعاة نمطا محددا من الحياة القاسية وسط الظروف القاهرة، ومع ذلك تمكنوا من فرض سيطرتهم على الكثير من المواقع في شمال كردستان وجنوب وغرب كردسـتان، قبل تجبرهم الاحوال السـياسـية للدول المحتلة لكردسـتان الى الاسـتقرار بعيدا عن مرابعهم في شـمال كردسـتان بدءا من عام ١٩٢٨، واللجوء الى بناء عدد من القرى في جنوب كردستان لاول مرة، ومن ثم في غرب كردستان فيما بعد.

يتضـح ايضـا ان منع العشـائر الكردية من التجوال الموسـمي لها، كانت له نتائج مهمة على تطور تلك العشائر لاحقا، اذ ان الازضاع المستجدة فرضت نفسها بقوة على نمط الحياة الجديدة التي عرفوها، فعلى سبيل المثال تحول رعاة عشيرة ميران الى فلاحين في قراهم الجديدة وكان ذلك امرا يحدث للمرة الاولى لهم منذ قرون.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

قائمة المصادر

اولا/ المقابلات الشخصية:

- مقابلة شخصية مع ابراهيم سعيد ال بيكيه، ٢٠٢٢
- مقابلة شخصية مع احمد ترو، ٢٠٢٣).
- مقابلة شخصية مع احمد عبدالطريم ال باشا، ٢٠٢١).
- مقابلة شخصية مع برفة حسين قاسم، ١٩٩٨.
- مقابلة شخصية مع بشير ابراهيم ال شبلي، ٢٠٢٠
- مقابلة شخصية مع جانكير ابراهيم ال جانكير، ٢٠٢٢
- مقابلة شخصية مع جعفر عمر ال ابراهيم، ٢٠١٨
- مقابلة شخصية مع جعفر عمر صالح ال تاج الدين، ٢٠١٥.
- مقابلة شخصية مع خالد احمد كلش، ٢٠١٩.
- مقابلة شخصية مع خشمان هسام ال رسبي، ٢٠٢٢
- مقابلة شخصية مع سمير دهام ال باشا، ٢٠٢١).
- مقابلة شخصية مع شلاش نايف ال باشا، ٢٠٢١
- مقابلة شخصية مع عامر حمود عمر ال تاج الدين، ٢٠٢٠
- مقابلة شخصية مع عبدالكريم عبدالعزيز ال بلي، ٢٠٢٢).
- مقابلة شخصية مع عبدالكريم عبدالعزيز ال بلي، ٢٠٢٢.
- مقابلة شخصية مع عبدالله احمد ال ابراهيم، ٢٠٢١
- مقابلة شخصية مع عبدي فقه ال يوسف، ٢٠١٩).
- مقابلة شخصية مع علي خدر ال كجو، ٢٠٢٢
- مقابلة شخصية مع عمر هسام، ٢٠٢٢.
- مقابلة شخصية مع يوسف ابراهيم ال قاسم، ٢٠١٩
- مقابلة مع صباح عمر جانكير ال ابراهيم، ٢٠٢١

ثانيا/ الكتب:

باللغة العربية

- احمد، د.كمال مظهر، انتفاضة ١٩٢٥ في كردستان تركيا، اربيل،٢٠٠١.
- البدليسي، شرفخان، شرفنامه الجزء الاول في تاريخ الدول والامارات الكردية، ترجمة: محمد علي عوني، راجعه: يحيى الخشاب، ط٢، (دمشق، ٢٠٠٦)
- ب. ليرخ، دراسات حول الكورد الايرانيين واسلافهم الكلدانيين الشماليين، ترجمة د. عبدي حاجي، (دهوك، ٢٠٠٦)
- البايزيدي، ملا محمود، عادات الاكراد وتقاليدهم، ترجمة:جان دوست، (ابو ظبي، ٢٠١٠).
- بوا، توما ،الكرد، ترجمة: صلاح عرفان، (السليمانية، ٢٠١٠).
- الدملوجي، صديق، اليزيدية، ط٢، (اربيل، ٢٠١٠) .
- العزاوي، المحامي عباس، عشائر العراق، ج٢، (بغداد، ١٩٤٧) .
- الهاشمي، طه، مفصل جغرافية العراق، (بغداد، ١٩٣٠) .
- اوبنهايم، ماكس فرايهر فون، من البحر المتوسط إلى الخليج (لبنان وسورية)، ٢٠١٨.
- جلبي، اوليا، رحلة اوليا جلبي في كوردستان عام ١٠٦٥هـ ١٦٥٥، ترجمة :رشيد فندي، (اربيل، ٢٠٠٨) .
- خصباك، شاكر، الاكراد دراسة جغرافية اثنوغرافية، (بغداد، ١٩٧٢).
- رافق، عبد الكريم، من تاريخ سوريا الحديث العلاقات السورية ـ التركية ١٩١٨ ـ ١٩٢٦، مجلة دراسات تاريخية، العددان(١٩ـ ٢٠)، دمشق، نيسان ـ تموز ١٩٨٥.
- زكريا، احمد وصفي، عشائر الشام، (دمشق، ٢٠٠١) .
- زكي، محمد امين، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان من أقدم العصور التاريخية حتى الآن، ترجمة: محمد علي عوني، (١٩٣٦).
- سايكس، مارك، القبائل الكردية في الإمبراطورية العثمانية، ترجمة: أ.د. خليل علي مراد، تقديم ومراجعة وتعليق: أ.د. عبد الفتاح علي بوتاني، سوريا .
- طباطباي، علي بن موسى انصاري، زبدة الوقايع، تحقيق د. فاخر يوسف، مخطوط بحوزة المحقق.
- عالي، رحلة عالي بك الى العراق العثماني والهند، ترجمة: محمد حرب، (القاهرة، ٢٠١٥).

- فيلد، هنري، جنوب كردستان – دراسة انثروبولوجية، ترجمة: جرجيس فتح الله، (اربيل، ٢٠١٢) .
- ميراني، علي صالح، عشيرة ميران ودورها الاجتماعي والسياسي، (دهوك، 2020)
- لازاريف، م. س.، المسألة الكوردية ١٩٣٣-١٩٤٥ النضال والاخفاق، ترجمة: د. عبدي حاجي، (اربيل، ٢٠٠٧).

باللغة الانكليزية

- Brigadier-General Sir Percy Sykes, A history of Persia, (london, 1921).
- Great Britain. Colonial Office, Report by His Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq 1926, (london, 1926).

M. Sykes, the Kurdish tribes of the ottoman empire,١٩٠٨ .

-Raphael Patai, The republic of Syria, 1956.

ثالثا/ الصحف

- كوفارا هاوار، زمارا (٢٥) ١٩ تباخا ١٩٣٤.

رابعا/ مقالات الانترنيت:

- محمد، لوند، تل كوجر – تل كوجك (اليعربية) أو: كري كوجرا Koçera Girê كما يسمى بـ «كري علي قاسما أيضاً» Girê Elî Qasima، على الرابط: https://yek-dem.net، ٢٠١٩.
- سعيد، عيسى ابراهيم، سمفونية الرحيل في المجتمع الكوجري... عشيرة ميران نموذجاً، على الرابط: https://yek-dem.net، ٢٠١٩).

الملحق رقم (١)

خارطة القبائل الكردية في الإمبراطورية العثمانية

1908 .M. Sykes, the Kurdish tribes of the ottoman empire,

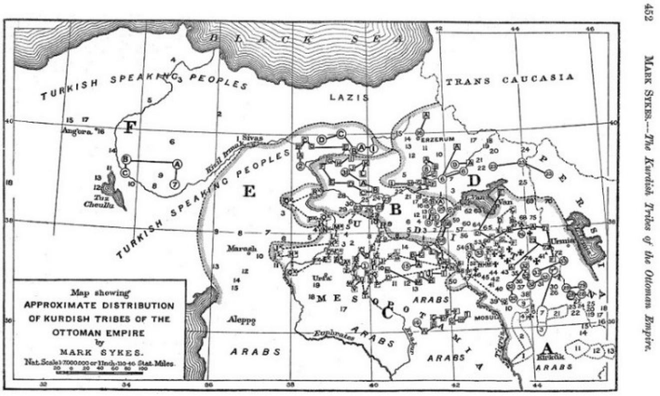

الملحق رقم (٢)

نشرت مديرية المساحة في بغداد سنة ١٩٣٠، خارطة مفصلة للقبائل العراقية، وفيها تظهر اسماء الكثير من القبائل العربية والعشائر الكردية، وبينها اسم عشيرة ميران في المنطقة

المحاذية للحدود الشمالية الشرقية العراقية مع تركيا وسوريا الحالية.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الملحق رقم (٣)

خارطة قدمت الى عصبة الأمم عام ١٩٣٢، توضح مراحل ترسيم مراحل الحدود السورية - العراقية منذ عام ١٩٢٠.

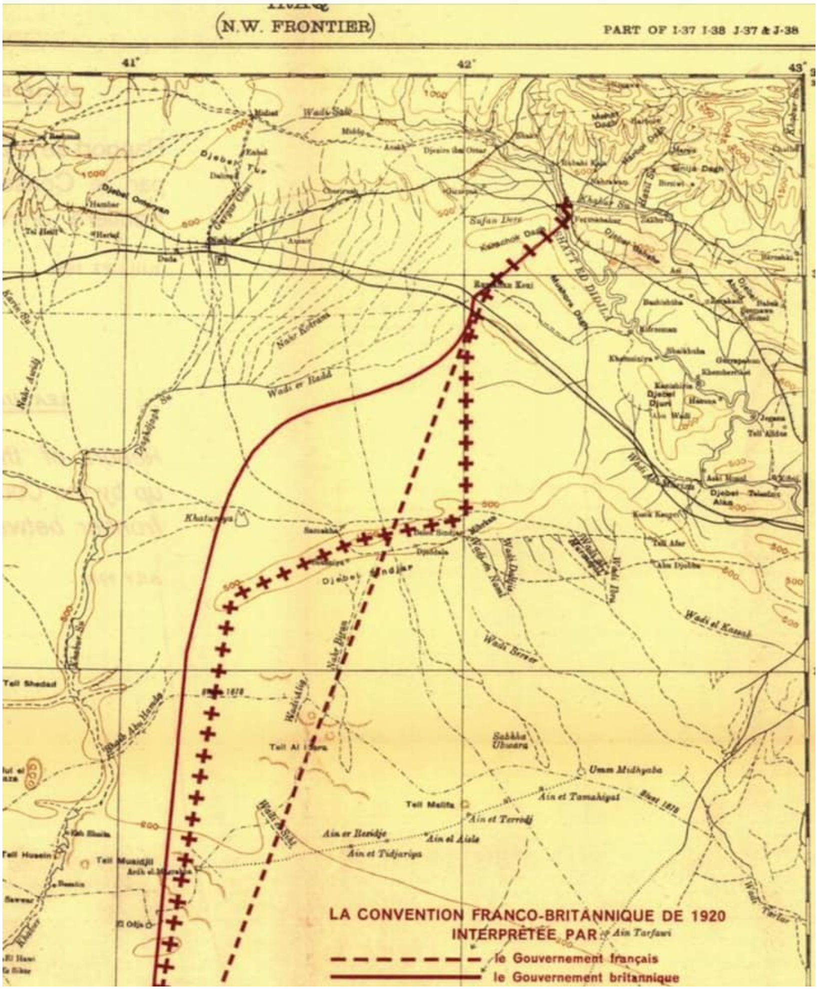

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

عەشیرەتێن کوردستانێ دناڤبەرا بارکرنا وەرزی و ئاکنجیبوونا نەچاریدا

(عەشیرەتا میران وەك نموونە)

پوختە:

کوردستان وەلاتێ دیروکییێ عەشیرەتێن کوردییە کو ب سەدان سالان ژبو لێگەریان ل چەروانان ناڤبەرا باکور و باشووریدا هاتنوچوون دکرن، و ئەڤە تشتەکە کو بالا گەروکێن ئەورووپی ژی کێشایە و د بەرهەمێن خوەدا بەحسێ ئەڤێ دیاردەیێ کرینە. و دڤی بیاڤیدا عەشیرەتا میران ئێکە ژ وان عەشیرەتان کو ب بەردەوامی دناڤبەرا باکور و باشوریدا -ژبو لێگەریان ل چەروان و ئاڤێ- دگەریا و ئەو جهێن کو ئەڤێ عەشیرەتێ وەك زوزان و گەرمیان بکار دهینان ب سەدان سالان نەهاتبوونە گهوڕین.

عەشیرەتا میران، هەروەك د ژێدەرێن بیانیدا هاتی، ژ بو زوزانان دچوونە بانیێن بوتان و وانێ ل باکوری و ل وەرزێ زڤستانان ل دەڤەرێن زومار و کەسك و شنگارێ دقوتان، ب ڤی ئاوایی دیار دبیت کو مەیدانا کوچبەریا ڤێ عەشیرەتێ جهەکێ بەرفرەهە ب خوەڤە دگرت ئەوژی زوزانێن سەرحەد و هەرەکولێ ل باکورێ بوتان و وانێ و دەشتێن زمار و کەسك و چیایێ شنگارێ ل باشوری.

عەشیرەتا میران ب شێوەیەکێ ئاشکرا هەمی عەشیرەتێن ل دورێن خوە ئێخستبوونە ژێر رکێفا خوە نەخاسمە پشتی سەرکردایەتیا فیدراسیوونا عەشیرەتییا (چوخسۆر) ژی کەفتیە ددەستێ وێدا، ب ڤی رەنگی ژمارەیەکا مەزنتر ژ چەکدار و زەلامێن شەڕکەر ل عەشیرەتا میران زێدە بوون و پتر هاریکاریا ئەوان کر کو هەژموونا خوە ل سەر عەشیرەتێن دی بسەپینن.

دووماهیك جارا میرانیان زوزانێن باکور دیتین ل سالا ١٩٢٨ بوو، چونکە دڤێ سالێدا دەولەتا تورکیا پێرابوونێن پاراستنا سنوری توند کرن لەورا میران نەچار بوون بتنێ ل دەڤەرێن سەر تخووبێ هەردوو دەولەتێن سووریا و عراقێ ئاکنجی ببن. و گرنگیا ئەڤێ ڤەکولینێ د وێ چەندێ دایە کو روناهیێ بەرددەتە سەر زوزانێن میران ل باکورێ کوردستانێ و ئەگەرێن گەریانا وان یا وەرزی، هەروەسا پێزانینان ل سەر ئەگەر و شێوەیێ هێلانا ژیانا کوچەری و هەلبژارتنا ئاکنجیبوونێ ژلایێ عەشیرەتا میرانڤە بەرچاڤ دکەت.

پەیڤێن سەرەکی: *هوز، گەریان، وار کۆز، میران، گوند*

Kurdish clans between seasonal wandering and forced stability

The Miran clan is a model

Abstract:

Kurdistan is a historical homeland for the Kurdish clans, who frequented their winter pastures in the north and summer pastures in the south for many centuries. This is a phenomenon pointed out by a number of travelers who visited Kurdistan in different periods, especially since the natural conditions had imposed on those clan's constant travel in order to secure water and pasture. Its large herds of livestock. An important issue can be noted, which is the connection of the Miran clan to the sites over which it imposed its influence for centuries.

The plains of Bhutan Island and the plateaus of Van formed the northern borders of the pastures of the Miran clan, while the Zumar, Kask and Sinjar regions of the Mosul Province were its southern borders, according to historical sources and testimonies of European travelers who visited the region in intermittent periods. In light of the above, the Miran clan has clear importance as one of the nomadic Kurdish clans in Kurdistan, due to several factors, the first of which is the clan's roaming in wide areas, as it begins from its pastures in Sarhad, Zozan, and Herkul, north of Van, and the island of Bhutan in the summer, and descends to its southern pastures. Reaching Mount Sinjar in the south in winter.

The clan exercised clear dominance over neighboring clans, and was feared by most of those who visited the region, especially after its leadership of the tribal alliance (Gokhsur), which provided it

with more strong tribal fighters, in addition to the fact that the Miran clan maintained the traditions of its seasonal wanderings south and north.

The last time the members of the tribe saw their northern pastures was in 1928, due to Turkey's recent measures to prevent them from reaching their historical lands, so they were forced to settle in the current Syrian-Iraqi border region. The research gains its importance, in that it deals with a precise and important stage in the history of the migratory Kurdish clans, in addition to shedding light on the developments that prompted the Miran clan to move seasonally in large areas and then settle later, abandoning seasonal wandering in favor of final, forced settlement in the end.

Keywords: *Clans, roaming, pastures, Miran, villages*

عشيره الزيبار في ضوء السالنامات الدولة العثمانية ١٣٠٨هـ ،١٨٩٠-١٨٩١م

نذير حسن علي
كلية العلوم الإسلامية- في جامعة صلاح الدين- أربيل- أقليم كردستان/ عراق

الملخص

هدف هذه البحث هو تبيان عن عشيرة الزيبار في ضوء السالنامات العثمانية في عام ١٣٠٨هـ،١٨٩٠-١٨٩١م، وتكمن مشكلة هذه البحث ان عشيرة الزيبار من العشائر الكوردية العريقة والمغمورة و القدريمة، ولها مكانة كبيرة في العهد العثماني، وجاء ذكرها في السالنامات العثمانية حول مكانتهم وعاداتهم وتقاليدهم ودورهم في ذلك الفترة، وهذه السالنامات لم تحقق عن عشيرة زيبار من قبل، ولذلك حاولت ان اكتب بحثا مفيدا واحقق كل ما ما ورد من المعلومات والاحصائيات والخرائط حول عشيرة الزيبار في هذه السالنامات، وقد اعتمد الباحث في بحثه على منهجين أساسين، وهما منهج الاستقرائي الذي يعتمد على جمع المعلومات والاراء حول عشيرة الزيبار من خلال السالنامة، ومنهج الاستردادي التاريخى وهو عمل الى استردار ماكان في الماضي للتحقق من مجري الاحداث وتحليل القوي والمشاكل ذلك الفترة، وفي نهاية البحث وصل الباحث الى النتائج المفيدة من ابرزها:

- عشيرة الزيبار من العشائر الكوردية، دورا بارزا في الحياة الاجتماعية والاقتصادية والجغرافية وحتى السياسية.
- هناك اهتمام الدولة العثمانية بالعشائر الكوردية منها عشيرة الزيبار.
- كشف على حقبة مهمة من تطور الحياة الاجتماعي للعشيرة الزيبار.

الكلمات الدالة: *عشيرة الزيبار، سالنامة، الدولة العثمانية.*

المقدمة

الحمدالله والصلاة والسلام على نبيه الحبيب المصطفى خير خلق الله وخاتم أنبيائه والمرسلين، أما بعد: قال الله تعالى في قرآنه الكريم (وَقُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ)، حيث أمرنا الله بالعلم والتعلم وذلك في أولى الآيات التي أنزلت على قدوتنا وأسوتنا محمد صلى الله عليه وسلم ، مما يشرفنا أن نطرح عليكم ذلك البحث

العلمي بعنوان (عشيرة الزيبار في ضوء السالنامات العثمانية في عام ١٣٠٨هــ،١٨٩٠-١٨٩١م)، نسرد به كافة ما ورد عليه من الاحداث والاحصائيات والبيانات وما قد سجل في الوثائق العثمانية، ليسلط الضوء على حقبه ومهمه ومفصليه من مراحل تطور عشيرة الزيبار، فوجد ان الدولة العثمانية تقدم على موضوع تغيير كثيرة في العشائرية والمستويات الادارية العشائرية بشكل مستمر وفقا لما تقتضيه المصلحة العامة للدولة، وهدفنا في ذلك أن نصل بكم إلى الجواب الصائب حول ذلك الموضوع، نتمنى أن تجدون في بحثنا غايتكم ومبتغاكم.

العمل والدراسة في الوثائق العثمانية من الدراسات المهمة وخاصه في اروقه الارشيف العثماني، حاله من اهمية كبيرة في الكشف عن الحقائق المتعلقة بالعشائر الكوردية، تمثل المصدر الاساسي في معرفه الاحداث التاريخية المختلفة اذ ينهل الباحث منه الاساسيات الكاملة للأحداث زمانيا ومكانيا و تعد ايضا المادة الخام لكافة الدراسات التي كانت بخاضعة للسيطرة العثمانية على حد سواء، كما وان الوثائق، ان الكتابة عن عشائر الكوردية تحتاج الى الاطلاع على هذه الوثائق وموضوعات، من ضمن هذه اعتمد فيها الباحث بشكل كبير على الوثائق في الارشيف العثماني المحفوظ فى مدينة استنبول.

أخذت طبيعة الاهتمام بدراسة عن العشائر الكوردية طابعا مميزا، وخاصه خلال العهد العثماني الذي دام أكثر من اربعه قرون خاصة اذا اخذنا بنظر الاعتبار عدم التطرق الى هذه العشيرة خلال المراحل السابق.

مشكلة البحث:

تكمن مشكلة هذه البحث في ان الدراسة في الوثائق العثمانية من الدراسات المهمة وخاصه وفيه غموض في عشيرة الزيبار بالارشيف العثماني، حاله من اهمية كبيرة في الكشف عن الحقائق المتعلقة بالزيبار التي كانت خاضعة للسيطرة العثمانية، كما وان الوثائق تمثل المصدر الاساسي في معرفه الاحداث التاريخية المختلفة اذ ينهل الباحث منه الاساسيات الكاملة للأحداث زمانيا ومكانيا و تعد ايضا المادة الخام لكافة الدراسات، نحاول ان يكون بحثنا بحثا موضوعيا لمعرفة حقيقة هذه الظواهر والمشاكل.

اسئلة البحث:

- من هم الزيبار؟
- مكانة الزيبار في السالنامات العثمانية؟

اهداف البحث:

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

- تبيان عن عشيرة الزيبار
- اضاءة على مكانة الزيبار في السالنامات العثمانية

اهمية البحث:

- اضاءة على تراث عشيرة الزيبار من خلال الوثائق المتوفرة
- دور عشيرة الزيبار من بين العشائر الكوردية.
- اهتمام الدولة العثمانية عن بالعشيرة الزيبار

خطة البحث:

يتكون هذا البحث من مقدمة و ثلاث مباحث و خاتمة

ومقدمة: يتكون من مشكلة البحث، اسئلة البحث، واهداف البحث، و اهمية البحث

والمبحث الاول: بعنوان التعريف بمصطحات البحث، يتكون من ثلاث مطالب

المطلب الاول: عشيرة الزيبار، والمطلب الثاني: تعريف السالنامة، والمطلب الثالث: الدولة العثمانية.

المبحث الثاني: بعنوان اضاءة على ولاية موصل، يتكون من اربعة مطالب

المطلب الاول: المناصب الدولة والدوائر الحكومية في ولاية موصل لسنة ١٣٠٩هـ، والمطلب الثاني: التقسيمات الادارية ونفوس لولاية الموصل، والمطلب الثالث: قضاء الزيبار(زيبار قصاسى)، والمطلب الرابع: الموسسات الادارية في قضاء زيبار (زيبار قصاسى).

المبحث الثالث: عنوان اضاءة على عشيرة الزيبار يتكون من ثلاث مباحث

المطلب الأول: ارض الزيبار في عهد العثماني، والوضع الاجتماعي والقبائل الكوردية، المطلب الثاني: الحالة الاجتماعية في المجتمع الزيبار، والمطلب الثالث: عشيرة الزيبار بين الارض والسلطة والزراعة.

الخاتمة: يتكون من ابرز النتائج والتوصيات.

المبحث الأول: التعريف بمصطحات البحث

المطلب الأول: عشيرة الزيبار.

عظمة عشيرة الزيبار تتجلى في تاريخها الطويل والثري بالتقاليد والقيم. تحمل العشائر تراثا اجتماعيا وثقافيا قويا يعزز التضامن والروابط العائلية، تلعب عشيرة دورا مهما في دعم أفرادها والمساهمة في استقرار المجتمع.

تسمية الزيبار جاء في الكتب التاريخ كثيرا، جاء بالتسمية (الزيبار، بلاد الزيبار، عشيرة الزيبار، قبائل الزيبار، وزراء الزيباري، الزيباربون)

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

- وجاء في الوثائق العثمانية بتسمة عشيرة الزيبار(بارزان وزيبار له به لكانه نامكانى عوسمانى دا، ٢٠١٨م،ص١٥).

- وذكر لابن فضل الله العمري في مسالك الابصار في ممالك الامصار بـ(بلاد الزيبار).

- وورد في كتاب الشرفنامة للمؤرخ الكردي الشهير البدليسي اسم (عشيرة الزيبار)، واعتبرها ثاني اكبر عشائر بهدينان(الشرفنامة بدليسي، ٢٠١٤ ، ص١١) .

- وورد في كتاب المعجم التاريخي لامارة بهدينان للمؤرخ الكردي الشهير عماد عبدالسلام رؤووف اسم (عشيرة الزيبار)، واعتبرها من عشائر القديمة(المعجم التاريخي لامارة بهدينان،٢٠١١م، ١٧٥).

- ورد في عشائر العراق للمؤرخ عباس العزاوي بـــــ(قبائل الزيبار)(عشائر العراق، ج١، ص٣٤٣) .

- ورد في كتاب الشجرة الزيوكية بـ(وزراء الزيباري)(الشجرة الزيوكية، ٢٠٠٩، ص٥٩).

- وقد بين إن لفظها متكون من (زي) اســم نهر ويقال له (نهر الجنون) و(بار) بمعنى الضفة، فصار يطلق على عليه الاسم (زيباري).

- وبعض الشيوخ المسنين جاء على السنتهم قالوا كلمة (الزيبار) بالكوردى (زير بار) يقصدبه حمل الذهب. (ياسين رشيد، علماء الزيبار في المصادر الإسلامية،٢٠١٣، ص٥)

- اقول: عرف كما هو معلوم والمشهور باسم موطنهم الزيباري.

موطن الزيبار: موطن الزيبار بين مدينة عقرة والزاب الكبير وعد قلعة باريزان، وقلعة شوش، وقلعة عمراني، في تصرف الزيباريين والعمرانية بلدة قديمة في أنحاء الموصل ذكرها الســمعاني وابن الأثير وتزرع الرز والكروم، وذلك لغنى المنطقة بالزروع والثمار، والموارد الطبيعية المتنوعة(ياسين رشيد، علماء الزيبار في المصادر الإسلامية٢٠١٣، ص٥)

اعتمدت الدولة العثمانية بشكل كبير على العشائر لكوردية كثيرة ومنشرة، حيث بلغ عد القبائل والعشــائر الكوردية في عهد العثماني الى ٣٨٠ وزعت الى مناطق كوردستان(اكراد الدولة العثمانية ١٨٨٨-١٩٢٣م ص١٠٧).

عشائر المستقرة، تتمتع عشيرة الزيبار من العشائر بثبات واستقرار في البنية الاجتماعية والجغرافية، يمكن أن يكون ذلك ناتجا عن الاســتمرارية في التاريخ والالتزام بالتقاليد والقيم العشائرية الكوردية.

الساكن في الزيبار: فولاية موصل يضم أكبر تجمع للقبائل والعشائر الكوردية، بمختلف قومياتها وانتماءاتها وفروعها واصـــولها، لا يعرف تاريخ الكرد من غير معرفة القبائل الكوردية وتاريخها وتحولات، إذ يكاد يكون التاريخ الكوردي حتى مطلع القرن العشـرين هو عينه تاريخ القبائل والأسـر الحاكمة، التي غالبا ما تكون زعامات عشـائرية، وصـراعاتها، لا تاريخ المدن والعمران والثقافة، وما زالت القبيلة الكوردية تحتفظ بحضـور ملموس في المشـهد العام في بعض أجزاء كوردسـتان، على هذا الأسـاس تكتسـي دراسـة القبائل الكوردية وتوزعها الجغرافي وذرى قوتها أو اضـــمحلاله، ســـاكنين في القضـــاء الزيبارهم الزيباريون، الزيباريون السـنة انتماء الى الاسـلامية، وهناك الزيبار المسـيحوين انتماء الى الديانة المسيحية، وهناك اليهودية انتماء الى الديانة اليهودية.

عشيرة زيبارمن عشائر الكوردية القديمة، ومنتشرة في قضاء زيبار والعقرة، وصولا حتى زاخو، وعشـيرة عريقة ومهمة، وكتب المؤرخ الكوردي ملا محمود بايزيدى في كتابه يقول بانه هناك ثلاث عشـائر مهمه يذكر اسمائهم (عشـيرة زيباري، عشـيرة مزوري، عشـيرة هركى) وهناك ١٢ الف بيت لهم، وهناك قبائل صـــغيرة (عه شـــيره تين به هدينان، هيرش كمال ريكانى، ص٢٦٨).

وهذا عشـيرة هي مجموعة قبائل يذكر قبائلهم يعود باسـم القرية التى يسـكنون ويعيشـون فيها(عه شـيره تين به هدينان، هيرش كمال ريكانى، ص٢٦٣) وغالبا ما يسـكن أفراها القري الزيبارية مشـــتركا يعدونه قريتهم وطنا لهم، ويتحدثون بلهجة مميزة، ولهم ثقافة واحدة، والعشـيرة هي المكون الرئيسـي، فتحالف عشـائر عدة يكون القبيلة، وشـرط العشـيرة أن يكون أفرادها من نسب واحد، بعكس القبيلة التي قد تتكون من عشـائر عدة من أنسـاب واحدة أو من أنسـاب مختلفة الجد، ينقسموم الى بطون وأفخاذ، كما نلاحظ إن أغلب العشـــائر المنطقة الكوردية مارســـور كدولة صـــغيرة في مناطق التي ســـاكنين فيها(الاكراد وبلادهم،٢٠١١ ص١٠٨)

عند قراء التاريخ نستنتج بان عشيرة زيبار نجد صداهم على مرة العصور التاريخية في الكثير من أمورهـا، كحمـايـة حدودهـا وحمـايـة طرق التجارة واســـتقرار المحلي، والعشـائري، واسـتصلاح الأراضي، والتخفيف من سـلطة المركزية على العشيرة والقبائل في موطنها الأسـاسـي، وخاصـة العشـائر الكوردية، التي كانت تشـكل جزءا كبيرا من خارطة الدولة العثمانية في ولاية موصـــل، نظرا الى موقعها الجيوســـتراتيجي بالقرب من الخط الحدودي بين امارتي بهدينان وسوران حيث تتمركز عشيرة زيبار،

فقد أصبحت مركزا اقتصاديا كبيرا بل كانت من المراكز التجارية المهمة بين المدن والاقضية، في السابق كانت هي قضاء الزيبار التابعة لولاية موصل.

اما الان فإنها تابعة لقضاء عقرة تابع بدوره إداريا لمحافظة دهوك في كوردستان العراق (ئينسكلۆپيديا پارێزگەها دهۆکێ، ٢٠١٧/ج٩، ص١٤٩)

اهمية العشيرة زيبار تكون متواجدة في مناطق جغرافية معينة، ويمكن أن تتوزع عبر مختلف المناطق داخل الدولة العثمانية موقع العشيرة يرتبط بالتاريخ والجغرافيا، وقد يكون لها تأثير كبير في الحياة الاجتماعية والاقتصادية للمجتمع المحلي.

عشائر الكوردية تمثل جزءا هاما من الهوية والتركيب الاجتماعي للشعب الكوردي، تتنوع العشائر الكوردية في أنحاء متعددة، وكل عشيرة قد تحمل تاريخا وتراثا فريدا، تلعب العشائر دورا في تنظيم المجتمع والحفاظ على الروابط الاجتماعية، يمكن العثور على تفاصيل أكثر حول عشائر الكورد من خلال الأدب والأبحاث التي تتناول تاريخهم وتقاليدهم.

أفهم، إذا كانت عشيرة زيبار تعتبر جزءا من العشائر المغمورة في المنطقة، فإن ذلك قد يعني أنهم قد لا يحظون بشهرة واسعة أو توثيق كبير. تاريخ العشائر المحددة غالبا ما يتأثر بعدة عوامل، ومن الممكن أن تكون هناك تحديات في جمع المعلومات عن بعض العشائر الأقل شهرة، كانت عشيرة الزيبار من اقوى المؤسسات الاجتماعية تاثيرا على المجتمع والدولة.

المطلب الثاني: تعريف السالنامة.

سالنامة، أو سالنامه دار: تعني (الكتاب السنوي) فالكلمة مكونة من مقطعين (سال) وتعني السنة أو الحول أو العام و (نامة) تعني الكتاب أو الكتيب أو الرسالة وكل من المقطعين من أصل فارسي إلا أن الكلمة كلها بمقطعيها تتركت و دخلت القاموس العثماني وبالتالي أخذت معنى حولية ومعنى التقويم السنوي والكتاب السنوي(العراق في الوثائق العثمانية، شمران العجلي،ص ٥٥)

أما معناها الإصطلاحي فهو كتاب يحمل بعض الخواص التقويمية والإحصائية والعلمية والتعليمية كما عرفها كثير من الأساتذة الأفاضل بأنها كتاب شامل لجميع الأحداث والوقائع التي جرت خلال السنة الواحدة(الأسر الحاكمة..،عماد عبدالسلام رووف، ص١١)

فسالنامة التى نحن في خدمتها لعام ١٣٠٨هـ، يقابل ١٨٩٠- ١٨٩١م، اترك لكم بطاقة السالنامة على الشكل الاتي:

- الذي اعتني به واشرف عليه وطبعه من قبل السيد حسن توفيق افندي، يتكون من ٣٢٢ صفحة(سالنامة الولاية الموصل ١٣٠٩هـ ٢ص١)

- محتوي: نحن في هذا البحث سنقوم بدراسة (سالنامه ولاية الموصل) حيث تقدم هذه (سالنامه دار) معلومات مهمة عن النواحي الإدارية في الولاية ومعلومات تاريخية وجغرافية واقتصادية واجتماعية وثقافية وصفية وإحصائية ذات قيمة كبيرة لاحتوائها على تفاصيل دقيقة عن تضاريسها الجغرافية وأخبارها التاريخية وحتى أنها أعطتنا معلومات عن المزارات والأضرحة الدينية في الموصل (السالنامات العثمانية واهمتيها لتاريخ العراق، فاضل مهدي بيات، ص١)

- الولاة والموظفين : ذكر لأسماء الولاة ومدة ولايتهم والموظفين مع وصف التنظيمات الإدارية الرسمية التابعة للدولة فيها(الأسر الحاكمة..،عماد عبدالسلام رووف، ص١١)

- مكون الولاية والقضاء: خصائص السكان وتوزعهم بين المسلمين والنصارى واليهود مع ذكر أعدادهم(العراق في الوثايق العثمانية، شمران العجلي،ص ٥٥)

- حدود منطقة قضاء الزيبار (زيبار قصاسى) : وحسب الوثيقة العثمانية المرقمة (HRT-0616) المعروضة في سنتي ١٩٢٢ -١٩٢٣م، يظهر الحدود لقضاء زيبار الوصفي، يبداء من القرية (هاريكا شيخا، و جنوبا الى موصليان وهشتكان، وصول الى امده، و الى منطقة سورجي، والى قرية ابروانه و صولان الى قلاتوك و مرورا الى زوركفان و الى هناره و بريسي و شنيى)

- جغرافية عشيرة زيبار موقع كورد وكوردستان، وقربها من امارة بهدينان وحدودهم مع امارة سوران وقربهم من عاصمة الدولة العثمانية شكلت كثير من الاحداث كما سوف تطلع علهيا فيما بعد، وايضا صعوبات من كثرت الممرات والجبال وكهوف وممرات المائية سبب مشكلة للدول السابقة بهدف فرض سيطرتهم عليه، واستمرار الثورات والنزاعات يوثر الى ركود السياسي والاقتصادي (عه شيره تين به هدينان، هيرش كمال ريكانى، ص٢٦٣)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

المطلب الثالث: الدولة العثمانية:

تعود أصول العثمانيين إلى الأتراك الذين استوطنوا منطقة تركستان في وسط آسيا، والذين انتهجوا الحياة القبلية القائمة على القتال والخضوع لأوامر قادتهم، وينتمي العثمانيون والسلاجقة إلى طائفة الأوغز التركية، وتعود نشأة الدولة العثمانية إلى اجتياح المغول لتركستان ومناطق الشرق الإسلامي، مما اضطر بعض القبائل التركية للهرب خوفا من الإبادة الجماعية، حيث اتجهت بعض قبائل الأوغز إلى هضبة الأناضول واتخذوها موطنا لهم بقيادة أرطغرل الذي حكمهم حتى عام ١٢٩٩م، ثم توفي مخلفا وراءه ابنه عثمان الذي أنشأ الدولة العثمانية، إنجازات الدولة العثمانية حققت الدولة العثمانية العديد من الإنجازات المهمة للأمة الإسلامية، ومن هذه الإنجازات ما يأتي:

التصدي للدول الاستعمارية التي حاولت السيطرة على مصر وبلاد الشام.

الوقوف في وجه اليهود وصدهم عن فلسطين.

تقديم الدعم للشمال الإفريقي في تصديه للغزو الصليبي الإسباني.

التصدي للغزو الصليبي البرتغالي في محاولاته للسيطرة على المعالم الإسلامية.

إيصال رسالة الإسلام إلى أوروبا.

توحيد الولايات العربية تحت رايتها. علم الدولة العثمانية يشكل العلم أحد الرموز الوطنية للدولة العثمانية.

وقد تغيرت صورة العلم وتبدل شكله ثلاث مرات، حيث ارتبطت في كل صورها وألوانها برموز وطنية ودلالات دينية ملهمة.

سقوط الدولة العثمانية يعد مؤتمر لوزان الوثيقة الرسمية التي أعلن فيها انتهاء الخلافة العثمانية الإسلامية، حيث جاء إعلانه عام ١٣٤١هـ، ١٩٢٣م،

بعد ثلاثة أيام من تنصيب الخليفة عبد المجيد الثاني على الحكم، حيث حاول مناصروه دعمه للبقاء على العرش، إلا أن قوة أتاتورك قد فاقت قوته، فتجمع الإنجليز وبعض من ممثلي أنقرة للنطق ببنود إلغاء الخلافة

- وتمت إعلان تركيا دولة مستقلة بحكم دستورجديدين.

(السلطان عبدالحميد الثاني، علي الصلابي، ص١٤، الدولة العثمانية دولة اسلامية مفتري عليها، عبدالعزيز محمد الشناوي، ج١، ص٥٥، تاريخ الدولة العثمانية منذ نشاتها حتى نهاية العصر الذهبي، احمد فؤاد متولي، ص١٥)

المبحث الثاني: عشيرة الزيبار في ولاية موصل.

التمهيد: عشيرة زيبار كانت تابعة ولاية الموصل، ولاية عثمانية، إحدى التقسيمات الإدارية كالعسكرية للدولة العثمانية، (سهل صابان ،٢٠٠٠، ص١٨٤) وهي أكبر الوحدات الإدارية في الفترة العثمانية، ويتولى حكمها حاكم برتبة (بكلربكي) اى أميرالأمراء، وقد فصلت الولاية الموصل عن ولاية بغداد فأصبحت ولاية مستقلة بذاتها في عام ١٨٧٩م، ونري ذلك في العدد الخامس من سالنامة ولاية بغداد عام (١٣٣١هـ ١٨٨٤م) أن سنجق الموصل قد فصل عن ولاية بغداد كأصبحت موصل ولاية قائمة بذاتها (سهل صابان ،٢٠٠٠، ص١٨٤).

فجغرافية الولاية كانت تحدها إيالة بغداد من الجنوب، ولاية دياربكر من الشمال، ولاية الرقة من الغرب، ولاية شهرزور من الشرق، بعد هذا القرارا استحدث العديد من السناجق(حسن على، ٢٠٢٠،ص ٢٢)

يقرا منه هناك اهتمام الدولة الى ولاية موصل وعمل عليه و تطويرها، وتوسيع الولاية، واستحداث جملة من الدوائر الحكومية ومناسب الحكومية لغرض التسهل العملة الموسسات بعد القرارات المهمة كخط كلخانه الشريف و قانون همايون.

المطلب الاول: الموسسات الدولة العثمانية في ولاية موصل لسنة ١٣٠٩هـ.

لدولة العثمانية كانت تعتمد على مجموعة من المؤسسات التي تضمنت الحكم والإدارة والقضاء والجيش وغيرها، من بين المؤسسات الرئيسية في الدولة العثمانية، اعتمد الدولة العثمانية على التنظيمات الادارية للولايات على الوحدات عمليا، وكما يلاحظ، فان بناء النظام الاداري العثماني قد تم صياغته بشكل هرمي من الاعلى الى الاسفل: الخلفية، الولاية، السنجق او المتصرفية، القضاء، الناحية، ثم القرية، لاوية موصل كان على شكل الاتية حسب ما جاء في سالنامة:

- الخليفة: هو السلطان ابن السلطان الغازي عبدالحميد خان ابن السلطان الغازي عبدالمجيد خان، ولد ١٢٩٣-١٣٢٧هـ ١٨٧٦-١٩٠٩م، وهو السلطان الرابع والثلاثون من سلاطين الدولة العثمانية(سالنامة الولاية ١٣٠٩هـ ٢ص١، السلطان عبدالحميد الثاني، علي الصلابي، ص١١)
- الوالي الموصل: هو السيد طاهر باشا، رتبة بكلر بكر أي (أمير الامراء) مجيدى ٢. اركان الولاية: نائب معرف عارف افندي(حرمين بايه سى)، مكتوبي: حسن توفيق افندي(اولي ثانيسى)، دفتردار يقصد به ممسك الدفاتر، ماسك الدفاتر: يقابل الوزير

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ فەکولینێن کوردی

المالية، توفيق افندي(متمايز) (المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية، سهل صابان ،٢٠٠٠، ص٦٤، حسن على، ٢٠٢٠،ص ٢٢، سالنامة الولاية ١٣٠٩هـ ص٦٥).

- مجلس الادارة الولاية الموصل : كان يتكون من ١٢ اعظاء اساسية كما جاء في السالنامة اسمائهم (السيد النائب معروف عارف افندي، ومكتوبي تعني(مدير مكتب) حسن توفيق افندي، ودفتردار تعني (القابض على الدفاتر) توفيق افندي، ومفتى محمد افندي، وسليمان بك، حاجي خالد افندي، سعيد بك، مفتى زاده محمد افندي، يوسف يوسفني افندي، جرجيس سرسم افندي، عبدالاحد شكر افندي، اسحق افندي(سالنامة الولاية ١٣٠٩هـ، ص ٦٦).

فان من المكون المسيحيى متواجدين في المجلس الادارة نعرف عليهم من خلال معرف على الاسمائهم(جرجيس، عبدالاحد)

ردیف صنف مقدم الای ایلنجی لوا داخلندهکی امرا وضابطانی		
الای ایکنجی لوا قوماندانی میرلوا اسماعیل حقی پاشا	٣	٥
یوز اوچنجی الای قوماندانی میرالای مصطفی عاکف بك		
یوز دردنجی الای قوماندانی میرالای طاهر بك	٣	
یوز اوچنجی الای قائممقامی مفضل		
یوز دردنجی الای قائممقام زکریا بك		
عمادیه طابوری قوماندانی بیکباشی علی افندی	٥	
زیبار « « بیکباشی احمد افندی	٤	
عقره « « « محمد امین افندی	٤	
دهوك « « « عثمان افندی	٥	
برنجی موصل طابوری طاهر افندی	٥	
ایکنجی موصل طابوری بیکباشیسی مصطفی حمدی افندی		
رشیدیه طابوری بیکباشیسی اسماعیل بك	٥	
یارمجه بیکباشیسی علی افندی	٥	

- الدوائر العسكرية والامنية: مدير كرز قوماندان ميرلوا سيعد باشا، مجيدى ٣، عموم مدالية، (سالنامة الولاية ١٣٠٩هــ، ص ٧٨) وله تشكيلات كثيرها منها(سواري اوتوز بشنجي الايك، بيادة فرق، برنجى طابور، ايكنجى طابور ضابطانى، مدراء الضباط القتسيمات الادارية للولاية، وبوليس دائره سى، يقصد به مديرية الشرطة،(سالنامة الولاية ١٣٠٩هــ، ص ٦٤). (المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية، سهل صابان ،٢٠٠٠،ص،١٤٢، ١٨٤،١٢٣).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

- الدوائر الدينية : مؤسسة الاوقاف، اوقاف قومسيونى،(رئيس مفتي افندي، ازمير باياسي ،م، ٣) ،٤ اعظاء، و محاسب، وكاتب واحد جودت افندي(سالنامة الولاية ١٣٠٩هـــــــ، ص٧٠)

رؤساى روحانيه: يشرفون على الموسسات الروحانية، منهم كلدانى(ومنهم كلدانى ملتى) وسريان قاثوليك ملتى و سريانى قديم ملتى، ملت موسويه (سالنامة الولاية ١٣٠٩هـــ، ص٧٢)

المطلب الثاني/ التقسيمات الادارية ونفوس لولاية الموصل

اعتمد الدولة العثمانية على التنظيمات الادارية للولايات على الوحدات عمليا، فولاوية موصل كان على شكل الاتية حسب ما جاء في سالنامة:

- التقسيمات الادارية

كانت ولاية موصل وحدة الادراية مستقلة، جاء في سالنامة بالتسمية العثمانية (موصل ولايتي) الولاية بالعربية.

وضمت الولاية من ثلاث سناجق: ١-سنجق موصل، ٢-سنجق شهرزو، ٣-سنجق سليمانية.

ومن خمس قضاء: ١-قضاء زاخو، ٢- قضاءعقرة، ٣-قضاءدهوك، ٤-قضاءسنجار، ٥ قضاءزيبار.

ومن ناحيتنين: ١- ناحية شيخان، ٢-ناحية عشائر السبعة. (سالنامة الولاية ١٣٠٩هـــ، ص٩٥) و (الموصل في القرن التاسع عشر، الاب سهيل قاشا، ص٧٠)

- وصنف السالنامة: بان الاول هي سنجاق موصل، وقضاء دهوك وزاخو ثانية، وقضاء سنجار وعقرة وزيبار ثالثا،

مركز المدينة: الاجمالي النفوس لولاية الموصل،على الشكل الاتي:

العام	مسلم وغير مسلم	الجنس	المرجع
١٣٠٨هـ / ١٨٩٠-١٨٩١	١٦١٠٦	ذكور	سالنامه ى لعام ١٣٠٨هـ
١٣١٠ هـ ./١٨٩٢-١٨٩٣	١٦٤٥٩	ذكور	الاحصاء جميع الولايات

- يتبين بانه هناك زيادة في النسبة السكان، ولكن نسبة قليلا، مع هذا يفهم منه فان النظامو زيادة في العدد الولادات.

- الاحصـــائيات والبيانات في ولاية الموصـــل في ذلك الفترة لكم يكن دقيقا، ونفس الموضوع مع قضاء الزيبار لانه استحداث قضاء زيبار يحتاج الى موسسات لهذا الغرض.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

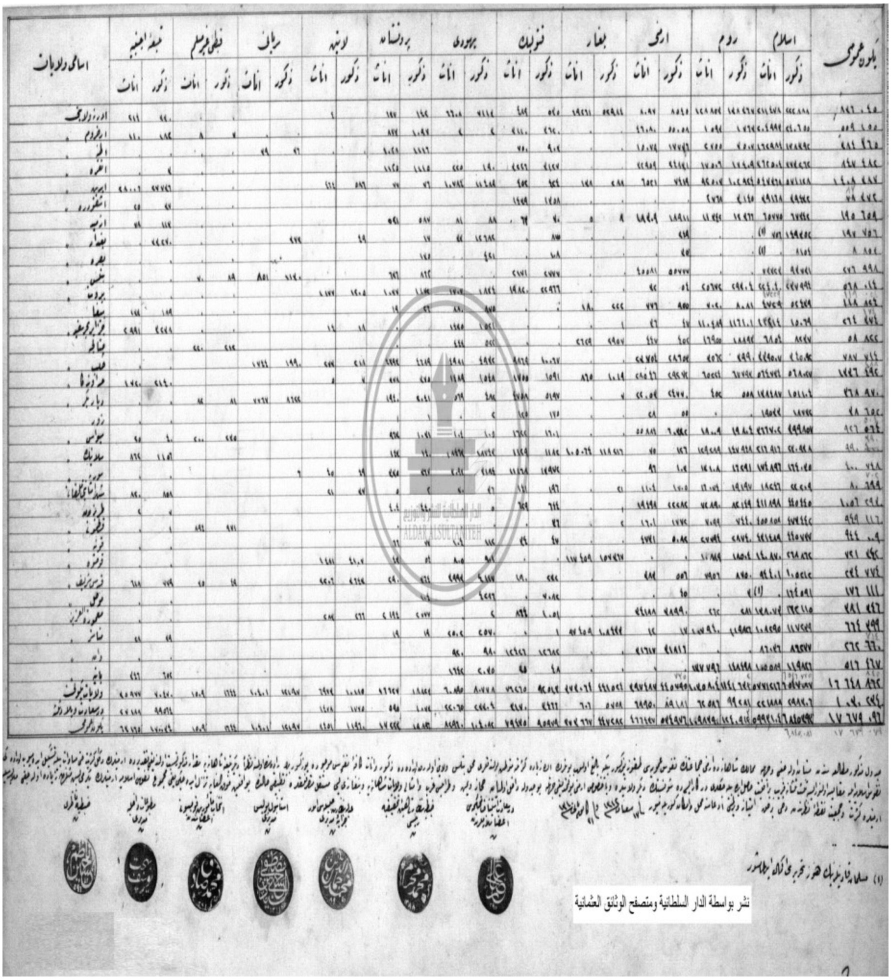

السناجق: الثلاثة

الاجمال النفوس السناجق	٦٧٠٦١	**مسلم وغير مسلم**
منها من المسلمين	٥٧٥٨٧	
من غير المسلمين	٩٤٧٤	

الاحصائيات الموسسات الخدمية للولاية : حسب البيانات الواردة في سالنامة الولاية موصل ١٣٠٩هـ بجيمع الاقضية الخمس المذكورة جاء على الشكل الاتي:

المكان	الاعداد	المكان	الاعداد
خان	٧٧١٤	دكان	٢٦٧٧

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

مغازه	٣٦	حمام	١٢٩
جامع و مسجد	٤٥	قهوه خانه سى	١٢
مدرسة	٦	جزاخانه سى(السجن)	١٥
لوقانطه سى(مطعم)	بين ٣٠- ٤٠		

(سالنامة الولاية ١٣٠٩هـ، ص٩٦-٩٨)

وايضا اذ نرجع بين اعوام ١٦١١-١٦٨٢م ذكر اولياء جلي في رحلة عندما مرت على زيبار، كانت فيها بيوت و مسجد و حمام و بستان (عه شيره تين به هدينان، هيرش كمال ريكانى، ص٢٦ ٨)

المطلب الثالث: قضاء الزيبار (زيبار قصاسى)

- قضـاء: هو وحدات ادارية اصـغر يشـار الى كل منها بالناحية، والتى تضـمت بدورها مجموعة من القري، وكثيرا ماكانت القرية تتطور لتصبح ناحية وكما قد تتحول الى ناحية الى القضاء، والقضاء الى ناحية (الموصل في القرن التاسع عشر، الاب سهيل قاشا، ص ٧١)

منطقة ادارية تحكم من قبل موظف يدعى قائمقام. ولازالت التسمية مستخدمة حتى اليوم هذا ومنصب "قائمقام" يستخدم في بعض البلدان الإسلامية للإشارة إلى مسؤول حكومي يتولى الإشراف على شؤون إدارية وسلطات محلية في منطقة معينة، قد يكون دور القائمقام مشـابها لدور رئيس البلدية أو حاكم المنطقة، ولكن يمكن أن يتفاوت الدور تبعا للنظام الإداري لكل دولة أو منطقة.

- جغرافية قضاء الزيبار كما جاء في سالنامة الولاية الموصل : زيبار شرقها رواندز غربها عمادية جنوبها عقرة وشمالها هكاري، محاطة بحدود جبل شيرين ولها شاهقين كبرين وزيبار تقع بين كليهما ويجري في وسطها نهر الزاب الصغير وعلى نواحي النهر يوجد شيروان والمزوري) وجبل زيبار من الجبال المشهورة لي ولاية موصل (جغرافية الممالك العثمانية، احمد الشرقاوي،ص ٢٤٧).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

زیبار قضاسی

زیبار قضاسی شرقاً رواندز غرباً عمادیه جنوباً عقره شمالاً حکاری
قضالریله محاط وهم حدود اولدیغی کبی بریسی شیرین دیکری بریسه
ادلو ایکی بیوك شاهق نامليله بنام وایکیسی وسط اولەرق کە جمادرت
جبالك وسطنده واقعدر زاب نهری انك وسطندن جریان ایدر شیروان
ومزوری ناحیەلرندن مرکب وتخمیناً ایکیوز اللی قرایی حاوی برقضادر
حکومت مرکزی اولان بیره کپره قریەسی یتمش سکسان خانەدن عبارتدر
قضاء مذکور موقعاً جبال شاهقه ومتنوعەیی حاوی وصعوب المرور اولوب
قریەلرنده اوزوم بغچەلری اولدیغی حالده بعض محللرندەدخی متمادیاً جریان
ایدن بر چوق انهار وار ایسەده استفاده اولنمز بر حالدەدر اکثر محللری
جبال میاحەدن عبارت اولوب انلرده دخی نابت متنوع احطاب واخشاب
واردر بو اخشابك اکثریسی مازو اولەرق اهالیسی اندن وکرك خدای
نابت اورمانلق وسائرەیی حاوی کثره وماجك وجرش محصولاتندن استفاد
ایدرکه بونلرك قسمی اعظمی موصله وسائر محللره کوندریلوب صرف
اولنور اهالیسی کرد طائفەسندن وبعضیسی خشونت مزاج طاقندن
اولملری سببله اکثر کویلری معموریتدن خالیدر

- قضاء زيبار: مذكور ومعروف بجباله الشاهقة والمتنوعة التي يصعب المرور فيها ورغم وجود غابات العنب والكثير من الانهار والسهول ومن كثرتها فإنها اصبحت صعب ان يستفاد منهم واكثر المحلات تكون على ظهر الجبال، يوجد فيها متنوع الاحطاب والاخشاب ويستخدمون الكثير من الاخشاب للتدفئة ولبناء البيوت ولصناعة الادوات الزراعية ويستفيدون من الادوات لإستخراج المحاصيل كالجريش والبقوليات والقسم الاعظم من المحاصيل يذهب وينباع للموصل والباقي منه يتم صرفه وتوزيعه محليا، اهالي قضاء زيبار من طائفة الأكراد والبعض منهم له ومزاج خشن لهذا السبب هناك بعض من القرى خالية،(سالنامة الولاية ١٣٠٩هـــــــ، ص١٢٢، الموصل في القرن التاسع عشر، الاب سهيل قاشا، ص١٨٠).

ومن الامور الا فتة سجله سالنامه بانه هناك وجود ينابيع الجوفية، وايضا وجود غابات كثيرة و كثيفة

مكون وسكان القضاء: جاء في السالنامة اهالي قضاء زيبار من طائفة الأكراد(سالنامة الولاية ١٣٠٩هـ، ص١٢٢) .

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

وكان مركز قضاء قرية (بيره كبره) يقصد به والصحيح اسمه (بيره كه برا)، واكثرية السـكان من الكورد، وقلة من كلدان، سـريانى ويهود (سـالنامة عثمانية لعام١٩١٢ص١٩٣ و١٩٤)، اى ان الكورد من مسـلم السـنة، وهناك مكون مسـيحي(سـريان) ومكون اليهودي (الموصل في القرن التاسع عشر، الاب سهيل قاشا، ص١٦٠).

اللغة : لغة القضـاء اللغة الكوردية البهدينانية بالمحادثة، واللغة الثانية المراسات الدولة كانت العثمانية.(الباحث)، ولغة العربية كانت الشائعة في ولاية موصل (الموصـل في القرن التاسـع عشـر، الاب سـهيل قاشـا، ص ١٦٥، الاكراد واللغة والسـياسـة، عقيلسعيد محفوض،ص ٦٤).

ونجد الاشـارات بانه كان يسـتخدمون لغات أخرى إلى جانب الكوردية وهي العربية، والسريانية، واليهودية.

الزراعة : اشتهر قضاء منذ القدم بالزراعة، تقع وسط منطقة زراعية واصعة الغصوبة، بن الانهار الداخلية كازاب والفرات وفروعها، وبين العيون، اللاراضـي المطرية وغيرالمطرية، كما صرح به سالنامة، ولكن لا يستفاد منه بشكل صحيح لفائدة القضاء (سالنامة عثمانية لعام١٩١٢ص١٢٢).

وسـكان الناحية يقومون بالاعمال الزراعة وتجارة والبسـاتين، وبعض سـكانها مهاجرين (سالنامة عثمانية لعام١٩١٢ص١٩٣ و١٩٤).

نشـات الدولة العثمانية على قاعدة الاقتصـاد الزراعي ومن هذا الاقتصـاد تشـكل القسـم الاكبر من الدخل الوطني العثماني ففرضـت الضـرائب على الفلاحين، (مجالات الاقتصاد العثماني في ولاية بيروت ١٨٨٧ – ١٩١٤ م جاسم محمد عبيد الجبوري أ.م.د سامي ناظم حسين المنصوري كلية التربية / جامعة القادسية ص ١).

يفهم منه لم تبدأ الدولة العثمانية، الاهتمام الكافي بمشـاريع الزراعية بالرغم من أهمية هذه المشاريع التي كانت تعد العمود الفقري للاقتصاد الولاية والقضاء، واقتصر لاهتمام بهذا المجال على جهود فردية اضـطلع بها بعض الولاة العثمانيين. كما جاء في السالنامة.

المحاصـيل التي تنتجها قري زيبار: القطن(بمبه)، التبغ(التوتن)، السـمسـم(كونجى)، الرمان(هه ناروك)، العدس (نيسك)، الماش(ماش)، الحمص(نوك)، الرز(برنجى سفيد)، زيت الزيت، وغيرها، بيع الحنطة والشعير في سوق المدينة وتبادل مختلف السلع، ومنتجات الزراعية والحرفية، فتجارة مدينة عقرة و زيبار كانت مزدهره وتجار موصـل ينقلون منها

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

الارز والغزل و القطن وارمان و شـرابه والعسـل و من السـما وحلوه، مقابل تصـديرهم لها القماش والنيل والثياب الخمر والخفافية والملح (ولاية موصـل العثمانية في القرن سـادس العشر ص٢١٧)

المطلب الرابع: الموسسات الادارية في قضاء زيبار (زيبار قصاسى):

- مركز القضـاء: حسـب ماجاء في السـالنامة الدولة العثمانية، جاء ذكر قرية (بيره كبر) التى كانت مركز القضـاء، اى الحكومة القضاء فيها، وجاء بالتخمين يوجد تقريبا في التي تحتوي حكومة مركزية المحلية فيها، وعلى ٧٠-٨٠ بيت، الموسسات الحكومة المحلية على الشكل الاتية :

الاول: المؤسسة قائمقام القضاء:

حسـب ماجاء في السـالنامة الدولة العثمانية، فان قائمقام القضـاء هو السـيد مصطفي افندي(سالنامة الولاية ١٣٠٩هـ، ص ١٢١-١٢٢).

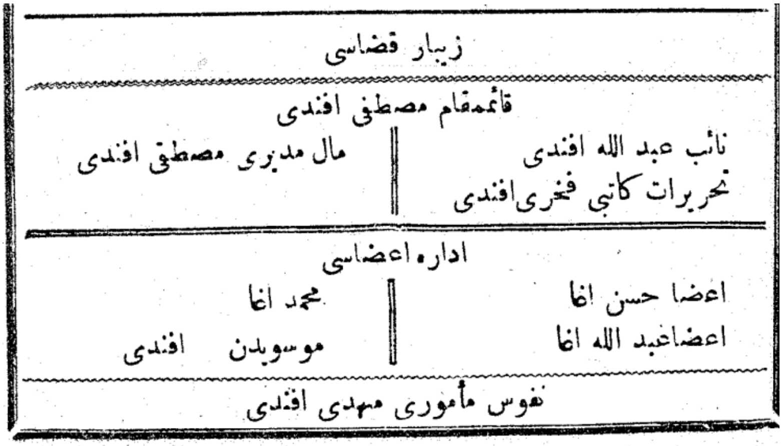
زيبار قضاسى
قائمقام مصطفى افندى
نائب عبد الله افندى | مال مديرى مصطفى افندى
تحريرات كاتبى فخرى افندى
اداره اعضاسى
اعضا حسن اغا | محمد اغا
اعضا عبد الله اغا | موسويدن افندى
نفوس مأمورى مهدى افندى

ولكن هناك تغيرات في المناصـب قائمقام، حسـب الوثائق المتوفر هناك بعض الامور يحتاج الى توضيح: ففي عام ١٣٠٩هجرى هناك تغير في هذا المنصب على الشـكل الاتي:

الاسم قائمقام	التاريخ تولي المنصب	الرقم الوثيق	السبب التغيرات
جمال افدي	١٣جمادالاول ١٣٠٩هـ	DH.MKT.01901.00075	بمرض كوليره- القتل
عبدالله افندي	٢ رجب ١٣٠٩هـ	DH.MKT.٠١٩١٧.٠٠٠٩٨	استبعاد سواء الادارة
عبدالقادر بك	١١ شعبان ١٣٠٩هـ	DH.MKT.٠١٩٣١.٠٠٠٥٥	تغير العنوان الوظيفي

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

- والسـيد عبدالقادر بك اسـتمر في عمل قائمقام في قضـاء الزيبار الى ان حصـل على الوسام امير الاميراء حسب المرسوم همايلون بتاريخ ٢٢ اوغسطس ١٣٠٨هـــ (بارزان و زيبار، نوزاد باجكر، ص٦٢)

- حسب الوثايق المتوفرة بان الراتب الشهري لقائمقام: هناك ثلاث اصناف في المنصب قائمقام على هذه الشكل:

١- اذا كان من الصف الاول فيكون الراتب الشهري المبلغ (٢٥٠٠) قروش.
٢- اذا كانت من الصنف الثاني فيكون الراتب الشهري مبلغ (١٧٥٠) قروش.
٣- واذا كان من الصـنف الثالث فيكون الراتب الشـهري مبلغ(١٢٥٠)قروش(بارزان و زيبار، نوزاد باجكر، ص٦٠).

فان الدولة العثمانية كان يراعي الاصـناف قائمقام، وحتى في الراتب الشـهر لهذا المنصـب، ولكن من مفارقات بان اكثر قائممقام التذين تولى القضـاء كانت رواتبهم من الصنف الثالث.

ونائيه السيد عبدالله افندي، ومدير المالية مصطفي افندي، وتحريرات كاتبى السيد فخرى افندي،

وبخصوص الاعظاء الادارة كل من السـيد حسـن اغا، وعبدالله اغا، ومحمد اغا، وموسـويدن افندي.

الثاني: دائرة نفوس مامور/ ومديرية النفوس للقضاء: متمثل السيد مهدى افندي
الثالث: ضباط ماموريى: متمثل السيد عبدالرحمن اغا
الرابع: رديف دائره سى: بيكباشيسى احمد افندي
وقول اغاسى السيد شاكر اغا (مداليه)
و كاتب هو السيد مظهر افندي

و ايضـا يوزباشـى حاجى بكر افندي، يوزباشـى سـليمان اغا، يوزباشـى فتاح اغا، وملازم قادر اغا، وملازم صـالح اغا ، وملازم احمد افندي ، وملازم معروف افندي، (سـالنامة الولاية ١٣٠٩هـ، ص ١٢١-١٢٢)

- يفهم بان ولاية الموضع كان في امس الحاجة الى معرفة العشائر الكوردية (زيبار) لغرض يكون قريب، وانه امتياز للعشـيرة زيبار، ومشـاركة الشـخصـيات العشـيرة والاغوات والمختارية في مجلس القضـاء، ومتابع المشـاكل اليومية من القضـاء، وفتح مجال الى توصيل الخدمات للعشيرة والقضاء.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

- يفهم من انشاء الدوائر التسجل النفوس لغرض حصول الدولة على المعلومات العشيرة، لاستفاد منها في المستقبل القرب، لغرض الجند، وايضا معرف اشقياء من العشيرة، وغيرها

وايضا الغرض من انشاء الموسسات العسكرية يعود لمشاركة الافراد العشية في العميلة العسكرية والامنية، وايضا محاربة الاشقياء من خلال المووسات الامنية المحلية، وايضا جمع الضرائب ونحوها لدولة.

الطريق والجسور ونهر قصاسى (قضاء الزيبار):

حول الطرق الرئيسية، الطريق الذي اعتمد قديما، عندما نتحدث من الشيوخ المسنين كانت طرقى متعدد، ولكن كانت طرق جبلية، وليس بشكل اليوم من التبليط والشارع وغير مرصوفة، وخاصة في موسم الشتاء ينقطع الطرق بسبب الثلوج والامطار، وينتظرون ايام حتى يجف الطين، فكان الطرق يستخدمونه بواسطة الدابة، ونفسها للمشي(مقابلة، مذكرات القصاب).

وجاء على مسافة الفاصلة بين الولاية والقضاء ٢١ ساعة(جغرافية الممالك العثمانية،احمد الشرقاوي،ص ٢٥١).

فان القوافل التجارية القادمة الى كوردستان والمغادرة منها تسلك عدة طرق وتمر بعدة مدن سواء للتجارة او المرور منها:

١. بيره جيك-اورفه- ماردين- نصيبين- الجزيرة-الموصل- حلب
٢. وسط كوردستان- امد- ماردين-حلب
٣. بدليس- اعالي نهر دجلة- الجزيرة
٤. وان –هكاري- اميدي- الموصل
٥. اربيل –رواندوز-اومية-تبريز
٦. اربيل- قلعة دز- اورمية-بانه
٧. كركوك – سهل السليمانية- حلبجة- كرمنشاه- سنندج (الدوسكي ص٥٢ومابعدها)

وظلت العقبات الرئيسية في التجارة التنقل البضايع بين الانهار والجداولها دجلة والفرات صعبا وبطيئا، وتاخر، منها وتدخلات العشائر والاشقياء والمجرمين (العراق في الوثائق العثمانية، شمران العجلي، ٧٣-٧٤).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

- اذ نرجع قليه الى الفترة العثمانية كان الطرق تمر على القري والمساجد وتمر بالوديان والممرات الصعبة، فكان الانسان يعتمد على السير على الاقدام وتاخذ الكثير من الوقت و الجهد، واستخدام الحيوانات للنقل الحمولات من الحمير و لاخيل والابقال غيرها وهذا ايضا يتعرضون لتعب شديد مما يودي الى وفاتها، وبعد جاء فكر في العربة باستعانه بالحيوانات، كانت أغلب الطرق التي استخدمت للتنقل في الماضي آمنة على البيئة ولا تلوثها، فحركة الدواب على اختلافها وتنقلها لم تكن بالأمر الذي يؤذي الطبيعة، أو يلوث هواءها كما هو الحال في طرق المواصلات الحالية، وكان المسافرون في ذلك الوقت يستمتعون بالهواء النقي النظيف الخالي من أي تلوث، فلم يكن هناك أي نوع من المركبات التي تعكر صفو الجو بأدخنتها المتصاعدة، بعكس الوقت الحالي (وسائل المواصلات القديمة: هيام ابراهيم الفيلات: ٩ نوفمبر ٢٠١٦م)

المبحث الثالث: اضاءة على عشيرة الزيبار.

المطلب الأول: ارض الزيبار في عهد العثماني، والوضع الاجتماعي والقبائل الكوردية:

نظم العثمانيون دولتهم على اساس اقطاعي عسكري وتشكيلات عسكرية، ملكيات عقارية في كوردستان كانت محصورة في ايدي الرؤساء الكورد الذين يتراسون العشائر، وكانوا يجندون العساكر ويدفعون الضرائب لولاة السلطان العثماني، الاراضي التي اعتمدت الدولة العثمانية الاسلامية الي خمس الاصناف الاتية :

١. الاراضي أميرية: وهي الاراضي التى تملكها الدولة العثمانية الاسلامية وتمنحها لمن تشاء بموج شروط مثل (التيمار، الزعمات، والملك الخاص).

٢. اراض متروكة: وهي المرعي والمحاصيل وماشابهها، وتكون ملكيتها للدولة العثمانية، لكن الاستفادة من خيراتها ومحاصيلها يعود للنفع العام.

٣. اراض مكتوب: يطلق على الاراضي التي تملكها الدولة، العثمانية، نظرا لعدم وجو دسجلات اوقيود حكومية بها.

٤. اراش ملكية: اى تمليك وهي التى تملكها اشخاص ويشرفون عليها بانفسهم وهو معفي من دفع العشر أو الخراج، انا اذا تولت الدولة مسؤولية الاشراف عليها فيطلق عليها بالعثمانية (مالكانه ديواني).

٥. اراض وقفية: الاراضي ذري اوخيري وقد بلغ عدد مساحة الاراضي الوقفية في الولايات الاسلامية مايزيد عن٧٠٠٠٠٠دونم وزع مردود تلك الاراضي على الاعمال الخيرية، ووقف البيوت والمزارع، وكان المسيحيون واليهود يقفون كالمسلمون.

٦. اراضـــي الموات/المواتِ: هي الاراضـــي التي ليس في تصـــرف احد من الناس وليســـت متروكة ولا مخصـــصـــة لاهالي القرية وهي بعيدة عن العمران مســـافة (١/٥) ميل اي بمســـير نصـــف ســـاعة ويمكن تملك هذه الاراضـــي وزراعتها بعد اخذ موافقة الدولة (الدستور, مج١, جمعه ونشره نوفل نعمة الله نوفل, تدقيق خليل افندي الخوري, بيروت: ١٨٨٣م، ص٣٦- ٣٧، مجالات الاقتصـــاد العثماني في ولاية بيروت ١٨٨٧ – ١٩١٤ م، جاســـم محمد عبيد الجبوري أ.م.د ســـامي ناظم حســـين المنصـــوري، كلية التربية/جامعة القادســـية،ص١، مصـــطلحات الدولة العثمانية ص٣٥٩ ومابعدها، كردســـتان في العهد العثماني، الدوســـكي، ص٤١)و(المعجم الموســـوعي للمصـــطلحات العثمانية التاريخية، سهل صابان ،٢٠٠٠،ص٢٧).

القري الزيبار:

عندما نذكر القرية يعتبر من الوحدات الادارية المصـغرة في نظام العثماني سـهل نســـبيا، القرية تحكم من قبل مختار، الذي عادة ما يكون الرجل البارز في القرية او الاكبر ســـنا، ولذلك كانت القرية تســـمى بالعثماني، مختارلك او مختارية بالعربي، وتعد القرية اصغر جزء في التنظيم الاداري العثماني، وهذه المناصب بعده موجوده في واقعنا.

حيث حصـر الدولة العثمانية كل البيوت في القرية، وادرج في السـجلات الناتجة من القرية من السجلات الضرائب والصكوك الوقفية و السجلات المحكمة الشرعية، وفي الســياق كل البيت هو عائلة على راســها رجل بالغا(واحيانا امراة بالغا) وتســكن في منزل خاص(البلاد العربية في ظل الدولة العثمانية، جين هاوثاواى، ص ٢٥٤)

- وحســـب ما ورد في الاحصـــائية الوثيقة المرقمة(NES.D.07402) الموجود عندنا، احد الاحصـــائيات الولاية الموصـــل من بيها فيها منطقة زيبار، يعود١٦/٦/١٢٦٥هـــــ، يقابل ١٨٤٨/١٨٤٩م، جاء حوالى (٥٥ قرية الى ٦٠ قرية).
- لتنبية فان منطقة تواجد قري الزيبار منقسمة

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

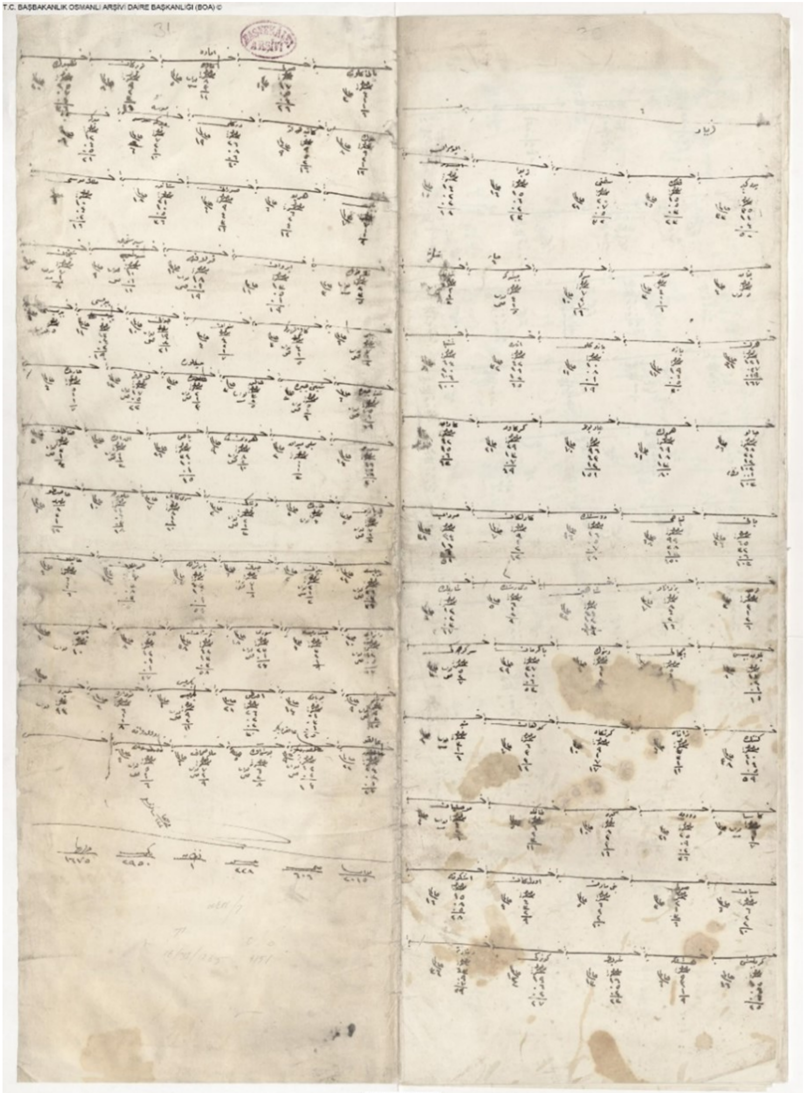

NFS.d.07402

ت	الاسم القرية بالعثماني	بالعربي	ت	الاسم القرية بالعثماني	بالعربي
١	ابروانه		٢٤	لاتكه	لاتكا
٢	الكا		٢٥	بياره	بابولا
٣	غير واضح		٢٦	هاريك شيخا	
٤	قلاتوك		٢٧	هاوه	
٥	ذوركرا		٢٨	كافيه	كافيا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

٦	باوداوار		٢٩	نيه	
٧	بيره كيره	بيره كبيرى	٣٠	زمين	زه مه ن
٨	هرن	هه رن	٣١	بيرور	
٩	خوشنانه	خوشانا	٣٢	بزنار	به زنار
١٠	باذيقورنه		٣٣	دودى	
١١	هناره	هنار	٣٤	نيره	
١٢	برليه		٣٥	ذييه	
١٣	شنى	شه نى	٣٦	كوهار	كوهانه
١٤	جالر	جالى	٣٧	موصليان	موصليان
١٥	هون	هوكى	٣٨	مركرش	
١٦	باذيكى	بازى كلى	٣٩	كيره	
١٧	جاربوت	جاربوت	٤٠	دوفران	دفرى
١٨	خلانه		٤١	سلطه	شرتا
١٩	بانى	بانى	٤٢	كريش	كربيش
٢٠	كوريكاوه	كوركافا	٤٣	دينارته	دينارته
٢١	سيرانى به	سراتى زيري	٤٤	هشتكان	
٢٢	سيرانى زير	سراتى زيري	٤٥	امده	
٢٣	خلتو	هلورا			

- حسب ما ورد في الخريطة الوثيقة المرقمة (HRT-0616) لعام ١٣٤١هـــ، يقابل ١٩٢٢ - ١٩٢٣م. جاء الذكر القري الزيبار بهذه الشكل الاتي وهي قراية ٤٥ .

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تحليل:

- كما هو معلوم ليس من الشطر في الخريطة يسجل الاسماء كل القري، ولكن في الاحصاء سجل كل القري لقضاء الزيبار، التى موزعة (دولا زێبار ژێرى، دولا زێبار ژورى، زێبارييێن دەشتا زێ،سە ريبارێ زێ مەزن، زێبارييێن دولا نەهلێ، زێبارييێن دولا نەقبى، ێبارييێن بەربنێ بنياچيايێ ئاكرێ، زێبارييێن بەربنێ بنياچيايێ ئاكرێ)

- عندما نقراء الاحصائية فيها بعض الاخطاء من حيث الاملاء، والحروف.

- وايضا كتب اللغة العثمانية وليس باللغة العربية او الكوردية، فان الاسماء القري كوردية تلفظ بالكوردية، فان الكاتب والمسجل البيانات حول الاحرف الكوردية (پ، چ، ر(مرققة)، ڕ(مفخمة)، ژ، ڤ وغيرها) الى احرف عربية.

الوضع الاجتماعي والقبائل الزيبار:

تعتبر الاسرة الزيبارية اللبنة الاساسية للقبائل الزيبار، ومؤسسة الاسرة وقائدها (الزوج والزوجة) ونجد روابط اجتماعية متينة وتتكون من الاب والام والاولاد، وتمدد القوة الى الاسرة الكبيرة والى القبيلة والعشيرة والتي تنظم اعظائها بطوابعها الاجتماعية والقانونية، ويتميز المجتمع الكوردي بوجود الاسرة الواسعة من الجد واولاده والاحفاد، فان العامل الاجتماعي والاقتصادي دفعت الى الاسرة الواسعة، وبالاخص في القري، فانهم يعتمدون على توزيع الاعمال للزراعية والمهام الاعمال الاسرة والاستمرار السلالة (كردستان في العهد العثماني، الدوسكي، ص٢٣) الباحث.

وحيث كانت عشائر كوردية دائما في تحالفات ضخمة مع عدد من عشائر وحروبها عشائرية كانت احداث عابرة لم تورث لاحفاد حيث نجد ان البدليسين توسعو الى حسن كيف وبعدها توسع مير بوطان ليضم اسكيف اليه، وعاش كل تلك عشائر تحت وصاية الاقوة بدون منزعات كبيرة حيث خلافات كانت محصورة، نجدها متمسكة بتحلفات مع ولاد عمموتهم ولم يتمزق شملهم بخلافات القبائلية، ونجد ايضا الباحث دياكوف حين يتكلم عن عشائر الكورد الكوجر ويصف امتدادهم من سهول ديريك الى زاخو ودهوك والى اورميا وان الى ان يصلو الى خورسان كيف انهم امتدو كل هذا توسع وتشاركو مع عشائر تلك مناطق دون اي تغير يزكر ولاضافة نرى الكاتب الارمني ابوفيان يقول عن الكورد الكوجر: انهم يتميزون برجولتهم وقيافتهم المهيبة التي تشير الى الهزء من الخوف.

وبرئي (الباحث) ان الكورد لم يدونو كتابين نسب عشائر الا نادرا عكس عرب ولكن كان مواويل الكوردية اخذت هذا المجال، حيث نجد مواويل الشر وصف حروب والنزاعات وتفاخر ظاهرا بها تحكي قصـــص من فكلور وحروب جرت ذلك الزمن هذا تسجيلات مهما جدا من حيث دراسة تاريخ والفكلور الكوردي.

عادات وتقاليد عشـــيرة الزيبار:ويتميزون بامتلاكهم لتاريخ عريق مليء بتراث ثري من العادات والتقاليد المميزة، والتي أعطت لهذا الشعب تميزه وتفرده عبر العصـور، لنتعرف على أبرز عادات وتقاليد الأكراد التي لا تتغير بتغير الدولة التي يعيشون بها من العراق أو سـوريا أو تركيا وغيرها، ومن الصعب ان اعطي حكما شـاملا على المنطقة الزيبار، فهناك العنف والقسـوة والمرح وتواضـعين، نتكلم عن التقاليد العشـائرية التي يمارسها اهل العشائر في مختلف المجالات من حيث :

- **العائلة:** من الاهم الاشياء في عادات وتقاليد معرفه نسبه، حتي يتمتع الاسرة الزيبارية احترام فائق لدي بعضهم، وهناك مثال (يقول للسائل من انت ويقول بعد لست متزوج) الباحث
- **الضـــيافة واكرام الضـــيف:** اذا دخلت الى (ديوه خان)المضـيف عليك ان تجلس على الجهة اليمين، عدم التثائب امام الضيف فانه يدل على انك تريد انصراف الضيف - لا تاكل حتى يأذن صـــاحب الضـــيافة بذلك، اذ جاء لهم من يطلب من الحماية فانهم يدافعون عنه(ابراهيم خليل العلاف:الحياة الاجتماعية).
- **عادات الزواج الزفاف:** وقداســـة الزوراجة ومن مجموعة من عادات وطقوس من الملابس ويوم الحنة والدبكة وغيرها نتحدث لاحقا(اكراد الدولة العثمانية ١٨٨٨-١٩٢٣ص ١٤٥)
- **الثار:** وهى بمثابة قوانين تحكم أفراد العشـــيرة، وأهم ما يميز المجتمع العشـــائري والتي بالزواج، والثأر، والغزو، والفصل، والنخوة، وغيرها من الالتزامات العشائرية.
- **الصـبر:** وقد غرس في حياته الصـبر، الجلد، تحمل الجوع والعطش والتاهب اسـتعدادا للركوب الطويل، لانه صار جزء من حياته.
- **وفاء العهد:** من صـفاته ووفاءة بالعهد، بالكلام ، بالمال وغيرها، وانه مسـتعد يدفع من ماله الخاص لانه تحدث ووفد بالوعد معين، حتى لايكون شـخصـص مهزور في عين عائلة واصـــدقاء وابناء عمومه(و كوردســـتان العثمانية كاميران الدوســـكي ص٣٠ ومابعدها)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

- **العمل الجماعي:** في كثير من عادات يجتمعون في انشاء البيت- او حصاد محصول ونحوها يسمون (بالة باله) مساعده بدون اجرة (الاكراد تاريخ شعب وقضية وطن احمد تاجر الدين: ص ٤٧-٤٨،اكراد الدولة العثمانية ١٨٨٨م -١٩٢٣م ص١٥٥-١٦٨)

- **التزين والاناقة:** فاشتهرت المراة الزيبارية بجمالها ومفتاتنها واظهار اناقتها والتفنن في اختيار ماايناسب قوامها وانوثتها من الملابس، وتفنن الخياطون في اثوابهن اكثرن في التزين باحلي والفضية والزخارف وتطريزات، وحواشي الملابس، واستخدام كحل، وان جمال المراة الزيبارية التي تختلف في بعض صفاتها من شخص اخر تبعا لاصولهم وامزجتهم وتعود ذوقهم الى مقاييس محددة وهي: ان تكون بيضاء، وحنطي، والاشقر العيون الزرق والاسود والعسلي، وبالشعر الاسود والاصفر والنرجسي(الاكراد تاريخ شعب وقضية وطن احمد تاجر الدين: ص ٤٨-٤٩).

- **الملابس:** الملابس التقليدية لعشيرة الزيبار يمثل الزي القومي للأكراد على مر العصور، ويتميز الزي الكردي التقليدي بألوانه الزاهية وقماشه الفاخر وكثرة التطريز به، تميزت أزياء الناس منطقة زيبار بالتنوع الشديد في أشكالها وألوانها وأثمانها،(شال ويه بك) احد الملابس المهمة عند الزيباريون وفخمة بسبب الفقر، كان الاغوات والشخصيات المرموقة يلبسونه، وكان بعض عوائل اليهودية يقومون بالخياطة هذه الملابس في قرية هرني، من عادات انهم لا يتركون لفة راس العمامة(جمداني)، النساء ذوات الإمكانيات المحدودة يستعضن عن مثل هذه الإكسسوارات بأخرى من معادن رخيصة مطلية بألوان ذهبية (الاكراد تاريخ شعب وقضية وطن احمد تاجر الدين، ص٤٨ – ٥٠)

- **كسوة الشتاء والصيف:** كون القري الزيبار بانه شديد البرودة في الشتاء، بغزارة امطارها وكثر تساقط الثلوج فيها، و في الصيف ارتفاع الحرارة، وكان لهم في كل من فصلى الشتاء والصيف كسوة تفرق وتختلف للرجال والنساء و حتى الأولاد (اكراد الدولة العثمانية ١٨٨٨-١٩٢٣م ص١٧٢، وابراهيم خليل العلاف:الحياة الاجتماعية في ولاية الموصل)

- **الصلحة العشائري:** بعد النزاع على(الملك- عقار – الطلاق- النساء- قتل وغيرها) وكثير من القضاية قرية او المنطقة، المشاكل الكبير هناك تنوع بين العوائل مع بعض، او مع بعض العشائر، وللعالم الدين دور كبير في هذا الصلح، وبعض القضاية لاتحل في المحاكم، وايضا كثير من القضاية يحل بالمال، واعطاء النساء، لحل ودفع هذا الثار على المقابل(فرست مرعي: انتفاضة بهدينان الكردية ضد الاستعمار البريطاني سنة ١٩١٩م).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

استنتاج:

قبائل الزيبار وتركيبتها الاجتماعية، ما تختلف كثيرا مع المناطق اخرى، فانه تتأثر بالعوامل الاجتماعية والاقتصادية والسياسية المحيطة به بالمنطقة، فان بعض القبائل التي تتمتع بالثراء والنفوذ إلى القبائل التي تعيش في ظروف اقتصادية صعبة.

المطلب الثاني: الحالة الاجتماعية في المجتمع الزيباري

فئات القرية والمجتمع الزيبار: العشائر الكوردية والزعماء واغوات وبكوات وعلماء الدين نجدهم في المكون العشائر اكثر من مكون الحضري، فكم مرة احبط الزيبار بامكانياتهم البشرية والاقتصادية محاولات ثورات على الامارة بهدينان، ليعود منتصرين على قوات العدو من العشائر الكوردية والامارة السورانية اوحتي من الفارسية .

عندما نعرض ونتحدث عن القرية في المصادر التقليدية لدولة العثمانية، فان الحياة الاجتماعية في القرية فيها جملة من الشخصيات المعنوية وتضم مجموعة بشرية، تحت مجموعة من التسميات ومهام.

الاول: الاقطاعيون: الذين يكونون صاحب الاراضي الاقطاعية، وكانت تعطي لذوات مقابل مصالح معنية للدولة، يعتبرون انفسهم سلاطين صغار، احتفضوا بقوات مسلحة، وبعدد من العشائر، وياخذون من المجتمع انواع مختافة من الهدايا، الى جانب الضرائب الاقطاعية الاعتيادية(المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية، سهل صابان ،٢٠٠٠،ص،١٣٠،٣٥)

الثاني: اغا: جاء في الوثائق العثمانية بعدد انواع كثير ومرادفات :(اغا، اغا الاحتساب، اغا باشا، اغا بك، اغا جراغي، اغا ديواني، اغا الرومالي، اغا الحرم، اغا السلام، اغا سنجاغي، اغا عرضي، اغا كديكليلري، اغا قبوسي وغيرهم) المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية، سهل صابان،٢٠٠٠،ص١٥)، فاغا يقصد بعد السيد فانه صاحب منصب الكبير، وصاحب القوة النفوذ. يكون عادة رئيس لفخذ من احد العشائر، او القرية، وهو صاحب سلطة المطلقة يومئذ، وهو وظيفته اجتماعية وسياسية معا، واغا هو الذي ينفق على دار الظيافة، فاغا جاء من منصب مرموق في العهد العثمانية، ولكن في السنوات الاخير تحول تسمية اغا وتتنقل سلطته بعد وفاته وراثيا الى ابنه، او شقيقة، وطبقة الاغوات هو صاحب الارض والمرعي والمواشي والحيوانات(رسالة في عادات الاكراد وتقاليدهم، محمود بايزيد، ص٨٣).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الثالث: الفلاح: هو الذي لا يملك الارض، انما يستاجر الارض من اغا، ويكن اتفاق على الثمره بالنصف، وكانوا الفلاحون يعرفون باسماء القري التي فيها (البلاد العربية في ظل الدولة العثمانية، جين هاوثاواى، ص ٢٥٦)

الرابع العلماء: الذين مارسوا ولهم نسب في ذلك، والمدرسين وائمة المساجد والفقهاء شكلوا طبقة متوسطة، واحتلوا مركز الوسط في كثير من المراحلة الحياة القرية والعشيرة، (المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية، سهل صابان ،٢٠٠٠، ص، ٣٨) و((الكرد، ٢٠٠٨م، ص٣٠٨).

كما هو معلوم في العهد العثماني كان العناوين الاسلامية كانت على شكل الاتي (شيخ الاسلام، المفتي، الامام، المدرس، الواعظ، الموذن، الخادم، القارئ، شاكرد، والخ) الباحث

الخمس القروين: وهم من اصحاب الحرف من الفلاحين، والفقراء، وذو الحاجة، وهم المنتجون ويقوم عليهم بعض عادات وتقاليد، ولهم صاحب مكانه والاحترام وتمنحهم بعض السلطات من قبل اغا ونحوها، يقوم بالتربية الحيوانات، او اشياء خفيقه ، وتنظيف المجي النهر ووطرق القرية وحمال ، غيرها من الاعمال اليومية مقابل اجرة اليومية، (البلاد العربية في ظل الدولة العثمانية، جين هاوثاواى، ص ٢٥٩)

السادس: الفرسان، المحاربون: وهم المحاربون الذين عليهم محافظة على العشيرة، من الهجمات المرتقبة واغا يديره، بعض افراد في العشيرة وجاغ المسلحون يجيدون المهارة القتال (اكراد الدولة العثمانية ١٨٨٨ -١٩٢٣ م ص ٢٠٠ ومابعدها)و(البلاد العربية في ظل الدولة العثمانية، جين هاوثاواى، ص ٢٥٦)

عشيرة زيبار وامراء الزيبار:

فعشيرة الزيبار التى ساندت أمراء بهدينان في الوصول الى الحكم ونواحيها، وايضا في تطوير وازدهارالامارة، وايضا دافعوا و ساند الزيبار عن الامارة ئاميدى بالرجال والنفس والمال، وحتي قال صاحب الوثيقة (الشجرة الزيوكية) بانهم وزراء الزيباري، وهناك اتصال مع الامير عماد الدين بن السلطان نورالدين التي تولت زعامة الزيبار(الشجرة الزيوكية، عماد عبدالسلام رؤوف، ص٥٩، المعجم التاريخي لامارة بهدينان، عماد عبدالسلام رؤوف، ص ١٧٥ الى ١٨٥).

- بواب الزيبار: كما قلنا الى تم تسمية احد الابواب قلعة ئاميدي التي كانت عاصمة الامارة بـــــ (باب الزيبار) تكريما لهم ولجهودهم للحفاظ على الامارة بهدينان في

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەكولينێن كوردى

كثيرمن الجوانب، لحفاظ على كيانة ئاميدى من الداخلة والخارج، وباب زيبار تشرف يفضي على منطقتهم وطريق الزيبار. المعجم التاريخي لامارة بهدينان، عماد عبدالسلام رؤوف، ص ١٧٥ الى ١٨٥). ولك مع اسف تمت تدميرها عام ١٩٩٦م(باحث)

- وجود مدرسة الزيباريين في ئاميدى: كما ذكر المؤرخ الكبير دكتور عماد عبدالسلام رؤوف في كتابة بانه كان هناك مدرسة العلمية لغرض التعليم (المعجم التاريخي لامارة بهدينان، عماد عبدالسلام رؤوف، ص١٧٧-١٧٨)

- محلة الزيبار: التى كانت تقع بجانب المقبرة السلطانية في ئاميدى، وذكر ايضا بان كان فيها مسجد و مدرسة (المعجم التاريخي لامارة بهدينان، عماد عبدالسلام رؤوف، ص١٧٧)

- القوة الصد: دافعوا الزيباريون عن الامارة بهدينان عند هجوم المتكرر من قبل الامارة سوران (ئينسكلۆپيديا پارێزگەها دهۆكێ، ٢٠١٧/ج٩، ص١٤٩).

- الزيبار ملاذ امن :بعد الصراع بين افراد عائلة الحاكمة في ئاميدي، فر من ئاميدى باتجاه الزيبار، من امراء بهدينان قصدوا الزيبار امثال سليمان بك بن بهرام باشا (المعجم التاريخي لامارة بهدينان،عماد عبدالسلام رؤوف،ص ١٧٥ الى ١٨٥).

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الفرد الزيباري:

الكورد يدافعون عن انفسهم من الاعتداء والعداء، وهذه بصفة عامة يمتاز الكورد والزيباريون وعوائل الزيباري بالاستقامة والوفاء والصدق والعطف على الاهل، هم كانوا في كثير من الحالات عائلة متدينة ومحترمه ومحتشمة ونزيهة وله كثير من الصفات الجمال والاناقة، وينظر للفرد الزيباري بانه ابن عشيرة معروفة، وصاحب نسب ومقيد ببعض عادات و تقاليد حميده، تفضي إلى البساطة والتواضع والامانة والعفة والصبر على الملمات والثقة بالذات والقناعة بالممكن، يعدعنصر الشجاعة بحد ذاته ينبوع الأخلاق الحميدة والخصال الفاضلة، والتمرس على تحمل الصعاب أمام صعوبة التضاريس ومشاق الحياة وظلم الاعداء، إضافة إلى الثقة المتراكمة، جيلا بعد جيل، بحضن دفيء موطن جبل بيرس و شيرين.

نرى ان القبائل الكردية استطاعت هجر صفات البداوة وحققت الثقة بأمان وخيرات الارض للالتصاق به، ومن ناحية اخرى فانه وحسب علماء الانثروبولوجيا وكما وجدنا، يعدون الشعب الاول في العالم في التحول من الصيد إلى الزراعة ومن التواجد في الكهوف إلى بناء القرىوالعمل في الزراعة والصناعةومنها استخدام النحاس، علاقات العمومة وصلة الدم وارتباطات النسب، فتراهم اول ما يقدم نفسه للتعريف بالنفس أو حين السؤال عن الاخر حين يلتقيه هو عن نسب (العمام)، مركزين على التفاخر بالاصل وتأريخ القبيلة والفروع وبحيازة الشجرات العائلية الممتدة والقدرة على الاستحواذ على مايمتلكه الاخرون، لذا وحتي حينما يشكلون المجتمعات الاعلى من القبيلة يستخدمون اسلوب فرض الذات من قبل الاقوى.

تحالف العشائري: وقد عرفت المنطقة الكردية شأنها شأن المناطق الاخرة، الأحلاف والاتحادات القبلية ،ولعل من أبرز هذه الأحلاف، حلف زنكنه الذي استوطن بالقرب من جبال قره تبه، وهناك عشائر كوردية استقرت في مناطق مختلفة من ولاية الموصل، فمن عشائر زاخو الكلي والسندي والسليفاني، ومن عشائر دهوك المزوري والدوسكي والشرفان، ومن عشائر عقرة السورجية، ومن عشائر العمادية ريكان ونيروه بروارى بالا، وهناك عشائر الزيبار وبارزانيون، وكثيراً ما وقفت العشائر الكردية جنبا إلى جنب في وجه الغزاة والطامعين في مراحل عديدة من التاريخ الحديث فامتزجت دماء الجميع في ساحات الوغى دفاعا عن الأرض(اكراد العهد العثمانية ١٨٨٨- ١٩٢٣م ص ١٠٧، ابراهيم خليل العلاف: الحياة الاجتماعية في ولاية الموصل ١٥١٥ -١٩١٨، بتاريخ ٣١-٣-٢٠١٨)

انواع هذا التحالفات العشائرية يكون على ثلاث اقسام

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

- احلاف اصغر ضمن مجموعة عشائر :
- خلافات الداخلية : مثال مير يوسفي ومير محملي من روافد البابانيين، تغزو احدهما الاخر تكرار، وكان سبب انقسامات هذه الامارة، البالغة هذا الحد من التفشي
- تحالف من اجل الحرب: ان التحالفات لم تكن تتناغم وتتجانس في ما بينها الا تحت تاثير تهديد خارجي او عندما تتراءى في الافق ملامح غزوة مشتركة.(العراق، حنا بطاطو، ص ٩٢) .

تقسمات الفردية للعشائر: اذ نتحدث عن الافراد العشيرة ومجموعات، نقول بانه الفئة الحاكمة، الفئة العامة والتي يقون بالامور اليومية والزراعة وتربية الحيوانات امور الحياة (اكراد الدولة العثماينة ١٨٨٨-١٩٢٣ص ١٠٨).

عشائر الكوردية من الناحية الاجتماعية:

إلى ثلاثة أقسام رئيسية هي: العشائر كوجر، والمستقرة، وسكان المدن. وتمتلك العشيرة عادة رقعة واسعة من الأرض تدعى(كوند اي القرية)، او تدعي(ده شت اي السهل) ويقال للمناطق قليل الخضار(ده شت)ومناطق الخضار(دار وبار)، تضم أراضى مزروعة وغير مزروعة، فكثير من العشائر نزحوا، واتخذت من وديانه وسهوله مرتعا لها، واستقرت على ضفاف أنهاره، لكنها بقيت متمسكة بنظامها القبلي وعاداتها العشائرية، لتحافظ على كيانها كوحدة قائمة تربطها روابط اجتماعية عميقة الجذور، لا يشترط في العشيرة الكوردية أن تنتمي كلها إلى جد واحد، وقد تتصل بحيث تبدو كلها وكأنها متصلة بجد واحد، فهي تتألف من أسر مجموعة في مواطن، والأفراد لا يعرفون سوى قراهم ورؤسائهم، فكانت القبائل المنضوية تحت لواء اتحاد عمادية- زيباري- دهوك- زاخو تحافظ على القابها وسلطتها المتوارثة في مقاطعها (الكرد وكردستان ارشاك سافراستيان، ترجمة احمد محمود الخيل، دار سردم للنشر، السليمانية – اربيل، ط٢، ٢٠٠٨م ص٩٦)

العوامل المؤثرة على مصير القبيلة

الاول النمو والاندماج: كلاهما يؤديان الى ضم الشمل القبيلة حول محور واحد وهو الزعيم الشجاع والبارع.

الثاني التفسيخ والتشتيت: نتيجة الظروف السئية (فقدان الزعيم او الوباء او الجوع) وكلاهما يحل القبيلة.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تتفرغ الرئاسة أو السلطة في القبيلة الكوردية وتتوزع بين رئيس القبيلة عند بهدينان (الأغا- بسا اغا) وعند السوراني(اغا- الكوخة-كويخا)، وتختلف طرق وصول الرئيس الى السلطة تبعا للظروف والنمط الذي تعيش القبيلة والفترة الزمنية، اما عند طريق الوراثة او الانتخاب اوتعين من طرق الحكومية اوتكون القوة، وينبغي أن يتمتع رئيس القبيلة بالكرم والشجاعة ويعاونه في ادارة شؤون القبيلة مجلس استشاري من وجهاء القبيلة ولرئيس القبيلة ضريبته على الأرض والمواشي وغالباً ما يكون له نفوذ ديني ومعنوي على أفراد عشيرته، وهو أحد أفراد الأسرة الحاكمة في القبيلة، ويعد الأغا الحاكم المطلق في قريته، إذ يقوم بشؤون الادارة والقضاء ومع أن أغوات أو مالكي الأراضي يحكمون جميع المساحات الزراعية لأن هناك علاقات قرابة بينهم، غير اننا لا نجد أية قرابة بينهم وبين فلاحيهم، هذا على الرغم من أن الفلاحين مكلفين بواجب الدفاع عن الأرض "، ويشبه بعض الكتاب الأغا فهو لا يعمل أي عمل يدوي ويعيش على ما يجمعه من القبيلة، فالفلاح يدفع عشر محصولاته الزراعية، كما يدفع ضريبة الماشية وكانت الحكومة تقبل من الأغا مبلغا إجماليا بعيدا عن قيمة العشر، ويتخذ الأغا في القرية محلا لسكناه يخصص ركن منه كمضيف(ديوانخانة)ومن الطبيعي أن يساهم ساكنوا القرية بتغطية نفقات الضيافة، أما الكوخة، او المختار فهو الذي يعهد إليه رئيس القبيلة أو الأغا رئاسة القرى، وهو يقوم ببعض الامور القرية من (توصيل الماء للزرع، وحل المشاكل الصغيرة، تسجيل السكن وعدد الافراد، وغيرها) حيث أن من الصعب على رئيس القبيلة أو الأغا ممارسة سلطته على قرية ما مباشرة فيعين (الكوخة- مختار) ليكون واسطة بين الأغا والفلاحين ووظيفته الأساسية أخذ نصيب من المحصول الزراعي والحيواني لسيده.(كوردستان العثمانية كاميران الدوسكي ص٢٣)و(ابراهيم خليل العلاف،الحياة الاجتماعية في ولاية الموصل ١٥١٥ -١٩١٨، بتاريخ ٣١-٣-٢٠١٨).

تشتيت القبائل الكوردية:

عملت الدولة العثمانية على تشتيت القبائل الكوردية المتمردة، إلى ديار بعيدة عن مسكنها الأساسي فترة من الزمن، وخاصة القبائل الكوردية الكبيرة مثل: مللان، بلباس، ده زيى، زيباري، بابان، جانپولادو، والخ (الكرد وكردستان ارشاك سافراستيان، ترجمة احمد محمود الخيل، دار سردم للنشر، السليمانية – اربيل، ط٢، ٢٠٠٨م،ص٩٦)

وغيرها من القبائل الكوردية ذات القوة والنفوذ، حيث كانت الدولة العثمانية تهدف من وراء هذا النظام، السيطرة على القبائل التي تثير لها القلاقل في مناطق

سكنها التاريخي، وترفض الانقياد إلى أوامر الدولة، وخاصة في مجال التجنيد ودفع الضرائب، وكانت قبيلة الملان أكثر تنظيما وأشد بأسا، بين تلك القبائل التي قامت الدولة العثمانية بترحيل قسم منها إلى الرقة

فشلت هذه الدولة في تفكيك العشيرة بشكل نهائي، أو على الأقل الحد من سلطة العصبية العشائرية، ليس على المستوى العاطفي حسب، وإنما على المستوى الاجتماعي أيضا. كما لم تستطع الطبقة المتعلمة من أبناء المجتمعات العشائرية، تحديدا المهاجرين إلى المدن، التي حاولت تمثل مقولات الطبقة الوسطى، أن تنتج منظومة قيمية تتسق مع وضعها دائم التحول. خاصة وأن الحجم الديمغرافي الكبير للمهاجرين.

المطلب الثالث: عشيرة الزيبار بين الارض والسلطة والزراعة:

فإن الأرض ظلت في حوزة مالكيها المحليين، كما امتدت إلى أقصى الشرق من الولاية بضع مشيخات أو إمارات كوردية منفصلة سيطر شيوخها على مناطق شاسعة من الأراضي يتوارثونها جيلا بعد جيل ويتولى فيها اغوات محليون جباية الإيرادات وتسليمها إلى الحكومة، ورغم بداوة المجموعات القبلية الكوردية كالجاف والهماوند، إلا أنها كانت تحت حكم(ملاكين) ينتمون إلى سلالات اقطاعية ذات منشأ ديني أحيانا، وكان اندماج الكوردي بالأسلوب الإقطاعي العثماني قائما على اعتبار أن رؤساء تلك الأسر يعينون (سنجق بيكات) تحت سلطة باشا(والي) الموصل لقاء خدمات عسكرية شخصية(اغا) وبالرغم من أن البيئة القبلية كانت هي السائدة في التنظيم الاجتماعي في ولاية الموصل وولايات كوردية، إلا أنه كان هناك ثمة موضوع هام ان البيئة القبلية الكوردية، فالتنظيم الاجتماعي الكوردي يعد أكثر تأثرا بالأسلوب الاقطاعي، فالأغا الكوردي يعد ملاك الأرض، ولم يكن الفلاحون إلا مستأجرين عنده(ابراهيم خليل العلاف:الحياة الاجتماعية في ولاية الموصل ١٥١٥ -١٩١٨، بتاريخ ٣١-٣-٢٠١٨).

- الارض: وهذا السياسية فتحت مجال الى صراعات فيما بينهم وتدهور الحياة الزراعية والصحية والسياسية والاجتماعية، وصراعات الشخصيات مع الحكومات واغوات مع العامة والعكس، وتغيرات الديموغرافية ونزوح السكان وقتل الانسان و تدمير القري وسرق الحضارة وحرق القري واهانة الانسان وكثير من مخلفات، اقترب الولاة السياسية الى العشائر كثيرا لغرض استفادة من العدد والكمية، والاستفادة منهم المكانة العامة للعشائر، وكثيرمن الاتباع لهم، فبعض العشائر غرقوا بالأموال، لشراء الذمم، ومنحتهم

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

قطع الأراضـــي، والامتيازات، وأصـــبحوا ملاكا وإقطاعيين كبارا، للعمل على إخضـــاع العشائر، ومن يعارض من شيوخ العشائر هذا الاتجاه، وهناك أسلوب آخر نهجته في بعض الاحيان الحكومة العثمانية، تمثل في تفويض مســاحات واســعة من الأراضـــي الزراعية وعرضـــها للبيع، لأناس لا يمتون للزراعة بأية صـــلة، فظهرت طبقة جديدة من الملاك، أطلق عليهم. (الكرد،٢٠٠٨م،ص٢١٨)

- عوامل خارجية: كان لها الأثر في أحداث، تغير واضح في بنية الاقتصاد الزراعي الكورد، منها، أزدياد الطلب الأوربي والهندي على المنتجات الزراعية الكوردية، مما زاد في إقبال الشيوخ وملاكي المدن على الاستحواذ على أوسع مساحة زراعية.
- جمع الضـرائب: لا حالة برزت آثارها بالتدريج. فالسـمة العشـائرية، كانت تمثل الصـفة الغالبة على الحياة العامة في العراق، وقد تحددت علاقة العشـــائر بالســـلطة العثمانية، بجباية الضـــرائب وأداء بعض الواجبات(نتيجة مرحلة التنظيمات خط كلخانه ومرحلة الخيرية والحرب القرم و ضرائب الفرنسية على الدولة العثمانية).
- الاقتصـــاد العشـــيرة : وهما قوة نفوذ الحكومة في المنطقة، ونوع الإنتاج الزراعي، ففي المناطق الإدارية الحديثة، كان المؤشر واضحا على ضعف سلطة الملاكين فيها، وأما نوع الحاصـــل فقد أدى إلى ظهور الفوارق بســـبب الحاجة إلى رأس المال والتنظيم، فقد تمتع فلاحو الزراعة الشـــتوية باســـتقلال أكبر من فلاحي الرز لقلة رؤوس الأموال المســـتثمرة في حين، إن زراعة النخيل تحتاج إلى أموال كبيرة وزراعة الرز تحتاج تنظيم ومتابعة، وبذلك تكون ســـلطة الملاك أوســـع، بحكم تأثيره المباشـــر في العملية الإنتاجي(الكرد،٢٠٠٨م،ص٢١٣، ٢٢٠).
- الاســـتعانه الزراعية: فكانت العشـــائر تســـتعين ببعضـــها الآخر، للحصـــول على الأمن والحماية دون الاعتماد على الحكومة، ولقد كانت العشائر تواجه في وقت واحد الخطر الداهم من غزو العشائر الأخرى، وخطر الحملات الحكومية(الكرد،٢٠٠٨م،ص٢٣٤).
- تنظيم الأراضي: قانون الأراضي العثماني لعام ١٨٥٨م كان له الغرض من تنظيم الأراضي في الإمبراطورية العثمانية وتســـجيلها في مســـجلات مركزية لتســـهيل عملية فرض الضـــرائب وتحديد حقوق الملكية والاســـتثمار في الأراضـــي، كما كان له الغرض من الحد من الهدر والاستغلال غير الفعال للأراضي وتعزيز الاستقرار الاجتماعي والاقتصادي، واعترف القانون بحقوق أصحاب الأملاك الخاصة ومنحهم سيطرة أكبر على أراضـيهم، بما في ذلك القدرة على تأجيرها أو بيعها. كما أنشأت نظاما لتسجيل الأراضي ومسحها، مما ســـاعد على توضـــيح حدود الملكية والحد من النزاعات على الملكية، وكان

للقانون أثر كبير على تطور الاقتصاد العثماني، حيث شجع الاستثمار في الأراضي وأدى إلى زيادة الإنتاج الزراعي.(الباحث)

- تنظيم وتسجيل الاراضي: كان قانون الأراضي العثماني بمثابة إصلاح مهم في سياسة الأراضي في الإمبراطورية العثمانية. وشملت التكلفة الاقتصادية لتطبيق هذا القانون إعادة توزيع الأراضي من كبار ملاك الأراضي إلى صغار المزارعين، مما أدى إلى خسارة الإيرادات لكبار ملاك الأراضي، بالإضافة إلى ذلك، كان على الحكومة استثمار الموارد في تنفيذ وإدارة القانون، بما في ذلك إنشاء سجل الأراضي وتعيين مسؤولين للإشراف على عملية إعادة التوزيع، من المحتمل أن التكاليف المرتبطة بهذه الجهود تفوق فوائد القانون، حيث عانت الإمبراطورية ماليا خلال هذا الوقت(التنظيمات الخيرية في الدولة العثمانية ١٨٣٩-١٨٧٦م،اسمي مهيبل، ص٥٨)

- معارضة شديدة : كانت هناك معارضة شديدة لقانون الأراضي العثماني لعام ١٨٥٨، حيث أن الكثير من الفلاحين والمزارعين خشـوا من فقدان حقوقهم في الأرض واعتبروا القانون غير عادل وظالم. وقد أدى هذا القلق إلى ثورات واحتجاجات في بعض المناطق العثمانية .وعلى الرغم من أن القانون أدخل بعض التحسينات في ممارسة الحقوق العقارية، إلا أنه لا يزال يعد قانونا مثيرا للجدل حتى اليوم(السلطان والمنزل، محمد شعبان صوان، ص٥٩)

الالبوم الصور والخرائط:

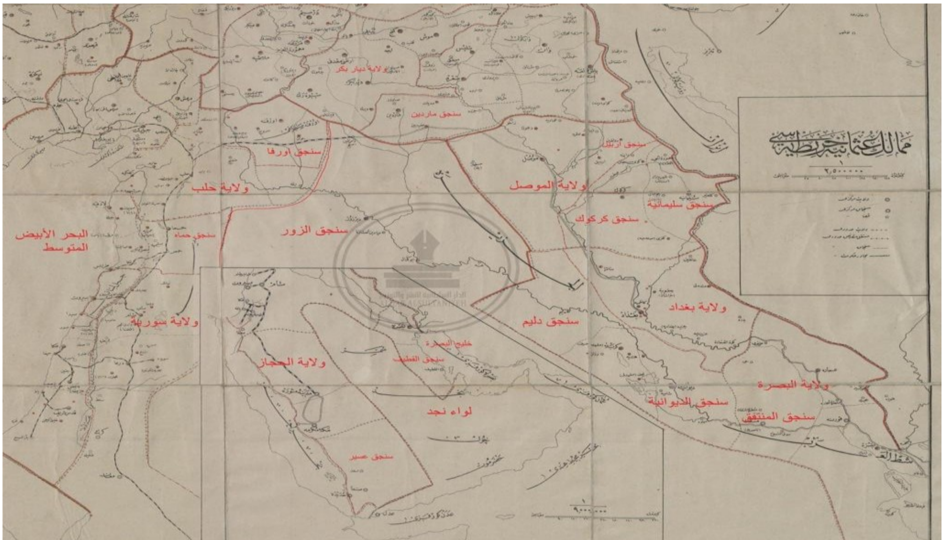

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

خريطة مماليك الدولة العثمانية

العمامة الزيبارية

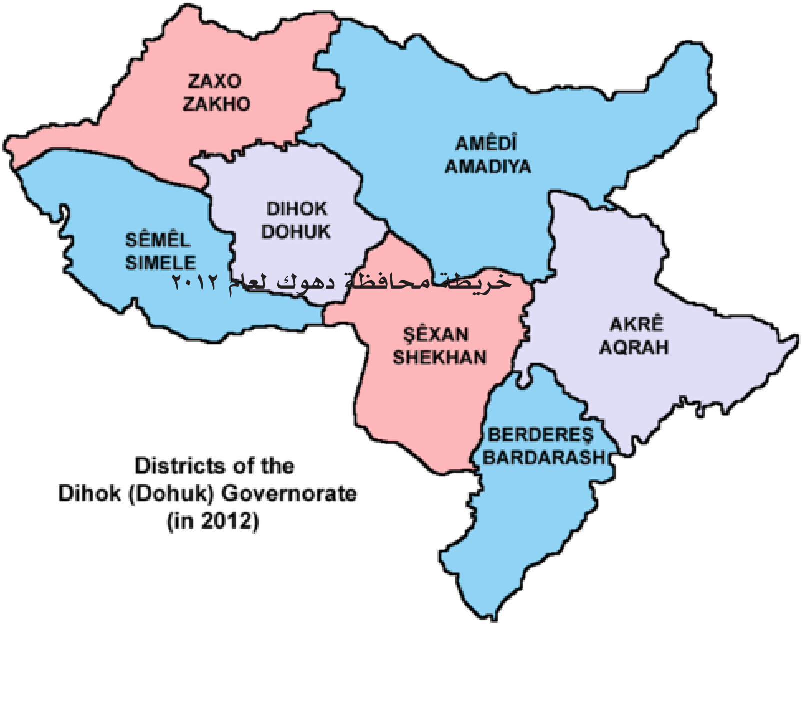

خريطة محافظة دهوك لعام ٢٠١٢

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

خريطة الواردة في المصادر المسيحية

الخاتمة

بعد التعمق بقراءة البحث بصـــوره دقيقه لابد من الوقوف على ابرز النتائج التي خرج الباحث وهي:

- وثائق الارشـيف العثماني من اهم الوثائق الموجودة على مسـتوى العالم بشـكل عام لمـا تحتويـه من حقـائق لم تكشــــف الى الان، من خلال نعرف كثير من الامور المتعلقة بالشـؤون الدولة لانه شـكلت مصـدرا مهما وغنيا لدراســة تاريخ الولاية والاقضية والنواحي، اضاءة واشارة عن الاسماء الولاة وقائمقام وغيرهم.
- وثائق الارشيف العثماني يعطينى بمعلومات تفصيلية أن عشيرة زيبار لديها تاريخ غني ومتنوع، ممـا يعكس تـأثيرهـا العميق على المنطقـة والمجتمعات المحليـة على مر العصور.
- من خلال وثائق الارشـيف العثماني هذه الروية الصـحيح من الدوائر تعطينا صـورة واضـــحة عن طبيعة، نتعرف الى التوزع السـكانية الاجتماعي ممن من السـكنة الاصلية فيها، من خلال نتعرف من المعلومات المهمة عن هذه المدينة التاريخية.
- عمل على المعرفة القاري والطلاب العلم على السـالنامة العثمانية من خلال نشـرقواعد البيانات الأكاديمية مواقع الأرشـيف الوطني للدول العثمانية أو المناطق

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

التاريخية ذات الصلة، مكتبات الجامعات والمؤسسات البحثية، النشرات الأكاديمية والمجلات التاريخية والأنثروبولوجية.

- بناء على البحث الذي تم إجراؤه، يمكن أن يتوصل الباحث إلى بعض الاستنتاجات حول عشيرة زيباري. إليك بعض الاستنتاجات المحتملة:
- قد تشير النتائج إلى أن عشيرة زيباري كان لها دور مهم في المشهد السياسي والاجتماعي للمنطقة، سواء كان ذلك من خلال القيادة السياسية أو الدور الاجتماعي في المجتمع.
- قد تظهر البحوث التميز الثقافي لعشيرة زيباري، بما في ذلك التقاليد والعادات والقيم التي تميزها عن غيرها من العشائر في المنطقة.
- قد تشير النتائج إلى التأثير الديني لعشيرة زيباري، سواء كان ذلك من خلال الممارسات الدينية أو الدور في نشر الإسلام والتعليم الديني.
- قد تشير البحوث إلى كيفية تأثير التغيرات الحديثة على عشيرة زيباري وكيفية تكيفها مع التحولات الاقتصادية والاجتماعية والسياسية في العصر الحديث.

المصادر والمراجع

- (السلطان والمنزل الحياة الاقتصاديةفي اخر ايام الخلافة العثمانية ومقاوممتها لتمدد الراسمالية الغربية، محمد شعبان صوان، ابن النديم للنشر والتوزيع،دار الروافد الثقافية-ناشرون،ط١ ،٢٠١٣.
- (الكرد دراسة سوسيولوجية وتاريخية، تاليف باسيلى نيكيتين، تقديم لويس ماسينيون، نقله من الفرنسية وعلق عليه الدكتور نوري طالباني،دار سبيريز للطباعة والنشر،٢٠٠٨دهوك،ط١ ٢٠٠٨م.
- الأسر الحاكمة و رجال الادارة و القضاة في العراق في العهود المتأخر، عماد عبدالسلام رووف، ١٢٥٨-١٩١٨م جامعة بغداد، كلية التربية الاولي ١٩٩٢م.
- اكراد الدولة العثمانية ١٨٨٨ -١٩٢٣، احمد محمد احمد، دار سبيريز- دهوك- العراق، ط١، ٢٠٠٩
- الاكراد تاريخ شعب وقضية وطن احمد تاج الدين،الدار الثقافة للنشر، مصر- قاهرة ، ط١ ٢٠٠١م
- الاكراد واللغة والسياسة، عقيل سعيد محفوض،المركز العربي للابحاث ودراسة السياسات، قطر- دوحة، ط١، ٢٠١٣
- الاكراد وبلادهم، المقدم شيخ الواحد، ترجمة عبدالسميع سراج الدين، دار اىاس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠١١م، ط١)

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

- البلاد العربية في ظل الدولة العثمانية،١٥١٦-١٨٠٠ جين هاوثاواي،ترجمة محمد شعبان صوان، ابن النديم-جزائر ، دار الروافد-مصر ط،١ ٢٠١٨.
- التنظيمات الخيرية في الدولة العثمانية ١٨٣٩-١٨٧٦م، اسمي مهيبل،مركز نهوض للدراسات وابحوث، ٢٠٢٢،ط١ .
- جغرافية الممالك العثمانيةاحمد الشرقاوي،محمد عبدالعاطي محمد ياسر احمد محمد ، دار البشير- مصر، ط١، ٢٠١٨م.
- رسالة في عادات الاكراد وتقاليدهم، محمود بايزيد، ط١، ٢٠١٠، هيئة ابو ظبي.
- السلطان عبدالحميد الثاني، علي الصلابي،مؤسسة اقرا، ط١، ٢٠٠٧.
- الشجرة الزيوكية، عماد عبدالسلام رؤوف، مكتبة التفسير، ط١، ٢٠٠٩.
- شرفنامه في تاريخ الدول والامرات الكردية ، شرف خان بدليسي، دار الزمان، دمشق — سوريا، ،ط٢، ٢٠٠٦
- عباس العزاوي عشائر العراق،ج١-٢، مكتبة الحظارات ، بيروت — لبنان ط ١ ٢٠١٠
- العراق في الوثايق العثمانية، شمران العجلي،، بغداد ٢٠١٢، بيت الحكمة، بغداد — العراق، ط١
- العراق، حنا بطاطو، مؤسسة الأبحاث العربية، ط١، ٢٠٠٩م
- القبائل والزعامات القبلية الكردية، زرار صديق، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، اربيل، ط١، ٢٠١٠ ،
- الكرد وكردستان ارشاك سافراستيان، ترجمة احمد محمود الخيل، دار سردم للنشر، السليمانية- العراق، ط٢، ٢٠٠٨م.
- كردستان في العهد العثماني في النصف الأول من القرن التاسع عشر، كاميران عبدالصمد الدوسكي، دار العربية للموسوعات، ٢٠٠٦، ط١
- مذكرات عبد العزيز القصاب، اعداد وتحقيق حالد عبدالعزي القصاب،الموسوعات العربية، بيروت —لبنان،،ط١ ، ٢٠٠٧م.
- مسالك الابصار في ممالك الامصار لابن فضل الله العمري، المجمع الثقافي، أبو ظبى، ط١، ١٤٢٣هـ
- المعجم التاريخي لامارة بهدينان، عماد عبدالسلام رؤوف، مطبوعات الاكاديمية الكوردية،٢٠١١.
- المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية، سهل صابان،المحقق: عبد الرزاق محمد حسن بركات مكتبة الملك فهد الوطنية-السعودية،ط١ ، ٢٠٠٠.
- الموصل في القرن التاسع عشر، دراسة سياسية، ١٨٣٤-١٩٠٩م، الاب سهيل قاشا، مطبعة التنوير، بيروت — لبنان ط١.

الكوردية:

- انسكلوبيديا محافظة دهوك، مصدق توفي،٢٠١٧، ط١، دهوك، العراق،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

- بارزان و زيبار له به لكانه نامكانى عوسمانى دا، ١٨٤٠-١٩٢٣م، ج٣، نوزاد يحيى باجكر، مطبعة الثقافة، اربيل،ط١ ٢٠١٨.
- عه شـــيره تين به هدينان، هيرش كمال ريكانى، ١٥١٤-١٩١٩م، ســـنترى بيشكجى للبحوث والدراسات، دهوك- العراق، ط١،٢٠١٩م.

بحث منشور:

- الدســـتور, مج١, جمعهُ وذ شرهُ نوفل نعمة الله نوفل, تدقيق خليل افندي الخوري, (بيروت: ١٨٨٣م)
- السالنامات العثمانية واهمتيها لتاريخ العراق، فاضل مهدي بيات، كلية اللغات، جامعة بغداد، بحث منشور
- علماء الزيبار في المصادر الإسلامية، ياسين رشيد زيبارى ،٢٠١٣، جامعة سوران- اربيل، كلية الاداب، بحث منشور
- مجالات الاقتصاد العثماني في ولاية بيروت ١٨٨٧ – ١٩١٤ م جاسم محمد عبيد الجبوري أ.م.د سامي ناظم حسين المنصوري،جامعة القادسية، كلية التربية ، بحث منشور
- مجالات الاقتصاد العثماني في ولاية بيروت ١٨٨٧ – ١٩١٤ م جاسم محمد عبيد الجبوري أ.م.د سامي ناظم حسين المنصوري كلية التربية/جامعة القادسية،ص١)
- المجتمع الكردي في المنظور الإستشراقي، شوكت طه شاهين، ص ٤٤،
- وسائل المواصلات القديمة: هيام ابراهيم الفيلات: ٩ نوفمبر ٢٠١٦م

المواقع الالكترونية

- ابراهيم خليل العلاف:الحياة الاجتماعية في ولاية الموصـــل ١٥١٥ -١٩١٨، بتاريخ ٣١-٣-٢٠١٨رابط http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=170744)
- وســـائل المواصـــلات القديمة: هيام ابراهيم الفيلات: ٩ نوفمبر ٢٠١٦م، رابط : http://mawdoo3.com/%D9%88%D8%B3%D8%A7%D8%A6%D9%84_%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%88%D8%A7%D8%B5%D9%84%D8%A7%D8%AA_%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF%D9%8A%D9%85%D8%A9_

الوثايق العثمانية

- الوثيقة المرقمة : HRT-0616
- الوثيقة المرقمة: NES.D.07402
- الوثيقة المرقمة: DH.MKT.01901.00075
- الوثيقة المرقمة : DH.MKT.٠١٩١٧.٠٠٠٩٨
- الوثيقة المرقمة: DH.MKT.٠١٩٣١.٠٠٠٥٥

خێڵی زیبار لە ژێر ڕۆشنایی سەلنەمە کان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ١٣٠٨ کۆچی، ١٨٩٠-١٨٩١ ز

پوختە

ئـامـانج لەم لێکۆڵینەوەیە ڕوونکردنەوەی خێڵی زیبـارە لە ژێر ڕۆشـنـایی سـەلنەمەتی عوسـمانی لە سـاڵی ١٣٠٨ی کۆچی، ١٨٩٠-١٨٩١ی زایینی، کێشـەی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەوەدایە کە خێڵی زیبار یەکێکە لە خێڵە کۆن و ناڕوونەکان و...

خێڵە کۆنەکـانی کورد، و پێگەیەکی گەورەی هەبووە لە سـەردەمی عوسمانیدا، وە لە سەلنەمەتی عوسمانیدا باسی پێگە و داب و نەریتەکانیان کراوە.

وە نەریتەکانیان و ڕۆڵی ئەوان لەو قۆناغەدا، و ئەم چیرۆکانەش سـەبارەت بە خێڵی زیبار لێکۆڵینەوەیان لەسـەر نەکراوە پێشـتر، بۆیە هەوڵمدا لێکۆڵینەوەیەکی بەسوود بنووسم و هەموو ئەو زانیاری و ئامار و نەخشانە پشتڕاست بکەمەوە کە لەسەر خێڵی زیبار لەم چیرۆکانەدا باسـکراون، توێژەر لە لێکۆڵینەوەکانیدا پشـتی بە دوو ڕێبازی بنەڕەتی بەسـتووە، کە بریتین لە ڕێبازی ئیندێکتیف. کە... پەیوەسـتە بە کۆکردنەوەی زانیاری و بۆچوون لەسەر خێڵی زیبار لە ڕێگەی سەلنامەوە، هەروەها ڕێبازی بوژانەوەی مێژوویی، کە کـارێکە بۆ وەرگرتنەوەی ئەوەی لە ڕابردوودا ڕوویـداوە بۆ پشـتڕاسـتکردنەوەی ڕەوتی ڕووداوەکان و شـیکردنەوەی هێز و کێشـەکانی ئەو قۆناغە.لەکۆتایی... توێژینەوەکە، توێژەرەکە گەیشـتە ئەنجامە بەسـوودەکان، کە دیارترینیان بریتین لە :

خێڵی زیبـار یەکێکە لە خێڵە کوردەکـان، لە ژیـانی کۆمەڵایەتی، ئـابووری، جوگرافی و تەنانەت سیاسیشدا ڕۆڵێکی بەرچاوی هەیە– .

بەرژەوەندی دەوڵەتی عوسمانی لە خێڵە کوردەکاندا هەیە، بە خێڵی زیباریشەوە .

ئاشکراکردنی سەردەمێکی گرنگ لە گەشەسەندنی ژیانی کۆمەڵایەتی خێڵی زیبار.

پەیڤێن سەرەکی: *خێڵی زیبار، سەلنەما، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zebar Tribe in the Light of the Ottoman Calendar A.H.1308.A.D 1890-1891

Abstract:

The aim of this research is to explain the Zibar clan in the light of the Ottoman Salnamat in the year 1308 AH, 1890-1891 AD. The problem of this research lies in the fact that the Zibar clan is one of the ancient, obscure and ancient Kurdish clans, and it had a great position in the Ottoman era, and it was mentioned in the Ottoman Salnamat about their status and customs. And their traditions and their role in that period, and these stories have not been investigated about the Zibar clan before. Therefore, I tried to write a useful research and verify all the information, statistics, and maps that were reported about the Zibar clan in these stories. The researcher relied in his research on two basic approaches, which are the inductive approach. Which depends on collecting information and opinions about the Zibar clan through Salnama, and the historical recovery approach, which is a work to recover what happened in the past to verify the course of events and analyze the forces and problems of that period. At the end of the research, the researcher arrived at useful results, the most prominent of which are: The Zibar clan is one of the Kurdish clans, playing a prominent role in social, economic, geographic, and even political life. - There is the interest of the Ottoman Empire in the Kurdish clans, including the Zibar clan. - Revealing an important era in the development of the social life of the Zibar clan.

Keywords: *Zebar Tribe, Calendar, the Ottoman State*

الدور الاجتماعي والسياسي للحلف القبلي الملي

د. آزاد احمد علي

آخن/ ألمانيا

الملخص:

اتسم المجتمع الكوردي تاريخيا بسيادة النمط العشائري على بنيته، بمعنى وجود جماعات منتظمة متقاربة ومتضامنة ضمن هوية فرعية داخل المجتمع الكوردي الكبير. وقد أسهبت مصادر التاريخ الإسلامي في شرح التوزيع القبلي للمجتمع الكوردي. إذ انقسمت القبائل الكوردية إلى رحل يعملون في الرعي، وحضر مستقرون يعملون في الزراعة ضمن الأرياف، وتدرج ما بينهما القبائل أنصاف الرحل .

لقد كانت بنية القبيلة الكوردية اتحادية بصفة عامة، تتكون من اتحاد مجموعة من العائلات. وكانت هذه الآلية والسمة البنيوية للمجتمع الكوردي تتعمق عاما بعد آخر حتى تتشكل القبيلة، ومن ثم تتشكل بنفس الآلية قبيلة كبرى من اتحاد قبائل أصغر، او يتكون حلف واسع لمجموعة من القبائل. ومن بين هذه الاتحادات القبلية سندرس في بحثنا الحلف القبلي الملي، الذي نتج عن فعالية وتوسع القبيلة الملية الكوردية، التي عرفت باللغة الكوردية ب) ملان .(Milan وهو اتحاد حديث نسبياً، برز في المرحلة العثمانية، حيث لم نجد له ذكر من بين قبائل الكورد في المرحلة المملوكية، خاصة في القرنين الرابع عشر والخامس عشر. يتطرق البحث لتاريخ نشوء وولادة القبيلة الملية، أصل تسميتها وجذورها، أساس هذا الاتحاد وعموده الفقري قبيلة ملان Milan الكردية، وقسم صغير منها على وجه الخصوص، تدعى بامري .Bamirî وقد قارب عدد القبائل المنضوية تحت مظلة الحلف الملي حوالي ستين قبيلة، من الكورد والعرب والتركمان، كما ضمت المسلمين والإيزيدية وبعض المسيحيين.

تفرعت رئاسة القبيلة الى فرعين غربي بقيادة عائلة كلش عبدي، وشرقي بقيادة عائلة خضر آغا.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

ترصد هذه الدراسة تنامي دور الاتحاد القبلي الملي الذي شكل حالة نموذجية لدراسة تطور دور القبيلة الكوردية سياسيا واجتماعيا، وذلك عن طريق التركيز على محطات أساسية في حياتها السياسية والاجتماعية، وطبيعة علاقتها مع الجوار. وتفاعلها مع المنعطفات والأحداث الكبرى طوال فترة ثلاثة قرون، بدءاً بالقرن الثامن عشر وحتى منتصف القرن العشرين.

تسعى الدراسة إلى الكشف عن دور الاتحاد الملي وفعاليته الاجتماعية والسياسية، والتي يتعذر على قبيلة واحدة منفردة القيام به. كأعمال الرعي في سهول بعيدة والوظيفة الدفاعية أمام غزو القبائل البدوية العربية.

تتطرق الدراسة إلى إشكالية علاقة الملان بالسلطات العثمانية، عبر تحليل آليات تنامي دور الحلف الملي سياسيا، تحالفه مع حكام مصر ونزوعه نحو التوسع والسيطرة، وصولاً إلى محاولات الاستقلال عن السلطة العثمانية، التعاون مع البريطانيين والفرنسيين وتأسيس ما يشبه العاصمة الإدارية في بلدة ويران شهر. لقد ارتبطت فعالية الحلف الملي أولاً مع السلطة العثمانية، وبسياسات التوطين والتحضر التي طبقتها في سهول الجزيرة الفراتية. لعبت شخصيات عديدة دورا مزدوجا في الحلف الملي كرؤساء للقبيلة، وكأصحاب مناصب إدارية وعسكرية ضمن السلطنة العثمانية في الوقت نفسه، مثل: أيوب أغا، وتمر باشا، وأخيراً إبراهيم باشا.

يعالج البحث أيضاً ظاهرة تصاعد دور القبائل الكوردية على حساب الحواضر والمدن ويفترض الباحث أن فعالية دور القبائل الكوردية الاجتماعي والسياسي انبثقت من هذه الظاهرة، بمعنى: أن دور وفعالية المجتمعات الكوردية قد اعتمد بشكل حاد على القبائل المستقرة في الأرياف وعلى الكوجر (الرحل) في التصدي للغزوات والمخاطر. وفي الختام تصل الدراسة إلى نتيجة مختزلة: لم يختلف في المحصلة مصير الامارة – الحلف الملي عن مصير غيرها من الإمارات والكيانات المحلية الكوردستانية، حيث تحولت جميعاً إلى غنيمة حرب، وتركة عثمانية تقاسمتها الدول المنتصرة في الحرب العالمية الأولى، واحتفظت الدول التي شكلتها الكولونيالية الأوربية في المنطقة بحصتها من هذه الغنيمة.

كلمات الدالة: *ملان، دور سياسي واجتماعي، السلطنة العثمانية، ويرانشهر، إبراهيم باشا.*

مقدمة:

تهدف هذه الدراسة التاريخية إلى الكشف عن دور الحلف الملي عبر رصد فعاليته الاجتماعية والسياسية، والتي يتعذر على عشيرة واحدة منفردة القيام به. وتكمن أهميته البحث في محاولة شرح إشكالية علاقة حلف ملان بالسلطات العثمانية، عبر سرد مراحل تنامي دور الحلف الملي سياسيا، بدءاً بتحالفه مع حكام مصر ونزوعه نحو التوسع والسيطرة، وصولاً إلى محاولات الاستقلال عن السلطة العثمانية، عبر الاستفادة من الدول الاوربية. تم الاعتماد في منهجية البحث على المصادر التاريخية المدونة، ومن ثم على البحث الميداني والروايات الشفاهية، وعلى الوثائق المحفوظة في أرشيف عائلة إبراهيم باشا الملي. تم ترجيح الروايات الأكثر توافقا من بين روايات مصادر البحث الثلاث، والتي اعتمدت في الدراسة. اعترض البحث عوائق أبرزها طول المدة الزمنية التي تغطيها الدراسة، وتضارب الروايات حول عدد من الأحداث، إضافة الى عدم القدرة على الوصول الى الوثائق بسبب الحرب في سوريا.

تمهيد:

البحث في نشأة الحلف الملي وتبلور هويته يفضي إلى التطرق للهوية كظاهرة اجتماعية، حيث تظل دينامية تشكل الهوية مرتبطة بشكل وثيق بوجود مجتمعات موازية، فالهوية في حالتها الجنينية البسيطة تتشكل وتتبلور بدلالة الآخر. بمعنى، تتشكل الهوية داخلياً في سياق سيرورة اجتماعية طويلة الأمد، لكنها تكتشف من الخارج، من قبل الآخر، الآخر الجهة المختلفة والمتباينة ضمن المحيط الواسع. وكما يُعَرَف الفرد أولاً باسمه، هذا الاسم الذي يحمل في طياته سردية ما، وبالتالي تمنحه أساس الهوية الفردية. على نفس المنهج فلكل هوية جماعية قبلية أو أثنية، أو دينية أيضاً قصتها، قصة التَّكَوّن. إن سيرورة التبلور في سياقات تاريخية مديدة، تضفي على الجماعة أولاً اسماً تعريفياً، وذلك اعتماداً على سردية ما. بحسب هذه الآلية تشكلت هوية ومسمى القبيلة الملية ضمن المجتمع الكوردستاني الأوسع لمعرفتها وتمييزها عن العشائر والمجموعات الأخرى. اشتقت أسماء القبائل والعشائر بصفة عامة من أسماء زعمائها أو الشخص الكبير في العائلة – النواة لهذه القبلية، فضلاً عن استمداد الاسم من الجغرافيا أو حتى من اسم إحدى القرى التي احتضنتها. أما بالنسبة للقبيلة الملية، فعلى الأرجح أنها اشتقت من الجغرافيا، فلمفردة (مل = Mil) دلالة جغرافية تعني الطرف، وكذلك الكتف بالنسبة لجسد الانسان. لذلك قد تكون القبيلة الملية أحد القبائل التي كانت تسكن في أطراف كوردستان. في سياق متصل فقد قسم عدد من الباحثين المجتمعات الكوردية إلى قسمين رئيسيين ملان وزيلان، بحيث كانت زيلان في نواة كوردستان وملان في أطرافها، علما أن مصادر أخرى كانت تقسم الكورد إلى ثلاثة فروع (ملان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

زيلان وبابا)، وقد رجحت مصادر عائلة إبراهيم باشا أن اسم الملية مشتق من مصطلح: هزار مل Hezar Milet الكوردي، الذي يعني ألف ملة، وبذلك عبر عن حالة التنوع داخل الاتحاد القبلي الملي (باشا، ٢٠٠٩، ص٣١). وبحسب هذا الافتراض فإن اسم الملية مشتق من الملة المعربة، ومصطلح ملت (Milet) باللغة الكوردية يبدو الأقرب تعبيراً عن مصطلح (الأمة) السياسي المعاصر .

لقد عرفت هذه القبيلة الكبيرة بهذا الاسم الكوردي القديم، وعرفت النسبة اليها بملان وملي (Milan، Milî)، ترافق وترابط هذا التعريف مع تنامي دور القبيلة وتصلب بنيتها التي انبثقت من صيغة اتحادية بين عوائل وقبائل صغيرة، حتى تشكل اتحاد واسع استقطبت قبائل أخرى في رقعة جغرافية واسعة. كان أساس هذا الاتحاد وعمودها الفقري هي قبيلة ملان "Milan" نفسها، وقسم صغير منها على وجه الدقة تدعى بامري "Bamiri" أو (باف ميري)، ويبدو أن هذه المجموعة الأخيرة كانت مؤلفة من العائلات المصنفة كنخبة اجتماعية داخل مجتمع ملان الأول.

أولاً: زعامة الحلف

ثمة اتفاق بين الدارسين والمعمرين من ابناء حلف القبائل الملية أن زعامة الحلف ترجع إلى عائلة واحدة، هي بحسب أحفاد إبراهيم باشا تبدأ من كلش عبدي، وبحسب أحفاد خضر آغا تبدأ من خضر آغا ابن محمد الملقب ب (باڤ ميران)[1]، تتفق الروايتان على حقيقة أن العائلتين أبناء عمومة، ومنها تكونت قبيلة صغيرة شكلت العمود الفقري لهيكل الحلف الملي كله، وعرفت اختصاراً ب (بامري) أو (بافميران). تشعبت هذه العائلة وتفرعت، فانقسمت الملية أيضاً الى قسمين، الأول ملان خضر أو ملان الكبير، وهم من سكنوا سهول برية ماردين. وعلى الأرجح كان هذا الاستقرار بعد الانقسام في النصف الأول من القرن السابع عشر، بعد خلافهم مع أبناء عمومتهم من العائلة التي عرفت لاحقاً بالباشوات. تشير روايات القبيلة بأن خضر آغا تحالف مع طي أولاً، ثم توسعوا شرقا حتى نسب لهم جبل كوكب، الذي عرف محلياً باسم (كوكبي ملان). ومن ثم اتفقوا مع طي أن تستقر في شرق نهر جقجق[2]، وملية خضر في غربها. عمروا عدد من القرى والمزارع، وأحيوا الأرض البور .

على الرغم من دور عائلة إبراهيم باشا الكبير في توسيع وتفعيل دور الحلف القبلي الملي، وخلافهم التاريخي مع ملان خضر إلا أنهم يؤكدون على حقيقة أن عائلة خضر آغا هي الأساس والأصل في الزعامة الملية: "ملية خضر هم جزء من الملية وجدهم خضر هو الكبير بالنسبة للبامري وقد أطلقت عليهم تسمية ملان كبير لأن جدهم هو الأكبر سناً، ومنذ حوالي (١٥٠) سنة كان هنالك خلاف بين الباشوات والخضر حول رئاسة العشيرة، وقد أدى ذلك الى حدوث انقسام في عشيرة الملية حيث انقسمت الى قسمين أحدهم وقف الى جانب ملية خضر، والقسم الآخر وقف مع

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

الباشاوات وحدثت معركة ضارية، ونتجت عنها خسائر وكانت النتيجة لصالح الباشاوات، مما أدى الى نزوح ملية الخضر والقبائل الموالية لها إلى منطقة ماردين. وملية الخضر ينحدرون من فخذ يدعى بالخضركان وكانوا يقيمون في منطقة ويرانشهر ومازال الى وقتنا الحالي[٣] يوجد عدد منهم في تلك المنطقة وكان كبيرهم يدعى سنان آغا. أما بالنسبة لملية خضر الموجودين داخل سوريا فإنهم بزعامة عيسى عبد الكريم، وقد ظهر من هذه العشيرة شخصيات عديدة فذة ومنهم نواف آغا الذي كان يتمتع بدرجة كبيرة من الشجاعة والذكاء وهو الذي استطاع أن يحافظ على جميع أراضي هذه العشيرة والتي مازال أفرادها يملكونها ويستثمرونها." (باشا، ٢٠٠٩، ص٢٤)

ثانياً: قرى ملية خضر وتفرع العائلة

استقرت ملية خضر في شريط متطاول من سهول برية ماردين تمتد من ضواحي بلدة عامودا شمالاً وحتى مراعي المحيطة بجبل كزوان (عبد العزيز) جنوبا، وذلك انسجاماً مع طبيعة حياتهم نصف الرعوية، حيث كانوا يعتمدوا على تربية الإبل والأغنام بشكل رئيسي، وأسسوا العديد من القرى لتكون منازلهم الثابتة من الطين والحجر إضافة الى استخدام بيوت الشعر مؤقتاً في أشهر الترحال. وبعد هذا الاستقرار الريفي باتت قبيلة كيكان الكوردية الكبيرة تفصل بين فرعي القبلية الملية، مما أضعف تماسكها وترسخ انقسامها. وعلى الرغم من ذلك شيدوا ما يقارب عشرون قرية: "ملان خضر لهم قرى عديدة جميعها داخل سوريا عدد البيوت ٦٠٠، وعدد القرى (١٩) إضافة الى عدد من المزارع. اشتهروا بخصب أراضيهم واتقانهم الحراثة والزراعة فيها..." (زكريا، ١٩٨٤، ص٦٦٣).

أهم قرى ملان خضر المعاصرة فهي: تل حبشة - كودحي، خرزة، قرن كوزي، خشافية، سيمتك، تل باتي، سوغاني، كري موزا، موريكا، تل مجدل، كندور، فندي، كر مير، شيخ فاطمي، خربة بستان، عين القرديه، سنجق خليل، نايف، كر حصار، جولي. بالإضافة إلى عدد من قرى العشائر التي كانت من رعايا عشيرة الملية. هذا وتتفرع سلالة خضر آغا الملي إلى ثلاثة عشرة عائلة رئيسية معاصرة هي:

١. عبد الكريم
٢. بارو
٣. مجدل بك
٤. عبد القادر
٥. عبدي حوران
٦. نواف حسن

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٧. اوصمان آغا

٨. خليل آغا

٩. سمو

١٠. عثمان خضر

١١. حمي هجو

١٢. محمود شيخموس آغا

١٣. خضر

انشغلت جميع هذه العائلات مع حاضنتها الاجتماعية بشؤون الحياة اليومية، وعملت كمجتمع أهلي في أعمال الرعي والزراعة، ولم تتجاوز طموحاتها خلال فترة أواخر العهد العثماني سوى المحافظة على السلم الأهلي وإدارة الصراع على المراعي مع منافستها في الغرب وهي قبيلة كيكان، كما واجهت في الجنوب والشرق غزوات وتمدد القبائل البدوية العربية، من شمر وجبور وحليفتها السابقة طي .

بموازاة ذلك تصدت الزعامة الملية (الغربية)، أي عائلة الباشوات للمشكلات السياسية وانخرطت في سلك الدولة العثمانية منذ حقب مبكرة، مما تصدرت هي المشهد الاجتماعي والسياسي طوال قرنين من الزمان، ولم تغطي على دور أبناء عمومتهم من ملية خضر فقط، وانما تجاوزت كل الزعامات العشائرية الكوردية والعربية في جنوب كوردستان وشمال بلاد الشام.

ثالثاً: بروز دور الحلف القبلي الملي

ارتبط صعود الحلف القبلي الملي مع فعالية ودور عائلة الباشوات، أي زعامة الفرع الغربي من قبيلة ملان، ويبدو أن نشاط هذا الحلف كان على الأرجح قبل انقسام زعامتها، وبالتالي انزياح قسم من القبيلة واستقرارهم شرقا في منطقة الخابور. لكن تأثير العوامل الخارجية والسياسية كان حاسماً في بروز فعالية القسم الغربي من الحلف، اذ ارتبط بصراعات اجتماعية بين القبائل على الأرض، واستجابت للمتغيرات السياسية والإدارية التي طرأت على قسم من الإمبراطورية العثمانية، وخاصة ولاية دياربكر. بمعنى جاء تبلور الحلف القبلي الملي نتيجة لاستجابته وتفاعله مع الأحداث والمتغيرات السياسية، وفي المقدمة منها تراجع دور الامارات والحكومات الكوردية المستقلة عاما بعد آخر، وخاصة في مطلع القرن التاسع عشر إثر تطبيق الإصلاحات الإدارية التي ساهمت في إلغاء الكيانات الكوردية شبه المستقلة داخل السلطنة العثمانية، حتى شكلت غياب تلك القريبة من جغرافية تواجد ونفوذ القبائل الملية فراغاً سياسياً واجتماعياً. ارتبط مسار الصعود السياسي للحلف القبلي الملي مع تشكيل ايالة كوردستان العثمانية الكبرى، واشكالية موقع

الحلف ضمن منظومتها الإدارية، بحيث لم تكن قبيلة صغيرة لتكتسب صفة (ناحية اعتبارية) كما الحال لدى قبيلة طي العربية وقبائل كوردية متنقلة أخرى مثل كيكان، كما أن بلدة ويران شهر كانت صغيرة منتصف القرن التاسع لدرجة لم تصنف كناحية تابعة لماردين، أو كمنطقة مرتبطة بولاية دياربكر[٤]. لذلك بات للحلف وضع خاص تحول عملياً الى ما يشبه ولاية عثمانية خاصة، أو إمارة كوردية غير معلنة.

تشير بعض المصادر الى قدم تبلور قوة هذا الحلف القبلي، وأن تشكيلته الأولى تعود إلى أوائل العهد العثماني في القرن السادس عشر (أبو بكر، ١٩٧٣، ص٥)، وإلى فترة زمنية أقدم من ذلك حسب مصادر أخرى (كران، ب ت، ص٢٦). ومن المرجح أن فاعلية الحلف ودوره قد ظهر على شكل كيان وقوة اجتماعية بعد تلك المرحلة في القرن الثامن عشر.

رابعاً: الوظيفة الاجتماعية للحلف

ضم الاتحاد القبلي الملي العديد من القبائل الكوردية والعربية، كما استقطبت عدداً من القبائل التركمانية، هذا وكان هذا الحلف القبلي اتحادا دفاعيا واجتماعيا في الأساس، اعتمد على آلية التضامن والتكافل لتوفير الأمان للمنتمين إليه، ولتأمين أوسع المراعي للمواشي التي تعود لمجتمع الحلف. تفاعل طبيعة الحلف وتكوينه مع الحياة الرعوية لمجتمعاته التي اعتمدت بشكل رئيسي على تربية المواشي، مما منح للمجتمع الملي الكثير من المرونة والحركة وتجنب التقوقع الجغرافي، فابتعد عن التعصب القومي والديني. حتى اتسع الحلف ليضم مذاهب وأديان متنوعة، فقد كانت الغالبية من المسلمين السنة إضافة إلى الإيزيدين والمسيحيين. ولم يكن تأثير الدين قوياً على نواة الحلف الملي ولا على زعاماته، مما اتصف الحلف بالتسامح الديني والمذهبي النسبي طوال تاريخه، على الرغم من وجود ملالي ورجال دين ضمن مجتمع الحلف وبالقرب من زعامته. من الملاحظ ان القبائل الكوردية الرحل وكذلك أنصاف الرحل كالملية لم يكونوا مرتبطين بوشائج قوية مع الدين الإسلامي، وقلما كانت لديهم مساجد. تمكن قادة الملان بسط سلطتهم على العديد من القبائل والعائلات الحضرية الريفية. فالاتحاد القبلي ضم الرحل "Koçer" والفلاحون المستقرون ."kurmanc"هذا وقد حدد مارك سايكس في مراحل متأخرة عدد القبائل الملية الكردية منها بأربع وأربعين قبيلة إضافة إلى عدد من القبائل العربية أنصاف الرحل والمستقرين على ضفاف أنهر الفرات والخابور والبليخ (سايكس، ٢٠٠٧، ص ٧٧) .

اتسع الحلف وظل فعالا حتى النصف الأول من القرن العشرين، إذ حدد العلامة أحمد وصفي زكريا عدد القبائل المنضوية ضمن إطار الحلف الملي عهدئذ بخمسين قبيلة كردية وعربية (زكريا،١٩٨٣، ص٦٦٤). لا يمكن حصر وتحديد عدد القبائل المنضوية تحت لواء الحلف بدقة، لأن

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

عددها كان يتغير من مرحلة الى أخرى، يزداد عددها وينقص حسب احتياجاتها ومصالحها الاجتماعية. وإذا أخذنا روايات طرفي الحلف بعين الاعتبار فإن عدد المنتمين لكامل الحلف يتجاوز ستين قبيلة وعشيرة. توسع القسم الغربي من الحلف وبلغ الذروة نهاية القرن التاسع عشر، في ظل زعامة إبراهيم باشا بمباركة شخصية من السلطان عبد الحميد، واستمر حتى مطلع القرن العشرين. ما هو مؤكد أن الغالبية العظمى من هذه القبائل كانت كردية، تمتلك نفس السمات الأنثروبولوجيه، ولا تختلف بعضها عن الآخر كثيرا من حيث نمط المعيشة والثقافة والعادات الاجتماعية. كانت تسكن هضاب وسهول الجزيرة الفراتية، تتكلم اللغة الكوردية، اللهجة الشمالية "كورمانجي". كما كانت تجمعها روابط ومشتركات ثقافية ومعتقديه مع القبائل العربية والتركمانية كالدين الإسلامي، والولاء للسلطنة العثمانية، والعمل معاً لتسهيل وتوفير سبل الحياة الرعوية والريفية. وفيما بعد برز مشترك آخر بين مجموع أطراف الحلف الملي، وهو الدفاع عن مصالحها الاقتصادية المتمثلة في استغلال المراعي والأراضي الزراعية، وضرورة حمايتها في مواجهة الغزو وخطر الهيمنة البدوية القادم من شمال الجزيرة العربية ومن بادية بلاد الشام. كما قامت زعامة الحلف بتحسين بيئة التبادل التجاري في مناطقها وتشجيع مرور البضائع في أراضيها، حيث أن أجزاء طويلة من طريق الحرير القديم لنقل البضائع بين البحر المتوسط وبغداد كانت تقع ضمن أراضي الحلف.

اعتمدت القبائل الملية على تربية الماشية من الأغنام والماعز والأبقار إضافة إلى القليل من الإبل. لذلك كانت حركة هذه القبائل الرحل تتم شمالاً وجنوباً، حيث تكون مراعيهم الصيفية على أطراف الجبال وخاصة جبل قره جداغ، ومرابعهم الشتوية في سهول الجزيرة السورية على ضفاف أنهر الخابور والفرات وفي الهضاب المحيطة بجبل كزوان (جبل عبد العزيز) نظراً لاتساع محيطه وخصوبته وتنوعه الحيوي، فضلاً عن وفرة المياه العذبة عهدئذ في الجبل. انتشرت هذه القبائل على جغرافية أرض واسعة تقدر بعشرات الآلاف من الكيلومترات المربعة، تقع بين المدن التالية: (ديار بكر، حلب، الرقة، ماردين، الموصل) إلا أن المركز الحضري لجغرافية الاتحاد الملي كانت مدينة ويرانشهر Wêranşehir الواقعة حاليا إلى الشمال من بلدة تل أبيض، وتبعد عن الحدود التركية- السورية بحوالي ٢٥ كيلومتر: "تقع منازل هذه الطوائف الكردية في الولايات الشرقية والجنوبية من تركيا، وشمالي الشرق من سوريا. يحدها قوس يمتد من بلدة الجزيرة ونهر الخابور إلى بينغول صاعدا، وإلى بلدة سفريك نازلا. ومن هناك إلى بيره جك وأورفه غربا. وإلى الحسجة وجبل سنجار جنوبا. ومن هناك إلى ماردين والجزيرة شرقا فتقع مواطنها في الجنوب من جبال طوروس الشرقية وعلى نهر الفرات نحو الشرق والغرب. وتقع بلدة ويران شهر. مركز رؤساء هذه الطوائف. في وسط الخط بين ماردين وأورفا" (أبو بكر، ١٩٧٣، ص٥) .

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

لقد كان المجتمعات الملية منتجة للخيرات، اعتمد على الحياة الزراعية، وتراكم لدى مجتمع الحلف فائض من الإنتاج الزراعي والحيواني، مما أهله للقيام بدور سياسي وعسكري أكبر من غيره من القبائل والتحالفات القبلية الكوردية. فبحسب وصفي زكريا كانت للحلف عشرات الآلاف من المواشي وحوالي أربعة آلاف بيت: "وهي من أكبر عشائر الأكراد وأغربها تكوينا وتأليفا ... يتنقلون بين جبل قرجداغ شمالا وجبل عبد العزيز جنوبا ... هم كثر يقدرون بأربعة آلاف بيت (٤٠٠٠)، من عناصر ومذاهب مختلفة يعجب الناظر كيف تعايشت وتآلفت من وفرة هذه العناصر واختلاف منابتها، وكانوا يقولون عن هذه القبيلة من قبل المبالغة هزار ملت أي (ألف ملة)، ثم دعيت بالملي ومعظم هذه العشيرة كردي وبعضها يزيدي وقليل منها عربي الأصل." (١٩٨٣، ص ٦٦٤)

تزايدت عمليات الاستقرار الفلاحي الريفي أواخر القرن التاسع عشر، واستقطبت ويران شهر العديد من الحرفيين من أبناء الطوائف المسيحية، حتى باتت مركزا وسوقاً لحوالي أربعمئة قرية: "شجع إبراهيم باشا الأرمن والكلدان للنزوح الى عاصمته من أجل المساهمة في تطويرها، كما جلب اليها التجار والحرفيون من مختلف المدن، من أورفا ودياربكر وسويرك وماردين، وأقيمت فيها الأسواق والقصور وكافة المرافق الحيوية، وفي أطرافها بنيت القرى التي ضمت مختلف الطوائف والملل دون تميز، وكانت حوالي أربعمائة قرية على أقل تقدير. كان إبراهيم باشا يقيم في عاصمته خلال فترات معينة من السنة حيث يتوافد اليه الناس لمعالجة سائر الأمور التي تهمهم، وعندما يغادر عاصمته وقصوره المبنية كان يتخذ من خيمته مسكنا له في السهول هذه الخيمة المصنوعة على الطراز الكردي يرفعها أكثر من ١٠٠ عمود ومقسمة الى قسمين قسم للرجال والضيوف وقسم للنساء (الخواتين) حريم البيكاوات." (باشا، ٢٠٠٩، ص٨٠)[٥]

خامساً: اجراءات الإسكان والتوافق مع السياسات العثمانية

بعد تحالف الامارات والممالك الكوردية المستقلة وشبه المستقلة مع السلطان العثماني سليم الأول (١٤٧٠ -١٥٢٠) في مطلع القرن السادس عشر بتنظيم من ملا ادريس البدليسي، واستمرار توارث حكم العديد من الأسر والزعامات القبلية في كوردستان، سعت السلطات العثمانية في مرحلة لاحقة الحد من هذه الاستقلالية، وضاقت ذرعا بوجود ممالك وحكومات كوردية مستقلة داخل حدود السلطنة العثمانية. كمثالين قريبين من جغرافية بحثنا نذكر المملكة الأيوبية في حصن كيف وامارة بدليس[٦]. وفي سياق السياسة العثمانية لتقليص رقعة الأراضي التابعة للحكومات الكوردية المستقلة، شجعت العديد من الزعامات والقبائل على الاعتماد على العثمانيين، والانخراط في سلك الدولة سواء المدني أو العسكري. كما دفعت الظروف والمستجدات

السياسية والإخفاقات في السلطنة العثمانية للبحث المستمر عن قبائل قوية وزعامات متمرسة للاستفادة منها في حل النزاعات العشائرية وتأمين الاستقرار الاجتماعي والسياسي في الجزيرة الفراتية وشمال بلاد الشام، لذلك تم في سنة ١٧٧٩م دعوة زعماء العشائر القوية إلى اسطنبول ليمنحهم السلطان لقب الباشا ولتوظيفهم في سياستها الداخلية. وكان من أبرز هؤلاء تمر بك زعيم عشيرة الملان. تزايدت قوة تمر باشا في قيادة قبائل ملان وبسط سيطرته على رقعة جغرافية واسعة ونافس زعامة ديار بكر الحضرية. فاصطدمت قبائل الملان بأهل ديار بكر في أكثر من مناسبة. رقي تمر باشا في سلم الوظائف والحكم إلى أن أصبح والياً على سيواس وأورفا والرقة سنة ١٨٠٠م.

تلاقت مصالح الزعامة القبلية الملية بقيادة عائلة كلش عبدي مع التوجهات العثمانية، وترجمت في البدء في تشجيع الملية على العمل والتوسع والاعمار، عبر سياسة إعادة التوطين واحياء الأرض البور.

وعندما فكرت السلطة العثمانية بسياسة سكانية واسكانية جديدة لضبط الأمن وزيادة الاستقرار الحضري في شمال بلاد الشام، توجهت أولا للعناصر التركية، والتركمانية على وجه التحديد، فشجعت بعض القبائل التركمانية على الاستيطان في مناطق ريف الرقة وحلب بدءا بسنة ١٦٩١م. وكانت هذه السياسة من أوائل عمليات الإسكان والتوطين الموجهة والقسرية لأسباب عسكرية وسياسية واجتماعية في المنطقة ابان المرحلة العثمانية. فأصدرت السلطنة لتحقيق هذا الهدف فرامانات وقوانين لتنظيم عمليات تملك الأرض، ونظمت العمل الزراعي، فحددت ضريبة الدولة من مجمل الإنتاج الزراعي بالثلث ٣٠٪. إلا أن هذه السياسة لم تنجح. ولم يتمكن التركمان من تحقيق الهدف المطلوب، سواء من ناحية التنمية الزراعية أو الاستقرار الأمني لمناطق واسعة من الجزيرة الفراتية وشمال بلاد الشام. فقد ضايقتهم القبائل العربية المهاجرة من الجنوب والضاغطة باتجاه الشمال، وذلك بسبب الطلب على الأرض والمراعي وبحثا عن مصادر المياه العذبة. لم تصمد القبائل التركمانية فعادت أعداد منها الى مناطقها الأصلية، كما فر قسم آخر بعيدا إلى الشمال، واتجهت نحو مناطق الأناضول الغربي. (اورهانلو، ٢٠٠٥، ص٧٨ - ١٠٣)

وبناء على هذه النتائج المخيبة تم التوجه نحو سياسة الاعتماد على القبائل الكوردية الأكثر عدداً والمتواجدين في المحيط القريب لشمالي بلاد الشام. فقد تم تشجيع أفخاذ "بهاء الدينلي وجمال الدينلي، حسنلي وبيدانلي من القبيلة الملية" للإسكان في أرجاء الرقة حوالي سنة ١٧١١م (اورهانلو، ٢٠٠٥، ص١٣٤). استمراراً لهذه السياسات شجعت السلطة العثمانية في مرحلة لاحقة أقسام أخرى من قبيلة ملان خاصة أفخاذ (بامران، عمريان، دوديكان) مع بعض العائلات

التركمانية على الاستقرار في الرقة من جديد لإعادة أعمار المدينة وريفها والعمل في الزراعة. إلا أن معظمهم عاد إلى حياة نصف الترحال، وظل قسم آخر مستقرين في المدينة .

تعزز وجود العائلات الملية وقبائلها في الرقة ومحيطها مع تعيين تيمور باشا الملي واليا على أورفا والرقة مطلع القرن التاسع عشر، ويبدو أن من تبقى في المدينة من العائلات الذين قاموا بإعمارها من جديد هم أجداد العديد من العائلات الحضرية المعاصرة في الرقة: "ما يزال قسم من الأكراد الذين قدموا معه إلى الرقة يقيمون فيها وكانوا يسمون ب(القول) وهم من فخذ كم نقش الملية ومنهم الخلف والقاسم والجدوع والملة" (باشا، ٢٠٠٩، ص٥١)

سادساً: بدايات الدور السياسي للحلف الملي

تداخلت نشاطات زعامة الحلف القبلي الملي مع الأجندة السياسية للسلطنة العثمانية، وتم توظيفهم داخلياً كأحد مرتكزات النظام العثماني، ومع بروز هذا الدور تزايدت طموحات زعامة الحلف بقيادة باشاوات عائلة كلش عبدي، وترجمت في السعي لمزيد من التوسع والثراء والاستقلالية عن مركز السلطنة، مما مهد لعدد من الانتفاضات وحالات التصادم بين الجهاز الإداري الرسمي للسلطنة العثمانية ممثلاً بالولاة في مراكز المدن الكبرى وبين الزعامة الملية الحرة نسبياً، بينت المصادر التاريخية أنه: "في سنة ١٢٠٥هـ - ١٧٩٠م ثار تيمور باشا الملي رئيس قبيلة الملية الكردية الكثيرة العدد، وكانت تعيش على تربية المواشي وتتجول في الأراضي الواقعة ضمن ايالات الرقة وديار بكر وحلب، وكان نفوذ تيمور قد ازداد وفرض سيطرته على القرى والقبائل، وأخذ يجبي الضرائب من السكان لنفسه واستولى على جميع المراكز الواقعة ضمن ايالتي حلب وديار بكر والرقة وامتد نفوذه إلى ايالة حلب لعدم وجود مقاومة له... وفي سنة ١٢١٥ هـ ١٨٠٠م عين تيمور بك الملي رئيس عشيرة الملية والثائر السابق والياً على الرقة بعد أن صدر عفو السلطان عنه ومنح رتبة الوزارة" (عياش، ١٩٨٩، ص ٣٢٤) .

عندما اشتدت غزوات القبائل البدوية العربية "عنزة، شمر" نحو الشمال، وهي قبائل لم تكن تخضع تماماً لنفوذ السلطة العثمانية، ولم تنضبط بحسب قوانينها المركزية، رسخت السلطة العثمانية دور الاتحاد الملي، كما دعمت العائلة الحاكمة فيها للحفاظ على الأمن والاستقرار، وشجعتها لمقاومة الغزو البدوي لتستمر الحياة الزراعية، ولحماية القرى القائمة على ضفاف أنهر "الفرات، البليخ، الخابور". حيث سبب الغزو البدوي في رحيل عدد من القبائل التركمانية من جديد، وإلى خراب قراها. ولتوفير قوة محلية وازنة في مواجهة البدو شجعت المزيد من القبائل العربية المستقرة وتلك التي تعتبر من أنصاف الرحل على الانضمام إلى الاتحاد القبلي الملي لصد هجمات البدو، والحد من طموحها في التوسع والغزو شمالاً، التي كانت تترافق مع عمليات نهب

للماشية وممتلكات القرويين من عرب وأكراد. بحيث ظلت إحدى أهم وظائف الاتحاد الملي هو ضبط الاستقرار وصد غزوات البدو، والمحافظة على نمط الحياة الفلاحية المستقرة. استمرت هذه الوظيفة البنيوية السياسية والاجتماعية وبالتالي العسكرية للحلف القبلي الملي حتى مطلع القرن العشرين. حيث تؤكد على ذلك العديد من الروايات فضلاً عن عشرات الوثائق العثمانية. وفي سياق متصل تزايدت الحاجة الى استثمار قوة الحلف الملي لمواجهة الحركة الوهابية في قلب الجزيرة العربية، التي زاوجت بين الإصلاح الديني والغزو القبلي، حتى نافست السلطة العثمانية وشكلت خطراً عليها.

انقلبت في ظل تلك الأجواء دولة مصر بقيادة محمد علي بك الكبير على السلطنة العثمانية، واحتلت سوريا قوات إبراهيم باشا المصري، واحتكت مع القوات الكوردية وخاصة العائدة للحلف الملي، ونتج عن هذا الاحتكاك تعاطف كوردي عام مع حكام مصر. انتهز تيماوي بك فرصة الخلاف والقتال بين السلطنة العثمانية وبين حكام مصر فتحالف مع المصريين وقدم للقوات المصرية الكثير من المساعدات (زكي، ١٩٨٥، ص٢٢٢) .

أثر ذلك انتقلت قيادة الاتحاد الملي إلى موقع سياسي جديد فخطت خطوة خطيرة في تاريخها السياسي والعسكري تمثلت في تحالف تيماوي بك "تمو"[٧] وتعاونه مع إبراهيم باشا المصري، وتوافقا على هدف مشترك تلخص في محاربة السلطنة العثمانية والتخلص من سلطتها ونفوذها المركزي.

قدم الحلف الملي الطعام والمواشي والإمدادات اللوجستية للجيش المصري، فضلا عن أنهم قاتلو معاً لمواجهة قوات العثمانيين. كما أفسحوا المجال للقوات المصرية للدخول إلى بعض المناطق الكردية قرب مركز السلطنة العثمانية (كران، ص٦٥) و(زكي، ١٩٨٥، ص٢٢٣).

على ما يبدو تعاطفت القبائل الملية مع عائلة محمد علي باشا الكبير في مصر لهدف سياسي مشترك، وربما نتيجة لعلاقات القربى البعيدة، فما هو مؤكد أن التعاون المصري – الكوردي قد حصل في تلك الحقبة، كاستمرارية للحضور الكوردي التاريخي في مصر منذ العهد الأيوبي، لدرجة أن قسم من طلائع جيوش إبراهيم باشا المصري القادمين جنوباً من مصر كانوا كورداً: "جرت بين إبراهيم باشا والثوار عند دامة فأدخل أمامه خيول عسكر الأكراد وتبعهم إبراهيم باشا بعسكر نظامي وبوصول الأكراد الى أرض دامة انطبق عليهم رجال الدروز فكسروهم كسرة هائلة فدافع عنهم إبراهيم باشا بالعساكر النظامية بلا فائدة..." (أبو عزالدين، ١٩٢٩، ص٢١٢)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ويشير نفس المصدر إلى قيام ثورة كوردية ضد السلطة العثمانية، وأن حكام مصر قد ساعدوا المنتفضين تزاماً مع هجوم المصريين: "كان من الجهة العثمانية أن الأكراد القاطنين في المنطقة العثمانية قرب الحدود السورية ثاروا على السلطان محمود وكانت الحكومة العثمانية تتهم حكومة محمد علي بتحريضهم على الثورة وامدادهم بالذخيرة والسلاح فتولى رشيد باشا امر اخضاعهم لكنه توفي في كانون ثاني سنة ١٨٣٧ قبل ان يتمكن من القضاء على ثورتهم فخلفه محمد حافظ باشا في الشهر التالي وبعد وقائع عديدة تغلب عليهم في شهر آب من نفس السنة." (أبو عزالدين، ١٩٢٩، ص٢٢٢)

خسر كل من إبراهيم باشا المصري وتيماوي بك الكوردي وغيرهم ممن تحالفوا ضد السلطنة العثمانية المعركة، على الرغم من ان السلطنة أوشكت على السقوط بعد خسارتها في معركة نزيب على نهر كرزين قرب جسر هركون في المناطق الكوردية بضواحي بيره جك سنة ١٨٣٩م، لكن استمرت السلطنة بدعم من الدول الأوربية وخاصة بريطانيا: "سنة ١٨٤٠ اتفقت الدول الاوربية على وضع حد لحكم محمد علي لسوريا ودعم السلطنة العثمانية وأجبرت القوات المصرية على العودة الى مصر ليصبح محمد علي حاكماً وراثياً على مصر". (أبو عزالدين، ١٩٢٩، ص٢٥٣ / ٢٥٤)

لقد تدخلت الدول الأوربية لصالح السلطان ضد محمد علي باستثناء فرنسا التي دعمته، لكنها جميعا بدأت التدخل في المسألة السورية والشرقية منذ ذلك الحين .

نتيجة لهذه المعارك تراجعت قوة القبائل الملية وقتل تيماوي بك حسب أغلب الروايات: "لكن الأمر لم يدم إذ قتل في المعركة بعد ذلك بقليل، وبعد وفاة الرجل وجلاء الجيش المصري من البلاد المفتوحة عادت الحكومة العثمانية فبسطت حكمها على هذه البلاد مرة أخرى، ونظراً لفقدان العشيرة الملية هذه زعيمها الأوحد نزلت بها مصائب وويلات عظيمة حيث أغارت عليها عشيرتا طي وشمر العربيتين واستولتا على كثير من القرى والبلدان التي كانت منازل ومأوى للأكراد" (زكي، ١٩٨٥، ص٢٢٤)

خسرت القبائل الملية الحرب إلا أنها أسست لعلاقة سياسية مع حكام مصر، الذين ساعدوها في التوسط لاحقا لدى السلطان للعفو عن زعامتها، وإعادة دور القبيلة السياسي والاجتماعي من جديد.

استمرت القوات العثمانية في محاربة الإمارات والحكومات الكوردية، وكذلك ألغت سناجق كوردستان المستقلة، واستهدفت بشكل خاص الاتحاد الذي تشكل بقيادة إمارة بوتان أواسط

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەکولینێن کوردی

القرن التاسع عشر، وبعد هزيمة حلف بوتان في انتفاضتي بدرخان وأزدين شير (١٨٤٧ -١٨٥٥)م تحولت المجتمعات الكوردية وتجانست في تابعيتها المباشرة لسلطة الدولة العثمانية، وترجم ذلك سياسياً وإدارياً في إعلان إيالة كوردستان العثمانية، ثم أهملت وظيفتها السياسية تدريجياً، وبالتالي تم تقليص وتقزيم صلاحياتها الإدارية التي ترافقت مع جملة من المعضلات التي نتجت عن التجربة، ولعل أبرزها عدم إنشاء حكم محلي مركزي قوي لكامل الإيالة. ترسخ نتيجة للمتغيرات والصراعات الداخلية والخارجية تطبيق الحكم العثماني المركزي في مختلف المناطق، وخضعت مجتمعات كوردستان للأوامر الإدارية العثمانية بشكل مباشر سواء في الريف أم في المدن. كما خضعت المناطق الكوردية لنظام التقسيمات الإداري العثماني الجديد، مع جملة من الإجراءات والسياسات العقابية وممارسة عنف السلطنة على أوسع نطاق. ويمكن تحديد مرحلة أواخر القرن التاسع عشر كبداية حقيقية للحكم العثماني المباشر في الريف الكوردستاني الواسع، الذي جاء تحت عنوان الإصلاحات: "فرضت الإصلاحات وجرى تطبيقها بوتيرة متسارعة، وكان الثمن أن صار العنف الذي مارسته الدولة أمراً عادياً أو حتى مؤسسياً. وهكذا قامت أجهزة جديدة لجمع الضرائب والتجنيد وأخرى قضائية وعسكرية نجحت خلال عقود في تفكيك الإدارات ذات الوضعيات الاستثنائية، كالحكومات المحلية في كوردستان." (بوزرسلان، ٢٠١٥، ص ٢٩)

لذلك تراجع الريف وتجمد تحت ثقل الضرائب، كما انتشرت الأمراض والأوبئة في العديد من المناطق، ودخلت المنطقة مرحلة الركود والمجاعات. لم يستقر الوضع لصالح السلطة العثمانية، ولم تستسلم القيادات المجتمعية والسياسية الكوردية، بل استمر النشاط النخبوي الكوردي ضد الحكم العثماني، بصيغ مختلفة ومتباينة. حتى ترافقت المشكلات الداخلية مع المواجهات الخارجية للسلطة العثمانية مع الدول العظمى، مما دفع بها لممارسة سياسات أكثر عنفاً وتشدداً، فما إن وصلت المجتمعات المحكومة من قبل العثمانيين إلى مطلع القرن العشرين، وتنامت نضالاتها في سبيل الحريات والإصلاح، حتى استلم التيار الأكثر تشدداً الحكم، ومارس ممثلو جمعية الاتحاد والترقي سياسات أكثر اضطهاداً للمعارضين، بل مارست القتل وحملات الإبادة ضد النخب المطالبة بالحرية، خاصة عند الشعوب العربية والأرمنية والكوردية، فقد ظهر على الساحة: "حكم دكتاتوري دموي مطلق وقف على رأسه الثالوث المعروف أنور باشا الذي أصبح وزيراً للحربية ورئيساً للقيادة العامة وطلعت باشا الذي كان رئيساً لجمعية الاتحاد والترقي وصار وزيراً للداخلية، وجمال باشا الذي صار وزيراً للبحرية وحاكماً على إستانبول. ولم يبق للسلطان العجوز والمتشكك محمد الخامس أي دور في الحكم". (مظهر، ٢٠١٣، ص١١٧)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ولد تزايد العنف واضطهاد العثمانيين لأبناء شعوب المنطقة، وقمعهم للحركات التحررية لشعوبها صيغ متقدمة من العلاقات السياسية، حتى تضافرت جهود النخب المتنورة في الدولة العثمانية من أجل إنهاء نظام الحكم الاستبدادي للعثمانيين. لذلك تعاونت النخب العربية والأرمنية والكوردية مع بعض النخب التركية لإحداث إصلاحات حقيقية في بنية السلطة العثمانية. لكن سرعان ما انقلبت الأمور ضد القوميات غير التركية، فقد اتبع الاتحاد والترقي سياسة عنصرية صريحة ضد القوميات غير التركية، وصلت إلى إعدام الكثير من دعاة الإصلاح والتحرر. مهد كل ذلك للعمل المشترك بين النخب الكوردية والعربية للقيام بنشاطات سياسية، وصولاً إلى انتفاضات منظمة ضد سلطة الاتحاديين الأتراك. وعلى نطاق أوسع، شكلت ظاهرة الحلف القبلي الملي، باستمراريتها وتأثيرها المديد، أحد أهم تعبيرات التحالف بين القبائل الكوردية والعربية واستمراريتها خلال مراحل تاريخية طويلة نسبياً. استمرت حتى أواسط القرن العشرين.

سابعاً: الطموحات الاستقلالية للحلف الملي

تفرغت قيادة السلطنة العثمانية في مراحلها الأولى للخطر القادم من قلب أوربا. حيث تمكنت من تأمين حدودها الشرقية، والاحتفاظ بنواتها الجغرافية الأساسية، أي بلاد العرب وكوردستان دون خوض حروب كبيرة. لكن نتيجة لمجملة من المتغيرات تراجع دور ولاية آمد (ديار بكر)، اذ لم تعد طرق التجارة بين أوربا والهند تمر عبرها، ارتبط بروز وتبلور القوة القبلية الملية الكبيرة في سهول الجزيرة الفراتية بالمتغيرات الجديدة. حتى تحولت هذه القوة القبلية إلى سلطة محلية منظمة تآكلت أمامها نفوذ الحواضر التاريخية، مثل آمد، وماردين، والرقة وحتى حلب.

كما كان لصعود قوة الحلف الملي علاقة موضوعية بعملية إقصاء العرب من الحكم والإدارات في العهد العثماني، خاصة في بغداد ودمشق وحلب. من جهة أخرى تفاعلت عملية صعودها مع ظهور وتصاعد حركة عربية أيديولوجية ودينية متشددة ومعادية للعثمانيين، هي الدعوة الوهابية في الجزيرة العربية، نتيجة لكل ذلك تمت تهيئة الحلف الملي، وتوظيفه من قبل العثمانيين لوقف المد الوهابي نحو الشمال، وعدم السماح بعودة الدور العربي إلى العالم الاسلامي: "قام الحلف القبلي الملي بمواجهة الغزو الوهابي سنة ١٨١٨م. ثم استفاد هذا الاتحاد الملّي الكوردي - العربي من التفكك المستمر للسلطة الإمبراطورية العثمانية وأكثرت من خدمتها للدولة. لدرجة أن تضخم قوة الحلف حتى تألف في السنوات الأولى من القرن التاسع عشر، من حوالي ٥٠ ألف خيمة و٢٠ ألف فارس تحت قيادة المحارب أيوب، الذي كان آخر حصن ضد أشرس هجمة لتحالف العنزة البدوي الوهابي باتجاه الشمال في سنة ١٨١٨، في وقت كانت السلطات العثمانية في وسط وجنوب سوريا تحذّر بدورها من أن الملّية مع حلفائهم البرازية الكورد يستولون على مناطق السهوب حول حماة.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ترك غزو واحتلال سوريا العثمانية من قبل إبراهيم باشا المصري في عام ١٨٣١ الكونفدرالية الملية واقعة حرفياً بين إمبراطورية ضعيفة، ودولة مركزية جديدة حيوية (مصر). في البداية وقف أيوب باشا إلى جانب المصريين، وتعهدوا بالولاء لإبراهيم ومحمد علي في مقابل استمرار الاعتراف بصفته (أمير قبلي)، لكنه فشل في كسب ثقتهم، وسرعان ما اشتكى من الإدارة الجديدة، التي كانت تمنع قبائله من التحرك في المراعي الصيفية التقليدية في الرقة. حدث انشقاق داخل قبيلة الملية نفسها، وذلك بعد قيام أيوب بتحويل الولاء مرة أخرى، حيث قدم دعمه للعثمانيين عندما استعادوا السيطرة على الضفة الشرقية للفرات في عام ١٨٣٤، ولكن وقعوا ضحية، مثل البدرخانيين، تحت حملة محمد رشيد باشا اللاحقة لتقليص نفوذ الإمارات الكوردية في المنطقة بالقوة. (وينتر، ٢٠١٩، ص ٧٤)

تتضارب الروايات حول حقيقة العلاقة ومستوياتها بين الزعامة الملية والسلطة العثمانية، ويبدو أن أيوب بك ابن إبراهيم باشا الأول حاول رفع سقف الاستقلالية عن العثمانيين وطور قوة القبيلة، بدءاً بمرحلة التعاون مع حكام مصر. ولم يكترث كثيراً لأوامر الحكومة العثمانية طوال حكمه الذي دام لفترة طويلة، فقابلت السلطة العثمانية توجهه هذا بزحف الجيش العثماني عليه، ودارت بين القوات الملية والعثمانية معارك دامية أسفرت عن القبض على أيوب بك، وسجنه في قلعة ديار بكر، وظل مسجوناً إلى أن مات، فانتقلت الرئاسة إلى ابنه تيماوي بك، وهو حفيد تيمور باشا السابق الذكر، وسار على نهج والده ايوب. وعلى الرغم من النقلة السياسية النوعية لعلاقات الحلف الملي إلا أن الحلف لم يستفد في المحصلة من الصراع المصري – العثماني في النصف الأول من القرن التاسع عشر. ولا من مقاومة الغزوات الوهابية، سوى الحفاظ على بعض مكاسبها على الأرض.

ثامناً: دور تشكيلات فرسان الحميدية في تقوية الحلف الملي

دخل الحلف القبلي الملي ومعه أغلب مناطق الجزيرة الفراتية منعطفاً سياسياً حادّاً ومهمّاً، ولعله كان التحول الأكبر الذي طرأ على حياة الاتحاد القبلي المِلّي، وعلى دور زعامته العائلية مع صدور قرار تشكيل الأفواج العسكرية الحميدية العثمانية. إذ كان لفرمان تشكيل الفرسان الحميدية حوالي عام ١٨٩١م الدور الأبرز في تاريخ الحلف وترسخ زعامة العائلة. هذا القرار الذي عوم دور قبائل الملان السياسي، ودفع زعامتها العائلية الملية نحو سويات جديدة من النشاط العسكري والسياسي الطموح. لقد شكلت الأفواج الحميدية الرافعة الأهم لتنامي دور الاتحاد الملي، ورسخت بشكل خاص زعامة إبراهيم باشا "برهو"، وأدخلت الاتحاد القبلي الملي تحت قيادته ضمن المعادلات السياسية في جنوب غرب كوردستان العثمانية وشمال سوريا. وبات إبراهيم باشا أحد أهم

وأقوى الشخصيات السياسية – الشعبية في السلطنة العثمانية نهاية القرن التاسع عشر ومطلع القرن العشرين، لدرجة أن كسب لقب مير ميران كوردستان "ويعني أمير أمراء كردستان ".

سرد المؤرخ كامل الغزي جانب من قصة الصعود هذه: "والرجل المذكور كان والده توفي في حلب في حدود سنة ١٢٩٥ هـ ودفن في زاوية الشيخ جاكير خارج باب النيرب، فخلفه ابنه هذا في المشيخة على العشيرة... وبعد أن صار شيخ العشيرة المذكورة اقتفى أثر آبائه وأجداده في شن الغارة على العشائر الكردية والعربية وأسرف بالنهب والسلب خصوصا في عشيرة قره كج، ولما كثر تشكي هذه العشائر منه أمسكته حكومة ولاية ديار بكر ونفته إلى سوارك وبقي فيها إلى حدود سنة ١٢٩٧هـ (١٨٨٠م) وفيها استغاث بوالي حلب جميل باشا، وقدم له تقدمة جزيلة فسعى باستقدامه الى حلب، فحضر إليها ومعه الخيول المطهمة العربية هدية خص بها الوالي المشار إليه فشفع به عند السلطان عبد الحميد وصدر العفو عنه وعاد الى وطنه ويران شهر. ولما تألفت الكتائب الحميدية من سكان البوادي مضاهاة لكتائب القوزاق في دولة روسية جعل ابراهيم آغا مقدم مائة ثم مقدم ألف فأمير لواء ومن ذلك الوقت أصبح يدعى ابراهيم باشا وقد كثرت أتباعه وشيعته واستقدم الى الآستانة لعرض كتيبته فشخص إليها مع عدد وافر من عشيرته الجند الحميدي البالغ حد النهاية بحسن البزة والرونق، وقدم الى السلطان عبد الحميد الخيول العربية والسمن العربي ما جعله يعتقد انه من خواص محبيه ومواليه واتصل بوالدة السلطان وقدم لها مبالغ طائلة فسرت منه أيضا ودعته بقولها أنت ابني وأحسن إليها السلطان بالأوسمة العظيمة." (الغزي. ١٩٢٦، ص ٤٨٢)

دعمت الفرسان الحميدية أركان الدولة العثمانية، وعززت سلطة السلطان عبد الحميد نفسه، لأنها كانت قواتٍ خاصة موالية له تماماً من جهة، كما أمنت مناعة الدولة ضد الكثير من المخاطر الداخلية والتهديدات الخارجية من جهة أخرى. هذا ويرجح أن فكرة تشكيل القوات الحميدية تبلورت في سياق الصراع العثماني مع روسيا القيصرية، فقد أوعز السلطان عبد الحميد لمكافأة الأكراد مكافأة أكبر من أجل أن يصبحوا مخلصين للسلطان، والطريقة الأكثر فعالية لضبط الأمن والنظام في الأناضول الشرقي" (بروينسن، ٢٠٠٧، ٤٠٤).

توافرت فرصة ذهبية لإبراهيم باشا المتزعم للقبيلة والقائد لقواتها غير النظامية لينخرط في سلك الدولة العثمانية، ويرتقي بتنظيم قواته القبلية البسيطة والعفوية نحو أفواج نظامية مدربة ومؤهلة للحرب تحت راية السلطان عبد الحميد نفسه. وقد حققت هذه الخطوة اندماجاً عملياً في منظومة السلطنة العثمانية السياسية والعسكرية والإدارية، فتضافر ما هو قبلي شعبي مع ما هو سياسي تابع مباشرة للدولة .

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

لذلك توجت عملية تشكيل الأفواج الحميدية زعامة عائلة كلش عبدي على مجمل المنطقة الغربية الجنوبية من كوردستان العثمانية، وحتى أجزاء من شمالي سوريا ورسخت أكثر فأكثر دور الكورد العسكري، إذ غلب على هذه الأفواج الطابع الكوردي. وتزايد عدد أفواج المتطوعين عاماً بعد آخر. فكانوا ينتسبون إلى الأفواج من جميع المناطق الكوردية، ومن خارجها أحياناً. لدرجة أن تم تجنيد فوجين من الفرسان الحميدية من بين أكراد حماه، وكانوا من أبناء قبيلتي خضركا وكوران. هذا وبلغ عدد الأفواج التي تخضع لقيادة إبراهيم باشا ثلاثة وستين فوجاً في ذروة التجنيد والتنظيم. (كران، بلا، ص٧٧)

فعّلت قوة الأفواج الحميدية وكثرتها ورسّخت دور إبراهيم باشا، ونافس ولاة المدن الكبرى، ورفع من مستوى الدور السياسي والعسكري للاتحاد القبلي الملي بزعامته ليكون صاحب السطوة والكلمة الأولى في شمال بلاد الشام وغرب كوردستان. وبات إبراهيم باشا قريباً من تحقيق حلمه ببسط سيطرته ومد نفوذه إلى مدينة حلب التي كان يعتبرها مركزاً للتجارة والمال، فضلاً عن أنها بوابة للوصول إلى البحر فأوروبا. لقد كانت حلب قبلته وغايته السياسية الاستراتيجية، وبوابة طموحه نحو الاستقلال عن إستانبول، عند توافر المناخ والوقت المناسبين .

منح السلطان عبد الحميد صلاحيات واسعة للفرسان الحميدية، وبرز نجم إبراهيم باشا كنتيجة لتوسع هذه الصلاحيات، وكذلك انتعشت في سياق تنامي الصراعات الداخلية، فتتالت عليه الألقاب وتبلور حلمه السياسي بتحقيق أكبر قدر من الاستقلال، لذلك شكل إبراهيم باشا نواة ما يشبه دولة ذات حكم ذاتي عاصمتها مدينة ويران شهر. وجمع ثروة مالية هائلة واستقطب الحرفيين والتجار والإداريين. حدث كل هذا دون أن يظهر لديه بوادر أيديولوجيا قومية أو أفكار استقلالية واضحة وحادة. (ادي كورد، ب ت، ص٦٨)

بات اقتصاد إبراهيم باشا قريباً من اقتصاد دولة صغيرة، وذلك بحسب مشاهدات مارك سايكس وغيره من الأوربيين الذين زاروه، وما تفصح عنه مصادر العائلة: "كان إبراهيم باشا ثاني أغنى رجل عبد السلطان عبد الحميد في الشرق الأوسط، وقد بلغت ثروته رقماً غير عادي، حيث كان يملك مسحة سبعة ملايين دونم من الأراضي الزراعية عدا أراضي مدينة ويران شهر، كان يمتلك عشرة قطعان من الإبل وخمسمائة قطيع من الغنم و (١٥٠٠٠) حصان عدا الخزائن المملوءة بالذهب والقصور المكدسة بأثمن السجاد الفارسي." (باشا، ٢٠٠٩، ص٨١)

على الرغم من أن زعامته القبلية– العسكرية كانت تنافس وتتعارض أحياناً مع الزعامة القومية الثقافية – الحضرية الكوردية، ويصطدم مع ممثليها من النخب المدنية وخاصة داخل مدينة ديار بكر، إلا أن ظاهرة استقلالية وقوة الملية بقيادة إبراهيم باشا اكتسبت في المحصلة صفة

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

قومية، وتجاوزت سوية تحالف مجموعة من القبائل محلياً، لترتقي نحو مستويات قومية عابرة للقبائل. وإن لم تفضِ تلك الطموحات السياسية وتطبيقاتها العملية إلى أفكار وممارسات قومية صِرْف.

عززت الفرسان الحميدية من القوة الملية، ومن منظار أوسع القوة المحلية الكوردية، إلا أن أغلب القيادات القومية الكوردية عارضت تشكيلها، إذ تشير بعض المصادر إلى أن العائلة البدرخانية التي كانت تقود النخب القومية الكوردية في تلك المرحلة عارضت الانضمام إلى هذه الفصائل. ففي جريدة كردستان[8] وردت انتقادات صريحة للفرسان الحميدية، ووصفت بالمؤسسة الفاسدة. كما بينت أسباب تشكل الفرسان الحميدية، ونتائج تشكيلها السلبي على الكورد وقضيتهم. ودعت الجريدة القبائل الكوردية والعربية إلى عدم الانضمام إليها والمشاركة في نشاطاتها. (زاخوي، ٢٠٠٨، ص١٠١)

يمكن الافتراض بهذا الصدد أنه قد تبلور في مطلع القرن العشرين اتجاهان سياسيان في شرق الإمبراطورية العثمانية، الأول هو القومي الكوردي المدني إن جاز التعبير، ممثلاً بالجمعية الكوردية الفتاة وغيرها من التنظيمات، وكانت تدعوا إلى الإصلاحات داخل الدولة العثمانية، وتعارض حكم السلطان، وتنسق عملياً مع ممثلي الاتحاد والترقي التركي. أما الاتجاه الآخر فتمثل بالزعامات القبلية الكوردية وكانت أقواها هي زعامة إبراهيم باشا الملي، وكانت موالية، بل مدافعة عن السلطان عبد الحميد الثاني وتعمل على ترسيخ سلطته وتدافع عن شرعية السلطنة بزعامته. لذلك راهن إبراهيم باشا على السلطان عبد الحميد والمشير (شاكر زكي باشا) قائد الجيش الرابع العثماني في أرزنجان، لتحقيق طموحاته السياسية أولاً، وتثبيت زعامته القبلية ثانياً.

إلا أن إبراهيم باشا أدرك لاحقاً أن الدولة العثمانية في طريقها إلى التفكك، وأن سلطة السلطان عبد الحميد في تراجع، وعلى اعتبار أن علاقاته كانت متوترة مع الاتحاديين، فقد خطط للتحرر من السلطة التركية المركزية، والاستعانة بالأوربيين. تشير سرديات تاريخية إلى أنه قد ثار عملياً على السلطة العثمانية، وعلى الاتحاديين تحديداً: "في بداية القرن العشرين قام إبراهيم باشا رئيس عشائر الملان الكردية بثورة، ويقول السفير الروسي في إسطنبول بأن إبراهيم باشا كان صاحب نفوذ قوي في المنطقة حتى أصبحت طلباته عند السلطان تلبى أكثر من طلبات بعض أركان حكمه. وكان يسيطر على بيرجيك حتى الفرات ومن الموصل حتى دجلة. وهو يحكم هذه المنطقة. وحسب أقوال أحد السياح الألمان بأن إبراهيم باشا هو . ملك كردستان غير المتوج . وفي عامي ١٩٠٦-١٩٠٧ خرجت عن سلطته الفعلية ديار بكر وأورفه وحلب." (كران، بلا، ص٧٧)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سعى إبراهيم باشا إلى أن يبدأ استقلاله من الاستفادة من موقع حلب، فاتصل مع القناصل الأوربيين وخاصة الفرنسي. وتشير مصادر العائلة ووثائقها[٩] إلى أنه قد اجتمع مع القنصل الفرنسي في منزل القنصل النمساوي بوخا بمدينة حلب سنة ١٩٠٤، كما هو ظاهر في الصورة المرفقة (في الملحق).

يمكن الاستنتاج من صرعات هذه المرحلة وما تبعتها، وكذلك من جهود إبراهيم باشا في ضم حلب إلى مجال نفوذه، بعدم وجود رغبة عند نخب حلب في أن يبسط إبراهيم باشا حكمه على المدينة، أو تقع بشكل أو آخر تحت دائرة نفوذه. وهذا الموقف السلبي لفعاليات حلب تجاه إبراهيم باشا جاء على الأرجح بتحريض من الاتحاديين، كما أن النخب الحضرية بحلب لم تكن ترغب في أن تحكم من قبل زعيم عشائري كوردي، ويرأس في الوقت نفسه عدد كبير من الفصائل الحميدية. وهذا يتوافق مع رواية وتوصيف المؤرخ كامل الغزي لدور إبراهيم باشا السياسي وإصرار الزعامات المدنية في ديار بكر وحلب لفتح التحقيق معه، ووضع حد لنفوذه المتنامي. ويبدو أن المؤرخ الغزي كان متحاملاً على ابراهيم باشا، ومال إلى التيار المدني المتحمس إلى الاتحاد والترقي والمستاءين من الفصائل الحميدية. لذلك أكد على وقائع الشكوى ضده: "ثم شرع الناس يتشكون منه لذات السلطان على لسان البرق مخاطبين إياه بلهجة عنيفة غير مبالين على ما كان عليه من شدة وجبروت، وتجهز منهم جماعة من أهل الثراء وسافروا الى الآستانة بقصد التظلم من أعمال هذا الرجل وصرفوا على نوال غايتهم المبالغ الوفيرة والأعوام العديدة فأخفق سعيهم وعادوا خائبين. وكان هذا الرجل لا يفتر شهرا واحدا عن تقديم الهدايا الى السلطان ووالدته وكبار جواسيسه ومطبخه واصطبله، يقدم الى السلطان ووالدته وبعض جواسيسه النقود الكثيرة، والى المطبخ صناديق السمن، والى الاصطبل الخيول الأصايل، وبهذه الواسطة كان السلطان لا يسمع فيه وشاية ولا يصغي لشكوى أحد من". (الغزي، ١٩٢٦، ص ٤٨٢)

تفصح رواية الغزي أن ابراهيم باشا كان ممول السلطان، وبالتالي أحد أهم أركان حكمه، ولم يكن من السهل التخلص منه لأسباب اقتصادية. يواصل الغزي روايته ليصل الى مرحلة اضطر السلطان عبد الحميد تحت ضغط المعارضين لنفوذ ابراهيم باشا أن يشكل لجنة تحقيق معه: "هاج الناس وماجوا في ولاية ديار بكر وحلب وأخذوا يوالون فيه الرسائل البرقية المشتملة على أشد العبارات التي تخاطب بها ذلك السلطان العظيم، وقد ساعدهم والي حلب ووالي دياربكر وأيدا شكاويهم وجعلاها مصبوغة بصبغة سياسية وحينئذ خشي السلطان عاقبة الإغضاء عنه إلى ذلك الحد، فأصدر إرادته بتأليف لجنة من عدة أشخاص للفحص عن أحوال هذا الشخص على ان يكون محل اجتماع هذه اللجنة مدينة ديار بكر، وان يكون ثلاثة أشخاص من هذه اللجنة من مدينة حلب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

وشخص من مدينة حماه، وآخر من أورفا وبقية الأعضاء من دياربكر وواليها رئيسها" (الغزي، ١٩٢٦، ص٤٨٢)

وعلى الرغم من معارضة المجتمع الحضري في حلب لتصاعد نفوذ إبراهيم باشا إلا أن الاجتماع في منزل القنصل بوخا في حلب كان على الأرجح بداية الاهتمام الأوربي به والاتصال معه عبر القناصل، وكانت مؤشراً على تفاقم الخلاف بينه وبين الأتراك الاتحاديين الذين أقنعوا السلطان فيما بعد، بإرساله إلى دمشق بحجة حماية طريق الحجاز وقوافل الحج. ولكنها كانت خطة للتخلص من إبراهيم باشا، وتكمن في سحبه من بلاده وعزله عن محيطه ومن ثم قتله. ويبدو أن سفيري فرنسا وإنكلترا في الأستانة قد علموا أن الاتحاديين يريدون التخلص من إبراهيم باشا، كونه أحد دعائم قوة السلطان عبد الحميد. فأرسلوا الخبر بالشيفرة إلى قنصليهما في دمشق. وعندما قصد إبراهيم باشا القنصلين كاشفوه بالسر، فأخذ احتياطه ولم يدخل إلى الوالي في دار الحكومة بدمشق، إلا ومعه قوة كبيرة. ومن ثم انسحب من المرجة بدمشق إلى شمال سورية. وتبين له في كل مرحلة من مراحل عودته أن الاتحاديين خططوا للقضاء عليه، فخاض معارك صغيرة في طريق العودة. في انتظار معركته الحاسمة مع الاتحاديين، وبالتالي المواجهة الدامية مع قوة الدولة التركية الواقعة في قبضة الاتحاد والترقي. لذلك أخذ المزيد من الحيطة، وعاد بأدراجه وقواته إلى حلب، ومن ثم إلى مدينة ويرانشهر. وخرج من الفخ الذي نصب له بعيداً عن أرضه ووسطه الاجتماعي.

في حين تشير مصادر أخرى أن إبراهيم باشا أراد احتلال دمشق لمقاومة الاتحاديين من بلاد الشام، ودعم سلطة السلطان عبد الحميد بمؤازرة أهالي دمشق والعرب عموماً. وهو لم يعترف أصلا بسلطة الاتحاديين وأراد أن تثور كل سوريا عليهم: "في تموز ١٩٠٨ وضعت ثورة تركيا الفتاة نهاية لحكم عبد الحميد، فما كان من إبراهيم باشا إلا أن ثار ورفض الاعتراف بالنظام الجديد، وأعلن استقلاله وحاول تحريض سوريا كلها على الثورة لصالح السلطان وضد تركيا الفتاة على ما يبدو. غير أن عمليات عسكرية وافية بالغرض قام بها الجيش التركي أدت إلى إلحاق الهزيمة بإبراهيم" (برونيسن، ٢٠٠٧، ص٤١٢).

زحف الاتحاديون الأتراك بجيش كبير على مناطق الملان ودمروا ويران شهر العاصمة، واستولوا على الحوانيت وعلى جزء من أموال إبراهيم باشا الخاصة، فانسحب هو وقسم من قواته إلى الشرق. بهدف كسب الوقت والتحصن في جبل سنجار لدى حلفائه من الكورد الإيزيديين، لحين استجماع قوته وحصول تغيرات في المعادلات العسكرية والسياسية. ظل على أمل أن يأتيه الدعم من فرنسا، أو من بريطانيا العظمى عبر جنوب العراق ليتمكن من المقاومة، والتقدم

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بمشروعه السياسي، ولكن لم يصله أي دعم فعلي. ولم يتمكن من مقاومة الجيوش التركية وضربات مدافعها المدمرة. مات في أجواء الانسحاب هذه مريضاً سنة ١٩٠٨ في قرية بيزاري شمال مدينة الحسكة الحالية، وهو على وشك الوصول إلى جبل سنجار. دفن تحت صخرة كبيرة بطريقة درامية. ولا يزال قبره موجوداً في "تل بيزاري" شرق قرية صفيّا شمال مدينة الحسكة. استسلم أبناؤه لاحقاً، وألقت القوات التركية القبض عليهم وزجت بهم في السجون، كما حكمت عليهم بالإعدام.

خسر إبراهيم باشا موقعه السياسي عندما انتهى حكم السلطان عبد الحميد، وتبخرت أحلامه وطموحاته السياسية قبل وفاته، وخاصة حلم ضم مدينة حلب الحاضرة الاستراتيجية إلى منطقة نفوذه. خلفت إبراهيم باشا زوجته القوية خنسة خانم، وقادت ما تبقى من الاتحاد القبلي الملي. أحسنت إدارة شؤون القبيلة من بعده واتصلت بالقناصل الأوربيين خاصة الفرنسي والبريطاني، طالبة المساعدة لإطلاق سراح أبنائها، لكن الاتحاديين سمموا عبد الحميد أكبر أبناء إبراهيم باشا. وتعرضت العائلة لمحنة كبيرة إلى أن أُفرِج عن الصغار، أي من كان دون سن الثامنة عشرة، فأطلق سراح خليل بك أولاً، وكان عمره ١٨ عاماً سنة ١٩٠٩، وبقي كل من محمود بك وإسماعيل بك في السجن. استطاع خليل بك ابن إبراهيم باشا أن يحسن وضعه الاجتماعي والسياسي، فتزوج بنت عبد القادر باشا، وهو أحد المقربين من الاتحاديين، وكان كوردياً متنفذاً من ديار بكر. تمكن الرجل من التوسط لإطلاق سراح إخوته. وظلت خنسة تدير شؤون القبيلة حتى سنوات العشرينيات من القرن العشرين. كما تفصح العديد من الوثائق والمراسلات من القادة الفرنسيين إليها عن بعض المسائل السياسية، التي كانت تهدف إلى تعميق العلاقة مع العائلة، علماً أن ابنها محمود بك المعروف بلقب "معمو" كان قد استلم قيادة القبيلة شكلياً حوالي عام ١٩١٢م. استقر أفراد عائلة إبراهيم باشا والحاشية المتبقية في ويران شهر من جديد. حاول محمود بك النهوض بالاتحاد الملي عن طريق تحسين العلاقة مع الاتحاديين، لكن تلك المحاولات باءت بالفشل. فقد كان الاتجاه الاتحادي الطوراني المعادي للكورد يترسخ ويسيطر على مفاصل السلطة في إستانبول عاماً بعد آخر، وكان هدفهم الرئيس هو التخلص من مراكز القوة الكوردية في كوردستان العثمانية، ومنها قيادة الاتحاد القبلي الملي. وفي سياق متصل فقد استثمر الاتحاديون الأتراك ما تبقى من طاقة وقوة الملية العسكرية في معاركها، وقد شجعتهم حكومة إستانبول على صد هجمات البدو من عنزة القادمة من شمال شبه الجزيرة العربية، خاصة الغزوة الكبرى بقيادة ابن مجلات وابن كعيشيش، فتمكنت القوات الملية من هزيمتهم وإرجاعهم إلى ما وراء نهر الفرات.

كانت المعطيات السياسية كلها توحي لأبناء إبراهيم باشا أن الاتحاديين سيتخلصون منهم بعد انتهاء الحرب العالمية الأولى، لذلك وطدوا علاقاتهم مع الفرنسيين والإنكليز. وقد طلب

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

محمود بك من الميجر نويل أن يدعم ويرسخ زعامته على مجتمعات غربيّ كوردستان كونهم كانوا جميعاً من أتباع والده، إلا أن نويل لم يثق كثيراً بهذا التوصيف ولم يلبِّ هذا الطلب، وبالتالي شكك بقدرة محمود على قيادة القسم الغربي من كوردستان العثمانية. وعلى الرغم من ذلك ظل محمود بك أحد الأسماء المقترحة لزعامة كوردستان التي كانت بريطانيا تخطط لاستقلالها إبان الحرب العالمية الأولى. تسند هذه الفكرة المراسلات المتوافرة في أرشيف العائلة، وتفصح عن مستوى العلاقات بين ممثلي الدول الأوربية وبين أبناء إبراهيم باشا. ففي مراسلات الجنرال دولاموت إلى كل من خنسة خانم وولديها محمود وخليل، يبدي الجنرال تعاطفه مع العائلة، ويشكر جهودها في ضبط الأمن ومؤازرة القوات الفرنسية في مواقع وأحداث مختلفة.

تاسعاً: استثمار الفرنسيين والانكليز القوة الكوردية الملية

عملت كل من فرنسا وبريطانيا على تشكيل كيانين سياسيين جديدين في كل من العراق وسوريا عبر ضم المجتمعات الكوردية التي كانت تابعة لإمارات وحكومات كوردية قديما، ولكوردستان العثمانية في زمن متأخر إلى الكيانين، وسعت لدمجها ضمن الدولتين المستحدثتين، إلا أن المجتمع الكوردستاني لم يندمج بسهولة، حتى غلبت على المجتمعات داخل سوريا سمة عدم الاندماج، وتصادم الهويات، وفي مقدمتها مجتمعات الحلف القبلي الملي. التي عانت من إجراءات الالحاق بسوريا وتقسيم مراعيها وأراضيها الزراعية بين سوريا وتركيا، وبالتالي تمزقت جغرافيتها التي كانت ضمن ولاية دياربكر وسنجق الزور، وبات الحلف أمام منعطف سياسي كبير أثر فيه بشكل حاد، كما قلبت السياسات المحلية في كل مناطق شمال سوريا رأساً على عقب.

على الرغم من أن زعامته قد تنبهت لمجريات الأحداث، منذ أن اتصل إبراهيم باشا بالقنصليات الأوربية، ثم استمرت وتطورت علاقات الحلف الملي مع ممثلي كل من بريطانيا وفرنسا، لكن ترسيم الحدود، وطي صفحة استقلال كوردستان، ومكانة محمود بك بين الصف الأول من الزعامات الكوردية كان له الأثر الأكبر على تمتين العلاقة مع فرنسا، وكونها في المحصلة السلطة الجديدة المنتدبة على الجزيرة الفراتية وكل سوريا الطبيعية. كما أن ممثلي فرنسا مهدوا لتوثيق العلاقات مع الزعامات الكوردية، ومن ضمنها زعامة الحلف الملي، حتى وصلت إلى مستوى سياسي وعسكري متقدم. ثمة رواية تشير إلى أن الفرنسيين وعدوا أبناء إبراهيم باشا بإنشاء دولة كوردية مصغرة، تمتد من أورفا حتى الموصل عاصمتها ويران شهر. إلا أنه لا يتوافر من الدلائل والنصوص ما يؤكد ويوثق ذلك، سواء على شكل وعود واتفاق مدون أو خطة عمل. ويبدو أنها كانت مجرد وعود شفاهية في سياق سياسة فرنسا لإنشاء عدة دويلات ذات حكم ذاتي في ظل سلطة انتدابها، وهذا ما نفذته في مناطق سوريا الغربية، وعلى ما يبدو لم يكن لها القدرة على

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تنفيذ هذا الوعد – إن صح وجوده أصلاً – تحسباً من مواقف الحكومة التركية الحادة تجاه أي حالة تحرر كوردية.

في حين تشير المصادر التاريخية والوثائق الدبلوماسية إلى أن بريطانيا كانت تميل لترشيح محمود بك لرئاسة دولة كوردستان المزمع تشكيلها، عندما كانت متحمسة لهذه الفكرة: "لقد برز عدد من المرشحين للقيام بدور رئيس الدولة الكردية الغامضة. وهؤلاء كانوا باستثناء شريف باشا. الذي لم توله بريطانيا الثقة. عبد القادر والبدرخانيين، ووجهاً جديداً هو زعيم اتحاد عشيرة الملي القوية محمود بك ابن إبراهيم باشا الذي كان شهيراً حين أودعه الأتراك السجن أثناء الحرب. وفي أعقاب الحرب، قامت السلطات التركية في جنوب شرق الأناضول، الذي كان يقع تحت نفوذ الاتحاديين، بإطلاق سراح محمود من السجن ووعدته بفرض سلطته على معظم أكراد الملي الذين عاشوا إلى الغرب من الفرات، فيما إذا قام بتنظيم المقاومة ضد الإنكليز وطردهم من منطقة أورمية. إلا أن محمود بك لم يبد استعداداً للقيام بهذه المهمة الملقاة على عاتقه. وفضلاً عن ذلك أقام علاقات مع الإنكليز وبدأ يبرز بصفته مرشحاً لمنصب فرضي لحاكم كردستان موحدة، لكنه لم يفلح هنا أيضاً وبالتحديد بحكم افتراضية هذا الإجراء كله." (لازاريف، ١٩٩١، ص١١٥)

تميل مصادر أخرى إلى أن بريطانيا كانت جادة في مقترح تسليم رئاسة كوردستان لمحمود بك: "إن خبيراً بريطانياً وعلى الأرجح هو الميجر نويل نفسه قد اختار عام ١٩١٩ ابن إبراهيم باشا محمود بك بصفته أحد أنسب مرشحين اثنين لحكم المملكة الكردية التي كان البريطانيون ينوون تأسيسها آنذاك." (بروينسن، ٢٠٠٧، ص ٤١٢)

على الأرجح اتفق الفرنسيون والإنكليز مع الاتحاديين والقوميين الأتراك ممثلاً بمصطفى كمال بعد انتهاء الحرب الأولى، وبعد اتفاقية أنقرة سنة ١٩٢١ على ترتيبات علنية، وأخرى سرية، فأبرمت صفقات سياسية كبرى على صعيد المنطقة والعالم، وتخلت بموجبها كل من فرنسا وإنكلترا عن دعم أبناء إبراهيم باشا. وبالتالي لم تعد المسألة الكوردية وفعالية المجتمعات الكوردية تهم بريطانيا، خاصة في منطقة غرب كوردستان العثمانية والجزيرة الفراتية، بعد أن تم طرد آخر الجنود العثمانيين منها، والتوجه لتأسيس سوريا والعراق بهويتهما العربيتان.

كان الاتحاديون الأتراك قد شنوا بعد الحرب العالمية الأولى حملة جديدة على الاتحاد الملي بزعامة أبناء إبراهيم باشا ودمروا مدينة ويران شهر، فانسحبت زعاماتهم مع عدد من المقاتلين إلى مدينة رأس العين، ورافقهم قسم من المقربين. وعلى اعتبار أن الثقل الديمغرافي للحلف المكون من القبائل الكوردية ظل شمال خط الحدود، اعتمد أبناء إبراهيم باشا بعد تثبيت الحدود لاحقاً

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

على القبائل العربية المنتمية للحلف الملي، تلك الساكنة جنوب وغرب مدينة رأس العين، لذلك فرض الواقع الجديد تبدلاً في علاقاتهم الاجتماعية والسياسية، وكذلك في تحالفاتهم عاماً بعد آخر. كما تزاوجوا مع العرب، وابتعدوا تدريجياً عن الثقافة والمجتمع الكوردي، لدرجة أن نسوا اللغة الكوردية. تؤكد المصادر التاريخية ما ذكرناه بهذا الخصوص: "ولكن بعد وفاة الباشا المذكور، واحتلال الفرنسيين، وتقسيم المناطق بين العشائر، خفت العداوة بين القبائل بالتدريج إلى أن زالت بتاتاً، وانقلبت إلى صداقة ومصاهرة قويتين، بزواج الشيخ ميزر عبد المحسن رئيس شمر الزور بابنة خليل بك ابن إبراهيم باشا، وحاربت الملية عنزة الجزيرة أيضاً، ونعني بها عشيرة الفدعان، وكانت الوقائع بينها سجالاً، وهاجموا مرة شاشان رأس العين، كما أن أبناء إبراهيم باشا مشوا عام ١٩٢١مع الحملة الفرنسية التي يقودها الزعيم دبيوفر في هجومها على قرى خشام والبصيرة وضربها عشيرتي العنابزة والبكير من العقيدات، وقد انقسمت العشيرة الملية بعد تحديد الحدود إلى قسمين. فبعضها داخل الحدود التركية في رئاسة عبد الرحمن بك، وبعضهم داخل الحدود الشامية برئاسة محمود بك... وكان يقطن محمود بك في قصره الذي شيده في ويران شهر، وبعد أن انتقل إلى قضاء رأس العين، ظل يتبدى في مضربه العظيم ذي العواميد الستة عشر إلى أن شاخ وهرم وتوفي في صيف عام ١٩٤٥م ... ولما توفي محمود بك استقرت الرئاسة إلى خليل بك إلا أن خليل بك قد شغل عن العشيرة بالنيابة في البرلمان السوري، فصار يعاونه في إدارة العشيرة الباقية في قضاء رأس العين ابنه محمد علي بك[١٠]، وهو شاب ذكي همام، متعلم يجيد اللغة الفرنسية كإجادته التركية فضلاً عن العربية." (زكريا، ١٩٨٣، ص٦٦٦)

ولهذا الشاب (محمد علي) رأي آخر دونه في مرحلة لاحقة، ولم يخفي استيائه من الدور السلبي للفرنسيين والبريطانيين واستخدامهم القوات الملية في تحرير دير الزور من العثمانيين في تلك المرحلة الانتقالية الصعبة.

عاشراً: مساهمة الحلف الملي في مشروع استقلال المناطق الكوردية الملحقة بسوريا

على الرغم من المتغيرات التي عصفت بالمجتمع والجغرافيا والكيان العثماني، استمر الدور السياسي للحلف القبلي الملي بقوة بعد الحرب العالمية الأولى، ولم يتخلى أبناء إبراهيم باشا عن طموحاتهم في التحرر والاستقلال، وخطوا خطوات ملموسة في هذا الاتجاه بتشجيع من البريطانيين، وبدعم فرنسي صريح بعد وصول قواتها الى سوريا: "في عام ١٩٢٠ كانت القوات الفرنسية قد وصلت إلى لبنان وقد أعلن الفرنسيون بأنهم سيساعدون العرب والأكراد ضد الأتراك وما أن سمع الباشوات بذلك حتى توجه إسماعيل بك وتمر بك بأمر من محمود بك لمقابلة الجنرال دولاموت قائد القوات الفرنسية في حلب، وبالفعل تمت المقابلة وعقدوا معه اتفاقاً ينص

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

على ضرورة التعاون بين الطرفين ضد الأتراك كما نص الاتفاق على تعهد فرنسا بتحقيق استقلال كردستان وإعلانها دولة مستقلة بقيادة الباشوات، وهناك في حلب قدم الفرنسيون كميات هائلة من السلاح للباشوات ومساعدات مالية أيضاً، وحيث أن المخافر التركية كانت لا تزال متواجدة في مناطق ديرالزور ونواحيها، فتوجهت قوات الباشوات من حلب نحو ديرالزور للقضاء على تلك المخافر، وهناك وقعت معارك بين الباشاوات من جهة والعكيدات من جهة أخرى انتصر فيها الباشوات حيث دخلوا ديرالزور والبصيرة والبوكمال والميادين وتم القضاء على النفوذ التركي هناك، واستلموا السلطة في دير الزور أكثر من سنة، وبعد ذلك توجهوا نحو الحسكة ورأس العين وهم في طريقهم الى عاصمتهم ويران شهر. ولكن ما أن وصلوا إلى رأس العين حتى أعلمهم الفرنسيون بضرورة التوقف عن محاربة الأتراك وذلك لتحسن العلاقات بين الأتراك والفرنسيين، وعندما ذكرهم الباشوات بوعودهم بتأسيس دولة كردية مستقلة قالوا بأن الظروف الدولية قد تغيرت الآن والأتراك هم أصدقاء لنا، ولا نسمح بأي ازعاج لهم من قبلكم وإذا رغبتم في البقاء في سوريا فإننا نوافق على ذلك وإذا رغبتم في العودة إلى عاصمتكم أيضا فإننا نضمن لكم الأمان بشرط تسليم أسلحتكم على الحدود..." (باشا، ٢٠٠٩، ص٩٣)

ولم تنجح محاولات الحلف الملي هذه بقيادة أبناء إبراهيم باشا، حيث نكص الفرنسيون بوعودهم، وقمعهم الأتراك بعد اعلان الجمهورية، مما انزاح معظم أفرد عائلة الباشوات وقسم من الحاشية واستقرت في رأس العين. ثم تعاونوا مع الحركة الكوردية الجديدة ممثلة بجمعية خويبون بزعامة آل بدرخان وحاجو آغا. وتمسكوا بمطالب الاستقلال من جديد.

انخرط القسم الشرقي من الملية داخل الحركة الاستقلالية الكوردية – السريانية في الجزيرة السورية ابان سنوات (١٩٣٠ – ١٩٤٦)، بقيادة أفراد من عائلة خضر آغا، متمثلة بشخص نواف آغا حسن، الذي توافق مع موقف حاجو آغا وعدد من الزعامات المسيحية – السريانية الراديكالية الداعية الى استقلال المناطق الكوردية شرق نهر الفرات، ورفض سلطة حكومة دمشق المركزية. ترجمت مساهمة الملية مع باقي القبائل الكوردية الداعية الى الاستقلال بالعصيان المدني، تحول تدريجياً الى حركة مسلحة، استندت إلى التحالف مع المجتمعات المسيحية، وعملت على حمايتهم أثناء أحداث سنة ١٩٣٧ الدامية. اذ قام نواف آغا حسن بدور فاعل في مواجهة ممثلي حكومة دمشق، وأنصارها الذين عرفوا بالتيار (الوطني)، الداعين الى إلحاق كل الجزيرة الفراتية بسوريا.

يعد نواف آغا من بين الزعامات الملية الكوردية التي دفعت حياتها نتيجة لموقفه المطالب بالاستقلال والمتحالف مع الفرنسيين والمسيحيين. فبعد جلاء القوات الفرنسية عملت الدوائر

البوليسية لسلطة دمشق على الانتقام من رموز الاستقلال الكوردي، خاصة نواف خضر آغا الملي، الذي كان قد عمل بنشاط، وأسس لعلاقات سياسية مع ممثلي سلطة الانتداب الفرنسي منذ سنة ١٩٣٤. ساهم في النشاطات الداعية للحكم الذاتي والاستقلال، حيث شارك في مؤتمر قرية توبز سنة ١٩٣٧، الذي تبلورت فيها أهداف حركة الاستقلال الكوردي بقيادة شخصيات مثل: نايف باشا رئيس قبائل كوجر بوتان، وحاجو آغا رئيس حلف هفيركان وخلو آغا الميرسيني، وغيرهم من المطالبين بتشكيل حكومة كوردية. كسبوا رأي الحكومة الفرنسية، واستمروا بالمطالبة بحكومة كوردية محلية، ونجحوا في تأسيسها نسبياً، الى أن خرجت القوات الفرنسية من سوريا سنة ١٩٤٦، فترسخت بعدها سلطة حكومة دمشق في المناطق الكوردية بدعم مزدوج من بريطانيا وتركيا .

تنشطت السياسة المعادية للكورد، وخاصة اتجاه أنصار الاستقلال. في ظل هذا المناخ المشحون ضد نواف آغا حدثت مشاحنة أثناء اجتماع للعشائر في الحسكة، طلب فيها الضابط مختار الأتاسي من نواف آغا الحضور الى مكتبه فرفض، احتقنت الأجواء وحدث التصادم بينهما وكان ذلك في يوم ٤/٢٢/ ١٩٤٦ إذ حاول الأتاسي اهانة نواف آغا، فتحولت المشادة إلى معركة بالسلاح، اذ قام (كينجو – أو معمو) سائق ومرافق نواف آغا بالدفاع عنه، فقتل على أثرها الضابط وسلانيك آغا ابن عم نواف، ومحمود خليفه من فخذ باديني، كما جرح نواف، الذي اضطر إلى اللجوء إلى كوردستان تركيا (سه رخت)، وبحسب رواية أخرى الى سنجار.

عاد إلى منطقته عدة مرات بشكل متقطع، إلا أن القوات الحكومية كانت تراقبه، وفي صبيحة يوم ١٩٤٧/٩/٢٣ طوقت قوة عسكرية كبيرة منزله في قرية سيمتك، وطلبوا منه الاستسلام، لكنه رفض وقاوم حتى طالته طلقات قوات الدرك. بعد مقتله قامت القوات الحكومية بالتمثيل بجثته، وجره خلف السيارة في شوارع عامودا، لترهيب الكورد، فأغلق السكان أبواب منازلهم حتى لا يرى أحد منهم نواف آغا في هذه الحالة. وتشير رواية أخرى إلى قيام مظاهرات في عامودا احتجاجاً على هذه الجريمة. حتى تدخل قريبه عيسى آغا عبد لكريم واستلم جثته من السلطات الحكومة، تم دفنه في قرية جولي، ومازال قبره هناك خارج قريته.[11]

اعتبر بيير روندو أن الاتحاد القبلي الملي هو إحدى الحالات والمحاولات الكبرى لتوحيد الأكراد على أساس قومي على الرغم من بداياتها القبلية، وبخاصة في مطلع القرن العشرين: "هذه المحاولة التوحيدية فريدة من نوعها ومثيرة من جوانب عديدة... لأنها ظهرت في أقصى منطقة من كردستان بين ديار بكر وحلب، خارج المراكز الاعتيادية للحركة الكردية، أضف إلى ذلك قيام قبيلة ملي بها، وهي نفسها عبارة عن اتحاد عشائر ومزيج لعناصر كثيرة التباين، وحيث الكثير منها ليس من أصل كردي بل عربي". (روندو، ٢٠٠٠، ص ٦٠)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

كانت نزعة الاستقلال والتوحيد التي رافقت الأحداث والمتغيرات التي طرأت على مسيرة الحلف الملي ذات محتوى قبلي تضامني في الأساس، ثم تطورت وارتقت نحو صيغة قومية أولية لاحقاً. فقد ولدت محاولات التحرر لدى الملية من مصالح الاتحاد الملي، وأخذت نسغها من الشعور القومي، فالتمايز عن الأتراك، ورغبة في امتلاك السلطة والسيطرة على طرق التجارة والأراضي، وكذلك على السهول والمراعي، ولتشجيع المهن اليدوية والحرف. هذا ولم تلتق نزعة الاستقلال الملية مع الاتجاه القومي التحرري الكوردي إلا في فترة متأخرة، حيث انحاز أبناء إبراهيم باشا إلى نزعة الاستقلال الكوردية الصريحة خلال فترة العشرينات والثلاثينات من القرن العشرين. وبعد أن اندحرت الانتفاضات الكوردية – المسيحية في الجزيرة الفراتية، وانتهى التحالف الكوردي – السرياني إثر هزيمة فرنسا في الحرب العالمية الثانية، توقفت هذه المسيرة الطويلة والشاقة.

الاستنتاجات:

١. يمكن إحالة تفكك وتراجع الحلف الملي إلى جملة من العوامل الاجتماعية والسياسية التي عصف بالمنطقة خلال الحربين العالميتين، وإلى هشاشة حياتها الرعوية، إضافة الى انقسام مجتمعاتها عدة مرات.

٢. شكل انتماء قسم من زعامتها إلى الفرسان الحميدية نقطة تفارق، وصيغة اختلاف لها عن غيرها من الزعامات الكوردية والسلالات الحاكمة في الإمارات الكوردية.

٣. تظل نقطة ضعف الحلف القبلي الملي مرتبطة بانقسام زعامتها تاريخياً، وانزواء قسم منها وعملها ضمن فضاء قروي فلاحي، وتوجه القسم الآخر نحو الترابط مع السلطة العثمانية سياسياً وعسكرياً.

٤. يؤخذ على أغلب زعاماتها عدم التنسيق مع الحركات الاستقلالية الكوردية، وخاصة حركتي بوتان وشمدينان.

٥. عانى الحلف القبلي الملي من معضلات بنيوية، حيث كانت مكونة من مجتمعات متنقلة غير مستقرة ورعوية، لم تستطع ترسيخ سلطها على الأرض، كما كانت تفتقر الى الرقعة الحضرية والريفية الواسعة.

٦. اعتمد القسم الغربي من الحلف الملي كثيراً على العناصر العربية التي تخلت عن الحلف بعد تكون الحكم العربي في سوريا.

٧. لقد ُخدِعت الزعامة الملية كغيرها من الزعامات والنخب المجتمعية والسياسية الكوردستانية من قبل بريطانيا وفرنسا ابان الحربين العالميتين.

٨. لم يختلف في المحصلة مصير الامارة – الحلف الملي عن مصير غيرها من الإمارات والكيانات المحلية الكوردستانية، حيث تحولت جميعاً إلى غنيمة حرب، وتركة عثمانية تقاسمتها الدول المنتصرة في الحرب العالمية الأولى، واحتفظت الدول التي شكلتها الكولونيالية الأوربية في المنطقة بحصتها من هذه الغنيمة.

قائمة المصادر:

١. أبو بكر، أحمد عثمان (١٩٧٣). أكراد الملي وإبراهيم باشا. بغداد

٢. أبو عز الدين، سليمان (١٩٢٩). ابراهيم باشا المصري في سوريا. بيروت

٣. ادي كورد، حسن (ب. ت). مدينة ويران شهر. باللغة التركية. مرسين

٤. أورهونلو، جنكيز (٢٠٠٥). إسكان العشائر في عهد الإمبراطورية العثمانية. باللغة التركية، ترجمة: فاروق مصطفى. دمشق

٥. بروينسن، مارتن فان (٢٠٠٧). الآغا والشيخ والدولة. البنى الاجتماعية والسياسية لكردستان، باللغة الانكليزية، ترجمة: أمجد حسين، بغداد، أربيل، بيروت، ج١

٦. بوزرسلان، حميد (٢٠١٠)، تاريخ تركيا المعاصر. ترجمة: حسين عمر. الدار البيضاء. المغرب

٧. روندو، بيير (٢٠٠٠). القبائل الكردية في سورية، باللغة الفرنسية. ترجمة: عز الدين الكردي، إعداد وتقديم: آزاد أحمد علي. إصدار خاص. سورية

٨. زاخوي، ماجد محمد يونس (٢٠٠٨). الفرسان الحميدية. جامعة دهوك. كردستان العراق

٩. زكي، محمد أمين (١٩٨٥). خلاصة تاريخ الكرد وكردستان، ترجمة: محمد علي عوني، لبنان

١٠. سايكس، مارك (٢٠٠٧). القبائل الكردية في الإمبراطورية العثمانية. باللغة الانكليزية. ترجمة: أ.د. خليل عيسى مراد، تقديم ومراجعة: أ.د. عبد الفتاح بوتاني. دار الزمان. دمشق

١١. علي، د.آزاد أحمد (٢٠٢٣). تقسيم كوردستان العثمانية إلى دولتي سوريا والعراق. أربيل

١٢. عياش، عبد القادر (١٩٨٩). حضارة وادي الفرات، مدن فراتية. دمشق

١٣. الغزي، كامل ابن حسين بن محمد بن مصطفى البالي الحلبي (١٩٢٦). نهر الذهب في تاريخ حلب، الجزء الثالث، المطبعة المارونية – حلب

١٤. كران، أيوب (ب ت). عشيرة الملان الاتحادية. باللغة التركية. ترجمة: هوزان رمضان. مخطوط بالعربية. غير منشور، بحوزة الباحث.

١٥. لازاريف، م.س (١٩٩١). المسألة الكردية (١٩١٧-١٩٢٣)، باللغة الروسية، ترجمة: د. عبدي حاجي. بيروت

١٦. مظهر، الدكتور كمال أحمد (٢٠١٣)، كردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى. ترجمة: محمد الملا عبد الكريم، بيروت

١٧. وينتر، ستيفان (٢٠١٦). دراسة بعنوان: النهضة الأخرى. ترجمة: محمد شمدين. مجلة الحوار، العدد ٧٤ / ٢٠١٦

هوامش

١ بحسب هذا الرأي يكون اسم جذر زعامة العائلة ذات تفسير واضح وتعني باللغة الكوردية أبو الأمراء ((Bavê Mîran = Bavmîrî ويكون المعنى في هذه الحالة أكثر تماسكا وقربا من السياق التاريخي والمعنى الاجتماعي من مفردة بامري التي لا يمكن تفسيرها بدقة في اللغة الكوردية وقد تقرب من معنى (الذي مات والده) وبذلك تبتعد عن المعنى والتفسير الأكثر منطقية.

٢ هو نهر (هرماس) الذي ينبع من شمال شرق نصيبين ويصب في الخابور عند مدينة الحسكة.

٣ كتب المرحوم محمد علي باشا هذه المعلومات في تسعينات القرن العشرين، وبذلك يمكن أن يعود تأريخ الخلاف بين جناحي الزعامة الملية إلى النصف الأول من القرن التاسع عشر على خلاف رواية الطرف الآخر.

٤ لمزيد من التفاصيل حول نشوء واضمحلال ايالة كوردستان العثمانية، يمكن الاطلاع على كتابنا: تقسيم كوردستان العثمانية الى دولتي سوريا والعراق. أربيل - ٢٠٢٣

٥ لمزيد من التفاصيل حول بيت الشعر / خيمة إبراهيم باشا يمكن مراجعة كل من مارك سايكس، وماكس فان اوبنهايم.

٦ لمزيد من التفاصيل في هذه الجزئية يمكن مراجعة كتابنا: تقسيم كوردستان العثمانية الى دولتي سوريا والعراق.

٧ هو حفيد تيمور باشا والي الرقة سنة ١٨٠٠م

٨ جريدة "كردستان" أول جريدة ناطقة باللغة الكوردية، صدر العدد الأول منها في القاهرة في ٢٢ نيسان عام ١٨٩٨م. أصدرها مدحت مقداد بدرخان، وكانت تمثل الاتجاه القومي الكوردي الداعي إلى التحرر من العثمانيين.

٩ حوار خاص مع المرحوم عبد الإله الباشا. كما حصلت منه على صور عديدة لوثائق العائلة، وتم اعادتها، ولم تعد في متناول اليد بعد احتلال مدينة رأس العين سنة ٢٠١٩ من قبل الجيش التركي والفصائل السورية المسلحة الموالية لها.

١٠ أجريت مع المرحوم محمد علي بك حوار مطول، نشرت في مجلة الحوار العدد (١١) سنة ١٩٩٦، أكد فيها على الكثير من هذه المعلومات التي أوردناها في النص.

١١ اعتمدنا في ضبط رواية مقتله على عدة مصادر، وخاصة روايتي الاستاذ صالح جميل خضر آغا الملي، وحسان عبد الكريم عيسى خضر آغا الملي.

الملحق رقم (1)

صورة إبراهيم باشا الملي مع القناصل في حلب

من أرشيف حفيد إبراهيم باشا المرحوم عبدالاله. من مدينة سه ري كانيي (رأس العين)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

The Social and Political Role of the Milli Tribal Alliance

Abstract:

Kurdish society has historically been characterized by the dominance of the tribal pattern over its structure, meaning the presence of regular, close-knit, solidarity-based groups within a sub-identity within the larger Kurdish society. The sources of Islamic history have detailed the explanation of the tribal distribution of Kurdish society. The Kurdish tribes divided into nomads who worked in herding, and farmers who worked in agriculture in the countryside, and semi-nomadic tribes in between.

The structure of the Kurdish tribe was generally federal, consisting of a union of a group of families. This mechanism and structural feature of Kurdish society deepened year after year until a tribe was formed, and then by the same mechanism a large tribe was formed from a union of smaller tribes, or a broad alliance was formed for a group of tribes. Among these tribal unions, we will study in our research the Milli tribal alliance, which resulted from the effectiveness and expansion of the Kurdish Milli tribe, which was known in the Kurdish language as (Milan). It is a relatively recent union that emerged during the Ottoman era, as we did not find any mention of it among the Kurdish tribes during the Mamluk era, especially in the fourteenth and fifteenth centuries. The research addresses the history of the emergence and birth of the Milli tribe, the origin of its name and its roots, the basis of this union and its backbone, the Kurdish Milan tribe, and a small section of it in particular, called the Bamirî. The number of tribes under the umbrella of the Milli alliance approached about sixty tribes, including Kurds, Arabs, and Turkmen, and it also included Muslims, Yazidis, and some Christians. The leadership of Milli tribe split into two branches: the western branch, led by the Kalash Abdi family, and the eastern branch, led by the Khader Agha family.

This study monitors the growing role of the Milli tribal union, which constituted a model case for studying the development of the political and social role of the Kurdish tribe, by focusing on basic stations in its political

and social life, and the nature of its relationship with the neighborhoods. And its interaction with major turning points and events throughout a period of three centuries, starting with the eighteenth century until the middle of the twentieth century.

The study seeks to reveal the role of the Milli union and its social and political effectiveness, which is impossible for one tribe alone to do. Such as grazing work in distant plains and the defensive function against the invasion of Arab Bedouin tribes. The study addresses the problem of the Melanid relationship with the Ottoman authorities, by analyzing the mechanisms of the growing political role of the Melanid alliance, its alliance with the rulers of Egypt and its tendency toward expansion and control, leading to attempts at independence from the Ottoman authority, cooperation with the British and French, and the establishment of something similar to the administrative capital in the town of Weranshaher. The effectiveness of the Milli alliance was linked first with the Ottoman authority, and with the policies of settlement and urbanization that it implemented in the plains of the Euphrates Peninsula. Many persons played a dual role in the Milli alliance as heads of the tribe, and as holders of administrative and military positions within the Ottoman Sultanate at the same time, such as: Ayoub Agha, Tamr Pasha, and finally Ibrahim Pasha.

The research also addresses the phenomenon of the increasing role of the Kurdish tribes at the against of the cities and towns. The researcher assumes that the effectiveness of the social and political role of the Kurdish tribes emerged from this phenomenon, meaning: the role and effectiveness of the Kurdish societies has depended sharply on the settled tribes in the countryside and on the nomads (Koçer) in confronting the invasions and the risks. finally, the study reaches a summary conclusion: In the end, the fate of the Emirate - the Milli alliance did not differ from the fate of the other emirates and local Kurdish entities, as they were all turned into spoils of war, an Ottoman legacy shared by the victorious countries in the First World War, after that, the countries formed by European colonialism retained their share of these spoils.

Keywords: *Milli, Political Role, Ottoman Sultanate, Weranshahr, Ibrahim Pasha.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تأثیر انقلاب مشروطه بر وضعیت اجتماعی و سیاسی ایلات و عشایرکرد در ایران

طیبه ادریسی

تاریخ ایران اسلامی- دانشگاه الزهرا تهران/ ایران

چکیده

تاریخ ایران رویدادها و تحولات بسیاری را به خود دیده است. این تحولات تأثیرات مثبت و منفی بسیاری را با خود به همراه داشته، که منجر به تغییرات اساسی در وضعیت اجتماعی و سیاسی مناطق و اقوام مختلف ایران شده است. یکی از این تحولات، انقلاب مشروطه ایران بود که تأثیرات متفاوتی در طی فرآیند خود در بخش‌های مختلف جغرافیای سیاسی و اجتماعی ایران بر جای نهاد. از مهمترین آن، تأثیر بر وضعیت اجتماعی و سیاسی ایلات و عشایر کردستان ایران بود که خطه مذکور حتی از دستاوردهای اولیه انقلاب مشروطه نیز محروم ماند.

تأثیر و اهمیت انقلاب مشروطه در مناطق کردنشین، که یک جامعه‌ی ایلاتی - عشایری و دارای یک موقعیت جغرافیایی خاصی بود، به مراتب ضعیفتر از مناطق دیگر ایران بود. حتی در قانون انتخابات که در آن انتخاب‌کنندگان و انتخاب‌شوندگان به شش گروه شاهزادگان و اعضای ایل قاجار، علما و طلاب، اعیان و اشراف، مالکان و فلاحان، تجار و اصناف تقسیم شده بودند، دسته عشایر دسته مجزایی محسوب نشدند و جزء سکنه ایالات به حساب آمدند. عشایر کرد حتی از تشکیل «انجمن‌های ایالتی و ولایتی» نیز بی‌نصیب ماندند. همین بی‌توجهی قانون‌گذاران مشروطه، موجبات ناخرسندی رؤسا و بزرگان ایلات و عشایر کرد ایران را فراهم آورد. متأسفانه عدم اجرای صحیح قانون «انجمن‌های ایالتی و ولایتی» در مناطق کردنشین، نه‌تنها سبب نگرش خصمانه اغلب کردها نسبت به رژیم مشروطه شد، بلکه باعث تشدید بحران اجتماعی و سیاسی در کردستان گردید. در این پژوهش سعی میشود که به بررسی تأثیرات مثبت ومنفی انقلاب مشروطه بر وضعیت اجتماعی و سیاسی ایلات و عشایر کرد ایران

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پرداخته شود. سؤال اصلی این پژوهش آن است که انقلاب مشروطه چه تأثیری بر وضعیت اجتماعی و سیاسی ایلات و عشایر کرد در ایران داشته است؟ فرض اصلی آنست که انقلاب مشروطه بر وضعیت اجتماعی و سیاسی ایلات و عشایر کرد تأثیر مثبتی نداشت و منجر به منزوی و بحرانی شدن وضعیت اجتماعی و سیاسی این قوم در برهه‌ی زمانی مذکور گردید. روش این پژوهش، تحلیل محتوای کیفی می‌باشد.

کلید واژه‌ها: *انقلاب مشروطه، عشایر کرد، وضعیت اجتماعی، وضعیت سیاسی، ایران*

مقدمه

ایران در قرن نوزدهم میلادی و همزمان با حکومت قاجار و پادشاهی ناصرالدین شاه، به یک دوره و عرصه‌ی جدیدی وارد شد و با سفر ایرانیان به فرنگ و غرب و همچنین آشنایی با دنیای غرب و تجدد، منجر به تحول فکری عظیمی در بین ایرانیان شد. این تحول فکری منجر به آگاهی و شناخت بهتر و بیشتر مردم از جایگاه انسانی و بویژه حق و حقوق خود در جامعه گردید. همین امر به تنهایی منجر شد که حکومت قاجار با چالش و تغییر عظیمی مواجه شود. این تحول فکری و شناختی سبب بروز اختلافات ایدئولوژیك و کشمکش میان دولتمردان ایران درخصوص چگونگی تداوم حکومت در شرایط جدید شد و جناح سنت‌گرا و مرتجع حکومت‌گر، کماکان خواهان تداوم استبداد مطلقه شاه، دیوانسالاری کهن و نظام اقتصادی مبتنی بر زمینداری بود، درحالی‌که جناح متجدد به علت آشنایی با لیبرالیسم و دموکراسی،درصدد برخی اصلاحات و جرح و تعدیل‌ها در نظام سلطنتی موجود و تحدید قدرت شاه برآمد.(**آفاری،** ۱۳۷۹: ۴۲)

سرانجام جنبش تنباکو (۱۸۹۳ــ۱۸۹۱م/۱۳۰۹ــ۱۳۰۸ق) به‌عنوان یك جنبش سیاسی - اجتماعی در جهت انسجام و هماهنگی بخشیدن به اپوزیسیون موجود علیه رژیم قاجار، کارآیی خود را به منصه ظهور رسانید. (**کدی،** ۱۳۵۸: ۱۷۳) و زمینه‌ساز ائتلاف روشنفکران، روحانیون مترقی و تجار به‌عنوان نیروهای سیاسی - اجتماعی مؤثر در انقلاب مشروطیت گردید. (**آبراهامیان،** ۱۳۷۷: ۶۳)

دستاوردهای حاصله از انقلاب مشروطیت در مناطق کردنشین که جامعه‌ای روستایی - عشایری محسوب می‌شد، به مراتب ضعیف‌تر بوده است؛کمااینکه در قانون انتخابات که در آن انتخاب‌کنندگان و انتخاب‌شوندگان به شش گروه شاهزادگان و اعضای ایل قاجار، علما و طلاب، اعیان و اشراف، مالکان و فلاحان، تجار و اصناف

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تقسیم شده بودند، (**آفاری، همان**، ۹۲) عشایر کرد دسته جدا و مجزایی محسوب نشدند و جزء سکنه ایالات به حساب آمدند.(**مجموعه مقالات ایلات و عشایر**، ۱۳۶۲: ۲۳۲) ازاین‌رو بی‌توجهی قانونگذاران رژیم مشروطه به حضور و مشارکت ایلات و عشایرکرد ایران در عرصه سیاسی و اجتماعی، موجبات ناخرسندی آنان و به‌ویژه رؤسای آنها را از رژیم نوپای مشروطه فراهم نمود. به‌همین‌سبب دولتمردان رژیم مشروطه درصدد برآمدند با تصویب «قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی» مانع ایجاد یك بحران عمیق سیاسی - اجتماعی گردند. به‌عبارتی آنان دریافته بودند که در کنار پلورالیسم سیاسی، باید نوعی پلورالیسم قومی را نیز بپذیرند.

عده‌ای از بزرگان عرصه‌ی حقوق اساسی معتقدند که گذشته از تفکیك قوا می‌بایست تجزیه دیگری از نیروی حکومت در نواحی مختلف کشور صورت گیرد؛ یعنی قدرت حکومت در محل‌های مختلف و در ایالات و ولایات پخش و تقسیم شود تا دیگر مانند زمان استبداد، قدرت در یك‌جا گرد نیاید. این گروه معتقدند که اگر در هر قسمت از کشور قدرت‌های محلی صاحب اختیاراتی باشند، این اختیارات موجب خواهد شد که حکومت مرکزی نتواند حق مسلم مردم را غصب کند.(**رحیمی**، ۱۳۵۷: ۱۷۷)

در کل باید به این نکته اساسی اشاره کرد که مشروطه تنها مختص یک یا دو ایالت نبوده است، بلکه کل کشور را در بر گرفت و مختص تهران و تبریز نبود، بلکه ایالات دیگر نیز در این انقلاب نقش مؤثری داشته‌اند که خیلی مورد توجه و مطالعه قرار نگرفته‌اند که یکی از این ایالات و گروه‌ها، ایلات و طوایف عشایرکردستان ایران بود.

پیشینه پژوهش

در زمینه‌ی معرفی و شناخت ایلات و عشایرکرد ایران منابع ارزشمندی وجود دارد که می‌تواند در به سرانجام رساندن این پژوهش راه‌گشای مفیدی باشد. از این منابع می‌توان به: ۱. آیینه‌ی سنندج از برهان ایازی که به اقوام و طوایف کرد در سنندج و معرفی آنها پرداخته است. ۲. کرد و پراکندگی او در گستره ایران زمین از حیدر بهتوبی که به بررسی و معرفی طوایف و ایلات مختلف کرد در سطح کشور پرداخته که در شناخت این اقوام در سطح کشور کمک شایانی می‌کند. ۳. حرکت تاریخی کرد به خراسان از کلیم‌الله توحدی که به بررسی مهاجرت گسترده ایلات و عشایر کرد در دوره صفویه پرداخته است. که در زمینه‌ی تاریخچه پراکندگی طوایف کرد

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

در سطح کشور و حتی خارج از کشور اطلاعات ارزشمندی در اختیار محقق قرار می‌دهد. ٤. نظری بر تاریخ و فرهنگ سقز کردستان از عمر فاروقی که به بررسی تاریخ و فرهنگ ایلات کرد سقز پرداخته است. ٥. جنبش‌های ملی کرد از دیرباز تاکنون از کاردوخ که به بررسی جنبش‌های مختلف ایلات و عشایر کرد می‌پردازد. همه‌ی این آثار اطلاعات ارزشمند و مفیدی را در اختیار محقق قرار می‌دهند، اما در این تحقیق سعی شده است به بررسی تأثیر انقلاب مشروطه بر وضعیت سیاسی و اجتماعی ایلات و عشایر کرد ایران پرداخته شود.

١. معرفی ایلات و عشایرکرد ایران در طول تاریخ

قبل از اینکه به معرفی و بررسی ایلات و طوایف کرد در ایران بپردازیم، ابتدا به بررسی وجه تسمیه واژه‌ی کرد و تغییرات این واژه در طول دوره‌های مختلف تاریخی در ایران پرداخته خواهد شد. این واژه در طول دوره‌ها و حکومت‌های مختلف در ایران با معانی و اشکال متفاوتی بکار رفته است. برای نمونه؛ واژه‌ی کرد به صورت «کورد» در متون پارسی میانه دیده می‌شود و شکل امروزی فارسی آن «کرد» است. برخی معتقدند که شکل فارسی میانه آن «کورت» بوده که به زبان عربی به صورت «کرد» درآمده است. (**قرشی**، ١٣٨٩: ٢٣٨) قرشی معتقد است که واژه «کردو» که پیشتر نام مکان بوده، در دوران مادها به ساکنان محل گفته می‌شده است و ساکنان سرزمین «کردون» را «کردو» یا «کاردو» نامیدند. (**قرشی، همان**) برخی جغرافی‌دانان و مورخان دوران اسلامی، گروه‌های صحرانشین و نیمه‌صحرانشین ایرانی را نیز با عنوان کلی «اکراد» ذکر می‌کرده‌اند و منظور آنها لزوماً مردمان کردنژاد نبوده، بلکه همه چادرنشینان و گله‌داران ایرانی غیرعرب و غیرترک را به همین نام می‌خواندند.(**تقوی مقدم**، ١٣٧٧: ٧٦)

در مجموع، واژه‌ی کرد در اعصار و دوره‌های مختلف با عناوین و معانی متغیری بکار رفته است که این کاربرد به آن مکان و زمان بستگی داشت. ایلات و عشایر کرد به چند دسته و گروه تقسیم می‌شدند. بخش بسیار کوچکی از این طوایف و ایلات عشایرکرد هنوز نیمه‌کوچگرد هستند. مابقی ایلات ساکن هستند که شامل: کرمانج، گوران، سوران، کلهر، چراداولی و... می‌باشند.(**میرنیا**، ١٣٦٨: ٨٣) در مورد گستره‌ی مناطق کردنشین تعریف‌های بسیار متفاوت و متعددی وجود دارد و موضوع این گستره بسیار قابل مناقشه است. زادگاه اصلی کردها در واقع ترکیه و ایران است. جمعیت کردها در ایران بین ٦ تا ٧ میلیون است و در ایران پراکنده هستند.(**محمدی**،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

۱۳۸۲: ۹۰) در کل، طوایف و ایلات مختلف کرد در سرتاسر مناطق ایران پراکنده و ساکن هستند. که برای نمونه به چند مورد از این طوایف و ایلات کرد در نقاط مختلف ایران اشاره می‌شود.

۱.۱: طوایف کرد در شمال ایران

۱. **درقسمت شرقی-غربی دامنه های شمالی رشته کوه البرز:** طایفه‌های کرد در شمال ایران بیشتر در میانه کوهستان البرز و نیز دامنه‌های جنوبی این رشته‌کوه ساکن هستند. این طوایف برای نمونه می‌توان به؛ عبدالمالکی، گلبادی، مدانلو، خواجه‌وند، کاکاوند، عمارلو، کیوانلو، قراچورلو، کلوکجانلو و... در استان‌های شمالی ایران اشاره کرد.(**بهتوبی،** ۱۳۷۷: ۲۳)

۲. **در قسمت شرقی-غربی دامنه‌های جنوبی رشته کوه البرز:** تاریخ استقرار آنها به سال ۱۰۰۶ ه.ق، که حرکت تاریخی کردها از جنوب قفقاز به آذربایجان و از آنجا به خوار و ورامین و از آنجا به خراسان منتقل شدند،می‌رسد.که شامل:شادلو، قراچورلو، سیاه‌منصوری، ایزانلو، کلکو، شاملو و... اشاره کرد. **(توحدی،**۱۳۷۸: ۱۷۱)

۲.۱: طوایف کرد در شرق ایران

جمعیت قابل توجهی از کردها نیز در شرق ایران ساکن می‌باشند. که می‌توان به؛ شدادی، سعدانلو، باوه نور،توپکانلو، تیتکانلو، گوشانلو، گیلانلو، ارکوازی، پهلوانلو، زیدانلو، برانلو، دوله شانلو، بریوان لو، پالکانلو، بولگاک زایی، غلامرسان زایی و... اشاره کرد.(**طبیبی،** ۱۳۷۱: ۲۸)

۳.۱: طوایف کرد در غرب ایران

بیشترین و بزرگترین طوایف و ایلات عشایرکرد در غرب ایران ساکن هستند. این طوایف در بحث مشروطیت و واکنش در مقابل آن نقش کلیدی داشتند که می‌توان به طوایف و ایلاتی چون؛ ایل شکاک، قراچرلو، چلبیانلو، موصلانلو، بیرانوند، موریک، سادات، گورک، مکری، چهاردولی، کلهر، کلماسی، کلکو، شاه ویسی، گروس، شاهیوند، گوران، نانکولی، شرفبیانی، کرندی، ملکشاهی، شوهان، کردلی، تیله کوهی، طوایف اورامانات، طوایف مریوان، طوایف سنندج، طواف بانه، عشایر جوانرود، طوایف سقز و... اشاره کرد.(**طبیبی، همان،** ۳٤)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

٤.١: طوایف کرد در جنوب ایران

برخی طوایف کرد در دوره صفویه به دستور شاه طهماسب اول در نقاط مختلف ایران پراکنده شدند. برخی ایلات و طوایف کرد نیز به جنوب ایران حرکت داده شدند که تا حال حاضر نیز در برخی مناطق جنوبی ساکن و زندگی می‌کنند. این طوایف شامل؛ کردشولی، کرونی، شبانکاره از طوایف ساکن در استان فارس و لک و جبال بارزی در هرمزگان، زنگنه و سیاه منصوری در بوشهر و جلیلوند و بامری نیز در کرمان ساکن هستند.(**شهبازی،** ١٣٦٩: ٥٢)

در مجموع می‌توان گفت، که طوایف و ایلات بزرگ و کوچک بسیاری از کردها در سطح کشور پراکنده هستند. که باوجود اینکه در مناطق دور از زادگاه و موطن خود زندگی می‌کنند، اما همچنان به حفظ آداب و سنن خود پایبند و استوار هستند و ویژگی‌های منحصر به فرد خود را حفظ نموده‌اند. این طوایف و ایلات عشایر کرد، به ویژه آن طوایفی که در شمال، غرب و مرکز کشور ساکن بودند در جریان انقلاب مشروطه واکنش‌های متفاوتی را از خود نشان دادند، برخی با انقلاب مشروطه همراه و همگام شدند و برخی نیز در مقابل آن باتوجه به محروم کردن این طوایف از مزایای مشروطیت، در مقابل اجرا و عملیاتی شدن برنامه‌های آن مقاومت کردند.

٢. اوضاع سیاسی و اجتماعی ایلات کرد دردوره مشروطیت

در بین ایلات و عشایر کرد ایران، گروه‌ها و اقشار مختلفی بودند که دیدگاه‌های خاص هویت‌گرایانه‌ای به مشروطیت داشتند. که این دیدگاه‌ها، ایلات و عشایرکرد را به دو گروه طرفدار حکومت قاجار و طرفدار مشروطیت تقسیم کرده بود. به جز برخی از عشایر و قبایل، سایر گروه‌های طرفدار قاجاریه و مشروطه دیدگاه‌های سازمان‌یافته‌ای داشتند. اما عملکرد عشایر فاقد قالب‌بندی و مرزبندی مشخصی بود. این اختلاف نظر به معنای وجود دیدگاه تئوریک وسازمان‌یافته نزد سران عشایر نبود، بلکه در غالب موارد اعمال دیدگاه‌های فردی بود. رؤسای قبایل کرد به طور کلی جزو دستگاه سلطنت محسوب می‌شدند و خود جزئی از آنها بودند و با جنبش مشروطه دشمنی می‌ورزیدند. به اعتقاد آنها مشروعیت در شخص بود، نه در نهادی که بر اساس اندیشه‌های بیگانه بوجود آمده باشد. اما همین رؤسا نیز خود از مداخله روزافزون دستگاه قاجار در امور ولایات ناراحت بودند و به این جهت واکنششان خاص و متغیر بود. برخی از این رؤسا خود خواهان استقلال منطقه خود از حکومت مرکزی بودند.از سوی دیگر از فعالیت‌های سیاسی گسترده‌ی مردم شهری منطقه خود ناخرسند

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

و ناراضی بودند.ولی رؤسا در مقام یک طبقه عمل نمی‌کردند و هر یک به دنبال منافع شخصی و فردی خود بودند. (**مک داول**، ۱۳۸۰: ۱۵٤)

مواضـــع و جبهه‌ی ایلات و عشـــایرکرد در مقابل انقلاب مشـــروطه متفاوت و متغیر بود. بـه نظر می رســـد بـه لحـاظ بـافت ایلی و عشـــیرتی کمتر در جریـان مشـروطه‌خواهی و وقایع سـال‌های مشـروطه سـهیم بوده‌اند، اما مناطق غربی کشـور، به ویژه دو ایالت کرمانشـاهان و کردسـتان در روند انقلاب مشـروطیت رویدادهای بسـیار آفریدند و حتی مدتی دســتخوش هرج و مرج و نابســامانی‌های ســیاســی و اجتماعی گسترده‌ای شدند. موقعیت خاص و مهم سوق‌الجیشی مناطق ایلات و عشایر کردنشین، از آن جهت که مرز ایران و عثمانی بود و قرن‌ها و ســـال‌های متمادی محل ورود و تردد زوار به عتبات عالیات و مهم‌تر اینکه جاده تجاری که از این ناحیه می‌گذشـت، اهمیت و جایگاه ویژه‌ای را برای این مناطق رقم زد. از سوی دیگر، دخالت و رقابت بیگانگان در این مناطق نیز موجب شـده بود که مردم آن سـامان در کشـاکش رویدادها صـدمات جبران ناپذیری متحمل شوند.

به نظر صــحیح نیســت که گفته شــود، مردم این دیار نقشــی در جریانات مشــروطه‌ی ایران نداشــته‌اند. زیرا با توجه به اســناد بســیاری که از این مناطق موجود اســـت، و چاپ و رونمایی آنها توســـط برخی از فرهیختگان و نخبگان این مناطق ، نشاندهنده‌ی آنست که مردم نواحی کردستان با افکار و عقاید مشروطه آشنا بوده‌اند و حتی برای حکمرانی ایالت خود از مفامات پایتخت، حاکم و فردی مشـــروطه‌خواه و طرفدار این انقلاب را طلب می‌کردند.(**آذری شهررضایی**، ۱۳۸۵: ۷۹) اما علی‌رغم همراهی و همکاری گروهی از ایلات و عشـــایر کرد، برخی از طوایف و ایلات عشـــایر نیز به مقابله با مشــــروطه و بویژه حکومت مرکزی پرداختند. که برای نمونه می‌توان به کردهای شکاک اشاره کرد.

۱.۲: انقلاب مشروطه و تأثیر آن بر وضعیت سیاسی و اجتماعی ایلات و عشایر کردهای شمالی

یکی از ایلات و طوایف بزرگ کرد در شمال ایران، ایل شکاک می‌باشد. که این ایل در جریان انقلاب مشروطه در جبهه مخالف این انقلاب قرار گرفت و به مقاومت و مخالفت با برنامه‌های مشروطه‌خواهان پرداخت. ایل کرد شکاک در جریان مشروطه و حتی قبل از این انقلاب، مخالفت‌ها و اعتراضـــات گســـترده‌ای با حکومت مرکزی داشته است. در سال ۱۳۰۹.ق، کردهای شکاک به رهبری محمدآقا شکاک زمینه را برای

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

یک حرکت اعتراضی علیه حکومت مرکزی فراهم کردند. پیشینه مخالفت کردهای شکاک با رژیم قاجار، به قتل اسماعیل‌آقا شکاک در سال ۱۲۳۴.ق، باز می‌گردد.(**محسنی**، ۱۳۲۷: ۸۰) در بین سال‌های ۱۲۶۷.ق تا ۱۲۷۴.ق، علی‌خان شکاک، فرزند اسماعیل‌آقا،رهبری حکومت اعتراضی کردهای شکاک را بر ضد حکومت مرکزی برعهده گرفت. (**سرابی**، ۱۳۷۳: ۱۱۱) علی‌خان در طی دوران شورش کردها به رهبری شیخ عبیدالله، کاملاً محافظه‌کارانه عمل نمود؛ زیرا یکی از پسرانش به نام محمدآقا را به اردوی دولتی و قاسم‌آقا، پسر دیگرش، را به اردوی شیخ‌عبیدالله فرستاد. بااین‌حال علی‌خان در سال ۱۲۹۹.ق، از سوی نیروهای دولتی مورد حمله قرار گرفت.(**اعتمادالسلطنه**، ۱۳۶۳: ۶۳). چهریق تصرف شد و علی‌خان به عثمانی فرار کرد. اما در سال ۱۳۰۰.ق، به واسطه فشار دولت ایران به عثمانی، عثمانی‌ها او را به مأموران ایرانی تحویل دادند. علی‌خان در همان سال در حبس درگذشت.

حرکت اعتراضی کردهای شکاک به رهبری محمدآقا، فرزند علی‌خان، در سال ۱۳۰۹.ق، سراسر منطقه خوی و سلماس را دربرگرفت، اما وی سرانجام توسط نیروهای دولتی شکست خورد و به عثمانی گریخت. حرکت اعتراضی کردهای شکاک کماکان توسط جعفرآقا شکاک، فرزند محمدآقا، تداوم یافت.(**آقاسی**، ۱۳۵۰: ۲۸۸) وی سرانجام در سال ۱۳۲۳.ق، توسط حسینقلی‌خان نظام‌السلطنه مافی، پیشکار محمدعلی‌میرزا در آذربایجان، کشته شد و این مسأله زمینه را برای شورش اسماعیل‌آقا شکاک و پیشروی قشون عثمانی به سوی سرحدات کردستان که با درخواست کردها صورت گرفته بود، فراهم کرد.(**ارفع‌الدوله**، ۱۳۷۸: ۴۳۳).

با این تفاصیل، در آستانه انقلاب مشروطیت ایران، نگاه کردهای شمالی به جای تحولات سیاسی که در تهران رخ می‌داد، به حملات قشون عثمانی در سرحدات کردستان و پیامدهای آن دوخته شد. این حملات عثمانی با همکاری کردها در سال ۱۳۲۳.ق، آغاز گردید و با تصرف ساوجبلاغ مکری در سال ۱۳۲۵.ق، به اوج خود رسید. تصرف ساوجبلاغ و حملات کردها در اطراف میاندوآب و شکست نیروهای دولتی از کردها و نیروهای عثمانی، فرصت مناسبی را برای مخالفان جریان مشروطیت در آذربایجان و از جمله سیدهاشم دَوچی در تبریز با مشروطه فراهم نمود.(**کلانتری باغمیشه‌یی**،۱۳۷۷: ۱۹۲). در طی سال ۱۳۲۵.ق، که کردها مشغول تاخت و تاز در کردستان مکری بودند، مشروطه‌خواهان در تهران از سویی نگران وقایع کردستان و ازسوی‌دیگر در کشمکش با واقعه میدان توپخانه بودند.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

به‌عبارتی می‌توان گفت، کردها بدون اطلاع از طرح ایجاد بحران علیه مشروطیت که از سوی میرزاجوادخان سعدالدوله به محمدعلی‌شاه ارائه شده بود، موجبات تضعیف بیش‌ازپیش مشروطیت را فراهم آوردند. با تصرف ساوجبلاغ مکری توسط کردها و نیروهای عثمانی، دولت ایران از دولتین روسیه و انگلیس تقاضای کمك نمود. سفرای روسیه و انگلیس قول مساعدت و همکاری جهت خروج نیروهای عثمانی دادند و سرانجام عثمانی‌ها مجبور شدند بر اثر فشارهای سیاسی روسیه و انگلیس نیروهای خود را در دوم صفر ۱۳۲۶ق، از ساوجبلاغ مکری خارج کنند.(**کتاب نارنجی، ۱۳۶۷: ۱۳۷**) این بحران‌ها و آشوب‌ها در اوایل استقرار حکومت مشروطه، عملاً نشان می‌داد که ایلات و عشایرکرد بدون توجه به تحولات جامعه انقلابی، کماکان به همان شیوه و سیاست ایام ماضی در برخورد با حکومت مرکزی باقی مانده‌اند؛ به‌عبارتی آنان هنوز مترصد ضعف حکومت مرکزی بودند تا در سایه آن بتوانند با کمك عثمانی به آرمان خود دست یابند.

موضع‌گیری کردهای شمالی درخصوص کشمکش میان مشروطه‌خواهان و مستبدین، یکی از مهمترین عرصه‌های فعالیت سیاسی - اجتماعی آنان در دوران انقلاب مشروطیت بود.که در آثار و تألیفات نویسندگان کرد به آن پرداخته شده است که برای نمونه می‌توان به کاردوخ اشاره کرد. این نویسنده در این خصوص می‌نویسد: «برخی از سرداران کرد به‌طور مغرضانه و فرصت‌طلبانه به حمایت از مدافعان رژیم کهنه پرداختند که آن ناشی از عقب‌ماندگی عمومی جامعه کرد بود؛ زیرا تمام جهت‌گیری‌های سیاسی کردها طی این دوران، بیشتر از سوی ایلات کرد و نمایندگان مذهبی، خوانین و شیوخ تعیین می‌شد و اغلب آنان نیز ظرفیت لازم برای ورود به این مرحله تازه را نداشتند و تنها بخش معدودی از آنان به ضرورت سرنگونی رژیم ارتجاعی شاه به مثابه یکی از شرایط تحقق آرمان‌های خود پی بردند».(**کاردوخ، ۱۹۹۲: ۷۷**)

بی‌شك می‌توان گفت، محمدعلی‌شاه از حملات کردها که ضربات شدیدی به مشروطه‌خواهان در آذربایجان وارد می‌ساخت، بسیار خشنود و خرسند بود. درواقع خشنودی وی از کردها را می‌توان در قانون انتخابات جدید جستجو نمود. برطبق نظامنامه مورد تأیید شاه، قرار شده بود. دو نماینده از ساوجبلاغ مکری به مجلس فرستاده شوند.(**کتاب آبی، ۱۳۶۳: ۲۰۳**). ترس و هراس ناشی از حملات کردها و ضعف حکومت مرکزی در منطقه موجب شد بسیاری از ساکنان ارومیه، آسوری‌ها و حتی تعدادی از روستاهای شیعه‌نشین، خود را تحت‌الحمایه عثمانی قرار دهند.با استقرار مجدد حکومت مشروطه، نه‌تنها از شدت حملات کردها کاسته نشد، بلکه آنان بر وسعت حملات خود افزودند.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

اخبار واصـــله به تهران درخصـــوص هجوم وســـیع کردها به میاندوآب، دولتمردان را به وحشـــت انداخت. آنان طی تلگرافی به انجمن ایالتی تبریز، از آنان درخواســـت کردند مجاهدان و رؤســـای عمده آذربایجان را، حتی به التماس هم که شـــده، برای مقابله با کردها گســـیل دارند.(**مســـتشـــارالدوله،**۱۳۷۰: ۲۷۹) ســـرانجام دامنه حملات کردها به روستاهای مسیحی‌نشین آذربایجان نیز کشیده شد. ازاین‌رو کنسول‌های روسیه، امریکا و انگلیس متفقاً علیه حملات کردها موضع‌گیری نمودند. در این دوران آنچه بر بحران منطقه دامن می‌زد، اختلاف‌نظر میان کردها بود؛ زیرا درحالی‌که اغلب خوانین کرد تحت‌تأثیر تحریکات عثمانی‌ها کماکان خواهان تداوم هرج‌ومرج بودند، اشـــراف شهرنشـین اغلب از برقراری امنیت و اجرای دســتاوردهای مشـروطه و توسـعه سـیاسـی در منطقه حمایت می‌کردند.

دغدغه خاطر این گروه به‌خوبی در نامه علی قاضی ـ از ساوجبلاغ مکری ـ به فرمانفرما، وزیر داخله، به تاریخ غره شـعبان ۱۳۲۸.ق، منعکس اسـت.(**اتحادیه و سـعدوندیان،**۱۳٦٦: ۲۹) جالب‌اینکه یکی از خواسـته‌های اشـراف سـاوجبلاغ از اولیای امور، توجه به گســـترش نهادهای دموکراتیک در منطقه بود. میرزا ابوالحســـن سـیف‌القضـات، عموزاده علی قاضـی، در نامه‌ای گلایه‌آمیز به فرمانفرما، وزیر داخله، به تاریخ دوم شـعبان ۱۳۲۸.ق می‌نویسـد: «جناب نصـیرالسـلطنه از طرف انجمن ایالتی و صـاحب اختیار آذربایجان به جهت تشـکیل انجمن عدلیه سـاوجبلاغ تشـریف آورده و به کثرت آرای موافق نظامنامه انتخابات، حقیر به ریاست انجمن تعیین گردید. قریب نُه ماه است بی‌مواجب به امید مواعید جناب نصیرالسلطنه مشغول خدمت به ملت و وطن می‌باشـد... از این فقره سـه نفر از اعضـا اسـتعفا دادند ولی تعصب وطن و حس ملی با وجود مایل‌نبودن اولیای امور به انجمن و عدلیه و بلدیه ســـاوجبلاغ و عدم توجه به ما ساوجبلاغی‌های مظلوم، مانع از عدم مداخله به امور ولایتی و انفصال از انجمن گشته و شـــب و روز در این زحمات و خدمات بی‌مزد، اوقات خود را مصـــروف می‌دارد».(**اتحادیه، همان،** ۳۰)

مشـروطه‌خواهان سـقز جهت تحقق آرمان‌هایشـان، به جای درخواسـت کمک از وزارت داخله، خود وارد عرصـه مبارزه سـیاسـی گردیدند. حاج‌احمد ملک‌التجار سـقزی شـــاخه ســـقز حزب دموکرات ایران را تأسـیس نمود. وی در مقام رهبری دموکرات‌های مشروطه‌خواه سقز، بنای مخالفت با سیف‌الدین‌خان حاکم سقز را نهاد، ولی سرانجام این کشـمکش به ترور حاج‌احمد ملک‌التجار توسـط ماموران سـیف‌الدین‌خان منجر گردید.(**فاروقی،** ۱۳٦۹: ۲۲) از سویی قانون انتخابات دوره دوم مجلس شورای ملی، نقطه

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

عطفی در جلب توجه ایلات کرد به رژیم مشـــروطه ایجاد کرد؛ زیرا بر طبق قانون انتخابات، در فصــل ۵ ماده ۱۷ ذکر گردیده بود: «ایلات عمده باید بر طبق تشـخیص قانون انتخابات، یك نفر نماینده مستقیما به مجلس شورای ملی بفرستند. سایر ایلاتی که ذکر نشده‌اند، باید در حوزه خودشان رای بدهند».(**کتاب آبی، همان،** ۱۴۳۲)

در مجموع، ایلات بختیاری، قشقایی، شاهسون، ترکمن و عشایر خمسه فارس، مجاز به انتخاب پنج نماینده مسـتقیم شـدند و تمام ایلات کرد می‌بایسـت از طریق حوزه‌های انتخاباتی با ظرفیت ساوجبلاغ گروس و سقز یك نماینده، سنندج سه نماینده و کرمانشاه چهار نماینده اقدام می‌نمودند. این بی‌توجهی دولتمردان به ایلات کرد مبنی بر جلب توجه آنان به مشـــروطیت و حمایت‌نکردن حکومت مرکزی از کردهای مشروطه‌خواه، نه‌تنها سبب دلسردی و سرخوردگی سیاسی آنان گردید بلکه از نفوذ اندیشه مشروطه‌خواهی در میان توده‌های مردم کرد ممانعت به عمل آورد؛ چنانکه نظر کردهای شـمالی مجدداً به همان روش سـابق یعنی ایجاد هرج‌ومرج در منطقه در سـایه حمایت از عثمانی معطوف گردید. بنا به نوشته محمدولی‌خان تنکابنی، سپهدار اعظم، در اواخر سـال ۱۳۲۸ق، تمامی منطقه کردنشـین شـمالی تحت نفوذ عثمانی‌ها قرار گرفته بود.(**تنکابنی،** ۱۳۷۸: ۵۵)

از سال ۱۳۳۰ق، تا شروع جنگ جهانی اول در سال ۱۳۳۲ق، مناطق کردنشین شـمالی به بحران عمیقی دچار شـدند؛ زیرا دولتین روسـیه و عثمانی درصـدد برآمدند از میان ایلات کرد به جمع‌آوری نیرو بپردازند؛ به‌عبارتی رقابت میان عثمانی و روسـیه در آذربایجان و کردســتان مکری به منظور جلب حمایت کردها، جامعه کرد را دچار تفرقه و انشـقاق نمود؛ چنانکه برخی ایلات کرد به سـوی عثمانی و گروهی نیز به سـوی روسـیه گرایش یافته بودند.(**دفترروایی،** ۱۳۶۲: ۲۳۳). در همان زمان، اشـراف شهرنشـین سـاوجبلاغ مکری هنوز در انتظار مساعدت و یاری حکومت مرکزی تهران بودند تا در سـایه آن دسـت ایلات و عشـایر کرد را از تجاوز و تعدی در منطقه کوتاه نموده و امنیت را به منطقه بازگردانند. دیدگاه و خواسته‌های آنان از حکومت مرکزی در نامه ذیل منعکس اسـت: «عموم علما و اعیان و تجار و کسـبه سـاوجبلاغ در تلگراف‌خانه مبارکه تجمع و متحصـن شـده، دادخواهی می‌نماییم. در این چند سـال انقلاب برای خرابی ملك و ملت و استیصال رعیت نتیجه و اثری ظاهر نشد و این نیست مگر به علت این‌که اختیار امور مُلك و ملت دسـت طوایف و عشـایر بوده. جداً از دولت متوقع و مستدعی هستیم»(**مستشارالدوله،همان،** ۱۷۵)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بدین‌ترتیب بعد از گذشت هشت سال از انقلاب مشروطه (۱۳۲۴ـــــــ۱۳۳۲.ق) نه‌تنها مناسبات حسنه‌ای میان کردهای شمالی و حکومت مرکزی برقرار نگردید، بلکه با بروز جنگ جهانی اول بر شدت بحران سیاسی، اجتماعی و اقتصادی افزوده شد.

۲.۲: تأثیر انقلاب مشروطه بر وضعیت سیاسی و اجتماعی ایلات و عشایر کردهای مرکزی

اگر بخواهیم به بررسی وضعیت سیاسی و اجتماعی ایلات و عشایر کردهای مرکزی ایران بپردازیم، در این منطقه بیشترین تأثیرگذاری اجتماعی و سیاسی مشروطه در سنندج دیده می‌شد. برای بررسی طبقات اجتماعی سنندج در دوره قاجار و بویژه زمان مشروطه باید گفت که با توجه به منابع و اسناد موجود، بخش اعظم مردم آن پیشه‌ور بودند و از پنجاه نوع شغل، بیشتر به بازرگانی تا مباشری و ضابطی اشراف تا لوطی‌گری و نوکری مشغول بودند.(**ایازی،** ۱۳۷۱: ۶۱۱) رضاعلی دیوان‌بیگی که در اوایل جنگ جهانی اول از سوی دولت موقت ملی به سنندج اعزام شده بود، در ضمن توصیف اوضاع اجتماعی سنندج، بر نظام به‌شدت طبقاتی در این شهر صحه گذاشته و می‌نویسد:«سکنه سنندج را درواقع سه طبقه متمایز را تشکیل می‌دهند: یکی خوانین که ارباب ملك بودند و اشراف‌منش، دیگر طبقه نوکر که از قِبَل طبقه اول زندگی می‌کردند و طبقه سوم یعنی پیشه‌ور و کاسب که اصلا به حساب نمی‌آمدند. مساله شأن‌فروشی خوانین و اعیان چنان اهمیت داشت که تجار معتبر وقتی برای وصول مطالبات خود نزد اعیان ورشکسته می‌رفتند، حق جلوس پیش آنها نداشتند و پس از کسب اجازه، تازه می‌بایستی در میان رعایا بنشینند».(**دیوان بیگی،** ۱۳۵۱: ۳۵)

اما در آن دوره موانعی وجود داشت که وضعیت اجتماعی و معیشتی مردم سنندج را تحت‌الشعاع خود قرار می‌داد. شمیم در اثر خود علت اصلی ضعف وضعیت معیشتی و اجتماعی ایلات کرد را حضور تجار فرصت‌طلب و طماع یهودی در سنندج می‌داند که قسمت اعظم تجارت منطقه را در انحصار خود داشتند.(**شمیم،**۱۳۷۰: ۷۱) لازاریف نیز گزارشی از استیلای کامل تجار روسیه در سنندج ارائه می‌دهد و متذکر می‌گردد که «بیش از سی‌درصد تجار سنندج، پیوند محکمی با تجار روسی داشتند».(**لازاریف،**۱۹۸۹: ۷۱) ازاین‌رو باید گفت بخش اعظم تجار کرد مقیم سنندج نیز درواقع تحت‌تأثیر بورژوازی روسیه قرار داشتند. البته به علت بعد مسافت، شدت این وابستگی نسبت به ساوجبلاغ کمتر بود، اما این وابستگی باعث می‌شد که سیاست ارتجاعی تجار در منطقه همچنان تداوم داشته باشد؛ زیرا تجار مقیم سنندج هیچگاه در

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

جهت رفاه اقتصادی اهالی و گسترش صادرات محصولات بومی کردستان، از جمله صنعت قالی، گام مثبتی برنداشتند، حال‌آنکه این صنعت بنا به گفته ساموئل بنجامین (اولین سفیر امریکا در ایران (۱۸۸۳م/ ۱۳۰۰ق)) در کردستان بسیار بااهمیت بوده است.(**بنجامین**، ۱۳۶۳: ۱۰۴)

درواقع می‌توان گفت تجار کرد مقیم سنندج می‌توانستند با حمایت از صنعت قالی‌بافی کردستان و سعی در توسعه آن، در تحکیم پایه‌های اقتصادی و همچنین سیاسی و اجتماعی خود بکوشند و در برابر اشرافیت سیاسی سنندج به‌عنوان یك نیروی مستقل و مترقی وارد عمل گردند و رسالت تاریخی خود، یعنی رهبری جامعه در حال گذار از مرحله ارباب-رعیتی به دوران سرمایه‌داری را برعهده گیرند.

اوضاع سیاسی- اجتماعی مناطق کردنشین مرکزی در دوران مشروطیت و بی‌تفاوتی ناشی از یأس کردها نسبت به حکومت مرکزی در دوران انقلاب، یکی از ویژگی‌های عمده‌ی کردهای مرکزی محسوب می‌گردد. سکوت منابع و حتی مورخان محلی مثل شیخ محمد مردوخ درخصوص عملکرد و دیدگاه‌های کردهای مرکزی در قبال پدیده مشروطه، در مقایسه با اشراف کردهای شمالی که اغلب علیه آن موضع‌گیری کرده بودند، پدیده‌ای بسیار جالب توجه است.درخصوص تبلیغ و گسترش افکار مشروطه‌خواهانه در در بین کردهای مرکزی، نکته جالب‌توجهی وجود دارد و آن این‌که آشنایی اهالی با پدیده مشروطه، حدود نُه ماه بعد از انقلاب مشروطه یعنی در ربیع‌الاول ۱۳۲۵ق، و آنهم از سوی میرزااسماعیل ثقةالملک، حاکم مشروطه‌خواه سنندج، صورت گرفت.(**مردوخ کردستانی**، ۱۳۷۹: ۲۸۳)

ثقةالملک در تداوم اقداماتش جهت گسترش افکار مشروطه‌خواهانه در سنندج از طریق شیخ‌محمد مردوخ کردستانی، امام‌جمعه سنندج، اقدام به برپایی نهادهای دموکراتیك و انجمن‌های مشروطه‌خواه نمود و انجمن صداقت را به ریاست مردوخ به‌وجود آورد. به‌دنبال گسترش فعالیت انجمن صداقت، بازاریان و کسبه نیز انجمنی به‌نام «هیأت کارگران» تأسیس نمودند. البته چند انجمن دیگر نیز با اسامی مختلف (حقیقت، اخوت و صلاحت) با مساعدت حکومت در محلات سنندج دایر گردیدند.(**مردوخ کردستانی، همان**، ۲۴۵)

مردوخ گسترش انجمن‌ها در سنندج را ناشی از نفوذ اندیشه مشروطه‌خواهی قلمداد می‌نماید، اما به‌نظر می‌رسد این نفوذ به علت ویژگی‌های جامعه کرد بوده است؛ زیرا ازآنجاکه انجمن صداقت، انجمنی اشرافی بود، سایر اقشار و گروه‌های اجتماعی

به‌نوعی حق ورود به آن را نداشتند و ازاین‌رو هریك از اقشار جامعه، انجمن خاص خود را تأسیس می‌نمودند و درعین‌حال اشرافیت کرد مقیم سنندج نیز با زیرکی خاصی توانست با استیلا بر سایر انجمن‌ها، مانع رادیکال‌شدن آنها گردد. مردوخ نیز تلویحاً به این نکته اشاره می‌کند و می‌نویسد: «گرداننده سایر انجمن‌ها نیز، انجمن صداقت بود»(**همان، ٢٤٧**).

بدین ترتیب، می‌توان گفت که برعکس کردهای شمالی که مخالف و معترض حکومت مشروطه بودند،کردهای مرکزی از انقلاب مشروطه استقبال و حمایت نموده و حتی به ایجاد گروه‌های فرهنگی و اجتماعی و بویژه فعالیت‌های سیاسی و مدنی این انجمن‌های محلی در سطح کشور و مجلس انجامید.

٣.٢: کرمانشاهان و تأثیر انقلاب مشروطه بر وضعیت سیاسی و اجتماعی آن

حکمرانی کرمانشاهان برخلاف سنندج و ساوجبلاغ مکری، از اوایل دوران قاجار در دست حکام غیرکرد بود، که اغلب از اعقاب محمدعلی‌میرزا دولتشاه بودند، که خود بین سال‌های ١٢٢١ تا ١٢٣٧ق، در کرمانشاهان حکومت نمود. از نظر اجتماعی و طبقات این مناطق باید گفت که اشرافیت شهرنشین کرمانشاهان را رؤسای ایلات گوران، کلهر و سنجابی تشکیل می‌دادند. اوژن اوبن تصویر جالبی از موقعیت اجتماعی اشراف شهرنشین کرمانشاهان در سال ١٣٢٥ق/١٩٠٧م، ارائه می‌دهد. وی می‌نویسد:«خان‌ها که از اعقاب سران ایل‌های کرد هستند،مظهر اشرافیت شهری به‌شمار می‌روند. ظهیرالملك،رئیس ایل زنگنه، بزرگترین مالك منطقه محسوب می‌شود. علی‌مرادخان کرندی احتشام‌الممالك نیز در شهر سکونت دارد. همچنین دو نفر از ایلخان‌های سابق ایل کلهر با نام‌های محمدعلی‌خان و فرخ‌خان که از مقام خود عزل شده‌اند، با طایفه خود در کرمانشاهان اقامت گزیده‌اند».(**اوبن،١٣٦٢: ٣٤٦**) باید به نکته مهم اشاره نمود که گروه بزرگی از کردهای ایل زنگنه در حال حاضر در جنوب ایران، یعنی استان بوشهر و بین شهر اهرم و برازجان، یعنی در شهرستان تنگستان و شهرهای دلوار و آباد ساکن هستند.

اگر بخواهیم به بررسی و شناخت طبقات اجتماعی کردهای کرمانشاهان بپردازیم، بعد از اشراف شهرنشین، تجار مقیم کرمانشاه از اعتبار و احترام خاصی برخوردار بودند. البته موقعیت ویژه تجاری این شهر در نفوذ و اقتدار تجار بسیار مؤثر بود. درواقع وجود یگانه گذرگاه سهل و مطمئن میان ایران و بین‌النهرین که از مرکز کرمانشاه عبور می‌کرد، سبب رونق اقتصادی و معیشتی این منطقه گردیده

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بود.ازاین‌رو بازرگانان تبریزی و اصفهانی، تجار کلدانی سنندج و بازرگانان یهودی بغداد، راهی کرمانشاهان گردیدند. به گزارش مك‌لین در سال ۱۹۰۴م/۱۳۲۲ق، با وجود رونق تجارت و فعالیت وسیع بازرگانی در کرمانشاهان، حدود هشتاد درصد تجارت این شهر در دست تجار یهودی بوده است.از سویی عثمانی‌ها نیز سعی داشتند از طریق شهبندری عثمانی در کرمانشاهان و با انتخاب یك تاجرباشی به‌عنوان نماینده بازرگانی عثمانی در این منطقه، نفوذ اقتصادی خود را بسط دهند، اما انگلیسی‌ها با انتخاب یکی از اتباع عرب خود به‌نام حاج‌آقا حسن به سمت نمایندگی سیاسی در کرمانشاهان و غرب ایران با عنوان «وکیل‌الدوله انگلیس»، گوی سبقت را از عثمانی‌ها ربودند.(**بامداد**، ۱۳۴۷: ۳۵۳)

بدین‌سان تجارت مناطق کردنشین جنوبی برخلاف مناطق شمالی و مرکزی که اغلب در دست روسیه بود، در اختیار عوامل و اتباع انگلیس قرار گرفت. به‌نظر می‌رسد رونق تجاری در کرمانشاهان و حضور تجار قدرتمندی چون حاج‌آقا حسن وکیل‌الدوله می‌توانست زمینه‌ساز رشد اندیشه مترقی و حمایت بی‌دریغ تجار مقیم کرمانشاهان از حرکت‌های آزادیخواهانه و مشروطیت باشد. اما گذشته از برخی فعالیت‌های محدود از سوی برخی تجار و از جمله آقامحمدطاهر تاجر کرمانشاهی که روزنامه حبل‌المتین کلکته و برخی جراید و کتب را در مال‌التجاره وارد نموده و انتشار می‌داد.(**غیرت**، ۱۳۳۸: ۵۸) حرکت منسجم و تاثیرگذاری از سوی ایلات مقیم کرمانشاهان در جهت نیل به آزادی و حکومت قانون صورت نگرفت. البته باید دلیل این محافظه‌کاری و اقدامات شبه‌ارتجاعی را در وابستگی آنها به انگلیس جستجو نمود.در بعد اجتماعی آن باید به این مهم اشاره شود که، با گسترش شهرنشینی در کرمانشاهان، جامعه کردهای جنوبی را در مسیر گذار از مرحله عشیره‌ای به مرحله یکجانشینی سوق داد. استیلای اندیشه شهرنشینی به‌قدری پرنفوذ و گسترده بود که حتی رؤسای ایلات و عشایر مقتدر کرمانشاهان نیز اسکان یافتند.

با نگاهی گذرا به پیشینه اوضاع سیاسی کردهای جنوبی در دوران قاجار و مقایسه آن با حرکت‌های اعتراضی وسیع کردهای شمالی، به‌نظر می‌رسد این منطقه تاحدودی از آرامش سیاسی برخوردار بوده است. درواقع حضور رؤسای ایلات کرد در شهر کرمانشاه، همکاری آنان با حکومت مرکزی و کشمکش‌های درون‌ایلی ناشی از خلأ قدرت، درکل از ایجاد یك حرکت وسیع و گسترده بر مبنای ائتلاف ایلات کرد ممانعت به‌عمل آورده بودند، اما تحولات درونی ایل کلهر در اواخر دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه، سبب برهم‌خوردن آرامش منطقه و بروز بحران سیاسی در کرمانشاهان گردید.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

توضـــیح‌آنکه در ســـال ۱۳۰۹.ق، داودخان کلهر با برکنارنمودن خاندان حاجی‌زادگان کلهر از قدرت، بر ایل استیلا یافت و زمینه‌ساز شورش‌های سال ۱۳۰۹،۱۳۱۱و ۱۳۱۶.ق، گردید.(**سـپهر**، ۱۳٦۸: ۹۰) رویکرد مجدد اشـرافیت تازه‌به‌قدرت‌رسـیده کلهر به تفکر عشیره‌ای،که حرکتی ارتجاعی محسوب می‌شد، از توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی منطقه جلوگیری کرد و مجدداً بر تضاد دو شیوه زیست در منطقه، یعنی بر تضاد میان شیوه زیست عشیره‌ای و شهری افزود.

بدین‌ترتیب هنگامی‌که ایلات کرد منطقه با نگرشـی ارتجاعی برای کسـب قدرت سیاسـی به گذشـته چشم دوخته بودند، کردهای شـهری در کرمانشـاه به‌منظور درهم‌کوبیدن رژیم اســـتبدادی قاجار، با آزادیخواهان ســـراســـر ایران همراه و همگام گردیدند.آنان درصـــدد بودند با گســـترش نهادهای مدنی در برابر ارتجاع درون‌شـــهری و تفکر عشیره‌ای رو به گسترش در نواحی برون‌شهری، تفوق یابند. سیدعبدالکریم غیرت شرح جالبی درخصوص مساعی مشروطه‌خواهان کرمانشاه در جهت گسترش نهادهای مدنی به‌دسـت می‌دهد.(**غیرت، همان**، ۳۹) وی متذکر می‌شـود، نشـریه‌ای غیرعلنی با نام شهاب ثاقب که به حمایت از جنبش ضدعین‌الدوله و رژیم استبداد می‌پرداخت، تا صدور فرمان مشـروطیت تداوم یافت و در ارتقای سـطح آگاهی سـیاسـی و تنویر افکار، تأثیر بسزایی داشت.(**همان**، ۵۸)

ازاین‌رو می‌توان گفت در آسـتانه انقلاب مشـروطیت، آزادیخواهان کرمانشـاهان (شـــامل: روحانیون به رهبری آقامحمدمهدی،روشـــنفکران و نویســـندگان مانند سیدعبدالکریم غیرت، تجار کرمانشاهی از جمله حاج سیدمحمدطاهر تاجر و لوطیان و جوانمردانی چون یارمحمدخان کرمانشـاهی، برخلاف سـنندج و سـاوجبلاغ مکری، تاحدودی به‌گونه‌ای منســجم و متشــکل در برابر ارتجاع و اســتبداد موضــع‌گیری نمودند.با اسـتقرار حکومت مشـروطه در کرمانشـاهان، برخلاف سـنندج و سـاوجبلاغ مکری، نه‌تنها حرکت‌هایی در جهت حمایت از مشـروطه از سـوی توده‌های مردم صـورت گرفت، بلکه برخی حرکت‌های رادیکال تروریســـتی علیه مـالکـان نیز بـه‌وقوع پیوست.(**رسول‌زاده**، ۱۳۷۷: ٤۵) اما اختلافات و کشمکش‌های عمیق اشرافیت شهرنشین که به صـورت درگیری میان دو جناح مسـتبد و مشـروطه‌خواه تجلی یافته بود، مانع از تداوم حرکت‌های رادیکال در شـهر کرمانشـاه گردید. از سـویی حملات ایلات کرد و

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

بخصـــوص کردهای کلهر به کرمانشـــاه نیز مزید بر علت گردید و موقعیت مشروطه‌خواهان کرمانشاه را به‌شدت به مخاطره انداخت.(**کتاب آبی، همان،** ٢٢١)

موقعیت ســیاســی - اجتماعی کردهای کلهر که بزرگترین دشــمن مشروطه‌خواهان محسوب می‌شدند، به قدری در منطقه استحکام یافته بود که آنان در بیســتودوم جمادی‌الثانی ١٣٢۶.ق، یعنی یك روز قبل از به‌توپ‌بســته‌شــدن مجلس، دویست ســوار را به منظور کمك به نیروهای شـــاه به تهران اعزام نمودند.(**ظهیرالدوله**، ١٣۵١: ٢٣٠) با به توپ بســته‌شــدن مجلس، در کرمانشـــاهان نیز مرتجعین بر اوضـــاع اســتیلا یافتند. از سویی حملات کردهای کلهر نیز گسترش یافت و آنها سراسر منطقه را با بحران عمیقی مواجه نمودند؛ به‌طوری‌که مأموران سیاسی انگلیس مستقر در منطقه را سخت به وحشت انداختند. سر جرج بارکلی، سفیر انگلیس در ایران، در گزارش خود به ســر ادوارد گری، وزیرخارجه انگلیس، به تاریخ هفتم ذیقعده ١٣٢۶.ق/ دوم دســامبر ١٩٠٨.م، می‌نویسـد: «داودخان خود را به‌کلی از تحت حکومت محلی خارج دانسـته و از هیچ‌کس بیم ندارد... نتیجه آن، این اســت که طرق در ید طایفه داودخان اســت. عقیده قنســول انگلیس بر این اســت که اگر داودخان تنبیه نشــود، آن ولایات متدرجاً برای اروپاییان هم ناامن خواهد شـد و به تجارت انگلیس که مقدار متنابهی است، سـکته خواهد آمد».(**کتاب آبی، همان،** ٣٨٨)

باآنکه فتح تهران توسط مجاهدین، سبب تقویت مشروطه‌خواهان کرمانشاه و تأسیس انجمن ایالتی گردید،اما از حملات کردهای کلهر کاسته نشد. آنان در رمضان ١٣٢٧.ق، از اختلاف موجود میان اشراف شــهرنشــین اســتفاده نموده و بر کرمانشـــاهان اســـتیلا یافتند. داودخان حتی بین اشــراف شــهرنشــین میانجی‌گری نمود و آنان نیز مسئولیت امنیت خارج از شهر را به وی سپردند.(**کتاب آبی، همان،** ٧۶٣) به‌نظر می‌رسد اعطای چنین امتیازاتی از سوی اشراف شهرنشین، سبب ایجاد مناسبات جدید میان آنان و کلهرها گردید. ازاین‌رو داودخان نیز درصـــدد برآمد تا کماکان رابطه انتفاعی دوجانبه میان اشــراف ایلی و شــهری تداوم یابد. وی به رؤســای ایل توصــیه کرده بود: «مالیات ندهید، غارت هم بنمایید، اما حمله به زوار و اموال تجار نیاورید.»(**همان،** ٧۶٣) مناســبات حســنه موجود میان اشــراف ایلی و شــهری، حدوداً تا اواخر ربیع‌الاول ١٣٢٨.ق، تداوم یافت. اما این مناســبات حســنه به علت اختلاف منافع ناشــی از تضــاد دو شــیوه متفاوت معیشت، بسیار زودگذر بود. از اواخر ربیع‌الثانی ١٣٢٨.ق، حملات کردهای کلهر به شهر کرمانشاه مجدداً آغاز گردید و سراسر منطقه در بحران عمیقی گرفتار شد.(**همان،** ٨۶٣)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

با این تفاصیل، با استقرار مجدد حکومت مشروطه و خلأ قدرت ناشی از کشمکش میان مشروطه‌خواهان و مستبدین،حملات ایلات کرد و به‌ویژه کردهای کلهر به کانون‌های ثروت افزایش چشمگیری یافت. هرج‌ومرج و ناامنی سیاسی - اجتماعی موجود، نه‌تنها مانع گسترش اندیشه مشروطه‌خواهی گردید، بلکه نوعی طرز تفکر ایلی با تمام خصوصیات آن، بر سراسر مناطق کردنشین جنوبی استیلا یافت. از سویی افق فکری محدود اشرافیت ایلی و فقدان تفکری بر مبنای منافع فرا ایلی که کلیه کردهای جنوبی را در بر بگیرد، مانع ایجاد یك ائتلاف میان ایلات و عشایر کرد بر بستر رهبری واحد و فراگیر با سازماندهی منسجم و اهداف مشخص گردید.

سالارالدوله با بهره‌گیری از این تضاد میان ایلات کرد، به سهولت توانست رهبری کردهای جنوبی را در جهت مطامع خود، برعهده گیرد و ازاین‌رو، شورش کردهای جنوبی طی سال‌های ۱۳۲۵ــــــ۱۳۳۰ق، تحت رهبری یك شاهزاده قاجار ایجاد گردید. شورشی که جز ویرانی، قحطی، غارت و عدم توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و ناکامی از برخی مواهب مشروطیت، دستاورد دیگری برای منطقه به همراه نداشت. از سویی شدت حملات و گسترش قتل و غارت توسط ایلات کرد، بر شکاف و خصومت میان کردهای شهری و ایلی افزود. نارضایتی در اشعار عامیانه اهالی کرمانشاه علیه ایلات کرد و به‌ویژه کردهای کلهر به‌وضوح مشاهده می‌شود.(**فریدالملک**، ۱۳۵٤: ۳۱۸)

ازسوی‌دیگر کشمکش و اختلافات میان ایلات و عشایر کرد که ناشی از عصبیت‌های ایلی بود، مانع ایجاد یك هدف مشخص و فراگیر در میان اشرافیت ایلی گردید. ازاین‌رو هنگامی‌که سراسر منطقه کردنشین مرکزی و جنوبی، یعنی از سنندج تا کرمانشاه، در استیلای کردهای جنوبی قرار گرفته بود، کماکان قتل و غارت به منزله شورش‌های کور در دستور کار آنان قرار داشت. درواقع هنگامی‌که در میان کردهای شمالی به‌واسطه تداوم حرکت‌های اعتراضی و سنت‌های مبارزاتی علیه حکومت مرکزی، اندك‌اندك یك رهبری فراگیر و واحد بر بستر نوعی ناسیونالیسم کردی ایجاد شده بود، در میان کردهای جنوبی به واسطه تضادهای موجود، چنین روندی صورت نگرفت.

درواقع می‌توان گفت،به علت فقدان یك صورت‌بندی اجتماعی و سیاسی مشخص در میان کردهای جنوبی، ناسیونالیسم کرد در منطقه ایجاد نگردید و مردم

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

منطقه علی‌رغم ضربات ناشی از شورش سالارالدوله بر پیکر اندیشه مشروطه و ناسیونالیسم ایرانی، همچنان به مرکز و حکومت سراسری مشروطه متمایل بودند. مشارکت ۷۳۶۱ نفری اهالی کرمانشاهان در انتخابات دوره سوم مجلس شورای ملی در ذیقعده ۱۳۳۲.ق، که نسبت به دوره دوم که ۳۵٤ رأی‌دهنده، با یك رشد ۲۰درصدی بعد از تهران مقام دوم را در تعداد رأی‌دهندگان احراز نموده بود، خود دلیلی بر این مدعا است.

از سویی علی‌رغم کارشکنی‌ها و تقلبات عبدالحسین‌میرزا فرمانفرما، حاکم کرمانشاه، علیه کاندیداهای حزب دموکرات و حمایت از کاندیداتوری ملاکین منطقه نه‌تنها اصناف و بازاریان و اهالی شهر، بلکه ایل سنجابی و قسمتی از کلهرها از نامزدهای مخالف فرمانفرما، حمایت نمودند.(**اتحادیه، همان، ۸۹**) سرانجام حاج‌میرزاحسین کرمانشاهی از هیأت علمیه و حاج‌میرزا امان‌الله‌خان عزالممالك اردلان، سیدحسین کزازی و محمدمهدی‌میرزا مرآت‌السلطان از حزب دموکرات به مجلس راه یافتند.(**کحال زاده، ۱۳۷۰: ۱۸۹**) بدین‌ترتیب در آستانه افتتاح دوره سوم مجلس شورای ملی، کردهای جنوبی و به‌ویژه اهالی کرمانشاه، برخلاف کردهای مرکزی و شمالی با امید به بهره‌مندی از مواهب رژیم مشروطه چشم به اقدامات مثبت نمایندگان خود دوخته بودند، اما بروز جنگ جهانی اول تحقق آرمانشان مبنی بر استقرار نظام مشروطیت را با ناکامی مواجه کرد.

نتیجه

باتوجه به پژوهش حاضر، می‌توان گفت که ایلات و عشایر کرد در مقابل انقلاب مشروطه واکنش‌های متفاوت و متغیری داشته‌اند.برخی از ایلات، مانند ایلات و عشایر کردهای شمالی که شامل ایل شکاک می‌شد، با انقلاب مشروطه مخالف بوده و حتی اقدام به اعتراضات گسترده‌ای بر علیه حکومت مرکزی نمودند و برخی ایلات دیگر مانند ایلات کرد کرمانشاهان از انقلاب مشروطه استقبال و حمایت نموده و حتی در جریان انتخابات مجلس ملی با رشد بالای مشارکت رأی‌دهندگان همراه بود. پس با این تفاصیل، نوع برخورد و تأثیر انقلاب مشروطه بر وضعیت سیاسی و اجتماعی ایلات و عشایر کرد ایران، باتوجه به نوع عملکرد و واکنش این ایلات متغیر بوده است.

برای نشان دادن میزان تأثیرگذاری این انقلاب بر اوضاع سیاسی و اجتماعی ایلات و عشایر کرد ایران، برای نمونه می‌توان به؛ ایجاد و راه‌اندازی انجمن‌های اجتماعی و فرهنگی در سنندج و کرمانشاهان و از نظر سیاسی نیز حضور فعال و گسترده‌ی نمایندگان سنندج و کرمانشاهان در مجلس شورای ملی اشاره نمود. که همین انجمن‌های محلی باعث رشد فکری ایلات کرد و همچنین شناخت از اهداف اساسی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

انقلاب مشـروطه در ایران گردید. و همین شـناخت منجر به شـرکت گسـترده‌ی ایلات کرد کرمانشاهان و سنندج در انتخابات مجلس شورای ملی و دخیل شدن در تصمیمات کشوری و ملی شد.

اما یک نکته‌ی اسـاسـی که در این مبحث وجود دارد و باید به آن پرداخت این است، که ایلات کردی که موافق مشروطه بودند، بیشتر از سوی حکومت مرکزی هدایت می‌شـدند. اما ایلات کرد شـمالی که با حکومت قاجار حتی قبل از مشـروطه مخالف بودند، در جریان انقلاب مشـروطه از بسـیاری از مزایای این انقلاب، که شـامل عضویت در انجمن‌های ایالتی و ولایتی و همچنین بحث انتخابات و قانون اساسی محروم شـدند. که همین امر منجر به اعتراض گسـترده‌ی این ایلات و عشـایرکرد در ایران برعلیه حکومت مشروطه و مشروطه‌خواهان گردید.

اما در مجموع کشمکش و اختلافات میان ایلات و عشـایر کرد که ناشـی از عصـبیت‌های ایلی بود، مانع ایجاد یك هدف مشـخص و فراگیر در میان این طبقات کرد می‌شد. ازاین‌رو هنگامی‌که سراسر منطقه کردنشین مرکزی و جنوبی، یعنی از سنندج تا کرمانشـاهان، در استیلای کردهای جنوبی قرار گرفته بود، کماکان قتل و غارت به منزله‌ی شـورش‌های کور در دسـتور کار آنان قرار داشـت. اما ایلات و عشـایر میانه‌رو کرمانشـاه و سـنندج تمام سـعی و تلاش خود را نمودند که با همراهی و همکاری با مشروطه‌خواهان و حکومت مشروطه این اتحاد و یکدستی را مهیا نمایند که متأسفانه به آن هدف خود بصورت تمام و کمال نائل نشدند.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

پیوستها

تصویر ۱: تصویر مرد ایلاتی ایل ملکشاهی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تصویر۲: تصویر مرد ایلاتی کرمانج

تصویر۳: اسماعیل خان سمیتقو از ایل شکاک

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تصویر٤: اسماعیل سمیتقو و یارانش

فهرست منابع و مآخذ

- آبراهامیان، یرواند، ایران بین دو انقلاب، ترجمه: کاظم فیروزمند، حسن شمس‌آوری، محسن مدیر شانه‌چی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۷.
- آذری شهررضایی، رضا، گزیده اسنادی از وقایع مشروطیت در کردستان و کرمانشاهان ،تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵.
- آفاری، ژانت، انقلاب مشروطیت ایران، ترجمه: رضا رضایی، تهران، نشر بیستون، ۱۳۷۹.
- آقاسی، مهدی، تاریخ خوی، تبریز، انتشارات موسسه تاریخ و فرهنگ ایران، ۱۳۵۰.
- اتحادیه، منصوره و سعدوندیان، سیروس، گزیده‌ای از مجموعه اسناد عبدالحسین‌میرزا فرمانفرما، (۱۳۴۰ـ۱۳۲۵.ق)، ج۱، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۶.
- ارفع الدوله، پرنس رضاخان ، خاطرات پرنس ارفع، به کوشش علی دهباشی، ج۶، تهران، انتشارات شهاب ثاقب و انتشارات سخن، ۱۳۷۸.
- اعتمادالسلطنه،محمدحسن‌خان ، مآثر و الآثار، به کوشش ایرج افشار، تهران، اساطیر، ۱۳۶۳.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

- اوبن، اوژن، ایران امروز، ترجمه: علی‌اصغر سعیدی، تهران، زوار، ۱۳۶۲.
- ایازی، برهان، آئینه سنندج، بی‌جا، مولف، ۱۳۷۱.
- بامداد، مهدی، شرح حال رجال ایران، ج۱، تهران، زوار، ۱۳۴۷.
- بنجامین، س. ج. و.، ایران و ایرانیان، ترجمه: محمدحسن کردبچه، تهران، سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۶۳.
- بهتوبی، حیدر، کرد و پراکندگی او در گستره ایران زمین، تهران: خجسته، ۱۳۷۷.
- تقوی مقدم، مصطفی، تاریخ سیاسی کهگیلویه، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۷۷.
- تنکابنی، محمدولی‌خان، یادداشتهای محمدولی‌خان تنکابنی سپهسالار اعظم، به تصحیح دکتر اللهیار خلعتبری و فضل‌الله ایرجی کجوری، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۸.
- توحدی، کلیم الله، حرکت تاریخی کرد به خراسان، تهران: توس، ۱۳۷۸.
- دفتر روایی، ناصر، خاطرات و اسناد ناصر دفتر روایی (انقلاب مشروطیت، نهضت جنگل، دوره ناامنی خلخال)، به کوشش ایرج افشار و بغداد رزاقی، تهران، فردوسی، ۱۳۶۲.
- دیوان‌بیگی، رضاعلی، سفر مهاجرت در نخستین جنگ جهانی، تهران، چاپخانه بانك ملی ایران، ۱۳۵۱.
- رحیمی، مصطفی، قانون اساسی ایران و اصول دموکراسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۷.
- رسول‌زاده، محمدامین، گزارشهایی از انقلاب مشروطیت ایران، ترجمه: رحیم رئیس‌نیا، تهران، نشر شیرازه، ۱۳۷۷.
- سپهر،عبدالحسین‌خان ، مرات‌الوقایع مظفری، تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی، تهران، زرین، ۱۳۶۸.
- سرابی،حسین‌بن عبدالله، سفرنامه فرخ‌خان امین‌الدوله، به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت‌الله روشنی، تهران، اساطیر، ۱۳۷۳.
- شمیم، علی‌اصغر ، کردستان، تهران، مدبر، ۱۳۷۰.
- شهبازی، عبدالله، مقدمه ای بر شناخت ایلات و عشایر، تهران: نشر نی، ۱۳۶۹.
- طبیبی، حشمت الله، جامعه شناسی و مردم شناسی ایلات و عشایر، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۱.
- ظهیرالدوله، علی‌خان، خاطرات و اسناد ظهیرالدوله، به کوشش ایرج افشار، تهران، نشر سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۱.
- غیرت، سیدعبدالکریم ، کلیات آثار غیرت کرمانشاهی، با مقدمه و حواشی تاریخ کرمانشاه، سید سعید غیرت، تهران، شرکت چاپخانه فردوسی، ۱۳۳۸.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

- فاروقی، عمر، نظری به تاریخ و فرهنگ سقز کردستان، سقز، انتشارات محمدی، ۱۳۶۹.
- فریدالملک، میرزا محمدعلی‌خان، خاطرات فرید، گردآورنده مسعود فرید، تهران، زوار، ۱۳۵۴.
- قرشی، امان الله،ایران نامک: نگرشی نو به تاریخ و نام ایران، تهران: هرمس، ۱۳۸۹.
- کحال‌زاده، میرزا ابوالقاسم، دیده‌ها و شنیده‌ها، به کوشش مرتضی کامران، تهران، نشر البرز، ۱۳۷۰.
- کاردوخ، م، جنبشهای ملی کرد از دیرباز تاکنون، ج۲، سوئد، ۱۹۹۲.
- کتاب آبی، به کوشش احمد بشیری، ج۱، تهران، نشر نو، ۱۳۶۳.
- کتاب نارنجی، به کوشش احمد بشیری، ج۱، تهران، نشر نو، ۱۳۶۷.
- کدی، نیکی، تحریم تنباکو در ایران، ترجمه: شاهرخ قائم‌مقامی، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۸.
- کلانتری باغمیشه‌یی، میرزا ابراهیم خان، روزنامه خاطرات مشرف‌الدوله، به کوشش یحیی زکاء، تهران، فکر روز، ۱۳۷۷.
- لازاریف، م.س، کیشه کورد، و گیرله روسی به کوردی دوکتور کاووسی قه فقان، به غدا، مطبعه الجافظ، ۱۹۸۹.
- مجموعه مقالات ایلات و عشایر، تهران، آگاه، ۱۳۶۲.
- محسنی، ناصر، جغرافیای طبیعی، اقتصادی، سیاسی، تاریخی کردستان، ج۱، بروجرد، چاپخانه لاویان، ۱۳۲۷.
- محمدی، آیت، سیری در تاریخ سیاسی کرد، تهران: پرسمان، ۱۳۸۲.
- مردوخ کردستانی، محمد، تاریخ مردوخ، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۷۹.
- مستشارالدوله، میرزا صادق‌خان، خاطرات و اسناد مستشارالدوله (مشروطیت در آذربایجان)، به کوشش ایرج افشار، تهران، طلایه، ۱۳۷۰.
- مک داول، دیوید، تاریخ معاصر کرد، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران، پانید، چ اول، ۱۳۸۰.
- میرنیا، علی، ایل‌ها و طایفه های عشایری کرد ایران، تهران: نسل دانش، ۱۳۶۸.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

کاریگەریی شۆڕشی مەشرووتەی ئێران لە سەر بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسیی عەشایر و خێڵاتە کوردەکان لە ئێراندا

پوختە

مێژووی ئێران گۆڕانکاری و ڕووداوی زۆری بەسـەردا هاتووە. ئەم گۆڕانکاریانە کـاریگەری ئەرێنی و نەرێنی زۆریـان لێکەوتووەتەوە و بوونەتە هۆی دروسـتبوونی گۆرانکاریی بنەڕەتی لە دۆخی کۆمەڵایەتی و سـیاسـیی گەل و ناوچە جیاوازەکانی ئێراندا. یەکێک لەم گۆڕانکاریانە شـۆڕشـی مەشـرووتەی ئێران بوو کە لە درێژایی پرۆسەکەیدا کاریگەریی جۆراوجۆری لە سەر بەشە جیاوازەکانی جوگرافیای سیاسی و کۆمەڵایەتی ئێرانـدا هەبوو. یەکێـک لە گرنگترینی ئەم کـاریگەریـانە ئەو گۆڕانکارییەی بوو کە لە دۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتیی عەشایر و خێڵاتی کوردستاندا پەیدا بوو و کوردسـتان تەنانەت لە دەسـتکەوتە سـەرەتاییەکانی ئەم شـۆڕشـەش بێبەش مایەوە.

کـاریگەری و گرنگیی شـۆڕشـی مەشـرووتە لە ناوچە کوردنشینەکاندا کە ناوچەیەکی عەشایری و خێڵاتی بوو و دۆخێکی جۆگرافیی تایبەتی هەبوو، زۆر لاوازتر لە ناوچەکانی تر خۆی نواند. عەشـایر و خێڵاتەکان تەنانەت لە یاسـای هەڵبژاردنیشـدا کە تێیدا هەڵبژێران و هەڵبژێردراوان دابەش کرانە سەر شەش بەشی شازادەکان و ئەندامانی هۆزی قاجار، مەلا و فەقێ و ئاخوندەکان، دەوڵەمەند و نەجیبزادەکان، خاوەنانی مڵک و زار و جوتیاران، بازرگانان و سـەندیکاکاندا نەخرانە هیچ بەشـێکەوە و تەنها وەک دانیشـتوانی ولایەتەکان هاتن ئەژمارەوە. عەشـایرە کوردەکان تەنانەت لە پێکهێنانی "ئەنجومەنە ئیالەتی و ولایەتییەکان"ـیشـدا بێبەش مانەوە. ئەم لەبەرچاونەگرتن و ڕەچاونەکردنەی لە لایان یاسادانەرانی مەشرووتەوە بەرامبەر بە کوردەکان کرا، ناڕەزایی زۆری سـەرۆک و گەورەپیاوانی عەشـایر و خێڵاتە کوردەکانی لێکەوتەوە. بەداخەوە جێبەجێنەکردنی یاسـای "ئەنجومەنە ئیالەتی و ولایەتییەکان" بە شـێوەیەکی دروست و شـیاو لە ناوچە کوردنشـینەکاندا، نەک تەنها بوو بە هۆی دروسـتبوونی تێڕوانینێکی دوژمنانە و ناحەزانە بەرامبەر ڕژیمی مەشـرووتەوە لە لایان زۆربەی کوردەکاندا، بەڵکوو ئاڵۆزتربوونی قەیرانی سـیاسـی و کۆمەڵایەتی لە کوردسـتانیشـی لێکەوتەوە. لەم

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

توێژینەوەیەدا هەوڵ دەدرێت کاریگەرییە ئەرێنی و نەرێنییەکانی شۆڕشی مەشرووتەی ئێران لە سەر بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسیی عەشایر و خێڵاتە کوردەکان بخرێتە ژێر باس و پێداچوونەوەدا. پرسیاری سەرەکی ئەم توێژینەوەی ئەمەیەکە کاریگەریی شۆڕشی مەشرووتەی ئێران لە سەر بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسیی عەشایر و خێڵاتە کوردەکان چ بووە؟ گریمانەی سەرەکی ئەوەیە کە شۆڕشی مەشرووتە هیچ کاریگەرییەکی ئەرێنی نەبوو لەسەر دۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسیی عەشایر و خێڵاتی کورد و لەوکاتەدا گۆشەگیربوون و قەیراناوییبوونی دۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسیی ئەم گەلەشی لێکوتووەتەوە. شێوازی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە لێکدانەوەی ناوەڕۆکی کوالیتەیتیڤ.

پەیڤێن سەرەکی: *شۆڕشی مەشرووتە، عەشایری کورد، دۆخی کۆمەڵایەتی، دۆخی سیاسی، ئێران*

أثر الثورة الدستورية على الوضع الاجتماعي والسياسي للكرد والبدو في إيران

الملخص:

لقد شهد تاريخ إيران العديد من الأحداث والتطورات. وقد جلبت هذه التطورات معها العديد من الآثار الإيجابية والسلبية، والتي أدت إلى تغييرات جوهرية في الوضع الاجتماعي والسياسي لمختلف المناطق والمجموعات العرقية في إيران.

إحدى هذه التطورات كانت الثورة الدستورية في إيران، والتي تركت آثارًا مختلفة أثناء سيرها في أجزاء مختلفة من جغرافيا إيران السياسية والاجتماعية. وكان من أهمها التأثير على الوضع الاجتماعي والسياسي للقبائل والبدو الكردستانيين الإيرانيين، الذين حرموا حتى من الإنجازات المبكرة للثورة الدستورية.

كان تأثير وأهمية الثورة الدستورية في المناطق الكردية، التي كانت مجتمعاً بدوية عشائريا ولها موقع جغرافي خاص، أضعف بكثير من مناطق إيران الأخرى. وحتى في قانون الانتخابات الذي تم فيه تقسيم الناخبين والناخبين إلى ست مجموعات: الأمراء وأعضاء عشيرة القاجار، العلماء والطلاب، النبلاء و بزرگان ، الملاك والفلاحون، التجار والنقابات، لم يكن البدو يعتبرون فئة منفصلة وكانوا جزءًا من

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

سكان الولايات التي تم اعتبارها. لقد تُرك البدو الأكراد دون حتى تشكيل "جمعيات حكومية وإقليمية". وتسبب هذا التجاهل من قبل المشرعين الدستوريين في استياء زعماء وشيوخ العشائر والقبائل الكردية في إيران. لسوء الحظ، فإن عدم التنفيذ السليم لقانون "الجمعيات الحكومية والإقليمية" في المناطق الكردية لم يتسبب فقط في الموقف العدائي لمعظم الأكراد تجاه النظام الدستوري، بل أدى أيضًا إلى تفاقم الأزمة الاجتماعية والسياسية في كردستان. نحاول في هذا البحث دراسة الآثار الإيجابية والسلبية للثورة الدستورية على الوضع الاجتماعي والسياسي للقبائل والبدو الأكراد الإيرانيين. والسؤال الرئيسي لهذا البحث هو ما هو تأثير الثورة الدستورية على الوضع الاجتماعي والسياسي للقبائل والبدو الكرد في إيران؟ الافتراض الأساسي هو أن الثورة الدستورية لم يكن لها تأثير إيجابي على الوضع الاجتماعي والسياسي للقبائل والبدو الكرد وأدت إلى عزلة وتأزم الوضع الاجتماعي والسياسي لهذا الشعب في الوقت المذكور. طريقة هذا البحث هي تحليل المحتوى النوعي.

الكلمات الدالة: *الثورة الدستورية، البدو الأكراد، الوضع الاجتماعي، الوضع السياسي، إيران*

The Impact of the Constitutional Revolution on the Social and Political Status of Kurdish Tribes in Iran

Abstract:

The history of Iran has witnessed many events and transformations. These transformations have had many positive and negative impacts, leading to fundamental changes in the social and political status of different regions and ethnic groups in Iran. One of these transformations was the Iranian Constitutional Revolution, which had different effects in different parts of Iran's political and social geography. One of the most important of these was its impact on the social and political status of the Kurdish tribes of Iran, which were even deprived of the initial achievements of the Constitutional Revolution.

The impact and importance of the Constitutional Revolution in Kurdish-populated areas, which was a nomadic society with a special geographical position, was much weaker than in other parts of Iran. Even in the electoral law, which divided voters and elected officials into six categories of princes and Qajar tribe members, scholars and students, nobles and aristocrats, landowners and peasants, merchants and guilds, the category of nomads was not considered a separate category and were considered part of the inhabitants of the provinces. The Kurdish tribes were even deprived of the formation of "states and provincial councils". This disregard of the Constitutional Legislators caused dissatisfaction among the leaders and elders of the Kurdish tribes of Iran. Unfortunately, the improper implementation of the "states and provincial councils" law in Kurdish-populated areas, not only led to the hostile attitude of most Kurds towards the Constitutional Regime, but also exacerbated the social and political crisis in Kurdistan.

This study seeks to examine the positive and negative impacts of the Constitutional Revolution on the social and political status of the Kurdish tribes of Iran. The main question of this study is what impact did the Constitutional Revolution have on the social and political status of the Kurdish tribes in Iran? The main hypothesis is that the Constitutional Revolution did not have a positive impact on the social and political status of the Kurdish tribes and led to the isolation and exacerbation of the social and political status of this nation in the mentioned period. The method of this research is qualitative content analysis.

Keywords: *Constitutional Revolution, Kurdish tribes, social status, political status, Iran*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بررسی طرح و نقش قالی های کردی شمال خراسان بر اساس ایل زعفرانلو و طوایف وابسته به آن

اکرم بخشی
فارغ التحصیل کارشناسی ارشد طراحی فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز/ ایران

چکیده

سرزمین پهناور خراسان به‌عنوان یکی از بسترهای تاثیرگذار در حیات هنری شرق ایران زمین شناخته می‌شود که سکونتگاه اقوام و حکومت‌های گوناگونی در طول ادوار تاریخی بوده است. ایلات هفت گانه کرد، یکی از بزرگترین گروه‌های جمعیتی حاضر در این منطقه معرفی می‌شوند که دارای آداب و رسوم، فرهنگ و هنر منحصر به خود هستند. از این روی مساله اصلی در این پژوهش بررسی قالی‌های دست بافت کردی شمال خراسان در جغرافیای سکونت یکی از بزرگترین ایلات هفت گانه کرد در خراسان به نام ایل زعفرانلو می‌باشد. چرا که بررسی سیر تاریخی و سکونتگاه اولیه این ایل به عنوان یکی از قبایل چمشگزک در کردستان ترکیه و سپس ورود به شمال خراسان در دوره صفویه می‌تواند بیانگر اطلاعات ارزشمندی در دستبافته‌های کردی شمال خراسان باشد. در این راستا هدف از پژوهش حاضر، بررسی طرح و نقش نمونه قالی‌های دست بافت کرد شمال خراسان در میان روستاهای این منطقه که سکونتگاه ایل زعفرانلو و طوایف وابسته به آن می‌باشد بوده است. چرا که از این راه می‌توان با مطالعه و استناد به پیشینه ایل زعفرانلو، تولیدات این ایل را از لحاظ طرح و نقش و تاثیرپذیری از عوامل فرهنگی در سیر جابجایی تاریخی ایل زعفرانلو در شرایط اقلیمی کنونی مورد بررسی قرار داد و به اطلاعات ارزشمند و منسجمی در این حوزه دست یافت. روش انجام پژوهش از نوع توصیفی – تحلیلی بوده برای رسیدن به این هدف، جامعه آماری به صورت هدفمند انتخاب شده است از این روی ٤ شهرستان در شمال خراسان که روستاهای آنان سکونتگاه ایل زعفرانلو می‌باشد با ١٢ نمونه قالی کرد خراسان مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین جمع آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی صورت پذیرفته است. نتایج پژوهش حاکی از آن است

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

که تاثیرات سیاسی دوره صفویه موجب شد تا ایل زعفرانلو به عنوان یکی از ایلات اثرگذار در شکل‌گیری دولت صفویه از سکونتگاه اولیه خویش کردستان ترکیه و عراق مهاجرت و در مسیر جابجایی این ایل در زمان شاه اسماعیل و سپس شاه عباس اول به خراسان منتقل شوند. نکته قابل توجه و بدیهی در دستبافته‌های جامعه آماری مورد بررسی این است که جابجایی‌های صورت پذیرفته این اقوام از جغرافیای کردستان ترکیه به آذربایجان غربی در زمان شاه اسماعیل اول و سپس ورود به جلگه ورامین و سکونت در خراسان به دستور شاه عباس اول موجب بروز جلوه‌های متفاوتی از تأثر و تأثیرپذیری برخی از موتیف و نقش‌ها در بافته‌های آنان در پی مجاورت و همنشینی با سایر فرهنگ‌های همجوار در اجرای برخی از نقوش متن، ترنج و حاشیه در دستبافته‌های کرد شمال خراسان شده است.

واژگان کلیدی: *قالی، ایل، طرح و نقش، زعفرانلو، خراسان*

مقدمه:

سرزمین تاریخی خراسان شرقی‌ترین نقطه ایران معرفی می‌شود. این سرزمین «در دوره صفوی صحنه درگیری‌های نظامی با مهاجمان ازبک از شمال و دولت‌های مغولی هند از جنوب و امپراطوری عثمانی در غرب بوده است» (موسوی‌تبار و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۲). در این راستا شاهان صفوی، در طی دوره‌های مختلف این حکومت توانستند به کمک ایلات کرد حملات ازبک‌ها به شمال خراسان را دفع نمایند. از همین روی در این دوره می‌توان به حضور چمشگزک‌ها به همراه ایلات بزرگ خود از جمله زعفرانلو در خراسان که موجب تقویت قدرت سیاسی، اجتماعی و همچنین امنیت مرزهای خراسان شدند اشاره نمود. از این روی حضور ایلات و عشایر کرد به‌عنوان یکی از گروه‌های اثرگذار در شمال خراسان، موجب ایجاد انسجام بافت ایلی عشایر کرد در سرزمین خراسان شد. در این راستا ایل زعفرانلو، به عنوان یکی از ایلات مستقل و بزرگ چمشگزک‌ها که از چندین طایفه و تیره تشکیل شده است با پراکندگی در جغرافیای خراسان، توانست به‌عنوان یکی از گروه‌های اجتماعی بزرگ در خراسان نقش چشمگیری را ایفا نماید. از آنجاییکه ایلات و عشایر به دلیل برخورداری از زندگی کوچ‌نشینی دارای آداب و رسوم، باورها و فرهنگ مخصوص به خود هستند این عوامل در سیر جابجائی‌های صورت پذیرفته دستخوش تغییرات و تحولات قرار گرفته است. در این راستا ایل زعفرانلو در سیر کوچ‌های متعدد از سکونتگاه اولیه خود از توابع تونجلی (کردستان ترکیه) و ورود به مناطق غربی ایران و سپس ورود به خراسان در مجاورت و همنشینی با عناصر فرهنگی و اجتماعی متنوعی قرار گرفته است که تلاش نموده تا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

با شرایط فرهنگی جدید نیز سازگار شود. در این میان می‌توان به دستاوردهای هنری از قبیل بافندگی و قالی‌بافی ایل زعفرانلو که به‌عنوان جزئی از فرهنگ جامعهٔ عشـایری تلقی می‌شـود اشـاره نمود. چرا که با بررسـی دسـتبافته‌های آنان می‌توان به تحلیل‌های ارزشـمندی در خصـوص سـازش‌های فرهنگی آنان دسـت یافت. پژوهش حاضـر، به عنوان نخستین نمونه در بررسی قالی‌های کرد خراسان بر اساس ایل زعفرانلو می‌باشد که در این راسـتا تاریخ‌شـناسـی اقوام کرد با تاکید بر ایل زعفرانلو مورد مطالعه قرار گرفته اسـت. از این‌روی خواننده با دریافت اطلاعات طبقه‌بندی شده از نحوه حضور ایلات کرد از جمله ایل زعفرانلو از سـکونتگاه اولیه خویش و ورود به خراسـان، سـپس با مشـاهده پراکندگی این ایل در جغرافیای خراسـان که در قالب نقشـه و جداول تهیه شـده به اطلاعات معتبری دست پیدا خواهد کرد. از دیگر موارد شاخص در این پژوهش، می‌توان به بررسی مناطق روستایی که سکونتگاه ایل زعفرانلو می‌باشند اشاره نمود چرا که با آگاهی از این امر می‌توان به بررسـی و تحلیل غرابت‌های فرم و نقش قالی‌های کردی با سـایر عوامل فرهنگی و اجتماعی اقوام دیگر در سـکونتگاه‌های ایل زعفرانلو دسـت یافت. پرسـش‌های مطرح شـده در این پژوهش عبارت اسـت از: آیا تعاملات فرهنگی ایل زعفرانلو در پی حضـور در اقلیم‌های گوناگون به دلیل مهاجرت‌های صـورت پذیرفته باعث ایجاد مشـابهت در نقش‌پردازی قالی‌های آنان با سـایر فرهنگ‌ها شـده اسـت؟ آیا از آنجاییکه زندگی ایلی، نوعی سـازش فرهنگی – اجتماعی با محیط زیسـت اسـت این امر در قالی‌های کردی در مناطق سکونت ایل زعفرانلو قابل مشاهده است؟

روش تحقیق، روش جمع‌آوری اطلاعات و جامعه آماری

پژوهش حاضـر از نوع توصـیفی – تحلیلی می‌باشـد که نتایج با رویکرد کیفی به دست آمده است. روش جمع‌آوری اطلاعات در پژوهش به دو صورت کتابخانه‌ای و میدانی بوده اسـت. مطالعات مربوط به اقوام کرد خراسـان از جمله چمشـگزک‌ها و ایل زعفرانلو به عنوان یکی از بزرگترین ایلات هفتگانه کرد خراسـان به صـورت کتابخانه‌ای صـورت پذیرفته اسـت. جمع‌آوری نمونه تصـاویر مربوط به قالی‌های کرد خراسان و اطلاعات محلی بافندگان در جوامع کردنشین خراسان به صورت میدانی و از طریق مصاحبه صورت پذیرفته است. لازم به ذکر است عنوان شود، جامعه آماری در مورد نحوه انتخاب قالی‌ها به صـورت هدفمند از میان نمونه قالی‌های کردی خراسـان، در مناطقی که سـکونت ایل زعفرانلو بوده، صـورت پذیرفته اسـت. از این روی تعداد روستاهای جامعه هدف آماری از خراسان، شامل ۱۲ روستا از ٤ شهرستان خراسان رضوی و شمالی است. که از این میان ۷ روستا از خراسان رضوی مربوط به شهرستان‌های قوچان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

و درگز است و ۵ روستا از خراسان شمالی مربوط به شهرستان‌های اسفراین و فاروج است. در مجموع ۱۲ نمونه به عنوان جامعه آماری، در رابطه با قالی‌های کردی خراسان در مناطق سکونت ایل زعفرانلو مورد مطالعه قرار گرفته است. در ادامه در پژوهش پیش‌روی، طرح و نقش هریک از نمونه قالی‌های جامعه آماری با توجه به جابجائی‌های صورت پذیرفته ایل زعفرانلو و مجاورت و همنشینی آنها با سایر فرهنگ‌ها مورد مطالعه قرار گرفته است تا به اطلاعات ارزشمندی در این خصوص دست یافت.

ایلات کرد و مهاجرت به خراسان

سرزمین باستانی و پهناور خراسان با استناد به منابع مکتوب، از دیرباز به‌عنوان یکی از کهن‌ترین سکونتگاه‌های اقوام گوناگون در شرق ایران مطرح شده است. در میان تنوع قومیتی ساکن در خراسان، یکی از اقوام حائز اهمیت در جغرافیای این منطقه اقوام کرد معرفی می‌شوند. با استناد به منابع مکتوب، حضور عمده این اقوام در خراسان را می‌توان در دوره صفویه عنوان نمود؛ که در پیشبرد اهداف صفویان یاری‌گر آنها بوده‌اند. از این روی حضور اقوام کرد در جغرافیای خراسان در دوره صفویه در سه دوره پادشاهی شاه اسماعیل، شاه طهماسب و شاه عباس صورت پذیرفته است. از آنجاییکه در دوره صفویه گروه‌های متنوعی از ایلات و طوایف عشایر کرد به خراسان کوچانده شدند یکی از گروه‌های کرد کوچانده شده در زمان بنیانگذاری سلسلهٔ صفوی چِمَشگَزَک[1]ها می‌باشند؛ که در حال حاضر به‌عنوان یکی از بزرگترین گروه‌های جمعیتی حاضر در شمال خراسان معرفی می‌شوند. از این روی در ادامه به مطالعه ایل چمشگزک به همراه یکی از ایلات بزرگ آن به نام زعفرانلو پرداخته خواهد شد.

حضور چمشگزک‌ها در شمال خراسان

چمشگزک‌ها یکی از ایلات اثرگذار در شکل‌گیری دولت صفویه معرفی می‌شوند. در مورد جغرافیای این ایل «سومر» در کتاب نقش ترکان آناطولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی بیان می‌نماید قبیله چمشگزک از توابع تونجلی (کردستان ترکیه) بود (سومر، ۱۳۷۱: ۱۸۹). همانطور که روشنی عنوان می‌نماید اکراد چمشگزک که بعدها نام زعفرانلو، شادلو و کیوانلو در یورت‌های جدید به آنها اطلاق شد در قسمتی از خاک ترکیه امروز ساکن بودند. ناحیه‌ای امروز به نام چمیشگزک در ولایت «معمورة العزیز» جزء بلوک درسم در چهل کیلومتری شمال خرپوت وجود دارد (روشنی، ۱۳۵۳: ۱۱٤). در رابطه با نحوه و دلیل حضور ایل چمشگزک در خراسان نخست لازم است بیان شود پس از شکست شاه اسماعیل در جنگ چالدران، جمع

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کثیری از قبایل کرد ساکن در عثمانی که پیش از جنگ، به حضور شاه اسماعیل رسـیده و مورد لطف او قرار گرفته بودند مور آزار و اذیت عثمانی‌ها قرار گرفته از این‌روی به ایران مهاجرت کردند. «از جمله ایل چمشگزک، که از شیعیان کرد درسیم بودند و در جنوب ارزجان زندگی می‌کردند و پس از مهاجرت نقش موثری در دولت صفوی داشته‌اند»(مینورسکی، ۱۳۶۸: ۱۹۶). پس از این رویداد می‌توان عنوان نمود که کوچ اولیه چمشگزک‌ها به داخل ایران شروع شد. روشنی در این رابطه بیان نموده، پس از این برخوردها گروه‌های زیادی از طوایف چمشـگزک در مناطقی از آذربایجان و اطراف دریاچه ارومیه، سلطانیه و همدان مستقر شدند و به اتفاق سایر طوایف کوچانیده شده به داخل ایران مانند کردهای منصوری، چگینی، پازوکی، مکری و مانفکلی مجتمع بسیار بزرگی را تشکیل دادند (روشنی، ۱۳۸۱: ۱۴۲) پس از استقرار این دسته از اقوام کرد در غرب ایران از آنجاییکه یکی از مشکلات اصلی دولت صفویه تامین امنیت مرزهای کشور به ویژه در شرق و شمال‌شرق بوده است. حاکمیت را به این استنباط رساند که جهت تقویت نیروی دفاعی در مرزهای شرقی بخشی از ایلات کرد ساکن در مرزهای غرب و شمال غرب کشور را به مناطق شرقی منتقل نماید. در این خصوص «کجباف» بیان می‌نماید که اعزام دولت‌مردان و ایلات کرد به شرق کشور منحصر و محدود به یک یا دو مورد نبوده و مکرر اتفاق افتاده و در ثانی مخصوص ایل یا خاندان مشخصی از جامعه کرد نبوده و بخش‌های گوناگون و ایلات مختلف کرد از جمله زنگنه، زیک، چگنی، چمشگزک و محمودی را شامل می‌شده است(کجباف و همکاران، ۱۳۹۰: ۴۱). این انتقال و جابجایی به خراسان در سه مرحله صورت پذیرفت اولین مرحله پس از شکست شاه اسماعیل ایل چمشگزک از نواحی دیاربکر و دریاچه وان به آذربایجان آمدند، در دومین مرحله در سال ۱۰۰۷ ه‍ق از آذربایجان غربی به جلگه ورامین و در سومین مرحله، در سال ۱۰۱۱ ه‍ق توسط شاه عباس یکم برای تقویت مناطق مرزی به خراسان انتقال داده شدند.

ایل زعفرانلو و پراکندگی آنها در شمال خراسان

کردهای چمشگزک کوچانیده شده به خراسان در دوره صفوی «بیشتر از سه ایل بزرگ شادی (شادلو)، زافرانی (زعفرانلو)، کیوانی (کیوانلو) هستند و ایل‌های کوچکتر همچون قره‌چوری (قره‌چورلو)، کیکانی (کیکانلو)، میلانی (میلانلو) و آمارلو (عمارلو) به‌عنوان زیر شاخه‌های ایلات بزرگ، جزء سایر گروه‌های کوچانده شده در مناطق شمال خراسان محسوب می‌شوند» (رحمتی، ۱۳۹۶، ج۲: مقدمه). پس از آن از هر سه ایل مستقل چمشگزک (شادی، زافرانی و کیوانی) به همراه چهار ایل نیمه

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

مســـتقل آن (قره‌چوری، میلانی، کیکانی و آمارلو) بـه عنوان ایلات هفتگان[٥] کرد خراسـان یاد می‌شـود که از لحاظ تعداد طوایف و تیره، طبقه‌بندی مخصوص به خود را دارا می باشـند. از میان طوایف هفتگانه کرد خراسـان، زعفرانلوها به عنوان یکی از ایلات مستقل و اثرگذار کردهای چمشگزک در خراسان معرفی می‌شوند که از گروه کردهای کُرمانج[٢] به شـمار می‌آیند. کُرمانج‌ها که خود سـرشـاخه‌ای بزرگ از کردها هسـتند به‌عنوان یکی از ایلات و طوایف اثرگذار در تاریخ شـمال شـرقی ایران معرفی می‌شـوند. مسـتوفی در رابطه با موقعیت اولیه ایل زعفرانلو در ایران بیان می‌نماید. «ایل زعفرانلو در ابتدا کوچ نشین ساکن در آذربایجان غربی بودند که در شاهین دژ قشلاق کرده و محل ییلاق آنها در شمال غرب شاهین دژ و در ارتفاعات سلیم خان قرار داشت. آنـان پنجمین ایـل خطـه آذربـایجـان پس از جلالی، میلان، هرکی و هـامش هســتند»(مســتوفی، ١٣٦٤: ٤١٠). در ادامه در رابطه با تقسـیمات ایل زعفرانلو به عنوان بزرگترین و سـامان‌یافته‌ترین ایلات کرد خراسـان می‌توان عنوان نمود که رحمتی ایل زعفرانلو (چمشـگزک) را متشـکل از یک ایل مسـتقل، چهار ایل نیمه مسـتقل، نود و پنج طایفه و صد و شصت وشش تیره دانسته است؛ که سکونت آن‌ها را به همراه ایلات نیمه مسـتقل در شـهرهای قوچان، بجنورد، مشـهد، شـیروان، مانه و سـملقان، نیشـابور، سـبزوار، اسـفراین، جاجرم، راز و جرگلان، فاروج، چناران، درگز، کلات، جوین، جغتای، کرج، تهران، رودبار، خلخال، تکاب، شاهین‌دژ، ماکو، خوی، سلماس، ساری و چاراویماق دانسته است (رحمتی، ١٣٩٦، ٢٦). مطابق با مطالعات صورت پذیرفته، مشخص شد که مقرّ اصلی ایل زعفرانلو[٣] که به عنوان بزرگترین ایل مسـتقل کرد خراسـان معرفی می‌شود، در شهرستان قوچان[٤] واقع بوده است(اعتمادالسلطنه ١٣٧٣، ١٥٣).

جغرافیای سکونت ایل زعفرانلو در شمال خراسان

سـرزمین خراسـان یکی از قدیمی‌ترین مناطق سـکونتگاهی در ایران، تا به امروز اسـت که طی این دوران دسـتخوش تغییرات مرزی و حاکمیتی بوده اسـت. این سـرزمین در شـمال شـرقی ایران، قبل از تقسـیم شـدن به سـه اسـتان، تقریبا یک پنجم مساحت کل ایران را دارا بوده است(بی‌باک، ١٣٩٨: ٤٥). اما امروزه خراسان بعد از آخرین تغییرات در (١٣٨٣ ش) به سه استان خراسان شمالی، خراسان رضوی و خراسان جنوبی تقسیم شده است. بدین صورت که خراسان شمالی به مرکزیت بجنورد، خراسان رضوی به مرکزیت مشهد و خراسان جنوبی به مرکزیت بیرجند می‌باشد. یکی از موارد قابل تامل در جغرافیای خراسـان، حضـور گسـترده‌ای از جمعیت‌های مردمی با زبان و نژادهای متنوع می‌باشد. در میان تنوع قومی حاضر در خراسان، کردنشینان (کُرمانج) یکی از

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

اقوام شاخص در شمال خراسان معرفی می‌شوند. کردنشینان ساکن در خراسان پس از ورود به خراسان در دوره‌های مختلف حکومت صفویان، از ابتدا دارای زندگی عشیره‌ای بوده‌اند که پس از ورود در مناطق مختلفی از خراسان ساکن شدند و به زندگی عشیره‌ای خود پرداختند. اگرچه امروزه روند زندگی عشایری در چند دهه اخیر دستخوش تغییراتی شده است که این تغییرات در گروه‌های کردی خراسان نیز قابل مشاهده می‌باشد. در حال حاضر در رابطه با روند زندگی عشایری ایلات و طوایف کرد کُرمانج خراسان باید اذعان نمود که بر اساس مطالعات میدانی صورت پذیرفته، شواهد حاکی از آن است که هفت ایل کرد خراسان به طور عمده در قالب دو گروه عشایر کوچنده و ساکن (تخته‌قاپو)[٥] می‌باشند. در این رابطه توحدی ذکر کرده است: دسته‌ای از ایلات کرمانج خراسان که کاملاً اسکان یافته‌اند مانند زعفرانلو، شادلو، کیوانلو، قراچورلو و غیره که به‌کلی تخته قاپو شده‌اند. ایلات و طوایفی که در حال نیم‌کوچی‌اند مانند سیوکانلو، بیچرانلو، قرامانلو که برخی از آن‌ها ساکن در روستاها شدند و در کنار کشاورزی به مختصر دامداری نیز اشتغال دارند و برخی در حال کوچ هستند. ایلات و طوایفی که هنوز مرحله تمام کوچی دارند مانند ورانلو، رودکانلو، هیزولانلو و کاوانلو و غیره که اکثریت این طوایف هنوز کاملاً در حال کوچ هستند و تعداد کمی از آن‌ها ساکن شده‌اند (توحدی ١٣٦٤، ج. ٢: ٢٢٧- ٢٢٨). از این روی در رابطه با نحوه پراکندگی کردهای کُرمانج خراسان در گسترهٔ جغرافیایی شهرها و روستاهای خراسان باید اذعان نمود پراکندگی اقوام کرد خراسان در دو استان خراسان رضوی و شمالی می‌باشد. از این روی در ادامه با استناد به مطالعات میدانی، جغرافیای پراکندگی ایل کردنشین زعفرانلو به همراه ایلات نیمه مستقل آن به تفکیک استان و شهرستان مطابق با جدول (١) آورده شده است.

جدول ١: جغرافیای پراکندگی ایل کردنشین زعفرانلو به همراه ایلات نیمه مستقل وابسته به آن در خراسان

خراسان رضوی	
قوچان	زعفرانلو و طوایف
درگز	زعفرانلو -کیوانلو
کلات	بیش‌تر زعفرانلو – کیکانلو - عمارلو
چناران	کیوانلو
نیشابور	زعفرانلو - عمارلو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

بخش های شمالی مشهد	زعفرانلو -کیوانلو
جُوین و جُغتای سبزوار	کیوانلو- زعفرانلو - میلانلو
خراسان شمالی	
بجنورد	زعفرانلو
اسفراین	زعفرانلو- میلانلو- عمارلو- کیوانلو
شیروان	زعفرانلو- کیکانلو- عمارلو- میلانلو
فاروج	زعفرانلو- کیکانلو - میلانلو
مانه و سملقان	زعفرانلو- میلانلو- کیکانلو- عمارلو-کیوانلو
راز و جرگلان	ایل زعفرانلو و ایل کیکانلو
گرمه	ایل کیکانلو، ایل زعفرانلو
جاجرم	ایل کیکانلو، ایل زعفرانلو، ایل میلانلو

قالیبافی هنر ارزشی و هویت فرهنگی ایلات و عشایر کرد خراسان

جامعه عشایری به عنوان یکی از اشکال سه گانه الگوی زیست و معیشت، در کنار جوامع روستایی و شهری مطرح می‌شود؛ که با بهره‌مندی از ساختار ایلی قدرتمند از هویت مشخصی برخوردار می‌باشد. به گونه ای که هویت، یکی از ابعاد اصلی جامعه عشایری شناخته می‌شود. در این راستا می‌توان عنوان نمود «آنچه گروه‌های عشایری را از یکدیگر متمایز می‌سازد تمایزات فرهنگی آنها از یکدیگر است که به نوعی هویت قومی آنها نامیده می‌شود» (بهاروند و همکاران، ۱۳۸۳: ۲۶۷). از این روی تولیدات صنایع دستی و سنتی هریک از گروه‌های عشایری مانند قالیبافی را می‌توان به عنوان یکی از تمایزات فرهنگی آنها نسبت به یکدیگر بیان نمود که دارای ویژگی‌های مختص به خود می‌باشد. از آنجا که هریک از جوامع عشایری با بهره‌مندی از شیوه زیست مبتنی بر کوچ متناسب با شرایط اقلیمی، جغرافیای قلمروهای کوچ در مناطق ییلاق و قشلاق با اشکال متنوعی از الگوهای استقرار در زیست‌بوم‌های جغرافیایی برخوردار می‌باشند. بدیهی است که قالیبافی آنها دارای مشخصات متمایزی از لحاظ زیبایی شناختی (طرح، نقش و رنگ)، ماهیت‌های فرمی و سبک و قالب بیانی نسبت به یکدیگر است. به‌گونه ای که می‌توان قالیبافی را به عنوان زبانی برای بیان قدرت هنری این جوامع معرفی نمود که دربردارنده اصالت‌های قومی آنان است. در ادامه می‌توان قالیبافی ایلات کرد خراسان را به عنوان یکی از جوامع عشایری ساکن در شرق ایران بخش مهمی از صنایع دستی و جزئی از فرهنگ و دستآوردهای هنری این اقوام مطرح نمود که بستری برای نمود فرهنگ، اعتقادات و آداب و رسوم آنها به شمار

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

می‌آید. طی بررسی‌های صورت پذیرفته، هنر قالیبافی در میان خانوارهای ایلات کرد خراسان که امروزه شیوه استقرار و سایر جنبه‌های زندگی آنها در فرآیند تغییر و تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی دستخوش تغییرات و تحولات قرار گرفته است و اکثر ایلات و طایفه‌ها به صورت یکجانشین درآمده‌اند به صورت یک فعالیت جانبی و صنعت خانگی، در کنار زراعت، دامداری و سایر امور تداوم یافته است. اما از آنجاییکه قالیبافی هریک از جوامع عشایری دارای مولفه‌های فرمی و هندسی و شاخصه‌های زیبایی شناسی منحصر به خود هستند از این روی در ادامه به بررسی قالی‌های کردی خراسان در مناطق سکونت ایل زعفرانلو به عنوان یکی از ایلات بزرگ چمشگزک در روستاهای خراسان پرداخته خواهد شد.

بررسی طرح ونقش قالی‌های کردی ایل

زعفرانلو

در این بخش، برای دستیابی به ویژگی‌های طرح و نقش در بافته‌های کردی ایل زعفرانلو در خراسان، ابتدا سکونت ایل زعفرانلو در جغرافیای خراسان رضوی و شمالی مطابق با مطالعات میدانی[6] مشخص شد که در نقشه‌های (۲-۱) قابل مشاهده می‌باشد. بعد از شناخت جغرافیای سکونت ایل زعفرانلو در هریک از شهرستان‌های خراسان (رضوی و شمالی) مطالعه بر دستبافته‌های کردی ایل زەعفەرانلو برای آگاهی از ویژگی‌های طرح و نقش و تاثیرپذیری از عوامل فرهنگی در سیر جابجایی تاریخی ایل زعفرانلو آغاز شد. در این مسیر به مطالعه دستبافته‌ها در روستاهای مناطقی پرداخته شده که طی مصاحبه با صاحب نظران تاریخی حوزه کرد خراسان، سکونگاه ایل زعفرانلو می‌باشد. این بررسی از آن جهت حائز اهمیت است که ایل زعفرانلو پس از مهاجرت از سکونتگاه اولیه خویش و ورود به ایران و سپس انتقال به خراسان در جریان جابجائی‌های بسیار از جمله همنشینی با سایر اقوام و قبایل با فرهنگ‌های منحصر به خود قرار گرفته اند که این بررسی توانسته است موجب دستیابی به اطلاعات موثری در حوزه قالی‌های کردی خراسان شود. در ادامه ضروری به نظر می‌رسد که بیان شود قالی‌های بدست آمده از روستاهایی که سکونتگاه ایل زعفرانلو بوده‌اند مطابق با طبقه‌بندی ۱۹ گانه[7] قالی ایران با توجه به جای‌گیری نقوش در متن فرش در یک گروه که نماینده ساختار و اسلوب کلی طرح است قرار گرفته اند و در جدول (۲) بر اساس شهرستان و نام روستا دسته بندی شدند سپس ساختار هریک از قالی‌ها مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. لازم به ذکر است عنوان شود که ترتیب بررسی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

قالی‌های کردی خراسان رضوی و شمالی در متن به ترتیب شامل گروه لچکترنج، سرتاسری، واگیره‌ای، قاب‌قابی، خشتی و ترنجدار خواهد بود.

نقشه (۱): پراکندگی ایل زعفرانلو در جغرافیای خراسان رضوی. ماخذ: نگارنده.

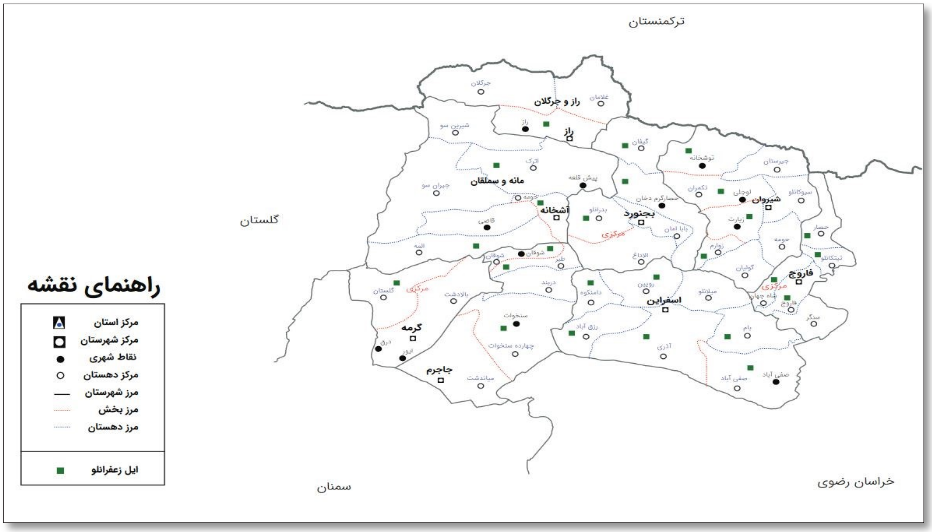

نقشه (۲): پراکندگی ایل زعفرانلو در جغرافیای خراسان شمالی. ماخذ: نگارنده.

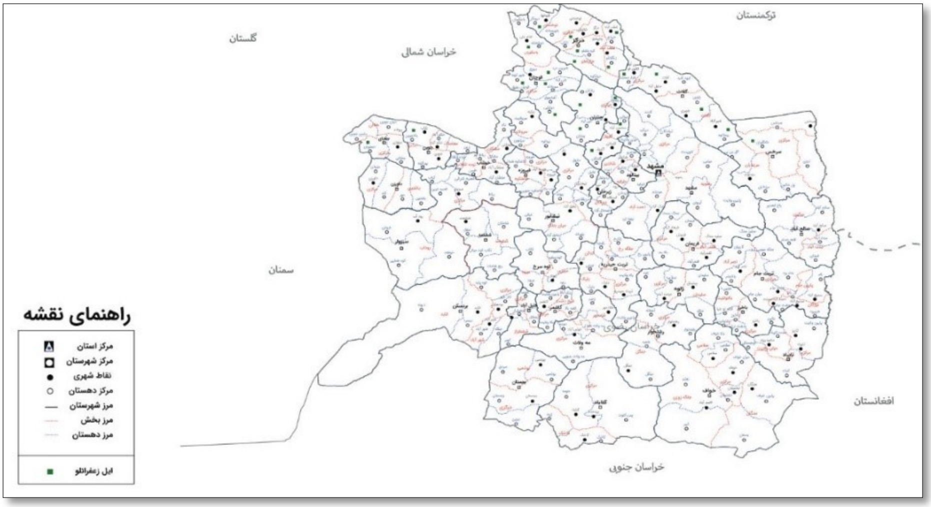

جدول (۲): قالی‌های جامعه آماری در روستاهای محل سکونت ایل زعفرانلو

استان خراسان رضوی	نام طرح						
	لچک ترنج	سرتاسری		واگیره‌ای	قاب قابی	خشتی	
نام روستا	سالان قوچ تصویر شماره (۱)	برج زیدانلو تصویر شماره (۲)	زیدانلو تصویر شماره (۳)	جعفرآباد علیا تصویر شماره (٤)	عمارت تصویر شماره (٥)	لطف‌آباد تصویر شماره (٦)	خنلانلو تصویر شماره (۷)
نام شهرستان	قوچان	قوچان	درگز	قوچان	قوچان	درگز	
نام طرح							
استان خراسان رضوی	لچکترنج دار		ترنج‌دار		واگیره‌ای		
						-	-
نام روستا	قره‌چاه و دول‌چاه تصویر شماره (۸)	آق‌چشمه تصویر شماره (۹)	گُپز تصویر شماره (۱۰)	پای جُوین تصویر شماره (۱۱)	اُردغان تصویر شماره (۱۲)	-	-
نام شهرستان	اسفراین	فاروج	اسفراین		اسفراین	-	-

بررســی گروه قالی‌های لچکترنج دار از شــماره (۹-۸-۱) روســتاها در شــهرســتان قوچان، اسفراین و فاروج، ایل ساکن در روستاها زعفرانلو

(قالی شماره ۱): شهرستان قوچان- روستا سالان قوچ
این طرح به نام محلی فاطمه خانم از جمله طرح‌های شاخص کرد خراسان در روستای سالان قوچ است. توحدی در رابطه با سالان قوچ عنوان می‌نماید طوایفی از زعفرانلوها هستند که به سورناقوچ معروف هستند(توحدی ١٣٦٤، ج. ٢: ٢٤٥). ترنج طرح فاطمه خانم با شکل هندسی لوزی به رنگ آبی اجرا شده است. در فضای داخلی ترنج‌ها نیز نقش انتزاعی خرچنگ و نقش گل و بوته مشاهده می‌شود. فضاسازی لچک، با برگ چنار (نقشمایه گل و بوته) اجرا شده است. همچنین رنگ مورد استفاده در لچک، رنگ طلایی (نارنجی) است که از رنگ‌های پرکاربرد فرش‌های کردی خراسان مطرح می‌شود. ساختار متن در این طرح با جزئیات کمتر با نقوش انتزاعی هندسی به نام خرچنگ به صورت منفصل اجرا شده است.حاشیه از لحاظ وسعت در این طرح، عبارت است از تکرار یک ردیف حاشیه بزرگ با طرح أستی بِران۸ که در زبان کردی کرمانجی «أستی» به معنای گردن و «به‌ران» قوچ است. که در میان هر یک از آن‌ها زنجیره اجرا شده است.

(قالی شماره ۸): شهرستان اسفراین- روستا قره‌چاه و دول‌چاه
قالی با نام محلی حوضی درختی از جمله طرح‌های کردی خراسان در منطقه اسفراین معرفی می‌شود. نقش‌پردازی فرم ترنج با انواعی از نقوش انتزاعی به به نام خرچنگی به صورت تجریدی و استلیزه اجرا شده است. در نقش‌پردازی متن قالی، رعایت توازن و تقارن و اجرای فضای بیرونی متن در هماهنگی با محیط بیرونی ترنج قالی به صورت پلکانی از خصوصیات ظاهری این طرح معرفی می‌شود. در رابطه با انواع نقوش مورد استفاده در متن، می‌توان به نقش بوته‌های گل در چهارگوشه قالی، دو سرشاخه بزرگ برگ‌چناری در قسمت بالا و پایین ترنج به همراه سایر نقوش انتزاعی حیوانی از جمله طاووس، مربع‌های شطرنجی و نقش اِس اشاره نمود. ترکیب‌بندی نوارهای حاشیه متشکل از یک حاشیهٔ بزرگ با یکی از اشکال متفاوت حاشیهٔ نرگسی که به آن در اصطلاح محلی سروی درختی نیز گفته می‌شود، به همراه دو نوار با نقوش تکرار شوندهٔ مربع‌های شطرنجی است.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

قالی شماره (۹): شهرستان فاروج – روستا آق چشمه

تصویر۱۳: گوناخ‌کِند، ناحیه مرکزی، قوبا/ اوایل قرن ۲۰
(Azadl 2017, 255)

ترنج قالی با استفاده از شکل هندسی لوزی و با خطوط پیرامونی به شکل پلکانی اجرا شده که به آن سماوری گفته می‌شود. در رابطه با نقش‌پردازی فضای داخلی ترنج می‌توان به انواع نقوش انتزاعی شانه[۹]، کله‌روسی (آدمک) اشاره کرد. «کمندلو» در رابطه با فرم ترنج سماوری به نقل از تامپسون بیان کرده است که این نقش به نام سوان[۱۰] از نقوش اصیل قزاق‌ها است که به احتمال زیاد، ریشه در فرش‌های ترکیه دارد (کمندلو، ۱۳۹۵، ۹۲). این مسئله نمی‌تواند بدون ارتباط با نظر تامپسون باشد، زیرا بر این اساس «اسپنانی» مطرح کرده است که طرح و نقش، به عنوان اساسی‌ترین عوامل بازتاب فرهنگی اقوام اصیل کهن بوده و مهمترین شاخصه‌های پیوند آن‌ها با سنت‌ها و فرهنگ‌های بومی است (۱۳۸٦، ۳۵). در ادامه می‌توان شباهت فرم ترنج سماوری در قالی‌های قفقازی (تصویر ۱۳) را در میان کُردهای خراسان از این رویکرد مورد بررسی قرار داد که سکونت طوایف قهرمانلو در اوایل قرن ۱۵ میلادی در حوالی گنجه و برده بوده است (رحمتی،۱۳۹٦، ج. ۲: ۷٤). همچنین ترکیب‌بندی ساختار حاشیه متشکل از یک حاشیۀ بزرگ با نقوش انتزاعی گل، صلیب و نقش اِس است.

بررسی گروه قالی‌های سرتاسری شماره (۳-۲)

روستاها در شهرستان قوچان و درگز، ایل ساکن در روستاها زعفرانلو

قالی شماره (۲): شهرستان قوچان – روستا برج زیدانلو
طرح جقه (بوته‌فرنگی) یکی از طرح‌های کردی خراسان معرفی می‌شود که بافت آن مربوط به روستای برج‌زیدانلو قوچان، طایفه زیدانلو است. این طایفه یکی از طوایف بزرگ ایل زعفرانلو معرفی می‌شود که سرزمین اولیهٔ آنان کردستان ترکیه بوده است. پاپلی یزدی این گروه را جز طوایفی معرفی کرده که به دستور شاه‌عباس از کردستان ترکیه به خوار و ورامین و سپس از آنجا به خراسان منتقل شده‌اند. آنان به افتخار نام طایفهٔ خود، قلعه زیدانلو را در قوچان بنا نهادند (پاپلی، ۱۳۶۷، ۲۹۵). در رابطه با سکونت این طایفه در سایر مناطق کردنشین خراسان، توحدی به روستای زیدانلو در قوچان و زیدانلو در درگز اشاره داشته است (توحدی ۱۳٦٤، ج. ۲: ۱۸۱). ساختار متن قالی در این طرح متشکل از تکرار نقش‌مایه جقه (بوته‌فرنگی) است که به‌صورت جهت‌دار و منفصل ازیکدیگر در ردیف‌های متعدد در سرتاسر متن اجرا شده است. در پی مطالعات صورت پذیرفته در مورد فرش ناحیه قره‌باغ قفقاز می‌توان نقش‌پردازی بته‌ها را در راستای قالی کردی برج زیدانلو ذکر کرد که در این رابطه توحدی به ارتباط برج زیدانلو در تجارت با کشور شوروی[11] اشاره داشته است.

قالی شماره (۳): شهرستان درگز – روستا زیدانلو
همان‌گونه که در قسمت‌های پیشین اشاره شد، طایفه زیدانلو یکی از طوایف ایل بزرگ زعفرانلو است. «رحمتی»، قلمرو و محل استقرار آن‌ها را شهرهای کلات، قوچان، شیروان، فاروج، درگز، آشخانه، تهران و مشهد معرفی کرده است (۱۳۹٦، ج. ۲: ۵۸). یکی از وجوه قابل توجه در نقش‌پردازی قالی پیش‌رو، مشابهت در شیوهٔ نقش‌پردازی نقوش قالی با برخی از نمونه‌های قفقازی است. در رابطه با مشابهت ذکر شده باید این موضوع را مدنظر داشت که حضور جامعهٔ عشایری کردخراسان در اقلیم‌های گوناگون در پی جابه‌جایی‌هایی صورت‌پذیرفتهٔ ایلی، بستری را برای تعامل فرهنگی و آشنایی با سایر سبک‌های گوناگون نقش‌پردازی در قومیت‌های متفاوت، فراهم ساخته است. در همین راستا جابانی در کتاب خود به مطلبی اشاره کرده است که در قدیم کاروان‌هایی از روسیه می‌آمده‌اند و در ده زیدانلو و برج اطراق می‌کرده‌اند؛ زیرا مردم این روستاها دارای شترهای باری بوده‌اند و محصولات شهر قدیم را به روسیه حمل می‌کرده‌اند و در بازگشت، کالاهای تجاری را به قوچان و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

مشـــهد می‌بردند (جابانی، ۱۳۸۰، ۱۲۲). از این روی ارتباطات فرهنگی را در پی این مراودات، می‌توان عاملی اصـلی اثرگذار در مشـابهت با نمونه قفقازی مطرح کرد. در این راستا سِرادوارد بارنت، مردم‌شناس انگلیسی، فرهنگ را نظام مشترکی از باورها، ارزش‌ها، رسوم، رفتارها و موضوعاتی دانسته است که با زمان، جغرافیـــــــا، تاریخ، مذهـــب، طبقهٔ اجتماعـــي، نژاد، شهرنشـــيني، روستانشـــيني، ملیّت و مقولات بســـیار دیگری درهـــــم مي‌آمیزد و اعضای یک جامعه در تطبیق با جهان‌شان و در رابطه با یکدیگر به کار می‌برند. همچنین از طریق مسـافرت و تجارت و دیگر منابع تغییر و توســـــعه مي‌یابد (صالحنیا و همکاران، ۱۳۸۹، ٦٧-٦٨)، متن قالی در این طرح با اسـتفاده از نقش‌مایه انتزاعی گیاهی برگ چنار، به صـورت سـرتاسـری و با تکرار و ریتم در ردیف‌هایی منظم اجرا شـده است. سـاختار اجرای نوارهای حاشیه شـامل یک حاشیهٔ بزرگ با طرح سماوری است. این طرح که با گرته‌برداری از سـماور اجرا شـده اســـت، در بســـیاری از مناطق بافندگی ایران کاربرد دارد. «کاظم‌پور» در مقالهٔ خود بیان کرده اسـت که این نقش در بعضـی از مناطق خراسـان شـمالی به نام پیک هم خوانده می‌شـود (کاظم‌پور و سـلیمانی، ۱۳۹۱، ٥٠). دو حاشـیهٔ کوچک با طرح جقه اجرا شده است.

بررسی گروه قالی‌های واگیره‌ای شماره (١٢-٤)

روستاها در شهرستان قوچان و اسفراین، ایل ساکن در روستاها زعفرانلو

قالی شماره (٤): شهرستان قوچان – روستا جعفرآباد علیا
این قالی با نام محلی سماوری از جمله نقشه‌های اصیل کردی معرفی می‌شود. در تحقیقات میدانی صورت‌پذیرفته، مشخص شد که در مناطق روسـتانشین کرد خراسـان تنها نمونه قالی با نقشـه سـماوری اسـت که همانند نمونه‌های اصـیل و قدیمی با اسـتفاده از رنگ‌های شـاد و زنده در زمینه‌ای به رنگ قرمز اجرا شـده اسـت. در متن قالی از انواع نقوش تجریدی مانند نقوش انتزاعی سـماور و لاکپشـت که در راس بصـری قرار گرفته‌اند. به همراه سـایر نقوش انتزاعی (سـتاره، مربع‌های شـطرنجی، شـاخقوچی و اِس) به همراه نقوش گیاهی (بوته)[١٢] و حیوانی (سگ)[١٣] و نواری به صورت سـرتاسـری با نقش تکرار شوندهٔ قوش استفاده شده است. حاشیهٔ بزرگ با نقش انتزاعی ستاره که در داخل هشت ضلعی قرار گرفته و حاشیهٔ کوچک همانند حاشیهٔ بزرگ با نقش ستاره که درفضای هشت ضلعی قرارنگرفته اجرا شده است.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

قالی شماره (۱۲): شهرستان اسفراین- روستا أردغان
قالی با نام محلی درختی (هُد هُد شانه به سر) از جمله طرح‌های کردی نواحی اسفراین در روستای أردغان معرفی شده است. ساختار متن قالی در این طرح، شامل تکرار ردیف‌هایی با نقش‌مایه انتزاعی درختی و هُدهُد یا شانه به سر است. حاشیه نیز با دو طرح یکسان به نام خرچنگی اجرا شده است. روستای اردوغان در اسفراین محل سکونت اقوامی از جمله کرد و تات است که در میان طوایف کرد می‌توان شیخ امیرانلو از ایل زعفرانلو را معرفی کرد که در روستا ساکن هستند. این طایفه ابتدا در دامنۀ شمالی شهر شیروان سکونت داشته‌اند و سپس در اواخر دورۀ صفویه و اوایل حکومت افشار و عصر قاجار، گروه‌هایی از این طایفه از شیروان به اسفراین کوچ کردند و در روستاهای قوردانلو، اردوغان، کلاته‌خزین، کلاته مهدی‌آباد، کلاته بزرگ ساکن شدند (رحمتی، ۱۳۹۶، ج. ۲: ٦۷). در رابطه با جابه‌جایی‌های ذکر شده از طوایف، لازم است بیان شود که این اقدام در انتقال ویژگی‌های خاص نقش‌پردازی از منطقه‌ای به منطقۀ دیگر مؤثر است. در این خصوص، «کمندلو» بیان کرده که این طرح در نوعی از قالی‌ها با برگ‌چناری، مشابه با قالی‌های بلوچی است که با نقش‌مایۀ برگ‌مویی اجرا شده‌اند (۱۳۹٦، ۱۳٦). در خصوص این مشابهت، لازم است بیان شود که در اوایل قرن هجدهم میلادی به دستور نادرشاه، تعدادی از بلوچ‌ها به سرزمین‌های شمالی استان خراسان کوچانده شدند و در آن هنگام، اقوام و گروه‌هایی از کرد، ترکمن، افغان‌ها نظیر تیموری، بهلوری، وزیری و هزاره در این منطقه سکونت داشتند. از این رو هریک از اقوام حاضر در منطقه، قالی‌هایی با شناسه‌های فرهنگی مخصوص به خود تولید می‌کردند که عواملی مانند ازدواج‌های داخلی و مجاورت‌های فرهنگی آن‌ها با یکدیگر موجب شده تا سبک‌ها و اسلوب‌های مشابه در بافته‌های آن‌ها مشاهده شود (بلک، ۱۳۹٤، ۱۷۵- ۱۷٤). در این میان، نقش‌پردازی مشابه قالی کردی درختی با طرح برگ‌مویی قالی بلوچی یکی از مواردی است که از بستر غرابت‌های ذکر شدۀ اقوام با یکدیگر، حاصل شده است.

بررسی گروه قالی قاب‌قابی شماره (۵)

روستا عمارت در شهرستان قوچان ، ایل ساکن در روستا زعفرانلو

قالی شماره (۵): شهرستان قوچان – روستا عمارت
قالی با نام محلی قاب‌قابی یکی دیگر از طرح‌های اصیل روستای عمارت واقع در شهرستان قوچان معرفی می‌شود. همانطور که در قسمت‌های پیشین گفته شد این روستا محل استقرار طایفه سیوکانلو زیر مجموعه ایل کیکانلو است. یکی از ویژگی‌های بارز در این طرح، مشابهت نقش‌پردازی فرم قاب‌های متن قالی با نمونه‌هایی از قالی‌های ترکیه است که در (تصویر ١٤) نشان داده شده است. سرتاسر متن قالی با استفاده از قاب (خشت) مربع‌شکل که درون آنها شکل هندسی هشت ضلعی به همراه نقش انتزاعی خرچنگی قرار گرفته، اجرا شده است. قسمت مرکزی هریک از قاب‌ها از نقش‌مایهٔ ستاره استفاده شده است. ساختار حاشیه در قالی قابی روستای عمارت، متشکل از یک نوار حاشیهٔ بزرگ با نقش انتزاعی پروانه‌ای خرچنگی و نوارهای زنجیره با نقش جقه است. همچنین یکی از ویژگی‌های شاخص در بافته‌های قدیمی کرد خراسان، ساده بافی در شروع و انتهای قالی است که در این نمونه قالی مشاهده شده است. تصویر۱۴: برگاما، ترکیه (Azadi 2001, 579)

بررسی گروه قالی‌های خشتی شماره (٧-٦)

روستاها در شهرستان درگز، ایل ساکن در روستاها زعفرانلو

قالی شماره (٦): شهرستان درگز - روستا لطف‌آباد
متن قالی در این طرح، متشکل از تکرار خشت‌هایی است که درون آنها ردیف‌های قاب هشت ضلعی قرار گرفته است. در مرکز هریک از قاب‌های هشت‌ضلعی، نقش‌مایهٔ انتزاعی خرچنگی به همراه نقش تأکیدی کردهای خراسان، یعنی ستاره، استفاده شده است. ترکیب‌بندی نوارهای حاشیه در این قالی متشکل است از یک حاشیهٔ بزرگ با تکرار قاب‌های هندسی هشت ضلعی که درون آنها نقش انتزاعی پرنده‌ای در حال پرواز بافته شده است. همچنین نوار قسمت بیرونی قالی با تکرار واگیره‌های متصل با طرح قوش به صورت مثبت و منفی در کنار یکدیگر اجرا شده است.

قالی شماره (٧): شهرستان درگز - روستا خنلان لو
قالی با نام محلی خشتی روستای امام قلی، در روستای خنلان لو یکی دیگر از طرح‌های کرد خراسان در شهرستان درگز معرفی می‌شود. در تحقیقات میدانی صورت پذیرفته مشخص شد که ایدهٔ اجرای قاب‌های موجود در متن قالی، از طرح قالی روستای امام قلی واقع در شهرستان قوچان گرفته شده است که این موضوع، موجب نام‌گذاری طرح به چنین نامی شده است. ساختار متن قالی در این طرح به‌صورت خشتی (قابی) در نظر گرفته شده که در مرکز هریک از قاب‌ها از نقش انتزاعی کله‌قوچی به همراه نقش مرکزی زولی استفاده شده است. همچنین نوار در قسمت مرکزی متن نیز با نقوش انتزاعی ستاره اجرا شده است. اجرای نوارهای حاشیه در این طرح، برگرفته از یک حاشیهٔ بزرگ با نام محلی اُستی بِران است که توسط دو نوار با نقش تکرار شوندهٔ پرده احاطه شده است.

بررسی گروه قالی‌های ترنجدار شماره (۱۱-۱۰)

روستاها در شهرستان اسفراین ، ایل ساکن در روستا زعفرانلو

قالی شماره (۱۰): شهرستان اسفراین- روستا گُپز
طرح حوضی پیش‌رو، از جمله نمونه‌های شاخص قالی‌های عشایری کرد خراسان محسوب می‌شود که در روستای گُپز شهرستان اسفراین مشاهده شده است. در خصوص سکونت ایلات و طوایف ساکن در روستای گُپز، «رحمتی» به قهرمانلوها که یکی از طوایف بزرگ ایل زعفرانلو هستند اشاره کرده است (۱۳۹۴، ج. ۲: ۳۴۶). ترنج قالی در اصطلاح بافندگان منطقه، تک حوض نام دارد که فضاسازی حوض قالی با دو سطح اجرا شده که شامل قسمت مرکزی با شکل هندسی مربع با نقوش انتزاعی زولی و مربع شطرنجی و کناره‌های حوض به رنگ سفید با نقش انتزاعی بوتهٔ گل است. نقش‌پردازی متن قالی با استفاده از انواع نقوش انتزاعی خرچنگی و شاخ قوچی به صورت منفصل از یکدیگر اجرا شده است. استفاده از قاب‌هایی با شکل هندسی هشت ضلعی در چهارگوشهٔ متن که در اصطلاح محلی بافندگان کرد، فیل پا نامیده می‌شود با شباهت به فضای کلی نقش‌مایه گُل[۱۴] قالی‌های ترکمن اجرا شده است. ترکیب‌بندی نوارهای حاشیه، شامل یک حاشیهٔ بزرگ با نقش لوزی (زولی) است که از نوارهای تکرار شونده در اطراف آن استفاده شده است. همچنین نوار حاشیهٔ بزرگ در قسمت پایین قالی با نقشی متفاوت به نام رعد و برق اجرا شده است.

قالی شماره (۱۱): شهرستان اسفراین - روستا پایْجُوین
نام محلی قالی، مثلث صلیبی است که این نامگذاری به دلیل مشابهت نقش میانی ترنج‌های قالی به شکل صلیب می‌باشد. مطالعات صورت پذیرفته در این زمینه، حاکی از آن است که نحوهٔ اجرای ترنج (حوض) قالی کردی خراسان پایْجُوین مشابهت‌های فرمی با نمونه قالی قفقازی دارد. بررسی حوزه‌های سکونت عشایر در طی زندگی کوچ‌نشینی با سایر فرهنگ‌ها، یکی از عواملی است که می‌توان بازتاب آن را در اجرای بافته‌های عشایری مؤثر دانست. در همین رابطه مصاحبه‌ای با مؤلف کتاب «بررسی و شناخت ایلات و طوایف کرد در خراسان» در رابطه با اقوام ساکن در روستا صورت‌پذیرفت که حاکی از آن بود که ایلات و طوایف روستا، به ترتیب شامل ایل کیوانلو طایفهٔ شهرسانکی، ایل زعفرانلو طوایف قهرمانلو، توپکانلو، باچیانلو و ایل میلانلو به همراه طوایف متفرقه هستند. همگی ایلات و طوایف ذکر شده در روستا زیر مجموعهٔ ایل زعفرانلو هستند و توحدی بیان کرده است که سرزمین‌های قفقاز جنوبی یعنی قراباغ، شیروان، گنجه، نخجوان و سواحل ارس محل اسکان و ییلاق کردهای چمشگزک و شادلو بوده و این مناطق بر اثر بی‌کفایتی سلطان محمد

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

خدابنده از تصرف ایرانیان خارج و به اشغال نیروهای عثمانی در آمده‌اند. از این رو کردها از آن مناطق به داخل آذربایجان کنونی کوچیده شـــدند و بعد از آن نیز برای جلوگیری از حرکت و تاخت و تاز اوزبکان به خراســـان حرکت کردند (توحدی، ١٣٦٤، ج. ٢: ١٤٢). از آنجاییکه ارتباطات زندگی ایل بافنده با ســـایر فرهنگهای همجوار در حوزه مکانی سکونت وی، از ویژگی‌های زندگی ایلی است. ساوورا در کتاب ارتباط بین فرهنگها عنوان می‌نماید فرهنگ با ارتباطات گره خورده اســت و بزرگترین نظامی که ارتباطات را تحت تأثیر قرار می‌دهد فرهنگ است. (ساوورا، ١٣٧٩، ٥٧-٦١). در رابطه با نحوهٔ نقش‌پردازی ترنج از انواع نقوش انتزاعی گیاهی درخت، بوتهٔگل و نقش حیوانی خرچنگ در مرکز و چهار گوشه استفاده شده است. ترکیب‌بندی نوارهای حاشیه شامل یک حاشیهٔ بزرگ با طرح انتزاعی مثلث صلیبی به همراه نقش ضربدری است و نقوش تکرار شونده با شکل کوه که به نوعی تجسم‌پنداری بافنده با طبیعت محسوب می‌شود.

نتیجه‌گیری

حکومت صـــفویه با جابجایی و کوچانیدن دســـته‌ای از اقوام کرد کُرمانج از جمله چمشـــگزک‌ها از ســـکونتگاه اولیه خویش به غرب ایران و ســـپس انتقال به خراسان، موجب ایجاد تشکل قدرتمند جامعه کرد در خراسان شمالی و مرکزی شدند. جابجایی‌های صـــورت پذیرفته از جهات بســـیاری در ســـاختار زندگی ایلی کردنشـــینان خراسان قابل بررسی می‌باشد. نخست این که این دسته از عشایر با دور شدن از محدوده کوچ‌رو بومی خود به منطقه کوچ جدید، ورود پیدا کرده و این تغییر در زیســـت بوم زندگی آنها موجب بروز تغییراتی در ســـاختار الگوی فرهنگی آنها گردید. چرا که محدوده زیســـت‌بوم هر گروه ایلی متاثر از مجموعه‌ای از عوامل اقلیمی، جغرافیایی، تاریخی، سیاسی و همچنین پاره‌ای از متغیرهای اجتماعی و فرهنگی می‌باشد. در راستای مطالعات فرهنگی در ســـاختار زندگی ایلی می‌توان به مطالعه قالی و دســـتبافته‌های عشایری اشاره نمود چرا که این دستاورد هنری در میان ایلات و عشایر به‌عنوان یکی از موثرترین جلوه‌های بروز عوامل فرهنگی معرفی می‌شـود. از این روی در پژوهش حاضـر پس از مطالعه قالی و دســتبافته‌های ایل زعفرانلو به‌عنوان یکی از ایلات مســتقل کرد خراســان به جهت بررســی تعاملات فرهنگی آنها در پی حضــور در اقلیم‌های گوناگون مشـخص گردید، جابجایی‌های صـورت‌پذیرفته ایل زعفرانلو پس از خروج از قلمرو اولیه خود و ورود به محدوده‌کوچ رو جدید در پی مجاورت با ارزش‌های فرهنگی ســایر جوامع عشـــایری و همچنین در هم آمیختن با عواملی از جمله اقلیم‌های جغرافیایی، مهاجرت، ازدواج‌های داخلی، روســـتانشـــینی و حتی تجارت موجب گردیده تا ویژگی‌های فرمی و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

نقوش در دستبافته‌های آنان به عنوان اساسی‌ترین عامل بازتاب فرهنگی ویژگی‌های منحصر به خود را کسب نمایند. همچنین در پژوهش حاضر، با مشاهده مشابهت‌های فرمی در بعضی از دستبافته‌های کردی ایل زعفرانلو با نمونه‌های قفقازی و ترکیه در پی تعاملات فرهنگی، این نکته نمایان شد که در جغرافیای سکونت ایل زعفرانلو شماری از طوایف مانند زیدانلو، قهرمانلو، شیخ امیرانلو، باچیانلو، توپکانلو سیوکانلو و کیوانلو حضور داشتند که با بررسی جغرافیای سکونتگاه اولیه طوایف مذکور مشخص گردید که این دسته از طوایف ایل زعفرانلو، ابتدا در مناطقی از کردستان ترکیه و نواحی قفقاز ییلاق و قشلاق داشته اند که پس از خروج از مناطق بومی اولیه خود و حضور در مناطق جغرافیایی جدید الگوهای تاثیرپذیرفته از سایر جوامع عشایری که در پی مجاورت‌های اجتماعی آنان کسب شده در دستبافته‌های آنان حفظ شده است.

همچنین یکی از موارد شاخص در مطالعه قالی‌های کردی ایل زعفرانلو غرابت‌های آشکار بعضی از نقوش قالی‌های آنان مانند نقوش گیاهی و حیوانی با پدیده‌های زیست محیطی می‌باشد. از آنجاییکه زندگی ایلی نوعی سازش با محیط زیست مطرح می‌شود ییلاق و قشلاق به‌عنوان زیست بوم عشایری، یکی از فرصت‌های استفاده از منابع طبیعی را در الگوپردازی ذهنی در اختیار بافندگان قرار داده است. به‌گونه‌ای که می‌توان نوعی زیبایی شناختی محیطی را در قالی‌های آنان مشاهده نمود. همانطور که واضح است قالی‌های کردی خراسان از جمله زعفرانلو، به‌عنوان نمونه‌ای از قالی‌های عشایری- روستایی با برخورداری از قالب‌های ذهنی و هندسی توانسته یکی از بسترهای مساعد برای بروز و جلوه شکل‌ها و نقشمایه‌های مبتنی بر الهام از طبیعت مطرح شود که این امر موجب ایجاد بستری پویا برای تجسم ذوق، تخیل، باورهای شخصی و آداب و رسوم ایلی بافنده شده است.

منابع و مأخذ

احمدی، ح. (۱۳۷۸). قومیت و قوم گرایی در ایران. تهران: نشر نی.

اذکائی، پ. (۱۳۷٤). نا مویس شادی. سفرنامه‌های سهام الدوله بجنوردی، به کوشش قدرت الله. ز، [تهران] : عملی و فرهنگی.

اعتماد السلطنه، م. (۱۳۷۳). مطلع الشمس. به اهتمام تیمور برهان. ل، [تهران] : بنیاد موقوفات افشار.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

امان اللهی بهاروند، س و پاپلی یزدی، م و فرهادی، م و کیانی، ک. (۱۳۸۳). عشـــایر و هویت ایرانی. فصلنامه مطالعات ملی، (۱۷) ۵، بهار، ۳۱۱- ۲٦٥.

بدلیسی، ش. (۱۳۷۷). تاریخ مفصل کردستان. تهران: اساطیر.

بلک، د. (۱۳۹٤). اطلس قالی و فرش. ترجمه نازیلا. د، [تهران] : بنیاد دانشنامه نگاری ایران.

بی‌باک، ش. (۱۳۹۸). جغرافیای تاریخی خراســان در ادوار تاریخ. دو ماهنامه علمی تخصـــصـــی پژوهش در هنر و علوم تخصصی، (۹)٤، اسفند، ۵۲-٤٥.

پاپلی‌یزدی، م. (۱۳٦۷). فرهنگ آبادی‌ها و مکان‌های مذهبی کشور. مشهد: آستان قدس رضوی.

تاجبخش، ا. (۱۳٤۰). ایران در زمان صفویه. تبریز: کتابفروشی چهر.

توحدی، ک. (۱۳۵۹). حرکت تاریخی کرد به خراسان. ج اول، مشهد: بی‌نام.

توحدی، ک. (۱۳۵۹). حرکت تاریخی کرد به خراسان. ج چهارم، مشهد: کوش.

توحدی، ک. (۱۳٦٤). حرکت تاریخی کرد به خراسان. ج دوم، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

توحدی، ک. (۱۳۷۱). حرکت تاریخی کرد به خراسان. ج اول، مشهد: سازمان چاپ مشهد.

جابانی، م. (۱۳۸۰). سرزمین و مردم قوچان، گذری به روستاها. مشهد: سخن‌گستر.

حصوری، علی. (۱۳۷۱). نقش‌های قالی ترکمن و اقوام همسایه. تهران: فرهنگان.

دریایی، ن. (۱۳۸٦). زیبایی شناسی در فرش دستباف ایران، تهران: مرکز ملی فرش ایران.

ذوالفقاری، م. (۱۳۹۷). بررسی نماد، نقوش و نگاره‌های سفره کردی خراسان. بجنورد: انتشارات یورد.

رحمتی، ع. (۱۳۹٦). بررسی و شناخت ایلات و طوایف کرد در خراسان. ج دوم، بجنورد: بیژن یورد.

روشـــنی زعفرانلو، ق. (1352). " *طوایف کرد زعفرانلو*"، در کنگره تحقیقات ایرانی، ۱۱ و ۱٦ شهریور ۱۳۵۲، مجموعه مقالات ارائه شده. تهران: دانشگاه شیراز.

روشـنی زعفرانلو، ق. (۱۳۸۱). "*طوایف کرد خراسان*"، به کوشش سیاقی، م. در مجموعه مقالات تاریخی، اجتماعی، ادبی، جغرافیایی. اشراقی‌نامه. قزوین: حدیث امروز.

سـاوورا، ل و اسـتفانی، ل. (۱۳۷۹). ارتباط بین فرهنگ‌ها. ترجمه غلامرضـا. ک، و میرحسـنی. ا، [تهران] : باز.

سومر، فاروق. (۱۳۷۱) نقش ترکان آناطولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی. ترجمه احسان. ا، محمد نقی، ا [تهران]: نشر گسترده.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

صالح‌نیا، ن و دهنوی، ج و حق نژاد، ا. (۱۳۸۹). نقش فرهنگ در توسعه اقتصادی. فصلنامه علمی پژوهشی مهندسی فرهنگی. (٤٤)4، ٦٦-٧٩.

کاظم‌پور، د و سلیمانی، م. (۱۳۹۱). مطالعه نقوش دست بافته‌های خراسان شمالی و استفاده از آنها در طراحی نشانه. گلجام فصلنامه علمی پژوهشی فرش ایران، (۲۱)۸، ٦٤-٤٥.

کمندلو، ح. (۱۳۹٥). طرح و نقش در فرش‌های عشایری و روستایی خراسان شمالی. سمنان: دانشگاه سمنان.

متولی حقیقی، ی. (۱۳۸۹). تاملی پیرامون علل و چگونگی مهاجرت کردها به خراسان. فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، (۲۳)٦، بهار، ۸۳-٦۸.

مینورسکی، (۱۳٦۸). سازمان اداری حکومت صفوی با تحقیقات و حواشی و تعلیقات. تهران: امیرکبیر.

وندشعاری، ع و بخشی، ا و میرزایی، ع. (۱٤۰۰). شناخت طرح و نقش قالی های کردی خراسان. تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

Azadi,siawash. 2001. *Azerbaijani Caucasian rugs*. The ulmke collection Switzerland.

لێکۆڵینەوە لە دیزاین و ڕۆڵی فەرشی کوردی لە خوراسانی باکوور بە پشتبەستن بە خێڵی زەفەرانلو و خێڵە پەیوەندیدارەکانی

پوختە

خاکی پان و بەرینی خوراسان بە یەکێک لە پلاتفۆرمە کاریگەرەکانی ژیانی هونەری ڕۆژهەڵاتی ئێران ناسراوە کە بە درێژایی قۆناغە مێژووییەکان شوێنی نیشتەجێبوونی نەتەوە و حکومەتە جۆراوجۆرەکان بووە. حەوت گەلی کورد کە یەکێکە لە گەورەترین گروپە دانیشتوانەکانی ئامادەی ئەم ناوچەیە، بە داب و نەریت و کولتوور و هونەری ناوازەی خۆیان دەناسێنرێن. بۆیە کێشەی سەرەکی لەم لێکۆڵینەوەیەدا، لێکۆڵینەوەی فەرشی دەستی کوردە لە باکووری خوراسان لە جوگرافیای نیشتەجێبوونی یەکێک لە گەورەترین حەوت عەشیرەتی کوردی خوراسان کە پێی دەوترێت عەشیرەتی زەعفەرانلۆ. چونکە بەدواداچوون بۆ ڕەوتی مێژوویی و نیشتەجێبوونی سەرەتایی ئەم خێڵە وەک یەکێک لە هۆزەکانی چەمشەگەزک لە کوردستانی تورکیا و پاشان چوونە ناو باکوری خۆراسان لە سەردەمی سەفەویدا دەتوانێ

زانیاری بەنرخ لە دەستکێشی کوردیی خوراسانی باکووردا ئاشکرا بکات. لەو پێوەندییەدا ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوەیە بەدواداچوون بوو لە دیزاین و ڕۆڵی فەرشی دەستی کورد لە خوراسانی باکوور لە نێو گوندەکانی ئەم ناوچەیە، کە عەشیرەتی زەعفەرنۆلو و خێڵە پەیوەندیدارەکانی تێدا دەژین. چونکە بەم شێوەیە بە لێکۆڵینەوە و ئاماژەدان بە مێژووی عەشیرەتی سەفرۆنلۆ، دەتوانرێت بەرهەمەکانی ئەم هۆزە لە ڕووی دیزاین و ڕۆڵ و کاریگەریی فاکتەرە کولتوورییەکان لە ڕەوتی بزووتنەوەی مێژوویی هۆزی سەفرۆنلۆ لە ئێستادا بکۆڵرێتەوە بارودۆخی کەشوهەوا، و زانیاری بەنرخ و یەکگرتوو لەم بوارەدا بەدەست هات. شێوازی لێکۆڵینەوە وەسفیی-شیکارییە، بۆ گەیشتن بەو ئامانجە، دانیشتوانی ئاماری بە ئامانج هەڵبژێردراون، بۆیە بە ١٢ نموونەی فەرشی کوردی خوراسان، ٤ شار لە باکووری خوراسان کە گوندەکانیان لەلایەن عەشیرەتی زەعفەرانلۆ نیشتەجێیە، بەدواداچوونیان بۆ کراوە . هەروەها زانیاری لە کتێبخانە و لە مەیدان کۆکراوەتەوە. ئەنجامی لێکۆڵینەوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە کاریگەرییە سیاسییەکانی سەردەمی سەفەوی بووە هۆی ئەوەی خێڵی سەفەوی لە شوێنی نیشتەجێبوونی ڕەسەنی خۆی لە کوردستان و تورکیا و عێراق کۆچ بکەن، وەک یەکێک لە خێڵە کاریگەرەکانی پێکهێنانی دەوڵەتی سەفەوی، و لە ڕێگەی... گواستنەوەی ئەم خێڵە لە سەردەمی شا ئیسماعیل و پاشان شا عەباسی یەکەم بگوازرێتەوە بۆ خوراسان. خاڵی بەرچاو و ئاشکرا لە دەستکێشی کۆمەڵگەی ئاماری شیکارکراودا ئەوەیە کە جموجۆڵی ئەم نەتەوەیە لە جوگرافیای کوردستانی تورکیاوە بۆ ئازەربایجانی ڕۆژئاوا لە سەردەمی شا ئیسماعیلی یەکەم و پاشان چوونە ناو جەلگەی ڤارامین و نیشتەجێبوون لە خوراسان بە فەرمان لە شا عەباس یەکەم کاریگەریی جیاوازی لێکەوتەوە.کاریگەری و کاریگەریی هەندێک مۆتیف و نەخش لە بونیادنانەکانیاندا بەهۆی نزیکی و هاوڕێیەتی لەگەڵ کولتوورەکانی تری دراوسێ لە جێبەجێکردنی هەندێک مۆتیفی دەق و پەراوێز و سنوور لە دەستکێشی کوردیی خوراسانی باکووردا.

پەیڤێن سەرەکی: *فەرش، هوز، دیزاین و نەخش، زەعفەران، خوراسان*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Investigating the design and role of Kurdish carpets in North Khorasan based on the Zafaranlu clan and its related clans

Abstract:

The vast land of Khorasan is known as one of the influential platforms in the artistic life of eastern Iran, which has been the residence of various ethnic groups and governments throughout historical periods. The seven Kurdish peoples, one of the largest population groups present in this region, are introduced with their unique customs, culture and art. Therefore, the main problem in this research is the investigation of Kurdish hand-woven carpets in the north of Khorasan in the geography of the settlement of one of the largest seven Kurdish tribes in Khorasan, called Zaffarnolu tribe. Because investigating the historical course and the initial settlement of this clan as one of the tribes of Chamshagazk in Turkish Kurdistan and then entering the north of Khorasan during the Safavid era can reveal valuable information in the Kurdish handlooms of North Khorasan. In this regard, the aim of the present research was to investigate the design and role of Kurdish hand-woven carpets in North Khorasan among the villages of this region, where the Zaffarnolu tribe and related clans live. Because in this way, by studying and referring to the history of the Saffronlou tribe, the productions of this tribe can be examined in terms of design, role and influence of cultural factors in the course of the historical movement of the Saffronlou tribe in the current climatic conditions, and valuable and coherent information in This area was achieved. The research method is descriptive-analytical. To achieve this goal, the statistical population has been purposefully selected. Therefore, 4 cities in the north of Khorasan, whose villages are inhabited by the Zafaranlo tribe, have been investigated with 12 samples of Khorasan Kurdish carpets. Also, information has been collected in the library and in the field. The results of the research indicate that the political effects of the Safavid period caused the Safavid clan to migrate from its original settlement in Kurdistan, Turkey and Iraq, as one of the influential clans in the formation of the Safavid state, and on the way to the relocation of this clan during the time of Shah Ismail and then Shah Abbas I. be transferred to Khorasan. The significant and obvious point in the handlooms of the analyzed statistical community is that the movements of these ethnic groups from the geography of Turkish

Kurdistan to West Azerbaijan during the time of Shah Ismail I and then entering the Varamin Jalga and settling in Khorasan by the order of Shah Abbas I caused different effects. The influence and effectiveness of some motifs and patterns in their weavings due to proximity and companionship with other neighboring cultures in the execution of some motifs of text, fringe and border in Kurdish handwovens of North Khorasan.

Key words: *carpet, tribe, design and pattern, Zaffarnolu, Khorasan*

---

[1] Chamashgazak

[٢] «شرفخان بدلیسی» به‌عنوان یکی از مورخان تاریخ کرد، در کتاب خود در رابطه با زبان و آداب طوایف کُردها می‌نویسد: «طایفهٔ اکراد چهار است و زبان و آداب ایشان مغایر یکدیگر است. اول کُرمانج، دویم لُر، سیم کَلهُر، چهارم گوران» (١٣٧٧، ١٢).

[٣] در بسیاری از منابع معتبر تاریخی از جمله ناسخ‌التواریخ، مطلع‌الشمس، تاریخ جهانگشای نادری، عالم آرا عباسی و کتاب بررسی و شناخت ایلات و طوایف کرد در خراسان به این موضوع اشاره داشته‌اند(وندشعاری و همکاران، ١٤٠٠: ٣٩).

[٤] شهرستان قوچان، شیروان، فاروج، چناران و شمال شرقی و شرق اسفراین جزء وادی‌های ایل زعفرانلو بوده است(رحمتی ١٣٩٦، ج. ٢. ١١- ٢٥).

[٥] یکجا- روستانشین

[٦] کلیه تصاویر و توضیحات مربوط به قالی‌های کردی خراسان حاصل مطالعات میدانی نگارنده در روستاهای کردنشین خراسان رضوی و شمالی در طی سال‌های ١٣٩٨ – ١٣٩٣ بوده است که یافته‌های این پژوهش، در کتاب شناخت طرح و نقش قالی‌های کردی خراسان با گروه نویسندگان (وندشعاری، بخشی و میرزایی) توسط انتشارات دانشگاه هنر اسلامی تبریز به چاپ رسیده است.

٧ در حال حاضر، طبقه‌بندی ١٩ گانه و فعلی فرش ایران که بیش از سه دهه (١٣٥١ ش) عمر دارد عبارتنداز: طرح‌های آثار باستانی و ابنیه اسلامی، شاه عباسی، اسلیمی، افشان، شکارگاهی، واگیره‌ای (بندی)، بته‌ای، درختی، ترکمن، گلفرنگ، محرابی، قابی (خشتی)، گلدانی، ماهی (هراتی)، محرمات، هندسی، ایلیاتی، اقتباسی، تلفیقی می‌باشد(دریایی، ١٣٨٦: ٣٣- ٤٠).

[8] . Ustiberan

[٩] . به زبان کردی شه Sha است.

[10] . Sevan Design

[١١] آقای غلامحسین رحیمیان که خود در باجگیران از مهمترین بازرگانان منطقه و عامل صادرات و واردات بین دو کشور ایران و شوروی بوده است، بیان داشت که در حدود سال‌های ١٣٠٠ خورشیدی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

مردم برج و زیدانلو حدود سه هزار بار شتر باربر قوی‌الجثه از نوع «نر» داشتند که مهمترین وسیله حمل و نقل منطقه را تشکیل می‌داد(توحدی، ۱۳۵۹، ج. ٤: ٤۹۵).

[۱۲] به زبان کردی Ma Ra نامیده می‌شود (ذوالفقاری، ۱۳۹۷، ۱۰۹).

[13] Goji

[۱٤] یکی از نقش‌مایه‌های قالی ترکمن که در میان همه ترکزبانان به گُول (Gol) معروف است و در میان عشایر و روستاییان فارسی‌زبان حوض نامیده می‌شود. گل ترکمنی همان ترنج ایرانی است و در نقشه قالی‌های ترکمنی تکرار می‌شود(حصوری ۱۳۷۱، ۲۹).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

مفهوم الانتقام في الحكاية سوتو وتاتو للكتاب باسل نيكتن و إيلي بانى‌ستر سوان

الملخص:

طوال تاريخ الكرد، حُرِمَ الـ شعب الكردي من وجود دولة مـ ستقلة خا صة به، فقد كانوا دائماً يحكمون من قبل دول ذات سلطة وإمبراطوريات. حتى في عتبة القرن العـ شرين لم يكن الأكراد قادرين على تحقيق الوحدة بينهم، حيث تم إزالة إماراتهم في النـ صف الأول من القرن التاسع عشر. لقد تم تقسيمهم إلى قبائل مختلفة. القبائل، كما هو متوقع، في صراع مع بعضها البعض، لحيازة السلطة . لذلك، يسلط هذا البحث الضوء على قبيلتين كرد ستانيتين بارزتين تحت سلطة الإمبراطورية العثمانية في العقد الثاني من القرن العـ شرين. يتناول الدرا سة قـ صة سوتو وتاتو التي كتبها با سيل نيكيتين وبانى ستر سوان معاً. بالإ ضافة إلى ذلك، تدور القـ صة حول الخصومة والانقسام الذي نشأ بين سوتو، آغا قبيلة دوسكي، من قرية نيروي في هورمار من جهة، و من الجهة الاخرى ،تاتو من عـ شيرة مالا ميري، ، آغا قبيلة ريكاني، من قرية رزكا. في الواقع، كما يوضح كاتب القـصة أن القصة ليست مبنية على خيال الكاتب، بل تعكس الأحداث الفعلية التاريخية التي وقعت في عام ١٩١٣. طوال الأحداث، يـ صبح من الوا ضح أن القبيلتين بدأتا تقاتلان بـ شدة وعدوانية؛ لذا يقوم الباحث بتحليل شخـ صيات الاغوات وأتباعهم. با ستثناء أفراد القبيلة، العلماء الإ سلاميون الكرد مثل الشيوخ هم متمـ سكون بالانتقام. وبالتالي، يكشف البحث عن الدوافع الداخلية للرجلى الدين الـ شيخ محمد صادق والملا سعيد كـ شخـ صيتين مهمتين يحر ضان على الخـ صومة بين القبيلتين. والأهم من ذلك، يركز البحث على المـ شكلة الحارقة "الانتقام" التي نـ شأت نتيجة للـ صراع القبلي وجوعهم للـ سلطة . يو ضح الباحث جذور المـ صطلح المذكور ويـ شرحه وفقًا للصراعات القبلية التي تنـ شأ بين القبيلتين. على الرغم من ذلك، تو ضح الدرا سة دور الإمبراطورية العثمانية داخل قبائل الكوردية، كما تو ضح الدرا سة سمات الأكراد وكيف يمكن أن تؤدي العقلية القبلية الصارمة إلى خلاف دموي بين القبيلتين لسنوات

الكلمات الدالة: *الانتقام، سـوتو وتاتو، باسـل نيكيتين، إيلي بانيسـتر سـوان،نتقام*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

تێگەهێ تولڤەکرنێ د چیروکا ستو و تە تووي دا یا باسل نیکیتینی و ئێلی بانیستەر سوان

پوختە:

دڕێژا هیا مێژوویا کوردیدا کوردان دە ولە تە کا سە ربە خو نە بوویە کو ئەوان بکن یە ك ملە ت لە ورا ئە و هە مى دە مان ل بن حوکمێ ئیمبراتوور و دە ولە تێن زلهێزڤە بوون و هەتکا ل دەستپێکا چەرخێ بیستێ کوردان نە شیا یەگرتنە کێ دناڤبە را خوە دا چێبکن هە ر وە کو ئیماراتێن کوردی ل نیڤەکا چە رخێ نوزدێدا ب دوماهیك هاتن. کورد دهاتنە دابە شکرن بو چە ند عە شیرەتان. هەروەکو دهێتە پێژبینیکرن گەلە ك جاران دناڤ عە شیرەتاندا ناکوکی چێدبن و سە روك عە شیرەت حەزدکن هێزێ ب دە ستخوە ڤە بینن و ل سە ر عە شیرەتێن دی زالبن. ئەڤ ڤەکولینە ل سەر چیروکا ستو و تە توو یە یا باسل نیکیتینی و ئێلی بانیستەر سوانی، چیروك باس ل وێ نە یارەتیێ دکت ئە وا دناڤبەرا دوو عە شیرە تێن کوردي ل دە ستپێکا چە رخێ بیستێ ل بن دە ستهە لاتا ئووسمانیڤە. ستو سە روکێ عە شیرە تا دوسکیایە ژ گوندێ نێروەیایە ل دە ڤە را ئورەمارێ سە ر ب بنەمالا میری و تە توو سە روکێ عە شیرەتا رێکانیا یە ژ کوندێ رەزگایە. هە لبەت هەروەکو هەردوو نڤیسەر ئاماژێ بوێ چەندێ ددن کو ئە ف چیروکە نە ئاشوپە بەلێ رویدانێن وێ راستەقینەنە ل سالا ١٩١٣ رویدایینە. هەردوو عەشیرەت لدژی ئێک لێکدکە ڤن یە کدوو دکوژن و بسالان ئەڤ نەیرەتیە ڤەدکێشیت دناڤبەرا هەردوو عەشیرەتاندا، لەورا ڤەکولەر کەسایەتیا هەردوو ئاغایان و زە لامێن وان شلوڤەدکت هەر وەسان کە سایەتیێن دیندارژی دهێنە شلوڤەکرن ئەو کەێن دیندارژی وەکو سە روك عە شیران ب توندی و دژایە تی هە لسوکە وتێ دکن دچیروکێدا. وە کو کەسایەتیا شێخ محە مەد سەدیق و مەلا سەعید. ڤەکولین جە ختێ ل سە ر هزرا 'تولڤەکرنێ' دکت ل چیروکێدا تایبەت دەما ئەڤ هزرە دناف هەردوو عە شیراندا توندبت ژبو مەرەما بدەستڤە ئینانا هێزێ. ڤەکولەر زاراڤێ تولڤەکرنێ پێناسەدکت و رولێ وێ دناف هەردوو عە شیرەتاندا ددتەدیارکرن. هەروەسا ڤەکولین رولێ ئیمبراتوریا ئوسمانی ددت دیارکرن ل ناف عە شیرە تێن کوردیدا. هەر وەسان ڤەکولین هزرێن عە شایدگەری دئینتە پێش چاف. کو چاوان هزرێن وان دبنە ئەگەرێ نەیارەتی و خوینرشتنێ ب سالان.

پەیڤێن سەرەکی: *تولڤەکرنێ ، ستو و تە تووي، باسل نیکیتینی، ئێلی بانیستەر سوان.*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

was no retribution for those who committed horrendous crimes against weak tribes. Furthermore, each of the characters in the story obey their Aghas, nobody should stand against them no matter how unwise or rational he is. In such a case, out of fear tribesmen used to obey their chieftains in appealing times.

References

Akın, T. (2023). 'A Literature Review: The Relationship Between the Ottoman Empire and Tribes in the XIXth Century'. *19th Century Ottoman History*, 20(40), 329-354. Published 2023.

Brown, R. (2004). 'Vengeance Is Mine: Narcissism, Vengeance, and the Tendency to Forgive'. *Journal of Research in Personality*, 38, 576-584. Bruinessen, M. van. (1992). Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan. London: Zed Books.

Coral, J. (2001). 'The Subjectivity of Revenge: Senecan Drama and the Discovery of the Tragic in Kyd and Shakespeare.' MS Thesis. University of York.

Eppel, M. (2008). 'The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century'. *Middle Eastern Studies*, 44(2), 237-258. Taylor and Francis.

Grobbink, L. H. (2014). 'Revenge: An Analysis of Its Psychological Underpinnings'. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 1-16.

Hay, R. W. (1921). Two Years in Kurdistan: Experiences of a Political Officer 1918-1920. London: Sidgwick and Jackson.

Lanpher, A. P. (2010). 'The Problem of Revenge in Medieval Literature: Beowulf, The Canterbury Tales, and Ljósvetninga Saga. Diss. University of Toronto.

Nikitin, B., & Ely, S. B. (1923). 'The Tale of Suto and Tato Kurdish Text with Translation and Notes'.*Bulletin, School of Oriental Studies*, 3, 69-106.

to stand on his feet and regain his tribal authority. The power he gains is through his men who blindly obey him, this is clear as even after many of his men have lost their lives in the hostile and tribal battle they still listen to him and do what he orders. As Tato and his servants are given a separate room in his house he orders his men to murder Tato and his servants as quickly as possible, his men impetuously agree to do what they have been ordered

'Yes, whatever the Agha orders, we obey with heart and soul' (Nikitin and Soane 1921, p. 84). At the end of the story it Situ's sense of aggression and unforgivingness is seen as he orders to murder Tato with his men.

He adheres to his tribal views no matter how harsh he makes the lives of others a misery. While, the tribe of Rekani are less stubborn and rigid as they could eventually pardon Suto for his crimes. His Suto's choice to commit murder divulges his sense of fear to be defeated. His obsession with power blinded him, he feels deeply successful after his heinous deed. Villainous, his conscience does not prick him. And to exploit his daughter to marry Tato in order to make peace is a deceptive plan. As he even pays no respect to old Kurdish traditions, as giving a daughter in marriage to repay the bloody feud was an old Kurdish custom: Tato virtually holds the Kurdish traditions and ethical values in high regard as he has accepted to marry his cousin, Suto' while Tato is seen as a tragic hero whose mission to make peace between his tribe and the Duski tribe. To have trusted Suto is what led to his demise.

Conclusion

The current study explored the notion of revenge in *The Tale of Suto and Tato*. The story emanated two vengeful tribes that do not easily pardon the indecent and heinous deeds they committed against each other. However, the research threw light on prominent figures; Suto and Tato. The Duski and the Rekani tribes seemed vindictive and revengeful. However, after the blood feud between them has been resolved each of them demonstrated outstanding features- The Duski tribe emerged as an aggressive tribe which is unable to forgive the Rekani tribe. This attitude mirrors the other human face of the tribal traditions of the Rekani tribe that could easily and confidently believe in making peace and reconciliation.

Mostly, it appeared that the tribal conflicts arose between the Duski tribe and the Rekani tribe due to the passive stance and intervention of the Ottoman Empire to make peace between the two of them. The study showed that powerful tribes like the tribe of Duski could manipulate other powerless tribes and there

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Suto, with his sons, his brothers, and the elders of his clan visited many persecutions and impositions upon the Rekani, and rendered them so desperate that the power of forbearance no longer remained to them. (Nikitin and Soane 1921, p. 70)

Tato, feeling and bearing the oppression for years starts to think on how to put an end to Suto' constant and hostile attacks every now and then. Tato, as a rational, virtuous, and prudent Agha is not oppressive he is not also crazed with power and domination like Suto. With his skills he could convince his relatives and brothers to be united in order to give a lesson to Suto. His fellow men, though they seem to be brimmed with fear for Suto, decide to obey to him. His fellow tribal men replies to him 'We shall run counter to any plan you may consider advisable; but we shall be annihilated, for we are not strong enough to cope with the Horamari'(Nikitin and Soane 1921, p. 71)". Likewise, Suto's men behave similarly they are ready to fight for him believing that he is the most rational and righteous Agha they could ever have to protect them from any unexpected attacks from Shaikh Muhamad and Tato, As Suto convinces them that once Tato and Shaikh Muhammad wiled power and entrap the Razag fort they will definitely put their lives in danger. In so doing, Suto convinces his people easily that they have to be grouped to fight so that they can be saved this is apparent as they deligtfully applasue to their Agha's declaration of attacking the Rekani tribes 'So long as the person of our Agha is present, no one is the possessor of an opinion. Whatever the Agha decide, our duty is obedience' (Nikitin and Soane 1921, p. 75). With the help of his people Suto manages to be more revengeful to attack his enemies. They again confirm their steadfast loyalty to Suto as they denounce to him:

We are steadfast in the Agha's opinion, for whenever the Razga fort be finished we shall be destroyed, so that war is the better course for us, when, if we are to be destroyed, it will be with honour and good fame, not with meanness and dishonour. (Nikitin and Soane 1921, p. 75)

For the tribal men, honour is of immense significance than being defeated and captured that is why the Rekani tribal men do not ever care about their lives than feeling dignified. Albeit, they view their Aghas as semi-gods as nobody within the tribe can stand disagree with him or stand against his opinions and decisions whatever he decides is accepted smoothly. After Suto is weakened he seeks to make peace with Tato, succeeding in that makes him think on how to achieving more power through dexterity and mischievous plans

pay him respect due to the fact that he is the mere source of reliance for them to protect them from their enemies. Despite being oppressive, there are also few examples of the Aghas who treat his people as if they are his own children while most of them are greedy and lascivious for money, power, and authority. Moreover, servants and tribesmen stay firm, obedient, and honest to their Aghas against any external attacks they could receive. The Agha can either be powerful or powerless in the face of Government, if he is powerless his tribesmen can support him to obtain power. In other situations he could sustain authority from the central government. It is worth mentioning the role of the Ottoman Empire in relation with the Kurdish tribes. The Empire could influence the tribes to a great degree as a greater power.

Akin (2023) asserts that there was a positive relationship between the Empire and the Kurdish tribes in the 19th century as the Empire would aspire to support the Kurdish tribes and their noble men because the Empire also would learn a great deal from the Knowledge of the tribal chieftains and sublimity. Moreover, Rppel (2008) affirms the Empire would give the Kurdish tribes room and opportunity to maintain their ruling power among themselves, The tribal chiefs could also acquire authority and power from the Empire. The Ottoman Empire throughout its reign would give the Kurdish emirates and tribes power and significance. Even in the sixteenth century the Kurdish emirate and tribes supported the Empire in the war against Persian as the Ottoman empire won over the Persians they gained admiration and support since then. Such support from the Empire enabled Kurdish also to be autonomous and independent to run their tribes for centuries. As the Kurdish tribes had autonomous power on how to react in trying times, both the Duski and Rekani tribes under the auspices of the Ottoman Empire could entertain their authority freely. Hereby such independence resulted in being in combat with each other. It is evident that one of the crucial features of the tribes is the unity and obedience of the chieftains or Aghas, early in the story we observe that all the tribesmen of either clan remain meek, submissive and obedient to their Aghas no matter how rational or imprudent the Agha might be, they all give him their ears no matter what may happen to them as a consequence of Agha's decisions.

The Duski tribe under the guidance and leadership of Suto had been obeying him to plunder and ransack the Rekani villages for years, this sense of unity is persistent within Kurdish tribalism as Suto's followers reassure these tribal characteristics in the story:

men were all killed in their sleep. Victoriously. In the end of the story, Suto is seen as the most deceitful and mischievous tribal man betraying his cousin and son in law. He betrayed the trust given to him in order to gain power again. His megalomaniac trait is ostensibly apparent as after reconciliation he commuted murder. It is evident that Tato had pure intetions as a peace-maker despite the harm he received in the hands of Suto. It is important to notice why a person is not forgiving despite the fact that he has been forgiven. Rayan Brown (2004) opines that people who are unable to forgive are egocentric, their side of narcissism does not allow them to forgive others.

Tribal Mentality

The Kurds, one of the largest minorities in the middle is compromised of various tribes. Each tribe has its own traditional rules of governing and management. The British military officer Rupert Hay throughout his experience in Kurdistan for two years he integrated with the Kurdish people from Southern Kurdistan. In his analytical views on the identity of the Kurds, he comments that every Kurd affiliates himself with his tribe no matter he is settling down in a village or a town. (65) As the British military officer and orientalist merges further into the Kurdish community, he sees that the Kurdish community is divided into tribes, thus he defines the tribe as:

A tribe is a community or confederation of communities which exists for the protection of its members against external aggression , and for the maintenance of the old racial customs and standards of life. Some tribes have no recognised chief, some have many. (Hay 1921, p. 65)

Accordingly, the organization of the tribe is meant to protect and shield the tribe members. Each tribe expects to be attacked by a more powerful tribe. And they carries old and traditional customs, such traditional customs make them obstinate and aggressive as each tribe would fight against each other.

Accordingly, Hay (1921) further delineates each tribe should have a leader called Agha or tribal heads they had the duty to have protect their tribes and to be a bridge between the tribe and the government. Most of the time such Aghas would be despotic and oppress their people. In acute tribal conflicts or feuds they would be the only decisive people to solve the problems even though some of the tribal men would not agree with them they would still have the power to decide what must be done with his fellow tribe men. Some of them are the fathers of their people, and the objects of affection , though there are few that are not avaricious. No matter how villain the Agha might be, still his people

retaliation. The tribal chief has no magisterial powers, unless they are given him by the Government he can only act as arbitrator in a quarrel between his tribesmen...'(Nikitin and Soane 1923, p. 69). Therefore without the help of the Qaimaqam of Amedi, and the armed forces of Shaikh Muhammad he could hardly be able to confront Suto. Invading and railing the village unexpectedly deprived Suto of power, he has nothing to do except submitting himself to the wills of Shaikh Muhammad and Tato. Indeed Mullah Said is not different from other tribal men who wanted to take revenge, his shrewdness made him come up with a successful plan to regain the harm Suto has done to the Rekani tribe. When they railed the Nerwa village they could easily retrieved their animals and possessions that Suto had plundered. Their act of revenge could be harmful to burn parts of the village, but they could regain what they have lost. When Suto could reconcile with Tato thus he tells him:

What is past is past, may he and I make a compact and from now hence become friends, and, as formerly, do one another no harm. Shaikh Muhammad Sadiq is a dragon, and will eventually devour both of us he could wield power again. (Nikitin and Soane 1923, p.82)

Naively Tato believes that the two tribes could after broody feuds could live in peace. Nevertheless, Suto still aspires for power and superiority. He feigns illness, therefore relatives and all people who know him visited him before he dies. Among them Tato and his brothers and wife, Suto's dughter all come to visit him. Unknowingly and gullibly Tato laments his sham death:

Agha ! Agha ! Lift thine eyes a little ! May we all be thy sacrifice ! Would that once again you might arise from this sickness even be I not left on this earth." Suto raised his eyes a little, sighed, and said, " Tato, I am dying. Thank God, my men have seen me once more. Death is God's ordinance, and it is the way of all of us. (Nikitin and Soane 1923, p.83)

As the night fell, everyone went to bed, Tato and his brothers and servants were given a separate chamber. Suto stops feigning fatal illness, he raises and orders his men Usman and Teli to perform the most merciless act:

I am well, my idea is thus." They departed lightly and took as many men as necessary to the apartment of Tato and Tamo, killed both in their sleep, and disarmed their servants. Suto arose and said "Thank God, I have finished my enemy and taken my revenge in safety. (Nikitin and Soane 1923, p.84)

He ordered his men to commit murder, insatiably and mercilessly Tato's

(Nikitin and Soane 1923, p. 75). Suto is shrewd enough to know how he can build power and confront his enemies, for him the number of his enemies have been larger, thus he has to plan more carefully how to start his attacks along side with the forces of Shaikh Muhammad. Therefore Suto prepared ninety of Duski and Hoamari armed forces and attacked the Razga fort. At this critical time Suto could take revenge while killing one of the most leading soldiers called Sura Chaush among others Those who survived Suto informed them to give their leader Shaikh Muhammad a good lesson:

Give up your arms, and go before the Shaikh himself, and tell him not to think again of the lands of Rekan. So long as a lad of the Mala Miri is left, no one can with impunity trespass upon the clan of the Rekani. (Nikitin and Soane 1923, p.76)

In this scene Suto feels victorious to have been able to snatch the opportunity to seize the Razga fort. Symbolically the fort is represents the power and the authority of the Rekani people as they could successfully respond to attacks while fighting on the fort. This event makes Tato and Shaikh Muhammad be seething with wrath 'The Shaikh fell to thoughts of vengeance for this affair' (Nikitin and Soane 1923, p.76). He has to take ideas from his men on how to defeat Suto again. Nobody could make him feel content with their ideas except Mullah Said, one of the young clerics who could give him a strategic plan on how to subdue Suto this time. Therefore he posses his question while he is devoured by vengeance 'What do you think is the best method of revenging Sura Chaush and his men?' (Nikitin and Soane 1923, p.76).

In his plan he suggests that he must be given four hundred men, each hundred must hail from from Duski, Girdi, Herki, and Muzzuri tribes to launch his ambush. During the night they, they could take control of the Razga fort then they headed toward Nerwa, village of Suto they could cunningly besiege the village with the plans of Mullah Said:

...together surrounded and fired a volley on the village, and no sound came from it. By degrees the men sneaked up to it and saw it was deserted and no one in it. We also went to it, and I said to Tato, " This time it is your turn, take your revenge, Tato." His men set fire to the forts of Nerva, and the whole village burned. (Nikitin and Soane 1923, p. 79)

It is obvious that there is a mutual sense of victory as Tato could take revenge. Rupert Hay confirms that 'Tribal law is based on the old law of

are readied to launch attacks against each other equally. With the help of Shaikh Muhammad Sadiq Tato could gain much strength, as the Razga fort was being rebuilt and protected by his men. Indeed it is important to illuminate role of Shaikhs within tribes. Since 18th century onward there were still a good number of Shaikhs in Kurdish society and within the tribes was not an exception as they could resolve the tribal conflicts. Shaikh Muhammad is one of the examples who does his best to end the conflict, people would trust the Shaiks to solve their disputes.

Shaikhs would be like political leaders especially when the government did not have sufficient leading officials to negotiate and resolve conflicts. No matter how skilfully they could end tribal conflicts there were also several number of Shaikhs to make use of the conflicts that rise among conflicting tribes hereby Shakih Muhammad is the profiteer and exploiter when he is called to solve the feud between the Rekani and Duski tribes:

Shaikh Muhammad Siddiq '[whose] desire was ever to get fine flour from between two hard millstones,' intervened in the conflict by offering Tato his protection (for a price) and intimidating Suto. The latter had to consent to a settlement on the shaikh's terms. Both chieftains lost a lot in the conflict, and the gains were all the shaikh. (Bruinessen 1992, p230)

Shaikh Muhammad is avaricious and greedy for possession and power, he is unable to resolve the tribal conflict because he only focuses on what he may gain in the dispute. Henceforth he seeks the help of Mullah Said to act on his behalf. It is the Shaikh who incites and infuriates Suto to be more aggressive and violent. As for Suto the Shaikh is his formidable opponent who will destroy him with Tato therefore Suto has to combat both of them sooner or later. Therefore, his very deceptive and cunning offer to help Tato was of no avail but total destruction of both sides:

I will place twenty of my own men with you, and will give your men a hundred Martini and Mauser rifles, and will also procure a special order from Government for your protection. And in exchange for this the elders of the Rekani shall give me one tenth of their harvests each year." Tato replied : " Whatever the Shaikh order, I consent. (Nikitin and Soane 1923, p. 74)

Here Tato feels powered while Suto on the other had declares to his fellow men that he is restless and he has to continue to revenge upon Tato and Shaikh Muhammad 'You all know to what extent Tato Rekani is my enemy'

would rail on the other tribe and kill any one from the tribe or the first person they encountered if they have not found the real guilty one. Sometimes they would kill up to five men. Then as a consequence, the other tribe would also take revenge. (1953, cited in Bruinessen, 1992, p. 64-65) In the same manner, Suto vouches to retaliate against Tato's men, they launch an attack on the fort with his armed men in the Razga village. They besiege the fort with wish to annihilate the whole villagers at once. However, Tato does not show signs of weakness to be defeated, he rather confronts them and encourages his men to keep fighting endlessly 'Fear nothing, a man is for such a day as this, to seize, to kill, that is the manly way. Wait, and now will I scatter them'(72). With a sense of confidence Tato fights heavily with Suto's men as a result his forces retreated. Nonetheless, the two Aghas began to attack each other verbally, each one threatens the other to wait for an impending attack:

I go to prepare destruction for you, this time I will make a chirpa of stone. Then you cannot fire it." Tato answered him, and called out : " I have debauched thy father! Your wooden chirpa did not avail, and before you can bring a stone one to the fort a long time will pass. Perhaps by then God will find me some means. (Nikitin and Soane 1923, p.72)

Logically. It appears that Tato is more righteous just than Suto because he and his men had not went to the village of Suto, Nerwa to plunder and loot, it is Suto who assaults Tato's men continuously. Yet Suto thinks he is too rational and right to resume raiding the Razga village. It is apparent that his manners vague as he does not disclose a particular reason for his incessant attacks. In such miserable states he only years to remain more powerful than everyone around him, and to demonstrate power and his superiority he vindictively causes harm to the Rekani people without showing a sense that his opponent tribe is Kurdish like his. Therefore he does not have the feeling of unity and oneness with the tribe of his own race. Hereby, his sense of revenge is personal, he only aims to gain power and cause destruction. Besides, his feelings of vengeance bear no solid evidence to sympathise with him, While Tato feels that he has to respond to the attacks of Suto. Therefore their ways and methods of retaliating is not the same.

Bruinessen (1992) writes that how the two Aghas behave affect their men to behave like them similarly as if their men are brainwashed and indoctrinated. All their followers behave, vindictively and aggressively to retaliate and to annihilate the men of the other tribe. Brother of Tato and Suto likewise

Soane 1923, p.71). Tato is a typical Kurdish man who sees that honour and dignity is better than death, he is not afraid to lose his life for the sake of earning a decent and an honourable life. He is not only putting his life in danger for himself but for his village people and family. Here he is tying a unity among his people to be grouped and to not accept ignoble life any longer therefore fearlessly and gallantly he affirms to his brothers 'And if we be annihilated, there is no loss. If we prevail, we have profited in name and honour till Judgment Day, and if vanquished we die and are at rest. Whatever comes to pass I am resigned' (Nikitin and Soane 1923, p.71). Moreover, Tato, to take action from the very start of the story, he is on par a level with tragic heroes in ancient Greek and Elizabethan stage plays. He summons his courage to take the ordeal of facing his antagonist, the one who is too fearful to be confronted, Suto.

Tato and Tamo readied themselves for any impending attacks from Suto. Haply, one day it so happened that Haio, Suto's brother, in accordance with his custom, visited the Rekani villages and commenced harrying and plundering. Tato and Tamo accompanied by ten of their men approached him and said 'Go out from amongst our people; from this day on we do not consent to your coming or going in Rekani' (Nikitin and Soane 1923, p.71). Once Haio hears such words from Tato he does not believe his ears, as he is too consent that Rekani people are too coward to confront them, he likewise verbally disparage Tato as he responded to him 'Nevertheless, we are [here], and we do not regard you as of Any importance' (Nikitin and Soane 1923, p.71) When Haio uttered such words, he was promptly attacked, killing him and with his men, those who survived soon reported the attack to Suto.

Outraged and vengeful, Suto is livid to fight back without fearing, therefore he called his tribal men to get ready to assail:

Now will I go at once and annihilate the clan of Mikail Agha Rekani, and will seize all the Rekani land as revenge for Haio." All said: " We are ready, whatever you order, we shall execute. Certainly the revenge of the Agha's brother is a duty upon all of us (lit. on all our heads), and even without your orders it is incumbent upon us day and night to strive for Haio's revenge. (Nikitin and Soane 1923, p.71)

Fredrich Barth comments that tribal feud would last fifty hundred years, when one of the members of a tribe gets murdered by someone from another tribe, his relatives would have to take revenge upon the culpable tribe, they

agents of Sadiq and Suto, Suto is forgiven on the condition that he should pay Sadiq blood money for the orphans of Sura Chaush.

With the passage of time, and Suto feels insecure. He asks Tato to make peace, telling him that when Sadiq is powerful, he will destroy both of them. Tato is also overjoyed to be united with Suto. To tighten their relationship and to end the feud, Suto gives Tato his daughter in marriage. After the marriage, Suto and Tato plan against Sadiq. They both agree to convince the Shaikh of Barzan to rebel against Sadiq. In doing so, Sadiq becomes powerless and dies. Still seeking power and protection he feigns sickness. People of his village come to lament his illness. He also sends for Tato, with all his men, he arrives to visit him. During the night, as Tato and his men go to bed, Suto murders them all in their sleep. After doing that, he thanks God for eradicating his enemies.

Revengeful Characters in *The Tale of Suto and Tato*

The story is narrated from the perspective of the third person narrator thus it gives accurate descriptions of the happenings. Within the story there is a chain of revengeful events that follow one another from the start to finish. The two most striking Aghas, Tato and Suto are the characters who seek revenge and each one of them has his own goals. The story opens with the declaration of attaining retribution. Tato, the Agha of the Rekani tribe is unable to bear the injustice that Suto Agha, brings upon them every now and then, therefore he announces to his noble men that it is his duty to take revenge no matter what may happen, even if it costs his life he will not allow Suto Agha to attack and to loot his village. With his fervent desire to attack, his brothers Tamo, Hadi and Resol, do obey him to take action 'I cannot submit like you, I will not make a Jew of myself in Suto's hands,' death is pleasanter than life thus; with God's help I shall terminate Suto's power whether I die or live' (Nikitin and Soane 1923, p.71).

Tato gives his brother courage to abolish the oppression they suffer under the dominance of Suto. His brothers carry the fear for Suto, because they already have witnessed how aggressive Suto was pillaging and looting their village. However with the inner power of Tato his brothers gain strength to fight side by side with their brother. That is why they respond instantly to Tato 'We shall run counter to any plan you may consider advisable; but we shall be annihilated, for we are not strong enough to cope with the Horamari' (Nikitin and

they suffered under Suto's unexpected attacks to kill their men and loot their village. Therefore, Tato decides to rescue his people from the adverse situation. He gathers his men and tells them that they have to stop the attacks of Suto. As was customary, one day Suto sends his brother Haio and his men to the village of Razga to loot the village. Tato and his brothers confront him and kill him. Hearing the tragic event, Suto vows to retaliate against Tato. Suto's men immediately side with him to take revenge. He takes his men to the village of Razga to attack Tato's men. Both tribes did not cease to kill each other. Suto attempts to besiege and take the Razga fort by cutting trees to reach the walls. In response, Tato's men set fire to the poles soaked with kerosene, killing tens of Suto's men. However, Suto promises to not stop avenging. He begins to besiege the fort for twenty days by building a huge stony trench. This news reaches the Government of Amedi. Soon, the Quima Maqam of Amedi sends some officers to observe the scene. Noticing this, Suto's men decide to stop fighting, fearing to confront a harder ordeal with the government.

The soldiers take money from Suto for his savage attacks and tells Tato to move to Amedi with his fellow men and family for protection. In so doing, Shaikh Muhammad Sadiq will take hold of the Rekani lands with the assistance of the Quim Maqam of Amedi, as Sadiq sent a letter to convince Tato to let him take hold of the Rekani lands for the sake of protecting of the Rekani tribe. Tato agrees. Tato, with his brothers and fellow men, settles down in Nero, Amedi. In return, Sadiq will be receiving one-tenth of the harvests each year. To weaken Suto, Sadiq decides to rebuild the fort with the help of the Turkish commander Sura Chaush. On the other side, Suto realizes the plan and attacks the armed men of Sadiq, murdering twenty of their men, including Chaush. In such a heavy defeat, Sadiq is angered and seeks revenge. Mulla Said gives him useful insight on how to ambush Suto. He suggests that a hundred men of each Shemdinani, Rekani, Muzuri Herki, and Girdi must accompany him to besiege the fort. Sadiq is delighted with this advice, and he agrees to the plan.

Soon Mulla Said is sent with four hundred men to surround the fort. They succeed in invading the village of Suto, Nero, and retrieve all the commodities that Suto has taken from the Rekani people. Vehemently, Tato sets the Nero village on fire as revenge for all the harm Suto caused him and his people. The victory again gives Sadiq a joyful feeling. Suto feels helpless and sends his clerk Mulla Hassan, the Qazi of Duski, to Mulla Said to make peace and be forgiven. With the help of Mulla Said and Mulla Hassan, the two

unexpected death of his father. The act of revenge is performed at the end of the play as Hamlet murders Claudious. The revenge he took at least made him feel that he has achieved justice for his father. But the consequence of his revenge was fatal as he was also killed in the dual battle with his rival Laertes.

Furthermore, Greek plays as well would with deal with the issues of revenge. For example Sophocles' *Antigone* is replete with revengeful acts. Creon, the uncle of Antigone impetuously insists to retaliate against Antigone for burying her brother Polynices whom he thinks was a traitor, to bury him Creon had a firm conviction that she has committed a sin against the gods. On the one hand, Creon is full of revenge that therefore he becomes stubborn to forgive on the other hand Antigone on the other hand Antigone does not abandon her decision to confess that she is wrong, while in fact she is right to give ritual burial to her dead brother. Creon imprisons her to death. Besides, Medea by Euripides is also another Greek play that heavily focus on the theme of revenge, as Medea murders her children to retaliate against her husband Jason who has betrayed her.

Besides, not only Greek plays would deal with revenge and violence, Greek mythical stories as well would deal with conflicts between human beings, and gods and gods versus humans, many of the myths contained fatal revenge acts, such as the story Atlas, how Zeus took revenge on the Titan gods and captured the Titan God Atlas and placed the whole globe on his shoulders for eternity as a punishment for contesting with him to be the most powerful god in the Olympus.

By the same token, Kurdish folktales are brimmed with tribal conflicts during the Kurdish Emirates. Such folk stories are usually are orally narrated and sung as battle songs. Much like the story of the Suto and Tato, other Kurdish folk tales focus on vengeance between tribes, and Aghas. One of the most famous folk tale is the story of Yezdin Sher, the cousin of the Badirkhan Beg who likewise betrays his cousin Badirkhan Beg. Other tribal stories like Felite Quto, Darweshe Abdi, Lalikhana Govay, and Alie Mamend concentrate on feudal and tribal conflicts.

The Summary of *The Tale of Suto and Tato*

For years the Rekani tribe led by Tato Agha had been subjugated by a barrage of attacks perpetuated by Suto, the Agha of the tribe of Duski from the Nervo village in Horemar.The Rekani people had had enough of the injustice

that has been established. Third, and the tendency to instigate infliction in order to achieve greatness. Fourth, executing retribution signifies that the avenger aspires to be morally more accepted and appreciated than his rivals.

In the article´Revenge: An Analysis of Its Psychological Underpinnings´ Frijda (2008, cited Grobbink *et al.*, 2014,p.5) explicates that that society should not impede the reprisal acts to carried out because it brings various various advantages. It hinders further destruction to be done in the future. It also makes the avenger profit from the act of vengeance, to be considered as a person who set limits for the other person who tries cause harm, to restore his sense of esteem, to retrieve loss of power and to stand firm against shame and pain that the other person could inflict. Frijdas affirms that revenge is a potent psychological feeling that compels the avenger to take action, a person who takes revenge psychologically has summoned courage thus he becomes even physically ready to implement the act of extreme reprisal. The avenger is often has a fixed aim when he takes revenge, thus no revenge is taken in vain accordingly. Taking revenge is deeply personal and the way the revenger takes his own actions might not be reasonable at times 2because the way the revenger behaves is based on his own psychological impulses. It could also be seen that revenge is taken to gain psychological balance or equilibrium.

In the world literature, revenge has dominated various literary works, even since the classical plays of Seneca, Sophocles, Euripides and Elizabethan plays of William Shakespeare, Christopher Marlowe and Thomas Kyde. In particular, in Seneca's plays revenge was a recurrent theme.

The most important elements of the Seneca tragic plays is the appearance of spectres in his revenge in pursuit of revenge, and the messengers who bear horrendous news perpetuated by the avengers Seneca had a profound effect on the Elizabethan drama, Shakespeare, Marlowe and Kyde would similarly emulate Roman plays of Seneca as they would introduce spectres and vengeful events in their dramatic works. For instance, one of the most striking examples of vengeful plays by Shakespeare is The Tragedy of Hamlet, King of Denmark, prince Hamlet is one of the most striking characters in the plays of Shakespeare, within the play he reached the degree of madness as he resumes to procrastinate the act of revenge against is uncle Claudius who poisoned his father and took the throne. Hamlet is outraged and brimmed with vengeance to take the life of his uncle. He also strongly stands against his mother Gertrude for her incestuous lust to have married Claudius soon after the

mentioned term and explains it in accordance with the tribal conflicts that befall among the two tribes. Albeit, the study; elucidates the role of the Ottoman Empire within the Kurdish tribes, the study further delineates the features of the Kurdish tribes and how tribal rigid mentality could bring about bloody feud between the two tribes for years.

Keywords: *Revenge, Suto and Tato, Basil Nikitin, Ely Bannister Soane*

Introduction: The Notion of Revenge

Religiously revenge has been a prevalent act within religious scriptures. Biblically God declares ''Vengeance is Mine'' (5th book of Moses, alias:Deut. 32,35ss). Therefore no man is allowed to seek revenge except God. In the last days of Moses he gives instructions to his people especially the Joshau, the historical figure, disciple of Moses who led the Israelites people to be saved from slavery in Egypt and to head toward the promised land where they can be free. This land at that time was called Kanan. This notion has been repeated in the Old Testament for instance in *The Book of Psalms* (Ps 2,3). Moreover, in *The New Testament* Jesus also preaches ´But I say to you love your enemy and pray for those who persecute you". He further stands against reacting to evil doings as he states ´But I say to you, do not resist the evildoer when. But whoever strikes you on the right cheek, turn the other to him as well´. (Rm. 12,19 ; Hebr. 10,30; 2p.2,3). Likewise in Islam the idea of revenge is not the same as in Christianity. Accordingly in the Quran it is mentioned in ´Who transgresses against you, punish him for his transgression to the extent to which he has transgressed against you´ (Al-Baqara, verse195). Elsewhere in the Quran it is mentioned that it is righteous to take revenge equally ´A life for life, and en eye for an eye, and a nose for a nose and an ear for an ear and a tooth for a tooth and for other injuries equitable retaliation´(Al-Maidah, verse 45).

It is deemed that revenge is a desire to inflict pain on others usually as a reaction or response to gain justice. It is indeed a basic human trait and wish (Lanpher 2010). Moreover, retribution is taken from someone whose identity has been tarnished and shattered, and all what the avenger does is to endeavour mending the damage that has been done to him within his society. In so doing, he is essays to reassure his identity as much as he can. (Coral 2001) Jeroen (2003, cited Grobbink et al., 2014,p.5) clarifies the reasons behind taking revenge; she categorizes the impulse of seeking revenge into four reasons. First, mortification; the act of damaging the reputation and self-esteem of someone. Second, the other reason is taking revenge for restoring the position

The Concept of Revenge in *The Tale of Suto and Tato* by Basil Nikitin and Ely Bannister Soane

Baroj Hashim Abdi

English department- University of Zakho- Zakho kurdistan Region\ Iraq

Abstract:

Throughout the Kurdish history, Kurdish people were deprived of having an independent state of their own; they were always being governed by authoritative countries, and Empires. Even in the threshold of the twentieth century Kurds were not able to establish a unity among themselves, as their Emirates had eliminated in the first half of the nineteenth century. They have been divided into various tribes. Tribes, as it is expected, are often at odds with each other, aspiring and wielding power is a vicious desire among chief tribes. Therefore, this research sheds light on two outstanding Kurdish tribes under the auspices of the Ottoman Empire in the second decade of the twentieth century. The study deals with *The Tale of Suto and Tato* a story written by Basil Nikitin, and Banister Soane altogether. Additionally, the tale centres around the feud and schism that arise between Suto, the Agha of the Duski tribe, from the village of Nerwa in Horamar and of the clan of Mala Miri and Tato, the Agha of the Rekani tribe from the village of Razga. Indeed, as the writers of the story expound that the story is not based on the imagination of the writers, the events do mirror actual historical events that occurred in 1913.

Throughout the events, it becomes evident, that the two tribes start battling with each other vehemently and aggressively; therefore the researcher analyses the characters of Aghas and their followers. Except for the tribesmen, Kurdish Islamic clerics like the chieftains are revengeful. Henceforth the research reveals the interior motives of the two religious men Shaikh Muhammad Sadiq and Mulla Said as the two important characters who incite feud between the two tribes. Most significantly, the research concentrates on the heated predicament 'revenge' that is born out of their tribal completion and their hunger for power and authority. The researcher demonstrates the root of the

المرونة البدوية: دراسة البنية التحتية الاجتماعية للمجتمعات الكردية خلال الفترة ١٨٥١-١٩١٤

الملخص:

يهدف م شروع الدرا سة هذا إلى سد فجوة ملحوظة في التاريخ الاجتماعي لكرد ستان من خلال التحقيق في المشاركة الحاسمة للبدو الأكراد من عام ١٨٥١ إلى عام ١٩١٤. وتهدف الدراسة إلى استكشاف العلاقات المعقدة بين الـ سكان البدو والإمارات الكردية والـ سلطات العثمانية وعلاقاتهم. الآثار على الجوانب الاجتماعية والاقتـصادية والـ سيا سية من خلال نهج متعدد التخـ صـصات. ستعتمد الدرا سة على المقالات والكتب التي تـ ستعرض الأدبيات لجمع البيا نات وتحليل الوثائق الأر شيفية من المجموعات العالمية لا ستكـ شاف البنية الاجتماعية والاقتـصادية والعادات وتأثير الحياة البدوية على المجتمع الكردي الأو سع. يهدف هذا البحث إلى سد فجوة في الدرا سات الاجتماعية حول تاريخ كرد ستان وبناء أ ساس علمي للتحقيقات المستقبلية في هذه المنطقة الأقل استكشافًا من التاريخ الكردي

الكلمات الدالة: *قبيلة البدو، تكوين الهوية، البنية التحتية الاجتماعية، الانغماس الثقافي، الهياكل الاجتماعية والاقتصادية*

ناونيشانی توێژینەوە: خۆڕاگری کۆچەری: لێکۆڵینەوە لە ژێرخانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا کوردییەکان لە ماوەی ساڵانی ١٨٥١-١٩١٤

پوختە:

ئەم پرۆژە لێکۆڵینەوەیە ئـامـانجی پڕکردنەوەی کەلێنێکی بەرچـاوە لە مێژووی کۆمەڵایەتی کوردسـتاندا بە بەدواداچوون بۆ تێوەگلانی چارەنووسـساز و چارەنووسـسازەکانی کۆچەری کورد لە سـاڵی ١٨٥١ تا ١٩١٤. توێژینەوەکە بە مەبەسـتی لێکۆڵینەوە لە پەیوەندییە ئاڵۆزەکانی نێوان دانیشـتوانی کۆچەری و میرنشـینە کوردییەکان و دەسـەڵاتدارانی عوسـمانی و ئەوان... کاریگەرییەکانی لەسـەر لایەنە کۆمەڵایەتی، ئابووری و سـیاسـییەکان لە ڕێگەی ڕێبازێکی نێوان زانسـتەکانەوە. توێژینەوەکە پشـت بە بابەت و کتێبی پێداچوونەوەی ئەدەبیات دەبەستێت بۆ کۆکردنەوەی زانیاری و شیکردنەوەی بەڵگەنامە ئەرشیفییەکان لە کۆکراوەکانی جیهانییەوە بۆ لێکۆڵینەوە لە پێکهاتە و داب و نەریت و داب و نەریت و کاریگەرییەکانی ژیانی کۆچەری لەسـەر کۆمەڵگەی کوردی فراوانتر. ئەم توێژینەوەیە ئامانجی پڕکردنەوەی کەلێنێکە لە توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان سـەبارەت بە مێژووی کوردسـتان و بنیاتنانی بنەمایەکی زانستی بۆ لێکۆڵینەوەکانی داهاتوو لەم بوارە کەمتر لێکۆڵراوەی مێژووی کورد.

پەیڤێن سـەرەکی: *کۆچەری-خێڵ، پێکهێنانی ناسـنامە، ژێرخانی کۆمەڵایەتی، نوقمبوونی کولتووری، پێکهاتە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان،*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

International Journal of Middle East Studies, 23(4), 633–634. https://doi.org/10.1017/s0020743800023515

Sketch of the tribes of Northern Kurdistan on JSTOR. (n.d.). www.jstor.org. https://www.jstor.org/stable/3014321

Smith, A. D. (1992). National identity and the idea of European unity. International Affairs, 68(1), 55–76. https://doi.org/10.2307/2620461

Thévenin, M. (2011). Kurdish Transhumance: Pastoral practices in South-east Turkey. Pastoralism, 1(1), 23. https://doi.org/10.1186/2041-7136-1-23

Vali, Abbas. "Kurdish Nationalism." In The Oxford Handbook of Nationalism, edited by John L. Tamir, 438-455. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Vassilis Filias. (2022). Aspects of preservation and change of social systems, Volume B (Greek) - Vassilis Filias. https://vfilias.info/en/books/aspects-of-preservation-and-change-of-social-systems-volume-b/

Ventura, F. (2022). Radicalising homeland: agency, temporality and spatiality in Kurdish Freedom Movement's representations of Kurdistan. https://researchrepository.ucd.ie/handle/10197/13170

W. Spottiswoode, (1863). Sketch of the tribes of Northern Kurdistan on JSTOR. (n.d.). www.jstor.org. https://www.jstor.org/stable/3014321

Whately, C., 2021. A sensory history of ancient warfare: Reconstructing the physical experience of war in the Classical world. A Sensory History of Ancient Warfare.HTML

Yalçın-Heckmann, L. (1991). Tribe and kinship among the Kurds. https://www.semanticscholar.org/paper/Tribe-and-kinship-among-the-Kurds-Yal%C3%A7%C4%B1n-Heckmann/d034ac997576151afbfa325731a39c896cfc031e

Marx, Emanuel, (1996). Tribes and state formation in the Middle East - ProQuest. (n.d.-b). https://www.proquest.com/docview/203251786?pq-origsite=gscholar&fromopenview=true&sourcetype=Scholarly%20Journals

McDowall, David (2004). A modern history of the Kurds | WorldCat.org. (n.d.). https://search.worldcat.org/title/modern-history-of-the-kurds/oclc/53902605

Meyer, B., 2022. Constructing Kurdistan: Cross-Border Kurdish Relations and Ethnic Identity.conncoll.edu

Michael M. Gunter, (2004). The Kurdish question on JSTOR. (n.d.). www.jstor.org. https://www.jstor.org/stable/3017874

O'shea, M. T. (1994). Between the map and the reality : some fundamental myths of Kurdish nationalism. https://www.semanticscholar.org/paper/Between-the-map-and-the-reality-%3A-some-fundamental-O%27shea/f442af3e654aee716c8c2a057aa49477827df3ff

Olson, R. (1993). Martin van Bruinessen, Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan (London: Zed Books, 1992). Pp. 373. International Journal of Middle East Studies, 25(3), 547–551. https://doi.org/10.1017/s0020743800059171

P. Lekkas, (2011), Nationalist Ideology: Five Working Hypotheses in Historical Sociology (in Greek; 1992, 1996, 2006). Politeianet.gr. https://www.politeianet.gr/books/9789600225327-lekkas-e-pantelis-papazisis-i-ethnikistiki-ideologia-197458

Philip G. Kreyenbroek, Christine Allison (1996). Kurdish culture and identity | WorldCat.org. (1996). https://search.worldcat.org/title/kurdish-culture-and-identity/oclc/34114849

Philip S. Khoury, Joseph Kostiner (1991). Tribes and state formation in the Middle East. (n.d.). Goodreads.https://www.goodreads.com/book/show/1143338.Tribes_and_State_Formation_in_the_Middle_East

Richard Tapper, (1991). Islam in modern Turkey : religion, politics and literature in a secular state in Search Works catalog. (n.d.). https://searchworks.stanford.edu/view/709658

Robert Olson, (1991). The Emergence of Kurdish nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925 (Austin: University of Texas Press, 1989). pp. 248.

Konstantinos Kopanias, John MacGinnis, (2016). The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and adjacent regions on JSTOR. (2016). www.jstor.org. https://www.jstor.org/stable/j.ctvxrq0m8

Kreyenbroek, Philip G., and Stefan Sperl. 2005).The Kurds: A Contemporary Overview. London: Routledge, https://doi.org/10.4324/9780203993415

Leupold, D. (2022). Embattled Dreamlands - The Politics of Contesting Armenian, Turkish & Kurdish Memory [book].Zmo.https://www.academia.edu/41650986/Embattled_Dreamlands_The_Politics_of_Contesting_Armenian_Turkish_and_Kurdish_Memory_book_

LI Meho, KL Maglaughlin (2001). Kurdish culture and society: an annotated bibliography, ISBN 0-313-31543-4. Middle East Studies Association Bulletin, 35(2), 266–267. https://doi.org/10.1017/s0026318400043868

M. Tamadonfar, R Lewis, (2022). Kurds and Their Struggle for Autonomy: Enduring Identity and Clientelism, e-book

M. Van Bruinessen. (2002). Kurds, states and tribes. https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/20379

MacLean, G. (2019). British travellers, the Kurds, and Kurdistan: A brief literary history, c. 1520-1680. Questa Soft. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=840712

Malek, M. H. (1989). Kurdistan in the Middle East conflict. New Left Review. https://newleftreview.org/issues/i175/articles/mohammed-h-malek-kurdistan-in-the-middle-east-conflict

Mark Sykes (1908), The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire https://www.semanticscholar.org/paper/The-Kurdish-Tribes-of-the-Ottoman-Empire.-Sykes/675fadbac7dc4eaa3dfb629cc6edca715a81a2ac

Martin van Bruinessen, (2010). State ideology and the Kurds in Turkey on JSTOR. (n.d.). www.jstor.org. https://www.jstor.org/stable/20775053

Martin van Bruinessen, (2016).Kurdish identities and Kurdish nationalisms in the early twenty-first century, https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4655882/mod_resource/content/2/M%20V%20Bruinessen%20%282016%29%20Kurdish%20identities%20and%20Kurdish%20nationalisms.pdf

Deringil, Selim.(2000)"The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire." Comparative Studies in Society and History 45, no. 2 222-247.

Elling, R. and Harris, K., 2022. Difference in difference: language, geography, and ethno-racial identity in contemporary Iran. In The Politics of Race and Racialisation in the Middle East (pp. 101-127). Routledge.academia.edu

Esposti, N. D. (2022). Feudal nationalism in Kurdistan (1918–1946). In Springer eBooks (pp. 25–47). https://doi.org/10.1007/978-3-031-10247-9_2

Forti, L., Perego, A., Brandolini, F., Mariani, G. S., Zebari, M., Nicoll, K., Regattieri, E., Barbaro, C. C., Bonacossi, D. M., Qasim, H. A., Cremaschi, M., & Zerboni, A. (2021). Geomorphology of the northwestern Kurdistan Region of Iraq: landscapes of the Zagros Mountains drained by the Tigris and Great Zab Rivers. Journal of Maps, 17(2), 225–236. https://doi.org/10.1080/17445647.2021.1906339

Foster, D. (2022). More Friends than the Mountains: A Comparative Conjunctural Analysis of Kurdish Autonomy Movements in Rojava and Bakur. DigitalCommons@RISD. https://digitalcommons.risd.edu/mastersthesses/989/

GM Fleming Jr, (1981). An ethnographic study of the Kurdish people - scholarsrepository.llu.edu

Grobba, F. (1966). Derk Kinnane: The Kurds and Kurdistan. London Institute of Race Relations, Oxford University Press. Die Welt Des Islams, 10(3), 228–230. https://doi.org/10.1163/157006066x00243

Gürses, M. (2019). The political economy of the Kurds of Turkey: from the Ottoman Empire to the Turkish Republic. Turkish Studies, 21(2), 329–331. https://doi.org/10.1080/14683849.2019.1664902

H Ozoglu, (2012). Kurdish notables and the Ottoman state: evolving identities, competing loyalties, and shifting boundaries

Hobsbawm, E. J. (1992). Nations and Nationalism since 1780. https://doi.org/10.1017/ccol0521439612

James Ciment (1996), The Kurds : state and minority in Turkey, Iraq, and Iran : Ciment, James : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive. Internet Archive. https://archive.org/details/kurdsstatemin00cime

K Polanyi, (2021). The political economy origins of Kurds in the Ottoman Empire, e-book, Constituting the Political Economy of the Kurds: Social Embeddedness

of Kurdish communities in the nineteenth century were the result of a complex interaction between external powers, internal power dynamics, and individual interdependence within Kurdish society. This indicates that in the 18th and 19th centuries, the Kurds were getting closer to forming their own country. However, Western policies ignored the Kurdish nation's desire by dividing Kurdistan into several parts through the Sykes-Picot agreement.

References:

Abbas Vali, (2014). Kurds and the State in Iran, the Making of Kurdish Identity, https://www.bloomsbury.com/uk/kurds-and-the-state-in-iran-9781780768236/

Akin, T. (2023). A literature review: The relationship between the Ottoman Empire and tribes in the XIXth century. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 20(40), 329–354. https://doi.org/10.55842/talid.1165257

Bajalan, D. R. (2012). Şeref Xan's Sharafnama: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy. Iranian Studies, 45(6), 795–818. https://doi.org/10.1080/00210862.2012.737726

Beck, L. (1990). Tribes and the state in nineteenth- and twentieth- century Iran. https://ehrafworldcultures.yale.edu/cultures/ma01/documents/073

Bengio, O., 2020. Reclaiming National Identity in Kurdish School Textbooks. The Middle East Journal.researchgate.net

Bozarslan, H., Gunes, C., & Yadirgi, V. (2021). Introduction. In Cambridge University Press eBooks (pp. 1–22). https://doi.org/10.1017/9781108623711.001

Bruinessen, Martin van. (1993): " Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan." Middle East Report, no. 184 14-19.

Chaliand, G. (1993). A people without a country : the Kurds and Kurdistan. CiNii Research. https://cir.nii.ac.jp/crid/1130282270409401600

Ciment, James. "Kurdistan.(1996)." In Encyclopedia of the Middle East, edited by Philip Mattar, 2nd ed., 731-737. New York: Gale Group.

Crone, P. (1993). Tribes and states in the Middle East. Journal of the Royal Asiatic Society, 3(3), 353–376. https://doi.org/10.1017/s1356186300014103

Deringil, S. (2003). "They live in a state of nomadism and savagery": The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate. Comparative Studies in Society and History, 45(02). https://doi.org/10.1017/s00104175030001

Conclusion

Consequently, the research contributed to provide a broader perspective on transformative dynamics in Kurdistan, improving historical discourse and shedding light on the long-term effects of nomadic influence on the region's political and socioeconomic structure. Addressing significant gaps in current scholarly literature. This research highlighted the importance of conducting further studies i into the socio-economic infrastructure, historical evolution, and cultural aspects of Kurdish society. The evidence and literature reviews presented herein emphasise the distinct manifestations of Kurdish pastoralism, nomadism, and tribalism over specific times. However, the chaotic conditions after the collapse of the Ottoman Empire presented considerable obstacles, leading to a significant impact on the cultural and social foundations of Kurds community. The division of the Kurdish community among the Ottoman and Persian dynasties has resulted in a significant gap and instability within the Kurdish alliance, which persists to the present. Despite a backdrop of various challenges, the Kurds tenaciously maintained their distinct culture, asserting their Kurdish cultural heritage. The escalation and broadening of conflicts among nomadic communities with the intention of destabilising and breaking down their cohesiveness have continued until the present time, posing a significant and long-lasting challenge. The study highlights the obstacles that prevent the Kurdish people from achieving power and unity, which are primarily attributed to the substandard living circumstances of Kurds in neighbouring countries and the strategic placement of clan and tribe chiefs in military and government positions. Furthermore, the prolonged absence of an autonomous Kurdish state is attributed to the Kurdish population's fragmentation and neighbouring countries' Reluctance to recognize the Kurdish nation officially. The establishment and expansion of Kurdish communities were additionally influenced by the strategies of external powers, such as the Ottoman Empire, Safavid/Qajar dynasty, and the Russian Empire, each pursuing different interests and methods in dealing with the Kurds. The presence of external power dynamics exacerbated the division within Kurdish society, leading to different levels of political self-governance and external assistance among distinct communities. Internal power dynamics, such as feudal structures and tribal affiliations, had a significant impact on community formation. The presence of local chiefs and Kurdish tribes, which were at odds with one another and operated independently, caused fragmentation as they prioritised their own nomadic interests and engaged in power struggles. The formation and growth

cultural factors. These rebellions contributed to the evolution of Kurdish autonomy and identity, laying the groundwork for later nationalist movements and aspirations for self-governance.

The emergence and establishment of the Kurdish feudal system (stratification)

As stated previously, the endeavour to enhance the central governance led to a rise in the inward focus of the Kurdish society. The general populace, increasingly reliant on their regional authorities, agha and sheikhs, gradually became more disconnected from the external realm. Interacting with government officials was a daunting and unfamiliar process that instilled both fear and reverence in individuals, (Anthony D. Smith, 1992). Consequently, the responsibility was entirely delegated to the local lords, who acted as representatives of the entire community. Put simply, they assumed the role of the sole intermediaries between the state and the local community, (W. G. Elphinston, 1946; Michael M. Gunter, 2004). The enactment of the land legislation of 1859 significantly facilitated this procedure. This legislation allowed for the transfer of semi-feudal Miri lands to individuals, known as the "Tapu code" or "Tapu Nizamnamesi," upon payment of a fee collected by local economic authorities, referred to as "defterkhanes." Initially, the state retained a considerable level of ownership. However, over time, this evolved into a system of complete private ownership. This transformation encouraged the establishment of vast land holdings and subsequently contributed to the proletarianization of farmers, (Robert Olson, (1991). The prominent members of Kurdish society, including the agha and the sheikhs, utilised their prominent status to enhance and solidify their political and economic authority, resulting in the establishment of a feudal ruling class that continues to maintain its power in numerous instances up to the present day, (Esposti, N. D. 2022، Smith, A. D. 1992). Tribal leaders, agha, and sheikhs, played a role that was inconsistent and conflicting. On one hand, they were the central elements of the tribal society, ensuring its continuation by preserving its unique political and cultural systems, (Robert Olson, (1991). On the other hand, they also served as intermediaries with the state authority, with their level of compliance and cooperation varying from complete obedience to rebellion, depending solely on their self-centred interests, (Anthony D. Smith, 1992).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Socio-Economic Factors:

A, The demands for higher taxes and conscription by the central authorities strained the socio-economic conditions of the Kurdish population, leading to discontent and rebellion.

B, The feudal system prevalent in Kurdish society allowed local rulers like Bay, Khan, Agha, and Sheikh to wield significant power, making them natural leaders for rebellion against central authority.

Cultural Factors:

A, Kurdish identity and cultural distinctiveness played a significant role in uniting the population against external rule. The desire to preserve Kurdish language, customs, and traditions motivated many rebellions.

B, Religious leaders, such as Sheikhs, often played a dual role as spiritual and political leaders, mobilizing support for rebellions based on religious and cultural identity.

Leadership and Autonomy:

A, Leaders as if Bay, Khan, Agha, and Sheikh emerged as symbols of Kurdish resistance and autonomy, rallying their followers around the cause of self-governance.

B, The establishment of "autonomous" Kurdish states during certain rebellions, even if short-lived, demonstrated the Kurds' aspiration for self-rule and governance.

Outcomes and Evolution:

A, While many rebellions were suppressed by the Ottoman and Persian Empires, they contributed to the gradual evolution of Kurdish identity and autonomy.

B, The resistance put up by Kurdish leaders against central authority paved the way for later nationalist movements and aspirations for statehood in the 20th century.

C, The memory of these rebellions and the leadership of figures like Bay, Khan, Agha, and Sheikh continued to inspire Kurdish nationalist movements in later years, influencing the modern Kurdish struggle for recognition and autonomy. Consequently, the Kurdish rebellions against the Ottoman and Persian Empires during the 19th century, led by various political figures, were shaped by a combination of geopolitical, socio-economic, and

Sheikh Ubeydullah Rebellion (1880-1881):	Led by Sheikh Ubeydullah, this rebellion took place in the region of Hakkari, in present-day Turkey. Sheikh Ubeydullah aimed to establish an autonomous Kurdish state and fought against Ottoman forces.
Sheik Obeydullah rebellion (1880-1881):	Led by Sheikh Obeydullah Naqshbandi, this rebellion took place in the Hakkari region of Kurdistan, which spans parts of present-day Turkey and Iraq. Sheikh Obeydullah sought to establish an autonomous Kurdish state and fought against Ottoman forces. The rebellion was ultimately suppressed by the Ottomans
Jeladet Ali Bedir Khan revolt (1913):	Jeladet Ali Bedir Khan, a Kurdish nationalist leader, led a revolt against the Ottoman Empire in the Dersim region of Kurdistan, located in present-day Turkey. The revolt aimed to assert Kurdish autonomy and cultural rights. However, the rebellion was short-lived and swiftly crushed by Ottoman forces.

These are just a few examples of the many Kurdish rebellions that took place during the 19th century. Each rebellion had its own specific goals and regional focus, but they all shared a common desire for greater autonomy and resistance against the central authorities of the Ottoman and Persian Empires. The Kurdish rebellions against the Ottoman and Persian Empires during the 19th century, led by various political figures such as Bay, Khan, Agha, and Sheikh, played a crucial role in shaping Kurdish autonomy and identity, while also being influenced by geopolitical, socio-economic, and cultural factors.

Geopolitical Factors:

A, The weakening central authority of the Ottoman and Persian Empires created a power vacuum in which Kurdish leaders saw opportunities to assert their autonomy.

B, External geopolitical interests, such as interventions by Western powers and the rivalry between the Ottoman and Persian Empires, provided both challenges and opportunities for Kurdish leaders seeking autonomy.

further fuelled tensions between the Kurds and the Armenian population and contributed to the complex social and political dynamics of the region during the Ottoman-Iranian era. The situation appeared increasingly precarious with the prospect of the potential support of Armenians by foreign nations, particularly Russia. Both the Ottoman authorities and the religious leaders intentionally fostered these fears, as their influence expanded quickly in this evolving context, (D. Leupold – 2020; Elling, R. and Harris, K., 2022; Hobsbawm, E. J. 1992; Malek, M. H. (1989; Mark Sykes, 1908; O'shea, M. T. 1994).

The 19th century witnessed a series of Kurdish rebellions, which were sparked by the unstable environment of the time. These rebellions were driven by the Kurdish feudal lords' desire to maintain their privileges and strengthen their power. In certain cases, the pursuit of independence was also cited as a goal. It is important to note that these rebellions were mainly confined to specific regions and led by ambitious Kurdish feudal lords who were motivated by the potential reduction of their privileges or the aspiration to expand their influence in the broader area. The notable rebellions included the establishment of "autonomous" Kurdish states ((Robert Olson, 1991; Esposti, N. D. (2022). During the 19th century, there were several Kurdish rebellions against the Ottoman and Persian Empires. Here are some examples of rebellion movements, along with their leaders, dates, and areas of influence. Table 1, presents an overview some of Kurdish movements, featuring examples prominent, historical contexts, geographical distributions

Name/ date	Geography, Area
Baban Rebellion (1806-1831):	Led by Ibrahim Pasha, the Baban Rebellion took place in the Baban principality, which covered parts of present-day Iraq and Iran. The Baban rulers sought to maintain their autonomy and resist central authority.
Bedir Khan Rebellion (1847-1867):	Led by Bedir Khan Beg, this rebellion occurred in the Botan region of Kurdistan, which is located in present-day Turkey. Bedir Khan sought to establish an independent Kurdish state and fought against Ottoman forces.

Their decentralized tribal structure, combined with the rugged mountainous terrain, bolstered their defensive capabilities, thwarting attempts at conquest. During the Ottoman, Safavid, and Qajar periods, significant changes occurred in the political, social, and cultural landscape of Kurdistan. These dynasties sought to impose their authority and suppress Kurdish identity and autonomy. The Ottomans, in particular, exerted control over Kurdish regions, regulating the autonomy of Kurdish nomadic communities. Both the Ottomans and Qajars implemented policies aimed at dividing and weakening Kurdish unity. The impact of these dynasties on Kurdish identity, autonomy, and socio-economic structures was profound. They attempted to suppress Kurdish identity and autonomy, resulting in oppression and territorial disputes that affected Kurdish nomads significantly.

The rebellions of the Kurdish against Ottoman and Persian Empires

Political overviews (Bay, Khan, Agha, Sheikh)

The region of Kurdistan, which is remote and secluded, began to be affected by the changing and unstable political situation. This occurred when the central authority tried to establish control, causing difficulties for the semi-autonomous status of the Kurdish principalities. The central administration started demanding higher taxes, and the Kurdish population was recruited during the Russo-Turkish (1828-1829; 1877-1878) wars. These actions set the stage for what happened next. Instead of cooperating with the central authority, some Kurdish rulers saw this as an opportunity to strengthen their own power and potentially achieve autonomy or even independence, (Richard Tapper, 1991). Over the past two centuries, the empire has faced many challenges, resulting in a decline in its control over the outer regions. This allowed certain Kurdish rulers to significantly increase their influence and reject the previously established relationship of being subordinate to the weakening central state. The assessment was proven when the Turkish army suffered consecutive losses, primarily at the hands of the Egyptian army. Additionally, the intervention of Western powers seemed to give them control over the ongoing events. These foreign actors also showed interest in the Anatolian Christian communities, which posed a challenge for the Kurds. The Kurds viewed the Christian populations in the neighboring regions, particularly the Armenians who had clear national aspirations, as competitors in their quest for regional dominance. They feared that the establishment of an independent Armenian state would increase the likelihood of their own annexation by a Christian-dominated state. This fear

Kurdish leaders who had survived significant persecutions from Ismail and his army, allied with the Ottomans. They did so both to confront their conquerors and because they identified more with the Sunni Ottoman Empire. The outcome of the conflict was determined at the Battle of **Chaldiran in 1516**. The Ottoman Sultan Selim the Grim achieved a significant victory against the Persians, largely due to the support of Kurdish leaders. The relationships between the two empires remained perpetually competitive. The division of their respective borders that followed separated the Kurdish region in half. This was the first division that Kurdistan experienced. In exchange for their assistance, Selim drafted a treaty with the most powerful leaders of the Kurdish tribes. He restored the remaining members of the Kurdish aristocracy, granting those titles and fiefs, along with a system of relative autonomy (M. Sykes, 1908; H. Ozoglu – 2012).

During this era, the Ottoman Empire exerted significant authority over the Kurdish regions, which played a crucial role in determining the extent of autonomy enjoyed by the Kurdish nomadic communities. Additionally, in Iran, the Safavid & Qajar dynasty established Shari system specifically for the Kurds. The living conditions in these areas were challenging, marked by poverty, diseases, limited access to healthcare, and a lack of government assistance. Furthermore, the burden of high taxes fell heavily on the impoverished population. (Akın, 2022; Tamadonfar & Lewis, 2022). These factors further exacerbated the already difficult circumstances faced by Kurdish nomads. An investigation into the consequences of the Ottoman Empire's governance on Kurdish society reveals a significant influence on the formation and independence of Kurdish society across various aspects. The Ottoman and Qajar dynasties actively segregated and categorized nomads, aiming to hinder the unity and assimilation of the Kurdish people, resulting in frequent attacks on Kurds. Additionally, their Political agenda was aimed at suppressing Kurdish identity and autonomy. (Degli Esposti, 2020). The Ottoman and Qajar dynasty authorities ever work together or have any conflicts with Kurdish leaders. During this period, the relationship between the Kurdish nomads and the Ottoman and Qajar authorities was characterized by a constant struggle for power and control over the region. The nomads often found themselves caught in the middle of territorial disputes and faced oppressive policies from both sides. (Bajalan, 2020). Before the Ottoman, Safavid, and Qajar dynasties, the Kurdish region was primarily organized into tribal societies marked by constant warfare and unrest. Despite facing incursions from various groups like the Turkomans and Mongols, the Kurds maintained their culture, independence, and autonomy.

collapsed, while others took their place. These states coexisted with the tribal system in continuous interaction. When state-tribe relations were competitive, they were characterized by constant raids and looting by the tribes, and by the state's continuous effort to subjugate them and bring them under state control and taxation, (Abbas Vali, 2014). However, between states and tribes, there were also cooperative relationships. In such cases, tribal leaders collaborating with the state received various rewards (money, positions, etc.). The fame of the Kurds as indomitable, capable, and brave warriors made them highly sought after in various mercenary armies. As mercenaries, they participated in the armies of the states in the region, as well as in the Islamic army against Christian states during the time of the Crusades. The compensation for their services often involved the grant of fiefs, which became the cause of the permanent settlement of some tribes and the abandonment of the nomadic way of life. These fiefs gradually took the form of independent small states or principalities, known as "beyliks" or emirates. Large tribes or federations of tribes inhabited them where a powerful tribal leader had managed to impose his authority and emerge as the ruler. The inhabitants of these states could be tribes or individuals who declared allegiance to the ruler, seeking his protection (D. McDowall, 2021; Smith, A. D. 1992). Over time, certain families (dynasties) managed to establish their dominance in these states, maintaining their position despite various internal and external conspiracies. Thus, aristocratic elite began to emerge within these states, Lapidus, I.M, 1990; PS Khoury, J Kostiner, 1990). Shah Ismael the founder of the Safavid dynasty, while in occupied Kurdistan He sought to conquer and dominate the region, beginning in Northwestern Iran and citing religious motivations. Shah Ismael supported the Shiite branch of Islam and used messianic symbols to rally against Christians in the East and Sunni Muslim states, calling them "infidels." He enlisted the help of Kurdish and Turkmen tribes, capitalising on the shifting power dynamics in the region. By neutralising powerful local rulers, he incorporated the region into his expanding empire. Ismail Shah either put his own people in charge or appointed rival tribal leaders to govern Kurdish principalities, with the goal of dismantling the existing aristocracy. Despite the Persian occupation, many Kurdish tribes resisted and fled to the mountains. Abbas Vali, 2014). On the other side, the Ottomans, after their conquests in Western Anatolia and Europe, sought to annex the principalities located in the east, consolidating their power. Triggered by some uprisings of Shah's recruits in Ottoman territory, whom the Shah sought to support, the two empires came into conflict. The majority of Kurds, as well as

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

aggressive attitudes of regional powers like Iran, Turkey, and Iraq have successfully divided the Kurdish community, hindering their ability to form a united front. Granting authority and resources to nomadic leaders while intentionally creating divisions within the nation has been a calculated strategy to undermine Kurdish self-governance and hinder social and cultural unity. The treatments try to eliminate variation and uniqueness while highlighting the importance of tradition, history, and the predominant state languages. The Kurdish community must enhance cohesiveness, preserve their identity, strive for self-determination, and seek international assistance to fight external interventions and advocate for their rights globally.

Kurd before and after the Ottoman, Safavid and Qajar dynasties

The Kurds have been connected to the region of Kurdistan for centuries before the establishment of the Ottoman Empire. The tribal social organization characterized not only the Kurds but also all the peoples living there, including nomadic shepherds and settled cultivators. "The region's higher forms of social organization included political entities that resembled states and were organized on tribal bases". These entities were mainly founded by pastoral and military peoples who, through conquests, managed to subjugate other peoples and place them in a state of subordination, (D.R Bajalan, 2012; H. Ozoglu – 2012).

What differentiated the Kurds from other pastoral peoples was the absence of a political hierarchically superior tribal organization, a disadvantage when it came to engaging in conquests. However, the flexibility they possessed, combined with their military capabilities, provided them with increased defensive ability. Their defense was also strengthened by the rugged terrain of the steep mountains, which provided refuge to this mountainous people while discouraging aspiring conquerors for whom a mountainous and barren area was not enticing (H. Ozoglu – 2012). In this environment of continuous warfare and unrest, the Kurds managed to preserve their culture, independence, and autonomy, resisting a series of successive conquest movements from various peoples such as the Turkomans and the Mongols. However, the Arabs succeeded in subjugating them by Islamizing them. Until the 10th century, the Kurds had been Islamized; although later the Arabs withdrew, leaving behind the new religion, which played a decisive role in shaping the political and social character of the region. Amidst this backdrop of constant armed conflicts and upheavals, power balances easily became disrupted. Various tribal states

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

individuals to uphold and adapt to their cultural norms and ideals. Such stability serves as a crucial pillar in strengthening cultural identity and fostering enduring social bonds. In the realm of social security, cultural subsystems act as reservoirs for preserving values, history, and ideas. This cultural stability also facilitates cultural exchange between different communities and emphasizes equilibrium within cultural diversity Vassilis Filias. 2022; D. Leupold – 2020; Elling, R. and Harris, K., 2022; Hobsbawm, E. J. 1992).

a. Q: Inter-clan rivalries and disputes worsen social division and impede collaborative endeavours for political cohesion and socioeconomic progress in Kurdish society. The differences in the community weaken national solidarity and sustain social inequities and deviations. Consequently, the deterioration of ethical principles and societal frameworks is unavoidable. Under these circumstances, good interactions are greatly restricted, resulting in a fragmented and weakened community. This reduces the possibility of citizen involvement, cultural and scientific interactions, and the development of common society values. It is essential to tackle the adverse effects of tribalism, both from inside and through external influences and harmful policies, to enhance social unity and advancement.

b. Q: The hierarchical structure of clan organisations perpetuates inequities and marginalisation within Kurdish communities, especially among minority populations. The allocation of power and resources to individual clans, along with the allocation of land and property to clan chiefs, has created a system that further widens social disparities. The Ottoman and Qajar empires intentionally used this method to disrupt the Kurdish people, break down social unity, and hinder the development of national solidarity and cooperation. Restrictions on the use of the Kurdish language and efforts to reduce its importance have also played a role in marginalising Kurdish cultural identity. To tackle this issue, it is crucial to encourage cultural changes in society, improve communication and understanding among individuals, prioritise social education that highlights common values, and guarantee social justice and efficient governance. These initiatives will facilitate in closing the disparities and fostering a more inclusive society.

c. Q: External interventions and geopolitical interests use clan differences to undermine Kurdish autonomy and self-determination movements. The

The author asserts that the consequences and adverse effects on the social cohesion of the Kurds might include the subsequent factors.

Social division within Kurdish society is a prevalent issue that stems from tribalism. These prevailing sentiments have caused significant rifts within society and have had a detrimental impact on social cohesion. These divisions not only undermine national solidarity and unity, but also perpetuate social disparities and deviations. Consequently, the erosion of moral values and social structures within society is unavoidable. Positive interactions are severely limited in such conditions, and the community becomes fragmented and weakened due to clan classifications. This diminishing of solidarity and cohesion hampers the development of citizen participation, cultural and scientific exchanges, and the establishment of shared societal principles. Therefore, the greatest threat to society lies in fanning the flames of tribalism, whether through internal levers or the influence of external forces and destructive policies. Social disintegration occurs when a nation feels culturally estranged from its own cultural, social, and political norms. Thus, social categorization is antithetical to societal progress and leads to a profound divide in national unity. Addressing these challenges necessitates fundamental cultural transformations within society. Creating spaces for cultural and social exchange, enhancing communication between individuals, prioritizing social education that emphasizes shared socio-cultural-political values, and maximizing social and individual knowledge serve to promote interactions, constructive dialogue, and the development of social unity. Social justice and effective governance are also pivotal in fostering national security and social cohesion. Furthermore, a secure society fosters strong citizenship ties, where each individual feels empowered to shape their future and participate in decision-making processes. Encouraging mutual understanding, promoting fair economic development, and employing responsible resource management are additional factors that contribute to strengthening national security and social cohesion. Ultimately, by believing in the importance of solidarity and minimizing divisive ideologies, a safe and stable environment can be created. This lays the foundation for social security and provides the necessary stability for the various cultural subsystems of society. When members of society benefit from social and cultural security, they are naturally afforded opportunities to develop and preserve their cultural values and principles. Social stability, particularly within cultural subsystems, enables

power and authority (Lekkas, 2011; Richard Tapper, 1991). It is important to note that the belligerent mind-set of regional powers (Iran, Turkey, and Iraq) has been largely effective in fragmenting the Kurdish population, a division that persists to this day. The policy and strategy of the Qajar and Ottoman authorities relied on awarding land and power to nomadic leaders, deliberately dividing the nation and exacerbating existing social and economic disparities to prevent a sense of social, cultural harmony and solidarity. In order to eliminate any social and cultural association. The purpose is to prevent and modify the inclination and mentality of pursuing status in the Kurdish community. The Ottoman and Qajar empires made a critical decision to transform the Kurdish social structure into a feudal system by implementing a policy that granted power and resources to each individual clan in the region, as well as allocating land and property to the chiefs of these clans. This strategy was designed to destabilise the Kurdish nation by destroying social cohesion and separating them off from national solidarity and collaboration. The strict limitations on the use of Kurdish were often accompanied by attempts to diminish its significance as just a regional version of the official state languages, namely Turkish and Persian. The independent states aimed to eradicate diversity and distinctiveness while also emphasizing the value of tradition, history, and the "genuineness" of language, which in turn relates to the notion of national identity, (P.Lekkas 2011). Hennerbichler, F. (2012) provides a linguistic representation of the demographic and linguistic geographic distribution of the Kurdish population, (see map 5).

Map 5: Distribution of Kurdish language

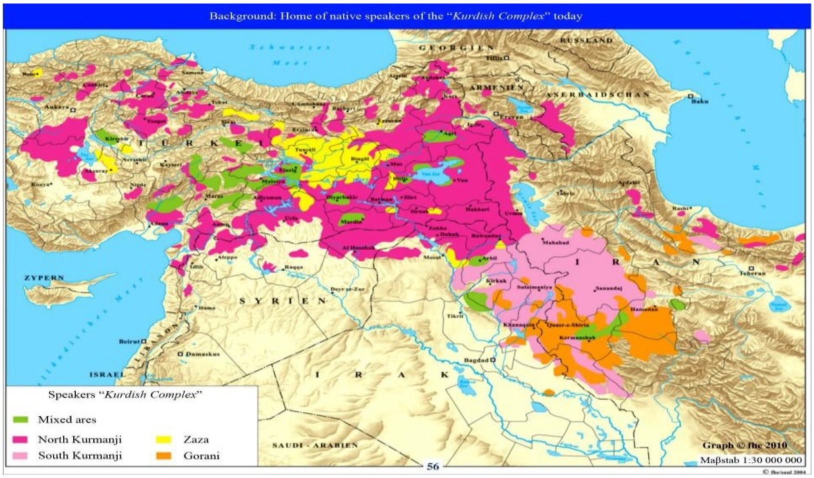

Figure 1.
Habitat of speakers of the "*Kurdish Complex*" today (Hennerbichler, 2011: p. 56).

66 Copyright © 2012 SciRes.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Urban Influence: While urbanization has affected tribal structures, tribal leaders often maintain legitimacy and authority among Kurdish peasants, contrasting with state authoritarian mechanisms.

c. Role of Tribal Affiliations and Identities in Shaping Interactions:

Social Hierarchy: Tribal affiliations and identities contribute to a social hierarchy within Kurdish society, with nomadic clans exerting power and control over settled peasants.

Inter-Tribal Relations: Interactions among Kurdish tribes are characterized by competition for superiority, alliances, conflicts, and the custom of vendetta, influencing relationships between tribes.

National Identity: Tribal leaders advocating for traditional ways of life contribute to one expression of Kurdish national identity, contrasting with urbanized Kurds influenced by Marxism, who reject tribalism and state assimilation policies.

Development of Kurdish Identity: The conflict between traditional tribalism and progressive nationalism shapes the development of the Kurdish national identity, with tribalism playing a role in the military aspect of the Kurdish struggle but also contributing to conflicts and obstacles to collective action.

The negative role of clans in the division of Kurdish society

The landscape of fierce power struggles among themselves was further framed by "unholy alliances" (Ankara, Baghdad, Tehran), described by leaders of each faction as "tactical manoeuvres". Regardless of whether these alliances have been formed out of necessity or desperation, they tarnish the image of the Kurdish movement and its leadership, which appears willing to sell principles, values, and even human lives to the highest bidder. The disruptive effects of tribalism have made it a valuable weapon in the hands of dominant states. For this reason, as much as racism contradicts central state authority, in cases where states could benefit from it, it was not only against but was actually reinforced in practice. In the case of Turkey, for example, as analysed in detail later on, not only was the racial system not fought against, but also at times, it was strengthened through the reinforcement of feudal structures in the Kurdish economy. In addition, of course, the perpetuation of the material and economic background of a society can only perpetuate its social structures as well. Thus, the term "**agha**", which once referred to a smaller or larger racial leader, is now used to denote the wealthy landowner, especially one who holds both political

the case of the "protected" Kurdish "independent" enclave in northern Iraq. The resurgence of tribalism or the "neo-tribalism" characterizing the situation in northern Iraq has diminished, if not thwarted, the hopes of Kurds born with the establishment of the Kurdish enclave.

a. Structural Components of Tribal Organization in Kurdistan:
Ashiret System: Kurdish society is organized through a clan system known as ashiret, which comprises nomadic herders as the predominant group. These nomadic clans form the backbone of Kurdish tribal organization.

Subdivisions: Tribes are subdivided into smaller units such as clans, Tire, tayfe, and other similar categories, reflecting a hierarchical structure within the tribe.

Clan Formation: Clans are formed not solely based on kinship ties but also on other social factors, with varying rules and significance of social groupings across time and place.

Leadership Structure: A leader, whose titles, powers, represents each clan or subgroup within the tribe and responsibilities may vary depending on the specific tribe or location.

Geographical Affiliation: Tribes are intricately linked to specific geographical regions that they govern, often named after or inversely related to the region itself.

Economic Activities: Economic activities, whether nomadic pastoralism or settled farming, play a significant role in determining the socioeconomic status and distinctive character of each tribe.

b. Power Dynamics and Leadership Structures within Kurdish Tribes:

Collective Leadership: Leadership within Kurdish tribes often operates on a collective basis, with leaders representing various clans or subgroups within the tribe.

Social Mobility: There exists a degree of social mobility within tribes, with individuals and groups shifting between nomadic and settled lifestyles based on various factors such as economic conditions or tribal needs.

Military Backbone: Tribal leaders, known as agha, often play a significant role in military affairs, perpetuating the tribal martial tradition and representing the military backbone of the Kurdish struggle.

The tribal organizational system within Kurdish society has endured significantly up to the present day. However, it has experienced several transformations over time. Primarily, Kurds have largely abandoned their nomadic pastoralist lifestyle, with an increasing number either of tribes settling voluntarily or because of policies imposed by the dominant states to which they are affiliated. Presently, nomadic tribes are scarce, and some engaged in pastoralism continue to lead semi-nomadic lives, migrating during the summer months in search of grazing lands. Additionally, the phenomenon of urbanization has been notably prevalent among the Kurdish population in recent decades, (Malek, M. H. 1989; D. Leupold – 2020; Hobsbawm, E. J. 1992; Elling, R. and Harris, K., 2022). However, these economic and social changes proved inadequate to eradicate tribal structures. A multitude of factors has contributed to the survival and perpetuation of this social organization. Despite some disruption of tribal structures due to urbanization, the majority of Kurds still primarily reside in rural areas, where tribal bonds have remained exceptionally robust in many cases. For Kurdish peasants, state authoritarian mechanisms lacked legitimacy, in contrast to their tribal leaders, whom they tended to adhere to. (K. Polanyi, 2021).

This phenomenon significantly contributes to the diverse development of the Kurdish national identity. Tribal leaders, who emphasize the preservation of traditional ways of life, advocate resistance, and vehemently oppose assimilation efforts by state authorities, articulate one expression. The other expression pertains to the national sentiment articulated by urbanized Kurds, who have also shaped Kurdish intellectual thought. Often influenced by Marxism, they reject both tribalism and the state's policy of assimilation along with its official ideology (Gürses, M. (2019; K. Polanyi, 2021). As noted by M. Malek, 1989: "In this conflict between 'tradition' and 'progressive nationalism,' the two sides remain united in an eternal love-hate relationship, with urban thought providing education and cultural and international solidarity for the movement, while the military backbone belongs to the tribes." In almost all cases, the military aspect of the Kurdish struggle is closely connected to the tribal system, perpetuating and confirming the tribal martial tradition. However, tribalism is also responsible for most of the misfortunes of the contemporary Kurdish movement. Conflicts among tribes and exploitative relationships between subordinate and dominant social strata have divided Kurdistan for many years. Conflicting interests have always been an obstacle to collective action. Nowhere are the problems of tribalism revealed with such clarity as in

to meet its military needs. In the latter case, they gradually became integrated into the tribal system. Elements of this type of social stratification, such as the superiority of nomadic warrior tribes over the lower-class settled farmers, persist in Kurdish society to this day. Members of tribes have an advantage over non-tribally organized individuals, and even the engagement of tribal leaders (**agha**) in agricultural activities remained derogatory, even if they were owners of large land holdings (Foster, 2022; M.N. Bruinessen, (1992). Every tribe is intricately linked to a particular geographical region that it governs. Often times, the tribe is named after the region, and inversely. Tribe members possess an inherent entitlement to utilise all pastureland under their control of their tribe, while maintaining separate and autonomous operations from other tribes. The property rule exhibits regional variations and is shaped by Kurdish traditions, Islamic customs, and the policies of the prevailing state under whose dominance they are positioned. Furthermore, the economic activities of each tribe, whether they involve nomadic pastoralism or settled farming, play a significant role in determining their socioeconomic status. The distinctive character of the tribe is intricately linked to its activities. These attributes differ across different locations and adapt over time in response to developments in economic and social factors Marx, Emanuel, 1996; Philip S. Khoury, Joseph Kostiner, 1991;Ciment, J. (1996).

The degree of cohesion and the boundaries of the tribe become visible primarily when there is an external threat or danger. In such situations, the members of the tribe rally around their tribal leader to face the threat, which may concern either the interests or the very lives of the tribe members. This threat can originate from the state under whose sovereignty the tribe falls or from a competitive or hostile tribe, Marx, Emanuel, 1996; Philip S. Khoury, Joseph Kostiner, 1991; M.N. Bruinessen, (1992). Inter-tribal relations are characterized by continuous competition for superiority, often defined in the simplistic friend-enemy dichotomy. The classification into one category or another is frequently determined by the well-known Kurdish proverb, "the enemy of my enemy is my best friend." The custom of vendetta, which remains quite alive today, can also escalate relations between hostile tribes to acute points. Finally, alliances and conflicts are quite fluid, determined by the specific interests at stake each time and which tribes are involved, (Bajalan, D. R. 2012; D. Leupold – 2020; Elling, R. and Harris, K., 2022; Hobsbawm, E. J. 1992; Malek, M. H. (1989).

meaning of the words used to represent these social groups is different over time and from place to place. (See map 4).

Map 4. Kurdish-Tribes- Clan map

"The formation of a tribe does not rely solely on kinship ties, and there is no specific rule of formation that applies universally or is confirmed in all cases." Even the significance of the words used to describe these social groups differs over time and from place to place Martin van Bruinessen, (1992) clarifies, this is a theoretical construct aimed at helping us understand this method of social organization, rather than a model encountered directly in social reality or one with universal validity. It can be considered an "ideal type," as Max Weber would characterize it. According to van Bruinessen, (1992) tribes may consist of either other smaller tribes (**tire**) forming a federation or even smaller groups, the clans (**tayfe**). Clans are composed of families that share a common ancestor or consider themselves to have one. Clans, in turn, may be made up of families with common genealogical trees (**hos**) or families connected not by blood relations (**bavic**). The nuclear family constitutes the unit of the tribe, and a leader represents each of these groups and subgroups. The titles held by these leaders, as well as their powers and responsibilities; vary from place to place and from tribe to tribe. Between the two groups, there existed a degree of social mobility Deringil, S. 2003; James Ciment 1996; Olson, R. 1993). Nomadic tribes could settle for various reasons, gradually diminishing tribalism, either while settled farmers could become nomads again voluntarily if they acquired the means to own and maintain livestock or forcibly if demanded by a nomadic tribe

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

well-being of the individual depended on the well-being of the group. The success of the group is also the success of the individual who, in any case, feels proud of his race and his membership in it. The tribal model of social organization as well as the occupation of nomadic animal husbandry characterized the majority of the Kurdish population. However, there were also a certain number of permanent settlers engaged in agriculture. They were called reaya, like the vassal Christian producers in the Ottoman Empire, and the word had the same negative connotation for both groups. Their social position was clearly lower than that of the nomadic pastoralists-warriors and indeed the reaya were in a relationship of servitude to them. Raiding and exploiting the labor of settled peasants, or forcibly conscripting them to meet war needs, was a common tribal practice, (Forti, L., Perego et al,. 2021).

Map III. Kurdish tribes

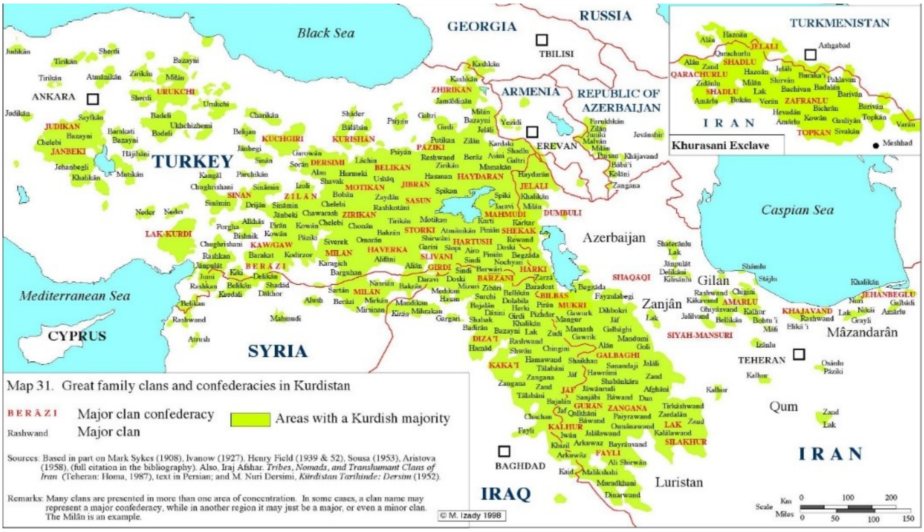

The tribe and its subdivisions this practice further solidified the social hierarchy within Kurdish society, with the nomadic clans exerting power and control over the settled peasants. The Kurdish tribe is a socio-political and, in general, territorial (and therefore economic) unit that is based on descent and familial ties, whether it be actual or imaginary, and has a distinct inner structure. Naturally, it is subdivided into a number of sub-tribes, which are then further subdivided into smaller units such as clans, lineages, and some other similar categories, (Nicola Degli Esposti, 2020; Koç, 2023; M. Bruinessen, 1992). The way a clan is formed is not based solely on the ties of kinship and there is no specific rule of formation that applies or is confirmed in all cases. Even the

Ottoman and Safavid dynasties while striving to uphold their autonomy, cultural heritage, and territorial integrity in the face of external challenges

Organization of the Tribe

A. The Tribe

The structure of Kurdish society during the late 16th and early 20th centuries was marked by a strong sense of community and a deeply ingrained nomadic way of life. This nomadic lifestyle, which had deep historical roots, played a significant role in shaping the social hierarchy within Kurdish society, placing the nomadic clans at the forefront. Kurdistan largely comprised of towering, rugged mountains, and its inhabitants were predominantly nomadic herders organized through a clan system known as ashiret. This social organization model was essential for the survival of pastoral people in a challenging natural environment and harsh living conditions. Inter-tribal conflicts over limited pastures exposed the tribesmen to the art of war, and from an early age, the Kurds gained a reputation as courageous and skilled warriors (Dargın, 2023; Forti, L., Perego et al,. 2021). Moving constantly in search of pastures or engaging in warfare to claim them required collective effort, cooperation, and strong bonds among group members. Solidarity among tribe members formed the central axis in defining their rights and obligations, where everyone had the right and duty to provide aid and support in difficult situations or against external enemies, (Grobba, F. 1966; MacLean, G. 2019)(see map III). The group's survival and well-being took precedence and necessitated a high level of cohesion and compliance among members. Individual interests ranked secondary to the safety and comprehensive needs of the group, discouraging personal differentiation, initiative, or self-indulgence that could undermine teamwork and cohesion. Individuals enjoyed the security and fulfilment of their needs within the group context but were obligated to remain within its framework and adhere to its regulations, (Ventura, F. 2022; Foster, 2022). Through socialization within the tribe from a young age, tribe members learned that they were an integral part of the group and their social universe. The line between self and group became blurred, as individuals identified themselves as members of the group, (Van Bruinessen, M. 2002; Bajalan, D. R. 2012). Consequently, their perception of themselves and their understanding and interpretation of life and reality were influenced by the social dynamics of the group. The group acted as a filter through which they processed the external world, evaluated data and situations, defined needs, set goals, and developed priorities and strategies. The

The Zibari tribe navigated a delicate balance between the Ottoman and Safavid empires, often engaging in strategic alliances or remaining neutral to safeguard their autonomy and interests. Additionally, The Zibar tribe likely interacted with both Ottoman and Safavid authorities, with their mobility allowing for trade and occasional diplomatic engagements.

The Botan Tribe: Territory: Roaming the plains and valleys of southeastern Anatolia and northern Mesopotamia, the Botan tribe established a nomadic presence in the region. Renowned for their expertise in animal husbandry and agriculture, the Botan tribe contributed to the economic prosperity of the region. They also played a significant role in local politics and trade networks. The Botan tribe maintained pragmatic relations with both the Ottoman and Safavid powers, often leveraging their strategic position to ensure their survival and prosperity in a volatile political landscape. Furthermore, In the late 19th century, the Kurdish tribes of Baradust, Jalali, and Shamdinan occupied distinct regions within Kurdistan, each with its own achievements and challenges.

The **Baradust Tribe** (**Mîrektiya Biradost**) situated in the Zagros Mountains of the Kurdistan region, distinguished themselves through their adept animal husbandry skills and their ability to traverse diverse terrains. Despite their proficiency in these areas, they often found themselves treading a delicate line with the Ottoman and Safavid authorities. Their desire to maintain independence and uphold their traditional lifestyle clashed with the political agendas of the ruling dynasties, leading to a precarious relationship characterized by tension and occasional conflict. Meanwhile, the **Jalali Tribe**, located in Eastern Kurdistan, emerged as key players in the Kurdish nationalist movements that surged from 1851 to World War I. Advocating for Kurdish autonomy and rights within their territories, they likely engaged in intricate political maneuvering with both the Ottoman and Safavid authorities. Their efforts aimed to assert Kurdish identity and push back against external control, marking them as significant figures in the struggle for Kurdish self-determination. In Southern Kurdistan, the Shamdinan Tribe stood out for their resilience in defending traditional land rights and grazing areas against rival claimants. As they sought to safeguard their territory from encroachment, they inevitably clashed with the Ottoman and Safavid authorities over land disputes. Negotiations and conflicts were commonplace as the Shamdinan tribe endeavoured to maintain their ancestral lands and preserve their way of life amidst external pressures. Overall, these Kurdish tribes of the late 19th century navigated complex relationships with the

a. The key characteristics of nomadic social organization within Kurdish communities include clan and tribal affiliations, mutual assistance, shared responsibilities, respect for elders with extensive knowledge, and a hierarchical structure based on segmentary lineage. These communities trace ancestry through the paternal line, form marital unions within the tribe to ensure equality among members, and establish inner hierarchies where tribal chieftains and lineage elders hold centralized authority over the tribe and its divisions.

b. Nomadic lifestyles significantly influence social cohesion and community dynamics in Kurdistan by fostering cooperation, solidarity, and cohesion among nomadic groups. Mutual assistance and shared responsibilities are fundamental values that promote unity and collective decision-making. Additionally, the mobility of nomads facilitates cultural exchange with settled communities encountered during journeys, enriching the collective identity of Kurdish nomads.

c. Traditional practices and values play a crucial role in shaping nomadic social organization among Kurdish tribes. Respect for elders, adherence to segmentary lineage, and the practice of endogamy contribute to maintaining cohesion within extended families and shallow descent groups. Moreover, the emphasis on collective rights to grazing and agricultural land serves as a common interest that helps prevent lineage fragmentation and reinforces tribal unity.

The Herki Tribe: Territory: Primarily situated in the borderlands of modern-day Turkey, Iraq, and Syria, the Herki tribe traversed the rugged terrain of the Kurdish regions. Emerging as formidable warriors, the Herki tribe often resisted external incursions into their lands. They gained renown for their skilled horsemanship and prowess in battle. Relationship with Ottoman and Safavid Dynasties: The Herki tribe maintained a complex relationship with both the Ottoman and Safavid powers, often shifting alliances based on strategic interests and regional dynamics. At times, they allied with one against the other, leveraging their nomadic mobility to their advantage.

The Zibari Tribe: Territory: Roaming the mountainous areas of Kurdistan, the Zibari tribe established a presence across what is now northern Iraq and southeastern Turkey. Known for their resilience and independence, the Zibari tribe fiercely defended their territories against encroachment. They excelled in animal husbandry and trade, contributing to the economic vitality of the region.

Between 1851 and 1914, the customary customs and itinerant way of life of the Kurdish nomads exerted a substantial influence on the economic and political dynamics of Kurdistan. The Kurdish nomads' tribal structure and strong sense of community were pivotal in their assimilation into the Social, cultural, structure of Kurdistan during this era (Hennerbichler, F. (2012). The complex tribal organisation also played a role in the development of a formidable Kurdish nationalist movement, which had a significant impact on the political situation in Kurdistan. By actively engaging in the nationalist movement, the Kurdish nomads effectively voiced their aspirations for self-governance and acknowledgement as a separate ethnic entity (Degli Esposti, 2020; McDowall, 2021). The nomads' demands for autonomy and recognition were motivated by their profound connection to their land, as well as their aspiration to safeguard their cultural and linguistic identity (Degli Esposti, 2020; Darici, 2023). The nomads' strong connection to their land and their dedication to maintaining their cultural heritage were evident in their economic pursuits, which included animal husbandry and agriculture. These economic activities not only supported the nomads' means of living but also made a significant contribution to the overall economic advancement of Kurdistan during this period. Moreover, the involvement of the nomads in trade and agriculture cultivated a feeling of mutual reliance within the social structure of Kurdistan. (Degli Esposti, 2020).

The geopolitical conditions in the 19th century greatly influenced the divided state of Kurdish society. The Kurdish population was dispersed across diverse regions and subjected to the governance of distinct political entities. Examples of empires that can be mentioned include the Ottoman Empire, Persia, and Russia (McDowall, 2021; Kaya, 2020). These political entities not only enforced their own legal codes and regulations on the Kurdish nomads, but also exerted an impact on their social and economic relationships with nearby communities. The intricate system of governance had a significant influence on the day-to-day existence and means of subsistence of the Kurdish nomads. (Forti, L., Perego et al,. 2021;Meyer, 2022). An analysis of the historical context of Kurdistan between 1851 and 1914 is crucial for comprehending the influence of Kurdish nomads on the social, economic, and political aspects of the area. Here are instances of Kurdish nomadic tribes, including their regions, dates, achievements, and their interactions with the Ottoman and Safavid empires for better comprehension.

have meticulously examined this pivotal epoch in Kurdistan's history and have shed light on the diverse factors and intricate dynamics that propelled the involvement of Kurdish nomads in the socio-political and socio-economic realms. To fully understand the far-reaching impact of the Kurdish nomads, it becomes imperative to delve into the deep historical context and unravel the profound societal structures that prevailed in Kurdistan during this transformative era. An in-depth analysis of the historical backdrop will enable us to grasp the multifarious ways in which the nomadic lifestyle of the Kurds influenced and shaped the very development of Kurdistan itself. It is within this broader context that the rich tapestry of cultural traditions and practices of the Kurdish nomads emerges, portraying their sophistication, diversity, and interconnectedness. "These cultural exchange networks, fostered by the nomadic lifestyle and constantly facilitated by the extensive migration patterns of the Kurdish nomads, led to a vibrant exchange of goods, ideas, and cultural practices, transcending geographical boundaries and connecting different regions within Kurdistan (Bayraktar, 2020). This multifaceted historical analysis highlights the significance of Kurdish nomads (Bozarslan et al., 2021). Their nomadic lifestyle also played a pivotal role, as noted by Meyer (2022) and Polanyi (2021)."

The establishment of thriving trade networks and the diffusion of these vibrant cultural practices throughout Kurdistan had far-reaching implications, fostering economic growth and prosperity while simultaneously nurturing a sense of unity, solidarity, and shared identity among the Kurdish population(M. Van. Bruinessen – 2016, 2002). The invaluable contributions made by the Kurdish nomads, spanning the realms of politics, economy, society, and culture, formed a critical cornerstone in the ongoing saga of Kurdish history, and their lasting legacy endures as a testament to their resilience, resourcefulness, and unwavering commitment to their homeland. As we continue to explore and delve into the captivating narratives and multifaceted dimensions of Kurdish history, it becomes increasingly evident that without the remarkable endeavours and enduring contributions of the Kurdish nomads, the dynamic texture of Kurdistan would have been bereft of its intricate beauty and profound significance (M. Van. Bruinessen – 2016, 2002).

The historical presence of Kurdish nomads in Kurdistan has significantly influenced the social fabric and cultural diversity of the region, particularly in the context of the unity gap and challenges faced in Syria, Iraq, Iran, and Turkey.

During the Safavid era in Iran, the government established or reinforced significant tribal confederations by appointing chieftains to lead them. In the 16th century, the Ottoman system permitted the existence of autonomous Kurdish principalities (Deringil, S. 2003; James Ciment 1996). "Nevertheless, as the central authority extended its dominion over Kurdistan, these smaller autonomous regions were replaced by more extensive tribal alliances, functioning as entities for indirect governance. With the ongoing expansion of the state administration, smaller regions were governed in an indirect manner, resulting in the emergence of smaller and less intricate tribal units (McDowall (2021; Martin van Bruinessen, 1992-2002). The social history of Kurdistan encompasses various tribes, religious families holding dominion, relationships between Kurds and non-Kurdish residents, and interactions between these groups and the government and economy. This compilation of studies presented in this volume serves as a significant addition to the social history of the Kurds and Kurdistan Polanyi (2021).

Researchers, scholars, and academics across various disciplines widely acknowledge the profound and significant impact of resilient and enterprising Kurdish nomads on the intricate political, social, and economic landscape of Kurdistan during a specific historical period (Meyer, 2022; Polanyi, 2021; Foster, 2022; Ciment, 1996; William Spottiswoode, 1863; Deringil & Hanioglu, 2000; Gunter, 2001; Lale Yalçın-Heckmann, 1991; Marx, 1996; Khoury & Kostiner, 1991; Van Bruinessen, 2002; Bajalan, 2012). It is crucial to acknowledge and appreciate the invaluable contributions made by the Kurdish nomads, whose indomitable spirit and unwavering determination played an instrumental role in transforming not only the physical terrain of Kurdistan but also its intricate socio-economic fabric (McDowall, 2021; Bayraktar, 2020; Bozarslan et al., 2021). Their multifaceted contributions extended beyond a singular domain and encompassed politics, economics, society, and culture, leaving an indelible imprint on every aspect of Kurdish existence.

The strategic acumen and distinct political strategies employed by the Kurdish nomads, along with their astute understanding of alliances and power dynamics, exerted a profound influence on the ever-evolving and delicate political landscape of Kurdistan during this unparalleled period in history. Their actions shaped the trajectory of the entire region for generations to come. Numerous scholars, including Deringil, S. 2003; James Ciment 1996; Olson, R. 1993; Vassilis Filias. 2022; Thévenin, M. 2011; Ventura, F. (2022; Foster, 2022)

segmented structure of the tribe. The tribe comprises several sections that are structurally equivalent to each other. Each of these sections is further divided into multiple subsections, which are subsequently divided into further smaller sections. This hierarchical structure extends all the way to the lowest level of the extended family, where there is a notable inclination towards endogamy. It is customary for a man to marry his paternal uncle's daughter, or if that is not feasible, another closely related individual (McDowall, 2021; Abbas Vali, (2014; Deringil, S. 2003; James Ciment 1996; Olson, R. 1993).

This specific familial connection structure ensures that the daughters' reproductive capabilities are restricted to the extended family or a closely related group, thereby greatly bolstering its cohesion (Martin van Bruinessen, 1992). However, this advantage is counterbalanced by the difficulty of integrating the extended family into the wider tribe or its larger subgroups. This integration could potentially be more effectively accomplished by adopting alternative marriage structures. Furthermore, it significantly curtails women's autonomy and their ability to engage in negotiations. In the absence of shared interests, particularly collective rights to grazing and agricultural land, lineages would continue to splinter into smaller factions. Tribes assert and safeguard their ancestral land rights against competing claimants, (McDowall, 2021; Abbas Vali, 2014; Martin van Bruinessen, 1992-2002). Conflicts serve as pivotal catalysts in preserving the coherence of tribal organization, with the segmented framework of the tribe conspicuously manifesting itself during periods of strife. Tribes coalesce in combat against rival factions, yet are often beset by internal discord, wherein allegiances and opposition intricately mirror the hierarchical segmentation of the tribe, Martin van Bruinessen, 1992-2002; McDowall, 2021; Abbas Vali, 2014). In other hand, chiefs have the choice of marrying into marriage with women originating from different Kurdish tribes or even from other ethnic groups residing in nearby or urban areas. Engaging in polygamy allows them to establish and maintain connections with other people, while simultaneously reinforcing ties within their own families. Nevertheless, the authority and impact of a chieftain within a tribe primarily rely on their capacity to advocate for the tribe's interests to other people, particularly the governing body. Both in Iran and the Ottoman state, tribes were regarded as cohesive units, and a system of governance known as indirect rule was established, wherein tribal leaders held significant influence (McDowall, 2021;Abbas Vali, (2014). In Persia and the Ottoman Empire, tribes were considered as cohesive entities, and a system of governance was implemented wherein tribal leaders held significant influence.

interplay between the Kurdish nomads' manner of life, economic networks, and political influence has been thoroughly researched by scholars such as Deringil, Selim, M. Hanioglu, 2000; Bozarslan, 2021; Meyer, 2020; Ventura, 2022). Their findings have thrown light on the intricate relationship that exists between their way of life, economic networks, and political impact (Degli Esposti 2020; Ventura (2022). The leader of nomadic communities must consistently devise and implement tactics to safeguard their independence and engage in diplomatic discussions with different governing entities to ensure the wellbeing of their interests and customary lifestyle, (Bajalan, D. R. 2012; Polanyi 2021; Foster, 2022; McDowall, 2021; Degli Esposti, 2020). Kurdish nomads exhibit varying degrees of complexity in their social organisation, yet they adhere to two fundamental structural principles that are also observed in other Middle Eastern tribes. One of the principles, referred to as segmentary lineage, entails tracing ancestry through the paternal line and forming marital unions within the tribe. The purpose of this is to ensure equality among members of the tribe by regarding them all as family with equitable entitlements. The second principle entails the establishment of an inner hierarchy, wherein tribal chieftains and lineage elders maintain centralised authority over the tribe and its subordinate divisions, occasionally employing an authoritarian approach. In essence, the tribe consists of different sections that are all considered equal in terms of their structure (Bozarslan et al., 2021; Meyer, 2022; Philip G. Kreyenbroek, Ch. Allison 1996). Each section is comprised of multiple subsections, which are subsequently subdivided into smaller units. This hierarchical framework promotes endogamy, whereby persons are encouraged to marry close relatives, such as cousins or members of the same lineage. Although this marriage pattern enhances cohesion within the extended family or shallow descent group, it restricts assimilation into the broader tribe or its larger subdivisions Foster, 2022; McDowall, 2021; Degli Esposti, 2020; Abbas Vali, (2014). It is crucial to acknowledge that this pattern severely restricts women's freedom of choice and ability to make deals. If the aforementioned trends were not counterbalanced by common interests, particularly the collective rights to grazing and farmland, lineages would continue to fragment into smaller segments. Tribes assert and protect their traditional land rights in an ongoing manner, in order to counter rival claimants. Conflicts serve as the binding force in tribal organisation, and the segmentary structure of the tribe is most evident during periods of conflict. Tribes form alliances to confront rival tribes, but they also frequently experience internal divisions, where alliances and opposition align closely with the

lands (Philip G. Kreyenbroek, Christine Allison 1996; Meyer (2022). By adopting a nomadic way of life, Kurdish nomads developed a deep bond with nature and their livestock, leading to a symbiotic relationship that had a profound impact on their cultural beliefs and social structures. The nomads relied on their herds for sustenance, utilizing their milk, meat, and wool for food, clothing, and trade. This close connection with their animals shaped their worldview, emphasizing the importance of harmony and interdependence with the natural world (Meyer,2022; Bruinessen, Martin van. 1993-2010). Kurdish nomads developed a keen understanding of the land and its resources, mastering the art of navigating through diverse terrains and locating suitable grazing areas. They possessed intricate knowledge of seasonal patterns, water sources, and vegetation, enabling them to sustain their herds and maintain their way of life. This ecological expertise was passed down through generations, forming the foundation of their cultural heritage. Bruinessen, Martin van. 1993-2010). The nomadic lifestyle also influenced social structures within Kurdish communities. Clan and tribal affiliations played a crucial role in organizing nomadic groups, ensuring cooperation, and facilitating collective decision-making. Respected elders who possessed extensive knowledge of the land and its resources often held leadership positions. Mutual assistance and shared responsibilities were fundamental values, promoting solidarity and cohesion among the nomadic groups. Furthermore, the mobility of the nomads fostered a dynamic exchange of ideas, traditions, and goods with settled communities they encountered during their journeys. This cultural interaction enriched the collective identity of the Kurdish nomads, influencing their language, music, folklore, and artistic expressions. Overall, the symbiotic relationship between Kurdish nomads, nature, and their livestock profoundly shaped their cultural beliefs and social structures. The nomadic lifestyle instilled a deep appreciation for the environment, fostered social cohesion, and facilitated cultural exchange, leaving a lasting impact on the Kurdish society of the late 19th century. (McDowall, 2021; Beck, L. 1990). The nomadic society of Kurdistan maintained significant influence on the political, economic, and social spheres of the period Meyer (2022). The contemporaries, along with the stoical Kurdish infrastructure, were the primary drivers for the occurrences of that historical time. The Kurdish nomads had a significant impact on the strength and weakness of the Kurdish territories during the period of their presence. Particularly, the nomads performed a crucial role in the political history and Kurdish nationalism movement of Kurdistan between 1851 and 1914 and World War I. The complex

However, recognizing the importance of water for survival and acknowledging the need for sustainable resource management, the Barzan and Hawraman Tribes initiated dialogues and implemented shared irrigation systems in 1765. This resolution not only mitigated conflicts but also strengthened intertribal ties through collaborative efforts in water conservation (Bruinessen, Martin van. 1993; Deringil, Selim. 2003; Ciment, James 1996).

The Soran Tribe, situated in the central plains of Kurdistan, and the Halabja Tribe, located in the eastern mountainous region, often found themselves at odds due to differences in lifestyle and economic activities during the 16th century. The Soran Tribe was primarily engaged in settled agriculture, while the Halabja Tribe relied heavily on nomadic herding. This contrast in livelihoods created tensions over land use and resource allocation. However, recognizing the value of diversity and the potential for economic cooperation, the Soran and Halabja Tribes established trade networks and formed alliances in 1602. This resolution allowed for the exchange of agricultural produce and animal products, fostering economic interdependence and reducing conflicts stemming from resource disparities, (Kreyenbroek, Philip G., and Stefan Sperl 2005).

The Badinan Tribe, inhabiting the western part of Kurdistan, and the Jaf Tribe, residing in the southern mountainous region, had a history of territorial disputes and raiding activities during the 19th century. These conflicts often resulted in the appropriation of labor and resources from settled farmers belonging to the Jaf Tribe. However, with the emergence of a more centralized governance structure in Kurdistan, the Badinan and Jaf Tribes participated in peace negotiations facilitated by regional authorities in the year 1827. Through the establishment of clear boundaries and the recognition of individual rights and sovereignty, the tribes resolved their conflicting claims and embraced a more cooperative relationship, focusing on mutual development and prosperity, (Bruinessen, Martin van. 1993)

Nomadic Social Organization in Kurdistan

To comprehend the significant role played by Kurdish nomads in shaping the cultural and social fabric of the late 19th century, it is crucial to explore the historical context of these nomadic communities. These communities constituted an integral component of Kurdish society, characterized by a distinctive way of life centered around animal husbandry and the constant movement across expansive territories in pursuit of fertile grazing

war to claim territory. This geographical factor drives collective efforts and cooperation among tribes, as well as conflict over limited resources. Additionally, historical factors, such as the reputation of Kurds as brave warriors, influence social dynamics by shaping perceptions of strength and honor within the community. Economic factors also play a role, with nomadic herding forming a racial model of social organization, while settled agriculturalists occupy a lower social position. This hierarchical structure leads to practices such as raids and the appropriation of labor from settled farmers, further influencing social interactions and power dynamics.

c. Cultural norms and traditions deeply shape social behaviors and practices among the Kurdish population. The tribal system, rooted in centuries-old traditions, dictates social organization and relationships, with solidarity among tribe members serving as a fundamental principle. Cultural values such as honor, loyalty, and collective responsibility permeate social interactions, guiding behaviors and expectations within the community. The blurred boundaries between self and tribe reflect a collectivist mind-set, wherein individual actions are often subordinated to the needs and goals of the group. Moreover, cultural norms surrounding gender roles and family structures also influence social dynamics, with traditional patriarchal values shaping power dynamics within households and communities. Overall, cultural traditions play a central role in shaping social norms, behaviors, and interactions among the Kurdish population, contributing to the cohesion and resilience of their social fabric.

"For additional clarification, examples are provided as follows:

The Qadir Tribe, known for their expertise in animal husbandry and their fierce warriors, inhabited the mountainous region of southeastern Kurdistan during the 17th century. Their conflicts with the neighboring Zoray Tribe over grazing lands often led to violent confrontations. However, through mediation and negotiations facilitated by respected tribal elders in the year 1672, the Qadir and Zoray Tribes managed to establish a mutually beneficial agreement, resolving their territorial disputes and fostering a sense of cooperation, Vali, Abbas. 2014; Bruinessen, Martin van. 1993).

The Barzan Tribe, residing in the northern part of Kurdistan, had a longstanding rivalry with the Hawraman Tribe during the 18th century. These two tribes frequently clashed over control of vital water resources in the region.

processed, data and situations are evaluated, needs are defined, goals are set, priorities are established, and strategies are developed. The well-being of the group translates into the well-being of the individual. The successes of the group are also the individual's success, and in every instance, they feel proud of their tribe and their role as a member, Ciment, J. 1996; Kreyenbroek, P. G., & Sperl, S. (2005). The racial model of social organization, as well as engagement in nomadic herding, characterized the majority of the Kurdish population. However, there was also a number of permanently settled individuals involved in agriculture. They were called "**reaya",** similar to the submissive Christian producers in the Ottoman Empire, and the word had the same negative connotation for both groups. Their social position was clearly lower than that of nomadic herders and warriors, and the **reaya** were in a subordinate relationship to them. Raids and the appropriation of the labor of settled farmers or their violent conscription to meet war needs were common practices among the tribes, (; Abbas Vali, 2014; Kreyenbroek, P. G., & Sperl, S. 2005; Martin van Bruinessen, 1986- 1992-2002).

a. Social structures and relationships within Kurdish society are deeply entrenched in traditional tribal systems, particularly among nomadic herders. The tribal system, or "ashiret," forms the basis of social organization, where solidarity among tribe members is paramount. This solidarity is crucial for survival in the rugged mountainous terrain and harsh living conditions of Kurdistan. The tribal system fosters collective effort, cooperation, and strong bonds among group members. Rights and obligations are defined around the central axis of solidarity, wherein every member has the right and obligation to assist, and support fellow tribe members in times of need or against external threats. Individual concerns are subordinated to the well-being and prosperity of the group, emphasizing cohesion and compliance among its members. Socialization within the tribe reinforces the idea that the group is an integral part of the individual's identity, blurring the boundaries between self and the collective. As a result, social structures operate on the principle that the well-being of the group translates into the well-being of the individual, with collective successes contributing to individual pride and identity.

b. Several factors influence social interactions and dynamics in Kurdistan, with geography playing a significant role. The rugged and challenging mountains of Kurdistan have historically shaped the nomadic lifestyle of its inhabitants, necessitating continuous movement in pursuit of grazing lands or through

gap in understanding the role of Kurdish nomadic communities from 1851 to 1914, contributing to the scholarly exploration of this lesser-known aspect of Kurdish history.

Data collection and analysis:

Data will be collected from several sources including Google Scholar, Research Gate, Science Direct, and the Scopus platform. The collected material, consisting of articles and e-books, will undergo qualitative research methods, namely thematic analysis. This strategy allows for the identification of recurring patterns, themes, and connections related to the research objectives.

Social Dynamics of Kurdistan

The majority of Kurdistan is composed of towering, rugged, and challenging mountains. Its inhabitants traditionally consisted mostly of nomadic herders organized socially through the tribal system (**ashiret**). This model of social organization was essential for the survival of a pastoral people in a harsh natural environment and under challenging living conditions. Conflicts between tribes over the limited grazing lands led tribe members to master the art of war, earning Kurds a reputation as brave and capable warriors from an early age, (Martin van Bruinessen, 1992: Deringil, S. 2003).

The need for continuous movement and the pursuit of grazing lands or their claim through war required collective effort, cooperation, and strong bonds among group members. In this type of social coexistence, the concept of solidarity among tribe members served as the central axis around which rights and obligations were defined, (Deringil, S. 2003: James Ciment 1996). Everyone has the right and obligation to demand and provide assistance and support to fellow tribe members in times of difficulty or against external threats. The survival and prosperity of the group take top priority, necessitating a high degree of cohesion and compliance among its members. Individual concerns come second, and personal differentiation, initiative, or self-assertion undermine collective work and action, jeopardizing the group's cohesion, (Martin van Bruinessen, 1992-2002: Olson, R. 1993). People, from a young age through the process of socialization within the tribe, learn that the group is a part of themselves and their social universe. The boundaries between self and the group become blurred, as the individual is defined as a member of the tribe. Thus, the perception of oneself, as well as the understanding and processing of life and reality, are mediated through the social space of the group, (Martin van Bruinessen, 1992: It serves as a filter through which the external world is

c. Q: The strength of tribal solidarity and cohesion in Kurdistan is positively correlated with the perceived external threats and challenges faced by the community.

The Negative Role of Clans in the Division of Kurdish Society:

a. Q: Clan-based rivalries and conflicts exacerbate social fragmentation and hinder collective efforts towards political unity and socioeconomic development in Kurdish society.

b. Q: The hierarchical structure of clan organizations perpetuates inequalities and marginalization within Kurdish communities, particularly among minority groups.

c. Q: External interventions and geopolitical interests exploit clan divisions to undermine Kurdish autonomy and self-determination movements.

Methodology:

This research technique aims to examine the impact and importance of Kurdish nomadic communities on the social, economic, and political spheres of Kurdistan during 1851 and 1914. This study seeks to address a significant gap in the social history of Kurdistan by examining the intricate connections among nomadic communities, Kurdish emirates, and the Ottoman and Safavid and Qajar empires. The investigation seeks to analyse the socioeconomic structures, traditions, and cultural integration inherent in the Kurdish nomadic lifestyle and its influence on the broader Kurdish society. The project intends to enhance the scholarly foundation for future studies on the history of Kurdistan by addressing a deficit in social studies. A theoretical framework will be provided, and research gaps will be identified, as part of the literature review, which will include the existing literature on the history of Kurdistan, Kurdish nomadic populations, and their contacts with Kurdish emirates and Ottoman authority. In order to gain a better understanding of historical occurrences, political policies, and society norms, archival document analysis will be carried out. Following the collecting of data from a wide variety of sources, including Google Scholar and Science Direct, qualitative analysis will be conducted, with a particular emphasis on various thematic themes. For providing a thorough representation of Kurdish identity and experiences, the research will use a holistic approach, incorporating historical, anthropological, sociological, and political points of view. Through meticulous examination of historical documents, ethnographic literature, sociological analysis, and political studies, the research aims to fill a significant

1851 to 1914. This objective aims to fill a notable gap in the social history of Kurdistan by exploring the complex relationships between nomadic populations, Kurdish emirates, and the Ottoman authorities.

H2; to analyse the socioeconomic structures, customs, and cultural immersion of Kurdish nomadic life and their impact on the wider Kurdish community. This objective seeks to provide insights into the ways in which nomadic practices shaped the social infrastructure and identity formation within the Kurdish society.

H3; to contribute to the scholarly basis for future investigations into the history of Kurdistan by filling a gap in social studies. This objective aims to build a foundation for further research and exploration of this lesser-explored area of Kurdish history, providing a comprehensive understanding of the nomadic communities' historical significance.

Social Dynamics of Kurdistan:

a. Q: The level of social cohesion in Kurdish society is positively correlated with adherence to cultural traditions and values.

b. Q: Economic disparities within Kurdish communities contribute to the stratification of social classes and hierarchies.

c. Q: Urbanization and modernization processes are leading to shifts in traditional social structures and dynamics among the Kurdish population.

Nomadic Social Organization in Kurdistan:

a. Q: Nomadic lifestyles among Kurdish communities foster strong familial ties and interdependence within extended kinship networks.

b. Q: Environmental factors and resource availability significantly influence the migratory patterns and settlement strategies of Kurdish nomadic tribes.

c. Q: The preservation of nomadic traditions and practices among Kurdish communities is essential for maintaining cultural identity and resilience in the face of modernization.

Organization of the Tribe:

a. Q: Tribal leadership in Kurdistan is often characterized by a combination of traditional hereditary systems and contemporary democratic processes.

b. Q: Inter-tribal conflicts and alliances are influenced by historical rivalries, territorial disputes, and resource competition.

possessing approximately 40% of Iraq's petroleum reserves. In the regions with a large Kurdish population, the richest oil-producing areas of Iraq (Mosul, Kirkuk, Southern Shaikan), as well as oil-producing areas of Iran (Germiyan) and Turkey (Sirnak) and Syria (Deir ez-Zor), are included. Equally significant is the fact that the Tigris and Euphrates rivers, the main water resources of the broader Middle East region, originate from Mount Ararat in Northern or Turkish Kurdistan. This natural wealth, coupled with the strategic importance of Kurdistan for the politics and economy of the wider region, largely explains why the countries where it is divided strive to assert control in every possible way. These same reasons are some of the causes for which the international community has repeatedly turned a blind eye to the tragedy of a people, insisting on excluding them from the nations entitled to self-determination, (Forti, L., Perego,. Et al 2021; McDowall, D., 2021; Meyer, 2022). Contrary to their natural wealth, the Kurdish regions constitute the most neglected and underdeveloped part of the countries where they are distributed. These countries have attempted the violent assimilation or physical extermination of the Kurds. This endeavor is not only inhumane and unethical but also practically impossible. The Kurdish population is estimated to exceed 40,000,000. Due to the nature of their problem, it is challenging to provide exact figures. The countries where they are located do not report them as a separate ethnic category in their censuses, and when they are obliged to mention them, they tend to underestimate their numbers. Similarly, Kurdish nationalists tend to exaggerate them for obvious reasons (Forti, L., Perego et al,. 2021).

Research objectives:

This study centres on the Kurdish nomadic communities and their influence on Kurdistan during the period from 1851 to 1914. The study seeks to comprehend the impact of nomads on Kurdish society and their role in the establishment of a cohesive Kurdish nation. Furthermore, it analyses the social, economic, and political frameworks that facilitated the nomads' ability to adjust in response to external forces. Through the examination of historical records and pertinent literature, the research aims to reveal the factors that enabled the nomads to unite and actively promote Kurdish nationalism. In summary, this study provides significant insights into the alteration of Kurdish nomads and their enduring impact on Kurdistan during the specified epoch.

H1; to investigate the role and significance of Kurdish nomadic communities in the social, economic, and political aspects of Kurdistan during the period from

Despite the presence of linguistic, religious, and cultural differences, the Kurdish people perceive themselves as a distinct ethnic group separate from other populations inhabiting the region. Historically, a rich tapestry of diversity, encompassing various ethnicities and religious affiliations such as Arabs, Armenians, Assyrians, Chaldeans, and Nestorians, has marked this area. However, the Kurds constitute the predominant demographic and are concentrated densely within specific geographical locales. Across the nations where the territory of Kurdistan is divided—namely Turkey, Iraq, Iran, and Syria—the Kurds are acknowledged as a national minority. Additionally, in select regions of the former Soviet Union, particularly in Azerbaijan and Armenia, a Kurdish minority is present. Turkey lays claim to the largest portion of Kurdish territory, stretching from the Gulf of Alexandretta to the Anti-Taurus Mountains in the west, and sharing borders with Iran and the former USSR to the east. To the north, the Pontic Mountains enclose the region, while to the south; it is bordered by Turkey-Syria and Turkey-Iran-Iraq boundaries. (McDowall, D., 2021; Meyer, 2022). Refer to Map II.

Geographical representation of Kurdistan delineated by four distinct borders. (Prof. M.R. Izady).

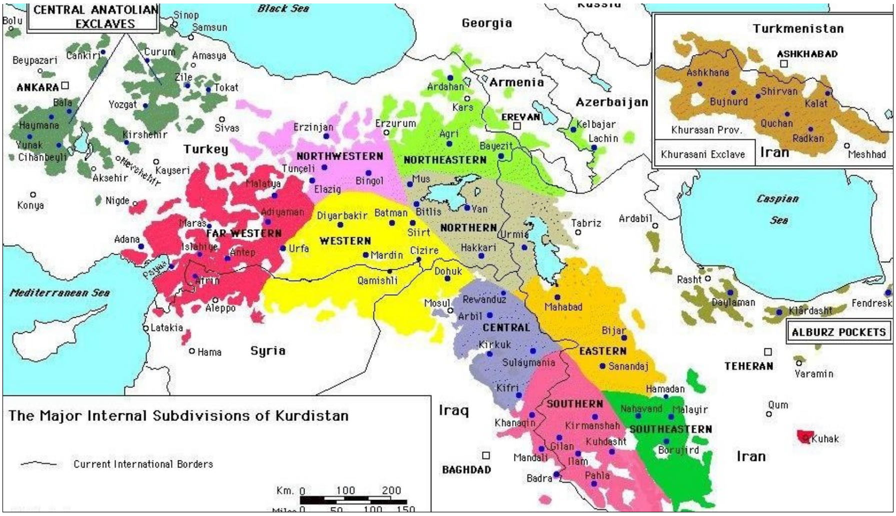

The predominant economic activity historically prevalent in the region has been pastoralism, although it is presently experiencing a decline. Agricultural production has perennially remained constrained, notwithstanding the region's notable natural resource endowments. Beneath its surface lie abundant mineral deposits, including chrome, copper, and iron, alongside

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

unrecognized. Efforts by Kurds to assert or even allude to their distinct national or cultural identity have often been met with some of the most abhorrent methods in the annals of human history, (H Bozarslan, C Gunes, V Yadirgi – 2021; Y Koç 2023; Hennerbichler, F. 2012).

"Kurdistan can be defined as the region where populations have resided for centuries, identifying themselves as members of the Kurdish ethnic group (see Map 1). Mark Sykes' 2015 map provides vital historical insight into the Kurdish people of the Middle East. Despite these divisions being viewed as the greatest injustice to Kurds and Kurdistan by England and France, Sykes, a distinguished British politician and officer, played a significant role in the Sykes-Picot Agreement and participated in the Peace Conference in Paris. "His extensive research sheds light on the demographic distribution and long-standing presence of Kurds in the region. Sykes's interest in the Kurdish region, known as Kurdistan, grew as the Ottoman Sultanate declined. During trips to the Middle East, he visited various important areas of Kurdistan and documented his experiences in several books and papers. One such publication, "Kurdish Tribes in the Ottoman Empire," includes a clear map that displays the spread of Kurdish tribes across Syria, Iraq, Turkey, and Iran. These findings serve as historical evidence that the region was primarily Kurdish and had little Arab, Turkish, or Persian presence. This challenges false narratives that suggest Kurds migrated from Turkey to Syria after 1919, as the new borders divided Kurdish cities and villages, (Hennerbichler, F. 2012).

A map depicting the distribution of the Kurdish nomad population (Mark Sykes 1915)

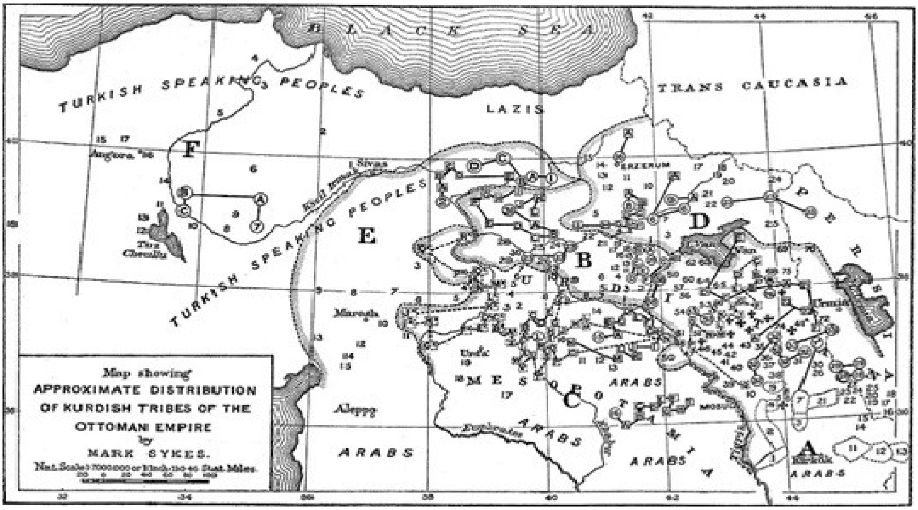

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

(Ερχία, 430 π.Χ. - Κόρινθος, 355 π.Χ.) delves into the Greeks' arduous passage through the rugged Carduchian Mountains. These formidable peaks serve as the habitat of the Carduchians (Whately, 2021), a peoaple accustomed to the challenges of this severe terrain. Historical records suggest that the Kurds trace their origins to a broader region spanning Asia Minor and Mesopotamia around 10,000 B.C. Furthermore, they exhibit genetic ties to ancient Kurdish civilizations such as the Guti, Kurti, Medes, Mardos, Kardukhs, Gordians, Zillas, and Kaldi, (McDowall, 2021). The region's prehistory is captivating, as it stands as one of the earliest, potentially the foremost, to undergo the transition from the Palaeolithic to the Neolithic epoch. This assertion finds support in archaeological discoveries dating back to the 10th millennium BC. The shift from Palaeolithic to Neolithic endured for numerous millennia, persisting throughout the Neolithic era and even extending until 600 BC, (Djene Rhys Bajalan 2012; K. Kopanias & John MacGinnis, 2016; D. Leupold – 2020). The scrutiny and analysis of Kurdish national identity have been the subject of numerous studies and contexts, as noted by scholars such as Gerald MacLean (2019), Bengio (2020), Elling & Harris (2022), McDowall (2021), Hennerbichler (2012), and Meyer (2022). While Kurdish identity has often been categorized as belonging to an Iranian ethnic, group, factual evidence suggests that their ancestors originated from the Medes Empire within this specific region (Hennerbichler, 2012). Additionally, Kurds are recognized as an ethnic group native to the mountainous expanse of Kurdistan in Western Asia, spanning southeastern Turkey, northwestern Iran, northern Iraq, and northern Syria. The Kurdistan region comprises a range of mountains enclosing a network of internal valleys, aligning with the international borders of Iraq, Iran, Syria, and Turkey, (Gerald MacLean 2019). It includes the Pontic Mountains and the Taurus Mountains to the north, the northern and central Zagros Mountains, and some of the southern Zagros Mountains. To the west are the steep slopes of these mountains, leading to the Mesopotamian Plain, (McDowall, D., 2021; Meyer, 2022). To the east lies the Iranian plateau, and to the north, the plains of Anatolia and Armenia stretch out. Precisely delineating the region proves challenging as there has never been an officially recognized country named Kurdistan. Nonetheless, despite its absence from official maps, Kurdistan holds tangible significance in the perceptions of its inhabitants, serving as a space intricately linked to their 'imagined community.' Additionally, Kurdistan exists within the minds of those who, for various reasons, deny its existence. While to some, 'Kurdistan' endures as 'a blend of myths, events, and aspirations,' for others, Kurdistan must remain officially

Nomadic Resilience: Investigating the Social Infrastructure of Kurdish Societies during the 1851-1914

Assistant Professor DR. Keivan Farhad Simko

Department of Economics and Social Sciences- University of West Attica-Athens/ Greece

Abstract:

This study project aims to fill a notable gap in the social history of Kurdistan by investigating the crucial involvement of Kurdish nomads from 1851 to 1914. The study intends to explore the complex relationships between nomadic populations, Kurdish emirates, and the Ottoman authorities, and their effects on social, economic, and political aspects through an interdisciplinary approach. The study will relies on literature review articles and books to collect data and analyse archival documents from worldwide collections to explore the socioeconomic structure, customs, , and impact of nomadic life on the wider Kurdish community. This research aims to fill a gap in social studies about the history of Kurdistan and build a scholarly basis for future investigations into this lesser-explored area of Kurdish history.

Keywords; *Nomads-Tribe, Identity formation, Social Infrastructure, Cultural immersion, Socioeconomic Structures,*

Kurds and Kurdistan: A Historical and Geographical Overview

Introduction

The Kurds, constituting the fourth-largest ethnic group in the Middle East after the Arabs, Turks, and Persians, exert a significant historical and cultural influence throughout the region. They are revered as one of the region's most ancient communities, proudly tracing their lineage back to the Medes. The appellation "Kurd" was bestowed by Arabs to denote the nomadic inhabitants of the region they endeavoured to govern, employing the terms Kurd or kural, (McDowall, 2021). In the eleventh chapter of 'Anabasis,' Xenophon (Ο Ξενοφών

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

ژیانی شوانەکان لە خێڵە کۆچەریەکانی کورد

ئامانجی ئەم نووسینە وێناکردنی ژیانی خێڵە کۆچەریەکانی کوردە لە نێویاندا کۆچبەرەکان کە وەک یەکێک لە کۆنترین گرووپەکانی کوردستان و میزۆپۆتامیا ناسێنراون. بابەتەکە ئەو تێزە دەخاتە ڕوو کە کۆچەریی هۆزە کوردەکان کاریگەری لەسەر شێوازی ژیان و داب و نەریت و چێشتلێنانیان هەبووە. هەروەها ڕۆڵی هەبووە لە پەرەپێدانی پیشەی نوێ و ڕۆڵی ژنان لە کۆمەڵگەی نەریتی کوردیدا. بابەتەکە بەسەر چەند بەشێکدا دابەشکراوە. لە بەشی یەکەمدا ئاماژە بە شوانکاری کراوە کە لایەنێکی جەوهەری شوناسی کوردە و پەیوەستە بە شێوازێکی ژیانی کۆچەرییەوە. شێکارییەکانی دواتر باس لە پرسەکانی نیشتەجێبوون دەکات کە لەگەڵ بارودۆخی مانەوەیاندا گونجاوە، هەروەها بوونی ڕۆژانە و دابەشکردنی ڕۆڵەکان لە نێوان ژنان و پیاوان. لە بەشی سێیەم و چوارەمی بابەتەکەدا جەخت لەسەر توانای بەرهەمهێنانی شوانەکانی کورد (شیرەمەنی و بەرهەمی پشم) کراوەتەوە. بابەتەکە هەوڵدەدات ئەوە نیشان بدات کە کۆچەریی بەشێکە لە مێژووی کورد کە وای لێدەکات بوێر و بەهێز و لە هەمان کاتدا میواندار بکەن.

پەیڤێن سەرەکی: *کورد، عەشیرەت، پیشەسازی، شوان، کۆچەر*

Iskander, Gandhi, Zozan and Dasht... a history engraved in the hearts of Koçber, at the link: https://ronahi.net, 2021.

Katani, Khadija Masoud, Kurdish cuisine, at the link: https://sotkurdistan.net/, 2023.

Khasbak, Shaker, 1972, The Kurds, a geographical and ethnographic study, Baghdad.

Koçber still maintain the traditions of a mobile life, at the link: https://anfarabic.com/, 2017.

Lerkh Petr, 2006, Studies on the Iranian Kurds and their Northern Chaldean Ancestors, translated by Dr. Abdi Haji, Dohuk.

Mandalawi, Dr. Qasim, The Struggle of Kurdish Women, at the link: https://shafaq.com, 2021.

Mirani, 2020, Dr. Ali Saleh, the history of the Miran clan and its social and political role, Dohuk.

Najmeh, Maryam, One of the Characteristics of Kurdish Women in the Kurdish Literary Heritage.. Sarfaraz Ali Al-Naqshbandi, at the link: https://www.ahewar.org, 2006.

Nikitin, Basil, 1998, The Kurds, a sociological and historical study, translated by: Dr. Nouri Talabani, Erbil.

Othman, Fares, Kurdish industry and handicrafts in the early twentieth century, at the link: https://www.medaratkurd.com, 2017).

Pouladian, Arshak, 2013, The Kurds from the Seventh to the Tenth Century AD According to Arabic Sources, translated by a group of translators, Damascus.

Primko, Amina, 2007, Jabal al-Kurd, a historical documentary study, Al-Hiwar Magazine, No. 57.

Qamar, Laila, The Koçber and the groan of departure are some of the customs of mourning, at the link: https://ara.yekiti-media.org, 2019.

Saeed, Issa Ibrahim, The Symphony of Departure in the Gujarati Society... The Miran Clan as a Model, https://yek-dem.net, 2019.

Soane, E. B. (1926). To Mesopotamia and Kurdistan in disguise: with historical notices of the Kurdish tribes and the Chaldeans of Kurdistan. J. Murray, London.

The Koçberian woman is the continuation of the mother goddess, at the link: https://anfarabic.com/, 2015.

for the children of those families in order to withstand the great difficulties of mobile life in a wide geographical area.

The Kurds were about to make the most of their herds of livestock, and in order to achieve this, they benefited to a great extent from the wool that they excelled in weaving, so that it became their distinctive historical uniform. In fact, the Kurdish clans were able to preserve these garments throughout the centuries of their continuous movement and were not affected by the other costumes of the neighboring peoples.

Sources

Abdul Sattar, Moayed, Kurdish women and artistic handicrafts, at the link: https://shafaq.com, 2020.

Abdulqader, Walid Haj, Springs, streams, and the phenomenon of settlement (the Kucherat region as a model), Yekiti newspaper, issue 295, 2022.

Ahmed, Zawity, The Symphony of Life Played by the Bedouin Kurds in Northern Iraq, at the link: https://www.aljazeera.net, 2004).

Al-Bayazidi, 2011, Mulla Mahmoud, Kurdish customs and traditions, Abu Dhabi.

Ali, Helen, Rituals of Solution and Nomadism in Mesopotamia, Ronahi Magazine, December 13, 2018.

Al-Mallah, Ahmed, Food in Iraqi Kurdistan… When the Mountains Cook, 2020.

Al-Sultani, Dr. Ali Talib Obaid, 2019, The Nestorian clans in Kurdistan, their origins and their relationship with the Kurds, 1850–1914, Journal of the College of Basic Education for Educational and Human Sciences, University of Babylon, Issue 43.

Balta Ji, Jahida, 1988, The Conflict of the Ottoman and Portuguese States in the Arabian Gulf, Al-Wathaqah Magazine, No. 15, Bahrain.

Boa, Touma, 2010, The Kurds, translated by: Salah Irfan, Sulaymaniyah.

Bûyerpress newspaper, Kurdish industry and handicrafts in the early twentieth century...dairy and cheese, issue 77 dated 4/1/2018).

Fraser, James Bailey, 2006, Frazer's Journey to Baghdad in 1834, translated by Jaafar Al-Khayyat, Arab House of Encyclopedias, Beirut.

Hamilton, 1973, A Road in Kurdistan, Translated by: Zarzis Fathallah, Baghdad.

Hewa, Karim, the Kurdish dress...an identity imposed by the mountainous nature, at the link: https://www.alaraby.co.uk, 2016.

new villages. However, this occurred within the framework of the nature and pattern of settlement of the indigenous inhabitants of the region, and in its geography. Emphasizing the opposite of what some of the orphans of Aflaq and Saddam claim, such as Al-Kate' and others, on one hand, and also as cognitive documentation, and in returning to themselves the villages and human gatherings that existed and were developed, and by comparing them with non-Kurdish villages, the successive years of their construction, and even the dates of their residents' migrations to the same region (Abdul Qadir, 2022).

Conclusion

Nomadic Kurdish tribes had been part of Kurdish society for centuries. They have had a different lifestyle compared to the Kurds who settled down in a specific area. The Koçbers are one of the oldest components of Kurdistan and Mesopotamia. They lived in the region around Lake Van in northern Kurdistan until the last part of the eighteenth century. In the spring, the tribal people travel to the southern areas to graze their animals since there are wide plains and lush vegetation there, which serves as natural feed for animals. The article has focused on Kurdish pastoral life and explained several aspects of life of Kurdish tribe such as shepherding, preparing Kurdish tents, Dairy Derivatives Industries, Woolen textiles which have been essential parts of Kurdish tribes. Kurdish tribes had mastered themselves in different professions in order to meet their needs.

It is clear that the profession of herding was one of the most important characteristics of the Kurdish pastoral society, because herding was important to secure the daily life requirements of these shepherds, in addition to the fact that this arduous profession was draining their energies and forcing them to devote most of their time to their large herds.

The task of erecting small and large tents was one of the tasks that fell primarily to Kurdish women. Preparing the tent went through several stages and within a well-known pattern. The Kurds preserved it throughout their long history on their historic land, and taking care of tents was their primary concern because it guaranteed them a life far away from weather conditions and their devastating damage and maintained their existence in extremely difficult climatic conditions.

It can also be concluded that Kurdish herders' families emerged in the field of producing daily foods derived from milk, which were widely known throughout the region, as these foods were the most important source of energy

skins of the cows or bulls that they slaughtered, and after completing the slaughtering process, they would divide the skin into equal parts sufficient to make two shoes called “Terih”, and they would leave them at home, to give them to those seeking these skins from the people of the village or passers-by to make shoes from them. As for sheep skins, they used to make “Kurik” furs from them, by removing all the layers of meat, blood, and fats attached to the skin of the sheep that was skinned from the body and cleaning it well from all residues. Wash the sheep's wool well with water, remove any blood stuck to it, and after exposing it to the sun and air to dry completely, an amount of salt is placed on the fleshy part of the skin, and the fleshy side of the sheep's skin is scraped using a sharp knife. After that, salt is sprinkled on it again, and after it dries completely, the skins are sewn together in a precise and consistent manner, and after they are finished, they dress them with a special type of thick black cloth to turn into a fur used on cold days, and some used to wear it all year round. One of the most popular professions and crafts made from sheepskin is the “Meşik”, bag industry, in which the Kurds excelled to store ghee, butter, and cheese, or to churn yoghurt and milk (Othman, Kurdish industry and crafts in the early twentieth century, at the link: https://www.medaratkurd. com, 2017).

Another daily task for the Kurdish shepherds was the process of collecting herbs to benefit from them. It was planned in the evening when the girls agreed to go at dawn to the nearby wilderness to collect a large amount of herbs, including hibiscus, for example, and to guard the girls while they were away from the tents. One of the young men was accompanying them on the condition that he brought his own baggage, as the girls would fill his baggage as well, while each one of them went away to fill her own baggage. There was daily work that the girls did, as before sunset they would usually go to the animal stalls which belong to the family, carrying on their shoulders and ropes designated for animals to tie mules and horses, and return those animals to their special section in the tents (Mirani, 2020, 159).

The area from the heights of Zozan to the borders of Sinjar were spaces and pastures for the Kujar tribes, and even grazing for others was prohibited. With the beginnings of the emergence and growth of the settlement idea in both its

temporary and permanent forms, a preliminary phenomenon was created in building settlement houses and the subsequent emergence and expansion of

of roses on it, intending to show one of the roses in the front, and it was practical. Preparing the Kulav is arduous and is called “Kulavqutan.” Some young men place the “liva” in a long cloth designated for this process called “Çil Bor” and make it cone-shaped, then they beat on it forcefully to the point that their voices grew louder with the continuous pounding, and they would not let go of Kulav until it is smooth, hard and ready for use (Mirani, 2020, 109).

In fact, there are clear differences in Kurdish dress that appear in the fashions from one region to another. Both the travelers Son and Hamilton were interested in Kurdish dress. As Son mentions that despite the harshness of their lives and that they are always on horse saddles, no one of them had dirt on his shirt, which confirms that the Kurdish whenever he became richer and insisted on having cleaner clothes, a phenomenon specific to the Kurds (Son, 1972, 222). As for Hamilton, he mentions the costumes of the poor Kurds who worked on the road that Hamilton paved in Kurdistan at the end of the twenties of the 20th century. Their clothes, even if they appear to be of bleak quality, are clean despite the effort of the work. As Hamilton confirms, they do not stop washing them so that they remain clean (Hamilton, 1973, 113). Fraser also mentioned that Dr. Ross, the doctor of the British Consulate, who traveled to Rawanduz in 1838 to treat the father of the Emir of Rawanduz, Muhammad Kor Pasha, after he convinced the British Resident Prince to send a doctor to hopefully restore his father’s sight. He expressed his admiration for the beauty of the Kurdish dress (Fraser, 2 007, 133)

It should be noted that the members of the mobile Kurdish tribes, in the context of interest in fashion, took care of their external appearance, as they would shave their heads with a razor, leave the hair on the front of the head, or shave their hair completely, while some of them left their hair in the form of braids, and their shaving tools consisted of Cozan, Kêr and their barber was called “Berber”. The washing process would sometimes last until the sun set, and then the girls would have to return to their tents after a tiring day, after they had bathed with their children and washed the clothes of the entire family, while the men were content to go to the nearest basin of water and bathing in it without any complications, as is the case with girls and children (Mirani, 2020, 109).

There was no leather industry in the scientific sense of this industry, but there were some primitive crafts such as making “Carox” shoes from the skins of cows that they wore in agricultural work, and sometimes they were used as special shoes. It was customary and common for cow owners not to sell the

“Kurdish women are characterized by strong personality and sincerity of dialogue. They have an attractive way of speaking and having conversations, and in the absence of the husband, they receive visitors.” She welcomes them and speaks freely to them and does not hide her face as other women do in other neighboring countries. Comte de Seri 1840 says: “We have seen that Kurdish women are not isolated from men despite being Muslims, and that their faces are uncovered, and this is considered something unusual among the peoples.” The Kurds never thought of restricting women’s freedom, because they always considered them worthy of the trust, rights and responsibilities that men enjoyed (Mandalawi, The Struggle of Kurdish Women, at the link: https://shafaq.com, 2021).

The freedom granted to Kurdish women, which appeared in heritage texts, was not granted arbitrarily or out of naivety. She has proven throughout history that she is worthy of that trust through her apparent stances in heritage. The man gave her confidence even to receive guests during his absence… and she has preserved her chastity and preserved her virtues - and the Orientalists have confirmed this phenomenon in more than one site. The issue of woman sitting with and discussing with the man strengthened her position within society. Woman would have been a naive and limited-minded. However, through integrated participation, she became an active, positive element, endowed with elegance and durability of style. She was the one who penned most of the popular songs (Nijmeh, one of the characteristics of Kurdish women in the Kurdish literary heritage. Sarfaraz Ali Al-Naqshbandi, at the link: https://www.ahewar.org, 2006).

In light of the above, understanding fashion is crucial for discerning the intricate relationships among the social classes of any people in general. For example, Kurdish fashion was often influenced by, and typically sourced from, large cities situated along the routes of their seasonal travels, with the city of Mosul being particularly noteworthy (Pouladian, 2013). 152), and Kiras were mostly made of linen, while the type designated for weddings was made of Qelawêz, and there was another type of beautiful clothing designated for women, which was Şapig decorated with Sîm (bright threads) and made of Ermûşim (silk), and is used in weddings (Mirani, 2020, 96).

In order to protect against bad climatic conditions, the Kurdish shepherds wore Kulav woven from Liva (wool), and they also wore Kim (Cap) over their heads, and some of them would wrap it with a long piece of cloth with designs

for making dough (Şkevik), for drinking water (Piyan), a jug (Dûlik), and a large spoon (Hesko). As for the tools made of iron that were used for heating over fire, they are Sîtil, Zerik, Meroxî, Terar (Mirani, 2020, 79).

Fourth: Woolen textiles

Fashion is considered one of the most important expressions that reflect the cultures, heritage, and civilizations of peoples. Through it, the history of each people can be studied, and, in many cases, individuals can be identified by their fashion choices. Designs and colors in fashion vary according to people and cultures, and the Kurdish people are no exception. They distinguish themselves from the peoples of the region through their unique uniforms for both men and women. The current designs of these outfits have been influenced by factors such as the mountainous terrain, climate, societal nature, and customs. Kurdish dress stands out for its multiplicity of pieces that individuals must wear and the vibrant colors of the fabrics, especially for women. It also reflects the conservative nature of Kurdish society, placing emphasis on modesty and reserve (cream, Kurdish dress... an identity imposed by nature Al-Jabaliya, at the link: https://www.alaraby.co.uk, 2016).

In a picture of a sculpture preserved in the Louvre Museum, it represents a Kurdish woman from the country of Elam, from the historical city of Sousse, as she is spinning wool, and we notice that she is sitting on a beautiful chair, and in front of her is a plate containing fruits and fish, and behind her stands a maid with a fan in her hand, which makes us believe that it is summer. The woman is wealthy or the wife of a king or prince, and she spends her free time flirting and for useful and beneficial work. We are not surprised by this, as most women inherited the artistic industries from their mothers and grandmothers. To this day, we find Kurdish women working hard in the manufacture of carpets and decorated clothes. The Kurdish regions in Iraq are also known for women working in various craft professions which women carry out such as spinning and dyeing clothes and wool. And preparing it to make carpets and rugs, as well as work in the manufacture of various textiles such as fiber weaving, making brooms, and many industries and crafts complementary to various works and handicrafts (Abdul Sattar, Kurdish women and artistic handicrafts, at the link: https://shafaq.com, 2020).

Women in Kurdistan society enjoy wide authority, a high status, and an exceptional status within the family. "She is the mistress of the house." Therefore, the concept of the Kurdish family is closer to the Western concept.

with the addition of an amount of suitable cold water, and the water bottle is hung on a small, triangular-shaped poles called "Sêpî." The water bottle has two handles called "spirals" that the woman holds while "chugging." The churning continues for about an hour, until the butter floats to the top. After extracting the butter from the water bottle, it is placed in a bowl of cold water again until it freezes (Kurdish industry and handicrafts in the early twentieth century...dairies and cheeses, Bûyerpress newspaper, issue 77 dated 4/1/2018).

Kurdish cuisine is rich in a number of natural plants that enter main or secondary dishes such as appetizers, fried foods, and salads. Most of them have an important role in treating medical conditions, that is, they may have dual-purpose. Below are the most important plants that enter Kurdish cuisine (and their scientific terms) from (the series of medicinal and aromatic plants). And the poisonous ones in the world (by Dr. Masoud Mustafa Al-Kattani), which highlights the experience of the people of the region and their role in preparing these plants in the form of delicious and useful dishes, which enriched the Kurdish cuisine in the most difficult economic, political and environmental conditions and were the pillar of existence for a people who have tasted calamities over time and added privacy and originality to this cuisine. These plants whether it is an herb seed or a spice that grows naturally in the regions and mountains of Kurdistan, thyme in the Kurdish language Jatra Kuyvi (Thymus serpyllum) is included in main dishes such as kibbeh with mint Kutl Duk, and various baked goods. It is characterized by a special flavour. Adiantum Capillus-veneri is used as a medicine for the kidneys by boiling just one boil, Anchusa - italica, which grows in rainy and rainy areas. The type of demi is the desired one and is included in secondary dishes: it is eaten raw after rubbing it with sumac and salt, cleaned well, minced, fried with onions, and eggs are added. It is eaten for dinner or breakfast. Androcymbium gramineum is used in main dishes, especially mixed rice or bulgur. (Clean, grind a little, stir in oil with chopped onions, add rice or bulgur, cook in sumac water extract, add salt and black pepper.). Anethum graveolens, Şêwit in Kurdish, is one of the herbs that grows naturally and is used in various dishes (Katani, Kurdish cuisine, at the link: https://sotkurdistan.net/, 2023).

As for the most famous types of sweets that were available to these shepherds, there were Xurmê qelandî, Guz u bez, Mewîj, Hêjîr, Difs û Ron. As for the most important tools used to prepare food, most of them were made of good wood and each tool had a function, including for preserving milk (Kodik),

Ronê koçerî/Kojri ghee was also a well-known milk industry, and it was obtained from significant quantities of Nîvişk by adding materials to it and boiling it to extract Ron by Meşk again (Mirani, 2020, 59).

The customs of the nomadic Kurds were intricately connected to their unsettled lives.Hospitality, a prominent feature of their existence, held great significance in their harsh environment. Guests not only offered an opportunity to enhance the status of the nomadic man but also served as a means of conveying news from the outside world to him. (Khasbak, 1972, 184).

One of the traditional dishes prepared by the women of migrating Kurdish tribes, known as Dahişk or Genimê qutayî, involves a process where girls grind wheat grains in a pestle,boil the meal until ready, sprinkle ghee over it, and consume it, especially during special occasions. Additionally there is also frying: they usually cooked lamb meat and then put it in ûr while the meat was still hot, and they ate it once it cooled. Broth, which is a popular dish made from lamb and sheep meat and eaten with the hand, and bulgur, which they used to buy from Mosul, then the young men used to prepare it themselves later (Mirani, 2020, 76).

The Kurds are famous for making a type of cheese called “Sîrik,” meaning cheese with a garlic taste. After preparing the white cheese, they cut it into equal medium pieces, then the wild garlic is cut and minced, and mixed with the cheese with salt added to it. This is placed in a clean water bladder, or in a pottery container called a “Kupik.” The water bottle or container is placed in the corners of dark caves because it is cold, and some people would place it underground for a period of time. It is then extracted and served for breakfast and has a nice taste. There is a type of fat-free cheese made by Koçber which is called Şijik. It is made from water filtered from the cheese, which is placed in a large pot and some “Dew” is added to it. The mixture is left until the next day, after which some wild flavoring herbs are added to it as desired. Then it is boiled well until the whites are formed from the cheese water and the shenina separate from it. After that, the whites are separated with large spoons from the water, and placed in a pot until they cool down. After they cool down, they are placed in linen or gauze bags until the water is drained from them, and served as breakfast, and some used to fry it with eggs. As for the Kurdish butter “Nîvişik”, it was made throughout the year, where the milk was boiled in a large pot and then left to cool for a while, and then a little curd was added to it to coagulate to become milk, then the milk was collected and placed in the “kirba, Meşik-”

addition to trading in them and providing their other necessary supplies. P. Lerh mentioned the following regarding to the importance of milk derivatives among the Kurds in general: "The Kurds prefer sheep's milk over any other milk. The Kurds consume ghee and cheese in large quantities" (P. Lerh, 2006, 30)

The orientalist Thomas Bois mentions the matter in a little detail, saying: "The woman is left with everything related to milking cows and ewes and producing butter and cheese. The women are busy making butter, boiling the milk in large pots, then adding a spoonful of sour milk to it and leaving it for one day to ferment. The next stage is that the milk is emptied into containers suspended on tripods. Then two women come forward to shake and shake each container, so the butter can be scooped out for preservation and salting, and the remains are used to make white cheese that is salted or flavored with scented herbs. When the cheese hardens, it is placed in cloth bags. Weights are placed on it, and the cheese can be placed in leather bags as well" (Bois, 2010, 41).

The foodstuffs derived from milk usually varied, the most important of which were Penîr, Penîrok, Firo, Mast, Mastê kîsik, Nîvişk, Spil, Dew, Lorig, Şijig, as the women used to put yeast (Firşk) in the amounts of milk they had on hand. Then put it in bags made of linen (Şalig) until it dries and reaches the Kefê stage before it turns into Penîr in the end and is eaten and called Penîrê spî. However, if one wants to store the cheese for longer periods, the women mix it with herbs (Sîr, Çûnig, Quncir) and salting it and smearing it with cheese water (Lorig). This process is called Kiras kirin, and then putting it in pots made of pottery underground, in the spring and fall together, and Penîr from summer was the best as measured by the percentage of fat in it, on the contrary. Penîr from spring is the least fat, as the herds were fed in the summer on grasses that usually turn into nutritious grains (Mirani, 2020, 46).

Women get Nîvişk after it collects on top of the milk after churning it in a Meşk for a long time. As for what remains of the milk at the bottom, it is called Sipil, while it was made from sheep's milk after giving birth in the first two days, called Penîrok, and what is made from the milk of the third day is called Fro, and then Mast is made from milk by putting yeast in the milk, boiling it, and then leaving it for a period of time. When the Mast is kept in cloth for days, it becomes firm and is called as Mastê kîsik (Mirani, 2020, 47).

of April a bride, which is the most beautiful, the strongest, and also the luckiest. They did not get engaged in that month and did not hold marriages or weddings because they were convinced that the month of April did not accept a competing bride, and breaking this custom would cause bad luck. Another very cruel custom was that a young wife, the mother of an unmarried young man, and his sisters did not wash for an entire year to mourn the death of a husband or brother or a son. Likewise, some of them do not change their clothes for a year (Qamar, Koçbers and the groans of departure are some of the customs of mourning, at the link: https://ara.yekiti-media.org, 2019).

As for the herds of sheep and cattle, they continue towards the resorts of Sarhad and Lake Van, the highest res

orts, seeking the fresh air, melting snow, and green plants. The men guard the flocks of sheep and accompany them. Each family grazes its livestock in the places designated for it since ancient times, called "koz." In these pastures, all the herds are close to each other to ward off dangers and for fear of raids by tribes and thieves. At this stage, the men are divided into three sections: A section that stays with the families in the Si Kela area, a section that guards the flocks of sheep in the pastures. The other section is the shepherds who move with the livestock in the pastures and manage the affairs of the lambs and young sheep. The shepherds are accompanied by some women who invest the milk products of the livestock and turn them into ghee and cheese. They weave and knit wool, and they stay with the shepherds in light and small shacks or summer houses made of reeds and papyrus called Kul. In the late fall, the reverse journey begins from the north towards the south. The men return with the herds to their farms and families on the outskirts of Si Kela, carrying with them what their livestock produced, such as wool, ghee, and cheese. Upon arrival, the ceremonies begin to celebrate the return of shepherds and livestock by holding music parties consisting of drums and flutes. Dabkeh circles are held, girls decorate themselves, young men also decorate themselves to choose a life partner, banquets are held, and sacrifices are slaughtered, until the reverse journey begins towards Derik and the plains of Sinjar after crossing the Tigris River (Said, symphony Departure in the Gujarati community... the Miran clan as an example, https://yek-dem.net, 2019).

Third: Dairy Derivatives Industries

Nature has imposed on shepherds that their families' livelihood should be based primarily on milk derivatives, by relying on them as a main food, in

height is also about 2.5 meters. It consists of a roundabout, which is the roof of the tent, and is made of goat hair, and from (Çît) which represents the walls of the tent and is made of reeds and goat hair, and of poles and pegs" (Khasbak, 1972, 193)

Shaker Khasbak also mentions that the tent is supported by a varying number of thick poles, typically ranging from 4 to 6, each standing about two and a half meters high. The tent is secured with approximately 14 pegs, with five on each side and two at each end. Furthermore, the tent features doors that open on both sides (Khasbak, 1972, 193).

The significant role of Kurdish women in managing the pastoral lifestyle of Kurdish families is highlighted here. On harsh nights, mothers would typically extinguish the lantern hanging on the stick, designated for this purpose and positioned in the middle of the tent, as soon as darkness fell. This practice allowed family members, especially children, to sleep. Each tent was surrounded by reeds and a layer of thorns. The tents were divided into two sections, with the first designated for animals and the other for living. Reeds served as separators between the two sections. It is worth noting that shepherds used to venture out to villages to collect sedges and reeds. They would then create beds with these materials, covering them with wool until ready for rest and sleep (Mirani, 2020, 109).

Near the tents, others were occupied with tying the ends of the livestock, shearing, and collecting their wool before departing the area. Wool shearing is delayed until this period due to the high temperatures lasting for two months in some areas. The cold weather allows for a more leisurely process, and the women were actively moving from one tent to another. Life, though difficult, is deemed beautiful. In addition to daily household chores, such as preparing food and washing dishes and clothes, the women engage in farming, livestock raising, milking, and the production of dairy products. (Zawity, the symphony of life played by the Kurdish Bedouins in northern Iraq, at the link : https://www.aljazeera.net, 2004).

They also made a bride for each season and some months as a symbol of the renewal and abundance of life and as a clear and explicit relationship with birth and generation, just like humans and flocks. Given that all of their lives, with their details, are linked to a continuous line and passes through many stages such as days, months, and seasons, that is why they made the month

them in the tents of some eastern tribes, and the roof is divided into parts. Multiple and connected by knots, loops and small rods. The internal organization was simple: the floor was covered with mats and rugs, and barriers made of mats were placed to separate women from the reception room designated for men, and there was a hole in the middle used as a stove for fire and boiling coffee" (Bois, 2010, 48).

Every tent needed the presence of reeds, as there were two types of reeds, one of which was usually thick, and the other was thinner. The shepherds would bring reeds from the mountains and valleys in which there was water, and the tents were exposed to harsh weather conditions most of the time, especially when it rained. As the women were passing ropes over the tents, while the men were tightening the ropes with pegs so that the tents would not move and drift away with the wind and rain. Meanwhile, their dresses/ were getting wet, as the women were forced to dry their dresses by squeezing them manually, and then these tired shepherds were putting them on. And they sleep in it (Mirani, 2020, 37).

The orientalist Basil Nikitin describes the following regarding the tents of the nomadic Kurds: "As for the tents of the nomads, they are lightweight houses that are easy to transport on the backs of animals, and this is compatible with nomadic life. In the spring and fall, when the weather is humid and the nights are cold, the tents are pitched on the slopes." South, towards the dry winds, and camps are most often set up at the lower edges of the pastures. This means that in the summer and spring, as the heat of the sun begins to dry out the grasses and the livestock head to the places where the snow has melted, tents appear during these periods standing in the low areas, where there is more heat" (Nikitin, 1998, 117).

The orientalist Thomas Bois points out regarding to Kurdish tents by saying: "The nomadic tribes live inside Kun or Rash Mal tents, which are usually at the corner and rest on the ground by supporting them and then attaching them with short ropes. Thus, they significantly differ from Arab tents, and their fabric is made of strings." Black ones are made of goat hair, and the poles also vary in number according to family members" (Bois, 2010, 54).

Shaker Khasbak described these tents as: "The Kurdish tent is characterized by its relatively small size in order to adapt itself to the cold weather. Its length is about 3.5 meters, its width is about 2.5 meters, and its

experience of Kurdish shepherds by saying: “The man is an expert in everything related to raising animals and shearing sheep” (Bois, 2010, 40).

P. Lerh emphasized this important issue by saying: “Kurdistan supplies Istanbul, Damascus, Aleppo, and Beirut with sheep, as Istanbul alone demands 1,500,000 of them.” (P. Lerh, 2006, 28).

In turn, the well-known Kurdish historian and writer Mullah Mahmoud al-Bayazidi mentions the following regarding work for the nomadic Kurds, especially women: “Kurdish women are courageous, active, and skilled. They work in making rugs, carpets, curtains, and felt, and in a house where there are no servants, women play the role of maids, as they do all the housework and even supervise the rearing of their husbands’ horses, but the men have no profession other than fighting.” He also pointed out: “Women also buy and sell, and some of them go so far as to sit in councils and participate with men in deliberation and giving advice. They also work in trade and honor guests” (Al-Bayazidi, 2011, 49).

It can be concluded from the above that pastoral life remains the basic criterion in forming the basic structure of migratory clans, as the herders’ alliance or exchange of rivalries had a positive and negative impact on the issue of coexistence between them, as seasonal journeys over long distances forced them to choose pastures for each herd, it contributes to cooperation between them in the best way.

Second: Preparing Kurdish tents

It is useful to point out that one of the first daily tasks of Kurdish shepherd families after settling in a certain piece of land was to set up tents in which they spent most of their time with their families, except for the shepherds who were forced to stay outside to protect the herds. P. Lerh states regarding the dwellings of Kurdish shepherds, the following: “The Kurds set up their tents woven from black goat hair in long rows. As for the Kurdish villages, they are a scene of primitive homes. They are simply small dwellings dug into the ground that disappear under the snow and appear to the viewer from afar in the form of hills.” (P. Lerkh, 2006, 28).

The well-known Kurdish tents, according to Thomas Bois, were distinguished by the following characteristics: They have wide roofs that hang on the edges and the two triangular ends. As for the supports and connecting strings, they are completely unknown, and there is no upper stake. We only see

home in time before he becomes an animal. „It is definitely to this simple, carefree existence that the Kurd owes his love of independence.” (Bois, 2010, 40).

The Koçbers are one of the clans that have practiced shepherding since ancient times. The word Koçber means those who move from one place to another in search of pasture. Despite the stability of the Koçber and their integration into civil life, they did not separate from herding sheep, so that the traditional social structure that was built would not be shaken. Because of their adherence to the Kujar culture, which they inherited from their ancestors, they were always traveling in search of the spacious plains and green meadows, which are the food of the sheep and main sources for raising sheep and livestock. In the summer, the journey begins from Botan to Zozan-Harkul and all the way to Lake Van, where there is abundant grazing and fresh springs, and in the spring they settle in the flat land called Dasht, which extends from Botan Island all the way to Şengal.” As the areas of Zozan-Harkul are distinguished by their picturesque nature and the beautiful plains, between Jodi, Kabar, and Mount Shangal Dasht, it is a history engraved in the hearts of Koçbers” (Gandhi Iskander, Zozan and Dasht... a history engraved in the hearts of Koçbers, at the link: https: http://ronahi.net, 2021).

One of the sources specialized in Kurdish history explains the factors that prompted the members of the Kurdish tribes to practice the profession of herding, and the importance of this profession to them, by saying, “Due to the harsh climate conditions in the mountainous regions, Kurdish shepherds mainly practiced raising livestock and riding animals, and the Kurdish rams were famous for their long, fat-filled rams.” “The nomadic Kurds lived in tents and used the flute while grazing, with which they gathered the flock” (Pouladian, 2013, 152).

In fact, it can be concluded that the tasks of the shepherds are divided in turn. There are names for each one of them, as there was the main shepherd called Şivan, while the other shepherds were of lower rank than him, where the sheep in one flock were differentiated individually. Skilled shepherds were able, for example, to milk more than a thousand sheep at once, or to sit on one of the stones and stare at the flock and notice the absence of any sheep or ewe among the hundreds of them. These shepherds were known for their generosity, and one of them could distribute what he possessed of bread and tobacco together with his fellow shepherds with ease. One orientalist described the

of the tribal system. It is known that mobile pastoralism is associated with tribal organization, because the nature of the life of pastoralists requires collective responsibility, and ensuring rich pastures embroils mobile pastoralists in constant conflict. With each other, a good pasture requires a strong clan that fights back against competition. At the same time, the nature of the shepherd's life puts him in constant problems with settled farmers, because his animals cause damage to agricultural crops (Khasbak, 1972, 177).

The Gujarati society is unique among other societies in its reverence and appreciation for women. In Gujarati life, the woman is still the foundation of the family, as she is the mother, educator, and manager of the house, while most of the work related to raising livestock is a man's task, such as grazing and taking care of the livestock, in addition to milking the livestock. These aspects distinguish the community from other communities. The Koçbers differ from others in their view of women. In many societies that raise sheep and livestock, men graze while women do the milking and clean the places where they gather (the Koçber woman is a continuation of the mother goddess, at the link: https://anfarabic.com/, 2015).

In fact, it can be said that the daily life of the Kurdish shepherd was a reflection of the jobs, obligations and tasks that the external environment was imposing on him, meaning that he was forced to do so, not choosing it. What is remarkable is that the shepherds were able to overcome the difficulties of life and adapt, which allowed them to continue their daily lives in a distinctive way. The perception of these shepherds was different from the perception of the people of large cities. The shepherd who found himself in the context of his daily work, and all he can see of the city were the moments he crossed its outskirts during the process of moving to the pastures. In light of the above, the city and its joys remained something far from reach of these shepherds.

First: The Shepherding

Pastoralism is considered the most important work practiced by the Kurds since ancient times, and it was preserved by the members of the mobile clans. In this regard, the orientalist Thomas Bois points out, saying: "The nomads are stock-raisers, and a shepherd's life is the one preferred by the Kurds, for the shepherd free from all constraint feels himself lord of nature and of his own soul. Undoubtedly this life in the open air where he is encompassed by dangers makes for courage, if it does not contribute to intellectual development. If you want to make a man of your son, make him a shepherd; but be sure to take him

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

form as s part of the sprawling Ottoman Empire, and it seems clear that the life of the Kurds depended on the foundations of the tribal system and the growth of the clan and the increase in the number of its members until the middle of the 19th century, due to the urgent need for movement and expansion. As a result, the names of many regions in Kurdistan were subject to change during certain stages. It was accompanied by the emergence of the main federations of Kurdish clans, along with a number of other small Kurdish clans (Al-Sultani, 2019, 1468).

Historical events make it clear that pastoral life constituted the most prominent lifestyle for the people of the Kurdish clans, and even formed a unified inheritance for them later, especially those who used to migrate seasonally, a phenomenon that also attracted the attention of travelers, as the Orientalist P.Lerh mentions regarding this phenomenon. The phenomenon is as follows: "The Kurds live a nomadic life, except for a few of them. They go up in the warm times of the year to the fertile meadows and pastures located at the tops of their mountains and in the highlands, and in the winter, they return to their homes again. Sometimes they expel Christians from their homes in Armenia, paying for a small fee." To the village mayor or local official, and the place where the Kurds reside during the winter is called Sarhad" (P. Lerkh, 2006, 28.)

P. Lerh confirms the Kurdish person's desire to work by saying: "The Kurds love to work." (P. Lerh, 2006, 29). In light of the above-mentioned information about Kurds, one notices the diversity of professions and crafts that tribal people have mastered according to the requirements of daily life. Although these Kurds devoted themselves mainly to the profession of herding, several other professions appeared among them, in order to secure their necessary requirements. The most important aspect of the profession for the people of the Kurdish clans is excellence in their products. According to the testimony of one medieval historian, Kurdish goods have always been known for their quality, as he says, "Boats loaded with honey, ghee, cheese, walnuts, hazelnuts, almonds, pistachios, and figs arrive from them to Mosul." (P. Lerh, 2006, 29). Another researcher wrote as follows: "Villages are being built near small rivers and streams and surrounded by sprawling walnut forests that are used in construction, as well as vine trees, olive plantations, and fruit orchards" (Khasbak, 1972, 177).

Social conditions played an important role in the process of transition to agriculture later, as they exerted their influence mainly through the dissolution

Kurdistan. Their name was associated with mountains, mobility, and reliance on livestock, as these groups were. The tribal people go to the southern regions in the spring to graze their livestock, where there are spacious plains and vegetation, which represents natural food for livestock. Their journeys began from Lake Van in northern Kurdistan to Derik and Mount Sinjar (Shingal). The word "Koçber" means those who move from one place to another on a seasonal basis. It is a word of Aryan origin that means mountain dwellers, and is close to the word Kocber, which means immigrant in the Kurdish language. Research and studies on the Koçber clans have also proven that they resemble the Hurrians, Mitanites, and Kassites, who are the ancestors of the Kurds. The Gujarati community, like all other societies, has its own impressions, customs, traditions, and rituals (Ali, 2013).

With the beginning of the summer season, the Koçber clans begin their journey with their herds of livestock to the mountain pastures, where each family takes its herd, sets up its tents, and takes with it enough supplies for 3 months. The clans return to the plain pastures with the beginning of the fall season. During the grazing period in the mountains, Koçbers reside in tents that women usually make from goat hair. Among the most important pastures to which Koçbers usually go are the pastures in the mountains of Herculamaira, Dashtkanuka, Kitukirka, Dre-Kreh, Gori-Aziz and Kreh-Koré. Koçbers belong to several clans that are divided into two main branches: "Shald" and "Gokhsur". While the Shald clans include: "Batia, Kaja, Misa Rasha, Khirka, and Tayya," and the Gokhsur alliance includes: Miran, Karsa, Alka, Dodera, and Sura (the Koçbers still maintain the traditions of mobile life, at the link: https://anfarabic .com, 2017).

Despite the clear difference in the historical roots of the Kurdish people, it can be said that the origin of the Kurds goes back to the unique blending of the ancient Zagros peoples and the Indo-European peoples who came to Kurdistan in the second and first millennium BC (Primko, 2007, 36). And this largely explains the Kurdish connection to its historical land, and the clear linguistic similarities of the Kurdish language with the rest of the known Aryan languages.

At the beginning of the 16th century, the Ottoman Empire witnessed several transformations in its policy. Its military movements gradually moved from the West to the East (Baltaci, 1988, 37), and this matter clearly affected the nationalities in the East, including Kurdish nationalism, which became to

Kurdish tribes have managed to preserve a number of their customs and cultural practices in spite of changes in their lives. The continuous availability of pasture and water for large herds of livestock forced them to move over wide areas and carry out their daily tasks in a precise, inherited manner, such as constantly erecting tents, preparing food, and washing clothes suitable for long journeys...etc.

The importance of the research comes from the fact that it basically monitors the daily activities of nomadic Kurdish tribesmen, which is of clear importance due to its contribution to exploring the depths of the Kurdish personality, the extent of his connection to the land in which he moved throughout history, and the extent of his ability to carry out his daily work in the best way. In addition to highlight the role of Kurdish women in managing their family affairs is greater than that of men an aspect that has been somewhat neglected in historical studies.

The research benefited from both descriptive and analytical approaches, as the descriptive approach provided the basic information for the research, while the analytical approach contributed to drawing the life scene of members of the migrating Kurdish tribes. The most important goal of the research was to reach important results in the end through analyzing the information.

The research was divided into an introduction, preface, several axes, a conclusion, and a list of sources, which focused on clarifying the pastoral style of the Kurdish clans and the daily work of the members of those clans, which directly sheds light on the basic elements of the lives of these displaced Kurds.

The research relied on a number of primary sources that enriched the subject with important information, especially the writings of the first orientalists who visited the Kurdish tribes.

The research encountered several obstacles, and the research tried to overcome them as much as possible. Perhaps the most important of them is the scarcity of interest among members of the Kurdish tribes in writing down important stations in their long history, and compensating for this with rich oral history, which in turn is witnessing a noticeable decline, due to the current generations' lack of interest in the harsh nature of their ancestors' lives.

Koçbers are a population group of Kurdish society and considered the oldest components in Kurdistan and Mesopotamia, where they settled until the last quarter of the 18th century in the area surrounding Lake Van in northern

The life of shepherds in the nomadic Kurdish clans

Professor Dr. Fuad Jomma
Institute Of Political And Security Sciences Poland- Faculty Of Social Sciences-University Of Szczecin- Poland/ Szczecin
Professor Dr.Anita Adamczyk
Department of Political Science and Journalism- Adam Mickiewicz University of Poznan/ Poland

Abstract:

The aim of this article is to depict the life of Kurdish nomadic clans, including the Koçbers, recognized as one of the oldest groups in Kurdistan and Mesopotamia. The article puts forth the thesis that the nomadism of Kurdish tribes has influenced their lifestyle, customs, and cuisine. It has also played a role in the development of new professions and the role of women in traditional Kurdish society. The article is divided into several parts. In the first part, reference is made to pastoralism, an essential aspect of Kurdish identity associated with a nomadic way of life. The subsequent analysis addresses housing issues adapted to the conditions of their stay, as well as the daily existence and division of roles between women and men. In the third and fourth parts of the article, the productive potential of Kurdish shepherds (dairy and wool products) is emphasized. The article seeks to demonstrate that nomadism is a part of the Kurds' history which makes them courageous, strong, and simultaneously hospitable.

Keywords: *Kurds, tribes, Craft, shepherds, nomads*

Introduction

Throughout their ancient history within the historical geography of Kurdistan, the Kurdish tribes have been characterized by a largely primitive pastoral style, and this is something pointed out by travelers who visited the camps of those tribes in separate periods. Life of the Kurdish tribes have evolved over history. The Kurdish tribes' way of life has altered for a variety of causes, including modernization, urbanization, and political progress. Nevertheless,

prevailed in this geography. Considering this structure, the high mobilization capability of the tribes in terms of their adaptation to the region draws attention. This study aims to bring a different perspective to the tribal structures of the region and draw attention to the positive aspects of these structures. In addition, the regional and social impact and importance of tribal structures in the late 19th and early 20th centuries, specifically the Milli Tribal confederation and Kurdish tribes in general, are discussed.

Keywords: *Tribal, Middle East, Hamidiye Regiments, Kurds, Milli Tribe, Geopolitics.*

---

[1] Şaviye: Arap yaşayışını benimsemiş Afrikalı (Berberi) koyun yetiştiren aşiret topluluklarına Araplar tarafından verilen isimdir. Bu aşiretler için kullanılan "Şaviye" nitelemesi, koyun yetiştirdiklerinden dolayı onları küçük görme amaçlıdır (Colin, 1979, ss. 363-364).

Ibrahim Pasha (Milli Ibrahim), an important figure of this tribe during the formation of the Hamidiye Regiments, held the rank of "Emîrü'l-ümerâ". This pasha, whom Abdulhamid II is said to have called "my son", was loved by the palace officials and was made a pasha with the title of "mirliva". Five of the eleven Hamidiye Regiments formed in the Diyarbakır region were composed of members of this tribe. In the early 20th century, the Milli tribe increased its power and influence both in the region and within the Hamidiye Regiments, and pursued an oppressive and expansionist strategy in Diyarbakır, Şanlıurfa and Mardin.

It is observed that the Milli Tribe, which constituted an important structural element of the Hamidiye Regiments, occasionally abused the privileges provided by this membership. With the advantage of its armed units and the support provided by the Ottoman state, this tribe engaged in a struggle for dominance with neighboring tribes, and it is understood that it went to extremes in its actions. Ibrahim Pasha, who was in a serious conflict and struggle especially with the notables of Diyarbakır, is characterized with many negative adjectives in the sources due to his excessive actions. In addition, it is understood that the complaints made to the central administration about this pasha did not yield any results. The Milli tribe, which was an important and effective representative of the Ottoman state in the region, was influential not only in the politics of the Ottoman Empire in the region but also in its image in the region.

Beyond being a historical reality, tribes have become a geopolitically influential actor in today's world. Although the concept of geopolitics is evaluated in terms of countries and large landmasses, it is seen that the active communities settled in the region affect the geopolitics of the region. Considering the Middle East region, the geopolitical importance of tribes at the country and regional level is too great to be ignored. When the historical data are analyzed, it is seen that the effects of tribes on the geopolitics of the country and their geostrategic importance cannot be underestimated. Tribal structures, which have been an important element of balance and power in the history of the region, sometimes acted on a common ground as a union of tribes. In such periods, the population of tribal communities increased and their spheres of influence expanded. Historically, the Middle East, where governments were short-lived and regional sovereignty constantly changed hands, was the scene of power struggles. Due to this situation, a dynamic and unstable structure

Hamidiye Regiments in the Period 1891-1914 and Kurdish National Tribal Confederation in the Context of Ottoman Regional Policy

ABSTRACT

Tribal reality is a phenomenon that has been prominent in almost all periods of written history in the Middle East and is an important structural element of the societies of the region. The impact and nature of this phenomenon, which is an important building block in terms of social history, changes over time. The history of tribal organization, which is clearly seen in the Middle East geography, dates back to prehistoric times. Tribal structures can be seen in ancient societies such as Babylon, Assyria, Persia, Rome and Byzantium. During the period of empires such as the Seljuks and Ottomans, tribes emerged as important power centers. Especially during the reigns of Yavuz Sultan Selim and Abdülhamid II, Kurdish tribes occupied important positions. Although the individual-centered approaches spread under the influence of western culture after the French Revolution eroded the tribal phenomenon, they could not eliminate its importance and influence. The tribal phenomenon, which forms the basis of organized social life in the historical process, has maintained its existence as an important feature of the Middle Eastern geography.

During the Ottoman Empire, one of the most prominent tribes of the Eastern provinces (today's Eastern and Southeastern Anatolia) was the Milli tribe. Especially when İbrahim Pasha was at the head of this tribe, the Milli Tribe, which incorporated many tribes into its structure, formed an alliance of tribes. This tribe, which dominated a large region (Mosul, Aleppo, Sanliurfa, Diyarbakir and Mardin), played an important role in shaping the social, economic and political structure of the region.

Established in the late 19th century, the Hamidiye Regiments were an influential force in the eastern provinces of the Ottoman Empire and were composed mostly of Kurdish tribes. The Milli tribe had a remarkable influence on the establishment and effective functioning of the Hamidiye Regiments.

ومن الملاحظ أن القبيلة الملية التي كانت تشكل عنصراً هيكلياً هاماً من عناصر الأفواج الحميدية كانت تسيء أحياناً استغلال الامتيازات التي توفرها هذه العضوية. وقد دخلت هذه القبيلة في صراع من أجل الهيمنة مع القبائل المجاورة، مستفيدة من وحداتها المسلحة والدعم الذي قدمته لها الدولة العثمانية، ومن المفهوم أنها كانت تتمادى في تصرفاتها. أما إبراهيم باشا، الذي كان في صراع و صراع خطير خاصة مع أعيان ديار بكر، فقد وصفته المصادر بالعديد من الصفات السلبية بسبب تصرفاته المفرطة. بالإضافة إلى ذلك، من المفهوم أن الشكاوى التي قدمت إلى الإدارة المركزية بشأن هذا الباشا لم تسفر عن أي نتائج. كانت القبيلة الميلية، التي كانت ممثلاً مهماً وفعالاً للدولة العثمانية في المنطقة، مؤثرة ليس فقط في سياسة الدولة العثمانية في المنطقة بل أيضاً في صورتها في المنطقة.

بالإضافة إلى كونها واقعًا تاريخيًا، أصبحت القبائل لاعبًا مؤثرًا من الناحية الجيوسياسية في عالم اليوم. وعلى الرغم من أن مفهوم الجغرافيا السياسية يتم تقييمه من حيث الدول والمساحات اليابسة الكبيرة، إلا أنه من الملاحظ أن المجتمعات النشطة المستقرة في المنطقة تؤثر على الجغرافيا السياسية للمنطقة. وبالنظر إلى منطقة الشرق الأوسط، فإن الأهمية الجيوسياسية للقبائل على المستوى القطري والإقليمي أكبر من أن يتم تجاهلها. وعندما يتم تحليل البيانات التاريخية، يتبين أن تأثيرات القبائل على الجغرافيا السياسية للبلاد وأهميتها الجيوستراتيجية لا يمكن التقليل من أهميتها .كانت الهياكل القبلية، التي كانت عنصراً هاماً من عناصر التوازن والقوة في تاريخ المنطقة، تعمل أحياناً على أرضية مشتركة كاتحاد قبائل. وفي مثل هذه الفترات، ازداد عدد سكان المجتمعات القبلية وتوسعت مناطق نفوذها. تاريخيًا، كان الشرق الأوسط، حيث كانت الحكومات قصيرة الأجل والسيادة الإقليمية تتغير باستمرار في أيدي القبائل، مسرحًا للصراعات على السلطة. وبسبب هذا الوضع، سادت بنية ديناميكية وغير مستقرة في هذه الجغرافيا. وبالنظر إلى هذه البنية، تلفت الانتباه القدرة التعبوية العالية للقبائل من حيث تكيفها مع المنطقة .تهدف هذه الدراسة إلى تقديم منظور مختلف للهياكل القبلية في المنطقة ولفت الانتباه إلى الجوانب الإيجابية لهذه الهياكل. بالإضافة إلى ذلك، تتم مناقشة التأثير الإقليمي والاجتماعي وأهمية الهياكل القبلية في أواخر القرن التاسع عشر وأوائل القرن العشرين، وتحديداً اتحاد القبائل الملية والقبائل الكردية بشكل عام.

الكلمات الدالة*القبلية، الشرق الأوسط، أفواج الحميدية، الأكراد، القبيلة الميلية، الجغرافيا السياسية*

أفواج الحميديّة في الفترة ١٨٩١-١٩١٤ والاتحاد القومي للقبائل الكُردية في سياق السياسة الإقليمية العثمانية

الملخص:

إن الواقع القبلي ظاهرة برزت في جميع فترات التاريخ المكتوب في الـ شرق الأو سط تقريبًا، وهي عنـ صر بنيوي مهم في مجتمعات المنطقة. يتغير تأثير وطبيعة هذه الظاهرة، التي تعتبر لبنة مهمة في بناء التاريخ الاجتماعي، مع مرور الزمن. يعود تاريخ التنظيم القبلي، الذي يظهر بو ضوح في جغرافية الـ شرق الأو سط، إلى عـ صور ما قبل التاريخ. ويمكن رؤية الهياكل القبلية في المجتمعات القديمة مثل بابل وآ شور وفارس وروما وبيزنطة. وخلال فترة الإمبراطوريات مثل الـ سلاجقة والعثمانيين، برزت القبائل كمراكز قوة مهمة. وقد احتلت القبائل الكردية مراكز مهمة خاصة في عهدي السلطان سليم الياووز وعبد الحميد الثاني. وعلى الرغم من أن المناهج المتمحورة حول الفرد التي انتشرت تحت تأثير الثقافة الغربية بعد الثورة الفرنـ سية قد أ ضعفت الظاهرة القبلية، إلا أنها لم تـ ستطع القـ ضاء على أهميتها وتأثيرها. وقد حافظت الظاهرة القبلية التي تـ شكل أ ساس الحياة الاجتماعية المنظمة في المـ سيرة التاريخية على وجودها كـ سمة مهمة في جغرافية الشرق الأوسط.

في عهد الإمبراطورية العثمانية، كانت القبيلة الملية من أبرز قبائل الولايات الـ شرقية (شرق وجنوب شرق الأنا ضول اليوم) .وخا صة عندما كان إبراهيم با شا على رأس هذه القبيلة، شكلت القبيلة الملية التي ضمت العديد من القبائل في هيكلها، تحالفاً من القبائل. وقد لعبت هذه القبيلة التي سيطرت على منطقة واسعة (الموصل وحلب وشانلي أورفة وديار بكر وماردين) دوراً مهماً في تشكيل البنية الاجتماعية والاقتصادية والسياسية للمنطقة.

كانت أفواج الحميدية التي تأ سـ ست في أواخر القرن التا سع عـ شر قوة مؤثرة في المقاطعات الـ شرقية للإمبراطورية العثمانية، وكانت تتألف في معظمها من القبائل الكردية. كان للقبيلة الملية تأثير ملحوظ على تأ سيس أفواج الحميدية وعملها الفعال. وكان إبراهيم با شا (ملي إبراهيم)، وهو أحد الـ شخـ صيات المهمة في هذه القبيلة أثناء تـ شكيل الأفواج الحميدية، يحمل رتبة "أميرو با شا ."وكان هذا البا شا، الذي يقال إن عبد الحميد الثاني كان يناديه "ابني"، محبوباً من قبل المـ سؤولين في القـ صر وقد أ صبح با شا بلقب "ميرليفا ."تألفت خمـ سة من الأفواج الحميدية الأحد عـ شر التي تـ شكلت في منطقة ديار بكر من أفراد هذه القبيلة. في أوائل القرن العشرين، زادت القبيلة الملية من قوتها ونفوذها في المنطقة وداخل أفواج الحميدية على حد سواء، واتبعت استراتيجية قمعية وتوسعية في ديار بكر وشانلي أورفا وماردين.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

nav Alayên Hemîdiyeyê de hêz û bandora xwe zêde kir û li Diyarbekir, Şanliurfa û Mêrdînê stratejiyeke zordar û berfireh meşand.

Tê dîtin ku Eşîra Millî ku hêmaneke girîng a pêkhateya Alayên Hemîdiyeyê pêk dianî, car caran îmtiyazên vê endamtiyê îstîsmar dikirin. Ev eşîra bi avantajên yekîneyên xwe yên çekdar û bi desteka dewleta Osmanî, bi eşîrên cîran re ji bo serdestîyê têkoşînek dimeşîne û tê fêmkirin ku di kirinên xwe de ber bi tundîyê ve çûye. Îbrahîm Paşa ku bi taybetî bi navdarên Diyarbekirê re di nav nakokî û têkoşîneke giran de bû, ji ber kiryarên xwe yên zêde di çavkaniyan de bi gelek rengdêrên neyînî tê binavkirin. Her wiha tê fêmkirin ku giliyên ku li ser vî paşa li rêveberiya navendî hatine kirin tu encam derneketiye. Eşîra Millî ku nûnerekî girîng û bibandor ê dewleta Osmanî li herêmê bû, ne tenê di siyaseta Împaratoriya Osmanî ya li herêmê de, bi îmaja xwe ya li herêmê jî xwedî bandor bû.

Ji xeynî rastiyek dîrokî, eşîr di cîhana îroyîn de bûne aktorek bi bandor a jeopolîtîk. Her çend têgeha jeopolîtîkê li gorî welat û erdhejên mezin were nirxandin jî, tê dîtin ku civakên aktîf ên li herêmê hatine bicihkirin bandorê li jeopolîtîka herêmê dikin. Li ser herêma Rojhilata Navîn, girîngiya jeopolîtîk a eşîran li ser asta welat û herêmê pir mezin e ku neyê paşguhkirin. Dema ku daneyên dîrokî têne analîz kirin, tê dîtin ku bandorên eşîran ên li ser jeopolîtîka welêt û girîngiya wan a jeostratejîk nayên hesibandin. Avahiyên eşîrî ku di dîroka herêmê de bûne hêmaneke girîng a hevsengî û hêzê, carinan li ser zemîneke hevpar weke yekitiya eşîran tevdigerin. Di serdemên wiha de nifûsa civakên eşîran zêde bû û qadên bandora wan berfireh bû. Ji aliyê dîrokî ve, Rojhilata Navîn, ku hikûmetên wê demkurt bûn û serweriya herêmê timî dest diguherand, bû qada şerên desthilatdariyê. Ji ber vê rewşê li vê erdnîgariyê avahiyeke dînamîk û bêîstîkrar serdest bû. Di ber çavan re li ber çavan girtin, kapasîteya bilind a seferberiyê ya eşîran di warê adaptasyona wan a li herêmê de balê dikişîne. Armanca vê lêkolînê ew e ku perspektîfeke cuda bîne ser pêkhateyên eşîrî yên herêmê û balê bikşîne ser aliyên erênî yên van pêkhateyan. Her wiha li ser bandor û girîngiya pêkhateyên eşîrî yên di dawiya sedsala 19-an û destpêka sedsala 20-an de, bi taybetî konfederasyona Eşîrên Milî û bi giştî eşîrên kurdan ên herêmî û civakî, tê nîqaşkirin.

Peyvên Sereke: *Eşîret, Rojhilata Navîn, Alayên Hemîdiye, Kurd, Eşîra Milî, Jeopolîtîk.*

Alayên Hemîdiye di Serdema 1891-1914 de û Konfederasyona Milî ya Eşîrên Kurd di Çarçoveya Siyaseta Herêmî ya Osmanî de

Puxte:

Rastiya eşîrî diyardeyek e ku hema bêje di hemû serdemên dîroka nivîskî ya Rojhilata Navîn de cih girtiye û hêmaneke pêkhatî ya civakên herêmê ye. Bandor û xwezaya vê diyardeyê ku di warê dîroka civakî de avahiyeke girîng e, bi demê re diguhere. Dîroka birêxistinkirina eşîran ku li erdnîgariya Rojhilata Navîn bi zelalî tê dîtin, ji serdema beriya dîrokê vedigere. Avahiyên eşîrî di civakên kevnar ên wekî Babîl, Asûr, Pers, Roma û Bîzans de têne dîtin. Di serdema împaratoriyên weke Selçûkî û Osmaniyan de êl weke navendên girîng ên hêzê derketine holê. Bi taybetî di serdema Yavuz Sultan Selîm û Ebdulhemîdê II. de, eşîrên kurdan cihên girîng girtin. Nêzîkatiyên ferd-navendî her çiqas di bin bandora çanda rojavayî de belav bûn piştî Şoreşa Frans diyardeya eşîrtiyê ji holê rakir jî, nekarîn girîngî û bandora wê ji holê rakin. Diyardeya eşîrtiyê ku di pêvajoya dîrokî de bingeha jiyana civakî ya birêxistinkirî pêk tîne, weke taybetmendiyeke girîng a erdnîgariya Rojhilata Navîn hebûna xwe parastiye.

Di dema Împaratoriya Osmanî de, yek ji eşîrên herî diyar ên parêzgehên Rojhilat (rojhilat û başûrê rojhilatê Anatoliya îro) eşîra Millî bû. Bi taybetî dema ku Îbrahîm Paşa di serê vê eşîrê de bû, Eşîra Millî ya ku gelek eşîr di nav pêkhateya xwe de cih girtibû, îtîfaqek eşîran çêkir. Ev eşîra ku li herêmeke mezin (Mûsil, Heleb, Şanliurfa, Diyarbekir û Mêrdîn) serdest bû, di teşekirina pêkhateyên herêmê yên civakî, aborî û siyasî de roleke girîng lîst.

Alayên Hemîdiyeyê ku di dawiya sedsala 19an de hatin damezrandin, li parêzgehên rojhilatê Împaratoriya Osmanî hêzeke bi bandor bû û bi piranî ji eşîrên kurdan pêk dihat. Eşîra Millî bandoreke berçav li damezrandin û karkirina bi bandor a Alayên Hemîdiye kir. Îbrahîm Paşa (Mîllî Îbrahîm) ku kesekî girîng ê vê eşîrê bû, di dema avakirina Alayên Hemîdiye de, rutba "Emîrü'l-ümerâ" girt. Ev paşayê ku tê gotin Ebdulhemîdê Duyem jê re gotiye "kurê min" ji aliyê rayedarên qesrê ve hatiye hezkirin û bi navê "mirliva" wî kirine paşa. Ji yanzdeh Alayên Hemîdiyeyê yên ku li herêma Diyarbekirê hatibûn avakirin 5 ji endamên vê eşîrê pêk dihatin. Eşîra Millî di serê sedsala 20an de him li herêmê him jî di

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Türkay, C. (1979). *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, Tercüman*, İstanbul: Kaynak Eserler Serisi 1.
Türkdoğan, O. (1998). *Güneydoğu Kimliği*, İstanbul: Alfa Yayınları.
Uluç, A.V. (2010). "Kürtler'de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", *Mukaddime*, Cilt 2, Sayı 2, ss. 35-52.
Yıldız, H. (2009). "Muhatapsız Savaş Devam Ediyor", *Resmi Tarih Tartışmaları 6: Resmi Tarihte Kürt'ler*, (Ed. İsmail Beşikçi), Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.
Yiner, A. (2019). "Aşiretler Arasındaki Mücadele ve Hamidiye Alayları", *Journal of Academic Value Studies (JAVStudies)*, Volume 5, Issue 3, ss. 395-405.

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. AE.SOSM.III/89/6839.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Y.PRK. AZJ.38/121 (1317).
Başbakanlık Osmanlı Arşivi. 1594 tarihli Mühimme Defteri 73.
Diyarbekir Ahkam Defteri. 1 Numaralı Defterler.
Urfa Vilayeti Salnamesi. 1927.

İnternet Kaynakları

- Gertrude Bell, *İbrahim Paşa ve Piyadeleri*, 1909 https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-15-1-205, Erişim Tarihi: 28.12.2023.
- Gertrude Bell, *İbrahim Paşa ve Süvarileri*, 1909. https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-15-1-206, Erişim T. 28.12.2023.
- Max von Oppenheim, *İbrahim Paşa*, 1899. https://max-von-oppenheim.foundation/collections/collection-of-cartographic-data/?lang=en, Erişim Tarihi: 28.12.2023.
- Aso Zagrosi, *Halep Arşivi*, 1904.
- Max Von Oppenheim Arşivi.

  https://arachne.unikoeln.de/arachne/index.php?view[section]=uebersicht&view[layout]=marbilderoppenheim_item&view[caller][project]=oppenheim&view[page]=120&view[category]=overview&search[data]=ALL&search[mode]=meta&search[match]=similar&view[active_tab]=overview&search[constraints]=Beduinen#, Erişim Tarihi: 28.12.2023.

Political Struggle in Diyarbekir at the Turn of the 20th Century", *In Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870–1915*, Leiden: Brill Publishing.
Jwaideh W. (2009). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, (Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman), İstanbul: İletişim Yayınları.
Karademir, N. (2014). *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, İstanbul: Nubihar Yayınları.
Kıran, E. (2003). *Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu*, İstanbul: Elma Yayınları.
Klein, J. (2011). *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, California: Stanford University Press.

Kodaman, B. (1986). *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdârî Durumu*, Ankara: Anadolu Basın Birliği Yayınları.
Kodaman, B. (2011). "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (2. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)" *Tarih Dergisi*, Sayı 32, ss. 427-480.
Kreyenbroek, P.G. ve Allison, C. (2003). *Kürt Kimliği ve Kültürü*, (Çev. Ümit Aydoğmuş), İstanbul: Avesta Yayınları.
Linder, R.P. (2000). *Orta Çağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, (Çev. Müfit Günay), Ankara: İmge Kitabevi.
MacQueen, B. (2018). *An Introduction to Middle East Politics*, Second Edition, Los Angeles vd.: Sage Publishing.
Menteşaşvili, A.M. (2004). *Dünden bugüne Kürtler*, (Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
Minorsky (1988). *Kürtler*, Köln: Weşanên Helepçe Yayınları.
Nikitin, B. (1976). *Kürtler*, Cilt 1, İstanbul: Özgürlük Yolu Yayınları.
Sykes, M. (1915). *The Caliphs'Last Heritage*, London: MacMillan and Co. Publishing.
Süphandağ, K. (2012). *Hamidiye Alaylan Ağn Direnişi ve Zilan Katliamı*, İstanbul: Peri Yayınları.

Ağaç Kitabevi Yayınları.
Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel, O. ve Ünsal, S. (2000). *Mardin, Aşiret-Cemaat-Devlet*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
Aytar, O. (1992). *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, İstanbul: Medya Güneşi Yayınları.
Beşikçi, İ. (1992). *Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri*, Ankara: Yurt Yayınları.
Bois, T., Minorsky, V. ve Kenzie, D.N.M. (2004). *Kürtler ve Kürdistan*, 2.Baskı, (Çev. Kamuran Fıratlı), İstanbul: Doz Yayınları.
Bozkurt, İ. (2003). *Tarih Boyunca Aşiretçilik ve Şanlıurfa Aşiretleri Tarihi*, Şanlıurfa: İmaj Yayıncılık.
Bruinessen, M.V. (2013). *Aga, Seyh, Devlet*, 8.Baskı, (Çev. Banu Yalkut), İstanbul: İletişim Yayınları.
Colin, G.S., (1979). "Şaviye", *İslam Ansiklopedisi: İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, Cilt 11, 2.Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
Elibüyük, M. (2003). "Orta Doğu'nun Coğrafya Bakımından Adı, Yeri, Önemi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı 1, 129-156.
Gökalp, Z. (2011). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, 3. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları.
Hakan, S. (2011). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, 2. Baskı, İstanbul: Doz Yayıncılık.
Hasanov, A. (2012). *Jeopolitik*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
Işık, İ.S. (2013). *A'dan Z'ye Kürtler: Kişiler-Kavramlar-Kurumlar*, 2. Baskı, İstanbul: Nûbihar Yayınları.
İnanç, M. H. (1993). "Aşiret", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
Jongerden, J. (2007). *The Settlement Issue in Turkey and the Kurds: An Analysis of Spatial Policies, Modernity and War*, Leiden ve Boston: Brill Publishing.
Jongerden, J. (2012). "Elite Encounters of a Violent Kind: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gokalp and

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرى زاخۆ بۆ فەكۆلینێن كوردی

Hamidiye Alayları ve Osmanlı İmparatorluğunun Doğu politikası, adeta bir matruşka bebek yapısını ortaya koymaktadır. Çok boyutlu ve derin olan bu ilişkiler ve etkileşimler ağı, manipülatif ve politik yaklaşımlar ile girift bir görünüm sergilemektedir. Bu girift görünüm hem Ortadoğu tarihinin hem de Kürt toplumunun vazgeçilmez bir realitesi olan aşiret örgütlenmesi üzerinde yükselmiştir.

Fransız Devrimi ve Sanayi İnkılabı ile başlayan küresel çaptaki dönüşümler, batı kökenli olarak yayılan ve İnsan Hakları Beyannamesi gibi unsurlarla güçlendirilen bireysel özgürlük anlayışları, günümüz toplumlarında büyük değişimlere yol açmıştır. Gittikçe yayılan ve güçlü bir şekilde özendirilen modern ve birey eksenli yaşam biçimleri, esas alarak gelenekçi düşünceyi gerici ve ilkel bir plana itmektedir. Bu sürecini önemli bir geleneksel unsur olarak öne çıkan aşiret yapılanmasını etkilememesi düşünülemez. Bu geleneksel unsur belki tarihin hiçbir döneminde karşılaşmadığı bir tehlike ile yüzleşmektedir. Birey merkezli modern yaşamın aşiret kültürünü ve geleneğini dikkate değer bir oranda aşındırdığı açık bir şekilde görülmektedir. Zayıflayan aşiret kültürü ve geleneği ile birlikte aşiret yapıları içerisinde ciddi değişikliğe neden olan bir süreç yaşanmaktadır. Bu sebeple Hamidiye Alayları ve Kürt aşiretleri bağlamında Milli Aşireti örneğine değinmiş olduğumuz aşiret yapıları geçmişinde olduğu gibi günümüzde ve belki de gelecekte varlığını korumaya devam edecektir. Fakat bu sürecin, aşiret sisteminde büyük dönüşümlere ve değişimlere neden olacağı aşikardır. Ortadoğu tarihinde önemli süreçlerde rol almış ve jeopolitik açıdan önemli kazanımlar elde etmiş olan aşiret yapıları, geçmişte olduğu kadar günümüzde de dikkate değerdir ve bu çerçevede ele alınarak irdelenmesi önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Al-Jabbar, F. ve Dawod, H. (2013). *Aşiretler ve iktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*,
(Çev. Ömer Öğünç), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Abdulla, N. (2009). *İmparatorluk Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*,
(Çev. Mustafa Aslan), İstanbul: Avesta Yayınları.

Altay, F. (2008). *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, İstanbul: Eylem Yayınları.

Attar A.R.Ş. (2004). *Kürtler: Bölgesel ve Bölge Dışı Güçler*, (Çev. Alptekin Dursunoğlu), İstanbul:

Kürtlerdeki aşiret yapılanmasının tek biçimli olmadığı ve zamana ve coğrafyaya bağlı olarak farklılıklar sergilediği görülmektedir. Türkiye, Irak, Suriye ve İran gibi ülkelerde yaşayan ve genellikle Türk, Arap ve Fars etnik yapıları ile etkileşim içerisinde olan Kürtlerin, yaşadıkları bu ülkelerin ve etnik unsurların toplumsal ve kültürel yapısına göre değişimler geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu değişimlerin açık bir şekilde görüldüğü yapılardan biri, aşiretlerdir. Araplarla yakın temas içinde olan, Türklerle iç içe yaşayan ve İranlılara komşu olan Kürt aşiretlerinin tamamen aynı aşiret yapısını ve kültürünü sergilediği söylenemez. Buradan Kürtlerdeki aşiret olgusunun, yapısı gereği dinamik bir örgütlenme niteliği sergilediği görülmektedir.

Kürt aşiretleri, Osmanlının hem uluslararası hem de imparatorluk içerisindeki bölgelere ve topluluklara yönelik geliştirdiği stratejilerin bir parçası olmuştur. Bu aşiretleri destekleyerek onları kazanan ve yanına çekmeyi başaran Osmanlının merkezi yönetiminin, otoritesini güçlendirdiği görülmektedir. Özellikle yabancı devletlerin Osmanlının şark vilayetlerine (Doğu ve Güney Doğu Anadolu'ya) yönelik planlarına karşı etkili bir strateji olan bu girişimin en somut örneği Hamidiye Alayları'dır. Dönemin padişahı II. Abdülhamid, Kürt aşiretleri aracılığı ile hem bölgede otoritesini tesis etmiş hem de yabancı güçlere karşı elini güçlendirmiştir. Daha sonra Balkan Savaşlarında ve Kurtuluş Savaşında etkili bir figür olarak karşımıza çıkan Kürt aşiretleri ile Osmanlı yönetimi arasındaki ilişki, her iki tarafın da kazandığı bir iş birliği modelidir. Osmanlının desteği ile bölgenin Kürt aşiretleri dikkate değer bir gelişim ve değişim göstermiştir.

Hamidiye Alaylarının temel omurgasını oluşturan Milli aşireti konfederasyonu, özgün ve dikkat çekici bir aşiret yapılanmasının örneği olarak gösterilebilir. Farklı aşiretlerin bu aşiret konfederasyonu altında oluşturdukları birlik, bölgenin etkili bir aktörü olmuştur. Hem Sultan II. Abdülhamid'in ve Osmanlının diğer bürokratlarının hem de bölgedeki bazı aşiretlerin takdirini kazanan Milli İbrahim Paşa, Kürt aşiretlerinin en çok öne çıkan figürlerinden biridir. Bu paşa, devletin desteği ile bölgede ve diğer aşiretler arasında hâkim olma girişimlerinde göreceli bir başarı kazandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onun otoriter ve yayılmacı stratejisi, onun hakkında olumsuz nitelemelerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Onu olumlu veya olumsuz olarak tasvir eden çok sayıda kaynağın bulunması, özelde İbrahim Paşa'nın ve genelde Milli aşiretinin ve dolaysıyla Hamidiye Alayları bünyesinde Kürt aşiretlerinin etkisini ve önemini göstermektedir. İbrahim Paşa, Milli aşiretleri konfederasyonu, Kürt aşiretleri,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Slg. Oppenheim 29/21 S.96

Sonuç

Dinamik ve köklü yapısı ile öne çıkan Ortadoğu coğrafyası çok zengin kültürlere ve topluluklara ev sahipliği yapmıştır. Özgün nitelikleri olan bu kültürlerde ve halklarda toplumsal bir birim olarak aşiret biçiminde örgütlenmeler öne çıkmaktadır. Kökeni tarih öncesi dönemeler kadar uzanan ve farklı birçok toplulukta ve kültürde görülen aşiret yapılanması, Ortadoğu halklarının karakteristik bir özelliği olarak tarih boyunca varlığını korumuştur. Psikolojik, sosyal, politik ve ekonomik boyutları olan ve yapılandığı halkın ve kültürün özelliklerini taşıyan aşiretler, genellikle hiyerarşik ve akrabalık temelli bir örgütlenme olmuştur.

Bu coğrafyanın kalbi denebilecek bir konumda bulunan Kürtler, bölgenin önemli ve etkili bir aktörü ve asli unsuru olarak öne çıkmaktadır. Kendine özgü bir kültürü ve sosyal yapısı bulunan bu halkın dikkat çeken bir özelliği, aşiret biçiminde örgütlenmesidir. Kürtlerde sosyo-politik bir yapılanma olan aşiret olgusu hem aidiyet hem de tanınma yönüyle kendini göstermektedir. Bireyin kendini aşireti ile tanıtması ve mensubu olduğu aşirete göre muamele görmesi, bu olgunun işlevini ve etkisini ortaya koymaktadır. Tarihsel süreçte hem Kürtler hem de bölgenin politik yapısı ve dengeleri, bu olgu göz önünde bulundurularak gerçek anlamda anlaşılabilir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Fotoğraf-5: İbrahim Paşa ve Mark Sykes (Sykes, 1915, ss. 320-321).

Fotoğraf-6:İbrahim Paşa'nın Eşi Hansa Hanım ve Oğlu Mahmut Bey (Max Von Oppenheim Arşivi).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

Fotoğraf-3: İbrahim Paşa ve Süvarileri (Gertrudebell 1909).

Fotoğraf-4: İbrahim Paşa ve Piyadeleri (Gertrudebell 1909).

6. Milli Aşireti İle İlgili Görseller

Fotoğraf-1: İbrahim Paşa (Max von Oppenheim, 1899).

Fotoğraf-2: İbrahim Paşa'nın Holanda ve Fransız Konsolosları ile Görüşmesi (Halep Arşivi, 1904).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

Bağımsızlığını ilan eden ve Abdülhamid'i destekleyen paşa, bölge aşiretlerinin yeni yönetime karşı isyan etmesi için girişimlerde bulundu. Bunun üzerine yeni yönetimi oluşturan Jön Türkler, paşanın üzerine askeri birlikleri gönderir. Osmanlı birlikleri karşısında bozguna uğrayan İbrahim Paşa, Rakka ve Urfa vilayetleri arasında yer alan Abdülaziz dağlarına sığındı. Yaklaşık beş bin milisi Osmanlı'ya teslim olan paşa, burada hayatını kaybeder. Gücünü kaybeden aşiretin başına yerine oğlu Mahmut geçer (Bruinessen, 2013, s. 291). İbrahim Paşa'dan sonra Milli aşiretleri konfederasyonunun dağılması, bu aşiretlerin tamamen ortadan kalktığı biçiminde yorumlanmamalı. Bu aşiretlerin bulundukları bölgelerde varlıklarını ve nüfuzlarını korudukları görülmektedir. Osmanlının yıkılışının ardından yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti yönetiminin, bu aşiret liderlerinin nüfuzundan faydalandığı anlaşılmaktadır (Jongerden, 2007, s. 27).

Meşrutiyet sonrası İttihat ve Terakki'nin yönetime geçmesi ile Hamidiye Alayları, 1910 yılında yeniden düzenlemeye alınmıştır. Mahmut Şevket Paşa tarafından yapılan düzenlemeyle "Hamidiye" ismi kaldırılarak yerine "Aşiret Alayları" ismi getirilmiştir. Aşiret Alaylarına yeni sancak ve fermanlar dağıtılarak bu aşiretlerin bağlılıkları sağlanmaya çalışılmıştır. Bu politikanın yansıması olarak Urfa dolaylarında meskûn İbrahim Paşa'nın oğlu Mahmut Bey idaresinde toplanan Millî Aşireti birliklerinin ve Karakeçililerin, gönüllü olarak Balkan savaşlarına üç alayla katıldıkları bilinmektedir (Kodaman, 1986, s. 55). Balkan Savaşı (1912) esnasında Orgeneral Fahrettin Altay, kendisinin düzenlemiş olduğu Aşiret Alayları içerisinde Millî ve Karakeçili Aşiretlerinden müteşekkil 2 alayın yer aldığını belirtmektedir. Bu Aşiret Alaylarının, Kırklareli'nin kurtuluşunda önemli bir rol oynadığı görülmektedir (Altay, 2008, ss. 68-69).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

burada Hamidiye Alaylarına aşiret olarak katılır ve bu alaylara komutanlık yapar. Padişahın desteğini alan paşa, Mirliva makamına getirilir ve kuzeyde Dersim'den güneyde Suriye'ye kadar olan geniş bir bölgede hakimiyet kurar (Işık, 2013, s. 369).

1890 ve 1896 yıllarında iki defa Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid'i aşiret olarak ziyaret eden İbrahim Bey, bu sayede Sultan ile yakınlık içerisine girmiş ve Padişah'tan hediye ve iltifatlar almışlardır. Bu süreçte İbrahim Bey, Padişah tarafından ayrıca değer verilip, sıcak karşılanmıştır. Padişahın kendisine "evladım" diye hitap edecek düzeyde ilgi göstermesi, bu yakınlığı açıkça ifade etmektedir (Karademir, 2014, s. 239; Bozkurt, 2003, s. 153; Kıran, 2003, s. 175).

Hamidiye Alayları içerisinde, Urfa ve Mardin bölgesinde kurulan Milli Aşiretleri alaylarından 41. alay Milli İbrahim Bey'in yönetiminde Viranşehir'de, 42. Alay İbrahim Bey'in oğlu Kaymakam Abdülhamid (Humûd) yönetiminde, 43. Alay ise İbrahim Bey'in diğer oğlu Kaymakam Mahmut yönetiminde bulunuyordu (Kıran, 2003, ss. 172-173; Aytar, 1992, s. 60). 44. Alay Siverek Karakeçi bucağında Karakeçi aşiret reisi Kaymakam Halil Bey yönetimindeydi. Yedi liva olarak teşkil edilen bu alaylardan Milli Aşiretleri altıncı liva içerisinde yer almaktaydı (Aytar, 1992, s. 60). İbrahim Paşa'nın iktidarının zirvelerinde olduğu dönemde İstanbul'da bulunan Rusya büyükelçisi İ.A. Zinovyev, onun otoritesini ve gücünü şu sözlerle ifade etmektedir: "Bölgede öyle bir etkiye sahip oldu ki, onun isteklerine bizzat Sultan'ın buyruklarından daha fazla saygı gösterilmeye başlandı." (Kıran, 2003, s. 177). Ayrıca kendisine "Kürdistan'ın taçsız kralı" ve "Küçük İmparator" gibi yakıştırmalar yapılmaktaydı." (Karademir, 2014, 238; Kıran, 2003, s. 177).

İbrahim Paşa, İttihat ve Terakki'nin desteklendiği Diyarbakır bölgesini kontrolü altına almıştı ve bölgede etkili bir figür haline gelmişti. "Şaki İbrahim Paşa Destanı" adlı eserin yazarı Ziya Gökalp'in da içerisinde yer aldığı bir grup bu durumu protesto etmek için Diyarbakır Postanesini işgal etmiştir. İttihat ve Terakki'nin etkili olmaya başladığı bu dönemlerde İbrahim Paşa, Yemen bölgesindeki İmam Yahya ayaklanmasını ortadan kaldırmakla görevlendirilir. Bu görevi yerine getirmek için 1909 yılında Yemen'e doğru hareket eden paşa, Şam'da iken Padişah'ın tahtan indirildiği ve II. Meşrutiyetin ilan edildiği haberini alır (Işık, 2013, s. 369).

1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte yönetim İttihat ve Terakki Fırkasına geçti. İbrahim Paşa bu yeni yönetimi tanımadı ve isyan etti.

alayın, 1895'de boş olarak bulunan Diyarbakır'ın Matrani (Kuşlukbağı) köyünde konakladığı ve şiddet olaylarını gerçekleştiren çeteler tarafından yağmaya ve saldırıya maruz kaldıkları anlatılmaktadır. Günümüzde Matrani'nin Kürt köylüleri, kendilerinin bu Xedrik Hamidiye alayının torunları olduklarını iddia etmektedir (Jongerden, 2007, ss. 242-243).

Milli aşiretinin tarihinde ve belleğinde, genel olarak Diyarbakır vilayetinin ve eşrafının olumsuz bir etkisi ve imajı dikkat çekmektedir. 19. yüzyılın başlarında İbrahim Paşa'nın dedesinin babası olan Eyüp Bey, Bingöl Gölünden Sincar'a kadar olan Cezire bölgesini yönetmekteydi. Bu bölge, doğuda Muhammed Bey'in ve güneyde bedevi şeyhlerin beylikleri ile komşuydu. Bölgedeki liderler ve şehirli eşraf arasında sürekli mücadele ve rekabet bulunmaktaydı. Başlarda bölgedeki bu mücadeleyi pek önemsemeyen Osmanlı yönetimi, sonunda eyleme geçme kararı aldı (Jongerden, 2012, s. 64).

Merkezi yönetimin otoritesinin tesisi için Cizre bölgesinin önemli olduğunu gören Reşit Paşa, bu bölgeye bir dizi askerî harekât gerçekleştirir (Hakan, 2011, ss. 78-79). Bu girişimler sonucunda Eyüp Bey yakalanarak Diyarbakır'a götürülür ve burada asılır. Muhammed Bey ve bazı bedevi şeyhleri öldürülür. Bunun üzerine İbrahim Paşa'nın dedesi Teymur (Timawi) Bey, Mardin'de bulunan Osmanlı birliklerine saldırır ve şehri bir süreliğine ele geçirir. Mardin'in ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra devam eden çatışmalarda Teymur Bey öldürülür ve Milan Aşiretinin başına İbrahim Bey'in babası Mahmut Bey geçer. Mahmut Bey başa geçtiğinde Milan aşiretler birliği dağılma ve çöküş sürecindeydi. Rakip aşiretlerin baskısı sonucunda kalan aşiret üyeleri, Urfa ile Diyarbakır arasındaki Karacadağ bölgesine sığınır. Mahmut Bey, Milan aşiretlerini Viranşehir'de yeniden toplar ve birkaç yıl içinde büyük bir güç ve zenginlik elde eder. Hatta burada bir kale inşa eder ve bu kale daha sonra Diyarbakır'dan gelen birlikler tarafından yıkılır. İbrahim Bey'in babası yakalanır ve bir süre Diyarbakır'da esir tutulur. Sultan Abdülaziz'in emriyle serbest bırakılmasından kısa bir süre sonra ölen Mahmut Bey'in yerine İbrahim Bey lider olarak başa geçer. Zaman zaman Diyarbakır'dan gelen kervanları yağmalayan İbrahim Bey, Osmanlı yönetimi tarafından diğer altı aşiret lideri ile birlikte Sivas'a sürgüne gönderilir. Yedi aşireti (Xedrik, Torînan, Hacikan, Kuran, Kumnexşan, Çemikan ve Sikan/Sinkan) temsil eden bu yedi lider, Milan aşiretler birliğinin çekirdeğini oluşturmaktaydı. Yaklaşık altı ay sonra Sivas sürgününden kaçan bu yedi aşiret lideri, tehlikeli bir yolculuğun ardından Viranşehir'e ulaşır (Jongerden, 2012, ss. 63-66). Sivas sürgünü sonrasında Viranşehir'e gelen İbrahim Paşa,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

içerisinde önemli bir konuma ulaşan Milli İbrahim Paşa, öncelikle Viranşehir, Siverek, Derik ve Diyarbakır bölgelerinde otoritesini kurdu. Bu paşa, 20. yüzyılın başlarında gücünün zirvesine ulaştığında günümüz Urfa, Mardin ve Diyarbakır illerini kapsayan geniş bir alanda hakimiyet kurmuştu (Jongerden, 2007, s. 245).

Hamidiye Alayları düşüncesi Milli Aşiretleri Reisi İbrahim Bey (Ağa) tarafından ziyadesiyle olumlu karşılanmıştı (Süphandağ, 2012, ss. 157-158; Karademir, 2014, ss. 205-206). Bunun sebebi ise geçmişteki Milli Aşiretleri reislerinin yaptığı taşkınlıklar gerekçe gösterilerek merkezi yönetim tarafından sürülmeleri, tutuklanmaları ya da öldürülmeleriydi. İbrahim Bey Hamidiye Alayları'nı bu yaptırımlardan kurtulmanın anahtarı olarak görmekteydi. İbrahim Bey'in Milli Aşiretleri'nin yaylak ve kışlak hareketlerini kolaylaştırmak, çatışma içerisinde bulunduğu çevre aşiretlere karşı baskın gelmek ve merkezi yönetimin desteğini arkasına alarak devlet görevlisi unvanını kullanmak gibi birtakım önemli kazanımlar elde etmek istemesi, bu düşünceyi desteklemektedir. Böylelikle bölgede kontrol alanı genişleyen İbrahim Bey, askeri örgütlenmesi zaten güçlü olan Milli Aşiretleri'nin devlet nezdinde meşruiyet kazanmasını sağlamıştır. Diğer taraftan merkezi yönetim için Şammar ve Aneze gibi çöl aşiretlerine karşı Milli Aşiretinin kuvvetlerini caydırıcı bir güç olarak kullanabilme imkânı doğmuştur (Kıran, 2003, ss. 171-172). Arap Şemmar ve Aneze Aşiretlerinin Halep, Şam ve Ceylanpınar düzlüklerine yayılması sonrasında bu aşiretlerle komşu olan Milli Aşiretleri arasında çatışmalar, güç gösterileri, yağma ve talan olayları yaşandığı görülmektedir. Osmanlı arşivlerinde Milli Aşiretleri ile Karakeçili ve Şemmar Aşiretlerinin karşı karşıya kaldığı birçok olay geçmektedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK. AZJ.38/121 (1317), s. 29).

1895 yılında Diyarbakır vilayetinde bazı çetelerin genelde Hristiyanlara ve özelde Ermenilere karşı şiddet girişimlerinde bulunduğu görülmektedir. Bazı kaynaklarda üç bin Ermeni'nin bu şiddet olaylarında öldürüldüğü ifade edilmektedir. Söz konuş şiddet olayları başladığında, İbrahim Paşa'nın süvari birliklerinden birini Diyarbakır'a gönderdiği iddia edilmektedir. Bu birlikler şiddet eylemlerine ve yağmaya katılmayacak, ancak Hıristiyanları koruyacak ve şiddeti kışkırtanlara karşı harekete geçecekti. Xedrik (Xıdrek/Xıdreki/Xıdrekan veya Hıdrekan olarak da ifade edilir.) aşiretinden (Milan konfederasyonunun çekirdeğini oluşturan yedi aşiretten biri) toplanan ve Milli İbrahim'in oğullarından birinin komutasındaki bir alay, Diyarbakır'ın 100 kilometre doğusundaki Malabadi köprüsündeki stratejik konumundan alınarak bu vilayete taşındı. Paşa, alayın şehrin doğusundan geçen Dicle Nehri kıyısında kamp kurmasını emretti. Bu

edilir. Bu aşiretin unsurlarından olan Bamran, Dudegan, Senedgan ve Ömergan adlı topluluklar Rakka'da iskân eder (Türkdoğan, 1998, s. 206). Bu örnek, Milli aşiretinin yaşam alanının tarihsel süreç içerisinde sabit olmadığını ve değişebildiğini göstermesi açısından önemlidir.

18. yüzyıl boyunca Rakka'dan Çıldır'a kadar olan bölgelerde Has'ların yönetimini elinde bulunduran Milli Aşiretleri geniş bir coğrafya üzerinde yayılım gösterdikleri görülmektedir. Devletin iskân politikalarıyla bölgede geniş bir araziye dağıtılmak istenen Milli Aşiretleri, Halep, Antep, Antakya bölgelerine kadar gelmiştir (Aydın vd., 2000, s. 171). Milli Aşiretleri'nin göçebe kolu olan Viranşehir Milli Aşiretleri, Rakka' dan Sivas'a kadar olan bölgelerdeki otlaklarda devletin iskân politikalarına karşı direnç göstermekteydi (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, AE.SOSM.III/89/6839; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, AE.SOSM.III/81/6175).

19. yüzyılın başlarında Osmanlı ile isyancı Mısır güçleri arasında çatışmalar yaşanmaktaydı ve Milan aşireti, her iki kuvvetin hakimiyet alanları dışında kalan bir bölgede yaşamını sürdürmekteydi. 1860 yıllarında varlıklı ve başarılı olmasıyla öne çıkan Milan aşireti, diğer aşiretler tarafından kıskanılır ve bunun sonucunda Van bölgesindeki aşiretler birleşerek bu aşiretle mücadeleye başlar. Bu mücadele sonucunda topraklarını terk etmek zorunda kalan aşiret, büyük bir yenilgiye uğrar. Zenginlik içinde yaşayan ve yaklaşık 1600 çadırdan oluşan Milan aşireti, bu mücadele sonucunda çadır sayısı 500'e kadar düşer ve ciddi bir dağılma sürecine girer. Bölgede güçsüz ve etkisiz bir duruma düşen bu aşiret, güçlü Arap Şammar aşiretine haraç vermekteydi. 1863'te İbrahim Bey'in başa geçmesi ile aşiret güçlenmeye ve büyümeye başlar. Hatta o kadar güçlenir ki, bir dönem haraç verdiği Şammar aşiretini bozguna uğratır. Bunun sonucunda aşiretin hem sayısı hem de nüfuzu arttı. Diğer küçük aşiretler de Milan aşiretine katılır (Bruinessen, 2013, ss. 95-96). Bundan dolayı Milan kolu, farklı etnik ve dini toplulukları bünyesinde barındıran ve heterojen bir aşiretler konfederasyonu olarak ifade edilmektedir (Jongerden, 2007, s. 26).

1800'lü yılların son dönemlerinde Milan aşiretler konfederasyonunda yer alan aşiretlerin sayısı sürekli değişiklik göstermekteydi. Hem bu aşiretler konfederasyonu içerisinde hem de Hamidiye Alaylarında güçlü bir lider profili çizen İbrahim Paşa'nın şöhreti, bölge sınırlarını aşmıştı. Hatta Dersim ve Erzincan gibi Milan aşiretleri ile doğrudan bir bağı olmayan bölgelerin aşiretlerinin, bu paşayı tanıdıkları ve ona saygı gösterdikleri görülmektedir. Milan aşiretleri Urfa ve Rakka gibi bölgelerde bulunmakla birlikte, aşiretin merkezi ve kalesi Viranşehir idi (Bruinessen, 2013, ss. 289-290). Hamidiye Alayları

Sinkan, Güran, Cimikan, Cebikan ve Kümnakşan adlı yedi esas alt birimden (aşiret) meydana geldiğini anlatmaktadır. Bu yedi aşirete daha sonra Mendan, Seyyidan, Bergühan, Alreşan, Kejan, Nasıran, Dodkan, Cemaldinan, İzolan, Çuvan, Şeyhan ve Metinan adlı aşiretler eklenmiştir. Bu aşiretlerin tamamının Kurmanc ve Şafii olduğunu vurgulayan Gökalp, Milli aşiretleri hakkındaki bilgileri daha da detaylandırır (Gökalp, 2011, ss. 37-38). Ziya Gökalp Milan kolunun 19 aşiretini sayarken, Mark Sykes bu kolun seksenden fazla aşiretten oluştuğunu belirtmektedir. Sözlü geleneğe göre Milan kolu dağıldıktan sonra yedi aşiret (Cebikan, Cimikan, Hacikan, Kiran, Kumnaksan, Sinkan ve Xedrikan) tarafından İbrahim Paşa'nın liderliğinde yeniden kurulur (Jongerden, 2007, s. 27). 1927 yılı Urfa Salnamesinde Milli Aşiretlerinin sayısı, asli aşiretler ile birlikte 31 tane olduğu görülmektedir (Urfa Vilayeti Salnamesi, 1927, s. 99).

Osmanlı belgelerinde bu aşiretin ve aşiret üyelerinin farklı şekillerde ifade edildiği görülmektedir. 1594 tarihli Mühimme Defterinde bu aşiretin mensupları "Milli taifesinden" biçiminde geçmektedir (Mühimme Defteri 73, 1594, s. 517). Bunun yanında bu belgelerde "Millizadeler", "Millili" ve "Millizade" gibi nitelemeler dikkat çekmektedir (Diyarbekir Ahkam Defteri 1; 58-3 ve 4, evail-i Şevval 1157).

Milli aşiretinin öne çıkan bazı figürlerini, Kürtlerin sözlü edebiyatında görmek mümkündür. Bunlardan biri Irak, Suriye, Ermenistan ve Gürcistan gibi farklı coğrafyalarda yaşamış olan Ezidilerden elde edilen ve çok farklı uyarlamaları bulunan Ezidi Derwêşê Evdi anlatısıdır. Milli Aşiretleri konfederasyonunda yer alan Sincari aşiretine bağlı olan Derwêşê Evdî, o dönemde Milli Aşiretinin lideri olan Zor Temer Paşa'nın evladı Edulê (veya Edlê)'ye âşık olur. Ezidi olduğu için bir Müslümanla evlenmesi yasak olan Derwêş, Milli aşireti ile Arap Şammar aşireti arasında gerçekleşen savaşlarda yiğitliği ile öne çıkar. Bu savaşlardan birinde Derwêş hayatını kaybeder ve sevgilisi Edulê büyük bir üzüntü yaşar. Bu anlatının oldukça ayrıntılı ve farklı sözlü versiyonlarının bulunması hem anlatının yaygınlığını ve önemini hem de aşiretlerin Kürt literatürüne etkisini göstermektedir (Kreyenbroek & Allison, 2003, ss. 70-71).

Bir söylenceye göre bir zamanlar çok güçlü olan Kürtlerin Milan kolu, tanrıyı gücendirir ve bunun sonucunda tanrı tarafından farklı bölgelere dağıtılır ve bir kısmı ortadan kaldırılır (Jongerden, 2007, s. 26). 1711 yılında Milli aşiretinin Diyarbakır civarında göçebe bir yaşam sürdüğü ve bu aşirete yönelik şikayetlerin bulunduğu görülmektedir. Bu şikayetlerden dolayı aşiret Rakka bölgesine sürgün

üzerinde ve dolaysıyla bölgenin ekonomik yapısında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu milis yapılanmasının izlerini, Osmanlı'nın son dönemlerindeki devlet-toplum ilişkisinde ve Osmanlının ulus-devletine dönüşümünde görmek mümkündür (Klein, 2011, s. 6). Kürt aşiretlerinden Hamidiye Alaylarının oluşturulması sürecinde Sünni Kürtlerin tercih edilmesi ve Alevi Kürtlerin dışlanması politikasının, Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan Kürt isyanlarında etkili olduğu ifade edilmektedir. Bu dönemde gücendirilen Alevi Kürtlerin, yeni ulus devletin yapılanmasında sorun olarak kendini gösterdiği anlaşılmaktadır (Türkdoğan, 1998, ss. 414-416). Buradan Hamidiye Alayları projesinin bölgedeki etkisinin, çok boyutlu ve uzun soluklu olduğu söylenebilir.

5. Milli Aşireti (Milan)

Kürtlerin Milan ve Zilan (veya Mil ve Zil) olmak üzere iki koldan meydana geldiği ifade edilmektedir. Çoğunlukla Türkiye ile İran'ın sınır bölgelerinde yaşayan Milan kolunun Arabistan'dan geldiği ve Batman ili civarında yoğunlaşan Zilan kolunun Doğu kökenli olduğu belirtilmektedir. Bu tasnifin farklı bir versiyonunda, bu iki kola Baba Kurdi eklenerek üçlü bir sınıflandırma yapılmıştır. Halid bin Velid'in etkisi ile İslam'ı kabul ettiklerini iddia eden Baba Kurdi kolu hakkında kısıtlı ve yetersiz kaynak bulunmaktadır. Ertuşi, Pinyani, Zibar ve Barzan aşiretlerini bünyesinde bulunduran Baba Kurdi kolunun Sorani lehçesini konuştuğu veya Pers kökenli oldukları gibi iddialar bulunmakla birlikte, onların Milan ve Zilan gibi Kurmanci lehçesini konuştukları bilinmektedir (Jongerden, 2007, s. 26).

Milan veya Milli kolu ile Zilan veya Silivan kolu arasında yaşam biçiminden ve alanlarından kaynaklı farklılıklar dikkat çekmektedir. Zilan aşiretleri, yüksek dağlardaki yerleşim alanlarında yaşamaktaydı. Tabiatları sert ve olan bu göçebe aşiretler, Milan aşiretlerine kıyasla daha izole bir yaşam sürmüşlerdir. Bundan dolayı eski Kürt geleneklerini sürdürdükleri görülmektedir. Arap kökenli olduğu ifade edilen Milan aşiretleri ise, daha duyarlı ve zeki olduğu ve bundan dolayı bölgede daha etkili olduğu belirtilmektedir. Milan aşiretleri içerisinde meydana gelen kardeş kavgalarından dolayı bu aşiretlerin Ganuri ve Banuri olmak üzere iki kola ayrıldığı anlatılmaktadır (Nikitin, 1976, s. 279).

Ziya Gökalp, Kürt aşiretlerinin genellikle kabile biçiminde yapılandığı ve bir lider tarafından yönetildiğini belirttikten sonra bu aşiretlerin çeşitli emarelere sahip olduğunu ifade etmektedir. Örnek olarak Milli aşiretini gösteren Gökalp, bu aşiretin iki farklı emareden oluştuğunu söylemektedir. İlk emarenin, "7 mühür sahipleri" ve "Gamıriler (öküzleri ölmüş)" biçiminde nitelenen Hıdrekan, Hacikan,

Hamidiye Alayları projesi ilerledikçe Padişah'ın, Şakir Paşa'nın, Zeki Paşa'nın ve diğer yöneticilerin çoğunun zihninde Kürt aşiretleri için farklı vizyonların olduğu anlaşılmaktadır. Dönemine göre çağdaş dünya görüşlerine sahip olan bu kişiler, bu projeyi aynı zamanda bölgenin medenileşmesinin bir vasıtası olarak görüyorlardı. Bölgenin geri kalmış toplumsal ve kültürel yapısında bir dönüşüm amaçlayan projenin bu yönünün temelleri Hamidiye Alayları oluşturulmadan önce atılmıştı. Bu sürecin ilk adımı, Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır zaman zaman denediği aşiretlerin iskân ettirilmesidir. Bu iskân girişiminden sonra başlatılan Hamidiye Alayları projesiyle, iki temel amacın aynı anda gerçekleştirilebileceği anlaşıldı (Klein, 2011, s. 5).

Bu alayların bölgede düzenin ve asayişin tesisinde önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Kan davalı aşiretlerin barıştırılması, gasp ve hırsızlık gibi olaylara müdahale edilerek suçluların cezalandırılması, gayri Müslimlere yapılan saldırıların önlenmesi ve isyankâr toplulukların kontrol ve düzen içine alınması gibi çok sayıda işlev, bu alayları oluşturan aşiretler tarafından yerine getirilmiştir (Yiner, 2019, s. 397).

Hamidiye Alayları projesini, sadece Sultan Abdülhamid'in saltanatı süresiyle kısıtlamanın hatalı olduğu düşünülmektedir. Bu sultan Nisan 1909 tarihinde tahttan indirildiğinde, özel projesi imparatorluğun yeni yöneticileri tarafından tamamen feshedilmedi. Bunun yerine bu alaylara, yeni bir isim verildi ve alay sayısı düşürüldü. Yeni rejimin liderleri projeyi rafa kaldırmayı düşünmüş olsalar da, bunun yerine milislerin örgütlenmesinde karar kıldılar. Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde, alaylar artık iç tehditleri bastırmak veya belirsiz bir dış tehdide karşı durmak için tasarlanmadıkları için yeni bir rol üstlendi. İlk Dünya savaşından sonra bazı milis şeflerinin yeni kurulan Cumhuriyete karşı gelişen hareketlere katıldığı görülmektedir. Bununla birlikte birçok aşiret, Yunan işgaliyle mücadelede düzenli orduya katılarak Kurtuluş Savaşı'nda rol almıştır (Klein, 2011, ss. 5-6).

Bu proje ile Kürtler, Osmanlı İmparatorluğunun devlet politikasının bir parçası haline gelir ve bir yönüyle bu politikayı benimser ve içselleştirir (Yıldız, 2009, s. 45). Hamidiye Alayları, otuz yılı aşkın bir süre boyunca aşiret üyelerinin, ailelerinin, komşularının ve tüm bölgenin hayatını etkilemiştir. Aynı zamanda bu alaylar, bölgesel, imparatorluk çapında ve hatta uluslararası düzeyde Osmanlı siyasetinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Milislerin, yerel güç yapısının ve hatta Kürt toplumunun sosyal ve siyasi örgütlenmesinin dönüşümünde önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Bununla birlikte bu projenin, bölgedeki toprak mülkiyeti

bedelin olduğunu öngörmüşlerdi. Bölgede bazı aşiretlerin güçlenmesi ve büyümesi, beraberinde diğer aşiretlerin otorite kaybı anlamına gelmekteydi.

Hamidiye Alayların ile ulaşılması düşünülen bazı hedefler bulunmaktaydı. Bunlar şu şekilde ifade edilebilir:

- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan aşiretlerin milis kuvvetlerinden faydalanmak
- Taşra üzerinde daha etkili bir merkezi kuvvet oluşturmak,
- Ermenilerin tehlikeli girişimlerini engellemek ve onları kontrol altında tutmak,
- Söz konusu bölgeyi yabancı devletlerin (Rus ve İngiliz gibi) zararlı etkisinden korumak,
- Bölgeye yönelik etkili ve güncel sosyo-politik stratejiler oluşturmak,
- Osmanlının o dönemdeki politikası olan Panislamizm'i bölgede hâkim kılmak (Kodaman, 1979, ss. 438-439).

Bu alayları oluşturan aşiretlerin liderlerinin ve ileri gelenlerinin çocuklarının eğitimi için imparatorluğun payitahtı İstanbul'da okul açıldığı görülmektedir (Yiner, 2019, s. 399). 1892 yılında açılan ve aşiret okulu olarak da ifade edilen Mektebi Hümayun, orta okul düzeyinde bir eğitim kurumuydu. (Türkdoğan, 1998, s. 222). Her alaydan iki çocuğun İstanbul'daki aşiret okuluna gönderilmesi ve bu çocukların eğitimlerini tamamladıktan sonra aşiret bölgelerine teğmen olarak atanması planlanmıştır. Yaşanan bazı sorunlardan ve bazı aşiretlerin çocuklarını göndermek istememesinden dolayı bu proje tam olarak hayata geçirilememiştir. Bu okula Milli ve Miran aşiretlerinin çocuklarını göndermediği bilinmektedir (Yiner, 2019, s. 399). Yaklaşık 13 yıl devam eden bu okullara hem Arap hem de Kürt çocukların kabul edildiği görülmektedir. Özellikle itibarlı ailelerin fiziksel ve zihinsel olarak yetenekli çocukları kabul edilmekteydi (Türkdoğan, 1998, ss. 222-223).

Hamidiye Alaylarından önce bölgenin Kürt aşiretlerinden ve Irak ile Arabistan bölgelerindeki konar göçer kabilelerden asker temin edilememekteydi. Bununla birlikte on yıl içerisinde bölgedeki aşiretlerden 65 alayın, Hamidiye Alayları bünyesinde oluşturulması büyük bir başarı olarak ifade edilmektedir. Binicilik ve atıcılıkta oldukça iyi olan aşiret mensuplarından oluşturulan askeri alaylar, merkezi yönetimin elini özellikle bölgeye yönelik planları olan yabancı güçlere karşı oldukça güçlendirmiştir. Bölgede merkezi yönetimin otoritesi, Kürt aşiretleri vasıtasıyla tesis edilmiştir (Yiner, 2019, s. 396).

ile mareşal (Mehmed) Zeki Paşa tarafından kuruldu. Zeki Paşa, Erzincan'da bulunan Dördüncü Ordu'nun komutanıydı ve sultanla evlilik yoluyla akrabaydı. Dördüncü Ordu, Rus cephesi olarak bilinen ve yaklaşık olarak Ağrı Dağı'nın kuzeyinden güneybatıda Cizre'ye ve batıda Erzincan'a kadar uzanan geniş ve çok önemli bir bölgeden sorumluydu. Bu topraklar, aşiretlerin sürülerini güttükleri ve tarımsal açıdan çok zengin bir bölgeydi (Klein, 2011, s. 3).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki aşiret yapılanmasının oluşturduğu etkinin ve gücün farkında olan II. Abdülhamid, 1880'li yılların başından itibaren bölgenin aşiretlerini merkezi yönetimin yanına çekmeye yönelik girişimlerde bulundu. O dönemde Hakkari'de toplanan aşiretlerin liderlerine hediyeler ve silah malzemeleri verilmekle birlikte yaklaşık 26 emekli subay, aşiret üyelerinin silahlı eğitimi için gönderildi. 1884 yılında Hakkâri bölgesine vali olarak gönderilen Ethem Paşanın, aşiretlerle sıkı ve samimi bir bağ kurduğu ve onlara silah dağıtarak onları örgütlediği görülmektedir. Bunun yanında paşanın aşiretler arasındaki anlaşmazlıklarda araya girerek onları barıştırdığı ve sorunlarını çözüme kavuşturduğu anlaşılmaktadır. Osmanlının bölgenin aşiretlerine yönelik bu stratejisi, İran, İngiltere ve Rusya tarafından yakından takip edilmekteydi (Kodaman, 1979, ss. 436-437).

Hamidiye alayları, ordudan ve sivil bürokrasiden bağımsız ve doğrudan sultanın ve bölgedeki Osmanlı askeri birliklerinin komutanı Zeki Paşa'nın emri altında paralel bir kontrol sistemi olarak tasarlanmıştı. 19. yüzyılın sonunda aşiret liderleri tarafından yönetilen 55 aşiret yapısından oluşan bu alayların en küçüğü yaklaşık 500 kişilik ve en büyüğü 1150 kişiden oluşmaktaydı. Genellikle Kürt, Türkmen ve Arap kökenli Sünni Müslümanlardan oluşan Hamidiye alaylarında, gayri Müslimleri görmek mümkündür. Bu yapının içerisinde, Bîsarî Koloz'un başında olduğu Torînan aşireti gibi Ezidi aşiretleri yer almaktaydı (Jongerden, 2007, ss. 244-245).

Merkezi yönetimin genellikle birbiriyle rekabet ve mücadele içerisinde olan aşiret liderlerine alay komutanı rütbesini sunması ve onların örgütlenmesine destek vermesi, bu liderler ve aşiretler için iyi bir fırsat olarak görülmüştür. Kürt aşiretleri, Hamidiye alaylarına mensup olmanın iyi silahlara sahip olmak, bazı yasalardan pratikte muaf olmak ve liderlerine verilen rütbe gibi avantajları gördüler. Bundan dolayı bu aşiretler, Hamidiye Alaylarına katılmada tereddüt göstermediler (Klein, 2011, s. 2). Hamidiye Alaylarına katılmanın verdiği avantajları gören ve rekabet içerisinde olan aşiretler, bu avantajı kullanmada geri kalmanın getireceği bir

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

4. Hamidiye Alayları

Genelde Doğu Bölgelerinin ve özelde Doğu Anadolu Bölgesinin, kendine özgü coğrafi, sosyal, ekonomik ve kültürel özellikleri bulunmaktaydı. Tarihsel süreçte Osmanlının merkezi yönetimi, bölgede tam olarak istediği hakimiyeti kuramamıştır. Osmanlının en güçlü olduğu dönemlerde bile bu bölge ile merkezi otorite arasında kopukluk ve bölgede otorite boşluğu olmuştur. Merkezi otoriteden uzaklık ve kopukluk, bölgede ağalık, aşiretçilik ve şeyhlik gibi toplumsal ve dini yapıların güçlenmesinde etkili olmuştur. Bununla birlikte bölgenin vilayetlerinde eşraf olarak ifade edilen şehirli bir toplumsal sınıf bulunmaktaydı. Zaman zaman merkezi yönetimin valilerini etkisi altına alıp yönlendirebilen bu sınıf, merkezi yönetimin karşısında bir güç odağı oluşturma girişimlerinde bulunabiliyordu. Bu sınıf, kırsal bölgelerdeki veya farklı vilayetlerdeki eşraf, ağalar, şeyhler ve aşiret liderleri ile mücadele ve ittifak yaparak merkezi otoritenin karşısında durabiliyordu (Kodaman, 1979, ss. 434-435).

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunun giderek zayıfladığı görülmektedir. 1877-1878 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus harbinden sonra Berlin Antlaşması imzalanır ve bu antlaşmanın 61. maddesi ile Osmanlı yönetimi Ermenileri, Kürtlere ve Çerkezlere karşı koruyacağını kabul eder. Rusya, İsviçre ve Londra destekli milliyetçi Ermeni hareketleri, Kürtlerle birlikte ve Kürtlerin denetiminde yaşayan Ermeniler üzerinde kışkırtıcı bir etki yaratır. Ermeniler ile Kürtler arasında ciddi gerilimler olur ve 1894 yılında Sason bölgesinde kanlı çatışmalar yaşanır. Bölgenin dinamik ve karışık yapısı, Rusların kurduğu Kazak alaylarına benzer Hamidiye alaylarının kurulmasına zemin hazırlar (Minorsky, 1988, s. 59). 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Rusya, Doğu Anadolu'ya yönelik planlarıyla büyük bir tehdit oluşturuyordu. Bunun yanında Ermenilerin milliyetçi ve devrimci faaliyetleri, en büyük tehdit olarak algılanmaktaydı. Osmanlının yönetim kademesindeki pek çok kişi tüm Ermeni nüfusunu sadece ülke içinde devlet otoritesine meydan okumakla kalmayan, aynı zamanda Rusları ülkeye getirecek Truva atı olarak görmekteydi (Klein, 2011, ss. 2-3). Bununla birlikte bu alayların, tamamen bölgedeki Ermeni sorununa yönelik kurulduğu söylenemez. Hamidiye Alayları, bir amaç olmanın ötesinde Osmanlının bölgeye yönelik politik hedeflerine ulaşmasını sağlayan bir araç olarak görülmelidir (Kodaman, 1979, ss. 432-434).

Seçkin Kürt aşiretlerinden oluşan ve bir milis kuvveti olan Hamidiye Alayları, 1890 yılında Sultan Abdülhamid ve onun güvenilir sırdaşları Şakir Paşa

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

yapılanmasının Kürt tarihinde, kültüründe ve toplumundaki yerini ve önemini göstermektedir (Minorsky & Kenzie, 2004, ss. 134-135).

Kürtlerde aşiret kavramı ile bağlantılı olarak *qebîle*, *malbat* ve *mal* kavramları kullanılmaktadır. Bir veya birkaç kuşaklı bir aile topluluğu olan ve en önemli toplumsal birim olarak nitelenen *mal*, bir ortak ata ile bağlantılı ve ata erkil merkezli akraba topluluğudur. Birkaç *mal* akraba topluluğunun oluşturduğu daha geniş bir soy yapılanmasına *malbat* denir. Birkaç *malbat*'ı içine alan daha geniş bir akrabalık kapılanmasına *qebile* ve *qebile*'lerin oluşturduğu çatı yapıya aşiret denir. Burada *mal, malbat*, *qebile* ve aşiret yapılanmasında baba tarafından akrabalık esas alınmaktadır. Aşiretlerde orta ata vurgusu, diğer yapılanmalara göre biraz daha arka planda kalmaktadır (Jongerden, 2007, ss. 24-25). Aşiret yapılanması dışında kalan Kürtler bulunmakla birlikte onların genellikle aşiret biçiminde örgütlenmiş Kürtlerle birlikte hareket ettiği ve onlara uyduğu görülmektedir (Bruinessen, 2013, s. 82). Buradan aşiret yapılanmasının, aşirete mensup olmayan Kürtler üzerinde belirleyici bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Ziya Gökalp, Kürtlerin dışardan mefkuresiz ve vizyonsuz görünebildiğini ve bu görünüşün gerçeği yansıtmadığını dile getirmektedir. Ona göre Kürtlerde takdire şayan ve oldukça güçlü bir aşiret vizyonu ve aidiyet bilinci vardır. Hatta aşiret yapısındaki mücadelelerde bu halkın büyük bir kahramanlık gösterdiğini belirtmektedir. Kürtlerde çatışmada söylenen "*mirin heye, veger tune ye* (ölmek var, dönmek yok)" sözü, onların kararlılığını göstermektedir. Kürtler arasındaki meşhur deyimlerden ve özlü sözlerden örnekler gösteren Gökalp, Kürtlerdeki aşiret ülküsünü övgüyle detaylandırarak anlatmaktadır (Gökalp, 2011, ss. 44-45).

Arap aşiretlerinin kendine özgü bir hiyerarşik düzeni bulunmaktaydı. Bu hiyerarşik düzen, geçim kaynaklarının farklılıklarına dayanmaktaydı. Bu hiyerarşiye göre en üstte deve yetiştiren aşiretler (*ehl el-ibl*) yer almaktaydı. Onların altında ise koyun yetiştiren aşiretler (*şaviye*)[1] gelmekteydi. Daha alt tabaka da ise yerleşik köylüler (*felalih* veya *hanâşe* olarak ifade edilen gruplar) bulunmaktaydı. En alt tabakayı manda yetiştiren ve bataklıklarda yaşayan (*mi'dan* adı verilen) gruplar oluşturmaktaydı. Savaş tekniklerinin üstünlüğü ve mobilize hareket kabiliyeti, deve yetiştiren aşiretlerin ayrıcalıklı olmasını sağlamaktaydı. Devenin çöl sıcaklarına dayanıklı olması ve uzun yolculuklarda avantajlı olması, bölgedeki Arap aşiretleri tarafından bu hayvanların tercih edilme sebeplerindendi (Al-Jabbar & Dawod, 2013, s. 71).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Romanus (Roma yurttaşıyım)" ile benzer anlamda kullanıldığı ve eş değer bir düşünce ifade ettiği düşünülmektedir (Bruinessen, 2013, ss. 102-130). Özellikle aşirete mensubiyetin farklı yollarla veya tabirlerle övünerek dile getirilmesi, bu olgunun toplumsal ve kültürel değerini ve etkisini göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte aşiret olgusunun, kan bağı ve akrabalık sınırlarının ötesinde politik ve toplumsal yönü öne çıkan çok boyutlu ve kapsamlı bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Aşiret yapılanmaları, merkezi yönetimlerin bakış açısıyla düzenden yoksun ve disiplinsiz gruplar olarak görülse de kendi içerisinde sistemli ve hiyerarşik bir düzen barındırır. Öncelikle aşiret denetiminde yer alan bir toprak parçası (arazi) bulunur. Bunun yanında bir yönetici (reis, ağa) ve bu yönetimin idare merkezi (köy odası, misafir odası gibi) vardır. Suç işleyen kişilere karşı bir yaptırım ve cezalandırma mekanizması işletilmektedir. Bu mekanizma, aşiret lideri, aşiret büyükleri ve dini temsilci olarak aşiret şeyhinin yer aldığı topluluğun aldığı ortak karara dayanmaktadır. Bu kararlarda hüküm olarak odaya kapatma, falaka, mal varlığına el koyma ve aşiret sınırlarından uzaklaştırma gibi cezalar verilebilmekteydi. Bunların yanında aşiretlerin, askeri bir birlik oluşturma ve dış tehditlere karşı silah altına alınabilecek bireyleri tanzim edebilecek bir sistemi bulunmaktaydı (Uluç, 2010, s. 43).

Bazı dönemlerde birkaç aşiretin bir araya gelerek bir konfederasyon oluşturduğu ve bu aşiretlerin birlikte hareket edebildikleri görülmektedir. Aşiret konfederasyonlarında kurucu aşiretler ve nüfus bakımından güçlü aşiretler yönetimde etkin rol oynamaktaydı. Yönetim tabakası bu aşiretler içerisinde siyasi ve ekonomik bakımdan güçlü bir aile veya birkaç ailenin birleşmesiyle oluşmaktaydı. Riyaset bu aileler arasında sürekli olarak değişebilmekteydi. Zaman içerisinde genişleyen aşiretlerin, oluşturdukları kollar sayesinde bölgelerinde güçlü birer sosyo-politik yapı haline geldikleri görülmektedir (Menteşaşvili, 2004, ss. 174-175). Hemawend, Hewraman, Bilbas, Caf, Milli ve Şıkakan Aşireti gibi aşiretler, öne çıkan aşiret konfederasyonlarıdır (Abdulla, 2009, s. 180).

Aşiretler, Kürtlerin toplumsal yapısının temel unsurlarından biri olarak ifade edilmektedir. 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı, Rusya ve İran bölgelerindeki Kürt aşiretler üzerine yapılmış çok sayıda ve ayrıntılı araştırma ve eser bulunmaktadır. Bu eserler tarihsel süreçte hangi bölgede kaç Kürt aşiretinin bulunulduğunu ve aşiretlerin yaşadıkları bölgeleri, reisleri, kökenleri ve diğer özellikleri bütün yönleri ile sunulmaktadır. Bu eserlerin sunduğu bilgiler, aşiret

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

büyük bir topluluğu tanımlayan kabile kavramı, Türkçe'de aşiret ile eşdeğer bir büyüklük ifade etmektedir (İnanç, 1993, ss. 709-710).

Kürtler arasında kullanımı yaygın olan aşiret kavramı, bir boyun tamamını belirtmektedir. Aşiret sözcüğünün çoğulu *aşair* olmakla birlikte aşiretlerden oluşan konfederasyonlar bir aşiret olarak ifade edilmektedir. Kürtlerde aşiret sözcüğü özellikle aidiyet ve tanıtma niteliği ile öne çıkmaktadır (Bruinessen, 2013, s. 102). Aşiret kavramını tam olarak tanımlayabilmek için kan bağının yanında çevreyle ilgili öğeleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Buradan aşiret, aynı bölge içerisinde yaşayan veya aynı göç yolları üzerinde bulunan, yönetim şekilleri, inanç sistemleri ve dinsel ögeleri, dilleri (veya şiveleri) ortak olan, dışarıdan gelen tehlikelere, doğal afetlere karşı ortak bir duruş sergileyen ve dayanışmanın hüküm sürdüğü aileler topluluğu olarak tanımlanabilir (Kıran, 2003, s. 43).

Ortadoğu aşiretleri köklü, esnek, dayanıklı ve sosyo-politik bir yapı sergilemektedir. Aşiret biçimindeki yapılanmalar, bölge tarihinin ilk dönemlerinde, tarımsal yaşama geçiş ve merkezi yönetimlerin oluşması sürecinde, sanayi devrimi ve sonrasında gelişen ulus-devletlere geçiş aşamalarında görülmektedir. Bu zorlu süreçlerde aşiret yapıları siyasi, askeri, ekonomik ve bölgesel anlamda büyük dönüşümler geçirerek ayakta kalmaya çalışmışlardır (Al-Jabbar & Dawod, 2013, s. 68). Michigan Üniversitesi'nde Tarih Profesörü olan ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar yapan Rudi Paul Lindner, aşiret realitesinin ihtiyaçtan doğduğunu, aşiret üyelerinin ortak çıkarlar doğrultusunda hareket ettiğini, yardımlaşmayı esas aldıklarını ve bu nedenle geçici siyasal topluluklar olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir (Linder, 2000, s. 19,31). Bu konuda araştırmalar yapan Hollandalı antropolog Martin van Bruinessen, aşiret kavramının farklı boyutlarına değinmektedir. Aşiret mensuplarının kullandığı "Ma 'aşa'er (biz aşiret halkı)" tabirinin, sosyal bir katmanı vurguladığını ve köylülük gibi göreceli olarak daha düşük toplumsal katmanlardan üstünlüğü belirttiğini söylemektedir. Irak bölgesinde yapılan sosyolojik tetkiklerde aşireti ve benzeri akraba grubunu belirten kavramların politik bir topluluğu belirttiği görülmüştür. Aşiret kavramını kan bağıyla sınırlandırmak yetersiz bir tanımlamaya yol açar. Topluluğun büyüklüğü arttıkça kan bağı zayıflar ve birliktelik esasları, akrabalıktan ziyade ortak çıkarlar doğrultusunda ilerler. Bu nedenledir ki çatışma dönemlerinde sıkı bir dayanışma görüntüsü içerisine giren aşiret toplulukları, barış dönemlerinde zayıf bir birliktelik görünümüne bürünürler. Kürtlere kullanılan "ben aşiretliyim" tabirinin, "civis

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

tabloda Kürtlerin büyük bir çoğunluğunun Türkiye topraklarında bulunduğu görülmektedir (Bruinessen, 2013, s. 31).

Kürtlerin konuştukları dilin Farsça'ya benzemesi onların İran halkı olduğunu ve aralarında farklılığın bulunmadığı anlamına gelmez. Bu halk günümüzde yaşadıkları coğrafyada, tarihsel süreç içerisinde birçok farklı kültürle ve toplulukla etkileşim içerisine girmiş ve bunun sonucunda değişim ve dönüşümler yaşamıştır. Bölgenin güçlü devletleri (Sasani, Abbasi, Safevi ve Osmanlı gibi) ile komşuluk yapmış olan Kürtler ile ilgili olarak tarihsel kaynaklarda çok sayıda atıf ve bilgi bulunmaktadır (Jwaideh, 2009, ss. 32-45). Ziya Gökalp, Kürt literatürü üzerinden Kürtleri beş topluluğa ayırmaktadır. Bu beş grubu Kurmanc, Zaza, Soran, Goran ve Lur biçiminde ifade eden Gökalp, bu grupların konuştukları dillerin bazen birbirlerini anlayamayacak kadar farklılaşabildiğini belirtmektedir (Gökalp, 2011, s. 30). İslamiyet'ten önce Zerdüştlük, Paganizm ve Hristiyanlık gibi dinleri benimsemiş olan Kürtler, İslam'ın yayılışı ile birlikte Müslüman olmayı tercih etmişlerdir. Kürtlerin büyük çoğunluğu İslam dinini benimsemekle birlikte, bu halkın içerisinde eklektik bir inanç olarak Ezidiliği görmek mümkündür (Jwaideh, 2009, ss. 46-51). Kürtlerin büyük bir çoğunluğu Sünni Müslümandır. Bununla birlikte Şii, Ezidi, ve Hristiyan olan Kürtlerde bulunmaktadır (Bruinessen, 2013, ss. 43-47).

3. Aşiret Yapılanması

Aşiret, aynı atadan gelen ve çekirdek ailenin büyüyüp genişlemesi sonucu oluşan topluluklar olarak bilinirler. Daha geniş anlamda değerlendirildiğinde aşiret, sosyo-politik, idari ve ekonomik yapıyı düzenleyen, ortak örf ve adetler çerçevesinde toplanan bireylerin oluşturduğu toplumsal yapı olarak ifade edilir (Beşikçi, 1992, s. 25). Aşiretin temelinde gerçek veya gerçek olduğu kabul edilen bir ata ve akrabalık merkezli bir örgütlenme bulunmaktadır (Bruinessen, 2013, s. 82).

Arapça' da kullanılan tanımı ile aşiret ("عشـيرة" el-aşira), kabile teşkilat sınıflandırmasında en küçük birim olarak görülmektedir. Baba, oğul ve torunların bir arada yer aldığı geniş bir aile topluluk olarak tanımlanmaktadır. Kelimenin Türkçe kullanılışında ise aile tabirinden ziyade oymak gibi daha geniş bir anlam içerdiği görülmektedir (İnanç, 1993, ss. 709-710). Osmanlı arşiv belgelerinde oymak, aşiret ve cemaat tabirlerinin aynı anlamda kullanıldığı örnekler yer almaktadır. Örneğin Kızılalili Oymağı, Kızılalili Aşireti ve Kızılalili Cemaati gibi farklı adlandırmalar mevcuttur (Türkay, 1979, s. 22). Aynı şekilde Arapça' da

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

2. Kürtler

Ulus ve ulusçuluk üzerine yapılan çalışmalar, kökene vurgu yapan ilkçi (primordialist) ve güncel paradigmalarından hareket eden modernist olmak üzere iki eksen üzerinden ilerlemektedir. İlkçi yaklaşım ulusların ezeli ve doğal olduğunu savunurken, ulusun modern bir fenomen olduğu yaklaşımını benimseyen modernist görüşe göre ulus endüstri toplumunun kaçınılmaz bir sonucudur. Bu iki temel yaklaşımın bünyesinde ulus hakkında çok farklı fikirlerin öne sürüldüğünü görmek mümkündür. Bunların yanında insanlığın evrensel ilkelerini öne çıkaran Perennial yaklaşıma göre ulus, etnisitenin kapsamlı ve yükseltilmiş bir formudur. Ulus kavramının kökenini oluşturduğu düşünülen etnisitenin, kolektif bir isim, bir soy miti, paylaşılan bir tarih, ayırt edici bir kültür, belirli bir coğrafi bölge ile ilişki ve dayanışma duygusu olmak üzere altı boyutunun olduğu ifade edilmektedir (Jongerden, 2007, ss. 17-18).

Kürtlerin etnik kökeni ve ana vatanı üzerine çok sayıda çalışma ve bu çalışmaların neticesinde farklı düşünceleri ve yaklaşımları görmek mümkündür. Burada özellikle kaynakların yetersizliği ile siyasi ve ideolojik amaçlı yaklaşımların manipülasyonu, bu konuda belirsizliklere ve bazen birbiri ile çelişen görüşlere neden olmaktadır. Kürtlerin tarih boyunca farklı bölgelerde yaşamaları ve farklı etnik unsurların Kürtleşmesi ile bazı Kürt toplulukların diğer etnik yapıları benimseyerek Kürtlüklerini unutmaları, konuyu daha da karmaşık ve spekülatif bir hale dönüştürmektedir (Attar, 2004, ss. 41-46).

Günümüzde yoğunluklu olarak Irak, Türkiye, İran, Suriye, Ermenistan ve Azerbaycan gibi çok geniş bir coğrafyada yaşamlarını sürdüren Kürtler, kendine özgü dinamikleri olan bir ulustur (Bruinessen, 2013, ss. 25-27). Tarih boyunca asker, idareci, din adamı ve lider gibi etkili figürleri yetiştirmiş olan bu ulus, Ortadoğu tarihinin önemli bir unsuru olarak öne çıkmaktadır. Selahaddin Eyyubi, İdrisi Bitlisi ve Kerim Han Zend gibi meşhur kişiler bu figürlerin önde gelenleri olarak gösterilebilir. Türkler, Araplar ve İranlılar ile iç içe yaşayan ve kendine özgü bir kültürel ve toplumsal dokusu olan bu halk, birçok alanda Ortadoğu'ya zenginlik katmıştır. Ortadoğu'da önemli güç odakları olan Türkiye, Irak, İran ve Suriye gibi ülkelerde yaşayan Kürtler, bu ülkelerin bölgesel ilişkilerinde ve dış politikalarında önemli bir role sahip olmuştur. Bu bölgenin politik dengesinde, Kürtlerin önemi ve etkisi göz arda edilemeyecek düzeydedir (Jwaideh, 2009, ss. 17-18). 1975 yılında Kürt nüfusu üzerine yapılan araştırmalar sonucunda, Türkiye'de 7,5 milyon, Irak'da 2 ile 2,5 milyon, İran'da 3,5 milyon, Suriye'de yarım milyon ve SSCB'de 100 bin civarında Kürt'ün yaşadığı ortaya çıkmıştır. Bu

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

üzerinde yapılmış bir tanımlamaya göz atarsak: Basra körfezinden, Doğu Akdeniz'e kadar olan Batı İran, Ürdün, Suriye, Filistin, İsrail, Hicaz, Yemen, Körfez Ülkeleri ve Mısır'ı içerisine alan bölge Ortadoğu olarak tanımlanmaktadır. Son dönemlerde bu tanım ABD'nin stratejik hedefleri doğrultusunda Afganistan'dan Senegal'e, Türkiye ve Kafkaslar'dan Yemen ve Habeşistan'a kadar genişletilmiştir (Elibüyük, 2003, ss. 129-133).

Genellikle dinamik yönüyle ve jeopolitik ağırlığı ile öne çıkan Ortadoğu coğrafyası, tarihsel süreçlerde birçok farklı güç odağına ev sahipliği yapmıştır. 15. yüzyılda Ortadoğu'da Memluk, Osmanlı ve Timur Devleti olmak üzere önemli üç güç odağı öne çıkmaktaydı. 16. yüzyılda bu coğrafyada büyük değişiklikler meydana geldi. Osmanlı İmparatorluğunun Memluk devletini ortadan kaldırması ve Timur İmparatorluğunun çöküşü ile Şii Safevi Devletinin güçlü bir şekilde ortaya çıkışı, bölge jeopolitiğinde yeni dengelerin oluşmasına zemin hazırladı. Özellikle Osmanlı ve Safevi devletlerinin sınır bölgelerinde yaşayan Kürtler, bölge jeopolitiğinde önemli bir unsur olmaya başladı (Abdulla, 2009, ss. 19-20).

Farklı dini topluluklardan ve etnik unsurlardan oluşan Osmanlı İmparatorluğu, 17. ve 18. yüzyıllar arasında zirveye ulaşmıştı. Türkler, Kürtler, Araplar, Tatarlar, Türkmenler, Berberiler, Memlukler, Boşnaklar, Arnavutlar, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler ve Gürcüler gibi çok çeşitli etnik grupları ve Müslüman, Rum Ortodoks, Ermeni (Ermeni Katolik, Evanjelik ve Apostolik dahil), Süryani Ortodoks ve Yahudi gibi dini unsurları bünyesinde barındıran Osmanlı İmparatorluğunda din, öncelikli belirleyici unsur olmuştur. Etnik kimlik çeşitliliği, Osmanlı'nın her yerinde bir şekilde varlık göstermiştir. Özellikle bir kimlik aracı olarak dil, İmparatorluk içindeki birçok topluluğun tanımlanmasına ve kategorize edilmesine yardımcı olmuştur. Bununla birlikte, birincil kimlik biçimi olarak etnisite ya da ulusal kimlik, İmparatorluktaki topluluklar arasında ancak 19. yüzyılın ortalarından sonra belirginleşmeye başladı. Osmanlı imparatorluğu, hakimiyeti altındaki gruplar arasındaki ilişkileri yönetmek, siyasi ve ekonomik temsillerini sağlamak ve imparatorluğa yönelik meydan okumaları önlemek için ayrıntılı politikalar ve detaylı stratejiler geliştirmiştir. Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Avrupa'ya kadar uzanan bir alanda hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu için bu oldukça zorlu bir süreç olmuştur. Özellikle Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın ana vatanı olan ve çok renkli bir etnik profile sahip olan Ortadoğu'da dengeleri sağlamak kolay olmamıştır (MacQueen, 2018, ss. 3-10).

bölgeye uyumu açısından mobilizasyon kabiliyetlerinin yüksekliği dikkat çekmektedir. Bu çalışmada bölge aşiret yapılarına farklı bir bakış açısı getirilerek, bu yapıların olumlu yönlerine dikkat çekmek amaçlanmıştır. Bunun yanında 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında özelde Milli Aşireti konfederasyonu ve genelde Kürt aşiretleri üzerinden, aşiret yapılanmasının bölgesel ve toplumsal etkisi ve önemi ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Aşiret, Ortadoğu, Hamidiye Alaylan, Kürtler, Milli Aşireti, Jeopolitik.*

Giriş

İnsanın aidiyet, güvenlik ve sosyal açıdan bağlanma duygusunun yansıması olarak ortaya çıkan aile, cemaat, aşiret (kabile, boy), millet, ümmet gibi ortaklaşma ve organize olma anlamlarına gelen yapılar ekonomik, kültürel, sosyal ve politik yapılardır (İnanç, 1993, ss. 709-710). Genel anlamda aşiret; idari, ekonomik ve sosyo-politik yapının düzenlenmesi amacıyla ortak örf ve adetler çerçevesinde bir arada bulunan, insan birliği, topluluk ve kabile gibi tanımlamalarla ifade edilmektedir (Beşikçi, 1992, s. 25). Aşiret realitesinin ihtiyaçtan doğduğunu belirten Linder (Linder, 2000, ss. 19-31) ortak çıkarlar doğrultusunda hareket eden bu yapıyı Bruinessen (Bruinessen, 2013, s. 104) gibi siyasal boyutuyla ele almıştır. Aşiret faktörünün bileşenlerine baktığımızda, bölge bağlamında ele alınan mekân (arazi) kavramı ile bu bölgede yer alan kültürel, siyasi ve sosyal bir nüfusu (bölge içerisinde ortak hareket eden etkin ailevi zümreleri) bir araya getirdiği anlaşılmaktadır. Bu tanımlamaya göre ortak çıkarlar doğrultusunda belirli bir bölgedeki geniş aşiret grupları, bölge jeopolitiği açısından dikkat çekicidir. Jeopolitik olgusu, klasik anlamda ülkenin konumu, yer aldığı arazi, nüfusu, komşuları ve bölgenin karakteristiği gibi siyasi coğrafyanın da alanına bir kısım müdahalelerle 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır (Hasanov, 2012, s. 15, 199). Bu çalışma, ağırlıklı olarak Ortadoğu jeopolitiğinde Milli aşireti örneği üzerinden aşiretlerin rolü ve önemi ekseninde olacaktır.

1. Ortadoğu ve Osmanlı İmparatorluğu

Ortadoğu bölgesi sınırları kesinleşmiş ve ortak bir tanımda karar kılınmış bir yapıya sahip olmamakla birlikte birçok şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum ABD, İngiltere, Fransa gibi küresel güçlerin politik çıkarları doğrultusunda ortaya konulmuş farklı tanımlamaların tezahürüdür. Günümüzde Ortadoğu olarak adlandırılan bölgenin, tarihsel süreç içerisinde Akdeniz Dünyası, Ön Asya, Ön Batı Asya, Batı Asya, Güneybatı Asya, Arap Asya'sı ve Yakın Doğu gibi birçok coğrafi ve politik adlandırmaya sahip olduğu görülmektedir. Ortadoğu sınırları

19. yüzyılın sonlarında kurulan, Osmanlının şark vilayetlerinde etkili bir güç olan ve büyük çoğunluğu Kürt aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alaylarının kuruluşunda ve etkin bir şekilde işleyişinde Milli Aşireti'nin dikkate değer bir etkisi görülmektedir. Hamidiye Alaylarının oluşturulması sürecinde bu aşiretin önemli bir figürü olan İbrahim Paşa (Milli İbrahim), "Emîrü'l-ümerâ" rütbesine sahipti. II. Abdulhamid'in kendisine "evladım" dediği ifade edilen bu paşa, saray erkanı tarafından sevildi ve "mirliva" unvanı ile paşa yapıldı. Diyarbakır yöresinde oluşturulan on bir Hamidiye Alayının beş tanesi, bu aşiretin mensuplarından oluşmaktaydı. 20. yüzyılın başlarında hem bölgede hem de Hamidiye Alayları içerisinde gücünü ve etkinliği artıran Milli Aşireti, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin bölgelerinde baskıcı ve yayılmacı bir strateji izlemiştir.

Hamidiye Alaylarının önemli bir yapısal unsurunu oluşturan Milli Aşireti'nin, bu mensubiyetin sağladığı ayrıcalıkları zaman zaman istismar ettiği görülmektedir. Bünyesindeki silahlı birliklerin ve Osmanlı devletinin verdiği desteğin sağladığı avantaj ile civar aşiretler ile hakimiyet mücadelesine giren bu aşiretin, eylemlerinde aşırıya kaçtığı anlaşılmaktadır. Özellikle Diyarbakır eşrafı ile ciddi bir çatışma ve mücadele içinde olan İbrahim Paşa, bu aşırıya kaçan eylemlerden dolayı kaynaklarda birçok olumsuz sıfat ile nitelenmiştir. Bunun yanında bu paşa ile ilgili merkezi yönetime yapılan şikayetlerin sonuç vermediği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki önemli ve etkin bir temsilcisi olan Milli Aşireti, sadece Osmanlının bölgedeki siyasetinde değil aynı zamanda onun bölgedeki imajında etkili olmuştur.

Aşiretler tarihsel bir gerçeklik olmanın ötesinde, günümüz dünyasında jeopolitik açıdan etkili birer aktörü olmuştur. Jeopolitik kavramı, ülkeler ve büyük kara parçaları göz önünde bulundurularak değerlendirilmekle birlikte bölgede yerleşik etkin toplulukların bölge jeopolitiğini etkilediği görülmektedir. Ortadoğu bölgesi ele alındığında aşiretlerin ülke ve bölge düzeyindeki jeopolitik önemi göz arda edilemeyecek kadar büyüktür. Tarihsel veriler incelendiğinde aşiretlerin, ülke jeopolitiğine etkilerinin ve jeostratejik öneminin küçümsenmeyecek düzeyde olduğu görülmektedir. Bölge tarihinde önemli birer denge ve güç unsuru halinde yer alan aşiret yapıları yer yer aşiretler birliği halinde ortak bir zeminde hareket etmekteydiler. Bu gibi dönemlerde aşiret topluluklarının nüfuzunun arttığı ve etki alanlarının genişlediği görülmektedir. Tarihsel süreçte, yönetimlerin kısa ömürlü olduğu ve bölge egemenliğinin sürekli el değiştirdiği Ortadoğu coğrafyası, iktidar savaşlarına sahne olmaktaydı. Bu duruma bağlı olarak bu coğrafyada dinamik ve kararsız bir yapı hüküm sürmekteydi. Bu yapı göz önüne alındığında aşiretlerin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

1891-1914 Döneminde Hamidiye Alayları ve Osmanlının Bölgesel Politikası Bağlamında Kürt Milli Aşiret Konfederasyonu

Dr. Mehmet Emin GÜLER
Ankara University/ Türkiye
Mustafa GÜLER
Çanakkale 18 Mart University/ Türkiye

Özet

Aşiret realitesi, Ortadoğu'da neredeyse yazılı tarihin bütün dönemlerinde öne çıkan ve bölgenin toplumlarının önemli yapısal unsuru olan bir olgudur. Toplum tarihi açısından önemli bir yapı taşı olan bu olgunun etkisi ve niteliği, zaman içerisinde değişiklikler göstermektedir. Ortadoğu coğrafyasında açık bir şekilde görülen aşiret yapılanmasının geçmişi, tarih öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır. Babil, Asur, Pers, Roma, Bizans gibi antik toplumlarda aşiret yapılanmaları görülmektedir. Selçuklu ve Osmanlı gibi imparatorluklar döneminde aşiretler, önemli birer güç odağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Yavuz Sultan Selim ve II.Abdülhamid dönemlerinde Kürt aşiretleri, önemli pozisyonlarda yer almışlardır. Fransız devrimi sonrası batı kültürünün etkisiyle yayılan birey merkezli yaklaşımlar, aşiret olgusunu aşındırmakla birlikte onun önemini ve etkisini ortadan kaldıramamıştır. Tarihsel süreç içerisinde örgütlü toplumsal yaşamın temelini oluşturan aşiret olgusu, Ortadoğu coğrafyasının önemli bir özelliği olarak varlığını korumuştur.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Şark vilayetlerinin (günümüz Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi) en çok öne çıkan aşiretlerinden biri, Milli Aşireti'dir. Özellikle İbrahim Paşa'nın bu aşiretin başında olduğu zamanlarda çok sayıda aşireti yapısına katan Milli Aşireti, adeta bir aşiretler ittifakı oluşturmuştur. Geniş bir bölgede (Musul, Halep, Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin) hakimiyet kuran bu aşiret, söz konusu dönemde bölgenin sosyal, ekonomik ve politik yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

banekî de bigihîne hev û “Dibistanên Eşîran” hatin avakirin ku girêdayîbûna van serokên eşîran bi dewletê re zêde bike û wan bike navendê. Van her du pêkhateyên saziyan bandorên girîng li ser "nasnameya kurd" û "netewperestiya kurd" û entegrasyona kurdan di nav navendê de kirine. Li ser vê yekê armanca vê gotarê ev e; Armanc ew e ku bandora Alayên Hemîdiye û Dibistanên Eşîran ên ku ji aliyê Împaratoriya Osmanî ve hatine avakirin li ser paşeroja siyasî ya Kurdan. Di gotarê de her wiha hate diyarkirin ku di pêvajoyek ku pêkhatina nasnameya Kurdî de dest pê kiriye de saziyên bi vî rengî di pêkhateya civakî ya Kurdan de bûne sedema çi guhertinan û çima eşîrên ku weke yekîtiyê dihatin dîtin, nikarin avahiyeke tevayî derxin holê. Her wiha di gotarê de bandora rastiya ku Kurdên ku Alayên Hemîdiye ava kirine bi giştî misilman û sunnî ji mezheba şafiî bûn, li ser ronakbîrên kurd û têkiliyên kurd û ermeniyan jî hat lêkolînkirin. Lêkolîn bi analîzkirina belgeyan û agahî û belgeyên di wêjeyê de hatiye kirin, lê ji bo ku metirsiya înkarkirin û îdealîzekirina bûyerên dîrokî neyên girtin, bal hate kişandin ku gelo ev agahî û belge dikarin xwe ji vegotina dîrokî ya fermî bi awayekî bêalî veqetînin. pêvajoya nirxandinê. Her wiha, meşandina lêkolînên bi vî rengî dê hîn zêdetir bibe alîkar ku paşerojê bi rengekî bêalî were eşkere kirin.

Peyvên sereke: *Împaratoriya Osmanî, Kurd, Nasnameya Kurd, Alayên Hemîdiye, Dibistanên Eşîran.*

BANDORA ALAYÊN HEMIDIYÊ Û DIBISTANÊN EŞÎRÎ LI SER INTEGREYÊN KURDAN LI NAVENDÊ Û ÇÊKIRINA NASNAMEYA KURDÎ

Kurte:

Di Împaratoriya Osmanî de, Kurdan heta destpêka sedsala 19-an, ji xeynî hin erkên bac û leşkerî yên li hember dewleta navendî, bi giştî ji eşîr an eşîran, bi giştî ji eşîr an eşîran pêk dihat, rêveberiyek serbixwe di çerçoveya mîrlîk an jî mîrekiyê de diparêzin. . Lêbelê, II. Mehmûd di pêvajoya merkezîbûnê de ku bi re dest pê kir û bi Tanzîmatê re dom kir de, ji bo ji holê rakirina van pêkhateyên nîvxweser ên bi sedsalan hebûn, gav hatin avêtin û di navbera Împaratoriya Osmanî û mîrekiyên Kurdan de demeke nakokî dest pê kir. Di encama van nakokiyan de, li şûna mîrnişînên hilweşiyayî, pêkhateyên civakî yên eşîrî yên bi rêxistinbûneke ji hev belav û nerêkûpêktir, serbixwe tevdigerin, ji parvekirina desthilatdariya xwe dûr dikevin, hem bi dewletê re û hem jî di nav xwe de ketine nava nakokiyan. Ev pêvajo, II. Ebdulhemîd bi polîtîkayên siyasî û sazî yên di serdema de dest pê kir, ev yek guherî.

Şerê Osmanî-Rûsyayê ku di dawiya sedsala 19. de dest pê kir û piştre rawestandina demkî ya pêkanîna Destûra Bingehîn, ji aliyê din ve serhildanên cudaxwaz ên ku li Balkanan derketin û hewldanên Ermeniyan ên bi navê "Neteweya dilsoz." "ji bo veqetandin, ji holê rakirina teza entegrasyonê ya li dora fikra "Osmanî" û li şûna wê Şerê Cîhanê yê Duyemîn ji bo hêmanên misilman ên wekî Ereb û Kurd li hev bihêlin û sînoran li hember êrîşên Rûs, Ermenî û Îranî biparêzin hate bikar anîn. Di bin navê "Pan-Îslamîzmê" de ji aliyê Ebdulhemîd ve fikreke nû ya yekîtiyê hat ceribandin.Ji bo rawestandina perçebûna Împaratoriya Osmanî, II. Ebdulhemîd di vê pêvajoya siyaseta ku ji aliyê ve hat meşandin de, ji eşîrên ereb û kurd piştgirî dihat xwestin, lê ji ber ku ji eşîrên ereban têra xwe piştgirî nedihatin girtin, hemû piştgirî ji eşîrên kurdan re dihat kirin. Ev meyla hem ji bo rawestandina hilweşîna Împaratoriya Osmanî û hem jî ji bo domandina sultantiya Osmanî di encama polîtîkayên ku hatin meşandin de derket holê. Ji ber vê yekê hewldanên îttîfaqê yên ku di sedsala 16-an de di navbera Împeratoriya Osmanî û eşîrên kurdan de dest pê kir, di sedsala 19-an de ji ber zêdebûna polîtîkayên navendîbûnê veguherî pevçûnê, lê II. Evdilhemîd ji bo tifaqeke nû bi eşîrên kurdan re lihevkirinek çêkir. Lêbelê ev lihevkirin; Hewl hat dayîn ku li şûna serokên dinyayê yên wek Mîr û Bey, bi eşîrên kurd ên etno-olî yên wekî Nakşîbendî (Halidî) re were bidestxistin. Di vê çarçoveyê de "Alayên Hemîdiye" ji bo ku eşîran li hev bicivîne û wan di bin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

16th century turned into conflict in the 19th century due to increasing centralization policies, but II. Abdulhamid made a compromise with the Kurdish tribes for a new alliance. However, this compromise; It was tried to be achieved with ethno-religious Kurdish tribes such as Nakşibendis (Halidis) instead of worldly leaders such as Mir and Bey. In this context, "Hamidiye Regiments" were established to bring the tribes together and unite them under a single roof, and "Tribal School" were established to increase the dependence of these tribal leaders on the state and integrate them into the center. These two institutional structures have had significant effects on the "Kurdish identity" and "Kurdish Nationalism" as well as the integration of the Kurds into the center. Based on this, the purpose of this article is; The aim is to discuss the effects of the Hamidiye Regiments and Tribal School established by the Ottoman Empire on the Political future of the Kurds. The article also explained what changes such institutions caused in the Kurdish social structure in a process where the formation of Kurdish identity began and why the tribes, which were seen as a unity, could not reveal a holistic structure. In addition, the article also examined the effects of the fact that the Kurds who formed the Hamidiye Regiments were generally Muslims and Sunnis were from the Shafi'i Sect, on the Kurdish Enlightenment and Kurdish-Armenian relations. The study was conducted using document analysis and information and documents in the literature, but in order to avoid the danger of denial and idealization of historical events, attention was paid to whether this information and documents could isolate themselves from the official historical narrative in an impartial evaluation process. In addition, conducting such studies will further contribute to revealing the past in an impartial manner.

Keywords: *Ottoman Empire, Kurds, Kurdish Identity, Hamidiye Regiments, Tribal School.*

THE EFFECTS OF HAMIDIYE REGIMENTS AND TRIBAL SCHOOL ON THE INTEGRATION OF KURDS TO THE CENTER AND THE FORMATION OF KURDISH IDENTITY

Abstract:

In the Ottoman Empire, the Kurds maintained an independent administration in the form of a mirlik or principality, generally consisting of tribes or tribes, in a decentralized structure until the beginning of the 19th century, except for some tax and military obligations against the central state. However, In the centralization process that started with II. Mahmud and continued with the Tanzimat, steps were taken to eliminate these semi-autonomous structures that had existed for centuries, and a period of conflict began between the Ottoman Empire and the Kurdish principalities. As a result of these conflicts, instead of the collapsed emirates, tribal-type social structures with a more dispersed and irregular organization acted independently, avoided sharing their authority, and entered a period of conflict both with the state and among themselves. This process, It has changed with the political and institutional policies initiated during the reign of II. Abdulhamid.

The Ottoman-Russian War that broke out towards the end of the 19th century and the subsequent temporary suspension of the implementation of the Constitution, on the other hand, the separatist rebellions that emerged in the Balkans and the efforts of the Armenians called "Loyal Nation" to separate, eliminated the thesis of integration around the idea of "Ottomanism" and replaced it with World War II was used to keep Muslim elements such as Arabs and Kurds together and to protect the borders against Russian, Armenian and Iranian attacks. A new unification idea was tried by Abdulhamid under the name of "Pan-Islamism".In order to stop the disintegration of the Ottoman Empire, In this policy process carried out by II. Abdulhamid, support was requested from Arab and Kurdish tribes, but since sufficient support could not be received from the Arab tribes, all support was directed to the Kurdish tribes. This trend occurred as a result of the policies carried out both to stop the collapse of the Ottoman Empire and to continue the Ottoman sultanate. Therefore, the alliance efforts that started between the Ottoman Empire and the Kurdish tribes in the

Abdulhamid'in Jeostratejisi Ve Mirası Uluslararası Sempozyumu,(253-270), Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi.

Özoğlu, H. 2005. *Osmanlı devleti ve Kürt milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok (Gündoğan) ve Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Rogan, E. L. 1996. Asiret Mektebi: Abdulhamid II's school for tribes (1892-1907). *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, 28(1).

Sakaoğlu, N. 2003. *Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihi.* Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Sasuni, G. 1992. *Kürt ulusal hareketleri ve 15. yüzyıldan günümüze Ermeni-Kürt ilişkileri.* Med Yayınları, İstanbul.

Sivrikaya, İ. 1972. Osmanlı İmparatorluğu idaresindeki aşiretlerin eğitimi ve ilk aşiret mektebi. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C.XI, S.63, 17-24.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye(SMU) 1316. 1898. İstanbul.

Somel, S.A. 2003. Cemaat mektepleri ve yabancı misyoner okulları. *Osmanlı uygarlığı içinde (386-401).* Cilt 1, Yay. Hzr. Halil İnalcık, Günsel Renda, T.C. Kültür Bakanlığı, İstanbul.

Sykes, M. 2000. *Dar'ül İslam*, Çev. Yılmaz Tezcan, 1. B., 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.

Şanda, M.N. 2022. 19. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aşiret güçleri: Hamidiye Alayları, *Journal of Vocational and Social Sciences of Turkey*, 4(8), 34-48.

Tekin, S. 2022. Kürt milliyetçiliğinin gelişimi ve ulusun inşası. *Politik Şiddet, Yayıncılık ve Aydınların Rolü*, https://kurdarastirmalari.com/yazi-detay-oku-170.

Turan N.S. 2008. Osmanlı toplumunda modernleşme ve eğitimin ideolojik dönüşümüne dair gözlemler. *Folklor Edebiyat*, 14.

Vali, A. ve Bozarslan, H. (Der.) 2003. Kurdish Nationalism in Turkey: From Tacit Control of Rebellion (1919-1925). *Essays on the Origin of Kurdish Nationalism içinde*, Mazda Publishers, California.

Zürcher, E. J. 2009. *Modernleşen Türkiye'nin tarihi.* İletişim Yayınları, İstanbul.

Ekinci, M. R. 2017. 1897 tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları taksimatı. *Şarkiyat,* 9(2), 703-724.

Ertekin A. 2022. İttihad-ı İslam'a milis takviyesi çabaları: Hamidiye Alayları. *Dicle İlahiyat Dergisi,* 24(1), 170-186.)

Georgeon, F. 2012. *Sultan Abdülhamid.* Çev. Ali Berktay, İletişim Yayınevi, İstanbul,

Jwaideh, W. 2012. *Kürt milliyetçiliğinin tarihi.* Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman, İletişim Yayınları, 7.Basım, İstanbul.

Karal, E. Z. 2000. *Osmanlı Tarihi.* C. VIII, TTK Yayınları, Ankara.

Karpat, K. H. 2013. *Osmanlıdan günümüze orta doğuda millet, milliyet, milliyetçilik.* Timaş Yayınları, İstanbul.

Klein, J. 2002. *Power In The Periphery: The Hamidiye light cavalry and the struggle over Ottoman Kurdistan 1890-1914.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University.

Kodaman, B. 1979. Hamidiye Hafif Süvari Alayları. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, 427-480.

Kodaman, B. 1987. *Sultan II. Abdulhamid devri Doğu Anadolu politikası.* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1. Basım, Ankara.

Kodaman, B. 1991. Aşiret Mekteb-i Hümâyûnu. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde* C. 4, ss. 9- 11),Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Kutlay, N. (2012). *Kürt kimliğinin oluşum süreci.* Dipnot Yayınları, 1.Basım, Ankara.

Küçük, C. 1988. Abdülhamid II. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul.

Lewis, B. 2020. *Modern Türkiye'nin doğuşu*, 11. Baskı, (Çev. B. B. Turna). Arkadaş Yayınları, Ankara.

Moreu, O. 2010. Reformlar çağında Osmanlı İmparatorluğu, askerî "yeni düzen'in insanları ve fikirleri 1826-1914. Çev. Işık Ergüden, *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, İstanbul.

Oran, B. 2002. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce.* Cilt 4 / Milliyetçilik (Ciltli), 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Özcoşar ve Ertekin. 2018. II. Abdülhamid'in ittihad-ı islam siyasetinin milis kuvvetleri: hamidiye alayları-Afrika örneği, Editör Enver Arpa, *Sultan II.*

Panislamizm politikasının gereği taşra yönetimi için sadık ve muhafazakâr Osmanlı bürokrasisi yetiştirirken, diğer taraftan özellikle Kürt aşiretlerinin çocuklarının kendi etnik yapılarının farkına varmalarına, Kürt aydının yetişmesine, Kürt kimliğinin oluşmasına ve en önemlisi ayrılıkçı hareketlere varacak kadar ilerleyen bir milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

KAYNAKÇA

Akpınar, A. ve Rogan, E. L. 2001. Aşiret mektep devlet, Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi. Aram Yayıncılık, İstanbul.

Bajalan, D. R. 2015. Between accommodationism and separatism : Kurds, Ottomans and the politics of nationality (1839-1914). Thesis, University of Oxford, https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:19df6c44-b55c-4807-8d8b-bf202184bcda

Berkes, N. 2011. Türkiye'de çağdaşlaşma. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, 9. Baskı, İstanbul.

Bruinessen, M.V. 1997. Constructions of ethnic identity in the late Ottoman Empire and Republican Turkey: the Kurds and their Others, paper presented at the workshop "Social identities in the late Ottoman Empire", Department of Middle Eastern Studies, New York University.

Bruinessen, M.V. 2010. Kürdistan üzerine yazılar. Çev. Nevzat Kıraç, Bülent Peker vd., İletişim Yayınları, 7.Basım, İstanbul.

Celilê, C. 2013. Kürt aydınlanması. Çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, 2.Basım, İstanbul.

Clayer, N. 2013. *Arnavut milliyetçiliğinin kökenleri*. Çev. Ali Berktay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

Çetinsaya, G. 2001. İslâmi vatanseverlikten, İslâm siyasetine. *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi içinde*, İletişim, İstanbul.

Danso, M., & Uludağ, M. 2012. Aşiret Mektebi ve özellikleri. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 775-780.

Deringil, S. 2002. *İktidarın sembolleri ve ideoloji: II. Abdülhamit dönemi (1876-1909)*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Duguid, S. 1973. The politics of unity: Hamidian policy in Eastern Anatolia. *Middle Eastern Studies,* 9(2).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

SONUÇ

16. yüzyılda adem-i merkeziyetçi bir yapı içerisinde Osmanlı Devleti'ne bağlı, ancak zımni sözleşmeye dayanan ittifakın merkezileşme sürecinin başladığı 19. yüzyılın başlarında bozulmasından itibaren Osamnlı Devleti ile Kürt beylikleri arasında bir çatışma dönemi yaşanmıştır. Ortaya çıkan ayaklanmalar her ne kadar bir ulus devlet kurma saikiyle hareket etmemiş olsa da, gelinen süreçte ayaklanmaların Kürt kimlik bilincini ortaya çıkardığını ifade edebiliriz. Özellikle Şeyh Ubeydullah isyanın Ermeni, Arap ve diğer müslim ve gayrimüslim azınlıklarından etkilenerek büyümesi bunun en açık göstergesidir. Ancak Osmanlı Devleti bu tür isyanların kimlik bilincinin ötesinde bir ulus devlete vardırılmaması için "Panislamizm" politikasını hayata geçirilmiş ve ardından Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi gibi iki kurumu hayata geçirerek Kürt aşiretlerini merkeze entegre etmeye çalışmıştır. Böylece daha itaatkar, sadık ve "Panislamizm" politikasına uygun yeni bir nesil yaratılmış olacaktı. Ancak bu politika kısmen başarılı olsa da gelinen süreçte Aşiret Mektebi sayesinde Kürt gençleri sosyal, ekonomik ve siyasal yönden yükselme imkânı bulmuş ve kendileri için yeni imkânlar yaratılmasına vesile olmuştur.

19. yüzyıl Kürt politikasını iyi okuyabilmek için II. Abdülhamit dönemine nasıl ve nereden bakıldığı çok önemlidir. Abdülhamit döneminin mutlak ve bir kişinin yönetimin esas alındığı ve muhalefetin tamamen ortadan kaldırıldığı, ekonomik krizlerin yaşandığı, baskıların olduğu, gerçeğinin yanı sıra eğitim kurumlarında, ulaşımda ve bilgi-iletişim teknolojilerinde önemli reformların yapıldığı ve Kürtlerin ilk defa devletin en üst kademelerine yerleşebildiği bir ortam ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi gibi iki kurumsal yapının yanı sıra oratya çıkan yeni eğitim kurumları sayesinde Kürt aydının yetiştiği ve Kürt kimliği inşa sürecine doğru adımların atıldığını görebilmekteyiz.

II. Abdülhamit Hamidiye Alayları ile Ermenilerin faaliyetlerine engel olmanın yanı sıra Doğuda bulunan aşiretlerin merkeze entegrasyonunu sağlayarak merkezi otoriteyi tüm Osmanlı coğrafyasında tesis edebilme amacı gütmüştür. Aşiretlerin merkez olan bağlılıklarını sağlamak için "Panislamizm" politikasını hayata geçirmiştir. Bu nedenle Alaylara başta Araplar olmak üzere tüm Müslüman unsurların dâhil edilmesi amaçlanmış, ancak Arapların ayrılıkçı hareketleri bu alaylara çoğunlukla Kürt aşiretlerinin alınmasını sağlamıştır. Öte yandan Alaylara alınan aşiretlerin merkeze entegrasyonu için onların modernleşmesini sağlayacak ve bilinçlendirecek eğitim kurumlarına ihtiyaç duyulması nedeniyle Aşiret Mektebi kurulmuştur. Aşiret Mektebi, bir taraftan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەکولینێن کوردی

Zaza ve Alevi'nin olduğu, Yezidi'lerin hiç olmadığı Kürt aydın sınıfı yürütmekteydi. Dahası 1918-1919'da çıkan Jîn dergisinde yayınlar yapanlar ve 1920'ler ve 1930'lardaki Kürt isyanlarına da bu toplumsal tabakalar mesafeli kalmıştır. Jîn'de Kürt etnik veya ulusal kimliğini "inşa etmeye" yönelik daha bilinçli çabalar ve kabul edilen görüşün ötesine geçme uğraşı görmekteyiz. Halil Hayali'nin Ziya Gökalp'a yanıtları, Memduh Selim'in "ulusal" sembolleri öne sürmesi, Abdülaziz Yamülkizade'nin Alevi'lerinde Kürt olduğunu iddia eden yazıları bu uyanışın temelini oluşturmuştur (Bruinessen, 1997, s. 8-9).

Birinci Dünya Savaşı'na girildiğinde alaylar yeni bir rol üstlenerek çeşitli cephelerde görevlendirilmiş ve savaş sırasında tartışmalı olmakla beraber meydana gelen toplu katliam ve Ermenilerin tehciriyle özdeşleştirilmiştir. Savaştan sonra yeni oluşan Kemalist hükümet konusunda hayal kırıklığına uğrayan bazı milis şefleri büyüyen Kürt milliyetçi hareketine katılırken, diğerleri Kurtuluş Savaşı sürecinde yer almışlardır (Klein, 2002, s. 8-9).

Hamidiye Alayları içinde yer alan eski yetişmiş askerlerin kurduğu Azadi Örgütü'nün Nakşibendi şeyhi Şeyh Sait'i öne koyarak başlattıkları 1925 ayaklanması milliyeçi bir ayaklanmadır. Burada kimlik oluşumunun tamamlandığını ve Kürt milliyetçiliğine dayalı yeni bir devlet talebinin olduğu gözlenmektedir. Bu dönemde Çankırı mebusu ve Meclis başkanı olan Abdülhalik Renda hazırlamış olduğu raporda "ayaklanma, din perdesi altında tamamıyla milli bir harekettir" diye belirtmektedir (Bayrak, 2013, s. 91). Dönemin Kürt aydınları da bu isyanı "Büyük Kürt Ulusal Ayaklanması" olarak adlandırmaktadırlar (Sasuni, 1992). 1930'larda Hoybun (Xwebun) örgütü tarafından çıkarılan Ağrı İsyanı ve 1937'deki Dersim isyanlarının başarısızlığa uğramasına rağmen Ronahi, Havar gibi dergilerinin yanı sıra birçok yabancı gazetede çeşitli yazılar yayımlanarak Kürt milliyetçiliği ayakta tutulmaya çalışılmıştır. 1940'lardan sonra yorulan Kürt çevrelerinin ayaklanma ihtimalinin ortadan kalkması ve 1950'lerden sonra içerde ve dışarda liberal demokrasi yönünde gelişen adımlar ayaklanmalar dönemini sona erdirmiş ve sol ağırlıklı yeni bir Kürt aydın sınıfı ortaya çıkmıştır. Ancak özellikle 1980 Askeri Darbesi'nin ardından başlayan baskı ve yıldırmalar yeni başkaldırıları ve çatışmaları körüklemiş ve günümüze kadar uzanan bir direnişi sürdürmüştür. Ana dil sorunu, okuma ve yazma oranlarındaki düşüş, geri kalmışlık, kimlik arayışları, milliyetçilik Kürt toplumunun önemli bir kesiminde hala tartışılmakta ve 21. yüzyılda halen bunun mücadelesi verilmektedir.

kimliğinin oluşumuna ve Kürtlük bilincinin yerleşmesine önemli katkı sunmuştur. Ancak söz konusu Gazete, Hamidiye Alayları için mesafeli ve hatta eleştirisel yaklaşım sergilemiştir. Özellikle "Kel Misto" denilen Hamidiye komutanı Miranlı Mustafa Paşa'yı sert bir şekilde eleştirmiş ve bunun gibi kaos yaratan yöneticilerin nasıl Padişahın en yakını olabileceği konusunda eleştirmiştir (Bajalan, 2015, s. 161-165)).

II. Abdülhamid'in Kürtlere ve Kürdistan'a yönelik "uzlaşma" politikası, Şeyh Ubeydullah İsyanı'nın tekrarını önlemede ve daha da önemlisi rejime bir dizi güçlü Kürt destekçisi kazanmada pekâlâ başarılı olmuş olabilir. Üstelik bu dönemde organize bir Kürt hareketinin ortaya çıkmasına da fırsat verilmemiştir. Ancak Kürtlerin bir dizi toplumsal ve siyasi sorunla karşı karşıya kalan ayrı bir "ulus" oluşturduğu fikri, Kürt elitinin çeşitli unsurları arasında zemin kazanmaya devam etmiştir. İlk dönem Kürt aktivistlerinin tamamının endişe duyduğu ortak tema, eğitim eksikliği ve geri kalmışlıktı. Bununla birlikte, siyasi açıdan erken dönem "Kürtçü" söylemi hem "ayrılıkçı" hem de "uyumcu" eğilimleri içermekteydi. Bu dönemde Kürt kimliğinin reddi değil, Osmanlı siyasetine bağlılığı öne süren Dr. Abdullah Cevdet, İshak Sukuti Babanzade ve İsmail Hakkı Bey gibi Kürtler'in yanı sıra "ayrılıkçı" Kürt milliyetçiliğini savunanlarda olmuştur. Bunların başında Kürt şair ve din alimi ve Bedirhan ailesinin hocası olan Hacı Kadir-i Koyi (1815-1897) gelmektedir. II. Abdülhamit'in politikalarını yetersiz görmesi ve Osmanlı Kürt aydınlarından ve profesyonellerinden oluşan yeni Kürt elitleriyle Kürtlerin kendi kaderini tayin etme konusunda anlaşmazlığa düşmesi ve "Kürt sorunu"na çözüm getirilmesi konusunda II. Abdülhamit ile anlaşmazlığa düşmesi onun siyasi duruşunu ortaya koymuştur. Bu siyasi duruş, Kürdistan Gazetesi'nde açıkça ifade edilmiştir (Bajalan, 2015, s. 115).

1898'den 1918'e kadar Kürt yazılı basınında en başta Kürtlerin eğitilmesi gerektiği yönünde adımlar atılmıştır. Osmanlı toplumunun diğer eğitimli unsurları gibi, Kürtlerin de eğitim imkânlarından yararlanmaları gerektiği savunulmuştur. Özellikle 1908 yılında Anayasanın tekrar yürürlüğe girmesinden sonra Kürt aktivizmi gelişmiştir. 1914 yılındaki Barzan, Bitlis ve Süleymaniye'deki Kürt ayaklanmalarında bile bağımsızlık ve egemenlik talepleri olmamış olmasına rağmen (Abbas Vali ve Bozarslan, 2003, s.167) 1918'lerden sonra Kürtlerin ayrı bir ulus olduklarının farkına vardırma çabası Kürt aydının esas hedefi olmuştur. Köylü ya da kentli zanaatkâr kökenli hiçbir üyenin olmadığı Kürt aydın sınıfının içinde aşiret veya dini seçkinlerin eğitimli üyelerinin olduğu, önemli çoğunluğu Sünni olan kuzey ve güney Kürt lehçelerini konuşanların yanı sıra çok az sayıda

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

oluşmasında önemli bir etkisi olmuştur. Ancak buradaki asıl kırlma II. Abdülhamit'i devirmeye kadar giden ve birçok kesimin yer aldığı ittifakın İttihat ve Terakki tarafından bozularak Türk milliyetçiliğine dayalı yeni homojen yapı oluşturma çabasının Kürt kimliğini güçlendirmesi ve milliyetçiliğe doğru kaydırmasıdır (Bajalan, 2015, s. 144).

İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) öncülüğünde gelişen "Türkçülük" akımına bağlı milliyetçiliği esas alan aydın ve yönetici kesimler siyasal ve toplumsal alanda rol oynadıkça ve Batıda Ermeni milliyetçiliğine destek arttıkça, onun karşısında Kürt etnisitesine dayalı milliyetçi yaklaşım ve talepler de (Kutlay, 2012, s. 9; Bozarslan, 2014, s. 93) Aşiret Mektebi ve diğer eğitim kurumlarında okuyan öğrenciler ararsında ortaya çıkmıştır. Özellikle Kürt milliyetçi basınının ortaya çıkması, Kürt kulüp ve toplulukların kurulması Kürtlerin giriştiği kültürel ve siyasi faaliyetler için büyük itici güç olmuştur. Bu girişimler Kürt milliyetçiliğinin gelecekte bir kitle hareketine dönüşmesi için gerekli temelleri atılmıştır (Jwaideh, 2012, s. 556). Diğer yandan Kürt etnik bilincin olgunlaşmasında ve Kürt ulus inşasında Kürt seçkinleri ve onların önderliğinde çıkarılan Kürt Teavün ve Terakki, Hitavi Kurd (Kürt Güneşi) gibi gazete ve Roji Kurd gibi dergilerin de önemli rolleri olmuştur. Özellikle 22 Nisan 1898 tarihinde yayımlanan ilk Kürtçe gazete olan "Kürdistan", Kürt toplumu ve siyasetini mobilize eden ve ulusal bilinci açığa çıkaran önemli bir girişimin başlatıcısı olmuştur (Celilê, 2013, s. 25). Ayrıca bu dönemde Kürt toplumunun bazı kesimlerinde kültür, tarih ve dile yönelik "bilimsel" ilgi de buna katkı sağlamıştır. 1894'te Şeyh Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın Kürt tarihi ve edebiyatı üzerine ilk Kürtçe-Türkçe sözlüğünü yayınlaması, 1900'de bir grup din âlimi ilk Kürt kültür derneği olan Kürdistan Azm-ı Kavi Cemiyeti'ni (Kürdistan Amaç Gücü Cemiyeti) kurması, otokrasinin ve siyasi baskının hakim olduğu bir dönemde ortaya çıkan Kürt "ulusal bilincinin" bir tezahürüdür (Bajalan, 2015, s. 114).

Kürdistan gazetesi Ahmed-i Hani'nin 17. yüzyıl anlatı şiiri Mem û Zîn'den Kürt-İslam lideri Selahaddin Eyyubi'nin biyografisine kadar Kürt dili ve kültürüyle ilgili birçok yayını gerçekleştirmiştir. Gazetenin editörü olan Mikdat Midhat Bey'in Kürtçe yazılmasını teşvik etmesi, Aşiret Mektebi'ni övmesi ve İran, Bağdat, Şam, Yemen, Şammer ve Anze'den eşraf sınıfının (begzâdeyên) çocukların çoğunu İstanbul'daki Harp Okulu'nda okutmasını örnek göstererek Kürtlerin ileri gelen sınıflarından "emir ve ağalar (mîr û axayên)"a çocuklarını "bilgi ve beceri" kazanmak için bu okullara göndermeleri içi sürekli yazılar yazarak çağrılarda bulunması, Kürt ileri gelen aşiret lideri ve şeyhlerine mektuplar göndermesi Kürt

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Özellikle bölgedeki arazi mülkiyetinin niteliği üzerindeki etkileri yoluyla ekonomik ortamın dönüştürülmesindeki etkileri, Cumhuriyet sonrası isyanlara önderlik eden grubu ortaya çıkarmıştır (Klein, 2002, s. 8-9).

19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni ve Arnavut milliyetçiliği kadar olmasa da Kürt milliyetçiliğinde bazı gelişmelere rastlamaktayız. Hatta Gaspıralı İsmail 1914 yılında Türk Yurdu'nda Kürt milliyetçiliğinin Türk milliyetçiliğinden önce ortaya çıktığını ifade etmektedir (Bruinessen, 1997, s. 2-3). Bu bağlamda Kürt milliyetçiliğini II. Abdülhamit'in kurduğu Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi'nin ortaya çıkış sürecine götürmek mümkündür.

Aşiret mektebi'nin Osmanlı toplumsal yapısına etkileri iki şekilde ortaya çıkmıştır. Birincisi; modern eğitim kurumlarının, II. Abdulahmit'in istediği sadık, itaaatkar ve dine bağlı birey yerine daha akılcı, sorgulayan, dünyayı farklı okuyan yeni bireyleri hayata kattığı için farklı bir zemin yaratmıştır. İkincisi, modern eğitim kurumları sayesinde Kürt gençleri sosyal, ekonomik ve siyasal yönden yükselme imkânı bulmuş ve kendileri için yeni imkânlar yaratılmasına vesile olmuştur. Siyasi ayrışmaların olduğu süreçte bu bireylere kendi aidiyetlerine dönme imkânı sağlamıştır. Özellikle okullarda okutulan siyasi ve edebi kavramlar (Müslüman, Osmanlı, Türk, millet, vatan) yeni değerlendirme süzgecinden geçerek katkı sunmuştur. Kimlik oluşumunda İngilizlerin Afrika'da kabile şeflerinin oğullarını eğitmek için kurdukları misyoner okulları nasıl katkı sağlamışsa Aşiret Mektebi'nin ortaya çıkardığı aydın sınıfı da benzer şekilde ortaya çıkmıştır. Aşiret Mektebi'nin Hükümetin beklentisinden uzak bir noktaya evrilmesi sonrası Arap ve Kürt milliyetçisi öğrenciler ortaya çıkmıştır (Ekinci, 2017, s. 707). Dönemin önemli tanıklarından Mark Sykes Aşiret Mektebi'ndeki gözlemlerinde, Arap ve Kürt çocuklarından toplam doksan öğrencinin bulunduğu bu modern okulda yabancı bir inanca bağlanma, memnuniyetsizlik, eski geleneklerden utanma olmadığını, bilakis milli varlığının şuuruna varacak güce ve kişiliğe sahip olacak kadar bilinçli kişiliklere rastladığını ifade etmektedir (Sykes, 2000, s. 203).

Bu dönemde Kürt kimliği oluşum süreci henüz ortaya çıkmakta ve milliyetçiliğe doğru yol almaktaydı. Özellikle Aşiret Mektebi'nin fonsiyonundan sürekli söz edilmesi, Mem-u Zin den parçalar yayınlanması "mistik" bir uyanışı tetiklemiştir. II. Abdülhamit'in eğitimde yarattığı ortamın verdiği imkânlarla hukuk, baytar vs. meslek erbabının çıktığı, okullarda okuyan İsmail Gasprinski, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Kadri Cemalpaşa ve Nuri Dersimi gibi aydınların Türk milliyetçilerinin düzenlediği konferanslara katılırken veya onların yayınladığı yayınları okurken kendi kimliklerinin farkına varmaları Kürt kimliğinin

Buradan bakıldığında Kürt kimliğinin oluşumu ve Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkması Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan Batıdaki milliyetçilik akımlarının bir sonucu değildir. Kürt milliyetçiliğinin gelişimi ve ulusun inşasının kendine özgü iç dinamikleri ve gelişim aşamaları bulunmaktadır. Kürt milliyetçiliğini diğer milliyetçi hareketlerden farklı kılan yanı ulus inşası geç bir süreçte ve kendine özgü dinamikler üzerinden gelişmesidir. Özellikle Kürt kimliğine yönelik ayrımcı tutumlar, devletin politik şiddeti ve yayıncılık ve aydınların girişimleri Kürtler arasında milliyetçiliğin ve ulusal bilincin gelişmesinde etkili olan bazı temel tarihsel olgular etkili olmuştur (Tekin, 2022).

19. yüzyılın ortalarına doğru merkezin çevreyle kurduğu sorunlu ilişkinin neden olduğu sorunlar veya isyanlar farklı etnik ve dinsel unsurlarla olan çatışma ortamı nedeniyle geçmişten gelen âdem-i merkezi yapının ortadan kaldırılmasına yönelik adımlar atılmıştır (Tekin, 2022). Osmanlı merkezi yönetimin çevreye yönelik sindirme politikası Kürtlük faktörünün Kürt ulusal algı ve hareketine dönüştürmede etkili olmuştur. Kürtleri daha çok aşiret reisleri ve şeyhlerine bağlamıştır (Klein, 2002, s. 19). Ancak kaldırılan emirlik ve güçlü aşiretler sonrasında Kürt bölgelerinde önemli bir idari boşluk ve düzen sorununu oluşmaya başlaması nedeniyle Kürtlerin önde gelen temsilcilerine ve özellikle de şeyh gibi din adamlarına önemli bir alan açılmıştır. Avrupalı misyonerlerin Hristiyan azınlıklar arasındaki yoğun faaliyetleri ve bölgede misyonerlerin gizli ajandaları olduğuna dair kuşkular uyandırması, Avrupa'ya ve Hristiyanlığa tepki duyulması da şeyhlerin konumunun güçlenmesine yardımcı olmuş ve tarikat şeyhlerinin Kürt isyan hareketlerinin liderleri olmalarını sağlamıştır (Bruinessen, 2010, s. 119-128). Ayrıca 1858 yılında çıkarılan Arazi Kararnamesiyle merkezileştirilen toprağın hâkimiyeti zamanla bu bireylere geçmiştir. Yeni bir tabaka haline gelen bu gruba daha sonra Nakşibendiler (özellikle Halidiler) gibi tarikatlar da yer almıştır. Bu yeni burjuvazi zamanla devlete yön vermiş ve toprak sermayesine hakim olmaya çalışmıştır (Karpat, 2013, s. 113-117).

II. Abdülhamit, dönemin koşulları gereği Kürt aşiretleriyle yeni bir uzlaşma için yeniden toplumsal sözleşme yolunu seçmiştir. Bu dönemde kurulan Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi farklı aşiretlerden Kürt aydınlarını ortaya çıkaracak ve bir kimlik oluşumu yaratacak yeni bir süreci ortaya çıkartmıştır. Esasında II. Abdülhamit döneminde muhafazakâr Kürtler, Ermeni meselesini fırsat bilerek Osmanlı'da etkin bir millet olma yolunda örgütlenmeye çalışmışlardır (Zürcher, 2009, s. 131). Dolayısıyla Aşiret Alayları, Kürt toplumunun sosyal ve politik örgütlenmesinin dönüşümünde belirgin bir rol oynamıştır.

ise ideolojiler arasında görece yeni olanıydı. Kürtler sürekli aşiret çizgileri içerisinde bölünmüşlerdir. Kürt beylerinin II. Mahmut döneminde bastırılmasından sonra parçalanma ve ayrışma artmış, II. Abdulhamit bu durumu kendi lehine döndürmeye çalışmıştır (Zürcher, 2009, s. 251). Bu nedenle Kürt toplumunda milliyetçiliğin kimlik bağlamında ele alınışı bu döneme rastladığı söylenebilir.

"Kürt Milliyetçliğinin Diyalektiği" başlıklı makalesinde Baskın Oran, Kürt milliyetçiliği de süreç içinde çağdaşı olan Türk ve Ermeni milliyetçiliklere olan tepkiden ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ona göre dünyada ortaya çıkan milliyetçiliklerin başında gelen Batı (Kuzay Amerika ve Batı Avrupa) milliyetçiliği burjuvazi sınıfı içinde gelişen kapitalizmle uluslaşan ve en sonunda emperyal duyguları harekete geçiren bir safhaya varmaktadır. Doğduğu ülkeye vs. bağlılık anlamına gelen ve her insanın içinde doğuştan bulunan "yurtseverlik" kavramından ayrıldığı bu milliyetçiliğin üç aşamada gerçekleştiğini ifade etmektedir. İlk aşamasını kitleler arasında yaygın "biz"lik duygusunun ortaya çıkması, ardından egemen sınıf tarafından bir tutunum ideolojisi haline getirilmesi ve en sonunda bu ideolojinin bu duyguyu, millet'i (toplumsal birim) ve onun içinde örgütlendiği ulusal devleti (siyasal birim) yüce sadakat odağı olarak gösterecek biçimde yönlendirmeye başlayarak toplumsal harekete dönüştüğünü belirtmektedir.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ise bu süreç farklı işlemektedir. 19. yüzyıl ortasından itibaren azgelişmiş ülkeler üzerindeki Avrupa emperyalizminin yarattığı etkiye tepki olarak bu ülkelerde ortaya çıkan aydın sınıfı önce ulus devleti sonra millet'i inşa etme sürecine girmektedir. Bu sırada ülkede yaşayan farklı etnik/dinsel grupların homojen bir toplum yaratma fikrinde kendilerini yabancı görmelerinin yarattığı tepki yeni bir milliyetçiliği doğurmaktadır. Çünkü Batı'daki gibi kapitalizmin yarattığı ortak Pazar ekonomisinin ortaya çıkardığı refahın olmayışı biz bilinci millet'e değil aşiret'e yönelmektedir. Feodal bir bünyede doğan bir milliyetçiliğin tutunum ideolojisi din olmakta ve çoğu zaman bağımsız bir devlete dönüşmesini engellemektedir. Bağımsız bir devleti olmayan bu milliyetçilik ideolojisinin hayatta kalması egemenlği altında bulunduğu devletle olan bağları belirlemektedir. Dolayısıyla etnisite temelli bir "mit" oluşturma sürecinden kopuk daha çok "mağduriyet anıları"ndan yarattığı efsanelerle kimlik oluşturmaya çalışılmaktadır. Bu tür milliyetçiliğin asimilasyonun kurbanı olması kaptializmin doğurduğu ulusal ekonomik Pazar içinde gelişmediği için zorlaşmakta ve olsa olsa "zorunlu asimilasyon" testleriyle karşı karşıya kalmaktadır (Oran, 2002, s. 871-872).

şeyh değil, devlete bağlı idareci, kaymakam olarak bölgelerine geri gönderebilmektir (Georgeon, 2012, s. 373). Eugene Rogan (1996, s. 83)'a göre esas amaç Arapları ve diğer Müslüman toplulukları merkeze entegre etme politikasının bir parçası olarak görülse de, gerçekte toplumun en yabancılaşmış kesimlerinden biri olan Kürt aşiretlerinin Osmanlı devletine bağlılığını teşvik eden bir toplum mühendisliği deneyiydi. Bununla birlikte özerk kabul edilen aşiret gruplarının yönetim mekanizmalarını değiştirmeye yönelik bir adım olarak da görülmüştür. Dolayısıyla bu mektebe alınan aşiret reislerinin çocuklarına verilen eğitim Panislamizm ideolojisinin önemli bir parçası olarak görülmektedir (Clayer, 2013, s. 265).

1907'de kapatılan ve kapatılmaları konusunda farklı yorumlar yapılan Aşiret Mektebi'nin hedefine ulaşıp ulaşmadığı konusu önemli bir tartışmadır. Ancak biz bu çalışmada daha çok Kürt aydınlanması üzerindeki etkilerine değineceğimiz için genel olarak burada eğitim alan çocukların daha sonra Kürt kimliği inşa sürecinde ne kadar etkili olduklarını incelemekteyiz. Dolayısıyla 1907'de kapatılan ve talebeleri memleketlerine gönderilen Aşiret Mektebi'nin ödeneği ile 17 Ocak 1908 tarihinde Beşiktaş'ta açılan yeni idâdî mektebi Aşiret Mektebi binası olan Kabataş İdâdîsi tahsis edildiği bilinmektedir (Kodaman, 1991, s. 10).

Kürt Kimliğinin inşa sürecinde Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi'nin Rolü

Kürt kimliğinin inşa sürecini büyük ölçüde milliyetçilik kavramının Türkiye'nin toplumsal yapısına etkilerinin olduğu 19. yüzyıla götürmek mümkündür. Bu dönemde ulus devletlerin güçlü bir milliyetçi dalgası temelinde ortaya çıkması çok kimlikli ve etnisiteli toplum yapısına sahip Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemiş, Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık gibi birçok fikir akımının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Başlangıçta ortaya çıkan Osmanlıcılık fikri genel olarak din, dil farkı gözetmeksizin bir Osmanlı milleti yaratma amacı gütmekteydi. Tanzimatçıların başlattığı bu fikir akımı Osmanlının son dönemlerine kadar işlevini sürdürmüştür. Bu süreçte Batı'da başlayan milliyetçilik düşüncesinin birçok Hristiyan toplumunu bağımsızlığa götürmesi "Panislamizm" politikasını ortaya çıkarmıştır. Zamanla Müslüman Araplar da (özellikle Arabistan, Mısır ve Sudan) siyasi gücünü ortak tarihi tecrübe, siyasi kültür ve dilden alan bir kimlik etrafında bir araya gelerek bu fikri savunmaktan vazgeçmişlerdir. Zamanla Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi bazı yazarlar "Türk" kavramını kültürel bir kavramdan öte milli ve etnisite üzerini kurulu yapısından yola çıkarak "Türkçlüğü" ön plana çıkarmışlardır (Karpat, 2013, s. 121-122). Kürt milliyetçiliği

çıkarılmıştır. Yeni okulların büyük çoğunluğu modern okullardan oluşmuştur. Dahası bu okulların önemli bölümü devletin en alt tabakalarına yerleşmiş ve yeni bir elit kesim oluşturmuştur. Yaklaşık 100 bine yakın öğrencinin eğitim gördüğü bu okullarda devletin bürokrasisine adam yetiştirilmiş ve aynı zamanda elit bir aydın sınıfı ortaya çıkmıştır. Aydın sınıfının önemli bir bölümü askeri subaylar içinden çıkmış ve bu grup modernizm ve milliyet kavramları üzerinde fikir yürütmüşlerdir (Karpat, 2013, s. 118-120).

II. Abdülhamit, eğitim hamlesi yoluyla Osmanlı Devletine sadık ve nitelikli bir nesil yaratmayı amaçlamıştır (Somel, 2003, s. 380). Yürütülen eğitim politikasında halkı uyandırma amacından çok, devletin en ücra köşelerine kadar, merkezi otoritenin uzantılarını götürmek, bir anlamda bürokrasiyi ve resmi kurumlaşmayı tüm İmparatorluğa yaygınlaştırmaktı (Sakaoğlu, 2003, s. 27). Özellikle bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ücra köşelerinde görev yapan memurlardan gelen rapor ve tezkireler göz önünde bulundurulduğunda, devletin ücra köşelerde egemenliğinin sağlanması ve halkın devlete bağlı sadık bir tebaaya dönüştürülmesi için eğitimin önemine vurgu yapılması bu yöndeki çalışmaları hızlandırmıştır (Deringil, 2002, s. 13). II Abdülhamit'in önemli Sadrazamlarından olan Erzurumlu Mehmed Said Paşa'nın (1838-1914) ve Yaver-i Ekrem Ferik Osman Nuri Paşa'nın yanı sıra dönemin Bağdat valisi Süleyman Hüsnü Paşa ve Mehmed Nûri Paşa gibi bölge valileri tarafından Arap, Kürt ve Türk aşiretlerinin zararlı faaliyetlerinin sona erdirilmesi ve merkeze entegrasyonun sağlanması noktasında sürekli layihalar gönderilmesi de bu adımların atılmasını tetiklemiştir (Sivrikaya, 1972, s. 21; Lewis, 2020, s. 245). Böylece Osmanlı Devleti'nin Doğu'daki topraklarında yaşayan toplumsal grupların sisteme dâhil edilmesi ve devlet otoritesine eklemlenmesi için 3 Ekim 1892 tarihinde Mekteb-i Aşiret-i Hümayun kurulmuştur (Akpınar ve Rogan, 2001).

Aşiret Mektebi'nin kurulmasında siyasi, idari, ekonomik, sosyal ve kültürel birçok neden bulunmaktadır. Esas amacı azınlık aşiret ve kabile çocuklarının Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarının arttırmak ve devleti daha da güçlendirmektir (Danso ve Uludağ, 2012, s. 775). Benzer şekilde aşiret mensuplarının çağın gelişmelerinden haberdar ederek çağa ayak uydurmalarını sağlamaktır (SMU, 1898, s. 294). Diğer taraftan emperyal güçlerin Osmanlı Devletini parçalamaya yönelik adımlarına karşı Arap ve diğer unsurları Osmanlı idaresinde tutabilmektir (Moreu, 2010, s. 65-69). Böylece aşiret çocuklarını İstanbul'a getirip onlara Osmanlı eğitimi vermek ve babaları gibi aşiret reisi veya

Aşiret Mektebi ve Kürt Çocuklarının Eğitime Katılması

II. Mahmut ve Tanzimat döneminde reformların yürütülebilmesi için batı tarzında eğitim görmüş memurlara duyulan ihtiyaç, modern tarzda eğitim veren yönetici okullarının açılmasını doğurmuştur. Benzer hassasiyeti gösteren II. Abdülhamit, bu türden okulları daha da yaygınlaştırarak İmparatorluğun tüm alanlarına yaymıştır. Ancak Tanzimatçıların asıl hedefi "Osmanlıcılık" ideolojisi bağlamında hazırlanan Mekteb-i Sultanî adındaki yeni okullarda farklı etnik köken ve inanca mensup Osmanlı halklarını bir üst kimlik altında birleştirmeye ve bu yolla milliyetçilik düşüncesinin etkisini en azından azaltmayı eğitim aracılığıyla yapabilmekti. Bu nedenle daha önce büyük ölçüde cemaatlere bırakılmış olan eğitim devletin denetimine alınmaya çalışılıp ilk kez, müslim ve gayrimüslim gençler aynı okul ve sınıflarda ders görmeye başlamışlardır (Turan, 2008, s. 117). Başlangıçta iyi giden eğitim projesi sayesinde Bulgar, Sırp, Yunan ve Arap milliyetçiliğinin genç önder isimleri Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) öğrencileri arasından yetişmişlerdir. Ancak bu okullarda bir birlik unsuru olarak Osmanlıca, Türkçe ve Fransızca ortak lisan olarak okutulmuş olsa da milliyetçilik ve ulus devlet talepleri karşısında Ermenice ve Rumcaya karşı ilginin artması Ermenilerin ve Rumların hızla örgütlenmelerini ve modernleşmelerini sağlamış, sonrasında ayrılıkçılık veya bağımsızlık istem ve eylemlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu kötü gidişin farkında olan II. Abdülhamit, azınlık ve yabancı okullarında Türkçenin okutulması konusunda iradeler yayımlamış ve yeni alternatif okulların açılmasına yönelik adımlar atmıştır (Deringil, 2002, s.102).

II. Abdülhamit döneminde "kurtuluş" reçetesi olarak görülen eğitim alanıyla ilgili önemli düzenlemelere gidilmiştir. 1859 yılında kamu bürokrasisi için kurulan Mülkiye 1877 yılında yeniden düzenlenerek mezun sayısı arttırılmıştır. Mülkiye gibi Harbiye Okulu da revize edilerek genişletilmiştir. Sonrasında hukuk (1878), maliye (1878), güzel sanatlar (1879), ticaret (1882), sivil mühendislik (1884), veterinerlik (1889), polis (1891), gümrük (1892), tıp okulları (1898) ve 1900 yılında İstanbul Üniversitesi olan Darülfünün olmak üzere birçok alanda yeni okullar açılmıştır. Bu okullara öğrenci temin edebilmek için 1847 yılında kurulan modern ilköğretimler olan rüştiyelere ek olarak 1875 yılında açılan askeri rüştiyeler kurulmuştur. Yeni dönemde bu rüştiyeler ülkenin dört bir tarafında açılmaya başlanmış ve bunlara ek olarak ortaöğretim kurumu olarak idadiler açılmıştır. Sultani bir okul olan Galatasaray Lisesi ve özel bir vakıf Darüşşafaka Lisesi'nin müfredatı değiştirilerek ülke içinden yüzlerce öğrenciye bu okullarda okuma imkânı sağlanmıştır (Lewis, 2020, s. 248). 1876'da mevcut olan ilkokul (mekatib-i sıbyaniye ve iptidaiye) sayısı 18.947 iken 7 yıl sonra 28.596'ya

Devleti'nin kurulmasının engellenmesi onlar sayesinde gerçekleşmiştir (Kodaman, 1979, s. 475-476).

Öte yandan Hamidiye Alaylarının Kürt toplumsal yapısı açısından önemli sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkündür. Öncelikle bu alaylar yeni liderler yaratma konusunda imkân sağlamıştır. Toplumda aile yapısı ve ekonomik güç anlamda hiç bir zaman "bey" olamayacak insanların Hamidiye Alaylarına katılarak bu imkânları elde ettikleri görülmüştür. Örneğin; Misto Ağa'nın (Misto Keçelo) kabilesinde basit bir çoban olmaktan çıkıp, Padişahın himayesi sayesinde Hamidiye'nin aşiret reisi ve rütbeli komutanı olarak nasıl hükümetle pazarlığa oturduğu örneği çok tartışılmıştır. Öte yandan toplumsal yapıda emirlikler yerini aşiret konfederasyonlarına, konfederasyonlar büyük aşiretlere, büyük aşiretler daha küçük aşiretlere bırakırken Hamidiye Alayalarına katılım gücüne bağlı olarak bu durum tersine evrilmiştir. Bazı şefler, güçlü bir şeyhle ittifak kurarak kendi prestijlerini artırmayı başarırken, büyük ve güçlü aşiretlerin hâkim olduğu bölgelerde, şeyhlerin önemi azalmış ve aşiret reislerinin gücü giderek daha üstün hale gelmeye başlamıştır. Aşiret denilince akla küçük ve göçebe kabileler anlaşılsa da Kürt aşiretleri devletle müzakere eden adeta bağımsız bir hanedan konumuna gelmişlerdir. Dolayısıyla II. Abdülhamit döneminde merkeziyetçilik ön plana çıkarılmaya çalışılsa da, Doğu'da daha fazla ademi merkeziyetçiliğe geçiş sağlandığı da söylenebilir (Klein, 2002, s. 119-127). Ayrıca bu kurumun hayata geçirilmesiyle "toprak mülkiyeti sorunu" ortaya çıkmıştır. Bunun en önemli nedeni Hamidiye ağalarına hibe mahiyetinde araziler verdikten sonra topraksız kalan Kürt ve Ermenilerin haklarının iadesinin sağlanamamasıdır (Klein, 2002, s. 347). Çünkü Bab-ı Ali'de aşiret ileri gelenlerinin elinden bu toprakları almanın yeni bir isyana yol açabileceği endişesi hep hâkim olmuştur.

Bu proje, sadece Sultan Abdülhamid'in hükümdarlığı süresince değil, çok daha sonrasında da gelişmeye devam etmiştir. Nisan 1909'da padişah tahttan indirildiğinde bile onun gözde projesi imparatorluğun yeni hükümdarları tarafından feshedilmemiştir Ancak adı değiştirilerek "Aşiret Hafif Süvari Alayları" haline getirilmiştir (Klein, 2002, s. 7). 1910 ve 1912 yıllarında nizamnameler yeniden düzenlenmiştir. Bu alaylar, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesinde resmi ve gayrı resmi olarak Osmanlı savunmasına katkı sunmuşlardır (Kodaman, 1979, s. 475-476).

savaşlarında korkusuz yer alan, ani baskınlar yapabilme yetisine sahip olmalarıydı (Kodaman, 1987, s. 75). Nitekim Osmanlı-Rus savaşında Cibranlı ve Hörmekli aşiretlerinin başarılı mücadelesi II. Abdülhamitin bu konuda ısrarcı olmasını sağlamıştır (Deringil, 2002, s. 101).

Hamidiye Alayları kuruluş süreci uzun bir maratondan sonra gerçekleşmiştir. Bu fikrin oluşumunda Petersburg'da büyükelçi olarak görev yapan Şakir Paşa'nın Rusya'nın Kazaklara uyguladığı modelden etkilendiği belirtilmiştir (Ekinci, 2017, s. 709). Özcoşar ve Ertekin (2018, s. 258), Hamidiye Alayları fikrinin II. Abdülhamit'ten önce ortaya çıktığını ve 1880-1882 yılları arasında Yemen valisi İsmail Hakkı Paşa tarafından ilk alay olarak Asakir-i Hamidiye kurulduğunu ifade etmişlerdir. Ancak literatürde bilinen haliyle ilk aşiretlerden sadece ikisi çöl ağzındaki Tayy ve Kays aşiretleri Urban, ikisi Karapapak, geriye kalan aşiretlerin tamamı ise Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa ve Mardin vilayetlerinden dâhil edilmiştir (Karal, 196, s. 363-364). Bunlardan en önemlileri Milli Aşireti, Hasenanlı Aşireti ve Heyderanlı Aşireti olarak bilinmektedir (Ekinci, 2017, s. 718).

Başlangıçta 13 aşiretin katılımıyla kurulan Hamidiye Alaylarının sayısı 1893 yılında 51'e, 1897 yılında 56'ya ve sonraki yıllarda da 65'e çıkarılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 65 olan alay sayısı 24'e düşürülmüştür. Bunun en önemli nedeni Hamidiye Alaylarına mensup olan aşiretlerin başında bulunan reislerle yerel idareciler arasında yetki çatışması yaşanması ve güçlenen aşiret reisleri arasında karışıklıkların artmasına yol açmasıdır (Şanda, 2022, s. 45). Hamidiye şefleri, hükümetin güçlü desteği ve kendilerine özel statü tanınması nedeniyle toprak gaspında önemli bir rol oynamışlardır. Zamanla büyük bir güç haline gelen ve düzenli ordu haline gelemeyen bu birlikleri kontrol etmekte Osmanlı Devleti zorlanmaya başlamıştır (Klein, 2002, s. 259-260). 1894 Sonbaharında Sason kazasında bir dizi olayın Hamidiye Alayları tarafından gerçekleştirilmesi ve arkasından Ermenilere karşı her tarafta olaylar baş göstermesi nedeniyle Batıda tepkilere neden olmuştur (Zürcher, 2009, s. 131). Bu nedenle 1896 yılında disiplin cezalarının ağırlıkta olduğu ikinci bir Nizamname çıkarılmıştır. Bir yandan bu konrol denetimi devam ederken diğer taraftan alayların daha cazip hale getirilmesi için vergi muafiyetleri ve savaşta ölenlerin ailelerine ve gazilere maaş bağlanması dâhil birçok teşvikten yararlandırılması sağlanmıştır. Ayrıca çeşitli memuriyetlere atanmaları dâhil birçok teşvik edici uygulama hayata geçirilmiştir. Dahası Doğu Anadolu'da bir Ermenistan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

haline getirerek hem merkeze entegrasyonu sağlamaya çalışmış hem de Kürtlerin ayrılma ihtimalini ortadan kaldırmıştır.

Berlin Anlaşmasından sonra İngiltere'nin Ermenileri yanına çekmesi hem Rusya'yı hem de Osmanlıyı tedirgin etmiş ve ortak politika sürecine yöneltmiştir. Diğer taraftan Panislamizm politikaları nedeniyle Sünni Müslüman aşiretler üzerinde önemli etkisi olan Osmanlı Devleti bu dönemde İran için tehdit oluşturmuştur. Bu nedenle II. Abdülhamit, 1883-1884 yıllarında sert politikalarını Şeyh Ubeydullah isyanından sonra değiştirerek daha yumuşak ve tavizkar bir tutum takınarak aşiretleri kendine bağlamaya çalışmıştır.

II. Abdühamit dönemi, Kürtler için uzlaşma ve yeniden dirilme siyasasının ortaya çıktığı yıllardır. Başlangıçta Kürtlerin ve Çerkeslerin saldırı ve yağmalarına karşı bölgedeki Ermenilerin güvenliğini garanti altına almak amacıyla hazırlanan Berlin Antlaşması'ndan sonra Kürt aşiretlerinden oluşan güçlü bir koaliyon kuran Şeyh Ubeydullah'ın Rus ve Ermenilere karşı savaşması nedeniyle İran ve Osmanlı tarafından destek verilmiştir çalışmıştır (Klein, 2002, s. 123-124). Ancak sonrasında İranın bu desteği Osmanlıya karşı kullanabilecek fırsata dönüştürmesi ihtimali Osmanlıyı Şeyh Ubeydullah'a karşı önlem almaya yöneltmiştir. Ancak Rusyayla yapılan savaş ve Ermenilerin, Ermenistan'ı kurma çabaları ülkeyi harabeye çevirmiş ve Ermeni ihtilalinin mayalandığı bu dönemde suçluları cezalandıramayan ve ihtilalcileri serbest bırakmaya zorlanan II. Abdülhamit'in Kürdistan'da kontrol ve güvenliği sağlamak için büyüyen ve çoğalan aşiret gücünü tanımak ve benimsemekten başka seçeneği kalmamış ve yeni bir Kürt isyanının ortaya çıkmaması için Şeyh Ubeydullah ile uzlaşmaya çalışmıştır (Sykes, 2000, s. 133).

Diğer taraftan Osmanlının son dönemlerinde askerlik vazifesini sadece Hristiyan uyruklular değil Kürt ve Araplardan oluşan Müslüman aşiretlerin yerine getirmemesi nedeniyle "Panislamizm" politikasının gereği olarak sadece Sünni Müslüman aşiretlerden oluşan Hamidiye Alaylarının kurulmasına karar verilmiştir (Ertekin, 2022, s. 172). Kuruluş aşamasında Hamidiye Alaylarına girebilmek için aşiretlerin birbirleriyle yarıştığı ve kıyasıya bir mücadeleye girdikleri belirtilmiştir (Kodaman, 1979, s. 448). Hatta bu yönüyle günümüzde var olan köy koruculuğuna benzetildiği görülmüştür (Klein, 2002, s. 349-350). Kürt aşiret üyelerinin Hamidiye Alaylarına alınmasının arkasındaki en önemli sebep ise Osmanlı Devleti'nin özellikle Rusya ve İran'la yaptığı savaşlarda coğrafi koşulların dayattığı askerlik koşulları düzenli orduların savaşı kazanmasını imkânsız hale getirdiği için bu koşullarda silah ve at kullanabilen, çete

yerine uzlaşma siyaseti denemiştir. Benzer şekilde (1880) dini ve mezhep ayrılığına dayanan ve yöneticileri genellikle din alimi ve fakihlerden oluşan Şeyh Ubeydullah isyanına karşı yine Osmanlı Devleti ilk başlarda pasif davranmayı sürdürmüştür. Sünni ağırlıklı olan bu kalkışmaya karşılık Şii olan İran ve sınırları için tehdit gören Rusya bu isyana müdahale etmiş, ancak Osmanlı devleti Şeyh Ubeydullah ile başlangıçta girdiği çatışma ortamını sonlandırarak uzlaşma politikasını sürdürmüştür. 1889 yılında Mir Bedirhan'ın diğer iki oğlu Mithat Bey ile Emir Ali Bey Trabzon'da Kürt ittifakının kurulması için başvurdukları girişimleri de boşa çıkartmıştır (Ekinci, 2017, s. 720). Böylece II. Abdülhamit, Kürtlerle sıcak ilişkiler kurarak Kürt aşiret reislerini yeniden Osmanlı devlet sisteminin parçası haline getirmiş ve imparatorluğa entegre etmeyi başarmıştır. Sultan bu siyasasını, Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi gibi kurumlar aracılığıyla diğer aşiretler üzerinde de gerçekleştirmeye çalışmıştır.

HAMİDİYE ALAYLARI VE AŞİRET MEKTEBİ: KÜRTLERİN MERKEZE ENTEGRASYONU MU, YOKSA KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI MI?

Osmanlı alın yazısında Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi ile ilgili genellikle Ermeni meselesine indirgemeci bir bakış açısıyla analiz edildiği görülmektedir. Ancak bu iki kurumun var olmasındaki en önemli nedenlerden biri bu olsa da, söz konusu kurumların başta Kürtler olmak üzere Doğuda yaşayan toplumların kaderi üzerinde önemli sonuçlar doğurduğu açıktır. Dolayısıyla bu bölümde çoğunluğu Kürtlerden teşkil edilen Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi'nin kuruluş süreçleri irdelendikten sonra Kürt kimliği ve Kürt milliyetçiliğinin oluşmasına olan etkileri sorgulanmaya çalışılacaktır.

Hamidiye Alayları ve Aşiretlerin Merkeze Entegrasyonu

Seçilmiş Kürt aşiretlerinden oluşan düzensiz bir milis kuvveti olan Hamidiye Alayları, stratejik önemi nedeniyle İran, Irak ve Türkiye'nin buluştuğu ve güçlü imparatorlukların mücadele ettiği tampon bölge olan Doğu Anadolu'da kurulmuştur (Klein, 2002, s. 4). Hamidiye Alaylarının kurulma gerekçesinin başında ise Ermenilerin faaliyetlerine engel olmanın yanı sıra Doğuda bulunan aşiretlerin merkeze entegrasyonunu sağlayarak merkezi otoriteyi tüm Osmanlı coğrafyasında tesis edebilmektir (Kodaman, 1979, s. 427-480). Ayrıca panislamizm politikalarıyla Avrupalı güçlerin teşvik ettiği reformlar nedeniyle Müslüman unsurların dışlanmasını engellemek, ihtiyaç duyulan askeri Müslüman çevreden karşılamak ve böylece içerde toplumsal bir dengeyi oluşturmaktır (Duguid, 1973). Bu nedenle II. Abdülhamit Kürtlerle sıcak ilişkiler kurarak, Kürt aşiretlerini ve özellikle Kürt şeyhlerini yeniden Osmanlı devlet sisteminin parçası

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

zorunda kalmıştır. İngiltere ve Rusya'nın elde ettiği üstünlüğü dengelemek ve çıkarlarını koruyabilmek için 1878 yılında yapılan gizli anlaşmayla Kıbrıs'ı kiralamış olmasına rağmen Berlin Anlaşması'na eklediği maddeyle Ermenileri, Çerkezlere ve Kürtlere karşı koruma taahhüdünü elde etmiştir. Aynı zamanda Ermenilerin bulunduğu illerde reform sürecinin başlatılması ve denetiminin Batılı güçlere verilmesi sağlanmıştır. Ayrıca İngiltere Kıbrıs'la yetinmeyerek Mısır ve Arap Yarımadasını da ele geçirmiştir. Bu durum, Rusya'ya karşı İngiltere tarafına geçen Osmanlının kendi politikasını yeniden gözden geçirmesine yol açmıştır.

Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de Doğuda bulunan toplumsal yapıların sosyolojik karakterinin yol açtığı egemenlik alanın sınırlılığıdır. Kodaman (1979, s. 429-430) bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "Coğrafi ve siyasi yapısı nedeniyle, Doğu Anadolu'ya Osmanlı hâkimiyeti tam anlamıyla Yavuz ve Kanuni döneminde bile elde edilememiştir. Bu yüzden Doğu Anadolu ile merkezi otorite arasında ciddi bir ilişki kurulamamış ve bölge Cumhuriyet dönemine kadar muhtar olarak kalmıştır. Sosyo-ekonomik ve siyasal açıdan kendine özgü bir yapısı olan bölgede bir maddi (ağalık) ve diğeri manevi "şeyhlik" olmak üzere yerel toplulukların yanı sıra kentlerde ise eşraf veya ayan gibi ileri gelenler bulunmaktaydı. Bunlar da yerine göre merkeze veya çevreye yakınlık duyabilmekteydiler. Özellikle Kürtlerin resmen merkezi otoriteyi tanımakla beraber özerk olarak hareket etmeleri, kendi aralarında sürekli savaşmaları ve anarşiye kaçmaları kaçınılmaz olmaktaydı. Ermeniler ise Berlin Anlaşmasından sonra uluslararası çevrelerin etkisiyle bağımsızlık hareketlerine girişmişlerdi. Diğer yandan yabancı ülkelerin misyonerlik okulları da bu azınlıklar üzerindeki faaliyetlerini yürütmekteydi. II. Abdülhamit bu durum karşısında merkeziyetçi-İslamcı-dengeci-reformcu devlet anlayışı çerçevesinde kimi zaman "tavizci", kimi zaman sert, kimi zaman da ılımlı ve dengeli bir politika izlemiştir (Kodaman 1979, s. 435).

II. Abdülhamitin Kürtlerle vardığı "uzlaşma" siyaseti Osmanlı Devleti açısından bir "beka" meselesi olarak görülebilir. Çünkü 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Padişah Emir Bedirhan ailesinin komutasında bulunan Kürdistan'daki gönüllü aşiretleri bir araya getirip Rusya'ya karşı savaştırmaya çalışmış ve Osmanlı Devleti'nin ömrünü uzatmıştır. II. Abdülhamitin uzlaşma siyasetinin arka planı şu şekilde gelişmiştir: Bedirhan'ın çocukları Osman Paşa ve Hüseyin Kenan Paşa 1879 yılında Colemerg-Zaho-İmadiye-Mardin-Midyat-Nusaybin bölgelerinde bağımsız beyliklerini ilan etmiş ve Osman Paşaya taç giydirerek adına hutbe okutmuşlardır. Ancak II. Abdülhamit onlarla çatışmak

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

kılabilmeyi amaçlamıştır (Kodaman, 1979, s. 429-430). Bunun için uyguladığı en önemli strateji saltanat ve hilafetin simgesel dilinin yeniden canlandırılmasının yanı sıra İslam dünyasındaki araçları da yeniden kurgulamıştır (Deringil, 2002, s. 28).

Panislamizmin ortaya çıkış gerekçesi 13 Temmuz 1878 tarihindeki Berlin Antlaşmasıyla Avrupalı devletlerin Ermeni meselesini ortaya koymalarıydı. Ermenilerin bulunduğu “Vilayet-i Sitte” (Erzurum, Van, Ma’muret'ül-Aziz, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis) kentlerinde Ermenilere yönelik reformlar yapılması ile özellikle Kürdler ve Çerkeslere karşı Ermenilerin emniyetlerinin sağlanmasının batılı devletlerin garantörlüğüne verilmiş olması karşısında Kürtlerin ve Çerkeslerin kendilerini savunmasız hissetmesi ve “din” üzerinden “öteki”leştirilmesi konusundaki hassasiyetin ortaya çıkardığı refleks Panislamizmi kaçınılmaz kılmıştır. Böylece, Rusya ve İngiltere başta olmak üzere batılı Hristiyan devletler, dindaşları Ermenileri kollamaları karşısında Osmanlı’nın da toprak bütünlüğünü korumada “aracı rolü” göreviyle Müslüman Kürt Aşiretleri’ne yönelik “İslamcılık siyaseti” izlemesinin koşullarını yaratmıştır (Ekinci, 2017, s. 705- 706).

Ermeni meselesi dışında Panizlamizm fikrinin ortaya çıkmasında iki neden daha bulunmaktadır. İlki, özellikle Islahat Fermanı ile yabancılara tanınan hakların Osmanlı kamuoyunda ortaya çıkardığı tepkidir. Diğeri ise Batılı ülkeler tarafından İslam dünyasının sömürgeleşmesi sonucu olarak dünya Müslümanları nezdinde hilafetin öneminin ve buna mukabil Osmanlı Devleti’nden yardım taleplerinin artmasıdır (Çetinsaya, 2001, s. 266). Dolayısıyla İslamcılığın içerdeki amacı savaşlar nedeniyle kaybedilen topraklardaki Müslümanların içerde millet olarak dayanışmasını sağlamaktır. Böylece Rümeli’de ve Anadolu’da sosyal, kültürel ve demografik, toplumsal bir entegrasyon oluşturmayı amaçlamıştır. Dışarda ise 1878’ten sonra Arap dünyasında baş gösteren bazı ayrılıkçı akımları önlemek ve Arapların da devlet içinde siyasi entegrasyonunu sağlamaktır. Zaten Abdulhamit bu dönemden sonra Türklüğe önem vermiş ve kendisinin de hanedanın da ve hatta devlet kurucularının da Türk olduğunu ileri sürmüştür (Karpat, 2013, s. 109-110).

Öte yandan II. Abdülhamit dış politikada da dengeleyici bir siyaset izlemiştir. Rusya ve İngiltere ye karşı dengeleyici politikanın yanı sıra Almanya ile ekonomik ve siyasi ilişkiler sürdürerek Anadolu ve Rumeli’yi elinde tutmaya çalışmıştır. Tüm bu çabalar ne yazık ki 1878’de Kıbrıs’ı ve 1882’de de Mısır’ı İngiltere’ye, 1881’de ise Tunus’u Fransa’ya vererek çeşitli tavizler vermek

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

Bu borçlanmalara karşılık, memleketin yer altı ve yer üstü kaynaklarının işletme hakları Fransız, İngiliz, Alman şirket ve bankalarına bırakılmıştır (Küçük, 1988, s. 219).

II. Abdülhamit döneminde uluslararası ilişkilerde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Batılıların "milliyetçilik" kartıyla Osmanlı Devletini parçalamış olmasından sonra git gide amansızlaşan emperyalistlerarası bir mücadele dönemi Osmanlı Devleti için bir fırsat yaratmıştır. Panislamizm siyaseti sayesinde sömürge bölgelerindeki halkı kışkırtmaya yol açacağı endişesi iyiden iyiye tüm sömürgeci Batı ülkelerinde belirmiştir. Esasında Fransız, İngiliz ve Rus İmparatorlukları bunu bir blöf olarak algısı da Almanya ile olan yakınlaşmalar ve Almanların bu politikayı desteklemesi kendileri tedirgin etmiştir. Bu nedenle Makedonya ve Ermeni sorununu sürekli gündemde tutarak, azınlıklar vasıtasıyla kurdukları örgütlerle (Makedonya Dış Devrimci Örgütü, Taşnaksutyun ve Hınçak) Osmanlıya müdahale etmeye devam etmişlerdir (Zürcher, 2009, s. 130-131).

II Abdülhamit döneminin en önemli özelliklerinden biri de "merkeziyetçilik"tir. Bu dönemin despotik ve otoriter bir yönetim tarzı içerdiği su götürmez bir gerçektir. Tanzimatçıların başarısızlığı, reformların uygulanmasındaki güçlükler ve İmparatorluktaki başıbozukluğu merkezi otoritenin boşluğuna bağlayan II. Abdülhamit, 1878 yılında Meclis-i Mebusanı kapatarak başkentte otoritesini sağlamış, taşrada ise bazen zorla bazen de tavizler karşısında bu siyaseti dengelemeye çalışmıştır. Bununla birlikte Tanzimatçıların başlattığı, ancak başarısız olduğu "reform" politikalarını hayata geçirmeyi amaçlamıştır. Özellikle Tanzimat aydının Batıyı tanıma adına gittiği Avrupa'da kendi halkına yabancılaşan ve halktan kopuk olan bir aydın sınıfı olarak ülkeye dönmeleri II. Abdülhamit'in muhafazakâr bir aydın grubu oluşturmasına yol açmıştır.

Tanzimat döneminin hedefi olan ve yapılacak reformlarla İmparatorluğun farklı unsurlarını ortak vatan, ortak hanedan ve ortak menfaat etrafında birleştirecek bir "Osmanlıcılık" fikrini tüm unsurlara benimsetebilme düşüncesi, Avrupalı devletlerin baskısı ve özellikle Berlin Anlaşması sonrası Hristiyan toplulukların ayrılma çabaları bu fikrin ikinci plana atılmasına yol açmıştır. II. Abdülhamit dönemi hem Tanzimatçıların başlattığı reform süreci ve merkeziyetçiliği dönemin koşullarına göre sürdürebilmek hem de dağılma sürecinde olan Osmanlıyı kurtarmak için kökleri 1872'lere dayanan "Panislamizm" fikri daha mantıklı bir hedef olarak görülmüştür. Bununla birlikte içerde ve dışarda bir "denge" siyasetini sürdürerek kişiliğine bağlı yönetimi güçlü

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

II. Abdülhamit hikâyesi esasen Yeni Osmanlıların, Tanzimat Döneminde otoriterlikleriyle bilinen Ali Paşa ve Fuat Paşanın 1870'lerde ölmelerinin ardından yeni reform süreçlerini başlatacaklarını umarak Osmanlı Devleti'ne dönmeleriyle başlamıştır. Dönemin Sultanı Abdülaziz ve ekibinin bunu gerçekleştirmede donanım eksikliği yeni arayışları getirmiş ve Abdülaziz tahttan indirilerek yerine yeğeni V. Murat getirilmiştir. Ancak bu dönemdeki ekonomik krizler ve V. Murat'ın akli dengesinin yerinde olmaması ve kendini alkole kaptırması, gözaltına alınmasını ve yerine kardeşi Abdülhamit'in getirilmesini sağlamıştır. 1876 Sırbistan ve 1877-78 Rusya Savaşı sonrası Ayestafones ve daha sonra Berlin Anlaşması sonucu Romanya, Karadağ, Sırbistan, Bosna Hersek ve Bulgaristan'la birlikte topraklarının %20'sini kaybetmesi II. Abdülhamit üzerinde büyük travmaya yol açmış ve Meclisi Umumiye'yi süresiz tatil ederek 30 yıllık hükümdarlığını başlatmıştır (Zürcher, 2009, s. 116-120). Bu dönemden sonra özellikle Ali Suavi gibi Genç Osmanlıların kendisini düşürmeye yönelik başarısız girişimleri sonrası mutlak hükümdarlığını siyasi, hukuki ve idari düzenlemelerle sağlamlaştırmıştır (Lewis, 2020, s. 239).

II. Abdülhamit parlamento yerine siyasal, dinsel ve askeri sorunlarda kendisine danışmanlık yapmaları amacıyla bir dizi özel danışma komitesiyle kendini çevreleyerek Yeni Osmanlıların İslam "constitutionalism" saydıkları "meşveret usulü" nü uygulmaya koymuştur. Bu bürokratik yapılanmada gizli ve resmi olmayan "hafiye" denilen örgütün "jurnalci" adı verilen ve memurların başka memurlar hakkında günlük ve gizli raporlar sunan bir örgütlenme yapısı ortaya çıkmıştır. Hatta Tanzimat döneminde yönetici yetiştirmek amacıyla kurulan ve II. Abdülhamid döneminde Mekteb-i Mülkiye-i Şahaneye dönüşen okulda hafiye ve journalci yetiştirildiği belirtilmiştir. Esasen en büyük fobisi ulema-bürokrat-asker güçlerinin birleşmesi olan II. Abdülhamid, bu güçleri saray etrafında oluşturduğu yüksek aristokrasiyle birleştirmeye çalışmıştır (Berkes, 2011, s. 344-346). Bu durum rüşvet ve adam kayırmacılığın ayyuka çıkmasına ve bürokraside "mektepli" ve "alaylı" ayrımına giderek modern bilgi birikiminden uzak sahte din adamları, hain ve ikiyüzlü davranan kişileri üst düzey bürokrat haline getirmesine yol açmıştır (Zürcher, 2009, s. 127).

Bu dönemin en önemli sorunlardan biri de ekonomik sıkıntılar ve dış borçlanmadır. 1854-1874 arasında alınmış dış borçlar nedeniyle bozulan Osmanlı imajını düzeltmek amacıyla Avrupalı alacaklıların temsilcileriyle 20 Aralık 1881'de Muharrem Kararnamesi imzalanmış ve alacaklı ülkelere belli devlet gelirlerini toplamak üzere Düyûn-ı Umûmiyye'yi kurma imtiyazı tanımıştır.

Müslüman ve aynı zamanda Sünnilerin Şafi-i Mezhebinden olmalarının Kürt Aydınlanması ve Kürt-Ermeni ilişkileri üzerindeki etkileri de incelenmiştir. Makale doküman analizi ve literatürde yer alan bilgi ve belgelerden yararlanarak hazırlanmıştır. Makalede II. Abdülhamit döneminin özellikleri, bu dönemde meydana gelen iç ve dış gelişmeler bütüncül bir bakış açısıyla ele alındıktan sonra çalışmamızın amacını oluşturan Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi'nin Kürt kimliğinin oluşumunda ve Kürt milliyetçiliğinin gelişmesindeki rolü döneme damga vuran olayların etkisi dikkate alınarak incelenmiştir.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ VE ÖZELLİKLERİ

II. Abdülhamit dönemini iyi analiz edebilmek için Abdülhamit'in kim olduğunu, tahta nasıl geçtiği ve bu dönemde yaşanan iç ve dış gelişmleleri iyi bilmek gerekir. Peki, Abdülhamit kimdir? Gerici istibdata mı yol açtı, yoksa Tanzimat'ın devamı olarak ıslahatlarda doruğa mı ulaştı? Bu soruların yanıtını, bu döneme damgasını vuran iç ve dış gelişmeleri ayrıntılı ele alarak bulmak mümkündür. Özellikle Arap, Ermeni ve Kürt meselesinde yürüttüğü "Panislamizm" politikasının etkileri, dönemin analiz edilmesi açısından faydalı olacaktır.

II. Abdülhamit gerçeği üzerinde bir uzlaşı olmasa da genel olarak son yüzyılda kişiliği en çok tartışılan ve uzlaşı zemini bulamayan en önemli soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimilerine göre korkunç veya gülünç psikolojiye sahip despot yönetimin direktörü ve hatta birçok batılı yazarla birlikte Jön Türkler tarafından dile getirilen "Sultan Rouge"(Kızıl Sultan), kimilerine göre yoksul ve Müslüman halkın yegâne temsilcisi, bazılarına göre Yahudilere İslam toprağını satan kişi olarak adlandırılır. Erik Jan Zürcher, "*19. Yüzyıl Avrupalısı onu, özellikle hükümdarlığının sonuna doğru, 'kan dökücü ve gerici tiran' olarak görüyordu. Bu izlenimin oluşmasında, Ermenilerin 1890'larda kanlı şekilde bastırılması etken olmuştur. Abdülhamit'i 1908-1909'da iktidardan alaşağı eden Jön Türkler'in mirasçısı Türkiye'nin tarihçileri de, onu bir kuşak süresince İmparatorluğun yeniden hayat bulmasını durduran bir "gerici" olarak görüyorlardı. Türkiye'nin modern tarihçileri ise 1960'lardan bu yana yaptıklan yorumlarda, onun saltanat döneminin Tanzimat'ın devamını hatta doruğunu simgelediğini belirtiyorlar ve İmparatorluğa ve halka getirdiği yararları vurgulayan farklı bir tablo çiziyorlar.*" Diyerek her iki görüşün doğru olduğunu, ancak ikisinin de işin sadece bir yönüne odaklandığını belirtmektedir (Zürcher, 2009, s. 122). Dolayısıyla 33 yıllık iktidarı boyunca "istibdat" ve "yenileşme"nin tüm yüzlerini halkına yaşatan II. Abdülahmit ile ilgili övgü ve yergilere rastlamak mümkündür.

etki ve sonuçları dönemin analizi açısından önemlidir. Bu nedenle bu makalede tartışılan esas konu Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi gibi iki önemli siyasal kurumun Kürt kimliğinin oluşumuna ve Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına katkı sağlayıp sağlamadığı, sağladıysa hangi ölçüde ve ne şekilde sağladığı ve bunun günümüze kadar olan etkileridir. Bu amaçla şu sorulara yanıt aranmıştır: Kürtlerde kimlik inşa süreci ne zaman ortaya çıktı? Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi'nin Kürt kimliğinin oluşumunda etkileri var mıdır? Kürt milliyetçiliği, Fransız İhtilaliyle başlayan milliyetçilik akımlarından mı, yoksa II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan Türk ve Ermeni milliyetçliklerine tepki olarak mı ortaya çıktı?

Osmanlı Devleti 1639 yılında Safevi Devletiyle yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan yıkılışına kadar Kürtlerle adeta kader birliği yapmış ve sürdürdüğü ilişkileri beylik, mirlik, şeyhlik, ağalık vb. âdem-i merkeziyetçi örgütlemelerle belli bazı yükümlülükler karşılığında özerk bir yapı sergilemelerine karışılmamıştır. II. Mahmut dönemine kadar sürdürülen bu politika sürecinde Kürdistan coğrafyasında yer alan bu oluşumların siyasi anlamda bir kimlik arayışları olmamıştır. Ancak II. Mahmut ile başlayan ve Tanzimat ile devam eden merkezileşme sürecinde yüzyıllardan beri süregelen yarı özerk bu yapıları ortadan kaldırmaya yönelik adımların atılması isyanlara, başkaldırılara ve hatta ayrılıkçı hareketlere yol açmıştır. II. Abdülhamit dönemi ise iç ve dış gelişmelerin etkisiyle merkezileşme devam etmekle birlikte Kürt beyliklerin parçalanmasından sonra ortaya çıkan aşiretlerle uzlaşma yolları denenmiştir. Bir yandan "Panislamizm" politikası çerçevesinde kurduğu Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi aracılığıyla diğer Müslüman unsurlarla birlikte Kürtleri merkeze entegreye etmeğe çalışırken, diğer yandan aşiretlere özerk hareket alanı bırakarak onların eğitim gibi kamusal imkânlardan yararlanmalarına ve aydınlanma yolunda ilerlemelerine destek sunmuştur. Elbette 33 yıllık iktidarı boyunca "istibdat" ve "yenileşme"nin tüm yüzlerini halkına yaşatan II. Abdülahmit ile ilgili övgü ve yergilere burada yer verilmeyecektir. Ancak pragmatist politikalarıyla Kürtlerle kurduğu ittifakın Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını geciktirdiği ve Kürtlerin kimlik inşa sürecine dolaylı da olsa katkısı olduğu açıktır.

Buradan hareketle bu makalede II. Abdülhamit'in kurduğu Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi'nin Kürtlerin siyasal yapısı üzerindeki etkileri tartışılmıştır. Makale, Kürt kimliği oluşumunun başladığı bir süreçte bu türden kurumların Kürt toplumsal yapısında hangi değişmelere yol açtığını irdelemiştir. Bununla birlikte makale de, Hamidiye Alaylarını teşkil eden Kürtlerin genel olarak

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

gerçekleşmiştir. Dolayısıyla 16. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Kürt mirlikleri arasında başlayan ittifak çabaları 19. yüzyılda artan merkezileşme politikaları nedeniyle çatışmaya dönüşmüş, ancak Rusya ile savaş halinde olan Osmanlı Devleti'nin Kürt aşiretlerinin desteğine ihtiyaç duyması nedeniyle II. Abdülhamit tarafından yeni bir ittifak için Kürt aşiretleriyle uzlaşma yoluna gidilmiştir. Bu uzlaşma; mir, bey gibi dünyevi liderler yerine Nakşibendiler(Halidiler) gibi etno-dinsel Kürt aşiretleriyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede aşiretleri bir araya getirerek merkeze bağlı ve tek çatı altında birleşmesini sağlayan "Hamidiye Alayları" ve bu aşiret ileri gelenlerinin devlete olan bağımlılıklarını arttırmak ve merkeze entegre etmek için ise "Aşiret Mektebi" kurulmuştur. Bu iki kurumsal yapı, Kürtlerin merkeze entegrasyonun yanı sıra "Kürt kimliği", "Kürt Milliyetçiliği" üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Buradan hareketle bu makalenin amacı; Osmanlı Devleti'nin kurduğu Hamidiye Alayları ve Aşiret Mekteb'inin Kürtlerin siyasal geleceği üzerindeki etkilerini tartışmaktır. Makale, Kürt kimliği oluşumunun başladığı bir süreçte bu türden kurumların Kürt toplumsal yapısında hangi değişmelere yol açtığı ve birlik olarak görülen aşiretlerin neden bütüncül bir yapı ortaya koyamadıklarını da açıklamıştır. Bununla birlikte makale de, Hamidiye Alaylarını teşkil eden Kürtlerin genel olarak Müslüman ve aynı zamanda Sünnilerin Şafi-i Mezhebinden olmalarının Kürt Aydınlanması ve Kürt-Ermeni ilişkileri üzerindeki etkileri de irdelenmiştir. Çalışma doküman analizi ve literatürde yer alan bilgi ve belgelerden yararlanarak yapılmış, ancak tarihi olayların inkâr ve ülküleştirilmesi tehlikesinden kaçınmak için bu bilgi ve belgelerin resmi tarih anlatısından kendini soyutlayıp soyutlayamadığına da tarafsız bir değerlendirme süreci içinde dikkat edilmiştir. Ayrıca bu türden çalışmaların yapılması geçmişin tarafsız bir şekilde ortaya konulmasına daha da katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Kürtler, Kürt Kimliği, Hamidiye Alayları, Aşiret Mektebi.*

GİRİŞ

Kürt toplumsal ve siyasal yapısının şekillenmesinde önemli bir yeri olan II. Abdülhamit dönemini anlayabilmek için bu döneme damgasını vuran iç ve dış siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik olayları bütüncül bir bakış açısıyla incelenmek gerekir. Özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrası imzalanan Berlin Antlaşması, Ermeni Sorunu, milliyetçilik ayaklanmaları, çoğunlukla Müslüman Arap ve Kürtlere yönelik Panislamizm politikası ve en önemlisi bu süreçte kurulan Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi gibi politika aracı olan iki kurumun

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

MERKEZE ENTEGRASYON VE KİMLİK OLUŞUMU BAĞLAMINDA HAMİDİYE ALAYLARI VE AŞİRET MEKTEBİ

Doç. Dr. Muzaffer BİMAY

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü- Batman Üniversitesi- batman/ Türkiye

Özet

Osmanlı'da Kürtler, 19. yüzyılın başlarına kadar adem-i merkeziyetçi bir yapı içerisinde genellikle aşiret veya kabilelerden oluşan mirlik veya beylik şeklinde merkezi devlete karşı bazı vergi ve askeri yükümlülükler dışında bağımsız bir yönetim sergilemişlerdir. Ancak II. Mahmut ile başlayan ve Tanzimat ile devam eden merkezileşme sürecinde yüzyıllardan beri süregelen yarı özerk bu yapıları ortadan kaldırmaya yönelik adımlar atılmış ve Osmanlı Devleti ile Kürt beylikleri arasında çatışmalı bir dönem başlamıştır. Bu çatışmalar sonucunda yıkılan mirliklerin yerine daha dağınık ve düzensiz bir örgütlemeye sahip aşiret türü toplumsal yapılar başlarına buyruk hareket ederek otoritelerini paylaşmaktan kaçınmış ve bu aşiretler hem devlet ile hem de kendi aralarında bir çatışma sürecine girmişlerdir. Bu süreç, II. Abdülhamit döneminde başlatılan siyasal ve kurumsal politikalarla değişikliğe uğramıştır.

19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Osmanlı-Rus Savaşı ve ardından Anayasanın geçici olarak uygulamasının durdurulması, diğer taraftan Balkanlarda ortaya çıkan ayrılıkçı isyanlar, "Millet-i Sadıka" olarak adlandırılan Ermenilerin ayrılma çabaları "Osmanlıcılık" fikri etrafında bütünleşme tezini ortadan kaldırmış, bunun yerine Araplar ve Kürtler gibi Müslüman unsurları bir arada tutma ve sınırları Rus, Ermeni ve İran saldırılarına karşı korumak için II. Abdülhamit tarafından "Panislamizm" adı altında yeni bir birleşme fikri denenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının durdurulması için II. Abdülhamit tarafından sürdürülen bu politika sürecinde Arap ve Kürt aşiretlerinden destek talep edilmiş, ancak Arap aşiretlerinden yeterli destek alınamadığı için destek konusunda tüm yoğunluk Kürt aşiretlerine yönelmiştir. Bu yönelim hem Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecini durdurmak, hem de Osmanlı saltanatını devam ettirebilmek için yürütülen politikaların sonucu olarak

Zakho Centre for Kurdish Studies

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

French archives. The reasons for the deep traces that the tribe phenomenon, which continues to be effective today but is not seen as a value of the modern social structure, has managed to leave in the Kurdish society will be examined, and the relationship between the logic of tribe and tribalism experienced in the conditions of the 19th century and the reality experienced today will be emphasized. In this context, it would be appropriate to start the study by creating the theoretical framework of the concepts of tribe and tribalism.

Keywords: *Tribe, Tribalism, Kurdish Tribes, Mir, Principalities*

goes beyond the tribe phenomenon, emerged with the coming together of several tribes and organizing as a confederation. Therefore, the socio-political power in question, which created a supra-tribal (but sub-national) structure, either regressed the tribal phenomenon, caused it to fade away, or ensured that the tribes remained relatively silent for a long time.

In fact, the Kurdish leaders had a similar relationship with the Kurdish tribal leaders as they had with the Ottoman central government. The weakening of the Ottoman central power led the Kurdish leaders to follow a more independent policy, caused them to approach the demands coming from the center negatively, and sometimes caused them to refuse to meet the demands and follow a completely independent policy. However, the strengthening of the central government forced the Kurdish leaders to change their policies and caused them to approach the requests and requests from the center more positively and obediently in accordance with their interests. However, it is understood that a similar situation exists between Kurdish mirs and tribal leaders. The weakening of the political positions of the Kurdish mirs allowed the tribal leaders to act more independently. However, the gathering of power of the mirs always enabled the tribal leaders to show obedience again and the mirs to establish full dominance in their regions.

However, tribes and tribalism, whose socio-political situations vary and whose power increases and decreases according to time and place, have managed to be the most important phenomenon of the Kurdish socio-cultural structure throughout history. Throughout the historical process, Kurds have built a social reality in which the phenomenon of tribe is the dominant pattern and have continued their daily life with a sense of tribalism. Tribe members, who volunteer to carry out the orders of their tribal leaders and carry out every order given by their lords/leaders, have developed a relationship of loyalty with their leaders in a way that surprises foreign travelers and officials visiting the region. Tribe members who are willing to die and kill for their fellow tribesmen and lords have caused the logic of tribalism to leave deep traces in the Kurdish social reality with the solidarity they demonstrated. Tribe members, who did not refrain from contributing to the common expenses of the tribal lords, took immediate action when they received orders to attack or plunder against "other" tribes.

In this study, we will focus on the equivalent of the tribe and tribalism mentioned above in the 19th century Kurdish society, and evaluations will be made within the framework of documents obtained from the Ottoman and

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

IN THE CONTEXT OF TRIBE AND TRIBALISM, SOCIO-POLITICAL, SOCIO-ECONOMIC AND SOCIO-CULTURAL STRUCTURE OF KURDISH TRIBES IN THE 19TH CENTURY

Abstract:

Tribe and tribalism, which according to some researchers are prehistoric and according to others are considered as a phenomenon that is suitable for the pre-modern social structure, but that must be completely overcome in modern times, continues to find conditions and spaces to produce itself as a reality that continues to be effective in the Kurdish neighborhood. The phenomenon of tribe, which has managed to stand out as one of the most effective social patterns of Kurdish society, has been strengthened by the idea of tribalism that it produced in its own unique conditions, and has sometimes been seen as the most important value among Kurds, surpassing the phenomenon of religion and nation. Tribe and tribalism, which maintains its position throughout history today, although not as much as before, continued to be seen as the most important part of Kurdish social reality in the 19th century.

The Kurdish tribes, who did not have the opportunity to exist politically for a long time by remaining in the shadow of the local/autonomous Kurdish political structure, which became stronger as a result of the agreement made by the Kurdish mirs organized as a confederation with the Ottoman central government, became politically active with the suppression of the Bedirhan Bey Rebellion in 1847 and the liquidation of the traditional Kurdish mirlik structure. He also gained power and took his place on the stage. Tribes and tribalism, which have formed the backbone of the socio-cultural and socio-economic structure of the Kurdish space throughout history, have become one of the dominant elements of the socio-political structure since the 1850s and have begun a struggle to replace the Kurdish mirlik structure. The large number of Kurdish tribes and their struggle for power has led to increased internal turmoil in the region.

The Ottoman Empire made an agreement with the Kurdish Mirs after the Battle of Chaldiran in 1514 and cooperated based on mutual interest after annexing the region to its borders, making the Kurdish Mirs an unrivaled power in the region. The Kurdish mirlik structure, which corresponds to a response that

getirmektedir. Bozarslan, Osmanlının sınırlarına dahil ettiği "Kürdistan" ve o bölgede yaşayan halklardan biri olan "Kürd" unsurunun adını kullanmakta bir beis görmediğini, bu adların özgürce dönemin resmi yazışmalarıyla kitaplarında geçtiğini belirtmektedir (Bozarslan 2001, s.6).

4 Osmanlının Muş mutasarrıfı, söz konusu aşiretin Diyarbakır kökenli olduğunu, ancak esas itibariyle Haremeyn-i Şerifeyn'de mukim Şikâki Aşireti'ne bağlı olduğunu yazmıştır. Bu bilgilere göre zamanında göç ederek Muş bölgesiyle Malazgird, Erciş ve Bayezid'e kışın geldikleri, kimi zamanda İran tarafına geçerek Hoy ve Hürmüs gibi yerlerde kışın kaldıklarını Osmanlı Kürtlerinden olan bu aşiret halkının ehl-i sünnet mezheplerinden şafii mezhebine tabi oldukları ve bundan dolayı da İran'da ziyade Osmanlı'ya hizmet etmekten yana oldukları ve bundan dolayı da Osmanlı sınırına gelip kışlık aldıkları anlaşılmaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HAT 4/105A (1820) akt. Erdemci 2019, s.37-38).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

[1] Terry Eagleton, kültürü “üstünkörü bir ifade ile özgül bir grubun yaşam tarzını oluşturan değerler, adetler, inançlar ve pratikler bileşiği olarak” tanımlamaktadır (akt. Kaval 2023, s.11.)

[2] Bu tanımı yapılırken bir yandan Kürt tarihi üzerine yapılan araştırmalardan beslenilmiş diğer taraftan özellikle Karayazı bölgesinde mukim Kürt aşiretlerinin sözlü kültüründen de istim alınmıştır. Malbat, Kürtler arasında büyükbaba, oğul ve torundan müteşekkil bir grup, “büyük bir aile” olarak kabul görmektedir. “Mal” olarak sınıflandırılan gruplar ise yaşadıkları köy veya bölgede nüfuz alanı oluşturmayı başaran kişilerin veya ailelerin elde ettikleri bir konum olarak değerlendirilebilir. Mal, Malbat’an farklı olarak birkaç kuşak geriye gidebilmekte ve çok daha kalabalık bir gurubu bünyesinde barındırabilmektedir. Dolayısıyla Kürt toplumsal örgütlenmesinin nirengi noktasını oluşturan Aşiret, birçok farklı Malbat, Mal ve Kabileden oluşmaktadır. Ancak Malbat ve Mal, Kürt aşiret örgütlenmesinde zorunlu yapılar değiller. Kürt aşiretlerinin çoğunda en küçük birim genel olarak kabile olmuştur. Kabile ise Araplardan farklı olarak Kürtler arasında aşireti meydana getiren kollar olarak değerlendirilmektedir. Mirekti/Mirgeh/Mirlik ise yerel iktidarı ele geçirmeyi başarmış ve bu gücü de, özellikle Osmanlı sonrası, devletler ile geliştirdiği ilişkiyle koşutluk arz edecek şekilde inşa eden aşiretler etrafında şekillenmiştir. Mirlik’in yapısı ve ömrü de karşılıklı çıkar doğrultusunda kurduğu ilişkiye bağlı olmuştur. Bağlı olduğu devletin onayını alan ve bunu sürdürmeyi başaran aşiret ve onun liderliğinde ortaya çıkan konfederasyon, kendi koşullarında sahip oldukları özerklikle ayırt edici bir niteliğe kavuşmuşlar.

[3] Osmanlı devlet sınırlarında yaşayan halkların isimleriyle eyalet veya sancak oluşturmak bir sorun olarak telakki edilmemiştir. Kürdistan Eyaleti ismiyle 1847 yılında kurulan idari yapının bir benzerinin Lazların yaşadığı coğrafya için de inşa edildiği anlaşılmaktadır (Örs 2019) 1851 yılından itibaren anılmaya başlayan ve günümüz Rize şehrinin doğusundan başlayarak Batum’u da içine alacak kadar geniş bir coğrafyada Lazistan Sancağı’nın inşa edildiği anlaşılmaktadır. Nüfusun yoğun olarak Lazlardan oluşması, sancağın bu adla müsemma olmasına kaynaklık etmiştir. Ancak söz konusu sancağın sınırının farklı nedenlerden dolayı değiştiği de görülmektedir (Kalyoncuoğlu 2021, s.1). Bozarslan, Osmanlı’nın sınırlarına kattığı bölgelerin varlığını ve adını inkâr etmediği gibi bu halkların dil ve kültürlerini yaşatmalarına karışmadığını da dile

Örs, O. (2021), 'Aşiret, Aşiretçilik ve Modern Çağda Dersim Aşiretleri', in Yedek, Ş. (ed.), *Tunceli Dersim Tarihinden Kesitler II,* İstanbul: Hiperyayın.

Özcan, A. (2018), *"Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı": Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970),* İstanbul: İletişim Yayınları.

Özcoşar, İ & Vali, S 2017, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Özcoşar, İ 2017, 'Sultan ve Mir: Osmanlı-Kürt İlişkilerine Giriş', in Özcoşar, İ & Vali, S (ed.), *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, pp.9-38.

Özoğlu, H. (2017), *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği: Kimlik, Evrim ve Sadakat,* çev. Özak-Gündoğan, N., Gündoğan, A. Z., İstanbul: İletişim Yayınları.

Sümer, F. (2009). *Yerel Bir Güç Olarak Aşiretin Siyasal Fonksiyonu.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.

Sykes, M (2017), *Darül İslam: Osmanlı'nın Şark Bölgesinde Seyahat,* çev. İlhan, H., :stanbul: Avesta Yyaınları.

Şeref Han. (1975), *Şerefname*, İstanbul: Yöntem Yayınları.

Temel, M. S. (2016), *Eşira Reşkotan: Eşireka Namdar-Wan Dengbıjan,* İstanbul: Nubihar Yayınları.

Tepeyran, E. H. (1998), Hatıralar, İstanbul: Pera Yayınları.

Tilly, C. (2001), *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu,* çev. Kudret Emiroğlu, Ankara: İmge Kitapevi.

Uçmaz, A. (2019), *Miran Aşireti ve Mustafa Paşa,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, Türkiye.

Ulugana, S. (2018), *Mirektitya Bıtlise dı Ewra Evdal Xan de (1618-1664),* İstanbul: Nubihar Yayınları.

Üner, M. E. (2009), *Aşiret, Eşkıya ve Devlet,* İstanbul: Yalın Yayınları.

Yapıcı, S. (2013) *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908),* Tunceli: Tunceli Üniversitesi Yayınları.

Yapıştıran, C. (2020), *Tanzimat Sonrası Devlet-Aşiret İlişkisinde Ekonomik Motivasyonun Etkileri: Milli Aşireti (1839-1914),* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

Yıldırım, K. (2016), *İkinci Xani: Haci Qadırê Qoyi,* İstanbul: Avesta Yayınları.

İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, pp.65-107.

Jongerden, J. (2008), *Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler,* çev. Topal, M., İstanbul: Vate Yayınları.

Jwaideh, W. (2014), *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi, ç*ev. Çekem, İ., Duman, A), İstanbul: İletişim Yayınları.

Kalyoncuoğlu, K.S. (2021), Lazistan Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1877-1918), Ankara, İksad Yayınevi.

Kaplan, Y 2017, 'Osmanlı Arşiv Belgelerinde Şeyh Abdüsselam Barzani (1908-1907)', in Özcoşar, İ & Vali, S (ed.), *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, pp.179-205.

Karataş, Y. Karasu, M. K. (2015), 'XX. Yüzyılın Başlarında Hınıs Sancağı'nın İdari Statüsü', *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* s.680.

Kardam, A. (2013), *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları, Ankara:* Dipnot Yayınları.

Kasaba, R. (2012), *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar,* çev. Ortaç, A., İstanbul: Kitap Yayınevi.

Kaval, Y. (2023), *Tunceli Halk Kültüründe Hayvanlar (Mitler-İnanışlar-Ritimler-Gelenekler-Adetler),* Ankara: Gece Kitaplığı.

Klein, J. (2014), *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri,* çev. Akman, R., İstanbul: İletişim yayınları.

Oğul, F. (2018), *II. Meşrutiyet'in İlanına Kadar Sıpikan Aşireti,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak, Türkiye.

Öğün, T. (2010), Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Örs, O. (2019), *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909),* İstanbul: Nubihar Yayınları.

Örs, O. (2020), 'Geleneksel Devlet/Toplum Modern Devlet/Toplum Paradigmaları Işığında II. Abdülhamid'in Dersim Siyasası', in Yedek, Ş. (ed.), *Tunceli (Dersim) Tarihinden Kesitler,* İstanbul: Hiperyayın.

Örs, O. (2020), 'Muş Bölgesi Aşiretlerinin İç Çelişkileri Çerçevesinde Yerel ve Merkezi İktidarla Diyalektik ve Dikotomik İlişkisi', *Anemon,* Vol. 8, pp.49-59.

Örs, O. (2021), 'Milliyetçiliğin Osmanlı'daki Tezahürleri: Hıristiyan Halkların Milliyetçiliğiyle Müslüman Halkların Milliyetçiliği', *Nubihar Akademi,* Vol. 15, pp.67-108.

Ertan, T. F., Örs, O. (2018), 'Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir?, *Atatürk Yolu,* Vol. 62, pp.39-84.

Frazer, J. G. (2004), *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökeni I,* çev., M. H. Doğan, İstanbul: Payel Yayınevi.

Gunter, M. (2014), 'Unrecognized De Facto States in World Politics: The Kurds', *The Brown Journal of World Affairs, Vol. XX, II, 2014, pp.161-178.*

Gündoğdu, C. Genç, V. (2013) *Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzale-i Vahşet Tashih-i İtikad ve Tasfiye-i Ezhan 1880-1913,* İstanbul: Kitap Yayınevi.

Güneş, F. (2015). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bedirhan Aşireti,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kayseri, Türkiye.

Hakan, S. (2002), *Mükùs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, İstanbul: Peri Yayınları.

Hasan Sırrı, Ö. (2007), *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi,* haz. Yörük, A.A., İstanbul: Dergah Yayınları.

Hayes, J. H. C. (2010), *Milliyetçilik Bir Din,* çev. Çiftkaya, M., İstanbul: İz Yayıncılık.

Heckmann, Y. L. (2012), *Kürtler'de Aşiret ve Akrabalık İlişkileri,* çev. Erkaya G., İstanbul: İletişim Yayınları.

Hourani, A. (1990), 'Tribes and States in İslamic History', İn Khoury, P., Costiner, J. (ed.), *Tirebes and States in The Middle East*, Los Angeles: University of California Press.

Hayes, J. H. C. (2010), *Milliyetçilik Bir Din,* çev. Çiftkaya, M., İstanbul: İz Yayıncılık.

Jwaideh, W. (2014), *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi, ç*ev. Çekem, İ., Duman, A), İstanbul: İletişim Yayınları.

Izady, M. R. (2004), *Bir El Kitabı Kürtler,* çev., Cemal Atila, İstanbul: Doz Yayınları.

İbn Haldun (2016), *Mukaddime.* çev., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.

İlyas, A. (2016), *Ağa, Aşiret, Siyaset,* Ankara, Kadim Yayınları.

İzgöer, A. Z., *Diyarbakır Salnameleri, 1288 H. (1871-1872), C.1*, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Jabar, A. F & Dawod, H 2013, 'Giriş', in Jabar, A. F & Dawod, H (ed.), çev., Ömer Öğünç, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik,* Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, pp.1-6.

Jabar, A. F 2013, 'Şeyhler ve İdeologlar: Aşiretlerin Irak'taki Baba Tarafından Kalma Totalitercilik Altında Yapı Bozumuna Uğraması ve Yeniden Yapılanması, 1968-1998', in Jabar, A. F & Dawod, H (ed.), çev., Ömer Öğünç, *Aşiretler ve*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Bozarslan, H. (1997), *La Question Kurde Etats et Minorités au Moyen-Orient,* Paris: Presses de Sciences Po.

Bozarslan, M. E. (2001), *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler,* İstanbul: Deng Yayınları.

Bozkurt, İ. (2021), *Aşiretler Tarihi,* İstanbul: Nubihar Yayınları.

Bruinessen, M. (2010), *Ağa, Şeyh Devlet*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bruinessen, M. (1992), 'Kurdish Society, Nationalism and Ethnicity, Refugee Problems', in Kreyenbroek, P. G., Sperl, S (ed.), *The Kurds: A Contemporary Overview*, London: Routledge, pp.33-67.

Bruinessen, M. (2019), 'Tribes and ethnic identity', in Jabar, A. F., Mansour, R (ed.), *The Kurds in a Changing Middle East: History, Politics and Representation*, London: I.B.Tauris, pp. 141-170.

Bruinessen M. 2013, 'Kürtler, Devletler ve Aşiretler', in Jabar, A. F. & Dawod, H. (ed.), çev., Ömer Öğünç, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik,* Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, pp.159-176.

Carr, E. H. (2013), Tarih Nedir?, çev. Gürtürk, M. G., İstanbul: İletişim Yayınları.

Çem, M. (2010), *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği: Dini İnanç, Kültür ve Direniş,* İstanbul: Vate Yayınları.

Ciğerli, S. (2022), *Fransız Diplomatik Arşivlerinde Kürtler, Kürt Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı (1874-1945),* İstanbul: Avesta Yayınları.

Dalyan, M. G. (2012), *Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870, Ankara:* Öncü Kitap Yayınları.

Dersimi, N. (2014), *Kürdistan Tarihinde Dersim,* İstanbul: DAM Yayınları.

Djene Rhys Bajalan, D. R. (2016), 'Princes, Pashas and Patriots: The Kurdish Intelligentsia, the Ottoman Empire and the National Question (1908–1914)', *British Journal of Middle Eastern Studies,* Vol.43, pp.140-157.

Ehmedı Xani, E. (2019), *Mem u Zin,* çev. Kaplan, M., İstanbul: Nubihar Yayınları.

Ekinci, M. R. (2017), *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX. YY.,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erdemci, N. D (2019), *Haydaranlu Aşiretine Dair H.1189-1249/M.1775-1833 Tarihli Osmanlı Arşiv Vesikalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, Türkiye.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

KAYNAKÇA

Alakom, R. (2012), Eski İstanbul Kürtleri, İstanbul: Avesta Yayınları.

Alan, A. (2016), *Hetawi Kurd 1913-1914,* İstanbul: Avesta Yayınları.

Aşık, O (2018), *XIX. Yüzyıl Osmanlı İran Sınırında Kürt Aşiretleri ve Sınır Meselesi,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, Türkiye.

Ateş, S. (2013), *The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914,* New York: Cambridge University Press.

Atmaca, M. (2019), 'Resistance to centralisation in the Ottoman periphery: the Kurdish Baban and Bohtan emirates', *Middle Eastern Studies,* 55:4, 519-539.

Averyanov, P. İ. (2010), Osmanlı-İran Savaşlarında Kürtler (19. yüzyıl), çev. Kale, İ., İstanbul: Avesta Yayınları.

Aydın, S., Verheij, J. (2012), 'Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbekir Province, 1800–1870', İn Jongerden, J., Verheij, J. (ed.), *Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915,* Boston: BRILL.

Azeez, G. K. (2019), 'The 'Kurd' Between Capitalist-Statist Nationalism and Class Conflict', *Critique Journal of Socialist Theory,* 47:3, 411-432, s.414.

Ayn-ı Ali Efendi, (1863), *Kavanin-i Al-i Osman Der Hülasa-i Mezamin-i Defter-i Divan,* İstanbul, Tasvir-i Efkar Matbaası.

Bazidi, M. M. (2019), Kürtlerin Gelenek ve Görenekleri, çev. Celali, M., İstanbul: Nubihar Yayınları.

Bayrakdar, U. B 2017, 'Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset', in Özcoşar, İ & Vali, S (ed.), *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, pp.135-154.

Beşikçi, İ. (1992), *Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri*, Ankara: Yurt-Kitap yayınları.

Bingül, Ş. (2013), *Tanzimat Dönemi Merkezileşme Çabaları Sürecinde Van ve Çevresindeki Aşiretlerin İskan ve Adaptasyon Problemleri,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.

Bonte, P 2013, 'İbn Haldun ve Çağdaş Antropoloji: Mağrip'te Kabile ve Devlet Döngüleri ile İhtilaflı İttifaklar', in Jabar, A. F & Dawod, H (ed.), çev., Ömer Öğünç, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik,* Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, pp.45-62.

bir sosyo-politik yapı kurmayı veya sürdürmeyi başarmışlar. Kürt mirlerinin büyük devletlerle inşa ettiği ilişki, kimi zaman çatışmaya dayalı diyalektik bir zeminde ilerlerken kimi zamanda dikotomik bir duruma evrilerek iki tarafın da aktif olduğu bir hal almıştır. Söz konusu ilişki, karşılıklı menfaat ve çıkarın belirlediği ancak merkezi iktidarın belirleyici olduğu süreklilik ve kopuşlar arasında gidip gelen biri ilişki biçimi olmuştur. Aslında Kürt coğrafyasını sınırlarına dahil eden büyük devletler, geleneksel devletin temel niteliklerinden biri olan dolaylı yönetimi tercih etmiş, yerel Kürt iktidarının taşıyıcıları olan mirleri/aşiret reislerini aracı kılarak bölgeyi yönetmişler. Söz konusu anlayış, despotik iktidarın en yoğun yaşandığı devletler için de geçerli bir yönetişim olmuştur. Dolayısıyla geleneksel devlet kodlarıyla yönetilen Kürt aşiretleri, doğrudan yönetim anlayışının tezahürü olarak merkeziyetçi devlet anlayışıyla çok fazla muhatap olmamış, toplumsal bir dönüşüm gerçekleştirmesine yardımcı olacak farklı kültürlerle etkileşime geçememiştir. Söz konusu sosyolojik gerçeklik de Kürtlerin baskın sosyal örüntüsü olan aşiretin uzun süreler boyunca yaşamasına imkan sunmuştur. Kısacası Hayes'in ifadesiyle Kürtler, medenileşen insanın sadakatiyle aşiretçilik düzeyini bir türlü aşamamıştır.

Aşiret ve onun yol arkadaşı olarak aşiretçilik, derin yapılar meydana getirdikleri toplumların ilerlemesini durdurduğu, zamanın ruhunu yakalamalarına izin vermediği ve modern medeniyet seviyesine çıkmalarını engellediği gibi modern zamanın en önemli olgusu olarak öne çıkmayı başaran millet olmayı da imkansız hale getirmektedir. Toplumsal dayanışmaya, gurup-içi yardımlaşmaya, ötekine karşı iç bütünlüğü sağlamaya yönelik yaptığı katkılar ve tarihsel hafıza görevi/şlevi görmesine rağmen aşiret ve aşiretçilik, toplumların "arkaik" bir niteliği olmaktan öteye gidememiş, toplumlara artı bir değer olarak katkı sunamamıştır. Dolayısıyla aşiret ve aşiretçilik mantığını erken aşabilen toplumlar, muasır medeniyetler seviyesin daha erken ulaşmışlar. Söz konusu milletler, devlet kurma aşamasına da geçmiş, sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan yeni toplumsal gerçeklik çerçevesinde aşiretten halka, halktan millete evrilmişlerdir. Bu bağlamda aşiret ve aşiretçilik modern zamanların "arkaik" bir niteliği olarak değerlendirilmeli ve hızlı bir şekilde aşılması gereken olgu olarak görülmelidir. Bu bağlamda Kürtler de yaşadıkları coğrafyada güçlü bir yapı inşa etmeyi başaran ve millet olmanın yollarını tıkayan, talan, çatışma ve ölüm makinesi olarak işlev gören aşiret ve aşirete bağlılığı biran önce aşması ve modern toplum olmanın nesnel koşullarını inşa etmesi gerekir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

gönderilmiştir. Şeyh, İstanbul'a avdet ettiği zaman sultan tarafından herhangi bir cezaya çarptırılmadığı gibi birçok hediye ile taltif edilmiştir (Örs 2019, s.254-269).

Sonuç

Aşiret ve onun geliştiği zeminde tomurcuklanan aşiretçilik, Kürt toplumsal hayatının uzun süreler boyunca hakim örüntüsü olmuştur. Kimilerine göre tarih-öncesi bir olgu kimilerince de modern-öncesi bir realite olarak değerlendirilen aşiret ve aşiretçilik mantığı, Kürtlerin mekanında derin bir yapı meydana getirmiş, kendinden sonra ortaya çıkan düşünce, değer ve yapılara karşı mücadele ederek varlığını sürdürmüş ve ayakta kalmayı başarmıştır. Kürtler söz konusu olduğunda herkesi bağlayacak bir aşiret tanımı yapmak kolay değil. Ancak bu durumun diğer halklar için de geçerli olduğu görülmektedir. Bununla birlikte tarihçilerin sosyal bilim literatürüne yerleşmiş kavramlarda var olan müphemliği olabildiğince gidermesi alanda çalışanların işini kolaylaştıracağı da açıktır. Bundan dolayı Kürt aşiretleri üzerine yapılan çalışmalarda kullanılan, "boy", "oba", "kılan", "sülale", "mal", "malbat", "bav", "bavık", "kabile", "aşiret" vb. terimlerin çeşitliliği beraberinde ciddi bir karışıklık getirmekte ve tanımın müphem hale gelmesine yol açmaktadır. Halbuki Kürt aşiretleri söz konusu olduğu zaman bahsi geçen kavramların bazılarının Kürtler arasında hiç kullanılmadığı, bazılarının da hiçbir karşılığının olmadığı anlaşılmaktadır. Bazı kavramların ise Kürt aşiretlerinin hepsi için geçerli olmayan kavramlar olduğu görülmektedir. Çünkü aşiretlerin hepsinin "bav", "bavık", "mal", "malbat", "sülale" gibi alt-gruplardan oluşmadığı bilinmektedir. Ancak neredeyse tüm aşiretlerin oluşumunda birkaç kabilenin bir araya gelmesinin zorunlu bir koşul olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla Kürt aşiretleri üzerine çalışma yapılırken; toplumsal zeminin ekonomik ve kültürel bileşenleri olarak kabile ve aşiret ile sosyo-politik gücün temsilcisi olarak mirliğin ortaya konulması hem konunun anlaşılır kılınmasını sağlayacak hem de çeşitlilikten basite doğru yapılacak bir sadeleştirme ile var olan müphemlik/muğlaklık bir nebze giderilmiş olacaktır

Kürtlerin sosyo-kültürel yaşamını belirleyen güç olarak aşiret olgusu, Kürt coğrafyasında neşvünema bulan hakim ekonomik yapının da şekillenmesinde önemli bir rol almıştır. Bununla birlikte Kürt topoğrafyasının da desteğini arkasına alan aşiret, sınırlarını aşarak Kürt mirlik yapısının ortaya çıkmasında da belirleyici alt-unsur olmayı başarmıştır. Birkaç aşiretin bir araya gelerek oluşturduğu aşiret konfederasyonları, Kürt mahallesinin sosyo-politiğinin belirleyici unsuru olmuştur. Osmanlının bölgeye gelmesinden sonra devlet aşamasına geçemeyen Kürt mirlikleri, büyük devletlerle ilişkiye geçerek özerk

olarak tezahür eden mirlik yapısı, söz konusu dönemde yasal olmasa da fiiliyatta yeniden fakat farklı bir zeminde ve farklı bir organizasyonla inşa edilmiş, mirlerin kontrol ettikleri coğrafyada bu sefer Hamidiye paşaları devletin desteğiyle iktidar alanı oluşturmuşlar. Süreklilikler ile kopuşlar düzleminde gelişen ilişki II. Abdülhamid döneminde şeyhleri de kapsayacak şekilde genişletilmiş, daha önce mirler ile ağalara sunulan kimi ayrıcalıklar şeyhlere de sunulmaya başlanmıştır. Bu çerçevede sultan, Süleymaniye coğrafyasında bulunan arazinin ekseriyetini merkezi iktidara sadakatini kanıtlamış olan Kürt Caf aşireti şeyhlerinden iki kardeşin tasarrufuna bırakmıştır. Merkezi iktidar, dini tarikatlar için vakıflar inşa etmiş, yiyecek yardımında bulunmuş ve şeyhlere de maaş bağlamıştır. Dönemin Musul valisi Ebubekir Hazım Tepeyran'ın dikkatini çeken bu ilişki çerçevesinde sultanın Talabani şeyhi Ali ile Şeyh Said Kak'a hürmet ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı sultanı, söz konusu şeyler ile ilgili herhangi bir şikayet duyduğunda: *"Meşayih ve ekabir-i İslam'ın, Ermenilerin iftiralan üzerine tenkil edilmeleri caiz değildir"* diyerek haklarında soruşturma yapılmasına dahi izin vermemiştir (Tepeyran 372).

Merkezi iktidar bölgenin diğer şeyhlerini de korumasına almış, Dohok kazası şeyhi ile Mezuri dağlarına sığınmış olan Şeyh Nuri'ye karşı harekete geçmek için hazırlık yapan yetkililere merkezi iktidardan *"ehl-i İslam reislerinin haksız olarak birer suretle ithamı Ermenilerle ecnebilerin bir entrikasından doğmuş olmak kuvvetli ihtimallerden bulunduğundan gerçek durumun, sadakat gereğince serian arz ve işan emr-ü ferman"* şeklinde bir mesaj iletilmiştir (Tepeyran 2012, s.384). Bölgenin öne çıkan şeyhlerinden biri olan Şeyh Said Berzenci de sultan ile özel şifreli telgraf yoluyla iletişim kuracak kadar yakın bir ilişki kurmuştur (Tepeyran 2012, s.405). Kürt şeyhleriyle yakın ilişki kurmaya özen gösteren sultan, söz konusu dönemin etkili Kürt şeyhlerinden Muhammed Küfrevi'nin 1898'de vefat ettiğinin duyduğunda İtalya'dan özel mimarlar getirtmiş ve 123 yaşında ölen Nakşi şeyhi için memleketi Bitlis'te türbe yaptırmıştır (Alakom 2012, s.39; Örs 2019, s.245-252). Tahta çıktıktan sonra yöneldiği İslamcılık siyasasının da etkisiyle Kürt şeyhleriyle iletişimi sıklaştıran II. Abdülhamid, aynı şekilde Şeyh Ubeydullah ile de yakın ilişki kurmuştur. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda şeyhten destek alan sultanın, şeyhin 1880'de İran'a karşı harekete geçmesini desteklediği düşünülmektedir. 93 Harbi olarak da adlandırılan Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı'nın çağrısına olumlu cevap verip savaş alanına 5 bin ila 50 bin kişilik olduğuna yönelik farklı iddiaların olduğu bir güçle koşan Şeyh Ubeydullah, İran'a karşı isyan hareketine girişip başarısız olduğu zaman Osmanlı tarafıyla iletişime geçip teslim olmuş, derhal payitahta

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەكۆلینێن كوردی

tecrübe ettiği, bu güruhları dağıtmaya karar verdiğinde çil yavrusu gibi kolayca dağılıp hüsrana uğratıldıkları da kayda geçirilmiştir. Eğer harekete geçilirse Bedirhan Bey'in sonunun da benzer olacağından kuşku duyulmaması gerektiği de ayrıca eklenmiş ve gerekli hazırlıklar yapılıp yeterli asker toplandıktan sonra yabancı elçiliklerin bilgilendirilmesinin de yerinde olacağı dile getirilmiştir (BOA, İ.MSM, 49/1238_11_11, 17 Zilkade 1262 / 6 Kasım 1846; BOA, İ.MSM, 49/1238_11_11, 17 Zilkade 1262 / 6 Kasım 1846, akt. Güneş 2015, s.71-72). Büyük güçlerin sert tepkiler üzerine Osmanlı Devleti, bölgede nerdeyse "bağımsız devlet" kurmayı başarmış olan Mir Bedirhan'a karşı harekete geçmiş ve nihayetinde Bedirhan Bey ile müttefiki Han Mahmud'un mirlikleri 1847'de ortadan kaldırılmıştır. Geleneksel Kürt iktidarı sahibi olarak Kürt mirlerinin alandan çekilmesi, daha küçük toplumsal birimler olarak aşiretlerin güç kazanmasına yol açmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin 1514'ten itibaren takip ettiği Kürt siyaseti radikal bir değişime uğramıştır (Örs 2019, s.70-83).

Geleneksel Kürt siyasetini bir yana bırakarak merkeziyetçi bir devlet anlayışı çerçevesinde bölgeye merkezden yönetici göndermeye başlayan Osmanlı Devleti'nin beklentileri istediği doğrultuda olamamış, daha küçük birimler olarak görünür olmaya başlayan Kürt sosyo-politiği farklı sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. II. Abdülhamid'in tahta çıkış zamanına denk gelen raporda yer alan bilgilere bakılırsa bölgedeki karışıklıklar ve olaylar artarak devam etmiştir. Söz konusu dönemde Ermenilere yönelik saldırıların sayısı da artış göstermiş, bölgenin yeni güç odakları olan ağalar, bölgenin diğer halklarıyla birlikte Ermenilerin de mal ve mülklerine el koymuş, onları d diğerleri gibi öldürmüşler. Raporda yer alan bilgilere göre bölgede bu nevi olaylara karışan birçok Kürt aşiret lideri devlet tarafından Halep'e sürgün edilmiştir (BOA, YEE, 78/9. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). Bir yandan suçlu bulunanlar nefi edilirken diğer yandan II. Abdülhamid, Araplar ve Arnavutları gibi Kürtleri de yanına alarak kontrol etme siyasasını uygulamıştır. Araplar için Aşiret Mektebini, Arnavutlar için Saray Muhafız Alayını kuran sultan, Kürt aşiretleri üzerinde denetim sağlamak için de Hamidiye Alaylarını inşa etmiştir (Örs 2019, s.238). II. Abdülhamid, bu bağlamda Kürt şeyhleriyle de ilişkilerini sıcak tutmaya özen göstermiş, onlara istedikleri zaman sultana ulaşabilsinler diye özel telgraf şifreleri vermiş ve kendisiyle birebir mesajlaşma imtiyazı sunmuştur.

II. Abdülhamid, Kürt coğrafyasından inşa edilmiş olan sosyo-politik düzeni "de jure" olmasa da "de facto" bir şekilde yeni bir sürece sokmuş ve bir nevi yeniden canlandırmıştır. Başka bir ifadeyle Kürtlerin geleneksel iktidar biçimi

Osmanlı'nın Hakkari bölgesinde yaşayan Nesturiler, sekiz aşiretten müteşekkil olup, yaklaşık kalabalık bir nüfusa sahip olmuşlar. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde toplam nüfusları tam olarak bilinmese de arşiv kayıtlarına göre yalnızca Tiyari bölgesinde otuz bin kişilik eli silah tutabilecek bir nüfusları mevcuttur. Bu bölgede yaşayan Tiyari aşiretinin yaklaşık elli bin kişilik bir nüfusunun olduğu tahmin edilmektedir. Hem dini hem de ruhani liderleri Marşemun olarak adlandırılmıştır. Bu unvanı kullanan ve hem Osmanlı hem de İran tarafından yaşayan Nesturilerin lideri olarak kabul edilen patrik, kimi zaman merkez olarak Koçanis'i, kimi zamanda Colemırg'i merkez olarak kullanmıştır. Kendisine danışmanlık yapan meliklere de sahip olan Nesturilerin lideri Marşemun, Osmanlı merkezi iktidarının nezdinde halkı arasında vergileri toplayan önder olarak kabul edilmiştir. Yalnızca Nesturilerin lideri olmasına ve dini olarak farklı bir inanca mensup olmasına rağmen Marşemun bölgede Mir'den sonra gelen ikinci kişi konumunu elde etmeyi başarmıştır. Kürt Mirleri başka bir yere gittikleri zaman yerlerine vekil olarak yerlerine başka bir Kürt aşiret reisini değil Marşemun'u bırakmışlar. Nesturiler, *"de jure"* yani yasal olarak Erzurum'a bağlı bulunsalar da aslında *"de facto"* yani pratikte bölgenin beyi konumunda bulunan Hakkari Miri Nurullah Bey'in kontrolünde bulunmuşlar (Güneş 2015, s.55-56).

Osmanlı merkezi iktidarı, Bedirhan Bey'in Nesturilere yönelik saldırılarına yeterli tepkiyi koymadığını gören Avrupa'nın büyük güçleri özellikle de Fransa büyükelçisi, saldırılara sert tepki göstermiş ve akabinde Osmanlı'ya ültimatom vermiştir. Bunun üzerine toplanan Meclis–i Has, Bedirhan Bey'in faaliyetlerini ele almış ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın liderliğinde 1846 yılında bir tezkire hazırlayarak sultana sunmuştur. Sultan Abdülmecid'e sunulan tezkirede Bedirhan Bey'in Hakkari Sancağında mukim Nesturilere saldırdığı ve bundan dolayı cezalandırılması gerektiği belirtilmiş, söz konusu sancağın Erzurum'dan alınarak Musul'a bağlanmasının yerinde olacağı dile getirilmiştir. Söz konusu saldırılarda birçok insanın katledildiği, bu durumun Osmanlı Devleti'nin sınırlarında yaşanmasının devlete yakışmadığı ve ayrıca dışarı da Osmanlı'nın imajına ciddi bir şekilde zarar vereceğinin altı çizilmiştir. Bu olayların müsebbibi olan Bedirhan Bey'in bir yandan adalet gösterisi yaptığı fakat diğer yandan Nesturilerin mallarını talan ettiği ileri sürülmüş, bundan böyle söz konusu beyin desteğini almaya çalışmanın, ona güven vermenin yersiz olacağı, bunun yerine iktidarının sonlandırılmasının yerinde olacağı belirtilmiştir. Bedirhan Bey ve benzerlerinin suret-i haktan görünerek etraflarına birçok insan topladıklarını ancak bunları dağıtmanın kolay olduğu, devletin daha önce de bu tür durumları

iktidar bölgede asayişi tesis etmek için 1854 yılında başlamak üzere 1914 yılına kadar sekiz harekat düzenlemek durumunda kalmıştır (Örs 2021, s.240).

Kürt mirleri arasında öne çıkmayı başaran Bedirhan Bey, mirliğini kurduktan sonra Cizre bölgesinde hakimiyetini tesis etmiş, güçlendirdiği idari yapısıyla bölgede dağınık halde bulunan ve yer yer de isyan eden diğer aşiretleri organize edip kontrol altına almıştır (Hakan 2002, s.53). Azizan sülalesi olarak bilinen Bedirhanilerin Cizre beyliğiyle birlikte anılmışlar. Son miri Bedirhan Bey'in olduğu Botan mirliğinin ilk kurucusu ise Süleyman Bey'dir. M E. Zeki Bey, söz konusu mirliğin 1247 yılında kurulduğunu yazmıştır. Enver Mai'yi ise mirliğin Abdülaziz Bey tarafında 1161 yılında inşa edildiğini dile getirmiştir (Yıldırım 2016, s.57). Daha 18 yaşındayken 1821 yılında uzak akrabası olan Mir Sevdin'i devirerek iktidarı ele geçiren Bedirhan (Atmaca 2019, s.522), Cizre miri olarak bölgede güçlenmeye başlayınca Miran Aşireti lideri İbrahim'in tepkisiyle karşılaşmış ve otoritesini tanımadığı beye vergi vermeyeceğini dile getirmiştir, İbrahim Ağa. Bölgede bir hayli güçlü durumda bulunan Bedirhan Bey, bunun üzerine harekete geçmiş, söz konusu aşiret ve taraftarlarına savaş ilan etmiştir. Çatışmalar esnasında aralarında İbrahim Ağa'nın da bulunduğu yüzlerce kişi Bedirhan Bey'in güçleri tarafından öldürülmüştür (Güneş 2015, s.24).

Osmanlı merkezi iktidarının zayıflaması ve devletin girdiği savaşlarda yenilmesi Bedirhan Bey'in Kürt coğrafyasında bağımsız hareket etmesine olanak sunmuş, Kürt miri de bu fırsattan yararlanarak gücüne güç katmıştır. Gücünün farkında olan Bedirhan Bey, ilki Nurullah Bey'in yardım çağrısı üzerine 1843 yılında olmak üzere Nesturilere karşı acımasız saldırılar geçekleştirmiştir. İlk saldırıda birçok insan öldürülmüş fakat bununla yetinilmemiş ve 1846 yıllında yeni bir saldırı dalgası daha gerçekleştirilmiştir. Hakkari bölgesinin Nesturi halkıyla meskun Tiyar ve Tixub sancakları bu saldırılar neticesinde mahvolmuştur (Averyanov 2010, s.82-83; Öğün 2010, s.35-41; Dalyan 2012, s.125) Bedirhan Bey'e bağlı güçlerin girdiği coğrafya yakılıp yıkılmış, bu saldırlar neticesinde Hakkari bölgesinin Hıristiyan nüfüsünün neredeyse yarısı, binlerce, kılıçtan geçirilip katledilmiştir (Averyanov 2010, s.135). Bedirhan Bey üzerine çalışmalar yapan Ahmet Kardam, konuyu farklı bir perspektifle değerlendirmiş ve söz konusu saldırılarda yaklaşık 30 bin insanın öldürüldüğünü, birçok kadın ve kızın esir alındığını fakat Osman Devleti'nin Bedirhan Bey'i yakaladıktan sonra yöneltti̇ği suçlamalar arasında bu katliamların bulunmadığına dikkat çekmiştir. Kardam'a göre devlet, Nesturilerin öldürülmesini "suç" olarak görmediği için Bedirhan Bey'i bu konuda suçlamamıştır (Kardam 2013, s.44).

tarafından dayatılan merkeziyetçi anlayış çerçevesinde ırsi haklarından olacaklarını gören Kürt aşiret liderleri karşı koymuş, bölge çatışmaların hakim olduğu bir alan haline gelmiştir. Osmanlı, bu çerçevede, 1834-35'te Musul'a kadar hakimiyet sahası oluşturan Mir Muhammed'e saldırmış ve ilk olarak onun mirliğini ortadan kaldırmıştır (Örs 2019, s.70-83). Ancak söz konusu siyasanın sadece Kürt coğrafyasında pratize edilen bir politika olmadığı, II. Mahmud'un takip ettiği merkeziyetçilik çerçevesinde Balkanlardan Arap coğrafyasına kadar tüm Osmanlı sathında uygulamaya koyulan yeni bir siyaset olduğu anlaşılmaktadır. Fakat devletin tek seferde bütün özerk yapıları ortadan kaldırma gücünün olmaması, merkezi iktidarı yeni siyasasını yavaş yavaş uygulamaya koymasına neden olmuştur (Atmaca 2019, s.519-520). Söz konusu dönemde meydana gelen Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kürt mirlerinin bekle-gör siyasetini takip etmesi ve Osmanlı'ya asker göndermemesinin de bu bağlamda II. Mahmud'un mirlere kin duymasına yol açtığı ve onlara karşı harekete geçmede etkili olduğu anlaşılmaktadır (Aydın, Verheij 2012, s.31). Bahsi geçen 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Hakkâri miriyle birlikte Kürd coğrafyasının kuzeyinde faaliyet icra eden mirler tarafsız kalmıştır. Fakat savaştan Osmanlının yanında savaşa giren Van ve Muş bölgesinin göçebe Kürt aşiretleri de olmuştur (Bingül 2013, s.101).

II. Mahmut tarafından görevlendirilen Reşit Paşa, Kürt mirlerine karşı harekete geçmiş, Anadolu'nun ortasından başlayarak Kürt aşiretlerini kontrol etmeye başlamış, 1935 yılında Kuzeydoğu'da kalan aşiretlerini de itaat altına almayı başarmıştır. Bu süreçte Paşa'nın ölmesi üzerine yerine geçen Hafız Paşa da saldırılara devam etmiş, Malatya'dan Musul'a kadar olan bölgede aşiretler üzerinden kontrolü sağlamak için uğraşmıştır. Merkezi iktidar, takip ettiği politikayı teşmil etmek üzere Asakir-i Mansure-i Muhammediye miralaylarından Mehmed Paşa'yı görevlendirilmiş, sorun çıkaran aşiretleri yola getirmek için de Rakka Kaymakamı olarak görev yapan Şerif Paşa'yı göndermiştir. Bölgeye askerlerin sevk edilmesi neticesinde asayişi bozan gruplar kontrol altına alınmıştır. Bu dönemde merkezi iktidar, her tarafa asker sevk etmiş, bölgede iktidarı yeniden tesis etmek için operasyonları aralıksız sürdürmüştür. Fakat hem Reşit Paşa hem de selefi Hafız Paşa'nın saldırıları devletin murat ettiği merkeziyetçi devlet anlayışını bölgede tesis etmeye yetmemiştir. Özellikle 1839'da yapılan ve yenilgiyle neticelenen Nizip Savaşı'ndan sonra bölge 1847 yılına kadar iktidar boşluğunu derinden hissetmiştir (Bingül 2013, s.81). Devletin merkezileşme çabaları Dersim'in Kürt aşiretleri arasında da tepkilere yol açmıştır. Merkezi

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

iktidar inşa etmelerine rağmen geride neredeyse hiçbir resmî belge ya da kayıt bırakmamışlar. Yeterli belgenin olmaması da Osmanlı merkezi iktidarıyla periferide kalmış olan Kürtlerin ilişkilerini çalışırken önemli bir handikap olarak araştırmacıların karşısına çıkmaktadır (Özcoşar ve Vali 2017, p.7-10).

Osmanlı Devleti'yle 16. yüzyılın başlarından itibaren sıcak ilişkiler geliştiren Kürt Mirleri, bir sonraki yüzyılın başında patlak veren Celali isyanlarından dolayı bozulan asayişi de gerekçe göstererek merkezden bağımsız davranma düzeyini artırmışlar. Durumdan vazife çıkaran mirler, merkeze karşı sadakatlerini yitirmiş ve uzun süreden beri üstlendikleri sorumlulukları yerine getirmeyi bırakmışlar. Bölgedeki güç dengesini kendi lehlerine değiştirebileceklerine inanmaya başlayan mirler, bölgenin etkin şeyhlerinin de teşvikiyle 17. ve 18. yüzyılda isyan da çıkarmışlar (Güneş 2015, s.6). 18. yüzyılın başlarında III. Selim'in devrilmesinden sonra periferilerde merkezin hakimiyetini yeniden tesis etmek için ayanlarla birlikte çalışmak durumunda kalan Osmanlı padişahı, Sened–i İttifak'ı imzalayarak sahip oldukları mutlak iktidarı paylaşmak zorunda kalmıştır. İnşa edilen yeni düzenin parçası olarak Kürt mirlerinin de aralarında bulunduğu yerel iktidar sahiplerinin güçlenen pozisyonları, Osmanlı padişahları tarafından resmen tanınmıştır (Güneş 2015, s.6). Elde ettikleri güçlü pozisyonlarının sonraki yüzyılda saldırıya uğraması, merkezin siyasa değişikliğine gidip Kürt mirlerini kontrol etmeye yönelik politikası, aşiret liderlerinin tepkisiyle karşılaşmıştır. Söz konusu bağlamda ilk isyan, 1806'da Babanların öncülüğünde patlak vermiştir (Bozarslan 1997, s.23).

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldan itibaren merkezileşmeye başlamasıyla geleneksel Kürt politikası değişmeye başlamış, Kürt mirlerinin ırsi ayrıcalıkları ellerinden alınmıştır. II. Mahmut tahta çıkmadan önce devletin içinde bulunduğu koşulların da etkisiyle Kürt mirleri bölgelerinde bir hayli güçlenmiş ve nüfuz alanlarını genişletmişler. Aslında benzer bir durum Osmanlı coğrafyasının tümünde geçerli olmuştur. Örneğin Mısır'da, Mehmet Ali Paşa "*de facto*" bir şekilde bağımsız hareket etmiş, Erzurum bölgesi de Rusların eline geçmiştir. Diğer bölgelerde olduğu gibi Kürt coğrafyasında merkezin daha önce tesis ettiği hakimiyet sarsılmıştır. Fakat II. Mahmut harekete geçince durum tersine dönmüş, merkeziyetçi devlet anlayışı Osmanlı sathında peyderpey inşa edilmiştir. Benzer bir durum Kürt coğrafyasında da gerçekleşmiş, merkezi iktidar hakimiyetini kısmen de olsa yeniden tesis etmeyi başarmıştır (Bruinessen 2010, s.268-270).

Özellikle 1830'lu yıllardan sonra değişimin tonu gittikçe sertleşmiş, Kürt mirlerinin hakimiyetinde olan coğrafyaya yönelik saldırılar artmıştır. II. Mahmut

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Kürt milli şuurunun oluşmasında çok önemli bir kaynak olarak değerlendirilen ve daha 13 yaşındayken Mir Muhammed'in divanında katip olarak görev yapan Ahmed-ı Xani (Yıldırım 2016, s.66) Kürtlerin 18. yüzyıldaki durumuyla birlikte aşiretlerin bölgenin güçlü devletleri tarafından hedef haline getirilmesine dikkat çekmiş, ancak bir birlik kurulursa Kürtlerin kurtulmasının mümkün olduğuna inanmış ve düşüncelerini Mem u Zin adlı çalışmasında dile getirmiştir. Aslında hem Xani hem de Qoyi mirlerin cesaretlerine vurgu yapmış ve onları Kürtler arasında "mit" haline getirilen Rüstem-ı Zal ile özdeşleştirmişler:

Xani:

Beylerinden her biri Hatem gibidir
Yiğitlerinden her biri Rüstem gibidir
Qoyi:
Cesaret bakımından hepsi Rüstem gibidir
Cömertlik açısından hepsi Hatem gibidir (Yıldırım 2016, s.70).

Xani, Mem Zin adlı çalışmasının farklı yerlerinde Kürtleri kurtaracak bir padişahın ortaya çıkmasını ve Kürtleri uyandıracak, kalem ile kılıcı araçsallaştırarak onları tahakkümden kurtaracak bir mir ya da lider özlemini dile getirmiştir (Xani 2019). Ancak bu noktada farklı düşünen ve Kürt toplumunun uzun süre boyunca politik olarak hasta olduğunu, Kürtlerin toplumsal gerçekliği söz konusu çürümeden doğduğunu ve iyileşme sürecinde olmakla birlikte hiçbir zaman tam anlamıyla iyileşemediğini iddia eden ve bunun sebebi olarak da Kürt toplumunun görünür yüzü olan ağa, şeyh ve mirlerin yani büyük toprak sahiplerinin, dini otoritelerin ve feodal aristokratları gösterenler de olmuştur. Söz konusu tez sahiplerine göre bahsi geçen toplumsal tabakalar Kürt toplumuna bahsedilen hastalığı dayatmıştır (Azeez 2019, s.414). Meseleye farklı bir noktadan yaklaşan Özcoşar ise Ziya Gökalp üzerinden değerlendirme yapmaktadır. Gökalp, aşiret olgusunu "iptidailik" olarak nitelemiş ve Kürt aşiretlerinin içinde bulunduğu koşulların bu çerçevede geliştiğini dile getirmiştir. Durkheimci bir perspektifle konuya yaklaşan Gökalp, bu ilkelliğin Kürtlerin sosyo-politik yapısının biricik niteliği olduğunu iddia etmiştir. Söz konusu anlayış da Kürt aşiretleri tarafından inşa edilen aşiret-üstü politik yapıların göz ardı edilmesine yol açmıştır. Özcoşar, bu noktayı sorunsallaştırmış ve Bruinessen'den de istim alarak Kürt politik yapısının esas belirleyicisinin, aşiret ile devlet arasında "ara form" olarak nitelendirdiği Kürt emirlik yapısını olduğunu dile getirmiştir. Fakat Kürt tarihi açısından çok önemli bir aşamayı teşkil eden Kürt emirlikleri, yerelde

halkın sırtına yüklemekten de çekinmemişler. Van bölgesinin vergi yükü, çatışma dönemlerinde nerdeyse üç kat artmıştır. Yıllık geliri ortalama dokuz yüz bin kese olan Van'ın çatışmalı dönemlerdeki yıllık vergisi iki bin beş yüz keseye kadar çıkmıştır. Bölge halkının Bedirhan Bey, Han Mahmud ve Han Abdal'a ödediği vergi, isyan dönemlerinde iki-üç kat artış göstermiştir. Bundan dolayı olsa gerek, Tanzimat Fermanı kapsamındaki kanunlar bölgede uygulanınca özellikle ağır vergi yükünden müzdarip olan Van Hıristiyanları bir hayli memnun olmuştur. Tanzimat fermanıyla gelen haklardan ümitvar olan Hıristiyanlar özellikle de Ermeniler, Müslüman halkların baskılarından kurtulduklarına inanmış, herkesin eşit olmasını memnuniyetle karşılamışlar (Bingül 2013, s.94).

Kürt mirleriyle merkezi iktidarı arasında gelişen merkez-periferi ilişkisi bir tahterevalli düzeni içinde ilerlemiştir. Kürt coğrafyasının muktedirleri, merkezi iktidarın sahip olduğu gücü dikkate alan bir zeminde farklı tepkiler ortaya koymuştur. Merkezi iktidarın güçlü olduğu dönemlerde bağlılık gösterisini öne çıkan Kürt mirleri, devletin zayıfladığını gördüğü her anı değerlendirmiş, hakimiyet alanını devletin aleyhine olacak biçimde genişletmeye çalışmıştır. Merkeze bağlılığın ziyadesiyle inceldiği dönemlerde mirler, savaşlara göndermek üzere söz verdiği askerleri göndermemiş, merkezi bütçe için ayrılan vergiyi vermeye yanaşmamıştır. Mirlerin özerklik derecesi söz konusu demlerde bağımsız hareket etmeye kadar varmıştır (Örs 2019, s.60).

Kürt milli şuurunun oluşmasında önemli rol oynayan Kürt şairlerinden Haci Qadiré Qoyi de Kürt mirlerini Kürtlerin kendi kaderini tayin etme noktasında çok önemsemiş, konuyla ilgili olarak bir şiir de yazmıştır:

> Tüm o ağlama, inleme ve çığlıklardan sonra ona dedim ki
> "O kadar üzülme azizim: Allah'ın rahmetinin sayesinde
> Geride bir bey kaldı paşadır; "Kimdir" dedi, "Aslan" dedim
> "Burada" dedi, "Buradan Tahran ve Hindistan'a dek dedim
> Adı gibi kendisi de aslandır, savaşta düşmanı biçen biridir
> O, tüm Kürdistan topraklarında yaşayan herkesin ümididir.

Kadri Yıldırım, Qoyi'nin şiirinde kelime oyunları yaparak "paşa" ve "şér" (aslan) dediği kişinin Bedirhan Bey'in kuzeni ve devletle bir olup onun yerine geçen İzzeddinşér olduğunu dile getirmiştir (Yıldırım 2016, s.36). Dönemin aydınlarının Kürtlerin haklarına kavuşması için ümitlerini mirlere veya onların seleflerine bağladıkları anlaşılmaktadır.

tutmaya çalışmıştır. Aslında memurlar da bölgeyi tehlikeli bulduklarından, köylere gitmekten korkmuşlar (Özcoşar 2017, p.22).

Kürt hanedanları, geleneksel iktidarlarını sürdürme ve topraklarının tımar olarak kendilerine bırakılmasına karşılık merkezi iktidara düzenli olarak vergi verme ve savaş durumunda orduya askeri destek sunmaya (Jongerden 2008, s.221) karşılık Osmanlı merkezi iktidarından, mirliklerinin özerkliklerini koruma ve gevşek bir yönetimsellik ilişkisi geliştirmeyi almıştır. Başka bir ifadeyle mirliklerin hem "de jure" hem de "de facto" olarak sahip oldukları iktidar, merkezi iktidar tarafından resmen tanımıştır. Bahse konu ilişki 19. yüzyıla kadar yaklaşık 300 yıl boyunca da sürmüştür. Kürt mirlerine verilen ayrıcalıklar, daha sonra Kanuni tarafından yayınlanan ferman tarafından da onaylanmıştır (Örs 2019, s.68-69). Keza IV. Murad da Kürt mirlerinin öneminin farkında olduğunu göstermiş, iki taraf arasında kurulan iş birliğine verdiği önemi 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde yayınladığı fermanla ortaya koymuştur: "Allah Kürdistan'ı imparatorluğumu şeytani İran yecücünün fesatlarına karşı güçlü bir set ve demirden bir kale gibi korunması için yarattı'. Başka bir fermanda ise Kürtlerin Osmanlı Devleti için ne anlam ifade ettiğini şu ifadelerle açıklamıştır: 'Kürt kumandanlar Osmanlı devletinin sadık ve vefalı dostlarıdır ve büyük atalarımızın yüce zamanlarından bugüne kadar tahta övgüye değer çeşitli hizmetlerde bulunmuşlar, hesapsız çabalar göstermişlerdir; dolayısıyla imparatorluğu koruma çabası onlara saygıyla ve özenle davranılmasını gerektirir" (Kasaba 2012, s.33).

Osmanlı Devleti'nin bölgeyi geleneksel devletlerin bir niteliği olarak kabul edilen ve dolaylı yönetim olarak kavramsallaştırılan (Tilly 2001) anlayışa uygun olarak Kürt mirlerini aracı kılarak yönetmesi mirlerin de işine gelmiştir. Kürt mirleri bu siyasa çerçevesinde hem servetlerine servet katmış hem de hakimiyet alanlarında iktidarlarını pekiştirmişler. Başka bir ifadeyle mirler, merkezi iktidar sahipleriyle girdikleri ilişkiyi ek bir meşruiyet kaynağı olarak değerlendirmişler (Kasaba 2012, s.33-34) Merkezi iktidardan devşirdikleri güçle bölgede güçlerine güç katan Kürt mirleri ve mahiyetlerindeki aşiretler, yerel anlamda hegemonik bir güç olmayı başarmış, elde ettikleri gücü rakip aşiretlere karşı de kullanarak hakimiyetlerini sağlamlaştırmışlar (Gündoğdu, Genç 2013, s.15). Fakat merkezi iktidarla girdikleri ilişkiyle birlikte mirlerin güçlerinin orantısız bir şekilde artması, bölge halkı için negatif sonuçlar doğurmuş, köylülerin hayvanlarının, ürünlerinin hatta canlarının tehlikede olmasına yol açmıştır (Örs 2019, s.66). Kürtçe dışında başka dil bilmeyenlerin de içinde bulunduğu Kürt mirleri (Bazidi 2019, s.16-17) bölgelerinde karışıklık çıktığı zaman mali yükü

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

aşiret lideri 19. yüzyılda değil de 20. yüzyılda ortaya çıkabilmiştir. Bruinessen, Kürtler arasında aşiret bağlılığını aşarak milli bir lideri olmayı Mola Mustafa Barzani'nin başarabildiğini ve Türkiye ile Irak aşiretleri arasında birleştirici bir ulusal figür olarak kabul gördüğünü dile getirmektedir (Bruinessen 2019, s.142-143).

Osmanlı güçleri Çaldıran Savaşı'nı müteakip Diyarbakır bölgesine ulaştıklarında, Kürtlerin kapıları sonuna kadar açtıklarını görmüşler. Osmanlı'nın desteğini arkasına alan Kürt mirleri daha önce Safevilerin eline geçmiş olan kalelerini de yeniden ele geçirmeyi başarmışlar (Bruinessen 2010, s.297-298). Osmanlı, bölgeyi Diyarbakır, Rakka ve Musul eyaletleri adıyla idari yapının içine dahil etmiştir. Kürt coğrafyasında tesis edilen hükümetler, *"merkezi hazineye vergi vermek ya da sipahi ordusunda askeri hizmet görmek zorunda değildi; toprakları da tımar veya zeamet haline getirilemiyordu"*. Ancak hükümetler dışında sancak olarak idari yapıya dahil edilen ve merkezden atanan sancakbeyleri tarafından yönetilen Kürt politik yapıları da inşa edilmiştir. Bununla birlikte sancakların bazıları ise yurtluk-ocaklık şeklinde Ekrad Beyliği (Kürt Mirlikleri) olarak yerel Kürt aristokrasisine bırakılmıştır. Devlet iktidarının merkeziyle sağlıklı ilişkiler kurmayı başaran mirler, bazı yükümlülüklerin altına girmeyi kabul etmişler. Sancakbeyi olarak savaşlara gittikleri zaman beylerbeyine bağlı hale gelen mirler, bölgelerinden topladıkları vergilerin bir kısmını merkeze aktarmayı da kabul etmişler (Bruinessen 2010, s.239-241).

Osmanlının Kürt coğrafyasında teşkil ettiği hükümet sancakları, hanedanların mülkü olarak değerlendirilirken, yurtluk-ocaklık olarak idari taksimata dahil edilen sancaklar ise arpalık olarak merkezi hükümetin kontrolüne verilmiştir. Hanedanların mülkiyeti konumunda olan hükümet sancaklarında herhangi bir tahrir yapılması söz konusu olmamış, merkezi iktidarın atadığı herhangi bir yetkili ya da memur da bulunmamıştır. Yerel iktidarın kendi özerkliğinde teşkilatlanan mirliklerin kendilerine ait yerel bir orduları da bulunmuştur. Diğer taraftan yurtluk-ocaklık olarak taksim edilen sancaklarda ise tımar ve zeamet bulunduğu gibi tahrirler de yapılmış, merkezin görevlendirdiği idareci ve memurlar bulunmuştur. Kürt mirleri, kontrol altında bulundurdukları arazileri sürekli genişletme eğilimini ortaya koyarken Osmanlı merkezi iktidarı ise bölgenin verimli topraklarını padişahların haslarına katmanın peşinden koşmuştur. Bahsedilen çelişkiden dolayı yerel iktidar, merkezi iktidarın tahrir yapmak üzere gönderdiği memurları mümkün-mertebe sınırlarının dışında

bir ilişki inşa eden İdris-i Bitlisi, mirlerin bir araya gelip “primus inter pares” nevinden daha eşit gördükleri bir miri “baş” olarak seçmelerini istemiş fakat olumlu bir netice alamamıştır. Konuyla ilgili olarak Bitlisi, daha sonra yazdığı Selimname adlı çalışmasında, Kürtlerin ancak Allah’ın birliğiyle peygamberin ümmeti olma noktasında anlaşabildiklerini dile getirmiştir. Bitlisi’nin çabaları sonuçsuz kalınca Osmanlı merkezi iktidarı, Kürt mirlerinin yerine beylerbeyi olarak Bıyıklı Mehmet Paşa’yı görevlendirmiştir (Özcoşar 2017, p.16).

Osmanlının yanında Bitlis’ten Mir Şeref, Hizan’dan Mir Davud, Palu’dan Cemşid Beg, Hasankeyf’ten Melik Halil, Botan’dan Bekir Beg, Sason’dan Mıhemed Beg, Eğil’den Qasım Beg, Zırrıki Aşireti’nden Mir Mıhemed, Cizre’den Mir Şah Eli ve onlarla birlikte Mir Saim’in oğlu Sılıman Nasır ve Qasım Beg savaşa dahil olmuşlar (Ulugana 2018, s.17). Osmanlı Devleti, bu ilişkiyi farklı boyutlarıyla da değerlendirmiş Revanduz, Mahmudi, Hakkari ve Baban gibi mirlikleri sınır bölgesinin koruyucusu olarak görmüş ve bu çerçevede değerlendirmiştir (Ateş 2013, s.40-41). Ayn Ali Efendi, 17. yüzyılda yazdığı eserinde Diyarbakır, Van ve Şehrizor eyaletlerinde “mir-i aşiretler” bulunduğunu ancak bunların Sancak Beylerinden ziyade Zuama yani büyük tımar sahipleri olduklarını ve sayılarının da yaklaşık dört yüz olduğunu yazmıştır. Bayrak ve sancak sahibi olmayan söz konusu aşiret liderleri, Sancak beyleriyle birlikte savaşa katılmışlar. Bahsi geçen aşiret liderleri, vefat ettikleri zaman tımar hakları çocuklarına geçmiştir (Ayn-ı Ali Efendi 1863, s.35; Yapıştıran 2020, s.74). Sancak yönetimine geçen mirlerin vefatları durumunda yönetim erkek çocuklarına geçmiştir. Onlar da aynı şekilde Sancak beyleriyle birlikte seferlere katılmışlar (Yapıştıran 2020, s.75).

Aslında Osmanlı merkezi iktidarının takip ettiği geleneksel Kürt politikasının bir benzerinin Safeviler tarafından da takip edildiği anlaşılmaktadır. Safevi Devleti, Kürt coğrafyasında merkezi Sinne olan Erdelan mirliğinin kurulmasını izin vermiş, bölgedeki aşiretler üzerinde hakimiyet kurmasına sesini çıkarmamış, yerel iktidar inşa etmesine de müsaade etmiştir (Ateş 2013, s.34-35). Söz konusu mirliklerden biri olan Bitlis Kürt hükümeti, Şerefhanların hakimiyetinde Bitlis’le birlikte Ahlat, Muş ve Hınıs sancaklarını içine alıp Osmanlıya tabi olmuşken (Şeref Han 1975, s.485) 19. yüzyılın ortalarına değin Erdelan konfederasyonu ise özerk iktidarını İran hakimiyetinde gerçekleştirmiştir. Ancak söz konusu dönemde Kürt mirlerinin çoğu belli bir özerkliğe sahip olmuşsa da hiçbiri devlet kurma aşamasına gelememiştir (Gunter 2014, s.164). Bu noktada aşiret ve aşiretçilik mantığını aşarak ulusal bir figür olmayı başaran Kürt

ziyadesiyle etkilenmiş olacak ki Kürtlerin hali pür melalini şu şekilde dile getirmiştir:

Bizim Kürtler cahil ve geri kalmışlar

Hepsi kuru ot, ateş ve yakıt olmuşlar
Eğer birbirlerinin elini tutsalar
İskender gibi tüm cihanı alırlar (Yıldırım 2016, s.40).

19. Yüzyılda Kürt Coğrafyasının Sosyo-Politik Yapısı: Mirlerden Hamidiye Alayı Paşalarına Değişen Durum: Savaş ve Barış

Osmanlı Devleti, 1514'te savaşla doğu sınırını Kürt coğrafyasını da içine alacak şekilde genişlettiğinde bölgenin hakim politik gücü, özerk bir iktidar inşa etmeyi başarmış olan Kürt mirleridir. Mirliklerin bağımsızlık derecesi, bölgenin büyük devletlerinin bağlı olarak değişim göstermiştir. Söz konusu sosyo-politik yapı, örgütlenme biçimi ve sosyal tabakalaşma açısından bazen devleti anımsatacak düzeyde olmuştur. Osmanlı Devleti, söz konusu coğrafyayı sınırlarına dahil ettikten sonra yerel Kürt iktidarını ortadan kaldırmadığı gibi onları desteklemeyi tercih etmiştir (Bruinessen 2010, s.297-298). Aslında tarihsel kayıtlar, Kürtlerin 10. yüzyıldan itibaren mirlik yapısını da aşan sosyo-politik yapılar inşa etmeyi başardığını göstermektedir. Arap tarihçilerin kaydettikleri gibi Kürtler sırasıyla Şeddadi (951-1075), Hasanveyhi (959-1095) ve Mervani (984-1083) gibi mirlik düzeyini aşan siyasi yapılar inşa etmiş ve en nihayetinde de Kürt Eyyubi hanedanının liderliğinde devletleşmeyi başarmışlar. Kürt kimliğinden ziyade İslami kimliğiyle bilinen söz konusu devlet, Selahaddin Eyyubi zamanında Haçlılara karşı Müslümanların liderliğini üstlenmiş ve İslam coğrafyasını başarıyla savunmuştur. 1171-1260 yılları arasında hüküm süren Eyyubiler, Mısır ve Suriye coğrafyasını da sınırlarına dahil etmişler (Özoğlu 2017, s.91-92).

Fakat Yavuz Selim, bölgeye geldiği zaman hakim sosyo-politik yapı olarak Kürt mirlik yapısıyla karşılaşmıştır. İdris-i Bitlisi'nin katkısıyla Osmanlı merkezi iktidarı ve yerel Kürt iktidarı genel olarak birlikte hareket etmiş, Kürt mirleri Safevilere karşı Osmanlı'yı desteklemiştir (Bruinessen 2010, s.215). Çaldıran Savaşı'nda Bitlisinin aracılık etmesi neticesinde Bitlis, Cizre, Çemişgezek, Hizan, Çapakçur, Palu, Hasankeyf ve Sason'da sosyo-politik yapı inşa etmeyi başarmış olan Kürt mirleri, mahiyetlerindeki askerlerle birlikte savaşa dahil olmuşlar. Mirlerin Osmanlı lehine savaşa katılarak önemli bir rol oynamalarından etkilenen Yavuz Selim, antlaşma yolunu seçmiş ve Kürt aşiret liderlerinin ırsi iktidarını tanımıştır (Özoğlu 2017, s.95). Osmanlı padişahı ile sıcak

Osmanlı merkezi iktidarı, aşiretlerin söz konusu faaliyetlerini engellemek ve onları kontrol altına almak amacıyla “iskan” siyasasını işlevsel kılmaya çalışmıştır. 1856 yılına ait bir belgede Erzurum ve civarında bulunan Kürt aşiretlerinin zararlı faaliyetlerini engellemek için bunların yerleşik hayata geçirilmesi gerektiği ve bu çerçevede Malazgirt ile Bulanık arasında harap halde bulunan 26 köye, 700 Sıpki hanesinin yerleştirilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir (BOA. A. MKT. UM. 239/26, akt. Oğul 2018, s.26). Revan bölgesinden gelerek Muş bölgesine saldıran aşiretlerin de ancak iskan edilerek talan ve eşkıyalık faaliyetlerinde uzak tutulabileceği dönemin devlet yetkilileri tarafından dile getirilmiştir (BOA, HAT, 452/22395, akt. Oğul 2018, s.32).

Bazı araştırmacılar veya dönemin tanıklarının iddialarına göre II. Abdülhamid, Kürt aşiretlerinin içinde bulunduğu nesnel koşulları da dikkate alarak Hamidiye Alaylarını inşa etmiştir. Sultanın söz konusu projesi tam da Kürtlerin içinde bulunduğu sürekli çatışma ve talan durumuna yönelik sorunları çözmek ve onları medeni dünyaya entegre etmek amacına matuf olmuştur. Alayların inşa sürecini yakından takip eden ve sultanın en yakınında çalışmış bürokratlardan olan Hasan Bey, bu çerçevede, söz konusu teşkilatlanmanın fayda-zararına hesabına bakılmaksızın sırf alaylara katılan aşiretlilerin *“hayat-ı bedeviyeden”* alınarak *“tarik-i medeniyete”* sokulmasının yeterli ve değerli olduğunu dile getirmiştir (Sırrı 2007, s.88-89). Benzer bir tespitin yabancı bir gazeteci tarafından da yapıldığı görülmektedir. Kürt coğrafyasını gezdiği esnada tuttuğu notları yayınlayan gazeteci, alayların Kürtleri “hal-i vahşetten” kurtararak “medenileştireceğini” ileri sürmüştür (Sırrı 2007, s.90). Keza dönemin Kürt aydınları da alayları, halkın içinde bulunduğu kötü koşulları ortadan kaldıracak bir araç olarak değerlendirmiş, ihtiyaç duyulan fenni teknolojinin yayılmasında bir mektep olmasını beklemiş ve bu bağlamda ciddi bir etkisinin olacağına inanmışlar (Örs 2019, s.316).

Ehmed-ı Xani, Kürtlerin içinde yaşamak zorunda kaldıkları nesnel koşullara dikkat çekmiş ve ilim ve irfandan yoksun kalan Kürtlerin, bundan dolayı devletleşme sürecini tamamlayamadıklarını ileri sürmüştür:

Bunun sebebi hep ittifaksız olmalarıdır

Hep iç isyan ve kavga içinde olmalarıdır (Yıldırım 2016, s.70-71).

Kürtler arasında ikinci Xani olarak adlandırılacak kadar değer verilen Haci Qadıré Qoyi de Kürtlerin veya Kürt aşiretlerinin içinde bulunduğu ve aşiret liderleri tarafından idare edilen toplumsal realiteye şahit olmuş ve durumdan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Hamidiye Alaylarından olan beklenilenin aksine bölgede güç devşiren aşiret liderlerinin sebep olduğu gasp ve talan olayları giderek artmıştır. Cizre gibi bölgelerde halkın güvenliğini devlet dahi sağlayamamış, güç tamamen aşiret ağalarına geçmiştir. Kısacası bölgede iktidar, II. Abdülhamid ile birlikte güç devşiren ve paşalık rütbesi verilen aşiret liderlerine geçmiş, İbrahim Paşa ve Mustafa Paşa gibi figürler Kürt coğrafyasının *"haydutluk"* kaynağı haline gelmiştir. Söz konusu liderler, bölgelerinde *"birer hükümdar gibi saltanat"* inşa etmeyi başarmıştır. Dönemin Osmanlı valilerinde Ebubekir H. Tepeyran, sultanla birlikte yerel iktidarı ele geçiren Kürt aşiret liderlerinin mahiyetleriyle şehirlerde şakilik yaptıklarını, mutlak bir serbestlik çerçevesinde yolsuzluk yaptıklarını ve bunları görünmez kılmak için de *"Yıldız ricaline"* rüşvet verdiklerini iddia etmiştir (Tepeyran 1998, s.448). 19. yüzyılın son deminde Diyarbakır'a dair bilgi veren Fransız yetkili ise Hamidiye paşalarından İbrahim'in ortaya koyduğu pratikle bölgeyi korkulan ve kervanların koruma olmaksızın giremediği bir yer haline getirdiğini, kervanların talan edilerek mallarına el konulduğunu ve birçok yolcunun para keseleriyle birlikte hayatlarından olduğunu merkeze rapor etmiştir (Ciğerli 2022, s.85). Söz konusu dönemde Siverek'te aşiretler arasında meydana çatışmalar, 6 kişinin ölmesi ve 23 kişinin yaralanmasıyla sonuçlanmıştır (Ciğerli 2022, s.94). 20. yüzyılın başında Kürt coğrafyasını gezen İngiliz yetkili de Mardin bölgesinden geçerken karşılaştığı halkın, artık Hamidiye Alaylarının bölgedeki gücünü kabullendiklerini, yapıp-ettiklerine ses çıkarmadıklarını hatta onlara saygıda kusur etmeyi düşünmediklerini aktarmış, olaylardan müzdarip olup malları ve mülkleri mahvedilen köylülerin ancak bunlara karşı koyarak talandan kurtulmalarının mümkün olduğunu dile getirmiştir (Sykes 2017, s.152-153).

Kürt toplumunda yol kesme, talan ve gaspın ortaya çıkmasını farklı bir perspektifle değerlendirenler de mevcuttur. Teze göre çok nadir görünen ve büyük bir cesaret gerektiren bu tarz eylemleri yapmalarının sebebi Kürtlerin yaradılıştan hamiyet sahibi, son derece mağrur ve onurlarına düşkün olmalarından kaynaklanmaktadır. Hatta tam da bu sebepten dolayı Kürtler, tarihsel olarak aşırı cesur ve cömert bir halk olarak tanınmıştır (Özcan 2018, s.69). Bazidi de savaşta/çatışmada ölmenin Kürtlerin genel olarak temennisi olduğunu dile getirmiştir. Zaten savaştan kaçan Kürtlerin halk arasında rezil olarak yaşamak dışında bir şansları da olmamış, eşleri de onları belli bir süre yatağa almamışlar. Aşiretin kadın ve erkekleri, bahsedilen kişileri gördükleri yerde yüzüne tükürür, zillet içinde yaşamasını temin etmişler. Dolayısıyla Kürtler için savaştan kaçmak ölümden kaçmaktan daha beter görülmüştür (Bazidi 2019, s.41)

Aşiretlerin olaylara karışması sadece İran Osmanlı arasında sorun olmamış, aynı zamanda Osmanlı-Rus ilişkilerinde de krizlere yol açmıştır. Rus tarafı, 1886'de silahlı Kürt aşiretlerinin hudutlarına saldırılar düzenlediğini ve talan gerçekleştirerek hayvanları gasp ettiklerini bildirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı tarafındaki Sıpki aşiret mensupları Rusya tarafındaki Ezidi Kürtlere saldırılar düzenlemiştir. Osmanlı, olayları araştırmak üzere Dördüncü Ordu'yu görevlendirmiş ve sonucun merkeze bildirilmesini istemiştir. Rusya ise tedbir olarak sınıra asker sevk etmiştir. Ancak saldırlar yalnızca Osmanlı tarafında kalan Kürtler tarafından yapılmamıştır. Rusya tarafından bir araya gelmiş bazı Ermeni gruplar da Bayezid, Kars ve Revan taraflarına saldırılar düzenlemiş, bölgedeki Kürtlerin mallarını talan etmişler. 1890 yılında Rusya tarafında kalan Ermeniler, Sıpki aşiretinin liderlerinden Ali Torun'a saldırmış ve mallarını talan etmişler. Ancak Evlo Ağa'nın imdada yetişmesi üzerine çatışmalarda Ermenilerden dördü öldürülmüş, diğerleri de kaçmak durumunda kalmışlar ((BOA., *DH. MKT.*, 1357/140,; BOA., Y.MTV., 23/13; BOA., *HR.SYS.*, 2768/55, akt. Oğul 2018, s.66-68). Bölgede Arap aşiretlerin de benzer şekilde saldırılar yaptığı görülmektedir. 1900'lerin başında bölgede bulunan bir yabancı, Arap aşiret Şeyhi veya lideri Faris'in Mardin bölgesinde korkunç saldırlar gerçekleştirdiğini dile getirmiştir (Sykes 2017, s.164).

Musul bölgesinde bir arada yaşayan Kürtler ile Araplar da çatışmaya girdiklerinde karşılıklı olarak gasp ve talan yapmaktan geri durmamışlar (Tepeyran 1998, s.335). Hamidiye Alaylarının inşa edilmesinde sonra olayların artış gösterdiği Musul bölgesinin Kürt aşiretleri daha da güçlenmiş, Arap aşiretleriyle aralarında karşılıklı boğazlaşmaların yaşandığı birçok ölümlü olay yaşanmıştır. Talan o kadar yaygınlaşmış ki, bölgede güvenlik anlamında çok ciddi sorunlar meydana gelmiştir (Tepeyran 1998, s.351; Örs 2021, s.84). Kürt coğrafyasının önemli bir parçasını oluşturan Dersim bölgesinde de aşiret ve aşiretçilik olgusu güçlü olduğu kadar (Dersimi 2014, s.26) parçalı bir yapı da arz etmiş, yaklaşık 200 kabile etrafında küçük toplumsal birimler halinde örgütlü hale gelmiştir. Bu aşiretlerin de öne çıkan hasletleri cesaretleri ve silaha olan düşkünlükleri olmuştur (Yapıcı 2013, s.133.) Aşiretçiliğin hüküm sürdüğü Dersim coğrafyasında ağalar veya aşiret liderleri birkaç köyü elinde bulundurarak sosyo-ekonomik ve sosyo-politik gücün belirleyicisi konumunda bulunmuşlar. Söz konusu yapı o kadar keskin ve sert bir şekilde yapılaşmış ki aşiret liderleri, Ermeni, Kürt fark etmeksizin, herkesin sahibi olarak kendilerini telakki etmişler, benzer olayların burada da yaşanmasına yol açmışlar (Çem 2010, s.404-405).

fakat barış durumunun bölgedeki diğer aşiretler için tehlike arz ettiğini çünkü Hamidiye Alay mensuplarının bundan yararlanarak coğrafyayı kargaşaya sürüklediklerini dile getirmiştir. Yetkili, bölgede yaşanan karışıklıkların da etkisiyle Kürtler, Ermeniler ve Keldanilerin oturduğu on beş köyün sakinlerinin, kendilerine karşı yapılan melanetler ve talanlar karşısında sessiz kalan Bitlis'ten ayrılarak Van'a bağlanmak istediklerini belirtmiştir. Cezasız kalan saldırılardan müzdarip olan halkın söz konusu talebi çaresizliğin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasseye, no. 76/1, Erzurum, 2 Temmuz 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B). Osmanlı arşiv belgeleri de 20. yüzyılın başında aşiretler arasında çatışmaların, talanın ve zulümlerin devam ettiğini göstermektedir. Hınıs bölgesinden Hamidiye Alaylarına katılmış olan Cibran ve Hesenan aşiret mensuplarının 1901'de Çay nahiyesinde icra ettikleri zulümden dolayı başka yerlere göç ettikleri anlaşılmaktadır (BOA, DH. MKT. 2428/94. akt. Karataş, Karasu 2015, s.680). 1908'lerde ise Zırrıki aşiret mensupları, Karayazı bölgesinin Yahya köyünde mukim Ermenilere saldırmış, köy halkına zülüm edip mallarını gasp etmiştir (BOA. DH. MKT. 2624/97 (akt. Karataş, Karasu 2015, s.680).

Kürt toplum yapısının hakim örüntüsü olarak öne çıkan aşiret ve aşiretçilik bağlamında ortaya çıkan talan, gasp ve ölüm olayları, 19 ile 20. yüzyılda bölgeyi gezen yabancı seyyah, misyoner ve diplomatların da dikkatini çekmiş, Kürtlerin içinde yaşadığı söz konusu koşulları müşahede eden yabancılar, Kürtleri şiddet ve eşkıyalığa eğilimli "barbar" bir halk olarak nitelemesine yol açmıştır. Misyoner Samuel A. Rhea de, bu çerçevede, Kürtleri "vahşiler" olarak kodlarken, başka bir batılı ise "temiz olmayan bir halk" olarak görmüş, Kürt aşiretlerini kan davalarıyla boğuşan, talan ve gaspı meslek edinen bir topluluk olarak göstermiştir. Kürtlerin komşuları da bu anlayışı destekler mahiyette olmuştur. Onlara göre Kürtler için bir insanı öldürmekle bir tavuğu öldürmek arasında pek de bir fark yoktur (Bajalan 2016, s.140-141).

Osmanlı-İran hudud bölgelerinde yaşayan aşiretler, karşılıklı talan ve gaspları yaptıktan sonra diğer devletin sınırlarına kaçmayı tercih etmişler. Osmanlı tarafında meydana gelen çatışmalarda adam öldüren aşiret mensupları soluğu İran tarafında almışlar. Gasp, talan ve adam öldürmelerden dolayı sınırın diğer tarafına firar edenler, iki devlet arasında sorunların çıkmasına da yol açmışlar. Aşiretleri kendi amaçları doğrultusunda kullanan devletlerin bu noktada karşılıklı olarak aşiretleri kolladığı ve yeterince tedbir almadıkları anlaşılmaktadır.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Bölgede yaşanan ve neredeyse sıradanlaşan benzer olaylardan biri de Muş'un Kop (Bulanık) kazasında gerçekleşmiştir. Bölge halkıyla yetinmeyen aşiretler, yoldan gelip geçen askerleri de soymuş, Avrupa'dan geldikleri anlaşılan ticari eşyalara da el koymuşlar. Bölgede görev yapan Fransız konsolosu, bölgede anayolların bile artık güvende olmadığını, yolun aşiretler tarafından kesildiğini, malların gasp edildiğini ve bu durumun da bölgenin sahip olduğu sosyo-ekonomik yapıyı açıklığa kavuşturduğunu dile getirmiştir (Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 74/1, 13 Temmuz 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B).

Kürt aşiretlerinin bölgedeki çatışmalı durumu coğrafyada yaşayan diğer halkları da olumsuz etkilemiştir. Fransız konsolosun aktardıklarına göre Malazgirt bölgesinde yaşayan aşiret çatışmalarından Hıristiyan halk da ciddi zararlar görmüştür. Bölgenin Hıristiyan halkı söz konusu çatışmalarda daha az zarar görmek için güçlü ağalardan birine yanaşmak durumunda kalmış, can güvenliklerini sağlamak üzere onların hesabına çalışmak zorunda kalmışlar. Konsolosun aktardıklarına bakılırsa bahse konu hadiseler, özellikle 1895 Ermeni olaylarından sonra meydana gelmiştir. Söz konusu çatışmalarda devletin rolüne dikkat çeken Fransız yetkili, merkezi iktidarın atadığı memurların aşiret liderlerini çatıştırarak birçok ölümlü olayın yaşanmasına yol açtıklarını iddia etmiştir (Diyarbakır Fransa Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye, no. 76/1, Diyarbakır, 9 Ocak 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B). Hamidiye Alaylarının oluşturulmasından sonra olayların artığına dikkat çeken Fransa'nın bölgedeki diğer bir konsolosu, Muş'un Sason bölgesinde gerçekleşen olaylarda, bu grubun rol oynadığını iddia etmiştir. Diğer taraftan merkezi iktidarın bölgeyi Hamidiye Alaylarından korumak amacıyla teşkil etmek istediği karakolun yapılması halk tarafından reddedilmiştir. Hamidiye Alaylarından çok çeken bölge halkı askerin gelmesiyle sorunların daha da artmasından korkmuştur (Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 76/1, Erzurum, 24 Eylül 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B; Örs 2020, s.57).

Bölgedeki koşulların etkisiyle meydana gelen olayların 20. yüzyılın başında da devam ettiği ancak sönümlenmeye başladığı, aşiretler arası talan ve çatışmaların sürdüğü ancak azaldığı da yabancı yetkililerin raporlarına yansımıştır. 1902'da yazan Van'ın Fransa konsolosluk görevlisi, iki aşiret ağasının çatışma halinde bulunduklarını ancak neticede barışmaya razı olduklarını, çatışmasızlık durumunun başka aşiretler arasında da gözlemlediğini

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

da ihmal etmemiş, bulabildikleri mal ve hayvanları da gasp etmişler (BOA., DH.MKT., 2046/34, akt. Oğul 2018, s.63).

Osmanlı arşivinde yer alan bir belgeye göre Milli Aşireti İbrahim Paşa, Kiki, Tay, Helecan ve Tay aşiretlerinden birçok adamı başına toplayarak Resülayn bölgesine saldırmış ve bölgeden bir milyona yakın koyun talan etmiştir. Durumdan haberdar olan devlet memurlarının olaya müdahale etmek istemesi İbrahim Paşa'nın tepkisine neden olmuş, memurları kovmasına yol açmıştır. Hamidiye Alaylarına katıldıktan sonra gücüne güç katan İbrahim Paşa'nın sahip olduğu statüyü rüfekası da kullanmaktan geri durmamıştır. Paşa'nın kardeşi Kado Ağa, Mardin bulunan Deyrülzaferan Manastırı'nı gasp etmiş, vakfın hayvanlarını da talan etmiştir (BOA, BEO, 1283/96160-1, 09/Za/1316 (12.03.1899); BOA, DH. TMIK. M, 72/31, 21/S/1317 (01.07.1899) akt. Yapıştıran 2020, s.54,56).

Yarı-göçebe Kürt aşiretleri, yaylak ve kışlakları arasında sürekli gidip gelmek durumunda kalmışlar. Diyarbakır ve Siirt taraflarından Muş tarafına gidip gelen aşiretlerden biri olan Allıkan Aşireti, kış aylarını Siirt taraflarında geçirirken yaylak için yaz aylarını Muş tarafında geçirmiştir. Bölgedeki aşiretlerin lideri konumunda bulunan Fettah Bey'in mahiyetinde olan aşiretler, yaylak ile kışlak arasında bulunan köyleri talan etmiş, yoldan gelip geçenlerin emvallerine de el koymuştur. Bu aşiretle birlikte hareket eden Reşkotan ve Pencinar aşiretleri de benzer fenalıklara eşlik etmiş, Ömer Pertev Bey ile birlikte bölgede talan faaliyetleri gerçekleştirmişler. Merkezi iktidara bağlılıkları da güç ilişkisine bağlı olarak değişen söz konusu aşiretlerin, yapıp ettiklerinin cezasız kalması onları cesaretlendirdiği gibi pervasız hale de getirmiştir. Yaklaşık dokuz yüz kişilik silahlı bir guruba sahip olan Hacı Fettah Bey, aşiretinden askere alımlara müsaade etmemiş, bölgesinden elde ettiği gelirden merkeze herhangi bir vergi de göndermemiştir (BOA, YEE, 78/36. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879); Örs 2020, s.55). Allıkan Aşireti lideri Ömer Pertev de mahiyetindeki dört yüz hane ile bölgede talan faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Bu eylemler esnasında cinayetler de işleyen aşiret lideri, yoldan gelip geçenlerin mallarına el koymuştur. Yaylak-kışlak arasında gidip geldiği zamanların birinde Van vilayetine bağlı Bitlis yönetici ailelerinden birinin lideri olan Davsul Ağa'ya maiyetiyle birlikte saldırmış, birçok kanın döküldüğü çatışma sabaha kadar sürmüştür. Çatışmalar esnasında birçok insanın ölümüne sebep olan Ömer Ağa ve rüfekası, Davsul Ağanın konağını da ele geçirmiş, mal ve mülkünün tümüne el koyup talan etmiştir (BOA, YEE, 78/33, 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

Seraskeri Rıza Paşa tarafından gönderilen telgrafta söz konusu aşiret mensuplarının İran hududuna yakın bölgelere saldırılar düzenlediği, birkaç kişiyi öldürdükten sonra 12 öküzü gasp ederek İran tarafına kaçtıkları yazılmaktadır. Fakat olaylarda birçok kişinin ölmesine rağmen hükümetin tek icraatı, katilleri İran'dan istemekten ibaret olmuştur (BOA., Y.A.HUS.284-105-2; BOA., BEO.441-33010-1; BOA., BEO.441-33010-2, akt. Uçmaz 2019, s.69-70). Paşanın söz konusu faaliyetleri bazen de kendi adamlarıyla dostlarına karşı icra ettiği anlaşılmaktadır. Fakat bu olaylardan dolayı sadece Mustafa Paşa değil benzer faaliyetler içinde olan Milli Aşireti lideri İbrahim Paşa da şikayet edildikleri zaman herhangi bir cezai müeyyideye maruz kalmadan suçlamalardan kurtulmayı başarmışlar (BOA., Y.PRK.DH.11-101-1/1; BOA., Y.PRK.DH.11-101-2, akt. Uçmaz 2019, s.75).

Sıpki Aşireti de benzer talan ve gasp faaliyetlerini Ağrı bölgesinde icra etmiştir. Bölgenin en büyük aşiretlerden biri olan Sıpkilerin liderlerinden Hüseyin, Mirza, Mehmed Çelebi ve Mehmed yanlarına aldıkları adamlarıyla Estori adlı yerleşime saldırmış, "öteki" aşiretten olan Seyyid Ali adlı kişinin evini basmış, mal ve mülklerini talan edip yağmalamışlar (BOA, İE.ŞKRT, 5/247, akt. Oğul 2018, s.26). Sıpki aşiret mensupları başka bir sefer ise İran'dan gelen on iki bine yakın koyunu gasp edip Van'a götürmüşler. Bunun üzerine İran tarafı Osmanlıyla iletişime geçip söz konusu hayvanların iadesini talep etmiştir. Ancak dönemin Osmanlı yetkilisi Derviş Paşa, aşireti korumasına alarak İran'ın talebini reddetmiştir. İran'ın cevabı bölgenin büyük Kürt aşiretlerinden biri olan Zilan'ı harekete geçirmek olmuştur. Aşiretin lideri Hüseyin, yanına aldığı silahlı adamlarıyla Van'ın üzerine yürümüştür (BOA, HAT, 452/22392, akt. Oğul 2018, s.32). Kürt coğrafyasının büyük aşiretleri küçük aşiretlerle uğraştıkları gibi birbirleriyle de uğraşmaktan geri durmamışlar. Ağrı-Van bölgesinin büyük aşiretlerinden olan Heyderan ve Sıpki aşiretleri karşılıklı gasp ve talana girişmiş, birbirlerinin köylerine saldırılar gerçekleştirmişler. Olay mahalinin yöneticisi olan merkezi iktidarın temsilcisi Selim Paşa, söz konusu aşiretler arasında çıkan çatışmalara karışmamış ve merkeze gönderdiği bilgide bu olaylarda tarafsız kaldığının altını çizmiştir (BOA., HAT., Nr.824/ 37401, akt. Oğul 2018, s.50). Ancak çatışmayı bildikleri gibi talan işini birlikte yapmasını da bilen bu iki aşiret başka bir zaman birlik oluşturarak Osmanlı-İran hududundaki Zilan, Celali ve Caf aşiretlerine karşı talan yapmışlar (Oğul 2018, s.56). Diğer bir olayda Sıpki Aşiretine bağlı kabileler arasında çatışma çıkmış ve her iki taraftan on üç kişinin öldürüldüğü tespit edilmiştir. Söz konusu taraflar olay esnasında karşılıklı talanı

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

olarak devreye girmesini talep etmiştir. Ancak Evdal Han'ın talebi cevapsız bıraktığı görülmektedir (Ulugana 2018, s.44).

Aşiretlerin "ötekilerin" mal-mülk ve hayvanlarını talan etmelerinin Cizre bölgesinde de "normal" bir ekonomik aktivite olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. 20. yüzyılın başına ait bir belgede Cizre'de hakimiyet alanı inşa etmeyi başarmış olan Miran Aşireti'nin faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Dahiliye Nezaretine gönderildiği anlaşılan telgrafa göre aşiret, yaylak ve kışlıkları arasında gidip gelirken aşiret reisi Mustafa Paşa'nın liderliğinde Eruh ve Pervari kazalarıyla köylerinde yaşayan halkın malını gasp ettikleri gibi evlerini de yaktıkları, kimi zamanda birilerini katlettikleri görülmektedir. "Canavarane" cinayetler olarak tasvir edilen faaliyetlerin önlenebilmesi için acil tedbirlerin alınması gerektiği, söz konusu eylemlerin engellenebilmesi için aşiretin geçtiği bölgelerde askeri tedbirlerin alınması ve asker sayısının en az iki katına çıkarılması gerektiği dile getirilmiştir. Belgede bahsi geçen Miran aşireti, çalışmanın girişinde ele alınan teorik tartışmalarda dile getirildiği gibi birçok grubun bir araya gelerek inşa ettikleri bir aşiret konfederasyonu olarak örgütlenmiştir. İki bin çadır ve yaklaşık on bin kişilik bir nüfusa sahip olan aşiret, diğer grupların çekim merkezi haline gelmeyi başarmıştır. Heverkî Aşiretine bağlı bazı kabileler ile Hidiré Avdiga gibi gruplar, Miran aşiretine katılmış ve zaman içinde aşiretin asli unsurları haline gelmişler (BOA., DH.ŞFR.247-106-1-4, akt. Uçmaz 2019, s.29). Katılan grupların da etkisiyle bölgenin en büyük aşiretlerinden biri haline gelen Miran, Mustafa Paşa liderliğinde birçok aşiretle sorun yaşamış ve karşılıklı çatışmalar içinde bulunmuştur. Bölgede Mustafa Paşa ve aşiretine kafa tutacak gücü kendinde bulan ve ezeli rakibi olarak görülen Şırnak Aşireti lideri Surzâde Mehmed'in dışında Keçan Aşireti lideri Ciran, Curkan Aşireti lideri Arab, Musa Reşad Aşireti lideri İbrahim, Taban Aşireti lideri Hacı ve Batvan Aşiret lideri Mehmed de Miran Aşireti ve liderleri Mustafa Paşa ile sürekli çatışma halinde olmuşlar. Fakat Miran Aşiretinin ziyadesiyle güçlenmesi bahsi geçen aşiret liderlerinin, 1893 yılında bir dilekçe yazarak onlardan ve pratize ettikleri talan ve gasptan şikayetçi olmalarına yol açmıştır. Belgede Mustafa Paşa'nın adamlarıyla birlikte saldırılar gerçekleştirerek 30'a yakın adamlarını katlettiği dile getiren aşiret liderleri, Mustafa Paşa'nın Batvan Aşireti mensuplarından 100 bin kuruştan fazla ederi olan malları da talan ettiğini yazmışlar. Mardin'den bir heyetin yazdığı rapora bakıldığında daha korkunç olayların yaşandığı anlaşılmaktadır. Raporda Miran Aşiret mensuplarının bölgedeki ağa ile iki oğlunu katlettikten sonra "kızların bekâretini bozup üvey validesi ile gelinine zina" ettikten sonra yüze yakın köyü talan ettikleri iddia edilmiştir. Aynı aşiretin birçok vukuatının yer aldığı ve

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Kürt aşiretlerinin geçim vasıtalarından biri de bölgelerinde gelip-geçen kervanlar veya kervan talanları olmuştur. Ağrı taraflarından yola çıkan bir kervan grubu, Erzurum'a doğu ilerlerken bölgenin büyük aşiretlerinden Zilan Aşireti reisi Hüseyin Ağa ve rüfekasının saldırılarına maruz kalmıştır. Hayvanlarıyla birlikte paraları da gasp edilen grup üyelerinin bazılarının da hayatlarına kastedilmiştir. Bölgenin büyük aşiretlerinden Celali Aşireti de aynı mesleği takip etmiş görünmektedir. Söz konusu aşiret, bölgedeki köylere saldırarak talan gerçekleştirmiştir. İşin tuhaf tarafı bahsi geçen aşiretlerin talan ve gasp işini kimi zaman Osmanlının bölgedeki resmi görevlileriyle birlikte yapmış olmasıdır. 19. yüzyılın başında tutulan bir kayıta göre dönemin Muş mutasarrıfı, Sıpki, Heyderan ve Sevidan aşiretlerine destek sunmuş, halkın mal, hayvan ve paralarının aşiret mensupları tarafından talan edilmesine yardım etmiştir. Talan işini yaptıran devlet görevlileri, aşiretlere birkaç köy ve sancak vermekten de geri durmamışlar (BOA, HAT 1/18, 1820, akt. Erdemci 2019, s.53).

Bölgenin önemli aşiretlerinden biri olan Heyderan Aşireti[4] de bu sistemin bir parçası ve taşıyıcısı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin sınırlarıyla yetinmeyen aşiret, bazen de İran tarafında mukim aşiretlere saldırılar düzenlemiş, mallarını yağmalamış, emvallerini gasp etmiştir. Durum o kadar ciddi bir hal almış olmalı ki aşiretlerin talanı, Osmanlı'nın 1823'te İran ile yaptığı anlaşmaya madde olarak girmiştir. İlgili maddeye göre Heyderan Aşireti, İran tarafına saldırlar düzenlemeyecektir. Ancak durumun pek de değişmediği, aşiretin saldırılarına devam ettiği anlaşılmaktadır (Erdemci 2019, s.37-38). Benzer durumun devam ettiği 1847'de imzalanan Erzurum Antlaşmasının maddelerinden anlaşılmaktadır. Söz konusu anlaşmanın 8. maddesine bakıldığında aşiretler arası yağmalamaların sürdüğü, karşılıklı hırsızlık vakalarının ziyadesiyle fazla olduğu ve Osmanlı ile İran'ın gerekli tedbirleri alarak olayları önlemek için harekete geçmeleri gerektiği belirtilmiştir. Bu çerçevede ilgili devletlerin gerekirse sınıra asker konuşlandıracağı ve aşiretlere karşı zor kullanacağı da taahhüt edilmiştir (Bingül 2013, s.103). Siirt bölgesinin büyük aşiretlerinden Reşkotan aşiret reisi Mıstı Quto ve rüfekası da Hesarkan aşireti üzerine saldırmış, aşiretin on beş mensubunu öldürdükten sonra mallarını talan edip, emvallerine el koymuştur. Öldürülen kervan halkından bazılarının boğazlarından zebğ edilerek öldürüldükleri anlaşılmaktadır (BOA, YEE, 78/14. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). Daha önce gerçekleşen başka bir olayda ise Müküs miri Seyid Han, Hizan mirliğine karşı saldırıya geçmiştir. Bunun üzerine Osmanlı sultanı, Bitlis miri Evdal Han'dan yardım istemiş ve sorunun çözümü için Hizan mirine destek

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخو بۆ لێکۆلینێن کوردی

görmüşler. Çok iyi bildikleri hayvancılık yerine hiç de iyi bilmedikleri tarımsal üretimi başaramayacaklarını bildiklerinden geçim sıkıntısı çekmekten korkmuşlar. Diğer yandan vergi memurlarının aşiret mensuplarına yönelik kimi olumsuz tavırları da aşiretlerin iskana karşı gelmelerine yol açmıştır. Osmanlı merkezi iktidarı, aşiret halkını yerleşik hayata geçirmek suretiyle yalnızca vergileri toplamayı planlamamış bununla birlikte aşiretleri kontrol altına alarak merkeze sadakatlerini de sağlamak istemiştir. Bu amacına ulaşmak için de kimi zaman zor kullanmış kimi zamanda ikna yolunu tercih etmiştir (Yapıştıran 2020, s.114).

Başka bir deyişle Kürt coğrafyasının hakim toplumsal örüntüsü olarak aşiretler, geleneksel toplumun parçası olarak kendilerine özgür bir kültür oluşturdukları gibi, zamanın ve topografyanın sunduğu olanaklara koşut olarak bölgede sosyo-ekonomik yapının da araçlarını inşa etmişler. Bir yandan hayvancılık geçim kaynaklarının temelini oluştururken, diğer yandan mübadele usulüne dayalı bir boyut da bulunmuştur. Ancak bunlarla birlikte talana dayalı başka bir biçim de ekonomik hayatın önemli bir parçası olarak görünür olmuştur. Talanın olduğu yerde eşkıyalık faaliyetleri ve aşiretler arası kavgaların eksik olması da mümkün değildir. Dolayısıyla Kürt coğrafyası, sahip olduğu niteliklerin de etkisiyle talanın etkin ekonomik unsur olduğu bir mekan olmak durumunda kalmıştır.

Ancak Kürt aşiretlerinin tamamı sadece hayvancılıkla uğraşmamıştır. Milli gibi Kürt aşiret mensuplarının bir kısmı göçebe bir yaşam tarzı benimseyip hayvancılık yaparken kimileri de zirai üretime katılmıştır. Osmanlı arşivinde yer alan bilgilere göre Mardin ile Resülayn ve Viranşehir arasında bulunan bölgede yaşayan söz konusu gruplar bir yandan ziraatla uğraşıp vergi verirken aynı zamanda göçebe bir yaşam biçimine de sahip olmuş, hayvan da yetiştirmişler (İzgöer 1999, s.211). Bölgede yaşayan göçebe aşiretlerin geçimlerini sağlayacak kadar ticari ilişkiler geliştirdikleri, köyde yaşayan halkla birlikte şehirli tüccarlarla da bu anlamda bir ilişkiye girdikleri anlaşılmaktadır. Ticaretin malzemesi esas itibariyle hayvanlar, hayvansal ürenler ve yünden oluşmuştur. Şehir hayatının içinde aracılık edenler, ticari manada stratejik bir konum elde etmeyi başarmışlar. Devletin yavaş da olsa imalat sanayine yönelmesi ve Avrupa'dan talep gören ürünler yetiştirmesi, hayvancılık yapan Kürt, Türkmen ve Bedevi Arap aşiretleri olumlu etkilemiş, 19. yüzyılda koyunlardan elde ettikleri gelirin iki kat artmasına kaynaklık etmiştir (Yapıştıran 2020, s.82).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

görünürlük kazanan Barzani'ye karşı harekete geçen merkezin yeni efendileri, bölgeye askere sevk etmiş ama 21 Ağustostaki ilk karşılaşmada şeyhin 4 bin kişilik olduğu tahmin edilen güçleri karşısında yenilmekten kurtulamamışlar. Dönemin Musul Valisi, merkeze gönderdiği notta Barzani hareketini, II. Meşrutiyete karşı gelişen "gerici" bir hareket olarak damgalamıştır. Bölgeden merkeze akan bilgilere göre Barzani, yeni sultanı kabul etmemiş ve II. Abdülhamit'i yeniden tahta çıkarmak için harekete geçmiştir. Şeyh Abdüsselam, Musul bölgesin dışında da destek görmeye başlamış ve özellikle Hakkari bölgesinde mukim aşiretlerin gücünü de arkasına almayı başarmıştır. Belli bir süre merkezi iktidarın sevk ettiği askeri gücü alt etmeyi başaran şeyh, bir yandan Seyit Abdülkadir'in devreye girmesi diğer taraftan mevzuya daha barışçıl yaklaşan Nazım Paşa'nın faaliyetleri neticesinde ikna edilmiş ve İttihatçılarla uzlaşması sağlanmıştır. Öyle ki Barzani şeyhi, 1912'de meydana gelen Balkan Savaşı'na 2 bin kişilik bir birlikle katılmayı Osmanlı'ya teklif etmiştir. Tam ilişkiler normale dönmüşken 1913'te bölgeye vali olarak gönderilen Süleyman Nazif'in sert tutumu ve şeyhin bölgede gittikçe artan nüfusundan korkan merkezin tutumu olayları yeniden başlatmıştır. Bölgeye gelir gelmez Barzani ile uğraşmaya başlayan Nazif, Barzan bölgesini muhasara altına almıştır. Merkezi iktidarın bölgeye askeri güç yığması karşısında tutunamayan şeyh, bölgeden kaçmak zorunda kalmış, İran'a sığınmıştır. Ancak Osmanlı'nın baskıları üzerine burayı da terk etmek durumunda kalan Kürt şeyhi, bölgenin kimi aşiretlerinin de Osmanlı'ya yardım etmesi üzerine Yüksekova civarında yakalanmıştır. II. Abdülhamid'i yeniden tahta geçirmek için harekete geçtiği iddia edilen şeyh ve arkadaşları yargılandıktan sonra da idam edilmişler (Kaplan 2017, s.179-205).

19. Yüzyılda Kürtlerin Sosyo-Ekonomik Yapısı: Mübadele, Gasp ve Talan

Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın dağlık olduğu kadar engebeli ve sert bir tabiata sahip olması sosyo-ekonomik yapıyı da etkilemiş, hayvancılığın temel geçim kaynağı olarak öne çıkmasına yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda bölgede yaşayan kimi grupların göçebe bir yaşam tarzı benimsemesine de sebep olmuştur. Çünkü hayvanları doyurmak için zengin meralara ihtiyaç duyan aşiretler sürekli hareket halinde olmak zorunda kalmışlar. Bundan dolayı da aşiretler yaz aylarını serin bölgelerde geçirirken kış aylarını sıcak bölgelerde geçirmek için yollara düşmüşler (Oğul 2018, s.15). Aşiretlerin hayvancılıkla bu kadar iç içe geçmiş bir yaşam sürmeleri Osmanlı Devleti'nin iskan politikasını da etkilemiştir. Osmanlı, aşiretleri yerleşik hayata geçirmek istediği zaman, hayvancılık dışında pek bir işle meşgul olmadıkları için aşiret mensupları kaygı duymuş ve yeni meslek edinmek için belli bir sürenin olmasını sorun olarak

hayvanlarını otlatmak için yılın iki-üç ayını yaylalarda geçirmek durumunda kaldıkları fakat en nihayetinde köylerine dönerek yerleşik hayatlarına devam ettikleri kayda geçirilmiştir (Alan 2016, s.60-61). Aslında yabancı bir gözlemcinin de ifade ettiği gibi Kürtlerin göçebe veya yarı göçebe grupları da Yahudi ve Çingeneler gibi sürekli gezmek durumunda bırakılan veya göçebeliğe mahkum edilen bir yaşam tarzına sahip olmamışlar (Sykes 2017, s.33). Zaten Kürtler arasında Nuh peygamberden beri hiç kimsenin onları memleketlerinden çıkaramadığı, Allah tarafından cesur ve savaşçı bir halk olarak yaratılan Kürtlerin başka bir yere göç etmeyen yegane halk olduğuna dair güçlü bir inanç bulunmaktadır. Söz konusu inanca bakılırsa Kürtler, Nuh Tufanı'ndan sonra birçok saldırı ve savaşa maruz kalmalarına rağmen yurtlarını terk etmemiş, göçebe bir halk haline gelmemiştir/getirilememiştir (Bozkurt 2021, s.20-21).

Aşiretler arasında hakim durumda bulunan aşiretlere yanaşmak durumunda kalan gruplar da olmuştur. Aşiretler arasında akrabalık bağı önemsenmesine rağmen siyasi ilişkilere ve lider grubun soyuna bağlılık daha bir önemsenmiştir. Kürt aşiretlerinde "ortak ataya dayanma inancı" politik olarak yapılanmış konfederasyonlarda kendini zamanla kabul ettirmeyi başarmış, bazen de farklı halkların mensupları bu bünyelere dahil edilmiş ve kabul görmüştür. Örneğin 19. yüzyılda bir hayli güçlenen Milli aşireti, Ezidi ve Sünni Kürtleri kapsamına aldığı gibi Arap grupları da bünyesine almıştır. Benzer şekilde Heverkan aşireti de Turabidin bölgesinde Sünni ve Ezidi Kürtlerden oluştuğu gibi Hıristiyan grupları da içine almıştır (Bruinessen 2013, s.160-161). Yine Milli Aşireti, Mardin coğrafyasında şehirde ve kırsalda yaşayanlar olarak ayrışmış olmasına rağmen bir arada kaldıkları, farklılıkları bir tarafa bırakarak "aşiretdaşlık" duygusuyla hareket ettikleri ve bir yandan hayvancılıkla uğraşırken diğer yandan tarım üretimi de yaparak merkezi konumda bulunan Viranşehir'i önemli bir ticaret merkezine dönüştürdükleri görülmüştür (Ekinci 2017, s.114).

Kürt coğrafyasının hakim politik gücü olan Kürt aşiretleriyle iyi ilişkiler geliştirmeye dikkat eden Osmanlı sultanları, kurdukları sıcak ilişkinin karşılığını daha sonra görmüşler. Örneğin tahta çıktıktan sonra Kürt aşiret liderleriyle sağlıklı bir ilişki kurmaya dikkat eden II. Abdülhamid'in İttihatçılar tarafından 1909'da tahttan indirilmesi Kürt aşiret liderlerinin sert tepkisiyle karşılaşmış, aşiret liderleri kendilerine ayrıcalık tanıyan sultanla geliştirdikleri sıcak ilişkiyi karşılıksız bırakmamışlar. Sultanı devirdikten sonra iktidarı fiili olarak ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne tepki gösteren Kürt liderlerden biri de sultanla yakın ilişki kuran Abdüsselam Barzani olmuştur. Musul bölgesinin yeni lideri olarak

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکولینێن کوردی

Osmanlı Devleti, Kürt coğrafyasını sınırlarına dahil ettikten sonra Kürt aşiretlerini hem mücadele halinde olduğu devletlere karşı hem de içerideki Müslüman olmayan halklara karşı bir müttefik olarak değerlendirmiştir. Bölgenin güçlü devletlerinin hudut bölgelerinde yaşayan aşiretler, sürekli hareket halinde olmuş, bazen göç etmek bazen de sığınmak üzere sınırları aşmış ve devletlerarası sorunun kaynağına dönüşmüşler. Ancak bahsi geçen aşiretler, aynı zamanda ekonomik ve askeri destek şeklinde görüldükleri için potansiyel müttefikler olarak da değerlendirilmişler. Örneğin 1844 yılında Kaçar Hanedanlığı, Osmanlı'dan birçok Kürt aşiretinin hakimiyetlerine verilmesi gerektiğini iddia etmiş ve Celali, Cunêki, Cemaldini, Çemêki, Çêkifti, Heydaran, Milan, Mukri, Sıpki, Têkuri ve Zilan gibi aşiretlerin kendi taraflarına geçmesini talep etmiştir (Oğul 2018, s.28). Osmanlı merkezi iktidarı da Kürt aşiretlerinin savaşlar esnasında ortaya koyduğu cesareti takdir etmiş 'ekrad-ı seca'at-nihad' olarak adlandırmış ve taltif ederek sahip çıkmıştır. Fakat aşiretler, merkezi iktidarın çizdiği çerçevenin dışına çıkarak itirazlarda bulundukları ve zaman zaman isyanla neticelenen olaylara sebebiyet verdikleri zaman 'ekrad-ı bed-nihad' olarak anılmış, faaliyetleri de eşkıyalık olarak damgalanmıştır (Özcoşar 2017, p.29).

Aşiret yapısının önemli bir niteliği de göçebe yaşamın yaygın olması ve yaşam alanlarının daha ziyade hayvancılığa müsaade etmesinden dolayı yaylalara çıkma zorunluluğu olmuştur. Dolayısıyla aşiret yaşamında sürekli bir hareketlilik ve devingenlik söz konusu olmuştur. Bu noktada yarı-göçebeliğin daha baskın bir özellik olduğu, dolayısıyla aşiretlerin genel olarak meraları kovalamak durumunda kaldıkları unutulmamalıdır. Osmanlı merkezi iktidarı, bu ihtiyaca binaen ve ekonomik kaygıların da etkisiyle yayla olarak kullanılmaya müsait arazileri aşiretlere tahsis etmiş, karşılığında bir defaya mahsus tapu vergisi ve her yıl ödenmesi gereken yaylak vergisi almıştır (Yapıştıran 2020, s.104). Ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da bulunan eğitimli Kürt gençlerinin öncülüğünde çıkarılan Hetavi Kurd dergisinde Kürtlerin sosyal hayatlarının iki kısımdan oluştuğu, bunlardan birine köylü diğerine de aşiret denildiğini ancak söz konusu iki grubun da yerleşik oldukları yazılmıştır. Aynı sayıda Kürtlerin göçebe bir halk olmadığı, yaşadıkları coğrafyanın topografik özelliklerinin bu yaşam tarzına uygun olmadığının da altı çizilmiştir. Erzurum bölgesinin soğuk ikliminin örnek gösterildiği yazıda, bölgede yaşayan Celali, Heyderan, Sipkan ve Lolan aşiretlerinden bahsedilmiş, Kürt aşiretlerinin köylerde yerleşik olarak yaşadıkları anlatılmıştır. Dolayısıyla Kürt aşiretlerini göçebe olarak adlandırmanın mümkün olmadığı ancak bazı grupların

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Aşiret ve aşiretçiliğin hakim toplumsal örüntü olduğu Kürt toplumunun son beş yüzyıllık tarihine bakıldığı zaman aslında toplumsal evrimin esası olarak kabul edilen “aşiret, reislik ve yarı-devlet” gibi evrelerden geçtiği fakat söz konusu evrelerin akışın dışında yani tersinden yaşadığı anlaşılmaktadır (Bruinessen 2010, s.300). Aşiretçiliğin bir yansıması olarak birincil bağlılıkların esas itibariyle aşiret ve aşiret ağasına bağlılık olmasının bu noktada önemli bir etkisi olmuştur (Bruinessen, 2010: 19). Kürt toplumunda aşirete bağlılığın boyutu kimi zaman dini bağlılığın önüne bile geçebilmiştir. Neredeyse Kürtlere özgü bir durum olarak değerlendirilen söz konusu bağlılık, Jwaideh’in de dikkatini çekmiş ve Kürtlerin aşiretlerine olan bağlılıklarının dini hassasiyetlerden daha güçlü göründüğünü dile getirmiştir (Jwaideh 2014, 79).

Kürtler ister yerleşik olsun ister göçebe, ağalarına veya mirlerine çok aşırı bir bağlılık göstermişler ki Bazidi, bu noktada “taparcasına” bir bağlılıktan söz etmiştir (Bazidi 2019, s.44). Ağaları izin vermediği sürece aşiret mensupları, Kürtler arasında normal hayatın bir parçasına haline gelmiş olan gasp ve talana dahi kalkışmayı düşünmemişler (Bazidi 2019, s.55). Aslında aşiret liderlerinin sahip oldukları politik beceriler, aldıkları karaların stratejik durumları, iş birliği yapma kabiliyetleri, aşiret üyeleri üzerinde inşa etmeyi başardıkları hakimiyet ve onları koruma anlamda ortaya koydukları hamilik becerisi, bu çerçevede, etkili unsurlar olarak öne çıkmıştır. Sahip oldukları alanın jeopolitiği de uzamsal anlamda merkezden uzak olan diğer bölgelerin aksine aşiret liderlerine iç çatışmaları engelleme ve dışarıdan gelen müdahalelere karşı büyük güçlerle müttefik olma olanağı sunmuştur (Yapıştıran 2020, s.88).

Aşiretlerin yaşam alanları bazen kısıtlayıcı olabildikleri gibi avantajlar da sunabilmiştir ki Nejat Abdulla’nın söz konusu durumu *‘belirleyici topografik doğa hipotezi’* olarak teorileştirmiştir. Abdullah, Kürdistan[3] topografyasının dağlık ve engebeli olmasının aşiretleri koruduğu gibi onların birlik olmasını da zorlaştırdığını ve bu çerçevede parçalı bir kültür ve ekonomik yapı inşa etmelerine yol açtığını ifade etmiştir. Söz konusu topoğrafyanın hayvancılığa uygun olup tarım için yeterli araziye sahip olmaması aşiretlerin merkezi bir güç oluşturmalarını zorlaştırmış, dağınık halde yaşamalarına yol açarak mera aramalarına sebep olmuştur. Abdulla’ın *“topografik sömürgecilik”* şeklinde kavramsallaştırdığı bu durum aslında aşiretler için yaşamsal bir işleve sahip olmuş, aşiretlerin birlikteliğini kısmen sağlayarak iç evlilikler (endogami) yoluyla akrabalığı güçlendirmelerine de kaynaklık etmiştir (Yapıştıran 2020, s.92).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

etmesine sebep olmuştur. 1858 Arazi Kanunnamesiyle birlikte tasarruf hakkının mülkiyete dönüşmesi aşiret reislerinin sahip oldukları arazileri genişletmesine yol açmıştır. Her ne kadar kanunnamenin amacı ağaların etkilerini kırıp, iktidarın mülkiyet hakkını yeniden tesis etmişse de sonuç tam tersi olmuştur (Erdemci 2019, s.32-34). Osmanlı devlet anlayışı gereği aşiretler, dış ilişkilerinde merkezi iktidarın inşa ettiği idari yapıyla entegre bir durumdadır. Ancak aşiretlerin iç işlerinde ekonomik ve idari olarak özerk bir yapı inşa etmelerine de izin verilmiş ve karşılaştıkları sorunlarla kendi imkanlarıyla başa çıkmalarına da müsaade edilmiştir (Yapıştıran 2020, s.80).

Osmanlı sınırlarında yaşayan Kürtlerde aşiret denilince gerçek ya da gerçek olduğuna inanılan, ortak bir ataya dayanan ve genellikle de akrabalardan oluşan, kendilerine özgü bir iç yapıya sahip olup ekonomik bütünlük sağlayan toplumsal bir birim anlaşılmaktadır. Kadim adlarını korumaya özen gösteren aşiret mensupları, aşiretdaşlarıyla dayanışmış ve birbirlerini toplum içinde sahiplenmişler (Alan 2017, s.71). Kürtlerin *"eşiretim" ya da "ez eşir im"* (aşiret mensubuyum) deyişini gururla dile getirmeleri yabancıların da dikkatini çekmiştir. Gözlemi yapanlar, Kürtlerde neşvünema bulan söz konusu bağlılığın farklı bir düzlemde de olsa Romalıların gururla dile getirdikleri *"Civis romanus sum"* (Roma vatandaşıyım) anlayışına benzediğini dile getirmişler (Örs 2019, 56).

Kürt toplumunda aşiret ve aşiretçilik o kadar etkili bir unsur haline gelmiş ki her bir aşiretin kendi bölgesi olduğu gibi etrafı da diğer aşiret bölgeleriyle çevrilmiştir. Reşkotan aşiretini çalışan araştırmacılardan biri, bu noktada iyi bir örnek ortaya koymuş ve aşiretlerin gücünü ortaya koyan betimlemesini yapmıştır. Yazar, Reşkotan aşiretinin mukim olduğu bölgeyi tasvir ederken şöyle bilgiler vermiştir. Reşkotan aşiretinin Diyarbakır tarafı Sılıvani aşiretlerinin bölgesiyle başlar. Kuzey tarafı Bekıran aşiretinin bölgesiyle çevrilmiştir. Doğu tarafında ise Alikan aşiretiyle Pencinar aşiretinin bölgeleri yer almaktadır. Beşiri'deki Qiré Dağı ise Reşkotan ile Sınikan aşiret bölgeleri arasında yer almaktadır (Temel 2016, s.11). Coğrafyanın aşiret merkezli olarak tasvir edilmesi, bölgede aşiretlerin toplumdaki karşılığını da ortaya koymaktadır ki yazar da bu etkiyi dile getirmekten ve coğrafyayı aşiretler bölgesi olarak anlatmaktan kendini alamamaktadır. Ancak toplumsal örüntünün doğal bir neticesi olarak aşiretlere dayalı parçalı bir toplumsal yapıya sahip olmalarına rağmen Kürtleri, kendilerini Kürt olarak Farslardan, Araplardan, Türklerden ve birlikte yaşadıkları birçok Hıristiyan gruplardan ayrı bir halk olarak görmeyi başarmışlar (Bruinessen 1992, s.34).

edildiğinde aşiret için aşağıdan yukarıya doğru; malbat-mal-kabile-aşiret-mirekti şeklinde bir piramit yapmak yanlış olmaz. Bu çerçevede "malbat"ın, baba, oğullular ve torunlardan müteşekkil olduğu, en az iki malbat'ın bir araya gelerek "mal"ı meydana getirdikleri, birkaç mal'ın biraraya gelmesiyle kabilenin ortaya çıktığı ve aşiretin ise bunların hepsini kapsadığı ifade edilebilir. Son olarak Mirekti ise birkaç aşiretin "primus inter pares" kaidesince "daha eşit" olan aşiretin veya onun güçlü liderinin etrafında toplanması ve politik bir yapı ortaya çıkarmalarıyla somut hale geldiği dile getirilebilir. Ancak yine de Kürt aşiretleri üzerine çalışma yapılırken yalnızca kabileden aşirete, aşiretten mirektiye/mirliğe giden bir yolun takip edilmesi yeterli gibi görünmektedir.[2] Çünkü Kürt aşiretlerinin geneli dikkate alındığında kabilelerin, aşiretlerin oluşumunda zorunlu bir birleşen oldukları ancak diğer unsurların mecburi olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu noktada Henri Pioncaré'in bilim için iade ettiği ve Carr'ın da tarih için geçerli olduğunu dile getirdiği düşünceye bakmak yerinde olacaktır. Söz konusu tez, bilimin/tarihin aynı anda "hem çeşitlik ve karmaşıklık"tan geldiğini "hem de birlik ve basitliğe doğru" geliştiğinin altını çizmektedir. Başka bir ifadeyle tarihçiler, çeşitlik arz eden ve oldukça karmaşık görünen konuları sadeleştirerek ortaya koymaya çalışmalıdır (Carr 2013, s148-149).

19. Yüzyılda Kürtlerin Sosyo-Kültürel Yapısının Temel Dinamiği: Aşiret ve Aşiretçilik

Osmanlı Devleti veya devlet iktidarını elinde tutan merkezi güç, sınırlarına kattığı toprakların tümünün tek sahibi olarak görülmüştür. Ancak merkezi iktidar, sahibi olduğu toprakların işleme hakkını sipahilere vererek onlardan ihtiyaç duyduğu hizmetler almıştır. Tımar veya Dirilik Sistemi olarak adlandırılan ve devletin temelini oluşturan yapıtaşlarının başında gelen söz konusu olgu çerçevesinde devlet, sahip olduğu mirî araziden elde ettiği yıllık gelirin bir kısmını belli bir bedel veya aldığı hizmetlere karşılık olarak vermiştir. Devlete ait topraktan vergi toplayan dirlik sahipleri, arazileri işletmek üzere halk arasında bölüştürmüş ve halktan muayyen vergileri toplamıştır. Kuruluştan itibaren uygulanan sistem, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlamış ve birçok ekonomik sorunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tarihsel süreçte devlete ait olan miri arazi, bu sorunlardan dolayı yerel güç konumunda bulunan aşiret reislerinin eline geçmeye başlamıştır. Toprağı işleten köylülere negatif bir şekilde yansıyan sonuçlar ve ağaların baskılarını artırması halkı bunaltmış ve toprağın zorunlu bir nadasa bırakılmasına neden olmuştur. Sorunların artması ve köylülerin rahatsızlıkları beraberinde halkın kentlere göç

olarak görülmektedir (Yapıştıran 2020, s.80). Osmanlı arşiv belgelerine de yansımış olan kurumsallaşma çerçevesinde rusipilerin (aksakallılar) mevcut sorunlara çözüm aramak üzere toplandıkları ve Mala Şer'a (Şer Meclisi) olarak adlandırdıkları meclisleri, esasında bir nevi Şerriye Mahkemeleri olarak da işlev görmüş ve bu isimle de anılmıştır (BOA, AE. SAMD. III, 11/1031, 29/Z/1136, (18.09.1724. akt. Ekinci 2017, s. 28).

Kürt aşiretleri üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında Kürt sosyolojisine en yakın piramidin; malbat-mal-kabile-aşiret-aşiret konfederasyonu şeklinde ortaya konulan ve bu çerçevede yapılan aşiret tanımlaması gibi görünmektedir. Bu teze göre hane ve sülale manasına gelen 'mal'ın üyeleri arasında akrabalık bağı bulunmakta ve ortak ataya dayanan bir köken inancı paylaşılmaktadır (Heckmann 2012, s.133). Malbat ise en az iki 'mal'ın bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Başka bir ifadeyle mal, esas itibariyle çok yakın bir soy çizgisini takip ederken malbat, nispeten daha uzak bir atadan başlatılmaktadır. Piramidin bir sonraki halkısını oluşturan kabile ise en az iki malbatın bir araya gelmesiyle belirginleşmektedir. Konumuzun merkezini oluşturan aşiret tam da bu noktada gündeme gelmekte ve birkaç kabilenin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmaktadır (Aşık 2018, s.20-21). Sosyologlar, işin içine siyasi boyutu da dahil ederek kabilelerin birleşmesiyle aşiret oluştuğunu dile getirmektedir (Bingül 2013, s.96). Piramidin son halkasını oluşturan aşiret konfederasyonu ise ortak çıkara dayalı olarak birkaç aşiretin bir araya gelmesi ve aşiret liderlerinin ekonomik ve politik kaygıları çerçevesinde oluşan siyasi organizasyonlar olarak değerlendirilmektedir (Izady 2004, s.334). Kürt aşiretleri üzerine hacimli bir çalışma yapan İbrahim bozkurt ise tarihsel açıdan bakıldığı zaman bir gurubu aşiret olarak tanımlamak için "en az iki kabile, dört ata (bav), sekiz malbat, on altı mal(a) (aile)"ye ihtiyaç duyulmaktadır (Bozkurt 2021, s.26).

Aslında aşiret olgusuyla ilgili yukarıda verilen tanımlarının dışında yapılmış birçok tanım daha bulunmaktadır. Sosyal bilim kavramlarında var olan müphemliğin aşirette de bulunması bu durumu beraberinde getirmiş görünmektedir. Ortadoğu coğrafyası üzerine yapılan çalışmalarda birçok farklı aşiret ve aşiretçilik tanımının varlığı da bahsedilen durumdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Kürt aşiretleri için tanımlarda da benzer bir çeşitlilik görülmektedir. Sözü edilen tanımların hepsine yer vermek ve onları ayrı ayrı değerlendirmek çalışmanın kapsamını ziyadesiyle aşmaktadır. Ancak var olan müphemliği gidermek ve bundan sonraki çalışmalara kolaylık sağlamak için Kürt aşiretlerini merkeze alan yeni bir tanım yapılabilir. Kürt tarihi ve sosyolojisi tetkik

bölgelerde göçebe ya da yarı göçebe bir yaşam biçimini tercih etmiştir. Yaşam tarzına bağlı olarak aşiret mensupları ya çiftçilik ile geçimlerini sağlamış veya tarım yaparak hayatlarını idame ettirmişler (Bruinessen 2013, s.160). Bu noktada Frazer'a dikkat kesildiğinde görülecektir ki köylülük veya kırsalda devam eden hayat aynı zamanda sürekliliğin de kaynağıdır. Frazer, kırsal yaşamı benimseyen halkın, köken söz konusu olduğunda en sağlıklı bilgiyi muhafaza eden kaynak olduğunu dile getirmektedir. Bu çerçevede köylülerin günümüzde sahip oldukları töre ve inançların, kısmen de olsa, "Ari" kökene sahip olanların ilkel dinleri hakkında en güvenilir verileri sunan kaynaklar olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle antik çağlarda yaşamış Arilerin halen devam eden zihinsel yapısını ancak bunlar yoluyla takip etmek mümkün olabilmektedir. Kısacası modern ve eğitimli dünyayı ciddi bir şekilde sarsıp değiştirmelerine rağmen entelektüel ve moral güçler, köylüleri çok da etkilemeyi başaramamışlar. Frazer'ın ifadesiyle köylülerin sahip oldukları derinlerde bulunan inançları açısından "bugün Roma'nın ve Londra'nın bulunduğu yerlerde ormanlarda ağaçların hala boy attığı ve sincapların oynaştığı günlerde ataları ne idiyse hala odurlar." (Frazer 2004, s. XVI).

Aşiret ve aşiretçiliğin hakim örüntü olduğu toplumlarda aşiret ağasına/liderine bağlılık göstermek de olmazsa olmaz bir nitelik olarak görülmektedir. Aşiret ağasının veya liderinin elde ettiği konum genel itibariyle sahip olduğu soy, cesaret, mertlik gibi hususlar ve aşiret üyelerinin tensibine koşutluk arz etmektedir. Bununla birlikte sahip oldukları siyasi beceri ve kurdukları ittifaklar da liderlerin konumlarını güçlendirmektedir. Aşiret ağası, aşiretiyle devlet arasında bir köprü işlevi de görmektedir. Bu durum "öteki" aşiretlerle ilişki kurulduğunda da esası oluşturmaktadır. Özellikle merkezi devletten atama kaftanları ve yetki belgeleri olarak aldıkları onay, aşiret liderlerinin en önemli meşruiyet kaynağı olarak işlev görmektedir (Bruinessen 2013, s.164). Aşiretlerin bölgelerinde aşiret ruhunu yeşerttikleri toplumsal örüntüyle bezinmiş, sosyal grupların kendilerine has kıldıkları ve "ötekinin" müdahalesine kapalı tutukları bir coğrafik mekanları, onları yöneten bir liderleri (ağa), yöneticinin yönetimselliğini icra ettikleri bir mekanları (köy-misafir odası) ve suçluları yargılayıp cezalandırdıkları bir divanları (mahkeme-köy odası) vardır (Üner, 2009, s.17). Aşiret ileri gelenlerinin bir araya geldikleri, aşiret liderini seçtikleri, savaş kararından namus davlarına kadar geniş bir yelpazedeki sorunları hallettikleri ve "Diwana Reisan" olarak adlandırdıkları en üst karar mercileri olan divanları, ölüm cezalarının karara bağlandığı bir kurul olarak da işlev görmüştür. Kısacası söz konusu toplumsal yapının en üst karar mercii

etmektedir. Söz konusu gruplarda ortak ataya dayalı bir “mit”in etrafında yapılaşma meydana gelmekte ve akrabalığın yerini almaktadır. Böylece gruplar arasında inşa edilen kurgusal ilişki daha heterojen bir tabaka ortaya çıkarmakta ve sosyo-politik bir yapı haline dönüşmektedir (Hourani 1990, s.303-304; Örs 2019, s.56). Aşiret ile Aşiret Konfederasyonu arasındaki ayrıma dikkat çeken Tapper ise aşireti, mensuplarının kendilerini kültürel olarak “öteki”lerden gelenek, köken ve dil olarak ayrı gören ve akrabalığın hakim ifade biçimi olduğu toplumsal birimler olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda aşiretlerin merkezi güce sahip bir lider mecburiyeti yoksa da siyasal olarak tamlaşan bir birim olduğunu unutmamak gerekir. Aşiret Konfederasyonu söz konusu olduğunda ise daha heterojen bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede varsayılan köken, kültür ve sınıf bileşimi açısından daha çoğulcu bir yapı inşa eden konfederasyon, siyasal olarak merkezi bir otorite etrafında şekillenmektedir. Dolayısıyla bu yapıyı devletle ilişkili olarak bir araya gelen veya tamlaşan aşiret grupları olarak ayırmak gerekmektedir. Bu niteliklerinden dolayı da konfederasyonlar, aşiretlere göre devletlerin merkezi iktidarlarının denetimlerine daha açık bir hale gelmektedir (Tapper 1990, s.9; Örs 2019, s.56-57)

Ancak aşiret olgusunu farklı bir pencereden değerlendiren araştırmacılar da bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar aşiret deyince kan bağıyla birbirlerine bağlı olan, belli bir mekanda kendilerine özgü bir kültür[1] oluşturan tarım ve hayvancılık yapan göçebeleri kast etmektedir. Bazıları evlilik yoluyla ortaya çıkan akraba gruplarının meydana getirdiği kabilelerin bir araya gelmesiyle aşiretin belirginleştiğini dile getirmiş, başkaları ise ailelerin kan bağını aşarak daha geniş bir alanı kapsamasıyla aşiretin doğal olarak oluştuğunu öne sürmüştür (Sümer 2009, s.80). Beşikçi’ye göre ise aşiret, ekolojik boyutu bulunan, kan bağının esas olduğu ekonomik ve toplumsal olarak belirginleşen bir yapıdır (Beşikçi 1992, s.19). Fakat bu noktada Weber’in tezinin altını çizmek yerinde olacaktır. Weber, çok isabetli bir şekilde kabile, aşiret veya etnik yapıların ortaya çıkmasında nesnel kan bağından ziyade, bu gruplara üyeliğin siyasi anlamda önemli ve etkili olduğunu belirtmektedir. Başka bir ifadeyle aşiret vb. toplumsal örüntülerin ortaya çıkmasını sağlayan *“ortak etnisiteye inancı esinleyen, ne kadar yapay olarak örgütlenmiş olursa olsun öncelikle siyasi topluluk”* olma düşüncesidir (Weber 2012, s.513; Örs 2020, s.51-52; Örs 2021, s.53).

Ortadoğu coğrafyasının tümünü kapsayacak denli geniş bir tanım yapmanın mümkün olmadığı aşiret olgusu, topoğrafyanın sunduğu imkanlar çerçevesinde bazı yerlerde yerleşik bir yaşam tarzı benimsemişken, bazı

sadece soydaşlığa değil, asabiye olarak kavramsallaştırdığı "dayanışma" ruhuna da sahip grupların bir aradalığı olarak tanımlamaktadır. Haldun, bedevilikle özdeşleştirdiği medeniyetin ilk aşamasında asabiyenin esasında ortak bir soy dayanışmasından ziyade gücün bir grubun elinde birikmesiyle oluşan hiyerarşik dayanışma olduğunu ifade etmektedir. Bu teze göre grupta ortaya çıkan ruh ile asabiye arasında ortaya çıkan rekabet, "siyasi gücün (mülk) sınırlanması (devlet) ve hanedanlık devletinde (devle) somutlaşan ve küreselleşen daha üstün bir 'asabiya' anlamındaki 'asabiye el-kübra'nın kurulmasıyla birleşir." Ancak Haldun burada durmamakta ve en nihayetinde döngüsel tarih tezine uygun olarak somut hale gelen hanedanlık kurumunun "fesad" neticesinde belirli dönemlerde çöktüğünü öne sürmektedir. Bunun da sebebi erdemlerin yok olması ve gücün sürekli olarak işlevsel kılınmasıdır. Aynı zamanda bedevilerin yerleşik hayatın sunduğu lüks ve güç ile birlikte asabiyenin dayanışma ruhunu ve rekabetini kaybetmesinin de bu çerçevede payı büyüktür (Bonte 2013, s.45-47; Jabar 2013, s.68).

Hayes'in ilkel milliyetçilik olarak adlandırdığı aşiretçilik (Hayes 2010, s.35, Ertan, Örs 2018, s.66,) söz konusu olduğunda geleneksel toplumlara işaret eden İbn Haldun, aşiretlerin ancak akrabalık duygusuyla hareket ederek birlik içinde "ötekine" karşı savaştıklarını, bu ruhla harekete geçen grupların akrabaları için gönüllü olarak canlarından olmayı rahatlıkla göze aldıklarının altını çizmektedir (İbn Haldun 2016, s.373; Örs 2020, s.51-52; Örs 2021, s.52). Aşiretçilik duygusuyla hareket eden grup üyeleri için akrabalık bağları maldan, mülkten, arzu ve isteklerden çok daha değerli hale gelmekte, onları sahip oldukları bedeviliklerinin de doğası gereği cesur hale getirmekte ve bölgelerinde yaşayan diğer gruplar üzerinden hakimiyet kurmalarını sağlamaktadır (Haldun 2016, s.348-349). Aşiret ve aşiretçilik olgusunun hakim örüntü olduğu toplumsal gerçeklikte işlenen suçlar da kişiden ziyade aşirete mal edilmekte ve bu çerçevede hesap kişiden değil aşiretten sorulmaktadır (Oğul 2018, s.15).

Hourani aşiret olgusunu, sığır yetiştiren çobanların ya da çiftçilik yapan köylülerin "öteki"ye karşı birbirlerini savunmaları ve buna dayalı toplumsal iş birliği yapmaları olarak tanımlamaktadır. Söz konusu toplumsal grupların iş birliği de ortak soy, karşılıklı evlilik ve fiziksel yakınlık çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda bağlayıcı kişisel ilişkiler kurularak akrabalık bağları belirgin hale getirilmektedir. Bu şekilde ortaya çıkan akrabalık, gündelik yaşamla birlikte ortak ata mitini duygusal ve ahlaki bağlara dönüştürmektedir. Bazen de sadece grup dayanışması gibi nitelikler dikkate alınarak daha geniş toplumsal gruplara işaret

görülmeyen aşiret olgusunun Kürt toplumunda bırakmayı başardığı derin izlerin sebeplerine de bakılacak ve 19. yüzyıl koşullarında yaşanan aşiret ve aşiretçilik mantığının günümüzde yaşanan realiteyle ilişkisi üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda çalışmaya aşiret ve aşiretçilik kavramlarının kuramsal çerçevesini oluşturarak başlamak yerinde olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Aşiret, Aşiretçilik, Kürt Aşiretleri, Mir, Mirlik*

Aşiret ve Aşiretçiliğin Kuramsal Çerçevesi

Literatürde birçok farklı tanımı bulunan (İlyas 2016, s.16) ve Kürtçede 'eşîr', Türkçede 'aşiret', Arapçada ise 'al-aşira' şeklinde kullanılan (Uçmaz 2019, s.3) Ortadoğu coğrafyasının eski olduğu kadar sorunlu bir yapısı olarak aşiret ve aşiretçilik olgusu, bölgede meydana gelen sosyo-politik, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik değişimlere rağmen karşılaştığı yeni koşullara uyum sağlamayı başarmıştır. Geleneksel devletten modern devlete, sanayileşmeye ve topografik koşullardan kaynaklı değişimlere kafa tutan aşiret veya aşiretler, yeni durumlara karşı dayanaklı bir yapı inşa ettiğini de ortaya koymuştur (Jabar 2013, s.68). Aşireti kavramlaştıran araştırmalara bakıldığında aşiret olgusunun esas itibariyle "arkaik" bir "a priori"sinin olduğu ve "modernleştirici rasyonalizme" karşıt bir pozisyonda değerlendirildiği görülmektedir. Parsons'un etkisinde dile getirilen söz konusu anlayışa göre "gelenekselden moderne, basitten karmaşığa," tikelden evrensele doğru ilerleyen toplumsal değişimlerin önündeki en büyük engellerden biri modern-öncesi zaman ait bir olgu olan aşiret veya aşiretçiliktir (Jabar, Dawod 2013, s.3). Söz konusu olgu, birkaç basamaklı bir yapı olarak günümüzde de yaşam alanı bulmaya devam etmektedir. Aşiret olgusu her ne kadar Ortadoğu coğrafyasının hakim toplumsal örüntüsü olarak yapılaşmış olsa da tek bir tanıma sığmamış, farklı coğrafyalarda kültürlenen halkların her birinde farklı bir anlamla içeriklenmiştir. Hatta aynı halkı çalışan araştırmacıların söz konusu halkın aşiretlerini sığdırabildikleri veya üzerinde uzlaştıkları herhangi bir tanım yapmaları mümkün olamamıştır. Bahsi geçen sorunla Kürt aşiretleri üzerine çalışılırken de karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla literatürde var olan tanımlar üzerinden gerekli tartışmalar yapıldıktan sonra Kürt aşiretlerini dikkate alan yeni bir piramit ve tanım yapmak yerinde olacaktır.

Aşiret olgusunu, Mağripte yaşayan Arap aşiretleri üzerinden değerlendiren İbn Haldun, aşiretler ile devletler arasında ilk tutarlı tezi dile getiren kişi olarak kabul edilmektedir. Haldun, nesebi öne çıkararak ortak erkek ataya kökeni dayandırmanın önemine dikkat çekmekte ve nesebin aslında

haline getirmiştir. Aşiret olgusunu aşan bir karşılığa tekabül eden Kürt mirlik yapısı, birkaç aşiretin bir araya gelerek konfederasyon olarak örgütlenmeleriyle neşvünema bulmuştur. Dolayısıyla aşiret-üstü (ama millet-altı) bir yapı ortaya çıkaran söz konusu sosyo-politik güç, aşiret olgusunu ya geriletmiş ya sönümlemesine yol açmış ya da aşiretlerin uzun bir süre boyunca nispeten sessiz kalmalarını sağlamıştır.

Aslında Kürt mirleri, Osmanlı merkezi iktidarıyla yaşadığı ilişkiye benzer bir ilişkiyi Kürt aşiret reisleriyle de yaşamıştır. Osmanlı merkezi iktidarının zayıflaması Kürt mirlerini daha bağımsız bir siyasa takip etmeye yöneltmiş, merkezden gelen taleplere olumsuz yaklaşmalarına yol açmış ve bazen de istekleri karşılamayı reddedip tamamen bağımsız bir siyaset takip etmelerine sebep olmuştur. Fakat merkezi iktidarın güçlenmesi Kürt mirlerini siyasa değişikliğine zorlamış, çıkarlarına uygun olarak merkezden gelen istek ve taleplere daha olumlu ve itaatkar yaklaşmalarına kaynaklık etmiştir. Ancak benzer bir durumun Kürt mirleriyle aşiret liderleri arasında da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Kürt mirlerinin politik pozisyonları zayıflaması aşiret liderlerinin daha bağımsız hareket etmelerine olanak sağlamıştır. Fakat mirlerin güçlerini toparlaması her zaman aşiret liderlerinin yeniden itaat gösterisi yapmalarını ve mirlerin bölgelerinde tam hakimiyet kurmalarını sağlamıştır.

Ancak sosyo-politik olarak durumları değişkenlik arz eden, zamana ve mekâna göre güçleri artıp eksilen aşiret ve aşiretçilik, Kürt sosyo-kültürel yapısının tarih boyunca en önemli olgusu olmayı başarmıştır. Kürtler, tarihsel süreç içinde aşiret olgusunun egemen örüntü olduğu bir toplumsal gerçeklik inşa etmiş, aşiretçilik duygusuyla gündelik yaşamını sürdürmüştür. Aşiret liderlerinin emirlerini yerine getirmeye ve ağalarının/liderlerinin verdiği her emri yapmaya gönüllü olan aşiret mensupları, liderleriyle, bölgeyi dolaşan yabancı seyyah ve görevlileri şaşırtacak şekilde bir bağlılık ilişkisi geliştirmiştir. Aşiretdaşı ve ağası için ölmeyi ve öldürmeyi göze alan aşiret mensupları, ortaya koydukları dayanışma ile aşiretçilik mantığının Kürt toplumsal gerçekliğinde derin izler bırakmasına yol açmıştır. Aşiret ağalarının ortak giderlerinin karşılanmasına katkı sunmaktan da geri durmayan aşiret mensupları, "öteki" aşiretlere karşı saldırı veya talan yapma emri aldıklarında derhal harekete geçmişler.

Bu çalışmada yukarıda dile getirilen aşiret ve aşiretçiliğin 19. yüzyıl Kürt toplumundaki karşılığına odaklanılacak, Osmanlı ve Fransız arşivlerinden elde edilen belgeler çerçevesinde değerlendirmeler yapılacaktır. Günümüzde etkili olmaya devam eden ancak modern toplum yapısının bir değeri olarak

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

AŞİRET VE AŞİRETÇİLİK BAĞLAMINDA KÜRT AŞİRETLERİNİN 19. YÜZYILDA SOSYO-POLİTİK, SOSYO-EKONOMİK VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Doç. Dr. Orhan ÖRS
Munzur Üniversitesi/Tarih BölümüTunceli/ Türkiye

Özet:

Kimi araştırmacılara göre tarih-öncesi, kimilerine göre de modern-öncesi toplumsal yapıya uygun ancak modern zamanlarda tamamen aşılması gereken bir olgu olarak değerlendirilen aşiret ve aşiretçilik, Kürt mahallesinde etkili olmaya devam eden bir realite olarak kendini üretecek koşullar ve mekanlar bulmayı sürdürmektedir. Kürt toplumunun en etkin sosyal örüntülerinden biri olarak öne çıkmayı başaran aşiret olgusu, kendine özgü koşullarda ürettiği aşiretçilik düşüncesiyle güçlenmiş, Kürtler arasında kimi zaman din ve millet olgusunu aşarak en önemli değer olarak görülmüştür. Tarih boyunca sahip olduğu konumunu günümüzde de, eskisi kadar olmasa da, sürdüren aşiret ve aşiretçilik, 19. yüzyılda da Kürt toplumsal gerçekliğinin en önemli parçası olarak görülmeye devam etmiştir.

Konfederasyon olarak örgütlenen Kürt mirlerinin Osmanlı merkezi iktidarıyla yaptığı anlaşma neticesinde daha da güçlenen yerel/özerk Kürt politik yapısının gölgesinde uzun süre kalarak siyasi manada varlık gösterme olanağına sahip olmayan Kürt aşiretleri, 1847 yılında Bedirhan Bey İsyanı'nın bastırılması ve geleneksel Kürt mirlik yapısının tasviye edilmesiyle politik güç de elde etmiş ve sahnedeki yerini almıştır. Tarih boyunca Kürt mekanının sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapısının bel kemiğini oluşturan aşiretler ve aşiretçilik, 1850'lerden itibaren sosyo-politik yapının da egemen unsurlarından biri haline gelmiş, Kürt mirlik yapısının yerini almak için mücadeleye girişmiştir. Kürt aşiretlerinin sayıca fazla olmaları ve güç mücadelesine girişmeleri bölgede iç karışıklıkların artmasına da yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin 1514 yılında meydana gelen Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kürt mirleriyle anlaşma yoluna gitmesi ve bölgeyi sınırlarına kattıktan sonra karşılıklı çıkara dayalı iş birliği yapması Kürt mirlerini bölgede rakipsiz güç

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Meclis-i Meşveret, Meclis-i Hâss-ı Vükelâ, Meclis-i Hâss-ı Meşveret, Meclis-i Hâss-ı Ali, Meclis-i Âlî-i Vükelâ, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ, Meclis-i Mahsûs ve Hey'et-i Vükela gibi farklı isimlerle geçer. Ali Akyıldız " Meclis-i Vükelâ", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (DİA), Ankara 2003, c. 28, s. 251.

53 Fatih Ünal, a.g.m. s. 99.

54 BOA. DH. MKT. No. 2619-63

55 BOA. DH. MKT. No. 261763. belgede İbrahim Paşa'nın Sincar'daki Yezidilerle birleşerek kuvvetini artırmaya çalıştığı merkeze bildirilmiştir. Merkezi hükümet de yapılacak askeri harekâtta bu durumun da dikkate alınması ve asker sayısının artırılmasını istemiştir.

56 BOA. DH. MKT. No. 2617-53; BOA. MV, No. 120-85

57 Eyüp Kıran, Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu, Elma Yayınları, İstanbul 2003, s. 197.

58 Rivayete göre Kevkeb'de mola verirken İbrahim Paşa sırtını dayadığı taş yığının yıkıldığını görünce, eşi Hansa ve çocuklarını ve diğer aşiret ileri gelenlerini yanına çağırarak şunları söyler: " Vallahi artık Allah da bizi himaye etmiyor ve ben de ölüyorum. Siz Sincar'a giderseniz kim ne bilir başınıza neler gelir. Dönün ve devlete teslim olun. Devlet herhalde hepinizi öldürmez. Artık kim öldü, kim kaldı. Belki de devlet sizi affeder. İnsan ölürse de toprağı üzerinde ölsün. Gurbet çekilmez. En yakın yer Nusaybin'dir, gidin teslim olun".

59 Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 289-291

60 BOA. DH. MKT. No. 2636-47.

61 Suavi Aydın, "Urfa Aşiretleri: Bir Direnç ve Uyarlama Tarihi", Bir Ahir Zaman Babil'i Urfa, Derleyen A. Nevin Yıldız, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 59

62 Aşiret kavgalarıyla ilgili olarak yaşlılardan dinlediğim yaşanmış bir olayı burada kısaca aktaracağım: Bir aşiret kavgası sırasında bir aşiret mensubu aşiret reisinin yanına vardığında at üstünde olan üzengide ayakları titremektedir. Aşiret mensubu reise sorar: "Ağa sen de mi kavgadan korkuyorsun". Ağa cevap verir: "Evlad ben korkmayayım da kim korksun. Sen zor durumda kalırsan savaş meydanı terk eder, kaçarsın. Ya ben! Benim için öyle bir ihtimal var mı? Önümde iki seçenek var: Ya öleceğim ya da öldüreceğim. Can vermek kadar can almak da iyi bir şey olmadığını biliyorum, ama bana yüklenen aşiret reisliği sıfatından dolayı mecburum".

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

[35] Milli Aşireti ile Şammar Aşireti'nin hakimiyet mücadelesi hakkında bkz: Zafer Benzer, "XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Urfa Bölgesindeki Aşiretlerin Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Bazı Tespitler" History Studies, c. 14, Sayı 2, s. 290-291.

[36] Martin van Bruinessen, Ağ, Şeyh, Devlet, s. 291.

[37] Heyet-i Islahiye hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

[38] BOA. Y. PRK. ŞD nr. 1.

[39] Ali Emirî Efendi Ali Emirî Efendi, Osmanlı Doğu Vilâyetleri-Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi-, Yayına hazırlayanlar: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2008, s. 47

[40] BOA. Y.MTV. nr. 62/3.

[41] Suavi Aydın vd., Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 323.

[42] Bayram Kodaman, Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983, s. 50-51

[43] Fatih Ünal, a.g.m. s. 98

[44] Suavi Aydın, vd., a.g.e,s. 324.

[45] Urfa Salnamesi 1927. s. 99-100

[46] Suavi Aydın, "Urfa Aşiretleri: Bir Direnç ve Uyarlama Tarihi", Bir Ahir Zaman Babil'i Urfa, Derleyen A. Nevin Yıldız, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 51-52.

[47] Suavi Aydın, a.g.m, s. 53.

[48] Suavi Aydın, vd., a.g.e,s. 324.

[49] BOA. Y. A HUS. 491/26.

[50] Fuat Dündar, "1908 Diyarbekir'i, Ziya Gökalp ve Kürtlüğün 'Sosyal Problem' Olarak Tanımlanması", Osmanlı Bankası Arşiv Araştırmaları Merkezi, 16 Şubat 2008 tarihli konuşma metni, s. 2-3

[51] E.B. Şapolyo, Ziya Gökalp, İttihat Terakki ve Meşrutiyet Tarihi Güven Basımevi, Ankara 1941, s. 43.

[52] Sadrazamın başkanlığında nâzırlardan oluşan ve Osmanlı hükümetini niteleyen meclis. Sultan II. Mahmud döneminde merkezî idarede bazı düzenlemelerin yapılması ve nezaretlerin kurulması neticesinde teşekkül eden bu meclis belgelerde Encümen-i Mahsûs, Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ, Meclis-i Hâs,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

19 Martin van Bruinessen, a. g. e. s.130.

20 Martin van Bruinessen, a. g. e. s. 82.

21 Aşiret içinde akrabalık konusunda geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, Aşiret Modernleşmesi,Çıra Yayınları, İstanbul 2015, s. 63 vd.

22 Ernest Gellner, The Canflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan (ed. R. Tapper) (1983), nakleden Lale Yalçın-Heckmann, a. g. e, s. 165.

23 Lale Yalçın-Heckmann, a. g. e, s. 164-167

24 Karen Barkey, Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 197-198.

25 Rudi Paul Lindner, Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar, çev: Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 95.

26 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Emin Üner, Aşiret, Eşkıya ve Devlet, Yalın Yayınları, İstanbul 2009

27 Lale Yalçın-Heckmann, a.g.e, s. 149.

28 Martin van Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, çev. Leyla Keskiner vd., İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 107.

29 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 216-217

30 Urfa'dan bir örnek: Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa. Aynı zamanda Hamidiye Alay Komutanı.

31 Bkz. Menemencioğlu Ahmet Bey, Menemencioğulları Tarihi, Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 1997; Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları ile İlgili Arşiv Belgeleri I", Belgeler XXI/25, Ankara 2000, s. 85-187

32 Mustafa Öztürk, "Osmanlı Klasik Sisteminin Sosyal Sonuçları veya Ayanlıktan Cumhuriyet Seçkinlerine", XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, c. 4-2.kısım, s. 903-904.

33 Suavi Aydın, "Urfa Aşiretleri: Bir Direnç ve Uyarlama Tarihi", Bir Ahir Zaman Babil'i Urfa, Derleyen A. Nevin Yıldız, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 32.

34 Şammar aşiretinin bölgede yaptığı eşkıyalık hareketleri konusunda bkz. Yasin Taş, "XIX. Yüzyılda Harran Bölgesinde Eşkıyalık ve Şemmer Aşireti'nin 1890 Yılı Eşkıyalık Olayı", Harran ve Çevresi, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa 2019.

[1] Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 938.

[2] Musa Taşdelen, Göçerlerin Şehirleşmesi (Beritanlı Aşireti Örneği), Turan Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 22.

[3] Mahmut Tezcan, "Tasavvurî Akrabalık ve Ülkemizdeki Uygulama", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, c. 15, Sayı 1, s. 117

[4] Mahmut Tezcan, a. g. m. s. 123

[5] Lale Yalçın-Heckmann, Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri, çeviren Gülhan Erkaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 140-141.

[6] Lale Yalçın-Heckmann, a. g. e., s.145-146.

[7] Bronislaw Malinowski, İnsan ve Kültür, çev. M. Fatih Gümüş, V Yayınları, Ankara 1990, s. 45.

[8] Erdal Tekarslan, Sosyal Psikoloji, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989, s. 66.

[9] Sibel A. Arkonaç, Sosyal Psikoloji, Alfa Yayınları, İstanbul 2001, s. 256.

[10] Sibel A. Arkonaç, a.g.e., s. 367.

[11] Nur Vergin, Siyasetin Sosyolojisi, Doğan Kitap, İstanbul 2003, s. 40.

[12] A. Vahap Uluç, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Toplumsal ve Siyasal Yapısı: Mardin Örneği'nde Siyasal Katılım", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 84.

[13] Orhan Türkdoğan, Güneydoğu Kimliği, Aşiret-Kültür-İnsan, Alfa Yayınları, İstanbul 1998, s. 386.

[14] Orhan Türkdoğan, Sosyal Hareketliliğin Sosyolojisi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 557.

[15] Fatih Ünal, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları, Sayı 41, s. 190.

[16] Orhan Türkdoğan, Doğu ve Güneydoğu Kabile-Aşiret Yapısı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık İstanbul 2006, s. 41.

[17] Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 123.

[18] Bu kural klasik dönemde devletler için de geçerliydi. Devletlerde devleti yöneten hanedan üyelerinin hepsi de iktidara gelmek için aynı haklara sahipti. Aralarında yaptıkları mücadele sonunda kazanan devlete sahip olurdu.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

TRIBAL STRUCTURE AND TRIBAL LEADER'S RELATIONS WITH STATE AUTHORITY

ABSTRACT:

Tribe can be described as a community formed on the basis of blood ties and lineage, even if "imaginary" (virtual kinship), because the main economic activity is hunting, gathering or animal husbandry, and because of the necessity of moving in a wide geography. Tribes are generally at least a member of the political authorities. Were the layers of society it penetrated. Tribes belonging to the same ethnicity were communities in an "equal" position, side by side, who did not accept each other's authority, and because they did not, they had difficulty in becoming a "state" as a political organization. Its members lived under their own leadership rather than a state authority. The tribe, which acted with a common identity in the face of common dangers in order to meet shelter, life safety and economic needs, was seen as a political unity in terms of essence and norm. Even though kinship was seen as an important element within the tribe, not all of the substructures that made up the tribe were relatives. Nevertheless, the tribe had an organization similar to the state. It may not have been as disciplined as a state, but it reflected some of the characteristics of the state. Because, even though the borders of the country in which a tribe lived were not exactly determined, it had a piece of land that it considered as its own, and it would never accept any intervention from outside. The tribal structure is divided into tribes. Sometimes a tribe is divided into ten or more tribes. Each tribe is represented by a chief or agha. Tribes represent a closed structure, as rulers take over this duty from father to son. A confederation would also be formed by bringing together many tribes or forming alliances between them. Confederations were governed by a single "mir". There are no clear rules about who will be the leader of the tribe. There must be someone who can ensure justice among the members of the tribe, who can prevent injustice among individuals, as well as redress the grievances of those who have been wronged, and who will not oppress people Tribal chiefs are seen as people who provide liaison between tribal members and the state administration. The most concrete example of the relationship between tribal leaders and the state is the leader of the Milli tribe, İbrahim Pasha.

Keywords: *Tribe, State, Ottoman, Sheikh, Agha.*

لبنية القبلية وعلاقات الزعيم القبلي بسلطة الدولة

الملخص:

يمكن و صف القبيلة بأنها مجتمع يتكون على أ ساس روابط الدم والنـ سب، حتى لو كانت "خيالية" (القرابة الافترا ضية)، لأن النـ شاط الاقتـ صادي الرئيـ سي هو الـ صيد أو الجمع أو تربية الحيوانات، وبسبب ضرورة التنقل في منطقة واسعة. الجغرافيا: تعتبر القبائل عمومًا على الأقل عضوًا في الـ سلطات الـ سيا سية، وهي طبقات المجتمع التي اخترقتها. كانت القبائل التي تنتمي إلى نفس العرق عبارة عن مجتمعات تتمتع بو ضع "متـ ساوي" جنبًا إلى جنب، ولم تقبل سلطة بعـ ضها البعض، ولأنها لم تفعل ذلك، فقد واجهت صعوبة في أن تـ صبح "دولة" كمنظمة سيا سية. وكان أعـ ضاؤها يعيـ شون تحت قيادتهم الخا صة وليس تحت سلطة الدولة. وكان يُنظر إلى القبيلة، التي تـ صرفت بهوية مـ شتركة في مواجهة الأخطار المـ شتركة من أجل توفير المأوى و سلامة الحياة والاحتياجات الاقتـ صادية، على أنها وحدة سيا سية جوهرا وقاعدة. على الرغم من أن القرابة كانت تعتبر عنـ صرًا مهمًا داخل القبيلة، إلا أنه لم تكن جميع البنى التحتية التي تتكون منها القبيلة من الأقارب. ومع ذلك، كان للقبيلة تنظيم مماثل للدولة. ربما لم تكن منـ ضبطة مثل الدولة، لكنها عكـ ست بعض خـ صائص الدولة. لأنه على الرغم من أن حدود البلد الذي تعيش فيه القبيلة لم يتم تحديدها بدقة، إلا أنها كانت تمتلك قطعة أرض تعتبرها ملكًا لها، ولن تقبل أبدًا أي تدخل من الخارج. وينقـ سم الهيكل القبلي إلى قبائل. في بعض الأحيان تنقسم القبيلة إلى عشر قبائل أو أكثر. ويمثل كل قبيلة رئيس أو آغا. وتمثل القبائل بنية مغلقة، حيث يتولى الحكام هذه المهمة من الأب إلى الابن. كما سيتم تـ شكيل اتحاد كونفدرالي من خلال الجمع بين العديد من القبائل أو تـ شكيل تحالفات فيما بينها. كانت الاتحادات يحكمها "مير" واحد. لا توجد قواعد وا ضحة حول من سيكون زعيم القبيلويجب أن يكون هناك من يـ ضمن العدالة بين أفراد القبيلة، ويمنع الظلم بين الأفراد، ويرفع مظالم المظلومين، ولا يظلم الناس. ويُنظر إلى زعماء القبائل على أنهم أشخاص يقومون بدور الاتصال بين أفراد القبائل وإدارة الدولة. المثال الأكثر و ضوحا للعلاقة بين زعماء القبائل والدولة هو زعيم قبيلة ملي، إبراهيم باشا.

الكلمات الدالة: *قبيلة، دولة، عثمانية، شيخ، آغا*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

AVAHIYA EŞÎRÊ Û TÊKILIYÊN RÊBERÊ EŞÎRÊ BI DAWÎ DEWLETÊ

KURTAHÎ

Eşîr dikare wekî civakek ku li ser bingeha girêdanên xwînê û rêzê hatî damezrandin, her çend "xeyalî" be jî (xizmtiya virtual), ji ber ku xebata aborî ya sereke nêçîr, komkirin an jî xwedîkirina heywanan e û ji ber ku hewcedariya tevgerê di cîhek berfireh de ye. erdnîgarî.Eşîr bi giştî bi kêmanî endamên desthilatdariya siyasî ne. Eşîrên ji heman etnîsîteyê civakên di pozîsyoneke "wekhev" de bûn, li kêleka hev, desthilatdariya hev qebûl nedikirin û ji ber ku qebûl nedikirin, weke rêxistineke siyasî di bûyîna "dewlet"ê de zehmetiyan dikişandin. Endamên wê ne di bin serokatiya xwe dedijiyan. Eşîra ku li hemberî xetereyên hevpar ji bo bicihanîna stargeh, ewlekariya jiyanê û pêdiviyên aborî bi nasnameyeke hevpar tevdigeriyan, ji aliyê esasî û pîvanê ve weke yekitiyeke siyasî dihat dîtin. Her çend xizmbûn di nav eşîrê de wekî hêmanek girîng dihat dîtin jî, ne hemî binesaziyên ku eşîrê pêk tînin xizm bûn. Digel vê yekê, eşîra rêxistinek mîna dewletê bû. Dibe ku weke dewletekê bi disîplîn nebûya, lê hin taybetiyên dewletê nîşan dabûn. Ji ber ku her çend sînorên welatê ku eşîrek tê de dijiyan tam nehatibin diyar kirin jî, parçeyek axa wê hebû ku ji xwe re dihesiband û tu carî destwerdana ji derve qebûl nedikir. Avakirina eşîran li ser eşîran hatiye dabeşkirin. Carinan eşîrek bi deh an jî zêdetir eşîran tê dabeşkirin. Her eşîr bi serokek an axayek tê temsîl kirin. Eşîr avahiyek girtî temsîl dikin, ji ber ku serdest vê erkê ji bav heya kur digirin. Konfederasyonek jî bi komkirina gelek eşîran an jî bi çêkirina tifaqan di navbera wan de çêdibe. Konfederasyon bi yek "mîr" dihatin birêvebirin. Li ser kê bibe serokê eşîrê tu qaîdeyên zelal nînin. Divê kesek hebe ku di nav endamên eşîrê de dadmendiyê dabîn bike, bikaribe pêşî li neheqiya di nav kesan de bigire, hem jî giliyên kesên ku li wan neheqî hatiye kirin, çareser bike û zulmê li mirovan neke. Serokên eşîran wek kesên ku di navbera endamên eşîran û rêveberiya dewletê de têkiliyan peyda dikin têne dîtin. Mînaka herî berbiçav a têkiliya serokên eşîran û dewletê, serokê eşîra Millî Îbrahîm Paşa ye.

Peyvên Sereke: *Eşîr, Dewlet, Osmanî, Şêx, Axa*

Öztürk, Mustafa, "Osmanlı Klasik Sisteminin Sosyal Sonuçları veya Ayanlıktan Cumhuriyet Seçkinlerine", XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, c. 4-2.kısım.

Şapolyo, E.B., Ziya Gökalp, İttihat Terakki ve Meşrutiyet Tarihi Güven Basımevi, Ankara 1941.

Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978.

Taş, Yasin, "XIX. Yüzyılda Harran Bölgesinde Eşkıyalık ve Şemmer Aşireti'nin 1890 Yılı Eşkıyalık Olayı", Harran ve Çevresi, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa 2019.

Taşdelen, Musa, Göçerlerin Şehirleşmesi (Beritanlı Aşireti Örneği), Turan Yayıncılık, İstanbul 1997.

Tekarslan, Erdal, Sosyal Psikoloji, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.

Tezcan, Mahmut, "Tasavvurî Akrabalık ve Ülkemizdeki Uygulama", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, c. 15, Sayı 1.

Türkdoğan, Orhan, Doğu ve Güneydoğu Kabile-Aşiret Yapısı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık İstanbul 2006.

Türkdoğan, Orhan, Güneydoğu Kimliği, Aşiret-Kültür-İnsan, Alfa Yayınları, İstanbul 1998.

Türkdoğan, Orhan, Sosyal Hareketliliğin Sosyolojisi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.

Uluç, A. Vahap, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Toplumsal ve Siyasal Yapısı: Mardin Örneği'nde Siyasal Katılım", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2007.

Urfa Salnamesi 1927.

Ünal, Fatih "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları, Sayı 41.

Üner, Mehmet Emin, Aşiret, Eşkıya ve Devlet, Yalın Yayınları, İstanbul 2009.

Vergin, Nur, Siyasetin Sosyolojisi, Doğan Kitap, İstanbul 2003.

Yalçın-Heckmann, Lale, Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri, çeviren Gülhan Erkaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Aydın, Suavi, vd., Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

BA. DH. MKT. No. 2636-47.

Barkey, Karen, Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Benzer, Zafer, "XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Urfa Bölgesindeki Aşiretlerin Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Bazı Tespitler" History Studies, c. 14, Sayı 2.

BOA. DH. MKT. No. 2617-53.

BOA. DH. MKT. No. 261763.

BOA. DH. MKT. No. 2619-63.

BOA. MV, No. 120-85.

BOA. Y. A HUS. 491/26.

BOA. Y. PRK. ŞD nr. 1.

BOA. Y.MTV. nr. 62/3.

Bruinessen, Martin van, Ağa, Şeyh, Devlet, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Bruinessen, Martin van, Kürdistan Üzerine Yazılar, çev. Leyla Keskiner vd., İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Çadırcı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Dündar, Fuat, "1908 Diyarbekir'i, Ziya Gökalp ve Kürtlüğün 'Sosyal Problem' Olarak Tanımlanması", Osmanlı Bankası Arşiv Araştırmaları Merkezi, 16 Şubat 2008 tarihli konuşma metni.

Karaca, Ali, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Kaya, Mahmut, Aşiret Modernleşmesi,Çıra Yayınları, İstanbul 2015.

Kıran, Eyüp, Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu, Elma Yayınları, İstanbul 2003.

Kodaman, Bayram, Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983.

Kurt, Yılmaz, "Menemencioğulları ile İlgili Arşiv Belgeleri I", Belgeler XXI/25, Ankara 2000.

Lindner, Rudi Paul, Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar, çev: Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Malinowski, Bronislaw ,İnsan ve Kültür, çev. M. Fatih Gümüş, V Yayınları, Ankara 1990.

Menemencioğlu Ahmet Bey, Menemencioğulları Tarihi, Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

devletin üst düzeyinde görev alanlar çok olmuş ve günümüzde de devam etmektedir. Devlette meydana gelen sosyal ve ekonomik değişmelere bağlı olarak bu aşiret reislerinin devlet ile olan ilişkileri de şekillenmiştir.

Devlet ile iyi diyalog kuran aşiret reisleri aşiretlerinin daha da güçlü hale getirdikleri, diğer aşiretlerin devlet ile işbirliği yapmalarını da engellemeye çalıştıkları görülmüştür. Özellikle Hamidiye Alaylarının teşkilinde gücü elinde tutan aşiretler diğer aşiretlerin bu askeri teşkilatına girmesine mani olmuşlardır. Devlet onlardan faydalanma yoluna giderken aşiretler devlet gücünü kullanarak komşu aşiretleri ezmeye çalışmışlardır.

Aşiretler arasındaki ilişkilerde dengeler sürekli değişmiştir. Güçlü olan aşiretler, daha güçsüz aşiretleri kendilerine “vergi” vermeye zorlamışlardır. Aralarındaki ilişkilerin çoğu zaman “dostane” olmadığı, geçimin “talan”la yapıldığı bir devirde, komşu aşiretlerin dostça geçinmeleri zor olmuştur. Çünkü sürekli olarak biri diğerinin mallarını, hayvanlarını talan edebilmiştir. Bu talanlar sonucunda tabiatıyla, ciddi kavgalar, savaşlar da meydana gelmiştir. Bu savaşlar maalesef tekrarlanmış ve çoğu zaman kan davalarına da dönüşmüştür. Kan davaları ise aşiretler arasında bilindiği gibi kolaylıkla çözülememiştir. Devlet eşkıyalık olaylarını önlemek için uğraştığı kadar, bu tür olayların çözümü için de çaba sarf etmiştir. Çünkü bölgede asayişin sağlanabilmesi aşiretlerin birbirleriyle geçinmelerine bağlı olmuştur. Aşiretler arası ilişkilerin “hasmane” olmasının bir başka sebebi de güçlenen aşiretin daima hâkimiyet alanını genişletme yoluna girmesi olmuştur. Toprağını genişletirken zaman zaman yerel yöneticilerin de bazı aşiretleri kayırmak suretiyle yardımlarını esirgemedikleri ya da merkezle ilişkisi iyi olan aşirete yerel yöneticilerin müdahale etme cesaretini gösteremedikleri ve bunun sonucunda sürekli kavgalar meydana geldiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

Akyıldız, Ali “Meclis-i Vükelâ”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (DİA), Ankara 2003, c. 28.

Ali Emirî Efendi Ali Emirî Efendi, Osmanlı Doğu Vilâyetleri-Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi-, Yayına hazırlayanlar: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2008.

Arkonaç, Sibel A., Sosyal Psikoloji, Alfa Yayınları, İstanbul 2001.

Aydın, Suavi, “Urfa Aşiretleri: Bir Direnç ve Uyarlama Tarihi”, Bir Ahir Zaman Babil’i Urfa, Derleyen A. Nevin Yıldız, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.

zaman zaman sıkıntılar da yaşanmaktadır. Ancak reis ya da aşiret ileri gelenlerinin aşiret üzerinde büyük nüfuzu olduğunu vurgulamak gerekir. Aşiretin kendi bünyesinde seçtiği lider, bazen devlet tarafından değiştirilebilmiştir. Aşiret reisleri de genellikle devletle problem yaşamamaya çalışmışlardır. Devlete ters düştükleri ya da suç işledikleri zaman devlet onu alıp aynı aileden başka birini reis olarak atayabilmiştir. Ancak bu durum ciddi sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Zira devletin aşirete atadığı reis, aynı aileden de olsa aşiret ileri gelenleri ve mensupları tarafından benimsenmeyebiliyordu. Devletin görevden aldığı kişi ya devletin atadığı kişiyle mücadeleye başlıyor ya da kendisine tabi binlerce kişinin başında devlete güçlükler çıkarabiliyordu.

Cesaret, cömertlik ve yiğitlik aşiret yapısı içerisinde son derece önemli görülen niteliklerdir. Bu nitelikler, özellikle aşiret reisinde mutlaka bulunması gereken ve aranan temel hasletlerdir. Zira sık sık görülen aşiret kavgalarında reis aşiretin başında ve ön sırada bulunmak zorundadır.[62]

Aşiret-devlet ilişkilerinde devlet, aşiret reisleriyle çalışmayı tercih etmiştir. Devlet onların aşiret mensupları üzerinde büyük nüfuzlarından yararlanmak suretiyle bölgede asayişi sağlamaya çalışmıştır. Bölgede huzuru sağlamak için devlet aşiretleri zaman zaman direkt olarak kullanmıştır. Ancak devlet aşiretleri kullanırken, bazen devlet yanında yer alan aşiretlerin kendileri esas asayişi bozdukları görülmüştür. Devlet büyük aşiret reislerine zaman zaman payeler vermek suretiyle onları ödüllendirmiş, bazen de onlara sorumluluk vererek bölgede emniyet ve güveni sağlamaya çalışmıştır.

Devlet, isyan eden, eşkıyalık hareketlerine katılan aşiret reislerini, diğer eşkıya liderlerine davrandığı gibi hemen ortadan kaldırmamış, onlara bir takım mevkiler vererek etkisiz hale getirmeye çalışmıştır.

Devlet, grupları temsil eden kişileri muhatap almıştır. Aşiret mensupları adına aşiret reisini muhatap kabul etmiş, tabir yerindeyse işleri onunla yürütmüştür. Bunun içindir ki devlet aşiret ilişkileri hemen hemen her devirde önemini korumuştur. Aşiret ileri gelenleri daima devlet ile ilişkilerini sürdürmüş, bundan yararlanmayı da bilmişlerdir. Devlet de bunlar vasıtasıyla bölgelerde asayişi sağlamaya çalışmış ve vergi toplama yoluna gitmiştir. Bu durum Osmanlı klasik dönemde olduğu gibi, daha sonra Tanzimat döneminde de devam etmiştir. Ayrıca bu aileler Osmanlı'dan Cumhuriyet'e de tevarüs etmişlerdir. Klasik dönemde devletle ilişkisi bulunan aşiret reisleri Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerle yeniden yetkilendirilmiştir. Cumhuriyet döneminde de bu ailelerden gelenler

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی

taşınması ve gizlenmesine meydan verilmeyerek geri alınıp sahiplerine iadesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmekteydi.[60]

İbrahim Paşa liderliğindeki Milli konfederasyonu bize çok şey söyler. Herşeyden önce konfederasyonunun etnik kimliği aşan bir birlik olduğu görülmüştür. Yukarıda da belirtildiği gibi, konfederasyon sadece Kürt ve Sünni aşiretlerinden oluşmamış, Yezidi ve Arap aşiretlerini de içine alan geniş bir birliktir. Bu konfederasyonda yer alan aşiretleri bir araya getiren temel sebepler çevreden gelen tehditler ve ortak çıkarlarıdır. İkincisi aşiretlerin gücünü konar-göçer hareketliliğinden aldıklarıdır. Yerleşik hayatı geçip, köylüleşen aşiretler, konar-göçer aşiretlerin baskısına mahkûm olmuşlardır. Üçüncüsü aşiret içinde karizmatik bir liderin ortaya çıkışı ve geleneksel bir otorite kaynağı haline gelmesi, çevresindeki diğer aşiret liderlerinin gücünü ve etkisini zayıflatmıştır.[61] Merkezî otorite, padişah ile yakın ilişki kuran aşiret liderinin kendi muhitindeki diğer aşiret liderlerinin yanısıra mahallî idarecilere de üstünlük sağladıkları İbrahim Paşa şahsında görülmüştür. Devlet gücünü kullanmak suretiyle güçlenen ve diğer aşiretlere hükmeden bir aşiret ve aşiret liderinin yine aynı devlet gücüyle ortadan kaldırıldığı da yine Milli aşireti ve lideri örneğinde görülmüştür.

SONUÇ

Aşiret kendine has bir yapıya sahip olup, bir lideri ve yazılı olmayan yasaları vardır. Bir takım değer ve kavramların aşiret içinde çok önem arz ettiğini kaynaklarda yapıları incelenirken görülmektedir. Bunlar; akrabalık, toprak, reislik, aşiretli olmak, aşiret mensubiyeti, cesaret, cömertlik, yiğitlik ve asalettir.

Akrabalık aşiret mensupları arasında önemlidir ama özellikle sayıca küçük aşiretler arasında bu daha da önemlidir. Zira aşiret mensupları, aralarında kan bağı olmasa da birbirlerini akraba olarak görmektedirler. Akrabalık gibi bir aşirete mensup olmak üstünlük vesilesi olduğu görülmektedir.

Yeryüzünde yaşayan her topluluk için olduğu gibi, aşiret için toprak vazgeçilmez bir unsurdur. Barındığı hayvanları otlattığı yaylakları, meraları bir aşiret için zaruridir. Toprak büyük aileler ya da kabile de ortak olarak kabul edilmekte ve aile fertleri arasında bölüştürülmeden, mümkün mertebe “bütün” olarak kalmasına dikkat edilmektedir. Bir devlet için toprak ne kadar kutsal ise bir aşiret için de aynı derecede kutsaldır.

Reislik, aşiretin sosyal bünyesi içinde ortaya çıkan bir kurumdur. Aşiret içinde çoğu zaman ileri gelen bir aileye ait görülmekte, ancak bunun belli ve sabit kuralları çoğu zaman işlememektedir. Dolayısıyla aşiret reisliği seçiminde

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

“Berho’nun topu etkisiz hale getirdiğini söylemeyin. Bu saldırıyı oğlumun yaptığını söyleyin. Biz zaten yanmışız, kaçacağız, bari başka insanlar zarar görmesin”.

Bu sırada İbrahim Paşa askerin yerleştiği kışlayı muhasara etti, kışlanın suyunu ve erzakını kesti.[55] Bunun üzerine İbrahim Paşa’nın yakalanması için merkezden emirler gelmeye başladı.[56]

Bunun üzerine bölgede bulunan askeri kuvvetlerden Alay Komutanı Hamdi Paşa bir dağ topuyla ve 500 piyade gücüyle Maraş’tan, Kaymakam Bidhan Bey 400 atlı ile Halep’ten, Kırım hanlarına mensup kaymakam Şahingiray Bey de 200 nizamiye süvarisiyle Urfa’dan Eyüp Peygamber Köyü’ne geldiler. Çünkü devletin askeri güçleri burada karargâh kurmuşlardı. Ayrıca süvari redif taburu komutanı Hacı İzzet Bey Siverek’ten askeri karargâha geldi. Devletin resmi kuvvetleri yanında Milli Aşiretine muarız aşiretlerde bu kuvvetlere katıldılar. Karakeçili Aşiret reisi kaymakam Halil Bey’in oğlu bütün aşiretiyle, Siverek’in bütün ileri gelenleri ve gönüllüler geldiler. İbrahim Paşa’nın anlaşmak için askerî komutanlara gönderdiği Kuran Aşireti Reisi Hacı Ömer Ağa 200 çadırıyla askere katıldı. Bunlara ilaveten Badıllı ve Gesan Aşiretlerin de ordu kuvvetlerine katılmaları için ikna edildiler.[57]

Bu arada devletin askerî güçleri karşısında telaşa düşen birçok aşiret İbrahim Paşa’dan ayrıldı. İbrahim Paşa devlet güçlerine karşı koymaktan ziyade herkesin kendi başının çaresine bakmasını ve Milli Aşiretler grubunun en az zayiatla bu saldırıyı atlatmasını istiyordu. İbrahim Paşa teslim olmayı gururuna yediremedi. Yapılacak tek şey kalmıştı kaçmak. Bunun üzerine İbrahim Paşa, bütün ailesi ve akrabalarıyla birlikte Sincar’a sığınmak üzere yola çıktı. Bu sırada İbrahim kendini at üstünde tutamayacak kadar hasta idi. Askerî kuvvetler kendisini takip ediyordu. Nusaybin Kevkeb tepelerine yakın Safiye mevkiinde İbrahim Paşa öldü ve ailesinin bir kısmı Nusaybin’de devlete teslim oldu.[58] Ancak, Martin van Bruinessen “Osmanlı ordusunun başarılı operasyonlarıyla yenilgiye uğratıldı ve güneye, Urfa ve Rakka arasındaki Abdülaziz Dağları’na kaçmak zorunda kaldı. Beşbin adamı devlete teslim oldu. Kısa bir süre sonra da İbrahim Paşa öldü”.[59] diye yazar.

Bu arada İbrahim Paşa’nın yakalanması için Viranşehir’e gönderilen askerî kuvvetler ve aşiret mensupları da Milli Aşiretine ait malları dolayısıyla şehri talan etmişlerdir. Merkezî hükümet bu talanları önlemek için emir göndermiştir. Şehirde gasb ve yağma edilen mal ve eşyaların başka yerlere

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

Böylece İbrahim Paşa bölgeden çıkarılabilecekti. Bunun üzerine İbrahim Paşa, Medine'ye gitmek üzere adamlarıyla birlikte Şam'a gitti. Temmuz 1908'deki Jöntürk ihtilali, Abdülhamid yönetimini sona erdirdi. Ardından, yeni rejimi tanımayan İbrahim Paşa ayaklandı. Abdülhamid'i desteklemek amacıyla, Jön Türkler'e karşı bütün Suriye'yi ayaklandırmaya çalıştı. Bu sırada Şam'ı işgal etti. İbrahim Paşa isyan etmemiş olsa da, "tenkil"i için karar alındığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşebbüsü ile İbrahim Paşa'nın peşi bırakılmadı. Cemiyetin girişimleri devam ederken İbrahim Paşa, hakkında meclisin alacağı kararı beklemek üzere bir müddet Şam'da kalarak gelişmeleri takip etti. Burada bulunduğu sırada, Meclis-i Vükelâ[52]'da alınan kararla, İbrahim Paşa'nın yanındaki süvarilerin silahlarından arındırılarak memleketlerine gönderilmesi, kendisinin de müzakere için İstanbul'a alınması, yerel yöneticilere tebliğ edildi. Ancak İbrahim Paşa, idaresindeki süvariler Şam'da verilmiş olan mavzer tüfekleri iade etmediği gibi, meclisin kararını da hiçe sayarak maiyetinde, bulunan 900 süvariyi alıp Viranşehir'e dönmek üzere yola çıktı.[53]

Ancak İttihat yönetimi Arap Aşireti ve eskiden beri Milli Aşireti'ne muarız olan Şammar Aşiretini İbrahim Paşa'ya karşı kışkırttı. İbrahim Paşa'da Şam'dan merkezi olan Viranşehir'e döndü. Bu sırada İttihat ve Terakki yönetimi İbrahim Paşa'nın hâkimiyetini kırmak için uğraşıyordu. Öteden beri Milli Aşireti ile düşmanlıkları bulunan Şammar Aşiretinin reisleriyle irtibat kurdular ve onlara silah yardımı yaptılar. Ortak saldırı planı yapıldı. Şammar aşireti 3000 atlıdan oluşan bir güç oluşturdu. Kaynaklara bakılırsa İbrahim Paşa'ya karşı hükümet sadece Şammar aşiretinden değil daha birçok aşiretten faydalanmaya çalışmıştır.[54]

İttihat ve Terakki yönetimi İbrahim Paşa'yı etkisiz hale getirmek için Neşet Paşa komutasındaki 22 tabur askerle güneyden gelen Şammar Aşiretine yeni askerî takviyesi geliyordu. İbrahim Paşa, yeni hükümetle anlaşma yollarını bulmak için Şam'ı terk ederek Viranşehir'e gitmişti. Kendisine "teslim ol" çağrısı yapılmıştı, ancak İbrahim Paşa, İttihat ve Terakki Hükümeti'ne güvenmiyordu. Her iki taraf da Viranşehir'de bekliyordu. Bu haberi alan Milli Aşiretleri askeri müfrezeleri ile Viranşehir'e akın ediyordu. Hükümet askerleri Edşan köyünün tepesine bir top konuşlandırmıştı. Hükümete silahları teslim edeceği sırada Dodikan Aşireti reisi 20 süvari ile gidip topu etkisiz hale getirdi ve hükümete bağlı askerleri öldürdü. Bu olaydan sonra anlaşmanın yolları kapandı. Bu olayı öğrenen İbrahim Paşa şunları söylemişti:

şahaneden başka ilticagâh aramağa diyanetimiz manidir. İstanbul'daki hamileri sayesinde mucib-i intibah olacak icraatı görmeyecek ise nereye müracaat edeceğimizin ferman buyurulmasına binlerce teba-i şahane muntazırdırlar…".[49] Diyarbakır müftüsü ve yirmi beş arkadaşının imzasını taşıyan bu telgrafın içeriği bir sağduyu örneğidir. Bölgede durum artık çekilecek gibi değildir, ancak çare yine merkezdir, İstanbul'dur.

Diyarbakır'da Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa ile şehrin ileri gelen iki aileden birinin başında bulunan ve belediye reisi olan Pirinççizâde Arif Efendi arasındaki mücadeleden de söz etmek gerekir.

Diyarbakır şehir merkezine, Milli Aşireti Reisi ve Hamidiye Alayları paşası İbrahim Paşa'nın hâkim olma yürüyüşünden en çok zarar görecek olan Ziya Gökalp'in dayısı Pirinççizâde Arif Efendi'dir. Şehirdeki hâkimiyetini kaybetmek istemeyen Arif Efendi yöredeki aşiretler üzerine ve neredeyse tüm kırsal alanda otoritesini sağlamış olan İbrahim Paşa'nın karşısına çıkar. Şehir merkezindeki kontrolünü ve nüfuzunu İbrahim Paşa'ya karşı kaybetmek istemeyen belediye reisi Arif Bey ve yeğeni Ziya Gökalp öncülüğünde şehrin eşrafı, şehir postanesini Temmuz 1905 ve 14 Ekim 1907 de olmak üzere iki defa işgal eder. Hamidiye Alayları'ndan sorumlu Müşir Zeki Paşa ve Saray'a çekilen -ve Gökalp'in kaleme aldığına inanılan- telgraflarda Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa karşıtı sert bir üslup takınılır. "Nizam-ı Cedid'den evvel dahi ecdâdlarının devletin sipahisi" oldukları ve Milli Aşiretinin ise "çobanlık ve şekavetle geçinir alçaklardan ibaret" bulunduğunu belirten telgrafta, kendilerinin devlete en sadık kesimden geldikleri hatırlatılır. Askerlik görevini yaptıkları vatan "damarlarında kaynayan kanlarla" korunmakta iken "Milli Aşiretinin şaki ahlakının, mukaddes askerlik sıfatına büyük bir hakaret" olduğu belirtilir. İbrahim Paşa'nın "koleradan, vebadan daha müthiş bir biçimde" yayılarak "üç vilayat-ı şahaneyi" sardığı ve şimdi de sadık, "asker oğlu asker" Diyarbakır ahalisinin tehdit ettiği iddiasında bulunulur. Üstelik aralarında "İslam kanına susamış" Yezidilerin de yer aldığı bu aşiretin, devletin askerlerine de saldırdığını belirten telgrafta, "Ebu Cehil'den daha cahil", "medeniyetten nefret eden", "cehalete ve vahşete mahkûm" İbrahim Paşa ve evlatlarının öldürülmeleri istenmektedir.[50]

2. İbrahim Paşa'nın Sonu

Telgrafhanenin işgalinin on bir günü saray, İbrahim Paşa'yı bir süre bölgeden uzaklaştırmak amacıyla Hicaz Demiryolu'nun korunmasıyla görevlendirir.[51]

istek ve uygulamalarını buna dayanarak geri çevirme cüreti gösterebilecek bir meydan okuma sergileyebilmişlerdir. Bütün bu aşiretlerin ve bölgenin idarecisi Milli İbrahim Paşa idi ve Osmanlı hükümeti ancak ondan onay ve izin alarak belirli uygulamaları hayata geçirebiliyordu. İbrahim Paşa bu olağanüstü güç temerküzü ile bir zamanlar aşiretinin diş geçiremediği ve sürekli çatışmak zorunda kaldığı Şammarları büyük bir baskı altına almış ve ezmişti.[46]

İbrahim Paşa Hamidiyeleştirme yoluyla kendi kontrolü altına alamadığı aşiretlere de saldırmaktan çekinmemiştir. Örneğin Urfa merkezine birkaç saat mesafede yaşayan Döğer aşiretini sıkıştırmış, Urfa'nın batısında da etkisini artırarak oradaki eski müttefiki Berazi aşiretiyle çatışmaktan geri durmamıştır. İbrahim Paşa için Hamidiye Alayları kurmuş aşiretler de eğer kendi kontrolünde değilse rakip ve hatta düşmandı. Bu gerçek durum, o sırada aşiretlerin İbrahim Paşa'ya itaat etmesinin asıl motivasyonu idi. İbrahim Paşa rakip aşiretleri ya kendi kontrolü altında Hamidiye alaylarına katacak ya da onların Hamidiye alayı oluşturmasına engel olacaktı. İbrahim Paşa'nın takip stratejisi bu idi.[47]

Sir Mark Sykes, İbrahim Paşa'nın 100 direkli, 1.250 metrekareden oluşan bez çadırına konuk olduğunda, çadırda bulunan diğer önemli kişilerin dökümünü verir: Müslümanlığı kabul etmiş bir Yezidi, sürgün edilerek, paşanın korumasına girmiş bir Türk doktor, İskenderiye'ye 2.000 mecidiye götüren postayı soyan ve hapisten kaçan Hamavend Aşiretinden bir eski zaptiye, Halep'te dört erkek ve bir kadını öldürmüş olan biri, Karakeçililerin armağanı develeri getiren bir Ermeni hancı, Sykes'i iki yıl önce Nusaybin'de soymuş olup şimdi ticaretle uğraşan biri, kendi aşiretinden bir kan davasının sona erdiği haberini getiren bir Şammar Arabı, Van'dan Hamidiye Alayları'na katılmış Haydaranlı biri ve bir Çerkez beyi.[48]

İbrahim Paşa günden güne güçleniyordu. Güçlendiği oranda çevreye özellikle Diyarbakır ve köylerine yaptığı yağma ve talanlarla birlikte halka yaptığı zulüm de artıyordu. Öyle görünüyor ki Urfa ve çevresindeki aşiretlerin büyük çoğunluğu İbrahim Paşa'nın hâkimiyetini kabul ettiklerinden dolayı, İbrahim Paşa yağma ve talan hareketlerinde daha çok Diyarbakır taraflarını tercih ediyordu. Ancak artık olaylar çığırından çıkmış gibi görünüyordu. Bunun üzerine devlet, İbrahim Paşa meselesine ciddi anlamda eğilme ihtiyacı duymaya başladı. Zira halk, yıllardır devam eden zulme karşı devletin aldığı geçici tedbirlere isyan etme noktasına geldi. İbrahim Paşa hakkındaki şikâyetler toplumun hemen her kesiminden gelmeye başladı. Bu konuda en hassas tavır sergileyen Diyarbakır Müftüsü ve yirmi arkadaşının sadarete çektikleri telgrafta "… merhamet-i

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

İbrahim Paşa ve adamları hakkında çok miktarda şikâyet yapılıyordu, ancak "alaylı" olduklarından dolayı yerel yöneticiler bunlar hakkında herhangi bir işlem yapamıyordu. Yukarıda da bahsedildiği gibi, "alaylılar" yerel yöneticileri pek dinlemiyor, hatta tabir yerindeyse "takmıyorlar"dı.

Ancak öyle anlaşılıyor ki bölgede yaşayan halk, yapılan eşkıyalık hareketlerinden son derece muzdarip olmuştu. Diğer taraftan memurların da devre dışı bırakılması onların çalışma şartlarını zorlaştırıyordu. Nihayet halkın ve bir kısım memurun şikâyetleri üzerine 4. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa, İbrahim Paşa'nın görevden alınması için harekete geçti. Ancak çok güçlenmiş olan İbrahim Paşa'nın sadece görevden alınmasıyla bölgedeki sorunların çözülemeyeceği, onu bölgeden uzaklaştırılmasının da gerekli olduğunu düşünüyordu. Hatta Aşiret alayı içerisinde herhangi bir kargaşanın meydana gelmemesi için, İbrahim Paşa'nın görevden alınmasından sonra, yerine muktedir birinin tayinine kadar, Hamidiye Kumandanlığı Merkezi'nde bulunan Mirliva Bahaeddin Paşa'nın alaya vekâlet etmesi düşünülmüştü.[43] O bölgede olduğu sürece burada asayişin sağlanması mümkün görünmüyordu. Nitekim yukarıda bahsettiğimiz gibi, Abidin Paşa bölgeye geldiğinde burada asayişi sağlamak için, karışıklığa sebep olanları başka bölgelerde ikamete mecbur etmişti ki İbrahim Paşa da bunlardan biriydi. Ancak Müşir Zeki Paşa'nın düşündüğü şeyi yani İbrahim Paşa'yı görevden alıp başka yere gönderme işi yapılabilecek bir iş değildi. Zira İbrahim Paşa artık neredeyse bütün bölgeye hükmediyor, aşiretlerin çoğu da kendisine katılmış ya da beraber hareket etmeyi kabul etmişlerdi. Esasen güçsüz aşiretlerin başka seçenekleri de yoktu. Ya İbrahim Paşa'nın yanında yer alacaklar ya da onun tahakkümüne gireceklerdi. Müşir Zeki Paşa bu düşüncesini gerçekleştirme imkânı bulamadı ve İbrahim Paşa görevinin başında kaldı.

Bölgenin en büyük iki aşireti olan Şammar ve Karakeçili Aşiretlerin sindirilmesi İbrahim Paşa'nın gücünü daha da arttırdı. Bu mücadeleler sonunda, Koran, Hafirkan, Cemikan, Komnakşan, Seydan, Divan, Sermestan, Şarkiyan, Çoyan, Dodkan, Narsan, Mindan, Sokran, Şerhan, Bikühan, Garacına, Avdan, Bakare, Hadidi, Abyan, Şemitan, Naiman, Şerabi, Alraşan, Cemaleddin, İzollu, Hacekan, Noryan, Beni Hatip, Nurkan, Kesran kabileleri[44] artık onun nüfuzu altında bulunuyordu. Bunlar içerisinde Arap ve Türkmen aşiretlerinin yanı sıra Millilerle ilgisi bulunmayan Kürt kabileleri de vardı.[45]

Bu aşiretler, kabaca 1896-1908 yılları arasında Milli lideri İbrahim Paşa'nın mutlak otoritesini kabul etmiş ve merkezî devletin kendi üzerlerindeki

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

tarihte İbrahim Paşa'nın komutasında, merkezi Mardin'de olan 41, 42 ve 43. alaylar bulunuyordu. Bu alaylara daha sonraki zaman diliminde iki alay daha eklendi. Sonuçta Diyarbekir bölgesinde kurulan 11 Hamidiye Alayı'ndan 5'ini Milli Aşireti oluşturdu.

1890 ve 1896 yıllarında Hamidiye komutanları zaman zaman İstanbul'a giderek alayların kurucusu Padişah II. Abdülhamid'i ziyaret ediyorlardı. İbrahim Paşa da İstanbul'a gidip Padişah II. Abdülhamid'i ziyaret eden komutanlar arasındaydı. Bu ziyaretlerde aşiret reislerine padişah tarafından çeşitli hediyeler veriliyordu. Abdülhmid'in şahsında devlete, içten yakınlık ve bağlılıkları temin edildi. Padişah İbrahim Paşa'ya diğer aşiretlerine gösterdiği ilgiden daha fazla iltifat ediyordu. Hatta padişah ona "oğlum' diye hitap ettiği ve kendisi tarafından nasıl sevildiği hâlâ anlatılmaktadır.[41]

Hamidiye Alayları komutanı olarak devletin desteğini alan İbrahim Paşa, nüfuz alanlarını genişletmeye başladı. Bunu yaparken de halka baskı ve şiddet uygulamaktan geri kalmıyordu.

Aşağıda bahsedeceğimiz gibi, kurulan alaylar doğrudan doğruya 4. Ordu'ya bağlıydılar. Bunun için kuruluşlarıyla, eğitimleriyle, kontrolleriyle 4. Ordu Komutanlığı yani Müşir Zeki Paşa ilgileniyordu. Bu yüzden, kısa zamanda aşiret reisleri, aşiret ileri gelenleriyle Müşir Zeki Paşa arasında çok sıkı ve samimi ilişkiler kurulmuştu. Bundan dolayı da Müşir Zeki Paşa, aşiretlerin koruyucusu ve onların işini halledecek tek otorite haline geldi. Bütün aşiret reisleri Erzincan'a gelerek onu ziyaret ediyor ve bağlılıklarını bildiriyorlardı. Hatta 1893'te kalabalık bir grup Erzincan'a gelmiş, oradan da İstanbul'a giderek padişah tarafından kabul edilmişlerdi. Zeki Paşa'nın izni ve haberi olmadan aşiretlere kimse bir şey yapamıyordu. Bunun çeşitli yönlerden büyük sonuçları oldu. Her şeyden önce mülkî yerel otorite ile askerî otoriteler arasında anlaşmazlık çıktı. Hamidiye Alayları'na mensup aşiretler, Zeki Paşa'dan güç alarak yerel hükümet memurlarını hiç dinlememeye başladı. Yerel otoriteler, herhangi bir olaydan dolayı, bir aşiret subayını sorguya bile çekemiyorlardı. Ayrıca Müşir Zeki Paşa'nın, uzaklık ve ulaşım zorluğu nedeniyle, alayları kontrol etmesi ve bu aşiret alayları tarafından meydana gelen olaylar hakkında sağlıklı bilgi alması kolay olmuyordu. Zira Müşir Zeki Paşa karargâhı Erzincan'da bulunuyordu.[42] Bu durum İbrahim Paşa'nın daha rahat hareket etmesini kolaylaştırıyordu. Yerel yöneticilerden kendisine taraftar bulmada güçlük çekmeyen İbrahim Paşa, bölgedeki diğer aşiretleri de kontrolü altına almaya başladı.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

rastlıyordu. Her şeyden önce 93 Harbi denilen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın meydana getirdiği kötü şartlar, memleketin hemen her yerine tesir etmişti. Doğu Anadolu'da ve özellikle Urfa ve Diyarbekir bölgesinde eşkıyalığın yeniden canlanmasına sebep olmuştu. Bununla birlikte yeni yerel nüfuz odaklarının ortaya çıkmasına, aşiretler arasında isyanların baş göstermesine yol açmıştı. Meydana çıkan bu durumu devlet hemen fark etmiş ve bölgede asayişin yeniden sağlanması için acil tedbirlere başvurulmuştu. Alınan bu tedbirlerin en geniş kapsamlısı ise bölgeye gönderilen "Heyet-i Islahiye" idi.[37] Bu heyetin baş komiseri olarak Abidin Paşa görevlendirildi. Abidin Paşa'ya çok çeşitli ve geniş görevler verildi. Bunlar arasında nüfuz odaklarının ve aşiret reislerinin devlete itaatlerinin sağlanması başta olmak üzere, bölgenin imarı, madenlerin işletilmesi, ziraatın yaygınlaştırılması gibi görevler de vardı.[38] Milli Aşiret reisi İbrahim Paşa da bu heyetin "tenkil ve tedip" ettiği kişiler arasındaydı. Heyetin yaptığı soruşturma ve incelemeler sonucunda bölgenin huzuru için İbrahim Paşa'nın bölgeden ayrılması gerektiği kararına varıldı. Bu karar üzerine Sivas'ta ikamete mecbur edilen İbrahim Paşa bu şehirde bir müddet kaldı. Ali Emirî Efendi bu sürgün olayını şöyle anlatmaktadır:

"Abidin Paşa, encümenin kararı ve hükümetin tasvibiyle civarda bulunan nüfuz sahibi ve bozguncu kişilerden yüze yakın kişiyi aldığı yerinde tedbirlerle Diyarbakır'a çağırarak, bunları birer birer uzak vilâyetlere sürdü. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu uygulama çok lüzumlu idi. Çünkü bir bahçeyi layıkıyla yetiştirmek ve yetişecek yeni fidanların gelişmesine, büyümesine engel olmaması için, etrafındaki çer-çöp ve dikenlerin, fidanlarının aralarında gereksiz dallarını bile temizlemek gerekir. Aynı şekilde, bir memleket veya bir vilayeti ıslah için de, ıslahı mümkün olmayan bazı insanları adalet ve hakkaniyet çerçevesinde toplumdan ayırmak lazımdır. Vilayet dışına sürülenler içinde daha sonra memleket ve milletin başına bela kesilen Milli Aşiretinden İbrahim Ağa (Paşa) ve Miranlı Aşireti'nden Mustafa Kato gibi azılı zorbalar da vardı".[39]

Sivas'ta ne kadar süre kaldığı belli olmayan İbrahim Paşa, 1890 yılında Hamidiye Alayları'nın kurulma kararı sonrası tekrar aşiret merkezi olan Viranşehir'e dönmesine izin verildi. Bu sırada kurulmaya başlayan Hamidiye Alayları'na katıldı.

1892'de kaymakam rütbesiyle Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın komutasında oluşturulan Hamidiye Alayı, devlet ricali ve halkın ileri gelenlerinin katıldığı bir törenle sancak ve berat teslim almış ve üç alayın teşkilatlanması kararlaştırılmıştı.[40] 1902'de ise İbrahim Paşa'ya Mirlivalık rütbesi verildi. Bu

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

1.Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa ve Devlet ile İlişkileri

Kürtler arasında "Berxo Ağa" olarak tanınan İbrahim Paşa, Viranşehir merkezli bölgenin köklü ve büyük aşiretlerinden Milan aşiretinin reisidir. İbrahim babası Mahmut Bey'in ölümü üzerine Milli Aşiretin reisi oldu. İbrahim'in gelişmiş bir fizikî yapısı vardı. Çocukluğundan beri talan öyküleri dinlemiş, baba ocağının "divan"ında hep aşiret sorunları tartışılmıştı. Kürtçe, Türkçe ve Arapça'yı çok iyi konuşuyordu. Mısır'ı, İstanbul'u ve Osmanlı sarayını görmüştü. Mensubu olduğu Keleş Abdi sülalesinin yüzyıllara dayanan yöneticilik geçmişi vardı. Osmanlı yönetimini yakından görmüştü, tanıyordu ve doğrusu onların ihtişamına özenmişti. İbrahim çok cesurdu, Şammar Aşiretinin saldırıp götürdüğü birçok "talan çevirme" hareketine bizzat katılmış, yiğitliğini ve aşiretin bir bireyi gibi fedakârlığını fazlasıyla ispat etmişti böylece ona sonsuz bir güven kazanmıştı. İbrahim Paşa'nın ilk düşündüğü şey Viranşehir'i imar etmekti. Babasının yarım bıraktığı inşaat işlerine devam etti. Diğer taraftan da aşireti güçlendirmeye hız verdi. Önceki yüzyılda İbrahim Paşa'nın atalarından bazıları büyük güç elde etmiş, çok büyük ve güçlü konfederasyon kurmuşlardı. Ama diğerleriyle rekabet içinde bu konfederasyon hızla geriledi ve 1850'lerde iç çekişmeler sonucu bölündü. Bu durumdan, komşu ve düşman Şammar Aşireti[34] yararlanarak bazı toprakları ele geçirdi ve evvelce resmen Milan'a bağlı aşiretlerden vergi almaya başladı.1863'te Milan'ın reisi olan İbrahim çok geçmeden konfederasyonun bazı aşiretlerini yeniden birleştirdi.

İbrahim Paşa, ailesinin bütün Mil Aşiretlerinin başı olduğunu ileri sürüyordu. İbrahim Paşa, kendisine politik olarak doğrudan bir bağı bulunmayan Dersim ve Erzincan gibi uzak yerlerdeki aşiretlerden bile saygı görmekteydi. Ancak, bu saygı tek başına aile büyüklerine siyasal bir güç sağlamaya yetmiyordu. Şammar Aşiretinin önderliğinde birleşen kimi Arap ve Kürt aşiretleri, ona karşı iki büyük saldırı düzenlediler, ama başarısız oldular. Üçüncü bir saldırı için Şammar, artık Kürt müttefiklerine güvenemez durumdaydı. Hatta önemli bir Kürt aşireti olan Kikan saf değiştirmiş, İbrahim Paşa'ya vergi ödemeye başlamış ve eski müttefiki Şammar'a karşı Milan'ın yanında savaşmıştı.[35] Bundan sonra İbrahim Paşa, egemenlik alanını daha da genişletti, daha çok sayıda aşireti kendine bağladı ve daha büyük bir bölgenin haracını toplamaya başladı. Böyle güçlü birinin Hamidiye komutanı yapılması, padişahın asıl amacının aşiretleri birbirilerine karşı dengelemek olmadığını gösterir.[36]

İbrahim Paşa'nın aşiret reisliği dönemi, Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda oldukça önemli meselelerle uğraşmak zorunda kaldığı bir döneme

yararlanarak halkı eziyor ve kanunların öngörmediği vergileri topluyorlardı.[29] Bunların kimisi de Harbiye Mektebi'ni görmeden Paşa oldu.[30] 1858 Arazi Kanunnâmesi'yle taşradaki bu aşiret reisleri ayrıca geniş arazi sahibi oldu ve bunu hukukileştirerek daha da güçlendiler. Ayıntab'da Battalzâdeler, Adana'da Menemencioğulları[31], Kozanoğulları, Trabzon'da Tuzcuoğulları, Diyarbekir'de Ensariler bu aşiretlere verilebilecek birkaç örnektir.[32] Bu durum Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine tevarüs etti. Bugün siyasette etkin kişiler yine bu güçlü aşiretlere mensup kişilerdir. Merkezî siyaset de aşiret mensuplarını oy deposu olarak gördüğü için, bu siyaseti gütmektedir.

Osmanlı yönetimi, toprağı mümkün olduğu kadar tarıma elverişli hale getirmek ve bunu tımar ve zeamet statüsünde kişilere vermek suretiyle hem toprağı işletmek hem de bu insanları kendisine bağlı hale getirmeye çalışıyordu. Bu bölgede dirlikler daha çok aşiret reislerine verilmek suretiyle onları kendisine bağlıyordu. Ancak XVI. yüzyıl tahrirleri ile merkezin taşra otorite kurma amacı olarak kullandığı tımar ve zeamet tahsisi uygulaması bu dirliklerin, Diyarbekir'de oturup merkezin doğrudan temsilcisi olan beylerbeyi unvanlı valilere ve onların tayin ettiği dar bir sipahi çevresine tevcih edilenler dışında, neredeyse tamamı yerel beylerin ve aşiret liderlerinin elinde kalmasıyla sonuçlandı.

"Aşiretleri adına toprak tasarruf eden aşiret reislerinin gücü, XVIII. yüzyılda inisiyatifin neredeyse tamamen yerel güçlerin eline geçmesiyle arttı. Aşiret reisleri aşiret hukukunun gerektirdiği primus inter pares (eşitler arasında birinci) konumlarını birer feodal toprak beyi mertebesine yükseltmeye başladılar. Bu sahnede Milli, Badıllı, Gerger, Karakeçili, Kiki, Çubi, Dumbıli, Canbeği (ya da Cihanbeyli), Şeyhan gibi aşiretlerin adı daha görünür hale gelir ve bunların içinde Millilerin en yüksek güç temerküzüne sahip olduğu görülür".[33]

XVIII. yüzyılda Milli aşiretinin yükselişi diğer küçük aşiretleri içine almakla sonuçlanmıştır. Bu durum Milli aşiretinin devletle olan ilişkisi daha da sıklaşmaya başlamıştır. Diğer büyük aşiret liderinin taşıdığı "mir-i aşiret" unvanının yanında Milli aşiret liderine devlet "iskânbaşı" unvanını da eklemiştir. Osmanlı yönetimi aşireti kendisine bağlamak ve zapt ü rapt altına almak maksadıyla verdiği bu unvan, aşiret reisleri tarafından farklı şekilde algılanmış, devlet gücünü kendilerine atfettikleri görülmüştür. Buna dayanarak çevredeki küçük devletleri de kendi hâkimiyeti altına alıp daha güçlü hale gelmiştir. Aşiret liderleri ile devlet ilişkisini temsil eden en iyi örnek Milli Aşireti liderleri arasında İbrahim Paşa'dır. Aşağıda İbrahim Paşa'nın Osmanlı Padişahı II. Abdulhamid ile ilişkileri ele alınacaktır.

oluşturuyordu. Özellikle Hamidiye Alayları içinde yer alan aşiret reisleri direkt olarak merkezi Erzincan'da bulunan 4. Ordu komutanı ile muhatap oluyorlardı. Bu dönemde her reis, kendine bağlı adamları arttırmak ve devletten ayrıcalık ve güç elde etmek için diğerleriyle rekabet etmekteydi. Giderek güçlenen devlet aygıtına dayanan bazı reisler, daha önce hiçbir aşiret reisinin sahip olmadığı ölçüde güç elde etti. Aşağıda bahsedeceğimiz Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa, Osmanlı Devlet'inin son yıllarında devlete dayanarak aşiretini bölgenin en güçlü aşireti haline getirmişti. Bu yeni dönemin tipik politik birimleri, büyük aşiretlerdir.[26]

Osmanlı padişahı ile onun idarî görevlileri birbirinden ayrılıyordu. Aşiretler merkezî yönetimin atadığı yöneticilere karşı ayaklanırken, padişahın bir "lütfu" ya da "mesaj"ıyla ayaklanma kısa zamanda yatıştırılabilmekteydi. Aşiretlerin beyleri, siyasî kaynakları sonuna kadar kullanabilmek için otoriteyi ayrıştıran bu tutumu, stratejilerinin önemli bir parçası haline getirmişlerdir.[27]

"Osmanlı Devleti asırlar boyunca aşiretler ve köylülerle doğrudan ilişki kurmak yerine bölgesel Kürt elitini aracı olarak kullanmıştır. Çok önemli stratejik ya da ekonomik değer taşıyan bölgeler merkezden atanan askeri yöneticilerle yönetilmişti, ama kural olarak dolaylı yönetim geçerliydi…Kürt Emirlikleri Osmanlı İmparatorluğuna dâhil edilmelerinden önce de vardı ve yönetici ailelerin konumları merkezin onları tanımasıyla daha da güçlenmişti. Merkezi devlete karşı bazı askeri ve küçük çapta vergi yükümlülükleri vardı. Toplanan vergilerin büyük çoğunluğu emirlerce alınıyor, bu yolla saray yaşantısını sürdürebiliyorlardı. Emirlikler aşiretlerden ya da aşiret birliklerinden oluşuyordu… Raiyet (köylü) ve aşiretlerin doğrudan ilişki kurdukları tek yönetim biçimi emirler, hanedan ve maiyetlerindekilerdi".[28]

Bruinessen'ın, yukarıdaki tespitleri Osmanlı Devleti'nin Kürt aşiretlerle olan ilişkilerini tasvir etmektedir. Osmanlı Devleti diğer bölgelerdeki aşiretlerle de aynı muameleyi yapmıştır. Ortaya çıkan Ayan aileleri XIX. yüzyıla gelindiğinde bölgelerinde çeşitli resmi görevler de almaya başlayarak bir tür taşra aristokrasisini kurdular.

Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde yapılan idarî yenilikler çerçevesinde taşrada kurulan meclislere üye, dairelere müdür ve hatta bazı kazalara kaymakam yine bu aşiret ileri gelenlerinden seçildi. Tanzimatın getirdiği yeniliklerde her ne kadar seçim söz konusu idiyse de uygulamada çok fazla fark etmiyordu. Bunlar, geçmişten edindikleri alışkanlıkları bırakamıyorlardı. Çoğu defa kendilerine meclis üyesi olmanın sağladığı kolaylıklardan da

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

birimlerinin ağalarının kendi aralarındaki rekabet, aşiret içi, aşiretin alt birimlerindeki ya da sülale içindeki birlik fikrinin ve ilişkilerinin dile getirilmesini sağlayabilir. Genelde, küçük bağımsız birimlere bölünmüş aşiretlerde, büyük adamlar, hiç değilse geçici bir süre, ekonomi, sosyal hayat, sanat, ekonomik işbirliği hatta savaş alanlarını genişletebilir. Aşiret liderinin aynı zamanda belli makamları vardır ve unvanları da vardır. Bazı durumlarda Polinezyalı şefler gibi içerideki muhalif ya da isyankâr unsurlara karşı kullanmak üzere adam tutarlar. Nihayet, (formel dini ve yazınsal gelenekleri, devlet, başka aşiret federasyonları gibi) dış faktörler ve (üretim ilişkileri, kültürel ve ideolojik bağlılıklar ve ekoloji gibi) iç faktörler, aşiret yapılarının belli biçimler almasına yol açar ve bunlar da aşiret reislerinin birbirinden farklı roller üstlenmelerine neden olur[23].

III- AŞİRET LİDERİNİN DEVLET OTORİTESİYLE İLİŞKİLERİ

Burada aşiret liderinin devlet otoritesiyle olan ilişkileri Osmanlı dönemi bağlamında ele alınacaktır. Denetimin bölünmemesini, ya muhtemel rakiplerini saf dışı bırakarak ya da kişilerin padişahın hane halkına dâhil etmek suretiyle sadakatlerini güvenceye alarak sağlayan bir patrimonyal rejim, kaçınılmaz olarak anlaşmalar yapmaya aracılık tarzı ilişkiler kurmaya meylediyordu. Hem rakiplerin saf dışı bırakılması hem de muhtemel rakiplerin merkezle bütünleştirilmesi, Osmanlı devletinin önemli siyasî faaliyetlerindendi. Devletin müttefiklerini çoğaltmak için başvurduğu belli başlı yollardan bir diğeri de evlilikler idi. Bu üst düzey bürokratlar, padişah kızlarıyla evlendirilerek hanedana akraba yapılıyor, böylelikle sadakatleri güvenceye alınıyordu. Bu uygulama bölgesel görevliler ile önemli aileleri de kapsayacak şekilde genişletildi ve bu gruplar da evlilik aracılığıyla merkeze "içerildi". Bu evlilikler, daha ziyade, devletin belli bir bölge üzerindeki denetimin gücünü ve iktidarını pekiştiren, kişilere Osmanlı yönetiminde mevkiler kazandıran siyasi evliliklerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti XVII. yüzyıl boyunca, büyük sekban gruplarının başındaki eşkıya reislerinin taleplerini merkezle bütünleştirebilmek için sık sık siyasî anlaşmalar yapma ve merkeze dâhil etme yöntemlerine başvurdu. Karen, Osmanlı Devleti'nin eşkıyalara verilen tavizlerin ciddi bir zaafa işaret etmediğini, bu anlaşmaların aslında, Osmanlıların aynı anda üç cephede birden savaşmak zorunda kalmaması için ülkeler arası ve ülke içi basınçları dengeleme hesabıyla yapılmış olduklarını ifade eder.[24]

Aşiret reislerinin devletle olan ilişkilerine bakıldığında, aşiret reisleri, aşiret mensupları ile devlet yönetimi arasındaki irtibatı sağlayan kişiler olarak görülmektedir. Buna yerel yöneticiler de müdahale edemezdi.[25] Bu durum zaman zaman yerel yöneticiler ile aşiret reisleri arasında ciddi bir sorun da

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

bakacak olursak akrabalığın oynadığı rolün önemi iyice belirginleşir. Örgütlenmenin en alt düzeyinde ise haneler yer alır. Reisleri aynı babadan, büyükbabadan ya da atadan gelen haneler, kendilerini diğerlerinden farklı görürler, belirli durumlarda kendilerini ötekilerden ayırarak, birlikte hareket ederler. Antropolojik terminolojide böyle davranan gruplara "sülale" adı verilir. Ortak atanın kaç nesil geriye gittiğine bağlı olarak değişik derecelerde sülale ilişkileri vardır.[20]

Bazı kişiler kendilerini belli bir sülaleye bağlı olarak gördüklerinden kimi zaman o sülale ile birlikte tavır alarak kendilerini onun bir üyesi olarak nitelendirdiklerini ortaya koyarlar. Bir veya iki nesil sonra da bunların torunları o sülalenin gerçek üyeleri olarak tam kabul görürler. Bu kişilerin aslen yabancı bir soydan geldiğini pek hatırlayan olmaz. Bazı kabile ya da sülaleler askerî veya politik başarısından dolayı güçlenen bir ailenin çevresinde birçok kişinin ya da sülalenin toplanmasıyla oluşmuştur. Bu gibi örgütlenmelerde birkaç nesil sonra grup üyelerinin kökenlerinin unutulması eğilimi ağır basar; kabilenin aralarında gerçek kan bağı olan bir grup gibi hareket eder.[21]

3.Aşiret Liderinin İktidar Kaynakları

Aşiret lideri tiplemesi, aşiret gruplarının yapısal bileşimini, bunların içindeki eşitlik ve hiyerarşi kavramlarını, devletin bu aşiret gruplarının yönetimi konusundaki tutumunu gösterir. Devlet kurumlarının aşiretlerle ilişkilerinin niteliği birbirinden farklı ve birbirleriyle çelişkili liderlik tiplemelerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Devletin etkisinin daha zayıf olduğu durumlarda ortaya çıkan lider "eşkıya" tiplemesine uygun olup karşılıklı çıkar ilişkileri yoluyla etrafında "paralı adamlar" toplayabilir. Aşiretin devleti tanıdığı tam tersi durumda lider, anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapıp, ahlakî bağlarla etrafında "sadık" kişiler toplayan bir tür şef olabilir. Aslında liderlerde bu iki tiplemenin çeşitli özellikleri bir arada bulunabilir. Bu nedenle, aşiret liderleri ve devlet arasındaki, iktidar ve kontrol ilişkileri çok daha karmaşıktır. Gellner, devletin hakikaten çok zayıf olduğu durumlarda, liderin eşkıya değil, devletle müzakere yapan resmi bir aşiret reisi olduğuna işaret eder. Eşkıya tiplemesi, devletin, aşiretleri açık bir otonomi kazanmasını engelleyecek kadar güçlü, ama eşkıyayı yakalamayacak kadar da zayıf olduğu durumlarda ortaya çıkar. Çok güçlü liderler ise ya devletin çok zayıf olduğu ve uç bir örnek olarak hiç var olmadığı zamanlarda ya da devletin çok güçlü olduğu ve yerel bir yönetici atamayı tercih ettiği durumlarda ortaya çıkar.[22]

Aşiret liderlerinin rolü üzerine bir başka nokta da, aşiret liderlerinin aşiret birimi içindeki birleştirici konumlarına dikkat çekmiştir. Farklı eklem

kesin kurallar olmadığından aşiret içi rekabetin temel sebepleri genellik liderlik konusunda ortaya çıkmaktaydı.

2.Aşirete Kim Reis Olur?

Aşiret içinde kimin reis olacağına dair bir kural olmadığından genelde her aşirette reis olmaktan memnuniyet duyacak birkaç aday bulunur. Sülale yapısı bu anlamda simetriktir. Öyle ki her hangi bir kuşaktan tüm bireyler yapı gereği aynı konumdadırlar. Onun için çoğu zaman en güçlünün ayakta kalmasıyla sonuçlanan önderlik mücadelesi olur.[18] Bu tüm aşiret toplumlarının ortak bir sorunudur. Ancak bir sülale ya da aşiretin reisliği genellikle belirli bir aile içerisinde kalır ancak kimin reis olacağına dair konmuş kesin bir kural yoktur. Bazı aşiretlerde reisliğin en büyük oğula geçmesi en iyisi gibi görülür ancak bu aşiretlerde bile bu kural oldukça esnektir. Diğer aşiretlerde ise sülale ya da aşiretin yaşlıları eski reisin hangi oğlunun ya da hangi yeğeninin reisliğe en uygun olabileceğini tespit ederler. Bu kişi kelimenin tam anlamıyla bir “adam” olmalıdır. Güçlü, cesur, adil ve cömert, iyi strateji kurabilen, akıllı bir kişi olmalıdır.[19]

Görülüyor ki aşirete kimin reis olacağı ile ilgili açık ve net kurallar yoktur. Ancak reisliği yapacak kişinin taşıması gereken vasıflar açık bir şekilde ortaya konmaktadır. Aşireti dışarıdan gelecek tehdit ve tehlikelere karşı koruyabilecek, bunu yaparken de aşiretin selameti için kendini tehlikeye atmaktan çekinmeyecek kadar cesur olmalıdır. Aşiret fertleri arasında adaleti sağlayabilecek, fertlerin birbirlerine yapacağı haksızlıklara engel olmanın yanı sıra haksızlığa uğrayanların da mağduriyetlerini giderebilecek ve insanlara zulüm etmeyecek biri olmalıdır. Cömertlik de en az diğer sıfatları kadar önemlidir. Zira aşiret reisinin “sofrası açık” olmalıdır. İhtiyaç sahipleri, yolcular ve misafirler teklifsiz burada karınlarını doyurabilmelidir. Nihayet aşiret reisi, aynı zamanda bir komutandır. Dolayısıyla cesur olmanın dışında planlama da yapabilmeli ve sadece cahilce bir cesaret göstermemelidir. Başında bulunduğu aşiretini gereksiz yere savaşlara sürüklememelidir.

Aşiret gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya ve akrabalık temelinde, örgütlenmiş genellikle toprak bütünlüğü de olan (dolayısıyla ekonomik) kendine özgü bir iç yapıya sahip sosyo-politik bir birimdir. Doğal olarak aşiretler de kendi içlerinde alt-aşiretlere bölünmüşlerdir. Bu alt gruplar da bir kez daha kabile, sülale gibi daha küçük birimlere ayrılırlar.

Eğer bu yapıya yukarıdan aşağıya doğru değil, aşağıdan yukarı doğru

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

mezhepsel farklılık gözetmeksizin tabii bir şekilde; en güçlü aşiretin ismi ve himayesi altında teşkilatlanmış oluyordu. Belirli dönemlerde "milli" sıfatını taşıyan aşiretler içerisinde Arap, Türk, Kürt ve Ezidî aşiretlerinin bulunması; bu oluşum ile açıklanabilir.[15]

Aşireti meydana getiren temel saik, akrabalık-hısımlık değil, siyasî amaçlardır. Akrabalık daha çok aşiretin alt unsurlarında kabile özellikle sülale gibi alt yapılarında önem kazanır. Aşiret, kabilelerin birleşmesinden meydana gelmektedir. Aşiretin büyüklüğünü belirleyen kabile sayısıdır. Kabile reislerinin üzerinde de bir aşiret reisi (ulu kişi) vardır. Büyük ve ulu ata olarak bilinen bu manevi otorite, aşiret teşkilatının en üst kısmında yer almaktadır. Bu ulu kişi, gerektiğinde başka aşiretleri de nüfuz sahası içine katabilir. Aşiretler konfederasyonu bu şekilde teşekkül etmiş olur. Aşiretin idaresinden, diğer aşiretlere karşı soy sopun devamının sağlanması ve üstünlüğünün korunmasından bu ulu kişi sorumludur. Evlenme aşiret içinde meydana gelir. Bu nedenle, aşiret aynı zamanda bir idari ve siyasi birliktir. Ulu kişi aşiretler konfederasyonun başkanı olarak görülebilir. Aşiret, kabilelerin çıkarlarını savunan bağımsız bir siyasi birlik olduğu halde, güçlü bir aşiretin otoritesini kabul ederek aşiretlerden oluşan aşiretler konfederasyonu daha üst bir oluşum meydana getirir. Bu konfederasyonun başkanlığına da kendisi geçer. Böylece, diğer aşiretlere karşı hak ve çıkarları aynı olan bir siyasî birlik doğmuş olur.[16] Birçok aşiretin oluşturduğu aşirete lider olmak beraberinde aşiret içi rekabeti de getirmektedir.

1.Aşiret İçinde Rekabet

Aşiret düzeyinde bile yabancılara karşı birlik, ideolojik alanla sınırlı kalır. Bilindiği gibi aşiret yabancılara (özellikle de diğer aşiretlere) karşı birlik olmalıdır. Ancak sık sık durum böyle olmaz. Hatta iki aşiret arasında bir çatışma çıktığında aşiretlerden birinin bir alt-biriminin diğer aşiretle iş birliği yaptığı da görülür. Bunun nedeni aşiret içi bir "kan davası" olabileceği gibi (daha sıklıkla da) alt birim ağasının aşiret reisine diş bilemesi olabilir. XX. yüzyılın başından itibaren, merkezî hükümetlerin aşiret reislerinin iktidarına gem vurmaya başlamalarından önce reisliği ele geçirebilmek için sürekli bir çatışma söz konusu idi. Rakiplerden her biri kendi yerini sağlamlaştırmak için sosyo-politik durumu kendi lehine kullanma çabası içindeydi. Bu gibi hırslı reisler için önemli olan, rakip aşiretle kendi aşireti arasındaki zıtlaşma değil, rakibin bağlantı kurduğu güç kaynakları ile kendisinin bağlantı kurabileceği güç kaynakları arasındaki zıtlaşmaydı.[17] Aşağıda da görüleceği üzere aşirete reis olmak için

ortak tehlikeler karşısında ortak bir kimlikle hareket eden ve Arapça bir kavram olan aşiret öz ve norm olarak politik bir birliktir. Ernest Geliner, Ortadoğu toplumlarındaki kabilelerin (aşiret), "devletimsi" bir örgütlenme teşkil ettiklerini söyler. Ona göre, bu kabile toplumlarının özelliklerinden biri, toplumsal örgütlenmenin segmenter oluşu ve bu bölümlenmiş toplumların soy birliği üzerinde temellenmiş segmentler teşkil etmesidir. Ayrı nesepten olan insanların meydana getirdikleri kabilelerde toplumsal birlik ve beraberlik kabile mensuplarının ortak çabalarıyla gerçekleşiyor.[11]

Gerçekten de aşiretler devlet düzeyinde disiplinli bir örgütlenme değilse de devletin sahip olduğu birçok niteliği hatırlatmaktadır. Belirgin bir şekilde çizilmiş değilse de aşiretlerin;

a-Üzerinde yaşadıkları, kendilerine ait, dışardan müdahalenin kabul edilmediği bir toprak parçası,

b-Bir lideri (Ağa), liderin yönetimi gerçekleştirdiği bir mekânı (köy-misafir odası),

c-Suç işleyen kişiyi liderin talimatıyla yargılayan ve cezalandıran (malını elinden alma, cellikırın (aşiretten kovma), falakaya yatırma, bir odaya hapsetme) bir yargı gücü ve suçluların ifadesinin alındığı bir mekân-mahkeme (köy odası),

d-Dış tehlikeler karşısında eli silah tutan her bireyinin silah altına girdiği bir askeri gücü vardır.[12]

Aşiret yapısı kabilelere ayrılmaktadır. Bazen bir aşiret, on veya daha fazla kabileye ayrılmaktadır. Her aşiret, bir reis veya ağa yoluyla temsil edilmektedir. Yöneticiler babadan oğula bu görevi devraldıklarından aşiretler, kapalı bir yapıyı temsil ederler. Her aşiret lideri, aynı zamanda bu kimliklerini, padişahlar tarafından verilen silsile-nâme veya şecerelere bağlamaktadırlar.[13] Osmanlı döneminde aşiretler sosyolojik bir olgu olarak göz önüne alınmış ve bu konu bütünlüğü ile kanunnâmelere geçmiştir.[14]

Bir de birçok aşiretin bir araya gelmesi ya da aralarında ittifaklar kurmak suretiyle oluşan konfederasyon meydana gelirdi. Konfederasyonlar tek bir "mir" tarafından yönetilirdi. Bu türden aşiret bloklarına Ortadoğu'nun pek çok bölgesinde rastlanmaktadır. İktisadî, siyasî ve sosyal sebeplerle en güçlü aşiretin hâkimiyetini tanımak ve kendini bu isimle tanıtmak o aşirete güç ve nüfuz kazandırdığı gibi, birçok imkân da sağlıyordu. Aşiretler böylece etnik, dinî ve

Bu hikâyeler, aşiretlere, başka gruplara kıyasla, tarihsel bir önem atfeder. Aşiretli olmayanlar, kendilerine aşiretliler gibi bir üstünlük ya da bir asalet yakıştıramaz. Çünkü kökleri, geleneksel toprakları, zafer kazanmış ataları ve kahramanlıklarla dolu çatışmaları ya da trajik yenilgileri yoktur. Aslında bölgede, aşiret mensubu olmamak, oraya başka bir ilden gelmiş olmak ya da aşiret köklerini kaybetmiş olmak anlamına gelir.[5]

Aşiret örgütlenmesinin yerel sınıflandırma sisteminin etkileri şu şekilde özetlenebilir.

Aşiret mensupları kendi sistemlerini hem ampirik hem de kavramsal olarak esnek bir şekilde sınıflandırır. Soy ideolojisi, aşiretin yayla kullanım haklarını tayin ettiği aşiret düzeyinde son derece önemlidir. Aşiret yaylaları formel bir biçimde aşiretin birimlerine göre bölünmez ya da tasnif edilmez. Öte yandan, ikamet ve arazi, aşiretler için son derece önemlidir. Çünkü aşiretler yaylalara giriş için geleneksel haklara sahip olduklarını öne sürer.

Aşiret mensubiyeti, aşiretli olmayan yerli halk ve dışarıdan gelmiş olan kişiler için farklı anlamlar taşır. Bir aşirete mensup olmanın ne olduğunu tanımlamak için kullanılan kültürel bağlam, bu farklı grupların kavrayış ve sınıflandırma süreçlerinin diyalektik etkisi altında kalır. Kimin ve neyin aşirete ait olduğu ya da olmadığı, kültürel kategorilerde kendisini gösterir, bunların sınırları da sadece "zihinsel"dir.[6]

Kültürün temel gerçeği, insanların sürekli gruplar halinde örgütlenmesidir. Bu gibi grupların ilişkileri, Rousseau'nun toplum sözleşmesine benzeyen bir anlaşmayla, bir geleneksel yasa ya da töreyle düzenlenir.[7] Kişiler daima bir grubun parçası haline gelmek isterler. Çünkü grup içinde gerekli ihtiyaçların karşılanması, bireysel ya da örgütsüz davranmaktan daha kolaydır. Bir kişi içine girdiği bir gruptan tüm beklentilerinin ne olduğunu bilmezse de gruba dâhil olmanın birçok sebebi vardır.[8] Birlik ruhu tüm grupların ortak bir özelliğidir. Grup yapısı, kişinin tek başına ulaşamayacağı türden hedeflerin elde edilmesinde insanların işbirliğine giderek karşılıklı bağımlı hale gelmelerinin sonucudur.[9] Uzun süreli bir arada yaşamanın neticesinde topluluklar onu oluşturan ayrı ayrı kişilerin sahip olduğu özelliklerden çok farklı yeni özellikler kazanır. Bilinçli kişilik ortadan kalkar, bütün bu kişilerin fikirleri ve duyguları tek bir yöne çevrilir.[10] Sonuçta kolektif bir bilinç oluşturulur ki bunun en belirgin örneklerinden bir de aşiret yapılanmalarıdır.

Barınma, can güvenliği ve ekonomik ihtiyaçların karşılanması amacıyla

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

yerleşik toplumlarda hısım ve akrabalık dar bir çevreyi kapsar. Bunun nedeni ise göçebe aşiret durumundan yerleşik duruma geçerken daha önceki büyük akraba grupları parçalanmış ve değişik yörelere göç etmişlerdir. Göçebe aşiret topluluklarında herkes birbirinin akrabasıdır. Kan bağı ve evlenme yoluyla hısımlıklar tüm aşireti kaplamıştır. Böylece, belirli bir yere yerleşince akraba grubu küçük olan aileler, sanal akraba edinerek çevrelerini genişletirler, dostluk ve dayanışma kurabilecekleri bireylerin sayısını arttırırlar.

Toplum içinde günümüzde de bu tür akrabalık çeşitleri görülmektedir. Bunların başında "kirvelik" gelmektedir. Kirvelik iki aile arasında başlasa da bütün bir kabileyi ve hatta aşireti birbirlerine bağlar.

Kirvelik geleneğinde İslâm dininin gereklerine göre yapılan sünnet töreninde çocuğu tutan kişiye kirve denir. Kirve, ailede sevilen kimsedir. Kirve olan kişi sünnetin tüm giderlerini karşılar. Sevgi ve dostluk bağı kirve seçiminde esastır. Çocuğun babası, sevdiği kişiye kirve olmasını önerir, o da kabul ederse kirve olur. Kirveye saygı, ana babadan sonra gelir. Çocuk ona itaat eder ve saygı gösterir. Kirve, çocuğun tüm yaşamında onun saygı duyduğu bir kişi olarak kalır. Kirve, çocuğun sünnet sonrası yaşamıyla da ilgilenir. Çocuğun okumasında, hastalığında, askerliğinde hatta evlenmesinde yardımcı olur. Bu hususlarda yardımcı olmak bir akrabalık görevi sayılır. Kirve ile çocuk arasındaki haklar görevler ve sorumluluklar, baba-oğul arasındaki gibidir. Yani kirve, bir amca rolündedir. Bu nedenle, kirve oğlu ya da kızı ile sünnet olan çocuğun kardeşleri arasında bir tür kardeşlik hukuku ortaya çıkar. Kirve kızıyla bacı kardeş sayıldığından evlenilmez.[4] Günümüzde de kirvelik, Kürtler arasında saygın bir sanal akrabalık türü olarak yaşayan bir gelenek şeklinde devam eder.

Aşiret içe dönük, küçük bir dünya, bir savunma örgütü, geleneksel ve tutucu bir kurum, aynı özellikleri taşımayan gruplardan oluşmuş üstünlük duygusuna sahip bir topluluktur. Gerçekte, aşiret küçük bir dünya, bir savunma örgütü, töre ve gelenekleriyle düzenlenmiş bir kurum gibidir. Sınırları taşmış büyük bir aileye benzemektedir. Hatta küçük boyda mini bir federasyon yapısını bize hatırlamaktadır. Aşiretlerin bazıları birden fazla reise sahiptirler, diğerlerinin belirlenmiş bir reisi yoktur.

Aşiret mensubiyeti üzerine yerel terimler, ortak bir soy ve ortak yerleşim ideolojisiyle birlikte ele alındığında, bir tarih ve geçmişten devralınan kültürel bir öneme sahip olma iddiası anlamına da gelir. Aşiret gruplarının hepsinin, kökenlerine dair gerçek ya da kurgulanmış birtakım hikâyeleri vardır.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردیەکان

olan ilişkilerine verilecek örnek olaylar Osmanlı Devleti döneminde yaşanan olaylardan seçilecektir.

II. KAVRAMSAL VE KURAMSAL OLARAK AŞİRET

Aşiret nedir? Aşiret lideri kimdir? Aşiret lideri nasıl seçilir? gibi soruların cevaplarına öncelikle açıklık getirelim.

Kamûs-ı Türkî, aşireti bir asıldan çıkmış, birlikte yaşayan ve birlikte konup göçen topluluk, oymak ve kabile biçiminde tanımlar. Kabile ve aşiret arasında bir farklılık görülmemekte, birbirleriyle eş anlamlı kullanılmaktadır. Buna göre kabile, bir soydan türemiş ve bir reisin başkanlığında birlikte yaşayan topluluk, aşiret, oymaktır.[1]

Aşiret, temel iktisadi faaliyetin avcılık, toplayıcılık veya hayvancılık olması nedeniyle, geniş coğrafyada hareket halinde bulunmak zaruretinden dolayı, "tasavvurî" (sanal akrabalık) de olsa kan bağı ve soy birliğine dayalı olarak teşekkül eden bir topluluk olarak tarif edilebilir.[2]

Aşiret fertleri arasında var sayılan tasavvurî akrabalık konusuna bir paragraf açmak gerekir. Basit gibi görünse de aşiret üyeleri hatta aşiretler arasındaki bağlar da çok önemli olduğu bilinmektedir. Günümüzde "sanal" akrabalık da denilen tasavvurî akrabalığın bir çok çeşidi yaşanmış ve hâlâ da yaşanmaktadır. Bütün bu akrabalık çeşitlerin ayrıntılarına girmek bu tebliğin hacmini aşacağından dolayı kısaca değinmekle yetineceğiz.

"Tasavvurî Akrabalık", "Şibih Akrabalık", yeni deyimle "Yarı Akrabalık" ya da "Sanal Akrabalık" dediğimiz akrabalık biçimi, sonradan kazanılmış bir akrabalık biçimidir. Bu uygulama, insanlar arasındaki özel yakınlaşmalardır (dostluklardır). Sanal akrabalıklar, kana bağlı olmayıp sözleşmeye dayalıdır. Birbirlerini seven samimi, içten kişilerin bu tür yakınlıklar kurması, onların dostluklarının pekiştirilmesine yaramıştır. Gerçek bir akrabalık olmamasına rağmen, sonradan kurulan ilişkilerle gerçek akrabalıkta geçerli olan bir dizi yeni davranış biçimleri sergilenir. Genellikle kan bağı olmayan kişilerle kurulan bir akrabalıktır. Böylece gerçek akrabalar dışında, başka kimselerle de ayrı bir destek ve güç sağlanmış olur. Bu tür akrabalıklarda yüksek derecede karşılıklı görev duygusunu içeren kişisel bağlantılar söz konusudur.[3]

Tasavvurî akrabalıklar, Osmanlı coğrafyasında yerleşik toplumlarda önemli bir rol oynamıştır. Aşiret düzeninden kopmuş köylerde sanal akrabaların seçimi, kan bağıyla hısım olan akrabalar arasından yapılması çok azdır. Çünkü

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

I. GİRİŞ

Osmanlılarda toplumu oluşturan şehirli ve köylülerin dışında kalan üçüncü toplumsal kesimi aşiretler oluşturuyordu. Onların yaşayış tarzları, ekonomik hayatları, sosyal örgütlenmeleri toplumun diğer her iki kısmandan da farklıydı. Aşiretler genellikle siyasi otoritelerin en az nüfuz ettiği toplum katmanlarıydı. Aynı etnisiteye mensup aşiretler, yan yana ve "eşit" konumda, birbirlerinin otoritesini kabul etmeyen, etmedikleri için de siyasi bir organizasyon olarak "devlet" haline gelmekte güçlük çeken topluluklardı. Mensupları, bir devlet otoritesi yerine kendi liderine bağlı olarak yaşarlardı. Otoriteyi sevmedikleri gibi, yılın on iki ayını aynı mekânda geçirmekten de hoşlanmazlardı. Kapalı mekânlarda sürekli kalmak yerine, tabiatın güzellikleri içinde doğal yaşamayı tercih ederlerdi. Çoğunlukla hayvancılıkla uğraşır, kışlaklarında az miktarda tarım yapar, ancak daima savaşçı bir asker gibi, savaşa da hazırlardı. Kendi aşiret mallarının muhafızı olmakla birlikte, liderleri adına başka bir aşirete mensup mal ve hayvanları talan etmeyi "devrin şartlarında" "makul" bir olay gibi görürlerdi.

Barınma, can güvenliği ve ekonomik ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortak tehlikeler karşısında ortak bir kimlikle hareket eden aşiret, öz ve norm bakımından politik bir birlik olarak görülmekteydi. Zira aşiret içerisinde akrabalık önemli unsur olarak görülse de aşireti oluşturan alt yapıların hepsi akraba değillerdi. Yine de aşiret devlete benzer bir örgütlenmeye sahipti. Belki bir devlet kadar disiplinli olmayabilir, ancak devletin taşıdığı bazı özellikleri yansıtmaktaydı. Zira bir aşiretin içinde yaşadığı ülkenin toprakları içinde sınırları tam olarak belirlenmemiş olsa da kendine ait gördüğü bir toprak parçası vardı ve buna dışarıdan kesinlikle müdahale kabul etmezdi. Aşiret mensuplarının disiplinli bir şekilde bağlı oldukları bir liderleri vardı. Yine dış tehlikelere -özellikle komşu aşiretlere karşı- eli silah tutan her aşiret ferdinin asker kabul edildiği bir silahlı gücü mevcuttu. Aşiret üzerinde yaşadığı toprak parçasıyla, kendini yöneten lideriyle, alt yapısıyla ve silahlı gücüyle kendine özgü bir işleyiş tarzı vardı. Komşu aşiretlerle, devletler gibi, savaşlar ve barışlar yaparlardı. Onların "barışgücü" ve "barış elçileri" aşiret içinde "hatırlı" kişiler (aşiret ileri gelenleri) ya da şeyhler olarak önemli bir nüfuza sahipti. Meskûn mahalleri varsa da yazın yaylaya çıkma adetlerini terk etmezlerdi. Hatta devletin iskân politikaları bile bu sebepten dolayı çoğu zaman pek başarılı sonuçlar vermezdi.

Tebliğ iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde aşiretin kavramsal ve kuramsal yapısı ele alınacak, ikinci bölümde ise aşiret liderinin devlet otoritesiyle ilişkilerine ışık tutulacaktır. Aşiret liderinin devlet otoritesiyle

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

AŞİRET YAPISI VE AŞİRET LİDERİNİN DEVLET OTORİTESİ İLE İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Mehmet Emin ÜNER
Tarih Bölümü- Harran Üniversitesi - Şanlıurfa/ Türkiye

ÖZET

Aşiret, temel iktisadi faaliyetin avcılık, toplayıcılık veya hayvancılık olması nedeniyle, geniş coğrafyada hareket halinde bulunmak zaruretinden dolayı, "tasavvurî" (sanal akrabalık) de olsa kan bağı ve soy birliğine dayalı olarak teşekkül eden bir topluluk olarak tarif edilebilir. Aşiretler genellikle siyasi otoritelerin en az nüfuz ettiği toplum katmanlarıydı. Aynı etnisiteye mensup aşiretler, yan yana ve "eşit" konumda, birbirlerinin otoritesini kabul etmeyen, etmedikleri için de siyasi bir organizasyon olarak "devlet" haline gelmekte güçlük çeken topluluklardı. Mensupları, bir devlet otoritesi yerine kendi liderine bağlı olarak yaşarlardı. Barınma, can güvenliği ve ekonomik ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortak tehlikeler karşısında ortak bir kimlikle hareket eden aşiret, öz ve norm bakımından politik bir birlik olarak görülmekteydi. Zira aşiret içerisinde akrabalık önemli unsur olarak görülse de aşireti oluşturan alt yapıların hepsi akraba değillerdi. Yine de aşiret devlete benzer bir örgütlenmeye sahipti. Belki bir devlet kadar disiplinli olmayabilir, ancak devletin taşıdığı bazı özellikleri yansıtmaktaydı. Zira bir aşiretin içinde yaşadığı ülkenin toprakları içinde sınırları tam olarak belirlenmemiş olsa da kendine ait gördüğü bir toprak parçası vardı ve buna dışarıdan kesinlikle müdahale kabul etmezdi. Aşiret yapısı kabilelere ayrılmaktadır. Bazen bir aşiret, on veya daha fazla kabileye ayrılmaktadır. Her aşiret, bir reis veya ağa yoluyla temsil edilmektedir. Yöneticiler babadan oğula bu görevi devraldıklarından aşiretler, kapalı bir yapıyı temsil ederler. Bir de birçok aşiretin bir araya gelmesi ya da aralarında ittifaklar kurmak suretiyle oluşan konfederasyon meydana gelirdi. Konfederasyonlar tek bir "mir" tarafından yönetilirdi. Aşirete kimin reis olacağı ile ilgili açık ve net kurallar yoktur. Aşiret fertleri arasında adaleti sağlayabilecek, fertlerin birbirlerine yapacağı haksızlıklara engel olmanın yanı sıra haksızlığa uğrayanların da mağduriyetlerini giderebilecek ve insanlara zulüm etmeyecek biri olmalıdır. Aşiret reisleri, aşiret mensupları ile devlet yönetimi arasındaki irtibatı sağlayan kişiler olarak görülmektedir. Aşiret reisleri ile devlet ilişkisi konusunda en somut örnek Milli aşireti reisi İbrahim Paşa'dır.

Anahtar Kelimeler: *Aşiret, Devlet, Osmanlı, Şeyh, Ağa,*

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکۆلینێن کوردی

başlayan kan davası, Öncel ailesinin araya girmesiyle tatlıya bağlandı. (Bkz. http://www.ensonhaber.com/sanliurfada-kandavali-aileler-arasinda-baris.html, Erişim Tarihi: 29.12.2023).

17 Katılımcıların % 92,1'i 10 yıl ve üzeri zamandır şehirde ikamet etmekte, %70,4'ü kendini "şehirli" olarak kabul etmekte, % 90,8'i şehirde yaşamaktan mutludur. Ankete katılan kişilerin eğitim düzeyine bakıldığında toplamda % 97,4'nün okuryazar olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyine göre sıralamaya bakıldığında % 29,6 İlkokul-ilköğretim mezunları, % 17,1 ortaokul mezunları, % 22,4 lise mezunları, % 21,7 yüksekokul-üniversite mezunları ve % 3,3 lisansüstü eğitim şeklinde çıkmaktadır. Ankete katılanların % 66,5'i 1000 TL ve üzeri gelire sahiptir. (Araştırmanın yapıldığı tarihte asgari ücret 701 TL'dir.)

1 Bu çalışma yazarın Modernleşme Sürecinde Aşiretlerin Dönüşümü: Şanlıurfa Aile Ve Aşiret Dernekleri (2013) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Araştırmaya dâhil olan derneklerin isimleri ve kuruluş tarihleri şöyledir: Mirdesiler Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Derneği (2010), Modanlılar Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Derneği (2009), Öncel Ailesi Yardımlaşma Ve Dayanışma Derneği (2010), Atmanlar Sosyal Yardımlaşma Dayanışma Ve Kültür Derneği (2001), Asyanlılar Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Derneği (2011), Rışvan Derneği (2012), Urfa Karakeçilileri Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Derneği (2009), Beskanlılar Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Derneği (1993), Ferhatlılar Yardımlaşma Ve Dayanışma Derneği (2007), Mersavi Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Derneği (2007), Rafi Ailesi Sosyal Yardımlaşma Derneği (2009), Şanlıurfa Memitanlı Alaaddin Ailesi Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Derneği (2010), Şeddadiler Dayanışma Ve Yardımlaşma Derneği (2008), Rışvanlar Kültür-Eğitim Ve Dayanışma Derneği Şanlıurfa Şubesi (Genel Merkezi Gaziantep'te) (2012).

3 Bkz. https://www.siviltoplum.gov.tr/dernek-sayilari, Erişim Tarihi: 29.12.2023.

4 Bazı örnekler için şu linklere bakılabilir:

1 https://www.facebook.com/TumCanbeylilerDernegi/?locale=tr_TR
2 https://badilliailesi.org/, 3-https://www.celalilerder.org/,4-https://www.haktan.org.tr/, 5-https://www.sabah.com.tr/sanliurfa/2023/12/17/sanliurfada-103-aile-ayni-cati-altinda-toplandi
6 http://www.van.gov.tr/burukiler-sosyal-kulturel-yardimlasma-ve-dayanisma-dernegi-torenle-acildi
7 https://urfasiyaseti.com/dehvari-asireti-sosyal-kultur-ve-dayanisma-dernegi-kuruldu/
8 https://www.facebook.com/groups/255883231447823

5 Bkz. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5253.pdf

6 Siyasette aşiret desteği önemli midir? sorusuna ankete dahil olan 152 katılımcının 129'u (%84,9) evet cevabını vermiştir. Benzer şekilde oy vermede ortak karar alma sorusuna %67,1 evet cevabı verilmiştir. Bu durum derneklerin siyasal kimliğine ve oy kaynağı olmasına dair önemli kanıtlardır.

7 C.K. İle bireysel görüşme.

8 A.Y. ile bireysel görüşme.

9 A.0. ile bireysel görüşme.

10 M. A. ile bireysel görüşme.

11 Anket sonuçları, hayati konularda %36,2 düzeyinde akraba ve aşiret büyüklerine danışıldığını göstermektedir.

12 Ö. D. ile bireysel görüşme.

13 Yerel basında " barış yemeği" başlığı taratıldığında bu tür törenlere dair çokça habere rastlanmaktadır.

14 Bkz. http://www.haberler.com/turkiye-nin-en-buyuk-asireti-toplaniyor-3294900-haberi/, Erişim Tarihi: 31.12.2023.

15 S.T. ile bireysel görüşme.

16 Doktorun aracı olduğu barış törenleri için basında çıkan bir haber; Şanlıurfa'da kan davalı aileler arasında barış, Şimşek ve Ercan ailelerinin 25 yıl önce 2 kişinin ölümüyle

the circulation of tribal groups from rural to urban areas relatively accelerate modernization. Tribal members who settle in the city turn to new networks to meet their solidarity needs. The tribal and kinship system, one of the main forms of solidarity in the region, undergoes revision in the urban environment and manifests itself in the form of modern institutions such as families and tribal associations.

These organizations built by tribes in the urbanization process in accordance with the law on associations enable them to transform into a legal structure in the public sphere. Family and tribal associations are eclectic in structure and functioning. The association pursues a synthesizing strategy by exhibiting modern practices on the one hand and maintaining traditional values on the other. Although there is no sharp divergence in the attitudes and behaviors of the members of Family and Tribal Associations towards modernization, the length of stay in the city, education and income level stand out as positive variables in the attitudes of members towards modernization. Although Family and Tribal Associations are officially non-governmental organizations, they do not fully comply with the criteria of non-governmental organizations in the literature when compared with the criteria of civil society such as autonomy, voluntarism, being an instrument of pressure, equality and democratic functioning. Associations serve as intermediaries and mediators in processes such as blood feuds, land disputes and mukhtar elections in rural areas, and meet the psychological needs of their members who migrate to the city, such as solidarity, trust and intimacy, economic needs such as finding a job, in-kind and cash aid, as well as identity, belonging and community needs. On the other hand, associations function as a buffer mechanism as institutions, relationships and values in terms of adaptation to urban life. Family and clan associations that meet many needs of their members also mediate modern patronage. The member profile of the associations exhibits a male-dominated structure in terms of gender. As a result, the study draws attention to modernization and retribalization tendencies. While Şanlıurfa Family and Tribal Associations play a role in the city and in the public sphere through associations due to various modernization processes, they also meet the socio-cultural needs of migrant tribal clusters and carry the traditional structure, thus exhibiting a model that we can call tribal civil society. In order to understand the dissolution and reconstruction of traditional structures in the region and to explain the dimensions of change, it is important to address the new forms of the tribe through scientific research.

Key Concepts: *Kinship Systems, Tribes, Civil Society, Tribal Associations, Turkey/Şanlıurfa.*

Family and Tribe Associations as an Experience of Modernization

Abstract:

A tribe within the kinship system is defined as a distinctive socio-political unit organized on the basis of a real or presumed real common ancestor and kinship. The tribal system, which had various functions in many societies in history, has been transformed in many societies due to the increase in literacy, urbanization, individualization and the spread of various norms brought about by modernization. Despite this, it is still possible to see tribal structures in certain forms in countries such as Turkey, Iraq, Iran and Syria where the agricultural economy and traditional living standards are dominant in rural areas. This study focuses on the change and transformation of tribes in the face of modernization processes in the case of Turkey (Şanlıurfa). While the conditions of modernization in Turkey (Şanlıurfa) force the tribal system to transform, tribes show resistance in some areas and adaptation tendencies in others. Family and tribal associations, which were established as an important sociological phenomenon in this process of change, have emerged as a new form of civil society organization (association) in the city. While these family and tribal associations ensure the preservation and maintenance of the traditional structure in urban life through various mechanisms, they also benefit from the opportunities offered by modernization. Therefore, a scientific examination of the functions of these structures is important for understanding the changes that the tribal system has undergone. In this context, while the main purpose of the study is to examine the general modernization tendencies of tribes as a traditional community, another aim of the study is to show what kind of modernization style is revealed in the family and tribal associations established by the tribes.

The research was conducted using the mixed method. The study includes survey findings, in-depth individual interviews with tribal members, and data obtained by searching the publications and documents of associations. The research has reached important findings in terms of addressing the historical and sociological transformation of tribes today. Some of these are as follows: Modernization policies in Turkey are forcing the tribal structure, which still has an important function in social life in Şanlıurfa, to change in various ways. Increased literacy, economic development, mobilization and urbanization with

Lerner, D. (1964). *The Passing Of Traditional Society. Modernizing The Middle East.* New York: Free Press of Glencoe. c1958.

Özer, A. (1988). *Modernleşme ve Güneydoğu.* (1.Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.

Sarıbay, A. Y. (1996). "Şeref Kültürü ve Devlet." *Türkiye Günlüğü*. Sayı: 43, 20-24.

Sarıolghalam, M. (1998). "Ortadoğu'da Sivil toplum Umutları: Kültürel Engeller Üzerine Bir Çözümleme." *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası*. (Editörler: E. Özdalga-S. Persson). (Çeviri: Ahmet Fethi). Tarih Vakfı Yurt Yay.,74-82.

Sencer, M. (1974). *Toprak Ağalığının Kökeni.* (2 .Baskı). İstanbul: Tel Yayınları.

Smith C. (2006). "On Multıple Modernıtıes: Shıftıng The Modernıty Paradıgm. unpublished paper, University of Notre Dame, Notre Dame, IN.

Touraine, A.(2010). *Modernliğin Eleştirisi.* (Çeviren: Hülya Tufan) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Üner, M. E. (2009). *Aşiret, Eşkıya ve Devlet*, İstanbul: Yalın Yay.,

Wagner, P. (1996). *Modernliğin Sosyolojisi.* (Çeviren. Mehmet Küçük). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Yavuz, H. (2004). "Türkiye'de Çoğulculuk ve Kamusal Alanın Kullanımı". *Sivil Toplum Dergisi.* Yıl:2, Sayı:5. Ocak-Şubat-Mart 2004, 69-84.

Çetintaş, A. (2002). “Aşiretlerin Sosyal Yapısı Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme (İzollu Aşireti Malatya Örneği).” Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta.

Demirhan, A. (2004). *Modernlik*. İstanbul: İnsan yayınları.

Eisenstadt, S. N. (2007). *Modernleşme Başkaldırı ve Değişim*. (Çeviren: Ufuk Coşkun). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Giddens, A. (2010). *Modernite ve Bireysel Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. (Çeviren: Ümit Tatlıcan).(1.Baskı). İstanbul: Say Yayınları.

Gökalp, Z. (1992). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu). İstanbul:Sosyal Yayınları.

Habermas, J. (1990). *Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje*. Postmodernizm. F. Jameson, J.F.Lyotard, J.Habermas. (Derleyen ve Sunan: Necmi Zekâ). Türkçeleştirenler: G.Naliş, D. Sabuncuoğlu, D. Erksan. Kıyı Yayınları: İstanbul., 31-44.

Jabar, F. A. (2013). “Şeyhler ve İdeologlar: Aşiretlerin Irak'taki Baba Tarafından Kalma Totalitercilik Altında Yapı Bozumuna Uğraması ve Yeniden Yapılanması, 1968-1998.” *Aşiretler ve İktidar. Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*. (Der. F.A. Jabar-H. Dawod). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 65-107.

Jameson, F. (2004). *Biricik Modernite Şimdinin Ontolojisi Üzerine Bir İnceleme*. (Çeviren: Sami Oğuz). Ankara:Epos Yayınları.

Karpat, K. H. (2008). *Osmanlı Modernleşmesi*. Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus. (Çevirenler: A. Z. Durukan-K. Durukan). (2. Baskı). İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.

Kaya, İ. (2006). *Sosyal Teori ve Geç Modernlikler Türk Deneyimi*. İstanbul: İmge Yayınları.

Keane, J. (2004). “Despotizm ve Demokrasi. Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi (1750-1850).” *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*. (Der. John Keane). Ankara: Yedikıta Yay., 47-90.

Kottak, C. P. (2001). *Antropoloji İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*. (1.Basım). Ankara: Ütopya Yayınevi.

Zakho Centre
for Kurdish Studies

Kaynakça

Aktan, C. C., Ay, H., Çoban, H. (2007). "Siyasi Karar Alma Sürecinde Çıkar Grupları". http://www.canaktan.org/politika/cikar-grup/cikar-grup.pdf, Erişim:18.09.2012

Altun, F. (2011). *Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş*. İstanbul: Küre Yayınları.

Amin, S. (2006). *Modernite Demokrasi ve Din. Kültüralizmlerin Eleştirisi*. (Çevirenler: F.Başkaya,U.Günsür, G.Öztürk). Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.

Atay, M. (1992). *Modernleşme. GAP Yöresi Kültürel Gelişme Projesi*. Birinci Kısım. Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yay., 55-64.

Bendix, R. (2004). Sanayileşme, Modernleşme ve Kalkınma. *Öncü Sosyologların Kaleminden Sosyoloji*. (4.Baskı). Ankara: Tekağaç Eylül Yayıncılık.

Beşikçi, İ. (1970). *Doğu Anadolu'nun Düzeni. Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*. (2. Baskı). Ankara: e Yayınları.

Black, C. E. (1986). *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*. (Çeviren: Fatih Gümüş). (1. Baskı). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bozkurt, İ. (2021). *Aşiretler Tarihi*. Genişletilmiş Birinci Baskı. İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Cem, İ. (1970). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Cirhinlioğlu, Z. (1999). *Azgelişmişliğin Toplumsal Boyutu*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Çaha, Ö. (1997). "1980 Sonrası Türkiye'sinde Sivil Toplum Arayışları". *Yeni Türkiye Sivil Toplum Özel Sayısı*. Kasım Aralık, Yıl:3 Sayı:18, Ankara, 28-64.

Çaha, Ö.(2008). "Devlet Karşısında Hükmü Şahsiyete Sahip Olmak Sivil Toplumun Gelişebileceğine İşaret Eder." *Sivil Toplum Kavramı Tartışmaları*. (1.Basım). (Yayına haz.: M. Şentürk-A. Erdoğan). İstanbul: Kaknüs Yayınları, 43-52.

Çameli, T. (2003). "Sivil Toplumu Geliştirme Programı (STGP)." *Sivil Toplum Dergisi*. Yıl:1, Sayı:4., 131-134.

Çayır, K. (1999). *Yeni Sosyal Hareketler*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Dernekler, bir yandan kırsal yaşamdaki ilişkilerde aracılık, arabuluculuk rolü üstlenmekte diğer yandan kente göçen mensuplarının kentsel hayata uyumu ve kamusal hizmetlere erişim ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Böylece dernekler kurumsal olarak mensupları ve gönüllüleri açısından kent yaşamına uyumu için ikincil sosyalleştirme işlevi görmektedir. Dernekler, kentsel hayata uyum ve adaptasyon konusunda kurum, ilişki ve değer olarak tampon mekanizma fonksiyonu sağlamaktadır. Formel hukuk ve örfi hukuk arasında aracılık/arabuluculuk anlamında uzlaşma ve yumuşak geçiş sağlama, aşiret derneklerinde önemli bir tampon işlevdir. Çatışmaların büyümeden önlenmesinde derneklerdeki çeşitli aktörlerin sorunları hafifletici veya çözücü etkisi, çoğu sorunun resmi makamlara taşınmadan çözülmesine katkı sağlamaktadır. Üyelerinin birçok ihtiyacını karşılayan Aile ve Aşiret Dernekleri aynı zamanda modern patronaj ve himayeciliğe de aracılık etmektedir. Kırsalda süregelen ağa, şeyh ve aşiret reisinin şahsında somutlaşan geleneksel patronaj ve hamilik; kentte bazı derneklerde başkan ve yöneticiler düzleminde modern patronaj ve himayecilik şeklinde gerçekleşmektedir. Bir tür sosyal alışveriş örneği olan bu ilişki biçimi bireyselleşme, kentleşme ve modernleşmenin önünde engelleyici bir faktördür.

Derneklerin üye profili cinsiyet açısından erkek egemen bir yapı sergilemektedir. Görüşme yapılan 14 dernekten alınan bilgilere göre ne yönetimde ne de üye pozisyonunda kadın bulunmamaktadır. Tüm bunlarla birlikte Şanlıurfa'daki Aile ve Aşiret Derneklerinin sivil toplum alanındaki varlığı, modernleşme yönünde bir değişim sürecine girildiğine işaret etmektedir. Ancak bu değişim sürecinin modern ve geleneksel değerlerle melez bir şekilde yürüdüğünü ifade etmek gerekir. Bu da Klasik Modernleşme kalıplarından ziyade Çoklu Modernlikler bağlamına giren bir değişim modeline işaret etmektedir. Bu çalışmada dikkat çeken husus; enformel bir yardımlaşma ve dayanışma sistemi olan aşiretlerin, kentleşme, okuryazarlık artışı, rasyonelleşme, artan sosyal ve siyasal katılım vd. süreçler doğrultusunda belirli yönlerini koruyarak, belirli yönlerini de geliştirerek formel bir dayanışma örgütü haline gelmesidir. Bu süreç geleneksel bir formdan modern bir forma geçiş süreci olarak da okunabilir. Görece bir aşiret modernleşmesi sayılabilecek bu durumun Türkiye'ye özgü modernleşme süreçlerinden bağımsız düşünülmemesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla Türkiye'deki ve Şanlıurfa'daki, geleneksel yapıların çözülüşü ve yeniden kurgulanışını anlamak ve değişimin boyutlarını açıklamak için aşiret organizasyonlarının farklı formlardaki değişim süreçlerinin kapsamlı bilimsel araştırmalarla ele alınması gerekmektedir.

arayışın önemli bir sonucudur. Bu kuruluşlar, aşiret organizasyonlarına kamusal alanda tüzel bir kimlik imkânı sağlamaktadır. Dernekler yoluyla aşiretler; siyasi süreçler, aşiretler arasındaki çatışma, eğitim, sağlık ve çevre gibi birçok konuda basın açıklamaları yaparak kurumsal görüş bildirmekte ve kamusal alanda aktif bir özne haline gelmektedir. Aile ve Aşiret Dernekleri, yapı ve işleyiş bakımından eklektiktir. Dernekler, bir yandan modern pratikler sergilerken diğer yandan geleneksel değerleri devam ettirerek sentezleyici bir mantık gütmektedir. Diğer bir deyişle derneklerde görece aşiretleşmeden kopuş (detribalization) yaşanırken öte yandan yeniden aşiretleşme (retribalization) eğilimleri görülmektedir. Bu yönüyle dernekler, enformel normlara dayanan aşiret ilişkilerinin bir kısmını terk ederken, bir kısmını aşındırmakta diğer bir kısmını ise yeniden üreterek geleneksel uygulamaları rasyonelleştirmektedir. Şanlıurfa Aile ve Aşiret Dernekleri mensuplarının modernleşmeye karşı tutum ve davranışlarında keskin bir ayrışma görülmemekle beraber üyelerin modernleşmeye karşı tutumlarında şehirde kalış süresi, eğitim ve gelir düzeyi büyük ölçüde pozitif bir değişken olarak etkili olmaktadır.[17] Dernek mensupları, din ve geleneğin bazı pratikleri bakımından modernleşmeye karşı direnç gösterirken, eğitim, kadın, çocuklar arasındaki toplumsal cinsiyet ayrımcılığı, yerleşim, sosyal kimlik, kan davası, çok çocuk vb. durumlara karşı modernleşme doğrultusunda önemli eğilimler göstermektedir. Şanlıurfa Aile ve Aşiret Dernekleri, resmi olarak bir sivil toplum kuruluşu olmasına karşın yapı ve işlev olarak sivil toplumun özerklik, gönüllülük, baskı aracı olma, eşitlik, demokratik işleyiş gibi ölçütleri ile kıyaslandığında Batılı anlamda sivil toplum örgütü kriterlerine tam olarak uymamaktadır. Bu da modernleşmenin biçimsel olarak ilerlediğine işaret etmektedir.

Yas ve eğlence merasimlerinde bireylere mekân, yemek ve üyeler aracılığıyla dayanışma ve yardımlaşma gösteren dernekler, kent hayatının maddi ve manevi zorlukları karşısında kişilerin psikolojik tatmin ve güven ihtiyacını karşılamaktadır. Aşiret sistemine ait geleneklerin büyük bir kısmı dernek binalarında icra edilirken, bu mekânlar hem kır ve kent kültürüne ait sosyalleşme mekânları hem de alternatif kamusal alanı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca dernek mekânlarında çeşitli etkinliklerle mensuplara siyasi bilinç empoze edilirken, öte yandan seçimlerde mensuplar aşiretlerin elini güçlendiren oy kitlesi işlevi görmektedir. Dolayısıyla Aile ve Aşiret Dernekleri bir yandan aşiretlerin kentteki siyasal, ekonomik fırsat ve kaynaklara ortak olma amacına hizmet ederken bir yandan da kitlenin yeri geldikçe politik araç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

arasında bağımlılık ilişkilerini derinleştirmiştir. Günümüzde de gerek kırsal ve gerekse kent hayatında belirli bir otoriteyi bünyesinde barındıran bu kurumların statü ve ilişkiler bağlamında yansımalarını görmek mümkündür. Örneğin Siverek civarında İzol, Kırvar, Bucak ve Gürpınar aile ve aşiretleri, Hilvan ve merkez köylerde Şıhanlı, Memitanlı, Suruç tarafında Şedadi, Harran, Akçakale tarafında Bini Muhammet, Bini Yusuf ve Cumeyli aşiretlerinden bir kısım aktörler halen topluluk içerisindeki anlaşmazlıkları sulh etme, kamudaki ve il dışındaki işleri takip etme/çözme konusunda patronaj statüsünde faaliyet gösterdiği gözlenmektedir. Derneklerdeki güç, iktidar ve bağımlılık ilişkilerine bakıldığında kırsalda aşiret/aile reisinin şahsında somutlaşan patronaj ve himayecilik ilişkisi kent ortamında farklılaşarak çeşitli biçimlerde devam etmektedir. Çoğu kere aile ve aşiret içinde anlaşmazlıklarda rol alan bu kişilerden dernek yöneticisi olarak görev yapanlar da vardır. Görüşme yapılan kişilerin aktarımlarında Memitan ve Şedadi dernek başkanları ile Öncel ailesi mensubu doktorun [16] halen arabuluculuk işlevini icra ettikleri belirtilmiştir. Ayrıca dernek başkanları ve yönetimleri oluşturdukları heyetlerle kan davası, husumet, alış veriş anlaşmazlıkları, kız isteme, arazi anlaşmazlıkları vb. daha birçok durumda ariflik kurumunun işlevlerini çeşitli formlarda devam ettirmektedir. Aile aşiret derneklerinde gerek heyetlerin ve gerekse başkanlar ya da hatırlı aktörlerin icra ettiği modern patronaj ve himayecilik işlevi tabanın kamu kuruluşlarında iş takibi, yol, su, okul, trafo, devlet dairelerinde iş görme, adli vakalarda yardım alma, yas ve eğlence günlerinde maddi ve manevi desteğe muhtaç olma gibi durumlarla yakından ilişkilidir.

Sonuç

Türkiye'deki modernleşme süreçlerinin Şanlıurfa toplumsal hayatında önemli bir unsur olan aşiretler bağlamında ele alındığı bu çalışmada Şanlıurfa Aile ve Aşiret Dernekleri inceleme konusu yapılmıştır. Araştırma boyunca aşiret yapısının modernleşmeyle etkileşimi, modernleşmeye gösterilen uyum, direnç ve çatışmanın hangi alanlarda meydana geldiği analiz edilmiştir. Araştırma neticesinde farklı derecede önemli bulgular elde edilmiştir. Buna göre, Türkiye'deki modernleşme politikaları, Şanlıurfa'da halen toplumsal hayatta önemli bir fonksiyonu olan aşiret yapısını da dönüşüme zorlamaktadır. Aşiret kümelerinin kırsaldan kente sirkülasyonu ile artan okuryazarlık, iktisadi gelişme, mobilizasyon ve kentleşme, modernleşmeyi görece hızlandırmaktadır. Kente yerleşen aşiret mensupları, dayanışma ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeni ağlara ve sosyolojik gruplaşmalara yönelmektedir. Aile ve Aşiret Dernekleri de bu

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردییەکان

sorunlarına neden olması, mekânsal değişimle birlikte toplumsal koşulların farklılaşması çatışma ve anomiye imkân veren yeni toplumsallıklara yol açmaktadır. Bu çatışmayı hafifletmek, toplumsal değişimin risklerini minimum düzeyde tutmak için de aracı kurumlar olarak tampon mekanizmalar gelişmektedir. Değişimi dengeleyici, intibakı sağlayan ve çözülmeyi engelleyici bir unsur olarak tampon mekanizmalar kurum, ilişki, değer veya işlev şeklinde tezahür edebilir. Araştırmamızda tampon mekanizma olarak aile ve aşiret dernekleri; hem kurum düzeyinde bir sivil toplum kuruluşu olarak, hem de değer ve ilişki üretimine ev sahipliği yapan ve birçok işleve sahip toplumsallığı ile modernleşme yönündeki değişimin dengeli gerçekleşmesinde aracılık yapmaktadır. Dernekler, aşiretin doğal ve resmi mensuplarına psikolojik, sosyal, ekonomik, dini, hukuki, siyasi vb. birçok alanda tampon mekanizma olarak değer ve ilişki üreten, dengeleyici fonksiyonlar üretmektedir.

Geleneksel yapıda var olan patronaj ilişkisi bazı derneklerin temel bir niteliğidir. Çalışmamızda görülen patronaj türü iki düzeyde gerçekleşmektedir. İlki geleneksel kliyantalizm diye tabir olunan patronaj biçiminin aktörleri olan ağa, aşiret reisi ve şeyhlerin dernek ve tabanı üzerindeki patronaj ve hamilik ilişkileri bağlamında diğeri ise aşiretlerin dernekleşme sürecinde ve sonrasında dernek başkanlarının kentte dernek üyeleri üzerinde ya da dernek tüzel kişiliği kullanılarak çeşitli düzeylerde egemenliğini devam ettirdiği modern patronaj türü. Aşiret yapısı içerisindeki patronaj ve himayeciliğin kaynağında, iktidarların yönetim tarzından kaynaklanan tarihsel bir arka plana rastlamak mümkündür. Osmanlıdan süre gelen geleneksel yönetim anlayışı ile uzun yıllar kurumsallaşan, çeşitli kurum ve aktörlerden günümüze kadar ulaşan patronaj ve himayecilik ilişkisine kaynaklık eden güç; mahalli yöneticilik ve bu otoriteye sahip yöneticilerdir. Modernleşmenin gecikmesine ve farklılaşmasına da yol açan bu kurumların oluşmasında Osmanlının Kürt bölgelerinde egemenlik kurmaması fakat bu bölgelerin yönetiminin yerel dinsel ve aşiret liderlerine bırakması önemli bir tarihi etkendir (Kaya, 2006, s.131). Aşiretler, partiler açısından oy deposu olarak fark edilince ağa, şeyh, reis statüsünde olanlar siyasette boy gösterip, belirli imtiyazlar elde ettiler. Bir yandan devlet imkanları kullanılarak ekonomik ve sosyal sermaye artırılırken, diğer yandan aşiret mensuplarına kamu hizmetlerindeki (yol-su- iş bulma-bürokratik zorlukları çözme vb.) aracılık rolleri nedeniyle bu aktörler, himayecilik statüsünü pekiştirmiştir. Ayanlık, Emirlik, Kethüdalık, Aşiret Reisliği, Şeyh, Arfelik/Ariflik vb. tüm bu geleneksel kurum ve mekanizmaların tarihsel birikimi, aşiret yapısı içerisinde söz konusu kurumları temsil eden ve sosyal, dini, siyasi ve ekonomik sermayeye sahip kişilerle halk

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

bir niteliği vardır (Yalçın-Heckmann, 2002). Köy odasının kamusal ve dar grupsal anlamda özel nitelikleri benzer işlevlerle şehirde dernek binalarında yeniden üretilerek devam ettirilir. Kimi zaman misafir ağırlama, kimi zaman toplu yemek ikramları, eğlence, ibadet, sohbet, toplanma ve buluşma mekânı olarak binaların kullanımı kırsaldaki bu kolektif paylaşımların devamı olarak sürmektedir. Bu anlamda dernekler, doğal aşiret yapısında görülen geleneksel davranış ve ritüellerin bir kısmının şehirde devamının sağlanmasına aracılık yapmaktadır. Örneğin aşiret yapısında görülen yas tutma, dinsel törenler, anma ve eğlence gibi birçok uygulama şehirde biçimsel değişimlere uğramakla birlikte varlığını devam ettirir. Bu bağlamda taziye, düğün, sünnet, kandil, bayramlaşma gibi etkinlikler dernekler tarafından dikkate alınmakta buna yönelik buluşma ve toplantılara öncülük edilmektedir. Derneklerden bu yönde hizmet aldım diyenlerin oranı % 80,9'dur. Aile ve aşiret üyeleri arasındaki bağları güçlendirme ve dayanışmayı pekiştirmek amacıyla aile dernekleri söz konusu anma ve kutlama gün/gecelerinde değişik etkinlikleri organize etmekte veya bizzat ev sahipliği yapmaktadır.

Haberleşme ve kültürlenmenin diğer bir boyutu derneklerin gayet faal oldukları kitle iletişim araçlarının kullanımında ortaya çıkmaktadır. Birçok dernek kendi aile ve aşiret adını taşıyan web sayfası (blog, sosyal medya platformları vb.) kullanarak bilgilenme ve haberleşmeyi sağlamaktadır. İncelenen web sayfalarında genel olarak göze çarpan ilk şey aşiretin şeceresi ve tarihsel geçmişiyle ilgili bilgilerdir. Diğer yandan dernek heyetinin il protokolü ile yaptığı ziyaret ve görüşmeler, kamuoyuna yönelik basın açıklamaları yer almaktadır. İnternet araçları, aile ve aşiret içindeki haberleşme ağı işlevi de görmektedir. Taziye, doğum, hastalık ve düğün ilanları bu araçlar üzerinden yapılırken söz konusu alanlar aynı zamanda bir iç kamusal alan oluşturmaktadır. Derneğin resmi ve doğal mensuplarının karşılıklı fikir alışverişinde bulunduğu sitelerde; haber, fikir ve olaylarla ilgili görüş, eleştiri ve öneri ileri sürülen sanal bir ortam sunmaktadır. Bu sayfalar da kültürlenme ve kimlik aidiyeti konusunda etkileşim ve dönüşüm bağlamında önemli katkılar sağlamaktadır.

Sosyal bir değişme olan aşiretlerin modernleşme süreci boyunca önemli rollere sahip aile ve aşiret dernekleri, değer, ilişki ve işlev olarak tampon mekanizma fonksiyonları sergilemektedir. Aile ve aşiret derneklerinin tampon bir mekanizma olarak işlev görmesi göç, kentleşme ve modernleşme ekseninde gelişen sosyal değişim süreciyle yakından ilişkilidir. Göçle birlikte başlayan coğrafi ve toplumsal değişim, göç edenler açısından farklı düzeylerde uyum

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

gerek mensuplarına ve gerekse onlarla muhatap olanlar açısından iş ve ilişkilerin çözüme kavuşmasında önemli fonksiyonlar üstlenmektedir. Derneklerin bu işlevselliği, tarihsel bir sürekliliği bulunan ve geleneksel hayattan aktarılan kültürel miras ile modernliğin sunduğu imkân ve araçlarla harmanlanması çeşitli düzeylerde devam ettirilmektedir. Bu ilişki biçimi bir yandan aşiret mensuplarının kentteki ihtiyaçlarını giderip sorunlarını çözerken diğer taraftan bireyselleşmeyi engelleyen patronaj ilişkilerini de yeniden canlandırmaktadır.

Aile ve aşiret derneklerinin sağladığı işlevlerden bir diğeri de üye ve onların yakın çevrelerine sağladığı kentsel ortamlardaki yeni koşullara yönelik rehberlik ve sosyalleştirme fonksiyonudur. Dernek aracılığıyla kent hayatının yeni ve bilinmedik değer, rol ve davranış mekanizmaları karşısında mensuplara rehberlik yapılırken aynı zamanda kentsel değerlerin benimsenmesi konusunda da dernekler, sosyalleştirici bir görev üstlenmektedir. Böylece büyük çoğunluğu gecekondu semtlerinde ikamet eden veya yerleşim yeri olarak daha nitelikli yerlerde oturup kent hayatına adaptasyon güçlüğü bulunan bu kitlenin gecekondu dışındaki dünya ve kent hayatı ile ilişkileri bu yolla sağlanmaktadır. Nüfus cüzdanı olmayanlara kimlik çıkarma, resmi nikâhı olmayanların nikâh işlemlerinin yapılması tapu, sağlık ocağı, okula kayıt, muhtarla ve kamu kuruluşları ile ilişkilerde rehberlik; aile derneklerinin kırsal alandan göçle kentte gelen veya yeni yerleşmiş kimselere sağladığı en temel hizmetlerdir. Derneklerden binaları uygun olanlar da resim, yabancı dil, müzik, okullara yönelik takviye amaçlı ders vd. kurslar tertip etmektedir. Görüşme yapılan Bezki, Mirdesi, Öncel, Atmanlar ve Modanlılar derneği mensuplarının aktardığına göre derneklerde, eğitim, rehberlik ve kültürlenme merkezli sohbet ve seminer formatında bilgilendirme toplantıları yapılmaktadır. Seminer ve sohbetlerde bazen aile ve aşiret içinde eğitimli, bilgili kişiler bazen de dışarıdan uzman kimseler aktif rol almaktadır. Toplantılarda kent hayatı, güncel siyasi mevzular, dini ve örfi meseleler, kan davası, berdel, kuma geleneği, beşik kertmesi, amca çocukları evliliği, çok çocukluluk, karı koca ilişkileri, sosyal ilişkiler gibi birçok konu ele alınmaktadır. Bir yönüyle bu seminerlerde aşiret ve geleneğin içindeki eleştiri konusu olan toplumsal uygulamalar anlatılırken (kan davası, berdel, örfi miras vb.) diğer yandan din, siyaset, kent hayatı gibi konularla bir tür öğrenme süreci yaşanmaktadır.

Dernek binalarının eğitim ve bilgilenme mekânı olarak kullanılmasının yanı sıra çeşitli aktiviteler açısından da merkezi bir önemi vardır. Köyde, misafirlerin ağırlandığı ve ev halkının da kullandığı köy odalarının hem özel hem de kamusal

suya ve toprağa karışması ile insan, bitki ve hayvan hayatını risk altına aldığı tespit edilmiş ve sonrasında ilgili kurumlarla çeşitli yazışmalar yapılmıştır. Sorunun önemine binaen basın açıklaması yapılmış, konu kamuoyu ile paylaşılmıştır. Köyde kokudan ve hastalıktan şikâyet edilen açıklamada konunun çözümü için kamu mercileri göreve çağrılmış aksi halde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine kadar gidileceği ifade edilmiştir. Tepkiler üzerine derenin köyün önünden geçen kısmı borularla yetkililerce kapatılmıştır.[10] Aile ve aşiret dernekleri yatay ilişkilerde aracılık/arabuluculuk anlamında tabandaki problemlerde de aktif rol almaktadır. Bunlardan en önemlisi arabuluculuk görevidir.[11] Geleneksel yapıda Emirlik, Ayanlık, Kethüdalık ve Arfe/Ariflik gibi aracı kurumların sağlamış olduğu ilişki ve mekanizmalarla biriken tarihsel miras, benzer pozisyonlarla aile ve aşiret derneklerinde çeşitli formlarda devam ettirilmektedir. Resmi ve doğal üyeleri arasındaki anlaşmazlıklarda hakem rolünü üstlenen gerek bireyler ve gerekse heyetler, sorunları çözmede önemli roller üstlenmektedir. Örneğin bazı derneklerde başkan veya hatırlı kişiler ön plana çıkarken, Rafi Ailesi Derneği başkanının verdiği bilgilere göre problemleri çözmek üzere "ihtiyar heyeti" adıyla kurulmuş arabulucu heyetler ön plana çıkmaktadır.[12] Atmanlar Sosyal Yardımlaşma Dayanışma ve Kültür Derneği yöneticileri arabuluculuk yaparak sorunun barışçıl yollarla çözülmesi girişiminde bulunmuştur. Görüşmeler olumlu sonuç vermiş ve sonrasında ildeki bir lokantada barış yemeği tertip edilerek ailelerin törenle barışması sağlanmıştır.[13] İstanbul'daki İzol ailesi platformu sözcüsü Cumali Ünaldı yaptığı bir basın açıklamasında aşiretlerindeki kan davalarının sona ermesi için aşiret içerisinde ak saçlılardan teşekkül edecek Nasihat ve Barış Cemaati adlı bir heyet kurulacağını dile getirmektedir.[14] Arabuluculukla ilgili Karakeçi aşiretine mensup bir üyenin abisiyle ilgili aktardığı olay şöyledir; "Abim mahallemizdeki akrabalarımızla yaptığı kavgada üç kişiyi bıçakla yaraladı ve tutuklandı. Aile büyükleri araya girdi toplantı yapıldı ve karşı tarafa 60 bin lira diyet verilmesi kararlaştırıldı. Yaklaşık 131 haneye ev başına 300 lira taksimat yapıldı, kalan parayı biz tamamladık. Avukatlar anlaştı. Karşı taraf şikâyetinden vazgeçti ve mahkemede kendisini vuranı hatırlamadığını söyledi. Abim serbest kaldı. Barış yemeği verildi ve sorun çözüldü. Hukuk bu işin yüzde bir kısmını çözüyor, aşiret ise yüzde doksan dokuz kısmını çözüyor."[15] Söz konusu yaklaşım anket bulgularında görülmektedir. Aşiret derneği mensuplarının adli veya hukuki sorunları çözmede aşiret büyükleri ve derneği tercih etme oranı %40,8'dir. Kız alıp vermede, borç almada konut veya işyeri alma gibi diğer birçok konuda kefil/referans olma şeklinde görülen aracılık arabuluculuk işlevi derneklerin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

üyesinin [8] verdiği bilgilere göre, kurdukları aile derneği sayesinde aşiret mensuplarının ikamet ettiği köylerin (bu köylerden bazıları Seyitören, Avlak, Biris'tir) yol, su, elektrik gibi sorunlarını valilik makamında tüzel kişi sıfatı ile gerek yazışma yaparak ve gerekse görüşme yaparak çözdüklerini belirtmektedir. Diğer bir örnekte Bezkiler Derneği yöneticisinin [9] verdiği bilgilere göre; Şanlıurfa belediye başkanlığı seçim sürecinde dernek olarak aday olacak başkanın niteliklerinin nasıl olması gerektiği ile ilgili bir basın açıklaması yaptıklarını belirtmiştir. Böylece bir yandan aşiretin siyasal tercihi ortaya konurken diğer yandan kamuoyu da etkilenmeye çalışılmaktadır. Karakeçili Derneği sitesinde yer alan bir habere göre mahallelerindeki taziye evi ihtiyacı üzerine sakinlerden bazı temsilciler, bir taziye evi yapılması için dilekçe ile dernek yönetimine başvurarak belediye başkanlığı ve diğer kurumlara baskı yapılmasını talep etmektedir.

Sivil toplum kuruluşlarının en temel özelliklerinde biri devletle/siyasal alanla toplum arasında aracılık yapmasıdır. Tüzel bir kişilik olarak STK'lar dikey ve yatay olmak üzere iki yönlü aracılık işlevi görmektedir. Bunlardan ilki üyeler de dâhil bir bütün olarak toplum adına kamu otoritesine karşı aracılık, ikincisi ise kendi tabanında üyeler arasındaki aracılık işlevidir. Aile ve aşiret dernekleri olarak faaliyet gösteren bu dayanışma örgütleri her iki işlevi de sağlamaktadır. Dernekler, dikey ilişkiler bağlamında mensupları ile kamu otoriteleri arasında birçok alanda aracılık görevi icra etmektedir. Kamu kurum ve kuruluşları ile ilişkilerde dernekler gerek resmi yollardan ve gerekse sosyal sermaye üzerine bina edilmiş ilişkileri kullanarak milletvekili, belediye başkanı ve kurum müdürlerini harekete geçirmektedir. Aile ve aşiret mensuplarından gecekondu semtlerinde ve kırsalda ikamet eden kitlenin yol, su, elektrik, sağlık ocağı, okul, ulaşım ve park gibi vb. alt yapı hizmetlerinin alınması, konutların yıkımına engel olma ve nüfus cüzdanı çıkarma- yenileme ve resmi nikâh işlemleri, tapu alma gibi birçok alanda dernekler aracı misyonlar üstlenmektedir. Bu tür işlerde basın açıklaması, kulis ve lobi faaliyetleri ile kamuda görevli dernek üyeleri kolaylaştırıcı unsur olmaktadır. Mersavi dernek başkanının aktardığına göre, aile mensuplarının yerleşik olduğu köylerde okul eksikliği üzerine valilik ve Milli Eğitim yetkilileri ile çeşitli diyaloglar gerçekleştirilmiş yapılan lobi çalışmaları sonucu Küçük Alanlı köyüne taşıma merkezi bir okul yapılması sağlanmıştır. Örnek bir diğer vaka kamu mercilerinin basın açıklaması aracılığıyla göreve çağrılmasıdır. Atmanlar aşireti mensuplarının ikamet ettiği Güzelkuyu köyünde yaşanan olayda Şanlıurfa Organize Sanayi bölgesindeki fabrikaların kimyasal atıklarının dere yatağı yoluyla içme suyu olarak kullanılan kuyuları tehdit ettiği, kimyasal atıkların

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Karakeçili aşiret derneği açılış konuşmasında başkanın; “Biz Karakeçili gençleri olarak gücün ve nüfuzun başkalarına yaranmakta değil, tam tersine birlik ve beraberlikte olacağını düşünmekteyiz. Bilgi ve teknoloji çağını yaşadığımız bu süreçte, elbette ki artık zihinlerin değişmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bunun içindir ki kulaktan duyma bilgiler ve tabularla değil, bilimle hareket edilmesi konusunda, gençlere söz hakkı verilmesini önemsemekteyiz” yaklaşımı bir örnek olarak ele alınabilir. Gelenekçi kuşak (genelde eğitimsiz, yaşlı ve kentsel değerleri özümsememiş) ise genel anlamda modernleşmeye kapalı dururken, geleneksel kurum ve ilişki biçimlerini kentte devam ettirmeye eğilimlidir. Genç jenerasyonun eleştirdiği konular arasında kan davaları, zorbalığa dayanan aşiretçilik, çokeşlilik, berdel, büyüklere kayıtsız itaat, ve emek sömürüsü, karar alma mekanizmaları vb. konularda ön plana çıkmaktadır. Örneğin ziraat mühendisi olan bir aşiret mensubu şunları aktarmıştır; “derneği kurduğumuzda gençlerimiz gayet uyumlu idi. Ancak yaşlılar eski alışkanlıklarını sürdürdüğü için ciddi sorunlar yaşadık”.[7] Bahsedilen sorun, bir alacak verecek meselesinin silahlı çatışmaya dönüştüğü ve bir kişinin yaşamını yitirdiği meseledir. Görüşme yapılan kişi meselenin esasında diyalog yoluyla çözülmek üzere iken araya giren yaşlıların geleneksel alışkanlıklarıyla kışkırtması sonucu fecaate dönüştüğünü belirtmektedir.

Dernekler genel anlamda yasal-rasyonel ilkelere göre faaliyette bulunan bir sivil toplum örgütü yapısına sahip olsalar da fiiliyatta ve yönetime atfedilen değerler, öncü kişiler ve ailenin/aşiretin seçkinlerine bağlılık ve itaat bağlamında, geleneksel değerler dünyasını referans alan, Weber’in değere ilişkin rasyonel davranış ve geleneğe bağlı davranış tipolojisine örnek olabilecek bir yapı sergilemektedir. Dolayısıyla amaç ve söylem düzeyinde bir yandan geleneksellliğin derneğe taşınması, eklemlenmesi söz konusuyken diğer yandan geleneksellikten sıyrılma ve modernliğe yöneliş bazen çatışma bazen de uzlaşma şeklinde somutlaşan çoklu bir görünüm vermektedir.

Sivil toplum kuruluşlarının önemli bir özelliği mensuplarının çıkarlarını gözetme ve gerektiğinde çeşitli araçlarla baskı yapabilmesidir. Mensuplarının ortak iradesini belirli düzeyde temsil eden aile ve aşiret derneklerinin önemli işlevlerinden biri de çıkar ve baskı grubu olma vasfıdır. Mensuplarının taleplerini bir tür lobicilik yoluyla iktidara yansıtan/taşıyan STK’lar yürütme ve yasama işlerine dolaylı olarak da olsa ortak olurlar. Yol, su, okul, sağlık kuruluşu, elektrik vb. hizmetleri alma anlamında tabanının çıkarlarını gözeten dernekler, tüzel kimlikleri aracılığıyla kamuda söz sahibi olmakta iş ve yatırımların sağlıklı yürütülmesinde baskı aracı olmaktadırlar. Örneğin Atmanlar Derneği kurucu

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

oluşmuş bir bağımlılık ilişkisi vardır. Kadınlar fiziksel ve entelektüel güçsüzlükleri nedeni ile erkeklere, çocuklar acizliklerinden dolayı büyüklere, hizmetkârlar yoksun ve yoksul oldukları için efendilerine bağımlıdırlar. En üstte herkesin tabi olduğu aile reisi vardır. Weber, bu tür otoritenin gelenek görenek temelinde yükseldiğini otoriteyi pekiştiren faktörlerin patriyarkın hane halkının ihtiyaçlarını tatmin etme ve onları dış tehditlere karşı koruma kapasitesi olduğunu belirtir (Sarıbay, 1996). Geleneksel aşiret sistemi içerisinde patronaj ve himayecilik ilişkisi olarak beliren bu durum, derneklerin yapısında da biçim değiştirerek devam etmektedir. Bazı derneklerin yönetim pozisyonlarının geleneksel aşiret elitlerince ele geçirilmesi bu ilişki biçiminin farklı düzlemlerde de olsa kentte devamını sağlamaktadır. Kırsalda aşiret mensuplarının üzerinde yukarıda belirtilen çerçeve içerisinde belirli bir otoriteye sahip olan aşiret reisleri ve mensupları arasında neredeyse bir kültür haline gelen ilişki biçimi kent ortamına da taşınmaktadır. Bir tür sömürü olan ve modern yöntemlerle gelişen bu ilişkiler, aşiret mensuplarının birtakım ihtiyaçları ve dernekteki aktörlerin bu ihtiyaçları karşılama biçiminden doğmaktadır.

Dernek binaları; aile ve aşiret mensupları açısından geleneksel değer ve pratiklerin yaşandığı, adeta yapılaştığı yeni kamusal mekânlar olarak fonksiyon icra etmektedir. Bu mekânlar haberleşme, yardımlaşma, iletişim, bilgilenme, zaman geçirme, yas ve eğlence mekânı olarak çeşitli ihtiyaçların giderildiği toplumsal uzamlardır. Haftalık veya gün aşırı buluşmalarla bu mekânlarda ortak bir dini, siyasi, sosyal ve kültürel söylem inşa edilmektedir. Böylece dernekler, sivil toplumdan beklenen özgürleştirici ve bireyselleştirici niteliklerini yerinden ederek kolektif kimlik bağını güçlendirmektedir. Örneğin aktarımlara göre Şeddadi aşiretine ait dernek binası köydeki oda geleneğine uygun niteliklerle donatılmış 40 yıllık bir geçmişe sahiptir. Şanlıurfa'daki ilk odalardan olan bu mekâna Şeddadi aşiretine mensup köylü ve akrabalar gelir, hem ihtiyaçlarını giderirler hem de sorunlarını iletirler. Buradaki görevlendirilmiş bir kişi tarafından ilgili sorunlar takip edilip, çözüme kavuşturulur

Derneklerin dayandığı değer ve pratikler açısından üyeleri arasında iki farklı jenerasyon gözlenmektedir. Modernist ve Gelenekçi olarak tasnif edebileceğimiz iki grup arasında gelenek ve modernleşmeye yönelik fikir ve tutum farklılıkları görmek mümkündür. Eğitimli, görece sosyalleşmiş, rasyonalitesi yüksek, kent hayatına önemli ölçüde entegre olmuş çoğunluğunu genç ve orta yaş kuşağının oluşturduğu kesimler, geleneksel birtakım uygulamaları eleştirmekte modernleşmeye sıcak bakmaktadırlar. Örneğin

çoğunluğun katılımıyla, istişareye dayalı toplantıda, oy çokluğu ilkesine göre işlemesi gerekmektedir. Ancak kimi dernekler bu kurala bağlı kalırken bazı derneklerde aile ve aşiret reisinin/büyüğünün kanaati diğer kimselerin de makul ve geçerli görüşü olarak kabul edilmektedir. Demokrasinin işlemesi, fikir ve ifade hakkının dumura uğradığı ikinci durum geleneksel değerlerin modern değerlere hakim gelmesiyle oluşmaktadır. Sivil toplum kriterlerine aykırı olan bu işleyiş gizli bir çatışmanın tezahürüdür ve yeni türden patronaj ilişkilerine örneklik teşkil etmektedir.

Derneklerin üye ve yönetici profili, toplumsal cinsiyet açısından geleneksel değerlerden neşet eden erkek egemen bir ağırlığa sahiptir. Gerek anket ve gerekse görüşme esnasında dernek yönetimi ve üyeliğinde herhangi bir kadın üyeye rastlanamamıştır. Geleneksel aşiret sisteminde kadının ev içi rollerle kısıtlılığı gözlemlerimize göre dernekler düzeyinde de sürdürülmektedir. Her ne kadar kadın üyeye bir engel olmadığı görüşmecilerce söylenmiş olsa da derneğe sinen ataerkil yapı ve faaliyetlerin niteliği kadınların katılımını engellemektedir. Bu durum, klasik aşiret sisteminde geçerli olan otorite ve ilişki mekanizmalarının kentsel iz düşümü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dernekler yapı ve işlev olarak mensuplarını toplumsal ve siyasal anlamda yönlendiren bir niteliğe de sahiptir. Bir tür haberleşme, müzakere ve tartışma mekânı olan dernek binaları alternatif bir kamusal alan olarak mensuplarına siyasal bilinç aşılayarak sosyal katılımlarını arttırmaktadır. Haftalık toplantılarda konuşulan konularda siyasal ve toplumsal bir perspektif inşa edilirken aynı zamanda bir tür açık/örtülü yönlendirme de yapılmaktadır. Dernek kitlesinin siyasi parti ve aktörler açısından bir oy deposu[6] olarak görülmesi buralara olan ziyaretleri sıklaştırmakta ve siyasi destek arayışını arttırmaktadır. Nitekim derneklerin web sayfalarında ve görüşmecilerin aktarımlarında parti yöneticileri, belediye başkanları, milletvekilleri ve bakanların çeşitli zamanlarda derneklere ziyaretler yaptığı anlaşılmaktadır. Bu ilişkiler siyasal bilincin yükselişi ile beraber dernek kitlesinin siyasal tercihleri üzerinde egemen olmaya çalışanlar arasında patronaj ilişkilerinin gelişmesine de yol açmaktadır.

Aile derneklerinin yapı ve işleyişinde geleneksel aşiret sisteminde görülen patriyarkal otoritenin kalıntıları açıkça görülmektedir. Patriarki; esasen bir hane içinde aile reisinin (master) tebası (karısı, çocukları, hizmetkârları) üzerindeki şahsi iktidarını ifade eder. Patriyarkın otoritesinin temelinde akrabalık başta olmak üzere, yakınlık ilişkileri ve bu ilişkilerin Tanrıya gösterileni andırır şekilde aile reisine gösterilen evladi saygıdır. Kişiler arasında hiyerarşik şekilde

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

kan davası, aşiretçilik, töre cinayetleri vb.) kadar birçok konuda tepki koymakta ve derneği bir baskı aracı olarak işlevsel hale getirmektedir. Genel olarak aile ve aşiret derneklerinin bir sivil toplum kuruluşu izlenim verdiği söylenebilir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu izlenim, modern toplumlardaki kuruluşlardan önemli derecede farklılıklar taşımaktadır. Bunun nedeni, bu tipteki derneklerin modern ve geleneksel değer/pratikleri birlikte sürdürmeye çalışmasıdır. Hatta anılan aşiret dernekleri, modern ve geleneksel kalıplar arasında seçici davranarak sivil toplum düzeyinde özgün bir modernleşme tarzı geliştirmektedir. Derneklerin tüzük, basın açıklaması, broşür ve tanıtım kitapçıkları gibi yazılı dokümanlarında, web sayfalarında ve mülakat yapılan yönetici ve mensupların beyanında göze çarpmaktadır ki kır ve kent değerlerini bağdaştırma, mensupların kent ortamındaki dayanışma ihtiyaçlarını giderme temel bir misyondur. Nitekim anket sonuçlarında derneğe üyelik gerekçesi %84,2 düzeyinde dayanışma ve tanışma olarak çıkarken derneğin kuruluşu ile ilgili ifade edilen ortak söylem; "dayanışma", "yardımlaşma", "aileyi bir arada tutma", "birlik ve beraberlik duygusunu hakim kılma", gelenek ve değerlere bağlılığı kentte de sürdürme bir amaç olarak açıkça ifade edilmektedir. Bu söylemin önemli bir nedeni akrabalığın psiko-sosyal bir gereksinim olan "güven ihtiyacı"nı temin etmesidir. Kırdan göç eden veya kente yeni yerleşmiş olanların en büyük sorunu her alanda bir güven ihtiyacı ile karşı karşıya olmasıdır. Çünkü kente gelmekle köydeki dayanışmacı yapı içerisindeki güvenlik mekanizmaları birden ortadan kalkmıştır. Bu ise onlarda bir güvensizlik duygusunun egemen olmasına yol açar (Tekşen, 2003). Bu güven eksikliği, sosyal değişim sürecinde çeşitli ara kurumlarla kapatılmaya çalışılır. Türkiye'nin batısında, büyük şehirlerde bu ihtiyaç genelde hemşeri dernekleri yoluyla karşılanırken Doğu Anadolu'da ve çalışmamızın merkezi olan Şanlıurfa'da bu ihtiyacı karşılama yolu olarak aile ve aşiret derneklerinin oluşturulduğu görülmektedir. Nitekim kırsaldaki yüz yüze, samimi ilişkilerin bir benzeri olarak aile derneklerindeki buluşma ve toplantılar, geçmişteki söz konusu alışkanlıkları tatmin etmenin bir versiyonu şeklinde tezahür etmektedir. Böylece şehirdeki akraba dayanışması, kent ortamındaki yabancılar dünyası ve onların yeni türden sosyal ilişkilerine karşı psikolojik bir koruma işlevi üstlenmektedir.

Aile derneklerinin yapısına bakıldığında geleneksel kimliğin inşası da önemli bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Klasik aşiret sistemi içinde mevcut olan soy, kan, kahramanlık ve tarihsel mitlere dayanan geleneksel kimlik olgusunun kentte yeniden kurgulanması derneklerin söylem ve pratiklerine yansımaktadır. Yönetim ve uygulama açısından dernekler resmi olarak salt

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

‘gönüllü birliktelik’, ‘toplumsal düzeyde otonomileşme’ ve ‘baskı mekanizması oluşturma’ şeklinde zikretmek mümkündür (Çaha, 1997, s.31). Benzer şekilde Avrupa Birliği STK’larla iletişim ve işbirliği konusunda asgari olarak şu standart ilkeleri şart koşmaktadır. Bunlar; açıklık, katılımcılık, sorumluluk, şeffaflık, etkin olmak, tutarlılıktır (Çameli, 2003, s.132). Çoğulculuk, hoşgörü, katılım, gönüllülük, özerklik, kamusal yaşam da sivil toplumun anahtar nitelikleridir. Sivil toplum, demokrasinin kalbi olarak düşünüldüğünde söz konusu olan sivil değerlerle demokratik değerlerin örtüşmesidir. Nitekim sivil toplumun meşruiyet kazanması ancak sivil değerlerin sosyal yaşamda vücut bulmasıyla mümkündür (Yavuz, 2004). Şanlıurfa’daki aile ve aşiret dernekleri yukarıdaki kriterlere göre ele alındığında benzer ve farklı noktalar açığa çıkmaktadır. STK’ların temel bir özelliği olan farklılaşma, aynı aşiret veya aileye mensup kişilerce kurulmuş bu derneklerde imkânsız gibi görünmektedir. Soy ve kan bağının ortak payda olduğu bu derneklerde üyelik ve katılım, benzerlik temelinde, gönüllü olmaktan öte görece zorunlu hatır ve gönül ilişkileri ile gerçekleşmektedir. Bu durum, sivil toplum ilkelerine uymasa da aşiretin, farklı bir örgütlenme tarzında kendisini yeniden üretmesine olanak vermektedir. Çünkü söz konusu dernekler, doğal şekilde bulunan aşiret yapılarını 5253 sayılı Dernekler Kanunu temelinde birleştirerek kentte örgütlü tüzel bir kişiliğe bürünmesini sağlamaktadır. Böylece 5253 sayılı kanunla aşiret yapısı, kamusal alanda formel bir kimlik elde etmektedir. Derneklerin sivil toplum kuruluşu olma kriterleri bağlamında belki de temel tartışma noktası, otonom bir örgüt olup olamayacağı ve toplumsal talepler konusunda ne derece baskın olacağı ile ilgilidir. Otonomi; söylem ve faaliyet bakımından üyelerin iradesi dışında her türlü resmi ya da gayri resmi otoriteden özerk olmayı gerektirirken aşiret derneklerinin aynı adla kurulmuş olup geleneksel patronaj ve himaye ilişkilerini ne derece aşacağı merak konusudur. Çünkü bu derneklerin temel kuruluş felsefesi ve adından da anlaşılacağı üzere kan ve soy bağına dayalı aile fertlerini bir araya toplama, yardımlaşma ve dayanışma işlevi üzerine inşa edilmiştir. Devletin güdümünde olmama anlamında otonomi görece aşılmışken, geçmişten süre gelen ağa, şeyh, aşiret büyüğü gibi kişilerin vesayetinden kurtulma namına çok da başarılı olunmadığı patronaj ilişkilerinden anlaşılmaktadır. Ancak bazı örneklerde bu tip vesayetten sıyrılma açısından bir çabanın olduğunu da belirtmek gerekir. Tüm sivil toplum örgütlerinin ortak bir özelliği olan “baskı unsuru” olma aile dernekleri tarafından da göreli olarak yerine getirilmektedir. Aile ve aşiret dernekleri ülke genelindeki siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerden (referandum, ulaşım, sağlık, sosyal yaşam, eğitim, çevre vb.) Şanlıurfa’da görülen yerel olaylara (hizmet alma, eğitim, sağlık,

tarihlerde Türkiye genelinde 2007'de 77.849 dernek mevcutken, 2012 Aralık ayında bu sayı 93.480 seviyesine çıkmıştır. 2023 yılı itibariyle bu sayı 100.856 olarak kayıtlara geçmiştir.[3] Söz konusu yapıdaki aile ve aşiret dernekleri de giderek ülke genelinde yaygınlaşmaktadır.[4]

Aile ve Aşiret Derneklerinin Fonksiyonları

Şanlıurfa'da son zamanlarda kolektif dayanışmanın özgün bir türü olarak aile ve aşiret dernekleri adıyla kurulan ve kentteki sivil toplum kuruluşları arasında hızla yaygınlaşan bu derneklerin özgün yönü, yörede geleneksel yaşam tarzının bir parçası olan ve modernleşme kuramlarında premodern dönemin sosyal dokusuna dahil edilen aşiretlerce aile ve aşiret ismi dernek unvanında belirtilerek kurulmasıdır. Modernleşmenin bir belirtisi olarak kurulan bu derneklerin tüzel bir kimlik olarak kuruluş ve işleyişleri kanunlarla düzenlenmiştir. 5253 sayılı dernekler kanunun ikinci maddesi a bendinde dernek; "kazanç paylaşma dışında, kanunlarla yasaklanmamış belirli ve ortak bir amacı gerçekleştirmek üzere, en az yedi gerçek veya tüzel kişinin, bilgi ve çalışmalarını sürekli olarak birleştirmek suretiyle oluşturdukları tüzel kişiliğe sahip kişi toplulukları" şeklinde tanımlanmaktadır.[5] Dernek ve vakıf arasında kuruluş ve işleyiş mevzuatı açısından farklılık olmasına rağmen yaygın bir uygulama olarak vakıflar da dâhil tüm dernek türleri, sivil toplum kuruluşu olarak nitelendirilmektedir. Bu nedenle sivil toplum kuruluşu (STK) kavramı, çalışmada bu örgütlerin genel adı olarak kullanılacaktır. Dernekleşme daha genel bir ifade ile topluluk dayanışması; çeşitli süreçlerle birlikte gelişmektedir. Tilly'e göre ekonomik dönüşüm, kentleşme, devletin oluşum süreci ve dolayısıyla günlük hayatın yeni yapıları, yeni bir hareket yapısını ve yeni örgütlenme biçimlerinin ortaya çıkışına yol açmıştır. Bu süreçte cemaat dayanışmaları yerini gönüllü örgütlere bırakmaktadır (Çayır, 1999). Büyük ölçüde göçün sonucu olarak akrabalık bağları ve dayanışma ekseninde kurulan aile ve aşiret dernekleri, kendine özgü yapısı ile kent ve kırsal arasındaki dinamik nüfusun çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak, kentin kamusal alanında söz sahibi olmak, siyasi ve ekonomik kaynaklardan pay edinmek gibi çok yönlü amaçlarla oluşmuş sivil toplum kuruluşlarıdır. Dernekleşmenin arka planında ayrıca kişi ve topluluklar açısından güç ve nüfuz elde etme, güç çatışmalarında yeni alanlara sahip olma, statü arayışı, kişisel tatminler, derneklerin sağladığı kurumsal avantajlar ve gerçekten sivil bir inisiyatifte bulunmak, toplumsal fayda ve hizmet isteği gibi birçok neden daha sayılabilir. Çaha'ya göre; sivil toplumun önkoşulu olarak beş özellik hemen hemen tüm sivil toplum tartışmalarında ortak özellikler olarak kabul edilmektedir. Bunlar; 'toplumsal farklılaşma', 'toplumsal örgütlenme',

Göçmenler kırsal uygulama ve inançları kente taşırken geriye kentsel örüntüleri götürürler. Kırsal kesimin deneyim ve toplumsal biçimleri kent yaşamına uyarlanmayı etkiler. Bu etkileşim, Şanlıurfa'daki aşiret derneklerine benzer bir örgütlenmenin dünyanın değişik yerlerinde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Örneğin kabile örgütlenmesinin soydanlık dahil ilkeleri, Afrika kentlerine gelen göçmenlere, Latin Amerikalı köylülerin yoksun olduğu baş etme mekanizmalarını sağlar. Afrika kentsel grupları: etnik dernekleri, meslek grupları, sosyal kulüpleri, dinsel grupları ve cenaze derneklerini içerir. Kentli Afrikalılar, bu derneklere üye olmakla kişisel destek ağları edinirler. Kırsal ile kentsel arasında bir köprü oluşturan etnik ya da "kabile" dernekleri Batı ve Doğu Afrika'da yaygındır. Bu dernekler, klan bağları ve geldikleri kırsal bölge temelinde örgütlenmişlerdir. İşlev olarak; zora düşmüş kimseleri kıra geri götürmek dahil iktisadi ve moral destek sağlamaktır. Zengin üyeler, yoksul akrabalarına yardım eder. Üyeler kendi aralarında kavga ettiğinde grup yargıç görevini üstlenir. Modern Kuzey Amerika kentleri de akraba temelli etnik derneklere sahiptir. ABD'deki en geniş Samoa göçmen topluluğunun yaşadığı Los Angeles'de Samoalılar, modern kentsel sorunlarla baş etmede geleneksel *matai* (yaşlılara saygı) sisteminden yararlanırlar (Kottak, 2001, s.545) Şanlıurfa'daki aile ve aşiret dernekleri de yukarıda bahsedilen değişim ve gelişimlere bağlı olarak benzer süreçler sonunda, birtakım önemli işlevleri yerine getirmek üzere oluşmaktadır. Son yıllarda GAP projesinin tarım ve sosyal yaşam üzerine etkileri, teşvik yasalarıyla gelişen ekonomik faaliyetlerdeki canlanma, kentleşme, gelişen sağlık ve ulaşım imkânları, artan okuryazarlık, kitle iletişiminin yaygınlaşması ile bilgiye erişimdeki kolaylık ve buna bağlı olarak artan farkındalık, sosyal ve siyasal katılıma toplumun büyük kesimlerince ilgi duyulması ve örgütlenmeyi kolaylaştırıcı yasal düzenlemeler, SODES ve AB projeleriyle yerel STK'ların maddi olarak desteklenmesi ve buna bağlı olarak toplumun değişik gruplarının sosyal hayata katılımının güçlendirilmesi gibi daha birçok neden Şanlıurfa'da belirli düzeyde modernleşme eğilimlerini arttırmıştır. Bu değişim süreci içerisinde kentte gelişen, kan ve soy bağı üzerinden dayanışma merkezli kurulan aile ve aşiret dernekleri, sivil toplum aracılığıyla modernleşmenin açtığı alanlarda varlık göstermeye çalışmaktadır. Dernekler kanunuyla sağlanan kolaylıklar ve artan sosyal katılım, Türkiye genelinde olduğu gibi Şanlıurfa özelinde de sivil toplum alanında örgütlenmeye ve dernek kurmaya önemli bir katkı sunarak sosyal grupların kamusal alanda yer almasına neden olmuştur. Nitekim araştırmamıza konu olan 14 aile ve aşiret derneğinden[2] 12'si, Türkiye'de görece demokratikleşme ve sivilleşmenin sağlandığı 2007 ile 2012 yılları arasında kurulmuştur. Söz konusu

Aile ve Aşiret Dernekleri

Modernleşmenin bir bileşeni olarak sivil toplum, Batılı bir kavram olup belli tarihsel ve sosyo-ekonomik koşullarda gelişip olgunlaşmıştır. Sivil toplumun Batı'da ortaya çıkışı insan, toplum ve devlet algılayışlarını üreten belli sosyo-ekonomik dinamiklerin sonucu olduğu ileri sürülmüştür (Sarıolghalam, 1998). Sivil toplum kavramının modernleşme sürecinde demokratikleşmeyle birlikte Batı'da üretildiği ifade edilirken (Çaha, 2008), çoğulcu ve kendi kendini örgütleyen, devletten bağımsız bir sivil toplum, demokrasinin vazgeçilmez koşulu olarak değerlendirilmektedir (Keane, 2004, s.83). Nitekim Giddens'e göre; sivil toplumun yerleşmesi doğrudan modern devlet biçiminin ortaya çıkışıyla bağlantılıdır ve böylece onunla gönderimsel bir bağlantı içindedir. Geleneksel devletlerde, gündelik hayatın çoğu en azından kırsal alanlarda devletin idari gücünün dışında kalır. Yerel topluluklar, çoğunlukla gelenekleri ve hayat tarzlarında özerktir ve idari aygıt çoğu kişisel etkinlik biçimine fazla müdahale etmez. Bununla beraber bu dışsal alan sivil toplum değildir. O daha ziyade siyasal merkezin refleksif düzeninde dışsal hayat tarzlarının sürdürülmesini temsil eder. Modern toplumsal formlarda devlet ve sivil toplum bağlantılı dönüşüm süreçleri olarak birlikte gelişir. Bu sürecin ön koşulu paradoksal olarak devletin gündelik hayatın çoğu yönünü etkileme kapasitesinin artmasıdır. Sivil toplum devletin gündelik hayata nüfuzunun "öteki yanı" olarak yapılanır (Giddens, 2010).

Modernleşme araçlarından biri olan sivil toplum kuruluşları Türkiye'de dayanışma esaslı kurulanlar yaygın olarak hemşeri derneği şeklinde örgütlenirken son yıllarda çoğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olmak üzere aile ve aşiret temelinde örgütlenmiş türlere de rastlanmaktadır. Benzerlerine Şanlıurfa'da da rastladığımız bu örgütlenme, kırsal alanda enformel bir sosyal grup olan aşiretin, Şanlıurfa'daki modernleşme eğilimlerinin değer ve pratikleri karşısında yetersiz kalması, formelleşmesinin dolayısıyla dernekleşerek tüzel bir kimlik kazanmasının en önemli bir gerekçesi olmaktadır. Kentleşme ile yakın ilişkili olan bu durum, bir toplumsal alışveriş gibi yeni koşullar karşısında zayıf kalan sosyal grupları bu yeni durumlar karşısında elini güçlendirmek üzere farklı arayışlara itmektedir. Bu süreçte bir yandan kırsaldaki değerler kente taşınırken, diğer yandan kentin yaşam stratejileri de kendine özgü değer ve pratikleri ile göçmenleri değişime zorlar. Bu sosyal değişim sürecinde karşılıklı ilişki ve etkileşim gerçekleşirken çeşitli kurumlar yaşanan buhran ve kasveti hafifletici misyonlar üstlenir. Kırsal ve kentsel farklı toplumsal gruplarda insanlar, ürünler ve mesajlar birinden diğerine doğru hareket ederken kültürel yayılma gerçekleşir.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

bütünleşme ve anlatım), ikincisi toplumların örgütsel bağlamları (hısımlık ve aile örgütü, hükümetler, işlevsel birimler, ekonomik örgütler, silahlı kuvvet örgütleri, din, eğitim ve eğlence amaçlı örgütler), üçüncüsü de toplumların evrensel ve özel ögeleri arasında ayrım yaparken ve modernleşmenin istikrar üzerindeki etkisine ilişkin temel sorunu tartışırken ortamdaki ortak öğeler, değişiklikler ve sorun odaklarıdır (Black, 1986, s.164). Eisenstadt (2007), tarihsel olarak modernleşmeyi 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki toplumsal, ekonomik ve politik sistemlerde meydana gelen değişimin bir ürünü olarak gelişen ve sonra diğer Avrupa ülkelerine, ardından da 19. ve 20. yüzyıllarda Güney Amerika, Asya ve Afrika kıtalarına yayılan bir süreç olarak açıklar. Batılı modernleşme modelinin belirli bileşenler sergilediğini ve bir dizi evrensel süreçle ilişkili olduğunu belirten Lerner ise bunlar arasında artan kentleşmeye bağlı olarak okuryazarlığın yükselişinin, okuryazarlığın artışı ile medyanın (kitle iletişimi) yükselişinin, kitle iletişimin (medya) artışı da geniş ekonomik katılım (kişi başına düşen gelirin artışı) ve oy kullanma şeklinde tezahür eden siyasal katılımın birlikte yükselişinin gerçekleşeceğini açıklar (Lerner, 1964, s.46). Smelser ise modernleşmeyi; "teknolojik, tarımsal, endüstriyel ve ekolojik alanlarda ortaya çıkan değişim süreçleri" (Altun, 2011, s.98) olarak tanımlar. Son yıllarda çok sayıda gelişmeler, modernitenin yeniden gözden geçirilişi için teorik alanda önemli bir yer açmıştır. Özellikle S. N. Eisenstadt, Charles Taylor, David Martin, Peter Wagner ve diğerleri tarafından açıkça ifade edilen, teorik ufukta doğmakta olan 'Çoklu Modernlikler' tezidir. Çoklu Modernlikler tezinin altında yatan temel fikir, dünyanın farklı yerlerinde aynı topluluklardaki farklı gruplarda bile modernite ve onun özellikleri ve güçlerinin farklı şekillerde alınabilir, geliştirilebilir ve ifade edilebilir oluşudur (Smith, 2006). Singer, Hint toplumu üzerinde gerçekleştirdiği araştırmalarda geleneksel-modern zıtlaşmasına karşı çıkarak, geleneksel ve modern öğelerin aynı bünyede yer aldığına dikkat çekmiştir. Gusfield'e göre geleneksel-modern kutuplaşması, sosyal bilimlerde genel kabul gören bir yaklaşım olmaktan çıkmıştır. Geleneksel toplumun homojen, geleneksel ve modern biçimlerin daima bir çatışma içerinde oldukları yolundaki görüşler yanlıştır. Eski ve yeni kültürel yapıların herhangi bir çatışma durumuna girmeksizin hatta karşılıklı uyum sağlayarak bir arada var olacağını Hint ve Japon örneklerinde görülebilir (Atay, 1992; Bendix, 2004; Cirhinlioğlu, 1999). Dolayısıyla modernleşmenin batı tarzından çıkıp melez türlere fırsat sunan yeni tiplerinin olduğunu ifade etmek mümkündür.

(Sencer, 1974, s.168). Ayanlığın bozularak zorbalık kurumu haline dönüşmesinde 1550'den sonra başlayan eğilimler ve Celali isyanlarının yarattığı karışıklıklar etkili olmuştur. Devlet otoritesinin isyanlardan dolayı zayıflamış olması ve derebeylerin fedailiğini yapacak işsizlerin çoğalması söz konusu düzenin yerleşmesine fırsat vermiştir. Bey ve ağaların önemli bölümü; Anadolu'da görevli yeniçeriler, çavuşlar, tımarlı sipahilerin güçlüleri, büyük ve küçük memurlardan sancakbeyi, subaşı, kadı, müderris, müftü vb. nitelikteki kişilerden oluşmaktaydı. Bu kişiler, kolaylıkla ağaya dönüşmüş askeri veya idari niteliklerini kullanarak otoritelerini paraya dönüştürmüş, devlet içinde devlet olarak beyliğini ağalığını ilan etmiştir. Çağın belgelerinden anlaşıldığına göre para darlığının ve tefeciliğin son kertesine ulaştığı bir dönemde özellikle yeniçeriler maaşlarını düzenli aldıklarından bu parayı hemen faize vermiş, kısa zamanda ortakçılığa, ticarete atlamış ve halkın evine, otlağına, tarlasına sahip çıkmış; görevlerinin sağladığı önceliklere dayanarak vergi ödemeyip sekban tutarak çiftlik sahibi olmuşlardır. Toplumun çeşitli katmanlarından türeyen bey ve ağalar, genellikle ya servetlerini toprağa yönelterek mülkiyetin sağladığı güç sayesinde bir takım askeri ve idari yetkileri ellerine almışlar ya da askeri ve idari yetkilerine dayanarak toprak edinmişlerdir (Cem, 1970). "Osmanlı toprak sisteminin yozlaşmaya başlamasıyla birlikte, 18. yüzyılda ayan adı verilen, halk tarafından kendilerine teveccüh gösterilen ve devlet ile halkın arasında yer alan mahalli otoritelerin ortaya çıkışı, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde günümüzdeki toprak ağaları kurumunu ortaya çıkarmıştır. Bu bölgelerdeki toprak ağaları aynı zamanda aşiret reisleridir" (Atay, 1992, s.64).

Batı Avrupa'da ilk olarak ortaya çıkan modernlik, toplumsal değişim modellerinde yeni tartışmalara yol açmıştır. Modernlik, sözleşmelerin, görenek ve inançların dönüşmesi, tikelliklerden çıkılarak evrenselliğe girme ya da doğal durumdan sıyrılıp akıl çağına adım atma, akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılması olarak ifade edilmektedir. Modernlik aynı zamanda toplumsal yaşamın çeşitli bölümlerinin giderek artan farklılaşmasını içerir. Bunlar ise siyaset, ekonomi, aile yaşamı, din ve özellikle de sanattır (Touraine, 2010). Topyekûn bir zihniyet değişimi olarak; "modernite, insanların önceki dönemlerin geleneksel sosyal belirleyiciliklerinin zincirinden kurtulma isteğine dayanır. Bu özgürleşme her düzeyde -ailede, üretimin ve yaşamın gerçekleştiği toplulukta, devlette- geçerli, iktidarı meşrulaştırma araçlarının yadsınmasını gerektirir" (Amin, 2006, s.26). Levy, modern ve modern olmayan toplumlar arasında birtakım ölçütler belirlemiştir. Bu ayrımlardan ilki sosyal sistemin yönleri (rolün tanımı, dayanışma, ekonomik tahsis, siyasal özgüleme,

Kabile ve aşiretler; genellikle tarım ya da çobanlıkla geçinirler, köy yaşamı ve soy grubu üyelikleriyle örgütlenirler. Toplumsal-iktisadi tabakalaşma (sınıf yapısı) ve merkezi yönetimden yoksundurlar. Grup içinde düzenleyici görevliler köy başları, "büyük adamlar", soy grubu önderleri, köy heyetleri ve kabile birliklerinin önderleridir. Tüm bu kişi ve grupların otoriteleri sınırlıdır. İnsanların ne kadar saygı göreceği ve diğerlerinden ne kadar destek alacağı yaş, cinsiyet ve kişisel özelliklere bağlıdır (Kottak, 2001, s.294). Akrabalık bağına dayalı bu ilişkilerde statü doğuştan gelir, yaşlılara ve otoriteye mutlak itaat vardır. Karşılıklı ilişki ve çelişkilerde bir tür güvenlik mekanizması sayılan "birlikte saldırı-birlikte savunma mekanizması" gelişmiştir. Şan, şeref, şöhret gibi değer yargılarına sıkı sıkıya bağlılık söz konusudur. (Özer, 1998, s.114). Aile, geleneksel toplum yapısında statü kaynağı olduğundan ve statüler, doğuştan atfedildiği için geleneksel toplum tabakalaşmasında aile kritik bir işlev görür. Soyluluğun temel sosyolojik bir dayanak olduğu bu toplum yapısında aile siyasal bir kimlik taşır (Çaha, 2008, s.83). Daha çok kan bağı ile birbirlerine bağlı aşireti politik bir birlik olarak da ele almak mümkündür. En küçük birim olan çadır, daha sonra zoma, kabile, aşiret ve ulu kişi gibi basamaklar aynı zamanda siyasal bir kademelenmeyi göstermektedir. Ulu kişinin en üst konumda bulunduğu bu yapıda esas siyasal birlik aşiret ve kabiledir (Beşikçi, 1970, s.165). Sarıbay'a (1996) göre, Osmanlıdan tevarüs edilen patrimonyal otorite anlayışı, modern formlar ve kurumlar içinde günümüze kadar yansımıştır. Bunlardan biri de aşiret reisliğidir. Soyluluğun önemli bir sosyal gösterge olduğu aşiret yapısı içerisinde bu statü ağa veya bey gibi kişilerin şahsında odaklanır. Nitekim günümüz aşiret reisleri veya ağa olarak bilinen kişiler, 16.yüzyıldan beri kadı mahkeme heyetlerinin üyeleri olan ayanların tarihsel izdüşümüdür. Unvan, yaşanılan topluluk içinde kişiye atfedilen belli bir öneme işaret eder ve yerel toplumsal statülerine göre ayanlar bir seçimden sonra devlet nezdinde topluluklarını temsil ederler. 17.yüzyılın başlarında sipahilerin görevlerini kaybetmelerinden sonra birçok ayan toprak tahsisatı ve vergi toplama sürecinde yer alır. Üç farklı ayan tipinden bahsedilebilir. Derebeylerinin içinde olduğu üst düzey, büyük şehirlerde oturur ve siyasi, idari görevleri vardır; orta katman esas olarak vergi toplamakla meşguldür; üçüncü olarak tarımla ve küçük ticaretle uğraşan küçük kırsal, kasaba ya da köylerde yaşayan ve çoğu kez oradaki topluluğun önderi olan ayanlar bulunur (Karpat, 2008). Geçmişte, "ayan adlı ağalar, büyük yönetimsel ve ekonomik rol oynamışlardır. Ayanlık önce halkı eşkıyadan koruyacak, onun dileklerini hükümete iletecek, hükümet isteklerini halka onatacak (kabul ettirecek) ileri gelen ailelerin seçimle görev aldığı bir yapı gibi düşünülmüştür"

verip uyum sağlayarak sürekli olarak varlığını sürdürmüştür (Jabar, 2013, s.68). Aşiret, bir yanı ile kan bağına diğer bir yanı ile ise soy bağına dayanan, akrabalık dayanışmasının en küçük birimi olan ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan üst aidiyet bağıdır. Aile ve aşiret tipi sosyal kurumlar, geleneksel toplumların temel gruplarından sayılmaktadır. Komunal gruplar (communal group), olarak da nitelenen bu yapılar; "kan bağı, hısımlık, etnik köken, inanç birlikteliği vesaire nedenlerle oluşmuş ve/veya oluşturulmuş, olan gruplardır. Kabileler, aileler, etnik gruplar bu konuda örnek verilebilir" (Aktan vd., 2007). Gökalp (1992, s.18), tarafından; "kavmi zümreler" olarak tanımlanan aşiret, bir taraftan aileye, diğer taraftan siyasi bir heyete benzedikleri için "siyasiyen ailevi zümreler" adını alırlar. Gerçek ya da hayali bir akrabalığa dayanan bu yapıda, "kan davası tesanüdü" ve "gazve tesanüdü" mevcuttur. Aşiret, Arapça kökenli bir kelime olup aşire kelimesinden türetilmiştir. Birçok anlam taşımasına rağmen "geniş akraba toplulukları" anlamında kullanılmıştır. Aşiret, gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya ve akrabalık temelinde örgütlenmiş genellikle toprak bütünlüğü de olan kendine özgü bir iç yapıya sahip sosyo-politik birim olarak da tanımlanmaktadır (Bozkurt, 2021;Üner, 2009).

Aşiretin örgütlenişi, nüfusun hacmi, erk ve hiyerarşi örgüsü, kan veya soy bağı temelinde tasnif edilmektedir; Çünkü aşiret; ataerkil liderliği, askeri gücü, arfa (bilge-bilgili kişi) ile korunan geleneksel yasaları, okuryazarlığın olmadığı kültürü, zira (aşirete ait otlaklar) bölgeleri, hayvancılık, ticaret ve istilaya dayalı ekonomisi ile minyatür nitelikteki bir devlettir. Kabile, aşiret, efhaz (alt aşiret), hamule (büyük aile) ve beyt (ev halkı) şeklindeki hiyerarşi, Irak bölgesindeki aşiretlerin örgütlenmesini tanımlamaktadır (Jabar, 2013, s.70). Başka bir tasnifte aşireti meydan getiren alt unsurlar büyükten küçüğe doğru sırasıyla kabile, sülale, tayfa, oba, zom hanedan aile, çadır ve aile gibi birimlerden oluşur (Özer, 1998, s.114). "Kara keçi kılından yapılmış büyük bir çadır olan ve aileyi, haneyi temsil eden 'kon', genelde 20, 30 veya 40 çadırdan oluşan ve obaya karşılık gelen 'şeni' ve aşireti temsil eden 'aşir' olmak üzere dörtlü bir sosyal örgütlenmeye sahiptir. Beşli bir sınıflamaya göre ise aşiret örgütlenmesi; 'çadır', 'zoma', 'kabile', 'aşiret' ve 'ulu kişi' şeklindedir. 'Çadır', evi ve haneyi temsil ederken 'zoma', farklı kabilelere mensup ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan ve her yıl katılan ailelerle sayısı değişen bir konaklama düzeni olarak tarif edilmiştir. Aşiret ise, evlenme yoluyla meydana gelen akrabalıklar bütünü olup, kabilelerin birliği durumundaki ve başında bir aşiret reisi bulunan topluluktur. Bu sınıflamada 'ulu kişi' ise aşiret örgütünün en üst katında yer alan bir otorite olarak ele alınmaktadır" (Çetintaş, 2002).

böylece *aşiretli sivil toplum* diyebileceğimiz bir model sergilemektedir. Bölgedeki geleneksel yapıların çözülüşü ve yeniden kurgulanışını anlamak ve değişimin boyutlarını açıklamak için aşiretin aldığı yeni formlarının bilimsel araştırmalarla ele alınması önem taşımaktadır.

Anahtar Kavramlar: *Akrabalık Sistemleri, Aşiret, Sivil Toplum, Aşiret Dernekleri, Türkiye, Şanlıurfa.*

Aşiret ve Modernlik

Sosyolojide kavramlar üzerinde tam bir konsensüs görmek bir hayli güçtür. Nitekim bunu aşiret ve modernleşmenin dayandığı toplumsal ayrımlarda da görmek mümkündür. Çok genel bir ayrımla geleneksel toplum ve modern toplum tasnifi söz konusu süreçleri tartışan metinlerin büyük bir kısmında görülmektedir. Bu, modernitenin karakteristik özelliklerinden biri olan sürekli dikotomiler üretme kapasitesi ile ilişkilidir. Modernlik ve geleneksellik dikotomisi bunlardan biridir. Latince "şimdi" ya da "şimdikinin zamanı" anlamlarını taşıyan (Jameson, 2004; Habermas, 1990), modernus, çağdaş; eski ya da antik olmayan şey; sanatlarda geleneksel tarzları ya da üslupları reddeden (Demirhan, 2004, s.17) bir bağlamda ele alındığı için gelenek kavramı, modernite açısından daima bir ötekilik oluşturur (Jameson, 2004, s.199). Dolayısıyla klasik sosyologların toplumsal tasniflerinde geçen mekanik, organik toplum, cemaat, cemiyet, geleneksel-rasyonel toplum düaliteleri bu zihinsel ayrımın dışavurumudur. "Modern toplum", dünyanın kuzeybatı çeyreğinde yer alan ve birkaç yüzyılda oluşan toplumsal oluşumlara atfen de kullanılmaktadır. Hem modern toplumun karakteristiklerini tam olarak tanımlamak, hem de bu toplumların geleneksel toplumsal oluşumlardan fiilen ne zaman ayrıldıklarını göstermek zordur. Bu konuda genellikle kentleşme, endüstrileşme, demokratikleşme süreçleri ve bilgi konusunda ampirik analitik bir yaklaşımın ortaya çıkışına gönderme yapılır. Modernleşme teorisi geleneksel ve modern toplumlar arasında yapılan temel bir ayrıma yaslanır. Geleneksel durumdan modern duruma doğru hareket eden bu süreç, gelişme olarak adlandırılır (Wagner, 1996). Dolayısıyla aşiret sistemleri, geleneksel toplum kategorisinde değerlendirilmektedir. Akrabalık sisteminin temel bir unsuru olan aşiret, tarihsel olarak birçok toplumda görülen bir sosyal gruptur. Aşiret, Ortadoğu'daki en eski, en dayanıklı ve sorunlu sosyal varlıktır. Edebiyatın doğuşundan başlayıp tarım çağındaki merkezileşen devlet yönetimleri, sanayileşme ve ulus devletler çağına gelene kadar aşiret, değişen siyasi, askeri, ekonomik ve hatta zaman zaman topografik koşullara da tepki

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

derneklerin yayın ve dokümanlarının taranması sonucu elde edilen verileri kapsamaktadır. Araştırma, günümüzde aşiretlerin geçirdiği tarihsel ve sosyolojik dönüşümü ele alması bakımından önemli bulgulara ulaşmıştır. Bunlardan bir kısmı şöyledir: Türkiye'deki modernleşme politikaları, Şanlıurfa'da halen toplumsal hayatta önemli bir fonksiyonu olan aşiret yapısını da çeşitli yönlerden değişime zorlamaktadır. Aşiret kümelerinin kırsaldan kente sirkülasyonu ile artan okuryazarlık, iktisadi gelişme, mobilizasyon ve kentleşme, modernleşmeyi görece hızlandırmaktadır. Kente yerleşen aşiret mensupları, dayanışma ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeni ağlara yönelmektedir. Bölgede temel dayanışma biçimlerinden biri olan aşiret ve akrabalık sistemi, kent ortamında revizyona uğrayarak modern kurumlar olan aile ve aşiret dernekleri şeklinde tezahür etmektedir. Aşiretlerin kentleşme sürecinde dernekler kanununa istinaden inşa ettiği bu kuruluşlar, kamusal alanda tüzel bir yapıya dönüşmeyi sağlamaktadır. Aile ve aşiret dernekleri, yapı ve işleyiş bakımından eklektiktir. Dernek, bir yandan modern pratikler sergilerken diğer yandan geleneksel değerleri devam ettirerek sentezleyici bir strateji gütmektedir. Aile ve Aşiret Dernekleri mensuplarının modernleşmeye karşı tutum ve davranışlarında keskin bir ayrışma görülmemekle beraber üyelerin modernleşmeye karşı tutumlarında şehirde kalış süresi eğitim ve gelir düzeyi büyük ölçüde pozitif bir değişken olarak öne çıkmıştır. Aile ve Aşiret Dernekleri, resmi olarak bir sivil toplum kuruluşu olmasına karşın yapı ve işlev olarak sivil toplumun özerklik, gönüllülük, baskı aracı olma, eşitlik, demokratik işleyiş gibi ölçütleri ile kıyaslandığında literatürdeki sivil toplum örgütü kriterlerine tam olarak uymamaktadır. Dernekler, gerek kırsal alanda yaşanan kan davası, arazi anlaşmazlıkları, muhtarlık seçimi gibi süreçlerde aracılık, arabuluculuk rolü üstlenmekte ve gerekse de kente göçen mensuplarının dayanışma, güven, samimiyet gibi psikolojik, iş bulma, ayni ve nakdi yardımlar gibi ekonomik, yanı sıra kimlik, aidiyet, cemaatsel gibi birçok ihtiyacı karşılamaktadır. Diğer yandan dernekler kentsel hayata uyum ve adaptasyon konusunda kurum, ilişki ve değer olarak tampon mekanizma fonksiyonu görmektedir. Üyelerinin birçok ihtiyacını karşılayan aile ve aşiret dernekleri aynı zamanda modern patronaj ve himayeciliğe de aracılık etmektedir. Derneklerin üye profili cinsiyet açısından erkek egemen bir yapı sergilemektedir. Sonuç olarak çalışmada, modernleşme ve yeniden aşiretleşme (retribalization) eğilimleri dikkat çekmektedir. Şanlıurfa Aile ve Aşiret Dernekleri, bir yönüyle çeşitli modernleşme süreçlerine bağlı olarak dernekleşme yoluyla kentte ve kamusal alanda rol alırken diğer bir yönüyle de göçle gelen aşiret kümelerinin sosyo-kültürel ihtiyaçlarını karşılayıp geleneksel yapının taşıyıcılığını yapmakta

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Bir Modernleşme Tecrübesi Olarak Aile ve Aşiret Dernekleri[1]

Prof. Dr. Mahmut KAYA

Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi- Harran Üniversitesi- Şanlıurfa/ Türkiye

Özet

Akrabalık sistemi içerisinde yer alan aşiret, gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ata ve akrabalık temelinde örgütlenmiş, kendine özgü sosyo-politik birim olarak tanımlanmaktadır. Tarihte birçok toplumda çeşitli fonksiyonlara sahip olan aşiret sistemi modernleşmenin beraberinde getirdiği okuryazarlığın artışı, kentleşme, bireyselleşme ve çeşitli normların yaygınlaşmasına bağlı olarak birçok toplumda dönüşmüştür. Buna rağmen günümüzde Türkiye, Irak, İran ve Suriye gibi ülkelerde kırsal alanda tarımsal ekonominin ve geleneksel yaşam standartlarının baskın olduğu bölgelerde belirli formlarda aşiret yapısını görmek mümkündür. Bu çalışma, Türkiye (Şanlıurfa) örneğinde aşiretlerin modernleşme süreçleri karşısındaki değişim ve dönüşümünü konu edinmektedir. Türkiye'de (Şanlıurfa'da) gelişen modernleşme koşulları, aşiret sistemini dönüşüme zorlarken, aşiretler de bu değişim süreci karşısında kimi alanlarda direnç, kimi alanlarda uyum eğilimleri göstermektedir. Bu değişim sürecinde önemli sosyolojik bir olgu olarak kurulan aile ve aşiret dernekleri aşiretlerin kentteki yeni bir formu olarak sivil toplum kuruluşu (dernekleşme) olarak tezahür etmiştir. Söz konusu aile ve aşiret dernekleri, bir yandan çeşitli mekanizmalarla geleneksel yapının kent yaşamında korunup sürdürülmesini sağlarken diğer yandan da modernleşmenin sunduğu imkânlardan yararlanmaktadır. Dolayısıyla bu yapıların fonksiyonlarının bilimsel olarak incelenmesi aşiret sisteminin geçirdiği değişimleri anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın ana amacı, geleneksel bir topluluk olan aşiretlerin genel modernleşme temayüllerini incelemek iken çalışmanın diğer bir amacı da aşiretlerce kurulmuş olan aile ve aşiret derneklerinde ne tür bir modernleşme tarzının açığa çıktığını ortaya koymaktır.

Araştırma, karma yöntem ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma, anket bulguları, aşiret mensuplarıyla yapılan derinlemesine bireysel görüşmeler ile

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Historically, the geography where Kurdish tribes have been located is not only Kurdistan, but also Anatolia, Syria, Jordan, Thrace, the Balkans, Armenia, Georgia, Federal Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Khorasan, Afghanistan, Pakistan, Azerbaijan, Iran and Lebanon.

The names of Kurdish tribes have been recorded in ancient works, Byzantine sources and Islamic chronicles since Herodotus. However, the most important sources for the period 1514-1914 are the Ottoman archives.

The Ottoman Empire recorded the village populations, tribe and community names, number of farmer families, and the number of sheep and cattle, camel, horse in the countries it controlled. This work they did was called tahrir. After the Battle of Chaldiran (1514), the Ottomans started to make records in Kurdistan. The purpose of the tahrirs was to collect taxes for the treasury and to provide soldiers, food and pack animals for the army. It was also to ensure the security of the Ottoman Empire. Because many Kurdish tribes had a tendency to become a state. The Ottoman administration deported Kurdish tribes with the potential to establish a state to Anatolia and Thrace under the name of retail settlement.

Although the Ottoman archives provide important information about Kurdish history, they should be viewed with suspicion. Because recording the names of tribes, ‘cemaat’ and ‘boy’ in the Ottoman archives and cadastral books is a big problem. The Ottomans' purpose in naming them was to identify them. For this reason, it was according to the types of cattle and sheep they raised, according to their leaders or kethüdas to whom they were affiliated, or according to the plant or animal products they produced.

When the community and clan names are written in Turkish, it becomes very difficult to maintain ties with the main tribe from which they were separated.

In the light of field studies and sources, it has been understood that the naming of Kurdish tribes and communities is very diverse. Some of them were named according to their beys, pirs and sheikhs, some according to their settlements (toponymy), some according to their physical and physiognomic structures, some according to their agricultural and animal husbandry activities, some according to the weapons they used, and some according to their clothes.

Keywords: *Kurd, Kurdistan, Kurdish Tribes, Tribal names, Ethnonym*

TRACKING THE KURDISH TRIBES IN HISTORY

Abstract:

There is a need to write detailed Kurdish history and this is very important. Many Kurdish intellectuals tried to write history in the past. Although there is a lot of data in his works, but they are not written in a scientific style. The reason for this is statelessness. Kurdistan was divided between four nation-states at the beginning of the 20th century. These states denied the existence of Kurds and wanted to assimilate them. For this reason, the existence of Kurds and the Kurdish language are prohibited in studies related to history. In the studies carried out, even the names mentioned in the chronicles were falsified.

Tribal history is very important for detailed Kurdish history. Because Kurdish society consists of families and tribes. Tribal power in Kurdish society continued until the end of the 20th century. In fact, the tribes sense of solidarity and belonging have protected the Kurdish identity, Kurdish language and Kurdistan. Tribes and tribal confederations established many states and principalities in Kurdish history, and many principalities were destroyed by tribes. To put it briefly, Kurdish history is hidden in the history of tribes.

Tribes grow, divide and disintegrate throughout history. The first tribes disappear and new tribes emerge. It is understood from this that the names of the tribes are very important in tracing them. Therefore, in this study, we examined how Kurdish tribes, communities and tribes were named throughout the historical process and tried to explain with examples.

According to the reports of archaeological studies and the writings of historical works, it is understood that the existence of the Kurds has continued for four to five thousand years. However, although his name is mentioned in thousands of written works, Kurdish History has not been written or published in detail until today. Only Şerefhan (1543-1603), who was the governor of Bitlis, wrote Şerefname in 1597. This work, which is very valuable in terms of Kurdish History, covers both political history and social history. Şerefhan gave extensive coverage to the tribes as well as the principalities and states established by the Kurds.

Sources are important in determining tribal names. The most important resource is the tribes that are still alive. I spent my life in a region with intense tribal relations. I researched the tribes with curiosity and recorded their names.

Tarihte Kürt aşiretlerinin bulunduğu coğrafya sadece Kürdistan değil, aynı zamanda Anadolu, Suriye, Ürdün, Trakya, Balkanlar, Ermenistan, Gürcistan, Federal Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Horasan, Afganistan, Pakistan, Azerbaycan, İran ve Lübnan dır.

Herodot'tan bu yana antik eserlerde, Bizans kaynaklarında ve İslam kroniklerinde Kürt aşiretlerininadları kayıtlıdır. Ancak 1514-1914 dönemi için en önemli kaynaklar Osmanlı arşivleridir.

Osmanlı İmparatorluğu kontrol altına aldığı ülkelerde, köy nüfuslarını, aşiret ve cemaat adlarını, çiftçi aile sayılarını ve küçük-büyük baş hayvan sayılarını kaydediyordu. Yaptıkları bu işe tahrir deniyordu. Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra Osmanlılar Kürdistan'da da tahrir yapmaya başlamıştır. Tahrirlerin amacı hazine için vergi toplamak, ordusu için asker, iaşe ve yük hayvanıtemin etmek içindi. Ayrıca Osmanlı Devletinin güvenliğini sağlamak içindi. Çünkü birçok Kürt aşiretinde devletleşmek eğilimi vardı. Osmanlı yönetimi devlet kurma potansiyeli olan Kürt aşiretlerini parekende bir şekilde iskan adı altında Anadolu ve Trakya'ya sürmüştür.

Osmanlı arşivleri Kürt tarihi açısından önemli bilgiler sunmakla beraber şüpheyle bakmak gerekir. Çünkü Osmanlı arşivlerinde ve tahrir defterlerinde aşiret, cemaat ve boy adlarının kaydedilmesi büyük bir sorundur. Osmanlıların adlandırmaktaki amacı onları tanımlamaktı. Bunun için yetiştirdikleri büyük-küçük baş hayvan çeşitlerine göre, önderleri veya bağlı oldukları kethüdalarına göre veya ürettiği bitkisel veya hayvansal ürünlere göre idi.

Tahrirlerde Kürt aşiret, cemaat ve boy adlarını Türkçe yazılınca koparıldığı ana aşiretle bağını sürmek çok zorlaşmaktadır.

Saha çalışmaları ve kaynakların ışığında Kürt aşiret ve cemaatlerinin adlandırılması çokçeşitli olduğu anlaşılmıştır. Bazıları, beylerine, pir ve şeyhlerine göre, bazıları yerleşim yerlerine (toponomi) göre, bazıları fiziki ve fizyonomik yapılarına göre, bazıları tarım ve hayvancılık faaliyetlerine göre, bazıları kullandıkları silahlara göre, bazıları da kiyafetlerine göre adlandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kürt, Kürdistan, Kürt Aşiretleri, Aşiret Adları, Ethnonym.*

KÜRT AŞİRETLERİNİN TARİHTEKİ İZİNİ SÜRMEK

Özet

Detaylı (ayrıntılı) Kürt tarihi yazmaya ihtiyaç vardır ve bu çok önemlidir. Geçmişte pekçok Kürt aydını Kürt ve Kürdistan tarihini yazmayı denemiştir. Eserlerinde birçok veri bulunmasına rağmen bilimsel bir tarzda yazılmamıştır. Bunun nedeni devletsizliktir. Kürdistan 20. yüzyılın başında dört ulus-devlet arasında bölünmüştür. Bu devletler Kürtlerin varlığını inkar etmiş ve onları asimile etmek istemişlerdir. Bu nedenle tarih ile ilgili çalışmalarda Kürtlerin varlığı ve Kürt dili yasaklanmıştır. Yapılan çalışmalarda, kroniklerde geçen isimleri bile tahrif edilmiştir.

Detaylı Kürt tarihi için aşiret tarihi çok önemlidir. Çünkü Kürt toplumu ailelerve aşiretlerden oluşmaktadır. Kürt toplumunda aşiret yapısı 20. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Zaten aşiretlerin asabiyet ve aidiyet duyguları Kürt kimliğini, Kürt dilini ve Kürdistan'ı korumuştur. Aşiretler ve aşiret konfederasyonları Kürt tarihinde pek çok devlet ve beylikler kurmuş, pek çok beylik te aşiretler tarafından yıkılmıştır. Kısaca söylemek gerekirse Kürt tarihi aşiretlerin tarihinde gizlidir.

Aşiretler tarih boyunca büyür, bölünür ve parçalanır. İlk aşiretler yok olur, yeni aşiretler ortaya çıkar. Bundan anlaşılıyor ki aşiretlerin izini sürebilmek içinadlarıçok önemlidir. Bu nedenle bu çalışmamızda tarihi süreç içinde Kürt aşiret, cemaat ve boylarının nasıl adlandırıldığını inceledik ve örneklerle açıklamaya çalıştık.

Arkeolojik çalışmaların raporlarına ve tarihi eserlerin yazımına göre Kürtlerin varlığı dört ila beş bin yıldan beri devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak binlerce yazılı eserde adı geçse de bugüne kadarKürt Tarihi detaylı bir şekilde yazılmamış ve yayınlanmamıştır. YalnızBitlis beylerbeyi olan Şerefhan(1543-1603), 1597'de Şerefnameyi yazmıştır. Kürt Tarihi açısından çok değerli olan bu eser hem siyasi tarihi,hem de toplumsal tarihi kapsamaktadır. Şerefhan Kürtlerin kurduğu beylikler ve devletlerin yanında aşiretlere de çok geniş yer vermiştir.

Aşiret adlarınıntespitinde kaynaklar önemlidir. En önemli kaynaklar halen canlığını koruyan aşiretlerdir. Benim yaşamım aşiret ilişkilerinin yoğun olduğu yörede geçti. Aşiretleri merakla araştırıp adlarını kaydettim ve inceledim.

Şahin, İlhan. Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, Eren Yayınları, İstanbul 2006.

Sykes, Mark. The Caliphs' last heritage : a short history of the Turkish Empire. Weşanên MacMillan and co. Limited ê, London, 1915.

Şerefhan Bitlisi. Şerefname Kürt Tarihi (1. Cilt). Weşanên Nûbiharê, İstanbul, 2013.

Şur, Tuncay û Yalçın Çakmak. Aktör, Müteffik, Şaki, Kürt Aşiretleri. İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.

Tapper, Richard. İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler; Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi, çev: Dilek Özdemir, İmge Yayınevi, 2004.

Tapper, Richard. Frontier Nomads of Iran : A Political and Social History of the Shahsevan Cambridge Middle East Studies. Cambridge University Press, 1997.

Türkay, Cevdet. Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar. İşaret Yayınları, İstanbul, 2005.

Zuhal Özbaş, "XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran Sınır Diplomasisinde Caf Aşireti", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.

Zarar Siddiq Tawfiq Kurdish Tribes And Tribal Leaders In The Middle Ages.

Perawêz:

---

[1] Hüterroth (1959), Bergnomaden und Yaylabauern im mittleren kurdischen Taurus.

[2] Beşikçi, Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar Göçebe Alikan Aşireti.

[3] Akyürekli (2016), Koçkırı Kırımı, r. 33.

[4] Eşîra Yüksel Avşar'a rewşenbîra Kurd e.

[5] Öztürk (2004), 16. Yüzyılda Kilis, Urfa ve Adiyaman Çevresinde Cemaatlar-Oymaklar. R. 40.

[6] Herodotus. Pirtûka I, Klio, Karina – Kaunos – Lykia, r. 173.

[7] Milyas di zimanê Girekî de tu maneya wê peyvê tuneye. Milyas piraniya Milia yê ye.

[8] Farqînî, Ferhenga Kurdî-Tirkî.

[9] Hamdullah Mustawfi Qazwini, The Tarikh-i Guzida or Select History, r. 134.

[10] Ekinci (1999), Siverek Sancağı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1518-1523).

[11] Matthew ofEdessa, Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries The Chronicle of Matthew ofEdessa, r. 100

[12] Tapper, Frontier Nomads of Iran : A Political and Social History of the Shahsevan. r. 39.

[13] Mansell (1904), List of Kurdish and Arab tribes in Middle Euphrates Valley.

Hüterroth, Wolf-Dieter.Bergnomaden und Yaylabauern im mittleren kurdischenTaurus. Marburg, 1959.

Izady, R. Mehrdad. Bir el Kitabı Kürtler. Weşanên Doz, İstanbul, 2004.

James, B. (2011). Selahaddin ve Kürtler. İstanbul: Avesta Yayınları.

Lescot, Roger. YEZİDİLER Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri. Avesta Yayınları, İstanbul.

Lindner, Rudi Paul. Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar, (çev: Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Lindner, R.P., Nomands and Ottomans in Medieval Anatolia, Blomingtoon, 1983.

Maunsell, F.R. (1904), List of Kurdish and Arab tribes in Middle Euphrates Valley. Ji "website of Jelle Verheij, historian" hatiye girtin.

Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of The Ottoman Empire", The Journal of The Royal Anthropological Institute ofGreat Britain and Ireland, cilt; 38, (1908).

Matthew of Edessa, Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries The Chronicle of Matthew ofEdessa. National Association for Annenian Studiesand ResearchARMENIAN HERITAGE SERIESUniversity Press ofAmertcaLanham· New York, London.

Mehmed Emin Zeki Beg. Kürtler ve Kürdistan. Weşanên Nûbiharê, İstanbul, 2011.

Minorsky,V. Thomas Bois and D.N. Mac Kenzie. 2004. Kürtler ve Kürditan. Doz yayınları, İstanbul.

Nejat Abdulla, İmparatorluk, Sınır ve Aşiret, Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması, Avesta Yayınevi, İstanbul, 2009.

Oberling, Pierre. 2004. The Kurdish Tribes. https://iranicaonline.org/articles/kurdish-tribes.

Omerxalî, Xanna. Sîstema Ocax, Qebîl û Eşîrên Êzdiyan: Termînolojiya Wan. 2007: Êzdiyatî: Civak, Sembol, Rîtûel, r. 33-65. Wergera ji Ingilîzî: Ergîn Opengîn. Avesta. Stenbol. ISBN: 978-9944-382-25-0.

Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı, İstanbul, 1987.

Öztürk, Mustafa. 16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatlar-Oymaklar. Firat Üniversitesi Yayınları, Elazığı, 2004.

Reşî, Şoreş. Dîroka Kurdên Koçber. Anatolya Navîn, Xorasan, Sûriye, Rusya I.-II. Înstîtûya Kurdî li Stockholmê, Swed, 2008.

Cengiz, Seyfi. Kürt Aşiretleri Gelenekleri ve Hanedanlıkları (Şerefname Analizi). 2006.

Çiftçi, Erdal. Fragille Alliances in The Ottoman East: The Heyderan Tribe and The Empire, 1820-1929. Têza doktorayê, 2018 (Nehatiye weşan). İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara.

Çobanoğlu, A. Uğur. Bir Kimlik Tespiti Kürd Êliyan Aşireti. Weşanên Doz, 2021, İstanbul.

Dinç, Fasih. 2024. Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum. Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati 1839-1914. İletişim Yayınları, İstanbul.

Donald, McDowall. Moder Kürt Tarihi. Doruk Yayınları, İstanbul, 2004.

Gencer, Fatih. 2016. Derviş Paşa, Tahdid-i Hudud-ı İraniyye Me'mur Derviş Paşa Layihası.

Ekinci, İlhan. Siverek Sancağı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1518-1523).

Erdem, Aylin Ü. Doğu Anadolu'nun Demir Çağı Aşiretleri. TÜBA-AR 14 / 2011, Ankara.

Erepolat, Mehmet Salih. XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Siverek Karakeçilileri. Mehmet Eröz Armağanı, İstanbul, s. 225-239.

Erhan, Selahattin. Idendity Formation and Polical Organization Anatolian Nomads: The Beritanlı Case. Têza doktorayê, 1992 (Nehatiye weşan), University of Texas at Austin. USA.

Herodotus' History. Translated from Greekby G. C. Macaulay(New York, 1890), Prepared by Robert Bedrosian.

Fredrik Barth, Nomads of South Persia, The Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy, Oslo University Press, 1961.

Gökalp, Mehmet Ziya. Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler. Haz.: Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınlar, 1992.

Özgültekin, Ramazan. Siverek'in Sosyal Yapısı ve Aşiretler Tarihi. Siverek-Şanlıurfa, 2015.

Gündüz, Tufan. Anadolu'da Türkmen Aşiretleri. Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

Halaçoğlu, Yusuf. 2009. Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Hammer, Emily. Local Landscape of Pastoral Nomads in Southeastern Turkey. Doctoral dissertation (nehatiye weşan). Harvard University, USA.

Alemdar, Yalçın. Anadolu’nun Duraklama ve Gerileme Döneminde Güney ve Güneydoğu Anadolu’da Ocaklar ve Aşiretler. I.– II.Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi, / 2014/9-10 17.

Aristova, T.F. Kürtlerin Maddi Kültürü Geleneksel Kültür Birliği Sorunu. Weşanê Avesta, İstanbul, 2002.

Averyanof, P. İ. Osmanlı-İran-Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl), Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

Baba Merdoxê Rûhanî (Şîwa). Dîroka Navdarên Kurd. Arif, Alim, Edîb, Şair. Bergê yekem, Duyem û Sêyem. Weşanên Nûbiharê, 2020, İstanbul.

Bates, Daniel G. 1973. Nomads and farmers : a study of the Yörük of southeastern Turkey. University of Michigan, USA.

Bestor, Jean Fair. 1979. The Kurds Iranian Baluchistan: A regional Elit. M.A. Thesis, McGill University, 1979.

Beşikçi, İsmail. Doğu’da Değişim ve Yapısal Sorunlar Göçebe Alikan Aşireti.

Blau, Otto. Nachrichten über kurdische Stamme. Mittheilungen über die Duśik-Kurden. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Leibzig, 1862, 621-627.

Blau, Otto.Die Stamme des nordöstlichen Kurdistan. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Bd. 16 (1862). r: 607-628.

Blau, O. Êlên bakurê rojavayê Kurdistanê. Wergerandin ji Almanî: Cankurd / 2001.

Bozkurt, Ibrahim (2021), Aşiretler Tarihi.Weşanên Nûbihar, Istanbul.

Bruinessen, Martin van, Ağa, Şeyh, Devlet, (çev: Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Bruinessen, Martin Martin. Kurds, states, and tribes. In Jabar, Faleh A. & Dawod, Hosham. Tribes And Power: Nationalism And Ethnicity in the Middle East.2004, Universidade Federal do Parana.

Çakar, Enver. 2012. Elazığ Baskil Yöresi Aşiretleri. Ankara.

Çabuk, Fehminaz, “Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi(1850-1900)”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Têza doktorayê nehatî weşan), Kayseri, 2017

Çakar, Enver (2013), Osmanlı Döneminde Harput'ta Kırsal Yerleşme: Baskil Örneği. Fırat University, 2020.

Di van salên dawiyê de komelên eşîran ava bûn û xwe bi xwe diroka xwe vedikolin. Di nava eşîran de derheqê eşîran de efsaneyên devkî jî pir in.

Li ser eşîrên kurdan hinek vekoler di konsepta antîkurdolojî ye de, hinek jî di konsepta Kurdolojîyê de xebitîne, xebatên wan hatine weşandin.

Navê eşîrên kurdan pir babetî ne. Di dîrokê de bi deh hezaran navê eşîr û tayfeyê Kurdan hene.

Gerek bona xebatên li ser eşîrên kurdan komê vekoleriyê ava bibin. Navên di arşîwan de û berhemên vekolerî de bên sererastkirin.

Çavkanî

998 Numaralı Muhasebe-i Diyar-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kadiriyye Defteri (937/1530) I. -II. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998.

Diyarbakır Ahkam Defterleri'nde Konar-Göçerler ile İlgili Hükümlerin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. Burcu Çelik. Têza lîsansa bilind, nehatiye weşan, Ordu, 2007.

Hamdullah Mustawfi Qazwini, The Tarikh-i Guzida or Select History, r. 134.

T. . APHCTOBA KyPHbl

3AKABKA3bfl

(HCTOPHKO-9THOrPA4»HHECKHft OHEPK)

Abdulla, Nejat. İmparatorluk, Sınır ve Aşiret, Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması, Avesta Yayınevi, İstanbul, 2009.

Akın, Fatma, Tanzimat Döneminde Anadolu'da Konar-Göçer Aşiretler (1839-1876), (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2020.

Akman, Ekrem. Siverek, Şehir, Mekan ve İnsan. Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2021.

Akman, Ekrem, Ramazan Özgültekin, Hüseyin Demirbağ, Kadir Sun. Tarih ve Kültürüyle Siverek. Siverek Kaymakamlığı Yayınları, Siverek Şanlıurfa, 2003.

Akıyürekli, Mahmut. Koçkıri Kırımı 1920-1921. Tarih Kültürü Yayınları, İstanbul, 2016.

Alakom, Rohat. Orta Anadolu Kürtleri. Evrensel Basın Yayın, İstanbul, 2004.

Alçıtepe, Bir İngiliz Casusluk belgesine göre Kürdistan ve Kürd Aşiretleri. Weşanên Peywend, Van, 2021.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

2.5. Nav nivîsandinên Îngilîzan

Dewleta Îngilîz di sedsala 19a û serê sedsala 20a de bi rojhilata navîn û Kurdistanê re pir têkil bûn. Gerok, Misyonêr, Casûs, dîplomat û leşkerên Îngilîz derheqê erdnigarîya Kurdistanê eşîrên Kurdistanê de pir bîranîn û raport amedekirine. Di dokumentên xwe de navê eşîrên Kurd gorayê fonetîkên xwe nivîsandin. Hinek navên eşîrên Kurd di arşîwên Îngilîzan[13] de, me telafûza navê wanê Kurmancî di nava kevanê de diyarkir: **Drejzhan** (Dîrêjan)**, Jambeg** (Canbeg), **Sinamnenli** (Sînemîlî), **Kilijli** (Qiliçli), **Jubas** (Çûva), **Shiro** (Şîro), **Sakusaghe** (Saq ûşaxi), **Alkhasli** (Alxasli), **Khidrasor** (Xidirsor), **Kiavi** (Kawî), **Kurejik** (Kurecik), **Isoli** (Îzolî), **Kashanli** (Kaşanli), **Merdesi** (Mirdêsî), **Rushvan** (Rişwan), **Sherkia** (Şerqiyan), **Chemika** (Çemika), **Kumnakshan** (Kumnexşan), **Khidrki** (Xidrekî), **Kuran** (Kuran), **Chuvan** (Çuvan), **Seidan** (Seyidan), **Kiki Khalejan** (Kîkî Xelecan)**, Kiki Cherekan** (Kîkî Çêrkan), **Dakori** (Dekorî), **Sheikhdodanli** (Şêxdodiyan).

2.6. Nav nîvîsandinên Ûris

Împeratorya Ûris ji serê sedsala 19ya bi rojhilata navîn û Kurdistanê re pir têkil bû. Gelek zanyar û şirovekar dibên Ûris dixwaze xwe bigihîne deyayên germ. Nêrînek din jî dibên Ûris Mesîhiyên Ortodoks in, loma dixwazin xwe bigîhînin çavkaniyên mezîhiyê Entakya, Ruha, Nisêbîn û Mûsil û Qudsê. Eşkereye ku li ser riya deyayên germ û van deveran erdnîgariya Kurdistanê heye. Loma Ûrisan li ser sosyolojiya Kurdan, zimanê kurdî xebîtine. Di dokumanên xwe de bi elfabeya kirîlî û goreyê fonetîkên xwe navên eşîrên Kurd nivisîne. Navên çend eşîrên Kurd ji kirîlî hatine veguhestin bo latînî diyar bikim: **Radiks** (Redkan), **Dzhelali** (Celalî), **Biryuki** (Birûkî), **Milanly** (Milan), **Dzhunuki** (Cûnikî), **Elianli** (Elîyan), **Dilheyranly** (Dilxêran), **Jemadinly** (Cemaldînî).

2.7. Nav nivîsandinên Frensiz:

Radki, Bourouki, Galtourni, Bilikany, Djelali, Milanlî, Zasas, Eyderanli, Boktanli, Barazi, Moutkans, Dakourié (Dekûran).

Encam:

Ji bo dîroka Kurd û Kurdistanê bênivîsandin dîroka eşîran çavkaniyên sipehîne. Ji bo dîroka eşîran jî navên eşîran pir muhîm in. Navên eşîrên kurdan yên ku zindîne bi hezaranin û hemû tê zanîn. Derheqê eşîrên kurdan de di kronîkên antîk de, di kronîkên Îslamê de di arşîwên dewletên ku bi Kurd û Kurdistanê re têkilin de pir zanyarî hene. Yanê çavkanî pir in.

Keykanlû: Bêşek ji eşîra Kîka nin, safewiyan ew jî birin Xoresana Bakur.

2.3. Navlêkirinên Ezerbêcaniyan: Cibikli (Cibikan), Heseneh, Eliyanlı, Tehmezli, Şadmanlı, Redikanlı, Azizanlı, Şeyhbizanlı.

Cibikan yek ji êla damezirînera konfederayona Milan in. Lê di 1691î de ji bo Reqayê emrê îskana neçar derketiye. Cibikan qebûl nekirine û çûne Nexçşîwanê. Di teksên ekademiya Ezerbêcaniyen de wek Cibikli derbas dibe.

2.4. Navlêkirinên Ereban: kronîkên îslamê, gerok û dîroknivîs

Hinek Mînak: **Denabîl**, **Al-Areş**, **Ala-Kejan**, **Al-Milliye.**

Denabîl: Dumilîyan wexta sefera xaçiyan ewilî çûn Berriyê. Ji xwe ev hoz koçer bûn zivistanê diçûn Berriyê, havînê diçûn zozanên Dersimê. Wexta şerê xaçiyên frengî û Kurdan bi Selçûkiyan ve girêdayî li Berriyê jî sitare neketinê. Xwe sipart in Çiyayê Şengalê. Di pêvajoya geşbûyina Ola Ezdî de hinek çûn Xoyê bûn desthilatdar, hinek şûnde vegeryan Sorekê wek Qerexaniyan û Axaçxaniyan û hinek jî li Şengalê man.

Al-Areş: Areşan herhal navê xwe ji serokekî nav Areş girtiye. Anuka li Sorekê niştecîne. Di nava wan de bi navê Kerto, Sinco û Belo gelek nav hene. Areş navekî rojhilatî ye. Kerto navekî Xoresanî ye. Navê Sinco û Belo Şengalî ne. Areşan jî bêşek ji Eşîrên Milan in.

Ala Kejan: Esas navê wan Kejan in. Nayê zanîn ku navê xwe ji yekî nav Kejo girtine yan ji durfê xwe girtine. Kejan bêşek ji Milan in. Herhal ew jî di sedsala 12a de ji ber xaçiyan çûne nêzîkê Îsfehanê bi cî bûne. Nuka li wir bi navê Kejan gelîyek û şûnwarek heye. Di pey dagirkerî û talankerîya Moxolan û Temirleng re vegeryane bakur. Di arşîwên Osmanî yê sedsala 16a de lî herêma Çîyayê Kurmênc xuya dikin. Di pey Qetlîama Qûyûcû Mûrad Paşayê serfermandarê Osmanî (1607) re ji wir koçî navbera Ruha û Diyarbekirê kirine.

Al-Milliye: Milan bi navê xwe kevintirîn ji makeşîrên Kurdan yek e. Ji sedsala 10a şûn de bi hawayekî konfedere saz bûye. Li navbera Ruha, Diyarbekir û Mêrdînê bi cîh bû şûn de ji serê sedsala 16 hetanî serê sedsala 20a demdemî navbera Rûbarê Ferêt û Şetê Diyarbekir kontrol kiriye. Ji Helebê hetanî Mûsilê Berrî kontrol dikir loma bi Ereban re pir têkil bûye. Di dema Siltan Evdilhemîdê II. de jî di sazkirina Alayên Hemîdî de cîhekî girîng girtiye.

Konar-Göçer Ekrad, Ekrad Taifesi, Hespkêşan, Boynuinceli, Kilorî, Silsupur.

Hespkêşan: Ev ji pênasekirina baca xwe hespa didin Osmaniyan loma ev nava lêkirine. Ekademîsyenan jî wergerandine tirkî, di xebatê xwe de atçeken bi kar tînin.

Boynuîncelî: yanê hustuzirav, bêşek ji eşîra Milan in.

Kilori: Ev nava ji bo pênasekirina baca xwe mûye bizina didin Osmaniyan lêkirine. Ew bêşek ji eşîra Şêxbizeyna nin.

Silsupur: Ev bemahiyê Zu'lqadirên Albîstanê ne. Ji bo wan bi talankeriyê pênase bikin loma ev nava lêkirine. Silsupuriyan carê çûn cem Safewiyan, li wir pêrîşan bûn, dîsa vegeryan welatê xwe.

Gorayê bacdayinê : navê Yüzdeciyan li eşîrên kurd kirine. Yanê ji sedî deh bacê didin Osmaniyan.

Di arşîwên Osmanî de ji bo eşîra Milan navên hatine nivîsîn. Milli, Millili, Millo, Milli Ekradı, Milli göçer, Milli-i Kebir, Milli-i Tavan (Taban), Milli-i Sagir, Milli Türkmeni, Milli Akkeçili, Milli Mahmut, Milli Pazgürü û Bahaeddinlû.

Ev jî di arşîwên Osmanî de hinek navên eşîrên kurd: Ekrad-ı İzzeddin, Kılıçlı Ekradı, Hasan Kethüda Cemaati, Kasım Kethüda Cemaati. Kavi Taifesi, Rumyanlu Taifesi, Şekağı Taifesi, Bazeki Taifesi, Kejanlu Cemaati, Kürdili Oymağı, Cemaat-i Dünbalî, Cemaât-i Berâzî.

2.2. Navlêkirinên Îraniyan : Şahsewen, Donbolî, Zaferanlû, Keykanlû

Şahsewen: Gorayê Tapper[12] Şah Abasê Safewî ji boy xwe ji hêzên şîayê yên din bi parêzê ji 32 eşîrên kurdên qizilbaş bendek çêkiriye ku ji van re Şahsewen hatiye gotin. Ev bûne mirîdên xwebexşê şah, kurdî jibîr kirine û bûne ezerî.

Donbolî: Kurdên ji herêma Sorekê ne. Cîhê ku lê niştecî bûn Dumilya bû. Dumilya ji wir çûn Şengalê, ji Şengalê çûn rojhelat bûn xwediyê Kela Xoyê. Neçar bûn mirîdê Şahê Safewiyan û taliyê de ji hêla sîyasî de nav çûn û asîmîleyî zeriya bûn.

Zaferanlû: Milanê bi navê Eşî Zaxûraniyan bûn, havînê li zozanên Çemîşgezekê, zivistanê li Berriya Serêkaniyê bûn. Çûn Ezerbêcanê, şahê Safewiyan ew li bakurê Xorasanê niştecî kirin.

Alī Ağa, mīr-i ‘aşīret-i Ekrād-i Böciyān.

Barukī oymağı, Millī Göçer Ekrād ‘aşīreti, Mardin kz: Eşîra Birûkan wê demê li vir bûye.

Basyān Ekrād ‘aşīreti cemā‘ati, bk. Pasyān Ekrād ‘aşīreti, Savur kz.

Cemālü'd-dīnlü oymağı, Millī Göçer Ekrād ‘aşīreti, Mardin kz: Cemaldîna nuka li Erzeromê û Qersê ne.

Hallī [Halān ?]oymağı, Millī Göçer Ekrād ‘aşīreti, Mardin kz.
Hanay (?) oymağı, Millī ‘aşīreti, Mardin kz.:
Hācī Mahmū[d] Bey, mīr-i ‘aşīret-i MillīGöçer
Hindilü cemā‘ati, Millī Göçer [-‘aşīreti], Mardin kz.:
Kara Hācī oymağı, Tabanlı [-cema‘ati], MillīGöçer Ekrād ‘aşīreti, Mardin kz.
Kara Keçilü cemā‘ati, Mardin kz., Kara Keçilü [-cemā‘ati], Berriyyecik n.
Kara Keçilü Ekrād ‘aşīreti cemā‘ati, Berriyyecik n.
Millü Ak Keçilü Ekrād ‘aşīreti, Mardin kz.
Millī Ak Keçili Ekrād ‘aşīreti cemā‘ati, Mardin kz.
Millī cemā‘ati], bk. Benī cemā‘ati, Millī‘aşīreti, Mardin kz.
Millī Göçer [-‘aşīreti], Mardin kz., Millī Göçer cemā‘ati, Mardin kz.
Millī Göçer cemā‘ati, [Mardin kz.].
Millī Göçer Ekrād ‘aşīreti, Mardin kz.
Milikānlu(-i diğer) oymağı], bk. Minlikān(-i diğer) oymağı, Millī Göçer Ekrād ‘aşīreti,

Lîwaya Edene

Cemālü'd-dìn cemā‘ati, Dündarlu [-tā’ifesi], Dündarlu ve Bulgarlu n.: 317
Zerzirlü cemā‘ati, Çalca mz., Yüreğir n.: 311
Bucaklu cemā‘ati, Anamaslu tā’ifesi, Yörükān-i Mar‘aş
Tirkeşlü cemā‘ati, Döngeleli tā’ifesi, Yörükān-i Mar‘aş: 454
Tirkeşlü cemā‘ati, bk. Serleşlü cemā‘ati,
Hızır Sādıklu cemā‘ati, Kemāllu cemā‘ati, Kars kz.

Li Welayeta Aydınê

Dirmil tabi-iKaracakoyunlu, Karakuyu Menteşelisü.

Di defterên tehrîrê de hinek navên derheqê eşîrên kurdande hatine nivîsîn:

Ji bo vekolînan arşîw di pey salên 1940î re vebûn. Berê hatin parzûnkirin, pâşê pêbipê vekirin.

Ekademiya Tirka bi xwe baweriya arşîwan rexne dikin. Çunkî tehrîrkirin pir zehmet bû. Yazicî ne kêrhatîbûn. Ji bo yaziciyan çûyina gundan pir zehmet bû. Hinek ekademîsyenên tirk dibên dibên ji ber zehmetbûnê yaziciyan ji berxwe wek yên berî xwe nivîsandine.

Dewleta Osmanî ji bo eşîrên kurdan yên mezin nebe bela serê wan perçe perçe dikirin û li Anatolyayê neçar îskan dikirin. Gava yazicî çû cem wan perçeyana giştika gotin em ji filan makeşîrêne. Loma yaziciya gelek navê cûda û ecêb li wan kirin. Gelek nav bi Tirkî lêkirin. Îjar wexta vekolîner ji wê rewşê îstifade kirin û gorayê antîkurdolojiyê dîtinên xwe di xebatên ekademîk te diyar kirin û şirove kirin.

Gorayê arşîwên Osmanî navê hinek eşîran li Mîremîraniya Diyarbekirê

Sencaxa Berriyyecikê: Çaxa Osmanî mîrêmîraniya Diyarbekirê nuh teşkîl kir Sencaxa Berriyecikê jî ji konfederasyona Milan re tarxan bû. Çunkî artêşa Milan jî li nîk artêşa Osmanî, bi Safewiyan re ketibû şer. Wê hîngê Wêranşahr xirabe bû, Mîrên Milan li sê gundên nêzîkê Wêranşahrê: Çemlem, Xaçûk û Tilgoranê niştecîbûn.

Döğerni ʻaşīreti, Āmid: Eşîra Dugirniya ye. Nuka di zimanê kurmancî de bûye Dugerînan.

Hācī Mahmūd Bey, mīr-i ʻaşīret-i MillīGöçer
Badikī-i Tūr cemāʻati û Badikī cemāʻati: Eşîra Badika.
Banukī cemāʻati, bk. Panukī cemāʻati, Başika n.
Behrāmkī ʻaşīreti.
Bociyān ʻaşīreti, Āmid û Bociyān cemāʻati, Āmid
Busak-i Çūbî cemaʻati
Kikī cemāʻati, bk. Gigī cemāʻati
Zend Nemrīz cemāʻati û Zend-i Tur cemāʻati.
Zengene cemāʻati û Zengene-i Tur cemāʻati.
Zilan ʻaşīreti, Āmid û Zilan cemāʻati, Āmid.
Zü'l-Hayrāt cemāʻati, Başika n.
Acem oymağı, Kara Keçilü Ekrād ʻaşīreti,

Ahmed Kethudā, Mehmed Kethudāoymağı, Kara Keçilü Ekrād ʻaşīreti, Berriyyecik n

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Rûtan: Eşîra Rûtan jî bi eşîren Milan re çûye herêma Baxtiyari. Êdî nizanim dema Moxolan de, yan dema Temirleng de vegeryane herema Dersimê. Li Dersimê jî şerê navxweyî yê bîr û baweriya olî gur bû şûn da li gelek deverên bakur belav bûne, bi taybetî li Derika Çiyayê Mazî bicîbûn.

Şerqiyan: Di esasê xwe de Xalidîne. Ew jî berbî Şengalê û Nexşîwana Ezerbêcanê çûbûn. Hinek ji wan li ser banga mîrê konfederasyona Milan vegeryan nav Milan, nuka li derdora Wêranşahrê ne. Dewrêşê Evdî ji wê eşîrê bû. Lê piraniyan derbasê Anadolanavîn bûn, bawerî û ziman guherîn, asîmîle bûn.

Torinan: Bendên eşîrên, yan jî eşîrên mezin di nava xwe de bi navê torinan qebîle, ber yan jî tayîfeyan dihewînin. Paşê ew wek eşîr tênaskirin û navkirin.

2. Navlêkirinên biyaniyan

Helbet biyanî ji bo berjevendiyên xwe gorayê zimanên xwe nav li eşîrên Kurdan dikirin. Nîvê pir Dewleta Osmanî,îranîyan û ereban nav li eşîrên Kurdan kirine. Îngilizan, Frensizan û Ûrûsan jî gorayê fonetîga zimanên xwe binavkirine.

2.1. Navlêkirinên Osmaniyan

Osmaniyan di nîvekê sesala 14a de derbasê Trakyayê û Balkanan bû. Di sala 1402a de Temirleng dewleta Osmanî ji pêda xist. Dewleta Osmanî dewrek fetretê derbaskir şûnda dîsa li Balkanan dest bi futûhatê kir. Wê hîngê dîtin ku dewletên Ewrûpî deverê ku kontrol dikin tehrîra çêdikin. Wan jî ji sala 1450î şûnde dest bi tahrîra kirin. Di pey Şerê Çaldiranê (1514) û zeftkirina Sûriye û Misrê re Kurdistana bakur û rojava kete bin kontrola Osmanî. Osmanî di sala 1518a de li Kurdistanê dest bi tehrîra kir. Tehrîr di 1570yî de qedyane.

Tehrîr ji boy bac girtinê, ji boy leşker peyda kirinê, ji îstixbaratê û ji bo lojîstîka dewletê dihat çêkirin. Yên defterê tehrîrê tijedikirin ji wan re yazicî dihat gotin. Yaziciyan li gundekî çend berê cot (benak), çend nefer, çend terşê hûr û yê gir hene qeyd dikirin. Neferên gund ji kîjan eşîrê, ji kîjan tayfeyî ne ew jî qeyd dikirin. Ji Yazicîyan re etnîsîte pir muhîm nibû. Ya muhîm pênase kirina wan bû.

Îjar defterên tapî tehrîrê, Ruûs, muhimme, ahkâm, timâr ruznâmçe, maliye ruznâmçe, mevâcib, Temettuat, Avarız, Cizyeyê û sîcîlên şeriyê ketin dewsa

Arşîwên Osmanî di bin parastina dewlet û hukmatêde ne. Berê digotin arşîwên Osmanî yên serokwezirîyê û nuka bûye yên serokkomariyê.

Siwêydiyan bêşek ji eşîra Bûcak in. Bêzikî (Pazûkî) jî bêşek ji Siwêydiyan in. Di pêvajoyê de navê Siwêydiyan hate guherîn bû Seyidan. Seyidan nuka li navçeyâ Wêranşahrê ne. Bêzikî jî li navbera Ruha û Curnêreş in.

Indaran û **Ceraban**. Ev herdu eşîr anuka di nava benda Qeregêçî ne. Indaran di pey têkçûna Elî Paşayê Canpolatî (1607) re ji Eyn Dara ya Çîyayê Kurmênc hatine nava Qeregêçiyan. Ceraban jî ji Cerablûsê hatine nava benda Qeregêçiyan.

1.3. Navlêkirinên gorayê kar û barê wan

Eşîra **Şivankaran** anuka li Kermaşanê niştecîne. Lê ji sedsala 10a hetanî sedsala 15a di siyaseta Îranê de bi hêz bûn. Bi navê **Şivankaregazalan. Şabanqera** (**Çupanqara**) jî tên nasîn.

Şûrkêşan û **Tîrkêşan**: Ev herdu eşîr li rojavayê Kurdistanê bi hêz bûn. Gorayê dîtina min Şûrkêşan bêşek ji eşîra Dinayî û Tîrkêş ji eşîra Dasinyan e. Ew dema Selahedînî Eyûbî de di nava artêşa Eyûbiyan de bûn û li Çiyayê Kurmênc û Mereşê bi cî bûn.

Tirkaşwend (Hemedan): Li navbera Asadabad, Hemedan û Tûsirkan dijîn.

Kafruşî: Li Kerkûkê ne.

1.4. Navlêkirinên gorayê durfê wan

Kurdan gorayê rengê canê wan, rengê çav û porê wan, gorayê bejna wan nav li hev kirine. Hinek mînak: **Soran**, **Reşan**, **Gewran**, **Sipkîyan**, **Cûnikan**, **Kejan**, **Zerikan** (Zirikan), **Dirêjan**, **Keçelan, Ziravkan (Ziroşkan), Qizilan.**

1.5. Navlêkirinên gorayî cil û bergên wan:

Gorayê cil û bergan jî nav li hev kirine. Hinek mînak: **Çuxsoran**, **Çuxreşan, Kumnexşan**, **Kumsoran** (Nazîmiye), **Kumzeran**.

1.6. Navlêkirinên gorayê niştecîbûyin û akincîbûyina wan:

Hinek mînak: Rewadî (Rawendî), **Boxtî** (Botî, bûxtî), **Baravî**, **Qereçolî**, **Serdeştî, Deştî**, **Çiyareşî**, **Gamirî**, **Gawestiyayî, Holikan, Maydeştî (Mahîdeştî), Berwarî Bala, Berwarî Jêr.**

1.1.7. Navlêkirinên taybetî

Mînak: **Rojekî**, **Rûtan**, **Şerqiyan** û **Torinan**

Rojekî: Ji bo parastina mîrgeha Bidlîsê bi dehan eşîr û tayfe di rojekê de li hev kirine, loma ev navâ lê bûye.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

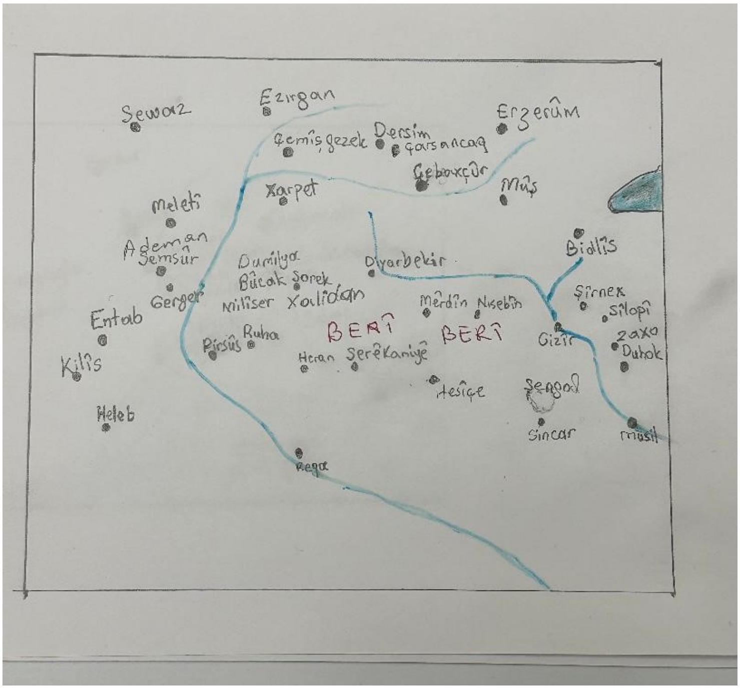

Nexşe 2. Şûnvarên derheqê Eşîra Semsûriyan, Eşîra Gergeriyan, Eşîra Dûmilyan û Eşîra Bûcakan.

Qazwînî[9], Şerefxan û Mehmed Emin Zekî Beg vê bûyerê wiha dinivisînin. Di serê sedsala 12a de 500 qebîleyên Kurd ji erdê Şamê koçî Herêma Baxtîyarî kirin. Şerefxan û Mehmed Emin Zeki Beg ev zanyariya ji Qazwinî wergirtine. Lê di hinek nusheyan de 400 û 100 famîlya jî dinivisîne. Le min tê dernexist ku Qazwînî ev zanyariya ji kê wergirtiye.

Dumilyan, Semsûriyan, Gergeriyan li Şengalê sekinîn. Dumilyan paşê çûn Xoyê bûn desthilatdar. Neçar ketin bin destê Safewiyan û bûn şîa, paşê jî Tirkîzê bûn û wenda bûn. Ereba gotin **Denabîl**, Îraniyan gotin **Donbolî.**

Gorayê arşîwên Osmanî di tehrîrên sedsala 16. de tenê li herêma Sorekê Eşîra Xalidî û Eşîra Çuvî (Çobî) man (Ekinci, 1999)[10]. Gorayê dîtina min wexta eşîrên Mîlan, Dumilyan û Bûcakan bi rojhelat de koç kirin ev herdu famîlye li herêmê man. Wan pişta xwe spartin çiyayê Qerejdaxê û hêzên wan xurt bûn. Dikarîbûn bersîva Ermeniyan û Frenkiyan bidin. Mateosê[11] Ruhayî qala yekî nav Xalit dike. Gorayê Mateos artêşa Ermenan talanê wan biriye, Xalit talanê xwe vegerandiye. Eşîra Xalidaya navdar navê xwe ji wî girtiye.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Wexta Sefera Xaçiyan ya ewilî (1097-1001) hat û li Ruhayê Dewleta Frenkan (1098-1146) ava bû artêşa frenkan û hêza ermenan kurdên deverê talan kirin. Ji xwe dagirkirina Xaçiyan ji Mereşê destpêkiribû û Bêsnî û Entab jî ketibû bin destê Frenkan. Talanên Frenkan ji Wêranşahrê û Serêkaniyê hetanî Nisêbînê dewam dikir.

Kurd nekarîbûn li ber vê artêşê bisekinin. Mîrên Siwêydiyê (Sorekê) berbî navbera Darahênê û Çebaxçûrê çûn, li wir Xançûk ava kirin. Dumilyan, Bûcakiyan û Milan berbî Şengalê koç kirin. Kurmancên rojavayî Rûbarê Ferêt Eşîra Gergeriyan, Eşîra Semsûriyan, Eşîra Adyemanan berbî Berriyê û Şengalê çûn.

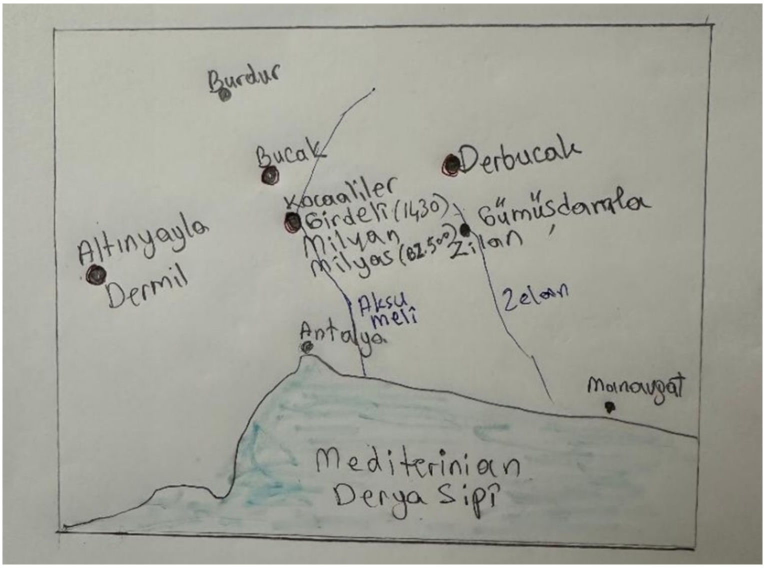

Nexşe 1. Şûnwarên delîlên navlêkirinên Eşîra Milan, Zilan û Bûcakan li Anatolyayê

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

bûn. Ev herçar eşîran ji vê deverê di ser Qeyserî û Meletyê re gihîştin Qerejdaxê. Sînemilyan li devera Mereş, û Meletiyê li Çiyayên Torosa man, anuka jî li wir in.

Îskenderê Makedonî dixwest derbasê Asyayê bibe loma nedixwest ku hêzên ji bo wî xeter li paş wî bimîne. Paşê sefera xwe dewam kir û artêşa Axameniya ku bi hezaran leşkerên Kurd jî di navda bû li nêzîkê Antakya ya nuka li Îsosê (BZ 332) têk bir. Xezîne û harema jinên şahinşah Darius jî ket destê Îskender. Em zanin Darius êdî nekarîbû li berxwe bide revya. Îskender hêdî hêdî ket riya Asyayê. Li nêzîkê Hewlêrê li Gewgamila (BZ 331) dîsa artêşa axameniya têk çû û êdî tu hêz li paş Îskender nemabûn.

Di pêvajoyek dirêj de Eşîra Milan ji rojhelatê Ferêt hetanî Nisêbinê kontrol kir. Zirikan, Dodikan, Dugerniyan, Cemaldînyan, Cibikan, Heseniyan, Xalidiyan ji Mîlan in.

Eşîra Bûcakan navbera Qerejdaxê û Rubarê Ferêt kontrol dikir. Siwêydiyan Bûcakiyên kurmanc in. Heseniyan, Qerexaniyan, Axaçxaniyan, Bêzikiyan ew jî ji Bûcakiyên Kurmanc in.

Zilan ji Erxeniya Diyarbekir hetanî Xerzan kontrol kir. Berazan, Silêmaniyan û Heyderan ji Zilan çê bûne.

Şaxên Eşîra Milan û Eşîra Zilan ji Derya Egeyê hetanî Xoresanê hene. Hinek eşîr ji koma van herdû eşîrana qetyane, lê kînga û çawa qetyanê nayê zanîn.

Entelektuel û zanyaran Kurd yan jî biyanî li ser navên Milan û Zilan pir rawestiyane. Ev herdu eşîrên mezin -ku ji her yekê bi dehan eşîr çêbûne- kînga çêbûne vekolîn kirin û dîtinên xwe vegotibin jî bersîvek rind nehatiye dayîn. Di xebatên êkademîk te hetanî nuka li ser Milan du têzên doktorayê û çar têzên lîsansa bilind, li ser Heyderan jî têza doktorayê derçûne.

Herema dudya Sorek e. Kurmanc dibên Sorek, zaza dibên Sewreg. Bajarê Sorekê di navbera Qerejdax û Rûbarê Ferêtte ye. Başûrê wê wîlayeta Ruhayê, bakurê wê navçeya Çêrmûgê ye.

Sorek di dema Merwaniyan de desthilatdarên wê ji Eşîran Bûcakiyan bûn. Navê Sorekê yê wê demê jî Siwêydî (Kevirê reş) bû. Navbera Sorek û Rubarê Ferêt herêma Dûmilya bû. Yanê paş Miliyan. Ji Sorekê hetanî Wêranşahrê hemû Miliyan bûn. Navenda Milan ya wê demê Gundê Milîserê (Seraya Milan) bû. Zaza hêç tunebûn. Ermen hebûn û belkî hinek malê cuhû hebûn. Ereb jî tunebûn.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

toponomiyên vê herêmê çar eşîrên kurdan 2500 sal berê nuka li vê deverê jiyane û nav lê bûne. Her çar eşîr ev in: **Miliyan**, **Ziliyan**, **Bûcakiyan** û **Sinemiliyan.**

Ku em navên di toponomîya heremekê de û Dîroka **Herodotus**[6] ji bo piştrastkirinê îstîfade bikin emê bersîva çêbûna van çar eşîran bidin. Herodot hew qala Milyas[7]ê dike û dibê ev ji girava Girîtê hatine. Dibêje ji Miliyan re Solymler jî dibêjin. Herdu jî miletek in. Gorayê dîtina min ji Girîtê hatin ne rast e û Solym jî di dewsa Sinemilia yê de hatiye nivîsîn. Di toponomiya navbera Burdur û Antalyayê de deştek heye. Anuka di vê deştê de navçeya Bûcak, şûnwarê Milan, şûnwarê Zilan, şûnwarê Dermil û şûnwarê Derbûcakê heye. Milan gundê li diyarekî ava bûye, Zilan[8] gundê di newalêke de ava bûye. Sinemil gundê milê li ber kendalê zinar ava bûye. Bûcak jî li paşya vê deştê ava bûye. Peyva bûcak ji boçikê hatiye guherîn û bûye Bûcak. Navê Milan nuka bûye Kocaaliler, navê Zilan bûye Gümüşdamla, navê Dermilê jî bûye Altin Yayla. Çemek di Milan re derbas dibe navê wê bi Tirkî Melan Çayî ye, nuka kirine Aksu û çemek jî di Zilanê re derbas dibe navê wî çemî jî Zelan Çayi ye. Ev devera anuka jî bi giştî bi **Melî Yoresî** tê navkirin. Dermil di wateya zozanên miliyan de ye, Derbûcak jî di wateya zozanên Bûcakiyan de ye. Dermil û Derbûcak li çiyayên Torosê ser 1700 mîtro bilindayiyên re ne. Daristan pir kêm e û hemû giya çêrexure.

Avakerê muzeya Antalyayê ya Arkeolojîk navê wî Süleyman Fikri Erten e. Muze di sala1922a de hatiye vekirin. Süleyman Fikri Erten ji Bosnayê ye. Wî li ser dîroka Antalyayê 3 cîld pirtûk nivîsandine. Di wan berheman de dibêjê ev Melî Yoresî di dema antîk de devera Eşîra Milan bû. Helbet nasyonalîstên Tirk wî pir rexne dikin û naxwazin ku mijarê tev din.

Wexta Antalya dikeve bin kontrola Osmaniyan nişteciyên Kocaalilerê Eşîra Milan bûn. Gorayê tehrîran di nava teşkîlata Vîlayeta Antalyayê (Teke İlî) de Kocaliler bi navê Milan dibe nahiye û serokê Milan jî yekî bi nav Gird Elî bûye. Di dema komarê de navê nehiya Milanê tê guherîn û nav bû Kocaaliler.

Em qala dîroka vê deverê bikin. Wexta Îskenderê Makedonî li hember Axameniyan di Şerê Granikosê (BZ 334) de bi serket şûn da neda pey Axameniyan. Ji bo hêzên deryayî keştî ava kirin. Ew bi xwe bi hêza deryayî hat ber bejaya Antalyayê, artêşa reşayê jî berbî Antalyayê hat. Gorayî çavkaniyan li herêma Milyas, Pamfîlya, Likya û Pisîdyayê şerê giran qewimînin. Bi dîtina min hemberê Îskenderê Makedonî Miliyan, Ziliyan, Bûcakiyan û Sînemiliyan

1.1.3. Navlêkirinên gorayê şêxan

Wexta şêx bibin serwerê eşîran di pêvajoyê de navê eşîran bi şêxan tê hildan. Mînak: **Şêxdodan**, **Şêxhesenan**, **Şêxbizeyniyan**, **Şêxanên Dehwaran**, **Şêxîsmaîlîyan** (Sine).

1.1.4. Navlêkirinên gorayê pîran

Nayê zanîn ku pîr çawa ji makeşîrê vediqetin. Heger şerekî navxweyî hebe û eşîr bi hev ketibe, pîr û şêx neçar ji eşîrê vediqetin û bi serê xwe dibin eşîr. Heger ewilî biçûkbin jî paşê mezin dibin. Ji bo pîran du mînak: **Pîrbadêyan**, **Pirhesinyan**, **Pîran.**

Pîrbadêyan[4]: Rind nayê zanîn lê dibe ku pîrê Badikan bin. Ji herêma Diyarbekir çûne Serhedê, anuka li Erdexanê bi cîne.

Pirhesinyan[5]: Pîrê Eşîra Hesiniyan in. Hesina ji herêma Mûsilê berbî Serhedê çûne, paşê li Ermenyayê bi cî bûne. Di arşîwên Osmanî de li Kilîsê xuya dikin. Pîrhesiniyan nuka li gundekî Diyarbekirê niştecîne.

1.1.5. Navlêkirinan gorayê began

Ji bo navlêkirinên bi navê began re mînak:

Canbegan (**Cîhanbegiyan**). Navçeya Cihanbeyliya Vîlayeta Konyayê navê xwe ji eşîra Canbegan digre.

Azîzbegi (Kerkûk)**, Behrambegî** (Hewreman)**, Şakarbegî** (Şakirbegî).

1.1.6. Navlêkirinên bi navê dayikên xanedanan

Heger mîr miribe û xanima wî bi zaroyên xwe serweriya êlê bikin ew êla bi navê wan tê pênasekirin. Mînak: **Horikan** û **Keskoyan.**

1.2. Navlêkirinên gorayê toponomîyê

Navlêkirinên gorayê toponomiyê pir muhîm in. Çunkî meriv dikare ji navê toponomîk û ji navê eşîra îstifade bike û di dîrokê de şopa wan bajo. Ji bo eşîrên ku navê xwe ji toponomîyê girtine hinek mînakên rasteqîn hene: **Berojan, Milan**, **Zilan**, **Sinemiliyan**, **Bûcakan**, **Sewêdiyan** û **Xançûkan. Dumilîyan**, **Semsûrîyan**, **Gergerîyan**, **Adyemanîyan**, **Indaran**, **Ceraban**, **Dugirniyan, Dodikan, Meşkînan.**

Emê derheqê van eşîranan de li ser toponomiyên du herêman rawestin.

Herêma ewîli li navbera wîlayeta Antalyayê û wilayeta Burdurê yê. Di nexşeya 1. de hatiye nîşankirin. Ev dever di dema antîk de bi zimanê girekî bi navê **Milyas** tê nasîn ku li dora wê Pamfîlya, Likya û Pisidya heye. Gorayê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەكۆلینێن كوردی

Navlêkirinên eşîrên kurdan

1. Navlêkirinên eşîran yên kurdan xwe bixwe

Gava ku dagirker bi dûma sê-çar sed salan bi ser Miletê Kurd de nehatibin, şerê navxweyî jî nebûbe û tu afat û bobelat bi ser de nehatibe nufûsa eşîran zêde dibe, tayfe, tîre û ber digihîjin asta eşîretên serbixwe. Makeşîr jî dibe wek navenda konfederasyonê. Tayfeyên berê êdî wek eşîr tê pênase kirin.

Çaxa dagirkerî tunebû, kurdan ji bo pênaseyê xwe bi xwe nav li hev dikirin. Li jêr emê li ser babetên navlêkirinên kurdan xwe bi xwe rawestin û mînakan bidin.

1.1. Navlêkirinên gorayê pêşdiran

Di civaka kurdan de sîstema kastê heye û eşîr xwedî **serok** in. Di ser eşîran re jî bendên eşîran (konfederasyon) hene. Ji ber rewşa siyasî heger dudu yan jî hîn zêde eşîr bibin hevgirtî ji wan re bend (konfederasyon) tê gotin û ji serokê bendê re **mîr** tê gotin. Heger di bendê da eşîr zêde bibin û çend mîr têkevin nava wê benda siyasî îjar desthilatdar dibe **mîrê mîran**. Di pey mîr û serokan re şêx û pîr hene. Ev şêx û pîr di civaka kurd de gorayê bîr û baweriya olîn cîh digrin.

Gava ku bi hawayekî xanedaniya eşîran ji nav biçe, şêx li dewsa mîr û seroka dibin desthilatdarê eşîran. Wek mînak li mîrgeha Çiyayê Kurmênc û Kilîsê di pey mîran re **Şêx Îzedîn** bû desthilatdarê mîrgehê. **Şêx Seîdê Pîranî** jî minakek rasteqîne. Heger şêx jî ji nav biçin îjar pîr dibin desthilatdar. Dîrokê de beg û axa jî bûne serokê eşîrên kurdan. Di dîrokê de navên beg, axa û diyê xanedanan jî li eşîran bûye

1.1.1. Navlêkirinên gorayê mîran

Di sîstema eşîrên kurdan de rêvebirê bendan (konfederasyonan) mîr e. Mîreyî ji bav derbasê law dibe û di pêvajoyê de dibe xanedan. Du mînak: **Mîrdasinan**, **Mîran.**

1.1.2. Navlêkirinên gorayê serokan

Bi zêde yî navên serokan li eşîran dibe. Serok eşîrî ji bav derbasê law dibe. Hinek mînak: **Celaliyan**, **Silêmaniyan, Xalidiyan, Xidsoran, Ebasan, Derwêşcemalan, Şemsikîyan, Heyderan, Hesenan, Hemawendan Harûnan, Etmankan û Mehmûdkan, Hîndoyan.**

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Di dîrokê de eşîr ne tenê civakîne, him siyasî û leşkerî, him aborî û adlî-huqûqî, him jî çandî, hunerî û folklorine.

Eşîr wek hemû candaran zindîye û heger jiber dagirkirin û bobelatên xwezayî nebe bi hezar salan dikare bijî.

Navê eşîrên kurdan di kronîkên de ji dema antîk hetanî Şerefnameya Şerefxan dewam dike. Şerefname ji bo dîroka mîran û dewletên kurdan hatibe nivîsîn jî bi dorfirehî qala eşîrên Kurdan dike.

Di sedsala 19a û serêsedsala 20a de zanyar, gerrok, dîplomat û serbazên Ewrûpî malûmatên der heqê eşîrênKurdistanê de ber hev kirine, tomar kirine û di bîranîn û raportên xwe de nîvîsandine.

Di serê sedsala 20a de berpirsyarên Dewleta Osmanî ji bo cûdanebûyinê li ser eşîrên kurdan vekolîn kirine û raport nivîsandine. Dîsa di dema damezirandina Komara Tirkiyê de ji bo cûdanebûyin û asîmîlekirina kurdan li ser eşîrên Kurdistanê raportên bi dorfirehî amade kirine.

Di pey avabûyina Komara Tirkiyê hetanî salê 1960î li ser Kurdan vekolîn qedexe bû. Zanyarê Almanî Hütterhot[1] di salên 1950yan de û Beşikçi[2] di salên 1960an de li ser eşîrên kurdan bi rêbazên ekademîk doktorayên xwe çêkirine. Ji wê hîngê hetanî nuka li hemû zankoyên Tirkiyê ku tê de bêşa dîrokê heye li ser eşîrên kurdan xebatên ekademîk çêdibin. Li Tirkiyê ne tenê eşîrên nav sinorê Dewleta Tirkiyê de, li ser eşîrên li rojhilat û başûr jî xebatên ekademîk çêdibin.

Her vekolînerekê eşîrên kurdan di xebatê xwe de li ser navê eşîrê rawestiyabe jî hetanî nuka tu xebatên li ser navên eşîran çênebûye. Der heqê vê mijarê de Akyürekli[3] wiha dibêje: “Li welatê me kes guh nade navê eşîran. Ji aliyê civakî de em lê binerin ev kêmasiyek mezine. Ev zanyaran di xebatên dîrok, erdnîgarî civakî û etnoxrafîk de pir qîmet in.”

Ji bo şopandina dîroka eşîran nav pir muhîm in. Di vê teblîxa xwe de emê cûr be cûr li ser navê eşîran rawestin. Helbet bi hezaran eşîrên kurda hene û em nezanin û nekarin navê hemû eşîran çawa lêbûye di vê xwendinê de cîh bidenê. Tenê hinek mînak hatin diyarkirin.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

û tomar kirin. Di dîrokê de qada eşîrên kurd ne tenya Kurdistan e, bêyî wê Anatolya, Sûriye, Urdun, Trakya, Balkan, Ermenya, Gurciya, Rûsya Federal, Qazaxistan, Qirgizîstan, Turkmenîstan, Xoresan, Afganîstan, Pakîstan, Ezerbêcan, Îran û Lubnan e.

Navê eşîrên kurd ji Herodot û vir ve di berhemên antîk de, di berhemên Bîzansê de, di kronîkên Îslamê de hatîne tomarkirin. Lê çavkanîyên herî muhîm arşîwên Osmanîyan in. Împeratorya Osmanî welatên ku kontrol dikirin gund bi gund serjimara wan, navê eşîr û bera wan, hijmara cotê (benak) wanû hejmara terşê wan tomar dikirin. Ji vî karê wan re tahrîr dihat gotin.

Di pey Şerê Çaldiranê (1514) re Osmaniyan li Kurdistanê jî dest bi tahrîra kirin. Osmaniyan ev tahrîrana ji bo bac girtinê, ji bo leşker temînkirinê û ji bo lojîstika xwe çêdikirin. Bêyî vana ji bo ewlekariya dewleta xwe çêdikirine. Çunki eşîrên Kurdan dixwestin bibin dewlet. Ji wê bonê kîjan eşîrên Kurd xurt bûn, ew perekende dikirin û surgûnî Anatolyayê û Trakyayê dikirin.

Arşîwên Osmanî derheqê eşîrên Kurdan de pir dewlemend e, lê gerek e ku meriv bi şik lê binêre. Çunkî di defterên tahrîrê û arşîwên Osmanî de navê eşîr û hozên eşîran tomarkirin pirsgirêkek pir mezin e. Navlêkirina Osmaniyan ji bo pênasekirina wan bû. Gorayê xwedîkirina terşê wan, gorayê pêşdir û ketxudayê wan, gorayê berhemên wan ên bo lojîstîkê bûn. Nav bi Tirkî lêkirine û şopa eşîrên bingehîn nayê xuyakirin. Ajotina şopa eşîrên Kurd û sererastkirin zahmet e.

Gorayê xebatên qadê û çavkaniyan navlêkirinên eşîr û berên kurdan cûr be cûr in. Hinek gorayê mîr, serok, pîr û şêxê wan, hineka gorayî şûnwar û deverê wan, hineka gorayê durfê wan, hineka gorayê kar û barê wan, hineka gorayê di şer de karhênana çekên wan, hineka gorayê cil û bergê wan bû.

Bêjeyên Sereke: Kurd, Eşîrên Kurdan, Bendên Eşîrên Kurdan, Navê Eşîran, Ethnonym.

Destpêk

Pêdiviya Miletê Kurd bi dîroka kurda û Kurdistanê ya tûmarî û hûrgilî nivîsandî heye û ev yek pir muhîm e. Hetanî nuka dîroka Kurd û Kurdistanê bi dorfirehî nehatiye nivîsîn.

Gelek kes dibên dîroka kurdan di dîroka eşîran de weşartiye. Rast jî hetanî serê sedsala 20a binyata civata Miletê Kurd eşîret bûn. Eşîret li yek deveran hêrifîbin jî hîn û hîn pir bi hêz in.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

AJOTINA ŞOPA EŞÎRÊN KURD

Eyüp KIRAN
Entomolog- Retired- Diyarbekir / Türkiye

Puxte:

Pêdivî bi Dîroka Kurda ya tûmarî bi hûrgilî (mufassal) nivîsandinê heye û pir muhîm e. Dema borî de gelek rewşenbîrên kurd xwe li dîrok nivîsandinê ceribandin. Di berhemên wan de gelek zanyarî hebin jî bi hawayekî zanistî nehatine nivîsîn. Sedema vê yekê jî bê dewletbûn e. Kurdistan di serê sedsala 20an de di navbera çar netewe-dewletan de dabeş bû. Van dewletan hebûna Kurdan înkar kirin û xwestin wan asîmîle bikin. Loma di xebatên li ser dîrokê de navê Kurdan, navê welatê wan, zimanê wan hate qedexe kirin. Heta navê wan yên di kronîkan de hatiye nivîsîn jî di berhemên xwe de tahrif kirin.

Ji bo dîroka Kurda ya hûrgilî dîroka eşîran pir muhîm e. Çunkî civaka kurd ji malbat û eşîran pêk tê. Di nava civaka kurd de hebûna hêza eşîran hetanî dawiya sedsala 20an jî pir xurt bû. Jixwe aîdiyet û asabiyeta eşîran kurdbûn, Zimanê Kurdî û Kurdistan parastine. Eşîr û bendên (konfederasyonên) eşîran di Dîroka Kurdan de gelek dewlet û mîrekî ava kirine, gelek mîrekî jî bi hêza eşîran hilweşiyane. Bi kurtayîdîroka Kurdan di dîroka eşîran de veşartiye.

Di dîrokê de eşîr mezin dibin, parçe dibin û ji hev de dikevin. Eşîrên ewilî wenda dibin, eşîrên nuh derdikevin. Ji bo dîroka eşîran bêvekolîn navê wan grîng e. Loma me di vê xebata xwe de navê eşîran çawa hatiye lêkirin vekola.

Gorayê raportên lêkolînên arkeolojîkî û nivîsandina berhemên dîrokî hatiye fahmkirin ku hebûna Kurdan ji çar-penc hezar sal û vir ve dewam dike. Lêbelê di hezaran berhemên nivîskî de qala wan bêkirin jî heta nuka dîroka Kurda ya tûmarî bi hûrgilî nehatiye nivîsandin û weşandin. Tenya Şerefxanê Bidlîsî (1543-1603) di sala 1597a de Şerefname nivisîye. Şerefname dîroka Kurda ya sîyasî be jî di hundurê xwe de dîroka eşîra jî bi dorfirehî vedihewîne.

Ji bo navê eşîran çavkanî muhîm in. Çavkaniya herî muhîm eşîrên zindîne. Temenê min di nava eşîran de buhurî. Bi meraqî min navê eşîran vekola

Perawêz:

---

[15] Ji bo yek ji van mînakan, dikarî bnr. Fayîqê Kififî, https://www.youtube.com/watch?v=EI6gzvM-X-w ; Dengbêj Mehemed Şêxwelîya, https://www.youtube.com/watch?v=ez8-3_iJkN8&list=OLAK5uy_mnlTWn5_YOk8BDCtOgQnfLmYzfaw1zE6w&index=6

[16] Dikarî bnr. bekiranlılar.com (Tarîxa zîyaretkirina malperê: 02.04.2023).

[17] Kerem Soylu ev berhem bi navê *Dîroka Nîjada Şîrwan* wergeraye kurmancî û Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê ew di sala 2005an de li Stenbolê çap kirîye.

[18] Bnr. https://semskiasireti.com/?Syf=18& (Tarîxa zîyaretkirina malperê: 02.04.2023).

[19] Bnr. "bekiranlilar.com" û pirtûka wî nivîskarê Siwêdî.

[20] Şêx Bal, leqeba Şêx Mihemedê Şembekî ye û li gundê Teraş ku nêzî bajarokê Sasonê ye medfûn e.

[21] Mark Sykes nivîskar, dîplomat, esker û geryarekî Îngilîz e. Di 16ê Adara 1879an de li Westminstera Londrayê hatîye dinyayê. Digel bavê xwe, hîn di heftsalîya imrê xwe de li Rojhilat gerîyaye. Koça wî ya dawî, sala 1919an e. Ew wekî pisporê Rojhilata Navîn ê Brîtanyayê xebitîye. Lewra navê Peymana Sykes-Picot (1916) ji navê wî tê. Dikarî bnr. https://archive.org/details/20220110_20220110_0402/page/82/mode/2up (Tarîxa xwegihandinê: 30.01.2024;21:19)

[22] Zemanê berê, Hêlînê jî li ser Holê bûye, lewra ev malbat jî wekî "xwegirtîyê" Holîyan bûye.

[23] Li gor ku Bozkurt (2021) di pirtûka xwe ya *Aşiretler Tarihi* de radigihîne, wexatkî 'Emer Axa mezinatîya Bekiranîyê kirîye. Ev axa 'Emerê Dirbo ye, yan Muxtar 'Emer e, nehat keşifkirin.

[24] Ji ber ku di kurmancî de hefa "l" û "r" carinan cih diguherin, dibe ku ev navê "Balûr", "Behlûl/Balûl" be jî.

[25] Hin derdor dibêjin ku hikûmeta wê hingê ya Hemîdîyan zor daye Mala 'Emerê Mihê ku Mala Dirbo ji ser warê wan xerab bike, hin kes jî dibêjin ku qenîl, yan jî eşîrên derdor nav bi wan daye.

[26] Divê ev Herba Giştî ya Yekem a Dinyayê be.

[27] Îro piranîya erdên wan ên tapûkirî, ne di destê wan de ne. Herçiqas piştî 150 salî bi awayê fermî û camêran dozên xwe dimeşênin jî, encamek li rastê xuya nake. Dekontên bêcdayîna erdên Mala Bego hîn jî li ber destê wan hene ku heta salên 1980yî bacên erdên xwe yên tapûkirî dane.

[28] Li gor ku qanûnê "soyadî" yê Komara Tirkîyeyê hatîye di sala 1934an de hatîye îlnakirin û di sala 1935an de ketîye merîyetê, ev malên ha, hîn jî li van gundan niştecih bûne. Newxe gundê Holê, di van salan de xerabe ye. Muhtemelen ev rûdan, di sala 1900î de qewimîye.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

the mouths of living sources through interview and observation techniques. Information was collected with voice recorders and cameras, especially from elderly and middle-aged people of the tribe and other tribes. In addition, historical documents and literature on the subject were utilized. Title deeds and land tax receipts were also collected. As a result of the fieldwork and historical analysis, it was concluded that Balokan elders were important members of the region's notable tariqas in their time, that they fought shoulder to shoulder with the Beys of Garzan against the Russian army, and that they were friends with the Diyarbakır Cemil Pasha family, Xiyan tribal elders and the elders of the Armenian people in the re As a result of the weakening of the Garzan Beys and the dysfunction of the region's religious and social institutions such as tekke and madrasa, the leading families of this tribe entered a chaotic situation with other tribes and some tribes due to land disputes. The social system of the tribe was disrupted and its lands were usurped. As a result, the members of the tribe were separated from each other and their social life suffered serious blows. The Balokanites were found justified in their cases under Islamic law, but other tribes did not accept this and managed to resolve their cases sometimes through the official courts and sometimes according to customary law. Blood feuds between this tribe and other tribes and clans have not been settled and hostilities have not ended. The social life of this tribe has been unstable for more than a century. Since the leaders of the Bekiran tribe and other relevant institutions and organizations have not been able to solve this problem, great damage has been done to the tribe, the tribe and their region. Every few years, tensions still arise between some families from this tribe and other tribes who have seized their lands, leading to tragic events. If this problem had been solved fairly with the help of a benevolent administration in the region, this tribe could have been saved from this situation, and the other tribes of the Bekiran tribe, the tribes of the region, the Kurdish people and the ruling government would also share in their peace.

Keywords: *Kurdish Emirates, Garzan Principality, Kurdish Tribes, Bekiran, Balokan*

القديم والإداري ودمرت أراضيها. لقد انفصل والداها عن بعضهما البعض وتضررت حياتهم الاجتماعية بشكل كبير. لقد وجد البلوكي مبررين في قضاياهم أمام الشريعة، لكن القبائل الأخرى لم تقبل ذلك وقاموا بتسوية قضاياهم تارة عن طريق المحاكم الرسمية، وتارة عن طريق القانون العرفي حسب رغبتهم .ولم تنته الثأر بينه وبين العشائر والقبائل الأخرى ولم تنته العداوة. كانت الحياة الاجتماعية لهذه القبيلة غير مستقرة لأكثر من قرن. ولأن زعماء قبيلة بكيران والأجهزة الأخرى ذات الصلة لم يحلوا هذه المشكلة، فقد لحق ضرر كبير بهذه القبيلة والقبيلة ومنطقتهم. حتى كل بضع سنوات، تثور عدة عائلات من هذه القبيلة والقبائل الأخرى التي استولت على ممتلكاتها، ضد بعضها البعض وتستمر الأحداث المأساوية. ولا تزال ملفاتهم في المحاكم الرسمية مستمرة. والعداء بينهما يتعمق أكثر من جيل إلى جيل. إذا لم يتم تنفيذ حل عادل فيها، فمن الواضح أنه سيستمر .وإذا تم حل هذه المشكلة بطريقة عادلة بمساعدة الإدارة الصالحة، وكما سيتم إنقاذ هذه القبيلة من هذا الوضع، فسيكون هناك أمل في أن تكون القبائل الأخرى من قبيلة بكيران وعشائر المنطقة والشعب الكردي و كما ستحصل الحكومة الحاكمة على نصيبها من السلام.

الكلمات الدالة: *الأمراء الأكراد، خيرزان بكس، القبائل الكردية، بكير، البلوقان*

The Role of Kurdish Beys in the Social Stability of Tribes: The Case of Balokan

Abstract:

The Balokis were a major tribe among the seven tribes of the Bekiran tribe in the region of the Garzan Beys. When the bey system was weakened in this region, the tribes, clans and tribes of the region were exposed to tragic events. Like some other tribes, the stability and peace of this tribe was disrupted. Today, its name and the names of some of its lands remain. The problem still persists. For this reason, this research was conducted to identify this promlematic situation of this tribe with an academic reflex and to find a solution. Therefore, the situation of this tribe was chosen as the research problem. In order to find the root causes of this problem, with the reflex of oral history methodology, the research population was visited and data was collected from

trajik olaylara yol açmaktadır. Bölgede haksever bir yönetimin yardımıyla bu sorun adil bir şekilde çözülseydi, bu kabile bu durumdan kurtarılabileceği gibi, Bekiran aşiretinin diğer kabileleri, bölgenin aşiretleri, Kürt halkı ve iktidardaki hükümet de onların huzurundan pay alırdı.

Anahtar Kelimeler: *Kürt Emirlikleri, Garzan Beyliği, Kürt Aşiretleri, Bekiran, Balokan*

دور التسول الكردي في الاستقرار الاجتماعي للعشائر: البلوق مثال

الملخص:

بلوكي هي إحدى العشـــائر الســـبع لقبيلة بكيران في منطقة بيجين خيرزان. عندما ضعف نظام المملكة في هذه المنطقة، عانت شعوب المنطقة وعشائرها وقبائلها من أحداث مأســاوية. كما تدهور اســتقرار هذه القبيلة كبعض القبائل الأخرى. ولم يبق اليوم سـوى اسـمها وصـوتها وبعض أسـماء أراضـيها. ولهذا السـبب تم إجراء هذا البحث من أجل تحديد الوضـــع الإشـــكالي لهذه القبيلة من وجهة نظر أكاديمية وتحديد طريقة حلها. ولذلك تم اختيار وضـع هذه القبيلة كمشـكلة بحث .ومن أجل تحديد الأسـباب الجذرية لهذه المشـــكلة، تم جمع البيانات من مجتمع الدراســـة، من المصـــادر الحية، من خلال انعكاس منهجية عقل الطفل، من أســـاليب جمع البيانـات، من خلال تقنية اللقاء والملاحظة. وعلى وجه الخصـــوص، تم تزويد ســـكان هذه القبيلة والقبائل الأخرى في منتصف العمر وكبار السن بالمعلومات من خلال أجهزة التسجيل والكاميرات. بالإضافة إلى ذلك، تم استخدام الوثائق التاريخية والأدبيات المكتوبة المتعلقة بالموضوع. وتم جمع وثائق ســـندات ملكية الأراضـــي والإيصـــالات التي تثبت خلوها .ونتيجة للعمل الميداني وتحليل ماضيها التاريخي، تبين أن مشايخ البلوق، في عصرهم كأعضاء مهمين في طوائف المنطقة الكبرى، ذهبوا إلى الحرب إلى جانب أمير خيرزان ضد الجيش الروسي، مع عائلة ديار بكر التابعة لجميل باشـا، أصـبحوا أيضًا أصـدقاء مع قبيلة شـيان وشـيوخ الشـعب الأرمني .ومع ضعف البيجيتيه الخرزان وخلل المؤسسات الدينية والاجتماعية مثل التكايات والمدارس في المنطقة، وقع أفراد عائلة هذه القبيلة، إلى جانب قبائل أخرى من القبيلة وبعض القبائل المجاورة، في حالة من الفوضى بسبب للنزاعات على الأراضي. ودمر نظامها

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

Aşiretlerin Toplumsal İstikrarında Kürt Beylerinin Rolü: Balokan Örneği

Özet

Balokîler, zamanında Garzan Beyleri bölgesinde Bekiran aşiretinin yedi kabilesinden belli başlı bir kabilesidir. Bu bölgede beylik sistemi zayıflatıldığında bölgenin kavim, kabile ve aşiretleri, trajik olaylara maruz kalmışlardır. Diğer bazı kabileler gibi, bu kabilenin istikrar ve huzuru bozulmuştur. Bugün onun adı-sanı ve bazı topraklarının adları kalmıştır. Sorun hala devam etmektedir. Bu gerekçeden dolayı, kabilenin bu promlematik durumunun akademik bir refleksle tespit edilmesi ve çözüm yolunun bulunması için bu araştırma yapıldı. Dolayısıyla bu kabilenin durumu, araştırma sorunu olarak seçildi. Bu sorunun baş nedenlerinin bulunması amacıyla, sözlü tarih yöntembiliminin refleksiyle, araştırma evrenine gidildi, veri toplama yöntemlerinden görüşme ve gözlem teknikleri yoluyla canlı kaynakların ağzından veri toplandı. Özellikle yaşlı ve orta yaşın üstündeki kabilenin ve diğer kabilelerin insanlarından ses kayıt cihazları ve kamerayla bilgi toplandı. Bunun yanı sıra, tarihi belge ve konuyla ilgili alanyazından yararlanıldı. Tapu belgeleri ve arazi vergi dekontları da toplandı. Saha çalışması ve tarihi analizi sonucunda Balokan ileri gelenlerinin kendi dönemlerinde bölgenin hatırı sayılır tarikaların önemli üyesi olduğu gibi, Garzan Beyleriyle omuz omuza Rus ordusuna karşı savaşa girdiği, Diyarbakır Cemil Paşa ailesi, Xiyan aşiret büyükleri ve bölgedeki Ermeni halkının ileri gelenleriyle dost oldukları tespit edildi. Garzan Beylerinin zayıflaması ve bölgenin tekke ve medrese gibi dini-sosyal kurumlarının işlevsiz kalması sonucunda bu kabilenin ileri gelen aileleri, aşiretin diğer kabileleri ve bazı aşiretlerle, toprak davalarından kaotik bir duruma girmiştir. Kabilenin sosyal sistemi bozdurulmuş ve toprakları gasp edilmiştir. Dolayısıyla kabilenin fertleri birbirlerinden ayrılmış; toplumsal yaşamları ciddi darbeler almıştır. Balokanlılar, İslam hukuku davalarında haklı bulunmuş; ancak diğer kabileler bunu kabul etmemiş ve davalarını bazen resmi mahkemelerin yoluyla bazen de örfi hukuka göre çözmeyi başarmıştır. Bu kabile ile diğer kabileler ve aşiretler arası kan davaları bir sona kavuşturulamamış ve düşmanlık son bulmamıştır. Bu kabilenin toplumsal yaşamı, yüzyılı aşkındır istikrarsızlık içindedir. Bekiran aşireti ileri gelenleri ve diğer konuyla ilgili kurum ve kuruluşlar da bu sorunu çözemediğinden, bu kabileye, aşirete ve bölgelerine büyük zararlar dokunmuştur. Hala birkaç yılda bir bu kabileden kalma bazı ailelerle onların topraklarına el koyan diğer kabileler arasında gerginlikler çıkıyor,

ARAZİ KAYIT ÖRNEĞİ

Hesap No	Tahrir No	Cinsi	Mevkii	Hududu	Meshası Hektar	Ar	Metre	Kıymeti Lira	Tahrir Tarihi	Köyü	Arazi Sahibinin Adı ve Soyadı
4	11	Susuz Tarla	Çeme Dırba	Doğu :Ömer Tarlası Batı:Çay Kuzey:Cemik Güney:Kıjban	—	8	—	128	18.8.1937	Taşlıdere (Holil)	Şeme Oğ.Süleyman
4	12	Susuz Tarla	Hella Ferho	Doğu :Dere Batı :Meşelik Kuzey:Meşelik Güney:Meşelik	2	—	—	320			" " "

Kayda Uygundur.26.6.1986
Yusuf ÇOPAK
Özel İdare Memuru

Foto: Dekontên Mala Bego yên baca erdan

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

kamışlık ile mahdud tahminen .. sekiz ölçek tohum istidad eder sulu tarla cibal-i mübaheden olmayıp mera gibi mine'l-kadim ahaliye tahsis kılınmış yerlerden bulunmayıp, bila sahip, hali ziraata salih olduğundan, mebni lede'l-müzayede takarrur eden yalnız doksan kuruş bedel ile, Hamid bin Abdo'ya, mecd-i tefaviz-i vaha kılınmış olduğundan, her sene itad-ı şer'iyesi memurine eda … üzere tasarrufuna izin verilmiş olduğunu öşür … i'ta kılındı. Fi Muharrem…

Sene 1290
Sıra numarası
9

Defter-i Şehir
Hazîran Luklum
Sene: 1288

Foto: Zîyareta Şêx Xelîlê Baqerê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Tapûyê ku di sala 1873yan da li ser Hemîdê Evdo hatîye çêkirin.

ORİJİNAL TRANSKRİPE (OSMANLICA METNİN LATİN HARFLERİNE DEŞİFRESİ)

Deşîfrasyona zimanê osmanî

Edirun Taposu

Sebeb-i tasdir ve tevkih-i Humayun olarak

Defterhane-i hakani'ye vürud eden zirde numra ve şehri muharrir defterdan müsteban olduğu vechiyle Siirt sancağında Sasun kazasında Hone karyesinden Çem-i Derbane nam mahalli tarafında Ömer ve Çay çimlik ve

Izady, Mehrdad R. *Kürtler: Bir El Kitabı, (İngilizceden Çeviren: Cemal Atila).* İstanbul: Doz Yayınları, 2007.

Jiyan, Ahmed Çeko. *nefel.com.* 1 2020. http://www.nefel.com (12 24, 2020 tarihinde erişilmiştir).

Karademir, Nihat. *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler Modernleşme, Merkeizyetçilik ve İsyan.* İsstanbul: Nûbhar, 2017.

Kardam, Ahmet. *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yıllan.* Ankara: Dipnot Yayınları, 2017.

Öztuna, Y. *DEvletler ve Hanedanlar: Türkiye 1074-1990, c. II.* Ankara: Kültür Bakanlığı, 1969.

Sebrî, Osman. *Şerrên Sasûnê (1925-1937).* İstanbul: Weşanên Pêrî, 2005.

Sykes, Mark. *el-Qebailu'l-Kurdîyyeti dî'l-Îmberatûrîyyeti'l-Usmaniyye (Tercemetu 'eni'l-Îngilîzîyyeti: A. D. Xelîl Elî Murad).* Dimeşq: Daruzzeman, 2007.

Turan, O. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi.* İstanbul: Turan Neşriyat, 1973.

Yiğit, Abdusamet. *Destana Dewrêşê Ewdî.* Îstanbul: Weşanên Han, 2012.

Yıldız, H. D. *İslamiyet ve Türkler.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1976.

Yılmazçelik, İ. *XIX. Yüzyılın İlk Yansında Diyarbakır 1790-1840.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Yücel, A. Sevim. *Türkiye Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Yayınları, 1989.

Zillî, Evliya D. *Seyahatname III-IV (Çev. T. Temelkıran & N. Aktaş & M. Çevik).* İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2006.

Zinar, Zeynelabidin. *Jînewariya Derwêşê Sado.* İstanbul: Weşanxaneya Ajans, 2011.

PÊVEK

Ç5 Hecî Miheme Sebrî, 1943, Holê, Bê tehsîl e, cotkar
Ç6 Hecî Ezedîn, 1956, Xedîrê-Hezo, Bê tehsîl e, malnişînê tendirustîyê
Ç7 Mela Telhe, 1950, Kurdmeydani/Mûş, Alimê medreseyê
Ç8 Yoldiza Rihanê, 1957, Şabê/Hezo, Bê tehsîl e, xanima malê
Ç9 Burhanê Mala Bego, 1972, Şedirkê, , tehsîla wî heye, esnaf e

Çavkanî

Alçıtepe, Galip. *İngiliz ve Amerikan Basınına Göre Kürt İsyanları Güncesi (1923-1938)*. İstanbul: Aram Yayınları, 2012.

Aras, Ahmet. *Mîtolojîya Kurdî da Destanek Kerr û Kulik*. İstanbul: Fırat Yayınları, 1993.

Bacon, Francis. *Denemeler, (Latince aslından çeviren: C. Cengiz Çevik & Melike Çakan)* . İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

—. *Seçme Aforizmalar (Latince aslından çeviren: C. Cengiz Çevik)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.

Boran, Ali, Abdülhamit Tüfekçioğlu, ve İrfan Yıldız. *Kozluk*. Ankara: Uyum Ajans, 2008.

Bozkurt, İbrahim. *Aşiretler Tarihi*. İstanbul: Nûbihar, 2021.

Brant, James. *Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan in the Summery of 1838 (1838 Yazinda Kürdistan (İngilizceden Çeviren: A. Celil Kaya)*. İstanbul: Weşanxaneya Rûpelê, 2018.

Budaq, Salihê kurê Xan. *Dîroka Nijada Şêrwan (Wergera ji Erebî: Kerem Soylu)* . İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2005.

Burkay, Kemal. *Neolitik Çağdan 1. Dünya Savaşı'na Kürtler ve Kürdistan, (Beşinci Baskı)*. İstanbul: Deng Yaylnları, 2011.

Cibo, Nezirê. *Kürt Tarihinde Garzan ve Pencınarîler*. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2016.

Çabuk, Fehminaz. «19. Yüzyılda Diyarbakır Vilayetinde Yaşayan Bazı Kürt Aşiretleri: Aşiret, Din ve Eşkiyalık Meseleleri Üzerinde Bir Değerlendirme .» *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır* içinde, yazan Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat) (Edt.: İbrahim Özcoşar. Dîyarbakir: Ensar Neş, 2018.

Eren, Tahir. *Cemîlê Çeto û Serhildanên Xerzan*. Diyarbekir: Weşanxaneya J&J, 2016.

Han, Şeref. *Tevarih-Şeref Han (Mutercim: Şem'î); Inceleme: Adnan Oktay*. İstanbul: Nûbihar, 2016.

kêmqewet mane û navê Mala Dirbo li wan dikin, nebûne mirîdê Mala Şêxên Kanîrewan. Lewra bi tenê mane.

Encam

Di destpêka vê xebatê de hatibû dîyarkirin ku armanca vê lêkolînê ew e ku rewşa problematîk a qebîleya Balokan, bi helwesteke zanistî bihê tesbîtkirin û rêya çareserîyê ji pirsgirêka wê re bihê dîyarkirin. Ji bo vê jî, di pêvajoya xebatê de alîyên dîrokî yên qebîleyê li ser bingeha metodolojîya "mêjûya zarekî" bi delîlên pêbawer hatin ronahîkirin û alîyên heq û neheq ên pêşîyên vê qebîleyê û der û cîranên wê, li ser bingeha daneyên ku ji unîverse û populasyona lêkolînê û ji lîteratura qadê ya nivîskî hatin komkirin, hatin tesbîtkirin. Digel vê, karîgerîya mîrektîya Xerzan a di îstîqrara eşîra Bekiran û eşîrên din ên derdorê de hat tesbîtkirin. Di pey lawazketina sazûmana mîrên Xerzan de îstîqrara hundirîn û derveyî ya eşîra Bekiran ji navê çûye. Bi vî awayî çend alîyên vê meseleyê bi awayekî bêalî, di çarçoveyeke etîk de hatin ronahîkirin û ji bo çareserîyeke adilane, derfetên mimkun hatin bidestxistin.

Li gor vê, çend bavikên qebîleya Balokan, li herêma Xerzan hîn jî mane û hemin ew ji malbata eşîra Bekiran in. Bi ser de jî ev qebîle, ji nêz ve digihîje qebîleya Çelikan. Di navbera wan de herçendî rûdanên trajîk qewimîbin û dilê wan ji hev sar bûbe jî, dîsa pêdivî bi silhên mayînde heye. Herçendî ew keş û hewaya mîrên herêmê li meydanê nemaye û hevgirtineke giştî ya eşîrên derdor nemabe jî, derfet hene ku ji bo pirsgirêkên civakî derîyê silh û selametê vekin. Ji bo vê jî pêwîstî bi hevgirtineke giştî ya eşîrê heye ku pirsgirêkên navxweyî bi awayê adilane çareser bikin. Ew piştî ku pirsgirêkên navxweyî çareser bikin, îca divê berê xwe bidin eşîrên cîran û li dilmayînên navbera xwe bipirsin û wan jî bi dostanî çareser bikin. Çinku çawa ku ahenga navbera qebîleyên vê eşîrê xerab bûye, ahenga navbera eşîrên din ên hema herêmê bi xwe jî ji meydanê rabûye. Îca ancax bi lihevgermbûneke giştî eşîr dikarin li vê pirsgirêkeka ku 150 salî berdewam kirîye û bedêlên giran ji wan girtîye dawî biênin. Heke ne wisa be, dê heta bi hetayê ev pirsgirêk wisa bimêne û nifş bi nifş neqlî hev bikin.

Çavkanîyên Zindî

Ç1 Hecî Mihemed Erol, 1932, Holê, Bê tehsîl e, Cotkar.
Ç2 Hecî Abdurrahmanê Stîyê, 1939, Kifîfê, Bê tehsîl e, Cotkar.
Ç3 Mela Cesîm, 1950, Kox/Weyselqeranî, Alimê medreseyê
Ç4 Keleş Temo, 1970, Şelmo, Mezûnê Lîsansê ye, Mamoste.

kesan û hin bavên eşîratê, ji ber ku nexwestine bac û xeracê bidin dewletê, nexwestine ku erd li ser wan bihê tapûkirin (Ç4). Tiştê ku heye, wê hingê mîr hebûne û wan nehiştîye ku zêde şer û pevçûn li herêmê kûr û giran bibin. Wan di wextê xwe de midaxele kirîye û ew li hev anîne. Nexwe mirov dikare vê rewşê li temamîya herêmê jî bisepêne.

Balokî, herçendî wekî qebîleyeke eslî ya eşîra Bekiran li rojavayê herêma Xerzan ji xwe re cih girtibe jî, ji ber erdên xwe yên tapûkirî, tûşî kerasetên mezin hatîye. Bi tevî ku qebîleyên din ên birayên wê, ji bo ku bêc û vergîyê nedin dewleta Osmanî, erd li ser xwe tapû nekirine jî, wan erdên xwe, bi awayê meşrû û qanûnî ji sazûmanîya fermî ya tapûyê, bi pere kirîye, pêşîyên wê di sala 1873yan de erd li ser xwe tapû kirine û heta van salên dawî jî wan bêca xwe daye. Bi ser van de, ew bi gundê çawa ku ji bo her yek bavekî qebîleyên din ên vê eşîrê bûne stargeh, ji malbatên gelên mîna Ereb jî bûne cihê penagehê. Heta ku ji destê pêşîyên vê qebîleyê hatîye, wan ahenga navbera qebîleyan parastîye. Navbera wan û binemalên bijarte yên eşîrên mîna Xîya, eşîrên Xerzan û Gêsan jî dostane bûye. Mezinên Balokî, rêya xwe bi derga û tekyayên zatên mezin ên tesewwufê jî xistîye. Çi heye ku bi tevî vê ulfetê jî, wan xêr ji jîyana xwe ya civakî nedîtîye.

Ev bêsiûdîya wan, dibe ku ji ber rûdanên trajîk ên têkildarî mîrên herêmê û rayedarên dewletê be. Çinku di serdema wan de navbera mîrên herêmê û birêveberîya Osmanî xerab bûye û ji ber vê jî îstîqrara civakî û sîyasî ya serdemê têk çûye. Herwiha rûdanên trajîk di navbera gelê Ermen û artêşa Osmanî de wê hingê qewimîne. Bivê nevê vê qebîleyê jî paya xwe ji vê qeyranê girtîye. Şêxên herêmê jî nekarîne pirsgirêkên navxweyî çareser bikin. Lewra wê bedêlên giran dane û piştî 150 salî jî, nesla wê nehatîye ser hemd û hişê xwe. Herba Giştî ya Yekem a Dinyayê û Herba Giştî ya Duyem a Dinyayê jî derbên giran li îstîqrara herêmê dane.

Nêzî sedsalekê şer û pevçûnên li ser erdan di navbera van qebîleyan de berdewam kirîye. Zemanê ku di navbera Balokî û Çelikîyan de şer û pevçûn li ser milk û erdan qewimîne, Şêx Qasimê Şêx Xalidê Zîlî (Kanîrewan) ew li hev anîne. Piştî van silhan qewet û îradeya Balokan tim gelek kêm bûye. Çelikîyên gundê Dehlik û Kifîfê, bi temamî mirîdên Şê Qasim in. Dehlikî kerîyekî pezê Mala Şêx Qasim xweyî dikin û Aşê Mala Şêx jî li Dehlikê heye. Herwiha di nav axayê wan û Mala Şêx de jî mirovantî heye. Ev her du gund jî, hîn ji wextê Şêx Xalit ve mirîd û piştmêrîyê Mala Şêx in. Îca Balokî ku êdî wekî bavikekî

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Hesenê Hizna ji Kifîfê bû muxtarê van deran. Di pey wî de Ebduletîfê kurê Sebrîyê Filît bû muxtarê Holê û Kifîfê. Ji wê serdemê bi şûn de êdî muxtarîya Holê, Kifîfê û Hêlînê tim di destê Mala Mişko û Çelikîyan de ma heta piştî salên 2000î (Ç8).

7. Analîza Daneyan û Nîqaşa Wan

Di pey temamkirina daneyên ku ji unîversaya xebatê hatin komkirin de rastîya wê hîpoteza ku destpêka lêkoînê de hatibû pêşbînîkirin derket meydanê. Bêîstîqrarîya nav qebîleyên eşîra Bekiranîyên li herêma Xerzan, ji ber lawaketina mîrektîyên Xerzan bûne. Nexwe pşbînîya ku dihat texmînkirin ku bêîstîqrarîya wan ji ber hovîtîya wan bûye, xelet derket. Çinku zemanê ku mîr li ser karê hikûmetê bûne, ew rûdanên trajîk û xembar wisa zêde neqewimîne. Nexwe mirov dikare van daneyên unîversayê wiha şirove bike:

Ji nîvê duyem ê sedsala 18an bi şûn ve îstîqrara civakî ya eşîrên Kurmanc ber bi xerabûnê ve şemitîye. Bi taybetî ev bêîstîqrarî, li herêma Xerzan bûye sedemê trajedî û kerasetên mezin. Qebîleya Balokan, bi tevî ku li herêma Xerzan di nav heft qebîleyên mezin ên eşîra Bekiran de cih digire jî, di serdema me de nav û dengê wê ji dinyayê winda bûye. Li vê herêmê ji van heft qebîleyên eşîra Bekiran, her yek jê bi hindikî xwedan gundekî, yan jî zêdetir gundan e; bes gundekî rast û dirust ê qebîleya Balokan tune ye. Bi qasî ku ji agadarîyên çavkanîyên zindî yên herêmê û ji dokumanên nivîskî yên dîrokî tê famkirin, rewşa wan wiha ye:

Ji ber ku rewşa aborî ya Balokan gelek xweş bûye, nava wan û Cemîl Paşa, Mîrê Xerzan, eşîra Xîya û şêxê herî mezin ê herêmê Şêx Mihemedê Zîlî (wf. 1894) xweş bûye. Çi heye ku fonksîyona şêxên herêmê, di îstîqrara civakê de bi qasî ya mîran tune bûye ku wan nekarîya pêşî li şer û pevçûnên hundirîn û derveyî yên eşîrê bigire. Nexwe zemanê ku îstîqrara mîran hebûye, îstîqrara eşîran jî hebûye; zemanê ku îstîqrara mîran tune bûye, îstîqrara eşîran jî tune bûye. Bi vî awayî bersiva wan pirsên ku di destpêkê lêkolînê de hatibûn pirsîn derdikeve.

Çawa ku pisporê vê qadê Keleş Temo bi awayê devkî radigihîne, gelê Ermen, li ser hemd û hişê xwe, cih daye eşîra Bekiran. Çi heye ku bidestxistina van erdên qebîleyên Bekiran, yên van deran jî, ne bi rehetî bûye, xelkê Bekiran, bi eşîrên Xerzan re şer kirîye û ew bi darê zorê li hin deran bi cih bûne. Hinek ji pêşiyên Bekiran, ev erdên xwe, ji Cemîl Paşayê Diyarbekirê bi pereyê xwe standîye. Herwiha gava dewleta Osmanî, erdan li ser miletê dide tapûkirin, hin

civakî (Ç1; Ç8). Şêx Xalid di rûdana 1925an de, bi tevî ku xwe daye alîyê eskerîyê jî, dewletê ew ajotîye Gîresûnê (Ç2).

6.15. Birayên 'Emerê Dirbo

Birayên bindestî 'Emerê Dirbo, yek Temo ye, yek Hemidê ye, yê din jî Ferho ye. Çelikî van her sê birayên 'Emerê Dirbo kuştîye û xelkê der û cîran cenazeyên wan li Zîyareta Şêx Xelî defin kirine. 'Emerê Dirbo ku xedar birîndar dibe, digel zarok û hin birazîyên xwe li Xedîrê bi cih dibe (Ç1).

6.16. Cihê Nifûsa Mala Dirbo û Soyadîyê Wan

Wê hingê Mala Dirbo yên ku sax filitîne, hinek li gundê Şedirkê ne, hinek jî li gundê Xedîrê ne û qeyda wan nifûs li wir e. Hinek li gundê Çorepan Hiskut û Şelmoyê ne, nifûsa wan jî li wir e.

6.17. Zarokên Hemîdê 'Evdo

Sê kurên Şemo û Bego (Bego, navê pîreka Şemo ye) hene: Xelîl, Silêman û Hemze hene. Bi navê Xato jî keçeke wan heye. Ji Xelîl 'Evdê heye, ji Silêman Birhan û ji Hemze jî Ezedîn heye. Burhan kurê Silhedîn e, Silhedîn kurê Silêman e, Silêman kurê Şemo ye, Şemo kurê Bilal e, Bilal jî, yan kurê Hemîd e, yan jî kurê Qutbedîn e. Îro ji wan re Mala Bego dibêjin û hinek ji wan li Şedirkê ne, hinek li Mêrsînê. Ew jî bi Mala Dirbo re hatine vî gundî û venegerîyane Holê. Hinek ji bavikên Mala Dirbo dest danîne ser erdên Mala Bego (Ç6; Ç9).

6.20. Wefata 'Emerê Dirbo û Jihevbelavbûna Qebîleyê

'Emerê Dirbo li Gaza Baloka di salên derdora 1900î de rehmet kirîye û li Zîyareta Şêx Xelîl hatîye definkirin. Brahîmê Temo, mala xwe anîye Diristan, Hemze mala xwe birîye Şelmo, Mala Bego li Şedirkê mane. Mala Dirbo jî li Xedîrê mane.

6.21. Serdema 'Emerê Quto û Muxtarîya Holê

Mala Dirbo ku di pey bidarvekirina 17 giregir û serokên Bekiran de li gundê xwe vegerîya, 'Emerê Quto bû muxtar, peyra ji ber meseleyên serdema xwe, neçar ma ku xwe li Binxetê bigire. Wê hingê Brahîm Onbaşî, muxtarê gund û mezrayên herêma Bekiran bû. Qereqol li Dalikê bû û onbaşîyek bi tevî 6 eskeran tê de hebû. Ji Dehlikê, Resûlê Zêro jî bekçîyê qereqolê bû. 'Emerê Quto piştî ku ji Binxetê vegerîya Holê, di wan salan de muxtarê gund û mezrayên temamê herêmê bû. Zemanê ku muxtar bû, Ataturk mir û qereqolê xêra wî çend teneke helaw şand cem 'Emer û wî ev xêra wî li gundan belav kir. Di pey 'Emerê Quto de Hecî Hesenê kurê Silê kurê 'Emerê Dirbo bû muxtarê Holê, Kifîfê, Dehlikê û Hêlînê. Piştî ku ew rûdana kuştinê ji destê wan derket, ew û birayê xwe ji gund derketin û ji Mala Mişko Sebrîyê Filît bû muxtarê gund. Di pey wî de ji Çelikan

Stanbolê li dar xist û dawîyê Stanbolîyan zêdetirî 5000 xelkê Ermenî kuşt. Peyra li Dîyarbekirê jî 119 gundên wan hatin xerabkirin, li Sêwazê jî nêzî 1000 Ermenîyî hatin kuştin. Di van qetlîaman de çawa ku hinek ji cahilê Kurdan cih girt, piranîya Kurdan jî xwe da gelê Ermen, wan parast û canê xwe li serê da. Mînaka herî mezin jî, Dêrsimî bûn. Vê rewşa kaosî, heta sala 1896an dewam kir (Burkay 2011, 424-429).

6.12. Qirkirina Mêrên Balokan û Xerabûna Holê

Rûdaneke trajîk di navbera Çelikîyan û Balokan qewimîye. Ji ber ku her hemû birayên 'Emerê Dirbo tên kuştin û 'Emerê Dirbo bi xwe jî bi awayekî xedar û giran birîndar dibe, pêşîyên qebîleya Mamûdkîyan cenaze û birîndarên wan diênin cem xwe, peyra seyyîdên gundê Şêx Xelîlê Baqerê cih didin wan û li cem xwe wan bi cih dikin (Ç1).

6.13. Mala 'Emerê Dirbo Li Gaza Baloka

Ji ber ku Mala Dirbo Balokî ne û çûne alîyê Şêx Xelîlê Baqerê ku di navbera bajarokê Hezo û bajarê Batmanê de nêzî rêya mezin, li hêla deşta Batmanê ye. Piştî çendakî xelkê wê herêmê ji vê derê re gotîye Gaza Baloka. Ev gaz, milkê kalê Mihemedê Qeşemê ye, yanî milkê Şêx Xelîlê Baqerê ye. Mihemedê Qeşemê, seyîd e, seyîdê Şêx Xelîl e. Îca ew dostên 'Emerê Dirbo bûne. Wextê ku ew rûdana trajîk di navbera pêşîyên Çelikî û Balokîyan de diqewime, li ser daxwaza Mala Qeşemê, Mamûdkî malên wan dibin Xedîrê. Li wir, Mala Qeşemê, erdê xwe yê Gaza Baloka dide 'Emerê Dirbo û binemala wî nêzî 35 salan li wir mane (Ç1).[28]

6.14. 'Emerê Dirbo û Şêx Mihemedê Zîlî

'Emerê Dirbo di zemanê xwe de mirîdekî xuyanî yê Şêx Mihemedê Zîlî bûye. Heta ku ew rûdana xwînî di navbera wan û Çelikan de neqewimîye, 'Emerê Dirbo tim qesda tekyaya Şêx Mihemedê Zîlî kirîye; lêbelê piştî vê kuştinê, ew ji Şêx Mihemed re dibêje "Eger Çelikî bihên dergayê te, ez ji niha bi şûn de nayêm." Şêx Mihemed jî dibêje "Heyra ev dergayê xelkê ye, ez nikarim ji tu kesî re bibêjim neyê dergayê me." Li ser vê cewaba Şêx Mihemed, 'Emerê Dirbo êdî nayê Zîla û diçe Serhedê, cem Şêx Marûfê Kose (Ç1). Şêx Marûfê Kose, kalê Mala Xîyasedîn Emre ye (Ç7).

Di pey Şêx Mihemedê Zîlî de, ji gundê Zîlan yekî bi navê Şêx Xalid derketîye manaşa terîqetê û bi tevî ku ji bilî qebîleya Çelikan, tu qebîleyek û tu eşîrekê şêxîtîya wî qebûl nekirîye jî, ew bi piştgirîya Çelikî û Smayîlkîyan li herêmê karîger bûye. Mala Dirbo jî nedane pey wî û ev jî ji bo vê qebîleyê bûye şikesteke

Mîrê mîrektîya Botan Bedirxan Beg, di navbera mîrê Miksê Xan Mahmûd, mîrê Hekarî Nûrullah Beg, serokeşîrê Hertoşî ‘Emer Axa, serokeşîrê Hesnenan/Malazgirtê Rizvan Axa, ji Mûşê Şerfî Beg, ji Axlatê Mustafa Beg, ji Berwarîyê Ebdulsemed Beg, ji Mardînê Hecî Esed Beg, ji Midyadê Osman Hesen, ji Sêrtê Elîyê Remo, ji Şîrwanê Heco Keleş, ji Behdînanê Îsmaîl Begê Amêdîyê, ji Soran Resûl Begê Rewanduzî, ji Babanê Ahmed Begê Suleymanîyeyî û ji “Xerzan, Derwêş Beg” yekîtî çê kir û amadekarîya serhildanê kir. Artêşa Osmanî di sala 1847an de bi ser Cizîrê de girt û şer di navbera artêşa Bedirxan Beg û artêşa Osmanî de dest pê kir. Ji ber ku piranîya beg û serokeşîrên Kurdan ew bi tenê hişt, herçendî şerekî dijwar bi qasî 37 rojan kir jî, Bedirxan Beg di 4ê Temûza 1847an de teslîm bû (Kardam 2017, 300-357).

Mustafa Reşît Paşayê Osmanî, di sala 1847an de di warê îdarîya sîyasî de nûtîyekê di nav milkê dewleta Osmanî pêk anî. Piştî ku dewletê di sala 1847an de serhildana Mala Bedirxanîyan (Bedirxan Begê Botan) têkşikand, li Enedolê 18 wîlayetên nû da çêkirin. Yek ji van wîlayetan bi navê Kurdistan e. Di tarîxa 14ê Aralixa 1847an ê rojnameya *Teqwîmi Weqayî* de îlan kir ku Wîlayeta Kurdistan ji sancaxa Dîyarbekir, sancaxa Mûş û sancaxa Wanê û ji qezaya Cizîrê, qezaya Botan û qezaya Mêrdînê pêk tê. Navenda vê wîlayeta Kurdistanê jî sancaxa Dîyarbekirê ye. Ji ber walîyê berê ya Mûsulê Mehmed Esad Muxlîs Paşa di serhildana Bedirxan Begê de ji bo dewleta Osmanî xizmeteke baş kiribû, dewletê ew kir walîyê Kurdistanê (Karademir 2017, 185-186).

Di salên 1880î de di navbera hin feodalên Kurd û gundîyên gelê Ermenî de li alîyê Mûş, Xinis, Bulanix û Melazgirtê pevçûn derketin. Di nav salên 1880 û 1890î de birêvebirên gelê Ermen hêzên çekdar bi rêxistin kirin û ji bo doza xwe ya polîtîk li dijberî Dewleta Osmanî kirin. Di sala 1890î de wan li Stanbol, Erzirûmê xwepêşandanên polîtîk li dar xistin. Peyre wan li Pasînler û Eleşkirtê êrîşên çekdarî birin ser qereqolên Osmanî û eşîretên Kurdan. Di sala 1891ê de hêzên Ermenî li derdora Sasonê li dijî eskerîya Osmanî û serokeşîrên Kurdan dest bi têkoşîna çekdarî kir. Dewletê jî Alayîyên Hemîdî li ser Kurdan çê kiribû pê zor da hin eşîrên Kurdan ku êrîşî çekdarên Ermenî bikin. Di sala 1892yan de dewletê hêzên Kurdan şand ser Ermenîyên Sasonê û bi artêşa xwe jî çû ser alîyê Mûşê. Hinek ji van fermandarên Alayîyê Hemîdî ne bi dil bûn di vî şerî de, hinekan jî rasterast ev fermana dewletê redd kir. Vî şerî heta sala 1894an dewam kir. Muşîr (Mareşal) Zekî Paşayê Osmanî bi xwe ket serê artêşê û ew hêzên Ermenî sekinand. Lêbelê hêzên çekdar ên gelê Ermen heta sala 1896an li ber xwe da. Wan di 30yê Eylûla 1895an de xwepêşandaneke bisîleh li

fesadî di nav wan de kirîye û ev dostanîya wan bi awayekî xwînî bi dawî bûye. Di vê navberê de wan gelek zerar dane hev û piştî qernek û nîvê jî, hîn jî ev arîşe nehatîye çareserkirin (Ç1).

6.6. 'Emerê Dirbo bi Tevî Mîrê Xerzan di Herba Rûs de

Zemanê ku artêşa Rûsyayê tê bi ser Bidlîsê de digire, 'Emerê Dirbo jî digel, bira, pismamên xwe, mêr û xweşmêrên mîna Bişarê Çeto û pêşewayên din ên wê hingê bi tevî Mîrê Xerzan dikeve herbê (Ç1).[26]

6.7. Merivatîya Balokîyan Digel Mala Mîrê Xerza

Piştî ku Mîrê Xerzan di Herba Rûsyayê de mêrxasîya 'Emerê Dirbo û hevalên wî dibîne, jê daxwaza mirovantîyê dike. Bi awayê ku 'Emerê Dirbo qîzek an jî xwişkeke xwe bide Mîrê Xerzan, eqrebatî jê tewqe dike. 'Emerê Dirbo dibêje ku "Keçeke me ya ku layîqî te be a niha tune ye." Mîrê Xerzan dibêje "Min qayîl e, hema bila zarûyên wê li malxalanên xwe herin û wiha xweşmêr bin, ew bes e." 'Emerê Dirbo keça xwe ya Durrê dide wan û bi vî awayî dibin merivên hev û din (Ç1).

6.8. Dostanîya Mala 'Emerê Dirbo û Mala Cemîl Paşa

Balokî digel qebîleyên din ên eşîra Bekiran, ji alîyê Dîyarbekirê ve hatine herêma Xerzan û li van deveran zozanên wan hebûne. Ji ber ku Balokî wê hingê binemaleke dewletî bûye, û wê hingê Mala Cemîl Paşa jî li Sêrtê bûye, di navbera wan de kirîvatî çê bûye (Ç1).

6.9 Tapûkirina Erdan

'Emerê Dirbo digel pismamê xwe Hemîdê 'Ebdo, di sala 1290ê koçî meha miheremê de (mîladî 1873) erdên derdora Honê (Hêlîn) û Holê li ser xwe tapû kirine. Du tapû li ser Hemîdê 'Ebdo ne, yên din li ser 'Emerê Dirbo ne (Ç1). Ji bilî Balokîyan, qebîleyên din ên derdorê, erd li ser xwe tapû nekirine. Çinku, wê hingê dewleta Osmanî bêca erdan digirt û jixwe qîmeta erdan jî li cem xelkê tune bû (Ç2).[27]

6.10. Tapûyên 'Emerê Dirbo û Milkê Xelkê Ermenî

Bi qasî em ji dîroka sîyasî û gelê Ermen û dîrok sîyasî ya împeretorîya Osmanî fam dikin, şer û pevçûnên navbera gelê Ermen û dewletê, piştî salên 1873yan dest pê dikin. Zemanê 'Emerê Dirbo erdên derdora Holê û Honê/Hêlînê li ser xwe tapû dike, xanedanên Ermenîyan li derdora Sasonê hene û tu problemek di navbera wan û Balokan de tune ye. Ji bo zelalîya mijarê divê em li van çavkanîyan binihêrin:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Mark Sykes di pirtûka xwe ya *Aşair-i Kurdiye* de dîyar kirîye ku xelkên eşîra Bekiran zivistanê li Dîyarbekirê bûne; havînê jî çûne alîyê Sêrtê (Çabuk 2018, 116). Ji ber ku qebîleya Mala Dirbo jî mensûbê eşîra Bekiran e, helbet ew jî bi wan re bûne. Çunkî li hêla Kopa Mûşê, zozanên bi navê Zozanê Dirbo heye.

6.2. Pêşkêşîya 'Emerê Dirbo

Pênc kurên Dirbo hene: 'Emer, Temo, Hemîd, Ferho û Qutnî. Kurê mezin ê Dirbo 'Emer e; kurê piçûk ê Dirbo, Qutnî ye. Ji ber ku Qutnî, hîna di zemanê xwe yê nîşankirî de li zozanan hatîye kuştin, zêdahî jê çênebûye. Ji dîroka Mala Dirbo xuya dibe ku di nav lawên Dirbo de 'Emer, bi zanetî û dîndarîya xwe derdikeve pêş (Ç1).[23]

6.3. Zozanên Mala Dirbo li Kopa Mûşê

Hîn zemanê ku Bekirî ji Dîyarbekirê dihatin diçûn zozanan û tên, Mala Dirbo, mîna Çorepan li hêla Kopa Mûşê zozan eyîşandibin. Çinku zemanekî xelkê Kopê, gazî Mala Dirbo kir, got "Kadastro hatîye, erdan tapû dike, hûn jî werin zozanê xwe li ser xwe tapû bikin." (Ç2).

6.4. Eqrebatîya Mala Dirbo û Qebîleya Çelikan

Mala Keko pênc bav in, kurê Keko ne: Temo, Elî, Bedo, Hesen û Hecî Emer, birê hev in, kurê Keko ne. Hecî Evdirehmanê Sitîyê, Mala Şikrîm, Mala Keleşo, Mala Hecî Emer. Mala Silêman û Mala Hemo kurê Temo ne. Hesenê Zeyno û Sebrîyê Berfo kurên Elî ne, Elîyê Keko. Mala Ûso û Mala Elîyê Herdayê, kurên Hesenê Keko ne. Bedrî jî kurê Resûl e, ew jî kurê Bedo ye. Ji Resûl ew tenê ye. Ev her sêyê han kurên Keko bûn. Keko kurê Hisê ye, Hisê kurê Mamê ye, Mamê kurê Hesen e, Hesen kurê Çelebî ye. Ji wan re dibêjin Hesoka; ji Mal Dirbo re jî dibêjin Baloka. Balo û Heso birayê hev in û kurên Çelebî ne. Mala Sado, yanî Dalikî Mala Keko birayê hev in, Dalikî kurên Sado ne, Sado û Keko jî birayê hev in, her du jî, yanî Sado û Keko kurên Hisê ne. Yek jî jê, zarên Silîvana ne. Navê bavê wana li Çelo danîne. Navê wî jî Çelebî bû ye, jê re gotine Çelo (Ç2). Balûr û Çelebî, birayê hev in, kurê Mamûd in. Mamûd, bavê Balokan û Çelikan e. Te dî divêjin "Çelebî." Çelebî, ji Çelikan re divêjin. Îca Balûr[24] û Çelebî, birê hev in, kurê Mamûd in. Bi tevî vê eqrabetîyê jî, wan gelek caran berê xwe daye hev, pevre şer kirîye û Şêx Qasim ew li hev anîne (Ç2).

6.5. Dostanîya Mala Dirbo û Mala 'Emerê Mihê

Heta ku fesadî[25] neketîye navbera Mala Dirbo û Mala 'Emerê Mihê, navbera wan gelek zêde xweş bûye. Ciwanekî bi navê Hesen ê ji Mala 'Emerê Mihê hebûye û kêfa wî û Qutbedînê Dirbo zaf ji hev re hatibûye. Çi heye ku hinekan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینەوە کوردیەکان

5.1.2. Şahokî
Hecî Sebrîyê Zelxê û birayî wî Xelîl e. Ji ber Çelikan ji Holê derketine (Ç1).

5.1.3. Mala Mişko

Ev bavik serê pêşî li gundê Çelikan Kifîfê bûye, peyra ji ber sedemên gundayetîyê pêşîyên wan hatine xwe li Mala Dirbo girtîye. Erdên wan hîn jî li Kifîfê hene; lêbelê ji ber rûdanên trajîk, bi tevî ku tapûyên bav û kalên wan tune ne jî, nîvê erdê Holê di destê wan de ye. Lewra wan û Mala Dirbo gelek caran dozên xwe birine cem Şêx Qasimê Şêx Xalid, cem melayên şerîetê, urfa camêran û mehkemeyên fermî (Ç1; Ç2; Ç6).

5.1.4. Mala Kelo: Şewlîkî ne û bavekî Bekiran e. Îro ji wan re Mala Mela Becet jî dibêjin. Ev bavik serê pêşî li gundê Çelikan Dehlikê bûye, peyra ji ber sedemên gundayetîyê pêşîyên wan hatine xwe li Mala Dirbo girtîye. Erdên wan hîn jî li Dehlikê hene; bes ne di destê wan de ne. Di sala 1939an de Şê Evduqludus rehmet kirîye. Nexwe berî van salan Mala Kelo hatîye Hêlînê. Çunkî ji ber ku Şê Evduqludus wextê ku makûm bûye, hatîye mala wan û ji ber wan Ebdilqudus û mirîdên wî hewandîye, esker mala wan ji gundê Hêlînê xera kirîye. A niha jî piranîya vî bavikî li gundê Hêlînê ye.

5.1.5. Mala Necmo
Di wextê sirgûnîya Mala ‘Elîyê Ûnis de Hecî Necmo bi tevî xwişka xwe Hecî Kewê hatîye Holê. ‘Emerê bavê Hecî Dawud ku di serdema xwe muxtarê herêmê bûye, cih daye wan. Îro jî bavik li Holê ye û bi erd û zevî ye.

5.1.6. Smayîlkî
Gundîyên Kanîyaberê gişt tevî hev, di salên 1977an de erdên bavekî Mala Dirbo kirîye û tenê bavekî wan li gud rûdinê.

5.1.7. Rebetî
Ji gundê Rebetê mala Felemezê Delo li Holê erd ji Mala Mişko kirîye û ketîye gund. **5.1.8. Mala Gozê**

Xelîlê Gozê, serê pêşî wekî xwegirtîyekî Balokîyan li Holê bûye, peyra bi îzina pêşîyên Balokîyan çûye Hêlîn ava kirîye (Ç1). [22]

5.1.9. Mala Mele: Bi eslê xwe Şewlîkî ne. Ji ber ku bavekî Mala Dirbo ji ber rûdaneke xwînê neçar dimênin ji gundê xwe derkevin, vî bavikî ku zemanê berê li gundê Teraş bûne, erd li Holê kirîye û ketine vî gundî.

6. Mala Dirbo
6.1. Mala Dirbo û Eşîra Bekiran

Ji ber ku mijara taybet a vê lêkolînê ev qebîle ye, li vir cihê taybet jê re hat dayîn. Li gor çavdêrîya vê lêkolînê, di serdema me de ji Balokan tenê Mala Dirbo û Mala Bego tên naskirin. Ew jî ji ber rûdanên navbera wan û eşîra Xîyan, bavê Çelikan û Mala Mişko li dinyayê belav bûne. Çend bavên Mala Dirbo tenê di Holê de mane, ji Mala Bego kes di gundê Holê de nemaye. Di nav heft bavên mezin ên mîna Çorepan, Mamûdkan, Şahokan û Şewlîkan ên eşîra Bekiran de wekî qebîleyeke serekî, xelkê Balokî, bi milk û dereceya xwe ya zengînîyê, îro kêm ketîye, wekî du bavikên piçûk bi navê Mala Dirbo û Mala Bego ji hev ketîye û giranîya wan di nav eşîrê de winda bûye. Gundê serekî yê Balokan Holê, di nav hemû gundên eşîra Bekiranîyê de herî zêde rastî rûdanên mezin û musîbetên mezin hatîye (Ç6). Ji ber ku bav û kalên Balokî digel Mîrê Xerzan ketine Herbên Ûrus û gelekên wan di wan herban de jî mirine, qebîle lawaz ketîye. Bi taybetî di Herba sala 1893 û Herba Giştî ya Cîhanê de şehîd ketine (Ç1). Malpera bi navê *Bekira Gençlik* û ya bi navê *Derneka Bekira*, cih nedaye navê qebîleya Balokan nexistîye nav qebîleyên Bekiranî yên herêma Xerzan; bes Mala Dirbo jî di nav heft qebîleyên mezin ên eşîra Bekiran de wekî bavikekî girtîye lîteraturê.

5. Holê

Yek ji gundên eşîra Bekiran e. Di navbera gudê Kifîfê, Dêle, Bacaxê, Xoxê/Sûcê, Kenik, Smayîlka, Baqînê, Kanîyaberê, Kanîyanavo, Cewzîkê, Herendê, Çemêreşo, Dalikê, Qizlarê û Xweşayê de dimîne. Li alîyê başûr/qibleyê Holê, gudê Kifîfê, Dêle, Bacax û Zîla heye, li hêla Başûr-Rojhilatê wê, gundê Meyravê, Xoxê/Sûcê, Bîrikê, Mexsûdîkê û Kenik, li rojhilatê wê gundê Takorka, Smayîlka û Baqînê, li bakur-rojhilatê wê Kanîyaberê û Kanîyanavo hene, li alîyê bakurê wê gundê Cewzîkê, Çemê Mîratê, Malê Sorê, Teraş, Herendê û Çemêreşo hene, li rojavayê wê, gundê Dalikê, Herdayê û Qizlarê hene û li başûr-rojavayê wê gundê Xweşayê de dimîne.

5.1. Qebîle û Bavikên li Gundê Holê

5.1.1. Mala Bego

Bi qasî ku mirov ji tarîxa tapûyan û navê ‘Emerê Dirbo û Hemîdê ‘Evdo tê digihîje, ‘Emerê Dirbo û Hemîdê ‘Evdo kurê apê hev in. Dibe ku di Dirboyê Duyem de bigihîjin hev. Di vê mijarê de delîlê herî mezin dokumanên tapûyan in. Çinku ‘Emerê Dirbo kurê mezin ê Dirbo ye û wî tapû li ser navê xwe çê kirine; Hemîdê ‘Evdo jî dibe ku kurê mezin ê ‘Evdo be. Di vê rewşê de dibe ku Dirbo û ‘Evdo birayê hev bin.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

wan “Bekirî” ye. Wekî mînak eşîreke Ereb heye ku jê re dibêjin “Benî Bekir”. Bekirî, eqrebayên eşîra Zîlan in. Di sedsala 19an de serokekî bi navê ‘Emer Axa ji eşîra Bekiran re axatî kirîye (Bozkurt 2021, 446-447).

Di salên 1839an de herêma Xerzan bi awayê fermî li ser Dîyarbekirê bûye. Wê hingê hin eşîrên herêmê li dijberî birêveberîya Osmanî nerazîbûna xwe nîşan da. Artêşa Osmanî di bin serdarîya Hafiz Paşa de bi ser wan de girt û qeweta wan şikand. Di salên 1925an de jî artêşa Cumhurîyetê, ji bo xelkê herêmê tedîb û tenqîl bike, ji herêma eşîra Rema û eşîra Reşkotan dest pê kir, ber bi eşîrên Rojavayê Xerzan ve hat heta nêzî Sasonê û Farqînê/Silvanê. Li ber Pira Malabadê şerekî mezin derket. Di salên 1930yî de digel gelek eşîrên herêmê, eşîra Bekiran a milê Sêrtê ji bo mafên xwe ketin nav tevgereke çekdarî. Di navbera wan û artêşê de şerekî mezin qewimî û eşîr şikestin. Di sala 1932yan de careke din eşîran çek hildan û dest bi tevgerê kir, heta sala 1936an berdewam kir. Di dawî de careke din eşîr şikestin tûşî girtin, kuştin û sirgûnê bûn (Alçıtepe 2012, 24-37).

4.1. Qebîleyên Bekiranî yên Herêma Xerzan

Çorepan: Xelkê vî bavê eslî yê Bekiran li gundê Şelmo û mezraya wî Tûmo rûdinê. Wekî li gundê Hiskutê jî hene. Wextakî pêşîyên wan birêvebirên eşîrê bûne (Ç4). **Smayîlkan:** Li gundê Smayîlka, Kanîyaberê û Rebetê rûdinên. **Şewlîkan:** Li gundê Çemê Mîratê, Çemê Reşo, Malê Sorê, Dalikê û Holê rûdinên. Wekî din li mezraya Hêlînê jî maleke wan, Mala Mele Becet heye. **Mamûdkan:** Li gundê Baqînê, Mexsûdîkê, Kenik û Qawecî rûdinên. **Çelikan:** Hinek gundîyên Dalikî û gundê Kifîfî xelkê Çelikî ne, bavekî wan li alîyê Farqînê dijî (Ç2). **Şahokan:** Wextakî li alîyê Herdayê bûne, piştî ku Balokî ji Holê xera bûne çûne alîyê Şêx Xelîl, Şahokî hatine li Holê 35 salakî mane. Li wê derê şer di nav wan û Çelikan de derketîye, ji ber wan ji Holê rabûne çûne û şopa wan, di pêvajoya vê lêkolînê de li alîyê Mûşê û Farqînê hatîye dîtin (Ç5).

4.2. Balokî

Bi qasî ku mirov ji pirtûka Mark Sykes tê digihîje bi navê Balikî qebîleyeke li ser hidûd heye; bes li ser wê tiştek nahê zanîn bê ka gelo di çi rewşê de ye. Tiştê ku heye mimkun e ku bi rêyekê îrtîbata wê bi Belikan re hebe. Îca ev qebîleya Belikan ku heye, ji zazayan e (Sykes 2007, 43). Çi heye ku ev jî wekî rîwayetekê ye. Îca gava em li rûpelê 88an ê heman çavkanîyê dinihêrin, nivîskar dîyar dike ku Bellikanî, malbateke kurd e, bi dîyalekta Zazakî diaxive û Şî‘î ye.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

xelîfeyê Şêx Mihemedê Zîlî bûye. Di pey wî de Şêx Silêmanê kurê wî wekî hekîmekî gel bi deh salan dû û derman ji xelkên derdorê re gotîye.

4. Eşîra Bekiran

Eşîra Bekiran di salên 1101-1312yan de li Dîyarbekir û Ruhayê (Urfayê) jîyane (Izady 2007, 109). Eşîra Bekiran mîna eşîra Reşkotan, heta salên 1859an wekî koçer li Sancaxa Dîyarbekir ku li ser Kurdistanê bû dijîya. Zemanê ku hukûmetê zorê da wan ku li cihekî dest bi jîyana îskanî bikin, wan jî digel Reşkotîyan got ku "Em dê li hêla çîyayên Mûşê rûnin." Nîyeta wan bi vê daxwazê ew bû ku xwe li Îranê bigirin. Dewleta Osmanî jî talîmat dabû qaymeqamê Mûşê, Muşîrê Orduya Xumayîn a Enadoluyê, hukûmeta herêmê, Eyaleta Wan û Eyaleta Kurdistanê ku rê nedin ew derbasî Îranê bibin. Piştî van hewildanan, eşîra Bekiran, digel eşîra Reşkotan, Elikan û Pencînaran ku li Sancaxa Sêrtê ya Eyaleta Kurdistanê dijîyan, di sala 1873yan de bi xelat û dîyarîyên dewletê dest bi jîyana îskanî kir. Wê hingê dewletê payeya/rutbeya Muteserrifê Sêrtê Cemîl Paşa ji dereceya sêyem derxist pileya duyem û nîşaneya Mecîdî ya bilindkirina rutbeyan da Mîrên Xerzan Hecî Fettah, Begzade Resûl, Begzade Hemdî, Begzade Mehmed Farsî û axayê eşîra Pencînarê Mîrza Axa (Çabuk 2018, 112-116).

Bî tevî ku Şerefxan û mela Mehmûdê Bazidî di pirtûkên xwe de behsa vê eşîrê nakin jî, li gor ku Mark Sykes[21] dîyar dike, eşîra Bekiran 500 malbat e. Ew zivistanê li nêzî Dîyarbekirê; havînê li nêzî Sêrtê dijîn. Rîwayet dikin ku ew ji Bagratuniansîyan tên; bes gotinên pêşîyên ermenîyan di vê meseleyê de cîyawaz in. Lêbelê em dibînin ku di Qismê C'yê reqema H16an de navê Bekarin di nav Êzîdîyên Sincarê de derbas dibe. Lewra tê bawerkirin ku Êzîdîyên Sincarê, ji welatê bakurî yê Çemê Dicleyê ne (Sykes 2007, 57).

Xelkê eşîra Bekira, li bajarên mîna Agirî, Dêrsim, Bidlîs, Adilcewaz, Axlat, Elbistan, Doganşehir, Pasûr/Qulp, Solaxan û Batmanê dijî. Ji bilî van deran, li hêla Şengalê jî mensûbên vê eşîrê hene. Li gor ku dîroknas Abbas el-Ezzawî di pirtûka xwe ya *'Eşairu Iraq* de dinivîse, nêzî Mûsula Iraqê, bajarokekî bi navê Bekiran heye û êzîdî ne. Li bajarê Hewlêrê (Erbîl) jî xelkê Bekirî hene. Li gor rîwayetan pêşîyê vê eşîrê, Ebû Bekir b. Mikaîl e û ew wî zemanê ku Hezbanî (mîladî 1122) hakimên Erbîlê bûne li vê derê bûne. Navê vê eşîrê îro jî li Iraqê bi awayê "Bekiran" heye. Memleketê eslî yê vê eşîrê jî, çîyayên Şengalê û çîyayên Zagrosê ne. Xelkê eşîra Bekiran, ji ber hin sedeman ji vê derê derketîye û koçî cihên din kirîye. Bi tevî vê, gelek eşîrên din jî hene ku navê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

bûye. Samî dîyar dike ku hejmara şênîyên qezaya Hezoyê, digel 119 gundên wê gihîştîye 20101ê. Zemanê berê, digel ku ehalîyê wê 60 hezar bûye; peyra çi bûye nahê zanîn. *10370yî wê muslim, 8389ê wê Ermenî, 372yê wê qiptî û 970yê wê êzîdî ne*. Herçendî zemanekî li herêma Xerzan gelê Ermen û suryan hebûne jî, a niha nemane.

Ji seyyîdên Şêx Xelîlê Baqerê, Mala Qeşemê jî li Gaza Kursî-Balokan dimênin (Ç1). Soane (1909) di lêkolîna xwe de dîyar dike ku li herêma Sêrtê hin axiverên kurmancî, bi devokeke xerîb dipeyivin. Ev dîyalekt, li alîyên tixûbî yên Hekarîyê jî bi awayê berbelav dihe axaftin. Di eslê xwe de ev dîyalekt, ji Kurdî û keldanî pêk dihe. Ji bilî vê, li çîyayên Sasonê jî eşîreke biçûk a bi navê Balikî (Balokî) heye ku dîyalekta wan ji ji Kurdî-Ermenî-Erebî pêk dihe. Ev eşîr ne muslim, ne jî xisrîtîyan e. Zemanê berê gelek qewm û eşîr ji ber zordarî û qetlîamên desthilatdaran revîyane û wan xwe li çîyayên Kurdistanê girtine. Li van deveran di nav Kurdan de hînî Kurdî bûne û bi tevî zimanên wan û Kurdî, zimanekî têkel derketîye ku wekî devok, şêwe û dîyalektên xerîb derketine pêş (Bulut, 2002: 278-9).

3. Eşîrên Derdora Rojavayê Xerzan

Eşîra Rişkotan: Gundên vê eşîrê ji gundê Selîvê dest pê dike, ber bi alîyê Şabê, Şerbetkoy, Hedhedkê ve diçe heta qeza Qubînê/Bişêrîyê. Eşîra Xîyan: Mala ‘Emerê Mihê birêvebirê vê eşîrê ye. Bi piranî li hêla çîyayên navbera Pasûr (Kulp) û Sasonê dijîn. Eşîra Gêsîyan: Navê vê eşîrê, di *Destana Dewrêşî Evdî* de heye. Gêsî jî di wextê Mîr Temir Paşa de bûne mensûbê wî (Yiğit 2012).[19] Destanbêjan di *Destana Kerr û Kulik* de eşîra Gêsa, wekî eşîreke mezin ku di Berîya Mezin a Deşta Heranê de dijî hatîye derbirîye (Aras 1993, 10). Di dawîya sedsala 19an de navbera eşîra Gêsan qebîleya Çelikan xerab dibe, vê qebîleyê xelkê Gêsî ji gundên wan derxistine. Zemanê ku hê navê eşîra Bekiran tune bûye, xelkê van deran, bi navê Gêsa hatine binavkirin. Peyre ew ji van deran çûne. Hinek jê, a niha li gundê Bacaxê dimînin, hinek jî li bajarokê Farqînê ne. Gêsa, li gundê Dêle, Bacaxê û wan deran bi cî bûne. Heta di şecereya Şêx Bal[20] de jî, navê eşîra Bekiran, tune ye; di ciyê wê de navê Gêsa heye. Eşîra Bekira, di wextê Şêx Mihemedê Şembekî de, eşîra Gêsa bûye. Di şecereyê de wisan e (Ç1).

Eşîra Şêxdodîyan: Gundê Xweşa û Qizlarê. Eşîra Badikan: Li alîyê Qerika wan deran in. Eşîra Zîlîyan: Gundê Zîla. Teraşî-Şembekî: Xelkê Teraşî bi piranî ji Mala Şêx Bal in. Bavekî wan li Şabê ye. Şêx Sebrî di wextê xwe de

mîrê Kejan, mîrê Hîzan, mîrê Zirkan, mîrê Xerzan û mîrê Gurdilan, paşayê Wanê û Paşayê Mûşê li ser hikim bûn. Li gor destnîşankirina wî zemanê ku Şah Smaîlê Sefewî mîrên Kurdistana wê hingê vedixwîne cem xwe, ji bilî Şah Miroyê Şîroyî û Elî Begê Sasonî/Xerzî, giştan li cem xwe desteser dike. Zemanê ku Melîk Xelîlê Mîrê Îrûnê keleha Mîrektîya Hîzanê dorpêç kir, mîrê Hîzanê Mîr Mihemed tewqa piştgirîyê li hakimê Şêrwanê Ebdal Xan kirîye û çûye bi hawara wî ve. Wê hingê Mîrê Hîzanê Mîr Mihemed ji eşîrên Xerzan gelek esker berhev dike û serdema Sarwaxan (Sarû Xan) Begê Hezoyî ye (Budaq 2005, 30-33).

Di hîyama xwe de li herêmê "Mîrektîya Zoqê-Comanî û Hawêlê" hebûye. Ebdulfettah Begê Mîrê Xerzan di wextê xwe de navdar bûye. Deşta Xerzan di wextê rêveberîya Osmanîyan de navê beldeya Zoqê (Yanarsu) bûye. Îro Zoq, li gor qanûna fermî ya rêveberîya Cumhurîyetê, bi ser Misirca (Kurtalan) Sêrtê ve hatîye berdan (Cibo 2016, 24).

Di salên 1841ê de şerekî bi navê Karmilêha di navbera şêniyên kurmanc û artêşa osmanî de li herêmê rû dide. Ji ber ku wê hingê Mîrê Xerzan ê bi navê Mîrê Kal piştgirîya artêşa osmanî nake û lê artêş li hember wan têk diçe, rêveberîya osmanî Mîrê Kal vedixwêne Stenbolê, li wir desteser dike û li şûna wî miselîmekî xwe ji Stenbolê dişêne şûna Mîrê Xerzan. Li ser vê rûdanê serokê eşîra Pencînaran Qasimê Osman, serokeşîrê Elîkê Pûrto, serokeşîrê Siloqan Silê, serokeşîrê Babosîyan Xalidê Elo, serokeşîrê Şerwên Elîyê Hemedê bi tevî şêxê çîyayîyan Şêx Kal li hev dicivin û li dijberî vê biryara dewletê xwe neqaîl dikin. Piştî vê rewşê tevlîhevî derdikeve (Sebrî 2005, 15).

Zoq heftê salî qeza bû. Teşkîlekî wê hatîye Koxê. Paşê ji Kox çûye Bayîkanê. Ewil Xerzan diçû Zoqê. Peyre hikûmet li Hawêl ava bû. Zemanekî Xerza li Zoqê bû, piştî wextan, îcarê Qozlux jî hate tayînkirin, Sasûn hate tayînkirin, Kox hate tayînkirin. Zemanekî Zoqê bû, Zoq tenê bû. Navenda Xerzan, li qarişî Çemê Qozlux, ji Bişêrîyê jortir, wêdetir, ji Awîskê wirdetir bûwe. Li Qubînê, eşîra Reşkotan heye, li ser Xerzan e; lêbelê çanda wan cuda ye. Ji Awîskê wê de, Xerzan li wê ye. Qurtelan jî Xerzan e. (Ç3).

2. Gelên Cîran ên Herêma Xerzan

Sala 1890î, hejmara şênîyên qezaya Hezoyê 10 hezar e, 5 hezarê wê muslim, 4 hezarê wê Ermenîyên gregoryan; hezarekê wê jî Ermenîyên katolîk in (Saraçoğlu, & Yıldız, 2007: 622-630). Mirov dibîne ku navê Sason û Hezoyê digel hev hatîye nivîsîn. Şemsettîn Samî yek ji wan e û ew radigihêne (Sami, 1996: 29) ku Sason li ser sancaxa Mûşê bûye û Mûş jî li ser welayeta Bidlîsê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

padîşahî. Ku Suleyman Beg wefat kir, li ser fermana Sultan Selîm Xan, Behaeddînê kurê Suleyman Beg di meqamê wî de bû qaim. Wê hingê di nav hakimên Kurdistanê de yekî bi qasî wî mêrxas û camêr tune bû. Pêşî kurê wî Suleyman Beg li şûna wî rûnişt, piştî wî, birayê wî Sarûxan Beg. Sarûxan Beg terka wilayeta Hezoyê kir û piranîya wextê xwe li "Baban" (yaban?)ê dibihurand. Carina Sancaxa Bargirî û Şirvî, pê re alîkarî dikir û ew bi alîkarîya Padîşahî bû muteserrif. (Han 2016, 171).

Li gor ku Şerefxan di *Şerefname*ya xwe de dîyar dike, eşîra Rojkan ji bîst qebîleyan pêk dihê. Eşîr li mewqîya Tabê dabeşî du firqeyan bûye: Ji wan 12 firqe Qewalîsî; 12 firqe Bilbasî. Ev her du jî navên gundan in û li li ser wîlayeta Hekarîyê ne. Bi qasî ku ji rîwayeteke din hatîye, ev her du nav, navên du eşîrên taîfeya "Baban" in. Wan ji xwe re ji nav xwe hakimek dîyar kirîye û bi demê re bûne yekalî û yekzimanî. Wê hingê jî, hakimê Bidlîs û Hezoyê, kesekî Gurcistanî yê bi navê Tavît bûye. Eşîra Rojkan wîlayeta Hezo û Bidlîsê ji wî girtîye. Di rîwayeteke din de jî heye ku wan ev Bidlîs ji eşîra Kurdikî; Hezo jî ji Gurcî girtîye. Peyre wan ji şehzadeyên padîşahên Ekasîre Îzzedddîn û Zîyauddîn ku li Axlatê rûniştî bûn û birayê hev bûn, anîn Bidlîsê. Wan Îzzedddîn Beg li Bidlîsê; Zîyauddîn jî li Hezoyê kir birêvebir. Êdî eşîra Rojkan di nav eşîrên Kurdistanê de bi wêrekî, camêrî û merdanetîya xwe nav û deng da. Gava kîjan padîşahî qesda dagirkirina Kurdistanê bikira, serê ewil li dijberî eşîra Rojkan diket herbê. Çinku wan dizanibû heta ku ev eşîr nekeve bin fermana wan, eşîrên din ên Kurdistanê natewin. Di wextê desthilatdarîya Osmanîyan de jî sê salan ew bi serê xwe azad man. Ji 24 qebîleyên eşîra Rojkan 5 jê bi navê Qisanî, Bayikî, Modikî, Zuqeysî û Zeydanî, xaidimên Bidlîsê bûn, 15 qebîleyên din ku Qewalîsî û Bilbasî bûn, Bilbasî, ji Keleçîzî, Herbilî, *Balokî*, Heyartî, Gûrî, Berîşî, Skrî, Garisî, Beydûrî û Belakurdîyan pêk tên; îca Qewalîsî, ji Zerdûzî, Endekî, Qewalîs, Pêrtakî, Gurdikî, Suhrewerdî, Kaşahî, Xalidî, Îsturkî û Ezîzan pêk tên (Han, 2016: 231-233).

Cezîre, Gêl, Gênc, Palo, Hezo, di weqtê xwe de hukûmet bûne û li ser Eyaleta Dîyarbekirê bûne. Payeya hakimên van pênc hukûmetan, "Mîrê Mîranî" bû. Digel vê, divîya di seferan de bi tevî Wezîr beşdar bibûna. Mîrlîwaya Hezo, Erxenî û Mîrê Siwêrekê, çend xasên hakim û begên Eyaleta Dîyarbekirê bûn. Nîvê keleha Hezoyê, ji qesra hakimê wê derê Murteze pêk tê ku odeyên wê qato qato ne. Murteze Beg, zavayê xanê Bidlîsê Evdal Xan e (Zillî 2006, 437).

Hakimê Mîrektîya Şêrwanê Salihê kurê Xan Budaq ku di salên 1228an (koçî) de li ser hikum bûye, diîya dike ku mîrê Botan, mîrê Muksê, mîrê Hekarî,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Sefewî ku wekî hêzeke sîyasî li Azerbêcanê radibin, pêşî çend cerdan diênin ser Erran û Şîrwanê, piştî ku van deveran bi dest dixin, îca berê xwe didin hikimdarê Akkoyunî Elvend Begî, wî têk dibin û digel herêma Xerzan, axa wî dixin bin destê xwe (Yıldız, 1982*: 630). Sefewî ku mezhebê wan elewîtî-şîatî bû, bi gelên sunnî yên herêmê re li hev nedikir. Wê hingê Dewleta Osmanî jî li dijî vê Dewleta Sefewîyan tevdigerîya. Rayedarên Osmanî, têkilîya sîyasî bi Îdrîsê Bidlîsî re danî û wî jî, mîrên herêmê qaîl kir ku li hember Sefewîyan bibin piştgirîyê Osmanîyan. Piştî Şerê Çaldiranê, hêza sîyasî ya Dewleta Sefewî li herêmê şikest. Sala 1515-1516an, mîrên herêmê digel hêzên Osmanî peymana hevgirtinê li dar xist û êdî herêm ket bin desthilatdarîya Osmanîyan. Mîrektîya Hezo û Sasonê, li ber Keleha Sasonê hatîye damezirandin. Mîrên Bidlîs û Hezo-Sasonê, kurmamê hev in û ji nesla Îzzeddîn û Zîyaeddîn tên. Îzzeddîn ku li vê deverê bûye desthilatdar û navê wî, ji alîyê gelê wê derê ve bi awayê 'Ezzîn hatîye bilêvkirin. Mîrên vê deverê, piştra bi leqeba "'Ezzanî" hatine binavkirin. Eşîra Rojkan jî hatîye li vê deverê bi cih bûye. Piştî ku Mîr Ebû Bekir ku di serdema Akkoyunîyan de hebû, bi dorê Hizir Beg bin Mîr Ebû Bekir (serdema Akkoyunîyan), Alî Beg b. Ebûbekir (serdema Sefewîyan), Hizir Beg b. Elî Beg (serdema Sefewîyan), Yavuz Sultan Selim, Muhemmed Beg b. 'Elî Begê Sasonî wekî mîr qebûl kirîye. Kanunî Sultan Suleyman, Suleyman Beg b. Muhemmed b. Elî Beg (sala 937/1530an), tayîn kirîye, bi fermana Sultan Selîmê II. Saruxan Beg b. Muhemmed Beg hatîye ser karê mîrektîyê. Kedxudayê Hezoyê Şemseddîn Axa, Ehmed Beg b. Hizir Beg tayînî vê derê kirîye, peyra bi fermana Sultan Muhemmed Xan, Muhemmed Beg b. Hizir Beg hatîye ser karê vir* (Öztuna 1969, 509).

Şerefxan, di *Şerefname*yê de bi berfirehî behsa mîrên Batman û Qulpê dike; bes ji ber ku tixûbê vê xebatê vê hilnagire, li vir tenê behsa mîrên Sason û Hezoyê jê hat wergirtin. Qewmên qedîm ên vî dîyarî, li ser çar qebîleyan in. Şîronî, Babûsî, Susanî û Timûqî. Wan, digel eşîra Hesenan, Dêrmexanî, Ezîzan û yên din kirin tabi'ê xwe. Hakimên Sasonê, di nav hakimên Kurdistanê de bi camêr û wêrekîya xwe nav û deng daye. Çend caran Akkoyunî, Qizilbaş û Alê Osmanî ku gava êrîşî wilayeta Kurdistanê dikirin, wan wilayetên xwe li dijberî sultanên navdar parastine. Wê hingê hakimên Kurdistanê çûn cem Şah Smaîlê Sefewî û jê re mulezemet kir. Şah Smaîl pranîya wan mîran qeyd kirin û bû muteserrifê wilayetên wan. 'Elî Begî, li hember vê rewşê ket pozîsyona berxwedanê. Zemanê ku Sultan Suleyman ji bidestxistina Bexdad û Bidlîsê, bi ser Kifendûr û Derbendê de vegerîya, Suleyman Beg li Sasonê rûniştî bû. Wî tenê ji dergayê Padîşahî re zad û zexîre şand; lê ew bi xwe neçû hizûra

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

girtîye bin desthilatdarîya Merwanîyan (Bek, ?: 225). Di serdema xelîfeyê Ebbasî Ehmed el-Qadir Îbn Îshaq bin el-Muqtedir de ku wî sala 991/381ê xelîfetî kirîye, Herêma el-Cezîretu'l-Firatîyye û Hewza Firatê, li ser sê îmaretan/mîrektîyan hatibû dabeşkirin: Dîyarê Rebî'e ku derdora Mûsulê bû, Dîyarê Bekir ku derdora Amidê bû û Dîyarê Misir ku derdora Reqqeyê bû. Li Dîyarê Bekir, dewleta Kurd a Alê Merwan derket holê. Di pey "Baz" de Ebî Elî el-Huseyn b. Merwan, sala 380yê koçî dikeve şûna xalê xwe Baz. Wî Dîyarê Bekir, bi awayekî gelek zêde xweş girt bin destê xwe û ji bo gelê wê derê re gelek qenc û baş tevgerîya. Heta sala 387an ku hat kuştin, îca Mumhidê Dewlet Ebû Mensûr b. Merwan ket dewsa wî û heta sala 402yan ku hat kuştin, dewam kir. Di pey wî de birayê wî Ebû Nesir ed-Dewle Ehmed bin Merwan ket cihê wî. Êdî serdema wî ya desthilatdarîyê ji yên din dirêjtir bû. Gelê bin desthilatdarîya wî, gelek aram û asûde jîyan. Ji hemû cîyan aliman xwe lê kêşa û qesda wî kir. Yek ji wan aliman Ebdullah el-Kazrûtî bû ku wî mezhebê Îmam Şafiî li Dîyarê Bekir belav kir. Şaîran xwe lê kêşa. Wî heta sala 453ê koçî dewam kir. Piştî wî, kurê wî Nîzamu'd-Dewle Nesir li dewsa wî rûnişt û heta sala 472yan berdewam kir. Piştî wî jî Mensûr b. Nesir hat ser karê dewletê wî jî heta sala 489an dewlet bi rê ve bir. Milûkê Selçûqîyan di vê serdemê de dawî li Dewleta Merwanîyan anî (Xudrî, 1426/2005:).

Di pey çar xelîfeyên mezin de hemû herêm, mîna Hezoyê, di salên 611 û 906an da ketîye bin desthilatdarîya Dewleta Emewî, peyra jî ya Dewleta Ebbasî. Di serdema xelîfetîya Ebbasîyan da Hemdanîyan di nav salên salên 906 û 990î de li vê derê hikim kirîye. Di pey wan de Merwanîyan di nav salên 990 û 1096an da li herêmê xanedanîyeke dewletî ava kirîye û li vê deverê hikim kirîye. Tugrul Begê Selçûqî di nav salên 1056 û 1057an de tê serfera herêmê, ev dever dikeve bin destê Selçûqîyan. Sultanê Selçûqî Melîkşah, piştî ku payîtexta duyem a Merwanîyan Silvanê, di sala 1085an de dixe bin destê xwe, kelehên din ên mîna Mêrdîn, Sêrt, Erzen û Heskîfê û dormedorên wan jî dibin tabiê wan (Yücel 1989, 93).

Heta dema ku di salên 730/1394an de Karakoyunî di ser zozanên Bidlîs-Mûşê de tên herêma Hezoyê û vê deverê talan dikin, Eyyûbî li hember wan ketine şerî. Kara Yûsuf ku di salên 1408an de tê Deşta Mûşê û derdora Dîyarbekirê, hikimdarê Akkoyunî Kara Yülük Osman têk dibe û derdora Silîva, Erzen, Hezo, Sêrt, Heskîf û Mêrdînê digire bin desthiltdarîya xwe û Karakoyunan dike mîrektî. Heta ku sala 1469an Uzun Hasanê Akkoyunî dawî li Mîrektîya Karakoyunan diêne û dibe hakimê vê deverê (Yıldız 1976, 637).

herêmê ku Sasonê jî digire nav xwe, “Çîyayên Xerza” dibêje; ji bo devera pehn û berfireh a li başûrê deverê dimîne û derdora Kurtalan digire nav xwe, Deşta Xerza dibêje. Li aliyê din ê Çiyayê Gurdilan, li ciyê ku Çemê Dîcleyê û Çemê Botan lê digihîjin hev, bajarekî kevn ku tê de şopên Romayê hene heye ku birc û sûrên wê hê jî li ser piyan in. Ev bajarê kevn wekî bajarê Heskîfê di bin ava Ilisu Barajı de maye (Jiyan 2020).

1.2. Kurtedîroka Herêma Xerzan û Mîrektîyên Wê

Çawa ku ji fîlozofên dinyayê yek dîyar dike, *xwandina dîrokê*, mirovan dike zana, xwendina helbestê mirovan jîr dike, mirov ilmê matematîkê bixwêne, sergiran dibe, felsefeya siruştê, darazê kûr dike, felsefeya exlaqê, giranî li liv û tevgerên mirovan zêde dike, dîyalektîk û retorîk ku heye, bi tevî wesfê xweragirtinê, di nîqaşê de şarezatîya mirovan zêde dike (Bacon, 2017, 221). Bi tevî ku îro ew nîşane û berhemên Mîrektîya Xerzan, êdî hema hema ji ser rûyê erdê winda bûne jî, heke mirov li nav rûpelên dîrokê bigere, hemin dê hin agadarîyan li serê peyde bike. Ji ber ku unîverseya vê lêkolînê, herêma Mîrektîya Xerzan e û ji bo ku mijara vê lêkolînê hin zelaltir bihê têgihaştin, pêdivî bi zanîna dîroka vê mîrektîyê heye. Lewra li vir dê cih jê re bihê dayîn.

Xelîfe Umer (634-644), sala 17yê hicrî/koçî, Se‘d bin Ebî Weqqas û ‘Îyaz b. Xenem wekî fermandarên artêşê şand ser Cezîreyê. Herêma “Cezîre”yê, di nav xwe de dabeşî du herêman bûye: Dîyarê Misir û Dîyarê Bekir. Li ber ava Çemê Dicle û Çemê Firatê gelek beled û keleh ava bûne û wê serdemê di bin destê Bîzansîyan de bûne. Herêma Dîyarê Bekir, ji Herranê heta Ruha, Reqqe, Re’su’l-‘Eyn, Nuseybîn, Sincar, Xabûr, Mardîn, Amid, Meyafariqîn, Mûsul û yên din pêk tê. Piştî wergirtina Şam û Iraqê ji destê Bîzansîyan, Îyaz bin Xenem hatîye ser Ruhayê û bi rêya sulhê wan desthilatdarîya Îslamî qebûl kirîye. Piştî sulha Ruhayê ku Herran jî bi fermandarê musliman re li hev dike, êdî fermandar Îyaz, Eba Mûsa el-Eşerî dişêne ser alîyê Nuseybînê; Umer bin Se‘d jî dişêne hêla Re’su’l-Eynê. Îyaz bi xwe jî berê xwe dide hêla Darayê û vê deverê digire bin destê xwe. Eba Mûsa bi şênîyên Nuseybînê re; fermandarên din jî bi xelkê deverên din re bi awayê herî xweş li hev dikin (Riza, 1426/2005: 128-129).

Dewleta Kurdan a Îslamî ya ewil a bi navê Merwanîyan ku li ser enqazê Dewleta Benî Hemdan (sala 280yê koçî) li Dîyarbekirê dest bi avabûnê kir, di serdema Xelîfe Ebdulkerîm ed-Taîullah b. el-Mutî‘ de ku ew di sala 317ê koçî de hatîye dinyayê û wî ji 974ê mîladî heta 991ê mîladî 17 sal xelîfetî kirîye jîyaye (Bek, ?: 323). Şuca‘ Baz bin Dostekê Merwanî, di serdema xwe de Mûsul jî

li ser vê mijarê ye. Mehmet Fatih Bekirhan (2018) bi xebata xwe ya *Bekiran Aşireti Tarihi* derketîye pêş; bes pirtûka wî li pîyaseyê tune ye. Memedê Kazim (2021) "Bekiran veya Bekirî Aşireti" di semskiasiret.comê de belav kirîye. Hinek xeletî tê de hene li ser Mala Dirbo.[18]

1. Agadarîyên Têkildarî Qada Lêkolînê

1.1. Cografyaya Herêma Xerzan

Tixûbê herêma Xerzan wekî cografya, ji alîyê başûr ve ji bajarokê Qubînê (Beşîrî) dest pê dike tê Misircê (Kurtalan) û diçe heta bajarokê Hawêlê (Baykanê); ji hêla bakur ve ji bajarokê Hezo (Kozluk)ê dest pê dike digihîje heta navçeya Sasonê. Hudûdê herêmê, bi çemê Batmanê ku di navbera tixûbê Dîyarbekir/Amid û Batmanê de diherike bi dawî dibe. Li hêla Bidlîs û Sêrtê jî çemê ku di nav Bidlîsê de diherike alîyê başûr, bûye tixûbê herêmê. Ji bakûr ve çîyayê Mereto, Helqîs û Kopê, wekî tixûbên siruştî yên herêmê tên naskirin. Deşta Xerzan, ji binê bajarokê Hezoyê dest pê dike, ber û berê Çemê Xerzan ber bi hêla başûr ve diçe, di kevîya ebra eşîra Reşkotanîyê de dibuhure û heta binê şarçeya Qubînê dewam dike, di hêla rojhilat de digihîje Ridwanê, ji wir heta Çemê Dicleyê dewam dike. Tixûbê herêmê çem û çemê Dicleyê bi alîyê bakûr ve digihîje quntara Çîyayê Reşan û Babosîyê (Zinar 2011, 21). Gava mirov di çîyayên navbera Mûş û Qulpê re derbas dibe, hinek çîya bi navê Çîyayên Xerzan hene ku hêzên eskerî nikarin di wan deran de derbas bibin û nikarin bi topan li mirovên wan bidin. Ji bilî qantiran tu heywanekî din ê barkirî nikare di wan deran de derbas bibe (Brant 2018, 38-39).

Herêma Xerzan ji bakûrê Çîyayê Mereto heta Nûrşên (Güroymak), Tetwan û Hîzanê diçe digihêje Çemê Botan. Ji Çemê Botan ji alîyê başûr ve li Tilêya Navroyê digihîje Çemê Dicleyê. Tixûb ji Çemê Dicleyê ber bi rojava ve digihîje Çemê Batmanê, ji wir digihîje çîyayên Sasonê. Bi vî awayî tê dîtin ku sê hêlên herêmê, bi çemên mîna Çemê Botan, Çemê Dicle û Çemê Batmanê hatîye dorgirtin. Çemê Batmanê li hêla rojava, Çemê Dicleyê li hêla başûr û Çemê Botan li hêla rojhilat (Eren 2016, 13).

Tixûbên herêma Xerzan, an jî Mîrektîya Xerzan, ne li gor wan sînorên fermî yên Tirkîyeyê ne. Li gor Cibo (2016: 24) li bakûrê herêmê rêzeçîyayên Sason û Hezoyê; li rojhilatê wê çîyayên Girdilan (Çîyayê Mila û Çîyayê Pêkendê), li rojavayê wê Çemê Bişêrîyê (Çemê Xerza); li başûrê wê Çîyayê Reman û heta Çemê Dicleyê dirêj dibe. Xelkê herêmê û derdorê, ji bo herêma Xerzan; ji xelkê vê derê re jî "xerzî" dibêje. Gel, ji bo devera çîyayî ya bakûrê

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

wî, tarîxa wiladeta wî, cihê weladeta wî, tehsîla wî û pîşeya wî hat nivîsîn û ev di dawîya metna gotarê de hat rêzkirin.

Lîteratura Têkildarî Qada Lêkolînê

Di serê lîteraturê de pêdivî çêbû ku meala ayeteke têkildarî mijara giştî ya vê lêkolînê bihê dayîn: “Sond be Me Mûsa bi mucîzeyên xwe şand û jê re got: ‘Qewmê xwe ji tarîtîyê bi bal nûrê ve derxe û rojên Xwedê bîne bîra wan. Bêguman di vê yekê de ji bo hemû sebirkiroxên pirşakir, îbret hene” (Qur’an, 14/5).

Ji bo çareserkirina vê pirsgirêkê û bersiva van pirsên jor, serê pêşî me çavê xwe li xebatên têkildarî mijarê gerand û em derketin qada lêkolînê. Hat dîtin ku di lîteratura vê qadê de “valahî”yeke berbiçav heye. Çinku ji bo malûmatên têkildarî mijarê, me berê xwe da çavkanîyên Erebî, Farisî, Tirkî û Kurdî. Wekî mînak me çend kitêbên dîrokê bi dest xistin û di wan de li agadarîyên têkildarî qada vê lêkolînê gerîyan. Çi heye ku zanînên nivîskî yên rasterast têkildarî mijara lêkolînê kêm bûn; lewra xebata qadî jî hat kirin û serî li çavkanîyên zindî hat dayîn. Çunkî herçendî behsa mîrên Xerzan û eşîra Bekiran hebû, behsa qebîleya Balokan hindik bû:

Şerefxan Bidlîsî (1597), herçendî wî bi dorfirehî cih daye Mîrên Sason û Hezoyê jî, behsa Mîrektîya Zoqê-Xerzan nekirîye. Îhtîmal heye ku wê hingê ew bi vî navî tune bûye. James Brant, di pirtûka xwe ya *1838 Yazında Kürdistan,* behsa Xerzan dike. Barbra Karabud-Tidens Förlag (1960), *Öster am Eufrat-i Kurdernas Land*, Stockholm,[16] behsa qebîleya Gêsa, Çelika, Şewlîka, Şahokan dike. Çi heye ku eslê wê bi dest neket. Mela Mihemedê Zîlanî (1885-1938), *Macirîya Hemîdîyekî: Ji Erdîşê Heya Entabê (1915-1918)*, cih dide herêma Xerzan û mîrê wê jî. Garo Sasuni (1986), *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri,* di vê biwarê de cihekî gewre digire. Kemal Burkay (1992), di xebata xwe ya *Neolitik Çağdan 1. Dünya Savaşına Kürtler ve Kürdistan: Cografya-Tarih-Edebiyat* de behsa cografyaya Xerzan dike. Emîr Salih Beg eş-Şîrwanî (2005), di destpêka pirtûka xwe de hin agadarîyên li ser mîrektîya mîrê Xerzan dide.[17] Osman Sebrî (2005), *Şerên Sasonê,* behsa rûdanên piştî Tevgera 1925an dike. Zeynelabdîdîn Zinar (2011) jî bi pirtûka xwe ya *Jînewerîya Derwêşê Sado* cih daye egadarîyên têkildarî vê mijarê. Nihat Karademir (2014), *Sultan Abdülhamit ve Kürtler*, N. Karademir (2015), *Korku ve Umut: II. Abdülhamid Döneminde Kürt-Ermeni İlişkileri,* di vê biwarê de agadarîyên balkêş dide û di metna vê xebatê de jê re cih hat dayîn. Nezirê Cıbo (2016), *Kürt Tarihinde Garzan ve Pencinarîler*,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ لێکۆلینێن کوردی

Lewra hedefa serekî ya vê lêkolînê ew e ku alîyên dîrokî yên qebîleyê li ser bingeha metodolojîya "mêjûya zarekî" bi delîlên pêbawer ronahî bike û alîyên heq û neheq ên pêşîyên wê derxe holê. Bi ser vê de jî, cihê mîrektîya Xerzan a di îstîqrara eşîra Bekiran û eşîrên din ên derdorê de tesbît bike. Çinku gava ev alîyên vê meseleyê bi awayekî bêalî bihên ronahîkirin, dê ji bo çareserîyeke adilane derfet bihên bidestxistin.

Di vê lêkolînê de dê hewl bihê dayîn ku di pêvajoya xebatê de, bi awayê herî rast û tekûz, bi daneyên ku ji populasyona qada lêkolînê, bi awayekî etîk û zanistî bihên komkirin, bersivên van pirsan bihên dayîn û rêyeke çareserîyê jê ra bihê dîtin. Ji bo vê jî encamên her daneyekê (ing. data) dê bihên nirxandin û meyla giştî ya ji bo çareserîya wê bihê peydekirin. Çinku gava rêyeke çareserîyê ji vê pirsgirêkê re bihê peydekirin, bi awayekî ji awayan, dê hem niştecihên herêmê jê mifa wergirin, hem jî dê rûpelekî dîroka herêmê bihê ronahîkirin. Bi ser van re jî hêvîdarî çê dibe ku ji bo dîroka giştî ya gelê Ereb, gelê Tirk, gelê Ermen û gelê Kurd feydeya wê çêbibe.

Metodolojî

Prensîpa vê xebatê ew e ku li ser bingeha lêpirsîneke rast û dirust a zanistî lêkolîn bike. Çinku çawa ku zanyar amaje pê dikin (Bacon, 2022, 27), "lêpirsîna rast, nîvê zanistê ye." Vê xebatê, ji metodên zanistê, lêkolîna kalîtatîf ji xwe re bingeh girt. Lewra ji teknîkên wê, di pêvajoya lêkolînê de bi piranî "taqîkirina dokumanan", "teknîka hevdîtinê" û "çavdêrîya beşdari"yê bi kar anî. Di vê lêkolînê de çawa ku ji çavkanîyên nivîskî yên têkildarî eşîrê mifa hat wergirtin, ji çavkanîyên devkî jî, ji kesên zindî ku di jîyana xwe de bûne şahidên hin rûdanan û ji kesên ku ji devê yekem ên şahidên rûdanan malûmat wergirtine jî agadarî hatin wergirtin. "Populasyon û unîverseya giştî ya vê lêkolînê", herêma Xerzan gişt e; "unîverseya taybet a lêkolînê", şênîyên gundê Holê, cîranê vî gundî ku Kifîfê ye, pisporên gundên derdorê û hin rispîyên qebîleya Balokan in ku li deverên mîna Mûş, Mêrsîn û Qeyserîyê dimênin. Ev çavkanîyên zindî, wekî "nimûne"yên populasyon û qada lêkolînê û nûnerên wê hatin girtin. Heta derfetan dest da, ji devê pîrên qebîleyê ku mensûbê bavên cuda cuda bûn wekî dane (ing. data) agadarî hatin wergirtin. Bi tevî vê, ji devê kesên ku ne ji qebîleyê bûn jî hin agadarî hatin wergirtin. Serê ewil ew axaftinên wan ên têkildarî mijarê, wekî "daneyên nimûne", bi awayekî ku ji rê û rêbazên zanistî yên zanistên sosyal dûr nekeve, lêkolînerê vê xebatê bi şexsê xwe, bi cîhazên qeydê, dengên wan tomar kirin û peyra bi awayê ku li gor etîka zanistî be, kit bi kit deşîfrasyona dengê wan kir. Ji bo her çavkanîyeke zindî, reqemek hat dayîn, nav û paşnavê

bidestxistina dane û agadarîyan, rêya xebatê hêsantir dike. Herwiha çawa ku derfetên dem û mesrefa maddî yên lêkolînerê vê xebatê hebûn, paşxaneyeke lêkolîner a di biwarê metodolojîya lêkolînên zanistî de jî hebû. Jixwe ew wekî şênîyekê herêmê ji mêj ve çavdêrê vê pirsgirêkê bû jê re wekî qadeke zêde mereqawer dihat.

Problema Lêkolînê

Ji binemala vê qebîleya Balokan, bi navê Mala Dirbo û Mala Bego, du bavên mezin mane. Mala Dirbo jî, nîvê wê li gundê Holê maye, nîvê wê yê din li deverên din ên dinyayê belav bûye. Ji bavikê Mala Bego tu malek li vî gundî nemaye, hinek li gundên deştê mane, hinekan koçî Serhedê kirîye, hinekan jî koçî bajarên rojavayê Tirkîyeyê kirîye. Pirsgirêkên erd û milkî yên bavikê Mala Dirbo bi bavik û qebîleyên din ên eşîrê re hîn jî berdewam in. Çend bavikên din ji eşîrê hatine ketine gundê wan û navbera wan ne xweş e. Ji ber dozên erdan, şer û pevçûn di nava wan û qebîleyên din de derketine, rûdanên trajîk qewimîne û îro hizûra wan û gundîyên wan ne xweş e. Ev rewşa ha, bivê nevê wekî "pirsgirêk"ekê li pêşîya mirovan disekine. Çawa ku ji navê mijara vê lêkolînê jî dîyar dibe, hîpoteza vê lêkolînê, di destpêka xebatê de ew e ku ev bêîstîqrarîya qebîle û eşîran, yan ji ber hovîtîya wan e, yan jî ji ber lawazketina desthilatdarîya mîrên herêmê ye. Çinku sîstema mîrektîyê, zemanê ku di îstîqrara civakî ya eşîran de karîger bûye, rûdanên wisa fecî û trajîk zêde neqewimîne. Îca ji bo çareserkirina vê pirsgirêkê jî, çend pirsên bi vî rengî derdikevin pêşber:

"Gelo ev qebîle çima wisa ji hev belav bûye? Ma pêşîyên vê qebîleyê di wextê xwe de zalim bûne? Gelo pêşîyên wan li gelê Ermen zilim kirîye, erdê wan xesb kirîye ku ev mûsîbet hatine serê wan? Ma pêşîyên wan, erd û milkê qebîleyên din û gundên din xesb kirine ku wisa bê pişt û bê al perîşan mane? Digel ku sê gundên Çelikan û çend gundên Mamûdkan, Çorepan, Şewlîkan û Smayîlkan hene, gelo çima gundekî mezin ê Balokan jî tune ye? Gelo ev rewşa nexweş, heta kengê dê berdewam bike? Gelo ji ber ku pergala mîrektîya Xerzan lawaz ketîye ev şer û pevçûnên dijwar qewimîne?"

Gava mirov li rewşa vê pirsgirêkê dinihêre, dibîne ku ji hêla rewşa civakî ya gelê Kurd ve xwedan cihekî giring e. Herwiha ji ber ku derfetên dem û taqet û mesrefa maddî jî dest didin û paşxaneyeke me ya pêkanîna metod û teknîkên lêkolîneke zanistî jî hene, me guncaw dît ku li serê bixebitin.

Bi armanca ku ev rewşa problematîk a vê qebîleyê, bi helwesteke zanistî bihê tesbîtkirin û rêya çareserîyê jê re bihê dîyarkirin, ev lêkolîn hat kirin.

carinan bi rêya dadgehên fermî, carinan bi rêya hiqûqa urfî li gor dilê xwe çareser kirine. Dozên xwînê yên di navbera wê û qebîle û eşîrên din de nehatine bidawîkirin û neyartî bi dawî nebûne. Zêdetirî sedsalekê ye ku jîyana civakî ya vê qebîleyê di nav bêîstîqrarîyê de ye. Ji ber ku heta niha birêvebirên eşîra Bekiran û dezgayên din ên têkildar ev kêşe çareser nekirîye, zerarên mezin gihaştine vê qebîleyê, eşîrê û herêma wan. Hîn jî ji çend salan carekê çend malbatên ji vê qebîleye û qebîleyên din ên ku dest danîne ser milkên wan, li hev radibin pêdarê û rûdanên trajîk berdewam dikin. Dosyayên wan ên di mehkemeyên fermî de berdewam dikin. Dijminahîya navbera wan nifş bi nifş kûrtir dibe. Heke çareserîyeke adilane di wan de neyê pêkanîn, wisa dîyar e ku dê hîn jî berdewam bike. Heke bi alîkarîya birêveberîyeke mafparêz bi awayekî adîlane ev kêşe bihata çareserkirin, çawa ku dê ev qebîle ji vê rewşê rizgar bibûya, hêvîdarîyek çê dibû ku dê qebîleyên din ên eşîra Bekiran, eşîrên herêmê, gelê kurd û hikûmeta desthilatdar jî paya xwe ji aramîya wan wergirta.

Peyvê Sereke: *Mîrên Kurdan, Begên Xerzan, Eşîrên Kurd, Bekiran, Balokan*

Destpêk

Lêkolînerê vê xebatê, gava dîroka wan rêzerûdanên ku di salên 1925an de li herêma wî qewimîbûn xwend, dît ku ji giregir û xuyanîyên çend qebîleyên eşîra Bekiran, 17 kesên navdar, di pey rûdaneke mezin a navbera artêşa Tirkîyeyê û eşîrên herêma Xerzan de hatine desteserkirin û li bajarê Xarpêtê hatine bidarvekirin. Dengbêjên herêmê li ser van serokên bavik û qebîleyan zêmar gerandine[15] û di nav gelê herêmê de hîn jî ew distrên. Bi tevî ku Balokî jî qebîleyeke ji eşîra Bekiranîyên Xerzan e û giregir û xuyanîyên wê yên navdar hebûne, navê kesekî ji wan di nav van girtîyan de tune ye. Ev jî bû sedemekî giring ê mereq û dilnerehetîyê. Lewra wî da pey şopa wan û xwest lê bikole bê ka gelo çima wisa bûye. Herwiha, bi tevî ku wekî şênîyekî vê deverê, mirov çavê xwe li vê herêma navbehskirî digerêne, dibîne ku her qebîleyeke eşîra Bekiran xwedan çend gundan e, ne navê vê qebîleyê maye, ne jî gundekî wê yê xweser. Bivê nevê mereqa mirov li ser lêkolîna dîrokî ya vê qebîleyê zêdetir dibe. Gava mirov çavê xwe li lîteratura vê qadê digerîne, wisa agahîyeke dîrokî ya nivîskî ku rasterast li ser vê mijarê hatibe dayîn jî nabîne. Lewra hat dîtin ku “valahî”yek di vê biwarê de heye û mirov dikare li serê bixebite. Nexwe dîroka wê bihê lêkolîn, dibe ku serdemeke dîrokî ya herêmê û eşîrê ronahîtir bibe. Ji vî alîyî ve wekî mijareke giring xuya dike. Li ber destê vê lêkolînê, li gundê Holê, bavikekî navdar bi navê Mala Dirbo heye û hemû gundên derdorê dîyar dikin ku ev bav, bi eslê xwe ji qebîleya Balokan e. Ev jî wekî cihekî qada lêkolînê, ji boy

Rista Begên Kurdan di Îstîqrara Civakî ya Eşîran de: Mînaka Balokan

Ayhan YILDIZ

Beşa Ziman Û Çanda Kurdî- Enstituta Zimanên Zindî Li Türkiye- Zanîngeha Artukluya Mêrdînê/ Türkiye

Puxte:

Balokî, di serdema xwe de li herêma Begên Xerzan ji heft qebîleyên eşîra Bekiran, qebîleyeke serekî ye. Zemanê ku li vê herêmê sîstema mîrektîyê hatîye lawazkirin, qewm, qebîle û eşîrên herêmê tûşî rûdanên trajîk hatine. Mîna hin qebîleyên din, îstîqrar û aramîya vê qebîleyê jî xerab bûye. Îro, tenê nav û dengê wê û hinek navên erdên wê mane. Ji ber hincetê, ji bo ku ev rewşa problematîk a vê qebîleyê, bi helwesteke akademîk bihê tesbîtkirin û rêya çareserîyê jê re bihê dîyarkirin, ev lêkolîn hat kirin. Lewra rewşa vê qebîleyê wekî pirsgirêka lêkolînê hat hilbijartin. Bi armanca ku sersedemên vê pirsgirêkê bihên dîyarkirin, bi refleksa metodolojîya mêjûya zarekî, ji rêbazên komkirina daneyan, bi rêya teknîka hevdîtin û çavdêrîyê, ji populasyona lêkolînê, ji devê çavkanîyên zindî dane hatin komkirin. Bi taybetî şênîyên navsere û pîr ên vê qebîleyê û qebîleyên din, bi rêya cîhazên dengqeydkirinê û kamerayê agadarî hatin wergirtin. Bi tevî vê, ji belgeyên dîrokî û ji lîteratura nivîskî ya têkildarê mijarê sûd hat wergirtin. Dokumanên tapûyan û dekontên ku bêca wan dîyar dikin hatin berhevkirin. Di encama xebata sehayî û analîza raborîya wê ya dîrokî de derket holê ku giregirên Balokan, di serdema xwe de çawa ku endamên giring ên terîqetên mezin ên herêmê bûne, li kêleka Mîrê Xerzan li dijberî artêşa Rûs ketîye herbê, bi binemala Cemîl Paşayê Dîyarbekir, xuyanîyên eşîra Xîyan û rihspîyên gelê Ermen re jî dost bûne. Bi lawazketina Begîtîya Xerzan û bêfonksîyonketina dezgayên dînî-civakî yên mîna tekya û medreseyên herêmê re, malmezinên vê qebîleyê, digel qebîleyên din ên eşîrê û hin eşîrên cîran, ji ber dozên erdan ketine nav rewşeke qaosî. Pîr û pergala birêvebirîya wê hatîye xerabkirin û axa wê hatîye xesibkirin. Bavikên wê ji hev û din belav bûne û jîyana wan a civakî derbên mezin xwarîye. Balokî di dozên xwe yên ber şerîetê de mafdar hatine dîtin, lê qebîleyên din ev yek qebûl nekirîye û wan dozên xwe

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

His work is in the nature of cengname, and this novel and his poems are in Kurmanji Kurdish. In this work, we will talk about the short history of the Alikan tribe and introduce the two important writers of this tribe. We will also briefly introduce their products.

Keywords: *Alikan Tribe, Nomadism, Kurdish Literature, Feqe Reşîdê Alikî, Mela Yasîne Alikî.*

Perawêz:

---

1 Eşîra Dudêran li Bohtanê eşîreke koçer e û qeydan kutikê ya eşîrê li ser bajarê Sêrtê qeyd kirî ye û ji van 5 şaxan pêk tê: Qiroyan, Şemsikan, Şahînîyan, Deştoyan, Gewrêyan û Aqubîyan (Ji bo agahîyên zêdetir bnr. Akgün, 2022, r. 83).

2 Eşîra Soran eşîreke koçer e û girêdayî Çoxsorê ye. Tê gotin eşîran ji alîyê Iraqê hatine mintiqeya Cizirî. Herewha binemla Soranên Iraq û Tirkîye ye yek e (Ji bo agahîyên zêdetir bnr. Akgün, 2022, r. 84).

3 Seyda Mela Omerê Dudêrî yê Biçûk di sala sala 1960î de hatiye dinyayê. Niha li Şirnexê weke mamosteyê Kursa Qur'anê dixebite.

4 Ehmed Hilmî el-Qoxî di xebata xwe ya li ser Feqe Reşîd de di sala 1984an de bêyî belge û delîl gotiye ku Feqe Reşîd ji Hekarîye ye. Herweha Zeynelabîdîn Zinar jî malûmatên Qoxî tekrar kiriye û ji bo wî gotiye "Feqe Reşîdê Hekkarî". Ji bo agahîyên zêdetir bnr. (Gemi, 2018, r. 128-129).

5 Navê vî gundî bi Tirkî Yukarı Göçmez e.

6 Hevdîtina bi Mela Nezîf Katılmış û Kutbettin Yılmaz re (Dema hevdîtinê: 28.06.2021). Herwiha ji bo agahîyên berfirehtir bnr; Reşîd, 2020, n.r. 9-15.

7 Ji bo agahîyên berfirehtir derbarê helbestan de bnr. (Dêreşî, 2005, r.173-177).

8 Mela Ebdullah di sala 1864an da li Erdîşa Wanê hatiye dinê û sala mirina wî nayê zanîn.

9 Ev band niha li ba nevîyê Mela Yasîn, Fesih Yıldız e. Fesih Yıldız kopyeke band ji me re şand û me ew derbasî nivîsê kir. Ji bo her sê helbestên qeydên bandan bnr.: (Bişaroğlu, 2022, r.306-314).

10 Hevdîtina bi Kutbettin Yılmaz re (Dema hevdîtînê: 28.06.2021).

11 Ev çar wêneyên ji eşîra Alikan ji teza doktorayê ya Özlem Akgünê hatine wergirtin.

12 *Mustensîx Abdurrehman, sala îstînsaxê h. 1368/ m. 1948. Ji arşîva taybet a M. Zana Karak.*

13 Wêne ji gotara Ahmet Gemî hatiye wergirtin.

14 Wêne ji teza Seher Bişaroğlu hatiye wergirtin.

ALIKAN TRIBE AND TWO POETS OF THIS TRIBE

Abstract:

Alikan tribe is one of the Kurdish tribes that live as nomads and engage in animal husbandry. This tribe is spread in many different regions. According to the seasons, the places of this tribe change. The Alikan tribe settled around Lake Van in summer and in cities and districts such as Farqin, Batman, Bişeri, Cizîr, Xerzan and Sirte in winter. The Alikan tribe is made up of tribes and the names of the tribes of the Alikan tribe are as follows: Cudigan, Çengoven, Ozigan, Neciman, Mehman, Birivan, Şehidan and Şehevan. Information about this tribe can be found in the documents about the Hamidiyya Regiments and in historical sources.

The Alikan tribe played an active role in the Ottoman era, and also in the field of literature, two literary representatives came from this tribe and wrote literary-religious works. Feqe Reşîdê Alikî and Mela Yasîn Alikî are two poets and scholars of this tribe. Both of the mentioned persons were educated in madrasahs of the region and taught. The two poets mentioned are relatives, and their family moved from the Cizir region to Van and from there to Patnos district of Ağrı around 1882.

Feqe Reşîdê Alikî was born in the year 1300/1883 in the Botan region, near Eruh in the village of Weris. There is no definite information about his education. As it is known, after completing his education, he started teaching in Qubik village and also became the imam of the village. During the Russian attacks, Feqe Reşîd was appointed as the leader of an immigrant caravan and moved to Sandıklı Afyon with this caravan. Nothing is known about his life in Afyon. There is no information about the teachers we have. Until now, two of his works named Sirru'l Mehşer and Cîhanşah have been published, as well as two poems attributed to him. Feqe Reşîd's poetry and two works are in Kurmanji Kurdish, and his works are written in a simple language and in the form of verse.

Mella Yasîn Aliki is the son of Feqe Reşîdê Alikî's cousin. The birth date of Mela Yasîn is not known for sure. According to sources, he was born in Panos in 1891/1901 and died in Patnos district of Ağrı in 1976. Mela Yasîn Alikî has received lessons from several scholars. In addition, Mela Yasin also engaged in teaching after his education and several people completed their education under him. Mela Yasîn Alikî left behind his work called Xezwetu Huneyn and 5 poems.

(٤٩)

مزين بون ھيلال تيت آوآزى بلبلى
سوسن ويت بوتە كوپال وى كين ملحما دلى

تمت شد

نويسندە شد بدست محمد توفيق ابن عبد اللە افندى
سليمانيە لى در مملكت موصل عرضحالچى است

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ژ بو هوای ساره   ژ کربو روژا حاوری
جلاد اجل هات   فلک لێ مبدل بو
مزین بو بون ولات   بیابان هشکلبو
لبغری بویه هیهات   لمکانو منزل بو
با امری ای منانه   جلادو تیکت لزی
ژ دنکێ رعدی نیانه   چراهان ژر مزی
چراهان شفیقه   اوراکێ تیت ژ آسمانی
جلادبا مهلیه   ژباو آفریت غیانی
دیرای سره هیه   ربن هرچه نندالی
ننالی ژجبار بون   کاغدا ازای هات
نکیمی یت هندزور بون   روژ آشنائیه هات
هسوکێ ژنی در بون   عالای شهیا هات
علای شهی وخوش   بهار تازه کملی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەکولینێن کوردی

بلبل کریا شاهیا   عندلی هاتە جاری
ملبوس بون کوهو چیا   بسما دیو صورو طاری
کو صور دزر کملی خوشی   بو وقت شاهیا
اون ملحا دلی   حتی کوە قافیا
کو خوش دخوینت بلبلی   بلا کوتن هاتە چیا
بلبل بو محب کلە   ولی بدست ناکفیت
قان صور کلان داملە   ژبو هاران دی چیت
او رشید دل کلە   ملم وح پیشتی کفیت

سبحان رقیوم   خلقو ورە تماشا
ویت خوش بون بترد بوم   جبل ویت بونە پاشا
بریون هرچە مظلوم   خبر خدایکی حاشا
ازم فقیری ژارە   ههقا ژوی دلبری
واکلی اوادارە   ملک ژن هاتە دری

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هلال و گل کمین   نزینیتا دنیا ی

گسک و صو یاک خلیَن   بە قدرتا خدای

سنبل و لال فصلین ؛   بصورا آل سماوی

صور گسک بوین جبالر   بقدرتا بانیا ؛

گلش ژ روهلا له   تیک خلّین هیا ؛

گسک زر صور و آله   احمر بون کوه چیا ؛

کوه سر منور بون   چیا کو بونە بوکر ؛

اچیا کو صور زر بون   هنارژ بو گلیکا ؛

بیابان مشکل بون   کبک دربون ژشوکا

نوشوکدە زنجیر قبون   دست و پای بلبلی ؛

هرچی هبی مظلوم ببون   اخرس ببون عندلی

لال و گل منزیبون   بهار تمام مکملی ؛

تمام کملی دنیا   بزینتا بهاری

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Pêvek 5: *Destxeta her du helbestên Feqe Reşîdê Alikî.*

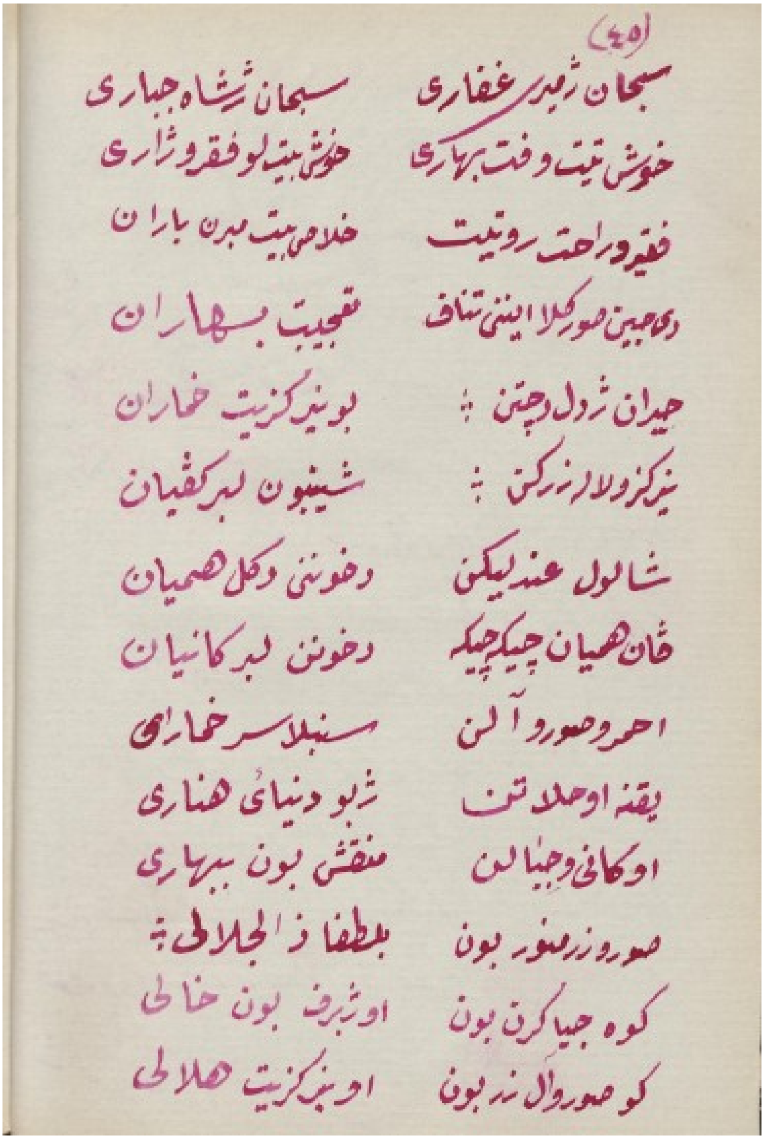
(٥٠)

سبحان ژ میری غفاری   سبحان ژ شاه جباری
خوش تیت وقت بهاری   خوش بیت لو فقر و ژاری
فقیر و راحت رو تیت   خلاص بیت مبرن باران
دی جبین صور کلا اینی تناف   تعجیب بسهاران
حیدان ژ دل دچتن ؛   بو نیز کزیت خاران
نیزکز و لالا ز رکتن ؛   شیتبون لبر کفیان
شالول عندلیکن   دخونن دکل همیان
ڤان هیان چیکه چیکه   دخونن لبر کانیان
احمر و صور و آلن   سنبلا سر خاری
یقنه او حلا تن   ژ بو دنیای هناری
او کانی و جبالن   منقش بون ببهاری
صور و زر و مفر بون   بلطفا ذ الجلالی ؛
کوه جیا کرن بون   او ژ برف بون خالی
کو صور و آل نه بون   او بز کزیت هلالی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەکولینێن کوردی

Pêvek 4: *Temmeta Xezwetu Huneynê ya Mela Yasînê Alikî ji Nusxeya Muhemmed Emîn.*[14]

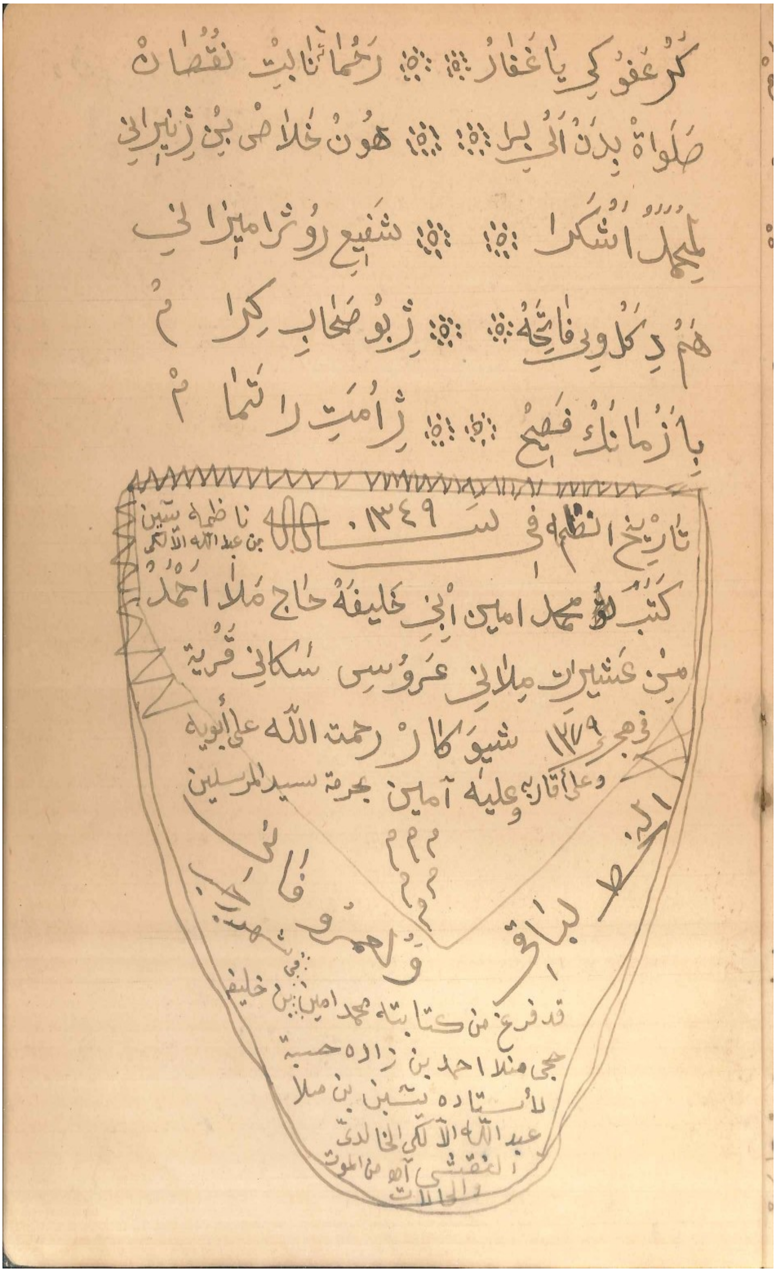
کر عفو کی یا غفار ❁ رحما ثابت نقصان
صلواة بدن الی برا ❁ هون خلاصی بن ژ نیرانی
لمحمد اشکرا ❁ شفیع روژ امیزانی
هم دکلووی فاتحه ❁ ژ بو صحاب کرا
با زمانک فصیح ❁ ژ امت را تما
تاریخ النظم فی سنة ١٣٤٩ ناظمه یٰسین بن عبد الله الالکی
کتبه محمد امین ابن خلیفه حاج ملا احمد
من عشیرت ملانی عروسی سکانی قریة
فی هجری ١٣٧٩ شیوکار رحمه الله علی ابویه
وعلی اقاربه وعلیه آمین بحرمة سید المرسلین

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Pêvek 3: *Rûpelek ji Sirru'l-Mehşera Feqe Reşîdê Alikî.*[13]

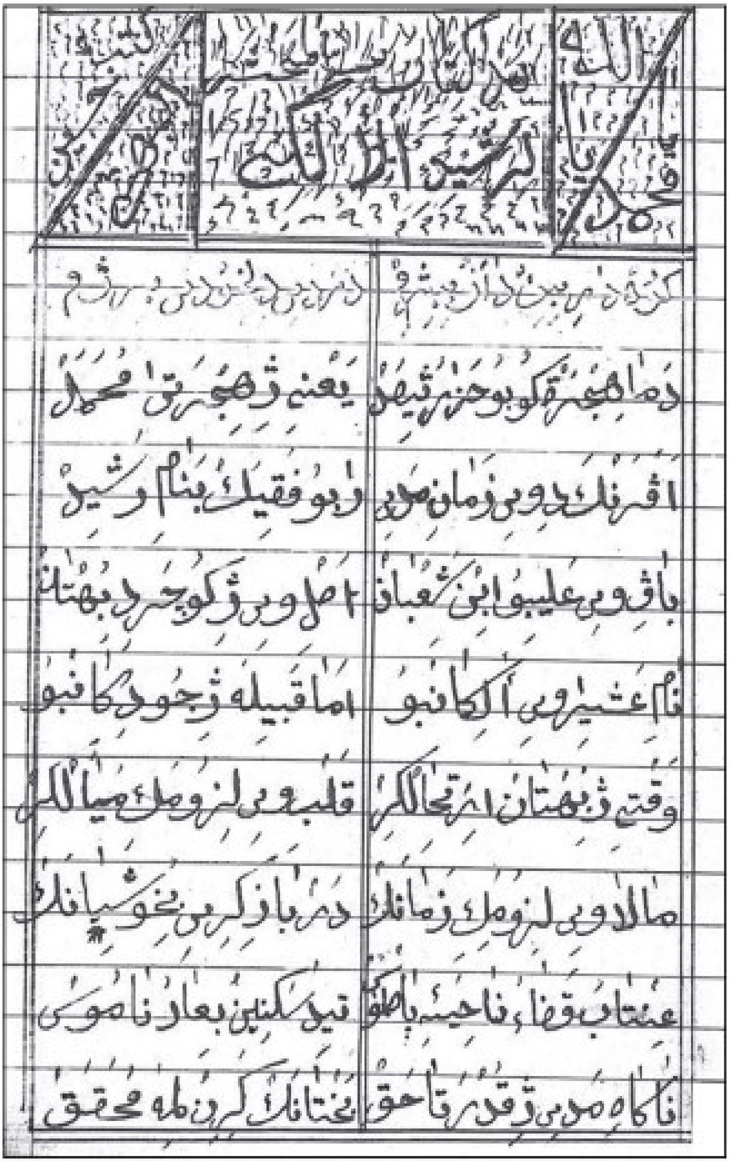

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

هون اگوه درمان د خوزن للنجاة
لأبي القاسم بخوين الصلاة
في الاعتذار بعد الخاتمة والتاريخ
اي فقي تاريخ لبندة تمام
حق بشيرة ته وبنيف اعلا مقام
من نفيسي اف كتاب ليل و نهار
هر ژ بو اخوانێ دینێ را یادگار
کی بعێ پندێ بکیتن اعتبار
هم بکه هرچی کو نقصانه ستار
حق تعالی عیبێ وێ مستور بکه
هم د حشریدا اڤی مسرور بکه
من بعونا رب نفیسی اف کلام
بو محمد الصلاة والسلام
هم ژ جمله آل و اصحابی اوی
تابعین احباب و انصاری دوی
هم ژ امت راضی ببیتن او معین
رحمة الله علیهم اجمعین کی بخوینه فاتحه بو صاحب عالم وهابکه
فتمت علی ید فقیر ... عبد ... ١٣٦٨

Pêvek 2: Nusxeyeke Surul Mahşera Feqe Reşîdê Alikî.[12]

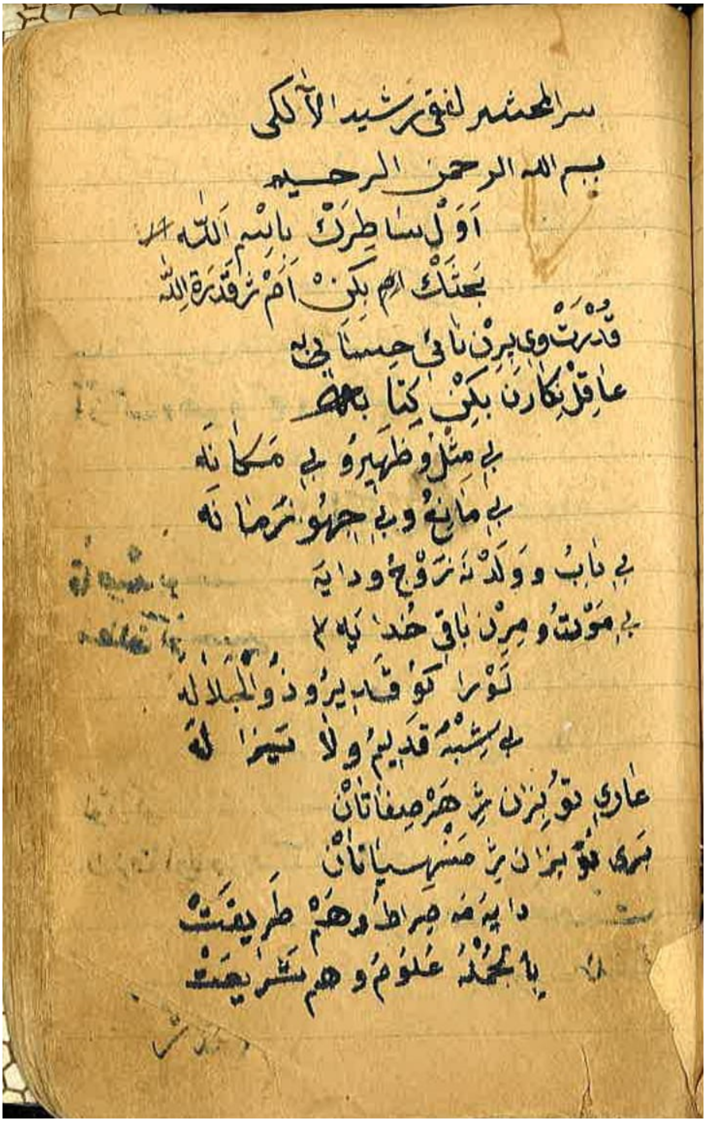

سر المحشر لفقی رشید الآلکی

بسم الله الرحمن الرحیم

اول ساطرک باسم الله

بحثک ام بکن ام ژ قدرة الله

قدرت وی بزن با بی حسابی به

عاقل نکارن بکن کنا به

بی مثل و ظهیر و بی مکانه

بی مانع و بی جهو زمانه

بی باب و ولد نه زوج و دایه

بی موت و مرن باقی خدایه

نورا تو قدیر و ذو الجلاله

بی شبه قدیم و لا نیرا له

عاری تو بزن ژ هر صفاتان

بری تو بزان ژ منهسیاتان

دایم مه صراط و هم طریقت

یا محمد علوم و هم شریعت

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

PÊVEK

Pêvek 1: *Hin wêneyên koçerên eşîra Alikan.*[11]

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Bişaroğlu, S. (2022). *Cengnameyeke Hezretî Elî: "Ġezwetu Huneyn" a Mela Yasînê Alikî (Metin û Lêkolîn).* Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî, Zanîngeha Mardîn Artukluyê. Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn.

Bozkurt, İ. (2022). *Aşiretler Tarihi.* İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Çetin, A. M. (2020). *Şimdi: Hayatım, Hicretim Şeyh İsmail Çetin Hazretleri.* Isparta: Dilara Yaynları.

Dêreşî, S. (2005). *Kelhên Ava Koma Vekolîn Têxtên Klasîkî.* Hewlêr: Weşanên Spîrez.

Destxeta Helbestên Feqe Reşîdê Alikî, Ji Pirtûkxaneya Berlînê (No: Ms.or.oct.1207).

Destxeteke Sirru'l Mehşera Feqe Reşîdê Alikî, Ji Arşîva Taybet a M. Zana Karak.

Gemi, A. (2018). Çend Agahî Derheq Jîyana Feqe Reşîd û Sirru'l-Mehşera Wî de. Nubihar Akademi, 3(9), 117-130.

Koçer, B. (2007). Êla Koçerên Botan, Kovara Gulistan, hej. 35, n.r.53-54.

Kutbettin Yılmaz re (Dema hevdîtînê: 28.06.2021).

Reşîd, F. (2022). *Sirru'l Mehşer.* (amd. Ahmet Gemi, M. Nezîf Katılmış). Wan: Weşanên Peywend.

Reşîd, F. (2023). *Cîhanşah,* (amd. Ahmet Gemi, M. Nezîf Katılmış). Wan: Weşanên Peywend.

Seyda Mela Omerê Dudêrî, (Dema hevpeyvînê: 01.08.2022).

Tan, A. (2015). *Turabidinden Beriyêye Aşiretler, Dinler, Diller, Kültürler* (5. Baskı). İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Zinar, Zeynelabîdîn, [Feqe Reşîdê Hekarî - Wîkîpediya (wikipedia.org)](https://wikipedia.org) (Dema gihandinê: 12. 02. 2024)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ENCAM

Eşîra Alikan yek ji wan eşîrên Çoxsor e, ji bilî eşîra Alikan di bin banê Çoxsorê de eşîrên weke Dudêran, Mîran, Garisan û Soran jî cih girtine. Eşîra Alikan jî di nav xwe de ji van qebîleyan pêk hatiye: Cudîgan, Çengoven, Ozîgan, Necîman, Mehman, Bîrîvan, Şehîdan û Şehevan. Eşîra Alikan li dijî Rûsan di alayên hamîdîyeyê de jî roleke mezin lîstine û Rûs ji herêmê derxistine.

Eşîra Alikan eşîreke koçer e û salê 12 meh koçerîya xwe berdewam kiriye. Her çiqas hin qismên vê eşîrê li deverên cihê niştecih bûbûn jî hejmareke mezin hêj koçerîyê dike. Ev eşîr li gor demsalan li cihên cûda konên xwe danîne û jîyana xwe domandiye. Eşîra Alikan havînan koçî derdora Gola Wanê û zozanên wê herêmê; zivistanan jî li cihên weke Qûbîn, Farqîn, Batman, Sêrt, Xerzan û Cizîrê konên xwe danîne. Debara eşîrê bi xwedîkirina heywanan û bi firotina qatix û malzemeyên ku ji heywanan bi dest xistine pêk hatiye. Ji ber ku ne niştecih in bi çandînîyê re mijûl nebûne û ne xwedî ax û erd in. Avahîyên wan ji kon û çadiran pêk hatine.

Her çiqas eşîra Alikan eşîreke bi koçerîyê hatibe naskirin jî qismek ji vê eşîrê nistecih bûye û bi demê re bûne xwedî ax û erd. Du kes ji vê eşîrê weke alim, zana û mela dertên pêşberî me. Ev jî bime dide zanîn ku her çiqas eşîreke koçer be jî ji ilm û zanînê haydar in. Ev du şair ji herêma Panosê ne û li wir di nav xelkê de weke alim û zana hatine nasîn.

Feqe Reşîdê Alikî û Mela Yasînê Alikî du nûnerên girîng yên edebîyata Kurdî ne ku ji nav eşîra Alikan derketine. Feqe Reşîd bi berhemên weke *Sirru'l-Mehşer* û *Cîhanşah*ê; Mela Yasîn jî bi *Xezwetu Huneyn*ê di edebîyata Kurdî ya klasîk de cihên xwe girtine.

ÇAVKANÎ

Akgün, Ö. (2022) *Göçebe Aşiretlerde Hayvancılık Ve Doğa-Kültür İlişkisi: Alikan, Duderan Ve Soran Aşiretleri Örneğinde Halkbilim Açısından Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Yayımlanmamış Doktota Tezi, Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Ardahan.

Beşikci İ. (2023). *Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri*. İstanbul: İBV Yayınları.

Beşikci, İ. (2014). *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar Göçebe Alikan Aşireti*. İstanbul: İBV Yayınları.

Li gorî agahîyên li ber destê me Feqe Reşîdê Alikî kurê apê bavê Mela Yasînê Alikî ye. Li gor ku Kutbettin Yılmaz jî Feqe Reşîd û Mela Yasîn ji eşîra Alikan in û ji qebîleya Codikan in û bi eslê xwe koçer in, koçerên Cizîra Bohtan in.[10] Herwiha Feqe Reşîd jî di berhema xwe ya bi navê *Sirru'l Mehşer*ê de ev yek weha anîye ziman (Pêvek: 2 & 3).

Namê eşîra wî Alikan bû
Emma qebîle ji Codikan bû (Reşîd, 2022, r. 27)

Mela Yasîn jî di berhama xwe de anîye ziman ku ew mensûbê vê eşîrê ye. Di beşa temetê ya nusxeya Mihemmed Emîn de jî talebe û mustensîxê destxetê navê eşîra wî weke Alikan nivîsîye (Bnr. Pêvek: 4). Herweha di destxetên din de jî ev yek xuya dibe.

Ya Ilahî umeta Eḥmed
Temamen şa bikî
Hem digel wan da û baban
Hem **Yasînê Alikî** (Bişaroğlu, 2022, r.270)

Li gor vê agahîyan Feqe Reşîd û Mela Yasîn her du jî ji eşîra Alikan in û ji qebîleya Codikan in. Her du edîbên vê malbatê bi aşkereyî di berhemên xwe de anîne ziman ku ew Alikî ne û ev yek di nusxeyên destxet de jî hatiye piştraskirin. Misal di nusxeyeke Sirru'l-Mehşera Feqe Reşîdê Alikî de ku mustensîxê wê kesekî bi navê Abdurrehman e û sala îstînsaxê jî h. 1368/ m. 1948 e, muelîf weke mensûbê eşîra Alikan hatiye naskirin (Bnr. Pêvek: 2).

Tablo 1: Eşîr û Qebîleya Edîbên Alikî

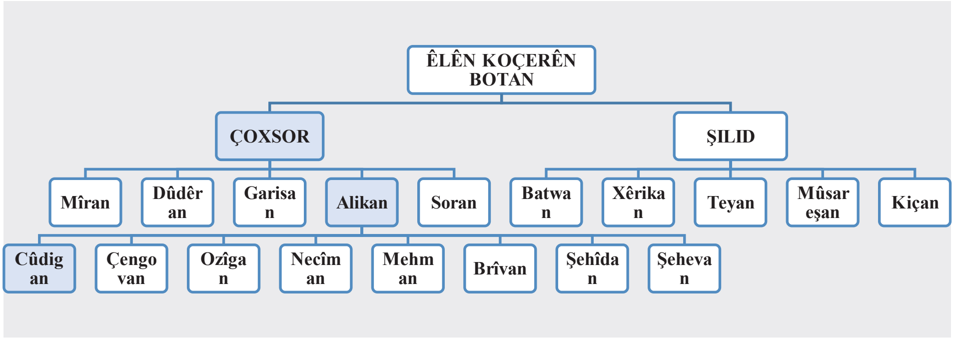

Ricaullah ʿibadullah
Ya Qutbellah ya Resulellah
Qelbê Yasîn tebarek kir
Helbesta wî ya ku bi “Eya ey dîlbera nazik hebîba ber dilê yarê” dest pê dike ji 12 malikan pêk hatiye. Malika ewil û ya dawî weha ne:

Eya ey dîlbera nazik hebîba ber dilê yarê
Te çil rojan li min şewtand wekî daxê li ser darê

12. Gunehkar ew feqîr e lê bike îstîxfarê
Ay mirin çêtir e ji halê wî dilêm …..

Herwiha li gor Mela Kutbettîn Uygar, helbesteke şûxane jî bi bal Mela Yasîn ve hatiye nisbetkirin. Lê heta niha me ev helbest bi temamî bi dest neketiye. Du beytên vê helbestê ku di bîra Mela Kutbettin Uygar de mabûn weha ne:

Erê Fatê belê Fatê
Qorik te hanî du qatê

Cerhê **Yasîn** li ser cerhê te be
Yasîn bi qurbana qorika te be

Herwiha ji bilî van helbestan Mela Yasînê Alikî di nav berhema xwe ya menzûm a bi navê *Xezwetu Huneyn*ê de jî cih daye xezeleke 9 malikî. Ev helbest bi kêşa erûzê hatiye nivîsîn û qalibê kêşê jî *Mefaʻîlun / Mefaʻîlun / Mefaʻîlun / Mefaʻîlun* e. Malika ewil û ya dawîya vê xezelê jî weha ne:

1. Eya Yasîn bibe hişyar tu ketî lˈbenda dunyaˀê
Bi zewq û hem ṣefaya wê nebe hevalê dunyaˀê

9. Wiha dunya ku bêkêr e ji xeyrê ʿilm û Qurˀanê
Yasîn daˀim bigir ʿibret ji dest vê qehbe dunyaˀê

1.1.1. Di Berhemên Wan de Eşîra Alikan

Di hin çavkaniyên vê dawîyê de ji bo Feqe Reşîd hin îfadeyên weke “Feqe Reşîdê Hekkarî” û “Feqe Reşîdê Botî” hatiye gotin, lêbelê me di ti destxet û çavkaniyeke muteber de ev îfade nedîtin. Feqe Reşîd û Mela Yasîn ji eşîra Alikan in û ev agahî di berhemên wan ên destxet de jî bi aşkereyî hatiye nivîsîn. Herweha wan jî xwe bi vî awayî anîye ziman.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

1.2.1. Helbestên Wî

Di helbestên Mela Yasînê Alikî de jîyana wî ya şexsî, kesên terîqeta Neqşebendî û bawerîya bi Xwedê tê dîtin. Heta niha ji bilî xezela di nav menzûmeya *Xezwetu Huneynê* de em gihaştin çar helbestên Mela Yasînê Alikî. Me sê helbest bi rêya bandê ku berî wefata Mela Yasîn hatibûn tomarkirin bi dest xist. Li gorî Fesih Yıldız ev her sê helbestên di bandê de helbestên Mela Yasînê Alikî ne. Banda ku ev helbest tê de cih digirin di sala 1976an de hatiye qeydkirin. Di nav bandê de weez, banga azanê, helbestên Mela Yasîn û helbesteke Şêx Eleddînê (w. 1969) kurê Şêxê Xiznayê cih digirin.[9] Helbesteke Alikî jî me ji devê Mela Kutbettîn Uygar girt û li vir nivîsî. Bi tevahî pênc helbestên Mela Yasînê Alikî ketine destên me. Di her pênc helbestên Mela Yasîn de jî mexlesa “Yasîn” hatiye bikaranîn.

Mela Yasîn helbesteke xwe li ser şikestina pîyê xwe nivîsîye. Li gor nevîyê wî Fesih Yıldız gava Mela Yasîn ji bo banga sibehê diçe ser minareyê dikeve û lingê xwe dişkîne. Xuyaye ji ber şikîna pîyê xwe gelek zehmetî kêşaye, lewra wî di vê helbesta xwe de ji Xwedê û ji şêxên terîqetê alîkarî xwestiye. Ev helbesta wî ya ku bi “Sersed semaʾê çaran” dest pê dike ji 24 çarîneyan pêk hatiye. Benda ewil û ya dawî weha ne:

1. Sersed semaʾê çaran
   a. Daʿim dike deweran

2. Çare dadan demeran
   a. Teqdîra Rebbê deryan

3. Weqtê seher carî dikim
   a. Cirm û xeta tev par dikim
   b. Rewş û xopan îzhar dikim
   c. Bêtir binal ya Rebb meded
   d. Helbesta wî ya ku bi “Beram zadê derê qesrê” dest pê dike ji 23 çarîneyan pêk hatiye. Benda ewil û ya dawî weha ne:

4. Beram zadê derê qesrê
   Lillahul hemd û el-ehwal

   ……………. di îmamê

   Bi serkêşî muala kir

   ʿEʿurûnî be…. ullah

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Mela Yasînê Alikî peyrewê terîqa Neqşebendîya Xalidîyê bûye û di medreseyên terîqetê de perwerdeya tesewûfî wergirtiye. Mela Yasînê Alikî ji postnişînê dergeha Kufreyê ji Şêx Nesîmê Kufrewî û ji dergeha Xeydayê jî ji Şêx Muhemmed Hafîdê Erwasî îcazeya xelîfetîyê wergirtiye (Çetin, 2020, r. 40-111; Bişaroğlu, 2022, r. 350-359).

Herwiha ji îfadeya "Yasîn bîn Mola Ebdullah el-Alikî el-Xalidî el- Neqşî" jî tê fêhm kirin ku ew peyrew terîqeta Neqşebendîya Xalidî bûye (Bişaroğlu, 2022, r. 347).

Mela Yasînê Alikî ji eşîra Alikan e û wî navê eşîra xwe "Alikan" di berhema xwe de weke mexles jî bi kar aniye. Heta niha pênc helbest û berhema wî ya bi navê *Xezwetu Huneyn*ê hatine tesbîtkirin (Bişaroğlu, 2022, r. 26-60).

2.1. Xezwetu Huneyn

Berhema Mela Yasîn a bi navê *Xezwetu Huneyn* (Cengnameya Îmamê Elî) behsa cenga Huneynê dike ku di serdema Hz. Muhemmed (s.x.l.) de pêk hatibû. Berhem bi awayekî menzûm e û heta niha 3 nusxeyên wê yên destxet hatine dîtin. Nusxeya sereke bi tevahî 61 wereqe ye. Herwiha metna rexneyî ya *Xezwetu Huneyn*ê jî ji 373 bendan pêk hatiye û ev bendên wê ji 346 çarîne û ji 27 şeşîneyan pêk hatiye. Berhem bi Kurdîya Kurmancî ye. Her çiqas tê de bêje, peyv û terkîb ji zimanên biyanî yên weke Erebî, Farisî û Tirkî hebin jî ev yek zimanê berhemê giran nekiriye û metna berhemê bi hêsanî tê fêmkirin. Dema li cengnameya Mela Yasînê Alikî tê mêzekirin tê de kêşa erûzê û ya xwemalî tên dîtin. Metna berhemê bi piranî bi kêşa birgeyî hatiye nivîsîn û kêşa erûzê tenê di xezelekê de ku di nav metna cengnameyê de ye, hatiye bikaranîn. Beyta ewil û ya dawî ya *Xezwetu Huneyn*ê weha ne:

1. Bibin guhdar ku ez bêjim
Beyan kim ez hikayatê
Ji xeman hûn bibin azad
Ku seh kin vê ʿibaratê
…
370. Hem digel wî fatihe
Ji sehabiyê kiram
Bi ezmanek fesîhe
Ji umetê ra temam (Bişaroğlu, 2022, r. 217-289)

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Ti kêmxayit hindê wer bûn
Roji aşînaiyê hat
Hesenok ji min der bûn
‘Ala’ê şahiya hat

‘Ela’ê şahî û xweşî
Bihar taze kemilî
Muzeyyen bûne hîlal
Têt awazê bilbilî
Sosin wêt bûne kuyal
Wê kîn melhema dilî

2.2. Mela Yasînê Alikî (1891/1901-1976)

Derbarê jîyana Mela Yasînê Alikî (Yasin Çelebi) de jî malûmatên zêde tune ne. Navê bavê wî Hecî Mela Ebdullah (1864-?)[8] û yê dîya wî Heyat (1897-?) e. Dîroka çêbûna Mela Yasîn ne zelal e. Lewra di kutuka malbatê de çêbûna wî weke 1891 hatiye tomarkirin û li ser kêlên gora wî jî bi hicrî 1317 (1901) hatiye nivîsîn. Cihê jidayikbûna wî weke gundê Zomika Panosê tê zanîn.

Mela Yasîn carekê zewicî ye û ji vê zewacê heft zarokên wî çêbûne, ji van zarokan çar kur û sê jî keç in. Mela Yasîn di sala 1976an de li Panosa Agirîyê wefat kiriye.

Mela Yasîn hêj di biçûkatîya xwe de dest bi tehsîla ilmên dînî kiriye. Mela Yasîn li ber destê Feqe Reşîdê Alikî (w. 1932) dest bi perwerdeya xwe kiriye û li cem kesên weke Mela Zahirê Memanî (w.1966), Mela Qasim (Melayê Pozreş, w. 1967), Şêx Nesîmê Kufrewî (w. 1950), Şêx Muhemmedê Erwasî (w. 1957), Şêx Ebdulhekîmê Bîlwanîsî (w. 1972) û li cem Mela Ehmedê Kurumzade (w. ?) xwendiye û îcaze wergirtiye.

Mela Yasînê Alikî piştî ku perwerdeya xwe xelas kiriye dest bi dersdayîn û muderisîyê kiriye. Mela Yasînê Alikî jî alimekî heyama xwe bû û dersên weke mentiq, adab, nîqaş, belaxat, îstîare, vadi’, fiqiha Şafî, tesewûf, Mînhac, ilmên kelamê, Fethu’n-Nûnî, Eqaîda Nesefî, hedîs û tefsîrê dane (Çetin, 2020, r. 111). Mela Yasînê Alikî ders daye kesên weke Şêx Îsmaîlê Hezroyî (İsmail Çetin, w. 2011), Muhemmed Yıldırım (ç. 1944-), Seyîd Ebdulbaqî Erol, Seyîd Salih, Kemalê kurê Îbrahîmê Şewê, Seyîd Îzettîn û Feqe Mecîd û Mihemmed Emîn.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەکولینێن کوردی

Helbesta duyem jî dîsa mîna helbesta yekem li ser biharê ye.

Subhan ji [Rebbê] Qeyyûm
Xelqo werne temaşa
Wêt xweş bûn ber û bom
Cebel wêt bûne paşa
Ber bûn herçi mezlûm
Xeber Xudaykî haşa

Ez im feqîrê jar e
Sefa ji wê dîlberê
Wa kemilî awar e
Milik zin hate derê
Nerm bû hewayê sar e
Ji germ û roja hawerê

Celadî ecel hat
Felek lê mubeddel bû
Muzeyyen bûbûn welat
Biyaban muşekkel bû
Li befrê bûye heyhat
Lê mekan û menzel bûn

Bi emrê ê Mennan e
Celad wê tiket lezê
Ji deng re‘dê Nîsan e
Çi ihsan ji remezê

Çi ihsan e şefîq e
Ewrak têt ji asmanî
Celadê bê muhle ye
Ji ba w avirêt Nîsanê
Têra ê ser me heye
Berbin herçi zîndanê

Zîndanî ji hebsan ber bûn
Kaxeza aza’ê hat

Zakho Centre
for Kurdish Studies

Çiya ku bûne bûk e
Çiya ku sor û zer bûn
Hinarî ji bo kulîlka
Biyaban muşekkel bûn
Kebik derbûn ji şoka

Lew şok û zincîr vebûn
Dest û payê bilbilî
Herçî heyî mezlûm (ber) bûn
Exres bibûn ‘endelî
Lal û gul muzeyyen bûn
Bihar temam mekmelî

Temam kemilî dinya
Bi zîneta biharê
Bilbil gerya şahiya
‘Endelî hate xarê
Melbûs bûn kûh û çiya
Bi semaw bû sor û tarî

Ku sor û zer kemilî
Xweş bû weqtê şahiya
Ew in melhema dilî
Heta Kûhê Qafiya
(Ku) Xweş dixwûnit bilbilî
Bilakotin hate çiya

Bilbil bû muhib gul e
Welê bi dest nakevît
Van sorgulan da mil e
Ji bo himaran dê çît
Ew **Reşîd**ê dilkul e
Mîm û Hê li piştê kevît

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

Nêrgiz û lalezer kin
Şîn bûn li ber keviyan
Şalûl [û] ‘endelîk in
Dixwûnin digel hemyan
Van hemyan çîke çîke
Dixwûnin li ber kanyan

Ehmer û sor û al in
sunbula ser xumarî
Yeqîn e ew xelat in
Ji bo dinya’ hinarî
Ew kanî û cibal in
Muneqqeş bûn (bi) biharî

Sor û zer munewwer bûn
Bi lutfa Zul-celalî
Kûh [û] çiya germ bûn
Ew ji berfê bûn xalî
Ku sor û al û zer bûn
Ew nêrgizêt hilalî

Hilal û gul kemilîn
Bi tertîba dinya’ê
Kesk û sor pak xemilîn
Bi qudreta Xwuda’ê
Sunbul û lal fessilîn
Bi sor û al semawê

Sor kesk bûn cîbal e
Bi qudreta Rebbaniya
Keleş lir û hîlal e
Têk xemilîn hemiya
Kesk û zer, sor û al e
Ehmer bûn kûh [û] çiya

Kûh ser munewwer bûn

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Kî bixwîne fatîhek bo ji can
Rabbê ‘alem wî bike ehlê îman

Cîhanşah

Cîhanşah berhemeke li ser eşqê ye û ji 526 malikan pêk hatiye û mustensîxê wê jî 6 malik lê zêde kiriye. Bi vê yekê berhem gihaştiye 532 malikan. Cîhanşah lehengê berhemê ye û prensekî ku di serê wî de gelek macerayên balkêş derbas bûne. Di nav van macereyan de evîndarîya wî ya ji bo Şahbanûyê gelekî ecêb e. Du beytên ewil û yên dawî weha ne:

Şahek hebû zemanê ewwel
Sahib-kemal hem bi ‘adil

Jê re digotin ew Şehînşah
Kurek wî hebû jê re Cîhanşah
…
Sax û selamet ku hatin
Em bi hev ra bi tebaî hatin

Hîkayet li vir de temam e
Ji Cîhanşah me kir ‘elam e

Helbestên wî

Li gorî Seîd Dêreşî du helbestên Feqe Reşîd jî hene. Helbesta yekem ji 12 bendan pêk hatiye û helbesta duyem jî ji 7 bendan pêk hatiye.[7] Ev her du helbest me ji destxeta pirtûkxaneya Berlînê ji tîpên Aramî latînîze kirin (Bnr.: Pêvek: 5). Her du helbest jî li ser biharê hatine nivîsîn û aîdîyeta van helbestan li gorî me biguman in.

Subhan ji Mîrê Xeffarî
Subhan ji Şahê Cebbarî
Xweş têt wextê biharî
Xweş bêt lew feqr û zarî

Feqîr û rahet rûnît
Xilas bît me birin baran
Dê çîn sorgulan înîn
di nav bexçêt biharan
Heyran ji dil diçitin
Bo nêrgizêt xumaran

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Ji eşîra Alikanê yên ku bûne niştecih bi piranî li Batman û Tetwana Bidlîsê disekinin. Vêga ji sedî pêncîyê xelkê Tetwanê jî mensûbê eşîra Alikan e (Akgün, 2022, r. 72).

2. DU EDÎBÊN VÊ EŞÎRÊ

2.1. Feqe Reşîdê Alikî

Feqe Reşîd di sala 1300/1883yan de li herêma Botan[4], li der û dora Erûhê li gundê Werîsê ji dayîk bûye. Navê bavê wî Şeban e, Şeban jî kurê Şiblî ye. Paşnavê wî yê fermî Yılmaz e. Şeş zarokên Feqe Reşîd hebûne, ew jî ev in: Sidîq, Mîrze Mihemmed, Şamil, Kamil, Hubra, Dilşa û Gulistan. Malbata Feqe Reşîd ji eşîra Alikan û ji qebîleya Codikan bûne. Malbat paşê koçî gundê Zomika[5] kiriye ku ev gund girêdayî navçeya Panosa Agirîyê ye. Derheqê perwerdeya wî de tişt nayê zanîn. Li gor ku tê zanîn piştî ku tehsîla xwe xelas kiriye li gundê Qubikê dest bi melatî kiriye û herwiha muderîsê gund bûye. Di serdema êrîşên Ûris de Feqe Reşîd ji bo kerwanekî koçberan weke rêber hatiye destnîşan kirin û koçî Sandiklîya Afyonê hatiye kirin. Agahîyên derheqê jîyana wî ya li Afyonê tune ye. Derheqê seydayên wî de ti agahî li ber destan tune ne. Mela Reşîd demekê ketiye hepsê piştre piştî ku ji hepsê derketiye li gundê Pîromerê dest bi melatîyê kiriye. Wê demê li wî gundî Yusif Begê kurê Kor Huseyîn Paşa mezinê wî gundî bûye. Feqe Reşîd di sala 1932yan de wefat kiriye û gora wî li Pîromerê ye.[6] Heta niha ji berhemên wî *Sirru'l-Mehşer* û *Cîhanşah* hatine çapkirin. Herweha li gorî Seîd Dêreşî 2 helbestên wî jî hene.

Sirru'l-Mehşer

Berhem bi Kurdîya Kurmancî hatiye nivîsîn û li ser mehşerê bi awayekî menzûm hatiye nivîsîn. Berhem bi temamî ji 782 malikan pêk hatiye û tê de 36 mijar cih digirin. Ev mehşername berhemeke dînî-edebî ye. Di beşa dîbaceyê de nivîskar behsa jîyan û serpêhatiya xwe kiriye. Her du beytên ewil û yên dawî weha ne:

Guhdarî bibin da ez bibêjim
Derdên dilê xwe da birêjim

Dema hicret ku bû hezar sê sed
Ye'nî ji hicreta Muhemmed
…
Hem ji ummet ra bibêtin ew mu'în
Rehmetullahî 'eleyhîm 'ecme'în îman

serok û kesên dewlemend jî li ser 6-7 dîrekan têne avakirin (Beşikci, 2023, r. 80). Ev yek jî hiyerarşî û polên di navbera eşîran de aşkere dike.

Debar û Aborîya Eşîrê

Eşîra Alikan debara xwe bi xwedîkirina ajalan pêk tîne (Bnr. Pêvek: 1). Ji ber ku debar bi ajaldarîyê ye, her malbat teqrîben xwedîyê 160 pezî ye. Ev yek li gor dewlemendîya malbatê diguhere (Beşikci, 2023, r. 93).

Li gorî agahîyên Yekîneya Xwedîkirina Bizin û Mîhan niha 240 kes bi xwedîkirina pez re mûjûl dibe. (Akgün, 2022, r. 72).

Eşîra Alikan qatix, hirî, goşt û post hwd. ji pezên xwe werdigirin û ji van tiştan ên ku zêdeyî wan dimînin difiroşin etar, baziganên qesebe û bajaran (Beşikci, 2023, r. 96).

Alîyê Siyasî û Civakî yê Vê Eşîrê

Di eşîra Alikan de her şaxê eşîrê bi gotina axayê eşîra xwe tevdigere, lewra eşîra Alikan yekane eşîr e ku şerê wê dibe sedema xwîndarîyê (Akgün, 2022, r. 59). Lewra di nav vê eşîrê de tifaqeke tam pêk nehatiye.

Li gorî belgeyên arşîva Osmanî eşîra Alikan malbateke mezin û koçer in û herweha dewletê xwestiye vê eşîrê li herêma Cizîrê niştecih bike, lêbelê eşîra Alikan li dijî vî emrê îsqanê hatiye û nexwestiye li ciyekî werin niştecihkirin (Akgün, 2022, r. 79-80). Lewra qismekî vê eşîrê hêj jî koçerîyê dike û debara xwe bi heywandarîyê dike û bê erd û ax in.

Eşîra Alikan di nav Çoxsoran de wezîfeya artêşa Mîr pêk anîye. Herweha ji eşîrên koçeran eşîra Alikan di mijara alayên Hemîdîye û serhildana Şêx Seîd de jî derbas dibin (Akgün, 2022, r. 78).

Li gor ku İsmail Beşikci di pirtûka xwe ya bi navê *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar Göçebe Alikan Aşireti* de behs dike agahîyên ewil yên derheqê eşîra Alikan de di serdema Siltan Ebdulhemîd de bi avakirina alayên Hemîdîyeyê bi dest dikevin. Li gor Beşikci di wê serdemê de 36 Alayên Hemîdîyeyê hatine avakirin û her çiqas eşîra Alikan ne yek ji wan alayên ku di wê serdemê de hatibe avakirin jî di wê serdemê de di pevçûnên naveşîrî de ev eşîr roleke mezin lîstiye (Beşikci, 2014: 109). Di şerê Rûs û Osmanîyan de, Rûs heta Kevirê Qul ê Bidlîsê bi dest xistibûn û li ser vê yekê Dewleta Osmanî ji eşîra Alikan alîkarî xwestiye û eşîra Alikan jî di Alayên Hamîdîyeyê de beşdarî şer bûye û Rûs ji wir qewirandine (Akgün, 2022, r. 78).

Tirkiyeyê derbas dikin. Di demsala havînê de jî koçî derdora Gola Wanê û zozanên wê herêmê dikin. Eşîra Alikan havînên xwe li van deran derbas dikin û li derdora nîvê payîzê jî dikevin rê û vedigerin bajêr û navçeyên ku me li jor rêz kirin. Eşîra Alikan ji ber ku eşîreke koçer e, ne xwedî ax û erd e û herweha ji ber ewlehîyê bi taybetî zivistanan cih û warên li derdora gundan kirê dikin. Di serdema zivistanan de eşîr li çend cihên cûda belav dibin û bi vî awayî zivistananên xwe derbas dikin. Havînan jî zozanên fireh û mêrgên bi çêre tercîh dikin (Beşikci, 2023, r. 81-82).

Eşîra Alikan bihar û havînan li zozanên herêma Rojhilatê û payîz û zivistanan jî li germîyanên li herêma Başûrê Rojhilatê Tirkiyeyê pez diçêrînin. Li gorî Akgünê germîyan û zozanên vê eşîrê ev in: Germîyanên vê eşîrê li Mêrdînê; Nisêbîn, Midyad, Kerboran, Mehsertê û gundewariya van deran. Li Şirnexê; Basan, Hezex, Cizîr, Silopî û gundewariya navenda Şirnexê. Li Sêrtê; Erûh, Misircê, Xana Hawêl, Tîllo û gundewarîya van navçeyan. Li Batmanê; Kercews, Heskîf, Qûbînê, Hezo, Sason û gundewarîya van deran. Herweha zozanên vê eşîrê jî ev in: Li Bidlîsê; Hîzan, Norşîn, Tetwan, Elcewaz, Xelat. Li Mûşê; Kop, Warto, Tîl, Melezgîrt û gundewarîya wan. Li Colemêrgê; gundewariya navenda bajêr. Li Wanê; Elbak, Payîzava, Şax, Westan, Miks, Erdîş û gundewariya wan. Li Agirîyê; Xemûr. Li Erziromê; Qereçoban, Xinis, Goksî û gundewarîyên bilind ji aliyê mêrgan ve dewlemend in. Ev cih ji aliyê eşîrê ve nêzî 4 mehan weke zozanan tên bikaranîn. (Akgün, 2022, r.70- 71).

Li gorî Beşikci taybetîyên zozanên ku lê bi cih dibin wisa ne:

- Bi piranî firehîya wan li derdora 2000-3500 metreyê ne û cihên rast in.
- Ji alîyê giya û çêreyê ve dewlemend in.
- Ji alîyê avê ve dewlemend in.
- Cihê komeke dîyar e ku li wir bi cih bûye û têkilîya wî berdewam e (Beşikci, 2023, r. 90).

Avahîyên Eşîra Alikan

Eşîra Alikan ji ber ku eşîreke koçer e, ne xwedî avahî û malên mayînde ne. Eşîra Alikan di kon û çadiran de dijîn. Çêkirina van kon û çadiran hêsan e û ne biha ne û birinûanîna wan jî ne zahmet e. Herweha vedan û xerakirina wan jî hêsan e.

Di şekl û avanîya çadiran de jî cûdahî heye, lewra li gor dewlemendî û xizanbûna mirovan konên wan jî diguherin. Konên ku li ser du dîrekan hatibe avakirin ên şivan û kesên xizan in. Konên normal li ser 4-5 dîrekan in û yên

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Li gorî Bextreşê Koçer, êla koçerê Botan ji du hevbendan pêk hatiye. Hevbenda yekem Şaxa Çoxsor e û ya duyem jî Şilid e. Hevbenda Çoxsorê ji 5 êlan pêk hatiye ev jî ev in: Mîran, Dûdêran, Garisan, Aligan (Alikan) û Goran. Ev hevbende bi serokatîya Mîran hatiye avakirin. Hevbenda duyem Şilid jî ji 5 êlan pêk hatiye û ew jî ev in: Batwan, Xêrikan, Teyan, Mûsareşan û Kiçan. Ev hevbende bi serokatîya Batwan hatiye avakirin (Koçer, 2007, 53-54). Li gorî agahîyên Bextreşê Koçer tabloyeke bi vî şeklî derdikeve holê.

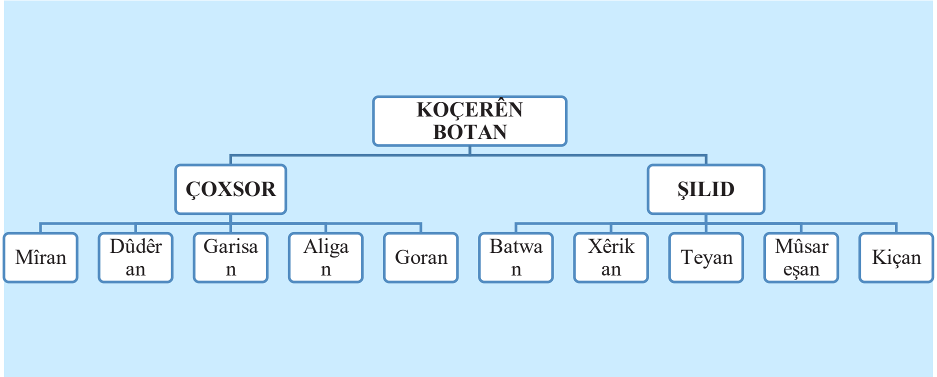

Li gorî Beşikci eşîra Alikan ji qebîleyan pêk hatiye û navên qebîleyên eşîra Alikan weha ne: Cudîgan, Çengoven, Ozîgan, Necîman, Mehman, Bîrîvan, Şehîdan û Şehevan (Beşikci, 2014, r. 97).

Li gorî Altan Tan jî serokê ewil ê vê eşîra koçer Mîr Yaqûb e û ev eşîr gelekî mezin û belawela ye. Temamê eşîrê misilman in. Tê gotin ku Şêx Elîyê Septîyê kalê Şêx Seîdê Palewî jî ji vê eşîrê ye û girêdayî şaxa Cindikî ye. Herweha tê gotin malbata Şêx Ehmedê Xeznewî ku li Sûrî ne bi eslê xwe Alikî ne (Tan, 2015, r. 120-121.) Lêbelê em di çavkanîyan de rastî van agahîyên ku Altan Tan daye nehatin, dibe ku Altan Tan behsa eşîreke cuda ku navê wê jî Alikan be kiribe.

Erdnîgarî

Eşîra Alikan salê 12 mehan li zozanên çiyayên bilind di kon û zoman de koçerîyê dikin (Akgün, 2022, r. 74). Eşîra Alikan debara xwe bi heywandarîyê dike. Ji ber vê yekê kesên di bin banê vê eşîrê de ne, xwedîyê kerîyên mezin in. Ji ber ku heywanên wan pir in di salekê de tenê cihek ji bo têrkirina van heywanan ne bes e. Ji ber vê egerê ev eşîr havînan û zivistanan li cihên cûda konên xwe datînin û koçerîyê dikin. Eşîra Alikan zivistanê li bajar û navçeyên weke Qûbîn, Batman, Farqîn, Sêrt, Xerzan, Cizîr û li deştên Başûrêrojhilatê

Li gorî qeydên Wezareta Karên Navxweyî ya Komara Tirkiyeyê li herêmên Rojhilat û Başûrê Rojhilatê Tirkiyeyê bi biçûk û mezinan derdora 750 eşîr hatine tesbîtkirin (Akgün, 2022, r. 54). Yek ji wan eşîran jî eşîra Alikan e ku eşîreke koçer e û debara xwe bi heywandarîyê dike.

Eşîra Alikan

Li vê derê em dê behsa eşîra Alikan bikin. Aliyê wê yê aborî, siyasî-civakî, avahî, erdnîgarî û edebî dê were pêşkêşkirin. Heta niha çend vekoleran li ser vê eşîrê hin xebat pêk anîne ku xebatên wan ji hev cuda ne û di hin xalan de di navbera wan de nakokî jî hene.

Eşîrên Alikan, Dudêran[1] û Soran[2] ji alîyê koka xwe ve Sêrtî ne û weke koçerên Sêrtî tên naskirin. Di roja îro de jî qismek ji van eşîran li cihên weke Sêrt, Batman, Bidlîs, Tetwan û qismê din jî li Şirnex, Hezex û li Cizîrê dimînin (Akgün, 2022, r. 37).

Li gorî Özlem Akgünê, eşîrên koçer di bin navê Çoxsor û Şilidê de organîze bûne. Eşîrên ku di bin banê Şilidê de ne, di roja me de derbasî jîyana niştecihî bûne û fealiyetên heywandarîyê jî bi awayekî nîvkoçerî dikin. Lêbelê eşîrên Alikî, Dudêrî û Soran ku di bin banê Çoxsorê de ne fealiyetên heywandarîyê bi koçerîyeke tam dikin (Akgün, 2022, r. 24-25).

Eşîra Alikan Çoxsorî ne û ji binemala Mîran e. Koka wan digihêje Sûriyeyê û piştî avakirina Komara Tirkiyeyê eşîra Alikan jî bûye du şeq. Yên ku li alîyê Tirkiyeyê ne li Mêrdînê mane û koçerîya xwe dewam kirine. Piştre derbasî bajarên weke Batman, Bidlîs û Sêrtê bûne û li van bajaran qeydên xwe yên nifûsê çêkirine û koçerîya xwe her dewam kirine. Qismên din ên eşîrê jî çûne Sûriye û Iraqê. Eşîra Alikan ji 7 birayan ango ji 7 qebîleyan pêk tê û navê bavê wan Elî ye. Ew bira ango qebîle jî ev in: Ozika, Şehîda, Brîva, Cûdiga, Çengoa, Mehma. Ji eşîra Alikan her kurek bûye bavikek û nesla wan zêde bûye bûye qebîle, lewra eşîra Alikan bûye 7 qebîle (Akgün, 2022, r. 78).

Li gorî Seyda Mela Omerê Dudêrî (Ömer Nas) eşîra Alikan yek ji pênç eşîrên Çoxsorê yên Botanê ne. Alikan yek ji şaxeke vê eşîrê ye. Şaxên din jî ev in: Dudêran, Alikan, Mîran, Garisan û Soran. Ji van eşîran re dibêjin pênc eşîrên Çoxsor ên koçer ên Botanê (Nas 2022).[3]

jî hene. Helbest û her du berhemên Feqe Reşîd jî bi Kurdîya Kurmancî ne û berhemên wî bi zimanekî sade û bi awayê menzûm hatine nivîsîn.

Mela Yasînê Alikî kurê pismamê Feqe Reşîdê Alikî ye. Dîroka çêbûna Mela Yasîn bi awayekî teqez nayê zanîn. Li gorî çavkanîyan di sala 1891/1901?ê de li Panosê hatiye dinyayê û di sala 1976an de li Panosa Agirî wefat kiriye. Mela Yasînê Alikî li ba çendîn aliman ders wergirtine. Herweha Mela Yasîn jî piştî perwerdeya xwe bi muderîsîyê re mijûl bûye û çendîn kesan li ba wî perwerdeya xwe xelas kirine. Mela Yasînê Alikî li dû xwe berhema xwe ya bi navê *Xezwetu Huneyn* û 5 helbest hiştine. Berhema wî di cûreya cengnameyê de ye, ev cengname û helbestên wî bi Kurdîya Kurmancî ne.

Di vê xebatê de em dê behsa kurtedîroka eşîra Alikan bikin û her du edîbên girîng yên vê eşîrê bidin nasîn. Herwiha em dê bi kurtasî danasîna berhemên wan bikin.

Peyvên Sereke: *Eşîra Alikan, Koçerî, Edebîyata Kurdî, Feqe Reşîdê Alikî, Mela Yasînê Alikî.*

DESTPÊK

Berî ku em derbasî agahîyên derbarê eşîra Alikan de bibin, hewce ye em bi kurtasî behsa hin terman bikin da ku mijar bi zelalî were fêmkirin.

Mal, Malbat, Bav, Qebîle, Eşîr:

Civaka herî biçûk ya eşîrê "mal" e. Herî kêm bi civîna du malan "malbat"ek pêk tê. Bi civîna çendîn malbatan "bav"ek pêk tê. Bi civîna çendîn "bav"an "qebîle"yek pêk tê. Bi civîna herî kêm du qebîleyan "êl/eşîr/eşîret" pêk tê (Bozkurt, 2022, r. 55-56). Li gorî van agahîyan tabloyeke weha derdikeve holê.

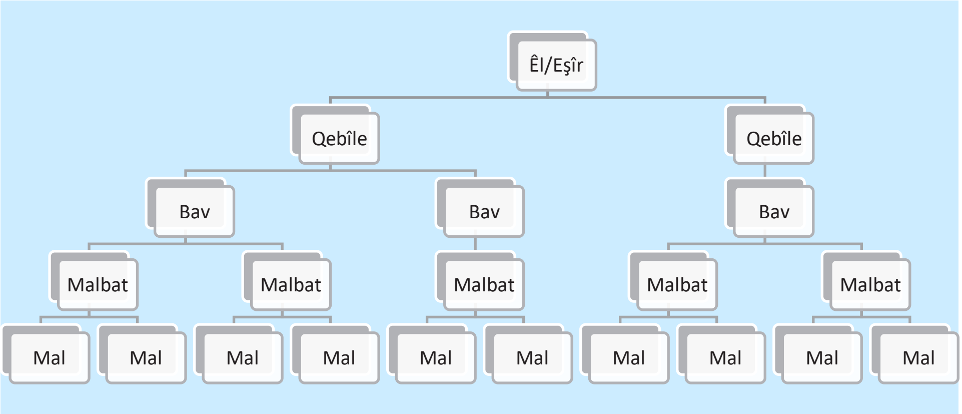

EŞÎRA ALIKAN Û DU EDÎBÊN VÊ EŞÎRÊ

Seher KARAK
Beşa Ziman û Edebîyata Kurdî- Zanîngeha Mêrdînê \ Türkiye
Mehdi Zana KARAK
Beşa Ziman û Çanda Kurdî- Zanîngeha Mardîn Artukluyê\ Türkiye

Puxte:

Eşîra Alikan yek ji wan eşîrên Kurdan e ku koçer e û bi ajaldarîyê re mijûl dibe. Ev eşîr li gelek herêmên cûda belav bûye. Li gor demsalan cih û warên vê eşîrê diguhere. Eşîra Alikan havînan li derdora gola Wanê û zivistanan jî li bajar û navçeyên weke Farqîn, Batman, Bişêrîyê, Cizîrê, Xerzan û li Sêrtê bi cih bûne. Eşîra Alikan ji qebîleyan pêk hatiye û navên qebîleyên eşîra Alikan weha ne: Cudîgan, Çengoven, Ozîgan, Necîman, Mehman, Bîrîvan, Şehîdan û Şehevan. Agahîyên derheqên vê eşîrê de di belgeyên derbarê Alayên Hemîdîyeyê û di çavkanîyên dîrokî de jî derbas dibin.

Eşîra Alikan roleke çalakger di serdema Osmanîyan de lîstiye û herweha di warê edebîyata de jî du nûnerên edîb ji vê eşîrê derketine û berhemên edebî-dînî nivîsîne. Feqe Reşîdê Alikî û Mela Yasînê Alikî du helbestvan û alimên vê eşîrê ne. Her du kesên navborî di medreseyên herêmê de perwerde bûne û muderîsî kirine. Her du helbestvanên navborî xizmên hev in û malbata wan derdora 1882yan de ji herêma Cizirê berê xwe dane Wanê û ji wir jî koçî Panosa Agirîyê kiriye.

Feqe Reşîdê Alikî di sala 1300/1883yan de li herêma Botan, li der û dora Erûhê li gundê Werîsê ji dayîk bûye. Derheqê perwerdeya wî de agahîyên teqez li ber destan tune ye. Li gor ku tê zanîn piştî ku tehsîla xwe xelas kiriye li gundê Qubikê dest bi melatîyê kiriye û herweha muderîsê gund bûye. Di serdema êrîşên Ûris de Feqe Reşîd ji bo kerwanekî koçber weke rêber hatiye destnîşankirin û bi vî kerwanî koçî Sandikliya Afyonê bûye. Agahîyên derheqê jîyana wî ya li Afyonê tiştek nayê zanîn. Derheqê seydayên wî de ti agahî li ber destan tune ne. Heta niha du berhemên wî yên bi navên *Sirru'l Mehşer* û *Cîhanşah* hatine çapkirin û herweha 2 helbestên ku ji bo wî hatine nîsbetkirtirin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

victory of Yavuz Sultan Selim Çaldıran, the Ottoman Empire had ensured the integrity of Anatolia.

Three different systems were applied for Kurdish mirs. However, especially the Mirliks in the Cizre and Hakkâri regions had positive discrimination in the Ottomans due to their geo-strategic location. At the beginning of the process, the Hakkâri Principality developed very special relations with the Ottomans due to their descent from the Abbasid lineage and their role as a buffer on the border with Iran, but over time, the Palace took the initiative in the appointment of administrators. However, in the agreement reached between Yavuz Sultan Selim and İdris-i Bitlisi, the changes in the Kurdish government and administration in the sanjaks were at the initiative of the principalities themselves and were passed from father to son.

The intervention of the Ottoman Empire in local governments became more evident with the Provincial Organization Administration law enacted after the Tanzimat. Kurdish Mirliks were abolished, and when the Mirs were given hurtful duties, many Kurdish lords, especially the lords of Cizre and Hakkâri, revolted against the Ottoman Empire.

When the state resorted to violence to suppress the rebellions, not only the rebels but also the tribes that stayed away from the rebellion were harmed. The seeds of the spiral of violence that took place that day also emerge as a result of many problems today.

Keywords; *Tribes, Union of Kurdish Tribes, Ottoman State, Hekari Princes, Hekari Tribes.*

Mirlikleri lağv edilmiş, Mirlere incitici görevler verilince başta Cizre ve Hakkâri beyleri olmak üzere çok sayıda Kürt beyi Osmanlı Devletine karşı ayaklanmıştır.

Devlet isyanları bastırmak için şiddete başvurunca isyancıların yanı sıra isyandan uzak kalan aşiretlerde zarar görmüştür. O gün yaşanan şiddet sarmalının tohumları günümüzdeki çoğu sorunun sonucu olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler; *Aşiretler, Kürt Aşiretleri Birliği, Osmanlı Devleti, Hekari Mirleri, Hekari Aşiretleri,*

THE ROLE OF THE OTTOMAN STATE IN THE UNITY AND DIVISION OF THE KURDISH TRIBES (EXAMPLE OF HEKARIAN TRIBES)

Abstract:

The Anatolian Seljuk state was founded in Iznik in 1075 by Süleyman Shah, son of Kutalmiş. After being defeated by the Mongols in the Battle of Kösedağ in 1243, it became a subject state that paid tribute to the Ilkhanids every year. The influence of the Mongols in the state administration increased over time and the last Seljuk Sultan of Anatolia, II. It disbanded after Masoud's death.

As a result of this division, many principalities, large and small, were established throughout Anatolia, especially in Eastern Anatolia. Especially in the Kurdish geography, almost every tribe established a principality. This situation lasted until the Ottoman Empire defeated Shah Ismail in the Battle of Çaldıran and dominated the Kurdish regions.

Yavuz Sultan Selim either left the new places he captured to the old rulers and tied them to himself, or integrated a new ruler and the Ottoman system into the new places he captured. The places most affected by this new system were, of course, the Kurdish geography. As a matter of fact, before the

KÜRT AŞİRETLERİNİN BİRLİK VE BÖLÜNMESİNDE OSMANLI DEVLETİNİN ROLÜ

(HAKKÂRİ AŞİRETLERİ ÖRNEĞİ)

Özet

Anadolu Selçuklu devleti 1075 yılında Kutalmiş oğlu Süleyman Şah tarafından İznik'te kuruldu. 1243 yılında Kösedağ Muharebesi'nde Moğollara yenildikten sonra İlhanlılara her yıl haraç ödeyen bir tabi devlet haline geldi. Moğolların devlet idaresindeki nüfuzu zamanla artarak Anadolu'nun son Selçuklu Sultanı II. Mesud'un ölümünden sonra dağıldı.

Bu bölünmenin neticesinde Doğu Anadolu başta olmak üzere bütün Anadoluda irili ufaklı çok sayıda beylik kuruldu. Özellikle Kürt coğrafyasında neredeyse her aşiret bir prenslik kurdu. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Çaldıran savaşında Şah İsmaili yenip Kürt bölgelerinde egemen olduğu zamana kadar sürdü.

Yavuz Sultan Selim ele geçirdiği yeni yerleri ya eski yöneticilere bıraktı ve onları kendine bağladı, ya da ele geçirdiği yeni yerlere yeni bir yönetici ve Osmanlı sistemi entegre etti. Sözkonusu yeni sistemde en çok etkilenen yerler elbette Kürt coğrafyası olmuştur. Nitekim Yavuz Sultan Selim Çaldıran zaferinden önce Osmanlı Devleti Anadolu'nun bütünlüğünü sağlamıştı.

Kürt mirleri için üç değişik sistem uygulandı. Ancak özellikle Cizre ve Hakkâri bölgesindeki Mirlikler jeo-stratejik konumları itibari ile Osmanlılarda pozitif ayrımcılık gördü. Sürecin başında Hakkâri Beylerinin Abbasi soyundan gelmeleri ve İran ile sınırda tampon görevi görmelerinden ötürü Hakkâri Beyliği Osmanlılarla çok özel ilişkiler geliştirmiş ancak zamanla Saray, Hakkâri yöneticilerinin atamalarında insiyatif sahibi olmuştur. Oysa Yavuz Sultan Selim ile İdris-i Bitlisi arasında varılan antlaşmada Kürt hükümet ve sancaklarında yönetimdeki değişiklikler o beyliklerin kendi insiyatiflerinde idi ve babadan oğula geçerdi.

Osmanlı Devletini yerel iktidarlara müdahalesi Tanzimattan sonra çıkarılan Taşra Teşkilatı Yönetimi kanunu ile daha da belirginleşmişti. Kürt

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Özgen, Ö., 2019. Hakkari Vilayetinin sosyo-iktisadi ve siyasi yapısı (1923-1960), 1. basım. ed, Tarih. Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.

Sevgen, N., 1982. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ayyıldız Matbaası. ed. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Sevgen, N., 1968. Kürtler III. Türk Tarihi Derg. 57.

Sümer, F., 1976. Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri), Güven Matbası. ed. Güven Matbası, Ankara.

TDK Türkçe Sözlük, 2020. Türk Dil Kurumu | Sözlük [WWW Document]. URL https://sozluk.gov.tr/ (accessed 9.30.20).

Tekin, F., 2005. Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecinde Siyasal ve Toplumsal Sonuçları (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Konya.

Torun, F.S., 2012. Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876). Karadeniz Araştırmaları 81–97.

Tuncer, S., 2014. İdari Teşkilat İlkeleri Işığında Osmanlı Devlet'inde Eyalet Sistemi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstütisi, Ankara.

Uçar, O., 2010. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nasturi Olayları (Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mersin.

Yalçın-Heckmann, L., 2002. Kürtlerde aşiret ve akrabalık ilişkileri: Tribe and kinship among the Kurds, 1. baskı 2002, İstanbul. ed. İletişim Yayınları, İstanbul.

Yalçın-Heckmann, L., Güney, T., Lomlu, U., Erkaya, G., 2012. Kürtlerde aşiret ve akrabalık ilişkileri: Tribe and kinship among the Kurds. Iletişim yayınları, Istanbul.

Yaşar, K., 2020. Pinyanişi Hükümeti [WWW Document]. URL https://docplayer.biz.tr/25937093-Pinyanis-hukumeti-ozet.html (accessed 10.2.20).

Yazici, T., 2022. Mîrnameya Hekarîyan, Peywend. ed. Bizim Büro Matbaacılık, Van.

Zeydanlıoğlu, B., 2021. Batılı Kaynaklarda Şeyh Ubeydullahê Nehrî Hareketi, 1st ed. Peywend, Van.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Colemergi, İ., 2019. Mezopotamya Uygarlığında Hakkari, Bizim Büro Basımevi Yayın ve Dağıtım Hizmetleri San. Tic. Ltd. Şti. ed. Lis Yayınları, Ankara.

Doğan, C., 2010. Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey(1802-1869) (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

Gök, U., Kasimov, C., Kimya, O., 2024. Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Sancak Biriminin İdarî Yapısı ve İşleyişi. Araşt. Makal. 2, 44–62.

Gökalp, Z., 2001. Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik. Toker Yayınları, İstanbul.

Guli, N.E., 2017. عمارة هيكاري فيل اهد عثماني(İmaret Hekari Fil Ehd Osmani), 1. Baskı. ed. Spirez Yayınları, Dohuk.

Güner, İ., Ertürk, M., 2004. Türkiye'deki İl Merkezi Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma. Muğ Üniversitesi SBE Derg.

Hirori, D.Y.H., 2010. Welate Hekariya, 1. Baskı. ed. Xani Yayınevi, Dohuk.

İnalcık, H., 2009a. Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar, 1. baskı. ed, Tarih. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Beyoğlu, İstanbul.

İnalcık, H., 2009b. Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar, 1. baskı. ed, Tarih. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Beyoğlu, İstanbul.

Kartal, N., 2013. Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare. Akad. Yaklaşımlar Derg. 4, 1–24.

Kaya, A.M., 2010. Tarihi konuşan bir kent: Hakkari. Berikan Yayınevi, Ankara.

Kayacan, M., 2000. Sağ(cılık) ve Solcu(luk) Kavramları Bu Kavramların Kuran Meallerindeki Kullanımı. Tezkire Derg. 17.

Kılıç, O., 2002. Hakkâri Hükümeti Örneği, in: Klasik Dönem Osmanlı Sisteminde Hükümet Sancakları. Presented at the XIV. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, pp. 703–719.

Nızar, E.G., Kaplan, Y., 2014. Hakkâri Beylerinin Şeceresi (1258-1848), in: Hakkari Beylerinin Tarihi. Presented at the Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu, Hakkari Valiliği : Hakkari Üniversitesi, Hakkari, pp. 267–300.

Öğün, T., 2010. Doğu'nun mîrlerine son veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve isyanı, 1. baskı. ed, Araştırma inceleme dizisi. Yeditepe, İstanbul.

Ökten, Ş., 2009. Aşiret, Akrabalık ve Sosyal Dayanışma: Geleneksel Hayatı Yönetme Biçimi. Aile Ve Toplum Kültür Derg. 5, 99–111.

Örs, O., 2019. Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909), 1.Baskı. ed. Nubihar Yayınları, İstanbul.

pêvajoyê de memûrên rêveberiya Hekarîyê exlebe li derveyî Hekarîyê dihatin, ji ber vê eşîrên Hekarîyê ji wan re xêr nedîtin. Di heman demê de gelê Hekarîyê jî van desthilatdaran qebûl nekir û hin caran li dijî van desthilatdaran serî hilda. Bi rastî mirov di vê çarçoveyê de serhildanên Nurullah Beg û Şex Ubeydullah jî binirxîne. Di her du rewşan de jî berteka raya giştî ne ew qas hikûmet bû, guherandina rêveberî û bêhêziya memûran bû.

Di dawiyê de derbeya herî mezin a ku li eşîrên Hekariyê keti di dema serhildana Nestûriyan de ji tenêti bû. Di vê heyama ku gelê Hekarîyê jê re dibêjin "Muhaciriya Irusa" û tê de hemû eşîrên Misilman ên Hekarîyê di bin desthilatdariyê de bûn, ji ber xelayê û belengaziyê sê ji pêncan şêniyên Hekarîyê winda bûn. Ger Mîrên Kurd ên ku wê demê hema bêje nîv-serbixwe bûn, pêşbînî bikira ku osmanî rojekê wan bi tena serê xwe bihêle, dibe ku berê xwe bi rêxistin bikirana û biryara diyarkirina çarenûsa xwe bidaya.

Tevî ku di destpêkê de ji Osmaniyan, ji ber ku Mîrên Hekarî ji nesla Ebbasî bûn û eşîrên Hekarî bi Îranê re wek tampon bûn jî ji wan re qimet digirt. Lê belê, di bûyerên ku di demên pêş de qewimîn de tê dîtin ku ew ber bi tenêtiyê ve hatine kişandin. Wisa dixuye ku ji bo Osmaniyan, civaka Hekarîyê tu carî ne geheştiye asta hemwelatî ye.

Çavkanî:

Alikılıç, D., 2006. Abbâsî devleti'nden Hakkâri beyliği'ne İrisân beyleri, Araştırma inceleme. Tarih Düşünce Kitapları, Cağaloğlu, İstanbul.

Arslantürk Yılmaz, A., 2018. Tanzimat Sonrası Osmanlı Şehirlerinde Taşrada Yerel Hizmetlerin Yeniden Örgütlenmesi. Ank. Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilim. Fakültesi Derg. 10, 141–150.

Baqî, M.H., 2016. Serhildana Şêx Ubeydullahê Nehrî 1880: di belgeyên Qacarî de. Nûbihar, İstanbul.

Bitlisi, M.Ş., 2019. Şerefname, 2.Baskı. ed. Sitav Yayınevi, Van.

Bitlisi, S.K., 2014. Şerefname: dîroka Kurdistanê, Dirok. Azad, Mersin.

Bruinessen, M. van, 2003. Ağa, Şeyh, Devlet, 2.Baskı. ed. İletişim Yayınları, İstanbul.

Celile Celil, Abdülselamoğlu, Y., Dzhalil, D., 2014. 1880 Kürt ayaklanması: Şeyh Ubeydullah Nehri, İkinci baskı. ed, Avesta/Kürt araştırmaları. Avesta Basın Yayın, Beyoğlu, İstanbul.

Cleveland, W.L., Harmancı, M., 2008. Modern Ortadoğu tarihi, 1.Baskı. ed. Agora Kitaplığı, Istanbul.

- **Encam:**

Împaratoriya Osmanî piştî ku di şerê Çaldiranê de Şah Îsmaîl têk bir û li ser milkê Kurdan serdest bû, ji bo rêvebirina vî gelî guhertinên rêveberiyê yên cuda pêk anîn. Di nav van cureyên rêveberiyê de yên ku beg û eşîrên Hekarîyê eleqedar dikin Sancax û Hikûmetên Kurdan in. Serdema ku Osmaniyan li herêmê serdest bûn, sînorên Hekarîyê li Başûr heta Amediyê, li Bakur Sarayê, li Rojhilatê Şemzînanê û li Rojava jî heta Qilabanê dirêj bûn.

Li ser demê Osmaniyan de ji bo eşîrên Hekarîyê, Hikûmeta Pinyanişî û sancaqa Hekarîye du rexistinên girîng hebûn. Van her du pêkhateyên siyasî yên girîng di bin sîwana du eşîrên girîng de hebûna xwe domandin. Ev du eşîrên sereke Pinyanişî û Ertûşî ne. Ev her du eşîr bi girêdayê Konfederasyona Eşîrên Hekarîyê ne û bi sedan salane di rêveberiya Hekariyê de xwedî gotin in. Têkiliya navbera Osmanî û Eşîrên Hekariyê di destpêkê de li ser berjewendiyên hevpar bû. Bi rastî jî rola herî girîng a ku Osmaniyan dabûn eşîrên Hekariyê erka tampon a li ser sînorê Osmanî û Îranê bû. Gelê Hekarîyê hema bêje bi tevahî dilsozê vê peymanê ma.

Daxwazeke din a Osmaniyan jî ew bû ku dema diçûn operasyonên Rojhilat, ji Mîrên Hekariyê piştgiriya leşkerî bû. Mîrên Hekariyê di vî warî de dema ku hewce bû û li ku derê hewce bû, biba tevahî piştgirî da leşkerên Osmanî.

Dema ku Osmanîyan eşîrên Hekarîyê îdare û rêberî kirin, mijara ku herî zêde girîngî dida wan, alîkariya aborî ya ji bo xezîneyê bû. Ev têkilî gihaşt asteke wisa ku Osmaniyan textê Hekariyê ji destê Zekeriya Begê standin û bi 100 hezar florinî firotibûn Melîk Beg. Hemî mîrzadiyên ku ji bo textê Hekkariyê dixwestin, berî şiyana xwe neçar bûn ku xezîneya Osmanî xweş bikin.

Mîrên Hekarî ku ji aliyê rêvebirên Dewleta Osmanî ve ji bo textê guncav dihatin tayin kirin, gelek caran ji aliyê eşîrên Hekarîyê ve nehatibûn qebûlkirin. Civaka Colemêrgê gelek caran bi nasnameya xwe ya eşîrî li hemberî ferzkirinên li ser xwe bertek nîşan daye. Ew tercîhên ku bi fermana Qesrê ji bo textê hatine kirin qebûl nekir. Ji ber vê yekê di demeke kin de Mîrên zalim û despotîk ji textan daxist. Ne pêkan bû ku Mîrekî ku ji aliyê Pinyanîşî û Ertûşî ve nehatibû qebûlkirin demeke dirêj li ser text bimîne. Lewra xwediyê text ji bo ku pozîsyona xwe xurt bike diviyabû bac bida dewleta ku pê re girêdayî bû û wî ev bac ji eşîran distand.

Dema bi guherînên ku di Teşkîlata Wîlayetên Osmanî de bi Tanzîmatê re çêbûn, Mîrektiya Hekariyê jî wek mîrekiyên din ên kurdan bi dawî bû. Di vê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Şex Ubeydullah ji bilî van neyîniyên li jor, valahiya desthilatdariya dewleta Osmanî û Îranê de Kurd be xwedi mabun, li herêma kurdên Îranê de serhildanek li dar xist, da ku bêhnekê bide gelê Kurd.

Şêx Ubeydullah, ku di vê rêyê de pêşketinên girîng bi dest xist, lê tevger ji desteka lojîstîk kêm bû û negihîşt armanca çaverêkirî, gelek eşîrên kurdan eniyê şer ku li pey armancên xwe yên şexsî bûn û bi talanê tiştên ku dixwestin bi dest xistin zû terikandin. Heman deme de bi vegerandina artêşa Îranê têk çûn(Zeydanlıoğlu, 2021, s.6).

Tevî îtîraz û notên Dewleta Îranê jî, Împeratoriya Osmanî tercîh kir ku ji dûr ve li êrîşa Şêx Ubeydullah a li ser dewleta Îranê temaşe bike. Bi rastî jî di vê serhildanê de hem dewleta Îranê ku dijminekî girîng ê Împaratoriya Osmanî li ser sînorê wê yê rojhilat e, diherikî û hem jî Şêx Ubeydullah, ku li ser sînorên xwe xeternak e, gelek zirar dît.

Tevî ku Şêx niha ji Urmiyê vekişiyabû jî, lê fikar hebûn ku careke din êrîş bike. Hevdîtinên di navbera Îran û Osmanîyan de dest pê kirin. Osmanîyan ji ber hemû kiryar û kirinên Şêx poşmaniya xwe anî ziman, bi temamî berpirsyariya xwe red kir û Şêx vexwend Stenbolê. Şêx her çiqas pêşî vexwendnameya ku Siltan şandibû red kir jî, ji ber ku di navbera her du artêşa Îranê û Osmanîyan de asê mabû, paşê neçar ma ku vê vexwendinê qebûl bike.

Şex ji bo nehêle ku ew birevin bi karwaneke leşkerî ya mezin re çû Stenbolê. Herkesî difikirî ku Şêx dê paşê wek Waliyê Kurdistanê vegere. Şêxê ku gihaştibû Stenbolê, bi heybet û bi rûmetî hat pêşwazîkirin. Lê bi demê re Şêx pê hesiya ku ew qesra ku lê mêhvandibû zindana wî ye. Şêxê ku ji Stembolê reviya û vegeriya malê, dît ku bi van nakokiyên di nav kurdan de careke din şer çênabe, ji ber wê jî xwe radestî Osmanîyan kir. Şêx Ubeydullah ku piştî teslîmbûnê şandine Mekkeyê, di Cotmeha 1883an de li wir mir(Zeydanlıoğlu, 2021, s.5).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

dikir û li şûna wan qeymeqam destnîşan kir. Di rastiyê de, ev rewş bû sedema berteka gelên ku bi sedan salan bi desthilatdarên xwe re adetî bûn.

Xelkê Hekariyê û derdorê tu eleqeya xwe bi Qeymeqamê nû re nîşan nedan û li derdora Şex Ubeydullahê ku li herêmê her ku diçû navdar dibû kom bûn. Lewra Şêx Ubeydullah ne tenê lîderekî olî bû, di heman demê de xwedî dîplomasî û rêvebirê ke jêhatî jî bû. Ew welatparêzekî ku di şerê Osmanî-Rûsyayê de ji bo hêza rojhilatî ya artêşa Osmanî Alayên Hemîdiye, kedeke girîng daye û bi hezaran çekdarên xwe ve bi awayekî aktîf beşdarî şer bûye.

Di demeke nêzîk de Gundê Nehrî bê qanunî bû navenda îdarî ya nû ya Colemêrgê û navçeyên derdora wê. Ew der her roj bû navenda bi hezaran endamên teriqê û herwiha bi dehan serokên eşîran û dîplomatên navneteweyî(Baqî, 2016, s.62).

Di dawîya sala 1880î de li Nehrî yê civîneke mezin a kurdan pêk hat. Piştî ku Osmaniyan Mîrektî ji holê rakirin, gelek mîr û giregirên kurdan hatin Nehrî yê û dest bi lêgerînên nû kirin. Di civînê de 136 û 220 serokên eşîran amade bûn. Bi gotina Avriyanov “5 Şêx, 21 xelîfe, 42 mîr û 68 beyî” beşdarî civînê bûne(Colemergi, 2019, s.473).

Şex Ubeydullahê ku ji Tirkiye, Îran û Iraqê bi hezaran mûrîdên wî hebûn, rewşa dijwar a Împaratoriya Osmanî û zilma Qecarên Îranê li dijî eşîrên kurdan ji serokên eşîrên kurdan re vegot û diyar kir ku pêwîste Kurd yekîtiya neteweyî pêkbînin.

Împaratoriya Osmanî di wê demê de li rojava tim di şer de winda dibû. Aboriya Osmaniyan têk çûbû. Ji ber ku desthilatdariya Osmaniyan li gundên dûr ên dewletê qels dibû, bacgiran bi kiryarên kêfî gel talan dikirin. Eşîrên ku li ser sînor dijîn, bi taybetî eşîrên Şivezûrî, Pîresanî, Revandizî, Surî, Herkî, Kure, Zerarî û eşîrên kurdan yên wekî wan, mecbûr bûn ku bac bidin hem Îranê û hem jî ji Împeratoriya Osmanî(Celile Celil et al., 2014, s.30).

Dema ku paytext bac dixwest, ne di salek diyarkirî de carna salê carekê zêdetir bi tevahî keyfî dihat berhev kirin. Ger di wextê diyarkirî de pere radestî Qesrê neyê kirin, dê tehsîldar an jî qeymeqam ji wezîfeya xwe bê dûrxistin. Ji bo vê yekê, karbidestên navborî ji tirsa paytext bac bêyî ku jê were xwastin berhev dikirin û hazir dikirin(Celile Celil et al., 2014, s.28).

Di encama nameyên di navbera parêzgarê Kurdistanê û wezareta navxwe de, tevî şert û mercên dijwar ên zivistanê, 2 tabûrên piyade, 2 top û nêzîkî 500 leşkerên di bin fermandariya Îzzet Selîm Paşa û Mîralay Mistefa Bey de, tabûrek peyade, du top û nêzîkî 400 leşker di bin fermandariya Binbaşi Îsmaîl Bey de, bi riya çiyayî ve ji Başkaleyê di ser çem de gihîştin keleha Çölemerikê, k udi navenda Begên Hekariyê ye.

Nurullah Beg ku ji berê de hay ji rewşê hebû, xwe li kela Berdesorê ya li ser sînorê Îranê li nêzî Geverê veşart. Axayên eşîra Hekariyê gav bi gav hatin serfermandariya artêşê û îtaeta xwe ragihandin. Hilat dan wan û ewlekarî ji wan re hat dayîn, di vê navberê de pismamê Nurullah Bey û midûrê karên wî Silêman Bey, Mîro Bey û mîrzayên din jî hatin û xwe avetin ber bextê fermandariya artêşê, hilat dan û ew jî berdan.

Di vê navberê de, Nurullah Bey, ji keleha Berdesorê ya ku lê penaber bûye, dibêje ku divê bawerî bi wî were kirin, ku ew ne serhildêr e û ew amade ye ku li cîhek ku were xuyang kirin ewe teda rûne

Wê demê kela Berdesorê di nav axa Îranê de bû. Loma jî girtina Nurullah Beg ji qesrê ne ne mumkun bû. Di encama muzakereyên di navbera Wezareta Karên Derve ya Osmanî û Îranê de ji bo radestkirina Nurullah Beg, Nurullah Beg di sala 1849 de di ser Erziroma Trabzonê re birin Stenbolê.

Nurullah Bey ku demekê li Stenbolê ma, di 16 Receb 1265 (1849) de bi ferîbota "Tair-i Bahrî" ber bi Girîtê ve hat şandin û bi vî awayî rûpelek din di dîroka seferên Hekariyê de hate girtin(Sevgen, 1982, s.166).

Serdestiya Împaratoriya Osmanî ya li ser eşîrên Hekariyê heta hilweşîna Împeratoriya Osmanî di çaryeka duyemîn a sedsala 20. de berdewam kir. Di pêvajoya reformê de ku piştî nîvê salên 1800î li Împaratoriya Osmanî pêk hat, Împaratoriya Osmanî ji avahiyeke îdarî ya nenavendî veguherî avahiyeke bi şêweya ewropî ya bi hişkî navendî.

Şex Ubeydullah kurê Seyîd Tahayî Hekarî ye ku yek ji mezinên mezheba Qadirîye ye. Di sala 1830 an 1831an de li gundê Nehrî ya navçeya Şemizdînan ya Hekariyê hatiye dinê(Baqî, 2016, s.50). Şex Ubeydullah piştî mirina bavê xwe Seyîd Taha di sala 1853an de û paşê apê wî Şex Muhammed Salih di sala 1865an de bû serokê teriqê.

Şêx Ubeydullah dema bû serokê teriqê tenê 34 salî bû. Di heyama ku Şex Ubeydullah bû serokê teriqê, Împaratoriya Osmanî Mîrlîka Hekariyê betal

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Nurullah Beg Mîrê Colemêrgê yê dawî ye. Nurullah Beg, herî zêde ji nûjeniyên Tanzîmatê bandor bûye. Bi rastî jî Sîstema Rêveberiya Parêzgehê ya ku piştî Tanzîmatê hatibû îlankirin, Lê belê berteka herî mezin a li hemberî Tanzîmatê Anadoluyê li Cizîrê û herêma Hekaryê pêk hat û ev bertek bû sebebê îsyaneke mezin(Torun, 2012, s.85).

Bedirxan Begê ku ji malbateke mezin bû û beriya Tanzîmatê Cîzre û derdura wê di bin kontrola wî de bû, bi rêziknameya nû bû "mîrala redîf". Her wek Nurullah Beg "Mûdur" nav kirîn(Sevgen, 1982, s.159). Mirlika Hekarîyê û Cizirê bi sîstema îdarî ya nû hat hilweşandin. Hekarî veguherî navçeyeke Sancaxa Erziromê. Cizîr ji bû navçeya Musil'ê.

Nestûriyan jî bi talîmata mîsyonerên Emerîkî û Ewropî yên ku cesaretê didin wan, dest bi bac nedana Begê Hekarî Nurullah Beg û Begê Cizîrê Bedirxan Beg(Uçar, 2010, s.66). Di heynî demê de di gundê Nestûriyan Aşûtê jî bi navê dibistanê dest bi çêkirina qela parastî kirin(Doğan, 2010, s.7). Li ser vê yekê Bedirxan Beg û Nurullah Beg êrîş Nestûriyan kirin. Gelek Nestoriyan jiyana xwe ji dest da. Piştî van bûyeran dewleta Osmanî ji aliyê dewletên rojavayî ve bi hinceta ku destwerdana bûyeran nekirine rastî zextan dihat. Osmaniyan jî biryara girtina Bedirxan Beg da. Bedirxan Beg jî, ji ber ku statuya nû qebûl nekir, li dijî dewleta Osmanî serî hilda. Nurullah Beg ji şirike Bedirxan Beg bû bû dile wi ji gel serhildana Bedirxan Beg bû. Lewra edi wi ji dest bi bac nedana dewleta Osmanî kir.

Waliyê Kurdistanê yê wê demê Esat Muhlis Paşa li ser vê rewşê di tarîxa 11 Sevvala 1264 (1848) de ji Wezareta Karên Hundir re namek şand û got: *Jibo were bal me, me jibo Midûrê Sancaqê Hekarîyê Nurullah Beg re Mîralay Hafiz Bey û Dergevan Omer Bey şandine Colemêrgê, lê wî du zabit û kurê xwe û çend xizmên din şandîne cem me. Berê me qirar da wan venegerin û binçav bikin lê cardî me ew vegerandin.*

Dema ku kurê wî û xizmên wî razî vegerîyan, Nurullah Beg spasîya Muhlis Paşa kir û diyar kir ku wî bangî serokên eşîran kirîye ku bacê bidin. Esat Muhlis Paşa piştrast kirîye ku de demekê nêzda bi wan re hevdîtin pêk bînin û biryar bidin, û dê tedbîrên pêwîst bên standin.

Walî ji Wezareta Karên Navxweyî re got ku bi tu awayî bawerî bi Nurullah Bey nayê kirin û pêwîst e ku ew bê guhertin, lê divê ew piştrast bike ku xwediyên mafdar di vê navberê de tu pirsgirêkê dernexin. "11 Sevwal 1264(1847)"(171)(Sevgen, 1982, s.159).

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

Di dawiya pêvajoyê de di navbera Osmaniyan û Zekeriya Beg de peymanek hat çêkirin. Zekeriya Beg dîsa li ser text rûnişt. Li gor Bîtlîsî, bi navbeynkariya Seyyidhan Beg, Begê Îmadiyê li Stenbolê, wezîrê mezin ê nû Coğaloğlu-Sinan Paşa Hekarî di berdêla baceke 100 hezar filori zêr di salê de dide Zekeriya Beg(Bitlisi, 2014, s.174).

Têkiliyên Osmaniyan bi Zekeriya Beg re bûye mijara sê îdîayên cuda.

Eva;

1- Îhsan Çölemerikli, Osmanî li Hekariyê ji aliyê Zekeriya Beg ve hatin şikandin û di navbera Osmaniyan û Zekeriya Beg de peymanek ji 6 madeyan pêk tê hat îmzekirin. Bi vê peymanê Împaratoriya Osmanî desthilatdariya Hekariyê nas kir.

2- Îdiaya Sêvgen ew e ku li ser daxwaza Begê Îmadiye Seyyidhan Beg û di berdêla pereyan de textê Hekariyê dane Zekeriya Beg.

3- Îdîayeke din jî ew e ku Melîk Beg hatiye Hekariyê û textê xwe girtiye, lê di nava du mehan de aşireten Hekariye Melîk Beg bêzar bûne û jê dûr ketine û van eşira baca bara Osmaniyan nedaye. Melik Beg neçar maye baca diyarkiri kom biket u wek van rezket jeri de goti gili u gazınde ji eşiren Hekariye dike.

Ji min gelek mal dixwazin Rûmîyan
Min gelek mal nîn e ku bidime wan

Ji xelqê û e'şîretê bistînîn em mal
Ma çi dizanin Rûmî helal û heram(Yazici, 2022, s.168).

Her çend Mîr, xwedi fermana piştgirîya dewletê bin jî eşîran gelek caran guh nedidan wan. Eger eşîran bi mîran re nakokî heba di demek kurt de ew hilweşandiban. Bi rastî jî wan Mîrên ku nirxên civakî binpê dikirin zû ji kar durdixistin, yek ji van mîran Melîk Beg bû. Eşîrên Hekarîyê sebeba kiryarên qirêj Melik Beg ji qela Colemêrgê derêxistin(Yazici, 2022, s.167).

Eşîrên Kurd, û bi taybetî eşîrên Hekarî, ji ber ku ew di kelehên parastî de ku bi çiyayên bilind ên li ser sînorê Osmanî-Îranê hatine dorpêçkirin dijiyan dikaribûn tevgerên xweser nîşan bidin. Van eşîran jî pêşbîniya siyasî hebû ku nakokiyên di navbera dewletên dijber de ji bo berjewendiya xwe bikar bînin bikin avantaj.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Piştî mirina Zeynel Beg kurê Zekeriya Beg li ser textê Hekariyê rûdine. Lê belê bi birayê xwe Zahît Beg re ji bo text şer kir.

Dema Zekerîya liser text Zahît Beg bi Berata Osmanî re ji Tebriz û Somayê ber bi Geverê ve diçe. Di rê de niyeta xwe ji serokên eşîran re eşkere dike. Lê belê serokên eşîran bi niyeta wî re tevnagerin. Piştî ku digihêje Geverê dîyariyan dide serokên eşîran, lê dîsa jî eşîr qebûl nakin. Di vê navberê de axayê pinyanîşîyan e ku Xirwate rudinin Zekerya Beg ji rewşê agahdar diken. Zekeriya Beg û leşkerê xwe êrîşî Zahît Beg û alîgirên wî yên ku li Geverê li dêrê de behnvedane de ne kir. Piştî çend pevçûnan Zahît Beg hate kuştin.

Osmanî fermana girtina Zekeriya Begê ku ew ji mirina Zahît Beg berpirsyar dibînin derdixe. Ji bo ku fermana di berjewendiya Împaratoriya Osmanî de ji nû ve saz bike, wî ev fermana 15 Şevval 996/1587 ji Salmas, Hoşap, Mehmûdî, Bradost û Stune Begên derdora Colemêrgê re şand:"*Li Tebrîzê Wezîr Cafer Paşa hat biryardan ku dema Melîk Beg textê Mîrê Hekariyê jibo babe xwe Zahît Beg re hêlabu, birayê wî Zekeriya bi şev ji nişka ve êrîş kir û bavê wî û du birayên wî, mamê wî, du begên sencaq û çend leşkerên wan, şehîd kirîne. Niha jî rêvebiriya Mîrê Hekariyê jibo Melîk Bey hatiye spartin. Ji ber ku dihat fêmkirin ku ji bo girtin û têkbirina ehlê fesadiyê hinek leşker lazim in, ji cencer û sipahiyên ku pê re bûn û ji emîrên li dora wî jî cerdevanê gundê Begê Hoşapê jimareke bes leşker hatin birêxistinkirin. Hoş Beg, Mahmûdî Şîr Beg, Begê Bradost, Evliya Beg, Estûnî Beg, Nûr Alî Beg, min emir kir ku hûn ji her yekê re nameyên şîret û xurtkirinê bişînin û emir kir ku gava hûn fermana min wergirin, hay ji xwe hebin, van gotinan bigirin. ji bo ku parêzgeha Hekariyê ji bo Melîk Bey bê girtin û bi her awayî tevbigerin, divê hûn hevkariyê bikin. Bila car û car meriv û nameyan ji Began re bişîne û wan hişyar bike, ku dibe ku Melîk Beg parêzgeha Hekarîyê bigre, hemû kesên ku kuştin kirine bigire û teslîmî we bike. Bila rewşa kesên ku dê bên binçavkirin ji aliyê dadwerên axê ve were lêkolînkirin û Şerîet li hember kesên ku xerabî kirine û beşdarî kuştinê bûne çi pêwîst be dê bike. Di vî warî de, bi baldarbûn û nehiştina hevrêtiya kesekî, hûn dikarin baldar bin ku xerabkaran têk bibin*"(Sevgen, 1982, s.145).

Li ser vê fermanê Cafer Paşa, Melîk Beg jibo mirektiya Hekarî bi hêzeke xurt ve şand. lê Zekeriya Beg serî hildide û xwe digihîne herêmên ewle yên eşîran. Paşê berê xwe da çiyayan û li hember hêzên Osmanî li ber xwe da û piştî du salan şer û pevçûnan, Osmaniyan bi Zekeriya Beg re peymanek ji şeş xalan pêk dihat û text ji Zekeriya Beg re hişt(Colemergi, 2019, s.374).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

derxistin û cara duyemîn jî tevî piştgiriya dewleta Osmanî jibo Zeynel Beg Seyîd Mehmet Beg bi piştgiriya Eşîra Pinyanişiyan derket ser text û Zeynel Beg neçar ma bireve.

Lale Yalçın-Heckmann di pirtuka xwe a bi navê “Têkiliyên Eşîrî û Xizmetî di Kurdan de” dibêje dîroknas li ser Mîrên Colemêrgê û bingehên desthilatdariya wan disekinin, di vê mijarê de nêrînên cuda ne. Bi gotina Şeref Han, Zeynel “bi saya fermana sultan bi desthilatdariya mutleq îdareya mîrektiyê girtiye û serweriya wî nêzî çil salan maye”.

Bi gotineke din, Qesra Sultan wekî çavkaniya sereke ya hêza xwe nîşan dide. Lêbelê diyar e ku ev ferman ne nîşana wê yekê bû ku piştgirîya Qesrê dê berdewam be. Dema ku Rûstem Paşayê ku pêwendiya wî bi Zeynel re pir hebû, ji bo demeke kin ji ber çavan ket, Zeynel rewşa wî pir ne ewle dît û xwest ku Safewî wî biparêzin. Di dawiyê de, parastin û piştgiriya fermî ya hêzên mezin têrê serdestiya mutleq nake.

Weke ku me li jor jî dît, her gav bi kêmanî yek eşîretek mezin piştgirî dida berendamê mîrekî hevrik, lê ev eşîr di her kêliyê de dikaribû bi guheztina piştgiriya xwe ji kesek din re rêveçûna bûyeran biguhezîne. Wek mînak Pinyanişî ku wek eşîreke mezin û girîng dihat naskirin, dema ku Zeynel li dijî bavê xwe serî hilda û bavê xwe ji cih û warên xwe kir, piştgirî da wî. Pişt re li hember Zeynel piştgirî da pismamê xwe û bû sedem ku Zeynel bireve Îmadiyê(Yalçın-Heckmann, 2002, s.2002).

Ev pêwendiya ku demeke dirêj e bi taybetî ser milê Pinyanişiyan de berdewam dike, dê di pêşerojê de giraniya eşîra Ertûşiyan derbixe hole. Bi taybetî di şerên ji bo textê ku ji aliye Şax an jî Nordizê ve tê de dest pê bike. Yên ku çûna Yahya Beg a ser text amade kirine Giravî, Xaviştan, Ezdînan û Alanên eşîra Ertûşî ne.

Sedema ku Pinyanişiyan di destpêka pêvajoyê de di şerên desthilatdariyê de bi awayekî aktîftir cih girtin ev bû ku têkiliyên Mîrnîşîna Hekariyê -Osmanîya zêdetir li derdora Başkale, Kotur, Salmas û Tebrîzê bûn. Di paşerojê de mîrzadeyên ku ji bakur tên, û textê Mîr wê zêdetir êxin xeterê û mîrzadeyên jî wê herêma eşîra Ertûşiyan nin.

Bûyerên ku her du eşîran tê de roleke hevpar lîstine, serdema Nurullah Beg, serdema Şex Ubeydullah û bûyerên Nestûrîya ne. Lê belê di serhildanên biçûk ên li dijî desthilatdariyê yên beriya Şerê Cîhanê yê Yekem de li Hekariyê pêk hatin, her du eşîran jî bal kişandibûn ku li heman eniyê nebin.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

herêmên Somay, Selmas û Serelbakê mîrektiyek ava kirin, an wekî Hikûmetê an jî Ocaklık jîyan(Yaşar, 2020,s.1).

- **Di Têkoşîna Desthilatdariya Mîrên Colemêrgê de Rola Eşîran**

Piştî ku Împaratoriya Osmanî Mîrlika Hekariyê afirand û Mîrên Hekariyê bi Dewleta Osmanî ve hatin girêdan, Ew Mîrên heta wê rojê bi biryara Konfederasyona Eşîran dihatin hilbijartin, êdi bi fermana paytexta Alî Osmaniyeyê dest bi wezîfedar dibûn.

Ev rewş li ser textê Hekariyê bû sedema nakokî û anarşiyê heta ku Mîrektiya Hekariyê ji merhaleya dîrokê rabû. Ji wê rojê û pê ve Mîrzadiyên ku xwe wek alternatîfa Mîrê hazir dihesibandin, bi çend barên zêrên ku berhev kiribûn ve serî li Qesra Osmanî didan û bi ferman û piştgiriya leşkerî ya Dewleta Osmanî bûn xwediyên nû yên Kela Hekariyê.

Di dema guhertina desthilatdariya Mîrên Hekariyê de, Dewleta Osmanî gelek caran hembere eşîrên Hekariyê yek ji mîr li ser ya din tercîh dikir û gelek caran bi hêza leşkerî mîrên ku piştgire wi Osmani bun dijî berxwedana eşîran li ser text bi cih dikir.

Bi rastî di ku Di sala 1551'an de ji Stenbolê jibo Beglerbegê Wanê Îskender Paşa re fermanek hatiye şandin de û têde tê emîrkirin "Di serî de wextê Seyîd Mehmet bikujin û li şûna wî Zeynel Begî bikin serokê Mîrnîşîna Hekariyê. Bi rastî jî Îskender Paşa pêşî Seyîd Mehmet girt û avêt zindana Wanê.

Beglerbegê Wanê Îskender Paşa, Yakup Begê kurê Seyîd Mehmet ku xwe spartibû eşîra Pinyanişiyan da ku ji bo textê Hekariyê piştgiriye bidene, eşîra Pinyanişiyan îxanet lekir u diji usul u adete Kurdan ew teslimi İskender Paşa kirin u wi ji li Wanê bav û kur îdam kir(Sevgen, 1982, r. 143).

Heman Îskender Paşa dema bu Waliyê Wanê wî Mîr Melîk Begê Hekarî yê ku pûte wî nekiribû, ji bo ku wî bitirsîne û rûyê dewletê yê hov nîşan bide, anî Wanê û ew îdam kir(Bitlisi, 2019, s.171).

Zeynel Beg ji bo ku pozîsyona xwe xurt bike li riyên nêzîkbûna Împeratoriya Osmanî digere, ku gav bi gav bandora xwe li herêmê zêde dike. Ji bo vê jî piştgiriya Van Beylerbeyi dest dixe(Yalçın-Heckmann et al., 2012, s.65), Lê kurê wî Yaqûb bi piştgiriya eşîreta Pinyanişî ya qela culemerge ji dest babê xe derdixinît.(Nızar and Kaplan, 2014, s.282).

Pinyanîşî di pêvajoya împîçkirina Zeynel Beg de du caran roleke girîng lîst. Cara ewil Zeynel Beg bi piştgirîkirina pinyanîşî ji aliye kurê xwe ji text hat

Mîrê Hekarî Zahîd Beg ku parastina Safewiyan qebûl kir û heta dawiya jiyana xwe bi Şah Îsmaîlê Sefewî re li hev kir. Muhabeta û têkilîyen Zahid Beg û Şah Îsmaîl ew qas zêde bû ku Şah Îsmaîl ji Zahid Beg re digot "mamê min". Zahid Beg 60 salan mîrektîyê kir. Ji xeynî Zahît Beg Begên Hekarî yên ku di bin bandora Safewiyên Îranê de mane Zeynel Beg, Bayındır Beg, Seyyid Mehmet Beg, Gazi Beg, Şerefxan Beg û Nurullah Beg in(Bitlisi, 2019, s.168).

Ji ber ku Mîrên Hekariyê beşdarî şerê Çaldiranê ya di navbera Yavuz Sultan Selîm û Şah Îsmaîl de nebûn, berdewamiya siyaseta Mîr Zahîd ya alîgiriya Safewiyan bû sedem ku Dewleta Osmanî otonomiyê bide Begên herêmê. Ji ber statûya taybet a ku bi vê biryarê ji wan re hat dayîn, mîrên Hekarî ji niha û pê ve li kêleka Osmaniyan bûn û di şerên bi Îraniyan re serkeftineke mezin bi dest xistin û heta beriya hatina artêşa Osmanî bi fermana Sultan tevahiya Azerbaycanê bi dest xistin(Colemergi, 2019, s.324).

Heya ku Begên Kurd erkên xwe bi cih anîbûn û beşdarî seferan bibûna ji text nedihatin avêtin. Îmadedînê Mîrê Hekaryan ji ber ku di seferê de beşdar nebû yan jî di seferê de derneket pêşberî sultan, ji aliye Sultanê Osmanî ve weke serhildêr hat qebûlkirin û bi fermana ku di sala 1636'an de hatiye weşandin, ji textê mirektiye hatiye dûrxistin(Sevgen, 1982, s.156). Di egera îxanetê de ji kar hatin avêtin û li şûna wan kur an jî xizmên wan hatin tayînkirin. Di bûyera mirina axayên sancaqan de, ji bilî malbata xwedî îmtiyaz, rêveberî nedihat dayîn. Ev statûya sancaqê ancax eger ku nesla malbata xwedî îmtîyaz bihata birîn, dikaribû biguhere(Öğün, 2010, s.385)

Mîrektiya Hekkariyê konfederasyonek eşîrî bû ku ji hêla Pinyanişiyan û Ertûşiyan ve wekî ribega sereke hate damezrandin. Dema ku di pirtûkên dîrokê de behsa Eşîrên Hekariyê tê kirin, ji bilî Pinyanişî û Ertûşiyan behsa eşîra Dönbüllü jî tê kirin, lê Dönbüllü ne xelkên Hekarî ne. Dema ku Akkoyunluyan (1378-1508) bi piştgiriya Tîmûr êrîşî Colemêrgê kirin, piraniya welatiyên Colemêrgê qetil kirin û rêveberiya Hekariyê radestî malbata Dönbüllü ya ku ji Cizîrê anîne kirin(Özgen, 2019, s.35). Ev serdemê di dîroka Hekariyê de wekî Serdema Fetret tê zanîn, Donbûl 18 salan li Colemêrgê man(Colemergi, 2019, s.301). Paşê, dema Esedüddinê ku bi alîkariya Nestûriyan ji Hekariyê ji Misrê hatibû anîn, ji Colemêrgê derketin.

Eşîra Pinyaniş eşîra herî girîng e ku ji sedsala 15. ve di rêveberiya Hekariyê de xwedî gotin e. Ev eşîr, li ser sînorê Osmanî-Sefewî, Ji nîvê duyemîn ê sedsala XVI. Heta serê sedsala XIX. an bi serokatiya malbata Bılêlan, li

Osmanî de xwediyê pozîsyoneke pir jeostratejîk bû. Ev cihê ji Eşîrên Hekariyê re bû derfet û alîkar ku Împaratoriya Osmanî cudakariya pozitif ji wan eşîran erênî bike.

Wek ku li jêr bi berfirehî tê ravekirin, Mîrên Hekarîyê ji bo ku text de serketî bin aliyekî ve pişta xwe didane Osmanîyan an jî Safewiyan ku her du dewlet hêzên mezin ên wê serdemê bûn. Lê ji vê pêve kesê ku dixwest mîrektîya Hekarîyê bi dest bixe, diviya bû ku piştgiriya yek ji van her du eşîran bigirta(Sevgen, 1982, s.143).

Di serdemên ku Împaratoriya Osmanî li herêmê aktîf bû de şerên ji bo ser text zêdetir hatin jiyîn. Sedema sereke ya vê yekê jî ew bû ku pêkhateya baweriya Mîrên Hekariyê ji Savefiyan zêdetir nêzî Osmaniyan bû. Lê ji aliyê neslê ve Sefewî zêdetir nêzî kurdan bûn. Wek hatîye nivîsîn ji xeynî îddîayên ku dibêjin Sefewî bi eslê xwe Kurd û Tirk in(Cleveland and Harmancı, 2008, s.21), li gorî dîroknasê tirk ê navdar Faruk Sümer, ji li ser kurdbûna vê malbatê rawestiya û dibêje “Tu eleqeya Safewiyan bi Seyîd re tune. Ew ji malbateke kurd a bi navê Firuz Şah ji Şengalê ne”(Sümer, 1976, s.1).

Bi rastî Savefî Şîe û Osmanî Sunnî bûn. Dema em bihesibînin ku Begên Hekarî jî xwe bi Ebbasiyan ve girê didin, baştir tê fêmkirin ku lihevhatina Mîrên Hekarî û Împeratoriya Osmanî ne tesaduf bûye. Her wiha nêzîkatiya îdarî ya Mîrektiya Hekariyê rêveberiyeke teokratîk a mîna Împaratoriya Osmanî bû. Desthilatdari ya Malbata Mîr bû û ew ji neseb ve giredayi Ebbasiyan û Ebbasi ji mezinehiya xwe bi ola İslame desdxistî bûn.

Weke ku di berdewamiya lêkolînê de jî tê dîtin, eksena sereke ya siyaseta Dewleta Osmanî li ser dijberiya Sefewiyan bû. Dewleta Osmanî di vê serdemê de mîrekiyên Kurdan li hember Safewiyan weke herêmeke tampon bi kar dianî û tayînkirina rêvebiran de pişgirî ya mîrekê digirt, mîrê alîkarîya Osmanîya runişt ser text baceka mezin dida wan u bi ve wêsîleye ji xezîneyê dahateke mezin bi dest dixist(Örs, 2019, s.66).

Hekarî di navbera Osmaniyên Sunnî û Safewiyên Şîe de di cihekî stratejîk de bû. Ji ber vê yekê, carnan Mîrên Hekarî, ji ber ku di tercihên xwe yên siyasî de di têkoşîna desthilatdariyê de ji vê pozîsyona stratejîk haydar bûn, carna nêzî Sefewiyan û carna jî nêzî Osmaniyan bûn. Lê Hekarî di sala 1688’an de bi temamî kete nava pergala rêveberiya sivîl a Osmaniyan û piştî wê jî Mîrên Hekarî bi Berat-ı Hümayun re hate ser text(Sevgen, 1982, s.144).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

man jiyana xwe ji dest dan. Yên ku vegeriyan Hekariyê neçar man di bin şert û mercên serdema navîn de bijîn.

- **Mîrêktîya Hekarîyê û Têkilîyên Wan Ligel Osmanîyan**

Beriya ku Împaratoriya Osmanî li ser Herêma Kurdan serdest be, Mîrên Hekariyê ku bi salan li Qela Colemêrgê dijiyan, desthilatdariya xwe domandin. Derbarê damezrandina Mîrektiya Hekariyê de nêrînên cuda hene. Mîr Şerefxanê Bitlîsî dema ku di Şerefnameyê de begên Hekarîyan rave dike, dest pê dike û dibêje:"Tu kes ji dara malbatê û zincîra vê malbatê hay jê tune ye" û pêşî di sala 787 Hicrî (Miladî: 1366) de Yek ji Mîrên Hekariyê Îzzettîn Şîr li kela Wanê li hember Tîmûr 27 rojan li ber xwe da. Sala 1005 Hicrî de (Miladi: 1597) Zekeriya Beg di hikumeta Hekariyê de ye, ku navenda dewletê ya malbatên wan e û Îbrahîm Beg jî li Elbakê serokê îdareyê ye(Bitlisi, 2019, s.163).

Li gor Derweş Yusuf Hesen Hirorî, Mîrekîtiya Hekariyê di sala 945an de hatiye damezrandin û heta sala 1336an dom kiriye(Hirori, 2010, s.101). Nizar Eyup Gulî di pirtûka xwe ya bi navê Îmaret Hekarî Fil ehd El Osmanî de nivîsandiye ku Mîrekîtiya Hekariyê di navbera salên 1258 û 1514an de desthilatdar bûye(Guli, 2017, s.51). Lêkolînerek din Nazmî Sevgen di pirtûka xwe ya bi navê Mîrekiyên Tirkan ên li Rojhilat û Başûrê Rojhilatê de tarîxeke teqez ji bo damezrandina Mîrektiya Hekkariyê nade, lê dibêje Mirên Hekariyê bacek dane Zengiyên ku di navbera salên 1127-1233an de li Mûsilê hukum kirine. Hekarî piştî sala 1688an bi tevayî li ser derbasî îdareya Osmaniya bûye(Sevgen, 1982, s.158).

Dündar Alikılıç di berhema xwe ya bi navê Ji Dewleta Ebbasî heta Mîrektiya Hekarîyê/Mîrektiya Îrisan teza ku Begên Hekarî berdewama Ebbasiyan in diparêze û îddîa dike ku avakirina Mîrektiyê di sala 1296an de bi Siracuddîn re dest pê kiriye û bi 1849an Suleyman Beg re bi dawî bûye(Alikılıç, 2006, s.33).

Nivîskarê pirtûka "Hekarî, Bajarekî ku Dîrokê Diaxive" 'ye Adnan Menderes Kaya ye. Nivîskar behsa dîroka Mîrên Hekariyê dike ku Siraceddîn û kurê wî Îzzeddîn(Kaya, 2010, s.14) yên ku li ser daxwaza Mîrê Îlxaniyan Gazan Xanê ku di sala 1296an de misilman bûye û ji aliyê Gazan Xanê ve hatin pêşwazîkirin ji Misrê hatine. Li Hekarî û herêma Wanê bi cih bûne wan heta Nurullah Beg li Hekarî ye desthilatdarî kiriye.

Piştî ku Osmanî li herêmê serdest bûn, ji nû ve dîzaynkirina herêmê bi berçavgirtina demografîk dest pê kirin. Hekarî di navbera Îran û Împaratoriya

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

hat ragihandin ku dê ji niha û pê ve bac li gorî qanûnê bên standin. Kapasîteya her kesî û ji kesî bac zêde nayê girtin(Kartal, 2013, s.5).

Yek ji encamên herî girîng ên Tanzîmatê jî guhertinên di sîstema Îdareya Osmanî de bû. Herçiqas ji sala 1300 heta bi Rêznameya Wilayetê ya sala 1864an bi demê re di sîstema Îdarî ya Osmanî de hin guhertin çêbûn jî, lê van guhertinan zêde bandor li ser axayên eşîrên Kurdan nekir. Lê di sala 1864'an de bi Rêziknameya Wîlayetê re pergala îdarî ya Osmanî reformeke radîkal bû û vê reformê serokên eşîrên Kurdan û statûya wan a bi salan hejand.

Pêvajoya jinûveavakirinê ya sedsala 19. jî saziyên îdarî yên bajarên Osmanî guhert. Di wateya şaredariyê de, saziyên bajêr ên kevn bi rêveberiya îdarî ya nûjen, ku dirêjkirina herêmî ya nêzîkatiya dewleta navendîparêz e, hatine guhertin(Arslantürk Yılmaz, 2018, s.147).

Ji Adara 1845an pê ve biryar hat dayîn ku Tanzîmat li Erzirom û Diyarbekirê, navçeyên Maden-i Humâyun û hin herêmên awarte yên parêzgeha Sêwasê were tetbîqkirin(Torun, 2012, s.83).

Yen ku ji vê pêvajoyê herî zêde zerar dîtine eşîrên Kurdan ên ku bi sed salan hebûna xwe ya nîvserbixwe domandine. Îmtiyazên ku ji begên Kurd re hatibûn dayîn hatin rakirin. Teşkîlata îdarî ya welatê Osmanî ji nû ve bû parêzgeh û navçe. Li şûna Mîran wali an qeymeqamên dihatin tayînkirin. Di vê avakirina nû de parêzgera Hekarîyê jî desthilatdarîya xwe wenda kir. Begê Hekarî, Nurullah Beg daxistin karmendê ke asayî.

Hem pêkhateya îdarî ya nû û hem jî nakokiya Misilman-Nesturî ya li herêma Hekarîyê bû sedem ku rêveberiya Osmanî di helwesta xwe ya li ser statuya Hekarîyê de guhertinên cidî pêk bîne. Di dema şîdeta olî ya ku di navbera Misilmanên Hekarî û cemaeta Nestûriyan de rû da, Împeratoriya Osmanî gelek caran ji ber zextên hêzên navneteweyî emirnameyên piştgirîya Nestûriyan derdixist(Uçar, 2010, s. 87).

Di dagirkeriya Rûsan a li herêma Rojhilatê Anadoluyê de, eşîrên Hekariyê bi rastî ji qedera xwe re rû bi rû hatin hiştin. Di vê serdemê de Nestûriyên ku ji rûsan piştgirî digirtin, Hekarî bi dest xistin û bûn sedem ku gelê Hekariyê ber bi başûr ve koç bike.

Dawiya van pevçûnên ku nêzî çil salan berdewam kirin, bi hezaran Hekariyan ku koçberî herêmên Mûsil û Barzan bûn û bi birçîbûnê re rû bi rû

Di van sancaqan mîrên ku mafê wan li ser eşîr û axê wan heyî û ji bav ta kur re mîras bû, ji wan re ocaklık û yurtluk dihate gotin.

Ji aliyê din ve pênç Mirnişinên Kurdan wek hukumet hatin qebûlkirin û ji baca dewletê hatin derxistin. Lê belê di dema şer de ev pênç serokên eşîran divê hemû di bin fermandariya waliyê Diyarbekirê de bi hejmarek leşker re beşdarî seferên sultan bibin(İnalcık, 2009, s.140).

Îhtîmal e ku gelek sebebên vê tercîha îdareya bêdestûr a Dewleta Osmanî ya li hember eşîrên Kurdan hebin. Lê belê yek ji sedemên herî girîng jî ew e ku Kurd li hember gefên olî û leşkerî yên ku bi ser Îranê de werin, weke tamponekê sinorên Dewleta Osmanî diparêzît. Bi ser de jî, Împeratoriya Osmanî bi bac û piştgiriya leşkerî ya ku ji van hikûmetên defakto dida, ji bo xezîne û hewcedariyên leşkerî çavkaniyên xwe dabîn dikir.

Lê têkiliyên Împaratoriya Osmanî û eşîrên Kurdan bi dewleta navendî re pêş ket û eşîrên ku di vê pêvajoyê de bihêztir bûn, ji bo gelên li herêmên wan dijîn, dest bi xeteriyeke mezin kirin. Bi demê re, hinek ji van mîran çav lebû ji desthilatdariya navendî veqetin û serbixwe tevbigerin. Her wiha di encama tevgerên neteweperest ên ku piştî Şoreşa Franseyê li Ewropayê zêde belav bûn, Împaratoriya Osmanî dest bi windakirina piraniya axa xwe li rojavayê welêt kir. Piştî ku Sirb, Macar û Yewnan ji Împaratoriya Osmanî veqetîyan, Bulgar jî bi Peymana Berlînê di 13ê Tîrmeha 1878an de bûn mîrektiya Împaratoriya Osmanî(İnalcık, 2009b,s.289).

Bandora Tanzîmatê li ser Sîstema Îdarî ya Osmanî

Ji ber zextên dewletên Ewropî û bi taybetî jî rewşenbîrên alîgirê hukûmeta makezagonê û fikra ku reform dê herdemî bin, bandorên neyînî yên ramanên neteweperestiyê yên ku di Şoreşa Fransa û Împeratoriya Osmanî ya pirneteweyî de derketine holê xilas bibin di 3ê Mijdara 1839an de li Parka Gûlhaneyê Fermana Tanzîmatê hat ragihandin.

Bi ragihandina Tanzîmatê re li welatê Osmaniyan, bi taybetî di warê siyasî û îdarî de guhertin çêbûn, ku heta îro bandora wan heye. Bi fermana Tanzîmatê ya ku di destpêka desthilatdariya Abdulmecîd de hat ragihandin, tevgerên reformê yên Osmanî hem li navendê û hem jî di rêveberiya parêzgehê de geş bûn. Yekemîn rêziknameya girîng piştî ragihandina Gulhane Hatt-ı Hümayun di teşkîlata parêzgehê de ji bo ku di berhevkirina dahatên bacê de rêkûpêk bê kirin, hat kirin. Ji ber ku di fermana Tanzîmatê de rêbaza bacgiran a “iltizamê” ku demeke dirêj li axa Osmaniyan dihate sepandin, hat rexnekirin û

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Ji bo vê jî divê sancaqên yurtluk-ocaklık ne wek yekîneyên xweser an qelsiya dewletê, lê wek tedbîrek ku ji hêla dewletê ve ji bo bihêzkirina otorîteya navendî tê girtin were dîtin(Tuncer, 2014, s.24). Li Împaratoriya Osmanî; Her çiqas li Sancaqên Ekrad rêvebirina di destê kurdan de bûbe jî, dewlet dikaribû midaxaleyê mîrektiyê bikira û diviyabû rêveberiya mîrekiyan ji aliyê Beylerbeyan ve bihata pejirandin. Di heman demê de Begên Ekrad mecbûr bûn ku di bin fermandariya axayên xwe yên sancaq de beşdarî şer bibin û di dema şer de bac bidin.

Di dema ku rêvebirên sancaqên Osmanî ji navendê dihatin tayînkirin, sancaqên Ekrad jî di berdêla îtaet û xizmeta wan a di dema dagirkirina herêmê de, ji mîrîtîya malbatên Mîrên ên berê re hatin hiştin. Xwedîyên Sancaqên Ekrad heta ku erkên xwe bi cih bînin û beşdarî şer bibin nikarin ji kar bên avêtin. Ger îxanet bihatana kirin, ji kar dihatin avêtin û li şûna wan yek ji kur û xizmên wan dihatin tayînkirin.

Hikûmet li herêmê yekîneyên îdarî yên herî zêde xwedî îmtiyaz bûn. Mîna sancaqên Ekrad, ew jî ji desthilatdariya ya axayên herêmê re hatin hiştin. Dîsa di dema şer de ew mecbûr bûn ku beşdarî sefera di bin fermandariya beglerbegê ku girêdayî wan bû bibin û ger neçûn seferê dê ji kar bên avêtin(Öğün, 2010, s.386).

Ev nêzîkatiya rêveberiyê ya ku ji aliyê Osmaniyan ve ji bo herêmê dihat tercîhkirin, di heman demê de modelek bû ku ji aliyê axayên Kurd ên desthilatdariya herêmî li herêmê di destên xwe de digirtin û tercîh kirin û xwedawendan ji vê siyasetê sûd wergirtin û li herêmên xwe dewlemendiyek mezin bi dest xistin û hêza xwe xurt kirin.

Mîrên Kurd, têkiliyên ku bi dewleta navendî ya Osmanî re çêkirine, ji bo rêveberiyên herêmî yên ku li herêmên xwe ava kirine, wekî çavkaniyeke zêde ya rewabûnê dihesibînin. Eşîran, ji bo ku di asta herêmî de bibin hêzeke hegemonîk a herêmê, carinan li hemberî eşîrên din ên ku hevrikên wan bûn ji şer kirîne. Di encama peywendiyên ku bi Osmaniyan re pêşxistibûn, axayên Kurd ên herêmê ku di nava avahiyeke siyasî ya ji xwe bihêztir de bûn, ji vê rewşê sûd werdigirin û hêza xwe ya siyasî li ser girseyên di bin desthilatdariya xwe de zêde dikin û xurt dikin(Örs, 2019, s.66).

Heşt serokên eşîrên kurdan bi mîrasî li ser eşîr û herêmên xwe wek Sancaq Bey hatin tayînkirin. Yên ku biçûktir bûn wek esilzade dihatin hesibandin.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

polîtîkayên ku di têkiliyên xwe yên bi wan re dimeşîne, di demeke dirêj de weke gelên cuda hebûna Kurdan bidomîne.

Ji bo ku li herêma Rojhilat û Başûrê Rojhilatê Anadoluyê nîzam neyê xerakirin û mîrên herêmê ber bi Safewiyan ve nemeşin. Di rêya Îdrîs-î Bedlîsî de bi şandina maddeyên vala yên ku nîşana peymane hene, Sultan Selim destûr da ku ew bi awakî guncav bêne dagirtin û li ser navê Sultan radestî xwediyên wan bikin(Sevgen, 1968, s.59).

Di vê çarçoveyê de, Împaratoriya Osmanî modela rêveberiya rasterast li herêmên Kurdan bi cih neaniye, tercîha wan rêbaza rêveberiya nivxweserî ye. Împaratoriya Osmanî, civaknasiya vê herêmê li ber çavan girt, sê cureyên sîstemên îdarî li herêmê ava kirin: îdarî, leşkerî û darayî.

Eva;

- Sancaqên Osmanî,
- Yurtluk-Ocaklık
- Hikûmet

Yekîneya herî mezin a îdarî ya Împaratoriya Osmanî, sencaq yekîneya bingehîn a xwedî nasnameya îdarî û leşkerî ye. Ji ber ku sencaq an jî liva di Împeratoriya Osmanî de yekîneya îdarî ya bingehîn bû, ji aliyê sancakbeyî ve weke rêveber dihat birêvebirin(Gök et al., 2024, s.49).

Sancaqên Ekrad: Jê re Sancaqên Yurtluk-Ocaklık jî tê gotin, di vê sitatûyê de, berevajî sazûmana îdarî ya klasîk a Osmanî, bi giştî ji sancaqên Osmanî dereceyekê îmtiyaztir bûn(Öğün, 2010, s.385)

Bi xwedîderketina li axayên herêmî yên bi bandor û xanedanên ku demeke dirêj li herêmê serdest bûn(Kılıç, 2002, s.10). Tevî ku hikûmet û sancaqên bi statûya yurtluk û ocaklık yekeyên xwesertir bûn jî, Împaratoriya Osmanî bi tedbîrên ku digirt û bi rêziknameyên qanûnî yên ku dem bi dem çêkir, hewl da ku desthilatdariya navendî biparêze.

Wek qaîde, cudahiya herî girîng di navbera Sancaqên Osmanî ji Sancaqên Ekrad ew e ku rêvebirina wan ji yekdestdariya malbatek diyarkirî re tê hiştin, ango berdewamiyek mîrasî heye. Armanca herî girîng ji çêkirina sancaqên bi vî rengî sûdwergirtina ji bandora eşîrên mezin e ku bi salan e li wê herêmê dijîn.

Eşîra Pinyanişî XVI. Ji heta destpêka sedsala 20 ê, bi pêşengiya Kurên Şahkulu (Şaqıliyê Bılêli) li herêmên Somay, Selmas û Serelbakê li ser xeta sînorê Wan-Îranê ya îroyîn; Carinan mîrektiyek bi statûya yurtluk-ocaklikan û carinan jî hukûmetek ava kirin(Yaşar, 2020, s.1).

Ji damezrandina Komarê Turkîyê heta salên 1990'î di nûnertiya Hekarîyê ya li Meclîsa Mezin a Tirkiyeyê de roleke pêşeng lîstin. Pinyanişiyên Çel û Geverê dibin du şax. Çeliyan li Çelê malbata Welya Beg(Pirozbeyoglû), li Geverê Kevîjiyan, jî Pîrxûlkîyan Malbata Zeydan temsîl dike.

Ji bilî vê, tevî ku Xanî, Silehî, Guzereşî, Piyanisi û Nişeyî yên Eşîra Pinyanişî yên li navenda Colemêrgê û gundên her yek ji wan serekên malbata xwe hene jî, ew wek Masîrî û Xaşkaniyên li Başkale di nav konfederasyona Pinyanişî de cih digirin.

Bingeha Baska Çep ango Eşîra Ertûşiyan navçeya Çelê gundê Ertuş e. Eşîrên Ertûşî yên girîng Gevdan, Mamhuran, Giravî û Jirkî li Bêşebab belav bûne. Beşeke din a girîng a eşîra Ertûşiyan li navçeya Şaxê ya ku îro di nav sînorên Wanê de ye dijîn. Ertûşî zêdetir sewalkarî û berhemên sewalan re mijûlbîn. Ji ber erdnîgariya gundên ku lê dijiyan, têkiliya Ertûşiyan bi Mîr û şêxên ku desthilatdariya siyasî re kêm bû. Ev rewş bû sedem ku ew jiyanek navxwe bimeşînin. Berevajî eşîrên Pinyanişî jiyanek kevneşopî hebû. Pinyanişi çareserkirina nakokiyên xwe di dadgehên şerîetê de, Ertûşiyan navnîşana çareserkirina nakokiyên xwe di piranî axayê eşîrê xwe ve çareser dikirin. Di nav her du eşîrên sereke de jî şêxîtî ji rêzê tê temamkerê desthilatdariyê ye û serdest e. Lê belê di eşîrên Nestûrî yên xiristiyan ên vê cografîyê de Melîk, anko kesê desthilatdar bi hilbijartinê tê diyarkirin. Mar Şîmun, desthilatdariya olî ya di nav Nestûriyan de, di heman demê de nûnerê olî yê hemû Nestûriyan li cîhanê bû.

- **Dewleta Osmanî**

Piştî ku şerê Çaldiranê Dewlata Osmanî bi ser ket, kontrola herêmên Kurdan ket destê Împeratoriya Osmanî. Împaratoriya Osmanî ji gelên teba xwe de girîngiyeke taybet dida Kurdan. Kurdên ku ketine bin kontrola Osmaniyan, yek ji gelên herî mezin ên etnîkî yên cihêreng û bi piranî wan misilman bûn. Kurd beriya Osmaniyan hatine herêmê û di şert û mercên taybet ên herêmê baş dizanin û herêm bi gor çand û jiyanê xwe ava kirine. Împaratoriya Osmanî piştî bû desthilatdarê herêmê, hêza civaka ku li van xakan dijîn fêm kir û bi

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

Boşnakî de ji bo rehetîya revebirya îdarî di sala 1532'an de hatiye çêkirin ku ew wî demî Beglerbegê Wanê bu(Colemergi, 2019, s.349).

Lêbelê, têgehên "rast" û "çep" ên ku em di zanistên siyasî de bikar tînin, xime we modela piştî Şoreşê ji lihevkirina kursiyên parlamentoyê Fransî ne(Kayacan, 2000, s.292) û heta îro di nav termînolojiya siyasî de cihê xwe girtiye. "Rast" û "çep" di eşîrên Hekariyê de ne li ser bingeha etnîsîte û olî ne, ne jî bi tundî dabeşkirinek cografî ye. Di rastiyê de, li aliyê rastê û aliyê çepê bawerî û nasnameyên cuda yên etnîkî hene.

Eşîrên Hekkarî bi awayê baska rast, (baska rast) û baska çep (çep) xwedî avahiyek eşîrî ya dupolar in. Ertûşî baskê çepê û Pinyanişî jî baskê rastê temsîl dikin. Ji her du aliyên vê konfederasyonê ne tenê eşîrên Misilman, Asûriyên Xiristiyan jî hatibûn dabeşkirin.

Eşîrên Nestûrî yên beriya Komarê jî di nav ve cunan de bûn. Sînorên herdu baska ewçend şidya ne ku her çiqas xwedî bawerîyên olî yên cuda bin ji, eşîrên Nestûrî bi eşîrên misilman re li ser baska xwe li dijî hev-dîndarên xwe di şerên eşîran de tifaq kirin.

Netewa Nasturî ya başka eşîren Hekariyê de gelek balkeş e. Nesturî nasname û bawerîyek etnîkî ya cûda temsîl dikin. Tevî ku ew di herdu koman de ji hêla eşîrên cuda ve têne temsîl kirin. Bo nimûne, şaxê Tiyarî yê Nestûriyan Ertûşî (çep), lê Tîxûbî (rast) Pinyanişî ne.

"Bask”a ku ji aliyê eşîrên Hekariyê ve hatiye çêkirin, xwediyê taybetiyeke cografîk jî nîne. Bi rastî binyatê hem Pinyanişiyên ku em jê re dibêjin "Baska rast" û hem jî Ertûşiyên ku em jê re dibêjin "Baska çep" ji herêma navça Çelê ye. Navê Ertûşîyan ji gundê Ertûşê yê Çelê, Pinyanişî jî ji gundê Marifan ê girêdayî gundê qeza Çelê hatiye girtin. Ev rewş li bajar û navçeyên din ên ku îro her du eşîr lê belav bûne jî derbasdar e. Ji ber ku her du eşîr li gundên cîran bi taybetî li gelek herêmên Hekariyê û Wanê dijîn.

Pinyanişî ku di konfederasyona eşîrên Hekarîyê de baska rastê temsîl dike piranî Hekarîyê û navçeyên Gever û Çelê dijîn, Her wiha ji ber ku gelê Pinyanişî ji ber nasnameya xwe ya siyasî tim û tim li sirgûnê ye, îro li erdnîgariyeke berfireh, Bedlîs, Agirî, bajarê Erçek a Wanê û navçeyên Şanliurfayê yên Bozova û Siwêregê belav bûne. Pinyanişî ku di sedsalen 16. heya19. de xwediyê statuya hikûmetê bûn.

ku dibin sedema avabûna eşîran, nahê daxistin asteke tenê a aborî. Ji ber ku bi taybetî di kevneşopiya eşîrên Hekariyê de hevkariya civakî û parastina ji xetereyên derve ji fikarên aborî serdesttir e. Û mirov dikare bibêje ku têkiliyên aborî pir bêqîmet in ku di pêkhateya eşîra Hekariyê de li ber çavan bê girtin. Herweha ji perspektîfa endamên eşîrên Hekariyê ji tevaya girêdanên civakî yên ku dihêle ku têkilî, mal, xizmet û hestên xizmtiyê werin hilanîn û mezinkirin û divê berdewamiya wê bi têkiliyên pir caran were misoger kirin(Yalçın-Heckmann et al., 2012, s.44).

EŞÎRÊN HEKARÎYÊ	
ERTÛŞÎ	**PiNYANÎŞÎ**
Alan	Çelî
Êzdînan	Zeydani
Gewdan	Xanî
Hacan	Xaşkanî
Jîrkî	Pirxulkî
Mamedan	Masorî
Mamxuran	Baxoşanî
Pîran	Kîzanî
Şerefan	Pîyanîsî
Şîdan	Kevîjî
Xaviştan	Bilêcanî
Xelîlan	Silehî
Tiyarî(Nastûrî)	Tixubî(Nastûrî)

Her du eşîrên mezin ên Nestûriyan di navbera du şaxên mezin de hatine parvekirin. Tiyarî li milê çepê û Tixubî li milê rastê bûn. Goyî jî ku ew eşîreke mezin in ku bi piranî li Qilabanê û gundên wê dijîn. Eşîra Goyî dema ku di navbera her du eşîrên sereke de dijminatî hebe, piştgirîya eşîra Ertûşî ye. Li derveyî konfederasyona eşîrên Hekarîyê dimînin. Elkî, Oremarî, Dostkî û Herkî yên ku li herêma Hekarîyê dijîn û ne girêdayî herdu baskên eşîran in jî eşîrên mezin in.

▪ Di Eşîrên Hekariyê de Rast-Çep “Bask”.

Dabeş kirina modela blokên eşîrî yên "rast", "çep" di eşîrên Hekariyê de modeleka herêmî ye. Li gor vê modelê cudahiyên di navbera eşîran tu eleqe bi modela “rast”, “çep” û ne jî “rastparêzî û çepgiriyê” ya modela zanistên siyasî nine. Dabeşkirina eşîrên Hekariyê di dema desthilatdariya Îskender Paşa ye

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

siyasî. Van koman bi gelemperî li ser xizmtiya rastîn an xeyalî ne. Di nav wan de "hevgirtina xûnê" û hevgirtina "gazve" heye. (Gökalp, 2001, s.28).

Li cografiya ku îro Kurd lê dijîn, mirov dikare behsa bi sedan eşîrên mezin û biçûk ên Kurdan bike. Lê belê em ê di çarçoveya mijara xwe de li ser eşîrên Hekariyê bisekinin. Avabûna Eşîra Hekariyê bi sedan salin berdewam dike. Bi rastî jî navê Hekarî bixwe jî ji aliyê hin lêkolîneran ve weke navekî eşîrî hatiye bikaranîn(Güner and Ertürk, 2004, s.46).

Ev rastiyeke ku dîroka Hekariyê dîroka eşîran e. Ev rastî di civakên Hekariyê de jî pêşî li baweriyên olî girtiye, lewra kesên ku ji baweriyên cuda ne, lê ji heman eşîrê ne, di dijminatiyên navbera eşîran de li şûna piştgiriya olî, eşîrtiyê tercîh dikin.

Bi rastî eşîrên Nestûrî û Ermenî yên ku li Hekariyê bi cih bûne, di şaxên cuda de cih girtine û cudabûna ji baweriyên xwe yên olî wêdetir, li gorî cihêbûna şaxê rast û çepê ku taybet e bi eşîrên Hekarîyê ve girêdayî ye. Wek misilmanan, Nestûriyan jî eşîra xwe li ser dîn pejirandîye. Ji bo ku têkiliyên eşîretî û eşîrî yên ku rastiyeke sosyolojîk in, bên fêhmkirin, pêwîst e ku pêşî li têgînên navborî pênaseyên sosyolojîk bên kirin. Ji ber ku danasîna eşîrê di civakên Hekariyê de zêdetir li ser têkiliyên rêzan hatiye avakirin, ew "rêxistina rêzê ye ku saziya herî kevn, herî demdirêj û herî berbelav a mirovahiyê ye" (Ökten, 2009, s.101)û Eşîrên Hekarî ji bo baştir fêmkirina mijarê girîng e.

Eşîrên Hekariyê

- **Derbarê her du eşîrên serekê ên Hekariyê (Pinyanişî û Ertûşî)**

Pinyanişî û Ertûşî du eşîrên serdest ên konfederasyona eşîrên Hekariyê ne. Her çend li ser nasnameya etnîkî ya van eşîran spekulasyonên cuda hebin jî, nayê înkarkirin ku navên eşîrên navborî li gorî hevoksaziya kurdî ne. Tê dîtin ku her du peyv jî peyvên kurdî yên ji paşgirên navdêran in û ji bo fonetîka kurdî guncan in.

Lêbelê, avahiya eşîrên Hekariyê li ser girêdanên xwînê û bav û kalan e. Hemû endamên eşîrê xizmên hev in. Di sîstema eşîretî de serdest û serwer nîn e û her kes kêm-zêde xwediyê axa mîratî ye. Serokê eşîrê ji aliyê hemû endamên heman eşîrê ve tê hilbijartin û rêzgirtin. Pirî caran, serokê eşîrê dê bibe kesek ku di nav heman eşîrê de, li ser bingeha temen, tevgerên gihîştî, çand û jêhatîbûna xwe rêz bigire. Serokayetiya eşîran ji bav derbasî kur nabe, di heman demê de bi têgînên xudan-xulam, xwedê û xizmetkarê pergala feodal re nagunce ye. Her wusa, divê ku mirov vê yekê jî werêne ser ziman ku têkiliyên

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

jî ew e ku eşîr ne tenê li ser van şert û mercan, li ser bingeheke bîrdozî jî hatiye avakirin.

Li gor Bruinessen; Eşîr "yekîneyek civakî-siyasî ya bi avahiyek navxweyî ya yekta ye, bi gelemperî bi yekparebûna axa xwe ve, li ser bav û kalên hevpar û li ser bingeha xizmtiyê rêxistinkirî ye."(Bruinessen, 2003, s.82).

Eşîrek bi yekbûna bi eşîrên din re û berfirehbûna dema ku nifûsa wê ji ber sedemên wekî birçîbûnê kêm dibe, dema ku pêdivî bi berxwedanê li dijî êrîşan an jî parastina herêmên zozanên hevpar heye tê damezrandin. Bi zewacê ev yekîtî xurt dibe û tifaq berfireh dibin.

Eşîr: Saziyeke nefermî ya civakî û çandî ye ku li ser bingehê xizmtiya rasyonel, bi plana xwe ya rêxistinî û kodên çandî ve hatiye damezrandin. Ev avahiyeke civakî ya homojen, wekhevîxwaze ku ji yek an çend koman pêk tê, koçer e an jî niştecih in.

Eşîrên Kurdan

Di hema hema her lêkolînekê de ji çavkaniyên nivîskî yên herî kevn ên li ser kurdan heta îro yek ji mijarên herî girîng bêguman rastiya eşîrî ya Kurdan e. Kurdan bi sedsalan bi rêxistinên eşîrî hebûna xwe domandine. Her çend di van demên dawîn de eşîrtî, ku aliyê sosyolojîk ê herî girîng ê jiyana civakî ya Kurdan e, ber bi hilweşandinê ve çûbe jî, girêdayîbûna eşîrî li her qadê, berdewame.

Her çiqas Mîr Şerefxan Bedlîsî Eşîrên Kurdan wek Hekarî, Sohran, Baban û Erdelanî(Bitlisi, 2019, s.66) bi nav kiribe jî, ji Serdema Navîn heta roja me ya îro li çar parçeyên Kurdistanê hem bi hejmar û hem jî bi nifûsa ve bi dehan Eşîrên Kurd hene. Hem ji ber pirbûna eşîran û hem jî ji ber kêmbûna sinorên gotarê hewce nîne em navên eşîrên navborî binivîsin.

Pêwist e ku eşîrên kurdan di nav du rêxistinên eşîrî yên cuda de bên dabeşkirin: “bi axê ve girêdayî” û “koçerî”. Li cihên ku çandinî lê zêde ye, bi taybetî li Şanliurfa û Diyarbekirê, eşîr wek zozanên axayan tên teşekirin, li herêma Serhatê eşîret bi kombûna malbatên bi hev re yên bi xwîn re girêdayî ne.

Eşîr wek komên di nava hev de ne, lê ev kom ne sivîl û ne jî profesyonel in. Ji van koman re “komên etnîk” tê gotin. Ji wan re jî dibêjin "komên siyasî yên malbatî" ji ber ku ji aliyekî ve dişibin malbatekê û ji aliyê din ve dişibin civaka

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

peywendiyên pir taybet pêş xistin, lê Osmaniyan bi demê re însiyatîfa di tayînkirina rêveberên Mirektiye dest Hekariyan derxistin. Lêbelê peymana Yavuz Sultan Selim û İdris-i Bitlisi de guhertinên di hukumet û îdareya kurdan de li parêzgehan û sancaqan bi însiyatîfa mîrekiyan bi xwe bûn û ji bav derbasî kur bûn.

Destwerdana Împaratoriya Osmanî ya di rêveberiyên herêmî de, bi Qanûna Rêvebiriya Teşkîlata Parêzgehê ya ku piştî Tanzîmatê hat derxistin, zêdetir eşkere bû. Mîrnişinên Kurdan hatin hilweşandin û dema ku erkên bi zerar dan Mîran, gelek axayên Kurd, bi taybetî axayên Cizîrê û Hekariyê, li dijî Împeratoriya Osmanî serî hildan.

Dema ku dewletê ji bo tepeserkirina serhildanan serî li tundiyê da, ne tenê serhildêr, eşîrên ku ji serhildanê dûr man jî zirar dîtin. Tovên şidetê yên ku wê rojê pêk hatin, îro jî di encama gelek pirsgirêkan de derdikevin holê.

Peyvên Sereke: *Eşîr, Yêkhevîya Eşîrên Kurdan, Dewleta Osmanî, Mîrên Hekarî yê, Eşîrên Hekarî.*

Despêk:

Eşîr

Di ferhenga Komeleya Zimanê Tirkî de eşîr; “Di warê ziman û çandê de wekheviyeke mezin nîşan dide, ji gelek pîvanan pêk tê, têkiliyên civakî, aborî, olî, xwînî an zewacê di navbera malbatan de hene û wekî civaka koçer an akincî" tê pênasekirin. Di pênaseyeke din de; “Eşîr; koçer an niştecîh in ku di warê ziman û çandê de homojeniyek mezin nîşan didin, ji gelek malbatan pêk tên û di navbera malbatên di çarçoveya wan de têkiliyên civakî, aborî, olî, xwînê an zewacê hene”(TDK Türkçe Sözlük, 2020).

Li gor Ziya Gökalp: Eşîr, civakek e ku di hemû demsalên de koçerî dikin û di çadiran de dijî, tenê bi hilberîna ajalan re mijûl dibe û tu carî bi hunerên din re mijûl nabe, ferdên wê bi xêz û girêdanên xizmtiyê bi hev ve girêdayî ne û ji aliyê serok eşirên xwe ve têne birêvebirin. (serokên eşîran)". Li gorî wî, eşîrên Kurd û Ereb dikevin koma "eşîrên qebileyi"(Gökalp, 2001,s.28).

Civaknas Ferhat Tekîn jî ji bo “Eşîr” van îfadeyan bi kar tîne: “Ew formek rêxistinbûna civakî-siyasî ye ku ji ber şert û mercên jiyana xwe yên bêhempa ji formên din ên kevneşopî yên civakê cihê dibe”(Tekin, 2005, s.11). Ew dibêje; Her çiqas ev eşîr di encama şert û mercên jiyana koçeriyê de derketibe holê jî, piştî derbasbûna jiyana niştecihbûyî taybetmendiyên xwe parastiye. Sedema vê

ROLA DEWLATA OSMANÎYAN Dİ YEKHEVÎ Û PARÇEBÛNA EŞÎREN KURDAN DE

(NIMUNEYA EŞÎRÊN HEKARÎYÊ)

Abdurrahman IBRAHİMOĞLU
Van/ Türkiye

Puxte:

Dewleta Selçûqiyan a Anadoluyê, di sala 1075an de li Îznikê ji aliyê Silêman Şahê kurê Kutalmiş ve hatiye damezrandin. Piştî ku di sala 1243an de di Şerê Kosedağê de ji aliyê Mongolan ve têk çû, bû dewleteke bindest ku her sal baca xwe ji Îlxaniyan re dida. Bi zêdekirina destwerdana Mongolan a di rêveberiya dewletê de bi demê re, Siltanê Selçûqiyên Anatolyayê yê dawîn piştî mirina II. Mesûd ji hev belav bû.

Di encama vê dabeşbûnê de li seranserê Anatolyayê, bi taybetî li Rojhilatê Anadoluyê gelek mîrektiyên mezin û biçûk hatin avakirin. Bi taybetî li cografiya kurdan hema bêje her eşîrekî mîrektiyek ava kiriye. Ev rewş heta ku Împaratoriya Osmanî di şerê Çaldiranê de Şah Îsmaîl têk bir û li herêmên kurdan serdest bû, berdewam kir.

Yavuz Sultan Selîm yan cihên nû yên ku bi dest xistibûn ji mîrên kevin re hişt û bi xwe ve girêda, yan jî mîrekî nû dana ser text û sîstema Osmanî di nav cihên nû yên ku bi dest xistibû de bi cih kirin. Cihên ku herî zêde bandor li vê pergala nû kir, bêguman erdnîgariya Kurdan bû. Lewra Împaratoriya Osmanî yekparebûna Anatolyayê berî serketina Yavuz Sultan Selîm li Çaldiran misoger kiribû. Ji bo mîrên kurdan sê sîstemên cuda hatin sepandin. Lê bi taybetî Mîrlikên li herêma Cizîrê û Colemêrgê ji ber cihê xwe yê jeostratejîk di nav Osmaniyan de xwedî cihekê taybet bûn.

Di destpêka pêvajoyê de Mîrektiya Hekariyê ji ber ku ji nijada Ebbasiyan dihatin hesibandin û li ser sînorê Îranê wek tampon bûn, bi osmaniyan re

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی

independently and autonomously until the 19th and 20th centuries. Although many Kurdish tribes migrated to the south due to the war between the Russians and the Ottomans in the past centuries, there was no general migration until before the First World War. Before World War II, non-Muslims within the borders of the Ottoman Empire on the Northern Kurdistan border were subjected to persecution to the deportation law of this state. Some of the non-Muslims who were subjected to deportation went to Revan, the Caucasus and Russia. In response to this incident, Russians and Armenians massacred Muslims, mostly Kurds, in the Caucasus region and Yerevan and forced them to migrate. After this, these Kurdish tribes moved to the border and settled in provinces of this region such as Ağıri, Qers, Idır, Erzurum and Van. One of these provinces is Muş. Muş and Keza and their villages became a new place and area for immigrant Kurds from tribes such as Celali, Redki, Dilkhêri, Şemsiki. The Redkan tribe settled in Muş and its villages and towns, together with tribes such as Kosei, Qeceri, Memiki, Bekiri, Kumiki. It is important to identify and record the migration routes of these Kurdish tribes and the villages and cities in which they settled. The aim of this study is to research and record this migration, which has not yet been subject to a systematic study, and turn it into written history. Thus, we aim to analyze local history and become the data and basis of general history.

Keywords: *World War, Migration, Kurds, Tribe, Serhed, Mûş.*

Nihat Öner, (2022). "Kafkas Kürtlerinden Redkan Aşireti", *Kürd Araştırmaları Dergisi*, Dosya: Kafkas Kürtleri, Hejmar: 8, r. 149.

Nevzat Keleş. (2014). *Şeddâdîler Devleti tarihi (951-1199),* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

Nevzat Eminoğlu, "Medreseyên Kurdan Ji Doh Heta îro", Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sal: 2015, Hejmar: 3 (2), 197-214.

Osmanlı Arşivi, Başbakanlık /BAO, Numara: 1322/50

Toksoy, Ahmet. (2017). "Revan'dan Erivan'a" *Vakanüvis Uluslar arası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sal: 2017, Cilt: 2 , r. 576 – 586.

Yusuf, Baluken. ('2010). *Mervaniler Devrinde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler*, Zanîngeha Yüzüncüyılê, Enstituya Zanistên Civakî, Wan: Teza Mastirê, Wan.

Migration of Kurdish tribes in Rewan before World War I and Mûş Settlements

Abstract:

Human history and migration history are simultaneous. Therefore, migrations occurred frequently during this history. This migration, natural disasters, famine, war, finding better places and areas, etc. due to reasons. Undoubtedly, Kurds, like other nations, have experienced and been subjected to voluntary or forced migration. The migration of Kurdish tribes in the Rewan/Yerevan region also occurred due to the war. The war between the Russians and the Ottomans in this region in the 19th and 20th centuries caused many troubles and confusion. This incident negatively affected the Kurds in the region. Kurds in this region were driven from their ancestral lands and forced to leave. Kurds had been living in this region since the time of the Shaddadi Kurdish state. Likewise, during the period of Mervani and Ayyubid Kurds, many tribes and tribes belonging to the Kurdish nation settled in the border region and the Caucasus. These Kurdish tribes in this region continued their existence

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

Wilayeta Mûşê wek mesken û dergûşa eşîrên Kurd geriya war û wargehekî nû ji bo eşîrên Kurd ên ku ji Rewana Kafkasyay3e koçber bûne. Eşîrên Kurd ên li herêma Rewana Kafkasyayê yên wek Berazî, Celalî, Birûkî û hwd. piştî Şerê Cihanê koç dikin û tên bi piranî li wilayetên Serhedê yên wek Qers, Agirî, Îdir, Erdehan, Bazîd, Wanê bi cih dibin. Eşîra Redkan û berekên wê jî piranîya wan di sala 1914an de ji devê Çemê Erez ji Zozanên Elegezê rojeke ku berê rojê hatibû girtin, dest bi koçê dikin. Ev koçberî li wilayeta Mûşê bi dawî dibe.

Wilayeta Mûşê piştî qanûna muhacereta Ermeniyan ya Osmanî, dîsa bi nifûsên eşîrên Kurd tije bû. Lewra bi sedem seferberîya şerê Cihanê nifûsê Kurd ê Mûşê pir kêm bibû. Gelek eşîrên Kurd bi sedem îstilaya Rûsan a Mûşê ya di şerê Cihanê de terka Mûşê kiribûn. Lê koçberiya eşîrên Kurd ên ji Rewan û Kafkasyayê û bi cihbûna wan a li Mûşê, Mûş dîsa gerand bajarekî Kurdnişîn. Wihareng îro rengekî Kurdewar û çand û nasmaeya Kurdî li vî bajarî bi awayekî zindî tê xuyanê.

Çavkanî

Akın, A. (2020). “Bir Halk Hekimi Olarak Cerrahçı Hacı İbrahim-i Arincikî”, *Bulanık / Kop Tarih, Coğrafya İnsan Kültür*, Editör: İrşad Sami Yuca, Çizgi Yayınları, Konya.

Bingöl, H. (1976). *Muş’un Kültür Hayatına Toplu Bir Bakış*. Stenbol: Weşanên Umur, Kültür Eserler Serisi, Muş.

Bidlîsî, Mîr Şeref Xanê. (2015). *Şerefname Dîroka Kurdan,* Weşanên Nûbihar, Sitenbol.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi /BCA. B.C.A 272. / 01. 06. 224.

Eminoğlu, N. Gülistan Çoban Eminoğlu. (2020). “Bulanık’ta Dengbêjlik Edebiyatı ve Temsilcileri”, *Kürd Araştırmalarıı Dergisi*, Hejmar: 4, r. 81.

Güney, G. (2013). *Dünden Bugüne Bulanık ve Çevresi* Sarı Yıldız Ofset Baskı, Bulanık/Kop Muş.

Hun, M. H. (2006). *Iğdır Sevdası*, Alter Yayınları, Iğdır.

Izady, Mihirdad (2007). *Bir El Kitabı Kürtler,* Wergera Ji Îngîlîzî Bal Bi Turkî: C. Atila, Weşanên Doz Stenbol.

Nihat Öner, *Redkanlılar Arşiv ve Alan Araştırmaları Işığında Tarih Kültür Köyler ve Soyağaçları*, 1. Cilt, Günce Yayınları, İstanbul 2023.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Wihareng eşîr û qebîleyên Kurd ên ji Kafkasyayê û xasma ji herêma Rewanê koçber dibin digel gundên merkeza Mûşê, li gundên du navçeyên Mûşê yên bi navê Kop û Milazgirê belav dibin û li wir bi cih dibin.

Encam

Eşîr û qebîle, realîte û binaxeya mmiletan e. Miletê Kurd jî wek miletekî qedîm di bunyeya xwe de gelek eşîr û qebîleyên van eşîran dihewîne. Ev eşîr û qebîleyên Kurd di tarîxa Kurdan de gelek caran rola desthilatdarî û dewletsaziyê aniye cih. Ev rol di eşîrên Kurd ên li herêma Kafkasyayê yên di serê sedema Îslamî de tê xuyanê. Xasma di avabûna dewletên Kurd ên di çerxa navîn de yên wek Şeddadî, Hesenweyhî, Hemdanî, Merwanî, Eyyûbî de ev rol dîyarker e.

Xanedanên desthilatdar û hukumdar ji nav eşîr û berekên Kurd ên di serdema navîn de derketin. Xasma ji nav eşîrên wek Şadî, Hezbanî, Hemdanî, Doskî, Badikî, Bohtî, Rojkî, Şemboyî, Mehmûdî, û hwd. Ev xanedan bûne bingeha xanedanên hukumran. Di dirêjahiya sedema navîn de temsîla miletê Kurd û îslamê pêk anîn.

Piştî sedema navîn di serê sedema modern de hêza Kurdan a desthilatdariyê kêm bû. Xasma di sedsala 19an de Osmaniyan bi qesta sazkirina sîyaseta sîstema merkezyetparêziyê ya dema Sultam Mehmûdê II. de êrîş birine ser hukumet û mîrektiyên Kurd. Piştî vê yekê otorîteyên Kurdan ên sîyasî qels bûn û ji holê rabûn. Wihareng eşîr, bajar, erdnîgarî û nifûsên Kurdan bêparastin man. Coxrafyaya Kurd marûzê êrîşên devreyî bûn.

Êrîşên dewleta Rus û Ermeniyên Xiristiyan ên li Kafkasyayê, Kurd ji war ê wan ên bi sedan salan dan koçberkirin. Şerê di navbera Rûs û Osmaniyan de yê di sedsalên 19. û 20. de yê li vê herêmê, bû sebebê gelek alozî û tevliheviyan. Vê bûyerê bandoreke neyênî li Kurdên li vê erdnîgariyê kir. Wihareng Kurdên niştecihên vî warî ji cih û warên bav û kalên xwe bûn û terka wan deran kirin.

Beriya şerê Cihanê geyrîmuslumên li Serhedê ku di nav tixûbên Osmanî de bûn, bi sedem qanûna tehcîrê ya vê dewletê rastî koşberî û tehcîrê hatin. Qismek ji wan jî berê xwe dan Rewan, Kafkasya û Rusyayê. Rûs û Ermeniyan jî li hemberî vê bûyerê wek misliyet muslumanên li herêma Kafkas û Erîwanê ku piraniya wan Kurd bûn, dan ber qetlîam û koçberiyê. Piştî vê yekê van eşîrên Kurd berê dan Serhedê û li wilayetên vê herêmê yên wek Agirî, Qers, Îdir, Erzurum, Wan, Mûşê bicih bûn.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

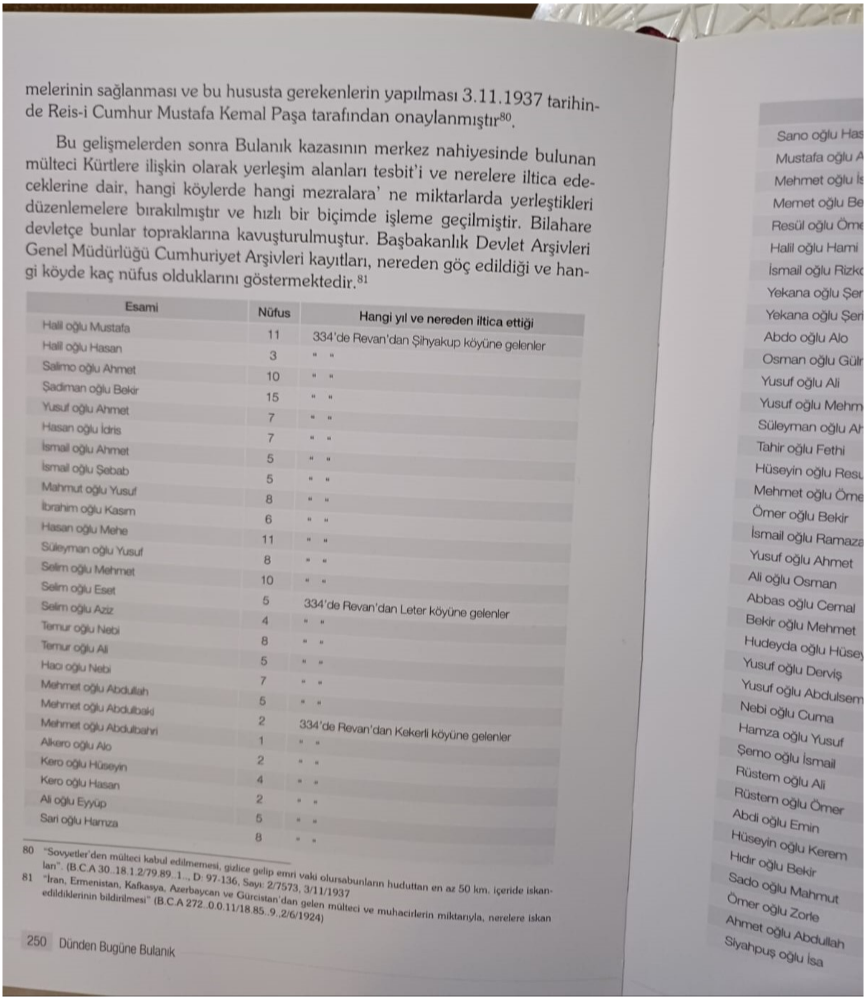

melerinin sağlanması ve bu hususta gerekenlerin yapılması 3.11.1937 tarihinde Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa tarafından onaylanmıştır[80].

Bu gelişmelerden sonra Bulanık kazasının merkez nahiyesinde bulunan mülteci Kürtlere ilişkin olarak yerleşim alanları tesbit'i ve nerelere iltica edeceklerine dair, hangi köylerde hangi mezralara' ne miktarlarda yerleştikleri düzenlemelere bırakılmıştır ve hızlı bir biçimde işleme geçilmiştir. Bilahare devletçe bunlar topraklarına kavuşturulmuştur. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivleri kayıtları, nereden göç edildiği ve hangi köyde kaç nüfus olduklarını göstermektedir.[81]

Esami	Nüfus	Hangi yıl ve nereden iltica ettiği
Halil oğlu Mustafa	11	334'de Revan'dan Şihyakup köyüne gelenler
Halil oğlu Hasan	3	" "
Salimo oğlu Ahmet	10	" "
Şadiman oğlu Bekir	15	" "
Yusuf oğlu Ahmet	7	" "
Hasan oğlu İdris	7	" "
İsmail oğlu Ahmet	5	" "
İsmail oğlu Şebab	5	" "
Mahmut oğlu Yusuf	8	" "
İbrahim oğlu Kasım	6	" "
Hasan oğlu Mehe	11	" "
Süleyman oğlu Yusuf	8	" "
Selim oğlu Mehmet	10	" "
Selim oğlu Eset	5	334'de Revan'dan Leter köyüne gelenler
Selim oğlu Aziz	4	" "
Temur oğlu Nebi	8	" "
Temur oğlu Ali	5	" "
Hacı oğlu Nebi	7	" "
Mehmet oğlu Abdullah	5	" "
Mehmet oğlu Abdulbaki	2	334'de Revan'dan Kekerli köyüne gelenler
Mehmet oğlu Abdulbahri	1	" "
Alkero oğlu Alo	2	" "
Kero oğlu Hüseyin	4	" "
Kero oğlu Hasan	2	" "
Ali oğlu Eyyüp	5	" "
Sari oğlu Hamza	8	" "

80 "Sovyetler'den mülteci kabul edilmemesi, gizlice gelip emri vaki olursabunların huduttan en az 50 km. içeride iskanları". (B.C.A 30..18.1.2/79.89..1.., D: 97-136, Sayı: 2/7573, 3/11/1937

81 "İran, Ermenistan, Kafkasya, Azerbaycan ve Gürcistan'dan gelen mülteci ve muhacirlerin miktarıyla, nerelere iskan edildiklerinin bildirilmesi" (B.C.A 272..0.0.11/18.85..9..2/6/1924)

250 Dünden Bugüne Bulanık

Sano oğlu Has
Mustafa oğlu A
Mehmet oğlu İs
Memet oğlu Be
Resül oğlu Öme
Halil oğlu Hami
İsmail oğlu Rizk
Yekana oğlu Şer
Yekana oğlu Şer
Abdo oğlu Alo
Osman oğlu Gül
Yusuf oğlu Ali
Yusuf oğlu Mehm
Süleyman oğlu A
Tahir oğlu Fethi
Hüseyin oğlu Resu
Mehmet oğlu Öme
Ömer oğlu Bekir
İsmail oğlu Ramaza
Yusuf oğlu Ahmet
Ali oğlu Osman
Abbas oğlu Cemal
Bekir oğlu Mehmet
Hudeyda oğlu Hüse
Yusuf oğlu Derviş
Yusuf oğlu Abdulsem
Nebi oğlu Cuma
Hamza oğlu Yusuf
Şemo oğlu İsmail
Rüstem oğlu Ali
Rüstem oğlu Ömer
Abdi oğlu Emin
Hüseyin oğlu Kerem
Hıdır oğlu Bekir
Sado oğlu Mahmut
Ömer oğlu Zorle
Ahmet oğlu Abdullah
Siyahpuş oğlu İsa

Piştî şerê li ser gundê Melemistefa yê di navbera eskerê Tirkeyê û qaçaxên bi navê desteya Seyidxan û Elîcan, dewlet wan ji Şêrwanşêxê derdixe û di gundê Hemzeşêxê de bi cih dike. Hin wan diçin li gundên bi navê Miro û Elîkuleka yên qeza Milazgira li ser Mûşê bicih dibin. Hin jî diçin li gundên Kopê yên bi navê Şêxweliya, Evdalbazîd û Şêxyaqubê bi cih dibin.

Qismek ji qebîleya Memikan her çiqas li gundên bi navê Kupqiran û Qelender ên li ser merkeza Agiriyê mabin jî piraniya wan tên li nav tixûbê wilayeta Mûşê bi cih dibin. Qismek ji wan jî piştî şerê Melemistefa vedigerin diçin li gundê bi navê Zopîk ê li herêma Geliyê Beraza a li ser qeza Qereyaziyê ya girêdayî bi wilayeta Erzurumê bi cih dibin (B.C.A 272. / 01. 06. 224; Güney, 2013: 260)).

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Digel eşîra Redkan gelek eşîrên Kurd ên din jî berê xwe didin Mûşê yên wek Celalî, Cemaldînî, Şadî, Şemsikî û hew. Lêbelê ev hindik in. Di nav van eşîran de eşîra Redkan û tevî berekên wê yekûneke mezin digre. Ber û qebîeyên eşîra Redkan ên wek Koseyî, Memikî, Kumkî, Çekemî, Silêmanî, Bekirî, Elesorî, Qecerî piştî şerê cîhanê koçberiya wan li gundên wek Koxak, Bostankend, Arincîk, Xoşgeldî yên li ser qeza Kopê û gundên merkeza Mûşê yên wek Hêrgit, Pag, Şêxella, Qijiltax, Kiravî bi dawî dibe.

Ji qebîleyên eşîra Redkan a bi navê Memikan bi tevaya eşîra Redkan ji Rewana Kafkasyayê di sala 1914an de ji gundê Boqetîn koçber dibin. Pêşî tên gundê bi navê Amad a li ser navçeya Elaşgirda girêdayî bi wilayeta Agirîyê bi cih dibin. Heşt sal şunda tên gundên wek Memita, Melebekir, Meleosman ên li ser qeza Qereyaziya girêdayî bi wilayeta Erzurumê bi cih dibin. Paşê di sala 1930yî de derbasî gundê bi navê Şêrwanşêxê li ser qeza Kopê/Bulanıkê ya girêdayî bi wilayeta Mûşê dibin (Güney, 203: r.231).

Ev belgeya li jêr di derheq eşîrên Kurd ên muhacirên Rewanê de ye ku di dawiya sedema Osmanî di sere serdema Komara Turkiyeyê de li Mûşê hatine bi cihkirin (Rus Mültecilerinden Olup Muş ve Bulanık'a Yerleştirilen Aşiretlerin Çizelgesi: B.C.A. 30.18.1.2./4.35, D:1-128, Sayı: 8136).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Navê bavekî (berek) eşîra Redkî, Bekirî ye. Bekirîyên Redkî, navê kalikê xwe Melle Bekir hildane. Ji ber navê Bekirî, gelek kes hew dizanin eşîra Redkî û eşîra Bekiran yek in. Lê ev ne raste. Di nava eşîra Pîrebadî de jî Bekirî heye, di nava sipkiyên Rewanê de jî berekeke bi navê Şêxûbekira heye. Her wusa eşîreke ereban a bi bavê Bakran heye. Yanî tu tekilîyeke qebîleya Bekirî ya Redkan bi eşîra Bekiran re tune. Tenê navê wan nêzî hev e, ev her du nav carna tevlihev dibin û wek yek eşîrekê tên zenkirin. Hel ew hal e ku ne yek in (Öner, 2022: r.149).

Ji qebileya Bekirî ya eşîra Redkan gelek dengbêj derketine. Ev dengbêj li hemû Serhedê û heta li hemû Bakûrê welat bi nav û deng in. Li ser meseleyê: Dengbêj Resoyê Kopala ku wek Şahê Dengbêjan dihat bi navkirinyek ji van e. Reso ji beldeya bi navê Kopala ya li ser navçeya Qereçobanê ku girêdayî bi wilayeta Erzurumê ye. Dengbêjekî din ê navdar ji vê qebîleyê Dengbêj Zahiroyê Pîranê ye. Zahir ji gundê Pîranê ku girêdayî qeza Kopa li ser wilayeta Mûşê ye.

Bereke eşîra Redkan jî Memikî ne. Memikî jî di nav xwe de vediqetin bi çend heb bavan. Evana: Memegewran, Îsoyî, Husîka û hwd. Qasî ku tê zanîn desteya Memegewran ji birayê mezin ê Memikan e. Qebîle jî navê xwe ji vî Mehmûdî hildaye. Mehmûd weke “Memê” hatiye bilêvkirin. Peyva “gewre”, gewran” di hin zarava û devokên Kurdî de di maneya “mezin”, “gir” de tê bikaranîn. “Memegewran” jî bi vî awayî tê maneya “Mehmûdê Mezin”, yanî “Zarên mehmûdê Mezin”. Li gor riwayeytekê bereka Memikî ji qebîleya Kumikan qetiyaye (Öner, 2023: r. 248).

Koçberiya Eşîrên Kurd ên Wek Redkan û Qebîleyên Wê Ber bi Mûşê ve

Eşîrên Kurdan ên ku di serdema şerê pêşîn ê Cihanî yê yekemîn de ji kafkasyayê û ji Rewanê koçî Mûşê kirine, gelek in. Lê di nav van de eşîra sereke Redkî ye. Eşîra Redkan û tevî gelek berên xwe/qebîlleyên xwe di serê destpêka şerê cîhanî de ji herê Rewan û Aranê berê xwe didin Serherda Bakûrê Kurdistanê.

Eşîrên Kurd ên li herêma Rewana Kafkasyayê yên wek Berazî, Celalî, Birûkî û hwd. piştî Şerê Cihanê koç dikin û tên bi piranî li wilayetên Serhedê yên wek Qers, Agirî, Îdir, Erdehan, Bazîd, Wanê bi cih dibin. Eşîra Redkan û berekên wê jî piranîya wan di sala 1914an de ji devê Çemê Erez ji Zozanên Elegezê rojeke ku berê rojê hatibû girtin, dest bi koçê dikin. Ev koçberî li wilayeta Mûşê bi dawî dibe lê beriya ku werin Mûşê rêwitiyeke bi zor û zehmet 15 salan li dû xwe dihêlin (Eminoğlu, 2020: r. 85).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Gulî Cewer Axa û Eleşref Beg. Piştî koça ji Rewanê jî Hecî Ûsiv, Esê Beko, Hecî Eme Topal û Miheme Şerîfê Sirdo mezintiya êlê kirine (Başbakanlık Osmanlı Arşivi/BAO, 1322/59; Öner, 2006: 87).

Di srdema modern û di sedsalên 19. û 20an de gelek eşîrên Kurdan ji Kafkasyayê ber bi Serheda bakûr korçber bûne. Yên wek Bêzikî, Celalî, Dixêrî, Şemsikî, Redakn û hewd. Ev eşîrên Kur li gelek wilayetên erdnîgariya Serhedê belav bû û her ber û desteyek ji vanan li cihekî, li gund û bajarekî bi cih bûn.

Eşîrên ku piştî şerê cîhanê ji Kafkasyayê kpçber bûn û hatin li wilayeta Mûşa li Serhedê bi cih bûn jî ev eşîret bûn. Her çend hin qebîle û desteyên ji van eşîrên navborî hatin li Mûşê bi cih bûn jî, lê di nav van eşîran de yekûna herî mezin aîdê Eşîra Redkan e. Lewra gelek qebîleyên eşîra Redkan piştî şerê cîhanê berê xwe dane wilayeta Mûşê û hatin li gund û beldeyên Deşta Mûşê û li gundên qezayên Mûşê yên wek Milazgir û Kopê bi cih bûn.

Berekên /Qebîleyên Eşîra Redkan

Berekên (bav/qebîle) eşîra Redkî ev in: Koseyî, Kumkî, Memkî, Çekemî, Heciya, Katêyî, Silêmanî, (Hesepêxas), Torîna Qewîşa (Elesorî), Torîna Malbatê, Torîna Mala Kose, Koseyî, Sîsoya, Qerkî (Qerka Redka), Bekirî. Ev qebîleyên Redkan jî di nava xwe de vediqetin bi desteyan û bavan. Ev qebîle her dem bi hev re hereket kirine û hevkariya hev kirine. Her wisa xasma di dema koçberiyê de jî gihîştine hewara hev û di nav xwe de digel eşîrên din ên Kurd desthevgirtineke biratiyê pêk anîne (Öner, 2023: 24).

Qebîleyên eşîra Redkan her yeke wî xwedî taybetiyên cuda ne. Bereka Koseyan gava li Rewana Kafkasyayê bûn, gundê Şamîranê yê li mintîqeya Elegezê navenda wan bû. Xelîfe Îsmaîl ku mezinekî wan ê dînî bû, nûner û mumesîlê dînî yê exlebê eşîra Redkan û eşîrên din ên Kurdên musluman bû di nav Rûsan de. Ev nûnertî ya dînî ya Koseyan heta koça wan a beriya şerê Cîhanî berdewam dike. Ev qebîle piştî ku koçber dibe tê li li gundên bajarên wek Qers, Agirî, Mûş, Wanê bi cih dibe.

Qebîleya Kumka piştî koçberiya ji Rewanê tê li Agirîyê, li gundên deşta Mûşê ku yek ji vana jî gundê Pagê ye û li gundên Kop/Bulanık a li ser Mûşê ku yek ji van jî Arincîk e, bi cih dibin. Hekîm û cerahhê navdar Hecî Îbrahîmê Arincîkê ku li hemû Serhedê û heta li hemû Bakûrê Kurdistanê birînên însanan, xasma dest û pî û piştên şikestî dicebirand û tedawiya wan dikir, ji vê qebîleyê bû. Ev malbat ji bav û kalan de hekîm û cerah bûn. Piştî wefata Hecî Îbrahîmê Cerrah kurê wî Bekir, Hesen ev hekîmtî berdewam kir (Akın, 2020: r. 320).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Eşîra Redkan eşîreke Serhedî ye. Serhed ji wan wilayetên Kurd ên li hela Kafkasyayê yên wek Qers, Agirî, Îdir, Erdehan, Erzurum, Mûş, Bidlîs û hwd. re tê gotin. Ev herêm di zargotina Kurdên vê herêmê de wek "Welatê jor" jî tê bi navkirin. Her wisa di zargotina Serhedê de ji wan wilayetên Kurd ên li deştê yên beriyê yên li jêra Bidlîsê yên wek Batman, Diyarbekir, Sêrt, ûrfa, Cizîr, Şirnex û hwd. re jî wek "Welatê Jêr" tê gotin (Eminoğlu-Çoban Eminoğlu, 2020: r. 81).

Li wilayetên Serheda Bakûr Redkî yan jî Redkan eşîreke mezin a Kurdn e. Pirraniya wan li herêma Serhedê dijîn li Mûş, Agirî, Îdir, Qers, Erdêxan, Erzirom û Wanê wek Redkî têne naskirin û li bakur bi giştî 359 gundan belav bûne. Her wusa li gelek welatên Sovyeta berê belav bûne. Nivîskar û lêkolîner Pittard dibêje, "kurd bi pirranî bejnbilind in. Hin ji wan jî ji kurdên din jî bilintir in. Wek mînak Redkî. Di kovareka Dewleta Ûris a fermî ya di sala 1894an da derketîye de wuha dibêje ku di nava Kurdan da zaravayê Kurmancî herî xweş, herî paqij ji alîyê eşîra Redkî ve tê bikar anîn. Mûsa Anter di pirtûka xwe ya bi navê Ferhenga Kurdî û Tirkî de dibêje ku Redkan eşîreke kurdan e ku li Qers, Agirî, Mûş û Geliyê Berezan dijîn (Öner, 2006: 38).

Antropologên Zanîngeha Harvard ê di sala 1890an de di nava kurdan de lêkolîn kirine. Di sala 1895an de xebat û lêkolînên xwe wek pirtûk çapkirine. Ji bo eşîra Redkî wuha gotine ku Redkî di mehên havînê de derdikevine zozanên xwe yên bilindahiya wan 2925 mêtre. Zivistanan jî diçine gundên Sirmeliyê (Îdir). Herêma di destê wan de, herêma herî xweş e. Serokên wan em vexwendin xwarinê. Konên wan gelekî mezin, kincên jin û mêrên wan yên gelekî baş hebûn. Cil û xalîçeyên wan ên gelekî biha hebûn. Ev eşîra kurdan, dişibiya Ewropiyan. Sêpa, çetel, kevçî û kêr bikar dianîn. Wexta ku me ev dîtin, em gelekî bi matmayî man. Di malên ermeniyan de çi hebûya, di malên vê eşîrê de jî hebû. Ji xeynî şerabê (Hun, 2006: r. 694-708).

Eşîra Redkî berê li Rewanê, derdikete zozanên li Elegezê yên bi navê Axmaxan, Egrîce, Heçe û Çekema. Lêbelê piştî ku di sala 1918an de ermeniyan ew ji axa wan qewitandin, neçûne wan zozanan. Wan ew dever terikandin û berê xwe dane Serheda Bakûrê Kurdistanê. Eşîra Redkî (Redkan) bi konfederasyona Zîl/Zîlan ve girêdayî ye. Vê êla kurdan di dîrokê de navê xwe ji jîrektî û mêrxasiyê hildaye (Önner, 2006: 46).

Serokên eşîra Redkan wek "beg" têb binavkirin. Di nava vê eşîrê de "axa" tunene, beg hebûne. Dema ku Rewan di destê Safeviyan de bûye, Hecî Cibîrê Kal mezintiya eşîrê kiriye. Bi dû wî re Şemdîn Axa, Hiseyîn Axayê Çongdeve,

ku Mûş, Milazgir, Erdîş, Bilîs, Agirî, Qers, Îdir, Erdehan, Bazîd, Erzerom, Xinûs, Xelatê û derdorên wan digre nav xwe (Eminoğlu, 2020: r. 197).

Di nav eşîr û qebîlên Kudan de piştî pejirandina dînê Îslamê ya ji aliyê Kurdan ve, saziyên perwerdehiyê yên bi navê medreseyan hatin avakirin. Ev sazîyên li erdnîgariya wan derketine, xasma yên li vê herêma Serhedê, bûne bingeha pêşketina wan a zanistî û edebî û hukumraniya wan a siyasî. Ev medreseyên ku di Serdema Navîn de weke saziyên bingehîn ên perwerdehiya civaka Kurd bûn, yek ji dînamîkên sereke ne ku yekîtiya dînî, çandî û siyasî di nava Kurdan de pêk aniye. Lewra doktrîna ku ev saziyên perwerdehiyê li ser hatine avakirin, di nav Kurdan de nasnameyeke dînî ya hevpar a li ser têgihîştina Îslama Sunnî, bi nêrîna teoriyên mezhebê îtiqadî yê Eş'erî û bi pratik û metodolojiya mezhebe amelî yê Şafiî derxistiye holê.

Eşîra Sereke ya ku ji Rewanê Koçberî Mûşê bûye: Redkan

Redkan eşîreke qedîm a Kurdan e. Bi piranî li herêma Rewanê/Erîwanê bi cih buye. Navê vê eşîrê yê dîrokî Zîllî ye. Redkan bi navê Zîlla yan jî Zîlan di dirêjahiya dîrokê de ji konfederesyona millekî eşîrên Kurd ku ji wan re digotin “Zîl” rêbertî û nûnertî kiriye. Ev konfederasyona eşîrên bi navê Zîl bi piranî ji eşîrên herêma Serhedê pêk dihatin. Di bin konfederasyona eşîrên Kurd a Zil de eşîrên wek Heyderî, Memanî, Celalî, Birûkî û hwd. hebûn. Mile din ê konfederasyona eşîrên Kurd jî “Mil” bû. Ev konfederasyon di bin rêbertiya eşîra Mîlan de bû. Konfederesyona mil jî bi piranî ji eşîrên welatê jêr pêk tê (Öner, 2023: r. 27).

Li herêma Kafkasyayê û li wilayeta Rewanê Eşîra Redkan û rêvebirên wê, temsîlkariya piraniya Kurdên li vê herêmê dikirin. Ev eşîret di sedsalên 10 û 12an de, di serdema dewleta Kurd a Merwaniyan de ji herêma Silîva ku jê re digotin Meyafarqîn, koçber bûne bi bal Rewanê, bi bal Kafkasyayê ve.

Wateya peyva redka “menfî”, “sirgûn” û “redkirî” ye. Yanî redkî û redkirî ji wan kesan re tê gotin ku hatine sirgûnkirin û menfî bûne. Êla Redka di dema Osmaniyan de di sala 1918an de ji Rewanê hatiye Serhedê. Çîroka hildana navê Redkî ev e ku berê navê vê eşîrê Zîllî bû. Dora hezar sal berê, Mîrê Merwan, li eşîra Zîlla ya li Farqînê li gundê Kelê dibe xwazginçiyê keçika bi navê Newal. Eşîra Zîlla keçikê nadinê û daxwazîya mîr qebûl nake. Navbera mîr û eşîrê xerab dibe. Mîrê Merwan wan red (sirgûn) dikin. Ji wê rojê bi şûn da, ji wan re dibêjin "Redkî" (Öner, 2006: r. 30).

piştî sêsed salên xerabûn û pelçiqandinê yên di bin desthilatdariya Sasaniyên Îranî û împaratorya Bîzansî de derbasbûyî, di navbera sedsalên 7an û 9an (mîladî) de, hêza wan (Kurdan) a siyasî ya ji nû ve şînbûyî, mohra xwe li serdemê dixe. Ev heyama ku di sedsalên 10an û 12an de dertê asta herî bilind, bi awakî heqdar, wek "Sedsalên Îslamê yên Kurd" tên binavkirin. Hakimiyeta Kurdan a siyasî, bi saya fethên leşkerî û koçberiyê, ji Asya Navîn bigre heta Libya û Yemenê dirêj dibû (Izady, 2007: 95).

Kurdan him li ser bingeha van eşîr û xanedanan dewlet ava kirin û herêmên navendî yên Rojhilata Navîn parastin, him jî çanda Kurdî demên xwe yên zêrîn jiya. Kurd di pêvajoya van hemû deman de, di warê felsefe, muzîk, muzikolojî, mîmarî, muhendisî, matamatîk û astronomiyê de, bûne pispor. Di nav pêştatirên Kurd ên wê demê de, dirokzanên wek Ebul Fîda, Îbnî Esîr, Îbnî Şeddad û Îbnî Quteybe; fîlozofên wek Suhrewerdî, Ayn el-Qudat Hemedanî; muzîkologên wek Seyfeddîn Ûrmewî û Muhammed Îbnî Katib Erbîlî; muzîsyenên wek Îbrahîm û Îshaq Mawsîlî û Zeryab; mîmar û muhendisên wek Munîs, matamatîkzan û astrologê wek Muhyedîn Axlatî; biyografîstên wek Îbnî Xalîqan, ensîklopedîstên wek Îbnî Nedîm; şoreşgerên civakî û dînî yên wek Babek û Narseh, meriv dikare wek mînak bibêje (Izady, 20027: r. 97).

Li piraniya welatê Kurdan, xasma li herêma Serheda Bakur, navên gelek gund û bajaran bi terkîbên "mela", "şêx", "welî" û wek vana pêk hatine. Ev yeka han ji ber ku Merwanî û dû Merwaniyan re jî Eyyubiyan div ê herêma han de Kurd bi cîh kirine û bi destê zana û şêxan gund ava kirine (Bingöl, 1987: 7). Her wisa li van deran medrese saz kirine. Wihareng hebûna Kurdan a li vê erdnîgariyê ji xwe re wek teminat dîtine. Her wisa van dewletên Kurd, yanî Merwanî û Eyyubiyan ev siyaset wek stratejiyeke ewlehiyê meşandine. Da ku hukumraniya dewleta xwe li hemberî xeyrîmusliman yanî li hemberî mensûbên dîn û miletên din biparêzin (Bingöl, 1976: r. 45).

Pêşî dewleta Şedadî û paşê jî dewletên Merwanî û Eyyubiyan li herêma Serheda Bakûr gelek gund û bajarên Kurdan ê nû ava kirine. Lewma li van herêmên Serhedê navê gelek gund û bajaran wek "Şêxweliya", "Şêrwanşêx", "Hemzeşêx", "Şêxyaqûb", "Mela Dawud", "Melamustefa", "Semerşêx" "Melekend", "Melakork", "Meladerman", "Melaxidra", "Melaosman", "Melaehmed", "Şeyxan", "Hacî", "Melaqasim", "Melamelîk", "Melaîbrahîm", "melakameran", "Melebekir", "Şêxcûma"….û hwd. bi sedan gundên ku navê wan bi vî rengî ne, hene. ji xwe herêma ku Kurdên Merwanî li hemberî Bîzansiyan bi deh hezar eskerê xwe ve alîkariya Tirkên Selçûkî kirine, ev herêma Serhedê ye

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

Yek ji van wilayetan jî Mûş e. Mûş, qeza û gundên wê ji van Kurdên koçber ên ji eşîrên wek Celalî, Redkî, Dilxêrî, Şemsikî re bû cih û warekî nû. Eşîra Redkan digel qebîleyên xwe yên wek Koseyî, Qecerî, Memikî, Bekirî, Kumikî, Silêmanî li Mûşê û gund û qezayên wê bicih bûn. Destnîşankirin û qeyda rê û guzargeha koçberiya van eşîr û qebîleyên Kurd û gund û bajarên ku lê hatine bicihkirin giring e. Armanca vê xebata me ew e ku vê koçberiya ku heta niha nebuye mijara lêkolêneke bi rêk û pêk, vekole û hilde bin qeydê û bike malê dîroka nivîskî.

Eşîrên Kurdan ên Serheda Bakur û Rewana Kafkasyayê

Bajarê Rewanê yan jî Êrîvan / Yêrêvan îro paytext û bajarê herî mezin ê Ermenistanê ye. Rewan li kêleka Çemê Hirazdanê hatiye avakirin. Di sedsalên berê de bajarê Îdira li Serheda Bakurê Kurdistanê û tevî deşta Eranê ya li Îdirê jî girêdayî bi Rewanê bû. Bajêr ji sala 1918an vir paytexta vî welatî ye. Bajêr ji sala 1736 heta 1828an di bin desthilatdariya Îran û Rûsyayê de navenda Xanetiya Erîvanê bû. Ev bajar ji sala 1850 heta sala 1917an jî weke navenda parêzgeha Erîvanê ye. Di van sedsalan de piraniya niştecihên Rewanê Kurd, Faris û Tirkên Misilman bûn. Ermeniyên Xiristiyan jî ji çar paran pareke niştecihên bajar bûn. Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem, Erîvan bûye paytexta Komara Ermenîstanê ku bi hezaran kesên ku ji tehcîra Împaratoriya Osmanî rizgar bibûn hatine herêmê. Çemê Erez ku îro tixûb e di nnavbera Turkiye û Ermenistanê de jî di sedsalên berê de di nav sînorê Rewanê de bû (Toksoy, 2017: r. 576).

Bicihbûna Kurdan û eşîrên wan a li Kafkasyayê diçe digihêje serdema berî mîladê. Lêbelê piştî mîladê, xasma piştî Musulmanbûna Kurdan, hebûna wan a li Kafkasyayê diyartir dibe. Her wiha ev hebûn berbelavtir û aktîftir dibe. Kurdên li vê herêmê hê di serdema Şedadîyên Kurd ên Misilman de li vê erdnîgariyê meskûn û desthilatdar bûn. Her wisa di dirêjahiya dîrokê de di dewra Kurdên Merwanî û Eyûbî de jî gelek eşîr û qebîleyên ji milletê Kurd li herêma Serhed û Kafkasyayê bi cih bûn. Ev taîfeyên Kurd li vê herêmê geh bi awayekî sebixwe geh wek otonom hebûna xwe berdewam kirin heta sedsalên 19 û 20an (Keleş, 2014: r. 125).

Eşîrên Kurd ên li herêma Kafkasyayê yên wek Şadî, Rewadî ku bûne bingeha dewletên Şeddadî û Eyyûbî jî di serê serdema Misilmanbûna Kurdan de di vê erdnîgariyê rolên giring lîstine. Di nav van eşîrên Kurd de xanedanên hêzdar derketin pêş û rolên esasî yên hukumranî û dewletsazîyê bi dest xistin. Kurd,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

dewletê rastî koşberîyê hatin. Qismek ji wan jî berê dan Rewan, Kafkasya û Rusyayê. Rûs û Ermeniyan jî li hemberî vê bûyerê wek misliyet muslumanên li herêma Kafkas û Erîwanê ku piraniya wan Kurd bûn, dan ber qetlîam û koçberiyê. Piştî vê yekê van eşîrên Kurd berê dan Serhedê û li wilayetên vê herêmê yên wek Agirî, Qers, Îdir, Erzurum, Wan bicih bûn. Yek ji van wilayetan jî Mûş e. Mûş û qeza û gundên wê ji van Kurdên koçber ên ji eşêrên wek Celalî, Redkî, Dilxêrî, Şemsikî re bû cih û warekî nû. Eşîra Redkan digel qebîleyên xwe yên wek Koseyî, Qecerî, Memikî, Bekirî, Kumikî li Mûşê û gund û qezayên wê bicih bûn. Destnîşankirin û qeyda rê û guzargaha koçberiya van eşîr û qebîleyên Kurd û gund û bajarên ku lê hatine bicihkirin giring e. Armanca vê xebata me ew e ku vê koçberiya ku heta niha nebuye mijara lêkolêneke bi rêk û pêk, vekole û hilde bin qeydê û bike malê dîroka nivîskî. Her wiha me armanc e analîza dîroka herêmî bikîn, da ku bibe dane û bingeha tarîxa Kurd a gelemperî.

Peyvên Sereke: *Şerê Cîhanê, Koçberî, Kurd, Eşîr, Qebîle, Serhed, Mûş.*

Destpêk

Her milet û neteweyek ji tevahî û yekûna şax, beş û birên xwe pêk tê. Ev beş û bir jî hoz, eşîr, qebîle, deste, bavik û hwd. in. Çawa ku darek ji şax, çiqil, gulî û hwd. pêk tê, her milet jî bê guman xwedî van şax û çiqilan e. Yekûna miletê Kurd jî weke her miletî ji tevahiya eşîr û qebîleyên Kurd çêbuye.

Lêkolîna li ser eşîrên Kurd ji hêla ronîkirin û zelalkirina dîroka Kurd û Kurdistanê ya lokal û herêmî ve pir giring e. Lewra xebat û qeydên di vê hêlê û di vî warî de dê bibite bingeh û dendika lêkolînên dîroka Kurdan a gelemperî. Xebatên li ser koçberiya eşîr û qebîleyên Kurd ên Kafkasya û Kurdistana Serheda Bakûr bi qenaeta me dê di vê babetê de roleke bi vî rengî bîne cih.

Di sedsalên 19 û 20an de bi sebeb şerê di navbera Rûs û Osmanyan gelek eşîr û qebîleyên Kurd ber bi başûr ve koçber bûn. Lêbelê heta beriya şerê Cîhanî yê pêşîn koçberiyeke gelemperî neqewimî. Beriya şerê Cihanê geyrîmuslumên li Serhedê ku di nav tixûbên Osmanî de bûn, bi sedem qanûna tehcîrê ya vê dewletê rastî koşberî û tehcîrê hatin. Qismek ji wan jî berê xwe dan Rewan, Kafkasya û Rusyayê. Rûs û Ermeniyan jî li hemberî vê bûyerê wek misliyet muslumanên li herêma Kafkas û Erîwanê ku piraniya wan Kurd bûn, dan ber qetlîam û koçberiyê. Piştî vê yekê van eşîrên Kurd berê dan Serhedê û li wilayetên vê herêmê yên wek Agirî, Qers, Îdir, Erzurum, Wan bicih bûn (hu, 2006: r. 78).

Koçberiya Eşîrên Kurd ên Rewanê ya Beriya Şerê Cihanê û Bicihbûna Wan a li Mûşê

Dr. Öğr. Nevzat EMİNOĞLU

Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî- Fakulteya Fen Edebiyatê- Unîversîteya Alparslan a Mûşê/ Türkiye

Puxte:

Dîroka mirovahiyê û koçberî hevdem e. Lewra di vê dîrokê de pir caran muhaceret û koçberî çêdibin. Ev koçberî exleb bi sedem afatên sirûştî, qeht û xela, şer, bi armanca peydakirina cih û warên xweşiktir û hwd. diqewimin. Bêguman Kurd jî di demajoya tarîxî de weke her miletê dî, ha bi dilxwazî ha bi mecbûrî, koçberî jiyaye û merûzê muhaciriyê bûne. Koçberiya eşîrên Kurd ên li herêma Rewanê/ Erîwanê jî bi sedem şer qewimîbû. Şerê di navbera Rûs û Osmaniyan de yê di sedsalên 19. û 20. de yê li vê herêmê, bû sebebê gelek alozî û tevliheviyan. Vê bûyerê bandoreke neyênî li Kurdên li vê erdnîgariyê kir. Wihareng Kurdên niştecihên vî warî ji cih û warên bav û kalên xwe bûn û terka wan deran kirin. Kurdên li vê herêmê hê di serdema Şedadîyên Kurd de li vê erdnîgariyê meskûn bûn. Her wisa di dirêjahiya dîrokê de di dewra Kurdên Merwanî û Eyûbî de jî gelek eşîr û qebîleyên ji milletê Kurd li herêma Serhed û Kafkasyayê bi cih bûn. Ev taîfeyên Kurd li vê herêmê geh bi awayekî sebixwe geh otonom hebûna xwe berdewam kirin heta sedsalên 19. û 20. Di van sedsalên nav borî de bi sebeb şerê di navbera Rûs û Osmanyan de her çiqas gelek eşîr û qebîleyên Kurd koçber bûn ber bi başûr, yanî aliyê Serhedê, lê heta beriya şerê Cîhanî yê pêşîn koçberiyeke gelemperî neqewimîbû. Beriya şerê Cihanê geyrîmuslumên li Serheda Kurdistana Bakur ku di nav tixûbê dewleta Osmanî de bûn, bi sedem qanûna tehcîrê ya vê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Tribe in the Ottoman Period and Characteristics of Şırnak Tribe

Abstract:

Originating from the Arabic language, tribe is a historical and sociological concept related to social structure and order. The concept, which corresponds to lineage or a common ancestor and plays a unifying role, also has forms formed by the coming together of the residents of the settlement. The fourth feature of the tribes, which stand out with their social, cultural and economic structure, is seen as a shelter or guarantee in terms of security. Rulers, who continued their existence during the Ottoman period, had harmonious relations with the tribes. However, the Ottoman state's abolition of principalities within the framework of centralization practices made it difficult to control the tribes. Nomadic tribes, who spent the summer months in the high plateaus and the winter months in hot regions, came face to face with the central government and brought about attempts to establish social order such as the Hamidiye Regiments. Many of the tribes who could not accept central administration or who could not be integrated into settled life due to their lifestyle were emigrated. On the other hand, Şırnak and its surroundings have adopted a semi-nomadic lifestyle as a result of geographical conditions and have been included in different types of tribal structures. It increased its relations with centers such as Silopi and Zaho rather than the Cizre center located next to it, and continued its existence as a branch of Hacı Beyran. The diversity of families in the center has brought about a tribal structure based on location. The demographic structure of the center, which consists of four separate sections called 'babık', namely Cafırî, Düdani, Biligî and Xalomeri, was formed by the articulation of Bindurî, Balaruî and Bewari sections located in its immediate surroundings. Its unique structure and administration through the lordship set an example of democratic government in some periods. In line with the findings obtained from the literature, this study focuses on the concept of tribe, the position of tribes in the Ottoman period, and the prominent tribes in Şırnak center and its immediate surroundings.

Keywords: *Tribes, Tribes, Şirnex, Ottoman.*

Özcoşar, İ. ve Ertekin, A. (2019). “Sultan ve Aşiret: Hamidiye Alayları Aşiret Reislerinin II. Abdülhamid’i Ziyareti”. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi,* 4 (2), 23-38.

Öğmen, Mesut (2009). *XIX.Yüzyılın Son Çeyreğinden Cumhuriyetin İlanına Kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Aşiretlerin Demografik Yapısı*, https://www.bingol.edu.tr/documents/(2009)%20%C3%96%C4%9Fmen.pdf

Sykes, M. (2015). “The Kurdish Tribes Of The Ottoman Empire”. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland,* 38 (1), 451-486.

Yaman, Hamza (2021). *Şırnak’ta Aşiretlerin Sosyo-Politik Davranışları: Kuramsalcı Bir Perspektif,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Şırnak.

Encam

Di pêvajoya dîrokî de, mirovan ji bo ku bijî, hewl daye ku bi rêgezên cûda yên civakî re nîzamê biparêze. Digel ku li herêmên gundewarî hebûna têkiliya eşîrtî heye, li bajaran têkiliyên bi şêwaza malbatî ya berfireh derketiye pêş. Şert û mercên erdnîgarî bûne faktora sereke ya avakirina pêwendiyan. Avaniya civakî ya mirovên ku li herêmên çiyayî bi xwedîkirina sewalan dijîn, bi piranî li ser eşîran e, ku li ser rêzê ne. Carinan pêkhateyên eşîrî yên ji komên civakî yên cihê pêk dihatin jî hebûn. Avaniya civakî ya ku li navenda Şirnexê derdikeve pêş, weke pêkhateyeke ji xanedaniyên cuda pêk tê xuya dike. Çavkaniyên nivîskî yên li ser rabirdûya dîrokî ya navenda Şirnexê herî zêde di serdema Alayên Hemîdiyê de tên şopandin. Di vê serdemê de avahiyeke civakî ya ku ji malbatên mezin an jî xanedaniyên mezin (Biligî, Dûdanî, Cafirî û Xalomerî) pêk dihat, bi navê binemal, bi navendên cuda, hebû. Di eşîrên derdorê de (mînak, Batûyan), avahiyek li ser malbatê, an jî yek malî (eqrebatî) hebû. Di serdema Osmaniyan de avahiya îdarî ya navenda Şirnexê her tim cihê xwe diguherand û bi biryareke ji nişka ve ji bajarokekê dibe gund an jî dibe navçe. Di heyama Alayên Hemîdiyeyê de Şirnex, ji nû ve tu avadanî pêk nehat, ne jî teslîmî alayan bû û di demên cuda de bi fermandarê Alayên Hemîdiyê Mîranlî Mistefa Paşa re pevçûn derketin. Wefata Mîranli Mistefa Paşa jî ji aliyê eşîra Şirnexê ve hatiye kirin.

Çavkanî:

Baz, İ. ve Şarman, N. (2015). *Şırnak Aşiretleri ve Kültürü*. Ankara.

Bruinessen, M. V. (1992). *Ağa, Şeyh, Devlet*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Ekîncî, Mehmet Rêzan, (2010). Administrative Divisions of Shernakh and Changes in Administrative Area (1845-1918), *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010)*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Ankara, s.487-505.

Gökalp, Z. (1992). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Gülenç, Ahmet (2013). *Osmanlı İdari Taksimatında Şırnak Kazası ve Aşiretler Arası Mücadeleler (1850-1914)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Gaziantep.

Piraniya devera niştecihbûna eşîra Mîran di nav sînorên Sûriyê de mane. Eşîrên naskirî di eşîra ku ji 11 eşîran pêk tê ev in: Dûkelîya, Alîyukî, Berkeleyî, Sinîka, Hûrika û Varaselî. Navê eşîra Mîran ji têgeha “Mîr” hatiye wergirtin. Serokatîya eşîra Mîran bi şiklê Temer Axa-Îbrahîm Axa-Mustafa Paşa berdewam kiriye. Dema ku Îbrahîm Axa bac nedaye îmaratê ya Botanê, Bedirxan Bey li dijî vê helwesta Îbrahîm Axa çalakî li dar xistiye û Îbrahîm Axa jiyana xwe ji dest da (Yaman, 2021: 75). Di dîroka eşîrê de serokê herî bi bandor û tund, Mistefa Paşa kurê Îbrahîm Axa ye. Tişta balkêş a Mistefa Paşa ew e ku navê Paşa wergirtiye û bi xwe jî wekî serokekî dîtiye. Hevdîtina wî bi Abdulhemîdê duyem re çêbuye û di Arşîva Osmanî ya Serokwezîrtiyê (BOE) de derbarê Mustafa Paşa de qeydên girîng hene. Di Alayên Hemîdiye de yek ji eşîrên herî bi hêz ku Ebdulhemîdê duyem ji eşîran afirandiye, eşîra Mîran e. Sultanê Osmanî Ebdulhemîdê duyem, eşîra Mîran a ku di serdema xwede de, li Başûrê Rojhilatê de desthilatdarî bi hêz kir, li herêmê di warê aborî, hiqûqî, leşkerî, civakî û siyasî de bû sedema gelek encamên neyînî derketin holê. Dema ku serokê eşîra Mistefa Paşa bi saya rewşa xwe ya di Alayên Hemîdiyê de desthilatdariya xwe li qadeke berfireh belav kir, hikûmetê di kontrolkirina wî de zehmetî kişand. Mistefa Paşa bi kirinên xwe zerar da eşîra xwe û di şexsê wî de jî Alayên Hemîdîye hatin rexnekirin (Yaman, 2021: 74). Wek eşîra Mîran, eşîra Duderan jî di dema Osmaniyan de dem bi dem leşker dişandin û di Alayên Hemîdiye de jî cih digirtin. Eşîra ku piştgiriya artêşa Osmanî dikir, her wiha herêmên xwe yên niştecihbûnê fireh dikir û digihêşt Şirnex, Cizîr, Hezex û Silopiyayê. Eşîrê di Şerê Rizgariyê de jî alîkariya artêşê kir.

Gorê belgeyan Eşîra Hecî Beyran (Hacı Bayram) ku ji bo Navçeya Dêrgulê hatine girtin û hejmara nifûsa ku tê de hene; Li herêmên Dêrgul, Şirnex, Guyan û Şemzînanê tevî gundan 1601 mal û hejmara rûniştvanên wê jî 7217 e. Nifûsa navenda Şirnexê 1528 kes û 334 mal e.53 Hêjayî gotinê ye ku herêma Silopiyayê ku di belgeyê de ne tenê nifûsa Eşîra Hecî Beyra ye, di van qeydan de cih nagire. Çawa ku me di beşa dîrokê de bi kurtî behs kir, ev eşîr ji eşîrên li herêma Şirnex, Silopiya, Qilabanê û kesên ku bi tu eşîrekê ve girêdayî ne pêk tê. Ew ji koma Ekrad in û ji mezheba Şafiî ne (Öğmen, 2009: 9).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆلینێن کوردی

2015:44). Ji bile van jî Şirnex herêmeke ku mirovên ji ol û çandên cuda bi hev re dijîn e. Di dirêjahiya dîrokê de, civakên ku ji komên cuda yên xirîstiyanan ên wekî Ermenî, Keldanî, Nestûrî û Suryanî pêk tên, bi misilmanan re li vê herêmê jiyan e. Ev rastiyeke ku di navbera pêkhateya kozmopolît a herêma Şirnexê û pêkhateyên eşîran de têkiliyek heye. Dema em li parêzgeha Şirnexê û navçeyên wê dinêrin, di serdema îroyîn de jî eşîrên bi deh hezaran endamên xwe dibînin. Kevneşopiyên eşîrî yên berê yên li herêmê di nava civakê de kûr bûne. Di vê çarçoveyê de di her bûyereke civakî de (dawet, sersaxiyê û hwd.) yekem kesên ku tên vexwendin mezinên eşîran in. Li Şirnexê gelek civakên ku normên eşîrtiyê hildigirin hene, lê wek eşîr nayên dîtin. Li navenda Şirnexê tevî Dûdanî bavikên din jî wiha ne; Cafırî, Biligî, Xolumerî, Berwarî, Balarûyî û Bindurî hene. Li gel van Giteyî, Zedka û Zeherî jî li Silopiyayê hene. Li Beytûşşebapê Pîrusî, Batê, Hemkîn, Elkî û Bilbêsî hene. Li Cizîrê Bajarî weke civakên ne eşîrî tên naskirin (Baz û Şarman, 2015: 25-123).

Mark Sykes ku di sala 1908'an de li herêmê bû û li ser eşîran lêkolînên berfireh kir û nexşeya cihên ku eşîr lê kom bûne jî xêz kir, di gotara xwe ya bi navê "Eşîrên Kurdan ên ku li Şirnexê û derdora wê dijîn" de jî lêkolîn kir. Eger em bi kurtî li eşîrên Şirnexê yên ku Sykes lêkolîn li ser kirine binerin: Eşîra Mîran: Eşîra Mîran ji 1000 malbatan pêk tê û li Cezîre-î ibn Ömer (Cizîrê) dijîn. Dema biharê koçî derdora Gola Wanê dikin, payîzê vedigerin Cizîrê. Sykes ev eşîr wek zalim û xerab bi nav kiriye. Digel ku dostê xiristiyan û ewropiyan bûn, li hember misilmanan jî zalim bûn. Eşîra Mîran her sal di ser Şirnexê re diçû Wanê û di navbera wan û eşîra Goyan de doza xwînê derketibû. Eşîra Goyan jî ji 1400 malbatan pêk tê. Ev eşîra mezin û bi hêz niştecih û nîvkoçer e. Sykes da zanîn ku ev eşîr mêrxas û dildarê serxwebûna wan bû. Ji bile van ew dibêje di sala 1899'an de serokê eşîra Mîran Mistefa Paşa di şerekî dijwar de hate kuştin (Gülenç, 2013: 60). Eşîra Şirnexê ji 600 malbatan pêk tê. Li gorî Sykes, eşîra Şirnexê beşeke niştecihbûyî ya eşîra Goyan e û li Şirnexê dijîn. Ji bilî van her wiha diyar dike ku eşîra Sipêrtî ji 70 malbatan, eşîra Kiçiyan ji 150 malbatan, eşîra Tayan ji 300 malbatan û eşîra Didêran jî ji 400 malbatan pêk tê (Sykes, 2015: 460).

Yek ji wan eşîrên ku di dîroka kevnar de roleke girîng di siyasetê de lîstiye, eşîra Mîran e. Destpêka eşîra Mîran vedigere sedsala 16'an. Eşîr yek ji çar eşîrên ku Navçeya Fînîkê pêk tînin (Becnevî, Şikakî, Mîran, Gonîye)'ye. Şaxa sêyemîn a navçeya Mîran Fînîkê ye. Eşîra Mîran a girêdayî yekîtiya eşîrên Çoxsor, yek ji mezintirîn eşîrên koçer bû ku li Cizîrê û derdora wê bi cih bûbûn.

digerin. Di encamê de hem eşîrek sînorê eşîreke din binpê dike û hem jî ajalên eşîrê di rê û derketina mêrgê de zirarê didin zeviyên eşîreteke din, eşîran didin ber hev û bi vî awayî nakokî û nakokî neçar dikin. Di encama lêkolîn û vekolînên me yên di arşîvên Osmaniyan de, em şahid in ku li Şirnexê şerê navbera eşîran bi piranî li derdora çar eşîran pêşdikeve. Ev jî eşîrên Ağa-ı Sor, Mîran, Goyan û Batvan'ın. Serokê Eşîra Mîran Mistefa Paşa jî fermandarê Alayên Hemîdiye bû. Ji ber vê çendê ku têkiliyên wê bi hikûmeta navendî re baş bûn, di bin rêveberiya wê de artêşek ji eşîran pêk dihat. Mistefa Paşa ji bandora xwe îstîsmar kir û di navbera eşîrên herêmê de hertimî pevçûn derdiket. Bi taybetî zextê li eşîran dikir, ji ber desteserkirin û kuştinan eşîran doz lê vekirin e. Mistefa Paşa ku qanûnan bi cih neanîn û bi serê xwe tevnegeriyan, hem rêveberiya navendî û hem jî ji gelê herêmê re nerehetiyek mezin derxist. Li gorî belgeya herî pêşîn a ku me desteser kiriye; ew ji gel û eşîrên bajarê Şirnexê, yên ku li taxa Hecî Behram sancaqa Mêrdînê ve girêdaye (Gülenç, 2013: 61).

Eşîrên li parêzgeha Şirnexê û derdora wê di nav yekitiya eşîran de ne. Di belgeyên dîrokî yên îdarî yên Împaratoriya Osmanî û Tirkiyeyê de hin yekîtiyên eşîran di nava van yekîtiyên de hatine diyarkirin. Li Şirnex û derdora wê hinek eşîr hene ku bi awayekî bandor li dîroka îdarî ya vê derê kirine û hinek ji wan jî di belgeyên Osmanî de cih digirin. Ev jî ji qonfederasyona Şilet, Çoxsor û Hecî Beyran pêk tên. Konfederasyona Çoxsor ji eşîrên Mîran, Didêran, Alikan, Soran û Garisan pêk tê. Di nav konfederasyona Şilit'an de eşîrên Batuyan, Kiçan, Tayan, Herikan, Musereşan hene. Di qonfederasyona Hacî Beyran de jî ev eşîr hene: Spertî, Giteyan, Hevêrî (her sê jî koçer in), Goyan (nîvkoçer), Şirnex (Biligî, Caferî, Dûdanî û Xolomerî). Ji xeynî van, ku li herêma Silopiyayê gundiyên kurd û ermenî yên ne eşîr jî dijîn, ev in: Dihî, Garisî (koçer), Dêrşevî, Heskerî, Eruhî, Çufî. Koma eşîrên Cilan jî ji eşîrên Kaşûrî, Sindî, Zîvikan (Zîyerkan) pêk tên (Ekîncî, 2011: 5). Eşîrên Harûnan û Hesîdan ên li herêma Cizîrê ne di nava van qonfederasyonan de nînin û li navenda Cizîrê jî kesên ne koçer bi cih bûne hene. Di berhema Yaman'de eşîra Meman'an ji van eşîran pêk tê: Hezex, Hoserî, Tilêla, Kerkenî, Dêrî, Cinibrî, Basisk, Xirbezûr, Dimbilya, Sirsirk, Erbanad, Bazift, Kavilqêr, Bîyaqupkê, Nêrhib, Gozik, Derbaciya (Yaman, 2021: 66).

Hin civakên Şirnexê yên ku xwediyê normên eşîrtiyê ne, lêbelê eşîr nayên xuyan, li jêr hatine rêzkirin: Dêrşewî, Zeherî, Harûnan, Omerka, Bajarî, Hêsina, Elikî, Dorika, Alûa, Domana, Sindî, Saliha, Pîrusî, Şîkaka, Batê, Welatî, Hemkîn, Hecî Eliya, Elkî, Jilyan, Bilbesî, Ezidî, Girkê Emo, Süyanî (Baz û Şarman,

tê bikaranîn. Bavik di heman demê de tê wateya "xizm"ê. Her ku komên xwedan bi demê re zêde bûn, yên nû derketin û bi demê re ev avahî veguherîye civatên bavik. Dibe ku di nav hinek eşîran de piraniya jimareyî di kilfet, malik û bavik de ne wek hiyerarşiyekî pêk tîne. Ji ber ku nifûsa her eşîrekê cuda ye. Bo nimûne, hejmara endamên civata bavikekî di nava eşîrekê de dibe ku ji tevahiya nifûsa eşîreke din zêdetir be. Di vê çarçoveyê de yekîneyên jêreşîran li gorî hejmara xwe nav, an jî sernavên wekî "bavkê hûrik (xanedana biçûk), mala mezin (xaniya mezin), bavê gir/bavkê gir (xanedana mezin)" wergirtine. Eşîrên ku ji civakên bavikan pêk tên, pêkhateyên normatîf û qelebalixtir in. Di dawiyê de, yekîtiya eşîran, ku di çend şaxan de hatiye dabeş kirin, avahiyek herî mezin e ku bi berhevkirina eşîran pêk tê. Her ku hûn di vê rêza hiyerarşîk de ji binî ber bi jor ve diçin, nifûs zêde dibe û girêdanên xwînê lawaz dibin (Baz û Şarman, 2015: 44-45).

Ji bo diyarkirina rêziknameyên îdarî yên di çarçoveya Tanzîmatê de hatine çêkirin û ji bo zêdekirina dahata bacê gelek çalakî hatin lidarxistin, ji bo vê yekê serjimariyên gel hatin kirin. Rastiya ku serjimêrî li parêzgehan di demek dereng de hate xuyan kirin bi dereng rengvedana rêziknameyên parêzgehan ve girêdayî ye. Di vir de, divê ku rola pirsgirêkên ku di pratîkê de ji ber nîzama eşîretî ya herêmê û Şirnexê derdikevin holê û bi taybetî jî jîyana koçeran ya havîn-zivistanî, di vê parê de neyê paşguh kirin. Di vî warî de serjimariyeke ku tenê di sala Hicrî 1300 (1882-1883) de li bajarê Şirnexê karîbû were kirin, di Salnameyê de heye (Ekîncî, 2011: 6). Bi ihtimaleke mezin ev serjimêrî serjimara yekem a Şirnexê ye. Li ser nivîsandina nifûsa eşîrên koçer jî qeydek heye. Di telgrafa ku ji Cizîrê ji Komîsyona Tomarkirina Nifûsê ya Wezareta Karên Navxweyî re hatiye şandin de, serjimariyan diyar kirine ku heta niha (02.12.1908) nifûsa Şirnexê û koçerên ku nehatine qeydkirin, qeyda wan nekiri hene, wan diyar kir ku heke binivîsin jî ew ê tu carî belgeya nifûsê negirin hene. Ev mînakek balkêş e ku eşîran fermana nû ya ku dewlet dixwest qebûl nekirine (Ekîncî, 2011: 6).

Çavkaniya sereke ya nakokî û şerên navbera eşîran ên li Şirnexê diqewimin, erdnîgariya fizîkî ya parêzgehê ye. Şêweya jiyana eşîrên Şirnexê rasterast bi pêkhateyên axa wan ve girêdayî ye. Tevgera eşîran ji ber erdnîgariya çiyayî, asê ya ku tê de ne, zehmet bûye. Ji ber vê yekê, eşîran li şûna ku bi karên çandiniyê re mijûl bibin xwedîkirina heywanan wekî çavkaniya debarê didîtin. Lêgerîna mêrgên ku ji bo têrkirina sewalên xwe hewce ne, eşîran veguherandiye civakeke koçer, di navbera mêrgên havînê û qadên zivistanê de

rojane ya li herêmê carinan dişibin nêrînek rojhilatnasî ya tîpîk, çavdêriyên wî yên dem bi dem, ku tê de tekez dike ku Ewropa tu carî nagihîje mêvanperwerî û wekheviya rojhilat, balkêş in (Ekîncî, 2011: 7). Sykes diyar dike ku wî di serdana xwe ya Şirnexê de du kelehên mezin dîtine û ev kelh aîdî mamê dijmin û biraziyê ku navê wan nekiriye, yên ku ji bo desthilatdariya serokatiya eşîrê li dijî hev têdikoşin. Sykes dema behsa Şirnex û eşîrên Şirnexê dike, Mîranli Mistefa Paşa wek fermandarê Mervan Hemîdiye bi nav dike. Mistefa Paşa “fermandarekî bêrehm” e ku di Alayên Hemîdiyeyê de, di bin fermandariya qonfederasyona eşîrên Şîlet û Çoxsorê de li herêma Şirnexê (Navenda Cizîrê) xizmet kiriye. Wî behsa wê yekê kir ku Mistefa Paşa, ku çendîn caran Mela Seîd-î Nûrsî ji ber hovîtiya xwe ya li hember xelkê herêmê û kiryarên bêdîsîplîn û ziyanker ên alayên di bin fermana wî de, rastî wî hatiye, di şerê navbera wan û eşîrên Şirnexê de jiyana xwe ji dest daye. Ev rastiyek e ku hewla pêkanînên Tanzîmatê li herêmê pirsgirêk derxistîye. Di vê çarçoveyê de tê dîtin ku rêziknameyên îdarî yên li Şirnexê pir bi pirsgirêk in. Sedema ku gelê Şirnexê nikare guhertina bi rêziknameyê tehemûl bike ew e ku di qada îdarî de bi lez û bez nikarin bi wate bidinê. Weke mînak, dema ku Şirnex rasterast ji navenda liva wekî qeymeqamtiyê dihat birêvebirin, ji nişka ve bû bajarok û ji Bedlîsê dest bi rêvebirinê kir û ev jî bû sedema pirsgirêkan (Ekîncî, 2011: 7). Şirnex di 23’ê Tîrmeha 1914’an de bûye qeza.

Yekîneya herî jêr a rêxistina eşîrê "mal"e. Mal hem tê wateya malek, hem jî komek xizmên ku di heman malê de ne û hem jî xanedanek. Li vir tiştê ku bala me dikişîne ew e ku ji her malbatê re çend kes divê bêne hejmartin. Di katalogên fonên di arşîvê de li ser nifûsa eşîrên ku li herêmên Rojhilat û Başûrê Rojhilatê Anadoluyê dijîn, ji heyama aloz a ji çaryeka dawîn a sedsala 19’an heta ragihandina Komarê, pir hindik belge hene. Lêbelê nifûsa wan li gorî hejmara malbatan dikare ji belgeyên derbarê koçberî an rûniştina wan ji bo hin herêman ji ber sedemên cihêreng were destnîşankirin. An jî ji ber mijarên ku me li jor hewl da ku em rave bikin, di derbarê nifûsa wan de ji belgeyên ku têne dayîn encamek dikare were derxistin. hejmarên texmînkirî yên hejmara malbatan li hin herêm an parêzgehan (Öğmen, 2009: 3).

Di eşîrên Şirnexê de jî yekîneya herî jêr re “mal” tê gotin. Mal koma herî biçûk a civakê û eşîrê ye. "Kilfet û malik", yekîneyên jorîn ên malbatê, pir nêzîkî hev in. Yekîneya malîkan malbatekê pêk tîne. Her çend ev malbat gelek caran xwedî paşnavên yek bin jî, carinan paşnavên wan cuda ne. Di yekîneya kilfet de, xêz bêtir diyar e. "Bavik" ku yekîneya jorîn a kilfet û malikê ye, li Şirnexê pir

duyem de, di warê leşkerî de vesazkirinek nû hate kirin. Ji bo vê yekê, ji sala 1890’an pê ve mirovan dest bi sûdwergirtina ji eşîrên di nav Împaratoriyê de kir. Împaratoriya ji bo bidestxistina gelek siwariyan bi pereyên hindik û ji bo misogerkirina ewlekariya sînoran li hember êrîşeke muhtemel a Rûsyayê û êrîşên Qazaqên Rûs, leşker ava kirin. Ji bo parastina herêmê ji siyaseta Îngîlîzan, ji bo meşandina siyaseta Pan-Îslamîzmê, ji bo zêdekirina otorîteya navendî ya li Rojhilatê Anadoluyê, ji hêza eşîran sûd werbigire û ji bo pêşî li çalakiyên Ermeniyan bigire, di sala 1890’an de yekîneyên siwarên sivik ên bi navê Alayên Hemîdiyeyê ava kirin. Bi vê armancê, serokên eşîran wek fermandaran hatin tayînkirin, gelek alayên ku bi dayîna meaş, rutbe û xemilandinên wan ve hatine avakirin. Mîrên eşîran jî kirin efser. Ji eşîrên ku bibûne alay ji wan tu bac nehat standin. Dadweriya dadgehên herêmî di derbarê sûcên wan yên bingehîn de jî hat rakirin. Di encamê de Alayên Hemîdiyeyê sûda ku dihat çaverêkirin neanîn û li şûna parastina nîzama giştî, bi zordestiyên xwe yên curbecur rewş xirabtir kirin. Giliyên gel li her derê dest pê kir zêde bû. Şakir Paşa, di sala 1897 de bi Serfermandarê Artêşa Çaremin Zekî Paşa re, ji bo ku Alayên Hemîdiyeyê bi dîsîplîn bike, hat wezîfedarkirin. Lê piştî lêkolîneke sê mehan, wan di rapora ku di Kanûna 1897’an de amade kiribûn de qebûl kirin ku di Alayên Hemîdiye de dîsîplîna pêwîst pêk nayê. Di raporê de hat diyarkirin ku pabendbûna alayan a bi desthilatdariya leşkerî re kêm bûye, hin efser xweyî kêmasî ne û bi serokên eşîran re di nava têkiliyan de ne. Nerehetiya navdarên herêmê ji vê rewşê û pirsgirêkên ku ji ber derketina eşîr ji destê serokên xwe derketine, hat diyarkirin û hat destnîşankirin ku eşîr bi gelheya xwe ya qerebalix û çend alayan li herêmê serdest bûne. Hin eşîrên ku bandora wan li ser îdareya Şirnex û derdora wê hebûye hene, hinek ji wan jî di nav belgeyên Osmanî û Alayên Hemîdiye de cih digirin(Gülenç, 2013: 59). Ev ji qonfederasyona Şoxsor, Şillet, Hacî Beyran û Dihî’yan pêk tên.

Aliyê din ve, di hin deman de şopandina pozîsyona Şirnexê ya di dabeşkirina îdarî de zehmet çêdibe. Lewma em dibinin ku navê Şirnexê di nexşeyên ku di sala 1897’an de ya yekemîn salnameya îstatîstîkî ya Împaratoriya Osmanî de hatiye weşandin û di berhema bi navê Atlasa Osmanî de ku di salên 1900’î de ji bo dersdayina li lîseyan hatiye amadekirin de cih negirtiye. Lê belê serokek leşkeran bi navê Mark Sykes jî di gera xwe ya Rojhilata Navîn a di nava sînorên Osmaniyan de ku di sala 1902’an de ji Beyrûtê dest pê kiribû, li Şirnexê rawestiyaye. Li ser nexşeya ku di pirtûka xwe ya di sala 1904’an de, bi navê "Daru'l-Îslam" hatiye çapkirin de cih girtiye, Şirnexê nîşan dide û derbarê Şirnexê de agahiyan dide. Digel ku şîroveyên wî yên li ser jiyana

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

îdarî ve dem bi dem di nav parêzgehên Diyarbekir û Wanê û di nav sînorên Bedlîs, Cizîr, Colemêrg, Silopiya û Sêrtê de bûye. Di pêvajoya avakirina îdarî ya Şirnexê de divê ev rewş li ber çavan bê girtin. Derbarê avahiya îdarî ya Şirnexê de, di sala 1854’an de di nav Sancaxa Mêrdînê de xwediyê statûya bajarokekê ye, ku yek ji wan demên pêşîn e ku di belgeyan de behsa wê tê kirin. Ji sala 1869’an û pê de guhertinên îdarî yên li Şirnex de navçeya Cizîrê û Sêrtê de navçeya Eruhê di salnameyan de tên şopandin. Heta sala 1875’an Şirnex weke navçe ava bû, navçeya Erûhê girêdayî navçeya Sêrtê bû û navçeya Dêrgulê jî di nav de bû. Heta heman dîrokê navçeya Cizîrê jî girêdayî Lîwa Mêrdînê û Hecî Behram jî weke bajarokekî girêdayî Cizîrê bû. Piştî ku Şirnex bû navçe, salek şûnda Lîvaya Sêrtê girêdayî Bedlîsê bû û ji Diyarbekirê hat veqetandin. Bajarokên Goyan û Dêrgulê yên ku berê girêdayî Erûhê bûn jî bi navçeya Şirnexê ve hatin girêdan. Ev rewş nîşan dide ku sînorên rêveberiya Şirnexê car caran di ser Erûhê û ji ber vê yekê jî ber bi Sêrtê ve çuye (Ekîncî, 2011: 6).

Di dema ku ew ji navenda ku lê ne, daxwazên xwe û hewcedariyên xwe yên îdarî bi cih tînin, tê dîtin ku ji nişka ve nikarin biçin cihekî dûrtir û bi nedana bacên xwe an jî telgrafên giliyê navendê tehdîd dikin. Di vê belgeyê de tê gotin ku Şirnaxa ku bûye bajarok, di çaryeka dawîn a sedsala 19'an de jî vê statuyê diparêze. Ev guheztinên îdarî yên li Şirnexê ji nêz ve bi îfadekirina lihevnebûna pêkhateyên eşîrî yên li herêmê bi hev ve girêdayî ne. Giliyên bi vî rengî yên ji aliyê Wezareta Karên Hundir ve tên vê rewşê îspat dike. Di 6'ê Adara 1884'an de Şirnex bû navçeyeke girêdayî Sancaxa Mêrdînê ya Eyaleta Amedê. Di 11'ê Sibata 1887'an de biryar hat dayîn ku wek nahiye’yekî qeymeqamtiya Erûhê ya Bitlîsê ve were girêdan. Li hemberî vê guhertinê nerazîbûnên gel ji aliyê dewletê ve nehatin dîtin. Di 1'ê Kanûna 1888'an de Şirnex, vê carê bû navçeyek Diyarbekirê, bi daxwaznameya îtîrazê ya gelê ku li dora kurê Aga-yî Sor li hev kom bûbûn, bi vî şekle tê qalkirin. Mihemedê Sor, li dijî daxwaza ku wîlayeta Diyarbekirê ve bê girêdanê ye, li ser vê yekê îtîraza ku ji ber nêzîkbûna Şirnexê ya bi Sêrtê re hat kirin rewa hat dîtin û biryar hat dayîn ku statuya wê ya weke bajarok a girêdayî Bitlîsê bidome (Ekîncî, 2011: 7).

Gülenç (2013: 59) dibêje, prensîba bingehîn a gelê Şirnexê ku komeke wekî eşîrê bi nav dike ew e ku ev kom ji heman parêzgeriyê tê. Eşîrên ku li Şirnexê dijîn, piştî ku herêm di sedsala 16. de ket bin serweriya Împaratoriya Osmanî, hebûna xwe di bin desthilatdariya Osmaniyan de domandin. Di encama têkçûna şerê 1877-1878-an a Osmanî-Rûsyayê ya di serdema Ebdulhemîdê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

Li gorî vê yekê Şirnex di 23'ê Tîrmeha 1914'an de bi pêşnûmeya ku di 11'ê tîrmehê de ji aliyê Lijneya Giştî û Meclisa Mezin a Neteweyî ve bi îmzeya Sultan Mehmed Reşad, Wezîr Mehmet Saîd û Wezîrê Karên Hundir Talat Paşa ve hat qebûlkirin, di 23'ê Tîrmeha 1914'an de careke din bû navçe. Piştî ku hat diyarkirin ku Şirnex ji pola ewil bûye bajarok dema ku wek bajarok girêdayî Bedlîsê bû, tiştekî ecêb e ku Şirnex wek bajarok nehat qeydkirin, ji bo ku bizanin ew ji kîjan gundan pêk tê di 9'ê Tîrmehê 1914'an de ji Wezareta Karên Navxweyî lêpirsîn hat xwestin. Di encama vê lêkolînê de tabloyek nifûsê bi kêmasiyên wê re hat amadekirin. Lê tê dîtin ku di sala 1920'an de jî heman pirsgirêk berdewam dike, ji ber ku pêwîste ev daxwaz bê dubarekirin ku navçeya Şirnexê ji kîjan navçeyê hatiye veqetandin û tabloya nifûsê bê şandin. Dema ku her du tarîx bi baldarî werin lêkolîn kirin, meriv dikare texmîn bike ku dewleta di serdemên ku ji bo wan hesab tê xwestin de tevliheviya du şerên mezin jiyaye -yek Şerê Cîhanê yê Yekemîn û ya din Şerê Serxwebûnê bû- kêmasiya burokrasiyê û çima ev hewcedariya tê xwestin 6 salan nekariye pêk were (Ekîncî, 2011: 8).

Şirnex, ji nîveka sedsala 19'an vir ve di pêkhateya îdarî ya Osmanî de, carna bi statûya bajarok û carna jî bi statûya navçeyekê, di navbera sînorên Bedlîs, Diyarbekir û Mûsilê de bi pêş û paş ve diçe. Bi van guhertinan Împaratoriya Osmanî xwest bi bicihkirina eşîrên koçer ên gerok desthilatdariyeke navendî ava bike. Bi vî awayî bi afirandina nîzama ku tê xwestin di rêveberî û bacê de, armanca ku ji Tanzîmatê tê xwestin di warê nîzama giştî û hilanîna leşkeriyê de pêk were. Sedema herî girîng a têkçûna Tanzîmatê ya li herêmên Rojhilat û Şirnexê jî ew bû ku rêveberiyên li vir bi salan e bi awayekî navendî bi rêve neçûbûn û nêzîkatiyên lihevnekirina pêkhateyên eşîrî yên li hemberî rêveberiya navendî bû. Mebest ji vê neliheviyê bi giştî nexwestina eşîran e ku ji bo bac û leşkeriyê bên dûrketin (Ekîncî, 2011: 9).

Ji aliyê sînorên xwe ve beşek ji parêzgeha Şirnexê dikeve Rojhilatê Anadoluyê, beşeke din jî dikeve başûrê rojhilatê Anadoluyê. Xaçerêya Şirnexê ya ku di nav sînorên Tirkiyeyê de ye, bi Îran û Iraqê re ye, nîşan dide ku herêm xwedî girîngiyeke stratejîk e. Dema li rabirdûya dîrokî ya Şirnexê dinihêrin, hin çavkanî diyar dikin ku navê Şirnexê ji navekî eşîrî tê. Lê navê Şirnexê ji sedsala 19'an de wekî navê gundekî hatiye binavkirin. Ji ber ku eşîran ola Îslamê kirine şêwazê jiyanê, ji bo gelê Kurd ên li vê herêmê dijîn, bi Îslamê re hevdîtin pêk tên (Yaman, 2021: 66).

Şirnex di sedsala 19'an de bi navê xwe di nava avahiya îdarî ya Osmaniyan de bûye. Li ser sînorên niha yên parêzgehan bi navê Şirnex, ji aliyê

bûye sedema belavbûna belge û kaxezên di nav saziyên dewletê de. Ji ber vê yekê, ji bo parastina qeydên berê yên li Împaratoriya Osmanî, arşîveke nûjen a bi navê "Hazine-i Belge" hat avakirin û "Odeya Belgeyan a Bâb-ı Alî" hat avakirin da ku herikîna birêkûpêk a belgeyan di navbera parêzgeh û parêzgehan de were misoger kirin. Di vê çarçoveyê de li ser eşîrên koçer ên serdema Tanzîmatê gelek belge hene. Di belgeyên "Sadaret", "İrade", "Meclis-i Vala" û "Defterên Ayniyatê" yên ku di derbarê eşîran de xwedî girîngiyeke bingehîn de, li ser çareserkirina pirsgirêkên ku di navbera eşîrên koçer û dewletê de derketine qeyd hatine tomarkirin. Ji bilî van belgeyên din ên ku qeydên eşîran tê de têne girtin; "Defterên Temettuatê", "Defterên Nifûsê" û "Defterên Koçkirinê". Ji aliyê din ve her çiqas bi serdema Tanzîmatê re qeydên li ser eşîran zêde bûn jî, çavkaniyên ku alîkariya nîşankirina polîtîkayên giştî yên eşîran bikin, nehatin dîtin. Sedema vê yekê ew bû ku giliyên ji eşîrê ji hêla serokên eşîran ve hatine nivîsandin, ne ku mirovên eşîrê ve (Yaman, 2021: 32).

4. Eşîrên Şirnexê û Avahiya Îdarî Ya Şirnexê

Şirnex wek navê eşîreke herêma Botanê tê zanîn. Dikare were texmînkirin ku eşîrê di vê pêvajoyê de navê xwe daye herêma ku lê jiyaye. Tê texmînkirin ku li Cizîra Şirnexê de Hz. Nûh (a.s.) jiyaye û ji bo vê yekê Cizîr wek "Bajarê Nûh" tê zanîn. Her wiha tê îdiakirin ku di asûrî û kurdî de “Şernex” tê maneya “Şernekheş” ango cihê ku zexm tê zeftkirin û şer lê dijwar e û “Şernexaz” welatê aştîxwazên ku şer naxwazin. Dîroka rêveberiya Şirnexê di bin desthilatdariya Gutî, Babîl, Med, Asûrî, Pers, Sasanî, Emewî, Ebasî, Mervanî, Artûqî, Selçûqî, Sefewî û Osmanî de ava bûye. Li ser sînorên Şirnexê, di destpêkê de ji aliyê qada ku lê digirt di nava Dêrgul û Hecî Behramê de bû. Îfadeya “...ji xelkê Nahiyeyên Şirnexê yên ku li navçeya Hecî Behram a Sancaxa Mêrdînê dijîn...” di belgeyeke 1271 Hicrî (1854) de vê yekê nîşan dide (Ekîncî, 2011: 4).

Di sala 1514’an de piştî ku Yavuz Sultan Selîm di şerê Çaldiranê de Împaratoriya Safewî têk bir, herêma Şirnexê ket bin desthilatdariya Osmaniyan. Her çendî agahiyeke zelal bi dest neketibe jî jiyana bi cihbûyî li Şirnexê kengî dest pê kiriye, tê texmînkirin ku ev yek di heman serdemê de bi avakirina Alayên Hemîdiye re bûye, ku Ebdulhemîd ji hêza eşîran sûd werdigirt da ku desthilatdariya navendî misoger bike (Yaman, 2021: 66).

Şirnexa ku di dabeşkirina îdarî de wek bajarokek dest pê kir û car caran bi statûya xwe bû navçe, li ser sînorê sê parêzgehan di cihekî girîng de bû û di telgrafa ku waliyên Wan û Bedlîsê bi hev re şandibûn de diyar kir ku pêwîst e Şirnex ji aliyê ewlekariya herêmê ve bibe navçeyeke yekem, ev tişt hate gotin.

rêveberiya Nahiye were pêkanîn. Bi taybetî li Rojhilatê Anadoluyê ji serokên eşîran re statûya midûrê bajarokan hat dayîn û rêxistina eşîran veguherî bajarokekê. Bi vî awayî pratîkeke ku hem bi rêziknameyê û hem jî bi rêveberiya herêmî re ne eleqedar bû hate meşandin. Pratîka muxtarên gund û taxan beriya Tanzîmatê dest pê kiribu. Lê belê rêveberiya Nahiye nekarî bi awayekî berfireh were pêkanîn û ji vê rewşê ti encamên erênî derneket. Bin-navçe bi berfirehî nehatin avakirin û yên ku hatin avakirin jî bi tevahî nehatin birêxistinkirin. Li gelek bajarokan şert û mercên rêziknameya parêzgehan pêk nehat. Ligel hemû kêmasiyan, statûya bajarokî ya ku ji eşîran re hat dayîn, ji bo pêşîgirtina li serhildanan, komkirina bac û kêmkirina zirara koçeran li gundan bû. Ev pêkanîn ji xistina qanûnên feodal ên heyî wêdetir bi ser neket, lê di rêveberiya bajarokan de qonaxên balkêş zêde kirin. Mînak, Beytûşşebap, weke bajarokekî girêdayî Colemêrgê, xwedî rêveber bû û bi tevahî ne xweyî rêxistinekî bû. Di heman demê de, eşîra Hertûşiyan jî koçeratî dikirin û heman sînoran de jî, xwedî statuya bajarokî bû. Bi vî rengî, avahiyek îdarî ya balkêş bi du bajarok û du rêveberên bajarokan di navendek de û di nav heman sînoran de çêbû (Ekîncî, 2011: 4). Ev mînak di warê xebatên kontrolkirina îdarî ya nîştecih û koçeran a Şirnexê û pêkanîna rêveberiya Tanzîmatê de mînakeke balkêş dide.

Di Kanûna 1849'an de Sancaxa Hekariyê kirin parêzgeh û hewl hat dayîn ku Tanzîmat jî li wir bê bicihkirin. Di hewlê pêkanînên Tanzîmatê de, bi taybet jîyana mêrg-zivistanê ya eşîrên koçer, yek ji sedemên ku rêvebirina van deran zehmet dike ye. Di vê rewşê de ji bo avakirina rêveberiyê bi rêkûpêkkirina dabeşkirinê berdewam bû. Wek mînak di Sibata 1854'an de qeymeqamtiya Zaxoyê hat rakirin; Cizîr, Zaho û Mêrdîn di yek qeymeqamtiyê de kom bûne. Tevî tedbîrên ku hatine girtin, rewşa civakî-aborî ya herêmê, nêzîkatiya rêveberiyê ya serdemê û hwd. ji ber hin sedeman, rêziknameyên ku Tanzîmatê destnîşan kiribûn, li herêmê bi temamî nehatin bicihkirin (Ekîncî, 2011: 5).

Tevgereke din a sazûmanî ya ku di eşîrên di bin rêveberiya Osmanî de dihat dîtin, qeymeqamtiya eşîran bû. Ev pêkanîn di hin eşîrên mezin de hatiye bicihkirin. Armanca avakirina qeymeqamtiyên eşîran dabînkirina ewlehiyê, komkirina bacê û vegerandina yekitiya eşîra belavbûyî ye. Qeymeqamên eşîran bi personelên daîmî û bi pergala mûçeyê ku didin wan, dişibin saziyên fermî yên dewletê (Yaman, 2021: 35). Împaratoriya Osmanî de, li beriya Mehmûdê duyem de qeyd û belgeyên têkildarî yên eşîran bi sînor bû. Lêbelê, bi Mahmûdê duyem û Tanzîmatê re, di encama sîyaseta merkezîbûnê ya di rêvebirîyê de û guhertinên di naveroka zimên de, burokrasî leztir bû. Lezkirina burokrasiyê jî

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

qeymeqamên navçeyan (mîrên eşîran) ku ji aliyê hikûmetê ve ji bo serokatiya alayiyan hatibûn wezîfedarkirin, nexwendewar bûn. Ev kesên ku Osmaniyan rütbe û sernav daye wan, desthilatdariya xwe tenê li hember tiştên ku weke gef didîtin bi kar anîn û ew xistin bin serweriya xwe. Ji bo vê yekê, armanca avakirina Alayên Hemîdiyê çi dibe bila bibe, nekarî bigihije ya ku dihat hêvîkirin. Bi giştî ji bilî peydakirina pêwîstiya yekîneyên siwarî, yan ne bi bandor bûn yan jî bi çalakiyên neyînî cihê xwe di dîrokê de girtin. Eşîrên ku beşdarî merasîmê nedibûn û dûrbûna xwe diparastin piranî bûn. Di vê rewşê de bi eşîrên ku di nav alayan de cih digirin re nakokî derdiketin. Dema ku em li çalakiyên din ên neyînî dinêrin, em dibînin ku hêza ku dewletê daye wan ew hêz bi çalakiyên banditiyê hatiye îstîsmarkirin. Weke bikaranîna vê hêzê bi çekên ku dewletê, li dijî eşîreke din a ku beriya niha bi xwîna wê re heye, bikaranîye. Piranî ji bo bacê, an jî eşîrên ku di rewşa koçberiyê de ne rêyên wan bigrin, hatine bikaranîn. Asta hêza hin eşîran di Alayên Hemîdiye de pir zêde bû. Piştî ku ev alay di Şerê Balkanan ên 1912-1913'an de hatin bikaranîn, di sala 1908'an de navên wan kirin "Alayên Siwarî yên Eşîran" û piştre jî bi tevahî hatin belavkirin (Yaman, 2021: 41).

Ji bo ku cihê Şirnexê di parçebûna îdarî ya Osmaniyan de were fêmkirin, divê li ser ketina Rojhilat û Başûrê Rojhilatê Anadoluyê bi Împaratoriya Osmanî re û avahiya îdarî ya li wir hatiye çêkirin, were lêkolînkirin. Herêma ku Şirnex lê ye, herêmeke ku şerê Osmanî-Sefewiyan lê qewimî ye. Di sedsala 18'an de, avahîyên xweser ên eşîrên kurdan ên li Împaratorîya Osmanî taybetmendîyên xwe yên kevn parastin, lê hinekî wan zêdetir girêdayî bûn. Ev avahiya îdarî ya di bin desthilatdariya Osmaniyan de heta nîvê sedsala 19'an berdewam kir. Rewşa mirnişînan ya di bin kontrola dewletê de berdewam kir. Di wê demê de hê jî avahiya îdarî ya navendparêz têde tunebû. Mîrnişînan tenê ji Stenbolê re xizmetekî hindik dikirin. Mîrnişînên Kurdan, heta nîvê sedsala 19'an jî girêdayê Împaratoriya Osmanî man. Lê belê, beylerbeyê ku di hiyerarşiya îdarî de di ser mîrnişînan re bû, dikaribû ji hukûmeta navendî daxwaz bike ku li hember her tiştê ku ew ji bo rêveberiya parêzgehê xeter dibîne, hêza leşkerî bikar bîne. Mînaka vê ya herî zelal serhildana ku Mîrê Botanê Bedirxan Beg li dijî Împeratoriya Osmanî daye destpêkirin e (Yaman, 2021: 43).

Di heman demê de hewl hat dayîn ku bajarok bên avakirin, ku ew niştecihên girêdayî navçeyên ku ji yekbûna çend gundan pêk hatine. Naîbekî ku ji aliyê dadwerê navçeyê ve hatibû tayînkirin, li ser navê dadger wekî rêveberê bajarok şaredarî bi rê ve dibir. Ji bo kontrolkirina eşîrên li rojhilat jî xwestin

re rêveberek nehatiye tayînkirin. Lê endamên eşîra Cîhanbeylî yên li heman herêmê ji serokê xwe Alîşan Bey ne razî bûn. Li ser vê nerazîbûna gel, rêveberiya dewletê sernavê "eşîra mîr" a eşîra Cîhanbeylî ji holê rakir û ji bo eşîrê pergala muduriyetê ava kir. Bi demê re, rêvebirina eşîran bi rêya midûriyetan encamên erênî derêxistîye holê (Yaman, 2021: 34-35).

3. Alaya Hemîdiyeyê Eşîrên Kurdan

Di salên 1840'an de, Împaratoriya Osmanî hema hema polîtîkayên xwe yên îdarî berevajî kir û berê xwe da avahiyek navendî. Mehmûdê duyem, ji bo ku li Rojava serweriya aborî û leşkerî bi dest bixe û li Rojhilat di şerê li dijî hêzên wekî Rûsya û Îranê de serketî be, li Rojhilat û Başûrê Rojhilat jî di nav de, li gelek deverên welêt rêziknameyên nû destnîşan kir. Di vir de armanc ew e ku dewlet bi temamî li ser mîrektiyên kurdan serwer bibe. Di avahiya îdarî de, rêveberên asta wan nizim û walî jî dest bi statûya bilind kirin. Ji vê gavê û pê de, eşîrên ku wekî mîrnişînan tevdigerin, hatin asteng kirin. Heta hilweşîna Împaratoriya Osmanî, rêveberiyê bi bandor li ser eşîrên kurdan kontrola xwe kêm nekir. Nîşana pratîkî ya vê rewşê jî Alayên Hemîdiyeyê ye ku bûye şaxekî artêşa Osmanî (Yaman, 2021: 44).

Siwarên Alaya Hemîdiyeyê de modela Kazak'an hatiye girtin, ji eşîrên tirkan û ji eşîrên kurdan yên koçer û nîvkoçer pêk dihat. Kontrola siwarên di alayan de dane serokên eşîrên wan. Her yek ji eşîrên mezin ên ku li hev kiribûn ku beşdarî alayan bibin, bi giştî ji 800-1000 kesan pêk dihat. Perwerdeya van yekîneyan ji aliyê efserên artêşa nîzamî ya Osmaniyan ve dihat dayîn. Alayan xwedan tevgera birêkûpêk nebûn û tenê ji bo dema ku xizmet dikirin mûçe dihatin dayîn. Di demeke kurt de hejmara alayan zêde bû. Hejmara alayan di sala 1892 de 40, di 1893 de 56 û di 1899 de 63 bûye (Yaman, 2021: 40).

Dewleta Osmanî ya wê serdemê rutbeya "Mîrlîva" da serokên eşîrên ku beşdarî alayan bûn û desthilatdariya wan xurt kir. Di Alayên Hemîdiye de serokên eşîrên mezin û bi hêz hene. Ji vana ya yekem eşîra Milan e ku hezar konên wê di bin serokatiya Îbrahîm Paşa de li Wêranşarê hene. Di vê eşîrê de çar Alayên Eşîrên Hemîdiyan hebûn ku ji eşîrên Varto, Karliova û Bulanîkê pêk dihatin. Ya duyemîn Mîrlîva Huseyîn Paşa ye, seroka eşîra Heyderan a li Patnosê ye. Di bin fermandariya Huseyîn Paşa de li Patnos û Wanê pênc alayên eşîran, li Agiriyê 5 û li Eleşkirtê jî yek alayên eşîran hebûn. Ya sêyemîn jî eşîra Hesenan bû ku li Melezgirtê ji şeş alayan pêk dihat. Di nav eşîrên din ên ku alayan ava kirine de, du alayên eşîrên Zirkan, yek ya eşîra Karaçekî û du alayên eşîrên Berazan hebûn. Her alayek nêzikê 1200 siwaran pêk dihat. Lê belê

hatin avakirin. Di derbarê armanca rêxistinkirina Alayên Hemîdiye de lihevkirinek tune. Li gorî hin îddîayan, Alayên Hemîdiyeyê ji bo pêşîgirtina li tevgera neteweyî ya ermenî, li gorî hin îddîayên din jî ji bo ku eşîrên kurdan li dijî leşkerên rûs ên li Rojhilatê Anadoluyê wekî hêzeke astengkirinê bikar bînin, hatine damezrandin. Ji b ovan armancan Evdilhemîdê duyem di sala 1890'an de Alayên Hemîdiyeyê ava kir. Berî her tiştî, kêrhatî ye ku em rave bikin ku alayên yekîneyên ji ber nebûna siwaran di artêşê de wekî piştgirî hatine damezrandin. Komên herî guncaw ji bo vê yekê eşîrên kurdan bûn, ku ji ber koçeriya xwe bi hostayî hesp û çekan bi kar dianîn. Eşîr ji bo vî karî ji leşkerên asayî kêmtir buha bûn. Her wiha Împaratoriya Osmanî avahiya îdarî de guncav dît ku eşîrên ji Alayên Hemîdiye pêk tên bi dayîna erkên weke parastina nîzama giştî û berhevkirina bacê, bi awayekî sazûmanî tevbigerin û bi vî awayî xwestin ku girêdana eşîrên herêmê bi gelê herêmê re xurt bikin. Sedemeke din a girîng jî ew bu ku Ebdulhemîdê duyem xwest van alayan, ji ber kesayetiya xwe ya olî siyaseta "Yekîtiya Îslamî" ava bike (Özcoşar û Ertekin, 2019: 24-25).

Hemû mîrnişînên kurdan ên ku desthilatdariya xwe ava kiribûn, bi stratejî û hêza leşkerî ya ku Împaratoriya Osmanî pêş xistibû, hatin tunekirin. Dema ku yekîtiya mîrnişîn û eşîran dest bi perçebûnê kir, lêkolîna avahiyên eşîran hêsantir bû. Bi rastî dema ku em li organîzasyona navxweyî ya eşîran dinêrin, fikra ku ew "afirandî yên dewletê" ne, dibe ku girîngiyê bi dest bixe. Weke mînak dema em li sedema vê rewşê dinêrin, em dibînin ku îhtimaleke mezine her eşîrek di her gav bi eşîrekî din an jî dewletekê re bikeve nava nakokiyan. Di dîrokê de dewletê ji bo serdestiya li ser eşîran bike û bidomîne serî li rêbazên curbecur daye. Eşîran jî nemaze pêwîstiya piştgirî û tifaqa dewletên bihêz daxwaz kirine (Bruinessen, 2015: 200).

Osmaniyan herêmên niştecihbûna eşîran tespît kirin e. Ji ber pêkhatina xwe li qadeke berfireh belav bûne, eşîr di bin pergala darayî û îdarî de bûne û weke navçeyan jî sancaq hatine birêvebirin. Lêbelê eşîrên kurdên rojhilat di nav rêxistinên parêzgehan de nînin. Rêveberiya Osmanî, ji sedsala 16'an vir ve statuya sancak û kazayê daye eşîran. Bi vê tetbîqata ku di sala 1842'an de bi qanûnên dewletê di meriyetê de bû, ji eşîran re statûya navçe û "midûriyetên eşîran" hatin dayîn û hîn zêdetir hatin modernîzekirin. Rêveberên eşîran ji aliyê navendê ve dihatin tayînkirin. Li vir armanc ew bû ku di eşîrê de îstîsmar, keyfî û berhevkirina bacê ya neqanûnî bê astengkirin. Dewlet li ser razîbûna endamên eşîrê dişopand ku ew ê ji kîjan eşîrê re rêveber tayîn bike. Mînak ji ber ku endamên eşîra Mirveysan ji serokê xwe Abdurrahman Bey razî bûn, ji vê eşîrê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

hikûmetê ji bo seferê dihat gazîkirin, ew tevî hêzên eşîrî yên girêdayî sancaqê tevlî beylerbeyê dibûn (Ekîncî, 2011: 3).

Piştî ku Împaratoriya Osmanî li herêmê serdest bû, Diyarbekir wekî parêzgeh hate qebûlkirin. Lê belê di statuya sancaqê de li gorî pêkhateya civakî, erdnîgarî û siyasî ya herêmê hin cudahî hatin çêkirin. Li gel sancaqên Osmanî yên klasîk, sancaqên Ekrad û Hikûmetê jî li parêzgeha Diyarbekirê bûn. Mîrnişînên kurdan jî di nav vê avahiya îdarî de bûn (Yaman, 2021: 37).

Ji bo dîroka siyasî ya Osmaniyan, eşîrên kurdan carna wek faydeyekî mezin, carna jî wek pirsgirêkekî hatiye dîtin. Mînak, eşîran di gelek şeran de, bi taybetî şerê bi Safewiyan re, wekî hêzeke leşkerî destkeftiyên mezin dane Împaratoriya Osmanî. Di dîroka Osmaniyan de têkiliya herî girîng a bi eşîrên kurdan re, bêguman serdestiya Yavuz Sultan Selîm a li ser Mîrnişînên kurdan, bi rêya Îdrîs-î Bitlîsî ye. Têkiliyek din a girîng jî Alayên Hemîdiyê ye ku Abdulhamîdê duyem bi ser navê xwe ava kiriye (Yaman, 2021: 39).

Sedema pêşxistina têkiliyên Împeratoriya Osmanî û Mîrnişînên Kurdan, gefên hundir û derve bûn. Yavuz Sultan Selîm di sala 1514'an de, ji bo ku Şiîtî ji Rojhilatê de neyê aliyê Anadoluyê ve dijî Safewiyan seferek pêk anî. Herwiha ji bo rawestandina eşîrên Elewî ku gefeke navxweyî bûn, bi eşîrên sunnî re lihevkirinek çêkir. Eşîrên kurd ku piraniya wan sunnî ne, beşdarî peymanê bûne. Bi vî awayî, Mîrnişînên Kurdan di şerê Çaldiranê de li kêleka Osmaniyan şer kirin. Di serdemên paşerojê de, dema ku têkiliyên di navbera Mîrnişînên Kurdan û Împaratoriya Osmanî de xirab bûn, îmtiyazên ku ji Mîrnişînan re hatibûn dayîn, ji wan hate standin. Sedema herî mezin a vê xirabûnê, di serdema Mehmûdê duyem de, di hewldana nûjenkirinê de avahiyeke navendîparêz hate tercîhkirin e. Ji ber ku di vê sîstemê de cîhê avahîyên xweser tunebû, Mîrnişînên kurdan wek tehdîd dihatin dîtin. Di vê rewşê de Mîrnişînên ku dest bi serhildanê kirin, li hemberî Osmaniyan bi ser neketin. Mîrnişînên Kurdan ji holê rakirin, lêbelê eşîrên ku mîrnişîn ava kiribûn, wan hebûna xwe domandin (Yaman, 2021: 39).

Hilweşîna mîrnişînan û derketina pêş ya eşîran, kontrola Osmaniyan li ser van avahiyan (eşîran) siviktir kir. Ji ber ku eşîrên kurdan, ku berê ji aliyê mîrnişînan ve dihatin birêvebirin, êdî ji aliyê sancakbeyî, beylerbeyî û mîrên ku rêxistina îdarî ya Împaratoriya Osmanî ve dihatin rêvebirin. Lê piştî hilweşandina mîrnişînan, Împaratoriya Osmanî nekarî valahiya herêmê bi tevahî tije bike. Dema ku netewên ne misilman (ermenî, asûrî, keldanî) tevî hin eşîrên kurdan li herêmê bi bandor bûn, di serdema Ebdulhemîdê duyem de 'Alayên Hemîdiye'

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ فەکولینێن کوردی

aliyê eşîr û navdaran ve hatibû hilbijartin. Şah Elî Bey û 12 axayên kurd ên pê re çûne cem Mîrê Sefewî Şah Îsmaîl û bi wî re soza dilsoziyê dan. Lê belê Şah Îsmaîl ew girtin û avêtin zindanê û birayê Mehmed Xan Ustaclu Ulaş Bey ji bo rêvebirina herêma Cezîrê şand herêmê. Dema ku Şah Alî Bey rêya revê ji zindanê dît, li dijî Ulaş Bey şer kir û Cizîrê dîsa bi dest xist. Hakimê Cizîrê Şah Alî Bey û hakimê Bidlîsê Emîr IV. Şeref Bey (1485-1533) girêkên dostanî û biratiyê de xurt bûn. Dema ku Şah Elî Bey pê hesiya ku ne mimkûn e ku bi serê xwe hukum bike, ji bo ku hebûna xwe biparêze pêwîstî pê dît ku bikeve bin parastina dewletek bihêz. Ji ber vê sedemê li şûna rêveberiya Sefewî ku dewleteke şîî bû, osmaniyên jî ku gelê ehle sinnet bûn dewleta Osmaniyan tercîh kirin. Wî ev rewş bi rêya Emîrê xwe ji Stenbolê re ragihand. Bi vî awayî, Emîr Şeref Bey û Şah Alî Bey bi hev re dilsoziya xwe ya ji bo Împeratoriya Osmanî ragihandin (1515) (Gülenç, 2013: 18).

Têkoşîna di navbera Împeratoriya Osmanî û Safewiyan de ji bo serdestiya li herêma rojhilat bi giştî, çaryeka yekem a di sedsala 16'an de bûye. Têkoşîna Safewî-Osmanî ya ji şerê Çaldiranê di sala 1514'an de ye û heta Hezîrana 1517'an di encama têkçûna teqez a Safewîyan de û vekişîna wan a gav bi gav ji Anatoliyê pêk tê. Ji vê tarîxê û pê de, xebatên avakirina îdarî yên Împaratoriya Osmanî li rojhilat û başûrê rojhilatê Anatolyayê bi guhertinên dem bi dem heta dawiya Împeratoriya Osmanî berdewam dike. Di 4ê Sermaweza 1515'an de bi pêşniyara Îdrîs-î Bitlîsî û tayînkirina Biyiklî Mehmet Paşa ji bo Beylerbeylika Diyarbekirê, cara ewil rêveberiya Osmaniyan li vir ava kirin. Dû re 37 bajarên herêmê ketin nav dabeşkirina îdarî. Xala ku di dabeşkirina îdarî ya yekem de balê dikişîne ew e ku Rojhilatê Anadoluyê ji ber bandora Safewiyan di bin îdareya Eyaleta Diyarbekirê de hatiye organîzekirin. Paşê, bi avakirina parêzgehên Erzirom, Wan û Reqqayê, bi saya belavkirina wan parêzgehên nû de barê îdarî yê li ser parêzgeha Diyarbekirê hat sivikkirin. Piştî ku Împaratoriya Osmanî li herêmê serdest bû, ji bo mayîndebûna wê siyaset û şêwazê rêveberiyê pejirand. Modela rêveberiya navbirî ya ku rêveberiya konfederalîzma bêdestûr a ji eşîrên ku bi sedsalan li herêmê hebûn hilweşand û xiste nava avahiya xwe ya navendî. Di vê modela îdarî de du şêweyên bi navê sencaqê Yurtluk-ocaklık û sancaqa hikûmetê hebûn. 23 Sancaqên Yurtluk-Ocaklık sancaq in ku ji ber xizmetên wan milkiyeta sancakan ji xanedana mîrektîyan sencaqan re maye, li wir serjimarî hatiye kirin, li wir timar û fiîlî hebûne. Ji aliyê din ve sancaqên hikûmetê ew sancaq in ku ji ber xizmetên wan ji bo desteserkirina mal û milkên wan hatine dayîn, lê serjimar nehatine kirin û ji ber vê yekê jî timar û zeamet nehatine sepandin. Dema ku rêvebirê sancaqa

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ فەکولینێن کوردی

girîng ên pêkhateyên eşîran wiha rêz bikin: a) Eşîr wek saziyeke civakî xwedî avahiyeke li ser kevneşopiyan e, b) Eşîr xwediyê avahiyeke civaka girtî ye, c) Eşîr îro jî taybetmendiyên xwe yên çandî diparêze, d) Eşîran de jiyana koçerî-nîvkoçerî heye, e) Dilsoziya bi desthilatdariyê re, guhdana bêkêmasî û statûya cewherî şêwazên tevgerê yên serdest ên eşîrê ne.

2. Serdema Împeretoriya Osmanî

Hebûna eşîrên Kurd, ku ji berê heta niha li Rojhilat û Başûrê Rojhilatê Anadoluyê heye, ji aliyê siyasî, civakî û aborî ve xwedî roleke mezin bune. Hebûna qedîm a eşîrên kurdan li herêmê tê zanîn. Eşîrên Kurdan di sedsala 16'an de, di dewletan re zêdetir rû bi rû mane. Baxusus Împaratoriyên Osmanî û Îranî di sedsala 16'an de, bi polîtîkayên xwe yên berfirehbûnê serketî bûn, vê carê li herêmên ku eşîrên Kurdan lê dijiyan rastî hev hatin. Împaratoriya Osmanî bi stratejiyên xwe yên serkeftî weke aliyê serketî li herêmê serwer bû. Împaratoriya Osmanî, serok û rêvebirên girîng ên eşîrên Kurdan kişandiye ser aliyê xwe, salên pêş de tenê ji bo guhertinên piçûk ên ku li ser sînoran çêdibin, ji bo wan Îranê re rû bi rû maye (Bruinessen, 2015:205).

Safewî di encama Şerê Şarûrê de ku di sala 1501'an de li hember Akkoyunluyan bi ser ketin, herêmên Rojhilat û Başûrê Rojhilatê Anadoluyê û hemû axên di navbera Bexda û Mereşê de bi dest xistin. Piştî vê tarîxê, bi darê zorê şiîtîkirina Dewleta Sefewiyan li Anatoliyê bandor li Împeratoriya Osmanî kir. Her wiha kurdên sunnî bêzar kir û metirsiyeke mezin li ser yekrêzî û yekrêziya cîhana îslamî ya sunnî çêkir. Şah Îsmaîl di sala 1508'an de hat herêma Cezîrê. Ji bo têkbirina Safewiyan artêşek şand, lê Emîr Şeref (1508-1512) ku di vê heyamê de Mîrê Cizîrê bû, ordiyên Sefewiyan têk bir. Li ser vê yekê Şah Îsmaîl leşkerê begên "Kurdçu Başî" şand ku bi Emîr Şeref re şer bike û Cezîrê bi dest bixe. Serfermandarê vê artêşê Tekelü Yegân Bey bû, ku di wê demê de leşkerekî pir navdar bû. Lê ev artêş jî ji aliyê Emîr Şeref Bey ve hate têkbirin. Tevî ku çend seferên din jî li dijî Cezîrê hatin kirin, lê artêşa Sefewî her carê têk çû. Safewiyan tenê piştî mirina Emîr Şeref Bey di sala 1512'an de karîbûn herêma Cezîrê bi dest bixin. Şah Îsmaîl mîrnişînên li ser axa Kurdan ku girtibûn betal kir û mirovên xwe wek rêvebir destnîşan kir. Wî gelên herêmê wek hukumdar destnîşan kir, wî li şûna malbatên esilzade yên kevn, hevrikên wan ên bi statûya jêrîn tercîh kirin. Wî serhildanên Emîrên Kurd ên ku li hember vê siyasetê li ber xwe didin an jî hewl didin ji bo serxwebûnê têbikoşin, bi xwînî tepeser kirine. Piştî mirina Emîr Şeref di sala 1512'an de eşîra Botan dikeve şûna wî. Di şûna wî de birayê wî Şah Alî Bey bin Emîr Bedir (1512-1524) ku ji

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Hay û Rondot, ku karbidestên hikûmetê bûn, di çavdêriyên xwe yên li Rojhilata Navîn de avahiya eşîrî û taybetmendiyên sazûmanî yên eşîrê lêkolîn kirin e. Li gorî wan, eşîr federasyon in ku bi armanca parastina endamên xwe li hember êrîşên derve û domandina şêwaza jiyana kevneşopî, bi kombûna civakan pêk tên. Dibînin ku hin eşîr xwedî serokek taybetî nînin, hin eşîran ji yekê zêdetir serok hene. Hin cihan eşîr li deverek mezintir belav dibin û di bin yekîneyan de têne dabeş kirin. Li gorî wî, eşîr; ew civakên ku cîhanek piçûk a hundurîn in, saziyek kevneşopî-muhafezekar in, ku li ser bingeha mekanîzmayek şer a berevaniyê ye, û li hember komên qels ên xwedî taybetmendiyên mîna hev xwedî hestên serdest in (Derb.:Yaman, 2021: 29). Eşîr ji ber avahiya xwe wekî "civaka seretayî" tê qebûlkirin. Eşîr di bin beşan de hatiye dabeşkirin û her yek ji wan bi pêşengên wekî serok û mezinan tê temsîlkirin. Di pêvajoya sazûmanî ya pêkhateyên eşîrî de, serokatî ku ji bavê derbasî kurê bûye, mînakên bi vî awayê jî hene.

Gülenç (2013: 58) dibêje Martin Van Bruinessen ji me re, ku ev kes bi lêkolînên xwe yên li ser kurdan tê naskirin, eşîrên kurdan wek yekîneyeke civakî-siyasî ya xwedan avahiyeke navxweyî ya yekta, li ser bingeha bav û kalên hevpar ên rast an jî tê texmînkirin, li ser bingeha xizimtiyê û bi giştî bi yekparebûna axê ve hatine rêxistinkirin, pênase dike. Wan eşîran di bin eşîrên din de dabeş dike û yekîneyên piçûktir ên wekî qlan, xanedan û wekî din ava dike. Dîsa gorê wî Minorsky, eşîra kurdan wekî civakek an komek civatan pênase kiriye. Ji bo parastina endamên xwe li hember êrîşên derve û domandina adet û şêwaza jiyanê ya kevnar ava bûne. Li gorî Minorsky, eger di ereban de girêkên xwînê (neseb) pişta eşîrê çêbike, di eşîrên kurdan de ev fonksiyon, herêma ku mirovên di bin serokekî de dijîn pêk tê. Gülenç dibêje li gorî David McDowall, yekitiya eşîrên kurdan li ser bingeha kesên ku xwedî heman girêdanên xwînê û yekparçeyiya axê ne, pêk tê. Dawid daxuyand ku xizm û têkiliyên eşîrên kurdan ji eşîrê bi eşîrê ve ji hev cuda ne û ji ber vê yekê dabeşkirina eşîrên kurdan zehmet e. Lê bi giştî wî eşîrên kurdan di bin serokatiya axa û şêxan de kire sê çîn: *qonfederasyon, eşîr û binerd*.

Ji ber ku hebûna dewletê di civatên eşîran de qels e, eşîr desthilatdariyê pêk tînin. Serokên eşîran dikarin mirovên ku bi eşîrê ve girêdayî ne rêve bibin. Civakên kevneşopî di nav xwe de çand, ziman, xizmên etnîkî hwd. li ser beşan hatin dabeşkirin û li gorî taybetmendiyên wan tên lêkolînkirin. Hate diyarkirin ku pêkhateyên eşîran di bin beşan de têne dabeşkirin û ev parçebûn hevdû hevseng dikin. Yaman (2021: 30) dibêje em dikarin taybetmendiyên civakî yên

Gorê wî eşîrên ereb û kurdan tîpa eşîra qebîleyan, eşîra kurdî ji eşîra erebi cudaye, eşîra kurdî li ser binaxeyê erd u cografiyayê hatiye pêk anîn, le ya erebî li ser xwîn u xizmtiyê ye. Eşîrên tirk jî dikevin tîpa eşîra parêzgehan (Gökalp, 2011: 27-28).

Têgeha eşîrê ne bi têgeha "eşîr"a ku di erebî de heye, lê bi maneya "aşîra" ku di vî zimanî de heye, derbasî tirkî bûye. Di vê çerçoveyê de di tirkî de eşîr bi maneya eşîr an eşîra bi jîyana koçerî an jî nîvkoçerî tê bikaranîn. Rêza ku di qeydên Osmanî de ji serî heta binî hatiye nîşandan wiha ye: "qabîle-eşîr-civat-oymak-oba" (Yaman, 2021: 28). Eşîr peyveke erebî ye û bi maneya "qebîle" tê bikaranîn û herwiha behsa civateke biçûk dike. Di tirkî de ji bo hêmanên koçeran pir dihat bikaranîn û bi taybetî di dema Osmaniyan de bûye navê civateke li jêrê boy'ê û li ser civakê. Rêxistinên ku di qanûn û belgeyên Osmaniyan de bi giştî wek "koçer" an jî "yörük" hatine tomarkirin, ji serî heta binî, wek boy, qebîle (taife), eşîr, cemaet, tax, oba hatine dabeşkirin (Gülenç, 2013: 57). Di aliyê din de peyva eşîrê, ku di zimanê Kurdî de zede tê bikaranîn, tê îddîakirin ku di jiyana koçeratiyê de hatiye: peyva 'eyar' û 'şîr'ê zede buye. 'Eyarşîrk', an jî 'eyarşîr' di Kurdîya koçeratiyê de peyveke zindîye, ihtimale ku ji vê jiyanê zêde bûye.

Bruinessen di lêkolînên xwe de qala pêkhateyên eşîrî yên Tirkiyê û welatên derdorê wî de dike. Bi taybetî di berhema xwe ya bi navê "Axa, Şêx, Dewlet" de rewşa eşîran di pêvajoya dîrokî de lêkolîn kiriye. Daxuyaniyên Bruinessen ên der barê eşîrê de wiha ne: "Eşîr, yekîneyeke sosyo-polîtîk e û li ser bav û kalekî hevpar yê ku rast an jî rast tê fikirîn, xwedan avahiyek navxweyî ya yekta ye, bi gelemperî bi yekparebûna axa xwe ye, li ser bingeha xizmitiyê hatiye organîzekirin. Bi awayekî xwezayî, eşîrên mezin jî di bin eşîrên piçûk de têne dabeş kirin. Ev binkom careke din di nav yekîneyên piçûktir ên wekî qebîle, xanedan û yên wekî wan de têne dabeş kirin" (Bruinessen, 2015:82).

Di aliyê din ve hin xebatan de eşîr wekî rêxistinek li ser bav û kalên xeyalî-efsaneyî hatiye pênase kirin. Ev pênase bi rastî pir bi maqûl xuya dike. Ji ber ku dema em li pêkhateya hemû eşîran dinêrin, kesayetiyek (bapîr) bilind heye ku ew hemû girêdanên xwe yên xwînê jê re esas digirin. Hin endamên eşîrê jî bawer dikin ku bav û kalên wan neviyên pêxemberan in. Ev îdia dişibihe rewşa berhema Anderson ya bi navê "Civatên Xeyalî", ku tê de kesên çi nêzîk û çi dûr ku qet hevdu nedîtine, bi hebûna kesên din bawer dikin ku heman bawerî û prensîban bi wan re parve dikin. Lê belê yekparebûna axê ya di pêkhateyên eşîran de ev îddîa xistiye paş (Yaman, 2021: 29).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

Destpêk

Eşîr di encama jiyana koçeriyê û parastina li hember xetereyan de derdikevin holê. Digel ku xêz an xizm bi gelemperî di avakirina eşîran de girîng e, carinan ew dikare ji komên cihêreng ên ku li herêmek diyar dijîn lê ne têkildar pêk tê. Li herêmên ku kurd lê dijîn, an jî mirovên ku li bajaran bi cih û war dijîn, gelek komên ku koçertiyê dikin jî hene. Nayê zanîn ku ev komên bi avahîyên eşîrî çiqasî li herêmê desthilatdar in. Lê dema ku em li agahiyên ku ji çavkaniyên nivîskî hatine girtin dinêrin, tê dîtin ku di serdema Osmaniyan de mîrekiyên herêmê hebûne û li hin navendan bi şêweyekî rûniştî dijiyan. Aliyê din ve beşeke girîng a şêniyan jî li gorî demsalan koç kirine û bi xwedîkirina heywanan re mijûl bûne.

Di vê lêkolînê de balê dikişîne ser ka eşîr çi ye, ku di nav kurdan de aliyekî girîng ê pêkhatina civakî ye, di dema Osmaniyan de riya wê çawa bû û li Şirnex û derdora wê kîjan eşîran hebûna xwe domandin e. Eşîra Şirnexê jî ji malbatên ku li navenda Şirnexê hebûna xwe didomînin pêk tê, ji aliyê pêkhatin û zindîtiya xwe ve xwedî taybetmendiyên balkêş e.

1. Di Pêvajoya Dîrokî de Eşîr

Derbarê koka eşîran de gotinên curbecur hene, lê di vê mijarê de dema zêde kevin de tu belge nehatine dîtin. Yên ku îdia dikin ku ew ji civaka seretayî ye û tenê di Serdema Navîn de bûye parçeyek ji pergala feodal jî hene. Navên eşîran û warên wan di nav sedsalan de gelek guhertin derbas bûne. Navên yekem a van eşîran di sedsala 16'an de Şerefnameyê de heye. Emîr Şeref Xanê Bidlîsî ku di dawiya sedsala 16'an de hukum kiriye, berhema xwe ya bi navê Şerefname ku bi farisî hatiye nivîsandin, di sala 1597'an de qedandiye. Di vê berhemê de agahiyên berfireh li ser bav û kalên civak û gelên Ekrad, eslê wan, rewş û pêşketina wan di serdemên cih û navên eşîrên li vê herêmê hene. Ji bilî vê Evliya Çelebî sedsala 17'an de "Seyahatname" ya ku wî nivîsandiye, yek ji çavkaniyên herî balkêş ên li ser vê herêmê ye (Öğmen, 2009: 2).

Yekemîn xebatên civaknasî ên birêkûpêk li Tirkiyeyê yên Ziya Gökalp in. Gökalp eşîran wek "komên qewmî" dete nasîn. Têgeha eşîr, li ser bingeha têkiliyên xizimtiyê ye, di nav de hem taybetmendiyên malbatî û hem jî yên siyasî hene (Gökalp, 1992:24-25). Ziya Gökalp di pirtûka xwe ya bi navê 'Lêkolînên Civaknasî ên li ser Eşîrên Kurdan' de bi giştî eşîretê dabeş dike. Li gorî Gökalp, eger navenda giraniya eşîrekê di semiye/malbate (qebîle) be, ew eşîra semiyewî/malbatî ye; eger navenda giraniyê li neseb be (xizm an nifş) ew eşîra şeklî ye. Navenda giraniyê di amara (konfederasyon) be, ew eşîra amarewî ye.

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Di Serdema Osmanî de Eşîr û Taybetmendiyên Eşîra Şirnexê

Doç. Dr. İrfan YILDIRIM
Beşa Xebata Civakî- Fakulteya Zanistên Tenduristiyê- Zanîngeha Şirnex\ Türkiye

Puxte:

Peyva eşîrê ku ji zimanê erebî tê, têgeheke dîrokî û civaknasî e ku bi avahî û nîzama civakî ve girêdayî ye. Têgîna ku bi xêz an jî bav û kalên hevpar re têkildar e û rola yekgirtinê dilîze, di heman demê de xwedî formên ku bi hatina cem hev a niştecihên niştecihbûnê pêk tê. Eşîr, ku bi pêkhateya xwe ya civakî, çandî û aborî derdikeve pêş, taybetmendiya çaremîn a di warê ewlehî ye ku wekî stargeh an jî garantî tê dîtin. Mîrektîyên ku di serdema Osmaniyan de hebûna xwe domandin, bi eşîran re têkiliyên xwe yên lihevhatî hebûn. Lê belê di çarçoveya pêkanînên navendî de ji aliyê dewleta Osmanî ve ji holê rakirina mîrekiyan, kontrolkirina eşîran zehmet kir. Eşîrên koçer ên ku mehên havînê li zozanên bilind û mehên zivistanê jî li herêmên germ derbas dikirin, bi dewleta navendî re rû bi rû hatin û ji bo avakirina nîzama civakî ya weke Alayên Hemîdiyeyê hewl dan. Gelek eşîrên ku nekarîn rêveberiya navendî qebûl bikin an jî ji ber şêwaza jiyana xwe nekarîn tev li jiyana rûniştî bibin, koçber bûn. Li aliyê din Şirnex û derdora wê di encama şert û mercên erdnîgariyê de jiyana nîvkoçerî qebûl kiriye û ketiye nava pêkhateyên eşîrî. Têkiliyên xwe li şûna navenda Cizîrê ya li kêleka wê, bi navendên weke Silopiya û Zaho re zêde kir û weke şaxekî Hecî Beyran hebûna xwe domand. Pirrengiya malbatên li navendê li gorî cih û warên xwe avahiyeke eşîrî pêk aniye. Avaniya demografî ya navendê ku ji çar beşên cuda yên bi navê 'babîk' pêk tê, ango Cafırî, Düdani, Biligî û Xalomerî, bi navgîniya beşên Bindurî, Balaruî û Bewarî yên li derdora wê pêk hatiye. Heyîna wê û rêveberiya wê ya yekta ya bi rêya xwedawendiyê di hin deman de bûye mînaka rêveberiya demokratîk. Ev lêkolîn, ku agahî ji lîteraturê hatiye bidestxistin, li ser têgeha eşîrê, rewşa eşîran a di serdema Osmaniyan de û eşîrên navdar ên li navenda Şirnexê û derdora wê radiweste û pêk tê.

Peyvên Sereke: *Eşîr, Eşîret, Şirnex, Osmanî.*

tribes, it also focuses on how to see the tribes. In this regard, this extensive research on the Kurdish tribes by the British Mark Sykes is a sociological investigation in itself and reveals his view on the Kurds.

In this work, we will try to explain Mark Sykes' understanding of Kurdish tribes, according to his works.

Keywords: *Kurdistan, Kurds, Mark Sykes, Kurdish tribe, Understanding Kurdish tribes.*

KURDİSH TRİBES AND THEİR CHARACTERİSTİCS İN THE WORK OF MARK SYKES

Abstract:

British politician, agent, diplomat, soldier, writer and traveler Mark Sykes was born in 1879, especially in the recent history of Ottoman-Kurds and Arabs, he has a very important place. Because Sykes is one of the architects of the Sykes-Picot Agreement, which played an important role in delineating the borders of the Middle East in the period after the First World War during the destruction of the Ottoman Empire. The Sykes-Picot Agreement was an agreement between England and France and contained a specific plan on how to divide the territories of the Ottoman Empire. In this process, the lands where the Kurdish communities live were also divided. However, this agreement did not pay attention to the goals of Kurdish independence; It created despair and anger among the Kurds. The Sykes-Picot Agreement was the reason for the distribution of Kurdish lands to different states and prevented the Kurds from gaining independence. This situation has led to the continuation of political, social and cultural conflicts among the Kurds. As a result, hundreds of thousands of Kurds were brutally killed, millions of Kurds were displaced from the land where they live and were left unprotected and helpless in the hands of their enemies. All these things that happened show us Mark Sykes' thoughts about the Kurds.

In fact, Mark Sykes' understanding of the Kurds is not directly known in a specific way. But in his book called "The Caliphs'Last Heritage: A Short History of The Turkish Empire", which was published in 1915 and talks about the spread of Islam, Ottoman history, the geography of Anatolia and Kurdistan and its people, there is important information in this matter. In this work, Sykes shares a very detailed list of Kurdish tribes that live in an area of 7500 km. While giving information about Kurdish tribes, he talks about the geography where they live, how many branches they are divided into, who are their leaders and how much their population is. Along with this information, sociological analyzes are also done. In this sense, in the sections describing the tribes, when it focuses on the linguistic, ethnic, geographical and cultural relations of some of them with other

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

العشائر الكردية وخصائصها في أعمال مارك سايكس

الملخص:

ولد السياسي والعميل والدبلوماسي والجندي والكاتب والرحالة البريطاني مارك سايكس عام ١٨٧٩، وخاصة في التاريخ الحديث للأكراد العثمانيين والعرب، وله مكانة مهمة للغاية. لأن سايكس هو أحد مهندسي اتفاقية سايكس بيكو التي لعبت دورا مهما في ترسيم حدود الشرق الأوسط في فترة ما بعد الحرب العالمية الأولى أثناء تدمير الإمبراطورية العثمانية. اتفاقية سايكس بيكو هي اتفاقية بين إنجلترا وفرنسا وتضمنت خطة محددة حول كيفية تقسيم أراضي الدولة العثمانية. وفي هذه العملية، تم أيجّا تقسيم الأراضي التي تعيش فيها المجتمعات الكردية. إلا أن هذا الاتفاق لم يلتفت إلى أهداف الاستقلال الكردي؛ وخلق اليأس والغضب بين الأكراد. وكانت اتفاقية سايكس بيكو السبب في توزيع الأراضي الكردية على الدول المختلفة ومنع الأكراد من الحصول على الاستقلال. وقد أدى هذا الوضع إلى استمرار الصراعات السياسية والاجتماعية والثقافية بين الأكراد. ونتيجة لذلك، قُتل مئات الآلاف من الأكراد بوحشية، وتم تهجير ملايين الأكراد من الأرض التي يعيشون فيها وتركوا بلا حماية وعاجزين في أيدي أعدائهم. كل هذه الأمور التي حدثت تظهر لنا أفكار مارك سكاي حول الأكراد.

وفي الواقع، فإن فهم مارك سايكس للأكراد ليس معروفًا بشكل مباشر بطريقة محددة. لكن في كتابه الذي يحمل عنوان "تراث الخلفاء الأخير: تاريخ قصير للإمبراطورية التركية" والذي صدر عام ١٩١٥ ويتحدث عن انتشار الإسلام والتاريخ العثماني وجغرافية الأناضول وكردستان وشعبها، هناك أهمية المعلومات في هذا الشأن. في هذا العمل، تشاركنا سكايز قائمة مفصلة جدًا للقبائل الكردية التي تعيش في منطقة تبلغ مساحتها ٧٥٠٠ كيلومتر مربع. وأثناء تقديم معلومات عن القبائل الكردية، يتحدث عن الجغرافيا التي يعيشون فيها، وعدد الفروع التي ينقسمون إليها، ومن هم قادتهم، وكم عدد سكانهم. جنبا إلى جنب مع هذه المعلومات، يتم إجراء التحليلات الاجتماعية أيضا. ومن هذا المنطلق، في الأقسام التي تصف القبائل، عندما يركز على العلاقات اللغوية والعرقية والجغرافية والثقافية لبعضها مع القبائل الأخرى، فإنه يركز أيـ جًا على كيفية رؤية القبائل. وفي هذا الصدد، فإن هذا البحث المستفيض عن القبائل الكردية الذي أجراه البريطاني مارك سايكس هو تحقيق سوسيولوجي في حد ذاته، ويكشف عن وجهة نظره تجاه الأكراد.

سنحاول في هذا العمل شرح فهم مارك سايكس للقبائل الكردية بحسب أعماله.

الكلمات الدالة: *كردستان، الأكراد، مارك سايكس، القبيلة الكردية، فهم القبائل الكردية*

James, L. (2004). Sykes, Sir Mark, Sixth Bornet (1879-1919). Oxford Dictionary of National Biography: İngiltere, Oxford University Publcation, rr. 557-560.

Karaca, T. N. (2018). Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell. İstanbul: Kronik Kitap.

Leslie, S. (1923). Mark Sykes: His Life and Letters. London, New York, Toronto and Melbourne: Cassell and Copmany, LTD,

Özsoy, R.&Kartın, C. (2021). "*Sir Mark Sykes'ın Ortadoğu İzlenimlerine Kısa Bir Bakış*" Kovara Zanistên Civakî ya Zanîngeha Sînopê, 5/2, rr. 341-364.

Sazak, S. (1988). Sir Mark Sykes ve 1900-1920 Arası İngiltere'nin Ortadoğu Politikasına Etkileri, Teza Masirê ya Neçapkiri, Ankara: Enstîtuya Dîroka Şoreşa Tirk a Zanîngeha Enqereyê.

Sykes, M. (1907a). Journeys in North Mesopotamia. The Geographical Journal, 30/3 (Sep., 1907), rr. 237-254

Sykes, M. (1907b). Journeys in North Mesopotamia (Continued). The Geographical Journal, 30/4 (Oct., 1907), rr. 384-398

Sykes, M. (1908). The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 38(Jul. - Dec., 1908), rr. 451-486.

Sykes, M. (1915). The Calıphs' Last Herıtage: A Short History Of The Turkish Empire. London: Macmillan and Co.

Sykes, M. (2000). Daru'l-İslam-Osmanlı'nın Şark Bölgesinde Seyahat. Verger: Yılmaz Tezkan, İstanbul: Weşanên 21. Yuzyıl.

Sykes, M. (2013). Beş Türk Eyaletine Doğru. Çevirenler: İngilizce: Hilal Sağdıç, Fransızca: Büşra Aycibin, İstanbul: Weşanên İnsan

Yel, S.&Kartın C. (2013) Osmanlı Son Döneminden Cumhurîyetin İlk Yıllarına İki İngiliz'in, Sykes ve Noel Anıları. Kuruluşunda 90. Yılına Türkîye Cumhurîyeti Sempozyumu, Ankara 23-25 Aralık 2013, C1, rr. 107-175.

bûnê dike. Gundê der û dorê bi rastî jî baş ve diçin û gelen vir hînda Kurd in (2000: 112-113).

Encam

Bê guman meriv ji kesekî wek Mark Sykes ê ku bi nirxên Rojavayî mezin bûye hêvî bike ku bi tevahî û rastî ew ji eşîrên Kurdan fêm bike, tiştekî gelek şaş e. Lê ev geştên Sykes ku ji alîyê sosyolojîk, sîyasî, aborî, leşkerî û gelek alîyên din ve bi serdema herî xerab a eşîrên Kurdan ra hevdem e, her çiqas pêşbiryarên wî ve girêdayî be jî di heman demê da rastîyên eşîrên Kurdan a sosyolojîk, sîyasî û çandî jî nîşan dide. Lêbelê, dema xwendina van nivîsên kêrhatî ye ku meriv nasnameya Sykes ji ber çavan dûr negire û ji bîr neke ku ev nivîs, ji bo xizmeta armancên sîyasî yên dewletek kolonyal hatine afirandin. Lê dîsa jî em di berhemên Sykes da gelek tasvîrên teybetmendîyên eşîrên Kurdan karin bibinin. Li gorî tasvîrên ku Sykes di berhemên xwe da xêz kirîye, Kurd miletekî qedîm e ku di hundirê xwe da hem taybetmendîyên erênî hem jî neyînî dihewîne. Wêrekî, paş gotina xwe sekinandin, mêvanperwerî, mêrxasî, ji kesên ne ji wan ra tolerans, jêhatîbûn, azadî û mêrxasîya jinên wan û rêzgirtina wan a ku ji jinan ra heye, taybetmendîyên sereke yên karakterên wan in. Lêbelê gor wî, di karakterê wan da alîyên neyînî jî hene.

Li gorî Sykes, Kurd; nijadek safik û şûnda mayîye. Ji ber vî ya jî eşîrên Kurdan ji alî mêtînger û dijminên wan ve bi hêsanî hem tênxapandin û hem jî tên îstismar kirin. Her wiha gor wî eşîrên Kurdan, xwedî karakterekî zalim, xwînxwar, diz, talankar û hov in jî. Dizî û talankirina malê kesên din ji bo wan beşek ji jîyana rojane ye. Lê belê, ji bilî talankirina kesên din an jî dijminên wan, ew zirarê didin hev. Sedema vê ya sereke taybetmendîyên şervanî ye ku di genên wan da cih digire ye. Ev kesên ku ji çekan ra eleqedar in, şerkirinê wekî şahî dibînin. Bi gotina wî, ev taybetmendî dibe sedem ku ew hertim di nav xwe da xirecir bikin, xwîna hev birijînin, bi hev ra doza xwînrijandina demdirêj bikin. Li gorî wî ev rewş yek ji astengên herî mezin e li pêşîya pêkhatina nasnameya neteweyî ye. Di encamê de, li gorî Sykes, Kurd nîjadeke bedew in ku tevî van neyînîyan jî gelek bedewî di karakterên wan da heye.

Çavkanî

Çağlayan, K. T (2010). *"İngiltere'nin Kürt Politikası"nın Van Vilayetindeki Etkileri (1919-1920).* Kovara Ataturk, 3/3, rr. 37-48.

Harvey, D. (1982). British İmperialism, In The Middle East Of World War One: A Psychosocıal History Of The Arab Revolt. The University Of Texas At Austin

yên ku mirovên ku xwîna Erebên Beladî yên bedew jî hene tîne bîra merî (2000: 112).”

Lê Sykes, Ereb û Kurdan ji Erebên Beladî baştir û bi qedr û qîmettir dibîne. Li gorî wî ev Ereb, bi Kurd û Tirkan ra jî tevlihev bibin, dîsa jî nijadeke xweş dernakeve holê. Ew dîyar dike ku ev kes di navbera Meletî, Riha û Amedê da dijîn. Li gorî wî ev xirabûn, li Besnîyê dest pê dike û xwe digîhîne Falê. Mixabin li Falê hîn xerabtir dibe:

“Erebên Beladî, her çiqas mirovên hêja bin jî, dema ku bi Kurd û Tirkan ra têkel bibin, nîjadeke xweş ji vê têkîlyê qet çênabin. Kesê ku di navbera Meletî û Rihayê da digere û ji wir derbasî Amedê dibe jî vê rastîyê bi hêsanî dibîne. Ev xerabûn li Besnîyê dest pê dike û li Falê jî xanî hêdî hêdî xera dibin. Xelkê vê heremê gelek pîs e û bandora Ereban bi çefîyê dest pê dike xwe li ber çavan nîşan dide. Her ku em ji Falê wêdetir diçin, texrîb gav bi gav zêde dibe û ev xerabûn bêtir xuya dibe (2000: 112)”

Sykes, dibêje ku cil û bergên van kesan jî guherî ye, cil û bergên taybet ên Ereban li xwe kirine. Çefî li sere xwe gerandine. Rengê çermê wan jî mîna Ereban reş e. Li gorî wî, ev nijad, nejadekî tevlihev e. Ev kesên ku lı Rihayê dijîn di warê ziman da dişibe Tirkan, bi rezîlîyê da dişibinKurdan û di tiralîyê da jî dişibin Ereban:

“Di cil û bergên wan da hemû taybetîyên Tirkan winda dibin. Kiras û çefî dewsa cibe û serpêçê digire. Rengê çerm van kesan jî tarî dibe, şekl û şemalên wan kesan xerabtir dibe. Xanîyên wan halekî perişan digre. Ev nejadê melezên li Rihayê, bi zimanên xwe dişibin Tirkan, bi rezîlîya xwe dişibin Kurdan û di tiralîyê da jî dişibin Ereban. Dema komkujîyê da tevgera wan kesan, ji bajarin din cudatir bû. Dibe ku êş û zehmetên zarok û pîrekên belengaz kişandîye ev teybetmendî ya wan a hovane û xwînxwarî eşkere bike (2000: 112).”

Li gorî Sykes, hêmana Tirkan merî çiqas ber bi Harranê ve biçe di nav vê nijada melez da dest bi windabûnê dike. Di şûna wê da nijadek xerab a ku melezên Ereb û Kurdan e derdikeve holê. Ev gel, nîvê salê di konên gemar da û nîvê din jî di nav xirbeyên dişibin mêşên hingiv da derbas dikin. Ev xanî, ji kepreyê zengî yên herî qirêj ên li Afrîkaya Başûr xerabtir in. Li gor Sykes, ev nêrîna nebaş ku bi rastî ev cîh dişibe sergoyeki, li Deyr ez-Zorê digihêje lûtkeya xwe. Li vir, îmaja Ereban herî xirab e. Li bakurê Siwêregê, xirabbûn dest bi kêm

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

wî, mîrên herêmê yên vê derê bi vê taybetmendîyê navdar in (2000: 133). Li ser Caff, Hamavend û eşîrên din ên li Silêmanîyê dijîn jî tiştên wiha dibêje. Li gor wî, piştî bazarek mezin ku li bajêr hatibû lidarxistin, di nav van eşîran da pevçûn derketîye holê. Di bûyeran da kêr û çek hatin kişandin û dikan û mal hatin talankirin. Li ser vê yekê, hukûmetê damezirandina bazarê li bajêr qedexe kirî ye (2000: 169).

Sykes di gotara xwe ya bi sernavê "Di Împaratorîya Osmanî da Eşîrên Kurdên/"The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire" de, ku tê da eşîrên Kurdan tesnîf dike, li ser eşîran agahîyan dide û dinivîse ku gelek ji wan diz, talankar û rêbir in. Weke ku ji tesnîfkirina wî jî tê fêmkirin, eşîrên wek "Hamawend, Gîrdî, Tîyan, Mamedan, Dêrsimî, Millîler, Zîlan, Şêxbizinî, Doskî" bi dizî û talanê navdar in. Bi taybetî ew radigihîne ku serokê eşîra Millî Îbrahîm, karwan û bazirganên Amedê talan dike, lewra hikûmetê ew girtin û tevî şeş serokên eşîran sirgûnî Sêwasê kirin (1915: 366).

Dizî û astengkirina ku Sykes behs dike tenê bi herêmekî ve sînorkirî nîne. Di sohbeta ku bi hêstirvaneki ku li Hozatê bi wî ra hevdîtin pêk anîye da, hêstirvan bê dudilî jê ra dibêje:"Berê ez kesekî diz bûm, lê niha poşman bûm û debara xwe bi hêstirvanîyê dikim." Lê li gorî wî, tevî van hemû taybetmendîyên neyînî jî, di kesayeta Kurdan da mêvanperwerî û comerdî taybetmendîyên serek ye (Sykes, 1907a: 252).

2.2.6. Kurdên Melez

Koma yekem a mirovan ku Mark Sykes di dema rêwîtîyên xwe da bi awayê herî xirab derheqên wan da diaxive "nijada tevlihev/melez" e. Di navbera Riha û Besnîyê da dijîn û ji xwe ra dibêjin Kurd. Sykes vê nijadê ji Tirk, Ereb û Kurdan cuda digre û li hemberî wan darazeke neyînî dide. Sykes van kesan wiha rave dike:

"Cûdahîya di navbera çîyayî yên delal, bejinzirav û bi rîh; û kesên ku qam kinik, diran zer ku di navbera Besnî û Rihayê da dijîn û ji xwe ra dibêjin Kurd da cudayî balkêş e. Kurd; mirovên dilşewat, mêvanperwer, bi rûmet, kedkar û aram in. Ev mirovên bi teşqele, gemar, nexweş, rezîl û tiral in. Malên wan ji axuran pêvetir ne tiştekî din e. Erdên wan ên bi bereket bi xerabî tên çandin, helwestên wan xerab û bi nefret e. Li şûna ku bi bîyanîyan ra bi xweş û dilovanî tevbigerin, bi hovîtî bi wan ra tevdigerin. Ew ji bo bexşîşê teşqele derdixin. Çermê wan jî wek Misrîyan reş e. Xuyabûna wan a fizîkî jî berbad e. Ev kes, nîjadeke melezê din

Sykes dibêje ku Kurd bi giştî hez dikin ku lehengîya xwe mezin bikin. Ew vê îdiayê bi helwesta xelkê Hemewendê dema ku çîrokên xwe yên şer vedibêje, tîne ziman. Li gorî wî dema Hemevandî çîrokek şer vedibêje, lehengîya xwe û ya hevalê xwe biçûk nabîne. Sykes dibêje, "Kurdbûn belkî biçekî quretî û tiştekî bi mubalaxa gotine; lê ev nayê wê wateyê ku merivên tirsonek in." Li gorî Sykes, Kurd jî mîna Portekîzîyan in û"rojên ku kêfa wan ji şer ra tê" heye (2000: 166). Ew dibêje ku ev gotinên zêde yên Kurdan nayê wê wateyê ku ew tirsonek in. Ew bi rastî, ji şer kêfxweş dibin û şer ji bona wan bixwe jîyan e.

2.2.5. Eşîrên Kurdanyên Rêbir, Diz û Talanker

Sykes, her çiqas di berhemên xwe da dema behsa Kurdan dike bi giştî îfadeyên erênî bi kar tîne jî, lê hin îfadeyên wî yên li ser wan gelek neyînî ne. Yek ji van neyînîyan jî hebûna hinek eşîran e ku di nav Kurdan da rêyan dibirin, dizîyê dikin, mal û milkên xelkê talan dikin. Her çiqasbirîna rêyan, dizî û talan; pirsgirêkên giştî yên nîzamîye ku bi sedsalane di welatê Osmanî da berdewam dibû. Ev, wek pirsgirêkekî xuya bike jî, ev kiryar şêwaza jîyan û debara hin eşîran e. Tevî ku Sykes, wekî Rojavayî, ne xerîbê vî rengî jîyanê bû, desthilatdarîya navendî ya bihêz a ku di sedsala 20'an da ji hêla civakên Rojavayî ve hatî damezrandin û sazîyên bihêz ên polîs ên ku dê nîzama giştî misoger bikin, çalakîyên bi vî rengî, xistine asta kesane û ji karekî civakî ew derxistine. Lê belê, ji ber ku civakên kevneşopî yên wekî eşîran li Rojhilat berdewam dikin, kiryarên wekî dizî, talankirin, girtina rêyan xwedî pêkhateyeke kolektîf in. Tiştê ku Sykes hinekî xerîb dibîne jî ev e ku kiryarên weha bi hev ra têne kirin. Her çiqas ew Kurdan, li gorî Erebên ku di dema derbasbûna Amedê û derdora wê da dîtîye wek miletekî jêhatîtir dibîne jî. Ji ber belavbûna dizîyê di nav eşîrên Kurdan da gelek zede ye matmayî dimîne û dibêje ku ew Kurd, "wek diz bi navûdeng in".

"Li vê herêmê avahîyên du qatî gelek tune ye. Niştecihên wî welatî Kurdên pak in, çermê wan ji xelkê Dêhlîkanê reştir e; lê dirbê wan, qam û qlafetê wan derin ser hev. Cilên wan cuda ne. Çakêtekî şîn li ser kirasekî ku heta çokên wan dadikeve, li xwe dikin. Gorên wan ji hirî hatîye çêkirin û gelek xweş in, şaşikên wan jî bilind in. Tevî ku ev kes; navûdengê wan xerab e ku ew bi dizbûn û ne dilovan û mêvanperwer tê nasîn jî lê dîtina xelkekî hîna çêtirgelek xweş e ku meriv li gorî mirovên belengaz ku li herêma ku me cih da hiştîye (2000: 115)."

Gotinên Sykes ên der barê talan û dizîyê da ne tenê ji bona eşîrê Amedê ye. Dema behsa talan û dizîyê dike cihekî taybet dide gelê Amadîyayê. Li gorî

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Şervanbûna Kurdan, ji bona yekîtîya wan problemek mezin e. Kurd, bi dijminên xwe ra şer nedikirin. Şerên wan di nava wan da bû. Eşîran êrişê ser hev dikirin, malê hev talan dikirin û xwîna hev dirêjandin û dibûn xwînîyê hev. Ev jî dibû sedema dijminantîyê salane û ji ber vê dijminantîyê jî Kurdan serî ber hev danedanîn û yekîtikêk ava nedikirin. Sykes jî di berhemê xwe da behsa vê yekê dike. Ew dibêje ku ev nasnameya şervanî ya Kurdan ne tenê dibe sedem ku ew berdewam di navbera xwe da dikevin pevçûnan, lê dibe sedema doza xwînrijandinek demdirêj jî. Weke mînak dema ku nivîskar behsa eşîra Zêbar dike, di heman demê da destnîşan dike ku ew bi şêxên Barzan ra di nava nakokîyeke kronîk da ne. Dema ku di derbarê eşîra Mîranda agahî dide, dibêje ku ev eşîr bi eşîra Goyan ra bi awayekî kronîk dijminahî ya wan heye (1908: 459-460).

Ev kesayeta şervan bûne hezkirina çekan û û pîroz kirina wan bi xwe ra tîne. Li gor Sykes, hema bêje hemû Kurd çekdar in û her kes xwedî çekekê ye. Sykes, di nerînên xwe yên li ser eşîrên li rêwîtîya xwe da dîtîye da vê yekê radigihîne. Ew dibêje ku dema di Zaxo ra derbas dibûn, dît ku hema hema her kesên ku der û dorê ne bi tifingên Martini yên bi bandor e û kemberên fîşekan li xwe dorpêç kirine. Bi vî awayî, ew li rastê komek ji şazdeh kesên çekdar tê; lê ev jî dide xuyakirin ku wan bi dostane tevgerîyane û ew tacîz nekirine. Ew sedema vê yekê bi nakokîyên navbera eşîran ve girê dide. Li gorî wî, ji bona Kurdên koçer ên li çîyayan dijîn û Bedewî û Kurdên Mezopotamyayê jîyan, tu carî ne seyrana çol û çepela ye. Em kanin bibêjin ku Kurdên çîyayî, xwe veşartin, şop gerandin û şerê gerilla, ji Boeran an jî gelên kolonyalîstan baştir dizanin (2000: 135).

2.2.4.Eşîrên Kurdanji Mubalaxayê Hezdikin

Yek ji wan taybetîyên neyînî yên ku Mark Sykes di berhemên xwe da behsa Kurdan dike ew e ku Kurd, ji mezinkirina tiştan gelekî hez dikin. Lê ew dîyar dike ku ev taybetmendî ne tenê ji bo Kurdan e, lê hemû civakên Rojhilatî, mubalaxayê hezdikin û peyvê zêde dikin. Sykes di dema ku behsa metirsîya hêstirvanekî ku di navbera Bexda û Dêrezorê da dîtîye dike, digihîje vê encamê. Hêstirvan, behsa Kurdekî dike ku li ser rêya karvanandije û dibêje ew kes, bi tena serê xwe kare pêncsed mêrxasên wek wî talan bike. Li gor gotina wî, gotinên hêstirvan bi zelalî mubalaxa ye. Sykes, ku ji vê gotinê bawer nake, dibêje ku Rojhilatî jî wek Girîtîyan derewîn in (Sykes, 2013: 47-48) û mubalaxa û derew, taybetmendîya karakterên Kurdan da heye.

“Meha adar û nîsanê li bakur, başûr, rojhilat û rojava bi kurtasî tevahîya Cezîrê, di nava şer da ye. Ne ji ber ku gel paşdemayî, çavbirçî an jî hov in; lê ji ber ku şer, ji bona wan kêfxweşî ye şer dikin. Ma çi werzişeke xweştir heye ku di bihara salê da li mêrgên cîranê xwe biherikin, dema gîya geş, deve stûr, pez qelew û hesp jî bi lez bin? Rêwîtîyek bîst saetan li ser hinekan êrîşek dîn e. Kerîyen deve yên bêparastî û revîneke bi pozbilind ber bi malê ve, an jî belkî şerekî sî kîlometreyî li ser gir û gelîyan bi xwîna 500 xortan; Qêrîn, qêrîn, rim avêtin, li ser zînan gulebaran kirin, dema ku lingê hespê diterişe ji ser stûyê hespê da ketin û xwe di nav tozê da gevizandin, dema ku êriş pir nêz dibe, teslîm bûyin an jî revîn? (1915: 302)”

Sykes dema ku li ser eşîrên Kurdan ên li Wezna agahîyan dide, li ser mîneka Kurdên Baban wan rave dike. Li gor wî eşîrên vê heremê, jî wek Kurdên Baban her tim bi hev ra di nav şer û nakokîyan da ne. Zilam şervan û nêçîrvanên çalak in ku her tim xencer û çekan hildigirin. Li her gundekî li navenda xwe an jî li derdora wê avahîyek nobetê ya piçûk û du birc heye, an jî kelehek ku ji kevirên qutkirî hatîye çêkirin, ku mirov di dema şer da xwe lê diparêzin. Şerên di navbera eşîran da bi gelemperî pirr bi xwîn in û bi gelemperî ji her 20 kesan 6 an 7 kes têne kuştin (Sykes, 1908: 454).

Sykes dema behsa eşîra “Şêxbizinî” dike dibêje ku ew eşîreke zalim in ûji teşqelê û şer hez dikin. Li gor gotina wî ev eşîr, bi dizekîyê û bikêrî siwarbûna hespê navdar in. Di heman demê de, Sykes jî dîyar dike ku ev ruhê şervan, motîvasyonek daye wan ku tivinga marqeya Martini Henry çêdikin (1908: 455). Dema behsa eşîrên Mamxor, Pencinan, Hemavand, Acû, Mengor, Zêbar û Barzan dike, tîne ziman ku ew jî eşîreke çekdar û şervan in û êrîşî gundên der û dora xwe dikin. Sykes, dema ku di beşa A ya gotara xwe da behsa eşîran dike, balê dikişîne ser wê yekê ku şervanîyêşêwaza jîyana bingehîn a eşîrên Kurdan e. Ew dibêje ku xwînxwarî, tolhildêrî, şûndamayîn, ixanet, taybetmendîyên kesayetîya van eşîrane (1908: 451-486). Lêbelê, Sykes di nav van eşîran da ji bo Hamavandîyan parantezek taybetvedike. Sykes, eşîrên Hamawend û Kafroşî wek eşîrek eks, belaşox û wêrek bi nav dike û dibêje ku van her du eşîran herema Kurgayî di nav xwe da parve kirine (2000: 165). Li cihekî din ew Kurdên Hemawendê wek şervan û rêbir/eşqîya bi nav dike. Li gorî wî, dewletê bi biryarên dijwar ên ku girtibûn vê eşîrê kir bin kontrola xwe. Sykes, behsa nakokîyên navbera eşîran jî dike. Li gorî wî, nakokî di navbera Hamawendan, xizmên wan Caffan û eşîrên din da berdewam dikin (2000: 165).

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەكۆلینێن كوردی

û xwedî kapasîteya derûnî ya ewqas kêm in ku hema hema ev kesana nîvaqil in (Sykes, 1907b: 388)."

Sykes dîyar dike ku Kurdên li Dêrsimê dijîn koçer in û jîyaneke gelek seretayî dijîn. Lê çîroka wî ya rastîn a li ser jîyana seretayî, derheqê gundên navbera Bedlîs û Wanê ye. Sykes, dema ji Bedlîsê derbasê Wanê dibe, rê da rastê gundan tê. Gor Sykes, ev gundên ku wî di rêwîtîya xwe da dîye bi rastî jî jîyanek gelek seretayîdi xwe da dihewîne. Ji ber ku ew kesekî Ewropîyî ye jîyana Kurdanli ser jîyana xwe dinirxîne û gor jîyana xwe a Kurdan gelek seretayî dihesibîne. Loma jî dema behsa Tetwanê dike, wiha dibêje: "Em gihîştin Tetwanê, li vî gunde pîs û gemar sed kes dijîn (Sykes, 2013: 72)". Dema behsa gundekî din ê ku li ser rêya Wanê rawestîyaye, bi dirêjî behsa seretayîya malên Kurdan û jîyana wan dike (2013: 76-77).

Sykes, xanîyên li Wanê dişibîne kêşek herîyê. Sedema vê jîyana seretayî û mîmarîya xirab, bi komkujîya mezin a Wanê ve girê dide. Li gorî wî, di dema vê qetlîamê de, hemû xanîyên bedew ên Wanê wêran bûne û ev pileyên herîyê mane (2013: 81). Dema ku Sykes, behsa hin eşîrên nîvkoçerî yên ku li Kilîsê rastê wî hatibû dike, dibêje ku ew eşîr, hîn jî jîyaneke seretayî didomînin:

"Ecêb e ku mirovên li vir di qonaxek ku hemî nijad berê jê ra derbas bûne da dijîn. Ev qonax e ku mal hatin îcadkirin lê hêmaya koçerîyê di nav mirovan da zindî bû. Di xanîyên li Delikanê da şopên konan hene, dîwarên wê bi keviran bi herîyê hatine zeliqandin, banên ji pûş û palaxê hatine çêkirin bi stûnan hatine girtin. Ode bi perdeyên hişk ji hev tên veqetandin. Sobe tune, erd tazî û nehatîye dûz kirin (2000: 60-61).

2.2.3. Eşîrên Kurdan Şervan in

Hema bêje hemû çavkanîyên ku behsa Kurdan dikin, derheqê wan da dibêjin ku ew gelkî şerkvan in û ji şerkirinê kêfxweşîyeke mezin distînin. Li gorî wan ji bo Kurdan şer, beşek ji jîyana rojane ye. Mark Sykes jî yek ji wan kesan e ku dest avêtîye vê alîyê Kurdan. Dema behsa eşîrên Kurdan dike, gelek caran behsa nasnameya wan a şervanîyê jî dike. Di danasîna eşîran da jî, pênaseyê li ser alîyên wan ên şervanîyê esas digire. Mînak dema behsa eşîra "Dodikan" dike dibêje ku ew siwarên xerab in; lêbelê ew avjenger û şerkerên pirr baş in (1908: 455). Lêbelê, li gorî Sykes, şer ne tenê beşek karakterên mirovên Kurd e. Jîyan bi xwe li Kurdistanê şer e. Li gorî wî, ji ber ku nava Kurdan da şer wekî şahîyê tê dîtin bi hatina biharê ra hemû heremaCezîreyê dibe qada şer. Sedema vîya, mîna gelen Bedewî nezan û çavbirçî bûna gel nîne:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

wan dişibîne kesên ku Bîlhê û wan bi gotinên tund tawanbar dike û dibêje ku Zaza, ji nijadekî çîyayî û hov tên (1908: 468).

Sykes, hovîtî, mêtingerî û rezîl bûyînê tenê di çarçoveya eşîrtîyê da nahesibîne û dibêje ev taybetîyên bingehîn ên Kurdan in. Ji ber vê helwestê Sykes, vê rewşê ji bo hemû Kurdan bi kar tîne.

“Piştî ku em li taybetmendîyên wan ên giştî mêze bikin, êdî em dikarin bi berfirehî li ser Kurdan lêkolîn bikin. Li qûntarên bakurê Karejdaxê, civateke me ya Kurdên eşîrî û ne eşîrî, koçer û nîvkoçerî yên bi cure û teswîra herî nizm heye. Ew hemû bi awayekî nefret tirsonek, pîs, zalim û bi awakî bêkar in, û ez ditirsim ku gelek geştger, ji van mirovên bi taybetî nefret dikin û bi rastî ji xeynî Kurdên bakurê Gola Wanê, hemû Kurdan jî ji bona vana mehkûm dikin (1907b: 384).”

2.2.2. Eşîrên Kurdan Şûndamayî û Nezan in

Sykes, Kurdan wek civakeke şûndamayî û nezan dibîne. Li gorî wî, ew miletek in ku di nav nezanîyê da avjenîyê dikin û helwesta wan li hember mirovên xwendewar gelek xemgîn e. Ew ne tenê ji nîqaşên felsefî yên li ser mijarekê dûr in, lê nîqaşên rewşenbîrî ji bo wan wekî îşkenceyek bê tehemûl xuya dikin:

“Kurdên safik, gelê herî ehmeq û şûndamayî yê cîhanê ne. Heya ku hûn ji mijarên maddî dûr bisekinin, helwesta van kesan li hember kesekî xwendewar pir xemgîn e. Ew ji nîqaşên felsefî yên li ser mijarekê pirr nerazî ne û şahidîya nîqaşek rewşenbîrî ji bo wan êşkenceyek bê tehemûl e. Lê bi dîtina min, li hemberî têgîna “Rojhilatî” ya ku ji mirovên Rojhilatî ra tê gotin Kurd, bêtir nêzîkî têgeha “zêhnîyeta Rojavayî” ne (Sykes, 1907a: 252).

Li gor Sykes, Kurd bi tevayî mirovên gemar û bêhawa be jî di derewên eşkere da ne pirr jêhatî ne. Li gor wî, eger Kurd xeletîyek bike, yekser xeletîya xwe qebûl dike (Sykes, 1907a: 252). Lê Sykes, nabêje ku Kurd tenê di warê exlaqî û rewşenbîrî da paşdemayî ne. Li gorî wî Kurd nijadek e ku di cîhana nûjen da hîn di şert û mercên seretayî da dijî. Herêmên ku ew lê dijîn jîyaneke pirr prîmîtîv dixwe da dihewîne. Wek mînak, ji bona gundekî Kurdên Sincarê ku di rê da serî lê dabû wiha dibêje:

“Ev çala ku şênîyên gund li dora wê bi cih bûne, bi salan bêhna nexweş a rizîbûn, ax û zibilê tê da kom bûye. Xerabên belengaz ên ku ji van zozanan ra dibêjin malên xwe, ji nijada xwe ya herî seretayî ne, û nexweş, feqîr, çavbirçî

xerab terîfa wan dike; lê tiştekî wanê baş hebin behsa wan jî dike. Li gorî wî, sedema vê hêla wana baş ji ew e ku di dema desthilatdarîya Bîzansîyan da ew desthilatdarên herêmê bûn:

“Ev eşîr, ji kesên xwedî tîplojîk cuda pek tê û mirovên vê eşîrê dirêj, bi qam û qilqfet, bi rûyên gemar û tevgerên netewandî ne. Gelek geştgerandi vê heremê da derbas bûne û derheqê vê eşîrê da bûne xwedî întîbayek neyînî. Dû ra jî van geştgeran ev intibaya neyini ji bona hemû Kurdan kar anîne. Koçerên îdeal in û ji şer û cotkarîyê bêpar in. Di nihêrîna pêşîn de, ew ehmeq, zalim, bêbawer, şerxwaz û çavbirçî xuya dikin. Lêbelê, divê alîyên baş ên ku di derve da xuyanabin jî hebin; ji ber ku ew mîrên herêmê ne ku berê di bin serwerîya rêveberîya Bîzansê da bûn (1908: 475-476).”

Sykes, van neyînîyên ku derheqê Kurdan da bi kar tîne, ji ber bûyerên ku ew bi xwe şahid bûye ye. Wek mînak, ji ber helwesta Tahar Axa ku li Cizîrê ew naskiribû, matmayî dimîne. Ji ber zılm û tinazkarîya Tahir Axa dibêje ku zılm û henektaybetmendîya Kurdan e (2000: 129). Sykes, dema ji Silêmanîyê vedigerîya Şirnexê, li Koysancakê radiwesteû derbarê Kurdên wir da wîsa agahî dide: “Niştecihên bajêr Kurdên bê aqil û bêhawa bû, tiştekî wanê balkêş tune bû.”Di van gotinên wî da bi eşkere tê fêmkirin kû Sykes, bi gotinên heqaretamîz behsa Kurda dike (2000: 173). Sykes li ser axayê Kurd û zilamên wî yên ku li avahîya Hikûmetê ya Ranyayê dibine jî wiha dibêje:

“Li alîyê din ê odê, bilêvkirin navê wî gelek zehmet axayek rûniştî bû ku ew kesekî qirase û dirêj bû destê wînê yek li ser xençera wî bû. Merivên wî yê ku li dora wî civîyabûn, di destên wan da tivingên Martinî hebûn û fîşekên tivingên li xwe çeprast girêdabûn û bi ken li me dinihêrîn. Zilamên rih gewr, zilamên pozqijik, zilamên bi cil û bergên xerîb, zilamên sere wan mîna bazan, zilamên hişk, zilamên gemarok, zilamên dirêj, zilamên kin… Hemû zilamên axê li ser tevgera xwe ya herî baş bûn. Ew hemû li wir bûn, bi helwesteke dostane ya li hember hikûmetê, bi xîyaneteke qenc li rûyê wan bû ku Kurd dema bi tenê dimînin li xwe dikin (2000: 174).”

Sykes dema behsa Zazayên Dêrsimê yên ku ne endamên tu eşîra ne jî dibêje ku her çiqas ew ne zalim û hov bin jî, lê xwedî helwesteke anarşîst in û hema hema qet qîmetê nadin jîyana mirovan. Li gorî wî ev civak, civaka herî hov e û ji tu dînî bawerîya wan tuneye. Ji bo ku ev mirov çiqasî sade û bêpêşketî ne bêfêmkirin mînakek tê dayîn: “Kesên ku berê di vê civakê da bûn, lê piştre bûn misilmanên dîndar û leşkerî kirin, rabirdûya xwe bi şerm bi bîr tînin.” Sykes,

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

bandora Îbrahîm Paşa da maye û dibêje ku di nav Kurdan û dewletê da cihekî wî yê bi rûmet heye.Li gor wî teybendîya wî na herî sereke ew, gor eşîren der ûdorê hem kesên ji eşîra xwe hem jî kesên nemisilman jî diparêze:

“Îbrahîm Paşa serokê Millîyan e û herî kêm 30 konên wî hebe, li ser 2000 kesî zêdetir hukumdarî dikir. Ya duduyan, ne ji ber ku dewlemend bû, tenê ji ber ku serokê Millîyan bû, ji alîyê hemû Kizilbaşên Meletîyê ve bi rêz û hurmeteke mezin hate bibîranîn. Sêyem; tenê ew wek bîyanîyeki kare bêdestek derbasî Dêrsimê bibe. Ya çarem, Şemsîkî wî wek rêberê xwe yê sembolîk dibînin. Pêncem; gundên Anatolîyayê yên îzolekirî û gelê Erzinganê wî wekî serokê baviksalarî qebûl dikin. Sedema heyî ya herî balkêş e; ji ber ku Kurdên ku em behsa wan dikin, ku wek Elewî, Zaza ûKurdên Sunnî bi Îslama kevneşopî ve girêdayî ne. Îbrahîm Paşa jî li seer vê bawerîyê ye. Bandora Îbrahîm Paşa ya li vê herêmê ne sîyasî û ne jî olî ye; lê bi hezaran KurdênElewî, bi kîlometreyan ji der û dora wî dûrin jî di nakokîyê nav xwe da serî lê raya wî dixin û bi giştî ramana wî wekî gotina dawî qebûl dikin (1908: 469).”

Sykes, her wiha bi rêzdarî behsa serokê eşîra Dizayî Îbrahîm Axa jî dike, ku li Mexmûrê bi wî ra hevdîtin kirîye û bûye mêvanê wî. Li gorî Sykes, hemî nakokîyên di nav eşîrê da derdikeve berî here ber desten hikûmetê axa bixwe çareser dike. Di nav çareserkırına dozanda ji zewacê bigre heta hevberdanê û meseleyên şer’i jî heye (2000: 156).

2.2. Ji Alîyê Taybetîyên Neyînî ve Kurd û Eşîretên Kurdan

Sykes di berhemên xwe da hem bi awayekî neyînî hem jî bi awayekî erênî behsa eşîrên Kurdan dike. Ew Kurdan û serokên wan ên ku di gera xwe da rasî wan hatîye, bi gotinên pirr biçûkxistî û bi heqaret vedibêje. Li gorî wî Kurd li hin herêman feqîr in, mirovên şûnda mayî, nezan, diz, talankar, şervan, mirovên zalim û barbar in. Ew ji mezinbûnê hez dikin û tiştên ku qet nekirine mîna ku ew kirine nîşan didin. Lêbelê tevî van hemî taybetmendîyan jî Sykes dibêje, birêvebirina wan hêsan e. Dibe ku van neyînîyên ku Sykes ji Kurdan ra vedibêje di bin serekên jêrîn da em karin rêz bikin:

2.2.1. Eşîrên Kurdan Mirovên Zalim, Hov, Xwînxwar in

Sykes bi giştî Kurdan weke civakeke xirab, xwedîyê kumên tûj, yaxmekar, şerxwaz bi nav dike (2000: 127) û di vegotinên xwe yên li ser Kurdan da gelek caran îfadeyên neyînî li ser wan zalim, hov û xwînxwar bi kar tîne. Hema bêje ji bo gelek eşîrên Kurdan jî dudilî nake ku bêjeyên bi vî rengî bi kar bîne. Mînak dema ku behsa eşîrên li Amedê û derdora wê dike, bi gotinên pirr

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Sykes dîyar dike ku ev wekhevî ne tenê tetbîqatek e ku Kurd an jî Misilmanan di nav xwe da pêk tînin, di heman demê da Kurd vê wekhevîyê li hember kesên nemisilman jî diparêzin. Ew di wê bawerîyê da ye ku ji bo cotkarekî Ermenî tiştekî awarte ye ku ser sifreya axayekî were vexwîndin û jê ra stargehek peyda bike kirin. Lê belê li gor Sykes, li ser esasê zîhnîyeta serdest a Rojava, vê yekê wekî nîşaneya ruhê mêrxasîyê ku li Ewropayê êdî bûye kevneşopîyeke mirî bi nav dike (2000: 169-170).

2.1.6. Wek Kesayetek Erênî Serokên Eşîran

Sykes di berhema xwe da behsa serokên eşîrên Kurdan jî dike ku di dema gera xwe da rastî wan hatîye. Ew di berhemên xwe da carina van kesan wek xerab, rêbir,hov û diz bi nav dike, carna jî wek mirovên esilzade, comerd, durust, alîkar û adil; carinan jî hem taybetmendîyên wan ên erênî û yên neyînî dide. Di vê wateyê da Sykes, yek ji kesên ku hem bi erênî hem jî neyînî behsa wî dike, serokê eşîra “Heyderan” a li Patnosê dijîn Hesen Paşa ye. Sykes Hesen Paşa wek “*navdarekî xerab*” bi nav dike û tinazê xwe xizmetên wî yên ji siltan Osmanî ra ye dike û fam nake siltanê Osmanî çima fermana lîwayê daye vî kesî. Lê dîsa jî qala şohreta wî ya ku di nava Kurdan da û çewa ew xwedî bandoreke bêhempa ye dike. Her çiqas Sykes li ser Hesen Paşa negatîf diaxive jî, mêvanperwerîya ku di mala wî û kurên wî da dibîne, wî gelekî dike bin bandor xwe (2013: 85-86).

Dema behsa Yusuf Axa dike, ku li Zaxoyê rastê wî hati bû, portreyeke bi temamî erênî xêz dike û wî wek tiştekî di navbera baronekî Îngilîzî yê payebilind, baronekî feodal û karmendekî hikûmetê da bi nav dike (2000: 132). Sykes, behsa axayê Çemçemalê Hemîd Reşîd Haydar jî dike ku wî wek axekî pir hêja, birûmet û mêvanperwer dibîne:

“Mala axê, gor kesekî mal û milkê wî pirr; lê dibe ku ew ji bo kesê ku pereyê wî tune bû ne avahîyek minasib e. Axaftina me ne pir balkêş bû; lê kesekî axa ra bi axifya hema fêmdikir ku axa kesekî rêzdar e. Lê ez difikirim ku ji ber ku Fermandar Paşa gelekî jê hez dikir, pesnê wî dida ew hinekî ji wezîfeyên xwe yên nû ditirsîya. Paşa, axa wek serokê polîsên kukesên ji eşîra wi hatibû avakirin kiribû û ew kiribû berpirsîyarê herêma xwe. Ev sîyaseteke pir jêhatî bû û wî gelê Hemewendê bêyî ku bi wan ra şer bike di bin kontrola xwe da dihişt (2000: 165-166).

Sykes, di heman demê da mazûvanîya eşîra “Millî” ya li Karejdaxê û serokê wê Îbrahîm Paşa jî dike. Her çiqas ew eşkere nebêje jî, lê pirr di bin

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Konên wan pirr bi rêkûpêk hatibûn danîn, kevir li dora kevîyan hatibûn rêzkirin û du stûnên simetrîk li kon girtibûn (2000: 58)."

Dîsa Sykes, behsa piskoposekî ku wî li dêrek li Kilîsê ku lê mêvan bû naskiri bû dike. Li gorî Sykes, ev piskopos ku çavên wî xweşik û pak bûn û bi vî halê xwe bandorek gelek kûr li wî kiri bû. Ji ber ku ev kes xwedî dengekî qelew û edeteke baş e, Sykes ji vê rewşê matmayî dimîne û difikire ku ew Ermenî ye. Dipirse gelo ew Ermenî ye yan na? Pîskopos, dikene û dibêje ku ez Kurdekî Îranê me (2000: 62).

2.1.5. Eşîrên Kurdan Kesên ku Wekhevîxwaz, Xwedî Tolerans û Adil in

Yek ji wan taybetîyên ku Sykes di derbarê Kurdan da matmayî dihêle ew e ku di nav Kurdan da pergala kastê tune ye. Ji ber ku li Îngilîstanê di navbera esilzade û gundî da ferqeke kûr heye, rûniştina gundîyekî li ser maseya baronekî û bi hêsanî hevdîtinan wan û di navbera du sınıfan da têkilî ji bona Sykes, ne tiştekî asayî ye. Bi rastî, tevgerek weha ne gengaz e. Lê Sykes têkilîyeke wiha di navbera giregirên Kurd û mirovên asayî da normal dibîne. Sykes têkilîya di navbera xulam û kurê axayekî Kurd ku li Silêmanîyê naskiri bû, bi heyranî û sosretek mezin vedibêje:

"Rewşa endam û xizmetkarên eşîrê li hember kurê axa bala min kişand. Di van çalakîyan da rêz û dostanîyeke kûr hebû; lê ev tişt, ji wê zêdetir bû. Ji dilsozîya xizmetkarekî gundîyê İngilîz yê pîr ji axayê xwe ra tiştek wêdetir tê hîskirin. Di navbera kurê axa û xizmetkarên wî da dostanîyeke hevbeş û wekhev hebû ku qet nayê îstismar kirin (2000: 169)."

Sykes dema ku mêvanê serokê eşîra "Dizayî" Îbrahîm Ağa ye, dibe şahidê bi dîmenek wîsa û ji vê dîmenê gelek matmayî dimîne. Ji ber ku di nav mêvanên axa da serbazek, parsekekî kor, beqalek Mesîhî, karmendek û qesabek heye. Her çiqas statûyên van kesan ji hev pirr cuda bin jî, dikarin bi hev ra li mala axayê bijîn, ser sifra wî bi hev ra hûnin û li ber destê wî pez bikirin û bifıroşin:

"Dema ku Axa ez qebûl kirim, ez bûm şahidê mînakek wekhevîya rastîn a ku di nav Rojhilatî da heye. Dema ku serfermandarê yekîneyên leşkerî, parsekekî kor, beqalekî Mesîhî, karmendekî telegrafê û qesabek, li kêleka axa rûniştibûn û qehwe vedixwarin, qesab û xulamê wî ji bo kirîna pez bazar danîbûn (2000: 157)."

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Ev vegotinên Sykes ne tiştek munferît e. Ew herwiha behsa wê yekê jî dike ku Kurdên din ên ku wî li Kilîsê mêvan kirine, mêvanperwer bûn. Li gorî Sykes, Kurd ji bo ku mêvanên wan rehet bikin, her tiştî dikin. Sykes, her wiha dibêje ku her çiqas ji alîyê hinekan ve Kurd wek "pozçengel" an jî "xedder" bên binavkirin jî binavkirinên bi vî rengî tişteki ji mêvanperwerîya wan û comerdîya wan kêm nake. Van bi vî alîyanda ji Bedewîyên ku bi comerdîtîya xwe navdar in, pêşdatir dibine. Li gorî wî, mêvanperwerîya Bedewîyan li ser bingeha berjewendîyê ye û ew ji kesê ku mêvan dikin hêvîya berjewendîyê dikin (2000: 60).

Sykes dibêje ku Abdurrahman Axayê ku wî li Silêmanîyê mazûvanîya wî kir, ne tenê ji wî ra comerd bû. Abdurrahman Axa, mazûvanîya heywanên wanjî dike û bi israr dixwaze ku bîst û çar heywanên wî yên bar jî xwedî bike (2000: 169). Lê Sykes, gazinan dike ku Kurd li hinek cihan vê mijara mêvanperwerîyê pir mezin dikin. Dema ku li mala serokê eşîra "Sinnamîn" a gundê Elbîstan Amberderesî rûdine, dibe mêvan, gelek eciz dibe û bi nefret behsa mêvanperwerî û tewazûya xwedîyê malê dike:

"Dema ku em gihîştin mala ku em ê lê bimînin, serokê malê ji bo ku mêvanperwerîya xwe nîşan bide dest bi derxistina sole min kir. Min nikarîbû wî razî bikim ku dev ji vî karî berde. Di navbera vî mîrzade û sole minen pêçandî û gemar da têkoşînek bê encam derket. Di dawîyê vê tekoşînê dabêçîka wî hat jêkirin û neynûka wî şikest, bêyî ku haya wî jê hebe, di vê têkoşînê da têk çû û berê xwe da quncikekê û bi şaşwazî li lingên min mêze kir. Dema ku eşyayên min hatin û wî alîkarîya dakêşîna wan kir hinekî rihet bû (2000: 81).

2.1.4. Eşîrên Kurdan Hemwelatîyên Baş û Xwedî Terbîye ne

Sykes dema behsa Kurdan dike ji giştîkirinan dûr disekine. Lêbelê, ew dudilî nake ku bêje ku gelek eşîr xwedî taybetmendîyên hevpar in. Bi gelemperî ev eşîr bi rengdêrên neyînî têne binavkirin. Lê dema ku bahse Kurdan li hin herêman dike, pirr baş bahse wan dike. Mînak dema ku di gera xwe ya li Kilîsê da li ser Kurdên ku bi wan ra wext derbas kirîye agahî dide, pesnê alîyên baş ên wan dide. Li gorî wî Kurdên li vir dijîn, hemwelatîyên pir xweş û baş in:

"Rêya ji Essengelîyê diçe Şeyhlîyê di nav daristana hinarê ya xweş ra heta deşta Karasuyê derbas dibe. Li ser vê deştê, çem erd wisa di nava herîyê da dihêle ku derbasbûna hespan gelek zehmet dibe. Me bi çend Kurdên ku li wê derê digerîyan ra feravîn xwar. Destûr dan min ku ez wêneyên wan bikişînim. Xuya bûn ku ew pirr kesên baş bûn û di her warî da hemwelatîyên pir baş bûn.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

jî ser nekert. Ev eşîr bi wêrekî û zîrekîya xwe navdar e. Ew berê wek siwarên bi rim dihatin naskirin, lê niha ew tenê tiving û xenceran hildigirin (1908: 456).

Di gotara Sykes ya bi navê “Geştên li Bakurê Mezopaotamyayê” jî nêrînên Sir Henity Trotter ên li ser Kurdan e cih digire. Trotter jî wek Sykes behsa wêrek û şervantîya Kurdan dike û li dijî nirxandinên neyînî yên rojhilatnasên rojavayî yên derbarê Kurdan da dibêje ku Kurd civakeke mêrxas, rast-peyv, şervan in û bi rehetî dijî dijminen xwe karin li ber xwe bidin. Li gor wî Kurd, ji bo welatê xwe dijin û di vî warî da wan dişibîne eşîrên Skotlandî:

“Ez bîst û pênc-sîh sal berê li wan deveran jîyam. Di şerê dawî yê Rûs-Tirkî de, ez li Asyaya Biçûk bi leşkerê Tirkan ve girêdayî bûm û ji çar alîyê welêt ve hêzeke me ya Kurdan a mezin hebû. Dem bi dem gelek têkilîyên min bi Kurdan û bi Ereban ra hebûn û bi hin serokên Kurdan ra min hevaltî kir. Ji ber ku îşev çend gotin di lehêKurdan da hatin gotin, ez pir kêfxweş bûm, ji ber kuderheqê wan da bi gelemperî bi gotinên nîv-neyînî têne gotin. Bi taybetî min sempatîya wan kir, ji ber ku ji bo welatê xwe şer dikirin. Wan jî hinekî wek Ereban kir û bi rastî ji nêzikbûnê ra xem nedikir. Kurd, hevalên pir balkêş in û bi taybetî jî eşîrên Kurdan eşîrên kevin ên Skotlandîtînin bîra min. Ew di xwezaya xwe da pir feodal in, wekî ku Skotîyên kevn rêz ji serokê qebîla xwe ra digirin ew jî ji serokên xwe ra rêz digirin. Di hin waran da avantaja wan ji İskoçan hebû. Ya duyemîn jî, dema ku ew diçin seferên serdegirtinê her gav bi peyatî diçûn (1909b: 396).”

2.1.3. Eşîrên Kurdan Mêvanperwer in

Di vegotinên Sykes ên li ser eşîren Kurdan da, gelek caran mêvanperwerîya wan cih digirin. Ev taybetmendîya ku beşek ji karakterên Kurdan e. Xuya ye ku ev karakter, bandoreke mezin li Sykes kirîye. Sykes, dema ji Wanê ber bi Şengalê ve diçe li Ernisê disekine. Sykes dîyar dike ku xelkê vî gundî gelek mêvanperwer in (2013: 84). Derheqê axayê Kurdên ku li Karakilise bûbûmêvanê wi, jî wiha dibêje:

“Karakilise bi xanîyên xwe yên avakirî û bi darên ku li herêma wê şîn bûyî, xwedî nîşanên şaristanîyê ye. Axa li vir mirovekî pir bibandor û hema mirovê herî mêvanperwer bû ku min heta niha dîtîye. Li mala xwe odeyek ji min ra paqij kir û sobeyek tê da danî û ez vexwendim şîvê. Şîv, ecêb bû û xawyar tenê yek ji tiştên xweş bû. Me şîva xwe bi şêweya Tirkan xwar. Me berî xwarinê dest bi vexwarina branda lîkor û zeytûnan kir (2013: 89).”

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Sykes, di navbera eşîrên Kurdan da jî danberhevan dike û eşîra "Şêro" ku li Rewanduzê dijîn pirr jîr dibîne, eşîrên ku li Deşta Şervan dijîn ji wan kêmtir û feqîrtir bi nav dike (2000: 180). Dema ku behsa eşîra "Têrkan" dike, pesnê tolerans û zîrekîya wan dide:

"Ji 650 malî pêk tên. Eşîreke ku di navbera Firat û Hênê da bi cih bûye. Ew dewlemend in, biaqil in û ji kincên rengîn ên geş hez dikin. Ew bi çend Ermenîyên ku di nav wan da dijîn ra di ahengekê da ne. Ermenîyên herêmê (li derdorê) îdia dikin ku ew ji nijada herêmê ne û ne ji nijada Ermenî ne. Bi awayekî xwezayî ev nêrîn ji alîyê keşeyê Ermenî û kesên ne dêra Amedê ve hat redkirin. Lêbelê, min ev agahdarî ji keşeyekî desthilatdar û rêberê olî yê Xiristîyan ê herêmê wergirt (1908: 464).

Sykes, behsa çekên di destê Kurdan da jî dike. Ew dibêje ku ev çek, bi taybetî tifingên marka Martini ye, ji alîyê hostayên Kurd ên Silêmanîyê ve hatine çêkirin. Li gor wî ne mimkûn e ku ev çek, ji çeken orîjînal bên cudakirin. Ew pesna şarezayîya çekdarên Kurd di vê hunerê da dide û dibêje ku ev çek heta Hindistanê dihatin hinardekirin (2000: 169). Herweha dema ku nivîskar di gotara xwe ya bi navê "Eşîrên Kurd ên Împaratorîya Osmanî" da di xala C-yê da behsa gelek eşîran dike, dibêje ku ew kedkar, jêhatî, hosteyên keviran yê baş û bi heybet rezvan in (1908: 469).

2.1.2. Eşîrên Kurdan Mêrxas in

"Wêrekî" ku ji alîyê gelek çavkanîyên bîyanî ve derbarê Kurdan da tê pesinandin û parçeyek ji cewhera Kurdan e, di berhema Sykes da jî mijara gotinê ye. Lawên mêrxas ên vî gelî, ku Xanî her endamekî wan wek Rûstemdibîne, yekî wek Sykesê ku li jor ve da li gelê Rojhilat dinêre jî heyranê xwe dikin. Mark Sykes, dema behsa serdana xwe ya Dibistana Eşîran dike, zarokên Ereb, Kurd û netewên din ên ku li wir dîtîye, wekî eşîrên bêserûber bi nav dike. Li gorî wî, her çiqas ev eşîr bêserûber bin jî, di heman demê da bê tirs û hov in (2000: 203). Sykes, dema danasîna eşîran dike jî heman çavdêrîyên xwe didomîne. Weke mînak dema behsa eşîra "Hemawendan" dike, wan wek eşîrên Kurdên Baban ên herî wêrek, nişan dide û dibêje:

" Kes nikare qasî wan li hespan siwar be. Siwarîyê bi rim in û nalbantê jêhatî, dizên wêrek û cotkarên baş in. Wezîfe girtina di meqamên dewletê da jî bandora wan nîşan dide. Di sala 1878'an de, 600 siwarên Hamawendê, tenê bi riman, ber bi Kafkasyayê ve pêşve çûn û bi xwe ra jimareke mezin ji tiştên talanê anîn. Dewleta Tirk di salên paşerojê da gelek hewl da ku vê eşîrê bitepisîne; lê dîsa

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بو ڤەکولینێن کوردی

malxirabîyan bê gilî û gazind sebr dikin. Her weha, dibe ku xeletîyên wan hebin; lê ew dibêje ku her kesî di demên karesatê da bi nîşandana reftarên hêja rêz li wan girtîye (2000: 145). Di vê wateyê da mirov dikare di bin sernavên jêrîn da gotinên Sykes ên erênî yên li ser Kurdan û eşîrên wan tomar bike:

2.1.1 Eşîrên Kurdan Jêhatî ne

Dema ku Sykes, behsa taybetmendîyên erênî yên Kurdan dike, dîyar dike ku ew nîjadeke jêhatî ne. Sykes, vê dîtinê bi muqayesekirina zarokên Kurd ên ku di Dibistana Eşîran da dîtine bi Ereban ra rave dike. Li gorî wî, Ereb jîr û amade ne ku kar bikin, lê zarokên Kurdan di warê afirînerîya xwe da ji hevsalên xwe pêşdatir in (2000: 203). Sykes, di derbarê endamên eşîra "Hamawend" da jî behsa ramaneke wisa dike. Her çiqas vê eşîrê weke eşîreke şerkvan, talankar û xwînrij bi nav dike jî, di warê çandinîyê da pesna serkeftina gelê Hemewendê dide:

"Kurdên Hemewendê yên li vir dijîn, bi taybetî di warê çandinîyê da gelek kedkar in û bi rêjeyeke berçav çandina avdanî dikin. Her wiha heta dawîya meha Hezîranê li gelîyê mêrgên pir bi bereket hene. Her çiqas goştê wan hinekî bi bêhn be jî pezên wan wek pezê yekem kalîteya Awustralya ye (2000: 166)."

Sykes li ser Kurdên Baban ên ku pê ra hevdîtin kirîye jî heman tiştî dibêje. Li gorî wî Kurdên Baban bi kevneşopî û cil û bergên xwe ji Kurdên çîyayî yên niştecihbûyî cuda ne. Lê belê ev cudahî ne tenê di cil û berg û kevneşopîyan da ye, di mijarên din da jî xwe dide der. Li gorî Sykes, Kurdên Baban di çandinîyê da gelek jêhatî ne. Ji bo derxistina avê, berhevkirina û avêtina wê û kolandina xendekan xwedî jêhatîbûnek bilind in. Dikarin her santîm axa gundên xwe da çandinê bikin. Li van erdan ew; ceh, genim, birinc û titûnek gelek hêja diçînin (Sykes, 1908: 454). Sykes, dema ku behsa eşîra Zêbar dike mîna Babanan pesnê wan jî dide:

"Eşîreke ku ji 1000 malî pêk tê. Ev eşîr, navê xwe ji herêma ku ji 30 gundan pêk tê û hema hema bi tevahî niştecih bûne û jê ra Kurdên "Zêbar" dibêjin, girtîye. Endamên vê eşîrê cotkarên jêhatî, rezber û avakerên baş û ji xerîban ra mêvanperwer in. Lêbelê, ew di nav xwe da bêhempa ne lihevhatî ne. Rêberên wan pirr caran qesrên piçûk û dorpêçkirî ava dikin. Ev Kurd, di warê xwe da şervanên leheng in. Navbera wan û şêxên Barzan dijminatîyek kronîk heye (1908: 458)."

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

xwe da dihewîne û van civakên ku li vir dijîn jî bi hev ra "*bihuşta dinê*" ava nekirin. Berevajî vê, ev der erdnîgarîyek e ku ev hêman li vê heremê bi hev dikevin, şer dikin û hevdu qetil dikin. Li gorî wî, padîşahî û mîrekîyên piçûk ku mîna erebên bar in ku li ser rêyên aloz û xeternak diçin û nebaş hatine rêvebirkirin û tim û tim bi hev ra şer dikirin û li hev dixin, (Sykes, 1907a: 247). Lê belê tevî hemû neyînîyan jî ev neteweyên ku li vê erdnîgarîyê dijîn, hinek taybetmendîyên wanê baş ên wekî mêvanperwerî, cesaret, mêrxasî û paş gotina xwe mayîn heye. Di vê wateyê da ji bo Mark Sykes, civakên Rojhilatî bi giştî ûKurd û eşîrên wan bi taybetî; her çiqas rengdêrên neyînî yên wekî şer, xwîn rijandin, talan, hovîtî, nezanî, jîyana xerab derbixe holê jî di heman demê da xisletên erênî yên wekî mêrxasî, mêvanperwerî, paş gotina xwe mayîn, nermbûn, têgihiştin û gelên ne ji wan ra toleransê vedihewîne. Sykes vê yekê wekî taybetmendîyên tîpîk ên Rojhilatî dibîne û dibêje:

"Li gorî min pîvanên exlaqî yên giştî yên Ewropîyan di derbarê Rojhilatî da ne bes in. Heya ku ev xal neyê qebûlkirin, divê ji bo fêmkirina wan hewl neyê dayîn. Ev tê wê maneyê ku yekî Rojhilatî, dikare bi fezîletên kesane yên wekî hevaltî, wefadarî, hezkirina ji bo kesên ku ji bawerîya wî ye, biratî bi dest bixe; lê dijî dijminê xwe bê rihme û meseleyên giştî da jî bêinsaf e. Gelo ev kêmasî ye? Eger kêmasî be, gelo bi perwerde û hîndekarîyê dikare ji holê bê rakirin, an jî sedema vê kêmasî ol an jî nijad e? Divê bersiva van pirsan ji fîlosof û zanyaran ra bê hiştin (2000: 74)."

Li ser van xalên ku Sykes li jor behs kirî, em karin têgihîştina wî na li ser eşîrên Kurdan di bin du sernavan da nikaş bikin:

2.1. Kurd û Eşîretên Kurdan Li gorî Taybetîyên Xwe yên Erênî

Di rêwîtîya xwe ya 7500 kîlometreyî da, Sykes ji Lubnanê da dest bi rêwîtîya xwe bike, hema hema serdana her deverên Kurdistanê bike. Li vir derfeta naskirina bêhejmar kesên ku mîna serokên eşîran, gundî, mela, cotkar, şivan û karwanan bibîne. Ew bi hûrgulî hemî taybetmendîyên mirovên ku pê ra hevdîtin kirîye vedibêje. Weke mînak dema ku Sykes, Kurdên Elewî Sinnamînlî yên li gundê Amberderesî yê Elbîstana li ser Mereşê nas dike bi pesin behsa wan dike. Dibêje ku rihên merên wan pir dirêj in û zarokên wan jî pir xweşik in. Ew herwiha derheqê Kurdan û gêlên heremê agahîyên berfireh dide. Wek mînak ew keçikeke biçûk a heşt salî dibîneû dibêje porê wê yê dirêj û qehweyî yê bi kelûpelan digihîşt lingên wê (2000: 80-81). Ew, di berhemê xwe da Ereb û Kurdan dide ber hev û dibêje ku ew di dibistaneke cuda da mezin bûne be û dijî

Zakho Centre for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Her çiqas ev sedem, hemû encamên Peymana Sykes-Picot bin jî, tenê sedem ne ev e. Tê zanîn ku fikra Îngilîzan hebû ku bêyî sînorên dîrokî û xwezayî yên Kurdistanê ku li ber çavan bigire, li beşekî biçûk a Kurdistanê bi agirbesta Mondros û Peymana Sivrê ra dewleteke Kurdî ya serbixwe yan federal ava bikin. Serqisê di Peymana Sivrê maddeya 62. anda "*Li rojhelatê Feratê ku başûrê sînorê başûrê Ermenîstanê ku di pêşerojê da bê dîyarkirin û Bakurê sînorê Sûrîye, Iraq û Tirkîyeyê da herêmên ku Kurd tê da zêde ne piştî vê peymanê di nava şeş mehan da dê ji sê dewletan endam[İngiliz, Fransız, İtalyan] komisyonek ava bibe û ev komisyon ji bona otonamîya heremi bixebite (Erim, 1953: 552).*" tê gotin û mafên otonomîyê ku herêmên piranîya wan Kurd in, hatîye dayîn. Di xala 64 a peymanê da wiha tê gotin: "*Heger salek piştî rêk û pêk kirina vê peymanê, Kurdên ku herêmên di xala 62'an da hatine dîyarkirin serî li Cemîyeta Gelan bidin û îspat bikin ku piranîya nifûsa van herêman dixwazin ji Tirkîyê serbixwe bin û Konseya Cemîyeta Gel di wê bawerîyê da be ku ev Kurd dikare vê serxwebûnê pêk bîne û wê daxwaz ji Tirkîyê bike ku naskirina vê serxwebûnê qebûl bike, ewê derheqê vê meseleye da şîretan li Tirkîyê bike, wê demê Tirkîye jî van şîretan bê şert û merc ewê cih bîne û hemû maf û taybetmendîyên xwe yên li ser vê herêmê ji dest bide (Erim, 1953: 552).*"Ev tê wê wateyê ku Kurd, dikarin serî li Komela Gelan bidin ku di nava salekê da referandûma serxwebûnê pêk bînin û li gorî encamên referandûmê serxwebûna xwe bi dest bixin. Lê bele imzekirina Peymana Lozanê û bercewendîyê dewletên mezin van maddeyên Sivrê tevî ji holê radike. Mixabîn di vê rewşê da rolên serokên eşîrên Kurdan jî gelek girîng e.

2. Nêrina Mark Sykes li Ser Eşîrên Kurdan

Sykes xwedîyê perspektîfa rojhilatnasekî ji rêzê ye. Ew, Kurdan weke yek ji gelên kevnar ên Rojhilata Navîn dihesibîne û wan di navenda vê erdnîgarîyê da bi cih dike. Erdnîgarîya ku Kurd lê dijîn weke Kurdistan pênase dike û vê derê weke welatê wan qebûl dike. Sykes, di van nêrînê xwe daKurdan dike sê kom: koçer, nîvkoçer û niştecihbûyî. Kurdên niştecihan jî wek gundî û bajarvanî dapeş dike. Lê Sykes vê erdnîgarîyê wekî cihekî ku tenê Kurd lê dijîn qebûl nake. Li gorî wî ev erdnîgarî, welatek e ku neteweyên kevnar ên wekî Ermenî, Keldanî û Nestorî lê dijîn û li hin deverên vî welatî Tirk û Erebên dû ra hatîye vir jî bi Kurdan ra dijîn.

Li gorî wî li başûrê Kurdistanê du cudahîyên mezin hene û ev cudahî di navbera Ereb û Kurdan da ye. Ereb başûr vê heremê kontrol dikin û Kurd jî bakurê wê (Sykes, 1907a: 247). Lê bi dîtina wî ev erdnîgarî, du qolên dijber di

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکولینێن کوردی

Tevî ku Sir Mark Sykes, ku di Şerê Cîhanê yê Yekem da bi awayekî aktîf cih girtî bû, di 4'ê Sibata 1919'an da beşdarî Konferansa Aştîyê ya Parîsê bû. Armanca têkilbûna wî na konferansê, piştî şer parvekirina axên bindest û amade kirina dûzeneke nû bû. Lê hîna konferans didomî, ew di 16'ê Sibata 1919'an da li Hotel Lottî i ber Grîba Spanî mir (James, 2004 : 560).

1. Di Dîroka Kurdan Da Grîngî ya Mark Sykes

Mark Sykes, mîmarê dabeşkirina erdnîgariya Rojhilata Navîn û Peymana Sykes-Picot e. Ev herdu tişt jî ji bona ku ser qedera Kurdan ya îro gelek rolek mezin lîstî ye, Mark Sykes, di dîroka Kurdan da cîhekî wînê teybet heye. Wek tê zanîn kû Peymana Sykes-Picot di Şerê Cîhanê yê Yekem de, piştî hilweşîna Împaratorîya Osmanî, peymaneke veşartî bû ku di navbera Brîtanya û Fransayê da hatibû îmze kirin. Armanca vê peymanê dîyarkirina parvekirina axên li Rojhilata Navîn bû. Lê belê di vê peymanê da daxwaz û berjewendîyên komên etnîk ên li herêmê dijîn ên weke Kurdan, li ber çavan nehat girtin. Ew daxwaza Kurdan a avakirina dewleta xwe ya serbixwe ji hat paşguh kirin û welatên Kurdan di nav dewletên der dora Kurdan da hat parvekirin. Ev rewş, di nav Kurdan da tenê ne bû sedema veqetandin û tevlihevîyek herêmî, lê bû sedema derketina "Pirsgirêka Kurd" ku îro jî berdewam dike û dibe sedema qurbankirina jîyana bi sed hezaran mirovên bêguneh. Her çiqas Kurd, li dijî encamên peymanê derketin û hewl dan ku serxwebûnê bi dest bixin û dewleta xwe ava bikin jî, ev hewldan bi giştî ji ber dînamîkên sîyasî û herêmî yên navneteweyî bi ser neketin.

Îro welatê Kurdan di nav sînorên dewletên cuda yên wek Tirkîye, Iraq, Îran, Sûrîye, Ermenistan û Azerbaycanê da cih digire. Kurd di nava van sînoran da dijîn û li her welatekî rastî rewşên cuda yên sîyasî, çandî û civakî tên. Peymana Sykes-Picot ku bandoreke wêranker li ser Kurdan kir, îro jî bandora xwe li ser dînamîkên sîyasî û etnîkî yên herêmê berdewam dike. Pirsgirêka Kurd di encama vê peymana dîrokî da derketîye holê û di nava xwe da pisgirêkek mezin ku wê bandorê li gelek welatan bike dihebîne. Di encama vê pirsgirêkê da ji alîyê netewên serdest ve tên paşguhkirin, rastî polîtîkayên asîmîlasyonê yên hovane tên, ji cih û warên wan tên koçberkirin, di girtîgehan da muameleyên hovane li wan tê kirin, erdnîgarîya ku lê dijîn tê wêrankirin. Di encama van politikayan da jî bi milyonan Kurddi bin zilma zordaran da nalîyan û canê xwe ji dest dan û ji cih û warên xwe koçber bûne.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

hate damezrandin. Lê belê, Sykes ji vê pozîsyonê ne razî bû û daxwaz kir ku karekî zêdetir bike û jêhatîbûna xwe nîşan bide. Sykes, ji bo kesekî ku bi salan rêwîtî kirîbû û şer li pey xwe hiştî bû, ev jîyana bi îstîqrar jê ra pirr zor dahat. Dema ku ew li Balyozxaneya Brîtanya ya li Stenbolê hate tayîn kirin, ji vê jîyana biîstîqrar kanine bireve derfeta ket deste wî (Yel&Kartın, 2013:114).Lê belê li vir jî ji bo karên rojane bêtir ji bona mijarên sîyasî dihatin wezîfedarkirin û ev jî bû sedem ku ji karê xwe nerazî bibe. Ji bo demekê, Sykes xeyala wî hebû ku karekî ku di warê ku ew tê da bikêrhatî be hebe. Lê belê, peywira Sykes li balyozxaneyê bi giranî bandor li nêrîna wî ya li ser Împeratorîya Osmanî kir. Weke dîyardeya vê yekê, wî angaşt kir ku parastina yekparçeyîya axa Osmanî ji bo berjewendîyên Îngilîstanê yên li wan welatan rêya herî baş e. Lêbelê, dema ku Împaratorîya Osmanî di Şerê Cîhanê yê Yekem da pişta Almanyayê girt û ket şer, ev fikrê wî guherî. Dema ku Dewleta Osmanî beşdarê Şerê Cihanê bû; Hikûmeta Brîtanyayê, Komîteya da Bunsen ava kir. Armanca vê komîteyê ew bû ku di şer û piştî şer da polîtîkayên li dijî Împaratorîya Osmanî bên meşandin (Karaca, 2018:194). Dema Şerê Cîhanê yê Yekem dest pê kir, Mark Sykes ku di Alaya Yorkshire da wezîfedar bû, nekarî bû bi alaya xwe ra biçe Fransayê, lê li şûna vî wezîfeyî ra ji alîyê hikûmeta Îngilîstanê ve bi mîsyoneke taybet hat wezîfekirin û çû Tirkîyê û Balkanan (Sazak, 1988: 9). Seferên wî yên berê yên li van erdnîgarîyan, bû sedema damezrandina wî ya vê wezîfê. Sykes, di dema vê wezîfa xwe da ger û geştên xwe yên li herêmê bi awayekî berfireh tomar kir û bi awayê raportan pêşkêşî hikûmetê kir. Sykes, bi hûrgulî li ser nirx, şêwaza jîyan, bawerî, urf û edetên miletên ku nas kirîye, raporên pirr berfireh li ser miletên wekî Ereb, Kurd, Ermen, Cihû û Tirkên ku li herêmên rojhilatê Împaratorîya Osmanî dijîn amade kir.

Wezîrê wê demê yê şer Lord Kitchener, Mark Sykes, ku wî ji bo zanîna erdnîgarîya Rojhilata Navîn û bi taybetî jî Împaratorîya Osmanî pê bawer bû, ji bo komîteyê wekî nûnerê xwe yê şexsî damezirand. Sykes di komîteyê da yekane kes bû ku li welatê Osmanîyan jîya bû û dikaribû agahîyên ji destê yekem bide. Ji bo vê jî hebûna wî di nava komîteyê da xwedî girîngîyeke mezin bû. Ji bilî vê, dema ku şer berdewam dikir, Sykes mîsyonên veşartî yên ku ji hêla hikûmetê ve li Rojhilata Navîn û Balkanan hatibûn peywirdarkirin, pêk anî. Nasname, çand û rewşa niha ya gelên ku li wan welatan dijîn lêkolîn kir, di vî warî da rapor amade kir û pêşkêşî hikûmetê kir (Karaca, 2018:194). Ev raporên ku wî amede kir, ji bona bercewendîye dewleta mêtînger a İngilîz ra gelek bi fayde bû û di dawîya Şerê Cîhanê ya Yekem da ji bona parvekirina Rojhilata Navîn hat karanîn.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ لێکۆڵینێن کوردی

çiqas e jî dike. Li gel van agahîyan, analîzên sosyolojîk jî tên kirin. Di vê wateyê de, di beşên danasîna eşîran de, dema ku li ser têkilîyên zimanî, etnîkî, erdnîgarî û çandî yên pêkhateyên hin ji wan ên bi eşîrên din ra radiweste, li ser çawanîya dîtina eşîran jî dide ber çavan. Di vî warî da ev lêkolîna berfireh a li ser eşîrên Kurdan ji alîyê Mark Sykesê Brîtanî ve bi serê xwe vekolîneke sosyolojîk e û nêrînê wî nên li ser Kurdan derdixe holê.

Di vê xebatê da em ê hewl bidin ku têgihîştina Mark Sykes a li ser eşîrên Kurdan, li gorî berhemên wî rave bikin.

Peyvên Sereke: *Kurdistan, Kurd, Mark Sykes, Eşîrê Kurdan, Têgihîştina Eşîrên Kurdan.*

Despêk

Mark Sykes ê ku bûye sedema nexşeyên erdnîgarîya Rojhilata Navîn a îroyîn û li vê erdnîgarîyê da agirê kaosê vêxistîye di 16'ê Adara 1879'an da li Londonê, weke yekane zarokê malbateke dewlemend û arîstokrat hatîye dinê (Harvey, 1982: 141). Ji ber ku pirsgrêkên wî yên tenduristî hebûn, zarokatîya wî di betlaneyê da derbas bûye. Ji ber vîya jî nikare perwerdeyeke asayî bibîne. Perwerdehîya wî ji alîyê mamosteyên taybet ve bi derfetên bavê wî dihat meşandin. Ew di navbera 1890 û 1895'an da beşdarê Dibistana Katolîk a Roman li Windson û Beaumont College bû. Di sala 1895'an da çûye Dibistana Jesuitên Îtalî li Monakoyê, di sala 1896'an da çûye Sankt Petersburgê li Brukselê. Ew ji 1897'an heta 1899'an beşdarê Enstîtuya Louis û Zanîngeha Cambridge bûye (Özsoy&Kartın, 2021: 345). Bi bikaranîna vê îmtîyazê Sykes, di jîyana xwe ya kurt a 40 salî da gelek karên girîng ku dê paşê bên behskirin, pêk anîne. Her çiqas Sykes, di jîyana xwe da di karên cuda yên wekî nivîskar, dîplomat, leşker û parlamenterxebitîbe jî, bi rastî berîya her karî ew gerok e. Di zarokatîya xwe da ger û geştên ku bi bavê xwe ra li Rojhilatê kirîye, di teşebûna kesayetîya wî da roleke girîng lîstîne (Leslie, 1923: 8). Tiştên ku wî di seferên xwe da dît û ji wan fêr bû, ew tiştþem hesta wî na rêwîtîyê bi hêz kir û hem jî ji cand û mîrovên Rojhilatê ra eleqeyek balkeş ava kir. Wî li ser cihên ku lê gerîya û mirovên ku li wir dijîyan dîtibû, notên berfireh girt û nexşeyên wan cîhan xêz kir. Bi rastî wî, fêkîyên van geştên xwe, bi çar pirtûkên ku berîya 25 salîya xwe nivîsî bû ve girt.

Sykes, bêşdarê Şerê Boerê ku di navbera salên 1899 û 1902'an da pek hatibû bû û lî Efrîkaya Başûr dijî Boeran/Holandîyan şer kir. Piştî bidawîbûna şer, ew wek sekreterê taybet ê Wezîrê Derve yê Îrlandayê George Wyndham

DI BERHEMÊN MARK SYKES DA EŞİRÊN KURDAN U TEYBENDMEDİYÊN WAN

Doç. Dr. Kenan BOZKURT
Fakulteya Zanist û Edebiyatê- Zanîngeha Batmanê / Türkiye

Puxte:

Sîyasetmedar, sîxur, dîplomat, leşker, nivîskar û gerokê Brîtanî Mark Sykes di sala 1879'an da ji dayik bûye, bi taybetî di dîroka dawî ya Osmanî, Kurd û Ereban da xwedî cihekî pir girîng e. Ji ber ku Sykes yek ji mîmarên Peymana Sykes-Picotêye, ku di qonaxa piştî Şerê Cîhanê yê Yekem da di dema hilweşandina Împaratorîya Osmanî da roleke girîng di xêzkirina sînorên Rojhilata Navîn da lîstîye. Peymana Sykes-Picot, peymanek di navbera Îngilîstan û Fransayê da bû û planek taybet li ser çawanîya dabeşkirina herêmên Împaratorîya Osmanî dihewand. Di vê pêvajoyê da axên ku civatên Kurd lê dijîn jî di nava parvekirinê da bûn. Lê belê vê peymanê,ji ber ku guh neda armancên serxwebûna Kurdan; di nav Kurdan da bêhêvî û hêrs çêkir. Peymana Sykes-Picot bû sedem ku axên Kurdan li ser dewletên curbecur bên parvekirin û nehiştin ku Kurd, derfeta serxwebûnê bi dest bixin. Ev rewş, heta îro jî nav Kurdan da bûye sedema berdewamîya nakokîyên sîyasî, civakî û çandî. Di encamê da bi sed hezaran Kurd, hovane hatin kuştin, bi milyonan Kurd erdnîgarîya ku bi hizar salan e lê dijîn jê koçber bûn û di destên dijminên xwe da bêparastin û naçar man. Ev tiştên qewûmîye tev, fikrên Mark Sykes ku derheqê Kurdan û êşîrên wan da çî ye nîşanê me dide.

Bi rastî, têgihîştina Mark Sykes a li ser Kurdan rasterast bi awayekî taybet nayê zanîn. Lê di pirtûka wî ya bi navê "The Caliphs'Last Heritage/Mirateya Dawî ya Xelîfe" ku di sala 1915'an da hatîye nivîsandin û behsa belavbûna Îslamê, dîroka Osmanî, erdnîgarîya Anatolya û Kurdistanê û gelê van devera dike, di vê mijarê da agahîyên girîng hene. Sykes di vê xebatê da lîsteyek pirr berfireh a eşîrên Kurdan ên ku li herêmek 7500 km da dijîn parve dike. Di dema ku agahîyên li ser eşîrên Kurdan dide, ew behsa erdnîgarîya ku lê dijîn, li ser çend şaxan hatine dabeşkirin, serokên wan kî ne û nifûsa wan

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

serkrdayetîya civakî kevtîye ser milê ewan, vêca ewan 'eşîretan cihê hêzên çekdar û rêveberîyên kargêrrî li kurdistanê girtin, ev rolê ewan bi aşkerayî di şerrê rûsî- 'usmanîda yê sala 1877 diyar bû, paşî çi pêve neçû demê sultan 'ebidulḧemîdê dûyê (1876-1909) şiya bala evan 'eşîretan bo layê xwe bikêşît û ewan di şerrên li dijî rûsiya û bersînggirtina armancên neteweyiyên ermenan bikar bihînît, hndek ji 'eşîretan mfa ji rewşa nû wergrt û şiyan qewareyekê siyasî û civakî wekî mîrgehên kurdî li nîva êkê ji sedeyê nuzdeyê dabmezirînin û parçeyên berfreh— ji kurdistanê bêxine jêr rkêfa hejmûna xwe wekî 'eşîretên celalî û millî û ḧeyderan..., lewrra jî bi rastî dkarîn navê (serdemê 'eşîretan) bo kurdistana di navbera serdemê kevtina mîrgehanda heta şerrê cîhanîyê êkê dabinîn.

Wekî ji van hemî îfadeyan tête têgehiştin, dîroka Kurdistanê li serdemê nû da bêyi xwendin û vekolîna dîroka 'eşîretan û danasîna wan dê karekê leng û natemam bît. Lewra Senterê Zaxo bo Vekolînên Kurdî a ser bi Koleja Zanistên Mirovayetî li Zankoya Zaxo biriyar da ku heştemîn konferansê navdewletî li ser 'eşîretên kurdan û serdemê 'eşîretan li kurdistanê bigêrît û rolê wan di biyavên sîyasî û aborî û rewşenbîrî da berçav biket. Ev pirtûka li ber destê we hejmareke ji vekolînên zanistî û akademîk in ku ji alîyê komeke mamostayên pispor li Kurdistanê û çendîn welatên din ve hatîne nivîsîn. Hêvîdar în ew zanyarîyên di nav berperên wê da hinek layenên tarî ji dîroka Kurdistanê li serdemê 'eşîretan da rohn biket û bibîte binaxeyek ji bo pitir vekolîn û xwendina vî serdemî ji dîroka welatê me.

binemayek ji bo avakirina dewletek an jî çend dewletokên kurdî. Lê belê mîrnişînên kurdan li naverasta sedeyê 19yê hatine hilweşandin û eve wekî bîvelerzekê civaka kurdî têkda û bi tundî hejand û Kurdistana li ser çend mîrnişîn û serdarnişînan hatîye dabeşkirin vê carê bi sedan yekeyên biçûktir hate dabeşkirin. Ev yekeya nû 'eşîret bû. Ev çende bi rastî guhorîneke yekcar mezin bû, hukim ji mîrî bo axayî hate veguhastin, navenda biriyarê ji bajêran bo gundan hate veguhastin. Seraya mîrî bû koçka axayî û yasaya mîrnişînê (ku şerî'etê îslamê bû) bû yasaya daristanê ku tê da dirinde û zilhêzan lawaz û bêdesthilat dixwarin! Hemî pêşkeftinên di nav paytextên mîrnşînan da hatîne avakirin bi carekê bûne hilm û paşkeftin û nezanînê bi ser Kurdistanê dagirt. Di rewşeke wiha da 'eşîretên kurd- nexasme ew 'eşîretên biçûk- û ew pişka civaka kurdî ku berê ji alîyê mîran ve dihatine parastin, wekî kelexekî mirar keftine li ber dilovanîya balindeyên mezin. Lewra naçar bûn yek ji van du rêyan hilbijêrin: An li gel hindek 'eşîretên dî yek bigirin û fedarasyoneka 'eşîretî pêk bînin an jî xwe biêxine jêrxizmeta 'eşîretên mezin û bihêz û bibine xwevegirtîyên wan!

Li Kurdistanê serdemê di navbera naverasta sedeyê 19ê heta şerê cîhanê yê yekê bi rastî serdemê 'eşîretan e û her bizav û guhorîneke di van salan da rûdabît piştbestineke yekser li ser 'eşîret û serokên 'eşîretan kirîne. Çunkî - her wekî me gotî - 'eşîret bûne navendên biryardanê û piştî jinavçûna mîrên kurdan êdî serkirdeyên van 'eşîretan – ku piranîya wan nexwendewar û nezan bûn- di danûstandin û biriyardana li hember dewlet û desthilatdarên li derveyi sinorê Kurdistanê, bûne nûnerên kurdan. Herwesa Kurdistan di navbera hevrikî û şerên di navbera van 'eşîretan da niqûm bû û vê çendê wisa kir ku ji civaka kurdî wêneyekî zêde kirêt û neşirîn nîşa cîhanê bide. Ev çende bi sanahî di berperên pirtûk û nivîsînên gerîde û vekolerên biyanî da dihête dîtin!

Sererayî van gotinan, serdemê 'eşîretan bi rastî ew tarîstane jî nebû ku çi tîrrojkên ronahîyê hinek kunc û qulaçên wê rohn nekiribin Belkû sererayî wan hemî nehametîyên Kurdistanê li serdestê 'eşîretan dîtî, lê hinek xalên erênî jî di vî demî dihên dîtin. Di vî serdemî da hejmareke mezin ji hozanvan û nivîserên kurd peyda bûn ku berhemên xwe bi zimanê kurdî nvîsîne. Herwesa folklora kurdî – ku zimanê 'eşîretan- di vî demî da pêşveçûneke mezin bi xwe ve dît û hejmareka mezin ji stran û beytên kurdî peyda bûn ku tê da behs li 'egîdî û mêrxasîya kurdan an serok 'eşîretên kurdan dihate kirin.

rolê 'eşîretan li evî serdemî pêşveçûneka dî ya balkêş bi xweve dît, çunike 'eşîretên kurdî ewên berî evî demî di çwarçûveyê sinûrên mîrgehêda hatinuçûn dkirin ji nşkekêve xwe li hemberî ketwarekê nû dîtin ku têda rolê

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Pêşekî

Asst. Prof. Dr. Nizar Eyûb Hesen

'Eşîret di hemî serdemên mêjûyî da yek ji yekeyên herî serekî yên civaka Kurdistanê bû û gelek caran ev têgehe bûye yekem pênase ji bo pişkeka mezin a kurdan. Herwesa gelek caran ji ber hinek egerên siyasî- civakî yan jî aborî komeke 'eşîretan xwe dane hev û binaxeyê hinek yekeyên siyasî ava kirine ku ew di paşerojê da bûne mîrnişînên bihêz û berfreh. Di serdemê nû da mîrnişînên kurdî di sinorên Kurdistanê da nûnerîya pênaseya milletê kurd dikirin. Lê di navxweyî da ev mîrnişîne li ser çendîn 'eşîretan dabeşkirî bûn û van 'eşîretan di bihêzbûn û lawazbûna mîrgehan da roleke mezin hebûye. Lewra mîrên kurdan neçar bûn ku serkirdeyên 'eşîretan di biryar û pêrabûnên xwe da bikin hevparên xwe. Lê sererayi evê çendê dewletên zilhêzên deverê bi taybetî dewletên Osmanî û Îranê bi rêya mîran seredерî di gel rewşa Kurdistanê dikirin û her di destpêka sedeyê 16ê heta naverasta sedeyê 19ê da mîrên kurd şîyabûn heta radeyekê serkirdeyên mezin ên 'eşîretan bikêşine jêr rikêba xwe û rol û hejmûna wan li ser sîyaseta navxweyî û derekî ya mîrnişînên xwe da sinordar bikin.

Di naverasta sedeyê 19ê sîstemê sîyasî û aborî û civakî ya Kurdistanê tûşî guhorîneke mezin bû, ew jî ji alîyê Dewleta Osmanî ve jinavbirina mîrnişînên kurdan bû. Van mîrnişînan bi sedan salan nûnerîya sîstemê klasîk a li Kurdistanê kiribûn û bûbûne pişkek ji hest û têgehişitina giştî ya milletê kurd. Kurd heta radeyekê bi hukm û yasa û fermanên wan ve hatibûn rêvebirin. Ya dihate pêşbînî kirin ew bû ku ev mîrnişînên kurdî bibin yek û di paşerojê da bibine

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Ji Yekgirtinê bo jêkvebûnê

Rolê Eşîretan li kurdistanê 1514 – 1914

Komeka Vekoleran

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

Ji Yekgirtinê bo jêkvebûnê

Rolê Eşîretan li kurdistanê 1514 – 1914

Ji Yekgirtinê bo jêkvebûnê

Rolê Eşîretan li kurdistanê 1514 – 1914

From the Unity to Fragmentation

The Role of the Tribes in Kurdistan 1514-1914

Pêşkêşkirin
Nizar Eyub Hesen

پێشکێشکرن
نزار ئەیووب حەسەن

خەلیل عەلی موراد
جەبار قادر غفور
عماد أحمد عبدالصاحب (عماد الجواهري)
عیسی لیتیم
بەخشان سابیر حەمەد شوانی
آزاد احمد علی
ابوبکر دیوانە حمد بالەکی
دلشاد محمود عبدالرحمن
سەلام عەبدولکەریم عەبدوڵا
علی صالح حمدان
نیزار نعمان نعمان
العربی غانم
بەختیار مصطفی هومر
شامان مستەفا ڕەشید
بزار عوسمان ئەحمەد
دلزار صالح صادق
صلاح احمد عثمان
نعمەت شەهاب حاجی
عەلی مستەفا سالح (عەلی ئۆرەماری)
اکرم بخشی
کاروان صالح ویسی
ولید احمد عبدالرزاق
رزگار عەبدولکەریم محەمەد

هێرش کەمال یاسین
نذیر حسن علی
فاتیح مستەفایی
پیروز عبدالله بشار
حمزه محمد صالح
طیبه ادریسی
جەمیل محەمەد ئەنوەر (جەمیل شێلازی)
رزگار تەیب محەمەد (رزگار جەباری)
علی شیخو بزازی
Fuad JOMMA
Anita ADAMZCYK
Mahmut KAYA
Mehmet Emin ÜNER
Keivan Farhad Simko
Kenan BOZKURT
Irfan YILDIRIM
Orhan ÖRS
Muzaffer BİMAY
Mehmet Emin GÜLER
Mustafa GÜLER
Nevzat EMİNOĞLU
Abdurrahman IBRAHİMOĞLU
Seher KARAK
Mehdi Zana KARAK
Ayhan YILDIZ
Eyüp KIRAN
Baroj Hashim Abdi

© مافێ چاپێ یێ پاراستییە بۆ سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

zcks.uoz.edu.krd zcks@uoz.edu.krd
Iraq- Kurdistan region, Zakho - Univesity of zakho
2024
9 789922 661407